Др Војислав Шешељ

ИДЕОЛОГИЈА СРПСКОГ НАЦИОНАЛИЗМА

Научно и публицистичко дело проф. др Лазе М. Костића

Друго издање
Велика Србија а.д.
Београд 2002.

Др Војислав Шешељ

ИДЕОЛОГИЈА СРПСКОГ НАЦИОНАЛИЗМА

Научно и публицистичко дело
проф. др Лазе М. Костића

Главни и одговорни уредник
Саша Радовановић

Редакција
Весна Марић, Златија Севић, Ивана Борац, Милица Гогић, Северин Поповић, Љубица Давидовић, Ивана Ђурић, Весна Зобеница, Љиљана Михајловић, Зорица Илић, Злата Радовановић

Издавач
Велика Србија а.д.
Београд, Земун, Трг победе 3

За издавача
Др Војислав Шешељ

Штампа
„Етикета", Болеч

За штампарију
Миленко Драмлић

Тираж
3000 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

929 : 34 Костић Л.
323.1 (= 163.41) (091)

ШЕШЕЉ, Војислав
Идеологија српског национализма : научно и публицистичко дело проф. др Лазе М. Костића / Војислав Шешељ. – Београд : Велика Србија, 2002 (Болеч : Етикета). – 1024 стр. : 23 cm

Тираж 3 000.

ISBN 86-83451-22-4

а) Костић, Лазо (1897-1979) б) Срби – Национална свест ц) Национализам – Србија

COBISS-ID 100685580

ОВУ КЊИГУ ПОСВЕЋУЈЕМ
МОЈИМ ДРАГИМ РОДИТЕЉИМА,
МАЈЦИ ДАНИЦИ И
УСПОМЕНИ НА ОЦА НИКОЛУ,
КОЈИ СУ МЕ ВАСПИТАВАЛИ У ДУХУ
ВЕЛИКОСРПСКОГ НАЦИОНАЛИЗМА И РУСОФИЛСТВА,
ПРЕНОСЕЋИ МИ И ЗАВЕТ ПРЕДАКА
ДА СУ ИСТИНА, СЛОБОДА, ПРАВДА И ОТАЏБИНА
НАЈВИШЕ МОРАЛНЕ ВРЕДНОСТИ
ЗА КОЈЕ СЕ ЧОВЕК РАЂА, ЖИВИ И УМИРЕ.

ПРЕДГОВОР ПРВОМ ИЗДАЊУ

I. Идеологија српског национализма вековима се развија на основу интелектуалног уобличавања и циљног осмишљавања националне свести и историјске судбине српског народа, али и кроз конкретну државотворну политичку праксу сталних одбрамбених и ослободилачких ратова, демократских тежњи и либералних стремљења. Исконско биће Србиново везано је за дубоко осећање припадности овом највишем облику колективне свести и идентификације с њеним системом вредности, снагом духа, пројекцијом националног јединства у оквиру целовите државне творевине, солидарности, правдољубивости и толеранције на основу највиших хуманистичких идеала и традиционалних принципа доброте и људскости.

Целокупна српска историја показује да субјективни поглед на свет народа, друштвене групе, политичке организације, правне или црквене институције, али и умних појединаца, у животној пракси показује изванредну објективну снагу, точак замајац, основну подлогу и покретача историјских збивања, друштвених покрета и величанствених дела. Идеје дефинитивно располажу реалном снагом и потенцијалом, неке већим неке мањим, али већина сукоба међу људима и друштвеним групама, поготово оних судбоносних, почиње сукобом у сфери идеја. Идеологија је својствена човеку. Не постоји човек без идеологије нити чвршћа веза међу људима од идеолошке. Идеологија живи унутар друштва, кроз друштво, дели његове успоне и падове, води га напред у развој или кочи и спутава. Доминантне идеологије су редовно склоне идеолошком преиспитивању прошлости и свеобухватном креирању будућности. Оне одређују циљеве, осмишљавају колективне подухвате, вреднују практичне резултате политичких покрета и њихових предводника, али неретко спутавају људску свест, индоктринишу је и инструментализују.

Праисконска српска национална идеја слободе, солидарности и јединства произвела је државотворну политику, а државна пропаст створила услове за специфичну идеологију васкрсења и нужности жртвовања појединаца, колектива и генерација да се она постигне. Трагичност херојске судбине била је основна инспирација, која се преносила с колена на колено, извор духовног надахнућа, енергија јуначког ангажовања, инстинкт трпљења и подношења патње да би се створила прилика за регенерацију старог сјаја и славе. Србину су могли да отму државу и слободу, али не и његову исконску веру у Божје провиђење на којој је изградио сопствену цркву, акцептирао духовне и културне вредности цивилизованог света и највише домете историјског развоја човечанства, па их дубоко прожео својим националним идентитетом и државотворним амбицијама. Доласком на Балкан већ у старту су Срби исказали немирење са туђинском влашћу, али нису ни хтели ни покушавали да се одупру свим страним утицајима. Својој старој вери у једног Бога и већи број полубожанстава, обукли су ново, хришћанско рухо, традиционалне жупанске титуле својих владара заменили су краљевским и царским, али су љубоморно чували језик, племенске и родовске традиције, борбени дух и неприхватање ропства. Неподношљиво је Србима да буду робови, али не желе ни да су робовласници.

Срби су могли одолети свим искушењима осим унутрашњим поделама. Умни, храбри, племенити, нису били имуни на проклето семе унутрашњих прегањања, расправа, размирица и инаћења. Светосавски завет јединствене вере у јединственој националној држави је био вековни оријентир будућности, али и главни циљ оспоравања и разарања од стране свих српских непријатеља. Однос према националној држави био је одувек камен међаш између части и бешчашћа, патриотизма и издаје, верности и конвертитства, јунаштва и кукавичлука, поштења и непоштења, поноса и презира, достојанства и подлости. Вечито на моралним испитима, народ је тешко страдао сакаћен сталним отпадништвом, али је зато дугорочно јачао основну матицу слободарског духа, херојске етике и државотворног инстинкта.

Национално јединство се више од једног миленијума темељило на верском јединству и код Срба се оно надовезивало на спонтано јединство племена и родова, везаних свешћу о заједничком језику и пореклу, још из праисторијског времена. Само је православна варијанта хришћанске вере са специфичним националним садржајима могла да представља снажан кохезивни фактор српске државне идеје, који је могао да савлада и петовековно турско ропство и перфидни римокатолички прозелитизам. Она је основ политичке идеологије Српства која се кроз сучељавање с најтежим историјским искушењима развијала у свеобухватан државотворни идеолошки систем, који је вековима окупирао пажњу највећих српских умова и подстицао их да на богатој духовној подлози и већ стеченом културно-интелектуалном наслеђу утисну и свој лични печат. Идеологија српског национализма представља квалитативну синтезу највиших домета српског народног духа и интелекта његових водећих умова.

II. Па ипак, тај увелико сазрели идеолошки систем до сада ни у једном научном, теоријском делу није целовито обрађен и презентован. Просто је разасут у бројним делима врхунских српских интелектуалаца од Светог Саве до данашњег времена. Сваки научник и књижевник, политичар или публициста, том питању је приступао са сопственог професионалног, стручног или неког другог парцијализованог аспекта. Готово без преседана у том смислу је обимно дело предратног српског универзитетског професора др Лазе М. Костића, које је углавном објављивано у скромним емигрантским тиражима и деценијама било недоступно широј читалачкој публици у отаџбини.

Крајем седамдесетих година, као млад асистент, пун ентузијазма, прекопавајући по запуштеној и прашњавој библиотеци Факултета политичких наука у Сарајеву, наишао сам на неколико књига професора Лазе Костића. Књиге су обрађивале горућу националну проблематику на основу истраживања најплоднијег српског емигрантског писца свих времена. Ко зна како су се нашле у библиотечком фонду, јер је њихово растурање у отаџбини било забрањено под претњом драконских санкција. У предговору књиге „Културне прилике Босне и Херцеговине", написаном на Видовдан 1970. године, Лазо Костић о томе сведочи: „Добих крајем марта и априла две несвакидашње наруџбине из земље: комплет књига о БиХ наручује Факултет политичких наука у Сарајеву и Републичка конференција радног народа БиХ. Поштено су их и платили. У исто време неки професори универзитета из Сарајева, јамачно муслимани, траже књиге о народности муслимана. Тако су се ове књиге ипак доста проширили у БиХ". И лично сам убеђен да су наручиоци морали бити муслимански интелектуалци из режимских структура моћи, јер само то може објаснити невероватну пасивност комунистичке Службе државне безбедности која је у Босни и Херцеговини била најнападнија и најригорознија у прогону сваке слободније мисли, поготово оне која је настојала да објективно третира српско национално питање.

Прочитао сам у једном даху укупно пет књига које су тематски третирале проблематику етничких и верских односа у Босни и Херцеговини. Наредних година дошао сам до још десетак брошура, а 1989. године, у току тромесечне предавачке турнеје по Канади, Америци и Аустралији, као и једноипомесечне по Западној Европи, обилазећи скоро целокупну српску дијаспору, уз несебичну помоћ пријатеља, успео сам да набавим све преостале Костићеве књиге. Пун кофер емигрантских књига заплењен ми је на београдском аеродрому 9. октобра 1989. године при повратку из Лондона, а неки месец касније и велики пакет сличне садржине, пристигао из Сиднеја. Полиција је била изненађена упорношћу с којом сам потраживао те књиге, а у склопу општег отопљавања политичке атмосфере у Србији, почетком 1990. године, све су ми вратили.

По повратку у Београд, пошто сам прочитао све књиге, дошао сам на идеју да напишем детаљну монографију о научном делу Лазе Костића. У времену интензивних политичких активности везаних за обнову вишепартијског система, моје проучавање Костићевих књига трајало је много дуже него што би то био случај у нормалнијим приликама. Иако је Костић, као угледни правник и универзитетски професор, написао велики број научних књига и чланака пре Другог светског рата, монографију сам базирао на његовом послератном опусу којим је достигао интелектуални врхунац, а њен први део представио суду јавности већ у августу 1999. године.

Нешто касније сам је допунио анализом његових предратних научних и публицистичких радова које је писао као угледни универзитетски професор или статистички експерт. Они су груписани у три основне целине у којима се обрађује проблематика уставног права и политичког система, административног права и теоријске статистике са обрадом резултата кључних практичних статистичких истраживања овдашњег времена.

Костићеве емигрантске студије у целости су посвећене српском националном питању, и у историји наше науке сигурно је да није било аутора који је свеобухватније и детаљније од Костића обрадио све кључне елементе угрожавања српског националног бића и афирмисао његову виталност, издржљивост и оданост идеји самосталне и демократске српске државе која ће обухватити све српске земље. Може се само замислити колико ме је узбуђење обузимало са сваком новом брошуром с проблематиком за коју пола века једноставно у отаџбини, у научним круговима, није било ни храбрости ни могућности да се обрађује, колико ме је задовољство обузимало кад сам на страницама Костићевих дела препознавао давно запретане идеје због чијег сам реафирмисања и оживљавања робијао као политички осуђеник под титоизмом.

III. Постепено је моја монографија о научном и публицистичком делу Лазе Костића израстала у својеврсни уџбеник српског национализма. Почетна, скромнија, замисао прерастала је у идеју да се у једној књизи обухвате и систематизују скоро све историјске чињенице, научни искази, теоријске елаборације, националне идеје и политички циљеви на којима је саздан модерни српски национализам. При томе је било нужно разбити извесне предрасуде, доктринарне заблуде и застрањивања чији су основни изданци југословенство, комунизам и монархизам. Резултати Костићевих истраживања представљају основни ослонац, окосницу систематизације, али, уз њихову критичку валоризацију и интерпретацију било је нужно истражити студије других аутора који су одређену националну проблематику детаљније обрадили.

Прве делове монографије сам, у облику фељтона, објавио у „Великој Србији", новинама Српске радикалне странке, покрећући иницијативу да се прикупе и објаве Костићева сабрана дела. И ова чињеница садржи нимало случајну симболику јер је лист под истим насловом у протеклих сто двадесет година девет пута покретан, ма-

хом у историјским ситуацијама у којима је великосрпска државотворна идеја пролазила кроз велика искушења. Један од највећих српских родољубивих песника, Стеван Каћански, основао је, 1887. године, Друштво „Велика Србија", као конспиративну организацију српских патриота, да би 14. јануара 1888. године покренуо недељни лист „Велика Србија". Новине су излазиле све до 1893. године изазивајући против себе континуирану пропагандистичку паљбу аустроугарске штампе. Када је Каћански умро 1890., председник друштва „Велика Србија", Драгутин Илић, био је принуђен да побегне из Србије пред разгоропађеним бесом аустрофилски оријентисаног краља Милана Обреновића, 1891. године. Новине је још неко време уређивао син старог барда Владислав Каћански. После династичке смене, Драгутин Илић се, 1903. године, вратио у отаџбину и обновио „Велику Србију" као дневни лист, али је био у могућности да га штампа само неколико месеци. Одвојено су у Ваљеву и Нишу 1914. године излазила два листа са идентичним називом „Велика Србија", али врло кратко време, да би се од 1916. до 1918. године у Солуну одржао врло цењени и популарни дневни лист под истим именом. Од 1921. до 1926. године опет паралелно излазе два издања „Велике Србије". Једно је издавао Радивоје Новаковић, а друго Гавра Давидовић, као орган Српске странке. После Другог светског рата група прогоњених равногорских интелектуалаца илегално је шапирографском техником умножавала око шеснаест бројева „Велике Србије" у облику билтена, а интересантно је да их тада свемоћна комунистичка полиција никада није открила. Садашњу, девету по реду, едицију „Велике Србије" покренуо сам у сопственом, приватном издању 1990. године као новине Српског четничког покрета, да би после скупштине уједињења са Народном радикалном странком, 1991. године, прерасла у гласило Српске радикалне странке.

Последњих пет делова монографије и опширан поговор објавио сам у „Српској слободарској мисли", часопису за филозофију, друштвене науке и политичку критику, чији је издавач Српска радикална странка. Часопис излази редовно већ пуне две године. Оријентација му је изразито патриотска, великосрпска, а на српској научној и публицистичкој сцени представља право освежење квалитетом, обимом, отворе-ношћу за различите теоријске погледе и ставове. Значајна је чињеница да је то један од ретких научних часописа који се не издаје уз финансијску подршку западних обавештајних служби и такозваних невладиних организација и привидно приватних фондација чије су амбиције изразито субверзивног карактера у односу на српске националне интересе, државну целовитост, самосталност и независност.

IV. У децембру 1999. године Земунски информативно-пословни систем и Српска радикална странка склопили су уговор са Костићевом кћерком Даринком Ђукић и праунукама Маријом и Исидором Перић, као наследницама ауторских права, да се идеја о штампању сабраних дела напокон реализује. Одмах је формиран Редакциони одбор, именован сам за главног редактора, а за три месеца напорног рада сва дела су била спремна за штампу. Монументални опус великог српског интелектуалца и патриоте указао се пред нама у свој својој грандиозности, на готово десет хиљада густо сложених страна Б-5 формата.

Лазо Костић је у рукопису својој кћерки оставио попис свих радова које је публиковао пре Другог светског рата. Др Бранко Надовеза и Ивана Ђурић су ту библиографију редиговали сводећи је на основне текстове, с обзиром да је Костић у више случајева те радове објављивао под различитим насловом, као и у већим књигама инкорпорисао текстове које је раније у часописима публиковао као научне чланке.

Библиографију Костићевих послератних књига и брошура сравнио сам на сличан начин, и попис од преко осамдесет дела свео на равно седамдесет. Прва издања неких књига и публикација Костић је после уградио у новија и обимнија дела, под другим насловом. Поред тога, објавио је у емигрантским новинама око 2000 текстова,

али је све значајније текстове после прештампао у тематским зборницима, који су обухваћени основном библиографијом, која је у предговору сабраних дела комплетна, док је из осталих преузимао суштинске делове.

V. У монографији сам, упоредо са детаљном анализом Костићевих дела, изложио ставове других врхунских научника о нарочито значајним питањима за развој српске националне свести, историјску трагедију српског народа и, посебно, публицистичко стваралаштво српске политичке емиграције. Убеђен сам да такав приступ и његови резултати могу представљати подстицај за млађу генерацију српских интелектуалаца и научника из области хуманистичких дисциплина, да се у својим теоријским и истраживачким напорима посвете проблематици која је под комунистичком диктатуром пола века једноставно била забрањена у научним установама, издавачким кућама и периодичним публикацијама.

Систематским мерама су наш народ терали да заборави сопствену историју. Подлегли смо таквом облику испирања свести и зато смо били осуђени да нам се историја понови у још трагичнијој форми. Они који се нису покоравали антисрпској хистерији и тоталитаризму, прогањани су, страдали по робијашницама и удаљавани из свих организованих сфера културног и научног живота. Стваралачком интелигенцијом су проглашавани медиокритети без части и образа, спремни да се упрегну у реализацију подмуклих пројеката уништења Српства.

Времена су се радикално променила. Комунизам је пао већ пре десет година, али су наши главни непријатељи у суштини остали исти, само се степен њихове суровости и мржње увишестручио. Суочени с бескрупулозношћу агресора, дивљаштвом америчког новог светског поретка, хрватском мржњом и католичком бестијалношћу, видимо колико су Костићева дела и данас актуелна, колико је тај поносни Бокељ схватао српске невоље и разумевао неопходност одлучне борбе и супротстављања праисконском злу.

Костићева сабрана дела публиковали смо с поносом, уверени да чинимо велику ствар за културу српског народа. Нема никакве сумње да је професор др Лазо М. Костић један од великана српске науке чији ће интелектуални опус имати далекосежни утицај на наредна поколења амбициозних правника, историчара и публициста, а у својој укупности представљати драгоцену идеолошку подлогу модерног српског национализма и патриотизма. Сабрана дела Лазе Костића су груписана на основу тематске сродности текстова у десет обимних томова, за које сам одредио следеће наслове: 1. Уставно право, 2. Административно право, 3. Теоријска статистика, 4. Његош и Српство, 5. Српска национална свест, 6. Српске националне традиције, 7. Хрватско варварство, 8. Југословенство и комунизам, 8. Српска Босна, 10. Српска историја и патриотизам. Сваки том представља тематски и концептуолошки заокружену целину. Отаџбина се на овај начин најадекватније одужује великом сину српског народа, а младим поколењима доказује да национални подвизи и патриотске жртве не могу бити заборављени.

Структура монографије је унеколико другачија, јер је композиција морала да буде прилагођена основној уџбеничкој намени и покушају да се идеологија српског национализма логично систематизује и учини што приступачнијом савременим српским патриотама које тек чека судбоносна борба за опстанак нације и државе.

VI. Свака идеологија тежи да обликује људску свест, и индивидуалну и колективну. Зато се од науке разликује и по томе што има мобилизацијску функцију, жели да се материјализује кроз својеврсни политички покрет, да буде делатна, циљна, програмска. Велика идеја је духовна храна, одређује смисао живљења преиспитујући стварност и мењајући је. На идејама се тако развијају идеали, крајњи циљеви, покретачи политичке борбе, њени оријентири, коригујући фактори, усмерива-

чи. Идеалима се припада, они се следе и срцем и мозгом. Мозгом се они разумевају, рационализују, док се срцем осећају и воле. Ум и емоције се сједињују кроз борбени, стваралачки и бунтовни напор да се идеал бар приближно реализује. Људи се идентификују са идејама и идеалима у које верују, кроз које препознају сопствене, индивидуалне жеље, тежње, амбиције и вредности. Постојећим колективима идеалима се удахњује или оживљује давно запретана душа, али се стварају нови колективитети с више организационе кохезије, спремнији за пожртвовану борбу и искушења која предстоје.

Највеће идеје рађају се у условима патње, разочарења, поробљености, јада и чемера. Оне су просто Божији дар којим се одржава нада, враћа самопоуздање, буди вера у небеску правду и разуме вечита борба између добра и зла. Зло вечито настоји да нас потчини и уништи препарирајући нам душу, манипулишући разумом, ниподаштавајући традицију, исмевајући национални понос и осећање части. Најмрачнијим силама овога света ми, Срби, сметамо што смо Словени врло сродни Русима, што смо православци, национално свесни, солидарни, непокорни и што насељавамо веома важан геополитички простор где се укрштају стратешки интереси великих сила. Окупирали су нас Отоманска империја и два германска царства. Ватикан је настојао да нас покатоличи или физички истреби. Уништавали су нас и фашизам и комунизам, а данас смо кост у грлу најокрутнијег и најопаснијег тоталитарног облика – глобализма или мондијализма.

У сваком историјском судару тешко смо рањавани. Наше национално тело препуно је ожиљака. Али, још увек дишемо. Ропски окови су на рукама, ланци звече на ногама, али бесмртна српска душа не да се заробити. Опет је много издајника, потурица међу нама, љубитеља туђинске царске вере и њених закона, али дух Матавуљевог Пилипенде је непоколебљив. Гладни и жедни, голи и боси, Срби се са глобалистичком и масонском окупацијом не мире. У њима се непрекидно рађа енергија нових великих дела и буна. Што нам је непријатељ већи, силнији и моћнији, наш пркос је несаломљивији. Сила Бога не моли, Бог силу поломи. Опет ће Давид против Голијата, српски сељачки опанак против натовске чизме и њених бедних балканских слугу који су се и раније свакој окупаторској војсци прикључивали и свој „братски" нож у српска леђа забијали.

Многе српске земље данас су поробљене, окупиране, Срби из њих протерани. Али савремена и поколења која тек долазе никад се с тим не смеју помирити. Нико нема право да у име српског народа отпише српске територије. То питање остаје предмет спора све док се спор не реши. Спор се може решити искључиво ослобађањем онога што је српско и припајањем матици Србији. Без тога би наша историја изгубила смисао, филозофија постојања остала без логичног мишљења а нација без материјалног фундамента колективне свести. Нема сумње да ћемо се ми Срби у тој борби делити на три категорије: активне и пожртвоване националне борце, издајнике и пасивне посматраче. Циљ писања ове књиге о идеологији српског национализма је да имамо што више свесних националних бораца, а што мање издајника. Што се тиче садашњих пасивних посматрача, они су сви потенцијални борци, само им душу треба просветлити, морамо их подучавати, национално образовати, будити патриотску свест и љубав према отаџбини.

Националистичко образовање почиње већ у најранијем детињству унутар породичног дома, али се мора наставити кроз школски систем, културне и научне делатности, јавни живот, штампу и публицистику. Већ с мајчиним млеком сваки Србин треба систематски да се васпитава као бранилац отаџбине, а свака Српкиња као часна и поштована српска мајка, стуб породичног гнезда. Америчка псеудокултура управо из тог разлога својим холивудским идиотлуцима покушава да нас одвоји од наших

узора из националне прошлости. Заглушујућом буком електричних инструмената и тонских појачала смишљено нас одвајају од народне песме и души блиске мелодије. Држава која нема сопствену историју хтела би и нашу да укине. Третира нас као магарце. Млати нас штапом за тврдоглавост, а послушност с времена на време шаргарепом награђује. Разбија нам државну организацију и привредни систем онеспособљава за самосталан живот. Национални понос нам убијају донаторским конференцијама и народ залуђују празним обећањима. Социјалну беду су нам вештачки створили, санкцијама и блокадама продубљивали да би сиромаштвом рушили морал, националне вредности, правне принципе и политичке ауторитете.

Половична решења актуелних проблема, стално индуковање криза, компликовање политичких процеса одлучивања, спутавање институција, инаугурисање новоизмишљених квази-правних принципа, начин је да се америчко старатељство учини вечним и незамењивим. Није важна истина него корист, самосвојност је замењује лицемерним прилагођавањем, али бруталност остаје као доминантни метод америчког саобраћања са српским политичким предводницима, било карактерним и снажним личностима или улизицама и бескичмењацима. Непокорни су непрекидно под заглушујућом медијском и политикантском кампањом клеветања и омаловажавања, тако да само ретки издрже константне притиске и методе усавршеног психолошког рата. Србији се слаби, беспомоћни, морално неизрасли, лабилног карактера и мајушног знања покушавају наметнути као узорни предводници, спремни на кооперативност са западним силама. Кооперативни су заправо апсолутно послушни бескичмењаци и полтрони.

И синдикални покрет су нам потпуно индоктринисали, подвели под своју контролу, политизовали и инструментализовали. А кад је до политичког преврата дошло, разочарани радници, отрежњени наглим погоршањем ионако тешког социјалног положаја, мучно се политички трезне схватајући да данас и немају неки озбиљан синдикат. Тек сад гладни радници могу да виде шта је права похлепа и отимачина коју спроводе исти они који су се до јуче заклињали у радничке интересе. Целу деценију су манипулисали студентима и на њиховој лаковерности формирали главне ударне одреде, а сад их награђују огромним школаринама и придикама да тако мора бити јер су се за то и борили. Неозбиљна претходна власт им је омогућила да масовно запоседну српску медијску сцену. Државна пропаганда је тромо и трапаво вођена, а преко више стотина локалних радио и телевизијских станица, преко стотина новина, часописа и невладиних организација, систематски је идејно трован српски народ, утискивана му лажна слика стварности и убијана воља за сваким отпором мондијалистичкој зарази и антисрпској хистерији. Пропагандни наступ је заснован на чињеници да је огромна већина људи природно спремна некритички да поверује у све што прочита, чује или гледа на телевизији. Врло су ретки они који се руководе искључиво сумњом, а тек нешто чешћи људи склони критичком преиспитивању и рационалном расуђивању на основу проверених чињеница и логички изведених аргумената. Антисрпској пропагандној зарази може се парирати само упорним и стрпљивим инсистирањем да се људи што више ослањају на природну интелигенцију, убедљивим указивањем на конструкцију пропагандних шаблона и мондијалистичких идеолошких матрица, разбијањем уобичајене лењости духа успешним реторичким стилским фигурама и, што је најважније, владањем неспорним историјским, политичким и економским фактима.

Српски непријатељи, у свом налету свеобухватне идеолошке индоктринације, рачунају на лакомисленост и простодушност обичних људи, њихову наивност и доброту. Где год су преузели контролу над органима власти, прво у Републици Српској и Црној Гори, сада и у Србији, настоје потпуно прекомпоновати васпитно-образов-

ни систем, а из наставног плана и програма избацити тематику националне историје, културе и традиције као застарелу и непримерену савременим светским трендовима. Нас би да разбију и пацификују, док себе све више наоружавају. Обезвређују нам државотворне идеале и релативизују питање независности и суверенитета. Убеђују нас да је најлепше остати без сопствене националне државе и утопити се у мору већ поробљених и национално обезличених и дезоријентисаних народа који су сопствене вредности жртвовали за рачун лажних финансијских обећања. Уместо инвестиција, посла и хлеба, стижу нам наркоманија и хомосексуализам да нам дефинитивно докрајче народни морал и породично окриље. Војску би нам најрадије укинули, а дезертерство прогласили за прави патриотизам. Своје подвале и подле намере редовно заогрћу квазихуманистичким фразама да би у свести противника изазвале фатално оклевање, неодлучност, страх и малодушност. Тако се спутава и нормално функционисање државних институција у складу са основним начелима правног поретка, оне терају на политичке потезе и решења, исказивање слабости према непријатељу.

Велики државни порази фатално трауматизују националну свест и готово редовно је доводе у стање дилема и преиспитивања. Морални слом у стању је да произведе аутодеструкцију нације, али одржање морала и пораст борбеног духа, упркос свим искушењима, води препороду националне идеје и ентузијазма, новом државотворном прегалаштву. Виталност сваке националне идеје историја непрекидно ставља на пробу, излаже је искушењима, па тако челичи, усавршава или уништава. Вредност националне идеје најјасније се мери количином мржње коју непријатељи и издајници једног народа испоље против ње. Здрава национална свест туђу мржњу претвара у енергију челичења воље и одлучности, док у слабој то производи резигнираност и апатију. Величина националног идеала и политичког циља мери се њиховом отпорношћу, постојаношћу и непоколебљивошћу. Вера у идеју рађа одлучност и пркос, спремност на пожртвовање. Малодушни сигурно унапред губе. Самоуверени су у стању и да привремено одступе, уоче грешке и промашаје, исправе тактику и усаврше стратегију, али никада не посустају у борби за реализацију крајњег циља и сопствену снагу мере величином искушења.

Београд, 24. септембар 2002. године **Др Војислав Шешељ**

ПРЕДГОВОР ДРУГОМ ИЗДАЊУ

Прво издање ове књиге распродато је за непуних месец дана. Припремајући друго издање настојао сам да исправим све лекторске и коректорске (махом словне) грешке из првог, а посебно три крупније. На 551. страни испуштене су биле три почетне реченице текста; на 698. страни у току слагања избачен је део текста из опширног цитата, а убачен део који ту не припада; на 736. страни испуштен је део цитираног текста.

Београд, 23. децембар 2002. године **Др Војислав Шешељ**

Глава прва

ИСТОРИЈСКИ СУПСТРАТ СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

I. Праисторијска постојбина српског народа

1. Велика Србија између Висле и Лабе

Праисторијски период српске прошлости прекривен је дебелим плаштом заборава и он се може само делимично историографски реконструисати на основу археолошких ископавања и лингвистичких истраживања, етнолошких компарација и културолошких претпоставки. Основне непознанице су везане за одређивање најстарије прапостојбине Словена, првобитног етничког супстрата на коме су се као народ образовали, као и услове под којим су се појавили на источноевропским просторима. За Србе се не зна поуздано из које су велике словенске гране потекли. Од северних обала Црног мора до јужних обала Балтичког, од Урала на истоку до слива Лабе на западу живели су Словени у времену кад их римски писци први пут помињу. Словени се први пут историјски помињу од стране римских и грчких писаца као Венди, а неколико векова касније као Склавини и Анти. Није немогуће да се и назив Сармати на њих односи, јер се тај народ не може другачије етнички идентификовати. Научницима је веома тешко да иоле поузданије раздвоје стара германска и словенска племена. „Што се тиче спомена Срба и Хрвата издвојила су се у основи два мишљења: по једнима су Срби дошли на Балкан из данашње Галиције, по другима из данашње Саксоније, док се за Хрвате најчешће каже да су пореклом из околине Кракова и североисточне Чешке. У новије време један круг истраживања и Србе доводи са пољске територије. Правци кретања Словена на Балкан углавном су тројаки: преко доњег Дунава, преко Карпата и преко Чешке, Моравске, Словачке и Панонније." (Реља Новаковић: Одакле су Срби дошли на Балканско полуострво (Историјско-географско разматрање), Историјски институт у Београду, „Народна књига", Београд 1977, стр. 21.)

Према Новаковићу, који је без сумње најбољи познавалац српске праисторијске прошлости, Порфирогенитов израз Бели Срби упућује на реку Лабу, израз албис-бео, који је подударан са словенским називом реке. Бели Срби би, према томе, значио Лабски Срби, што потврђује и чињеница да Срби сами себе ни-

када нису називали „белим". Порфирогенит је забележио неке основне географске одреднице српске прапостојбине. То је с оне стране Мађарске, у суседству Франачке. Срби су, 531. године, на западу од своје територије као суседа имали Тирингију под франачком влашћу. Ако се првобитна српска земља звала Бојка, онда може бити речи о делу широке раније келтске области Боја чији су јужни делови данашња Баварска и Чешка-Бохемија. Са источне стране Срби су у суседству имали првобитну Хрватску. И њу Порфирогенит назива Белом што, такође, може усмеравати на реку Лабу која је вероватно разграничавала првобитне српске и хрватске територије. У тој својој прапостојбини Срби су одвајкада живели и у њиховом колективном сећању једноставно није постајао податак да су се ту однекуд доселили. Срби су били непосредни суседи Франака, по Порфирогениту, док су Хрвати били у близини франачке територије. Новаковић Хрвате лоцира према Судетским планинама, у област изворишта реке Висле и града Кракова.

Константин Порфирогенит говори и о стању хрватске прапостојбине свога времена: „Остали Хрвати остану у суседству Франачке и зову се сада Белохрвати, тј. Бели Хрвати и имају свог архонта; потчињени су Отону Великом, краљу Франачке, која се назива Саксидим и некрштени су, живе са Турцима (Мађарима) у љубави и ступају са њима у сродство." (стр. 43.) Писац овог дела Порфирогенитовог списа „вероватно је добро познавао стање и односе у том делу Европе, па зато и не спомиње Србе. Он је сигурно знао за чињеницу да су 928. године Срби-Гломачи пали под власт Хенрика I Саксонског, после чега су убрзо савладани и Милчани, вероватно непосредни западни суседи Белих Хрвата." (стр. 44.) Србе Франци нису уништили, али су их укинули као независан политички фактор тог времена и тако су дошли у директан контакт са Хрватима. Друга одредница указује такође да су Хрвати живели источно од Баварске, што указује на данашњу Словачку и Моравску, и непосредно суседство касније досељених Мађара. Пошто су Срби лоцирани на простор између Франачке и Беле Хрватске, Бела Србија се нашла на удару Франака пре Хрвата, а била је много ослабљена исељавањем велике српске масе на Балканско полуострво. Историјски извори сведоче да су Франци 928. године заузели Јану (Гану) као последње упориште Срба–Гломача.

Српска првобитна постојбина се ту може јасно лоцирати између приобаља Лабе са запада, укључујући и реку Салу, те приобаља Висле на истоку, са изузетком области њеног изворишта на којој су вероватно живели Хрвати. Кроз центар Беле Србије текла је река Одра. Византија је позвала Србе на своју територију зато што они, за разлику од неких других Словена, нису били у савезу са Аварима и што су могли да представљају ефикасну брану даљим аварским пљачкашким походима. То говори да су већ Срби оног времена били познати као храбри и постојани борци, те да је средиште ондашњег цивилизованог света сматрало да се у њих може имати поверење. И заиста, то поверење је обезбедило пуна два века стабилне византијске владавине над новом Србијом, све док српски народ није отвореније изразио своје државотворне амбиције.

Судећи према спису Попа Дукљанина, који је настао компилацијом или пуким калемљењем текстова разних његових претходника, па му је и поузданост прилично проблематична и варира од пуке маште до релевантних историјских чињеница, Срби и Хрвати су са северозапада дошли на Балканско полуострво.

Како Ајхард наводи у својим „Аналима" поводом устанка посавског кнеза Људевита између 818. и 823. године, Људевит је „једном приликом побегао из Сиска и отишао међу Србе. По свему судећи ти Срби су тада живели негде у пределу Уне, чак можда и западно од ње, сасвим вероватно на подручју данашње Лике." (стр. 54-55.) Новаковић претпоставља да Срби из прапостојбине, с обзиром на велику удаљеност, нису могли доћи у једном континуираном походу, него су се постепеније примицали и претходно привремено настанили негде у Панонији. Из тога произлази „да су Срби из прибалканске Србије, негде на северозападним прилазима Балканском полуострву, свој продор на Балкан започели из Паноније идући по свој прилици долином Уне, задржавши се једно време не само дуж те реке и источно од ње, него чак и западно." (стр. 55.) Одатле су се ширили на исток и југоисток. „Ако овом додамо још да и Порфирогенит, 200 година старији од Дукљанина, тврди да Лика, Крбава и Гацка чак ни у његово време нису улазили у састав ни географске ни политичке Хрватске, већ да те три области 'њихов бан само држи под својом влашћу', можемо с правом претпоставити да се и до X века сачувало знање да су Лика, Крбава и Гацка још од раније сачињавале или посебно подручје са посебним називом, или су пре укључивања у хрватску државу припадале неком другом племенском саставу." (стр. 56.)

Топономастика указује на места чији називи у основи садрже сарб, северно од реке Варте, а између Одре и Висле. Руски историчар Јастребов је првобитну Србију омеђио реком Лабом и њеном притоком Салом на западу, укључујући и подручје такозване Северне или Старе Марке, на југу Тирингију и Саксонију, на западу на реци Бодри до њеног ушћа у Одру, затим Одром до ушћа Варте, па Вартом на исток, северно од Познања и релативно правом линијом до Висле, па Вислом до Гдањског залива. На том пространом подручју живеле су четири велике српске племенске групације: Бодрићи, Љутићи, Лужичани и Поморјани. Код Бодрића се могу идентификовати племена Полабљана, Варда, Битенца, Смолинаца, Њана, Рарога, Варна итд. Лужичани, између осталог, обухватају Жароване, Шкудриће, Нишане, Гломаче, Милчане, Требовљане, Жаровњане, Житиће, Суселце итд. Љутићи обухватају Спреване, Плоњане, Морачане, Земчиће, Лешиће, Говољане, Налетиће, Дошане, Укране, Ратаре, Речане, Доленце, Прекопјенце, Хижане и Рањане. Од Поморјана су запамћени Кашуби, Словинци и Лицики. Српска морска обала се протезала у потпуном континуитету од ушћа Лабе до ушћа Висле у Балтичко море, укључујући и острво Рујан (Риген). Римски писци Србе свог времена називају Вендима, а на једном месту Корнелије Непот пре нове ере их помиње као Инде. Што се тиче Хрвата, њихов првобитни „положај готово сви савремени истраживачи налазе у Малој Пољској и делимично и у североисточној Чешкој." (стр. 101.) Срби су живели западно и северно од Хрвата, Чеси, Моравци и Словаци јужно, а Пољаци источно од њих.

Судећи по садржају текстова старих писаца Приска, Јордана, Прокопија, Бибијуса Секвестра, Симокате и Алфреда могло би се с приличном дозом поузданости закључити да је Вендима првобитно називана српска грана словеначког стабла, а земља на којој су Срби живели Сарматија. О Србима који живе северно од Чеха и Моравача казује и Несторова хроника или Лаврентијевски летопис, један од најстаријих руских текстова који датира с краја једанаестог века, а односи се на много старију словенску прошлост. Византијски историчар

из петнаестог века, Лаоник Халкохомдил, Сарматијом назива и Русију. На основаност те тврдње указују термини Рашка, Раци у поређењу са Русијом и Русима. И данас је српски језик много сличнији руском, украјинском, белоруском, па и бугарском, него пољском, чешком, словачком, словеначком и хрватском, који је скоро изумро. Руси су називани и Антима, а неки угледни лингвисти проналазе заједнички изворник Вендима, преко Ванда или Винда, до Анта. На полапско порекло Срба већ у петнаестом веку указују Ласкерис Кананос и Флавије Бјонди, у шеснаестом Антонијус Бонфиније, Алберт Кранц и Мартин Крамер. Еразмије Стела је посебну пажњу посвећивао Србима између реке Лабе и Сале, Гломачима и Далеминцима, наводећи да за њих постоји заједнички назив Мисани. Петар Албин то подручје назива Миснијом. Немци данас то подручје називају Мајсенском облашћу, након што су је 928. године освојили Саксонци. „Албин каже да се ова земља 700. године није звала Мајсен, већ Сорабиа, Далеминциа, Ломациа, Сурбиа итд., и да се за то време град Мајсен звао Мисин и Мисна." (стр. 134.) Успомена на Миснију као део српске прапостојбине између Лабе и Сале, сачувана је у презимену једне од најстаријих српских породица у Хумској земљи – Мисита.

У време Карла Великог Лаба и Сала су представљале границу између државе Карла Великог и Србије. У познатој Карионској хроници коју је Пауцерус Каспарус штампао у петнаестом веку, говорећи о франачкој граници на Лаби и бохемијским планинама, износи „податак о организацији пограничке марке према Србима, за коју каже да је једна од најстаријих које се спомињу у франачким историјама, а која је организована да отписује побуњеничке Србе и спречава њихово напредовање." (стр. 137.) Потврђујући стару Птоломејеву информацију да су Венди највећи сарматски народ, аутор ове хронике претпоставља да су Венди у Европу дошли из Мале Азије, где их још Хомер помиње као Хенете (Венете), прво „на обале Црног мора, да су се одатле проширили према северу и да у његово време држе области које се зову Русија, Литванија, Пољска. Но, уз ово додаје да и језик и име венетске области у заливу Јадранског мора показује да су Хенети продрли и у Илирик и суседне земље, али није сигуран да ли их је ту довео још Антенор кад је долазио из Азије или су у те крајеве доспели кад су се већ налазили у Европи користећи прилику да се постепено преместе на југ тражећи блаже и плодније поднебље." (стр. 137.) Даље тврди да су Венди, у исто време кад су дошли у Венецију, заузели и крајеве између Лабе и Висле, Бохемију итд.

Шпангербергова Квернфуртска хроника из 1590. и Хитрејева хроника из 1592. године такође говоре о Лаби и Сали као франачкој граници према Хенетима Сорабима. „Што се тиче Срба, Хитреј сматра да су дошли на Лабу и Салу са називом који потиче од старих Сармата." (стр. 140.) Он помиње фаталну сеобу с почетка петог века када су Вандали, Свеви и Бургунди као германски народи, напустили ту територију и отишли према Рајни. Новаковић сматра да је то могло бити и пре четвртог века, кад су Бој као келтски народ, напустили Бохемију, а населили је Словени-Чеси. Немачки историчар Нојгебауер 1618. године пише и о Србима који су живели поред Германије, посебно Бодрићима и Љутићима, па указује како су се на њихову земљу доцније доселили Пољаци, вероватно након њихове сеобе на Балканско полуострво. „Пољаци су словенског и сарматског порекла. Они су давно, долазећи из Сарматије и прешавши

реку Вислу, дошли у онај део Германије који су пре тога настањивали Венди или Вандали... Своје уверење да су Венди пре доласка неких других Словена већ живели у Германији, Нојгебауер изражава већ у следећој реченици у којој каже да су ти новодошавши Словени примили имена од суседних племена која су ту већ била настањена и која су се звала не само Венди или Винде, него и Вандали." (стр. 146.) То би могло да објасни чињеницу да је данашњи језик Лужичких Срба сличнији пољском него српском. Кад се огромна маса Срба иселила, ипак их је нешто остало у првобитној Србији од Лабе до Висле. Ту су их затекли Пољаци, већину асимиловали, а на остатак пресудно деловали у језичком погледу. Треба имати у виду да су у то време разлике између појединих дијалеката словенског језика биле неупоредиво мање него данас, кад се тај првобитни словенски језик кроз стални развој дијалеката поцепао на већи број посебних језика. Пољско насељавање није обављано из далеких области, него ту из близине, по природи ствари, како су суседни крајеви остајали врло ретко настањени. Иначе, забуна око разликовања Венда и Вандала присутна је и код неких других аутора, али је то историјска наука одавно разјаснила. Вандали су несумњиво један од германских народа, а Венди словенски, Срби пре свега.

Бохуслав Балбин се позива на Велеславина и његово казивање „како су године 451. Слави или Винди, који су становали на Висли, потисли остатке Вандала код Одре и Сале и заузели подручја каснијег Макленбурга и Помераније, а затим су посели и Марку, Бранденбург и Мисниј." (стр. 157.) Ту је дакле податак да су се Срби проширили из правца Висле према Лаби. На ушћу Одре налазио се велики град Винита, који су Данци касније разорили, а за који разни извори сведоче да је био највећи европски град ван Римског царства. Очигледно је директно разликовање Венда-Срба од Пољака и Чеха, којима припадају и Хрвати, што је присутно код Отрокинија, али и Балбине, Песине, Кригера, Јеце, Клувере, Бангерта, Јоана Михремија, Најгебауера, Елије Рајснера и других аутора чије ставове Новаковић детаљно разматра. Слично касније пишу Бандури, Кригер, Рундлиг и Екарт, настојећи да проникну у најстарију словенску прошлост, редовно изједначујући Србе са Вендима и упућујући да они припадају Сарматима као ширем етничком одређењу. Шетген и Крајциг 1730. пишу о две Србије, вендској и балканској, указујући на Лужичке Србе и њихове балканске сроднике. „Подсећају одмах да је још Птоломеј у Августово доба записао да се неки Срби налазе између Кераунијских планина и реке Ра (Волге), а да је Плиније средином I века н.е. забележио да се међу народима око Меотског мора (Азовског) налазе и Срби. Писци ово тумаче као да су се Птоломејеви Срби у току педесетак година мало помакли према Европи." (стр. 163-164.) То српско померање је ишло на запад све док нису формулисали „велику провинцију" Србију у Германији. Одатле су отишли на Балкан, па се аутори ту позивају на Константина Порфирогенита. Интересантно је да Шетген и Крајциг Краљевину Славонију и Босну називају Белом Србијом. Назив је можда непрецизан, али нема сумње да су знали да од доласка на Балкан Срби насељавају и Славонију и Босну.

Значајно је и кад Виндебург 1732. објашњава како су Срби населили Мисниј. „У трећем веку, када су тевтонски народи први пут почели да мењају своја места, Хермундури су се из Мајсенске земље, коју су дотад држали, померили до Дунава, а затим су се са Свевима, којима су припадали, преселили у Га-

лију, делом у Хиспанију. И тако се десило да су се Срби, по пореклу вендски народ, доселили у Мисниј, коју су, остављену без становништва, постепено подчинили и целу населили." (стр. 165.) Јордан Јохан Христофер је већ 1745. године у свом „Пореклу Словена" тврдио да су Словени у Германију дошли из Русије. Русија је првобитно позната као Велика Сарматија. Он каже да се то морало десити најкасније у четвртом веку. „Занимљиво је да Јордан у вези са досељавањем Срба у Далмацију спомиње Срб (Серп) и каже да су се у том пределу некад населили Срби и додаје да су то ти Срби међу које је 822. дошао Људевит бежећи из Сиска од франачке војске." (стр. 167.) Србе и Венде сматра идентичним народом и Јохан Христов Дрејхаупт 1749. године, као и многи други немачки аутори, третирајући та два појма као синониме. Истовремено, већина тих аутора истиче да су Хрвати чешког порекла и да се по томе разликују од Срба. Неки томе додају и лешко, односно пољско порекло, али вероватно пре једног и по миленијума скоро да никакве разлике није било између Чеха и Пољака.

Јосиф Александар Јаблонски у књизи „Лехи и Чеси" из 1771. године истиче да је „нашао у спомену имена Срба у источном делу Европе, па је тако закључио да су Срби из крајева око Волге, у чијем су суседству били, отишли и стигли најпре на подручја која се, каже, сада зову Мисниј и Лузатија, а онда су из Германије дошли у своју данашњу земљу којој су дали име Србија." (стр. 184.) И Теофилус Сегерус 1772. године, позивајући се „на Козму Прашког, који је тврдио да су бохемски Чеси данашњу покрајину Мисниј некада звали Србија и да се Лужички Венеди и данас називају Серби", закључује: „Шта може сад, потом, бити веродостојније него да су ови Словени Срби, становници Мисније, основали у Илирику краљевства Славоније и Србије?" (стр. 188-189.) Познати немачки историчар Гебхарди 1790. године у својој „Историји вендско-словенских држава" наводи да су Срби „дошли из Пољске у VI веку, али не као освајачи већ као насељеници који су позвани да населе земље између Лабе, Сале и Одре... Српски кнез Дерван је 630. приступио чешком владару Саму и ослободио се како франачке, тако и аварске власти. У даљем описивању збивања средином VII века занимљиво је да Гебхарди у једној напомени за обим српске земље каже да је обухватала, изгледа, још и део Лужице и источне области шлеско-пољске све до Висле." (стр. 199.) Уз то, Гебхарди објашњава и како је настала балканска Србија. „Један протерани српски принц добио је прилику да оснује 640. године српску државу Сервицу недалеко од Солуна и Црвену Србију. Ова последња распала се у Српску Далмацију или у четири независне државе Травунију, Дукљу, Неретву и Захумље, у југозападну Славонију, и у северну Славонију. Од ових последњих двеју држава настале су у далеко касније време државе Босна, Рашка, Србија и Херцеговина. Матица земља у северној Немачкој и Пољској носила је од VII до X века назив Беле или Велике Србије." (стр. 199-200.)

Гебхарди посебно указује „да се истраживачи старије историје разилазе у погледу порекла и значења имена (Зрби, Сервии, Сиурби, Сораби, Сорби, Серби, Урби и Србсти). Једни држе да је прастарог порекла и да се касније јавља у виду Птоломејевих и Плинијевих Сервија (Сервин), који су, каже, у време Христовог рођења боравили у астраханским степама, а касније су се изгледа задржали у Северији. Други, пак, претпостављају да је најстарије име свих Венда било Серп." (стр. 200.) Гебхарди сматра да су се управо после смрти српског краља Дервана 640. године сукобили међусобно његови синови и да је сукоб решен

тако што је слабија страна предвођена једним сином Дервановим отишла на Балкан, прво на југ у Сервику, а касније у Илирик где су нову земљу добили, као и у Горњу Мезију. „У овој земљи Срби су се распоредили и основали више држава, којима су управљали архонти или банови или жупани, али су увек остали у вези са својом матицом земљом на Сали у Немачкој. Једно племе, којим је владао такозвани краљ од Славоније, живело је номадским животом и све до 1099. године, када је било покорено од угарских краљева, а настањивало је планине између Далмације, Македоније, Србије, Босне и Хрватске. Друга српска или славонска држава, која је настала на далматинској обали и која се распала на мале државе Паганију, Травунију, Дукљу, Неретљанска област (Нарента) и Захумље или Херцеговину, била је с времена на време појачавана Србима из Немачке, али је престала да постоји тек 1168. падом под грчку врховну власт. Од ње су настале, у извесном смислу, република Дубровник, која још цвета и државе Србија и Босна, које од 1463. припадају Турској, и једна мала српска насеобина недалеко од бугарског града Софије. У свим овим земљама српски насељеници држали су се уређења као у својој (старој) отаџбини, и њихова љубав према њој била је толико велика да су грчким и римским стаништима место старих имена давали имена немачких села и градова." (стр. 202.)

У тој својој књизи, објављеној у новом издању 1808. године у Пешти, под насловом „Историја краљевине Далмације, Хрватске, Славоније, Србије, Рашке, Босне, Раме и Републике Дубровник", Гебхарди истиче да су српски Венди запосели „не само Србију и Босну, већ и делове Далмације између градова Драча, Дубровника и Неретве, као и острва Мљет, Брач, Хвар и Корчулу. Насупрот њима заузели су хрватски Венди западну Далмацију до границе Истре и Вендску Марку, као и подручје до Саве и Цетине, а можда и до Драве... Хрвати су коначно основали угарско-славонску и далматинско-хрватску државу, док су Срби образовали данашњу босанску и српску државу, која се најпре састојала од четири мање државе, а затим из две веће монархије, које су се пружале од Омиша до Вардара и Драча." (стр. 203.) Гебхарди истовремено тврди да су Срби дошли у Немачку у петом веку из правца који води преко Пољске, као и да су заузимали пространу област од Лабе и Сале, преко Одре до Висле.

Карл Готлиб Антон 1783. године пише да су Срби Словени који су живели на Волги и да заједно са Јазигима представљају заправо претке Словена. „Готлиб истиче како му чак изгледа сасвим вероватно да је старо, првобитно, име и Срба и Јазига било Срби (Сербен), а да се касније тај народ поделио на две групе, на Србе и на Јазиге." (стр. 205.) При томе се он позива на античке писце Страбона и Птоломеја, касније Прокопија, Јордана, Поповића, Тредјаковског и друге. „Своје убеђење да су Срби врло стара етничка групација Готлиб, између осталог, заснива и на тврђењу да су Срби један од најславнијих народа. Он притом каже: „Још увек имамо једну краљевину Србију, још увек се Венди у Горњој и Доњој Лужици називају Срби (Сербен); Мајсен и Лужница су у средњем веку називани Сербиа." (стр. 206.) Готлиб даље указује да су Византинци пределе од Гуталуса до Лабе називали Великом Србијом, сматрајући да су на том простору Срби живели још од пре Тацитовог времена, а не тек од петог века.

Шафарик првобитну Велику Србију лоцира од Минске губерније и реке Буг на истоку преко Пољске, Лужице, дела Чешке до иза Лабе или Елбе, како је Немци зову. Он претпоставља да су на тај простор Срби дошли из Црве-

не Русије. Увиђајући огромну сличност српског и белоруског језика, Шафарик је сматрао да су Срби директно одатле и на Балкан дошли, па тако објашњава што је лужичко-српски сроднији чешком и пољском језику. Он, дакле, запоставља велики етнички и лингвистички утицај Пољака и Чеха на преостале малобројне Србе након одласка њихове народне матице на Балкан. Претпостављајући да су Срби из Црвене Русије дошли на Балкан, он сматра да је и стара српска земља Бојка данашња Русинска Бојка у источној Галицији. Полапским Србима он сматра Лужичане, Бодриће и Љутиће, наводећи да се они простиру све до Висле, док за Белу Србију тврди да се налазила у источној Галицији.

2. Балкан уочи српске сеобе

Археолошки трагови показују да су на балканским просторима људи живели четрдесет хиљада година пре доласка Срба, али тек последњу хиљаду година пре нове ере обухвата историјски период, с обзиром да античка грчка и римска цивилизација о њему остављају писана сведочанства. Слојеви преисторијске културе омогућавају преглед на сва три основна периода каменог доба које се дели на палеолит, мезолит и неолит, као и металног, издиференцираног на бакарно, бронзано и гвоздено доба. Људи су се овде населили тек при крају последњег леденог доба, што је знатно касније у односу на западноевропска подручја. Али су зато миграције биле учесталије, културни динамизам убрзанији и сукоби земљорадничких и номадских група интензивнији. У почетку крајње разнородна и примитивна, с развојем и сталним обогаћивањем са стране балканска култура је постајала све једнозначнија и подударнија између разних друштвених група, па, како запажају неки аутори, вероватно и у етничком смислу хомогенија. Као прво, јасно издиференциране етничке групације које је идентификовала историјска наука у гвозденом добу, крајем другог и почетком првог миленијума пре нове ере појављују се Дарданци, Трибали, Илири и Трачани. Констатација може бити само условно тачна јер се мора имати у виду да је то време ниског нивоа развоја друштвене свести и брзих етничких асимилација. Поред ове четири основне групе, пред долазак Римљана издиференцирали су се Панони, Аутаријати, Скердисци, Пенести, Панци, Дачани итд. Сви они су били укључени у процес културног прожимања паралелно са јачањем међусобних привредних веза, посебно трговине. Посебно су, при томе, изложени грчком културном утицају. Чести су и пљачкашки ратови, поготово кад се крајем четвртог и почетком трећег века на Балкану појављују са севера Келти, а са истока Скити, подижући и затечено домородачко становништво у походу на јужне крајеве. Пљачка је све више замењивала земљорадњу, показујући се кроз неколико векова као ефикаснија привредна грана народа који су већ културно много заостали за медитеранским цивилизацијама.

Ратова је било много, али су писани подаци о њима веома ретки. Трибали су, на пример, витално угрожавали античку Македонију, али их је Александар Велики сузбио, па су ускоро као народ нестали. Он је поразио и Дарданце и Илире, пре него што је кренуо у источна освајања. Половином другог века Римљани су освојили Македонију и после тога систематски продирали на север према Дунаву. Целим подручјем су овладали на прелазу из старе у нову еру. Али, граница на Дунаву је била вечито немирна и сталним ратовима угрожавана. Бал-

канске народе Римљани су затекли на различитом степену друштвеног, културног и политичког развоја, а против римске власти је 6. године подигнут масовни устанак, који је угрозио целу римску државу. Само је неслога међу устаницима омогућила Римљанима да побуну сузбију након три године крвавих борби. Балкан је вечито био немиран и под римском влашћу, али су се убрзано градили путеви, развијала државна администрација и проводила систематска романизација. Цели Илирик је подељен у две провинције, Горњу Мезију која представља углавном данашњу Србију, док су западне српске земље обухваћене провинцијом Далмацијом. Подигнут је велики број градова и војних логора. Крајем четвртог века римске балканске провинције највише су угрожавали Готи и Остроготи, али и Хуни и Алани, који ће ускоро преузети промет међу варварима. Да би се одупрли Хунима, цареви су у пограничним областима населили Готе и Сармате. Међутим, Хуни су били незаустављиви, па су половиним петог века продрли у дубину Грчке. Римљани су признали границу чија је линија ишла преко Ниша, а Хуни су на пет дана хода северно од Ниша потпуно испразнили територију од становништва, да би спречили регрутовање у римску војску. Мезија и Подунавље су потпуно опустошени. Атилином смрћу Хуни су изгубили превласт над варварима, али варвари нису престајали да угрожавају римске позиције на Балкану. У другој половини петог века скоро цело полуострво похарали су Остроготи. У првој половини шестог века цар Јустинијан је поразио Готе и утврдио пограничну дунавску област, суочавајући се са панонским Гепидима. Гепиди су позвали у помоћ Аваре, народ хунског порекла, још крволочнији од Атилиних ратника. У исто време помињу се Скити. Вероватно су Авари и Скити јединствен народ.

О првом словенском нападу на Балкан пише Прокопије да се десио у време императора Јустина I који је владао од 518. до 527. године. Реч је о Антима и Склавинима за које се каже да су живели у степама северно од ушћа Дунава. Истовремено се појављују номади Бугари, за које византијски аутори тврде да су Хуни. Склавини и Анти су преко влашких шума и степа продрли до Тракије. Многи Анти су као плаћеници ступали у византијску војску и тако бранили Тракију од Бугара. И Анти и Склавини населили су се у дунавском приобаљу од Ђердапа до Црног мора. „На основу археолошких налаза керамике типа 'Пенковка' може се пратити пут продора Анта од Украјине ка западу све до Ђердапа, док се миграције Склавина могу одредити према налазима урни типа 'Праг-Коршек' из области Чешке, Моравске и закарпатских простора све до Влашке и Молдавије." (историја српског народа, том I, стр. 110.) Године 545. и 550. забележена су два велика склавинска пљачкашка похода преко Дунава у Тракију, до Ниша, чак и Драча, допревши у једном тренутку и до цариградских зидина, али и покривајући целу Далмацију. Отевши све што им је под руку стигло, Склавини су се повукли северно од Дунава. У прелажењу преко Дунава помагали су им Гепиди, који су истовремено били у рату са Лангобардима као византијским савезницима. Гепиди су 551. године помогли и Аварима (Хунима) да се пребаце на јужну страну Дунава да би пљачкали балканске провинције, па су они продрли све до Солуна и Цариграда. Склавини и Анти су у ратовима убијали само мушкарце, док су жене и децу одводили са собом и махом натурализовали, док су Авари убијали све пред собом, без милости и сажаљења, посебно најмоћније аварско племе Кутригури.

Године 559. Кутригури масовно надиру преко залеђеног Дунава, предводећи и сва друга аварска племена. Византијски писац Теофан тврди да је за њима и маса Склавина кренула. Доспели су до Тракије и Термопила, али и скоро до цариградских градских капија. Ускоро је снага Авара знатно ослабила јер је византијска дипломатија успела да крваво завади њихова два главна племена, Кутригуре и Утигуре, али су и 562. године били у стању да продру у Тракију. Долази и до тешких сукоба између Авара и Анта, а ускоро су Авари поразили и Гепиде, с којима су раније били у савезу. До новог аварског продора дошло је 567. године, трајао је скоро две године по целој Босни и Далмацији. Византију су већ 578. године угрозили Склавини из Влашке, па је цар склопио савез са Аварима који су Склавинима доста штете нанели, али њихову инвазију нису успели да сузбију. После неуспеле опсаде Солуна, Склавини су се 584. са огромним пленом вратили на своју обалу Дунава. Авари су 582. обновили непријатељство са Византијом и заузели Сирмијум и Сингидунум. Склавини су 586. опет били под Солуном. Авари су исте године опустошили целу Мезију (Србију), па су њени простори скоро потпуно остали без становништва. И 588. Авари продиру у Мезију и Скитију, а Склавини у Тракију, све до Пелопонеза. Године 591. византијски цар Маврикије је успео да склопи мир са Персијанцима и сву своју војску пребаци на Балкан да би потиснуо Аваре. Споразумео се са Склавинима и омогућио им да се населе на бугарским и румунским обалама Дунава, а они су му узводно све до Сирмијума помагали у антиаварској кампањи.

У новом походу 594. године Авари су поражени, али већ следећа битка је била изгубљена за царску војску, па су се Авари нашли на Мраморном мору. Исте године дошло је до сукоба између византијске војске и Склавина на простору Влашке, па су они и следеће године настављени. Склавини су се већ увелико насељавали на целом подручју данашње Бугарске и у Тракији. Западније, поред темељито опустошене Мезије, 597. године Авари су опет харали по Босни и Далмацији. Авари су 599. опет преко Мезије кренули до Никопоља. Тек 600. године византијска војска је на Тителском брегу потпуно поразила Аваре, али је 602. доживела праву катастрофу нападајући Склавине. Војска се побунила против цара који је убијен са целом породицом, али је напуштајући дунавски фронт омогућила масовну колонизацију Склавина и Бугара (народа аварског порекла). Бугари су били неупоредиво малобројнији од Склавина, али су од 680. године водили главну реч. Временом су се сасвим словенизирали остављајући Склавинима бугарско име. Цариград су поново угрозили и 626. године, предвођени Аварима. У току опсаде дошло је до међусобних сукоба Авара и Склавина, Авари су се повукли, а Склавини, Бугари и Гепиди остали да трајно населе освојена подручја.

II. Српска политичка историја

1. Преднемањићка државотворна историја

Србе је на Балканско полуострво позвао цар Ираклије, који је владао између 610. и 641. године. Они су дошли са севера Европе, нису још били покрштени и Порфирогенит каже да су се звали Бели Срби. Њиховог дотадашњег владара наследила су два сина и један од њих је део народа повео у византијске зе-

мље. Првобитно су се населили надомак Солуна, а потом у крајеве између реке Саве и динарског планинског масива. „Србу Лици је свакако везан за староплеменско име Срба. Једна скупина Срба зауставила се северно од Олимпа. Центар јој је био у Србици (Сервија, Серфиџе). Од те или неке друге групе Срба Византинци су врло рано отргли један део и преселили га у Малу Азију, где је у имену града Гордосервон у Витанији, забележеног 680-681, сачуван најранији помен српског племенског имена." (стр. 144.) Прве српске формиране кнежевине су биле неретљанска, захумска, травунијска и дукљанска. Срби су се населили на скоро потпуно пустом земљишту, а оно мало затеченог преосталог романизованог старог балканског становништва брзо су асимиловали, али су старинци оставили значајног трага у даљем развоју српског језика. За разлику од Хрвата и Бугара, Срби никада нису били под врховном влашћу или доминацијом Авара. Прихватили су византијску власт, али она је услед општих прилика царства била веома лабава и неретко чисто формална и то пуних двеста година по досељавању. Експанзија бугарске државе почетком деветог века ће и многе Србе подвести 827. године под своју власт, попут Тимочана, Моравац и Срба из дунавског приобаља. „Византијско-бугарско супарништво, које је ударило печат развоју источног дела Балканског полуострва, продужавало се и преносило на централне области у којима су били насељени Срби. То супарништво је одређивало политички положај најстарије српске државе и у највећој мери утицало на њен развој." (стр. 147.)

Порфирогенит казује да је владарски син, који је Србе довео на Балкан, умро пре најјаче бугарске најезде, дакле пре 680. године, а наследио га је син па унук, па затим читав низ владара истог реда, али су историјски забележена само имена кнежева Вишеслава, Радослава, Просигоја и Властимира. О владању прве тројице нема неких посебних података, док је Властимир успео између 836. и 852. године да Србију одбрани од Бугара. Властимир је био врховни кнез, а сину свога вазала, травунијског жупана Велоја, по имену Крајина, дао је своју кћерку за жену и кнежевску титулу, по којој је настала посебна локална династија којој су припадали кнезови Хвалимир и Чучимир. Властимирови наследници Мутимир, Стројимир и Гојник су међусобно поделили земљу, али је Мутимир као најстарији син задржао водећу улогу. И бугарски кан Борис је 852. године поражен у покушају да покори Србију. Пошто су се у међувремену Властимирови синови међусобно завадили и Мутимир надвладао, млађу браћу је поверио на чување кану Борису, док је Гојников син Петар побегао у Хрватску. Стројимиров син Клонимир као изгнаник оженио је Бугарку високог рода и с њом добио сина Часлава. „Разгранавање српског владалачког реда и његово расипање одласком у суседне земље имало је касније неповољне последице. Изданци владајуће династије били су погодно оруђе страних сила у борби за утицај и врховну власт над Србијом." (стр. 149.) Мутимир је владао до 892. године, не доводећи у питање врховну византијску царску власт, али и немајући никаквих проблема с њим, јер није покушавала у унутрашње српске односе да се меша.

Кнеза Мутимира је 892. године наследио најстарији син Прибислав, али му је власт преотео Гојников син Петар. Петра је на престолу 895. неуспешно угрожавао средњи Мутимиров син Бран. Пораженог и заробљеног, Петар је наредио да га ослепе како више не би могао да фигурише као претендент. Уз бугарску помоћ престола је покушао 898. године да се дочепа Стројимиров син Кло-

нимир, али га је Петар победио и убио. Петар је успео да потчини и српску неретљанску кнежевину, али је Хум под кнезом Михаилом Вишевићем остао ван његове контроле. Године 917, обавештен од Михаила Вишевића да Петар шурује са византијским изасланицима на антибугарској основи у време док су се водили велики бугарско-византијски ратови, бугарски цар Симеон на Србију шаље војску коју је предводио Павле Брановић. Петар Гојниковић је на превару ухваћен и одведен у ропство, а престо је преузео Павле признајући бугарску врховну власт уместо византијске. Угрозио га је уз византијску помоћ Прибислављев син Захарије, али неуспешно, па га је Павле заробио и испоручио Бугарима. Како је у међувремену Павле прешао на византијску страну, Симеон је подржао Захарија који се 920. дочепао престола и прогнао Павла. Захарије се одмах одметнуо од Бугара и приклонио Византији, а до ногу је потукао бугарску војску коју је Симеон послао да интервенише. Следећи бугарски налет који је предводио Клонимиров син Часлав 924. године био је тако силовит да је Захарије побегао из земље. Скоро целокупна српска властела је тада похватана и заједно са великим бројем Срба одведена у Бугарску. Доста српског становништва је већ тада преко реке Цетине избегло у Хрватску, а остали су потражили византијску заштиту. Бугари су тада сломили српску државотворну моћ, а осамосталиле су се неретљанска, хумска, травунска и дукљанска кнежевина.

Када је Симеон 927. године умро, ранији бугарски штићеник Часлав искористио је пометњу у царству, побегао у Србију и уз византијску помоћ обновио државу, а многи расељени Срби тада су се вратили из суседних земаља. Западна граница Србије тада је била на Цетини, код Ливна и на Пливи, северна на Сави, укључујући Босну, Усору и Соли. На истоку Србија је обухватала долину Западне Мораве. Јужна граница допирала је до Драча. „Босна је била област унутар Србије, ограничена на долину истоимене реке, и тек касније, највероватније почев од I века, име Босне раширило се на западни део некадашње Србије." (стр. 162.) Босански део Србије угрожавали су Мађари, али им је Часлав нанео тежак пораз и у борби погубио мађарског кнеза Киза. Али у поновном сукобу у приобаљу Саве Часлава су Мађари заробили и у Сави удавили. О Часлављевим наследницима и даљој судбини српске државе нема веродостојних историјских података, али по свој прилици Србија је подељена на Рашку и Дукљу. Дукљом је владао Часлављев полубрат и Радославов син из другог брака, а Рашком Тихомир, кога је Часлав желео као наследника. По предању, Тихомир је први увео титулу великог жупана. Историјски документи поново говоре о српској држави Дукљи чији је владар Јован Владимир био византијски савезник, па је зато бугарски цар Самуило 998. кренуо у ратни поход против Дукље. Самуило је опустошио Рашку, Дукљу и Босну, али је на дукљански престо вратио заробљеног Јована Владимира, претходно га оженивши својом кћерком. Све српске земље су се нашле под Самуиловом врховном влашћу. Самуило је поражен 1014. године од византијске војске цара Василија II и исте године умро, а његову државу су захватила бурна превирања око наследства престола, у оквиру којих је 1016. године погубљен Јован Владимир. Кад је под Драчом 1018. године пао Самуилов наследник Јован Владислав, све српске земље су се поново нашле под врховном византијском влашћу, али подељене у самосталније кнежевине.

Цела Србија западно од Рашке у административном смислу представљала је једну византијску тему над којом је био царски управник или заповедник. Сачувани су историјски докази о постојању дукса и стратега Србије. Могуће је да

је седиште теме Србије било у Сирмијуму. Константин Диоген је био намесник Сирмијума и стратег Србије у исто време, дакле слива Мораве и Београда, с обзиром да су Рашка, Дукља, Босна и Захумље тада имали статус вазалних држава. Захумље је обухватало и ранију Неретљанску кнежевину, али су њене територије северно од Неретве повремено отимали Хрвати. Хумски кнезови су ипак често своју власт протезали до старе српске границе на реци Цетини, држећи и острва Брач, Хвар и Корчулу. Већ 1034. одметнуо се од византијске врховне власти дукљански владар Стефан Војислав, вероватно пореклом из Хума или Травуније. Византијци су његову побуну 1036. угушили, а њега заробили. После годину дана Војислав је побегао из заробљеништва и подигао нову побуну и 1038. успео да се осамостали. Године 1040. победио је нову византијску војну експедицију, као и још већу 1042. Војислав је успео да у своју државу укључи цело Захумље и Травунију. Како Византија није успела да покори Војислава, цар је био принуђен на компромис. Дукља је остала самостална признајући формални вазални однос према Византији. Војислава је 1055. године наследио његов син Михаило, који је учврстио добре односе са Византијом. Међутим, када је 1072. на македонским подручјима дошло до великих устанака, Михаило је на захтев устаничких вођа послао сина Бодина да им се стави на чело. Бодин је проглашен за цара Петра. У прво време византијска војска је поражена, а устаници су заузели веома широку територију, али су ипак сломљени. Бодин је пао у заробљеништво из кога га је отац с тешком муком извукао. Захваљујући унутрашњим византијским слабостима и немирима, Михаило се не само одржао на власти, него је 1077. успео да потчини Дубровник. Када су 1082. године Нормани из јужне Италије успели преко Драча да продру у Византију, Михаилов син Бодин је искористио прилику да у своју државу, бар за кратко време, укључи Рашку и Босну, па тако обнови некадашњу Србију. Када су Нормани протерани, византијски војсковођа је негде пре 1090. године успео да порази и зароби Бодина, али се он већ 1091. нагодио са царем и вратио на српски престо. У историјским списима још има података о Бодиновим срдачним односима са крсташима.

Краљ Бодин је негде осамдесетих година на власт у Рашкој довео жупана Вукана и његовог брата Марка. Вукан је Бодину вероватно близак рођак, али се не зна по ком основу. У свим сукобима са Византијом, Вукан је Бодину био поуздан савезник, а успео је да заузме цело Косово и Метохију, успешно, с прекидима ратујући све до 1106. године. Кад је 1101. умро краљ Бодин, Вукан је учествовао у унутрашњим дукљанским династичким сукобима. Вукана је на власти у унутрашњим српским земљама наследио синовац Урош I. Када је цар Јован II Комнин победио 1129. у византијско-угарском рату, Срби су као угарски савезници тешко похарани, а велики број је исељен у Никомедију у Малој Азији. Међутим, српско-угарски савез је 1130. године учвршћен удајом Јелене, кћерке Уроша I, за угарског краља Белу II, што је Рашкој омогућило да настави борбу за самосталност и независност од византијске власти, с обзиром да од Дукље, растрзане унутрашњим сукобима, није више могла да очекује значајнију помоћ. У време новог угарско-византијског рата 1149. године, на српском престолу је био Урош II, син Уроша I и брат угарске краљице Јелене и војсковође Белоша. Византијска војска је похарала Србију, па је српски владар Урош II поражен 1150. године у бој код Ваљева, принуђен на преговоре и прихватање обнављања вазалског односа.

2. Србија у доба Немањића

У српској владарској породици дошло је до тешких потреса, па је велики жупан Урош II оборен 1155. године, а на престо је дошао његов брат Деса. Византијски цар је успео на кратко време да врати Уроша II на власт, али се убрзо Деса поново дочепао положаја великог жупана, мада је до тада владао приморским српским областима, Зетом, Требињем и Захумљем. Поузданих података о свим тим збивањима нема, али је 1162. године византијски цар Манојло Комнен на власт у Рашкој довео Десу, који се заузврат одрекао богате области Дендра у близини Ниша. Пошто је Деса наставио блиске односе са мађарским двором, позван је 1163. у Ниш где га је Манојло ухапсио и упутио у заточење у Цариград. По повратку у Србију умро је у Требињу, где је и сахрањен. После Десе на рашком престолу помиње се велики жупан Тихомир, брат Стефана Немање, из породице која је у блиском сродству са рашком и зетском династијом. Њихов отац Завида био је принуђен у првој половини дванаестог века да избегне у Зету, а син Немања му се родио у Рибници и крштен је по латинском обреду, да би поново био крштен по православном обреду кад се породица вратила у Рас. Био је обласни господар Топлице, Ибра, Расине и Реке. Приближио се цару Манојлу I Комнену, стекао његово поверење, добио на управу и лесковачки крај, али и дошао у сукоб са браћом. Свргао је Тихомира са власти и постао велики жупан 1168. године. Свргнути брат и његови следбеници добили су византијску помоћ и најамничку војску, коју је Стефан Немања поразио на Косову, где је и Тихомир погинуо. Нови велики жупан је успео да среди односе са византијским царем и консолидује своју власт. Године 1172. већ је ратовао са Византијом, имајући блиске односе са Угрима, Немцима и Млечанима. Приморан на преговоре, Стефан Немања је заробљен и одведен у Цариград, где се заклео на верност цару Манојлу I Комнену. Вративши се у Србију заклетву је поштовао до цареве смрти.

Када је цар Манојло 1180. године умро, из корена се променила балканска политичка ситуација. Византију су захватили унутрашњи немири и борба за власт у којој је убијен малолетни престолонаследник. Угарска је обновила непријатељства, а српско-угарска војска је 1183. до Софије продрла. Стефан Немања је отпочео борбу да преотме Дукљу испод византијске власти, у први план стављајући династичка права своје породице. Поход је успешно окончао 1186. предајући Дукљу на управу најстаријем сину Вукану. Немањина браћа, кнезови Мирослав и Страцимир, неуспешно су опседали Дубровник. Немања је 1189. године у Нишу организовао свечани дочек немачком цару Фридриху I Барбароси и његовој војсци. Док је Византија страховала због непознавања правих намера огромне немачке крсташке војске, српски владар је искористио прилику да прошири своју територију на Косово, Метохију и Скопску област, као и читав простор између Западне и Велике Мораве. Доживео је пораз од византијске војске 1190. на Морави, па је цар привремено повратио Ниш и Београд. Дошло је до преговора у којима је практично међународно призната независност српске државе, а Немањином сину Стефану цар је понудио своју синовицу за жену. Уз то, Срби су признали врховну власт византијског цара, али без икаквих конкретних обавеза, дакле у чисто симболичкој форми. Признате су Немањи и све освојене територије, па је Србија на северу обухватала Левач и Лепеницу, на истоку до долине Мораве, југу до Врања, а на западу Зету, Травунију и Захумље.

а) Стицање потпуне државне независности

Стицање државне независности Србији је отворило период непријатељства са Угарском, чији су јој стратешки интереси били супротстављени. У српско-угарском рату 1192. Немања је добио византијску војну помоћ. За 1196. годину сазвао је велики државни сабор на коме је власт предао средњем сину Стефану, саопштавајући сопствену вољу да се замонаши. Обновивши манастир Хиландар, Немања је умро 1199. године. Године 1202. тешко су се завадила браћа Стефан и Вукан. Овај последњи се удружио са угарским краљем Емериком, па је угарска војска упала у Србију и протерала Стефана. Емерик је тада Србију унео у своју краљевску титулу, чега су се сви његови наследници држали до 1918. године. Вукан је признао врховну Емерикову власт. Томе се први супротставио босански бан Кулин, дотадашњи мађарски вазал, чија је сестра била жена Немањиног брата, хумског кнеза Мирослава. Србију је 1203. године напао и опустошио бугарски цар Калојан. То је Вукана веома ослабило и омогућило Стефану да се 1205. после упорне борбе врати на престо. Најмлађи Немањин син, монах Сава, посредовао је и измирио завађену браћу.

Слом Византије из 1204. године створио је нове перспективе српској држави и подгрејао старе амбиције за ширење према југу. Стефан Немањић је раскинуо брак са византијском принцезом и оженио унуку млетачког дужда Енрика Дандола. Ана Дандоло је наговорила мужа да се покатоличи, родила му сина Уроша и умрла 1217. Стефан добија од папе Хонорија III краљевску круну. Када је Сава Немањић 1219. издејствовао од никејског цара и патријарха независност српске сркве, Стефан Првовенчани је напустио прозападну оријентацију и преусмерио се на исток. Стефаново крунисање помрсило је угарске планове на Балкану и учврстило државну независност Србије. Стефан је морао да интервенише у Захумљу, где је, после смрти кнеза Мирослава, његов син из првог брака Петар протерао Мирослављеву удовицу и малолетног сина Андрију. Стефан је победио Петра, а Стонско приморје и Попово поље дао кнезу Андрији, док је Петру оставио територију између Неретве и Цетине. Потом је успоставио пријатељство са епирским владаром Теодором I Анђелом, који је ускоро постао солунски цар и претендент на цариградски трон. Најстаријег сина Радослава Стефан је 1224. оженио царевом кћерком. По очевој смрти, Радослав је 1228. наследио српски краљевски престо и водио изразито прогрчку, византинофилску политику. Међутим, његов таст је 1230. катастрофално поражен од бугарског цара Јована II Асена. Радослав је изгубио главно упориште, па га је 1234. побуњена властела збацила са престола и довела његовог млађег брата Владислава.

Краљ Владислав је заузео пробугарски политички став, па је оженио Белославу, кћерку цара Јована II Асена. Кад су Мађари 1237. угрозили Захумље под изговором прогона богумила, Владислав је похитао са војском и дошао све до реке Цетине. Ту је потписао споразум о савезу са градом Сплитом. Кроз Србију је 1241. као олуја протутњала монголска најезда. Исте године умро је бугарски цар, а властела постајала све незадовољнија. Владислав је 1243. присиљен да престо преда најмлађем брату Урошу I, који је владао наредне 33 године.

У првим годинама Урошеве владавине балканска политичка ситуација била је повољна за српску државу. Бугари и Мађари били су веома ослабљени монголским пустошењима, а на југу се проширило Никејско царство, с којим је срп-

ски владар био у добрим односима. Урош је ретко ратовао, па је све снаге усмерио на јачање и стабилизацију државе. Развијају се рударство, пољопривреда и трговина. Са Дубровником је краљ био у сукобу 1252. око римокатоличког црквеног спора барске и дубровачке надбискупије. Римокатолички утицај на двору протежирала је краљица Јелена Анжујска. Године 1253. неуспешни поход на Србију повео је бугарски цар Михаило Асен. Проблеме је правио и хумски кнез Радослав, шурујући наизменично са Дубровчанима, Бугарима или Мађарима. Односи са Бугарима су битно поправљени кад је на престо дошао цар Константин Тих Асен 1257. године, који је био полусрбин и поносио се Немањом и Светим Савом као својим прецима. Исте године Урош се умешао у епирско-никејски сукоб, прекидајући пријатељство са Никејцима и освајајући Скопље. Урош I је 1258. покушао да освоји Мачву од Мађара, али је био поражен и заробљен. Мир је постигнут склапањем брака између Урошевог сина Драгутина и унуке угарског краља Каталине. Са Никејцима је Урош обновио пријатељство када се царског престола 1258. дочепао Михаило VIII Палеолог, који је успео 1261. да обнови Византију. Пријатељство је раскинуто неуспехом женидбе Урошевог млађег сина Милутина царевом кћерком Аном.

Урош је успео да укине локалну моћ споредних грана лозе Немањића у Захумљу, Травунији и Дукљи и сведе их на улогу провинцијалне властеле, док су функцију највиших краљевских службеника обављали верни припадници других племићких породица. Угасила се убрзо и Мирослављева и Вуканова лоза. Урош I је 1275. опседао Дубровник, али је следеће године ушао у оштар сукоб са сином Драгутином који је довео до рата у коме је Драгутину пристигла помоћ угарске и куманске војске. Урош I је поражен, повукао се у Захумље, замонашио и наредне године умро. Драгутин је постао краљ 1276. године, али је свега шест година остао на престолу. Године 1271. византијска војска је напала Србију и продрла до Липљана, а почетком 1282. Драгутин је пао с коња и доживео тежак прелом ноге. На Дежевском сабору је абдицирао у корист брата Милутина, а добио је на управу северне делове Србије.

Краљ Милутин је одмах 1282. кренуо у рат против Византије, заузимајући Скопље, Полег, Овче поље, Злетово и избијајући на Брегалницу. Михаило VIII Палеолог је спремао контраофанзиву, али је крајем исте године умро. Његов наследник Андроник II Палеолог послао је 1283. војску у казнену и пљачкашку операцију. Војска је била састављена од Татара, а Срби су је убрзо натерали на повлачење. Драгутин је притекао у помоћ брату, па је српска војска 1284. избила до егејске обале и Свете горе. С великим пленом су се браћа повукла на север, а по одмору трупа Милутин је заузео Струмицу, Просек, Прилеп, Охрид и Кројy, формирајући нову границу на тој линији и стабилизујући је. Милутину је након тога пажња преусмерена на север где је Драгутин од своје таште, угарске краљице Јелисавете, добио Мачванско-босанску бановину, значајно на тај начин проширујући територију под својом управом. У склопу те области Драгутин је добио Београд, а недуго затим Браничево, па је почео спољну политику да води независно од Милутина. Татари су тада дубоко продрли у бугарске и угарске земље, а татарски вазали с Горњачке клисуре на Млави, Дрман и Куделин, угрожавали су Драгутинове поседе. Међутим, Драгутинов поход против тих пљачкаша није успео, а они су уз татарску и куманску помоћ опустошили главнину Драгутинове области. Милутин му је прискочио у помоћ па су потпуно поразили непријатеља и це-

лу браничевску област припојили Драгутиновом делу српске краљевине. Други татарски вазал, видински кнез Шишман, хтео је да се освети и с великом војском продро је надомак Пећи. У противудару Милутин је тешко поразио Шишмана и заузео Видин. Потом се измирио с бугарским великашем и удао своју кћерку Ану за Шишмановог сина Михаила. Да би умирио татарског кана Ногаја као господара Бугарске, Милутин му је изразио лојалност и као заточеника кану послао сина Стефана са неколико бољарских синова. Ногај је ускоро погинуо у међутатарским обрачунима и за Србију с те стране више није било опасности.

Након што је Драгутин као господар дела Србије, Босне, Мачве и Крајине много ојачао и осамосталио се, погоршали су се односи међу браћом, што је обуставило даље офанзивне акције према Византији. Милутин је ипак 1296. Византинцима отео Драч, а следеће године је пропао велики византијски поход на Србију. Године 1299. Милутин је склопио чврст мировни споразум с царем Андроником II. Милутин је своју дотадашњу трећу жену, бугарску принцезу Ану и групу талаца предао Византинцима, а истовремено је оженио шестогодишњу цареву кћерку Симониду и у мираз добио територије до линије Охрид, Прилеп, Штип, које је раније освојио. И Драгутин је на северу имао сличне успехе. Кћерку је 1284. удао за босанског бана Стјепана I Котроманића, а сина Владислава оженио мађарском краљевском синовицом Констанцом Мерезини и од краља Андрије III године 1292. добио као наследни посед херцештво Славонију. После Андријине смрти, Драгутин се умешао у оставинску расправу и као претендент на угарски престо. Године 1301. дошло је до рата између Милутина и Драгутина. Искористивши сукоб међу браћом, хрватски бан Павле Шубић продро је у Србију освајајући хумске земље. Милутин је заробио Павловог синовца Младена II и тако 1306. принудио Шубићеву војску да се повуче из Хума. Директних историјских података о ратовању Милутина и Драгутина нема, али се оно много одужило и у Србији тешка разарања изазвало. Милутина је то терало на помисао и унију да прими, па је преко емисара по том питању преговарао са папама. Склопио је и савезе са западним владарима који су настојали да обнове Латинско царство.

Драгутин у угарским сукобима није имао успеха нити је стекао тамо било какво упориште за унутарсрпске сукобе. Мир између Милутина и Драгутина постигнут је тек 1312. године, без битнијих територијалних померања. Драгутин је Милутину признао примат. Године 1313. Младен II Брибирски, Павлов наследник, напао је Србију и заузео Хум са неретљанском долином. Милутин је ускоро повратио привремено изгубљене крајеве. Милутинов син Стефан се 1314. побунио против оца, али је Милутинова војска била неупоредиво јача. Поражени Стефан је у околини Скадра од оца тражио опроштај, али му је Милутин само привидно опростио. Заточио га је у Скопљу где је ослепљен, да би за владање био онеспособљен, па је са породицом послат у изгнанство у Цариград, где је провео седам година. Убрзо се испоставило да Стефан није потпуно слеп. С друге стране, Драгутин је сазвао сабор свештеника и племића на коме је власт предао сину Владиславу, потом се замонашио и умро 1316. Убрзо је Милутин успео да ухвати и заточи Владислава, преузимајући управу и над његовом облашћу, али је тиме изазвао непријатељство угарског краља Карла Роберта. У том тренутку Милутин се затекао у сукобу са Дубровником, а Мађари су се против њега удруживали с папом Јованом XXII, Младеном II Брибирским и јужно-

италијанским владарем Филипом Тарентским. Младен II је 1318. поново насрнуо на Хум, имајући у почетку извесног успеха, али се убрзо морао повући из долине Неретве. Папа је подбуњивао албанске католичке феудалце против шизматичког српског краља. Године 1319. угарска војска је продрла у Србију и заузела Мачву и Колубару, али је краљ Карло Роберт морао да се привремено повуче, да би следеће године трајно отео те области.

Пред смрт, Милутин је престо намењо млађем сину Константину. Попустио је инсистирању црквених кругова и дозволио да се 1320. у отаџбину врати старији син Стефан са породицом, дајући му жупу Будимљу. Након тога се тешко разболео, што је државу довело до унутрашњих метежа. Умро је 1321. године. Његов син Стефан Урош III Дечански крунисан је за краља 6. јануара 1322. године, после извесне борбе за престо. Борбе су настављене и после крунисања и у њима је Константин погинуо. Немири су омогућили Владиславу да побегне из тамнице и он је ускоро преузео управу над очевим областима, присвајајући и краљевску титулу, али је изгубио Усору и Соли, које су припале босанском бану. Стефан му је одузео Рудник. У Хумској земљи одметнула су се браћа Бранивојевићи, али их је поразио босански бан Стефан II у савезу са Дубровчанима. Али када је Стефан II запосео простор од ушћа Неретве до Цетине, а Дубровчани Стон и Пељешац, дошло је до рата са српским краљем. Краљ Стефан је повратио Пељешац, али не и неретљанско Загорје, па је још дуго било пограничних кошкања са Стефаном II. Пошто му је жена умрла по повратку из прогонства, Стефан Урош III је 1324. оженио кћерку синовца, цара Андроника II, Марију Палеолог, чији је отац био солунски намесник. Српска војска је 1327. године ратовала на страни цара Андроника II против младог цара Андроника III, умешавши се тако у унутрашње византијске династичке борбе. Византија и Бугарска су 1330. године заједнички напале Србију. Стефан је прво до ногу потукао бугарског цара Михаила Асена, а у бици се посебно прославио краљев син Душан. Пошто је бивши Стефанов зет, цар Михаило погинуо, Стефан Урош III је на бугарски престо довео сина Михаиловог и своје сестре Ивана Стефана. Кад је сазнао за Михаилову судбину Андроник III је са војском убрзано напустио Македонију, па су Срби на том подручју без борбе повратили раније поседе.

Убрзо је дошло до сукоба Стефана Уроша III Дечанског са сином Душаном и неколико војних сударa. Отац и син су се измирили 1331. године, али за врло кратко време. Исте године Душан је заробио оца и заточио га у звечанској тврђави где је убрзо умро под неразјашњеним околностима. И Стефанов сестрић је исте године изгубио бугарски престо. Краљ Душан је потом оженио Јелену, сестру новог бугарског цара Јована Александра. Већ 1332. Душан је морао да угуши побуну зетских великаша. Дубровчанима је 1333. уступио цело приморје од Стона до Дубровника, под условом да плаћају годишњи трибут и омогуће локалном становништву православно црквено богослужење. Истовремено је средио међудржавне односе са Стефаном II Котроманићем. Године 1334. Душан је, обезбедивши северозападне границе, кренуо с војском према Солуну, али је убрзо морао тај рат да прекине пред солунским зидинама, јер га је са севера угрозио мађарски краљ Карл Роберт. Са царем Андроником III Палеологом постигао је споразум да Срби задрже Охрид, Прилеп и Струмицу. Потом се окренуо с војском против Мађара, брзим ударима изазвао међу њима панику и метеж и протерао их преко Саве. Папа је помагао Мађарима, па су се

сукоби наставили 1338. и 1339. године, а у њима је српска војска прелазила преко Саве. Кад је 1342. престо наследио Карлов син Лајош I, наставио је с насртањем на Србију, али без значајније снаге, па је Душан могао поново да се окрене према југу. Када је 1341. Андроник III умро Византију је оптерећивала борба великаша за регентство над малолетним престолонаследником, која је довела и до грађанског рата.

б) Успон и пад српског царства

Неуспешни узурпатор регентства Јован Кантакузин је 1342. пребегао у Србију. Душан га је примио са великим почастима и закључио с њим уговор о савезу против царице Ане Савојске, мајке малолетног престолонаследника. Јован је неуспешно два пута опседао Сер, док је Душан у Албанији заузео Берат, Канин и Кроју, дакле скоро све територије осим анжујског Драча. Затим настављља поход по Македонији преотимајући тврђаве према Солуну. Јован Кантакузин је 1343. године напустио савез са Душаном кад су му ојачала византијска политичка упоришта. Потом је Душан склопио савез са Аном Савојском и сина Уроша оженио сестром младог цара Јована V Палеолога. Године 1345. Душан је заузео Сер, полуострво Халкидик са Светом гором и град Христопоље. Управо у Серу се 1345. Душан прогласио за цара, да би се крунисање обавило 1346. у Скопљу, где се састао државни сабор. Упркос анатеми цариградског патријарха Калиста из 1350, већ 1351. године цар Јован V Палеолог, из захвалности што му је Душан пружио драгоцену оружану помоћ у борби против Јована Кантакузина, назива Душана преузвишеним царем Србије: „Међу православним хришћанима, нико није имао већих права од легитимног цара да некоме призна, или оспори, царско достојанство, тако да је и дејство верске казне коју је изрекао патријарх Калист сведено на односе између Цариградске и Пећке патријаршије. Јован V није порекао своје признање ни када је постао владајући византијски цар. Десет година после Душанове смрти и у измењеним политичким приликама, он назива Душанову жену Јелену „преузвишеном царицом (деспином) Србије." (стр. 530.)

Цар Душан је 1348. освојио Епир и Тесалију, али и упорно планирао да заузме Цариград. Године 1349. прогласио је свој чувени законик. Душан је 1350. повратио целу Хумску земљу, допревши до Крке. Морао је ипак ужурбано да се врати у Македонију, где га је угрожавао Јован VI Кантакузин уз турску помоћ. Успео је српски цар да поврати све изгубљене градове. Године 1354. био је приморан да одбије угарског краља Лудовика I од Рудника. Изненада, 1355. Душан је умро. Сумњало се да је отрован. Наредне године Србија је изгубила Епир и Тесалију, али је цар Урош успео да отера Матију Кантакузина из околине Сера. Властелини Растиславићи из Браничева приклањају се угарском владару, што Лудовику I олакшава да са војском продре у дубину Србије. Срби су их ипак 1359. протерали са своје територије. Одметнуо се и деспот Јован Комнин Асен у области Комине и Валоне, приклонивши се Млечанима. Прогнани господар Епира, Душанов полубрат деспот Симеон, освојио је тврђаву Костур и прогласио се за цара. Поражен је 1358. код Скадра. Потом је отишао у Тесалију, где је прихваћен за владара, а позивао се и на византијско и на српско династичко наслеђе, пошто му је мајка била од Палеолога. Владао је до 1371. године, кад га је насле-

дио син Јован Урош и задржао власт до 1373. Цар Урош IV Нејаки својој мајци и Душановој удовици Јелени поверио је власт у области Сера. Унутар царства постепено се оснажују Балшићи у Зети и Војислав Војиновић на територији између Дрине и Косова, Рудника и мора, обухватајући старе жупе Дреновицу, Конавле, Требиње и Попово поље. Војислав је настојао да поврати све хумске земље, а у држави је његова улога постајала веома значајна, али је изненада 1363. године умро и својом смрћу битно пореметио равнотежу снага у Србији.

Средиште политичке моћи и утицаја пренесено је у јужне пределе, а тамо је био и бржи процес осамостаљивања обласних господара. Најмоћнији су били браћа Мрњавчевићи, а њихов је утицај највише растао ширењем родбинских веза, у условима владавине недовољно способног цара Уроша IV. Урош је 1365. године Вукашина поставио за савладара проглашујући га за краља по обрасцу који је цар Душан применио на свога сина. Мрњавчевићи су имали подршку монахиње Јелене, бивше царице. Међутим, остало племство према њима је било све нетрпељивије, поготово када је Вукашинов син Марко постао млади краљ, што је значило престолонаследник. Царство је било дезорганизовано, централни приходи су слабили, као и војна моћ, јер је цар остао без најамничке војске и морао да се узда у војну обавезу обласних феудалаца. Године 1369. на Косову је дошло до сукоба Мрњавчевића са рашком властелом, из кога се Лазар Хребељановић на време повукао и војску Николе Алтомановића препустио страдању. Тада је практично замрло и савладарство, а цар Урош IV је умро 1371. не остављајући потомство, па је то означило крај светородне лозе Немањића. Мрњавчевиће су угрозили Турци, чије је пљачкашке походе Угљеша већ у више наврата сузбијао. Браћа су с поприличном војском храбро продрла на територију под турском контролом, али су их Турци изненадили и потукли на Марици 1371. По очевој погибији, Вукашинов син Марко крунисан је за краља, али реални политички ауторитет у осталим српским земљама није могао да стекне, и убрзо је постао турски вазал. Вазали су постали такође Константин и Јован Драгаш, господари источне Македоније.

Српска државна криза била је све дубља, а територија северно од Скопља подељена на четири самосталне области, Зету Балшића, Косово Вука Бранковића, Поморавље Лазара Хребељановића и западну Србију Николе Алтомановића. Босна је већ увелико била самостална краљевина чији се владар Твртко сматрао и краљем Србије. Лазар и Твртко су 1373. удруженим снагама поразили Николу Алтомановића и поделили његове земље. Јединствена је била само Српска православна црква и непрекидно је инсистирала на стварању услова за обнову немањићког царства. По неспорном политичком ауторитету све више се истиче кнез Лазар који и у својој титули има одредницу да је господар све српске земље, а попут Твртка свом имену додаје назив Стефан, док постоје и претпоставке да је пуноважним црквеним церемонијама легализовао своје звање српског самодршца, аутократора. У тој улози Лазара је признавао и византијски двор и цариградски патријарх. Године 1375. постигнуто је црквено помирење, што је окончано посебним церемонијалом скидања анатеме над гробом цара Душана у Призрену.

Турци су се постепено инфилтрирали на југу Балканског полуострва, заузимали градове, мешали се у међусобне сукобе локалних феудалаца и полако сузбијали византијску власт. Области краља Марка и Константина Драгаша,

који су делили Македонију као турски вазали, имале су неколико деценија релативно мирнијег живота, које су реметили само пролази турских трупа. За то време кнез Лазар је прилично учврстио свој положај, елиминишући непокорне великаше и ородивши се са најзначајнијим, а уживајући потпуну црквену подршку. Повратио је све српске територије до Саве и Дунава, осим Београда и Смедерева. Са Тврtком се разграничио на Дрини. Почетком осамдесетих година његова војска је код Параћина разбила Турке који су тад први пут провалили на Лазареву територију. Године 1366. својом снагом навео је султана Мурата да привремено одустане од удара на Србију. Следио је велики обрачун за који су се обе стране темељито припремале. Лазар је као савезнике окупио све великаше осим Балшића. Уз Лазара је био и краљ Тврtко, који је послао снажан одред војске под командом Влатка Вуковића. Судар се десио на Косову пољу на Видовдан 1389. и у њему су оба владара погинула. Цела Европа је те године била обрадована српском победом и заустављањем Турака, али је то Србе скупо коштало. По свој прилици, битка је била неодлучна јер су обе стране имале неподношљиве губитке. Тек је Константин Филозоф пишући житија деспота Стефана Лазаревића Косовску битку представио као српски пораз. По дугорочним последицама то је и био велики српски пораз.

Покушавајући да искористи крајње тешку ситуацију у којој се нашао српски народ, угарски краљ Жигмунд је у јесен 1389. напао Србију продирући све до Груже. Због тога је царица Милица 1390. била принуђена да постигне мир са Турцима, па је прихватила вазални однос према султану Бајазиту, дајући му и кћерку Оливеру за жену. То је Милици и њеном сину Стефану Лазаревићу омогућило да се одупру Мађарима. Турски вазал је постао и Вук Бранковић, коме су Турци претходно отели Скопље. Ђурађ Страцимировић Балшић је првобитно шуровао с Турцима у локалним великашким обрачунима, али се због свађе са братом од стрица Константином Балшићем дистанцирао од Турака и прешао на католичанство 1391. године. Турци су 1392. освојили Бугарску. Вук Бранковић је прешао на страну Мађара, али је 1397. пао у турско ропство и тамо остао до краја живота. Краљ Марко и Константин Драгаш су 1395. погинули као султанови вазали на Ровинама. Турци су већи део Бранковићевих земаља уступили Стефану Лазаревићу. За то време Ђурађ II Балшић је ратовао са Сандаљом Хранићем. Нестанком Вука Бранковића Турци су контролисали важну стратешку комуникацију према Босни, преко Звечана и долином Лима, па су с времена на време турски пљачкашки одреди проваљивали на босанску територију или се тамо мешали у локалне великашке спорове.

в) Српска деспотовина

Године 1402. у бици код Ангоре, Монголи су под Темерланом нанели тежак пораз Турцима, заробили султана Бајазита и касније погубили. У бици су као турски вазали учествовали Стефан и Вук Лазаревић, као и Гргур и Ђурађ Бранковић. Оливера је пала у ропство. І Гргур. Касније су ипак избављени. По повратку са бојишта, Стефан је од Јована VII Палеолога добио титулу деспота, највишу до царске, и с њом се вратио у Србију, обнављајући државну независност. Још у Цариграду се сукобио са Ђурађем Бранковићем који је ту привремено затворен, па је потом побегао новом султану Сулејману тражећи од њега војну помоћ.

Стефан Лазаревић је одмах ступио у савез са Ђурађом Страцимировићем Балшићем. Прикупио је поприличну војску и 21. новембра 1402. на Косову код Грачанице, у месту Трипољу, сукобио се са Турцима и њиховим вазалом Ђурађем Бранковићем, поразивши их. Привремено се Стефан измирио са Турцима који су били преокупирани унутрашњим сукобима. Потом је склопио споразум о вазалним односима са угарским краљем Жигмундом и заузврат добио Београд и Мачву 1404. године. Београд је тада први пут постао српска престоница. Стефан је сада био у прилици да протера све турске војне посаде северно од Скопља, а уз то се помирио са Бранковићима, а постигао на крају и примирје са Турцима које му је дало драгоцени предах да изнутра среди државу. Године 1405. дошло је до побуне становништва скадарске области против млетачке власти, која је прерасла у рат Балше III, сина Стефанове сестре Јелене, и Венеције. Стефан је у неколико наврата неуспешно посредовао штитећи интересе свог сестрића. Устанак је 1408. године подигао млађи Стефанов брат Вук Лазаревић и отишао султану да тражи помоћ. Прикључили су му се и Бранковићи.

Године 1409. Турци су са својим новим савезницима извели силовит напад на Србију и спровели тешка разарања, стигавши надомак Београда. Стефан је одбио да се покори Турцима, али је морао да постигне компромис са братом и уступи му јужни део државе. Вук Лазаревић и браћа Бранковић су признали султанову врховну власт. Исте године се против султана Сулејмана побунио његов брат Муса. Стефан је са Мусом склопио савез. Муса је 1410. поражен, а Стефан се спасао уз помоћ византијског цара. Вука Лазаревића и Лазара Бранковића погубио је принц Муса као Сулејманове савезнике. Стефан је поново дошао у посед јужних предела, којих је претходно морао да се одрекне. Муса је успео 1411. да убије Сулејмана и преотме престо. Међутим, убрзо је Стефан морао да зарати са некадашњим савезником и новим султаном. У чврстом савезу са Мађарима, српски владар је добио многе поседе у унутрашњости Угарске, као и Сребреницу. Тако је материјално и финансијски много ојачао, па су тако и јужне угарске границе биле сигурније. Када је 1412. султан Муса поново упао у Србију, Стефан није имао много проблема да га истера. У земљу се вратио Ђурађ Бранковић и измирио се са Стефаном. Стефан, који није имао деце, одредио је свог сестрића Ђурађа за престолонаследника.

Муса је 1413. поново кренуо на Србију. Заустављен је код Сталаћа, али су Турци похарали Ниш и Крушевац. Стефан је склопио савез са Мусиним братом Мехмедом, а добио је и угарску помоћ коју је предводио мачвански бан Јован Моровићки. Прискочио је и Сандаљ Хранић, који је претходно постао Стефанов зет оженивши удовицу Ђурђа Стратимировића Балшића, Јелену. Стефан је војску предводио до Скопске Црне Горе и ту је команду поверио Ђурађу Бранковићу. Код планине Влатиш Муса је поражен и погинуо је. У знак захвалности Стефан је од новог султана Мехмеда I добио значајне територије источно од Ниша, али је признао и вазални однос који је Србији донео драгоцен период мира. Међутим, Турци су се преко територије Бранковића све више инфилтрирали у унутрашње босанске сукобе, а ширили су се и у албанским крајевима. Те територије, као и поседи ћесара Угљеше на југу, били су извесно време у двоструком вазалном односу, према Турцима и Стефану. Када је 1421. године умро Балша III није имао мушких наследника. Пред смрт је своје поседе предао ујаку деспоту, па су тако уједињене све земље Лазаревића, Бранковића

и Балшића под потпуном Стефановом влашћу, али и у двоструком вазалству према турском и угарском владару. Млечани су искористили прилику да се дочепају приморских градова. То је приморало Стефана да интервенише. Он је подигао војску, повратио Дриваст и Грбаљ, те након тога Бар. Онда је са Млечанима склопио примирје, покушавајући да преостале проблеме реши дипломатским путем. Рат је обновљен 1422. кад је Стефан неуспешно опседао Скадар. Године 1423. је команду над војском поверио Ђурађу Бранковићу, који је био успешнији, па су Млечани били принуђени да склопе мир и одрекну се Будве и за Скадар српском владару плаћају данак.

Подозрив према све јачим српско-угарским везама и интензивним српским одбрамбеним припремама, нови турски султан Мурат II напао је 1425. године Србију и продро скоро до Крушевца. Након преговора, Турци су се ипак повукли са српске територије. Искористивши проблеме у којима се деспот нашао, босански краљ Твртко II напао је Сребреницу. Склопивши мир са Турцима, Стефан је преусмерио војску и отерао Твртка II. Турци су поново напали 1427. и избили надомак Ресаве. Исте године умро је деспот Стефан. Уговором у Тати 1426., да би Угарска признала његовог наследника Ђурађа Бранковића, било је предвиђено да јој Срби врате Београд и Голубац. На вест о деспотовој смрти краљ Жигмунд је пожурио у Београд и тамо се састао са Ђурађем, прогласивши га за угарског барона и посебним церемонијалом потврдивши његов вазални однос. Ђурађ је предао Београд, али није успео и Голубац, јер се тамо побунио заповедник града Јеремија и омогућио Турцима да преузму ово важно дунавско упориште. Турци су и даље харали Моравском долином и Браничевом, али нису успели да освоје Ново Брдо, иако су га месецима опседали. Ђурађ је постигао мир с Турцима признајући врховну власт султана и обавезујући се на плаћање за четвртину већег годишњег харача него Стефан, а уз то и на војну помоћ султану и забрану преласка угарске војске преко српске територије у случају рата са Турском. Изгубио је област Тимока и Ниш, Крушевац, Врање и Прешево. И даље су Турци држали стратешки важна утврђења у срцу Деспотовине, на путу за Босну.

Пошто је остао без великих утврђених градова, деспот Ђурађ је почео да гради Смедерево као нову престоницу. И кћерку Мару је послао у султанов харем. У Зети су се одметнули Ђурађ и Љеш Ђурашевић, и то уз млетачку помоћ, али нису презали ни од сарадње с Турцима. Године 1430. ипак су морали да признају деспотску власт, али су заузврат добили већу самосталност на својим поседима. Ђурађ се неколико година мешао у међусобне сукобе босанске властеле, а 1435. је Смедеревским уговором решио спор са Млечанима. У угарско-турском рату угарска војска је на повратку прошла кроз Србију наневши јој велику материјалну штету, али и нањутивши Турке. Да би умилостивио Мурата II, Ђурађ Бранковић му је препустио град Браничево. После Жигмундове смрти угарски краљ је 1438. године постао муж његове кћерке, аустријски војвода Алберт Хабсбуршки, па су то Турци искористили да упадну у Србију и Ердељ, пљачкајући и палећи све пред собом. Мурат II лично је 1439. опседао Смедерево. Деспот је прешао у Угарску да тражи помоћ, а одбрану престонице је поверио сину Гргуру. Смедерево је пало после тромесечне опсаде, кад је храбрим браниоцима нестало хране. Од целе Србије одржала се област Новог Брда и Зета. Поводом пада Смедерева ипак је с Турцима постигнута извесна нагодба, па је Гргур за обећање верности добио на управу некадашњу област Вука Бранковића.

Из Србије се иселило мноштво становништва. Много људи су Турци одвели у ропство. Султан је 1440. кренуо на Београд са великом војском, али ни после шестомесечне опсаде није успео да га освоји. После неспретног мешања у борбу за угарски краљевски трон, Ђурађ је те године, преко Венеције, стигао у Зету. Турци су уценили његову главу, па је 1441. морао да оде у Дубровник. Султан је наредио да се ослепе деспотови синови Гргур и Стефан. Тада се Мурат II дочепао и Новог Брда. Ђурађ је одлучио да се врати у Угарску на поклоњење новом краљу Владиславу Јагелинском, чији је долазак на престо раније оспоравао. Половином 1441. Турци су провалили у јужну Угарску и темељито је опљачкали.

То је био повод да се Ладислав посвети рату против Турака. Исте године његова војска под командом Јанка Хуњадија и Николе Илочког продрла је дубоко у Србију. И они су, попут Турака, опљачкали све што им је под руке дошло. Хуњади је највеће победе постигао на просторима Влашке. Ладислав је добио велику финансијску помоћ од папе и европских владара. Деспоту Ђурађу је омогућио да окупи избегле Србе. Владислав је скупио војску од 25.000 витезова и авантуриста, а Ђурађ од осам хиљада Срба, а приступио му је и босански војвода Петар Ковачевић са 700 коњаника. Продрли су у Србију 1443. долином Мораве и код Ниша и Алексинца Турцима нанели тежак пораз. Убрзо су заузели Пирот и Софију. Турци су још неколико битака изгубили, али се војска у јануару 1444. године повукла. Ипак, успешан поход у Турску је унео пометњу, а хришћанску Европу мотивисао да се рат настави. Мурат II је био принуђен да тражи мир, па је посредством султаније Маре упутио посланика Ђурађу са понудом да му врати Србију. Владислав је био сагласан, па је споразум склопљен 1444. у Једрену. Склопљен је десетогодишњи мир, а деспоту су враћене скоро све територије, осим Ниша и Крушевца. Само су у старим областима Бранковића остале турске посаде. Ђурађ је преузимао своје градове, али се Владислав предомислио, па је поново кренуо у рат, заобилазећи Србију. Поражен је код Варне. Ту је и погинуо у двадесетој години. Деспот је настојао да поврати и западне територије. Споразумео се са Стефаном Вукчићем Косачом, који му је вратио Горњу Зету, а спорио се са Стефаном Томашем око Сребренице. Млечани су га преварили и одбили су да врате приморске градове. Сина Лазара оженио је кћерком деспота Томе од морејских Палеолога. Изасланик византијског цара је тим поводом уручио Лазару инсигније деспотског достојанства, као што су то раније добијали Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић.

Године 1448. Јанко Хуњади је, као угарски губернатор у име малолетног краља Ладислава Посмрчета, кренуо у нови антитурски поход преко Србије. Ђурађ није хтео да му се прикључи, а Хуњадијева војска је немилосрдно пљачкала српско становништво. После тродневне битке на Косову пољу и узајамних тешких губитака, Турци су Хуњадија нагнали у бекство. Деспот је Хуњадија стрпао у тамницу и ослободио га тек кад су му Мађари уговором обећали исплату материјалне штете и да у следећим походима неће слати војску преко Србије. Ђурађ је 1451. дефинитивно повратио Сребреницу, која је претходно често мењала господаре. Претходно је војним путем неуспешно покушавао да принуди Млечане да му врате приморске поседе, због сукоба међу браћом Црнојевићима. И у току 1452. два пута је деспот слао војску против млетачког експонента Стефанице Црнојевића, али је она поражена. Нови султан Мехмед II је мајеху Мару ослободио из харема и срдачно упутио оцу Ђурађу, враћајући

му уз њу Топлицу и Дубочицу. Чим је пао Цариград, султан је ипак захтевао од Ђурађа да му преда Смедерево и Голубац, а 1454. је кренуо на Србију са огромном војском која је окупирала целу земљу, убијајући све мушкарце, а жене и децу одводећи у ропство. Ђурађ је избегао у Угарску, а Турци су опсели Смедерево, након Рудника који се убрзо предао на превару да се браниоци могу слободно извући. Смедерево је храбро одолевало и султан се ускоро повукао, а Србију су мориле глад и куга. Деспот се вратио у престоницу и прикупљао војску и с Хуњадијем кренуо на југ. Турци су изненађени код Крушевца и потучени, а угарско-српска војска се повукла према Београду. Србија је била толико разорена и опустошена да се задуго није могла опоравити, а султан је 1455. кренуо у нови поход. После четрдесетодневне опсаде пало је Ново Брдо, па затим цела некадашња област Бранковића уз масовне покоље становништва.

Деспот је 1456. са султаном склопио мировни споразум којим је Турцима препустио све територије јужно од Крушевца и Западне Мораве. Прекинута је и копнена веза Деспотовине и Зете. Турци се нису држали споразума, па су још исте године кренули на Београд. Успут су напали Смедерево, али неуспешно и уз значајне губитке. Мађари и Срби су изненада бродовима и чамцима напали турску дунавску флоту и потпуно је победили, ослобађајући Београд од речне блокаде. Силовит турски јуриш на утврђени град је одбијен, па су се Турци повукли. Те године је умро остарели и исцрпљени Ђурађ, а наследио га је син Лазар Бранковић. Лазар је 1457. постигао нови споразум са султаном по коме су му Турци вратили све очеве земље и обећали да га док је жив неће нападати. Угарску су за то време раздирали унутрашњи сукоби племства око превласти. Лазар је сарађивао са краљем Ладиславом и од њега добио Ковин и неколико тврђава на северној дунавској обали. Међутим, 1457. је умрла и Лазарева мајка Јерина, а његов брат Гргур, сестра Мара и ујак Тома Кантакузин пребегли су Турцима. Лазару је остао један једино слепи брат Стефан, а држава је била у све јаднијем стању. Ни епидемија куге није јењавала. Изненада је у јануару 1458. године деспот Лазар умро као тридесетогодишњак, без мушке деце. Одмах је формирано намесништво које су сачињавали Михаило Анђеловић, Лазарева удовица Јелена Палеолог и његов слепи брат Стефан. Намесници су се убрзо међусобно сукобили. Анђеловић је отишао у Смедерево где је извикан за деспота, а како је у град пустио одред Турака избила је побуна у којој су Турци посечени, а он ухапшен. Српска властела је слепог Стефана Бранковића признала за деспота. Стефан Томаш је на вест о Лазаревој смрти одмах отео Сребреницу, Зворник и Тимок, избијајући на Дрину.

Турци су поново 1458. ударили на Србију водећи слепог Гргура Бранковића као свог претендента на деспотски трон. Пао је Голубац, а Београд опкољен. Деспотовина се свела само на Смедерево. Босански краљ Стефан Томаш је те године тражио од угарског краља Матије Корвина сагласност да се његов син Стефан Томашевић ожени најстаријом кћерком Лазара Бранковића и тако дође у посед деспотовине. Брак је склопљен чим је краљевска сагласност дата, а Стефан Томаш је тада оповргао вазалство према султану. Првог марта 1459. Стефан Томашевић је постао српски деспот. Недуго затим Стефан Бранковић је протеран из Смедерева. Стефана Томашевића као католика народ није здушно прихватао, а његов долазак на деспотски трон био је посебан изазов Турцима. Већ почетком лета турска војска је стигла под Смедерево и оно је пре-

дато без борбе, што је означило дефинитивни слом деспотовине. Деспотска титула се ипак одржала из политичких разлога. Мађарски краљ Матија је 1464. за српског деспота прогласио Гргуровог сина Вука, који му је пребегао из Турске. Вук Гргуревић истакао се као храбар и способан војни командант. Успео је 1471. године да спали Сребреницу која је већ увелико била у турским рукама. Више пута је ограничене турске одреде побеђивао на Дунаву. Захваљујући српским ратницима краљ Матија је 1480. успео и до Крушевца да продре.

Угарски краљ је систематски подстицао насељавање српског становништва у сремским и банатским пределима, па је тако обезбеђивао јужне границе и стицао добре ратнике које је користио на свим европским ратиштима. Кад је 1485. године умро главни српски војни командант, деспот Вук Гргуревић, краљ Матија је позвао Стефанове синове, Ђорђа и Јована Бранковића, који су живели у долини италијанске реке По, да дођу у Угарску. Са моштима свога оца, у пратњи мајке, браћа су 1486. дошла у Срем. Ђорђе је добио титулу деспота и највећи део породичних поседа. Када је краљ Матија умро 1490. властела није за наследника хтела његовог ванбрачног сина Иваниша, него чешког краља Владислава II. Српски великаши су се поделили између два табора, а браћа Бранковићи су подржавали Иваниша. Дошло је и до сукоба у коме је Иваниш Корвин поражен, а племићки сабор је изабрао чешког претендента за владара, што је ослабило позиције српског деспота. Ђорђе Бранковић се окренуо римско-немачком краљу Максимилијану Хабзбургу, који је упао у Угарску и продро до Београда. Сукоб је завршен компромисом да се Хабзбург повуче, али да наследи престо уколико Владислав не буде имао законских наследника. У току 1493. и 1494. било је неколико угарско-турских сукоба и узајамних продора у дубину територије. Ђорђе је учествовао и у неким унутрашњим обрачунима, а 1494. деспотом је проглашен и његов брат Јован, кад је краљ одлучио да удвоји све важне функције свог одбрамбеног система. Деспоти су имали много проблема са римокатоличким прелатима који су настојали да и њиховим поседима наметну плаћање црквене десетине. У Срему су православни Срби већ увелико представљали доминантно становништво, па и угарски званични документи ту земљу називају Расцион, по узору на Рашку, а Србе Рацима. „Унуци деспота Ђурђа су били присиљени да се сналазе у промењеним приликама у угарској краљевини, да настоје да одбране оно чиме су располагали и да на своме буду што самосталнији. Њима је свакако на руку ишла околност што су у својим формалним правима и овлашћењима која су имали као господари поседа, као носиоци деспотске титуле и барони Краљевства, као заповедници бандерија, могли да додају углед и славу владарског реда чији су изданци били. Захваљујући томе, њих су поштовали и помагали припадници српског племства које је било ван њихових поседа, њима је био привржен сав српски живаљ иако им формално није дуговао покорност и верност. Утицај деспота у овој генерацији био је далеко шири од њиховог властелинства и њихових бандерија." (том II, стр. 454).

У народној свести Бранковићи су представљали сремске владаре, који одржавају државни континуитет српског царства. Између 1497. и 1499. године Ђорђе Бранковић се тајно замонашио, а недуго затим рукоположен је за јеромонаха под калуђерским именом Максим. По свој прилици, последњих година живота био је београдски митрополит. Деспот Јован је оженио кћерку Стефана Јакшића Млађег Јелену и тако се ородио с најмоћнијом српском породицом у

Поморишју, која је наследила и имања Белмужевића. Милош Белмужевић је умро 1501. године, након што се 1500. прославио упадајући на турску територију и стекавши огроман плен. У угарско-турском рату између 1501. и 1503. године ратна дејства је започео деспот Јован. Султан је молио Јована да посредује у склапању мира обећавајући му повратак свих поседа у Србији и Босни. Јован је о томе обавестио краља, али је наставио борбу. Протерао је Турке из Колубаре и пробио се у Босну. Деспот Јован је 1502. био главни краљев преговарач са великим везиром. Крајем те године умро је од грознице, не остављајући мушког наследника.

Несређене унутрашње угарске прилике и неспособност владара искористио је 1521. године султан Сулејман I освојивши Шабац и цели Срем. Срем је потпуно разорен и опустошен, а онда је Београд опседнут и после нешто више од месец дана освојен. Турци су 1523. поново упадали у Срем, али овог пута и у Банат, где су наредне године освојили обалска утврђења. У Угарску је 1525. побегао моћни турски великаш Србин Павле Бакић. Војвода Павле је упозорио Мађаре на предстојећи велики турски поход. Султан је 1526. кренуо са огромном војском од око сто хиљада људи. Неометано је форсирао Саву код Београда. Срби су напустили Срем и пребацили се у Поморишје. После велике борбе Турци су заузели Петроварадин и ускоро избили на Драву. До велике битке је дошло 29. августа 1526. године јужно од Мохача и ту су Мађари темељито потучени. После Мохачке битке султан је без икаквог отпора заузео Будим. Турци су га опљачкали, прешли преко Дунава и спалили Пешту. Са огромним пленом и робовима турска војска се повукла, остављајући посаде у сремским утврђењима. У Угарској су почели сељачки немири, а побунили су се и Срби у Поморишју, проширујући устанак по Банату, Бачкој и Срему. На чело се ставио Јован Ненад, који се прогласио за цара. Од Турака је у Срему преотео две тврђаве, а спремао се да удари на Петроварадин и Илок, али су му недостајали топови. У сукобу око престола ставио се на Фердинандову страну, а против Запоље. Запољини људи су 1527. Јована Ненада убили у Сегедину.

3. Историја Српске Босне

И у доба римске владавине босански предели су били најслабије насељени, а аварска пустошења су их скоро потпуно оставила без становништва. Срби су ту почетком седмог века затекли врло мало преживелих Романа и најбрже су их асимиловали. О старом романском становништву готово да нема никаквих писаних трагова, па су једино сведочанство археолошки налази. Само су илирски устанак и његово гашење почетком хришћанске ере оставили значајни утисак на римске савременике и позније историчаре. Сви историјски извори сведоче да су у време доласка на Балкан Босну населили искључиво Срби. Иако су и Срби и Хрвати досељени из својих прапостојбина, јасно раздвојених од памтивека, на претходно опустошена и исељена подручја, а и једни и други су признавали власт византијског цара Ираклија, међу њима је и у њиховој домовини била изражена јасна етничка граница која је водила од ушћа реке Цетине преко Ливањског поља, до река Пливе и Врбаса. Пространа српска територија под византијском влашћу имала је врло висок степен самосталности, а на њој су се образовале специфичне политичке целине које су називане

жупама. Концентрисане су у равницама и долинама речних токова, а међу њима није било строго дефинисаних граница. Претежни планински предели и недовољно развијени друштвени односи, који су још дуго остајали на нивоу војне демократије последњих фаза првобитних заједница и рудиментарних облика државе, успоравали су стварање целовите политичке организације друштва. У систему лабавих српских родовско-племенских формација централни народни предводници имали су готово симболичан ауторитет у односу на локалне жупане. Зато је српска територијална целина већ у старту издељена на велики број малих кнежевина, попут Неретљанске, Захумске, Босанске, Травунске, Дукљанске и Рашке, које су биле међусобно прилично солидарне и сложне, али без јасно изражене намере да једна другој наметну сопствену доминацију. Највећи број тих првобитних жупа, њихови називи и старешине, ишчилели су из народног сећања, а писаног трага нису оставили.

На истоку се територија првобитне Србије граничила са Бугарском, а линија разграничења је на северу прелазила преко Дунава. Тако Константин Порфирогенит говори о граду Солију (Тузла) као једном од шест највећих градова у Србији. Али Соли није био у Босни. Босна је први пут поменута у документима тек у десетом веку као простор око истоимене реке, условно речено између Врбаса и Дрине. Неспорно је била у чврстом саставу Србије, јер се по том питању слажу Константин Порфирогенит, Поп Дукљанин и византијски писац Јован Кинам. Још је српски владар Часлав почетком десетог века бранио Босну од угарских пљачкашких похода. Већ у Часлављево време Босна је имала локалног старешину који се називао бан, што је израз вероватно аварског порекла. После Часлављеве смрти Босну је у већем походу опустошио хрватски краљ Крешимир, а потом је била жртва македонског цара Самуила. После слома Самуилове државе, Босна је дошла под врховну византијску власт и босански бан је имао исти статус као рашки жупан или захумски кнез. Када је у XI веку нагло ојачала Дукља, у њеном саставу су се нашле Рашка, Босна, Захумље и Травунија. Захумљу се претходно прикључила Неретљанска кнежевина. Бодин је у Босни као намесника на власт довео кнеза Стефана, који му је као и рашки жупан положио заклетву верности. За разлику од бана, чија је функција била превасходно војног карактера, кнез је био носилац првенствено цивилне власти, којој је потчињена војна. Око 1138. Босна је дошла под доминацију Мађара, па је 1139. угарски краљ Бела II свог малолетног сина Ладислава симболично прогласио за босанског херцега. Стварно су Босном управљали домаћи банови који су признавали врховну мађарску власт. Историјски документи помињу име само једног од тих банова – бана Борића. Византијски цар Манојло Комнен је 1166. поразио и потиснуо Мађаре, па се Босна, заједно са Сремом и Славонијом, вратила под византијску доминацију која је била исте природе као и у осталим српским земљама. То су сви подаци који постоје о Босни до краја дванаестог века.

а) Стицање фактичке државне самосталности

Осамостаљивање Рашке под великим жупаном Стефаном Немањом створиће врло погодну заветрину Босни, која се тако територијално одвојила од Византије, а Немањићи су своје амбиције усмеравали према југу. Босна је третирана као нешто што је ту, своје, под руком, па нема потребе да се посебни напори

улажу. Сасвим је другачија ситуација кад је реч о територији северно од првобитне Босне, Усори и Солима. Немањићки заклон је био веома драгоцен, па је реална опасност могла да дође само са мађарске стране, али је угарска држава најчешће била преокупирана другим проблемима. Своју специфичну државотворност Босна почиње тек са баном Кулином, који се на банском положају нашао као византијски намесник, а историјски извори га помињу неколико година након смрти цара Манојла I Калиника, до које је дошло 1180. године. Кулин се прикључио српско-угарским походима против Византије, а недуго затим формално је признао врховну власт угарског краља, што му је у пракси донело реалну самосталност. „Бан Кулин је био у добрим односима са Србијом. Са српским владалачким породицама био је и родбински повезан, јер је његова сестра била удата за хумског кнеза Мирослава, брата Стефана Немање." (Сима Ћирковић: Историја средњовековне босанске државе, Српска књижевна задруга, Београд 1964, стр. 47.) За разлику од Немањића, Кулин је био прилично благонаклон према богумилској јереси која се управо у његово време појавила, прешавши из Србије. То му је на леђа натоварило мржњу римског папе и непријатељство Мађара.

У унутардинастичком сукобу Немањића, између Вукана и Стефана, Кулин је отворено стао на Стефанову страну, пружајући му и војну помоћ да се врати на престо. Успео је 1202. да се делимично оправда пред Римском куријом, а папски легат је 1203. године задовољен изјавом и обећањима босанских богумила на Билином пољу. Међутим, проблеми су били само привремено решени, да би се обновили у још тежој форми. Пошто је Босна вековима била у саставу првобитне српске државе и верска организација по пријему хришћанства била је јединствена. „Поистовећивање Србије и Босне у католичким црквеним средиштима вршено је у тренуцима кад су се расплитала замршена питања о правима приморских надбискупских столица, и када се, као увек у сличним случајевима, истраживала историја тих права. Отуда оно може бити посредно сведочанство о некадашњем политичком и црквеном јединству Србије и Босне. Упоредо с политичким раздвајањем, до којег је дошло, највероватније, у другој половини X века, спонтано је текло и црквено одвајање. Источни и јужни крајеви некадашње 'крштене Србије', доцније Рашке, потпали су под поједине византијске епископије, док успомена на Србију као јединствено јурисдикционо подручје могла се очувати једино у приморским католичким средиштима." (стр. 50.)

Постоје дубровачки извори који указују да босански првобитни хришћански становници нису знали латински, а имали су и народна имена. То је доказ да се у Босни вршио источни обред, а и њено монаштво је било световасилијанског реда који припада византијској црквеној традицији. Дубровачки надбискупи нису озбиљније настојали да се у том погледу нешто промени, бринући само да им неко не отме ту дијецезу и да на време добију пригодне дарове. Тако је било све док се у Босни нису појавили из немањићке Србије протерани богумили. Римска курија је тада интензификовала своје активности на босанском подручју да би проширила своју територију и да би спречила продор јеретичких утицаја и покрета у далматинске приморске градове, који су већ показали да су томе подложни. Године 1225. папском булом је потврђена предаја Босне, Усоре и Солија калочком надбискупу Угрину са задатком да истреби јерес. Предаја територија је значила да надбискуп може унајмити моћније племиће да крену у крсташки рат, а да буду исплаћени вредношћу територије кад обаве посао.

Кулина је наследио бан Стефан о коме у изворима нема скоро никаквих података, као ни о току крсташких похода, мада је вероватно да су они били бар делимично успешни, јер се већ 1233. године појављује бан Матеја Нинослав као католик и угарски вазал. Исте године је свргнут босански бискуп као недостојан положаја и осумњичен да потајно подржава јеретике, а на његово место следеће године је доведен један верски загрижени немачки доминиканац. Босанска бискупија је тада одузета из надлежности дубровачког надбискупа и подвргнута директној јурисдикцији римског папе. Бан Нинослав је имао много проблема са непослушношћу јеретички настројене босанске властеле, што га је натерало да се на известан начин дистанцира од црквене и угарске прозелитске акције, поготово кад је схватио да су планови угарског краља засновани на тежњи да Босну сасвим потчини. Године 1235. цела Босна је дата херцегу Коломану да поведе нови крсташки поход. То је Нинослава сасвим бацило у загрљај богумила у чијој подршци је видео једину шансу да сачува државну самосталност. После двогодишњих борби о којима нема детаљнијих података, Коломан је обавестио папу да је уништио босанске јеретике. При том је и део Хума отео од кнеза Тољена, који је био потомак Немањиног брата Мирослава. Постављен је и нови бискуп, мађарски доминиканац, који је богумиле и на ломачама спаљивао. Бан Нинослав се у почетку држао по страни, али у погодном моменту босанска властела се добро организовала и успела да протера крсташе.

Бана Нинослава и његову државу неочекивано је спасила татарска најезда на Угарску 1241. године, која је спречила одмазду због протеривања крсташа. Татари су протутњали и кроз делове Босне, али ту нису ни издалека толику штету нанели, као по угарским или хрватским пределима. У сукобу који је 1243. избио између далматинских градова Трогира и Сплита, Мађари су ратовали на страни Трогирана, а Нинослав на страни Сплићана, заједно са хумским кнезом Андријом. Угарски краљ Бела IV је један део војске под командом хрватског бана Дионисија послао у напад на Сплит, док је он сам с другим делом напао Босну. Нинослав је 1244. био принуђен да се покори Мађарима, али се они нису мешали у унутрашње босанске политичке односе, ограничавајући се на инсистирања која се тичу црквених питања. Нинослав је задржао и своје поседе у Славонији, у околини Ђакова, али је унутар Босне даровао значајна имања Римокатоличкој цркви. „Католичка црквена организација у Босни је имала све што јој је било неопходно за успешан рад, сем подршке становништва које је било или под утицајем јеретика или верно својој традиционалној цркви." (стр. 67.) Католичанство није могло да стекне значајно упориште, па је Бела IV после две године поново размишљао да предузме крсташки поход. Тада је папа одлучио да се босански католици изузму из надлежности дубровачког надбискупа и припоје дијецези калочког. „Непосредно после средине XIII века, католички босански бискуп није боравио више у Босни већ у Ђакову, селу које је бискупија добила још у самом почетку реформе од херцега Коломана. Ту у Славонији његово седиште је остало вековима, у Босну више није успео да се врати. Заједно с њим је и католичанство у целини, везавши се искључиво за идеју једне реформисане латинске бискупије, за дуго време изгубило свако упориште у Босни." (стр. 68.) Све што је остало од римокатоличке црквене организације утопило се у богумилску цркву босанску.

Негде после 1249. године Нинослава је наследио његов рођак, бан Пријезда, коме је због исказане верности Бела IV дао нове поседе у Славонији 1255. године. Извори показују да је две године раније Бела ратовао у Босни, али се ништа поузданије не зна. Босна је у овом времену била потпуно одвојена од Мачванске бановине, којој су припадали Усора и Соли, па су славонски поседи били територијално одвојени од босанске области. Мађари су бановине формирали као заштитни појас за одбрану главнине државне територије. Од 1284. Усору и Соли, као и Мачву са Београдом, држао је српски краљ Драгутин након што је престо уступио брату Милутину. Исте 1284. године Драгутинова кћерка Јелисавета удала се за Пријездиног сина Стефана I Котроманића. „Ова босанско-српска алијанса показала је значајне политичке резултате тек скоро читав век доцније, када је веза са српском светородном краљевском породицом пружила бану Тврtку правни основ да се прогласи за потомка Немањића и крунише за српског краља." (стр. 75.) Због мађарске преокупираности другим проблемима, Босна је постајала све самосталнија и њен вазални однос према мађарском краљу био је чисто формалан.

Стефан I Котроманић је свога оца наследио на банском трону између 1287. и 1290. године, али га је убрзо угрозио брибирски кнез Павле Шубић, који се много осилио искоришћавајући слабости угарских владара. Почетак четрнаестог века у Босни су обележиле жестоке борбе. Павле Шубић је за босанског бана прогласио свога брата Младена који је Котроманићу отео Доње Крајеве и почео према истоку да га потискује. Тада су Шубићи и Хум угрожавали. Године 1302. дошло је до велике битке између Стефана I Котроманића и Младена Шубића, али историјски извори ништа не говоре о њеном току и исходу. Али, већ 1304. године узурпатор је погинуо у борби, а његов син Младен II успео је скоро целу тадашњу Босну да окупира, називајући се њеним господарем. Котроманићи су задржали извесне поседе, а Стефан I је умро пре 1314. године. Његова породица је морала да бежи из земље и склони се у Дубровник. Извесан компромис са Шубићима је постигнут, па су се Котроманићи ускоро вратили. Шубићи су морали да поштеде сву затечену босанску властелу и поред врховне власти нису успевали да значајније измене затечене унутрашње друштвене односе. Када је 1319. године српски краљ Милутин поразио Младена II Шубића у области Хума, његови поседи почели су да се распадају и одвајају, а прво су му се отели Шибеник и Трогир, бежећи у млетачко окриље. Позиције Шубића све више су слабиле и у Угарској, јер је краљ Карло Роберт почео да јача централну власт и спутава осионе великаше. Краљ се споразумео са Стефаном II Котроманићем, па су заједничким снагама 1322. године ударили на Младена II који је потучен и заточен. Босна је опет била директни вазал угарског краља са великим степеном самосталности. Стефан II је од 1324. до 1326. године ратовао против цетинског господара Немигца да би повратио Доње Крајеве. Напокон је 1326. године ослободио стару српску област Крајину, између Неретве и Цетине, као и Ливањско, Дувањско и Гламочко поље. Западна граница Босне је избила на токове Цетине и Сане, што је већ значило велико територијално проширење.

Након смрти краља Драгутина, мађарски краљ је Стефану II Котроманићу доделио Усору и Соли. Како су се након Милутинове смрти у Хумској земљи осамосталили племићи Бранивојевићи и угрожавали суседне поседе, Стефан

II Котроманић је против њих 1326. године склопио савез са Дубровником. Стефан Дечански и његов син Душан нису хтели да заштите одметнуте великаше, па су они поражени, а Босна је припојила ушће Неретве. Котроманић је 1329. године био у сукобу са феудалцем Витомиром, господарем Требиња и Конавла, али га је краљ Душан озбиљно казнио наневши му пораз код Прибојске Бање. Из тога је Котроманић извео поуку шта сме а шта не сме. Рашки владари су га пустили да уништи непослушне Бранивојевиће, али су одлучно бранили оданог Витомира. Ускоро се Котроманић измирио са Душаном, а Босна је добила дужи период мира, неопходан да би се изнутра консолидовала и учврстила територијална проширења која су удвостручила њен просторни опсег. Ослобађајући Доње Крајеве, односно Макарско приморје, босанска војска је уништила тамошњу католичку црквену организацију, али кад је заузета долина Неретве и део унутрашњости Хума, затечено је православно становништво, укључујући и племићку породицу Санковићи, па они нису спутавани да остану у својој вери, иако је хијерархија Српске православне цркве била негативно настројена према богумилима. То је било битно да се „православно свештенство није са босанском црквом сударило у политичкој сфери, око утицаја на владаревом двору гложили су се само крстјани и фрањевци." (стр. 109.)

После 1334. године папа Бенедикт XII обрушио се свом силином на бана Стефана II Котроманића, јер је изневерио римска надања о обнови католичанства у Босни, а директно га је оптужио и за неуспех инквизиције. Позвао је хрватске великаше Курјаковиће, Шубиће и Немигца да нападну Босну и пруже оружану подршку фрањевачким прозелитским настојањима. Томе се супротставио угарски краљ Карло Роберт и запретио хрватским великашима да ће их прогонити као одметнике ако нападну његовог оданог вазала. Године 1339, након што је отклонио опасност напада од стране хрватских племића, сам краљ је у Босну послао генерала фрањевачког реда да извиди црквену ситуацију. Генерал је у Босни срдачно примљен и бан га је убеђивао да жели обнову католичанства, али се изговарао да су главну препреку „представљали шизматици који су се налазили у суседству и којима би се јеретици одмах обратили за помоћ чим би нешто предузео против њих." Очигледно је да је „он опасност преувеличавао у жељи да избегне решења која би изазвала смутње и борбе у тек консолидованој држави." (стр. 111.) После тога фрањевци су се оријентисали на постепену и стрпљиву мисионарску акцију како би у наредних сто двадесет година преобраћали босанско богумилско становништво. Подизали су манастире у централним градским насељима, где нису били изражени феудални односи, а насељавали су се саски рудари и дубровачки трговци. Босанска црква је и даље доминирала сеоским срединама, што је њене позиције дугорочно слабило. „Па ипак, она још увек није била непосредно угрожена захваљујући томе што је у везама са властелом налазила ослонац који се још дуго неће колебати. Место арбитра у односима између владара и властеле, које је добила и учврстила управо у ово време, учинило ју је непоузданом у политичком животу Босне. Својом улогом да 'огледа' или 'суди' властелина осумњиченог за 'невјеру' постала је чувар најосновнијих права властеле. Босанска црква се из Босне није могла уклонити, а да се, у исто време, опасно не угрози равнотежа у односима између државе и властеле." (стр. 112.)

Године 1345. бан Стефан II је са војском ушао у Книн да би заштитио интересе угарског краља, а и помогао му да сломи осионост хрватских племића. На

мађарској страни је учествовао и у сукобу са Венецијом око Задра, али већ следеће године почео је да шурује са Млечанима против Мађара, да би они заузврат неутралисали Младена III Шубића, свог савезника, који је за Босну представљао латентну ратну претњу. Стефан II је 1350. године био у конфликту са српским царем Душаном око Хумске земље. После пропалих преговора Душан је с војском ушао у Хум и повратио све поседе до Цетине. Али када је трупе вратио у Македонију, босански бан је преотео Хумску земљу, а српски цар је био толико преокупиран другим пословима да више никада није стигао да се бави хумским проблемом. Године 1353. Стефанова кћерка Јелисавета удала се за мађарског краља Лајоша, што је значајно подигло политички углед босанске банске породице. Исте године бан Стефан II Котроманић је умро без живих мушких потомака, па је за новог бана сабор властеле изабрао сина Стефановог брата Владислава, петнаестогодишњег Тврткa. Тврткy је краљ Лајош одмах отео сву Хумску земљу северно од Неретве, али му је зато поверио управу над Усором. Поново је активирано и јеретичко питање, што је Тврткa посебно угрозило.

б) Босанско-српско краљевство

Ипак, о првих десетак година Тврткове владавине нема много историјских сведочанстава, што значи да је ситуација могла бити релативно мирна. Године 1363. угарски краљ Лајош кренуо је у ратни поход против Босне, позивајући се на верске разлоге. Неуспешно је опседао утврђени босански град Соко на Пливи, па се вратио у Угарску. Исте године послао је војску на Усору која је опсела Сребреник, али такође без успеха. У крајње опасној ситуацији Босна је успела да се одбрани. Али Тврткy је све веће проблеме правило претерано осамостаљивање његових племића. Властела се 1366. године отворено побунила и збацила га са банског трона, па је Тврткo морао да побегне из Босне. На власт је доведен Тврткoв брат бан Вук. Уз помоћ угарског краља Тврткo је повратио контролу над једним делом босанске територије, па се с братом отимао око подршке појединих обласних господара. Тврткo је однео превагу и већ 1367. године контролисао целу Босну, из које је Вук морао да побегне, али се после неколико година ипак помирио са братом. Године 1373. бан Тврткo се удружио са кнезом Лазаром против жупана Николе Алтомановића, кога су победили и његове земље међусобно поделили. Тврткo је тада добио горње Подриње, област манастира Милешево и Гацко. Ђурђу Балшићу отео је, 1377. године, Требиње, Конавле и Драчевицу. Пошто је био несумњиви потомак Немањића, јер му је прадеда краљ Драгутин, код Тврткa су се повећале амбиције да под својом влашћу обнови српско царство, а већ је располагао пространим подручјима некадашње немањићке државе.

Тврткo, дакле, није више размишљао да што више немањићких земаља припоји својој држави, него да сопствену државу прикључи обновљеном српском царству у коме би он био владар. На Митровдан 1377. године у манастиру Милешеви, на гробу Светог Саве, Тврткo се крунисао за краља Србије, Босне, Приморја и западних страна. Свом имену је додао и традиционално немањићко име Стефан, које су доцније носили и сви други босански краљеви, а које је колоквијално, у народном изговору могло да гласи и Стеван, Стјепан, Шћепан или Стипан. Од тада је Тврткo у први план стављао своју титулу владара Србије. „На

основу доцније политичке сарадње с кнезом Лазаром и ангажовања око одбране Србије од Турака, може се закључивати да су кнез Лазар и Вук Бранковић одобравали Тврtков чин. Оштећени и огорчени Ђурађ Балшић био је без сумње противник босанског бана и сигурно га није признавао као српског владара." (стр. 138.) Српску краљевску титулу Тврtку су признали Венеција и Дубровник, али и угарски краљ Лајош.

Због сталних спорења са Дубровчанима и неуспешног покушаја да Котор подведе под своју власт, Тврtко је на улазу у Бококоторски залив подигао град Нови 1382. године и одмах у њему отворио тржиште соли. Дубровчани су својом морнарицом ометали довоз соли и пленили товаре, па је Тврtко морао да попусти и прихвати њихове захтеве. Следеће године је ипак почео да прибавља бродове за сопствену флоту. Године 1385. малолетна угарска краљица, његова рођака, уступила му је Котор, а добио је и важан трг Дријева на Неретви. У унутрашњим угарским сукобима око престола Тврtко се сврстао против Жигмунда Луксембуршког пославши великог војводу Хрвоја Вукчића, господара Доњих Крајева, да се бори на страни Ладислава Напуљског. Тврtкова војска је заузела Клис и пустошила околину Нина и Сплита 1387. године. Преко земље Балшића 1388. године Турци су провалили у Босну, али их је босанска војска поразила код Билеће. Године 1389, као краљ Србије и Босне, Тврtко је послао своју војску под командом војводе Влатка Вуковића у Косовску битку, где је доста босанских великаша изгинуло. Тврtко је извештавао читаву Европу да је српска војска победила, а историјски извори сведоче да је и он лично у то потпуно био убеђен. Потом је поново ударио на далматинске градове. Године 1390. Сплит, Трогир и Шибеник, као и острва Брач, Хвар и Корчула дошли су под власт краља Србије и Босне. До преговора са послаником краља Жигмунда дошло је 1381. године, али је те године краљ Тврtко умро.

Нови краљ је постао Стефан Дабиша Котроманић и он је брзо стабилизовао своју власт, а 1392. године је успео да отера Турке који су поново провалили у Босну. Међутим, великаши су постајали све осионији. Прво су браћа Радич и Бељак Санковић покушали Конавле да предају Дубровчанима, али су их разјурили војвода Влатко Вуковић и кнез Павле Раденовић, поделивши међусобно њихове поседе. Већ 1394. године Дабиша и његови племићи отвореније се оријентишу према Жигмунду, супротстављајући се хрватским великашима који су још подржавали Ладислава Напуљског. Краљ Србије и Босне је вратио угарском краљу далматинске градове и чак пристао да Жигмунд после његове смрти наследи босански краљевски престо. Стефан Дабиша је умро 1396. године. Жигмунд је са босанском властелом постигао компромис да привремено Босном управља Дабишина жена Јелена Груба. У време њене владавине главну реч у државним пословима имао је војвода Хрвоје Вукчић. Врло значајни су били кнез Павле Раденовић и војвода Сандаљ Хранић, иначе синовац Влатка Вуковића. Сандаљ је 1396. године заузео Будву и њоме две године владао. И велики број других феудалаца све се слободније понашао.

И 1398. године у Босну су продрли Турци, али су се ускоро повукли без резултата, због оштре зиме. Исте године за краља је изабран Стефан Остоја Котроманић, највише по вољи војводе Хрвоја Вукчића. Босна је 1399. године Дубровнику уступила Конавле и појас према Стону, Сланско приморје. Босанска властела се опет оријентисала према Ладиславу Напуљском, подржавајући ње-

гове претензије на угарски престо. Жигмунд је због тога још 1398. године кренуо у рат против Босне, нападајући западне Хрвојеве поседе. Краљ Угарске је поражен, па му је Хрвоје отео жупу Дубицу и задржао је три године. И следећи мађарски напад је одбијен. Под босанским притиском Задар је 1401. године признао врховну власт Ладислава Напуљског, а 1402. године Трогир и Шибеник преко Хрвоја и Остоје. У заједничкој акцији Хрвојеве војске и Ладиславове флоте потчињен је и Сплит. Плашљиви Ладислав Напуљски дошао је у Задар, али се није усудио да оде у Угарску и тамо се крунише, па је војводу Хрвоја именовао за краљевског намесника Угарске, Хрватске, Далмације и Босне, дајући му титулу сплитског херцега. Под фактичку босанску власт опет су дошли приморски градови. Војвода Хрвоје је био непосредни господар Сплита, Брача, Хвара и Корчуле, а израстао је у главну личност босанске краљевине у чијој сенци је владао краљ Остоја. „Ладислав је и формално узвисио херцега како херцешком титулом која је подизала ранг, тако и намесништвом које је обрнуло природни ред: као босански великаш Хрвоје је био под влашћу Остојином, а као краљев намесник уздигао се изнад њега." (стр. 197.)

Стефан Остоја је те исте године заоштрио односе са Дубровником, а његов великаш Радич Санковић је с војском ушао у Сланско приморје. Дубровчани су Хрвоју тајно понудили годишњи данак ако их измири са краљем, али та интервенција није успела, па је сам Остоја почео да хара дубровачком територијом, допревши и до градских зидина. Хрвоје није помагао Остоји у његовим ратним напорима, дошло је до раздора у коме је Остоја одлучио да поново постане вазал Жигмунда Луксембуршког. После низа перипетија, Хрвоје се помирио са Остојом и Жигмундом. Жигмунд је од Остоје тражио да Дубровнику врати приморске области, а ускоро је избио нови сукоб између Остоје и Хрвоја. Хрвоје је 1404. године оборио Остоју са краљевског престола, па је племићки сабор, станак, за краља изабрао Твртковог сина Твртка II. Опет се Босна преоријентисала према Ладиславу Напуљском. Жигмунд је послао војску на Босну, под командом мачванског бана Јована Моровићког. Мађари су ушли у Бобовац у који се већ склонио Остоја, а 1405. године мађарска војска је освојила и Бихаћ. Мађари су ударили и 1406. године и те године пола Босне опустошили. Жигмунд је 1408. године покренуо крсташки рат против Босне, под изговором искорењивања јеретика. У том рату је скоро двеста босанских племића посекао. Босну је издао и Ладислав Напуљски нудећи Венецији да откупи далматинске градове и острва. Кад је то војвода Хрвоје сазнао, одлучио је да се измири са Жигмундом подводећи под његову врховну власт Шибеник, Трогир и Нин, док је Задар са околним острвима и даље признавао Ладислава. У Босни је дошло до крвавог раздора који је завршен тако што су и други племићи признали Жигмунда.

Године 1409. свргнут је краљ Твртко II, а следеће је Жигмунд именовао војводу Хрвоја за босанског поткраља, намеравајући да се он лично крунише и за босанског краља. Али, тада се вратио бивши краљ Стефан Остоја, који је уз помоћ Сандаља Хранића повратио престо. Године 1410. Жигмундова војска је с Хрвојевом подршком напала на Босну и принудила Сандаља Хранића и Павла Раденовића да пристану на Жигмундово крунисање за краља Босне. Пристанак је врло кратко трајао. Непријатељства су обновљена 1411. и Сандаљ је напао Сребреницу и њену мађарску посаду. После тога је дошло до новог мирења и Жиг-

мунд је прихватио Остоју као босанског краља и свог вазала. На великом слављу у Будиму 1412. године нашли су се сви водећи босански великаши и краљ Стефан Остоја, а тада су и окончана дуга босанско-угарска спорења и сукоби. Међутим, настала су нова унутрашња трвења. Док је Сандаљ Хранић са српским деспотом ратовао против Турака, Хрвоје Вукчић је насрнуо на његове области. Жигмунд је због тога 1413. године Хрвоја прогласио за одметника, нашто се Сплит одвојио од Хрвојевих области, а мађарски краљ је Брач, Хвар и Корчулу даровао Дубровчанима, а северозападне области, иза Цетине, хрватским великашима. Хрвоје је настојао да поврати Жигмундово поверење обећавајући и да ће прећи на католичанство, али су његове молбе биле узалудне. Пошто га је и Венеција оставила на цедилу, Хрвоје је једину помоћ добио од Турака 1414. године. Турци су довели и бившег краља Твртка, па је у Босни дошло до двовлашћа. Против Хрвоја је 1415. године кренула угарска војска, која се код Лашве сукобила са Турцима. Ту су Мађари поражени. После тога су се краљ Остоја и Сандаљ Хранић помирили са Хрвојем, одрекли се Жигмунда, па је султан признао Остоју као босанског краља. Мађари су отерани и из Усоре, а у Босни су настављени унутрашњи сукоби. Краљ Остоја и Сандаљ Хранић су ухватили и погубили Павла Раденовића, који је подржавао Твртка II. И Павлов син је умало ослепљен, а земља раздељена. Како су се ипак оба Павлова сина спасла, Петар и Радослав Павловић су уз турску помоћ кренули у борбу са очевим убицама 1415. године, а борбе и пустошења су настављени и 1416. године. Те године је умро војвода Хрвоје. Остоја се на брзину развео, па оженио Хрвојеву удовицу Јелену и тако се дочепао највећег дела Хрвојевих поседа. Племићки станак је 1416. године сазвао султан Мехмед преко својих изасланика и ту је одлучено да се Остоја ухвати и утамничи. Сазнавши шта му се спрема, Остоја је избегао гониоцима и окренуо се против Сандаља Хранића. Заузео је Благај и потчинио хумску властелу. Краљ Стефан Остоја Котроманић умро је 1418. године.

Исте године су провалили поново Турци, помажући потиснутом Сандаљу Хранићу. Остојин син Стефан Остојић изабран је за краља. Наставио је сукоб са Сандаљем, али и пореметио односе са Дубровчанима. Зближио се са Павловићима, али се и завадио кад су Турци 1420. године поново Босну напали. Петра Павловића су ускоро Турци победили и погубили. Сандаљ је тада повратио већи део Хумске земље. Уз Сандаљеву помоћ на престо се вратио Стефан Твртко II и убрзано се учвршћивао на власти. Обновио је односе са Венецијом и Угарском. Измирио је Сандаља Хранића и Радослава Павловића, који су се ускоро и ородили. Сређивање унутрашњих политичких прилика спречило је даље турско мешање и мешетарење. Године 1424. Твртко II је успешно одбио турски напад, али 1425. године није успео да деспоту Стефану преотме Сребреницу. Турци су 1426. године упали у Босну и извели велика пустошења. Зближавајући се са Угарском, по мађарском наговору Твртко је 1427. године издао повељу тестаментарног карактера да престо оставља у наследство грофу Херману Цељском. Тиме се сукобио са обласним господарима и изгубио подршку Сандаља Хранића и Радослава Павловића. Кад је Твртко II запросио Жигмундову рођаку Доротеју, осумњичен је да у Босни подржава јеретике и шизматике. Успео је да се оправда пред папом Мартином V и 1428. године је оженио Доротеју, али је властела бојкотовала његову свадбу. Босна је била у двоструком вазалном односу, према угарском краљу и турском султану.

Године 1433. српски деспот је Твртку II одузео Усору, Зворник и Теочак. Радослав Павловић и Сандаљ Хранић су у том сукобу подржали деспота. Противници Твртков у Босну су довели Радивоја Остојића као претендента на престо, па је Твртко морао да бежи у Угарску. Вратио се 1434. године у Босну уз помоћ угарске војске, а смрт Сандаља Хранића омогућила му је 1435. године да отера Радивоја Остојића. Међутим, убрзо се осамосталио Сандаљев наследник Стефан Вукчић Косача, што му је Твртко II признао 1436. године. Турци су опет 1439. године упали у Босну и харали земљом све до надомак Јајца. Следеће године Твртко II је опседао Омиш заједно са Стефаном Вукчићем и град је пао. Твртко је 1443. године напао већ врло моћног Вукчића, али је убрзо молио Дубровник да буде посредник у склапању мира. Исте године Стефан Твртко II је умро. Властела је за новог краља изабрала Остојиног сина Стефана Томаша Котроманића. Стефан Вукчић је пуне три године покушавао да за краља наметне Радивоја Остојића, али неуспешно. Угарски краљ Владислав је, после неких недоумица око претензија Цељских, потврдио Стефана Томаша за краља Босне. Томаш је у савезу са Венецијом и Иванишем Павловићем 1444. године напао Стефана Вукчића и заузео трг Дријева. Исте године Турцима је преотео Сребреницу. Стефан Вукчић је против краља Томаша ангажовао Турке. Томаш је морао да се склони у Бобовац, а против њега су се удружили српски деспот и хумски војвода, па је краљ опет изгубио Сребреницу. Мир је постигнут 1446. године кад је краљ оженио војводину кћерку Катарину. Спорења са деспотом су настављена.

У време краља Стефана Томаша Котроманића дошло је до велике католичке прозелитске акције у Босни, коју су проводили фрањевачки монаси. Прогону богумила радо се прикључио Томаш, највише мотивисан могућношћу да лако плени њихову имовину. Његова похлепа је била утолико већа што су богумили у међувремену одустали од свог првобитног аскетизма и одали се стицању материјалног богатства. Обласни господари су убрзано прелазили на католичанство, па и Хрвојеви потомци Ђурађ и Петар Војсалић. Стефан Вукчић се поново сукобио са Стефаном Томашем 1448. године и њихов сукоб је трајао наредне три године. Исте године кад је пао Цариград, 1453. године сударили су се краљ Томаш и херцег Стефан поводом наслеђа приморског бана Петра Таловца. Године 1456. ујединила их је нова турска опасност. Следеће године Турци су поново ушли у Босну и разорили је до Саве. Томашу је изостала обећана помоћ папе и европских владара. Следила је 1458. године нова турска провала, а кад је са султаном склопио мир, Томаш је пожурио да сина ожени кћерком српског деспота. И 1459. године Турци упадају у Босну и опседају Бобовац и Врандук. У противнападу Томаш је опседао турско утврђење Ходидјед. Томашев син је оптужен да је предао султану Смедерево без борбе само да би своју главу спасао, па су о томе брујале европске престонице.

Тих последњих година босанске самосталности богумилска јерес сасвим пропада, а међу католицима и православцима почиње право утркивање ко ће више нових верника придобити. „Босански фрањевци су се 1455. године жалили Ивану Капистрану, а он је те жалбе преносио папи, да их рашки митрополит спречава да покрштавају оне који су држали патаренску веру, тако да многи умиру 'изван вере', јер неће да приме православље." (стр. 319.) Томаш је отворено фаворизовао фрањевце. Многи богумили су насилно покатоличени, али нису искрено прихватили нову веру, па су потпомагали турска освајања. Томаш је

1460. године био принуђен да Турцима преда Усору, Сребреницу, Зворник и Теочак, а 1461. године краљ је умро. Сумњало се да је отрован. Престо је наследио његов син Стефан Томашевић и он је одмах успоставио слогу са херцегом Стефаном посредовањем своје мајехе и херцегове кћерке Катарине. Исте године дошло је до сукоба са далматинским баном Павлом Странчићем. Године 1462. поправљени су односи са Угарском. Султан Мехмед II је 1463. године лично ударио са великом војском, блокирао евентуалну могућност угарске помоћи преко Саве, па опсео Бобовац и Јајце. Краљ Стефан се склонио у Кључ. Паша који је опседао тврђаву обећао је краљу да ће га пустити ако се преда. Краљ је мислио да се може извући као раније у Смедереву. Предао се, а султан је наредио да се Стефану Томашевићу одсече глава. Ниједна тврђава босанска није пружала неки значајнији отпор. Султан је у свим градовима успоставио турску посаду, па се вратио. Након Мехмедовог повлачења, угарски краљ Матија Корвин напао је његова босанска упоришта. После дуже опсаде Мађари су освојили Јајце и већи број других градова. Следеће године султан се вратио с великом војском, али није успео да поврати Јајце. Мађари су заузели Усору, опседали Зворник и пробили се до Сребренице.

Године 1465. султан Мехмед II је у Босни поставио вазалног краља Матију Котроманића, сина Радивоја Остојића и унука краља Стефана Остоје. У поседу је имао област Лашве и фигурисао је као вазални краљ наредних шест година. Године 1471. прокламовао је обнову босанске краљевине на територијама које је контролисао. За краља Босне прогласио је племића Николу Илечког и он је исте године у Јајцу крунисан. Да би му контрирао, султан је са своје стране за новог краља прогласио Хрвојевог потомка Матију Војсалића. Турски изабраник је одмах потом ступио у везу са мађарским краљем. Сазнавши за то, Турци су опсели његових шест градова. Матија Корвин је 1476. године послао војну помоћ опседнутом Матији Војсалићу која га је избавила, али је следеће године умро, као и Никола Илочки. Босна је потпуно утонула у турско ропство.

4. Историја Хумске земље, Травуније и Неретљанске кнежевине

Константин Порфирогенит је писао да су Авари у потпуности опустошили стару римску провинцију Далмацију. Наводи да су Хрвати у делу Далмације где су се населили затекли Аваре, да су један део Авара побили, а други покорили. Оне Аваре које су покорили, Хрвати су касније асимиловали. Таква је била ситуација до реке Цетине. И за подручје Србије Константин Порфирогенит наводи да је било потпуно опустошено од Авара, али се ту Авари нису задржавали. Он изричито каже да су Дукља, Паганија, Захумље и Конавли били пусти, јер су тамошњи народ Авари побили и поробили, што значи одвели у ропство. У глави 30 свог „Списа о народима", који је настао половином десетог века, он каже да „у Хрватској још увијек има аварских потомака и по њима се види да су Авари." („Историја Црне Горе", Редакција за историју Црне Горе, Титоград 1967, стр. 284.) Интересантно је да „овој, скоро антрополошкој опасци Порфирогенит додаје још и једну административну допуну, када разликује област Крбаве, Лике и Гацког, којом управља бан, од једанаест хрватских племенских жупанија." (стр. 284.) Аварске најезде у далматинском делу Илирика оставиле

су много археолошких и топонимских трагова, али апсолутно нема никаквих знакова о евентуалном присуству Словена, ни у писаним изворима ни у археолошком материјалу, све док се нису појавили Срби и Хрвати на позив цара Ираклија. Константин Порфирогенит је крајње јасан и изричит кад тврди да су Дукљани, Захумљани, Травуњани, Конављани и Неретљани – Срби. За Дукљу прецизира да у њој станују Захумљани. Дакле, реч је о истом српском племену које је населило и област Хума.

а) Период жупа и аутономних кнежевина

Срби су се концентрисали у мањим насељеним конгломерацијама које су се звале жупе, и то у долинама река, крашким пољима, висоравнима итд. Већи број тих жупа формирао је кнежевине. Историјски су запамћене кнежевине у Јадранском приморју, јер је о њима остало писаног трага, док су оне из унутрашњости једноставно заборављене у процесу формирања прве српске државе. Разлог је вероватно у томе што су приморске кнежевине Дукља, Травунија, Захумље и Неретљанска показале и виши степен организационо-политичке виталности, па се с њима у том погледу могу мерити само Рашка и Босна. Историјски подаци говоре да је у Захумљу предводничку улогу имао род Вишевића, с предводником Михаилом, а род Белоја у Травунији, док за Дукљу и Неретљанску кнежевину не постоје слични изворници. Те области нису имале кнежеве у правом смислу, него својеврсне старије жупане, како наводи Порфирогенит. Ту се треба подсетити претходног податка да су Срби и у прапостојбини имали неку врсту примитивне краљевине, те да их је један од краљевих синова довео у Илирик, у оба његова дела, Далмацију и Панонију, као и у Превалији и Горњој Мезији. Централна власт је била веома лабава, као и византијска врховна, па су главну реч водиле родовске старешине. Српски архонт или краљ признавао је врховну власт византијског цара, а Порфирогенит за старије жупане као родовске старешине каже да се „покоравају искључиво својим архонтима". Основне политичко-територијалне јединице су биле жупаније. По Порфирогениту, Травуњани воде поријекло од некрштених Срба под „оним архонтом који је пребјегао цару Ираклију" и зато су „архонти Травуније били под влашћу архонта Србије, али у другој половини VIII до средине IX вијека њихова моћ расте, те иако су само жупани, они владају над цијелом Травунијом." (стр. 302.)

Поред жупана, у управљању жупом учествовали су својеврсни жупски сабори, које су чинили најугледнији представници свих породица, тако да се још увек одржавао првобитни систем војничке демократије развијеног племенског уређења. Старо, античко, романско становништво је затечено само у ретким планинским избегличким групама или у приморским градовима, престрављено претходним аварским дивљаштвом и веома пријатељски настројено према новопридошлим Србима. Иако су припадали сасвим другачијој цивилизацији, они су релативно брзо асимиловани, вршећи пресудан културни утицај на српски народ, христијанизујући га и обогаћујући достигнућима старог грчког и римског друштва. Највише Романа избегло је на јадранска острва, где су били најзаштићенији јер Авари нису располагали флотом. Седми и цели осми век Срби су живели у својеврсном полудржавном стању, постепено прелазећи на хришћанство и преузимајући ранофеудалне друштвене односе.

У „Барском родослову" као посебна српска област помиње се и Подгорје, које би обухватало Никшићко поље, Горњу Морачу, долину реке Комарнице, доњу Пиву, Гатачко и Невесињско поље, Вишеву на горњој Неретви, Ком, Дабар, Неретву и Раму. У другим изворима нема помена, а с обзиром да је према неподељеном мишљењу научне критике Поп Дукљанин сувише маштовит и веома непоуздан писац у питањима елементарне фактографије, остаје дилема да ли је Подгорје заиста постојало као територијално-политичка целина.

Захумљани се први пут појављују у писаним документима с податком да су између 820. и 829. године искористили слабу владавину византијског цара Михаила II да се осамостале под влашћу свог жупана. Следећи пут се помињу 871. године у одбрани Бара од Сарацена, а потом су заједно са Неретљанима пребацивани и преко Јадранског мора да учествују у одбрани Јужне Италије. Неретљани се помињу 830. године кад су послали изасланика млетачком дужду да се правдају због претходних учесталих гусарских напада на венецијанске бродове. Тад су с Млечанима уговорили мир и међусобно ненападање, али се тога споразума нису дуго држали, па су 834. године напали и побили велику групу Млечана који су се трговачким послом враћали из Беневента. Године 840. Венеција шаље војну експедицију од 32 ратна брода против Неретљана, која није имала великог успеха па је склопила мир с неретљанским војводом Дружиком. Док су Захумљани и Неретљани бранили Јужну Италију, њихове земље је похарао византијски адмирал Ницета, који је тада доста тамошњих Срба и у ропство одвео. Византија им се светила због честог пљачкања ромејских градова на обали мора. Тада отпочета непријатељства трајала су до 878. године. Компромис је постигнут тако што су, на пример, Захумљани и Травуњани од 881. године од Дубровчана почели да добијају годишњи трибут да не би угрожавали околину града, његове становнике и винограде. Дубровачки данак називао се могориш. Основано се претпоставља да су све од доласка Срба на Балкан Захумљанима управљали преци Михаила Вишевића у континуитету. Константин Порфирогенит је писао да назив Захумље потиче од брда Хум, док Јоанес Луциус сматра да је први назив реке Требишњице био Захума или Захумштица, што наводе Шафарик и Станојевић. Већи број брда у данашњој Херцеговини називао се Хумом, као и велико село надомак Попова поља. Свесрпски владар Петар Гојниковић, који је већ господарио Хумском земљом, овладао је 912. године и Неретљанском кнежевином.

Како наводи Шафарик, Захумљани су се дефинитивно, по трећи пут, покрстили у време кнеза Михаила Вишевића, који је тада за своју породичну славу одредио Светог арханђела Михаила. Отац му се звао Вишеслав, по реци Висли са које су се, како каже Порфирогенит, Срби доселили. Михаило је био близак савезник бугарског цара Симеона, коме је помогао 917. да зароби Петра Гојниковића, како би опет осамосталио Захумље. Тада је и проширио своју територију на рачун Травуније и Дукље. Међутим, византијски цар Гиман придобио је Михаила Вишевића на своју страну 923. године именујући га патрицијем и проконзулом и дајући му управу над Дубровником и Котором. Захумљани од тада учествују у византијским борбама против Бугара, како су Бугари отеравши српског владара Захарија дошли на захумску границу. Пошто је Михаило по позиву папе Јована X учествовао 925. године на сплитском црквеном сабору, како износи хрватски историчар Фердо Шишић на 217. страни свог „Приручника", на основу Вишевићевог учешћа у службеном извештају се говори и о срп-

ском учешћу на сабору. Већ на другом сплитском сабору 927. године Михаило Вишевић није учествовао, јер ту није ни било речи о српским питањима, него само о хрватско-бугарским односима. Када је Михаило Вишевић умро око 930. године, Захумље је чвршће интегрисано у српску државу Часлава.

У „Барском родослову" стоји да је 976. године у такозвану Тетрархију, односно Хум, Травунију, Дукљу и Подгорје, на власт дошао зет рашког жупана Предимир који је имао четири сина, Хвалимира, Болеслава, Драгослава и Свевлада. Поверене земље Предимир је разделио тако да је Хвалимир на управу добио Дукљу, Болеслав Травунију, Свевлад Подгорје, а Драгослав Хумску земљу. После Предимирове смрти у Тетрархији је на власт дошао Болеславов син Силвестер, па Тугомир, онда Хвалимир са своја три сина, од којих је Драгимир управљао Хумом и Травунијом. Након што је Самуило победио српског краља Владимира и опљачкао његове земље, омогућио је Драгимиру да опет преузме Травунију. Након тога су Драгимира Которани ухватили и погубили, али је његова жена умакла и родила сина Доброслава – Војислава. Доброслав – Војислав се приклонио византијском цару Василију II, који му је омогућио да овлада Травунијом. Тада је хумски кнез Љутовид са рашким жупаном и босанским баном на њега кренуо, а Војислав је послао сина Гојислава да им се супротстави. Гојислав је у том сукобу рањен, а недуго затим умро је Војислав.

Стефан Војислав је 1043. године овладао свим српским земљама, па и Захумљем. Скоро сто година Захумље није издвајано из целине српске државе, а онда га од 1131. године у поседу има Градиња, као и Дукљу, Требиње и приморје од Котора до Скадра. Градињу је наследио син Радослав. Када је признао врховну власт византијског цара Манојла, избила је побуна, па је на власт доведен Урошев син Деса. Године 1165. Захумље је Немања поверио брату Мирославу. Мирослав је умро око 1198. године, а наследио га је малолетни син Андрија. Андрији је кнежевски положај преотео брат Петар. Тада је Хум допирао, такође, све до реке Цетине. Кад је Петар умро око 1230. године, наследио га је унук Толен, који је живео до 1239. године. Тад су целу Хумску земљу преузели браћа Бранивојевићи, а онда је упао Стефан Котроманић и отерао их, док је Петра Толеновића, Толеновог сина, оставио на његовом малом поседу у Поповом пољу и Приморју. Босански бан је своју кћерку Катарину удао касније за Николу, Петровог стрица, након што је Петра убио јер није хтео да му се покори. Године 1249. као велики хумски кнез помиње се Андрија са синовима Богданом и Радославом. Нешто пре тога угарски краљ Коломан је уништио богумилске јеретике у Хумској земљи између Неретве и Цетине, на којој се није протезала Андријина власт. Већ 1254. године као велики кнез Хумске земље у исправама се помиње Андријин син Радослав.

С друге стране, подаци о Неретљанима су још ређи, крајње спорадични, случајни такорећи. Зна се да су једном приликом убили сплитског надбискупа, да су били крајње непокорни, слободољубиви, насилни, гусарски расположени. Дуго им је гусарење било основна привредна делатност. Њихова област испод Биокова некад је називана и Подгорином, што треба разликовати од жупе Подгорје. У залеђу њиховом живели су Имоћани на земљи која је одувек припадала Захумљу. Тешко је разлучити који је податак, вест или наговештај о Неретљанима веродостојан, а који тек продукт народне приче, легенде, маште из каснијег периода. „Сасвим је веродостојна, међутим, исправа неретљанског краља Бери-

гоја из 1050. године, где се он наводи cum cupranis, а потписани су као сведоци по имену три жупана (Радобан, Бодидраг и Седраг) и сатник Тихан." (Михаило Динић: Хумско-Требињска властела, „Научно дело", Београд 1967., стр. 2).

Почетком петнаестог века цела територија некадашње Неретљанске кнежевине нашла се у пространој области војводе Хрвоја Вукчића, најснажнијег босанског великаша, уз Сандаља Хранића и Павла Раденовића. Хрвоје Вукчић је држао линију Скадрин-Кључ па до реке Саве. У Скадрину је дуго одржана српска војна посада коју је цар Душан доделио својој сестри као заштиту њених поседа. Област Хрвојева је реком Неретвом била одељена од Сандаљеве. Сандаљ Хранић је био православац, а Хрвоје Вукчић до краја живота богумил. У Јајцу је изградио богумилски храм, али историјски подаци казују да је помагао и православну и католичку цркву. Десну обалу Неретве до ушћа и предела Заострога испод Биокова зна се да су држали локални племићи Шимрановићи. Родоначелник им је Гргур Шимрак који се у документима помиње 1433. и 1442. године, јер су његови кметови оптуживани због пљачке, туче, отимања стоке итд. Изгледа да су неке поседе имали и са друге стране Неретве, у околини Стоца, док су невесињским крајем управљали Пурћићи, а дабарским Пићевићи. Стефан Шимраковић је „био ожењен Милицом, кћерком Твртка Боровинића... С друге стране знамо и за Владислава Шимраковића, а Петар Шимраковић се јављао као Петар Павловић хумски војвода Шимраковић... Као син и наследник кнеза Павла уговара нешто са Владиславом, сином и наследником кнегиње Милице, 'из реда Хрвоја херцега' и Стјепана Шимраковића. Анђела пок. Владислава Шимраковића и Павле, син пок. Владислава, затим војвода Петар Павловић још се јављају као наследници херцега Хрвоја." (стр. 37-38.)

Травунију су чиниле жупе Љубомир, Фатница, Рудина код Билеће, Крушевица, Зрм, Рисан, Драчевица, Конавли и Жрновица. Центар Травуније представља град Требиње. Захумље или Хумска земља, што је најлепши средњовековни термин, обухватало је десет жупа и то Стон са Пељешцем, Попово поље, Зажабље, долину Неретве од Брегаве и Требижата до мора, Љубушки, Имотско поље, Мостарско блато, Дубраву и Дабарско поље. Судећи према значајним археолошким остацима из IX века претпоставља се да је Завала била центар жупе Попово поље, док је Хум главно место целе области. Жупа Љубушки или Велика гора граничила се са жупом Расток која је припадала Неретљанској кнежевини или Паганији. Гранична линија је ишла преко Ораха, Граба и Вашаровића. Паганија је даље обухватала масив Биокова и узак приморски појас све до реке Цетине, као и острва Брач и Хвар. Све су те српске области имале максималну аутономију у византијској држави, која се није ни трудила да у потпуности рашири свој административни апарат у унутрашњости, па се ограничавала на управљање приморским градовима, које је такође било прилично лабаво и остављало им слободу деловања. Царевима је било довољно да је цела Србија мирна, а да Срби штите империју од продора варвара. У осамостаљивању најдаље су отишли Неретљани, отворено се супротстављајући христијанизацији и бавећи се гусарством. Из тих разлога против њих је 870. године интервенисала византијска флота којом је командовао дунгар Никита Орифа. Исте године Византија је потисла Франке и учврстила своју власт у далматинским приморским градовима, одбранивши их и од Арапа, након што су они многе гра-

дове разорили. Тек тада је цар Василије I приволео Неретљане да се покрсте и „они су, пошто су послали једно посланство цару Василију тражећи да буду покрштени, примили хришћанство преко царских делегата и грчких свештеника." (стр. 353.) Срби нису покрштавани мисионарским радом, него је владар, жупан, кнез сазивао сабор народа који је предводио па су заједнички доносили одлуку да се колективно покрсте. И српско покрштавање одвијало се по свим правилима првобитне племенске демократије.

У Захумљу врло рано је стекла велику моћ и богатство племићка породица Вишевића. Крајем деветог века извори помињу кнеза Вишету, а 912. је на власти његов син Михаило Вишевић. Михаило је заробио те године византијског протостатора Петра Партицијака и предао га бугарском цару Симеону. Године 917. неретљански кнез Петар је водио провизантијску политику, за разлику од Михаила који је био наклоњен Бугарима. „За вријеме битке код Анхијала 917. године стратег Драча протостатор Лав Гавдух водио је једно византијско посланство у Паганију на преговоре са српским кнезом Петром." Из излагања Константина Порфирогенита се види да је Михаило још тада био наклоњен Бугарској. „Љубоморан на ово – каже Порфирогенит – Михаило, архонт Захумља, пријави Симеону, архонту Бугара, да цар Ромеја подмићује архонта Петра да се повеже са Турцима (Мађарима) и зарати са Бугарском. То је довело до освајања Србије од стране Симеона и пада кнеза Петра." (стр. 361.) Михаило Вишевић се и 926. године помиње као бугарски савезник, па је те године ишао у пљачкашки поход на неке јужноиталијанске византијске поседе. Заузео је град Сипонт. Следеће године, кад је умро Симеон, Михаило прелази на византијску страну. Од цара је добио титулу проконзула и статус патрицијa, док Порфирогенит наводи да су Михаилови поседи допирали све до дубровачких градских зидина, те да су му Дубровчани плаћали најам винограда. Године 927. Михаило је центар своје државе преместио у област Стона. Учествовао је и на Сплитском сабору где се 925. године решавало о разграничењу которске и дубровачке епископије, а постоји и папино писмо у коме се Михаило ословљава војводом.

Први господар Травуније кога извори помињу је Белоја, који је оженио сина кћерком српског владара Властимира. Белоју је наследио син Крајина, па унук Хвалимир и праунук Чучимир. И Властимир и Белоја су потомци првобитног српског архонта који је свој народ довео на Балкан. „Пошто је удао своју ћерку за Крајину, Властимир је Крајину именовао за архонта Травуније и тиме Травунију довео у зависан положај према Рашкој, тако да су потомци Крајине, Хвалимир и Чучимир, остали увијек подложни рашким владарима." „Барски родослов" наводи да је Белоја само надимак Павлимира, као и да су његови претходници били Радослав и Петрислав. С друге стране тврди да су пре Властимира велики жупани рашки били Тихомир и Љутимир, те да су се Љутимир и Павлимир-Белоје међусобно сукобили око превласти, и то на реци Лиму, те да је Љутимир погинуо на Ибру. Поп Дукљанин још за Павлимира, односно Белоја каже да је ратовао против Мађара на подручју Срема и победио у бици код Бијељине. У „Барском родослову" се, кроз неколико генерација, наводи већи број имена припадника владајуће породице, Тихомир, Предимир, Крешимир, Хвалимир, Болеслав, Драгослав, Свевлад, Силвестар, Стефан, Легец, Тугомир, Хвалимир, Петрислав, Драгимир, Мирослав, седам Легецових синова, али је све то са историјског аспекта крајње непоуздано јер није потврђено ниједним дру-

гим извором, а код Попа Дукљанина је без адекватног поређења немогуће јасно раздвојити фактографију од маште или нагађања. У сваком случају, реч је о веома моћној и виталној породици.

У време Самуиловог царства Константин Порфирогенит више није био жив, а своју књигу „О управљању империјом" писао је између 948. и 952. године. Поп Дукљанин владавину Тугомира у Травунији датира паралелно са успоном Самуила чији је устанак избио 976. године. Тугомира наслеђује, према Дукљанину, Хвалимир, а за то време, према „Барском родослову", Травунија се проширила на Зету, Захумље и Подгорје. Пошто је Хвалимир имао три сина, поделио је земљу, па је Петриславу дао Зету, Драгимиру Травунију и Захумље, а Мирославу Подгорје: „Мирослав се случајно удавио у Скадарском језеру, те је Петрислав добио и његове области. Послије смрти Петрислава владају два владара – у Зети Владимир, син Петрислава, а у Травунији и Захумљу његов стриц Драгимир." (стр. 381.) Подлога Попу Дукљанину за ове податке била је обиман историјски спис „Травунијска хроника", а то је јединствен, па према томе и непроверљив историјски извор. Драгимира је у свом походу прогнао бугарски цар Самуило, али кад је Јован Владимир постао Самуилов зет, цар је опет његовом стрицу Драгимиру поверио управу над Травунијом.

Драгимир је убијен у Тивту, настојећи после Владимирове смрти да преузме власт у Дукљи. Син Доброслав му се родио као посмрче, детињство је провео у Босни код ујака, а младост у Дубровнику, где су га рођаци образовали и васпитавали. У Дубровнику је оженио унуку цара Самуила. После Драгимирове смрти као хумски кнез помиње се 1042. године Љутовид, крајње суревњив према дукљанском краљу Војиславу и његовој доминацији. Према „Барском родослову" Травунијом је почетком једанаестог века владао Предимиров син Болеслав, али тај податак није нарочито поуздан, јер Поп Дукљанин проверене чињенице почиње да износи тек кад на основу житија пише о Јовану Владимиру. После Драгимира више није било Травунских покушаја да се овлада Дукљом. Међутим, у време Љутовида Травунија, Захумље, Босна и Рашка су међусобно солидарне у супротстављању дукљанској доминацији, све док њихов отпор није сломљен. После Војислављеве смрти Травунија је поново немирна, а Захумље ван контроле. Доманекова побуна још више је ситуацију компликовала, али и после његове погибије Травунија је имала извесну аутономију, па је послужила као Радослављево уточиште. „Травунија је, поготову у вријеме династичких борби и криза у Дукљи, била слабо везана са централном влашћу, тако да су неки непријатељи кнеза Радослава, за његове владе лако побунили Травунију, Захумље и дијелове Дукље и предали их рашком жупану Деси. Исто тако самосталан положај имало је и Захумље, што се може закључити по томе да је у Захумљу Градихна нашао уточиште пред прогонима краља Ђорђа." (стр. 405.)

Документи помињу требињског жупана Греја кога су Византинци заробили 1150. године у бици на Тари, али се он већ следеће године ослободио, па га Деса помиње као сведока у својој повељи. Умро је око 1180. године у време власти последњег дукљанско-хумског кнеза Михаила. Што се тиче Подгорја, ту је остало најмање историјских података. Када је византијска војска после 969. године ударила на Рашку, рашки жупан са двојицом синова и ћерком побегао је у Дукљу и тамо се његова ћерка Прехвала удала за дукљанског краља Предимира. Предимир је тада жениног брата Радиграда поставио за жупана Требје-

се и Оногошта. Године 976. Предимир је са избеглим рашким жупаном организовао антивизантијску побуну у Рашкој, свога таста вратио на власт, али сада као сопственог вазала. Подгорје са свим жупама после Предимирове смрти наследио је Свевлад, његов најмлађи син. И у време краља Хвалимира Подгорје је подређено Дукљи, а обласни господар му је најмлађи Хвалимиров син Мирослав. После Мирослављеве погибије, његов најстарији брат Петрислав преузео је Подгорје и потпуно га ујединио са Дукљом.

Пре 1189. године Стефан Немања је отео Хумску земљу свом сестрићу Михаилу и предао је на управу брату Мирославу. Михаилова удовица Десислава је избегла у Дубровник. Међутим, у време краља Уроша, „завршава се период посебних кнежевина којима управљају огранци породице Немањића. У готово исто вријеме ишчезавају хумски кнежеви, потомци Немањиног брата Мирослава и Вуканови насљедници у Зети. Тешко је претпоставити да је то резултат случајног стицаја околности. Још средином XIII вијека Мирослављеви потомци склапају посебне уговоре с Дубровником; хумски жупан Радослав, син кнеза Андрије, био је чак у један мах непријатељ краја Уроша I и улазио је у савез са Дубровчанима и бугарским царем против српског краља. За вријеме Драгутина живи још увијек у Хуму један син кнеза Андрије, али више нема кнежевску титулу. Власт у Хуму врши у име краља Казнац у договору са властелом. Мирослављеви потомци су пали на положај локалне властелске породице, а стварну власт су добили људи које овамо шаљу српски краљеви." (стр. 12-13., књига друга, том I)

Почетком четрнаестог века у Хумску земљу је провалио хрватски бан Павле Шубић Брибирски и заузео долину Неретве, Невесиње, Стон и обалу до Дубровника, постављајући као свог намесника на освојеној територији хрватског великаша Константина Нелипчића. Павле Брибирски је учествовао 1301. године и у опсади Котора, помажући Венецију, Задар и Дубровник у настојању да се Котор уништи, али неуспешно. Те продоре на српску територију омогућио му је унутрашњи сукоб Милутина и Драгутина. Милутин је 1318. године кренуо да поврати српске краљевске поседе, па је заробио Гргура, брата Младена Шубића. Пустио га је кад су хрватски великаши вратили све српске земље. Кад је млади краљ Душан увелико обављао државне послове, у Хумској земљи су се осилили и одметнули локални великаши, браћа Бранивојевићи, сукобивши се са Дубровником и Босном, али су поражени па је Стефан Котроманић Хум прикључио Босни, а Дубровчани су отели Стон и Пељешац, које им је Душан касније потврдио.

У Захумљу једна од најјачих племићких породица били су Николићи, а два брата Богдан и Владислав потомци Немањиног брата Мирослава и сестрићи Стефана Котроманића. Њихови преци су изгубили владајући положај, али је породица поново временом ојачала и почела да превазилази локални значај. Богданов син Тврткo је био жупан Попова поља и у тој улози се помиње 1319. године. Брат Богдановог и Владиславовог оца, Тољен имао је два сина, Петра и Брајка, али они нису имали наследника па су њихови поседи припали Николићима. Историјски извори говоре да су Николићи били на страни цара Душана, а против Стефана Котроманића. Следећа генерација Николића, Вукосав, Петар и Милош се 1392. године помињу као приврженици краља Дабише, који на њих преноси право наплате могориша од Дубровчана. Као присталице Да-

бишине удовице Јелене, Николићи су били у немилости новог краља Остоје, па су морали да беже на дубровачку територију. Вукосав Николић је касније био вазал Сандаља Хранића и на његовој страни је погинуо 1403. године у сукобу са Дубровчанима. Године 1414. Николићи су на страни краља Остоје против Тврткa II и опет су овлашћени да наплаћују могориш. Уз то су нервирали Дубровчане сталним покушајима наметања нових царина. Гргур Николић је по том питању био толико упоран да је игнорисао и Остојине налоге да се царина укине. Нагодио се са Дубровчанима тек 1418. године. Заједно са хумским племићима Радивојевићима, Гргур Николић се сврстао на страну Стефана Остојића, а против Сандаља Хранића, настојећи да се ослободе вазалног односа према породици Косача. Пошто у томе нису успели, Дубровчани су посредовали да се измире са Сандаљем. Кад је Сандаљ Хранић умро 1435. године, Николићи су остали верни његовом наследнику Стефану Вукчићу. То се односи и на Гргурове синове Вука и Вукашина.

Водећа требињска племићка породица овога времена су Љубибратићи. Они су били вазали босанског великаша Радослава Павловића и на његовој страни су ратовали против Дубровчана. Њихов родоначелник је у тринаестом веку био Радоња Куделиновић, који је успешно опстајао и под владавином Балшића и под босанским краљевима. Једно време је био у сукобу са кнезом Павлом Раденовићем, па се због тога склањао у Дубровник. Његов унук Паско, Добрушков син, водећи је племић и у време кад су Косаче Требиње преузели од Павловића. Између Требиња и Конавала развила се моћна племићка породица Старчића, а према Попову пољу Поповића. У долини Неретве најмоћнији су били Милатовићи, у Дувну и Ливну Семковићи.

б) Хумска земља као независна држава

Хумска земља је била практично независна држава у време владавине војводе Стефана Вукчића Косаче, херцога од Светог Саве, који је формално био прво вазал босанског краља, а онда турског султана. Његов отац Вукац био је рођени брат моћног великаша Сандаља Хранића. Косаче су пореклом из околине реке Дрине. Стефан се 1424. године, вероватно у двадесетој години, оженио Јеленом Балшић, кћерком Балше III, а 1435. је наследио управу над Хумском земљом по смрти стрица Сандаља. Пошто је већ инструментализовао краља Тврткa II, легалног босанског краља, угарски краљ Жигмунд је преко њега настојао да се дочепа свих увелико расцепљених феудалних области. То у време смрти Хрвоја Вукчића 1416. није било тешко поводом његових поседа који су углавном припојени феудалној области тадашњег краља Остоје. Али, Сандаљев наследник се супротставио и угарским намерама, па Жигмунду није много помогло што је против Стефана упутио хрватске великаше Франкопане, а у том смислу придобио и Дубровчане. Стефанов положај у рату са мађарским експонентима отежавао је и сукоб са Радославом Павловићем. Умешала се и Венеција која је преко Котора покушавала Стефану да отме Нови. На Стефановој страни били су деспот Ђурађ и Турци, а и Дубровчани су убрзо омекшали свој став рачунајући да им је пријатнији сусед Стефан него Млечани. Заузврат, Стефан Вукчић 1435. у Невесињу издаје повељу Дубровчанима из које се може сагледати потпуна самосталност његове владарске позиције, за разлику

од претходне Сандаљеве повеље у којој Сандаљ Хранић у први план ставља ауторитет босанског краља у чијој земљи је био велики обласни господар. То је упечатљиви правни документ који сведочи о хумској независности. Исте године Турци су имали ограничени продор у друге делове Босне, што је знатно ослабило притисак на Стефана и олакшало му стабилизацију власти. Завео је ред међу сопственим племићима и сузбио спољне војне насртаје.

Спор између угарског краља и Ивана Франкопана око наследства Ивана Нелипчића, цетинског кнеза, пружио је прилику Стефану Вукчићу да се умеша и у унутрашње угарске сукобе на страни Франкопана и 1436. пошаље војску према реци Цетини. Крајем те године Франкопан је умро, његове поседе је преузео угарски експонент Матко Таловац, али је Стефан у веома повољној сопственој позицији постигао помирење са угарским краљем и од њега добио званичну потврду свих својих поседа. На мир је тада принудио и Радослава Павловића, преузимајући стварну контролу над Требињем. Измирио се Стефан и са краљем Тврtком II, али му се није потчинио, па наредних неколико година они делују као равноправни савезници. Заједнички су 1437. ратовали против Радослава Павловића. Тврткова улога у томе била је краткога даха, али је Стефан сатро Радослава, који је потражио турску заштиту и помоћ. Под турским притиском Стефан је био принуђен да му врати поседе, али је ускоро с Турцима поправио односе, а Радослав погоршао, што му је омогућило да дефинитивно Павловића елиминише као сметњу.

Године 1439. Стефан је напао угарске поседе у приморју и опседао Омиш, који је после осам месеци опсаде заузео, поразивши бана Матка Таловца. Сукобио се и са деспотом Ђурђем, али се сукоб свео на пограничне инциденте и пљачке. Године 1441. Турци су вршили притисак на Стефана да нападне Дубровник у коме је боравио деспот Ђурађ. Стефан је одолео притиску, истовремено тајно упозоравајући Дубровчане. У споразуму са Дубровчанима успео је да подмићивањем турских великодостојника уклони опасност. Међутим, Дубровчани су га преварили у погледу обећања да ће му надокнадити новчане трошкове. Исте године Стефан је заузео део Горње Зете и поставио Стефаницу Црнојевића као обласног господара над пет катуна, што је прилично узнемирило Венецију у погледу безбедности њених поседа у српском приморју. Године 1443. ратовао је против краља Тврtка, истина кратко. Дуже је трајао његов сукоб са Венецијом, у коме је неуспешно војвода Стефан улазио и у Доњу Зету. Млетачка република је уложила сву дипломатску и подмићивачку умешност да сачува те области без већих ратних напора. Стефану и Стефаници Млечани су тако супротставили три млађа брата Црнојевића. Постепено су преотели све Стефанове следбенике и ослонце у целој Зети. Скадарски млетачки кнез је опседао Бар, који су држале Стефанове присталице. Стефан је похитао у помоћ опседнутом граду, али није стигао на време па су неки племићи 1443. за љубав бенефиција предали Бар Млечанима.

Осокољени барским успехом, Млечани су планирали да Стефану отму Омиш и велику луку Дријева на Неретви. Од тога су убрзо одустали, јер је Стефан, и поред неуспеха у Зети, располагао импозантним снагама. По смрти босанског краља Тврtка II, Стефан улази у сукоб са његовим наследником краљем Томашем, кога су подржавали Млечани и Иваниш Павловић. Стефан је потиснут из долине Неретве, а Млечани су почетком 1444. заузели Омиш. Исте године Сте-

фан тражи заштиту од арагонског краља Алфонса, пристајући да буде његов вазал и поданик Апулије. Извесну дипломатску помоћ Алфонсо му је пружио, а угрожени Стефан је успео да се прибере, па је средином 1444. потиснуо снаге краља Томаша и повратио Дријева. Томашев притисак је ослабио и због поновног турског продора у Босну. Стефан је деспоту Ђурђу вратио град Медун и с њим склопио савез. Године 1445. постигао је компромис са Млечанима, одрекавши се Омиша, а одолео је још једном дубоком продору војске краља Томаша. Након тога је с Томашем постигао мир, дао му своју кћерку за жену, па му је краљ тада вратио Дријева 1446. године. У тренутку је изгледало да су се Стефанове земље бар формално вратиле у састав босанске државе. Дубровчани су интензивно радили на томе да војводу Стефана посвађају са деспотом Ђурђем, али су њихове интриге постигле сувише мали успех, кратког даха.

Године 1447. Турци су упали на Стефанове поседе и спалили Дријева, али се нису дуго задржавали и склопили су мир с војводом. Већ наредне године Стефан као Ђурђев савезник учествује у рату против краља Томаша. После те победе Стефан Вукчић Косача се прогласио херцегом хумским и приморским, а већ следеће године своју титулу прецизирао називајући се херцегом од Светог Саве. Турци су одмах признали и потврдили његову нову титулу, али и суседне хришћанске државе у којима је титула херцега у номенклатури била одмах после краљевске. „Као што се Твртко преко Милешева везао јаче за Немањиће и српску државну традицију, тако је и Стефан преко Милешева и Светога Саве истицао посебни положај својих земаља које су биле некад саставни део српске државе." (Сима Ћирковић: Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба, „Научно дело", Београд 1964., стр. 108.) Тих година ескалирали су стални херцегови трговачки и погранични спорови са Дубровником, па су дипломатским напорима они за неко време примирени, мада је Стефан био спреман и за оружани сукоб.

Сукобе са краљем Томашем херцег је наставио и 1449. године, па и 1450. Године 1451. Стефан је напао Дубровник и брзо скршио дубровачки отпор у Жупи и Конавлима. Дубровчани су затражили преговоре о миру, а паралелно с тим тражили савезнике. На њихову страну су стали деспот Ђурађ, римски папа, краљ Томаш и Мађари. Најтежи ударац херцегу су задали кад су придобили његовог сина Владислава, бесног на оца јер му је преотео девојку за своју љубавницу. Због тога је херцег навукао и непријатељство своје жене Јелене. Пошто је херцег Стефан, као и многи други суседни српски владари и феудалци био и дубровачки племић, Дубровчани су за његову главу расписали уцену од петнаест хиљада дуката, а истовремено су султану нудили да целу херцегову земљу откупе. Херцег је наставио опсаду и стигао надомак градских зидина, а онда с главнином војске похитао да помогне Котору који су угрозиле банде арбанашких разбојника. Дубровчани су то искористили да крену у противнапад на херцегове снаге, и притом су претрпели нови тежак пораз, упадајући у вешто припремљену заседу. Дубровчане је спасла чињеница да је крајем те године султан склопио мир са Мађарима којим је обухваћен и Дубровник. Херцегу је из Цариграда стигла наредба да обустави нападе на Дубровник и вратио му заузете поседе.

Чим је султанов изасланик напустио Дубровник, непријатељства су обновљена и херцег је опет заузео Конавле. Порта је на жалбу Дубровчана послала новог емисара, али у марту 1452. Стефана је највише уздрмала отворена побуна сина Владислава, његове мајке и бабе, потпомогнута од стране војводе Ива-

ниша Влатковића. Побуњеници су убрзо заузели цели Хум, а Турци су ултимативно захтевали да херцегова војска напусти Конавле. На страни побуњеника с војском су интервенисали босански краљ и Дубровчани. Да би стекао њено савезништво, херцег је Венецији понудио целу Крајину и Дријева. Млечани су пристали, заузели Дријева, али се и без борбе повукли кад им се приближила већа војска тројног савеза. Међу савезницима је ускоро дошло до трвења, јер је босански краљ за себе тражио град Благај, а Владислав је одбијао да га преда. Томаш је тада повукао своју војску, а ослабљени Дубровчани су одмах затим побеђени од стране Стефанове. Трећи султанов изасланик саопштио је одлуку да Стефан плати одштету Дубровчанима за последњи упад на њихову територију, али се није нарочито трудио да се то и постигне. У погледу сукоба оца и сина у почетку су се Турци држали неутрално, а онда су војнички потпомогли херцега. Владислав је ускоро поражен, а онда се измирио са оцем. Херцег је милостиво амнестирао све побуњене племиће 1453. године.

Истовремено са обнављањем своје државе, херцег је стекао наклоност новог угарског краља Ладислава и потврду свог статуса и поседа. Херцег Стефан је поново држао Дријева, а Млечани су му вратили Крајину. Преговори о миру са Дубровчанима нешто су дуже трајали. Године 1454. херцегову државу су угрожавали епидемија куге и велика глад. Стефанов син Владислав је оженио 1455. Ану Кантакузин, која је била рођака Јерине Бранковић. Херцег Стефан Вукчић је 1456. године храбро одбио турски захтев да са 8.000 војника учествује у султановом походу на Београд, али је пристао да помогне султану у походу на Скендербега у Албанији. Осујетио је заверу браће Влатковића и протерао их из Херцеговине. Исте године кад му се родио најмлађи син Стефан и умрла друга жена Италијанка Барбара, 1459. године, херцег је од краља Томаша отео град Чачвину на Цетини. Краљ Томаш је херцега опањкао код Турака да шурује против њих са хришћанским владарима и тражио турску помоћ да поврати Чачвину. Турци су с поприличном војском провалили у херцегову државу, а он се са породицом склонио у Благај. Турска провала се поновила и 1460. године, па је након велике пљачке херцег био принуђен да за љубав мира султану плати позамашан новчани износ. Ускоро му је султан захтевао и Чачвину која се налазила на важном стратешком правцу. Када је краљ Томаш по налогу папином кренуо у велику акцију насилног покатоличавања, херцег је широм отворио границе своје државе за пријем свих прогоњених богумила и православаца, показујући на тај начин шта мисли о римском бискупу.

После Томашеве смрти, херцег се измирио с његовим наследником Стефаном Томашевићем и свог сина Влатка послао на свечаност крунисања. Са новим босанским краљем се удружио против хрватског бана Павла Сперанчића који је претходно један град отео Босни. Венеција се супротставила том савезу у погледу северних простора на које је сопствене амбиције усмеравала, али је желела да краља и херцега оријентише на борбу против Турака. Дошло је и до новог раздора између Стефана Вукчића и његовог сина Владислава, јер отац није одржао обећање да своје земље за живота подели синовима. Владислав је пребегао Турцима и султану понудио сто хиљада дуката ако му помогне да оцу одузме пола државе. Султан је пристао и у ту сврху прикупио велику војску, али је изненада морао да је преусмери према Дунаву где му је запретила опасност од Мађара. Султан је покушао да од херцега изнуди новац или неке градове, али

безуспешно. Херцег је одбио и нови султанов захтев да му војском и топовима помогне напад на Дубровник. Године 1463. Турци су поново упали у Херцеговину, али је главни удар ишао на Босну. Херцег је поражен на реци Брезници, а са турском војском појавио се и Владислав. Херцег је с породицом избегао у Нови морским путем. Кад се султан ускоро повукао остављајући јаке посаде у освојеним градовима, херцег је одмах ударио на њих. Поново се измирио са Владиславом, па се и најстарији син укључио у борбу против Турака, успевши да ослободи Љубушки. Ослобођени су сви градови осим три. Иако је од оца на управу добио четвртину државе, Владислав се опет побунио. На наговор Венеције отац му је попустио. У садејству са Мађарима, херцег и његови синови су скоро целу Босну ослободили од Турака. Раздор између херцега и Владислава поновио се и 1465. Овог пута је био дефинитиван. Те године су Турци поново кренули на Херцеговину. Млечани су искористили прилику да херцегу отму Крајину. У долину Неретве је ушла угарска војска. Године 1466. херцег се са мађарским племићима састао у Дубровнику, тражећи могућност да врбује што више најамника. Ту се разболео, саставио тестамент и умро.

Владислав је уз помоћ напуљског краља Фердинанда Арагонског покушао да се домогне очеве државе, али су се томе супротставили Мађари и Млечани. Нови владар постао је Влатко и њега је подржала домаћа властела. Херцег Влатко је убрзо пореметио односе са Мађарима одбијајући да финансира њихову војску у долини Неретве. У знак одмазде Мађари су му у Дубровнику блокирали очево наследство. Упркос свим тим невољама, Влатко је наставио борбу против Турака, успевајући да 1468. године поврати Требиње и Попово поље. Године 1470. се помирио са Турцима и преузео обавезу да султану плаћа годишњи харач. Султанов изасланик је натерао Дубровчане да херцегу исплате очев новац. Против њега су се поново побунили Влатковићи на простору западно од Неретве и у томе имали подршку Дубровника. Због тога се Влатко 1471. прикључио Турцима у пљачкању дубровачке територије. Турци су исте године отерали Мађаре из Почитеља. Године 1472. Влатко се окренуо против Турака, повезујући се са Венецијом и напуљским краљем. Године 1475., након турског пораза под Скадром, Влатко покушава да поврати целу Херцеговину, а почетком наредне године Иван Црнојевић, муж његове сестре, шаље му као помоћ три хиљаде војника. Међутим, 1476. Влатко и Иван се сукобљавају. Иван повлачи своју војску и у пролазу пустоши Оногошт. Ослабљени Влатко је морао да се повлачи пред Турцима све до новске тврђаве. Уз помоћ најмлађег брата Стефана, који се у међувремену потурчио и као Ахмед Херцеговић остварио значајан утицај на Порту, Влатко је настојао да се нагоди са Турцима. Турци су хтели да херцега искористе у обрачуну са Иваном Црнојевићем, да би и њега након тога елиминисали. Влатко није поправљао односе са Иваном, али није ни прихватао турски позив да против њега ратује. Настојао је да консолидује своје снаге, па је 1481., након смрти султана Мехмеда II, напао Турке у Босни. Поражен од стране Даут-паше, утврдио се у Новом тражећи млетачко окриље. У тврђави је имао и мањи одред мађарских војника. Кад су Турци крајем исте године опсели Нови, Млечани су херцега оставили на цедилу. Влатко је предао тврђаву Турцима и са својим људима се повукао у дубину Херцеговине и ту, након 1482. године, неко време остао под турском влашћу, па се с породицом иселио на млетачко острво Раб, где је и умро.

5. Српска Црна Гора

а) Српска Дукља

Област Дукље, чији су назив Срби наследили из римског времена, чинило је девет жупа, и то Љешко поље, Подлуг (Горња и Доња Зета, данашња Подгорица), Горска (планине источно од Зете), Купелник и Облик на Скадарском језеру, Црмница, Грбаљ, Будва и Припратна између Улциња и Бара. Горска жупа је обухватала данашњу област племена Кучи и град Медун. Подаци о Дукљи седмог и осмог века веома су оскудни. Махом су у питању црквени, и то надгробни натписи, који ништа не говоре о политичкој историји. Период деветог века је делимично обухваћен хроником византијског писца Јована Сколице из једанаестог века, као и „Житијем Светог Владимира", на које се за овај период наслања „Барски родослов". Господар Дукље крајем десетог века је Јован Владимир, чији се политички ауторитет, истина с неједнаким интензитетом, шири на све српске земље. Владимир је 990. године упутио посланике византијском цару тражећи помоћ да Дукљу одбрани од бугарског цара Самуила. Арапи су успут заробили његове посланике, а Византинци су их откупили. Самуило је Дукљу напао 997. године, кнеза Владимира опседао у Облику на Тарабошу, а истовремено ударио на Улциње. Облик је пао, Владимир се предао и заточен је у Преспи. Улциње се одржао са византијским поседом, али је Самуило спалио Котор и Дубровник, продирући све до Задра, а на повратку је прошао кроз Босну и Рашку. У заточеног Владимира заљубила се Самуилова кћерка Косара, па је српски кнез постао царев зет, и цар му је доделио „земљу и краљевину његових отаца и цијелу драчку земљу." (стр. 382.) Поред Дукље, Владимир је под својом врховном влашћу имао и све друге српске земље, којима Самуило није директно управљао. Непознато је да ли је Јован Владимир заиста и како крунисан за српског краља, или га је само народна традиција тако прозвала на основу чињеница да је био општесрпски владар. Самуило је умро 1014. године, а његовог сина цара Радомира убио је после годину дана синовац Владислав. У договору са охридским архиепископом цар Владислав је намамио Јована Владимира да дође у Преспу, где га је 1016. године на превару убио, планирајући да заузме Дукљу и целу Србију. Међутим, погинуо је 1018. године у сукобу са византијском војском код Драча, а његова држава је пропала.

Дукља је кроз једанаести век доминирала целим Српством и давала је општесрпске владаре. Године 1042. победила је византијску војску код Бара, обезбеђујући тако самосталност. Претходно је, након погибије Јована Владимира, његов стриц Драгомир 1018. кренуо с војском из Травуније да заузме Дукљу. Которани су га убили у тиватској цркви, јер су градски патрицији романског порекла желели да остану у саставу Византије. Драгомирова удовица Драгимира, на вест о мужевљевој смрти, кренула је трудна своме оцу рашком великом жупану Љутомиру. Али, отац јој је умро непосредно пред њен долазак, па је с мајком кренула ујаку, босанском бану. Успут је код Фоче родила сина Доброслава. Власт у Дукљи је преузео под нејасним околностима Војислав, врло близак Владимиров сродник, за кога се каже и да је Самуилов нећак. Сродство је толико блиско и несумњиво да Поп Дукљанин збуњено изједначује тек рођеног Доброслава и Војислава. Војислав од 1034. године почиње борбу за неза-

висност од Византије, коју смо претходно приказали. Он ускоро постаје неспорни општесрпски владар, а дукљанска историја представља основни ток свесрпске историје све до смрти краља Бодина 1101. године, кад водећу улогу преузима Рашка, већ увелико под господарењем истоветне, дукљанске династије. Већ је Војислав контролисао све српске земље до Таглице. Византијски изасланици су наговорили хумског кнеза Љутовида, рашког жупана и босанског бана да се дигну против Војислава. Њихова удружена војска, предвођена Љутовидом, кренула је на Војислава преко Травуније, док га је синхронизовано нападала византијска војска из правца Скадра. Војислав је до ногу 1043. године потукао Византинце и остатке њихове војске гонио све до реке Дрине. „Рат је настављен против захумског кнеза Љутовида. Операције је водио Војислављев син Гојислав, који је спровео своје одреде преко Конавала до брда Клобука код Требиња. Тада је послао већи број израњаваних грчких заробљеника Љутовиду, да би се посијао страх међу војском окупљеном на Клобуку. Ово, по писцу 'Барског родослова', нимало није збуњивало Љутовида, већ је он изазвао Гојислава на двобој. Љутовида и Гојислава су на двобој пратила по три војника. Један од сабораца Гојислава, Удобиц, оборио је Љутовида са коња, што је изазвало панику у Љутовидовој војсци, иако је Љутовид и поред рана успео да побјегне." (стр. 389.) Те победе су дугорочно учврстиле Војислава и његове савезнике, „Дукља постаје матична област свих српских земаља. Ову предност она ће сачувати, и поред унутрашњих криза и византијских напада, све до дефинитивног успона Рашке под Немањом и заузећа Дукље." (стр. 390.)

По „Барском родослову", Војислава је неутврђене године наследио син Гојислав, док су његова четири брата добила одговарајуће феудалне поседе, а мајка је одржавала слогу међу браћом. Сам Гојислав је заједно с најмлађим братом Предимиром директно управљао Травунијом, али се ниједан брат није краљем називао, него кнежевима, поштујући и даље мајку као краљицу. Гојислава су ускоро убили травунски завереници које је предводио великаш Доманек и уз помоћ Византинаца одметнуо целу област. Браћа су постигла споразум и заклела се да ће Радослав и његови наследници бити господари зете и Травуније кад је заузму. Михаило је дошао на престо после мајчине смрти. Кад је остао удовац, оженио је рођаку византијског цара, што му је битно допринело да среди односе са Византијом. Онда је прекршио споразум са Радославом и Зету препустио на управу свом најстаријем сину из првог брака Владимиру. Укупно је Михаило имао једанаест синова, од којих су Владимир и Бодин освојили Рашку, да би је краљ на управу поверио сину из другог брака Петриславу. У време македонског устанка 1072. године, предвођеног племићем Ђорђем Војтјехом, побуњеници траже од Михаила да им се стави на чело, а он шаље сина Бодина. У Призрену је Бодин крунисан за цара под именом Петар и тако проглашен за Самуиловог наследника, али је морао наредних година да ратује и са Грцима и са Бугарима. После великих почетних успеха, Византинци су га заробили и одвели у заточење. Краљ Михаило је вешто организовао његово ослобађање и враћање у отаџбину.

Михаило је вероватно умро 1082. године и његов син Бодин је тада постао српски краљ. Поп Дукљанин тврди, али то други извори уопште не помињу, да је Михаила на краљевском престолу наследио брат Радослав, па се после извесног времена Бодин побунио, те Радослава и његових осам синова протерао у Травунију, да би тамо остали као обласни господари. Било како било, Бодино-

ви стални сукоби са Радослављевим наследницима реална су историјска чињеница. Први барски архиепископ Петар посредовао је у мирењу, што је Бодину омогућило да обнови власт над Рашком и Босном, где је за жупана у Рашкој поставио себи одане сроднике Вукана и Марка и Стевана за кнеза у Босни. Вероватно је реч о синовима Бодиновог брата Петрислава. Бодин је имао много проблема са синовима свога стрица Бранислава, па је и са Дубровником заратио кад су се они тамо склонили. Дубровачке хронике бележе да је 1004. године босански краљ (заправо кнез) Стеван опседао град, по Бодиновом позиву. Историјски извори бележе да је Бодин тада заузео Дубровник и у њему дозидао једну тврђаву у којој је оставио своју посаду. После неколико година, заповедник је тврђаву предао Дубровчанима и заузврат од њих добио племићки статус, па од њега воде порекло дубровачки властелини Градићи.

После Бодинове смрти власт је преузео његов син Михаило, али није успео да се стабилизује због велике мржње коју је народ показивао према његовој мајци Јаквинти. Дошло је до побуне у којој је за краља проглашен Бодинов брат Доброслав. Византијски цар је као претеденте истурио браћу и синове кнеза Бранислава, који су живели у избеглиштву у Цариграду. Међутим, Бранослављев брат Гојислав је остао у Драчу где се оженио, а други брат Кочепар отишао је код рашког жупана Вукана и анимирао га на савез против Доброслава. Вукан је кренуо на Дукљу и победио Доброслава у бици на Морачи, заробио га и одвео у Рашку. На власт у Дукљи поставио је Кочепара, али га је ускоро натерао да бежи у Босну, да би се скрасио у Захумљу и ту умро. За новог дукљанског владара Вукан је поставио свога зета Владимира, унука краља Михаила, сина Бодиновог брата Владимира. Краљица Јаквинта и њен син Ђорђе су отровали краља Владимира лажно оптуживши Доброслава да је то учинио, иако је он био у тамници у Скадру. На власт у Дукљи је 1118. године дошао Бодинов син Ђорђе, али га је ускоро свргла византијска војска, претходно га војно поразивши, и на власт довела Грубешу, сина кнеза Бранислава, кога је Ђорђе држао у скадарској тамници.

Свргнути краљ Ђорђе је побегао у Рашку, а његова мајка Јаквинта је одведена у Цариград где је умрла. Године 1125. рашка војска је кренула на Дукљу и победила Грубешу код Бара. На престо је враћен Ђорђе. Ускоро је Ђорђе нападао Рашку да би ослободио из заточења жупана Уроша I, кога је свргла властела. Успео је у томе, али је Дукља заувек свој примат међу српским државама препустила Рашкој. Ђорђе је и даље имао проблема са својим многобројним сродницима, претендентима, посебно са Владимировим синовима, а неке од њих је и ослепео. Међутим, Градихна, Драгихна и Првош уз помоћ византијске војске потукли су Ђорђа под градом Обликом. Против Ђорђа су кренули и Рашани, па је он у тврђави Облун заробљен, одведен у Цариград где је умро у тамници. Народни сабор је потом изабрао Градихну за краља. Градихнин наследник је био његов син Радослав, кога је за дукљанског кнеза поставио византијски цар Манојло Комнен. Не зна се тачно које је то године било, али је цар Манојло живео до 1180. године. Вероватно пре 1149. године, јер други извори говоре да је тада, за време дукљанског кнеза Радослава, рашки жупан Деса држао Травунију, Захумље и већи део Зете. За Десу се не зна поуздано да ли је син или брат претходног рашког великог жупана Уроша II, али је он имао снажна упоришта и у Дукљи, па се власт дукљанског кнеза Радослава свела само на Ко-

тор и Скадар и њихов приморски појас. Византија је 1150. године повратила доминацију над Рашком искористивши сукобе Десе и Уроша II. Цар је пресудио у спору да Урош буде велики жупан, али је Деса задржао власт у Травунији и Зети, а ускоро је обновио метеж у Рашкој, угрожавајући византијске позиције. Таква је ситуација потрајала све до доласка Стефана Немање.

Ратујући против Византије, Немања је заузео и Дукљу и све њене приморске градове између 1181. и 1186. године, појављујући се, као потомак кнеза Војислава, у улози свесрпског владара и ударајући темеље најславнијој српској династији свих времена. Интересантан је родослов Војислављевих потомака, према подацима Попа Дукљанина, као рекапитулација једног важног периода српске историје, у време Немањића поприлично занемариваног. Кнез Војислав је имао са нећаком цара Самуила пет синова – Гојислава, Михаила, Саганека, Радослава и Предимира. Михаило и Радослав су били краљеви. Из првог брака синови краља Михаила су били Владимир, Пријеслав, Сергије, Дерија, Мирослав и Бодин, а из другог са нећаком цара Константина IX, Доброслав, Петрислав, Нићифор и Теодор. Владимиров син Владимир је био краљ и са кћерком жупана Вукана имао сина Михаила. Бодин и Доброслав су били краљеви. Бодин је имао четири сина, Михаила, Ђорђа, Архириза и Тому. Ђорђе је био краљ. Краљ Радослав је имао осам синова – Бранислава, Градислава, Хвалимира, Станихну, Кочепара, Гојислава, Доброслава и Прибинека. Бранислав је имао седам синова, и то Предихну, Петрислава, Градихну, Тврдислава, Драгихну, Драгила и Грубешу. Од њих су Градихна и Грубеша били краљеви. Градихнини синови су кнез Радослав, Јован и Владимир. Краљ Грубеша је имао четири сина – Првоша, Грубишу, Немању и Страцимира. Ово су само забележени подаци, а сигурно је мноштво краљевских потомака историјски потпуно заборављено. Тако разграната краљевска лоза у феудалној друштвеној средини и морала је непрекидно обиловати унутардинастичким трвењима која су доминирала политичким животом и ометала борбу за потпуну државну самосталност.

У време своје владавине Стефан Немања је сина Вукана поставио за обласног господара Дукље, а брата Мирослава Хумске земље. Немањино сродство са дукљанском краљевском породицом је несумњиво и то никада ниједан историчар није доводио у питање. Али, многе породичне релације су остале загонетне, а према расположивим документима Немањиновој власти су се опирали неки градови, јер је она уводила нешто виши степен централизације од до тада уобичајеног. Неке од тих непокорних градова са јаким романским елементом српски владар је разорио. Његов син Вукан као обласни господар све се чешће, по дукљанској традицији, назива краљем, па се тако ословљавао и у неким службеним документима. На цркви Светог Луке у Котору налази се натпис у коме се Вукан назива краљем Дукље, Далмације, Требиња, Топлице и Хвосна. „Са краљевском титулом се Вукан јавља и у другим документима свога времена. Вуканова краљевска титула се у свом основном дијелу, без сумње, настављала на титулу његових дукљанских претходника и доприносила је очувању традиција раније самосталног дукљанског краљевства. Дукља је важила као 'велико краљевство од испрва' и на њу су се Стефан и Сава позивали кад су са папском столицом водили преговоре који су довели до Стефановог крунисања за краља." („Историја Црне Горе", Титоград 1970., књига друга, том I, стр. 4.)

После Немањине смрти, Вукан, као најстарији син, оспоравао је првенство Стефану и у том погледу тражио папску и угарску помоћ. Године 1202. дошло је до отвореног сукоба у коме је Стефан протеран, а држава страдала услед учешћа угарске војске у томе. На основу те интервенције мађарски краљ Лудовик је себи приграбио и титулу српског краља, коју су његови наследници истицали све до 1918. године. Вукан се прогласио великим жупаном целе Србије и признао врховну угарску власт. Да би га крунисао за краља, иако би с тим звањем остао угарски вазал, папа је од Вукана тражио заклетву верности. Ипак, до крунисања није дошло, Стефан се вратио на власт, а браћа су се посредовањем Светог Саве измирила. Вукан се вратио у Зету, признајући врховну Стефанову власт. Године 1208. Вукана је наследио син Ђорђе коме је отац за живота предао власт. Пошто су крсташи 1204. године заузели Цариград, Венеција се у српском приморју појављује као велика сила и с њом Ђорђе склапа споразум против господара Кроје Димитрија, који је угрожавао млетачку управу над Драчем. Тих година Млечани су и Дубровник подвргли својој власти. Како се ускоро оснажио епирски господар Михаило I Анђео, овладао је млетачким поседима у Албанији и угрозио Србију освајајући српски град Скадар. Ускоро је Стефан зауставио његово надирање, а са Михаиловим наследником Теодором успоставио пријатељске односе.

Кад је папском круном 1217. овенчан Стефан Немањић, пала је у дубоки засенак стара дукљанска краљевска титула, мада се Вуканов син Ђорђе као обласни господар још 1242. на њу позивао. Званично је Ђорђе био кнез Дукље, иако се све више читава област називала Зетом. На једној фресци манастира Морача и други Вуканов син Стефан се титулише као краљ, али у време владавине српског краља Стефана Уроша I, са Вукановим синовима се коначно прекида било каква дукљанска краљевска традиција: „И доцније се дешавало да чланови најближе владаочеве породице имају под својом влашћу некадашње дукљанске земље или неки њихов дио, најчешће уз друге посједе, али то се не надовезује непосредно на самосталну државну традицију старе Дукље. Упоредо с тим Дукља ишчезава и из државне симболике. Све до краља Владислава јавља се у титули Немањића Диоклитија са Далмацијом, а послије тога се дијелови старе титуле утапају у општи израз 'поморске земље'. Доцније једино разликовање 'српске' (или 'рашке') земље и 'поморске' у српској краљевској титули подсјећа на различиту историју српских земаља и њихове посебне традиције." (стр. 13.)

б) Српска Зета

Једноставно, даљи државни развој водио је феудалној централизацији, што је у то време била општеевропска тенденција. Држава је била моћнија што је владар способнији да непосредније управља њеном територијом. Свргавши оца са престола, навевши га на повлачење у Хумску земљу и монашење, краљ Драгутин је својој мајци Јелени дао на управљање Зету, Требиње, Плав и Горњи Ибар. Исту ту територију је краљ Милутин поверавао своме сину Стефану и тада се назив Зета проширио на већи простор од оног који је првобитно подразумевао. Већ је дошло до разликовања Горње Зете која је допирала до Острога и Доње Зете између Скадарског језера и Јадранског мора, али је то разликовање има-

ло само географски, а не и административно-политички карактер. Зетска властела је притискала Стефана да оцу отме круну и он јој се после дужег оклевања приклонио, али неуспешно, па га је отац сурово казнио. Ослепивши и прогнавши Стефана, Милутин је управу над Зетом поверио млађем сину Константину. Тих година краљ је провео и управну реформу у целој српској држави поделивши је на мање административне јединице кефалије, што је значајно ослабило моћ обласних великаша. Још 1321. године у Зети се као кефалија помиње извесни Илија, за кога је могуће да је раније негде био локални жупан. Илија је имао сина Ђураша који је био кастелан цара Душана у Скрадину и народна традиција га сматра родоначелником касније моћне породице Ђурашевића, односно Црнојевића. Кад је Стефан Дечански крунисан за краља, понудио је брату Константину помирење и важан положај у држави, а кад му је то брат одбио, победио га је, зетска властела је прешла на Стефанову страну, а како неки извори наводе Константин је на свиреп начин погубљен. И у обрачуну младог краља Душана са оцем Стефаном Дечанским зетска властела је имала значајну улогу помажући Душана.

У Душановом царству постигнут је највиши ниво централизације феудалне Србије у коме су државно јединство чували обласни намесници на чија је места Душан постављао поуздане рођаке или способне војне команданте. Пошто Душанов наследник није био дорастао улози владара великог српско-грчког царства, опет су се пробудиле природне феудалне центрифугалне тежње. Тада се у Зети осамосталио извесни племић Жарко, о коме нема скоро никаквих података, осим да се спорио са Дубровчанима па су се они 1356. жалили цару Урошу. Жарко се самовољно понашао управљајући важним тргом Светог Срђа. Како је тај Жарко попустио у неком спору са Млечанима, они су га прогласили грађанином Венеције, као господара Зете, Бојане и српског приморја 1357. Пошто је Улцињ тада још био формално у рукама царице Јелене, а Урош је 1358. године бранио Скадар од свог стрица епирског цара Симеона Немањића, очигледно је да Жаркова самосталност није била нарочито велика.

Балшићи као обласни господари Зете први пут се историјски помињу у повељи цара Уроша IV Нејаког из 1360. године, којом он Дубровчанима гарантује слободу трговине која се односи на све делове државе, па и на Зету. Према Мавру Орбинију, Балшићи су поникли из Доње Зете и ојачали су кад су почели Скадром да управљају, па су одатле области под својом контролом ширили све до Котора. У сукобу Војислава Војиновића и Которана са Дубровником 1361. године, Ђорђе и Страцимир Балшић били су на страни Дубровчана, а Котор је из сукоба изашао знатно ослабљен. Године 1363. избијају директна непријатељства између Балшића и Војислава Војиновића, али детаљи нису забележени. Балшићи су се сукобљавали и са драчким господарима Карлом Топијом и Блажом Матарангом, у чему су Дубровчани посредовали, али подробнијих података нема. Постоје документи који сведоче да су Балшићи били у блиском пријатељству са краљем Вукашином као Урошевим савладаром, а Ђураћ је оженио Вукашинову кћерку Оливеру. Године 1364. Карло Топија је у једној борби успео да зароби Ђураћа Балшића, па тада у први план избија најмлађи брат Балша II. Ђураћ је уз велики откуп ослобођен. За то време Которани су угрозили Будву и убили њеног заповедника Површка, па су Балшићи 1365. морали да тамо поврате позиције, а обновили су и непријатељства према Котору, у чијој су

се заштити ангажовали цар Урош и Венеција. Балшићи су, да би даље ојачали своје позиције на Јадранском мору, 1369. године дали пристанак на унију али само формално, а следеће године је млетачким посредовањем постигнут мир са Которанима.

Године 1368. обновљена су непријатељства са Карлом Топијом и тај поход искористили да успут потчине Улцињ. Котор је 1370. прихватио врховну власт угарског краља. Године 1371. у Скадру су се састали краљ Вукашин и Ђурађ Балшић, па су уговорили заједничку акцију против Николе Алтомановића, чија је реализација спречена Вукашиновом журбом да се што пре врати у Скопље. После Морачке битке, Ђурађ је пожурио да заузме Призрен, дотад под Вукашиновом контролом, а успео је и 1372. да град одбрани од напада Николе Алтомановића. Следеће године измирио се са Николом, али кад су Алтомановића поразили Лазар и Твртко, Ђурађ је искористио прилику да се дочепа Требиња, Конавла и Драчевице, као и светодмитарског данка који су Дубровчани традиционално плаћали српским владарима. Године 1373. Ђурађ је посетио Дубровник и сопственом повељом уз свечану заклетву потврдио све привилегије које су Дубровчани раније имали у српским земљама.

Као два најистакнутија и најјача српска великаша, Лазар Хребељановић и Ђурађ Балшић су 1375. године сазвали црквени сабор у Пећи, где је за патријарха изабран монах Јефрем. Уз помоћ локалне властеле Твртко I је 1377. године од Ђурађа преотео Требиње и околне жупе, а следеће године Ђурађ је умро. Наследио га је најмлађи брат Балша II, једини, како је већ пре 1373. умро Страцимир, преостали син родоначелника племићке породице Балша I. Балша II је одмах заточио свог синовца Ђурађа II Страцимировића у једној тврђави, али га је после извесног времена пустио и с њим се измирио. Већ 1382. Балша II опседа Котор, који су већ 1378. заузели Млечани. Године 1383. Балша II се сукобио са Твртком око приморских области, да би 1384. поново опсео Котор, али је град 1385. преузео Твртко. Балша II је 1385. заузео Драч и прогласио се драчким војводом, мада до тада Балшићи нису присвајали никакве феудалне титуле, задовољавајући се ословљавањем господарима. Исте године Балша II је погинуо у борби с Турцима који су угрозили његове новостечене поседе. Битка се одиграла код Берата.

После смрти Балше II, његова удовица Комонина је преузела управу над Валеном, Канином, Химером и Бератом које је мужу и донела у мираз, а Топија је повратио Драч. Ђурађ II Стацимировић Балшић је наследио само Зету са Скадром, Дривастом и Љешом, а за седиште је одредио Улцињ. Године 1386. оженио је Јелену, кћерку кнеза Лазара. Ђурађу II су одмах почеле да се одмећу поједине племићке породице. На југу је остао без Љеша и области јужно од Дрима. У Горњој Зети осамостаљивали су се Црнојевићи уз подршку краља Твртка I, па је Ђурађ II остао у појасу између Скадарског језера и мора, одакле су Балшићи почели своје ширење. Ђурађ је почео да сарађује са Турцима, помажући две њихове провале у Босну 1386. и 1388. године. Посредовањем Дубровчана почетком 1389. Ђурађ II се измирио са Твртком I, али зетски господар није учествовао у Косовској бици исте године. Са Ђурађом II се 1390. сукобио његов синовац Константин, син Ђурађа I и Теодоре Дејановић, везан сродством и са византијском царском породицом. Константин Балшић је стекао покровитељство турског султана Бајазита I, што је Ђурађа II бацило у наручје папи. Године 1392. до-

шло је до рата између Ђурађа II, Константина Балшића и Радича Црнојевића, у који су се умешали Турци. Заточио је скопски санџак бег Ђурађа II Стацимировића Балшића кад му је дошао на преговоре, што је Радич Црнојевић искористио да заузме Будву и тиватски крај, ступајући 1392. у млетачку службу. Ђурађ је тада Турцима предао Скадар, Дриваст и Свети Срђ, а задржао Улцињ уз обавезу да плаћа данак. Константину Балшићу су Турци омогућили да као њихов вазал загосподари албанским градом Кројом. Уз млетачку помоћ 1395. Ђурађ II је Турцима преотео Скадар, Дриваст и Свети Срђ, као и неке Константинове поседе, а већ 1396. те градове је уступио Венецији. За себе је задржао Улцињ и Бар са околином, а уз то му је и млетачко племство додељено и годишња апанажа на име уступљених поседа. Негде у исто време браћа Радич и Добривоје Црнојевић Ђурађу II су отели Грбаљ и опседали Котор који му је плаћао годишњи трибут. Црнојевићи су као одани православци били омиљени у локалном становништву, за разлику од омрзнутих и покатоличених Балшића. Црнојевићима су се и Паштровићи прикључили, па је Будва остала без залеђа. Радич Црнојевић је погинуо 1396. у сукобу са Ђурађем II. То је искористио Сандаљ Хранић да преузме доминацију над Котором, а уз то је заузео Будву, споразумео се са Паштровићима и нагодио са Млечанима који су му доделили грађанство и титулу великог војводе Рашке и Босне, као и господара Будве и Зете.

У Горњој Зети смрћу Радича Црнојевића његова браћа Стефан и Добривоје изгубили су сваки утицај, а ојачали су њихови блиски сродници Ђурашевићи, који су се на основу тога и прозвали као Црнојевићи. Они су постигли споразум са Ђурађом II да би Сандаља потиснули из Будве и преузели град са околином. Од Ђурашевића-Црнојевића историјски извори 1403. године помињу браћу Ђурађа и Алексу – Љеша. Што се тиче Ђурађа II Стратимировића, он се крајем 1396. приклонио угарском краљу Жигмунду, који га је поставио за кнеза Хвара и Корчуле, што је трајало до 1402. године. Ђурађ II је умро 1403. године, а годину дана раније Млечани су у Драчу погубили Константина Балшића. Ђурђа II је наследио син јединац Балша II, још малолетан, кога је подржао српски деспот, његов ујак. Са својим мајком Јеленом, Балша III је водио српску националну и православну верску политику, па се одмах сукобио са Млечанима и 1405. подстакао побуну српског становништва у скадарској области. Почео је дуги скадарски рат. Интервенисала је млетачка флота и повратила скадарске поседе, па се Балша III с мајком склонио у Дриваст. Млечани су заузели Улцињ, Бар и Будву, а на крају и Дриваст, али су Балшићи наставили да се супротстављају. Балша III се обратио за помоћ Турцима и постао њихов вазал. Уз турску и ујакову помоћ ударио је на Млечане. Уживао је и подршку Ђурашевића и доста других племићких породица. Упоредо са сукобима, неколико година су вођени и преговори преко посредника. Године 1409. Јелена Балшић је отишла у Венецију истим поводом и тамо се доказала као способан и тврд преговарач. Склопила је једногодишње примирје, али су се у међувремену Турци нагодили са Млечанима на српску штету. Млечани су настојали да изиграју и Србе и Турке, али је Балша III 1410. поново напао млетачке поседе и постигао знатне успехе. Његова мајка Јелена се 1411. године удала за Сандаља Хранића, што му је прибавило новог савезника. Мир је постигнут 1412. кад је Балша III заузео Бар и Улцињ, па је прецизирано да се стање врати на оно уочи рата уз извесну финансијску надокнаду зетском господару.

Овакав исход сукоба са Млечанима повратио је Балши III и моћ и ауторитет, па је он био у стању да врло брзо своју врховну власт прошири на целу Зету. Ђурашевићи су наставили да управљају Паштровићима, Луштицом и брдима изнад Будве и Котора оставши верни Балши и одолевши свим искушењима и директним позивима да се сврстају уз Млечане. Године 1413. одменио је Сандаља Хранића у опсади Котора, а односи са Млечанима и даље су били прилично затегнути. Балша је имао сукобе и са неким албанским планинским племенима које су Млечани хушкали против Срба. Позвао је и рођака Стефана Балшића Марамонтеа да се врати у Зету и он је дошао 1419. године. Претпоставља се да је реч о сину Константина Балшића. Исте године дошло је до Другог скадарског рата између Балше III и Млечана, у коме је зетски господар одмах опсео и заузео Дриваст. Следеће године Котор је прихватио врховну млетачку власт и Млечани су тамо инсталисали сопственог кнеза и заповедника. Балша III је потукао, недуго затим, млетачку војску на Бојани. На то су Млечани заузели Будву, а у ратним напорима прикључили су им се и Которани, заузимајући Луштицу. Балша III је са Ђурашевићима 1420. године кренуо на Котор, а прикључили су му се и грбаљски сељаци дижући се на устанак против которске власте. У то време Балша III је већ био тешко болестан, а разочаран неприлагодљивошћу Стефана Балшића Марамонтеа зетској српској средини, кренуо је српском деспоту да на њега пренесе зетску власт. Кћерку Јелену удао је за херцега Стефана Вукчића. На деспотовом двору је и умро 1421. и свечано је сахрањен. Млечани, чим су сазнали за његову смрт, одмах су заузели све Балшине градове. Балшин рођак Марамонте напустио је Зету, а Балшину имовину наследила је његова мајка и Сандаљева жена Јелена. „Започети политички сукоби наставили су се и у наредном раздобљу, које обиљежава чвршћа повезаност међу одвојеним дијеловима некадашње српске државе. Зета је тада поново ушла у њен склоп, потчинивши се српском деспоту. Стефану Лазаревићу припадало је прво мјесто међу српском господом, а послије његове смрти Ђурђу Бранковићу, који је постао једини господар свих сачуваних дијелова некадашњег царства." (том II, књига II, стр. 133.)

Ђурађ и Љеш Ђурашевић су постали војводе деспота Стефана. Ускоро је и сам деспот с већом војском стигао у Зету. Прво је кренуо на побуњене Арбанасе у скадарским планинама, а они, уплашени, пожурише да му се с великом радошћу приклоне. Деспот је захтевао од Млечана да врате све зетске градове. Заузео је Дриваст, а Ђурашевићи Грбаљ и Светомихољску метохију. Ту је Ђурађ Ђурашевић изградио тврђаву и ставио је под команду свог сина Стефанице. Након тога је деспот заузео и Бар, поверио управу над Зетом свом заповеднику Мазареку, па се вратио кући. Млечани су задржали Скадар, Улцињ и Будву, али само простор унутар градских зидина. После неуспешних преговора, непријатељства су обновљена, али српска опсада Скадра није уродила плодом. Напад на Скадар је обновљен и 1423. године, а српској војсци се по деспотовом налогу прикључио и Ђурађ Бранковић. Млечани су устукнули, па су Србима уступили Будву, али задржали Грбаљ.

Када је 1427. године дошли до нових српско-турских сукоба, Ђурашевићи, који су се у међувремену прозвали Црнојевићима, одметнули су се од деспота и покушали да се прикључе Млечанима. Кад су ту одбијени, окренули су се Турцима. Као претендент у Зети се појављивао и Марамонте, започињући шуро-

вање с неким арбанашким племенским вођама изнад Скадра, али и склопивши споразум с Турцима, па је с њиховом војском заузео све млетачке поседе и деспотов Дриваст. Дриваст је ускоро повраћен, а Црнојевићи су се поново покорили деспоту. Деспот им је заузврат дао много већу самосталност њихове области него што су раније имали. Марамонте је побегао у Венецију. Настављена су српско-млетачка спорења око територијалних разграничења и услова трговине и после неколико преговарачких циклуса окончана су постизањем Смедеревског споразума 1435. године.

Како је Српска деспотовина ускоро поново била витално угрожена од стране Турака, деспот Ђурађ Бранковић није био у стању да са раније карактеристичном пажњом брани периферне области државе, посебно толико удаљене попут Зете. Војвода Стефан Вукчић Косача, као зет удовице Сандаља Хранића и мајке Балше III Јелене, настојао је да своју власт прошири на Зету, а синови Ђурађа Ђурашиновића Црнојевића да га у томе спрече, тражећи и помоћ Млечана. Млечани су ипак одлучили да се држе по страни, док су Турци с југа све више угрожавали и Зету и млетачке поседе. Године 1440. деспот је дошао у Зету настојећи да је одбрани од Турака, али су му односи били прилично поремећени и са самовољним Црнојевићима. Кад је 1441. српски владар отишао из Зете, Стефан Вукчић је упао у Горњу Зету и направио споразум са Стефаницом Црнојевићем, па кренуо према приморју и заузео Бар. Тада су Будва и Луштица затражиле млетачку заштиту, и то по деспотовој препоруци, с обзиром да он није могао да пређе преко тога што је Стефан Вукчић већ увелико био турски вазал. Млечани су одлучили да под своју управу преузму све деспотове приморске поседе, на шта су 1442. Стефан Вукчић и Стефаница Црнојевић поново с војском улетели у Бар, коме су претходне године оставили аутономну управу. Млечани су се спремали за одбрану својих поседа, али је Стефану Вукчићу највеће проблеме изазвала изненадна побуна тројице браће Стефанице Црнојевића, који су пребегли Млечанима.

Након неуспешних преговора са Млечанима Стефан Вукчић је исте године, неспреман за рат, напустио Зету, док су Млечани Којчина Црнојевића прогласили за великог зетског војводу. Кад су Млечани кренули да преотму Бар, Стефан Вукчић се вратио са војском, продирући све до Скадра, па се опет повукао остављајући Млечане да стрепе од нових његових долазака. Млечани су 1443. заузели Бар. Како је Стефан Вукчић био угрожен са других страна није могао више да се ангажује у Зети, а Стефаница Црнојевић се такође споразумео са Млечанима, инсистирајући код њих да у евентуалном склапању мира са Косачом обезбеде да војвода врати Стефаничиног сина Ивана, који је у некој форми заточеника био у војводиној служби. Међутим, опште балканске прилике убрзо су се измениле, деспот Ђурађ Бранковић и војвода Стефан Вукчић склопили су савез, деспотове трупе су се вратиле у Зету и од Косаче преузеле тврђаве Соко и Медун 1444. године. Наредних година деспот је био преокупиран другим проблемима, а Млечани су се сукобили са Скендербегом око северне Албаније.

Године 1448. деспот Ђурађ Бранковић је послао војводу Алтомана у Доњу Зету, а њему су се одмах прикључили и Црнојевићи, док су се грбаљски Срби дигли на устанак против млетачке власти. Међутим, вештим подметањем лажних гласина Млечани су изазвали раздор између војводе Алтомана и Стефанице Црнојевића, што је проузроковало неуспех српске опсаде Бара. Када су

схватили млетачку подвалу, 1149. године Алтоман и Стефаница су у новом удару на Млечане опустошили околину Котора све до градских зидина. Отпочели су преговори у којима су Млечани желели да добију у времену и приволе Црнојевиће на издају. Дошло је до сукоба међу браћом, па је Стефаница 1451. елиминисао Ђурашина и Којчина са политичке сцене. Стефаница Црнојевић је дефинитивно издао 1452. и ставио се у млетачку службу, па је као млетачки војвода изазивао велике покоље и пустошења у Грбљу. „Опљачкао је и попалио куће грбаљских сељака и похватао на превару, како тврди хроничар Мањо, најистакнутије покретаче побуне. Которски кнез осудио је тридесеторицу на смрт, и они су објешени у Котору. А затим је, 3. марта 1452. године, осудио њихове синове старије од 12 година и још око двјеста одраслих мушкараца на трајно изгнанство уз пријетњу да ће свакога од њих објесити ако се икада појави у Грбљу или на которској територији." (том II, књига 2, стр. 226-227.)

Над Грбљем је успостављена невиђена млетачка страховлада из које су Србе тек Турци избавили. Алтоманова интервенција била је неуспешна, осим што је Стефаници Црнојевићу отео тврђаву Жабљак. Ни Тома Кантакузен, као деспотов шурак, није успео да скрши Црнојевићеве снаге, па се ускоро млетачки барјак вијорио над целом Зетом. Од Млечана је Стефаница као награду добио скупоцену тканину за одело вредну двеста дуката. У међувремену су Турци потпуно запосели област Бранковића, па је територијална веза између Зете и деспотовине прекинута. Године 1455. Стефаница Црнојевић је проглашен и за млетачког племића, уз раније додељено звање војводе.

в) Српска Црна Гора

Млетачка власт над Горњом Зетом је ипак била чисто формална, а стварни господар је био Стефаница Црнојевић, који ће ускоро, уместо млетачког лава, у употребу вратити српског двоглавог белог орла истканог на црвеној застави. И Црнојевићев шурак, Ђурађ Кастриот Скендербег је преузео српског двоглавог орла, али у црној боји, стављајући га као основно обележје на арбанашку заставу. Убрзо се и Горња Зета све чешће назива Црном Гором, и по Црнојевићима и по великом планинском масиву који представља њено средиште. Црна Гора је имала својеврсну фактичку самосталност, уз извесну млетачку финансијску помоћ, али је непрекидно узнемиравана турским пљачкашким упадима. Владавину Стефанице Црнојевића онеспокојавала је и стална суревњивост херцега Стефана Вукчића. Његов наследник Иван Црнојевић водио је много прагматичнију политику, одбацујући безрезервно приклањање Млечанима и стално лавирајући између Венеције, Турске и Угарске. Поставши удовац, Иван је оженио кћерку херцега Стефана, чији је заточеник својевремено био. С Млечанима се жестоко сукобио 1465. године и кренуо на Котор, а његовој војсци су се одмах прикључили Грбљани и Паштровићи. Ипак, услед све веће турске опасности, следеће године је постигнут мир са Млечанима. Међутим, Грбљани су остали непокорни и наредних неколико година, па су Паштровићи, Црмница и Грбаљ предати под Иванову управу, а стара породична провизија му је удвостручена.

Иван Црнојевић је 1471. године постигао споразум са султаном, признајући његову врховну власт и обавезујући се на плаћање харача. Већ следеће године у договору са херцегом Влатком Вукчићем враћа се вођењу антитурске по-

литике. Кад су му Турци отели поседе на левој страни Зете и Мораче, престао је 1473. да плаћа харач. Године 1477. постао је млетачки племић и уз млетачку помоћ се супротстављао турској најезди, а заузврат им је олакшао одбрану Скадра. Те године Турци су до ногу поражени под Скадром, па следеће три године нису предузимали нови поход. Године 1475. Иван је ушао у нове неспоразуме са Млечанима и херцегом Влатком, што је олакшало Турцима да обнове велико утврђење Подгорице и цели град, па тако стекну моћно упориште за даља освајања. Ипак, ни нови напад на Скадар 1478. није успео, а Иван Црнојевић се поново истакао у ометању Турака, контролишући скоро цело Скадарско језеро. Бесни због неуспеха, Турци су заузели Иванову престоницу Жабљак на Бојани, али се он на време извукао. Међутим, обесхрабрени и исцрпљени Млечани су 1479. године Скадар Турцима без борбе предали. Затим су турске снаге кренуле против Ивана Црнојевића и он је после тешких борби, у којима није могао дуго да издржи, напустио Црну Гору. Са породицом се склонио у Апулију.

После неколико месеци изгнанства Иван Црнојевић се вратио у Зетско приморје, али Млечани нису били расположени да га помогну у акцији да поврати своје поседе, него су га чак денунцирали султану. Сукобљавајући се непрекидно са Турцима, 1480. године погинуо је његов брат Ђурађ. Али, већ 1482. године, после смрти султана Мехмеда Другог, Иван Црнојевић је успео да ослободи и обнови своју државицу до левих обала Зете и Мораче. Следеће године је постигао значајну победу над турском војском, а већ почетком 1482. признао је турску врховну власт и пристао да новом султану плаћа харач. Непрекидно се супротстављајући млетачкој политици покатоличавања православних Срба Иван Црнојевић је након привременог задржавања у Ободу, сопствено и митрополитско седиште преселио у брдско село Цетиње, где се сматрао најбезбеднијим. Године 1489. дошло је до сукоба са Млечанима у которском залеђу, у којима се истакао Иванов син Ђурађ, па су Млечани тражили турску помоћ. Претходно је 1485. године Иван свог најмлађег сина Станишу послао у Цариград, где се потурчио и променио име у Скендербег. Султан је свом вазалу наложио да обустави непријатељства према Млечанима и да им надокнади причињену штету. Свог предодређеног наследника, сина Ђурађа, Иван је оженио млетачком принцезом, али је умро недочекавши синовљево венчање. Године 1490. нови господар црногорски постао је Ђурађ Црнојевић.

Па ипак, између Срба и Млечана остало је много нерешених спорова који ће између 1493. и 1496. године довести до низа инцидената. Године 1496. Ђурађ је пристао на антитурску акцију напуљског краља и због тога се сукобио са братом Стефаном. Стефан Црнојевић је отворено стао на турску страну и као султанов повереник наложио је Ђурађу да напусти Црну Гору. Надао се да ће му Турци поверити власт у вазалском положају, али његова титула црногорског господара била је само формална, јер су Турци непосредно управљали Црном Гором, па се те 1496. заправо гаси релативна црногорска политичка самосталност. Наредне две године Црну Гору и Стефана Црнојевића надзирао је скадарски санџак-бег, а 1498. године и формално је припојена скадарском санџакату.

Како већ 1499. долази до млетачко-турског рата, пробуђене су наде српског народа да може да ослободи бар део своје земље. У преговорима с Венецијом дат је пристанак да Црна Гора и Грбаљ дођу под млетачку власт под условом да се управа над тим подручјем повери Ђурђу Црнојевићу. Киван на Млечане

који су га хапсили и интернирали за време избеглиштва, Ђурађ је остваривао и паралелне контакте са Турцима. Много поверења у њега нису имали ни Турци ни Млечани, па му је напослетку султан поверио један тимар у Анадолији. Године 1500. Паштровићи су одлучили да би радије живели под турском, него под млетачком влашћу. Међутим, црногорски главари су 1501. године поднели захтев Републици Светог Марка да Црногорци постану млетачки поданици, али је Венеција већ 1503. морала пристати на неповољан мировни уговор са Турцима, па су се српска очекивања изјаловила. Ипак, црногорски Срби се нису мирили с турским ропством, па већ 1505. подижу велики устанак, који је у крви угушен. Немири, ситна чаркања и хајдучија никада нису ни престајали, па је султан, да би Србе умирио, за црногорског намесника поставио Ивановог сина, Скендер-бега Црнојевића, као старешину посебног санџаката. „Прелазак у ислам није у Скендер-бегу уништио осјећање родбинских веза и свијест о поријеклу. Дугогодишњи боравак у Турској учинио га је хладним, смишљеним, грамзивим и похлепним. Као и сваки турски феудалац, и Скендер-бег је настојао да се на положају што више обогати." (Историја Црне Горе, књига III, том I, Титоград 1975., стр. 27.) Показало се да је султанов потез био вешто смишљен јер је долазак Скендер-бега Црнојевића стабилизовао турску власт у Црној Гори. Уз то је нови санџак-бег вештим дипломатским акцијама средио локалне турске односе са Млечанима.

Према сопственом народу Скендер-бег Црнојевић је поступао веома строго и чинећи велике зулуме, па је после шестогодишњег затишја 1519. дошло до побуне. Побуна је наредне године угушена интервенцијом четири суседна санџак-бега, уз велике покоље и пљевине. Скендер-бег је после страшног сатирања свог народа постао још насилнији и похлепнији. Када је 1521. године централна турска власт вршила попис становништва лично се постарао да се у тефтере упише што више помрлих људи, како би расписивао веће пореске обавезе њиховим живим сродницима. И од оно мало преживелог народа многи су се пред неподношљивим зулумом исељавали на млетачку територију. Владавина Скендербегова трајала је до 1530. године и у директној је опреци народном предању које српске државотворне традиције везује за династију Црнојевића, као и легенди да су Иван или Ђурађ Црнојевић, пред одлазак из Црне Горе власт предали цетињском епископу. Према званичним турским подацима цела Црна Гора је почетком шеснаестог века имала укупно 2.500 породичних огњишта, што обухвата љешанску, ријечку, црмничку и катунску нахију. Иако је и поприличан број Срба турска власт оставила у статусу спахија, Црногорци, Брђани и Херцеговци се нису мирили с турским ропством, па у том делу велике исламске империје никада окупатор није имао спокоја. О већем броју оружаних судара у којима су Срби побеђивали Турке нема изворних историјских података, али је успомену на њих сачувала народна традиција кроз гусларско певање. Срби су се здушно укључивали и у сваки млетачки сукоб са Турцима, одбрану приморских градова од турске флоте итд. Масовне побуне српског народа учестале су у време аустријско-турског рата између 1593. и 1606. године. Најзначајнији је херцеговачки устанак који је 1597. године подигао никшићки војвода Грдан. Да би добио папску помоћ у борби против Турака, патријарх Јован је преко изасланика изразио 1601. године и спремност да прихвати унију.

Године 1608. вођени су преговори црногорских, брдских и херцеговачких главара са представницима напуљског војводе и великог авантуристе Карла Емануела I о заједничкој акцији против Турака, у којима је напуљском владару стављана у изглед и краљевска титула. По истом основу касније су слични контакти остваривани са мантованским и тосканским војводама, као и шпанским двором, али су сви покушаји војводе Грдана и патријарха Јована остали неуспешни. Грдан је умро 1613, а Јован 1614. године, па су замрли и покушаји да се западне римокатоличке државе анимирају за крсташке подухвате на Балкану. Ови преговори су ипак у самој Црној Гори допринели да порасте улога Збора народних главара као ужег тела у односу на Општи црногорски збор, као и јачању својеврсне племенске демократије у условима специфичне самоуправе унутар турске државе. Да би српски народ примирио султан је Вуја Рајчева негде око 1620. године поставио за кнеза и спахију, односно главара целе Црне Горе. Слично самоуправу имала су брдска и херцеговачка племена. Сваки турски покушај да се таква аутономија укине доводио је до крвопролића и великих погибија на обе стране. Тако је 1611. босански паша са великом војском похарао Бјелопавлиће, али се није усудио да поход прошири на Куче и Клименте. Турске казнене експедиције су много зла Србима наносиле, али трајније успехе нису могле да постигну. До велике брђанске побуне дошло је и 1632. године и она је трајала шест година. Турци су у неколико наврата доживљавали велике поразе на бојном пољу, али су овога пута највише страдали Пипери.

Кандијски рат 1645. године улио је нову наду српском народу и навео га на јачање веза са Млечанима. Црногорци су исте године нанели тежак пораз санџакбегу скадарском који је покушао да их казни због двогодишњег неплаћања харача. Турци су након тога мирним путем покушали да одобровоље црногорске, брђанске и херцеговачке Србе да би спречили њихову инструментализацију од стране Венеције. Неретко је та политичка растрганост између Млечана и Турака изазивала унутрашње српске расколе. Године 1649. главари Катунске, Ријечке, Црмничке, Љешанске и Пјешивачке нахије донели су одлуку да се подвргну млетачкој власти и одрекну послушност турској. То је изазвало велики без подгоричких Турака и њихове чешће пљачкашке насртаје. Уз српску помоћ Млечани су заузели Рисан, али нису успели и Бар. Никшићи су ослободили Грахово, а Кучи Медун. Убрзо су се устаници уверили да ће их Венеција оставити на цедилу, игноришући њихова слободарска очекивања и манипулишући великом народном погибијом за сопствене интересе. Кад је млетачка војска поражена код Љешког поља, црногорски, брдски и херцеговачки главари су почели да схватају да су препуштени сопственој судбини. Наредних година Срби су, остављени на цедилу, преживљавали многе турске зулуме, повећавао се број потурица, а племена су се и међусобно сукобљавала.

г) Сталне буне против Турака

Борбени дух ће почети да се обнавља после неуспешне турске опсаде Котора 1657. године. Долази до нових спорадичних напада појединих српских племена у којима су Турци значајне губитке претрпели. Херцеговци и Брђани су покушавали да постигну нове ратне договоре са Млечанима. Од тога ништа озбиљније није постигнуто, а с друге стране морало се ићи на примену дипло-

матских средстава у саобраћању са Турцима. Настављени су латентни немири нижег интензитета. Године 1662. Турци су на превару у Колашину погубили 57 херцеговачких кнезова, а недуго затим опустошили су целу Никшићку жупу. У време турских харања наредне године велики број становника Никшића се иселио у Срем, док су се Срби из црногорских нахија масовно исељавали у Истру. Нагло је ојачала и антитурска хајдучија, највише са ослонцем на бокељску територију. Хајдуци су значајно уздрмали турску власт, али су неподношљиво шиканирали и хришћанско становништво. Млечани су се досетили да уведу порез на хајдучки плен, а кроз то су подстакли и увођење ропства, чије су жртве неретко били и хришћани. Неколико деценија у градовима под млетачком влашћу цветала је трговина робљем.

Мада спорадични сукоби с Турцима никада нису ни престајали, праву еуфорију борбеног расположења изазвала је вест о великој аустријско-пољској победи над Турцима 1683. године под Бечом. Наредне године Венеција је ушла у Морејски рат, што је црногорске и брдске Србе затекло у тешким међуплеменским сукобима. У погледу евентуалне ратне сарадње с Млечанима Срби су били прилично опрезни и због негативног искуства из времена Кандијског рата. У борбу на млетачкој страни први су се укључили Кучи и бокељски хајдуци, док су остала племена тражила од Млечана да прво млетачка војска крене са ратним операцијама. Осетивши да се нешто спрема, Турци су 1685. године кренули у превентивни војни поход и похарали Црну Гору. Црногорским Србима Млечани су послали у помоћ хајдуке на челу са Бајом Пивљанином, али су Срби поражени на Вртијељци, а сам Бајо је том приликом погинуо. Турци су заузели и Цетиње и систематски опљачкали српско становништво. Међу црногорским главарима дошло је до дубоког раскола између оних који су настављали сарадњу са Млечанима и присталица нагодбе с Турцима. „Да су се Црногорци сложно и одлучно супротстављали Турцима, скадарски паша био би поражен. Али баш та чињеница открила је подривеност јединства црногорских племена, која се ни у једној таквој ситуацији нијесу могла сложити." (стр. 176.) Турци су успели да за извесно време примире Црну Гору, али су им Млечани, уз српску помоћ, 1687. преотели Херцег Нови.

Пад Херцег Новог Србима је улио додатни елан, па су успешно сузбили нови поход Сулејман-пашин на Црну Гору. Најтежи пораз Турцима нанели су Кучи, којима су у помоћ прискочили и други Брђани. Владика Висарион је 1688. обавестио Млечане да су црногорски главари одлучили да прихвате врховну млетачку власт. На Цетињу је за млетачког губернатора постављен Бокељ Заре Гркинић. Обновљена је борбена солидарност и јединство црногорских и брдских племена. Али, након још неколико црногорских великих победа над Турцима уз малу млетачку помоћ, млетачка војска на Цетињу се према Црногорцима почела опходити као према потчињеним поданицима, што је изазвало велико народно незадовољство. Дошло је до велике аустријско-млетачке суревњивости око доминације над српским просторима након очекиваног успеха у великој антитурској офанзиви 1689. године, у којој је дошло и до општесрпског антитурског устанка. Али, кад је дошло до новог турског упада у Црну Гору, показала се сва млакост и недовољност млетачке заштите. Слом аустријске офанзиве на ширем српском простору осоколио је локалне Турке, па су учестали њихови упади на црногорске и брдске просторе. Али Турци су ипак редовно побеђивани и одбија-

ни, све до 1692. године, када је скадарски санџак-бег Сулејман-паша кренуо на Цетиње. Отпор Срба који су се испречили навали, био је кратак и узалудан, а млетачка посада на Цетињу убрзо се предала. Пре одласка Млечани су минирали цетињски манастир, показујући колико ниподаштавају велику српску светињу.

Мада је млетачки пораз у црногорским пределима био потпун, велики успех су постигли у херцеговачком крају, захваљујући упорности српских устаника и њиховом немирењу са турском влашћу. Захваљујући српском јунаштву Млечани су 1694. заузели Требиње. Српски успеси у Херцеговини поново ће оживети борбени ентузијазам Брђана и Црногораца и упутити их на обнову сарадње са Венецијом. Млечани су тада кренули у систематску акцију исељавања српског становништва с територије под турском контролом и насељавања Далмације и Боке Которске. Карловачким мировним уговором из 1699. године Млечани су задржали цело подручје Боке Которске, али су морали да напусте Херцеговину, што ће још више подстаћи исељавање Срба. Црногорци, нарочито Катуњани, наставили су кошкање с Турцима све до 1706. кад су били присиљени да се примире и прихвате плаћање харача.

Стални српски сукоб с Турцима имао је и обележје верског рата, пре свега због сталног турског подстицања преласка хришћана на ислам, али првенствено због чињенице да окупаторе углавном нису представљали прави Турци, него домаће потурице. У време владике Данила почела је истрага потурица, ликвидација свих оних који нису пристајали да се врате прадедовској вери, а почела је међу Цетињанима и Ђеклићима. Истрага је покренута 1707. године и представљала је путоказ наредних деценија како да се чува српско национално јединство и православље као једина могућност опстанка. Испочетка није било велике верске нетрпељивости кад се ислам тек зачео у црногорским брдима, али се она појачавала процесом однарођавања преверених. Муслимани су престајали да се сматрају Србима и у потпуности су се идентификовали са Турцима.

Нови политички моменат у историји српског народа унеће први долазак руских царских емисара 1711. године у Црну Гору. Велика империја историјске источне браће постаће српски заштитник, узданица и заклетва. Срби Црногорци, Брђани и Херцеговци од тада више неће бити обесправљени осећањем усамљености на белом свету. Већ у време руско-турског рата 1710. император Петар I Романов послао је у Црну Гору Херцеговца Михаила Милорадовича, царског пуковника, и Подгоричанина Ивана Лукачевића, царског капетана, да позову Србе на антитурски устанак. У јулу 1711. године састали су се на Цетињу са Михаилом Милорадовичем и владиком Данилом 24 најугледнија црногорска и херцеговачка главара да уговоре борбу против Турака. „Одмах послије тога почеле су припреме Црногораца, Херцеговаца и околних племена за оружани устанак против Турака. Брзина којом је то изведено просто задивљује. То само показује колико је дубоко било увријежено у народу увјерење да ће их Русија помоћи у њиховој борби против Турака. Први пут у току мучног вишевјековног ропства дошли су Србима у Црну Гору изасланици великог и моћног руског цара и понудили помоћ и заштиту. То је дјеловало као право откровење. Тим људима који су вјековима страдали од турског насиља и гледали како Турци скрнаве њихове светиње, презираним од сусједа и пријатеља Млечана и називани шизматицима, одједном се јавља најмоћнији православни владар на свијету. Био је то заиста ванредни догађај који је тако судбоносно утицао на Црногорце и Херцеговце.” (стр. 253.)

Силина устанка, без обзира што није било неких спектакуларних резултата, натерала је Турке да признају Црну Гору као ратујућу страну и с њом склапају примирје, иако је Карловачким миром она призната као унутрашња турска територија. Католичке суседне државе узнемирила је појава руског утицаја међу православним Србима, па су више желеле победу Турака, поготово кад су се као предводници српског устанка појавиле православне владике и свештеници. Млечани су одмах успоставили економску и политичку блокаду Црне Горе. И кад су Руси склопили мир с Турцима, Црногорци, Херцеговци и Брђани наставили су са четовањем. Са великом војском Турци су 1712. године напали Црну Гору и уз велике губитке продрли су до Цетиња, порушили манастир и опустошили насеље. Али, морали су убрзо да се повуку, па су и при повлачењу од Срба претрпели велике губитке. У народној легенди тај поход је препричаван као велики турски пораз, посебно у бици на Царевом Лазу. Турски неуспех је распламсао српско борбено расположење, а посебно вест о обнављању руско-турског рата, па је четовање настављено с променљивим успехом, али без трагичнијег српског пораза.

д) Време владике Данила

Још већа турска казнена експедиција кренула је 1714. године на Црну Гору, и то 30.000 војника под командом босанског везира Нуман-паше Ћуприлића. Поново су Турци заузели Цетиње и целу Катунску нахију. Млечани су затворили границу, док су Турци немилосрдно убијали све живо, највише српске жене и децу. Више хиљада Срба на зверски начин је побијено, а сва земља опљачкана и спаљена. Та погибија је само ојачала српску одлучност на непомирљиву борбу против Турака, али и максимално пробудила руске братске емоције. Од тада, „Русија је прихватила ослободилачку борбу Црногораца, што је било судбоносно за даљи историјски развој Црне Горе. Отуда је у очима црногорских владика и свештенства име Русија имало призвук нечег магичног." (стр. 266.) Пошто се већи број црногорских избеглица, и поред млетачких забрана, склонио у Боку, Турци су тражили да им се они испоруче. Пошто су Млечани одбили испоруку дошло је до новог турско-млетачког рата 1714. године. По повратку из Русије 1715. године, владика Василије је успоставио и сарадњу са Аустријанцима, па се срео са Евгенијем Савојским. Године 1717. Црногорци су потпомогли млетачки напад на Бар, али без значајнијег успеха. Убрзо су Млечани и Турци склопили мир, а вештим политичким потезима владика Данило је од 1718. године успео да сузбије сваки значајнији млетачки утицај у Црној Гори и осујети њихову политику међусобне заваде црногорских племена.

Наредних година настављене су спорадичне српске борбе с Турцима, најчешће у форми четовања. Након смрти владике Данила Петровића, 1735. године, на епископски трон дошао је његов синовац Сава Петровић, изразито неспособан за политичко деловање. Обновиће се одмах међуплеменске суревњивости и крвне освете. Године 1737. Русија и Аустрија су ушле у рат против Турске, што је Србе подстакло на нови устанак, који је обухватио све српске земље у турском ропству, а предводио га је патријарх Арсеније IV. Док су се Брђани и Херцеговци листом дизали на устанак, Црногорци су били прилично пасивни. Као да су предосећали неуспех аустријске акције. Након што се аустријска војска повукла из централне Србије, 1738. године Турци су имали више похо-

да на Брђане. Васојевићи су претрпели страшна пустошења и погибије, док су Кучи, заједно са Климентима, нанели тешке поразе Турцима. Након склапања мировног споразума 1739. године са Аустријанцима, Турци су већ наредне године припремали велику офанзиву на Црну Гору и Брда. Тада су највише страдали Кучи и Клименти, али је поново интензификовано црногорско четовање. Владика Сава је 1743. боравио у Русији, где је врло срдачно примљен, али није показао способност да том посетом постигне политички максимум. „Иако пут митрополита Саве Петровића у Русију није имао карактер значајнијих политичких разговора, значио је оживљавање руско-црногорских политичких веза, што је било од великог значаја за даљу ослободилачку борбу народа Црне Горе. Само владичино присуство у Петрограду подсјетило је руски двор на један братски словенски народ на Балкану који тражи његову помоћ и заштиту. И руски двор није одбио ту молбу." (стр. 303.)

ђ) Владика Василије Петровић

Поред неспособног владике Саве, све ће већи значај имати цетињски архимандрит Василије Петровић. Као Савин заменик, за време епископовог боравка у Русији, путовао је у Венецију и тамо се представљао као главни црногорски народни представник. Међу Савом и Василијем због тога је дошло до тешког сукоба, који је произвео нови црногорски раскол, јер су се племенски главари сврставали на две стране. Сукоб је владику Саву у потпуности бацио у загрљај Млечанима, а његова снисходљивост према венецијанским чиновницима некада би превршила сваку меру. Истовремено су Млечани на разне начине малтретирали Црногорце, посебно Његуше. Црногорци су им узвраћали тако што у свом четовању нису правили превелику разлику између Турака и Млечана, а неретко су страдали и Дубровчани, па чак и православни Срби из суседних крајева.

Василије Петровић је развио врло живу црквену и политичку активност, а 1750. године патријарх Атанасије II у Београду га је рукоположио за митрополита и егзарха Пећке патријаршије. Многе потезе је врло неспретно повлачио и у невоље улазио, али је показао велику енергију и привржености српској државотворној идеји. Године 1752. кренуо је у Русију и тамо се задржао годину и по дана. Тамо су му указане највише почасти, а прилику је искористио да развије врло живе и интензивне политичке активности у прилог црногорских Срба. Василијев успех у Русији представљао је трн у оку Млечанима, па су по његовом повратку три пута покушавали да га отрују. Успротивио се Савином споразуму са Турцима о плаћању харача и 1755. навео Црногорце да прекину плаћање. Турци су 1756. године покренули велики напад на Црну Гору, а у томе су их подржали Млечани. Усамљена Црна Гора спремала се за одбрану. „Последњи Василијев акт на морално-политичком учвршћивању црногорских племена био је избор главних главара на Збору одржаном на Цетињу почетком новембра. Испод развијене руске заставе Василије је храбрио окупљени народ и увјеравао да ће их Русија заштитити." (стр. 343.) Турци су напали са свих страна на Црну Гору, али су се Срби одважно и упорно бранили и тако непријатеља натерали на повлачење, што се у народној свести очитавало као велика победа. Ипак, уговором о миру следеће године Црногорци су се поново обавезали на плаћање харача.

Уочи турског напада Василије је кренуо да тражи руску помоћ, инсистирајући и на исељавању Црногораца у Русију. Са 140 Црногораца Василије се поново обрео у Русији. Са великим руским новчаним даровима Василије се 1659. године вратио у Црну Гору, а у близини Будве га је сачекала маса Срба. С њим је дошао и руски пуковник Пучков. Показујући да је у међувремену изучио известан политички наук и стекао дипломатско искуство, Василије је убрзо средио однос са Турцима и Млечанима, да би у Црној Гори нормализовао живот, знајући да још није куцнуо час дефинитивног ослобођења и стицања српске државне независности. Међутим, унутар Црне Горе дошло је до велике суревњивости међу главарима око тога ко би могао званично ићи у Русију и бити близак руском двору. По том питању сукобиле су се Црмничка и Котарска нахија, а у њиховом сукобу је било и људских жртава. Василију је значајно рачуне помрсио пуковник Пучков негативно се у свом извештају одредивши према митрополитовим карактерим особинама, али то Василија није поколебало у његовом стратешком опредељењу. „Русија је била и остала за њега нада свих његових политичких амбиција и маштања." (стр. 365.) Године 1765. поново је кренуо у Русију и следеће године тамо умро. Царица Катарина II наредила је да се Василије сахрани уз највише црквене и војне почасти, а по специјалном изасланику упутила је новчану помоћ Црној Гори.

е) Лажни цар Шћепан Мали

Василијева смрт ће у Црној Гори изазвати унутрашњу политичку кризу због недостатка личности са опште прихваћеним ауторитетом. Дошло је и до племенског раздора када је владика Сава одредио за наследника свог сестрића Арсенија Пламенца и рукоположио га за епископа. Братство Петровића с тим никако није могло да се помири. Управо тада се појављује лажни цар Шћепан Мали и уз Савину помоћ тај самозванац бива прихваћен од стране племенских главара. У примитивном родовском уређењу војничке демократије он је одушевљено примљен и успева да заведе унутрашњи мир, завађена племена помири и укине крвну освету. Лажно се представљајући као руски цар Петар III, у Црној Гори је сматран оваплоћењем вековних народних надања у обнову српског царства. Реторским способностима неуком народу је демонстрирао месијанско надахнуће. Када је Сава схватио колику је моћ Шћепан за кратко време стекао, а добивши и писмо руског посланика у Цариграду Обрескова да је реч о лажову и варалици, покушао је да Шћепана Малог разобличи и детронизује. Било је касно. Шћепан је већ био сувише моћан, па је у једном тренутку стрпао у затвор владику Саву и неке његове рођаке. На Цетиње је самозванац дошао тек 1768. године, а убрзо су и Брђани признали његов ауторитет. Приступили су му Мејине, Побори и Брајићи као територије под млетачком контролом.

Млечани су исте године одлучили да отрују Шћепана Малог. Над становништвом Мејина, Побора и Брајића применили су мере крајње одмазде. По целој Боки хапсили су Шћепанове присталице. Руси су били запрепашћени самозванчевим политичким успехом. Царица Катарина II послала је специјалног изасланика да из Црне Горе уклони лажног цара. Турци су били крајње подозриви. Страним силама Шћепан је представљао велику сметњу. Турци су кренули у ратни поход са педесет хиљада војника, што је било два пута више од укуп-

ног броја црногорског становништва. Шћепан Мали и црногорска војска поражени су у Острошком кланцу, али су турске операције ускоро обустављене, јер је дошло до рата са Русијом. Црногорци, избегавши веће жртве, славили су победу. Следеће 1769. године, царица је у Црну Гору послала грофа Алексеја Орлова и кнеза Георгија Долгоруког да позову Србе на устанак, проценивши да је успех самозванца само израз превелике црногорске љубави према Русији. Долгоруки је дошао на Цетиње и на збору прочитао царичин проглас, те наредио да се Шћепан ухапси, што је довело до неуспеха његове мисије. Проценивши исправно колики је Шћепанов ауторитет, Долгоруки му је вратио управне надлежности, а Шћепан се тако опоравио и од неповољног утиска због кукавичлука исказног у време турског похода. Проблеми великих сила са лажним царем решиће се тек 1773. године, када је Шћепана Малог на спавању заклао његов слуга, Грк, по налогу скадарског паше.

Смрћу Шћепана Малог дошло је до нове политичке кризе у Црној Гори коју ће обележити сукоб око превласти владичанске куће Петровића и гувернадурске Радоњића. Поред урођене неспособности, у време самозванца владика Сава је остао и без свих световних надлежности, што је створило широки простор за политичко деловање гувернадура Јована Радоњића, коме је сам Сава признао породично наследство гувернадурске титуле, а претходно се замерио сопственом братству због хиротонисања Арсенија Пламенца. Митрополит Василије је својевремено за свог наследника одредио Петра Петровића и послао га на школовање у Русију. Изузетно способан, паметан и образован, Петар I је једини био у стању да се супротстави Радоњићу. Године 1774. Мехмед-паша Бушатлија је похарао Куче, који су у страшној погибији избегли у Црну Гору. Нова турска опасност натераће црногорске предводнике да се поново обрате Русији. Руском двору паралелно се обраћају гувернадур Радоњић и архимандрит Петар Петровић. Петар је одмах кренуо у Русију са неколицином Бокеља. Следећи пут, 1777. године, кренуо је са Радоњићем, али тамо нису имали успеха, јер се прочуло да неки црногорски главари већ увелико шурују са Аустријом. На повратку делегација је неуспешно преговарала и на бечком двору. Унутар Црне Горе продубили су се политички сукоби, а Радоњићева аустрофилска политика наилазила је на све више противника. Кад је Сава Петровић умро 1781. године, нови митрополит је постао Арсеније Пламенац. Црну Гору је угрозила и глад.

ж) Владавина Петра I и Петра II

Године 1784. митрополит Арсеније Путник је у Сремским Карловцима рукоположио архимандрита Петра I Петровића за владику црногорског, приморског и скендеријског, пошто је пола године раније умро Арсеније Пламенац. Године 1785. Петар I је кренуо у Русију, али је на клевете неких Црногораца протеран из Петрограда. Посебну нетрпељивост према њему показао је кнез Потемкин. Исте године Махмуд-паша Бушатлија с великом војском је продро у Црну Гору. Српски отпор је брзо сломљен и Турци су заузели Цетиње. Узели су таоце, опљачкали манастир и од црногорских главара изнудили покорност. На повратку су спровели покољ Паштровића. Године 1785. Махмуд-паша је отишао у Никшић и тамо на превару ухватио и погубио ровачког кнеза и 150 Ровчана. Године 1878. дошло је до руско-турског рата у који се следеће године на

руској страни умешала Аустрија. Русија је у Црну Гору као царског изасланика послала мајора Саву Мирковића, док се владици Петру писмом обратио руски посланик у Венецији. Царица Катарина II позвала је, 1788. године, цели српски народ на устанак против Турака. Убрзо је у Црну Гору стигла и аустријска делегација. Главари су се поделили у две струје. Проруску је предводио владика Петар I, а проаустријску гувернадур Радоњић. Владика је сазвао збор главара на Цетињу који је добио изразито антиаустријски карактер. И Брђани и Херцеговци изјаснили су се против сарадње са Аустријанцима. Међутим, ускоро се Петар I измирио са аустријском делегацијом и са црногорским главарима се договорио да се започне четовање против Турака.

Махмуд-паша је исте године побио аустријске делегате који су дошли да га придобију за своју страну, што је задало велики страх аустријским официрима на Цетињу. Ускоро је дошла нова руска депутација с царичином поруком да се крене у рат против Турака. После неколико неуспешних војних акција Аустријанци су побегли из Црне Горе, а њихова мисија се показала крајње неуспешном. Поводом тога је Петар I поручивао руској царици: „Наш народ полаже своју наду само у Русију као једновјерну и једнородну с нама, иако је овај рат савезнички и општи, ипак наш народ је једино предан Русији. Руске војнике он држи за браћу, а друге уопште он не може трпјети. Ово укоријењено мишљење не може нико да нам из главе избије." (стр. 440.) Због проаустријске оријентације гувернадур Радоњић је потпуно политички поражен. Руско-турски рат је завршен 1792. године без значајнијих резултата за балканске хришћанске народе чија је судбина била мотив његовог избијања.

Када је 1792. године Махмуд-паша поново напао, Црногорци и Брђани су га спремно и јединствено дочекали и одбили. Следеће године осиони и одметнути паша је под Скадром поразио султанову војску. Када је 1796. године поново напао Брђане, Црногорци су здушно прискочили браћи у помоћ. Црногорци су с Пиперима и Бјелопавлићима на Мартинићима до ногу потукли шестоструко бројнију турску војску. Исте године дошло је до још веће битке на Крусима у којој је и Махмуд-паша погинуо, а српски тријумф био потпун. После ових славних битака Црна Гора, проширена Бјелопавлићима и Пиперима, у чврстом савезу с другим Брђанима и Херцеговцима, с правом се сматрала за самосталну државу. Петар I истрајно ради на формирању правих државних институција. Године 1798. основано је Правитељство суда црногорског и брдског као врховни орган државне власти који обједињује њену управну и судску грану. Рад на конституисању државних институција ометало је обнављање омразе и сукоба међу племенима, крвна освета и општа несигурност. Вековно стање безвлашћа одупирало се успостављању централне државне власти, реда и законитости. Исте године је донесен и Законик општи црногорски и брдски, који је у себи садржао и целовиту Стегу из 1796. године, као своју претходницу. Формирање највишег државног органа и доношење Законика није битно смањило значај народних и главарских скупштина, али је представљало основ развоја савремене државне структуре и правног поретка.

Петар I је систематски смањивао појединачну власт и ингеренције племенских главара, а најжешћи отпор му је пружао гувернадур Јован Радоњић и касније његов син гувернадур Вуколај Радоњић, који је у два наврата свргаван одлуком Скупштине народних главара, 1818. и дефинитивно 1830. године. Кроз

сукоб главарских кућа Петровића и Радоњића изражавала се борба руских и аустријских интереса, у којој су Аустријанци поражени. Након смрти Петра I, политички примат у Црној Гори су покушали преузети Иван Вукотић и Матеј Вучићевић, који су претходно као царски изасланици донели већу руску финансијску помоћ црногорској и брдској држави и осиромашеном народу. Међутим, Петар II их је политичким средствима после неколико година победио, стекавши подршку велике већине главара и наклоност руског двора. Као господар Црне Горе и Брда од 1830. године кад му је умро стриц Петар I, Петар II је наставио са још већим жаром његове државотворне активности. Формирао је Сенат, Гвардију и перјанике, па тако усавршио основне инструменте државне власти, спроводећи чвршћу централизацију. Најмукотрпнији су били покушаји увођења пореских обавеза људима којима су и Турци ретко тако нешто успевали да наметну, па је деценијама црногорски буџет почивао на нередовној и по износу варирајућој руској донацији. Незадовољство појединих главара спорадично ће доводити до немира и чак племенских побуна. Мешетарењем ће се посебно бавити турски и аустријски плаћени агитатори, а најозбиљнију опозицију Петру II представљао је његов рођак Ђорђије Петровић, проповедник проаустријске опције у државној оријентацији, која ће после велике халабуке убрзо сасвим пропасти, као и претходна гувернадурска. Већина народа је готово инстинктивно желела централизовану државну власт, а Црна Гора у целини није ни помишљала да се одрекне директног ослонца на Русију.

Иначе, процес уједињавања црногорских Срба са Брђанима и Херцеговцима текао је споро и постепено. Са Црном Гором, коју су првобитно чиниле Катунска, Црмничка, Ријечка и Љешанска нахија, већ 1796. године, након великих победа над Турцима, ујединили су се Бјелопавлићи и Пипери. Када су Турци угрозили Морачане 1820. године, Црногорци и остали Брђани масовно су им притекли у помоћ, па је турска војска потпуно поражена. Те године су се Ровчани и Морачани присајединили Црној Гори. Године 1832. јединственој држави прикључили су се Кучи, које су и даље Турци непрекидно угрожавали, а и географски положај им је био веома осетљив. Паралелно с тим, везе су јачале и са свим другим брдским и херцеговачким племенима и често доводиле бар до јединственог наступа у сучељавању с Турцима, међусобне солидарности, мирног решавања спорова итд. Турци су 1836. године похарали Грахово, а 1838. је постигнут компромис о граховском простору као својеврсној тампон зони између Црне Горе и Турске, која је и даље формално под турском контролом. Године 1839. Црногорци и Брђани су код Косовог Луга поразили већу турску војску која је кренула на Бјелопавлиће. У Кучима је годинама било колебања и немира, које су организовано подстрекавали околни Турци, али дефинитивно уједињење са Црногорцима у крајњем исходу није доведено у питање. Повременог мешетарења турских доушника било је и у Бјелопавлићима и у Пиперима, али су те појаве оштрим казнама ефикасно сузбијане. Године 1840. Смаил-ага Ченгић је кренуо да покори Морачу и том приликом је погинуо.

Наредних десетак година уз Црну Гору и Брда све више су се збијала херцеговачка племена Бањани, Граховљани, Жупљани, Ускоци, Пивљани и Дробњаци, као и Васојевићи. У њима је увелико развијана свест о пуном државном јединству, мада оно у стварности још није у пуној мери постизано. У односу према Турцима они су имали врло висок степен аутономије, па се турска власт углав-

ном само симболично одржавала уз плаћање минималног годишњег харача. Али се ту наставило и четовање, с којим Турци нису били у стању да изађу на крај. Врло су чести већи рубни сукоби са Турцима, а значајан губитак Срби су претрпели турским освајањем острва Врањине и Лесендра у Скадарском језеру, јер је то угрожавало и риболов и трговину. Петар II је развио живу дипломатску активност да уз помоћ Русије и других великих сила та острва поврати, али без осетнијег успеха.

У време владавине Петра I и Петра II Аустрија је континуирано настојала да стекне и одржи што боље политичке позиције у Црној Гори и Брдима. Црногорска територија је за бечки двор имала велики стратешки значај, а српске војничке способности и ратоборност стварале су жељу за инструментализацијом у циљу реализације империјалних амбиција: желели су што више Црногораца да мобилишу у фрајкор и уз њихову помоћ ефикасније да чувају Банат и Буковину. Али, сви аустријски планови су пропали, а експоненти бечке политике у српском народу нису успевали да дугорочно стекну значајније упориште. Црногорски односи према Аустријанцима директно су зависили од става Петрограда према Бечу. Након што су Французи укинули Млетачку републику, Аустријанци се као нови господари Боке појављују као непосредни црногорски суседи, што им олакшава политичко, војно и обавештајно деловање, али то није било довољно за успех црногорских политичких личности које су бечки дворски фактори протежирали. Беч је заправо спречио дуго прижељкивани излазак Црногораца на Јадранско море, па се католичка царевина манифестовала као директна препрека реализацији виталних српских националних интереса. Уз то су Аустријанци систематски ометали вршење канонских надлежности црногорског митрополита у целом приморју. Деценијама су трајали спорови о територијалном разграничењу, а после дужег оклевања Петар II је пристао да манастире Маине и Стањевиће преда Аустријанцима.

Црна Гора се више никада није колебала у погледу дефинитивног прихватања руског царског окриља, иако је и по том питању неретко долазило до неугодних изненађења и разочарења. За Русију су Црна Гора, Брда и Херцеговина имали све већи стратешки значај за вођење балканске и антитурске политике, па је зато Србе, иако недовољно, помагала, а њена помоћ је била драгоцена у очајничкој борби за голи опстанак. Велики значај за учвршћење црногорских позиција у Москви имале су посете Петра II Санкт Петерсбургу 1833. и 1837. године. Руска дипломатска и финансијска помоћ постале су много веће, а од 1837. године Русија је Црну Гору третирала као самосталну државу, иако њена независност није била међународно правно призната. Веома добре резултате по судбину српског народа и државе на црногорском и брдском простору имале су и мисије специјалних царских опуномоћеника Озерецковског, Ковањевског и Чевхина наредних година. Посебан историјски значај има чињеница да су Црногорци и Херцеговци заједно са Русима ратовали против Француза у Боки и око Дубровника. Још су 1796. године Французи сарађивали са Турцима на антисрпској основи. Уз руску подршку Црногорци су 1806. године ушли у Боку да се супротставе француској окупацији, а одмах затим су са Херцеговцима заузели Конавле. Те године Руси и Срби су заузели и Корчулу и Брач, али их нису дуго држали јер је руска флота морала да Боку преда Французима, али су црногорско-француски сукоби настављени нижим интензитетом, уз сталне

немире и побуне бокељског становништва.Године 1813. на скупштини у Доброти проглашено је уједињење Црне Горе и Боке, а 1814. Срби су победили француску војску на целом појасу обале од Будве до Херцег Новог. Дошла је и руска флота, па је српско-руска власт над Боком трајала до Бечког конгреса.

Владавину Петра I и Петра II обележило је и успостављање све чвршћих веза са Србима из других српских земаља, превасходно са устаничком и делимично ослобођеном Србијом. Оба црногорска и брдска владара много су труда улагали у образовне и просветитељске активности, штампање књига, а и лично су и те како били вични перу. У њихово време Црна Гора и Брда доживљавају убрзани економски развој. Поред свих ратова и недаћа у више наврата Србе је у њихово време погађала глад, разне болести, посебно куга, па су тај период развоја и очигледног државнотворног и ослободилачког напретка обележила и стална срљања из невоље у невољу.

з) Владавина књаза Данила

Недуго пред смрт Петар II је за свог наследника одредио блиског сродника Данила Станковог Петровића и послао га у Русију на школовање. Његош је умро крајем 1851. године, а одмах потом је Скупштина народних главара изабрала Перу Томова Петровића за новог господара Црне Горе. Већ се Перо Томов након тог једногласног избора у свим службеним актима потписивао као књаз. На пропутовању за Петроград, Данило се у том тренутку затекао у Бечу. Руски двор је одмах подржао његова наследна права на основу Његошевог тестамента и послао царске изасланике на Цетиње да известе Сенат и народне предводнике о руском ставу. Главари су тај став једнодушно прихватили, али чим су царски изасланици напустили Цетиње, издато је саопштење да се Перо Томов потврђује за црногорског књаза. На то је руски посланик у Бечу сугерисао Данилу да се врати у Црну Гору издајући му званичну потврду да га руски двор сматра за легитимног црногорског владара. Стигавши крајем децембра 1851. године на Цетиње, Данило је ушао у жесток сукоб са стрицем Пером у коме је замало избегнуто крвопролиће. Ипак је руска подршка однела превагу, па су се сенатори постепено сврставали уз Данила. Расправе су ипак потрајале све до јануара 1852. године када је Народна скупштина дефинитивно потврдила Данила за господара. Данило се већ у фебруару измирио са Пером, па је могао да крене у Русију. У марту је Народна скупштина усвојила петицију руском цару да се Црна Гора прогласи за наследну кнежевину, што би представљало важан корак у стицању потпуне независности, а уз то би световна и духовна власт биле дефинитивно раздвојене. Пошто је нови руски изасланик пуковник Ковањовски поднео врло повољан извештај о унутрашњем стању Црне Горе, руски цар је одлучио да призна Данила за наследног кнеза, одликовао га је високим орденом и примио у свечану аудијенцију на Видовдан 1852. Књаз се у августу вратио на Цетиње дочекан почасним топовским салвама и народним одушевљењем.

Руско признање наследне црногорске кнежевине узнемирило је западне силе које су већ увелико изграђивале антируску коалицију, истовремено до краја заоштравајући српске односе са Турцима, већ оптерећеним Омер-пашиним акцијама у Босни и Херцеговини на плану утеривања послушности антиреформски расположеног племства и разоружања хришћана. У октобру 1852. године Ка-

туњани су сачекали у заседи у Дуги никшићког бимбашу Ђулек-бега, погубили га и његов одред тешко поразили, заробивши велики ратни плен. На то је Омер-паша Латас концентрисао своје снаге у Херцеговини, али тиме и подстакао устаничко расположење херцеговачких Срба. Скадарски везир Осман-паша почео је да подмићује неке пиперске главаре да се супротставе књазу, што је Данила мотивисало да примени сурову одмазду према завереницима. Ријечани самоиницијативно крену на Турке и отму им утврђени Жабљак. Осман-паша је са знатном војском кренуо да поврати Жабљак, али су сви турски напори били узалудни, а жртве огромне. Порта је тада донела одлуку да се покрене општи напад на Црну Гору. Руси су одмах схватили велику опасност за Црну Гору и сугерисали Данилу да се повуче из Жабљака, што је он учинио последњих дана 1852. године, односећи велики плен. Српско повлачење није одвратило Турке од објаве рата. Омер-паша Латас је прикупио за напад 50 хиљада војника. Књаз Данило је максимално могао да мобилише двадесет хиљада људи и супротстави их Турцима који су у јануару 1853. почели да продиру из три правца. У почетку је највише угрожена Црмничка нахија, а онда су Турци силовито насрнули на Мартиниће, Пипере и Бјелопавлиће, палећи куће и бесомучно убијајући жене и децу. На северу је у турске руке пало и Грахово, али су Срби зауставили даљи продор Дервиш-паше. Очајничким напорима одолевали су и Исмаил-пашином насртају из правца Никшића. Остварене продоре Турци су платили великим губицима, па је крајем јануара 1853. дошло до извесног затишја на бојиштима. Али, вести о невероватном српском јунаштву одјекнуле су широм Европе.

Русија је Црној Гори хитно упутила значајну финансијску помоћ, а Аустрија је поклонила велике количине ратног материјала из которских арсенала, али је главни ефекат постигла координисана руско-аустријска дипломатска офанзива у Цариграду, зачињена и директним ратним претњама ако се турска војска не повуче из Црне Горе. Та акција је већ у старту сломила ентузијазам фебруарског турског поновног војног удара. Највеће покоље српског становништва Омер-пашина војска је тада починила у Бјелопавлићима и Пиперима. Први већи пораз Турци су доживели у бици на Родињу у којој је погинуло више од двеста султанових војника. То је силно подигло српски борбени морал. Пропали су и Омер-пашини напори да поткупи поједине племенске главаре и тако олакша напредовање своје војске. Изненадни српски удар на село Главицу довео је до погибије хиљаду Турака, а још толико Малисора се предало, па су Срби ослободили и Орју Луку. Процењује се да су у походу на Црну Гору Турци имали укупно око пет хиљада погинулих и шест хиљада рањених војника, што их је, уз све јаче дипломатске напоре Русије и Аустрије, крајем фебруара натерало да склопе мир према чијим одредбама све треба да се врати на стање уочи рата. Срби су, међутим, настављали да нападају и пљачкају турску војску у повлачењу, наносећи јој нове губитке и Омер-пашин бес удвостручујући.

Овенчан победничком славом, задивљен највишим почастима које му је аустријски цар исте године указао у Бечу, као и новим, највишим руским одликовањем, али и снабдевен великим новцем који му је пристигао из Петрограда, књаз Данило је до краја исказао своју аутократску природу. Његови политички противници били су малобројни и предводио их је Перо Томов, Данилов стриц, који је са групом својих истомишљеника морао да бежи у Котор где је и умро 1834. године. Мило Мартиновић и Стефан Перовић Цуца су и као еми-

гранти настављали да делују против Данилове самовоље и апсолутистичке власти. Када је крајем 1853. дошло до руско-турског рата император Николај I је у два наврата слао изасланике у Црну Гору да испитају могућност дизања општесрпског устанка против Турака. Изасланици су закључили да би то било сувише ризично у претходним ратом исцрпљеној државици, мада је Данило био спреман да се диже на оружје. Сукоби са Турцима су ипак обновљени у Васојевићима, док је у Херцеговини интензификовано четовање. Аустрија је тада почела нагло да мења политику према Црној Гори настојећи да сузбије руски утицај. Црну Гору је опет угрожавала глад, па су се многе породице иселиле у Србију. Упркос свим невољама, Данило је настављао да организује и консолидује државну власт. Године 1854. увео је ознаке чинова и ратне заставе црвене боје са белим крстом у средини, да би убрзо затим за званичну државну заставу одредио српску тробојку.

Раскалашно понашање књажево и његових присталица у лето 1854. у манастиру Острогу, које је врхунац достигло силовањем девојака, довело је до побуне повређених Бјелопавлића. Побуну је Данило бруталном силом угушио. Све веће интересовање за црногорске прилике показивале су Енглеска и Француска, па су се убрзо на Цетињу обрели њихови конзули. Почетком 1855. књаз је оженио Даринку Квекић, Српкињу из Трста, а на Ђурђевдан је свечано донесен Данилов законик, који представља снажан напредак у уобличавању црногорског државно-правног поретка. Следеће године, по књазовом налогу војвода Мирко је огњем и мачем сузбио побуну у Кучима. У братству Дрекаловића убијана су и деца у колевкама. Похара Куча довела је до турске интервенције. Турци су заузели Медун, а европске силе заузеле су крајње неблагонаклон став према Црној Гори, што је и последица руског пораза у Кримском рату. Енглеска, Француска и Аустрија су инсистирале да књаз Данило призна врховну султанову власт. Под прозападним утицајем кнегиње Даринке, Данило је пореметио односе са Русијом. Упркос руским упозорењима и отвореном противљењу, Данило је ушао у преговоре о признању султановог врховног сизеренства, што је мотивисало цара Александра II да обустави помоћ Црној Гори. Књазу се отворено успротивио Ђорђије Петровић, који га је раније здушно подржавао у сукобу са Пером Томовим. І поред Даниловог непромишљеног понашања, руска дипломатија је успела да приволи Француску да се одложи одлучивање по питању турског сизеренства.

На наговор кнегиње Даринке Данило се 1857. године обрео у Паризу. У току свечаног испраћаја на Цетињу од почасног плотуна погинуо је сенатор који је пратио књаза. Док је Данило боравио у Паризу, војвода Мирко је кренуо у обрачун са проруском опозицијом, оптужујући је за превратничке намере. Председник Сената Ђорђије Петровић је за Милорадом Медаковићем избегао у Котор, а за њима су пристигли и њихови вићенији следбеници. Чекала их је судбина претходних црногорских емиграната, које је Аустрија вешто инструментализовала. По повратку на Цетиње, књаз Данило је почео да јача веза са Србијом и књазом Александром. Српски државници су његовом емисару сугерисали да се Црна Гора врати проруској оријентацији. Исте године Данило је у Цариграду организовао убиство најистакнутијег црногорског емигранта и Његошевог сестрића Стефана Перовића Цуце, што је тешко нарушило књажев углед у српском народу.

Крајем 1857. године дошло је до нових устаничких комешања међу Васојевићима и у Херцеговини. Срби су ускоро заузели и значајан простор између Спужа и Подгорице. Суочен са новим опасностима, књаз Данило је опет потражио руско окриље. Надао се да ће тако повратити поверење српског народа, који је ојадио својом суровом и охолом владавином. Подстакао је и Граховљане да престану плаћати турске намете. Интензификовано је црногорско четовање по скоро целој Херцеговини јужно од Неретве. У децембру су херцеговачки устаници до ногу потукли турски одред Мујаге Сердаревића. Дигла су се сва херцеговачка племена, а Грахово је постало центар устанка, док је војвода Лука Вукаловић постао његов општепризнати вођа. У току 1858. године велике европске силе су се непосредније укључиле у разматрање херцеговачких прилика, међусобно се диференцирајући на руско-француску заштиту српских тежњи и енглеско-аустријско протежирање турских интереса. Књаз Данило је свим средствима помагао устанике, па су се турске оптужбе концентрисале на Црну Гору, против које је вршен све снажнији аустријски и енглески дипломатски притисак. У фебруару су Турци потучени док су нападали Зупце, али су у другом налету успели да целу област спале. Уз помоћ Катуњана Херцеговци су сузбили Турке све до Требиња. Русија је све снажније заступала српске интересе, па су Турци почели са концентрацијом трупа у Херцеговини за напад на Црну Гору. Посредством Љубомира Ненадовића Данило се потпуно измирио са руском владом, што му је повратило драгоцено самопоуздање у критичним временима. Кад је турска војска похарала Бањане и почетком маја ударила на Грахово, Данило није оклевао. Мобилисао је одмах Катуњане и Ријечане и упутио их на Турке, поверивши команду свом брату војводи Мирку. Дигли су се сви Херцеговци. Борбе су трајале неколико дана и обе стране су претрпеле тешке губитке. После извесног затишја Турци су почели да се повлаче, али су их Срби блокирали, опколили и синхронизовано напали. Турци су 13. маја потпуно поражени, остављајући седам хиљада погинулих на бојишту.

Вест о великој српској победи код Грахова успаничила је све босанске и скадарске Турке. У Босни је грозничаво провођена мобилизација. „Интересантно је да је тих дана отоманску акцију за мобилизацију нових трупа потпомогао својом пропагандом дјелатношћу и католички бискуп Баришић. Он је отворено распиривао мржњу католичког становништва према устаницима и Црногорцима, наговјештавајући турским властима и могућност да се и католичко становништво окрене оружјем против устаника." (Бранко Павићевић: Књаз Данило I Петровић Његош, „Књижевне новине", Београд 1990, стр. 345.) Али, величанствена српска победа потресла је целу Европу. Специјални руски царски изасланик стигао је на Видовдан на Цетиње да српском књазу Црне Горе честита победу. Да би избегле даље ратовање велике силе су формирале комисију за разграничење Турске и Црне Горе у којој је учествовао и црногорски представник, па је то значило признање фактичке независности мале српске државе. Дошло је до још неколико сукоба са Турцима, прво код Бери и Формака надомак Подгорице, а у јулу 1858. Срби су напали Колашин, што је Данила довело у велике дипломатске неприлике. Комисија је после неколико месеци завршила рад па је у новембру 1858. потписан Цариградски протокол о разграничењу, а следећа година је протекла у мукотрпном обележавању границе на терену. Херцеговачки устаници су борбу настављали и 1859. године,

али Црна Гора није смела да их отворено помаже, па су устаничке вође биле принуђене да склапају мир с Турцима. Немири су, међутим, настављени и 1860. године. У Гацку је избио први устанак који су Турци крваво угушили, уз велики покољ цивила.

Аустријско непријатељство према Црној Гори постајало је све веће и отвореније. Бечки двор се непомирљиво односио према фактичком успостављању и посредном признању једне мале српске државе, чији је владар Данило уживао огромну популарност међу још поробљеним Србима и представљао препреку аустријској експанзионистичкој политици. Турска мржња према Данилу лично била је бескрајна. Кнеза Данила у Котору је, 12. августа 1860. године, убио Тодор Кадић, мотивисан личном осветољубивошћу због кнежевих својевремених непочинстава према Бјелопавлићима, али директно потпомогнут од турских власти, а сумње указују да је у припреме атентата директно умешан бивши председник Сената Ђорђије Савов Петровић. У сваком случају, реч је о терористичком подухвату црногорских емиграната који су годинама живели и деловали на аустријској територији, уживали подршку и помоћ аустријских власти, а у конкретном случају убиства владара, турску благонаклоност. Аустријска полиција није показала већу ажурност да се убица ухапси.

и) Владавина краља Николе

Кнеза Данила је, по његовом тестаменту, наследио Никола Петровић, син војводе Мирка. Кнез Никола наставља политику подршке херцеговачким устаницима, па се већ 1861. године распламсала нова велика побуна у коју су се директно укључиле црногорске чете. Порта је кнезу упутила ултиматум да престане да помаже бунт херцеговачких Срба, који је са Цетиња презриво одбачен. То је био повод да 1862. године Турска крене у нови рат против Црне Горе, а њене снаге од око 55.000 војника поново је предводио Омер-паша Латас. Срби су били у стању да му супротставе само петнаест хиљада бораца, што Црногораца, што Херцеговаца. Турски напад је синхронизовано кренуо из три правца, од Подгорице, из Херцеговине и преко Васојевића. Црногорском војском командовао је војвода Мирко, а херцеговачким Србима Лука Вукаловић. Турци су снажно ударили и убрзано напредовали, уништавајући све пред собом, да би ускоро угрозили и само Цетиње. Руска дипломатија је снажним притиском у Цариграду успела да натера Турке на примирје, али је кнез Никола мировни уговор морао да потпише под крајње неповољним условима. Црногорска територија није смањена, али су Турци стекли право да изграде утврђење на веома важној комуникацији од Спужа до Никшића. Војвода Мирко је морао да напусти земљу, а сваки контакт са херцеговачким устаницима да буде прекинут. Наредне године велике силе су приволеле Турску да одустане од утврђења на територији Црне Горе.

Кнез Никола није одустајао од ослободилачких планова, па је итнензивно настављао ратне припреме. Године 1866. потписан је савез Србије и Црне Горе, по коме би Црна Гора по успешном ослобођењу Српства ушла у састав велике српске државе под династијом Обреновића. Како је након две године убијен кнез Михаило, савез није постигао планиране резултате, али је помоћ Србије била драгоцена у модернизацији црногорске војске. Свих тих година настављана су пограничка кошкања и мањи оружани сукоби са Турцима. Патриотска организа-

ција Уједињене омладине српске развијала је своју интензивну делатност у скоро свим српским земљама, јачајући патриотско расположење и борбени дух. „После смрти кнеза Михаила, црногорски књаз није више био спреман да се одрекне престола у корист владара Србије и да Црну Гору укључи у састав проширене Србије. Подржаван од Русије и хваљен од омладине, књазу расту амбиције и он машта о томе да се сам стави на чело велике српске државе. Пронешени су и гласови да Русија намерава довести књаза Николу на престо Србије. Напори Црне Горе да што више ојача на унутрашњем плану и повећа своју улогу у национално-ослободилачком покрету, српски политичари су претежно схватали као јачање њене конкурентске улоге у процесу стварања веће државе. Српска влада је гајила наду да ће на неки начин умањити утицај Црне Горе на ослободилачки покрет. Стога настаје сукоб утицаја нарочито у Херцеговини коју је Црна Гора сматрала својом интересном сфером и природним правцем проширења. То ривалство се неповољно одражавало на развој националноослободилачког покрета." (Историја српског народа, књига V, том I, стр. 442.)

Не учествујући у црногорско-србијанским политичким размирицама, Срби су сасвим самостално 1875. године у Босни и Херцеговини подигли велики устанак против Турака. Херцеговачке устанике је све отвореније помагала Црна Гора. У Венецији су 1876. Србија и Црна Гора склопиле тајни војни савез и нешто касније, 30. јуна, објавиле рат Турској. Црногорски ратни план заснивао се на тежњи да се ослободи Херцеговина све до Неретве, па је црногорска војска концентрисана у том правцу, а команду је непосредно преузео књаз Никола. Црногорски и херцеговачки Срби су удруженим снагама убрзо продрли до Невесиња, али су извели стратешко повлачење пред снажном турском војском и дочекали је 28. августа на Вучјем долу, где је до ногу потучена. После те велике победе и под аустријском претњом да му неће бити дозвољено проширење на Херцеговину, Никола је нову концентрацију снага извео према Подгорици. На Фундини је 14. августа нанео још тежи пораз Турцима, па их дотукао у мањим борбама око Подгорице и Спужа. Снажна устаничка дејства су остварена и у долини Лима и Таре. Пошто је Србија у овом рату била неуспешна, Русија је 1. новембра принудила Турке на примирје. Никола је крајем априла 1877. године поново свим снагама напао Турке, чим је чуо да је Русија објавила рат Турској. Тада је 65.000 хиљада турских војника из три правца напало Црну Гору. Турцима је великим српским напорима отежано напредовање, а нанесени су им тешки порази у Острошком кланцу и код морачког манастира. Како су Турци морали да повуку главнину трупа и ојачају фронт према Русима, књаз Никола је заузео Никшић и Билећу. Тада се окренуо према југу, ослобађајући почетком 1878. године Бар и Улцињ. Већ Санстефанским миром 3. марта Црној Гори је призната независност и територијално проширење. Берлински конгрес је Црној Гори одузео много територија, али потврдио независност. Задржала је Никшић, Колашин, Спуж, Подгорицу, Бар и Жабљак, као и Плав и Гусиње, које је ускоро морала да уступи да би добила Улцињ до ушћа Бојане. Црногорски излазак на море постигнут је уз снажне аустријске рестрикције и ограничење суверенитета у приморском појасу.

Никола је 1879. године отпочео аграрну реформу, одузимајући велике поседе муслиманима, посебно исељеницима, и делећи их сиромашним православним Србима. При томе је често долазила до изражаја књажева самовоља у по-

гледу доделе имања, зачињена честим протекцијама и непотизмом. Реформисана је темељито државна управа тако што је укинут Сенат, а успостављен Државни савет са министарствима и Велики суд. Државни савет је представљао јединство законодавне, извршне и надзорне власти. Лична књажева власт је остала неприкосновена, уз стални раст његовог култа у јавном животу. Никола се сурово обрачунава са свим политичким противницима или неистомишљеницима. Многи истакнути ратни команданти и угледни главари морали су у емиграцију. Године 1900. Никола показује претензије да се прогласи за краља. Црна Гора је успоставила дипломатске односе са свим великим силама и суседним државама, али су њене конзуларне послове у иностранству обављала руска дипломатска представништва. Економија се споро развијала, а преживела патријархална свест представљала јој је велику сметњу. Правог политичког живота није било, али се држава из петних жила упињала да развије великосрпску пропаганду и јуначки етос ослобођења целокупног Српства. Изразито русофилски настројени Никола Петровић био је у личној мржњи и нетрпељивости према аустрофилски оријентисаном Милану Обреновићу. Црногорски књаз је помагао српске политичке емигранте, а најстарију кћерку Зорку удао је за кнеза Петра Карађорђевића. Односи са Милановим наследником Александром били су нешто подношљивији. Никола и Александар су се срели 1894. на сахрани руског цара Александра III. Године 1896. Никола је посетио Београд. Следеће године Александар је дошао на Цетиње. Прављени су договори о заједничким ослободилачким акцијама, али међудинастичка трвења су настављена у нешто мирнијој атмосфери. Никола је 1902. године почео да показује интерес да његов син Мирко постане наследник српског престола, пошто је било јасно да Александар неће имати деце. Мирко се у ту сврху оженио даљом изданицом породице Обреновић. Мајски преврат 1903. године прекинуо је такве Николине снове.

Династичке тензије су настављене и између Петровића и Карађорђевића. Русија је наставила да интензивно помаже Црну Гору, а 1910. с њом је потписала и формални војни споразум. Књаз Никола је крајем 1905. Црној Гори даровао Устав, уводећи привидни парламентаризам. Октроисани устав је само моделирао Николину личну власт по угледу на друге аутократске узоре оног времена. Године 1906. против Николиног режима јавно иступају црногорски студенти. Књаз је потписнике њиховог прогласа извео пред суд, али их је суд, након њиховог одважног држања, ослободио оптужби. Књаз Никола је додатно поражен великим демонстрацијама одушевљења грађана Цетиња што су оптужени ослобођени. На изборима у септембру 1906. године није било политичких партија, али је народ махом гласао за слободоумније кандидате. Посланици су оштро критиковали књажеву беседу, што је довело до оставке Владе. Нову владу је на предлог посланичког клуба формирао Марко Радуловић. Скупштинска адреса као критички одговор на књажеву беседу инсистирала је на дубоком реформисању правног поретка. Због сталних књажевих ометања Радуловићева влада је већ почетком 1907. године поднела оставку. Нову владу је с подршком скупштинске већине формирао Андрија Радовић. Те године је образована Народна странка, као прва политичка партија чији је програм израђен по узору на програме Радикалне странке у Србији и Српске радикалне странке у Војводини, нешто умереније формулисан. Књаз Никола је

одмах кренуо у политички обрачун са Народном странком, приморао Владу на оставку, и именовао нову са поузданим Лазаром Томановићем на челу. Књажеви следбеници су основали Праву народну странку. Пошто је Народна странка никла у посланичком клубу, народ је њене припаднике називао клубашима, а књажеве присталице правашима. Клубаши су систематски прогоњени, а праваши уживали подршку и привилегије. Убрзо се под притисцима и руководство Народне странке потчинило књазу. У јулу је распуштена Народна скупштина, а у новембру нова изабрана. У јуну је књаз посетио Беч где је добио подршку за обрачун са прогресивном српском омладином која се Мајским прогласом јавно супротставила његовој самовољи и аутократији. Књаз је увео јавно гласање на парламентарним изборима како би спречио да иједан клубаш постане народни посланик. Књажеви агенти и официри су у Никшићу уништили штампарију „Народне мисли", како тај клубашки лист не би могао да излази. У дворишту штампарије су порушили и споменик Гутенбергу. Под окрутном репресијом, претећим крвопролићем и могућношћу директне аустроугарске интервенције, Народна странка је одустала од изласка на изборе. Странка је тако угашена.

Многи клубаши су морали да беже из Црне Горе. Одмах након режираних избора књаз је обелоданио и „бомбашку" аферу, како би и званична Србија, па и сам Никола Пашић, били оптуживани за антидинастичку заверу. У мају 1908. године подигнута је оптужница против 132 човека за учешће у бомбашкој афери, а у недостатку било каквих релевантних доказа, као крунски сведок појавио се аустроугарски агент Ђорђе Настић са лажним оптужбама српске владе. Суђење се претворило у књажев политички фијаско, па је и осуђене на смрт помиловао. Књажев јавни углед овим судским подметањима био је дефинитивно пољуљан. Тек је аустроугарска анексија Босне и Херцеговине 1908. године помирила завађене режиме Србије и Црне Горе, обнављајући у црногорској јавности изразито антиаустроугарско расположење. Али, међународни положај двеју српских држава био је сувише слаб да би се дуже опирале, па су 1909. признале анексију. Те 1909. године књаз је открио нову заверу и сурово се обрачунао са њеним актерима, иако су њихови поступци деловали веома наивно. Над петорицом је извршена смртна казна. То је опет пореметило односе са Србијом. Године 1910., на педесетогодишњицу владавине, Никола се и званично прогласио за краља, изричито српског краља, позивајући се на традиције Зете која је 1077. постала прва српска краљевина. Упркос свим мерама Николиног режима, на изборима 1911. и неколико присталица Народне странке изабрано је за посланике.

Краљ Никола је 1911. године потпомагао албански устанак малисорских католика против турске власти. Почетком 1912. године путовао је у Русију, а на повратку се у Бечу срео са бугарским царем. У августу 1912. године црногорска војска се сукобила са Турцима код Мојковца, а краљ је подстакао беранске Србе на побуну. Склопљен је војни савез са Србијом, Бугарском и Грчком, а 8. октобра Црна Гора је објавила рат Турској. У операцијама према Скадру престолонаследник Данило је безразложно каснио, што је омогућило Турцима да се приберу и припреме одбрану, па претходни српски велики успеси на бојном пољу нису благовремено искоришћени. На истоку је сердар Јанко Вукотић ослободио Мојковац, Бијело Поље, Пљевља, Беране, Рожај, Плав, Гусиње и Ђако-

вицу. Вукотић је тада с делом војске кренуо да помогне опсаду Скадра, али је краљ Никола још једну повољну прилику пропустио да се заузме Скадар, што ће касније српску војску скупо коштати. У фебруару 1913. године нападу Црногораца прикључили су се и Србијанци, предвођени генералом Петром Бојовићем, који је преузео команду над удруженим војскама. Западне силе су се супротстављале српском ослобађању Скадра, па су демонстративно блокирале црногорску обалу. После великих српских жртава у сталним јуришима, Скадар се предао 24. априла. Почетком маја краљ Никола је морао да се повинује ултиматуму западних сила да напусти Скадар. Поводом тога председник владе генерал Митар Мартиновић поднео је оставку, а нову владу је формирао генерал Јанко Вукотић.

Десетог јула 1913. године краљ Никола је објавио рат Бугарској, стајући одлучно на страну нападнуте Србије. У јануару 1914. године одржани су нови избори за Народну скупштину, у којима су се многи кандидати јавно декларисали као поборници програма Народне странке. Праваши су доживели тежак пораз. Јанко Вукотић је након тога формирао коалициону владу, с обзиром да је спољнополитичка ситуација терала посланике на шире јединство. Ранија Мијушковићева влада се залагала за реалну унију са Србијом, а Вукотићева за војну, царинску и дипломатску. На вест о аустроугарској објави рата Србији, Црна Гора је одмах објавила рат Хабзбуршкој царевини. Војвода Радомир Путник је почетком августа израдио Заједнички план дејстава српске и црногорске војске у рату против Аустро-Угарске. Аустријанци су 15. августа напали на црногорском фронту и после жестоких борби освојили Пљевља. Краљ Никола је за начелника Штаба Врховне команде поставио српског генерала Божидара Јанковића, који је управо стигао из Београда са замеником, пуковником Петром Пешићем. У Штабу су још била тројица чланова српске војне мисије и два црногорска официра. Јанко Вукотић је постао командант Санџачке војске, а Митар Мартиновић Дринског одреда, док је краљев син Петар командовао Ловћенским, а војвода Ђуро Петровић Херцеговачким одредом. Крајем августа реорганизована Санџачка војска ослободила је Пљевља и продрла дубоко у Босну, заузимајући Пале, Јахорину и Романију. Дрински одред је напредовао према Калиновику. Основна слабост црногорских јединица састојала се у недисциплини коју је показивала у нужном повлачењу после снажнијих непријатељских удара. Херцеговачки Срби, посебно требињски, гатачки и билећки масовно су се укључивали у црногорску војску. Из Америке је стигло толико Бокеља, да је од њих формиран Бокељски батаљон.

Крајем 1914. године Црну Гору је највише угрожавала несташица хране. Помоћ од савезника је споро и нередовно стизала. Педесет хиљада људи је мобилисано на дужи временски период, што је укочило ионако слабу пољопривредну и индустријску производњу. Шпекуланти су манипулисали ценама и производили инфлацију. Појављивале су се разне болештине, па су хитно упућене и санитетске мисије савезничких земаља. У владарској породици дошло је до раскола, а краљеви синови су све више исказивали проаустријске и пронемачке симпатије. Између генерала Јанка Вукотића и Митра Мартиновића продубљивао се ривалитет. Војску су оптерећивале политичке расправе, а народ је својим искреним и дубоким великосрпским тежњама долазио у све већи раскорак са династијом Петровића. Осећајући да су му династички интереси максимално угро-

жени, Никола је испитивао и могућност сепаратног мира. У августу 1915. године напустио је Црну Гору и никад се више у њу није вратио. Његов син Данило је нудио Александру Карађорђевићу федералистички концепт по узору на статус Баварске у оквиру Немачке. Београд је био веома суздржан и благонаклон, не желећи никакав раздор док трају ратна дејства.

Петог јануара 1916. године аустроугарска војска је кренула у општи напад на Црну Гору. У противнападу је Јанко Вукотић код Мојковца тешко поразио непријатеља, иако је оскудевао у храни и муницији, а имао на располагању три пута мање војника. Аустријанци су заустављени на свим линијама фронта, што је било драгоцено за српску војску која се повлачила преко Албаније. На ловћенском фронту је књаз Петар напустио своју јединицу и тако олакшао аустроугарски продор. Убрзо је пао Ловћен, иако су се Црногорци грчевито борили и непријатељу велике губитке нанели. Влада Лазара Мијушковића држала се капитулантски. Цетиње је пало 13. јануара 1916. године, а краљ је поручио да се војска спреми за нову битку, спречивши је тако да се извуче из земље. Истог дана Влада је затражила примирје. Безусловна капитулација прихваћена је 15. јануара, што је изазвало огромно огорчење војске и народа. Долазило је и до оружаних побуна. Јанко Вукотић је био спреман за даљи отпор и извлачење војске, али расуло је настало у институцијама државне власти. „Све указује на то да је Никола I желео да оде у иностранство сам, а не с војском толико снажно задојеном идејом уједињења са Србијом, како би једино он могао да представља континуитет црногорске државе и да сагласно својим жељама утиче на политичке одлуке сила Антанте у погледу будућности Црне Горе." (Историја српског народа, књига VI, том II, стр. 105.) То је био крај самосталне црногорске државе, а ослобађањем њене територије створени су услови за прикључење јединственој српској држави, што је и одлучено 26. новембра 1918. године на Великој народној скупштини у Подгорици.

6. Српски народ под турском влашћу

Период вишевековне турске владавине катастрофално је историјски уназадио, економски упропастио и културно дегенерисао српски народ, па се трагичност његове судбине од војничког пораза и политичког слома претворила у општу друштвену регресију. Стасалу и продуховљену цивилизацију византијског кова преплавиле су полудивље азијатске хорде. Турски освајачи су постепено заузимали скоро цели арапски свет, подјармили га, али и преузели његову специфичну, исламску религију, дајући јој нови милитаристички израз. Одговарали су тако римокатоличкој Европи на њене крсташке ратове из претходних векова верске заслепљености, али су се на удару нашли превасходно источноевропски православни народи, ненавикли на религиозну мржњу и неспремни да јој робују. Систематским слабљењем и бруталним разарањем Византије Ватикан је пресудно допринео тој најезди, доказујући могућност сопствених теолошких предрасуда и идеолошке заслепљености. Верске титуле поглавара исламског света турски султани су се дочепали тек 1517. године, када је Селим I освојио Египат. Уследило је 1534. године освајање Багдада, претходног седишта халифата, што је Турцима прибавило доминацију над свим осталим муслиманским државама.

а) Опште прилике у поробљеним српским земљама

Продирући у српске земље Турци су у робље претварали и на далека тржишта одводили десетине хиљада мушкараца, жена и деце, а некада су и комплетно становништво појединих крајева депортовали у слабо насељена подручја у дубини свога царства, временом потпуно бришући њихов етнички идентитет и националну свест. Сталним пљачкама изазивали су масовну глад, а покорено становништво десетковали дотад непознатим болештинама чије су епидемије изазивале масован помор. Свој управни апарат и војне гарнизоне попуњавали су довођењем разнородних поданика из свих крајева којима је султан суверено управљао. Грозоморни данак у крви је најчешће над Србима примењиван, као и процес свеобухватне исламизације која није провођена отвореним насиљем него перфидним притисцима. „Међу најтеже притиске долази стављање у изглед боље и безбедније егзистенције, али и убеђивање како је најбоља вера она која се нуди, јер је, уосталом, садржајнија, изазива мање моралних дилема, нуди свакидашња задовољства и осигурава рајско насеље. Осипајући се под ударима освајача, многи Срби су примали ислам ради спасавања живота и имовине, али и услед потребе да се уклопе међу пуноправне и да осете и другом свету прикажу свој повећан значај. На српском простору, Турци су мање насељавали своје племенике него у другим земљама, али су настојали на исламизацији зато што су из своје проницљивости знали да потурчењаци с више умешности могу разједати своје дојакошње земљаке и рођаке него било ко други. На Балкану, а поготово на Блиском истоку, историјски талози били су исувише дубоки да се не би створило опште искуство какво преверице носе собом, најчешће потиснуту у подсвест, кивну омразу против оних које су напустили као некадашње једноверника, тако да се повремено пред собом доказују изливом беса управо на те људе." (Историја српског народа, „Српска књижевна задруга", Београд 1993., књига трећа, том први, стр. 14.)

Страдање под турском окупацијом природно је хомогенизовало српску националну свест и појачало значај сопствене аутокефалне цркве. Пошто је средњевековна феудална класа потпуно уништена, сељаштво постаје доминантни друштвени слој, а из њега се регрутују истакнути ратници и свештеници. Стабилизација турске власти и српска друштвена кохезија све чешће су доводиле до попуштања тензија кроз смањивање феудалних обавеза према турским обласним великодостојницима, да би Срби заузврат пристајали да учествују у даљим турским ратним напорима. Тако се рађала и развијала специфична војна организација српског друштва, која ће обновити извесне државотворне традиције у својеврсном аутономном статусу. Српске колективне интересе пред централном турском влашћу све чешће ће заступати њихове војне старешине у улози националних предводника. И на селима су Турци допуштали развој одређених самоуправних облика сматрајући да им то олакшава наплату фискалних обавеза, док је то за Србе представљало заметке обновљеног политичког живота. „Овакав систем био је, несумњиво, за Србе велики испит савести. Народ је могао да остане у својој вери и историјским предањима, али – једном покренут у сусрет бољим условима одржања – он је лако могао доспети у искушење да се потпуно осигура прихватањем ислама. И само истицање у служби, било чијој, доводи и појединце и групе у оно стање ревновања кад се неопрезно прихватају идеје убедљивог господара." (стр. 19.)

Исламизовани Срби истицали су се као најбољи ратници и најспособнији државници, али и хришћани су врло савесно и ревносно извршавали своје обавезе, док их неки већи зулум није натерао да се одметну или ставе у службу суседних католичких држава. Међутим, показали су се фатално подложним на западњачке наговоре да се лакомислено и прерано дижу на масовне устанке. Пошто су прави Турци живели искључиво у градовима, међу сеоским становништвом исламизирани елементи представљали су суштински ослонац окупатора, и они су се с њим све више идентификовали, осећајући судбинску повезаност и одбаченост од хришћанских сународника. По разбојничкој делатности у скоро свим српским земљама прочули су се исламизовани Арбанаси, често се стављајући у службу локалних моћника, истичући се невероватном свирепошћу у анархичнијим временима. Процес исламизације непрекидно је чврстину вере стављао на пробу усавршавајући тако моралне вредности и у оквирима сеоске самоуправе развијајући карактеристични модел патријархалне демократије и врхунски облик национализма, дотад готово непознат другим европским народима. Временом су православни Срби овладали трговачком делатношћу и занатством, исказујући висок степен социјалне покретљивости и способност прилагођавања, виталност која је економски успешно парирала тромом турском паразитизму. То ће утиснути и нови елемент мржње у свести домаћих муслимана, оптерећених завишћу, навиклим на привилегије и упућеним на пренаглашену религиозну ревност, тако карактеристичном за све ренегате. Мржња је била толико изражена да су поједини истакнути хришћани свирепо убијани само зато што су били толико успешни да су својим успехом просто боли очи локалних потурица. На то су Срби узвраћали интензификовањем хајдучије као осветољубивог друмског разбојништва и јачањем социјалне мимикрије која је прикривала стварне размере економског успона пред завидним погледима правоверних а неспособних.

У великим ратовима Србија је у више наврата скоро потпуно опустошена. Срби хришћани су тешко страдали, али су и муслимани морали да беже у дубину Турске империје. Флуктуација укупног становништва била је веома динамична и интензивна, а демографски губици огромних размера. И Турци су формирали војне крајине у немирним граничним подручјима, настојећи да ту исламизација буде најтемељитије проведена, а тај посао на подручју Босне и Херцеговине најлакше је извођен међу припадницима богумилске секте. Муслимански живаљ у централним српским пределима згусnуо се након протеривања Турака северно од Саве и Дунава. Западне хришћанске војске су муслимане убијале или протеривале, мада су забележени и случајеви њиховог покрштавања. Турска теократска држава тотално је негирала изворну људску индивидуалност и свест о слободи, претварајући сваког поданика, верника и неверника, у роба султановог, а самог султана третирајући као Пророковог роба и земаљског намесника. На таквом робовском систему израстала је апсолутистичка монархија теократског карактера. Међу робовима је постојала строга хијерархија и кључна диференцијација на султанове робове вернике са привилегијама и њихове неверникe с неупоредиво слабијом, често само формалном, правном заштитом. Није постојао ни појам приватне својине у правом смислу речи, јер је сва земља сматрана државним власништвом, на коме је установљено само наследно право коришћења, под условом да се редовно измирују све феудалне обавезе. Уз то је хришћанска раја била принудно везана за земљу.

Потурице испочетка не само да нису заборављале, него су се јавно поносиле својим српским пореклом, по могућности и племићком лозом ако су јој припадали или умишљали да јој припадају. Тако се први босански санџакбег Мехмед-бег Минетовић од 1463. године титулисао као „господар Српској земљи." (стр. 54.) Они који су се високо попели на хијерархијској лествици пресудно су утицали на даље Турчење својих сродника и ужих земљака. Иначе, Србе хришћане Турци су класификовали на рају и влахе. Раја је била везана за земљу чврстим кметовским стегама. Власи су били помоћни ратници са значајним привилегијама, а статус им је у једном периоду био толико популаран да су сви Срби настојали да се њега домогну. Сам термин потиче од начина ословљавања остатака предсрпског балканског становништва, а доцније свих сточара у Србији Немањића. Јављале су се многобројне кнежинске самоуправе, посебно у пограничним крајевима, које су у сврху одржања лојалности српског становништва изискивале промену принципа колективне одговорности.

Турским освајањима и насељавањем Срба западно од Врбаса и северно од Саве ширене су српске земље. Процес је убрзаван укидањем повластица српском становништву које се уместо на рубовима повећањем државне територије нашло у њеној дубини и зато претварано у рају. Масе људи су се зато померале у нове пограничне крајеве како би избегли кметски статус. То је Турцима и одговарало, јер су простори Славоније, Хрватске, Далмације, Лике, Баније и Кордуна пред њиховим освајањима потпуно испражњене од становништва. Срби су ту врло брзо постали етничка већина, док су се муслимани концентрисали искључиво по градовима. Западна Славонија је убрзо прозвана Малом Влашком, јер је била пуна српских граничара, влаха или мартолога, како су називани. Располагали су широком унутрашњом друштвеном самоуправом и посебном војном организацијом са сопственим старешинама, кнезовима и војводама. Паралелно с колонизацијом новоосвојених турских територија, Срби су се организовано исељавали у околне хришћанске државе, али су инсистирали да им се претходно гарантују исте оне привилегије које су им Турци давали, укључујући статус слободних војника и лишавање било каквих феудалних обавеза. Трагичност српске судбине ту се посебно огледала у чињеници да су у ратним окршајима српски војници били масовно ангажовани од обеју зарађених страна. Уз то су их с једне стране границе исламизовали, а с друге католичили, а оба процеса су била срачуната да им се избрише национални идентитет и колективна свест. Сопствена православна црква им је помагала да том однарођавању успешније одолевају, али огроман демографски губитак није се могао избећи. Радован Самарџић у цитираном делу процењује да је око једне четвртине свих Срба потурчено до средине шеснаестог века. Вероватно је исто толико нешто касније однарођено покатоличавањем.

Релативно висок степен исламизације чвршће је интегрисао српску етничку масу у турску друштвену структуру. Истакнуте и способне потурице допирали су до највиших државних функција, управљали кључним империјалним активностима, некада држали до свог порекла и трагали за српским племићким коренима, а некада своју лојалност доказивали бесомучним и дивљим прогоном сународника. Врхунац српског утицаја на турском двору достигнут је у време великог везира Мехмед паше Соколовића и његових моћних сродника. Срби хришћани су у то време своју непокорност изражавали хајдучким и ускочким активностима, док се масовнији устанци јављају тек крајем шеснаестог века. Српски устанак у Банату 1594.

године у тој мери је пробудио српску националну самосвест и узнемирио турску власт, да су Турци, заслепљени мржњом, на Врачару спалили мошти Светог Саве, као родоначелника српског национализма. И наредних деценија Србе је обузимало бунтовничко расположење које ће довести до већих немира и побуна. Дуги турско-аустријски рат из тог времена потпиривао је њихове наде и ослободилачке амбиције. Хришћанским ентузијазмом и сталном спремношћу на антитурску акцију Срби су заправо показивали да не разазнају римокатоличке манипулације и империјалне амбиције западњачких владара, а на коцку су стављали релативно сношљив положај и значајан степен црквенополитичке аутономије коју су им Турци обезбедили, жељни њихове сарадње и лојалности. Међутим, иако су се лакомислено и добродушно укључивали у сваку хришћанску војну акцију и због тога тешко страдали, трпели огромне губитке у људству и материјалним добрима, сва та историјска искуства даље су развијала и усавршавала њихову националну самосвест. Поготово је велики турски пораз код Сиска 1593. године отворио перспективу могућег ослобађања. Српска хајдучија се тих година толико омасовила да су поједини одреди имали и по неколико хиљада људи. Народ је испредао читаве легенде о подвизима хајдучких вођа Ђорђа Раца, Дели Марка и Старине Новака. У појединим периодима најистакнутији хајдуци су се прикључивали аустријским, угарским, ердељским или влашким војскама у борби против заједничког непријатеља. Историјски списи су забележили и велику победу Старине Новака над многобројном пољском војском. Старина Новак је тада био у савезу са влашким војводом Михаилом, а Пољаци са Мађарима. Јуначки српски ратници „били су потребни свима и сви су их радо узимали у војску, али су их, у појединим тренуцима, свирепо уништавали чим би сувише нападно испољили своју хајдучку нарав. Они су се најчешће склањали у Влашку, где је било највише њихових племеника, где се српски писало и у цркви Богу молило, одакле се њихова матична земља или, преко Дунава, видела или, бар, блиско слутила." (стр. 269.)

На западним странама Срби су истрајну борбу против Турака водили као сењски ускоци, одајући се често гусарењу и хајдучији, сарађујући са Аустријом и сукобљавајући се са Млечанима и Дубровчанима чији је опстанак зависио од процвата трговине са турским крајевима. Једно од најзначајнијих ускочких утврђења био је град Клис који је током шеснаестог века падао у турске руке, па су га ускоци ослобађали, да би Турци поново њиме овладали. Око 1600. године Сењ су као разбојничко гнездо третирали не само Турци, него и римски папа, Венеција и Аустрија. Аустријски генерал Рабата је 1601. године као царски комесар преузео контролу над Сењом, сурово се обрачунавши са ускочким предводницима. У акцији масовног вешања и одсецања глава Рабата је имао пуну подршку новог сењског бискупа Де Доминиса, да би се још једном историјски потврдила пословична римокатоличка перфидност према покрштеним, у ратним сукобима искоришћеним и потом одбаченим Србима. Крајем те године Рабата је извукао топове на сењску тврђаву и осуо паљбу по цивилном становништву. У очајању, ускоци и њихове жене на јуриш су заузели тврђаву и убили Рабату. Захваљујући томе, сењски ускоци су постигли фактичку политичку самосталност, која им је појачана 1606. сукобом Ватикана и Венеције. Ускоци су тада интензификовали своје антитурске и антимлетачке копнене и поморске походе. С времена на време Аустрија је примењивала извесне мере одмазде према ускоцима кад би је доводили у непријатнији међународно-политички положај, али

их је у суштини сматрала драгоценим у супротстављању млетачкој поморској надмоћи, па је 1615. године поводом ускочких акција избио аустријско-млетачки рат. Мировним уговором из 1617. године Аустрија се обавезала да протера ускоке из Сења, па су они расељени махом у Жумберку и Оточцу, али не у целости, па су сењски гусари и даље оперисали кроз цели седамнаести век.

Током целог седамнаестог века омасовљавана је хајдучија у дубини окупираних српских земаља. Учестале су и шире народне буне, највише везане за међудржавне турско-хришћанске сударе. Почело је с побуном никшићког војводе Грдана 1579. године, коме су се листом прикључили Брђани и Херцеговци. Патријарх Јован је почео да прави планове о општем српском антитурском устанку. Српски прваци су у два наврата изражавали спремност да стране племиће авантуристе прихвате за своје краљеве, прво ердељског кнеза Сигисмунда Баторија, а затим савојског војводу Карла Емануела I. У време Кандијског рата од 1645. до 1669. године Венеција је нарочито интензивно подбуњивала српско становништво против Турака, па је и сама организовала ускочке и хајдучке одреде. Велики број српских морлака тада је пребегао под млетачку власт, насељавајући потпуно испражњена далматинска приобална подручја. Уз њихову помоћ Млечани су 1648. године освојили више од осамдесет утврђених турских упоришта у Далмацији, укључујући Клис и Сињ. Године 1649. главари катунске, ријечке, црмничке, љешанске и пјешивачке нахије прихватили су врховну млетачку власт и надлежност паштровичког гувернадура Вука Орландића. Попут Турака, и Млечани су развили веома живу трговину робљем, па је мноштво муслиманског становништва које су заробили бокељски и макарски хајдуци предато италијанским трговцима. Много српског становништва се иселило на млетачку територију, али су и тамо изумирали због ратова и епидемије куге, а ратна разарања су уништавала и муслимане, тако да се подручје Босне и Херцеговине, где је деловање хајдука и ускока било најинтензивније, ускоро испражњено од становништва. Турци су обнављали страшни зулум над хришћанима, убијали, пљачкали и палили, а 1662. године у Херцеговини су извршили велику сечу српских кнезова. Дуги Кандијски рат Србима је у коначном исходу донео само зло и несрећу.

б) Вечито немирни Београдски пашалук

Дубоки продор аустријске војске у дубину Србије из 1689. године поново је многе Србе покренуо на масовне устанке. Од посебног значаја је ту била чињеница да су браћа Рашковићи као обласни господари простране аутономне кнежевине Стари Влах, која је обухватала сјенички округ, моравски и златиборски срез, отказали лојалност Турцима и прикључили се Аустријанцима. Предводник кнежевске породице Мојсије Рашковић жестоко је потукао Турке у бици код Сјенице. Светећи се Турцима за велики покољ Срба из претходне године, устаници су спалили Нови Пазар. То је изазвало још веће турске репресалије, а онда ланчано ширило српски устанак. Паралелно с ратним операцијама, Аустријанци су подстицали масовно исељавање Срба, па се само из Ужица и шире околине у Славонију иселило шест хиљада људи. Славонија је темељито насељавана Србима из Поморавља, а Лика Србима из Босне. Борбе су се на-

стављале, па су српски устаници заједно са аустријском војском ускоро ослободили Крушевац и Ниш, гонећи Турке до средине Македоније, и надомак Софије. Аустријски цар је, ценећи српски допринос његовим војним напорима, почео да обнавља извесне елементе традиционалне српске државности додељујући Ђорђу Бранковићу грофовску титулу и признајући му да је потомак средњевековне феудалне породице Бранковића, последњих српских владара. Али, новопрокламовани српски деспот убрзо је пао у царску немилост, јер је исказао претеране амбиције у погледу обнове јединствене српске државе, које нису биле у складу са стварним интересима бечког двора.

На ултимативни позив главнокомандујућег аустријске војске генерала Пиколоминија и грофа Баденског на устанак се дигао патријарх српски Арсеније III Чарнојевић, да би потом предводио велики српски збег. Кад је Баденски кренуо на Видин, делови аустријске војске и српски устаници остали су под командом генерала Пиколоминија. Он је ускоро на антитурски устанак подигао Рожаје и цело Косово и Метохију, ослобађајући ускоро и Скопље, наредивши да се град спали због епидемије куге. Кад је Пиколомини убрзо умро оболевши од куге, у аустријској војсци је дошло до пометње и ремећења односа са локалним Србима. Нови аустријски командант Холштајн је у Качаничкој клисури претрпео тежак пораз у судару са Турцима и то је означило почетак велике турске офанзиве. Нови командант генерал Веторани покушао је да се утврди у Нишу. У турској војсци је било много Татара, који су се највише истицали зверствима над цивилним становништвом, што је проузроковало почетак масовних српских сеоба. Турци су разорили све пред собом, убијали и пљачкали, манастире спаљивали. У јуну 1690. патријарх је у Београду сазвао црквено-народни сабор на коме је аустријски цар Леополд I признат за српског краља и донешена одлука да се борба против Турака настави са угарске територије. Захтевано је да цар заузврат призна и потврди сва права која је Српска православна црква имала под турском влашћу, као и повластице целокупном српском становништву, староседелачком или тек придошлом. Цар је захтеве прихватио, па се царским привилегијама наставља специфична државно-правна историја Српске Панониje. Српски народ је тако представљао посебну и аутономну политичку целину у читавој Аустрији и Угарској, а његова црква призната као важна јавноправна установа под хабсбуршким суверенитетом.

Аустријанци су Ниш Турцима предали без борбе и извукли само немачко људство, док су Турци побили више хиљада затечених Срба. Аустријска војска се убрзано повлачила не размишљајући о судбини својих српских савезника. Услед масовне сеобе многи српски предели су сасвим опустели. На све стране харали су глад и куга. У октобру је предат и Београд упркос свеобухватним припремама за његову одбрану. Нова масовна српска сеоба десила се 1697. године, када се из Босне повлачио принц Еуген Савојски, који је претходно уз пресудну српску помоћ заузео Добој, Маглај и Сарајево. Десетине хиљада Срба прешле су преко Саве и населиле се у Славонији и за њих је цар Леополд I 1698. године издао посебан патент о привилегијама. Карловачким миром из 1699. турско-аустријска граница је повучена коритом реке Тисе и од њеног ушћа правом линијом до ушћа Босута, па Савом до ушћа Уне. Тако је Београдски пашалук, конституисан 1687. године, постао најважнија северна турска упоришна тачка, посебно његов сремски и смедеревски санџак под директном управом београд-

ског мухафиза. Пашалук је непрекидно потресан немирима, а Срби излагани најгорим бруталностима разуларених пограничних трупа и локалних турских феудалаца. Од 1698. до 1717. шеснаест пута мењане су личности на дужности београдског мухафиза.

Расуло државне управе и масовна корупција, пљачке и безакоње, спречавали су стабилизацију турске власти и тешко нарушавали њену војну моћ. Да би се олакшала наплата пореза и нормализовала производња хране, обнављана је нахијска и сеоска самоуправа на челу са изабраним кнезовима, који су се брзо осамостаљивали као нови слој српских нижих управљача и предводника. Православни Срби су се раслојавали на оне који су имали своју земљу, чифлије, наполичаре, надничаре и најамнике. Идентична ситуација је била и у територијално смањеном Босанском пашалуку, с можда још израженијом анархичношћу државне управе и све већи степен израбљивања српског становништва, уз одузимање преостале земље слободним сељацима. Херцеговина је увек била у полупобуњеном стању, с развијеном хајдучијом, спремна да се у сваком тренутку масовно дигне против Турака. Један од већих устанака избио је 1710. и распламсао се 1711. кад су босански Турци отишли у рат против Русије. Тај устанак је у крви угушен након руског ратног неуспеха и потписивања уговора о миру са султаном. У оквиру систематских репресалија над православним Србима Турци су затворили и сарајевску цркву.

Аустријским освајањем Београда и Пожаревачким миром из 1718. године, у војном погледу за Турке је посебан значај добила нишка тврђава, а сам Ниш је проглашен за једно од седишта Румелијског пашалука. Централна турска власт и даље није успевала да успостави ред у осетљивим северним подручјима, а нишки крај је посебно тешко уздрмала јањичарска буна из 1721. године. Буна је угушена, али су још дуго сеоским областима и путним правцима оперисале банде одметника и разбојника, бивших турских војника, који су свирепим насиљем живот српског становништва чинили неподношљивим. Нереди ће достићи несагледиве размере у време јањичарске побуне у Цариграду 1730. године, чији су главни подстрекачи били цариградски Арбанаси, увек жељни пљачке и убијања. Масовна друмска разбојништва и пљачкашке паљевине с убијањем присиљавали су рају на масовна преселења у градове, па су њиве опустеле и на све стране глад претила. Нови султан је 1731. године започео озбиљније реформе управне власти, а 1735. у северним областима битно су ограничене надлежности локалних заима и спахија. Персијски рат је, међутим, проузроковао прописивање још већих намета за хришћанску рају, с тим што је нишки серхат био поштеђен, па су Турци обећањима о ослобађању од пореза на дужи временски период подстакли насељавање Срба који су долазили из крајева под аустријском влашћу. То је допринело стабилизацији друштвених прилика и консолидацији турске војске. Много Срба са Косова и Метохије тада се преселило у нишки крај, немогавши трпети арбанашке зулуме. Никада нигде третман српског становништва није био тако окрутан и животињски као под турским намесницима арбанашког порекла, али и под притиском арбанашке фукаре, племенских фисова и башибозлука, слабих војника и страсних крвопија.

Консолидација турске војске омогућила је султану да тријумфује у новом рату против Аустрије и Београдским миром из 1739. године да границе свог царства врати на Дунав и Саву. Унутрашња војна и политичка стабилност ће врло кратко трајати, јер се изворна турска империјална болест није могла трајно за-

лечити. Београдски пашалук је повратио статус војне крајине, али је турска војска поново била у расулу, јањичари се осилили и мешали у све друштвене послове. Потпуна правна несигурност, самовоља и терор угрожавали су и православне Србе и муслимане. Локални муслимани су подигли нишку и ужичку побуну, а 1755. године Београдом су трештали топови у правом рату међу двема завађеним јањичарским групама. Повремене ригорозне интервенције централне власти и немилосрдна ликвидација јањичарских побуњеника нису доносили трајно смирење. У сам Београд пристигло је и много Арбанаса, па је хаос био потпун због њиховог неуклапања у било какав цивилизован друштвени поредак. Самовољно је укидан дотадашњи тимарски систем и убрзано провођење читлучења које је сељаке сводило на најпростије кметове. Унутрашњу кризу Турске потенцираће порази у рату са Русијом од 1768. до 1774. године и Аустријом од 1788. до 1791. године. Тада је султан Селим донео ферман о протеривању јањичара из Београдског пашалука и забрани читлука, што је спроведено 1792. Године 1801. јањичари су се насилно вратили у Београдски пашалук, а њихова страховлада постала је апсолутно неподношљива.

Срби су жељно ишчекивали долазак руске војске, али су интензивно сарађивали и са Аустријанцима, спремни да се у сваком тренутку прикључе било којој хришћанској армади у борби против Турака. У време аустријско-турског рата један од старешина српског фрајкора, Коча Анђелковић, пробио се у Србију и тамо задржао у пожаревачкој, смедеревској, крагујевачкој и јагодинској нахији дижући 1788. године Србе на устанак, у историји познат као Кочина крајина. Срби су се масовно дигли на оружје и угрозили турска утврђења и главне комуникације. У бици у Багрданском теснацу Турци су до ногу потучени. Вршећи одмазду, Турци су спровели страховите репресалије над цивилним становништвом, али су поразе трпели и у наредним војним сударима са устаницима. Коча је био доста самовољан и својеглав командант, храбар али без смисла за дисциплину, а веза са аустријском војском му није добро функционисала, док великој турској најезди, у којој су најбројнији били крвожедни Арбанаси, ионако се није могло дуже одолети. Српски фрајкор се повукао преко Дунава, а с њим и маса српског становништва. Кочу су Турци ухватили и код Текије на колац набили. У источној Србији су још неко време деловале фрајкорске чете Јована Брановачког и Марјана Јовановића, а у северозападној мајора Михаила Михаљевића. И наредне године, приликом ослобађања Београда, пресудна је била улога српских устаника и српског фрајкора. Срби су продрли дубоко у турску територију, ослобађајући Карановац, Крушевац и Кладово, али их регуларна аустријска војска није следила нити запоседала територију, па је народу било јасно да ће га поново оставити на цедилу. Последица тог рата је темељито турско пљачење и пустошење колубарског краја и Шумадије, убијање огромног броја Срба, поготово кнезова и других виђенијих предводника. Сеоба Срба преко Дунава је 1790. скоро попримила размере оне из 1690. године.

Свиштовским миром из 1791. године Србима је дата амнестија и позвани су да се врате својим кућама, а султан Селим III је протерао јањичаре из Србије и погубио њиховог вођу Дели-Ахмеда, који се нарочито истицао злочинима над Србима. То је довело до јањичарске побуне која је у крви угушена. Протерани јањичари су се 1792. године прикупили и кренули у напад на Београд и убрзо га заузели, сломивши отпор регуларне турске посаде. Порта је одмах интервенисала, али су јањичари потукли турску војску из Босне, да би били пораже-

ни од главнине, пристигле из правца Ниша. Српски положај је постао знатно сношљивији када је на власт у Београду постављен Хаџи Мустафа–паша и одмах почео да спроводи султанове реформе. Њему је пошло за руком да и знатан број Срба добровољно мобилише, бранећи се од новог јањичарског напада из одметнутог Видина. Шесто Срба је задржао као сталну посаду Београда и своју личну пратњу, имајући у њих велико поверење. Порта је Србима потврдила ранију сеоску и кнежинску аутономију, а Турцима је забрањено да упадају у српске куће или се насељавају по српским местима, дозвољено је подизање цркви и манастира, уређене су пореске обавезе, а заузврат је Србима наложено да учествују у одбрани од евентуалних нових јањичарских напада. Јањичари су Београд напали и 1794. године, заузели варош, али не и тврђаву, па их је Хаџи-Мустафа, уз српску помоћ и с новопристиглим турским трупама, разбио. На то је Мустафа кренуо на видинске одметнике и тамо претрпео пораз. Србима су 1796. саопштене нове повластице, па су само њихови кнезови вршили прикупљање дажбина. Мустафа-паша је 1797. године, пред опасношћу нове јањичарске најезде, формирао српску народну војску од петнаест хиљада људи, под командом београдског буљубаше Станка Арамбашића. Када је одметник Пазван-Оглу 1798. кренуо на Београд, брзо је продро све до саме тврђаве, али су га тада поразили Срби који су прискочили у помоћ Мустафином наследнику Осман-аги. Међутим, ни овог пута султанова војска није успела да заузме одметнути Видин.

Неуспевши да га дефинитивно порази, Порта се нагодила са Пазван-Оглуом, а 1799. султан је дозволио јањичарима да се врате у Београдски пашалук и вратио им све раније поседе, права и повластице. Под утицајем пристиглих јањичара, Осман-ага је одмах променио политику према Србима, малтретирајући и хапсећи народне предводнике. Станка Арамбашића је погубио само зато што је подозревао од његовог великог угледа у народу. У Београд се ускоро вратио и Хаџи Мустафа-паша у звању везира и одмах расписао нове намете да би исплатио заостале плате својим војницима. Иако су се испочетка држали повучено, јањичари су убрзо показали своју праву ћуд и инциденти су се непрекидно умножавали. Убили су и свог старешину Кара-Исмаила, који је узалудно покушавао да их дисциплинује. Кренули су са ликвидацијом истакнутих српских кнезова и свештеника. Пазван-Оглу се поново одметнуо од султана 1800. године, а Срби су опет ангажовани у покушају његовог протеривања из Видина. Турци су 1801. убили београдског митрополита Методија. Исте године у Београду је избила јањичарска побуна у којој је Мустафа-паша поражен и натеран да им служи. У јањичарске руке су потом пали Шабац и Зворник, а затим и други градови. У целом Београдском пашалуку обновљено је стање опште несигурности, што је умножило број хајдучких чета.

Прозревши његове покушаје да уз султанову помоћ потисне јањичаре, главне дахије Аганлија, Кучук-Алија, Фочић Мехмед-ага и Мула-Јусуф убили су Мустафу-пашу. Дахије су међусобно поделиле Београдски пашалук, успоставили сопствену структуру власти, потпуно потискујући српске кнезове и муслиманску фукару, посебно арбанашку, уздижући на високе положаје, омогућујући јој сталну пљачку, премлаћивања, убијања и силовања. Обнављали су читлучење као најтежи облик феудалних окова. Убијали су и протеривали и турске спахије. Све дажбине су енормно повећане, а везе са Портом прекинуте. Неспособ-

на да их порази, Порта је дахије признала као легалну власт и 1803. године им послала за новог везира бившег јањичарског агу Хасанагу-пашу. Доста турских спахија је емигрирало у Земун и тамо су припремали побуну против дахија узурпатора. У томе су сарађивали са српским кнезовима, помажући им у набавци оружја и муниције. Побунио се пожаревачки Точун-ага, ангажујући и доста Срба као војнике, али су га убрзо јањичари обесхрабрили од даље борбе. Ситуација је постала неиздржљива, па су српски народни предводници почели интензивне припреме за устанак. Дахије су сазнале за те припреме и у страху одлучиле да превентивно 4. фебруара 1804. почну сечу српских кнезова, свештеника и других угледних народних првака, надајући се да ће тако народ бити обезглављен. Сеча кнезова је убрзала подизање устанка.

в) Ситуација у Босанском пашалуку

Кроз цели осамнаести век Херцеговина је била бунтовнички расположена, у сталним сукобима са домаћим Турцима, али и на повременим ударима царске војске, док су се босански Срби одавали хајдучији. У северне делове Босне непрекидно је упадао српски фрајкор из Славоније. У Босанском пашалуку уточиште су пронашли многи потурчени Срби које је аустријска војска прогнала из Славоније и Угарске, па су ту били много више концентрисани него у осталим српским земљама. Масовно су гинули као елитни турски војници на разним удаљеним бојиштима, а значајно су их проредиле епидемије куге која је највише угрожавала градско становништво. Пошто је Босански пашалук био ван главних стратешких комуникацијских праваца, Порта му је најрадије препуштала да се сам стара о сопственој одбрани, што је јачало углед и положај локалних муслиманских феудалаца. Они су успели у бици код Бањалуке 1737. године да страховито поразе аустријску војску која је продрла у Босну. Турске градске поглаваре, ајане, у које су спадали капетани, јањичарске аге, баше и бегови, босански везир је сазивао у посебна већа најмање једном годишње, што је постепено изграђивало њихову аутономашку свест. Порти су били бескрајно верни кад се није мешала у њихове унутрашње послове, али кад су им интереси били угрожени, били су спремни на акте непослушности и нереда. Ајани и јањичари су редовно инструментализовали босанске валије и све интензивније угњетавали хришћанску рају, вечито жедни пљачке и богатства, спремни на зулуме најгоре врсте. И ту је узнапредовао процес издвајања тимара у читлуке. Ако би им централна власт покушала спречили или ограничити самовољу и безакоње, босански муслимански феудалци спремно су дизали побуне и против султана. Кад не би били угрожавани са стране, улазили су у међусобне крваве обрачуне, каткад до истребљења. У неколико наврата високи султанови опуномоћеници огњем и мачем, дављењем и тровањем, заводили су ред у Босанском пашалуку, па су многи осиони локални великаши ликвидирани. У тим сталним сукобима и немирима страдали су и православни Срби, а периоди правне несигурности били су чести. Они су ипак константно економски јачали. Босански Срби муслимани били су психолошки интровертни и склони фатализму, у економском смислу најчешће друштвени паразитски слој, док су православци показивали неупоредиво виши степен социјалне и психолошке виталности и економске умешности, овладавајући скоро у потпуности занатством и трговином.

Први српски устанак је жестоко потресао Босански пашалук и обновио наду у свесрпско ослобођење, уједињење и формирање државе која ће обухватити све српске земље. Дуго непослушни султану и централној власти, босански бегови су увелико уплашени револуционарним успесима својих хришћанских сународника, па су пожурили у помоћ београдским Турцима и Портиној војсци, покушавајући да устанак угуше. Босански и херцеговачки Срби православци одговорили су појачаном хајдучијом, сталним немирима, којима је погодовала погибија великог броја феудалних првака у походу на устаничку Србију која се није могла умирити. Веће оружане побуне избиле су по целој источној Босни и Босанској крајини. Више хиљада босанских Срба приступило је Карађорђевој војсци. На устанак су се дигли и Срби католици из јајачког кадилуха, које је предводио Иван Самарџић, па су одмах успоставили директан контакт са Карађорђем. Турци су кренули са масовним репресалијама, убиствима и пљевинама. Највећи српски устанак избио је 1809. године у околини Градишке, под вођством сарајевског пушкара Јове Јанчића, убрзо захватајући целу територију између река Босне и Уне. Турци су успели да ухвате Јанчића и обезглаве устанике, али их нису потпуно поразили све до првих мразева. Уследило је велико набијање на колац заробљених српских сељака.

У Херцеговини Дробњаци су се дигли на оружје још 1805. године, а убрзо су им се и Пивљани листом прикључили. Исте године устаници су у Кулићима нанели тежак пораз Сулејман-паши Скопљаку. Тек у трећем налету Сулејман-паша је похарао Дробњаке, па затим и Пиву, али српски отпор није прекидан. Турци су Дробњаке нападали и 1810. и 1812. године, али се задуго ни у једном делу Херцеговине нису осећали сигурним. Кад је већ изгледало да се српска раја примирила, 1820. године свом силином избија сукоб босанских и херцеговачких бегова са Портом и травничким везиром. Султан је упутио Џелалудин-пашу исте године да сузбије побуњене потурице и он је крвавим биткама заузео Сребреницу, Сарајево и Мостар. Погубио је више од три стотине локалних турских феудалаца. Упркос томе, босански бегови су се 1826. директно супротставили прогону јањичара из њиховог пашалука. Наредне године султан је за босанског везира поставио Абдурахман-пашу, који се под тешким борбама пробијао у Босну. Он је побио више од шест стотина босанских и херцеговачких бегова, након што је њихов отпор сурово скршио. И султанови представници и домаћи Турци наставили су са систематским прогонима православних Срба, пљачкама и сваковрсним насиљем. Многи угледни Срби, потенцијални народни предводници, мучки су убијени. У многим местима Срби су пружали оружани отпор, што је само повећавало бес унезверених Турака. Године 1830. против султанових реформских покушаја побунио се Мустафа-паша Шкодралија, арбанашки великаш. Мада је његова побуна убрзо сузбијена, подстрекавајуће је деловала на босанске феудалце, узнемирене новоуспостављеном обавезом служења у редовној војсци – низаму. Предводио их је градачачки капетан Хусеин Градашчевић, кога су следили скоро сви босански капетани и бегови, али не и херцеговачки. Хусеин-капетан је превасходно тежио очувању преживелих феудалних односа и беговских привилегија. У великој бици код Липљана на Косову, Хусеин-капетан, прозван Змајем од Босне, поразио је султанову војску коју је лично предводио велики везир. Порта је понудила помирење Хусеин-капетану и обећала му да ће бити постављен за новог босанског везира. Паралелно с тим, радила је на изазивању су-

ревњивости других босанских муслиманских предводника и унутрашњег раскола, па је 1832. за босанског везира именовала Карамахмуд-пашу, који је наредне године, уз помоћ херцеговачких Турака, потукао Хусеин-капетана у три битке, код Пријепоља, Горажда и на Палама. Херцеговина је тада издвојена у нови, Мостарски вилајет, а седиште Босанског из Травника Турци су преместили у Сарајево. Босанском беговату дефинитивно је сломљена кичма.

Уплашена устаничким успехом Срба у Београдском пашалуку и сталним немирима у Босанском, као и сталним приливом мухацира–избеглица из северних крајева, Порта је почела са превентивним терором против Срба Румелијског вилајета, најчешће убијајући истакнуте нишке Србе, чак и владику Мелентија 1821. године. И тамо је насилно провођено читлучење, владала општа несигурност и самовоља обласних турских господара. Свакако је најтежи био положај Срба у Приштинском и Пећком пашалуку, где је највише долазио до изражаја животињски арбанашки злочиначки инстинкт. Тамо је провођена и најбескрупулознија насилна исламизација између 1821. и 1836. године. У Тимочкој крајини избио је 1833. године велики српски устанак, који је захватио сва места од Сокобање и Књажевца до Кладова, Неготина и Зајечара. Године 1835. десила се Нишка сељачка буна, а 1836. Пиротска. У трагању за мирним решењем кнез Милош је посредовао на Порти. Србе Врањанског пашалука највише је мучио обавезни кулук у мајданима гвожђа и бакра, па су се многи исељавали. Срби Нишког санџака подигли су велики устанак 1841. године, који је обухватио простор до Пирота и Врања. Устанак је предводио сељачки првак из Горњег Матејевца Милоје Јовановић. Нишки паша ускоро је успео да савлада устанак, уз обилату помоћ арбанашког башибозлука, који се одмах разлетео по српским селима да убија нејач, пљачка и силује. Цео устанички крај је опустошен. Положај Срба у Турској постао је очајан. На све стране угњетавали су их разноразни одметници од централне власти, а Срби су по традицији одговарали хајдучијом.

Посрнула Турска империја покушавала је административном реорганизацијом и управном централизацијом да среди стање у држави, али застарели друштвени односи, нерешиве унутрашње националне и верске противречности, све дубље дужничко ропство према западним силама чије је кредите неопрезно узимала, тотална економска неуспешност друштва наставиће убрзано процес њеног политичког и социјалног трулења. Ни укидање спахија неће довести до стабилизације прилика, јер је спахијски систем замењен још неефикаснијим феудалним обликом, а све већи издаци државне благајне довешће до увођења нових намета, па су порези превршили сваку меру. Локални феудалци се све организованије супротстављају реформама, нарочито у Босни, па ће 1850. царски сераскер Омер-паша Латас крваво угушити њихову побуну. Сви грађани су само формално изједначени пред законом, али традиција бахатог понашања домаћих потурица није се могла тако лако елиминисати. Дошло је до нових сељачких немира у околини Ниша и у Посавини, а и до правог устанка у Херцеговини 1852. који је трајао десет година. Нови српски устанак избио је у Босни 1857., али је наредне године угушен. Све више се и велике силе мешају у унутрашњу турску политику и врше притисак на Порту да побољша положај хришћанског становништва, посебно да се испуне српски захтеви за укидањем читлука и трећина, као и онемогући давање у закуп наплате десетине јер је приликом реализације тих пореских закупа долазило до највећих злоупотреба и чи-

сте отимачине. Рамазанским законом из 1858., који је донела Порта, проведена је реформа земљишног власништва, а наредних година он је допуњаван посебним правним актима. Кључни проблеми овим нису решени, посебно питање кметских односа и обавеза. Стање је унеколико побољшано Саферском наредбом из 1859. и Лесковачким законом из 1860. године, али не довољно да би онемоћалу царевину на дуже време вратило у живот. У свим српским земљама под турском влашћу узаврело је ослободилачко расположење народа, убрзано обнављана национална свест, образовни ниво и борбени дух, а у томе је врло значајну улогу одиграла јавна и тајна делатност Српске владе.

Године 1875. у околини Невесиња Срби су се дигли на масовни устанак, који се одмах проширио на целу Херцеговину, а убрзо затим на целу Босну, Санџак и Васојевиће. На чело херцеговачких устаника ставио се војвода Мићо Љубибратић, бивши секретар некадашњег устаничког вође Луке Вукаловића, који се после 1862. иселио у Русију. Босанским устаницима су се одмах прикључили стари бунтовници Петар Петровић Пеција, Васо Пелагић и Голуб Бабић. Највећи војни успеси су постигнути у Херцеговини. Турци су мобилисали сво муслиманско становништво и додали му много Арнаута. Херцеговачке Србе је директно помагао црногорски књаз, па им се и ставио на чело као главни командант. Босна је третирана као београдска зона утицаја, али се тамо појавио и Петар Карађорђевић, па је постала и средиште међудинастичких сукоба. Најистакнутији херцеговачки предводник војвода Пеко Павловић нанео је 1876. године Турцима тежак пораз код Муратовице. Православним Србима у значајном броју су се прикључили и босанскохерцеговачки католици. Дон Иван Мусић из Попова поља проглашен је од стране црногорског књаза за српског војводу. У рату с Турском, који је те године избио, црногорска војска је имала већег успеха, али српска није, а Аустро-Угарска се интензивно умешала у босанско-херцеговачка збивања. Аустријска тајна служба за своје циљеве је врбовала и војводу Ивана Мусића. Аустрофилски режим Милана Обреновића изгубио је руску подршку, па се Русија оријентисала на помоћ Бугарској и 1877. ушла у рат против Турске. Наредне године Берлински конгрес је одлучио да Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину и у Новопазарском санџаку успостави војне гарнизоне.

Турци су 1879. године Новопазарски санџак припојили Косовском вилајету чије је седиште било у Приштини, а од 1888. у Скопљу. Проведене су само формалне организационе реформе у управном и судском апарату, па је он и даље био веома нестручан и корумпиран. Већи број муслимана из Босне населио се по овим крајевима и они су одисали мржњом према православним Србима, доприносећи продубљивању стања опште правне несигурности. Под сталним зулумима, тортуром и неподношљивим феудалним односима, 400.000 Срба из Старе Србије и Македоније од 1876. до 1912. године иселило се у Србију. На заштити преосталог српског становништва посебно су се ангажовали руски конзули у Призрену и Скадру. У антисрпским активностима посебно су се истицали аустроугарски конзули у Скопљу и Призрену. Године 1890. у Приштини је убијен српски конзул Лука Марковић. Руски конзул Шчербина убијен је 1902. у Косовској Митровици. То су најупечатљивија сведочанства крајње тешког стања тамошњег српског становништва услед константног арбанашког дивљања. Муслиманске и арбанашке банде пљачкале су и убијале свуда унаоколо, а централна турска власт је уводила нове порезе. Срби су одговарали пр-

во комитском, а потом четничком акцијом, док 1906. године долази до правих побуна у нововарошком, сјеничком и новопазарском крају. Турци су узвратили интензивнијим репресалијама и хапшењем. Интензификовано је и политичко деловање Арбанаса у оквиру Призренске лиге која је такође имала изразито антисрпски карактер. Младотурска револуција из 1908. године прокламовала је основна демократска начела, али је врло брзо показала да је далеко од сваке помисли да их стварно проведе. У Скопљу је 1908. године на конференцији српских представника из три вилајета основана Српска народна организација Срба Османлија. Наредне године у Скопљу, као главном српском центру под турском влашћу, формирана је Српска скупштина, која је усвојила сопствени политички програм и Устав српске народне организације у Турској. Исте године, у оквиру 272 посланика Цариградске скупштине, изабрана су и три Србина посланика.

Младотурци су убрзо покренули процес османизације свих поробљених народа, негирајући им националну и културну посебност. Године 1909. поведена је велика акција отимања оружја од Срба Пљеваљског санџака, уз крајње насилничко понашање турских војника и полицајаца. Србима су и даље одузимане шуме и пашњаци да би се насељавали мухаџири, пристигли после аустроугарске анексије Босне и Херцеговине. Турска власт је настојала да и на Србе прошири општу војну обавезу, али су они масовно избегавали мобилизацију. Половином 1912. године Срби Беранске нахије у великом броју су се дигли на устанак да се супротставе харању арбанашког башибозлука и локалног турског гарнизона. Да би се Срби примирили, Порта је пристала да им исплати велику одштету. Српски народ је исте године углавном бојкотовао изборе, мада су младотурци успевали да неке српске представнике наведу на споразум са локалним муслиманима по коме би сви заједно гласали за муслиманске посланике. Те политикантске комбинације ипак нису могле да прођу у народу који уопште није имао поверења у младотурке, па је изборе махом бојкотовао. Ефекти национално-политичких напора српске владе ипак су уродили плодом, посебно у области школства, а национална свест православних Срба Старе Србије и Македоније одолевала је најтежим искушењима. То су и последње фазе насилне исламизације коју су нарочито агилно Шиптари проводили, комбинујући је са арбанашењем. И дух капиталистичке привреде, који је све више овладавао европским делом Турске, показао се неупоредиво привлачнијим хришћанском него муслиманском становништву, а економски напредак стварао је услове за политичку еманципацију. Дух убрзаних друштвених промена узбуркао је вековима учмалу турску државну организацију, подстакао национално буђење и центрифугалне тенденције на које ни нова младотурска власт није имала адекватне одговоре, па је све учесталије прибегавала репресивним мерама. Тако је 1910. године забранила политичке партије с националним предзнаком. Тако је онемогућено и даље деловање Српске демократске лиге, како је у међувремену преименована Српска народна организација. Уместо дотадашњег изразито политичког и партијског ангажмана, организација се трансформисала у просветну и добротворну. Непромишљени потези власти само су доливали уље на ватру, па је незадовољство народа непрекидно расло и држава се није могла консолидовати. Ускоро су балкански ратови докрајчили политичку, економску и социјалну агонију дотрајале отоманске империје на балканском простору.

7. Српска Панонија

У време велике сеобе део Срба се зауставио у Панонији, у пределима Баната, Бачке, Срема и Славоније, услед ранијих варварских, а посебно хунских и аварских пустошења, потпуно испражњеним од становништва. Затечени су само веома разређени Гепиди, народ германског порекла, али у тако малом броју да ускоро, после свеобухватне асимилације, од њих ни трага није остало. О томе колико је Панонија ратним разарањима била испражњена најубедљивије сведочи чињеница да су веома ретки предсрпски топоними на целом њеном подручју. Овде треба рећи да Панонија просторно обухвата део некадашњег римског Илирика, а не целу Панонску низију. Римско царство се ту најоштрије сударило са разним варварским хордама, којима су се некада прикључивали Словени. Тада су Словени у „историју ушли као подложници, а у ратовима хунским и аварским племенима служили као помоћне чете, послуживши им и као супстрат у стварању државе, а касније и народа. На словенској етничкој подлози настали су бугарска и мађарска држава, доцније и народи. И највећу словенску државу – руску државу – организовали су странци, који су јој дали и своје име. И у формирању румунског народа Словени су дали веома важан, можда и основни део. Пре доласка Мађара, они су најбројније становништво Панонске низије и околних планина." (Душан Ј. Поповић: Срби у Војводини, „Матица српска", Нови Сад, 1990, том I, стр. 38.)

Како пише Душан Поповић, „противно чврстим готово гвозденим војним, политичким и друштвеним организацијама Мађара и Бугара, Словени су, у то доба, без неке чвршће политичке и друштвене организације, без дубљег смисла за веће целине, груписани по племенима и родовима, и у сталним међусобним сукобима. Поглавице су им биле без неке веће власти. Важније одлуке доносио је народни збор, скупштина. То је била примитивна демократија слична анархији. Сасвим је на месту примедба једног византијског писца да Словени живе као 'без вође'. У то доба, Словени и немају називе за неке више власти. Најстарији словенски називи који су означавали власт, били су: владика, челник, начелник, господин или господар; а страног порекла: кнез или кнјаз, жупан, бан, краљ, цар. Словени нису били неки нарочити ратници. Војска им је била пешачка. Од оружја су имали стрелу, копље и штит; оклоп нису имали. Лукове су правили од дрвета. Нерадо су се борили на отвореном пољу, више су волели герилски начин ратовања у кланцима и шумама. Били су вешти у грађењу малих, примитивних пловних објеката (сплавова, чамаца) . У прадомовини, у пространом подручју изнад Карпата, у бескрајним низинама богатим шумама и разним врстама пловних и стајаћих вода њих су, с времена на време, узнемиравали степски коњички народи приликом својих похода на запад или југ Европе. Земљорадници и одгајивачи стоке ситног зуба, Словени нису били кадри да пруже озбиљнији отпор степским коњаницима." (стр. 38.)

Пошто су Срби, за разлику од те велике словенске масе, на Балкан дошли организовано, на позив византијског цара, вероватно су имали нешто развијенију друштвену структуру, израженију колективну свест и упадљивије ратничке склоности. На подручју далматинског дела Илирика нису затекли Словене који би ту пре њих допрли, али је могуће да су у Панонији наишли на нешто словенског живља које су преузели као своје, посебно у области Славоније. „Ет-

ничке разлике између Срба настањених северно од Дунава и Саве и Срба настањених јужно од Дунава и Саве нису постојале или су биле минималне. Највећа разлика између једних и других Срба била је, првобитно, само политичка, а тек касније можда и верска; али ове разлике као да нису биле толико важне по њих само колико у очима носилаца државне власти. Све Словене са своје државне територије, без обзира да ли су били Јужни или Северни Словени, досељени Мађари су називали 'Тотовима', а Србе из Рашке 'Рацима'. 'Тоторац'-ом називали су Мађари Словачку, али и Славонију. Данашња Славонија звала се у нашем народу 'Словиње', а наш данашњи назив Славоније формиран је по мађарском латинитету 'тачно према законима мађарске фонетике'. Раније су становници Славоније називали себе 'Шокцима', илити 'Словинцима католичког закона'. За носиоце мађарске државне власти, и наши преци Срби са њене територије били су 'Тотови', а досељеници са српске политичке територије 'Раци'. Стога и срећемо у средњем веку у данашњим нашим крајевима на територији северно од Дунава доста насеља са ознаком 'Тот'". (стр. 39.)

Касније су и Срби досељени из Рашке своје затечене сународнике у Мађарској држави називали Тотовима, а многи од њих су и у свом презимену имали ту одредницу, на пример Тотовић. „Да је ова област била насељена српским становништвом од времена насељавања Срба у ове крајеве доказују чињенице далеко старије и поузданије од било каквих писаних споменика. То су чињенице које пружа топономастика ових крајева, која овим материјалом приказује њихову етничку историју. У оваквим случајевима нису интересантна имена великих објеката (Алпи, Пиринеји, Дунав и др.) насељених разним етничким групама, јер њихова имена не зависе од једне етничке групе. По нашој тези много су важнија имена мањих објеката, као области, мањих река, извора, потока, а нарочито насеља чија је судбина везана за поједине, па и мале друштвене групе. Таквим објектима, ако остану дуже времена пусти, ново становништво обично даје нове називе." (стр. 40.) Посебно је значајно што је српски национални елемент највише „заступљен у именима најситнијих објеката (насеља, поља, потока, бара, шума и др.). Многа имена ових, па и нека егзотична, истоветна су са именима у данашњим матичним крајевима у Старој Србији и Шумадији. Те чињенице, више него ишта, утврђују старину нашег народа, као и његов социјални и културни значај у овим крајевима. То се јасно види из материјала који је објавила, не наша, него мађарска национална наука." (стр. 40.)

Пошто су сви ти панонски крајеви припадали Византији, хришћанство су у њима ширили грчки мисионари и црквена служба се вршила по источном обреду. „Стога треба да смо начисто да су изрази 'грчки', 'шизматици', акатолици, тотови, Раци, Срби само синоними; да сви они значе само Срби, српски, јер других народа који би припадали источној цркви у овим крајевима није било." (стр. 43.) Историјски извори сведоче да су банатски Срби примили „хришћанство за време бугарске владавине. Иако је био вазал мађарског краља, бугарски поглавица Ахтум одржавао је везе са Византијом и примио хришћанство у Видину 'по грчком обреду' (по 971. години). Срби у Бачкој, изгледа, спадали су под Сремску епископију, чије је седиште било у Митровици. У Митровици се налазио манастир 'грчког обреда' основан пре шизме (1054.) 'за монахе грчке, словенске и мађарске народности'. Колико је источни обред био раширен по Мађарској види се из једног писма папе Силвестра, упућеног мађарском краљу Сте-

фану, ономе који је примио хришћанство и у свом народу постао 'апостолски краљ'. У писму му папа изражава чуђење што се у Мађарској налази девет 'грчких', а само један 'латински' манастир." (стр. 43.) Етничка граница између Срба и Хрвата у славонском делу Панонијe изражена је територијалном диференцијацијом штокавског и кајкавског дијалекта, која се временом померала према североистоку, како су се Срби касније масовно насељавали. Вековима су многи Срби излагани систематском унијаћењу и покатоличавању, а они који су прелазили на латински обред називали су се Буњевци и Шокци.

Срби су у најранијем периоду имали своје жупе и мале кнежевине, о чему сведоче поједини топоними, али државу нису стигли да формирају јер су их предухитрили Мађари, „народ монголске расе, туранског рода угрофинске гране, уралско-алтајске језичке групе", који су у Панонску низију дошли 895. године и на северу затекли Великоморавску државу, а у панонском делу Илирика српска племена под бугарском влашћу. Мада су у почетку многи Мађари примили хришћанску веру по источном обреду, врло брзо су се преоријентисали на латински, па је папа римокатоличком круном 1001. крунисао мађарског краља Стефана и доделио му титулу „апостолског краља", па ће наредних векова Мађарска бити чврста римокатоличка тврђава и носилац прозелитске акције у том делу Европе. Прво су Мађари освојили српску Бачку, Срем и Банат, а 1091. и Славонију. Године 1097. поразили су Хрвате, па је од 1102. и Хрватска чврсто инкорпорисана у мађарску државу, а Мађари су изашли на Јадранско море и загосподарили далматинским градовима до Цетине, надмећући се око њих доцније са Венецијом. Срби и други покорени словенски народи сведени су на статус кметова. „У својој борби против Мађара Срби у овим крајевима ослањали су се на Византију и на своје сународнике јужно од Дунава. Да би пресекао те везе, мађарски војвода Жолт проваљивао је у неколико махова у Византију, али без већег успеха: утицај Византије био је и даље снажан. Можда је баш њена близина утицала, као што је проф. Радонић са разлогом приметио, да су Банат и Ердељ, тада настањени 'готово искључиво словенским становништвом, дуго времена после тога – скоро два века – имали специјални положај према централној и западној Угарској и били управљани не преко жупанија, него по жупама и кнежевима'." (стр. 46.)

Мађари су масовно асимиловали разне словенске народе, па и Србе. Асимилацијом Словена изменили су и сопствене расне карактеристике, али су зато наметнули сопствени језик, национални дух и државотворност. Словаци и Хрвати су највише подлегали мађаризацији, док су Срби најупорније одолевали. „По мишљењу њихова научника Армина Вамберија, у крви данашњих Мађара нема ни капи мађарске крви, а по једном другом научнику, Касоњију, има је можда један проценат." (стр. 49.) Мађари су били веома нетрпељиви према Словенима, ускогруди, незајажљиви, немилосрдни, а њихов основни став као да најупечатљивије изражавају мађарске народне пословице у којима се Словенима „не признаје ни једна лепа особина; за њих не постоји ниједна лепа реч. Ништа им се не признаје, па су и добре словенске особине приказане као негативне. Све ове пословице приказују Словене као грубе, прождрљиве, незналице, абнормалне. Из тих пословица зрачи дубок презир и одвратност. Словен је најбеднији људски створ који носи име човека, заправо он и није човек... Словен постане човек, прави и цели човек, када постане Мађар." (стр. 49.)

Разни документи бележе да су Срби организовано учествовали у мађарским династичким борбама једанаестог века. Бачке Србе је тада предводио извесни Радован, док је жупан Бачке жупаније 1074. године био Србин Вид. Срем су од Бугара Мађари преотели тек 1071. године, после битке код Манзикерта. Византијски цар Јован II Комнен је, уз помоћ банатских Срба, потукао Мађаре код Панчева. У време малолетног краља Гезе II, који је владао од 1141. до 1161. године, Мађарском је управљао његов ујак Белош, иначе син српског великог жупана Уроша I, а брат његове кћерке Јелене, мајке угарског краља. Цели дванаести век је обележен византијско-угарским сукобима око Срема, у којима су и Срби учествовали. При крају дванаестог века угарски краљ Бела III је битно ограничио српску аутономију у Банату, посмењивао српске команданте утврђења и укинуо жупе и кнежине, заменивши их мађарским облицима организовања централне власти и њених локалних експозитура.

У тринаестом и четрнаестом веку многи Срби су у Угарској буквално присиљавани да прихвате католичанство. Православни свештеници су затварани и протеривани из државе, а краљ Лајош је из Далмације довео римокатоличке свештенике глагољаше да врше црквену службу на српском језику, а по латинском обреду. Нешто касније ангажовао је и босанске фрањевце. Највише успеха имали су у Славонији и Крашовској жупанији, док су Срби у Срему, Бачкој и Банату упорно одолевали. Године 1396. први пут су Турци провалили у Срем и поприличан број становника Митровице одвели у ропство. Политичка ситуација се из корена изменила. Мађарска из основа мења став према Србима, бар за одређено време. Почетком петнаестог века угарски краљ Жигмунд јача односе са деспотом Стефаном Лазаревићем и дарује му многе поседе, највише у Банату, уз звање великог жупана Бечкеречке жупаније. За жупана Арадске жупаније поставио је сина краља Вукашина, Дмитра. Деспот Стефан је 1411. године добио Земун, Купиник, Митровицу, Сланкамен и неке врло богате поседе у дубини Угарске, тако да је постао један од најмоћнијих феудалних великаша у мађарској држави. Највећи део управника његових имања били су Срби, а на ту земљу је населио и велики број српских сељака. „Деспоти су, истина, постали најважнији земаљски достојанственици, стегоноше мађарске круне, са извесним готово суверeним правима, али су били стварни вазали мађарских краљева и као такви имали и обавеза. Деспот је био у обавези да држи највећу бандеријалну војску, по величини исту као краљ. Деспот је имао да се, с времена на време, појави на двору у краљевој свити.” (стр. 73.)

Угарски краљ Жигмунд и деспот Стефан су 1426. године склопили уговор у Тати по коме је Србија постала вазална држава мађарске круне, а Београд је припао Угарској, као и Мачва и Голубац. Деспотовог наследника Ђурађа Бранковића Жигмунд је прогласио за херцега и деспота читаве Рашке и Албаније. Ђурађ је наследио све ујакове и стекао нове поседе у Угарској. Још више Срба је поставио и запослио на својим имањима. Ђурађ је имао великих проблема са угарским великашем Јаношем Хуњадијем и у тим сукобима је изгубио нека имања. За све то време прелати Римокатоличке цркве нису мировали, па су сваку прилику користили да напакосте православним Србима или унапреде своју прозелитску акцију. Након пада Српске деспотовине, значајну улогу међу панонским Србима играо је деспот Вук Гргуревић, познат у народној традицији као Змај Огњени Вук. Он је у Угарску дошао 1465. године са турским послан-

ством чији је задатак био да преговара о миру. Угарски краљ Матија одбио је мир са султаном, али је Вуку понудио да остане у краљевској служби, дарујући му Сланкамен и Купиново. Вук се истакао у многим ратовима, 1471. је постао деспот, а и његова имања су се непрекидно ширила и повећавала. После заузимања Зворника и Сребренице, већи број Срба преселио је у Срем. Нешто касније још више је прешло из Браничева и Крушевца у Банат. Видели смо већ шта се дешавало са српским деспотима до Мохачке битке.

До краја шеснаестог века Банат, Бачка, Барања и Срем су масовно насељени Србима из Рашке. Банат је у то време и називан Србијом. Али, Срби су се масовно насељавали и по Славонији. Још 1469. године Вук Гргуревић је добио многа имања од Сиска до ушћа реке Лоње у Саву која су обухватала више од сто села. И удовица деспота Јована Бранковића, Јелена, населила је много Срба на својим славонским поседима. И Владислав, потомак Стефана Вукчића, населио је велики број херцеговачких Срба. Крајем шеснаестог века цела Славонија је била потпуно српска по структури становништва. Предели око Пожеге и Пакраца називани су и од стране католика као Србија, Расција или Мала Србија. У великим масама по Славонији су организовани или спонтано насељавани Срби буквално из свих српских земаља. У исто време далматински и босански Срби насељавају Лику, Банију и Кордун из којих су сви Хрвати претходно побегли пред Турцима.

Као историјски куриозитет забележена је чињеница да је за српског деспота 1504. године именован католички племић Иваниш Бериславић, након што је оженио удовицу деспота Јована, Јелену. Он је такође живео у Купинову, окружен српским дворским особљем, потписивао се као српски деспот, али је штитио српске националне интересе и православну цркву. Умро је 1514. године, и од тада је деспотици Јелени била поверена одбрана границе на Сави. Њен малолетни син Стефан је 1520. именован за српског деспота, али је мајка наставила да води главну реч, док пред турском најездом није с породицом побегла у Славонију. По турском повлачењу, 1522. деспот Стефан се вратио у Срем и почео да обнавља порушене тврђаве, али се мало тога могло учинити од великог турског похода и мохачке угарске катастрофе. Након Мохачке битке, деспот Стефан је неколико година узалудно тражио краљевску помоћ да утврди своје градове и одупре се Турцима. Пошто помоћ није добио, у немогућности да сам издржава посаду, повукао је 1529. године своју војску из утврђених градова Бача и Фалеђхаза и тако Турцима отворио пут према Будиму. Краљ Фердинанд је деспота оптужио за велеиздају, ухапсио и с мајком утамничио. Док се краљ колебао да ли да га по препоруци Дворског савета ослободи, деспот Стефан је побегао и предао се Турцима, а султан му је тада поверио на управу његове раније поседе у Срему и Славонији. Тада је деспот Стефан успоставио пријатељске односе са турским вазалом Јованом Запољом, Турцима је у походима давао помоћне одреде и уживао њихову подршку у односу на Мађаре. Године 1530. деспот је нападао присталице краља Фердинанда, али је наредних година настојао да се с краљем помири, мада неуспешно. Године 1536. Стефан је био у сукобу са смедеревско-београдским санџак-бегом Хусрефом, у коме је и погинуо.

У борбама против Турака у првој половини шеснаестог века прославили су се истакнути српски команданти Радич Божић, кога је касније, 1527. године, Јован Запоља именовао за српског деспота, затим Павле Бакић и његов брат Пе-

тар, Радосав Челник, и други. У току једног антитурског похода краљ Фердинанд је 1537. године Павла Бакића прогласио за српског деспота, али је Павле недуго затим погинуо у сукобу с Турцима код Ђакова. Појава самозваног цара Јована Ненада после Мохачке битке једно је од најупечатљивијих сведочанстава у каквом се расулу нашла Угарска. Јован Ненад је 1527. године успео и Суботицу да заузме, а после тога је до ногу потукао мађарског великаша Валентина Терека. Мистик, пророк, проповедник и ратник, забележио је још неколико убедљивих победа, али је и у непосредним двобојима погубио много мађарских племића. Спречавао је Мађаре да се враћају на своје бачке поседе по повлачењу Турака, присвајајући за себе сву напуштену земљу. Срби су га масовно подржавали. Према разним проценама имао је на располагању између десет и петнаест хиљада војника. Присталице су га називале царем јер је и он сам на томе инсистирао. У прво време био је у пријатељским односима са Јованом Запољом, али га је ускоро напустио и приклонио се краљу Фердинанду. Тада је против Јована Ненада Запоља упутио велику војску, коју је самозвани цар поразио код Мориша, па се причало да је више Мађара ту погинуло него у Мохачкој бици. Било је то 1527. године. Убрзо затим Запоља је послао још већу војску која је победила Јована Ненада, а 8.000 његових војника је погинуло. После пораза који му је нанео, Запоља је поново покушавао да придобије Јована Ненада, али кад се уверио да самозвани цар остаје веран Фердинанду, организује да се из потаје убије у Сегедину. Тешко да је једна личност у току једне једине године могла постати толико значајна и успешна и толико догађаја оног времена проузроковати као што је то био случај са Јованом Ненадом. Од свих Ненадових непријатеља, највише се вести о његовој смрти јавно радовао хрватски великаш Крсто Франкопан. Већину Ненадових војника тада је извесни Радосав превео у Срем и тамо населио, а неки су остали у Поморишју. Сремом су тада владали Турци. У време турског похода према Будиму 1529. Радосав је са већим бројем Срба прешао на Фердинандову страну, па га је краљ после наградио великим поседима у Крушедолу.

Срби су наставили да учествују у угарским међудинастичким сукобима, да се међусобно деле по том основу, али су и претенденти разумевали њихову вредност, настојали да их придобију, давали им разне бенефиције у односу на угарске сељаке. Половином шеснаестог века Срби су неколико пута продирали у дубину угарске територије, надирали према Бечу, а Мехмед-паша Соколовић је 1553. године заузео Банат. Српске племићке породице, које су избегле из Србије, брзо су се гасиле, њихови потомци су често прелазили на католичанство и однарођавали се. Али, стварало се ново племство од истакнутих ратних команданата, посебно уважавано у условима трајне државне угрожености. Српски сељаци се често сукобљавају с мађарским племићима, а коњаници и шајкаши су и те како имали разлога да буду незадовољни слабим и неуредним платама. И сам Државни сабор им је доносио одлуке да Србе ослобађа дажбина, а онда им те дажбине наметао. Кад је држава у опасности владари су обећавали скоро све што би Срби затражили, али брзо би то заборављали кад опасност мине, и тако све испочетка. Та пометња се настављала и у седамнаестом веку, па је у време Тридесетогодишњег рата цар Фердинанд II 1630. године Србима у Вараждинској крајини издао својеврсни статут о повластицама. „Земаљски хрватски и славонски сабори нису пристајали да воде борбу против Срба. Сви сабори редом, од 1630, 1635, 1638, 1647, 1649, 1659. и 1681. године доносили су од-

луке против Срба, а последња три сабора изричито су захтевала да се 'српске повластице имају да пониште'." (стр. 176.) Поучени неугодним и негативним искуствима, Срби су све више инсистирали да се прецизно дефинишу услови под којима би напустили турску територију и насељавали се на угарску.

Настављао се хаос на подручју Баната, кад су Турци заузели његов највећи део. Доста Срба се преселило у Ердељ, али су тамо прилике биле још несређеније. Није било ни организације ни дисциплине. Појављивали су се и мађарски одметници, па је долазило до сурових покоља по српским селима, у којима су највише убијане српске жене и деца. Како је Угарска била у расулу, сваки локални племић водио је сопствену политику, па су се неки споразумевали, а неки упорно сукобљавали са Србима. Многе српске оружане групе убацивале су се у дубину турске територије и тамо изазивале пометњу. Поприличан број Срба отишао је у професионалне војнике–племиће који су повремено мењали послодавце, а нису занемарљиви и они који су се одавали хајдучији. Крали су и пљачкали Турке, али и хришћанске трговце, па понекад и римокатоличке бискупе који су им посебно били омрзнути због своје подлости и перфидности у провођењу прозелитских акција. Мађарски племићи су организовали своје хајдучке банде које су пљачкале Србе, настањене на територијама под турском влашћу, што указује на опште политичке и моралне принципе тог времена.

Падом Будима 1541. године и нешто каснијим освајањем целог Баната, створени су услови да Турци формирају Будимски пашалук који је обухватао централну Мађарску, Банат, Бачку, Барању, Срем и Славонију. Са целе те територије иселили су се скоро сви затечени Мађари и највећи део Шокаца. Остало је да живи само српско православно становништво. Турци су ту форсирано насељавали нове Србе из свих српских крајева, па су они прекрили сва сеоска подручја. У градовима је било највише Турака, претежно исламизованих Срба, али и других изворних националности. Срби су у Будимском пашалуку имали значајне повластице у односу на ситуацију у дубини турске територије. Велики број је укључен у помоћне трупе турске војске, посебно као припадници пешадијских јединица који су се звали мартолози. Обнова Пећке патријаршије 1557. године подстакла је јачање српског верског живота и северно од Саве и Дунава, а цели српски народ, иако под окупацијом, обједињен је у својеврсном систему црквене, теократске аутономије.

Банатски Срби су 1594. године почели са устаничким акцијама против Турака. Прво су заједно са Власима освојили, опљачкали и спалили Вршац као важно турско утврђење и привредни центар. Недуго затим пао је и Бечкерек, затим Бечеј и Тител. Заплењена је и турска флота на Дунаву са товарима оружја и муниције. Темишварски беглербег Софи Синан-паша кренуо је са великом војском да угуши побуну, али је у околини Бечкерека до ногу потучен. И нови покушај му је био потпуно неуспешан. Мађари су се држали дволично и оклевали да помогну Србима, док су Аустријанци мању помоћ пружили. Острогон и Темишвар су одолевали српским нападима, а онда су Турци кренули са 30.000 војника на српску војску од 4.300 људи. Срби нису имали шансе да одоле, па су у борби код Бечкерека скоро сви посечени. Темишварски паша је српског вршачког владику тада живог одерао, што је означило потпуно гушење устанка и пустошења српских насеља. Карактеристично је да су у гушењу овог српског устанка Турци употребили значајан број Татара који су се посебно истицали ди-

вљаштвом. Уследио је такозвани Дуги рат од 1594. до 1606. године између Турака и Мађара, у коме су Татари још више кориштени и многе су српске крајеве похарали, посебно околину Сомбора, Суботице и Баје. После Баната, тешко је страдала и Бачка. Све до пораза под Бечом 1683. године турска власт у Српској Панонији није више била значајније уздрмана. Кад је цар Леополд 1686. године заузео Будим, проврело је борбено расположење у целом српском народу. Опет су се први побунили банатски Срби отварајући пут аустријској војсци за дубљи продор у унутрашњост турске територије. Али, Срби су опет били изложени највећим страдањима.

Смрт генерала Пиколоминија и пораз аустријске војске условили су велико исељавање Срба северно од Саве и Дунава, јер због преданог учешћа у борбама нису смели да чекају Турке у својим домовима. Процењује се да се више од четрдесет хиљада људи иселило под патријархом Арсенијом III Чарнојевићем, посебно у Срем и Бачку, све до Пеште, док су се босански Срби масовније исељавали у Славонију. Мађари су са видном нетрпељивошћу дочекивали српске избеглице, а Римокатоличка црква није оклевала да одмах крене с притисцима у циљу унијаћења. Цар Леополд, под утицајем кардинала Колонића, није волео Србе, али су му они били неопходни као веома вредан борбени људски материјал да учврсти јужне државне границе. Да би их придобио, Србима је дао привилегије као ниједној другој националној заједници у својој пространој држави. Првом привилегијом од 1690. године Србима је гарантована слобода богослужења по православном обреду и употреба јулијанског календара, а што се тиче патријарха и свештенства добили су иста права која су имали и под турском окупацијом. Најважније је у томе да је за поглавара Српске православне цркве могао бити само од народног и црквеног сабора изабран православни Србин, а он је постављао епископе и свештенике, подизао цркве, отварао манастире и школе. Другу привилегију су Срби добили 1691. године у знак царске захвалности за њихов огроман допринос великој победи над турском војском код Сланкамена. По њој је патријарх стекао право да поставља официре српске народне војске, суди у грађанским споровима, потврђује статуте цехова, наслеђује све Србе православце који умру без наследника, што је представљало увођење извесног теократског аутономног облика владавине. Српски народ је уз то имао право да самостално бира сопствене локалне органе власти. Трећом привилегијом из 1695. године Срби су лишени обавезе да плаћају десетак Римокатоличкој цркви, што је још већу мржњу језуита изазвало.

Године 1691. цар је пристао да Срби изаберу и свог подвојводу, па је то звање први стекао Јован Монастерлија, иако је српски народ желео на том месту грофа Ђорђа Бранковића, иначе у немилости двора. У Сланкаменској бици Монастерлија је предводио десет хиљада српских војника и ту је погинуо велики везир Мустафа Ћуприлић. Монастерлија је био способан официр, али га нису много интересовали српски национални проблеми него се сав посветио служби бечком двору. Патријарх је ипак успео да га придобије дужим убеђивањем и објашњавањем, па се онда у потпуности посветио супротстављању унијаћењу, које је највише узимало маха у Славонији и Барањи. Убрзо је успео да обнови и стабилизује црквену организацију. Патријарх и подвојвода су почетком 1694. године сазвали народни збор на коме су изнели захтев да се Срби из околине Будима населе у Малој Влашкој, крају између Пожеге и Па-

краца, као и да српски народ, без обзира да ли је староседелачки или тек досељен, буде подређен директно цару, без посредовања властеле и жупанија. Закључни став, који је цар потврдио, одређивао је да је насељавање Срба привремено и да ће се они вратити у отаџбину чим буде ослобођена. Ускоро је обновљена и шајкашка речна флотила са српском посадом. И 1697. године у бици код Сенте истакли су се Срби, па су се после обостраних великих губитака Турци повукли. Цар је те године за заповедника војске поставио Евгенија Савојског, а уз то склопио антитурски савез са Русијом и Венецијом. Аустријска војска, у којој је било доста Срба, успела је ускоро да сузбије нови упад султана Мустафе и натера га у бекство. Савојски је те године освојио и Сарајево, па се много босанских Срба за њим повукло и населило у Срему и Бачкој. Сукоби су окончани Карловачким миром 1699. године којим је аустријско-турска граница повучена од ушћа Тисе у правцу Митровице, па до ушћа Босута и Савом све до Уне. Турци су задржали Банат.

Карловачким миром Аустрија је консолидовала свој међународнополитички положај, па је настојала да у складу са сопственим интересима среди стање у новоосвојеним деловима Српске Панониje. Своје истинске намере веома је јасно изразила једанаест година раније постављајући кардинала Леополда грофа Колонића, острогонског архиепископа и примаса Угарске, на чело Дворске комисије за уређење имовинских односа. Убрзо су заборављене царске привилегије, прокламоване Србима, па се кренуло са систематским унијаћењем. И социјални услови живота пресељеног српског народа били су крајње тешки. Цар Леополд је и званично почео да крши раније прокламоване српске повластице, па је тако већ 1700. године посебном уредбом запретио православним шизматицима да ће бити протерани из Печуја ако се у одређеном року не сједине с римокатолицима. Протеривање православаца је и заиста наредио 1703. године наглашавајући изричито да у Печују могу остати само Срби католици. Ускоро је притисак на Србе значајно попустио услед угарског устанка који је предводио Ференц II Ракоци, услед страха бечких дворских кругова да би се незадовољни Срби могли прикључити устанку. Поред тога, сазнало се да су разочарани Срби у неколико наврата обраћали и руском цару Петру Великом изражавајући жељу да се колективно иселе у Русију.

После Леополдове смрти, нови аустријски цар Јосиф I 1706. потврдио је српске привилегије, црквене и световне. Срби су били организовани у сопствену рацку милицију и сами су бирали своје официре. Католички прелати ипак нису одустајали од намере да их претворе у кметове, етнички разбију на великом територијалном пространству и претворе у ватиканске овце. Србима је највише у прилог ишло што су их царски генерали сматрали изврсним војницима и незамењивим граничарима на обалама Тисе и Саве. На њихову иницијативу је и формирана Славонска граница са седиштем у Осијеку, која се делила на горњу, средњу и доњу посавску и њихове штабове у Градишки, Броду и Рачи. Поред Славонске, организована је Подунавска граница на простору Срема и Бачке, са седиштем у Петроварадину. Подунавска граница је била подређена Славонској и њеном осјечком генералитету. Даље, северно уз Тису образоване су Потиска граница са седиштем у Сегедину и Поморишка са центром у Араду. У све четири панонске границе само су главни штапски официри били Немци, а сви остали Срби.

Рацка милиција је дуже време задржана и ван подручја војних граница. Посебан положај љубоморно су чували Срби из Мале Влашке, планинског подручја централне Славоније, који су 1706. дигли побуну против укидања крајинских повластица. И на другим панонским подручјима настављали су се жестоки сукоби са мађарским племићима при њиховим покушајима да Србима наметну кметовски јарам. Срби су показали да радије постају одметници него кметови, па је једна њихова одметничка група 1701. године убила и ђаковичког бискупа. Концентрација српског становништва северно од граничних области била је тако велика да су и Мађари крај између Блатног језера, северног Поморишја, Дунава и Драве називали Србијом, узалудно настојећи да у њему успоставе спахијски поредак. Непромишљено упадајући на српску територију Ракоци је уропастио сопствени устанак. Убрзо их је потукао граничарски оберкапетан Јован Поповић Текелија и осветио се за њихове покоље српских цивила. У сламању Ракоција учествовали су и Мојсије Рашковић и Јован Манастерлија, али је Ракоци дефинитивно поражен тек 1711. године, што сведочи о ширини и снази његовог устанка који је трајао осам година. Ратна разарања су довела до концентрације српског становништва према источним и јужним граничним подручјима.

Нови аустријско-турски рат 1716. године почео је победом Евгенија Савојског код Петроварадина и исте године, падом Темишвара, Панчева и Нове Паланке, довео до освајања целог Баната. Савојски принц је у својој војсци имао огроман број Срба који су предњачили ратним еланом. Српска милиција је сама заузела Шабац, Бијељину, Добој и Брчко. У турским рукама се одржала само шабачка тврђава. Срби су у току зимског периода успешно сузбијали све турске упаде у Срем. Већ у пролеће 1717. аустријска војска опседа Београд и после два месеца га заузима, што доводи до исељавања комплетног муслиманског становништва. Турци су без борбе напустили шабачку тврђаву, цело подунавље до Оршаве и Србију до Ниша. Пожаревачким миром из 1718. Аустрији су припале све освојене територије, Семберија, Шумадија до Западне Мораве, цели простор од Дрине до ушћа Тимока. За Банат је формирана земаљска администрација са центром у Темишвару, док је Краљевина Србија, како је званично у аустријским документима означен освојени део Србије, првобитно била под војном управом, да би нешто касније била формирана Београдска администрација на челу са фелдмаршалом принцом Александром Виртембершким од 1720. године. Управна власт је била идентична као у другим хабсбуршким земљама, али су Срби сачували традиционалну кнежинску и сеоску самоуправу. Поред гарнизона редовне војске, Аустријанци су устројили капетаније српске народне милиције по узору на организацију војних крајина.

Аустријска управа је својом самовољом и пљачкашким духом својих протагониста убрзо дозлогрдила бројчано прорећеним и осиромашеним Србима. Уз то је Беч упорно настојао да сузи и формалне српске привилегије, па је 1727. године Београдској администрацији и Земаљској администрацији у Банату Дворски ратни савет упутио Прву декларатоирију о јачању ингеренција органа државне власти и Римокатоличке цркве. Огромно народно незадовољство, јавно изражавано на сваком месту, није спречило објављивање Друге декларатоирије 1729. године којима су српска народна и црквена права још више сужена и редукована, па је народно-црквени сабор у Београду наредне године посебним мемо-

рандумом одбацио декларатоpију, показавши највеће огорчење нарочито због забране зидања цркава, насилне наплате десетине, војних контрибуција итд. Цар Карло VI није попуштао пред српским захтевима, па је и објашњавајућим рескриптом из 1732. потврдио сва ограничења која проистичу из обе декларатоpије. Нови српски сабор одржан је тим поводом исте године у Београду и још одлучније је захтевао да се поштују све привилегије из 1715. године. На све српске протесте цар је 1734. новим рескриптом готово занемарљиво попустио искључујући државну касу из поделе имовинске заоставштине преминулих српских епископа. Због великог узнемирења и претећег незадовољства београдских Срба, цар је значајније попустио тек 1735. године издајући својеврсно заштитно писмо. Нови народно-црквени сабор, одржан те године у Сремским Карловцима у мирнијој атмосфери, тражио је од цара проширење одредби заштитног писма. Поводом тога цар је одлучио да не издаје нову грамату обећавши да ће строго кажњавати све оне који Србима неправду наносе.

Нови аустро-турски рат изазвао је 1737. године устанак Срба под турском влашћу. Много Срба је било и у аустријској војсци херцега Франца Лотариншког која је кренула од Јагодине према Нишу. Убрзо је пао Крушевац пред навалом српске милиције, а уз помоћ српских устаника и Нови Пазар. Турци су без борбе напустили Пожегу, Карановац и Трстеник. Након пада Ниша, у чему су српски устаници имали пресудну улогу, Турци су као главног устаничког предводника ухватили патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенту, планирајући да га обесе. Патријарх је ипак успео да побегне. Међутим, врло брзо се испоставило да највиши аустријски команданти нису дорасли балканским ратним искушењима, па су Турци у противнападима почели да потискују аустријску војску, која се све брже повлачила према Дунаву, а за њом је у великом броју кренуло српско цивилно становништво, пред осветољубивим и крви жедним Турцима. Године 1739. Аустријанци су претрпели тежак пораз код Гроцке, а Београд је угрозила и куга, напустило га је сво становништво и Аустријанци су град предали у септембру исте године. Београдским миром, који је убрзо потписан, Аустрија је Турској препустила све територије јужно од Саве и Дунава, а уговор је по испуњењу свих обавеза свечано ратификован 1740. године.

Као срећна околност по Аустрију испоставила се одлука о неукидању војне границе северно од Саве и Дунава, кад је своју територију проширила далеко на југ. Иако су граничари имали у том периоду грдних проблема с властима и спахијским слојевима, морали да плаћају разне порезе, они су спремно дочекали поновну кључну одбрамбену улогу. Економски је ојачао и њихов официрски слој, стичући наследне титуле и положаје и изједначујући се са слојем свештеника и богатих трговаца. Спречавање мађарских племића да преузму Банат под своју контролу овој покрајини, коју су искључиво Срби насељавали, донело је најбржи економски развој у сфери пољопривреде, трговине, занатства и мануфактуре. У том погледу, ситуација у Срему и Славонији била је много тежа због безобзирности државних чиновника и бескрајне мржње коју су римокатолички прелати редовно исказивали према православцима. Стање је било толико неподношљиво да се све већи број Срба одавао одметништву. И Србима у Бачкој и Барањи дозлогрдиле су сталне контрибуције и аренде, похлепа мађарских спахија и незајажљивост римокатолика, а уз то су на њихово подручје систематски насељавали Немце и Мађаре. Српски сељаци централне Славо-

није 1722. године дизали су се и на устанак, који је предводио Стефан Марковић. Остарели српски граничарски капетан Пера Сегединац прикључио се 1735. године побуни мађарских племића и сељака у Поморишју, којима је такође прекипело због поступака централне власти коју су представљали охоли немачки официри. Њега су на зверски начин власти погубиле у Будиму. Исте године немири су поново захватили Посавину, али су сурово угушени. Наредне године узаврело је сремско Подунавље. У Бачкој је дошло до раздора српских официра и свештеника, који је додатно компликовао међусобни сукоб карловачког митрополита и бачког епископа. Па ипак то није омело Србе целе Панонији да се 1737. масовно дигну на оружје и ступе у рат с Турском.

Повлачење јужне границе на Саву и Дунав натерало је Аустрију да попусти бирократске стеге и прозелитске притиске на српске граничаре, а они су у великом броју ускоро, већ 1741. године, ангажовани у рату против Баварске, Пруске и Француске за хабсбуршко царско наслеђе. Српски војници су били слабо снабдевани и лоше вођени од немачких официра, па су ускоро масовно дезертирали, а већ 1742. године због крајње лошег стања долази до побуне у Посавској граници, коју су заједнички предводили истакнути официри и свештеници. Године 1743. почело је спровођење две године раније донешеног угарског затвора, који је потврдила царица Марија Терезија, о развојачењу Потиске, Поморишке и Подунавске границе. Паралелно с тим реорганизована је Посавска граница и територијално проширена до Земуна, а српским граничарима тиме је значајно побољшан положај државним актима из 1754. године. Из развојачених граница велики број српских породица иселио се у Русију. Бечки двор је српске граничаре ангажовао и у Седмогодишњем рату Аустрије и Пруске, који је избио 1756. и у њему је, упркос великим погибијама, поново доказана вредност српског оружја у кључним биткама. То је царицу мотивисало да поново прошири област војне границе и значајно поправи друштвени положај и правни статус српског становништва. Први српски генерал тада је постао Михаило Микашиновић. Српски граничари су се прославили и у двогодишњем рату за баварско наслеђе 1778. године.

Положај Срба ван подручја војне границе и даље је био веома тежак. Систематски су покмећивани и насилно католичени. Због тога се велики број пресељавао у гранична подручја, а Беч је био принуђен да неке њихове најгушће концентрације заштити од феудалне самовоље образовањем Коморског доминијума у Срему, Потиског крунског дистрикта у Бачкој и Великокикиндског дистрикта у Банату, на које се дужи временски период није протезао систем земљишњих спахилука. Посебно се то показало важним у Великој Кикинди када је Марија Терезија, 1779. године, цели Банат прикључила Угарској. По протеривању Турака Банат, Бачка, Барања и Срем су били насељени искључиво Србима, укључујући покатоличене Буњевце и Шокце, док је у Славонији уз претежну српску већину живело и нешто Хрвата које је четрдесетих година барон Фрањо Тренк, заједно с најгорим криминалцима, мобилисао у своје разбојничке банке, Тренкове пандуре, који су чинили невероватна зверства над православним Србима. Беч је у другој половини осамнаестог века почео смишљено на подручју Српске Панонији да насељава Немце, Мађаре, Румуне и друге националности дајући им велике привилегије и неретко протерујући Србе са њихове земље.

Панонски Срби су на све могуће начине помагали Први српски устанак, који је битно унапредио и њихову националну свест и солидарност. Како им се, паралелно с тим, погоршавао економски и социјални положај у условима убрзане акумулације капитала под аустријском влашћу, српски сељаци су постајали одлучнији у супротстављању туђинској власти и спахијској тиранији. Прво су се побунили 1807. године Сремци у Вогњу, дижући на оружје цело фрушкогорско подручје. Реч је о познатој Тицановој буни са средиштем у Врднику и одмах проклamованим циљем да се Срем припоји ослобођеном делу Србије и Карађорђу или, у најмању руку, да се укину феудалне обавезе и сремска жупанија припоји Војној граници. У сламању побуне властима је активно помагао митрополит Стратимировић сматрајући да су сељачке амбиције илузорне. Вођа побуне Теодор Аврамовић Тицан је ухваћен и 1809. погубљен черечењем. Неуспешан је био и покушај побуне Срба и Румуна Влашко-илирске регименте у Банату. Коловође су сурово кажњене, а одликовани црквени великодостојници који су их потказали. Против митрополита Стратимировића као осионог феудалца бунили су се српски сељаци на његовим поседима у Даљу и Борову, као и у Вођину и Вировитичкој жупанији. Српски сељаци у Славонији су и наредних година били непокорни, а до већих немира је долазило 1815. и 1826. године, на које је власт редовно одговарала широким репресалијама.

Иако су Срби још 1792. године на Пожунском сабору проглашени за равноправне угарске грађане, споро и мукотрпно су њихова грађанска класа и интелигенција реализовале начелну могућност учешћа у државној управи и судству. Њихов економски и финансијски напредак више нико није могао значајније угрозити, а упорно су и школство развијали, као и разне друге облике просветне и културне делатности. Поред унијаћења, Србима је све већу претњу представљао официјелно форсиран процес мађаризације. Мађарска револуција из 1848. године према српском народу је манифестовала отворени шовинизам иако су је Срби у почетку искрено подржали, очекујући да ће задовољити и њихове националне аспирације. Лајош Кошут је врло брзо изразио намеру да сузбије и саму српску националност. Српски Банат, Срем, Бачка, Барања и Славонија просто су политички узаврели, омладина је излазила на улице, а сељаци су обнављали стари борбени дух и немирење с феудализмом.

У Карловцима је те године одржана позната Мајска скупштина, која је првобитно сазвана као црквена, али је одмах прерасла у општенародну. Проглашена је Српска Војводина, митрополит Рајачић изабран за патријарха, а пуковник Стеван Шупљикац за српског војводу. Мађарска влада је све одлуке Мајске скупштине прогласила незаконитим, али је бечка дворска камарила подржала Србе. За председника српског Главног одбора изабран је Ђорђе Стратимировић, а потом је уследило формирање читаве мреже окружних и градских одбора, односно сеоских пододбора, као институција нове власти. Српски народни покрет су посебно ојачали огорчени граничари након царске одлуке да се Војна граница потчини мађарским властима. Почетком јуна Срби су се дигли на оружје да спрече улазак мађарске војске на територију под њиховом контролом и граничарске области. Већ у првом сукобу Срби су успели да одбију мађарску војску од Карловаца и натерају је да се повуче у Петроварадинску тврђаву. Српско-мађарски рат је довео до српске побуне и у регуларним војним јединицама чији су се војници прикључивали српском националном покрету, а доста добровољаца

је дошло и из Србије. У Митровици су Срби брзим војним дејствима натерали хрватског официра Растића на капитулацију и пригушили отворено непријатељство сремских католика.

Иако је крајем јуна проглашено десетодневно примирје између српских граничара и шајкаша, с једне, и мађарске војске, с друге стране, због избора за Мађарски сабор, на сам дан гласања мађарска војска је довела до крвопролића проводећи терор над новосадским Србима. То је распламсало српско-мађарски рат. У јулу су Срби доживели пораз код Вршца, који их није деморалисао, па су у неколико наврата поразили Мађаре на југу Бачке. Мађари су одговорили погромом српског цивилног становништва. Највећи мађарски пораз десио се код Сентомаша, који је потом назван Србобраном. И банатски Срби су однели значајну победу над Мађарима код Ечке. Мађари су након тога бројчано далеко надмоћнијим трупама навалили на свим линијама, али су Срби одолели нападу и непријатељу нанели још теже губитке. У противнападу су значајно стратешки ојачали своје положаје око Србобрана. Мало је фалило да и Бела Црква доспе у руке српске војске. Почетком септембра кренула је нова велика мађарска офанзива, наносећи тешке ударце Србима, али није имала довољно снаге да савлада српску војску и народ који се очајнички бранио. Перлез је тада, као значајно војно упориште, привремено пао у мађарске руке, али су га Срби у противнападу убрзо повратили. Српски положаји су стабилизовани, одбијени су сви мађарски удари у Бачкој, али ни српски јуриши у Банату нису били успешни. Олакшање је Србима стигло када је бечки двор кренуо у ратни обрачун са револуционарном Мађарском, па сходно томе престао Србе да третира као побуњенике.

Српски вођа Ђорђе Стратимировић је био на врхунцу популарности, али је против њега све упорније и перфидније деловао патријарх Рајачић, у дослуху са Бечом и сарађујући са хрватским баном Јелачићем. Рајачић је брутално покушао да смени двадесетпетогодишњег и политички неискусног главног команданта Стратимировића, али се томе сва српска војска супротставила. Српска влада је тада стала на Рајачићеву страну, па је Стратимировић био принуђен да се помири с патријархом. Пошто војвода Стеван Шупљикац, сада већ као царски генерал, није имао воље да се меша у српске политичке послове, Рајачићева улога постала је неприкосновена. Ратовање с Мађарима се настављало и сада је на челу српске војске био цару одани Шупљикац, док је Стратимировић гурнут на споредне послове. Новембарска мађарска офанзива на српске положаје у Банату дала је почетне резултате, али су је Срби убрзо сломили уз нову значајну помоћ србијанских добровољаца. У јеку сукоба, поново унапређени фелдмаршал-Лајтнант Шупљикац је умро, а Мађари су затражили преговоре са Србима. Својим децембарским патентом нови цар Франц Јозеф гарантовао је Србима све старе привилегије, али је избегао да територијално јасно одреди границе њиховог војводства. Избио је нови сукоб између Рајачића и Стратимировића, па је суревњиви патријарх за команданта српске војске, после смрти Шупљикца, поставио Немца Мајерхофера. У јануару 1849. самовољном патријарху оштро се супротставио Народни одбор, али безуспешно, јер је Рајачић имао пуну подршку царске власти. Кад је недуго затим царска војска кренула на Пешту значајно је ослабио мађарски притисак у Бачкој и Банату, па су Срби, после победе код Панчева, убрзано напредовали дуж целе линије фронта на север, најбрже банатском страном у две колоне које су

предводили војвода Стеван Книћанин и генерал Тодоровић. Убрзо су ослобођени Велики Бечкерек, Вршац, Врбас, Сомбор, Бечеј итд., све до Суботице и Сегедина.

Велики српски војни успеси ускоро су плодове пружили само Аустријанцима, који су постепено преузимали контролу над српским јединицама, убијајући им борбени морал укидањем српског језика и ћирилице, односно увођењем немачког као обавезног.Октроисани царски устав у марту 1849. Србима је гарантовао национални опстанак и верске слободе, али не и територијалну аутономију. Новом управном поделом из априла месеца Војводина је подведена под седми угарски округ, а Срби су остали и без војне и без управне власти, док је сам патријарх деградиран у ранг царског комесара за цивилне области. Србе је то страшно демотивисало и деморалисало у даљим борбама, па су Мађари кренули у обимну противофанзиву и пробили се све до Петроварадина. Мађари су побили на хиљаде српских цивила, српска војска је била у расулу, њихове области захваћене потпуном анархијом, а избеглице су надирале са свих страна. Почетком априла Ђорђе Стратимировић у Тителу преузима команду над војском и ускоро је нанео тежак пораз Мађарима. Из Србије су поново стигли добровољци, али и поред значајних успеха у Бачкој, Срби су поражени у Банату. Преокрет је дефинитивно наступио у јулу месецу кад је мађарска војска капитулирала пред руским и аустријским армијама. Револтирани сремски Срби, незадовољни аустријским обманама и полтронством српских предводника, масовно су изашли с радикалним политичким захтевима да се у Српском војводству укине Мајерхоферова војна управа и ограничи патријархова самовоља. У Српску Војводину послат је хрватски бан Јелачић да угуши српске националне тежње и докрајчи органе народне власти, док је Рајачић позван у Беч јер двор није био задовољан његовом ревношћу у деловању против сопственог народа. Цар је тражио много више снисходљивости и апсолутну послушност.

Године 1849., 18. новембра, проглашен је Патент о оснивању Војводства Србије и Тамишког Баната, потпуно независним од Угарске и директно подређеним аустријском бечком министарству. Војводство је обухватало највећи део Бачке, Баната и Срема, а цар је ту варијанту прихватио у знак захвалности Русији на драгоценој помоћи у сламању мађарске револуције. Војводство није обухватало Војну границу, што је намерно смишљено да би бројчани однос Срба према другим националностима био што неповољнији. Титулу великог војводе Војводства Србије цар је лично себи приписао, као и право да за подвојводу именује Србина, који би био начелник државне управе. Избегао је да Нови Сад, као већински српски, одреди за административни центар, одредивши Темишвар у коме су Срби представљали мањину становништва. Војном границом је и даље управљао истакнути србомрзац бан Јелачић, а онда је последњег дана те године формирана Банатско-српска земаљска војничка управа на чије је чело постављен аустријски гроф. На целој територији власт је била изразито бирократско-централистички устројена, што је и главна карактеристика тог периода Баховог апсолутизма. Феудализам је скршен у свом фундаменту, али се показало да ни бирократија није нимало наивна, поготово њена тежња да стално повећава пореске намете. Економски положај српског сељаштва и грађанске класе био је све тежи, а уназађивани су и њихова просвета и култура. Систематски

је провођена германизација и сузбијан панславизам. Да њихова несрећа буде већа, и војвођански Срби су се већ увелико политички делили на карађорђевићевце и обреновићевце.

Аустријски пораз 1849. године у рату против Француске и Пијемонта довео је до слома Баховог апсолутистичког режима, ослабио је централну власт и навео је на споразумевање са Мађарима на антисрпској основи. Тако је у најстрожој тајности у Шенбруну појачано Царевинско веће 26. августа 1860. године донело одлуку о укидању војводства Србије и њеном припајању Угарској. Одлука је обелодањена тек после четири месеца, кад је све припремљено за њено брзо провођење. Румски и илочки срез су припојени Хрватској бановини. Срби су били пренеражени и све оштрије су јавно исказивали своје незадовољство. Згранут је био и доказани аустрофил патријарх Рајачић, па је одбио да на челу делегације истакнутих Срба оде у Беч, док не добије став српског сабора. Године 1861. цар је дозволио да се у Карловцима одржи сабор расправно-политичког карактера, па је тиме посредно Србе признао као политички народ. Тако је Благовештански сабор сазван 2. априла, скоро двадесет дана расправљао да ли је Србима прикладнија опција споразумевања са аустријским или угарским политичарима, али су усвојени јединствени закључци међу којима је најважнији захтев за обнављањем Српског војводства. Цар је обећао да ће тај захтев испунити, али обећање није испунио. Нови аустријски пораз у рату са Пруском 1866. године донео је превагу присталицама дуалистичког преуређења монархије и дефинитивно потиснуо федералисте. То је додатно угрозило српске интересе, изазвало отпор свих њихових политичких групација, а бескомпромисном опозиционом борбом, посебно као српског националног предводника, афирмисало Светозара Милетића. У августу те године у Новом Саду је одржана оснивачка скупштина Уједињене омладине српске, која ће се убрзо у свим српским земљама афирмисати као кључни фактор јачања српске националне свести и политичке еманципације, учвршћујући демократске и републиканске идеје као окосницу своје националне борбе и заувек их уграђујући у темеље модерног српског национализма.

Аустро-Угарска нагодба из 1867. године и преуређење државе у складу с њом на најодлучнију опозицију су наишли у Милетићевој Српској народној слободоумној странци, што ће се убрзо показати поводом доношења у политичком и националном погледу рестриктивног Закона о народностима и Закона о црквено-школској аутономији. Та велика странка српских либерала формално је образована у јануару 1869. на конференцији у Бечкереку, где је усвојена њена програмска декларација, заснована на прецизирању превасходно националних тежњи и интереса. Разним правничким манипулацијама са изборним цензусом и изборним јединицама мађарске власти су успеле да у сабору буде свега неколико српских посланика, али то им није много помогло, јер их је предводио Светозар Милетић, који је храбро и упорно, са изванредним говорничким даром, правио неподношљиву политичку атмосферу владајућим пештанским круговима. Године 1870. Милетића су осудили на годину дана затвора, али је он неуморно настављао своју националну борбу. На Другој бечкеречкој партијској конференцији 1872. године, превагнули су извесни умеренији тонови због одређене подвојености унутар странке, услед компромисерског држања неких њених предводника. Међутим, интензивне парламентарне борбе су се настављале несмањеном жестином, повратно делујући на даље јачање српске националне свести.

Иако већ Аустро-Угарском нагодбом предвиђено, припајање Војне границе Угарској извршено је тек 1873. године и нови српски револт изазвало, Милетићеви српски либерали су сматрали да би то укидање могло имати и позитивне последице, јер је српски народ у целој Панонији добио шансу да се политички уједини, да се лиши туторства свештеничког и официрског сталежа, а већ су први избори показали да огромна већина бивших граничара гласа за Милетића. Српска народна слободоумна странка почела је да односи превагу и на црквено-народним саборима, потискујући конзервативне друштвене елементе и њихову традиционалну снисходљивост према централној власти. Међутим, под утицајем угарских доушника увелико су почињала унутрашња страначка превирања и спорови, који су проузроковали лошије изборне резултате 1875, а већ 1876. године Светозар Милетић је поново ухапшен, годину и по дана држан у истражном затвору и онда осуђен због велеиздаје на основу изјаве само једног, и то лажног, сведока. Почетком 1878. Милетић је осуђен на пет година затвора, али је помилован крајем 1879. Српска национална борба се настављала свом жестином и никакве је претње и хапшења за дуже време нису могле зауставити. Милетић се у затвору озбиљно разболео и није могао да настави своје политичко ангажовање ранијим жаром. Партију је све више захватао унутрашњи раскол на опортунистичке компромисере и борбене националисте. Предводничку улогу у партији је преузео од Светозара Милетића знатно умеренији Михаило Полит–Десанчић, али су већину у руководству странке убрзо задобили опортунисти. Они су 1884. године у Будимпешти одржали посебну конференцију на којој су прокламовали напуштање Бечкеречког програма и изразили лојалност мађарској држави, потврђујући то још изричитије на кикиндској скупштини бирача. Томе се најодлучније супротставио Јаша Томић, који се већ увелико унутар те партије афирмисао као српски радикал. Опортунисти су се издвојили у посебну Српску народну странку, а отворено им се супротставио и Полит–Десанчић, док их је народ прозвао нотабилитетима, а мађарска власт им изборним манипулацијама, кршењем закона и насиљем обезбедила улазак у парламентарне клупе и тако уживала у њиховој подршци као убеђених ћутолога и владиних гласача.

Изворни либерали делили су се у две фракције, Полит–Десанчићеве умерењаке и радикале Јаше Томића. Године 1887. они већ држе одвојене партијске скупове, па су радикали као пет пута бројнији своју партију назвали Целокупном српском народном слободоумном странком, задржавајући као своје гласило лист „Заставу", која је већ 1891. године у заглављу имала одредницу да је орган Српске радикалне странке. Овај унутарпартијски расцеп непосредно је произвео потпун изборни пораз, а сукоб либерала и радикала толико се продубљивао да се међу њима појавила непремостива мржња. Због тешких увреда и клевета које су на његов рачун изречене, Јаша Томић је изазивао на двобој једног од либералних предводника Мишу Димитријевића, а затим га и убио. Због тога је осуђен и шест година је провео у затвору, и то од 1890. до 1896. године. Страсти ће се касније смирити, па ће радикали и либерали почети да сарађују у антирежимским акцијама, а 1895. заједнички су бојкотовали изборе. Национално питање у Угарској је постајало све компликованије јер су се будиле и друге народности, а официјелни, режимски шовинизам је непрекидно доливао уље на ватру. Унутар целокупне српске опозиције радикали су дефинитивно преузели водећу улогу, па су стекли и убедљиву већину у Српском народно-црквеном са-

бору 1902. године. Мита Мушицки је био први радикалски посланик који је 1905. изабран у угарски парламент. Већ следеће године, на ванредним изборима радикали су добили три посланика, а либерали једног. Франц Јозеф је 1912. укинуо српску народно-црквену аутономију, што је све српске странке, радикале, либерале, демократе и самосталце ујединило у отпору режиму.

8. Српска Крајина

После Мохачке битке угарску државу је захватило расуло и подела на присталице Фердинанда I Хабсбуршког и турског вазала Јована Запоље. Враћајући се с похода на Беч 1532. године, турска војска је потпуно опустошила Славонију, а четири године пре тога Турци су заузели Крбаву и Лику, уништавајући затечено хрватско становништво, које није успело да благовремено избегне. Године 1536. заузета је Пожега и нешто касније формиран Пожешки санџак који је обухватао Брод и Градишку. Последњи српски деспот Павле Бакић погинуо је 1537. године код Горјана, борећи се за Западни Срем и Источну Славонију. Године 1552. под турску власт је пала Вировитица и основан санџак, чије је прво седиште било у Чазми, а затим у Пакрацу, па у Цернику. Турска граница је успостављена на рекама Купи и Чазми, а султан је на том подручју успоставио војну крајину или Серхат, па почео масовно насељавање Срба из разних српских земаља дарујући им статус привилегованих граничара. Србе је са своје стране границе насељавала и Аустрија, највише у време Дугог рата од 1593. до 1606. године. Насељавање Срба у околини Жумберка почео је Фердинанд I још 1526. године, ослобађајући их од пореза на земљу, царине и тридесетине на кућне потрепштине.

Прва сачувана званична повеља о привилегијама српских пребега из Турске датира из 1535. године. Срби су затекли потпуно празну и спаљену земљу. Хрвати су изгинули у турским похарама или се масовно иселили у дубину Аустрије. Преживели хрватски племићи настојали су да им наметну феудалне обавезе, а Крањци и Хрвати,који су севернији од њих живели, понашали су се крајње нетрпељиво, тако да се Срби уопште с њима нису мешали. Аустријски краљ је гарантовао досељеним Србима да ће добијена имања моћи „да уживају и њихови наследници према урбару који ће бити донесен, али само дотле док буду покорни и док буду служили против непријатеља о свом трошку без икаквог одлагања или одбијања. Повластице су им дате у трајању од двадесет година, за које време су ослобођени феудалних давања господару имања: данка, пореза, десетине и кулука. После истека двадесет година моћи ће они или њихови наследници да држе, користе и уживају поменута добра и земљу (као наследно лено) под условом да годишње плаћају једну угарску форинту домнице одређеној установи у Крању (наиме, Жумберак је у то време још припадао Крањској као једној од наследних аустријских земаља, да би доцније био прикључен Хрватској) или тамо где буде одређено, а биће обавезни да дају десетину, порез и кулук.” (Историја српског народа, књига трећа, том први, стр. 432.)

Краљевском повељом од 1538. године, издатим у Линцу, новим српским досељеницима гарантоване су бројне повластице у погледу располагања ратним пленом. Нову привилегију краљ је издао у Брну 1539. године, поименично дарујући поједине српске предводнике. Дошло је до правог турско-аустријског утр-

кивања ко ће масовније населити Србе са своје стране граничне линије. Турци су најгушћу концентрацију Срба постигли на простору Пакраца, Пожешког поља и Воћина, па је тај део Славоније убрзо прозван Мала Влашка или Мала Србија. С обзиром да су их Аустријанци често варали у погледу реализације обећања, разочарани Срби су се неретко враћали на турску територију. Први масовнији повратак забележен је већ 1542. године, што је аустријског краља натерало да хитно интервенише и одобровољи своје нове српске поданике. Ускочке повластице краљ је потврђивао и 1564. и 1565. године, а издао је и већи број личних даровница, чак и племићке титуле. Српски прохтеви су за дуже време били задовољени, што је Аустријанцима омогућило да ускочке одреде употребе у гушењу хрватске сељачке буне из 1573. године. Крајем шеснаестог века учестали су пљачкашки упади већих војних одреда с обе стране аустријско-турске границе, у којима су Турци имали више успеха, па су бечком двору Срби крајишници постали још потребнији.

Цар Рудолф II је 1577. за главног команданта Војне крајине поставио аустријског надвојводу Карла II Штајерског, а следеће године издао посебно упутство по питању директног управљања и формирања ратне администрације. Велика сума новца издвојена је за подизање нових утврђења. Између 1579. и 1583. године изграђена је велика тврђава Карловац као главно седиште Војне крајине од Сења до Купе, која је названа Карловачким генералатом. Од Карловца до Иванића формирана је Банска крајина и само за њену одбрану био је одговоран хрватски бан, док је од Иванића до Драве формиран самостални Вараждински генералат, као други део Војне крајине која у систему аустријске власти није имала никакве везе са хрватском бановином. Аустријски сабор, одржан 1578. године у Бруку на Мури установио је Дворски ратни савет, коме су паралелно били подређени и хрватски бан и оба генералата. Из практичних разлога, седиште хрватског бана је смештено у Вараждин, али је он под својом контролом имао само педесет коњаника и педесет пешака. Војна крајина је имала типичну војну управу и посебан статус свих становника лишених кметских односа. Карловачки део крајине сачињавале су сењска, огулинска, бихаћка, слуњска и храстовачка капетанија, док је славонски део имао крижевачку, копривничку и иваничку капетанију. И становништво подручја Банске крајине имало је исти статус као у Војној крајини, па се ту бан појављивао само у улози аустријског команданта. Формирање Војне крајине додатно је подстакло даља српска усељавања, као и постепено територијално потискивање Турака.

Уживајући статус слободних војника Срби су били директно подређени аустријском цару, односно његовим крајишким генералима. То их је увело у директну конфронтацију са хрватским и славонским феудалцима на чија су напуштена имања насељавани. Сукоб је уз то имао и националну и верску димензију и на њему су остаци хрватске властеле у којој је народ једноставно нестао, кметови ишчезли, почели да развијају антисрпску мржњу која ће се касније претворити у праву хистерију. Хрватско-славонски сталешки сабори непрекидно су инсистирали да се досељеним Србима наметну кметске обавезе, а хијерархија Римокатоличке цркве да се поунијате и покатоличе. Највећи земљишни поседи су и били у рукама католичких црквених прелата. Највише су се загребачки бискупи истицали у оспоравању српских привилегија и инсистирању на праву феудалаца да се врате на своје поседе, па макар они били и више од пола века са-

свим напуштени. Организовали су праву заверу да би 1628. године принудили генерала Траутмансдорфа да прихвати њихове захтеве, сматрајући га главном сметњом покмећивању Срба. Настојања да се укину српске привилегије представљало је главну окосницу укупног деловања Хрватско-славонског сталешког сабора током целог седамнаестог века, а систематски је оптерећивало аустријско-угарске односе, с обзиром да су Хрватска и Славонија третиране као угарске земље. Да би удовољио хрватским, славонским и угарским феудалцима, владар је формирао још 1615. године посебну Српску комисију са задатком да Србе сведе на кметове, али тај орган није имао никаквог успеха, осим што је 1623. проузроковао праву побуну Срба Вараждинског генералата, који су претили преласком на турску територију.

Октавилни суд, са седиштем у Пожуну, пресудио је 1628. године у прилог старих власничких права феудалаца у Крижевачкој жупанији. То је подупрла и Угарска кроз највише саборно тело, али је у пракси било непроводиво због резолутног српског отпора. Имајући у виду да су досељени Срби просто препородили пусте славонске пределе и да од задовољења њихових прохтева директно зависи сигурност јужних граничних линија, на предлог Аустријске дворске канцеларије цар је 5. октобра 1630. године уручио српским народним представницима, које је предводио игуман Максим Предојевић, српске привилегије и статуте о магистратима, правосуђу, поседу добара, војсци и преступима приватне и јавне природе. Српски народ у Славонској крајини добио је статус аутохтоног политичког тела коме је призната „кнежинска самоуправа, патријархално-демократска установа прилагођена посебним друштвено-политичким условима живота у Војној крајини. Цела Војна крајина између Драве и Саве подељена је на три дистрикта или капетаната: копривнички, крижевачки и иванићки, са одређеним бројем села. Скупштине или зборови представљају демократски израз самоуправљања, а њихово одржавање је дозвољено једино ради избора сеоских кнезова или судија са по два-три заклетника. На челу сваког дистрикта налази се дистриктски кнез или врховни судија, односно велики кнез или оберкнез кога бирају сви сеоски кнезови са по два до три заклетника једног дистрикта. Уз оберкнеза се врши и избор осморице приседника, такође у средишту крајишког капетаната или дистрикта. Избор сеоских кнезова и заклетника врши се сваке године на Ђурђевдан, а дистриктских или капетанских сутрадан. Заједно са дистриктским кнезом као председником и осам приседника, сеоски кнезови су сачињавали капетански или дистриктски суд. Сви поменути новоизабрани чланови општине или магистрата полагали су заклетву верности краљу Угарске и његовим законитим наследницима."(стр. 471.) Кнезови су уз то имали и самосталне судијске и полицијске надлежности, а водили су и јавне регистре. Генерал Војне крајине имао је апелациону надлежност поводом пресуда дистриктских судова. Статути Славонске крајине одмах су примењивани и у Карловачком генералату.

Иако се њима није решавало и питање верских и црквених права, српске привилегије и статути на подручју Војне крајине веома примамљиво су деловали на Србе који су живели ван те територије, па чак и хрватске сељаке, да је то доводило до нових немира и самовласног прокламовања проширења простора њиховог важења. Цар Леополд је 19. октобра 1660. године прокламовањем новог привилегационог акта потврдио крајишку самоуправу. Непра-

вилности у провођењу статута и функционерске злоупотребе довеле су 1665. године до побуна у Славонској крајини, коју је предводио велики судија Стефан Осмокруховић, али је она у крви угушена. То ће делимично политички ослабити Србе и подстаћи римокатоличку прозелитску акцију и насилно провођење уније. Године 1670. ухапшен је српски православни епископ марчански Гаврило Мијекић јер се није мирио са својим збацивањем две године раније, па је до смрти држан у тамници. Насилно је за унијатског епископа постављен Павле Зорчић, који је на трону био од 1671. до 1685. године, прекидајући било какву везу с пећким патријархом. Српски народ се с тим никада није могао помирити, а његова политичка снага и војни значај нагло су порасли новим масовним пресељењима из Босне након великог турског пораза под Бечом 1683. године. Када је ускоро аустријска војска освојила целу Славонију у њој је затекла готово искључиво српско становништво, коме су ускоро у значајном броју почели да се прикључују Срби из Босне и Срема.

Када је то подручје 1688. године запосела аустријска војска, Срби су већ у гушћим концентрацијама живели на подручју између реке Купе, Уне и Саве. После рата 1690. године њихово становништво је још више згуснуто новим насељеницима из Босне. Територијално су били подељени на кнежине са народним кнезовима на челу. Избор кнезова само су потврђивали команданти аустријских војних утврђења. Хрвата на том подручју уопште није било. Загребачки бискуп је био главни феудални господар и граница његовог феуда није јасно одређена у односу на Војну крајину. Хрватски ситни племићи и сељаци, који су живели северно од Купе, настојали су да се дочепају неких имања с друге обале и то их је доводило у сталне сукобе са Србима. Око целе територије непрекидно су се гложили хрватски бан, феудални сталеж и загребачки бискуп с једне стране, и крајишки петрињски војни заповедник, с друге. Срби су редовно били на страни војног заповедника јер их је он чувао од наметања феудалних окова, а прижељкивали су да се директнио прикључе Вараждинском генералату. Зато су се Срби 1695. године побунили када је одлучено да се Костајница уступи банској власти. Тада су петрињски заповедник и вараждински генерал, обојица Немци, подржали Србе. Да би примирио Србе и спречио њихов даљи бунт, хрватски бан гроф Адам Бачањи 1696. године гарантовао им је верске слободе, али су се спорадични сукоби и даље настављали због сталних тежњи хрватских феудалаца да Србе доведу у кметски положај. Нови немири су избили 1700. године и Срби су ушли у оружане сукове са Хрватима и отворено запретили Бечу да ће прећи на турску страну границе. На то је цар Леополд 1703. године донео одлуку да сво подручје између Купе и Уне буде директно потчињено Бечкој дворској комори у економско-финансијским питањима, а хрватском бану само у управном и духовном. Војне посаде и утврђења остали су у директној надлежности Дворског ратног савета.

Срби су тако подвргнути банској власти, али нису покмећени, а и од даљег отпора одвратило их је присуство већих одреда аустријске војске. Међутим, кад су као граничари 1704. упућени у гушење буне Ференца Ракоција, загребачки бискуп је њихово одсуство искористио да попише њихове куће и преведе их у кметски статус. Срби су се супротстављали, па је распомамљени католички прелат почео да примењује огољено насиље, одузимајући српску земљу и многобројне породице протерујући у Турску. Српски протести су били толико јаки да

је бан Палфи 1708. године био принуђен да декретом забрани свако покмећивање и гарантује стара права Србима Банске крајине. Тиме је бан на себе навукао гнев и непријатељство бискупа и хрватских племића, али је имао подршку аустријског двора коме је српски војник опет био од животне важности, па се није могао тако лако одрећи његове храбрости и ратног умећа.

Карловачки генералат, Лика и Крбава, као и Вараждински генералат, имали су сличних проблема, мада не тако драстично изражених. И тамо се после Бечког рата населила нова српска маса. Срби су и војну службу и поданичке обавезе извршавали непосредно Дворској комори, али давање у закуп наплате пореских дажбина доводило је до сталних злоупотреба, потенцираних и редовном самовољом похлепних чиновника. Лика је била у сталним немирима, посебно 1693. и 1696. године, док су 1702. и 1708. године праву буну подизали и лички католици, пошто им преверавање није много поправило социјални положај. Православци и католици су ту били прилично солидарни, па је Беч био присиљен да Лику и Крбаву 1712. припоји Карловачком генералату и тако њеним становницима обе вероисповести призна статус крајишника. С друге стране, у Вараждинском генералату Срби су успешно одолевали у чувању својих права пред насртајима хрватских племића и Римокатоличке цркве, али им је велики политички хендикеп представљала чињеница да је државна граница померена далеко од њихове области. И тамо је цветала чиновничка самовоља и безакоње. Попуштајући хрватским сталежима цар је 1703. године укинуо Вараждински генералат, али је због српског револта био приморан да одложи извршење те одлуке. Уосталом, вараждински крајишници цару су постали драгоцени у сузбијању Ракоцијеве буне, па им је обећао потврду свих старих привилегија.

У новом аустријско-турском рату 1716. године Срби Банске крајине, Карловачког и Вараждинског генералата борили су се против босанских Турака, чувајући границу на Сави и успешно сузбијајући турске упаде. У контранападима упадали су на турску територију наносећи непријатељу тешке губитке и олакшавајући главнини царске војске офанзивне акције на главном фронту. Рат је донео нова велика преселења босанских Срба у Лику, Банију и Кордун, а и Банска крајина Пожаревачким миром проширена је до Козаре, па су Срби и на то испражњено подручје масовно насељавани. Србе је ту највише угрожавала чињеница да су им бан и Сабор најчешће за официре постављали хрватске племиће који уопште нису скривали нетрпељивост према православцима, а својим надменим, охолим и нељудским односом просто изазивали српске немире и побуне. Срби су војну службу обављали бесплатно, док су хрватске харамије редовну плату примали. Регуламент из 1728. изазвао је опште незадовољство претераним прописаним обавезама и праве побуне у Костајници и Зринској крајини. Побуњеницима су се прикључили и православни и католички кметови загребачког бискупа који је, по традицији, најсуровије поступао према сељацима.

Хрватски подбан, гроф и генерал Иван Драшковић, сурово је угушио побуну 1731. године, спаљујући села, пљачкајући и убијајући цивиле. Наредне године крваво је сузбијена побуна у Лици која је тињала целу претходну деценију, а немири су се настављали у Вараждинском генералату, највише због насилног унијаћења и увођења контрибуције. Таква ситуација се задржала до новог аустријско-турског рата 1737. године, кад су се поново доказали српски грани-

чари као верни војници у сукобима са босанским Турцима. У сваком рату њихов се положај поправљао, док су им у миру лако и брзо заборављали војничке заслуге. Српски крајишници су царици Марији Терезији били неопходни и у аустријско-пруском рату 1740. до 1748. године, па су многи изгинули по централноевропским бојиштима. Уместо захвалности, одмах по окончању рата почело је преуређење Банске крајине и оба генералата, што ће изазвати нове српске немире. Новом регулацијом из 1749. године Банска крајина је подељена на Костајничку и Глинску регименту, што је довело до рашчињења и деградације српских народних официра и крајњег понижавања војника и свештеника. Приличан број крајишника тада се иселио у Турску, јер им је католички јарам био много тежи од султановог. У Банској крајини до нове буне долази већ 1751. године, која је брзом интервенцијом сузбијена. Међутим, у Вараждинском генералату 1755. долази до опште побуне крајишника које је Беч натерала на преговоре. На превару Аустријанци су ухватили вођу побуне Петра Љубојевића, крајишког капетана, па тако Србе обезглавили, па им неке предводнике погубили, а Љубојевића на доживотну робију осудили. Укинута је Српска народна самоуправа, заједно са оборкнежевским, кнежевским и подкнежевским звањима, а сва овлашћења су пренешена на аустријске официре и подофицире, тако да је Вараждински генералат потпуно милитаризован. Тада је много отежан положај Срба на имањима хрватских феудалаца, њиховим својеврсним приватним крајинама где су имали статус бандијералаца. Они су у потпуности обесправљени и покмећени, а на све стране је опет дивљао прозелитизам и вршено насилно унијаћење, доказујући да Беч никад није озбиљно мислио кад је верске слободе гарантовао.

Срби су политички обесправљени у Банској крајини, Вараждинском и Карловачком генералату, подвргнути строгој војничкој дисциплини и државним дажбинама, подвргавани сталном покатоличавању, али нису укључивани у феудални систем Хрватске бановине у оквиру Угарске, па је то подстакло економски напредак српске грађанске класе, која је убрзано стасавала у другој половини осамнаестог и почетком деветнаестог века. Посебно су предњачили српски трговци својим предузетничким духом и привредним способностима изазивајући нову завист учмалих хрватских паразитских сталежа, али им је погодовао нови капиталистички дух који је захватио цело Аустријско царство. Срби су показали огромну економску виталност и националну свест, не жалећи да издвајају новац за своје црквене, културне и просветне потребе. Срби нису показивали нетрпељивост према Хрватима и потпомагали су сваку њихову противугарску политичку акцију. Љубоморно су чували свој национални идентитет, али и стајали на страну свега што је слабило угарске претензије, било да је реч о бечком двору или хрватским бановима. Србе никада није напуштала свест о интересима целине српске нације, а била су им веома блиска панславистичка осећања. Они су увек искрено жалили и због отпадништва својих покатоличених сународника непрекидно се надајући да би им се могао повратити отуђени српски национални идентитет. Како је новоослобођена Славонија прикључена Хрватској бановини, а након тога и представници војних крајина заступљени у Хрватско-славонском сабору, у том телу је све значајније деловање Срба. Тако је на заседању у јуну и јулу 1848. године од укупно присутних 104 православних Срба у Сабору било 52, и то из Хрватске, Славоније, Срема и војних крајина. Цели Сабор је заправо био полусрп-

ски и полухрватски, чак ако се занемари да је и међу католицима било доста Срба. Православни српски представници из реда граничара, трговаца и интелектуалаца имали су велику подршку својих римокатоличких сународника, па је под саборским кровом било много више православаца него што је износио њихов проценат у бановинским границама.

Период Баховог апсолутизма не само да није угрозио српска национална права, него је и подстакао културни и просветни развој, употребу ћирилице итд., јер је Бечу требала српска подршка у сучељавању са Пештом. Српски и хрватски политички односи битно су поремећени укидањем Српског војводства и питањем укључења Срема у Бановину. Сукоби су били све дубљи и нетрпељивости више није било краја због доминантног хрватског националног ексклузивизма и римокатоличких предрасуда који су заувек овладали хрватском политиком уливајући јој огољени шовинизам као доминантну црту. Срби су почели и међусобно да се политички деле на унионисте, као присталице споразумевања са Пештом, и централисте, као присталице нагодби са Бечом. Сви хрватски политички предводници упорно су Србима негирали статус равноправног народа, тврдећи да су Срби саставни део хрватског политичког народа, мада је Сабор из практичних интереса у два наврата, 1861. и 1867. године, Србима признавао пуну равноправност. Обманути Штросмајеровим обећањима, Срби су се 1867. прикључили његовој Народној странци и активирали у вођењу антимађарске и антинагодбењачке политике. Уз српску помоћ Народна странка је 1867. године победила на саборским изборима и постигла 1873. ревизију нагодбе, па тада опет одлучила да не признаје Србе као равноправан народ, погазивши сва ранија обећања и гаранције. Срби су тада обновили опозициону борбу против хрватске подмуклости и перфидности, али као да из те преваре нису успевали да извуку неко драгоценије искуство и дугорочнију поуку.

Народна странка убрзо је преименована у Хрватску народну странку и буквално са свим другим хрватским политичким и римокатоличким црквеним факторима упорно радила на сузбијању српског националног имена, језика, ћириличног писма, историје и културе. Посебно жестоки српско-хрватски политички сукоби избили су по питању судбине Босне и Херцеговине. Срби се нису супротстављали укидању Војне крајине 1881. године, јер су се надали да ће тако постићи ефектније политичко јединство са својим сународницима из провинцијалне Хрватске и Славоније, тим пре што су се и граничари католици листом осећали Србима и тако јавно изражавали. Међутим, њихова убрзана денационализација под сталним притисцима и испирањем мозга једноставно се није могла избећи, а теорија о једном једином хрватском политичком народу на простору Бановине Хрватске и Славоније агресивно је протежирана од стране свих институција и јавних гласила. Почео је дуги и систематски прогон Срба који ће кулминирати јасеновачким геноцидом. У антисрпској политици посебно се афирмисао бан Иван Мажуранић, што је дефинитивно раздвојило и супротставило српски и хрватски национални покрет, а делимични уступци Мажуранићевог наследника бана Пејачевића из 1880. године само су незнатно ублажили страсну политичку конфронтацију. Истина, занемарљив број Срба, богатих трговаца, адвоката и свештеника, показао је спремност на компромисерску и удворичку политику, али се они никад нису могли афирмисати као истински народни предводници. Тај ситношићарџијски менталитет био је презрен и јавно жигосан у слободарски расположеној српској штампи и публицистици.

С обзиром да се показало да више нису могуће заједничке српске и хрватске политичке партије, Срби су 1881. године у Руми основали Самосталну српску странку, а наредне године као њено партијско гласило покренули „Српски глас". „Српски глас" се није дуго одржао, али га је од 1883. године одменио „Србобран", на истој политичкој платформи штампан у Загребу. По укидању Војне границе, на првим саборским изборима 1883. славонски католици су покушали да за своје посланике кандидују православне Србе, што је изазвало невероватан бес Римокатоличке цркве и мржњу хрватских званичника, па су те кандидатуре насилно елиминисане. Ти избори су Самосталној српској странци донели свега два саборска заступника, док су компромисери, и овде названи нотабилитети, разним манипулацијама и малверзацијама имали 26. Исте године Срби су масовно учествовали у великим антимађарским демонстрацијама видећи у њима шансу за постизање сопствених националних циљева, а неки од предводника обновили су илузорну наду да је могуће политичко измирење и сарадња са Хрватима. Крајем те године сви српски посланици ујединили су се у Српски клуб у Сабору, а за председника су изабрали Јована Суботића.

Нови бан Куен Хедервари имао је толерантан и конструктиван став према Србима, начелно прихватајући њихове захтеве за равноправношћу и подупирући тежње за очувањем националног идентитета. То је изазвало још веће изливе хрватске мржње, посебно од стране праваша и обзораша. Срби су реаговали помирљиво, прихватајући чак и двоструко клубашко чланство и у Хрватској народној странци показујући да не желе вечиту међунационалну конфронтацију. Општи саборски избори из 1884. године донели су Србима 30 посланика, док је Хрватска народна странка имала 40, колико и праваши и обзораши заједно. Велика српска парламентарна снага и сарадња са Хрватском народном странком довели су 1887. године до изгласавања Српског закона којим је гарантована црквена аутономија, прописана сразмерна државна финансијска помоћ за верске потребе и регулисана официјелна употреба ћирилице. Бан је три године одуговлачио потврду закона како би у међувремену успешније уцењивао српске посланике. С друге стране, Самостална српска странка је била незадовољна крајњим формализмом законских одредби које су многа питања оставиле нерегулисаним. Самосталци из Хрватске и Славоније све више су се зближавали са војвођанским радикалима, па су од 1887. до 1896. године деловали као јединствена партија са два назива и два посебна дела. Мада то партнерство није могло да прође без унутрашњих расправа и новинских полемика.

Самосталци су 1896. раскинули партнерство с радикалима и почели убрзано приближавање војвођанским либералима. Велика конференција Српске самосталне странке у Загребу је 1902. усвојила нови партијски програм, у чијој изради је знатније учествовао Светозар Прибићевић, упорни заговорник споразумевања са Хрватима, кога од такве политичке снисходљивости нису могле одвратити ни упорне хрватске преваре, ни велике антисрпске демонстрације у Загребу 1895. због истицања српске заставе на православној цркви поводом цареве посете, ни франковачки улични немири и погром загребачких Срба 1898. године поводом Змајевог књижевног јубилеја, ни антисрпско дивљање франковачке руље 1900. године. Највећи антисрпски нереди, разбојништва и пљачке десили су се у Загребу управо те 1902. године, јасно доказујући да Србима нормалног живота нигде не може бити где постоји хрватска већина. Поред Богдана Медаковића, као председника, Прибићевић је постао секретар Српске само-

сталне странке и уредник партијског гласила које је преименовао у „Нови Србобран". Пропагирао је нови курс у српској политици и пројугословенску оријентацију. На новој партијској конференцији 1905. године понуђена је коалиција хрватским странкама које су спремне на политички споразум са Србима.

Претходно је постигнут споразум са радикалима о заједничком наступу, док су нобилитети као режимски штићеници потпуно пропали одласком бана Куена Хедерварија. У погледу сарадње са хрватским странкама, самосталци и радикали су се сагласили да та сарадња није могућа једино са франковцима. Ускоро је формирана Хрватско-српска коалиција у којој су, поред Српске самосталне и Српске радикалне странке, ушле Хрватска напредна странка, Хрватска странка права, Удружена хрватска опозиција за Славонију и Социјално-демократска странка. Коалиција је на изборима 1906. године освојила 37 мандата, колико и режимски мађарони, док су франковци и старчевићевци добили 21 посланичко место. За председника Хрватског сабора тада је изабран Србин Богдан Медаковић. Мађаронска хрватска народна странка се распала и један део њених посланика прикључио се коалицији. Међутим, врло брзо се показало да су Срби овом коалицијом само ојачали Хрвате у сучељавању с Мађарима, и да су заправо запоставили сопствене националне интересе. То је први схватио Јаша Томић, па ће убрзо доћи до нових размирица између српских радикала и Прибићевићевих самосталаца. Због тога је Српска народна радикална странка 1907. године и званично напустила Коалицију. Српска подршка хрватским захтевима створила је тешку главобољу угарским властима, а њихов бес опет се сломио искључиво на српским леђима, хапшењем 53 истакнута српска политичара и познатим Велеиздајничким процесом на коме им је суђено за измишљене кривице, на основу фалсификованих доказа. Још већи скандал ће избити на бечком Фридјунговом процесу на коме су разобличене методе антисрпског деловања аустријске тајне полиције.

а) Српска Далмација

Карловачким мировним уговором 1699. године територијални опсег млетачке власти у Далмацији значајно је проширен, а његовом редукцијом из 1701. године скоро цело далматинско подручје преузела је Венеција. Била је то област измешаног српског, хрватског и романског становништва, али већ тада досељени Срби су у многим крајевима представљали убедљиву етничку већину. У целини гледано, то нису неке велике бројке, јер је цела Млетачка Република своју пропаст у време Наполеона дочекала са свега 250.000 становника. Године 1726. цела Далмација са острвима имала је само 37.750 становника, па су доласци српске усељеничке масе убрзано мењали њен етнички карактер, упркос систематском католичењу. Према Герасиму Зелићу, 1785. године млетачка Далмација је имала 50.000 људи, а генерални провидур Амиз Марин у свом извештају из 1795. године сведочи да у Далмацији под млетачком управом живи око 40.000 православних Срба. Поред Срба, у време Кандијског рата, негде око 1660. године, у Далмацију се са српском масом доселио и известан број Бугара, али они су се убрзо потпуно посрбили, јер се од Срба нису много етнички разликовали, а вера им је била идентична. Бугари су се прикључивали и ранијим српским сеобама, након пада Србије и Бугарске под турско ропство. Све то је довело до

стања с краја осамнаестог века, када је у Далмацији живело скоро четири петине православних Срба, а остатак су представљали Срби католици који су асимиловали малобројне затечене Хрвате и Романе. Гро Хрвата се много раније иселио далеко према северу, а и у Италију, тако да је тај народ практично ишчезао у Далмацији, па га је Римокатоличка црква касније вештачки обнављала присиљавајући покатоличене Србе да се тако изјашњавају. Поред турске најезде, Далмацију су често угрожавали глад и куга, па се велики број Срба даље пресељавао у Славонију и Срем.

Пољопривредно земљиште у Далмацији млетачке власти су досељеним Србима додељивале у трајан наследни посед, обавезујући их на војну службу, али та имовина није могла бити предата или поклоњена. Тако је формирана својеврсна млетачка војна крајина и десетина прихода прописана као основна пореска дажбина. При наплати тог пореза често су власти вршиле произвољну процену реалних прихода, што је доводило до народног незадовољства, па и 1704. године до Курицине буне у Буковици, Котарима и Биоградском приморју. Епилог је утамничење вође буне пароха Петра Јагодића Курице, које је трајало више од четрдесет година. Народ је био излаган и обавезном кулуку, приликом изградње важних војних утврђења и саобраћајница. Међутим, поред насиља које су манифестовали у фискалној политици, млетачке власти су Србима омогућиле значајну локалну самоуправу, у чијем средишту су народни сабори с нормативним и правосудним надлежностима, али и полицијским овлашћењима у кривично-правним случајевима. Сабор су чиниле сеоске харамбаше, кнезови, капетани и судије. Испрва је та аутономија била потпуна, а касније се одвијала под будним надзором представника власти. Срби су масовно служили у народној милицији, али су врло бројни и у редовној војсци, чак на официрским положајима.

У административном погледу млетачка војна крајина се делила на котаре, сердарије и села. Котари су се називали и крајинама, а било их је десет: Макарска, Имотски, Сплит, Сињ, Книн, Трогир, Шибеник, Нин, Задар и задарска острва. На челу војне управе котара стајао је гувернадур, касније калучел. Крајинска милиција је слата у ратове ван Балканског полуострва. Српске, православне епархије, налазиле су се под јуристикцијом филаделфијског архиепископа у Млецима, који је делао у саставу Васељенске патријаршије, док није прихватио унију. Срби су му тада отказали лојалност и приклонили се владикама Пећке патријаршије, чију су активност Млечани стриктно ограничавали и ометали. Како је Венецију 1797. под утицајем Француске револуције и Наполеонових освајања захватило револуционарно врење, немири су захватили и далматинске градове, па се, услед агоније млетачке власти, у њих умешала и аустријска војска. Кад је убрзо потом Наполеон ликвидирао Млетачку републику, Аустрија је била спремна да окупира Далмацију и претвори је у своју покрајину. У том статусу Далмација је остала до Пожунског мира 1805. године.

Под аустријском војном управом српски народни представници и православни свештеници су с водећим католичким фратрима почели да праве планове о прикључењу Далмације Хрватској и Угарској, рачунајући да ће се тако концентрисати сви Срби под хабсбуршким жезлом. Велико ангажовање загребачког бискупа Максимилијана Врховца сведочи да су масонске ложе имале пресудан утицај у креирању оваквог политичког концепта. Таквом ставу приклонили су се карловачки митрополит Стефан Стратимировић и пакрачки епископ Кирил

Живковић. Међутим Пожунски мир је прекратио те комбинације и Далмација је прикључена Наполеоновој Краљевини Италији. Француска управа је, за разлику од претходне млетачке и аустријске, заузела позитиван став према православним Србима, па су се они историјски први пут нашли у улози равноправних поданика. Српска православна црква је сасвим слободно вршила своју мисију, а католичком свештенству је забрањено да се меша у њене послове. Срби су ипак устанком реаговали 1809. године на француски покушај принудне мобилизације, а томе је посебно допринео резолутни став српског народа да неће учествовати у рату против Русије. Устанак су предводили игуман Дубајић и харамбаша Борчило и после почетног полета, брзо је спласнуо. Исте године избија француско-аустријски рат у коме је аустријска војска привремено запосела неколико далматинских градова, али је одмах потом Шенбрунским миром обновљена француска управа. Наполеон је тада Далмацију ујединио са Истром, Крањском, Боком, деловима Корушке, Хрватске и српске Војне крајине, формирајући Илирске провинције директно у саставу Француске.

По Наполеоновом слому, Далмацију је чврсто запосела Аустрија и њен цар Франц I форсира унијатску политику. Срби ће имати много проблема у погледу организовања световног школства, верске наставе, као и у свим другим културним активностима. У периоду Баховог апсолутизма, након револуционарне 1848. године, иако су се изјаснили против мађарских револуционара, Срби су поново под жестоким ударом царског режима због србовања, русофилства и панславизма. Хајка на далматинске Србе, истакнуте русофиле, нарочито је била изражена у време Кримског рата 1853–1856. године. Људи су прогањани и на сам помен руског цара. Међутим, српски пркос се није могао сузбити, а великосрпске идеје и русофилска осећања ће до још већег изражаја доћи кад је Уједињена омладина српска своју организациону структуру проширила и на српско приморје. Код већине далматинских католика пробудила се српска национална свест, па су православци и католици заједно формирали Народну странку у којој су учествовали и они католици који су се као Хрвати у националном погледу изјаснили.

Народна странка је прво 1869. победила на општинским, а 1870. и посланичким изборима за Далматински сабор. Историјски посматрано, ово је редак пример, можда и једини, успешне политичке сарадње не само Срба православаца и Срба католика, него и уопште Срба и Хрвата. Стјепан Митров Љубиша је постао председник Далматинског сабора као већ афирмисани национални предводник бокељских Срба. Далматински Срби су врло здушно помагали босанске и херцеговачке устанике и то је убрзо довело до сукоба са Хрватима и раскида српско-хрватске коалиције. Ускоро су формирани Српска народна странка и „Српски лист", али и међу српским политичким предводницима, Никодимом Милашем, Савом Бјелановићем и Лазаром Томановићем, долази до раздора. Године 1890. Срби су победили на општинским изборима у Дубровнику, што је до невиђених размера подјарило хрватску мржњу. И године 1894. коалиција Српске и Аутономне странке убедљиво је на дубровачким изборима победила Хрватску народну странку. Србе је предводио Франо Гондола–Гундулић, и он је поново изабран за градоначелника. Касније су аутономаши, који су заговарали проиталијанску политику, под утицајем Римокатоличке цркве прешли на хрватску страну, а католичком свештенству је најстроже забрање-

но србовање. Српска политика се мења под утицајем Светозара Прибићевића, па Задарском резолуцијом из 1905. Срби подржавају прикључење Далмације Хрватској и Славонији под условом да се призна потпуна равноправност српског народа са хрватским. У том смислу је исте године постигнут споразум Српске и Хрватске странке у Далматинском сабору, али се врло брзо видело да Хрвати нису спремни ни на какав озбиљан и трајан договор, као и да се њиховим политичким представницима никад не може ништа веровати.

б) Босна и Херцеговина под аустроугарском окупацијом

Аустроугарском окупационом управом у Босни и Херцеговини првобитно је руководила посебна комисија Министарства иностраних послова, а од 1880. Босански биро Заједничког министарства за финансије. Законе и буџет морале су да одобре и аустријска и угарска влада пре него их владар донесе. Земаљска управа је била типично колонијалистичка након што је укинута привремена војна. Формално је Босном и Херцеговином управљала Земаљска влада, али је она била директно подређена Бечу и на њеном челу редовно се налазио генерал, који је истовремено командовао војском и полицијом, али и располагао финансијама. И православни и муслимански Срби пружали су отпор новој власти, а 1882. године у Херцеговини је избио прави устанак, који су предводили Васо Буха и Салко Форта, а повод је био војни закон и мобилизација на основу прописане опште војне обавезе. Устаници се нису могли дуго одржати, јер су православни Срби своје наде усмеравали у правцу Црне Горе, а муслимани према Турској, али је интересантно да их је сузбила аустријска војска под командом једног Србина, генерала Стевана Јовановића.

Односе православаца и муслимана највише је оптерећивало аграрно питање, беговска тежња за очувањем великих поседа и кметских односа у чему им је нова власт ишла на руку. То је изазивало честе сељачке немире, а ускоро се јављају и раднички штрајкови и протести чим је убрзана индустријализација узела маха. Окупаторске власти су систематски сузбијале свако манифестовање националне индивидуалности и политичког организовања. Аустријанци су највише зазирали од српске националне пропаганде и контаката православних Срба и муслимана са званичном Србијом, а, с друге стране, покушавали су све што им је било на располагању да проведу бар делимичну денационализацију и покатоличавање. Српски језик и ћирилица су упорно потискивани, а високи аустријски државни функционер лично је убеђивао сарајевског митрополита да прихвати унију. Од 1882. године Бењамин Калај почиње спровођење пројекта вештачког успостављања босанске нације, али се стално национално и политичко врење није могло сузбити. Српска краљевска влада је водила политику суптилне подршке и материјалног помагања босанских и херцеговачких Срба, а Срби су велики одјек у јавности 1896. године изазвали Првим царским меморандумом којим су од бечког двора захтевали слободу цркве и школе.

Већ сазрео српски национални покрет предводили су Војислав Шола из Мостара и Глигорије Јефтановић из Сарајева. За разлику од Првог, који је писао војвођански Србин Емил Гаврило, Други царски меморандум са захтевом да власт престане са наметањем режиму подобних свештеника писали су локални српски народни предводници. Трећи царски меморандум је неславно прошао 1901.

године, јер су се Срби несмотрено претходно обратили за подршку васељенском патријарху, али је у Цариграду Свети синод претходно подмитила аустријска дипломатија и навела га да се отворено супротстави српским захтевима. Четвртим царским меморандумом из 1902. године властима су понуђена крајње умерена и компромисна решења, а ускоро је и Војислав Шола формулисао својих Једанаест тачака, на што је власт узвратила признањем српског народа и језика 1903. године и одрекла се Калајевог пројекта вештачке босанске нације. Уследила је и Уредба о верско-просветној самоуправи из 1905. Те године покренут је и политички лист „Српска ријеч".

Српски политички покрет се убрзо диференцирао на три самостална крила. Шола и Јефтановић предводе умерено трговачко крило, Никола Стојановић интелектуалну омладину, а Петар Кочић најрадикалније националисте, па су он и његови сарадници непрекидно прогоњени, хапшени и осуђивани. Тако несложне Србе затекло је 1908. проглашење анексије Босне и Херцеговине, а 1910. и земаљског устава као посебне покрајине под заједничком аустријском и угарском влашћу. Земаљски сабор је биран по верском, националном и социјалном кључу, а извршна власт је од 1912. потпуно била у војним рукама. Анексија је иницирала образовање већег броја илегалних националистичких организација са крајње радикалним циљевима и атентатима као основним обликом борбе. Највећа од њих, Млада Босна, организовала је атентат на надвојводу Франца Фердинанда, који је успешно извршио Гаврило Принцип на Видовдан 1914. године. Убиство аустроугарског престолонаследника било је повод за дотад највећи католички и муслимански погром над српским становништвом у Сарајеву и другим босанским и херцеговачким градовима, а нешто касније и почетак Првог светског рата.

9. Српски Дубровник

Према изворним историјским списима романски град Епидаур, на месту данашњег Цавтата, Авари и Словени су заједнички разорили, а избегло становништво је у првој половини VII века подигло нови град, Рагузиум, каснији Дубровник. Становници су били искључиво Ромеји, који су користили латински језик, мада су касније све више преузимали италијански као модернију и животнију варијанту латинског. Сва државна управа, судство и културне институције до краја су као службени језик задржали латински. Постепено су се на дубровачкој територији насељавали Срби из околних српских предела, а поједини српски владари Дубровнику су уступали или продавали делове своје територије, па је државица све више попримала српски етнички карактер. Многи међудржавни уговори су склапани у ћириличном писму и на српском језику. Од XIV века почела се на том подручју развијати и специфична грана српске књижевности, која је одисала српским националним духом и римокатоличким верским погледом на живот. У ређим случајевима српски језик је називан словенским или илирским, српски сопствени народни идентитет никад се није доводио у питање, али је била веома развијена свест о државној припадности чија се независност вековима љубоморно чувала, јер су је налагали економски и политички интереси. У свему томе посебну вредност су представљали републиканско државно уређење и реална слобода грађана, ретка у околним феудалним државама.

а) Под византијском и млетачком влашћу

У првом периоду своје историје, од оснивања па до 1526. године, Дубровник је био вазална држава са широким аутономним статусом. До 1204. године та аристократска република је признавала византијску врховну власт, до 1358. млетачку, до 1526. угарску, а од тада је био слободна и независна држава у правом смислу речи. Територијални опсег Дубровника временом се мењао, проширивао на суседне српске области. Након што их је романско становништво напустило, Срби су населили острва Брач, Хвар, Корчулу, Вис, Мљет, Шипан, Лопуд и Колочеп. Постепено су нека од њих ушла у састав дубровачке републике. Године 866. и 867. староставне хронике бележе да су Арапи, Сарацени опседали Дубровник, након што су разорили Будву и Котор. У помоћ је пристигла византијска флота и опсаду разбила. У знак захвалности, Дубровачни су 869. године својим бродовима превезли војску захумских и травунијских Срба која је похитала у помоћ хришћанским владарима ради ослобађања Барија од сарацен-ске власти. Константин Порфирогенит у књизи „О управљању царством" сведочи да су Дубровчани захумском владару плаћали 21, а травунијском 36 номисмата на име пореза за дубровачке винограде на њиховој територији, коју су им уступили на коришћење. Реч је о подручју Ријеке дубровачке, Затона, Пољица и жупе Жрновнице.

Ратујући са Византијом, македонски цар Самуило је између 986. и 990. године опљачкао и спалио Дубровник и Котор. Године 1000. делимично обновљени Дубровник је поново признао византијску власт посредством млетачког дужда Петра Орсеола II по налогу византијског цара који га је прогласио за намесника целе Далмације, чему су се Неретљани жестоко опирали. Дубровчани су 1032. године учествовали у византијском походу против Арапа, а у Дубровнику је 1034. године боравио византијски стратег Каталон Клазаменит водећи ратне операције против дукљанског кнеза Војислава. Забележено је у дубровачким хроникама да је почетком XII века дукљански краљ Бодин неуспешно покушавао да заузме Дубровник. Враћајући се из крсташког рата, млетачки дужд Доминик Миноли је 1125. без борбе заузео Дубровник, преотимајући га Византији. Дубровчани су 1165. поново признали врховну византијску власт, примили византијску посаду у једној од градских кула и на зидинама извесили царске барјаке. У рату са Византијом Млечани су 1171. освојили Дубровник, после велике борбе. Млетачки дужд је наредио да се сруши византијска царска кула, зидине према мору и Дубровчанима је наметнуо окупационог кнеза. Већ следеће године Византинци су победили и повратили власт над Дубровником. Велики жупан Стефан Немања, ратујући са Византијом, 1185. је опседао Дубровник, што је Дубровчане мотивисало да затраже да потпадну под власт јужноталијанског норманског краља, која је трајала до 1192. године, кад су се вратили под окриље Византије, а цар Исак II Анђео враћа у град војни персонал и своје представнике у судској власти. Једна од одредаба царске буле коју су Дубровчани прихватили и заклели се на њено поштовање, била је да су дубровачки римокатолички свештеници три пута годишње дужни да поје похвале византијском цару. Као интегрални део царства, Дубровник је стекао право слободне трговине у целој Византији.

Све те године и векове овај древни српско-романски град преживљава под именом Рагуза. У историјским изворима први пут се назив Дубровник помиње 1215. године у повељи српског великог жупана Стефана, Немањиног сина, а термин Дубровчани нешто раније, 1189. године, у повељи Кулина-бана. Има индиција да су га Срби и много раније Дубровником називали по дубрави, жупи, шипражју и другом ниском растињу које га је окруживало. Тако је независно и српско предграђе Дубровника ван градских зидина, које је плитким морем и мочваром било одељено од дубровачког острва. Кад је мочвара исушена и уски морски канал затрпан, створени су услови за проширење градског језгра и јачање српског елемента у односу на романски.

Дубровник је врло рано стекао надбискупију, а по папској були Бенедикта VIII из 1022. године види се да је дубровачки надбискуп био митрополит Србије, Захумља, Травуније, Котора, Бара и Улциња. Реч је о најстаријем документу који се чува у Дубровачком архиву. Забележено је да су 1023. године Дубровчани поново ратовали против Арапа негде око острва Крфа, борећи се на страни византијске флоте. После дефинитивног црквеног раскола, Дубровчани су се определили за римокатоличку варијанту, али су настојали да спрече превелик утицај цркве у вођењу државних послова. Дошло је 1074. године по том питању до жестоког сукоба, па су бискупа Витала и у тамницу стрпали, а на његово место без папине сагласности другога изабрали. Папа Гргур VII се разбеснео због таквог поступка.

Млечани су Дубровник освојили и 1171. године, ратујући против Византије, али су га Византинци повратили већ следеће године. У знак захвалности за тада исказану дубровачку лојалност, цар Манојло I Комнен Дубровчанима је доделио статус грађана Цариграда. Године 1185. Стефан Немања је вршио опсаду Дубровника и у једном тренутку продро унутар градских зидина и отео папске буле о простирању црквене власти дубровачког надбискупа, с обзиром да је повод за тај сукоб било Немањино настојање да укине његове црквене надлежности над деловима српске државне територије. Стефан Немања и његов брат, хумски кнез Мирослав, 1186. године потписали су уговор о миру са Дубровчанима које су представљали кнез Крваш и надбискуп Трибун. Дубровник је тим уговором прихватио покорност и верност српском владару. Уговор су ратификовали Велико племићко веће и Народна скупштина. Дубровник је тим уговором практично инкорпорисан у српску државу, а његови грађани на целом њеном простору стекли су пуна држављанска права. Уз то је сачувао пуну унутрашњу аутономију.

Дубровчани су 1192. године признали врховну византијску власт. Непријатељства са српским владарима поново су била актуелна 1196. године истим поводом, с обзиром да је Немањин син Стефан барском бискупу настојао прибавити митрополитанску црквену власт, чему су се Дубровчани супротстављали настојећи да и даље њихов надбискуп буде надлежан за целу Србију. Сукоб није дуго трајао, а 1199. папа је признао барску метрополитанску надлежност, изузимајући стонску и требињску бискупију које остадоше под влашћу дубровачког надбискупа. Млетачка флота је, 1205. године, на превару ухватила дубровачког кнеза Дамјана Јуду, кога су многи Дубровчани оспоравали, како се кнезом самовољно прогласио. Он се убио на млетачком броду, а Млечани су без борбе овладали Дубровником и наредних 150 година сами постављали кнеза као

сопственог гувернера са мандатом од две године. Пошто су Млечани Дубровчанима испостављали све јаче финансијске захтеве, Дубровник се 1231. године побунио и одустао од преузетих обавеза. Подршку му је пружила Србија. Следеће године су опет сагли главу пред Млецима и обавезали се на покорност. Дубровник се од 1265. нашао у трогодишњем рату са српским краљем Стефаном Урошем I, а 1266. потресали су га и унутрашњи немири против кнеза Ивана Квиринија, кога су Дубровчани протерали из града, али нису имали снаге да се млетачке власти ослободе. Млечани су 1272. Дубровнику наметнули градски статут према коме је кнез имао права да сам себи одреди заменика који се звао викар, као и да формира Мало веће тако што ће изабрати као његове чланове пет судија и шест већника. Мало веће је као својеврсна влада даље постављало све остале службенике, али и чланове Великог већа. Тек 1320. године чланови Великог већа су постали сви пунолетни племићи. То је у извесној мери ограничило кнежеву самовољу и створило услове да се, с времена на време, Велико веће отворено супротстави кнезу. Прописано је било да у случају таквог спора коначну одлуку доноси централна млетачка власт.

б) Под угарским врховним суверенитетом

Грађански немири, као израз народног незадовољства млетачком управом, десили су се и 1285. године. Млечани су све више настојали да повећају царине и дажбине, наметнуте дубровачким трговцима и релативно аутономним органима власти. Године 1325. дошло је до сукоба Дубровчана са српским краљем Стефаном Урошем III Дечанским, а млетачким посредовањем наредне године је дошло до помирења. Али, нови сукоб је избио већ 1327. године. Дубровчани су, 1331. године, одбили да се прикључе Млечанима у одбрани Корчуле коју је угрожавао босански бан Стефан Котроманић. Међутим, учествовали су на млетачкој страни у гушењу задарске побуне 1345. године, која је избила уз подршку угарског краља Лудовика. Побуна је ликвидирана 1348, а исте године Дубровник је угрозила епидемија куге, која је харала целом Европом. Лудовик је склопио савез са Ђеновом, а Ђенова је прекомерно увеличала млетачку флоту, па је угарска војска успевала да освоји неколико далматинских градова 1357. године. Следеће године Млечани су Дубровчанима по први пут пружили пуну слободу трговине и млетачка грађанска права, али је то био само израз њихове слабости и жеље да бар Дубровник сачувају пред најездом Мађара. Задарским миром 1358. године Млечани су се одрекли и Дубровника, док су Дубровчани одмах послали изасланике мађарском краљу у покушају да издејствују што повољније услове вазалства, чију природу уопште нису доводили у питање. Признат је врховни суверенитет угарског краља, утврђен годишњи порез од петсто дуката који ће Дубровник уредно плаћати и прописане дубровачке обавезе у случају наредних ратова. Угарски краљ се обавезао да поштује све раније дубровачке привилегије, као и да брани Дубровник од рашких и босанских владара, али и да Мађарима преусмери дажбине које је до тада њима плаћао.

Поводом повластице коју је босански бан Матеј Нинослав 1235. године издао Дубровнику, изразито хрватски оријентисан аутор Винко Форетић, на многим местима спреман да неуверљиво претпоставља или нагађа тражећи хрватски уплив и тамо где га историјски или етнички никада није било, ипак призна-

је: „С етничког је гледишта важно да Матеј Нинослав Дубровчане назива Власима, што значи да је у Дубровнику тада још била претежна већина романског становништва. Становника Босне, која је тада осим мале првобитне Босне обухваћала још и Усору, Соли и првобитни део Доњих Крајева, назива Србином, што је разумљиво, јер је та Босна и у таквим границама била етнички српска земља, док се на западу од ње, дакле у данашњој западној Босни, простирала Хрватска са чистим хрватским становништвом. Нова конкретна одредба, коју не налазимо у повељи Кулина бана, тражи да у случају спора због дугова вјеровник Србин-Босанац тужи Влаха-Дубровчанина пред дубровачким кнезом, а вјеровник Влах-Дубровчанин дужника Србина-Босанца пред баном. (Повијест Дубровника до 1808., књига прва, „Накладни завод Матице хрватске", Загреб 1980., стр. 81.)

Положај Дубровника под угарском влашћу био је много подношљивији него под млетачком. Кад би Мађари ратовали са Србима то није аутоматски обавезивало Дубровчане да ступе у ратна дејства. Између 1358. и 1363. године Дубровчани су највише проблема имали са српским обласним великашем Војиславом Војиновићем, господарем Травуније и Конавала, али су имали добре односе са зетским Балшићима. Оногоштанским споразумом, 1362. године, цар Урош је Дубровчанима обновио све раније привилегије. Од 1368. Травунијом и Конавлима је владао Никола Алтомановић који се убрзо сукобио са Дубровчанима, али су они остали у добрим односима са царем Урошем и краљем Вукашином Мрњавчевићем. Међутим, Алтомановић је у међувремену толико ојачао да је Дубровник пристао, 1372. године, дакле, после смрти Урошеве и Вукашинове, да њему плаћа традиционални светодмитарски данак. Већ следеће године Алтомановић је поражен у сукобу са кнезом Лазаром и баном Тврtком, па је светодмитарски данак прешао на Ђурађа Балшића, који је овладао дубровачким залеђем. Он се свечано обавезао да ће се одрећи тог данка кад се српско царство обнови. И са баном Тврtком Дубровчани су имали добре односе, а он их је 1375. године Бобовачком повељом ослободио обавезе плаћања царине. Тврtко је 1377. овладао Травунијом и Конавлима. Новом повељом, 1378. године, Тврtко је обновио све повластице које су Дубровчанима давали претходни српски владари, а они су њему од тада плаћали светодмитарски данак као крунисаном краљу Србије. Обавеза је остала све до дефинитивне пропасти босанске државе.

Дубровник је од 1378. до 1381. учествовао у рату који је угарски краљ Лудовик са својим савезницима, Ђеновом и Падовом, водио против Млетака. И сам се осећао угроженим, јер је Котор већ пао у млетачке руке, а Дубровчани су с посебним ентузијазмом своја ратна дејства усмеравали против Котора, потенцирајући разлоге старог ривалства. Тиме су пореметили односе са краљем Тврtком који је помагао Которане. Ратна дејства су престала кад се Котор отргао од млетачке превласти и приклонио угарском краљу. Међутим, непријатељства са Тврtком су настављена због његове намере да изгради град и луку Херцег Нови. Дубровчани су по сваку цену настојали да сачувају сопствени монопол у трговини сољу. У том циљу, Дубровник је у неколико наврата иницирао и стварање савеза далматинских градова, али без значајнијих резултата, осим по питању уништења јадранских гусара. Турци су, 1386. године, по први пут продрли у долину Неретве и то је мотивисало Тврtка и Дубров-

чане да поправе међусобне односе. Односи су били релативно добри и са Твртковим наследницима Стефаном Дабишом, Јеленом Грубом и Стефаном Остојом. Уз то су се Дубровчани сврстали уз угарског краља Жигмунда против хрватских побуњеника предвођених Стјепаном Лацковићем, који су шуровали са Ладиславом Напуљским. Између краља Остоје и Дубровчана долази до рата 1403. године, кад је Дубровник одбио да српском босанском владару врати приморске земље.

Кад је Остоја свргнут са краљевског престола и на његово место дошао Твртко II,односи са Дубровником су поправљени, чему су допринели обласни српски феудални господари Сандаљ Хранић и Павле Раденовић. Дубровчани су у том периоду чешће прибегавали једном врло паметном средству везивања околних српских феудалних господара за своје интересе дарујући им дубровачко племство, кућу у граду и право азила, с обзиром да су њихови политички положаји редовно били нестабилни. Године 1409. у великој поморској бици код Корчуле Дубровчани су поразили флоту Ладислава Напуљског, али су одбили захтев угарског краља Жигмунда да ступе у рат против Млечана, којима је Ладислав претходно продао све далматинске градове и целу обалу. Посредством Стефана Лазаревића и његовог утицаја на турском двору, Дубровчани су и од Турака издејствовали бројне трговачке повластице. Сандаљ Хранић је, 1419. године, Дубровчанима уступио свој део Конавла, а Радослав Павловић свој, што је потврдио краљ Стефан Остојић. Радослав Павловић се ускоро покајао па је свој део тражио натраг и 1430. се сукобио са Дубровчанима и поразио њихову војску, отпочињући тако трогодишњи Конавоски рат. Пошто је Радослав већ био турски вазал султан је стао на његову страну, али се следеће године, вероватно услед подмићивања, приклонио Дубровнику. Султан се, 1432. године, предомислио и наложио да се мир постигне на основу постојећег стања.

Године 1441. дубровачки посланици на Порти су били изложени притисцима да Дубровник и султану плаћа харач, као и околним хришћанским владарима, што су они упорно одбијали. Ипак је 1442. године склопљен међудржавни уговор по коме су се Дубровчани обавезали да сваке године поклоне султану 1.000 дуката, а заузврат су стекли право трговине и сви њихови дотада ухапшени трговци су ослобођени, а заплењена роба им је враћена. Наредних година су Дубровчани учествовали у антитурским ратовима хришћанских земаља, али без значајнијег успеха, па су паралелно с тим наставили да се погађају са Портом. Када је херцег Стефан Вукчић Косача стварајући тржиште у Херцег Новом угрозио дубровачки монопол у трговини сољу, њихови међусобни односи су постали веома затегнути. Године 1451. избио је и рат у коме је Дубровник поражен, а херцег од Светог Саве ушао је са војском у Конавле. Заробио је 400 дубровачких војника и демонстрирао опсаду самог града. Дубровчани су расписали уцену нудећи као награду за херцегово убиство петнаест хиљада дуката и још 300 годишње апанаже, кућу у граду вредну 2.000 дуката и право дубровачког грађанства. Ипак, херцег је на султанов захтев 1452. Дубровнику вратио Конавле. Пад Српске деспотовине и Херцеговине под турску власт изазвао је праву панику у Дубровнику. Град се спремао за одсудну одбрану и на свим странама вапио за помоћ. Ипак, 1458. године су постигли трајни споразум са султаном и од тада па све до пропасти Дубровник је уредно Турцима плаћао годишњи харач.

Порта, а и целокупна структура турске државне власти од центра до периферије, показали су се веома погодни за доказивање умешности у подмићивању као занату који су Дубровчани много раније усавршили.

По Будимском миру између Угарске и Турске из 1503. године посебно је предвиђено да Дубровник, који је и даље под формалним угарским суверенитетом, наставља да плаћа затечене обавезе султану, али му се нове обавезе не могу прописивати. Султан Селим I је 1513. године царским ферманом на српском језику, писаним ћирилицом, свечано потврдио све раније дубровачке повластице. Кад је султан Сулејман II кренуо 1521. у рат против Угарске, Дубровчани су одмах отказали лојалност угарском краљу и његовом изасланику забранили улазак у град. Кад су исте године обавештени да су Турци заузели Београд, Дубровчани су то пропратили почасним топовским салвама са свих тврђава. Победом у Мохачкој бици, 1526. године, Турци су дефинитивно са Дубровника скинули сваки формални траг угарског суверенитета. Од тада је тај град искључиво турски вазал, али је поред свих привилегија у турској империји сачувао јаке везе са италијанским и шпанским државама, па је своје трговачке активности развијао широм Медитерана.

в) Вазалство турском султану

Новом угарском краљу Фердинанду Хабзбуршком, 1527. године Дубровчани одбијају да плате годишњи данак. Претходно су даровали турског султана и путем посланика му упутили писану поруку у којој су истакли да су поклон послали „кнез и властела града Дубровника, највјернији харачари и слуге његови, у знак наше вјерности и великог весеља које осјећа читав град због његових успјешних и славних побједа, нама добростиво објављених његовим дописом што нас је, рећи ћете, испунио радошћу и утјехом која се пристоји нашој вјерности и његовој доброј милости према нама, због чега молимо непрестано вјечног бога да му удијели дуг живот и непрестану побједу против његових непријатеља". (В. Форетић, оп. цит., књига друга, стр. 8.) Дубровник није штедео на комплиментима према Фердинанду, али му новац није давао. Уосталом, у новом ратном походу султан Сулејман је 1529. поставио Ивана Запољу за владара већег дела Угарске, али се сада он појавио и као претендент на дубровачки годишњи трибут угарском краљу. Два краља са идентичним захтевом, а Дубровчани обавезу избегавају великом дипломатском спретношћу и трговачком вештином. Да не би на себе навукли турски гнев, чак су и неке своје племиће напали и прогањали, открившши да се баве шпијунском делатношћу у корист хришћанских краљева, првенствено угарског Фердинанда.

Године 1538. Фердинанд Хабзбуршки је признао Јовану Запољи краљевску титулу над свим деловима Угарске, којим су доминирали Турци, а ту су спадале и Хрватска, Славонија и Далмација. После две године Запоља је умро, непосредно по рођењу сина Јована Жигмунда. Године 1541. султан Сулејман дефинитивно прикључи свом царству скоро све угарске земље, с тим што Запољином наследнику остави на вазалску управу Ердељско војводство. Дубровчани су поново султана уверавали у своју прекомерну радост због његових ратних победа над Фердинандом, а ову прилику искористе да се дефинитивно отргну од било какве формалноправне везе са Фердинандовом државом. Дубров-

чанима је много више одговарао статус турских вазала. Иако су плаћали већи годишњи харач, ипак су имали и неупоредиво виши степен самосталности своје републике. Турци су је третирали као вазалну државу, коју су упорно штитили и од Мађара и од Млечана. Идиличне односе реметили су само покушаји шпанског краља да дубровачке бродове употреби у својим антитурским походима. С друге стране, Млечани су често упадали на дубровачку територију, блокирали град, отимали бродове и наговарали своје хришћанске савезнике да се Дубровник заузме. Ипак, упркос сталним проблемима и повременим кризама, дубровачка трговина је цветала.

До извесног поремећаја односа са Турцима дошло је 1565. услед неуспешне турске опсаде Малте и оправдане сумње да се дубровачки бродови налазе у саставу противничке шпанске флоте. Власт је била принуђена да уведе прописе који су ограничавали слободу трговаца да купују и граде бродове, уз забрану да их изнајмљују зараћеним странама. Године 1566. Марин Држић је организовао превратничку заверу, настојећи да укине аристократску владавину и у републици и њеним владајућим структурама уравнотежи власт племића и грађанског слоја, али и заузме отворени противтурски курс у спољној политици. Држића је у његовом науму подржавала Фиренца. Улазак снажне турске флоте у Јадранско море мотивисао је заверенике да одустану од својих намера. И кад је почео Кипарски рат у коме су Турци настојали Млечанима одузети то острво, Млечани су паралелно са склапањем савеза са папом и шпанским краљем изразили намеру да успут Дубровник заузму. Папа је лично те немире осујетио, а пад Кипра натерао је Млечане да се забаве другим проблемима. Дубровчани нису пропустили прилику да Турцима још једном честитају велику победу. Кад је турска флота 1572. поражена код Леванта, Дубровчани су честитали заповеднику хришћанске флоте Дон Хуану од Аустрије. Тих година дубровачку територију су угрожавали и сењски ускоци.

Добри односи са Шпанцима Дубровчанима су навукли мржњу Енглеза, па је крајем шеснаестог века енглески посланик у Цариграду ширио дуго и систематски разне интриге на Порти, због којих је Дубровник морао да се правда како је знао и умео. До бесвести је изражавао верност турском султану, али су најефикасније била подмићивања турских великодостојника. На мукама је дубровачка влада била и почетком седамнаестог века, јер су на њу вршени притисци хришћанских владара да се на различите начине укључи у противтурске акције и покрете на Балкану, али се Дубровчанима није напуштало угодно и благотворно турско окриље, поготово због сталне млетачке опасности. Млечани Дубровчанима буквално нису допуштали ниједан наоружан брод да упуте у отворено море, док су трговачким правили разне сметње и ограничења. Уз млетачку подршку на Ластову је 1602. избила антидубровачка буна, али су Дубровчани на време тамо послали 500 војника и тако осујетили намеру Млечана да се искрцају на Ластову. Вође побуне осуђене су на смрт, а неки су побегли на Корчулу, која је од раније у млетачким рукама. Ти побуњеници су већ следеће године успели да се искрцају на Ластово, заузму острво и омогуће несметан долазак млетачке војске. Рат су Дубровчани наставили дипломатским средствима, стекавши енергичну турску, али и шпанску подршку. Млечани су морали 1606. да напусте Ластово, а Дубровчани његово становништво сурово казнише и опљачкаше, па и острвску тврђаву порушише.

У време млетачко-шпанског сукоба из 1617. године Дубровник је био угрожен од Млечана и Турака, који су га оптуживали због пријатељства са Шпанцима, али је подозревао и од шпанске флоте у Јадранском мору, јер јој није знао праве намере. Млечани су насилно упловљавали у Груж, пљачкали дубровачку обалу, а настојали и Локрума да се дочепају. Године 1620. успоставили су потпуну морску блокаду Дубровника и редом пленили његове бродове, али су ускоро морали да се суоче са најездом афричких гусара које је тек 1623. отерала шпанска флота из Напуља. Ипак, млетачко шиканирање Дубровчана и систематско ометање њихових трговачких активности настављено је и наредних година, посебно кад је реч о снабдевању и трговини житом. Млечани су, 1631. године, заузели Локрум, али су га ускоро напустили. Тек 1635. постигнут је договор Млечана и Дубровчана којим су се Дубровчани обавезали на плаћање симболичне царине, а заузврат стекли право релативне слободне трговине. Нови процват Дубровник ће доживети од 1645. године, односно после Кандијског рата између Турака и Млечана, што су љубоморни Млечани својски ометали, али су и Турци 1652. забранили Дубровчанима да ратују са Млецима. Појављивали су се и турски гусари с мора и разбојници с копна, посебно Турци из Херцег-Новог. Ни проблем хајдука задуго није био решен.

Уз то је Дубровник 1667. године задесио катастрофалан земљотрес. Од укупно шест хиљада становника тадашњег Дубровника, погинуло је, према различитим проценама, између једне и две трећине. У граду је настао хаос, безвлашће и пљачка. Погинуо је кнез и већина чланова Малог већа. После неколико дана, преживели племићи су се самоорганизовали и почели обнову власти. Одмах је спречено напуштање града и осујећене су жеље преживелих за исељењем. Турци су се држали веома коректно, па су будно пазили да нека страна војска не искористи земљотрес и пожар да би заузела Дубровник. И Млечани су мировали, јер им спољнополитичке околности нису биле повољне за заузимање града, иако су око њега упорно обигравали, претећи и обећавајући. Да би се парирало захтевима грађана да се реформише облик државног уређења укидањем аристократске републике и успостављањем општенародне, неколицини најугледнијих грађанских породица додељено је племство, па је незадовољство спласло.

Млечани су крајње подмукло настојали да искористе дубровачке невоље и преузму примат у трговини с Турцима, чак и тако што су организовано упућивали разбојничке банде на дубровачку територију како би општа пометња била још неподношљивија. Порта је, ипак, уз традиционално подмићивање њених великодостојника, одлучила да заштити Дубровник одређујући га за једину луку преко које ће се обављати турска трговина. Да би што више напакостили, Млечани су у више наврата организовано ширили лажне гласине о епидемији куге у Дубровнику, како би одвратили трговце од коришћења његових лука. Тешки проблеми у односима са Турцима избили су када се похлепни велики везир Карамустафа досетио да 1678. године захтева од Дубровчана огроман новчани износ на име неовлашћене тридесетогодишње дубровачке наплате царине турским трговцима. С обзиром да су Дубровчани таквих намета били ослобођени на турској територији, појавила се и опасност да Турци заузму Дубровник, али је следеће године избио руско-турски рат који је заокупио султанову пажњу. Ипак су Дубровчани били присиљени да известан износ, много мањи од првобитног, плате великом везиру. После великих мука и невоља, уцена и хапшења изасланика, ситуација се смирила 1682. године уз велике дубро-

вачке финансијске жртве. Већ следеће године Карамустафа је доживео тежак пораз при опсади Беча, па је Дубровник послао изасланика да тражи да аустријски цар и мађарски краљ Леополд I Хабзбуршки преузме врховну власт над Дубровачком републиком.

О томе је потписан и уговор 1684. године, којим је обновљен стари угарски данак, али са одложеном применом, кад се турска војска уклони из дубровачке околине и клаузулом тајности како се Турци не би додатно иритирали. Харач Турцима су настављали да плаћају као да се ништа није десило, али од 1686. плаћали су и угарски данак до 1699. године. Док су Аустријанци били окупирани ратом против Турака, Млечани су поново на различите начине угрожавали Дубровник, спречавали му увоз хране, ометали трговину, спремали се да заузму Попово поље и Требиње у дубровачком залеђу, па су у једном тренутку и успели. Карловачким миром су то ипак морали да напусте и Дубровник је опет био с копна окружен турском територијом. За Дубровчане је било најважније да нигде немају копненог додира са млетачком територијом. Уз то су им Турци знатно смањили годишњи харач.

Дубровчани су 1709. године успоставили везу и са руским царем Петром Великим, ословљавајући славног владара својим сународником са којим их везује заједнички језик. Међутим, кад је цар 1711. позвао на рат против Турака, херцеговачки и црногорски Срби листом се одазваше, док су Дубровчани заузели став неутралности. Гроф Сава Владиславић је по налогу руског цара 1717. посетио Дубровник и захтевао да се у граду направи православна црква, што су Дубровчани одбили, као и обично, преплављујући царског изасланика и знаменитог херцеговачког Србина бујицом снисходљивих комплимената. Следећих деценија Дубровчани су успели уз обилату турску дипломатску помоћ да смање млетачки притисак и дажбине на транспорт Јадранским морем смање на минимум. Са своје стране су се отвореније декларисали као поданици турског султана, јер им је то доносило огромну материјалну корист на основу трговачких привилегија, али и сигурну војну заштиту, упркос повременој осионости околних турских ага и бегова.

г) Сумрак и слом Дубровника

Половином осамнаестог века све очигледније Дубровник захватају декадентни процеси и тенденције, посебно у политичкој, културној и моралној сфери због дотрајалости аристократског уређења и својеврсног биолошког изрођавања племићких породица. Сукобљавали су се и припадници старе и нове властеле. Сукоби су ескалирали 1762. године изражавајући стриктну подељеност два табора, а већ следеће године доведоше до потпуне блокаде функционисање свих државних институција и анархије у граду, али без грађанских немира и хаоса. Убрзо је део припадника странке старих племићких породица пришао новим и власт је поново успостављена, али болни преседан је уздрмао политичко самопоуздање мале републике. Уведено је жребање као начин избора функционера, што сведочи колико је неповерење било присутно и после компромиса.

У време руско-турског рата појавила се 1770. руска флота у Јадранском мору. С обзиром да је много дубровачких бродова било ангажовано на превозу војске, ратног материјала и хране за Турке, Руси су почели да заустављају њихове бро-

дове и захтевају потпуну неутралност. Пошто је настављено ангажовање дубровачких бродова на турској страни, царица Катарина је Дубровник прогласила непријатељском државом. Већи број дубровачких бродова, који су уступљени на коришћење Турцима, Руси су уништили или тешко оштетили. Узалудна су била настојања дубровачких емисара на петроградском двору, јер су непријатељства престала тек склапањем Кучук-Кајнарџијског мира којим су Руси стекли право слободног проласка својих трговачких бродова кроз Босфор и Дарданеле. Дубровник је пристао на сталног руског конзула у граду, за уништене бродове и имовину није добио никакву одштету. Изгубио је укупно педесет бродова.

Појава Наполеона Бонапарте на светској историјској позорници била је од судбоносног значаја за Дубровачку републику. Прво је Компоформијским миром Аустрија преузела све млетачке поседе на источној обали Јадранског мора. И Француска и Аустрија су тада обећавале пуну заштиту независности Дубровника. У самом Дубровнику дошло је до политичке узнемирености и подела на симпатизере и противнике француских револуционарних тековина. Већ следеће, 1798. године, Французи су од Дубровчана изнудили огроман новчани износ на име зајма који нису намеравали да врате. Републику ће то из темеља финансијски заљуљати. Године 1799. избила је буна незадовољних конавоских сељака, који више нису могли да трпе кметовске стеге и самовољу племића чији су апетити били све већи, јер се по богатству одавно нису могли мерити са грађанском класом окренутом поморству и трговини. Сељацима је прекипело када је власт прописала обавезу куповања одређене количине соли само од државе. Влада је затражила од аустријске и турске војске да на конављанској граници демонстрирају војну претњу, како би се сељаци поколебали и примирили, што је имало само делимичан успех. У источном делу Конавала почели су да се јављају отворени захтеви за прикључење Аустрији, а појавила се сумња да су Аустријанци целу побуну иницирали. Наредне године буна је спласла, а њени предводници избегли, имовина им је отета, а двојица су убијена. Принудна продаја соли ипак је обустављена, а правни статус сељака донекле регулисан.

Дубровчани су 1803. године поново заоштрили односе са Русијом због сенатске одлуке да православни свештеник само два пута годишње може долазити и обављати службу у Српској православној цркви која је 1790. подигнута ван градских зидина. При сваком доласку могао се задржати највише осам дана. Цркву су користили руски конзул и остали царски поданици. Спор је 1804. делимично изглађен, а на православној цркви је постављен руски царски грб. Међутим, нову опасност је представљао цар Наполеон коме је Аустрија Пожунским миром уступила Истру, Далмацију и Боку Которску. Русија је била бржа, па је заједно са црногорским Србима 1806. запосела Боку. Пошто је француска флота била знатно слабија од енглеске и руске, Французи су одлучили да копненим путем, преко територије Дубровачке Републике приђу Боки. Руси су од Дубровника захтевали апсолутну неутралност, а Французи су захтевали велики финансијски зајам. Наполеон је одлучио да Дубровник окупира и тако прекрати његова дипломатска врлудања. Срби су из Боке одмах ушли у Конавле и започели сукобе са Французима. Одмах су се и Руси прикључили, отерали Французе све до градских зидина и тад започе руско-српска опсада града, уз поморску блокаду. При одласку одвели су све дубровачке бродове из грушке луке. Окршаји су настављени на подручју Конавла. Цареви Александар и Наполеон су 1807. склопили Тилзит-

ски мир. Дубровчани су тада, у условима француске окупације, развили интензивну дипломатску активност да би спасили своју републику. Главнокомандујући француске војске, генерал Марион, 1808. године саопштио је одлуку о укидању Дубровачке републике, што је одмах и сам Неполеон писмено потврдио.

д) Енгелово истраживање дубровачке историје

Јохан Кристијан фон Енгел је своју „Повест Дубровачке Републике" објавио у Бечу 1807. године, дакле годину дана пред пропаст дубровачке државе. Књигу је превео са немачког на српски језик дубровачки католички каноник Иван Стојановић и објавио 1903. у Дубровнику у издању Српске дубровачке омладине, у оквиру њене „Српске дубровачке библиотеке". Књигу је штампала Српска дубровачка штампарија чији је власник био А. Писарић. У Дубровнику је 1923. године изашло и друго издање, а треће, као репринт, 1998. на Цетињу као публикација „Светигоре". Мада Дубровчани нису били склони теократском уређењу и спречавали су претерано мешање Римокатоличке цркве у државна и политичка питања, а нису били гадљиви ни на ислам ни на било коју другу вероисповест, Енгел у предговору књиге дубровачку аверзију према православљу објашњава неким пророчанством Светог Фрање Асишког из 1220. године, према којој ће се Дубровник одржати све док у њему не живе православци, односно не служе њихови свештеници.

Енгел наводи да су Срби између 630. и 640. године населили Захумље и Травунију, у суседству Епидауруса, који је разорен 656. године поморским нападом Сарацена, док је био у непријатељству са Србима. Ипак, травунски војвода Солимир је омогућио да се део преживелог романског становништва насели на подручју испод српске дубраве које су Срби називали Дубровником. Насељени епидауруски Романи су га звали Рагузом. Енгел истиче у напомени да „у Црној Гори има и данас неко сеоце, које се зове Дубровник, баш по својој шумовитости." (стр. 6.) Стари српски назив за храст је дуб, па је вероватно реч о храстовој шуми. Наредних векова, како се Дубровник градио и ширио у њега се уселио већи број романских становника других далматинских градова, које су све више Авари угрожавали, а касније Хрвати. Томе су допринели и стални сукоби римских и византијских царева око превласти на источној обали Јадранског мора. И првобитно уређење било је типично римско, патрицијско, а језик латински. „До једанаестог вијека се у Дубровнику говорило особито италијански. Тек доцније могоше српско-славенски досељеници, који придођоше у великом броју, надвладати језик италијански и увести неку заједницу италијанског и словенског језика, који још и сад живи у Дубровнику". (стр. 7.) За прва поља и винограде које су Дубровчани обрађивали ван градских зидина, травунским и захумским владарима су плаћали годишње по тридесет златника. „Плаћање овог данка ослободи Дубровчане у исто доба и од пачања словенског у унутрашњу њихову владавину. Узајамна трговачка свеза с овијем српскијем народима била је исто корисна и за једне и за друге, те се чини још да се Дубровник до скоро окористио својијем положајем за бродарство и трговину низ Приморје." (стр. 7.)

Код Енгела наилазимо и на податак да су жупани Травуније и Захумља око 868. године слали своју војску дубровачким бродовима у Апулију да би помогли византијском цару Василију у борби против Сарацена. У време најезде бугарског

цара Бориса 890. године, који је опустишио скоро целу Србију, па и Травунију, син травунског жупана Павлимир са великим бројем племића, свештеника и богатих становника склонио се у Дубровник, што је нагло увећало град, утврђења и земљиште трговачко. „Из захвалности на добром причеку, сагради Павлимир на сред града цркву св. првомученику Стјепану, који се слави надасве међу Србима, у који храм и по вијестима цара Константина бјеху положене мошти св. Понкрација. Павлимир се до неколико времена поврати у своју отаџбину, али реши да остави у Дубровнику више Травуњана, који се у њему оженише и настанише. Тако се већ из рана помијеша крв римско-италијанска са српско-славенском. Дубровачко славенско нарјечје и сад је још најсроднije српскоме." (стр. 10-11.) И код Енгела наилазимо на податке „да је Стјепан Војислав, обновитељ Србије и њен ослободитељ од врховне власти византијске око г. 1040, 1050, из пријатељства према Дубровчанима, њима даровао Жупу, Ријеку, Груж и цијело приморје до Орашца – плодни предио. Исто тако дарежљив кажу да је био и Стјепанов син Михајил (1050-1080) према Дубровчанима, својијем савезницима. Он им дарова отоке Колочеп, Лопуд и Шипан." (стр. 16-17.)

Кад су 1073. Дубровчани свргнули свог бискупа Виталија због насилништва и неморала, стрпали су га у затвор, чему се сурпотставио папа Гргур VIII, српски владар Михаило је интервенисао и код папе издејствовао да се жеље Дубровчана услише и за новог бискупа постави њихов свештеник Петар. Историјски архиви бележе да су Дубровчани срдачно честитали угарском краљу Ладиславу кад је до ногу потукао хрватске феудалце и убио краља Петра Свачића и по посланицима му упутили скупоцене дарове. На исти начин су поступили и када је следећи угарски краљ Коломан заузео највећи део Далмације 1105. године, укључујући и Задар. Енгел даље наводи како је у дванаестом веку, кад су се српски владари дефинитивно определили за православну варијанту хришћанства, много католика из Србије иселило у Дубровник. Слично се десило и у време ширења богумилства у Босни.

Карактеристичан је и случај деспота Ђурђа Бранковића који је 1440. избегао у Дубровник. Како пише Енгел, турски султан је захтевао да му га Дубровчани изруче обећавајући им да могу задржати сво деспотово благо, бити ослобођени плаћања турског харача за сва времена, повећање територије и заштиту Порте. У супротном, претио је разарањем, али Дубровчани нису пристали на ту уцену, него су Ђурђа Бранковића сигурним путем испратили за Угарску. „Сам Мурат цијењаше Дубровчане, што чуваху тако тврдо право гостопримства; он држаше да држава, у којој се држи до вјерности и вјере, колико год малена била, заслужује да живи и до најпотоњег времена; ипак не презре велику своту новаца, коју му Дубровник понуди на умирење." (стр. 77.)

Енгел детаљно приказује несрећу која је Дубровник задесила епидемијом куге 1526., земљотресом 1667., али и гушењем словенског и српског духа превагом језуита крајем седамнаестог и почетком осамнаестог века. Језуитска интелектуална прохибиција је била тако јака да је забрањивано штампање књига на српском језику, читање француске литературе, а 1724. године Сенат је наредио да се јавно спали јеврејска света књига Талмуд. Те године је одбијен и захтев српског племића и руског грофа Саве Владиславића да поред своје куће, у свом врту, сагради православну капелу у којој би сахранио своју стару мајку, којој се смрт приближавала.

Преводећи Енгелову „Повијест Дубровачке Републике", Иван Стојановић је ту књигу допунио својим радом „Најновија повијест Дубровника". Он детаљно описује дубровачке прилике под француском ситуацијом, руско-српску опсаду града, приклањање становника Корчуле и Брача Дубровчанима итд. Кад је Наполеон поражен, Дубровчани се понадаше да би могли да обнове своју републику, с обзиром да дубровачку територију још није запосела Аустрија, а није ни поминан у Пожунском уговору као млетачко-италијански посед. Грађани и сељаци подигоше 1813. побуну против француских окупатора, на подстицај Енглеза, који су ослободили Ластово, Слано, Шипан и Лопуд и тамо вратили у дејство дубровачке законе. Енглези су лажно обећали обнову независности, а неки виђенији дубровачки племићи тајно су шуровали са Аустријанцима. Кад се с војском појавио аустријски генерал Милутиновић превари Дубровчане кад у Гружу извеси и дубровачку заставу са аустријском и енглеском. Сенат се састао у јануару 1814. и одлучио о предузимању конкретних дипломатских и војних мера како би се постигло обнављање државне самосталности. Дубровчани се и у самом граду побунише против Француза и натераше их на предају, па с клицањем републици на зидине окачише дубровачке заставе. Аустријанци ипак заједно са Енглезима ућоше у град и преузеше управу. Стојановић посебно примећује да је аустријска војска скоро у целости састављена од Хрвата, који су посебну нетрпељивост исказивали према симболима дубровачке самосталности. Да трагедија буде већа, командовао им је православац, генерал Милутиновић. Сви племићи су похапшени, а католички свештеници су се у марту јавно заклели на верност аустријском цару. Дубровачки посланик је 1815. протеран из Беча, а да му није дозвољено ни да привири учесницима Бечког конгреса који је Дубровник дефинитивно доделио Аустрији. Аустријски цар је тако стекао још једну титулу – дубровачког војводе.

Аустријанци су у градске структуре власти укључили грађане, с обзиром да су их племићи потпуно бојкотовали, изврагавали иронији и благом руглу. Ипак, патрицијским породицама убијена је животна радост, чак и сама воља за животом, па се одадоше пасивној резистенцији и духовном мртвилу, прикривеном нападном и претераном побожношћу. Ламентирајући над тужном дубровачком судбином, Стојановић у први план ставља српски етнички карактер древног града. „Стари сенат, по крви готово вас од римскијег породица, нађе се на сврху петнаестога вијека и у шеснаестому опкољен од народа српскога. Повјест каже, да су ова два народа, римски и српски, у прво доба била раздијељена; сваки са својом заставом напосе: Срби са затавом Св. Срђа, а Римљани Св. Зенобија. Кад је Српство све оплимело, племе римско, које је господовало, нађе да је свијесна, политика да се замијешају у навадама и обичајима у један народ, и да пометну и Св. Срђа и Св. Зенобија, те се сложише под једнога трећега свеца, Св. Влаха." (стр. 275.) Он даље казује како су се старе римске породице сасвим посрбиле, што није први случај у историји да су владари присвојили језик и обичаје својих поданика. „Дубровчани, задобивши околна села, примише њихов језик и тако од Римљана епидаурскијех и сељака српскијех настаде мало по мало народ дубровачки, каоноти у истој власти, исте вјере и истога језика. Нијесу се хтјели звати ни Срби, ни Хрвати, ни Далматинци, ни Италијанци. Зашто пак у садашње доба прави Дубровчанин сматра себе Србином, а влада упире и настоји да се назове Хрватом, о томе ће бити збора кад приспијемо у трећу епоху, која је епоха смрада и распадања овога славнога мрца." (стр. 297.)

Дум Иван Стојановић посебно инсистира на разликама дубровачког народног менталитета у односу на далматински, позивајући се и на стране ауторе који о томе сведоче, те цитирајући најинтересантнија запажања. Посебно критикује наметање вештачких хрватских израза по школама, којима се ђаци збуњују, а старији им не могу помоћи јер ти изрази немају никакве везе са српско-дубровачким говором, како га изричито формулише. Официјелним аустријским инсистирањем да се Дубровчани изјашњавају као Хрвати у народ се унесе велика омраза. Послушаше, као и увек, полтрони и улизице, док они који су држали до части и образа поносно и даље истицаше да су Срби. Међутим, по том основу су се и породични, односно рођачки расколи дешавали. Иван Стојановић се оштро супротставља настојањима да се Срби и Хрвати подведу под јединствен вештачки илирски именитељ, али и њиховој међусобној диференцијацији на основу православне или католичке вероисповести. Он отворено прихвата став Вука Караџића, опширно га цитирајући, да су Хрвати чакавци и кајкавци, а Срби штокавци.

Пишући о дум Ивану Стојановићу, знаменити српски књижевни критичар Павле Поповић је 1900. године објавио у задарском „Српском гласу" есеј о далматинском српском народном покрету: „Док се у северној Далмацији и Боки, покрет традиционално везивао за веру и Српство, за православље, дотле се у Дубровнику покрет јавио чист, еманципован од других обзира, готово упркос тим обзирима. Ту се први пут католици огласише Србима; ту се створи католичко Српство. Појав је био редак, али природан. Ако је већина Срба православна, православље ипак није једино обележје српског племена: католик може бити тако исто добар Србин као и православни, једно је вера, а друго народност. Али је појав ипак изгледао некоме опасан, и покрет је стекао непријатеље. Међу многим непријатељима, један од најмоћнијих било је свештенство, католичко наравно. Католичко свештенство сматрало је појаву Срба католика као прелазан облик од католицизма православљу, и гледало у њему један знак опасан по католицизам. Срби католици временом ће постати Срби православни, тако је мислило свештенство, и, наравно, из бојазни за веру, стављало се одмах у ред непријатеља српског покрета. Требало је разбити ту предрасуду и показати да та опасност не постоји; требало је јаким примерима осведочити да Српство није противник католицизму; требало је да се један угледан католички свештеник назове Србином".

На таквог римокатоличког свештеника није се дуго чекало, јер „то учини дум Иван Стојановић, међу првима и најугледнијима. Дум Иван је био историк и филозоф. Он је познавао прошлост свога српског народа и био човек слободан од предрасуда. И он је видео да је, по историји и свему другом, Дубровник српско земљиште и да су његови становници Срби. Кад је то видео, он је био толико слободан у свом мишљењу да је смео да разликује народност од вере и да се није морао држати предрасуде по којој католицизам није помирљив са Српством. Да се до тога закључка дође, требало је познавати домаћу историју и имати смелости у мишљењу. Дум Иван је имао и једно и друго. Тако је могло испасти то да се он, као један велики достојанственик Католичке цркве, назове и призна Србином. Али, није дум Иван ни само на томе застао. Он је, напротив, из дана у дан све већим Србином постајао. Како је његов појав изазивао жестоке методе од стране непријатеља, то се дум Иван борио против њих, и у тој бор-

би све ватренији постајао у свом уверењу. Било да су напади долазили од Хрвата, било од свештенства, дум Иван је све јаче и енергичније бранио своје српско становиште. Његово мишљење постајало је уверење, уверење постајало осећање."

„Кратка историја Дубровачке Републике" кнеза ужичког Лује Војновића (Њујорк, 1962) хронолошки представља све кључне догађаје дубровачке историје, а аутор с посебним симпатијама инсистира на блискости Дубровчана као етничке симбиозе Римљана и Срба са околним српским племенима. Он објашњава да су Дубровчани одбили предлог руског цара Петра Великог да се у граду подигне православна црква „јер је Дубровник, иначе велики пријатељ православнога елемента на Балкану, имао у политици строго начело, да је апсолутно јединство вјероисповијести предуслов политичком јединству, и зато одбијаше на својем територију ма који други култ, а бојаше се и политичких утицаја са стране, нарочито Босанаца и Херцеговаца, султанових поданика." (стр. 137.) Узроке таквог става Војновић види и у уском латинском духу и атрофији балканске трговине, те у загриженості језуитских црквених кругова.

ђ) Дубровачки историчар Мавро Орбин

Српство и панславизам Дубровника, као доминантно национално самоодређење, најпотпуније је изразио бенедиктински опат Мавро Орбин, чији су се преци доселили из Котора. Његово животно дело, „Краљевство Словена", објављено 1601. године, замишљено је „да буде повесница читавог словенског племена, такорећи од легендарних библијских тренутака па све до пропасти балканских средњовековних држава, и песничка глорификација њихове минуле славе, и полемички ватрена, пркосна, па и пристрасна апологија њиховог историјског поступања, и филозофски поглед у векове који долазе." (Мирослав Пантић: Мавро Орбин – живот и рад, предговор за књигу Мавра Орбина „Краљевство Словена", Српска књижевна задруга, Београд 1968., стр. XIV.) Већ после две године Римокатоличка црква је Орбиново дело ставила на индекс забрањених књига, јер се аутор, вођен жељом за што потпунијим и истинитијим истраживањем, позивао и на јеретичке изворе. „Орбин не пише непристрасну и објективну, већ ангажовану и заинтересовану историју; он хоће да његова књига буде бескрајно понесени и егзалтирани хвалоспев 'словенској нацији' и њеним врлинама, херојским, моралним, интелектуалним; њом би он желео да пред очима романских и германских читалаца, од непријатељства намрштеним, али задивљеним, развије широку и епску слику прошлости пуне подвига, славе и тријумфа, недовољно цењену и непознату једино зато што словенски народи, непрекидно забављени ратовима, нису имали никога да је ислика и испише." (стр. LXVII.)

Критичка историографија у Орбинијевом времену није заправо ни постојала. Историчари су били више или мање поуздани у изношењу фактографије, али ангажовани циљни приступ и слобода понашања, уз такмичење у литерарној акрибицији, подразумевали су се. Орбини све Словене сматра једном нацијом и то базира на идентичном пореклу и јединственом језику. У првом делу књиге аутор највише простора препушта машти, својој и својих историографских претходника, који словенско постање везују за библијска времена. Предисторијски живот Словена је, уосталом, велика тајна и за модерну науку због

непостојања писаних извора. Орбинова успламтела родољубивост, лирски жар и наративни патос не могу импресионирати критички научни дух, али су имали огроман утицај на интелектуални живот и друштвену свест његовог времена, вршећи директни утицај на велики број каснијих духовних посланика. Пропаганда словенства у то време пријала је и Римокатоличкој цркви, која је тада прижељкивала свеопшти устанак балканских хришћана против турске власти, који би омогућио бржи продор католичанства на том простору. И Мавро Орбин је одани католик, који православну варијанту хришћанства сматра шизмом и искрено жали што су највећи српски средњовековни владари истрајавали у оданости православљу.

Уз све објективне примедбе о лошем знању италијанског језика, невештој композицији, непоузданим подацима, готово целовитом преузимању Летописа Попа Дукљанина, значај Орбиновог дела не може се потцењивати. „Орбинов визионарски занос, који се на тренутке прелива у поезију, истина сирову, понегде и рустичну и на свој начин наивну, али доживљену и искрену, а затим и полифоност његовог казивања, богато орнаментованог и барокно динамичног, морали су бити од исто толико снажног дејства на своје читаоце у прошлим вековима. Захваљујући тим својим својствима, Орбиново дело постало је код нас не само уџбеник словенске историје, већ и уџбеник словенског патриотизма." (стр. LXXVIII – LXXIX.)

У другом предговору, након Пантићевог, Радован Самарџић истиче да је Орбин први писац целовите српске историје. Он даје ширу елаборацију општих европских услова интелектуалног деловања који су утицали на Орбина, али и слику прилика српских земаља под турском окупацијом у којима све чешће долази до масовних бунтовничких превирања, не само међу православним Србима, него и муслиманима. „Дубровчани су били сведоци како босански муслимани, потискивани с Порте наглом превлашћу потурчених Арбанаса, све чешће, и усред Цариграда, говоре о својој земљи, народу, језику и крви и све се јогунастије држе старог српског предања. Дубоку унутрашњу снагу овог општег таласања, које није имало корита да се слије у покрет, можда најбоље открива пораст историцизма – распрострањено и готово ужурбано оживљавање рада на биографијама, летописима и родословима, на преписивању сачуваних списа, на преводима и компилацијама; појава нових сликара чудно веродостојних својим фрескама; бујно подмлађивање усменог предања препевавањем старих и ницањем нових песама. Ова интелектуална основа поновног изласка Срба, као народне масе, на историјску позорницу значила је, у ствари, још једно потврђивање и још једно преузимање средњовековног наслеђа. Мавро Орбин је свим овим био најснажније подстакнут да напише своје дело; он свему томе, са својим делом, на свој начин и непосредно припада." (стр. CXXIII.)

Дело Мавра Орбина настало је у дубровачкој градској средини која је већ имала развијену представу о свом словенском идентитету и припадништву српској историји. Самарџић га зато назива сведоком епске ренесансе српског народа и за Дубровчане наводи како је за њих Стојан Новаковић рекао да су „први који су подлегли чарима, тако да кажемо, политичке поезије, која је јекнула после пропасти државе и господе српске. Све што се причало и певало по народу, могло се знати у Дубровнику, који се у неку руку и сам занесе за делима у којима су и његови људи радили, за јунацима с којима су и његови људи дру-

говали и којима су саветници, помоћници и банкари били. Они се и сами почеше поносити том прошлошћу." (стр. CXXVI.) Уместо дотадашње хагиографије, Орбин је српску историју једноставно поставио на нове основе, колебајући се, истина, између традиционалистичког и критичког приступа. Његово дело је неупоредиво вредније утицајем који је вршило на људе свога времена, него самим садржајем.

Словенску праисторију је Орбин приказивао на основу легенди и романтичарског заноса, првобитну историју позивајући се на Дукљанинова маштања, док се све оно што почива на реалним историјским чињеницама односи готово искључиво на српску политичку и државно-правну прошлост. Од укупно 290 страна модерног издања, које је редуковано за прво и друго поглавље, деведесет страна се односи на бугарску историју, свега непуне три стране на хрватску, а скоро двеста на српску историју. Орбин даје мноштво података о владарској лози Немањића наводећи да је даљи Немањин предак био поп Стефан из места Лука у Хумској области, који је имао сина Љубомира (по коме се назива и данас једно веће село у близини Дубровника, раније познато као Трново). Љубомир је био истакнути ратник па је тако постао жупан краја који је по њему назван. Син му се звао Урош, који је памећу и јунаштвом дорастао очевој слави. Урош је имао сина Десу, а Деса Мирослава, Константина и Немању.

И Орбин и други писци римокатоличке вероисповести, чија дела представљају значајне средњовековне историографске изворе врло често се изражавају у форми жаљења што скоро цели српски народ припада „шизматичком" православљу. Тек у новије време најумнији српски интелектуалци дају прецизан одговор на „једно важно и деликатно питање, зашто је у српској прошлости било боље православље од католичанства, односно зашто је православље постало сродније нашој психи. Разлози за то, ми мислимо, да су ови: католичанство је униформније, централистичкије, универзалније и више догматичарско. Источних цркава има више, са својом посебном хијерархијом, са својим народним обредним језиком и са својим провинцијално-националним особинама. На Западу је Римска црква узела сву власт, централисала је у својим рукама и дала читавој организацији јединствену схему и јединствен, свој језик, тако те све западне цркве изгледају као старе римске колоније, како је то лепо примећено. Црква је ту имала своју и то своју посебну политику, основану на принципима светске власти и извесног духовног космополитизма и потпуно независну од појединих националних и државних формација. Сва хијерархија била је подложена непосредно Риму и равнала се, углавном, према упутама отуд добивеним. Стога се често догађало да је она у свом ревновању долазила у сукоб са извесним народним струјама, које Рим није одобравао и чији му се рад чинио опасан или штетан по себе. Воља Рима имала је да буде безусловна, а њени принципи освештане и непретресиве догме, које је требало проводити без компромиса." (Владимир Ћоровић: Покрети и дела, „Геца Кон", Београд 1921., стр. 27.)

Србима је била потребна национална црква која ће јачати државни ауторитет, ширити њене границе и моћ, развијати државотворну идеју и националну идеологију. Српска црква је из тог разлога израсла у најауторитативнију националну институцију, која се руководила принципом државног разлога, трагајући за оптималном варијантом његовог усаглашавања са хришћанским моралним начелима и теолошком доктрином. „Оно, што чини српско православље, српску ве-

ру, то није вера ортодоксије или уопште нека религија, него је то оно, што је спојено уз веру, све духовно наслеђе старине, сва традиција веровања." (стр. 34.) Зато је за Србина вековима борба за националну независност и државну самосталност истовремено била борба за веру православну, његовим народним бићем обогаћену и јуначким етосом оплемењену. Оданост вери представљала је оданост нацији, способност одолевања искушењима, подношења патњи, терање ината непријатељима рода и племена. Зато је у српској варијанти православља цели народ црква, а национална црква потпуно идентификована са народом.

10. Српска Македонија

Српска Македонија обухвата само 37% укупне македонске територије и концентрисана је углавном у сливу реке Вардар. Бугарски и грчки део, Пиринска и Егејска Македонија данас постоје само као географски простор, с обзиром да је тамо већ окончан процес систематске асимилације македонског становништва и његовог претапања у Бугаре и Грке. Само онај део Македоније који је српска војска избавила из турског ропства данас егзистира као политички ентитет, самостална држава и отаџбина македонске нације. За Македонце се углавном не може рећи да су Срби у правом смислу речи, али су сигурно етничка група која је најсроднија Србима. Срби и Македонци су као браћа близанци – нису исти али су веома, веома слични. Сам назив „Македонци" Словени са тог подручја позајмили су од становника античке државе Македоније која је настала још у седмом веку пре наше ере. Првобитни Македонци су народ грчке етничке структуре са великим примесама Илира и Трачана, али и других преисторијских народа чија су се племена међусобно мешала и асимиловала. Половином четвртог века пре наше ере Македонија је преузела водећу улогу међу античким грчким државицама, а њен владар Филип II постао је несумњиви господар Балкана. Његов син Александар Велики кренуо је у освајање света, нижући све невероватније војне успехе муњевито продирући на источну и јужну страну тада познатог цивилизованог света. Његов величанствени успон временски је кратко трајао, и Александар је умро 323. године, вероватно отрован.

Александрови ратни напори доносили су војницима богат плен, ширили јелинистичку културу, али истовремено слабили Македонију која се напрегла далеко изнад својих објективних могућности. Македонско становништво је масовно гинуло у војним походима или се насељавало на освојеним територијама као управљачки елемент, што је демографски исцрпело матицу. Владарева смрт је довела до брзог распада царства. У трећем веку почињу најезде варвара. Тада су Гали опљачкали Македонију, скоро комплетно становништво одвели у ропство и опустошили целу територију. Крајем трећег века Македонија се опоравила, али је почетком другог века пре нове ере покорена од стране Римљана, који су је 168. године дефинитивно заузели и темељито опљачкали. Македонија је 148. године и формално постала римска провинција, а неколико устанака против римске власти наредних година било је сурово угушено. Административни положај Македоније наредних векова је повремено мењан, а у време цара Диоклецијана ушла је у састав дијецезе Мезије, која представља данашњу Србију, док је Константин увео у префектуру Илирик. Крајем трећег

века наше ере почињу нови масовни варварски налети. Прво су Македонију опустошили Костобоци, па у четвртом веку Визиготи да би је скоро у целости без становништва у петом веку оставили Хуни. У пустошењу источних делова Балканског полуострва учествовали су и Словени, у византијским изворима означени као Склавини и под хунском доминацијом. За разлику од Хуна, Склавини су се све чешће насељавали на покореним територијама.

а) Словенско насељавање Македоније

Реч је о јужнокарпатским Словенима који су се најгушће концентрисали од Ђердапа до ушћа Дунава. Склавини припадају истој словенској групи којој и Руси, Украјинци, Белоруси и Срби и која се раније значајно диференцирала од љешке групације у коју се убрајају Чеси, Пољаци, Словаци, Хрвати и Словенци. Већи део Склавина покорили су крајем петог века Бугари, у њих се претопили, али им наметнули сопствено име и владарски слој. Асимилације Бугара у Склавине није било на простору Македоније, па је то већ прво етничко диференцирање Македонаца од осталих Склавина. Други елеменат диференцијације било је насељавање ограниченог броја Срба у околини Солуна почетком седмог века. Ионако врло сродни са Склавинима, ти Срби су се убрзо у њих утопили. Заједнички су асимиловали и затечене остатке ранијег становништва. Судбина Склавина северно од Дунава била је другачија. Њих су асимиловали нешто бројнији Романи, па су тим етничким претапањем настали данашњи Румуни. Цели шести век обележили су стални масовни продори Склавина источном половином Балкана све до Егејског мора и Епира на западу, док су западном половином харали Хуни, односно Авари.

Византијски отпор био је све слабији и неуспешнији, а словенски ратни плен све већи, што је повећавало реалну војну моћ и јачало њихове освајачке апетите. Масовно систематско словенско насељавање Македоније трајало је од осамдесетих година шестог до двадесетих година седмог века. „Најјужније, у правцу тока реке Бистрице, а западно од Солуна до Бара, населили су се Драговити. Одмах до њих били су смештени Велегезити, северно од њих, на простору између Охрида, Битоља и Велеса налазили су се Берзити (Брсјаци), чије је име и данас сачувано у народу. Близу Солуна живели су Сагудати, а источно од овог града, према реци Струми и ка Халкидичком полуострву, Ринхини. По долинама реке Струме и Струмешнице населили су се Струмјани, а источно од реке Месте – Смиљани. Један део Драговита касније се населио и у Пологу." („Историја македонског народа", Завод за издавање уџбеника, Београд 1970, том I, стр. 73-74.) Више пута Словени су покушавали да заузму Солун и тако заокруже освајање комплетног македонског простора, али су сви њихови напади били неуспешни у току читавих стотину година, па и онда кад су им се Авари прикључивали у опсади.

Иако су потпуно населили Македонију и формирали густе конгломерације становништва на погодним подручјима, још дуго су Словени наставили са родовско-племенском организацијом друштвеног живота, без озбиљнијих покушаја да формирају државу. Родовско-племенска војна демократија се постепено трансформисала у уже облике свенародних општина које су временом постајале својеврсне економске и политичке целине. Територијално организоване словенске родовско-племенске заједнице у Македонији називале су се скла-

винијама, као и у другим словенским пределима. На њиховом челу су били архонти или егзарси, што већ упућује на стандардну византијску терминологију, којој одговара словенски појам кнеза или жупана. Формално су склавиније признавале врховну византијску царску власт, али су у пракси имале веома висок степен аутономије, па и реалне независности која се огледала у ратовању против византијских градова у време крајње ослабљеног царства. Такво стање је трајало до похода цара Константина II, који је покорио склавиније и подвео их под чвршћу централну власт 658. године. Уследило је неколико словенских устанака који су угушени.

Македонске склавиније су се 811. године придружиле бугарском кану Круму и Аварима, па су заједничким снагама поразили византијску војску и погубили цара Никифора I. Склавиније су учествовале и у Крумовом походу на Цариград 814. године, али су остајале релативно самосталне и без директног бугарског мешања у њихове унутрашње ствари. У том походу Крум је умро, па је наступио вишегодишњи мирни период. Тек 821. године долази до устанка Томе Словена, коме се прикључују македонске склавиније у опсади Цариграда, али по његовом неуспеху, још чвршће су пале под византијску власт. До новог великог словенског устанка дошло је 836. године, чијим је суровим гушењем Византија стекла услове за укидање склавинија и проширење сопственог административног апарата на целом македонском подручју у оквиру тематског система. Половином деветог века бугарски каган је напао македонску територију племена Словена, а кан Борис је после 852. године заузео скоро целу област Струмице и Брегалнице, па затим прешао на десну обалу Вардара продревши све до Охрида. По мировном уговору Византије и Бугарске из 864. године, већи део Македоније је дошао под бугарску власт, која се у целој Македонији потпуно учврстила у време бугарског владара Симеона између 893. и 927. године. То је уједно време дефинитивног учвршћења хришћанства међу Словенима, стварања словенске азбуке, просветитељског деловања Ћирила и Методија, Климента и Наума, Константина Презвитера и Црнорисца Храброг, али и попа Богумила из подножја планине Бабуне и појаве богумилских покрета који ће захватити Бугарску, Македонију, Тракију, Рашку и Босну. Бугари су на македонском подручју разбили старе родовско-племенске друштвене односе и завели чисто феудалне.

б) Македонија у време цара Самуила

Један од најмоћнијих великаша бугарске државе у време цара Петра био је кнез Никола, јерменског порекла. После Петрове смрти, Николини синови Давид, Мојсије, Арон и Самуило 969. године дигли су се на устанак да би се дочепали престола. Да би то спречила, Византија је помогла Петровом сину Борису да постане бугарски цар, док су Руси надирали са истока, а устанак буктао јужно од Софије. Након што је византијска војска 971. године поразила руског кнеза Свјатислава, византијски цар Јован I Цимиски је оборио Бориса са престола и као заробљеника га одвео у Цариград, а Бугарску прикључио Византији. Николини синови су се примирили све до Цимискове смрти 976. године, а онда су покренули нови устанак, овог пута против византијске власти. На пространој ослобођеној територији четворица браће су заједнички владали, а онда су Давид и Мојсије на различитим местима погинули. Између Арона и Самуила је дошло

до сукоба у коме је Самуило победио и ликвидирао брата и његову породицу, осим једног сина. Самуило је као веома способан војсковођа врло брзо освојио велика пространства Македоније, Грчке, Бугарске и Србије. Прогласио се за бугарског владара и престоницу формирао у Преспи. Године 986. Самуило је нанео тежак пораз византијском цару Василију II код Трајанових врата, надомак Софије. Искористивши унутрашње византијске нереде и борбе око престола, настављао је са успешним освајањима и заузео целу Рашку и Дукљу, а на превару је ухватио српског краља Јована Владимира и заточио га у Преспи. Попалио је Котор и Дубровник, па опустошио Босну и Далмацију све до Задра.

Јован Владимир је као заточеник оженио Самуилову кћерку Косару, а Самуило га је прогласио за краља и вратио му на управу Србију, а његовом стрицу Драгомиру Травунију. Године 995. Самуило је опседао Солун, а 996. је доживео тежак пораз од византијске војске у дубини Грчке. Управо након тог пораза Самуило се прогласио за цара, чим је од папе Гргура V добио краљевску круну. Ускоро су Самуила издали кћерка Мирослава и зет Ашот, којима је поверио управу у области Драча, па пребегли у Цариград. Василије II је разрушио много Самуилових утврђења у софијској области и послао војску у поход преко Марице. У трећем налету 1001. године византијска војска је заузела Србију, што јој је отворило пут према Тесалији. Године 1002. заузет је и Видин, али се главнина византијске војске морала окренути према Арапима који су угрожавали Малу Азију, па је исте године у противудару Самуило заузео Једрене и систематски га опљачкао.

Василије II је лично кренуо у гоњење Самуилове војске, изненада га напао на десној обали Вардара код Скопља и нагнао у бекство. За заповедника Скопља тада је Самуило поставио раније ушкопљеног Романа, млађег сина цара Петра, који је град предао византијском цару. Самуилов син је, отеравши своју жену, мађарску принцезу, изазвао сукоб са угарским краљем Стефаном I који је победио Самуила. Увелико ослабљеног, Самуила је Василије II потукао на Беласици 1014. године. Самуило је успео да побегне у утврђену Преспу, а Василије II је ослепео 10.000 његових заробљених војника и сваком стотом оставио по једно око да би могао да их води своме владару. Када је Самуило видео своје слепе војнике пао је од туге и после два дана умро, после владавине над великом државом која је трајала 38 година. Држава је опстала и после Самуилове смрти обухватајући све српске земље до реке Цетине, скоро целу Македонију, већи део Бугарске, Албанију, Епир и Тесалију. Савременици су ту државу називали Бугарском, иако су Бугари у њој представљали убедљиву мањину становништва. Иако су у његовој држави живели сви Срби и сви Македонци, уз нешто Бугара и Грка, Самуило је желео да следи бугарске државотворне традиције. У Самуилово време је формирана Охридска архиепископија, а у његовој држави су постојале још дубровачка и драчка надбискупија. И у црквеном погледу се, дакле, осамосталио колико је то било могуће и потребно самосталној држави. Пошто хришћанска црква у то време још није била дефинитивно подељена, ослонац је могао да нађе у римском папи и тако се супротстави Цариградској патријаршији.

На престолу је цара Самуила наследио његов син Гаврило Радомир. Василије II је настављао са нападима, али је успео да придобије Јована Владислава, сина Самуиловог брата Арона, коме је својевремено управо Гаврило Радомир

поштедео живот. Јован Владислав је приликом неког лова убио Радомира 1015. године код Остова, па погубио његову жену и ослепео најстаријег сина. Јован Владислав је тада позвао Јована Владимира у Преспу и на превару га убио, а у тој завери је активно учествовао охридски архиепископ Давид. Цар Василије II није имао поверење у заклињања на верност Јована Владислава, па је и против њега покренуо ратни поход, заузимајући Пелагонију и Охрид. Владиславова војска га је напала из позадине и нанела му тешке губитке у Пелагонији, што је осујетило даљу реализацију Василијевих планова. Акција византијске војске 1016. године у пределу Софије била је краткога даха, као и следеће године продор у Јужну Македонију у коме је Владислав доживео значајнији пораз. Кад су се Византинци повукли, 1018. године, Јован Владислав је кренуо да поврати Драч и погинуо при опсади града, вероватно од руке сопствених поданика. По смрти Јована Владислава, Василије II је мирно ушао у његову земљу, редом су му се предавали градови и обласне војне старешине, а он их је заузврат проглашавао византијским племићима и распоређивао на нове дужности. Цар је био благонаклон и према Владислављевој удовици и деци, као и другим сродницима. Византија је своју власт мирно обновила у свим српским земљама, осим у Срему, чији је господар Сермо остао непокоран. Њега је ускоро на превару убио Константин Диоген као стратег суседног подручја и по царевом налогу преузео његово место и улогу. До почетка 1019. године Василије II је пацификовао, припојио и војно-административно преуредио целу велику Самуилову државу, па се са огромним пленом вратио у Цариград. Македонци су подвргнути свим византијским феудалним обавезама. Извесна аутономија Охридске архиепископије је сачувана, али је Цариградска патријаршија пажљиво водила рачуна да се на архиепископском трону редовно нађу Грци.

Пореска реформа и претварање натуралних обавеза у новчане довели су већ 1040. године до великог устанка Петра Дељана, сина Гаврила Радомира и мађарске принцезе која је трудна отерана, кад јој се муж заљубио у лепу робињу из Ларисе. Мађарски краљ је потпомагао устанике, а устанак је био најжешћи у београдској и моравској области, дакле чисто српским срединама у мађарској близини. Од Београда до Скопља устаничка маса се непрекидно повећавала, па је Скопље с лакоћом пало. До немира је дошло и у византијској војсци, чак до отворене побуне у којој је војник Тихомир проглашен за цара. Да не би дошло до раздора међу устаницима Тихомир је убрзо убијен, а народ је за јединог цара сматрао Петра Дељана. Ускоро је Петар заузео Драч и кренуо на Солун. Византијски цар, који се тамо затекао на лечењу, побегао је главом без обзира. Устанак се проширио у дубину Грчке и захватио све српске и македонске, добрим делом и бугарске области. Устаницима се прикључио други син Јована Владислава, стратег Алусијан. Петар му је поверио операцију заузимања Солуна, али су ту устаници тешко поражени. Дошло је до сукоба међу Петром и Алусијаном, па је Алусијан отровао Петра Дељана и предао се византијском цару. После тога царска војска је без великог напора сломила устанак. Много Македонаца је тада одведено у ропство, а земља је опустошена. Феудалне обавезе су постале још теже, а византијски административни апарат чвршћи.

Нови македонски устанак је 1066. године избио у Лариси, али је брзо угушен. Значајнија побуна се десила 1072. године под вођством Ђорђа Војтеха и са средиштем у Скопљу. На директни позив устаника зетски краљ Михаило им је у по-

моћ послао свога сина Константина Бодина са триста коњаника. Одушевљени устаници су у Призрену Бодина прогласили за цара под именом Петар. Под Бодиновом командом устаничка војска је до ногу потукла Византинце надомак Призрена. После тога Бодин је устаничке снаге поделио на два дела, па један под командом војводе Петрила упутио према Охриду, а с другим кренуо у Ниш. Петрило је без проблема заузео Охрид и Девол, али је поражен пред Костуром. На другом правцу Бодин је имао значајнијих резултата, али се зауставио чувши за Петрилов пораз. Пред великом византијском војском Ђорђе Војтех је предао Скопље, а Бодин је поражен и заробљен на Косовоу пољу. Војтех је умро од последица мучења, а Бодин одведен у Цариград, одакле га је отац избавио посредовањем Млечана. Устанак је и даље тињао, па је тек 1073. године сломљен.

Године 1082. Нормани под вођством Роберта Генскарда преко Драча су продрли у Македонију и скоро целу заузели наносећи Византинцима неколико тешких пораза, али су 1085. ипак отерани. Македонско становништво је тада двоструко страдало, од норманске пљачке и византијске осветољубивости. По повлачењу Нормана, угроженим Македонцима је поново помоћ пружио Бодин, који је у међувремену оца наследио на краљевском престолу. На вест о Бодиновом успешном продору у охридску област, македонске Словене је опет захватило устаничко распоожење. Са севера је Византијце напао и рашки жупан Вукан. Цар Алексеј I Комнен је 1091., 1093. и 1094. године неуспешно слао војску против Срба, али није успео да их победи, па је постигао компромис. До масовнијег народног устанка није дошло, али ни до понављања репресалија. Године 1096. преко Албаније су упали крсташи који су ојадили македонске сељаке отимајући све што им је дошло под руку. Крсташке похаре трајале су све до краја 1097. године. Следећи крсташки поход су Византинци сузбили 1107. и 1108. године код Дебра и избацили их из Албаније, али уз велику мобилизацију македонског становништва.

Крсташи су 1185. године у потпуности разбили византијску власт у Македонији заузимањем Солуна. Против централне власти побунио се македонски феудални великаш Добромир Хрс, а рашки жупан Стефан Немања нападао је византијске поседе у горњем току Вардара и Струме, разарајући велики број утврђења, међу којима и скопско. Након одласка крсташа Добромир Хрс је затворен, али га је цар убрзо пустио и именовао за управника Струмице. Убрзо се Добромир поново побунио и осамосталио, па заузе важну тврђаву Просек на улазу у Демиркапију. Ту је скршен велики напад византијске војске 1199. године. Цар је морао да пристане на нагодбу, па је Добромир остао феудални господар на самовољно проширеним поседима. Убрзо се Добромир Хрс поново побунио, али је после великих почетних успеха сузбијен. Просек су 1203. године заузели Бугари. Кад су 1204. године крсташи заузели Цариград, поцепали су Византију, а на великом делу македонске територије формирали су Солунску краљевину на челу са Бонифацијем Монтфератским и дали се у бесомучну пљачку. Бугари су се проширили на Скопље и Охрид, па су 1205. године напали и разорили Сер који је био у крсташким рукама. Бугарски цар Калојан је 1207. године опсео Солун, али је умро у току опсаде. Од његовог сина Бориса одметнуо се племић Стрез и овладао добрим делом Македоније; у чему му је пресудну помоћ пружила Србија. Ускоро се помирио са Бугарима, па је уз српску и бугарску помоћ 1212. године напао крсташе у Пелагонији, али неуспешно. Године 1214.

је умро, вероватно отрован, док су одмах потом Охрид и Скопље потпали под епирску власт, што Србија и Бугарска нису успеле да спрече. Тек 1230. године Бугари су код Клокотнице поразили епирску војску, што им је донело власт над Тракијом, Македонијом и делом Албаније. Доминацију над Македонијом Бугари су изгубили 1341. године смрћу цара Јована Асена II и угроженошћу од Монгола. Никејска војска је заузела Македонију и држала је до 1258. године, односно продора српске војске која је ослободила Скопље, Прилеп и Кичево. Обнављање Византије 1261. године довело је и до обнављања њене власти над Македонијом.

Године 1282. српски краљ Милутин освојио је Горњи и Доњи Полог, Скопље, Овче поље, Злетово, Пијанец, Пореч, кичевски и дебарски крај. Ускоро су удружени одреди Милутина и Драгутина допрли до горњег тока Струме и Кратопоља. Сва припојена подручја наредних четрдесет година остала су у српској држави. Тада је Стефан Дечански наставио ширење преузимајући Штип, Чрешће, Велес и Просек, овладавши средњим током Вардара и Брегалницом и отварајући пут према Солуну. Године 1328. српска војска је допрла надомак Охрида. Византинци су привремено повратили неколико мањих места, али је краљ Стефан Душан 1334. године наставио продоре заузимајући Охрид, Железнец, Прилеп, Чемрен и Струмицу. Срби су 1343. године заузели Костур, Лерин и Воден, а после две године Сер и Дервент. Душанова Србија је обухватала скоро целу Македонију, изузев Солуна. После Душанове смрти постепено се распадала српска држава, а на македонским подручјима осамостаљивали су се као обласни феудални господари царица Јелена, Угљеша и Вукашин Мрњавчевић, ћесар Војихна, војвода Хлапен, деспот Оливер, севастократор Влатко, Константин и Јован Драгаш, син севастократора Бранко Гргур итд. После српске катастрофе у Маричкој бици 1371. године, Вукашинов син краљ Марко и браћа Драгаш постали су турски вазали, скопском облашћу је овладао Вук Бранковић, а у охридској се осамосталио велики жупан Андреј Гропа. Турци су повремено упадали у Македонију, пљачкали, убијали и одводили људе у ропство. Између 1383. и 1392. Турци су без великих проблема заузели целу Македонију и више од петсто година у ропству је задржали.

в) Македонија у турском ропству

Много македонског становништва се пред Турцима иселило на север, у дубину Србије, а велики број људи је одведен у ропство. Досељен је известан број Турака из Мале Азије као потпора војно-административном апарату. Турска насеља су махом формирана на важним стратешким правцима, а у сваком већем граду је постојао војни гарнизон. Градско становништво је било подложније исламизацији, па су врло брзо скоро сви градови имали муслиманску већину. Формирале су се и бројне јеврејске колоније. Православни хришћани су били грађани другог реда, а турско феудално уређење је између две антагонистичке класе успостављало чврсту верску баријеру. У прво време је било прилично хришћана спахија, али то није дуго трајало, с обзиром да су се српске феудалне породице најлакше турчиле. Црква је остала један од крупних феудалаца, али су највећи храмови претварани у џамије, а нови се нису смели подизати. У XVII веку интензификовала се римокатоличка пропаганда, па су чак четири охридска архиепи-

скопа, и то Порфирије, Атанасије, Аврамије и Мелетије, тајно пропагирали и настојали да спроведу унију. Њихови покушаји су доживели потпуну пропаст јер је народ упркос животним невољама остајао веран православљу, а наду у избављење из турског ропства све више везивао за једнородну и истоверну Русију.

Због неподношљивих феудалних намета, данка у крви и сталних шиканирања, сељаци мавровског и прилепског краја дигли су се 1564. године на устанак, који је турска војска следеће године угушила. Хајдучија је вековима представљала честу појаву, а неретко су хајдучке дружине по бројности подсећале на војне јединице. Највећу македонску побуну против Турака представљао је Карпошев устанак из 1689. године, који је подстакнут продором аустријског војсковође Пиколоминија надомак Скопља и чињеницом да су се већ дигли Срби у свим српским земљама. Скопље је заузето и спаљено. Пиколоминијев наследник Холштајн разбио је Турке код Штипа, а један српски одред аустријске војске ушао је у Велес. И ти градови су само опљачкани и спаљени, а аустријска војска се с пленом повлачила. Што су Турци веће поразе доживљавали на бојиштима, то су били неподношљивији у опхођењу са рајом. Хајдучки харамбаша Карпош устанак је започео између Скопља и Ћустендила, али се устанички покрет врло брзо проширио на нишки, лесковачки, пиротски, призренски и врањски крај. Крива Паланка је представљала главно устаничко упориште. Аустријски цар признао је Карпоша за кумановског краља. Пораз аустријске војске и велика концентрација турских снага витално су угрозили устанике и они су се повлачили према Куманову, где су уз велике жртве поражени. Карпош је заробљен и у Скопљу јавно набијен на колац. Устаничка територија је опљачкана и попаљена, много људи убијено и још више у ропство одведено. Много Македонаца је тада са осталим Србима избегло северно од Саве и Дунава, неки све до Русије. Међутим, учестали турски порази у XVIII веку доводе до слабљења централних власти, одметања локалних феудалаца и цветања разбојничких банди, попут харачлијских и крџалијских које су додатно загорчавале живот хришћанском, али неретко и муслиманском становништву. Турци су настојали да у Македонији населе што више Арбанаса, чији су зулуми над хришћанима били најзверскији. Посебан ударац за хришћанско становништво представљало је и укидање Пећке патријаршије и Охридске архиепископије 1767. године и њихово подвођење под црквену јурисдикцију Цариградске патријаршије, што је значило доминацију фанариотских владика, грчких свештеника и денационализацију црквене организације.

Први српски устанак је почетком деветнаестог века уздрмао све турске балканске поседе. Унутрашња криза универзалног исламског царства рефлектовала се кроз спољнополитичку немоћ, војну неуспешност и унутрашње пометње. Поново јачају центрифугалне тенденције, осамостаљују се обласни феудални господари, административни систем тоне у самовољу, одметништво постаје масовна појава, било као вид побуне поробљених народа или разбојничко понашање привилегованих слојева, отргнутих свакој контроли. Повећани државни трошкови изазвали су раст пореских обавеза сељака и њихову потпуну демотивисаност за раст производње. Проузроковало је само тежњу да се града и градског живота дочепа коме год је то могуће. Нагли прилив сеоског становништва изменио је етничку структуру македонских градова, вратио им некадашњи национални карактер, а уз то подстакао развој занатства, рударства и тр-

говине, те појаву снажнијег грађанског слоја који ће обнављати слободарску националну и верску свест, али показивати и политичке амбиције. Многи Македонци су одиграли значајну улогу у оба српска устанка, а и сами су 1822. подигли Његушки устанак, који је обухватио и воденска и сва села до ушћа Бистрице, угрожавајући и сам Солун. Турци су ову побуну у крви угушили, а многи устаници су побегли у ослобођени део Србије. Турска власт је ипак била принуђена да спроведе извесне реформе тимарског и читлучког феудалног система и тако бар мало ублажи незадовољство хришћанске раје. Реформе су изазвале праве побуне турских феудалаца, па ће прва половина деветнаестог века протећи у знаку њиховог сузбијања од стране централне власти, у чему ће највише страдати православни Македонци.

г) Деценије устаничког врења

Македонију је у то време захватила дубока политичка диференцијација становништва. Док су се муслимани егзистенцијално везивали за опстанак турске управе и само у њој видели будућност, Македонци су перспективу тражили у што ближем повезивању са Србима, а бројни Цинцари су се опредељивали за грчку опцију. Бугари су великим подмићивањем врхова турске власти 1870. године издејствовали декрет о формирању бугарског православног егзархата, независног од Цариградске патријаршије, којој су насилно прикључене македонске епископије, велешка, скопска и охридска, као и српска, нишка и пиротска. Уместо дотад протежираног грчког језика у црквеној организацији, форсиран је бугарски, нашто су македонски интелектуалци реаговали формирањем народних школа и читаоница, прикупљањем и публиковањем македонског народног књижевног стваралаштва, писањем и објављивањем великог броја школских уџбеника на македонском језику, од којих су неки штампани у Београду. Македонском народном језику постепено су стварани услови за прерастање у књижевни.

Све тежи економски положај, систематско угњетавање од стране самовољних турских власти и неродне године довеле су 1876. године до великог Разловског устанка чији је непосредни повод представљало јачање репресивних мера према хришћанском становништву у време избијања рата Русије, Србије и Црне Горе против Турске, као и распиривање исламског верског фанатизма који је довео до убијања француског и немачког конзула у Солуну. Тада је и у Цариграду дошло до државног удара у коме је султан Абдул Азиз оборен с престола и погубљен под оптужбом да заузима сувише млак став према хришћанским поданицима. Вођа Разловског устанка био је Дмитар Паторгијев Беровски, који је дуго живео у Београду и истакао се 1862. године у борбама против Турака који су бомбардовали српску престоницу. Турци су овај устанак угушили, али се Беровски, иако рањен у главу, извукао са најближим сарадницима из турског обруча и наставио четовање. Цивилно становништво је опет било изложено турском осветничком бесу и пљачки, што је само појачало жељу за отпором. Већ следеће године поново је букнула хајдучија у виду подршке руским и српским ратним напорима. Главну улогу је имао Дмитар Беровски. Много македонских добровољаца се прикључило руској или српској војсци. Руси, Срби и македонски устаници продрли су дубоко у Македонију.

Санстефанским мировним уговором Русија и Турска су се споразумеле да се територијално прошире и стекну државну независност Србија, Црна Гора и Румунија, а да Бугарска буде вазална и аутономна држава у оквиру Турске, која ће обухватити многе српске и македонске националне просторе. На тој бугарској вазалној територији две године би се стационирала руска војска да омогући формирање аутономних институција власти. Европске силе су се томе супротставиле, па је Санстефански уговор ревидиран 1878. године на Берлинском конгресу и Македонија је остала под турском влашћу. Македонце је највише погађала чињеница да се огроман број муслиманских мухаџира исељавало са српских и бугарских простора и насељавао на македонским мењајући структуру становништва и отежавајући даље ослободилачке напоре. Избегли муслимани су редовно осветнички бес искаљивали на македонским хришћанима. Огроман број села тада је опљачкан и попаљен. Знатно је појачано и дејство шиптарских пљачкашких банди, које су угрожавале и веће градове. Македонцима није ништа друго преостајало него да се масовније укључе у антитурско четовање и тако заштите голе животе. Крајем 1878. године избио је Кресненски устанак у области Струме, чији је вођа био руски козачки атаман Адам Колмиков, а начелник штаба Дмитар Беровски. Енглеска влада је пружила помоћ Турцима у гушењу устанка обезбеђујући брз транспорт трупа. Дошло је до раздора у устаничком руководству, а бугарски агенти су ликвидирали војводу Стојана Карастојлова, док им је Беровски једва умакао. То је довело до расула устаничких редова, па су Турци много лакше устанак угушили 1879. године.

У другој половини 1880. године југозападне делове Македоније захватила је Брсјачка буна у којој су завереници почели са ликвидацијом највећих турских зулумћара. Побуњеници су ликвидирали много разбојничких банди, али су њиховог вођу Стевана Петревског Турци 1882. на превару отровали, док су други истакнути главари осуђени на вишегодишњу робију. Крај деветнаестог века обележиле су све веће тензије и противречности између српских, бугарских и грчких интереса и циљева у Македонији. Грчки утицај се ограничавао на куцовлашко и цинцарско становништво и формирање грчких школа за његове потребе. Бугари су преко свог егзархата контролисали црквену организацију, за њу везивали просветне и друге културне институције у намери да наметну бугарски језик и националну свест. Срби су такође Македонце сматрали својим сународницима, желели да Македонију у перспективи прикључе Србији, али је српска пропаганда била суптилнија, па су књиге штампане на македонским дијалектима, Македонцима даване разне олакшице у ослобођеној Србији итд. Ојачала је и римокатоличка пропаганда захваљујући македонском отпору бугаризацији цркве и варијанти унијатске обнове Охридске архиепископије. Све више се осећало присуство протестантских мисионара, па су национална и верска диференцирања међу Македонцима била све комплекснија и неизвеснија.

После више разних конспиративних иницијатива, у Солуну је 1894. године формирана Македонска револуционарна организација и Централни македонски револуционарни комитет, чији је председник постао Христо Татарчев, а секретар Диме Груев. У идеолошком погледу њени предводници су највише били под утицајем руских народњака, али и анархиста, мацинијеваца и гарибалдијеваца. Организација је за своје основне циљеве прогласила аутономију Македоније и буђење самозаштитне свести Македонаца, а у организационом по-

гледу инсистирала је на македонском националном ексклузивитету, мада је у њој било доста интелектуалаца школованих у Бугарској. Већ у старту поведена је огорчена борба против бугарске егзархијске организације и њене политике, која је најефикасније лечила све првобитне бугарофилске заблуде. То је мотивисало бугарску владу да интензификује сопствену пропаганду и комитске активности, захтевајући истовремено од Турака да сузбију српску пропаганду. Да би се парирало унутрашњој македонској револуционарној организацији, у Софији је 1895. године на конгресу свих македонских емигрантских удружења формиран Македонски комитет са изразито пробугарским аспирацијама. Бугарски комитски одреди нису постигли неке значајније резултате, али су својом делатношћу успели да погоршају положај македонског народа у турском ропству и компромитују његову позицију у светском јавном мњењу. То ће још више мотивисати македонске револуционаре, у чијем руководству је све јачу улогу имао Гоце Делчев, да на солунском конгресу 1896. године инсистирају на аутохтоности и независности свог покрета.

Финансијска оскудица навела је револуционаре да прибегну терористичким методама у стицању новца, првенствено отмицама богатијих Турака ради изнуђивања откупа. Најуспешније је било отимање америчке мисионарке Мис Стон 1901. године, које је извео истакнути револуционар Јане Сандански, што је Организацији прибавило велику суму новца и међународни, мада негативни, публицитет. Често се прибегавало и насилном прикупљању „добровољних" прилога богатијих Македонаца. Организација се све више наоружавала и ускоро приступила формирању герилских чета. Револуционарни покрет се све више омасовљавао и у њему су водећу улогу имали учитељи. Све мању конкуренцију на терену представљали су му пробугарски врховисти. Дошло је до правог процвата илегалне штампе, али је ипак револуционарна пропаганда остала неразвијена због минималних тиража и мале писмености становништва. Организација је започела са изградњом рудиментарних облика паралелне власти, па чак и тајне полиције, судства и пореског система. Извесне општине су се ослобађале од егзархијске доминације и у верском погледу потпуно осамостаљивале. Долазило је и до провала турске власти у илегалну структуру македонских револуционара, које су доводиле до масовнијих хапшења, мучења и ликвидација. Формиране су и конкурентске револуционарне организације, попут социјалистичких, али оне нису успевале да стекну значајније упориште у народу. Врховисти су као активисти пробугарског Врховног македонског комитета, са седиштем у Софији, којим су руководили бугарски генерали, организовали убиства македонских револуционара, изазивали сукобе бугарских и македонских комитских чета, а преурањеним и непромишљеним Горњоџумајским устанком 1902. године навукли додатне турске репресалије против македонског народа.

Унутрашња македонска револуционарна организација се систематски припремала за оружани устанак, али док су њени главни предводници морали да се повуку у дубоку илегалу или избегну у иностранство, председничке функције се дочепао агент бугарске владе и тајни врховистички експонент Иван Гарванов, заказујући конгрес у Солуну 1903. године и гурајући покрет у превремени устанак, иако су се томе супротстављали одсутни Гоце Делчев, Ђорђе Петров и Јане Сандански. Дошло је до унутрашњег раскола, а након солунских атентата и диверзија, турске власти су ухапсиле већи број македонских нацио-

налних бораца. Ускоро је у близини Сереза, у сукобу са турском војском, погинуо Гоце Делчев, а у Солуну су Турци ухватили Ивана Гарванова. Устанак је почео у битољском крају 2. августа, на Светог Илију 1903. године, док се најбоља организација устаника показала у крушевском рејону, под вођством Николе Карева. Крушево је пало у устаничке руке и постало је главно упориште Илинденског устанка и Крушевске републике. Република је формирала привремену владу и почела да уређује живот на ослобођеним подручјима. Устанак ипак, осим у битољском, није имао масовни карактер у солунском, скопском и једренском округу. Тако се свео на интензивне комитске акције. У сереском округу дошло је до сукоба између македонских националних и врховистичких чета. Да би угушили устанак Турци су ангажовали велике снаге од 170 хиљада војника и скоро петсто топова. Упркос великом јунаштву бораца показаном у тромесечним борбама, устанак је сломљен. Бесни Турци су после тога спровели прави масакр македонских цивила. Скоро десет хиљада људи је побијено. Али трагедија македонског народа у свету је имала великог одјека, повећавајући анимозитет према турској управи.

Да би ублажили тежак положај Македонаца, руски и аустријски цареви су у новембру 1903. године Турској наметнули такозване Мирцштегске реформе, које су примењиване од наредне године и подразумевале контролу европских сила над деловањем турског административног апарата. Године 1904. постигнут је споразум Србије и Бугарске о подели интересних сфера у Македонији и интензификовано је њихово убацивање герилских чета на македонске просторе. Бугарске комите и врховисти били су под командом бугарског генерала Цончева и њихова активност је омасовљена 1905. године. Врховисти су се тада сукобили са четама Јанета Сандинског и претрпели тежак пораз од македонских националиста у мелничком крају. Још 1904. године српска влада је формирала четничку акцију и њене делатности интензификовала 1905. године посебно у кумановском, скопском, паланачком, кратовском, бродском и кичевском крају. Српски четници жестоко су се сукобљавали са бугарским комитама и врховистима. Најистакнутије српске четничке војводе били су Глигор Соколовић, Јован Бабунски, Јован Довезенски, Василије Трбић и други. У солунском крају деловале су и грчке герилске чете. За то време унутрашња македонска револуционарна организација суочавала се са сопственом кризом, проблемима, сукобима, расправама, прегањањима са врховистима, сазивањима већег броја конгреса, безуспешно покушавајући да поврати некадашњу политичку снагу и упориште у македонском народу.

Нови битан моменат у македонске политичке прилике уноси Младотурски покрет 1908. године, у који се са одушевљењем укључило македонско хришћанско становништво. Центар младотурака је био у Солуну. Револуција је успела да обори Абдул Хамида II и за новог султана доведе Мехмеда V, али се са учвршћењем младотурака на власти објективно положај Македонаца битно погоршао. Разочарани и систематски прогоњени македонски национални револуционари су 1909. године формирали Народну федеративну партију, која се уместо дотадашње примарне оружане борбе преоријентисала на парламентарну. Главни предводници те партије су били Дмитар Влахов и Јане Сандански. Одмах по одржавању оснивачког конгреса, бугарски агенти су по други пут извршили атентат на Сандинског, који је тешко рањен. Влахов је убрзо постао посланик у турском

парламенту. Партију су ускоро захватиле фракционашке борбе, а 1910. Влахов је искључио Санданског желећи на тај начин да се дефинитивно дистанцира од револуционарних елемената. Одржан је ванредни конгрес који је одстранио Влахова, али је ускоро младотурски режим забранио партију. Те године је забрањена и Српска организација која је имала два посланика у турском парламенту, као и Савез бугарских клубова који није имао парламентарни статус. На изразито насилнички младотурски курс одговорено је интензивнијим четничким акцијама, али и терористичким методама на муслиманско становништво. У Турској су продубљени и унутрашњи сукоби доводећи до правог политичког хаоса.

д) Српско ослобађање Македоније

Године 1912. Србија и Бугарска склопиле су војни савез и споразумеле се о подели Македоније. Савезу су се убрзо прикључиле Грчка и Црна Гора. Савезници су 18. октобра објавили рат Турској. Српска војска је Турцима нанела тежак пораз код Куманова и убрзо заузела Скопље, чије су разарање ратним дејствима спречили страни конзули приволевши Турке да га напусте без борбе. Нови пораз Срби су Турцима нанели код Битоља и натерали их у бекство. Срби су ослободили скоро целу Вардарску Македонију. Бугари су изашли на Егејско море, а Грци ушли у Солун. Српској војсци се прикључио велики број Македонаца, али и бугарској у њеном рејону оперативних дејстава. Око разграничења у Македонији дошло је до Другог балканског рата 1913. године у коме је Бугарска поражена, изгубивши огромне територије: Букурештанским миром подела Македоније је постала дефинитивна. Србија није стигла да укине војну управу у свом делу Македоније јер је морала да сузбија шиптарске немире, већина муслимана се исељавала у Турску, а већ је избио Први светски рат. Регрутовано је 50 хиљада Македонаца у српску војску и они су се јуначки борили на свим фронтовима. Иако су савезници тражили да Србија жртвује Македонију како би се придобила Бугарска, српска влада ни по коју цену није на то пристајала, јер се Македонија сматрала, осећала и прихватала као интегрални део Српства у правом смислу речи.

Кад се Србија нашла у крајње тешкој ситуацији 1915. године Бугарска је ушла у рат и после тешких борби код Криволака заузела српски део Македоније. На српско-грчкој граници формирана је линија фронта коју су са севера држали Бугари, а с југа англо-француске трупе. Бугарске чете су заузеле и источни део Егејске Македоније формирајући фронт на реци Струми. Срби и Французи су 1916. године ослободили Битољ, формирали нову линију и наставили позиционо ратовање. Бугарски и немачки окупатори су се брутално понашали према македонском становништву и излагали га тешким репресалијама. „За све време трајања окупације, бугарски окупатори и њихови немачки савезници у Македонији вршили су реквизиције свих врста људске и сточне хране, масовно су одузимали и клали стоку, износили из Македоније материјална и културна богатства, масовно су слали становништво на принудни логорски рад, обављали регрутацију и мобилизацију македонског становништва способног за војску и на силу га укључивали у рат, масовно су интернирали и депортовали цивилно становништво, приређивали погроме и масакре у многим селима и насељима. То су била основна и свакодневна обележја многостране окупације Ма-

кедоније. Тада је на хиљаде Македонаца подлегло глади, болестима, физичкој исцрпености и ратним пустошењима." („Историја македонског народа", књига II, стр. 368.) У више акција принудног одузимања оружја од народа већи број Македонаца је стрељан, десетине села спаљено, али то није могло да сузбије герилски отпор окупатору. Насилно мобилисани Македонци масовно су дезертирали из бугарске војске, а десило се и неколико оружаних побуна по јединицама, које су сурово угушене. Пробојем Солунског фронта 1918. године српски део Македоније је ослобођен, а прикључена му је и област Струмице 1919. године са укупно око 60 хиљада становника.

Тек после Првог светског рата Вардарска Македонија је у потпуности интегрисана међу остале српске земље унутар југословенске државе. Ратна разарања су проузроковала дубоку економску и социјалну кризу, а власт је доста неспретно проводила аграрну реформу, па је то, уз несумњиви утицај Бољшевичке револуције, доводило до продора деструктивне комунистичке идеологије. Државна бирократија није имала довољно слуха за етничке, културне и језичке специфичности Македоније, посебно просечни образовни ниво становништва, док је Бугарска влада наставила са убацивањем комитских банди, подводећи под своју директну контролу остатке некадашње ВМРО. У западним крајевима и даље су деловале шиптарске кољачке банде. Од политичких партија на македонском подручју најјача упоришта су стекле Радикална, Демократска и турско-муслимански Џемијет. Значајан успех на локалним и парламентарним изборима постизали су комунисти, док Комунистичка партија Југославије није Обзнаном забрањена као субверзивна и од страних сила инструментализована организација. Централна власт је укинула затечене феудалне односе, а Турци, приличан број локалних муслимана и нешто Шиптара иселили су се у Турску. На основу аграрне реформе из укупног аграрног фонда 40% земље је подељено македонским безземљашима и сиромашним сељацима, а на 60% су насељавани безземљаши из гушће насељених крајева, с обзиром да је Македонија била слабо насељена, испод југословенског просека. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1921. године је на једном квадратном километру живело просечно 49 становника, а у Македонији само 31. Радикална странка је јавно изражавала спремност да се македонски дијалекат службено користи у раду државне администрације, мада није било озбиљнијих покушаја да се тај језик књижевно уобличи и нормира. О неком посебном националном угњетавању не може бити говора из једноставног разлога што се режим руководио концептом интегралног југословенства, па је истицање српских застава било забрањивано као прекршај.

Трагичност историјске судбине довела је пиринске Македонце, који су се највише супротстављали бугаризацији, сукобљавали се врховистима и следили Санданског, у састав бугарске државе. Управо су у пиринском крају Македонци били најгушће насељени и у етничком смислу најкомпактнији. Одмах по окончању Првог светског рата тамо је обновљен снажан аутономашки покрет који је инсистирао на очувању македонске националне и територијалне целине, а имао је значајније упориште међу македонским емигрантима – интелектуалцима. Бугарска и Грчка су уз Нејски мировни уговор склопиле конвенцију о размени становништва, на основу које су се Македонци и Бугари из Егејске Македоније и Тракије исељавали у Бугарску, а Грци из Бугарске у Турску. Македонске избеглице су расељаване по целој Бугарској, па је тако олакшана њихова

денационализација. Врховисти су формирали аутономистичку ВМРО, која је деловала повезано са уједињеним ВМРО са југословенске територије, обмањујући народ да жели јединствену аутономну Македонију, али је уживала подршку бугарских тајних служби и протежирала великобугарске интересе, а служила се искључиво терористичким методама деловања. Влада земљорадничког лидера Александра Стамболијског имала је веома благонаклон став према Македонцима и њиховим тежњама, а развијала је пријатељске односе са Београдом, желећи општејужнословенско уједињење. Дворски кругови су, после три године њеног трајања, 1923. године извели војни превратт, убили Стамболијског и доста његових следбеника. Влада премијера Цанкова је 1924. године организовала ликвидацију скоро свих виђенијих македонских националних предводника. У наредних десет година фактичка контрола над Пиринском Македонијом препуштена је вмровским терористима, који су за становништво представљали страх и трепет. Бугарска је постала земља легализованог терора, а у процесу бугаризације неколико хиљада људи је убијено у Пиринској Македонији, док је велики број принудно пресељен у унутрашњост Бугарске. При крају те деценије насиља, кад су аутократске стеге почеле да слабе, 1934. године дошло је до новог војног удара којим је успостављена огољена диктатура. Нови режим је растурио вмровске терористичке банде, али је наставио изразито антимакедонски курс, систематски сузбијајући све облике изражавања македонске националне свести.

У Егејској Македонији је пред Први светски рат живело свега 30% Македонаца. Толико је било и Турака, Грка нешто мање и око 15% других националности. Лозанском конвенцијом из 1923. године Грчка и Турска су се споразумеле о размени становништва. Скоро сви Турци су отишли, а дошли су Грци из Мале Азије, па је то подручје по националној структури дефинитивно постало преовлађујуће грчко. Око 50 хиљада Македонаца, од укупно 330.000, преселило се тада у Бугарску и Југославију, што је њихово учешће у егејској структури свело на испод 25%. С обзиром да је убрзо пристигло два пута више Грка, укупно 640.000, него што је Турака исељено, проценат Македонаца постао је још нижи. Грчка власт је непрекидно избегавала извршавање обавеза из потписаних међународних уговора у погледу заштите мањинских права, па је настојала да суптилнијим методама спроведе денационализацију и асимилацију Македонаца. Када је 1924. године грчка влада изразила спремност да егејске Македонце третира као бугарску националну мањину дошло је до тешких поремећаја југословенско-грчких односа. „На захтев Македонаца из Егејске Македоније југословенска влада посебно је инсистирала да они буду признати за Србе, односно као српска национална мањина у Грчкој." („Историја македонског народа", књига III, стр. 233.) Грчка влада се предомислила па је 1926. године егејске Македонце признала као припаднике српске националне мањине у својој држави. У време Метаксасове диктатуре у Грчкој је 1938. године специјалним законом забрањена употреба македонског језика и у приватном животу, а припадници македонске националне мањине су дискриминисани у сваком погледу.

По фашистичком распарчавању Југославије већи део Македоније, Поморавље, нишавску и тимочку област окупирала је бугарска војска. Западни део Вардарске Македоније окупирали су Италијани и припојили Албанији. У бугарској окупационој зони инсталисан је војно-полицијски апарат комплетно увезен

из Бугарске. У локалне Македонце Бугари уопште нису имали поверења, па су и највећи број државних службеника доводили и постављали на значајна места у окупационом управном апарату. Примењиван је и посебан окупациони правни систем, заснован на голој репресији и вршењу судске власти од стране војних судова. Бугарски окупатори нису били у стању да формирају квислиншку власт, и по том питању највише што су постигли је организовање мреже доушника и денунцијаната. Систематски је вођена пропагандна акција у циљу денационализације и бугаризације Македонаца, посебно кроз апсолутну инструментализацију образовног система. Комунистички устанак је у Вардарској Македонији био слабог даха, сводио се на спорадичне диверзије и препаде, све до капитулације Италије, кад су се створили услови за формирање слободне територије, укључујући Дебар и Кичево. Ни четници Драже Михаиловића нису имали већег успеха до 1943. године, када су ојачали, формирали Вардарски четнички корпус у саставу од четири бригаде. Партизани и четници су се и на македонском подручју међусобно сукобљавали, узајамно се слабећи. Комунисти су сматрали да им много већа опасност прети од четника него од окупатора. Међутим, комунисти су посебну пажњу посветили изградњи организационе инфраструктуре на скоро целој територији, па су спремно дочекали велико омасовљавање партизанских одреда након што су западни савезници подржали Тита, Црвена армија ступила на Балканско полуострво, а немачке снаге почеле извлачење са Егејског мора. Борбе против немачких и бугарских окупатора постајале су све интензивније. Још у току рата комунисти су прокламовали македонску федералну јединицу у саставу Југославије и своју вољу су одмах после рата реализовали.

11. Обнова независне српске државе

а) Први и други српски устанак

Иако су вековима Дубровник и Црна Гора имали известан полунезависан статус, ипак су представљали периферне области српске етничке масе, па је сасвим природно што је обнова модерне српске, слободне и независне државе почела устанком у Београдском пашалуку који је покренут због народних предводника у Орашцу 14. фебруара 1804. године под вођством Карађорђем Петровићем. Устаници су одмах почели с паљењем турских ханова и убијањем сејмена, односно ликвидацијом свих органа турске власти по селима. После десетак дана дахије су тражиле преговоре, па се Карађорђе састао са Аганлијом, али без помирења, већ уз сукоб који је спонтано избио и у коме је дахијски предводник рањен, а неколико његових присталица убијено. Устанак се брзо ширио и Београд је био одсечен. Прву већу битку Срби су добили код Обреновца, у Бељину и на Свилеуви. Заузети су Ваљево и Рудник, па Чачак, а ослобођена већа пространства у моравском и хомољском крају. У марту Срби добијају три велике битке против Алије Гушанца, на Дубоком Потоку код Ћуприје, на Гиљу и на Умовима код Свилајнца, да би у мају пао и Пожаревац. Претходно је ослобођен Крагујевац и добијене две битке код Баточине. Ослобођена је и Јагодина. Турски порази су се умножавали великом брзином, што сведочи о силини устанка и необузданој српској жељи за слободом и осветом посечених кнезова. Ослобођен је скоро цели Београдски пашалук и опседнут сам Београд.

Турци су поново затражили преговоре уз аустријско посредовање, а устаници су претходно одржали своју скупштину почетком маја у Оружници и на њој одредили депутацију за преговоре у Земуну, који су убрзо затим почели и још брже пропали. Аустријанци су одбили сарадњу са српским устаницима, али их је Русија одмах подржала. Прота Матеја Ненадовић је предводио делегацију која је кренула у Русију и на Митровдан стигла у Петроград. Срби су своје захтеве ограничили на стицање широког аутономног статуса под султановим суверенитетом, а Порта је послала босанског везира Бећир-пашу да отера дахије и умири Србе. Београдске крџалије су по пашином налогу отерали дахије, а Миленко Стојковић их је сустигао на дунавском острву Ада Кале и побио. Власт над Београдом преузео је крџалијски заповедник Алија Гушанац, који је одбио успостављање редовног и законитог стања, па су Срби наставили опсаду. И наредна Портина посредовања била су неуспешна, а Срби су почели са успостављањем сопствених органа власти, престајући да плаћају државне намете.

Нова народна скупштина одржана је у Пећанима у априлу 1805. године и на њој је поново истакнут захтев за аутономијом и одласком свих турских војника из Србије, гарантујући сигурност муслиманским цивилима који остану. Након тога су устаници у брзом налету ослободили Карановац, Трстеник и Ужице. Султан је послао регуларну војску под командом Хафиз-паше, коју су Миленко Стојковић и Петар Добрњац разбили код Иванковца. И поред војних успеха, политички положај устаника није био повољан због Наполеонових ратних успеха, па су из Русије стизале сугестије да се направи компромис са Турцима. Скупштина народних старешина у Смедереву крајем 1805. године закључила је да је нужно заузети Београд, али и да се интензивно преговара са Портом. Нова скупштина у Оружници почетком 1806. упутила је молбу султану да се прихвате њихови захтеви и прогласи општа амнестија. Истовремено су настављене борбе с Турцима и ослобођена територија је проширена и на подручја ван Београдског пашалука, у једном тренутку допирући до Лесковца и Новог Пазара. У јуну 1806. Наполеон је писмом подржао султанову намеру да уништи српске бунтовнике војном силом, а потом је Порта послала велику војску коју су предводили скадарски паша, румелијски сераскер и босански везир. Проглашен је џихад против Срба. Карађорђе је на Мишару до ногу потукао двоструко бројнију турску војску, а недуго затим Турци су тежак пораз доживели код Делиграда. Крајем те године пао је и Београд у српске руке.

Године 1807. и Русија је ушла у рат против Турске, што је Србима дало нови подстрек. Након мисије Петра Ичка, Порта је ферманом из јануара 1807. покушала да умири Србе дајући им велике уступке, али су српски предводници то одбили, а султанов емисар Сулејман-паша и доносиоци фермана на повратку су убијени, па је то све даље преговоре прекинуло. У новим борбама Срби су допрли до Видина и опколили Кладово. У јуну је руска војска ушла у Србију и помогла Србима да потуку Турке на Штубику и Малајници и тако скоро целу Тимочку крајину ослободе. Срби су опколили Ниш, угрозили Турке у Лесковцу и заузели целу Топлицу. Устанак се проширио на Семберију и цело Подриње. Ту су уз директну француску помоћ Турци натерали устанике да се повуку преко Дрине. Русија је у августу с Турском склопила примирје које се односило и на српски фронт. Устаници су до краја те и целе наредне године консолидовали своју власт формирајући политичке и правне институције, а у марту 1809.

Руси и Срби поново улазе у рат са Турцима. Ослобођена српска територија убрзано се ширила узастопним победама, све до првог пораза на Каменици код Ниша услед турске бројчане премоћи и неслоге српских војвода. Ту је на Чегру погинуо Стеван Синђелић са 3000 бораца, турска војска је убрзано продирала низ Мораву освајајући територију између Мораве и Тимока. Срби су се убрзо консолидовали, нанели неколико значајних пораза Турцима и принудили их да се повуку из устаничке Србије кад је руска војска прешла Дунав и угрозила Турке у Бугарској.

Срби су се 1810. године опорављали од претходних борби и турских похара, набављали муницију и спремали за нова искушења. У Србију је дошло скоро пет хиљада руских војника који су Србима помогли да ослободе Кладово. Срби и Руси су удруженим снагама Турцима нанели тежак пораз код Варварина, а након тога Карађорђе је потукао Турке на Мишару и одбацио их преко Дрине. И ту су Руси учествовали у борбама. Следећа, 1811. година, протекла је у сталном сукобљавању Срба и Турака у правцу Ниша и Видина. Срби и Руси су до ногу потукли Турке на Грамади. После тих великих војних успеха на српским фронтовима 1812. године, Руси су отпочели мировне преговоре са Турцима и уговор о миру склопили у Букурешту у мају месецу. Уговором је Србима гарантована значајна аутономија, али су морали пристати на повратак турских посада у градове. Срби су тиме били незадовољни, али су Русији руке везане предстојећим ратом са Наполеоном. Карађорђе је сазвао нову скупштину у августу у Вражевшници, која је прихватила мировне услове, али су Турци потом тражили потпуну капитулацију, што су устаници упорно одбијали. Таква ситуација је трајала до половине 1813. године, док су Турци оклевали ишчекујући исход руско-француског сударa. Наполеонови успеси су их осоколили да спреме нови поход на Србију, а Карађорђе је и даље одбијао да примени све одредбе Букурештанског споразума и убрзано се спремао за нови рат. Вожд је издао Прокламацију којом је цели народ позвао у одсудну битку пред наступањем моћне турске војске из три правца. Срби су се грчевито бранили пред турском најездом, наносећи непријатељу тешке губитке. Турска навала се ипак није могла трајно зауставити. Карађорђе се склонио у Земун, а устаници су без борбе напустили Београд и Смедерево. Турци су огроман број српских жена и деце продали као робове, а убијали све мушкарце способне за војну службу. У унутрашњости су неке устаничке вође и даље одолевале у многим утврђењима. Деморалисала их је дефинитивно вест о Карађорђевом бекству у Аустрију. У октобру 1813. Турци су поново потпуно овладали Београдским пашалуком, потпуно га опљачкали и попалили.

После те победничке еуфорије и џихадског харања, Турци су после неколико недеља прогласили амнестију преживелих устаника и позвали избегле Србе да се врате из Аустрије. Након што су друштвене и војне прилике колико-толико стабилизоване, Турци су почетком 1814. године почели акцију прикупљања оружја, проводећи притом прави полицијски терор над српским цивилима. Повећали су пореске обавезе и пљачкали повратнике. Због тога је у септембру исте године у Пожешкој нахији подигнута буна под вођством војводе Хаџи-Продана Глигоријевића, коме су се прикључили и Срби суседних нахија. Кнез Милош је одбио да им се прикључи, па су устаници оснивачe династије Обреновића, заједно с Турцима, поразили у бици код Књића. Упркос победи, устаници су схватили да немају много шанси на успех, па је вођство кренуло у Аустрију, а народ се разишао кућама. Турци су се свирепо светили посекавши и на ко-

лац набијајући тристотине виђенијих Срба. У међувремену је Наполеон поражен и Руси су поново могли да се ставе у српску заштиту. Војвода Милош Обреновић је, 22. априла 1815. године, у Такову подигао Други српски устанак. Срби су одмах опсели Чачак, ширећи устанак на све стране Београдског пашалука, а успели су да одбију снажан турски напад на Љубићу. Уследиле су значајне српске победе на Дружетићима и на Палежу, па потом на Морави и ослобађање Чачка. Највише Турака побијено је на Јелици, док је у устаничке руке пало много њиховог наоружања. Тада почињу да се нижу узастопне српске победе, на Баточини и Црном врху, у Пожаревцу и Рановцу, код Винче и Гроцке, на Дубљу. За кратко време ослобођен је цели Београдски пашалук, осим градова Београда, Смедерева, Шапца, Ужица и Сокола.

Руски цар је половином 1915. године наредио мобилизацију своје подунавске армије на Пруту, вршећи тако војни притисак на Турке и приморавајући их на преговоре са Србима. Румелијски валија и европски сераскер Марашли Алипаша и босански везир Хуршид-паша од Порте добијају налог да преговарају са устаничким вођама. Срби су захтевали највиши степен аутономије, у чему их је подржала руска дипломатија, па је султан почетком 1816. године издао осам фермана којима је прилично повољно српски положај регулисан у оквиру својеврсног полуаутономног статуса. Формирано је изборно административно тело под називом Народна канцеларија у коме су били представници свих дванаест нахија и председник јој је био кнез Милош. Ту долази и до првих сукоба међу српским старешинама услед сталног ривалства, посебно између кнеза Милоша и Петра Молера. Милош је победио и под његовим лажним оптужбама Турци су Петра Молера удавили на Калемегданској тврђави. Милош је убрзано успостављао личну управу деспотског карактера, заводећи и сопствене приватне монополе у трговини. Сељачке пореске обавезе су биле превелике и ново незадовољство се јављало у народу. Против Милошеве бескрупулозне самовоље, почетком 1817, прву буну диже кнез Сима Марковић. У лето исте године Милош Обреновић је организовао убиство Карађорђа Петровића, који се тајно вратио у Србију планирајући с грчким хетеристима велики балкански устанак. Милош је вождову главу послао султану у Цариград као доказ покорности и оданости.

Митровска скупштина народних старешина из 1817. године прогласила је Милоша за наследног кнеза Србије, што је представљало увођење монархије. Стеван Добрњац и Марко Тодоровић Абдула 1821. године подижу нову буну у пожаревачком крају. У Јасеници је 1825. дошло до Ђакове буне, коју је предводио Милоје Поповић Ђак. Године 1826. буну подиже Ђорђе Чарапић. Све буне Милош је сурово у крви угушио, а све стварне или потенцијалне политичке противнике немилосрдно елиминисао. С друге стране, уз сталну руску подршку и помоћ успевао је да ублажи турске пореске обавезе. Акерманском конвенцијом из 1826. Руси су принудили Турке на поштовање свих одредби Букурештанског уговора. Победом у новом рату, који је почео 1828. године, Русија је Једренским уговором о миру 1829. принудила султана да изда хатишериф о потпуној српској националној аутономији и прикључењу шест нахија: Милошу је призната наследна кнежевска титула, а наредне године новим хатишерифом све то је потпуније регулисано. Срби су стекли право на сопствену војску и државну управу, а султан је наредио да сви муслимани напусте Србију, осим гарнизона у шест градова.

б) Успостављање српске уставности

Иако је хатишериф као орган власти предвиђао и својеврсни Савет народних старешина, Милош је упорно избегавао његово конституисање, настављајући бескрупулозним средствима да јача личну власт. Године 1835. у Крушевцу и Јагодни избија Милетина буна. Кнез је успео да се нагоди с побуњеницима, па је пристао на сазивање Народне скупштине, која је у фебруару месецу донела Сретењски устав, изразито либерално-демократског карактера. Предвиђао је независно судство, законодавну власт давао Народној скупштини, а кнезу и Савету да деле извршну власт. Уз подршку руске и аустријске дипломатије, кнез Милош је већ после неколико недеља укинуо Сретењски устав. Настојао је на све начине да спречи политички утицај народних старешина, а они су настављали да се одупиру његовој самовољи. Народ их је ускоро назвао уставобранитељима, а Русија је у два наврата, 1836. и 1837. године, слала специјалне емисаре да посредују између кнеза и уставобранитеља. Кад се 1837. кнез повезао са британским конзулом у Београду, Руси су отворено стали на страну уставобранитеља. Хатишерифом из 1838. султан је прогласио нови устав Србије, по коме је кнез законодавну и извршну власт морао да дели са Совјетом, за чијег је првог председника изабран кнежев брат Јеврем. Милош је 1839. године био принуђен да именује чланове Совјета и министре попечитеље из редова уставобранитеља, али није имао искрену намеру да заиста с њима дели власт. Међутим, полако је губио једну по једну полугу моћи. Његов брат Јован Обреновић покушао је буну против Совјета, али је тај покушај Тома Вучић Перишић сурово угушио. Милош је те 1839. био принуђен да напусти Србију, а за наследника је проглашен његов малолетни син Милан, у име кога је надлежности обављало кнежевско намесништво које су чинили Јеврем Обреновић, Аврам Петронијевић и Тома Вучић Перишић. Болесни Милан је убрзо умро, а уставобранитељи ће владати наредних двадесет година.

Осам месеци по Милановој смрти у Србију се вратио његов брат Михаило, који је са оцем боравио у изгнанству. Пред повратак, Михаило је посетио турског султана у Цариграду, а по доласку у Београд сазвана је Народна скупштина и на њој прочитан султанов берат о потврди права изборног кнеза, а не наследног, чиме је удовољено уставобранитељским жељама. С обзиром да ни Михаило није био пунолетан, за личне саветнике су му, упркос његовом противљењу, одређени Тома Вучић Перишић и Аврам Петронијевић. Реагујући на то, обреновићевци су успели да подстакну народ на немире у разним деловима Србије. Када је маса сељака дошла у Београд да подржи Михаила, Вучић и Петронијевић су поднели оставке и склонили се под турску заштиту у Београдској тврђави. Кнез је тада одлучио да престоницу пресели у Крагујевац. Уставобранитељи су се највише уплашили могућег повратка старог кнеза Милоша, па је посредовањем султановог емисара са Михаилом договорено сазивање Народне скупштине. Михаилови министри почели су прогон уставобранитељских претходника, али су донели и врло непопуларне пореске законе, па су изазвали незадовољство народа.

Године 1842. избија Вучићева буна, којој се прикључио и део регуларне војске. До сукоба Михаилових и Вучићевих присталица дошло је у околини Крагујевца. Кнез је поражен и његова војска се у расулу повлачила. Михаило је побегао у Земун. Уставобранитељи су формирали привремену владу и сазвали Народну скупштину која је за новог кнеза изабрала вождовог сина Александра Ка-

рађорђевића. Турци су то подржали, као и француски и енглески конзул, али се супротставила Русија као међународни покровитељ Србије. Сазвана је, на њено инсистирање, нова Народна скупштина која је потврдила Александров избор. Уставобранитељи су проводили бирократизацију државних структура, али обреновићевци нису мировали и непрекидно су ковали завере, од којих су неке откривене. Године 1844. избија Катанска буна, 1846. Мирчина буна. Са своје стране кнез Александар је прогонио русофиле, а као највећи русофил се експонирао прогнани Тома Вучић Перишић. Већина уставобранитеља била је туркофилског расположења. Пуних пет година ни кнез ни влада се нису усуђивали да сазову Народну скупштину и напокон, на њеном петровданском заседању 1848. године, превагу су однеле присталице прогнаног Томе Вучића Перишића, па се тако продубљивао уставобранитељски раскол на перишићевце и карађорђевићевце. Кнез Александар је био у сталном сукобу са Совјетом, а и тако се показао као врло необразован и неспособан владар. У време српско-мађарског рата северно од Дунава Србија је на све могуће начине помагала своје сународнике. Њену међународну позицију ослабио је значајно пораз Русије у Кримском рату, док је Париска мировна конференција одлучила да протектори Србије, поред Русије, буду Велика Британија, Француска, Аустрија, Пруска и Сардинија. Уставобранитељска власт је заслужна за доношење неколико важних системских закона, посебно својинског карактера.

Године 1857. откривена је Тенкина завера коју је предводио председник Совјета Стефан Стефановић Тенка. Актери су осуђени на строге казне, али је нерасположење народа расло и утицај обреновићеваца постајао све јачи и израженији. У сукобу са кнезом удружили су се Перишић и Милутин Гарашанин, а почиње и политичко организовање либерала чије су главне одреднице национализам и захтев за формирање Народне скупштине као сталне државне институције. Кнез се пуних десет година није усуђивао да сазове скупштинско заседање. Совјет је био принуђен да Народну скупштину сазове за 30. новембар 1858. године. На иницијативу конзервативне опозиције, следбеника Перишића и Гарашанина, Народна скупштина је, 11. децембра, донела одлуку о збацивању кнеза Александра Карађорђевића, али Перишић и Гарашанин нису могли да спрече превагу обреновићеваца у изгласавању одлуке да се на кнежевски трон врати Милош Обреновић. Та Светоандрејска скупштина важна је по томе што је озаконила свој сталан статус и што је законским нормама гарантовала слободу штампе.

Остарели кнез Милош, вративши се на власт, покушао је да обнови стару аутократску владавину, у чему су му се супротставили либерали који су доминирали Народном скупштином и конзервативци у Совјету. Укинут је Устав из 1838. године, а Милош је самостално именовао чланове Совјета, док је министре третирао као личне чиновнике. Ухватио је Тому Вучића Перишића и наредио да се отрује у затвору. Милош је убрзо показао своје старе манипулаторске политичке способности. Прво се зближавао с либералима против конзервативаца, а онда, за кратко време, преоријентисао против либерала. Успео је да успостави апсолутистичку власт, али је умро у септембру 1860. године. Наследио га је син Михаило, настојећи да настави очеву апсолутистичку политику, али је показивао да је и велики националиста. У владу је хтео узети конзервативце и либерале, али Гарашанин није пристао, као ни Јован Маринковић, па су министри постали мање значајни политичари. У влади су одмах избили сукоби између министра правде Јеврема Грујића, с једне, и конзервативаца министра унутрашњих

послова Николе Христића и кнежевог повереника Филипа Христића, с друге стране. Половином 1861. Грујић је напустио Христићеву владу, а крајем те године демисионирао је и Филип Христић. За новог председника кнежевске владе Михаило је поставио конзервативца Илију Гарашанина, док је Никола Христић задржао ресор полиције. Либерали су прешли у љуту опозицију.

Режим кнеза Михаила систематски је прогонио либерале, хапсио их, затварао и присиљавао на емиграцију. Када је Окружни суд учеснике Смедеревске завере 1863. године осудио на благе казне, а Велики суд, чији је судија био и Јеврем Грујић, ослободио их сваке кривице, кнежевска влада је донела закон са ретроактивним важењем по коме су све судије Врховног суда осуђене на три године робије и као додатна казна изречен им је губитак грађанских права у трајању од десет година. С друге стране, Михаило је водио веома амбициозну политику српског националног ослобођења и јачао народну војску, изазивајући све већу подозривост Турака. Дошло је до инцидента, 15. јуна 1862. године, на Чукур чесми у Београду, кад је турски војник тешко повредио српског дечака. То је довело до масовних сукоба Срба и Турака, а два дана касније Турци су бомбардовали Београд артиљеријом са Калемегдана. Поводом тога су у Цариграду представници сила протектора одржали конференцију на којој су Русија и Француска подржавале Србију, а Аустрија и Велика Британија Турску. Одлучено је да се поруше турске тврђаве Ужице и Соко, као и да се сво муслиманско цивилно становништво исели из Србије. Године 1866. потписан је војни савез Србије и Црне Горе, а у мају 1867. Михаилу је успело да, уз подршку великих сила, издејствује одлазак свих турских гарнизона из Србије. Исте године Михаило је сменио Гарашанина зато што се супротставио његовој намери да ожени блиску рођаку Катарину. Та смена је изазвала велико руско незадовољство. Председник нове владе постао је Јован Ристић, истакнути али умерени либерал. Убрзо га је Михаило сменио и за председника довео у народу крајње непопуларног Николу Христића. Кнегиња Персида Карађорђевић, мајка протераног кнеза Александра, организовала је заверу против Михаила, а адвокат Павле Радовановић, познат по радикалским политичким погледима, организовао је атентат у коме је Михаило убијен 11. јуна 1868. године у Кошутњаку.

Власт је тада преузело Привремено намесништво које су чинили Јован Маринковић као председник Државног савета, Рајко Лешјанин као министар правде и Ђорђе Петровић као председник Касационог суда. Министар одбране Миливоје Петровић Блазнавац прогласио је за новог кнеза Милана Обреновића, малолетног Јевремовог унука, па је тако потиснут Гарашанин, а Велика народна скупштина доведена у ситуацију да само потврди то проглашење. Формирано је ново Кнежевско намесништво које су чинили Миливоје Петровић Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић, што је значило да су конзервативци потпуно потиснути из власти и да се њен врх ослања на либерале и војску. Либерални политички правац афирмисан је 1869. године доношењем новог устава који је сачувао централистичко државно уређење и власт поделио између кнеза и народног представништва. Народна скупштина је састављена од изабраних народних посланика с трогодишњим мандатом, а сваке године је сазивана у редовно заседање. Један број посланика је постављао кнез, до једне четвртине укупног састава. Министри су били одговорни само кнезу. Право гласа су стекли сви грађани који су плаћали било какав порез.

Кнежевску власт Милан је преузео 1872. године, поставши пунолетан, па је за председника владе поставио Миливоја Петровића Блазнавца. Јован Ристић је постао министар иностраних послова. Као кључни човек режима Блазнавац је недуго затим умро. Неуспевши да изведе либералско-конзервативну сарадњу, кнез је поверио Јовану Ристићу да формира нову владу. Крајем наредне године Ристић је смењен, а нову, сада конзервативну, владу формирао је Јован Мариновић, који се настојао представити као много напреднији и слободоумнији од либерала, политички истрошеним сталним компромисерством. Мариновић је настојао да привуче и либерале који су били Ристићеви противници. Кнезу није пријало нагло ослобађање политичког живота по Уставу из 1869. године, па је настојао да га промени. Од конзерваваца у томе га је најјаче подржао Милутин Гарашанин, док су се либерали оштро супротставили, а имали су већину у Народној скупштини. Још оштрије у политички сукоб са конзервативном владом улазе тек стасали социјалисти и радикали. Либерали су и на скупштинским изборима 1874. освојили већину, а тада се појављују и први радикалски народни посланици. Мариновић је потом поднео оставку, а нову владу формирао је младоконзерватиавац Аћим Чумић, ушавши одмах у оштар сукоб са Народном скупштином. Поражен је у том сукобу и Чумић је поднео оставку, а кнез Милан је, у марту 1875, распустио Народну скупштину и именовао чиновничку владу. Те године у Неготинској крајини радикали подижу буну кратког даха због хапшења свог предводника Адама Богосављевића.

Блазнавац и кнез Милан су у великој мери пореметили односе Србије са Русијом, водећи изразито аустрофилску политику. Неспоразуми су само делимично изглађени њиховом аудијенцијом код руског цара 1871. године. Устанак херцеговачких и босанских Срба 1875. изазвао је велико патриотско врење у Србији. Вративши се из Аустрије, кнез је захтевао од председника Владе Данила Стевановића да одмах престане с вођењем ратне пропаганде и слањем добровољаца. Стевановић је то одбио и демонстративно поднео оставку. У августу те године либерали су победили на парламентарним изборима. Кнез се тада нагодио са либералима и Стева Михаиловић је формирао нову владу са Јованом Ристићем као министром иностраних послова. Влада је јавно забранила упућивање добровољаца у Босну, а тајно их у још већем броју слала. Слати су и новац и оружје. У октобру је кнез оборио владу, оптужујући је за ратнохушкачку политику. Нови кабинет је формирао Љубомир Кљајевић укључујући младолиберале и младоконзерватиавце. Либерали су протестовали због кнежевог кршења устава. У нападу на владу и државну бирократију највише су се истицала тројица радикалских посланика, Адам Богосављевић, Милија Миловановић и Јеврем Марковић. Радикали су 1876. одржали у Крагујевцу велике демонстрације захтевајући увођење локалне самоуправе. Режим је одговорио појачаном полицијском тортуром, хапшењем и осудама политичких противника.

в) Стицање државне независности

Лоше унутрашње политичке прилике натерале су Милана да поново мења политику, па је он наложио да војска отпочне ратне припреме. Велике силе су захтевале да се то обустави. Либерали и радикали су били за улазак у рат против Турске, а конзервативци против. И официри су желели рат. У мају је

кнез оборио Каљевићеву владу и вратио Михаиловића и Ристића. Деветог јуна је склопљен уговор о савезу са Црном Гором чији је основни циљ да се цели српски народ ослободи из турског ропства. Последњег дана јуна месеца Србија је објавила рат Турској, а два дана касније и Црна Гора. Из Русије је стигло неколико хиљада добровољаца предвођених генералом Чернајевим. Прва ратна дејства српске војске нису дала очекиване резултате. Турци су били исувише снажни, модернији наоружани и брзо су кренули у противнапад. Тада су Срби извојевали значајну победу код Шуматовца, у близини Алексинца. Кнез Милан је посредством великих сила затражио примирје. Показале су се све слабости српске војске која већ шест деценија није ратовала, наоружање јој је било застарело, а официри необучени. У септембру је склопљено примирје после још једне српске победе на Бобовишту. Генерал Чернајев је био против примирја, па је и српска влада променила став. Непријатељства су обновљена у октобру и Турци су насрнули на Ђунис, пробијајући прву српску одбрамбену линију. Ђунис је пао, а руски цар је упутио ултиматум турском султану да се одмах успостави примирје, запретивши моменталним прекидом дипломатских односа. Турци су пристали и ватра је обустављена. Србија је имала велике губитке у овом рату, али није успела да се територијално прошири.

Ипак је рат донео значајне политичке резултате, јер је заоштрио источно питање и учинио неминовним директно мешање Русије. У фебруару 1877. склопљен је мир Србије и Турске који је налагао повратак на предратно стање. Кнез је сазвао изборе за Велику народну скупштину рачунајући да ће то довести до политичког пораза либерала. Избори су одржани 20. фебруара и на њима су победили радикали, што је запрепастило и уплашило кнеза Милана. Да би избегли смену режима, Ристић, Милојковић и Грујић су се досетили да сугеришу кнезу да распусти Велику народну скупштину чим она прихвати мировни уговор. Кнез је тако поступио потпуно изненадивши радикале и са захвалношћу задржао либералну владу, одбацујући раније комбинације са конзервативцима и Мариновићем. Економска, финансијска и социјална ситуација у Србији била је критична, а власт управо тада наставља принудно да наплаћује ратни зајам и уводи нове порезе и таксе. У таквим условима, у априлу 1877, долази до новог руско-турског рата, у коме руски цар, свестан њене унутрашње ситуације, тражи од Србије да се не меша. У јуну је руски цар у Плоештију примио кнеза Милана и Јована Ристића и рекао им да могу у рат тек кад руска војска пређе Дунав. У јулу је рекао да Србија може да уђе у рат и послао јој новчану помоћ. Међутим, царски војни изасланик је на лицу места констатовао да српска војска још није оспособљена за ратна дејства. Зато је обављена само делимична мобилизација ради притиска на границу. Убрзано је обављана реорганизација војске, али њено ратно ангажовање одложила је и Тополска војна побуна у децембру 1877. код Крагујевца услед одбијања послушности једног батаљона народне војске. Буну су организовали карађорђевићевци и она је после три дана угушена. Власт је лажно оптужила радикалског лидера, потпуковника Јеврема Марковића да је повезан са побуњеницима, осудила на смрт и стрељала. Још шест осуђеника је стрељано, а већи број осуђен на робију.

Србија је тада кренула у нови рат против Турске, а ратни план је њеној војсци за циљ поставио да пресече линије могућег упућивања помоћи из Албаније и Босне Турцима које су Руси потискивали у Бугарску. Срби су притом

ослободили Куршумлију, Пирот и Ниш. Турци су успели у противнападу само Куршумлију да поврате, али на кратко. Срби су је по други пут ослободили, а уз то и Бојник, Лебане и Грделичку клисуру. Успешне ратне операције крунисане су ослобађањем Врања. Већ Једренским мировним уговором, 31. јануара 1878, Србији је призната независност. Мировним уговором у Сан Стефану Русија је створила Велику Бугарску у коју су укључени српски градови Пирот и Врање, као и цела Македонија. Србија је одбила да се повуче са ослобођених територија. На Берлинском конгресу великих сила, који је почео у јуну 1878., године и трајао месец дана, одобрено је Аустро-Угарској да окупира Босну и Херцеговину и војне гарнизоне распореди по Новопазарском Санџаку, док су Србија и Црна Гора признате као независне државе. Србија је сачувала Пирот и Врање, а Црна Гора добила знатно територијално проширење. Међународно-правно признање независности две српске државе представља преломан моменат у целокупној српској историји. Следеће деценије политички живот Србије обележиле су жестоке политичке борбе за слободу и демократију и њима је главни печат утиснула Српска народна радикална странка.

III.Српска вера

1. Стара српска вера

Истакнути далматински интелектуалац XIX века и искрени поборник југословенске идеје Натко Нодило објавио је између 1858. и 1890. године у публикацији „Рад", годишњаку Југословенске академије знаности и умјетности, девет својих студија из области митологије, традиције, културе и религије, који су накнадно штампани као целовита књига под насловом „Стара вјера Срба и Хрвата" („Логос", Сплит 1981.). Нодило се бавио пре свега проучавањем старог народног говора, песама и прича, па тако изградио капитално научно дело чија целокупна истраживачка апаратура сведочи да је реч о старој српској вери, а аутор кроз то спроводи свој став да је све што је српско уједно и хрватско, као и обратно. Међутим, велики број његових исказа тиче се општесловенске претхришћанске културе и цивилизације.

За разлику од грчког олимпског света богова, словенски богови нису антропоморфни, нити их има сувише много. То сведочи о озбиљности религије и суштинском примату духовности у њој. Све до Немањића Срби су масовно остајали верни својој првобитној религији, али су њене елементе љубоморно чували и по преобраћању у хришћанство. То је било и погодна подлога за распростирање и укорењивање богумилства, не толико у немањићкој држави из које су их сурово протерали, колико у Босни која је била много верски толерантнија, поготово у Неретљанској кнежевини, односно Паганији. Богумилство је Србима било блиско због религиозне благости и инсистирања на добру и злу као два врхунска и међусобна супротстављена космичка принципа. Ипак, хришћанска идеолошка нетрпељивост је гурнула у безнадежни заборав највећи део културног и духовног богатства народа. Католичка црква је при том била неупоредиво загриженија и перфиднија.

Ипак, много верских тековина и сведочанстава праисконског колективног идентитета српског народа је остало. Како каже Нодило, „вјерски назори, једном усјечени у души народној, јесу јој потреба и храна свагдања, па у неколико они ће пркосити и самој коренитој промјени религије. Кад је народна стародавна вјера другом измијењена, збјећи ће се богови, или у обред какавгод, или у пјесму прекројену, или, гдје им није куд камо, и у саме приповјетке, којима људи на доколици тару вријеме, јал бабе успављују дјецу. Народ радо борави у одаљеним обзорима прага свога вјеровања. Одаљени су, али су ти обзори пуни чара. И срцу и души народној годе богови из природе изникнути, у многочему људима слични. У видноме свијету, по становитим законима, они излазе и залазе, живе и умиру, те је свака природна религија кано жива повијест, уз божје побједе и поломе, уз мијене и свршетке, гдје се расплеће цијела занимива драма." (стр. 9.)

Старе легенде о боговима у народним песмама претварају се у повести о народним јунацима или свецима. Вечита борба добра против зла и светлости против таме из старе религије трансформише се у народној свести у борбу против непријатеља, злотвора и угњетача, пре свега туђинских освајача. Нодило по том питању истиче: „Ово је преображење понајвише дотјерано, савршено. Ко да посумња, одмах из првога, врховнога Вида у Јакши и Војину, јали нашега Полукса и Кастора у два брата Јакшића, у Појезди и Пријезди? Ко би одмах спазио у девет епских Југовића божје јужне вјетрове? Коме је просто, са јуначког и љупког лица Милоша Обилића да првом руком сними премноге црте, које нас сјећају на сјајнога и жалоснога бога Мјесеца?" (стр. 10.)

Нодило сматра да је обожавање светлости заједнички темељ првобитне религије свих аријевских народа, па то овако објашњава: „Ватра, која храни, топли, разгаљује породицу при суморном и студеном сјену ноћи, а у људске душе улијева чистоћу и правичност; дједови до те ватре, до домаћег огњишта, већ упокојени, но још некако живи и штитници свему роду, коме искусаше отајну искру живота; видило небесно, те овећа ватра, а разнолична, која туче и зиму и ноћ, а из земље извија плодове, на радост велике народне породице, људске сиротиње; па најзнатнији атмосферични појави, што су, у опће, помагали видилу: ето, у главном, приличне аријске религије." (стр. 26.) И код Словена, као аријевског народа, срж и оваплоћење светлости и топлоте чини врховни бог Вид. Позивајући се на сведочење знаменитог истраживача Хелмеда из дванаестог века, који је проучавао балтичке Словене и њихово највеће светилиште, посвећено Светом Виду, на острву Риген, Нодило закључује да остала божанства у односу на Вида нису богови у правом смислу речи, него полубогови, чији су својеврсни пандан данашњи хришћански свеци.

Хелмелд је извукао закључак да је стара словенска религија заправо монотеистичка јер је један Бог апсолутни господар земље и небеса, а други богови га беспоговорно слушају и извршавају његове налоге. Од Видове воље зависи обиље летине и успех ратних похода. На масовним гозбама у његову славу износила би се и велика чесница, која је уобичајена у данашњим божићним обредима православних Срба. Свети Вид је оличење доброте и строгости. Он помаже, доноси срећу и спасава. Свети Вид је као добри бог десно, а зли бог је у знаку левог. „Лијевом руком ништа се не смије пружити, јер је то зла рука; само десна рука сретно ручи. Добра и зла срећа, од бога једног или другог, па напредно десно или назадно лево, проникоше, до жила најунутрашњијих, сав говор народа нашег." (стр. 39.)

Вид је имао више имена, зависно од прилика у којима се призивао или улоге и подухвата који су се од њега очекивали. Тако се појављивао у улози Јакше, Војина или Страхиње. Перун громовник је кад се свети за кривоклетство, а Велес већ у старости, једноок, ослабелог вида. Дубровачки Свети Влахо је заправо Свети Велес као духовни заштитник српског града. И планина Вележ код Мостара по њему носи име. Нодило указује на српске народне песме о јунаку Страхињи, који је непобедив, чија су својства просто божанска и указују на традиционалне легенде о ратним подвизима Светог Вида. Доцније ћемо видети да неки аутори Световида и Перуна доводе у релацију оца и сина.

Словенска религија почива на супротности добра и зла. Добри бог помаже, али и кажњава. Црни бог само зло наноси. Стални сукоб добра и зла је врховни космички принцип, основа сваког морала. Вид спашава од сваког зла, лечи сваки бол, па се зато и ране и бољке видају, како гласи староставни словенски израз. Увидети значи схватити, разумети, пошто Свети Вид душу просвећује. Видети може само онај који гледа, располаже очима, па се кроз Светог Вида врши целокупна визуелна перцепција света, који је Бог створио и човеку даровао, проверавајући његову способност и одговорност. Словени су много пре преласка на хришћанство разликовали рај и пакао, али и моралност за време овоземаљског живота везивали за варијанту загробног која ће појединце задесити. Пакао означава црнило, црна боја, а рај плаветна небеска, заправо плава боја изложена јакој светлости. Свети Вид је, за разлику од хришћанског веровања о једном сину Божјем, имао два сина, у нашој народној традицији познатих као два Јакшића млада или два Војиновића, а уз њих и кћерку Зору или Даницу. Два сина симболишу Сунце и Месец, без којих нема живота, а Даница планету Венеру, највидљивију на вечерњем и јутарњем небу. Мајка им је Живана, жена Видова, богиња земље. Како је Хелмолд истицао, Словенима је Свети Вид био „цар небесни", „Бог на небесима, Бог богова", који „влада над осталима", „што су од крви његове потекли" и „као полубогови постали зрењем његовим". (стр. 148.) Деца Видова су вечито млада. Сунце крепи људску душу и чисти је од греха, па Србин увек све своје молитве изговара на исток окренут. Највећи број данашњих српских православних обреда и празника наслеђе је старе вере, док су митови и легенде у великој мери подударни са германским, често имају запањујуће сличности са грчким и римским, али им се крајње исходиште налази у индијским ведама, па представљају упечатљиво сведочанство о заједничком пореклу свих индоевропских, аријевских народа.

Нодило посебно разматра претпоставку неких научника да је врховни словенски бог Перун громовник. Међутим, најубедљивије је сведочанство савременика и очевица Хелмолда према коме је господар неба Свети Вид. По свој прилици, громовник је небески војвода, намесник, главни извршилац воље Светог Вида, његов арханђео. Према неким изворима, Перун би могао бити Видов син, поготово кад се пореди однос германског Одина и Тора. На то указују и легенде о три сина Видова и Живанина. Он је заштитник људи и правде, а страх и трепет свих злих сила, дивова, ђавола и вештица, следбеника одметнутог Црнобога. Мистична Муња Огњена прерасла је у народној свести у Огњену Марију. Она је главна вила и сестра Перуна Громовника. Како каже Нодило, „богови су обично између себе браћа, према родитељу, врховноме Свантевиду или Виду." (стр. 466.) Виле су многобројна натприродна бића која се пр-

венствено одликују очаравајућом лепотом. „Виленски двори, игралишта, пјевалишта, саграђена су онда, не само у облаку и на планини, него и у грозним бездanима, у најдубљем мору, у високим звијездама. Нема мјеста у зраку, на земљи и у води, гдје не би виле становале. Па и разредиле се по врстама својим: неке су постојано бијеле и добре, неке, обратно, црне и зле, а неке опет ни добре, ни зле, већ онако, како их тренутно воља носи." (стр. 464.)

Стара српска вера највише је сачувана у погребним обичајима и култу предака, вероваљу у бесмртност душе, која четрдесет дана по смрти човека лута земљом, а тек тада се на небо уздиже. За разлику од хришћанства које покојника чије се тело дуго после смрти не распадне сматра свецем, Словени су сматрали да се душа ослобађа и рају приближава само кад се тело распадне, па су из тог разлога угледни покојници, обично племенске старешине, по смрти спаљивани. И код Срба је један арапски путописац забележио да се жива жена спаљује с угледним мужем који је умро, што је у далеким временима било карактеристично за све аријевце. Уобичајена српска изрека поводом нечије смрти „Бог да му душу прости" изражава жељу да врховни Бог што пре ослободи душу од овоземаљског тела.

Доказе за своје закључке Нодило скоро искључиво налази у српској народној традицији и усменој књижевности, песмама и приповеткама пре свега, а са своје стране истиче: „У овој радњи Срби јесу што и Хрвати, а Хрвати што и Срби. Синонимија једних са другима за нас је потпуна. По многим знаку неки, дашто, држе, да кад се амо доселише, Срби и Хрвати бијаху два одјелита народа, сваки са донекуд властитим језиком, обичајима и религијом. Срби, зар штокавци, може бити да поникоше од реда непомијешаних згољних Анта, док Хрвати, чакавци у почетку, кано да бијаху полулешкога порекла. Него, било што му драго, били, из прва, Хрвати и Срби два народа, или били они народ цигли, уз два сузначна имена, и уз своју старију чакавштину, а новију ограничнo поодраслу штокавштину, хрваство и српство, већ поизодавно, тако се преплело и срасло те поизједначило, да је науци сад претешко у етничком погледу лучити што је хрватско, што ли српско." (стр. 2.) Аутор је очигледно на великим мукама, јер од хрватске културе и колективног народног сећања ништа није остало, а и изворни хрватски језик је скоро потпуно заборављен. Отимајући скоро све Србе католике и вештачки их укључујући у онемоћали и истањени хрватски национални корпус, Хрвати сматрају да имају пуно право да деле целокупну српску историју, партиципирају у тековинама српске културе, традиције, духовности, књижевности и уметности. Оно што је српско то нам је заједничко, јер иначе Хрвати не би ништа ни имали.

Најобухватнију синтезу дотад прикупљене научне грађе и парцијалних истраживања извршио је на пољу проучавања старе српске религије Веселин Чајкановић. Он је убедљиво доказао да је српска религија старија од античке, те да јој је српски народ привржен до данашњег дана, што се посебно сагледава у природи слављења Божића и крсне славе, обичајима кумства и гостопримства, као и у свадбеним и погребним обредима. У њиховом корену је праисконски култ предака, а примањем хришћанске промењена је само спољашња, манифестациона форма, тако што су хришћански свеци номинално преузели улогу ранијих божанстава. Чајкановић то показује на примеру Светог Саве коме народна традиција приписује склоност гневном расположењу и спремност да оштро кажњава, што

је божанска карактеристика из старе вере. Свети Сава преузима улогу чудотворца, издашног дароваоца, оштрог судије, неретко сувишно ригорозног. Ту су, даље, сабори светаца, сакралне гозбе, силасци у подземни свет, третирање кумства као најближег сродства. Највећи српски национални Бог је митски родоначелник целог народа, како констатује Чајкановић, па наводи: „Једна од првих ствари које спадају у надлежност националног Бога јесте, свакако, старање да се у његовом народу одржи унутрашњи мир, то јест, да се избегне међусобно проливање крви. 'Мир Божји', и опште измирење, 'мирбожење', обавезни су о Божићу, зато што је то био, као што ћемо доцније видети, поред осталога, празник националног Бога." („О врховном Богу у старој српској религији", Српска књижевна задруга, БИГЗ, „Просвета", „Партенон", Београд 1994, стр. 57.)

Чајкановић негира Хелмолдову тезу, коју су прихватили многи научници, да је Црнбог оличење зла, ђаво. То је заправо Бог доњег света, Дабог бог мртвих чија је улога у религијском систему подударна са арханђеловском у хришћанству. Његова супротност Бели Бог није му супротстављен на линији добро-зло, него свет живих и свет мртвих. У хришћанству је он највише сачуван у светачком карактеру Светог Саве који је, између осталог, заштитник права и правде, а за његов култ се везује и култ светих верига, које су, по Чајкановићевом мишљењу, фетиш повезан са слављењем врховног српског Бога. У његовој пратњи су редовно коњ и вук, који имају посебан значај у српској митологији. Чајкановић у том правцу покушава да одгонетне и највећу загонетку Креманског пророчанства, па каже: „Човек на беломе коњу, из Креманског пророчанства, који треба да донесе слободу и срећу свакоме народу, то би могао бити нико други него некадашње врховно божанство српског народа, његов највећи национални Бог? Поред тога што је ствар по себи сасвим природна и логична – јер ко ће ићи пред народом у рату и борити се с њим заједно за победу, ако не његов национални Бог:" (стр. 139-140.) Дабог је, по Чајкановићу, исто што и Световид, односно Тројан (Триглав). Молитве Световиду, односно Дабогу вршиле су се у форми здравица, божићних, славских или свадбарских. „О идолима и местима за вршење култа најмање смо у стању да себи створимо јасну слику. Идола је свакако било; људска фигура била је само наговештавана крстом; крст у нашим кућама по народу могао је првобитно бити идол нашег врховног Бога." (стр. 159-160.) Тај Бог се у раном хришћанском времену у народу често назива и царем Радованом.

И код Чајковића наилазимо на тврдњу да су становници острва Риген или Рујан Световида, односно Дабога, сматрали не само врховним него и јединим истинским Богом, док су сви остали само полубогови. Он се слаже са великим бројем ранијих истраживача да је Световид заједнички врховни Бог свих Словена, с тим што он има више различитих култних имена.

Луј Леже у књизи „Словенска митологија" („Графос", Београд 1984.) износи како су се Словени супротстављали наметању хришћанства, па су чак у граду Гетри и једног епископа принели као жртву Богу Радгосту. Хришћани су и били најокрутнији према Балтичким Словенима, односно Лужичким Србима, који су скоро потпуно искорењени масовним убијањем или германизацијом. Њихов је био највећи храм посвећен Светом Виду на острву Риген, разорен у потпуности 1168. године, кад и град Аркона. Римокатолици су тада спровели први велики историјски геноцид над Словенима. Леже запажа да је у свим

словенским језицима реч Бог идентична и са истим појмовним значењем, што је доказ да потиче из предхришћанског времена, што је подударно и са староперсијским и старобахтријским језиком, а на санскритском багха значи срећу, односно благостање.

Руси су Светог Вида најчешће називали Велесом или Волосом, а у једном уговору, који помиње Леже, склопљеним са Византијом, као посебну гаранцију уносе следећу заклетву: „Ако неки владалац (кнез) или неко од народа руског повреди ово што је овде написано, да погине од свога оружја, да буде проклет од Бога и од Перуна као вероломник." (стр. 58.) Тај Бог, који је у заклетви на првом месту, је Велес, а његов однос са Перуном, по начину на који се њихова имена наводе у овом староставном документу из 907. године подсећа на однос старозаветног Бога Јехове и његовог сина Исуса Христоса. Нодило, Чајкановић и Леже пишу о истоветној проблематици, али извлаче и прилично различите закључке, што је доказ о комплексности старе словенске религије, а уједно и показатељ недостатка изворних, аутохтоних списа, пошто је основни проблем првобитне словенске цивилизације представљао недостатак писма и писменог изражавања. Од новијих аутора пажњу привлачи истраживање пољског научника Хајертса Ловмјањског „Религија Словена" („Библиотека XX век", „Словограф", Београд 1996.), који је оптерећен предрасудама марксистичког погледа на свет, али је обрадио ограничен број историјских извора и богату научну литературу, што му је омогућило значајне резултате у теоријском ситуирању словенске религије у укупној индоевропској култури и цивилизацији.

По религијском питању Ловмјањски индоевропске народе, односно аријевце, дели на два култна круга, северни и јужни. Северни обухвата Германе, Келте, Балте и Словене који су сачували старо индоевропско наслеђе. Јужни чине Римљани, Грци, Индиери и Иранци, који су претрпели значајне источњачке утицаје и имали дужу и бурнију религијску еволуцију. Он указује да су многи аутори оспоравали постојање политезима код Словена, али су неки попут Шмита и претеривали у том правцу тврдећи да код Словена нема етичког дуализма израженог у поларизацији добра и зла, него се религијска мисао своди на демонологију. Нама је овде посебно интересантно приказивање како је медитерански политеизам посредно утицао на Словене, а очигледно је да им је он накнадно вештачки приписиван као изворно својство њихове религије. Појам Бога и реч којом се он означава донесен је из старе прапостојбине и бар се по том питању поједини аутори не споре. Кад се каже Бог, све је тиме речено, па није потребно никакво ближе одређење. Али, кад се Бог од миља или страхопоштовања ословљава, кад му се сасвим конкретне молитве упућују, онда се то чини са више различитих имена, зависно од природе помоћи која се од њега очекује. Интересантно је да политеистичку религију Ловмјањски везује само за народе који су имали државно уређење. Уз то, он цитира ауторку Цабалску која, по његовом мишљењу, претерује у оцени значаја акта спаљивања тела покојника, али је за нашу основну тезу у овој студији најзначајнија њена констатација да је „обред спаљивања тела пратила јединствена идеологија, повезана с утврђеним погледом на свет, чија је основа веровања у свевишњег творца и господара света. Највише божанство, чије постојање потврђују све религије, повезано са обредом спаљивања, схваћено је монотеистички, као једини Бог који пребива на небу." (стр. 57.)

Словенима су политеизам приписивали доцнији истраживачи, мада је он одувек био стран словенском народном духу. Како закључује Ловмјањски, политеизам је „поникао кроз идеолошко-политичко конфронтирање са средоземним кругом, био је производ словенске мисли која реагује на нове појаве, одликовао се динамизмом, у различитим словенским земљама имао је различите облике, изражавао је правце културних односа, због чега заслужује посебно интересовање историчара. Што се тиче полидоксије, она изазива интересовање као одраз традиционалног словенског погледа на свет, чији су облици и садржаји по природи конзервативни, а истовремено одликује се толеранцијом у погледу вероисповести, која олакшава пасивну рецепцију позајмица, које су у првом реду узимане из хришћанства." (стр. 63.) Кључни доказ за такву тврдњу представља текст знаменитог античког писца Прокопија који је за Словене писао да „јединог Бога, творца громова и муња, сматрају свевишњим, приносе му жртве у виду волова и других жртвених животиња; готово да не знају за судбину нити јој приписују било какав значај у људском животу; међутим, када им прети смрт, било у болести или у рату, обавезују се Богу да ће му, ако их спасе, принети жртве; када опасност прође испуњавају обећања и верују да тој жртви треба да захвале за спасење живота; исто тако одају поштовање рекама, нимфама и другим демонима, приносе им свакојаке жртве, а за време жртвовања предсказују." (стр. 64.) И арапски писци из X, односно XI века, Ибн Ростех и Ал-Гардезија саопштавају да се Словени моле једном Богу, подижући главу к небу и ословљавајући га са „Господе".

У неким бугарским и руским списима помиње се Сварог као син Дабогов, али ту је већ реч о измењеној терминологији под страним утицајима, која у словенској традицији више одговара одредници Перун, син Световидов. Два основна божанства, „Перун и Сварог, била су различите трансформације истог првобитног божанства индоевропског неба." (стр. 76.) И Александар Гиљфердинг такав став у основи потврђује, позивајући се на уговор који је 944. године склопио руски владар кнез Игор, где је очигледно да се хришћани заклињу у Бога, а Словени у Бога и Перуна. У уговору се каже: „Било кога са руске стране ко жели да наруши ово пријатељство, сваког ко је примио хришћанство, нека стигне освета свемогућег Бога, нека у овом и будућем животу буде осуђен на смрт, а они који нису крштени нека остану без Божје и Перунове помоћи, нека их не чувају властити штитови и нека их секу властити мачеви, нека гину од властитих стрела и другог оружја и нека буду робови у овом и будућем животу." (стр. 77-78.)

Ловмјањски сматра и за верске реформе руског кнеза Владимира, за кога се сматра да је Русију преобратио у хришћанство, да је њима тежио „претварању словенског прототеизма у словенски монотеизам у циљу идеолошког супротстављања монотеистичким системима хришћанске, исламске и јудаистичке околине." (стр. 86.) Очигледно је да Словени нису ни имали политеистичку фазу у религиозном развоју. Њихова првобитна, прототеистичка религија је само модернизована у духу времена и под утицајем суседних цивилизација. Уосталом, постоји сведочанство на које се позива Ловмјањски, према коме је Георемини 1324. године закључио да су литвански и хришћански Бог истоветни. Видели смо већ да је религија балтичких народа била истоветна са словенском. Хришћански теолози су слепо следећи догматски шематизам својих извора Словенима накнад-

но приписали политеизам, односно паганство. „И око средине XI века ово решење питања религије у Русији било је несхватљиво руском свештенству, које је Владимира третирало као политеисту, у складу са схемом паганске религије схваћене као богохуљење или политеизам. Ова представа, која је настала на основу читања Библије, утицала је на изобличење традиције локалног паганства које је у стварности било без развијених елемената политеизма." (стр. 86.) Треба овде имати у виду да су хришћани паганима називали и „незнабошце", дакле оне који не знају за Христа, и многобошце. Паганус на латинском значи сељак, пагус село, али би основни израз овде могао бити употребљен у значењу забачене провинције, заостале средине. Владимир је уклонио дрвене кипове, и почео да подиже цркве, али тиме суштину народног веровања није променио. Уосталом, традиционална словенска полидоксија је сачувана кроз све наредне векове као оригинални култ стварања или природе, која укључује култ мртвих, демонологију и магију. Неупућени су олако разне добре и лоше демоне називали боговима вештачки конципирајући претходно претпостављену слику политеистичке старе словенске вере. Како запажа Ловмјањски, разни писци су вековима домишљали, измишљали и дописивали, незнање неумесним претпоставкама надокнађивали.

Верске церемоније Словени су најчешће обављали на отвореном простору, али су неретко градили и дрвене храмове са великим статуом Световида у његова четири лика или као Триглава, односно Тројана, што је симболично преузето у српском православном крсту. Крст није првобитни хришћански верски симбол, а представљао је знамење старе српске вере које је ношено у верским литијама симболизујући Световида и његова четири лика. „Основни облик култа било је приношење жртава у виду жртвених животиња, јела и пића... Јасно је да су приношење жртава пратиле одговарајуће молитве као и да је после „званичног дела" следио „друштвени део", повезан са конзумирањем жртава, певањем обредних песама, игром и општим весељем, што је религиозне свечаности чинило веома атрактивним за учеснике, што је довело до тога да народ и после одрицања од старих веровања није желео да се одрекне ритуалних гозби и игара, јер им је, по свој прилици, приписивао магично значење." (стр. 170.) Три главе Световидове не смеју се буквално схватити у материјалном или антропоморфном смислу, него као симбол власти у три царства, овоземаљском, небеском (рајском) и пакленом. „Облик веровања није стварао услове за 'мисионарску' активност, а групни карактер религије утицао је да не претендује на улогу стражара морала коју је контролисала група, тако да је етика имала јединствен 'световни' карактер. Религија, лишена контроле морала, није развила појам награде и казне у будућем животу због земаљских дела, нити је разрадила есхатологију, а душе умрлих изазивале су страх због своје агресивности или су третиране као предмети култа, који брину о живима. И, на крају, карактеристична црта религије Словена, својствена и другим групним религијама народа пре писмености, јесте одсуство категорије свештеника – због многобројних гатара – што је повезано са простим формама култа које нису имале ни храмове ни статуе, које познаје тек политеизам." (стр. 175.) О религијским питањима, исто као и политичким, одлучивало се на саборима, у мањим заједницама свих припадника, у већини најугледнијих људи и племенских предводника. Религија се сматрала не само верским него и правним поретком, па је прелазак на хришћанство значило примање другог права и закона.

Хришћанство је словенским народима донело писмо, улазак и историју, али

и успостављање феудалног друштвеног уређења. Свештеници су настојали да уклоне малобројне материјалне трагове старе вере, попут дрвених храмова и кипова, али то је било немогуће избацити из народне свести. Хришћанска доктрина базира се на принципу јединства света, његове природне и натприродне сфере које су обе подређене јединственој Божјој вољи. „Од двеју верзија те доктрине: развијена је она која је била намењена ондашњој интелектуалној елити, док је она популарна била доступна ширим масама, њу су са лакоћом усвојили и Словени, што потврђује и брза регрутација ученика у циљу формирања кадрова словенског свештенства, посебно у оквиру словенске мисије, тј. служења матерњим језиком, јер је тешкоћа у формирању клера латинског обреда представљао једино страни језик. Већину верника интересовала је функционална страна нове религије, а не доктрина, и то у првом реду њена земаљска функција, која се поклапа са истоветном функцијом групне религије. Такође није било никаквих препрека, с обзиром на религиозни либерализам Словена, при коришћењу хришћанског култа на том пољу. Извори из раног средњег века, у поређењу с подацима каснијих народних изрека, потврђују да интервенција хришћанског сакрума у питању земаљске помоћи није схватано као делање заменског чиниоца, који ослобађа заинтересованог човека од брига за властите ствари, већ као интервенција пријатељске силе која прати поступке и афирмише човекову делатност. Ту се испољавао здрав разум и учење које се темељило на искуству, које је налагало рачунање на властите снаге. Такође се веровало у негативну интервенцију сакрума, који кажњава за грехе, као и у интервенцију антисакралног, само у циљу да нашкоди људима." (стр. 293-294.)

2. Српска православна црква

а) Примање хришћанства

Најозбиљнију и најпотпунију историју Српске православне цркве написао је Ђоко Слијепчевић и објавио 1962. године у Немачкој, као политички емигрант. Друго издање, у три тома, објавио је београдски БИГЗ 1991. године. Стару српску веру Слијепчевић начелно назива многобожанском иако признаје да о њој постоји веома мало релевантних података и цитирајући византијског писца Прокопија указује на слављење једног Бога као јединог господара света. Посредством Брикнера позива се на арапског путописца из деветог века, Идризија, који сведочи да се стари Словени обраћају једном Богу окрећући се небесима и ословљавајући га Господом. Он је творац света, господар муње, па су, насупрот Слијепчевићевом закључку, Константин Јиречек и Јован Радонић у праву кад тврде да су Словени славили једног Бога и приносили му жртве. И Радослав Грујић указује да су Срби веровали у једнога врховног Бога, попут свих других Словена, а поред њега и у читав низ од њега нижих бића за извесним чудесним особинама натприродног карактера. Очигледно је зато да је у најмању руку сувише упрошћено и неумесно свако некритичко прихватање стандардних грчких предрасуда о паганству као заједничкој карактеристици свих варварских народа, па и Срба и свих Словена које су у њих убрајали. Претходна вера у једног Бога олакшала је покрштавање Срба, али и њихово задржавање много верских обичаја и ритуала, бадњака и молитви, људскости и доброте, као и поштовање породичног огњишта.

Дошавши на Балкан Срби су се мешали са затеченим староседелачким ста-

новништвом које је раније христијанизовано, али како указује Слијепчевић, покрштавање је вршено споро, постепено и врло површно због језичке баријере садржане у чињеници да су црквене књиге и молитве биле искључиво на латинском или грчком језику. У осмом веку је један Словен, извесни Никита, постао и васељенски патријарх. Међутим, највећи број Срба се нашао на територији под римском црквено-административном јурисдикцијом, а Византија их је преотела тек половином осмог века у току иконоборачких расправа. Покрштавање Срба је ипак вршено без неког значајнијег отпора, с обзиром да им је византијска власт остављала висок степен политичко-правне самоуправе. Често се дешавало да велике групације Срба временом просто забораве да су покрштене, па се процес после више деценија понављао да би се 879. године дефинитивно окончао у време кнеза Петра Гојниковића, унука Властимировог. Успех је постигнут првенствено захваљујући мисионарском раду Ћирила и Методија и стварању словенског писма на основу грчке азбуке. Увођење црквене литургије на словенском језику имало је пресудан значај да се хришћанска вера прихвати у својеврсној симбиози са сопственом.

Девети век је уједно период дефинитивног овладавања хришћанства и отварања сукоба западног и источног црквеног средишта по питању доминације у српским земљама. У време дефинитивног раскола 1054. године тај проблем је додатно компликован појавом и ширењем богумилске јереси. Стефан Немања је и у самој породици имао изражене такве проблеме јер му није полазило за руком да најстаријег сина Вукана одврати од католичанства. Уз то је богумилско бунтовништво доводило у питање не само црквену организацију, него и целу државну структуру, њен правни поредак и политичке вредности. Зато је Немања према њима био немилосрдан, па су многи побијени, а већина протерана из државе у сукобу који је на моменте попримао карактеристике правог грађанског рата. У том обрачуну страдала су и многа обележја старе српске вере, њени материјални трагови, а ситуацију је компликовала нејединствена црквена организација и наслеђена подела српских земаља између Сплитске и Драчке архиепископије. Трећи црквени центар је ускоро постао Бар, док је византијски цар Василије II Македонац формирао 1020. године Требињску, Захумску и Босанску епископију издвајајући их из Драчке архиепископије, да би их две године касније папа Виталије I потчинио Дубровачкој архиепископији. Српска епископија из Раса остала је потчињена Драчу, а по свој прилици претходне три епископије раније су њој територијално и органски припадале. Након што је основана Охридска архиепископија један део српских земаља је и њој припао. Сплитска архиепископија је била под папском влашћу, а Охридска и Драчка под цариградским патријархом. Барску архиепископију је 1067. године формирао папа, а десет година касније зетског владара Михаила Војислављевића признао за краља, с обзиром да је његов отац успешним устанком против Византије ослободио значајне српске просторе. Срби су тако први пут у историји добили релативно самосталну цркву, истина римокатоличку. Папи та самосталност није нимало сметала. Чак му је била веома корисна јер му је омогућавала да своју врховну власт поново протегне над српским земљама које су се Римској цркви измакле пре триста година. „Зета је дуго остала не само државни, него и црквени центар Срба и њен се утицај осећао, некад јаче некад слабије, и под Немањићима, који су са папама одржавали везе. Има нечега судбинског у чињени-

ци да су два сина Стефана Немање, крштеног најпре по католичком обреду, Вукан и Стеван, били поборници, први католичке а други православне Српске цркве." (стр. 47-48.)

И сам Стефан Немања првобитно је био крштен по римокатоличком и накнадно по православном обреду. По доласку на власт и политичко и верско државно средиште преселио је у Рашку и то је вероватно било од пресудног значаја за превладавање православног утицаја међу средњовековним Србима. Међутим, пресудну улогу у дефинитивном формирању Српске православне цркве, која ће вековима бити главни носилац не само духовне идеје, него и државотворне идеологије целокупног српског народа, одиграо је Немањин син Растко, Свети Сава. Од најраније младости веома образован, замонашивши се у руском манастиру Свети Пантелејмон на Светој гори, у време док се Русија налазила у монголском ропству, Растко је много помогао да се одрже руска калуђерска братства, а истовремено се потпуно посветио духовним студијама и питањима црквене организације. При томе је највећу пажњу посвећивао учвршћењу српског патриотизма и трагању за чврстим црквеним утемељењем свесрпског државотворног концепта. Утицао је на сопственог оца да се на врхунцу славе и моћи одрекне дворске раскоши, замонаши и придружи најмлађем сину. Преселили су се у манастир Ватопед, а онда су им васељенски патријарх и византијски цар поверили обнову разореног и запуштеног Хиландара који су претворили у српски манастир који ће вековима бити главни расадник не само православне духовности, него и изворног српског национализма, слободарске тежње, идеје народног јединства и државне самосталности.

На прелазу из дванаестог у тринаести век последице крсташког освајања Цариграда и ватиканског настојања да се цели Балкан покатоличи многе су биле изражене у целој Србији. Римска црква је прво успела да завади браћу Вукана и Стефана, поново раздвоји Рашку и Зету и на концу приволи Вукана да протера Стефана са рашког престола и омогући масовно вршљање римокатоличких мисионара по свим српским земљама. Дошло је до грађанског рата у коме су Бугари помагали Стефана да поврати рашки престо, а он онда моли најмлађег брата Светог Саву да се врати у Србију. Свети Сава је дошао са очевим моштима, а додатно га је мотивисала чињеница да су светогорски манастири потпали под јурисдикцију римокатоличког епископа. Његов највећи политички успех у то време било је мирење завађене браће, а при том је љубав према отаџбини лично манифестовао као једну од највиших духовних вредности, па тако у наредним вековима надахњивао пожртвовану борбу десетина хиљада српских националиста. Ту почиње његов предани државнички рад у који је уложио огромну нагомилану и сублимисану енергију дугогодишњег аскетског одрицања, монашког стрпљења и концентрације, уз испољену врхунску интелигенцију и изражени политички таленат.

Како истиче Слијепчевић, „од повратка Светога Саве у Србију, манастир Студеница постаје центар српског црквеног и духовног живота. Све се почиње кретати око личности Светога Саве, чији лик добија све већу пуноћу и личност све већи значај. У очима народа, коме се он све више приближавао и силазио међу најниже и најсиромашније, почела се стварати о Светоме Сави легенда као о светитељу који све може и чија је молитва чудотворна. Његов строги монашки живот, који је поошт раван повлачењем у испосницу у манастиру

Студеници, његова мисионарска путовања по народу и неуморно ревновање за веру, чинили су да је народ гледао у њему учитеља и свеца." (стр. 65-66.) Одмах је врло исправно сагледао да је за дуговечнију независност и јединство српске државе неопходна самостална српска црква. Зато га је љутило све израженије Стефаново приближавање папи, прихватање римокатоличке краљевске круне, видећи у томе опасност по очување српске националне свести и на дугу стазу денационализацију државе.

б) Српска архиепископија

Године 1219. Свети Сава одлази у Никеју цару Теодору I Ласкерису и васељенском патријарху Манојлу Сарантену и тамо је издејствовао дефинитивну самосталност српске цркве, а он је постао први српски архиепископ, односно архиепископ свих српских и приморских земаља, како је гласила и владарска титула српских краљева. Црквеном аутокефалношћу, чија је окосница право самосталног бирања епископа, створене су канонске основе и политички услови убрзане идентификације Српства са православљем, мада Немањићи никада нису покушавали да потпуно истисну католичанство из приморских предела. Одмах по повратку у Србију, Свети Сава је иницирао сазивање државног сабора на коме је извршено поновно крунисање Стефана Првовенчаног, овог пута православном краљевском круном. Уследило је формирање нових српских епископија и потпуна реорганизација Српске православне цркве. Седиште Српске архиепископије првобитно је било у манастиру Жича, да би се преселила, 1253. године, у Пећ, пред најездом Бугара и Кумана. Свети Сава је „спроводио организацију нове архиепископије по једном добро промишљеном плану. Истурање седишта пет епископија на гранични појас тадашње српске државе показује да се Св. Сава, поред чисто верских, руководио и националним разлозима: те истурене епархије нису биле само одбрамбене базе, него и мисионарска упоришта усмерена и према богумилима у Босни и према римокатолицима и у Приморју и према тадашњој мађарској држави." (стр. 92.)

Стефанов син, краљ Радослав, иначе зет византијског цара Теодора Анђела, у току своје петогодишње владавине колебао се по питању поновног потчињавања Охридској архиепископији, али се Свети Сава успешно супротставио и самој таквој помисли, иако је Радослав био врло близак огорченом Савином противнику, охридском архиепископу Димитрију Хоматијану. С обзиром да је Свети Сава дуже време тада боравио у Палестини, изгледало је у једном тренутку да би Радослав могао да успе у својој гркофилској намери, али је наишао на огромно народно незадовољство. Како је убрзо дошло до сукоба старијег брата Радослава и млађег Владислава, Свети Сава се опет прихватио смиривања међубратске мржње и нетрпељивости. Убрзо је дошло до смене на престолу коју је поспешила чињеница да је Теодор Анђео поражен од бугарског цара Јована Асена II, а нови цар је био таст Владислава Немањића. Светом Сави се то није свидело, али је ипак 1234. године крунисао Владислава. Убрзо затим се повукао са највишег црквеног трона, а за новог архиепископа изабран је јеромонах Арсеније кога је Свети Сава дуго припремао за тај положај. Свети Сава поново путује у Палестину, по својој прилици на молбу бугарског цара Јована Асе-

на да потражи сагласност јерусалимског, александријског и антиохијског патријарха да Бугарска црква стекне патријаршију, што је он успешно обавио, док је сагласност васељенског патријарха Германа II сам цар претходно и условно прибавио. Враћајући се из Палестине, Египта и Антиохије преко Цариграда, Свети Сава је дошао у бугарску престоницу Трново где је веома срдачно примљен од бугарског цара, али се ту разболео и ускоро умро 1236. године. Следеће године његове мошти су пренесене у манастир Милешева, иако је цар жарко желео да оне остану у Бугарској, па је попустио тек када је сам краљ Владислав дошао у Трнову. Култ Светог Саве је толико био јак у српском народу и узнемирујуће деловао на турске окупаторе да су Турци, предвођени Синан-пашом, светитељеве мошти спалили на Врачару 1594. или 1595. године. Светосавље је у српској народној свести развијено у специфичну националну варијанту православља, која укључује и културни и политички идентитет.

Српска црква се наредни век успешно развијала на темељима које је успоставио њен родоначелник. Византијски цар Михаило VIII Палеолог је 1272. године покушао да српске и бугарске земље по црквеном питању поново потчини Охридској архиепископији, али је то више било у немоћном бесу прокламовано него што је имало икаквих изгледа да се реализује. Тај владар је био велики присталица ступања православља у унију са Римокатоличком црквом, али српски архиепископ и бугарски патријарх уопште нису пристали ни да пошаљу своје делегације на Унионистички сабор у Лиону 1274. године, па су се прозелитске наде папе Гргура X изјаловиле. Јелена, жена краља Уроша I, као ревносна католкиња непрекидно је прижељкивала унију, као и њени синови Драгутин и Милутин кад су постали краљеви. Милутин је то четири пута покушавао, најозбиљније 1308. године, али су српски архиепископи у његово време имали толико велики ауторитет да се ни краљевска воља у том погледу није могла спровести. Од Светог Саве до проглашења патријаршије Срби су имали једанаест врло способних архиепископа: Арсенија, Саву II, Данила I, Јањићија I, Јевстатија I, Јакова, Јевстатија II, Саву III, Никодима, Данила II и Јањићија II. Неки од њих су из политичких разлога свргавани са архиепископског трона, махом у време смена монарха, али се ниједан није огрешио о националне или црквене интересе. Већина је постхумно за свеце проглашавана.

в) Српска патријаршија

Државни сабор у Скопљу 1346. године прогласио је краља Душана за цара, а архиепископију за патријаршију. Што се црквеног статуса у православном хришћанском свету тиче, ништа се битно није променило јер је аутокефалност много раније сасвим регуларно стечена, па јој је канонски ранг заправо исти остао. У саборском проглашењу архиепископа Јањићија за првог српског патријарха учествовали су бугарски патријарх Симеон, охридски архиепископ Никола, представници Свете горе и грчки епископ који је био архијерej дела Душановог царства који је био под јурисдикцијом васељенског патријарха. Проглашењу је присуствовао и бугарски цар Јован Александар. Сукоб са Цариградом избио је због преузимања ранијих васељенских епископија под јурисдикцију српског патријарха и одстрањивање према српском цару непријатељски оријентисаних грчких

митрополита. Васељенски патријарх Калист је због тога 1352. године бацио анатему на цара Душана, патријарха Јањићија, а заправо на српску државу, цркву и народ. Мада изразито политички мотивисана, анатема је у времену средњовековних предрасуда уздрмала Душанов ауторитет и самопоуздање српске властеле и у свест главних државних предводника унела осетно неспокојство, раздиру-ћу сумњу и немир. Многи српски монаси и црквени великодостојници сматрали су да је Душан погрешио. Душан је тражио помирење са Васељенском патријаршијом, али то није дочекао. Његова удовица, царица Јелена, наставила је његове напоре, а због турске опасности и Византија је желела измирење, па је 1364. године патријарх Калист дошао на њен двор ради преговора о скидању анатеме. Ту је и умро, а опојали су га анатемисани српски свештеници. Анатема са Српске православне цркве и српског народа, као и цара Душана и патријарха Јањићија, скинута је 1375. године великим залагањем угледног светогорског монаха старца Исаије који је предводио српску делегацију у Цариград.

Патријарх Јањићије је живео до 1354. године. За његовог наследника на патријаршијском престолу изабран је Сава IV који је живео управо до скидања анатеме. Трећи српски патријарх Јефрем изабран је 1375. године на изборном сабору на коме су се око црквене превласти надметали Лазар Хребељановић и Ђурађ Балшић. Јефрем је као монах пустињак без икаквих политичких амбиција био компромисно решење. Чим су се црквене прилике смириле у великој мери захваљујући његовом моралном ауторитету, Јефрем се повукао, а за патријарха је 1379. године изабран Спиридон, који је умро непосредно после Косовске битке. У тој трагичној ситуацији за патријарха је поново враћен Јефрем који се опет 1383. године повукао, а за патријарха изабран Данило. По Даниловој смрти, 1389. године, патријарх је постао Сава V. Њега наслеђује, отприлике 1407. године, патријарх Кирило. Године 1420. за патријарха је изабран Никон, а после њега патријарх Никодим II, али историчари нису у стању да прецизније одреде годину избора. Године 1455. изабран је патријарх Арсеније II, о чијој коначној судбини нема веродостојних података, јер наступа пропаст српске државе и разарање цркве.

Посткосовска хаотична ситуација у српској држави и друштву директно се одразила на црквено стање, мада је нешто живости унео привредни процват у време деспота Стефана Лазаревића. Србија је постала уточиште масовног егзодуса грчких и бугарских монаха који су бежали од турске окупације. Расте број манастира и интензификује се духовни живот, писање и преписивање књига. У то време основана је знаменита Ресавска правописна и књижевна школа. Богато црквено књижевно стваралаштво карактерише и период владавине деспота Ђурађа Бранковића. Тада акумулисана духовна снага и стваралачка енергија биће драгоцена у наредним вековима ропства кад је Српска православна црква преузела националну улогу сломљене државе Немањића. Црква је на то била дуготрајно припремана развијањем принципа саборности код бирања највиших црквених великодостојника, неговањем оданости држави као једне од главних духовних вредности, одрицањем од учешћа у борби за политичку власт, помагањем владарима да учврсте централну власт у односу на осионе регионалне великаше, али и изразитом благонаклоношћу коју су према њој исказивали сви краљеви и цареви немањићке лозе. Владари српске средњовековне државе нису исказивали цезаропапистичке склоности и наметали се као врховни цр-

квени поглавари, као што је то био случај у неким другим православним државама. С друге стране, ни црквени великодостојници никада нису имали папистичких амбиција.

Претпоставља се да је патријарх Арсеније II умро 1463. године, четири године после пада деспотовине и исте године кад је Босна пала у турско ропство. То је време ужасног пустошења српских земаља, клања и прогона народа, рушења цркви и манастира. Где год су наилазили и на најмањи народни отпор њиховим завојевачким претензијама, Турци су се сурово светили. Хиљаде и хиљаде људи је у ропство одведено, а земља скоро опустела и темељито опљачкана. Тек кад су ратне операције пренесене далеко на север и на окупираним територијама успостављена чврста администрација, живот српског народа је унеколико нормализован. Организациона структура Српске православне цркве се распала, али је верски живот настављен ентузијазмом свештеника и оданошћу народа чија је национална идентификација још израженије поистовећивана са верском. Углавном, није било насилног турчења ако се изузме периодични данак у крви. Структуре српске државне власти и ранији владајући слојеви потпуно су уништени, али се црквени и манастирски живот постепено обнављао. Понегде су се и епископи одржали, а Турци су дозвољавали поправке старих цркава и манастира уједно забрањујући изградњу нових. Већи део некадашње српске државне територије у верском погледу је потпао под јурисдикцију Охридске архиепископије, али многи архијереји нису, попут зетског и херцеговачког митрополита који су самостално деловали или београдског под мађарском влашћу. Историјска наука није у стању да ово питање детаљније истражи, али апсолутно не постоји никакав доказ да је Српска патријаршија икада формално укинута у ових непуних стотину година. Пошто у крајње тешким историјским временима није било могуће изабрати новог патријарха, многи српски епископи су се заправо готово инстинктивно везивали за охридског архиепископа, па је он своју територијалну надлежност ширио на крајње неформалан начин, подразумевањем старешинства на основу формалне супериорности звања и функције.

г) Обнављање Српске патријаршије

Од 1528. године па до 1541. смедеревски митрополит Павле је покушавао да обнови Српску патријаршију. Он је уз подршку неких угледних Срба и прилично благонаклон став турских власти 1531. године заузео Пећку патријаршију и самовољно се прогласио српским патријархом. Он је успео да фактички осамостали Српску цркву, али је онда осокољен претходним резултатом заузео и Охридску архиепископију ујединивши је са Српском и тако опет заправо укинуо српску црквену самосталност. Збацивши с престола охридског архиепископа Прохора и постигавши његово хапшење, Павле је против себе изазвао контраакцију васељенског патријарха која је довела до Прохоровог ослобађања и поновног устоличења, а Павловог анатемисања. Међутим, српски архијереји више нису тако лако пристајали на доминацију грчких, поготово што су турске власти у то време биле све сусретљивије према српском народу и његовим црквеним тежњама. На упорно заузимање великог везира Мехмед-паше Соколовића, турски султан Сулејман Величанствени омогућио је, 1557. године, обнављање Пећке патријаршије, а за патријарха је постављен Мехмед-пашин брат

Макарије Соколовић, који је до тада вероватно био архимандрит манастира Хиландара. Патријарх Макарије се одмах својски прихватио огромног посла и успешно је обновио црквене принципе саборности, канонски поредак и јединствену организациону структуру Српске православне цркве. Под његовим руководством црква је постала широко народно представништво и носилац специфичне политичке аутономије Срба. Строго се држао етничког принципа и одрекао се неких јужних епархија у којима је живело компактно грчко становништво. Захваљујући њему, сви Срби су опет били уједињени, мада не и слободни, па је у њиховој свести обновљена патријаршија представљала продужетак државног континуитета.

Пећка патријаршија је била кључни фактор обнове и препорода српске националне свести и државотворних традиција. Постигавши огромне успехе, патријарх Макарије се пред крај живота повукао са трона, а 1571. године за новог патријарха изабран је Антоније, дотадашњи херцеговачки митрополит. Антоније је после неколико година умро, а на његово место је, 1575. године, дошао патријарх Герасим. Њега је 1586. године наследио патријарх Саватије, Макаријев братанац и херцеговачки митрополит. Око 1589. године патријарх је постао Јеротеј, а 1591. Филип. Сви су ови српски патријарси следили пут који је прокрчио Макарије, ослањајући се на турску власт, изражавајући јој генералну политичку лојалност и из тога извлачећи све опипљивије повластице и олакшице за православни српски народ. Обично су у дубокој старости бирани на патријаршијски трон, па се на њему нису дуго задржавали, али им је црквена политика била идентична.

Године 1592. за српског патријарха је изабран Јован Кантул који је напустио политику сарадње са турском влашћу и сам задојен идеалима српског националног и државног ослобођења успоставио везе са западним европским државама. Под утицајем антитурског хришћанског савеза који су формирали Ватикан, Шпанија, Венеција и Аустрија, устаничко врење је захватило скоро све српске земље. На челу устаника некада су и лично стајали српски епископи. Турци су тих година интензивније угњетавали српско становништво, али је највећи револт изазвало спаљивање моштију Светог Саве. Турска војска је харала, пљачкала и убијала на све стране. Патријарх Јован је очекивао конкретну војну помоћ католичких земаља, а папа Климент VIII је само размишљао како да злоупотреби несрећну српску судбину, па је 1599. године званично тражио од Јована да Срби прихвате унију. Климентов наследник, папа Павле V је покренуо систематско унијаћење по црногорском приморју, чему се патријарх Јован својски опирао, али је 1608. године учествовао на збору народних главара на коме је савојски војвода проглашен за српског краља. Јовану је било суђено, као и многим другим српским националним предводницима, да се горко разочара у политику западних сила.

Српска православна црква је ипак издржала сва народна страдања, погубљења свештеника, спаљивања и пљачке цркви и манастира. Године 1613. Турци су ухватили патријарха Јована и у Цариграду обесили. За новог патријарха је 1614. године изабран Пајсије, новобрдски митрополит. Уман и веома образован човек, одан Српству и православљу и лишен заблуда о добронамерности католичких држава, патријарх Пајсије је настојао да поправи односе Српске православне цркве са турским властима, а истовремено је сна-

жно јачао националне и политичке везе Срба са Русијом. Својом трезвеношћу и реализмом Пајсије је успео да стабилизује положај Пећке патријаршије и сав се посветио организаторским напорима и просветитељском раду, обнављању цркви и манастира. Пајсије је умро 1647. године, а за новог српског патријарха је, 1648. године, изабран Гаврило Гајић, рашки митрополит. Он је поновио Јованову грешку сарађујући са римским мисионарима и изазивајући нову турску подозривост. У манастиру Крушедолу 1654. посетио га је јерусалимски патријарх Пајсије. Гаврило је 1654. године путовао у Москву тражећи сарадњу за борбу против Турака. У Москви су га срдачно примили и цар и патријарх, а ускоро је одлучио да остане у Русији, враћајући пратњу у Србију с поруком да се бира нови српски патријарх. Године 1655. за патријарха је изабран Максим, а онда се 1659. Гаврило вратио у Србију и изазвао сукоб са Максимом желећи да опет преузме патријаршијски трон. Турци су ухапсили Гаврила и обесили.

Максим се због болести 1674. године повукао, а за патријарха је изабран Арсеније III Црнојевић, млад и веома агилан човек. Пошто су Турци 1683. поражени под Бечом, на иницијативу папе Инокентија XI формиран је 1684. године савез Аустрије, Пољске и Венеције под називом Света лига. Русија и Пољска су 1686. склопиле антитурски савез, а Турци су исте године претрпели тежак пораз у Мохачкој бици, што је мотивисало банатске Србе да се дигну на устанак. После освајања Београда 1688. од стране Максимилијана Емануела, Турци су све до Ниша потиснути. Паралелно с тим Млечани су продирали у Црну Гору. Турци су свој бес због бројних пораза искаљивали над српским цивилним становништвом, пљачкали цркве и малтретирали патријарха, који је морао да побегне на Цетиње. Вратио се у Пећ кад је целу Метохију освојио генерал Енеја Силвије Пиколомини и захтевао од патријарха да се Срби прикључе његовој војсци. Срби су се дигли на масовни устанак против Турака. Пиколомини је 1689. године умро од куге, а Турци су темељито припремили противофанзиву, 1690. су поразили Аустријанце код Качаника и незадрживо напредовали на север, поново освајајући Смедерево и Београд. Поражени су код Сланкамена 1691. у бици у којој су и Срби учествовали под командом Јована Монастерлије. У страху од турске одмазде патријарх Арсеније III организовао је масовни српски егзодус преко Дунава, а Турци су побили огроман број Срба који су остали на Косову и у Метохији. Аустријски цар је 21. августа 1690. Србима гарантовао привилегије у оквиру своје царевине. Карловачки мир из 1699. године распршио је све патријархове наде да би се могао вратити на пећки трон и сачувати јединство Српске православне цркве. Шеснаест година је водио тешку борбу да за свој народ обезбеди поштовање лажно гарантованих националних и верских права и у Бечу је умро 1706. године.

По доласку Арсенија III 1691. године за пећког патријарха је постављен Калиник I, који је грозничаво настојао да среди стање у цркви и олакша живот Србима који су остали под турском влашћу. Неки су га епископи оспоравали са аргументацијом да су га Турци поставили и да није изабран по принципу саборности, али без обзира на то Калиник I је деловао као искрени српски патриота, искрени православац и огорчени противник римокатоличког прозелитизма и унијаћења. Умро је 1710. године, а за новог српског патријарха је 1711. изабран Атанасије I, дотадашњи скопски митрополит. После његове смрти, 1712. годи-

не, наследио га је патријарх Мојсије Гајовић, рашки митрополит. Предано је и савесно обављао архијерејске дужности, али је уклоњен са патријаршијског трона 1718. године, када је светогорски калуђер Тимотеј за велики новац купио престо Српске патријаршије. Тимотеј је са султановим братом дошао у Пећ на ужас свих српских црквених великодостојника. Побунили су се и сви источни патријарси и исте године у Цариграду одржали сабор на коме је Тимотеј анатемисан, а Срби су морали још више новца султану да подаре како би Порта протерала противканонског узурпатора Тимотеја. Мојсије је наставио да обавља своју патријаршијску мисију и при томе је присне везе одржавао са карловачким митрополитом како би сачувао духовно јединство српског народа.

По изричитој вољи Мојсијевој, 1725. године његов наследник је постао патријарх Арсеније IV Јовановић Шакабента. Када су 1737. Русија и Аустрија ушле у рат против Турске, Шакабента се прикључио њиховим ратним напорима, што је подстакло велики турски погром над православним Србима, а патријарх је с групом епископа морао да побегне у Сремске Карловце, где је и умро 1748. После њега су на пећки патријаршијски престо Турци доводили Грке по критеријуму ко може више да плати. Први је био Јањићије Караџа који је миропомазан у Цариграду и рукоположен по директном налогу Порте, уз образложење да је Пећка патријаршија у нереду. Он је Грке за српске епископе постављао и народу новац отимао, показујући тако своје искључиве мотиве. На крају је темељито опљачкао Пећку патријаршију и с великим пленом побегао у Цариград. Године 1746. патријарх је постао Атанасије II Гавриловић, дотадашњи скопски митрополит. По његовој смрти наследио га је патријарх Гаврило II, на основу султановог фермана. Одмах је показао велику похлепу и грамзивост. Претпоставља се да је и он био Грк. За новац је Грке постављао као епископе, тиранисао је свештенике и растурао црквену организациону структуру. Слично се дешавало под наметнутим патријарсима Гаврилом III и Гаврилом IV. Краће време патријарси су били Србин Вићентије Стефановић и Грк Пајсије II, али скоро никаквог трага за собом нису оставили. Гаврило IV је збачен 1758. и за патријарха наметнут такође Грк Кирил.

Године 1763. патријарх је постао Василије Бркић-Јовановић. Убрзо су га Турци свргнули и заточили на Кипру, одакле је побегао у Црну Гору, па са кнезом Долгоруким отпутовао у Италију да би се придружио руском адмиралу грофу Алексеју Орлову, како педантно бележи Ђоко Слијепчевић. Године 1771. отишао је у Беч, али одлуком аустријских власти одатле је протеран. Упутио се у Русију и тамо умро. Пећки патријарх је, 1765. године, постао Грк Калиник II, у народу веома омрзнут као и сви Грци пре њега. Турци уопште више нису имали поверење у српске архијереје, а грчки су били крајње неефикасни. Васељенска патријаршија је упорно деловала у правцу проширења својих територијалних надлежности и заносила се идејом јелинизације целокупног балканског православног становништва. У том смислу је деценијама практично и систематски антисрпски деловала јер се фанариоти никада нису искрено помирили са српском и бугарском црквеном самосталношћу. Њима је, уосталом, много сметала и Охридска архиепископија. Формални предлог турском султану да се укине Пећка патријаршија поднео је васељенски патријарх Самуило. Султан Мустафа III је на основу тог захтева 1766. године донео берат о укидању Српске патријаршије. Уклоњени су и сви преостали српски епископи и на њихово место

доведени Грци, па је Српска православна црква под турским ропством постала искључиви инструмент за пљачкање српског народа у корист похлепних фанариота. Карловачка и Црногорска митрополија то нису прихватиле и фактички су се осамосталиле. Нељудски третман од стране грчких епископа многе Србе је директно мотивисао да се потурче или покатоличе. Замирало је словенско богослужење, књижевни и просветитељски рад. Многи су се локални свештеници бунили и владикама послушност отказивали, па су их фанариоти уз помоћ турских сејмена прогонили.

д) Српска црква у Аустрији и Угарској

Српска црква је практично територијално подељена већ Карловачким миром 1699. године, када су се неке њене епархије нашле у Аустрији, а друге остале у Турској, а директно мешање турских султана и њихово постављање пећког патријарха, поготово долазак Грка на тај трон, допринело је много ранијем пуцању преосталих веза кључних делова исте цркве. Везе су биле много јаче у време паралелног деловања двојице патријарха, Арсенија III и Калиника I. После Арсенијеве смрти бечки двор је инсистирао да српске епархије у Аустрији прекину сваку везу са Пећком патријаршијом и да Српску православну цркву у аустријским земљама прогласе за аутокефалну. Рачунали су у Бечу да ће тако лакше спровести унију и покатоличити све Србе под својом влашћу. Калиник I је схватио аустријске намере, па је настојао да их предупреди својим актом из 1710. године којим је санкционисао Карловачку митрополију као аутономну област у оквиру Српске православне цркве. Потврдио је организационо разбијање да би сачувао црквено духовно јединство. Зато је долазак грчких патријарха на пећки трон наредних деценија доводио само до прекида реалних веза, али у свести народа и свештеника није реметио став о недељивој црквеној целини.

Као последица Пожаревачког из 1718. и Београдског мира 1739. године, актом цара Карла V призната је аутономија и Београдске митрополије са четири епископије, Темишварска, Вршачка, Римничка и Ваљевска. Пећки патријарх Мојсије је 1721. године издао синодску грамату о признању те аутономије. Црквено-народни сабор, упркос противљењу бечког двора, 1726. је прогласио уједињење Београдске и Карловачке аутономне митрополије под митрополитом Мојсијем Петровићем. На тај престо је 1737. дошао патријарх Арсеније IV и веома допринео расту црквеног ауторитета. Пошто је Београд поново пао у турске руке, Карловачка митрополија се територијално ограничила северно од Саве и Дунава, формално остала аутономна, а суштински била и аутокефална. У другој половини XVIII века под аустријском влашћу је било укупно дванаест, а под аустријским девет епархија, док се Цетињска митрополија сматрала самосталном јер је деловала на слободној српској територији. Далматинској је био најтеже, јер млетачка власт уопште није дозвољавала постојање српског епископа на својој територији.

На подручјима Аустрије и Угарске Срби су масовно живели и пре велике сеоба. О томе сведочи и декрет мађарског краља Матије из 1481. године, којим је Србе привилеговао ослобађањем од плаћања десетка Римокатоличкој цркви, што је била општа обавеза мађарског становништва. Следи седам привилегија краља Сигисмунда и 25 његових наследника, па је српски црквени жи-

вот просто бујао на овим просторима. У време велике сеобе цар Леополд је Србима даровао четири акта о привилегијама, гарантујући им национална права и црквено-народну самоуправу. Те привилегије су наредних деценија потврђивали и проширивали цареви Јосиф I, Карло VI и Марија Терезија. Привилегије су превасходно гарантовале право на посебну територијалну целину, самосталну народно представништво и слободан избор архиепископа. Црквени поглавар Срба био је уједно и световни, што сведочи да је преузет теократски модел српске аутономије из турске царевине. То је увек изазивало огроман одијум код мађарског племићког сталежа и прелата римокатоличких који никада нису одустајали од својих прозелитских амбиција, а тешко се уклапало у ондашњи аустријски и угарски правни поредак. Међутим, како је слабила реална турска опасност, тако је власт систематски приступала сужавању и укидању привилегија, што ће довести до жестоких политичких борби, чак сурових прогона српских националних предводника.

Годину дана после смрти патријарха Арсенија III, Српски црквено-народни сабор у Крушедолу, 1707. године, за његовог наследника је изабрао Исаију Ђаковића, али он умире већ 1708. године. На истом сабору формирана је Крушедолско-карловачка митрополија у статусу аутономне црквене области Пећке патријаршије којој су подлегали сви Срби под влашћу Хабзбурговаца. Зато Исаија није биран за патријарха него за митрополита, није инсистирао на аутокефалности него се заклео на верност пећком патријарху по свим духовним питањима. И два непосредна Исаијина наследника, Стеван Метохијац и Софронније Подгоричанин били су кратког, непуног једногодишњег века, да би 1713. за митрополита био изабран Вићентије Поповић и наредних дванаест година стриктно следио политику што чвршћег повезивања са Пећком патријаршијом. Наследио га је 1726. београдски митрополит Мојсије Петровић, сједињујући тако две аутономне митрополије. Бечки двор је тада већ увелико кренуо на ограничавање световне власти српског митрополита, али се почео мешати и у избор епископа прописујући да је за то потребно и царево одобрење. Године 1731. митрополит је постао Вићентије Јовановић, настављајући енергичну борбу својих претходника за очување привилегија и оштро се супротстављајући унијаћењу. Успео је да у погодним политичким приликама 1735. године од цара издејствује дозволу да оснује српски коњички пук којим је сам митрополит командовао и постављао пуковске официре. Десило се да је непосредно по смрти митрополита Вићентија у Сремске Карловце избегао патријарх Шакабента, након што су Аустријанци и Срби поражени у рату с Турцима. Патријарх је уз сагласност свих епископа преузео митрополитске дужности.

У време смрти патријарха Арсенија IV Шакабенте аустријске власти су већ увелико сузбиле српску световну аутономију, сводећи је искључиво на црквену. Када је 1748. за митрополита изабран Исаија Антоновић, принуђен је био да у заклетви не помиње верност пећком патријарху, а после мање од шест месеци умро је. Године 1749. карловачки митрополит је постао Павле Ненадовић, у јеку државног прогона српских свештеника. Павле је успео да среди и унапреди стање у Српској православној цркви, стекне поверење и благонаклоност Марије Терезије и положај целог српског народа, бар за кратко време учини битно сношљивијим. Он је зауставио исељавање Срба у Русију и огорчено се борио против свих покушаја подјармљивања Срба и уништавања њиховог националног бића. Како оцењује Ђоко Слијепчевић, „пред својим народом, који је у ње-

му гледао свога и националног и црквеног старешину, стајао је Ненадовић као огромни храст на кога су се сурвавали разноврсни ударци, али га нису могли ни поколебати ни сломити. Горе од свега било је упорно, доследно, често веома притворно настојање двора да поунијати српски народ." („Историја Српске православне цркве", том II, стр. 42, цит. изд.) Покатоличавање је тада провођено отвореним насилничким методама. Разјарена царица неколико година митрополиту Павлу Ненадовићу није дозвољавала ни сазивање црквено-народног сабора. Дозвола је стигла тек кад је митрополит умро 1768. године, оставивши ипак сређену црквену организацију и прилично развијено школство.

Народ и свештенство су за митрополијског администратора после Павлове смрти изабрали бачког епископа Мојсија Путника, а царица је хтела да наметне вршачког епископа Јована Ђорђевића. На сабору је 1769. године на отворени притисак царског комесара ипак Ђорђевић изабран за новог митрополита, јер се дворским круговима свидео због своје личне слабости и попустљивости. Царица је 1770. издала први регуламент којим је и формално битно сузила српске привилегије и митрополитова улога свела се искључиво на обављање црквених функција, а уз то су ригорозно редуковани српски православни празници. Срби нису били задовољни исувише млаким отпором својих владика, па су их сумњичили за шуровање са аустријским властима. Јован Ђорђевић је умро 1773., а следеће године је под дворским упливом за митрополита изабран већ компромитовани темишварски епископ Вићентије Јовановић Видак. Власт је почела да смањује број српских манастира и ограничава колико они калуђера могу имати. Монашка правила је прописивао унијатски калуђер. По другом регламенту из 1777. године царица је именовала и манастирске архимандрите. Покушала је Србима да подвали и језуитски катехизам. Револтирани народ је и физички почео владике да напада, јер га је њихова недовољна борбеност просто ужасавала и потенцирала страх од наметања уније. Пренуо се и митрополит Вићентије и царици изнео отворено све притужбе српских народних представника и црквених кругова на понашање власти. Царица је 1779. године митрополита казнила укором и запретила строжим санкцијама ако настави да се бави пословима световне власти. Након тога је издала Декларацију у форми закона о уређењу Карловачке митрополије, којом је даље проширила и продубила рестрикције из оба регуламента. По том акту народ бира, али цар потврђује и проглашава митрополита, а државна власт стриктно контролише митрополијско материјално пословање. Сабору обавезно присуствује царски комесар који му намеће вољу власти. Ни седнице синода се нису могле држати без дозволе владара, а за свако обилажење своје епархије владике су претходно морале прибавити дозволу двора. Прописано је и да се сабор састоји од по 25 представника војске, грађана и свештеника, а свима пуномоћје оверава царски комесар. Декларација је 1782. допуњена Конзисторијалном системом, која се посебно тиче уређења црквеног судства и настојања да и оно буде под пуном контролом државне власти и у много неповољнијем положају од римокатоличких и унијатских.

Године 1781. нови митрополит је постао Мојсије Путник и он је наставио борбу за одржање сужене црквено-народне аутономије. Исте године ступио је на престо нови цар Јосиф II, који је имао неупоредиво више слуха за српске проблеме и захтеве. Исте године цар је издао Патент о верској трпељивости, па је борба митрополита Мојсија против унијаћења била много успешнија него ње-

гових претходника. Као изабраник самог Мојсија Путника, митрополит је 1790. године постао млади будимски епископ Стеван Стратимировић, који ће убрзо израсти у једну од најзначајнијих личности укупне историје Српске православне цркве. Врхунски интелектуалац, ерудитског образовања, велики патриота, вешт дипломата, Стратимировић је успевао да стекне поверење бечког двора, а да никада не одступи од српских националних и црквених интереса, нити се одрекне од традиционалне српске љубави према Русији. Препородио је црквено школство, основао клерикалне фондове, интензификовао доношење руских књига и штампање домаћих, сређивао материјални положај свештенства, унапређивао живот и организацију монаштва, стабилизовао све епископије и обезбедио избор владике у онима које су годинама фактички биле обезглављене. Духом конзервативан, у националном смислу беспрекоран, Стратимировић је у организационим питањима био веома учен и модеран. Инсистирао је нарочито на образовању и моралним врлинама српских свештеника, као и њиховој улози драгоцених народних просветитеља. Па ипак, његови су најзначајнији резултати на плану борбе против унијаћења, којој се свом својом огромном животном енергијом посветио. Успео је да сузбије све покушаје да се Србима наметне нови, грегоријански календар, по коме би се главни хришћански, православни и римокатолички празници истог дана славили. У тајном меморандуму руском цару из 1804. године, митрополит Стратимировић је изложио свој концепт нове српске државе коју би уз руску помоћ требало створити, а обухватала би све српске земље, док би јој владар био неки припадник руске царске династије. Да су Аустријанци сазнали за тај документ митрополит би сигурно био погубљен. Имао је и огроман утицај на устаничку Србију, њене кнезове и војводе, а својски је деловао као њихов дипломатски представник на бечком двору. Подозревао је и од језичких и правописних реформи Вука Караџића првенствено зато што је Караџићев главни покровитељ био Јернеј Копитар, истакнути противник православља и римокатолички прозелита.

После Стратимировићеве смрти изборни сабор је за новог митрополита 1837. године изабрао бачког епископа Стевана Станковића, доказаног борца против уније и врсног оратора, али је после четири године умро. До избора Јосифа Рајачића, 1842. године, администратор је био пакрачки епископ Георгије Хранислављевић. Јосиф Рајачић је био вршачки епископ и такође истакнути противник уније, али и мађаризације која је тада била актуелна. На подстицај српског народа, коме је дозлогрдило национално угњетавање, сазвао је скупштину народних представника у Сремским Карловцима у мају 1848. године, на којој је проглашена Српска Војводина, пуковник Стеван Шупљикац изабран за војводу, а сам митрополит Јосиф Рајачић за патријарха. Тај избор је у децембру исте године потврдио аустријски цар. Српска Војводина је територијално обухватала Срем, Барању, Бачку и Банат. Пошто је Шупљикац убрзо умро, цар је себи приграбио још једну титулу и то великог војводе Војводства српског. Рајачић је затекао прилично сређене унутрашње црквене прилике, па се својски ангажовао на просветно-културном и политичком плану. Његов рад је највише ометао промађарски настројен бачки владика Платон Атанацковић, који је ту, упркос патријарховом противљењу, доведен са будимског епископског трона. Само проглашење за патријарха није изведено по канонским црквеним правилима, али је изазвало огромно народно одушевљење и родољубиви борбени занос. Уосталом, и ми-

трополит Стратимировић у једном спису је износио становиште да постоје правне могућности за обнову Српске патријаршије с обзиром да су у Карловачку митрополију својевремено избегли и ту до смрти остали патријарси Арсеније III и Арсеније IV. Са унутрашњег државно-правног аспекта нова Српска патријаршија се базирала на XX законском чланку из 1848. године који је регулисао питање црквено-школске аутономије. Срби су самовласно црквену скупштину претварали у народно представништво политичког карактера, а ускоро су почели и политичке партије да формирају и њима замењују ранији примат црквене хијерархије у политичком животу.

Пошто је Српска Војводина укинута 1860. године, а патријарх Рајачић умро 1861. међу Србима је дошло до велике пометње у којој су се јасно оцртавале две политичке тенденције, да црквена хијерархија и даље предњачи у политичким пословима или да буде црква подређена политичким предводницима српског народа. Тек је на црквено-народном сабору 1864. темишварски епископ Самуило Маширевић изабран за новог патријарха. Следеће године је сазван нови сабор на коме се распламсала борба између тек стасалих политичара и црквених великодостојника око превласти у световним питањима. Следећи сабор из 1869. године у целости је био посвећен питању организовања црквене аутономије, а у његовој припреми дошла је до пуног изражаја предводничка неспособност патријарха Самуила и његова недораслост у директном сукобу са Светозаром Милетићем и Јованом Суботићем. Патријарх је сабор пре времена распустио, али је то ипак значило крај превласти клерикализма у српској националној политици. Кад је патријарх Самуило 1870. умро, две године је администратор био будимски епископ Арсеније Стојковић, који није успео да среди црквене прилике, али је поправио односе са политичким предводницима народа. Сазвао је сабор 1870. на коме су главну реч водили Светозар Милетић и Јован Суботић и успоставили ново устројство црквене власти према коме се синод бавио искључиво верским питањем, а сабор под превлашћу политичара црквеном администрацијом. Године 1872. администратор Арсеније је смењен, а за новог је постављен Никанор Грујић. На сабору 1874. за патријарха је ипак изабран Арсеније Стојковић, чему се цар одмах супротставио. Након тога је за патријарха изабран Прокопије Ивачковић, који је 1879. поднео оставку, а за администратора је постављен миљеник бечког двора Герман Анђелић. На саборском заседању 1881. поново је за патријарха изабран Арсеније Стојковић и опет је цар одбио да његов избор потврди демонстрирајући своју супериорност над српским аутономним сабором. На поновљеном заседању исте године за патријарха је изабран Теофан Живковић, епископ горњокарловачки, што је цар такође одбио и пркосно 1882. за патријарха именовао Германа Анђелића, коме су после његови сународници производили разне непријатности и после шест година је умро.

Године 1890. за патријарха је изабран Георгије Бранковић, темишварски епископ, коме је предстојала дугорочна борба против мађарских антисрпских претензија. Иако је стално морао да улази у различите политичке сукобе, патријарх Георгије је успео да среди стање у цркви и поправи положај свештеника, унапреди црквено школство, али нарочито световно. Није шкртарио кад је требало улагати у просветне и културне потребе. Умро је 1907. године, да би га следеће године наследио будимски епископ Лукијан Богдановић на трећем са-

боровању, након што је претходно цар одбио избор вршачког епископа Георгија Змајевића, а бачки епископ Митрофан Шевић није прихватио патријаршијску функцију. Патријарх Лукијан је тежак ударац доживео 1912. године када је мађарска влада ставила ван снаге већи број правних прописа, чиме је скоро потпуно довела у питање саму институцију српске црквено-народне аутономије. Следеће године Лукијан је погинуо у Аустрији под нерасветљеним околностима. До краја Првог светског рата администратори су епископи горњокарловачки Михаило Грујић и пакрачки Мирон Николић.

ђ) Српска црква у Црној Гори

Свети Сава је 1219. године основао Зетску епископију, која је уздигнута на статус митрополије 1346. Митрополит је тамо редовно као помоћника имао једног епископа, који га је по правилу и наслеђивао. Обојицу је рукоположио пећки патријарх. Традиција вршења световне власти цетињских владика почела је 1485. године, када је Иван Црнојевић пре напуштања земље своју световну власт пренео на митрополита Вавилу, који је заправо у наредном историјском периоду представљао врховног поглавицу црногорских племена, јер се ту о држави у правом смислу речи не може говорити. Зато је и тај теократски облик власти специфичан у односу на све остале. Првобитно су се владике бирале наизменично из разних племена, да би се временом то бирање усталило као неписано право братства Петровића. Митрополит је, као први међу једнакима, заправо само председавао зборовима народних главара који је одлучивао у, за оне услове, невероватној демократској атмосфери. Готово искључиви предмет расправе била је непрестана борба против Турака, али и мирење завађених племена и братстава. Међутим, јединство духовне и световне власти било је чврсто утемељено и испреплетано по узору на синтезу српске националне свести и православне вере. Прву велику победу против Турака црногорски Срби су извојевали код Љешког поља 1604. године под вођством владике Данила Петровића.

После велике сеобе, цетињски владика Данило Петровић није хиротонисан у Пећи од стране патријарха Калиника I, него је отишао у Сечуј где га је завладичио патријарх Арсеније III. Али везе са Пећком патријаршијом нису прекидане, а сам Данило је поред звања цетињског владике имао и титулу војводе српске земље. Власт којом је располагао била је утемељена на моралном ауторитету Српске православне цркве и његовом личном угледу, а по том питању је и варирала моћ његових претходника и наследника. Његов највећи политички успех представљала је истрага потурица којом је дефинитивно српски народ у Црној Гори спашен од најподмуклије варијанте истребљења.

Укидањем Српске патријаршије 1776. Цетињска митрополија почиње самостални црквени живот, никада не прихватајући јурисдикцију васељенског патријарха. На митрополитском трону се тада затекао владика Сава Петровић, који се за подршку и помоћ обраћао Светом синоду Руске православне цркве, али није одбијао примат Карловачке митрополије док се Пећка патријаршија опет не обнови. Црногорска митрополија никада није претендовала на аутокефалност, али су је Руси због природе њеног положаја сматрали аутокефалном јер су племенски главари и народ у целини бирали владику, а краљ Никола је, прокламујући Устав Светог синода 30. децембра 1903. снагом владарског ауто-

ритета прогласио за аутокефалну, што је са аспекта црквених канона без правог значаја. Цетињске владике су се титулисале зетским, скендеријским, црногорским и приморским митрополитима након што су Млечани 1718. године владици Данилу посебним дукалом потврдили јурисдикцију у Приморју.

Владика Петар I Петровић Његош је 1784. године хиротонисан у Сремским Карловцима, а његов наследник Петар II у Русији. „Обадвојица, један светац а други геније, чинили су напоре да Црну Гору, заосталу и сиромашну, укључе у процес узрастања европске цивилизације, која је запљускивала и њихов врлетни крш и да из племена, чији предводници нису увек могли да гледају изван оквира своје уже заједнице, створе солидну народну заједницу. По своме позиву и црквеном опредељењу владике и прочелници своје цркве, они су морали бити више државници и владаоци, него што су могли бити само црквени људи предани само своме црквеном послу." (стр. 234.) Духовна, национална, политичка и ратничка делатност једноставно се нису могле раздвојити. „Присиљени нуждом и митрополити су војевали, пасали убојно оружје и предводили свој народ у жестоким и љутим биткама, али су и прости ратници, у неку руку, свештениковали: љубав за веру и преданост светињама отаца и страх да се ислам у њиховој земљи не размножи и не преовлада, покретали су црногорске ратнике у бојеве и надахњивали их јунаштвом, које је било епско." (стр. 234.)

После смрти Саве Петровића митрополит је постао Арсеније Пламенац, а хиротонисао га је патријарх Арсеније Бркић, који се тада затекао у Црној Гори и прихватио предлог лажног цара Шћепана Малог. Међутим, Пламенац је убрзо умро, Шћепан убијен, па Петар I више није имао ниједног озбиљнијег ривала. Одмах се прихватио огромног посла на сређивању цркве и државе, оснивању школа и успостављању каквог-таквог правног поретка, мирењу завађених племена и искорењивању крвне освете, а морао је и са Турцима да ратује, па му је, 1785. године, Махмут-паша Бушатлија спалио цетињски манастир. Петар I је тестаментом за свог наследника одредио синовца Рада Томова, пред смрт му остављајући у аманет да се моли Богу и држи Русије. Тестаментарни наследник је ипак потврђен на збору народних главара, иако су аустријски агенти покушавали разним смутњама да то спрече. Гувернадур Вуко Радоњић остао је трагично усамљен, а те 1831. године Црна Гора је добила новог владику и господара. Формално Његош је за епископа хиротонисан у Русији 1833. године. Он је прилично запостављао црквене послове, а сав се посветио политичком и књижевном раду. Огромну стваралачку енергију уложио је у буђење српске националне свести делујући као вулкан обновљених патриотских и државотворних стремљења целокупног српства. „Његова вера у Бога, творца и сведржитеља света, била је дубока иако не увек у складу са догматским учењем цркве. Понет неутољивом жудњом за сазнањем, Његош је кршио обзире које му је, као епископу, црква налагала, али он ни онда кад је нецрквено мислио, није хтео да буде против Цркве. Знао је веома добро колико је народ, којим је управљао, био дубоко урастао у своје православље, па је чинио све што је могао да га брани и чува." (стр. 270.)

Тестаментом је Његош за свог наследника одредио Данила Станкова, кога је 1851. Скупштина народних главара прогласила за црногорског господара. Следеће године Народна скупштина је Црну Гору прогласила кнежевином, а руски цар је 18. јула 1852. године признао Данила Петровића за световног кнеза, чиме је дефинитивно раздвојена државна од црквене власти. За новог ми-

трополита је тек 1858. у Русији хиротонисан Никанор Ивановић, који се показао као лош избор и био је крајње непопуларан у народу. Кнез Данило није хтео ни лежећи на самртном одру да га види, а његов наследник, кнез Никола, Никанора је просто свргао са митрополитског трона. За новог митрополита изабран је Иларион Рогановић, који је 1863. хиротонисан у Русији. Он се посветио црквеним пословима, пленио људе личним поштењем и добротом, а није био нарочито образован нити се мешао у политичка питања. Када је Иларион умро 1882. године, за наследника му је постављен кнежевом вољом епископ Висарион Љубиша, који је преминуо већ 1884. Администратор је тада постао Митрофан Бан, који је наредне године у Петрограду посвећен за митрополита. Настојао је да што више среди црквене прилике и дисциплинује свештенике, а бавио се и значајним књижевним стваралаштвом. Остао је на челу митрополије све до поновног уједињења Српске православне цркве, заправо неколико месеци након тога је умро. У његово време је донесен Устав Светог синода који је Црногорску митрополију дефинисао као аутокефалну, што су Руси признавали још од 1851. године, а Галис и Потлис објавили у својој чувеној Синтагми из 1855., с тим што се подразумевало да то важи до обнављања Пећке патријаршије, али су сви црквени људи знали да је такво дефинисање изведено из политичких разлога, а не по црквеним канонима.

е) Српска црква у ослобођеном делу Србије

Београдски пашалук је Србијом назван знатно после српских устанака, али се никада није губило из вида да је то тек делић некадашње српске државе коју у целости треба ослобађати. Од укидања Пећке патријаршије ту су постојале две епархије, Београдска и Шабачка, под јурисдикцијом васељенског патријарха и са грчким владикама на челу, који су блиско сарађивали са турским властима. У време устанака обично су бежали из земље, док су београдског митрополита Методија Турци удавили 1801. године. Његов наследник Леонтије шпијунирао је и потказивао српске кнезове турским дахијама. Карађорђе га је ипак задржао у Београду, а он се зближио и са руским представником Родофиникином. По слому устанка с вождом је 1813. пребегао у Срем. Међутим, приликом његовог одласка у Влашку 1809. Народна скупштина је за новог митрополита изабрала архимандрита Мелентија Стефановића, али је следеће године његово звање преформулисано у намесничко. Тада је Мелентије отишао у Русију да тамо буде хиротонисан за епископа, што се испоставило немогућим са аспекта црквеног права. Он је ипак, иако непосвећен, деловао као шабачки епископ. По слому Првог устанка за митрополита је из Цариграда постављен Дионисије II и на трону остао две године.

Кнез Милош је 1815. тражио од цариградског патријарха да архимандрита Мелентија Никшића постави за београдског митрополита, а протосинђела Гаврила за шабачког владику. Патријарха је Мелентије посветио за шабачког епископа, а Грка Агатонгела за београдског митрополита. Кнез Милош је, подозревајући од Мелентијевих политичких амбиција, наредио 1816. да се епископ убије. Ноћу је заклан на спавању. На његово место је дошао Грк Герасим Домнин. И Агатонгел и Герасим су били Милошу послушни. Да би средио црквено стање и приходе, Милош је 1816. донео Уредбу за свештенство, а 1823. Уред-

бу за владике. Народна скупштина је 1822. формирала Конзисторију која је кнезу омогућила директни утицај на црквена суђења, иако то није било по канонима. На два тим поводом сазивана црквена сабора нису се одазивали ни Агатонгел ни Герасим, али је Милош наставио да се понаша као главни црквени старешина. Агатонгел је ускоро постао васељенски патријарх 1826. У Београду га је заменио митрополит Кирил, који је следеће године умро, да би дошао митрополит Антим, такође Грк. Он је 1831. Милоша миропомазао као наследног кнеза, па се због старости повукао.

Милош је упорно годинама настојао да Срби добију црквену аутономију у новоослобођеној кнежевини, а у томе је имао значајну руску подршку. Хатишерифом од 1830. султан је прописао да Срби сами бирају своје митрополите и епископе, које ће потом рукоположити цариградски патријарх без обавезе да и они сами томе присуствују. Србија је тада постала аутономна кнежевина под султановим суверенитетом и заштитом руског цара. Исте године за првог српског митрополита је изабран архимандрит Мелентије Павловић, ужичког епископа Нићифор, шабачког Герасим. Следеће године патријарх их је посветио. Године 1831. је потписан и конкордат којим је патријарх пристао на српску црквену аутономију с чисто формалним везама са цариградском патријаршијом.

Митрополит Мелентије је стрпљиво обнављао канонски поредак у Београдској митрополији, образовао Свети архијерејски сабор, дисциплиновао епископе, донео црквени устав и успешно сарађивао са Милошем. Умро је 1833. Следећих 26 година, до 1859, митрополит Србије је био Петар Јовановић, Сремац рођењем. Био је веома уман и образован човек, способан организатор. Учврстио је канонски поредак и просто препородио цркву, формирао црквене судове и свештеничке школе. На његов предлог 1847. донесен је закон о духовним властима, којим је дефинитивно разграничена црквена организација од државне администрације. Развијао је и цивилно школство, чак сам написао уџбенике из више предмета. На митрополитском трону је остао и у времену кнеза Александра Карађорђевића, што је иритирало Светоандрејску скупштину која га је принудила, на основу клеветничких оптужби, да поднесе оставку. Расрђени Милош једноставно није желео Петра да затекне у Београду, а политички полтрони су се трудили да, не бирајући средства, то и остваре.

Године 1859. Свети архијерејски сабор је за новог митрополита изабрао шабачког епископа Михаила Јовановића, што су потврдили и цариградски патријарх и српски кнез. Митрополит Михаило је био достојни наследник митрополита Петра, веома способан и истрајан национални борац, аскета и научник, велики русофил и црквени организатор, частан и добродушан човек. Био је велики противник духовног западњаштва и аустроугарске политике. Смело се упуштао у унутрашње политичке расправе и супротстављао краљу Милану. Имао је сукобе и са Михаилом због његовог настојања да се разведе од кнегиње Јулије и ожени сестричну Катарину Константиновић. У процветалом политичком животу појавиле су се и атеистичке идеје по којима су предњачили Светозар Марковић и Васа Пелагић, захтеви да се одвоји црква од државе и школе, напади на друштвену улогу свештеника итд. С друге стране, и многи свештеници су почели да се партијско-политички опредељују и учествују у страначким активностима. Свети архијерејски сабор је морао 1883. године да пропише да ниједан

свештеник не може бити члан било које политичке партије нити учествовати на партијским зборовима или другим активностима.

Након Берлинског конгреса, на коме је Србија стекла пуну државну суверености и независност, 20. октобра 1879. Свети синод Васељенске патријашпије је прогласио пуну аутокефалност Српске православне цркве у Србији. Митрополит Михаило је истовремено развио веома јаке везе са Србима из свих поробљених српских земаља помажући их и подстичући на националну борбу. Здушно је помагао избеглице, основао Српски црвени крст и максимално јачао везе са руском црквом, владом и разним другим институцијама. Све је то утицало на јачање подозривости кнеза Милана и бечког двора. Напредњаци су га сумњичили да је близак либералима, а „он је, пре свега, био човек цркве и вере, целим бићем одан православној Русији и панславистичким идејама." (стр. 389.) Водећи изразито аустрофилску политику, кнез Милан је 1881. године наметнуо доношење Закона о таксама за који је знао да ће наићи на жесток отпор црквене хијерархије јер би довело до купопродаје свештеничких чинова и срушило унутрашње црквено уређење. Стојан Новаковић, као министар просвете и црквених послова, овде се појавио у улози слепог спроводитеља бескрупулозне кнежеве воље. Када се и Свети архијерејски сабор супротставио увођењу такси на давање црквених чинова и благослова Стојан Новаковић је почео једног по једног владику да позива на саслушање као да су они њему подређени државни чиновници. Министар је митрополита и новчано казнио, а како је он одбио да казну плати, обављено је принудно извршење. Службено га је оквалификовао као бунтовника, а напредњачка влада поднела је кнезу Милану на потпис указ којим се митрополит Михаило разрешава, а за вршиоца дужности поставља неготински епископ Мојсеј. Остали епископи су се првобитно одупирали самовољи државне власти, али су се у директном сучељавању са кнезом на седници владе уплашили и попустили. Али, убрзо су се прибрали и поново успротивили инсистирајући да им се врати митрополит који је уживао неподељено поштовање и подршку.

Влада је упућивала још јаче ударце. Новим законом је конституисано изборно тело за бирање митрополита у коме су световна лица имала већину, и то министри и народни посланици, председници Државног савета и Касационог суда, а краљ је одобравао избор. После 1. фебруара 1883. демонстративно су се повукли сви епископи, па је Српска црква остала без архијереја. Стојан Новаковић је тврдио да епископи нису разрешени и неколико пута их је неуспешно позивао на сабор, али узалудно. Изборно тело се састало без ијединог епископа и за новог митрополита изабрало архимандрита Теодосија Мраовића, али није знало како да га посвети за епископа. На наговор бечке владе посвећење је обавио карловачки митрополит и патријарх Герман Анђелић. Теодосије је покушао да сазове Свети архијерејски сабор, али су га епископи бојкотовали, па је влада прокламовала да разрешава Јеронима, Виктора и Мојсеја. Три војвођанска архимандрита су посвећена за нишког, шабачког и жичког епископа. Цариградска патријаршија је 1884. признала ово неканонско и чисто политичко инсталисање нове црквене јерархије. Теодосије је 1888. године развео краља Милана и краљицу Наталију. У наредне две године поумирала су сва три насилно произведена епископа, у чему је народ видео глас Божјег провиђења.

Власти су наставиле да збаченог митрополита Михаила малтретирају и у

цивилном животу. Године 1883. отпутовао је у Цариград, где је срдачно дочекан, а одатле у Јерусалем, па у Хиландар. Покушао је да се стално настани у Цариграду, али му је то забрањено по захтеву српске владе. Сличне је среће био у Варни, па се обрео у бугарском граду Рушчуку, где се спријатељио с прогнаним Николом Пашићем и другим истакнутим радикалским емигрантима. Договарали су како да сруше краља Милана. Године 1884. митрополит Михаило је позван у Кијев, а следеће године у Москву. У Русији је остао до 1889. године. Тамо се поново дружио са Николом Пашићем, па се њихово лично пријатељство све више продубљивало, а имало је великог утицаја на Пашићев даљи интелектуални и политички развој. Кад је краљ Милан абдицирао, на његов предлог нова влада Саве Грујића је амнестирала Николу Пашића, а одмах потом наговорила митрополита Теодосија и владике Никанора и Димитрија да одступе, тражећи од митрополита Михаила и владике Јеронима да се врате на свој трон. Убрзо је нормализовано стање у цркви, враћен канонски поредак и сређени односи са државом. Спорења је и даље било по одређеним питањима, али она више нису изазивала погубне последице. Митрополит Михаило је умро 1989. године на врхунцу моћи и поштовања савременика.

За Михаиловог наследника изабран је нишки епископ Инокентије Павловић и он је на предлог краља Александра Обреновића измирио канонске и неканонске епископе, а влада је све одликовала. Раније смењени некадашњи епископи Димитрије и Никанор постављени су на упражњена места у Нишкој и Шабачкој епархији. После Инокентијеве смрти нови митрополит је постао шабачки епископ Димитрије Павловић, који се истакао као велики родољуб, посебно у Анексионој кризи, балканским ратовима и у повлачењу преко Албаније, што га је све квалификовало да 1920. постане први патријарх обновљене Српске патријаршије.

ж) Српска црква у поробљеним српским земљама

У периоду од укидања Пећке патријаршије до Првог светског рата српски народни живот и црквене прилике у свим осталим српским земљама били су крајње тешки. У Старој Србији и Македонији ситуацију су погоршавале фанариотске владике, а после турског подстрекавања бугарске црквене експанзије која је била срачуната на српско национално однарођење. Српска влада се томе супротстављала дипломатским акцијама и финансирањем српског школства и помагањем свештеника, а паралелно с тим настојала да у што већем броју епархија издејствује постављење српских владика. У Босни и Херцеговини владике су такође листом били фанариоти, који су српском народу остали у крајње ружној успомени као најобичнији пљачкаши. Свештеници су били крајње необразовани и такође систематски малтретирани. Ретки изузеци били су сарајевски митрополити Венедикт Краљевић и Амвросије. Први је првобитно изражавао развијену националну свест и бунтовничко расположење, а други хришћанску солидарност с прогоњеним истоверницима. Скоро сви српски свештеници су ипак стајали чврсто уз свој народ, делили с њим разна историјска искушења, а многи од њих су постајали предводници бројних националних устанака. Након аустроугарске окупације постепено су грчки епископи замењени српским. Сарајевски митрополит Антим је 1878. године тражио од бечког двора

да се све српске епархије у Босни и Херцеговини потчине Карловачкој митрополији. Гроф Андраши, као министар унутрашњих послова, био је за то заинтересован, али је закључио да му је потребна сагласност цариградског патријарха. На томе се ангажовао и карловачки патријарх Герман Анђелић. Године 1880. склопљен је конкордат између Аустро-Угарске и Цариградске патријаршије којим се црквене прилике регулишу по већ важећим канонским правилима у Монархији. Цар је стекао право да поставља епископе, а патријарх васељенски би само претходно потврђивао да они испуњавају канонске услове. Задржане су три епископије. Исте године Антим је пензионисан, а за митрополита је постављен архимандрит Сава Косановић и у Сарајеву хиротонисан 1881. Врло брзо је митрополит Сава дошао у жестоки сукоб са окупатором и 1885. године је поднео оставку у знак протеста због официјелне подршке прозелитским насртајима надбискупа Штадлера и његовој политици верске мржње и нетрпељивости.

За првог херцеговачког митрополита српске националности после окупације изабран је, 1888. године, Леонтије Радуловић, који је убрзо умро, а наследио га је 1889. архимандрит Серафим Перовић. После њега је 1903. дошао за епископа Петар Зимоњић. Што се тиче босанских епархија, окупација је затекла Србина Дионисија Илића као зворничко-тузланског владику, па је он то остао до 1892., кад га је заменио Николај Мандић. Године 1900. основана је и Бањалучка епархија. После Саве Косановића, сарајевски митрополит је до 1896. био Георгије Николајевић, до 1907. Николај Мандић и до 1920. Евгеније Летица.

Док је постојала Пећка патријаршија добробосански митрополити су под својом јурисдикцијом имали и цело далматинско подручје. Аустријанци су за свој део далматинске територије пристали већ у време Арсенија III да припадне Карловачкој митрополији, али су Млечани из својих области 1722. године протерали владику Стевана Љубибратића и започели нови талас принудног покатоличавања. Године 1762. у Венецији је формирана Филаделфијска православна архиепископија којој је формално подређена српска црква у млетачком делу Далмације, а у њеним административним пословима почели су да учествују и римокатолички бискупи. Претходно су 1759. власти наредиле да сви српски свештеници који нису млетачки држављани одмах напусте земљу. Срби су ипак имали своје црквене старешине које су полулегално деловале. Обично су то били поједини архимандрити, али некад и парохијске проте. Године 1710. законом је над свим православцима у Млетачкој републици призната власт васељенског патријарха, а следеће године је за млетачко-далматинског епископа постављен Софроније Кутували. Његов викар је прво био Никанор Богуновић, а после Герасим Зелић, истакнути српски национални и црквени борци. У време француске окупације Наполеон је за епископа далматинског и бококоторског поставио бившег сарајевског владику, авантуристу и пробисвета Венедикта Краљевића. Након поновног успостављања аустријске власти Краљевић је с царем уговарао да далматинске Србе приведе унији, па је већ довео четворицу унијатских свештеника у улози наставника. Народ и свештенство су се побунили, а морали су да интервенишу митрополит Стратимировић и сам руски цар, међутим, без већег успеха. На то је група калуђера сковала заверу и неканонски епископ Венедикт Краљевић је тешко рањен, побегао у Италију, али је епархијом управљао све до 1828. године, кад је пензионисан. Следеће године царским актом дал-

матински православци су потчињени карловачком митрополиту. Нови далматински епископ 1829. постао је Јосиф Рајачић, који се наредних година предано, с огромном енергијом борио против унијаћења. Зато је царским декретом 1833. године премештен у Вршачку епархију, а поборници уније су просто побеснели у својим насртајима на далматински православни живаљ. Рајачићеви наследници су настављали борбу у најтежим условима. Године 1870. формирана је Бококоторска епархија, а онда је заједно са Далматинском издвојена из Карловачке митрополије и 1873. године ушле су у састав Буковинско-далматинске митрополије; формиран је њихов архијерејски синод који се састајао у Бечу, док је седиште било у Черновицама. После Рајачића далматински епископи су били Пантелејмон Живковић, Јеротеј Мутибарић, Стефан Кнежевић, Никодим Милаш, Димитрије Бранковић, а бококоторски до Првог светског рата Герасим Петрановић, Доситеј Јовић и Владимир Боберић.

з) Уједињење Српске православне цркве

Уједињење свих српских земаља после Првог светског рата створило је услове да се дефинитивно, после више од сто педесет година, уједини Српска православна црква. Представници свих црквених делова састали су се у Сремским Карловцима 31. децембра 1918. године, а 26. маја 1919. збор свих епископа формално је донео одлуку о уједињењу. На другој конференцији црквених представника, од 25. до 28. маја исте године, под председништвом црногорског митрополита Митрофана Бана, изабран је Средишњи архијерејски сабор уједињене српске цркве, којим је Бан руководио. Буковинско-далматински митрополит Владимир Репту је после извесног оклевања дао канонски отпуст двема далматинским епархијама, а 18. марта 1920. Свети синод Цариградске патријаршије митрополијама које су до тада биле под њеном управом. Регент Александар Карађорђевић издао је, 17. јуна 1920. године, указ о проглашењу епископске одлуке да се уједини Српска православна црква, а свечано уједињење је проглашено 12. септембра 1920. у Сремским Карловцима. Потом је Свети архијерејски сабор 28. септембра 1920. године изабрао Димитрија Павловића, дотадашњег митрополита Србије за првог патријарха. Регент и влада то нису признали, па је 23. октобра 1920. донесена Уредба о избору првог патријарха уједињене Српске православне цркве и Привремена уредба о Српској патријаршији. Уредбом је прописано да Изборни сабор бира првог патријарха на основу предлога који садржи три кандидата, а формулише га Свети архијерејски сабор. Поред архијереја и одређеног броја свештника, чланови изборног сабора су били многи државни функционери који и нису морали да буду православне вере, а њихов списак је сачињавао министар вера. Министар је имао и право предлагања краљу да сазове Изборни сабор, који ће патријарха бирати тајним гласањем, али га је краљ потврђивао на основу предлога министра вера. Патријарх тако није био потчињен само краљу који је био носилац управне и законодавне власти, него и министру који је припадао искључиво управној грани власти. У складу са правилима ове уредбе сазван је за 12. септембар нови Изборни сабор и за патријарха је поново изабран митрополит Димитрије. И церемонијал патријарховог устоличења прописивао је министар, а свечано устоличење је тек 1924. године обавио краљ Александар, показујући целокупним церемонијалом ко-

лико је државна власт супериорна у односу на црквену. Српску патријаршију су прво признали руски патријарх Тихон и цариградски Малетије IV, а потом и сви други православни патријарси.

Државна контрола над Српском православном црквом била је много јача и ригорознија него кад је реч о римокатоличкој или исламској конфесији, иако су начелно све вероисповести биле равноправне. Министар вера је у потпуности управљао црквеним пословима, само што се није мешао у литургијска питања. Законом о Српској православној цркви, црква је одвојена од државе само на финансијском плану. Државна власт је и даље контролисала црквену имовину, фондове и задужбине, имала право да је експроприше, а краљева реч је била последња при избору патријарха и епископа. Контрола над црквеним школством била је поверена Министарству просвете, које је прописивало наставни план и програм. Постојао је и посебан црквени порез који је за рачун цркве наплаћивала држава. Године 1931., у складу са законом, донесен је Устав Српске православне цркве. У међувремену је укинуто Министарство вера, а његове надлежности су пренете на министра правде. Црквена аутономија је била чисто формална. Службеници црквених органа и установа сведени су били у ранг државних чиновника, па су приликом ступања у службу морали да полажу заклетву верности краљу. Патријарх је суштински био у рангу помоћника министра, мада је, бар церемонијално, морао бити одмах до краља. Тај несклад је мало ублажен прописом према коме је патријарх био члан Крунског савета, што га је формално изједначило са рангом министра. Поред тога, у чланство Патријаршијског управног савета краљ је са своје стране именовао дванаест цивила. Тај орган је имао право доношења подзаконских правних аката, па је био својеврсни орган државне управе по црквеним питањима. Одсуство суштинске аутономије надомештано је сталним буџетским финансирањем Српске православне цркве, али то право су уживале и друге верске заједнице.

Незадовољство црквених кругова третманом коме их је власт подвргавала дуго је тињало и експлодирало у конкордатској кризи 1935. године, када се љутња незаслужено срушила на Милана Стојадиновића, иако је сам текст био раније припремљен под директним надзором краља Александра. Накнадна оцена Светог архијерејског сабора је била да је конкордат битно променио положај Српске православне цркве у држави, нарушио принцип равноправности и Римокатоличку цркву довео у ранг владајуће и државне цркве, док су све друге вероисповести срозане на ниво просто толерисаних. Истакнуто је да је угрожен и државни суверенитет јер је по одређеним питањима Ватикан постављен изнад власти Краљевине Југославије, а држава је уз то преузела превелике финансијске обавезе према римокатолицима. Ту је црквена хијерархија дозволила да буде увучена у политичке борбе и инструментализована од стране опозиције. Кризу је до усијања довела напрасна смрт патријарха Варнаве због сумње да је отрован. Варнава Настић је као патријарх био веома угледан и поштован у целом српском народу, а на трон је изабран 1930. године са места митрополита скопског, после смрти патријарха Димитрија. Године 1938. за патријарха је изабран дотадашњи митрополит црногорско-приморски Гаврило Дожић. Патријарх Гаврило је био велики патриота, лично храбар човек, који се жестоко супротставио приступању Југославије Тројном пакту. Свети архијерејски сабор Српске православне цркве је подржао Двадесетседмомартовски пуч.

Од укупно три хиљаде српских православних свештеника, једна трећина је изгубила живот у Првом светском рату. Али, права голгота за Српску православну цркву и цели српски народ почиње с Другим светским ратом. У Априлском рату патријарх Гаврило се склонио у манастир Острог, након што је одбио да са краљевском владом напусти отаџбину. Због умешаности у пуч Немци су га убрзо ухапсили и спровели у београдски гестаповски затвор. После је интерниран у манастир Раковицу, а 1943. у манастир Војловицу код Панчева. Године 1944. патријарх Гаврило и владика Николај Велимировић одведени су у немачки логор Дахау. Српски православни свештеници су највише прогоњени на територијама које су биле под хрватском, мађарском или бугарском окупацијом. Патријарха је у Београду замењивао прогнани скопски митрополит Јосиф Цвијовић. Рашко-призренски епископ Серафим је умро у албанском заточеништву у Тирани, док су Хрвати на зверски начин убили сарајевског митрополита Петра Зимоњића, бањалучког епископа Платона Јовановића и горњокарловачког епископа Саву Трлајића. Убијен је и Горазд Павлик, епископ Чешке православне цркве, која је била у саставу Српске. Отпочео је геноцид над српским народом и систематско уништавање српског православља. Хрватски поглавник Анте Павелић је 1942. године прокламовао Законску одредбу о оснутку хрватске православне цркве, па је чак и аутокефалном прогласио. У томе је имао директну подршку Ватикана који се надао да ће тако лакше спровести унију. За поглавара неканонске цркве Павелић је поставио руског избеглицу Гермогена, бившег архиепископа јекатеринословског и новомечковског, кога је Свети синод Руске заграничне православне цркве анатемисао и забранио му свако свештено служење, а за сарајевског епископа, извесног Спиридона Мифку. Лажно Мифкино хиротонисање обављено је у Загребу 1944, а спровели су га Гермоген и епископ Висарион Пују као службени изасланик румунског патријарха Никодима. Врло мало српских свештеника прихватило је нову усташку црквену јерархију, али и они чисто формално, док је те издајнике православља српски народ, иако на нечувеној голготи, једноставно презирао.

и) Српска црква у комунистичком ропству

После рата, патријарх Гаврило је желео да се врати у отаџбину, а за то су биле заинтересоване и нове комунистичке власти јер су рачунале да ће на тај начин отупити оштрицу супротстављања Српске православне цркве атеистичком режиму. Крајем 1946. патријарх је дошао у Београд. Цркву је затекао у веома тешком стању. Велики број свештеника је побијен у рату, а многе цркве и манастири су порушени или спаљени. Ни међу свештеним лицима није било слоге и јединства. Већина се у току ратних дејстава опредељивала за национални покрет генерала Драже Михајловића, неки су следили генерала Милана Недића, известан број је припадао љотићевском покрету, али није било мало ни оних који су сарађивали са комунистима. Свети архијерејски синод је у више наврата апеловао на српску слогу и јединство, избегавање братоубилачког рата, а свештеници су обавезивани да велику пажњу посвете добротворном раду, помагању сиротиње и збрињавању избеглица, као и заштити породица ратних заробљеника и интернираца. У револуционарном бесу и помами комунисти су убили много српских православних свештеника, а неке су стрељали окупатори под сумњом да сарађују са четницима или са партизанима.

После крајње суровог и нетрпељивог односа према цркви и религији уопште, комунисти су половином 1942. променили своју тактику, у јединице увели војне свештенике, учествовали у верским обредима, прослављали црквене празнике, организовали свештеничке конференције итд. И одмах по преузимању власти једно време су настављали с неговањем идиличних односа са верским заједницама, обнављали наставу веронауке, на јавним манифестацијама носили бадњаке, љубили крст и примали нафору. Али, убрзо је почело стрељање појединих свештеника у акцији ликвидирања стварних или претпостављених антикомуниста. Физички су у организованим акцијама скојеваца нападане владике, протојереји и калуђери. Систематски је ометано богослужење, а народ застрашиван да му не би присуствовао. Забрањивано је прикупљање добровољних прилога у парохијама, а доста цркви је порушено. Онемогућиване су литије на градским улицама, црквеним општинама одузета гробља, отете многе црквене зграде, а аграрним реформама и огромне површине пољопривредног земљишта. Са црквених торњева су скидане традиционалне српске заставе које су се о славама подизале, спречавано је певање светосавске химне. Уз то је тенденциозно подстицана недисциплина и непослушност појединих свештеника како би се у црквене редове вештачки унело организационо растројство. Посебно су форсиране сепаратистичке идеје на подручју јужне Србије и Црне Горе, јер је Тито желео да Српску православну цркву федерализује по обрасцу који је већ претходно у држави спровео. Још у марту 1945. године партизани су исфорсирали образовање иницијативног одбора за оснивање македонске цркве или бар обнову Охридске архиепископије. Државне власти су тим поводом спречиле митрополита Јосифа да оде у Скопље и на лицу места реши проблем.

Уставом од 31. јануара 1946. прокламована је стриктна одвојеност цркве од државе. Преузимање вођења матичних књига и официјелног склапања брака од стране државе имало је смисла, али је зато бесомучна атеистичка пропаганда као основно обележје званичне државне политике представљала један од најразорнијих удараца слободи свести и савести. У правном смислу за одржавање веза између државе и верских заједница овлашћено је Министарство правде, али су формиране и посебне верске комисије на свим хоризонталним нивоима власти чији је основни задатак био да политички контролишу и идеолошки надзиру цркву. Неко време по повратку патријарха Гаврила изгледало је да ће се ситуација побољшати, поготово кад је он имао серију сусрета са највишим државним функционерима почевши од Броза. Али, комунистички лидери су једно говорили патријарху, а друго иза његових леђа, роваре ћи против црквеног јединства. Гаврило је по тим питањима много горких речи јавно изрекао док његову истрајну борбу није напрасно прекинула смрт 1950. године. На опелу су била три његова огорчена противника, свештенички ренегати и комунистички жбирови Владо Зечевић, Ђорђе Калезић и Милан Смиљанић, који су свештеничку мантију упорно кањали служећи верно комунистичкој идеологији и изразито антисрпском режиму.

Тито је предузео све потребне мере да спречи избор митрополита Јосифа за новог патријарха. Под притиском комунистичке власти у саборском заседању учествовали су представници македонских црквених сепаратиста и непризнатог Савеза удружења православног свештенства Југославије као створене комунистичке агентуре, па је недуго након Гаврилове смрти за патријарха иза-

бран епископ Викентије Преданов, који је све до смрти био веома снисходљив и послушан према државној власти, али по кључним питањима није попуштао него је стално одлагао дефинитивно решење, првенствено по македонском питању. Свети архијерејски синод је 1955. трагајући за компромисним решењем којим ће се сачувати црквено јединство, пристао да се у три јужне епископије бирају владике из тог краја и у црквеној администрацији користи македонски дијалект. Изгледало је да ће се тако трајно решити проблеми, од комуниста вештачки створени, у Скопској, Охридско-битољској и Злетовско-струмичкој епархији. И проповеди су уведене на македонском језику, па је само богослужење остало на црквенословенском, али је на печатима било само навођење православног епископата и Народне Републике Македоније, без ознаке да је реч о Српској православној цркви. Ипак је избор епископа домороца 1958. године морао бити одложен јер ниједан од предложених кандидата није испуњавао канонске услове. За владике су предложени ожењени људи. Не може се спорити да је Викентије бранио црквене интересе, али Ђоко Слијепчевић у трећем тому „Историје Српске православне цркве" поставља кључно питање „да ли је Црква уопште морала да преговара са једном групом недисциплинованих свештеника, који су били пошли погрешним путем и остали упорни у непокорности својим канонским епископима и одлукама Светог архијерејског синода. Да није дошло до преговора и да се остало на линији коју су имали патријарх Гаврило и митрополит Јосиф, могло се цело ово питање замрзнути и режим не би могао да га решава без учешћа Цркве. Напуштање ове линије отворило је могућности низу извитоперивања и злоупотреба људи, који су мењали тактику, али не и свој крајњи циљ". (оп. цит., том III, стр. 209.)

Патријарха је 1958. године Тито одликовао Орденом југословенске заставе првог реда, исказујући тако своје задовољство његовим радом. Убрзо после тога Викентије је умро, а исте године за патријарха је изабран жички епископ Герман Ђорић. Комунисти су од 4. до 6. октобра 1958. у Охриду организовали народно-свештенички сабор на коме је једнострано проглашена Македонска православна црква, а на њено чело је самовољно отишао викарни епископ Доситеј Стојковић. Том приликом је донесен и устав неканонске цркве у коме је истакнуто да је Македонска православна црква у канонском јединству са Српском православном црквом преко српског патријарха, кога ће македонски митрополити помињати у литургији. Својим одласком у Македонију непосредно након тога и срдачном посетом самозваном митрополиту Герман је фактички подржао такав сепаратни чин. Српска православна црква је свом македонском делу дала аутономију, а тај део је за себе тврдио да је стекао аутокефалност, самовољно је проглашавајући 1967. године, након што је Свети архијерејски сабор одбио такав захтев. Поред режима, на страну расколника је стало и комунистичко свештеничко удружење.

То удружење је још у току рата формирао партизански поп Влада Зечевић и оно је у свом називу имало православну, али не и српску одредницу. Његова основна функција састојала се у ширењу комунистичке идеологије без њене атеистичке компоненте, политичке контроле свештеника и организовано контрирање епископима који нису били по вољи режима. Удружења су после рата прво по републикама консолидована, а онда је 1949. године конституисано централно на југословенском нивоу. Да би његов ауторитет ојачао Тито је

одглумио да је управо на предлог руководства Удружења издао налог да се правно регулише питање свештеничког социјалног осигурања. У почетку су се сви епископи супротстављали организовању и деловању оваквог удружења, али не могавши с њим изаћи на крај због директног уплива државне власти, успели су да постигну да се оно разбије на епархијске одборе, децентрализује и тако лакше неутралише. Међутим, комунисти су настављали са реализацијом своје замисли, па је удружење све више постајало трансмисија владајуће партије, а у својим регулативним актима позивало се на демократичност, самоуправљање и делегатски систем. Најснажнију подршку режиму свештеничко удружење је пружало по питању захтева да се прихвати одвајање македонског дела цркве. Иако су патријарси у више наврата примали на разговор челнике удружења, Свети архијерејски синод само удружење никада није признао.

ј) Прекоморски црквени раскол

Велико исељавање Срба у прекоморске земље постепено је стварало услове за формирање нових епархија Српске православне цркве у расејању. Прве српске православне црквено-школске општине на америчком континенту биле су под јурисдикцијом руских епископа, па је у оквиру Руског егзархата и формирана 1905. године прва српска епархија. Прва епархија под јурисдикцијом српског патријарха формирана је у Чикагу 1923. године и њен је администратор био епископ Николај Велимировић. Већ 1926. архимандрит Мардарије Ускоковић, веома образован човек и велики српски национални борац, истакнути русофил и панслависта изабран је за америчко-канадског епископа. Огромну енергију је уложио у стварање чврсте црквене организације, а у Либертвилу је подигао манастир Светог Саве. Мардарије је умро 1935, а следеће године за епископа је изабран Иринеј Ђорђевић, после две године Дамаскин Грданички, па те исте 1938. Дионисије Миливојевић. У окриљу америчког огранка Српске православне цркве, на иницијативу Јована Дучића, формирана је, 1941. године, Српска народна одбрана, а за њеног председника изабран Дучићев синовац Михаило.

Послератном комунистичком режиму је сметао амерички епископ Дионисије јер је реметио контролу коју је режим успоставио над Српском православном црквом у отаџбини, а Свети синод је вероватно по налогу власти 1951. године послао делегацију коју су чинили епископ Герман Ђорић и Душан Глумац са задатком да испита ситуацију и прикупи информације о црквеном стању у дијаспори. Тада и долази до првог озбиљнијег сукоба Дионисија са Светим архијерејским синодом. Дионисије је осетио да му се у Београду спрема смена, а у емиграцији су се по питању њених припрема посебно љотићевци истицали. Слијепчевић то негира као истакнути љотићевац и он је препун похвале о раду епископа Германа, каснијег патријарха, а врло критички расположен према Дионисију, губећи до краја по том питању научну непристрасност. Следеће године, само што су односи његови са црквеном централом побољшани, Дионисије критикује архијереје у отаџбини што се нису много одлучније супротстављали комунистичком свештеничком удружењу. Одлучно се супротставио и самој аутономији, а камоли аутокефалности Македонске православне цркве. Зато није ни признао одлуке Светог архијерејског сабора из 1957. године, а неколико година касније је срп-

ске епископе у отаџбини назвао бескичмењацима. Дионисије је инсистирао на аутономији Српске православне цркве у дијаспори. Иако је био амерички држављанин, он због репресивних поступака комунистичког режима према идеолошким противницима није смео ни да долази у отаџбину на саборска заседања.

Свети архијерејски сабор је 1963. године донео одлуку да се америчко-канадска епархија подели на средњоамеричку, западноамеричку и средњоисточноамеричко-канадску епархију. За епископе су изабрани Фирмилијан Оцокољић, Григорије Удицки и Стеван Ластовица. Дионисије је стављен под забрану свештенодејства и против њега је поведен црквени судски поступак. Дионисије није признао ни поделу епархије, а није прихватио ни да одговара пред црквеним судом, отказујући послушност централној црквеној власти. Пун јаросног беса, епископ Дионисије је повлачио све нервозније потезе и тако ишао на руку својим противницима. Када је Дионисије развлашћен, он је у Либертвилу, у новембру 1963, одржао црквено-народни сабор на коме је своју епархију одцепио од Српске православне цркве и за помоћног епископа хиротонисао Иринеја Ковачевића. Црквени раскол је био потпун. Свети архијерејски сабор је следеће године рашчинио Дионисија и вратио у ред световњака, али је он наставио да руководи већим делом српске црквене организације у Америци, а подршку му је пружио бивши краљ Петар II Карађорђевић и председник Српског културног клуба „Свети Сава", Слободан Драшковић. Ускоро је проглашена Слободна српска православна црква, а дошло је до цепања многих емигрантских организација по питању опредељивања чланства у црквеном расколу. Поделио се српски народ у дијаспори и прорадио је невиђени инат производећи љуте свађе и непријатељства, али и уносећи такмичарски дух у градњи цркава и манастира. Пренео се на подручје Аустралије и Западне Европе, чим је тамо дошло до формирања првих епархија. Раскол је договорно превладан тек после смрти патријарха Германа и након слома комунизма у отаџбини.

3. Хришћански раскол као основни узрок српске трагедије

а) Црква у првом миленијуму хришћанства

Иако су Срби тек између шестог и деветог века постепено примали хришћанство, њихова даља историјска судбина и трагично колективно искуство имаће печат те нове религије и њених раскола који су редовно попримали изразито политички карактер. Комплетна историја хришћанства имала је свој српски одраз, али је деловање западне хришћанске цркве и њених римских епископа за српски народ представљало концентрисано зло и еманацију Антихриста, свега онога што је било директно супротно изворној хришћанској филозофији, теологији и етици. Вековима је Римокатоличка црква представљала водећу политичку силу у светским размерама и увек је била више или мање отворен непријатељ српског народа. То отвара потребу за елаборацијом укупног историјског развоја организационе, црквене структуре хришћанства коју овде у најкраћим могућим цртама излажем ослањајући се на већ класично дело професора Јевсевија Поповића „Општа црквена историја", преведено са немачког и први пут објављено на српском језику 1912. године у Сремским Карловцима. (Фототипско издање „Прометеј", Нови Сад, 1992.)

Хришћански теолози сматрају да је непосредно Бог њихову цркву формирао као људску заједницу која ће непосредно с њим саобраћати. То је првобитни, стари савез људи с Богом, из старозаветног времена, који је Исус Христ обновио и усавршио, уобличио у данашњем смислу речи као новозаветну религијску заједницу, па црквена историја почиње његовим деловањем као хришћанска. Старозаветно време би могла да обрађује општа историја религије или историја монотеистичких религија. Из тога извлачим закључак да ни хришћанска теологија не негира раније човеково усмерење према Богу, сасвим природно, пошто се човек сматра најсавршенијом божанском креацијом.

Хришћанство је настало на периферији Римског царства као најмоћније и доминирајуће државе античког света, која је већ увелико напустила републиканско уређење и трансформисала се у империју са свим одликама источњачке деспотије. На царском престолу све чешће су се смењивали тирани и лудаци, психопате са обесним и крволочним склоностима, у чијим је сменама и инаугурацијама све више јачала улога преторијанске гарде. Палестина је у оквиру Римске империје имала својеврстан аутономни статус. Царску власт је представљао римски прокуратор. Насупрот Римљанима и осталим народима царства чије су религије биле политеистичке, палестински Јевреји су били монотеисти. Римско-грчка митологија с крајње наивним антропоморфним и у моралном погледу крајње релативизованим представама о божанствима дубоко је заостајала за степеном цивилизацијског развоја и духовних домета. То је довело до својеврсне кризе религиозности и окретања страним религијама или мистериозним култовима. Посебно је био привлачан и интелектуално убедљив персијски култ Митре као бога црнца, као и учење персијског верског реформатора Заратустре из осмог века пре нове ере. Значајан утицај имао је индијски монотеизам изражен у светим песмама Ведама. Јеврејски монотеизам је имао најнаглашенију националну компоненту изражену кроз егоистичну предрасуду о Јеврејима као једином изабраном Божјем народу, коме ће, наводно, Бог својом вољом потчинити све остале народе. Њихово религиозно учење инсистирало је на очекивању сигурног појављивања месије који ће спровести такву Божју вољу.

Римским земљама доминирали су грчки језик и грчка култура, посебно филозофија у којој је најистакнутије место припадало Платоновом учењу, који је мисаоним путем допро до монотеистичке религиозне идеје која почива на сазнању доброте, истине и лепоте, којима се људи приближавају развијајући сопствене моралне врлине – мудрост, храброст, трезвеност и правичност. Заблуде по том питању доводе до греха и испаштања. Платонов идеализам је управо оно што је недостајало егоизму јеврејске религије, а улога хришћанства је управо у њиховој квалитативној синтези, уз преузимање аристотеловске реалистичности, логичности и систематичности. Нови завет је, с једне стране, директни продужетак Библије, а с друге, њена иновација руковођена античким грчким хуманизмом и етиком. Сви догађаји везани за Исусово рођење подударни су са старозаветним месијанским најавама. Син Божји и син човечји своју мисионарску и месијанску делатност започео је у тридесетој години живота, проповедајући Царство Божје у које је примао верујуће као у своју цркву или своју општину, где ће се према њима опходити као добри пастир с овцама. Дванаест верних и најспособнијих присталица изабрао је за своје најближе сараднике, апостоле, оснивaче цркве.

Исус Христос је апостолима пренео сва овлаштења која је он добио од Бога Оца и уз то обећао помоћ Светог Духа, како би били успешни у вршењу своје мисије. Они тако представљају основу хришћанске цркве и носиоце њене свештеничке, учитељске и управне функције. Исус је, водећи рачуна о дисциплини, прописао да се његови следбеници, уколико се оглуше о опомене, могу искључити из цркве. Одбио је да се прилагоди затеченим сталешким односима и интересима свештеничке касте, али и народним жељама да буде проглашен за краља, најављујући следбеницима своје смртно страдање на крсту на захтев јеврејских свештеника, као и васкрс после смрти. Издао га је његов апостол Јуда Искариотски за тридесет сребрњака, а смртну пресуду аутономног јеврејског суда извршио је римски намесник Понтије Пилат. Јеврејском првосвештенику Кајафи посебно су сметала чуда која је Исус постизао успешно лечећи тешке болеснике, нахранивши огроман број људи малом количином хране или подижући мртве из гроба. Чим је ухапшен, Исуса су одмах напустили сви апостоли, а Петар га се и одрекао. Исус је разапет на крсту, па сахрањен. Иако су Римљани поставили стражу на његовом гробу, Исус је, у недељу, на дан пасхе васкрсао и појавио се пред својим апостолима, којима је наложио да крену кроз цели свет, сведоче о његовом васкрсењу и проповедају нову религију. Они су се одмах суочили са ватреним оспоравањима Јевреја и политеиста који су за Христово васкрснуће тврдили да је обична превара протагониста неуспеле политичке револуције.

Апостоли су на Јудино упражњено место као новог апостола изабрали Матеја. С великим ентузијазмом су наставили мисионарски рад, а према јеванђељима, Свети Дух им је улио знање свих страних језика. Попут Исуса, почели су да производе чуда, првенствено на плану лечења тешко оболелих, али су их Јевреји поново жестоко прогонили. Међутим, Савлу, једном од најистакнутијих и најревноснијих прогонитеља првобитних хришћана, јавио се Исус и навео га да се преобрати у оданог хришћанина који је име променио у Павле и постао апостол. Првобитна спорна питања апостоли су решавали на апостолским саборима. Један од првих проблема теолошке природе био је однос преобраћених Јевреја и незнабожаца према ранијој јеврејској верској традицији, који је компромисно решен. Бивши политеисти били су лишени обавезе слеђења Мојсијевог учења и обавезивани искључиво Новим заветом, али је у неким местима разликовање бивших јудејаца и бивших многобожаца представљало клицу првог унутархришћанског раскола и основ међусобног спорења апостола Петра и Павла. Петар је сматрао да је Мојсијево учење и даље општеобавезно за хришћане, док је Павле то оспоравао.

Већ у првом веку хришћанство се раширило по целој Римској империји и за своје главне противнике и прогонитеље је имало углавном Јевреје све док цар Нерон није 64. године запалио Рим и за подметање пожара оптужио хришћане. То је довело до првог масовног антихришћанског погрома, у коме су према легенди страдали и Петар и Павле. Римокатолички теолози инсистирају да је римску цркву основао апостол Петар и да јој је био први епископ, док угледни хроничар из другог века Иринеј казује да се први римски епископ звао Линус. Што се тиче тврдње римокатоличких историчара и богослова да је управо апостол Петар основао римску цркву, Јевсевије Поповић каже да „они морају то да чине, јер на томе почива институција папства, будући да папе само у својству тобож наследника Петрових могу тражити римском епископату јурис-

дикциони примат и власт над целом црквом, коју је тобож Исус предао апостолу Петру. Иначе, нити је у позиву апостола, да се они уместо да иду свима народима и постављају им епископе сами настане у извесном месту као епископи, нити видимо то код апостола." (стр. 200., први део).

Апостоли су оснивали црквене општине унутар јединствене хришћанске цркве. Те општине су ускоро назване апостолским црквама, од којих су пет најистакнутијих и најугледнијих биле јерусалимска, римска, антиохијска, ефеска и александријска. У почетку је јерусалимска била најзначајнија јер је ту Христос страдао и васкрсао, а и апостоли су одатле хришћанство ширили по свету. Њени епископи су били блиски Христови рођаци, али су Римљани између 66. и 70. године разорили Јерусалим, а нешто касније деловање јерусалимске цркве пореметила је појава две шизматичке секте, назареја и евионита. „По Светом писму и по најстаријој традицији римску су цркву основали прво прости верни као и ученици и сарадници апостолски." (стр. 226.) Многи од њих су били рођаци, познаници или ученици апостола Павла. Никаквог историјског доказа нема да је апостол Петар уопште долазио у Рим, с обзиром да се он определио да хришћанство проповеда Јеврејима. Ако је уопште и ишао у Рим, онда је то могло бити заједно са Павлом, кад је римска црква већ увелико деловала. Поред првог римског бискупа Линуса, други по реду је био Анаклет, а трећи Климент. До друге половине четвртог века нико Петра није помињао не само као првог, него ни уопште као римског епископа. Да је уопште Петар долазио у Рим и да је тамо погубљен, први пут је писао јеретички аутор Псеудо-Климентин у другој половини другог века.

б) Политичке претензије римских епископа

За време римског епископа Либерија, 354. године написан је хронолошки каталог римских епископа у коме стоји „да је Петар, пошто је друге године владе цара Клаудија (42. г.) положио први темељ римској цркви, био и први епископ римски и то 25 година, пошто је раније 7 година био антиохијски епископ. На ову каснију традицију, да је римску цркву основао прво Петар, и то већ друге године владе Клаудијеве и да је Петар био први римски епископ, за чега се без основе нашло потврде тобож и у Делима апостолским, која веле да је Петар после свог чудног ослобођења из затвора Ирода Агрипе отишао из Јерусалима 'у друго место', при чему 'друго место' значи тобож Рим, ослањају римски епископи своје претензије на јурисдикциони примат, јер се прогласише наследницима Петровим и уствардише да је Христос дао Петру јурисдикциони примат, тј. врховну власт над другим апостолима и над целом црквом, те да таква врховна власт припада и римским епископима, пошто је Петар био први римски епископ. Ове претензије су често обаране и источна је црква томе насупрот тврдила: Петар је додуше био први међу апостолима и имао је почасни примат, али никако врховну власт, јурисдикиони примат; зато ни његовим наследницима, римским епископима, не припада такав примат. А да Петар уопће није био у Риму, ни Источњаци нису ни сањали, пошто и они бона фиде прихватише традицију како се она до краја IV столећа образовала. Тек протестантима припада заслуга, да су ту традицију прорешетали и извели резултат, да је Петар, иако је био у Риму, могао бити тек пред крај свога живота, али да је немогуће, да је био први оснивач и епископ римске цркве." (стр. 230.)

По једној од основних хришћанских теолошких парадигми Христос је и после васкрсења наставио да на невидљив начин врши врховну управу над својом црквом и то посредством Светог Духа. Видљиву црквену власт је предао апостолима, а цркву чине сви верници као јединствена заједница. Апостоли су представљали својеврсну црквену владу која има право да подучава у вери, наређује и опомиње како би вернике одвратила од зла, а у супротном могла да их искључи из цркве. То је, дакле, власт искључиво духовног карактера. Сваки је апостол власт вршио у границама своје надлежности. Неколико апостола је у односу на апостола појединца представљало вишу инстанцу духовне власти, а сви апостоли заједно највишу. Протестанти сматрају да је црквено устројство изворно било још демократскије и подразумевало непосредну духовну власт црквених општина, док римокатолици који у папи, односно римском епископу, „као наследнику апостола Петра признају видљиву главу целе цркве, тврде, да је Христос дао цркви монархијско устројство, да највишу власт није дао свима апостолима, него само Петру и да је овога поставио за главу цркве, тако да и рад осталих апостола мора зависити од њега. Римокатолици ову вишу власт називају једноставно примат, тј. првенство, али не разумевају под тим само почасни примат, почасно првенство, него јурисдикциони примат, првенство у власти, превласт, вишу власт, по којој је Петар владар, глава апостола и цркве, а данас разумевају под тим чак и строгу монархијску власт." (стр. 266.)

Очигледно је да римокатолици „у питању примата не дају никаква значаја речима, којима је Христос двапут сузбио међу апостолима спор о достојанству и тиме и сваку тежњу за првенством, када је рекао, ко хоће међу њима да је први, мора бити последњи и слуга свију, и када им је казао, да верни и апостоли не смеју никог на земљи називати (опћим) оцем или (опћим) учитељем и вођом, јер имају само једног (опћег) оца на небу." (стр. 267.) Римски теолози тезу о примату базирају на три фрагмента из Дела апостолских и то кад Христос Симона апостола назива Петром (стеном) наговештавајући му право да држи кључеве царства небеског, што се заправо односило на све апостоле, кад Петру прориче да ће се у једној ноћи три пута Христа одрећи, као и кад се Исус после васкрсења обраћа Петру и пита га да ли је повратио веру у њега, па добивши потврдан одговор налаже му да напаса јагњад хришћанску. Тамо где Исус опрашта Петру следбеници римског папе траже доказ да је Христос поставио Петра изнад других апостола. Петар је пао у апостолском достојанству, али је Исус према њему показао милосрђе и вратио га у звање. „Да је Петар у истини добио примат од Христа, и то примат власти, то би га он и вршио, и остали би се апостоли том примату подчинили; у Делима Апостолским и у апостолским посланицама било би каквог трага томе, да је Петар вршио такав примат, и да су га апостоли признавали; али тако што не налазимо. Напротив, видимо да су апостоли, кад су чули да су у Самарији многи обраћени, послали тамо Петра и Јована, да даду крштенима Светог Духа, дакле поступали су са Петром као и са Јованом. Да је Петар био глава апостола, који има вишу власт, не би апостоли имали права да с њим располажу и да и њега шаљу у Самарију као Јована, него би он послао тамо којег од апостола. Видимо даље, да се и у другим важним случајевима сви апостоли саветују, да сви доносе одлуку, а не сам Петар. Видимо да се Петар, кад се вратио са другог свог пута кроз Палестину, морао чак правдати пред осталим апостолима што је крстио и примио у цркву Кор-

нилија (Корнелија) једног незнабошца. Видимо затим, да је Петра, кад је у Антиохији стигао на страну тесногрудих хришћана из јудејства против хришћана из незнабоштва, позвао на одговор Павле, као што прича Павлова посланица Галаћанима, строго га укорио, што није поступао по Јеванђелију. Читамо у посланицама Павловим, да је Павле против оних који сумњају у једнако достојанство његовог апостолата изјавио да он (Павле) није ничим мањи од Петра и осталих апостола. Видимо да и сам Петар себе у својој првој посланици према другим настојатељима или презвитерима назива само сунастојатељем, сапрезвитером. Не видимо, дакле, да је Петар вршио или присвајао какав јурисдикциони примат, нити да су га остали апостоли признавали." (стр. 270-271.)

Јевсевије Поповић наставља са још детаљнијом анализом и побијањем црквеноправног основа монархијских претензија римских епископа. Он прво побраја све аргументе заговорника папског примата изражене кроз реторска питања: „Зашто се онда Петар у списку 12-це апостола спомиње увек на првом месту и једанпут и изрично као пркос, први? Зашто Петар, кад се Христос обраћа апостолима, говори често у име осталих апостола, и зашто се Христос понекад обраћа лично Петру, кад говори апостолима? Зашто Петар и после узноса Христова на небо и после силаска Светог Духа води прву реч у скуповима апостолским? Зашто га оци називају главом апостола, корифејом апостола, кнезом апостолским?" (стр. 271.) Свим тим питањима следи детаљан и убедљив одговор. „Истина је, да се Петар у списку апостола спомиње увек на првом месту и да се једанпут и изрично назива примас, први, да већином он говори у име осталих апостола и да се и Христос у својим разговорима са апостолима обраћа понекад на њега и посебно, напослетку истина је и то, да га црквени оци називају главом апостола, кнезом апостола. Али све то има свој природни разлог у историји апостола и у личности Петровој. Петра је наиме Христос од свих апостола први позвао на апостолство, Петар је био најстарији међу апостолима, осим тога пун ревности, љубави и привржености према Христу и према Јеванђелију, услед чега му је Христос и дао почасно име Петар, тј. човек као стена; и веома је природан разлог, да се он увек спомиње као први, кад је он први позван на апостолство, да већином он води реч у име осталих апостола и да се понекад на њега упућују речи, које вреде за све апостоле, кад је он најстарији, првопозвани и за чврсту веру најревноснији апостол. Он је најодлучнији, најистакнутији међу 12-цом апостола, али најистакнутији међу равнима (примус интер парес). Павле не каже да је само Петар био стуб цркве, него Петар, Јован и Јаков. Али због своје старости, због свог позива, који је био пре свију, због своје велике ревности за чврсту веру био је увек веома штован, те зато се и зове кнез апостола, глава апостола, али никако у смислу да је он имао вишу власт него остали; јер видимо да се и апостол Павле назива апостолом света, кнезом апостола, не као да је имао вишу власт, него зато што је био по целом свету чувен са својих успеха и веома одличан међу апостолима." (стр. 271-272.)

Дела Апостолска су као сведочанство првобитног Христовог црквеног устројства недвосмислена. „Петар није имао вишу власт, него остали апостоли, није добио примат власти, а најмање у смислу какве монархијске власти. Ако је имао какав примат, као што Кипријан епископ картагински (+ 258.) збиља и говори о примату Петрову (primatus Petri), то је био сасвим природни почасни примат, и стара га је црква стога штовала у великој мери; али постепе-

но се на Западу развила старијем црквеном учењу противна теорија, да је он добио од Христа вишу власт, јурисдикциони примат, и та се теорија развила у први мах од V столећа у Риму; и римски су епископи, који су се већ раније издавали за његове наследнике, из тога онда дедуцирали и за себе јурисдикциони примат, примат власти, касније чак и монархијску власт над целом црквом." (стр. 272.)

Поред дванаест апостола Исус је изабрао седамдесет или 72 помоћника из реда својих ученика. Они су деловали као апостоли у ширем смислу. Апостоли нису имали наследнике него су управљање црквом преносили на епископе, презвитере и ђаконе. Они се постављају рукоположењем и призивањем Светог Духа. Епископи су добили апостолску власт у цркви, али нису могли претендовати на апостолски духовни ауторитет. Епископи, презвитери и ђакони су у цркви представљали свештенички сталеж или клир, док другом сталежу припадају верници, односно народ, лаици. Епископи су бирани од стране неколико суседних епископа, клира и народа. У рукоположењу епископа морала су да учествују најмање три већ постојећа епископа, мада има посебних историјских случајева када су у томе учествовала само двојица. Епископи и сви други свештеници, женили су се пре посвећења, али само једном и нису се могли разводити. Увођење целибата почело је тек 306. године у Шпанији одлуком Иберијског синода.

Сви су епископи међусобно потпуно равноправни, а унутар једне државе су се окупљали у оквиру јединственог синода или концила. Постепено је право сазивања синода пренесено на једног од епископа, примаса, првог међу једнакима, митрополита, с обзиром да је ту обично реч о епископу главног града државе. Ту се огледа и тежња да се црква у територијалном погледу организује по узору на државу. Митрополитов примат је само почасни, председнички, и то по људском а не божанском праву. Римски епископ је био на челу престоничке цркве Римског царства, али и митрополит само средње и јужне Италије, али се није задовољио приматом части, достојанства и угледа који се по природи ствари ширио по целој хришћанској цркви, „него се злоупотребљавајући овај примат по римској урођеној тежњи за влашћу понашао понекад тако, као да је имао општи јурисдикциони примат; али права таквог примата у I периоду нису му признавана, јер његове продрзљивости су редовно одбијали. Али латински богослови хоће из угледа, којим се већ сада без сумње служио и којим је друге епископе надкриљавао, као и из његових продрзљивости да закључе, да му је већ у овом периоду припадао општи јурисдикциони примат и да је он већ сада имао и вршио врховну власт над целом црквом. Но, иако су римски епископи у овом периоду често одлучно одбијани са њиховим продрзљивостима, ипак то није сметало да касније, и то већ у II периоду, њихова непрекидна тежња за општим јурисдикционим приматом, потпомогнута повољним околностима, на Западу победи, тако да од тог доба римска црква влада целим католичким Западом." (стр. 294.)

Јевсевије Поповић детаљно побија произвољне тезе римских теолога и њихово натегнуто тумачење фрагмената из дела старих црквених писаца. Неке од њих су се базирале и на наводним сновима, поетском изражавању о црквеној љубави, апологетским тирадама пригодно надахнутих оратора, носталгичара за прехришћанским временом паганског понтифекса максимуса, и слич-

ним напабирченим цитатима малобројних црквених личности без нарочито израженог богословског ауторитета. Али све то убедљиво побија већ сама чињеница да у прва три века ширење хришћанства римски бискуп апсолутно никаквог јурисдикционог примата није имао. Неупоредиво је више озбиљних сведочанстава о недвосмисленим ставовима високоауторитативних црквених писаца да у хришћанској цркви не може постојати епископ над епископима. Ако је једном приликом римски бискуп упутио посланицу Коринћанима да сузбију тамошње немире, то је апел а не доказ јурисдикционе надлежности. Када је извесни византијски кожар одлуком римског бискупа искључен из цркве казна му је изречена док је живео у Риму. Екскомуникација азијске цркве у другом веку остала је једнострани акт римског епископа Виктора, па је, не добивши подршку других цркава, Римска црква тај акт ускоро повукла. И читав низ других самовољних потеза остао је без ефекта, што заправо показује колико су сви покушаји Римске цркве да се наметне као доминирајућа у хришћанском свету остали неуспешни. Ниједан доказ релевантније природе не постоји, дакле, ни за тезу да су римски бискупи бар практично вршили врховну црквену власт у хришћанском свету, али је велики број изворних података који сведоче и о практичној равноправности бискупа по свим црквеним питањима, као и о немогућности да се један епископ меша другоме у вођење епархијских послова без његове претходне изричите сагласности.

И у том првом периоду хришћанске црквене историје који датира до Константиновог едикта о проглашењу хришћанства државном религијом појављивала су се различита јеретичка учења и расколи. Јерес је својеврсна опозиција општем црквеном учењу, а њена блажа форма назива се хетеродоксија. Јудаистичка јерес је настала инсистирањем на општој обавезности Мојсијевог учења у хришћанској цркви и порицала Христову божанску природу видећи у њему искључиво месију – обичног човека. Следбеници њене две фракције називали су се назареји и евијонити. Гностици су на подлози платоновског учења инсистирали на дуализму Бога и материје, али и преузимали Заратустрино учење о добром и злом богу, затим да је зли бог створио материју и човека, а добри настоји да том човеку усади душу и разум. Христос је по њима тај добри бог, чије је материјално легло било привидно, а његова улога је да људе ослободи контроле старозаветног злог бога Демиурга, па му се највише може допринети строгим аскетизмом. Неки гностици су били у идејној симбиози са евијонитима, док су други упадали у антиномизам као презирање свих моралних закона или либертинизам који је подразумевао животну разузданост. У Персији се у трећем веку развило манихејство као специфична варијанта гностицизма, која је дуализам повезала са пантеистичким будизмом и учи о Исусу као божанском херојy светлости који се бори против зла таме. Оснивач секте Манихеј себе је сматрао за Утешитеља, чија је улога да доврши Исусово дело тако што ће помоћи људима да се ослободи њихова унутрашња светлост, убеђујући их у неопходност аскетског живота.

Следећа јерес која се појавила је монархијанска, која је чисто хришћанска и манифестовала се у динамичкој и модалистичкој варијанти. Динамици су проповедали да су Син Божји и Свети Дух силе јединственог божјег лица, а да је Исус човек рођен натприродним путем и са божанском мисијом. Модалисти сматрају да Бог представља једно лице с три модалитета откровења, те је према то-

ме сам Бог Отац страдао на крсту. Ове јереси су узеле поприлично маха и проузроковале су у другом и трећем веку жустре теолошке расправе и унутарцрквене сукобе. Поред њих, постојала је и малобројна секта тнетипсихита која је сматрала да људска душа умире заједно са телом, с тим што ће душа васкрснути у време другог Христовог доласка; као и јеракитска секта која се стриктно борила против људске чулности и строго налагала уздржавање од брачних дужности, меса и вина као основном предуслову спасења. Озбиљан раскол је у другом веку изазвао монтанизам са својим ригорозним тумачењем верских обавеза и очекивању доласка Параклита, односно утешитеља. Иполитанци су били подједнако ригорозни расколници, али се нису заносили Параклитом, него су проповедали вишу божанску суштину Оца, а нижу Сина и Светог Духа. Ригоризам ће касније попримити крајње фанатизовани израз у такозваном новацијанству, као и неким другим секташким расколима који су настали на персоналним сукобима носилаца високих црквених звања. Сви ти расколи су били временски ограниченог трајања, а јеретичка учења која су их мотивисала постепено су замирала у том периоду кад су основне хришћанске црквене догме биле дефинитивно уобличене.

в) Хришћанство као државна религија

Други период опште црквене историје почиње 323. године када је цар Константин прогласио хришћанство за државну религију у целој Римској империји, након што се 313. сам преобратио у хришћанина, с тим што се крстио тек 337. године. Његови наследници су забранили политеистичке религије, мада је 361. године цар Јулијан Отпадник покушао да их обнови, али је после две године убијен. Римска држава је преузела потпуну бригу за даљи развој цркве, а епископима је поверила и судске надлежности. Свештенички сталеж је уживао многе привилегије, али су владари доминирали над црквом у целини и поставили се као њени главни поглавари. У четвртом веку почиње нагло да се развија монаштво на темељу првобитног пустињаштва и аскетизма. Неки од монашких редова ускоро су се претварали у специфичне секте изопачавајући првобитни смисао самог покрета, док су фанатизам, с једне, и исказивање политичких амбиција, с друге стране, постали уобичајене појаве. Под утицајем монаштва већ у петом веку ишчезнуће ожењени епископи, с тим што је на западу целибат постао обавезан за све свештенике. Постепено је ограничавано учешће народа у избору епископа, па ће то убудуће бити искључиво сфера одмеравања снаге и утицаја владара и највише свештеничке хијерархије.

Од четвртог до шестог века одржано је пет васељенских сабора који су окупили скоро све хришћанске епископе, а њих су редовно сазивали римски цареви. „Узалуд се труде римски католици да докажу, да је у сазивању свих тих сабора суделовао и римски епископ, иако је углавном истина, да су цареви васељенске саборе сазивали у споразуму са најодличнијим епископима, међу које су пре свега спадали римски." (стр. 496.) Васељенски сабори су усвојили око стотину општеобавезних црквених канона. Први је сабор сазвао цар Константин Велики у Никеји у Витинији 325. године, други Теодосије I у Цариграду 381. године, трећи Теодосије II у Ефесу 431. године, четврти Марцијан у Халкидону 451. године и пети Јустинијан I у Цариграду 553. године. На четири сабора су

учествовали скоро сви епископи, док су на другим били само источноримски, али су западноримски накнадно све његове одлуке прихватали па се зато и он сматра васељенским. „Ни на једном од тих пет васељенских сабора није присуствовао римски епископ, него је на I, III и IV био заступљен преко својих изасланика, а на II и V није био ни заступљен. Рим је закључке ова два последња сабора тек накнадно примио и одобрио, а особито закључке V васељенског сабора не без опирања... Председавали су на свим тим саборима за време претресања унутрашњих ствари цркве или један или више њих од најугледнијих епископа, понекад и изасланици римског епископа, као првог у Римској Империји, што није било увек, док римски богослови већином хоће да докажу да су римски изасланици председавали на свима саборима на којима су присуствовали. Исто тако је тенденциозно кад римски богослови доказују да су закључци тих сабора добили васељенски значај тек кад их је и Рим потврдио; напротив закључцима тих сабора обично су само цареви својом потврдом давали и моћ државних закона." (стр. 496-497.)

Поред ових васељенских, сазиван је и велики број партикуларних синода, односно концила или сабора, али су с неких од њих такође општеприхваћени усвојени канони. Даље је развијен митрополитански систем, тако да је свака провинција царства имала свог митрополита, укупно 120, који су стајали на челу епископа у својој провинцији. Врховни митрополити су носили титулу примаса територије над којом су вршили надлежност. Ускоро су на Истоку врховни митрополити прозвани патријарсима, и само је петорици то звање признато, римском, александријском, антиохијском, цариградском и јерусалимском митрополиту. Остали су имали назив егзарха на Истоку или примаса на Западу. Сви врховни митрополити, односно патријарси и егзарси називани су архиепископима. На Западу су касније све епископије назване дијецезама и митрополити архиепископима, а неки су привремено имали и назив патријарха, попут аквилејског, односно, после промене седишта, млетачког. На Истоку су епископије прозване епархијама. Митрополити су сазивали и председавали синодима, а саборске одлуке су биле обавезне за све чланове. Сви врховни митрополити су били међусобно изједначени у правима. Постепено је на Западу, услед моћи Рима и честе немоћи провинције да се одупру варварским најездама, све више римски патријарх, односно папа, како је уобичајено називан, признаван за врховног митрополита, а епископи су сматрани његовим викарима. На њега се временом угледао и цариградски патријарх, као други у почасном рангирању, што му је четврти васељенски сабор потврдио. Поред пет патријаршија, задржао се још поприличан број самосталних цркава над којима се није протезала надлежност ниједног патријарха, него су имале статус аутокефалних. Тако су, на пример, јерменска, персијска и грузијска црква имале своје католикосе као врховне митрополите.

Римској цркви су опште западне политичке прилике, велико материјално богатство, централни империјални географски положај прибавили огромну моћ, коју је она у петом веку материјализовала постављајући се суштински својим ауторитетом изнад царева Западног царства. Због великог угледа римског бискупа су често позивали да се умеша и у велике источњачке црквене спорове, па чак и да његова реч и ауторитет однесу превагу у најделикатнијим теолошким питањима и недоумицама. Римски епископи су се временом толико осилили да су од петог века захтевали да им се призна јурисдикциони примат над свим оста-

лим хришћанским црквама, не задовољавајући се више само почасним, који им нико није спорио. То је довело до шест великих спорова и унутарцрквених сукоба и то три јурисдикциона на илирским, афричким и галијским просторима, као и три с цариградским патријархом због патријаршијског ранга, јурисдикционог примата и икуменског наслова. Посебно су амбиције римских црквених поглавара потхрањивали збачени источни епископи, који су се обраћали за помоћ и при томе нису бирали на који ће се начин понизити да би сопствени циљ реализовали. „Главна сметња римским супрематским тежњама према Истоку беше ривал Риму, Нови Рим или Цариград. Зато се из Рима сваком приликом нападало на цариградског епископа; римски епископ је јако настојавао да свога источног ривала учини безопасним. Овај, наиме, беше опасан, јер је Цариград постао новом престоницом царства, а тамошњи епископ не само да је постао архиепископом или патријархом, него је добио и ранг одмах после римског епископа. Рим се могао шта више бојати да ће се једном рећи, Цариград је прва престоница, а Рим друга, и према томе цариградски епископ је по рангу први, а римски је на другом месту. Римски епископ се зато од почетка бранио против напредовања угледа цариградског епископа, и јако је чувао од њега нарочито источноилирску цркву, коју је римски епископ рано подчинио себи и за коју се особито од 379. године, тј. од кад је Источни Илирик политички припао Истоку, бојао да ће је изгубити у корист цариградског епископа." (стр. 524.)

Римски бискупи се нису устручавали ни од отвореног фалсификовања канона Никејског васељенског сабора да би тако вештачки прибавили аргументацију за своје прохтеве. Међутим, „цариградски цареви изјављиваху понекад, када им римска црква за њихове политичке сврхе није била потребна, да цариградској цркви припада први ранг, а кад римску цркву хтедоше опет ублажити, додаваху: после римске цркве." (стр. 525-562.) Поводом такозваног Акакијевског спора у случају измирења јеретичких египатских монофизита са црквом дошло је и до отвореног раскола између Рима и Цариграда, који је трајао од 484. до 519. године. Рим је послао 60.000 војника у Цариград да би изнудио прихватање сопствених захтева, али су му резултати били краткотрајни. Источна црква је ускоро узвратила ударац када је 588. године сабор у Цариграду прогласио патријарха Јована IV Посника за васељенског или икуменског. Сам назив је такође чисто почасни, „али у Риму се то друкче схватило, тим пре што је Јован Посник баш председавао синоду, који је имао судити једном патријарху (антиохијском Григорију – прим. В.Ш.), у чему се гледало стављање цариградског епископа у посед јурисдикционог примата над целом црквом, а на штету римског епископа, који је такав примат присвајао себи!" (стр. 530.) Римски епископ Гргур Велики је тај назив цариградског патријарха прогласио ђаволским и блесфемичним. Упркос томе, цариградски патријарси се од тада па све до данас називају васељенским, што значи свеопштим или универзалним.

У овом периоду црквене историје обнављала су се нека стара и појављивала нова јеретичка учења. Афрички донатистички раскол је избио по чисто персоналним питањима епископског избора, али је ескалирао у вишегодишње крваве сукобе. Много веће проблеме је исто, у четвртом веку, изазвао аријанизам чији су следбеници негирали Христову божанску природу, па је то био повод за сазивање Никејског сабора. Аријевска јерес се разгранала у више варијанти, од којих су најутицајније изазвале такозвани римски, антиохијски и лу-

циферовски раскол, а касније аполинаровски, македонијевски и присцилијански. Следиле су неке рационалистичке и фанатизоване секте, да би се у пуној снази појавило монофизитство као учење о јединственој Христовој природи, насупрот традиционалном хришћанском учењу о двострукој, људској и божанској. Монофизити су у једном периоду овладали александријском, антиохијском и јерусалимском патријаршијом, а остали су трајна оријентација коптске, етиопске, месопотамске (јаковити) и јерменске цркве.

г) Нови монотеистички фактор ислама и даља пометња у хришћанској цркви

Поповић трећи период опште црквене историје омеђује од појаве ислама 622. године до дефинитивног хришћанског раскола 1054. Ислам је већ у седмом веку овладао Персијом, Блиским Истоком и Северном Африком утичући да се тамо хришћанство сведе на секундарну религију, а ускоро је угрозио и Европу надирањем према Цариграду и продирањем у Шпанију. Западно римско царство се распало. Дошло је до наглог успона франачке државе, али и до њеног распада, што је условило појаву већег броја самосталних држава. Крунисање Карла Великог 800. године римском царском круном увело је у оптицај праксу да римски папа додељује владарске круне и да је он супериоран над световном влашћу. Источном Европом овладали су Словени и почели да формирају своје државе. На Балкану је успостављено бугарско, а затим и српско царство. Хришћанска црква је у овом периоду темељито потиснута с јужних предела Медитерана, али се убрзано ширила на западу, северу и истоку христијанизујући Германе и Словене. У организационом погледу дошло је до постепеног напуштања синодалног система и принципа саборности у прилог јачања источног патријаршијског система и западног папизма.

У Цариграду је император Константин Брадати 680. године сазвао Шести васељенски сабор поводом решавања монотелитског спора по питању јединства Христове воље, који је настао из покушаја измирења са монофизитима. Цар Јустинијан II Безносни сазвао је Седми васељенски сабор 692. године, који је усвојио 102 канона. Западна црква је прво ове каноне одбацила, потом ограничено признала, па опет одбацила, накнадно је овом сабору оспорен васељенски карактер. Наредних деценија Рим је ипак признао овај сабор као наставак шестог. Царица Ирина са малолетним сином Константином V сазвала је у Никеји 787. године Седми васељенски сабор, који је пресудио по питању узаврелог спора о иконама и донео 22 канона. Осми васељенски сабор сазвао је цар Михаило III 861. године у Цариграду да би се на њему разрешио спор око патријаршијског престола између смењеног патријарха Игњатија и новог патријарха Фотија. Иако су римски изасланици на овом сабору учествовали, накнадно су му порекли васељенски карактер. Цар Василије Македонац 869. године, у договору са римским бискупом, сазива Осми васељенски сабор који је почео рад са свега 12 епископа, да би се до последње седнице прикупило 102. Донето је 27 канона и признат римски јурисдикциони примат. Међутим, исти цар је 879. године поново сазвао Осми васељенски сабор а 383 епископа, укључујући папске изасланике, којим је претходни сабор анулиран и усвојена три канона, „од којих је један не дирајући у почасни примат римске столице прокламирао јурисдикциону равноправност

цариградског престола са римским." (стр. 729.) Римска црква је првобитно овај сабор признала, али се после две године предомислила и признање оповргла и прогласила анулирани сабор из 869. године јединим ваљаним. Тако источњаци и данас Осмим васељенским сабором сматрају сабор из 879. године, а западњаци сабор из 869. године. Тако Девети васељенски сабор више никада није могао бити сазван. После раскола, и источна и западна црква сазивале су саборе, које су називале васељенским, једна другу игноришући.

У западном крилу хришћанства папа је доминирао над световним владарима, док је у источном цар показивао све већу самовољу над деспотски потчињеном црквом. У овом периоду, Бугари, који су 864. примили хришћанство, првобитно су се определили за римске епископе, али се њихов владар Борис 869. предомислио, па је протерао латинске архијереје и бугарску цркву потчинио цариградском патријарху, који их је првобитно и основао. Борисов син Симеон је, 893. године, прихватио краљевску круну од римског папе и бугарску цркву опет усмерио на западну страну. Међутим, Симеонов син Петар 932. године опет се преоријентисао, одрекао веза са папом, па је цариградски патријарх признао бугарског архиепископа и црквену аутокефалност. У овом периоду обновљена је аутокефалност грузијске и кипарске цркве на нивоу архиепископије.

У Западној Европи постепено су се скоро све епископије потчиниле римском папи, а папа је непрекидно настојао да постигне превласт над источним патријарсима. „Будући да су римски епископи као врховне црквене поглавице целог Запада имали утицаја и на световне владе, настала је теорија да је Бог ради владања светом установио две власти, или сликовито, два мача, духовни и световни мач, и да је један предао папи, а други владарима, али и световни мач владарима освећује и припасује папа, и дат је ради помоћи духовном мачу – теорија, коју су поставили римски богослови, и затим кроз цео средњи век бранили. Али што је римској столици у овом периоду особито велику важност дало у црквеним и световним стварима, беху две околности из прве половине овога периода, прво интимна алијанса римске столице са моћном франачком династијом Каролинга, а друго збирка лажних докумената у корист папских јурисдикционих захтева, збирка такозваних Псеудоисидорових декреталија, која је у то доба почела колати." (стр. 737.) Пипин Мали, оснивач каролиншке династије, одан папи што му је омогућио да се са црквеног аспекта легално дочепа престола, после протеривања Лангобарда који су потиснули Грке с великих делова италијанске територије, ослобођене поседе поверио је директно папи на управљање, што ће представљати зачетак папске државе.

Фалсификатор Псеудоисидорових декреталија лажно је доказивао да је од почетка хришћанства римски епископ имао врховну црквену законодавну и судску власт, да је пресуђивао у свим епископским процесима, да су свештеници ван надлежности световне власти итд. Вековима је овај фалсификат наметан као аутентични документ, поготово у процесу ограничавања митрополитанске власти и директном подвођењу западних епископа под власт римског папе, све док у XVI и XVII веку протестантски теолози нису убедљиво доказали да је заиста реч о фалсификату. „Римски богослови и каноничари су испрва покушавали да бране аутентичност потурених декреталија, али је фалсификација тако неоспорно доказана, да су касније престали с тиме, и задовољили су се тиме да кажу како намера фалсификатора није била рђава, како римски епископ тиме није ништа добио,

јер је он тада већ имао оно што му лажне декреталије приписиваху. Можда је углавном истина, да је он ту власт већ имао, али је фалсификација ипак много допринела да се та власт утврди, јер је давала тој власти много старије порекло, и тврдила је да је папска пракса у погледу власти већ од првих почетака била таква, те је какав приговор против те власти тиме априори пресецан." (стр. 741.)

д) Време римске црквене порнократије

Овај фалсификат је послужио као црквеноправно упориште папи Николи I да лотариншком краљу Лотару II запрети екскомуникацијом, њему одане епископе збаци, те сломи отпор рајнског митрополита Хинкмара, а покушао је да пресуђује у спору два цариградска патријарха, Игњатија и Фотија, што је убрзало раскол. Међутим, крајем IX века долази до великог пада папског ауторитета, јер су се римски племићи надметали око световне власти и како је која страна надјачавала, тако је на папски трон доводила свог поузданог човека, без обзира да ли је он имао стварних заслуга или способности. Папа Јован VIII је 882. године убијен. Међутим, најгоре ствари су тек следиле. „Папа Стефан VII је 896. извадио из гроба свог претходника Формоза (891-896), да га стави пред свој суд, осуди и гадно злоставља, а самог Стефана VII је 897. године противничка странка удавила. Но, најгоре је стајало са достојанством и угледом римске столице у X столећу, које се у западној црквеној историји уопће назива мрачним столећем. У првој половини тога столећа владале су у Риму разблудне жене из једне тамошње племићке породице Теодоре (испрва жена римског сенатора Теофилакта, касније жена или милосница тосканског маркијана Адалберта) и њезине кћери Теодоре и Мароције (Марија). Ове величанствено лепе, лукаве и смеле Римљанке, да кажемо са црквеним историком Хозеом, ставише властољубље и блуд једно другом у службу, тако да је неизвесно шта им је од овога било главније, те и папску столицу кроз половину столећа попуњаваху својим милосницима, синовима и унучадима. Године 904. била је Мароција те среће, да свога милосника Сергија III (904-911) подигне на папски престо. Али, 914. дође ред на Теодору, и овој пође за руком да свога милосника архиепископа равенског Јована X (914-928) начини папом. Али, Мароција даде 928. овога удавити и 931. намести на папски престо свога сина од папе Сергија III, Јована XI(931-936). Она имађаше, међутим, и једног брачног сина, маркијана Албериха, који је 932. приграбио власт над Римом, и до своје смрти, 954. године, тиранизирао свога полубрата као и следеће папе, на шта је онда 955. дошао његов син Октавијан, дакле унук Мароцијин, дете од 16-18 година, под именом Јован XII на папски престо, но 963. срамно свршио, јер га нађоше мртва у кревету једне удате жене, из чега је онда настала кажа, да га је ту ђаво угњавио. Период од 904. до 963. године у историји римске столице назива се периодом порнократије (влада блудница)." (стр. 742-743.)

Тада је немачки краљ Отон I Велики ушао у Италију и прогласио се царем Светог римског царства немачког народа. Наредних година нови цар и његови наследници наставиће сукобе са римским племством „И папе се стављаху час на страну царева, час на страну противника им, због чега их час ови час они збациваху и намештаху." (стр. 743.) До кратког предаха дошло је у време папе Немца Гргура V и Француза Силвестера II између 996. и 1003. године. „Али после тога почеше опет прво римски страначки поглавар Кресценције II, син Кресцен-

ција I, кога је Отон III 997. погубио, и унук папе Јована X (914-928) и Теодоре, затим почев од 1012. странка тискуланских грофова попуњавати римски престо својим људима. Међу овима највише је срамотио папски престо Бенедикт IX (1033-1046), кога је још као дете од 12 година дигла на папски престо странка његовог оца, тосканскога грофа Албериха, потомка Мароцијина. Одликовао се свима могућим лакомисленостима, беше фриволан и пун порока, носио се и идејом да се ожени, продао је своје достојанство 1045. године архиђакону Јовану Грацијану, који је као Гргур VI ступио на престо, али после је опет отео од овога престо, и понашао се управо балавећи. У времену 1045-1046. Рим је имао одједном не мање од три папе, пошто су Римљани већ 1044. године поставили супротпапу Силвестра III. Тада је мера била довршена, и нејаки краљ Хајнрих III (1039-1056) дође са јаком војском у Италију да напослетку створи реда. Сабор који је одржао 1046. у сред своје војске у Сутрио близу Рима, збацио је сва три папе: Бенедикта IX, његовог супротпапу Силвестра III и Гргура VI, и сада су долазили немачки епископи један за другим на папски престо." (743-744.)

У римској црквеној историји у XI и XII веку упечатљиво место има сторија о доласку једне жене, Јованке, на папски престо у X веку, између папе Леона IV и Бенедикта III. Сторија казује да „паписа беше девојка из Мајнца, коју је њен љубавник завео и одвео у Атину, ту је стекла велику ученост, те је дошла у Рим у мушком оделу па тобож као мушко постала клириком и напослетку задобила папски престо; под именом Јоханес Англикус VIII владала је две и по године, кад за време једне процесије снађоше је порођајне муке, роди дете и умре. У XIII столећу кажа се могла читати већ по хроникама, и касније и саме папе вероваху у њу. Јован XX (1276-1277) назвао се стога, као што се прича, Јованом XXI, те је паписа тако добила своје место у реду Петрових наследника." (стр. 745.)

Инсистирање римских епископа да им се призна статус највиших законодаваца, учитеља и судија у укупној хришћанској цркви трајало је вековима, али од спора око збацивања цариградског патријарха Игњатија, па наредних скоро двеста година, непрекидно се напредовало ка дефинитивном расколу. Раскол ће олакшати и трагично слабљење цариградске патријаршије због императорског деспотизма и бруталности у једновековном спорењу по питању црквених икона. Убрзаван је и даљим напретком италијанско-грчке међународне нетрпељивости или бар суревњивости. Временом је долазило и до диференцирања у теолошком учењу, верском култу и црквеној дисциплини. Западњаци су инсистирали да Свети Дух проистиче и из Оца и из Сина, док су источњаци сматрали да потиче само од Бога Оца. Римска црква је 50 апостолских канона сматрала за општеобавезне, док је источна признавала 85. У време спорења око христијанизације Бугарске, 866. године, патријарх Фотије је формулисао пет основних замерки латинској црквеној хијерархији: „1) што посте суботом, 2) што прву недељу четрдесетнице деле од осталог поста, јер у њој још једу млека, сира итд. и одају се још и другим уживањима, чиме се свакако мисли и куди почетак западне четрдесетнице у среду, а не већ у понедељак, 3) што презиру и одбацују источне свештенике, који живе у законитом браку, док њихови свештеници живе у конкубинату и блуду, 4) што не признају миропомазање, које дају презвитери, и што је најгоре, 5) што фалсификирају Симбол лажним интерпретацијама и уче да Свети Дух исходи не само од Оца, него и од Сина, дакле од два принципа." (стр. 781.) Цариградски сабор 867. године донео

је одлуку о збацивању и екскомуницирању римског папе Николе I. Цар Михаило је ту одлуку послао западном цару Лудвигу II да је изврши, али је папа умро пре него је стигла пресуда.

Ствар се даље компликовала када је Василије Македонац 867. године убио цара Михаила III и дочепао се престола, али патријарх Фотије није хтео да га причести док се не покаје. Василије је свргао Фотија и на патријаршијски трон вратио Игњатија, тражећи у томе подршку римског папе, што је папа једва дочекао. Грчки епископи су до краја понижени, али убрзо су се прибрали и сукоб са римским епископом је настављен. Цариградски патријарх Никола Мистик 906. године оштро се супротставио склапању четвртог брака цара Лава VI Филозофа, али га цар збаци уз подршку порнократског папе Сергеја III чији су изасланици прогласили царев четврти брак важећим. Међутим, у Цариграду је букнуло незадовољство и црквени раздор је наступио, па новог патријарха Јефтимија мало је ко признавао. На самртној постељи 912. цар се покајао и вратио Николу Мистика за патријарха. У Цариграду је 920. године одржан посебан сабор који је четврти брак прогласио недозвољеним, па је на основу тога дошло до тетрагамијског спора са западном црквом. Анимозитет ће се продубити када је сувладар Константина Порфирогенита, Роман I, добио подршку папе Јована XI да збаци легалног патријарха Трифона и на трон доведе свог шеснаестогодишњег сина Теофилакта, који ће се својим раскалашним животом поистоветити са римским папама из периода порнократије. Иако је било неколико покушаја мирења, сукоб се даље распламсавао са потезањем све теже аргументације. Константин IX Мономан је покушао да измири цариградског патријарха и римског папу, па је 1054. године позвао папске изасланике у Цариград, али они дођоше пуни срџбе и беса оптужујући источњаке за секташтво и 16. јула направише инцидент у цркви Свете Софије бацајући анатему на патријарха Михаила Кируларија и журно напустише Цариград. Одмах сазвани сабор у Цариграду одлучи да се анатема баци на оне који је изрекоше. Раскол је био до краја продубљен и непремостив.

ђ) Велики хришћански раскол

Четврти период опште црквене историје, по Поповићевој периодизацији, траје од великог раскола до пада Цариграда, 1453. године. Источној цркви у овом периоду најзначајнији успех представљала је христијанизација Русије, али је трпела снажне ударце од Турака и Монгола. Латинска црква је тада била у пуној експанзији. Папа Урбан II позвао је хришћане на крсташки рат ради ослобађања Христовог гроба од исламских Сарацена и за узврат обећавао индулгенцију од свих греха учесницима похода. Пропаганда римокатоличких свештеника била је веома успешна, па је у периоду од двеста година покренуто укупно седам крсташких ратова. Први крсташки рат почео је 1096. године и 1099. довео до ослобађања Јерусалима и формирања хришћанске краљевине, која је трајала до 1187. Поново је Јерусалим ослобођен 1229. и задржан до 1244. Ипак, 1291. западни хришћани су изгубили све освојене територије и то је означило крај крсташких ратова. Међутим, узаврели ратоборни хришћански дух повећао је политичку моћ римских папа. Ипак је „успела римска црква да се приликом крсташких ратова рашири на рачун православне источне цркве. Крсташи дођоше већ с тим убеђењем у земље источних хришћана, да су источни хришћани шизматици и јере-

тици, које треба или преобратити или истребити, и летописци крсташки хладнокрвно причају како су крсташи спаљивали неке хришћанске градове, јер су им становници били упорни 'јеретици'. Где су крсташи завладали, ту је етаблирана латинска црква, а источна по могућности потиснута. Кад су крсташи завладали у Антиохији и Јерусалиму, одмах је у сваком од тих градова подигнута латинска патријаршија, а грчки патријарх је потиснут; исто тако постављени су латински архиепископи и епископи, а грчки су протерани; то се десило и са свештеницима, где је год било могуће, а где то није било могуће, источни су свештеници бар потчињени латинским епископима, жестоко су кажњавани они који се не хтедоше покорити латинским духовним старешинама. Тако је 1225. године на острву Кипру спаљено 13 грчких монаха, јер се опираху да признаду латинског архиепископа и да му се покоре." (II део, стр. 24-25.)

Чак је четврти крсташки поход 1204. године преусмерен на Цариград, који је освојен и темељито опљачкан, док су цар и патријарх избегли. Формирано је Латинско царство са римокатоличким царем и патријархом. За патријарха је постављен Млечанин Тома Морозини. Тек 1261. године Византија је повратила Цариград. „Додуше после реституције грчког царства у Цариграду, и после свршетка крсташких ратова латинска се јерархија није могла одржати у Цариграду, Јерусалиму и Антиохији; морала се вратити на Запад; али римска столица није престајала сматрати, да латинска црква на Истоку де јуре постоји и није престала посвећивати за њу патријархе, архиепископе и епископе, који су, разуме се, морали остајати на Западу, јер на Истоку не имађаху места нити поља за рад." (стр. 25.) Римска црква је тако неговала бројну категорију високих свештених чинова чији су се носиоци звали „патријарси, архиепископи и епископи у пределима незнабожаца, јеретика и шизматика, другим речима: патријарси, архиепископи и епископи у непријатељској земљи, или титуларни патријарси, титуларни архиепископи и титуларни епископи; ових дана има: 3 патријарха, око 80 архиепископа и око 350 епископа; по статусу од 1908. године 456 епископа свих рангова." (стр. 25.)

Огњем и мачем Римска црква је ширила хришћанство у Северној и Средњој Европи и непрекидно је настојала да преотме територије у надлежности Цариградске патријаршије. Покушавала је под своју контролу подвести српску и бугарску цркву и у том чак привремено успевала. У првој половини XIII века грчки патријарх, чије је седиште због крсташких освајања било у Никеји, признао је Румунско-бугарско царство и његовом архиепископу титулу патријарха, а стално седиште новооснноване патријаршије било је у Трнову, а црквени језик бугарско-словенски, јер је бугарски елемент у тој држави био доминантнији. Када је Душан подигао Српску архиепископију на степен патријаршије, добио је сагласност бугарског патријарха и охридског архиепископа, али је цариградски патријарх узвратио анатемом, која је касније скинута и патријаршија призната. Прва руска црква представљала је Цариградску митрополију са седиштем у Кијеву. Источна црква деловала је у неупоредиво тежим условима него западна, а турска најезда ће потпуно пореметити њену организациону структуру.

Западна црква се прилично регенерисала уз директну интервенцију немачких владара. Папизам је повратио силу и власт, отарасио се премоћи италијанских племића и по синодалном декрету из 1059. године папу бира искључиво колегијум кардинала, саветника папских који чине конзисторијум, али је избор за-

висио од потврде немачког цара, бар извесно време. Папа Гргур VII, који је немилосрдно провео принцип целибата и клер ослободио било каквог лаичког мешања у избор епископа и манастирских опата, отворено је изразио намеру „да од целог хришћанског света створи једну теократску универзалну монархију са папом, као намесником Божјим, на челу, да он као намесник Божји буде над владарима и народима, и да својом духовном влашћу спроводи у њих законе божанског права." (стр. 70.) Неки феудални господари су му се ускоро потчинили и признали га као ленског господара, а Поповић наводи како је „краљ Хрватске и Далмације Димитрије Звонимир потчинио своје краљевство Гргуру VII као лено, тако да му је римска столица постала ленским господарем" (стр. 71.) и то 1076. године. Сукобио се папа одмах са немачким царем Хајнриком IV, узајамно су се збацивали и проклињали, док цар није произвео контрапапу Климента III, ушао у Рим, одакле су га Нормани протерали. Протерујући немачког цара Нормани су опљачкали Рим, па су их огорчени грађани протерали заједно са Гргуром који их је позвао у помоћ. Гргурови наследници су у надметању са европским феудалним господарима ипак успели да световним господарима одузму право инвеституре високих црквених достојанственика.

е) Велики злочин крсташких ратова подстиче унијатске амбиције римских папа

Крсташки ратови су омогућили папама да се поставе као врховни световни господари западних хришћанских држава прописујући чак и обавезу њиховим владарима да римског бискупа љубе у ногу. Пут ка успостављању потпуне теократије и универзалне папске монархије био је отворен, па су папе почеле да воде и ратове против непокорних владара. Управо кад су папе после дугогодишњих борби савладали немачке цареве, Бонифације VIII се 1295. године сукобио са француским краљем Филипом IV Лепим. У папској були из 1302. године Бонифације VIII истиче да „сваки ко хоће да постигне блаженство, мора веровати да је папа добио од Бога пуноћу власти над сваком креатуром и да је бог дао цркви два мача, и то духовни мач, који носи сам папа и световни мач, који може давати и одузимати световним владарима папа." (стр. 77.) Али, краљ на то папу прогласи великим лудаком и следеће године посла војску која ухвати Бонифација и изложи га тешкој порузи и малтретирању да је умро не могавши поднети понижење. Следећи папа је био Француз Климент V, а краљ му није дозвољавао да напусти Француску, па му је 1309. године као седиште одређен Авињон, који је то био наредних седамдесет година. Уз то је Филип Лепи уништио и витезове темпларе, који су се на француској територији нашли након што су прогнани из земаља под турском окупацијом. Западна црква је у овом времену потпуно инструментализована за спровођење француске државне политике.

Папску столицу је тек Гргур XI успео да врати у Рим 1377. године, да би одмах потом умро. Нови папа Урбан VI потиснуо је француске кардинале који су били у већини. Незадовољни, одлучише да изаберу новог папу Климента VII и с њим 1379. године одоше у Авињон, што је довело до великог западног папског раскола који је трајао до 1417. године. Сваки је папа имао своје присталице и наследнике. У Пизи је 1409. забележен покушај превазилажење раскола

збацивањем обојице папа и избором новог у лику Александра V и његовог наследника Јована XXIII. Западна црква је тада имала три папе. Сазивана су два сабора да се тај раскол реши, у Пизи 1409. и Констанцу 1414. године, који је трајао четири године и на њему су сва тројица затечених папа збачени и изабран Мартин V. Унутар цркве све су били отворенији захтеви за реформама и ограничењем папске власти, самовоље и привилегија. У Базелу је 1431. године тим поводом почео рад сабора који је папа Еуген IV настојао избећи отварајући дијалог о унији с византијским царем и цариградским патријархом. Под тим изговором прогласио је премештање сабора у Ферару, што базеловци нису прихватили па их је папа екскомуницирао. На то су базеловци Еугена IV прогласили за шизматика и јеретика, па су за новог папу изабрали Феликса V. У Базелу је Еуген склопио унију са Грцима, док се базеловци убрзо расуше. Папска свемоћ је ипак тешко уздрмана.

У више наврата римски епископи су покушавали да источно хришћанство подведу под сопствену власт и након великог раскола. Византијски цареви и патријарси, стешњени крајње неповољном спољнополитичком ситуацијом, повремено су пристајали да разговарају на ту тему. Када је повратио цариградску престоницу византијски цар Михаило Палеолог се суочио с насртљивим и агресивним плановима за обнову Латинског царства. Да би их предупредио пристао је невољно на унију и половином тринаестог века по том питању преговарао са тројицом папа, Урбаном IV, Климентом IV и Гргуром X. Томе се жестоко супротставило грчко православно свештенство, али је цар потиснуо Јосифа I и на сабор у Лион послао његовог претходника Германа III, који се само три месеца задржао на патријаршијском трону. Године 1274. у Лиону је проглашена унија, а затим је цар збацио Јосифа и поставио новог патријарха Јована Века. Међутим, упркос царском насиљу, црквени кругови византијски су у потпуности бојкотовали унију. Пошто цар није успео да спроведе унију, у што су се уверили и изаслани папски легати, папа Мартин IV је 1281. године екскомуницирао Михаила Палеолога, проглашавајући га шизматиком и варалицом.

Преговоре о унији водио је и византијски цар Андроник III Млађи, јер му је била неопходна западњачка помоћ у борби против Турака, али су преговори пропали јер је авињонски папа Бенедикт XII захтевао апсолутно покоравање. Јован V Палеолог је 1369. године лично дошао у Рим и преобратио се у римокатолика, али је тамо успео само да огорчи сопствени народ, тако да су му унијатски планови неславно пропали. Безуспешно је 1418. преговарао о унији и Манојло II. Најдаље је у унијатском подухвату стигао цар Јован VII Палеолог. На унијатски сабор у Ферари 1438. године поред цара Јована и цариградског патријарха Јосифа II, учествовали су великодостојници и изасланици скоро свих источних православних цркава. Међутим, теолошке расправе биле су веома дуготрајне и мучне, а док су оне трајале умро је патријарх. Царев притисак је тада био још већи, па су православни теолози попуштали пред римокатоличким инсистирањима. По питању признавања папског примата било је највише спора, о стању великих претњи и подмићивања; неки источни епископи и изасланици побегоше са сабора. Декрет о унији је проглашен 1439. године у Фиренци. Али, одмах по повратку у Цариград, дочекани огромним народним незадовољством и бесом, већина црквених великодостојника изјави да су им потписи на акт о унији изнуђени и да они, заправо, унију не прихватају. Ру-

ска, румунска и грузијска црква су отворено одбациле унију, док српска црква на сабор није ни слала своје изасланике. Цар је за новог цариградског патријарха поставио Митрофана II, који је сменио све епископе противнике уније, али је народ здушно бојкотовао све унијатске литургије. Јерусалимски, александријски и антиохијски патријарси 1443. године су се састали у Јерусалиму, одбацили унију и прогласили збацивање цариградског патријарха Митрофана и унијатске епископе. Митрофан је умро исте године, а у наредне две цар није могао да постави новог патријарха. Поставио је 1445. године Григорија III Маму, који је такође спроводио унију, али га 1450. збацише источни патријарси. Пошто је у међувремену цар умро, његов наследник Константин XII није био нарочито поборник уније, али га је римски епископ притискао да се унијатски подухват настави. Грци су ипак већу аверзију показивали према римском католицизму него према Турцима. После пада Цариграда, 1453. године за патријарха је изабран Генадије, који је био ватрени противник уније, па су римске амбиције пропале.

ж) Дуги злочин инквизиције

Нетрпељивост према другачијем мишљењу или туђој религији с времена на време се испољавала међу свим хришћанима. Међутим, оно што је у време инквизиције манифестовала Римокатоличка црква није ни камен на камену оставило од учења првобитног хришћанства. Изокренуло се у његову суштинску доктринарну супротност, практичну негацију и манифестацију силе и моћи, бескрупулозности и тријумфа зла, манифестацију Антихриста, Луцифера, Сатане у личности римског бискупа и реализатора његове злочиначке воље. Зло је продуковала бескрајна воља за моћ, неконтролисана властодржачка амбиција и апсолутизација црквене догме претворене у политичку идеологију. Ако се противнику не може парирати адекватним аргументима, може каменовањем и ломачама. Западна црква се развила у тоталитарну наддржаву која бескрајну људску покорност прославља као врхунску врлину. Онај ко је другачији не сме ни да постоји. Тај злочиначки ум материјализовао се већ у покољима иноверних цивила у крсташким ратовима, где се жртве нису много бирале, није се правила разлика између мухамеданаца и православних хришћана. Уосталом, пљачка је увек била главни мотив, а религиозни фанатизам њена идеолошка љуштура. Врховни верски идеали служили су хуљама као оправдање недела, док су монархијски принцип црквеног устројства и гарантовање индулгенције разарали сва традиционална морална начела.

Римокатоличка црква је била врховни феудалац, увек гладан нових прихода и склон сталном повећању чисто световних прохтева. Монополисање идеја и свих сфера интелектуалног стваралаштва водило је испирању мозгова, владавини медиокритета, доминацији фрустрираних и искомплексираних монаха. Људска мисао је окована како би се интелект обезвредио и радозналост избегла, а свака евентуална сумња у корену сузбила. Религија је постала основна сврха живота, а људи њени робови. У прогону јеретика масовно су људи убијани, некада и насумице јер су се инквизитори држали два правила. По првом, боље је и сто невиних да страда него један кривац међу њима да се спаси, а по другом није проблем ако и невини људи страдају у прогону јеретика, јер ће Бог на оном свету јасно да разликује кривце од невиних. Наука је признавана само ако је пред-

стављала директни продужетак теологије и ситуирала се унутар њених доктринарних оквира.

Инквизитори су подстицали потказивачку ажурност обичних људи и нудили трогодишњи опроштај грехова ономе ко открије јеретике, па чак и део конфисковане жртвине имовине. Награђивали су потказиваче по учинку, а истовремено сурово кажњавали оне који су сакривали већ прокажене јеретике. Потказивачи су могли и анонимно да сведоче, а инквизитори су прихватали и сведочење малолетника и малоумних. Већ сама тајност процеса наговештавала је једини могући његов исход. Докази нису били неопходни. Довољне су и голе сумње. Из затвора нико није пуштан, јер се није смела на тај начин признати инквизиторска грешка. Против кога једном крене процес, тај мора бити осуђен. Најважније је било психички сломити ухапшеника, па су истраге и годинама трајале, како би осумњичени признао кривицу и тако била потврђена инквизиторска непогрешивост и свезнање. Водило се рачуна да мучење прође без проливања крви и да се градира од лакшег ка тежем. „Једна по тој градацији од лакших мука било је гњечење прстију. Овај начин мучења се састојао у томе што су окривљеном стављали прсте између две гвоздене плочице које су имале завртње у средини и са стране. Помоћу ових завртњева плоче би затезали до те мере док не би зглобове и кости смрскали, а крв потекла испод ноктију. Шпанска чизма је веома позната и скоро свугде употребљавана справа. Ноге су приликом мучења стављане у гвоздене оклопе са завртњем у средини. Тај завртањ би полако био окретан, оклоп око ногу би се сужавао док на крају не би смрскао ножне зглобове. Перфидни мучитељи би радо по овим зглобовима још ударали чекићем. Истезање руку позади је начин мучења при ком су човеку везивали руке за леђа, омотали их чврсто ужетом неколико пута, па га затим помоћу чекрка издизали толико да би му руке дошле у положај раван са главом. Тако би у ваздуху висио неко време (обично док не очитају неколико оченаша или неких других молитава), затим би га веома брзо спуштали доле, и опет, исто тако брзо дизали горе, по неколико пута узастопно. У оваквом положају вршили би испитивања, па ако би мучени и даље остајао упоран приступали би „малој" модификацији ове методе, тј. у висећем положају би везивали тегове за ноге, а понекад би запаљеном свећом пекли по осетљивим деловима тела (под пазухом, табанима и око гениталија)." (Вера Савић: „Инквизиција", „Научна књига", Београд 1954., стр. 37-38.)

Посебан римокатолички изум у испитивању грешне људске душе био је „дрвени коњ", изум достојан франкенштајновске маште. „Справа се састојала од једне водоравно постављене греде, око један метар дугачке, која је стајала на четири мало косе ноге. На средини ове доста широке греде уграђена је пирамида око два педља висока. Окривљеног би натеривали да узјаше на сам врх пирамиде. За ноге и руке би му везивали тегове. На овим мукама ретко ко би могао дуго да издржи; или је одмах признавао све што се од њега тражило или се онесвестио, а некад чак и умро. За време извођења овог мучења осуђеника би шкропили „благословеном" водицом." (стр. 39.) Примењујући као врхунац папске генијалности и непогрешивости мучилачку справу звану точак, „окривљеном би растезали, распињали руке и ноге за покретне пречке на точку. Тако су истезали до крајње могуће границе, а затим точак окретали." (стр. 39.) Шпански инквизитори су својом инвентивношћу и ревношћу успели да точак усаврше и створе кордалес. „Ова справа је била слична точку, иако је сасвим друкчије изгледала. То је била нека врста клупе. На

њу су стављали човека па су му горње делове руку и ногу чврсто везивали уз клупу. Специјална повеска постојала је за бедра. Помоћу нарочитог уређаја затезали су ужад, која би се усецала у месо до самих костију, а у исто време су и тело истезали." (стр. 39.)

Шпанске језуите су римског архиразбојника обрадовале врхунцем римокатоличког верског откровења уводећи мучење водом. „У ту сврху биле су изграђене специјалне лествице, оштрих углова, са шиљцима на све стране. Окривљеног су везивали за те лествице, просто га ужетом обмотавали око њих. Главу, сасвим забачену, причвршћивали су за једну пречку помоћу неке гвоздене огрлице, тако да не може да се макне. После тога би му гвозденим кљештима разјапили вилице и у уста нагурали платнену тканину на коју би полако сипали воду. Како није имао ваздуха, човек је био приморан све брже да дише, те је том приликом не само гутао воду (прогутао би око два литра), већ би му се и тканина полако увлачила у душник. То мучење било је стриктно у духу „хуманих" правила католичке цркве која наређује да тортура мора бити провођена без проливања крви." (стр. 39-40.) При свему томе, што је црквеним круговима била изгледнија конфискација веће имовине, инквизитори су били ревноснији, али су их богатији „јеретици" могли и поткупити ако су благовремено понудили задовољавајућу суму новца.

Интересантно је како данашњи римокатолички теолози настоје да оправдају инквизицију као средство одбране Бога, цркве и религије, дисциплиновања верника и свештеника и чувања верских догми. За њих је оправдано искорењивање сваког веровања, религиозног обреда и организације који нису у сагласности са правилима Римокатоличке цркве. До 1232. сви они који су се тешко огрешили о црквене норме једноставно су искључивани из верске заједнице, мада су поједини римски цареви знали да прогоне јеретике готово на исти начин како су раније прогањани хришћани. И у дванаестом веку било је доста случајева утамничења и убијања такозваних кривовераца. Када је 1232. године папа Григорије IX институционализовао инквизицију за собом је већ имао значајно искуство, своје и својих претходника, у масовном убијању јеретика. Тако је 1209. године крсташка војска уништила град Безар на Рони у Француској и побила око тридесет хиљада његових становника након што је папски легат пред одсудни јуриш подучио војнике да све побију, а да ће Бог већ препознати своје ако случајно међу убијеним буде и невиних. То се десило у време папе Иноцента III, који је одбијао спаљивање као метод уништавања, али га је Григорије IX увео као службено средство истребљења албигенеза и катара, дуалистичке јереси за коју се претпостављало да потиче из бугарских крајева. Није ни случајно што је папа инквизиторско сурово насиље поверио просјачким редовима доминиканаца и фрањеваца, који су му апсолутно верни и немилосрдни у свом фанатизму, а и спремни да локалне владаре и друге феудалце покоравају папској самовољи.

Друга знаменита инквизиторска девиза потиче из немачких предела и гласи да треба без оклевања спалити стотину недужних људи само ако се међу њима налази бар један кривац. На црквеним суђењима оптужени није имао право на браниоца, а сведоци су изјаве давали инкогнито. Поред стварних или набеђених јеретика, жртве инквизиције били су Јевреји по целој Европи, муслимани у Шпанији, витезови темплари у Француској, слободоумнији научници и критичари неморала највише црквене хијерархије у Италији, реформисти у Не-

мачкој и Чешкој итд. По свим земљама римокатоличког верског опредељења на ломачама је горело на хиљаде наводних вештица и чаробњака. Наводећи огроман број језивих историјских примера и признајући их као грешке и заблуде, истовремено изражавајући одбојност према инвкизиторском поступку на основу тајних пријава и одбијања суочавања тужитеља и оптуженог, као да су изникли из језуитских реторти које су у стању сваки римокатолички злочин да оправдају, француски аутори Гиј и Жан Тестас закључују: „Средњовјековна инвкизиција је била изванредан суд којег је Црква установила да би се очувала од опасности које су јој пријетиле и које су самим тим угрожавале читаво друштрво. Она је унутар кршћанства играла исту улогу коју су крижарски ратови имали према ван. Поштујући истину, треба рећи да њезини ексцеси нису били тако велики како се обично верује. И најнепријатељскије расположени аутори осјећају потребу да у свој суд унесу еластичности, чак и кад се ради о шпањолској инвкизицији. Ми смо само нагласили, кад је била ријеч о вјештицама, поштивања вриједан став неких инквизитора. Радо признајемо да су световни судови били још окрутнији; да је бранити вјеру значило бранити државу, и да су вјерски ратови проузроковали неуспоредиво веће покоље." (Гиј и Жан Тестас: Инквизиција, „Кршћанска садашњост", Загреб 1982., стр. 199.) Убиство више стотина хиљада људи и неколико векова жестоког прогона сваке слободољубиве мисли представљају само ексцесе, баш као и Јасеновац!

Од 1059. године уведено је правило да искључиво кардинали бирају папу, па је и због тога растао утицај папске конзисторије. Четврти латерански сабор 1215. године донео је одлуку о прогону и истрази јеретика, за шта су задужени посебни епископски судови, али је од 1232. године право суђења јеретицима прешло на доминикански монашки ред, који је непосредно папа контролисао. „Тако су настали особито у Француској, Италији и Немачкој папски инквизиционни трибунали, који су добили великих привилегија и страшну власт. Они су могли свакога позвати пред свој суд, затворити, мучити, да изнуде признање, призивати злочинце, непоштене и кривце као сведоке и при том прећутати име сведока; они су могли осуђивати не само на црквену казну (покајање), него и на конфискацију имања, чак на тешку и доживотну тамницу, па и на смртну казну. Али извршавање смртне казне преузела је на се световна власт, да се привидно очува принцип: „Црква не жуди за крвљу." (Поповић, том II, стр. 87-88.) Доминикански инквизитори су због своје строгости и суровости у народу називани и божјим псима, а против њих су дизане и крваве побуне.

Од 1455. године римске папе су све више налазиле узоре у понашању својих претходника из десетог и једанаестог века. Тако се Каликст III прочуо по невероватном непотизму. Павле II је на сваких 25 година увео јубиларну индулгенцију којом су се верници за прилично суму новца могли ослободити свих овоземаљских грехова, али је и против чешког краља прогласио крсташки рат. Сикст IV је био, као и његов претходник, грамзиви насилник, продавац црквених звања и почасти, конспиративни завереник и интригант, а уз то налогодавац формирања најстрашније, шпанске инквизиције. Инокентије VIII је имао већи број ванбрачне деце, а посветио се томе да их материјално обезбеди као да су из царске породице. Увео је суђење вештицама, а за велику суму новца држао је, у договору са турским султаном, султановог амбициозног брата у затвору. Александар VI Борџија је, по сведочењу црквених хроничара, био најнеса-

веснији и најнеморалнији папа. И он је имао велики број ванбрачне деце, а одржавао је инцестну везу са својом ћерком Лукрецијом, која је уз то постала и љубавница папиног сина и свога брата Цезара. Папа Александар VI је наговорио свога сина да отрује неког кардинала, али је грешком он сам појео отров и умро. Јулије II је као папа ратовао са Немачком, Француском и Италијом између 1503. и 1513. године. Следећи папа Лав X Медичи отворено је говорио да је хришћанска вера превара и да народ треба варати, јер он тако жели да буде преварен. Такво понашање је једноставно морало довести до својеврсне унутарцрквене револуције која је римским епископима задала најтежи ударац.

з) Протестантска реформација

Протестанску реформацију је 1517. године покренуо учени теолог Мартин Лутер, огорчен на вашарско продавање индулгенција. Веома брзо је задобио широку јавну подршку у скоро свим немачким државама, а посебно из редова хуманистичке интелигенције. Његови истомишљеници су покренули темељиту критику самовоље клера и злупотребе цркве у световне сврхе. После безуспешних покушаја договора, папа је издао булу којом је Лутерове ставове прогласио јеретичким, на шта је Лутер папу назвао Антихристом 1520. године. Потом се дао на темељито реформисање теолошког учења и црквених догми, проглашавајући раскид са римским католичанством дефинитивним. У брошури издатој 1545. године Лутер је доказивао да је сам ђаво основао римско папство. Следеће године почели су верски ратови између католика и протестаната, односно средњеевропских држава у којима су једни или други имали превагу. Верски ратови су били посебно крвави у наредном, седамнаестом веку, који су нарочито опустошили немачке земље. Ратови су трајали све до Вестфалског мира 1648. године којим се делимично укорењо дух верске толеранције, али су се владарска прегањања по том питању наставила.

Немачка лутеранска реформација остварила је снажан утицај на суседне земље. У Швајцарској су специфичну црквену реформу спровели Улрих Швингли и Јохан Калвин. У Данској, Шведској, Норвешкој и Финској то је урађено вољом владара. Било је доста надметања, неретко и сукоба између две основне реформистичке протестантске струје – лутеранаца и калвиниста.

У Француској је у другој половини шеснаестог века вођено осам верских ратова. Вартоломејска ноћ 1572. године запамћена је по покољу двадесет хиљада француских протестаната – хугенота. С друге стране, англиканска црква у Енглеској, веома слична калвинистичкој, формирана је када је до тада ревносни католик краљ Хенри VIII затражио од папе да му дозволи развод брака. Папа је дозволу одбио, па кад се краљ ипак развео и поново оженио, баци на њега анатему, а екскомуницира из цркве кентерберијског архиепископа који је одобрио ново венчање. Издвајајући енглеску цркву, краљ донесе и Акт о супремацији по ком је владар уједно главни црквени поглавар. Међутим, у Шпанији је инквизиција спаљивањем хиљада људи на ломачи у корену сасекла сваки реформаторски покушај или већ саму идеју. И унутар реформисаних цркава настајали су унутрашњи спорови и деобе, масовно се рађале нове верске секте, поготово на северноамеричком континенту, што ће питање општег хришћанског црквеног организовања учинити апсурдним.

Римокатоличка црква се веома тешко и мучно опорављала од удараца ко-

је јој је задавала протестантска реформација. Кључну улогу у борби против протестаната имао је језуитски монашки ред који је у првој половини шеснаестог века организовао бивши шпански витез Игњације Лојола. Сврху оснивања језуити су дефинисали циљевима свога реда и обавезом да сваки њихов припадник мора „под водством папе бранити, ширити и утврђивати римокатолицизам, а протестантизам, као и све што није строго римокатоличко у римокатоличкој цркви међу једноверном браћом и ван римокатоличке цркве међу иноверцима побијати речју, писмом, унутрашњом и спољашњом мисијом, тј. поучавањем младежи, проповеђу, вршењем тајни, душебрижништвом итд." (стр. 317.) Ред је врло брзо окупио најзагриженије верске фанатике, створио чврсту и дисциплиновану организацију и остварио снажан утицај на политички живот католичких земаља. Њихова религиозна бескрупулозност промовисала је као врхунски политички принцип да циљ оправдава средства. Половином осамнаестог века језуити се „докопаше сваког утицаја у цркви и држави и у својој безобзирној тежњи да подигну на апсолутну власт римски католицизам, папство, свој ред, своје учење, угушиваху сваки слободан покрет у науци, у црквеном и државном животу тако, да су постали омражени не само код иноверних, него и код својих једноверних, чак и у самом клиру, и то како мирском, тако и монашком." (стр. 319.)

Језуити су се толико осилили и постали неподношљиви да је средином осамнаестог века папа Бенедикт XIV на самртној постељи захтевао расформирање језуитског реда. Ускоро су језуити протерани са француске и португалске територије, а Шпанци су их потрпали на бродове и искрцали на обале папске државе. Папа Климент XIV је 1773. године званично укинуо језуитски ред, али су га убрзо затим језуити отровали, па је 1814. тај ред поново успоставио папа Пије VII. У деветнаестом веку језуити су протеривани из Русије, Француске и Немачке где је њихово конспиративно завереништво постајало неиздржљиво за тамошње владаре. Ипак је стална борба против протестаната улила нову живост римокатолицима и оживела њихове црквене структуре, извукла их из пасивности, декаденције и резигнираности натеравши их да се непрекидно боре за опстанак. Језуити су здушно прогонили сваку слободоумнију људску мисао, тако да су многи интелектуалци завршавали на ломачи. Уз то је још Тридентски сабор 1563. године установио листу забрањених књига, чије је објављивање, растурање али и читање Римокатоличка црква строго прогонила. Перфидном и бескрупулозном језуитском унијатском акцијом 1724. године унијата и језуитски ученик Кирил III успео је да узурпира антиохијски патријаршијски трон, али су га ускоро православни верници прогнали. Римски прозелитизам током шеснаестог, седамнаестог и осамнаестог века, предвођен фанатичним језуитима, показао је да не преза ни од најтежих злочина да би своје циљеве постигао. У деветнаестом веку систематски је развијана мржња према свему што није римокатоличко, а у двадесетом се приступило отвореном геноциду.

Самовоља римских папа, бескрупулозност црквених кругова у отимачини материјалних добара и супротстављању слободарским идејама толико су дозлогрдили да је француска буржоаска револуција 1789. године имала не само антиримокатолички, него и уопште антихришћански став. Папа Пије VI је пожурио да прокуне револуционарне идеје, али су револуционари 1798. продрли у Италију и од папске државе створили Римску републику, а папу заробили и одвели у Француску у заточеништво, где је наредне године умро. Нови папа је

1800. године изабран на аустријској територији. Наполеон је с папом склопио конкордат, али је недуго затим прокламовао одвајање цркве од државе, а 1809. и он је укинуо папску државу, па се поново с папом мирио. По Наполеоновом слому, папа је наложио језуитима да се здушно ангажују у рестаурацији монархизма и сузбијању либерализма, а тај реакционарни црквени покрет трајао је кроз цели деветнаести век и називао се ултрамонтанизам.

У току 1869. и 1870. године у Риму је под вођством језуита одржан црквени сабор који је прокламовао непогрешивост папа по свим питањима вере и морала. То је изазвало апсолутно згражавање целокупне европске грађанске јавности. На то су црквени кругови узвратили подстицањем својеврсног култа папе у припростом и необразованом народу. Римски папа се жестоко супротставља и покрету за уједињење Италије, а његове предводнике екскомуницира, али је отпор папске државе потпуно скршен управо те 1870. године када је и сам град Рим одузет папи и одређен за италијанску престоницу.

и) Злочиначки римокатолички прозелитизам на српским просторима

Јован Радонић у темељитој студији „Римска курија и јужнословенске земље" (Српска академија наука, Београд 1950.) показује како је папизам уз помоћ језуита реаговао на европски протестантски покрет, настојећи истовремено да сузбије источне шизматике и подведе их под своју контролу. Све је почело Тридентским сабором који се уз прекиде одржавао од 1545. до 1563. године и провео црквену централизацију која је папи дала врховну законодавну и судску, као и апсолутну извршну и финансијску власт, а уз то и искључиво право сазивања васељенских сабора и давање правоснажности њихових одлука, како би се сва црквена моћ концентрисала у једним рукама. Пошто су северноевропски протестанти били прилично добро организовани, папизам је сматрао да ће брже успехе постићи делујући међу угроженим и разбијеним балканским православцима, а онда тај тренд наставити делујући према протестантима. Папама је зато било и од нарочите важности да не бирајући средства сузбију сваку појаву реформаторских идеја међу балканским римокатолицима. Кључна улога у том подухвату намењена је дубровачким католицима, мада су се умнији међу Дубровчанима првобитно опирали намењивању такве улоге своме граду. Посебно је Србима вешто сервирана комбинација наговештаја постојеће ослободилачке борбе против Турака и вештог придобијања за унију ниподаштавањем верских разлика и прикривањем политичких амбиција Римокатоличке цркве. Балкански православци су осећали да им је у борби против Турака неопходна помоћ папизма, а Римска курија је уцењивала да се прво прихвати унија да би потом уследила обилна помоћ.

Римокатолички мисионари су почетком седамнаестог века на српским националним просторима затекли веома добре односе између православаца и католика, много мешовитих бракова, међусобно испомагање у верским обредима, па чак и случајеве да су у појединим црквама постојала два олтара, на којима су наизменично служили свештеници источног и западног обреда. Верска нетрпељивост међу хришћанима била је непозната појава, а српска национална идентификација апсолутна, уз велику дозу антитурске солидарности. Како

каже Радонић, „да је било више смешљивости од стране Рима и католичкога високога клира, не би био ископан тако дубок јаз између две вероисповести једног и истог народа. У погледу мешовитих бракова, Конгрегација за пропаганду је непопустљива, имајући свакако у виду одредбу 1060. канона... Нека надбискуп Задра, наређује Конгрегација, енергично настоји да се католици уздржавају од мешовитих бракова, с једне стране да би спасили душу своју, а друге што такве бракове осуђују васељенски црквени сабори... Конгрегација за пропаганду буни се, даље, што се у неким православним црквама налазе католички олтари... Не смеју свештеници римскога закона никако вршити обреде у православним црквама." (стр. 21.) Римокатолици су, иначе, после великог хришћанског раскола сопствене црквене саборе, без учешћа источних цркава, називали васељенским.

Конгрегација за пропаганду вере, формирана 1622. године папском булом и састављена од најутицајнијих кардинала, настојала је постепено да придобија православне хришћане, „остављајући им православни обред и словенску службу. Преобраћати православне на латински обред није опортуно, јер би шизматици источне цркве одавде закључили да Римска црква жели да укине грчки обред, па би због тога много омрзнули Латинску цркву." (стр. 40.) Поред дубровачких, на пословима покатоличавања здушно су се ангажовале млетачке и аустријске државне власти. На подручју Хрватске и Славоније локални римокатолички бискупи су у процесу унијаћења масовно досељених православних Срба видели и шансу да се они од слободних граничара претворе у кметове, да им се наметну уобичајене феудалне дажбине и кулук. Римокатолици су успели да српског православног епископа марчанског 1611. године, приликом његовог боравка у Риму, придобију за унију, односно признање папског примата, с тим што је он задржао црквенословенски језик и православне обреде. Аустријски цар Фердинанд II, уплашен бунтовничким понашањем Срба крајишника из Карловачког и Вараждинског генералата избегавао је да испуни захтев папског нунција из 1626. године да протера све српске православне свештенике. С друге стране, пећки патријарх је због уније 1628. године свргао епископа Симеона, па се ситуација крајње компликовала, а цар је сматрао да му такви немири угрожавају јужне границе државе.

Већ у дубокој старости, епископ Симеон је 1630. године поднео оставку, Аустријски ратни савет је за новог епископа поставио игумана Максима Предојевића. Фердинанд II је о томе само обавестио папу, не тражећи од њега никакву потврду именовања. Испоставило се да је Максим само глумио унијатске склоности, обманувши тако и цара и војну команду, али и папског нунција. По повратку у манастир Марчу, упутио се у Пећ да га српски патријарх посвети за православног епископа, манифестујући тако да је ватрени православац, одан дедовској вери. Конгрегација за пропаганду вере је била бесна на Максима, али није успела у намери да за Марчанског епископа постави Русина Нићифора, јер су се томе супротставиле аустријске војне власти, несклоне да љуте храбре српске ратнике. У међувремену је дошло до смене на царском престолу, а 1637. године је за загребачког бискупа постављен ревносни Бенко Винковић, који је с великом енергијом обновио прозелитске напоре, настојећи да придобије младог аустријског владара. „Раду на унији треба приступити опрезно,

поручивао је нови загребачки бискуп. Испрва се Србима могу оставити њихови црквени обреди, па када се буду боље обучили у римокатоличкој вери, напустиће лако свој грчки обред. Тако је било у Истри, у сењској бискупији и Винодолу, где се Срби, напустивши стару веру и обреде, не зову више Србима (Власима), него Хрватима... Нека се Србима, за сада, допусти употреба старога календара док се боље не обуче у римској вери и њеним обредима, те ће сами собом одбацити стари и прихватити нови календар." (стр. 72.)

Не успевши сласторечивошћу да придобије епископа Максима за унију, бискуп Винковић отпоче жестоку кампању код аустријских власти, захтевајући од цара Фердинанда III да се православни епископ уклони. „3. фебруара 1639. обратио се бискуп Винковић Конгрегацији у Рим. Пошто је изнео историјат постављења Максимова за епископа и оптужио га да омета не само ширење уније, него чак католике наводи да прелазе на шизму и прихвате православне обреде, молио је Конгрегацију да утиче на цара да Максима позове у Беч и онде га задржи, или да га пошаље у Рим да изврши оно што је обећао. У исто време тражио је загребачки бискуп да се на место Максимово постави епископ који зна грчке обреде, али да буде католик из тих крајева, поданик угарскога краља који зна српски и ћирилицу. Овај би им проповедао и поучавао их у католицизму с помоћу школе за децу и семинара за спремање свештеника. Новога епископа, суфрагана загребачког бискупа, имао би цар препоручити својим пограничним генералима и капетанима." (стр. 72-73.) Бискуп се жали да „Максим католике назива јеретицима, а папу антихристом, својој пастви не допушта да улази у католичке цркве и слуша проповеди католичких свештеника. Епископ Максим својој пастви забрањује да се исповеда, да прима свете тајне од католичких свештеника, а сем тога гони католике да светкују празнике по старом календару." (стр. 73.) Ипак, спољнополитичке околности ишле су на руку српском епископу, па Римска курија није могла да га елиминише. На епископском трону остао је до краја живота, 1642. године.

У источнијим српским пределима, посебно на београдском подручју и римокатолици су, иако малобројни, веома несложни. Ту је на делу велики сукоб и нетрпељивост између фрањеваца и језуита, али и између ових редова и дубровачких колониста. У већем броју извештаја римских мисионара пише се о босанским фрањевцима, упркос њиховим заслугама за ширење католичанства на босанским просторима, да су велике незналице, „лукави и зли." (стр. 89.) Надбискуп барски Петар Масарек 1632. године пропутовао је Сремом, Славонијом и Барањом и извештавао: „У парохијама са фратрима фрањевцима цркве су запуштене, већином без крова, јер фратри гледају само своје личне интересе, гулећи немилице своју паству." (стр. 90.) Римски изасланици су непрекидно настојали да пећког патријарха наговоре да приступи унији, али паралелно с тим насртали су на православне рубове, рачунајући да ће тамо брже постићи резултате. Тако су се на посебном удару нашли Паштровићи, а охрабривале су их изјаве појединих православних свештеника који су у невољи стављали до знања да је могуће прихватање уније ако им се гарантује очување источног обреда. Прозелитску акцију посебно је ометала међусобна бискупска нетрпељивост, суревњивост свештеника и необразованост монаха.

После дужих наговарања и убеђивања, ласкања и обећања, цетињски епи-

скоп Мардарије сишао је 1638. године у Котор да преговара о унији. Истовремено је Конгрегација за пропаганду вере припремала штампање српских богослужбених књига у којима би садржај био неприметно преправљен у складу са римским теолошким догмама. Паралелно с тим је припреман један већ увелико врбован православни калуђер за унијатског бискупа ако пропадну преговори са владиком. Планове је пореметило незадовољство црногорских Срба епископовим шуровањем са римокатолицима, али и све већа турска подозривост. Мардарије је избегао да путује у Рим, мада је тамо послао делегацију од неколико калуђера, настојећи да се из тог шуровања дочепа извесне материјалне користи. Поднео је и захтев да му се одобри плата у висини у којој је примају сви римокатолички бискупи на турској територији. Године 1640. Мардарије је приступио својеврсном чину исповедања вере који је од њега тражио папски легат Леонарди, а уједно се у писму папи обавезао да ће ићи у Пећ и убедити пећког патријарха да се приклони Римокатоличкој цркви. Да приступи унији на Мардарија је утицала и тамница у коју су га Турци претходно на неколико месеци стрпали због сукоба цетињских Срба и подгоричких потурица. Он је вртао колико је могао, али кад га је Леонарди чврсто шчепао у своје руке, настојао је да га употреби као драгоцено средство унијаћења свих Срба. Мардарије је ипак извртао обећани одлазак у Пећ напослетку се правдајући епидемијом куге, па је Леонарди 1642. године без њега кренуо да обрлати српског патријарха Пајсија. Како каже Радонић, „цетињски владика, који је тако лако потписао исповед вере, прописану од папе Урбана VIII за источњаке, није смео поћи у Пећ. Као да је осећао да преговори с патријархом Пајсијем неће ићи глатко, па је стога и упутио онамо свога архиђакона Висариона. Чини ми се, јављао је Леонарди Конгрегацији, да Мардарије није сасвим прожет католичким осећањем." (стр. 171.)

Патријарх Пајсије је љубазно примио папског легата Леонардија и водио с њим дуге и исцрпне преговоре, али није попуштао по канонским и доктринарним питањима, признајући папи само почасни примат. С друге стране, показао је извесну добру вољу, јер није предузимао строжије дисциплинске мере против епископа Мардарија, с обзиром да се надао да би му Римска црква могла упутити значајнију материјалну помоћ. Леонарди се у српско приморје вратио веома незадовољан због неуспешне мисије, али је повео неколико патријархових изасланика ако стигне позив да се у Риму разговори наставе. Међутим, папа је у том тренутку имао других брига, јер је водио ратове по Италији, па су српски калуђери после вишемесечног чекања враћени у Пећ, а архиђакон Леонарди је именован за барског надбискупа 1644. године јер се показао као приљежни прозелита, вешт дипломата и добар зналац теологије и српског језика. Али, како је Конгрегација за пропаганду чврсто инсистирала на папском јурисдикционом примату и чак тврдила да је Цариград пао у турско ропство због раскидања уније, преговори са патријархом Пајсијем дефинитивно су прекинути.

У то време и млетачка политика према православцима била је ускогруда, перфидна и непријатељска, али и снисходљива и удворичка кад су Срби били у прилици да одбране неки њен политички интерес. У шеснаестом веку већ је долазило до сукоба римског папе и млетачког латинског патријарха и по питању односа према православцима, односно контроле над њима на одређеним територијама. Млетачка република је половином петнаестог века и формира-

ла латинску патријаршију да би католичку цркву на својим подручјима подвела под државну супремацију и избегла њено директно потчињавање папама. Након тога је настојала да и православну црквену организацију под својом државном влашћу приведе патронату латинског патријарха, поготово унијатске Грке. Римски папа Павле V Боргезе 1606. године издао је интердикт као црквену казну за Млетачку републику којом је на њеној територији наложио обустављање свих црквених обреда осим крштења и кризмања, као и исповедања и причешћивања болесника и умирућих. На то је држава наредила свештенству да игнорише папски интердикт и настави редовно вршење свих црквених дужности, а уз то је све језуите протерала са своје територије. Ускоро су регулисани и односи са православном црквом па је цариградски патријарх Партеније II признао филаделфијском митрополиту у Млецима право патријаршијског егзархата над свим православним црквама Републике Св. Марка. Међутим, Срби се с таквим обликом црквене контроле никада нису сложили, па су и даље признавали дабробосанског митрополита као егзарха пећког патријарха, игумана манастира Крка као његовог повереника на млетачким подручјима. Али, римокатолички свештеници просто су бујицама мржње обасипали масовно досељене Србе по целој Далмацији и по њиховом децидираном нетрпељивом ставу православни Срби „морали су поклонити се, или се уклонити. Али баш то непријатељско расположење римокатоличког клира, које је ископало тако дубок јаз између православног и католичког дела нашег народа, говорило је јасно да ће православље у Далмацији имати тешке дане и да ће Римска црква настојати свом снагом да преведе Србе на унију." (стр. 197.)

Римокатолички мисионар дон Иван Божановић половином седамнаестог века, службујући на сплитском подручју, бавио се и препродајом хришћанског робља, због чега су се у више наврата и римокатолички свештеници жалили Конгрегацији за пропаганду вере. „Робови су се извозили у Италију, где је Напуљ био једно од главних тржишта за робље. Како су се трговином робљем бавили, чак, и римокатолички прелати, зар би чудно било, ако се о трговини с робљем бавио и мисионар дон Иван Божановић? Довољно је било да се за неког хришћанског заробљеника изда лажно уверење да је Турчин, па да га римокатолички прелат купи, да би га убрзо препродао скупље." (стр. 201.) Десило се у то време да је српски православни митрополит далматински Епафаније „у тешким ратним временима у начелу признао старешинство римскога папе, као и други пре њега. Учинио је то што се на туђем земљишту није осећао сигурним и што је, тражећи за своје верне један манастир у Далмацији, очекивао и друге материјалне користи из Рима." (стр. 206.) Римокатолички пропагандисти су здушно настојали да епископово писмо с том садржином представе као пристанак на унију, за што нема никаквог реалног основа. Радонић при том наводи сведочанства колико су се римокатолички свештеници жестили што су српске избеглице упорно одбијале да им плаћају дажбине, а и према папи су се односили с крајњим омаловажавањем.

Године 1642. за марчанског епископа изабран је Гаврило Предојевић, Максимов рођак, што је цар потврдио, али му је уједно наложио да оде у Рим и тамо буде, након изјаве о исповедању католичке вере, рукоположен за унијатског епископа. Међутим, и Гаврило је отишао на посвећење пећком патријарху. Како је 1644. умро, Срби граничари су пожурили да за његовог наследника изабе-

ру Василија Предојевића, како би предухитрили уобичајене римокатоличке закулисне смицалице. Ипак, чим га је цар потврдио, епископ Василије, изневеривши своје сународнике, отишао је у Рим где је изразио спремност да прихвати унију. Папа га због извесних канонских разлога није потврдио, па се Василије постиђен вратио на место марчанског манастирског архимандрита. Василије је умро 1648. године, а његов наследник Сава Станиславић наставио је да се колеба између Пећи и Рима, али се под притиском главних Срба напослетку приклонио пећком патријарху. Сава је имао много проблема са аустријским генералитетом, а против њега се побунио себични и покварени архимандрит Симеон, спреман на покорност папи ако се дочепа Савиног епископског трона. Сава га је затворио и подвргао шибању, чиме је послао јасан сигнал папи шта мисли о његовој супериорности. Године 1662., због ратне опасности, нови епископ Гаврило Мијакић није ишао у Пећ због посвећења, него молдовском архиепископу Сави Бистричком у Јаши. Цар Леополд је, 1668. године, свргао Гаврила и за новог епископа поставио унијату и језуитског питомца Павла Зорчића. Гаврило је осумњичен за учешће у завери Зринског и Франкопана, окован и утамничен, па је убрзо и умро у затвору.

Спроведена је, дакле, насилна унија славонских Срба у марчанској епископији. „Противно ранијим марчанским владикама, нови епископ Зорчић дао је своју исповед вере 8. априла 1671. године у присуству бискупа и каптола сталне цркве. Нови епископ, пре свега, заклео се да ће бити веран и покоран Римској цркви и папи, „кога ја спознајем и држим за поглавара и учитеља и пастира свих патријарх и осталих свештеников и свега православног христианства." Нови бискуп нарочито истиче да неће нимало водити рачуна о вољи Срба граничара код попуњавања упражњене столице марчанске епископије, јер се то противи канонима католичке цркве и краљевом праву да именује епископе, чему ће и народ свој учити." (стр. 227.) Признао је издајник Зорчић загребачког надбискупа за свога непосредног старешину, називајући истовремено српског патријарха шизматиком који је подложан турском султану, те се заклео да од њега неће примати никакве наредбе или повеље, нити договоре правити. Обећао је и да ће интензивно све православне Србе приводити унији. „Тежак и несигуран беше живот новог марчанског епископа. Народ га је мрзео у дубини душе. Бунио се против њега, а њега су узимале у заштиту царске власти. Побуњени народ предводило је неколико калуђера, од којих је 14 калуђера осуђено било на вечиту робију и послано на острво Малту да целога века седе за веслима на галијама. Обасут милошћу двора и царским поклонима, нови унијатски епископ није смео становати у Марчи, него је највише времена проводио у Загребу, где је купио кућу, у коју је сместио богословски семинар, заснован онде 1678. од стране великога противника православља, ђурског бискупа, грофа Леополда Колонића, потоњега остригонскога надбискупа и кардинала." (стр. 228.)

У првој половини седамнаестог века провођена је интензивна прозелитска акција међу банатским Србима Крашованима, која је постигла значајан успех. Али, београдски и призренски бискупи у том погледу нису имали скоро никаквих резултата. Напори Римске курије били су више усмерени према Охридској архиепископији, а делимично и према Пећкој патријаршији, да би половином века Кандијски рат прекинуо прозелитску акцију. За овај период карактеристичан је случај дрaчког бискупа који је обманuо папу да на подручју Охрида живи око петнаест хиљада римокатолика, па је папа именовао за њих над-

бискупа. Надбискуп у Охриду није затекао ни једног јединог католика. Римокатоличку делатност ометала су и стална трвења између свештеника, њихова похлепа и грамзивост, а и Турци су у ратним условима заузимали много оштрији курс према католицима, које су третирали као шпијуне и пету колону. И Пајсијев наследник, српски патријарх Гаврило, настављао је преговоре са Римокатоличком црквом, али све то остало је крајње јалово у погледу папских циљева, чак и придобијање епископа Мардарија. Конгрегација за пропаганду вере схватила је да мора мењати метод своје акције и реализацији приступити планski и систематски. „Она је из досадашњег искуства на Балкану увидела да се наглим радом, тако рећи на силу, ствара само јачи отпор и да се на тај начин не може постићи ништа трајније. Дошла је до закључка да се путем школе и наставе може далеко више постићи. То је пут, по њеном тадашњем мишљењу, да се спреми погодно земљиште за унију. Сада, више опрезна и неповерљива, Конгрегација као да је осећала да код Срба мотиви за унију са Римом нису искрени, нити да потичу из чисто верских побуда. Уосталом, и она је рад на унији предузимала колико из верских толико, ако не још и више, из политичких мотива. За њу беше главно подвргнути православне јурисдикцији папе, у чему и јесте значај признања папског примата." (стр. 305.)

Турци су 1654. године ухватили митрополита Пајсија, кога је патријарх Гаврило послао на преговоре с папом, па су га живог одерали. Њима није било сасвим јасно да Срби воде те преговоре не би ли извукли неку материјалну помоћ, а да им заправо и не пада на крај памети да искрено прихвате унију. Пре њих су то римокатолички прелати схватили. Римском папи је те године послат и лажни акт морачког синода, за који Радонић каже да га је саставио заправо папски изасланик Павлин Демски тако што је „набавио од некуд печат „одиљског" митрополита Јефтимија, а можда га је и фалсификовао, као пре њега пустолов фра Доминик Андријашевић." (стр. 320.) На тај начин је измишљеним сопственим успехом настојао да поврати поверење Конгрегације која је све негативније ценила његов мисионарски рад. Морачки сабор није ни одржаван 1654. године. Истина је само да је морачки игуман Максим те године путовао у Рим. Године 1672. у Рим су путовали и калуђери манастира Завале, а херцеговачки митрополит Василије Јовановић Острошки био је у добрим односима са барским надбискупом Андријом Змајевићем, што је сасвим природно кад је реч о двојици истакнутих Срба. Сваку љубазнију реч српских православних епископа и калуђера римокатолички прелати су настојали да протумаче као пристанак на унију, али све је на крају пропадало. Већег успеха је имало само настојање да се људи појединачно и групно преводе на католичанство злоупотребом њихове неподношљиво тешке животне ситуације. Пећки патријарх Максим, претходник знаменитог Арсенија III, показивао је и велику дозу нетрпељивости према римокатолицима, која раније није била присутна. Било је игумана који су признавали папски примат, али махом и не разумевајући о чему се ради, па то суштину православног верског живота и црквене организације није ни реметило. Патријарх Арсеније III Чарнојевић је чак свечано посетио надбискупа Андрију Змајевића у Перасту, где је веома лепо примљен. Али, Змајевићева понуда да патријарх пристане на унију остаде без изричитог одговора. Ускоро је патријарх Арсеније III увелико заоштрио став према католицима, што се види из жалопојки скопског надбискупа Петра Богданија Конгрегацији да шизматички па-

тријарх „гони католике, јада се надбискуп, да жању његове њиве, иступа охоло и тирански према католичком клиру да би га, на крају крајева, приморао да прихвати шизму... Гони, даље, католичке свештенике да му дају известан годишњи данак које, ако не плате, казни, па, с помоћу Турака, затвара католичке цркве и забрањује служења у њима." (стр. 370.)

У време турског пораза под Бечом и брзог напредовања католичких европских војски према југу Балкана, светогорски архимандрит Исаија 1688. године моли руског цара да спаси балканске православце јер ако римокатолици освоје балканске земље са Цариградом, „онда ће они православне хришћане поменутих земаља довести у гору погибао него што је Турска и вера православно-грчка изгинуће и искоренити се, јер ће Римљани све манастире и цркве претворити у своје, а неке принудити у проклету унију." (стр. 394.) Чим су Турци протерани с подручја северно од Дунава језуите су кренуле у интензивну акцију покатоличавања Срба. Неколико десетина хиљада је тада у првом налету покатоличено, међу њима и известан број свештеника и калуђера које је предводио ораховачки игуман Јов Рајић. Њему је у знак признања додељена бискупска титула. Велика српска сеоба довешће до крајњег верског антагонизма и наредних деценија римокатолички клер ће ревносно предводити све акције на плану редуковања српских царских привилегија, посебно оних које се односе на слободу православног вероисповедања и аутономију цркве. Аустријски продор на Балкан и стабилизација линија разграничења на Сави и Дунаву подстакли су нове прозелитске акције на босанским и далматинским подручјима. Римокатолички кардинал Леополд Колонић јавно је оспоравао српском патријарху право да врши каноничку визитацију по Аустрији и Угарској, тврдећи да то право имају само унијатски мункачки, јегарско-варадски и платенски или своднички бискупи. Посебно је кардинал указивао да је патријархова смелост отишла „чак тако далеко да је марчанског владику покушао одвратити од уније. Најзад, претњама је толико успео да га је овај признао за старијег, иако није хтео положити заклетву послушности." (стр. 415.) Претходно се тај исти марчански унијатски епископ Исаија Поповић жалио загребачком бискупу Микулићу да му Срби граничари прете смрћу ако се не окане уније. „Колико су штетне ове патријархове каноничке визитације, кардинал наводи као пример град Печуј. Срби у тој општини, као и у околним селима, прихватили су пре више година свечано унију, но настојањем Арсенија одбише се од ње. Исти Арсеније предузео би, можда, још нешто страшније, да га није кардинал строгим писмом упозорио да ће га дати затворити, ако се појави у његовој дијецези." (стр. 416.)

Кардинал Колонић је захтевао да се патријархова јурисдикција сведе искључиво на острво Светог Андрије испод Будима. Али, патријарха и српско православље сачувала је од римокатоличке мржње и нетрпељивости чињеница да су бечком двору још увек требали храбри српски ратници, па их цар није смео претерано љутити и иритирати. Ипак, с времена на време, аустријске државне власти су показивале да на дугу стазу не одустају од амбиције да се православни Срби покатоличе. Године 1696. на захтев пакрачког унијатског епископа Петронија ухапшен је православни епископ Јеврем Бањанин, који је претходно насилно спречаван да преузме своју великоварадску и јегарску епархију. Јеврем је сломљен, па је 1698. прихватио унију приклонивши се угарском римокатоличком примасу кардиналу Колонићу. Српски народ је огорчено реаговао на Јевремово пре-

веравање, а и он је био разочаран третманом од стране римокатоличке врхушке, па је 1701. по повратку из Рима напустио унију. Поново је ухапшен и стрпан у будимски затвор. Пошто од патријарха Арсенија није добио опроштаја, Јеврем је отишао у Пећ патријарху Калинику I и он га је поставио за свога егзарха.

Патријарх Арсеније је највише проблема имао у Срему и ужој Славонији, где је роварио унијатски епископ Петроније Љубибратић. Цар Леополд I је 1701. године наложио одржавање српских верских привилегија наређујући да се на новоослобођеним угарским подручјима може исповедати само римокатоличка вера, али да се Срби не би побунили саветовао је да им се омогући православни обред, али и успостави црквена зависност према католичким бискупима. Патријарха је ограничио у јурисдикцији на светоандрејски крај, забрањујући му каноничку визитацију и прикупљање црквених дажбина. Године 1703. цар је Арсенију забранио да се назива патријархом, али исте године Ракоцијева буна натерала је Леополда да повуче све рестриктивне мере према православним Србима. Арсеније је одмах интензификовао своју делатност, па је успео да убеди и пакрачког епископа Петронија Љубибратића да се одрекне уније, што би раније било незамисливо. Кардинал Колонић је просто побеснео кад је вест о томе до њега допрла. Патријарх је 1705. године за новог славонског епископа хиротонисао Софронија Подгоричанина и тако задао тежак ударац римокатоличком прозелитизму. Цар Јосиф I је 1706. године Арсенију службено признао титулу патријарха.

Кад је Арсеније умро, кардинал Колонић је свим силама настојао да се спречи избор његовог наследника. Колонићев исповедник језуита Гаврило Хевенеши писао је цару „како је смрћу српског патријарха наступио веома згодан моменат да се шизматици преведу на унију. По мишљењу језуите Хевенешија, најзгодније је не допустити да се попуни место архиепископа. Јер, ако нема архиепископа, убрзо ће нестати и епископа, које патријарх именује, а када не буде било епископа, нестаће и калуђера, те ће тако обезглављен народ веома лако прећи у римокатоличку веру." (стр. 462.) Међутим, језуитске завере нису могле спречити одржавање српског православног изборног сабора, мада су дворски кругови из његовог делокруга настојали да изузму Србе граничаре из Лике, Баније и Вараждина. Сабор је одлучио да се бира митрополит, како би сачувао органску црквену везу са Пећком патријаршијом. За митрополита је изабран Исаија Ђаковић у коме су католички прозелити видели највећу опасност.

С времена на време православни Срби знали су да узврате ударац. Када су млетачке власти по наговору надбискупа Вићентија Змајевића забраниле патријарху Калинику I да на њиховој територији изврши каноничку визитацију, он се пожалио великом везиру. Велики везир је 1708. године „наредио пашама да католичке мисионаре, као туђе поданике, протерају из Србије и суседних крајева, а католици да дођу под јурисдикцију патријархову и плаћају му прописане таксе као и православни." (стр. 747-475.) Скопски надбискуп Петар Карацић и софијски надбискуп Павле Јошкић морали су да беже из својих резиденција. Сва настојања надбискупа Змајевића, млетачких и француских дипломата да се ова везирова одлука опозове, била су узалудна. Надбискуп је напокон интервенисао преко свога брата – руског вицеадмирала Матије Змајевића, па је руски амбасадор у Цариграду гроф Петар Шујски поклонио патријарху Калисту 400 дуката и тако га одобровољио да одустане од опорезивања и прогона римокатолика. Гроф Шујски је посредовао да се између православаца и римокатолика

примирје потврди споразумом који је доставио Змајевићу. „Патријарх Калиник I обећао је да неће гонити католички клир и паству, нити ће од њих тражити дажбине, иако на њих има право на име султанове наредбе. Патријарх се обавезао, даље, да неће нигде, било на којем месту, ометати вршење верских католичких обреда, као што су и западњаци обећали патријарху да неће сметати православнима у вршењу њихових обреда. Патријарх је затим тражио да се католици обавежу да неће молити православне да прихвате католичку веру, да неће улазити у православне цркве и онде вршити духовне функције и, најзад, да неће отимати и присвајати православне храмове било под каквим изговором." (стр. 477.) Конгрегација није Змајевићу одобрила оне делове споразума где се забрањује прозелитизам, а на омекшавању Калиника I ангажовали су се и нови руски амбасадор гроф Петар Андрејевић Толстој и гроф Сава Владиславић, али је тек патријархова смрт 1710. учинила да се бура стиша.

Под утицајем локалних фрањеваца арадско-јенопољски епископ Јанићије Мартиновић почео је да се приклања унији, али му се успротивио пуковник Јован Поповић Текелија отварајући му јавно љубавну аферу с неком женом, проглашавајући га недостојним владичанског звања и проглашавајући га избаченим из цркве. Арадски фрањевци су се заклињали да Јанићије није физички способан за љубав са женама, али су га подржали и православни свештеници и царски генерал. Ускоро су се Текелија и Јанићије привидно измирили, али унија епископу више није излазила из памети, па је 1713. признао папу за свог врховног поглавара. Ипак, није смео да положи исповест вере, па унија није спроведена.

Полазећи у рат 1716. године, Срби граничари су цару Карлу VI поднели тужбу против унијатског марчанског епископа Рафаила Марковића, а аргументи које износе најупечатљивије сведоче какав је морал и карактер унијатских свештеника уопште. „Тако је владика за време читавог ускршњега поста јео рибу са маслом, па, чак, и свештенике гонио да то пред њим чине. Овај чин владике саблазнио је и народ и свештенике, између којих је неке, који су ово осуђивали, дао затворити и шибати, претећи им, притом, да ће их као робове послати на галије. Цркву у Писаници дао је затворити, те су верни села Писанице провели светле празнике без икаква богослужења. Народу тешко падају владичине каноничке визитације јер собом води велику пратњу, те се народ излаже великим трошковима. Штавише, ако му се у некој кући свиди каква било ствар, владика је силом узима и односи. Владика немилице глоби и граби приликом смртних случајева, о којима му калуђери морају полагати тачан рачун, јер је свештеника по парохијама веома мало, пошто не могу да издрже намете епископа. Ако породица умрлога није у стању да плати за погреб седам форинти, продају му се непокретности будзашто. Многима се, опет, продају волови и коњи, тако да су многе куће, преће имућне, осиромашиле потпуно. Тешке погребне таксе наплаћује владика и од породица погинулих у рату. Немилосрдан је унијатски владика и према свештеницима. Тако је у Копривничкој граници од породице убијеног и опљачканог свештеника приграбио све што је остало још иза разбојника. Владика, даље, немило глоби код женидбе и удаје... Оне свештенике који су се вратили рукоположени од митрополита, казнио је великом новчаном глобом од 100 талира, називајући митрополита Турчином, који исповеда псећу веру. Сем тога, владика је опљачкао марчанску цркву... Па и приватни живот владичин пун је порока. У својој резиденцији држи стално

неку женску, коју облачи у скупоцено одело, па јој је, чак, поклонио и свој епископски прстен. Када је, пак, одлазио из Марче, поклонио јој је шесторо говеда, постаравши се још да јој и младожењу нађе. Због свега тога не могу крижевачки граничари трпети Марковића као владику, нити му дозволити да код њих уопште врши духовне функције. Сувише, они неће допустити ни калуђерима, које је он рукоположио, да цркву похађају и служе службу божју све дотле, док за то не добију благослов од митрополита." (стр. 487-488.) Пошто је цар одбио њихове захтеве, па још поручио да поред унијатског, на том подручју неће трпети никаквог православног владику, Срби Вараждинског генералата су се 1718. побунили. Побуна је примирена, али су Срби и даље унију одбијали.

За прву половину осамнаестог века интересантан је и случај Никодима Бусовића кога је унијатски филаделфијски архиепископ посветио за далматинског православног епископа, након што се Никодим јавно изјаснио за унију и положио исповед вере. Али, одмах потом епископ Никодим је отишао српском патријарху Арсенију III, порекао унију и замолио за опроштај, па се вратио у Далмацију да брани православље од помамљених римокатоличких прозелита. Учествовао је и у побуни српског народа 1706. године против одлуке млетачког генералног провидура да се православни Срби подвргну јурисдикцији сплитског надбискупа. Морао је једно време да бежи и у Свету гору. Млетачка влада је поново прокламовала свој став да на сопственој територији неће трпети никакву веру осим римокатоличке. Убрзо је морала да ублажи свој став, па је након Никодимове смрти признала пресељеног херцеговачког владику Саватија Љубибратића за српског далматинског епископа. Дозволила је и склапање мешовитих бракова и изградњу православне цркве у Читлуку код Мостара. У другим млетачким подручјима било је забрањено подизање православних цркава. Међутим, премештање 1713. године Вићентија Змајевића за задарског надбискупа показаће да је, иако свестан своје српске националности што се види из бројних његових писама, његова мржња према православљу све интензивнија и болеснија. Што је бивао старији, нетрпељивост је све мање могао да контролише. Његов бес је достигао врхунац кад је сазнао да су на позив млетачке власти Срби предложили четири кандидата за далматинског православног владику, међу њима и Стевана Љубибратића, кога је Змајевић највише мрзео и који је неколико година раније протеран с млетачке територије.

Змајевић је шифрованим писмом затражио и папску интервенцију, па је вероватно због тога млетачки сенат одустао од именовања православног митрополита. Млетачки провидур је 1735. поново наложио да сви православни свештеници морају бити под јурисдикцијом католичких бискупа, али су већ следеће године опет од тога одустали бојећи се новог рата са Турцима. И Змајевићев наследник на надбискупском задарском трону Матија Короман наставио је исту антиправославну политику, али се одмах видело да је он много више теолошки и политички поткован. Посебно је Короман инсистирао на руској опасности, с обзиром да православни Срби и Руси говоре истим језиком. Он од млетачких власти захтева и забрану руских црквених књига. Године 1750. обновљена је наредба да православне свештенике постављају католички бискупи, а Срби су на то реаговали сабором на коме су за свога владику изабрали Симеона Кончаревића. На Караманов директни захтев, власт је протерала владику Симеона. Русија је, 1760. и 1762. године, интервенисала у заштити православних Срба који су се жалили на латинске свештенике да с војничком пратњом посећу-

ју православне цркве, „да подвргавају себи на послушност свештенике, да паросима издају писмене потврде кад ће да службу при црквама заузму, и да бацају у тамнице, у ланце да окивају и на галије да осуђују свакога онога, који није хтео да се поштују папске наредбе и државни декрети." (стр. 617.)

Десетак година након развојничења аустријске Потиско-поморишке границе 1741. око 25 хиљада Срба се иселило у Русију. Томе је 1748. непосредно претходио захтев царице Марије Терезије да се изради нови план реализације уније, чему се свесрдно посветио њен лични језуитски исповедник. Илирска дворска депутација као главни креатор плана, а у договору са бечким папским нунцијем, у кључне тачке плана сврстала је забрану православним свештеницима да се мешају у унијатске црквене ствари. „Спречавани беху српски епископи у вршењу каноничких визитација, а појединци, па и читави крајеви, силом превођени на унију. То је доба када су жумберачки Срби силом нагнани да прихвате унију, којој се јуначки опирао горњокарловачки епископ, Данило Јакшић, помаган у тој борби од заслужног и способног митрополита, Павла Ненадовића." (стр. 625.) Бечки двор је посебно настојао у другој половини осамнаестог века да сузбије руски културни утицај на српски народ, а његову цркву да подведе под потпуно туторство државе. Српске књиге су цензурисане, а увоз руских строго забрањен. Унијатски епископи су добијали још интензивнију државну потпору, а цареви су све отвореније изражавали захтев да се сви Срби поунијате, поготово након склапања конкордата 1855. којим је Аустро-Угарска у потпуности прихватила искључиву надлежност Рима у верским питањима.

IV. Српски национални симболи

Национални симболи једног народа оквирно се могу класификовати на основне и изведене. Основни су застава, грб и химна. О српској застави Лазо Костић је написао посебну брошуру, док по питању грба упућује на темељиту студију Александра Соловјева. Српском химном се није бавио, а тек у новије време појавила се студија Миливоја Павловића, прилично документована, али оптерећена комунистичким идеолошким предрасудама. Кад је реч о изведеним националним симболима, Костић се подробније бавио српским одликовањима, орденьем и медаљама, док српска нумизматика и српска филателија тек очекују педантног и темељитог истраживача.

1. Српски грб

Најтемељитију студију о српском грбу написао је Александар Соловјев и 1958. године објавио у Аустралији, у издању српске емиграције. Требало је да прође више од четрдесет година да се та књига штампа у Србији (Александар Соловјев: Историја српског грба и други хералдички радови, Правни факултет и „Досије", Београд 2000.). Соловјев државни грб сматра светим знамењем које је „оваплоћење идеје отаџбине, идеје ради које појединац треба да живи, и ради које је спреман да умре." (стр. 21.) Питање грба и заставе он сматра проблематиком државноправне и историјскоправне науке. Од дванаестог века грб је у европској хералдици наследни владарски симбол, али корене вуче још из то-

темизма првобитне друштвене заједнице. Хералдика као наука о грбовима настала је у време крсташких ратова, кад су племићки симболи постигли много већи значај од дотад уобичајеног, као важан знак распознавања припадника појединих одреда феудалних војски. Грб се носи на штиту и шлему. Првобитна српска реч за грб је знамење.

Равнокраки крст који се протеже од ивица штита плод је византијске традиције, још од времена цара Константина Великог. У разним приликама њему су додаване извесне фигуре између кракова, па тако у Јерусалимској краљевини мали крстови. Цар Михаило VIII Палеолог увео је крст са четири слова В као својеврсним сакралним тетраграмом, у тринаестом веку, ослободивши Цариград од крсташа. У седамнаестом веку тумачено је да та четири слова значе „цар (василеус) царева царује над царевима", али има претпоставки да се ту мисли на Христа као цара царева или да је реч о прве четири речи молитве да Бог помогне цару. Изглед тих слова је имао више специфичних варијација. Према списима из четрнаестог века Солун је имао црвену заставу са златним крстом и четири златна огњила између његових равних кракова, која је сматрана заставом читавог византијског царства. Та огњила сада више личе на слово С него слово В. Соловјев претпоставља да је управо такво знамење преузела српска држава у време цара Душана, с тим што је крст на његовим заставама уместо златне био беле, односно сребрне боје. „У сваком случају, најстарији аутентични примерак српског крста са четири огњила везан је за породицу кнеза Лазара: он се налази на великом полијалеју у манастиру Дечани, дару кнегиње Милице и њених синова из 1397. (стр. 42.)

Данас познати облик српског грба Соловјев проналази у хералдичком зборнику Коренића–Неорића из 1595. године. „Ту је он насликан у бојама – бели крст на црвеном штиту и четири окренута од њега златна огњила са троуглом у средини." (стр. 43.) Касније ће се он у истом облику појављивати у више историјских извора, упоредо са посебним грбовима појединих феудалних породица или црквених великодостојника. Половином осамнаестог века аустријска царица Марија Терезија признала је српски грб Карловачкој митрополији, али и истакнутим српским официрима који су стицали племство у знак признања за ратне заслуге. То је и преовлађујући симбол Карађорђеве устаничке војске, најчешће у комбинацији са такозваним трибалским грбом – вепровом главом прободеном стрелом. Тада се чешће појављује немањићки двоглави орао, али и руска варијанта тог орла. Кнез Милош је увео реда по том питању и усталио као грб Србије црвени штит с великим белим крстом и четири оцила, од 1819. године. Године 1825. Милош је у Бечу наручио нове печате на којима је српски грб „добио дефинитиван, врло леп облик: под кнежевском мантијом, са правом хришћанском кнежевском круном, налази се штит опасан венцем од две гране" (стр. 58.) и по члану четвртом Сретењског устава, „Грб народни Српски претпоставља Крст на црвеном пољу, а међу краковима Крста по једно огњило окренуто к Крсту. Сав Грб опасан је зеленим венцем с десне стране од растова, а са леве од маслинова листа." (стр. 59) Пошто су велике силе енергично негодовале против тог либералног устава, Милош је отпутовао у Цариград где је добио право истицања српског грба, али без кнежевске круне, и барјака народног који се састоји „из три народне боје, одозго црвено, у средини отворено плаветне, а одоздо беле." (стр. 62.) То је потврђено и султановим ферманом из 1838. године,

који је издан паралелно са октроисањем „Турског" устава. Тада је враћена и кнежевска круна на врху грба.

По питању хералдичког порекла двоглавог орла најчешће се сматра да је то изворно симбол цара Константина којим је он означавао римску власт и над Истоком и над Западом, али Соловјев мисли да се он појавио тек у једанаестом веку, као украс на дворској одећи, да би касније постао царски амблем. „Али сам знак двоглавог орла везан је својим пореклом за азијске народе; он је плод источњачке маште која воли да ствара у својим веровањима и у својој уметности фантастична божанства – животиње – сфинге, лавове и бикове, многоглава и многорука божанства." (стр. 66.) Јавља се код Сумераца, вероватно као симбол Гилгамеша или сунчевог божанства, а касније у Египту, Етиопији, Вавилону, 2500 година пре Христа па надаље. У познијем времену двоглави орао је присутан и на сараценским грбовима, одакле су га крсташи преносили на западноевропске просторе. Срби и Руси су двоглавог орла преузели из византијске традиције, који је заменио ранијег римског једноглавог, још од времена Јулија Цезара, као симбола Зевсове владарске моћи. На српским фрескама најстарији златни двоглави орлови виде се на црвеном плашту хумског великог кнеза Мирослава, Немањиног брата, насликаном на зидинама цркве Светог Петра и Павла код Бијелог Поља. Двоглави орао се после налази и на печату Мирослављевог сина Андрије, отиснутог на уговору потписаним са Дубровчанима. Присутан је и на одећи краља Стефана Првовенчаног на фресци манастира Жича, као и на црвеном плашту краља Радослава, на фресци манастира Студеница. Након тога двоглави орао је присутан на прстену краљице Теодоре, жене Стефана Дечанског, а у време цара Душана то је већ најзначајније знамење српског владара, присутно и на царским заставама. На кованом новцу први пут се појављује на монети деспота Јована Оливера. „Од доба прогласа српског царства, скоро сваки великаш носи на своме свечаном оделу „царске орлове", нарочито ако има високи дворски чин." (стр. 84.)

И код краља Вукашина и код кнеза Лазара двоглави орао је врло чест симбол, можда више као украс него као знамење, али га краљ Твртко третира као званични грб краљевине Србије и династије Немањића, што се види и на печату повеље босанског краља Стефана Дабише из 1395. године. У правом смислу речи као хералдички знак двоглави орао се укорењује у време деспота Стефана Лазаревића, посебно на његовом штиту и новцу. Бранковићи су задржали делимично двоглавог орла, али су примат дали лаву као сопственом симболу. Византијска држава у последњој фази постојања све чешће је користила двоглавог орла као службено знамење. „Од краја XV века овај орао постаје грб православне Русије, као наследнице Византије." (стр. 88.) Двоглавог орла је прихватила и породица Црнојевића, као и српски деспоти у Угарској. Црногорски митрополит Сава 1743. на своме печату урезује старог српског двоглавог орла, обнављајући државотворну традицију Црнојевића. Већ 1804. године налази се и на Карађорђевом печату. Након што је 22. фебруара проглашена краљевина, 20. јуна 1882. године законом је установљен њен грб. „Грб Краљевине Србије јесте двоглави бели орао на црвеном штиту с круном краљевском. Врх обе главе двоглавог орла стоји круна краљевска, а испод сваке канџе по један кринов цвет. На прсима му је грб Краљевине Србије, „био крст на црвеном штиту са по једним огњилом у сваком углу крста." Грб је огрнут пурпурним хермелиновим плаштом

коме се на врху налази краљевска круна." (стр. 93.) Након проглашења Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, Министарски савет је уредбом 1919. године прописао нови облик грба, тако што је двоглави орао на грудима задржао српски и добио хрватску шаховницу и на брзину склепан словеначки од три шестокраке звезде грофова Цељских и наводног илирског полумесеца. Комунисти су тај грб укинули и прописали нове, савезни и републичке, по совјетском узору, с тим што је сужена Србија задржала штит са оцилима, али без часног крста.

Соловјев пише да готово све словенске заставе потичу од руске тробојке Петра Великог. Претпоставља се да је цара Петра инспирисала холандска застава за његовог другог путешествија, али је он руском стегу дао оригинални израз, па је царска застава бело–плаво–црвене боје први пут свечано истакнута приликом посете руске поморске ескадре Цариграду 1699. године на ратним бродовима. Поред званичне државне, увео је и ратну заставу беле боје са Андријиним крстом. Обе руске заставе подељене су Црногорцима приликом боравка руске ескадре адмирала Сењавина у Боки Которској 1806. године. На молбу кнеза Милоша је, пише Соловјев, „октобра 1835. султановим ферманом октроисана „српском народу тробојка застава с хоризонталним пругама; црвеном, плавом, белом". Те три боје су српском народу већ биле познате, јер су то руске националне боје, само постављене обрнутим редом." (стр. 372) Црна Гора је озваничила српску тробојку 1876. године.

2. Српска химна

Свечане песме у многим народима од памтивека имају изражену сугестивну, готово магичну моћ као концентрисани израз патриотских, националистичких или религијских емоција. Хармонија поезије и музике, порука и ритам у коме се она изражава имају тешко објашњиво, тајанствено дејство за онога ко томе срцем приступа, идентификује се и љубав осећа. Химна делује чак снажније од грба и заставе. Свако интонирање химне је свечаност по себи, фактор стварања посебног расположења, поноса, полета и ентузијазма. Кроз то личне политичке тежње и страсти прерастају у колективне. Химна је песма којој сопствена лепота није ни једини ни превасходни циљ. Она је усмерена на реализацију неког политичког интереса, па је и средство политичке борбе, мобилизације, стимуланс, духовно надахнуће, подстрек. Буди креативне потенцијале и рађа спремност на пожртвовање. Успоставља додатну везу између генерација, њихов је најчвршћи кохезиони фактор као манифестација идеје националног јединства и историјске мисије. Она тежи да постане непролазна, надисторијска и метафизичка категорија.

Стручно поетско обликовање химне почива на одређеним правилима која су заједничка свим народима и временима. „Стихови треба да буду једноставни и лако схватљиви, а истовремено поетични и заносни. Текст химне не сме да буде пропагандистички, али ипак мора да изрази дубљи смисао борбе и напора милиона, некад као шапат (у химни–молитви), некад као крик (у химни–маршу). Пожељно је да ове речи остављају утисак лакоће, ма како су се тешко рађале; њихова основна сврха је, међутим, да увећавају свест о моћи, разголе страх и умножавају наду. Од мелодије химне очекује се да буде пријемчива за срце и ум, за машту и слух. Да буде пуна симбола, али ипак незапаљива. Требало би да има маршевску правилност, и да „носи"; ипак, она не сме да потисне речи. Да

би постала свеопшта песма, мелодија химне мора да се у ухо и свест урезује заједно с речима; безболно и трајно, попут бора на лицу и бразда на челу." (Миливоје Павловић: Књига о химни, „Нова књига", Београд 1986., стр. 17.)

Прву српску песму химничког карактера, „Востани Сербије", спевао је 1804. године Доситеј Обрадовић, инспирисан и понесен херојством Првог српског устанка. Негде у исто време, можда и нешто раније, настала је најпопуларнија српска свечана песма, „Химна Светом Сави", чије ауторство никада није поуздано утврђено. Само се зна да је прва њена верзија спевана на црквенословенском језику. Композитор Корнелије Станковић, који је стручно уобличио и обрадио њену мелодију 1858. године, сматрао је да је реч о народној песми. Новосађанин Лука Сарић 1860. године испевао је песму „Ој Србијо, мила мати" која је стекла огромну популарност, а званичну српску химну прогласио је Недићев режим у окупираној Србији.

На захтев кнеза Милана Обреновића управник Народног позоришта у Београду, Јован Ђорђевић, написао је драму „Маркова сабља" и у оквиру ње химну „Боже правде", за коју је музику компоновао Даворин Јенко. Песма је врло брзо постала веома популарна у српском народу, а 1882. године, поводом Миланового устоличења за српског краља, Ђорђевић је текст прерадио, па је његова нова верзија постала прва званична државна химна. У време династичке смене 1903. године и наредних шест година трагало се безуспешно за новом химном, по мери Карађорђевића. Године 1909. поново је озваничена химна „Боже правде". Стварање југословенске државе довело је до вештачке конструкције нове официјелне химне од делова „Боже правде", хрватске „Лијепа наша" и словеначке химне „Напреј, заставе славе".

У току Првог светског рата настале су још две српске патриотске песме химничког карактера. Станислав Бинички компоновао је „Марш на Дрину", који је у условима комунистичке диктатуре постао веома омиљен у српском народу, као израз неугашеног поноса и обновљеног пркоса. Милоје Поповић је тек 1965. године написао текст за ту мелодију. Спонтано је испевана и песма „Тамо далеко", која је свој свечани и заветни тон урезивала у свест многих генерација српских патриота. За прву црногорску државну химну књаз Никола I Петровић прогласио је 1870. године свечану песму „Убавој нам Црној Гори", чији је аутор Јован Сундечић, а премијерно је пред књазом отпевало Српско певачко друштво „Јединство" из Котора. Незваничну, народну химну испевао је 1867. године сам књаз Никола под насловом „Онамо, намо, за брда она", и она је врло брзо постала омиљена у целом Српству.

Незванична, готово спонтано прихваћена, химна комунистичке Југославије била је свечана песма „Хеј Словени". Настала је у времену буђења пансловенске националне и романтичарске великодржавне свести и то у кругу католичких словенских народа, што свакако представља карактеристичан историјски парадокс. Аутор је Словак Самуел Томашик, који је 1834. године врло лепим стиховима изразио своју идеализовану визију општесловенског јединства и слободе, мотивисан превасходно крајње тешким положајем сопственог народа у мађарском ропству. Стихови Томашикови прилагођени су старој пољској мелодији „Још Пољска није пропала, док ми живимо", из 1797. године. Поред Словака, песму „Хеј Словени" одушевљено су прихватили Чеси и Пољаци, а потом и скоро сви други словенски народи. Као химна први пут је изведена на Првом све-

словенском конгресу у Прагу 1848. године. Остало је забележено, кад су 1876. године мађарске власти ухапсиле великог српског националног борца и истакнутог панслависту Светозара Милетића, будимски државни тужилац, братанац Самуела Томашика, извршио је самоубиство да не би био реализатор режираног судског процеса на коме је иначе српски патриота осуђен на пет година затвора, уз бесомучну новинску кампању која се против њега водила.

Свесловенску химну већ 1839. године на српски језик је препевао истакнути књижевник и политичар великосрпске и пансловенске оријентације Павле Стаматовић и објавио у алманаху „Сербска пчела". Сваки наредни превод, односно препев, имао је своје специфичности, тако да се химна певала у различитим верзијама. Између два светска рата песма „Хеј Словени" је прихваћена као соколска химна, али у Пољској и као државна са измењеним стиховима. Без неке званичне одлуке, у току југословенске комунистичке револуције ова химна је извођена и на авнојским заседањима, а партизански стихоклепци додавали су јој нови садржај, убацујући Тита и Стаљина. Интонирана је и при проглашењу комунистичке републике. Период од неколико деценија комунистичке диктатуре био је испуњен и сталним трагањем за новом званичном химном која ће величати титоистичку идеологију, док се за „Хеј Словени" званично сматрало да има привремени карактер. У неколико наврата расписивани су неуспешни јавни или позивни конкурси. Након распада Југославије и импровизованог усвајања Устава Савезне Републике Југославије свечана песма „Хеј Словени" је први пут озваничена као химна југословенске државе, иако битно скраћена и сведена на сужену Србију и Црну Гору.

Слом комунизма и неуспех југословенског експеримента подстакао је обнављање српске националне свести, поноса и традиције. Успостављање парламентарне демократије и вишепартијског система убрзали су одбацивање ригидних идеолошких предрасуда, па се стара српска химна „Боже правде", деценијама игнорисана, заборављана и забрањивана, усправила у пуној снази свог јуначког инстинкта и слављења идеала правде и слободе. Уз врло мале измене текста, избацивањем кнеза, односно краља као појмовног и политичког анахронизма, постала је званична химна Републике Српске, ишчекујући нестрпљиво дан уједињења целокупног српског народа и свих српских земаља у јединствену српску државу у којој ће се „Боже правде" реафирмисати као химна Велике Србије.

V. Стваралачке мисаоне компоненте српског национализма

Српски језик је основно средство манифестовања и експанзије идеологије српског национализма. Он се развијао паралелно са српским народним духом, подстичући га и апсорбујући његове утицаје, како би успешно изразио ширину српске душе и дубину индивидуалног напора сваког мисаоног појединца. Праисконска српска етничка заједница, поникла у словенском народном мору, као и политичка историја, вера, култура и симболи, резултат су превасходно колективног деловања и размишљања. То није довољно да се изгради свеобухватна национална идеологија, јер недостаје компонента индивидуализма, креативних мисаоних, умних и духовних напора појединаца који предњаче, својим интелек-

том предводе, продиру у ново и непознато, први схватају вољу провиђења и дијалектику историје, прилагођавају им се, али и коригују њихове негативне аспекте и последице. Снажније некад него вође у ратовима, предводници јуриша, успешни државници и способни првосвештеници, ствараоци духовних вредности у области књижевности, уметности, науке и филозофије уобличавали су дух и смисао српског национализма, учили и васпитавали на патриотским вредностима, крчећи пут напред и осветљавајући оно што првобитно делује као мрачно и неизвесно. Бог их је одабрао тако што им је даровао таленат и вољу, родитељи су их подучавали у родољубивом духу и моралним скрупулима, а они сами су улагали огроман интелектуални напор и духовну енергију да отаџбини и Српству дарују дела непролазне вредности која вековима светле поколењима која тек долазе и бакљу српске националне свести, поноса и достојанства чине неугасивом. Док је те духовне снаге и надахнућа, српска тежња за слободом и демократијом, народним јединством и државом која ће обухватити све националне територије, представља реални политички програм од чије реализације ниједна наредна генерација неће одустајати.

1. Настанак модерног српског књижевног језика

Језик је основна карактеристика једног етничког супстрата, манифестација националног бића, доказ његове индивидуалности и незамењиви предуслов националне самосвести. Његов развој је својеврсна сублимација националне историје, индикатор брзине и интензитета процеса сталног цепања или зближавања, гранања и усавршавања. На језику се темељи укупна култура. Он је њено главно изражајно средство, оруђе којим најуспешније оплемењује друштво. Језик се непрекидно мења, развија или изумире. Пошто у свим ситуацијама не може на исти начин и по идентичном моделу да се мења, а трпи различите утицаје и обилује појединостима, унутар језика се појављују дијалекти вишег или нижег степена сродности. Увођење књижевног језика доводи до постепеног изумирања дијалеката и јачања духовног јединства народа. Међутим, интензивно научно проучавање дијалеката је веома важно за свеобухватно расветљавање историје језика и зато представља једну од главних окосница сваке националне лингвистике. На развој дијалеката паралелно су утицали политичка историја, комуникације са суседима, страни освајачи и окупатори, привредни развој, културно стваралаштво, црквене прилике, асимилација затечених остатака старог балканског становништва итд. Детаљном анализом дијалекта сваки од ових утицаја може се прилично прецизно измерити. Сталне масовне миграције српског становништва спречиле су појаву неких озбиљнијих дијалекатских разлика које често, на пример на немачком или француском језичком подручју, подсећају на диференцирање посебних језика.

Срби су, као и сви остали Словени, народ закаснеле писмености, што отежава проучавање историјског развоја српског језика. Први писмени Срби нису ни писали матерњим, него грчким или латинским језиком. Византијски цар Михаило је 863. године упутио двојицу учених солунских калуђера, Ћирила и Методија, у Моравску, између Чешке и Словачке, да спрече франачки и латински продор међу тамошње Словене тако што ће им превести црквене књиге на солунски дијалекат старословенског језика, у то време вероватно разумљив

свим словенским народима. Писмо које су саставили по грчком узору зове се глагољица. Византија је ипак ускоро изгубила утицај над Панонијом и северним областима, али су се словенско богослужење и писменост проширили међу Словенима који су следили њен културни образац и варијанту хришћанства. Убрзо се појавила ћирилица као практичнија и свечанија варијанта глагољице и још више прилагођена словенском језику. Солунски дијалекат је у то време био веома близак источнословенској групи народа која није имала никаквих тешкоћа у његовој рецепцији у књижевности, а ускоро су се јасније диференцирали српски, руски и бугарски изговор старословенског језика, а касније и његова румунска црквена редакција. Глагољица је још неко време одржавана у периферним српским областима, али и у хрватској чакавштини, из које је немилосрдно потиснула Римокатоличка црква и тако дефинитивно угасила. Разликовале су се српска и хрватска варијанта глагољице, јер је српска имала такозвану облу форму, а хрватска угласту. Црквенословенском богослужењу се Римокатоличка црква чешће обраћала, код сваког унијатског подухвата, а у прозелитској акцији у Украјини настојала је да употреби и унеколико модификовано глагољашко писмо. На сличан начин је формирала икавски изговор као чакавско обележје код сваког продора својих мисионара у српске православне средине, попут Херцеговине, Босне, Лике, Славоније итд. И тамо где се никада није говорило икавски, нашло би се понешто икавски написано.

а) Српски језик у породици словенских језика

Сви Словени су, па и Срби, говорили прасловенским језиком који је настао из праиндоевропског, од ког воде порекло и германски, романски, балтички, келтски, грчки, јерменски и индоирански. Неколико хиљада година пре нове ере праиндоевропским језиком се говорило на неидентификованом, прецизно неутврђеном подручју источне Европе и западне Азије, о чему нема јасних трагова јер писменост није постојала. Како се та првобитна етничка заједница разбијала, издвајали су се поједини дијалекти и трансформисали у посебне језике. И прасловенски језик се може приближно реконструисати само компаративним лингвистичким проучавањима, али то је много лакши посао јер су Словени стекли писменост у деветом веку, свега неколико стотина година по растурању првобитне прасловенске етничке и друштвене заједнице.

Срби су на Балкан дошли са језиком који је био веома сличан језицима источнословенске групе народа, али су се његове гласовне и граматичке особине мењале под језичким утицајем затечених балканских староседелаца који су асимиловани, а који је довео до тога да српски „делује помало као словенски језик изговорен на несловенски начин... Међу појавама које се у науци овако тумаче, најважнији је потпуни нестанак словенског умекшавања сугласника, онога који, на пример, руском језику даје тако карактеристичан звук." (Павле Ивић: Преглед историје српског језика, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 1998, стр. 14.)

Ћирило и Методије су за подлогу свесловенске писмености узели југоисточномакедонски дијалекат који је у то време био још веома сличан прасловенском језику, па се у лингвистици назива старословенским. Срби, Хрвати и Склавини (данашњи Бугари и Македонци) на Балканско полуострво су се доселили са већ

формираним својим посебним дијалектима прасловенског језика. Српски, бугарски и македонски језик припадају источнословенској групи, а хрватски, као словеначки и чешки, западнословенској. Линија језичког разграничења Срба и Бугара је веома јасно изражена на потезу од ушћа Тимока, дуж данашње српско-бугарске границе до Осигова, па кроз североисточну Македонију према Овчем пољу и Скопљу, јужно од Тетова па до албанске етничке области. Диференцијација према Хрватима је такође оштра и налази се на линији од које почиње чакавски говор, својствен Хрватима и „кајкавски, независно од тога да ли је реч, како се у новије време тврди, о Посавској односно Панонској Хрватској" или о Словенији. То је спор који Хрвати и Словенци треба међусобно да решавају.

Александар Белић је сматрао да је између прасловенског и старословенског језика било још језичких епоха, као и да је гранање прасловенског језика почело пре VII века. Словени су и на Балкан дошли међусобно се језички разликујући, с тим што је ту процес наредних векова ишао у супротном правцу, путем извесног зближавања, с обзиром да је „онај део Прасловена, који је доцније образовао Јужне Словене, живео у блиским узајамним везама које су учиниле да се међу њима не само уједначе разлике које су они могли понети из прасловенског него да се да заједнички правац развитка многим особинама." (Александар Белић: Упоредна словенска лингвистика, том I, стр. 248.) Белић даље истиче да хронолошки „између словенских језика на Балканском полуострву и прасловенског језика лежи и епоха њиховог узајамног развитка изван Балканског полуострва. За време те епохе они већ не представљају прасловенско јединство." (стр. 248.) Том прасловенском језику најближи су од свих индоевропских били литвански, летонски и изумрли пруски језик, па су они сви заједно спадали у балтичко-словенску језичку заједницу. По свему судећи, јединствена друштвена заједница свих Словена распала се одмах после I века, па тада почиње и процес интензивније диференцијације унутар прасловенског језика. Посебна вредност старословенског језика је у томе што је он први међу свим словенским језицима постао језик писмености и што су његови писани трагови најближи прасловенском језику, дакле драгоцено средство његове бар делимичне реконтрукције. Његов утицај на доцнији књижевни развој чини га непроцењиво драгоценим, заједничким књижевним благом Срба, Македонаца, Бугара, Руса, Украјинаца и Белоруса, много мање Чеха, Словака и Хрвата, с обзиром да су они врло рано доспели у римокатоличке идеолошке окове, а Словенаца и Пољака скоро никако.

Иако је указивао на узајамне везе Срба, Хрвата и Словенаца, Белић је био убеђен да су се дијалекатске разлике штокаваца, кајкаваца и чакаваца појавиле пре досељавања на Балкан. „То не значи још да су неки дијалекти већ тада били кајкавски, други чакавски, а трећи штокавски у данашњем смислу речи, али је несумњиво да се већ тада, поред разлика поменуте заменице, развило у крајевима обележеним различитом формом ове заменице доста других особина. За мене је данас потпуно јасно да су тада сви кајкавски дијалекти, и они који ће образовати доцније основицу словеначког језика и они што ће образовати доцније основицу хрватског кајкавског дијалекта, живели заједничким животом. Али тако ми је исто јасно да се у то време чакавски дијалекат находио у ближим везама са кајкавским него доцније." (Белић: Историја српског језика, оп. изд. стр. 14.) Кајкавски обухвата цели данашњи словеначки језик и хр-

ватски кајкавски дијалекат, који је тек у седамнаестом веку стекао хрватски национални атрибут. Неспорно је „да се чакавски дијалекат увек назива хрватским језиком." (стр. 14.)

С друге стране, штокавски је много доцније делимично присвајан од стране Хрвата. „Како се у доцнијим временима штокавски дијалекат проширио и на један део крајева или је делимично и био од старина где је у близини био чакавски или кајкавски дијалекат, и у мешавини и блиским везама са њима дао и нове дијалекатске особине, извесни представници штокавског дијалекта (нарочито католици) називају свој дијалекат хрватским." (стр. 14.) Ситуација је, дакле, крајње парадоксална јер „из овога се види да словеначки језик значи део кајкавског дијалекта, чакавски дијалекат и део штокавског, и, најзад, да српски језик значи већи део штокавског дијалекта. Према томе, називи словеначки, хрватски и српски не дају нам, у језичком смислу, одређене појмове, већ једино називи – кајкавски, чакавски и штокавски дијалекат. Из тога излази такође да су називи српски, хрватски и словеначки иако данас национални, у ствари политички или историјски, у чијим се границама образовала у току времена извесна национална свест, али који се не поклапају са одређеним лингвистичким границама." (стр. 14–15.) Лингвистичке границе су најубедљивији показатељ етничких, па према томе модерна српска нација бележи велики етнички губитак јер су се од њеног етничког супстрата издвојили католици-штокавци, босански, херцеговачки и санџачки муслимани, као и становници северне Македоније. У оквиру хрватске политичке нације постоји огроман етнички вишак, чак ако занемаримо проблем кајкаваца. Број етнички изворних Срба, штокаваца-католика, увелико превазилази збир изворних чакаваца и кајкаваца, који су и у прапостојбини били међусобно много ближи у односу на заједничку јаснију диференцијацију према штокавцима.

Дијалектолошки, српски језик се дели на средњоштокавске и новоштокавске говоре. Средњоштокавски дијалекти су тимочки, јужноморавски и кумановско-кратовски, док се новоштокавски дијалекти деле на источну екавску, јужну ијекавску и западну икавску говорну групу. Екавски говор се дели на архаичнији косовско-ресавски и модернији шумадијско-војвођански. Ијекавски се дели на старију зетско-сјеничку и новију источнохерцеговачку групу. Икавски такође има старију и млађу варијанту. Интересантно је да је у ранија времена икавски превладавао међу Србима који су с православља прелазили на католичанство, па је у његовом ширењу пресудан утицај имала мисионарска делатност римокатоличких фратара. Само су шумадијско-војвођански и источнохерцеговачки постали два равноправна изговора модерног српског књижевног језика. У етничко-лингвистичком смислу штокавски је дијалекат у односу на прасловенски, али посебан језик у односу на све друге савремене словенске. Својом целином штокавски је српски језик, чакавски хрватски, а кајкавски словеначки у оној мери у којој се етнолингвистички Словенци могу диференцирати од Хрвата. Упрошћеног поређења ради разлика између чакавског и кајкавског би се могла довести у исту раван као разлика између српског и македонског, па чак и српског и бугарског по неким особинама.

Настанак српске књижевности у доба Немањића благотворно је деловао на даљи развој српског језика и то кроз два паралелна процеса. Дошло је до српске редакције црквенословенског језика кроз специфичан српскословенски језички израз и до писмене употребе српског народног језика који се истицао јед-

ноставношћу у односу на ученост и отменост првог. Црквенословенски је сакралном употребом постепено попримао и сакрални карактер, чему је доприносила његова делимична неразумљивост и тајанственост. Српска редакција је из тог језика одстранила полугласове и назалне вокале, а и иначе је код Срба диглосија била најмање изражена у односу на друге народе, јер је црквенословенски заправо био само архаични народни говор. Душанов законик је написан народним језиком с врло мало црквенословенских израза. У владарским повељама један део, свечанији, аренга, преамбула, обично се пише српскословенским, а диспозитив народним језиком. Православно свештенство је српскословенски језик неговало кроз читав шеснаести и седамнаести век користећи га у богослужењу и црквеној администрацији. С обзиром да књижевности није ни било ван црквених кругова, главнина књижевних дела је и даље настајала на овом језику, али се ту исказују и ограничења језичког изражавања, па је све учесталија појава продора елемената народног језика у српскословенским списима. То је водило и сталној редакцији његове фонетике и правописа у смислу прилагођавања све упрошћенијим и једноставнијим варијантама народног говора. Паралелно с тим, директна примена народног језика у писању разних докумената све је чешћа, о чему сведочи велики број списа Паштровића, Грбљана и Бокеља, али и Херцеговаца.

Почетак шеснаестог века већ доводи до јасног разликовања екавског и ијекавског изговора. Екавски се грана у две варијанте, јужни призренско-моравски и северни шумадијско-војвођански дијалекат. Изворним дегенеративним прилозима ијекавског израза у северозападним српским областима, у додиру са чакавским језиком, јавио се икавски. Што се писма тиче, ћирилица је апсолутно преовлађујућа, с тим што на рубним подручјима и у приморју долази до употребе латинице, а међу босанским муслиманима и арабице. Сталне српске селидбе довеле су до ширења источнохерцеговачког ијекавског дијелакта на Босанску Крајину, Далмацију, Лику, Кордун, Банију и део Славоније, где је претходно хрватско, чаковско и кајкавско становништво изгинуло у ратовима или избегло пред Турцима. За разлику од раније грчког и латинског, на српски језик снажан утицај врше турски, арапски и персијски, а у каснијем периоду немачки и мађарски.

Српскословенски језик у књижевности је коришћен све до половине осамнаестог века и од тада преовлађује народни, али се у писаним траговима често налазе мешовите варијанте. Тамо где се извесна свечана форма изражавала сматрало се да је томе примеренији српскословенски, али кад се улазило у суштину питања и објашњавања, богатство народног језика било је незамењиво. Уз то је народни говор лакше вршио рецепцију страних речи и израза, поготово оних стручног карактера, која се једноставно није могла избећи. У то време, превасходно делима Гаврила Стефановића Венцловића, почиње уобличавање модерног српског књижевног језика. Процес је већ у старту заустављен наглим превладавањем рускословенског у српској књижевности, па ни Венцловићева правописна реформа није имала шанси да успе. Продор рускословенског језика проузрокован је грчевитим напорима српских учених људи да се супротставе унијаћењу и покатоличавању. У недостатку сопствених књига, школа и штампарија, окренули су се руским уџбеницима и црквеној литератури. Рускословенски представља руску редакцију црквенословенског, па има идентичну лекси-

ку, морфологију и синтаксу као српскословенски, док су разлике готово искључиво фонетске природе. Али, у пракси је српски изговор рускословенског довео до његове нове редакције кроз прилагођавање српској фонетици. Пошто су и Бугари преузели рускословенски, он је убрзо превладао као једина актуелна варијанта црквенословенског. Елементи рускословенског све чешће ће се појављивати и у литератури примарно писаној на српском народном језику.

Превладавање рускословенског створило је услове за значајнију примену руског књижевног језика у српској литератури, поготово историографским делима. У тим случајевима често је и убацивање појединих српских народних израза. Кроз неколико деценија стварана је мешавина рускословенског, руског књижевног и српског народног језика која се у науци назива славеносрпским језиком. Он је садржао два важна елемента на којима се крајем осамнаестог века инсистирало, елемент разумљивости и елемент отмености, примаран за грађанску класу и већ стасалу интелигенцију. Славеносрпски је био и вид отпора аустријским властима које су инсистирале на сузбијању руског културног утицаја и настојале му се супротставити формирањем српског народног језика. Граматика славеносрпског језика никада није формирана, али његов краткотрајни развој показује све изразитије превладавање елемената српског народног језика у односу на руски књижевни и рускословенски језик. Иако су Срби све до новијег времена имали изражену диглосију, српски народ никада није старословенски, црквенословенски, српскословенски, рускоцрквени, руски књижевни или славеносрпски сматрао страним, туђинским језицима, него изразито својим, узвишеним, племенитим, отменим, аристократским, посвећеним, чак сакралним. Већина људи није умела њима да се служи, чак ни да их у одређеним епохама јасно разликује, али је на њих гледала са страхопоштовањем и љубављу, поносно се идентификујући с њиховим гласом и мелодијом из дубине своје националне душе, видећи у томе доказ постојања и гаранцију вечитог трајања сопственог националног идентитета.

Бечки двор је од осме деценије осамнаестог века систематски форсирао штампање књига на српском народном језику, али то је праћено и широком акцијом против друштвене улоге и утицаја Српске православне цркве, уз подстицање унијаћења, па су аустријске власти изазвале жесток отпор српских националних предводника. Тек царским указом о верској толеранцији из 1781. године и касније одустајање од обавезног увођења латинице делимично је смирило узавреле страсти. Преломни моменат у превладавању народног језика десио се кад се Доситеј Обрадовић одлучио да своје главно дело „Живот и прикључениja" на њему објави. Доситеј се руководио принципом да се само демократизацијом књижевног језика тај језик може ставити у службу националних интереса. У књижевности тада преовлађује шумадијско-војвођански дијалекат српског народног језика, а његова све шира употреба отворила је питање неопходне реформе азбуке и правописа. Међутим, и почетком деветнаестог века приличан број српских књижевника још је писао на рускословенском и славеносрпском, у недостатку било какве озбиљније књижевно-језичке стандардизације. Године 1810. био је значајан покушај Саве Мркаља да реформише српски правопис. Уз подршку аустријске власти темељиту реформу извршио је ускоро Вук Стефановић Караџић, често наилазећи на огорчен отпор црквених и грађанских кругова српског друштва. Караџић је сачинио први комплетнији српски речник, увео нови правопис и ре-

формисао ћирилицу тако да је учинио најсавршенијим светским писмом. Убрзо је израдио и прву граматику српског народног књижевног језика, а за основу својих реформских подухвата узео је источнохерцеговачки ијекавски дијалекат, да би нешто касније признао и екавски као равноправну варијанту. Све штокавске варијанте Караџић је сматрао чисто српским, а језик у целини главним обележјем националног бића једног народа. Половином деветнаестог века његова концепција је потпуно победила.

б) Суштина српско-хрватских језичких конфронтација

Надирање Германа у источне пределе данашње Аустрије, овладавање Мађара над згуснутом словенском масом Панонije, превладавање румунског као латинског варијетета над високим процентом словенског становништва Румуније, лингвистици је ускратило многе карике које би ближе расветлиле гранање прасловенског у данашње словенске језике, а посебно већ јасно изражене диференцијације источне и западне словенске гране у далекој прошлости. Прелазни појасеви су уништавани, читаве гране ишчезавале, а нови се појављивали сведочећи о снажним накнадним утицајима. Прекинута је директна територијална веза Хрвата и Словенаца са њиховим западнословенским сродницима, као и веза Срба и Склавина са источнословенским, односно руским. „Неколико детаља у северним и западним словеначким дијалектима, па чак и у чакавским говорима у Истри и суседству, говоре о прастарим везама са Западним Словенима. Ареали понеких других појава овакве врсте протежу се преко целог земљишта словеначког језика, као и преко ширег кајкавског и чакавског простора. Ово стање можемо протумачити само хипотезом да се зона прелазности у давнини протезала од чешких земаља преко данашње Аустрије до данашње Словеније и Хрватске, па су је доцнија збивања раскинула, тако да су делови заостали у склопу словенског југа наставили развој у искључиво јужнословенском смеру." (Павле Ивић: Српски народ и његов језик, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад, 2001., стр. 16.)

Наредних једанаест векова Словенци и Хрвати су били под снажним утицајем српског језика, па је и њихова језичка еволуција ишла у том правцу. Још израженији утицај су преостали Срби на подручју између Лаба и Висле трпели од пољског и чешког језика, па је лужичкосрпски након вишевековне еволуције доспео у ред западнословенских језика. Ниједан од два преостала дијалекта, ни горњолужички ни доњолужички, данас немају специфичних сличности са српским језиком у целини нити његовим појединачним дијалектима. „Ово значи да у доба кад су Срби, у овом ширем смислу тог имена, били на окупу, још увек није била извршена дијалекатска диференцијација прасловенског језика. Уосталом, трагова српског имена има, у топонимији или у историјским изворима, и на другим странама где Словени живе или су живели. Овакве остатке српског присуства у давнини налазимо у деловима Пољске и међу изумрлим Словенима у данашњој Немачкој, затим по Грчкој и Јегејској Македонији, па и у имену места Срб у Лици, које је старије од досељења српског живља који сад обитава у том крају." (стр. 17–18.) С друге стране, „посматрање географске карте сугерише утисак да су језичке дивергенције постојале још у време кад су се Словени у паралелним струјама спушта-

ли ка југу, једни кроз Панонију, а други кроз Дакију (при чему су захватили и подручје у луку Карпата, данашњи Ердељ) и да су затим избили на византијску границу, једни западно од Ђердапа, а други источно од њега, и то углавном узајамно независно јер су их раздвајале планине које се са северне стране надносе над Ђердап." (стр. 20.)

Ивић указује на читав сноп данашњих изоглоса који се појавио на некадашњој размеђи Срба и Склавина (предака данашњих Бугара и Македонаца) и то „од ушћа Тимока преко источних подножја планине дуж српско-бугарске границе до Осигова, а затим у широком луку кроз североисточну Македонију до Овчег поља и Скопља, и даље јужно од Тетова ка албанској етничкој граници око Шар-планине." (стр. 19.) Ипак, једина јасна диференцијација из далеке прошлости представљена је језичким контрастом источнословенске и западнословенске гране. С обзиром да су се Срби масовно насељавали долином Мораве и продирали на југ, на подручју Македоније је дошло до мешања српског и склавинског језика формирајући основу која модерни македонски језик и његових дванаест дијалеката чини прелазним између српског и бугарског.

Словеначко-кајкавски језик је најближи чешком судећи по карактеристичним изоглосама, иако су ранији прелазни облици историјски нестали. Блискост чакавског је нешто мања, али и ту по степену блискости постоји варијететска разлика северночакавског и јужночакавског. По свему судећи, разлике између словеначко-кајкавског и чешког језика су новијег датума, а уопште није извесно да је у време досељавања Хрвата било неких дивергенција између њиховог и чешког језика. Дијалекатске разлике се интензификују пропорционално у односу на географску дистанцу и слабљење комуникација. С друге стране, географска блискост и појачање комуникације логично доводе до језичког приближавања. Словеначки и кајкавски говори су историдни, а разлике потичу из новијег времена. „Све индиције говоре да темељна сродност хрватских кајкавских говора са словеначким мора бити старија од постављања политичке преграде, а то сугерира да су преци кајкаваца и Словенаца још у доба насељавања чинили једну језичку скупину. Околности после насељавања, а поготову оне које су настале државноправном изолацијом, никако нису могле погодовати стварању стања у којем се кајкавска област интензивно везује са словеначким а истовремено дубоко диференцира према своме штокавском и чакавском суседству, упркос тешњим политичким везама с тим суседством." (стр. 37.) Хрватска кајкавштина се развијала у Западној Славонији, такозваној Панонској Хрватској, која је у политичком смислу Хрватској припојена тек у X веку. У последња два века многи лингвисти су сасвим извештачено третирали кајкавски као дијалекат српскохрватског језика, заправо српског коме су кајкавштина и чакавштина додати да би он у целини лакше могао бити отет.

Чакавштина је изворни хрватски језик који је обухватао целокупну територију првобитне хрватске државе која се простирала од источне Истре до реке Цетине, јадранска острва дуж те обале (уз реликте старог романског језика који се дуго одржао у изолованим друштвеним групама). Јужније од Цетине чакавштина је само спорадично продирала. „Прелазних чакавско-штокавских говорних типова било је у средњем веку свакако много дуж хрватско-босанске границе, често померане разноликим обртима историје." (стр. 41.) Северна чакавштина имала је екавски изговор, средња је представљала екавско-икавску комбинацију, док

је јужна била икавска уз све знатнији околни српски штокавски утицај. Чакавски је и иначе нешто ближи штокавском, него кајкавски, али је зато неупоредиво виши степен међусобне блискости кајкавштине и чакавштине, него било ког од та два језика у односу на штокавски. Само је даља еволуција чакавштину приближавала штокавштини, а удаљавала од кајкавштине. Чакавски „у целини, а нарочито у свом северозападном делу, показује и доста прастарих веза, претежно лексичког карактера, са кајкавским и нарочито словеначком језичком сфером." (стр. 42.) Језичке иновације су се редовно појављивале код штокаваца. „Чакавски говори као целина дубоко су архаични – или еволутивно пасивни, што у крајњој линији значи исто. Једва да и има специфичних општечакавских иновација, дакле таквих које би захватиле главнину чакавских говора а да нису заједничке с понеким од суседа. С друге стране, штокавско иновационо огњиште показало се као једно од најактивнијих у јужнословенској области." (стр. 43.)

Како тврди Павле Ивић, „основна политичка формација у којој се развио штокавски дијалекатски тип је средњовековна Србија." (стр. 43.) Та првобитна српска политичка формација обухватала је Рашку, Травунију, Дукљу, Захумље и Босну, дакле гро српске националне територије. Политичку кохезију тог простора било је тешко сачувати, али његово национално биће било је неразрушиво све до готово историјски подударног периода исламизације и покатоличења. И скоро цела Славонија изразито је штокавска и у њој се јасно може сагледати територијална граница са кајкавским и чакавским, што је уједно и српска етничка граница. Подравски говори су екавски попут војвођанских, а посавски и јекавски као босански, с тим што се местимично може наићи на остатке икавског. Најјужнији штокавски дијалекат је призренско-тимочки, а даље на југу се простиру македонски дијалекти који су се већ у X и XI веку јасно диференцирали у односу на бугарски језик. „Тако се догодило да је већина македонских говора по свом гласовном инвентару готово једнака с главнином српских говора, а изразито различита од највећег дела бугарских дијалеката." (стр. 50.) Томе је битно допринео улазак Македоније у састав српске државе, интензивно насељавање Срба као феудалаца, дворана, војника, административа итд., а уз то дубок црквени и културни утицај. „Језички утицај који је у македонске говоре унео доста особина заједничких са српским суседима био је неједнаке снаге у разним деловима македонског простора. Тај се утицај најјаче осетио у северним и северозападним крајевима, а што се даље иде ка југу и истоку, био је слабији. Зона његовог знатнијег дејства поклапа се отприлике са земљиштем данашње СР Македоније. У пределима Пиринске и Вардарске Македоније он је био слаб, а у најудаљенијим крајевима, на пример око Солуна и у долини Месте, није ни дошао до изражаја." (стр. 51.)

У Далмацији и на острвима дуго се задржала једна варијанта романског језика, такозвани далматски, све до краја XIX века. Дубровачки дијалекат тог језика угасио се крајем XV века, а фрапантно звучи да није сачуван ниједан текст на њему написан, с обзиром да су дубровачки патрицији писали на латинском и италијанском. Стално досељавање Срба из околине променило је етничку суштину Дубровника. „Дубровачки дијалекат нашег језика је огранак источнохерцеговачког дијалекта његове најближе околине. Формиран у доба кад је дубровачка околина припадала српској држави, тај је говорни тип ипак стекао пома-

ло особен лик, усвајајући католичку црквену (па донекле и уопште културну) лексику и прихватајући поједине секундарне иновације које су се ширили из чакавских крајева путевима поморских комуникација." (стр. 86.) Романско наслеђе у дубровачкој култури и традицији имало је утицаја на српски језик и у њему произвело известан број карактеристичних иновација, специфичних искључиво за Дубровник и његову ближу околину. Неке од тих иновација повратно су продрле и у источнохерцеговачки дијалекат требињског краја и Попова поља, дакле средине чија је комуникација са Дубровником вековима високофреквентна.

Што се Хрвата кајкаваца тиче, њима су штокавштина и српски језик вештачки наметнути као књижевни, па се труде да сопствени сачувају у свакодневном животу и делимично у књижевном и уметничком стваралаштву. „Загребчани употребљавају кајкавштину као нормалан медијум опхођења у кући и на улици; кајкавштина тамо осваја и дошљаке из штокавских и чакавских предела, или бар њихову децу. Не моћи се служити кајкавским говором у одређеним приликама сматра се помало доказом инфериорности, видљивим знаком да човек не потиче из главног града нације." (стр. 105.) Ако је у новије време и било вреднијих песничких остварења у хрватској литератури она су редовно постигнута на чакавском попут Назорових или кајкавском попут Крлежиних. „За људе којима је матерњи говор кајкавски или чакавски, књижевни језик на штокавској, тршићкој основици, показује се као задатак који треба савладати, у школи или на путу животног успона, а не као нешто аутентично своје... Оно што је најинтимније тешко је изразити друкчије до најприснијим изражајним средствима, онима што су се у свести укотвила у најранијим годинама живота. У српској књижевности, међутим, није обичан овакав језички расцеп у ауторовој личности, пре свега зато што је просечно одступање штокавских народних говора од књижевног језика у ствари сасвим ограничено, тако да се књижевни језик не доживљава као језички медиј осетно друкчији од говора родног краја." (стр. 108.)

Што се Хрвата тиче, код њих „од друге половине XVI столећа па све до тријумфа илиризма у деветнаестом веку, траје епоха књижевне продукције на кајкавском наречју, које ће се у почетку редовно звати словенским језиком, а од седме деценије XVII века и хрватским, како су до тада кајкавски аутори именовали искључиво чакавски дијалекат." (стр. 154.) У приморју сва хрватска књижевност, с првим делом из XV века и ранијим траговима писмености, била је искључиво на чакавском. Али ни на чакавском ни на кајкавском „није било озбиљне, оригиналне, стваралачке прозе која би на један савременији начин захватала човекове проблеме и збивања у људском друштву, није било (или је једва било) прозе научне, стручне, па чак готово ни пословне ни правне – да не говоримо о томе колико је дуго, у ствари све до XIX века, недостајала права књижевна проза, она од трајне вредности." (стр. 156.) Под утицајем у таласима досељаваних Срба, било је далматинских аутора који су напуштали чакавштину, прихватали штокавски и комбиновали га са икавским изговором, али су они неког трага оставили само у поезији. Али, они су углавном преузимали и српску националну тематику. Код њих махом нема хрватске свести већ говоре о словенству или словинству. „Већина писаца о којима је реч није се осећала Хрватима и то је име примењивала на становнике одређених других крајева који су сами имали хрватску свест и свој, друкчији, тип књижевног језика." (стр. 161.)

Тек накнадно, кад протекоше деценије и векови, њихове етничке заједни-

це су вештачки, насилно уклапане у хрватску нацију, а њиховим литерарним делима лепљен је национални печат хрватске књижевности. Где год су се Хрвати у већим групама исељавали током средњег века остављали су трагове чакавштине, о чему најупечатљивије сведочи њихова најгушћа концентрација у Градишту у Аустрији. Нигде и никада нису говорили штокавски, све док нису у првој половини XIX века смислили како ће најлакше Србе, католике и штокавце, уклопити у хрватски национални корпус, а потпуно истиснути њихово ћирилично писмо и остатке изворне националне свести. У Босни су ћирилични варијетет, чији се трагови нису могли избрисати, католички идеолози називали „босанчицом" или „босанско-хрватском ћирилицом". „У ствари је та тобоже особена азбука варијетет српског ћирилског брзописа који је у доба Тврткa I пренет из Србије у Босну, а затим и у суседни део Далмације, и који је у тим крајевима имао донекле посебан развитак." (стр. 164.)

Постојање српске националне цркве код православних Срба је свест о националном јединству учинила снажном, уједначеном и непоколебивом. Србе католике прогонила је свест о конвертитству и додатно их однарођавала, али они се, редовно штокавци, никада нису изјашњавали као Хрвати и радије су неговали разне облике регионалистичког изјашњавања од Баната и Бачке, преко Барање, Срема, Славоније, Босне, Лике, Далмације и Херцеговине, до Дубровника и Боке Которске. Термини су били различити, крашовански, буњевачки, шокачки, славонски, бошњачки, словински, далматински, латински, дубровачки, бокељски итд. Али их свест о словенској припадности, поштовање и дивљење према српској историји никада нису напуштали. Године 1832. гроф Јанко Драшковић је изашао са идејом, а већ 1836. Људевит Гај свесрдно прихватио, да се штокавски преузме као нови хрватски књижевни језик. Да би то лакше спровели Хрвати су се привремено одрекли чак и националног имена, проглашавајући се Илирима и рачунајући да ће то лакше проћи у придобијању католичких Срба, али се надајући да ће се под то можда подвести и православни Срби и Бугари, а Загреб учинити јединственим центром. „Што се тиче Словенаца, Илирци су на њих мислили врло озбиљно, утолико пре што зачетницима илиризма, родом кајкавцима, словенски језик уопште није изгледао далек. И са словеначке стране било је код појединаца искрене жеље да се приђе илиризму; Вразова епизода је у том смислу била најзначајнија, али не и једина. Али језичке мостове ка Словенцима попалили су сами Илирци својим напуштањем кајкавштине." (стр. 193.)

Пошто с Бугарима никаквог озбиљнијег додира нису ни имали, а културно и политички узнапредовали православни Срби су остали тврд орах, Илирци су се концентрисали на Србе католике, којима је до тада било страно свако хрватско национално опредељење. Бечки двор и Римокатоличка црква снажно су то потпомогли. „Свест о националном јединству почела се брзо ширити. Кад је доцније напуштено илирско име и поново пригрљено хрватско, подручје обухваћено тим именом било је већ знатно пространије. Процес се наставио и даље кроз деветнаести век и прве деценије двадесетог, местимично све до у међуратну епоху... Као носилац националне идеје често је наступала католичка црква, која је током XIX века и сама стекла национални печат. Родољубиви жупници разнели су хрватско име до тако удаљених места као што су католичке енклаве на источном Косову, где се говори јужноморавским дијалектом или Кра-

шовани у дубини румунског Баната, чији говор има тимочку основицу." (стр. 194.) У целој Европи не постоји сличан пример националног одређења по верском критеријуму, а све до средине XIX века научници и интелектуалци су листом сматрали да се Срби и Хрвати међусобно разликују по језику а не по вери.

Хрвати су присвојили и српску ијекавицу као основно наречје књижевног језика. „Има у том загребачком усвајању ијекавице нечег маркантног, наоко чак парадоксалног. Наиме, на земљишту тадашње Хрватске ијекавски су говорили само Срби и, ту и тамо, Хрвати у њиховом суседству и под њиховим утицајем. Крајеви где католички живаљ аутохтоно у већој маси говори ијекавски – дубровачко приморје, делови централне и источне Босне итд. – били су далеко изван граница Хрватске. Па и у тим удаљенијим крајевима католици са ијекавским дијалектом нису нарочито бројни. Њихов удео међу католицима нашег језика не премаша једну десетину. Највећи део штокаваца католика има икавске говоре, па је и међу самим илирцима било таквих икаваца (Вјекослав Бабукић, Игњат Алојзије Брлић), али њихов говор није био узет као узор. Победили су очигледно други мотиви." (стр. 200.)

Илирци су били спремни и да с Вуком Стефановићем Караџићем 1850. године у Бечу постигну књижевни договор којим се усаглашавају оквири јединственог књижевног језика и правописа. И тада је још било хрватских књижевника, махом задарских, који су инсистирали на икавском изговору, а један од највећих србомрзаца, Анте Старчевић, писао је екавском варијантом штокавског. Хрватски сабор је 1867. године језик званично назвао „хрватски или српски", проглашавајући га службеним у тројединици. Хрвати се оријентишу на доследно прихватање Вукових језичко-књижевних тековина знајући да су „Вукова решења фасцинирала чврстом унутрашњом логиком, док су друге комбинације носиле у себи елементе компромиса и крпарења. Најзад, језик Вука, Даничића и Вукових народних песама пружао је један класичан узор на који су се могли ослонити писци чије је осећање за штокавски књижевни језик било несигурно, било због њиховог кајкавског или чакавског порекла, или због изложености у младости утицају немачког језика, тада још увек широко распрострањеног по хрватским градовима (и често наметаног школама у Хрватској)." (стр. 204–205.) По налогу хрватске владе Иван Броз је 1892. израдио званични хрватски правопис на Вуковим фонолошким принципима. Броз и Ивековић су 1901. објавили „Рјечник хрватскога језика" преузимајући све српске, а занемарујући традиционалне хрватске речи. Убрзо затим следи жестока антисрпска политичка офанзива с циљем да се уништи српска национална индивидуалност на просторима које су Хрвати својатали. Прво су присвојили српски језик, а онда кренули да униште Србе. И по питању језика тада се ствара дивергентан процес да би се оно што су од Срба преузели у будућности што више разликовало од српског изворника. Наступа период измишљања нових речи или вештачког преузимања махом из чешког језика. Међутим, све те новокомпоноване разлике остају искључиво на површинском језичком слоју јер ни Хрвати нису у стању на подлози српског да изграде нов вештачки језик.

Интегралистички напори Краљевине Југославије довели су 1930. године до унификације правописа и прихватања ортографских реформи Александра Белића. Хрвати су 1939. године, након образовања Бановине Хрватске, вратили Боранићев правопис. И један и други су доследно вуковски, с тим што је Белић

као врхунски научник исправио Вукове недоследности и нелогичности, а Бошковић је слепо следио сва Вукова конкретна решења. Оно што је по природи лингвистичка проблематика унутар српског књижевног језика трансформисало се у основ међунационалне диференцијације и конфронтације Срба и Хрвата. Хрвати су по сваку цену желели да се по језику што више разликују од Срба, а та жеља их је толико заслепљивала да су прибегавали крајње ирационалним методама. „Кад људима овлада анимозност или малодушна неверица у виталну снагу свог народа, они ће, у уверењу да га спасавају, чинити и оно што му наноси штету." (стр. 220.) Независна Држава Хрватска објавила је дугачки списак проскрибованих српских речи, прогласила још дужи нових, измишљених, хрватских, а уз то увела крајње извештачен и непрактичан „кориенски" правопис. Комунисти су после рата прокламовали равноправност источне и западне варијанте и тако озваничили својеврсни језички дуализам.

Године 1954. постигнут је Новосадски договор о равноправности оба писма и изговора, а и поштовања оригиналних текстова аутора. Иницира је рад на заједничком правопису, терминологији и речнику књижевног језика у сарадњи Матице српске и Матице хрватске. Посао је обављан уз много огорчених полемика, а нови правопис је објављен 1960. године и њиме је дата предност Бошковићевој солуцији у односу на Белићеву. Прве две књиге речника изашле су тек 1967. године и у Загребу на нож дочекане. У расправама су опет српски лингвисти попустили јер такав је био њихов положај под титоистичком диктатуром. Године 1969. усвојени су у том смислу закључци двеју матица, а убрзо затим Матица хрватска је одустала од тих закључака инсистирајући на својим максималистичким захтевима. Сарадња је прекинута и Матица српска је самостално наставила започети посао. У марту 1967. године велики број хрватских лингвиста и књижевника усвојио је и прокламовао Декларацију о називу и положају хрватског књижевног језика инсистирајући да се уставним текстом српски и хрватски прогласе за посебне књижевне језике због тобожње дотадашње неравноправности, а уз обавезу да Срби на подручју хрватске федералне јединице обавезно се служе оним што је декретовано као „хрватски" књижевни језик. Пошто у сврху њихове денационализације није успела црквена, наметана им је језичка унија.

2. Развој српске књижевности

Са основама словенске писмености, коју су креирали Ћирило и Методије, створени су услови за настанак и развој српске књижевности. Њени почеци везују се за процес посрбљивања старословенских, махом црквених, текстова како би били разумљиви за бројно веома ограничену српску читалачку публику. Тако су библијски и познији хришћански текстови постали опредељујући естетски и поетски фактор, што српску књижевност већ у старту везује за основни тренд доминантне светске књижевности. Оригиналнија дела настају у оквиру хагиографских и панегиричког стваралаштва. Многи страни текстови су при превођењу значајно прерађивани, попут неких антијеретичких полемика и апокрифа. Вршена је рецепција карактеристичних дела рановизантијске књижевности. Најзначајније аутохтоно дело из дванаестог века, Барски родослов, касније је прерађивано и према конкретним потребама дотеривано у једино са-

чуваној латинској верзији. Очигледно је реч о летопису различитих извора и неуједначеног нивоа фактографске поузданости, маштовитог аутора који при синтези затечених рукописа није правио велику разлику између стварних збивања и сопствене уобразиље. У литерарној историји је још познатије под називом „Летопис попа Дукљанина". Фактографска вредност му је незнатна, а књижевна спорна, али је ипак произвео озбиљну и дуготрајну научну расправу.

а) Национализам старе српске књижевности

Српска књижевност у правом смислу речи јавља се тек у немањићкој држави, кад настају самостална дела са српском тематиком, плодови рада даровитих аутора, снажних личности које су у стању да компонују универзалне вредности и конкретне народне тежње. Главни књижевни центри су у најзначајнијим манастирима, хиландарском, студеничком, жичком, милешевском и пећком, где се паралелно наставља и врло жива преписивачка делатност. Врхунске византијске и словенске литерарне домете српски писци достижу развојем два изворна српска култа, светородне династије Немањића и аутокефалне православне цркве. Тако српска књижевност првенствено изражава националну самосвест и државну независност, на којој инсистирају и житија светаца и владарска историографија; али и химничко песништво. Књижевност има јасно изражене друштвене циљеве, политичке, црквене, филозофске, етичке, дидактичке и педагошке. Естетска страна се при томе мери дубином књижевног схватања стварности и лепотом њеног литерарног изражавања. Књижевно стваралаштво, по својим византијским изворима, има сакралан карактер. Вођено је божанским надахнућем коме конкретан књижевни стваралац служи само као инструмент више воље. Отуд укорењено страхопоштовање према написаном тексту. Отуд је људима тога времена страна свест о ауторству и ауторском праву. Уврежено је схватање да актуелни писац има право неограниченог коришћења претходних дела. Нема јасне границе између стварања и преписивања, па и у процесу најобичнијег преписивања преписивач себи узима за право да текст допуњује и проширује према својој тренутној мотивацији.

Целокупно књижевно наслеђе схвата се као једна целина која се непрекидно дорађује, попуњава, усавршава. Комбинује се идеал непромењивости и сталних доградивања. Оно што већ постоји стално је предмет нове обраде, па су књижевна дела заправо ванвременска, од десетог до седамнаестог века израстала су као својеврсни колективни продукт и тако представљала специфичан израз националног и културног идентитета српског народа. Није постојала јасна граничнa линија између прошлости и садашњости. Веома је изражено апстраховање, подражавање типских узора и инсистирање на хармоничности синтеза. Лепота израза је важнија од садржаја, емоционалност од фактографије, а владарска идеологија одређује основни смисао литерарног стварања. Темеље такве књижевности управо је поставио Свети Сава. Од чисто књижевних дела, он је написао Житије Св. Симеона, посланицу с пута у Свету земљу, затим службе светитељима које означују почетак српског химничког песништва. Књижевну вредност имају Млетачка и Хиландарска повеља Стефана Првовенчаног, али и његово Житије Св. Симеона. Пролошком и Хиландарском житију не зна се аутор, а посебан значај имају дела калуђера Доментијана и Теодосија. Већи број житија је на-

писан о Светом Сави и она изражавају некада мистицизам аутора, али пре свега изражавају политички програм уобличавања идеалне форме српске средњевековне државе. Култ Светог Саве настао је у оквиру милешевске књижевне школе, али је убрзо израстао у свесрпски. Савино књижевно дело и укупно литерарно стваралаштво немањићке Србије тринаестог века представља зачетак идеологије српског национализма, трасирање њених главних вредности и циљева, па је даљи развој значио само надградњу и усавршавање.

Национализам је несумњив и високо изражен у свим српским литерарним остварењима тог времена. „Државност Србије, у сталном потврђивању самосталности и уздизању хијерархијском лествицом међународног поретка од полузависног жупанства у XII веку до царства у XIV веку, играла је поред христијанизације и византизације народа велику улогу у развоју старе српске књижевности. Приморске кнежевине и дукљанско краљевство до XII века, али још више држава Немањића почев од Стефана Немање крајем тог столећа, учвршћују Србију као политички фактор на Балкану и стварају предуслове за самосталнi развој српског народа. Свест о „отачеству", без обзира на све своје феудалне карактеристике и основе, обједињавала је народ у једну трајнију културну заједницу, изражена најснажније управо у књижевности. Стари српски текстови се одликују, не мање од руских, високим ступњем „отачаствољубља", свести о духовној заједници и јединственом интересу народа. Легитимитет династије Немањића, на који се надовезала државноправна традиција кнеза Лазара... и његових синова, а потом Бранковића и свих српских деспота до XVI века, одредио је, у великој мери, чак и тематски, стару српску књижевност. Управо они текстови који су српски по теми и по особеностима стила, они текстови који се одмах препознају као српски у општем наслеђу византијско-словенске књижевности, налазе се у служби овога значајног интеграционог чиниоца у средњовековној историји српског народа. Владарске биографије и службе, са похвалама, канонима и другим текстовима, главни и карактеристичан део српског средњовековног књижевног наслеђа, формирани су и у књижевном погледу око те идеје, одређени су тим чиниоцем." (Димитрије Богдановић: Историја старе српске књижевности, Српска књижевна задруга, Београд 1980., стр. 92-93.)

До правог процвата српске књижевности долази у време краља Милутина. Поред превођења многих дела сакралне и византијске књижевности, у крилу хиландарског књижевног круга, поред изузетног оригиналног писца Теодосија, који је у стању да смислено изрази личне доживљаје и импресије у својим житијима, похвалама, службама и канонима, посебно у „Житију Светог Саве", „Служби Светога Саве" и „Служби Светом Симеону", који је редиговао и преобликовао текстове свог претходника Доментијана, али и самостално створио најбоље дело средњевековне српске књижевности „Житије Петра Коришког", јавља се велики број нових, талентованих аутора. Архиепископ Данило II склопио је „Житија краљева и архиепископа српских", чији је главни аутор, а посебно је написао „Житије краља Милутина" и „Житије краљице Јелене", у којима су комбиновани разни књижевни жанрови. Данило II је најупечатљивији следбеник исихастичког духовног правца који крајњим аскетизмом тежи просветљењу душе и остварењу божанске лепоте. Данилова дела је допуњавао његов ученик Григорије Коришки и то житијем Даниловим, Стефана Дечанског и Душановим, обнављајући Теодосијеву наративну експресивност, посебно у дра-

матским описима славне битке код Велбужда или одбране Хиландара. Патријарх Јефрем је аутор обимног песничког дела, првенствено молебних канона и стихира са акростихом. Монах Силуан је писао квалитетне епистоле, али је значајан по својој преписци са светогорским калуђерима. Стихотворци су и Григорије Рашки и Јаков Серски. Драгоцене историографске записе оставио је старац Исаија, иначе преводилац великих дела византијске теологије и следбеник неоплатонског филозофског правца.

Косовском битком наступа нови период развоја српске књижевности. Православној духовности византијског типа и апологији светородне немањичке династије додаје се јуначки и мученички култ Лазара и Обилића. Књижевно стваралаштво је ангажованије него икада и са израженом националном програмском димензијом. Пишу се родослови и летописи као нови литерарни жанр и кроз њих развија патриотска историјска свест. Патријарх Данило II Бањски написао је „Похвално слово", „Пролошко житије", „Повесно слово" и „Службу Светом кнезу Лазару", у којима Лазарев мученички подвиг велича као победу небеског царства над земаљским. Удовица серенског деспота Јована Угљеше – монахиња Јефимија, написала је „Похвалу кнезу Лазару" и тугованку за изгубљеним дететом. Поред неколико непознатих аутора, значајно је „Слово о светом кнезу Лазару" Андонија Рафаила Епактита. И сам Стефан Лазаревић је написао вредна књижевна дела, пре свега „Надгробно ридање над кнезом Лазаром", епитаф на косовском стубу и „Слово љубве" у облику својеврсне песничке посланице, лирску химну о духовној љубави. У Србију је тада избегао и поприличан број учених људи, пре свега грчких и бугарских калуђера, који су значајно допринели књижевном процвату. Пећки епископ Марко написао је „Житије патријарха Јефрема" и „Службу архиепископу Никодиму". Веома је значајно и превођење „Хронике Јована Зонаре" са грчког језика.

За трајања Српске деспотовине књижевно стваралаштво је настављано пуним интензитетом, чак и у последњим годинама пред слом. Поред манастирске, настала је и градска књижевност, посебно у Београду и Смедереву, па и у Новом Брду. Најзначајнији књижевник тог времена је Константин Филозоф Костенечки, пореклом Бугарин. Он је делом „Сказаније" и писменима иницирао граматичку и правописну реформу. Написао је „Житије деспота Стефана Лазаревића", које се битно разликује од претходних хагиографија и представља праву световну биографију са елементима мемоарских записа и доста географских описа. Значајан је и опис преноса моштију Светог апостола и јеванђелисте Луке из Рогоса из Грчке у Смедерево, као и ранији Цамблаков опис преноса моштију Свете Петке у Србију, што је свакако имало велики општенационални значај. По паду Смедерева мошти Светог Луке су пренесене у Зворник, па у Јајце. У Горичком зборнику сачувана је преписка Јелене Балшић, кћерке кнеза Лазара, са духовником Никоном, у којој српска кнегиња показује висок степен општег образовања, посебно разумевање теолошких питања, али и емотиван, одмерен и вешт приповедачки стил. Сам Никон је написао упечатљиву „Повест о јерусалимским црквама". У Новом Брду су се као световни књижевници истакли Владислав Граматик, Димитрије Кантакузин и Константин Михаиловић. Прерађују се и класична позноантичка дела попут „Александриде", „Романа о Троји", повести о Тристану и Изолди итд.

Пад Смедерава представља преломан моменат и у развоју српске књижев-

ности. Најављују се записи као посебан књижевни жанр коме прибегавају преписивачи књига да би оставили конкретно сведочанство о збивањима свога времена, трагичности судбине поробљене отаџбине, насиљу и зулумима. У записима су јауци, клетве, јадиковке, отворена мржња према окупатору. Константин Михаиловић из Островице написао је веома упечатљиве „Јаничарове успомене" у форми меморандума чији је циљ да се хришћански владари приволе да крену у рат против Турака. Он јасно и прегледно, с читавим низом примера, излаже комплексну карактерологију Турака. У Срему долази до обнављања традиционалне црквене књижевности, посвећене Бранковићима. Године 1493. Ђурађ Црнојевић је на Цетињу основао прву српску штампарију, која је успела пет књига да штампа, али је пад Зете осујетио њен даљи рад.

Поред писане, кроз читаву средњовековну српску историју паралелно се развија и усмена народна књижевност, која траје искључиво у људском памћењу и усавршава се од наратора до наратора, преузимајући понешто од талента и маште сваког од њих. Највећи део таквих творевина заборави се одмах по настанку, саопштавању, а само најбоље, најлепше, најупечатљивије опстају, шире се и развијају. Стваралаци су увек даровити појединци, а њихови доприноси се надовезују, док се ауторство најбрже губи из колективног памћења. Увек онај ко дело репродукује уноси и нешто своје лично, преобликујући изворник. Тако се дела усавршавају, али неретко и кваре. Свако вредније дело јавља се у више специфичних варијанти. Очигледно је да су Срби ту врсту стваралаштва донели из своје прапостојбине. Међутим, први пут су дела те врсте забележена тек крајем петнаестог века и то као случајни, узгредни и ретки записи. Зато је главнина тог књижевног стваралаштва заувек изгубљена, а до нас су допрли само извесни његови одблесци. Настајале су и нестајале стотине приповетки, бајки, песама, пословица, загонетки, изрека итд. Претпоставља се да су најстарије епске песме, такозване бугарштице, отегнуте једноличне мелодије и жалобне интонације, којима се певало о јуначким подвизима, погибијама и страдањима. Састојале су се од дванаест до шеснаест слогова.

У време велике сеобе настаје приличан број летописа, записа и натписа којима се на језгровит и упечатљив начин сведочи о турским зверствима и српској националној трагедији, износе потресни детаљи с много драматике. Они имају и велику документарну вредност, па су неретко једини историографски извори при обради појединачних догађаја. Уз то, обилују фактима мемоарског карактера, што им додатно утискује лични печат књижевних стваралаца. Најзначајнија су дела Стефана Раваничанина и Атанасија Даскала Србина. Масовно насељавање Српске Панонији снажно је подстакло писање историјских трактата који су били у функцији одбране стечених српских привилегија и супротстављања римокатоличкој прозелитској акцији. Тим списима даље се јачала национална свест, подизало борбено расположење, подстицало народно јединство и неговала идеја о коначној обнови српске државности након ослобађања свих српских земаља. Славеносрпске хронике грофа Ђорђа Бранковића са својих 2.681 страна представљају упечатљив почетак савремене српске историографије, али и грандиозно дело мемоарске књижевности. У путописној књижевности огледао се и патријарх Арсеније III.

б) Ренесансна српска књижевност

Српска књижевност шеснаестог и седамнаестог века у основи је била статична и следила је традиционалне жанровске и поетске обрасце немањићког периода. То је за дуги временски период значило стагнацију и назадовање, велики раскорак у односу на савремене европске културне домете. Међутим, то не значи да су Срби улазили у декадентне процесе, него су намерно конзервисали свој средњовековни начин књижевног стварања како би се кроз то успешније чувала српска национална свест, државотворна традиција и народно јединство. У условима сурове турске окупације и реалне безнадежности сопственог политичког и социјалног положаја, Србима је било најважније да не изгубе сопствени идентитет и зато су љубоморно чували све што је подсећало на стару славу и нудило макар далеку перспективу њене обнове. Иако се спорадично појављују српске штампарије, књиге се још увек махом преписују у манастирским писарским канцеларијама. Свежи дах књижевном стваралаштву уливао је искључиво руски црквени утицај, потпомогнут благонаклоношћу и изразитим србофилством цара Ивана IV Грозног, као и његових наследника, царева Фјодора, Бориса, Михаила, Алексеја, све до Петра Великог. Из овог периода као оригинални стваралац најзначајнији је дечанско-пећки монах Лонгин који је написао већи број акатиста, песничких дела по узору на византијске химне, у којима је славио мученишство за православну веру, али и врло упечатљиво изражавао љубав према отаџбини и Српству. Српску историјску и народну свест у својим црквеним делима изражавао је и патријарх Пајсије Јањевац, изражавајући трагичност српске националне судбине. Он је творац култа Стефана Првовенчаног и цара Уроша. Из овог периода датира знаменити „Родослов Јакшића", „Грабовнички летопис", као и летописи Јована Светогорца и Нићифора Фенечанина који пластично дочаравају општу бол због српске националне трагедије. Михаило Кратовац и Дамаскин Хиландарац остављају велики број писама и записа, док је Гаврило Тројичанин 1650. године својим „Врхобрезничким рукописом" покушао да кодификује стару српску историографију, дајући нову редакцију српског хронографа, родослова и летописа.

Хуманизам и ренесанса у књижевности деловаће само на периферне области српског народа, првенствено Дубровник и српске земље под млетачком влашћу. Ту се наставља континуитет систематског образовања припадника виших друштвених слојева, али и незадрживо продире латински дух који делимично, некад више некад мање изражено, нарушава српску националну свест. Највише је песника који пишу сонете по италијанском узору и најчешће на латинском језику на млетачком подручју, мада се у Дубровнику српски језик у књижевности користи још од почетка петнаестог века. У Венецији је Божидар Вуковић штампао велики број српских књига, опремајући их сопственим предговорима и пратећим текстовима у којима је изражавао српски национални понос и тугу над поробљеном отаџбином. Књиге из његове радионице остављају неизбрисив печат целокупној српској издавачкој продукцији прве половине шеснаестог века. Издавач и штампар српских књига у Млецима био је и которски католик Јеролим Загуровић. Котор је иначе био један од уважаваних центара петраркистичке поезије у којој су се и српски песници огледали све више пишући на италијанском језику.

Дубровачка књижевност је настала у државно-политичком изворном самосталном граду, у изразито католичкој средини, али на чистом српском језику откад је српски етнички елемент превагнуо над романским и дефинитивно га посрбио. Она је просто самоникла, јер не одражава никакав континуитет са средњевековном књижевношћу епохе Немањића, али су први дубровачки литерарни ствараоци, махом песници, били под великим утицајем италијанске културне средине у којој су се школовали и под чијем су утицају остајали. Претходни период искључивог писања на латинском или италијанском језику са своје стране је олакшало директну рецепцију ренесансних тековина, а добро знање тих језика показаће се као значајна предност дубровачких интелектуалаца и након краја XV века кад је цео град-држава прелазио на српски језик. То је време у коме се јављају Шишко Менчетић Влаховић и Ђоре Држић, следбеници Петраркине љубавне лирике. Почетком шеснаестог века појављује се Никола Мавро Ветранић као писац већег броја лирских песама, једне епске и неколико драма. Као калуђер, он није певао о љубави, него о моралности и побожности, али исказује и патриотски дух позивајући на супротстављање турској најезди. Андрија Чубрановић својом Јеђупком (Циганком) упристојује тон шаљивих и сатиричних песама које су дотад често биле скарадне. Никола Наљешковић и Марин Држић су се прославили као аутори веселих комедија. Никола Димитровић је писао шаљиве посланице, док Динко Рањина петраркистичке стихове уобличује у складу с дикцијом и садржајем српских народних песама, а Динко Златарић се бави пригодним песмама.

Почетком шеснаестог века најзначајнији дубровачки песник је Џиво (Јован) Гундулић. Он је првобитно писао драме романтичарске и митолошке садржине, док му је најзначајније дело спев „Осман", као и већи број лирских песама, попут „Суза сина разметнога", „Љубовника срамежљивог" и „Дубравке". Гундулићев савременик Џиво Бунић Вучићевић је чисти лиричар љубавног усмерења, а Џони Палмотић пише драме, епске песме и сатире. Стијепо Ђорђић Џиман оставио је значајну љубавну песму „Дервиш„ док се крајем шеснаестог века већим бројем шаљивих и ироничних љубавних песама прочуо Игњат Ђорђић, који се у зрелијим годинама преоријентисао на моралну и побожну поезију. Ђорђић је „у дубровачкој литератури као задњи пламен којим задаје свијећа прије него угасне. То нијесу празне ријечи већ пука истина; све што је иза њега рађено, то је слабо прежвакавање и имитовање старијих пјесника – дубровачка литература пропада као што је уопће и стари Дубровник, нешто са спољашњих неприлика а нешто с унутрашњих размирица, политички и економски пропадао док се у почетку нашега вијека сасвим угасио." (Милан Решетар: Антологија дубровачке лирике, Српска књижевна задруга, Београд 1894., стр. 19.)

И рецепција барокног стила у српској књижевности изведена је у српским приморским градовима, у којима је већ до краја спроведена диференцијација српског књижевног стваралаштва на православну традиционалну и католичку западноевропску варијанту. Иако је католичка варијанта показала неупоредиво већу склоност ка однарођавању, утицај дубровачке књижевности ће пресудно допринети да и у њој током седамнаестог века превлада српски народни језик. Долази до својеврсне дубровачко-бокељске књижевне симбиозе. Упечатљив утисак из тог периода оставља песма Андрије Змајевића „Бој

перашки" из 1654. године. Иако је као римокатолички црквени великодостојник спроводио прозелитску политику, није заборављао своје српске корене, а знао је понекад верску службу да врши и у православним храмовима. Научио је црквенословенски језик и ћирилицу истичући да се њима „служи читава наша нација". Године 1671. папа Клемент X именовао је АндријуЗмајевића за надбискупа барског и примаса Краљевства Србије. Убрзо је око себе окупио читав песнички круг. По узору на Мавра Орбина и Џива Гундулића, Змајевић је апологетски писао о српској државној историји, а паралелно с тим је подстицао и помагао ослободилачки рат против Турака. Појављује се велики број песника који пишу љубавну или религиозну поезију, али и значајних хроничара и летописаца.

У шеснаестом веку долази до правог процвата српске народне усмене књижевности у пуној разноврсности њених лирских и епских облика. Лирске песме класификују се на љубавне као најбројније, затим обредне божићне и додолске, тужбалице, здравице итд. Петраркистички дубровачки писци су у својим делима сачували доста тог српског народног стваралаштва, посебно Џони Палмотић, Никола Наљешковић, Марин Држић, Џиво Гундулић и други. Лирске народне песме по природи ствари врло лако су се уклапале у ренесансно и барокно књижевно стваралаштво. То су посебно ефектно показали Хварани Ханибал Луцић и Петар Хекторовић. Епске народне песме шеснаестог и седамнаестог века остављале су веома снажан утисак на европске путнике по српским земљама, тако да је о њима остављено много више детаљних записа. Еп „Осман" дубровачког барокног песника Џива Гундулића написан је у духу тада преовлађујуће српске епске народне песме, па може послужити као предложак за њену успешнију реконструкцију. Основна одлика су јој јуначки патос, јака историјска свест и национални занос. У њој се славе слобода и херојство, смелост и пожртвованост, народно јединство и солидарност, а најчешће се опевају подвизи Марка Краљевића и Милоша Обилића. Џони Палмотић у две своје драме уводи Милоша Обилића као јуначког актера, али с њим заједно и читаву ризницу српских владарских ликова. Народне епске попевке, такозване бугарштице, сачуване су делимично захваљујући делима Антуна Глеђевића и Игњата Ђурђевића, познобарокних дубровачких песника.

Највећи број дела усмене српске народне књижевности тога доба неповратно је заборављен и изгубљен. Међутим, најквалитетнија и народном духу најпримеренија дела непрекидно су усавршавана, дограђивана и дотеривана, било да је реч о песмама, причама, предањима, бајкама или пословицама. Утолико је већи значај Николе Охмућевића, дубровачког поморског капетана из Сланог, затим Марка Марулића, сплитског песника, или Андрије Качића Миошића, опата из Макарске, који су већи број српских народних песама забележили и тако их овековечили. У осамнаестом веку појавио се огроман број људи од пера који су с великим ентузијазмом бележили српске народне песме и остале видове усменог народног стваралаштва, па је сачињено и више збирки. Али се појавило и доста отворених, па и огорчених противника српског народног стваралаштва, нарочито међу римокатоличким свештеницима који су сматрали да ће агитовањем против тековина колективног народног ума допринети сузбијању српске националне свести код тек покатоличених Срба.

в) Барокни стил у српској књижевности

Док се дубровачка и бокељска варијанта српске барокне књижевности стекла на српском народном језику, у Српској Панонији поред народног користи се српскословенски и рускословенски језик. Све снажније коришћење народног језика представљало је адекватну православну реакцију на изазов офанзивне католичке антиреформације. Барокно стваралаштво седамнаестог и осамнаестог века довело је до правог препорода српске књижевности. Под најразноврснијим европским утицајима српска поезија одише богатством форми и тематике, национално и родољубиво песништво добија нов квалитет и модернији израз, развијају се драме и беседништво. Највећи писац српског барока Гаврило Стефановић Венцловић оставио је огромно књижевно дело, махом необјављено. Он је у потпуности изразио српску националну и политичку свест свог времена, дочарао степен културног развоја и интелектуална достигнућа. Његова социјална филозофија је изразито еманципаторска и утире пут доцнијем просветитељству. Српске интелектуалце тог времена захватила је права еуфорија русофилства и панславизма, а многи се упуштају у обимна историографска истраживања на основу доступних извора. Родоначелник им је свакако Дубровчанин Мавро Орбин, па следи Андрија Змајевић који је као римокатолички надбискуп барски и примас српски писао ћирилицом на српском народном језику. Тако је 1676. године објавио своје најзначајније дело „Држава света, славна и крепосна". Следи Атанасије Даскал Србин са списом „О српским царевима", па на размеђу векова гроф Ђорђе Бранковић са својим чувеним „Хроникама" на 2700 страна, затим Христофор Жефаровић са својом „Стематографијом" из 1741. године итд. Захарије Орфелин 1770. завршава обимну двотомну монографију о руском цару Петру Великом. Крајем осамнаестог века Јован Рајић објављује четворотомну српску историју, у којој се опширније осврнуо и на прошлост Бугара и Хрвата. Та обимна дела имала су огромну практично-политичку вредност јер су их аутори конципирали као својеврсне меморандуме владама великих сила које су настојали привољети да се активније позабаве српским националним питањем и ослободилачким тежњама. Орфелин је написао и „Књигу против папства римскога" указујући тако на још једну мрачну силу која је Србе сатирала горе него Турци.

Посебан значај у овом времену има српско барокно беседништво које се у тим „својим срећним тренуцима окретало од страних барокних узора и обраћало једној сасвим одређеној публици, износећи јој пред очи њен живи, додуше не увек потпуни и довршени, али у својој истинитости сурови лик. Једина слика српског народа у овом добу његова узраста остала је у беседама и словима ове епохе, у Венцловићевим проповедима шајкашима на горњем Дунаву, у Рајићевим беседама граничарима, у словима Дионисија Новаковића пред елитом српске младежи на Новосадској академији, као и у неким посланицама с јаким траговима беседничке умешности, које су сачувале огледе очигледно незаписаних, али негованих беседа владике црногорског Данила Петровића Његоша." (Милорад Павић: Рађање нове српске књижевности, Српска књижевна задруга, Београд 1983., стр. 76.)

Рококо као стилски правац у српској књижевности појавио се крајем осамнаестог века у поезији и не у неким значајнијим песничким остварењима. Убрзо се у периоду просвећености афирмишу класицизам и предромантизам, а по-

ред дотад преовлађујућег руског и немачког, осећа се врло јак италијански поетски утицај, на који се и француски надовезује захваљујући првенствено Доситеју Обрадовићу. Трст се афирмише као нови српски културни центар. Српски просветитељи, следећи западне узоре, шире апологију здравог разума, супротстављајући се предрасудама и ограничењима конзервативизма и традиционализма. Аустријска власт је отворено потпомагала ове тенденције рачунајући да ће оне битно допринети смањењу руског утицаја на српску интелигенцију. Надовезујући се на велике барокне узоре Венцловића, Орфелина и Рајића, српско просветитељство утемељио је Симеон Пишчевић, али је његова доминантна личност несумњиво Доситеј Обрадовић. То је време оснивања првих српских позоришта, прегалачког деловања Јоакима Вујића и Јована Стерије Поповића. Оснива се већи број књижевних часописа, летописа и алманаха, а кнез Милош Обреновић 1832. године установљује у Београду Народну библиотеку. Српски класицисти следе латинске узоре, али окосница њиховог деловања је обнављање византијске хуманистичке традиције, које је тако очигледно и у српском барокном књижевном стваралаштву. У сфери песништва највише класицистичке домете остварили су Атанасије Стојковић и Лукијан Мушицки. Мушицки кроз своје књижевно стваралаштво обелодањује заправо комплетан национални програм и представља литерарни путоказ великом броју његових књижевних следбеника. Постигао је највиши домет књижевном вредношћу дела и исказаним патриотизмом, поготово у историјским трагедијама. Ово је било и доба обнове српског говорништва у коме су се својим беседама посебно прочули Сава Текелија и Никанор Грујић. Јављају се и први романи, сатире, биографије и есеји, што српску књижевност дефинитивно жанровски комплетира.

Предромантизам се у српској књижевности неговао упоредо са класицистичким стилом и он има све елементе историзма и сентиментализма. Водећи представници су му Стеван Стратимировић и Милован Видаковић. Јевтимије Поповић објављује ставове о српској историји, а Гаврило Ковачевић о српској револуцији. Ипак, најважнији књижевни рад који ће предромантизам даровати српској књижевности су мемоари. У оквиру тог стила даље се развија српска историјска драма у којој се, поред осталих, врло успешно огледао Сима Милутиновић Сарајлија.

г) Књижевни израз српског националног романтизма

Зрели српски романтизам сав је у знаку Вука Стефановића Караџића и његових реформи књижевног језика и правописа. Темељећи се на изнова откривеној народној књижевности, романтизам је литерарно стваралаштво претворио у врхунски израз набујалог српског национализма, ослободилачких тежњи и жеље да се обнови јединствена српска држава која ће обухватити све српске националне територије и све делове српског народа. Романтичарска подлога показаће се и као плодно тло за развој демократских стремљења и идеја социјалне правде који ће до пуног процвата доћи у периоду реализма. Романтизам је дао највећа имена српске лирске поезије, попут Бранка Радичевића, Ђуре Јакшића, Јована Јовановића Змаја, Лазе Костића, Стефана Митрова Љубише итд. Следила је врхунска проза Лазе Лазаревића и Симе Матавуља. Својим целокупним епским делом Петар II Петровић Његош је израстао у несумњивог горо-

стаса српске књижевности романтичарског усмерења. То је време великог стваралачког надахнућа песника Јована Илића, Стевана Владислава Каћанског и других. Истим мотивима су инспирисани историјски списи Димитрија Давидовића, Симе Милутиновића Сарајлије, Милована Видаковића, Јевте Поповића, Александра Стојаковића, Данила Медаковића и Јована Хаџића. Врло је значајна и путописна проза Љубомира Ненадовића, као и мемоарска књига оца Матије Ненадовића.

Књижевност српског романтизма је најдиректнији израз национално-ослободилачких тежњи и циљева српског народа прве половине деветнаестог века у тек ослобођеној малој Србији и свим поробљеним српским земљама, посебно оним под аустријском влашћу. Књижевност је уопште била једно од најефикаснијих средстава „подизања националне свести, љубави к роду, величања свога националног значаја и предвиђања светлије будућности своме народу. Та национално-будилачка и народњачка компонента била је она стална погонска сила која је утицала да се српска литература у XIX веку конституише као оригинална национална књижевност." (Драгиша Живковић: Европски оквири српске књижевности, трећи део, „Просвета", Београд 1994., стр. 12.)

д) Реализам и модернизам у српској књижевности

Реалистички књижевни стил дуже време је негован паралелно са романтичарским, па су се многи аутори у оба огледали и јасну границу међу њима није могуће одредити. У бројним делима је очигледна специфична ауторска симбиоза оба стила, а у извесним случајевима се назире стил бидермајера као сентименталне и патетичне варијанте романтизма, али за разлику од класицизма, одбацује стилско чистунство и проширује жанровски опсег књижевности уопште, уклапајући у њега уџбеничку материју, историју и публицистику. Мешавина стилских карактеристика и жанровских елемената упечатљива је одредница српске књижевности с краја деветнаестог века. Бидермајер је поломио круте форме, ослободио облике и начин изражавања, подстакао лапидарност духа и мисли. Поред Стерије који се огледао у разним стиловима, најзначајније име бидермајеровског правца у српској књижевности је Јаков Игњатовић. Игњатовић одбацује морализам, просветитељство и плачљиви сентиментализам, а инсистира на хумористичкој ноти која не трпи патетику, што не значи да није осећајна и да не тежи модерним грађанским идеалима.

Изразити реалисти Милован Глишић, Јанко Веселиновић, Светолик Ранковић и други, у своју приповедачку и романсијерску прозу унели су много елемената српског фолклора, етнографских сазнања и народних схватања живота у сеоској средини. Поред романа и приповетки, који су основни књижевни израз српског реализма, Бранислав Нушић му дарује политичку комедију, док је једини његов значајнији песник Војислав Илић већ уносио елементе нових стилова, парнасизма и симболизма. Нагло се развија политичка публицистика и њени најзначајнији аутори битно су допринели проширењу идејних хоризоната и језичких образаца српске реалистичке књижевности. У реалистичком окриљу погодно тло за увођење нових књижевних стилова нашли су многи аутори. Тако Лаза Лазаревић све више развија своју индивидуалну варијанту симболизма, а Симо Матавуљ примат даје натуралистичком посматрању света с

обиљем гротескних и мистичних сцена. Као реалисти су почели књижевно стварање Борисав Станковић, Иво Ћипико, Петар Кочић и Милутин Ускоковић, али су се онда запутили водама постнатурализма, импресионизма и симболизма. Највиши домет у хумористичком приповедању постигао је Стеван Сремац, а у политичкој сатири Радоје Домановић. У периоду рационализма нагло се развија и књижевна критика чији је највиши домет постигао Љубомир Недић инсистирајући на националном карактеру књижевног стваралаштва и ангажујући се као ватрени патриота.

У епохи реализма, српска књижевност је дефинитивно надокнадила своје историјско кашњење и ставила се у ред тада најразвијенијих европских књижевности. Новим модернистичким правцем, који ће доминирати првом трећином двадесетог века, она ће тај свој статус потврдити и прилагодити се светским тенденцијама уметничког индивидуализма који пропагира водећа идеологија либерализма. То је време немилосрдног сламања патријархалне свести и културе. Српски реализам је и израз наглог обнављања националне свести, ослобођене обреновићевске учмалости и политичке декаденције. Велики допринос модернизацији српске националне културе пружали су Јован Скерлић, Богдан Поповић и Српски књижевни гласник, али они су убрзо принуђени да се ухвате у коштац са трулим космополитизмом духовно неизграђене и психички неурастеничне малограђанштине којој ће после Првог светског рата свежу крв улити војни дезертери и синови богатих војних лифераната. Међутим, идејни и духовни плурализам захватао је све културне токове и водио сталном сучељавању стилова и преиспитивању свих вредности.

Поезију српског модернизма до врхунца доводе Јован Дучић и Милан Ракић, али за њима много не заостају ни Алекса Шантић и Вељко Петровић, а снажан печат остављају Сима Пандуровић, Владислав Петковић Дис, Милутин Бојић, Иво Андрић и други. У прози афирмацију стиче Светозар Ћоровић, који романом „Стојан Мутикаша" ствара прелаз ка модернизму тако што традиционалној реалистичкој фабули додаје психолошку и моралну компоненту на модернистички начин. Психолошки субјективизам готово до крајњих могућности у својим делима развија Борисав Станковић. Књижевну школу такозваног београдског романа створио је Драгутин Илић 1906. године романом „Хаџи Диша", дајући уметнички предложак свим каснијим новелистичким третирањима проблема урбанизације. Авангардистички правац наговештава Вељко Милићевић, док се Милош Црњански јавља са својим „Дневником о Чарнојевићу" манифестујући у литерарној сфери својеврсну филозофију меланхоличне промашености. Индивидуализму и психолошком субјективизму Исидора Секулић придодаје дотад непознату варијанту интелектуализма и самотњачке естетике.

У овом времену веома динамичног развоја „језичког идиома српске поезије, у муњевитом преображавању свакидашње речи у књижевни говор, заслуге српских модерниста на челу са Дучићем готово да су непроцењиве. Дучић је српски књижевни језик очистио и оплеменио, ослободио му запретана и скривена унутрашња семантичка поља, вратио живот, пуноћу, сликовитост и звучну лакоћу, извукао из дубина моћну и непресушну творачку снагу и створио му горњу перспективу ка даљем, још истанчанијем и гушћем песничком изразу. Тај узвишени посао обавио је с уверењем да испуњава исконски завет песника, јер је

песник „најизразитији и најпотпунији тип једне расе", „мерило расног генија, сензибилитета, идеологије" – „песник је најчистија груда своје земље." (Предраг Палавестра: Историја модерне српске књижевности, Српска књижевна задруга, Београд 1986., стр. 255.)

После Првог светског рата српска књижевност проживљава дубоку кризу због помодарске галаме ратних забушаната које је француски егзил одвојио од традиционалног система вредности српске националне литературе и наметнуо им као основни духовни израз осећање бесмисла, дефетизма и бесперспективности. Тој меланхолији у почетку подлежу и касније највећа српска књижевна имена, Иво Андрић и Милош Црњански. Тенденциозни реализам и модернизам замењује експресионизам, футуризам, дадаизам или домаћи самопрокламовани стилски правци као што су суматраизам, хипнизам и зенитизам. Сво то гранање стилова првобитно је у теорији књижевности називано послератним модернизмом, да би се што јасније изразила диференцијација у односу на предратни. Касније се одомаћио термин авангардизам који је, поред експресионизма, обухватао и надреализам. Експресионисти су следили немачке, а надреалисти француске узоре. „Експресионисте више мучи космички положај човека него његова историјска ситуација. Они настоје да открију нагонске силе у човеку више него објективне силе што одређују његово друштвено биће. Они истичу своје интересовање за човека уопште, за његове „вечне" страсти и тежње, за човеков положај у свемиру." (Јован Деретић: Историја српске књижевности, „Нолит", Београд 1983., стр. 494.)

Преовлађујући књижевни облик је поезија стопљена са прозом кроз негацију класичних стихова. Поред Андрића и Црњанског, значајну улогу у развоју експресионистичког правца имали су Станислав Винавер као песник и есејиста, Тодор Манојловић, Растко Петровић, Љубомир Милетић и Милан Богдановић, који се у доцнијој фази окренуо против експресионизма, оспоравајући све његове вредности и враћајући се реализму. У својој зрелој фази Црњански је написао велики поетски и историјски роман „Друга књига Сеоба" и „Роман о Лондону", аутобиографског карактера у коме је на врхунски литерарни начин обрађена трагична судбина емиграната. Црњански је надрастао експресионизам и формирао сопствени, лични стил који би се накнадно могао назвати суматраизмом, али је немогуће наћи озбиљне књижевне следбенике ауторовог стила.

Као својеврсна реплика експресионизму појављују се фолклорни модернизам са Момчилом Настасијевићем као главним представником, и неоромантизам у коме су успеха имали песници Раде Драинац и Ристо Ратковић. С друге стране, Драгиша Васић инсистира на комбинацији реалистичких и експресионистичких елемената. Упркос својој агресивности и непомирљивости, експресионизам није био у стању да се дефинитивно наметне као основни стилски правац међуратне српске књижевности, већ је убрзо сагорео у својој преамбициозности. Сви најзначајнији књижевници тог периода преусмеравају се према нешто модернијој варијанти реализма, која ће инсистирати на синтези традиционалног и савременог. На тој подлози наставили су своје већ одавно афирмисано стваралаштво Бранислав Нушић, Јован Дучић, Вељко Петровић, Исидора Секулић, Богдан и Павле Поповић. У пуном сјају су заблистали песникиња Десанка Максимовић, македонским поднебљем инспирисани приповедач Анђелко Крстић, ро-

мансијер велике српске ратно-историјске епопеје Стеван Јаковљевић, црногорски фолклорни натуралиста Душан Ђуровић, сарајевски младобосанац и зенички робијаш Боривоје Јевтић, херцеговачки Србин муслиманске вероисповести Хамза Хумо, писац врхунских приповетки с јеврејском тематиком Исак Самоковлија, београдски урбани романсијер Бранимир Ћосић, есејисти и књижевни историчари Петар Колендић, Младен Лесковац и Милан Кашанин.

Иво Андрић, без сумње највећи српски књижевник свих времена, своје литерарно стваралаштво је започео као следбеник експресионистичког стила, али се врло брзо преоријентисао на традиционални реализам додајући му извесне модернистичке компоненте и психолошку и историјску подлогу. Он је маестрално извршио синтезу књижевног наслеђа својих идејних узора Његоша, Вука, Матавуља и Кочића, дајући му нов квалитет и скоро савршен књижевни израз. Историјска судбина српског народа, појединаца свих вера, локалних колективитета, пресудна збивања у друштвеном животу на крајње складан и проницљив начин, с хладном мирноћом литерарног генија, али увек ангажованог на страни правде, слабих и понижених, отаџбине и слободе, велики број Андрићевих приповетки и неколико романа, посебно „Травничка хроника" и „На Дрини ћуприја", прибавили су целој српској књижевности светску славу.

Губећи битку са обновљеним реализмом и његовом моћном књижевном бујицом, авангардисти се убрзо трансформишу у заступнике специфичног вида ангажоване литературе коју су они сами назвали надреалистичком. Његову прву фазу обележили су Марко Ристић, Милан Дединац, Душан Матић и Александар Вучо, а касније му се прикључују Оскар Давичо и Коча Поповић, дајући општој слици надреализма неморалне и издајничке атрибуте. Следбеници овог стила декларисали су се као протагонисти својеврсне књижевне револуције, презирући разум и естетику. Настојали су да примене психоанализу у књижевности не освешћујући се ни кад су као пацијенти сазрели за фројдовски психијатријски кауч. Као основну вредност истицали су неспособност разграничења рационалног и ирационалног. Негација националне свести, поноса, достојанства, интереса и циља одвела их је директно у загрљај марксизма и комунизма, па се многи надреалисти касније појављују у улози најпрљавијих слугу комунистичког режима и непомирљивих прогонитеља свега што је другачије, слободно и непокорно. Надреалисти су написали и објавили много дела, али ниједно нарочито значајно и вредно памћења.

Пред Други светски рат, као подваријанта реалистичке књижевности јавља се покрет социјалне литературе, који су покренули књижевници окупљени око часописа „Нова литература" и истоимене издавачке куће, у првом реду Павле Бихали, Отокар Кершовани и Веселин Маслеша. Аутори овог правца су се декларисали као нови реалисти и следбеници марксистичког погледа на свет и Стаљиновог концепта социјалистичког реализма. Литературу су потчињавали комунистичком политичком програму и стављали у функцију припреме револуционарног преврата. Покрету социјалне литературе су се убрзо прикључили водећи надреалисти, али је међу њима одмах потом избио ватрени идеолошки сукоб по питању оптималне мере утилитаризма у књижевности. Доктринарна загриженост социјалних писаца убијала је њихов таленат и стваралачком надахнућу давала вештачки политички израз. Међутим, и у том оквиру су се јавила нека значајнија имена, попут Владимира Дедијера и Родољуба Чолаковића, ко-

ји су се истакли на пољу дневничких записа, као и истински српски књижевни великан Бранко Ћопић. „Традиционализам, народни дух, реализам и ангажованост јесу основни елементи Ћопићеве поетике. Премда је живео у епохи великих књижевних промена и честих осцилација између традиционалног и модерног, Ћопић се у бити мало мењао. Остао је до краја привржен свом ангажованом народном реализму... Ћопић је епски таленат, приповедач с лирском и хумористичком жицом." (стр. 611–612.) Најзначајнији песници ове литерарне оријентације су Скендер Куленовић и Танасије Младеновић, а међу мемоаристима Гојко Николиш.

После Другог светског рата у српској књижевности се обнавља сукоб реалиста и модерниста, али су општи услови литерарног стварања под комунистичком диктатуром и идеолошком репресијом били веома лоши. Књижевност се споро и мукотрпно ослобађала окова и стега, многи су писци прогањани и неретко на робију осуђивани. Ипак се слободарски дух постепено ослобађа и свој стваралачки потенцијал реализује кроз мноштво индивидуалних стилова. Ово је превасходно период убрзаног развоја романа као доминантне књижевне форме, а упркос крајње лошој друштвеној и политичкој клими значајан број аутора је постигао трајну, заправо неизбрисиву афирмацију, најчешће у оквиру обновљеног реалистичког стила. Михаило Лалић комбинује реалистички са модерним психолошким приступом, задржава изворни партизански став, али дефинитивно раскида са идеолошким упрошћењем тематике. Добрица Ћосић је официјелну популарност стекао романима са партизанском тематиком, али праву књижевну славу тек кад је постао дисидент и у одређеној мери се вратио вредностима српског национализма. Владан Десница пише романе са егзистенцијалном тематиком у коју уноси минуциозну интелектуалну анализу есејистичког карактера. Један од највећих српских писаца свих времена, Меша Селимовић, саткао је дело снажног филозофског монолога и непревазиђене мисаоне концентрације. Врсни приповедач Антоније Исаковић своје књижевно стваралаштво крунише квалитетним романима у којима изврга критичкој анализи комунистички покрет и принцип функционисања титоистичког режима. Бошко Петровић је врхунски романсијер српске националне судбине. Веома значајна дела су створили Војислав Лубарда, Живојин Павловић, Слободан Селенић и Драгослав Михаиловић, а посебно место припада горостасу српске литературе Бориславу Пекићу. Следе врло талентовани романсијери Милорад Павић, Милован Данојлић, Жарко Команин, Исо Калач и велики број млађих српских књижевних стваралаца.

Без обзира што се историја српске књижевности врло лако може периодизовати и груписати на стару, народну и нову, све три компоненте су неизбежни конститутивни елементи целовите српске литерарне традиције кроз коју се манифестовала, развијала и бранила национална свест, дефинисали национални интереси и мобилисале масе народа у правцу њихове реализације. Већ је стара српска књижевност вршила књижевно-језичку интеграцију Срба, Руса, Украјинаца, Бугара и Македонаца, па, иако је каснији развој постајао све самосталнији, основна нит у духу и вредностима и данас се манифестује у врло значајној мери. Изнутра, српска књижевност је сасвим јединствена и од хрватске изворно дистанцирана у оној мери у којој се штокавски разликује од чакавског и кајкавског, с тим што су Хрвати накнадно почели да пишу на српском језику исто-

времено га тенденциозно кварећи измишљањем нових речи и кованица. Али и тамо где се српски и хрватски књижевници не могу разликовати по језику, невероватно је изражена диференцијација у духу, вредностима, схватању човека, друштва и историје, разумевање слободе, части, достојанства итд. Уосталом, код Срба је несумњив и лако препознатљив литерарни развојни континуитет, док код Хрвата он уопште не постоји. У целокупној новијој хрватској књижевности осећа се онај синдром који је тако изражен кад натурализовани странци пишу енглески, француски или немачки. Кад се случајно у хрватском националном окрилју појави неко значајније литерарно остварење, оно се комотно по свим својим основним карактеристикама може сврстати у српску књижевност.

Српска књижевност је увек имала изражену националну самосвест, посебно свест о сопственој националној припадности, било да је стварана на старословенском, црквенословенском, рускословенском, славеносрпском или народном књижевном језику. Име, извор и традиција никада нису довођени у питање, све до двадесетог века и комунистичке диктатуре која је српској литератури отимала ауторе и дела, вештачки прокламујући наводну црногорску, босанскохерцеговачку итд. књижевност. Међутим, изворна историчност и нефункционалност, редовно тематско третирање колективне националне судбине у њеним врхунским делима, српску књижевност чини крајње оригиналном и самосталном, док јој утицаји развијенијих литература великих европских народа додају модерније стилистичке одлике и понављају богатство изражајних форми. Рецепција страних искустава није угрожавала аутохтоност српског књижевног стваралаштва. Оно што је било сувише помодарски и слугерањски усмерено према Западу, убрзо је неславно пропадало и заборављано. Српска књижевност никада није могла да буде чиста уметност, лишена националних циљева и друштвене функције, али су њена циљност и функционалност избијале из народног срца, а не воља властодржаца. Зато су највећа дела и настајала у сукобу са влашћу, домаћом или окупаторском. Српска књижевност је уједно компонента историјског постојања и трајања, као и прва, најстарија, и данас најрадије прихватана историографија.

3. Српска уметност кроз векове

а) Ликовна уметност

Продукти српске народне уметности из предхришћанског доба врло мало су сачувани, махом кроз народну ношњу. У деветом веку рађа се српска црквена уметност, под утицајем византијске у дубини територије и латинске на јадранској обали. Цркве су грађене са централним и издуженим основама. Први неимари су романског порекла, који су после покрштавања Срба прионули да обнове старохришћанска и рановизантијска црквена здања и нова да граде у истоветном стилу, по идентичном градитељском обрасцу, с више или мање ауторске имагинације. Од њих су српски мајстори учили занат и ускоро у многоме надмашили вештину својих учитеља. Поред доминантне романике у првом периоду присутни су и неки предроманички обрасци. Заједничко им је развијено зидно фреско-сликарство, док иконе из тог времена уопште нису сачуване. Управо на српским просторима дошло је до синтетичког прожимања романичког и византијског стила, што је прилично подударно с јужноиталијанском праксом.

Доласком Стефана Немање на власт, уједињењем, проширењем и уврштењем српске државе, српска средњовековна уметност је у правом смислу речи процветала, вршећи креативну рецепцију највиших византијских и западноевропских достигнућа и синтетизујући их у исти мах. Преломни значај у погледу архитектуре представља изградња цркве Светог Николе у Топлици и Светог Трифуна у Котору. Елементи и једне и друге представљају зачетак славне рашке школе црквеног неимарства. Немања је изградио и величанствене манастире, попут Ђурђевих Ступова и Студенице, где је до пуног изражаја дошла комбинација градитељског умећа грчких и приморских неимара и њихових српских следбеника. Немањин пример је био драгоцен јер је било све више црквених и манастирских ктитора из реда великаша различитог ранга, па је подизање црквених грађевина постало средство постизања друштвеног престижа и моралног угледа. Са Студеницом и њеним скулптурама ствара се и развој вајарског стваралаштва, у коме су которски каменоресци били ненадмашни. У фрескосликарству се појављују успешне композиције живих боја и неретко позлаћене. Студенички рељефи уз то одишу јужноиталијанским, апулијским надахнућем, па представљају стваралачку надградњу традиционалног византијског стила. Богата разноврсност стилова створила је нови, врхунски квалитет. У Немањино време настаје и врло јасна диференцијација између православне и римокатоличке варијанте зидног сликарства, с обзиром да су православци много више водили рачуна о теологији фреске и идејама које она саопштава. Развила се и посебна грана сликарства украшавањем литургијских књига. Најлепши споменик тог карактера сигурно представља чувено Мирослављево јеванђеље, чија је калиграфија произвела специфични српски национални тип ћириличних слова.

Сви значајнији Немањићи за живота су подигли величанствене задужбине, које и данас плене пажњу мајсторством грађења и животношћу стила. Свети Сава је изградио цркву Христовог вазнесења у манастиру Жичи, где је било и првобитно архиепископско седиште, а у градитељском изразу преовлађују светогорска искуства. Саборни храмови епископских седишта грађени су, или обнављани, односно дозиђивани углавном по жичком узору и неимарским обрасцима. Хумски кнез Мирослав обновио је и доградио цркву Светог Петра у Бијелом Пољу, и она има два звоника по узору на которску цркву Светог Трифуна. Архиепископ Сава I је и увео праксу изградње звоника у облику кула при саборним црквама. Краљ Радослав је проширио очеву задужбину у Студеници, а Владислав је сазидао манастир Милешеву, у чијој припрати је била гробница Светог Саве. Ктитор манастира Морача је Вуканов син Стефан. Праву новину у уметничком и архитектонском смислу представља црква Свете Тројице у манастиру Сопоћани, задужбина краља Уроша I. Његова жена, краљица Јелена Анжујска, подигла је Градац на Ибру по студеничком узору, битно различитом од сопоћанског. Комбинација романичко-готичког стила појављује се у цркви Давидовици на Лиму, који су градили дубровачки мајстори по налогу другог Вукановог сина жупана Дмитра, чије је монашко име Давид. Краљ Драгутин је ктитор цркве Светог Ахимија у Ариљу, саборне катедрале моравичких епископа. Општа је карактеристика српских средњевековних манастира да су ограђени заштитним бедемима. Бивша краљица Јелена, као православна монахиња, поред изградње православних манастира, у српском приморју је подигла четири фрањевачка манастира, у Котору, Бару, Улцињу и Скадру, по италијанском, умбријско-то-

сканском обрасцу. У Скадру је подигла и православни манастир Светог Николе.

Кроз цели тринаести век интензивно се развија живопис, иконопис и књижни украс. На фрескама се првобитно најчешће појављују свеци заштитници лозе Немањића, а затим њихов династички родослов, поред класичних црквених призора. Ове три сликарске гране достижу највиши светски уметнички домет свога времена. „Живопис је у XIII веку несумњиво био водећи сликарски рад. Кроз њега су се могле најприкладније исказати сложене богословске мисли, духовност Српске цркве, нове државне идеје које су се неговале на двору и естетски идеали највишег друштвеног слоја. Он се уздигао и заслугом највећих сликара који су у то доба радили у православним земљама... Живопис и иконопис ишли су руку под руку, а књижевни украс је наставио свој одвојени живот. Однос према узорима остао им је исти као и у Немањино доба: једни су се напајали с византијских источника, пратили сва збивања у средишту православља, па и сами доприносили, изузетном вредношћу дела, да Србија постане средишња земља византијског начина изражавања; други су се и даље надахњивали старословенским књигама или црпили подстицаје из дела што су настала у Немањино време, позајмљујући, кад год им је то било потребно, мотиве из латинских, италијанских или приморских романичких рукописа." (Војислав Ј. Ђурић и Гордана Бабић-Ђорђевић: Српска уметност у средњем веку, I том, Српска књижевна задруга, Београд 1997., стр. 172.)

У току четрнаестог века врховна уметност и њени продукти нису више само привилегија владара и највиших државних и црквених великодостојника, него и нижег племства, свештенства и трговачких слојева. Развијају се праве уметничке радионице, које поред грађевинарства и сликарства, у уметничку сферу уводе израду накита, посуђа и разноврсних тканина. Милутинов краљевски двор постао је главни центар уметничке делатности, место окупљања талентованих стваралаца, уживајући владареву издашну новчану потпору. У Србији ће се брзо одомаћити ренесансно сликарство класицистичке форме, везано за доба Палеолога. Сам Милутин обновио је хиландарску цркву, а према неким старим списима саградио је или обновио четрдесет цркава. Међу њима је Грачаница, црква Богородице Љевишке у Призрену, црква Светог Стефана у Бањској итд. Краљ Стефан Урош III је изградњу и уметничко обликовање манастира Дечани поверио лично архиепископу Данилу II и ту се већ може сагледати комплексно богатство класицистичког стила. На том манастиру је радило мноштво најбољих мајстора, вајара и сликара из свих српских земаља, највише из приморских. Цар Душан је подигао велелепну цркву Светих Арханђела код Призрена, као сопствени маузолеј, с претензијама да у градитељском и уметничком смислу тај храм превазиђе све претходне. Најзначајнија задужбина цара Уроша је црква Свете Богородице у Матеичу.

Српска државна криза након Маричке и Косовске битке као да је још више мотивисала ондашње великаше да се окрену градњи задужбина. Концентрација тежњи и талената произвела је нови квалитет оригиналности на коме у целости почива врло развијена Моравска школа у архитектури. Сликари Охридске школе живописали су цркве краља Марка, док су уметници Јована Зографа украсили цркву Св. Андрије коју је на Трески подигао Марков брат Андријаш. Балшићи су изградили четири манастира на Скадарском језеру. Реч је о Старчеву, Бешкој, Богородици Крајинској и Морачнику и они градњом следе светогорске, вар-

дарске и моравске узоре. Подижући манастир Прасковицу у Паштровићима, Балша III је навео приморске мајсторе да у потпуности следе рашке градитеље, па ће то бити образац за већи број мањих храмова на которском подручју, чиме се обележава снажан заокрет ка немањићким узорима. Кнез Лазар је подигао Раваницу и Лазарицу као своје најзначајније задужбине. Кнегиња Милица је саградила манастир Љубостињу. Велики број ангажованих сликара порузроковао је разноврсност стилског поступка при изради фресака, али и неуједначеност квалитета живописања. Стефан Лазаревић се доказао као изванредан познавалац уметности изградњом цркве Свете Тројице у Ресави, па су њене фреске мајсторством и талентом стваралаца надмашиле све друге свог времена. Ресава је врхунац српске средњовековне архитектуре и сликарства, али и последња фаза њиховог развоја, после које долази до вековног застоја и разарања већ створеног.

Што се Босне тиче, уметност се у њој развија тек после Твртковог крунисања, његовим тежњама да се на свим пољима докаже као достојни настављач Немањића. Затекао је неколико католичких цркава у фрањевачком духу, али су и Тврткови наследници као своје задужбине махом католичке храмове градили. У хумској и дабарској области интензивно су грађене православне цркве и манастири, по узору на рашке. У Твртково време, ктиторству су се посебно предали Влатко Вуковић и цела породица Косача. Сандаљ Хранић је подигао цркву Светог Стефана на Шћепан-Пољу. Херцег Стефан саградио је цркву Светог Ђорђа у Сопотници код Гораждa. Херцег Хрвоје је у Јајцу изградио подземну богумилску цркву у стенама. Посебан архитектонски значај имају краљевске палате у Јајцу и Бобовцу и рељефи владарских гробница. Нешто је развијеније било украшавање ћириличних књига, док је мало која зидна фреска сачувана. Клесани камени надгробни споменици, карактеристични за припаднике православне и богумилске вероисповести, представљају најупечатљивије аутохтоно босанско уметничко стваралаштво. Огроман број је сачуван и називају се стећцима, а неки аутори сматрају да су их и римокатолици користили за постављање на гробним местима, али облици и илустрације стећака ипак су карактеристични за православну надгробну уметност и представљају својеврсну трансмисију недостижне високе црквене уметности у једноставну народну.

Турска окупација је радикално прекинула континуитет српског уметничког стваралаштва. Оно ће бити настављено северно од Саве и Дунава, на чему се посебно ангажовао деспот Ђурађ Бранковић, а и његови потомци. Под турском влашћу с времена на време обнављане су поједине цркве и манастири, вршено њихово живописање по ранијим узорцима и обрасцима, а уз то су израђиване репрезентативне иконе или украшавани преписи старославних књига с црквеном тематиком. Турци су забрањивали подизање нових храмова или проширивање старих при обнављању. И тамо где је до изградње у шеснаестом веку долазило, махом у Херцеговини и у Поморављу, примењивана су врло упрошћена градитељска решења, којима је била битна функционалност а не монументална естетика. Најрепрезантативније уметничко остварење тог времена представља манастир Тврдош код Требиња, сграђен 1510. године вероватно спретним рукама дубровачких неимара. У овом периоду појављују се и дрворезне иконе, а нешто касније велики значај има украшавање штампаних књига, у чему су се највише истицали Божидар Вуковић и његов син Вићенцо, познати венецијански штампари српских књига.

Тек са обновом Пећке патријаршије долази до великог препорода српске уметности, посебно градитељског сликања зидних фрески и икона, као и израде златних црквених сасуда. Обновљена је традиција ктиторства. Главна средишта уметничког стваралаштва представљале су Метохија и Херцеговина, али је уметнички полет који је формирала црквена хијерархија захватило сав српски национални простор. Градитељским пословима најчешће су се бавили приморски неимари, фрескосликањем и иконописањем монаси, а златарством углавном лаици, занатлије. У изградњи, обнови или поправци цркви и манастира најчешће се следе рашке и моравске архитектонске традиције. Понегде се појављују и декоративне скулптуре, као и други облици украсне обраде камена, али томе, у целини гледано, није придавана нека озбиљнија ктиторска или градитељска пажња. У зидном сликарству најчешће се приказују Свети Сава и Стефан Немања, а затим остали владари немањићке лозе и српски архијереји, што показује веома висок ниво националне свести и инсистирање на државотворним традицијама и црквеној самосталности. Посебно су живописни иконостаси из овог времена, а пажњу привлаче минијатуре у преписиваним, украси у штампаним књигама, дрворези и разни облици примењене уметности.

У седамнаестом веку јењавају већи градитељски подухвати у црквеној архитектури. Граде се махом мањи и једноставнији храмови, а све су ређе и декоративне скулптуре. У фрескосликарству долази до својеврсне симбиозе српске и грчке сликарске школе. Долази до осетног напретка у сликању икона и уопште уметничкој обради иконостаса. С нешто мањим интензитетом наставља се са изградом рукописних минијатура, дрвореза, златарских рукотворина, ручних везова, кожних књижних повеза, интарзије итд. Аустријско-турски рат и велики српски устанак крајем седамнаестог века, доводе до драстичног прекида у развоју свих врста уметности. Велика сеоба која је долазила изискиваће и дужи период друштвене консолидације.

Тежиште српског културног живота у осамнаестом веку пренеће се северно од Саве и Дунава, где је ранијих векова стварана солидна социјална и уметничка подлога, материјализована кроз импресиван број православних цркви и манастира. Подижући их, српски национални предводници удахнули су им карактеристичан средњовековни немањићки дух и национално-ослободилачке аспирације последњих Бранковића. Сада се ту осећа додатно дејство највиших домета западноевропске културе, које у сфери уметности разбија све дотад укорењене стваралачке предрасуде и уводи мноштво специфичних стилова изражавања, богатство форми и садржаја којима одише барок. Барокној модернизацији српске уметности пресудно је допринела тек стасала српска грађанска класа сужавајући тако црквени утицај на уметничко стваралаштво. Интересантно је да је и тада међу Србима превладавала, највише у сликарству, руска варијанта рецепције барокне стилистике, тако креативно примењена у осавремењеним видовима традиционалног источноправославног живописа. Ту су и даље присутни касновизантијска ликовна формула и елементи исламске декоративности, који наглашавају специфичне особине српског барока. То је сачувало извесну спону са старомодним начином уметничког изражавања у српским земљама које су и даље остале под турском влашћу, али су тамо индивидуални ствараоци у раскораку између модерног и традиционалног наука у теоретисању, својим делима утискивали све присутнији лични талент. Највиши уметнички домет тог времена српско сликарство је достигло делима Христифора Жефаре-

вића, Јове Василијевића, Стефана Тонецног, а онда следи велики број њихових помоћника и ученика, који ће исказивати све присутнију личну оригиналност. Барокна еманципација српског сликарства изведена је у односу на дотадашњу круто схватану форму, мада је оно и даље превасходно везано за црквене мотиве на фрескама и иконама, али битно утиче и на црквену архитектуру.

Бакрорези српских владара и светитеља у књигама штампаним у осамнаестом веку представљаће велику инспирацију за српске сликаре увелико пробуђеног национализма и представљаће им својеручни приручник и подсетник у њиховим иконографским напорима. „Из ових књига потекле су у XVIII веку и оне иконе са скупним медаљонима српских светитеља, компонованим у облику старе схеме лозе Немањића, коју, тачно према венецијанском Србљаку, верно понављају наши иконописци. Нагло продирање ликова српских светитеља знатно је у XVIII веку изменило првобитну тематску закљученост и иконографску строгост наших иконостаса. Од шездесетих година XVIII века, српски светитељи, у већем или мањем броју, укључују се скоро редовно у тематику наших иконостаса; понекад заузимају и целу трећу зону. На иконостасима их сада срећемо и у реду престоних икона, на бочним дверима, а има примера да су и на самим царским дверима заменили уобичајене ликове великих теолога Византије." (Дејан Медаковић: Српска уметност у XVIII веку, Српска књижевна задруга, Београд 1980., стр. 158.)

Огроман број стваралаца и релативно повољни друштвени услови просто су морали довести и до врхунских резултата. Најбољим сликарем српског барока сматра се Теодор Димитријевић Крачун чије су стваралаштво многи поредили са Ел Грековим. Врхунске резултате Крачун је постигао и кад се огледао у рококо стилу, који није дуго трајао у српској ликовној уметности, а значајан допринос му је дао и Крачунов наследник и настављач Јаков Орфелин, чије рационалистичке компоненте отварају пут тек наступајућем класицизму. Манифестујући своје прозападњачко уметничко опредељење Мојсеј Суботић у својим делима комбинује елементе четири основна сликарска правца до свог времена, романике, готике, барока и рококоа. Најзначајнији уметник српског рококоа је истакнути портретиста Теодор Илић Чешљар. Оснивач српског класицизма у правом смислу речи је Стефан Гавриловић, који је почетком деветнаестог века ангажован као сликар устаничке Србије сликајући грбове на њеним застава, инспирасан хералдичким моделима Жефаревићеве „Стематографије". Највиши домет унутар класицистичког уметничког стила достигао је Арса Теодоровић, кроз чију је сликарску школу прошао велики број истакнутих српских уметника деветнаестог века.

Утицај барокног стила крајем осамнаестог века осећа се и у Београдском пашалуку. Развијени српски бакрорез северно од Дунава, његов основни дух и тематику, преузео је Хаџи Рувим у свом дрворезу, дуборезу, цртежима. Основао је прву породичну сликарску школу чији припадници доминирају тадашњом српском уметношћу постреволуционарне аутономне кнежевине. Паралено с њима деловао је већи број уметника пречана који су у националном заносу похрлили у Београд. За време владавине кнеза Милоша долази до правог процвета српске ликовне уметности. Устаничке вође су се просто надметале у обнављању старих и подизању нових цркви и манастира, обнављајући традицију ктиторства и задужбинарства. Архитектура је све модернија и у њој превладава класицистички стил. Српска кнежевина следи главне уметничке токове Карловачке митрополије. Та-

мо се, поред Теодоровића, као изразити класициониста афирмише Павел Ђурковић, иначе врхунски мајстор портрета. Катарина Ивановић као прва значајнија жена сликар у историји српског сликарства, стваралаштво отпочиње у краткотрајном бидермајер стилу, да би средином деветнаестог века снажно закорачило у романтичарском правцу. Класицистичко-бидермајерски стил у српској уметности до врхунца је довео сликар Константин Данил. Класицизам се у српској уметности дуго опирао романтизму, спутавао га и ограничавао. Родоначелник српског романтизма у правом смислу речи био је Димитрије Аврамовић, који многе историчаре уметности својим делима подсећа на Рембранта. Он је и творац српске карикатуре, политички ангажоване и литографски умножаване. Класицистички приступ својим оригиналним стилом настојао је да обнови Урош Кнежевић. Најквалитетнија дела српског романтизма створили су Павле Симић, Новак Радонић, Ђура Јакшић и Стева Тодоровић. У овом периоду, настављајући се на успешне графичке продоре у Војводини осамнаестог века, развија се уметничка графика и у Кнежевини и свој врхунац достиже у литографијама Анастаса Јовановића. Јовановић је и први српски уметнички фотограф, а својим делима постигао је светску славу. Појављује се напокон и српско вајарство.

Крајем деветнаестог века у српској ликовној уметности преовладао је реалистички стил и у његовом развоју Београд дефинитивно преузима уметнички примат у односу на Војводину. Утемељивач српског реализма је Милош Тенковић, а тај стилски правац највише домете достиже сликарским остварењима Ђорђа Крстића, Уроша Предића и Паје Јовановића. Они српско историјско сликарство, афирмисано већ у периоду романтизма, развијају до савршенства. Њихова дела представљају врхунски ликовни уметнички израз српског национализма. „Штавише, захваљујући својим дугим животима, а уз то и својој изузетној марљивости, Урош Предић и Паја Јовановић имали су и знања и вештине да своје сликарство претворе у образац ликовне допадљивости, успеха и мајсторства, поставши за дуги низ година чак и водеће личности српске уметности навијег доба. Штавише, то првенство које су они у једном тренутку освојили није суштински угрозила чак ни појава читавог низа модерних уметника, који су почетком овог века покушали да докрајче дугу владавину академских реалиста, какви су добрим делом свога стваралаштва били Урош Предић и Паја Јовановић." (Дејан Медаковић: Српска уметност у XIX веку, Српска књижевна задруга, Београд 1981, стр. 191–192.) На размеђу векова појављује се и импресионистички стилски правац чији су протагонисти Марко Мурат, Стеван Алексић и Риста Вукановић. Српски реализам и почеци импресионизма везани су за немачке узоре, али зрелији импресионисти се све више опредељују за француску импресионистичку школу сликања. Међу њима су најзначајнија имена Надежде Петровић и Милана Миловановића, а везивање за француску уметност у српском сликарству је касније олакшало рецепцију симболистичког, фобистичког и кубистичког стила.

То је и време храбријих вајарских подухвата, монументалних и декоративних у уметничкој грани која је под утицајем православних догми вековима занемаривана. Највиши квалитет скулптуре постиже Ђорђе Јовановић. Године 1890. израдио је алегоријску фигуру „Велика Србија" коју је уметник замислио кроз идеализовани лик лепе жене у покрету који подсећа на барокну узнемиреност. Он је аутор и већег броја фигура великих српских историјских личности. Јовановић је радио и пригодне медаље и плакете, као и надгробну пласти-

ку. Његова дела строго испуњавају академска правила неокласицистичког стила, која инсистирају на мери, јасноћи и складности. Врхунски домет српска скулптура достиже и делима Симеона Роксандића. Крајем деветнаестог и почетком двадесетог века у Србији је дошло до продора модерног архитектонског израза којим се настојало надокнадити вековно заостајање, али и реафирмисати традиционалне карактеристике српског националног неимарства.

б) Српска музика

Обнова независне српске државе створила је услове за убрзани развој музичке уметности као драгоценог и незамењивог елемента у култури једног народа израженог националног индивидуализма. Колективно национално осећање је довело до формирања угледне српске националне музичке школе која ће с лакоћом стећи међународни углед и ауторитет. Оснивачем српске уметничке народне музике сматра се Корнелије Станковић, први српски школовани композитор, који је сав свој кратки живот посветио обради српског музичког наслеђа, дајући му модернији израз и успешнију промоцију националног духа. Скупљао је и обрађивао и црквене и световне мелодије, а већ са двадесет једном годином живота у Бечу је 1852. премијерно извео своју „Литургију". Године 1863. у Београду је основао Београдско певачко друштво и постао његов диригент, али је убрзо после тога умро. Корнелије Станковић је први српски музичар који је дошао до сазнања „о томе да се култура једног народа, и у њој оно што је најсуптилније, уметност његова, може и треба да надахне и понесе духом и стваралачким инстинктима истог тог народа." (Петар Коњовић: Огледи о музици, Српска књижевна задруга, Београд 1965., стр. 86.) Станковић је проникао у суштину српског народног духа и националних тежњи, показујући да и српско црквено појање има примарни народни карактер, изражавајући првенствено колективно национално расположење, а не верску духовност и религиозну аскезу.

Стеван Мокрањац је наставио са креативним напорима у том правцу и створио грандиозно дело. Посебно се посветио малим вокалним облицима. „Мокрањац је гледао на фолклор као на природу која га окружује и на човека с којим је, у свим погодбама, везан. Реалист, он је том елементу прилазио онако као што сељак прилази својој њиви. Отуда, у његовом начину поступка, у третману тога елемента, има нечег много присније од онога што налазимо код фолклорита – записивача и хармонизатора, какав је, пре њега, био Корнелије Станковић, први који је, у српском народу, указао на тај пут и тај посао." (стр. 39.) У фолклорном стваралаштву српског народа Мокрањца је највише интересовао духовни импулс, покретачка снага, мотивација. То је дефинисао, проучио, у то се уживео и онда преносио у сопствене композиције модерног израза, своје познате „Руковети". Мокрањац је био композитор а не музиколог, али је показивао таленат за музичку теорију и научно проучавање музике, а основни став му је био да се српска уметничка музика може развити искључиво на подлози народне музике. Стране утицаје није унапред искључивао нити их сматрао пресудним, а примат је давао руским и осталим словенским. Мокрањца је одликовала нарочита способност „да из масе фолклорног материјала одабере оно што је типично. По томе што уме да свој материјал органски слије. Да стилизује. Да и кроз вокалне облике испољи јасан начин музичког мишљења, какав не може бити друга-

чији, кад је реч о таквом мишљењу, ни при већим и чисто инструменталним облицима: значи да је реч о логичном разабирању дате материје, њеном рашчлањивању и развијању да би се, потом, слила у целину форме." (стр. 87.)

Код Мокрањца је клавир, као основни музички инструмент, подређен соло певачу и његовој хорској пратњи, док његов савременик Јосиф Маринковић иде корак даље, дајући много већи значај клавирској и уопште инструменталној пратњи. Маринковић је првенствено обрађивао једногласне народне мелодије, које изводи мушки или мешовити хор, а називао их је колима или хорским свитама. И он, попут Станковића и Мокрањца, истражује изворе, откривајући чудесну снагу српског народног духа, фиксира културне традиције, а у све то уноси и свој лични доживљај, национални понос и патриотски набој. Обрада затечених световних народних песама многе од њих је спасила од заборава, а посебно их је Мокрањац прикупљао у скоро свим српским земљама.

С друге стране, стручна обрада којој су ови великани утемељења српске музикалности дала је квалитетне научне резултате у проучавању српске народне црквене музике. Диференцирана су три њена стила, хиландарски под израженим грчким утицајем, немањићки култ духовног појања упрошћаван након губитка државне самосталности и народне слободе, као и ренесансни београдски са његовом богатом сремскокарловачком барокном варијантом. Постоје и њихове карактеристичне осцилације, попут босанске, херцеговачке, црногорске, далматинске, личке, славонске, македонске итд. Поред Мокрањца, тиме су се успешно бавили Тихомир Остојић и Душан Котур, а и својим радовима афирмисали чисто научне критеријуме и методологију.

Следећу генерацију српских музичких стваралаца обележили су Милоје Милојевић, Војислав Вучковић, Петар Коњовић и Стеван Христић делима која су заокружила национални концепт музичке креативности и музикологије. Милојевић је мајстор музичке композиције соло-песама на подлози врхунских српских поетских дела, попут Илићевих или Дучићевих. Стихове Војислава Илића раније је и Јосиф Маринковић обрађивао, али им је тек Милојевић пружио нематеријалну флуидност чисте уметности пушкиновског наслеђа. Врло су му успешне и хорске композиције. У првој фази свог деловања под дубоким је утицајем Стевана Мокрањца, док се касније све више експонира у директног настављача Јосифа Маринковића, мада су у тај континуитет своја дела у међувремену уградили Станислав Бинички, Петар Костић и Исидор Бајић, иако не с толико импозантном снагом. Врхунац Милојевићевог музичког компоновања представља обрада хорских патриотских песама. У својим списима Милојевић поред националног стила у уметничкој музици тврди да су Срби већ развили националну музичку идеологију, посебно се тиме на афирмативан начин изјашњавајући у неколико чланака о музичком национализму. Милојевић каже: „У нас постоји и једна јака струја националног обележја стилизованог или натуралистичког. У тај национализам уплећу се и акценти импресионизма." Говорећи врло често о национализму, Милојевић као да у вези са музичким стварањем даје, како се нама чини, појму „национализам" два тумачења: садржајно, где подразумева патос, више једно осећање; и стилско, под чиме разуме реалистичку или натуралистичкум интерпретацију, разраду идеје везане за рођено тло. И баш у његовим композицијама ми имамо много примера и за једно и за друго схватање тога његовог национализма." (стр. 248.)

Милоје Милојевић је прецизно формулисао своје убеђење да „композитор национално-уметнички оријентисан у ствари и не искоришћава сирови материјал народне мелодије (то чине фолклористи), већ ствара из себе, али свој дух је оплодио елементима музичког фолклора." (стр. 250.) Он иде даље у том правцу закључујући да „национализам није фолклор. Национализам је један чисто уметнички појам, психолошки и технички... то је пречишћен уметнички став, а њега су тако прелистали разни стваралачки таленти који су фолклорне елементе народне музике пробудили... Фолклор је живописан, национализам је изразит, експресиван... То се постиже на тај начин што уметник дубоке осећајне (психолошке) снаге, а културан, стилизацијом мотивских елемената народне мелодије успева да организује нове мелодије, своје, високо уметничке, дајући им значај развијене музичке теме (тојест, основа на којој се развијала архитектура музичког облика, из које се испреда звучно ткање тог облика)... Тим језиком се не служи живописности, већ садржају: не површини, већ дубини." (стр. 251.) Милоје Милојевић сматра да се сваки врхунски интелектуалац или уметник, након процеса образовања, својим стваралаштвом мора вратити на родно, национално тло, јер само тако може креирати дела непролазне вредности и кроз њих, поред индивидуалних порива и осећања, изразити национални дух, проживљавање и циљеве.

Други значајан српски композитор и музички писац из прве половине двадесетог века, Војислав Вучковић, страсно је привржен истраживању руске и словенске музике, осећајући своју родну, српску, као њихов нераздвојни део. Вучковић је у току Другог светског рата стрељан у Београду под сумњом да сарађује с комунистима и та ликвидација је несумњиво снажан ударац задала српској музикологији и уметности уопште. Трећи истакнути стваралац тог времена, Петар Коњовић, снажан индивидуалиста, али одан колективном националном осећању српског народа. Он је изразити присталица националног реализма, попут својих великих претходника, па тако и емотивни русофил и у сфери музике. Он позива као оперски стваралац у том духу: „Упознајмо музичку драму великих руских мајстора, јер они треба да оплоде у нама све оно што је најбоље, да би никло наше најбоље." (стр. 9.) Коњовићу и Милојевићу се у развоју и неговању српске инструменталне, камерне, симфонијске и оперске музике прикључује Стеван Христић. То су већ свестране музичке личности, које се баве компоновањем, дириговањем, писањем есеја, стручних и историјских расправа, оснивањем културних установа и организовањем музичких представа. До краја су формулисали основно начело српске музичке школе да се искључиво преко националног може достићи универзално.

4. Афирмација српског националног духа у научним истраживањима

а) Институционализација српске науке и културе

Национални препород и обнављање српске државе почетком деветнаестог века створили су услове за модернизацију школства и почетак научне делатности. Као прве озбиљне научне дисциплине српски интелектуалци развијају историју и лингвистику, што је представљало и основни израз националних те-

жњи у сфери умног стваралаштва, а карактерише га изразито критички дух и приступ, неоптерећен предрасудама, теолошким оковима или доктринарним догмама које су вековима спутавале развој европске науке. Ентузијазмом Доситеја Обрадовића у Београду је 1808. године створена Велика школа. Неколико година раније Атанасије Стојковић је објавио тротомни уџбеник физике. Својим неуморним прегалаштвом, Вук Стефановић Караџић је утро пут за развој, осим филологији, читавом низу других научних области, попут етнологије, фолклористике, правне историје итд. Године 1826. у Новом Саду је основана Матица српска и убрзо постала једна од најјачих и најугледнијих институција српске културе. Кнез Милош почиње да стипендира школовање талентованих српских младића на угледним европским универзитетима, али се и често доказивао као мецена интелектуалаца и уметника. Глигорије Возаревић је 1827. године отворио прву књижару у Београду. „Новине србске" своје редовно излажење почињу 1834., а 1838. у Крагујевцу је формиран Лицеј као виша школска установа, да би 1841. био пресељен у Београд и 1863. претворен у Велику школу. Године 1841. основано је и Друштво српске словесности. Правне и политичке науке су се почеле развијати према руском узору, да би ускоро постале подлога модерне историографије. Поред најзначајнијих дела светске књижевности, све више се на српски језик преводе научне и стручне књиге.

Након што је 1847. године под влашћу кнеза Александра Карађорђевића извршена реорганизација Друштва српске словесности и оно подељено на језикословни, историјски, православни, филозофски и природословни одсек, кнез Михаило Обреновић је 1864. године суспендовао његов рад јер се српски научници и водећи интелектуалци нису хтели да покоре његовим политичким захтевима. Исте године кнежевским указом обновљен је његов рад под називом Српско учено друштво. Режим је декретом одстранио непоћудне чланове, што је тешко ранило тадашњи интелектуални полет, али је критички дух у научном стваралаштву убрзо обновљен. Друштво је 1869. године објавило Српску биографију, на којој је рад организовао Стојан Новаковић. Како је претходно убијен кнез Михаило, под намесничким режимом ове године су у Српско учено друштво враћени сви раније одстрањени чланови, а његова делатност је проширена и на област уметности. Године 1886. основана је Српска краљевска академија, а Српско учено друштво јој је прикључено тек 1892. године. Српска краљевска академија је у свом саставу имала Народну библиотеку и Музеј.

Последњих деценија деветнаестог века просто је процветало српско школство. Развијен је систем нижих, виших и продужних основних школа, програмски конципирана дечја обданишта, а као један од основних принципа којим су обавезани учитељи у својој професионалној делатности било је инсистирање на родољубивом васпитању народног наранштаја. Похађање четворогодишње основне школе постало је општеобавезно, а поред државних омогућено је формирање и приватних школа. Најважније средње школе биле су осмогодишње гимназије, класичне и реалне. Гимназије су биле обавезане да негују србовање, морал и карактерност. Лицеј је првобитно преименован у Велику школу која се састојала од Правног, Филозофског и Техничког факултета, а 1905. године је трансформисана у Универзитет. Гимназије су као општеобразовне институције за основну улогу имале припрему за студије. Поред тога, постојале су стручне средње и више школе, попут богословских, учитељске, женске, трговачке, пољопривред-

не, занатске, музичке итд. Актом о оснивању Универзитета ова високошколска установа допуњена је Богословским и Медицинским факултетом. Српска наука се веома брзо афирмисала у целом свету и дала неколико несумњивих великана који ће непроцењиво својим делом задужити човечанство.

За проблематику наше студије посебно је значајна судбина двоје врхунских научника, Руђера Бошковића и Милеве Марић. Руђер Бошковић је светски признат и неприкосновен научни ауторитет, али су српски непријатељи систематски настојали да му фалсификују порекло и тако га отргну од српског националног бића, покушавајући да га вештачки придодају новокомпонованој хрватској науци за коју није познато да је Бошковић уопште знао да она постоји. Пошто немају ниједног сопственог великана људског духа, Хрвати бескрупулозно отимају српске. Милеву Марић нико није могао отети од Српства, оспорити јој припадност Српском националном колективитету, али су јој зато отели научно дело и приписали га њеном славољубивом, али научно неталентованом и интелектуално инфериорном супругу Алберту Ајнштајну. Покушавали су да нам отму и Николу Теслу, Иву Андрића, Мешу Селимовића и велики број других умних људи којим би се сваки народ поносио кад би му случајно припадали, али је та перфидност најинтензивније на делу показивана у случају Руђера Бошковића и Милеве Марић.

б) Велики српски математичар и астроном Руђер Бошковић и његово несумњиво српско порекло

Први прави српски научник у модерном смислу речи био је Руђер Бошковић, рођен 1711. године у селу Орахов До, пет километара удаљеном од Завале у Попову пољу, Источна Херцеговина. Врхунске научне резултате постигао је на подручју математике, физике, астрономије и геодезије, а успешно се бавио и филозофијом, теологијом и психологијом. Темељито је и беспрекорно аргументовано критиковао механицизам Исака Њутна, али уједно прихватио његов принцип релативности простора и времена. Одбацио је Лајбницово начело престабилиране хармоније и довољног разлога супротстављајући им се третманом простора као принципа стварних односа. Фундаментално му је дело „Теорија природне филозофије", објављено 1758. године, и њиме је значајно унапредио теорију атома, како прецизира Андрија Стојковић, „заснивањем динамистичке атомистике која атракцију и репулзију схвата као јединствену природну силу... Тако је атом схваћен као извор свих стварних односа и, насупрот Лајбницу, разноврсност природе објашњена је једноврсним елементима између којих владају атрактивно-репулзивне силе зависне од одстојања. Оригинално у односу на Лајбница, Бошковић први прави разлику између разлога и узрока, те не изводи (као Лајбниц) принцип континуитета и простор позивањем на став довољног разлога, већ их сматра примарним." (А. Стојковић: Почеци филозофије у Срба, „Дијалектика", Београд 1970., стр. 153.)

Преци Руђера Бошковића су Ровчани са црногорских Брда, велико српско племе које као крсну славу слави Светог Луку и насељава планински простор између Никшића, Подгорице и Колашина. У време првобитне српске државе Ровца су била у саставу жупе Мораче и тамо су Срби, доселивши се на Балкан, затекли мали број Влаха који су у народној традицији оставили помене као род

Мацуре. Врло брзо су посрбљени од стране српског племена Лужана који су се у Ровца померали из зетске равнице. И поред тога, ровачка област је због сурових географских услова била врло слабо насељена, а укључена у Жупу Морачу, представљали су једну од десет жупа Подгорја, о коме пише Барски родослов.У петнаестом веку ту се насељавају Никшићи, о чијој историји сведочи само народно предање, с обзиром да не постоје никакви писани трагови. „Већи број тих прича о родоначелнику племена Никшића, сачувана у више варијаната, кажу да је Никша био сестрић кнеза Стевана, сина Вукана Немањића, чија је сестра била удата за бана, или војводу, Илијана (Илију) у Грбљу, који се био побунио противу Немањића због чега су га они убили. Стеван Вуканов, који је подигао манастир Морачу, 1252. г., није имао потомства па је свом сестрићу Никши предао манастир на чување као и Жупу и Ровце да се тамо насели са својим потомством. У Жупи Никшићкој сачувало се предање да је Никша син грбаљског бана Владимира Грбљановића који је био познатији као бан Илијан. Једна друга варијанта говори да се грбљански војвода Илија, зет Немањића, из неких непознатих разлога побунио противу цара Душана који га је смакао, а његовог сина, посмрче Никшу, који је био од одиве Немањића, пошаље у Херцеговину, у Жупу Оногошт, коју му је дао на управу.” (Стеван Поповић: Ровца и Ровчани у историји и традицији, „Универзитетска ријеч”, Никшић 1990., стр. 43.)

Све варијанте предања говоре да је Никша Илијин из Грбља дошао у Оногошт, с тим што неке сукоб као разлог виде у односу према Балшићима. У Оногошту је Никша затекао бана Угрена Јеринића и с њим се сукобио око превласти, а Никшин син Гојак убија очевог супарника Угрена и побегне у Ровца. „У Боки, у селу Кртолима које је припадало жупи Грбаљ, на путу који води од Тивта према мору за Пржно, у селу Никовић, из цркве Свете Госпође, у Бјеловини, налази се једно кушасто брдо обрасло у ситногорицу, Никшина Главица. Иза Никшине Главице на малој удаљености, у селу Гошићу, налази се црква Светог Луке за коју народ каже да потиче из 12. вијека (Свети Лука је био слава свих Никшића). И у Котору и Рисну постоје цркве Св. Луке.” (стр. 44.) Многе народне приче и песме никшићког краја сачувале су сећање на грбаљско порекло Никшића. Никшићи су се сродили са српским племенима Лужана, Ријана и Дробњака, а Никшини потомци су, поред Гојакових Ровчана, данашњи Требјешани, Жупљани и Потујани. Године 1448. Ровца и Морача су били гранични предели Херцеговине Стефана Вукчића Косаче, а касније су припадали Херцеговачком санџаку.

Гојак је имао четири сина – Булата, Влаха, Шћепана и Срезоја. Већ у другом колену Шћепанов син Дука преселио се у Никшићку жупу. Никшићи су у Ровцима имали 14 кућа, а затекли су 37. Временом су се ородили са свим затеченим породицама, а у старту су племенско вођство преузели. Родови и братства су се убрзано гранали, или су вековима представљали компактну целину и монолитно јединство испољавали.

Изоловани од главних стратешких путева, увек орни да учествују у ратовима и бунама, а лишени као сточари великих пореских обавеза, Ровчани су се убрзано размножавали, а међу њима су Срезојевићи били највеће братство. Четврти Гојаков син Срезоје имао је четири сина – Радоњу, Радича, Луку и Вукашина. Кнез Иваниш Радоњин Срезојевић се почетком седамнаестог века налазио на челу целог ровачког племена. Али, тада долази и до масовног исељавања, највише Срезојевића, али и Булатовића, Влаховића и Шћепановића. „Преко Никшића Ровчани се селе у Попово као и у околину Стоца, Чапљине и Мостара. У

Попову су се рано населили Шћепановићи – Бошковићи, названи тако по Бошку Стошкову Шћепановићу. Један дио тих Бошковића иселио се почетком 17. вијека преко Колашина у Затарје, а Бошковићи у Попову населили су се у Ораховом Долу близу манастира Завале, одакле су се доцније расељавали, највише у околину Стоца, у Дубравама, гдје их данас има око 70 домаћинстава. Они Бошковићи у Орахову Долу доцније су покатоличени и назвали се Кристићима, док су се други Бошковићи назвали Томичићи. Један од тих Бошковића, Никола Матијашев, преселио се у Дубровник у другој половини 16. века, гдје се бавио трговином. Његов је син научник свјетског гласа Руђер Бошковић. И Бошковићи у околини Стоца села Црнићи и Аладинићи такође су католици, а нешто православних има у околини Чапљине и Мостара. Сви су они сачували традицију да су досељени из Црне Горе преко Никшића и Ријана, и да су се њихови преци населили прво у Попову, сем Кристића који, под утицајем клерикалне пропаганде, мисле да су досељени из западне Босне. Сем Бошковића, у Попово су досељени у исто вријеме и Иванишевићи–Срезојевићи из Међурјечја са кнезом Иванишем Радоњиним, по коме су се тако назвали. Традиција каже да се тада преселило са кнезом Иванишем 70 Срезојевића. Иванишевићи су се населили у Пољицу, Попово, и представљају велики род са огранцима: Љепаве, Мостарице, Сетенчиће, Глигиће, Рунде, Пенде и др. Сви они (сем Пенде) славе Лучиндан, као и Шешељи и Чалаке из Завале и Милићи из Величана, а тамо су се доселили из Орахова Дола и сви су „лучинци" (славе Св. Луку)." (стр. 278-279.)

Шћепановићи потичу од Шћепана Гојаковог, који је имао пет синова – Вука, Влатка, Божидара, Станишу и Радоја. Братство Шћепановића се дели на Драшковиће, Пулетиће, Бошковиће и Мутаповиће. Сви осим Драшковића су се иселили са Роваца. Поред Симе Милутиновића Сарајлије, хајдук Вељка Петровића и Петра Добрњца, Руђер Бошковић је ипак делом највећи Ровчанин који је славу стекао далеко од Роваца. Рођен је у Дубровнику 1711. године, а умро у Милану 1787. Његов отац Никола „се бавио трговином. Отац Николин звао се Матијаш и живио је у Орахову Долу у Попову, што се види из одобрења о Николину вјенчању које му даје отац." (стр. 302.) Академик Миленко Филиповић и истакнути истраживач Љубо Мићевић установили су да је у време покатоличавања Бошковића у Орахову Долу, „отац Руђеров, Никола, отишао је у Дубровник као православни." (стр. 303.) Неприхватајући покатоличавање, део Бошковића, који су се назвали Шешељи и Милићи, одселили су у Величане. Иако су одатле ускоро Шешељи одселили у До, део Величана и данас се назива Шешељевина. Пошто су се Бошковићи у Попово поље преселили почетком седамнаестог века, та велика сеоба последица је неуспеле српске буне против Турака с краја шеснаестог века, коју је предводио никшићки војвода Грдан. „Професор Даринка Зечевић (антропогеограф, радила у САНУ, умрла 1970. године) забележила је предање сачувано у Ровцима о пресељавању Ровчана у Попово прије 350 година, од којих потиче Руђер Бошковић, и о истовременом пресељавању у Ибарски Колашин. (Саопштење професора Бранислава Недељковића.) Отуда су многи родови у Попову славили Лучиндан, крсну славу Ровчана: Бошковићи, Иванишевићи, Љепаве, Батинићи, Шешељи, Милићи и др." (стр. 304.)

Што се тиче Руђеровог оца Николе, „зна се да се доселио из Орахова Дола у другој половини 17. вијека, гдје је ступио у службу Рада Глеђовића, који га је послао у Нови Пазар, гдје се налазила јака дубровачка насеобина. Ту је стекао не-

што имовине, вратио се у Дубровник и оженио кћерком дубровачког трговца Баје Бетере, Талијана поријеклом, са којим је имао осморо дјеце: пет синова (најмлађи Руђер) и три кћери (најмлађа, Аница, имала је песничког дара и са Руђером се дописивала док је год био жив)... Под старе дане Никола је биљежио своја „Старорашка сјећања" у којима описује чувене српске манастире: Сопоћане и Ђурђеве Ступове код Новог Пазара, Студеницу, Патријаршију, Дечане, Тројицу код Пљеваља и др., по чему се јасно види његово поријекло." (стр. 304.)

Сина Руђера, кад је навршио петнаест година, отац је послао у Рим на школовање у Колегијум романум. Већ 1736. објавио је своју докторску дисертацију „О Сунчевим пегама". Његови радови из математике, физике и астрономије привлачили су све већу пажњу научних кругова. Иако је био принуђен да се закалуђери у оквиру језуитског реда, Бошковић се истицао својом слободоумношћу. Утемељивач је физикалне једноставне атомистике, а у свом капиталном делу „Теорији природне филозофије", објединио је њутновске принципе гравитације, кохезије и ферментације у јединствен принцип, изградио закон сила, битно унапредио сферну геометрију, бавио се механиком, геофизиком, оптиком, геодезијом, хидрологијом, археологијом, али и поезијом. Прочуо се и по свом геометријском-методу бесконачно малих величина, а у геодезији теоријом инструмената и теоријом грешака. У неколико наврата повераване су му важне дипломатске везе, успоставио је врло присне везе са француским енциклопедистима, а убрзо је Руђер Бошковић постао и француски и британски академик. Године 1760. Бошковић се, уз све почасти које су му исказиване као славном научнику, „много кретао у друштву дипломата. Био је ту и руски посланик Галицин. Бошковић и Галицин установише да су „исте народности" и да говоре „два дијалекта нашега заједничкога језика." (Агата Трухелка: Руђер Јосип Бошковић, Хрватско природословно друштво, Загреб 1957., стр. 64.)

Кад је већ увелико скинуо монашку одежду и дистанцирао се од пропалог језуитског реда, Бошковић се трајно настанио у Паризу 1774. године и стекао акт о натурализацији, племићки официрски статус, сам се проглашујући за „властелина од Луке", сећајући се да му је породица као православна славила крсну славу Светог Луку. Француско држављанство је решило све финансијске проблеме Руђеру Бошковићу, али он тада заоштрава многе научне полемике, а изложен је и сујети осветољубивих колега који све могу лако поднети осим туђег успеха.

в) Општепознати великани светске науке

Велики број српских научника стекао је светски углед, ауторитет и опште признање на основу својих интелектуалних напора и постигнутих научних резултата, упркос крајње ограниченим условима за истраживачки рад. Неки су се отиснули у бели свет, тамо стекли славу, али отаџбину и Србство никада нису заборављали. Српска академија наука и уметности је сачинила регистар од 216 великих имена, отпочињући, трудом Одбора за проучавање живота и рада научника у Србији и научника српског порекла, објављивање њихових биографија и библиографија. (Живот и дело српских научника, том I–V, Српска академија наука и уметности, Београд 1996–1999.) Поред Руђера Бошковића, најзначајније резултате су постигли Јосиф Панчић, Михаило Идворски Пупин, Никола Тесла, Јован Цвијић, Михаило Петровић Алас, Милутин Миланковић, Јо-

ван Туцаков, Сима Лозанић итд. Посебно је упечатљива трагична судбина врхунске научнице Милеве Марић Ајнштајн, која је научно дело жртвовала славољубивости недостојног мужа.

Јосиф Панчић (1803–1862) је Србин католик родом из Брибира, који је доласком у Београд 1849. прешао на православну веру. Највише научне резултате постигао је у области ботанике, зоологије, минерологије и геологије, проучавајући превасходно природу Србије и Балкана. Михаило Пупин (1854–1932), пошто је био аустроугарски поданик и српски националиста, као двадесетогодишњак је отишао у Америку и тамо се посветио физичкој хемији и електротехници, дошавши до великих резултата у истраживању извора наизменичне струје, примене рендгенских зрака, математичких решења преноса наизменичних телефонских струја по водовима итд. Никола Тесла (1856–1943) родио се у Смиљану код Госпића, у породици православног свештеника, али и он потпуни научни успех постиже у Америци, где се доказује као један од највећих генија у историји човечанства. Пронашао је индукциони мотор, проучио наизменичне струје и изградио полифазни систем, посебно системе који су омогућили коришћење наизменичних струја високих фреквенција и супер високих напона, изумео гасне цеви као претходнице данашњих флуоресцентних лампи, обртно магнетно поље, електричне осцилаторе, даљинско управљање аутоматским машинама, високофреквентни пренос радио таласа, посветивши се у потпуности истраживању могућности бежичног преноса електричне енергије. Регистровао је више стотина патената, али ни модерна наука није у стању да схвати и потпуно проникне у Теслино грандиозно дело.

Јован Цвијић (1865–1927) родио се у Лозници у породици која је брижљиво неговала успомену на своје херцеговачко порекло. Основао је српску географску науку, истраживао динарске крашке и планинске области, Стару Србију и Македонију, успешно се бавио антропогеографским и етнографским проучавањима, писао глациолошке радове, успостављао хипотезе о Панонском језеру и пореклу балканских мореуза, израдио геоморфологију Балканског полуострва, утемељио етнопсихологију као посебну научну дисциплину, али и ударио научне темеље српској геополитици. Овај ненадмашни научник и данас зрачи огромним интелектуалним утицајем и представља неоспоран академски ауторитет. Михаило Петровић Алас (1868–1943), рођен у Београду, без сумње је највећи српски математичар, који се посебно бавио класичном математичком анализом диференцијалних једначина. Милутин Миланковић (1879–1958) прославио се неорганском и органском хемијом, хемијском технологијом, електросинтезом, анализом минералних вода, пијаћих вода, рудног богатства, метеорита, радиоактивних минерала и унапређењем пољопривреде и индустрије. Јован Туцаков (1905–1978) оснивач је српске фармакогнезије и темељити истраживач лековитог биља, као и етнофармацеутских и етномедицинских проблема.

Кад се прави овако сужен избор имена човек се увек огреши о неког веома значајног научника, али у овој монографији то је учињено само ради упечатљивије илустрације и констатације да су српски научници традиционално, и готово без иједног изузетка, истакнути патриоти и велики националисти, који ниједног тренутка нису запостављали неопходност служења отаџбини и верности Српству. Сву своју животну енергију су несебично улагали да би сопствени српски род у целом свету прославили, а врхунска признања, дипломе, награде и од-

ликовања сматрали заслуженим трофејима своје нације која се доказала да својим највећим умовима може равноправно да се носи у интелектуалној утакмици са неупоредиво бројнијим и богатијим народима. Србин је увек поштовао књигу и знање, памет и интелигенцију, дајући им чак сакрални карактер, па је у периодима слободног развоја српска држава посебну пажњу посвећивала неговању научног подмлатка, не жалећи да жртвује огроман новац за његово школовање. Понекад се и огрешила о неког не сагледавши на време његов таленат и умни потенцијал, али синови отаџбине нису били злопамтила. Брзо су заборављали учињену неправду и Србију обасипали неизмерном љубављу. Неки су прогоњени, за Српство страдали, на ратишту гинули, али од идеала слободне српске државе која ће обухватати све српске земље никада нису одустајали.

г) Отета слава Милеве Марић–Ајнштајн

У целокупној историји светске науке вероватно није било веће крађе и обмане од присвајања туђих научних резултата које је починио Алберт Ајнштајн, представивши као сопствено заправо дело своје жене Милеве Марић. Милева је још у раној младости показала црте генијалности у области математике и физике, о чему сведоче њени биографи Ђорђе Крстић, Десанка Ђурић–Трбуховић и Драган Милићевић. Рођена је у Тителу 1875. године с деформацијом кука, па ће јој тај физички недостатак у животу много мука задати. Отац јој је приуштио квалитетно образовање, а већ у детињству је добро научила немачки језик. Увек се истицала као најбољи ђак у разреду, чудо од детета. Због болести и честих очевих селидби, морала је у неколико наврата да прави прекиде у школовању, али су јој резултати увек били изврсни. Године 1896. уписала се на Политехникум у Цириху, положивши с одличним успехом веома тежак пријемни испит. У току студија упознала се са Албертом Ајнштајном, кога је привукло Милевино знање и вредноћа, док она, без икаквог претходног љубавног искуства и са физичком маном, није могла да одоли његовој слаткоречивости. Осећајући се помало социјално инфериорном у швајцарској средини, Милева је пристала да комуникативном Алберту, скромних интелектуалних способности, помаже у учењу, постепено наивно прихватајући његово удварање и потчињавајући се његовој високо израженој личној користољубивости. „Свакодневно учење и обучавање Алберта Милеву успорава у њеном студирању. Она то не примећује јер је води њена зла судбина. Албертово знање је „танко", шупљикаво и недовољно. Он нема изграђене радне навике, несамосталан је, нестабилан, увек у облацима. Скромног знања, он није у могућности да схвати суштину веома квалитетних предавања које изводе најбољи европски ауторитети за физику и математику." (Драган Милићевић: Милева Марић–Ајнштајн – Планетарни гениј је, Београд 1999., стр. 41.)

Милева је успешно остваривала директну комуникацију са својим професорима, научницима светског гласа и нобеловцима, док је Алберт често бежао и са предавања. Милевини семинарски радови изазивали су свеопште дивљење. Године 1897. она прелази у Хајделберг да би слушала предавања водећег светског експерименталног физичара Филипа Ленарда, али се после шест месеци враћа у Цирих не могавши љубавној чежњи да одоли, па време губи у подучавању саможивог медиокритета. Ту Албертову саможивост и некоректност ја-

сно су увиђали најближи Милевини пријатељи, али она није реаговала на њихове примедбе и запажања. „Страсно заљубљена, Милева није у стању да осети да Ајнштајн њу не воли и да права љубав подразумева конкретне поступке у најразличитијим видовима испољавања. Није свесна да и он у испољавању љубави мора да буде конкретан. Она воли и даје. Од њене љубави Ајнштајн има велику корист. На студије је дошао са слабим, шупљикавим знањем, како ће сам касније признати биографу Карлу Зелигу: није имао радне навике у редовном учењу, на предавања није редовно ишао..., и поред свега ће студије у року завршити!?" (стр. 55.) Милева је запоставила рад на сопственом, а посветила се писању Албертовог дипломског рада и спремању испита. Упоредо је спремала Специјалну теорију релативитета, била излагана мржњи Албертових родитеља, а изабраник њеног срца је оставио трудну. Тако је на првом покушају пала на дипломском испиту, што су њени непријатељи користили да је злонамерно лажно прикажу као лошег студента. Ипак, њој су професори по дипломирању нудили да остане на факултету као асистент, али никоме ни на памет није падало да асистентуру понуди Алберту.

Када је професор Вебер одбацио као лошу докторску дисертацију Албертa Ајнштајна, Милева Марић улази у сукоб са својим ментором и демонстративно повлачи из процедуре сопствену, већ одобрену дисертацију. Повлачи се у кућну осаму, фактички постајући домаћица и наставља рад на уобличавању теорије релативности. „Заиста је над њом урађена вешта манипулација, у више варијанти, у разним ситуацијама. Натерати васпитану, поштену, вредну, радну и изузетно интелигентну жену, која ни мрава не би згазила, да постане огорчена свађалица, не може макар ко. Тај човек мора бити мајстор. Вртети око малог прста неког тако јаког и генијалног, то може само експерт. Милева никада до тада ниједан свој проблем није решавала без разума и на силу. Под Албертовим утицајем ће она постати свађалица. С битном разликом што се Ајнштајн свађао са професорима због свог школског неуспеха, а Милева због туђег. У стању „слепе", неразумне заљубљености Милева постаје пион на шаховској табли свога живота. Потезе је вукао човек кога је толико волела." (стр. 67.)

Милева Марић је на специјалној теорији релативитета почела да ради још 1897. године, мукотрпно основне поставке објашњавајући необдареном Ајнштајну, слабог памћења и још слабије способности разумевања. Прилепивши се уз наивну жену као крпељ, врло брзо ће њен рад почети да третира као заједнички. „Он се неће 1903. године „оженити" с Милевом већ са специјалном теоријом релативности и другим научним радовима које је она стварала." (стр. 131.) Већ 1905. тај је рад потпуно присвојио од жене коју никада није волео, али је успевао да је максимално потчини и искористи. „Ајнштајн је брзо схватио величину и значај Теорије, и за њега и за светску физику. То је била његова животна шанса. Знао је да је само питање времена када ће Теорија прославити њеног потписника. Себе је видео у свој тој долазећој слави. Био је усхићен на саму помисао да ће постати први физичар света. Ето, како и зашто је успевао да се контролише да Милева не примети његова права осећања." (стр. 132.)

Светску славу Ајнштајн је стекао те 1905. године, али је Милеву још задржао јер је она упорно радила и на Општој теорији релативитета, а паралелно с тим му писала и друге запажене радове. Својим пријатељима се поверавао да му је жена смрдљива и одвратна, али да мора да издржи њено присуство

у свом животу и, што му најтеже пада, да глуми љубазност и пријатност. Вечити пропалитет у току школовања и неморални готован даље израбљује заљубљену жену и док она развија Општу теорију релативитета, Ајнштајн 1911. почиње љубавну романсу са својом рођаком обећавајући да ће жену и децу отерати чим Милева заврши започети посао. Бездушан према сопственој деци, систематски је уништавао све трагове Милевиног научног труда и успеха, спалио велики број писама, показујући се бескрупулозним и покваренim, какви су уосталом били и његови родитељи. „Херман и Паулина Ајнштајн неће признати Милевину и Ајнштајнову децу за своје унуке. Неће их ни један једини пут посетити, узети у наручје, поиграти се са њима. За њих ће та деца бити непостојећа, мртва. Ово је ретка и невероватна ситуација. Изузетно је ретко и за нормалан ум несхватљиво да баба и деда могу да мрзе децу свога јединца. Какви су то мозгови, где су васпитавани и стварани, када могу да толико мрзе децу у којој тече њихова крв?" (стр. 204.) Следећи родитеље и Алберт Ајнштајн ће према својој деци исказати беспримерну мржњу и нетрпељивост, крајње нечовечно се према њима понео, доказујући своју моралну наказност и духовну празнину. Такав монструм у психолошкој и социјалној сфери никако није могао бити геније у научној.

Не само да је Ајнштајн уништио све трагове Милевиног рада на специјалној и општој теорији релативитета, оригиналне списе на којима је био њен рукопис, него је готово у потпуности избрисао успомену и све званичне документе о постојању њихове кћерке Мизерл, као и податке о Милевиној докторској дисертацији. Милева је ипак сачувала Ајнштајнова писма, па се на основу њиховог садржаја неке чињенице могу прецизно реконструисати. Као на пример његово распитивање о детету из 1901. године, дакле, пре Милевиног порођаја, до ког је дошло почетком 1902., као и оклевање да се венча са девојком која је имала много проблема са породицом и новосадском градском средином због ванбрачне трудноће. Кад се Мизерл родила, Ајнштајн инсистира да је мајка води у Нови Сад без уписивања у матичне књиге. У Новом Саду Мизерл се разболела од шарлаха и умрла. Тек почетком 1903. године Алберт и Милева су се венчали и 1904. добили сина Ханса-Алберта. Тајна о постојању Мизерл и њеној трагичној судбини разоткривена је тек после тридесет година. Њихово треће дете, син Едвард, био је писихички болестан. Ајнштајн је, стекавши светску славу Милевиним радовима, жену и оба сина најурио 1913. године и оженио се својом рођаком. Ни о Едварду никада није бринуо, за његово издржавање и лечење ни динара није послао, а више од двадесет година га уопште није видео, од 1933. до своје смрти 1955. Едвард је непрекидно оца оптуживао као правог кривца за своју тешку менталну ситуацију.

Да би је приволео да до краја живота ћути о великој тајни, Алберт је 1922. године целокупан новчани износ Нобелове награде предао Милеви. Међутим, у Немачкој се већ писало да је његово дело плагијат, да он једноставно није био способан да нешто такво величанствено створи. Многи ће указивати на несумњиви Милевин допринос, на чему ће се посебно ангажовати немачка женска удружења. Пошто се Алберт Ајнштајн већ увелико политички ангажовао у светском ционистичком покрету, његови сународници су свако логично и аргументовано оспоравање Ајнштајновог ауторства над две велике физичко-математичке теорије настојали да дисквалификују као антисемитизам. Али, откад је отерао супругу Милеву, па до краја живота, Алберт Ајнштајн није био у стању

да напише ниједан нови научни рад. Свео се на духовитог вербалног жонглера и логореичног плејбојског популаризатора науке, водећи строго рачуна да се не упусти у озбиљне теоријске расправе у друштву истакнутих научника који би лако и једноставно препознали његово шарлатанство. Ајнштајн је упрошћена предавања држао људима који ионако ништа нису разумевали, него су долазили да га слушају због медијског спектакла који су му вешти јавни промотери редовно припремали.

5. Српска филозофска мисао

Потпуни национални идентитет и самосвест једног народа не могу се замислити без његовог специфичног приступа филозофији и карактеристичног учешћа у њеном развоју као највишег облика људске мисаоне делатности, заправо чистог умовања и његовог еманципаторског дејства на само постојање. Озбиљна идеологија, поготово национална, ни данас се не може замислити без суштинског филозофског утемељења и следа континуитета мисаоних напора у циљу разумевања и објашњења себе, свог народа, историје, традиције, садашњости и будућности, телеолошког образлагања умних и практичних напора националног колективитета, система вредности и његовог сталног критичког преиспитивања. Управо у сфери преиспитивања, национална филозофија је најпотребнија националистичкој идеологији јер редовно идеологија није спремна ни способна да сама себе преиспитује. Критичко преиспитивање доводи до сталне ревалоризације вредности, њиховог изоштравања, гланцања, усавршавања, заправо уношења нових животних енергија у суочавању са историјским изазовима и конкурентским претњама.

Српска филозифија се вековима развијала у крајње неповољним условима, неретко је заостајала за највишим европским дометима, али је постигла сопствену целовитост и континуитет, јер је и сама израстала из дубине народне душе, изразито здравог разума, природно високог коефицијента интелигенције, са осећањем мере и смисла, али и амбициозна у тежњи за великим достигнућима, а уједно и са изразитом спремношћу мислилаца да се жртвују за национално добро, да сопствену егзитенцију подреде филозофским начелима и идеолошким циљевима. У сфери филозофског умовања Срби су доказивали сопствене духовне, интелектуалне и емотивне способности, а у практичном мисаоном стваралаштву достигнуто уграђивали у националну идеологију и теологију, којој су такође непрекидно уобличавали национални предзнак и карактеристична обележја. Зато је у нашим почецима рефлексије чистог ума тешко разграничити филозофски, теолошки и идеолошки садржај. Његову суштинску карактеристику представља оригинална синтеза традиција старе српске вере, културе и народног предања са хришћанским учењем у варијанти источне цркве и византијске политичке филозофије и државотворне идеологије. Никада то није лишавано и осетног западњачког утицаја, али су Срби, поред свих рецепција напредних страних утицаја, инсистирали на оригинално своме, национално препознатљивом.

Неприкосновени родоначелник српске филозофске мисли је Свети Сава, утемељитељ српског етичког идеала који инсистира на сталној борби за постизање моралног савршенства човека појединца у слободној српској национал-

ној држави. „Својим личним примером и учењем Сава је дефинисао нужност ограничења нашег традиционалног индивидуализма социјалним утилитаризмом, који налаже да се лични интереси жртвују интересима заједнице – од сеоске све до државне." (Андрија Стојковић: „Почеци филозофије у Срба. Од Саве до Доситеја на основама народне мудрости", „Дијалектика", Београд 1970, стр. 41.) Лични аскетизам Светом Сави је допринео у развоју сопственог критичког рационалистичког духа, што је светска реткост у његовом времену. Он је својеврсни апологета државе и креатор концепта националне хришћанске цркве, а истовремено народни просветитељ и велики поборник школства и образовања. Побожност никада није делио од моралности и патриотизма. Моралност спасава душу, а патриотизам испуњава сврху колективног постојања. Богу се служи пре свега својом људскошћу, поштењем, праведношћу, вреднoћом и борбом за истину, а патриотизам као врхунска врлина супсумира и подразумева све ове појединачно. Инспирацију за концепт моралног савршенства он налази у делима античких грчких филозофа, успешно их комбинујући са хришћанским учењем. Српско тумачење православне теологије и државотворна идеологија као практични израз Савине животне филозофије српском национализму, који је и вековима раније постојао као ствар срца и разума српског етничког колективитета, дата је драгоцена теоријска подлога која ће се наредних столећа непрекидно надограђивати, ослањајући се на светосавско завештање и упорно негујући светосавски култ.

Српски хуманистичко-рационалистички дух светосавске инспирације далеко одскаче у односу на западноевропски и ниједног тренутка не робује астролошким предрасудама, верском фанатизму или магијским заблудама, што се може закључити по свим књижевним и уметничким делима тог времена. Српски народ захваљујући томе не познаје традицију спаљивања вештица и чаробњака, нити ископавања вампира. Светосавска филозофска мисао није потчињена теологији, али је по правилу веома заинтересована да усклади веру и значење, трудећи се истовремено да обоје унапреди. Рецепција византијског слободарског духа, који се није устручавао да реафирмише античку грчку филозофску мисао, српским мисаоним напорима, што се види по великом броју књижевних дела, учинио је сасвим страним западњачка схоластичка пренемагања, иако је и схоластика оставила извесног трага у хиландарским списима. Такве мисаоне тековине једино су и могле представљати идејног лучоношу у доцнијем мрачном вишевековном периоду турског ропства. Српски филозофски став према смислу и садржају живота, трајању и постојању, а надасве чврсто изражена и конзистентно саздана етичка начела инспирација су и доцнијих усамљених писаца, али пре свега масовно прихваћеног народног књижевног стваралаштва. Народна књижевност је карика која нераскидиво повезује изворну светосавску филозофску мисао са модерним српским мисаоним напорима. Континуитет државотворних идеала и моралног кодекса је несумњив, као и националистичка идеологија са наглашеним слободарским потенцијалом. Народни дух кроз реч анонимних стваралаца средњовековном српском хуманизму и рационализму додаје и невероватан животни оптимизам, борбени елан и херојски идеал жртвовања за веру и отаџбину. Нема мирења са историјским невољама и трагичном народном судбином, па се зато велича борбени активизам и живот са слободом изједначава.

Половином осамнаестог века стварају се услови за српски филозофски препород, упоредо са књижевним а на темељима европског просветитељства. Као први прави српски филозофи у модерном смислу речи појављују се Макарије Петровић Миријевски, Спиридон Јовановић, Захарије Стефановић Орфелин, Павле Јулинац и Атанасије Стојковић као први српски доктор филозофије. Њихово стваралаштво није нарочито оригинално, али су веома значајни због рецепције савремене руске, немачке, француске и енглеске филозофске мисли. Свој врхунац српско просветитељство је постигло делима Доситеја Обрадовића, посебно књигама „Живот и прикљученија" из 1783. године, „Совјети здравога разума" из 1784. и „Етика" из 1803. године. Доситеј се определио за принципе практичне филозофије и то антрополошко-хуманистичке оријентације: рационалистичку етику заснива на логици схваћеној као почетку сваке озбиљне филозофије, да би допро до метафизике, њених идеја целисходности, естетичког савршенства космоса и друштвеног утилитаризма. Сколастику сматра натприродном религијом, а теологију откровења и здравог разума природном. По Доситеју, ако је Бог створио човека да би га имао ко славити, то значи да и сам Бог постоји ако постоји човек као разумно биће. У противном, нема ко да буде свестан Божјег постојања, али и човек смисао свог постојања налази у Богу и само се кроз њега потпуно освешћује. Суштинска доброта, срећа и врлина постиже се само сталном борбом за истину. Доситеј је убеђен да је доброта вечна, а зло постоји искључиво због људског незнања, па напретком знања постепено нестаје. Непрекидно човеково самосазнање и морално усавршавање је најсигурнији пут према Богу. Уз то је Доситеј Обрадовић присталица просвећеног апсолутизма, што казује да су његови политички погледи идеалистички.

У току свог хиљадугодишњег несистематског развоја српске филозофије „мисаоне појаве Саве и Доситеја и највиши домети наше народне мисаоне рефлексије по своме значају прелазе границе Србије и Балкана и улазе у европску мисао. Тај значај је пре свега у тежњи за самосвојношћу, за нијансом самосталног вођења света и човека, у специфичној синтези поларности емпиријског и рационалног, реалног и идеалног, практичко-делатног и мисаоног, синтези која (упркос нашој изразитој склоности за крајностима) у овој области не зна за крајности које би имале трајнији и дубљи значај: за крајности мистицизма, радикалног емпиризма или радикалног рационализма и спекулације, некритичког оптимизма или нихилистичког песимизма, не зна за празне схоластичке распре већ је и поред извесних несумњивих мисаоних узлета – претежно конкретно-делатна и стваралачка, дакле интегрални део целокупног народног живота и његове друштвене свести." (стр. 155–156.)

Иако је слепо западњачко помодарство, игноришући српску националну традицију, некритички следило све европске утицаје вештачки их подражавајући, у српској филозофској мисли деветнаестог века и културном стваралаштву уопште, убедљиву превагу убрзо ће однети национална оријентација и њено инсистирање на аутохтоности српске мисли и духа, културе и традиције, способне да без угрожавања те аутохтоности преузме и врхунске светске идеале и вредности. Српском колективном уму и његовим врхунским индивидуалним искорацима највише је конвенирао пут просветитељског рационализма и критичких опсервација, са знатним утицајем књижевног класицизма и сентиментализма. Доказавши се у револуционарно-устаничкој сфери, големи српски слобо-

дарски дух настојао је да се афирмише и у сфери чистог умовања коју оличава филозофија, као и у нацији, књижевности и уметности. Али, никако га није напуштао романтичарски занос као покретачка снага нити традиционално русофилство и панславизам као идеја водиља. Доситеј Обрадовић га је ослободио претераног конзервативизма и предрасуда које су заробљавале и окивале слободну мисао, а Вук Стефановић Караџић обновио невероватан националистички полет. Он је први схватио да успешном оружаном делу српске националне револуције мора брзо да уследи културни као нераздвојни део и директни продужетак устаничког јунаштва. Следећи Светог Саву и Доситеја, Вук се с посебном жестином кроз много полемичких списа обрушио на заговорнике концепта по коме би српска култура била имитаторска. Он је за рецепцију само позитивног европског наслеђа, доказаног и провереног, који неће угрозити српску културну аутохтоност, па самим тим и национално биће, свест, тежње и циљеве. С друге стране, Вук је ватрени борац против заблуда, предрасуда и застарелх патријархалних принципа, против идеолошких догми и политичке ригидности. Насупрот празном и надуваном псеудоинтелектуалистичком космополитизму, Вук се посвећује идеји српског народњаштва, чији ће политички израз доцније артикулисати Пашићеви радикали.

Вук Караџић је изразити антиклерикалац, противник верског фанатизма и стерилног аскетизма, присталица принципа верске толеранције и братског јединства Срба православаца, Срба католика и Срба муслимана, али и искрени православац који, верујући у Бога, не доводи у питање уверење о бесмртности душе и Божјој награди или казни за сва овоземаљска човекова дела. Извор невероватног потенцијала српског критичког духа он проналази у наглашеном сељачком индивидуализму који се довољно еманциповао да не заборавља колективну свест, вредности и заједништво. Уз то је изразити моралиста, социјални утилитариста и друштвени еволуциониста. У подлози његовог схватања етике су воља, емоције и рационалност, а поред тих елемената да би човек био истински патриота потребни су му још наука и образовање. Мисаоним активизмом и политичком борбеношћу, заснованим на искреној оданости човеку, нацији и слободи; поштењу, вредноћи и хуманости, освајају се истина и правда, смисао људског постојања. Традиционалне идеале љубави, вере и наде он притом задржава као незамењиве предуслове неопходног животног оптимизма. Нема веће индивидуалне користи за човека појединца поводом резултата његових стваралачких напора од свеопштег признања његове националне заједнице. То доноси истинску славу, а од ње нема већег задовољства. Српском национализму Вук Караџић је дефинитивно уградио демократску компоненту које се учени националисти никада више неће одрицати, са изузетком неких занемарљивих маргиналаца. Српски национализам је амбициозан у својим циљевима и пројектима, али није ограничен никаквим ускогрудим једностраностима.

Управо на таквим идејним полазиштима, сагласју и контроверзама Доситеја и Вука, базирају се почеци чистог филозофирања међу Србима, српска варијанта природноправне теорије Јована Стејића, али и Јована Филиповића и Јована Стерије Поповића. Међутим, филозофија природног права у аутохтоној српској рецепцији и комбинацији с врхунским мисаоним изразом српског национализма појавиће се у књижевним делима Петра I Петровића Његоша. Његош, поред витешких традиција, части и поноса, посебно афирмише као највишу вредност српско национално јединство. Он сматра „да човек може да савла-

да своју тешку судбину херојским делима којима ће се будућа поколења спајати и инспирисати за нове подвиге у једном сасвим земаљском смислу: у борби за слободу и независност. Црпећи своје етичке погледе из најдубљих народних тежњи за слободом и независношћу, Његош је и своју метафизику потчинио једном реалном национално-политичком задатку, али и његова етика и његова физика имају универзалан значај." (Драган Јеремић: О филозофији код Срба, „Плато", Београд 1997, стр. 27.) Његошева филозофска трагања често делују као очајничка, али увек имају изражен национални и морални смисао, па су неки аутори његов мисаони успех третирали као специфичну филозофију практичног идеализма. „У том смислу, његова филозофија представља највиши мисаони узлет националних и друштвених тежњи српског народа за ослобођењем од вековног турског угњетавања. А стопљена са високо вредним поетским изразом, она представља и један од највиших узлета филозофске мисли код Срба." (стр. 27.)

Прву половину деветнаестог века још обележавају Урош Миланковић као заступник филозофије историјског идеализма, али и идеолог националног прогреса и демократије у њеној развијеној либералистичкој варијанти, заснованој на теорији народног суверенитета и друштвеног уговора у оквиру државе с примарном етичком функцијом; Светозар Милетић српски национализам оплемењује републиканским и секуларистичким идејама; Владимир Јовановић утемељује модерни српски либерализам и социологију као озбиљну науку; Лаза Костић делује као ватрени републиканац и водећи идеолог Уједињене омладине српске; Коста Бранковић је развио теорију социјално-етичке функције државе; Димитрије Матић је горљиви младохегеловац који свог учитеља коригује дајући примат слободи појединца насупрот апологији државе; Михаило Ристић је најистакнутији српски кантовац који ради на синтези апстрактних моралних начела; Милан Кујунџић је први елаборисао суштину концепта правне државе, као и слободе мисли, говора и уметничког стварања. Ово је време потпуне рецепције фундаменталних филозофских знања из онтологије, гносеологије, аксиологије, етике и естетике, а посебан интерес многи аутори, као што се види, показују за практичну филозофију, посебно филозофију историје и друштвену теорију из које су потекле политичка економија, социологија и политикологија.

Основне принципе материјалистичке филозофије први је у Србији преузео и популарисао Живојин Жујовић, посебно инсистирајући на начелима социјалног дарвинизма и историјског детерминизма. Међу српским филозофима настаје јасна поларизација на основу источних или западних идејних извора којим се у свом духовном стваралаштву руководе, што је прецизно изразио Пера Тодоровић на следећи начин: „Париз је Србији лиферовао празне фразере и псеудолиберале; Беч – политичке варалице; Берлин – неку врсту опскурних људи; а само Петроград неколико бистрих духова, људи од акције и карактера, са озбиљним образовањем." (Андрија Стојковић: Развитак филозофије у Срба 1804–1944, „Слово љубве", Београд 1972., стр. 146.) Крајем деветнаестог века све је очигледније напуштање спекулативне филозофије и преоријентација на филозофски природни правац, коме је погодовао и својеврсни култ природних наука тог времена. То је стварало простор за значајнији уплив француске духовне културе и политичке филозофије, подстакло продор демократских идеја о слободним изборима, парламентаризму, начелу поделе власти и више-

партијском систему. Марксистички и социјалистички поглед на свет у теоријској равни све интензивније пропагирају Светозар Марковић, Мита Ценић и Васа Пелагић у оквиру природне реалне филозофије.

На супротној страни се налазе природнонаучни позитивисти, међу којима се посебно афирмишу Владимир Јакшић као географски детерминиста, Јосиф Панчић као природнонаучни материјалиста и историјски идеалиста, синтетиста Владимир Јовановић, социјални механициста Мита Ракић, научни критициста Михаило Вујић, дијалектички еволуциониста Лаза Костић, еклектик Милош Миловановић, механистички нихилиста Стеван Радосављевић итд. Велики значај за даљи развој српске филозофије има универзитетски заговорник формалистичке логике и рационалистичко-емотивистичке естетике Љубомир Недић, а филозофски ниво почетком двадесетог века достиже и књижевна критика, посебно у радовима два њена водећа репрезента, формалистичког позитивисте Богдана Поповића и социолошког позитивисте и превасходно националистичког идеолога Јована Скерлића. Сви велики српски научници свога времена направили су и значајне филозофске продоре, попут механицисте Косте Стојановића, материјалистичког дијалектичара Николе Тесле, аутора опште математичке феноменологије Михаила Петровића Аласа или филозофа науке Јована Цвијића. Значајан допринос развоју српске филозофске мисли пружили су истакнути правни и политички теоретичари Живојин Перић, Слободан Јовановић, Тома Живановић и други. У филозофији историје с ограниченим успехом огледали су се Драгиша Станојевић, Димитрије Митриновић, Владимир Гаћиновић, Александар Петровић, Богдан Гавриловић, Драгољуб Павловић, Милош Миловановић, Стеван Радосављевић Бдин, Петар Одавић и Драгиша Ђурић.

Највиши степен систематског уобличења филозофије историје постигао је Божидар Кнежевић синтетичким приступом филозофији као уметности ума у историји космоса. Он правду поставља изнад истине, а примат даје аксиологији и етици у односу на логику. Схватајући историју као највишу филозофију, Кнежевић сматра да је права филозофија „јединствена међу наукама тиме што тумачи порекло и поредак свих ствари у космосу, а тамо је филозофија у ствари историја: њени су конституенти све специјалне науке о појединим деловима света, а историја их као наука над наукама и тиме највиша, права филозофија синтетише и одређује свакој појави место у целини космоса." (стр. 286.) Он притом следи принципе материјалистичког детерминизма прихватајући монистички поглед на свет и његове објективне законитости реда и пропорција ствари у космичкој и људској историји. Не прихвата тезу о понављању светске историје, па инсистира на сталној еволуцији док се не достигне врхунац у развоју природе, човековог мишљења и друштвеног живота, након чега неминовно наступа дисолуција док се постепено све не врати у првобитно стање. То уређује исконски дух, Бог, који представља савршенство истине, хармоније и разума, а није ограничен просторно ни временски. Посебно су значајни Кнежевићеви онтолошко-аксиолошки напори у покушају објективизације вредности и изградњи система моралних судова. „Док је Доситеј Србима донео општу европску филозофску културу и космополитску етику, које су могли асимиловати својим позитивним традицијама, док је ту мисао и етику Његош уградио у нашу херојску и ослободилачку патријархалну мисао и етику дајући јој неортодоксне православне религиозне космичке видике и оправдања, Кнежевић је својим продо-

рима у висину дао српској и југословенској култури и филозофији у мисленој и поетској форми у исти мах космополитичке и космичке и наше националне видике. Он је уз Саву, Доситеја, Вука, Његоша, Светозара, Панчића, Скерлића и Цвијића значајни идеолог наше народне мисли." (стр. 300.)

Најоригиналнији филозофски систем у оквиру српских мисаоних напора изградио је Бранислав Петронијевић на темељу успешне мисаоне синтезе Спинозине и Лајбницове метафизике, инспирисане Берклијевом и Хјумовом епистемологијом. У потпуној самоизолацији од општих друштвених збивања свога времена, потпуно посвећен спекулативном филозофском умовању о апсолутном знању, логичким судовима и аксиолошким принципима, етици и естетици, успешно се бавећи историјом филозофије, психологијом, математиком и палентологијом, Петронијевић је први српски филозоф, после Руђера Бошковића, који је стекао светски углед. Најзначајнији и заиста оригинални допринос универзалној филозофији постигао је на подручју метафизике, „од монопулурализма и релативног консцијенцијализма, монадологије, принципа негације, решења проблема постојања, дискретног интензитета, аморфног финитизма, преко доктрине о два светска стадијума, дедукције квантитативно-квалитативне структуре стварности, доктрине о два прапринципа бића, до хиперметафизичких доктрина универзалне и објективне вредности принципа довољног разлога, објективне немогућности општег, идентитета логичког и реалног и дедукције егзистенције и структуре бића која не претпоставља ништа." (стр. 308.)

Од Петронијевићевих следбеника најзначајније резултате је постигла Ксенија Атанасијевић, која се убрзо мисаоно осамосталила и свој приступ метафизици засновала на песимистичкој и логистичкој оријентацији. „Она умерено агностички сматра да ће врховне истине остати увек за људе неухватљива област; те да су напори метафизичара узалудни, што значи да човеку остаје да се задовољи практичном филозофијом која не тражи научно-логичне доказе већ достизање практичног циља – утехе. Хришћанска етика утехе која води спокојству у очекивању вечног живота, коју конципира ова уз Аницу Савић– Ребац, наша највећа жена мислилац, има међутим специфичну емотивно-рационалну метафизичку подлогу. Она није чист мистик већ (слично Милошу Ђурићу) захтева синтезу мистичног и рационалног." (стр. 377.)

Српској националној оријентацији у филозофији највише је допринео Милош Ђурић, правећи успешну идеолошку синтезу српске народне и античке хеленске мудрости. Он успешно теоријски конципира видовданску филозофију српског национализма и српску етику хероизма, а с друге стране је „трајно упутио своју мисао инспирацијама хеленског света као путоказима у борби српског народа за политичку и културну афирмацију." (стр. 348.) Како истиче Стојковић, „повезивањем хеленске и наше народне мудрости Ђурић заступа „косовску етику" хуманизма и борбености, трагичног херојског оптимизма, херојства и жртве за заједницу... са елементима идеала Свечовека Достојевског и других учења којима Ђурић нашој народној етици тежи да да космичку димензију." (стр. 487.) Ђуричев српски национализам, русофилство и панславизам засновани су на општељудским етичким вредностима, супротстављеним убрзано пропадајућој савременој западној култури коју сматра фаустовском, али су и пуни наде у пројекцију словенског месијанизма чије исконско слободарство и хуманизам нису затровани западњачком декаденцијом.

У оквиру српске православне теологије двадесетог века појављују се два велика мислиоца значајних филозофских домета. Теолошка и филозофска мисао Николаја Велимировића је изразито националистичка, борбено активистичка и антикомунистичка. „Прошавши многе школе и претрпевши утицаје хришћанства, руског православља и мистичке мисли будизма, браманизма и конфучијанства, низа мислилаца од Сократа, Христа, Буде, до Достојевског, Толстоја и Ничеа, нарочито Димитрија Митриновића, он је велики ерудит са превагом маште и емоција над иначе снажним интелектом." (стр. 396.) С друге стране, аскетски и мистични мислилац Јустин Поповић развија целовит поглед на свет који је сав „устремљен против западног папизма, као кривца за савремену „агонију хуманизма" преношењем темеља хришћанства „са вечног Богочовека на пролазног човека", и на противстављање њему источно-православног „хуманизма и реализма", чији му је „пророк и апостол" Достојевски. Он сматра да је „светосавски Србин нашао путеве спасења" на путевима православног хуманизма." (стр. 412)

У периоду између два светска рата српско филозофско мишљење постигло је пуну зрелост која се огледа кроз појаву заокружених индивидуалних система, обраду свих сегмената филозофског проблема етике и достизања стандардног европског нивоа у њиховој елаборацији. После Другог светског рата српска филозофија запада у дубоку кризу због гушења слободе стваралаштва у условима комунистичке диктатуре и официјелног наметања марксистичког погледа на свет као једино дозвољеног. Огромна духовна енергија деценијама је узалудно трошена на сколастичко прежвакавање основних марксистичких догми и надметање академских кружока по питању правоверности. Традиционално филозофско мишљење мукотрпно је и споро обнављано, а ни до данас се није потпуно опоравило.

Глава друга

КАКО СУ ХРВАТИ ОТЕЛИ СРПСКИ ЈЕЗИК

1. Емигрантска судбина је увек трагична

Трагедија коју је српски народ доживео половином овог века зауставила је наш друштвени и државни развој и усмерила га слепим колосеком историје. Комунистичка револуција је у крви угушила сваку слободарску и демократску мисао, идеју и пројекат, завела диктатуру и буквално ликвидирала све оне за које су нови властодршци само претпоставили да би се кад тад могли супротставити безумљу и безакоњу.

Стотине хиљада Срба је спас потражило у емиграцији. Многи ратни заробљеници из немачких логора одбили су по ослобођењу да се врате у земљу. Хиљаде бораца изданог алтернативног ослободилачког покрета, велики број цивила, интелектуалаца, али и припадника окупаторског административног и политичког апарата похрлило је према западним границама да уточиште потраже махом у прекоморским земљама.

У њиховом кругу формиран је велики број емигрантских политичких и културних организација, разграната је публицистичка делатност, али је временом дошло до својеврсног замора материјала. Богати и успешни људи брзо су се уклопили у естаблишмент западних земаља, док су патриотизам препуштали сиротињи. Непрекидно се смањивао број људи који су истрајавали у слободарским активностима и родољубљу, често се потуцајући од немила до недрага, у сталној материјалној оскудици.

Па ипак, иако понекад ни хлеба нису имали довољно, своме народу су створили и у аманет оставили грандиозно интелектуално и публицистичко дело. Међу њима сигурно најважније место заузима предратни професор суботичког Правног факултета, Лаза Костић. Огромну енергију је уложио у стрпљива прекопавања кључних архива и библиотека, прикупио грандиозну научну грађу и свом народу даровао више од осамдесет књига у којима је детаљно обрадио све актуелне и историјске проблеме везане за српско национално питање, о којима се у отаџбини деценијама, по цену живота, није смело ни проговорити.

Крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година, као млад асистент, доцент сарајевског Факултета политичких наука, први пут сам се срео са неким Костићевим књигама, кришом их читао и ширио критичке опсервације и па-

триотске видике. Сва његова дела су и данас и те како актуелна па сам одлучио да их у више наставака читаоцима „Велике Србије" детаљније представим, а истовремено иницирам да Земунски информативно пословни систем, у оквиру своје издавачке делатности, припреми за штампу сабрана дела професора Лазе Костића, надајући се да ће се склопити коректан уговор с наследницима његових ауторских права. Несумњиво је реч о интелектуалном опусу који ће бити од дугорочног значаја за развој наше правне, политичке и социолошке мисли и подстрек даљим темељитим историјским истраживањима.

2. Биографски подаци

Проф. др Лазао М. Костић рођен је 15. марта 1897. године у селу Кртоле код Котора, у српској Боки, у свештеничкој породици која припада угледном братству Пламенац. Шестогодишњу основну школу је завршио у родном месту, а прва четири разреда класичне гимназије у Котору и Задру, да би због националистичког деловања и супростављања аустријској антисрпској политици био избачен из свих школа. Гимназијско школовање је наставио на Цетињу, а окончао у Сремским Карловцима. 1919. године се уписује на београдски Правни факултет и као одличан студент је дипломирао. Као државни стипендиста, на Економском факултету у Франкфурту на Мајни 1923. године одбранио је докторску дисертацију из јавног права. Убрзо је одбранио и другу докторску тезу „Парламентарни избори и статистика". Неко време је радио као секретар Државне статистике, од 1926. године изабран је за ванредног професора јавног права и статистике на суботичком одсеку београдског Правног факултета, а 1938. године постао је редовни професор београдске Економско комерцијалне високе школе. Априлских рат 1941. године затекао га је на функцији декана. Објавио је већи број научних и стручних радова, а посебно су му значајни уџбеници Административног права у три тома, Уставног права и Статистике. Био је истакнути члан Радикалне странке.

Под немачком окупацијом 1. маја 1941. године Лаза Костић прихвата положај комесара за саобраћај у Комесарској управи окупиране Србије, али 21. јуна испољава велику личну храброст подносећи оставку у знак протеста што немачки окупатори не спречавају хрватски геноцид над српским народом. Сматрао је да окупатору треба пружити пасиван отпор, али се убрзо повезао са покретом отпора генерала Драже Михаиловића и пред крај рата приступио његовим оружаним формацијама, упркос лошем здравственом стању услед озбиљног срчаног обољења. Под окупацијом није имао никаквог запослења и своју породицу је издржавао искључиво продајом своје имовине.

Са неколико својих сабораца пред крај рата је избегао у Италију, а одмах затим у Швајцарску, где је остао до краја живота, издржавајући се фабричким радом и трпећи разноразна понижења и шиканирања. Држављанства своје земље се никад није одрекао, а кад је стекао избеглички статус и редовне месечне приходе од педесет долара, с фанатичним жаром се латио научних истраживања, прекопавања по циришкој библиотеци и припремања огромне научне грађе за читав низ књига са националном проблематиком. Многи емигранти су му помогли у штампању дела или прикупљању новина, часописа и књига. Никада никакве зараде није имао. Све што би стекао издавањем једне улагао је у наред-

не публикације, а лично живео крајње аскетски. Претпоставља се да је објавио више од две хиљаде чланака у разним емигрантским листовима, махом у „Канадском србобрану", „Братству" из Торонта и „Слободи" из Чикага.

Сигурно је да никада нико у целокупној српској историографији није прикупио толико научне грађе као професор Костић, који је лично преводио текстове из немачке и италијанске литературе, инсистирајући на строгој аутентичности изворника и прецизности навода. И они који су га најжешће по новинама нападали нису могли да оспоре веродостојност аргумената. У позним годинама живео је у старачком дому, али до задњег даха је писао. Умро је 27. јануара 1979. године.

3. Признања истакнутих српских емиграната

Иако је у отаџбини био деценијама прећуткиван, у емиграцији је професор Костић стекао поштовање истакнутих савременика, а у књизи „Изјаве признања", објављеној у Минхену 1966. године, публиковао је изабрана писма најистакнутијих српских националних бораца које је разним поводима добијао. Тако је др Урош Сеферовић писао да Лаза Костић представља највећу вредност у српској емиграцији. Видак Ћеловић му 6. јуна 1986. године поручује: „Ова фукара на Вас лаје, али пси лају кад добар коњ протрчи и дигне прашину, а неку рагу нико и не запази. Ви сте своје име овековечили у српству, а покољења дела суде." Мајор Петар Мартиновић Бајица га 17. јула 1956. назива „најактивнијим борцем с пером против комуниста и усташа", а Милутин Бајчетић пише 2. јануара 1958. године: „Ја сам доста пута захвалио Богу што ти је дао снаге, разума и прегалаштва да са твојим генијалним пером лијечиш љуте српске ране за које смо ми Срби много криви, и велики грешници за несрећу која је српство снашла."

Истакнути српски политичар и бивши народни посланик Омер Кајмаковић обраћа се 21. августа 1962. године Лази Костићу речима: „Сматрам, без икаквог претеривања, да сте се Ви одужили Српству више него и један Србин у емиграцији, чак више него и поједине групе и организације Срба у туђини. Труд који сте уложили и материјал који сте прикупили и средили, а по времену и невољи која нас је стигла – Ваша дела су јединствен случај у нашој историографији. Ви сте оружјем историјских факата опрали образ српском народу од перфидних клевета хрватских сепаратиста." Алија Коњхоџић му пише, 10. маја 1958, између осталог: „Мало је српских трудбеника, а научника поготово, који се у своме раду руководе само интересима српског народа, као Ви."

Душан Седлар 16. децембра 1960. године поручује професору Костићу: „Служите Српству и дајете у Вашим књигама капиталну вредност документацији, која ће једног дана бити од пресудног значаја у одлучивању шта је српско и докле је српско." Марљиви и пожртвовани српски емигрант млађе генерације Ђорђе Ћелић пише 6. септембра 1961. године: „Српска је срећа и благослов од Бога да нам је витез Вашег кова и снаге данас лидер духа, морала, карактера и свести." Др Милан Гавриловић је истицао 11. фебруара 1957. у писму Лази Костићу: „Ваш научни рад несумњиво користи веома много емиграцији, али сам уверен, користиће још више чим се земља ослободи." Било је на стотине таквих и сличних сведочења и изјава о човеку који је читав свој живот посветио српској националној идеји, борби за ослобођење и уједињење српског народа.

4. Светски лингвисти о особинама српског језика

Поводом стогодишњице смрти Вука Стефановића Караџића, 1964. године, Лаза Костић је у Хамилтону, у Канади, у издању Српске народне одбране, објавио брошуру „О српском језику. Изјаве странаца". У предговору Костић каже: „Вук није створио српски језик, није створио чак ни српски књижевни идиом, није га он ни модификовао, ни речи своје му није додао ни одузео. Али, он је тај језик фиксирао, а то значи много. После њега није више било колебања у писању. Он је одобрио и прогласио општим српским наречјем најбоље међу њима, херцеговачко. Он је истакао ово наречје у коме су скоро све српске народне песме певане. Он му је дао општу књижевну форму, установивши и упростивши наше писање." (стр. 7.)

Оснивач модерне славистике Јосиф Добровски, који је био језуита и ректор католичке богословије, тврдио је да је само српски језик директан и неспоран потомак старословенског, док се остали словенски језици уопште нису развијали из њега, него поред њега. Он то овако објашњава: „Ћирило је био из Солуна и тако је српски језик у младости научио и говорио." (стр. 14.) О томе је писао почетком прошлог века и Јернеј Копитар: „Види се, дакле, да је дијалект два брата – апостола, који су га у свом родном граду Солуну морали да науче још у детињству, да је старо-српски дијалект био, дакле, ту да се подигне за књижевни језик Словена." (стр. 14.)

Дивећи се српском језику Јаков Грим је у предговору Вукове „Граматике српског језика" писао: „Да ли би могли многи народи образованог света, чија је литература сад у пуном цвату, да уживају у једном језику тако богатом у речима и облицима, тако сликовитом и племенитом, као што је овај грђени језик чобана, српски језик, који под јужним небом тако јужњачки пријатно звучи." (стр. 21.) Српски је Грим сматрао најлепшим и најсавршенијим словенским језиком, а за њега је заинтересовао и највећег немачког песника свих времена, Јохана Волфганга Гетеа, који је 1824. године установио: „Словенски језик се дели у два главна дијалекта, северни и јужни. Првом припадају руски, пољски и чешки; другом припадају Словенци, Бугари и Срби." (стр. 22.) 1829. године руски официр Ото фон Пирх наводи: „Српски језик заузима, услед свог благогласја и развоја, међу словенским језицима оно место које италијански заузима међу романским језицима." (стр. 25.) Највећи немачки слависта двадесетог века Герхард Геземан писао је 1930. године: „Динарац је рођени говорник, који својим народним језиком мајсторски влада". Овај језик пун звука, обигран са четири музикална акцента, лапидаран, граматички и синтетички необично јасан, изразит и сликовит, који располаже моћним богатством речи пуним духовних и стварних нијанси, умеју да употребљавају у свим регистрима племенске и сељачке елоквенције, и то отмено, логично, па ипак са патосом достојанства." (стр. 27.)

Познати путописац Феликс Филип Каниц дивио се српском језику: „Што се тиче мелодичности, српски језик се назива италијанским језиком међу словенским језицима, и то према изјавама најученијих филолога свих народа ... Српски језик је потпуно исти на селу и у вароши. Он је слободан од жаргона... Српски језик је богат, у исто време кратак и енергичан, конструкција говора је веома проста; нарочито је погодна за јавне дискусије... Српски језик истиче се својом особеном способношћу формирања, великим богатством свога је-

зичког блага (мноштва израза) и песничким духом, који развија чак обичан сељак у дневном саобраћају, и то мноштвом епитета који су постали типични, симболично употребљених израза, уверавања, жеља, заклетава и пословица... И Хрвати су, од пре по прилици 35 година, место њиховог народног дијалекта, подигли српски језик на свој писани језик". (стр. 28.)

Француски географ Ами Буе пише 1840. године: „Српски је међу словенским језицима оно што је латински према језицима изведеним из њега. Тако Србин лакше разуме руски него Рус српски." (стр. 30.)

Студији о српском језику према изјавама странаца додата је и расправа Лазе Костића „Вук и Немци", у којој аутор колосални књижевни успех Вука Караџића везује за чињеницу да је Вук стварао у бечком, немачком окружењу. Да је Вук стварао у Угарској, где је било српско културно средиште, конзервативни свештеници би брзо и лако сузбили његове реформе језика и правописа. Шансе за успех у Кнежевини Србији или у некој другој српској земљи биле су му још мање. И сви слависти, осим руских, своја научна дела су објављивали на немачком језику, а Беч им је био главни центар. Вук се дружио с највећим светским интелектуалцима свога доба и њихов је утицај на његово дело врло јасно изражен, али је зато и Србију приближио Европи. Како каже руски слависта и професор Варшавског универзитета Платон Кулаковски: „Историјски списи Вука Караџића могу се сматрати као почетак знања у Европи самог српског народа, јер до њега врло мало има списа у којима би се говорило о Србији и српском наречју. Име српског народа, тако недавно потпуно непознато, заборављено током столећа, придобило је у Европи симпатије ка новоствореној кнежевини. И у том погледу он је можда учинио више него икоји други српски писац пре и после њега." (стр. 56.)

5. Крађа српског језика

Лаза Костић своју расправу објављену под овим називом 1964. године у Бадену, Швајцарска, почиње констатацијом да су Хрвати једини народ на свету који нема свој језик, позивајући се на познатог етнографа Гијома Лежана, који је у својој књизи „Етнографија Европске Турске" навео да не постоје двојица слависта чије се мишљење подудара по питању шта су Хрвати, којим језиком говоре и како су географски распоређени. Сам Ватрослав Јагић, најпознатији хрватски слависта, коментарисао је став Јосифа Добровског који је „држао само кајкавски дијалекат Хрватске, према фактичким односима оног времена, као хрватски, све друго било је за њега илирски или српски." (стр. 6.)

Са Добровским слагао се и Павле Јосиф Шафарик који је у својим делима наводио да се српски језик говори у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Славонији и Далмацији: „И за њега су само три раније жупаније провинцијалне Хрватске, где се углавном кајкавски говорило, неспорно хрватске." (стр. 6.) С друге стране, Јернеј Копитар кајкавске Хрвате сматра чистим Словенцима, а за праве Хрвате признаје само приморске чакавце. И он све штокавце сматра Србима, па каже: „Под српским (језиком) ми овде разумемо оно што се довољно неисторијски, назива илирским... Предео српског дијалекта се простире од Истре, преко Далмације, Хрватске Крајине, Босне, Србије, Бугарске до колонија исељеника из ових земаља у Славонији и Јужној Угарској." (стр. 7.)

Копитар хрватски језик сматра подврстом словеначког, а сви аутори његовог времена слажу се у мишљењу да хрватским језиком говоре заправо бегунци из Хрватске, расељени по Аустрији и Угарској.

Такво гледиште потврђује и Ватрослав Јагић у студији „Словенски језици" у којој пише: „Чакавски дијалекат Северне Далмације, Истре и острвља звао се одвајкада хрватски... У Северној Хрватској, северно од река Купе и Коране до Муре, а источно преко Сиска до Вировитице, влада одвајкада кајкавски дијалекат, врло близак са језиком западних суседа Штајерске, али ипак не идентичан. Сад га народ зове хорватски, а до краја XVII века цео предео између Саве и Драве звао се Славонија; својој латинско-мађарској форми имена одговарало је у народном језику означавање „Словенско краљевство" или „Словенски", отуда и назив дијалекта "Словенски језик", како се изричито зове у штампаним делима XVI и XVII столећа. Можда се некад овај дијалекат под истим именом простирао и преко Вировитице; али је за време Турака данашња Славонија добила ново становништво које је дошло с оне стране Саве и говори штокавски. Због тога је кајкавски дијалекат сада ограничен на северозападни део некадашњег Regnum Slavoniae, који од краја XVII века носи име Хрватска... Штокавски дијалекат Северне Далмације и Босне (са искључењем Дубровника и Боке) добио је из верских разлога, исти назив (хрватски) да би се разликовао од (језика) источног православља чији се припадници називају Србима." (стр. 10-11.)

Костић наводи и читав низ аутора из XVII и XVIII века који праве јасну дистинкцију између српског и хрватског језика, па хрватски идентификују као чакавски и лоцирају на приморску Далмацију и хрватске крајеве на северу на које се она наставља. Босански, славонски и дубровачки говор се од њега јасно разликују и идентификују као српски. О томе су писали Бартол Кашић, Јоханес Луцијус, Пергошић, Врамец, Антон Веранцијус, Јурај Крижанић. Јоханес Луцијус је писао у XVII веку: „Ипак Далматинци и њима суседни Словени не зову језик словенским, него хрватским или српским, према томе који је дијалекат у питању." (стр. 12.) Костић каже: „Тада су Далматинци свој језик (чакавски) називали хрватским, али је још тада, по сведочењу Луцијуса, у половини XVII века, било Срба у Далмацији и њеној околини. Јер су ваљда само Срби називали свој језик српским?" (стр. 12.)

Већ тада се чакавски као хрватски језик разликује од кајкавског који се историјски назива словенским, заправо је словеначки. О томе у прошлом веку пише и Иван Кукуљевић, осврћући се на загребачког бискупа Петра који је живео од 1610. до 1667. године: „Петретић зове своје кајкавски, или како вели: „Загребачко наречје" увјек словенским језиком, знајући добро да права хрваштина стопрв преко Саве, а поглавито преко Купе почима." Хрвати се тако врло јасно територијално лоцирају јужно од северног тока Саве, као и јужно од реке Купе. То се слаже и са другим историјским изворима који сведоче да су Хрвати живели на подручју данашњег Кордуна, Баније, Лике, Босанске Крајине и Далмације изнад Шибеника, одакле су се пред Турцима разбежали и готово историјски нестали.

Тај исти историчар Кукуљевић, говорећи у Сабору Краљевине Далмације, Хрватске и Славоније, прецизирао је: „Језик онај што га наш народ хрватски испод Окића, око Самобора, у Загорју и Турову пољу говори, није по законима језикословља чисти хрватски, премда се сад тако зове... Тим управо именом словенским називао га је сав наш народ још у XVII и XVIII вијеку. (стр. 12-13.) Други хрватски историчар који се пре свега бавио књижевном историјом посебно

је значајан, то је Драгутин Прохаска, кога Костић цитира: „Католички босански писци називају скоро увек њихов језик „босански", „хрватски" називају сасвим ретко језик они који стоје на далматинском, дакле специјалнином хрватском земљишту... Спомиње фратра Дивковића, који свој језик назива „босанским", а писмо, ћирилицу, српским. Затим писац наставља: „Специјално српски зову се православни Босанци: многобројни докази за то налазе се у српско-православној књижевности." (стр. 13.)

Сплитски племић др Петар Маркије почетком XIX века формирао је Академију словенску, а за словенски језик каже да је у Далмацији општи матерњи, а за све време постојања Академије „никад се није чула ни објавила реч о хрватском језику у њој." (стр. 13.) Негде у исто време Модрушић је написао трактат у коме је навео: „Упиташ ли тако којом приликом старо или младо, осим војаках, који су ето у најновије доба по војнах заповиедих итд. од поглавара хрватскоме привикли, којим језиком говори, одређи ће ти: рацким или славонским. А покрстиш ли га сам оним, надне те с истим и с истоименога му земљишта измијехавати и гласу на ругло изметати." (стр. 14.) Како Костић коментарише, „они су дакле, свој језик називали српским (рацким) или славонским. Само су ислужени војници казали кад-тад да говоре хрватски, јер су на војсци тако инструирани. Ако би иначе неко други то казао свет би га изврга на руглу." (стр. 14.)

Костић наводи и списе професора Универзитета у Будиму и католичког свештеника, иначе песника и археолога Славонца Матије Петра Катанчића, који је крајем XVIII века писао: „Хрвати – ово причам по свом знању – нас Траце (Раце) и Илире, који се од њих у дијалекту знатно разликујемо, зову све Власима." (стр14.) Значи, Власима је називан сваки штокавац, без обзира да ли је био православац или католик: „У истој књизи (будимско издање 1778.) пише Катанчић да Црногорци, Србијанци, Бошњаци и Срби у Угарској говоре истим језиком којим и Далматинци, а да се од Хрвата разликују (стр. 108.)." Није нимало случајно што Ватрослав Јагић за кајкавски хрватски говор каже да је „прави језик који је у литератури пуна четири столећа заузимао сасвим самостални положај." (стр. 15.)

Поред Миклошића и Станко Враз је 1843. године писао да је једино чакавски прави хрватски језик и да се говори у приморју, задарској области и на приморским и далматинским острвима. И Иван Броз, познати филолог, 1886. године у књизи „Цртице из хрватске књижевности" пише: „Године 1857. написао је Ђуро Даничић, мимо Вука најбољи зналац језика хрватскога, расправу, у којој је показао разлике између језика хрватскога и српског, држећи наречје чакавско за језик хрватски, а наречје штокавско за језик српски, док му је наречје кајкавско било особито наречје језика словенског. Бавећи се непрестанце око језика хрватског, тај је велики учењак изучио све појаве језика хрватскога и историју његову, као нико прије њега."(стр.15.)

Фра Грга Мартић, чувени босански фрањевац, 1858. године у писму Друштву српске словесности каже да је босански језик српски, а познати далматински научник Натко Нодило тврдио је да су Срби штокавци, а Хрвати чакавци. И следбеник Људевита Гаја, Фран Курелац, велики ауторитет у лингвистици, сматрао је да је српски језик штокавски, словеначки кајкавски, а хрватски само чакавски. Према Балтазару Богишићу могло се спорити да ли су прави Хрвати кајкавци, чакавци, или насељеници у Угарској и Бургенланду, али их није ни могао замислити ван тих простора.

Познати руски дипломата и историчар, Алексадар Фјодоривич Гиљфердинг, у делу „Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији" запазио је колико је јака српска национална свест код свих православних Срба, без обзира где живе, док за Србе католичке вере каже: „Србин католик одриче све српско, пошто је православно и не зна за српску отаџбину и српску прошлост. Код њега постоји само ужа провинцијална домовина; он себе назива Босанцем, Херцеговцем, Далматинцем, Словенцем, према области где се родио. Он свој језик не зове српским, него босанским, далматинским, словенским итд. Ако он жели уопштити појам о том језику, назива га нашким језиком. Он пита на пример странце: „Умијете ли ви нашки." Но који је то „нашки језик" он не уме да каже. Он зато не зна да тај језик назове својим правим именом, јер он сам нема општу отаџбину, опште народно име, ван своје уже области, у њега је само једна отаџбина: Римо-католичка црква." (стр. 17.)

Слично пише и хрватски филолог Марсел Кушар: „Словенски српско-хрватски дијалекат који влада у Далмацији зове се у устима тамошњег народа хрватски језик у целој северној и средњој Далмацији и на острвима тог дела Далмације. У јужној Далмацији од Неретве па све до краја, као и на острвима Корчули, Ластову, Мљету и мањим около Дубровника, католици одговарају кад их неко пита како говоре само речју „нашки"... (док православни по самом Кушару, кажу увек да говоре „српски језик". (стр. 18.) Већи број аутора је писао како су Хрвати пре више векова заборавили и своје народно име, изгубили историјско памћење и остали без народне свести. Између два рата хрватски политичар и публициста Милан Банић писао је: „Не само да су Срби продрли у најзападније делове Хрватске, него је српство дало хрватству нов прилив свеже крви, унијело му је у менталитет дио своје тврдоће и свог активизма, ослободило хрватску народну душу наметнуло хрватству свој говор, своју народну пјесму, добрим дјелом своје обичаје и навике." (стр. 18.)

И страни аутори износе сличне ставове. Тако, на пример, немачки слависта из прошлог века Ернест фон Еберг пише да се српски језик говори широм Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе, Далмације, Славоније и источног дела Хрватске, док Рудолф Рост пише да се хрватски језик говори само у загребачкој, крижевачкој и вараждинској жупанији и да је много ближи словеначком него српском. Слично су мислили Јохан Кристијан фон Енгел, Лудвиг Албрехт Еберхарди и Никола Томазео. А у књизи „Дубровачка књижевност" дубровачки католички каноник дум Иван Стојановић истиче: „Познати повјесничар Енгел кори Златарића што језик Далмације зове хрватскијем, те каже да је то посве криво, пошто је тај језик чисто српски, а да се име хрватско спомиње само ради тога, што је Далмација била неко вријеме у политичкијем свезама с Хрватском ради Угарске." (стр. 21.)

До илирског препорода Хрвати уопште нису имали никакав књижевни језик, а било им је врло нејасно шта је то уопште хрватски језик, али ни један једини аутор није штокавски сматрао хрватским, него искључиво српским језиком. Сви историјски документи сведоче да су све до XVII века сви штокавци себе називали Србима, а чакавци Хрватима. Тек у XVII и XVIII веку католички аутори покушавају замаглити суштину српског језика називајући га илирским или словенским. С друге стране, у XIX веку, кад се већ размахао илирски препород,

већи број европских слависта је хрватски језик сматрао за један од дијалеката српског, попут Миклошића, Лескина, Фредерика Густава, Ајнхофа, Јохана Северина Фатера, Розена Фридриха, Карла Брукмана, Вигинда или Пјера Ларуса. Чини нам се, све у складу с оним што стоји у Речнику италијанског језика Николе Томазеа: „Српски језик... је један од четири идиома, не дијалекта словенских народа... Говори се у Босни и Херцеговини, Загорској Далмацији и у Србији. Хрватски дијалекат, као и њихова раса само су дегенерације." (стр. 27.) Види: Nicolo Tommaseo, e Bernardo Bellini – Dizionario della lingua italiana. Volume quinto, с.в. Торино 1929, где стоји: "Il dialetto croato, comme razzala, e una degenerazione."

Зашто је хрватски језик историјски био осуђен на пропаст? За разлику од Србије и Бугарске, где је народни језик био општеприхваћен и од феудалне господе, а словенски језик постао и језик богослужења и књижевног стварања, у средњовековној хрватској држави латински је био искључиви службени језик, тако да за двеста година постојања Хрватске, од Људевита Посавског до Петра Свачића, није остао ниједан писани траг на словенском језику, чак ни натпис уклесан у камену. По губитку државне самосталности уговором Пакта конвента из 1102. године до почетка XIX века латински је такође био једини званични језик, а када је на Пожунском сабору целе Угарске, 1805. године, донета одлука о обавезности мађарског језика, Хрватски сабор је изразио неслагање, захтевајући да се задржи латински јер су, како пише Фердо Шишић, „на овом језику – који је исто тако стародреван као и ово краљевство и његин устав, написани сви закони и записници, а кад би се укинуо, онда би пропала и култура и народ, који не би коначно више разумијевао својих права и закона." (стр. 35.) Али је ипак Хрватски сабор 1827. године донео одлуку да се мађарски језик као обавезан уведе у све хрватске школе, да би га деца сваки дан учила.

а) Странци вође Илирског покрета

Немачки публициста Гилберд ин дер Маур писао је уочи другог светског рата: „Српска раја није преузела језик османлијских господара. Друкчије је било у хрватским и словеначким пределима. Ту је „образовани" говорио немачки, латински, чак и мађарски. За народ и за народни језик није се нимало старао горњи слој ограничен на страно дворско племство."(стр. 42.) Хрватски језик је вековима толико запостављан да је пао у заборав, упечатљивије него што се то десило Шкотима, Велшанима или Ирцима. Зато се предводницима илирског препорода чинило лакшим да готов и развијен туђи књижевни језик, српски, прихвате и као свој. То је деловало толико гротескно да је, 1852. године, Антун Мажуранић писао: „Најугледнији наши људи нису могли складно и углађено ни десет речи проговорити нашим језиком... Још прије неколико година скоро нитко није знао за старију дубровачку литературу, и тко је што знао, не могаше је разумети. Већина учених Хрвата није ни знала да су Хрвати, а и они који су се држали за Хрвате нису хтјели Хрвата из другог краја признати за Хрвата." (стр. 44.)

Пре илирског препорода српски, штокавски језик није говорио ниједан Хрват, али су говорили Срби католици. Предводници илиризма из политичких разлога нису хтели да тај језик назову српским, али им се чинило непримереним да га представе као хрватски, па су прибегли невероватној мимикрији предста-

вљајући се припадницима изумрлог балканског народа – Илирима. Чинило им се згодним да под појам илирства подведу и Хрвате и Србе, претендујући да пре свега дефинитивно однароде католичке Србе. Вође илирског препорода су „били углавном странци; главни актер, Лудвиг („Људевит") Гај био је Немац, рођен у Хрватској са матерњим језиком немачким (тек му се отац доселио у Хрватску)." (стр. 45.) Гај потпуно отворено 1846. године говори о ономе што је постигао. „Сав свет зна и признаје да смо ми књижевност илирску подигли; ну нама још из далека није на ум пало икада потврдити да то није српски већ илирски језик; па се поносимо и хвалимо Богу великом што ми Хрвати с браћом Србљима сада један књижевни језик имамо." (стр. 46.) Искрено је жалио што Павле Ритер Витезовић своју осмотомну српску историју није написао на народном, српском, него на латинском језику. Полемишући са Антом Старчевићем, Људевит Гај даље истиче: „Како да се препиремо што је код Србљах народно, што ли није; код Србљах, код којих је од олтара до чобана ништа бити не може што не би народно било. Код Србљах, од којих ми језик у својој мудрости и у свом богатству, и обичаје у својој изврсности и чистоћи учити морамо ако хоћемо да илирски живот обновимо." (стр. 46.)

Главни Гајев сарадник Иван Деркос био је још отворенији у погледу језичких и правописних реформи илираца па је 1832. године писао „да ће Хрвати с таквим језиком себи привући Србе, и то не само оне у Угарској (Војводини), него и оне онкрај Саве (у Србији), јер њихов језик неће се разликовати од овога скупнога језика трију краљевинах (тј. Хрватске, Славоније и Далмације)." (стр. 46.) Хрватски историчар теолог Шиме Љубић писао је у исто време: „Данашњи Хрвати, којих нема много, на Гајев позив одлучно одступише од свога (језика) помешаног пориекла... те су озбиљно попримили такозване српске начине и облике језичне... до циепа у учењу и у јавном животу." (стр. 47.) Нешто касније, 1885. године Игњат Вебер-Ткалчевић је на скупштини „Матице Хрватске" изјавио „како неки хрватски писци све то више приањају уз начин писања који се обично зове српски", а то је штокавштина, и да он тај исти језик назива и хрватским само зато што њиме данас говоре и неки Хрвати." (стр. 48.)

Уочи Првог светског рата, хрватски публициста Милан Марјановић је писао: „Гај је морао да веома опрезно и контролисано поступа, да не изгуби уопште могућност сваког рада. Он је најпре завео јединствени фонетски правопис за латиницу. Прве године је писао тим правописом, али кајкавским наречјем, јер је знао да му треба у првом реду придобити Хрвате из старога хрватскога Провинцијала. Већ друге године заводи Гај у новине и литературу штокавштину. Кроз две године хтео је да отпочне са штампањем новина латиницом и ћирилицом, па да онда преузме за западни део народа само ћирилицу. Овај план није успео нарочито зато, јер је бечка цензура забранила штампање ћирилицом, а Гај није могао да због тога упропасти цело започето дело народног буђења, да се замери Бечу, па да изврне цели западни део народа мађаризацији, а онај део који би се евентуално после прикључио Србима да доведе до положаја у којем су се нашли и угарски Срби." (стр. 49.)

Пред Други светски рат други значајни научник, Владимир Дворниковић пише: „Кајкавски Загреб постао је фанатичним чуваром класичног, Вуковог, херцеговачког јекавског говора, оног истог за који прави кајкавац нема ни трунке урођеног осећања и слуха." (стр. 49.) Почетком овог века хрватски књижевник

Иван Крниц се јавно залагао да Хрвати усвоје и екавицу, а далматински хрватски политичар др Јосип Смодлака је писао да су само једна тридесетина Хрвата, дакле три до четири процента, рођени ијекавци.

б) Хрвати су вештачки народ

Политички циљеви илираца су били усмерени на окупљање старих хрватских земаља у којима се вековима вршила комплетна измена етничке структуре становништва. Хрвати су из Далмације, Босанске Крајине и Славоније одлазили далеко на север, а ова подручја су постепено насељавали Срби, а многи од њих су се однарођавали прелазећи у католичанство јер се српска национална свест чувала само у оквирима разбијене и поцепане, али духовно очеличене и непоколебљиве Српске православне цркве. Када је царским прогласом 1843. године забрањен илирски назив, били су већ створени сви услови да се илиризам преточи у хрватство и да се систематски сви Срби католици угурају у хрватски национални корпус. Данашњи Хрвати су очигледно, потпуно нов, вештачки народ, сачињен од однарођених Срба, и имају веома мало заједничког са изворним Хрватима, заправо у оној мери у којој данас рођени чакавци и кајкавци процентуално учествују у укупном броју хрватског становништва.

Дубровачки кнез и истакнути српски интелектуалац свога времена, Медо Пуцић, писао је 1867. године у италијанском часопису „Нова антологија" да „ако је наречје довољно да обелодани један народ, онда Словени Хрватске и Славоније припадају српској грани у Славонији и Војној Крајини, а крањској грани у Цивилној Хрватској. Али су Хрвати, формулисавши своје погледе на будућност, примили српски језик као званичан, српску литературу као своју, српску земљу као своју рођену, обележавајући их само хрватским именом." (стр. 55.) Други велики дубровачки Србин и католички свештеник Иво Стојановић пише 1900. године: „Нијесу ли припознали и сами велики књижевници хрватски, као Броз, Гај, Прерадовић, Мажуранић и др., што се тиче језика књижевнога, да им се треба обрнути на српске изворе, а надасве на књижевност дубровачку, која је прворођена кћи српска". (стр. 55.) Српски католички књижевник из Задра Марко Цар, 1890. године, истицао је, пишући на италијанском језику студију о словенској литератури и уметности: „Илирски језик, пре тога разбивен у различитим анархичним дијалектима, малтретиран са пет или шест рогастих ортографија, идентификовао се са суштинским-тосканским међу словенским језицима – који се данас говори у Београду, Дубровнику, на Цетињу." (стр. 55-56.)

Царев пријатељ и политички предводник приморских Срба Сава Бјелановић је писао да је „Хрват Гај добивао помоћи у Београду 1848. године и од стране Срба заједмио српски језик и преносио га у свој Загреб. Па и сад Београд је даровао Загребу свога Даничића, који пише монументални „Рјечник", који једино за љубав слози, а против научне истине и свог увјерења, називље српски језик и хрвацкијем. Па и сад хрвацки списатељи морају учити језик на српској књизи, а „Матица Хрвацка" мораће прије или послије пречишћавати своје књиге – препуне пусте смјесе и њемачке натеге, загребачке словенштине и неразумљиве крпарије новијих ријечи – на српској њиви. (стр. 56.)

Др Милован Миловановић, професор Београдског универзитета и председник српске владе, у студији „Срби и Хрвати" из 1895. године истицао је: „Разумевши добро да Хрвати у приликама које их окружују не могу имати доколице за стварање самосталнога књижевнога језика, и да је такав самостални хрватски језик, и кад би се баш успело са његовим стварањем, не би имао потребних погодаба да одржи трајно свој самостални карактер, Људевит Гај и његови другови одлучили су се усвојити у целини српски књижевни језик за књижевни језик хрватски." (стр. 56-57.) И земунски прота Димитрије Руварац, брат чувеног историчара архимандрита Илариона, у књизи „Ево, шта сте нам криви" 1895. године износи да су „данашњи Хрвати, тј. „кајкавци" и „чакавци" које ми једино за праве данашње Хрвате држимо, мада су први више Хрвато-Словенци, и Хрвато-Крањци, него чисти Хрвати, узели за свој књижевни језик, српски језик." Они се битно разликују од Срба католичке вере који се сад проглашавају, а и сами себе сматрају Хрватима, „мада то у самој ствари нису, и који су себе изодавно звали: Шокцима, Славонцима, Далматинцима, Босанцима." (стр. 57.)

в) Политички циљеви илиризма

И велики српски песник Јован Дучић писао је 1942. године у Чикагу да се Људевит Гај занео српским језиком, народним устанком и Вуковим реформама, па се у свему родила „идеја да би требало и Хрвати да узму српски књижевни говор за свој књижевни језик, значи по обрасцу Вукових народних песама. Хрватски језик био је у Загорју кајкавски, а по острвима чакавски, Гај смисли стога да Хрвати прихвате српску штокавштину. Тим говором су се већ служили и Далмација и Славонија, зато што су их Срби насељавали кроз неколико последњих столећа. Ово прихватање српске штокавштине, мислио је Гај, ујединило би хрватске крајеве. А како је и цела Дубровачка књижевност писана на српској штокавштини исто онакој на каквој су писане српске песме, усвајање српског књижевног језика значило би анектирати Дубровник за Хрватску, а не оставити га Србима... Ово је главно дело илиризма" (стр. 58-59.)

Дучић је у потпуности прозрео хрватску књижевно-језичку политику. „Да не буде никакве заблуде, потребно је рећи да Хрвати нису без великих духовних разлога извршили овај морални препород, узимајући туђи књижевни језик за свој сопствени (што је несумњиво без примера случај међу народима). На кајкавском говору (којега опет Словенци сматрају својим народним језиком) нису Хрвати ништа важно написали. На чакавском говору који се једини у филологији сматра неоспорно и искључиво хрватским, нису могли отићи далеко, јер он није показивао могућност да се даље развије." (стр. 59.)

Највећи хрватски филолог, Ватрослав Јагић, у књизи „Спомени мојега живота", објављеној у Београду 1926. године чуди се Србима који су негодовали поводом хрватског прихватања српског језика као свог књижевног, следећим речима: „Само се по себи разуме да ми је било смешно кад се са српске стране приговарало Хрватима (управо Илирцима међу 1834-1848) да су неправедно себи присвојили српски језик као књижевни – место да се веселе тој концентрацији, коју је иначе код Илираца побудила и подупирала дубровачка култура." (стр. 59.) Међутим, Јован Дучић није био нимало наиван. „Треба добро знати да је штокавштина српска требала да убрзо затим послужи Хрватима не само да имадну један леп и логичан језик, него и да се постепено помоћу њега окупе и сви други штокав-

ци, значи Срби, око Загреба, као главног штокавског културног центра... Доказ што је већ одмах један познати Илирац, Иван Деркос, тражио отворено такво груписање свију штокаваца око свог културног центра у Загребу. А стари гроф Јанко Драшковић је у тај круг око Загреба нарочито позивао Босну, не помињући међутим Србију, нити иједну другу штокавску православну земљу." (стр. 60.)

Српски емигрант са Кордуна Бранко Машић је, 29. јануара 1950. године, у „Канадском србобрану" на језгровит начин објаснио позадину овог историјског галиматијаса раскринкавајући аустро-латинску најамничку улогу и језуитске методе Људевита Гаја, Јанка Драшковића, Фрање Рачког и бискупа Јосипа Јураја Штросмајера који су преузимали српски језик да би отели народно благо и културне тековине као подлогу свом прозелитском пројекту. „Хрвати су Запад, Европа, Аустрија, Ватикан, тисућљетна култура". А Срби су Исток, Полуазијати, Византинци (у најгорем смислу: отприлике као Цигани), турска раја, Балканци, дивљаци. Још к томе отпадници „једноспасавајуће" хришћанске вере, неверници, шизматици. И сад ако се што од вредности или добра нашло код те „грчкоисточњачке багре", то је као кад дивљак случајно наиђе на драги камен. Он ће га дати трећем човеку који га сретне будзашто, или ће га одбацити. Зато је света дужност „тисућљетног" „културног" народа да одузме дивљаку то чему он не зна вредности и не уме искористити како ваља. Према томе, они га само удостојавају и чине милост томе дивљаку, а човечанство задужују, преузимањем тог језика српског, кога онда, дабоме с „пуним" правом и „високом" самосвешћу, прогласују само – хрватским. Отуда оно управо махнито мегаломанство и шовинистичко њихово тврђење, јавно по новинама, да су Срби Хрватима украли њихов – хрватски језик. !!!" (стр. 61.)

И страним научницима одмах је била јасна суштина илирског препорода. Тако у другој половини прошлог века руско-пољски слависти Пипин и Спасевич у својој историји словенских књижевности пишу: „Хрватски писци, међу којима је у првој линији Људевит Гај деловао, узеше као књижевни језик дијалекат у коме се стара западно-српска култура развијала и чија делотворност постиже велики значај за цело српство на западу и истоку. Специфични хрватски дијалекат био је препуштен својој судбини и ретко кад изађоше у њему књиге за обичан свет." (стр. 62.) Нешто касније, велики руски слависта Платон Кулаковски у књизи „Илиризам" пише: „Вођи књижевног препорода те народности одрекли су се да обрађују и развијају своје локално наречје и примили, истина сродно и блиско, но ипак туђе наречје, које се знатно разликује од свога сопственог и родног наречја, наречје суседне народности, и то у име књижевних и политичких задатака." (стр. 63.) На исту тему пише и руски слависта Пјотр Алексијевич Лавров 1909. године: „Не сме се испустити из вида, да иако су Хрвати примили као књижевни језик штокавско наречје српског језика, његов јужни херцеговачки говор, ипак се њихов књижевни језик разликује од српскога. У њему има много израза које Срби не употребљавају, тежи стил, много скованих, вештачких речи." (стр. 63.)

И бечки етнограф Фридрих Самуел Краус закључује 1908. године: „Кад се данас говори о хрватско-српском или српско-хрватском језиком одн. литератури, под тим треба разумети словенски дијалекат српског племена и књижевност састављену на том дијалекту." (стр. 64.) Чешки слависта Герхард Газеман, пишући о карактерологији Срба и Хрвата и илирском препороду, закључује: „Без дубоког утицаја динарских сународника, чији су писани језик и општу политичку идеологију Хрвати преузели, овај развитак не би, разуме се, био могућ". (стр.

64.) Познати бечки историчар и археолог Феликс Филип Каниц 1868. године објавио је књигу „Србија", у којој је истакао: „И Хрвати су, отприлике пре 35 година, место њиховог народног дијалекта, подигли српски језик на свој писани језик." (стр. 64.) У таквим констатацијама не заостаје ни италијански слависти Доменико Ћиамполи, који у књизи о словенској литератури констатује да „Загреб... постаје центар илиризма, који има за циљ да пробуди народно-словенску свест, да присвоји српски као заједнички језик." (стр. 65.)

Француски слависта Селест Куријер објавио је, 1879. године у Паризу „Компаративну историју словенске књижевности" и у њој, између осталог, навео: „Видело се да прави хрватски дијалекат није имао литературе и није могао имати будућности, јер он није репрезентирао никакав витални интерес. Тек од године 1830. пораћа Хрватска нов књижевни живот који препорађа ту земљу, па и околне Словене, јер се заснива на националности у заједници интереса. Овај препород је изазван примањем („адопцијом") српског језика, који је био произвео тако лепу класичну књижевност. Та адопција истера Хрвате из изолираности, на коју их је била осудила употреба њиховог локалног, слабо развијеног идиома; и та адопција их је поставила у заједницу идеја са Србима Далмације, који су се могли с правом поносити да имају богату класичну књижевност." (стр. 65.) Куријер говори и о доказима да Људевит Гај није руковођен никаквим патриотизмом, већ упутствима кнеза Метерниха који се супростављао нараслом мађарском национализму и самосвести, њиховом одбацивању латинског као службеног језика и увођењу мађарског на свим територијама које су биле под њеним суверенитетом у тренутку уласка у царско-краљевску унију са Аустријом, што значи да су те претензије обухватале територију и Хрватске и Славоније.

У Паризу је, 1878. године, Јелисеј Рекли објавио „Универзалну географију", у којој је навео да су Хрвати „усвојили српски као народни језик, јер се њихов сопствени идиом разликује само провинцијализмима без важности, а такође и под претежним (препондератним) утицајем српске књижевности." (стр.66.) Костић истиче да такво мишљење није тренутно само у ауторским радовима, него и у свим енциклопедијским издањима, наводећи пример најбољег немачког предратног лексикона „Брокхаус" у коме је наведено: „Откад је у XIX веку цела хрватска говорна област примила српски дијалекат као писани језик, остаје само различан алфабет једина разлика између „хрватскога" и „српскога." (стр.66)

Многи српски књижевници су благовремено схватили политичке циљеве илиризма и одбацили га као варијанту којој би принели напокон пробуђено Српство у романтичарском националном заносу. Хрвати нису дуго инсистирали на илирском препороду. Окончали су га као прву, успешно реализовану фазу и по налозима својих спољних ментора окренули су се југословенству, а ту подвалу, нажалост, Срби нису на време прозрели, па их је скупо коштала.

г. Ружење језика

Какве су политичке последице илирског покрета, а пре свега југословенства, можда најупечатљивије сведоче речи доктора Јураја Крњевића из 1955. године: „Пре једно 120 година Хрватска је била врло малена. Загорје и околина, то је била Хрватска... Онај крај где се говори „кај" то је била Хрватска." (стр. 75.) И кад су српски језик преузели, Хрвати су се систематски трудили да га покваре." По-

зната је стара хрватска манија да стране речи замењују „хрватским". При том су не само стварали накарадне речи, којих не само да у народу нема, него су народу потпуно туђе, већ су и смисао страних речи изокретали. Тако на пример они скоро једини за универзитет кажу „свеучилиште", а то је грешка и бесмислица. Реч универзитет је испочетка означавала „универзитас", тј. заједницу доцената и студената, наставника и ђака, што је у корпоративној и еснафској заједници имало јавно-правни значај. Хрвати су мислили да то значи укупност знања. Цео свет каже телеграм, они брзојав. Место такса кажу пристојба, место марка говорили су биљега итд. Нарочито су у својој „слободној" и „независној" држави били почели „пурификацију" речи и то пурифицирање од српскога али и иностранога, интернационалнога изражавања. Тако су радио назвали били круговал, пропаганду промицба итд. Нису хтели ни немачке речи, чак ни онда кад је сва њихова интелигенција боље немачки говорила него „хрватски", па су казали „бечки одрезак", место шницла, „туципуковник", место „шлагоберст". (стр. 77.)

У почетку украдени језик Хрвати нису називали хрватским него илирским, нашим или славонским, па онда југословенским, али како примећује Руварац, „кад увидеше да Срби неће ни тај назив за свој да усвоје, а они онда ударише у тврдњу да је хрватски и српски народ по језику један народ, те да је свеједно рекло се српски или хрватски, и испочетка почеше писати и говорити „хрватско-српски" или „хрватски или српски језик", а од дужег времена оставише се и тога назива, те сад говоре и пишу да у Троједници живи сам Хрват и да по томе у њој нема другог доли хрватског језика." (стр. 82.)

У овом нашем времену, то идејно и политикантско замешатељство је довело до крајње парадоксалне и апсурдне праксе, а крајњи закључак Лазе Костића тек је добио на актуелности: „Иако су усвојили српски језик (штокавски-ијекавски дијалекат) за свој књижевни језик, Хрвати се с њим никад нису сродили, никад нису схватили дух језика ни стекли осећање језика. Сем тога, нешто из незнања и навикнутости на туђинштину, а нешто из тежње да свесним извртањем на силу створе „свој сопствени језик" Хрвати су, у ствари, током времена створили једну накарадну верзију српског језика који су утолико више искварили што су на њега применили немачку синтаксу и дух језика. Тако је, буквалним превођењем са немачког језика на искварени српски језик, постао данашњи хрватски језик. Отуда је у хрватском говору, књижевности, штампи итд. створен један тешко разумљив и схватљив језик који представља праву накараду и пружа обиље материјала онима који су расположени за шалу и при тако жалосним резултатима унакарађивања српског језика." (стр. 88.)

6. Вековна раздвојеност српског и хрватског народа

Брошуром „Вековна раздвојеност Срба и Хрвата" Костић је распршио илузију незналица и југословенских романтичара о српско-хрватској блискости, пријатељству, љубави, слози, заједништву итд. Костић наводи да се вековима, заправо, Срби и Хрвати скоро нису ни познавали ни имали ишта заједничко, а при томе се позива на неспорне научне ауторитете. Тако је својевремено и Стојан Новаковић приметио колико су се Срби и Хрвати историјски, културно и религијски разликовали, да чак никада нису ни покушавали неку заједничку акцију, политичку манифестацију или тенденцију јединству и заједници. На при-

меру њихових односа разматрао је историјски сударвизантијске и римске цивилизације, који је потенциран српском борбом против Турака и сеобом на север. На сличан начин је још 1918. године писао и Владимир Ћоровић: „Ми смо, ма колико сродни, били туђи једини другима. Срби су имали више духовних и књижевних веза са Бугарима и Русима, него са Хрватима. Биле су две потпуно различите културе у којима су живели једни и други, различите духовне потребе и више и ниже класе обојега друштва, различни циљеви које су имали једни и други." (стр. 9-10.) Ћоровић је имао у виду и модерне теорије о националном питању по којима код одређења народа није пресудан антрополошки, етнографски или лингвистички фактор, него пре свега свест о припадности одређеној заједници. Србе и Хрвате су раздвајале посебне националне идеологије, визија будућности. И прошли век је те разлике потенцирао и продубљивао без обзира на вештачко језичко приближавање.

То је на прегнантан начин изразио и Милован Миловановић 1895. године: „У минулим вековима, за времена старих српских и хрватских држава, пре Турске и пре мађарске инвазије, Срби и Хрвати нису се спајали у државном јединству, нити су имали свести о каквој било народној заједници својој... По својој прошлости као историјске чињенице, Срби и Хрвати су несумњиво два народа. Нејединствен језик, ни заједно с њим, јединство расе, вере, обичаја, нису у стању створити народну заједницу ако групу људи који тим заједничким језиком говоре не веже нити какво заједничко наслеђе успомена, нити осећање, свесно или инстиктивно, о неопходној потреби заједничког живота, заједничког чувања својега опстанка и заједничког рада на својем културном и привредном напретку." (стр. 12.) Сава Бјелановић је имао много више практичних искустава са Хрватима па је могао ићи и корак даље у разумевању хрватских намера и понашања. „Ови душмани српства отпочели су проповједање заједнице са Србима док је од Срба потреба била; а закључили нијекањем Срба и уништавањем српског имена кад им се учинила згода за овако велико предузеће. Прије били лицемјерни; у потоње безобразни и непоштени." (стр. 15-16.)

Милан Гавриловић је у емиграцији писао о слепој хрватској антисрпској мржњи која у новијем времену најупечатљивије датира од Анте Старчевића и наставља кроз цели XX век. „Србин се сматра главном сметњом и данас да се у живот спроведе жеља овог оштрог Старчевићевог национализма. И зато се Србин сматра непријатељем, и то непријатељем којега треба да уништиш. Таквог непријатеља победити не можеш ако га не мрзиш. Постепено је тај осећај постајао све јачи, постепено је прелазио у мржњу, постепено је достигао до врхунца, до усијане мржње. А усијана мржња је слепа, потпуно. Она не види ни сопствене интересе. Њој постаје главним циљем уништење непријатеља без обзира да ли ће то уништење повући и своје сопствено." (стр. 22.) Пред сам почетак Другог светског рата лондонском листу „News cronicl" Влатко Мачек је врло јасно дочарао природу те мржње: „Ако Срби крену лево, ми ћемо морати десно. Ако они крену десно, ми ћемо лево. Ако дође до рата, ништа нам друго неће остати него да одемо на супротну страну од оне коју Београд буде подржавао." (стр. 22-23.)

Да политика Анте Павелића и његов геноцид над Србима нису никакав изузетак или одступања од општих хрватских намера показивало је и понашање хрватске емиграције у Америци која је у току светског рата глумила да је антифашистичка. Њен главни вођа је био истакнути предратни политичар Јурај

Крњевић, па Милан Гавриловић указује да „у основи нема данас никакве разлике између др Крњевића и др Павелића. Разлика је само у томе што нема покоља Срба, јер их у емиграцији не може ни бити, али не знам како би прошли. Али ако нема у емиграцији покоља Срба, доктор Крњевић покушава да у емиграцији изведе општи покољ српских интереса. У томе је потпуно на истој линији као и др Павелић." (стр. 24-25.)

У прошлом веку Србима је у Хрватској живот био најтежи под управом бана Ивана Мажуранића, првог чистог Хрвата на тој функцији, који је иначе, Његошу украо спев „Смрт Смаил-аге Ченгића" и штампао га под својим именом. Мажуранић је забранио српско име, заставу, ћирилицу и верску наставу.

О Србима и Хрватима почетком овог века писао је и француски историчар Анатол Лероа – Болијер: „Ако они говоре исти језик, значи само мало нијансираним дијалектима, они ипак не пишу једнако; једни су узели од Рима латински алфабет, други чувају, као Руси и Бугари, алфабет који се назива ћирилички. А различитост календара и алфабета више је него симбол, то је као застава, они су спољни знак постојеће различитости установа, обичаја, закона. Хрвати и Срби окрећу на неки начин леђа једни другима: једни гледају према западу, други према истоку. Њихова народна цивилизација је обојена различито, према томе што једна рефлектира културу Византије, Грка и Бугара, друга Рима, Немаца и Мађара". (стр. 54.) И Швајцарац Ержен Ерлих 1918. године је писао за Србе и Хрвате да „говоре исти језик али су у стварности две различите расе, дакле две нације сасвим одељене: вером (Срби православни, Хрвати католици); обичајима и алфабетом (ћирилица и латиница); и они су далеко од тога да сачињавају једну заједницу чији чланови међу собом добро живе". (стр. 57.)

Немачки публициста Херман Вендел описао је загребачку психозу почетком Првог светског рата: „Бура Првог светског рата је распирила све противности, које су међу јужнословенским народима живеле, још једном до правог пожара. После убиства Франца Фердинанда одјекивали су Сарајево и Загреб од повика Хрвата против Срба; свехрватска франковачка странка издаде лозинку да српској нацији треба главу разбити... Почетком августа поздравише Франковци и Радићева Сељачка странка једним поклонственим телеграмом владару објаву рата „против подмуклог непријатеља узвишене династије, наше монархије и нарочито хрватства", и то су навели да чине „са највећом гордошћу." (стр. 68.)

Док су Срби у Првом светском рату прокламовали народно јединство Срба и Хрвата, заклињући се да ће своју хрватску браћу ослободити од аустроугарских окова, Хрвати су чинили болесна зверства и покоље по Мачви и другим заузетим деловима Србије. Један од водећих немачких обавештајаца Вампер Хаген писао је 1950. године у Цириху да у Аустроугарској „никад није било хрватског народног покрета против династије хабсбуршке"; Хрватски националисти који су желели извлачење Хрватске из аустро-угарског споја нису имали код народа масовне присташе." (стр. 73.) Одлуком Хрватског сабора, 1918. године, констатује да није била мотивисана жељом да се споји са Србијом, а појединци су сматрали да је сарадња са Србима потребна Хрватској да би се из табора поражених пребацила у победнички табор, а у априлу 1942. године „хрватски сељаци, које је Мачек пре свог пута у Београд наоружао пређоше са развијеним заставама у немачки лагер. Ови одреди су стекли велике заслуге код разоружања војних јединица верних Београду." (стр. 74.)

7. Есеј о српским заставама

Књигу „О заставама код Срба", Лазо Костић је објавио у Минхену 1960. године и она је резултат стрпљивог и дуготрајног истраживања. Аутор је установио да је израз „застава" новословенска реч, а да је првобитно коришћена реч „знамење" јер се заставе првобитно појављују у војсци и по њима су се војни одреди распознавали. По пропасти средњевековне српске државе користио се израз турског порекла „барјак". Израз „застава" проширио се тек у 19. веку код војвођанских Срба. Првобитно он је означавао место у прочељу софре, а у руском језику улазак у град, торањ или врсту страже.

У средњем веку Срби нису имали неку општеприхваћену државу или народну заставу. Сваки владар, готово сваки феудални великаш је имао своју специфичну. У старим списима је остало забележно да је застава краља Владислава била од црвене и плаве чоје, а његовог сина жупана Десе црвене и беле боје. Застава цара Душана је била беле боје са црвеним двоглавим орлом, а грб бели крст са црвеном подлогом. У српским епским народним песмама косовског циклуса доминира крсташ – барјак и он се даље преноси кроз хајдучко-ускочку традицију и ослободилачке ратове у садејству са европским војскама. У борбама против Турака или Француза у Црној Гори и Боки ношене су руске царске заставе.

У првом српском устанку није коришћена јединствена застава, већ је препуштено појединим старешинама на вољу да самостално креирају сопствену, одређујући облик, боју и симболе. Прота Матеја Ненадовић у својим „Мемоарима" пише да је по његовој наредби 15. фебруара 1804. године из Бранковачке цркве изнесен бело-црвено-плави барјак. Карађорђева застава је прво била црвена, па плава и онда бело-зелена. На његовој застави, с једне стране је био извезен бели крст са четири оцила, а с друге лик српског краља Стефана Немањића. Том мноштву разноразних застава прикључен је и већи број руских.

Прво званично одређење српске заставе садржи Сретењски устав из 1835. године у коме стоји: „Боја народна српска јест отворено црвена, бела и челикасто-угасита." (стр. 57.) О томе у књизи „Историја српског грба" Александар Соловјев пише да су у Крагујевачкој цркви „посвећени не само устав већ и боје и грб Србије." (стр. 57.) Деветог фебруара „Новине српске" су објавиле: „И ове (боје и грб) требало је посветити: представљене су у барјаку од беле, црвене и челикасто-угасите свиле, изрецканом на три језичца и снабдевеном на среди крстом, између чијих кракова су стајала четири огњила." (стр. 57.) Сретењски устав је ускоро обеснажен јер му се Русија оштро противила а ни кнезу Милошу није одговарао. У децембру 1838. године он је успео да лично издејствује султанов ферман о српској застави, о чему су „Српске новине" писале 28. јануара 1839. године: „Кад је свјетли књаз наш у Цариграду био, получио је настојањем својим барјак народни, састојећи се из три народне боје, одозго црвена, у среди отворено плаветно, а одоздо бела." (стр. 59.) Идејно решење заставе дали су сами Срби, а реч је заправо о варијанти руске заставе са обрнутим редоследом боја. Ферманом је застава проглашена као знамење вазалне српске државе, али је ускоро била општеприхваћена од целокупног српског народа, а радикалским уставом из 1888. године је дефинитивно озваничена као народна застава. „Од краља Милана ... старешине у српкој војсци су носиле на капи српску кокарду и то подофицири само боје заставе, а официри још и иницијал владаоца међу тим бојама." (стр. 61.)

У Аустроугарској Србима је признато право на истицање њихове заставе, чак и у време Баховог апсолутизма. „Хрвате је стално бола у очи та застава и кад би неки разгледао њихове новине из друге половине прошлог века и почетка овог века наишао би на нигде друго невиђене примере нетрпељивости и шовинизма. Мржња коју су стално гајили према Србима као народу очитавала се и према овом српском обележју (једнако као и према другом српском обележју: српском писму)." (стр. 71.) Када је суђено педесеттројици најугледнијих Срба из Хрватске и Словеније, 1909. године у Загребу, на познатом велеиздајничком процесу, државни тужилац их је теретио и што су популарисали барјак Краљевине Србије као општесрпско и црквено знамење. У оптужници је, између осталог, стајало: „Тог времена није Грчко-источна црква на подручју Краљевине Хрватске и Словеније, као и ни једна друга црква на земаљској кугли имала и свој барјак „црквени", ни свој црквени грб први у тробојни црвен – плави – бијелој, а потоњи у облику „црвеног" крста, који дијели бијели штит у четири поља, од којих поља има свако слово „С", а штит круни круна; до тог времена није народ грчке – источне вјере ни слутио да му једино његова црква има особину – свој барјак и свој грб, које амблеме су тек временом свештеници те цркве међ њима популаризирали као „црквене институције" и аманет његове вјере, а затим као „Србину по вјери" обоје привинули уз срце, као „барјак српски", као „грб српски", што у истину од искона и јесу... Када се овако међу грчко-источни живаљ ширило српско име у горе споменутим земљама и он одгојен као „Србин", стало се исто тако међу народ ширити „српски грб", „српски барјак" и „српско писмо", под видом да су то институције и особине његове грчко-источне цркве; а пошто је то била раширено, стали су се народу, по „вјери Србину", тај грб и тај барјак представљати као српски амблеми што и јесу, и доказивати му да се под њима доселио из Краљевине Србије, те да је он идентичан са народом који живи под српским именом у Краљевини Србији, јер и он има „српски барјак" и „српски грб", „српско писмо" што је уз „крсно име искључиво обележје једнога и свеукупнога српскога племена и народа." Може звучати парадоксално, али у аустријском делу двојних монархија положај Срба је био неупоредиво бољи, а имали су неприкосновено право коришћења језика и националних слобода.

Када је Аустроугарска после Берлинског конгреса окупирала Босну и Херцеговину, Срби су реафирмисали своју заставу и нису дозвољавали да им буде замењена било каквим другим знаком, али им је много помогло тумачење да је она црквена. „И на фатални Видовдан, 1914, Сарајево је било пуно српских застава, које се никада нису поносније виле. Док су све друге заставе имале да манифестују оданост и привржености кући Хабзбурга и надвојводи, дотле су Срби вешали заставе под претекстом дочека престолонаследника, у ствари због Косова, због освете Косова, због 525. годишњице битке на Косову. Отуда је било ових застава десет пута више него иначе – Срби су знали зашто их дижу, остали су осетили зашто их Срби дижу. У току дана знала је цела Европа, дознао је цео свет зашто су Срби дизали са онаквим поносом своје заставе 1914. године." (стр. 78-79.)

У Црној Гори књаз Данило је формирао крстоносну војску као регуларну армију и за барјак је одредио бело платно са црвеним крстом у средини. Друго решење заставе Књаза Данила је црвене боје са двоглавим орлом, круном и лавом. Ношена је у граховској бици 1. маја 1858. године и у време краља Ни-

коле четне ратне заставе су биле претежно црвене боје с белим крстом у средини. Главна бојна застава се звала – алај барјак и у рат је ношена само кад је и краљ лично учествовао у војном походу. „Тај барјак је чинила српска тробојница са двоглавим белим орлом и лавом под његовим ногама." (стр. 80.) Чланом 39. Никољданског устава је прописано да су народне боје црвена, плава и бела, што значи и да је државна застава Црне Горе идентична застави целокупног српског народа. „Често се истицало како се и у ношњи Црногораца, Херцеговаца и Бокеља огледа српска застава: на грудима је црвени џемадан, затим плаве чакшире и доле беле доколенице са чарапама." (стр. 81.)

Тријумф српства 1918. године довео је до највећег сјаја српску заставу. „Али авај, тад почиње и њен пад, њено заташкавање, њено занемаривање, њено замењивање са другим амблемима. Настају моменти кад је се српство одриче, да не кажем стиди, кад на њу ништа више не даје, као да је туђа, или чак непријатељска. После настаје делимично отрежњење, па затим опет одбацивање, гурање у страну. Нова држава, другог имена и друге националне структуре, то је неминовно собом донела." (стр. 82.) Још се рат није ни завршио, кад су почеле политичке расправе о новој застави заједничке државе да би избор пао на обрнуту хрватску заставу која је 28. фебруара 1919. године на седници Министарског савета проглашена за државну. Одлука је уграђена у Видовдански устав, а 3. септембра 1931. године и у октроисани устав краља Александра. Кад је Александар прогласио диктатуру забранио је истицање националних застава. Једино се Српска православна црква супротставила и сачувала своју заставу са крстом и четири оцила, али је она строгим прописима била ограничена искључиво на црквена здања. Хрвати су само у почетку поштовали те правне норме. „Што се ишло даље, и што су Срби и Словенци више напуштали своје посебне националне амблеме, то су Хрвати све више истицали своје. Напослетку, осим на државним зградама, нигде се у крајевима где Хрвати живе није више вила југословенска застава већ само хрватска, и то махом при њиховим националним свечаностима које су добивале антисрпски карактер." (стр. 89.) Успостављањем Бановине Хрватске, та застава је легализована на целој њеној територији.

Српска застава је поново легализована у окупираној Србији, под режимом генерала Милана Недића. И Недићева Српска државна стража и Љотићев Српски добровољачки корпус користили су искључиво српску заставу. Четници генерала Драже Михаиловића су носили српску, југословенску и традиционалну четничку црну заставу са мртвачком главом. Комунисти су после рата федерализовали државу на изразито антисрпским основама; мада су Црној Гори и смањеној Србији вратили српску заставу, али сада са црвеном комунистичком петокраком звездом. „Српска застава служила нам је као стег и знамење само један непуни век, један десети део српске националне историје. Па ипак за то недуго време ми смо се били сродили с њом, приљубили се уз њу, сврстали под њу, патили заједно с њом и тријумфовали заједно с њом. Заиста наша новија национална историја не може се одвојити од српске заставе." (стр. 97.)

8. Порекло српског народног имена

Мелбурншки месни одбор Српске народне одбране за Аустралију објавио је 1965. године брошуру др Лазе М. Костића „О српском имену – мишљења стра-

наца", која је настала као полемика с Антом Старчевићем, који се подругивао српском имену тврдећи да оно значи сврабеж, да је име чергарских племена која су патила од шуге или свраба, Срби заправо значи „сврби". За разлику од „оца хрватске домовине" који је своју плиткоумност и необразованост надокнађивао дрскошћу, безобразлуком и бруталношћу, Костић се латио озбиљног истраживачког рада, скупио већи број етимолошких и ономатолошких тумачења страних аутора. Он није оцењивао исправност појединих гледишта нити објашњавао евентуално неподударност. Важно му је било само да је реч о озбиљним ауторима, а нигде, ни код једног писца, није било ни трага доцнијим Старчевићевим блуводинама, нити се могла потврдити претпоставка неких старих аутора да реч Србин води порекло од латинског израза сервус, што значи роб.

Оно што је успут сазнао у току својих истраживања није ни мало повољно за саме Хрвате. Фердо Шишић је, цитирајући архиђакона Тому, навео да Хрват значи хајдучка скитница, један мађарски језуита из 18. века да то име потиче од бугарског кана Куврата коме су били потчињени, а Јиричек да је иранског порекла. Лингвиста Рудолф Мух сматра да реч Хрват потиче из германског израза хрватна, што значи „са роговима", односно „ован". На иранском језику хаурват значи чувар стоке или чобанин. Христијан Бартоломеј у свом староиранском речнику наводи да реч кєрвант значи грозан, језив. Карл Пенка у делу „Порекло аријеваца" из 1883. године каже да „Хрват" означава онога који другоме припада или роба. На литванском језику та реч означава љутог и манитог човека.

Чувени слависта Павле Јосип Шафарик у својој „Историји словенске писмености", објављеној у Прагу 1865. године наводи: „Првобитна, стара постојбина Срба беху Источни Карпати и Црвена Русија, Онај део Срба који је седео на Карпатима добио је локално име Хрбати, Хрвати, Хорбати, Хорвати од планине Хрби, сад Хорби и задржао га чак и после исељења." (стр. 7.) Аустријски етнограф Карл Барон Черник писао је: „Име Хрват изводи се од словенске речи хрб, што значи брег; Добровски га је изводио из реч хрб, што значи пањ." (стр. 7-8.)

Израз Србин се скоро у сваком језику другачије изговара, а како наводи Јиречек, раније су и Срби говорили „Срблин, Србли, док Ђура Даничић детерминише тај израз из старе индијске речи сарб која значи „бранити, штитити." Већ су и сами хрватски историчари демантовали Константина Порфирогенита који је тврдио да су Срби назив добили кад су постали робови римског цара. Јоан Луциус из Трогира писао је: „И они који се истински баве словенским идиомом знају да су Грци и, према њима, латини трабуњали кад су назив Срби изводили из сервитута (робства), иако су били суседи Срба; јер оне које Словени називају Србљима, њих Грци, да би избегли тврдоћу (изговора), зову Сербли или Сербулиани, а земља коју обитавају Словени зову српска, што је Грцима тешко да изговоре, па кажу Сервиа." (стр. 15.). Фердо Шишић у расправи „о имену Хрват и Србин каже да је то „несмисао", јер каже да су Срби с тим именом дошли на југ, дакле су га већ имали прије него су дошли тобоже у службу цару римскоме, а онда има и лужичких и руских Срба, који нијесу никад никојему римском цару робовали." (стр. 15.)

Чешки слависта Јосип Добровски писао је 1808. године Јернеју Копитару: „Срб, пак, није ништа друго него Сармата скраћено и предругојачено (алтерирано)." (стр. 17.) Шафариково тумачење је у науци најчешће прихватано: „Смисао народног имена Срб је према том јасан: та реч не означује ништа друго него

нацију генс, у ком значењу му потпуно одговара индијска реч настала из истог корена серим (натио). Овај начин означавања је толико саобразан природи народа у њиховом детињству да га често налазимо и код других народа." (стр. 17.) Чешки слависта Перволф 1883. године наводи: „Апелативум је име Срб, Србин, Србљин...У српском се колектив означује као Српчад...Србадија, српски народ" (стр.18) Прихватајући Шафариково тумачење Алојз Ваничек објашњава назив Сербои, Сирбои од Птоломеја, Серби од Плинија итд. Сматра да префикс „су" означује стварање нечега, рађање, Србин је првобитно „рођени" према чему је плурал односно колектив – ред (генс, натио)." (стр. 19.) Чешки слависта Јарослав Сутнер тврди да је првобитно значење речи Србин – човек предак, људи, народ.

Интересантно је и мишљење немачког етнографа Јохана Каспара Цојса, који доводи у везу немачки назив Суевус. „Суеви, или Суеби, то је велико германско племе на обалама Источног мора, одакле се раширило ка западу и југу. Спомиње га и Цезар. Данас се одржало у називу Шваба. Цојс мисли да је Србин слично, ако не баш исто, што и Шваба! (стр. 19-20.) 1848. године немачки историчар религије Карл Екерман је тврдио: „Србин значи народ." (стр. 20.) Други немачки историчар Хајнрих Лео писао је 1857. године: „Срби, заједничко име за све Словене јужно од Љутице (Вилца), долази од санскритског основа Сарб, срп: ићи, трчати, клизати, немачки: стром, строемен, латински серпере. Ово старо име Сарби означјује, дакле, Србе, Венде, као лутајућа племена у сталном покрету и мора да им је било наденуто или од других или од њих самих у старо доба, док су још водили номадски живот."(стр. 20.) Француски слависта Сипријан Робер објавио је 1852. године књигу „Словенски свет" у којој је навео: „Што се тиче тачног значења речи Србин, научници нису још успели да нешто одлуче (спомиње разне легенде) ... Какве год да су те народне легенде, изгледа врло вероватно да име Србин означава испочетка оружане Словене". (стр. 21.)

Индогерманиста Феликс Самсон 1904. године пише да реч серб или смирб значи син или најближи рођак. Она потиче од старосрпске речи себар, „што значи човек који је слободан али није племић, сељак, земљак, друг у сеоској заједници." Истовремено, пасиерб, пасторак, није пуноправан, није чисти члан заједнице. А сибру је прави члан. Метатезом је од сибру дошао сирбу, Србин. И тај израз може да се примени на оба дела Словена са српским називом. Срб, Србин, српски, Серб, сербски, серпски." (стр. 22.) Рудолф Клаинпаул 1919. године објашњава порекло речи дојч: „Ово име има нечега упадљивог, иако оно не стоји сасвим само већ има свој пандам у имену Срба, којим се називају не само Словени на балканском полуострву, већ и наши Венди или Сорби (мисли на Лужичке Србе, ЛНК), а које Шафарик такође изводи из појма народ (Срб). Јер он не садржи (тај појам) никакво обележје које би њихове титуларе разликовало од осталих народа; он просто игнорира у потпуности остале народе." (стр. 22.) Владимир Дворниковић је 1939. године у „Карактерологији Југословена" навео тврдњу Нике Жупанића да „или Срб потиче из језика алородских арборигена, и то из „језика Лезгијаца, у коме „сур" (сар, сер, сир, сор) значи, човек, а са плуралским суфиксом „би" добијамо Сер – би, што би значило „људи" или „народ". (стр. 23.) Шуфлај у књизи „Срби и Арбанаси" која је изашла у Београду 1925. године истиче: „Загонетно име Србин, чини се, добива најбоље тумачење у једном од бројних језика кавкашких брдина које су постале правим музејом за остатке многих прединдоевропских народа, што су негде живели на широким скитским пољанама. Према том језику, који прави плурал помоћу суфикса – б, име „Серб" значило би „људи". (стр. 23.).

Букурештански историчар права Каушански 1936. године је писао: „Срби значи исто што и сродници; тако су звати сви Словени, западни суседи звали су их Венди." (стр. 23.) Да Србин у основи значи сродник сматрали су немачки слависти Рајнхолд Траутман и руски етимолог Макс Вазмер, који је после живео у Немачкој. Шафарик је у књизи „Словенске старине" тврдио: „Домаће, прастаро име Словена у укупности, или бар њиховог већег дела беше Срби, Серби (стр. 26.) Он то поткрепљује темељитим истраживањима и објашњавањима, па каже: „Све до у најудаљенију старину допире ово име. Ми га налазимо споменутог у овој својој првобитној, правој, домаћој форми већ код Плинија. (пре 79.) и Птоломеја (пре 175.) у низу других народа настањених између Волге, Најотиса и Дона... Из тога произилази јасно колико је још тада била распростртa употреба имена Срб. То се одлично потврђује речима баварског географа; по њему је земља Серивана (тј. Србљана) тако велика, да сви словенски народи из ње проистекоше, као што сами потврђују." (стр. 26.)

Након што је настојао да објасни значење речи Србин, Сипријан Робер је у књизи „Словенски свет" тврдио; попут Јосифа Добровског, Карла Екермана и Анзелма Бандуриа: „Испочетка су сви Словени звани Венди или Срби. Ја нећу испитивати које је од ова два наименовања претходило другоме; ограничићу се да утврдим да је име Србин, једнако као и име Венд, употребљавано да обележи целокупну расу. Птоломеј је већ био споменуо Србе (Сербои или Сирбои), народ који је како он рече, настањен између Ра (Волге) и нефритских планина иза Вала и Оринеја. По примеру Птоломеја, Плиније такође означује Србе или Серве, као да обитавају између Дона и Волге у близини Вала и Меотика. Ови Срби из Русије појављују се одједанпут у 9. веку као велики народ. Најзад, око године 950. цар Константин Порфирогенит спомиње поново међу народима Скитије велики народ Срба, који се дели у две гране: Бели Срби или слободни и Црни Срби или подјрамљени". (стр. 28.)

Да су се Србима сматрали и називали првобитно сви словенски народи тврде и немачки етнолог Кол, слависта Перволв, историчар Фридрих Рис, лингвиста Цојс, професор Грегор Крек и многи други. Уз то су Јакоб Грим, Јосиф Добровски и Павле Шафарик упорно предлагали да назив Срби као општи, најпогоднији и најславнији прихвате сви Јужни Словени.

9. Расправа о уставним питањима

Проф. др Лазо М. Костић је, у лето 1942. године, посредством доктора Гојка Грђића, доцента Економско-комерцијалне високе школе, добио поруку из штаба генерала Драже Михаиловића да ради на пројекту новог устава наше државе. Костић је одговорио да је спреман на томе да ради под условом да је реч о српској држави, јер више није могао да замисли заједнички живот са Хрватима, износећи уједно и своју визију разлаза као и политичко-правне основе на којима би морала да почива српска држава. Београдски правнички одбор Равногорског покрета његов елаборат је одбацио јер је превагу однело мишљење пројугословенски оријентисаних правника. Ипак, касније у емиграцији, Костић је наставио да размишља и пише на ову тему, мада своју студију „О српском Уставу", с поднасловом „Правна начела будуће српске демократије" никада није завршио. Па ипак, она је 1990. године, постхумно објављена у Кливленду, Охајо, захваљују-

ћи ентузијазму калифорнијског архитекте Градимира Хаџића који је средио рукописе и пожртвованости издавача „Института за балканска питања", на чијем је челу стајао покојни Ђорђе Ђелић, истакнути српски национални борац.

Већ у старту Костићу је јасно да је уставни текст релативно лако написати, али га је тешко у пракси одржавати. „Под одржавањем устава разуме се његово одржавање и у целини и у појединостима, и у форми и у садржини, и активно и пасивно (и од оних који га примењују и од оних према којима се примењује). Од првих се тражи лојалност и објективност, безличност и непристрасност у примени устава. Од других добровољно покоравање уставу, схватање његове важности и његове потребе за заједницу. Од свих и свакога будна пажња да он не буде вређан, и спонтане реакције ако до тога ипак дође". (стр. 6.)

Србија нема уставног континуитета јер је сваки нови устав представљао сушту негацију претходног и успостављао нови правни поредак. Дисконтинуитет је толико упечатљив да никада нови устав није усвајан на начин како је то у претходном прописано. Елементи ванправности промена потенциране су и чињеницом да до Другог светског рата ниједан устав није амандмиран, дакле није приступано његовим изменама и допунама за које је предвиђен редован правни пут. „Устави су код нас лакше доношени него обични закони. Код ових последњих одржавала се бар извесна форма. Ако их је и сам краљ доносио, то је чинио на предлог и уз премапотпис неког министра. Уставе је доносио простом проклама-цијом."(стр. 7.)

Таква пракса није могла да не произведе негативне последице на духовни и правни развој народа и државе, а спречила је у свести људи третирање устава као највишег правног акта, правничке светиње, коме се на верност заклињу сви високи државни функционери укључујући и самог владара. Примена закона представља динамичне поправке унутар државног апарата, а устав је сам фундамент државе, темељ друштвеног уређења који сви грађани треба да поштују, поготову ако је он њиховом непосредном израженом вољом установљен, ако својим садржајем одсликава њихове жеље и хтења у правнополитичкој сфери.

Сталне промене уставног текста, поготову ако се оне не изводе на праван начин, девалвирају значај устава као таквог у свести људи, релативизују чврстину његових норми и девалвирају принцип трајности. Нешто што се релативно лако може укинути или променити не може изазвати респект и поштовање таквог система правних норми у целини, нити сваке од њих појединачно. Као пример Костић узима октроисани устав из 1931. године, који нису поштовали и стриктно примењивали ни његови творци. Многе одредбе су му биле нејасне или сувише широко одређене, па се у превеликом броју случајева прецизирање препуштало законима. „Због многих оваквих одредаба за цео устав се духовито говорило да је „у границама закона." Овакве одредбе су просто вређајуће, недостојне чак и једног колонијалног народа. Али и оне уставне одредбе које нису биле у границама закона великим делом нису примењиване." (стр. 8.) Као илустрацију Костић наводи податак да никад ниједан министар није испунио своју уставну обавезу да одговори на посланичку интерпелацију, нити су посланици због тога протествовали, а ни сами се много на уставне норме нису обазирали.

Штампа у Краљевини је била контролисана и дириговна, а јавно мњење препуштено апатији и резигнацији. Када је краљ Александар укинуо Видовдански устав, ниједан озбиљан правник није протествовао, а када је споразумом Цвет-

ковић-Мачек и формирањем Бановине Хрватске погажен и Устав из 1931. године, јавно се супротстављао само професор Костић кроз неколико чланака доказујући „флагрантну повреду Устава и правног поретка уопште". Сви уставни текстови су одређивали да судови раде по закону; временом су почели да примењују и уредбе, али уставне норме никада. Ниједан државни орган није контролисао примену Устава што једноставно значи да је свако могао његове одредбе некажњено да крши. Не само народ, него и државни чиновници и правници уопште нису држали до Устава. И за наше данашње услове делује фрапантно податак према коме „за време важења последњег устава, нпр. (од 1931.), уставно право није предавано ни на једном правном факултету у земљи сем на суботичком." (стр. 9.) Дешавало се да су високи државни функционери, док су полагали заклетву, држали Устав у руци, а да га никада нису ни прочитали.

Зато уставна свест није ни постојала јер, да би се она „образовала потребно је претходно познавање устава у танчине, његовог садржаја, духа, значаја, циља. Све је то недостајало нашим грађанима, за чију је заштиту устав донет и властима које су морале бдети да их он поштује." (стр. 9.) Тачно је да је уставни текст резултат односа друштвених снага у једном моменту, тренутку доношења, али то не значи да свако померање снага мора одмах да се изрази уставним одредбама, јер устав мора да буде управо фактор државне стабилности и не сме да се мења све док се не десе коренште промене у друштвеним односима. У супротном он губи смисао, а грађани веру у њега, елементарно поштовање и озбиљност.

Поступак промене устава морао би бити знатно компликованији од промене закона. „Устави нису вечни и они морају с времена на време да се подвргавају ревизији, као што се и темељи сваке зграде морају с времена на време прегледати да ли су у стању да издрже нове терете и промене у другим деловима. Али устави морају бити трајни. То је њихова суштина, то је њихов карактер. Ако су једном правилно донети (а то значи уз учешће народа), мора да их прими и већина и мањина, и они који су били за устав и они који су били против њега." (стр. 10.) Само дужом применом се може проверити да ли су поједина уставна решења добра. То не значи да се одредбе не могу критиковати или разматрати практични недостаци. Да би се устав одржао и овладао свешћу људи потребно је да се са његовим садржајем упозна што већи број грађана, пре свега преко медија и кроз образовни систем, а Костић сматра да треба пронаћи погодан начин да се провери колико државни функционери заиста познају устав, као и да церемонија полагања заклетве мора имати што свечанију, и за јавност и за онога који је полаже упечатљивију форму. Да би заиста био искрено поштован, устав се мора донети на прикладан начин, без узурпације власти, бруталног гажења принципа легалности и легитимитета, или гажења заклетве. Неопходно је установити и институционалну контролу уставности закона, а кршење уставних норми санкционисати као тешко кривично дело.

а) Уставни суд

Пошто устав као највиши правни акт једне државе установљује власт и даје јој овлашћења и надлежности, он посебно регулише деловање законодавне власти јер представља њен једини ограничавајући фактор. Сви други правни ак-

ти, ако су супротни уставу, немају правне важности и не могу се примењивати. Принцип уставности представља опште правно начело и њега прати пресумпција уставности, односно подразумевање да је сваки закон у складу са уставним нормама док се не докаже супротно. Тиме се спречава самовољно проглашавање закона неуставним да би се оправдало његово кршење. А да би се власт спречила да злоупотребом овлашћења законских норми крши устав, Костић пледира за успостављање уставног суда као арбитрарног државног органа који ће ауторитарно, самостално и дефинитивно утврдити да ли су други правни акти или неке њихове норме сагласне са уставом или не. Уколико се констатује неуставност, односна правна норма се не примењује, не важи, сматра се да није ни донета.

Уставни суд мора бити једини орган који испитује уставност. Њему није потребно непосредно саслушање странака, а не мора саслушавати сведоке или прибављати доказе ако то не сматра потребним. Потребно је да одлучује у већу или колегију, јер судија појединац тешко сам може испитати разне случајеве колизије правних норми. Чланови морају бити професионални и угледни правници с великим практичним искуством и теоријским знањем, а не политичари. Суд мора бити стриктно одвојен од свих других државних органа и потпуно независан у свом раду. Чланови суда не смеју учествовати ни у каквим политичким борбама или бити подложни политичким утицајима.

Костић се залаже да уставни суд поред контроле уставности закона, има и споредне дужности да би као кривично веће судио највишим државним функционерима, вршио верификацију посланичких мандата па чак и изборну функцију, решавао сукобе надлежности управне и судске власти, законодавне и извршне, као и да буде орган који ће предлагати највише судске функционере. Не би смео да има политичке и саветодавне функције, а управне му морају бити сведене на минимум. Активну легитимацију за покретање поступка за оцену уставности, према Костићу, може имати ограничен број субјеката, а суд не може сам, службено, да крене са иницијативом. То право би требало да имају законодавни органи, што значи оба дома парламента, али и страначке посланичке фракције, па затим редовни судови ако прихвате иницијативу неке од страна у спору, јер то стране самостално не би могле даураде због евентуалне намере да тако опструишу редовни судски поступак. Костић укључује и специјалне судове као што су војни, духовни, и судови за заштиту државе, али и ванредне судове који се формирају у специјалним приликама услед извесних уставних поремећаја. То право треба да има и управна власт преко својих министара као ресорних шефова, највиши органи регионалне и локалне самоуправе, као и институционалне самоуправе, коморе, струковна удружења и црквене власти као облик персоналне самоуправе.

Пошто је овако сужен списак овлашћених фактора за покретање иницијативе пред уставним судом, нема потребе да они претходно доказују свој посебан интерес да се у неком случају утврђује неуставност закона или другог општег правног акта, те да тај акт угрожава њихова права или легитимне интересе. Они имају активну легитимацију превасходно због своје општеправне важности и друштвеног ауторитета јер је уставни поредак извор и основа њихове правне егзистенције. Њихово је право и обавеза не само да штите уставни основ свог постојања него и уставни систем уопште. Уз то, ничим се не могу одређивати временски рокови за оспоравање уставности закона. Преклузивни ро-

кови су непотребни и због тога што у случају дужег временског трајања неког устава, услед измењених друштвених околности, његове норме се могу другачије теоријски тумачити и практично примењивати, па и на основу тога оспоравати неки законски текст који раније није био споран. Међутим, ако је уставни суд по питању оспоравања извесне норме једном пресудио, не би била могућа обнова поступка уз потезање исте аргументације.

Костић сматра да постоји формална и суштинска противуставност. Формална противуставност постоји ако неки закон или подзаконски акт није донет на уставом прописани начин. Суштинска противуставност се утврђује ако су део закона, поглавље, члан, алинеја, реченица или реч у колизији са текстом или духом устава, а кад се противуставност утврди, односна правна норма не може се више примењивати. Професор Костић се залаже да се свака уставна тужба у претходном поступку у целости објави како би се сваком грађанину и правном лицу омогућило да у одређеном року уложи приговор; по истеку тог рока одређује се веће које ће да пресуди у појединачном предмету. „Кад истекне одређени рок, председник уставног суда одређује сенат (одбор, одељење) за решење предмета, и то за сваки предмет посебни сенат од четири члана, коме председава најстарији члан по рангу, а референта бира сам сенат. Ако се већина чланова сложи за једно решење (то значи најмање три члана), оно је пуноважно и обнародује се у органу суда са именовањем референта, амандманима, одвојеним мишљењима итд. Никакве тајности овде не може бити. Ако су гласови подељени, председник суда одређује још три ванредна члана као допуну сенату. Сад се одлука доноси простом већином гласова. Паралелно могу да дејствују у исто време више сената, сваки судија може бити члан неограниченог броја сената, а тако исто и председник." (стр. 23.)

Костић предлаже формирање Српског националног института као главног саветодавног органа који ће претходно разматрати све одлуке власти оцењујући их искључиво с националног аспекта. Његов став не би био обавезујући за законодавне органе власти, али би се морао претходно прибавити, па ма какав био. У деликатнијим случајевима мишљење Српског националног института би могло имати ознаку поверљивости, како се његовим објављивањем у штампи не би вршио недозвољени ванинституционални притисак на посланике поводом предстојећег одлучивања. Чланове института би делегирале аутономне институције од националног значаја. Институт „мора да буде стална, сигурна, чврста, правна установа, као једна од карактеристика правног и уставног поретка, као један од његових најважнијих и облигатних саставних делова." (стр. 27-28.) Од осталих саветодавних органа Костић предвиђа постојање само привредног савета као општедржавног, а препушта министарствима да у оквиру својих компетенција формирају и друге конститутивне органе.

Развој српске уставности показао је све предности једнодомог парламента и у њему су донешене све важне одлуке. Сенат је само два пута постојао и то тако што је установљаван октроисаним уставом, не остављајући значајнијих тековина у државном животу. Горњи скупштински дом хомогеној држави није ни потребан. Међутим, Костић сматра да ипак треба предвидети и горњи дом у будућем српском уставном систему, зато што је брана против увођења диктатуре, што нам држава више не може бити хомогена, него национално диференцирана и зато што је „увођење женског права гласа" пореметило премоћ мушког и одбрамбеног елемента". (стр. 32.)

Костић је убеђен, „чим је више интереса у парламенту заступљено, појављује се мања потреба за ванпарламентарним решењима. Парламент треба да представља стварни однос снага у држави, а где су те снаге многоструке и компликоване, лакше ће тај постулат испунити парламент од два него од једног дома". (стр. 32.)

б) Бирачко право

У демократским државама постоји опште, једнако и тајно право гласа код избора за народну скупштину. Разлике су најприсутније код облика изборног система чије су две основне варијанте пропорционални и већински, односно изјашњавање о страначким листама или о личности кандидата. Уставотворна скупштина треба да утврди годину пунолетства за коришћење грађанског права. Која би то година старости била Костић лично не прецизира, али упозорава да треба бити нешто виша граница него код комуниста који границу зрелости тенденциозно померају рачунајући да се највише могу уздати у неискусну младост.

Костић показује предрасуде према женском праву гласа, али је свестан да се оно више не може укидати, па се упушта у трагање за комликованом варијантом изборног система како би се број жена у представничком телу свео на минимум. Он сматра да би 2/3 посланика требало на већинском принципу бирати по изборним срезовима, рачунајући да ће то претежно бити жене због њиховог већег процентуалног учешћа у укупној популацији. Трећина посланика би се бирала пропорционално, по страначким листама у ширим изборним јединицима из реда пунолетних мушкараца, јер би основни услов за кандидовање био одслужен војни рок. У том случају кандидати не би морали да живе на територији своје изборне јединице, могли би у разним јединицама да се кандидују истакнути политичари који махом живе у престоници. Неће морати много лично да агитују јер ће тај посао за њих обављати страначки апарат, па ће се више посвећивати државном и стручном раду. Из оваквог одређења произлази и степен везаности посланика за партију. „Изабрани кандидати биће стриктно везани за странку која им је избор омогућила. Ако напусте странку губе мандат. То је логично, јер они углавном странци имају за мандат да захвале. А лица изабрана у среском систему могу да мењају странке по вољи, мада ће у пракси и они бити партијски опредељени, припадаће у скупштини партијским клубовима и њима ће остајати верни."(стр. 34.) Комбинација два изборна система значи и компромис који може да задовољи и присталице истицања партијског опредељења бирача и противнике страначке дисциплине посланика.

Називи горњи и доњи дом су одавно анахрони, али су се усталили у политичкој и правној теорији. Горњи дом успоставља равнотежу с доњим, па се та два дома разликују и по начину избора чланова. Да би искристалисао сопствени став о начину попуњавања горњег дома, Костић креће методом елиминације, па констатује да нама наследни принцип не одговара, јер немамо племство. Принцип делегације одбацује, јер Србија не сме да буде федералистичка држава. Именовани сенатори су отуђени од народа и обично припадају дворским или партијским кликама. Носиоци других државних и друштвених функција у улози сенатора не долазе у обзир јер би то нарушавало принцип поделе власти, а ни представници економских интересних групација као сенатори итд. у свету нису оправдали очекивања. Преостаје онда само да се и сенатори бирају, али код предлагања на-

чина избора. Костић показује нека сопствена, крајње конзервативна и застарела схватања. Залаже се да половину сенатора бирају мушкарци старији од 50 година, колико морају имати и кандидати, сматрајући да старост подразумева сталоженост, мирноћу и промишљеност, што у државним пословима онемогућује брзе и непромишљене експерименте. Костић даље сматра да четвртину сенатора треба да чине интелектуалци који ће их бирати искључиво по принципу представљања разних научних и стручних институција. Овде постоји могућност да и жене – интелектуалке бирају и буду изабране. Последњу четвртину сенатора чинили би носиоци одликовања за отаџбинске заслуге који имају више од 50 година, а у њиховом избору учествују сви одликовани, без обзира на старост.

Управо су овде изражене највеће слабости Костићевог рада и неодрживо је са аспекта елементарних демократских принципа било какво модификовање начела једнаког права гласа. Своје конзервативно становиште Костић уопште не прикрива, већ доследно прецизира: „Једнакост бирачког права, стриктно спроведена, била је за мене од увек највећа мана демократског инструментисања уопште, највећи недостатак демократске владавине."(стр. 39.) Корекцију он свесно врши у корист елите, без обзира што то у пракси значи да ће неки грађани у политичком процесу имати троструко гласачко право. Уз то је показао и склоност ка корпоративном систему политичког уређења државе, вероватно под утицајем Мусолинијевих и Љотићевих идеолошких дела које, у принципу, целовито никада није прихватио.

в) Подела власти

Принцип поделе власти на законодавну, извршну и судску, у пракси редовно једну од њих чини супериорнијом од осталих. У парламентаризму законодавна доминира, а влада је практично њен извршни орган. Уз то врши избор судија и одлучује о амнестији. Међутим, ако парламент бира владу, још ако је бира из својих редова, унутар њега се врши селекција и у владу улазе најспособнији посланици, па је влада концентрисани израз парламента у малом. Парламент формално и даље има најшире и најдалекосежније надлежности, али се његове одлуке унапред формулишу у влади, влада одлучује о свему и суштински концентрише и власт коју формално има парламент, што је очигледно на примеру Велике Британије.

Други основни облик односа регулативе и егзекутиве Костић назива дуалистичким системом где су управна и законодавна власт строго подељене као у Сједињеним Америчким Државама. Народ директно бира и председника републике и парламент. Парламент доноси законе, а председник управља, међусобно су независни али могу да сарађују без покушаја потчињавања. Костић сматра да ниједан од ова два система није добар у свом чистом облику па се залаже за комбинацију коју формулише као умерени парламентаризам.

У српској и југословенској парламентарној традицији министри су готово увек бирани из реда народних посланика, а Костић сматра да је та симбиоза била кобна и за државну администрацију и за народну скупштину. „Испочетка је било добро, док су државу водили прекаљени народни борци који су знали шта је држави потребно и који су још у опозицији свестрано разматрали и претресали државне проблеме. После њих долазили су све гори и гори епигони, док

на послетку државна управа, нарочито у доба псеудодемократије, није дошла у руке потпуно неспособних медиокритета и игнораната. Није чудно што је држава пропала, већ се човек мора чудити да се и данас под њиховом дилетантском и коруптивном управом могла одржати." (стр. 42-43.)

Костић инсистира да се битно разликују примарне особине парламентараца и административаца. У изборној борби најбоље успевају демагози, а врхунски административци морају непрекидно доказивати своју стручност јер у њиховом послу слаткоречивост углавном ништа не значи. Зато је по његовом мишљењу неопходно стриктно раздвајање функција народног посланика и министра. Министри морају бити стручњаци, што не искључује њихову партијску организованост. Политичке партије су један од основних инструмената демократије, док су беспартијски системи увек били диктаторски. „Свака велика странка која аспирира на водство државе мора да има одговарајући кадар стручњака. Она мора бити спремна да преузме власт, а један од главних реквизита те спремности јесте управни кадар. У томе треба да се разликују „државотворне" странке од малих, начелно опозиционих, пркосних или рушилачких странчица."(стр. 44.)

На основу свега тога је јасно да „парламент мора увек да остане главни орган државе у коме се сви конци плету и сви путеви стичу, али не орган који сам све обавља. Он се мора задржати на контроли. Чудна је та и гротескна контрола кад министри – чланови парламента сами себи изгласавају поверење. Парламент се мора ограничити на контролу управе, праву и ефикасну, и зато баш дејствујућа, активна управа мора да буде органски строго одвојена од парламента који је њен контроли орган. Она ће моћи слободно и несметано обављати своје послове, не позивајући се на одговорност и сувереност парламента."(стр. 44-45.) У српској и југословенској парламентарној пракси скупштинска заседања сазивали су краљ и влада тако да посланици нису имали никакве самоницијативе, а тако често их је изненађивало закључивање сазива, распуштање скупштине или расписивање избора. Сви најнегативнији елементи британског парламентаризма код нас су долазили до пуног изражаја.

Костић инсистира да се успостави неколико редовних сазива у којима би се парламент аутоматски састајао, а ванредне сазиве да не може влада заказивати него посебан скупштини одбор. Влада не би могла отварати скупштинске седнице, а својим унутрашњим правилима и праксом парламент би се морао потпуно еманциповати од извршне власти. „Парламент је суверен одмах после избора (народ је суверен само на дан избора). Нико не сме суверену одбијати послушност, а најмање пак државна егзекутива. С друге стране, углед и престиж суверена не сме се крњити ни вређати, као што се у апсолутним монархијама не сме вређати мајестетичност монарха. Зато треба влада и тамо где она у ствари одлучује да оставља код народа утисак да је парламент сам одлучивао. Поткопавајући углед парламента поткопава се егзистенција демократске државе. А то свакако не сме да жели ни једна демократска влада." (стр. 48-49.)

г) Установа интерпелације

Систем интерпелације као облик парламентарне контроле извршне власти у југословенском политичком животу уопште није функционисао. Влада се на њих редовно оглушивала тако да нису ни стизале на дневни ред. Костић

сматра да је један од разлога нефункционисања овог парламентарног вентила недостатак прецизнијег дефинисања права и обавеза. Како су нормативно биле регулисане, произилазило је да сваки посланик има право на неограничен број интерпелација у једном сазиву, а министри су били обавезни да у току сазива на све интерпелације одговоре. Да је то озбиљно функционисало скупштина би буквално морала без прекида заседати и само тиме се бавити, а опозицији би стајало на располагању веома ефикасно средство легалне опструкције. „Чим је једна одредба тако стилизована да ју је немогуће у потпуности извршити, па тако бесмислена одредба не примењује се ни у оним деловима који би иначе могли да се примене." (стр. 49.) Пошто су министри имали обавезе које је било немогуће извршити, они су непрекидно кршили устав, а никоме није падало на памет да их због тога позива на одговорност. Бесмисленост једне правне норме сведочила је о нелогичности целог правног система и рушила ауторитет уставног поретка. Пошто нико не може да уради немогуће и министри су били лишени те обавезе, па су је се ослобађали и тамо где је она могла да се изврши.

Да би се установа интерпелације реафирмисала и повратила свој смисао и сврху, Костић предлаже да право на интерпелацију може имати одређена група посланика и оно се мора битно разликовати од права сваког члана парламента на посланичко питање. Интерпелација се подноси ради позивања на одговорност органа власти због огрешења о законе или државне интересе, па му се даје рок да се о томе писмено изјасни до скупштинске расправе о том питању и изјашњавања парламента да ли је заиста одговоран или није. Што је већи број посланика који мора стајати иза интерпелације, виши је њен значај као института контроле извршне власти. Костић сматра да тај број мора бити истоветан цензусу за формирање страначке парламентарне фракције.

Даље, право интерпелације реално је важно само опозиционим посланицима, јер посланици владајуће партије могу фингираним поступком у неважним случајевима да обесмисле саму институцију. Уколико посланици скупштинске већине поднесу интерпелације „оне су махом намештене, јер већ на основу саме партијске дисциплине не би смели позивати на одговорност чланове своје или коалиционе странке ако и надлежне партијске инстанце то нису дозволиле. Махом сам министар бива претходно обавештен и даје сагласност за подношење интерпелације, а понекад он чак сугерише тако што, да би му се пружила прилика да пред јавношћу разјасни или оправда неки свој акт који се шапатом или гласно критикује. (стр. 52.) Ипак, скупштинској већини се због принципа равноправности свих посланика то право не може ускратити, па Костић излаз види у формирању два скупштинска одбора, мањинског и већинског, који би претходно претресали интерпелације, као и у наизменичном одређивању једног дана у недељи кад се расправља поводом интерпелације, с позивом на расправу по иницијативи владајуће већине или опозиције.

Предлог о изгласавању неповерења влади по својој природи је увек хитан и врло озбиљан, па се право на његово подношење мора ограничити цензусом посланика који га подносе. Костић се залаже да се посланик, који два пута у једном сазиву или три пута у току мандата потпише неуспешан предлог, лиши посланичког мандата, како би се обезбедило да се таква иницијатива покреће само кад су грешке владе толико упечатљиве да је њен опстанак и са аспекта скуп-

штинске већине неодржив или кад постоји реална могућност да се влада заиста и обори имајући у виду промењен однос снага у парламенту. Уз то, Костић инсистира на потреби ограничења дужине дискусије, разматра право владе да сама постави питање свог поверења у скупштини и потенцира чињеницу да она наставља да врши функцију и после оставке, ако јој се изгласа неповерење, све до избора нове.

Веома је интересантно да је Лазо Костић релативизовао питање облика владавине не изјашњавајући се изричито ни за монархију ни за републику, иако је комплетно његово окружење у емигрантској средини било изразито монархистички расположено, држећи најчешће више до емоција него до разума. Али, он пренаглашава функцију шефа државе, приписујући му да је шеф управне власти коме су потчињени министри. Сматра да влада мора истовремено уживати поверење и шефа државе и законодавног тела. „Ако се иде за тим да државна машина правилно и без застоја функционише, онда ће шеф управне власти образовати такву владу која има бар озбиљних шанси да продре при гласању о поверењу. Свако другачије поступање шефа управе представљало би злоупотребу власти". (стр. 65.). Да би то постигао, шеф управне власти претходно консултује председника законодавног тела, шефове политичких партија и евентуално све друге важне политичке личности. Консултације су у принципу поверљиве и само консултоване личности могу јавности саопштити нешто што сматрају да је потребно а у вези је обављених консултација.

Костић је посебно критичан према српској и југословенској политичкој пракси која је јачала улогу краља на уштрб ингеренција парламента, што је доводило до гротескних ситуација. „Краљ је изражавао жељу да се ово или оно лице уведе у владу. Мандатар му се све мање опирао, јер су сами мандатари били све више његове креатуре. Краљ је индиректно утицао да се овакво лице не мимоиђе на изборима, јер ако није посланик теже би постајао министар. Напослетку је дошло да крајње сервилности и цела је листа чињена по жељи двора. Наглашавам двора, не краља. Јер пре свега било је и доба регенства, а затим краљ није увек хтео да се лично ангажује. Настали су дворски миљеници, не зна се на који начин, а ови су фигурисали на свим листама свих владара. Они су директни гробари наше демократије. (стр. 70.).

Глава трећа

СРБИ КАТОЛИЦИ

1. Историјске и друштвене околности деловања католичких Срба

Политичко-историјску расправу „Католички Срби" проф. др Лазо М. Костић објавио је 1964. године у Торонту, у издању канадског огранка Српског културног клуба „Свети Сава". Она представља искрено и сентиментално исказивање поштовања према искреним српским патриотама католичке вероисповести који су презрели све примамљиве понуде, превасходно аустростоугарских власти да на основу свог религиозног опредељења и евентуалног одрицања од сопствених националних корена постигну највише државне и друштвене привилегије. „Многи су били кажњени, затварани, гоњени, али се од Српства нису хтели одвајати, нити га негирати. Ја сам им се као дете дивио: у њима сам гледао апостоле, патријархе, трибуне. Сваки ми је изгледао бескрајно велики, недостижан. И срећан сам што ми се на крају живота пружила прилика да им се у име Српства мало одужим: да их споменем, да их отргнем од заборава, да им изразим постхумну захвалност." (стр. 6.)

Историјски, Српство је тесно интегрисано са православљем и његовим специфичним изразом који садржи државотворну компоненту, а назива се светосављем. Православље је дало највиши допринос одржању српског народа и вековима је напуштање православне вере значило и раскид са српским националним бићем. Код припростог, необразованог света идентификација Српства и православља била је готово апсолутна. Међутим, у списима из XVII и XVIII века бројна су сведочанства и о Србима католичке вере који су чували свој национални идентитет, а Буњевце и Шокце су аустријске власти и званично називале католичким Рацима, што значи Србима. Израз Раци је један од старих назива за Србе и очигледно се испољио у називу једне од најстаријих српских држава – Рашке. Половином XVIII века, 1744. године, како наводи Костић, бискуп Матија Караман, поводом питања Срба у млетачком делу Далмације, писао је римској Конгрегацији за пропаганду вере: „Но пошто се ту налази и известан број Срба католика, они би хтели за епископа Србина католичке вере" (стр. 10.), па наводи извесног Т. Пашића као српског владику католичке вере. „Колективно, односно масовно, дошло је до декларисања Српства код оних католика који су одједанпут били свесни да су им стари били Срби, да су они српског порекла,

да се крв и народност не мењају, да они остају оно што су и њихови преци били, да друго бити не могу. То је нарочито био случај у оним пределима који су још у VII веку били српски." (стр. 11.) Уз то, превагнуло је сазнање о коме у књизи „Срби у Далмацији" пише истакнути Србин католик Љујо Бакотић: „У чисто народном погледу ми смо водили рачуна о чињеници да су Срби били Срби још пре него су примили хришћанску веру." (стр. 11.)

Немачки језуита Ратингер је сматрао да су сви Срби прво били католици, па онда прешли на православље, а Костић истиче да то до хришћанског раскола 1054. године уопште није битно, а после раскола је превагнуо католицизам, да би својом мисијом Свети Сава Немањић довео до превласти православља. Доцније, већина Срба католика имала је православне претке, али и ту има изузетака јер су, на пример, дубровачке племићке српске породице изворно католичке. „Чак и тамо где су преци ових Срба били православни, где се то могло, такорећи, сигурно доказати, нико није проверио односно ревертирао и прешао поново у православље. Они су остали добри, чак и ревносни католици. Пошто је вера само форма, а не битно обележје народности, што је, „брат мио које вере био", пошто су њихови преци били дуже католици него прапреци православни, пошто није само туђинска власт, већ и домаћа (у Дубровнику) извршила конверзију итд., то су сва ова лица остала верна својој религији. Ово тим пре, што је међу њима било доста клирика, па чак и прелата католичких, и што православни Срби са којима ови сад хоће да се изједначе нису нашли ни најмањи приговор да они остану католици. Напротив, Срби су имали разлога да то потпомажу." (стр. 12.)

На целом српском приморју од Скадра до Шибеника и Равних Котара, староседеоци су већином Срби а досељеници у потпуности, па о томе сведочи и више или мање изражено чување крсне славе, која је искључиво српско обележје, до данашњег дана, упркос преласку на католичанство. Дубровачки католички прелат дум Иван Стојановић говорио је својим сугрђанима: „Србин си по роду и по обичајима; у Српству ти је једини спас; вјера ти ни најмање не пречи да будеш Србин."(стр. 12.) И код оних који су кроз векове губили српску народну свест није превладала никаква туђинска , него су свој језик називали „нашким", а за разлику од пристановника градова Романа, идентификовали се као Словени. У прошлом веку, у времену буђења националне свести, Срби католици јужног Јадрана листом се изјашњавају као Срби, док у северној Далмацији до изражаја долази хрватски експанзионизам и од стране верских кругова протежирана идентификација католичанства са хрватством. У Боки Которској и Дубровнику до краја XIX века уопште није било Хрвата.

Марко Цар је, као истакнути Србин католик, 1902. године у „Бранковом колу" објавио чланак „Владика Раде и Срби католици", пишући о Његошевим пријатељским везама са бокељским Србима католичке вере и посебно контом Јосифом Ивановићем, па каже: „Породица конта Ивановића припада и данас католичкој вјероисповједи, што њеним члановима опет не смета да честито „српствују", као прави људи и бокељски старосједиоци. Нажалост, њихово је србовање, као уопште србовање бокељских католика, постало данас веома тешко и дозлабога зазорно у очима оних који се вјером служе, да њоме постигну одређене политичке сврхе. Као данас у Боки Которској и у Дубровнику, кад католик има срца да се призна за Србина, тај се као грађанин излаже многим неприликама и ступа у отворену борбу са свештеницима своје вјероисповједи, који су сви безмало ревни браниоци антисрпске пропаганде која се тамо тјера."(стр. 15.)

Према географско-статистичком опису Боке Которске из цетињског календара „Грлица" за 1838. годину „у Боки Срби православног исповиједнија имаду своји бродова... а Срби римокатоличке вјере имаће трећи дио тога". (стр. 16.) Вук Караџић је писао 1849. године: „У цијелој Боки има око 34 хиљаде душа, све правијех Срба какви игдје бити могу; једна четврт од овога биће закона римског, а остало је све грчкога."(стр. 16.) На позив да се прикључе бану Јелачићу и Хрватској, који им је упутио Хрватско-славонски сабор из Загреба, 400 највиђенијих Бокеља одржало је 13. јула 1848. године збор, у скоро искључиво католичком месту Прчању, у дворишту католичког францисканског манастира, а домаћин је био прчањски капетан Антун Сбутега. Па ипак су се сви определили као Славени – Срби и одговор и Загребу и Владици упутили ћирилицом."(стр. 16.) Костић наводи и друге упечатљиве примере. „Општинско веће Котора, опет општине тада са претежном већином католика (бар три четвртине) бира 1861. године за почасног грађанина кап. Јосипа Ђуровића са Прчања, изабраног сина Боке Которске и даје му на српском језику (ћирилицом) и на италијанском диплому, у којој се истиче као „дјелатељан, неуморан у промицању напретка Српско-словенског народа. „ И он је био католик као и градоначелник Котора." (стр. 16.) Поводом пружања помоћи херцеговачким устаницима и црногорске објаве рата Турској 1875. године „Славјанска читаоница" у Доброти шаље 17. децембра телеграм књазу Николи у коме стоји: „Доброћани, сусједи заслужној Црној Гори, усхићени срцем вапе: у добар час књаже засијао мач у твојој витешкој деснници. Нека се већ скрше ланци сужњи наше браће и понови по теби српска слава!" Телеграм је потписао претседник кап. Видо Каменаровић. Мислим да су сви чланови читаонице, без и једног јединог изузетка, били католици. Али истичу своје српство и вапију за српском славом." (стр. 17.)

Светозар Прибићевић је у својој књизи „Диктатура краља Александра" писао: „Око 1860-1870. било је у Хрватској и Славонији (нарочито Славонији) католика који су се сматрали Србима и који су у Хрватском сабору истицали своју српску народност (на пример Брлић); па чак и међу католичким вођама херцеговачких устаника, који су се борили против Турака, било је убеђених Срба. Понеки пут су се и католички свештеници издавали као Срби. Али је идентификовање православне вере са српском народношћу ускоро постало такво, да је свака српска делатност међу католицима била немогућна, тако да је име Србин било ограничено само на православне." (стр. 17.) Андрија Торкват је писао 1854. године да су „у циелом Илирском трокуту живили Срби римокатоличког и источног закона." (стр. 17.) У Земуну се поводом 1000-годишњице Светог Ћирила и Методија на католичкој цркви вила српска застава. Хрватски високи државни службеник и књижевник Огњеслав Утјешиновић Острожински отворено је писао 1840. године да се сматра Србином.

До аустроугарске окупације босански католици нису имали никакве хрватске националне свести, што потврђују и хрватски историчари Вјекослав Клаић и др Антун Радић. Један од војвода херцеговачког устанка, католички свештеник дум Иван Мусић носио је црногорску народну ношњу као и православне војводе. Један од својих 12 херцеговачких добровољачких батаљона књаз Никола је назвао „Батаљоном Херцеговаца римског закона." Француски католички теолог Тома Ковачевић је 1862. године Србима сматрао не само босанске православце, него и католике и муслимане, па чак наводи: „У

Босни има 130 хиљада, а у Ерцеговини 30 до 40 хиљада католика. Њих сасвим држе под својом влашћу босански фратри – калуђери, међу којима има добрих родољуба, а има и таквих који би прешли у православље, али зато сад није време." (стр. 19.) Он упозорава: „Хрвати, као што се из говора чланова Сабора њиног видело, траже Крајину босанску. У овој Крајини има сто хиљада житеља, али ниједног Хрвата." (стр. 19.)

Херцеговачки францисканац фра Грга Шкарић залагао се да се народ „пробуди из мртвила туђег ропства и да се припреми за опћенито уједињење свих Срба и придружи осталој браћи славне кнежевине Србије." (стр. 20.) Како цитира Костић, Шкарић је тражио да се буди српски народни дух и увере католици „да се слобода и независност могу постићи једино уништењем поменуте мржње и уједињењем свих распарчаних српских огранака" (стр. 20.), израдивши и читав план у дванаест тачака. „Тачка пета каже да треба објаснити народу да су сви наши стари били православне вере све до XIV века доклен су и сретни били и наше господаре и владаоце имали, и да су тада дошли францисканци који су народ раставили на два дела." У једној тачки препоруча фра Грга да се народу разложи да реч Србин не означава веру, него само један исти народ једног истог језика, исте народности, истих обичаја, једне исте домовине, једне исте слободе и независности, истих права. У тачки осмој узима у одбрану Србију и каже да је скроз неистинито тврђење католичких свештеника да Србија хоће да преведе народ у православље; да она баш оставља свакоме потпуну слободу савести и вероисповести, да јој је на срцу једино наше ослобођење из ропства, туђег насиља, и уједињење наше народно, без кога се друкчије ропства нећемо избавити. У деветој тачки плана се изражава тежња да се код католика, а по могућности и код муслимана, пробуди сва могућна популарност и симпатије за Србију... У десетој да се положи заклетва оданости и привржености Србији за сваки случај општег покрета, и да католици херцеговачки у сваком случају буду спремни придружити се источној браћи Србима за ослобођење свога народа и домовине." (стр. 20.)

Фра Грга Шкарић је 1869. године дошао у Београд и ту је краљевском намеснику Јовану Ристићу упутио меморандум који је почео следећим речима: „Народ ерцеговачки вас, то је народ српски, брез да икаква другога у истом умјешана има, и то сами они исто признају из своји обичаја, из свога наричија и из предања од непамтивијека своји прадједова; на то их увјеравају развалине старих градова и завода старог српског народа, њиови прадједах што је варварство азијатско поразило и уништило; штавише, надгробни камен и цртања по истом свједоче да ту почива прах Срба прадједова њиови, који су жртвом пали за слободу рода и домовине своје." (стр. 21.) Србином се сматрао и главни вођа херцеговачких католика до 1905. године фра Грга Мартић. „Он објављује 1842. године у српском народном листу „Опис Херцеговине", у коме стоји: „Језик је Херцеговаца наречје нашег српског језика." Исте године у „Скоротечи" се буни против „црквенословенких ријечи у нашем српском литерарном језику." Описује како је млад тешко примао те речи, настављајући: „Тако је мени Србину било, а како је туђину морало бити?" Чланак завршава речима: „Проћимо се којекаквих мјешарија, него Србин Србима српски српствујемо." (стр. 21.)

У Краљевини Србији истакнути Срби католици су били велики научници Јосиф Панчић, ђенерали Ђура Хорватовић и Франасовић, породице познатих интелектуалаца Ђаја итд. Многи бачки Буњевци су се изјашњавали као Срби,

као књижевница Мара Малагурски и вајарка Ана Бешлић, али ниједан Буњевац се није сматрао Хрватом. У књизи „Срби у Далмацији" Љујо Бакотић је писао: „Једна особита далматинска појава су Срби католичке вере. Било је и има и данас покоји Србин католик и у Босни и Херцеговини, али су ретки. Код нас у Далмацији су у доста великом броју. Већином су интелектуалци, али међу њима има и радника и сељака. Има их свуда по Далмацији: У Книну, Синју, Имотском, Макарској, Шибенику, Сплиту, у Каштелима, на острвима, али их највише има у Дубровнику и у околини дубровачкој." (стр. 23.)

У време Берлинског конгреса, 1878. године, у црногорском приморју је живело око пет и по хиљада католика. „За ове католике успело је било књазу Николи да склопи са Ватиканом конкордат, релативно повољан (између осталога дозвољена је била употреба словенског језика при богослужењу). Циљ, остварени циљ, црногорске владе је био да се тај део католика, коме је на челу стајао католички архиепископ у Бару као примас српски, одржи за српство. Преговоре за конкордат је водио Србин католик из Дубровника конте Љујо Војновић, црногорски министар правде. Водио их је добро, поштено, патриотски." (стр. 24.) Папа је тада декретом потврдио стародревну титулу барског надбискупа као примаса српског. И данашњи надбискуп барски Милиновић био је Србин католик из Пераста. Милиновић и Војновић су се у Риму супротставили да Завод светог Јеронима има хрватски придев, а о томе је велики руски историчар Павле Ровински писао: „Труд је крунисан пуним успехом. Изашло је (папинско) бреве којим је установљен назив илирски за колегијум, при чему је објашњено да се другим именом разумеју сви Срби – католици свих страна, и да и они имају права на Завод. Поред тога, црногорским опуномоћеницима је успело било да се у колегијуму предаје српски језик са ћирилицом. Црна Гора је тријумфовала и имала је основа да тријумфује, јер ја не познајем други пример у историји папства да је непогрешиви папа мењао своје решење. Није могуће не дивити се томе што је папа учинио концесије Црној Гори и Србима католицима." (стр. 25.)

У Боки Которској и Дубровачкој области аустроугарске власти су ометале и перфидним методама спречавале манифестовање Српства, па је отворено испољавање српских националних осећања било најизраженије код интелектуалаца, док је сељаштво углавном чамило у незнању под свеобухватнијим утицајем католичког клера и жандармерије, али пошто Бокељи и Конављани и даље славе крсну славу, католички свештеник им врши и прекаду. Саво Накићеновић је писао 1913. године: „Бокешки католици разликују се од Конављана. Бокешки католици диче се и поносе да су старином из Црне Горе, да су Срби, а то многи Конављани радо прикривају; бокешки католици признају да су били православни, а Конављани то не даду; бокешки католици држе све народне обичаје и крсна имена, а Конављани добрим су их дјелом забацили. Сви католици (бокешки) радо залазе у православне цркве и приносе завјете. Чак одговарају за певницом у нашим црквама." (стр. 27.) Посебно истичући пример потпуно католичке Доброте, Накићеновић истиче: „Стара су насеља сва пропала. Данашњи њени насељеници, све су Црногорци или Херцеговци, који су од зулума турског и нужде овдје од Косова к нама бјежали, а овдје их Млечић насилно превјерио. Увјек бјеху на гласу као добри Срби и јунаци; ништа им вјера не смета. Живот и обичаји су им као и осталим Србима Бокељима." (стр. 28.)

С друге стране, „све што је било од порекла, угледа и националног поноса у Дубровнику, све је било крајем прошлог и почетком овог века српско. Тако је 1890. године победила на општинским изборима Српска странка „коју су у Дубровнику сачињавали у огромној већини Срби католици" (Лујо Бакотић, цит. дело, стр. 9.). То је била највећа политичка сензација тога доба у нашим земљама." (стр. 29.) Чех Лубор Нидерле, кога Костић квалификује као највећег словенског етнографа почетком овог века, писао је 1911. године: „Вера је једно од главних знамења за диференцирање Хрвата од Срба: Хрвати су католици, Срби православни и муслимани. Ипак, ово обележје није апсолутно. Има бројних католика који се сматрају Србима и које Срби сматрају својим. То су нпр. католици Дубровника и Боке Которске или Шокци, Буњевци и Крашовани Мађарске." (стр. 32.) И аустријски књижевних Херман Бор је почетком овог века писао да у Дубровнику скоро само Срби живе.

Најпризнатији хрватски статистичар Јосип Лакатош у књизи „Народна статистика" из 1914. године жалио се да „ни попис аустријски није лучио Хрвате од Срба, пак зато не можемо одсјећи тачно границу колико је Хрвата, а колико опет Срба. Док се у Босни помоћу података о вјери могло израчунати број Хрвата, у Далмацији ни то није могуће, јер у њој имаде опет католичких Срба, напосе у два котара, дубровачком и которском." (стр. 32-33.) И два позната србомрсца Енглез Ситон-Вотсон и Американац словенског порекла Луј Адамич, указивали су на дубровачко српство, али, док се први чудио његовој снази, будности и пожртвованости, други је тврдио да је реч о Хрватима који су демонстративно тврдили да су Срби.

Срби католици су скоро свуда живели интегрисани са Србима православцима, осим у Дубровнику где православаца скоро да није ни било. Ипак, ту су Срби католици организовали разна своја удружења, издавали штампу, држали зборове и националне манифестације под српским знамењима. Најактивније је било удружење „Српска дубровачка академска омладина". У Бечу су листом учлањени у српско академско удружење „Зора" које је обухватало Србе из свих других крајева. Владимир Ћоровић, велики српски историчар, објавио је 1905. године историју тог удружења и у њој истакао да су „уопште Срби католици били најжешћи", као и да су „Срби католици са Јужног приморја били најекслузивнији Срби међу академском омладином Беча." (стр. 34.) Од дубровачких српских листова најинтензивније су србовали „Дубровник", „Славонац", „Срђ" и „Српска зора". 1909. године у Дубровнику је основана и Матица српска која је до Првог светског рата издала шеснаест књига с националном тематиком. Деловала је и Српска штампарија.

Бурна и раскошна прослава откривања споменика највећем дубровачком песнику Џиву Гундулићу 29. јула 1893. године имала је општесрпски карактер. Тако интензивно и упечатљиво србовање навело је напокон и стране писце да стару дубровачку књижевност сматрају српском. „Они су увиђали да нико аутентичније то не може да искаже него потомци тих списатеља, који су скоро, без изузетка испољавали своја српска осећања." (стр. 39.) После Трста и Задра, Дубровник је постао нови центар приморских и далматинских Срба. „Православни Срби су сачињавали 90 одсто српског елемента приморја, а они су препустили вођство католичком Дубровнику, где је православних Срба једва практично и било (уколико их је било, били су махом Херцеговци). У Задру и Котору су била седишта

православних епископа, у Задру је било седиште православне богословије, тада најбоље у Српству (црквено право је предавао Никодим Милош, најбољи канониста целог православља). За Царевинско веће су бирани Срби посланици у Боки и Книну, за Далматиснки сабор такође на крајњем југу „Далмације" (у Боки) и на крајњем континенталном северу. Па ипак су сви ови Срби без изузетка признали били водећу улогу Дубровнику, католичком, али српском." (стр. 40.) Многи Срби католици су у току Првог светског рата због свог србовања хапшени, осуђивани и интернирани, али „то их није у свом српству могло да поколеба, нити је иједан због тога изневерио Српство." (стр. 40.)

Аустријски публициста Леополд барон Хлумецки, који је извесно време био у државној служби, у својој књизи о Францу Фердинанду сведочи како је надвојвода и престолонаследник тешко примио хладан и одбијајући дочек у српском Дубровнику и резигнирано му се поверио. „Како су ипак лојални Хрвати, а како су сасвим друкчији Срби." (стр. 42.) Тај исти Халумецки другим поводом пише 1909. године: „Не сме се заборавити да је Дубровник већ годинама жариште великосрпског покрета, који је нарочито захватио градску интелигенцију." (стр. 43.) Али, српство Дубровника је редовно имало и пансловенску ноту која се тако јасно истиче у говору Србина католика др Влаха Матијевића 1893. године на гробу Меде Пуција: „Као што је покојни Медо својим племенитим и патриотским срцем љубио све Словене, као што је он пјевао о словенској слози, а ипак као Дубровчанин знао да не може да буде друго него Србин, тако и дубровачка омладина пружа руку свим Словенима, али уједно не заборавља никад да је она српске народности, и да ту своју народност има да очува." (стр. 48.) Али, Дубровчани су се под аустроугарском доминацијом упорно опирали свакој помисли да се административно припоје Хрватској, а тешко су поднели и прикључење Далмацији с којом никада ни територијалне везе нису имали. Немачки путописац Јохан Фердинанд Нингебаур писао је 1851. године: „Дубровник је најсловенскији у целој Далмацији, али ниодчега се тако не боји као од спајања са Хрватима, које држи за сурове, док је Дубровник заиста веома образовано место." (стр. 54.)

Када су 1939. године дворска камарила кнеза Павла Карађорђевића и најгора српска влада свих времена коју је предводио Драгиша Цветковић потписали стварање Бановине Хрватске у невероватним границама које су чак и Дубровник обухватале, мада он никада раније није био у саставу Хрватске, нити се с њом граничио, у Дубровнику је превладало запрепашћење и констернација. Револт је био тако жесток да се и истакнути прохрватски политичар из Дубровника Перо Чингрија оштро супротставио сједињавању са Хрватском и издвајању од српског залеђа из кога су Дубровчани поникли. Комунисти су тај аншлус потврдили 1945. године, па је Дубровник од културног средишта највишег ранга и једне од најзначајнијих лука Јадрана, упао у мртвило најдубље провинције.

У свом поговору за Енгелову „Историју Дубровачке републике", дум Иван Стојановић је, између осталог, рекао: „Нема породице дубровачке (осим онијех које дођоше из суседне Италије) која није поријеклом из Херцеговине или из којега околнога села. Стари сенат, по крви готово вас од римскијех породица, нађе се на врху петнаестога вијека и у шеснаестом опкољен од народа српскога". (стр. 61.) Из тога је сасвим јасна разлика у етничкој структури далматинских градова и Дубровника, што и Стојановић уочава и прецизира: „У далматинским градовима под влашћу млетачком владаше дух рођен из смјесе

културе италијанске (грчко-латинске) с крви и ћуди хрватском, у слободном Дубровнику пак дух рођен из смјесе исте културе италијанске (грчко-латинске) и крви и ћуди српском." (стр. 61.) У „Дубровачкој књижевности" дум Иван Стојановић је још изричитије говорио о маси Срба која се после Косовског боја населила по дубровачким земљама, а даље, у додатку Енгеловој књизи продире и у догађаје из преткосовског времена. Дубровчани, задобивши околна села, примише њихов језик и тако од Римљана епидаварскијех и сељака српскијех настаде мало по мало народ дубровачки, каомоти у истој власти, исте вјере и истог језика. Нијесу се хтјели звати ни Срби ни Хрвати, ни Далматинци, ни Италијанци. Зашто пак у садашње доба прави Дубровчанин себе сматра Србином, а влада упире и настоји да се назове Хрватом, о томе ће бити збора кад доспијемо у трећу епоху, која је епоха смрада и распадања овога славнога мртваца. Да је истина што смо рекли, доста је отворити збирке српскијех споменика, сакупљаних од Миклошића, од архиепископа Николајевића и од Меде Пуцића. Ту у свакој посланици краљеви српски напомињу Дубровчанима да су им они „сродници", свака посланица почиње: „Кнезу, Властели и Дубровчанима сродницима, поздрав." (стр. 61.)

Попут Константина Јеричека, који је утврдио да Дубровачни по сусједству свуд наоколо, и по етнографији, не могу бити „друго него Срби", дум Иво Стојановић даље наводи у својој „Дубровачкој књижевности: „А сва околна села, без разлике, остала су иста и проста од сваке туђе примјесе и утјецаја, те су до дана данашњега очувала свој урођени првобитни српски карактер, што се очито види и познаје по обичајима, по народнијем пјесмама, ношњи итд... Шта су сељани дубровачки? Народ српски који пребиваше у околини града." (стр. 63.) Истовремено, „племство дубровачко, мудром политиком, пригрли језик и неке форме живота од народа српскога, јер се аристократија дубровачка налазила бројно веома слабија према народу. Пошто дубровачки сељаци бројно бијаху далеко јачи од властеле и од грађана, Дубровчани, у сврху да слију у један народ све сељаке земљишта дубровачког, примише њихов српски језик, а културу и остало задржаше." (стр. 65.) Тако је писао и Матија Бан, према коме „српско пјеснишство имало се родити у овом граду около деветога вијека, јер стоји у повјесници, да су тада Дубровчани пјевали јунаштва српскијех витезова, тер да их је један кнез неретвански замолио да и његов народ својим пјесмама славе." (стр. 69-70.) Још један славни Дубровчанин, чувени правник Валтазар Богишић сведочио је о пореклу своје породице: „Богишићи као и цјела жупанија Конавла коју спомиње још Порфирогенит међу српском жупанијом, и из које они дођоше, бијаху старином православни; али кад у XV вијеку дођоше под Дубровачку републику, дођоше фратрови и уведоше католицизам." (стр. 70.)

И Конављанин Милан Решетар, католик, бечки универзитетски професор славистике, писао је да се званична дубровачка кореспонденција обављала на српском језику, а реткост старих повеља у архивима и збиркама објашњавао на следећи начин: „Од свих државних творевина на српском пределу само је Дубровачка република издржала турску поплаву, тако да се само оно сачувало што је у Архиву те Републике нашло донекле сигурно склониште." (стр. 70.) И стручном анализом лингвистичких одлика језика на којима су писани официјелни документи, Решетар каже да се „мора неминовно извући закључак да овај јединствен (увек једнаки) дијалекат који употребљавају дубровачки писари... може

да буде само српски дијалекат који се говори у Дубровнику." (стр. 71.) Ту се мора имати у виду да је првобитно службени језик био латински. „Српски се у Дубровнику поче писати тек при крају XV вијека." (стр. 72.)

Српски књижевник Људевит Вуличевић, иначе католички свештеник, фратар францисканац, чије је дело данас готово заборављено, кад је напустио католички самостан објавио је 1878. године књигу „Моја мати", за коју је Вељко Петровић писао да представља једно од најлепших дела српске поезије у прози. Колико је Вуличевић био задојен Српством, можда најбоље сведочи следећи цитат из његове књиге, посвећене слободним синовима Србије: „Српски синови, љубите своју матер, јер у њој је благо доброте и сила пожртвовања. Мати нам бијаше једина учитељка; вас свијет на Србе насрташе, тиме нас са свију страна обастираше и прекриваше, а саме су нас матере тјешиле и добру училе. Оне нам пјевају народне пјесме и казују мудрост у пословицама; оне нам приповједају приповјетке и догађаје нашег јадног народа. Српске су матере јунаштво и добродјетељ српског народа; мати нам усади у срце племенита и слатка осјећања. Ако српски синови узљубе своју матер и њом се узбрину, љубиће и отаџбину; ако српска омладина умјешно и вриједно, памећу и срцем, схвати неуморну и племениту љубав српске матере, заиста ће потпуно познати и српског народа моћ, што се споро али постојано развија у неограничену колу његове неизмјерне духовитости." (стр. 74.) За свој родни Цавтат на српском мору каже да је „српски цвијет, (који) дивотно цвати поред српског Дубровника." (стр. 75.) А следеће речи Људевита Вуличевића као да су писане ових дана, као да пркосе савременим српским непријатељима, њиховој охолости, осионости, бескрупулозности и свирепости: „Народ нам се пјесмом узноси; узор му је и сила у пјесми. Узор српски сјајни, неће нам га потамнити тмуша худе злобе худих злобника; Срби неће застранити док траје оно видјело. Показаћемо силу нашег духа кад дође наше доба. Свијет нас је тлачио и још нас тлачи, но од тога у српским грудима нада се не смања. Жалосна је српска пјесма од жалости српског срца, но жалост гоји и ојачава душе... Све бих дао, српски народе, вјерују ми, за твоју независност, за твоју слободу; дао бих и ово гњилог и невољног живота." (стр. 75-76.)

Други католички фратар Вид Вулетић-Вукасовић, који се бавио етнологијом, истиче да је све око Дубровника било захумско и травунско, па у студији „Народни везови у Далмацији", објављеној 1899. године, каже за Дубровник: „Он је био осамљени латински градић, а око њега све српске земље и виногради, те није зачудо да се латински живаљ брже стопио у српски, па и дан данашњи најбоље чува народне обичаје." (стр. 77.) За Жупу Конавле Вулетић-Вукасовић, иначе рођен у Брсечинама, пише да је била „у средњем вијеку добро напучена српска жупа, те је припадала кнежевини Травунији или Трибунији. Године 1427. властеле су дубровачке заузеле Конавле и подијелили су између себе ову богату жупу а постала је брже најдивнија и најубавија жупа дубровачка, те је најбоље уздржала српске народне обичаје, како су и данас у напону, да им се свак диви, а особито ради славе крсног имена и ради изворнијех српских везова." (стр. 77.)

И конте Лујо Војновић писао је о Дубровнику као српској земљи и стару дубровачку књижевност сматрао искључиво српском. У књизи „Дубровник – једна историјска шетња" из 1907. године истиче: „Најстарији знаменити латински пјесник у Дубровнику је Ел. Ђерва, а најстарији српски су Шишко Менчетић

и Џоре Држић." (стр. 79.) Католички жупник у Орашцу, из дубровачке бискупије, дум Андро Мурат, посетивши 1901. године манастир Савине код Херцег Новог, уписао је у спомен књизи следеће стихове:

„Српска Боко, чист српски Босфоре,
Српске душе свети разговоре,
Што ти лаже протусрпска срда,
Кад је вјера ко Ловћен ти тврда." (стр. 79.)

Даље, међу истакнутим Србима католицима, најзначајнију улогу у јавном и научном животу имали су правник Валтазар Богишић, историчар Антун Дабиновић, компаративни лингвиста Хенрик Барић, економиста Мијо Мирковић, филолог Милан Решетар, професор Луко Зоре, филолог Петар Будмани, академик Петар Колендић, теоретичар књижевности Винко Витезица, историчари Антоније Вучетић, Илија Синдик, Вице Адамовић, Божо Цвјетковић и Антоније Фарчић, књижевник Матија Бан, песник Илија Округић, приповедач Божидар Ђаја, књижевни критичар Марко Цар, романсијер Иво Ћипико, песник Сибе Миличић, публициста Антун Фабрис, новинар Јован Ђаја, новински уредници Кристо Доминковић и Мико Вакети, политичар Стијепо Кобасица, новинари Никола Вучетић, Ђиво Вишић и Никола Петковић-Цико, биолог Јосиф Панчић, природословац Иван Ђаја, агроном Александар Ђаја, фармацеут Синиша Ђаја, ботаничар Љујо Адамовић, ботаничар Јосиф Веселић, природословац Бранимир Малеш, математичар Винко Ђуровић, сликари Марко Игњат Јоб, Цвијето Јоб, Пашко Вучетић и Влахо Буковац, адвокат Игњат Бакотић, гимназијски професор Јаков Групковић, публицисти Јово Матличић и Винкентије Бутијер, политичари Јово Михаљевић и Кажимир Лукетић, апотекар Матеј Шарић, адвокат Балдо Гради, Влахо Матијевић, Луко Маркиз Бона, Мато Граинић, Рудолф Сарделић, католички свештеници Марко Вучковић, Нико Луковић, барски надбискупи Никола Добрачић и Симо Милиновић, дум Марко Аншгић, Ђуро Перушина, Нико Ђивановић, Анте Анић, српски ђенерал, министар и амбасадор Ђура Хорватовић, српски ђенерал, министар и ађутант кнеза Милана Драгутин Франасовић и многи други официри, бродовласник Божо Бањац из Дубровника, бродарска породица Рачић из Цавтата. Кћерка Николе Пашића удала се за Србина католика Штефија Рачића. Посебну славу је стекао највећи Србин католик нашег времена Иво Андрић.

Национални покрет Срба католика пре првог светског рата био је веома јак. Цело приморје Црне Горе и Дубровник били су потпуно српски, као и највећи део Далмације. Отпор Римокатоличке цркве буђењу српске националне свести био је веома слаб, а и многи католички свештеници су отворено србовали. Слична је ситуација била у Босни, Херцеговини, Славонији и Војводини. Ситуација је била за Србе католике још повољнија кад је Краљевина Србија 1914. године склопила конкордат са Ватиканом поводом кога је Римокатоличка црква увела словенско богослужење, српске црквене песме и молитву за српског краља. Припадници Националног покрета Срба католика нису били руковођени никаквим материјалним интересима, него искључиво осећањем срца и историјским успоменама и традицијом, а јавно мнење у Србији било је веома толерантно и широкогрудо у верском погледу. Велика страдања православаца у Првом светском рату на територијама под аустроугарском контролом и прогони најис-

такнутијих Срба католика још више су учврстили српску националну солидарност, тако да је српска војска 1918. године дочекана са огромним одушевљењем у свим српским крајевима где су живела браћа латинске вере, па се такво расположење проширило и код католика који раније нису испољавали српску националну свест. „Да је тада Србија задржала за себе оне крајеве које јој је гарантовао Лондонски уговор, постоји велика вероватноћа да би бар половина тамошњих католика пришла Српству. Разумљива је ствар да би држава водила чисту српску политику и јавно пропагирала Српство." (стр. 111.) Основни закључак који изводи професор Костић је да Српство католицима једноставно није требало наметати јер је оно код њих било природно, исконско и свесно.

Све је упропастила Југославија и непромишљеност краља Александра Карађорђевића. Глупост краљеву Лазо Костић илуструје препричавајући анегдоту према којој се после стварања заједничке државе „један Дубровчанин представио краљу Александру као „католички Србин из Дубровника", а овај му је одговорио да је „православни Хрват из Београда." (стр. 111.) У првих десет година постојања југословенске државе владала је истинска демократија и потпуни хаос. „Општинске управе је добивала маса, нарочито пркосна, незадовољна, режиму ненаклоњена. Она је фаворизивала све непријатеље режима и изобличавала његове присташе. Наишло је време да је више стидно било бити уз „режим", уз „Београд", уз Србе, камо ли идентификовати се са Српством, декларисати се као Србин. Демагогија Стипана Радића, а и многе грешке режима, учинили су своје. Најеклатантнији доказ да су Конавли, несумњиво српског порекла и доцнијег дометка, из чијег крила су се развили први Срби католици на Јадрану, постали најжешћи Хрвати, најбунтовнији, Србима највише ненаклоњени. У Боки је то теже ишло, јер је огромна већина становништва била српско-православне вере, али је и ту хрватство јачало а Српство слабило међу католицима. Нових католичких Срба је једва и било. Чак су и они у Бару и Улцињу почели да се колебају, и неки од њих, кад би напустили родни крај, постајали су Хрвати. Од тога нико није могао имати штете, а камо ли да је то било забрањено. Зашто онда не пробати и испасти интересантан, можда чак и херој?" (стр. 112-113.)

После Другог светског рата ситуација је била неподношљива. Људе који би се експонирали као Срби католици готово редовно су излагали прогонима, а у Црној Гори ни православци се нису смели изјашњавати као Срби, ако су желели да избегну разноразне непријатности, укључујући и угрожавање личне и професионалне егзистенције. „Православни се означују као „Црногорци", а католици као Хрвати!" (стр. 113.) Дубровник је уведен у хрватску федералну јединицу, преплављен хрватском националистичком пропагандом и фалсификовањем историјских чињеница да би се Српство у њему у корену угушило. Томе је погодовала и чињеница да је током стотина година аустроугарске окупације скоро у потпуности изумрла дубровачка властела јер су се племићке породице после пада под туђинску власт договориле да се њихови мушки потомци не жене и уопште не остављају потомство. Процес је докрајчила заглушујућа комунистичка идеологија и официјелна пропаганда братства и јединства на изразито антисрпским основама. Па ипак, и по попису становништва из 1953. године било је још увек 8.813 Срба католичке вероисповести, као и 4.709 Црногораца католика. Сигурно је да су се многи декларисали као Срби атеисти, ако су припадали комунистичкој партији. „Повећи број од оних који су рат провели у Србији прешао је на православље. Тако нпр. Стјепо Кобасица, бивши народни посланик (Дубро-

вчанин); он је изјавио да не може остати у вери у име које се тамане Срби. Онда конте Александар Видовић из Шибеника, Никола Петровић – Цико из Боке итд. Двојици сам ја лично кумовао при прелазу у православље (Душану Хопе, Дубровчанину и Петру Гуђу са једног јужнојадранског острва)." (стр. 115.)

Режими Павла Карађорђевића и Јосипа Броза Тита отцепили су Дубровник од српске матице и припојили га Хрватској као бановини или социјалистичкој републици, иако њој никада ни по чему није припадао. Уследила је права поплава историјских, политичких, социолошких, лингвистичких и књижевних фалсификата, а Срби су под диктатуром једноставно ћутали, док су се полтрони надметали у удварачкој послушности и сервилности. 1967. године десио се велики јавни скандал. На Катедри за југословенску књижевност Филозофског факултета у Београду затекао се у прегледу литературе стари уџбеник академика Павла Поповића „Преглед српске књижевности" који је и дубровачку књижевност обрађивао као изворну српску. Деценијама су студенти учили по том уџбенику, а онда је политичком врху затребала афера да би се српском народном бићу задао нови ударац и пружила још једна прилика српским комунистичким чанколизима да ударајући бескрупулозно на историју и културу српског народа доказују своју идеолошку правоверност. Јуришници Централног комитета Савеза комуниста Србије међусобно су се такмичили ко ће се већим каменом бацити по Српству и велике делове културног наслеђа сопственог народа жртвовати гурањем у чељусти похлепне хрватске аждаје. А на хрватској страни, уређујући наводну југословенску енциклопедију, на челу огромне групе фалсификатора стајао је лично Мирослав Крлежа. Систематски је свему дубровачком додаван вештачки хрватски атрибут. Отимали су и Гундулића и Руђера Бошковића, Валтазара Богишића и Влаху Буковца, целу породицу Бунића која се италијански презивала де Бона, упркос чињеници да је Луко Маркиз Бона био вођа Српске странке у приморју. Чак су и Марину Држићу, чије је српство било скоро пословично, и на надгробној плочи приписивали да је највећи хрватски комедиограф ренесансе. Данашњи католици у Дубровнику су натерани да се изјашњавају као Хрвати. Вештачки су изрежирани пописи становништва, а онда су њихови резултати пројектовани и у далеку прошлост. Српски комунистички судови су забрањивали књиге и публикације због изношења истине, а београдска „Политика" је предњачила у сузбијању националне свести свога народа и служењу његовим непријатељима. Ипак, с времена на време је кроз београдску и кроз загребачку штампу провејавало с каквим се тешкоћама комунистички жбири носе сучељавајући се са старом песмом дубровачких Срба католика „На врх Срђа вила кличе – Здраво српски Дубровниче!"

2. Српство Дубровника

Све су то били разлози да се проф. др Лазо М. Костић прихвати писања књиге „Насилно присвајање дубровачке културе" која је објављена 1975. године у Мелбурну и састоји се из два дела у којима аутор обрађује језик старог Дубровника и дубровачку књижевност.

Питање језика старог Дубровника је веома комплексно. Првобитно језик народа је био специфичан влашко-романски дијалекат, а званични латински. Како је јачао словенски елеменат у становништву, тако се ширио и српски језик,

али су се опет осећале разлике у језику патриција и плебса. Код патриција је српски језик имао мноштво латинских речи и израза, док је обичан народ говорио у језичком смислу исправније. У дипломатији су текстови намењени западним земљама писани на латинском и италијанском језику, а кад је реч о источним државама онда је то чињено на српском језику и ћириличним писмом. Првобитна књижевност је била на латинском језику, а касније упоредо на италијанском и словенском. Словенски није био јединственог израза и разликовао се по временским периодима и спољним утицајима на аутора, па су с времена на време присутни и извесни чакавизми и икавизми. Међутим, Милан Решетар недвосмислено тврди да јединствени дијалекат дубровачких писара „може да буде само српски дијалекат који се говори у Дубровнику." (стр. 22.) То објашњава чињеницу да се у Дубровник досељавало само српско становништво из Захумља и Травуније и постепено асимиловало у етничком погледу, првобитно староромансko. Извесне дубровачке специфичности он назива рагузанизмима, па каже „Рагузанизми су се развили махом после XV века, тако да је у XIV и XV веку овај дијалекат сигурно био ближи херцеговачком, него у XVI и XVII веку." (стр. 22.) Овај став објављен у Бечу 1891. године у Архиву за словенску филологију, Решетар 1894. године у предговору за књигу „Преглед дубровачке лирике" још убедљивије прецизира: „Дубровник има у хисторији нашег народног живота уопште, а нарочито у хисторији литературе, сасвим одвојен положај изникавши као неко острво на које се спасе нешто романског елемента што надживје словенску поплаву, Дубровник се није нигде сасвим изједначио са својом српском околицом: политичкој самосталности дуго помагаше и етнографска одвојеност, а кад се стари романски град нешто пресељавањем Срба са стране, а нешто посрбљавањем домородаца мало по мало, барем у погледу језика претвори у српски град, Дубровник опет сачуваше своју индивидуалност" (стр. 22-23.)

И академик Александар Белић је писао да је колонизација Дубровника претежно вршена од Требиња, Хума и Неретве, па је она очигледно српска, али се делимично вршила и са острва и са севера Далмације доносећи извесне црте чакавштине. „Уосталом, како је Дубровник био у вези са морем, па према томе и са нашим живљем на острвљу, неке заједничке црте са њим у њему се и доцније развијају (изговор сугласника „и" на крају речи као „н", са назализацијом вокала који му претходи и сл.). С друге стране, како је књижевни рад у Дубровнику отпочео у другој половини XV века када је чакавски књижевни језик био у пуном развитку, сасвим је природно што су се први дубровачки писци наслањали на тај књижевни језик." (стр. 23.) Он тиме објашњава чакавизме код Шишка Менчетића и Џоре Држића који су ипак писали добрим херцеговачким наречјем. „Писци као Иван Гундулић (1588-1638.) обраћају пажњу нарочито на чистоћу језика, старајући се да народним речима замене туђе. Али и код њих има још увек доста архаизама најразличнијих врста." (стр. 24.) У једној полемици са академиком Радоњићем који је у складу с официјелним настојањима говорио о јужнословенским утицајима на Дубровник, професор Хенрик Барић је истакао: „Зашто избегавати да су то племена природног српског залеђа Дубровника. Тиме нећу да кажем да није било и чакавског елемента, нарочито радничког и занатлијског у Дубровнику. Тешко је рећи који је слој старији, чакавски или штокавски, али нема сумње да је овај други био неупоредиво јачи, тј. јачи по броју и економски јачи, и да је он дао романском Дубровнику свој неизбрисиви словенски тип." (стр. 25.)

У књизи „Најстарији дубровачки говор" из 1951. године Милан Решетар каже да „греше и Вајан и Белић и Барић, ако сматрају да се мора узети да је пре првих песника један део дубровачког становништва био чакавски и да су од њега неки чакавизми ушли у дубровачки народни говор, а по Белићу и у дубровачки песнички језик. Ја то последње одлучно одбијам јер да то верујемо, треба прекројити дубровачку хисторију која ништа не зна да ли су се трговци, поморци или рибари у густим хрпама досељавали у Дубровник, па зато ја још увек тврдим, као што сам тврдио пре 50 година, да се у Дубровнику није никада говорило, ни у њему као целини ни у једном његовом делу, далматинским чакавско-икавским говором, него увек само херцеговачким штокавско-јекавским." (стр. 25.) Решетар је тако мислио и 1889. године пишући: „Дубровчани нијесу никад били чакавци, јер је српски језик дошао у негда романски Дубровник из старога Захумља и старе Травуније, гдје се увјек штокавски говорило." (стр. 26.)

Кад је реч о досељавању у Дубровник, најупечатљивије податке на основу архивских истраживања пружа најистакнутији хрватски историчар Вјекослав Клаић, који се, иначе, није либио да у сврху поткрепљивања великохрватских претензија прибегне и ординарним фалсификатима. У овом случају он ипак констатује постојање старе хронике у којој „има попис властеоских породица дубровачких и за сваку се каже одакле је дошла у Дубровник. У попису су 154 породице, од којих су се доселиле: из Зете 11, из Захумља 15, из Котора 22, из Травуније 30, из Босне 7, из Албаније 8, из Задра 6, из Србије 4, из Бугарске, из Сплита, Трогира и Осора по једна, из Италије и других земаља 47." (стр. 26.)

Иван Стојановић је у књизи „Дубровачка књижевност" писао: „Дубровник је с почетка био склоп двију елемената, римскога и словинскога. Иза пада српског царства на Косову, Срби се распршише, не само по Дубровнику него још и преко Неретве по Далмацији". (стр. 27.) Указујући да су многе српске породице ушле и у дубровачки сенат, иначе, опкољен српским народом. „А у приватноме животу сасвијем се посрбише породице римске, било властеоске, што дођоше из Епидавра или Аскривија (Котора), било грађанске, те случајно дођоше из Италије јали из Далмације." (стр. 27.) Након што је превео познату Енгелову „Историју Дубровачке републике", Иван Стојановић је штампао са својим опширним додатком у коме налазимо и следеће: „Како су, пак Дубровчани сами себе држали, кому ли су племену припадали, бива: они Словини који се у Дубровнику први настанише? Кад би се судило по књижевном писању првијех пјесника, могли би припадати и племену хрватскоме, чакавштине ради, али по сусједству свуд унаоколо, и по етнографији, не могу бити друго него Срби. Утјецај српски, и бројем првијех становника и ради политичкијех одношаја које су имали са сусједним краљевима, банима и жупанима, бијаше тако јак, да и у књижевности преоте штокавштина и јекавштина прије него по осталој Далмацији. Јагић припознаје превласт српску и моћ штокавштине, која потисну чакавштину из књижевности. Миклошић опет мисли – што је доста приличније, да се за чакаваштину није никад ни знало у Дубровнику, него да су само писали тако да буду у сагласју књижевном с осталим даламтинскијем списатељима." (стр. 28.) Иван Стојановић је још изричитији и прецизнији у закључку, „да је први Дубровник, на хридинама Св. Марије, био основан од људи народности римске, који доцније, како рекосмо, примише језик српски, док је сјеверна страна била напучена становницима

народности словјено-српске, који се с Римљанима стопише у пук дубровачки... За наше се оце не може рећи ни по чему да су били Хрвати. Земље наоколо које су држали у току вјекова, припадале су бановима и краљевима племена српскога." (стр. 29.)

И други католик, др Лујо Бакотић 1938. године пише: „Што се тиче Срба на подручју Дубровачке републике, познато је да су Дубровчани, осим самог града Дубровника, сву осталу територију добили скоро искључиво од српских владалаца. На цијелим тим територијама пребивао је народ православне вере." (стр. 29.) Све српске породице које су на дубровачку територију под Турцима избегле, прешле су на католичанство. Немачки историчар Гебхарди 1808. године наводи: „По пропасти веће аварске државе опколише сорабски или српски насељени грађани њихов град и населише најближу земљу, чак и место старог Епидауруса у своју сопствену корист под врховништвом грчког цара." (стр. 31.) Енгел тврди да су Срби Дубровнику и име дали, а да се у њему до XI века говорило италијански, када је почео словенски елемент да превладава. „Како се град повећавао, то његови становници нису могли више да живе само од лова и риболова и они почеше да се шире, да обрађују поља и винограде. Да би то могли да врше сигурно и несметано, плаћали су 30 златника жупану српских Травуњана, а исто толико годишње жупану српских Захумљана, јер усред њих оба био је дубровачки предео. Плаћање ове камате ослободило је Дубровчане истовремено од сваког мешања Словена у њихову унутрашњу управу. Узајамни трговачки саобраћај са оба ова српска народа беше за све њих користан." (стр. 31-32.)

Руски историчар Виктор Васиљевич Макушев наводи још један интересантан податак: „Ако је италијански језик био језик науке и државног говора, а Дубровчани су се толико старали о његовом усавршавању што су законом забранили женама да изучавају иностране језике."(стр. 32.) Турски путописац Кол такође пише о српском Дубровнику, а немачки барон Ото Рајнсберг и Ида фон Дирингфелд кажу да дубровачка народност није ни италијанска ни српска, него то обоје у исти мах. Познати енглески историчар и дипломата Артур Еванс писао је да је Страдун делио српски део насеља од романског и да је засут „када је у XIII столећу престао антагонизам између Срба и Романа и када је српски језик постао матерњим језиком потомака епидаурских избеглица." (стр. 33.). Он каже да је отпочетка 15. века матерњи језик Дубровчана најчистија форма српског. Слично пишу француски књижевник Луј Леже и немачки историчар Ханс Хелмонт, као и Норберт Кребс и Константин Јиричек.

Костић сматра да је могуће да је у Дубровнику ипак живео мали број чакаваца који су без сумње Хрвати, као што је и сва околина била несумњиво српска. Првобитно се Дубровник састојао само од града-полиса и најближег предграђа, а постепено је задобијао најближу српску околину, па чакавци никада због своје малобројности нису могли одређивати основни карактер. Како Енгел наводи: „Стефан Војислав, обновитељ и ослободилац Србије од византијског суверенства око 1040. до 1050. године канда је из пријатељства према Дубровчанима, даровао њима долину Жупе, заливе Ријеке, Гружа и Мелфија (?), као и целу обалу до Орашца – плодну област. Исто тако изгледа да је био дарежљив Михаило, син Стефанов (1050-1080), према Дубровчанима, својим савезницима. Он им је даровао острва Колочеп, Лопуд и Шипан."(стр. 36-37.) Константин Јиричек наво-

ди да је крајем средњег века српски говор превладао у Дубровнику и Котору због изумирања старих градских породица и доласка многих нових територијалним ширењем и интензивирањем трговачког саобраћаја, а Костић закључује: „Дубровник је сам могао имати, бар испочетка, мешан етнички карактер. Кад је он развио градске зидине и проширио се у свим правцима сем према мору, он је бивао све више и више изразитије српски. Дубровачка република била је неспорно српска по већини свога становништва". (стр. 38.)

У почетку су Дубровчани говорили специфичним романским језиком који је представљао мешавину влашког и латинског, а властела је употребљавала чисту варијанту тосканског језика која се значајно разликовала од венецијанског дијалекта далматинских градова који су били под млетачком влашћу. Српски језик је испочетка незванично увођен као помоћни ради административног управљања прикљученим територијама од почетка XIII века, како наводи Решетар, „службена кореспонденција између Дубровачке републике и српских земаља води се искључиво у српском језику." (стр. 41.) Остало је у анализа да се и један Дубровчанин са Хвара 1688. године обраћао Дубровачком сенату ћирилицом. Постојали су и посебни писари за српски језик који су се звали дијацима српским за разлику од дијака латинских. Сва документа су се брижљиво чувала у архиву, па како истиче Хрват и бечки професор Ватрослав Јагић, „овој високо развијеној бризи Републике за архивима, захваљује српски језик за његове најстарије, најплеменитије перле." (стр. 43.) Ни у једном свом тексту Јагић није ни поменуо хрватски језик као евентуално говорни у Дубровнику, него само латински, италијански и српски.

Свој српски језик који су говорили, Дубровчани су често називали нашким, словенским, дубровачким, а понекад илирским. Милан Решетар је установио да је 1512. године у Млецима штампан један од најстаријих штампаних дубровачких докумената – српски молитвеник, и то ћирилицом. Мало касније је штампан молитвеник за католичке мисе које је лајпцишки професор и један од највећих слависта 19. века Аугуст Лескин назвао „Далматинско-српски мисал." И тамо где се језик назива дубровачким писано је ћирилично. Постоје и сведочанства да се латински језик називао влашким, а то се допуњује и сачуваним повељама босанског великог бана Матије Нинослава који је своје поданике називао Србима, а Дубровчане Власима. Било како било, хрватски језик се нигде не помиње, чак ни код Пажанина Бартола Кашића који је дуго живео у Дубровнику половином XVII века. Само модерни фалсификатори убацују хрватске атрибуте где стигну, па макар то и крајње гротескно деловало. Иако је Кашић вероватно био Хрват, мада му је право име Бартоломеј Касио, он користи изразе дубровачки, далматински, босански, словински, илирски, али никада и хрватски језик.

Ни помена од хрватског језика нема ни у XVIII веку, нити се у књигама махом говори о илирском или словинском. Арделио Дела Бела каже да је српско писмо ћирилица на којој се писало илирски или словински, а такве тврдње наводи у свом речнику илирско-италијанско-латинског језика који је први пут објављен 1728. године. Он се просто извињава што је његова књига објављена латиницом јер словенски алфабет није јединствен и састоји се из четири варијанте: стари руски, модерни руски, српски или ћирилични и јеролимски или глаголитски.

Изворно, Дубровник није могао бити ни српски ни хрватски. Био је романски. Српски је постао накнадно јер су Срби живели свуда око њега и ширио се на њи-

хову територију, обухватао српско становништво, Срби су се у њега усељавали, па је постепено изгубио романске карактеристике и попримио српске у њиховом специфичном изразу. Хрватски никада суштински није могао постати, али му је хрватство насилно наметнуто алхемичарским етничким експериментима Католичке цркве у првој половини XX века, катастрофалним промашајима карађорђевићевског режима и концентрисаном антисрпском политиком комунистичке диктатуре.

Хиљаду петсто шездесет шесте године дубровачки Сенат је на српском језику упутио поводом ступања на престо честитку турском султану Селиму II, сину Сулејмана Величанственог. 1638. године објављен је један оглас на италијанском језику са српским додатком, да би га свако боље разумео, како је то образложено у италијанском делу текста. Оба текста су у службеним списима заведена на италијанском језику уз објашњење да им је оригинал на српском. Тако су и закони проглашавани на српском језику на јавним трговима да би их свако боље разумео. У старом рукопису који потиче с почетка XVIII века и чува се у францисканској библиотеци у Ватикану, прва реченица коју Костић цитира је на италијанском, а друга следи на српском: „У једној српској књизи где су апостоли и еванђеља који се читају преко целе године на српском, чита се после тога такође на српском: „Нека се зна када се почео Дубровник градити од града Цавтата на 626. годиште Исукрста."(стр. 63.) То је кључни доказ да се српски језик користио и у римокатоличким црквама.

У последњем периоду Дубровачке републике постоји огроман број сведочанстава о званичној употреби српског језика. „У листинама сачуваним у Дубровнику и тако спашеним за српство, спомиње се српско име стотине, ако не и хиљаде пута: било да се означује етничка припаднст околних људи, било да се обележава језик којим говоре или писмо којим пишу. И у италијанском, и у латинском, и у српском језику стално се наилази на адјективе (понекад и супстантиве) српски итд, хрватски никад и нигде. И на основу тога Хрвати, данашњи Хрвати и они прошлог века, закључују да је Дубровник био хрватски! У тим листинима спомињу се многи други народи и њихове земље, удаљенији од Хрватске, али ови никада или бар скоро никада."(стр. 66-67.) У књизи „Српски народ и његов језик" професор Павле Ивић је још прецизнији и износи да има „укупно четири или пет помена хрватског језика у Дубровнику или самог Дубровника у кругу хрватских градова искључиво код песника, и то у нарочитим приликама као што је куртоазно обраћање некоме из хрватских страна, или наслов штампане књиге која ће можда обезбедити ширу публику, или поетска тирада у којој поређење дубровачког са хрватским има, у ствари, циљ да истакне предност дубровачког... Постоје, уосталом, и примери где дубровачки аутори помињу Хрвате, али на начин из кога се јасно види да у њих не убрајају Дубровчане... Насупрот томе, врло је честа појава да су „Дубровчани, почев од краја XV па до почетка XVIII века називали свој језик српским (lingua serviana) и то најчешће у службеним актима кад је требало означити народни језик Дубровника за разлику од италијанског или латинског језика докумената који садрже ове помене." (стр. 67.)

Оснивач модерне славистике, католички фратар језуитског реда и универзитетски професор, Чех Јосиф Добровски писао је Јернеју Копитару почетком 19. века „Географски називи ме мало интересују. Та Дубровчани, Македонци и Босанци су Срби. Крањци, Безјаци, Панонски Хрвати су по пореклу

Хрвати." (стр. 75.) Нешто касније, у свом животном делу „Славин" из 1834. године Јосиф Добровски категорички тврди: „Границе између правог хрватског и српског (илирског) језика у Далмацији могао би најбоље да наведе неки Хрват који је добро вешт у оба дијалекта. Ако некоји као Златарић у предговору својих песама (Млеци 1597. г.) далматинско-илирски (српски) језик називају хорвацки језик, то није тачно говорено, то се догађа због политичке везе са Далмацијом. Далматинско-илирски и српски ја држим у суштини још увек као исти језик. Ја знам добро да далматински и српски нису сасвим истоветни говори. Али, у основи, оба припадају, без обзира на разне провинцијализме и друга мања одступања, ипак самој једној језичној врсти, као што су и становници обе земље по свом пореклу српског стабла." (стр. 75.)

Словенац Јернеј Копитар је 1822. године писао: „Српски или илирски дијалекат говори у Србији, Босни, Црној Гори, Дубровнику, Далмацији, Истри, Хрватској Граници, Славонији и српским насељима по јужној Угарској, четири до пет милиона, од којих су око половина грчког обреда (ово Копитар пише латински, а рецензија је на немачком), али богослужење обављају на словенском језику." (стр. 77.) Други велики слависта, млађи од Добровског, али не мање значајан, објавио је 1833. године у Пешти на немачком језику „Српска зрнца за читање", у којима наводи: „То је историјски и лингвистички доказана чињеница да, као што Срби у Србији, Босни, у Славонији, Херцеговини, Црној Гори и Далмацији у својој укупности сачињавају само једну грану великог словенског стабла, па макар припадали источној или западној цркви, исто тако и њихов језик представља само једно наречје, мада са више безначајних варијетета." (стр. 77.) У Бечу је 1858. године Словенац Франц Миклошич, такође општепризнат слависта, објавио на латинском језику књигу „Српски споменици" у коју је уврстио све дубровачке исправе, повеље и писма писане на српском језику, а накнадно пронађене Чех Константин Јиричек у књизи под истим насловом. Сличне су ставове имали Јакоб Грим, Јохан Северин Фатер, Луј Леже, Јосеф Карасек.

У току Првог светског рата конте Лујо Војновић је писао о старој дубровачкој држави: „Једна чудна република, која је своје записнике редиговала на латинском и напослетку на италијанском, али чији сенатори дискутоваху на српском језику и кореспондираху на том језику са српским кнежевима, обележавајући на српском имена њихових кућа (породица, племена). Она је редиговала и шифрирала на српском тајна упутства упућена њенима амбасадорима. Интолерантна у погледу вере, она је држала по страни од својих граница Словене преко брда; али им је она слала у њихову отаџбину подстреке на српском језику и на српском језику им је правду изрицала." (стр. 81.) Познати загребачки свеучилишни професор сплитског порекла Натко Нодило 1883. године је закључио: „У Дубровнику, ако не од првог почетка, а то од памтивека, говорило се српски, говорило се како од пучана, тако и од властеле; како код куће, тако и у јавном животу. Јесте истина, да су се записници разних вијећа водили латински, а прилика је такође да под кнезовима млетачким, њих ради, на вијећима се нешто расправљало и млетачким и кајкавским говором. Него у опћини од Млетака опроштеној, српски је расправни језик." (стр. 82.)

Познати француски географ и етнограф који се посебно бавио балканским изучавањима, Ами Буе писао је 1840. године да су Далматинци, Морлаци,

Дубровчани и Бокељи неспорно Срби, што изричито потврђује и оснивач аустријске статистичке науке барон Карл Черниг 1857. године. Истог су мишљења и статистичари Адолф Фикер и Бракели. А немачки етнолог Кол пише 1872. године: „Она тако цветајућа и славна у средњем веку, република Дубровник беше српска комуна. Назвали су је „српском Атином", и властеоске породице њене још и сад траже корене њихових генеолошких стабала у планинама и ливадама Босне и Србије." (стр. 83.)

Вук Караџић је 1834. године закључио да је дубровачки језик прави херцеговачки од кога се разликује по томе што има глас х, што Дубровчани не кажу ђеца него дјеца и што имају превише италијанских речи. Ото фон Рајнсфберг – Дирингсфелд је 1864. закључио: „Латински, у почетку језик народни, беше још 1450. тамо и амо у употреби, али са захватањем словенског језика тако покварен. Српски, напротив, задржа, као језик жена, деце и служинчади, премоћ у кући. После се разви постепено из многоструке употребе са странцима (у трговачком, социјалном и литерарном саобраћају) један полутански језик, дубровачки дијалекат, који је био састављен из српског и италијанског и који је једнако био покварен колико је писани словенски језик Дубровчана одржан класично чист." (стр. 91.) Артур Еванс је 1875. године писао да се у Дубровнику чује најлепши српски језик. Зато трагикомично звуче речи Јураја Бјанкинија у писму Миховилу Павлиновићу из 1879. године: „По писму Пуцића, по писму Врчевића итд., по ријечима Вида Каменаревића, који је овдје био ових дана, и поштеног попа Вуловића из Котора, који је такође овуда прошао, ја циеним да кад би Клаић и хтио, да би мучан барем његов избор у Дубровачаком, гдје се уобће нажалост држе да су Срби." (стр. 101.)

Познати хрватски филолог Иван Милчетић објавио је 1905. године своје записе о путовању кроз Далмацију 1874. године: „Ја сам међу образованим Далматинцима нашао онда и Далматинаца и Славо-Далмата..., Славјана, нашинаца (Дубровчани) и Срба (Бокељи и гдјекоји Дубровчанин), али Хрвата нигдје." (стр. 102.) А можда нам је најинтересантније сведочанство групице пропагатора хрватства у Дубровнику половином прошлог века захваљујући којима је професор Лазо Костић дошао до драгоцених статистичких података: „Бурне 1848. године је излазио у Дубровнику лист „Лавените" („Будућност"). На њему је стајало да је „хрватски лист написан италијански", јер приморски „Хрвати" нису знали „хрватски". Уредник му је био Иван Аугуст Казначић. У једном броју од октобра те године он наводи „статистику словенских народа" у којој има рубрике „језик" и „наречје". Као језик Јужних Словена наведен је „илирски", а као наречја (дијалекти): бугарски, српски, хрватски и словеначки одн. „крањски" (карнико, а у заградама вендо, тј. вендски). Као лица која имају српски дијалекат убројени су сви православни (2.880.000), а затим скоро милион и по католика (1.490.000) и 550.000 муслимана. Хрватски дијалекат само 801.000, сви у Аустрији, дакле нико у Босни. – У рубрици „Турска" стоји даље да у њој говори српски дијалекат скоро милион и по људи (1.490.000), хрватски нико. Тада су Босна и Херцеговина биле под Турском. Ето, они, „Хрвати" Дубровника сами тако тврде, бар пре сто година. То је тада било опште мишљење науке и публицистике, коме се није било лако одупирати." (стр. 102.)

Кључни циљ Хрвата ипак није стари и нестали дубровачки језик, него присвајање дубровачке књижевности. Пошто је аргументовано доказао да је дубро-

вачки језик могао бити само српски и такав закључак поткрепио недвосмисленим изјавама највећих светских ауторитета из области славистике и историографије, Лаза Костић закључује да је на српском језику могла настати само српска литература, јер је литература главна еманација језика, његов продукт, највиши израз, дело људи који су не само писали на српском језику него и својим пореклом припадали српском народу. Сукоб мишљења српских и хрватских теоретичара друге половине прошлог и прве половине овог века око етничког одређења Дубровчана, њихове историје, културе и књижевности био је веома стимулативан за интензивна, свеобухватна и веома детаљна научна истраживања. Објективни и непристрасни резултати су увек доводили до прецизне српске идентификације, али под Павелићевим усташким и Титовим комунистичким режимом на силу је уџбеницима, публицистиком, стручном периодиком и политичко-пропагандним гласилима распростирана тврдња да је реч о хрватској књижевности, а свако супротстављање могло је актера довести под удар кривичноправних санкција. Полувековна комунистичка диктатура и идеолошки монополизам једноставно су искривили свест људи и млађе генерације васпитавале и образовале на лажима и фалсификатима. Протек времена је учинио своје па су и текстови у најугледнијим страним енциклопедијским издањима трпели квазинаучне ревизије. Оркестрирана халабука официјелних хрватских националних идеолога и комунистичких званичника, уз подрепашки улизички однос српских намесника и тлачитеља сопственог народа, вештачки је мењала друштвене узусе, научну методологију и теоријски мисаони супстрат. Чак су и српски научници од моралног дигнитета, изричито никада не признајући да је дубровачка литература хрватског националног карактера, а несмејући отворено да кажу како је недвосмислено српска, бежали у неку варијанту самосталног одређења и идентификације, инсистирајући на њеном ширем југословенском оквиру.

Иначе, дубровачка књижевност, према мишљењу таквих научних ауторитета као што су Никола Томазео, Јернеј Копитар, Матија Мурко, Милан Решетар, В.В. Макушев, Н. Бахтин, Артуро Кроциа, Ђовани Мавер итд., нема неку значајнију литерарну вредност јер је у суштини невешта имитација и компилација италијанских ренесансних аутора, пре свега Дантеа, Торквата Таса, Бокача и других, уз додавање извесног локалног колорита. Она је Хрватима важна јер никакве друге књижевности нису имали, а уколико је убедљивије присвоје могле би им послужити као доказ да свој данашњи језик нису преотели од Срба него да имају иоле озбиљнији изворник. Костић изводи комплетну аргументацију, показујући да је, иако изворно правник, овладао основним категоријама теорије књижевности, а након исцрпне елаборације водећих научних ауторитета изводи следећи закључак: „Дубровачка књижевност на српском језику је била најбоља у почетку, око XVI века и почетком XVII века. Место да буде после боље, могао се установити један катастрофалан назадак. И то не само назадак у лепоти и вредности литературе (углавном поезије), већ и у језику. Место да се усавршава језик у даљим генерацијама, он је био све слабији. Доцније се све више писало романски, углавном мешавином латинског и италијанског језика. Чак је у словенским текстовима практикована та мешавина. Нарочито су уврштавани у туђи текст латински верзи, и то махом новолатински, прилично удаљени од класичног латинског језика." (стр. 122-123.)

Према томе, стара дубровачка књижевност не обогаћује много укупну српску литературу. Она је далеко испод нивоа српских народних песама из истог

периода, али то није разлог да је се ми Срби одричемо и препуштамо је Хрватима. Она је наша, а ако се уопште с неким можемо спорити око њене културне природе и карактеристика, онда то могу бити искључиво Италијани, јер је Дубровник кључна додирна тачка српског и италијанског народа. Чак и хрватски историчар Ватрослав Јагић цитира ријечког професора Шиму Љубића који је 1865. године објавио „Огледало књижевне повјести југословенске" и, између осталог, навео: „Иста кроника дукљанска, најстарији споменик нашега језика, писана без двојбе од Србина у српској земљи, и дјела најстаријих писатеља дубровачких и которских, родом српских или одгојених барем под упливом српскога наречја, како нпр. Шишка Менчетића, Ђоре Држића итд." (стр. 127.)

Професор прашког универзитета Карл Кадлец, иначе експерт за историју словенских права, писао је 1913. године да није важно „да ли се Дубровник налазио под непосредном влашћу српских владара, него и то, да је дубровачка култура делом српска (а делом и талијанска). Неки историчари претресају у оквиру српске историје и историју Дубровника.То чини нпр. Мајков. Слично је и са Босном." (стр. 128.) Руски слависта Виктор Васиљевич Макушев 1867. године је писао: „У Дубровнику су у исто време процветале три литературе: латинска, италијанска и српска. Латински се језик употребљавао у научним саставима, у свечаним беседама, а и у поезији; то је био по превасходству дипломатски и правнички језик. Италијански су писани састави са више практичним карактером и песме чији је сиже узиман из обичног живота. Рођени српски језик ограничавао се на породични живот, поезију и приповеди народу." (129-130.)

Немачки филолог Ернест фон Еберг 1837. године објавио је „Историјски преглед словенских језика и словенске литературе" у коме каже: „Западни Срби беху израна подељени у мање државе, од којих су неке и имале и неку врсту аристократско-републиканског устројства. Овде ћемо само навести Републику Дубровник, колевку далматинске гране српске литературе". (стр. 130.) Иначе, посебан одељак његове књиге носи наслов: „Литература Далматинаца или Срба који припадају Римокатоличкој цркви", а постоји и пододељак „Световна литература далматинских или католичких Срба". Немачки путописац J. Кол 1851. године истиче да су „народни живот и поезија највећег дела далматинских становника потпуно исти као и осталих Срба." (стр. 130.) И аустријски етнограф барон Черниг и мађарски историчар Швикер дубровачку књижевност сматрају несумњиво српском.

Француски књижевни историчар Селест Куријер 1879. године пише да је дубровачка књижевност након турске инвазије „ново цветање српске књижевности избачене из својих постојбина." (стр. 131.) Слависта Луј Леже изричито каже да је Гундилић Србин, а историчар и географ Жак Ансел, проучавајући српску усмену књижевност закључује: „Поред ове народне литературе, која по усменом предању иде од певача до певача, од покољења ка покољењу, једна литература научна одржа се трајно у Дубровнику, где је у XVI и XVII веку српски мало помало одменио италијански као језик елите, богатих трговаца и конта." (стр. 132.) Николо Томазео писао је 1853. године: „Србија се ослободила турског јарма пре него Грчка; Дубровник је имао три књижевности: латинску, италијанску и српску, самосталнију од италијанске, а дао је Италији Бањивија и Бошковића." (стр. 132.) Импресиониран Томазеовим текстовима Костић поставља питање: „Како то да се хрватска књижевност није појавила

за време хрватске државе? Једва има из тога доба и најмање знакова хрватске писмености, док ми из српске средњовековне државе имамо цео низ књижевних састава, повеља, па чак и величанствени Душанов законик на српском језику!" (стр. 132-133.)

И румунски историчар Никола Јорга 1924. године пише да постоје три Србије и три српске литературе, а овде преносимо укратко шта мисли о трећој; далматинској Србији „Ова Далматинска Србија, током читавог средњег века имала је латинску литературу која, што се расе тиче, припада Србима. Али у модерној епохи постоји читава серија продуката ове исте литературе која сад није више латинска: она је српска књижевност Далмације, то је у првом реду књижевност Дубровника." (стр. 133.) Букурештански професор словенског права Каушански и старо дубровачко право из XI и XIII века сматрао је српским, без обзира што су сви правни акти писани на латинском језику: „ Од старијих споменика јужнословенског права треба даље споменути законодавство цветајућег српског домаћег града мале републике Рагузе (српски Дубровник)". (стр. 133.)

Лазо Костић истиче да су сви значајнији српски историчари књижевности попут Павла Поповића и Тихомира Остојића дубровачку литературу сматрали српском, као и Срби католици Милан Решетар и Петар Кolендић. Посебно се дивио академику Колендићу јер „је и после рата без икаквог околишавања називао дубровачки језик српским и књижевност на њему српском." (стр. 135.) Сремац др Јован Суботић објавио је 1850. године у Бечу на немачком језику расправу „Неке основе српске књижевности" и навео: „Други одсек српске историје књижевности обухвата литературу Дубровачке републике и простире се на XV, XVI и XVII век. Као и слобода српског народа, тако се и његова литература склони у зидине малог, али паметног и срећног Дубровника. Баш тада пронађена вештина штампања књига и њоме изазван слободнији саобраћај духова, много су је помогли. Српска уметна поезија подиже се до највишег степена уметничког савршенства. Њен први мајстор и репрезентант је Иван Гундулић (1620.) са својим неуморним „Османом". Имена као што су Држић, Менчетић, Палмотић, Ђорђић преовладавала су у овој периоди српске литературе. У дубровачкој поезији је утицај италијанских мајстора сасвим видљив. Напредовање Турака према Јадрану, с једне стране, и ширења Млечана према Загорју с друге стране, довели су малу српску републику у опасан шкрипац и у грувању оружја које је томе следовало, уђути се овде српска муза". (стр. 137.) Чак и један од родоначелника српске социјалдемократије Душан Поповић писао је 1917. године у оквиру тада актуелних расправа међу аустријским социјалним демократима: „Српска република Дубровник била је у средњем веку не само важан трговачки центрум, већ је произвела песнике, научнике и мислиоце који су понекад уживали европски глас." (стр. 137.) Јован Цвијић је недвосмислено Дубровчане сматрао Србима, а дубровачку књижевност српском, и за Дубровник каже да је био „срећан спој латинског и српског духа". (стр. 138.)

Један од највећих српских песника свих времена Јован Дучић писао је 1893. године: „Открива се споменик великом српском песнику Ивану Фр. Гундулићу; име српског народа, нарочито име слободног српског Дубровника, највећма је уздигао песник „Османа", племић српски Ђиво Фрањин Гундулић, чије велико име прославља српство сад приликом његове 400. годишњице у Дубровнику, месту његова рођења, дана 14. јунија о.г.... Свети пепео великог српског песника Гундулића мирно почива у гробу, срећан што спомен његов велича и прославља данас

цео српски народ. Још за који дан, па ће усред српског Дубровника да заблиста велик и величанствен споменик његова славна сина и највећег српског епског писца... У оно време док су се Србија, Босна, Херцеговина и Црна Гора бориле и крвиле с вечитим душманином, у то доба је у питомом Дубровнику српском цветала просвета и ширила се књига српска... Дубровник је био легло великих духова – песника и књижевника српских... Нема ваљда лепших и милијих успомена него су успомене што остају у души онога који је икада видео такве свечаности и успомене што понесе српски родољуб враћајући се из ведрог српског приморја... Нека се, ко иоле може, одазове овој љубави коју је велики српски син и песник Гундулић спрам Српства гајио, с којом је љубављу Српство повезао, и с којом је у хладни гроб легао." (стр. 138-139.)

Чак је и највећи хрватски слависта Ватрослав Јагић, који је у младости тврдио да је дубровачка књижевност хрватска, у зрелијим годинама више пута исправљао младалачке заблуде, износећи став да је дубровачка књижевност ипак заједничка и Србима и Хрватима. У издањима његових дела после Другог светског рата сви ти његови ставови су цензурисани, али их је професор Костић стрпљиво проналазио у првим издањима и архивама. Слично су поступали Матија Мурко и Имбро Ткалац Игњатијевић, а бискуп Јосип Јурај Штросмајер ускукао се и испаметио 13. јуна 1893. године: „Ми Хрвати, који смо први издавати почели дубровачке и далматинске писце, ми смо се морали од првог почетка цијелој ствари на челу ставити и значај јој хрватски утиснути. Сад кад су то Срби учинили, све што ми у том смислу учинили будемо, биће само сјена онога сјаја, којим се српство у опреци према хрватству обасија." (стр. 143.)

И по својој тематици стара дубровачка књижевност је општа, словенска и дубровачка. „Многи су дубровачки писци свих векова њихове писмености били инспирисани догађајима и личностима српске историје, али ни један једини макаквим догађајем из хрватске историје. Нити спомињу њихове лажне краљеве, нити њихове историјске подвиге." (стр. 153.) Свој закључак професор Костић убедљиво поткрепљује мишљењем Јована Дучића: „Никад, ни некад Гундулић, ни доцније Војновић, нису певали о Хрватима, нити су ни себе ни свој град звали хрватским. Хрвати, међутим, својатају и Гундулића и Војновића, као што су покрали српске народне песме, чега се стидео један Јагић." (стр. 154.) И све бугарштице, које су дуго покушавали приписати Хрватима, имају искључиво српску националну тематику у садржају. Коментаришући део дубровачког историчара Мавра Орбинија „Краљевство Словена" Павле Ивић је у књизи „Српски народ и његов језик" написао: „То ће краљевство бити отеловљено пре свега у средњовековној српској држави. Да такво уживљавање у српске ствари није било књишко ни извештачено, знамо по народним песмама које су у оно време забележене у Дубровнику и околини, а у којима нас пресрећу кнез Лазар и кнегиња Милица, Милош Кобиловић и Вук Бранковић, браћа Југовићи, Страхиња Бановић, Марко Краљевић, деспот Вук и многи знанци из знатно каснијих Караџићевих збирки." (стр. 158.) Анализујући подробно Гундулићевог „Османа", Лазо Костић закључује своју студију о српству Дубровника: „Гундулић је Српство не само знао и препознавао, већ просто величао: он га је проширио до неслућених граница, више него иједан песник, иједан литерат словенског југа, више него иједан народни певач."(стр. 161.)

3. Српско море

Професор Лазо Костић је 1963. године у издању „Српске мисли" у Мелбурну објавио књигу „Српска историја и српско море", показујући да су Срби по доласку на Балканско полуострво своје прве државе формирали на морској обали и тамо развили нову сопствену културу под утицајем других, тада цивилизованијих народа. За своје тезе он одмах тражи упориште у делима признатих научних ауторитета, па тако већ у старту цитира немачког историчара Константина фон Хефлера који је 1882. године провизорно одредио границе првобитне српске државности: „Дуго времена је такође изгледало да је за Србију важније шта се догађа на обалама и острвима Јадранског мора од Драча до Дубровника и од Дубровника до Задра, него што се збива на левој обали Вардара, који је толико дуго представљао источну границу Србије, ако се уопште за то доба може говорити о једној српској држави."(стр. 8.) И познати румунски историчар Никола Јорга, који је био један од најпризнатијих балканолога, писао је 1922. године да се прва српска војнополитичка формација територијалног карактера појавила у Боки и њеном залеђу, па се ширила према југу, обухватајући Бар и Улцињ, и северу до капија Дубровника. Прво је формирана Дукља, са израженим западним утицајима. Две године касније Јорга тврди да је Србија првобитно имала три дела: „Србија унутрашња, византијска, управљена извесног момента према Дунаву и најзад Цариграду; затим Србија јадранских обала и Србија далматинска. Од старе Зете, које је после понела име Црне Горе, из Котора је формирано прво краљевство Срба, које није било ни византијско ни православно, ни источњачко, него католичко по вери, латинско по канцеларији, а западњачко по правцу. Конти ове области, кнезови (то Јорга српски означује, ЛМК) постали су краљеви по вољи народа. Они су тада бацили свој поглед према краљевској круни и Света Столица јој им је дала ." (стр. 9-10.) Да је Дукља, данашња Црна Гора седиште прве српске државе, слажу се и Константин Хефлер и Пјер Марж. У време кнеза Михаила културна оријентација је прозападна, а само датирање иде око 900. године. Ратингер приморске Србе назива јужнима и каже да се деле на четири племена – Неретљане, Захумце, Травунце и Дукљане. Он сматра да је прво настала Захумска а онда Дукљанска држава.

Шафарик обалу српског мора лоцира на подручју од Бара до ушћа Цетине, да би у Немањино доба дошла до ушћа Дрине. И руски историчар Аполон Александрович Мајков је сматрао да је Зета прва српска држава, као и да је обухватала Дукљу и Далмацију. Константин Јиричек стање у XI веку већ прецизније одређује: „Код Срба је у то доба било два средишта са две династије. Једна је кућа Стефана Војислава, владара у Приморју, у покрајинама Дукљи, Травунији и Захумљу. Како је ова област сретно одбила нападе Византинаца, постала је она у XI веку прва народна сила. У унутрашњости и некадашњој и првобитној земљи Срба, владала је друга лоза, која је од краја XI века својим непрекидним нападима на Грке бацила потпуно у засенак владаоце у Приморју, те их је пред крај XII сасвим потиснула и у Дукљи." (стр. 11-12.)

Зетски владари су били први српски краљеви. Византински летописац Георгије Кедрон наводи да је први српски краљ био Јован Владимир, а његова лоза најпознатија под Стефаном Војиславом који се још помиње као Стјепан Доброслав Војислав. Хрватски историчар Фрањо Рачки писао је у прошлом веку

о краљу Бодину, кога је називао Будим, као потомку Стефана Војислава: „Имајући у власти дједовину Зету, Травуљу и Хум, размакну и на овој страни прам сјеверо-изтоку границе до горње Босне. Тим је начином Будим опет ујединио српске земље у поријечју Зете, Раше, горње Босне и Дрима, те постао господаром давних српских жупанија."(стр. 14.) Рачки пише истом приликом да се делатност српског народа са Бојане и Мораче померила ка Истоку на подручје Дрине и Мораве, као и да је у време Стефана Немање српски народ преузео примат на Балкану. Српска држава доживела је нагли развој управо у периоду када се Хрватска увелико гасила, што Рачки на сликовит начин формулише: „Када је хрватскоме народу западало сунце, српскоме је пуцала зора." (стр. 15.)

Јован Цвијић такође пише да се прва српска држава Зета формирала у Приморју, али и да је заузимала северну Албанију и да јој је престоница била у Скадру. Слично пишу Стојан Новаковић и Чеда Мијатовић, а академик Никола Радојчић, 1936. године, указује да је погрешно проучавање историје српске државе почети од Стефана Немање, јер је његова држава само наставак претходних српских државних формација. И у то време неки приморски градови с претежним романским становништвом имали су унутрашњу аутономију. Континенталном експанзијом средњовековне српске државе приморје никада није запостављено, а из његове историје у правном смислу тумачено је питање континуитета. И Свети Сава како наводи Лаза Костић, тражи легитимитет за крунисање свога брата у њиховом пореклу из Дукље и наслеђу Дукље. Код Доментијана стоји да је тражио круну „да крунише свога брата на краљевство по првом отечаству краљевства њихова, у коме се и отац њихов роди... у месту званом Диоклетија, које се зове велико краљевство од почетка." (стр. 16.)

И Фран Миклошић, Стојан Новаковић, Никола Јорга и Константин Јиричек говоре о српској немањићкој краљевској титули као праву следбеништва на дукљанску, а после су, у складу са феудалном традицијом свога времена, краљевској титули прибрајали разне земље под њиховом влашћу. Сви српски владари до пада Деспотовине титулисали су се као господари Приморја или западних страна, што је касније преузео и босански краљ Твртко, истичући да је наследник престола својих прародитеља, српске господе. И сви његови наследници се називају господарима Србије, Босне и Приморја, додајући постепено новоосвојене територије.

Постоје и писани подаци који се односе на девети и десети век. „Први историчар Срба на Балкану, цар Константин Порфирогенит (у половини X века) каже да „Сербли не станују само у Серблији, Захумлији и Тербунији, него и у Паганији. На другом месту да су српски архонти (кнежеви) владали Паганијом, „да је српски владар Петар (око 891. до 917.) имао у рукама Паганију, земљу Неретљана." (стр. 22.) Хефлер пише о том најстаријем периоду српске историје: „Србија се делила у четири главна дела: Србија, Захумље (Херцеговина), Зета или Дукља (планине око Скадарског језера) и Требиње; нити је постојало државно средиште, нити заједнички старешина (владалац), није било ни државе ни патријарха, као што смели гусари на Неретви постојаху засебно и иђаху својим путевима." (стр. 22.) Неретљански Срби задуго нису примали хришћанство па су зато називани Паганима, а њихова област Паганијом. Стојан Новаковић је писао 1880. године: „Мада су Паганија или Неретва и Хумска земља после спојене уједно, у Хумску земљу, из старине су то две области које се не

смеју мешати. Они Неретљани или Пагани, што су били славни по гусарству и по тврдоглавом држању у старој претхришћанској вери, нису били исто што и Хумљани, становници предела на левој обали Неретве. У почетку српског становања и српске историје у тим пределима, то су биле две области, са две засебне управе, два центра и две историје."(стр. 22.). Фердо Шишић, један од најзначајнијих хрватских историчара писао је 1928. године да се „неретљанска област растурила већ на почетку XI века (свакако пре 1020.), па је једна, и то већа чест, наиме копнене жупаније Расток, Макар и Доље припала краљевини Хрватској, од острва Брач и Хвар, а друга, мања чест, острва Корчула и Мљет, Захумској области." (стр. 22.)

Неретљански Срби су без сумње први Срби који су ушли у историју. У Задру је 1872. године о њима писао далматински историчар Боглић: „Страшни, одважни, срчани, жељни боја и ратовања, одушевљени живом жељом за независношћу, Неретљански Срби имаху слободну (своју сопствену) владу, и на мору које оплакује наше обале не трпљаху страну власт." (стр. 24.) Фарлати за њих каже: „Српско племе, дивље и опоро." (стр. 24.) Неретљански прота Љубо Влачић објавио је 1901. године у Мостару књигу „Из прошлости српске области неретљанске" у којој констатује: „Ова снажна, у почетку за три стотине година независна српска република, која се до Цетине протезала, задавала је страх морепловцима Јадранског мора." (стр. 24.) Даље Влачић каже: Неретљане називају Србима сви историчари, као и сви хроничари млетачки. И Луцијус у својој Историји (књ. III, гл. 14, 5.), а Рачки у „Повјести Словенства" стр. 17, називље их Србима. Шиме Љубић такође признаје да је неретљанско приморје српско, па вели: „Године 1443. бијаше у Србском приморју јака ватра распламтила међу Млечанима и Стјепаном, војводом Св. Саве (Преглед повиести хрватске, стр. 109.). Ђурађ Војисаљић, војвода „Доњих крајева", синовац Хрвојин, сматрао је и звао своје људе уз Неретву доњим Србима, (Миклошић, Монумента Сербика 320, 445, 467.). (стр. 24.)

Паул Јозеф Шафарик 1843. године пише да се с Неретљанима појављују први сигурни подаци о Србима, давно пре формирања Дукље: „Почетком IX века беше њихова моћ тако порасла да су постали страх и трепет за Млечане; због тога их је напао дужд Јован Партиципацијус на мору и принудио на мир (око 820.). Дужд Тредоникo обнови уговор са Дросаком који је канда био неретљански жупан (око 836.). Али су Неретљани и даље вршили испаде на мору и 840. победише Тредоника у поморској бици. Њихова смелост на мору изроди се ускоро у гусарство. Тако опљачкаше и заробише изасланике папе Адријана кад су се враћали из Цариграда са Сабора. Сви акти овог Синода падоше у њихове руке (869-870.) ... Дужд Урсус Партиципацијус се бори против њих без успеха... Године 917. подврже их српски велики жупан својој власти; без сумње су се опет ускоро ослободили, јер се 932-948. тако смело понашају и тако се снажно боре са Млецима." (стр. 23.) И даље се о Србима Неретљанима налази код Шафарика: „Њихов надасве повољан положај на мору, између ушћа Цетине и Неретве, моћ до које допреше поседовањем острва... спречише Млечане да их понизе док им напослетку не зада дужд Петар Урсул II смртни ударац године 997., једнако као и њиховим хрватским савезницима, од када њихова моћ све више поче да опада. У XI веку потпуно се потчинише железној руки Млетака." (стр. 23.)

Неретљански Срби и њихови тадашњи савезници Хрвати граничили су се на реци Цетини, која се код Омиша улива у Јадранско море и то је прва територијална граница између Срба и Хрвата за коју историја зна. 1930. године немачки научник Штајницер тврди да су Хрвати увек били под туђинском влашћу, па ма у ком виду. „Супротно даламатинским Хрватима, далматински су Срби јужно од Неретве очували своју пуну независност. Заштићени природом земље, они су се, у првом реду Неретљани, истакли смелим гусарењем, тако да су Византија и Млеци били принуђени да се ослободе ове напасти плаћајући данак. Тек крајем X века наступише Млеци против Неретљана, који 998. изгубише острва Хвар, Корчулу и Ластово у корист Млетака, и мораше се повући у своја каменита гнезда на континенту." (стр. 24-25.)

Зетски кнез Војислав са синовима Гојиславом и Радославом потукао је 1042. године код Бара неупоредиво надмоћнију византијску војску. Сведочанство о тој великој победи налазимо у Летопису попа Дукљанина или Барском родослову који представља најстарије дело српске књижевности и историографије и датира око 1200. године, из чега и Фердо Шишић извлачи закључак да је „у Зети код Срба католика било словенских профаних књига, дакле литературе и пре Стефана Првовенчаног и Св. Саве, а мађарски историчар Лудвиг Талоци 1898. године закључује: „Важна је и та околност да је Летопис попа Дукљанина са свим својим варијантама угледао света у јужном делу Далмације, где је старо српство, које је ту на обали код своје куће оставило снажне трагове у литератури. Нигде друго није нађен ниједан примерак." (стр. 26.)

Летопис или Барски родослов Хрвати су на све могуће начине фалсификовали и присвајали, о чему је академик Никола Радојчић писао 1951. године: „Барски родослов је, по свом писцу, по месту где је настао, по народу чију прошлост највише описује и по државним формацијама чији развитак приказује, домаћи српски извор. Али, српски домаћи извори писани су претежно старим црквенословенским језиком у српској редакцији, а овај извор сачуван нам је на латинском језику, који можда, бар један његов део, не представља језик оригинала него превода... Барски родослов је историјски извор највише за она времена из српске прошлости где је моћна Зета стајала на челу српских држава... Хрватске прошлости је у Барском родослову толико мало, да је хрватски преводилац једнога дела овог извора морао увлачити Хрвате где их није нашао у оригиналу, да би на тај начин оправдао своју намеру као да се цели преведени део Барског родослова тиче хрватске прошлости. У хрватску историографију средњег века смештен је Барски родослов највише због додатка преводу једног његовог дела који се тиче смрти краља Димитрија Звонимира. Али та легенда има само толико везе са Барским родословом, што је његов почетак преудешен у њен увод. Ништа више." (стр. 27.)

У доба Немањића центар српске писмености постао је манастир Хиландар, али ће српско приморје у културном смислу опет засјати пуним сјајем када је у Ријеци Црнојевића 1493. године прорадила прва српска штампарија. Чак и Јагош Јовановић, историчар кога Лазо Костић сматра једним од креатора црногорске нације, о штампарији пише следеће: „Цетињска или ободска штампарија била је врло кратког века. Била је свега две године (1493-1495.), али и поред тога она је најкрупнији догађај у културној историји српског народа, јер је била прва српска штампарија, а друга по реду међу словенским народима." (стр. 27-28.). Енглески историчар уметности Сесил Стјуарт је открио да је црква Св.

Луке у Котору, задужбина Стевана Немање из 1196. године у стилском погледу основица комплетне српске манастирске архитектуре средњег века. И најстарији црквени портрет, сачуван у Стону, представља српског краља Михаила, сина требињског кнеза Војислава.

Српске приморске државотворне традиције имао је у виду и књаз Никола када се 1910. године у Народној скупштини на Цетињу прогласио за краља: „Ја примам краљевско достојанство, које проширеној Црној Гори припада по историјском праву и по сопственим заслугама, будући тврдо убеђен, да ће све велике силе са благословом поздравити, поред једне српске краљевине у српском Подунављу, ову другу у српском Приморју." (стр. 29.)

Још је Јиричек установио да стара српска држава није имала сталне престонице. Владари су се обично, зависно од времена и других услова селили из једног двора у други. Тако је један од владарских дворова Стевана Немање био у Котору. Сталне селидбе владара разлог су што су средњовековне повеље издаване у разним местима тадашње Србије. Детаљном анализом Костић показује да је то била устаљена пракса у европским феудалним државама јер је сталним селидбама владар обилазио све територије, иначе на феудалан начин децентрализоване државе, а и равномерно је на све поданике распоређивао трошкове издржавања његове многобројне дворске свите.

Историјски извори, кад је реч о српском приморју, сведоче да је дукљански краљ Михаило имао престоницу у Котору и Прапратни код Бара. Повремено су дукљанске престонице биле Скадар и замак на Превлаци, где је у време Св. Саве било и седиште зетске епископије. Поред Превлаке, Балшићи су често боравили у Будви. Котор и Бока су 1186. године ушли у састав Рашке и наредних двеста година су понос немањићке државе. Историчар Јован Радонић је писао 1950. године: „Котор је за време српске владавине од 1185. до 1420. био један од најзначајнијих градова у српској средњовековној држави и његов утицај је био нарочито снажан за време цара Стефана Душана." (стр. 55.)

После Немањића и Балшићи су столовали у Скадру, Улцињу, Бару и Будви, али и на Превлаци. 1930. године пише Нико Луковић, католички каноник из Котора: „Стефан Немања је утврдио Котор и у њему саградио двор. У Котору је био и двор дукљанског краља Михаила, босанског војводе Сандаља Хранића и синовца му Херцога Стефана, затим господара Зете Стефана Црнојевића и његовог сина Ивана." (стр. 57.) У Бару је било седиште и деспота Ђурађа Бранковића од 1440. до 1441. године, кад су Турци први пут освојили српску деспотовину. Херцег Нови је једно време био престоница Херцеговине, у време Херцега Влатка, млађег сина херцега Стефана, о чему сведоче Константин Јиричек и корчулански Србин католичке вере Антоније Форчић. 1887. године аустријски официр Врбанић у Загребу је на немачком језику писао: „Херцег Нови је некада био један од најважнијих градова херцогштва Св. Саве, које је овде почињало, завршавало на Цетини и простирало се далеко у унутрашњост." (стр. 59.) Град је основао краљ Стефан Тврткo и првобитни назив му је био Свети Стефан, па Нови и напослету Херцег Нови у време херцега Стефана Вукчића Косаче, који га је доградио.

По паду српских земаља у турско ропство Срби су изгубили потпуно контролу над приморјем. Касније су потпомагали Млечане у освајању приморских градова, њиховом преотимању од Турака. Тек 1813. године црногорски и боке-

љски прваци донели су Добротску конвенцију о успостављању заједничке државе. По протеривању Француза, Котор је био предвиђен за престоницу, па је владика Петар први своје седиште и преселио у њега од 27. децембра 1813. до 1. јуна 1814. године, кад му је стигла порука руског цара да је цела Бока предата Аустрији.

Уз детаљно разматрање државно-правне историје, Костић се бави и територијалним надлежностима разних нивоа црквене организације. Територијалним ширењем српска држава је постајала многонационална и обухватала земље са грчким, бугарским и арбанашким становништвом. У њеним српским деловима живели су и Власи, потомци пристановника Балкана. Као изразити сточари насељавали су планинска подручја и у прво време се нису мешали са Србима иако су и они били православне вере. Касније су потпуно асимиловани од стране српске већине дајући јој нови, неизбрисиви етнички печат.

Душан Силни се самовољно прогласио за цара и изазвао отпор скоро свих суседних земаља. Само су га Бугари одмах признали, а бугарски патријарх Симеон учествовао је у његовом крунисању заједно са српским патријархом Јоаникијем. Византија је Душана сматрала дрским узурпатором, а васељенски патријарх Калист га је анатемисао. Оспоравано је и проглашење српског патријарха. Превелико ширење српске државе сигурно је један од кључних разлога њене скоре пропасти. То Душан није успевао да сагледа. Њега је као опсесија руководила идеја о освајању Цариграда. О томе пише 1912. године Стојан Новаковић: „Неспособни да обухвате сав хоризонт свога доба и да тачно процене своје сопствене снаге и снаге својих непријатеља, нарочито оних моћника у Анатолији, који су ишли за истим циљем, али са компактном организацијом, Срби XIV века се дадоше завести привидностима и посташе само калаузи Турцима ... Дело Милутина и Душана ишчезе одмах после смрти овог последњег. Нарочито се после смрти Стефана Душана очитавао не само недостатак духа за повезивање и целокупност, него врх свега недостатак духа јединства ... Сама идеја великог царства није постојала ни код народа ни код великана тога доба, идеја проистекла од Душана и династије Немањића... Њихова лична снага ју је одржавала на животу; њиховом смрћу угаси се и сама идеја... Ми данас треба да гледамо у прошлост само зато, да бисмо схватили почињене грешке и упознали рђаве примере које треба избегавати.” (стр. 83-84.)

На сличан начин пише и Владимир Ћоровић: „Душан је створио једну царевину која није била српска, него мешовита, а састављена од Срба, Грка и Арбанаца. Његова је највећа мета била да освоји Цариград и да буде наследник његове империје. Цар као такав, владар Балкана, а не само својих Срба. У тој концепцији постојало је више заметака доцнијем злу. Српска физичка снага није била довољна да то све трајно одржи, нарочито ако њом буде управљао човек слабијег духа а мање личне способности.” (стр. 85.) Душан је занемарио Босну и српски Јадран, а да је успео да постане византијски цар то би био крај српског народа. Како каже Лаза Костић: „Немањићи би могли владати Византијом, али не Срби. А мени су важнији Срби него Немањићи.” (стр. 90.)

Неколико текстова на ову тему Костић је објавио у емигрантској штампи и наишао на прекоре и огорчење националних романтичара који сматрају да им срце може одменити мозак у политичким стварима. Шта би се тек десило да је почео отворено да пише о краљу Александру Карађорђевићу који је

поновио фаталне грешке цара Душана и у овом веку поново упропастио Србију. Усијаним емигрантским главама се то педесетих и шездесетих година једноставно није могло објаснити. Њима су Карађорђевићи били основни смисао живота. Видели смо већ у тексту о српским заставама које су биле забрањене под Александровом диктатуром, да је Лаза Костић заузео врло изражену критичку дистанцу према краљу-мученику који нам је упропастио државу пре него што је пао као жртва њених непријатеља.

Сва јадранска обала, од Цетине до Драча, првобитно је припадала Србима и њиховим државама, а онда су те територије постепено уступане, како су се државни и династички циљеви Немањића усмеравали према југу. Само је град Дубровник непрекидно био самосталан, а онда је почео да се шири захваљујући донацијама српских владара. Од Бодинових предака добио је Жупу, Груж, Ријеку, затим острва Колочеп, Лопуд и Шипан. Реч је о Михаилу и Војиславу. 1333. године Душан му уступа Стон и Пељешац. Од краља Радослава је око 1230. добио Ластово, а од цара Уроша Мљет. Лујо Војновић о томе пише 1907. године с много прекора према непромишљеном цару: „Море остаје у рукама јадранских општина – држава, срећенијих односа, јакијех аристократија задојених латинском цивилизацијом. Млеци и Дубровник држе Јадранско море – држаће га до најновијих времена – а српска држава и њезини аутономни дијелови, као што је Босна, прогресивно се удаљују од мора, удаљују се од топлине, од културе коју таласи доносе, од друштва са поморскијем силама у којима се елаборише колективна европска душа. Ни сам цар Душан, и нарочито он, неће марити за море, него опијен сухоземном политиком и утваром далеког усудног Цариграда, инаугурисаће ону српску политику која се још и у дан – данашњи огледа у мађедонској утвари, у постојаној оријентацији српске државе далеко од поморскијех веза, које саме утврђују способност за живот модернијих држава." (стр. 103.)

У правном смислу је уступање Стона и Пељешца значило давање у закуп. Дубровчани су се обавезали на плаћање данка који је цар Душан усмерио према српском манастиру у Јерусалиму, а касније светогорске манастире Хиландар и Св. Павла који су данак примали све до француске окупације Дубровника. Дубровчани су се при примању Душанове повеље обавезали да ће православни свештеници вршити верску службу у Стону и на Пељешцу, али су у првој историјској прилици то погазили и извршили потпуно покатоличење. У Споменици католичких фратара из 1394. године говори се да је земља Стонског рта или Пељешца „пре него је потпала под власт дубровачке господе, била скоро 300 година подложна шизматицима и патаренима, ни помену ту не беше о обреду католичке вере, већ су ту боравили калуђери и свештеници рашки (српски)... Али, као католици, дубровачка господа уведоше ту римску веру и ради тога поставише поменуте фратре и саградише им места за живљење. Ти фратри, уз помоћ Божије милости, обратише ондашњи народ и крстише, као што обраћају и данас оне који сваки дан долазе у исту земљу из шизматиских земаља." (стр. 112-113.)

Католик са Пељешца др Никола Звонимир Бјеловцић писао је 1922. године: „Године 1371. пишу (Дубровчани) угарско-хрватском краљу; „наши сељаци на Полуотоку дођоше из Србије, и пошто бијаху православне и богомилске вјере, као и њихов жупан Никола Алтомановић, покрстимо их на католичку вјеру већи дио." Године 1386. насељују Дубровчани Србе из Србије и из Источне Босне у Стон и околину, о чем обзнањују њихове бивше владаре. Ови су Срби бјежали

испред Турака у Приморје. У XV и XVI вијеку имамо више случајева да се Срби, особито из Херцеговине насељују на Полуотоку бјежећи пред Турцима. Овим новим насељима долази опет српско пучанство на полуоток Рат, те оживљује богомилска и православна вјера, која потраја до готово XVII вијека на Полуотоку." (стр. 115.) Константин Јиричек наводи да католици нису проводили само прозелитизам него и инквизицију почетком XV века кад су Дубровчани преузели Конавле.

У својим повељама и писмима српски средњовековни владари су Дубровчане ословљавали као рођаке. С друге стране, кнез Лазар је Повељом био проглашен Дубровачнином, као и сви његови потомци. И црногорске владике су увек Дубровчане ословљавали као једнородну и једноплемену браћу без обзира на верске разлике. Митрополити Сава и Василије су 1. септембра 1763. године писмом тражили новчану помоћ од Дубровачна и то овако образлагали: „Да учините нашој цркви и народу черногорском једном сумом од асприх, како Серби Сербима и својијем сусједима." (стр. 129.) Другом приликом, 25. јула 1775. године митрополит Сава Петровић писао је дубравачком сенату: „Ваша славна република зна да је сво госпоство и слава сербска пала и ништа није остало до вас, како један цвијет на вас свијет ... може се сербска земља с вама поносити."(стр. 129.)

У новијој историји често се говорило да Босна и Херцеговина имају излаз на море у Суторини и Неуму. Лаза Костић истражује како је до тога дошло. Морејским ратом Турска је изгубила све поседе на српском делу Јадранског мора и препустила их Млечанима. Млечани су сада са свих страна опкољавали Дубровник, што се дубровачком племству нимало није свиђало, па су Турцима уступили појасеве своје територије на северу и југу како би их изоловали од Млетака. 1927. године о томе је писао Фердо Шишић: „Бојећи се сусједства млетачкога, дубровачка је република издејствовала код склапања мира у Пожаревцу, да је Турској уступљена узана чест територија на сјеверу и југу њена, дубровачкога владања, на тај начин је Турска 1718. године избила с двије тачке на Јадранско море. Ове двије тачке јесу: на сјеверу Неум – Клек, испод ушћа Неретве, и Суторина на југу, на улазу у Боку Которску. Обје ове енклаве рачунају се још и данас у Херцеговину." (стр. 131.) Слично је писао и Милан Решетар: „Дубровник се 1684. године вратио под врховну власт немачког цара као угарскога краља, а у Карловачком миру 1699. године постигао је, да га са севера и с југа уски комад турске земље одели од млетачке области." (стр. 131.) Више су, дакле, Дубровчани волели да буду опкољени од Турака, него да се директно граниче са истоверним Млечанима. Сада их Млечани нису могли с копна угрозити а да не изазову нови рат са Турцима. Како истиче професор Костић: „Дубровчани су знали шта раде. Они се нису руководили верским сентиментима већ државним интересима." (стр. 136.)

Костић наводи и чланке дубровачког властелина конта Антонија ди Сорга, које је 1839. године објавио на француском језику, као бивши градоначелник Дубровника под француском окупацијом. Сорго наводи да је дубровачки посланик 1815. године на Бечком конгресу онемогућен да говори и избачен из сале, а спремао се да предложи пројекат да се Дубровник уједини са Боком и Црном Гором у једну федеративну државу. „То је био званичан предлог властеле и грађана Дубровника који су само неколико година пред тим сачињавали Републику, па и тада, на Бечком конгресу желе да иступају као њени представници." (стр. 141.) Владан Ђорђевић 1914. године наводи да је сличан про-

јекат сачинио црногорски митрополит Петар I и проследио га у Петроград молећи да се након победе над Наполеоном, као непријатељем целог света, „уједине у једну државу ове провинције: а) Црна Гора са Подгорицом, Спужем и Жабљаком; б) Бока Которска; в) Дубровник; г) Далмација." (стр. 143.) Томе следе предлози: „То уједињене некадашње провинције славено-српског царства да се утврди под једним општим именом за вечна времена... Највишој титули сверуског цара додати и титулу славено-српског цара." (стр. 143.) Како Костић истиче, историја и крв су наводили разноверну српску браћу у овим областима да теже јединству.

Глава четврта

ЊЕГОШ И СРПСТВО

1. Уводне напомене

У Београду је 1995. године изашла књига Васка Костића „Црногорац свесрпски великан" о професору др Лази Костићу. Аутор наводи податке да је раних педесетих година Костић своје текстове потписивао и псеудонимом др. Л. П. Поповић, што би значило Лазо Попов Поповић зато што му је отац био поп, а припадао је огранку Костића који су се називали Поповићи, јер им је у породичној традицији било да многи чланови делују као свештеници. Псеудоним је Костић користио због бројних опасности од усташке одмазде у првим деценијама после Другог светског рата, кад је хрватска емиграција, бројна и добро организована, агресивна и бескрупулозна, често прибегавала терористичким актима.

Васко Костић објављује и многе друге, до сада непознате, биографске податке о Лази Костићу, његовој бунтовној младости, бекству из аустроугарске војске у Првом светском рату, одметништву, формирању српске гарде у Боки Которској кад се истакао као ослободилац утврђења Радишевић итд. Правни факултет је у Београду завршио за две године. Као професор универзитета 1939. године најквалификованије и најаргументованије се на скупу Српског културног клуба, уз одобравање Слободана Јовановића и Слободана Драшковића, супротставио уредби о санкционисању Споразума Цветковић – Мачек и формирању Бановине Хрватске. Његова педантна и доследна правничка анализа била је необорива.

У периоду боравка у избегличком логору у првим годинама емиграције Лаза Костић није имао могућности да се бави озбиљним научним радом. Носио је са собом Његошева дела, ишчитавао их и размишљао. У њему је тада сазрео један оригиналан приступ највећем делу српске књижевности свих времена. Костић га је 1963. године прегнантно изразио у неколико реченица: „Може се писати о Његошу као човеку, као државнику, као патриоти (Србину) итд. Све је то корисно. Ипак је најкорисније дати нова тумачења његових дела, односно појединих ставова у тим делима. То се ради већ сто година, и дуго ће се још радити.

Његошева дела су тако велика да се исплати истраживати сваки детаљ и објашњавати сваку, ма и најбезначајнију мисао у његовим песмама. А књижевна историја је показала да има код Његоша доста места којима је потребан ко-

ментар. Коментар се не мора давати увек егзегстично (за сваки појединн стих на који се односи), још боље и ефикасније је у систематском излагању појединих основних мисли и схватања писца и његових актера. Тако смо ми поступили у свим својим расправама о Његошу, па тако и сада поступамо. Његошеве песме заслужују највећу пажњу и вечно старање о њима свих људи од пера. Ко год ту нешто корисно допринесе њиховом разбистравању и пропагирању, он чини за српску науку и српску нацију корисно дело, јер су те песме наш сталан понос и наша највећа дика. С њима можемо стати уз прве народе света, с њима се можемо мерити са најбољима, са њима се не можемо никад осрамотити. Зато је једновремено и част и задовољство свима који се могу бавити Његошем."

Најтежи проблем с којим се сусретао Лаза Костић је објављивање књига. Увек је имао по неколико рукописа спремних за штампу и увек је морао много енергије да троши трагајући за спонзорима који би по неку књигу објавили. Они који су књиге волели нису имали новца. Оне који су имали новац по правилу књиге уопште нису интересовале. Убрзано стицање богатства неминовно ствара похлепу. Похлепа је једна од најгорих социјалних и психолошких болештина. Као проклетство. Човеку је увек мало. Нешто га просто тера да стиче све више и више, не знајући заправо шта да ради и с постојећим. Похлепни никад нису спремни да материјално потпомогну стварање научних и културних дела.

2. Општи приступ

Иначе, Његош је био неколико првих емигрантских година основна преокупација Лазе Костића. 1952. године у Чикагу је изашла његова студија „Из Његошевих дела. Анализе и интерпретације", поводом стогодишњице смрти великог српског песника. Поједини делови студије писани су по логорима, у одсуству било какве литературе осим оригиналних дела о којима је Костић писао, па и он сам наводи да је његов рад спонтани резултат читања. Сви прилози су раније објављивани по разним српским емигрантским новинама и календарима, али без сумње представљају компактну целину. Његошу Костић приступа не са књижевног, него са правног, социолошког, економског, политичког и идеолошког полазишта. Он врши анализу разлога истраге потурица, облика владавине у Црној Гори, међусобне односе црногорских главара, као и односе Срба и потурица, верске обреде и народне обичаје, а пре свега карактерне особине, схватање морала, слободе, законитости, правде, тираније итд.

У Мелбурну 1958. године изашла је Костићева књига „Правни институти у Његошевим песмама", у којима аутор проучава институте државног права кроз анализу државне форме, односе Срба и Турака, владарске акте и поступке, као и преговарачки процес с Турцима. Елементе међународног права проучава пре свега кроз обичаје пружања уточишта странцима и поступак откупа робља. Рад судова, извршење смртне казне и институција освете су основа за студију кривичноправног аспекта, док се приватно право врло мало може назрети кроз Његошеве спевове.

У Минхену 1963. године, Костић штампа књигу „Религиозно – фолклорни став песника Његоша" у којој објашњава идолатрију крста, појам божје срџбе, народне клетве и заклетве, молитве и молбе, правду и неправду, али и свештенички и монашки сталеж, улогу архијереја и патријарха, као и специфичан теократс-

ки систем Црне Горе. У издању Просветне библиотеке Српске народне одбране у Канади, у Хамилтону је 1963. године објављена и Костићева књига „Његош и Црногорци", поводом стопедесетогодишњице песниковог рођења, а у Мелбурну 1976. године брошура „Његош и антика" у издању „Српске мисли", док је такође у Мелбурну, 1981. године постхумно штампана збирка културно-историјских расправа „Подсећање на антику". У свим овим радовима Костић се доказао као један од најбољих познавалаца Његошевог дела уопште.

3. Основна студија

Разматрајући кључну преокупацију „Горског вијенца" – истрагу потурица, Костић запажа да је то један од ретких историјских догађаја који није имао никакву економску позадину. И код Филипа Вишњића и код свих других народних певача поводом судара са Турцима, па и у самом Првом српском устанку, веома је изражена економска мотивација побуне – висок харач, казне, пљачке. Мотиви истраге у Црној Гори су идеалистички. Мала држава, опкољена непријатељем са свих страна, инсистирала је на јединству вере и идеологије, патријархалног морала, менталитета, културних надахнућа и патриотизма. Зато није примарни циљ да се потурице протерају или истребе, него да се врате у прадедовску веру.

Преверити, значило је ставити се отворено у службу непријатеља. Повраћајем у хришћанство проблем најопаснијe варијанте угрожавања државе решаван је, и зато више нема ни речи о додатном малтретирању, кињењу или приговарању због ранијих поступака. Ни ту нема ни материјалне уцене или материјалног обећања, ако се повратак у прадедовску веру прихвати или не прихвати. Домаће потурице, уосталом, нису ни имале неки повлашћени положај, нити су припадали властели. Углавном су на агинским имањима живели плаћајући десетину прихода, па им се социјални положај није битно разликовао од положаја православаца.

И кад је завршена истрага, нема никаквих сцена пљачке, отимања, материјалног користољубља. Потурице се ликвидирају, њихове куће и џамије уништавају. Како истиче Костић у првој књизи: „Црногорци су предузели истрагу потурица у једном за Турке веома непријатном моменту, кад су били поражени код Бечa и кад су њихова кола обрнута низа страну. Док су Турци били сасвим јаки, није Црногорцима ни падало на памет да чисте земљу од некрста. Они су државнички искористили моменат турске слабости. Али су витешки пружили Турцима могућност да се покрсте или да се иселе. Јасно су им рекли шта их чека ако остану, мухамеданци у земљи. Па ни онда се нису хтели користити њиховом имовином. Никакве аналогије са поступком усташа два и по века доцније." (стр. 22.)

У Његошевим делима приказани су облици вршења државних послова и одлучивања очигледно суверене народне власти. Државна власт у Црној Гори, с почетка 18. века, почивала је на савезу племена и нахија, који су се опет делили на братства, села и катуне. Костић мисли да јој све то даје конфедеративно обележје. „Свак је припадао вишој заједници кад је хтео и докле је хтео. Свака компонента могла је у свако доба да одрекне послушност и да се за моменат и формално осамостали или да приђе неком другом." (стр. 24.) Централна власт није ефикасно вршена и почивала је на општој сагласности. Кључне државне функције обављане су на нижим нивоима. Није било никаквих писаних уговора о савезу племена. Сваки

члан савеза је сам одлучивао колике ће бити његове обавезе и када ће их поштовати, а када неће. Уместо правних, ту су примењиване социјалне норме које не потичу од ауторитативног извора права и не могу се позвати на ауторитет физичке принуде. Оне су на нижем нивоу развоја и од обичајног права.

Једини стални орган централне власти био је владика и првобитни извор његовог ауторитета је свештеничко звање. Представљао је симбол државног јединства и вере, али у доношење правних аката није се могао самостално упуштати. На скупштини је први у части, али и са свима другима изједначен у правима. Његови судови и формулације одлука, после расправе у којој сви слободно и без устезања учествују, прихватају се због снаге аргумената, а не положаја на коме се налази. Сви главари у Скупштини су били равноправни, без обзира на звање и титуле. Њих је бирао директно народ ценећи их искључиво по личним заслугама и квалитету. Одлуке се доносе на скупштинама главара једногласно. Само тада оне имају смисла и постају општеобавезујуће, али их прати само морална санкција за неизвршавање. Скупштине су се одржавале само посебним поводом, редовног заседања није било, као ни државних пореза.

Црногорска државна власт из тог времена била је специфична комбинација монархије, аристократије и демократских права наоружаног народа. Главари су имали најважнију суштинску улогу, али они нису представљали аристократију у правом смислу речи. Костић сматра да је крајње погрешно црногорски систем владавине називати теократијом, и у праву је. Нема ту владавине свештеника. За владара је биран један од чланова владарске куће, а тек по избору би се замонашио и стицао епископско звање. Дакле, прво је постојао владар, а онда првосвештеник. У време Шћепана Малог, пресудну улогу је преузео народ. И владика и главари су били у немогућности да га контролишу. Повео се за лажним царем, јер је у њему препознао неке друге општељудске вредности. И тада је направљен значајан корак у правном обликовању државе. Демократски елементи су у оно доба били могући и због мале територије и свега тридесетак хиљада православних становника у времену у коме се радња „Горског вијенца" одвија. „Услед саме титуле, нико није могао аспирисати на неку већу друштвену важност. Ако ће да остане поштован, сваки је морао изнова да даје доказе свога чојства и јунаштва. Једном добијена титула није давала сама никакву гаранцију". (стр. 45.)

Посебно импонују међусобни односи Његошевих јунака, узајамно поштовање кад је реч о Србима, безазлене шале и простодушност, али и нетрпељивост према потурицама, презир издајника и осећај опасности од губе која би могла друштво и народ изнутра да изједе. Костић указује и на Његошеве квантификације, које су лирски преувеличане, уметнички и идејно функционалне, али не могу представљати релевантне историографске податке. И из Његошевих дела се може сагледати специфичност српског православља, препуног паганских мотива. Срби нису разумевали у потпуности суштину хришћанства и православља, али оно што су знали било им је довољно за националну и верску идентификацију, поготово за изградњу државотворне свести. Њихов еп слави жртвовање за веру и отаџбину, афирмише духовну моћ клетве и заклетве. Људске карактере осликава онакве какви јесу, али с наративним претеривањима карактеристичним за динарско поднебље. Ако су људи добри, онда су најбољи, ако су лоши, сигурно су најгори. Тако резонује наш обичан човек и Његош то показује у својим песмама.

Да је заиста темељито проучио Његошева дела, Костић доказује и расправом о коришћеној интерпункцији указујући на неке погрешне назнаке доцнијих Његошевих приређивача и издавача које су мењале смисао текста. Врло опширно се бавио објашњењем архаичних и мање познатих израза, па и на више места исправљао великог славистичког ауторитета и тумача Његошевог дела Милана Решетара. Ту се тек Костић исказује као ерудита у пуном смислу речи. Расправљајући Његошев однос према тиранији он увиђа да је ту реч о супротстављању самовољи, сили и безбожности. Владавина која вређа људско достојанство и природна права, мора се оборити. Таква је увек туђинска владавина, поготово ако је крвавим насиљем наметнута.

Црна Гора је неколико векова била у турском ропству, али је због конфигурације територије имала фактичку аутономију, јер се Турцима није сувише често залазило у непроходне гудуре где би се излагали огромним ризицима, а плодови евентуалних успеха били су у материјалном и политичком смислу толико мали да се жртве у судару са побуњеницима не би исплатиле. „Већ сама основна радња „Горског вијенца" указује на дотадашњу несувереност Црне Горе. Ради се о истрази потурица, који су били не само инфилтрирани, већ толико раширени да су чинили канда бројну већину Црне Горе. Тих конвертита је било и у самој престоници, а непосредно уз млетачку границу (у Ћеклићима), скоро свуда. А потурица је било уопште само тамо где се распростирала турска власт. Ван турске територије нигде се хришћани нису турчили, нити би то било разумљиво. Наш народ осуђује и оне који су се турчили тамо где је Турчин владао и чинио притисак на њих. Кад би се неко турчио без невоље, срамота би била још већа и гора." (стр. 161.)

Да није било истраге потурица, не би било ни црногорске независности, јер се турска власт управо на потурчено становништво ослањала. Док је турска држава била јака, потурицама се ништа није могло. Кад је ослабила, ту прилику је требало искористити да се искорени „губа из торине". „Ни Његош, ни остали црногорски владари нису имали правничко ни било какво систематско образовање, али су непогрешиво доносили моралне судове и до краја разумевали правду и правичност која у нашим условима није робовала ни робовласничком ни феудалном погледу на свет. Ропство никада нисмо имали, а феудализам је био уништен пропашћу српске средњовековне државе и више нико није озбиљно ни помишљао да га обнавља. У народној свести феудални односи су се све више везивали за суштину турске окупације, док се сваки српски сељак својатао са лозом Немањића, ни мање ни више. То је ударило сигурне темеље осећању демократије и демократичности која се код других европских народа једноставно не сусреће, па они Србима имају на чему да завиде.

У Црној Гори од свих људских врлина јунаштво је било на највећој цени. За њега се везивало порекло и то тако што се свакоме памтило како су му се стари држали, уз инсистирање да се јунаштво с колена на колено преноси и на томе врши једина социјална диференцијација. То је попримило толике размере да се у новије време протежирање „сојевића" нарочито у државним пословима до краја изокренуло. „Црногорац жели да буде јунак, али не анонимни јунак. Он је кадар да погине са вјером у слободу, лакше него ма ко други, али ће несрећан умрети ако зна да ће то проћи незапажено. Њему је до славе, било мртвом или живом. Ако је уверен да га слава чека, његовом пожртвовању нема границе: он иде у бој

као на свадбу, он гине са осмехом на уснама." (стр. 178.) Слична је ситуација и кад је реч о наградама и признањима. „Црногорац се задовољава наградама и одликовањима најидеалније врсте. Није он очекивао награду као данашњи англосаксонски авијатичари, није он очекивао ни земљиште ни куће побеђеног као што су то очекивали немачки ритери, није аспирисао ни на плен као што сви други раде, није тражио ни власт над својим, а камоли над другим, ако у рату победи, као што то траже и силом реализују његови савремени потомци. Он ничег материјалног није тражио и у томе је светост његова пожртвовања." (стр. 178.)

Прва Костићева књига о Његошу изазвала је највише реаговања српских интелектуалаца у иностранству. Каснија дела су била праћена са све мање оглашавања из једноставног разлога што су интелектуалци постепено умирали, а интелектуални слој националистичке емиграције напросто није обнављан свежим приливом из отаџбине, док су се потомци емиграната систематски асимиловали и однарођавали. Неколико најупечатљивијих изјава и мишљења и сам Лаза Костић наводи цитирајући чланке из српске емигрантске штампе. Тако бивши министар Јован Ђоновић каже: „После књиге Јована Дучића коју је издала СНО, то је најозбиљнији књижевни рад Срба у изгнанству." Владика Николај Велимировић истиче: „Књигу др Л. Костића прочитао сам још у коректури. Сасвим оригинална и неслична ма којој другој књизи о Његошу. То је једна озбиљна друштвеноправна студија у којој се, са утананченом анализом осветљавају људи и прилике у старој Црној Гори. Ја сам из те књиге много научио, а верујем да ће и други научити".

Слично се оглашава и познати историчар и предратни универзитетски професор др Ђоко Слијепчевић: „Цела књига Костићева је поникла из интимног пијетета култа према великом песнику. Изданак једне старе свештеничке породице, у којој се живело Његошевим колоритом, пореклом Црногорац ... писац је и у себи и у наслеђу које је понео из куће, имао солидне предиспозиције да у Његошевим делима исправно схвати оно што их чини особеним и у нашој књижевности изузетним... Ова књига проф. Костића је озбиљан, солидно писан и пун духовитих запажања допринос проучавању Његошевих дела у једном правцу у коме до сада није ништа урађено." Универзитетски професор из Висконсина др Михаило Петровић пише: „Костићев коментар Његоша долази нам од једне генерације која је скоро све изгубила осим вере... Но ипак није само вера написала ову учену студију. Као јурист, аутор је унео у своје дело одважну смелост анализе и објективности. Као културан човек, он је умео да црпи из обилне ризнице знања и из једног тако углађеног стила... Др Костић је несумњиво бацио ново светло на многе аспекте Његоша, захваљујући својој дисциплинованој аналитичкој способности и свом познавању црногорског миљеа... Упркос његове дивљења достојне објективности, аутор је пришао предмету са жарком љубављу и дубоком удубљеношћу једног избеглице, који дубоко осећа вредност животног пута кога... више нема."

4. Правни институти

Проучавајући правне институте у Његошевим песмама Костић је био свестан да детаљна анализа радова највећег српског поете и повезивање свих мисли у јединствен систем са унутрашњом развијеном логиком, израженом

кохерентношћу и конзистентношћу, једино може пружити и сигуран одговор на сва питања која се тичу гигантског дела овог несумњивог књижевног великана. Тако је и друга Костићева књига из његошевског серијала једна темељита, бриљантна и до танчина изведена расправа.

Већ код питања облика владавине који је преферисала српска национална и политичка свест оног времена разумљиво је опредељење за монархију јер други облик у народу није ни схватан у условима турске доминације или ослободилачких ратова. Венеција је ипак била далеко и њен републикански поредак несхватљив. Несхватљиво је било нашем припростом и епским романтичарским заносом опијеном народу да владарска власт може било чиме бити ограничена. То показује да околни Срби углавном нису разумевали ни државно устројство Дубровачке Републике. Схватити су могли само учени људи, а они су били реткост. С друге стране, пошто је у оба случаја реч о аристократским републикама у којима су демократска права ограничена на крајње узак круг грађана, и дистанца према другим људима била је превелика.

Али, између монархистичке свести црногорских Срба и њиховог понашања у свакодневном животу такође је постојала огромна разлика. У машти се сматра владар монарх неприкосновеним, али је ретко ко спреман да му то у стварности призна и прихвати. Племенска и нахијска аутономија за цетињског владику као практичног монарха била је непремостива баријера. Његови државнички прерогативи сматрани су само привременим стањем док се не обнови српско царство у свој његовој величини, светлости и сјају.

У таквој средини је зато и била могућа појава лажног цара Шћепана Малог. И део царства у српском народу увек је подразумевало да је цар наше крви и нашег језика. „Црногорци пристају на монархију, али монархију само једног типа, тј. царства, којем ће држава дати велики значај, али чији титулари неће народу одузети никаква права. Они хоће цара, јер само то даје накнаду за Косово али цара без власти, и то је више него сигурно, цара који не купи порезе, цара који скоро ништа не кошта. Јер знају они, Црногорци, да им царство може подићи међународни углед и домаћи ентузијазам, али никакво царство није у стању да учини црногорске литице богатијим. Истина, тај цар којега Црногорци прижељкују, биће некад општи српски цар, јер Срби не могу имати два цара, а једнога већ морају да имају. Ако га сад Црна Гора добије, то ће бити доказ да се судбина окренула у корист српског народа и да предстоји освета Косова и стара српска слава. Отуда толика чежња за царем на Цетињу." (стр. 28.)

И из „Горског вијенца" је очигледно да Његош указује на двојство световне и духовне власти турских султана – враг са два мача и две круне. Ту се изражава контраст са цивилизованом Европом оног времена која је већ увелико реализовала принцип стриктног раздвајања државне и верске власти. То је један од момената који Његошеви савременици у српском народу нису теоријски разумевали, али су услед свог витешког кодекса једноставно срцем подразумевали. Није нимало случајно што је већ Његошев наследник Данило дефинитивно то питање разлучио у Црној Гори проглашавајући се за књаза, и одбијајући да се замонаши и хиротонише у владику.

Његош кроз своје песме дочарава црногорски став према прогоњеним и азилантима свих врста. Црна Гора је свакоме пружала уточиште, а најрадије борцима за правду и слободу, хајдуцима и антитурским побуњеницима. Ту се до кра-

ја сагледавају слободарске традиције и демократичност којој ни данашња Европа није дорасла. Нема те силе и такве претње која би могла поколебати слободарски дух и осећање части и образа које налаже да се помогне људима у невољи и пркоси силницима. Јунаштво и племенитост могу имати и крајње духовиту црту, као у мотивима размене заробљених Турака за мачванске свиње и дебеле волове, уместо за злато и друге драгоцености. Узети крмка за Турчина крепи срце, представља душевну храну и јуначку сатисфакцију па се с презиром одбацује кеса дуката за коју би се стотине свиња могло купити. Ако је Турчин роб верске предрасуде па се ужасава свиња, за њега је најбоља лекција чињеница да вреди управо колико и крмак за кога је замењен и захваљујући коме је спасао живот и дочепао се слободе. Слободарска свест Црногораца ужасава се пред турским судским системом, али не може да разуме ни млетачки. У Турској долази до пуног изражаја самовоља и осионост власти, изрицање пресуда по тренутном хиру и расположењу онога ко пресуђује. У Млецима постоји правни поредак и закон, али такође неразумљиво окрутно поступање са осуђеницима и очигледна нехуманост. За црногорске Србе боља је смртна казна од заточења на галијама, јер не виде економску подлогу таквог пенолошког система. Витешка свест оправдава смртну казну за сваки тежи злочин, али је веома блага и милосрдна према прекршиоцима нижег степена одговорности. Зато у Црној Гори затвора није ни било. Они су недостојни човека и срамотни као појава у туђинском свету.

Истовремено је присутна аналогија освете као врховног моралног чина. Отуда и народна пословица – „ко се не освети, тај се не посвети." „Црногорци су сматрали да је основни задатак њиховог државног бивствовања освета Косова и освета свих зала које су њима и Србима уопште Турци учинили." (стр. 125.) Кукавно српство угашено, уништене средњовековне српске државе, понижење робовањем Турцима, освету уздиже на пиједестал смисла живљења, борбе и жртвовања. „Црногорци живе „на потрку свијема мукама", злопате се и у свему оскудевају, живе са надом освете и због освете. Долази једна генерација за другом, дефинитивна се освета одгађа (делимична се врши увек), и свака се генерација нада у ишчекивању освете. Иначе се не би живело, живот би постао потпуно беспредметан и неинтересантан. Освета је мисија црногорства, суштина и главни циљ њихове државне самосталности." (стр. 125.)

Поводом друге Костићеве књиге о Његошу огласио се Јозеф Матл, професор славистике у Грацу и угледни научник: „Ја нарочито поздрављам да је један тако искусан и уважен стручњак... прочитао и претресао ову нову тему. Тиме је први пут проблем Његоша увучен у укупну проблематику културну, социјалну и народно – историјску." Професор Влајко Влаховић као један од најбољих познавалаца Његоша писао је: „Две књиге Лазе Костића наговештавају нови правац приказивања Његоша, и потврђују да има још много да се о њему каже, што до сада није ни додирнуто. Да ли ће се и са Костићевим правцем наставити или не, ја не знам, али је једно сигурно – да је овај начин проучавања Његоша потпуно нов... Новина коју Костић уноси показује се првенствено у томе што је он правник, што материјал посматра кроз правну односно друштвену науку; и друго што је он Бокељ, ту испод Ловћена, само са друге стране... И Костић је као поручен да проучавање Његоша упути новим, свежим правцем... У Костићу је Његош добио не само свог интерпретатора, него и свог популаризатора. Његове обе књиге нису само студије засноване на научним ос-

новама, него оне могу бити и народне читанке, које могу бити онолико популарне и приступачне народним масама као и Његошева дела, она дела на којима су ове две књиге засноване."

5. Религиозно – фолклорни ставови

Књига „Религиозно-фолклорни став песника Његоша" директно се наставља на студије „Из Његошевих дела" и „Правни институти у Његошевим песмама." Костић полази од чињенице да се Његош, иако православни владика, није превасходно бавио верским пословима, него националним и државним. И кад се упушта у религијска питања или расправља религијске појмове, код Његоша је очигледно да у потпуности схвата и прихвата специфичне комбинације и јединствен израз основних елемената хришћанског учења и паганског словенског наслеђа, који је толико карактеристичан за српски народ у целини. Религиозни појмови су уједно симболи којима се означавају савремени догађаји и обогаћује оригинални песнички израз.

Тако је, на пример, крст симбол страдања и свесног жртвовања. То је и знамење које се јавља у облику две укрштене муње на небу као предзнак блиских будућих херојских догађаја или народне патње. Крст је обележје целог српског народа и основ разликовања од најопаснијег непријатеља – Турака и потурица. „Луна, одн. полумесец, то је заиста симбол мухамеданства као што је крст симбол хришћанства, али су они дошли у сукоб и тај сукоб неће престати док нестане једнога од та два симбола." (стр. 21.) Али ту треба имати у виду, „Кад Црногорац каже крст", он мисли само на православни ... Католик је „Латинин" (протестанте Црногорац не познаје), а Латинин је оно што није хришћанин. У Боки се целокупно становништво дели на хришћане и Латине, ни један Србин не каже за себе да је православац него да је хришћанин, чиме се битно разликује од Латина (који, према томе, није хришћанин)." (стр. 22.)

Објашњавајући и божју казну која је задесила Србе, Његош указује да је она снашла цели народ иако је он у целини није заслужио, није у целини згрешио, него само његови великаши, његове велможе, цареви, тако што су се међусобно прегањали, спорили, сукобљавали, што су били несложни у најкритичнијем историјском моменту. Његош често заклиње, а још чешће куне. У целој српској књижевности вероватно нема убедљивије клетве од следеће: „Истурчи се плахи и лакоми, млијеко их српско разгубало." (стр. 60.)

Костић врши детаљну етимолошку анализу клетве и заклетве и указује да су оне историјског порекла. Оне су и једна од главних окосница Његошевог дела, што говори о чињеници да су у свакодневном народном животу играле велику улогу. Поента је прегнантно исказана кроз субсумирање општенародног схватања: „Срби су дуго, вековима страдали под Турским јармом. Неко их је проклео, нема друге. Страдање је последица „грдне клетве." Али је клетва била условна; она престаје са устанком и ослобођењем Срба. Све је то „отац Србије", Карађорђе, инаугурисао. Клетва је изгубила свој значај, услов је испуњен, она отпада. Али Његош, и кроз њега васцело српство, не могу да чекају док се она сама склони, они је терају: одлази, апаге, не виделе те више наше очи! Боје се да није превидела што се десило, и да јој више нема места: Срби су испунили завет и клетве над њима више не може бити". (стр. 84.)

Костић врши детаљну анализу суштине и смисла молитве, молбе, кумљења и кликтања у Његошевим делима и српском народном животу уопште и тиме се упушта у квалитетну етнолошку и антрополошку расправу. Његош тумачи апсолутну небеску правду и правичност, супротставља је неправди и онда тај однос противуречности преноси на овоземаљске прилике. Правда је везана за слободу, неправда за ропство, издају, понижење. Жена Ивана Црнојевића у стању је да прокуне сопственог сина Станишу зато што се потурчио, што је преверио, издао.

Кад се то има у виду, разумљиво је запрепашћење и разочарење које су доживели црногорски Срби кад су схватили да су једном приликом заробили васељенског патријарха Есперијуса, кога су Турци ставили у своју службу и инструментализовали да смирује побуњену рају, да хришћане убеђује у нужност слепог покоравања турском султану. „Његош није ову сцену тражио, она му је наметнута, и по свој прилици непријатна, зато је са толико пуно обзира описује и оставља. Али је као карактеристика Фанара добродошла и врло драгоцена, нарочито у поређењу са српским првосвештеницима. Они су сви ребели против Турака, непомирљиви њихови непријатељи, активни борци где треба, патриоте по цени смрти. Не примају ни мир са Турцима, не пристају на саму неактивност, која се нпр. једина тражи од пећког патријарха, а камо ли да активно помажу турску управу и политику. Фанар се ставља потпуно у службу Порте. Али да толико далеко иде да сам поглавар цркве и највиши православни првосвештеник иде по граници као обичан агент турске власти, то прелази веровање ондашњих Црногораца и садашњих читатеља Владичних дела. А изгледа да је стварно тако, или приближно тако, било." (стр. 205.)

За разлику од васељенског патријарха Есперијуса и његове кметске душе, српски свештеници у Његошевим делима су у првом реду патриоте и борци за слободу свога народа, а ту борбу потпуно успешно укључују у основни смисао православне вере. „Црногорски свештеници како их Његош претставља могли су само у Црној Гори и у српству да се појаве. Чим се чита шта они раде и говоре, одма се зна да то нису ни Грци ни Руси, ни Бугари. Они су незамењиви, они су специес." (стр. 207.)

Скоро сваки свештеник, кога Његош помиње, истакао се и на бојном пољу. Он је можда неписмен, неук, припрост, али је по правилу велики јунак и боље се служи сабљом него кадионицом. „Није само мирско свештенство тако бојовно и отачествено, већ целокупно свештенство и световно и духовно, и мање и више, и посвећено и преосвећено. Све служи у првом реду народу. Ако може у исти мах да служи и вери, добро је, то ће бити „споредан продукт" његове делатности. Не може ли једновремено да служи вери и народу, оно запоставља дужности према вери. Оно одобрава убиство, и благосиља убице, и само убија ако је то потребно (поп Мића Требјешанин, прото Жутковић итд.) ...Свештенички чин не ослобађа од народне дужности. Он пружа нове обавезе али недистанциране од општих, народних. Он намеће обавезу учитеља, главара, вођа, али не ослобађа од обавезе борца, прегаоца, работника на народном послу. Олтар је само додатна палестра, а у исто време једно одликовање, једна почаст ономе ко се као народни човек и борац афирмисао. Њега то још више обавезује да се држи народа и да пази на своје достојанство." (стр. 207.)

Дакле, код Срба нема свештеничке класе или касте. Свештеници су поникли директно из народа. Мисле и осећају истоветно као народ коме припадају, раде и делују, боре се и гину јуначки. „Владикама је несумњиво било стало да одрже

јединство и хомогеност народа, тим пре што су од тога зависили њихова моћ и њихов углед. Али они никада нису проповедали неку чистоту вере. И они су своју улогу видели првенствено у чувању српства. Они су били мисионари српства и чувари српских интереса." (стр. 218.)

Костић овде наводи и додатни аргумент за своју тезу да Црна Гора у односном времену није била теократска држава: „Иако је на Цетињу заиста „резидирао" православни владика, духовно лице са архијерејским чином, његови подручни органи нису били свештеници, нити је иначе неки систем јерократије био даље изведен. Осим владике, никакав други свештеник није имао као такав неку власт. Он је само због личних, не духовних, чак и антидуховних заслуга могао бити старешина, сердар, војвода. Нижа свештеничка звања нису била скопчана са световним звањима." (стр. 218.) Детаљна анализа историјских прилика, обичајног права, идеолошке свести и посебног положаја свештених лица Костићу је пружила основу и за крајњи закључак по питању облика политичког режима у Црној Гори: „Режим цетињских владика и митрополита био је свакако један владавински облик, суи генерис, који нема директне паралеле у суседству, а тешко и даље. Он се не да уврстити у познате државно-правне категорије. За историју то није ни нужно." (стр. 224 – 225.)

6. Карактерологија Црногораца

Невеликом студијом „Његош и Црногорци" Костић допуњава претходне три обимне књиге. Овде се прво бави црногорским односом према другим народима. Црна Гора је имала само два суседа – Турску и Венецију. С Турцима се непрекидно ратовало, а са Млечанима су се периодично измењивале фазе сукоба и сарадње. Од других држава, углавном се знало за Русију, чији је култ систематски грађен. Таква је ситуација била све до почетка 19. века, до Наполеонових ратова. Турци су онтолошки непријатељи и ту помирења једноставно не може бити. „Разуме се да љубави између Црногораца и Турака не може да буде... Они се мрзе, они реже један на другога, они ће се ухватити у коштац чим им се пружи прва прилика ако то већ нису учинили." (стр. 10.)

Његош се крајње негативно односи према Турцима, приписујући им редовно најгоре људске особине. Понегде има помена и о њиховим јуначким квалитетима, али само онолико колико је потребно да се опише црногорско херојство, јер оно може само да се постигне ако је снага непријатеља респективна. По Његошу, Турци су јато проклетог кова, адова жвала, људска куга, вражји кот, пасји милет, нељуди опијени злом и неправдом, којима трагови смрде нечовештвом. „Босанце и Арнауте хвале Црногорци као одличне војнике, негде заједно, а негде посебно. Никад се нису рђаво о њиховим војним способностима изразили. А добро веома често." (стр. 11.) Њихови војни квалитети се признају пре свега зато што су српског порекла, сви Босанци и становници северне половине Албаније. Наравно, под босанским Турцима се подразумевају и херцеговачки. Тако Његош пева у „Свободијади":

„Насрнуше Црногорци
Са природном ваљаношћу
Ко на прве турске војске.
Али Бошњак, Херцеговац,
Србе је турске вјере збиљски:

Не кће с мјеста и мегдана
Он шенути, узмакнути
Без велика меса, крви.
Већ се бојак прекрви
Три дни бјела и три ноћи
Све на једно мјесто држи." (стр. 12.)

Прави Турци су иначе презирали Бошњаке као неку другоразредну категорију сународника. Бошњак је првобитно био подругљив термин. Његош искрено жали што су ти Срби преверили и однародили се, а у „Лажном цару Шћепану Малом" истиче:

„Кад Бошњаци, наша родна браћа,
Слијепи су, те не виде ништа.
Куран им је очи извадио,
Куран им је образ оцрнио;
У њих нејма душе ни образа
Који не би за Куран умро,
То је њина кукавна светиња.
О слободи и о народности,
У њих нико појатија нејма,
У гроб су их обје сахранили." (стр. 13.)

На сличан начин третира и Албанце у истом делу:

„Арнаут је ни вода ни вино
Народности ни слободе нејма,
Он за образ не зна и поштење
Продаје се ко му више даде;
За новце ће свашта учинити,
Матер продат а оца заклати.
Та витеза Скендербега Ђура,
Који њима не бјеше приличан
(На ујаке Ђуро налицаше,
На Балшиће, на српске кнежеве),
Баш овога славног витеза,
Кога више никад стећи неће,
Продадоше за новце Турцима.
Да им ноћу Ђуро не утече,
Из постеље, те некако чудно,
Хоћаху му главу откинути,
И продат је за новце султану.
Скендербегу ми смо помагали
Борити се против силе турске;
Арнаути то знати неће
Они су нам највећи врагови." (стр. 15.)

О Млечанима мишљење Црногораца је увек негативно. Сматрали су их кукавицама, ружним, без поноса и образа. Куће су њихове тесне и смрдљиве. Судови су им нехумани, а масовно се међусобно одају ухођењу и шпијунирању.

Као да су покрштени Турци. Спремни су да у свако доба издају Црногорце, па чак и да њихову децу и жене немилосрдно предају Турцима, ако случајно потраже уточиште на територији под млетачком контролом.

Да би упечатљиво приказао лоше српско историјско искуство са латинским светом, латинско лукавство, лажљивост и превртљивост, Костић опширно цитира другог емигрантског писца и професора Вука Бјелопавловића: „Пословица „Латини су старе варалице" створена је под утицајем вековног искуства народног. То латинско варање наглашено је у пуно народних српских песама, а није изостало ни у уметничкој поезији и књижевности уопште. По њима Латини су, даље, слаби, често смешни, способни да учине пакост кад год им се да прилика, тражећи лакши пут у спровођењу својих циљева, они не бирају средства. Српски народ је био на удару Латина с којима, као што је већ речено није водио борбу и Турака с којима је имао непрестани рат. Први су гледали ипак, да без борбе, путем лукавства, искористе Србе и поробе их верски и политички; а други, Турци, већ су били поробљивачи... Турчин је одскакао читаво копље у поређењу са Латином. У једној својој причи каже Љубиша: „Учаше ме дјед да су Млечићи лукавији него Турци, а он је ходио и полазио Млетке и Цариград и спуштавао се на њихова ужа." Такав народни суд о Латинима створио је појам да је и латинска вера много даље од православне вере него турске. Није неприродан био онај Црногорац који је на питање Господарево коју веру највише цени после своје, одговорио: „Ја турску, Господару, јер да пређем у турску вјеру надао бих се да ћу доћи међу људе, а да пређем у латинску, дошао бих у друштво нељуди." (стр. 19-20.)

Најпозитивније мишљење Срби имају о Русима, иако је ту било горких искустава кад су заједно ратовали против Турака, па би Руси склапали мир не водећи рачуна о интересима Црне Горе. Присутан је и висок степен идентификације са Русијом, која је исто што и ми, само неупоредиво већа и, нажалост, сувише просторно удаљена. Зато се увек с поносом изговара:

„Да су Руси наша родна браћа,
Нејма силе у свијет никакве
Која би нас могла разбратствити.
Па да нама ни браћа нијесу,
Него да су из пакла ђаволи,
Опет су нам милији но Турци." (стр. 22.)

Срби у Црној Гори су непрекидно били под оружјем, увек спремни да крену у бој. Мобилизација је увек општа, на први бојни поклич. Ако би неко случајно дезертирао, прикрио се, избегао учешће у рату, заслуживао је општи презир и више му није било места у друштвеној заједници. Црногорци нису прихватили ни источњачке понижавајуће церемоније покорности. Поносно су се обраћали и књазу и митрополиту. Својом гордошћу и образом и владарско достојанство су потенцирали. Већа је привилегија бити владар храбрим, поносним и часним људима, него господар робовима и понизним.

Оштроумним људима, какви су редом Црногорци, поред исказивања јунаштва, импонује кад неко умно, паметно и течно говори, беседи. У Црној Гори се „може слободно говорити, и лепо говорити, и ти говори дају чар животу, и смисао. Њима се напајају поколења. Да није ништа друго, само то би било дово-

лно да учини живот у Црној Гори интересантним. Причање може да замени све друге разоноде, па чак и да надокнади и надомести све тегобе живота." (стр. 41.) Врхунац беседништва је епско певање уз гусле. Песма је „била махом импровизована, или ју је бар сваки певач на свој начин интерпретирао и модификовао. Али су ту Црногорци, и само ту, признавали предност и првенство ономе ко уме боље да песме саставља. Разуме се да су му признавали предност само на том пољу. Ту се није свак лаћао гусала. Чим би се неки бољи певач појавио, други би пред њим устукнули. Певачи су били веома цењени, али само уколико „пју уз гусле." Тај квалитет им није давао већу политичку важност и виши социјални углед. Међутим, добар „разговор" и добро бесеђење воздизали су појединца изнад других, чинили га друштвено већим и важнијим." (стр. 42.)

Кроз своје радове Његош описује положај жена у црногорском патријархалном друштву. Жене су заштићене, цени се њихова оданост породици али и храброст ако је негде искажу. Оне нису доминантне али се и не понижавају. Из јавних послова су одстрањене, мушким селима не присуствују, али имају прилике и да свој став искажу. Ни мушкарци се не мешају у оно што се сматра чисто женским пословима.

Костић се посебно детаљно бави феноменом тужбалица, где улога жене долази до врхунског друштвеног значаја и представља конститутивни елемент херојског епоса. „Тако жена црногорска (и бокељска) постаје арбитар (та реч је првобитно значила судију који суди по осећању, а не по писаним законима) мртвим и живим људима. Њен суд никоме није индиферентан, а нико јој не може противуречити. За време тужбе то је формално немогуће; после тужбалице то је и анахронично и неумесно. Најзад, није фер да човек жени чини приговоре, а не сме ни да је бије нико сем њеног домаћина. Њена реч остаје без поговора. Тако имају жене, бар неке жене у Црној Гори и на српском приморју, необично јако оружје у социјалном животу тога народа: оне дају карактеристике појединаца које немају апелата и којима може многи појединац, а и много племе да се уздигне или спусти. У земљи где је усмен глас важио као најјача „карактеристика" и појединаца и колектива, ово је моћно, ово је убојито оружје. Нешто слично нису имале жене ни у другим српским крајевима ни у иностранству." (стр. 62.)

Ову, четврту књигу из серијала владике Рада, Костић завршава расправом „Његош и српство", па каже: „Под највећим Србима људи су обично сматрали оне који су највећу славу Српству допринели. И онда је свакако Његош морао да дође на први план. Он је живео за Српство, чак само за Српство. Он је волео Српство више него ико. Сав његов резервоар љубави исцрпљиван је само према Српству, он није имао никог ни ближег ни милијег. Нико није ни пре ни после њега лепше и потресније описао национални положај српске муке и патње. Нико није рељефније истакао српске тежње, нико боље формулисао српске идеале. Његош је био сав Србин и Прасрбин. Ако се икад у једном човеку могао да инкорпорише цео народ, то се инкорпорисало Српство у Његошу." (стр. 64.)

Ту Костић долази до есенцијалних проблема нашег времена, у коме је, после стогодишњег заклињања васколиког Српства у Његоша, дошло до готово катаклизмичних поремећаја. „Одједанпут, у његовој ужој отаџбини настаје преокрет, не спонтано и органски, већ декретиран и силом наметнут. Црногорци се одвајају од Српства и проглашавају као посебан народ. Југословенски комунисти донеше указ да су Црногорци засебан народ, различит од српског. Пошто су иза указа стајали терор и брахијална сила која не трпи опозицију, сви су се Црногорци морали

томе повиновати, иако не искрено и убеђено. Настала је ситуација, колико год лажна и привремена, али тек болно стварна, коју је Његош унапред формулисао њему својственим и ненадмашним стиховима: „Племе ви се све одрекло себе!" (стр. 64-65.)

Под титоистичким комунистичким терором „не сме се рећи чак да је Његош српски песник, већ црногорски и југословенски. „Горски вијенац" се издаје без посвете Карађорђу и претежно латиницом итд. Његош се десрбизира, черупа му се српско перје, покушава да одузме и српска срж. Још никад у историји књижевности није било беднијег атака на мисли једног мртвог писца. Ни средњи век то није био у стању да учини, ни сама инквизиција. Они су ништили и палили дела противника, али их нису фалсификовали. И то тако простачки фалсификовали, да је црно проглашено белим, а бело црним. Мртви Његош морао је сто година после своје смрти да претрпи касапљење, извитоперење, крајњу злоупотребу своје мисли. Нико, на пример, не сме износити ма какву идеју која би Његошево српство афирмисала. С друге стране, износи се како је Његош био „револуционар" и претеча комунизма." (стр. 65.)

Костић не мисли да таква оспоравања могу дуго трајати, нити да се могу историјски одржати. „Доказивати противно, доказивати да је Његош Србин и пре свега Србин и само Србин, било би необично. Сваки гимназист би могао из његових дела за најкраће време да извуче више од хиљаду стихова којима би то доказао." (стр. 65.) Нема никакве сумње да „Његош није само истицао у позитивном смислу своје српство, него је, више него иједан српски писац, више чак него сам народни певач, бацао анатему на издајице Српства." (стр. 66.) Његошев аманет најпрецизније је и најубедљивије изражен следећим стиховима из: „Лажног цара Шћепана Малог."

„Сваки Србин који се превјери,
Просто вјеру што загрли другу,
Но му просто не било пред Богом
Што оцрни образ пред свијетом,
Те се звати Србином не хоће.
Ово ти је Србе искобило
Робовима туђим учинило." (стр. 67.)

Зато се не треба нимало чудити, што су комунисти „са Његошем на великој муци. Он је најјачи представник слободе и најизразитији носилац српског јединства. Он је ствари слободе и јединства дао цео свој духовни живот. У тим напорима је и сам сагорео. Својим филозофским остварењима окрунисао је ореолом херојства и мученишта главу Карађорђа и српског народа." (стр. 67.) Зато, „Његошева зубља са Ловћена најјачи је бранилац свих светиња и моралних тековина српскога народа. Она их сажиже (комунистичке изроде) својом ослободилачком ватром и каже им да „не требује царство нељудима, нако да се пред свијетом руже." (стр. 68.)

7. Поређење са античким узорима

У летопису „Српска мисао" за 1974 – 1975. годину, који је 1976. године изашао у Мелбурну, Лаза Костић је објавио студију „Његош и антика" у којој указује на аналогију Његошевих стихова и изјава старогрчких мислилаца. Без обзира

на непостојање било каквог географског или временског континуитета, Костић је сматрао да постоје велике сличности друштвених прилика Црне Горе у времену турске окупације српских земаља и хомеровског периода грчке историје. Пре Костића још је Гледстон настојао да изведе поређење „црногорског јунаштва са јунаштвом бораца на Термопилима и Маратону, које га може чак и превазићи, јер се врши „са бојним и материјалним средствима далеко мањим, а противу непријатеља несравњено храбријег и страшнијег." (стр. 6.)

Комунистички идеолог Милован Ђилас је тврдио да је такво поређење бесмислено и жестоко се обрушио на Исидору Секулић која га је потенцирала. Побијајући Ђиласа, Костић наводи сведочење немачког књижевника и путописца Јохана Георга Кола да је такво поређење са антиком и сам Његош правио, па му једном и дословно рекао: „Ја се надам да ћете много шта интересантног код нас наћи, и ја замишљам, ви ћете овде бити често подсећани на Омира и на стања народа која он описује." (стр. 7.) На то Кол додаје: „Ја бих рекао да су ове владичине речи биле оне које су давале тон и правац за цео ток мојих мисли за време нашег боравка и малог хаџилука у Црној Гори, који нам је готово у свему изгледао као неки коментар Омира." (стр. 7.)

На сличности и подударности црногорског народног живота са античком Грчком указивали су аустријски конзул Александар фон Варсберг, немачки књижевници Рикард Фос и Херман Бар. Професор Герхард Геземан прави директну паралелу између старе Спарте и Црне Горе. Кол је подударности сагледавао у народним обичајима, смислу за слободу, крвној освети, украшавању оружја, величању смрти у борби, начину спремања хране, крају и изгледу народне ношње, народним старешинама, њиховом положају и особинама, поштовању ораторске вештине, презиру према лукавству, у сталним ратовањима и јуначким народним песмама.

У третирању рата и борбе Костић проналази подударност ставова Хераклита и Његоша. Два оштроумна и нешколована човека који су дали више од две хиљаде година историје, размишљали су о истим стварима, имали подударне опсервације и медитације и дошли су до сличних закључака о свету у коме су живели. Противречности у природи и друштву, стална борба супротности основа су суштинске хармоније на којој свет почива. Његош презире гомилу, потцењује је, омаловажава и ниподаштава и ту Костић налази сличности са Платоном.

Костићева књига „Подсећање на антику" сведочи колико је аутор био преокупиран античком културом, филозофским мишљењем и демократском традицијом. Он полази од Протагорине идеје да је човек мера свих ствари потенцирајући на тај начин значај субјективног односа човека према свету око њега. Разуме се да је тај однос као субјективан истовремено и релативан, што значи да се разликује од човека до човека. Али и сваки човек мења сопствени став зависно од позиције у којој се налази и начина живота који води. Теорија индивидуализма води ослобађању човека, али се не сме злоупотребљавати ради релативизације истине и морала.

Костић се и даље бави појмом осуде лакомости и похлепе према материјалним вредностима, као и истицањем разборитости, трезноће и умерености као врлина. Стари Грци су избегавали физички рад. Ценили су доколицу у којој су могли да се посвете филозофији, али и уђу у такмичење у духовним и спортским дисциплинама. Костић и ту прави паралелу са Србима, за које каже да такође

не воле физички рад. Даље, он разматра филозофски однос почетка према целини подухвата, магично и религијско значење броја седам, симболичко значење штапа у разним варијантама, институцију и церемонијал венчавања, екстраваганцију, нарочито обдарених људи као што су научници, књижевници и уметници, љубавне мотиве античке поезије итд. Он оштроумно пореди традицију и праксу разних народа са српским искуствима и обичајима и тако овом студијом завршава свој истраживачки циклус о Његошевим делима.

8. Насилно преотимање српских писаца

Костић је у Милвокију 1975. године у издању Српског народног универзитета који је носио његово име, у облику шапирографисаних скрипти, објавио књигу „Насилно преотимање српских писаца", обрађујући духовна и културна сакаћења српског народа пројектом вештачке црногорске нације, који су перфидно пласирали југословенски комунисти да би ефикасније разорили српско национално биће.

У првом плану инаугурације тог пројекта био је извесни самозвани књижевник Радослав Ротковић, као бојовник режимског удружења књижевника. „Послат је прво у борбу један, из више разлога. Пре свега, то је био пробни балон да се види реакција и суда и јавности. Ако не успе, сва срамота на једноме. Зато су одабрали једног црногорског новајлију, једног „потурицу." А сматрало се, можда, да активна легитимација за вођење спора више личи појединцу него колективу, више физичкој него правној личности." (стр. 2.) Костић посебно потенцира покушај постхумне десрбизације Његоша, Стјепана Митрова Љубише и Марка Миљанова, те чињеницу да је наступила права „ескалација црногорске посебности и црногорског национализма, на културним и другим пољима. Доказује се чак да постоји посебан црногорски језик, чак да је Вук украо Црногорцима њихов језик и прогласио српским (неки Никчевић, истакнути „просветни радник" Црне Горе). Неће ни привреду заједничку са Србима, по могућству самосталну, али никако повезану са српском." (стр. 4.)

Пре више од двадесет година Лаза Костић је био у стању да направи прецизну, потпуну и детаљну анализу тог псеудоисторијског инжињеринга. „Не може се рећи да је то општа појава у Црној Гори. Напротив, она наилази на све жешћи отпор у самој тој земљи, или – како они воле да кажу – у самој тој „републици."Изгледа чак да су присташе заједничке српске културе и већи по броју и по ваљаности, да су оно што каже католичко црквено право pars major et senior. Али присташе посебности или антисрби међу Црногорцима грлатији су, агресивнији, безобзирнији, жешћи. Они се више чују и настоје да се више чују. Они говоре без страха од цензуре, док су њиховим противницима уста бар на пола затворена... Присташе посебне црногорске културе су махом колико дрски, толико и неписмени." (стр. 4-5.) У тим прљавим играма активно је учествовао и титоистички режим из Београда, прогонећи искрене српске патриоте, а форсирајући издајнике и продане душе. Костић приговара и српској емиграцији због млаког и неадекватног реаговања на такве појаве, што је резултат потцењивања стварне опасности од насилног издвајања Црногораца из српског националног корпуса.

Лазо Костић посебно анализира чувену полемику Павла Зорића и извесног црногорствујушћег трабанта Милорада Стојовића из 1969. године, у којој је Зорићева аргументација била толико јака, јасна и упечатљива да је узнемирила и највиши комунистички врх из оног времена. Посебно је упечатљива Зорићева констатација психолошке природе Стојовићеве полемичарске и прозне бахатости и надмености, која упечатљиво сведочи о општем жалосном стању официјелне идеолошке свести оног времена: „Он је показао један духовни менталитет од којег, чини ми се, нема опаснијег за литературу: склоност да о књижевним питањима расправља на нивоу политичких подметања. Такав саговорник увек рачуна са елементом страха код свог опонента. Он се нада да ће се опонент неуротизовати при помену имена Драгише Васића. Њему није стало до начелне расправе, него до демагогије.

Он замењује књижевне чињенице политичким чињеницама, вулгарно схваћеним и верује да ће паролама доказати да Његош не припада српској поезији. Стојовић ме пита: где бих ја ситуирао читав низ аутора из Црне Горе ако поричем постојање аутономне црногорске књижевности? Да не буде забуне и да би питање Милорада Стојовића лишио патетичне неизвесности, одговорићемо сасвим кратко: у српској књижевности где се, уосталом, знатан део поменутих имена већ сасвим добро осећа... Најбољи писци из Црне Горе имали су увек свест да припадају српској књижевности, и ту никаква довијања не могу ма шта битно да измене." (стр. 7.)

Појавама црногорског одметања правог супротстављања није ни било. Одроди су „грдили српство и Србе гдегод им се прилика дала, не само у својој „републици" већ још више, у београдској штампи, која је морала отворити своје ступце овим нападима на народ који је чита и издржава. Црногорски руководиоци у Београду старали су се да то без застоја и без приговора пролази. Ђетићима ипак није ни то довољно. Они траже да ни историчари српске књижевности, ни српски научници, ни професори универзитета, нико не сме њима противуречити. Ако они кажу да је црно бело, свак мора да то прими, ако они кажу да је слано слатко, свак то мора да прихвати." „Куку њему ако невјерова!" Кад Црногорци надувају свој „народ" и своју „културу" докле хоће, заиста им нико са српске стране није одговарао, нико противуречио. Једно што не смеју (јер би били прогоњени), друго што неће. Али они не усвајају црногорске мегаломанске и анексионистичке прохтеве. Они ћуте. То сад Ђетиће доводи до лудила. Они траже да сви српски писци, сви научници, сви професори и академици, усвоје тврдње једног Ротковића и њему сличних да побијају своје најбоље научнике, да блате своју историју и свој народ, да се одричу својих предака и своје културе итд. То они сами имају да раде, по комунистичком рецепту. Кад нису могли друкчије, хтели су то да реализују судским путем. При томе исто им је толико стало, ако не и више, да од Срба отму, као да себи приграбе. Само да није српско, па чије год било. Зато су они више од икога другога пропагирали македонску самосталност, зато су пристали да њихову Метохију присаједине аранутском Косову само да би се Срби мајоризовали и терорисали. Они помажу и хрватске захтеве, нпр. према дубровачкој књижевности и све што иде на уштрб Срба. Они сад настоје да Србе толико понизе да они сами кажу како Његош, Љубиша итд. нису њихови, већ да су их прећашњи Срби крали од Црногораца. Хоће не само да их окрње у њиховом благу, већ да их осрамоте као крадљивце. Хоће да Срби сами себе као крадљивце представе." (стр. 8-9.)

Расрбљивање Његоша је заиста невероватно. „То што је он „писао и дисао" српски, што је дао величанственог израза свим највећим моралним вредностима српског народа, што је никао у једном крају где је косовски култ негован религиозном вредношћу, а Обилића култ заносио људе и пјанио их јунаштвом, што се његов „Горски вијенац" сматрао, у свим српским крајевима, неком врстом националне библије, његови стихови цитирали су се од Горских Котара до Битоља – све то није важно овим мазговима на тако високим положајима. Главно је да се строго следи линија партије која Црногорцима сагорева Српство и чини их неком посебном антисрпском нацијом." (стр. 11.) Кад су видели да у јавности наилазе на подсмех, црногорски комунисти су се обратили и Уставном суду комунистичке Југославије са захтевом да прогласи како Његош није српски него црногорски књижевник.

Случај заиста крајње гротескан, поготову кад се има у виду да је тада председник Уставног суда био познати титоистички тиранин Блажо Јовановић. Подносиоци уставносудске иницијативе у својим јавним наступима тим поводом су се позивали и на Маркса и Енгелса. И целог Његоша би у те сврхе уклопили у марксистичку теорију, иако је и лаицима јасно да је марксизам као идеолошка подлога једном од најопаснијих тоталитаристичких пројеката двадесетог века био изразито антинационалистички. Тако и Костић истиче да би на основу садржаја његових књижевних радова, Маркс и Енгелс Његоша „презрели и анатемисали, јер је он националиста и шовиниста, каквих мало данас има, и какви се у Југославији на вишегодишњи строги затвор осуђују. Он је „назадњак, реакционар, занешен верском тмином." Логично би било да га се црногорски комунисти одрекну, а они га својатају и не дају никоме другоме! Они се с њиме поносе, а његова учења и његове изјаве куну! Како се то слаже?!" (стр. 14.)

Даље Костић бриљантно и минуциозном анализом расправља све могуће правне реперкусије једног оваквог уставног процеса кроз који заправо разголићује кључне елементе комунистичке идеологије која бескрупулозно гази све кључне правне принципе ако процени да јој нису корисни и употребљиви. Међутим, залагај је у овом случају био превелик и за титоистички режим на врхунцу његове снаге и моћи, али су велика јавна брука, комедиографски заплет и оперетски ликови, довели до буђења успаване српске националне свести. Многи књижевници су почели слободније да говоре, упркос забранама новина и књига и другим репресивним мерама. Истовремено се развијала и национална драма око рушења капеле на Његошевом ловћенском гробу и изградње паганског маузолеја којим се ударало директно у срце српског народа. Прва фарса, на сву срећу, није успела, али се зато друга претворила у велику трагедију, да се прононсирани усташа Иван Мештровић уз режимску свеобухватну помоћ и подршку, изругује једном од највећих српских великана свих времена.

Пошто није успело преотимање Његоша као искључиво црногорског писца из српске културе и традиције, српски изроди су се досетили да га прогласе општејугословенским и писцем целог човечанства. „Да ли се могао Његош, можда најнационалнији велики писац целог човечанства, више нагрдити него на тај начин? Да ли је он свачији?!! И то у крајњој линији значи да је без дома, без отаџбине, ничији!... Они који су хтели да Његоша учине својим, направили су га ничијим. Кад су хтели да га подигну на општи пиједестал и прогласе генијем целог човечанства, они су га стрмоглавили на ниво човека без народности и отаџ-

бине (јер су то корелати), на степен бескућника и просјака. Он, који је био владар једног гордог народа, најгласнији песник и представник српства, није сад више ни Црногорац ни Србин, већ исто тако Словенац, Македонац, Хрват, Арнаут, Турчин, Ром! Он, који је целу своју мисију видео у борби са некрстом, сад се сам проглашава некрстом. Свак иначе може да припада некој нацији, својој нацији, само не он, најаутентичнији од свих Срба, репрезентант и врх нације." (стр. 38.)

С друге стране, Његош се не може сматрати ни општејугословенским песником. „Он за Словенце није ни знао, нити је овај народ до 1848. године постојао (настао је после „Горског вијенца"). „Македонски народ је створен 1945. и по Његошевим списима не би се рекло да би га он икад признао. Тада су била два „југословенска народа": Срби и Хрвати. Он се национално опредељивао као Србин... Његош јесте себе сматрао Црногорцем, био је чак и поглавар те земље, али никад није Црну Гору и црногорство издвајао из Српства. Он је био „интегрални Србин"... Што се тиче Хрвата, он их је свега два пута споменуо у својим делима. Једном у „Горском вијенцу" како у галијама млетачким труну „Далматинци и храбри Хрвати." Из тога изводити његово хрватство, исто је као установити његово „далматинство." Други пут је у „Огледалу српском" казао „и Хрвати плаћени солдати." (стр. 39.)

Да бисмо показали колико је све то доведено до апсурда, овде ћемо ући у малу дигресију, у односу на основну тематику проблема који расправљамо. Проблем се тиче националног бића Хрвата и Словенаца. Хрвати су као државотворни народ историјску сцену напустили још 1102. године, а Словенци су се сасвим изненада недавно појавили, баш као из бајке.

Словенци никада никакве државе нису имали. Повремено њихови историчари или политички идеолози покушавају државом представити карантанијски савез словенских племена чије су вође устоличаване на Госпосветском пољу, али то са данашњим Словенцима нема никакве везе. С друге стране, покушавају присвојити неколико чешких владара поистовећујући придеве словенски и словеначки. Тако својатају кнеза Саму који је владао од 623. до 658. године у држави која је настала на северним чешким горама, у области Крконоша, и у једном тренутку се проширила све до Јадранског мора. Кнез Само се истицао значајним успесима у ратовима са Аварима. У истој области око 745. године је владао војвода Борут као баварски вазал. Његовом народу је силом наметнуто хришћанство. Око 770. године на његовом месту је био кнез Хотимир који је у неколико наврата покушавао да се супротстави баварским властима, посебно њиховој политици германизације и насилног верског преобраћања. Око 876. године Моравском, Словачком и Панонијом владао је кнез Светоплук. Панонију је изгубио ратујући са Мађарима. Земља кнеза Хотимира потпала је под франачку власт, а и један део земље кнеза Светоплука.

Ниједан од ових владара ништа заједничко није имао са данашњим Словенцима. Словенци су кроз историју прошли потпуно незапажено, па су у том погледу, нарочито по питању порекла и националне свести, и данас научна мистерија. Највећи део територије данашње Словеније почетком деветог века обухватала је Посавска Хрватска под Људевитом Посавским. Хрвати су говорили кајкавски у тој првој држави и живели су углавном под врховном франачком влашћу, након што су Авари потиснути. Отуда фрапантна сличност хрватског и словеначког језика, заправо идентичност кајкавштине. Пред Турцима Хрвати су се

померали ка северу и губили националну свест. Остала је само свест о припадништву Словенима. Отуда нововековни назив Словенци. У време илирског препорода на подручју Хрватске, Славоније и Далмације, под утицајем бечког двора прихваћен је српски књижевни језик, а на подручју директне аустријске управе промовисан словеначки. Хрвати су, дакле, подељени језичком баријером, изгубили добар део етничке масе и то надокнађивали преузимањем Срба католика у хрватски национални корпус. У другој хрватској држави раног средњег века, Приморској Хрватској, говорило се чакавски и како је хрватска етничка маса потискивана, углавном се задржао на северно-далматинским острвима, Истри и Кварнеру.

Даље се Костић просто поиграва са режимским фалсификаторима и манипулаторима. „Ако је нпр. Његош „пре свега наш југословенски писац", како каже Бранко Ћопић, онда га могу уврстити у своју историју књижевности и Словенци, па чак и „Македонци." Ако је општи словенски писац, онда га могу уврстити у историју својих књижевности и Словаци, и Лужички Срби, Чеси, Пољаци, Руси итд. Ако је општег човечанства, онда би био у књижевности Немаца, Француза, али и Сенегала, Кеније итсл." (стр. 39-40.)

Костић излаже и како је два пута био отиман велики Србин из Будве, пореклом из Паштровића и Грбља, Стјепан Митров Љубиша. Први пут су се краће латили Хрвати невешто је образлажући и објашњавајући, а онда црногорствујући који су то учинили брутално и насилно. „Они просто отимљу и наређују да се Љубиша не сме сматрати Србином и да се мора уврстити у „црногорске књижевнике." Никакав аргумент они не износе, нити је то њима потребно. Они имају власт и то је доста. Власт ће заповедити: јао ономе ко је не послуша." (стр. 42.)

Хрвати су својатали Љубишу, иако је као истакнути књижевник био један од најутицајнијих политичких вођа Срба у Аустроугарској, јер се у једном периоду залагао за прикључење Далмације Хрватској, како би се и далматински Срби спојили са онима који су живели на територији Хрватске. У Далмацији је у то време живело далеко више декларисаних Срба него Хрвата, а српски политичари су се заносили илузијама да је са Хрватима могућа политичка сарадња ради општег добра. „Да у Далмацији није било практично Хрвата, ја ћу се позвати на један натпис из тога доба, а из пера еминентног хрватског писца. Признати хрватски културни „посленик" и филолог Иван Милчетић (рођен на Крку 1853, умро у Вараждину 1921.) објавио је 1905. једну студију о Николи Томазеу, и то у годишњаку „Хрватско коло" које је издавала њихова Матица хрватска, у којој је описао и стање у другој половини 19. века. Ту он каже (стр. 311.) да је међу Далматинцима тада важило гесло „Славјани да, али Хрвати никада." То он сам продужује надовезујући сад своја запажања: „Но истина је и то, да у кругу хрватске интелигенције одгојене у Италији не бијаше обљубљено хрватско име, да га (чак) Томазео и није оцрнио. А у Италији је хрватско име мрско поради граничара који, борећи се за свога цара, с неправом прибавише своме народу име робова, тлачитеља и крвника туђе слободе. Тако је ето било још године 1874, кад сам ја прелетао Далмацију од једнога до другога краја. Ја сам међу образованим Далматинцима нашао онда и Далматинца Славо-Далмата (ови бијаху аутономаши, противници сједињења с Хрватском), Славјана, нашинаца (Дубровчани) и Срба (Бокељи и гдјекоји Дубровчанин), али Хрвата нигдје." (стр. 44.)

Кад су схватили да се Срби политички и национално могу одржати и у оквиру Далмације као аустријске провинције, паралелно са већином Срба на подручју под угарском контролом, и Стјепан Митров Љубиша и владика Стефан Кнежевић из северне Далмације, преобразили су се у директне противнике уједињења Далмације са Хрватском. Да праве озбиљне и искрене сарадње са Хрватима не може бити, сви далматински српски политичари су схватили 1878. године, када су Хрвати здушно подржали аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине, чему су се Срби огорчено и јединствено супротстављали.

Чак је и которски бискуп Павко Буторац, познат по изразито усташким ставовима, 1838. године у Загребу објавио да је Стјепан Митров Љубиша „књижевник, бокељски Србин, који се још од године 1861. борио за идеју сједињења Далмације са Хрватском, те се године 1870. заклињаво на своје крсно име (Св. Дмитар), да ће на све могуће начине настојати око овог сједињења, подигао је против себе почевши од 1873. многе приговоре од стране народних људи, док није 1877. отворено устао у Далматинском сабору против сједињења, тврдећи да сва Далмација, а особито Дубровник и Бока, нема права да припадне угарској, па по томе ни хрватској круни." (стр. 46.) У бескрајној мржњи и бесу, Хрвати су чак организовали да се Љубиши без икаквог правног основа одузме и посланички мандат у Далматинском сабору.

На заседању Земаљског сабора за Далмацију у Задру 30. јануара 1877. Стјепан Митров Љубиша је изјавио: „Ја нијесам никад припадао Народној партији, но од Косова припадам оној несретној, али јуначкој и поносној народности српској, коју штују и уважавају и њени исти душмани." (стр. 49.) Истакнути Србин католик Марко Цар 1924. године писао је да је Љубиша одрастао „у крају где је српски народ можда најбоље очувао своје предање и своје обичаје... Нема писца који је више волео српски језик и толико полагао на његову изворност... Његове приповетке иду несумњиво међу најискреније документе људске природе уопште, а српског народног карактера напосе... Као уметник могао је Љубиша, од потоњих српских приподевача, бити кудикамо и надмашен, али као зналац народне душе, као тумач народног хумора и филозофије, као сликар народне прошлости и народног говора, Љубиша остаје јединствен." (стр. 57.)

Претражујући читаво море литературе, Лаза Костић крајње документовано конституише своје научне судове, па по питању националне припадности Стјепана Митрова Љубише закључује: „ Сви писци одреда, сви књижевни историчари и критичари, истичу не само Љубишину припадност Српству, већ његов ентузијазам за српство, његову синовску љубав коју ништа не може да надомести. Никад он није казао да је Црногорац, никад се није ни дружио са Црногорцима, није стремио ни ка Цетињу, ни њима. И данас га они не само својатају, већ хоће да жигошу као крадљивца Срба којима је припадао душом и телом и који хоће да га задрже, да га мртви не демантују, да их не прокуне из гроба. Поред насиља над мртвим Његошем, и још пре њега, овај атак црногорских комуниста показује не само њихову слепу мржњу на све што је српско, већ и нагон да силом, фалсификатима, указима и судским пресудама натеривају Србе да лажи приме као истину, фалсификат као правилно решење." (стр. 57.)

Лаза Костић се подухватио да од комунистичког својатања одбрани још једног српског великана, кучког војводу Марка Миљанова. Миљанов у својим делима редовно Куче назива Србима, а никада Црногорцима, јер је појам

црногорства историјски и биографски ограничен на свега четири нахије: катунску, црничку, ријечку и љешанску. Толико укупно дело Марка Миљанова одише Српством, толико је изричито српског карактера, да никоме нормалном деценијама није падало на памет да то оспорава, нити се неко трудио да доказује оно што је ноторна чињеница. Како истиче Костић, „до појаве посебне „црногорске народности" и „црногорске културе" никоме није ни на крај памети падало да о томе пише. Изгледао би лудак: доказивати да је млеко бело. Али кад црногорски фалсификатори и силеџије покушаше доказати да је млеко црно, ето на мене спаде дужност да докажем да није црно него бело. Они су само црни изроди и неваљалци." (стр. 78.)

Да трагедија буде већа, великог писца Михајла Лалића још за живота су хтели отргнути од српске књижевности. Лалић је, истина, био убеђени комуниста, али му се изворни патриотизам не може оспоравати, а велики шамар је задао тадашњем режиму јавно оптирајући за укључење у радни састав Српске академије наука и уметности.

9. Одбрана Марка Краљевића

Српски национално-културни клуб у Швајцарској је објавио 1968. године у Берну друго шапирографисано издање расправе Лазе Костића „У одбрану Краљевића Марка (одбијање хрватских напада)." Повод су били хрватски литерални покушаји да се Марко Краљевић представи у што негативнијем моралном контексту, како би се кроз такве карактерне црте оклеветао цео српски народ. Поједине стихове из народних песама су надувавали, другима изокретали значење, треће погрешно тумачили, давали тенденциозна објашњења историјских прилика. Костићев циљ је био да прикупљањем релевантне документације Србима пружи аргументацију за контрирање хрватским подлостима и подметањима.

Као илустрацију метода којима прибегавају Хрвати наводи цитат из књиге: „Хрватска и Србија", извесног усташког емигранта Влаха Рајића: „Тако је српска пјесма опјевала као свог највећег јунака Марка Краљевића, који реже дојке ђевојци која га је примила на конак, Марка који персонифицира невјеру и издају; Марка који служи влашког војводу Мирчету или цариградског султана, како је вријеме; Марка кавгацију или пијаницу љуту, некултурну пустахију. Али управо тај и такав Марко Краљевић персонифицира стољетни српски народни живот какав се формирао у турском ропству, превара, невјера, издаја, окрутност према слабијем, према свладаном, а служински однос према моћнијем од себе, без потребе културна живота, али незаситан у јелу и неумјерен у пићу." (стр. 6.)

Костић истиче да су најтемељитије одговоре на хрватске нападе у српској емигрантској публицистици пружали Адам Прибићевић и Раде Корач. Прибићевић показује да један од главних клеветника Иван Мештровић није ни схватио Марка, па га је својевремено видјао као „оличење сирове, елементарне силе, без мозга, срца и душе." (стр. 7.) Насупрот томе, за српски народ Марко Краљевић је „морална величина: праведни судија; бранич свога народа и вере од завојевача; заточеник друштвене правде; заштитник свију потлачених. Он ни од кога ничега не отима, већ брани оно што припада његовом народу. У највишем залету свога духа, он у своје велико срце смешта и све што је живо на

земљи и бори се за њ као за свој народ." (стр. 7.) Зато он не може бити симбол насилништва, животињства и злочинаштва, како га виде Хрвати тврдећи да их Срби систематски угњетавају.

Наш епски јунак је појам честитости и моралности која избија из духовног бића народног песништва. „Шта вреди српство ако није у служби човечанства, његовог вечног стремљења према божанском реду ствари на земљи? Стога Марко не србује фразама, но брани потлачене, суди против рођеног оца и стричева, односно самог себе; слуша као добар син своју стару мајку; излаже свој живот за своје званице; веран је до саме смрти својим пријатељима; има дубоко и жарко социјално осећање и даје му израза чак и према свом милом побратиму бегу Костадину, с којим је скупа и погинуо; кука над мртвим Мусом Кесецијом: „Јао мене до Бога милога, ђе погубих од себе бољега." Кад су племенитије речи изашле из уста икојег хероја у историји света?" (стр. 8.)

На сличан начин резонује и универзитетски професор др Раде Корач кроз анализу не историјских чињеница, него српских народних епова, па изводи закључак о хрватској националној моралности: „И као што хиљадугодишње робовање Мађарима и сопственим спахијама, који су у интересу свога бољег живота идентификовали себе са хрватским народом, почели називати хиљадугодишњом културом, тако данас усташки криминално-патолошки неморал желе да усвоје као морал." (стр. 10.)

Марко је турски вазал постао повинујући се огромној сили и настојећи да њену оштрину ублажи, као што су то чинили многи други средњевековни феудални великаши. Само се хрватски гроф Петар Зрињски добровољно нудио у службу турском султану ради очекиване личне користи. Код бугарског писца Константина Филозофа остало је забележено да се Марко Краљевић пред битку на Ровинама поверио Константину Дејановићу да би волео да хришћани победе, па макар и сам погинуо. У песмама налазимо и кајање због греха, и покушаје искупљења, што је невероватан критички однос за поезију тог времена. И Марко може да се препадне, поколеба и расрди. Он је грешно биће а не пророк, али ситуације у које га ставља народни песник одишу поносом и изворном народном демократичношћу која је непозната Европи тога времена. Племенитост се не огледа само у односу према људима, него и према животињама.

Костић цитира велики број немачких, италијанских и француских аутора који су писали о српским народним песмама и посебно ценили етички кодекс из спевова о Марку Краљевићу, као и руске, чешке и пољске. Да иронија судбине буде већа, и многи Хрвати су се својевремено дивили Марку Краљевићу и савршенству српског народног уметничког генија, посебно Ватрослав Јагић, као и Владимир Дворниковић. Лаза Костић запажа да „оба хрватска научника, најмеродавније у својој струци, тврде у суштини исто: да су Маркове ђаве особине последица ширења тих песама према северу. Тек у близини Хрвата или чак међу њима, Марко бива карикиран и добива негативне карактеристике... мање од Хрвата, јер Марко остаје српски јунак и српски мит, али од Срба који су под утицајем Хрвата. Тако да се, напослетку, све те ђаве особине Маркове враћају Хрватима као бумеранг, од стране најкомпетентнијих Хрвата." (стр. 24.)

На више места смо видели да Костић великог научника Владимира Дворниковића сматра Хрватом, али не крије одушевљење његовим научним делом. Међутим, даљим истраживањем дошао сам до сазнања да је Владимир

Дворниковић само по оцу био Хрват, док му је мајка православна српкиња. Он сам је био много ближи српском националном индетификовању, а целог свог живота се искрено и ватрено залагао за идеју југословенства.

Марко Краљевић као епски јунак не само да је био популаран међу Хрватима, него су га Хрвати покушавали присвојити, украсти, отети. Тако, на пример, „отац домовине др Анте Старчевић сматрао је Марка Краљевића „згољним Хрватом", тако да се згражава чешки социолог Јозеф Холечек, који је у чешким новинама „Народни листи" за 1901. писао: „Што је било добро у народу српском, то је Старчевић присвојио за Хрвате, тако да је присвојио и самога цара Душана и Краљевића Марка." (стр. 33.)

Када је 1892. године поводом бечког извођења представе „Краљевић Марко" Петра Прерадовића загребачки „Вијенац" писао да се у Марковој личности „зрицали хрватски живот, типови и обичаји", српска „Босанска вила" жустро је реаговала: „И опет је скочила несита хала, да својим грабљивим канџама зграби и привуче у своје опако и несито гнијездо још једну нашу, велим баш нашу српску стечевину и понос... И опет се дигао полутански загребачки „Вијенац" у броју 23. да нам отме и присвоји уза све остале још и нашег српског највећег народног узор-јунака, хоће и он... да нам отме и похрвати нашег Краљевића Марка, поручујући својој позоришној дружини да га у Бечу приликом ове музикално-позоришне изложбе, као свог хрватског народног јунака прикаже. Лијепо се и лахко брађо – а још боље небрађо – китити и дичити туђим перјем, али пазите, да и уз све то перје, не останете голишави, јер се већ полако прочишћава између нас и вас овај тамни и нестални терен, на ком ви тако неосновано и шовинистички градите своју садању и будућу славу и величину." (стр. 33.)

Глава пета

СРПСКА БОКА КОТОРСКА

1. Опште напомене

О Боки Которској Лазо Костић је написао три књиге: „О српском карактеру Боке Которске", „Бока и Бокељи" и „Стогодишњица Првог кривошијског устанка". У предговору прве књиге која је штампана у пишчевом издању 1961. у Цириху, он говори о својој духовној мотивацији: „Ову књигу сам радио са неким нарочитим жаром, са неким религиозним расположењем. Из два разлога: прво што се њоме настоји доказати српски национални карактер краја у коме сам се родио, где сам провео детињство и сваке године свој годишњи одмор, где су моји преци живели три века и имали једно једино занимање: очување православља и српства свога краја... Друго, што се сличним проблемом дуго бавио мој отац и набавио огромну литературу. Он је писао историју Превлаке, некадашњег седишта Зетске епархије одн. митрополије која се налазила у његовој парохији, а то је у суштини историја православља и српства Боке Которске." (стр. 3.) Српској Боки прете две опасности: хрватске аспирације да је присвоје и лажно прикажу и покушаји црногорских комуниста да јој избришу сваки историјски траг Српства.

До 1918. године Хрвати су своје претензије на Боку инкорпорисали у захтеву да се Далмација припоји Хрватској и Славонији, а Бока и Дубровник су већ у административном смислу, као територије под аустроугарском влашћу, били прикључени Далмацији. Хрватска и Славонија су биле саставни део угарске компоненте двојне монархије. Било је, међутим, и изричито инсистирање да се ове српске земље припоје хрватској административној области, па тако, 29. априла 1861. године, Хрватско-славонски сабор у Загребу упућује аустроугарском монарху захтев да се са „краљевинама Хрватском и Славонијом здруже: краљевина Далмација, Дубровник, Котор и Кварнерски отоци." (стр. 13.) И најпопуларнији хрватски историчар Вјекослав Клаић тврдио је да је Бока хрватска позивајући се само на један стих Качића – Миошића да је Которска Бока хрватска дика. С њим је у књизи „О српском имену по западним крајевима нашег народа" 1914. године полемисао српски научник, родом Личанин, професор Василије Ђерић: „Да је В. Клаићу стало до истине, он би овде додао мисао налик на ријечи Ив. Кукуљевића: „бунца вриедни Качић", па би из самог Качића споменуо примјере који говоре против поменутог мјеста." Костић ту додаје: „Ђерић цитира самог фратра Качића, који тврди да су се Хрвати населили били само до Цетине." (стр. 13-14.)

После Првог светског рата Бока Которска је постала део Зетске области, па Зетске бановине. Али, чим су се осетили сигурним и заштићеним од италијанских, аустријских и мађарских претензија, Хрвати су обновили своја историјска парничења и мегаломанске апетите. Тражили су поделу државе, формирање хрватске државотворне јединице и прикључење многих српских територија тој јединици. Мада ни капитулантским споразумом из 1939. године Бока није припала Бановини Хрватској, водећи хрватски политичари су то сматрали само првом фазом, провизорним решењем, до потпуног задовољења свих својих амбиција. Костић се позива на аутентично сведочење новинара Симе Симића у књизи „Покрштавање Срба за време Другог светског рата", па каже: „Тамо стоји да је др Мачек био изненађен понудом Београда" за уступке „и у томе види слабост партнера". Због тога је одмах поставио захтев за укључивање Босне и Херцеговине, једног дела Војводине и целе Боке Которске у будућу Бановину Хрватску. Политичко иступање Вл. Мачека добило је најширу потпору хрватског клера и усташа. Тако је отпочела кампања за хрватску територију коју би „Београд" морао да призна." (стр. 14.)

Такве претензије су биле очигледне и из чињенице да су по оснивању Бановине Хрватске на хрватске бискупске конференције позивани и бачки и которски бискупи, али не и београдски, барски и скопски. Загребачки надбискуп Алојзије Степинац је у фебруару 1941. године посетио Боку Которску и тамо изјављивао да му сваки бокељски камен мирише хрватством. Касније, у току Другог светског рата, чим је Италија капитулирала, Павелић се Немцима обратио са захтевом да се Бока припоји његовој импровизованој држави, о чему Хрвати нису смели јавно да говоре док је та територија била под Мусолинијевом окупацијом. „Исход рата није им ишао на руку. Бока је, истина, одузета Србији, али није дата ни Хрватској." (стр. 15.)

За извесно време такве хрватске претензије у Југославији су утихнуле, али су брижљиво неговане у усташкој емиграцији. Лаза Костић је више од двадесет текстова објавио у српској емигрантској штампи жустро полемишући са хрватским фалсификаторима. Хрватски аутори систематски изједначују католичанство са хрватством, а најгласнији су били Влахо Рајић и Доминик Мандић. Томе су се прикључивали Јурај Крњевић и читава булумента политичара који су се раније легитимисали као пројугословенски. Крњевићу је чак сметала изградња пруге Београд-Бар јер је сматрао да то угрожава хрватске интересе. „Не само да неодговорни надринаучници пледирају за хрватство Боке, већ то чине и одговорни хрватски политичари, ревиндицирајући је без икаквог зазора. Не кажу чак на чему базирају те своје „ревиндикације", не спомињу никакве „наслове" претензија на Боку; по старој својој пракси, они сматрају да је доста да они поставе неки захтев и да је тиме свако „право" фундирано." (стр. 17-18.)

Хрвати не признају суштину ни смисао моралне, политичке и историјске одговорности. Спремни су да бескрупулозно отимају туђе, фалсификују историјске чињенице, а не презају ни од најгорих злочина да постигну оно што су њихови идеолози одредили као национални интерес, а католичка црква благословила као прворазредан верски задатак. Костић, реагујући на хрватске подлости, сматра да се у бризи за опстанак Југославије не сме политиком сталних уступака пристајати на слабљење српске позиције и да „Србима треба да отвори очи да имају своје море, дивно, исконско српско море, без кога не могу да оп-

стану.” (стр. 20.) Он на тај начин дефинише и циљ своје књиге којом аргументовано, научно, убедљиво доказује да је „Бока била српска и да је данас српска и само српска. Тиме постаје сувишно одбацивати данас јој наметнуто црногорство. Ако се кроз црногорство афирмира српски карактер Боке, онда ова књига нема ништа против њега; ако се, пак, црногорством негира српство, као што данашња пракса у комунистичкој Југославији то стриктно спроводи, онда ће аргументи изнети у књизи једнако погодити црногорство као и хрватство. Мимо српства, Бока не зна и неће да зна за неку другу нацију.” (стр. 21.)

2. Историјска ретроспектива Котора

Полазећи од Саве Бјелановића који је посебно наглашавао како је Стјепан Митров Љубиша истицао да је „Бока била српскијех Немањића и Балшића, послије млетачка, некад више или мање независна; – и да се својевољно, по билатералном уговору, предала Аустрији; дакле Хрвацка никад” (стр. 21.), Костић цитира руског историчара Аполона Александровича Мајкова, који је у својој „Историји српског народа” у другој половини 19. века писао: „За дуго прије Немањића језгро је Србије била Зета, која се у тјешњем смислу зваше Далмација и Дукља. У Зети је била Србија власт... Зета је била њен најглавнији дио, који је највише могао у државним пословима... Зета бијаше највиши угао Јужне Србије... Зета, иако бијаше на мору, држећи залив которски, где је пристаниште једно између најљепших на свијету, опет имаше што имају земље које нијесу на мору, јер у њој, над равницама које јој народ хранише, те могаху бити без морске трговине, владаху планине које је везаху са осталом Србијом. Од значења тежачког и трговачког бијаше у њој претежније државно које имаше за Србију. С тога, кад остале области отпадоше од Србије, она бијаше једнако с њом у вези.” (стр. 23.)

Највећи румунски историчар и један од најауторитативнијих балканолога свих времена, Никола Јорга, у својим сорбонским предавањима почетком XX века рекао је и следеће: „Извори који се односе на прве векове српске државе, формиране под утицајима које сам покушао да анализирам, на обалама Јадрана и која је много доцније нашла у унутрашњем пределу Рашке центар и кристализациону тачку. Организација српска почела је од стране Јадранског мора, у Дукљи, инфлуенцирана у свим односима животом латинског запада; она се фиксирала и најзад консолидовала у унутрашњем пределу Рашке.” (стр. 23.)

И хрватски историчар Фердо Шишић, истражујући постанак географског појма Далмације и политичко питање њеног сједињавања са Хрватском, показао је да ни Дубровник ни Котор нису припадали Далмацији. Он каже: „Док је Котор већ у 11. вијеку припао српско-дукљанској држави, Дубровник, који никад није припадао ни Хрватској ни Србији, умио се уздићи до особите области.” (стр. 24.) Двор дукљанског владара Михаила био је у Котору, а тај приморски град се сасвим поуздано налазио и у држави Михаиловог оца Стефана Војислава. И византијски извори недвосмислено ту говоре о српским крајевима, српским местима и српској области. „Византинци су звали владаоца на приморју најчешће хотон Сербон архон, а то значи кнез Срба, или првак Срба или нешто слично. Бока је била под приморским српским владарима док рашки нису стасали; после је била под њима.” (стр. 24.)

У време Немањића Котором је управљао кнез Трифун, али је централна власт великог жупана Стефана Немање била несумњива, па је истицана у свим званичним актима которске општине. Немањин син Вукан је од папе добио титулу краља Приморја. И српска краљевска титула је гласила: „Краљ све српске земље и поморске." По сачуваним писаним документима краљ Милутин се називао господарем области од Јадранског залива до Великог Дунава. И титула архиепископа српских и патријарха садржала је ознаку свих српских и поморских земаља, која се није под турским ропством мењала. Костић даље наводи: „Котор, а с њим и већи део Боке, имали су три консолидоване периоде: српску под Немањићима, млетачку и аустријску. Прва је трајала скоро два века, друга скоро четири, трећа више од једног. Пре прелаза у консолидоване периоде, Бока је мењала господара сваке године – две." (стр. 26.)

Илија Синдик је у својој студији о средњовековном уређењу Котора дао сажет преглед которске историје од кад се дефинитивно отргао од византијске власти: „Позитивно је да од 1186. Котор припада средњовековној Србији, под чијом је влашћу остао све до 1369. или 1370. Септембра 1369. године цар Урош назива Котор својим градом, међутим у јуну 1371. био је Котор под влашћу угарског краља. Котор је изашао из склопа српске државе својевољно. Расуло у Србији после смрти Душанове осећало се у непосредној близини Котора. Нарочито забринути због појаве Балшића, који су се отимали о њихов град, Которани су тражили јаког заштитника, и мислим да су га нашли у Људевиту, краљу угарскоме. Године 1378. Млечани су заузели Котор, али су га миром у Торину (1381.) опет вратили Угарској... Кад су после смрти Људевита (1382.) настала мутна времена у Мађарској, Которани затражише заштиту босанског краља Тврткa. Тако у Котору почиње 1385. босански период. Котор је остао под Тврtковом влашћу до његове смрти 1391. ... После Тврткове смрти Котор је био потпуно самосталан све до 1420., када је дошао под млетачку власт. Ово доба которске самосталности представља врло велику борбу против суседних српских династија Балшића, Сандаља Хранића и Црнојевића; сви су се они отимали за Котор. Поред тога, политичке прилике су се, услед продирања Турака, измениле биле из основа, не само у Србији него и на читавом Балканском полуострву. Стога су Которани тражили опет заштиту неке моћне државе, овога пута изабрали су Венецију (1420.)." (стр. 26-27.)

Пре Србије, Котор је био под влашћу Византије. Дакле, нема ни помена ни о каквим Хрватима. Његово првобитно становништво је романско, а онда су га Срби асимиловали. Средином XI века, Котор се као типичан средњовековни град, са властитом аутономном структуром власти, ставио под заштиту српске државе, постајући њен део и задржавши унутрашњу аутономију. Проучавајући и систематизујући податке Ди Канжа, Шлица, Дукљанина и Рафаелија, Јосиф Ђелчић је крајем XIX века у студији на италијанском језику тај преломни историјски моменат представио на следећи начин: „Византијска војска се још једанпут сукоби са српском фалангом недалеко од Котора, али то је било последњи пут: победа коју су Срби изнели, славна у аналима тога доба, баци праву светлост о ваљаности српске нације. Тога дана достојног памћења (1043.) нађоше смрт 40 хиљада Византинаца, међу њима седам војсковођа. Тако бучан успех подиже понос Срба. Которани, увидевши да на тај начин Царство стреми великим корацима пропасти, а да се моћ суседних Срба све више шири на

њихов (византијски) рачун и да постаје далеко опаснија (за Которане), помислише да је главна ствар избећи опасност капитулације тражећи њихову заштиту. И постигоше је стварно, продужујући да се управљају сопственим законима, независним од ма кога страног утицаја и, што је још важније, екзимирани (ослобођени) оних пореза и оних данака који су представљали тежак терет највећег дела муниципија. Историчари, од Рафаила на овамо, тврде да је град Котор био Србима подчињен и да су га ови сматрали као поданика. Али протекција (заштита) није у то време била синоним власти, нити је такав био дух оног времена да би га Срби тако разумели, као што су то после разумевали Кромвел и Наполеон. Чињенице могу то да докажу." (стр. 27.)

У својој обилној књизи о турском делу Европе француски географ Ами Буе писао је 1840. године: „Већ у IX или X веку је Котор независна република. 1115. Ђорђе, краљ Србије, поклања му Шкољ, Луштицу, Кртоле и равницу Грбља... Радослав потврђује 1250. те дарове... После тога република прима у више махова од српског краља Уроша и краљице Јелене пола Горњег и Доњег Грбља, Мирац, Доброту, Леденице и Бијелу, као и Крушевице до Фијумере. ...1361. потврди цар Душан ове дарове... Тако је Котор био република под српским протекторатом и становнике села је држао као своје поданике. Имао је законе грађанске и кривичне... Кад је Србија 1368. подељена у четири области неједнаке снаге, република стресе српски протекторат и повеза се за Лајоша I мађарског. Тада насташе и велике борбе и Бока спада час тамо а час овамо: под Мађарску Босну, Балшу, док Венеција не заузе територију дефинитивно и задржа до 1797." (стр. 28.)

3. Бока Которска у српским државама

Што се тиче других бокељских градова Франческо Мадираца је 1911. године писао за Рисан: „У 9. веку потпаде под српску господу и у 14. веку пређе под државу Босну. – Године 1451. уступио га је краљ Стефан Томаш Дубровачкој републици. – 1539. заузеше га Турци, 1648. Млечани, који разорише утврђење, али су га морали после повратити Турцима. – 1687. пређе дефинитивно под Млетке." (стр. 29.) У студији „Бока и Зета", објављеној у Гласнику Друштва српске словесности 1875. године, Нићифор Дучић, познати историчар и један од најумнијих Херцеговаца свог времена, наводи како су „Рисан, Херцегнови, Кривошије и између њих вас простор до мора били под влашћу травуниских или херцеговачких владалаца, док нијесу Турци 1484. освојили Требиње, Рисан и Херцегнови. Па су тек доцније и те двије српске вароши потпале под млетачку власт. Рисан 1649, а Херцегнови 1687, и то што су Млечићи помоћу мјесниjех и на властито црногорских Срба истјерали Турке из Боке." (стр. 29.) Јосиф Ђелчић је писао и о Будви: „Будва и Паштровићи образоваху, попут Котора, две аутономне засебне општине, али малог простора и не толико старе колико Котор, а Будва не увек ни апсолутно независна... Будва је после пада Византијског царства потпала под власт Рашана, а затим Срба... Пераштани је предају 1367. године господарима Зете. Балша је уступи Венецији 1398.

Франческо Мадираца је писао и о Будви: „Сигурно је да је Будву посетио српски краљ Душан, који је ту, у цркви Св. Госпође, ратификирао границе између територија Котора и Будве, које су се сустизале у ували Трашта... Дана 10. марта 1420. Венеција обећа Будву Ђорђу и Љешу Ђурашевићу, зетским баронима. Али Ђор-

ће Бранковић заузе Боку Которску и направи уговор са Млецима (11. децембра 1425.), према коме Ђурађ добива Будву и ту утврђује свој боравак, мада за кратко време. Стефан, нећак и наследник Сандаљев, подиже се са старим прохтевима, али ипак пристаде на мир 23. августа 1443. – И тако Венеција, са дефинитивном окупацијом Будве, довршии освајање Боке Которске." (стр. 29-30.)

И Ђелчић и Мадираци пишу да су Паштровићи били под директном заштитом српских краљева и деспота од Стефана Немање до Стефана Црнојевића. А чак и кад је Котор дошао у руке Млетака, архимандрит Нићифор Дучић каже да је „Грбаљ и после тога остао под влашћу не само Балшића него и Црнојевића... Тек у другој половини 15. века, од прилике 1456. године, уступио га Иван Црнојевић Млечићима за неку новчану накнаду. Остале приморске општине између Котора, Грбља и Будве: Маине, Побори и Брајићи биле су под влашћу како зетских владалаца, тако и црногорских владика једнако до 1718. А тада су уступљене Млетачкој републици... Најпослије два манастира: Стањевићи и Побори били су властитост црногорских владика до 1838. године." (стр. 30-31.)

У расправи „Душаново законодавство" у Паштровићима и Грбљу, Илија Синдик је писао 1951. године: „Грбаљ је до 1307. био у склопу Немањићке државе, а тада га је краљ Милутин дао Котору. Године 1420, заједно са Котором, дошао је Грбаљ под власт млетачку. После доста бурног 15. столећа, када су буне у Грбљу биле праћене привременом окупацијом од стране Баошића и других српских великаша из которског залеђа, Грбаљ су године 1497. заузели Турци и задржали га 150 година. 1647. је Грбаљ опет потпао под млетачку власт, али не више у склопу Которске општине, него је био непосредно потчињен млетачким властима. 1702. Турци су били окупирали Грбаљ по други пут, али овога пута само до 1715, кад је по трећи пут потчињен Млецима. Такво је стање остало до 1797." (стр. 31.)

Како наводи Костић, Синдик је на следећи начин прецизирао стање Боке Которске у време млетачке и турске превласти: „Северозападни део Босне (од Рисна до Херцегновог) држали су Турци, средишњи део Боке са Котором признавао је млетачку власт, Грбаљ је био у турским рукама, а Будва и Паштровићи у млетачким док су Бар и Приморје јужно од њега припадали Турцима. Према овоме, обала, дугачка нешто више од 100 километара, била је политички исецкана на пет одвојених делова, од којих су три припадала Турцима а два Млечанима." (стр. 32.)

У постнемањићком периоду Тврткo је добио Котор као српски краљ јер „је он као такав поставио претензију на Котор, само као такав сматрао да му Котор припада." (стр. 32.) Иначе, Константин Јиречек у својој „Историји Срба" посебно наглашава: „Босански су владари носили српску краљевску титулу све до пропасти босанске државе." (стр. 32.) Чак и хрватски историчар Никола Ђорић, 1925. године, просто јадикује што је српски краљ Тврткo Први бацио „свој похлепни поглед и на друго знаменито приморско пристанише (поред Дубровника), на град Котор. Имајући на уму да је ово мјесто још прије неколико година било најљепши бисер у круни његових предшасника и најзнатније поморско тржиште у држави Немањића, а поставши и главном задаћом сва права српских владара, као што сам каже: „Падшаја се вздвигнути а разоршаја се укрепити", даде се живо на то да оживотвори своје снове и град Котор да притегне под своју власт." (стр. 32-33.)

Ђорића још више боли што је сачуван оригинални документ у коме Твртко каже да је Котор град његових предака, дакле ранијих српских владара, а да га је добио за вечна времена, захваљујући својој сестри која је постала угарска краљица. „Котор је пре био српски, и сад има да буде српски, резоновао је Твртко. Српски ће бити преко њега и кроз њега. – На страни 15. истог дела, Ђорић наводи један нешто ранији акт Дубровника којим Дубровчани моле мађарског краља Лајоша „да се заузме за њих код краља српског (Твртка) да забрани увоз хране у Котор." (стр. 33.) Попут Твртка, и Балшићи су се позивали на српске владаре претходнике и поносили сродничким везама са Немањићима. „Ђурађ Стратимировић Балшић године 1386. истиче како га је благодат божја узвисила у роду његовом „молитвама и мољењем светих мојих прародитеља Симеона, Немање, првога миротворца српскога, и светитеља Саве." (стр. 33.)

Деспот Стефан Лазаревић, чим се ослободио турске превласти након битке код Ангоре у којој је турски султан поражен и заробљен, а он као његов вазал и савезник стекао могућност да се осамостали, настоји да се врати на Јадранско море и у целости обнови српску државу. „Балша је одредио за свога наследника деспота Стефана Лазаревића и овај је послао војску да његову земљу узме у посед. Млечани су се одупрли, али су ипак били принуђени да велики део данашње Боке предају деспоту (на основу уговора о миру из 1423. и 1426.)." (стр. 34.) О томе говори Константин Јиречек: „Срби задржаше Дриваст, Бар и Будву... Србима је припала јужна страна Бококоторског залива с крајевима Луштица и Богдашићи, као и Жупа Св. Михаила. Ну, жупа Грбаљ, као област Котора, враћена беше Млечићима. Србија је, дакле, опет стекла комад Приморја од которског залива до Бојане, које су једино прекидале мале области Паштровића и града Улцињa." (стр. 34.)

И деспот Ђурађ Бранковић, чија је званична титула гласила „господар Србљем и Поморју и Подунавију", ратовао је са Млечанима да би сачувао српско море. Како даље наводи Јиречек, „ратовање са Млечићима трајало је, међутим, непрестано. Ђурђева војска, под заповедништвом војводе Алтамана, пустошила је куће и винограде све до испод которских улаза у град. Уз српску војску беху још и Црнојевићи, Паштровићи, становници грбаљске жупе и сељаци из околине Котора... Деспотови заступници у Приморју код Луштице, преко пута од Новога, беху Вук Биомужевић и зетски српски митрополит." (стр. 34.) И кад је први пут пало Смедерево под Турке, Ново брдо и Зетско приморје су наставили да одолевају турској сили, и то као саставни делови Деспотовине.

По паду српске државе у турско ропство, пало је и српско приморје, а Бока је ослобођена тек на крају Првог светског рата. „1918. године долази у Боку српска војска, која је дочекана неописаним одушевљењем. После равно пет векова Бока постаје поново српска. И да је до самих Бокеља стајало, она би вечно остала само српска, ја не знам Србина Бокеља који је био за Југославију." (стр. 38.)

4. Промене етничке структуре становништва

Срби су, како то наводи најпознатији бокељски историчар Јосиф Ђелчић, у Боку дошли 638. године. До тада су ту живели романизовани пристановници Балкана који су Србе постепено асимиловали. Сходно најрелевантнијим историографским подацима из дела Константина Порфирогенита, из његовог фундаменталног дела „О управљању царством", „за јадранску обалу и њено прво залеђе, он је

више него јасан: на северу, до Цетине, населили су се били Хрвати, а на југу од Цетине, Срби. Али та српска племена нису била сасвим исте деноминације: четири групе се ту дистингвирају: Неретљани, Захумци, Требињани и Дукљани." (стр. 39.) О томе је писао и један од најзначајнијих хрватских научника Томислав Маретић у књизи „Словени у давнини", објављеној у Загребу 1889. године у издању „Матице хрватске": „Порфирогенит о Захумљанима, Требињанима (с Конављанима) и Неретљанима изријеком вели да су српске народности, о Дукљанима не вели (ваљда је заборавио забиљежити или није знао) ништа које су народности, да ли хрватске или српске. Али, ако помислимо да су Дукљани најјужнији од ова четири племена и да су прави Хрвати досезали до ријеке Цетине, онда ће нам бити веома вјероватно да су и Дукљани били исте народности које и Срби." (стр. 39-40.)

Каспар Цајс, кога Костић сматра једним од највећих немачких лингвиста прве половине 19. века, штампао је 1837. године књигу „Немци и суседни народи", у којој, између осталог, пише: „Срби су заузели веома знатан простор: они су се раширили од мезијских Словена (Бугара) на запад све до Хрвата, и на јужној страни ових (Хрвата) заузели преко планина још и дуг комад Приморског појаса. Србима је припадала и она Словена земља која је по имену реке Босине назвата Босна (цитира дословце на грчком Порфирогенита). Да су Словени приморског појаса јужно од Цетине били Срби, који су са севера дошли за време цара Ираклија, Константин понавља више пута, и то Паганци, који се и Неретљани зову, настањени око реке Неретве, Захумљани око Дубровника (Константин их зове Захумски Срби: Захлумои Серблои), Травуњани, Конављани, Дукљани, становници Травуније, Конавала, Дукље све до предела где данас Црногорци представљају крајњи словенски народ према Арбанасима. Да су ту Срби седели, чули су били и Франци." (стр. 40.) И аустријски историчар Вилхелм Томашек у једној расправи из 1886. године каже: „Исклавонија, Славонија, звала се тада обала од Боке до Улциња, настањена углавном Србима." (стр. 41.)

Сви историчари, који су у научном смислу нешто значили, сматрали су да је бокељско становништво од VII века претежно српско, али се разликују само у процени да ли је у Котору и даље доминирао несловенски елемент, који су Срби затекли долазећи на Балкан. О јасном разграничењу Срба и Хрвата у времену доласка на Балканско полуострво пише и Јосиф Ђелчић: „Хераклије, немоћан да сам обузда Аваре, упути Хрвате и Србе на Далмацију; ови, поставши победници, поделише је. Срби заузеше Далмацију Ултрамонтану (с оне стране брда), која се после назвала Рашка и Босна, и Горњу Мезију, која се по њима назва Србија. У подели цисмонтане Далмације (с оне стране гора), јужни део допаде Србе и би подељен у четири жупаније: Нарона (Паганија), која се простирала од Неретве до Цетине; Захумље од територије Дубровника до Неретве; Дукља од Драча до Котора; Травунија од Котора до Дубровника и према брдским пределима." (стр. 41.)

Немачки научник и језуитски теолог Ратингер 1898. године је изашао са тврдњом да су Срби првобитно били католичке вере, да је Котор насељавало српско становништво јер тај град није морао да плаћа трибут српским владарима као градови са несумњивим староромањским становништвом, а такође наводи реку Цетину као линију стриктног српско-хрватског разграничења и прихвата регионализацију српских приморских области према претходним научницима, с тим што целу област назива Српска Далмација.

Затечени Романи у српским приморским градовима били су малобројни и постепено су асимиловани у велику српску етничку масу, али су првих деценија и векова имали изражену социјалну превагу а и у много дужем временском периоду остваривали су пресудан утицај својом државно-правном традицијом. Историчар Илија Синдик је, проучавајући цели которски дистрикт дошао до података да су „средином XV века Романи у Котору сачињавали само једну деветину становништва, и то, ако се претпостави да су сто властеоских породица, колико их је тада живело у Котору, све биле чисто романског порекла." (стр. 43.) Како наводи Јиречек, „експанзија горштака кретала се у ранијем средњем веку највише према јадранској обали, а од XI века више на исток, док најзад нису велики успеси према Грцима изазвали нову струју у правцу југа. Овај развој заустављен је био од 1371. турским освајачким походима. После тога започиње одступање становништва на север и запад, на Дунав и Јадранско море." (стр. 43-44.)

У неколико наврата приморски градови су разарани земљотресима, а епидемије куге су изазивале прави помор њиховог становништва. Прилив свеже крви увек је потицао из њиховог српског окружења, тако да се промена етничке структуре становништва вршила једним дуготрајним и неизбежним процесом. Неке елементе тог процеса детаљно излаже Константин Јиречек: „Под притиском многих терета и дужности, људи су се исељавали на запад у даламатинске градове, где су нове насељенике примали радо. На дубровачком земљишту нико није плаћао порез. У Котору је био дужан нови варошки становник само уписати се код нотара. Сељаци су се слободно могли настанити у граду, и нико није имао право да из града одведе у неко село варошке области. У 14. веку живели су у Котору досељеници из Брскова, Подгорице итд. У околним селима помиње се око 1330. нпр. неки насељеник из Гацка... Одлазак у приморске градове појачан је био и тим, што је млад свет оба пола привремено живео у овим варошима као послуга... У Котору су слушкиње биле највише из планине садашње Црне Горе... Слично (као у Дубровнику) беху уређени еснафи у Котору. У оба града помињу се многи шегрти у XIV веку из суседних земаља. У Котору су млади Словени код златара и обућара... У приморским градовима живели су и многи страни мајстори, преко којих се тамоњи свет познао са занатством далеких земаља." (стр. 44.) Турски историчар и географ Хаџи Халфа (Ћатиб – Челебија) забележио је 1650. године да су становници Подгорице, Скадра и Котора били Срби и Арбанаси.

Коментаришући Јиречекове наводе, Лаза Костић закључује: „Ниједном речју не спомену ни Јиречек бар појединог Хрвата на Српском приморју; било их је од свакуда, али не из Хрватске. На селима су доминантан елеменат сачињавали Срби, у два града Романи, али са сталним прираштајем и примесама Срба. При томе се врши један неминован процес асимилирања, апсорбовања. У селима је то вршено брзо и лако; Словени (Срби) навалили су необуздано, са елементарном силом, као бујица, и кога су поштедели, тога су претопили. У градовима било је много другачије: романски елеменат није се дао лако истиснути а још мање претопити; њега су спасавала техничка средства (нарочито лађе), новац (богатство), култура и власт." (стр. 45.) Како је писао и Чедомиљ Мијатовић у студији о Балшићима, „на самом Приморју... по градовима какви су били Бар, Улцињ и Будва... становници су били већином Латињани, нешто потомци старих римских колонија, нешто досељеници из Италије." (стр. 45.)

Постепено је број Срба у градовима све више растао, па Јаков Колети, 1817. године, у књизи „Илирикум сакрум" пише „да је Будва била пуна Срба, по роду додуше Словена, али присталица догмата и обреда грчкога, који се такође назива и рашким (српским)." (стр. 45.) Јиречек наводи следеће податке о предсрпском становништву приморских градова: „Сасвим различити од ових румунских планинских пастира беху романски варошани у Приморју на Адрији, највише занатлије, трговци, рибари и поморци, названи Романи или Латини, српски још и Власи. У Котору и у Дубровнику надвладавао је од краја Средњег века српски говор, и то због изумирања старих варошких породица и прилива многобројних нових, због територијалног повећања и јаког трговачког саобраћаја са унутрашњошћу. У северној Далмацији, пак, за владе Републике Св. Марка, потиснуло је млетачко наречје стари романски дијалекат, чији су се последњи трагови изгубили на острву Крку у 19. веку." (стр. 46.)

Србин католик, бокељски историчар и српски академик Илија Синдик је још прецизнији у описивању овог процеса, као и Јован Вукмановић и Петар Шеровић. О томе пише и Јован Цвијић у књизи „Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије": „У Боки су се у турска времена и доцније у таквој маси населили Херцеговци и Црногорци да су потпуно асимиловали старо зетско становништво, многе Арбанасе и, истина ретко, млетачко становништво по градовима." (стр. 47-48.) Томе и Костић додаје следећи податак: „Мора се признати да млетачке власти нису правиле скоро никакву сметњу досељавању новог српског елемента у Боку. Оне су тиме јачале своју привредну снагу и повећавале број својих поданика." (стр. 48.) Сава Накићеновић и Јован Ердељановић су такве тврдње поткрепили и веома убедљивим бројним подацима, а сам Цвијић недвосмислено тврди да је Бока чисто српска област.

И досељеници из Албаније су чисто српског порекла, православци који имају крсну славу и говоре српски са извесним арбанашким акцентом. Вршећи антропогеографска и етнолошка истраживања Паштровића, Јован Вукмановић истиче: „Многи старосједилачки родови су се коначно иселили у разним правцима, а на њиховим мјестима су дошли досељеници већином поријеклом из Старе Србије, који су разнијели српску традицију и у новој Србији ојачали националну свијест." (стр. 49.) Костић га допуњава следећим речима: „Српство миграцијама није губило од свог састава. Срби су долазили Србима." (стр. 49.) Од свих делова Боке, Грбаљ је био „највећа, најчистија и најкомпактнија српска општина... Грбаљ је кроз историју био најбунтовнији, најправославнији и најсрпскији." (стр. 50.)

У време аустроугарске окупације у Боку долази известан број странаца разних националности, а насељава се и нешто ислужених официра и подофицира. Како су махом били католичке вероисповести, једино је код њих, под утицајем римокатоличког клера, био могућ процес вештачког похрваћења. Али, пошто код пописа становништва није било означавања етничке припадности него само говорног језика, сачувани су службени подаци да су ти насељеници навели да им је матерњи језик немачки, чешки, словачки, пољски, украјински, словеначки, италијански, румунски. Углавном је реч о војним лицима и аустријским држављанима. После Првог светског рата нико од њих није протеран из Боке, али су временом они или њихови потомци, „скоро без изузетка, постали Хрвати." (стр. 53.)

5. Верско питање

У науци скоро нико не оспорава да је српско становништво Боке, а и осталих приморских крајева, све до Светог Саве било католичко. Млечанин Марино Торзело, као савременик Стефана Дечанског, написао је књигу „Историја Романске државе" и у њој изнео податке о краљу Србије који „држи под својом влашћу приморје Јадранског залива које се простире до око 250 миља, и чије је становништво потчињено Римској цркви; али сви други народи на континенту који се још чврше држе уз поменутог краља следују секту и обред грчки." (стр. 53.) И загребачки српски митрополит Дамаскин Грданички у својој докторској дисертацији, коју је 1924. године одбранио на Фрибуршком универзитету у Швајцарској, писао је: „Становништво јужног приморја Немањине државе продужило је да обавља латински обред... Српске јужне покрајине су стварно зависиле од Рима." (стр. 53.)

Костић указује да је такво стање веома кратко трајало јер је до дефинитивног хришћанског раскола дошло тек половином XI века, а почетком XIII века добија Свети Сава признање аутокефалности Српске православне цркве и оснива једну од првих епархија на Превлаци у Боки. Тада се све оно што је српски осећало вратило матери цркви, а српски је осећала већина Боке, углавном сеоска. Она се канда одмах определила за православље и остала му верна до дана данашњег. Католицизам Котора био је ограничен на град и најближу околину. Свуда већ у мало даљој околини били су православни. То доказује и једно папско писмо од новембра 1367. Он пише у исти мах Дубровчанима, Задранима, Напуљцима и Драчанима и упозорава их на прекоран положај которских католика. Препоруча им „епархију которског епископа, која несигурно лежи усред јеретичких Срба и Арбанаса." (стр. 54.)

Миодраг Пурковић је, 1934. године, у Пожаревцу објавио историјску студију „Авињонске папе и српске земље", на основу чијих података Костић закључује да је српско католичко становништво било привржено својој држави упркос чињеници да су у том времену српски владари били у веома лошим односима са папом. „Которани су били највећим делом католици и то добри католици. Но ипак, у колизији интереса српске државе и католичке цркве, они су махом давали предност држави и краљу свом српском. Они су били понекад и у резистенцији према самој Курији, па и у сукобу са њом. Забележено је како су се Которани опирали да приме за епископа Серђа Болицу јер је именовање било противно статутима града Котора. Они су апелирали на краља Стефана Дечанског (то је било 1328.), коме су упутили и брата епископовог, познатог властелина Марина, ради казне. Папа је тада екскомуницирао и анатемисао Котор. Но Котор није попустио. Тако је премештени епископ у Пуљу замолио Папу да Котор ослободи проклетства јер му и он прашта... Ни сами католички извори не спомињу да су се Которани имали поколебати услед екскомуникације. Они су сматрали оданост својој држави и послушност својим законима важнијим од припадности вери и лојалности Папи." (стр. 54.)

И у свим другим српским приморским градовима била је слична ситуација и антиримско расположење. „Тако нпр. чули су се у Бару, у мају 1247. године, ови узвици: „Шта је папа? Господин наш краљ Урош је нама папа." А у доба његове управе над барском надбискупијом краљ Урош је изјављивао да „господин па-

па и црква римска немају никакве власти у његовом краљевству". Краљев брат, бивши краљ Владислав, који је тада управљао Зетом и Требињем, говорио је „ружне и нечувене речи", називајући псима папу и све кардинале редом." (стр. 54-55.)

Тек у време млетачке управе дошло је до интензификовања и систематског провођења агресивног католичког прозелитизма, који је постајао све безобзирнији и подмуклији: „Од крајева уже Боке, који су били стално под Млецима, само полуострво Луштица (општине Кртоли и Луштица) нису подлегле том прозелитизму, као ни Паштровићи у Иванбеговини. Иначе сви предели у непосредној околини Котора и с обе стране Врмца још у почетку су преобраћени у католицизам. У првом реду Доброта са Перастом (већ Ораховац међу њима није преобраћен јер је био под Турцима), затим Прчањ и Столив, Муо и Шкаљари, Ластва и Тиват са горњим селима Богдашића и Мрчевац. Више је него сигурно да су све старе породице у тим пределима биле православне. Али предели под Турцима нису уопште ни натруњени били католицизмом, тако да је поново сједињена Бока имала опет сасвим надмоћно православно обележје." (стр. 55.) Да би бројчано смањили српско становништво, Млечани су бројне српске православне породице организовано усељавали у друге делове своје државе, па Јован Радонић у студији „Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века" наводи податке о наредби млетачке владе од 29. маја 1671. године да се већи број Срба пресели у Истру.

Па ипак, католичење је врло тешко провођено, тако да су сачувана многа писма католичких свештеника који се жале на стално јачање православног и смањивање католичког становништва у српском приморју. Бројчани однос пред саму аустријску окупацију указивао је на чињеницу да у Боки живи две трећине православаца и једна трећина католика. Вук Караџић је 1836. године писао: „У цијелој Боки има око 33 хиљада душа, све правијех Срба какви игдје бити могу; једна четврт од овога биће закона римскога, а остало је све грчкога." (стр. 60.) Сличне податке даје и Сима Матавуљ, мада аустријске статистике, које су вероватно релевантније јер почивају на периодичним пописима становништва углавном говоре о односу два напрема један у корист православних. Међутим, увек се и војни фактор ту мора узети у обзир јер је Бока као највећа аустроугарска поморска база у сваком тренутку имала 10-20% становништва официра, подофицира и војника.

Бока је препуна српских православних храмова. Сачуван је извештај которског провидура из 1768. године који се жали на цркву Светог Луке у Котору у којој се служба врши на српском језику, па каже: „Четири су тутора речене српске цркве: два из града а два из Грбља... Због потребе црква сазива и српски збор обично у овој цркви без пријаве и дозволе старије власти." (стр. 69.) Како препричава Лаза Костић, „провидур моли да се то убудуће осујећава, јер ти зборови могу реметити јавни мир, становништво је „бунтовничко и највећи непријатељ закона латинског." (стр. 70.) Немачки путописац Кол сведочи о православним манастирима у Боки као чуварима традиције и успомена на Стефана Немању и друге знамените српске цареве и краљеве. Он говори и о надгробном камену око манастира и цркава, на коме су грбови читавог низа одличних српских породица и кнезова.

Док су у католичким црквама присутна само романска, односно латинска облежја, „српске богослужбене књиге које су сачуване у још понекој православ-

ној цркви Боке, потврђују њихов исконски српски карактер. Нарочито у манастиру Савини, који има и познату Савинску крмчију, којој се диве научници, и у Цркви Покрова Богородице у Бијелој. Има и доста Србуља... Чак и на књигама стране провенијенције, руским нпр., налазе се многи српски записи." (стр. 71.) И сви свештеници су били Срби. Нићифор Дучић о томе 1894. године пише у својој „Историји српске православне цркве" како се „Зетска епископија, позније митрополија, одржала са својом српском јерархијом непрекидно од свога постанка 1219., тј. од Саве Српског до наших дана, што је једини пример у српској православној црквеној историји." (стр. 72.) Костић томе додаје: „Никад на владичанску столицу Зете није ступио један странац, најмање Фанариот. Српско је било не само мирско свештенство већ и калуђери, од најмањег до највећег. Сви су то били домаћи синови; сви, са минималним изузецима, Бокељи, а Срби без изузетка. И протопопи, и игумани, и архимандрити. Свештеници су били, као и другде у српском народу, по правилу из истих породица свештеничких династија, поповских кућа." (стр. 72.)

Божидар Петриновић је у књизи „Богумили" 1867. године писао да су сви Срби католици у Боки Которској преобраћени из православља у 15. и 16. веку. А Србин католик Ђелчић хвали верски мир и толеранцију који су владали под Немањићима. Костић то питање резимира: „Без обзира на унутрашњости Србије, једно се може тврдити сигурно: да на Српском приморју није било за време Немањића покушаја православног прозелитизма, најмање принуђавања приморских католика да приме православље (а пре Немањића српског православља није ни било)." (стр. 73.) А под млетачком влашћу почела је дуготрајна, упорна и систематска акција покатоличавања.

6. Католички прозелитизам у време млетачке власти

Како показује Јиречек, „кад су Срби потиснути били са Приморја, постадоше Млечићи непријатељи српског клира. Већ 1446. добио је бискуп которски награду да протера словенске свештенике (прети скијава) и да их замени латинским, само притом да поступа полако, на згодан начин, али никако одлучно и отсечно." (стр. 75.) И другим поводом у својој „Историји Срба" он износи сличне податке: „притисак на православне опажа се (не само у Дубровнику), него и у околини Котора. Јула 1446. писала је Которска општина у Млетке како у њеној области има српских свештеника, који су против наше вере и шизматици. Моле стога Републику да которски ректор и тамошњи бискуп протерају православне, па да на њихова места доведу латинске свештенике. Млетачки сенат беше одлучио да се поверљиво поручи ректору которском и бискупу како пристају да се шизматици замене са латинским свештеницима, али постепено и веома опрезно на начин како они то за најбоље буду нашли." (стр. 75.)

И млетачки дужд у свом дукалу од 22. маја 1455. године изриче похвале которском бискупу Бернарду који је такву част залужио „враћајући на стотине у католичку веру шизматичко и неверно људство, које се обратило и покрстило, и његовим (бискуповим) сопственим рукама било кризмано, а највише у месту Св. Петра на Градцу испод Мрчевца которске дијецезе." (стр. 75-76.) Из новембра 1453. године сачувано је писмо Стефана Црнојевића властима Млетачке Републике у коме је тражена заштита српских цркви од Котора до Љеша, па је власт

упозорила которске и арбанашке ректоре да се уздрже од пакости српским црквама и свештеницима. На другом месту говори се како су Паштровићи одбијали унијаћење па их Конгрегација за ширење вере назива охолим народом српске секте којим влада црногорски владика.

Слична збивања детаљно описује Јован Радонић на основу проучавања великог броја докумената из ватиканских архива. „Рад на унији Паштровића није напуштен ни после неуспешне акције надбискупа барског Марина Боција... Конгрегација је рад на унији у Паштровићима и Боки Которској поверила способном мисионару дон Ђорђу Вушковићу, канонику Светојеронимског завода. Он је имао споразумно да ради са которским бискупом Вићентијем Бућом... Поред Вушковића деловао је онда, од 1629, као мисионар и фра Серафин Миссеричић и он у споразуму са которским бискупом. Фра Серафин радио је на унији у Луштици, Љешевићима и Кртолима. Испрва са вољом и с привидним успехом, али је убрзо почео малаксавати у раду... Бискуп Буђа, међутим, радио је својски и предано да спроведе унију код православних... Он признаје да са унијом не иде лако, али ипак мисли да се могу постићи извесни резултати." (стр. 77.)

Насупрот латентној агресивности католичких црквених кругова, млетачка власт је водила рачуна да се директно много не замери православним Србима јер је на њихово савезништво морала рачунати у многобројним сударима са Турцима. Ватикански архиви препуни су и жалби бококоторских католичких свештеника на млетачке власти у периодима кад су оне биле врло толерантне према православцима, кад су уз српску помоћ ширили венецијанску државу и повећавале број српских грађана у њој. „У једном промеморијy млетачком сенату писао је надбискуп Змајевић 1722. како Срби свуда и „свом снагом нападају католичку веру, говорећи „прљави Латини, прљава вера." Чак је и Мухамед имао лепше мишљење о латинској вери него Срби, па зар онда да се не назову јеретицима. Још су живе жене у Боки које могу посведочити да су се, пошавши за Србе, морале покрстити, и зар се то сме дешавати у држави једног принципа побожног и религиозног." (стр. 81.)

Како наводи Радонић, „надбискуп Вићентије Змајевић пратио је с бригом снажење православних у Боки Которској. 23. августа 1723. писао је он из Задра секретару Конгрегације, сликајући живо стање католика у Луштици и Кртолима... где су шизматици с успехом били потиснути. Али, у ратовима пред крај 17. и на почетку 18. века населили су та места многи православни из горњих крајева и бројно надјачали католике, те грозе њиховом вечитом спасењу." (стр. 82.) Да је ситуација у 18. веку била слична у целој Далмацији показује Никодим Милаш, цитирајући задарског католичког надбискупа Матију Карамана који се, 1750. године, у опширном извештају млетачким властима жали на српски православни верски ентузијазам и духовни развој који угрожава католичке амбиције, па на крају препоручује строге мере како би се провела верска конверзија Срба и обраћа се Богу „да нас ослободи српске опасности, да се не би наши потомци враћали као шизматици у српској Далмацији, него као католици у млетачкој Далмацији." (стр. 83.)

Међутим, далматински млетачки провидур прилично објективно извештава своју вишу власт наводећи да све оно што су учинили латински бискупи од пре пола века (а то значи од почетка 18. века, Л.М.К.) да би увели у живот своју јурисдикцију према грчким Србима, није служило ничему другом него да код

ових умножи незадовољство према њима; показале се некорисним јавне терминације, некорисним чак и казне затвором, везивање ланцима и изгон из земље, које су практиковали да би се светили за непослушности и омаловажавања показана према бискупима. Овима је било главно да штите своју свету личност и да одрже епископска права... Далматински бискупи говоре да би било велико дело кад би се цела покрајина очистила од ових грчких Срба, или бар да се избаце њихови калуђери, и да се замене са оцима францисканима... а као модел таквог поступка наводи се пример пољске и аустријске куће. Али овај предлог се не може сматрати друкчије него као плод апостолске ревности која нема ништа заједничко са људском мудрошћу." (стр. 84.)

Млечани су много деликатније и делотворније поступали него насртљиви бискупи. Они су конвертитима давали државну службу и привилегије, а у гладним годинама испорукама хране подстицали конверзију. Истина, било је забрањено подизање нових православних цркви уз саму морску обалу, и организовање литија, ван цркве. У неким фазама и млетачки службеници су наступали брутално као и католички свештеници. „Разуме се да су у шиканима предњачили нови конвертити: потурице горе од Турчина!" (стр. 87.) Костић то поткрепљује описним текстовима француског свештеника Пизанија, немачких писаца Гедлиха и Штиглица, као и француског научника Ами Буеа."

7. Непоколебљиво српство Бокеља

Читавом гомилом конкретних примера Костић доказује да „у актима Ватикана ниједан крај где живе Срби није тако остентивно означаван српским као Бока Которска. За ознаку вере не каже се никад православна, некад само шизматичка или грчка, а најчешће српска или србијанска. Да се у Боки српски дисало и српски осећало види се из сваког акта Ватикана. И да се жели њихова десрбизација, једнако као католичење, постаје евидентно свакоме ко те акте чита." (стр. 88-89.) Тако он опширно цитира которског племића Марина Болицу, писмо Урбана Ћерија папи Инокентију II, извештај задарског надбискупа Матије Карамана, дело Марка Антонија Пигафета. Све су то најверодостојнији историјски документи из 16., 17. и 18. века. У 19. веку таквих сведочанстава има још више. Немачки путописац Кол каже да је јужна Далмација потпуно српска, аустријски етнограф барон Черинг да су Бокељи Срби, француски публициста Жан Убићини да је територија Боке Которске потпуно српска, немачки путописац Пасерж да је Бока предео грчко-католичких Срба итд. Немачки путописац Хајнрих Ное, 1870. године, описујући Далмацију и Црну Гору каже да у Боки „одјекују „најдивљији тонови српског ратног поклича", свуда се запажају успомене мржње и боја, крви и ватре, „херојског огорчења Срба и рушилачког беса Османлија", изнад ове морске дивљине лети огромни орао, који се, као што српске песме причају о црном гаврану, храни очима и утробом палих бораца." (стр. 90-91.)

Италијански књижевник Антонио Балдаћи образлаже и оправдава аустријску изградњу бројних утврђења у Боки Которској, „јер кад би руска флота ушла у Боку, околне српске области Херцеговине, Црне Горе и самих Бокеља, који су толико наклоњени Црногорцима, ујединили би се лако са заједничком и моћном мајком Срба." (стр. 91.) Француски путописац Пјер Марк 1912. у Паризу је објавио књигу „Путовање по Далмацији, Босни и Херцеговини и Цр-

ној Гори" и у њој навео: „Ови Словени Боке, ови Срби, остали су више Срби него игде друго; то је особено становништво које више држи до Црногораца него Далматинаца." (стр. 91.) И француски биограф Емил Оман писао је 1915. године да је целокупно становништво Боке српско. Како закључује Костић, „јасна је ствар да не би странци у туђини Бокеље називали Србима да се нису они сами тако означавали." (стр. 92.)

Бокељи су увек себе сматрали Србима и тако се декларисали у приватном животу и у свим званичним актима. Костић се и ту позива на импозантан број историјских докумената, првенствено из млетачких архива, који обухватају векове српског битисања на том простору. Из свих тих извора се врло јасно види „да се Бокељи нису никада одрицали српства нити хтели са тиме чинити неки компромис." (стр. 96.) Сви научници и етнолози су Србима сматрали и православне и католике. „Код православних је заиста била јако развијена национална свест, док код католика није било ни помена, ни трунке хрватске свести. Није је било тада ни у Далмацији, а камоли у Боки." (стр. 96-97.) Војвођански Србин Арса Пајевић је крајем прошлог века описивао своје путовање по Боки па истакао: „Ерцег Нови вазда беше челенка којом се Бокељи тако радо поносе, јер овђе се рађаху прави српски соколови, који своје порекло потезаху још из времена старе српске славе и војводства Св. Саве у овом крају." (стр. 97.) И Јован Цвијић је писао: „Бокељи су високо развијене националне свести, која је ојачана богатством српских историјских традиција." (стр. 97.) Црногорски краљ Никола је у огромном броју својих песама, изјава и текстова наглашавао веома изражено српство Боке и Бокеља.

На основу тако детаљне анализе и бројних аргумената Костић конституише основни закључак: „Нису само православни Срби у Боки били увек свесни своје народности и духовне припадности српству, већ је то донекле био случај и са католицима старинцима Боке. Пре Првог светског рата велики део елите католичке у Боки осећао се и опредељивао као Србин. Нарочито је предњачила у томе академска омладина. Изгледало је да ће покрет бити свеопшти, да ће сви католици Боке увидети и признати да су Срби... Захваљујући декретираном југословенству прве Југославије и још жешће декретираном црногорству друге Југославије настала је пометња, при којој смо сместа изгубили Србе католике (са нешто мало изузетака)." (стр. 98.)

У прошлом веку, задојени српским национализмом, Бокељи су три пута дизали устанак против аустријске власти. „На хиљаде начина се манифестовало то српство Боке. Нпр. кад би прошао црногорски књаз, одн. краљ, он је био одушевљено дочекиван и поздрављан само зато што је био Србин и српски владалац... А кад је крајем прошлог века посетио Боку аустријски престолонаследник Франц Фердинанд он се сам жалио на необично хладан дочек." (стр. 98-99.) Аустријски публициста Леопол фон Флумецки је оставио крајње упечатљиво сведочанство политичких прилика 1908. године, описујући непријатности аустријског шпијуна Настића кога су Срби презрели и омрзли због његових идеолошких и пропагандних подметања.

Како каже Флумецки, „далматински Срби су се још једанпут, приликом пропутовања Настића, показали у свом правом светлу као присташе сваког покрета који иде за одцепљење Далмације од Аустрије. Настић, који је у својој брошури „Финале" разоткрио револуционарне тенденције српске пропагандне ко-

ја из Србије проистиче, био је на свом путу од Херцег-Новога до Мостара на многим станицама предмет неописивих инсулта од стране становништва подстакнутог великосрпским агитаторима; оно је у Настићу видело „шпијуна" и „издајника." Колико је много морала да поткопа земљиште великосрпска пропаганда, која се већ више од једне деценије некажњиво и несметано проводи по Јужној Далмацији, и колико је она морала да утиче на начин мишљења становништва кад се оно идентификира са интересима српске династије и револуционарног великосрпског покрета у тој мери, да се онај жигоше као шпијун и издајник, који је открио један део револуционарних великосрпских смутња." (стр. 99.)

Бокељи су аустријској власти пркосили и честом употребом националних симбола. „Скоро свако место је имало српску читаоницу, српску земљорадничку задругу итд. Многи су имали српска певачка друштва; најстарије канда у српству јесте српско певачко друштво „Јединство". У већем делу места пред Први светски рат постојале су српске соколске дружине „Душан Силни." Постојала је Српска гарда у Котору итд." (стр. 99-100.) Годишњак Поморског музеја у Котору, за 1953. годину, описује стрељање поморског капетана Милана Срзентића 1914. године у тврђави Шпањоли изнад Херцегновог: „На губилишту је скинуо мараму са завезаних очију и узвикнуо непосредно прије него га је плотун покосио: Пуцајте крволоци, живјела Србија." (стр. 100.)

Костић даје податке и о ситуацији у току Другог светског рата, па каже: „И за време последњег рата су се бокељски Срби ванредно држали, и они који су остали били у Боки и они ван Боке. Нико од Срба није никад своје српство затајивао. Нарочито мени није познат ни један случај да је неки Бокељ заробљен од Немаца или Италијана, казао да није Србин да би био ослобођен ропства. То су чинили други, али не Срби Бокељи. У самој Боки било је и националиста и комуниста; ови први су били далеко многобројнији. Али ни једни ни други нису се никад ни у каквој прилици одрицали од Српства, нити су тражили ма какве државне формације независне од Српства...После рата им је натурена једна до тада непозната народност, али је нико интимно и добровољно не прима." (стр. 100.)

Слично је и у српској емиграцији. Бокељи не одустају од српског национализма и патриотизма. „Срби Бокељи у емиграцији држе чисту и нефалсификовану српску линију; не само да их нема ван те линије, већ их једва има индиферентних. Све је то Србин, ватра жива! Зато ја нисам, срећом запазио да је и један једини учествовао у некој манифестацији којом би се огрешио о Српство. Напротив, у свакој српској манифестацији чују се, и виде се, и дејствују и раде. Мало је међу њима печалбара, мање него из иједног другог краја Српства. Неки су успели да се подигну до водећих положаја српске емиграције. Ниједан Бокељ није променио веру у емиграцији; тј. има католика који су постали православни, али нема обрнутих случајева. Они чувају и веру и народност отаца као ниједна друга група Српства. Нисам нашао ниједну другу област из које потиче српска емиграција да је толико верна српском писму као што су Бокељи." (стр. 100-101.)

8. Српска национална обележја Боке Которске

Одељак о чувању српских националних обележја у Боки Которској Костић почиње цитирањем Симе Матавуља који каже да је Вук Караџић у „својим делима прославио то чисто српско гнездо, где се у највећој чистоти сачуваше: је-

зик, ношња и обичаји." (стр. 101.) Бокељи су, истина преузели извесне италијанизме, али у много мањој мери него што су Србија и Босна прихватиле турцизме. Језичка лексика и синтакса остали су потпуно сачувани. „Свакако у Боки има доста дијалеката, више него игде у Српству на тако малом простору. Доказ аутономије и посебности бокељских општина. Негде су се очували најпрвобитнији облици старог српског језика, (као нпр. у Кртолима мукло а), док се у новској и рисанској крајини и дан-дањи говори чисто херцеговачки. Разлике између дијалеката нису у томе што би један био чистије а други слабије српски, већ у изговарању (интонирању и наглашавању) појединих речи." (стр. 102.)

То истиче и немачки барон Ото Рајнсберг 1864. године, – па додаје: „Италијански се говори само у већим местима међу образованим лицима; у кућној употреби искључиво се српски језик јавља, јер су становници, са малим делом католика, сви словенског порекла. Уопште за српски језик није ниједан предео толико важан и значајан као Бока, јер се тамо налази маса старословенских речи које нигде више нису уобичајене, а изговор, који у Славонији, Далмацији и Босни дозвољава да се одмах разазна припадник римске и источне цркве, у Боки је једнак код Грка и католика." (стр. 102.)

Костић даје и читав низ илустрација за чињеницу да „језик којим говоре Бокељи сви писци називају српским, и стари и нови, и домаћи и страни, и Бокељи и небокељи." (стр. 103.) У обиљу домаћих и страних аутора посебно нам се чини интересантним писање хрватског књижевника Шиме Љубића који наводи да су „дјела најстаријих списатеља дубровачких и которских родом српским или бар одгојених под упливом српског нариечја, како на примјер Шишка Менчетића, Ђоре Држића итд." (стр. 103.)

Бокељски Срби се од Немањићког времена па до данас служе искључиво ћирилицом и ћирилични натписи су једини трагови српске писмености, с обзиром да из преднемањићких времена нема ту никаквих сачуваних текстова. Католички свештеници су се трудили, где год им је то било надохват шака, да се униште, да нестану сви српски културни споменици, али тога је било толико много да им је подухват у крајњој инстанци морао бити неуспешан. Чак су у католичким црквама, на скоро откривеним фрескама, сви текстови на српском језику исписани ћирилицом, а латиницом само они на италијанском језику. „Православни Срби писали су само ћирилицом и на српском језику (нешто славено-српско, а нешто измешано са народним). Изузетака није било нити га је могло бити; онај који би написао нешто друкчије, сматрао би се као да се одрекао и вере своје и народности. И турске власти, једнако као и народ под Турцима у Боки пишу српски ћирилицом... Па и Латини су штампали српске књиге ако је то одговарало њиховим трговачким калкулацијама." (стр. 106-107.) Наравно, и Срби католици су све текстове на српском језику писали искључиво ћирилицом.

Врло је упечатљиво сведочанство податак да је истакнути Пераштанац и барски надбискуп Андрија Змајевић написао „још 1675. године једну расправу (књигу) под насловом: „Држава света, славна и крјепосна црковног летописа" и то ћирилицом. Змајевић је писао и латински и италијански, но кад је писао српски, писао је ћирилицом." (стр. 107-108.) Што је најважније, Змајевић је у својим списима изричито истицао да пише на српском језику и српским писмом.

Када је, по укидању Млетачке Републике, Аустрија преузела контролу над Боком Которском у свим службеним списима њени генерали, државни чиновници говоре о српском језику као језику народа који је допао под њихову власт. „Грамата аустријског цара Франца Јосипа I о установљењу Бококоторске епархије и именовању новог епископа (Герасима Петрановића) од 1874, опширна и дугачка, „написана на пергамени српским језиком и ћирилским словима, а тако је превиње потписана. Чува се у епископији." Ствар једва чувена: Бечки ћесар доноси званичан акт из своје компентенције на српском језику и српски се потписује. Јер би иначе вређао Бокеље. Колика разлика према србомрсцу који се зове Јосип Броз Тито!" (стр. 111.)

Након што је у свим српским земљама прихваћена српска застава, по узору на руску, али са обрнутим редоследом боја, „верујем да нећу претерати ако утврдим да нигде друго у српству нису у другој половини 19. века и у почетку овога толико виориле српске заставе као у Боки. Вијале су се при црквама и у приватним домовима, на свадбама, на школским празницима (Свети Сава), а нарочито на многобројним „фештама" које су наизменично по цјелој приморској Боки слављене. Свака се прилика искоришћавала: и смрт, и рођење, и венчање, и слава да се српска застава попери."

Овде и Лаза Костић прави дигресију, вероватно због тога што је претражујући документацију и литературу која се односи на главну тему, наишао на веома интересантан податак код немачког географа Хасингера у раду из 1928. године. Хасингер на прегнантан начин излаже историјску ретроспективу етничког развоја Далмације, а вредном Костићу је и ова прилика драгоцена да поткрепи тезе и аргументе које је већ објавио у другим својим делима. У емигрантским условима, своје књиге је заправо штампао као лични часопис и с нередовном динамиком излажења, па зато сва грађа коју је прибавио није ни могла бити до краја систематизована.

Хасингер је, између осталог, писао у својој студији о Далмацији, објављеној у реномираном географском часопису Универзитета у Фрајбургу: „Многоструки ситуациони односи далматинске земље утицали су и на образовање њене народности. Илирска племена образују најстарију историјски познату подлогу. Келтска крв се ту мешала, грчки колонисти су се населили у приморским градовима, римски освајачи донеше свој језик и културу, походи Германа и Авара су вршени кроз ту земљу. Млечани се населише по обалским градовима, Турци навађиваху тамо из позадине, али најпостојаније је ипак деловало словенско насељавање у 9. веку, на северу хрватско, а на југу српско. Оно је пресудно за данашњи јужнословенски језични и народносни карактер земље... Са свим тим, у јужној Далмацији се стоји тачно на граници западног и источно-европејског културног бића, данас једнако као у доба Западног и Источног римског царства. Претежна већина Далматинаца је дуго живела са Западом, пише латиницом и католичка је. Но ипак на крајњем југу се појављују куполе православних цркава и почиње власт ћириловског писма." (стр. 111-112.)

9. Континуитет српске правне свести

Своју анализу српског карактера Боке Которске, Костић поткрепљује у одржању староримских државно-правних традиција, правних облика и правних обичаја, као и у континуитету правне свести у српском народу. Он српски

правни континуитет бокељски сагледава са организацијског, нормативног и институционалног аспекта. „Организаторни се испољава у задржавању старих облика друштвеног уређења (жупа, кнежина, општина и сл.), и њиховом функционисању на стародревни начин. Нормативни или реплементарни континуитет се одржава у ослањању на једнак или сличан текст правних прописа у прошлости и садашњости, одржавању истог објективног права, истих норми, чак и формално позивање на те норме (цароставнике, староставнике итсл.) да би се тај континуитет јасније испољио. Под институционалним континуитетом разумемо истоветност правних установа одн. правних институција (института) старог српског права и обичајног права Боке. Та истоветност не мора да потиче из истих норми, негде јој се чак порекло и не зна (као нпр. код задруге). Можда су неке установе настале у постнемањићко доба, али су ипак древне и изразито српске. (стр. 113-114.)

Основа которског правног живота вековима је био статут који је овај град добио 1301. године под владавином Немањића, а у коме стоји да се градски кнез поставља указом рашког краља. Будвански статут је донешен у време цара Душана. У својој „Карактерологији Југословена" Дворниковић пише да су „и после Немањића преостале, као правни и државни рудименти неког прастарог стања, разне мале аутономне јединице, жупе или „кнежине" као нпр. Паштровићи код Будве, Грбаљ у Боки идр. Ти жупски атаризми, не само на немањићском него и на другом југословенском подручју, доживели су понегде и почетак 19. века!" (стр. 115.)

Франческо Мадираци је писао да „и по престанку млетачке власти задржаше Паштровићи старо општинско устројство и народни грађански суд који им је још 1266. одобрио Стефан српски." (стр. 115.) С друге стране, барон Рајнсферг-Дирингсфелд пише да обичаји Паштровића, „а то су обичаји старих Срба, нису се сачували, упркос разних владавина, ништа мање чисти и нефалсификовани него њихова национална независност и њихови сопствени закони. Они су задржали свој посебан суд који им је био зајамчен 1266. од српског краља Стефана и у који нико није смео да се меша." (стр. 116.)

Француски католички свештеник Пол Пизани писао је 1893. године да „Бокељи, снабдевени привилегијама, које су им признавале готово апсолутну независност, нису никад хтели видети у Млечићима господаре већ заштитнике... Близина Црне Горе дозвољавала им је да су могли чинити притисак на млетачки сенат, да добију из страха што нису могли добити средством наговарања... Користећи млетачке сукобе, Бокељи су добили најшире слободе као награду њихове верности (нарочито због „руске утваре која је у 18. веку стајала иза Црне Горе)...Млецима је Бока била потребна као зимско пристаниште њихове левантинске флоте: право да држе војнике у тврђави, проведитура и понеког млетачког магистрата, то је све што је тражио Сенат млетачки, а за све остало препустио је био Бокељима скоро апсолутну аутономију." (стр. 117.)

Француски књижевик и дипломата Адолф д'Аврил 1876. године даје још прецизније податке: „Млетачка република није никад тражила да наметне своју администрацију Словенима Боке: она се обично задовољавала тиме, да заузме Котор и Будву, где је држала проведитуре (потчињене задарским). Становници Боке су задржали своје законе, своје обичаје. Грађански и кривични процеси су вођени у језику земље. Магистрати су били домаћи, које је народ бирао

сваке године, наследни су остали они (магистрати) који су постојали у време Срба. Ови главари беху слободни и горди, понашали су се као велике личности (спомиње грбаљске кнезове). Далеко од тога да траже паре од својих поданика, Млеци су их чак давали. Многе угледне личности примаху пензију. Млеци су само захтевали да бране границу од Турака, што су Бокељи радо чинили." (стр. 117.)

Паштровићи су 1423. године потписали уговор са млетачким адмиралом Франческом Бембом о условима под којима су прихватили венецијанску заштиту и задржали најширу унутрашњу аутономију. Стари српски закони, статути и обичајно право на овај начин су постали легални правни извори млетачке државе за један део њене територије. Паштровићи су, заправо, у свему били потпуно самостални с тим што је млетачки дужд потврђивао избор њиховог кнеза, кога су иначе сами бирали. Грбаљ је, поред тога, и у периодима млетачке и турске превласти задржавао своју локалну самоуправу. И Прчањ и Пераст и сва остала места имала су више или мање сличне самоуправне облике. Српски сабори или зборови држали су се у свим српским насељима и то је у вајкадашњој српској традицији. Тек под аустријском влашћу српска локална аутономија је систематски сужавана.

10. Српско родовско-племенско уређење

Поред територијалног облика самоорганизовања, Срби су дуго задржали персонално, а то је врло присутно међу Бокељима. То је Јован Ердељановић у студији „Неке црте у формирању племена код Срба" из 1921. године резимирао на следећи начин: „У пределима динарских племена од Скадарског језера и Которског залива има четири српске области, у којима је доскора, а делом и сада, још једино у словенству одржан племенски живот. Те четири области су ове: 1.) Источна Херцеговина од реке Неретве до близу Которског залива... 2.) Бока Которска, око Которског залива и југоисточно од њега, 3.) Стара Црна Гора, између Херцеговине, Боке, Скадарског језера и долине реке Зете (уз њу, само малим делом, и Црногорска крајина, између Скадарског језера и Јадранског мора), и 4.) Брда... Тако су се потпуно, у току векова, делом од старих српских племенских целина а делом... од нових заметака формирала јака племена и створила јасно развијена племенска организација у овим пределима динарских Срба. У њима се од разгранатих српских родова и братстава, а негде и од његових спајања и мешања са посрбљеним староседеоцима, створио први, најстарији слој српског становништва, који је, живећи кроз толике векове стално племенским животом стекао јако укорењене навике оваквог начина живота." (стр. 126.)

Тим питањима се бавио и Константин Јиречек, објашњавајући друштвену и правну природу племена. „Према суседству чинило је племе једну политичку целину (члан се звао племеник). Оно је имало своје сопствене власти. Племе је своје скупштине и судске састанке држало под ведрим небом на одређеним местима... Племе је имало заједничке пријатеље и непријатеље и своју сопствену војску. У војсци су ратници распоређени по братствима... Племе изводи своје порекло од једне породице или једног човека. Па и свако братство (члан братства се зове братственик), које се дели на породице или куће, а заузима једно или више села, има свога родоначелника, по чијем се имену презивају братственици... С множењем становништва одваја се ново братство од старога." (стр. 125-126.)

Чувени слависта Франц Миклошич из сазнања оваквог родовско-племенског уређења извлачи и много далекосежније закључке. „Установе које налазимо код црногорских племена добивају тим једно веће, опште значење, што ми у њима распознајемо првобитно устројство словенске општине, словенске државе. У Црној Гори су сви једнаки: најсиромашнији може свакоме да одговори: „Нисам ја гори од тебе нити слабијег порекла." И у ношњи, и у начину живота, главари се ништа не разликују од осталих Црногораца... У овом устројству привредно је од особитог значаја патријархална задруга... Ништа мање значајна није ни крвна освета, која чува тело и живот у замену кад држава ову заштиту не признаје као своју задаћу... Народ се дели на племена, племена на братства, на челу племена је наследни кнез." (стр. 126-127.)

Валтазар Богишић је 1906. године писао да обичајно право Грбља и Паштровића није локалног карактера него да корене вуче из правног система средњовековне српске државе. Александар Соловјев је установио да се у Српском приморју под млетачком и аустријском влашћу судило по Законику цара Душана. Перашки „Проглас против псовке", од 25. августа 1624, изричито прописује да судско веће треба да изрекне казну по „законима краља Стефана." За Боку је карактеристично и све друго што спада у значајне српске институте обичајног права као што су задруге, патријархални облик наслеђивања, побратимство, кумство итд. Народни судови су у српској правној свести увек били важнији од државних. Ту су и крвна освета, мирење, каменовање као облик кажњавања.

11. Српски народни обичаји и културне традиције

Марко Цар је писао, 1924. године, да је Бока крај где је српски народ можда најбоље чувао своја предања и своје обичаје, и где је „сваки трећи човјек од природе пјесник и говорџија." (стр. 138.) О суштини српских народних обичаја на упечатљив начин је писао Стјепан Митров Љубиша: „Код Срба најлипши дио народнијех обичаја стоје у тијесној свези и с вјерским обичајем, тако да је тешко вјеровати да је добар Србин онај који те обичаје презире или ладнокрвно штује, па био он турске, католичке или православне вјере. Ти су обичаји спасили код Срба народну свијест, они ће је и гојити." (стр. 139.) Те старе српске обичаје најупорније је управо Бока чувала и неговала, па Костић каже: „Обичаји Боке, то су обичаји Срба и Српства, и то махом стародревни адети. Они су српски или зато што су у истом облику били неговани од старих Срба, или што је општим хришћанским одн. балканским обичајима дата једна српска нота која их чини специфичним, или што је општим обичајима народа исте цивилизације утиснут српски национални карактер." (стр. 139-140.)

Крсну славу, као обичај који постоји само у српском народу, у Боки славе и православци и католици. Љубиша у једној од својих приповедака коментарише понашање бокељских Срба католика на следећи начин: „Забораве на сој и поријекло, од свог се јата личе и стиде, мрзе му језик, старину и обичаје, само још шарају јаја, славе крсно име и налагају бадњаке, или да нас боље варају или што им није мило с Богом ратовати." (стр. 145.) Велики Србин и католички свештеник из Дубровника Иван Стојановић писао је у књизи „Дубровачка књижевност", која је штампана у Дубровнику 1900. године: „Јужни Словени дијеле се на различита племена... словеначка, хрватска, српска и бугарска. Сви су

имали мање или више исте обичаје, али, како згодно примјети Богишић, крсно име карактеристика је српског племена. У данашње доба гледа се на сваки начин, с изворне стране, утаманити тај српски обичај, а највише у Конавлима." (стр. 143.) И свадбарске свечаности и тужбалице, а поготово народне песме и гусларска традиција, црногорска народна ношња и обичаји ношења оружја у српској Боки су пажљивије неговани него у многим другим српским крајевима.

12. Непобитност српског карактера Боке Которске

У Виндзору, у канадској држави Онтарио, Лаза Костић је, 1975. године, у шапирографисаном издању објавио брошуру „Још о српском карактеру Боке Которске. Додаци и допуне." Ту је јавности презентовао податке до којих је дошао накнадним научним истраживањима, који су Србима досад често били непознати, а у сваком случају нико их још пре Костића није сакупио и систематизовао на једном месту. Аутор наглашава да је нарочито био мотивисан жељом да његова дела Србима буду од користи, а њиховим непријатељима на штету, имајући, пре свега, у виду хрватску халапљивост и покушаје да се отме све што је српско, многе земље, култура, традиција, историја, па и Бока Которска.

Костић је дошао и до књиге француског публицисте Ксавијеа Мармијеа „Писма са Јадрана и из Црне Горе", из 1853. године, у којој, између осталог, стоји: „Прве сигурне белешке које имамо о настањењу Срба у Европи не датирају даље него од половине VII века. У тој епохи они стижу до обале Дунава и шире се сасвим брзо кроз кнежевину која је сачувала њихово име (Србију, Л.М.К.), кроз Босну и до залива Котора." (стр. 8.)

Следе затим новопронађени подаци из млетачких архива у којима се потврђује да су Млечани непрекидно сматрали Бокеље Србима. Ту су извештаји провидура Винћенца Доне из 1736. године, Марка Кверинија из 1742., акта дужда Алојзија Моћенига из 1776. итд. Сви ти историјски документи сведоче о српству Боке, али Хрвате то једноставно не интересује. Они једноставно своје измишљотине, досетке и изјаве политичких манипулатора сматрају научним чињеницама.

Бока је своју чисто српску душу исказала и у време краткотрајне руске управе, у периоду наполеоновских ратова, о чему сведоче Пјотр Андрејевич Толстој и Шарл Ираијарт. Бокељи нису прихватили ни Његошево инсистирање из 1848. године да се удруже са Хрватима и Јелачићем, јер су њихове жеље да се уједине са „свијема државама Славено – сербскијема кад оне буду самосталне и без туђег уплива под ћесарском круном." (стр. 19.) И которски архив поседује много докумената који сведоче о српству, српској вери и српској нацији Бокеља. И старим „српским" календаром су се служили све до Првог светског рата.

Вук Караџић је у Боки Которској имао вредног сарадника и агилног скупљача народних умотворина Вука Врчевића, који је сакупио бокељске народне загонетке и објавио их 1857. године у Задру под насловом „Морално-забавне и шаљиво-поучитељне србске загонетке", а после је сабрао и „Српске народне питалице." Још је Константин Јиречек установио да су бугарштице српске народне песме, иако је било доста јавно изнетих тврдњи да су хрватске. Јиречек је писао: „У 16. и 17. веку говорило се за песме у петнаестерцу да су певане „српским начином." Овакав израз налазимо у Хекторовића (србски начин) и у Крижанића (моди ет стили сербски)... Пошто су претходно Гиљфердинг и Микло-

шич објавили неколико огледа ових песама, изашло је 1878. издање Богишића, у коме има 76 песама, од којих су 36 из крајева око Котора и Дубровника. Ова је поезија почела да опада већ у 17. веку; тада је она таворила само у Приморју, особито у Перасту код Котора... Историјска садржина ових песама почиње са царом Стефаном Душаном и допире до млетачког освајања Херцег-Новог... Верске представе, хваљење и истицање калуђера и лепе Свете горе упућује јасно на област православне цркве." (стр. 34.)

Доситеј Обрадовић је, 1784. године, писао да „код Срба има дух слободе. Ко хоће да се увери нека оде у Црну Гору, Паштровиће, Рисан и Кривошије." (стр. 45.) Није случајно митрополит Стратимировић писао руском министру иностраних послова Адаму Чарторијском „молећи га да се заузме да Србија постане слободна под турским сизеренством, и да јој се придруже Срем и Котор!" (стр. 45.)

13. Први кривошијски устанак као највећи историјски подвиг Бокеља

Лаза Костић је у Хамилтону, 1959. године, објавио брошуру „Кривошијски устанак 1869. године", али је то питање проучавао и наредних десет година, па је тај првобитни омањи рад развио у обимну студију „Стогодишњица првог кривошијског устанка" и штампао у Минхену 1970. године. Повод за кривошијске устанке углавном су били покушаји аустријских власти да укину старе бокељске привилегије и аутономије. Те привилегије и аутономије нису биле исте, али су свуда постојале још од средњовековне српске државе и увек су трн у оку млетачких и аустријских власти, али често и ватиканских великодостојника.

Стојан Новаковић је, 1912. године, у књизи „Законски споменици српских држава средњег века" објаснио правну природу тих аутономија, наводећи да је „у Србији средњег века било и правих, потпуно аутономних области које су, стојећи само пред врховном краљевском влашћу из Србије, потпуном самоуправом владале. То су били градови у Зети и Приморју, као Котор, Будва, Бар, Улцињ, Скадар, Дриваст, који су сви имали своје статуте. Власт је градска по тим статутима ишла често веома далеко, а те су статуте, порекла домаћег или старијега, српски владаоци признавали уговором или другом каквом погодбом онда када су примали врховну власт над тим градовима. Уз те градове ишла је увек њихова област, већа или мања, која се држала с градом и у којој је владала градска управа. Па не само то, него су у Приморју и поједина племена или жупе, као Грбаљ, Паштровићи, Крајина и др. имали своје аутономне уредбе, по којима су се на дому своме управљали... Има и реч, позније изгубљена у језику, правина, којим су се та локална права, која су и самим селима припадала, обележавала. Као што су села и селишта имала своје правине, тако су их могле имати и племена, и области, и манастири и градови." (стр. 15.)

Новаковић указује да је оваква ситуација спречила и у континенталној Србији успостављање апсолутистичког и аутократског поретка, што значи да је фактички оплемењивала правну свест и усавршавала правни поредак. Видели смо већ да су скоро сва та аутономна права у основи сачувана и под млетачком влашћу, која, ако би неко и настојала да укине, у принципу је избегавала да то чини насилно или брутално, него само подвалама, преварама и поткупљивањем.

С обзиром да није цела Бока у сваком тренутку била под млетачком влашћу, како је који крај потпадао тако је углавном добијао и нове привилегије правним актима Венеције.

Народ је аутономна права и привилегије сматрао најважнијим у сфери судства и у избору локалних поглавара. Млечани су избегавали да врше и било какву територијалну реорганизацију. Аутономије су биле толико развијене да су их неки мештани, а и странци на пропутовању, називали државама. У неким италијанским изворима тај термин држава заправо се означава као државина, што у праву има другачији смисао. И турска држава је хришћанском становништву омогућавала формирање кнежина као најнижих органа неформалне локалне власти, јер јој је то поједностављивало функционисање територијалног државног апарата. Лакше јој је било да се директно не меша у друштвени живот села, само ако се тиме поштују пореске обавезе према држави и локалним феудалцима.

На Бечком конгресу, Аустрија се изричито обавезала да ће сачувати локална права и привилегије на млетачким територијама које су јој припојене, али у пракси их је толерисала само тамо где их није могла одмах искоренити. С обзиром да је то ипак била солидно правно уређена држава, она је на целој територији покушавала инсталисати сопствени систем локалне самоуправе. Надлежности градова су значајно смањене, али сеоске општине су задржале значајан статус и на подручју Боке су правно изједначене са осталима на територији царевине. Костић каже да је у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца локална самоуправа сужена више него што је требало, у Краљевини Југославији још више, да би под комунистичким режимом била сасвим укинута.

Комунисти су локалну самоуправу „потпуно забаталили и запоставили, никаква рачуна о њој нису водили. Они су из Титограда све регулисали. У самим местима су, као и свуда друго, али ови још са мржњом на приморје, поставили за водеће личности најгору сеоску багру, лумпен-пролетере и криминалце, не обазирући се ни најмање на законе, на морал, на старе обичаје, на утврђену праксу... Мешају се у веру, у народност итд. Све сами регулишу. Ниједан Бокељ, бар од православних родитеља, не сме сам да се определи које је народности. То му ђетићи из „Титограда" опредељују. У цркву не сме да иде. Не стоји нико пред црквеном портом да га спречи, али му се то бележи и крваво свети. Разуме се, само православнима, само Србима којима они српство не признају... Црногорски комунисти ће славити стогодишњицу Кривошијског устанка, пошто му одузму свако српско обележје, али неће признати да је стање слободе и старинских правина данас сто пута горе него пре сто година. Никад у познатој историји, никад откад су Боку Срби населили нису били више обесправљени него данас!" (стр. 44-45.)

У верском погледу Срби су у Боки вековима уживали извесну персоналну аутономију. „Прва два века млетачке управе владао је страшан прозелитизам у Боки, и тада је мноштво народа прешло у католичку веру. Али неки крајеви нису се дали и њихово становништво је остало верно православљу." (стр. 45.) Како је то некада трагикомично изгледало показује и следећи податак: „Которски бискупи, помогнути од млетачке власти, нису овај народ ни његове свештенике признавали православнима, већ су католички бискупи вршили визитације православних епархија, принуђивали свештенике да признају католички сим-

бол вере итд. Но чим су они напустили парохију, и свештенство и народ нису уопште фермали те латинске визитације и њихова упутства. Они су исповедали праву и непомућену православну веру." (стр. 45.)

Правно, Венеција је 1718. године признала формалну јурисдикцију цетињских владика над Боком Которском. Та спиритуална власт све више је попримала одлике и световне, јер народ заправо није знао да прави разлику између духовне и световне, која у Црној Гори није дуго времена ни постојала. У свести народној то је још више слабило везу са централном млетачком влашћу, а у пракси је неретко изазивало сукоб надлежности. Тако се 15. септембра 1740. године которски провидур жалио на непокорност Грбљана за које је ауторитет само црногорски владика „пошто су они из истог српског обреда... настоје да се отргну од (млетачког) грађанског и кривичног судовања, и хтели би да њихов владика, сем питања савести, одлучује о животу или имањима свих једноверника који су му потчињени." (стр. 48.)

Да у таквој ситуацији није било нимало лако ни Млечанима ни Аустријанцима може се закључити и на основу записа епископског викара Герасима Зелића, који се и сам чудио изгледу и понашању српских православних свештеника које је затекао почетком 19. века: „Ђе је рат или каква ларма, ту је први војвода поп; ако се ђе скупштине сваде и потуку, ту је први поп; ако је који на рату из пушке своје и кога убио, то је њему ништа; савијест га не обличује, него он попује и служи свету литургију као и досад. Нити ту помажу свије свети је апостола и светије седам сабора канони, а камоли митрополити и јепископи и њихови намјесници... Ни споменути црногорски митрополити нијесу могли поставити самовољни они клир у народ у црквено благочиније... Ако се свади једно општество с другим, ту поп ваља да буде најпрви војвода, да се пред њима бије. Ако би који мирјанин другоме коју горку ријеч рекао, или би га опсовао, онда се зову на мејдан, ту ваља да поп пред њима буде... Већи чест лирскије попова у Боки брије браду, брке и косе на глави... Ниједан поп не излази из своје куће, ни у цркву без дугачке пушке, а за пасом по двије ... и јатаган...Тако се многи попови од мирског човјека ни у чему не разликују, већ ако је у цркви, када обуче на се одожде црквене." (стр. 51.)

Аустрија је гарантовала и Русији да ће приликом окупације поштовати сва бокељска права, а посебно да неће уводити порезе на војну обавезу, да ће учествовати само у одбрани својих граница и да ће моћи слободно да носи оружје. С тешком муком се Беч мирио с таквим одредбама, а још више муке је имао у пракси. Оно што ипак аустријски званичници нису могли да схвате је затечено стање у Кривошијама, брдској области изнад Рисна. Кривошије су имале потпуну слободу понашања и готово апсолутну независност. Никакву власт изнад себе нису признавали нити било чије одлуке извршавали. Поштовали су само оно што је исконски било њихово, и друштвене односе и правила понашања, све у складу са српским обичајним правом. С Кривошијама ни цетињске владике нису лако излазиле на крај.

Пред Други светски рат, судија Ђура Суботић је описивао начин живота Кривошија следећим речима: „Некада, у доба Првог бокељског устанка (1869.) постојао је само један стари рђав турски друм од Рисна према Грахову, а кроз остале крајеве Кривошија водиле су тек козје стазе и путеви за мазге. Испод камена и шума ослобођено земљиште није могло преко године да исхрани ста-

новништво, па је готово најглавније занимање сељака било сточарство, којим су се бавили највише деца и жене, а људи су четовали по тада турској Херцеговини, ударали на куле, торове и катуне ага и бегова, доносили плен, главе и оружје. Намета и дажбина никаквих нису имали, изузев поповског бира, јер им је поп требао за крштење, венчање, крсно име и за остале верске обреде, а и као писмен човек да прочита и напише писмо, било да траже оружје и фишека за борбу с Турцима, било да шаљу поруке и одговоре властима у Котору. Сеоски кнез, с изабраним виђенијим људима, решавао је и пресуђивао мање спорове, а за значајније би се образовао „суд добрих људи", у коме је обично учествовао и свештеник, чија је дужност била да напише „сентенцију" у смислу пресуде. Најближа организована власт био је у Рисну „капетан", у Котору за време Млетака провидур, чија се власт над Кривошијанима простирала само на папиру; а за време Аустрије циркуо, окружни начелник." (стр. 86-87.)

И таквим поносним и слободарски настројеним људима Аустријанци су покушали да одузму оружје и наметну војну обавезу. Тако су 1869. године изазвали Први кривошијски устанак који је убрзо прерастао у устанак других делова Боке. „Овај устанак је био кратак по свом трајању, узак по простору где се збио, сиђушан по броју инсургената. Па ипак, по свом домашају и свом историјском значају он спада у велике догађаје српске историје, међу најславније подвиге Срба у целој њиховој прошлости." (стр. 122.) У устанку су учествовали Кривошије, Грбаљ као и Маине, Побори и Брајићи из которске општине. Војној обавези су се супротстављали и православци и католици, али су у устанку само православци учествовали. Додатни мотив за дизање на оружје била је аустријска забрана употребе ћирилице у бокељским школама.

Статистичким прорачунима, Костић је доказао да устаника укупно није могло бити више од две хиљаде, а против њих се дигла сила од 22 хиљаде аустријских војника са тадашњим најмодернијим наоружањем. Пораз аустријски силно је одјекнуо читавом Европом, изазвао запрепашћење и дивљење бокељским Србима, а Кривошијама и Грбљу обезбедио место у светским енциклопедијама. Српска победа је била толико убедљива да су Аустријанци морали да прихвате све устаничке захтеве онако како су их Кривошије формулисале: „Да Кривошијани и остали Бокељи не служе у аустријској војсци; 2.) да им Аустрија погореле куће сазида; 3.) да слободно носе оружје; 4.) да им се загарантује потпуна амнестија." (стр. 202.) Била је то светска сензација, да моћна империја практично капитулира пред шаком српских устаника. Рудолф Кислинг је после писао да је Кнежлашки мир „показао срамну неспособност једне велике силе да присили шачицу устаника да поштују закон." (стр. 209.)

Пишући историју бокељског устанка руска научница Кондратјева је 1938. указала на последице које је пораз имао по аустријску војску: „Аустријска армија је била потпуно деморализована. Војска је духом пала. Официри су јављали да војници болују од „кривошијске страве." Официри аустријских пукова су молили да их преместе у друге пукове." (стр. 211.) У целом српском народу, како истиче Костић, „победа је примљена као општесрпска и идентификована са највећим и најзначајнијим победама српске историје." (стр. 214.) Кнежлаз је одједном постао чувени географски појам. „До 1870. нико у српству није знао за Кнежлаз, није то нико ни у Боки знао. Нити је то град, нити село, нити неко насеље, нити река или каква планина. То је безначајан локалитет у Кривошија-

ма, у пустари, која има један храст под којим је склопљен мир. Аустријски виши официри, на челу са намесником Далмације генералом Родићем, морали су се попети на Кривошије да ту под ведрим небом де факто приме све услове побуњеника. Кнежлаз мора да уђе у све српске историје и енциклопедије. Он је понос Кривошија, понос Бокеља, понос свих Срба." (стр. 214.)

14. Завршна студија о Боки и Бокељима

Костићева књига „Бока и Бокељи, нарочито према описима странаца" изашла је постхумно 1979. године у Детроиту. Аутор је у њој објавио прикупљену грађу и сопствена разматрања, скоро све што му је преостало након штампања претходних књига с тематиком Српског приморја. Студију почиње објашњењем да сам назив Бока потиче из италијанског језика и да значи ушће, па се онда упушта у детаљан географски опис целог подручја. Назив је устаљен у првим деценијама млетачке власти, а у време средњовековне српске државе постојала је искључиво ознака Српско приморје, углавном обухватајући обалски појас од Драча до Неретве, у нешто ранијем времену, а периодично и касније, све до Цетине.

После детаљне лингвистичке анализе Костић закључује да је назив Бока, иако првобитно неадекватан и страног порекла, временом постао омиљен у српском народу. „Етнички Бока спада у Српско приморје, географски у Јадранско приморје, Источни Јадран. Што је некад присилно била укључена у Далмацију, а данас у Црну Гору, ми то номенклатурно не признајемо. Нарочито не признајемо, што се са та оба израза хтео негирати српски карактер Боке. А она је само српска и ничија друго. Интересантно да јој се увек са исте стране оспорава и посебност Боке и њен српски карактер. Раније Јужна Далмација, а сад Црногорско приморје. Оно прво се није одржало, неће ни ово друго." (стр. 20.) Наравно да Костић не сматра да за ово најновије својатање сносе „одговорност сви Црногорци, већ само Црногорци комунисти. Краљ Никола је певао славопојке српској Боки." (стр. 21.)

Црногорски комунисти и титоистички режим из Београда су после Другог светског рата све виђеније Бокеље, и живе и мртве, покушавали бескрупулозно уклопити у вештачку црногорску нацију. Остао је записан случај чувеног сликара Петра Лубарде који је оштро реаговао и јавно забранио да га приказују као црногорског уметника и изричито се декларисао да је он по народности Србин. Нема код Бокеља одиозности према Црногорцима. Напротив, они су веома сродни, али нису нека измишљена нација. „Бока је несумњиво, и етнички и географски, најближа Црној Гори и она не жели да се од ње одваја, већ да се с њом заједно, чак кроз њу, опет врати српству. Црна Гора ју је одвојила од српства, она треба да је српству врати. То је гледиште скоро свих Бокеља." (стр. 46.)

Константин Јиречек се у својој знаменитој „Историји Срба" позивао на Марина Сануда Торзела који је био изричит по питању величине Српског приморја: „Краљ Србије, који држи земљу на приморју јадранског голфа која се простире на око 250 миља." (стр. 54.) Како је прорачунао Костић, „то би значило да је српска обала на почетку 14. века била дуга око 463 километра. То је било скоро у правој линији, јер је српски Јадран имао врло мало острва, па да се обала рачуна у целом кругу острвља." (стр. 55.)

Поводом прославе педесетогодишњице краља Николе, председник тадашње црногорске владе, др Лазар Томановић, одржао је упечатљив говор у коме је, између осталог, истакао: „И Ваше Величанство одмах је наставило ту свету борбу у два велика осветничка рата за слободу српског народа. У потоњем сте ви лично предводили храбру војску Вашу до Велеша и преко Сутормана до мора српскога и до Бојане по свим бојиштима, генијалним полетом, у легендарним биткама, са сјајним побједама, проширивши Црну Гору дијелом Захумља и дијелом Рашке; па равном Зетом, колијевком Немањином и милом „дједином" свих Немањића; па приморјем српским, отворивши Црној Гори слободне путове, по Српском мору, са осталим свијетом." (стр. 56.) Овај говор је објављен у најзваничнијем државном листу „Гласу Црногорца" од 19. августа 1910. године.

Костић даље показује да су сви значајнији српски државници 19. века чезнули да се Србија врати на море. У балканским ратовима српска војска се преко северноалбанских гудура пробила до Јадрана и Црне Горе, уз њену помоћ ослободила Скадар, али су европске велике силе вештачки конституисале државу Албанију, која никада раније нигде није постојала, да би српске намере осујетиле. „Кад је ступио Први светски рат, сви су савезници одреда признали Србији право изласка на море. Једни су јој признавали мање, други више територија до мора, али излаз на море признали су сви. Чак је и председник САД Вилсон у својим чувеним Тачкама (тзв. 14 тачака) од 8. јануара 1918, казао дословно у тачки 11: „Србији треба признати слободан и сигуран приступ к мору." (стр. 60.) То право је Србији било признато и Лондонским пактом од 26. фебруара 1915. године, и то сва обала од Сплита, укључујући и сам Сплит.

Лазу Костића је много обрадовала изградња пруге Београд-Бар после стогодишњег пројектовања, дугог оклевања и упркос хрватским смицалицама и ометањима. Убеђен је да ће „добро доћи укупном српству и да ће реализовати вековну тежњу изласка Србије на море. Оно етнички јесте своје: и Бар и Бока су подједнако српски, али нису државно-правно. То ми желимо да буду. Морамо признати да од свих варијанти пруге ниједна није била чистије српска од ове, јер пролази кроз пределе само Србије и Црне Горе, кроз чисто српске пределе. Треба јој сад дати и формално српско обележје, да пролази само кроз Србију, кроз српску државу. То ће бити онда кад Србија и Црна Гора буду поново иста држава. Тада ће се и сва Бока приљубити више Црној Гори, јер ће кроз њу постати поново део Србије, што више од свега на свету желим." (стр. 64.)

У осталим деловима књиге Костић цитира велики број путописа немачких, француских, италијанских, руских и српских аутора који су се на изванредан литерални начин дивили лепоти Боке Которске. Прештампава и неколико најлепших песама, посебно Дучићевих и Шантићевих, посвећених овом јадранском драгуљу, али и елементе карактерологије Бокеља на основу списа француских, немачких и других аутора. Књигу завршава есејом о породици Ћеловић из Рисна, одужујући се на тај начин свом дугогодишњем пријатељу и спонзору Видаку Ћеловићу из Детроита.

Глава шеста

НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ И ВЕШТАЧКЕ НАЦИЈЕ У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА

1. Општи приступ питању националних мањина

У неколико студија Лазо Костић је обрадио питање националних мањина у српским земљама, питање вештачких, измишљених нација, односа Срба са Мађарима и Јеврејима, као и коментар фалсификованих комунистичких пописа становништва и покушаја цепања Српске православне цркве, уз сузбијање националних карактеристика српског културног живота. Највећи број брошура на ту тему штампао је Српски културни клуб „Свети Сава" за Канаду у едицији „Српски проблеми – серија националних списа."

У Торонту 1961. године изашла је Костићева демографско-етнографска студија „Националне мањине у српским пределима." Костићев приступ је, како сам наглашава, заснован на статистичком методу јер тај метод сматра најпоузданијим и најприкладнијим за проучавање односне врсте друштвених појава. Обнављање српске државе почетком XIX века, изведено је у условима готово катастрофалне демографске ситуације. Од густо насељене земље из предтурског времена, услед бројних ратова, турског насиља и епидемија заразних болештина, Србија је сведена на релативно слабо насељену територију. И велике сеобе српског народа и процес турчења погубно су деловали на српски национални супстрат.

Како је то застрашујуће изгледало сведоче аустријски подаци о попису становништва у српским областима од Београда до западне Мораве које су почетком XVIII века биле под њеном контролом. Тада је установљено да на тако широком подручју живи свега 100.000 становника, или 2.456 породица, 412 села је било настањено, а 342 напуштено. Након што су Турци поново преузели контролу над том територијом, дошло је до масовнијих пресељавања Срба из других подручја у ове крајеве, тако да је број становника почетком XIX века већ достигао 500.000. По слому Првог српског устанка опет је наступило масовно расељавање. Тек у време Милошеве владавине дошло је до извесне стабилизације демографских прилика и до отварања процеса сталног раста броја становника. Раст се заснива паралелно на природном прираштају и сталном додавању новоослобођених територија.

У периоду турске окупације православни Срби су живели углавном у селима, док су у градовима били махом Турци и потурице, али и известан број Грка, Цинцара, Бугара итд. По ослобођењу Турци и потурице су систематски напуштали Србију, а масовније су се усељавали Срби из свих још неослобођених српских подручја. „У Србији је већина, огромна већина становништва ван те области. Наука сматра да старинци не чине ни 10 процената српског становништва." (стр. 14.) О томе је писао и Јован Цвијић: „Ма одакле долазили, ови се досељеници нису груписали према области одакле су дошли, осим у неким деловима Западне Србије. Њихово мешање и стапање са старим становништвом било је утолико тешње... У Шумадији је згуснута снага свих српских земаља, како динарских тако и косовско-вардарских." (стр. 14.) Костић томе додаје: „Србија је, заиста, и етнички као и духовно представљала целокупно српство." (стр. 14.)

Затечене мањине су врло брзо апсорбоване. „Прво су, сасвим природно, асимилирани Бугари. Они су по језику били Србима најближи, по вери истоветни. Сем тога нису имали још ни свести о својој националној посебности." (стр. 14.) У том процесу није било никакве принуде ни административних интервенција. Историчар Феликс Каниц је тврдио да се „ниједна народност тако лако не стапа са српском као бугарска, што објашњава сродност језика и вере." (стр. 15.) После Бугара најлакше су по градовима асимиловани Грци и Цинцари за које Костић каже да их је укупно било свега око 1 одсто становништва, али су имали велику финансијску моћ и значајан утицај на јавни живот. „Мада су Грци и Цинцари два особена народа, у нашим градовима нису представљали два света, већ један једини. И Цинцари су говорили грчки или бар покушавали да говоре грчки, узимали су се између себе и заједно иступали политички и финансијски. Вере су били православне, и једни и други, а пошто грчког богослужења и грчке јерархије није више било, они су такође доброволно и спонтано напустили сваку особеност и изједначили се са Србима. Асимилација је била потпуна и брза, без икаквих потреса." (стр. 15.)

У процес националног прилагођавања ушли су и Јевреји. „Код њих је извршена национализација, али не и асимилација. Они су се у многом виду разликовали од Срба: у вери, у раси, у предању, у језику (већина је код куће говорила шпански). Процес национализације трајао је дуго, али је био такође спонтан и по резултату потпун. Ови Јевреји су сами говорили да су Срби „Мојсијеве вере", и вређали би се кад би им то неко оспоравао. Ни њих није било много више него Грка – Цинцара". (стр. 15.)

Цела територија Србије у прошлом веку била је етнички врло компактна и то јој је омогућавало да настави ослободилачке ратове. Међутим, када су 1912. године ослобођене Стара Србија и Македонија појавили су се велики проблеми јер „Срби су ту били јако проређени, местимично чак потпуно истиснути из својих старих постојбина. Наишли смо на огромне националне (етничке) мањине, које се нису могле лако асимиловати. Несумњиво би се у много чему успело да је остала Србија, било она до 1918, било повећана. Али ови крајеви нису ни три године били под чистом влашћу Срба; онда су били окупирани од непријатеља који је мањине повлађивао (као што је све повлађивао на штету Срба), и напослетку се нађоше у Југославији, која је донела собом још читаве милионске мањине. Тада су Париски уговори о миру (Сен-Жерменски и Трианонски) предвидели међународне гаранције за заштиту мањина (иако не директно оних у Јужној Србији)." (стр. 16.)

2. Власи у српским крајевима

Посебну пажњу Лаза Костић посвећује питању Влаха у српским крајевима. Њихов број се по пописима становништва непрекидно смањује, што говори да је све снажнија идентификација њихових потомака са Србством. Једино се тако могу објаснити фрапантне диспропорције у статистичким показатељима. Костић напомиње да су поред национално-политичке преоријентације статистичке диспропорције и методолошког карактера, „утолико што прећашње статистике и Србије и Југославије нису питале ко је какве народности, већ којег је језика. Сви који су рекли да код куће говоре влашки, да им је то матерњи језик, сматрани су за Влахе. То је тзв. објективни критеријум, одн. утврђивање симптома место саме појаве. У комунистичкој Југославији је усвојен субјективни критериј: свак може да означи своју народност како хоће, без обзира на језик који говори. И Власи су то канда користили у највећем опсегу да се обележе као Срби. Сад кад им је први пут признат статус мањине, кад су добили право на своје школе итд., сад одједном неће да су Власи већ Срби." (стр. 19.) Да би парадокс био већи, тај процес се одвија под комунистичким режимом изразито антисрпске оријентације. „Данашњи режим смањује број Срба гдегод је то могуће и парадира са мањинским правима које тобоже он први признаје. Одједном, сваки нови попис преполовљује број Влаха у Србији. Једна појава која заиста даје на размишљање. Један доказ да Срби нису национални поробљивачи каквим их представљају. Док су они стварно владали, Власи су били Власи; Кад су престали да владају Срби, Власи постају Срби. Невероватна ствар, па опет истинита!" (стр. 19.)

Прве озбиљније податке о броју Влаха у Србији Костић је нашао у тексту Јована Гавриловића који је објављен у „Гласнику" Друштва српске словесности и односи се на 1850. годину. Гавриловић је утврдио да у Србији живи 105.000 Влаха. Пруски гардијски официр Ото фон Туих, у свом путопису објављеном 1830. године у Берлину, наводи: „Власи су дошли у Србију по позиву српске владе, да би се источни предели населили и обрадили." (стр. 18.) И Француз Ами Буе у својој „Европској Турској" 1840. године пише: „У Крајини има око 50 влашких насеља, а у области Кључа око 30 села готово искључиво влашких који су ту (Власи) постепено надоместили Словене, као што доказују имена заселака." (стр. 18.) Попис становништва из 1953. године утврдио је да у Србији живи само 28.022 Влаха.

Костић указује и на објективне историјске разлоге такве појаве: „Неоспорно да је, поред субјективних разлога и жеље Влаха за изједначавањем са околином, много допринела нагла индустријализација земље која је захватала с једне стране и влашке крајеве, а с друге стране извукла влашко становништво из првобитних насеља и помешала га са Србима. Ако се та тенденција и даље буде развијала у истом правцу (мада не истим темпом), није далеко дан кад ће егзистенција Влаха у Србији бити само историјска реминисценција. Колико је та појава чудна, толико нам може бити само пријатна. То није неки нови популациони елеменат, нама непознат, с којим можемо да се разочарамо. То је група становништва која је са Србима и међу Србима живела бар један век, чак и век и по, делила формално с њима и зло и добро, заједно ратовала, заједно патила, заједно кликовала. Територијално и судбински нераздруживи, сад су они и

идејно, ментално, национално, једно." (стр. 21.) У књизи „Краљевина Србија и српски народ" аустроугарски историчар Феликс Филип Каниц, који је имао извесних предрасуда према Власима, као да невољно признаје: „Заштићен једнаким правима и осведоченом слободом свих српских грађана, поправио се у знатној мери карактер Влаха у српским низијама." (стр. 21.)

За разлику од Каница чије мишљење цитира, Костић је пун поштовања и уважавања према Власима. Из његових речи просто навиру позитивне емоције. „Власи су један веома ваљан и држави одан елеменат, који је овога рата показао највидније своју лојалност. Покушај неколико ренегата склоњених у Турн-Северину 1941. године да ствара међу српским Власима иреденту у корист Румуније, остао је потпуно без успеха. Никаквог одјека није нашао међу српским Власима, мада би му несумњиво окупаторске власти биле наклоњене. Покрет ђенерала Михаиловића наишао је опет на пун одзив међу влашким становништвом. Нигде у Србији нису се устаници безбедније осећали него међу Власима. Ни за живу главу не би их они издали. Дирљиво је било видети како су и људи, којима је иначе хајдучија импонирала, присно сарађивали са подземним покретом ђенерала Михаиловића." (стр. 21.)

Власи Србији никада никакав проблем нису представљали. Срби су их одувек сматрали као најрођеније, као неразлучиви део сопственог народа. „И данашње очигледне покушаје српских Влаха да се потпуно изједначе са већином становништва, да се од њих ни у чему не разликују, ми можемо искрено да поздравимо. Ми то нисмо форсирали (доказ је да су преко сто година изоловани од матице, задржали свој језик и своју посебност), али ми то нећемо ни да спречавамо. Они су у најтежим моментима по Српство доказали да нам духовно присно припадају. Нека су нам добро дошли. У моментима кад се много тога дроби од српске националне зграде и отпада од српског националног тела, овај прираст Влаха и њихов приступ Српству, који је изгледа поптун и незадржив, ми искрено поздрављамо." (стр. 21-22.)

Ту Костић посебно инсистира на чињеници која проистиче из дефинитивних података пописа становништва из 1953. године, а из којих се види да се 200.000 становника изјаснило да им је влашки језик матерњи, али и да се уједно 170.000 од њих декларисало да су Срби по националној припадности. Како Костић закључује, то је „доказ више да им је језик слободан и да је њихово опредељење без жртава. Ово је такође доказ да тај свет није физички пропао нити нестао без трага, као што би српски непријатељи могли да изводе из досадашњих статистика. Они су остали Власи по језику, Срби по осећањима." (стр. 22.)

3. Цинцари

Посебан феномен представљају Куцовласи или Цинцари којих је у време турске окупације било у свим деловима Србије, а у слободној српској држави њихов број се непрекидно повећавао територијалним ширењем у јужном правцу. Куцовласи се поприлично разликују од Влаха, али су у основи истог порекла и језика. У Македонији су их још називали Арванитима или Арванитовласима. Назив Куцовласи је грчког порекла. О њима пише и Константин Јиречек: „Данашњи Мађедорумуни називају себе Араман. Словени су их, као и Италијане, називали свагда Власима." (стр. 22.)

Цинцара је, како пише Лаза Костић, „било и у првобитној Србији, али само у градовима, где су се мешали са Грцима, тако да их је местимично тешко издвојити. Било их је и у Војводини, можда процентуално више него у Србији. Чак и у Босни (Петракис, Хаџи-Костић, Јеремић итд.), али су они сви посрбљени. Чак су давали Србији деценијама државнике и дипломате највећег домета. О њима детаљно пише бивши професор историје и социологије на Београдском универзитету др Душан Ј. Поповић у књизи „О Цинцарима" (два издања између ратова)." (стр. 22-23.)

Данас Цинцара, јасно идентификованих, има само у јужним српским земљама и зато их Костић назива Јужним Власима. Иако су званичне југословенске статистике све Влахе укључивале у једну категорију, Костић инсистира да су се Цинцари по језику „доста разликовали од српских Влаха, по националној свести још више. Не може бити говора о некој заједничкој националној кохезији, о осећању етничког јединства. Никад у историји није међу њима постојала никаква повезаност, најмање етничка." (стр. 24.) По свим пописима становништва у XX веку, број грађана који се изјашњавао да говори влашки језик у Јужној Србији износио је до 10.000.

О њиховом етничком супстрату, пореклу и називу Костић даје један врло прегледан и јасан резиме: „Јужни Власи су свуда у свету познати или под именом Влах са неким адјективом, или под именом Румун, опет са ближом ознаком. Куцовлах значи Влах који храмље, који се клати, а друге се речи већ лакше разумеју. Цинцарима, пак, тај свет зову само Срби (неки суседи су то од Срба преузели). Вероватно то долази од броја цинц тј. пет, који се тако често од њих чује, а који српском уху необично звучи. Тако Италијане у Немачкој и Швајцарској зову чинкели („мали чинкве"), јер тај исти број пет (ит. чинкве) тако често чују од њих. Цинцари су остаци старих римских колониста и има их спорадично по целом Балкану. Али груписани су били највише у оном делу Турске који сада чини тромеђу Српске Македоније, Грчке Македоније и арбанашког Епира (Битољ, Струга, Корча, Костур, Воден). Одатле су се селили махом у градове и ту брзо денационализовали (постајући Грци у Турској и Грчкој, а Срби и Бугари у слободним државама Србије и Бугарске). Практично, њих више нема у тим градовима. Али у неким насељима Македоније они су се задржали у првобитном облику, груписани. Доскора је било и номада Цинцара у самој српској Македонији. То су тзв. Громочлије (досељени са Громоча у јужној Албанији). Живели су у нашој источној Македонији, бавећи се углавном сточарством. Нису имали никакве везе са својим сународницима у западној Македонији. Југословенске власти су их после оба рата трајно населиле по западној Македонији. Сви се ти Цинцари званично, тј. статистички означују као Власи." (стр. 23.)

Лингвистичком анализом Костић долази до закључка да „не само да се цинцарски или „јужнорумунски" језик знатно разликује од дако-румунског који се говори у Румунији, него и тај јужнорумунски се рачва на два доста различита дијалекта (једнако као њима сродни Ретороман у Швајцарској). Тај језик се дели на два дијалекта: аромунски, чији припадници живе у Македонији, Бугарској и Албанији, и маглено-румунски, чији су припадници живели у Грчкој све до после Првог светског рата, када их је румунска влада преселила у Добруџу." (стр. 24.) Цинцари су „подељени и живе у свим балканским државама, свуда као „ишчезавајућа мањина", без везе између једних и других." (стр. 24.)

Јован Цвијић се позива на веродостојне путописце који су тврдили да их је у прошлом веку било око пола милиона, а у његовом времену су се свели на око 150.000. Он каже да се Цинцари јављају „као етнографска острва у основној словенској и грчкој маси становништва и то највише у југозападном делу Полуострва, поглавито у Македонији, Епиру и Тесалији." (стр. 24.) Све донедавно их је било највише у Албанији, а у Бугарској су, на исти начин као у Србији у јавном и друштвеном животу напредовали до највиших положаја и стицали велике заслуге и почасти.

У студији „С ове и с оне стране Дунава", 1885. године, о Цинцарима је писао и белгијски научник Лавлеј: „Ван њихове земље порекла има их свуда по Оријенту. Нигде нису толико јаки да образују групу за себе, сем у селу Словик код Тузле, у Истри код Монте Мађоре и језера Чеспитал, и понегде друго. Каква штета да их нема у Босни неколико хиљада. Они више него Јевреји доприносе повећању богатства, јер су не само фини трговци, већ и изванредни радници." (стр. 24-25.) Међу Цинцарима је било и много печалбара и запажено је од стране њихових савременика да са лакоћом савлађују језике народа у чијој средини раде и зарађују. Неки су донедавно живели номадским животом. Сви покушаји румунске владе да им образују румунску националну свест били су неуспешни, а примећено је да их најлакше асимилују Грци, а уосталом, у Грчкој их је највише и било.

У Македонији су их после Другог светског рата насилно денационализовали, као и Србе. На њихову посебну везу са Грцима указивао је 1921. године Јован Цвијић: „Аромунске оазе Балканског полуострва могу имати известан национално политички значај само ако остану у вези са Грцима, у чијој су близини и под чијим су културним утицајем. Румунска пропаганда није направила великих успеха, али је ипак грчки утицај њоме унеколико ослабљен. Поред ње и против ње Аромуни се ипак у Македонији претапају у Грке. Осим тога има у последњим деценијама случајева да Аромуни и у Македонији губе своју народност прелазећи у Словене. Међутим, последњи је редован случај са оним Аромунима, који остану дуго година у губертлуку или се стално настане у Србији и Бугарској. Нарочито их нестаје мешовитим женидбама. Напослетку, Цинцари су често без деце или с мало деце." (стр. 25.)

Многи аутори тврде да су Цинцари некада представљали најкултурнији етнички елемент Балкана, мада никада нису имали неку своју посебну културу. Цвијић каже да су они у неким деловима Балкана били главни носиоци византијске културе, дајући јој и свој сопствени печат. За њих Костић закључује: „Уопште је то један јако позитиван народ, коме ми имамо много шта да захвалимо. Велики део наших књижевника је цинцарског порекла и цинцарске крви, међу њима сви наши сатиричари (Стерија, Нушић итд.), да о дипломатама и политичарима не говоримо. Било је и ванредних јунака међу њима. Доста је споменути Јанка од Охрида, који „свијетом иде, свуђе кавгу тражи, ђе је кавге да се онђе нађе." Зове се још и Цинцар-Јанко. Није се склањао од кавге и мејдана." (стр. 26.)

Интересантно је да у српском народу само неки левичари и касније комунисти нису били наклоњени Цинцарима. Поједини левичарски књижевници су чак према њима показивали велику нетрпељивост, попут др Мирка Косића чију је студију „Јужнословенско питање", штампану 1918. године у Цириху на не-

мачком језику, пронашао Лазо Костић претражујући швајцарске библиотеке. У својој идеолошкој заслепљености, робујући марксистичком погледу на свет и комунистичким предрасудама, Косић је писао да балканска буржоазија „има један знатан део цинцарске крви, оне мешетарске и зеленашке класе која је у виду градских Куцовлаха или Аромуна заразила готово читаву балканску буржоазију. Она носи и тако многобројне пословне политичаре и пирате који су се окомили на концесије балканских парламената. Таква буржоазија, жељна пљачке налази се у највећем делу балканских држава." (стр. 26.) Веће пљачке од левичарске ипак балкански народи ни под Турцима нису доживели.

4. Румунска национална мањина

У Банату живи румунска национална мањина и Лазо Костић каже да се њен језик разликује од изворног језика источно-србијанских Влаха, као српски од словеначког. Они имају и високо развијену румунску националну свест. У Српској Војводини их је 1921. године било укупно 74.000 и њихов број се наредних година и деценија постепено смањивао. Костић каже да отприлике толики број Срба живи у румунском делу Баната, па наводи податке немачког геополитичара Карла Брауниаса, објављене у „Часопису за геополитику" 1926. године, који је тврдио да у Румунији живи 52.570 Срба. У ту бројку, која је делимично умањена, нису урачунати ни румунски Срби католици, такозвани Крашовани. Костић ту у облику дигресије наводи да је он „деценијама упозоравао да треба извршити размену становништва, први пут у часопису „Нови живот" за 1923. (Наша национална политика). Тиме би Банат постао један од најчистијих српских предела уопште, а становништво Војводине било би за три и по процента мање туђе, а за толико процената више српско. То питање је од огромног значаја, тим пре што постоји опасност потпуне денационализације Срба у Румунији... Треба се сетити како су Срби из румунског Баната били деложирани за време свађе Југославије са Коминформом и премештени далеко од границе. Живели су под најнеповољнијим условима, и многи заглавили. Антисрпска клика која влада у Београду мало се за њих интересује." (стр. 27-28.)

При томе се Костић позива на ставове Јована Цвијића, изражене у студији „Северна граница Јужних Словена." Цвијић ту, поред осталог, каже: „Да би се олакшало стварање националних држава, што је могуће чистијих у етнографском погледу, треба можда приступити размени становништва с једне и друге стране границе, помажући добровољно исељавање, па чак може бити и размену земаља. Тако би се извршило политичко груписање становништва у пределима где је оно етнографски врло измешано." (стр. 28.)

Ми сматрамо да је таква идеја, што се Румуна тиче, данас крајње нереална и непотребна. Банатски Румуни не желе да се селе у Румунију јер у Србији много боље живе него што би живели у матичној држави, а ни ми Срби немамо никаквог разлога да прижељкујемо њихов одлазак, јер су Румуни веома лојални грађани Србије и с њима заиста наша држава никада никаквих проблема није имала. Уосталом, Румуни се веома лепо слажу са Србима с којима живе, а веома су чести, заправо све су чешћи мешовити бракови. Што се тиче Срба у Румунији, посебно у Темишварском Банату, српска влада би требала да подстиче и помаже њихово пресељење у Србију. По билатералним споразумима

са ру-мунском владом требало би им омогућити да у Румунији на адекватан начин продају своју имовину, а у Србији им обезбедити услове за нормалан живот и рад. Нажалост, Србија још није у стању да дефинитивно збрине ни западне Србе, избегле пред хрватским ножем. Највећи проблем је у бирократској индолентности и неодговорности.

Позивајући се на универзитетског професора из Минхена Георга Штатмилера и његову студију са југоистично-европском историјском тематиком из 1950. године, Костић укратко резимира порекло свих варијанти влашког балканског становништва: „Стари Римљани су по освајању Балканског полуострва извршили романизацију највећег дела домородачких Илира и Трачана... Доласком на Балкан у VII веку Словени су наишли на умногоме романизоване Илире и Трачане. Под латинским језиком балканског типа подразумева се језик којим је говорило некадашње романско, односно поромањено становништво у балканским земљама. Из њега се развио такозвани дакорумунски, којим се говори на територији данашње Румуније, истарски румунски (говори се у неколико села у Истри), мегленитски (говори се у брдима Каранове, северно од Солуна), аромунски (говори се у разним крајевима Македоније и Албаније) и најзад такозвани далматски, данас већ мртав језик којим је говорило романско становништво у нашем приморју, између осталог и у Дубровнику, и који би, да га није потиснуо српски, представљао у неку руку спојну карику између данашњег румунског и италијанског." (стр. 28-29.)

Нама је овде врло интересантан далматски језик јер је он био присутан у скоро свим градовима Српског приморја и развио се пре доласка Срба и Хрвата. „Пре него што су освојили приморје и острва, код приморског и острвског романског становништва развио се посебан језик, такозвани далматски, један од једанаест романских језика. Њиме се говорило одприлике од Ријеке, па до Котора и Бара, а судећи по топономастици све до данашње југословенско-албанске границе, разумљиво и на свим острвима. Словенски језик унесен је у ово подручје тек касније. Исто важи и за млетачки дијалекат, с којим далматски не стоји ни у каквој директној вези. Када се далматски као језик развио и када је почео да се гаси? Први помен о њему јавља се код крсташа у 12. веку. Али под утицајем прилива словенског становништва с Балкана, као и италијанских досељеника, он је рано почео да се гаси. Изгледа да се постепено сводио на оазе. Несумњиво је да су га Млечани у Задру истиснули доста рано; у Дубровнику се задржао све до XV века, док је најдуже остао на острву Крку, где је 1898. године умро Антоније Удина, звани Бурбур, последњи човек коме је далматски био матерњи језик. Његовом смрћу далматски је ишчезао, остављајући трагове једино у нашој топономастици на приморју, као и у позајмицама наших дијалеката." (стр. 29.)

5. Српска асимилација романских прастановника Балкана

У Далматинском загорју су живели Морлаци који су се прилично разликовали од Далмата. Њих на сличан начин дефинишу Константин Јиречек и Владимир Ћоровић. Јиречек каже: „Византинци су по одељу називали планинске пастире црним Власима или Мавровласима, код Дукљанина у XII веку Моровласи или Нигри Латини, а тако исто и у дубровачким архивским књигама Моровлахи, Моролаки, од 1420. кратко Морлаки." Ћоровић је писао у „Историји

Босне": „За разлику од приморских „градских" Влаха, звали су (у Далмацији) брђанске Влахе из унутрашњости, по оделу и по мркој боји лица, „црногуњцима", „Црновласима", „Мауровласима", „Морласима", „Морлацима." (стр. 30.)

Очигледно је да су на свим данашњим српским просторима некада живели Власи. Срби их нису побили, нису их поробили ни прогонили. У прво време су те народне заједнице живеле одвојено, а онда су се интензивно мешале. Срби су као неупоредиво бројнији и виталнији асимиловали Влахе, па тако преузели и њихове етничке одлике. Не треба се уопште чудити што су многи кроз историју све нас Србе називали Власима. Ми јесмо и Власи. У нашим венама тече и влашка крв, крв пристановника Балкана. Али, смо пре свега Срби јер је српска етничка маса у том стапању народа била изразито доминантна.

За сам влашки назив Шафарик је писао у својим „Словенским старожитностима", објављеним у Лајпцигу 1843. године: „Назив Влах је код Словена не само старији него народ Влаха, који је настао тек у V или VI веку као мешавина Гота, Римљана и Словена, него је (тај назив) далеко општији и раширенији, јер је одвајкада употребљаван за ознаку Италијана и народа који ту живе, а такође за келтске и галске народе." (стр. 31.) И Јиречек износи: „Средњовековни Срби звали су и потомке подунавских Римљана увек Власима, који беху највише пастири... Сасвим различито од свих романских планинских пастира беху романски варошани у приморју Јадрана највише занатлије, трговци, рибари и поморци названи Романи или Латини, српски још и Власи." (стр. 32.)

У писму Јернеју Копитару и Добровски истиче: „Готи, Трачани, Гали, Италијани итд, сви су чисти Власи, Влахен; тј. генус Влах обухвата многе народе чији се језик односи према латинском као унук према деди." (стр. 33.) После су се код Срба сви сточари планински називали Власима. У време турске окупације израз Власи постаје општи за све православне хришћане. Јиречек наводи и како су се Власи повлачили пред Турцима на север и северозапад, па како су сви били православци, тако су Хрвати уобичајили да сваког православца, нарочито Србина, зову Влахом.

Аустријски етнограф Черник је запажао да су у Хрватској и Славонији, у време насељавања ускоцима, Власима називани „само народи српског племена; Босанци, Србијанци, Рашани, итд, али увек грчке вере." (стр. 37.) Хрвати су, како износи Костић, „и званично (на пр. на „Велеиздајничком процесу" 1908.) и приватно, и понекад и данас, увек и свагда, из тога изводили и изводе да су сви православни који су доселили у Хрватску Власи. То је општа верзија целог хрватског народа, који се и данас предаје у школама Хрватске, (види нпр. Повјест за III разред гимназије од Олге Салцер, Загреб 1953.); ово што тврди Мачек у својој Аутобиографији; о томе издаје књигу фра Доминик Мандић у Буенос Аиресу 1956. (Постанак Влаха) итд." (стр. 37.)

6. Исламизација и арбанашење Срба

Процесом ослобађања српских територија и ширењем српске државе повлачило се турско и муслиманско становништво. Али то је изазивало нове проблеме у неослобођеним српским земљама, поготово у Босни, Старој Србији и Македонији. „Велики део „Турака", међу којима је било доста поисламљених Срба, преселио се у Босну, и тиме је појачан број муслимана. Ови муслимани

су били према Србима нарочито рђаво расположени, а и без обзира на њих Србија је магнетски привлачила у своја недра обесправљене и кметовске Србе из Босне. Тако је етничко чишћење Србије донело собом и грдне наше етничке минусе у Босни и Херцеговини. Од земаља са сигурном апсолутном већином српског православног становништва постале су земље са њиховом релативном већином; од неспорних српских земаља, постале су спорне." (стр. 49.) Са сличним се проблемом суочавала Црна Гора. После балканских ратова ипак је у српским државама остало много турског и муслиманског становништва, а поготову после Првог светског рата.

Сви муслимани на подручју турске државе сматрали су се Турцима све негде до пред крај XIX века. И други су их тако третирали, и они су себе видели искључиво у том светлу. Код босанских муслимана процес буђења српске националне свести почео је тек првих година двадесетог века. Костић, кад је реч о официјелним пописима становништва, указује на један, на први поглед невероватан парадокс. По попису из 1921. године било је у Југославији 150.000 Турака, а по попису из 1953. године 239.000, иако су се Турци у међувремену поприлично исељавали. Он показује да је то зато што су се и многи муслимани и Албанци декларисали као Турци да би стекли право на исељење у Турску. Али, и ту је третман неједнак, и мотивисан изразито антисрпском политиком централне власти. „Иако свака власт мора респектовати вољу декларанта и примити као Турчина чак и онога ко није Турчин, не мора свака власт да му изда пасош. И имамо две сасвим различите праксе. У Македонији дају свакоме без изузетка пасош, чак и препоручују свакоме, ко може, да се сели. На тај начин постижу националну чистоћу Македоније. На Косову, пак, и Метохији, власт не даје пасош онима који изјаве да су Турци. Јер је власт у шиптарским, тј. арбанашким рукама, а она не дозвољава да позиција несрба слаби." (стр. 56.)

Овде је потребно истицати да су се под категоријом Турака сматрали и сви досељеници које је турска власт вековима насељавала. Они су изворно разних националности, али редовно муслимани, па им претапање у Турке није тешко падало. Неки други су и даље чували извесни посебни идентитет, попут Черкеза. Арбанаси су масовно насељавани на подручју Старе Србије после велике сеобе из 1690. године. До тада их ту уопште није ни било, а онда су дошли у бујици. „Етнички чисто српска територија, прасрпска, постајала је и све више арбанашка. Остали су и многи Срби, али је њихова бројна снага била све слабија, они су гоњени, малтретирани, национално нису смели долазити до изражаја. Онда су се почели селити. Док није дошло до васкрса Србије, сеобе су биле сасвим индивидуалне и једва приметне. Тада постају масовне. Стара Србија се денационализује; српско подручје се све више сужује, арбанашко све више шири. Турцима је било стало да од Арбанаса направе природну брану даљем српском надирању на југ и природни плот српског утицаја. Зато су их све више насељавали на границама Србије." (стр. 63.)

Костић наводи и примере поарбанашења Срба које је стотинама година било веома интензивно, па је и у данашњем времену било много Арбанаса који говоре српски, а то се и у расном погледу може закључити када се види колико им се деце рађа с плавом косом. „Кад се пита за језик, они се уврштавају у рубрику српског језика; кад се пита за народност, они се уврштавају међу Шиптаре (Арбанасе), какви се и осећају (јер су вере муслиманске и живе у заједници са арбанашким муслиманима)." (стр. 64.)

Лаза Костић наводи и један интересантан податак који до сада није био познат у нашој широј јавности. У време велике сеобе „са Србима је побегло нешто католичких Арбанаса и населило се на нашој области у Срему, где је денационализовано (похрваћено). У Хртковцима, Никинцима и Јарку – селима у Срему – населило се 1737. године око 500 породица арбанашког племена Климента, католичке вере. Клименти су се, као и остали хришћани, били придружили аустријској војсци кад је ова, у походу против Турака, допрла до Новог Пазара, па кад је тај поход пропао – одступили су и они за аустријском војском. Током времена, претопили су се у Хрвате, тако да 1910. године од 2.565 становника села Хртковаца знало је арбанашки само 37 лица, а у Никинцима од 1.776 становника само око 18 лица." (стр. 67-68.)

На феномен арбанашења Срба указивали су Ами Буе и Јован Цвијић. Буе је писао 1840. године: „У суштини ови Арбанаси нису ништа друго него раса бастарда помешана много са српском крвљу, као што су помешани Грко-Арбанаси у Епиру. Они су дошли на места која су емигрирани Срби напустили 1690. и 1737. Њихови фисови или племена... многоборојна су... и сва потичу од мешаних алијанса албано-српских." (стр. 68.) Цвијић детаљно објашњава сам процес арбанашења кроз мимикрију православних Срба: „Први је знак мимикрије у овим областима био примање арбанашког одела. Затим је дошло усвајање њихових покрета, понашања и самог језика, тако да се на путу и тргу нису могли разликовати Срби од Арбанаса... Овом спољном мимикријом становништво се чувало од мучења и насиља. Али је она водила непосредно примању ислама и поарбанашавању. Има породица које су само упола поисламљене (у околини Пећи, у Гори код Призрена), где је мушкиње примило ислам а женскиње остало православно... Само се по себи разуме да, чим Србин постане муслиман, престаје потреба за мимикријом, штавише... он постаје најљући насилник према својој браћи." (стр. 68.)

Даље Костић разматра тај проблем. „Грдно много има поарбанашених Срба; било их је доста, кад је тај део територије ослободила српска војска, који још нису сав процес асимиловања потпуно били ни завршили, а ипак нико није, по мом сазнању, вратио се ни вери дедова ни својој старој нацији. Асимилација је била комплетна као ретко где. На тој бази ми не можемо много више рачунати: да се данашњи Арбанаси, одн. један њихов део, врати српству, мени изгледа немогуће. То би могло бити само кад би се они иселили из арнаутлука, што они не желе, а не би било право присиљавати их. Тамо, пак, они су се сасвим интегрисали и сваки покушај накнадног диференцирања довео би не само до њихове изолованости, већ веома вероватно и до физичке пропасти." (стр. 68.)

Арбанашким насртајима треба се систематски супротставити, а Костић посебно инсистира на насељавању Црногораца и Личана, као поузданом методу. „Само су Црногорци у стању да на терор Арбанаса одговоре равном мером, и само од њих је Арбанас имао респекте." (стр. 69.)

7. Српска Војводина

Демографско-етнографска студија „Српска Војводина и њене мањине" изашла је 1962. године у Торонту и представља директни наставак претходне монографије. Костић нема амбиција да пише историју Војводине, него да јавности саопшти оно што се на другом месту не може наћи или оно што режим у

отаџбини забрањује. Он тако пред себе поставља експлицитне и конкретне задатке: „Давати ствари сасвим непознате или недовољно познате одн. недоступне српској читалачкој публици; пружати по могућности ствари уопште нове за нашу националну науку, нарочито оне које нико други или не уме или не сме да пише. То посебно важи за објављивање и тумачење статистичких података до којих други једва могу да дођу, јер не знају ни где се налазе, а још теже их могу експлицирати." (стр. 6.)

Српска Војводина је створена 1. маја 1848. године на скупштини српског народа. Ова одлука има значај конститутивног акта који је, 18. новембра 1849, потврдио краљев декрет. На скупштини је митрополит Рајачић проглашен за патријарха, а Стеван Шупљикац изабран за српског војводу. Скупштина је одржана у Сремским Карловцима. Након што је издао краљевски декрет, аустријски цар је себи додао нову титулу – великог војводе српског војводства. Званични назив је био Војводина Србија и Тамишки Банат", а територија је била тако одређена да се нигде не граничи са кнежевином Србијом. Између њих је била војна граница. Српска Војводина је у тренутку формирања имала око милион и по становника. Хрватска и Славонија су тада имале 865.000, а Далмација са Боком и Дубровником 405.000. Целокупна војна граница је имала око милион становника. Српска Војводина није дуго трајала. Царским указом од 27. децембра 1860. године поново је припојена Мађарској, али је на полет националне свести српског народа имала огроман утицај.

Нова шанса, и то овог пута за потпуно отцепљење, указала се српском народу тек крајем Првог светског рата. Велика народна скупштина Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи донела је, 25. новембра 1918. године, одлуку о прикључењу Краљевини Србији. Срби некадашње Српске Војводине хтели су потпуну интеграцију у Србију без икаквог издвајања или посебности. Две недеље пре тога Срем је самостално донео сличну одлуку јер је у Аустро-Угарској имао другачији правни статус. Одлука је донешена на Конференцији изасланика разних одбора народних већа у Срему 11. новембра 1918. године, у Руми.

Инсистирање на непосредном прикључењу Србији праћено је и наглашавањем свих ових покрајина да их Српска влада заступа на Конференцији мира у Паризу. Тек су комунисти, после Другог светског рата, кренули да поново отму Војводину од Србије, вршећи и разграничење на републике и покрајине. Тад је и Војводина окрњена јер су јој отели Барању и Западни Срем, па их припојили Хрватској, мада никад раније нису били у њеном саставу, нити су Хрвати ту представљали већинско становништво. „Чак није дато ни име Српска Војводина, које је Беч био званично установио. Каже се само Војводина, што би било исто као кад би се Хрватска назвала Бановина!" (стр. 31.)

Срби су живели у Војводини од доласка на Балкан, највише у Срему. Остало је записано да је и Свети Сава, кад је одлучио да се одрекне архиепископског положаја, за свог наследника предложио Арсенија из Срема. И српски деспоти су, према Јиречековом сведочењу, имали огромне поседе у Јужној Угарској. У неколико историјских фаза српска етничка маса је допуњавана. Мада су процеси унијаћења на територији под мађарском контролом били веома агресивни, Срби су имали шансе да се очувају тамо где је њихово становништво било компактно, највише у Срему.

Аустријски државник барон фон Бартенштајн је у Промеморијалу Јосифу II писао да су се Срби усељавали као организован народ: „Није се радило о томе да се приме растерани бегунци или да се њима дају нека пуста земљишта, већ се радило о томе да се чврсто насељени и имућни људи, који нису били ометани у вршењу својих верских обреда, подстакну да пређу из турског суверенства у овдашње, и то ризикујући тело и живот, имање и добра. Ови Срби су још испочетка означавани као нација са својим духовним и световним сталежима, која се пер модум пакти, путем уговора, овамо упутила." (стр. 40.) С друге стране, Аустрија се трудила да досели што више припадника других националности како Срби не би представљали већинско становништво. „Никад област садашње Војводине, од кад историја памти, није била без Срба и то без знатног броја Срба који јој је давао национално обележје. Све што је у њој било од вредности било је српско." (стр. 41.)

Немачки слависта Герхард Геземан, који је интензивно проучавао српску литературу, писао је 1930. године о српском насељавању Славоније и Војводине: „Великиројеви из Македоније и Старе Србије прешли су највећим делом у аустријске и угарске јужне граничне пределе и као земљорадници, трговци и славна гранична војска србизирали Славонију и Војводину...Колонисти у Угарској испремешани су са сународницима из Македоније. Ова мешавина, којој никако не недостају и динарске примесе, мешавина старосрпског националног романтизма, византијске похлепности за зарадом и македонске радљивости, мешавина жилавости, животне препредености и опортунистичке, инстинктивне способности прилагођавања, извукла је за мало генерација српски народ из духовног средњег века, балканизма и патријархализма и превела у средњеевропску културу." (стр. 44.)

Док је Србија пустошена а Црна Гора се грчевито борила за голи опстанак, до краја XVIII века, како је писао Јован Скерлић, „оно што је било духовног живота у српском народу, то је било код оно неколико стотина хиљада бегунаца, који су се настанили у пустим равницама Јужне Угарске. Ти су Срби почели живети новим културним животом и неких сто и педесет година ту се мислило и писало за цео српски народ." (стр. 45.) Како додаје Лаза Костић „Војводина и Нови Сад су се сматрали још крајем прошлог века као главни и интрасигентни представници и браниоци Српства. Иако су имали две српске слободне државе, из Војводине је происходило духовно струјање Српства... Али највеће чудо је у томе, што су угарски Срби образовали и потпуно исти, свуда једнак језик српски. Несумњиво је да су собом донели разне дијалекте, који су се после спојили у један јединствен изговор." (стр. 45.)

8. Буњевци и Шокци

Буњевци и Шокци су две посебне етничке групе, међусобно врло сличне, али ипак свака од њих љубоморно истиче своју посебност. Буњевци живе у Бачкој, а Шокци на нешто ширем подручју Војводине, Славоније и Барање. Костић њихов територијални размештај овако прецизира: „Буњевци живе само у Бачкој, и то северној: у Суботици (која је њихова метропола), јужно и северно од ње. Севернији Буњевци живе у тзв. Бајском троуглу, у оном делу Бачке који је остао под Мађарском. Шокци живе претежно у Барањи али такође и у јужној

Бачкој (уз Дунав). И њих има у мађарском делу Барање можда више него у нашем (док је Буњеваца у Бајском троуглу мање него код нас). Шокаца је раније било много више. Цела католичка Славонија се звала Шокадија. И данас још понеки Славонац католичке вере каже да је Шокац." (стр. 60-61.)

Према првом угарском статистичком прегледу, из 1840. године, у Хрватској и Славонији је живело укупно 1.605.730 становника, а од тога 777.880 Хрвата, 297.747 Шокаца и 504.179 Срба или Раца, како су их још увек називали. Из табеле се види да у Пожешкој и Вировитичкој жупанији није било ниједног Хрвата. Ту су живели само Срби и Шокци, као и у сремском делу Војне крајине. Забележено је да су Шокци живели и у неким деловима Босне, а Буњевци у северној Далмацији, што указује на чињеницу да је то првобитни назив за покатоличене Србе, поготово што је у Срему и Славонији све до данашњег времена за Србина који би се покатоличио уобичајено говорено да се пошокчио. Римокатоличка свештеничка хијерархија није према Шокцима никада показивала неки виши степен поверења. Углавном су их презирали, а остало је забележено да је католички каноник мађарске националности Шандор Ронај у једном пештанском часопису о Шокцима писао на следећи начин: „Шокац је савршени контраст Буњевцу. Шокац је европски Индијанац који живи поред Дунава у неколико села, по вери и језику не обазревши се на различите акценте, једно је са Буњевцима. Шокци су богобојажљиви људи, али без морала." (стр. 60.)

Писаних трагова о Буњевцима и Шокцима има при крају 17. века, а како Костић наводи, позивајући се највише на истраживања Алексе Ивића, 1687. године у Бачкој је живело пет хиљада Буњеваца. „Они су од аустријских власти називани искључиво као „Раци католици", било у немачком или латинском језику." (стр. 62.) Немачки публициста Паул Флеш, родом из Бачке, објавио је 1953. године у Немачкој књигу „Златна Бачка", у којој је истицао „да је из 88 латинских, немачких и аустро-угарских монографија и историјских докумената утврдио да су се Буњевци доселили у Бачку 1687. као католички Срби." (стр. 62.) То исто тврде и најистакнутији српски историчари који су проучавали историју Војводине, а пре свега Алекса Ивић, Јован Радонић и Душан Поповић.

Поповић у књизи „Велика сеоба Срба" из 1954. године наводи и да је католички надбискуп Имре Чаки, 1718. године, у писму цару Карлу III тврдио да „Срба има и римокатоличких и православних, ових првих мање; они су јако сиромашни." (стр. 62.) Буњевци су се држали прилично компактно, добро су се међусобно организовали. „Вође ових рацких Срба су тражили да их населе у Суботици, Баји и Сегедину, све важним местима са одличном земљом. Изгледа да су скоро сви насељени у Бачкој, јер се срећу после у Суботици, Сомбору, Сенти и Баји, и још у близини Бачке, у Калошу. У Сегедину их нема. Тамо где су се населили, остали су до наших дана." (стр. 62.)

Оно што је неспорно је чињеница да „сви етнографи и аустријски и мађарски сматрају Буњевце и Шокце католичким Србима. Посебно то важи за бечке етнографе Чернига и Фикера, мађарске Хунфалвија, Калетија и Шикера. Најпризнатији њихов етнограф Хунфалви каже да је око 1870. било у целој Угарској (тј. са Хрватском и Славонијом) „Србо-Хрвата" 2.405.700 од чега отпада „на прави српски народ 942.923 грчко-источних и око 70.000 католичких Срба (Шокаца и Буњеваца), дакле укупно 1.012.923." Тако изречно стоји код Хунфлавија." (стр. 62-63.) Немачки путописац Гринхолд је 1847. године у часопису „Иностранство" писао:

„Слободни краљевски град настањен је највећим делом од Раца католичке и православне религије, броји 25.000 становника." (стр. 63.) Исти аутор наводи за Бају: „Пространи и слабо изграђени део вароши назван „На песку", настањен је готово само од Буњеваца, које обично називају Раци, Рајици." (стр. 63.)

Немачки географски часопис „Глобус" је крајем прошлог века, у неколико наврата, објављивао податке да су Буњевци и Шокци Срби католичке конфесије. 1875. године у њему је објављен текст под насловом „Шокци и Буњевци у Угарској" у коме је, између осталог, стајало: „У јужнословенска племена која обитавају Угарску, спадају и Буњевци и Шокци. Они су досад по свим пописима навођени као Мађари иако им је матерњи језик словенски и то управо српски; има их врло мало који поред овог језика говоре и неки други. Оба та племена су веома запуштена и крајње биготна. Буњевци се разликују од Шокаца само по одећи, они су (Буњевци) уопште живљи (отреситији) од ових и много лепши сој људи. Њихов спољни тип (изглед) је изразито српски." (стр. 63.)

Француски публициста Анри Гедо писао је 1876. године: „Словени Далмације и Истре често се класирају као Хрвати. Разлика између Срба и Хрвата је историјска, а не етничка. Обично се Србима називају православни који се служе ћирилицом, а Хрватима католици који употребљавају латиницу. Па ипак извесни научници, међу њима Пико, уврштују у Србе Словене католичко-латинске Далмације и Истре, јер се они својим дијалектом придружују правим Србима, једнако као и Шокци и Буњевци Мађарске (приближно око 60.000.) иако су они латински католици и пишу у свом језику латинском азбуком." (стр. 64.)

Још је изричитији један од најауторитативнијих немачких етнографа 19. века, Лорен Дифанбах, у својој књизи „Етнографија Балкана", објављеној у Дармштату 1880. године, у којој недвосмислено тврди да у Угарској живи око 200.000 Буњеваца и 50.000 Шокаца, оба племена говоре српски. Први се одликују чишћим и лепшим српским типом, духовном бодрошћу, ношњом, и треба да су се почетком 18. века доселили из Далмације; њихово главно место је Суботица." (стр. 64.) Чешки етнограф Лубор Нидерле 1911. пише у својој књизи „Словенска раса" на француском језику: „Вера је једно од главних знамења за диференцирање Хрвата од Срба: Хрвати су католици, Срби православни и муслимани. Ипак, ово обележје није апсолутно... има бројних католика који се сматрају Србима и које Срби сматрају својима. То су нпр. католици Дубровника и Боке Которске; или Шокци, Буњевци и Крашовани Мађарске." (стр. 64-65.)

Немачки публициста Албрехт Вирт у књизи „Балкан" из 1914. године каже да се „у Мађарској католички Срби називају Буњевци и Шокци." (стр. 65.) Енглески политичар и географ Артур Еванс у предавању које је 1916. године одржао у Краљевском географском друштву у Лондону, говори да „у Суботици и њеној околини има око 70.000 Срба католика (Буњеваца), који су дошли тамо из Херцеговине." (стр. 65.) Немачки етнограф Хуго Бернациг 1954. године у својој књизи „Етнографија" објавио је велику фотографију с потписом: „Шокци и Шокице у свечаној ношњи. То су католички Срби, који обитавају делове Бачке и Баната." (стр. 65.) Никада ниједан страни аутор од науке или струке нигде није написао да су Буњевци или Шокци Хрвати. Такву тврдњу изнети било би једноставно крајње неозбиљно.

Мора се признати да се српска национална свест код Буњеваца и Шокаца постепено гасила, али то није никако утицало на појаву хрватске свести, него на

истицање сопствене посебности. Хрвати су Буњевцима и Шокцима били апсолутно стран етнички елемент. „И Буњевци и Шокци су фанатични католици, много одани својој вери и своме свештенству, које је опет изразито ултрамонтанско. То је највише одвајало (православне) Србе од Буњеваца одн. Шокаца. То је ометало мешане бракове. Али један случај који се десио на крају прошлог века (1899.) не може се ни овде мимоићи. Тада је прешло у православну веру велико село Сантово у Бајском троуглу, више стотина душа. Прешли су, истина, више из љутње према католичком клиру и из ината, него из наклоности према православљу. Али је случај јако симптоматичан. У Мађарској је било веома много протестаната (скоро сва џентрија била је калвинска), па ипак Сантовци нису прешли у привилегисану евангелистичку веру већ у прокажену православну, управо српско-православну (јер је било још и румунско-православне). Доказ ипак да аверзија према православљу није била тако дубока." (стр. 66.)

Буњевци су живели са православним Србима и међу њима. Сарађивали су по свим питањима. И политички су заједно наступали на локалном суботичком, жупанијском бачком и државном пештанском нивоу. О томе је највише писао Васа Стајић, бавећи се и питањем мађаризације Буњеваца. И сами Буњевци су и у XIX веку свој језик називали рацким, о чему сведочи и њихов главни народни предводник из тог времена, католички бискуп Иван Антуновић, у „Расправи подунавских и потисанских Буњевцих и Шокцих у погледу народном, вјерском, умном, грађанском и господарском", објављеној у Бечу 1882. године: „У оно време кад сам у Алмашу жупничком био, где је реч Божја у три језика навештавана била, те се на једној над проповедаоницом стојећој табли означавао језик. На овој буњевачкој бијаше великими писмени исписани „рацки", што се није допадало тадашњем кнезу, иначе веома поштену и богату мужу, Андрији Јагићу, па ме умолио да тај надпис с оним „буњевачки" изменити дадем. У то ја нисам ради тога приволио што сам знао да и Буњевац о народном говору вели: „диванили смо рацки." (стр. 66.)

У тој истој књизи бискуп Иван Антуновић се обраћа српском народу најлепшим речима: „Будите, дакле, срдачно поздрављени, браћо Срби. Та ме свист што говорио и писао, никада неће продрмати моје најчвршће увјерење да смо једним отцем од једне те исте матере рођени, крв од крви, кост од кости. О том сведочи слог и труп тијела, маст, лик и облик, нарав, обичај и адет у радости и жалости, у јелу и питју, у обислу и обитељском животу; у начину газдовања, мислења и осиећања у миру и рату, под једним те истим именом и презименом." (стр. 67.)

Када је 1918. године Српска војводина јавно прокламовала своју вољу и одлуку да се директно припоји Краљевини Србији, „Буњевци су у том акту играли знатну улогу. Велика народна скупштина која је то решила звала се „ВНСК Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи." Она је имала неколико председника; као први је међу њима означен др Бабијан Малагурски, Буњевац из Суботице. Од 757 посланика било је Срба 578, Буњеваца 84, Шокаца 3 (они уопште нису имали интелигенцију), 62 Словака, 21 Русин, 6 Немаца и 1 Мађар. (стр. 67.) Остало је запамћено да је један од највећих пропагатора прикључења Србији био суботички католички жупник Блашко Рајић, који је на Великој народној скупштини одржао величанствен говор у коме је, између осталог, изрекао: „Нећу овде разглабати шта је Србија урадила, јер о томе говори данас сав велики свет, него ћу у име мојега потлаченог, притиснутог, досада на

уништење осуђеног народа (аплауз: „Живела наша браћа Буњевци!!!) јавно пред скупштином да захвалим Србији што нас је својом неприсподобивом војском ослободила јарма и смрти." (стр. 67.)

На основу свих ових и бројних других података Лазо Костић извлачи следећи закључак: „Ако се Буњевци и Шокци нису могли сасвим идентификовати са Србима, ни говора није могло бити, све до Југославије, о њиховом хрватству. Хрвата међу Буњевцима није уопште никад било, ни од корова, све до уједињења у Југославију. Мало пред Први светски рат појавило се неколико њихових школованих људи (да се на прсте наброје), који су почели пропагирати хрватство, али ни тада никако искључиво већ у вези са српством." (стр. 67.)

На првим парламентарним изборима Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца појавила се Буњевачко-шокачка странка која је у Народној скупштини освојила неколико посланичких мандата и формирала посланички клуб. Буњеваца је било и у српским странкама, али не и у хрватским. Најзначајнија буњевачка књижевница Мара Малагурска, позната по роману „Вита Ђанина", јавно се декларисала као Српкиња, као и истакнута сликарка Ана Бешлић. Како резонује Костић „да је остала Србија, а не Југославија, сумње не може бити да би Буњевци и Шокци, до тада национално неизграђени, чак неопредељени, постали Срби, као што би остали Срби и католици Боке и Дубровника, којима би се придружили многи Далматинци. Конкордат Ватикана са Србијом из 1914. давао је чак и легитимацију највиших католичких верских кругова за то." (стр. 68.)

Пре Првог светског рата провођен је процес мађаризације Буњеваца, а после рата, поготово после Другог светског рата, на делу је био процес интензивног похрваћења. Како се својевремено жалио бискуп Антуновић, однарођавали су се махом образовани људи, док су буњевачку свест и специфичност чували пољопривредници. Процес мађаризације Буњеваца у Мађарској скоро да је у потпуности завршен. Костић професионалном статистичком анализом долази до податка да је после Другог светског рата у Бачкој и Барањи било укупно око сто хиљада Буњеваца. Официјелно похрваћење је ту бројку преполовило, а многи Буњевци, не приставши да се изјасне као Хрвати, бежали су у категорију национално неопредељених Југословена.

9. Остале словенске народности

У Војводини живе припадници свих словенских народа осим Белоруса и Лужичких Срба. Хрвата је било најмање. Како каже Костић, њих „у данашњој Војводини није скоро ни било. Практично их уопште није било у Банату и Бачкој. У Барањи, која, нажалост, не сачињава део Српске Војводине, било их је, али углавном у оном делу који је остао мађарски, док у оном делу Барање који се присајединио са Србијом било је Шокаца а не Хрвата. У Срему је било нешто мало Хрвата и то махом похрваћених странаца, али зато у оном делу Срема који су диктатори садашње Југославије дали Србима има неколико пута више Срба." (стр. 73-74.) Кад се изузму колонизовани Хрвати после светских ратова, сви други који се тако изјашњавају сигурно су буњевачког, шокачког, немачког, словачког, мађарског, чешког или шиптарског порекла, а основ кроатизације редовно је била католичка вероисповест.

Руси су углавном потомци избеглица после октобарске револуције и они се најлакше уклапају у српски национални корпус. После Другог светског рата у Војводини је живело око три и по хиљаде Бугара и они се убрзано интегришу са Србима. Пољака је био известан број у Босни. И Чеха има око три и по хиљаде и досељени су у другој половини 18. века. И они се убрзано мешају са другим народима јер су разасути по целој територији углавном као градско становништво, па ће им трагови ускоро остати у карактеристичним презименима и породичним успоменама. Украјинаца и Русина има већи број, имају и неколико компактних насеља, своје школе и учитеље, па тиме и шансу да сачувају своју етничку посебност.

Од свих словенских националних мањина у Војводини живи највише Словака, између шездесет и седамдесет хиљада, највише у Бачком Петровцу, Ковачици, Бачкој Паланци, Старој Пазови и Земуну. Углавном су концентрисани у компактним насељима и имају изражену националну самосвест. Имају школе на свом језику, гимназију, новине, радио и телевизију. У огромној већини су протестанти – евангелисти. Са Србима су традиционално у изразито пријатељским односима. Кроз историју су често подвргавани процесима мађаризације, чак и на територији Војводине.

Мађари су најбројнија национална мањина Војводине, али их у почетку није било много. Највише су насељавани после Аустро-Угарске нагодбе из 1867. године. Према подацима Душана Поповића у Банату их уопште није било у првој половини XVIII века. У Бачкој су нешто масовније насељавани по градовима око 1730. године. Лазар Стипић, Буњевац и библиотекар Суботичке општине говорио је: „Погледајте, најбољу земљу у Војводини имају Срби, онда Немци, а најгору Мађари. Ко је први дошао, узео је и бољу земљу." (стр. 81.)

После Првог светског рата затечено је у Југославији око пола милиона Немаца. Скоро сви су протерани после Другог светског рата. Остало их је неколико десетина хиљада, углавном по градовима, где се мешовитим браковима асимилују. Неки су се изјашњавали као Хрвати или као Мађари.

10. Срби и Мађари

Однос Срба и Мађара Лазо Костић је обрадио у посебној књизи, коју је исти издавач штампао у Торонту 1975. године, и било је замишљено да „Срби и Мађари" буде прва студија у збирци „Срби и околни народи", али је, нажалост, остала и последња. Костић је мотивисан убеђењем да Србија не може остати ограничена на тадашњу „Социјалистичку Републику Србију", да ће морати да се прошири на целокупан српски национални простор, али да ће и тада један део Срба остати ван своје матичне државе. То отвара потребу развијања пријатељских односа са околним народима, учвршћивања таквих односа тамо где они већ постоје и по могућности преобраћања непријатеља у пријатеље, како би се број непријатеља свео на што мању меру.

Костић каже да Срби међу својим суседима имају два искрена и сигурна пријатеља: Румуне и Грке. С Румунијом никада кроз историју нисмо ратовали, а с Грцима смо ратовали само у средњем веку док је Грчка била у саставу Византије. С њима нас веже и заједничка вероисповест, заједнички непријатељи и истоветна историјска судбина. У последњих 120 година наши односи са Бугарском

били су веома лоши, али је потребно максимално радити на њиховом побољшању. За учешће у Другом балканском и два светска рата на погрешној страни Бугарска је кажњена територијалним губицима и било би погрешно показивати било какву даљу осветољубивост, а македонско питање би се, по Костићевом мишљењу, могло и компромисно решити.

Костић сматра да треба уложити напоре да се поправе односи са Албанцима, сматрајући то могућим, с обзиром да су албанске војводе чувале вековима српске манастире и друге светиње. Они мисле да је то могуће, али није стигао да објасни како, па му је мисао остала само на нивоу пусте жеље. С друге стране, Костић је потпуно у праву кад инсистира на пријатељству са Италијанима, с обзиром да с њима нема никаквих нерашчишћених рачуна, а имамо заједничке непријатеље. И историјски имамо разгранате многоструке везе, а у Другом светском рату, иако су били окупатори, спасили су више од пола милиона Срба од злочиначке хрватске руке. Геополитички положаји, економски и политички интереси упућују нас на свеобухватну сарадњу. „Уколико они опет буду показивали апетите на десну обалу Јадрана, што није искључено при каквој новој констелацији, ми смо последњи на које би они аспирисали. Ту би били у првом реду Хрвати и Арбанаси, а после и Словенци." (стр. 9.) Наша национална и државна политика треба да се базира на чврстом пријатељству са Италијом. Хрвати су, како истиче Костић, као најнекултурнији и најдивљији народ Европе, наши вековни и непоправљиви непријатељи.

С Мађарима смо историјски имали и савезе и сукобе. Заједно смо ратовали против Турака и измешани живели на једној територији. Најтежа хипотека су злочини мађарских окупатора у Другом светском рату. Костић сматра да и са Мађарима треба развијати што ближе пријатељске односе. Што се тиче Словенаца, он још робује заблудама да су нам пријатељи. Наравно, половином седамдесетих година Костић није могао предвидети како ће се Словенци непријатељски понети према Србима почетком деведесетих.

Оно што је сасвим несумњиво је чињеница да нам Хрвати никада не могу бити пријатељи. „Они неће никад имати мира док иједан Србин живи. Само је губљење времена и снага ма шта покушавати у том правцу. Напротив, наша основна брига треба да буде – а то је и главни циљ ових излагања, да се обезбедимо са других страна кад до сукоба са Хрватима дође. Да ми сами са њима можемо да изађемо на крај, то нико нормалан не може да сумња. Ми смо бројно двоструко и више него двоструко јачи од њих, а нису могли дохакати Србима ни уз помоћ Хитлера кад пред њим није стајала српска оружана снага, већ пар стотина, после можда хиљада ребела без оружја и припреме. Не бојимо се ми њих никад ни у ма којој прилици ако бисмо били сами конфронтирани једни према другима, али се морамо обезбеђивати да не будемо нападнути и са других страна." (стр. 13.) Костић наводи и закључке прохрватски оријентисаног немачког геополитичара Флорисана Лихтрегера, који је анализирао крајње лош геостратешки положај Хрватске, уклештеној између Србије, Мађарске и Италије, што је велика предност за Србе.

Оно што је нама Србима најзначајније кад је реч о Мађарима је мађарска исконска жеља за изласком на Јадранско море. Ми Срби морамо учинити све што је у нашој моћи да им помогнемо да поврате Ријеку као највећу мађарску поморску луку. Мађарска политика једноставно кад тад мора да се врати на чу-

вену изјаву Лајоша Кошута да он на географској карти нигде не види Хрватску. Откад су Мађари у X веку дошли на Балкан, судбине су нам историјски испреплетане. Наши и њихови краљеви су се свађали и мирили, сукобљавали и родбинске везе успостављали. Немачки историчар Едгар Хеш у Штутгарту је 1968. објавио „Историју балканских земаља" и у њој навео да су још у самим почецима рашке државности, српске жупе нашле природног савезника у пограничној Угарској, и тај ослонац је учинио да су се многобројне византијске експедиције могле да издрже без штете." (стр. 38.)

Он даље пише како је и српска деспотовина опстајала ослањајући се на Угарску. И у Мохачкој бици 1526. године ратовали су заједно Мађари и Срби против Турака. И Београд је први пут ушао у састав српске државе у време краља Драгутина, тако што га је мађарски краљ поклонио у мираз уз мађарску принцезу Катарину која је тада постала српска краљица. Касније је било и више ратних сударa између Срба и Мађара поводом Београда и Мачве. После свих тих ратова, поново је, 1425, Стефан Лазаревић од угарског краља Сигисмунда добио Београд на поклон, да би га Срби опет предали Мађарима, да би Мађари, заузврат, признали Ђурђа Бранковића, као Стефановог сестрића, за легитимног владара Србије.

Београд је скоро сто година био готово неосвојива мађарска тврђава према Турцима. Око њега су се водили многи крвави ратови у којима је српски народ славио и у песмама опевао мађарске јунаке као своје сопствене, попут Јаноша Хуњадија, односно Сибињанин Јанка. По паду српске државе у турско ропство, велика маса Срба се преселила у Јужну Угарску, прикључила тамошњим српским староседеоцима и ступила првенствено у мађарску војну службу. Мађарски владари су та српска насељавања здушно подстицали јер су тако јачале јужне границе. Већ у 15. веку Срби су чинили претежно становништво Срема и Баната. Срби су као угарски поданици добијали значајне привилегије за своје ратне заслуге. Такав статус Србима је омогућавао очување националних традиција и културно уздизање, али и економско јачање, што ће све касније бити веома значајно у време буђења националне свести.

Национална симбиоза Срба и Мађара довела је до тога да су Срби преузели многе мађарске, а Мађари српске речи. „Овај међусобни и узајамни утицај језика ретка је појава, код нас позната донекле само између Срба и Арнаута. Ми имамо можда хиљаде турских речи у Босни, а не много мање и у Србији и Старој Србији. Али Турци немају наших речи; нису их позајмљивали од нас. Ми имамо на Приморју једва мање италијанских речи, али Италијани (Млечани, од којих смо их преузели и под чијом смо владавином били, немају српских речи). У северним границама српског живљења ми смо преузели масу немачких израза, специјално за ознаку техничких предмета, оруђа, домаћинског прибора итд. Али Немци немају ниједне српске речи... Јер су припадници свих тих народа били само освајачи који нису масовно живели међу нама. Ми смо са Мађарима били испремешани. Најбољи је доказ да смо ми примали од њих многе изразе, а и они од нас. Нека језична међузависност, интердепенденција, последњи доказ узајамне непотчињености." (стр. 51.)

У новије доба, до озбиљнијих сукоба између Срба и Мађара дошло је 1848. године, у време мађарске буне Лајоша Кошута. Ту су нам једноставно национални интереси били супротстављени. Међутим, у својим „Емигрантским спи-

сима" Лајош Кошут је оставио сведочанство о свом сусрету и разговору са српским кнезом Михаилом, 1859. године, у коме је Михаило отворено изразио симпатије за мађарску борбу против Аустријанаца, сматрајући Аустријанце опасношћу по Србију. Изражавао је жељу да Мађарска избори своју независност и да са Србијом има што боље политичке односе.

На Берлинском конгресу, 1878. године, аустроугарски министар иностраних послова и мађарски гроф Ђула Андраши пружио је Србима драгоцену и вероватно пресудну помоћ да задрже Ниш, Лесковац, Прокупље, Пирот и друга места. Претила је опасност да ти српски пределе припадну Бугарској. И други аустроугарски министар спољних послова и мађарски гроф Густав Колноки помогао је Србима да избегну територијалне губитке после срамотног пораза у рату са Бугарском 1885. године.

У прошлом веку, Срби су систематски прогоњени у Хрватској, поготово у време бана Ивана Мажуранића који је Његошу украо спев „Смрт Смаил-аге Ченгића." Тек кад је за хрватског бана именован мађарски гроф Куен-Хедервари „Србима је лакнуло: то је први пут да су се они осећали као у свом дому. Куен је, кажу, преко њих добио већину у „Хрватско-славонско-далматинском сабору", што свакако одговара истини. Али, било због тога или нечега другог, он је био благонаклоњен Србима и признао њихову посебност: њихово писмо, њихову заставу и само српско име. Срби нису никад тамо уживали сва ова права и били равноправни грађани као под њим." (стр. 68-69.) То је био најлакши период у животу Срба Славоније и Хрватске.

Брат Стјепана Радића Анте, који је и основао Хрватску сељачку странку, писао је 1901. године у тексту „Хрватски Срби": „Српска господа – каква су, таква су – биесни су на Хрвате, па држе са Мацаронима, а данашњи им Мацарони признају и у закону њихово српско име." Другим речима, Анте Радић бар разуме српско држање. Не кажем да га оправдава, али га и не осуђује. Зашто би Срби били са онима који им негирају име и народност, а против оних који им то признају, мисли – врло вероватно Анте Радић." (стр. 69.) Димитрије Руварац је, 1895. године, у књизи „Ево шта сте нам криви", штампаној у Земуну, хвалио Куена-Хедерварија што је дозволио „да Срби на својим црквама и у свечаним приликама истичу заставу српске Карловачке митрополије и српског патријарха, односно српску заставу." (стр. 69.)

Десило се да је оно што је Куен-Хедервари увео као обавезу у школама српских већинских општина – српски језик и ћирилицу, по његовом одласку проглашено као антидржавни злочин, и то је била једна од тачака оптужнице на загребачком велеиздајничком процесу против истакнутих Срба 1908. године. И министар финансија и поглавар Босне и Херцеговине Бењамин Калај је, бар у једној фази, био изразито наклоњен Србима, па је чак 1877. године издао сопствену „Историју Срба." После је био окупиран мишљу да створи бошњачки народ и бошњачки језик. И професор Стефан Буријан је био српски пријатељ, као министар финансија и аутоматски босански поглавар, како је то правно било повезано од 1903. до 1912. године. „Он је водио чисту србофилску политику: ослањао се углавном на Србе и ове је највише ценио. То он отворено признаје у својим мемоарима, а на то се јако жале Хрвати." (стр. 74.)

У време Калајеве и Буријанове управе у Босни „Српство је било слободније и заштићеније далеко више него данас за владавине Јосипа Броза и Бран-

ка Микулића, оба Хрвата, у тобожњој својој држави. За време Буријана цветала је и бујала „Млада Босна" и српски национализам горео до пароксизма. Босна је постала била ковница и место српског екстремног национализма уопште. Све је то Буријан у најмању руку толерисао." (стр. 74.)

Мађарски политичари и дипломате су у неколико наврата знатно отупили и ублажили аустријске агресивне претензије и намере према Србији, па како сведоче неки актери догађаја, два пута су навели државни врх на одустајање од већ намераваног војног напада. Поготово је истакнути пријатељ Срба био гроф Тиса, један од водећих мађарских политичара двадесетог века. Али и Тисин политички противник и ривал гроф Теодор Бањани је такође био просрпски настројен. Он у својим мемоарима саопштава поруку Николе Пашића да „његов циљ у будућности није ни у једном случају „Југославија", већ „Велика Србија"." Та Велика Србија би обухватала само оне пределе чије је претежно становништво српског језика и православне вере. Не пада му на крај памети да пријемом бројних страних делова народа створи једну српску Аустро-Угарску, у којој би се у сваком граду и сваком селу поједине народности и вере за перчин хватале." (стр. 79-80.)

У току Првог светског рата било је више него очигледне разлике у аустријском и мађарском третману српског народа. Председник мађарске владе гроф Иштван Тиса супротстављао се 1914. године објави рата Србији, а кад је рат већ био неизбежан и отпочео, залагао се против било какве анексије и угрожавања српске територијалне целовитости после рата. Аустроугарски генерал Алфред Краус у Минхену је, 1923. године, објавио књигу о узроцима пораза у Првом светском рату и у њој се жалио на грофа Тису јер се он није могао „задобити за то да би се нешто предузело против угарских Срба, и ако се сумња у њихову сагласност са непријатељем граничила са извесношћу." (стр. 94.) Уз то је оштро осуђивао хрватску мржњу и прогоне Срба на територији Бановине Хрватске. Адам Прибићевић је сматрао да је Тисино држање превасходно спречило Хрвате да већ у Првом светском ратуураде Србима оно што су учинили у Другом. Поред Тисе, српски пријатељи су били принц Лудвиг Виндишгрец, гроф Теодор Бањани и гроф Михаљ Кораљи.

После Првог светског рата, званични односи Југославије и Мађарске били су прилично лоши, а Мађарска је уз то била веома фрустрирана ратним поразом и губитком националне територије. Да би се, између осталог, предупредио мађарски реваншизам Југославија, Румунија и Чехословачка су створиле Малу антанту, а Регент Хорти је усташама дао базу у Јанка Пусти, тако да се неповерење непрекидно продубљивало. 12. децембра 1940. године у Београду је закључен југословенско-мађарски уговор о трајном миру и вечитом пријатељству.

Кад је донесена одлука да Мађарска прекрши тај пакт и учествује у немачкој агресији на Југославију, мађарски председник владе гроф Паул Телеки је, 3. априла 1941. године, извршио самоубиство и оставио за собом вечити пример бескрајне части и поштења, поноса и достојанства. Пред смрт, Телеки је државном поглавару регенту Миклошу Хортију упутио писмо следеће садржине: „Прекршили смо реч дату пактом вечитог пријатељства једном подлошћу. Нација је свесна тога и ми смо изгубили њену част. Ми смо стали на страну разбојника, јер су тобожња зверства измишљена од почетка до краја, било да се тиче зве-

ства против Мађара, било против Немаца. Ми ћемо постати пљачкаши леина, нација која је спала на последњи ниво понижења. Ја то нисам издржао. Ја сам кривац." (стр. 117.)

Мађари су учествовали у немачкој агресији и окупирали део Југославије, Бачку и Барању. Србе су прогонили, протеривали и убијали. У јануару 1942. та убиства су била масовна, највише у Новом Саду. Према неким подацима убијено је око 10.000 Срба и непознат број Јевреја и Цигана. Централне власти су накнадно кривицу пребацивале на локалне Мађаре. Злочини су обустављени кад је оштро реаговао Мађарски парламент. Вођена је истрага и неки починиоци су кажњени. Осуђеним на смрт омогућено је да побегну и прикључе се немачким есесовцима.

После Другог светског рата, односи Срба и Мађара су веома добри, ако се изузму спорадичне трзавице ранијих комунистичких режима и некритичко стајање на хрватску страну првог мађарског посткомунистичког режима. У Србији мађарска национална мањина ужива максимална грађанска и етничка права, као уосталом и српска у Мађарској.

11. Срби и Јевреји

У Саутпорту, у аустралијској држави Квинсленд, у издању „Српског препорода" изашла је, 1988. године, постхумно Костићева књига „Срби и Јевреји." У предговору аутор је своје мотиве за писање једног оваквог рада објаснио следећим речима: „Ми морамо и сами себи и нашим Јеврејима, Јеврејима целог света показати да смо за њих заинтересовани, да их третирамо са разумевањем и са наклоношћу, да смо увек били њихови пријатељи и да то желимо остати. Срби су један од ретких народа света који је са Јеврејима живео у миру, и уколико се то може рећи, љубави, кроз целу историју, од досељавања Јевреја у наше крајеве." (стр. 8-9.)

Спорадичног помињања Јевреја у Србији било је још у средњем веку, на пример у хрисовуљама царева Душана и Уроша, али у већем броју они се појављују тек у XVI веку, по протеривању из Шпаније. Насељавали су се по градовима под турском окупацијом, док је српско хришћанско становништво живело по селима, па неког значајнијег додира међу њима није било све до ослобођења Србије од турске власти. У слободној српској држави односи су били непомућени, не памти се никакав облик дискриминације; антисемитског иступа или погрома. Толерантност и коректност у српско-јеврејским односима и одсуство било какве мржње ситуацију су чинили битно другачијом у поређењу са трагичним европским искуствима. „Јевреји из Србије су се поносили да су „Срби Мојсијеве вере", њихови књижевници и уметници су били изразити Срби. Било је дошло до заиста искрене симбиозе између Срба и Јевреја око њих и у њима." (стр. 14.) Чак се и истакнути комуниста Моша Пијаде, 1931. године, приликом пописа становништва изјаснио као Србин, што је било крајње непожељно под диктатуром краља Александра који је озваничио идеологију интегралног југословенства.

Негативну сенку на такво историјско искуство бацио је др Јозуа Франк, хрватски политичар родом из Осијека, покрштени славонски Јеврејин који је следио Анту Старчевића и његов шовинизам, организујући прогоне Срба и фор-

мирајући франковачке легије које су биле претеча каснијих усташких бојни. Али, он је заиста био изузетак, а и готово сви следбеници су му били Хрвати. Јеврејства се и сам одрицао, а од онога ко замрзи сопствени народ не може се ништа добро очекивати у односу према другим нацијама. „Зато ни реакција Срба на франковлук није била упућена против Јевреја, већ против хрватских екстремиста, „заниекача" Срба. Због тога није ниједнога Јеврејина глава заболела. Срби су умели да виновнике тачно разазнају." (стр. 15.)

Осим свог сина Ивана, Франк ни међу Јеврејима у Хрватској није имао ниједног следбеника. Ни Јеврејин Хајнрих Фридјунг, који је 1909. године у Бечу организовао чувени Фридјунгов антисрпски процес, није код Срба могао представљати повод за стицање било каквих предрасуда према јеврејском народу. Насупрот томе, хрватска историја је препуна излива антисемитизма. О томе је сведочила и енглеска књижевница и политичарка Елизабет Дискеман, иако је иначе преферисала Хрвате и ниподаштавала Србе. У успоменама из Загреба тридесетих година бележи: „Овде се већ осећа дах антисемитизма који је у Београду потпуно недостајао. Тамо се сефардијски Јеврej високо цени." (стр. 17-18.)

Слично је писао немачки публициста Јохан Георг Рајсмилер: „Религиозна мржња није никад у Србији имала погодно тле. Турке су мрзели као подјармљиваче, али не као религију. Најбоље илуструје толеранцију Срба да они никад нису имали неки антисемитизам достојан помена. Ништа их у тридесетим годинама није довело до тако јаког огорчења против Хитлерове Немачке као прогон Јевреја." (стр. 18.) И енглески публициста Џорџ Мајк наводи: „Срби немају обичај да прогоне мањине. Ни антисемитизам нису познавали (док Хрвати јесу)." (стр. 18.) Давичо је то објашњавао следећим речима: То је зато „јер Срби нису покварени и нису, брате, „антисемити"!" (стр. 19.)

Код Срба, за разлику од свих других европских народа, не постоји ни продругљив назив за Јевреје, а у српској држави они су увек били равноправни грађани, уживали верске слободе, политичка и културна права. За Краљевине Југославије; краљ је редовно једног Јевреја именовао за сенатора, и то главног рабина. „У срцу Европе, у најслободнијој земљи њеној, у Швајцарској, нису Јевреји до половине 19. века имали слободу занимања, а до 1874. године, слободу кретања и настањивања по свој земљи. И у другим земљама Европе било је слично, ако не и горе. Србија прве половине XIX века сматрала се као Елдорадо Јевреја, као што је и иначе била Србија-Слободија". (стр. 30.)

У Другом светском рату Немци и Хрвати су и Србе и Јевреје ставили ван закона. И Аћимовићева комесарска управа и Недићева влада под окупацијом одбијале су да учествују у прогону Јевреја, па су чак на директно немачко инсистирање одбацили сваку могућност да донесу антијеврејске законе. „Не само да српска управа у окупираној Србији није хтела да донесе закон против Јевреја, него није учествовала ни у једној мери њиховог истребљења. Све су то радили сами Немци на своју руку и преко својих органа." (стр. 32.) Многи су Срби уз огроман лични и породични ризик спасавали угрожене Јевреје, скривали их, хранили и примали као рођаке у своја домаћинства.

Лично је Милан Недић омогућавао да већи број Јевреја избегне у италијанску окупациону зону где антисемитских прогона није било. Тако су се спасили, између осталих, трговац Габај, инжењер Самоило Јаковљевић, Ребека Амодај, др Ана Алаџић, др Марија Ишах, Јаков Алмули, Оскар Давичо итд. Пре-

ћутно је генерал Недић дозволио и да се известан број Јевреја прикључи четничком покрету генерала Драже Михаиловића, као на пример, адвокат Аврам Меворак, Ото Коморник, инжењер Јосиф Шлезингер, Љиљана Флам итд. Четнички одреди су свуда спашавали Јевреје где им се пружила прилика, а исто тако и Српска православна црква организовано им издајући лажна документа о пореклу, како би избегли окупаторске рације.

Лично је генерал Милан Недић спасао председника београдске јеврејске општине др Фридриха Попеса и његовог секретара Мориса Абинуна, који је иначе директно сарађивао са комунистима. Недићеви службеници су били покровитељи Злате Кикел, Аврама Баруха, инжењера Станислава Јосифовића итд. Многи су Јевреји Недићевом заслугом спашени и из бањичког логора. С друге стране, не зна се ни за један случај да четнички одреди Драже Михајловића нису прихватили било ког Јеврејина који би им се обратио. И Михајловићев лични лекар био је Јеврej др Тибор Голдвајн.

Како је писао познати српски емигрантски публициста Вукашин Перовић, „зна се колики број Јевреја спасише партизанске јединице током рата, а колики број четничке. Није било четничке команде „од Авале до јадранске плаже" да у њима нису нашли уточиште грађани јеврејског рода, чак их је било у команди херцеговачких четника, којој сам лично припадао, али су ови носили „србизирана" имена, да би тако исто оперисали они Јевреји у комунистичким редовима, узимајући врло звучна „великосрпска" имена. Добар део тих људи заузео је касније уносна места у комунистичкој Југославији, било као највиши војни команданти, директори моћних предузећа или дипломатски представници на страни." (стр. 43-44.)

За разлику од Срба, који су се крајње хумано и пријатељски односили према Јеврејима у временима великих историјских катаклизми и трагедија, „Хрвати су поступали сасвим супротно: они су се такмичили са Немцима ко ће више зверстава према Јеврејима да покаже и хвалили се да су надмашили Немце." (стр. 55.) Како је сведочио случајно преживели јасеновачки логораш Јозеф Конфорти, „нико у окупираној и раскомаданој Југославији није тако здушно и „савјесно извршавао наређење о потпуном уништењу Јевреја као што су то чиниле вјерне слуге злог господара Хитлера, усташе, на челу са својим поглавником Антом Павелићем." (стр. 58.) У хрватском народу и у круговима римокатоличке цркве у Хрватској никада никаквих протеста и супротстављања није било поводом злочиначке политике према Јеврејима, као уосталом ни због генодица над Србима. Хрватски народ и католичка црква до последњег момента су здушно подржавали Павелића.

Оно на шта српски народ може бити посебно поносан је чињеница да ниједан Србин у Србији није убио ниједног Јевреја нити учествовао у немачким погромима. То потврђују многи историчари, као и службена архивска документа. Костић се позива и на књигу Џералда Рајтлингера „Коначно решење. Покушај истребљења Јевреја Европе 1939-1945.", па истиче: „У одељку о Србији спомиње сва лица и наредбодавце и извршиоце плана истребљења. Међу њима нема ниједног Србина, ни један једини: све су то страна лица која су била главни кривци за убиства Јевреја у Србији. Извршиоци су такође били Немци, ниједног Србина међу њима нема и није било. Писац је поштено приказао ствари; тешко би било измишљати имена, све да је то и хтео." (стр. 65.)

Насупрот томе, „у Хрватској је било све сасвим друкчије: тамо су све злочине према Јеврејима извршиле домаће власти и домаћи органи, и то најважнији међу њима у сродству са Јеврејима (да иронија судбине буде еклатантнија)!" (стр. 65.) Да би то илустровао, Лаза Костић цитира Рајтлингера: „Павелић, који је на савести имао убојство краља Александра октобра 1934, беше један безобзиран човек највеће енергије, коме нису могли да дохакају ни Немци ни Италијани. Антисемитизам кога је он проповедао не беше друго него мамац за национал-социјалисте, јер је и он сам био ожењен са ћерком Јевреjина Лоренчевића; маршал Кватерник, који је усташки терор организовао, беше ожењен са ћерком ранијег хрватског националистичког вође у Хабзбуршкој монархији, Јосипа Франка." (стр. 65.)

Костић, поред онога што је Србима и Јеврејима било заједничко, што их је историјски зближавало, пише и о неким негативним појавама и њиховим актерима који су бацали тамну мрљу на српско-јеврејске односе. Прво, он указује да српски народ нема ништа заједничко са Титовом противизраелском политиком, а онда се посвећује анализи лошег понашања два истакнута јеврејска интелектуалца који су се дубоко огрешили о понос и достојанство српског народа. Реч је о Елију Финцију и Оскару Давичу.

Финци је чак у изразито стручним и културолошким расправама избегавао и српско име да помене, негирајући српске карактеристике неким највећим уметничким и културним достигнућима нашег народа или их омаловажавајући и вређајући. Предратну српску књижевност подругљиво је називао „кајмакчаланском." Обрушавао се на интелектуалце и издаваче који су објављивали студије о српским иконама, фрескама, манастирима, свецима и династији Немањића. И један и други су вређали и понижавали српски народ, имајући пуну подршку антисрпске политичке врхушке. Сам Давичо је више пута изазивао јавне скандале, полемичке бујице и негодовања.

Истакнути интелектуалци су га аргументима урнисали, а онда су се појављивали партијски комитети да пресуде у корист људске беде и крајњег неморала, у ком светлу се Давичо најчешће појављивао. Бескрајна је била Давичова „мржња према Српству, мржња црва према орлу, мржња буњишта према небу, мржња лажног љубитеља човечанства и универзализма којима крије своју моралну празнину и културну голотињу, пред величанством српске културе." (стр. 140.)

Ели Финци се посебно обрушио на Јована Дучића после првог послератног објављивања његових сабраних дела у отаџбини. Чак се отворено залагао за њихово редиговање и фалсификовање да би се елиминисала „Дучићева шовинистичка расположења, у којима он отворено заступа назадна друштвена и политичка схватања." (стр. 151.) Чак отворено признаје да га је највише заболело Дучићево питање: „Где ли ће наћи свој довољно велик зид плача моја православна браћа Руси да се исплачу за оним што су и у земљи и у душама – потпуно недужним – порушили војници Карла Маркса, мало страшнији него легионари цара Титуса, рушитеља Јерусалима." (стр. 152.)

Лазо Костић никада није понашање Оскара Давича и Елија Финција, који су се иначе декларисали као српски писци, изједначавао са јеврејским народом нити дозвољавао да то поремети српско-јеврејске односе. У критици таквих појединаца и њихових недела он је био крање прецизан. „Свега два-три

ниткова из ранијих јеврејских породица сматрају за свој главни животни задатак да обезвређују, ниподаштавају и срамоте Србе и све њихове културне тековине, и то као „Срби" – мада они то избегавају да кажу. Они су „Срби" само кад треба Србе грдити. Зато што је то у курсу, што то хоће диктатор Југославије Броз. Интересантно је да ти неваљалци, колико је мени познато, ниједном речју нису напали нешто хрватско, па чак ни усташка злодела над Јеврејима и Србима, јер би се и тиме замерили „другу Титу". Они су сав свој бес бљували на Србе и српску културу, на оно што је Србима најдраже и чиме се поносе пред целим светом." (стр. 170.)

Да не би било никакве сумње, Костић наглашава: „То су појединци, ми понављамо и нећемо дозволити да наше трајне и традиционалне везе са Јеврејима отупе, а камоли да се изгубе. Ми смо, ин екстензо, навели све изјаве Давича и Финција не да би утицали на друге Србе против њих, већ да бисмо дали повода и материјала сународницима ових недостојних лица да се њих одрекну и да се од њих дистанцирају. Ја остајем, као и досад, поуздани пријатељ и удивитељ Јевреја." (стр. 171.)

Костић се даље бави статистичким разматрањем, па показује да је пред Други светски рат у Југославији живело око 75.000 Јевреја. Једанаест хиљада је преживело рат, што значи да су Немци и Хрвати побили приближно 60.000, ако се има у виду да је приближно 4.000 уточиште потражило у другим државама. Студију завршава општом оценом улоге Јевреја у историји човечанства, истичући да нема области људског деловања у којој јеврејски научници, уметници и стручњаци других профила нису пружали врхунске резултате.

12. Комунистичко креирање вештачких нација

Демографско-етнографска студија „Нове југословенске народности" изашла је 1965. године у Торонту, као четврта свеска серије „Српски проблеми." Студија почиње разматрањем разних значења појма југословенства, која је Костић груписао у четири основне категорије. Прво значење је чисто политичко и оно, пре свега, обухвата Србе који су искрено желели Југославију као заједничку државу Срба, Хрвата и Словенаца. Залагање за југословенство углавном није умањивало њихов српски патриотизам јер су они сматрали да су југословенски оквири најбоља заштита српства, његово обезбеђивање пред разним спољашњим опасностима и јачање у интеграцији са етнички најближим народима. Међусобно су се делили на оне који су били за југословенство по сваку цену, оне који су га прихватили ако је подразумевало испуњавање српских националних очекивања и оне који су га прихватили под условом да га једнако здушно прихвате Хрвати и Словенци.

Друго значење је државноправно и међународноправно и подразумева југословенско држављанство које имају сви грађани Југославије без обзира на националност и оно је највише распрострањено у страним земљама које овако поједностављено третирају све наше држављане. Треће значење је етничко и оно обухвата припаднике јужнословенских народа, али тада у ту категорију спадају и Бугари, мада никада нису као народ живели у југословенској државној заједници. Зато је овде примеренији назив Јужни Словени а не Југословени јер је постојање државе с таквим називом његово практично значење битно сузи-

ло. Четврто значење обухвата оне који се декларишу као припадници југословенског народа и нације и за њих је то једино национално опредељење и идентификација. Ова варијанта представља радикално одбацивање српства, Срби су били лажно оптуживани да њоме проводе сопствену хегемонију. Костић сматра да је инсистирање на интегралном југословенству један од основних узрока пропасти југословенске државе.

Костић жестоким речима политички осуђује Србе који су се за љубав југословенства одрекли сопствене националности, поготово оне који су таквим заблудама робовали и у емиграцији. Каже да се та категорија заступника интегралног југословенства „састоји од отпадника, ренегата, од издајица, одн. националних дезертера... Треба да има и таквијех. Било их је у целој историји, било их је код свих народа. Али су свуда били презрени и прокажени. Као што и заслужују. Али наши Југословени, искључиви Југословени, постали су у последње време дрски, и нека ми је дозвољено рећи, безобзирни. Они са поносом истичу како нису „шовинисти", јер тај израз резервишу само за оне који су остали Срби, који су остали верни светосављу и својим прецима. Ко су ти људи који себе уздижу а нас Србе ниподаштавају? Уздижу себе што су променили народност и постали ренегати, а нас верне прецима и историји жигошу тобоже срамним именима." (стр. 9.)

13. Измишљање црногорске народности

Комунисти су црногорску нацију измислили да би смањили укупни статистички број Срба у Југославији, отцепили значајан део српске територије од матице и дефинитивно Србе одбацили од Јадранског мора. Главни протагонисти те идеолошке креације били су Милован Ђилас, Радован Зоговић и Јагош Јовановић. „Једна је ствар несумњива: црногорска народност је прокламована по жељи и по тражењу самих црногорских комуниста. Није им наметнута са стране већ по сопственом прохтеву." (стр. 18.) Тим поводом Костић цитира Радоја Кнежевића: „Ђилас је током прошлога рата био један од најпознатијих партизанских вођа. Кад се 1945. године почела у Југославији да изграђује комунистичка држава, Ђилас је био један од оних који су се највише истицали својим фанатизмом и осионим држањем према свакој врсти критике. Он је тај који је, у складу са смерницама Коминтерне о федералистичком преуређењу Југославије као многонационалне државе измислио дефиницију о посебној црногорској народности, као нечем одвојеним од Српства." (стр. 19.)

Сам Ђилас је писао: „По племенској традицији (тј. поријеклу) Црногорци се осећају... као Срби...али су они у националном погледу дали и нешто посебно своје, црногорско. Зато осјећају као правично и природно кад их се назива црногорским народом (нацијом)." (стр. 19.) Остало је упамћено с колико се жестине Ђилас својевремено обрушио на Исидору Секулић зато што је Његоша сматрала Србином. Робујући марксистичкој догми да се нација као етничка категорија појављује тек у капиталистичкој епохи, кад је заправо код многих европских народа долазило до буђења националне свести, Ђилас је признао да у Његошево време „стварно није било разлике између Срба и Црногораца. Нације и национална (буржоаска) свест је каснија појава, бар у Црној Гори, а и у Србији је тек могла бити на почетку." (стр. 19.)

Али он тврди да је формирање црногорске нације започело много раније, а да је црногорска комунистичка интелигенција тај процес уобличила и привела крају. „Главарски слој и монархија, којима су сада остале биле само традиције Кољеновића, кочили су својим привилегијама друштвени развитак. А како су били против уједињења... дошли су у историјски комичан положај да ради... својих кастинских полуфеудалних привилегија развију националну свијест, свијест о посебности црногорске нације, ствар која а приори припада капитализму и буржоазији... Но домаћа буржоазија није била кадра да изврши ту улогу. Тако се црногорска нација није формирала с буржоазијом на челу, него – баш због закашњелог развитка – у борби против ње... Тако је главна снага комунистичког и радничког покрета Југославије у Црној Гори лежала у тој новој интелигенцији, која је ницала из објективних црногорских (и југословенских) услова, образовала се једним дијелом у крилу револуционарног радничког покрета других наших земаља (претежно Београд), преносила у Црну Гору нове идеје, будила на селу црногорску националну свијест." (стр. 20.)

Ђилас је тврдио да црногорска буржоазија није била у стању да формира посебну црногорску нацију, јер је имала исту свест као буржоазија у Србији. На то Костић констатује: „Смешно је и говорити да је у Србији и Црној Гори била иста буржоазија и иста буржоаска свест. Али да је свуда где је иста буржоазија и такође иста нација, то не би ни аналфабета могао да тврди: у Мађарској и Хрватској била је потпуно иста, па ипак нису створили исту нацију, ни Чеси ни Аустријанци." (стр. 20.) Ђилас је сматрао да „српска буржоаска свијест није могла а да у трећој завршној фази развитка капитализма не буде и објективно и субјективно шовинистичка и угњетачка, да буде таква чак и у својим „поетским", „филозофским" итд. идеолошким облицима. (стр. 20.) Таквом идеолошком аргументацијом он се обрушава на Исидору: „сасвим је разумљиво што је српска буржоазија и сви њени интелектуалци и политички представници сматрали Црну Гору не само за српску, него и за „класичну" српску земљу... Читава Исидорина књига о Његошу врви – кад се ради о Црној Гори (Македонију и Босну она не помиње, па се и не види трпа ли и њих у традиционални назив „српске земље") – изразима који то потврђују и који у данашњој стварности изгледају као авети." (стр. 21.)

Зоговић је био још грђи од Ђиласа. Писао је о Његошу и измишљеној црногорској нацији на следећи начин: „Његош је био владар Црне Горе, творац централизоване, по суштини грађанске црногорске државе, први пјесник с црногорског тла. Он је живио у времену кад се тек започињао процес формирања црногорске нације и кад су се црногорска племена по традицији по „српској вјери", па и по поријеклу осјећала као српска и црногорска истовремено, – но и она су касније, усљед свог посебног државног, друштвеног и културног живота прерасла у посебну црногорску нацију, и све што се до тада, на њиховом терену стварало у историји и култури, прешло је сасвим природно у директно насљеђе црногорске нације, ушло је у њену друштвену и културну историју. И Његош је не само најбогатије насљеђе црногорске нације и културе, него и до сада најјачи књижевни израз посебне националне психологије Црногораца, свега онога што једну нацију чини нацијом и што је Његош осјетио и одразио док је још било у снажним замецима. Најзад, Његошево књижевно дело је по својој форми, дакле по ономе што једно књижевно дело чини изразито националним, дубоко и свестра-

но црногорско. Све су то такође непобитне чињенице и све оне чине Његоша црногорским писцем, у ствари зачетником посебне црногорске књижевности, њеним почетним и до сада најсјајнијим поглављем." (стр. 22.)

Трећи експонирани актер и извршилац тог псеудоисторијског инжењеринга, Јагош Јовановић, био је најбескрупулознији. С обзиром да у нацији и књижевности његово име буквално ништа није представљало, није морао ни да брине о било каквом моралном или интелектуалном реномеу. Могао је крајње брутално да извршава издајничке налоге централног комитета своје партије. Кренуо је са тезом да је цела историја Црне Горе ишла у правцу уобличавања црногорске посебности и стварања црногорске народности. Пошто није имао никаквих научних аргумената, преостали су му само голи фалсификати. Као званичном црногорском историографу било му је поверено да 1948. године под својим именом на Цетињу објави најгору гомилу глупости под називом „Стварање црногорске државе и развој црногорске народности" и под насловом „Историја Црне Горе од почетка 8. вијека до 1918. године."

Да би доказао да цела историја почива на развоју црногорске националности, Јовановић говори о Зетским Словенима, зетским словенским племенима, док се Срби нигде не помињу, па чак ни за Немањиће не каже да су српска династија. Он јадикује како је развој црногорске нације био спорији од развоја српске, а као крунски доказ о постојању црногорске наводи писмо ражалованог и разочараног бившег црногорског министра Ника Хајдуковића, који никако није могао да прежали губитак министарских привилегија. Иначе је била одлика свих недоказаних интелектуалаца, који нису успели у Београду да се пробију у естаблишмент, да се врате у Црну Гору и инсистирају на етничкој посебности. Пошто у дубокој води нису у стању да изигравају велику рибу, праћакају се у барици и глуме ајкулу. Ајкулу која режи. Нису ли због тога режања ајкуле прозване морским псима, или је можда лајање било у питању.

Тај Нико Хајдуковић је, смешан и јадан, по енглеским новинама „доказивао да су Црногорци и Срби два народа, па због тога да један од њих нема права наметати своју вољу другом, него се морају споразумјети о свим међусобним питањима." Наравно, не би тако говорили да је успело династији Петровића да се попне на владарски положај целог српства, да је краљ Никола успео да запоседне свесрпски престо. Из тога се види колико су нам династичке борбе и прегањања јада задавали. Други један комунистички фалсификатор, Родољуб Чолаковић, пишући о Трећем конгресу Комунистичке партије Југославије износио је да тада „о црногорској народности још није било ни речи, јер су црногорски комунисти били тада слаби и квантитативно и квалитативно да тако нешто натуре. Чим су добили важност, ако не можда и премоћ у Комунистичкој странци, они су захтевали национално и државно правно отцепљење од Срба." (стр. 23-24.)

Најистакнутији српски црквени историчар, Ђоко Слијепчевић, писао је и о покушају групе црногорских православних свештеника из 1945. године, сигурно под директним комунистичким упливом, да се одвоје од Српске православне цркве. Како наводи Слијепчевић, „једна група свештеника са Петром Капичићем на челу, који је иступио као „председник свештеничког удружења" одржала је 14. и 15. јуна 1945. године скупштину у Никшићу и са ње упутила Светом синоду једну резолуцију у којој се захтева да се православна цр-

ква у Југославији организује тако да „буду равноправни сви православни без обзира на националну припадност." (стр. 24.) Како им ипак то није полазило за руком, како је српска црква остала одана Србству, у немоћном бесу црногорски комунисти су црногорског митрополита Арсенија осудили на шеснаест година затвора.

Костић се осврће посебно на тезу да се црногорство брани вековном посебношћу, па узвраћа: „Тиме се може бранити једна државноправна или административна форма, но не једна народност. Јер би Срби онда заиста морали бити подељени на десетак народности, и оно морално јединство Срба подељених у толико држава, које је представљало етнички уникум у Европи морало би бити демантовано." (стр. 24-25.) Ни традиција ту ништа не значи јер је она прекинута 1918. године и ништа се од те традиције не враћа осим одвајања од Србије. „Црногорске су традиције Србство врх свега и пре свега, а оно је забрањено у „НРЦГ". Затим православље, што је тако далеко ишло, да се највишем представнику православља, цетињском владици, признавао карактер поглавара земље; најчешћи симбол је био крст (о томе безброј доказа пружа Његош); затим је било гентилистичко (братственичко) друштвено уређење и сл." (стр. 25.) И облик владавине је промењен, и административна подела и главни град, па чак и назив тог града. „Нема, дакле, нигде одржања неке традиције и оданости прошломе; све то био је претекст да се Црна Гора одвоји од Србије и десрбизира да би се тако у федеративној заједници вршила шестина власти од земље која нема ни двадесети део опсега," (стр. 25.)

Костић иде даље у анализу логичке недоследности ове антисрпске ујдурме. „На прошлости би се у Црној Гори могло много шта базирати, на њеној славној прошлости. Али њихове вође и „руководиоци" све то пренебрегавају, а само конструишу тобоже на прошлости црногорску етничку посебност, фалсификат коме се раван не може наћи. У историјама је црногорска народност добила ретроактивну егзистенцију. Да би се избегла реч Србин, свуда се и у историји спомињу Црногорци, иако и сам географски назив Црне Горе није старији од четири века." (стр. 25-26.) То некада поприма трагикомичне форме. „Одвојили су црногорску историју од српске историје и напослетку ће довести до тога да Црногорци неће смети да партиципирају у српској прошлости. Ето до чега доводе фалсификати. Циљ образовања црногорске народности је био: дељење и слабљење србства. Ту се доста и постигло. Али, једновремено, дошло је и долазиће све више до цепања и дељења Црногораца. Већ су сад неки Срби а неки „Црногорци" и у земљи и у емиграцији. То значи да је разбијено и њихово етничко јединство." (стр. 26.)

Док је Црна Гора била самостална држава нема ни помена о црногорској националности. Тек кад је краљ Никола увидео да дефинитивно губи престо, ударио је у тамбуре црногорске посебности и чак изазвао познату Божићну побуну својих присталица. О његовим трагикомичним покушајима после Првог светског рата писао је Херман Вендел у књизи „Господар", објављеној у Берлину 1922. године: „Додуше, покушао је Никола, који је одржавао двор у Нејиј код Париза, да спаси што се спасити може. Обратио се Вилсону у име права самоопредељења „црногорске народности" – није то шала!, имао је у утицајним политичким круговима Лондона понеког заштитиника, удавио је Европу лажима о насилној „анексији" његове земље од стране Срба, наоружао је у Гае-

ти једну црногорску легију, удесио је нападе банди на Црну Гору, па ипак је био само краљ пик у игри коју је Италија играла на јадранској обали против Југославије... Сама по себи била би „самостална" Црна Гора, једна кутија државних игара са бројем становништва једног немачког осредњег града, а уз то настањена најчистокрвнијим Србима, била би смејурија." (стр. 27.)

У књизи „Црногорско питање" објављеној такође у Берлину 1926. године истиче се да и они који сумњају у национално јединство Срба, Хрвата и Словенаца „признају без оклевања да су становници Црне Горе по пореклу, језику, вери и насељу најчистији Срби; говорити о „црногорској народности" или о „народу Црногораца" исто је толико паметно као кад би се објавила „народност липе- делипмбитска" или „народ саксонско-алтенбуршки" и кад би се они ставили у противност Немцима. Вековима, док је српску масу притискивао јарам турске власти, соколови овог беспутног и неприступачног соколовог гнезда чине чак предстражу целокупног српства, и Ловћен је у песми опеван као бедем српске слободе." (стр. 27.) Други немачки научник Герхард Геземан писао је у Берлину 1928. године: „Владике црногорске су морале годинама крваво на томе да раде да својим племенима и главарима усаде црногорско осећање државе, док је у њима било потпуно развијено опште српско народно и заједничко осећање." (стр. 28.) Национално српско осећање је, према томе, било изнад државног.

Сами Хрвати одушевљено прихватају тезу да Црногорци нису Срби, али се ту деле на оне који тврде да су Црногорци посебна нација и оне које их својатају као Хрвате. Овим другим подлогу су стварале црногорске усташе Секула Дрљевић и Саво Штедимлија. Сарајевски историчар Хамдија Капидић нашао је у једном броју новосадске „Заставе", из прошлог века, допис са Цетиња од 20. јуна 1866. године, што га је посебно заинтересовало, јер се с презиром односио на хрватске претензије на Босну и Херцеговину, па га је пренео у својој књизи, 1953. године. У извештају се, између осталог, каже: „Шта више, неки су се Хрвати одважили да доказују да и у Црној Гори нема Србљах, него да су и тамо листом Хрвати! О чуднијех делија, чуднијех повјесничара, чуднијех доказа, а још чудније занешености, лудости и смијелости. – Ко би могао онаку неистину и управ глупост казати, као што ју је казао г. Курелац у књизи „Флуминисценција." Нема те хисторије која може посвједочити или казати да је икад у Црној Гори и једног циглога Хрвата било. Та Црна Гора, чувајући своје од памтивјека српско мило име, своју слободу и самосталност пролила је кроз пет стољећа крви толико, колико је сад сви Хрвати имају." (стр. 30.)

Таквих Хрвата, који су својатали Црну Гору, првобитно није било много. „Раније су то били спорадични усамљени гласови, нарочито фантаста „Црвене Хрватске", која није никада постојала. Слободна црногорска држава је водила такав српски правац и имала такву српску супстанцију, па чак и државну максиму (резон свога постојања), да су се и најгори Хрвати устручавали да јој оспоре чист српски карактер... Све се, разуме се, изменило, кад су сами Црногорци, с једне стране сепаратисти Дрљевића и комп., а с друге комунисти Ђиласа и комп., ставили на тапет питање црногорске народности: као да она није сигурна, као да није јасна, као да је сумњива, као да је досада погрешно приказивана итд. Сваки такав покрет, свако отварање дискусије по стварима светим и индискутабл, доводи најзад до неочекиваних и немилих последица." (стр. 30.)

Усташки идеолог Керубин Шегвић хвалисао се у једној књизи, објављеној у Загребу 1944. године, како је 12. септембра 1941. године убеђивао италијанског престолонаследника Умберта да су Црногорци Хрвати, па да му је у том смислу говорио да се „криво пише о Црногорцима у етничком погледу. Данас их сматрају Србима јер су православне вјере. Али пред два-три виека они су били католици и Хрвати, признавали примат римског бискупа, њихов клер је стајао под јурисдикцију барског, католичког надбискупа. Сербизам као етничка идеја почела се инфилтрирати у Црну Гору тек пред 80-90 година под утицајем Русије и православља руског. Једина ознака тог национализма је православље. Ну, још Црногорци, у својој цјелини, нису прихватили српску народну мисао." (стр. 31.) Изјављивао је Шегвић да се радује што је и италијански престолонаследник хрватске крви, с обзиром да му је мајка Јелена црногорска принцеза, „јер је и Црна Гора дио Хрватске, ако не политички а сигурно етнички... Они (Црногорци) су били и Хрвати и католици до пред пар вјекова. Гледе сербства, то је политичка творевина Руса... У Црну Гору почело се ширити сербство тек од 1852, када је дошао неки православац Милутиновић, дворски учитељ... Ну, ни данас прости пук у Црној Гори не зове ни себе ни свој језик српски." (стр. 31.) Чак и у Крлежиној „Енциклопедији Југославије" Иво Франгеш за украдени Његошев спев „Смрт Смаил-аге Ченгића" каже да је у њему Иван Мажуранић дао синтезу крваве прошлости Хрвата и осталих Јужних Словена у вишестољетној борби против Турака." (стр. 31.)

О Црној Гори, као „Црвеној Хрватској", писали су Савић Марковић Штедимлија и усташки емигрантски писац Доминик Мандић. И један и други су тврдили да је хрватски идентитет неспоран у црногорским географским називима, народним обичајима и традицији: Мандић још додаје да сами Црногорци свој језик називају хрватским, као и да се поглавар Црногораца у Цариграду зове „Хрват-баша". Мандић своје невероватне небулозе завршава закључком да се „широки народни слојеви у Црној Гори, услијед своје повјесне подсвијести, трајно опиру србизирању и траже да им се призна име и држава црногорска... А данашње Црногорце, у којима тече крв старих Хрвата, ваља да Хрвати са симпатијама сусрећу, и помажу њихову борбу за неодвисношћу и самосталношћу." (стр. 32.)

Једну ствар ипак Хрвати не могу да схвате. Њихов највећи песник, прогонитељ Срба и лопов, Иван Мажуранић, кад је преварио Његоша, узео његов спев и објавио га под сопственим именом, није се чак сетио ни да неке исправке у њега унесе како би био погоднији и прикладнији хрватским мегаломанским претензијама. И у том украденом спеву је остала Његошева јасна дистинција између Црногораца и Брђана, која је остала све до модерног времена, јер је Црна Гора географски обухватала само четири нахије. Седам брда су љубоморно чували своју посебност и код њих црногорска свест једноставно ни у каквом виду није постојала. Реч је о Бјелопавлићима, Пиперима, Ровчанима, Моračанима, Васојевићима, Кучима, Братоножићима. Остало је записано да је велики кучки јунак поп Спахо Божов Поповић – Дрекаловић проклињао своје саплеменике следећим речима: „Браћа Кучи, не будите отпадници и издајници рода српскога, но се с Црном Гором сједините." (стр. 36.)

Дробњаци и Никшићани су Херцеговци, а Јован Цвијић је писао: „Првобитна црногорска држава била је најпре састављена од црногорских племена удружених под династијом Његуша, увећана у 19. веку, нарочито 1878. године, захва-

тала је све више племена Брда и Херцеговине, која смо назвали рашким племенима, иако подељени на племена, ти су се нови поданици, по свом менталитету, јасно разликовали од првобитне групе... По свом менталитету били су ближи Шумадинцима. Желели су да се уједине са Србијом. Првобитно морално јединство Црне Горе било је раскинуто." (стр. 37.) Даље Цвијић каже: „Иако су данашњи Бокељи већим делом досељеници из Црне Горе, и према томе су са Црногорцима врло сродни, ипак они нису потпуно иста група са Црногорцима." (стр. 38.)

Лаза Костић у овој студији разматрања проблема вештачке црногорске националности у основи закључује следећим речима: „Ако Милован Ђилас образлаже стварање црногорске народности шта су Црногорци према осталим Србима „и нешто посебно, своје црногорско", онда би тај исти приговор према Црногорцима могли Бокељи да поставе, још жешћи, још јачи. Зато и кажу при попису многи Бокељи, да су по народности Бокељи, кад не смеју рећи да су Срби, али их државна статистика враћа у „Црногорце." Разумљива је ствар да би тако нешто, одн. слично, одговорили, кад би смели и кад се то не би кажњавало, такође припадници осталих компонената „Црногорства", и црногорство би се претворило у сапунске мехуриће, из којих је стварно и састављено. Зато се оно одржава најгорим терором, који чак не преза ни од осуђивања српских преосвештеника на 16 година робије зато што су покушали да афирмишу или бар наговештавају српство тих крајева." (стр. 38.)

14. Вештачка конструкција македонске нације

Комунистички режим је декретом прокламовао и у пракси санкционисао македонску нацију. Она је тада постала и категорија званичних статистичких извештаја, мада у славистичким научним круговима није могао да се устоличи њен октроисани језик. Како каже Костић, „о некој консолидацији ове народности не може бити ни речи, ни споља ни у земљи. Не иде то тако лако: не може се чаробним штапићем створити једна народност. Многи су реквизити ту потребни, у првом реду традиција." (стр. 42.) И кад је први пут почетком овог века, још у време турске окупације, лансирана идеја да се створи македонски језик, реаговао је истакнути слависта Ватрослав Јагић у књизи „Словенски језици", објављеној 1909. године следећим речима: „У ново доба учињен предлог да се један дијалекат Македоније начини писменим језиком земље, чак и кад би поштено био замишљен, мора се одлучно одбацити као сувишно цепкање духовних снага." (стр. 42.) И Александар Белић је сматрао да постоје само три јужнословенска језика: српскохрватски, бугарски и словеначки, док је старословенски ишчезао, а македонски није никад ни постојао.

Јеврем Грујић је у својству заступника министра иностраних послова, 1878. године, писао Јовану Ристићу као незваничном српском представнику на Берлинском конгресу: „Становници Велеса написали су и са стотинама потписали једну петицију, у којој моле да се присаједине Србији, јер су „одвајкада били Срби." (стр. 43.) У Македонији је живео и већи број босанских и србијанских муслимана, који су се повлачили из северних крајева упоредо са повлачењем турске власти. О томе је писао Јован Цвијић: „Нема скоро вароши и варошице у Старој Србији и Македонији у којима нема нарочито махала са насељеним босанским мухаџирима... За ове се не може рећи да су премештени у сасвим стра-

но и природи битно друкчије земље." (стр. 43.) Сви су они под комунистичком страховладом насилно прекомпоновани у нову вештачку нацију. Да парадокс буде већи, босански муслимани су такође проглашени посебном нацијом, али није дозвољено да тој нацији припадну и македонски муслимани, потпуно идентичног језика, порекла и традиција као и босански.

Не само Јован Цвијић, него и многи други научници, одавно су доказали да подручја Скопља, Кратова и Тетова не спадају ни у „географски појам Македоније него Србије". И у „Историјско-географском лексикону", штампаном у Базелу 1727. године, за Скопље се каже да је у Србији, а Македонија је јужно од њега, док „Универзални лексикон" издат у Лајпцигу 174. прецизира територијални опсег Србије према устаљеном схватању ондашње науке: „Србија, латински Сервија, или према некима Серблија, једна велика плодна покрајина у Европи, коју су Римљани звали Горња Мезија, граничи према истоку са Бугарском, према западу са Босном и Далмацијом, према југу са Арбанијом и Македонијом, према северу пак са Дунавом и Савом који их деле од Ердеља и Влашке. Она је канда своје име добила од Срба... Подељена је у четири санџаката или посебна гувернмана, наиме београдски, смедеревски, скопски и кратовски, и има лепе златне и сребрне руднике... Земља Србија узима се и у ширем смислу и она се дели онда у Приморску и у Средоземну Србију. Она се прво раније звала Хум а данас Херцеговина и допирала је до Далмације и Арбаније. Ова друга (сувоземна Л.М.К.) делила се у два дела. Један је на истоку реке Дрима и зове се Рашка или земља Рашана; други је на западној страни реке Дрима и има на западу Хрватску као граничну земљу и зове се Босна." (стр. 46.)

Да је Скопље неспорно сматрано делом Србије сведоче и официјелне титуле католичких великодостојника. Тако и најистанутији хрватски историчар и доказани српски непријатељ, Вјекослав Клаић, на једном месту пише о доласку у Беч неких православних свештеника из области под турском окупацијом, па каже: „Међу свима био је и тадањи католички надбискуп у Скопљу и „управитељ читаве Србије" по имену Петар Богдан. Родом из Македоније изучио је науке у Риму као питомац дружине за ширење католичке вјере. Поставши ондје доктором филозофије и богословије био је послије бискуп у Скадру и администратор барске надбискупије, а године 1677. постао је надбискупом „Читаве Србије" са столицом у Скопљу." (стр. 40.)

И кад је Пећка патријаршија имала најужи територијални опсег њој су припадале епархије скопска и штипска, док су Охридској архиепископији припадале само територије јужно од Тетова, Скопља, Велеса и Штипа. Наш познати експерт за античку историју, Никола Вулић, установио је „да северни део Јужне Србије, од Врања до Велеса, ни у античко доба није никад припадао Македонији. Та се област звала Дарданија, која је чинила државу за себе." (стр. 49.) Слично пише и немачки научник Герхард Геземан у зборнику расправа „Македонија", чији су аутори водећи немачки научни ауторитети: „Северни делови данашње јужне Србије (баш тако он пише) не припадаху држави старих Македона, ни првобитној римској провинцији Мацедониа (146. пре Христа). Они су били запоседнути од ратоборних Дарданаца, једног од многобројних илирских племена, и према њима су носили назив Дарданија. Њихово главно место беше Скупи, у близини данашњег Скопља, које је добило име од тог старог насеља." (стр. 49.)

Костић томе додаје и сопствено сазнање: „И топономастика је оставила траг српства ових области. Тако се нпр. у северозападном делу данашње Македоније налазе села Србиново, Србица и Србјани, за које је утврђено да потичу из средњег века. Србиново је недалеко од Гостивара, у долини Лакавшке реке, док се Србица и Србјани налазе у околини Кичева. Србиново данас има 120, Србица 170 и Србјани 100 домаћинстава. У Србинову и Србици сада живи шиптарско становништво, а у Србјанима македонско и шиптарско." (стр. 50.) Костић је свестан да процес националне идентификације у Македонији још није решен, те да је то питање веома компликовано. У српском делу Македоније деценијама се већ врши насилна десрбизација, али у бугарском или грчком делу једноставно нема присталица концепта посебне македонске националности. Научници и стручњаци су македонско становништво означавали као српско или као бугарско али нико озбиљан га није сматрао посебним народом.

Званичне бугарске и грчке власти такође не признају постојање македонске нације. Бугари тврде да је ту реч искључиво о њиховим сународницима. „Македонску народност је створила Југославија, једна клика антисрпски расположена. Држање Грчке и Бугарске показује да Србија, кад би постојала, па чак кад би и комунистичка била, никад не би дошло до тога да призна неку засебну македонску нацију. То је само кадра била Југославија и антисрби на њеном челу да изведу." (стр. 59.) Највише Македонаца је исељено у Бугарску, било из српског или још више из грчког дела Македоније. Сви су се потпуно интегрисали и данас су несумњиво Бугари. „Они који су се раније иселили из српске земље, такође су већим делом интегрисани. Задржавају и српска презимена кадгод могу и опредељују се као Срби ако је то икако могуће. Нови исељеници задржавају и своја македонска имена и свој национални став. Али не задуго. То би било противно социолошким законима кад би се они могли одржати без дискриминације у мору језично блиских, верски истоветних, по обичајима неразличитих лица. Они ће се изјаснити као Срби чим им се пружи прилика." (стр. 61.)

Посебно је интересантна ситуација у емиграцији. „Код старе емиграције није уопште било Македонаца по народности, већ су се сви изјашњавали или као Срби или као Бугари. Вероватно је било више Бугара, али цела македонска емиграција у прекоокеанским земљама била је доста слаба. Сад се убацују агенти Македонаца од стране југословенских власти, па чак и попови, шаљу у политичку мисију саме владике (нпр. у Аустралију). У Шведској су излазиле неке шапирографисане новине као „Слободна Македонија", и упућени мисле да су то били прикривени агенти македонских дејака из Југославије." (стр. 61.) И у земљи и у иностранству на мети је увак српски национализам, док комунисти све остале подстичу. По њиховој изобличеној свести шовинизам је кад се каже да су Скопље и Куманово српски, да су македонске цркве и манастири задужбине српских владара итд. Али, македонске претензије на делове бугарске или грчке територије нису шовинистичке, иако редовно на тим просторима живи много више припадника матичних нација него оних који би се можда изјаснили као Македонци.

Значајан део српског становништва Војводине пореклом је из Македоније. А многе личности из Македоније вишеструко су задужиле српску културу и знатно допринеле очувању српске националне свести. Међу њима Костић на-

води истакнутог хералдичара из XVIII века Христифора Жефаровића, родом из Охрида, Анастаса Јовановића, великог сликара родом из Враце, социјалног лирика Косту Абрашевића из Охрида, истакнутог приповедача Анђелка Крстића из Струге, великог књижевника Момчила Настасијевића, књижевног критичара Петра Цацића из Битоља итд. Иако му је постојбина околина Преспанског језера, Бранислав Нушић је говорио да у себи има и српске и влашке и арнаутске крви, али да је ипак највише Србин. Нигде не помену да је можда Македонац. И родољубиви српски песник Владислав Петковић Дис је пореклом из Куманова. Јован Јовановић Змај се дичио чињеницом да му се прадеда доселио из Македоније. И Никола Пашић, Бранко Радичевић и Јован Стерија Поповић су пореклом из македонских крајева.

15. Комунистички пројекат успостављања муслиманске нације

Југословенске етничке статистике садрже категорију национално неопредељених муслимана или национално неопредељених Југословена која је у већини обухватала муслимане. Код њих очигледно није била присутна и изражена национална свест па су се изјашњавали по верској припадности. Иако су комунисти формирали шест република, октроисали македонску и црногорску вештачку нацију, нису се усудили да инаугуришу и босанску. Истина, у 19. веку забележен је био покушај врховног аустругарског администратора Бењамина Калаја да успостави босанску нацију. Владимир Ћоровић наводи да је Калајев циљ био „стварање посебног босанског патриотизма да би се тим сузбиле везе становништва БиХ са слободним српским државама." (стр. 70.) Између два светска рата немачки аутор Ернест Аурих је писао: „Барон Калај је покушао да спољно жигосање посебно Босне оформи и унутра, и да настоји образовати једно свесно бошњаштво насупрот етничким чињеницама тројако састављеног становништва Босне... Његова државничка идеја је била да Хрвате, мухамеданце и Србе стопи у јединствену целину, па онда, ако то успе, да Хрватима и муслиманима повери водећу улогу." (стр. 71.) И надвојвода Франц Фердинанд је заступао сличне идеје: „Најпре све бацити у исти лонац, а онда пустити на површину Хрвате." (стр. 71.)

Како наводи Костић, „реакција целокупног српског народа била је страшна. Са Калајевим „бошњаштвом" и „бошњачким језиком" праљене су спрдње у српској штампи: цео народ се дигао као један човек у одбрану Српства. Било је и код Хрвата критичких гласова, док су муслимани углавном ћутали и канда били задовољни са том комбинацијом. Кад је пао Калај, пала је у воду и та омрзнута и исмејана идеја." (стр. 71.) У босанско-херцеговачким партизанима било је око 90 посто Срба и код њих није могла да се пробије идеја о стварању босанске нације. „Хрвати, који су, на челу са диктатором Брозом, водили главну реч при оформљењу нове државе и који су јој суверено одређивали националне и државно правне компоненте, сматрали су поуздано да ће и муслимани већим делом прећи у Хрвате и да ће се на тај начин добити с временом, без нарочитих напора, једна нова хрватска јединица. Зато су им оставили слободу националног опредељења муслимана." (стр. 71.)

Међутим, процес националног освешћивања муслимана ишао је у супротном правцу од онога који је титоистичка клика предвиђала. Све се више муслиманског становништва у Босни и Херцеговини почело изјашњавати као Муслимани, а не као Срби, Хрвати или Југословени. Тако је 1961. године 842.248 грађана Босне и Херцеговине изјавило да су Муслимани, 1971. године 1.482.430, а 1981. године 1.629.032. Ово је било у складу са Титовом политиком, јер је он 1968. године дозволио да се Муслимани изјашњавају као нација, а 1971. године је Муслиманима признао статус конститутивног народа. Ово је било у складу са Титовом политиком, јер је он 1968. године дозволио да се Муслимани изјашњавају као нација, а 1971. године је Муслиманима признао статус конститутивног народа.

мана изјашњавало да су Срби по националности. Титоисти су били запрепашћени и веома забринути већ након пописа становништва из 1961. године. Почели су да смишљају варијанту у којој ће спречити даље српско национално освешћивање муслимана. С друге стране, упорно се смањивао број муслимана који су се изјашњавали као Хрвати. Чак и истакнути муслимански интелектуалци, који су оптирали за хрватство, јавно изражавају разочарање. Они не постају Срби, али се враћају муслиманству и поново идентификују с њим. Комунисти тада започињу трагање за идеолошком подлогом на којој би конституисали муслиманску етничку посебност.

Један од првих који се јавно огласио у том смислу био је истакнути комунистички функционер Енвер Реџић у „Прилозима о националном питању" објављеном у Сарајеву 1963. године. „На основу досадашњих етнографских испитивања, као и на темељу историјског развитка мислим да се може правити теза да муслимани у БиХ представљају специфичну етничку целину, која се од Срба и Хрвата довољно разликује да с њима није истоветна, и која такође показује веома много особина због чега се може говорити о њиховој етничкој сродности." (стр. 84.) И лично је Тито, у неколико говора, већ крајем педесетих година изражавао жељу да се више ради на јачању елемената босанске посебности, па је њена подлога требало да буде нешто затим новопрокламована муслиманска нација. Почела је после тога и све се више захуктавала кампања конституисања по сваку цену босанскохерцеговачке културне посебности која се највише очитовала у сфери књижевности.

16. Комунистичко разарање Српске православне цркве

У Чикагу је 1963. године српски културни клуб „Свети Сава" објавио књигу Лазе Костића „Систематско расрбљивање светосавске цркве. Правна и политичка разматрања." У њој аутор наставља анализу деловања титоистичког режима на плану разарања српског националног бића. На његовом удару је непрекидно и Српска православна црква, без обзира на државне границе, док би режим најрадије да је сатера у октроисане границе србијанске републике. Радикалним револуционарним превратом комунисти су уништили многе традиционалне српске институције, без оклевања и икаквог обзира, али су цркву постепено поткопавали, потискивали, више настојећи да је инструментализују, јер се нису усуђивали да је једним декретом униште. Удар на њену хијерархију већ што је смишљан, многи свештеници су стрељани, један број суђен и отеран на дугогодишњу робију, а неки су врбовани да служе комунистима против интереса српског народа и своје цркве. Чак су организовали и под принудом извели отцепљење њеног македонског крила, а планирали су да тако поступе и са црногорским.

Док је патријарх Гаврило био у емиграцији, Српском православном црквом је управљао митрополит Јосиф Цвијовић и одолевао свим комунистичким притисцима и искушењима. Комунисти су против њега организовали демонстрације и физичке нападе, али митрополит није попуштао њиховим захтевима и увек је имао драгоцен изговор да се далекосежније одлуке у врху црквене хијерархије не могу доносити у одсуству највишег црквеног поглавара. Режим је настојао да што пре приволи патријарха да се врати у земљу. Пошто је то била же-

ља свих црквених кругова и целог српског народа, патријарх се ускоро вратио, али ни он није значајније попуштао комунистима и упорно је чувао светосавске традиције, канонско јединство цркве и њено унутрашње устројство. Гаврило, као истакнути патриота и немачки заточеник за комунисте је био сувише тврд орах, а ускоро је дошло и до Титовог разлаза са Стаљином, кад се југословенски диктатор морао додворавати западним силама и глумити да у држави гарантује слободу вероисповести.

Међутим, 1950. године „Гаврило је умро не поклекнувши; он није издао српску заветну мисао, он није изневерио свој народ и поверену му цркву. Гаврило је постао патријарх пре режима комунистичког и овај режим га је морао да прими и прати. Али после његове смрти режим је сматрао да је кудикамо лакше и опортуније утицати да на чело цркве дође њему одано лице, него вршити притисак на поглавара цркве који је а приори против режима. И он је чинио страшан притисак на Изборни сабор да се изабере њему одани патријарх." (стр. 10.) Комунистима је изгледало да им на том месту највише одговара епископ Викентије, али су се грдно преварили. „Можда је, заиста, био нешто попустљивији од Гаврила, али, истини за вољу, ваља рећи да се и он добро држао у главним и основним питањима цркве... Смрт патријарха Викентија показала је, и доказала да је он чврсто стајао на бранику српске цркве, њених канона и њене историјске мисије. Умро је баш у моменту кад је на њега чињен највећи покушај да попусти у питању „Македонске цркве." Свиснуо је, али се није дао. Заиста, за његовог управљања Српском православном црквом није сломљен ниједан битни стуб њене егзистенције." (стр. 10-11.)

Костић каже да су комунисти своје намере могли проводити тек по избору њиховог фаворита Германа Ђорића. „Режим је тријумфовао после избора патријарха Германа, и по његовом непосредном и доцнијем држању канда се режим није преварио. Он је дао сувише доказа лојалности (мислим на патријарха) и наклоности режиму. „Македонска православна црква", којој се толико опирала српска јерархија више од 13 година, спроведена је у дело за мање од 13 недеља владавине Германове на „древном трону српских патријарха..." Истина, рука патријарха Германа није се видела у целој тој акцији, али његово накнадно држање и неке друге околности скоро без сумње указују на његово саучесништво." (стр. 11.) Костић је уверен да у целој историји Српске православне цркве нема никога ко је у тој мери повредио њене интересе и светосавску заветну мисао као патријарх Герман. „Сваки његов нови акт потврђивао је гледиште да патријарху није основна максима, највиши закон, добро и јединство цркве. Он је имао неке друге циљеве, неке друге мисли, неке друге важније светиње. Он је идентификовао себе са режимом. Шта више, идентификовао је српски народ са комунистичком хордом; светосавску заветну мисао са небулозним и антинационалним Марксовим доктринама. Има цео низ доказа о томе." (стр. 11-12.)

Кад је цркви било најтеже, првих послератних година, патријарси су се савршено држали. Кад су притисци комунистичког режима већ увелико попуштали, Герман је здушно испуњавао режимске захтеве, иако је он имао много више услова и могућности за успешан отпор него његови претходници. Пошто су добили патријарха у складу са својим жељама, комунисти су кренули да ломе верску, националну и моралну чврстину архијерејског кора. „Режим је уви-

део да га мора или савити или ломити ако жели успех у својој замисли. Он онда није више презао ни од чега; употребљавао је сва средства која су му у даној ситуацији изгледала погодно да утиче на поједине архијереје и да их посуврати на свој демонски пут." (стр. 13.)

Тајна полиција је прикупљала претходна обавештења, испитивала карактерне особине појединих владика, тражила слабе тачке и основ придобијања под уценама, обећањима или привилегијама. Најтеже су страдали епископ Варнава Настић, митрополит Арсеније Брадваревић и епископ Василије Костић јер су против њих примењена најрепресивнија средства одмазде. Прва двојица су осуђена на вишегодишњу робију због вербалног деликта, а трећи је био умало линчован на улицама бањалучким. „Свим овим насиљима, и судским и руље, био је циљ да се преостали архијереји уплаше и постану прилагодљивији. Али тај циљ није био ни најмање испуњен све док није на трон пећких патријарха засео Герман. Тад је режим постигао све што је желео." (стр. 15.) Притисци и застрашивања, прогони и одмазде учинили су своје и једноставно општа отпорност Архијерејског сабора је битно опала, а било је појединаца који су директно радили за политичку полицију.

Режим се досетио да формира и свештеничка удружења унутар Социјалистичког савеза као трансмисије Комунистичке партије. То удружење чак није имало ни српски атрибут у свом називу и окупљало је оне свештенике који су се отворено приклонили комунистима. Они су, заузврат, добили разне привилегије, пре свега новац и станове. Већина архијереја није признавала то удружење, неки су себи потчињеним свештеницима забрањивали да се учлањују, а било је епископа који су ишли на његове седнице. Архијерејски сабор је упорно одбијао да званично призна то удружење с формалним аргументима да нема српску одредницу у називу и да није организовано по епархијама него по социјалистичим републикама. „То Удружење православних свештеника имало је несумњиво у свим републикама по неког фанатичног присташу, који је био или комуниста или њихов трабант. Али је маса свештенства била скептична према Удружењу. Но кад је режим све социјалне повластице свештенству повезао за чланство у Удружењу, мноштво свештеника му је пришло. Али, више форме ради и сасвим млако. Само они чеони су се даље истицали, међу њима највише прота Милан Смиљанић, један од најодвратнијих издајника Српске цркве." (стр. 16.)

Герман је противно одредбама Устава Српске православне цркве Милану Смиљанићу доделио звање протојереја ставрофора, највишу почаст коју може имати мирски свештеник. „Нигде није саопштено да су та удружења и под патријархом Германом призната. Али их и сам Герман признаје ван сваке сумње: он шаље своје представнике на седнице удружења, одговара им на поздраве, води собом стално приликом сваког пута у иностранство проту Смиљанића. Одржава са удружењем, непрописним и неканонским, недисциплинованим и одметнутим од редовног црквеног поретка, најинтимније везе. Још један доказ више његовог веома сумњивог држања и његове суспектозне лојалности према цркви којој је он на челу." (стр. 17.)

Сви покушаји да комунисти формирају Црногорску православну цркву убрзо су пропали, упркос жестоким режимским репресалијама. Зато су се ускоро концентрисали на оснивање македонске. У току Другог светског рата бу-

гарски окупатори су протерали све српске владике, а послератни комунистички режим забранио им је повратак. Вођени су годинама мукотрпни преговори да се нађе неко компромисно решење, па је почетком 1957. године изгледало да је оно постигнуто. Договорено је између патријарха Викентија и македонског Иницијативног одбора да црквена управа и даље буде по Уставу Српске православне цркве, али да се македонски језик користи у црквеној администрацији, да се изаберу домаћи епископи, родом из Македоније. Али су одмах затим за епископе предложена лица која нису испуњавала елементарне услове, а уз то су били и ожењени. Архијерејски сабор је, упркос показаној доброј вољи, морао одбити таква именовања. „Несумњиво су „Македонци" са тим рачунали, али су хтели да после имају аргумент како „Београд" неће да прими њихове кандидате и уопште „Македонце." А кад су после сами узурпаторно одабрали архијерејске кандидате нису инсистирали на тим лицима већ су „изабрали" ипак неожењене људе, али неквалификоване, без богословске спреме, чиме су били повређени канони, а Устав Српске православне цркве прогласили су били за себе неважећим." (стр. 23.)

Пошто није било никаквих могућности да комунисти приволе архијерејски сабор на капитулацију, кренули су са отвореном узурпацијом и организовали заседање „Македонског црквено-народног сабора" у Охриду у октобру 1958. године. Како је 5. октобра инструментализовано извештавала београдска „Политика": „Сабору присуствују 208 делегата православних свештеника, монаха и верника изабраних редовним путем од стране црквених тела и организација." (стр. 23.) И издајнички прота Милан Смиљанић је присуствовао. Извршен је својеврсни црквени удар на скупу који је неодољиво подсећао на седнице комунистичких централних комитета. „Акламацијом је усвојена одлука о обнављању Охридске архиепископије, затим одлука о избору митрополита православне цркве и одлука да Македонска православа црква буде у канонском јединству са Српском православном црквом преко њеног поглавара патријарха." (стр. 24.) Патријарх Герман нигде ниједне речи јавне против тога није проговорио. „Напротив, он је непосредно затим и после читаво време до данас извршавао одлуке тог узурпаторског „сабора", почевши од посвећења тамо изабраних епископа, па до довођења свога госта патријарха московског и све Русије Алексеја у Охрид на конфирмацију те одлуке." (стр. 24.) Уз то, није сазивао ниједно колегијално црквено тело да би се расправила новонастала ситуација.

Скопска епархија је у време цара Душана проглашена за митрополију уз атрибут „првопрестоне", што значи да је по праву првенства испред свих осталих у Српској православној цркви. Охридски архиепископ Никола учествовао је 136. године у Душановом крунисању за цара. Кроз бурну историју Скопска митрополија била је под влашћу Пећи, Охрида или Цариграда, али кад год је постојала Српска патријаршија била је у њеном саставу. Охридска архиепископија и Цариградска патријаршија увек су биле грчке. Пре него је проглашена за митрополију, Скопска епархија у различитим историјским периодима била је бугарска или византијска. Никада није била македонска, нити је икада кроз историју постојала нека македонска црква. „А Српска православна црква није никад престајала да постоји откад ју је основао Свети Сава 1219. године. Постојала је увек и без прекида. Мењао јој се опсег, мењало јој се седиште, одн. средиште, мењале су се државе у којима је била организована, али је увек бар

негде илегално постојала и дала сведочанство своје историјске и правне егзистенције." (стр. 27.) Сеобом под патријархом Чарнојевићем она се распростр-ла и по Аустрији и Угарској, а коначно се консолидовала 1921. године, образовањем Треће српске патријаршије.

Оно што је најважније, Српска православна црква је увек била изразито национална. „Персонални састав те цркве није требало декретима опредељивати: њу су сачињавали сви Срби и само Срби. Она је била толико национална, да никакве државне границе, и никаква наименовања области нису могли утицати на њену деноминацију. Она је била српска не само у Србији већ и у Турској, и у Угарској, и у Црној Гори, и на Приморју. Њу су сачињавали Срби без обзира чији су поданици били." (стр. 28.) С друге стране, не само да „Македонска црква" није у прошлости постојала, већ није никад ни чињен покушај њеног формирања. Не може се тврдити да је то неко спречавао. Јер нико није ни предузимао ништа да се то реализује, нико није пледирао за тако нешто, нико није ни најмањи предлог у том смислу постављао, ни сама идеја није била набачена. „Македонци" су искористили тренутну слабост Срба да ту своју „цркву" неканонски и неправно прокламују. Но нико и не помишља да јој припоји епархије ван Југославије, као што нпр. Српска православна црква има епархије у Мађарској, Румунији, Арбанији, Америци итд. Као „Македонска нација" тако се и „Македонска црква" простире само толико колико допиру бајонети југословенске милиције." (стр. 28.)

Интересантно је да су се хрватски политичари готово редовно појављивали као пионири све новијих и све свежијих идеја растурања Српства, па су нудили и своје решење за Српску православну цркву: „Било би рјешење ако би се активност Српске православне цркве ограничила на републику Србију, која је, у ствари, црква Србије, док би свака федерална република требала да организује своју властиту цркву. Недавно организовање аутокефалне македонске цркве чини нам се да би био први корак ка правом решењу." (стр. 29.) На сличан начин је раније наступао бивши усташки министар Ивица Фрковић: „Срби не могу имати свога вјерског поглавицу изван територије хрватске државе. Српска православна црква мора имати своју врховну управу у хрватској држави и њезин поглавар мора у њој имати своје сједиште и бити неовисан о патријарху Српске православне цркве у Србији." (стр. 29.) Павелић је и покушавао да формира Хрватску православну цркву.

С обзиром да је и црква једна врста људске заједнице, и она подлеже неком облику правног регулисања, како би деловала на основу правних норми и у оквиру извесног правног поретка. На основу правних начела и института црквених заједница конституисана је аутономна грана права – црквено право. Оно проучава традиционалне принципе који и данас обавезују црквену структуру и хијерархију, а називају се у свом систему канонско право. Начином на који је формирана „Македонска православна црква" погажени су сви ти принципи и начела, канонско право у целости, па такозвани „Охридски сабор" представља у правном смислу деструктивни акт узурпације, који се у канонском праву назива расколом и оштро санкционише. „Јасна је ствар да је раскол противправан, јер никакав правни поредак њега не предвиђа и не регулише. Ниједна црква не сматра тако нешто могућим и не пада јој на памет да евентуално предвиђеном процедуром још њега легитимише. Са гледишта

сваке црквене организације он је немогућ." (стр. 36.) То је отворен напад на саму егзистенцију Српске православне цркве. Дошло је до краће и отимања надлежности. Акт „Охридског сабора" у правном смислу је једноставно непостојећи.

Како објашњава епископ Никодим Милаш у свом системском делу „Православно црквено право", немогуће је оснивање нове црквене области, или подизање постојеће на виши степен, без одговарајуће одлуке саборног органа цркве у којој се то дешава. Сваки акт те врсте мора имати легитимацију у некој већ постојећој вишој норми. „Јасно је, онда, да не може правно важити ништа што је предузето или доцније проистекло из одлуке тога Охридског сабора, што извире из одлуке и догађаја на том сабору, што му правно следује: Никаква посвета, никакво одликовање, никаква одлука те „цркве" нема правне важности, јер су јој основе правно неважеће, узурпаторне... Ако је нешто само ништавно не може никакво ваљано правно дејство да произведе." (стр. 39.)

Тако ни наводни архиепископ Доситеј и епископ Климент и Наум „нису изабрани од јерархије, како то облигативно наређују црквени прописи, јер црква се из себе обнавља, рачва, наслеђује, продужује. Не сме бити никаквог уметања са стране. А баш се „македонским владикама" то десило. Они су „изабрани" одн. натурени од цивилних власти Македоније у сагласности са врховним органима Југославије. Ниједна православна црква није претходно имала појма о томе, чак ни српска. Стављене су пред готов чин." (стр. 40.) Црквено право је и по том питању крајње јасно, прецизно и недвосмислено: „Епископ кога државна власт мимо црквене постави за епископа и да му дијецезу, не сматра се легалним епископом нити се црквено-правно признаје. Ако се мора толерисати док је под заштитом власти, он има с места да се збаци па чак и екскомуницира чим се та могућност пружи, чим црква добије своју слободу одлучивања." (стр. 40.) Овај црквени пропис је тако прецизан и апсолутан да никакво накнадно признање избора од стране надлежне црквене власти тај избор не може учинити валидним. „И према општим правним принципима и према начелима јавног права и посебним правилима канонског (црквеног) права, све што је у Охриду решено, и све што је доцније одлучено са позивом и као консенквенција решења Охридског сабора, све је то правно равно нули." (стр. 41.)

Први и неопходни услов за признање нове црквене формације унутар православља је сагласност „мајке цркве", дакле цркве од које се та нова заједница одваја, осамостаљује. У случају „Македонске православне цркве" то може да буде само Српска православна црква, односно њен Свети архијерејски сабор. Ту је и Милаш категоричан: „Надлежност у признању самосталности једној или другој помесној цркви припада саборној власти, а посебно сабору оне цркве чији је саставни део била једна обласна црква, која има да се прогласи самосталном или самоуправном." (стр. 42.) Такав акт мора бити и објављен у службеном гласнику односне цркве. То Костић посебно напомиње јер се очигледно прибојавао да би Архијерејски сабор под принудом комунистичког режима такву одлуку могао тајно донети. Посебно је било проблематично и сумњиво понашање патријарха Германа, који је пређутно прихватао све те противправне радње и правио се да га уопште не тангирају.

По првом члану свог устава „Српска православна црква је једна, недељива и аутокефална." Цариградска патријаршија јој је својим томосом од 30. мар-

та 1922. године препустила своје дотадашње канонске епархије Скопску, Рашко-призренску, Велешко-дебарску, Преспанско-охридску и део Воденске митрополије, као и Полијанску епископију по Букурештанском уговору из 1913, Струмичку митрополију по Нејском уговору из 1919. године. Ту Костић поставља ново питање: „Да ли сад сме Српска црква да даје другоме оно што је изречно њој дато, да даје ономе коме Васељенска патријаршија то јамачно не би дала? Није ли то подвала која чини све правне акте њом извршене сумњивим или чак ништавним?" (стр. 53.)

Чак да је отцепљење било потпуно легално и регуларно, потребно је да ту нову црквену организацију признају све већ постојеће православне цркве. „Кад та црква не би имала православно обележје, онда јој не би било потребно никакво признање. Али она хоће да остане правоверна, православна, једнака као и друге православне цркве, њима равна и у њиховом склопу. Постоји једна заједница православних цркава, чија је организација, истина, лабава, али ипак дејствителна и видна. Она строго пази на легалност, и догматску и организаторну. Не може се нико ушуњати у ту организацију и тиме добити равноправан положај. Морају све те помесне цркве да се сагласе са тим да се прими неки нови члан, па чак да му се правна обележја признају: да ли је он аутокефалан или аутономан, ко му је на челу (је ли патријаршија, митрополија, архиепископија итд.). Ту нема узурпације, нема препада, нема насиља, нема претњи, нема комунистичке државне власти која прикрива правне неваљаности. Ту су ситуације чисте и све се обавља изразитим актима на начин вековима утврђен. Ако то није испуњено, никакви унутрашњи акти не могу да замене ова признања: таква „црква" не припада православној заједници, она је споља, са међународног гледишта, непостојећа. Друге цркве, праве цркве, игноришу њено постојање." (стр. 55.)

Васељански патријарх је, 1219. године, издао грамату којом је Саву Немањића осветио за архиепископа све српске земље и дао му право да сам освећује епископе, попове и ђаконе. Уз то је добио писмени благослов да Срби сами себи именују и посвећују архиепископа. Све касније аутокефалне и аутономне српске цркве су признаване према пуној прописаној форми од мајке цркве. Карловачка митрополија је, на пример, призната од Пећке патријаршије, од које се и отцепила 1710. године граматом пећког патријарха Калиника. Када је после укинута Пећка патријаршија, самосталност Карловачке митрополије признала је Цариградска патријаршија; као и самосталност Цетињске митрополије. До признања пуне самосталности српске државе, 1878. године, православна црква у Србији је била аутономна у оквиру Цариградске патријаршије. 1879. године Патријаршија је прогласила самосталном и равноправном са осталим помесним црквама. Из ова три дела се, 1922, поново ујединила Српска православна црква, што су све остале православне цркве појединачно и писмено признале.

Оно што отпочетка правно не постоји као што је случај са самопрокламованом „Македонском православном црквом" не може током времена правно да се уобличи и успостави. Та је „црква настала и тајно, и силом и заобилажењем свих црквених компетентних кругова. Она је школски пример узурпаторног и непостојећег акта. Никад се неће моћи позивати наследници садашње македонске јерархије да је њихова црква створена бона фидес, тј. не знајући за препреке, у пуном уверењу да је све то било дозвољено и правилно." (стр. 75.) Њој ништа не помаже ако је подупиру „Танјуг" и београдска „Политика" тако што

је политикантски изједначују са српском црквом у статусу, па чак Германа називају патријархом Српске и Македонске православне цркве, ако га већ не ословљавају као патријарха православне цркве у Југославији. Комунисти су увек своје незнање и глупост надокнађивали дрскошћу и насртљивошћу. Костић детаљно разлаже таква идеолошка настојања људи којима је вера само средство манипулације, па сматрају да црквену организацију могу несметано свести на ниво инструмента дневне политике.

17. Национални аспекти пописа становништва

У сопственом издању, Лазо Костић је, у Минхену 1973. године, објавио статистичко-методолошку, демографску и политичку студију „Осврт на попис народности у Југославији." Повод су му била пристрасна и нестручна тумачења, анализе и интерпретације, управо одржаног пописа становништва у отаџбини, који одишу антисрпским националистичким претензијама и уобичајеним комунистичким злоупотребама. Костић се прихватио непристрасног научног разматрања по свим правилима статистичког метода. У уводним напоменама он дефинише свој основни научни принцип непристрасности: „Разуме се да ја посматрам ствари као Србин, али нећу зато нигде ни једну реченицу рећи у корист Срба ако то не произилази из мојих објективних испитивања. Ја ћу можда више бити погођен да су неправде учињене Србима, јер ћу пре да се посветим томе питању него неком другом, али извртати бројеве и њихов смисао ја нећу никад, па макар то ишло на уштрб Српства. Извртањем и лажима се може постићи само моменталан успех, али не трајан ни ефикасан." (стр. 3.)

Анализу почиње методолошким замеркама на поступке који доводе до материјалних неправилности и лажних бројева. И формулари за попуњавање и упутства за попис били су засновани на принципима статистичке методологије и демографске статистике у њиховом првобитном облику. Али, кад је све то објављено, дошло је до политичких притисака да се направе измене које нису биле у складу са основним научним поставкама и устаљеном праксом пописа у међународним размерама. „Из Загреба су стално чињени предлози измена, вршен гадни, досад невиђени притисак у историји пописа становништва да се ово или оно има да прилагоди њиховим политичким циљевима. Тако је цела зграда, пројектована правилно и целисходно, са овим пољуљана и такорећи срушена. Захваљујући таквој околности, последњи попис становништва у Југославији подлеже оштрој критици и може се већ унапред окарактерисати као неуспео." (стр. 6-7.)

Прво је право интерпретирања и допуњавања инструкција пренесено са савезног на републичке заводе за статистику и тиме нарушено начело једнаког поступања и истоветне методологије. Онемогућена је елементарна упоредивост података јер она има смисла само ако се до бројки које се упоређују долази на исти начин, идентичном методологијом. Подаци су, према томе, неупотребљиви, не само зато што нису примењени основни међународни методолошки принципи, већ и због тога што су они варирали од републике до републике. Спровођење пописа на терену није било јединствено и одвијало се у условима националистичке хистерије и жеље да се резултати надувају толико колико је довољно да се постигну сопствене националне и републичке аспирације.

Подаци о квантификацији појединих националности су надувавани бескрупулозним притисцима и отвореним фалсификатима. Само Србија и Војводина нису постављале никаква питања око методологије пописа нити су издавале посебна упутства пописивачима, а нису се трудиле ни да утичу на национално изјашњавање грађана. У свету је пракса сасвим другачија. И најдецентрализованије државе имају централизовано утврђивање методологије, формулара и обраде пописа. Код нас се десило и нешто невероватно, да су аутономне покрајине Косово и Војводина резултате пописа националности објавиле много пре других федералних јединица. Тиме је дезавуисана и прејудицирана централна обрада података. Без јединственог вођења поступка пописа било је немогуће изражавати званичну сумњу, вршити провере тачности података или наложити да се негде пописне радње понове због утврђених неправилности.

Да невоља буде већа, Словенија је ометала дефинитивно објављивање укупних резултата јер су њени државни органи отворено наговештавали да ће податке користити у сврху прављења регистра становништва, иако је по основним принципима статистичке науке строго забрањено да се тако добијени подаци користе у административне и фискалне сврхе. Укупни пописни материјал се „претвара у бројеве и само у виду бројева презентује. Материјал мора служити само статистичким циљевима. Зато се и код раније, ручне обраде материјала у многим државама цепао први ред који је означавао личност (пописну јединицу). Јер ти подаци представљају статистичку тајну." (стр. 10.)

Проблем се појављивао и у личности пописивача који иду од куће до куће, носе пописне формуларе, објашњавају како се попуњавају, неписменим лицима сами попуне и онда попуњене формуларе односе у сабирни центар. Они су готово редовно у неким федералним јединицама били национално пристрасни, а и имали су стриктна упутства да вештачки повећавају број грађана који су се изјаснили да припадају одређеној националности, а и у кућама су грађанима сугерисали како да се определе. Пописивачи су се у Хрватској, Босни, Црној Гори, Македонији и на Косову понашали као национални агитатори. Костић врло пластично и иронично приказује учестале примере вештог манипулисања одговорима на тенденциозна питања „Тешко би и пола становништва Југославије одговорило на питање: које сте народности? Или: ваша народност? Пописивач мора да питање упрости и прилагоди интелектуалном нивоу лица које се пописује. У Босни напр. каже, ако му је стало до одређеног одговора: „Јеси ли ти, ацо, муслиман?" Он облигатно одговара: „Безбели, ја шта сам?" У Црној Гори опет пита пописивач: „Ђедо, јеси ли ти Црногорац?" Он одговара: „А да шта сам?" И онда, разуме се, онога уведу као муслимана, овога као Црногорца. А можда би Црногорац друкчије одговорио да су га питали да ли је Србин или Црногорац." (стр. 11.)

Костић истиче да „свакако има случајева кад пописивач и не пита пописана лица о народности, као што га не пита о полу, о томе да ли је жењен или нежењен, одакле је, и тсл. То пописивач види и уписује сам. Тако често и народност, ако је за њега „јасно." (стр. 12.) Уосталом, пописивач „може да напише и други одговор него што је добио од питаног лица. Негде је то могуће, а негде није могуће контролисати." (стр. 12.) На Косову и Метохији је огроман број Турака, Рома (Цигана) и муслимана српског језика био принуђен да се из-

јасни, или је једноставно за њих и без питања уписано, да су албанске народности. То је била тако драстична и масовна појава да је у ублаженом облику и јавно признавана.

Да би отупио оштрицу приговора и непобитне доказе, разводнио критику и релативизовао сам проблем као појаву, тадашњи главни вођа шиптарских сепаратиста комунистичке провиниjенције Вели Дева је на седници Покрајинског комитета Савеза комуниста Косова, чији је председник био, изјавио, према извештају који је објавила „Политика" од 24. јуна 1971. године: „Говорећи о попису становништва Вели Дева је рекао да је попис, у целини, веома успео али да је било и појединих притисака да се муслимани, Горанци, Турци и Роми уписују као Албанци. Вели Дева је при томе додао да су сличне притиске свакако чинили и појединци из других националности." (стр. 13.) Костић ту износи „читав низ других примера да је и у ондашњој јавности било много реаговања на очигледне нерегуларности и фалсификате пописа становништва на Косову и Метохији. Али су резултати пописа остали на снази и званично су били недодирљиви.

Допунска упутства федералних јединица битно су се разликовала и по третману случајева у којима се грађани изјасне у смислу регионалне припадности уместо националне. У Хрватској су сви они уврштавани у Хрвате, без обзира да ли су се изјаснили као Далматинци, Славонци, Барањци, Личани, Кордунаши, Банијци, итд., а у Босни и Херцеговини таква лица су сврставана у муслимане ако би се по њиховом имену могло закључити да су исламске вероисповести, а у рубрику „нису се изјаснили" ако су им имена недвосмислено хришћанска. И категорија Југословена је различито третирана. Негде је подстицано такво изјашњавање, ако се унапред могло са сигурношћу рачунати да ће бити на српску штету, а негде је сузбијано, ако је постојала бојазан да би могло угрозити прижељкивану квантификацију новокомпонованих вештачих нација. Сопственим проценама Костић је дошао до закључка да званичне југословенске статистике приказују два милиона Срба мање него што их реално има.

Компјутерска обрада података даје много веће могућности за успешне фалсификате. Док се грешке код ручне обраде некако и могу установити и исправити, машинска то онемогућава. Зато савременији поступак подразумева стручније и моралније, савесније особље.Компјутер се може програмирати да на пример сваког десетог Србина рачуна као Хрвата и када се обрада заврши уклони се то упутство из меморије. Чињеница да су у попис уврштена и лица на привременом раду у иностранству, до крајности је тај подухват компромитовала, јер се у цивилизованим земљама и по међународним принципима „код пописа становништва узима за подлогу тзв. присутно становништво. Уписује се сваки онај који се критичног дана (дана пописа), критичног сата и минута нашао на територији те општине, без обзира где он иначе живи и где има грађанска права. То је утврђено већ стотину година у свим цивилизованим земљама и тај принцип, колико ја знам, није повредио ниједан модерни попис. Јер крупни разлози говоре за то да се он одржава. Први и најглавнији је да би се избегао дуплицитет, да једно лице не буде на два места уписано. То се мора строго избегавати. Зато се уписује гост у хотелу, случајни путник у месту где се затекао и томе слично, а не неки деценијама живећи у том месту ако се критичног дана није ту бавио." (стр. 6.)

Југословенски попис је обухватао чак и одсељена лица ако је то могло бити у функцији политичког задатка који се пописом настојао постићи. Десиле

су се и тако парадоксалне ствари да општине које имају драстично смањење становништва прикажу убрзан раст и својеврсни статистички вишак. „Ако су пописана лица „на привременом раду у иностранству", још пре би требало да су уписана лица која се налазе на феријама, на путовању, у посети ван места сталног боравка итд... Лица на одсуству су уписана тада у општини где стално живе као и оној где су се приликом пописа затекла. Ко зна колико је тих дуплих уношења! Онда може укупан број становника да буде приказан за неколико милиона већи него што је." (стр. 29.) На страну то што на пример мало ко ће се вратити од сто хиљада уписаних грађана који су навели да привремено живе у Аустралији. Пописи свих европских земаља укључују и наше гастарбајтере који су се тамо затекли, па се онда због оваквог понашања југословенских статистичара преувеличавају подаци на европском нивоу. „Начело је да се одговори добијају у принципу од самог пописног објекта. Упутства предвиђају ко ће дати одговоре за децу, малоумне итд. Али упутства не кажу ко ће дати одговоре за „привремено одсутна лица." То је остављено на самовољу пописивача. Ко гарантује да ће се дати тачни подаци?" (стр. 29.)

Костић каже да су резултати пописа становништва у Босни и Херцеговини сензационални. По попису из 1931. Срба је било 44,3 одсто, а 1948. 41,6 одсто. Пошто је ту 72 хиљаде Срба муслиманске вероисповести или 3 одсто, Срба православаца је било 38,5 одсто, шест процената мање него на претходном попису од пре седамнаест година. То сведочи о размерама геноцида који су Хрвати над њима проводили. „Свако померање квоте и за један проценат у деценији је неприродна појава." (стр. 35.) Пописом од 1871. године утврђено је 37,2 процента Срба. Њихов број је према 1961. години опао и у апсолутном износу за скоро тринаест хиљада, док су све друге етничке групе расле. Бројчани показатељи Хрвата показују да они у Босни у току Другог светског рата уопште нису страдали. Сензацију, о којој Костић говори, произвели су „бројни резултати муслиманске етничке групе, где је њихов пораст енорман, управо експлозиван, до крајности невероватан." (стр. 36.) При првом попису који су вршиле аустроугарске власти након окупације Босне и Херцеговине, муслимана је било 38,8 процената, али је због систематског исељавања њихов број непрекидно опадао да би 1910. године износио 32,3 процента. У Југославији их је било 1921. године 31 одсто, а 1931. 30,9 одсто, на укупној босанскохерцеговачкој територији.

Ови су подаци, пре свега, базирани на вероисповести, пошто ником нормалном никада није падало на памет да их сматра посебном нацијом. Ипак, Костић каже да му је лакнуло кад је видео да су комунисти муслимане прогласили за посебну нацију јер се бојао да би се могли латити формирања нечег што би за Србе било неупоредиво опасније и погубније – босанске националности. Ту су нас заправо спасле околности у којима се Хрвати у Босни нису хтели одрећи око 700 хиљада својих сународника који би се такође уклопили у вештачки босански етнички пројекат. „Тако са овим поступком, ми смо сачували више од милион и по Срба. Они који виде јасно ситуацију у земљи, осетиће такође олакшање као ја. Идеално би било све муслимане имати као Србе, чак и један овећи део њих. Али власт није на томе радила, већ да их што више удаљи од Срба." (стр. 39.)

У време аустроугарске владавине српско становништво Босне и Херцеговине углавном је било стабилно. Муслимани су се исељавали, а католици масов-

но досељавали из свих делова царства. Међутим, у комунистичкој Југославији број муслимана почиње нагло да расте и убрзо су избили на прво место по бројности. Озбиљним статистичарима и демографима то је невероватно и необјашњиво. У сваком случају, није се могло заснивати на природном прираштају или досељавању из Санџака, јер је укупни наталитет Босне и Херцеговине од 34,1 промила 1960. године спао на 20,9 промила 1971. због мањег рађања и повећане миграције младих људи. Послератно смањивање Срба је било јасно, пре свега због геноцида, али и колонизације у Војводину, а бројчани показатељи говоре да ни муслимани скоро да нису страдали у ратном пожару. Пошто је међу пописаним гастарбајтерима далеко више Хрвата а најмање муслимана, и кад се ти подаци одстране, нагли скок муслиманске популације постаје још фрапантнији, поготово податак да их бројчано има више него Срба.

У Црној Гори је број декларисаних Срба за 22 године шест пута порастао, што само говори да је раније било много више фалсификата. 1948. године је приказано 91 одсто Црногораца, а 1971. 67 одсто. Ипак, у Хрватској „су сумње највеће, ту је развој ненормалан, ту се политичка и страначка власт мешала мимо мере (више него у ма којој републици), ту је вршено и званично и приватно изопачавање података... Хрватска их је надувала далеко више него што је ико очекивао, него се то уопште могло замислити." (стр. 56-57.) Вештачки је преувеличан број грађана хрватске националности. Тамо као да су пописивачи радили по норми ко ће више Хрвата уписати, са задатком да тако назначе „и све друге особе које су њима изгледале да су Хрвати, а које нису хтеле да се тако изјасне. То је случај и са регионалним изјашавањем: свако такво лице је знало да се може декларисати као Хрват, али оно то није хтело." (стр. 63.) Хтели не хтели, тако је уписивано. Ниједан грађанин више није имао никаквих могућности да провери веродостојност података који су о њему унешени у формулар. Бескрупулозно се поступало по принципу „да је свак рођен у Хрватској самим тим постао Хрват, чак и од оца Албанца и мајке Мађарице, а нарочито ако је само један родитељ Хрват." (стр. 64.)

На територији хрватске федералне јединице рат је преживело око пола милиона Срба, а онда се њихов број непрекидно повећавао. Од 1949. до 1953. године порастао је за 444.616 лица упркос масовној колонизацији у Војводини. Од 1953. до 1961. порастао је за 36.575 лица. Иако тада није било никаквог масовног исељавања, попис је констатовао да се наводно од 1961. до 1971. године број Срба у Хрватској повећао за свега 1.735 лица, а у истом временском периоду да је број декларисаних Хрвата повећан за 173.370 лица, што је тачно сто пута више. И то у националној структури у којој укупно Хрвата има пет до шест пута више него Срба управо по хрватским званичним статистикама. И што је још интересантније, у условима у којима је фертилитет српских жена много већи него хрватских. Укупан проценат Срба тако је смањен са 15 на 14 одсто. Прави статистички помор су Хрвати направили кад је реч о националним мањинама.

Невероватно бројно је статистички растао и број Македонаца. У периоду од 1953. до 1961. године са 66 порасли су на 71,2 процената становништва Македоније. „Да за осам година једна народност партиципира са изнад 5 процената, то је начелно немогуће. Још немогућније је кад се узме у обзир да се међу мањинама налазе оне са још већим прираштајем него га показују Македонци.

Из ових бројева су манипулације и малверзације неискрене. Уколико се тиче манипулација, биле су сасвим незграпне; и манипулације се морају вршити тако да бар изгледају вероватне. Ове неочекиване и немогуће осцилације намећу неверицу." (стр. 72.)

Најфрапантнији је ипак раст арбанашког становништва на Косову и Метохији. Према званичним статистикама, 1948. их је било 498.242, 1953. године 524.559, 1961. године 646.605, а 1971. године 916.767. Чињеница је да је тамо владао страшан терор према Србима, да Арбанаси имају највећи наталитет, али су цифре и поред тога фантастичне. Костићу је посебно интересантно што су „пожурили на Косову да први од свих република и покрајина Југославије објаве резултате. Они, који несумњиво имају најнеспособнији кадар статистичара, најмање машина за рачунање и обраду, тамо где су пописивачи имали најтежи посао (због највећег броја неписмених, где је поштанска мрежа најмање густа), тамо се публикују први подаци! Зашто? То је очигледно: да нико више не може ништа да исправља, да се из примарних података склони свако упориште примедаба и жалби. Они би сад као увреду сматрали сваки приговор исправности." (стр. 96.)

Оно што су хтели, то су Албанци врло брзо постигли. Задуго, „њихове лажи и фалсификати остају као формална истина, на којој ће они даље базирати своје прохтеве и пропорције у власти, па чак и разграничење ако до њега дође. За Србе је ситуација ужасна, каква није била ни издалека 1912. Она је чак таква да се излаз иоле повољан и не назире." (стр. 96.) Колико су фалсификати били безочни, сведочи пример Турака, чији је број од 1961. до 1971. године буквално преполовљен, иако у том периоду није било никаквих њихових озбиљнијих исељавања. Цигана је пописано само 14.593, иако су и домаћи и страни објективнији посматрачи процењивали, још у то време, да их има више од двеста хиљада.

18. Костићеве видовданске беседе

Од усмених јавних наступа професора Лазе Костића није много сачувано. Он лично је у издању „Канадског Србобрана" у Хамилтону, 1958. године, објавио брошуру „Видовданске беседе у Канади и Америци" из те године. Први, канадски говор одржао је 22. јуна, под радним насловом „Српство је у опасности." После Првог светског рата, на врхунцу славе, моћи и самопоуздања изгубљен је осећај за реалност и пренебрегнуте су унутрашње и спољне опасности, што нам се гадно осветило. Србе је тако изненадила 1941. година и довела на руб уништења. Наступио је период сталног падања и Костић се нада да је педесетих година већ достигнуто дно, те да би могло почети поновно тихо и постепено уздизање.

Највећу опасност Костић види у Хрватима који су међусобно поделили улоге. Једни се спремају да наставе физичко истребљење Срба, а умеренији се баве негирањем српских етноса у појединим подручијима, фалсификовањем историјских чињеница. А наивни српски Југословени им и даље повлађују и гледају кроз прсте. „Хрватска недела из најскорије прошлости настоје наши Југословени у најмању руку да забашуре, да их не спомињу, да их предају заборави. Не љуте се на Хрвате што су их потчинили, него на нас што их спомињемо. Чак нас и демантују: да није све баш тако како смо говорили. Сву криви-

цу хоће да баце на једну шаку усташа. Чак и појединци чије су породице биле жртве хрватских злочина говоре само о усташама, које обележавају великим словом." (стр. 5.)

Костић је увек био резолутан у оцени коју је сасвим исправно постављао – да је за усташка зверства над Србима крив целокупан хрватски народ. Наравно, правна наука инсистира на строгој индувидуализацији одговорности, али овде није реч о кривичној одговорности, него о грађанској, политичкој, моралној и историјској. Кривично су одговорни само извршиоци дела, у које спадају починитељи, подстрекачи и помагачи. Али, комунистички режим је углавном избегавао њихово кривично гоњење и омогућио главним злочинцима да се несметано склоне у иностранство. Комунисти су волели да се само са Србима обрачунавају репресивним мерама за махом измишљене кривице. Грађанска одговорност би подразумевала накнаду материјалне штете за све оно што су Хрвати Србима уништили. Морална одговорност обухвата сва лица која су створила услове у којима су почињени злочини или су злочине мирно посматрали, а многи и одобравали. А цели хрватски народ је између два светска рата стварао атмосферу мржње и освете.

Основну српску грешку Костић види у уједињењу са Хрватима у заједничку државу, из које су проистекле све остале. „Али све те грешке заједно не могу ни најмање да оправдају Хрвате за зверства којих би се стидео најгори народ света. Они су могли да се одвоје ако су сматрали да је наишао погодан час, али не да убијају и мрцваре читаве стотине хиљада потпуно недужних (старци, жене и деца)". (стр. 9.) У својој бескрупулозности Хрвати у емиграцији чак и режим хрватског комунистичког диктатора Тита називају великосрпским. „А нема на свету нечега што Јосип Броз више мрзи од Срба и Српства. И окружио се био највећим непријатељима Срба одасвуда, сакупљених само како би што више напакостио Србима. Ако неки тобожни Србин и ради с њим, мора се унапред одрећи Српства и српских светиња." (стр. 10.)

Чак је и амерички часопис „Католички свет", 1953. године, оптуживао цели хрватски народ за злочине у Другом светском рату, али је покушао да брани римокатоличког надбискупа Алојзија Степинца који је по неспорним историјским чињеницама био Павелићев сарадник. У том католичком часопису стоји, између осталог, и следеће: „На несрећу, Хрвати су одбили да забораве прошлост и почели су са масакром стотина хиљада Срба... Укратко, ови злочини су били злочини хрватског народа, вођени од Анте Павелића, и Степинац је чинио све што је могао да их обустави." (стр. 11.) Када је један калифорнијски Хрват покушао да се супротстави оваквој генерализацији, уредник часописа му је одгорио: „Нирнберг није решио проблем колективне кривице немачког народа, нити ја тврдим да су сви Хрвати индивидуално криви због злочина почињених од Павелићевог режима. Међутим, ми можемо да кажемо да један народ као колективна личност јесте одговоран због прихватања једне владе и злочина почињених у његово име." (стр. 12.)

И Хитлеров великодостојник Херман Нојбахер, 1950. године, објавио је у својим мемоарима: „После распада Југославије букнуо је хрватски ратни поход освете и уништења православног српства, који спада у најсвирепије акције масовног убиства целе историје." (стр. 12.) Следеће Костићеве речи несумњиво су биле пророчке: „Усташе се неће више појавити, то је несумњиво. Они су под тим именом сувише компромитовани у целом свету, да би се на њему инсисти-

рало. Али сад може доћи неко ново име, а сви припадници и присташе његове биће од истог народа од кога су биле и усташе. Усташтво је само једна од манифестација његових у борби против Српства." (стр. 12.)

После Хрвата, српски Југословени су, по Костићевом мишљењу, највећа опасност за Српство. Да није било Југославије, Хрвати не би имали историјске шансе да толики злочин почине, не би било измишљања вештачких нација, а вероватно се ни комунисти не би дочепали власти. „Ми имамо као противност Српству једновремено један надинтегрирајући и један дезинтегрирајући процес. Ми морамо да будемо нешто више него Срби, а у исти мах читави делови Српства морају да се Српства одрекну и да своје српство негирају. Зашто, ако се иде ка суперинтеграцији, ако се иде ка југословенству? Зашто не могу те групе кроз Српство постати југословенске? Не, јер увек прети опасност да Српство дође себи и да прекине процес расрбљивања. Да се то не би десило, и да би југословенску пилулу што лакше прогутали, мора му се презентовати његова слабост, његово распарчавање, његова трошност." (стр. 17.)

Костић у говору изриче многе прекоре својим сународницима. „Уопште се са српске стране југословенство свих видова пропагира на недостојан начин: пређуткивањем истине, обманама, лажју. И надасве улагивањем Хрватима. Зато што су Хрвати против Југославије жели им се ова учинити приступачном и прихватљивом. Највећим делом на штету српских националних интереса, чак и српских животних интереса." (стр. 19.)

У говору који је истим поводом одржао у Чикагу, 29. јуна 1958. године, Костић је лирским стилом изразио сву величину косовског мита и његов значај за српску националну традицију. Мноштвом аргумената је доказао да је већ у средњем веку формиран српски народ у модерном смислу речи и на видовданском савету развијена српска национална свест. „Српска прошлост, пажње достојна, не почиње са Видовданом, већ се њиме у неку руку завршава. Али је Видовдан учинио да се та прошлост не заборави, да се очува у нашим духовним очима, у нашој интимној унутрашњости. Он ју је изазвао у памћењу, он ју је конзервирао. Требало је да наиђе јад и чемер као последица Видовдана, па да светли дани наше прошлости засијају у нашим очима као контраст бедне тадашњости. Све што је пре тога било лепо и велико, све је тад нашим прецима, па и нама самима, изгледало још далеко светлије и сјајније." (стр. 28.)

Цели Костићев говор је пун емотивног набоја, епског величања Српства и проницљивог излагања историјске судбине српског народа. Свој наступ пред прекоморским Србима спремао је у јеку рада на проучавању српског карактера Боке Которске, па се то може осетити из низа података којима барата у објашњавању основних националних вредности, косовског мита и култа жртвовања за отаџбину. Костићеве речи су одјекивале као драматично упозорење свим Србима да се што пре морају ослободити две страшне ововековне заблуде, југословенства и комунизма и спремати за дефинитивно суочавање са Хрватима као народом који комплетну своју егзистенцију заснива на антисрпској мржњи, лажима и отимачини.

Иначе, књигу „О српском карактеру Боке Которске", коју ћемо на другом месту подробније проучити, Лаза Костић је објавио у Цириху 1961. године, посебно мотивисан опасностима које су српској Боки претиле од систематског својатања Хрвата и настојања црногорских комуниста да у њој затру сваки траг Срп-

ства. Једини старији текст којим Хрвати настоје поткрепити своја историјска права на Боку је стих Андрије Качића Миошића, католичког фратра, према коме је „Бока од Котора – дика од Рвата", што је аргумент којим се заносио Вјекослав Клаић. Али и сам Костић у другим својим списима износи да су се Хрвати насељавали само до реке Цетине. У прошлом веку, након Наполеоновог слома, Аустрија је преузела све раније млетачке територије, а Далмацији је припојила и Дубровник и Боку. Хрвати су водили жестоку политичку борбу да Далмацију, као аустријску покрајину припоје такозваној троједници, Краљевини Хрватске и Словеније под мађарском круном Светог Стефана.

После Првог светског рата хрватска својатања попримају другачији карактер и у функцији су њихови захтеви за федералним преуређењем државе, па како Боку нису добили ни Споразумом Цветковић-Мачек, наставили су са јавним потраживањима кроз емоцијама набијену штампу и еуфорично расположење због невероватне попустљивости тадашњих српских политичара. После Другог светског рата, под комунистичким режимом хрватски идеолози нису отворено постављали територијалне захтеве према Боки, али су перфидним и подмуклим методама постепено кроз официјелне публикације развијали тезу о идентификацији католичанства и хрватства. У емиграцији је ситуација била другачија. Хрвати су увек били боље организовани, потпомагани су од владе западних земаља и католичких црквених кругова, а располагали су и с много више новца за пропагандно деловање него Срби. Тамо се посебно расписао извесни фратар Доминик Мандић, који никада није ни покушавао да своје тезе поткрепи било каквом релевантнијом научном аргументацијом. Рачунао је да је Клаићева бајка о „Црвеној Хрватској" довољан оквир за сва даља својатања, као и да непрекидно понављање лажи доводи до њеног општег прихватања. Нажалост, у политичким приликама комунистичке Југославије видело се да лажи могу деценијама држати у оковима свест великог броја људи.

Хрватске идеологе никада нису интересовали морал и истина. „При томе највише рачунају са слабошћу „Србијанаца" и осталих Срба, којима је главно сачувати Југославију, и који ће пристати да слабе српску позицију без обзира на величину жртве." (стр. 20.) Професор Костић се одлучно упустио у бројне полемике и српска емигрантска штампа педесетих и шездесетих година препуна је његових текстова којима је раскринкавао, темељито, аргументовано и уверљиво, хрватске лажи и фалсификате.

19. Српски национални завет патриотизма

Као специјално издање билтена Српског национално-културног клуба у Швајцарској, Лаза Костић је, 1962. године, у шапирографисаном облику објавио своју расправу „Страна мишљења о Србима за ослобођење и уједињење 1912-1918." Он је направио избор најупечатљивијих и најозбиљнијих сведочења о величанственој српској епопеји, која сигурно имају трајну вредност. Француски историчар Ернест Дени је, 1915. године, објавио књигу „Велика Србија" у којој је о балканским ратовима рекао следеће: „Српски успеси се објашњавају научном надмоћношћу њихових виших официра и моралном вредношћом њихових војника." (стр. 1.) Нешто даље каже: „Оно што сачињава величину овог народа – писао је из Београда један немачки болничар (26. новем-

бра 1912.) то је да је сваки становник родољуб. Кад се мобилизација изведе са тако чудном брзином, кад трупе пређу без приговора и без мрмљања најтеже етапе, преко непроходних путева, преко поплављених пољана, кроз кланце који су раније сматрани неприступачним, кад рањени подносе своје болове са лепим хумором и постојаношћу која је страним лекарима извлачила крике чуђења, то је стога што сви, од најобичнијег војника до генерала и команданта, знају за шта се боре." (стр. 1.)

Немачки публициста Албрет Вирт о балканским ратовима 1914. године, писао је у обимној књизи „Балкан": „Победа код Куманова је највећа победа коју су Срби извојевали за скоро шесто година. Она је заиста била у стању да трајно подигне самопоуздање једног народа који је толико тешких удараца судбине доживео... Непријатељ се ваљано бранио; није то никако била лака ствар да се он сузбије. С правом, дакле, имају Срби да буду поносни на овај њихов први и одлучни подвиг." (стр. 3.) Норвешки пуковник Ангел је истицао: „Дошли смо с мало поштовања за њих, а враћамо се пуни дивљења. Видели смо народ миран, самопоуздан, родољубив. Нашли смо најбоље војнике на свету, храбре, послушне, трезвене, издржљиве, вољно жртвујући живот за земљу и националну идеју." (стр. 4.)

Адолф Фишер, 1913. године, запажа један интересантан детаљ о природи српске војске: „Официрски кор и војници нису раздвојени друкчијим начином живота и навикама. Нема између њих јаза. Ми смо, не баш ретко, могли запазити како у гостионицама седе официри и војници за истим столом... Србија не зна за класну борбу, која дели народе Средње Европе у одељене лагере. Србија је земља малих сељака, демократија упркос своје монархистичке државне форме." (стр. 4.) И лекар Ханс Фогел се искрено чуди: „У сваком рату и у свакој војсци има забушаната, а у част српске војске морам рећи да у њој кукавичлук и дезертација на фронту пред непријатељем беху потпуно непознати." (стр. 5.)

О првој српској победи у Првом светском рату француски публициста Огист Говен запажа: „Срби, према којима су људи Беча и Пеште показивали само презир пун омаловажавања, ови ништавни људи, за које су се спремали да их у прах и пепео разнесу, учинише да беже пред њима заставе Франца Јосифа I... Ми присуствујемо ускрснућу Велике Србије на хришћанском истоку." (стр. 7.) Говен је иначе пун дивљења и с одушевљењем велича српски народ и његову војску. Други француски публициста Едуард Шире писао је 1917. године. „Својим херојством у последњем рату, својим чудним одржањем дате речи, својим узвишеним мучеништвом, које је потврдило њену неразрушиву моралну снагу и своју скору ренесансу, Србија је скоком ушла у први ранг солидарности народа који се боре против тевтонске хегемоније, а за слободу света. Племенитошћу свога држања и етничком храброшћу у патњи, она привлачи... општу симпатију и дивљење. Отада, човек се пита каквим је чудом унутрашњег живота ова нација, увек гоњена и тлачена од својих суседа, умела да одржи интегритет своје савести и да проследи свој идеал упркос противних околности. То је један проблем народне психологије јединственог карактера. Уосталом, велики генији су образовали нације за њихове специјалне мисије, са најразноврснијим етничким елементима. Ми овде видимо како подсвесно народна душа следује без увијања свом идеалу са етничким елементима хомогеним и да натерају целу нацију, као своје хероје, да то реализује." (стр. 9-10.)

Француски маршал и српски војвода Франше Д Епере је свакако био најквалификованији да пружи комплетну оцену српске војске: „Ко су ти јунаци који могу да се подиче да су заслужили једно од највећих одликовања у свету? То су сељаци, скоро сви; то су Срби, тврди на муци, трезвени, скромни, несаломљиви, то су људи слободни, горди на своју расу и господари својих њива. Окупљени око свога краља и своје заставе за слободу земље; ти сељаци без напора, претворили су се у војнике најхрабрије, најистрајније, најбоље од свих." (стр. 11-12.) Костић излаже и велики број немачких мишљења, од којих нам се чини најупетљивије Франца Тирфалдера из 1935. године: „Много пута су ми учесници у тамошњем рату саопштили колико су их дубоко дирнули храброст Срба, њихово витешко понашање према победницима и према побеђенима, њихова издржљивост и војничко држање. Њихов патриотизам, њихово херојско држање ми смо већ и за време самог рата пратили: у сваком случају, за време целог рата није извршено никакво повлачење војске које би показало тако мало карактер пораза као што је био марш српске војске на Јадран." (стр. 17.)

Руски књижевник Леонид Андрејев је, у новембру 1914. године, у штампи објавио апел „Реч о Србији" у коме је, између осталог, стајало: „Рат је започео у Србији: прве жртве ове велике борбе народа били су Срби; то историја неће заборавити, то ће она забележити. И од тога Србина, који је пао као прва жртва рата па до онога ког су убили јуче – њих убијају сваког дана, свакога часа још и сада – већ четири пуна месеца бори се тај мали, усамљени, јуначки народ... Нечувено! Свесно, са голим цинизмом коме нема равнога, пред очима читавог цивилизованог света, објављујући ту скоро плакатима – Аустријанци хоће да читаву једну земљу претворе у једно једино бескрајно гробилиште од хиљаду квадратних километара, хоће од сваког дрвета да направе вешала за по једнога Србина, хоће сваку главу да предају у руке џелатима. Нечувено!...Читав његов историјски живот – то је живот сурових мука, радника-паћеника, који у једној руци држи лопату а другу је дигао да њоме чува главу; његов живот је непрекидан мартиролог мученика за слободу, бескрајна поворка распетих, распетих, распетих. Он вековима није имао ни тренутка одмора, није познао срећу најобичније безбедности – па зар је могао имати времена да стиче богатства, асфалтиране улице, да створи готски Вертхајн и Алеју победе? Јест, он је сиромашан и бос, жуљевите су његове руке, тело му је пуно ожиљака, а душа до врха наливена непресушивим чемером – он Србин, чија деца уместо да иду у школу, морају да се боре за своју слободу, за свој живот. Њему се мора помоћи, мора!... Помозите Србима, који немо проливају своју крв." (стр. 20.)

Глава седма

ХИЉАДУ ГОДИНА ХРВАТСКОГ ВАРВАРСТВА

1. Тридесетогодишњи рат

Прва Костићева брошура из серије „Примери хиљадугодишње културе Хрвата" изашла је у Чикагу 1953. године у издању Српске народне одбране у Америци. Односи се на хрватске подвиге у XVII веку, у Тридесетогодишњем рату и њоме Костић започиње своје аргументовано доказивање да клање српских жена и деце, пљачке, рушење цркава и споменика, уништавање српских књига у Другом светском рату није никакав преседан нити историјски инцидент, него закономерни резултат хрватског историјског хода и крајњи домет њиховог културног и цивилизацијског развоја. „Али не само да су Хрвати у овом нашем деценијуму показали свирепости којих би се сваки Хун или Авар стидео, него уопште је сва њихов историја пуна грозоте, издаја, отимачине, крађе, пљачке, убиства невиних и беспомоћних. Нема ниједног савременог народа, то значи још преосталог народа, о коме се историја тако одвратно изразила као што су Хрвати. Њихова дела описују се са пуно грозе. Гдегод су се појавили, свуда су осрамотили своје име и опоганили све који су с њима сарађивали." (стр. 5.)

Још је 1653. године у Франкфурту на Мајни изашла чувена књига „Европска позорница", која је доживела много издања, и у сваком се пише о стравичним хрватским злочинима, тиранији над цивилним становништвом и незаситом пљачкашком карактеру. Тако се кроз опис збивања у 1621. години говори о великој гомили Хрвата, „која је после борбе код Прага извршила велики плен не само од непријатеља него и од пријатеља, и која је на више места сасвим варварски газдовала помоћу пљачке, отимачине и пожара према женама и мушкарцима, а онда напустила дужност и упутила се према Пољској, била од Мађара сачекана и потучена." (стр. 7.)

У истом делу под међунасловом „Хрвати зло газдују у земљама маркгрофа од Дурлаха", који уопште није учествовао у рату, описује се како су Хрвати убијали, пљачкали и палили све до границе Виртенберга. „Све су кукавно опустошили, разбијали су дна буради, просецали кревете и расипали перје, деци су одсецали главе а потом су их у комаде секли, а и родитеље су бедно удешавали ако су их се домогли, а нису их одмах уморили" (стр. 7.) У одељку који је у регистру означен под насловом „Хрвати газдују у Брабанту горе него Турци"

описује се како су се „Хрвати врло варварски понашали, они су разбијали сандуке и ковчеге, људе страховито мучили и злостављали, нити су штедели лица духовног нити световног сталежа, понека су места запалили и при томе и засејана поља срамно упропастили. У Безбеку (у земљи пријатеља) починили су страховита недела. Неки Хрвати су покушали да отргну једној жени дете из наручја, да би га живо испекли..., али пошто га је она чврсто држала, одсекли су јој прсте, а њеном мужу гркљан пресекли. На тај начин су били озлоглашени да тако поступају, да ће их се људи читаве генерације сећати... Због њих су се сељаци повлачили из свих места. Извесни војници из брда с оне стране Соме предали су се били њима јер су им ови (Хрвати) обећали да ће им поклонити живот, па ипак су им одсекли ноге и руке, а потом их у комаде исекли." (стр. 8.)

а) Магдебуршка трагедија

У другом тому те монументалне хронике, који је штампан 1679. године наставља се описивање хрватских зверстава. 1630. године „Хрвати су такође са пљачком и другим нечовечним делима (као нпр. у Телдеру, Декмену, Велу и околини) све опустошили, поједине људе и жене узели собом, са њима врло тирански поступали, некима откинули носеве и уши, једном човеку ископали оба ока и руке одрали, ни децу нису штедели, па ни неутрална лица, чак су злочине вршили и над поданицима грофа Хенрика од Берга, и свуда варварски поступали." (стр. 8.) Кад је шведска војска 1631. године у Бранденбургу разоружала једну гомилу хрватских солдата из аустријске царске војске, код Хрвата су нашли „појасе пуне злата односно сребра уз тело, или читаве плоче злата и сребра набијене на прсима, на челима, на уздама коња, и на седлима, пиштољима и сабљама." (стр. 8.)

Када је те исте године освојен Магдебург, у њега су као лешинари ушли Хрвати. „Тада је заправо почело и пљачкање, отимање, мрцварење, срамоћење девојака и жена, и поступало се преко сваке мере ужасно и грозно. У цркви Катарине они су педесеттројици, углавном жена, сасвим немилосрдно одрубили главе, ту су оне пронађене мртве са савијеним и преклопљеним рукама. Неке су жене приликом порођаја од тиранских војника погубљене. Уопште не може да се опише ни изрече какав је то био јад, каква беда и жалост... Они су, ипак, поред коња и нешто стоке, одвели собом у логор много жена и девица са нешто мушкараца, повезане ланцима. Женске су ту злоупотребљавали у њиховој ђаволској пожуди на бедан начин, да су многе, нарочито мале девојчице од десет или дванаест година, које такође нису поштедели, морале платити главом." (стр. 9.)

Када су се после пијанки, оргија, пљачке и злочина Хрвати повукли, „10, 11. и 12. маја се тако жалосно јаукање и дерање од преостале деце чуло, која су стално довикивала оца и мајку и која због неразумности нису могла да саопште чија су. Нека су седела поред својих побијених родитеља који су на улицама лежали у крви, и увек су дозивали и викали: о тата, о мама! Нека су деца сисали њихове мртве дојке и при томе тако жалосно се драла да би се и камен у земљи смиловао и да би се најокрутнији тирани покренули на самилост." (стр. 10.) Бенсен цитира и извештај градског писара Магдебурга Данијела Фраја према коме су и савезнички војници упозоравали цивилно становништво да се чува Хрвата јер они све редом убијају, па и он сам сведочи како су кроз пробијену капију „Хрвати прохујали и поред нас све живо посекоше." (стр. 11.)

Бенсен помиње и извештај магдебуршког еснафског старешине који је ужаснуто казивао: „Пошто су многи Хрвати пребродили Лабу (Елбу, реку), јер је вода била врло мала, и тако наше људе опколили и многе побацали у воду и смакнули, то се рђаво збило једно жалосно клање и убијање да нико кога је непријатељ затекао није био поштеђен, ни жене ни деца, тако да се то не може довољно описати." (стр. 10.) Слично и врло упечатљиво ови догађаји се описују у књизи „Шведско оружје" из 1631. године и у историјском документу познатом као „Писма из Цербста" од 11. јануара 1631. године. „Шведско оружје" поводом хрватских злочина у Магдебургу доноси и читав низ нових појединости, па и следећи детаљ: „Два војника су нашла једно мало дете где дречи лежећи на улици, сваки га је од њих узео за ножицу и по среди рашчупао." (стр. 11.)

б) Европу ужасава крволочност Хрвата

На француском језику је 1633. године изашла хроника „Шведски војник" у којој се на више места говори о крволочности Хрвата, па овде цитирамо само неколико примера: „Нарочито Хрвати нису никоме опраштали живот... Неверност грађана наплатили су Хрвати, који су пустошили, убијали, сламотили без разлике све што им је у сусрет дошло... Само у граду Холфелту триста људи из пука де Мифелс у комаде је расечено од стране Хрвата са капетаном Гутенбергом... Хрвати нису заборавили ниједну врсту варварства, а показали су се проницљиви да пронађу и нове изуме за мучење јадних становника, тако нису жалили труда да дресирају псе и да их туткају на крв, да се не би ничим другим хранили него стрвином. Становници Анеберга и Адорфа били су принуђени да зависе од самоволје ових шинтера и они су пролазили кроз њихове руке. Није се ништа друго чуло него јаукање, није се ништа друго видело осим ватре и крви за време њиховог боравка (хрватског), а пошто би отишли, виделе су се само рушевине и лешеви и све врсте жалосних обележја крајњег очајања... Шопас је прошао на исти начин и послужио је као шаховско поље свирепости Хрвата који су се ту купали у крви и пронашли како да потхрањују своју веселост... Хрвати, пре него се удаљише, наложише ватру свуда око Нирнберга, и потрудише се да оставе вечно или бар дуге трагове свога боравка. И заиста, многи тамо тврђаху да ова бујица народа од 60 до 70.000 која је била доведена пред Нирнберг, и која је изгледала као да ће покорити цело царство, није била употребљавана ни за шта друго него да копа, да прави јарке, да чини походе у пљачку, нападајући каткада коморе, и није се прославила нити освајањем неког места нити ма каквом значајном битком." (стр. 13-14.)

Историчар Богослав Филип Кемниц 1648. године је писао у својој хроници поводом шведско-хрватског сукоба код Херсбрукверца: „Заробљенике, којима су Хрвати обећали да ће им поклонити живот, ипак су напослетку убили противно задатој речи." (стр. 15.) Знаменити правник и историчар Пуфендорф писао је 1686. године о кукавичлуку Хрвата и злочинима које су они чинили над мирним сељацима. 1632. Евхарије Елевтериј је објавио „Лучу Магдебурга" у којој пише како су Хрвати бременитим женама плод напола вадили па их живе у воду бацали. Он пластично и детаљно описује читав низ других зверстава из којих се може сагледати да је магдебуршка трагедија упечатљиво сведочанство крволочног карактера хрватске нације. О свим тим догађајима пише 1790. године Кристоф Готлиб фон Мур у књизи о Тридесетогодишњем рату, објављеној у Нирнбергу и многи други историчари осамнаестог века.

Ипак, најдетаљније о томе, 1727. године, пише магдебуршки пастор Калвизио: „Пре свега су у цркви Св. Катарине на широком путу отсекли Хрвати на варварски начин главе тридесетројици, највећим делом женских лица, које су клечећи усрдно молиле да им се поклони живот, тако да су после пронађене мртве клечећи и са склопљеним рукама! У цркви Св. Јована посекли су Хрвати сабљама прилично много лица и то разних: младих и старих, жена и девојака, као што су једном проповеднику при томе руку изломили, једно дете на сиси у двоје по средини пресекли а мајци обе руке одсекли, а и горе на звонику исте цркве разне људе који су седели на уским степеницама торња и мислили да су сигурни од непријатеља смакнули. Између осталих усмртили су једним убодом у гркљан органисту исте цркве, као што су на исти начин у кући где сад командант станује многа лица горе под кровом заклали, тако да је често крв капала низа зидове и много година онако слепљена могла се видети.

Тако исто у разним кућама одбили су да се смилују и да поклоне животе женама на порођају у мукама и сасвим бременитим женама, иако су их оне за то усрдно молиле, него су оне усмрћене на бедан и кукаван начин једнако као и оне које су имале малу дечицу при сисању на својим грудима; неку децу која су лежала на грудима својих мртвих мајки и тужно јаукала пробадали су својим дугим копљима и тако живе, јадно кукајући, набодене на копљима носили по улицама као неко јуначко дело. Тако су неколико старијих грађана који су били као заробљеници у логору умели да причају да се један војник дичио пред својим другом како је он двадесеторо мале деце на сиси на копље набо и усмртио и тако се задовољио. Његов друг је указао на савест и упитао га: да ли се не боји да га Бог због тога неће казнити, овај је одговорио: жао му је што он није више овакве деце погубио, јер су то јеретичка деца и нису ништа боље заслужила! И на исти начин су многи исто тако безбожни војници многе главе које су овим људима одсекли износили на улицама као тријумф набодене на њиховим пијуцима. Видело се при том такође како су два војника узела за ножицу једно дете које је лежало код своје мртве мајке и жалосно јаукало и како су га рашчепили (у двоје растргнули), а ништа мање једној познатој грађанки коље живо кроз тело пробили.

Женски свет који би се тамо затекао, било жене или девојке, најчешће су срамоћене и то је обилато чињено на јавним улицама без икаквог срама. Понекад су једни друге, као што то пси раде, терали (да би ови дошли на ред), и међу њима нису поштоване ни мале девојчице од 11 и 12 година, а неке су поред тога тако озлеђене и удешене, да нису могле да се макну с места, као што су, како изгледа, и у логору неке умрле због оваквог поступања.

У логору се, нажалост, запазило да су многи официри, пошто је срамно дело извршено, заробљене жене или посекли, или поклонили, или продали, каткад чак дали у „комис" (то је све што служи као залиха војсци). Други, међу подофицирима, повезали су неким женама, нарочито ако су биле у годинама и без љупкости, прах на срамна места и тако их озледили, при томе жене сасвим трудне и скоро пред порођајем неке уморили, а неке живе натерали у воду и гурнули говорећи: Тако се мора поступати са овим јеретицима! Зато није никакво чудо било да су многе фине девојке које су се биле сакриле на таванима и гредама и ту склониле, да су оне кад су одозго виделе како непријатељ срамно поступа са њиховим другама, рађе пристале да их огањ кога су у свој страхоти гледале прождре, него да њихову част и живот оставе код тако одвратних људи и језивих непријатеља." (стр. 21-22.)

в) Невероватни злочиначки изливи хрватског менталитета

Калвизио даље наводи читав низ детаља који су нам познати из сведочења других аутора, раније цитираних, па наставља: „И иначе је то било познато да ако један Хрват види да један други војник води собом девојку и овај (Хрват) не може да га добрим склони да му је уступи, Хрват је сместа овоме (војнику) сабљом одсекао главу и девојку узео себи. Видевши такве и сличне грозоте, једна племенита дама се добровољно стропоштала у бунар. Да, таква су срамна дела вршена на разне врсте и начине и тако много њих, да то просто није могуће слушати честитим ушима, будући да ни старе жене нису остајале поштеђене срамоте, него су многима од њих горуће свеће забијали на тајна места, везивали им руке и ноге, и онда употребљавали као свећњаке кад су лежали у подрумима. Било је чак међу њима посебних простих војника нарочито за то оспособљених, који су многим мртвим мушкарцима откидали мушка уда, онда их трпали у џак и собом носили. Какав је иначе на улицама (града Магдебурга) био жалосни јаук, то се не може описати јер су међу многим хиљадама мртваца ту и тамо понеки међу њима лежали који су још били живи, некима су биле одсечене руке и ноге, другима руке до лаката, трећима појединим делови њихове коже, прсти итд., и ови нису могли да живе нити брзо да умру. Мала деца су се пузала сасвим жалосно око њихових мајки које су биле понекад мртве, а понекад, тек живе, и надасве кукавно викала и запомагала: ој тата, ој мама!, док неки војник који би туда пролазио не би их из милости или из варварства погубио њих (децу) и старе." (стр. 23.)

Након покоља наступила је пљачка и гозба, ждерање и локање по коме се ни Татари ни Черкези не могу мерити са Хрватима. „Пошто се радило о једном таквом ждерању и локању у подрумима, да се то не може изразити, што не само да је највећи део војника био лишен свести и не само да су у тако неуредном животу живе бестијално оскрнавили, него и са мртвим женама које су лежале у подрумима вршили грдну бруку и разврат, а онда од оних који су се угушили у подрумима, од њихових тела, начинили клупе, сели на њих и наздрављали један другоме. Једном речју, тако су нехришћански поступали, да се то не може поновити." (стр. 24.)

Јохан Кристијан Херхенхан је, 1790-1791. године, у три тома објавио историјски приказ царског, врховног команданта Албрехта фон Валенштајна, херцога од Фридланда, описујући у њој хрватске злочине по Немачкој и Чешкој. „У Кенигграцу су Хрвати са голим сабљама терали народ у процесију... Хрвати упадоше, они су мучили Дитмарзенце на све начине и одузели су им њихову имовину." (стр. 26.) И у Померанији су Хрвати прогањали протестанте на исти начин на који ће после неколико векова православце.

И без њих је царска војска била сурова у местима која је освојила, али се све те суровости не могу ни поредити с оним што су чинили накнадно пристигли хрватски лешинари. „Тек што су Хрвати чули за ова злодела, стигоше и они у Пенкум да оно што је преостало намире. Они провалише капију, рушише по свим ћошковима, отвараху гробове. До смрти су мучили јадне грађане да би им донели новац који су они тобоже закопали. Женска лица су била срамоћена. Неке су хтеле да се сакрију у води испод трске, Хрвати их потражише и гонише испред себе на блудничење као стоку. Они мушкарци који су своје жене и кћери бранили, били су пушкама или сабљама смакнути. Старе жене, као и младе де-

војке од осам и десет година морале су да задовољавају њихове животињске пожуде, и то се догађало усред бела дана, на јавним улицама, у црквеним портама, на освећеним местима. Кад се ова жгадија повукла из Пенкума, није у целом Пенкуму остало ни мрве хлеба." (стр. 27.)

г) Хрватска зверства у Померанији

На исти начин су Хрвати жарили и палили у другом померанском граду, Пазевалку. „Из града је отерана сва стока, све животне намирнице су грађанима отете. У болници су сироти људи тирански бијени и пљачкани. Пазевалк допре у најљућу нужду глади. Запомагање и јаукање одјекивали су са свих ћошкова... Нису само они који носе оружје смакнути, гушен је и народ који се није бранио. Жене и девојке су натериване на блуд, мушкарце су боли, стрељали, тукли. На улицама су људи убијани, у кућама су са улагивалима и другим средствима мучења злостављани... Пошто су своју жеђ са крвљу утопили, онда је ова варварска дружина извршила најодвратнији од свих злочина, срамотно силовање. Све жене, све девојке, мале девојчице, све без разлике су оскрнављене за бела дана у црквеним портама, на улицама, јавно." (стр. 28.)

Ништа боље није било ни чешко искуство са Хрватима у мају 1632. године. „Праг је био опкољен са свих страна осим саксонске, већ су се многи Хрвати видели на Белом брду. Животне намирнице су биле граду одсечене, настаде глад и велика беда. Хрвати запалише код Прага село Михелн, становници: људи, жене, деца беху посечени или од (ових) немани натерани у горућу жеравицу. Ветар је наносио горућу сламу све до прашког моста и цео град поставио у опасност од ватре. Многа друга чешка села, добра њиховог господара, такође су Хрвати запалили и показали су један жалосни увид у бес и разузданост нових народа." (стр. 28.)

Почетком лета 1632. године, у околини Нирнберга, близу места Штајн, „Хрвати мучише сељаке, сваку неприлику су морали да сносе људи више миља унаоколо, а скупоћа је повећала беду." (стр. 28.) Код Швајдница, у јуну 1633. године, „Фридлендер је помоћу гомиле Хрвата и лаких војски учинио несигурном целу околину, савезници су живовали као опкољени људи. Хрвати су крстарили све до Бреславе. Они су прелазили Одру, секли су многе људе и довођаху стоку са десне обале реке, која је до тада пружала још једну сигурност. Хрвати начинише велике штете са паљењем и жежењем, свакодневно се видела ватра како се пење ка небу из ужарених села. Јадни људи су морали да беже, да имовину отаца гледају одострага, велика беда беше у овом читавом крају." (стр. 29.) Дедерлајн у својим „Историјским извештајима о Хаузесу Папенхајму", који је био командант Хрвата, пише да су његови војници гори од Турака, као и да „немају никакав респект нити пред Богом нити пред људима, нити части, него поступају бестијално са младим и старим, нарочито женским лицима." (стр. 30.)

д) Шта је Шилер писао о Хрватима

Један од највећих светских песника Јохан Кристоф Фридрих Шилер, био је у Јени универзитетски професор историје и најквалитетније му је историографско дело „Историја Тридесетогодишњег рата", објављено 1791-1793. годи-

не. Књига се налази у свим издањима Шилерових сабраних дела. На више места Хрвате описује као разбојнике и пљачкаше, бездушне дивљаке. И код њега је најупечатљивији опис магдебуршке трагедије кад „страховите банде Хрвата нагрнуше у несрећни град. Сад тек настаје сцена тамањења за које историја нема речи ни уметност кичице. Ни невино детињство, ни беспомоћна старост, ни младост, ни пол, ни сталеж, ни лепота, ништа не може да обезоружа бес победника. Жене су злостављане у наручју својих мужева, кћери под ногама њихових отаца, а пол који не може да се брани имао је само то преимућство да служи као жртва двоструком бесу. Ни најскривеније место, ни најсветије место нису били сигурни да их неће пронаћи грамзивост која све претражује. Педесет и три жене пронађене су у једној цркви обезглављене (посечених глава).

Хрвати су се задовољили да децу бацају у пламен... У непрекидном беснилу продужавају се зверства даље, док коначно дим и ватра не створише границе грабежљивости. Да би се повећала збрка и сломио отпор грађана, још одмах у почетку су на разним местима потпалили ватру. Сад се подиже олуја, која је разнела пламен кроз цео град једном страшном брзином и пожар учинила општим. Стравична је била гужва кроз јецај и лешеве, кроз мачеве који су севали, кроз рушевине које су се стропоштавале, кроз крв која је потоцима текла. Атмосфера је кључала и неподношљива јара принуди напослетку и ове целате да побегну у логор. За мање од дванаест сати лежао је овај многољудни, тврди, велики град, један од најлепших у Немачкој, у пепелу, изузевши две цркве и неколико колиба." Шилер даље описује призоре које смо већ видели код других, старијих аутора, и кроз сведочанства непосредних очевидаца, па каже да је хрватски командант Тили напослетку „појахао улицама да би могао своме господару да саопшти, да од времена рушења Троје и Јерусалима није још виђена једна таква победа." (стр. 31.)

У Чешкој је, како 1834. године пише Фридрих Фестер у својој студији о Валенштајну као војсковођи и државнику, објављеној у Потсдаму, сам Валенштајн, згрожен хрватским злочинима, наредио у октобру 1632. године „да Хрвати под претњом батина више не лутају по земљи." (стр. 33.) Католички аутор Алберт Хајзнинг је у студији коју је 1846. године објавио у Берлину покушао генерала Тилија поштедети кривице за хрватске злочине у Магдебургу: То су били стари Валенштајнови ратници, подивљали једнако као и њихови заповедници. Тили их је имао кратко време под својом влашћу, а у мало месеци не може се дисциплина васпоставити међу овим хордама." (стр. 33.) Тај исти Хајзнинг Хрвате назива људождерима.

Хајнрих Вилхелм Бензен је, 1858. године, у Шафхаузену објавио обимну студију „Коб Магденбурга" у којој истиче: „Најгори су Хрвати који са суровим дивљаштвом здружују грабљивост и у невероватној жудњи за пљачком грабе све што им изгледа од ма какве вредности, а било је у изобиљу кованог новца и сребра, одличних пехара и другог особитог покућства. Њих се може видети како тумарају наоколо у малим одредима и како једни друге нападају и убијају да би међусобно одузели пљачку. Овде бива многи убијен од сопствених земљака због плена... Овде се збивају ствари нечовечне, ужасне, а томе се придружује нападање женског пола, и нико не налази поштеде: ни најнежнија младост, ни племенита девица, нити супруга или болесна породиља, тако да се католички лигисти са одвратношћу окрећу." (стр. 34-35.) Бензен изричито говори да Хрвати имају

животињске карактеристике. „У логору је била гомила деце која је при рушењу завичаја изгубила своје родитеље. Оно што су Хрвати напоље изнели, то су препазарили у околини. Још 5. јуна могли су се видети на вашару у Халберштату нежна деца како их на товарима јефтино нуде, где су их грађани за мали новац куповали и одмах затим усвајали (адоптирали)." (стр. 35-36.)

Другу једну хрватску злочиначку работу описује Бенсен, у којој се бедно понео извесни ректор Евеније: „Овај је седео са својим ученицима кад бесни војници насрнуше унутра. Себи и своме сину он је откупио живот са једном сумом новца. Али јадну децу није могао да спасе. Она су сва сасечена на гомилу и крв њихова и мозак попрскали су зидове учионице." (стр. 36.) Други католички историчар Оно Клоп у књизи о генералу Тилију, објављеној у Штутгарту 1861. године пише да су се генерали Тили и Папенхајм узалуд трудили да дисциплинују Хрвате. Дисциплиновани су били само њихови војници немачке народности, док Хрвате нико није био у стању довести у ред.

Густав Фрајтаг, 1863. године, у Лајпцигу објављује своје „Слике из немачке прошлости" у којима наводи да су Хрвати 1546. године „произвели сензацију у Немачкој, кад их је Херцог Мориц Саксонски позајмио краљу Фердинанду из Чешке. Тада није њихов изглед био тако непријатан, они су имали турску опрему, сабље и „тарче" (мали, угласти штит), али су уживали као дивљи разбојници најгори глас." (стр. 37.) Он даље говори како су у целој Европи Хрвати били најомрзнутији, да су највише пљачкали, да никада нису имали никаквих моралних обзира ни људских осећања. Фридрих фон Хуртер, 1862. године, цитира у једној студији заповест врховног команданта Валенштајна маршалу Холку, од 25. јануара 1633. године, којом оштро упозорава: „Непрестано тумарање и пљачкање хрватске коњице одузима поданицима сва средства за обраду земље. Због тога морају официри, који својом трпељивошћу у ствари иду на руку томе, бити безобзирно кажњени телом и животом." (стр. 38.)

ђ) Хрвати као мерило свирепости

Франц Каим у „Историји Тридесетогодишњег рата", објављеној у фебруару 1873. и 1874. године, пише да су Хрвати били мерило свирепости, па истиче: „Најгоре поступају Хрвати, који спадају у најнеобузданију пљачкашку пожуду, са нечовечном свирепошћу и са невероватном грамзивошћу грабе штогод им изгледа да има ма какву вредност." (стр. 38.) Хрватске поступке Каим назива достојним Нероновог варварства и њиховим актерима приписује да су се такмичили у слепом беснилу разарања. На сличан начин о Хрватима пишу и познати немачки историчари Штаке, Гиндели, Хербст, Оскар Јегер, Мануел, фон Хуртер итд.

Георг Винтер у веома обимној историји Тридесетогодишњег рата, објављеној у Берлину 1893. године, наводи „да је у Гермерсхајму све што се још затекло од грађана и војника, од жена и деце, све било поклано од Хрвата који су били престали бити људи кад су град заузели." (стр. 41.) Даље Винтер пише о Хрватима: „Ако те хорде нису нашле у једном месту толико залиха новца и животних намирница колико су очекивали, или ако су претпостављале да су неке залихе од њих скривене, нису онда устукнули од најгорих мучења становништва, у којима су ускоро постигли једну жалосну виртуозност. Стрељали су људе у колена и онда им стругали ноге, палили коленице, правили урезе у таба-

нима и онда сипали со у њих, одрезивали рамена са плећа, догађало се чак да су деца у присуству родитеља жива бацана у пећ. Притоме су овде, као и свуда где су ове хорде газдовале, бивале жене у масама жртве животињских прохтева одљуђене солдатеске. Жене и девице бивале су у присуству њихових мужева и отаца, понекад на отвореној улици осрамоћене, чак и бремените, којима су у бестијалној жестини сечене дојке, нису биле поштеђене." (стр. 41-42.)

Исти третман Хрвати имају у студијама Августа Бувијеа, Хајлмана и Аладара Балогија. Посебно је интересантан један детаљ из Хајлманове анализе начина ратовања у том великом европском рату: „Заробљеници су били и од стране царских војника и од стране Швеђана човечније третирани него у почетку Низоземског рата. Често су измењивани (давани у замену) заробљеници човек за човека или чин за чин. За преостатак на једној или другој страни плаћана је откупнина. Понекад су у масама и без откупнина давани заробљеници на обе стране. Заробљени прости војници обављали су редовне послове; официри су чешће пуштани на часну реч да извесно време неће ратовати против једне или друге силе. Заробљени Хрвати су слати у Шведску да раде у рудницима, јер они нису од Швеђана сматрани као војници због њихових разбојништава." (стр. 42.)

Аладар Балог у књизи „Валенштајнови хрватски аркербузири", објављеној у Будимпешти 1884. године, пише: „Валенштајнови хрватски аркербузири тако су рђаво име стекли у Тридесетогодишњем рату, да је тада име Хрват било синоним са разбојником... Овај одред војске био је означаван као пљачкајући лоповски олош." (стр. 43.)

е) Књижевна обрада хрватских злочина

И европска књижевност обилује описима и уметничком обрадом хрватских зверстава у Тридесетогодишњем рату, па Костић наводи неколико упечатљивих на које је наишао. Прво приказује детаље из Шилерових поема, пре свега поеме „Валенштајн", па после основних елемената фабуле наводи цитат Балегијевог коментара: „Очигледно се мора приписати опште познатим дивљаштвима Хрвата, да је њих (Хрвате) Шилер тако одвратно описао. Према његовом представљању, сваки Хрват је у исто време разбојник... Шилер је изабрао баш Хрвате да их веже за срамни стуб, јер су му Пољаци и Мађари ипак изгледали још увек у извесном витештву у поређењу са Хрватима, чије руке нису биле само оруђе дивље отимачине, него чак још убрљане крвљу жена, деце и стараца. Пошто класична дела лепе књижевности представљају главни извор сазнања широких читалачких кругова, то успомена на овај народ живи и у литератури и у публици само кроз Шилерово представљање... пошто је једно тако неупоредиво велико дело представљало у дречећим бојама Хрвате као разбојнике." (стр. 47.) Даље закључује Балоги: „Немачка и француска литература знала је само толико да су Хрвати служили под Валенштајном, да су били његови нарочити миљеници и да су ђаволски беснели." (стр. 48.)

Јулије фон Викеде у роману „Херцег Валенштајн у Мекленбургу" пише: „Хрвати нису у тадашњој царској војсци заузимали један баш нарочито уважен положај, и тешко наоружани валонски кирасири, чешки аркебузири (стрелци), ирски драгони, чак и регуларна пешадија наоружана мускетом, сви су они са презиром гледали на ове лаке, неуредне руље, који су, истина при пљачкању и оти-

мању увек први, али код напада у отвореној борби често последњи." (стр. 48.) За Хрвате даље каже да су „необуздано сурови и грамзиви, те да су уживали глас, и то не без оправдања, као најнепоштенији пљачкаши и најсвирепији мучитељи сеоског становништва у целој царској војсци." (стр. 48.)

Код шведског писца Топелијуса говори се о дивљим Хрватима, као и клетвама у којима је реч Хрват исто што и демон и проклетство. И Гримелохаузен их у историјском роману „Симплицисимус", који је први пут објављен 1669. године, пореди са ђаволом. О Хрватима као пљачкашима пише и Данијел Дефо у роману „Успомене коњаника" на више места, али је можда најупечатљивији следећи цитат тог иначе прослављеног аутора Робинсона Крусоа: „Видео сам најцветније области Немачке сведене на праву пустош и грабљиве Хрвате како са нечовечним варварством гасе пожаре опљачканих села крвљу становништва. Да ли је то учинило да моја природа, иначе нежна, која се после повратила, отврдне, или не, не бих могао рећи." (стр. 52.)

ж) Хрватско дивљаштво у народним песмама

Велики број народних песама из времена након Тридесетогодишњег рата опева хрватске злочине. Емил Велер у Базелу, 1855. године, између осталих наводи следеће стихове: „Штете достојне сажаљења направише Хрвати са пљачком, скрнављењем, ватром на све стране." (стр. 53.) У збирци „Дитфурте", објављеној у Хајделбергу 1882. године, изашло је више таквих песама. У једној се каже: „Фуј, фуј велике срамоте коју ја морам да искажем; ја мислим да чак ни у Турској не би то нико одобравао. Помисли на колико су страна твоји дивљи Хрвати бесрамно скрнавили мртве жене." (стр. 53.) У другој „демонским Хрватима умели су да окрену цилит, они су онда скакали и цупкали као буве." (стр. 53.)

У трећој се парафразира Тилијева наредба: „Ej, ви Хрвати, одма овамо, ви коњаници сместа да сте дојахали! Сад напред, напред, марширајте, војници, и извршите брзо моју заповест! Уништите огњем све што стигнете а остатак мачем, ништа, ама баш ништа не смете пропустити, него само голу страћару. Пуцајте, бацајте огњене лопте, будите свуда, на сваком месту! Горе, горе, на бедем, упадајте, продирите, растерујте! Сеците, не оставите да живи ни једно једино мајчино чедо. Пажња, погледајте где су, и где се налазе. Здраво да сте ви моји војници, ви коњаници и пешаци! Ја вам наређујем и саветујем вам да се сваки мушки бори. Град вам је препуштен, и ако га освојите, не смете да оставите у животу ни чедо у мајчиној утроби." (стр. 54.)

И Балоги наводи сличне песме о гадостима Хрвата. У једној од њих персонификован Магденбург поручује Хрватима који су га порушили: „Ваше руке су ме пробиле једном тешком раном, ја немам места на мом телу које би било без рана. Ти си несумњиво спознао, велики Херкуле и часни, оне који су ми задали тако страшан бол. То су били славонски варвари и свирепи Хрвати." (стр. 54.) 1681. године самостално је штампана песма у којој Магдебург персонификован у девицу одговара шведском краљу: „Ти погађаш храбри јуначе, Славени и Хрвати, подмуклост и препреденост издајника, они су ме тако испекли и срамотно удесили... они су ме оставили без части, без поноса, без града." (стр. 54.) Поред грозоморних Хрвата, великим злочинима су се истакли и Пољаци, бацајући љагу на словенство уопште.

У песмама Мартина Бецигера, наводе се и следећи стихови: „Често ми је војник и љути Хрват стављао мач на срце, па чак ме и комадао али ја ипак нисам могла да умрем, никаква несрећа није могла да ме упропасти." (стр. 54-55.)

2. Шлески ратови

Српска народна одбрана у Чикагу, 1955. године, издала је другу књигу „Примери хиљадугодишње културе Хрвата" у којој је Лазо Костић представио хрватске подвиге у XVIII веку. У предговору, с великом дозом иронији, цитира загребачког надбискупа Алојзија Степинца: „Све у свему Хрвати и Срби два су света, северни и јужни пол, који се никада неће приближити било чудом божјим." (стр. 5.) Говорећи о православним Србима и православљу уопште Степинац је тврдио: „Ту нема морала, нема начела, нема истине, нема правде, нема поштења." (стр. 5.)

Други истакнути католички свештеник и амерички Хрват, Иван Стипановић, писао је да су Срби лопуже, хохштаплери, деришчад, магарци, потепухе, лопужине, стрвинари, дивљач и будале. Тих истих педесетих година хрватски емигрантски сликар Јозо Кљаковић за Србе је тврдио да им је свирепост, простота, лаж, подвала и фалсификат саставни део њиховог бића и васпитања, док је истовремено усташки политички предводник Богдан Радица изјављивао: „Ми Хрвати немамо чега да се стидимо." (стр. 6.) Уместо језиком мржње и псовки Костић им одговара неумољивим историјским чињеницама и цитирањем страних аутора који су непосредно искусили или научно проучили историјско деловање Хрвата, из којих се јасно и прегледно види да су хрватски предводници Србима настојали неадекватно пришити епитете који заправо хрватском народу по космичкој правди, човечанском моралу и суштој истини припадају.

а) Хрватски пандури Фрање Тренка

У XVII веку Хрвати су као аустријски војници ратовали у шлеским ратовима, а по злочинима су се посебно прочули пандури хрватског барона Фрање Тренка. „Њихова недела била су таква, да су свуда где су се појавили проузроковали страх и трепет. Народ је свуда бежао и склањао се где год би се они појавили." Професор Јозеф Старе је 1882. године писао: „У аустријским наследним ратовима, поред редовних трупа, нарочито се истицао барон Франц Тренк, са својим славонским добровољачким руљама или такозваним пандурима, преко којих је он хрватско име у Немачкој још једанпут учинио страшним." (стр. 12.)

Костић скреће пажњу да су Хрвати раније избегавали потпуну идентификацију са пандурима. Није дочекао да види данашње Туђманове гардисте управо у пандурским униформама. Како каже Костић, „Хрвати су у Седмогодишњем рату имали исту срећу као у овом последњем, да своја недела подмећу једном парцијалном појму. Раније су то били пандури, а сада усташе. Али да су ови делови одиграли неку славнију улогу, како би тек Хрвати идентификовали своју целину са њима. Међутим, чисто је фалсификовање историје одвајати пандуре и усташе од Хрвата уопште. Сву славу и једних и других ми признајемо Хр-

ватима у потпуности. Али и сва њихова недела." (стр. 12.) Сетимо се како је пре више година заглушујућим телевизијским спотовима рекламиран вињак „Тренк" са сликом овог разбојника.

Оскар Тајхман у књизи о Тренку, објављеној у Дрездену 1928. године, говори о хрватским зверствима у граду Хаму: „Пљачкање Хама може се упоредити са пљачкањем Магдебурга, само што је ово било већег опсега; и Тренкови пандури и Тилијеви Хрвати били су само полуцивилизовани људи, које је било тешко држати на узди ако су њихове страсти једанпут биле пробуђене." (стр. 12.) У обимним „Мемоарима аустријског двора", које цитира Тајхман, стоји и следеће: „Трупе које су биле за непријатеље Аустрије нарочито опасне, то је био фрајкор Хрвата, одобрен од угарског парламента, а сасвим посебно стравични пандури са турске границе." (стр. 13.)

Томас Карлајл у опширној монографији Фридриха Великог, објављеној од 1858. до 1869. године даје прецизан историјски опис пандура: „Прави пандур је пешак: дугачак, мршав, неопран дрипац у широким турским чакширама, помало го у горњем делу (тела): носи врло дугу пушку и разне пиштоље и ножеве око паса: Прави (специфични) лакеј." (стр. 13.) У проспекту Шулцовог историјског романа „Пандурски пуковник Тренк" тај опис се прецизно допуњује: „Њихово оријентално наоружање, њихова честа питореска ношња, њихова појава уопште била је оригинална у највишем степену. Уколико су били према непријатељу изврсни, ускоро су постали страшило за све становнике услед пљачке, дивљих свирепости и ужасних насиља... њих је углавном изглед на пљачку и плен покренуо да напусте своју кућу и двор." (стр. 13.)

О учешћу хрватских пандура у Првом шлеском рату од 1740. до 1742. године и Аустријском наследном рату од 1742. до 1743. године, упечатљиво сведочанство пружа официјелна и стручна обрада Одељења за ратну историју Великог прусконемачког генералштаба, објављена од 1890. до 1893. године у три тома у Берлину. Тамо, између осталог, стоји да је 1791. године „постројио барон фон Тренк у пределима славонске границе једну групу од хиљаду људи. Баш су ови предели били нарочито погодни за доборовољно врбовање утолико, што су се тамо налазили пандури, једна врста домаћих војника, хрватских и славонских племића, који су се показивали као нарочито погодан материјал за сврху о којој је реч. Један сличан кор је био сакупио потпуковник фон Менцел од пандура, Хрвата и од осталог олоша сваке врсте, жељног черупања. Ниједна од ових слободних руља није могла да се у борби употреби као један размакнут одред, због њиховог помањкања дисциплине. Али у малом рату су чинили армији услуге које се морају ценити." (стр. 14.)

Према истом документованом извору забележено је, 27. јуна 1741. године, да је генерал Најперг послао „Тренков фрајкор да предузме један покушај на магацине који су се налазили негде око предграђа Швајдница. Тај одред се ушанчи у шумама брда Цобтен, јер се Славонци још нису усуђивали да ништа предузму против непријатеља, али су били кадри да почине најнечовечније испаде на становништву. Тренк је био лично повучен на одговорност и одузета му је била команда, коју је преузео мајор Менцел." (стр. 14.) Даље стоји да 30. јула 1741. године „у 4 сата ујутро око 1.000 пандура и 400 хусара, који су највећим делом припадали Тренковом кору, насрнуше са свих страна на место. Мајор фон Путкамер је благовремено испразнио место. Сада нестаде места у ватри, а ста-

новници су опљачкани." (стр. 14.) Вилхелм Онхен пише о ситуацији у Баварској те исте године: „Обезоружана земља била је од пандура и толпача немилосрдно злостављана и исисана." (стр. 15.)

б) Хрватски покољи у Хаму

Карлајл у напред цитираној студији наводи да се 7. септембра 1742. године „Тренк са својим помагачима беше појавио у Хаму, једном лепом прометном граду на овој страни, неутралној страни брда (не у Чешкој већ у Горњем Пфалцу, пределу старог изворног кнеза фалачког кога Аустријанци мрзе); и пошто је он Хам, противно сваком праву и закону, позвао на предају и напао, он га је опустошио и уништио огњем и мачем. Један стравичан, скоро невероватан, али истинит факат, који је сад свуда распростро ужас." (стр. 15.) За самог Тренка Карлајл истиче: „Једног непријатнијег индивидуа од овога Тренка није било од дана Атиле и Џанглиса. Једно створење достојније проклетства ретко сам досад нашао." (стр. 15.)

А описујући битку код Детингена од 16. августа 1743. он каже: „Аустријанци нису успели да пређу Горњу Рајну ни на једном месту. Само је то полазило за руком једанпут или двапут дневно крвопији Тренку и његовом распуштеном пандурском олошу, који је беснео около пљачкајући и беснећи, да би му се дивили новински извештачи ако нико други." (стр. 15.) Енглез Кокс у књизи „Аустријска кућа" пише о учешћу Хрвата у Првом шлеском рату: „Ове трупе, састављене од пандура, Хрвата, Славонаца, Вараждинаца и Толпача, пружале су очима Европе један нови отуђујући спектакл. Они су, својом ношњом и наоружањем, својим дивљачким понашањем и чудноватим начином борбе, уливали страх дисциплинованим армијама Немачке и Француске." (стр. 16.)

Оскар Тајхман, проучивши бечке ратне архиве наводи да 1741. године „пише Најперг принцу Карлу Лотариншком једно писмо, у коме му захваљује за стигла појачања и напомиње да недисциплиноване банде Тренкове за сада не може да употреби низашта, и да оне само пљачкају земљу." (стр. 16.) Према истом аутору, у 1742. години Тренков је одред „услед губитка при заузећу Линца, показао веома малобројно стање, то он доби наређење да са својим људима врши контрибуцију у целој Баварској. Пандури су били за овај посао нарочито погодни, јер су они били, захваљујући свом дивљем изгледу и понашању најстрашнији после Менцелових хусара међу свим иррегуларним трупама Марије Терезије. Мора се признати да је сам Тренк врло радо прихватио ову дужност, јер пљачкашка пожуда, која је била урођена сваком пандуру, није недостајала ни њиховом вођи... Појава ових силеџија бесна погледа са њиховим чупавим брадама, разбарушеном косом, јатаганима и кабаницама црвеним као крв, имала је жељени успех." (стр. 17.) Улазећи у Дегендорф хрватски пандури су певали своју омиљену, по злу познату песму чије две последње строфе наводи Лазо Костић: „Напред, браћо, палите све. Што нас се тичу закони, ми смо у земљи непријатеља. У огањ, у огањ. Нека цвили и старац и одојче кад падне у наше руке." (стр. 17.)

Даље пише Тајхман: „Док се све ово дешавало, заузе Кевенхилер 13. фебруара (1742.) град Минхен, истог дана када је изборни кнез Карл Албрехт свечано крунисан у Франкфурту за цара. Пошто је његова престоница била у ру-

кама непријатеља, а његова земља опљачкана од пандура, Хрвата и хусара, Карло Албрехт је био уствари цар без земље... Генерал (Беренклау) признаде храброст пандура (Тренку), али се пожали да су се они понашали више као разбојници него као пристојни царичини војници." (стр. 17.)

Трагедија града Хама у Баварској шуми, на реци Регену, десила се у септембру 1742. године. Тренкови пандури су преваром ушли у град, запалили га и кренули да убијају све становнике редом. „Многима је успело да се преко реке пребаце у поље. Они пак који нису могли да се дочепају моста били су од ужасних пандура беспоштедно поклани... Кад је Тренк на обалама Регена ловио баварске трупе, његова слава је била окаљана сатанским понашањем пандура и Хрвата који су били остали у горућем граду. Скоро су сви мушкарци били посечени, жене силоване и у реку бачене ако су покушале да се спасу преко моста који је горео. Дивљи ратници продужили су своје оргије читаву ноћ." (стр. 18.)

Алфред Гитер фон Арнет је од 1863. до 1879. године, у Бечу, у десет томова објавио историју Марије Терезије и у њој објављује писмо фелдмаршала грофа Најперга Франьи Тренку, од 2. јула 1741. године, у коме му поручује и следеће: „Та Вама је ваљда само по себи познато да нисте овамо позвати да пљачкате земљу или друге неприличности да пуштате да се врше, него само зато да би непријатељу допринели штету и губитке. Али до данас није кроз вас непријатељу начињена никаква штета, док јесу земљи и њеним становницима велике неприличности, као батинање, туча, одузимање новца и друго, о чему са свих страна стижу честе жалбе и шта ја хоћу да се изостави при најтежој одговорности. И ако Ви не можете себи да стекнете толико ауторитета, да би Вас потчињени људи респектовали и слушали, ја не знам кога ђавола ми Ви овде можете бити од користи." (стр. 19

У другом тому Гитер пише: „Иако је Тренк био великог и лепог изгледа бића које може да се допадне, и не беше без неког образовања, ипак је иначе његова неукротива дивљина у великом степену личила дивљаштву његових људи, да је строгом, методичном Најпергу уливала темељну одвратност. И то не без права. Јер, иако би он добијао строгу заповест кад је ишао на крстарење, да само према наоружаним непријатељима а не према беспомоћним сељацима може да врши насиље, уствари се догађало баш обратно. Путујући трговци били су пљачкани, куће харане и паљене, и сваке друге грозоте вршене." (стр. 1.) Фон Арнет пише и о догађајима у граду Хаму, које смо већ помињали: „Сад се доможе Тренк једног предграђа, запали га и јуришом освоји град. Пожар се брзо ширио од улице на улицу; један магазин праха одлете у ваздух. Али још страшније него разјарена стихија беснеле су јуришне трупе против посаде и несрећних становника Хама. Свирепости сваке врсте биле су почињене, многи људи убијени у обести." (стр. 19.)

в) Други шлески рат

И Други шлески рат, који је вођен од 1744. до 1745. године, описан је у званичној студији Главног пруско-немачког генералштаба. И ту су Хрвати предњачили у пљачкама и зверствима над цивилним становништвом. Хрватски пандури, под командом пуковника Паташића, називају се руљом, шљамом, олошем, чопорима, багром и сличним изразима. И њихови савезници и више команде пу-

не су презира и гнушања према хрватском дивљаштву. Нико их не сматра људима у правом смислу речи. Нико их није трпео у својој близини и регуларне трупе су их прогониле као сувишни баласт. Понекад су, ипак, и даље коришћени за плашење непријатеља. Тако се аустријски командат Лаудон, почетком августа 1760. године, обратио градоначелнику Бреславе тражећи предају, претећи да ће у противном бити уништени. „Бомбардовање је неизоставно, општи покољ (масакр) од стране Хрвата, ни дете у мајчиној утроби неће бити поштеђено." (стр. 23.)

У књизи Јохана Чалоповића „Славонија и Хрватска", издатој у Пешти 1819. године, описује се како је Тренк по наредби да 3. јула 1744. године крене на Лаутербург дан раније одлучио „да покупи све своје пандуре. Читаве стотине биле су нестале, целу ноћ нису могли да буду пронађени нигде. У зору рано прикрадоше се у чопорима са гускама, паткама, овцама, кокошкама, покућством, новцем и осталим стварима... Они су ширили свугде где су се појавили страх и трепет. Свуда где су их назрели, узвикивали су људи полумртви: Спасавајте се, децо, ево пандура! Бог нека вам буде у милости!... Код Хегенау падоше им у руке око 600 наоружаних сељака из предела Сунда (Сундауер). Пандури их највећим делом у магновењу послаше на други свет, а преосталим отсекоше носеве и уши и тако унакажене, послаше их кући... Кад су пандури и Хрвати имали да опседну град Елзашки Цаберн, они су успели да се незапажено увуку у град и да у првој жестини (јари) посеку све који су носили оружје. На то почеше да пљачкају, па чак заборавише да отворе капију друговима који су напољу чекали... О њима (пандурима) ширили су се авантуристичке приче и вести. Тако нпр. да они људима не секу главе као хусари, него да их шчепају за косу и онда, као касапи, да им прережу гркљан. Да су код Ландауа хтели да опљачкају један млин, а пошто се млинар покушао да брани, они су га поставили на главу и, као један комад дрва, у двоје преполовили." (стр. 23-24.)

Тајхман наводи велики број детаља о понашању Хрвата и у овом рату. Најупечатљивији је случај битке код чешког града Сора 1745. године. „Лаке трупе починьаше ужасе на женама и на пратиоцима војске, али, како тврди Карлајл... то су починили Хрвати под командом Надашдија, а не Тренкови пандури, којима је судска истрага, непосредно затим предузета, све бацила на врат." (стр. 28.) И Тренк се појавио на суду као сведок и изјавио је да је пљачка већ увелико трајала кад су наишли његови пандури. „У тим околностима немогуће је било пандуре задржати од тога." (стр. 28.) Међутим, уместо да изврши борбени задатак у бици код Сора, Тренк се својски упустио у пљачкање логора пруског краља заборавивши на обавезу да се према прецизним инструкцијама укључи у борбу. Тренк је тада ражалован и осуђен на доживотну робију, а када је чуо пресуду војног суда узвикнуо је: „Јао мени да сам ја икад за част и славу Марије Терезије војевао, да сам ја због ње дозволио пљачкање вароши и убијања стараца и деце и мојих пандура. Да ја увиђам да моја злодела заслужују казну, али не од тебе, Марија Терезија! Француска и Баварска би биле у праву да ми суде, али не Аустрија." (стр. 28.)

Проучавајући други рат између пруског краља Фридриха и аустријске царице Марије Терезије, француски историчар Дук де Броли је, 1887. године, писао: „У Динголфингу није се било далеко више од неколико миља од Минхена, а Хрвати и пандури, одајући се пљачки и свирепости које аустријски ђенерал није успео да сузбије распрострешe страх све до капија града." (стр. 29.) У првобитном поступку Тренк је био осуђен на смрт, али је казна после преиначена у доживот-

ну робију у тврђави Шпилберг код Брна. Најстравичније је опустошио баварски град Хам и шлеске градове Ландсхут, Хиршберг, Штиделберг, а и многе француске. Своје писање о Тренку фон Арнет завршава речима: „Да је он био испуњен кајањем због својих злочина, показује и његов тестамент, а нарочито она одредба у тестаменту, којом он оснива један сиротињски дом. Она лица су имала првенство да се ту примају која могу да докажу да су у Хаму или његовој околини осакаћена или осиромашена за време последњег рата. Јер је то било место где је Тренк за време баварског наследног рата најљуће газдовао." (стр. 30.)

г) Хрватска зверства у Седмогодишњем рату

У Седмогодишњем рату, који је вођен од 1756. до 1763. године, пандура више није било, али су учествовали Хрвати и опет на исти начин као раније, јер они једноставно за цивилизовано ратовање нису способни. Хрвати су укупно имали око педесет хиљада војника. И о том рату постоји званична студија Велшког генералштаба, објављена у Берлину 1901. године. Кад год се у њој помињу Хрвати, реч је о пљачкама. И тако 18. октобра 1756., кад је извршен препад код Тешена, посада дворца „заузе брзо пушке и растера пушчаном ватром Хрвате који су пљачкали град." (стр. 31.) У зиму 1856. године, 31. децембра, Хрвати су опљачкали град Остриц, а нешто касније и Крацау. Најтеже је од њихових руку 1760. године страдао Дрезден и нешто касније Берлин, Шарлотенбург, те Швајдниц, 1. октобра 1761. године.

Херман Вендел, који је иначе био благонаклон према Хрватима, писао је 1925. године какав је утисак немачко ратовање оставило у Немачкој, а посебно „добровољачки одреди (фрајкорови) и Тренкови злогласни пандури, који хрватском имену у Немачкој оставише тако непријатан звук, да је још 1866. године са повиком „Хрват" у Пруској страх изазиван и страсти су пламтеле." (стр. 38.) Хрватима су вековима децу плашили. Француски публициста Емил Лангсдорф је писао 1848. године: „Човек се подсећа на пукове Хрвата и пандура, ових хусара смрти како су их звали, који су били стекли једну тако страшну репутацију у ратовима последњег века." (стр. 38.)

Енглески историчар Маколеј пише 1842. године: „Баварска је била преплављена дивљим ратничким хордама из оних крвавих граничних предела који деле хришћански свет од исламског и сачињавају вечну јабуку раздора међу њима. Тада су се у западној Европи први пут чула имена која страву шире, имена пандура, Хрвата и хусара... Берлин је чак био заузет и опљачкан од Хрвата... Чопор Хрвата навалио је био на Шлезију." (стр. 39.) Словак и лутерански свештеник Иван Чалоповић скреће пажњу да су Хрвати нанели огромну невољу и свим граничарима, мада се Срби никада нигде никаквим злочинима нису прочули. „Код имена граничар представља се један мрачан, сиров народ који гута железо. Многобројне језовите приче о свирепости пандура и Хрвата у главама маса су неодвојиве од идеје граничарства." (стр. 40.)

Хрватски злочини су обрађени у комплетној литератури која се бави шлеским ратовима и врло су пластично приказани до најситнијих појединости. Са презиром их помиње и Волтер, а Евалт фон Клауст у „Оди пруској армији" из 1757. године у једном стиху каже: „А пљачкање, то препусти кукавицама и Хрватима." (стр. 43.)

3. Хрватска дивљања у деветнаестом веку

Трећа књига из ове серије објављена је у Хамилтону 1956. године, у издању Српске народне одбране у Канади, и у њој Костић обрађује хрватске монструозне подвиге из XIX века. У предговору он наводи неколико хрватских аутора који су својом мегаломанијом и лажима превршили сваку меру. Тако је Влахо Раић писао педесетих година: „Један од најстаријих еуропских народа, који је већ у деветом стољећу имао своју државу и владаре своје крви, народ са великом снагом културна стварања и културне асимилације, народ јуначки у својој сржи, племенит." И то се, веровали или не, односило на Хрвате. Мате Фрковић је истицао: „Србин робује, а Хрват се бори и пролијева потоке крви својих најбољих синова. Сва хрватска повијест тога доба пуна је дивних дјела отпора и јуначких подвига, у којима је заблистао лик не борца јунака у обичном смислу ријечи, него борца и јунака за слободу и одбрану своје домовине." (стр. 5-6.) Оваквим текстовима је била препуна хрватска емигрантска штампа и то је посебно мотивисало професора Костића да се још дубље посвети истраживању историјске истине и раскринкавању хрватских лажи.

Поред тога, најпризнатији хрватски књижевник и највећи миљеник комунистичког режима, Мирослав Крлежа, прештампавао је тих година у загребачкој „Републици" своје есеје, писане непосредно по окончању Првог светског рата, у којима су стајале и следеће речи: „Беч гладује, Аустрије нема, руља је завладала свијетом, рат су добили ови балкански цигани. Каква ли срамота... А тко нас је побједио? Ови ушљиви балкански цигани који читаве дане жвачу лук и пљуцкају по апсанама, ова неписмена багра за вјешала." (стр. 6.) Тако је Србе третирао тај напредни левичар, надовезујући се на посланицу хрватских бискупа из 1945. године у којој су врховни католички прелати тврдили: „Мирољубивост је темељна ознака душе хрватског народа." (стр. 6.) Такве хрватске гадости нису смеле остати без одговора, аргументованог и темељитог.

Костић се огромном енергијом и невиђеним ентузијазмом упустио у пружање таквог одговора. Своју додатну мотивацију он објашњава на следећи начин: „Ја сам пришао проучавању хрватске прошлости јер сам се у чуду чудио како су Хрвати могли да начине оне злочине према Србима у XX веку. Ако их никад раније нису чинили, требало је претпоставити и српску кривицу, бар у извесном обиму. На моје запрепашћење констатовао сам да су Хрвати били такви увек откад их историја спомиње и да је сва њихова „култура" саздана на лажи и обмани. Тиме се потврђује оно што смо ми Срби и досад знали, а што странци, нажалост, неће да верују: да су Срби невине жртве колективне психозе и националног карактера Хрвата." (стр. 8.)

а) Хрвати као пандури реакције

Посебно се тај карактер доказао 1848. године у Европи захваћеној националним и социјалним револуцијама, где су се Хрвати колективно исказали као најпогоднije средство за гушење револуционарних покрета. „Ниједан други народ се није показао тако ваљан и тако способан да револуцију угушује. Требало је поступати без обзира: убијати све на шта се стигне, ништити и таманити све што наиђе. То су само Хрвати били у стању. С друге стране, постојала је опасност

да се војска не прикључи револуционарима, као што се догађало у Француској, Немачкој итд. И ту су Хрвати били најбоља гаранција да на то неће ни помислити. Зато је Хрватима додељена главна улога „пандура реакције" и њених џелата, како је то већ примећено. Тај мали народ био је кадар да на неколико страна пошаље пандуре да сузбијају револуцију. Он је то учинио у Италији, Мађарској, у Аустрији. И свуда је успео, захваљујући најбескрупулознијим мерама које је предузимао. Оно што ниједна друга народност и ниједна друга војска у Аустрији није хтела да чини, то су чинили Хрвати. На злодела и безакоња они су увек били готови. Уосталом, то су наследили од својих предака." (стр. 10.)

У марту 1848. године, грађани Милана дигли су се на устанак и избацили аустријску војску из свог града. Ту је реч о неким од најславнијих дана италијанске историје и сва научна дела, која те догађаје обрађују, пуна су описа хрватских зверстава која су у дубоку сенку бацила све поступке аустријских војника других националности. Најдетаљнији историјски приказ дат је у књизи „Трогодишњи архив италијанских прилика" објављеној 1851. године у швајцарском граду Капилагу, па је Костић опширно цитира. Прво наводи случај једног убиства: „Према вечерју, једна патрола Хрвата вођаше у кастио једног младог Миланца. Али, како се овај опираше сили чак са песницама, тако ове дивље звери задавише несрећника и обесише га о једном фењеру који се налазио на тргу." (стр. 16.)

Следе масовније сцене насиља и дивљаштва: „У бесу уђе једна трупа да запоседне двориште. Било их је око 2.000 Чеха и Хрвата. Имали су дивљи изглед, пуцаху према прозорима и у ваздух, у салама уништише намештај. Улазе које би нашли затворене разбијаху са секиром пустошија. Неки су тукли ненаоружана лица, други им са леђа цепаху чак и хаљине. Други, још дивљији, попеше се на кров и нашавши ту неке дечаке стрмоглавише их на улицу. Крв грађана је текла од стране једне солдатеске помахнитале од беса док се њој самој не показиваше никакав отпор. Ми који смо били присутни овим страшним сценама, не можемо да на њих мислимо без једне навале бола и срџбе... Хрвати, изнакажујући наш језик, викаху „субито пикаре" (одмах ћемо вас набости, Л.М.К.). Рањеници који су слабо могли да ходају, они који су посртали... ударани су пушкама или песницама. И такав је дивљи бес владао да они војници који су били удаљени од заробљеника тако да их нису могли директно туђи, бацаху на њих одострага комаде цигала и блато." (стр. 17.)

Ређаху се сцене појединачних мучења, а онда се текст наставља: „У то баш уђе преко пута моста од Брере један одред Хрвата у једну кућу у којој је био један трговац вином. Наложише ватру и убише неколико лица, између осталих оца и сина Бартолио, радници на попоћавању (патосању) нађени су спаљени и пробуражени бајонетом са осам или више рана." (стр. 17.) Наоружани грађани су се организовали и Хрвате нагнали у бекство. „Ухапсише пет Хрвата који су преведни у кућу Трулцио. Пронађен је унакажен леш једне жене и унакажено на страшан начин троје мале деце. Исти је одред спасио једну девојчицу у уличици Самбуко, отргнувши је из руку ових чудовишта." (стр. 17.)

б) Миланска трагедија

Али голгота италијанских грађана се наставља. Цивили су бежали на све стране „уверени да не могу бити безбедни у сопственим домовима од стрељања, од упада, од дивљаштва Хрвата... У време Барбаросе нису таква варвар-

ства била почињена од непријатеља; побили су целе породице од 7-8 лица, дечаци и деца отргнута из утробе мајчиних; убијали су децу од две и три године, палили су живе људе и жене... У кући 2189 у П. (порта) Комасина, Хрвати бацише кроз прозор све који су ту становали... На Старом тргу, једна разбојничка банда Хрвата, са многим официрима, спази на прозорима неке становнике како их проматрају. Верујући да им је постављена заседа, упадоше у кућу, рушећи врата секиром и ватром, убише 11 лица, људи и жена, и толико њих ранише. Опљачкаше и упропастише све... У једној кући на Старом тргу у П. Комасина, пошто су застрашили становнике са три топовска пуцња, чији меци падоше у собе, уђоше ненадано унутра. И пошто се сви становници: људи, жене, старци, деца и инвалиди повукоше у једну једину собу у приземље, разбише врата и са једном пушчаном салвом више пушака нанишањених на ове несрећнике, одједном убише седам, ранише 18, а 12 одведоше као заробљенике у Кастио. И сад још недовољно засићени, у пролазу за Кастио натакоше још два на бајонете." (стр. 17-18.)

Следећи детаљ је једноставно немогуће коментарисати. „Један рањени Хрват упутио се био у болницу; у једном малом завежљају, који је држао узасе и љубоморно чувао, нађене су две отмене женске руке, са прстима пуним драгоцених прстенова." (стр. 18.) Све то увелико подсећа на Магдебуршку трагедију или Јасеновац. Стравичне сцене се настављају. „Већи део Хрвата је опустошио велико здање, убијајући раднике, жене и децу... Једној девојчици од 13 година беше одрезан гркљан, а и још понекој радници. Један врло несрећан отац, водећи у свакој руци по једног дечка, вероваше да ће то умилостивити ове жалосне бандите. Пуни варварства, ако не убише а оно расекоше у комаде ова два невина створења пред његовим (очевим) очима. После четири сата пустошења, повукоше се ови канибали, носећи собом позамашну пљачку новца, сребра, робе, коња и кочија." (стр. 19.)

Костић даље неумољиво проналази примере хрватске културе и цивилизације. „Ништа мање брутални према материјалним добрима него према физичким лицима, вршили су, нарочито Хрвати, такве акте манитог варварства, који су се једва догађали у времена Вандала и Хуна. У кући Ђулија Фортисе, сопственика једне текстилне фабрике код Капије Верђелина, једна хорда ових наказа упаде на сваки спрат, у сваку собу. Не само што су убили многе станаре и однели велике суме новца, него су опустошили магацине, порушили разбоје, поцепали и упрљали штофове, и покварили и уништили све ствари... Увукоше се Хрвати у једну гостионицу и спазивши газду, затражише да им да да једу. А пошто он није имао, везаше га заједно са сином и прикопчаше уз један топ, вукући их тамо-амо по улици. На тај начин морали су гутљајима да пију смрт. Пошто су их довели у једну другу кућу и чувши једно детенце како плаче, дигоше га из колевке на очиглед уплашене мајке и наслонивши руке детета према зиду прибише га као да беше слепи миш или друга каква бештија, а после од једног ударца бајонета остаде мајка мртва на земљи... Свањивало се кад око 200 Хрвата, наваливши гладни са ових врата, разбише секирама улаз у кафану Њоки и уђоше у пуном бесу. Газде радње Леополдо и Луиђа Њоки (бременита у четвртом месецу) клекнувши на колена и скрстивши руке на грудима, мољаху ове наказе за живот... Кад се овај уплашени брачни пар понадао, давши све што је имао, да је утолио незајажљиву глад ових дивљих зверова, тада баш офици-

ри отргоше силом жену из наручја мужа, наређе јој да клекне и упере јој бајонете на врат. Мачем прободоше мужа на очиглед жене, згазише га и раскомадаше, а онда наложише ватру." (стр. 20.)

Енглески вицеконзул у Милану Роберт Кемпбел с гнушањем је писао опширан извештај о свим збивањима којима је био очевидац и упутио га лорду Палмерстону. У извештају су дословно наведене и следеће речи: „У току дана се показало да су највећа дивљаштва почињена од Хрвата; читаве породице жена и деце нађене су у разним квартовима предграђа убијене и унакажене од њих на најзверскији начин." (стр. 21.) Хрватских злочина су се ужасавали и њихови саборци других националности. Многи од тих аустријских војника после су детаљно описивали све те језиве догађаје, па један од њих каже: „Са трга оружја уђоше, урлајући као звери, неки Хрвати; двојица или тројица беху наболи на бајонете неке јадне дечаке. Неки од наших, видевши тај ужас, прихватише оружје да казне варваре. Али сами, поред толиких батаљона, шта могасмо да радимо? Шта друго него да дозволимо да нам без нужде одрежу гркљан? Сви смо били пребледели од беса." (стр. 21-22.)

Непосредно након трагедије у Милану је штампана књига сведочења више од двеста очевидаца хрватских злочина. Један од њих казује: „У ноћи, неки Хрвати, натерани у бег од сталне ватре једног одреда грађана који је стражарио на Капији Св. Аполинара, склонише се, разбијени, по баштама и ливадама Квадрона. Предвидевши то бекство, двојица храбрих, Нова и Грилони, сакрише се и чувши један гласан вапај који је молио за милост, потрчаше у кућу једног баштована и ухапсише пет Хрвата, који су спроведени у кућу Тривулцио. Нађен је унакажен леш једне жене и на страшан начин унакажено њено троје мале деце. Исти је одред ваљаних људи спасио једну девојчицу у уличици Самбуко, отевши је из руку ових наказа толико бедних колико и опаких." (стр. 22.)

У другој књизи сведочења, објављеној у Милану 28. марта 1848. године, очевидац говори: „Нађени су били многи дечаци или сасвим исцрпљени на зидинама или згажени на земљи. Осморица су била тако третирана, двоје других прикивано за једну касу, двоје спаљено са смолом, један прободен бајонетом и остављен на једном стаблу... пред очима мајке. Један други бачен на леш мајке која га је дојила, да би продужио сисање. Један растргнут у двоје и после повезан сопственим цревима, петорица откинуте главе и бачена пред очи родитеља који умиру, један зачетак (плод) извађен из утробе мајчине и натакнут на мач!... А жене, којима су откинуте очи, језик, руке, ноге, а после убијене ударцима бајонета пошто су злоупотребљене на најсрамотнији начин (код једног заробљеног Хрвата нађене су у фишеклији две женске руке пуне прстења)... Шта ће више: над један леш убијеног брата био је други брат принуђен да клекне и ту је пробушен. Неки живи изгорели у кречу, други бачени живи у јарке измета, у бунаре, другим покривен стомак смолом и тако изгорели, не наводећи стрељања у кревету, у собама, у склоништима. Осам изгорелих лешева је нађено у једној гостионици на Капији Тоза, исто толико у једној другој на Капији Верћелина, око десеторо у једној малој собици на Тићинској капији, осакаћених и згажених. Још се видела једна жена како се напреже да побегне и спаси се, отац и син заједно обешени на стаблима бастиона; Ђовани Пијати на Тићинској капији; убили су сина и брата, сагорели синчића Марије Белони. Али дух не одолева више овом подсећању... А онима који признају бруталност Хрвата" (стр. 24.), аутор указује и на одговорност њиховог старешине маршала Радецког.

Италијански публициста Луцио објавио је 1899. године у Риму збирку извода из аустријске штампе о миланским злочинима. Овде преносимо само оне најупечатљивије: „Гласови о хрватском варварству били су сувишне сагласни а да не пробуде ужас и поред званичних негирања... Хрватско варварство извело је своје паклене доказе на старим женама и деци при сиси... Музичар Сулцер потврђиваше, на основу непотребних саопштења његове жене, о најсрамотнијим зверствима Хрвата... Хрвати су премашили сваки варварски народ." (стр. 24-25.) Слично је писала и остала европска штампа.

У „Историји италијанске револуције" Јозефа Наполеона Рикардија, објављеној у Паризу 1849. године, налазимо и нове појединости: „Али су се Хрвати надасве одликовали својим дивљим зверством. Свугде где су они дошли обележили су свој пролаз убиствима лица без обзира на старост и пол. У једној кући пронађено је тринаест убијених лица, међу којима је била једна мајка са двоје деце на рукама: једном од та два детета одрубљена је била глава а другоме разрезано грло бајонетом. Један Хрват је сасекао једно дете на двоје и сваку половину приковао за један део зида. Један други војник натакну једну девојчицу и тако је носаше на врху своје пушке. Ишчупаше из утробе једне мајке плод од два месеца и скуваше га. Један радник је баш правио кугле од смоле кад ови разбојници обучени у аустријску униформу навалише на њега, распорише му трбух и напунивши његову утробу са овим запаљивим материјалом запалише је. У фабрици свиле г. Фабриса, сви радници које је трупа ту затекла прођоше кроз врх мача. У једној гостионици предграђа Свети крст (Санте кроће) један отац је био привезан уза сина, тело уз тело, и онда су обојица убијена једним ударцем. Један други несрећник био је везан за једну греду, па су га запалили у присуству његове жене и деце. Три сељака, умочена у једну купку запаљене ракије, претрпеше смрт одмах." (стр. 27.) Слични су описи и у књизи „Ломбардска револуција" из 1887. године и у мемоарима Ата Ванућија „Мученици италијанске слободе" из 1860. године као и у Рикардијевој збирци докумената објављеној 1849. године.

в) Хрвати су страх и трепет за италијанске цивиле

Историчар Карло Катанео је писао: „Бролете остаде окупиран од Хрвата. Не може се исказати какав утисак чињаху од себе ове мрке наказе, прљаве од крви, пијане од вина и беса." (стр. 30.) Исти аутор у другој књизи наводи: „Како су Хрвати у околини палили и убијали жене и децу, и како сваког часа пуцаху у унутрашњост куће, без икакве друге намере сем да плаше, говорило се о њима као о ђаволским створењима." (стр. 32.) Исте детаље понавља и француски аутор Варен 1858. године. Нема значајнијег аутора који је проучавао тај период италијанске историје а да о Хрватима с гнушањем није писао као о варварима, убицама и пљачкашима. И у венецијанским пределима 1848. године Хрвате су називали варварима и дивљацима који све руше само да зло праве, како у својој књизи наводи Перан, али и Ричарди, Кантарини и други аутори. Ричарди, на пример, пише како Хрвати „злоупотребљавају победу на уобичајен начин, тј. глобећи и пустошећи земље, убијајући оне које су опљачкали, а понекад секући им главе, обешчашћујући жене, бацајући на зидове запаљених кућа мозак побијених дечака и стрељајући заробљенике." (стр. 36.) На сличан начин су се понашали у Болоњи, Падови, Удинама и многим другим градовима.

Кад год би долазило до озбиљне борбе, Хрвати су се врло лоше држали, углавном су бежали и редовно се први предавали. Злочине над цивилима, суровост и окрутност према деци једино и могу показивати кукавице као што су они. И италијанска литература пуна је уметничких описа народне трагедије проузроковане дивљањем помамне хрватске хорде. Тако у једном великом епу из 1848. године стоји: „Ох, како су прљави вукови хрватски повратили дане Атиле! – Обешчашћење и пожари, покољи и пљачка, да ће се после потомству коса јежити – Прождрљивци и пијанице из све снаге, нови Коко скидају нам месо са костију – И прождрљиво гутајући нас, комад по комад, остављају нам само очи да бисмо могли плакати." (стр. 51.) Коко је, иначе, по митологији био син бога Вулкана и велики разбојник.

г) Јелачић и његови хрватски разбојници

Још упечатљивији негативни утисак оставила је војска хрватског бана Јелачића о којој је писано и у монументалној збирци Ханса Хелмонта „Историја света", објављеној 1903. године. Аутор текста је професор Ханс Сувиденек-Сиденхорст и он каже да је Јелачић образовао хрватску народну војску од 40.000 људи, која, истина, није имала никакву велику војничку вредност, али својим бројем, својим горопадним наступом и авантуристичким наоружањем била је кадра да шири страх." (стр. 55.) У књизи „Лајош Кошут и најновија историја Мађарске", објављеној у Манхајму 1849. године, чији је едитор Артур Фреј стоји да су Хрвати „већ од старине познати као ратоборни али усто разбојничке и нечовечне борбе. Ко том приликом да не помисли, и не хотећи, на хрватске хорде под Валенштајном, на пандуре под Тренком и напослетку серезане Јелачићеве под Бечом." (стр. 55.)

Ова Фрејова књига је посебно интересантна јер аутор у њој даје веома упечатљив опис Јелачићевих војника у црвеним доламама што Костић преводи као кабанице. „Ко је ове дивље звери посматрао сасвим изблиза, или ко је у отвореној борби стајао према њима као писац ових редова, он ће морати да призна да нешто демонско лежи у овим стравичним приликама, чији изглед наше срце испуњава језом. Нека човек помисли на те бештије. Високе, мршаве прилике са дивљим изобличеним цртама, јагодицама које јако испадају, једном мркотамном бојом лица, чекињасто чупавом косом, и са тамним, буљавим очима са крвним жилицама и са крвљу подметнутим, то су ознаке ових црвенокабаничара или црвенкапа. Исто као ови, само мало одрпанији, изгледају њихови дедаци (другови у злу) зеленокабаничари, које чак сами официри у Јелачићевом логору зову скакавцима." (стр. 56.) У књизи „Бечка октобарска револуција" издатој 1848. године, Јелачићева хрватска војска се назива правом хордом убица.

Фон Фененберг у „Историји Бечке револуције" каже да су Хрвати заклали хиљаде Бечлија и тиме себи натоварили вечну љагу у историји. И Фреј је писао да су Хрвати „својим свирепим пустошењем Беча, својом варварском сечом деце, жена и људи који се нису бранили, ове дивље бештије стекле су у најновије доба једно историјско име; цела Немачка спомиње их са одвратношћу, грозом и ужасом." (стр. 58.) У књизи „Револуција, опседање и освајање Беча у октобру 1848.", објављеној 1848. године опис Јелачићеве телесне гарде серезана је још прецизнији: „Њихово оружје је одлично и сваки носи ханџар, један широк кољачки нож, с којим он уме да главу не одруби него посече са хитрошћу којој се човек мора дивити, и са страховитим миром." (стр. 59.)

Алберт Розенфелд је у Берну 1849. године штампао хронику „Студентски комитет у Бечу 1848. године", у којој наводи да бан Јелачић „уме да стекне љубав Хрвата на тај начин, што он њихову наклоност да пљачкају и да главе секу гледа кроз прсте." (стр. 66.) Јозеф Хелферт је 1869. у књизи објављеној у Лајпцигу описује атмосферу у Бечу пред улазак Хрвата. „Вест о доласку тако страшних Хрвата распростpла је такав страх међу становништвом, да су многи побегли остављајући на милост и немилост кућу и двор. Са брзином муње стиже глас до Беча, па и ту произведе нагло запрепашћење; све што су радикалне новине већ недељама унапред причале људима о „дивљим хордама", о „пљачкашком олошу", бановом, сад је тако збиљски стајало пред њиховом успаљеном фантазијом. Причане су најстрашније ствари о њима, и сам повик „Хрвати" учиње прве дане од неког разметљивог јунака бледог човека који дрхти." (стр. 73.)

Гушећи бечку револуцију Јелачић и његови хрватски разбојници су већ почетком октобра 1848. године починили велика зверства над цивилима. У Розенфелдовој књизи се описује како је у једној башти пронађен велики број лешева. „Један је имао четири убода на разним деловима тела и конопац о врату, други и трећи показиваху само знаке дављења. Уз њих се пронађе ускоро један четврти (леш), чије унакажење доказа да су трупе починиле на заробљеницима страхоте које цивилизовани народи са одвратношћу посматрају код варварских. Леш је био осакаћен да се горе замислити не може, језик и уши одсечени, лобања раздробљена, руке приковане чавлима, трбух распорен, укратко ниједан део на целом телу који не би био нагрђен." (стр. 80.) Ацербах у свом бечком дневнику описује како је био донешен „леш једног студента, који је пронађен у Белведеру кад су војници отишли. Леш је био језовито унакажен, језик одрезан, очи ископане, уста расечена до ушију, нос одрубљен, трбух распорен, сво беснило је почињено на човеку који је постао чудовиште." (стр. 82.)

Крајем октобра су вођене главне борбе и историјска литература је препуна описа злочина Јелачићевих серезана. Опет су Розенфелдови описи најдеталнији, а овде наводимо само један, можда најкарактеристичнији: „Једном студенту који је пао у руке солдатеске одсекоше језик, одвојише усне, откидоше му руке и ноге, увукоше му онда патрону у уста, запалише је, и тако разнесоше му на тај начин главу. – Сопственику једне куће и његовој жени одрезаше ноге и руке, жени ископаше очи, одсекоше дојке, и онда тако унакажене лешеве зашише у мадраце и запалише. То је било дело серезана... На више места пронађени су лешеви жена са осакаћеним прсима и распореним трбухом. Жене, девојке, чак деца биваху срамоћена и убијена. – Међу најразноврснијим крађама појавила се и једна крађа детета. Један серезан украде једног необично лепог дечка од 9-10 месеци, који је био повијен у најлепше рубље... Један официр понуди му десет форинти за дете, а други покушаше на све начине наговорити га да га њима препусти, али се он није могао на то склонити, већ изјави да ће дете раће испећи и појести него га иком предати." (стр. 83.)

д) Хрвати пустоше Беч

И сам Розенфелд је резигниран кад описује како „иде несрећни град у сусрет сигурној пропасти, препуштен од његовог цара милости тиранина и пљачкању његових дивљих хорди... Огорчење је постигло врхунац уколико су се ви-

ше ширили вести по граду каква су безакоња Хрвати починили у освојеним предграђима." (стр. 83.) Грунер у књизи о бечкој револуцији наводи како је „вест да су Хрвати упали у Леополдов кварт појачала још борбену вољу место да је смањи. И тако је (тамо) паљено, убијано и пљачкано, тако су језовите сцене вршене да се човеку коса јежи ако их прича... Оваква варварства могла су се очекивати од хрватских трупа... Из неких кућа се пуцало на јуришне одреде, што је имало за последицу убијање становника и њихово пљачкање од стране Хрвата. Само манији пљачкања ових бандитских чопора може се захвалити да су браниоци нашли још времена да побегну, делом према граду, делом према Белведеру." (стр. 83-84.)

Следећи призори као да су нам већ познати из искуства Магдебурга или Милана. „У Леополдовом граду (кварту) починише Хрвати који су тамо продрли грозоте које је језиво понављати. Крчмарици на Шителбаду одрезаше дојке, распорише трбух и онда њеног мужа бацише у ватру. Деца и жене су немилосрдно убијани, све опљачкано и разбијено, а што је још измакло разбојничким рукама непријатеља било је спаљено. У великој кући на ћошку, на крају Јегерцајле, беше један велики подрум, у који су становници снели сав свој иметак и папире, где су становници суседних кућа њихова блага склонили са одобрењем. Али следећег дана је било све, ама баш све запаљено. Врата и станови беху провађени од Хрвата и оно што су пронашли било је опљачкано... Жене и девојке биле су срамоћене, многе убијене у становима и језиво осакаћене... Настаде један страшан покољ, при чему су војници починили највеће свирепости, што се могло видети на осакаћеним лешевима гардиста и радника... А откидали су лешевима и руке ако је на њима било прстење." (стр. 84-85.)

Давид Дурлер је, 1866. године, у Цириху објавио сопствене успомене из Бечке револуције жалећи се како су га Чеси малтретирали кад је пао у њихово заробљеништво, па каже: „Ипак морам истаћи да сви ми можемо говорити о великој срећи: јер да су код нас место Чеха вршљали војници хрватског кора, који је био само четврт сата од нас удаљен, сви би ми на најужаснији начин изгубили животе. Јер је нажалост највернија истина да су људи, жене и деца беспоштедно убијани у приватним кућама, па су чак дојке жена натицане на бајонете и у по бела дана ношене кроз Беч." (стр. 85-86.)

Фенеберг у својој историјској студији о Бечкој револуцији додаје: „Заробљеници су остављени солдатески на увесељавање. Сечење ушију, носа, мушког уда били су вазда предигра ка једној још страшнијој смрти. Распорити трбух, обесити, па онда одсећи конопац да би се жртва поново вешала, улити врело олово у ждрело или у ране заробљеника, то је спадало у велика дела ваљаних бранилаца хабзбуршког рода... Деца су натицана на бајонете и бацана у ватру. Народни борци који су били затворени у „Одеону" били су у њему живи запаљени, и ако се неки хтео да преда враћен је натраг бајонетом у запаљену зграду. Газдарици од Шителбаде беху обе дојке одсечене, а трбух са бајонетом распорен. Њеног мужа су на њене очи наболи на бајонет и бацили у ватру. Жене и деца су без милосрђа убијани једино из жеље за убијањем. Код пљачкања Леополдове вароши онима који су носили прстење или минђуше, одсецали су прсте и уши ако не би накит могли брзо да скину. Безбројне жене су биле обешчашћене. Једна шеснаестогодишња девојка је услед тога умрла; она је била силована од шест Хрвата једног за другим." (стр. 86.)

Неки аутори подсећају да злочини слични хрватским нису запамћени ни из времена турског султана Сулејмана Величанственог који је 1529. године опседао Беч или великог везира Кара-Мустафе из 1683. године. Хајнрих Пен у „Историји Беча", 1878-1880. године пише: „Турци, који су као безбожници и варвари били озлоглашени због њиховог нечовечног поступања, једва да су више пустошења вршили него што је овде извршено од Хрвата." (стр. 91.) Каполаго је писао: „Главно оруђе победи деспотизма беху Хрвати, најодвратнија од свих европских раса." (стр. 93.) Кад је у Бечу угушио револуцију у крви, Јелачић је кренуо у Мађарску и тамо примењивао идентичне варварске методе по којима га памти читава Европа.

4. Хрватска историја обилује дивљаштвом

Након што је посебном брошуром предочио најгрозније хрватске масовне злочине из XVII, XVIII и XIX века, у четвртој књизи Лазо Костић даје општи осврт на целокупну историју хрватског народа износећи документовано нове појединости које тај народ представљају у правом светлу. У VIII и IX веку сви историјски извори Хрвате називају варварима. Читав је низ примера да су све пред собом убијали и уништавали. Егинхард је писао о предводнику прве релативно уобличене хрватске државе, Људевиту Посавском, који је у зиму 819. године „опет дошавши, све робити почео; штогод би живо, под сабљу окренувши, што тако није живло ватром попаливши." (стр. 13.)

Кад су га Франци потиснули, Људевит је пребегао Србима и ту се исказао у свој својој моралној величини, о чему пише Константин Јиречек: „Један од српских војвода прими га у своју тврђаву, али Људевит уби овога на превару, те присвоји себи тврђаву. Међутим, Људевит се није онде осећао сигурним, напусти Србе, те се склони код Борнина стрица Љутемисла, који га даде убити после кратког времена." (стр. 13.) Хрватски историчар и католички свештеник Иван Швеар у књизи „Огледало Илириума", објављеној 1840. године у Загребу, интерпретира наводе грчких и немачких аутора „да су 828. Хорвати с Бугари сву Фурланску поробили, године пак 829. сва села Франака до Дунава попалили... љути Хорвати и разјарени Бугари све побили." (стр. 13-14.)

Швеар морално осуђује те хрватске злочине и назива их одметањем од хришћанства, па каже: „Али будући кроз толико годинах умлога ратих од закона керстианскога већ одметнули се, и свакаква зла радили: поради тога свети римски папа, хотећи их од тога зла и робљења, колико би могуће било, на духовни начин одвратити, јербо их ратом нико није могао укротити: послао је к њим онога богољубнога хромога Мартина, да их својим изгледом на милосердје гане." (стр. 14.) Ни примање хришћанства није знатније цивилизовало Хрвате, па је папа био принуђен да их подведе под известан облик принудне управе, о чему пише Лудвиг Албрехт Гебхарди у књизи „Историја краљевине Далмације, Хрватске, Славоније, Србије, Рашке, Раме и слободне државе Дубровника", објављеној у Пешти 1808. године. Гебхарди каже: „Папа закључи са својим новим духовним поданицима свечани савез, преузе њихову земљу као неко власништво апостолске столице у заштиту, и обавеза Хрвате да ће се уздржавати свих пљачкања и нападних ратова." (стр. 14.)

а) Пљачкање и убиства као исконске одлике хрватског националног карактера

Општепризнати научник Владимир Дворниковић цитира познатог историчара крсташких ратова и њиховог савременика Виљема Тирског који сведочи: „Кад су први крсташи пролазили далматинском Хрватском, многи су страдали од страховито дивљег, на пљачку и убиство навиклог народа варварског изгледа." (стр. 15.) И у Летопису попа Дукљанина на више места се говори о „неверним" Хрватима, приказују се као народ у негативном светлу, па се чак наводи да су имали и једног доброг краља, Звонимира, али да га нису били достојни. Мучки су га убили 1089. године на сабору на Книнском пољу јер је властели предлагао да се учествује у крсташким ратовима.

Дукљанин о томе пише: „Како пси на вуке лајући када иду, тако они на доброг краља Звонимира, коме не даше ни проговорити, нере з буком и оружјем почеше сићи (сећи) њега и тило његово ранити и крв проливати свога доброга краља и господина, који, лежећи у крви израњен велицими болизни, прокле тадај невирне Хрвате и остатак њих (њихово потомство) Богом и светими његовима, и собом, и недостојном смртју његовом, и да би веће Хрвати нигдар не имали господина од свога јазика, него вазда тују језику подложни били. И тако израњен лежећи а Хрвате проклињуће издахну." (стр. 19.) Клетва је невероватно упечатљива. Ускоро су Хрвати остали без своје државе, а историјски списи их углавном помињу по непрекидном нуђењу своје земље страним владарима и гажењу дате речи. Пред турском најездом ускоро је хрватски народ почео масовно да бежи у Мађарску, Доњу Аустрију, Моравску и Јужну Италију, па су јужније пограничне хрватске земље потпуно опустеле.

Најзначајнији хрватски национални идеолог свих времена Анте Старчевић је у књизи „Пасмина славосербска по Хрватској", објављеној у Загребу 1876. године писао да су Хрвати 1569. године Србе на ражњу пекли. „Вешала за ову пасмину бијаху најстраховитије верста смрти. Било да Хрвати нису то знали, било да их је знао гњев преузети, они нису кривце вешали: Сењани у Перушићу набише на ражањ па ти их испекоше." (стр. 24.) Исти призор набијања Срба на ражањ описује Фран Бинички.

У књизи „Хрватска и Хрвати" Ватрослав Мурвар 1953. године, позивајући се на претходну Лорковићеву студију о хрватском народу и земљи, наводи: „Хрватски сабори у 16. столећу препуни су најтежих тужба на Влахе и Мартологе... Читав низ саборских закључака донесен је против Мартолога, док коначно не буде 1586. одређено, да се сваки Мартолог, ухваћен на хрватском подручју, имаде због застрашнога примјера жив на колац набити. Протим муслимана никада хрватски сабор није донио сличне закључке." (стр. 24.) На тај начин су Хрвати настојали спречити српска насељавања у опустелим јужним хрватским пределима. Набијање Срба на колац у Хрватској је било правно уобличено и озаконьено само због тога што су Срби били друге вероисповести.

б) Грозоте хрватског схватања цивилизацијских вредности

Постоји читаво обиље историјских података о крајње окрутном понашању хрватског племства према сопственим кметовима, преварама, кривоклет-

ству и нечовештву најгоре врсте. Што Хрвати данас више славе неког свог средњовековног великаша, то је сигурно његов злочиначки педигре израженији, као на пример код Николе Зринског који је на превару убио великог јунака из борби против Турака, Кацијанера, погазивши све обичаје гостопримства. Пример сељачке буне и Матије Гупца је ипак најупечатљивији. Зато није нимало чудно и неочекивано што је тај дивљи и окрутни народ онако силовито и подлачки, крвожедно и кукавички упловио у европску историју бедним учешћем у Тридесетогодишњем рату.

Костић наводи нове детаље и документе о хрватским зверствима у немачким земљама, али онда и цитат из књиге холандског аутора Феликса Рутена о холандским искуствима са хрватским хордама: „Хрвати су од старина горди на своју храброст, али Запад, нарочито ми Холанђани, познајемо Хрвате и друкчије. Кад је, наиме, аустријски ђенерал Октавио Пиколомини дошао са својом бандом да помогне Кардиналу-Инфанту, иако су дошли као пријатељи, овде су се понели горе него најљући непријатељи, јер су вршили силовања и грабежна уморства, а за време од године 1639. до 1641. које је Пиколомини провео у Лимбургу. Те године се зову „године страха" и „хрватске године", како пише г. Велтерс у „Лимбуршким легендама." И дан-дањи, кад се изврши неко гнусно убиство или пљачка, каже се да је „извршено на хрватски начин." (стр. 33.)

Ратујући против Турака Хрвати су бесомучно пљачкали и локално становништво, а из једног сачуваног ратног дневника из 1717. године види се како царски војници Еугена Савојског у Мачви „деру мртве Турке од стопала до главе и праве кајишеве од њихове коже, а они (ти кајишеви) добри су тобоже за грчеве, костобољу и породиље. Ови војници царских трупа одсецају такође све делове тела где налазе људско сало, које међу врло брижљиво у мале лонце, тврдећи да је оно одлично за уганућа и нагњечења. Они их (мртве Турке) претражују све до црева, јер Турци имају обичај да при ратним акцијама гутају дукате, да би их опет пронашли у случају да падну у ропство. Најзад, то је чудна ствар: гледати људе... како се тиме баве да растрзају лешеве и да на њима чине гадости које пристојност не допушта да се наведу." (стр. 39.)

У време Француске револуције Хрвати су били војници каснијег баварског краља Максимилијана, а савременик Лаукхард у својој књизи у којој цели одломак има наслов „Грозоте Хрвата" пише: „Обећано је било Хрватима по дукат за сваку француску главу коју би донели. Само обећање по себи било је гнусно... и чинило је немогућним хуманост према оним који се предају или као рањени не могу више да шкоде. Али шта се Хрват брине о хуманости... Да би ову обећану плату за крв савесно и свесно зарадили, војници су понекад убијали и саме сељаке (писац мисли на немачке сељаке, савезнике, Л.М.К.). Они су их ноћу будили да их тобоже питају о овоме или о ономе, и кад би несрећници отворили врата или прозор да би им дали одговор, ови би их шчепали, одсекли главу и однели да се наплате као да је глава санкилота" (стр. 41-42.)

Костић допуњује и документацију о хрватском учешћу у гушењу италијанског револуционарног покрета и указује на судбину града Брешије, 1849. године, наводима из књиге Атилија Тозоније који пише: „Бес Хрвата се сручи на неоружане људе, на жене и на децу; пламени и крв оживеше страсти града бијеног и пљачканог... У списку убијених налази се и фратар Арханђел, францисканац из Брешије, од 75 година, убијен од једног Хрвата у својој кући." (стр. 44.)

в) Срби су главни објекат хрватске мржње и беса

Хрватско понашање у Првом светском рату очигледно није представљало никакву историјску новост. Аустријски официр и бечки дописник Душан Лончаревић писао је у књизи „Постанак Југославије", објављеној 1929. године истовремено у Цириху, Лајпцигу и Бечу на немачком језику: „Огорченост са којом су хрватски пукови аустроугарске армије борили се крвљу попрсканим бојиштима Србије против Срба који су се херојски бранили, и који су (ти хрватски пукови) у ратним извештајима аустроугарске Врховне команде увек изнова са нарочитим задовољством истицани... Још у прво време окупације Србије од стране аустроугарске војне силе српско становништво које је остало било у земљи осетило је нарочито болно и горко да су се баш тако бројни Хрвати и Словенци показали као његови непомирљиви непријатељи." (стр. 48.) Десетине хиљада цивила, жена и деце Хрвати су побили 1914. године на територији Србије, а Арчибалд Рајс описује као упечатљив детаљ како је „један хрватски војник, именом Дошен, хвалио се да је убио једну жену, једно дете и два старца и позивао је своје другове да иду видети његове жртве заједно са њим." (стр. 49.) О томе пишу и швајцарска публицисткиња Катарина Штурценегер и енглески публициста Лафен.

Босански и херцеговачки католици до 1878. године уопште нису имали хрватску националну свест. Како им је она постепено наметана, пресађивани су им и хрватски злочиначки инстинкти. Лоренс Дифенбах у својој „Етнографији", објављеној 1880. године, износи следећи податак: „Ужасан пример верског беса у Босни био је клање свих становника православног села Јурковића од стране једне папистичке гомиле добровољаца, чије су старешине за овај јуначки подвиг добили турски орден." (стр. 51.) Као турске слуге убијали су Србе, да би онда са огромним одушевљењем дочекивали аустроугарску окупациону војску.

Костић ову своју књигу завршава општим погледом на хрватску културу, па цитира сплитског архиђакона Тому из XIII века који тумачи порекло хрватског имена: „Звали су се заиста Курети, као што су били скитнице и непостојани, јер су водили дивљи живот, вршљајући по брдима и шумама." (стр. 53.) Римски папа Григорије VII је 1075. године, како наводи хрватски историчар Фердо Шишић Хрвате назвао „одурним и кукавичким јеретицима." (стр. 54.) 875. године папа Јован VIII за Хрвате је рекао да су „прави поморски бандити", 925. године папа Јован X да су Хрвати „дивљи и лењи јеретици", 1185. године папа Луције III да је хрватски народ „свете римске цркве опадач, мучитељ црквеног реда, отимач земаља и прихода црквених", 1221. године папа Хонорије III да су „лисице, бунтовници, јеретици као вештице са голим дојкама, перфидни рушитељи." (стр. 55.) Еверхардус Гвернерус Хепелијус пише у Хамбургу 1688. године да се Хрвати „сматрају као најбољи војници које цар има у својим наслеђеним земљама, но ипак су притом врло свирепи и помало животињски." (стр. 55.)

Жорж Перо 1875. године пише: „Незнање, празноверје, неотесаност, дивљаштво – могло би се рећи – који су преостали, нарочито у пуковима груписаним око суве Границе, ето то је оно како су таксирани Хрвати у Италији, у Мађарској, у целој Европи, репутација која толико боли Загреб и целу цивилну Хрватску." (стр. 57.) Данијел у свом „Географском приручнику" 1882. године каже за Хрвате: „Хрвати, сирови народ природе, хвале се као доброћудни и радни; у ра-

ту нарочито употребљиви као лака пешадија, али их бије глас необуздане чежње за пљачком, тако да је тешко нешто сакрити испред прстију Хрвата." (стр. 57-58.) Није нимало случајно што су Маркс и Енгелс Хрвате називали изметом људског рода. Италијански гроф и министар иностраних послова Галеацо Ћано писао је 1940. године у своме „Дневнику": „Ја сматрам да би једна база солидне сагласности између Италије и Југославије више вредела него да се споразумевамо са масом нервно болесних и неверних као што су Хрвати." (стр. 61.)

Мирослав Крлежа, вероватно у тренуцима моралне резигнације, написао је одмах после Првог светског рата драму „У логору" у којој пише о хрватским војницима: „Те наше бригаде, и наше дивизије, што носе пред собом вјешала као једину заставу! Гдје нисмо клали и убијали, у којој цркви нисмо хранили коње? Ломбардија је остала пуна наших вјешала, бечки дрвореди остали су за нама пуни сагњилих трупла; бечке барикаде ми смо сравнили са земљом, у Будиму, у Араду, на Кифштајну, на Шпилбергу, гдје нисмо били крвници, тамничари, суци?... Чујеш ли онај глас на колима? То није вук, то је глас хрватског логора! Тај логор стријељао је по миланским улицама девојке, стражио је код ноћног лонца бечких принцеза, вјешао је по Бечу, по Будиму, по Араду, по Мункачу, тај логор објесио је ову старицу, а тај логор то смо ми, то сам ја, то си ти, то смо ми, јуче, данас, ноћас, сјутра, дуго, дуго, као ова стара ту пред нама, тако је висила пред нама четрдесетосма." (стр. 68.)

Све донедавно је на једној минхенској катедрали стајао натпис: „Чувај нас, Боже, од куге и Хрвата." Сам Хрватски сабор је 1848. године донео одлуку у којој је пета тачка гласила да оду емисари у Босну да побуне кршћане и да их позову да се сједине са Хрватима, и да им обећају да ће их пустити слободно пошто побију све Мађаре и да ће им се допустити да пале, пустоше и плијене." (стр. 74.) Реч је о двестотој саборској седници, а податак се налази у мемоарима царског генерала Нојштетера, објављеним у Загребу 1942. године. Није нимало случајно Јован Дучић у лице рекао неким хрватским политичарима: „Ви Хрвати сте најхрабрији на свету не зато што се ничега не бојите, него зато што се ничега не стидите."

5. Лакрдија са измишљеном хрватском хиљадугодишњом државношћу

После четири књиге о хиљадугодишњој хрватској злочиначкој култури, Лаза Костић је 1967. године у издању Америчког института за балканска питања у Чикагу објавио историјско-политичку студију „Истина о хрватској тисућлетној државности." Ту је Костић разобличио другу варијанту хрватских идеолошких лажи и обмана о наводним хрватским државотворним традицијама. Први хрватски историчар Јоханес Луциус тврдио је да ни у раном средњем веку Хрватска није имала потпуну државну самосталност, док Фердо Шишић каже да су се Хрвати први пут појавили на историјској позорници око 797. године када су се, захваљујући Карлу Великом, ослободили аварске превласти, али и одмах постали франачки поданици у надлежности фурланског маркгрофа који је био непосредно претпостављени хрватском кнезу. Ахенским миром из 812. године Далматинска Хрватска је припала римско-франачком царству, а Далмација византијском.

Ускоро су Бугари заузели Панонску Хрватску да би је Франци опет преотели и хрватске кнезове постављали као своје вазале. 879. године у време кнеза Здеслава долазе под византијску управу, па је чак и њихов наводни „краљ" Томислав био заправо византијски царски проконзул. Стотине фалсификата је објављено о наводном Томислављевом краљевском крунисању, али о томе наука апсолутно ништа не зна, па и сам Фердо Шишић пише у обимној студији „Повијест Хрвата у вријеме народних владара", објављеној у Загребу 1925. године: „Тко је Томислава крунио и гдје се тај чин збио, о томе не знамо из данас познатих нам историјских извора ништа." (стр. 10.)

Измишљен је и наводни сабор у Дувањском пољу и многе друге фантазмагорије. Одмах по примању хришћанства Хрватска је дошла под директну управу римског папе и егзистирала под статусом више или мање ограниченог суверенитета. Поводом крунисања 9. октобра 1076. године у Солину „сачуван је аутентичан текст документа којим краљ Звонимир писмено потврђује своју заклетву о пуној вазалској потчињености. Папским легатима се краљ Звонимир обавезао да ће вршити све вазалске обавезе које папа или његови легати буду захтевали од њега." (стр. 11.) Како Шишић пише, „насилна смрт Звонимирова почетак је расула хрватске народне државе... Земљом овлада анархија и грађански ратови, што је неке хрватске великаше и далматинске варошке Романе навело да позову у земљу угарског краља Ладислава." (стр. 14.) Тако је и окончана хрватска државност.

а) Хрвати под мађарском доминацијом

Наступа период храброг покоравања туђим владарима и прикључивања страним државама. Како истиче хрватски историчар Грга Новак, „Хрватска је држава као таква престала да живи онда када су године 1102. хрватска племена признала угарског краља Коломана својим краљем. Она је постала саставним дијелом велике арпадовске државе, а Арпадовци, који су се с почетка држали обећања даних хрватским племенима да ће се напосе крунити хрватском круном напустише то посвема." (стр. 15.) Хрвати тврде да су са Мађарима ступили у уговорни однос, али та фамозна „Пакта конвента" нису сачувана, а мађарски историчари категорички поричу да су икада постојала, тврдећи да је Хрватска оружјем освојена и покорена, што одговара и историјским чињеницама о хрватском поразу на Гвозду и погибији Петра Свачића 1097. године.

Све да је такав уговор заиста постојао, он је могао представљати само споразум о условима капитулације; а хрватски правни историчар Марко Констречић каже: „Ако се Пакта конвента анализирају полазећи од стварних увјета у којима су настала, долази се до закључка да је то феудални уговор између Коломана као сениора и представника дванаест хрватских племена која тим уговором постају његови вазали. Према томе, Пакта конвента нису ни уговор о персоналној унији између Мађарске и Хрватске, ни међународни уговор о унији двају међународно правних субјеката, као што су тврдили хрватски грађански хисторичари који су у тај документ неоправдано уносили елементе и појмове државног међународног права свога времена." (стр. 16.)

Како је наводна хрватска „државност" у пракси изгледала детаљно објашњава Фердо Шишић: „Краљеви овога доба вршили су у Хрватској сва владалач-

ка права: одређивали су правац спољној политици, именовали су банове, давали су привилегије и донације, потврђивали су на хрватском и славонском сабору закључене законе, убирали су порезе и царине, и заповедали су хрватском војском. Све остале административне, судске, финансијске и војничке послове вршило је хрватско племство у споразуму с представницима краљевске власти у земљи." (стр. 16-17.) Истакнути мађарски историчар Лајош Талоци о томе пише 1916. године: „Када је Коломан овај предео „стекао", постао је његов господар, краљ; шта више, он је био моћни, ни од кога зависан владар над народом. Штогод је од државноправних момената прешло из старог доба, прешло је у руке Коломана и тим је он установио владавину угарског државног закона. Хрватска нација није уништена од њега, он јој је оставио индивидуалитет. Утолико ово није било освајање у старом смислу речи. Мађарско оружје, мађарски краљ, мађарско државно право били су моменти уједињења." (стр. 17.) Ни једне једине речи ту нема о хрватском државном праву.

Мађарски правник Јанош Карачоњи сматра да је улазак у мађарску државу за Хрвате имао позитивне последице, па у тексту „Хрватске аспирације", објављеном у „Мађарској ревији" 1886. године пише: „Тако је мађарска нација, далеко од тога да би хрватску нацију тлачила, још јој је спасила опстанак. Да Хрвати нису постали тако уско поданици Угарске, Срби би их напредујући моћно у XIII веку, потпуно апсорбовали и уништили би њихов језик и њихову културу." (стр. 17.)

Мађарски историчар Имре Пешти у истом часопису, 1882. године, критикује хрватског историчара Јосипа Стареа који инсистира на хрватско-угарској круни и краљевству, па каже: „Никад се један угарски краљ није крунисао за хрватског краља, нити је он имао за то потребу, са изузетком јединог краља Коломана који је своју државу раширио до Јадрана. Старе сад пише да су Хрвати Коломана позвали на хрватски трон, али под условом да ће он и надаље да признаје хрватску самосталност. То су старе приче за децу, које Старе није измислио, већ само понавља оно што су тврдили Кватерник и остали историчари (?) сличне савести, верујући у то и не размишљајући даље. Какво мало проширење текста, испуштање неког непријатног израза, прокријумчарење какве фалсификоване исправе, које су могле у свако доба да се добију из озлоглашених далматинских самостана – и већ тзв. хрватско државно право, о коме уосталом историја ни слова не зна." (стр. 18.)

Хрватска се постепено све више утапала у државу којој се припојила, а губила је и територијални интегритет, па су бројни њени делови били под потпунијом контролом страног режима. Најбрже је Славонија прерастала у интегрални део Угарске и тако се све значајније удаљавала од Хрватске, иако су у њој претежно Хрвати живели. Далмација уосталом није имала скоро никакву аутономију, па иако је као краљевство Звонимир примио у форми феуда од папе, морао је признати прво млетачки, а онда мађарски суверенитет, па је онда та територија постала предмет дугогодишњих угарско-млетачких спорова.

Да ситуација буде до краја трагикомична, почетком XV века Ладислав Напуљски Анжувинац за сто хиљада дуката је Млетачкој републици продао своја краљевска права на целу Далмацију. Немачки историчар Макс Браун 1941. године у једној студији о балканским Словенима пише да су у XI веку „далматински градови отворено симпатизирали са Републиком на лагунама, па су чак

и за сувереност Мађарске имали више воље него за власт хрватских краљева." (стр. 21.) Већ почетком XV века Млечани су имали под својом влашћу све приморске градове и острва. Фердо Шишић објашњава како је у време Матије I Корвина „Хрватска изгубила и последње своје острво Крк, кад га је 1440. његов тадашњи власник, кнез Иво Франкопан, на издајнички и кукавички начин предао Млечанима." (стр. 21.)

После Мохачке битке и Угарска је остала без владара, па њена властела узе аустријског цара за мађарског краља, а тада су Хрвати „одлучили" да су га и они изабрали. Турска најезда је довела до смањивања хрватске територије. Краљевина Хрватска, Далмација и Славонија је, према Ферди Шишићу, „обухватала мален комад између мора, од Трсата до Бага, па крањско-штајерске границе и Драве до Ђурђевца, онда Чазме и Саве нешто ниже Сиска, те Слуња и Оточца." (стр. 22.) Дуж целе јужне границе према Турцима Аустрија је организовала Војну крајину као посебну територијалну јединицу. Већ средином XVII века Хрватска није имала никаквог излаза на море. Како Шишић даље пише, „све до 1745. бјеше околиш Загреба, Вараждина, Крижеваца, тј. кајкавци, заправо читава поносна краљевина Хрватска, Славонија и Далмација... Народ хрватски је престао да буде ма какав самостални политички индивидуалитет и није располагао са собом. Он је жртвовао своју крв и свој новац за војску која није била његова, полазио у ратове који нису били његови." (стр. 23.)

б) Провинцијски статус као подлога провинцијалног духа

Одлуком самог Хрватског сабора из 1790. године, после смрти цара Јосифа II, Хрватска је и формалноправно постала угарска провинција јер се Хрвати, како закључује Шишић, „добровољно додуше али неразборито, одрекоше своје аутономије, подвргавши законом бана и банску власт врховном надзору и управи угарскога палатина и угарске палатинске владе." (стр. 26.) Хрватски бан је постао пуки извршилац воље угарске владе. У Загребу је 1830. године Хрватски сабор донео следећи закључак: „Сталежи и редови увиђају потребу да се у краљевинама (Далмацији, Хрватској и Славонији) рашири мађарски језик, јер желе да се Хрватска и Славонија што чвршћом везом узмогну повезати са савезном Краљевином Угарском." (стр. 27.) Хрватска се тако добровољно одрекла и последњих атрибута државности и политичке самосталности.

Хрватски историчар Васо Богданов у књизи „Жива прошлост", објављеној у Загребу 1957. године тај невероватни историјски догађај објашњава на следећи начин: „Обарајући се онако оштро на Јосипове противфеудалне реформе, донио је Хрватски феудални сабор из године 1790. читав низ закључака којима племство хрватско... предаје Угарској владу над својом домовином за увијека, све у нади да су привилегија и племства под штитом Угарске за вијекове осигурана. Да би под мађарском заштитом сачували неокрњена своја феудална права, хрватски су племићи добровољно жртвовали националну и државну самосталност Хрватске, одрекавши се њене финансијске и политичке независности." (стр. 27.) Да није било мађарске револуције 1848. године, тешко да би се икада Хрватска искобељала из положаја пуке угарске провинције. Услугама бечком двору у гушењу револуционарног покрета Хрвати су успели да делимично свој статус промене.

Преуређење државе у дуалистичку монархију опет је Хрватску у потпуности препустило Угарској, па је 1868. године дошло до угарско-хрватске нагодбе по којој је Хрватска „призната политичким народом – коме се, осим начелног признања територијалне цјеловитости (с изузетком Ријеке), препуштају унутрашња управа, школство с богоштовљем, и судство као аутономни послови... али је лишена финансијске самосталности, а њезин је бан уствари подређен угарском министру – председнику" (стр. 33.) Тако је нагодбу објаснио хрватски историчар Јарослав Младак у одредници „Хрвати. Хисторија, „Енциклопедије Југославије."

Угарска се обавезала да ће све будуће споразуме са Аустријом креирати уз директно хрватско учешће, али се никада тог обећања није држала, па Хрватска чак ни за мишљење није питана. Врховни законодавни орган монархије чиниле су аустријска и угарска делегација са по шездесет чланова, док је у оквиру Угарске било свега пет Хрвата. Такво мизерно учешће у законодавној власти одражавало се и на извршну. И хрватског бана према нагодби постављао је председник мађарске владе и он је само помало глумио да је одговоран Хрватском сабору, а поред њега угарска влада је имала и министра за Хрватску. Бан и министар за Хрватску, оба постављена искључивом вољом Мађара, једини су Хрватску могли заступати у пословима пред владаром државе. Хрватски сабор, према томе, није могао ни бити парламент у правом смислу речи. Овакав бедан статус је заправо Хрватима била награда бечког двора за њихово својско ангажовање у гушењу мађарске револуције.

У угарском парламенту у пракси хрватским посланицима није дозвољено да говоре на свом језику, иако им је то претходно нагодбом као право гарантовано. Хрватски политички живот друге половине деветнаестог века, па све до Првог светског рата био је најсмешнији у Европи. Познати енглески историчар Ситон Вотсон писао је у књизи „Јужнословенско питање у Хабсбуршкој монархији", објављеној у Берлину 1913. године: „Није чудо што се кроз Хрватску проносило да је једном приликом краљ Франц Јозеф казао: „Хрвати, то су дроњци." (стр. 42-43.)

в) Туђинска чизма као божја казна

Костић показује да су Хрвати увек кроз историју били потчињени туђину, да им је феудализам трајао све до краја XIX века, као и да су им водећи феудалци махом били странци. И 1825. године Хрватски сабор усваја забрану слободног сељења сељака са земље на којој су затечени као кметови, да би се на тај начин спречио развој индустрије. Свака национална свест је одавно била угушена. Како каже Вендел, „Сама обавеза данка и кулука повезивала је гомилу сељачког народа са прегршћу магната и барона, који су се једини осећали као натио цроатици (хрватски народ) и који би пре прогласили свога бојног коња него своје подложне сељаке за саставни део нације." (стр. 44-45.)

Поред турских продирања, овакав нечовечан феудални однос према сељацима био је додатни важан разлог сталног бежања кметова и пражњења хрватске територије. Наполеонови официри су били запрепашћени стањем које су затекли у Хрватској почетком прошлог века, о чему такође пише Вендел: „Феудализам који је бујно киптео у Хрватској, подсећаше на сваком кораку руко-

водиоце Наполеонове владавине на Француску XV столећа. У својим представкама гувернеру стално су се жалили чиновници на средњовековни феудални систем притискивања сељака, стално су се згражавали на грозоте којима су кметови били изложени, стално су истицали да се моћ и утицај племства мора да сломи и да треба пружити помоћ подложеним сељацима." (стр. 47.)

Даље, пише Вендел, „при избијању европске револуције од 1848. Хрватска беше најфеудалнија од свих феудалних; поред ретког, слабог и безначајног грађанства стајало је земљишно племство, које је једино себе сматрало супстанцом народности, према маси сељака заглупелој у робству." (стр. 47.) И након потписивања хрватско-угарске нагодбе никада се није десило да се у угарској влади нашао бар један Хрват, а камоли у бечкој. И сви црквени поглавари, бискупи, били су странци па и сам Штросмајер, Немац из Осијека. Хрватска никада није имала опште и једнако изборно право, нити непосредне и тајне изборе све до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Почетком двадесетог века у Хрватској је на скоро два и по милиона становника само око четрдесет хиљада имало бирачко право. Сам Јурај Крњевић је признао у једном чланку, 1960. године, да су се тек општи парламентарни избори из 1920. године „проводили на темељу свеопћега права гласа, чега никад до тих избора у Хрватској није било, и што су сами избори у Хрватској били прилично слободни. Први пута је хрватски сељак дошао до могућности да слободно изрази своју вољу." (стр. 63.)

Као посебан историјски куриозитет и сведочанство хрватске разбојничке културе памти се доживљај кнеза Милоша Обреновића који је 1848. године допутовао у Загреб, био заточен да би му Људевит Гај изнудио велику суму новца на име откупа и ослобођења. Годинама је европска штампа писала о том догађају. Много деценија цела Европа је била потрешена нечовештвом и грубим гажењем свих цивилизованих правних начела на велеиздајничком процесу групи најугледнијих Срба 1908-1909. године у Загребу. Кад је апелациони суд поништио пресуду, „у образложењу решења је истакнуто да касирана пресуда не садржи ближа објашњења и околности причињених дела, него само изразе произвољних сумњи. Ислеђење је вођено на незаконит начин, оптужница није састављена сагласно законима, а сам суд је вршио повреде закона. Из тих разлога се поништава и ислеђење, и оптужница, и сама парница." (стр. 81.)

г) Хрвати законски прогоне вештице и убијају враџе

Примитивне обичаје прогањања вештица сусрећемо код многих европских земаља, али је код њих незапамћен догађај који краси хрватску историју где је највиши државни орган донео одлуку да се несрећне жене сурово кажњавају због набеђене кривице и лудачког сујеверја егзекутора. Душан Поповић је о томе писао 1954. године: „Хрватски земаљски сабор, на коме је свештенство католичке вере било први и најглавнији сталеж, донео је 1609. законски чланак којим се наређује свом становништву Хрватске да има хватати вештице и пријављивати их надлежним властима... Све власти, и државне, и жупанијске, и локалне, и властела и народ, сви су се трудили да искорене вештице... 1686. побили су сељаци у загребачкој околини, без суђења, веома много „врашких слушкиња." У неким насељима се дешавало да су све старије жене имале да издрже про-

бу да би се утврдило да ли су вештице или не... Која не би потонула, ту би је одмах каменовали!... Да „државни" сабор то узима као предмет свог расправљања и да доноси респективне „закључке", тога примера нема у осталом свету. Он је доказ такође да се хрватски сабори нису ни могли бавити питањима основног значаја за државу. А хватање вештица све друге власти после су сматрале као свој главни задатак, своју примордијалну функцију.

Тако има много података у старим судским и другим актима Хрватске о суђењу вештицама и њиховом мучењу. Прогони вештица почели су већ у XIV веку, а у XVII и XVIII веку достигли су врхунац. Вештице су грозно мучене: ломљени су им прсти, руке и ноге, извртане су руке у раменима, распињане су на точку, све док не би признале своја „злодела и везе са ђаволом." Најзад су убијане на разне начине. О томе постоје подаци у званичним списима о парницама против вештица, на пример на Гричу (горњи део Загреба који је до средине XIX века био засебан град)." (стр. 90-91.)

Кад се није бавио вештицама, Хрватски државни сабор је прогањао врапце. „Та дебата је била на дневном реду у тешко ратно време 1752. године; донео је чак о њима законски десети члан." Сталежи и редови, како су се називали представници народа „троједне краљевине Хрватске, Славоније и Далмације" све до 1848. године, најозбиљније су закључили да се потамане сви врапци као штеточине жетве, а сваки дом у држави (тј. свака кметска кућа) дужна је да са осталим порезом преда порезницима и триста комада врабаца. У позадини овога наоко безазленог закључка била је тешка финансијска ситуација, када се већ није знало на шта да се разреже пореза. Јер ко није дао одређени број врабаца морао се новцем откупити за сваког врапца напосе!" (стр. 91.)

Обрачун хрватског племства, предвођен бискупом и баном Јурајем Драшковићем, са бунтовним сељацима и њиховим предводником Матијом Гупцем већ је постао легендаран. Хрватски историчар Тадија Смичиклас о томе 1882. године пише у својој „Повјести Хрватске", објављеној у Загребу: „Грозно су бјеснели племићи над уловљеним сељацима. Вјешали су их по дрвећу и уз сељачке куће. Није било дрва на којем не би висио понеки сељак, гдје – гдје и по десетак њих на једном дрву. Разбјегле по гори сељаке прогањаху коњаници. Самога војводу Гупца жива ухватише. Разјарено племство одлучи окрунити га ражареном жељезном круном, да покаже кукавном народу шта је то „мушки краљ", како су га неки између браће његове у бјесу бунтовно стали били називати. На тргу Св. Марка у Загребу окрунише га, а онда му тјело на четворо раздераше." (стр. 97-98.)

Хрватски сељаци су сматрали да су Турци много бољи од хрватских племића, па су често и бежали на турску територију. Познати немачки етнолог Фридрих Самуел Краус је, 1891. године, описивао нељудско третирање сељака од стране хрватске властеле. „До 1848. морао је кмет да пољуби грофа у стражњицу ако овај то захтева. То је била казна за неприлично владање. Царски коморник Јанковић, сопственик газдинства Пакрац и Дарувар, свукао је једном још 1840. на отвореном пољу чакшире и принудио једног сељака, који је за њега обрађивао поље, да му искаже поданички пољубац на одређеном месту." (стр. 99.)

Није случајно Антун Радић, оснивач Хрватске сељачке странке и брат Стјепанов, 1904. говорио обраћајући се хрватским сељацима: „Људи, не будите луди! Ви прошлости немате, јер прошлости и повијест имају само краљеви и ве-

ликаши, ваши господари. Прах ваших дједова знао би вам приповједати само о мукама, ропству и сужањству, а ни о каквој слави. Ви у прошлости немате ништа." (стр. 121.)

6. Немачка и италијанска сведочанства о хрватским злочинима у Другом светском рату

Пета књига Костићевих „Примера хиљадугодишње културе Хрвата", објављена је под насловом „Хрватска зверства у Другом светском рату према изјавама њихових савезника" и имала је већ два издања на српском и једно на енглеском језику. Последње је штампано у Мелбурну у библиотеци „Српски препород" 1983. године. Костић ту показује да су систематска и континуирана хрватска дивљачка дела у прошлости природно и логички, даљом конкретизацијом њихових зверских инстинката и злочиначких преокупација, довела до свега онога што се десило у Другом светском рату.

Упорно истражујући разне архиве и прекопавајући по библиотекама скупио је огроман материјал, па у предговору књиге објашњава делимично њихов значај: „Разуме се да осуда хрватских злочина од стране њихових савезника има доминантан значај, више вреди пред целим светом и пред историјом, него евентуална осуда од стране непријатеља Хрватске, па чак и неутралаца. Национални интереси тих писаца захтевали би да ове податке забашуре а не да их стављају на велика звона. Али су то припадници великих нација и писци од ранга којима је до истине стало." (стр. 4-5.) Без сумње су то аутори на које Срби ни на који начин нису могли утицати, па чак ниједан од њих није имао никаквих симпатија за српски народ.

Врло је интересантно како Костић доживљава очигледне разлике у приступу италијанских и немачких аутора обради хрватског геноцида над српским народом. „Италијани, и званични и приватни, и војни и цивилни, кад описују злочине, они то чине са унутрашњим учешћем, са жалбом, са осудом. Скоро да се не заплачу! Немци, пак, дају сувопарне административне извештаје, без трунке саучешћа: кад пребројавају мртве људе исто као да приказују угинуће коња или волова. Нема код њих ни најмање неке осуде због хуманости. Они те појаве осуђују, јер оне ометају немачку политику мира и економског искоришћавања на Балкану." (стр. 8.) Костић даље каже да Италијани пишу о српским патњама исказујући их са осећањем као да и сами пате. „Пуни су сажаљења, бола, индигнације. Они злочине осуђују једнако као да су почињени над њиховим конационалима, над њиховим члановима породице. Немци оштро, војнички, осуђују те злочине, сматрајући да ће они ометати њихов војнички поход и исход њихове борбе. Они једнако о томе реферишу као о неком војном сусрету, као о некој саобраћајној несрећи, о некој стихијској непогоди." (стр. 9.)

а) Сведочења Хермана Нојбахера

Лични Хитлеров пријатељ и немачки координатор војне и цивилне власти за Балкан Херман Нојбахер у књизи „Специјални задатак на Југоистоку, 1940-1945. Извештај једног летећег дипломате", која је објављена у Гетингену

1956. године, пише да је после распада Југославије „букнуо хрватски ратни поход освете и уништења православног српства, који спада у најсвирепије акције масовног убиства целе светске историје; то је била балканска освета према омрзнутом Балкану." (стр. 16.) Костић посебно потенцира следећи Нојбахеров цитат: „Православни рецепт усташког вође и поглавника Хрватске Анте Павелића, подсећа на верске ратове, најкрвавије успомене: „Трећина мора постати католичка, трећина мора да напусти земљу, трећина мора да умре. Последња тачка је извршена. Кад водећи људи усташког покрета тврде да су заклали милион Срба (укључујући ту и одојчад, децу, жене и старце), то је по мом мишљењу самохвалисаво претеривање. Према извештајима који су мени стигли, ја ценим број закланих без одбране на три четврти милиона" (стр. 16.)

Нојбахер наводи да се ни Хитлер није слагао са тим хрватским злочинима над српским народом, истина, због тога што је сматрао да је тај народ превелик да би се могао истребити, али је чињеница да су се Немци држали на извесној дистанци у односу на хрватску геноцидну политику. Један од шефова немачке обавештајне службе Вилхелм Хетл под псеудонимом Валтер Хаген објавио је 1950. године у Цириху књигу „Тајни фронт" и у њој описује како је само шачица усташа са Павелићем преузела власт у Загребу, али су имали подршку скоро целокупног хрватског народа и одмах су кренули у истребљивање Срба и Јевреја. „Већ у лето 1941. узеше ужасне грозоте нечувене размере. Читава села, као нпр. Војнић, чак читави предели беху систематски уморени или су становници били присиљени да беже у Србију. Пошто се, по старој традицији, изједначује хрватство и католичка вера, као и српство и православна вера, то почеше православне да терају да пређу на католичку веру. Ово принудно „прекрштавање" беше управо форма по којој се вршило хрватизирање." (стр. 18-19.) И даље Костић цитира Хетла: „Масакри Срба од стране усташа, последице предавања целокупне државне власти Павелићу и његовом кругу, и систем преверавања српских православаца у католичку веру многе нагна у шуму... Усташе су са масакром Срба учинили почетак бескрајних зверстава." (стр. 19.)

Хаген пише да су Немци у више наврата протестовали због усташких зверстава, да су неки њихови функционери били сувише благонаклони и болећиви према Павелићу, па наводи један конкретан пример дистанцирања од хрватских злочина: „Кад су 1942. године неки усташки прваци у Славонији извршили ужасна масовна убиства на тамошњем становништву, успело је генералу Глезу толико учинити да ови терористи буду удаљени од очију јавности. Али Павелић није ни помишљао на то да кривце казни него их је још задржао у својој околини и примао њихове савете... Ипак све до краја није било могуће да се усташке формације васпитају на правилно вођење рата; акције умирења које је немачка војна снага предузимала увек су осујећене бесмисленим изгредима усташке формације које су у њима учествовале, а ови изгреди произвели су више партизана него што су их војничке акције могле да баце ван борбе." (стр. 20.)

Доцнији председник немачког Бундестага Еуген Герстенмајер писао је у својим ратним успоменама објављеним 1969. године: „Православни кругови у Србији су дубоко огорчени због поступака Хрвата. Усташе су приморале десетине хиљада Срба у Хрватској да пређу у католичку веру. Оним православцима који су се томе противили масовно је пререзано грло (ово треба буквално схватити) или им је сва имовина одузета и онда су без ичега протерани из земље. О

снажном узбуђењу због зверских поступака Хрвата говорено ми је и у немачким круговима у Београду. При том се негодује и због тога што се Хрвати позивају да та убиства врше под окриљем, односно по одобрењу немачког рајха. Срби који су масовно и без икаквог иметка протерани из Хрватске, изгледа да се у свом очајању у највећем делу придружују бољшевичким устаницима, чијем ће покрету, ако се ствари буду даље овако развијале, вероватно прићи и национални кругови, који услед многобројних кружећих вести о злочинствима почињу да губе главу." (стр. 22.)

Полемишући са једним католичким свештеником и негатором хрватских злочина, професор славистике из Граца и немачки капетан у току рата, Јозеф Матл, писао је 1958. године: „Усташка влада настојала је да, уз помоћ немачког „Вермахта" побије и истреби Србе у Источној Босни, па да онда кривицу свали на зле Немце. Моја је тежња проистицала из мог службеног задатка, да Источну Босну, која је тада била војно-стратешки подређена заповедничкој сили немачког генерала у Србији, пацификујем и нормализујем како бих учинио крај растућој анархији, која је била последица усташког касапљења српског становништва. Ми имамо доказа о томе и знамо и својим смо рођеним очима гледали шта се дешава тамо у Босни... Уосталом, један противсведок вашим тврђењима јесте и један професор Бечког универзитета и председник Католичке акције који је у то време, као командант пука на Дрини, наредио да се отвори ватра са српске обале на усташе, кад се видело како ови и домобрани хоће да бацају српске жене и децу у хладну Дрину. Ја сам видео ту изгладнелу децу коју је спасла наша војска и поделио сам им и свој последњи комад хлеба. Верујете ли, као доктор теологије и католички свештеник, да је то хришћански? Или сте мишљења да је католички и хришћански само оно што Хрватима политички користи! Ви можете и даље да представљате усташке Хрвате као ваљане, невине јагањце." (стр. 24.)

б) Глеза фон Хорстенау и његови записи

У сачувану и много касније објављену дневничку белешку немачког генерала Едмунда Глеза фон Хорстенауа Костић изгледа није имао увид у тој фази рада, али је знао за њу посредством људи који су му били блиски и сведочили да је Хорстенау доста пажње посветио хрватским зверствима над Србима. Пре извесног времена тај дневник је преведен на српски језик и штампан у Београду, па је нашој јавности већ доступан. Костић један цитат Хорстенауа преузима из књиге минхенског аутора Карла Хнимицке у коме стоји: „Заиста су били Хрвати неко време попустили у зверском гоњењу Срба, захваљујући интервенцији немачке и још више италијанске војске. Сад се кају што су то урадили: није смео ни минута терор над Србима да јењава." (стр. 27.) Глезове белешке је у сопственој интерпретацији ускоро објавио немачки историчар Герт Фрике 1972. године, наводећи да је фон Хорстенау хрватске поступке према Србима називао варварским. У књизи стоји: „Са немачке националне стране се начин прогањања Срба од стране припадника усташа означује као срамна љага, која ће генерацијама да сеје мржњу између Срба и Хрвата." (стр. 31.)

Глеза фон Хорстенау пише да су хрватске усташе омрзнуте „због осионости, самоволе, грамзивости, корупције. Поред тога не престају безакоња, пљач-

ке и уморства. Не прође недеља а да се не изврши једна акција чишћења... при чему читава села, заједно са женама и децом, морају веровати да су заиста непријатељски губици."(стр. 32-33.) Затим следи: „И даље остаје уништење православног елемента циљ усташа, који и сада, као и пре, на њихов познати начин хоће да реше проблем два милиона аутохтоних (са земљом сраслих) Срба и тако да продуже масовна убиства, при чему је само у два села код Бања Луке убијено 2.300 људи." (стр. 33.)

Ту је и доста исказа о крајње лошим војничким квалитетима и усташа и домобрана, који у озбиљној борби само сметају, а главни немачки заповедник Балкана генерал Александар фон Лер је отворено захтевао темељито преуређење хрватске државе, веће немачке ингеренције и толерантнији однос према Србима. Он на следећи начин описује политичке прилике у савезничкој Хрватској: „Мере терора, хапшење у масама, осуде, уморства – иако никакви докази или знаци непослушности према државној власти нису постојали – довели су до правне несигурности, бесправности и у многим деловима земље иступима банди, до хаотичних односа. Живот и имовина нису више обезбеђени." (стр. 36-37.)

в) Успомене Лотара Рендулића

У успоменама немачког генерала Лотара Рендулића, објављеним у Хајделбергу 1951. године, Костић наилази и на следеће речи: „Немачки војници, при свом напредовању по Хрватској, не наиђоше практично ни на какав отпор, већ су слављени као ослободиоци. Хрватска се конституисала као самостална држава, чије вођство преузе Анте Павелић... Док су се немачке трупе задржале у нешто мало места Хрватске, настаде са хрватске стране одмах дивљи прогон православних." (стр. 40.) На више места у књизи генерал Рендулић описује како се лично заузимао да се обустави неразумни прогон православног становништва.

И есесовски генерал, обергрупенфирер Артур фон Флебс бележи средином 1943. године у свом дневнику: „Усташама је у почетку било главно да уништавају православне, да касапе стотине хиљада људи, жена и деце и да се дочепају водећих положаја у управи новонастале државе... И те усташе нису ни данас боље! Вође и подвође не одговарају ни војнички ни морално... Склони су заверама, терају сопствену политику и постају динамит ове државе, чија би кичма требало да буду." (стр. 43.)

Флебс наводи много сасвим конкретних података, чак и имена хрватских злочинаца и њихових жртава. Костић цитира наводе и опис како је „усташки капетан Голубовић прерушио једну јединицу – вод од 40 људи – у униформе немачке војске и издао је заповест да ти „немачки" војници побију једну „јаку групу муслиманских избеглица!" (стр. 44.) Другом приликом усташе су напале Пале код Сарајева. „Били су маскирани као четници и имали су четничке кокарде. И онај Немац, који је дао извештај, био се обукао као четник. Све остале усташе, по наређењу Сударовим, морали су да скину са себе усташке знаке и чинове, да се „по могућности индивидуално одену", тако да је „ова гомила убица неупућеним морала да изгледа као сељаци, цивили, четници и Немци." (стр. 44.) И Флебс је, мада огрезли есесовац, више пута јавно протестовао због хрватских злочина над Србима.

Немачки морнарички штаб за везу у Хрватској 7. фебруара 1944. године поднео је процену војно-политичке ситуације на територији за коју је био задужен, па се у тој процени између осталог каже: „Хрват свих слојева је по природи политички крајње непоуздан. Политички праву линију он не познаје. Он је увек наклоњен негативној критици, није му јасно шта хоће и води традиционалну политику опортунитета... Данас не може хрватска оружана сила да се употреби као фактор. При великом искрцавању непријатеља треба рачунати са њеним распадом." (стр. 45.) Есесовски генерал Ернест Фике 16. марта 1944. у извештају рајхсфиреру Хајнриху Химлеру каже: „Хрватска партијска група усташа је католичка, недисциплинована, рђаво обучена, за борбу делом непоуздана, и по томе је позната што је 6-700.000 верских и политички друкчије настројених заклала по балканским методама." (стр. 45-46.)

Немачки војни командант Србије генерал Бадер 5. фебруара 1942. свом непосредно претпостављеном подноси извештај у коме каже: „Оштре противности у Источној Босни између Хрвата, муслимана и Срба чине овај предео највећим огњиштем немира целе Србије. Хрвати без сумње настоје да цело српско становништво униште." (стр. 46.) Бадер овде недвосмислено Источну Босну назива делом Србије, не прави никакву разлику између усташа и Хрвата, јер такве разлике никада није ни било, а за четничког војводу Јездимира Дангића каже да жели да „пре свега штити живот и имовину његових земљака и да учини крај покољу жена и деце од стране Хрвата." (стр. 46.)

Сачувано је и сведочење под заклетвом команданта болесничког транспорта немачке Друге моторизоване армије, др Јозефа Фесла, пред америчким војним судом о страховитим хрватским злочинима над српским цивилима који изричито та зверства доводи у везу са исказаним хрватским дивљаштвом у Тридесетогодишњем рату. Фесл каже: „У овом пределу су у много чему владале исте прилике као и за време тридесетогодишњег рата, тим пре што је иста крв текла у њиховим жилама. Свадбене поворке су нападане, са жицом везиване; једна табла (плоча) са натписом „срећан пут у Београд" беше појединцима обешена око врата, после чега су сви заједно бацани у Дунав или Саву. Неки су били на крст распети, снабдевени са истом таблом, бацани у реку." (стр. 48.)

г) Немце је запрепастила хрватска крвожедност

Већ крајем јуна 1941. године високи функционер Абвера, немачке војне обавештајне службе, јављао је својој централи „да је као жртва усташких разуларених нагона пало већ око 200.000 Срба. Да ли је тај број превисок или пренизак, моћи ће да се утврди тек у будућности. Ипак је већ сада доказано да су усташе у многим градовима Босне и Херцеговине побили мушки део православног становништва који је у већини." (стр. 49.) Огроман је број докумената у којима се описују конкретни злочини, број убијених Срба, називи села и градова, имена егзекутора итд.

Тако, на пример, Костић цитира из додатка извештаја генерала фон Флебса сведочење „једног немачког војника који је у току године 1943. био придодат и потчињен чувеном разбојнику и усташком „допуковнику" Судару. Он, сав згранут, саопштава да је у јулу 1943. Судар сакупио целокупно српско становништво у месту Соколац. Старце и старице – око 250 до 300 особа – гонио је пут

Соколовића са његовом бандом ударајући их кундацима од пушака и канџијама, а остатак (отприлике 700 мушкараца, жена и деце) стерао је у поток иза цркве и тамо их све до последњег побио. При том су вршене такве садистичке свирепости да се то не да ни описати. Лично је Сударучествовао у касапљењу. Посипао је бензином длаке на полним органима код жена, спаљивао их и онда је бичевао те жене до бесвести. То је, на пример, он вршио над познатом кафеџиком Јоком и њеном ћерком Милком. Онда их је усташа Цурески заклао."(стр. 51-52.)

И италијански писац Авро Манхатан у књизи „Католички терор данас", објављеној у Њујорку 1968. године наводи меморандум једног немачког официра из августа 1941. године, написаног након обиласка неких делова Источне Босне, у коме се налазе и следеће речи: „За време нашег путовања у правцу брда Јавор близу Сребренице и Озрена, сва српска села на која смо наишли била су потпуно напуштена. Али у кућама смо често пута налазили целу фамилију заклану. Чак смо наилазили на бурад пуну крви. У селима између Власенице и Кладња пронашли смо децу набијену на колац са њиховим малим удовима згрченим од бола, као да су инсекти били залепљени са шпенадлама." (стр. 52.)

Немачки историчар Валтер Герлиц 1952. године објавио је једно од првих капиталних историографских дела о Другом светском рату и у њему истиче да су једна „од првих мера католичког усташког режима ужасни војни подухват истребљења српских, грчко-православних делова становништва које је потпало под хрватску власт. Ужаси који су се том приликом догодили бацише младу земљу већ унапред у грађански рат." (стр. 57.) У Плецовој „Историји Другог светског рата" говори се о хрватским зверствима и ужасним страхотама које се предузимају против православних Срба. Професор оријенталистике на Хамбуршком универзитету отворено оптужује и Римокатоличку цркву за помагање злочиначке хрватске државе и насилног покатоличења.

У „Илустрованој историји двадесетог века", која је изашла у петнаест томова, Ернест Нолте 1969. године пише „да је у хрватском усташком покрету ступио на светло једног кратког дана први и једини неограничени фашистички производ на Балкану." (стр. 58.) И Нолтеа изненађује са колико се брзине и ентузијазма устоличио хрватски фашистички поредак па је „нова држава већ у првим месецима свога постојања постигла државно-партијски тоталитет, који се у Италији, па чак и у Немачкој тек после доста година развио." (стр. 58.)

Мада Нолте сматра да искрени верник, „хришћански католик, не би смео бити фашиста", он казује да је у усташком покрету било много истакнутих левичара, али је у целини био у „тесној вези са католицизмом, која је дошла до изражаја у водећој сарадњи фратара и осталих свештеника." (стр. 59.) Даље наводи да је „Хрватска за време рата постала једна огромна црква преверавања и у исто време гигантска кланица... Једнако насилнички, иако не можда толико перфектно као јеврејско питање од стране Хитлера, било је од стране Павелића „решено" питање Срба и мухамеданаца, а немилосрдно гоњење Јевреја чинило је само делимичан аспект. Стотине хиљада људи је било уморено." (стр. 59.)

Курт Цетнер је 1966. године у Минхену објавио „Илустровану историју отпора у Немачкој и Европи" из које Костић посебно потенцира следеће редове: „Пошто је усташки покрет др Павелића преузео власт у новој држави Хрватској, одмах је дошло до мера прогона против српског становништва Хрватске...

Павелић и његова усташка организација већ су у протеклим годинама били потпомагани од италијанске владе и од Ватикана, јер су усташе представљале наглашен римско-католички покрет... Скоро равно два милиона Срба живе на хрватском подручју. Више него пола милиона од њих биће до краја рата од католичких усташа побијено, далеко највећи део њих још у првој години „проглашења независности" католичке Хрватске." (стр. 62.)

Цетнер даје и много конкретних података: „Стотине људи су код Мостара били повезани и убачени у бујну Неретву, јер су се успротивили да их крсте по католички. И другде су хришћани друге вере жицом везивани, стрељани и бацани у реку. То се догађало на рекама Уни и Сави. На другим местима су свештеници заједно са својом општином у црквама стрељани. Многе цркве Срба су или разрушене или запаљене, често са верницима у њима. Долазило је и до истребљења читавих села, чији су становници убијани, а куће им затим спаљене... Усташке формације нису своја зверства вршиле само над мушким и за оружје способним православцима, него, нарочито баш, над беспомоћним старцима, женама и децом и то на најбестијални начин. Број православних који су од стране Хрвата поклани и садистичким методама мучени до смрти мора се, према процени, означити са триста хиљада. Због ових зверстава бројни су православци побегли у преосталу Србију и ту су њихови извештаји у највећем степену огорчили становништво." (стр. 62-63.)

д) Хрватска технологија смрти

Аустријски историчар Вернер Брокдорф у књизи „Колаборација или отпор", објављеној 1968. године, тврди да је „посебни изасланик Рибентропа у Хрватској покушао у Загребу да постигне политички споразум прво са вођом Хрвата Мачеком али је убрзо морао увидети да је утицај Анте Павелића и његових усташа на хрватски народ знатно јачи него је то уопште у Немачкој замишљано." (стр. 64.) Брокдорф посебно указује на злочине које су починиле „усташе и остале хрватске формације с обзиром на прогон и истребљење српског становништва. Насиља које су извршили убрајају се у најсвирепије грозоте колаборације у Другом светском рату." (стр. 64.) Нешто даље он каже: „Хрватске усташе су водиле непоштедан рат против Српства. Читава села су била од њих истребљена, таоци стрељани, имања запаљена. Дневно су текле хиљаде избеглица из хрватских предела у остатак Србије, да би избегли масовне покоље." (стр. 64-65.)

Костић опширно цитира Брокдорфа који детаљно описује мајске догађаје у Руми 1941. године: „Ујутру 22. маја 1941. упадоше у Руму-Пуц око стотинак униформисаних усташа. Они блокираше улицу и не пуштаху никаквог становника из кућа. Тако је систематски претражена свака кућа. Најмање су три лица при томе убијена. Затим натераше усташе све Србе да се скупе на трг пред капелом. Под строгом стражом је доведено око 190-200 Срба до гробља; жене деца, људи сваког узраста. Мајкама је наређено да пусте децу трчати. Многе су то учиниле у нади да бар њих спасу. Кад су деца претрчала око сто метара, почеше усташе на њих да пуцају као у хајци на зечеве. Мајке притрчаше својој деци а онда формације усташа уперише ватру и на њих. Три човека покушаше да се бране. Њима су главе смрскане ашовима. После тога су морали још преживели мушкарци да уздуж гробљанских зидова ископају јарак. Усташки командант

рече да је то нарочита част ако су Срби у смрти сједињени. Људи су морали да своју стрељану родбину потраже, да их баце у јаму (јарак) и да их земљом затрпају. Онда је сваки човек толико дуго радио док није пао дубоко у земљу, да више није могао да држи лопату. Пошто је то све свршено, онда је један усташа ишао од једног до другог и побио све мушкарце куршумом у потиљак." (стр. 65.)

Брокдорф се позива углавном на службене немачке податке. „Биле су десетине хиљада убијених регистроване, највећи део убијен на бестијалан начин, можда један документ за потомство... У Милићима су Срби печени живи. У Братунцу су православном попу Сервацу ископане очи, па је онда обешен за једно дрво обрнуто (ноге горе), а неодрасли Хрвати узеше га на нишан вежбајући се у вештини пуцања. У Добоју су једном Србину... одсекли трбух, изнели црева, њега везали за колац и толико га око коца вијали, док му се црева нису намотала... Логор Јасеновац је већ у лето 1941. од стране усташа био образован. Рђави животни услови довели су до енормне смртности логорских становника. Логор је био углавном изграђен за уништење Јевреја и Срба. Масовно су вршена систематска убијања, делом на бестијалан начин... Већ јула 1941. године почеше усташе ове оружане походе против српског становништва у Босни. Све ургентнији беше захтев Загреба иселити милион и по Срба који сад живљаху у хрватској држави. Пошто је једно такво исељење, бар у том времену, било немогуће, појачаше усташе њихов притисак на Србе и начинише на њима већ описане грозне ужасе, да би их натерали на бежање у Србију." (стр. 65-66.)

Посебно Брокдорф описује хрватске злочине у Херцеговини: „Испочетка је изгледало да ће овај удаљени предео нове хрватске државе бити поштеђен од варварских верских ратова и ратова истребљења. Али 28. јуна 1941. почеше одједном масовна хапшења Срба. Стотинама су довођени до обале Неретве, повезани жицом међу собом, стрељани и онда бачени у реку. Испод Мостара, на једној узини реке наслагане беху лешине. Са ручним гранатама су усташе отклониле те наслаге. У Отоки су стотине Срба на сличан начин у Уни утопљени или, већ убијени, у реку бачени. Једно од најозлоглашенијих сабирилишта ухапшених Срба беше логор Госпић, где су хиљаде изгубиле живот. Почетак прогона Срба у пределу Добоја чинило је хапшење православних попова и убиство богатих Срба." (стр. 67-68.)

За католички клер Брокдорф каже да је „развио махом крваву мисионарску ревњивост. Пре свих других је нарочито ред францискана делао руку под руку са усташама и наметнуо српском народу репресалије које су неминовно морале да воде до масовних прекрштавања. Усташе и католички клер беху погрешног мишљења да је са принудним католичењем решено и питање народности; јер је у првом реду Загребу било стало до тога да пределе у којима су Хрвати били слабо насељени кроатизирају... Црквени проблем је био само део вала хрватизирања који је од стране усташа био вршен са пуном грубошћу и нечувеним терором против српског становништва. Крајњи циљ је био један и по милион Срба у НДХ или иселити или ликвидирати." (стр. 69.)

И Брокдорф истиче да су немачки војни и политички функционери покушавали да спрече хрватске злочине. „Стварно немилосрдна борба усташа против непожељног српског становништва доведе до грозних догађаја, против којих су немачки органи у Загребу интервенисали узалуд, нарочито Везенмајер, Каше и Трол. Појединости ових грозота биле су ужасне. Често су српске цркве про-

глашаване за затворе, у којима су усташе масакрирале српско становништво... У околини Сарајева искорењена су читава села. Усташе су помлатиле у долини Брзица Јарак са секиром 350 Срба и затрпаше их у масовном гробљу. У пределу Плитвичких језера сви су Срби још маја 1941. године исељени. Ко није могао да на време бежи, усташе су га помлатиле или је стигао у злогласни раднички логор велебитске планине или у солане острва Пага. Концентрациони логор Јасеновац био је нарочито озлоглашен. Ту су Срби и Јевреји систематски уморени... Већ после првих грозота настало је панично бекство српског становништва у преосталу Србију. Кад су у јесен 1941. умарширали Италијани са три дивизије у Окупациону зону II, одмах зауставише бежање Срба, вратише попове, отворише православне цркве, повратише Јеврејима њихова имања, разоружаше усташе и избацише их из њихове сопствене земље." (стр. 69-70.)

ђ) Животињски нагони хрватског етничког бића

У књизи успомена Ена фон Гинталена, немачког војног атешеа у Риму, која је 1951. године објављена у Тибингену и Штутгарту под насловом „Мусолини као савезник" аутор цитира историчара Франца Тирфелдера који је констатовао: „Др Анте Павелић постаде хрватски поглавник и сада преко својих усташа распламти бес пре свега према српској мањини у Босни, која је буквално поклана." (стр. 71.) Хитлеров сарадник Андреас Хилгрубер тврди у својим сачуваним белешкама да је сам Адолф Хитлер изјавио за хрватског маршала Кватерника да је он „један разбојник у пози државника." (стр. 72.)

Хрватске предводнике је презирао, али се њихових услуга није одрицао. Хрвати су му служили за најпрљавије послове и на Балкану и на Источном фронту. Немачки историчар Фриц Карл са аспекта негативних последица за немачке ратне напоре посматра хрватске злочине, па каже: „Усташе нису имале пред собом један расно инфериоран елемент, који би допустио да се коље, већ су то били чврсти и опробани граничари који су се ставили у одбрану. Читава је Србија јаукнула од бола кад су прве хиљаде избеглица донеле вести о хрватским методама истребљења." (стр. 74.)

Професор историје на Универзитету у Цириху, Франц Боркенау, писао је 1952. године о злочиначкој логици хрватске мржње: „На културној висини данашњег века достојног дивљења изгледало би скоро природно да су усташе, инсталирани као господари ових земаља (реч је о западним српским земљама-прим. В.Ш), у априлу 1941. године целу ову народну масу силом депортовали у Србију. Али нови господари, поглавник Павелић и „маршал" Кватерник знали су једно боље решење. Зашто да јачају Србију доводећи јој ове људе? Много је боље ову стоку за клање на лицу места уморити. То се дешавало уз један велики ритуални обред. Усташка одељења би се појавила у српским селима и захтевала од становника – уколико их не би одмах поклали – да сместа пређу у римску веру. Тако би већ самим тим од Срба постали Хрвати... Велика већина несрећних западних Срба одбијала је да изврши тај прелаз (у римску веру), јер је њима православна вера била све и свја. Где би се то десило, издата би била наредба да се сви сељаци сакупе у цркви. Онда би била замандаљена црквена капија, ватра потпаљена и људи, и жене, и деца нестала у ватри. Само нацистичка кампања истребљења Јевреја била је обележена овим свирепостима." (стр. 77-78.)

Немачки политичар и публициста Јакоб Алтмајер истицао је 1953. године: „Светска историја регистровала је многе крвнике и масовне убице – ниједан од њих није, међутим, био толико свиреп да је тражио да му се у кошарама сервирају очи од његових жртава. То је био специјалитет Павелића и његових усташа." (стр. 78.) Другом приликом, у листу „Форверц" Алтмајер је писао: „Као средњовековне паликуће крстариле су фанатизоване масе Анте Павелића са крижом и црквеним заставама кроз земљу. Њихова идеолошка лозинка није била „Против Срба" већ „Против неверника православних" и, то је Богу плакати, многи католички попови дали су „борцима за веру" по милости Павелића свој благослов." (стр. 79.) Детаљно о хрватским злочинима над српским народом пишу и немачки аутори Јохан Вишт у књизи „Југославија и Трећи рајх", објављеној 1969. године у Штутгарту, Карл Хилицке у књизи „Повлачење са Балкана 1944-45." штампаној у Гетингену 1970. године и Јохан Георг Рајхсмилер у књизи „Југославија, вишенационална држава између Истока и Запада", објављеној 1971. године у Дизелдорфу и Келну.

е) Хрвати као слепо оруђе Ватикана

Истакнути немачки књижевник и публициста Карлхајнц Дешнер отворено је опутуживао 1962. године Ватикан за подстрекавање и помагање хрватских злочина над православним Србима, а за усташе каже да су хрватски фашистичко-католички покрет. У књизи „Критична историја цркве од почетка до Пија XII" каже: „Са предикаонице је захтевано од католика да гоне православне Србе, при чијем су се тамањењу нарочито истакли синови Св. Франћеска Асишког, чији су самостани усташама већ дуго времена служили као слагалишта." (стр. 87.)

У другој књизи, под насловом „Са Богом и фашистима", објављеној у Штутгарту 1965. године, Дешнер описује подробније трагедију српског народа и „држање Ватикана у Другом светском рату, где је од 1941. до 1945, опет са пуном потпором католичког клера, разрушено 299 православних цркава, 240 хиљада православних Срба принудно преведено у католицизам, а око 750 хиљада православних, често после мучења од којих човека језа хвата, уморено... У пределима где су Срби православни сачињавали већину становништва, њихове су цркве тотално разрушене; где су православни били у мањини цркве су преудешене за католичке циљеве. Све показује да је вршена добро смишљена политика. Стварно је преображај српско-православних цркава у католичке вршен према наредбама ординаријата. (То значи бискупа – дијацезана). По наредби бискупског ординаријата у Ђакову (број 273342.) преобраћене су српско-православне цркве у католичке у местима: Брачевци, Мајар Допшин, Тење, Даљ, Маркушица, Капђена, Кућанци, Паучје , Будимци, Погановци, Бијело Брдо, Борово Село, Трпиња, Пачетин, Бршадин, Чепин, Мартинци, Чачански Трњани, Клокочевик, Тополје, Брод на Сави. Све имање српско-православних цркава прешло је у посед католичких." (стр. 88-89.)

Дешнар неумољиво ређа чињенице које сведоче о хрватском дивљаштву: „Још у априлу 1941. захтевано је од свих Срба да ставе плаву траку преко рукава са ознаком П, ознака за ортодоксне (православце), а од Јевреја да ставе Давидову звезду. Јеврејима и православнима било је забрањено да се служе тротоаром. У свим канцеларијама, у свим радњама и ресторанима, трамвајима и ом-

нибусима висили су натписи: „Забрањен приступ Србима, Јеврејима, Циганима и псима." (стр. 90.) Стотине православних свештеника је побијено. „Епископу Платону и његовом пратиоцу, проти Душану Суботићу, ископане су очи, док им је на прсима горела ватра, откинули су им нос и уши и напослетку им задаше смртни ударац. Свуда је католички клер позивао православне да превере... Многи на тај начин посташе католици, али је много више њих масакрирано... У Косињу, где су усташе биле насилно сабрале 600 Срба, морала је једна мајка да у здели купи крв своја четири сина. У Млиништу, срез Гламоч, ранији посланик Лука Аврамовић и његов син су распети." (стр. 90.)

У јеку тих злочина Анте Павелић је примио у званичну аудијенцију надбискупа Степинца и групу католичких бискупа. Према Дешнеру, Степинац је, знајући за покољ православних Срба, рекао Павелићу: „Ми вам указујемо од свега срца поштовање и обећавамо понизну и верну сарадњу за сјајну будућност наше домовине." (стр. 90.) Непосредно по тој аудијенцији убијено је још стотину хиљада српских жена и деце, а Дешнер даље указује на конкретне примере, на између осталог и случај глинске цркве која је претворена у кланицу, па цитира другог немачког аутора, Милера, који говори о трагедији у глинској цркви: „Крваво купање је потрајало од десет увече до четири сата ујутру и продужено је за осам дана. Униформе кољача морале су да се мењају, јер су биле крвљу прожете. После су нађена деца натакнута на ражањ са удовима искривљеним од бола." (стр. 90.)

ж) Католички свештеници као предводници у хрватским злочинима

Дешнер истиче да су у поређењу са хрватским грозотама и ужасима „дела Хитлерових пандура у концентрационим логорима скоро бледа... Усташе су гурале ужарене игле испод ноката и сипале су со у отворене ране. Они су унаказивали (сакатили) све могуће делове тела. Најраје су својим жртвама још живим секли носеве и уши, а очи су им копали. Италијани су фотографисали једног усташу који је носио око врата ланац са људским језицима и очима." (стр. 91.) Дешнерово дело је књига страве и аутор неумољиво наводи чињенице, доказе, документа.

Обрађује и хрватске логоре смрти у којима је по злочинима Хитлер увелико превазиђен. „И деца су тамо клана на хиљаде. Да, чак су створени били засебни концентрациони логори за њих: у Лобору, Јабланцу, Млаки, Брочици, Устици, Градишки, Сиску, Јастребарском и Горњој Ријеци. Само су 1942. године тамо бацили 24 хиљаде деце, од којих је половина уморена. С временом је свакако државним и црквеним властима изгледало корисније да децу сачувају. Пошто су родитељи били у највише случајева мртви или затворени, лако су се деца могла преобратити у једино спасавајућу веру. Католичка „Каритас", којој је био председник Степинац, преузе старање о деци без родитеља и њихово преваспитање је ишло тим лакше што многа деца нису уопште имала сроднике. Многа су била, када су спала под „старање" „Каритаса", сувише млада да би знала своје порекло, своје село или чак само име. Тако има безброј младих људи и данас који живе као верни католици, чак као њихови свештеници, а да и не слуте којим околностима они имају да захвале што су католици... Немали број тих српских дечака је регистрован на теолошким факултетима Италије, Аргентине, Аустралије и САД." (стр. 92.)

Дешнер сматра „да при клању Срба од стране Хрвата нису само религиозне него и расне супротности играле велику улогу, то се разуме по себи, али ми то нарочито наглашавамо мада се католичка црква тим ни најмање не ослобађа одговорности." (стр. 92.) Даље наводи како је „Католички тједник" као лист надбискупа Ивана Шарића који је излазио у Сарајеву, у јуну 1941. године писао да су „глупи и недостојни Христових следбеника они који борбу против зла хоће да воде у рукавицама." (стр. 92.) Римокатолички свештеник и вођа Католичке акције писао је у јулу те године да „Хрватска мора свој састав да чисти на сваки могући начин, чак и мачем." (стр. 92.)

Други католички свештеник Дионис Јуричев отворено је говорио да у Хрватској могу да живе искључиво Хрвати, па у свом тексту дословно изводи следећи закључак: „Није никакав грех више убијати и дете од седам година ако се оно огреши о законодавство усташко. Иако ја носим свештеничко одело, морам често да се лаћам машинске пушке." (стр. 92.) Најближи сарадник надбискупа Шарића у Сарајеву, свештеник Божидар Брале је лично „учествовао при покољу 280 Срба на Алипашином мосту и са усташама је играо весело коло око убијених." (стр. 93.)

Посебно су се, према Дешнеру у злочинима надметали фратри фрањевци. „Више фратара је заузело џелатске положаје у концентрационим логорима. Францисканац Звонко Брекало беше официр у „логору смрти" Јасеновац, озлоглашен што је у масама скидао главе. Округло 120 хиљада Срба је тада изгубило животе. У јесен 1942. је чак водио овај логор фра Мирослав Филиповић-Мајсторовић, назван фра-сотона, при чему му је помагао читав ред свештеника – Брклањић, Матковић, Матијевић, Брекало, Челина, Липовац међу осталима. За четири месеца је под тим францисканским свештеником ликвидирано 40 хиљада лица. Само један стипендист францискански Брзица је једне ноћи, 29. августа 1942. једним нарочитим ножем одсекао главу 1360-торици људи. Едмон Паријe, који набраја „ужасну литанију" францисканских злочина, уверава да би они могли да се „бесконачно продужују." (стр. 94.)

Главног појединачног кривца Дешнер види у надбискупу Степинцу: „Своје „велике заслуге" задоби надбискуп Степинац као примас државе у којој је од два милиона православних Срба 240 хиљада насилно преведено у католицизам, а 750 хиљада уморено, често уз највећа мучења... Да ли није Степинац још кривљи него онај усташа који је око врата носио 2 ланца људских језика и очију." (стр. 94.) За Павелића Дешнер каже да га је као једног од највећих злочинаца двадесетог века благословио лично папа Пије XII. „5. маја 1945. побеже Павелић са својом породицом и неколико хиљада гангстера, између њих 500 католичких свештеника... Павелић и Артуковић, „богато натоварени опљачканим златом" нађоше уточиште у самостану Св. Гилгена код Салцбурга... Павелић, који се... у Аустрији није осећао сигурним, стиже, преобучен као свештеник, у Рим, где је он као патер Гомец и патер Бенарец живео у једном самостану. 1948. је он допро као Павле Араниос у Буенос Аирес, још увек у поседу 250 килограма злата и 1100 карата драгог камења." (стр. 95.)

Костић показује како је Алфред Милер у својој студији 1961. године показао укупну папску политику потискивања православља на Балкану, пре свега како је ватиканско вођство „тај задатак предало Аустрији, дакле Хабзбурзима,

а ови су се са превеликим жаром, као што је то избијање Првог светског рата доказало, посветили овом „верском" и политичком империјалном задатку. Нарочито послање при томе фанатично-католичком народу Хрвата." (стр. 98.)

Католичка црква је директно оркестрирала трагичне догађаје на Балкану „који ће се за увек бројити у најстрашније стране црквене историје. Ни оваквим странама историје није хришћанство ни онако сиромашно, али то што се овде (мисли у Хрватској, којој је студија посвећена) десило, то је био поновни пад у класично време верских ратова, који су у високом средњем веку и затим у вези Тридесетогодишњег рата показивали свој „најлепши" цват. Сад је постало сасвим очигледно да је стари дух, за који се веровало да је просвећеношћу превазиђен, још увек живео... Ово њихово римско послање Хрвати су без сумње нарочито добро разумели, кад су „ослобођени" (писац то сам ставља у наводнике) немачким и италијанским трупама, под славним вођством њиховог поглавника др Анте Павелића могли да образују католичку узорну државу, која је заиста само једанпут могла да се појави, и која је онда била као позвана да напише једну од најкрвавијих страна црквене историје." (стр. 99.)

з) Римски папа благосиља хрватске злочине

И Милер наводи како је папа лично благословио Павелића и његове злочине: „Кад је Павелић осетио да се ближи крај његовој стравичној владавини 1944. године, могао је он бар мирно да себи припише: ако би и држава и ја морали да нестанемо, ипак ће после нас остати један национално јединствен хрватски предео, који ћемо као заоставштину оставити. – Српско питање биће бар тада решено, јер Срба више бити неће. Павелићев доглавник Виктор Гутић је са своје стране признао: Или ћемо ми победити и ови проклети Срби за вазда бити искорењени или, ако се на несрећу опет образује Југославија, ми смо бар статистику исправили у корист Хрвата. Они су то заиста издашно учинили. Па ни то није баш сасвим битно: између убијања и убијања има још увек разлике. Ако се балканској окрутности дода католички фанатизам, тада могу да се десе само језовите ствари." (стр. 100.)

Милеру је посебно несхватљиво како се нико у хрватском народу није супротставио геноциду над Србима. „Стотине православних цркава су биле разрушене, стотине хиљада српских људи: жена, мушкараца, деце, стараца, били су бодени као стока, помлаћени, стрељани, сажежени, мучени и све то најчешће уз садејство католичког свештенства. Време велике „жетве" стигло је било. И нико у том народу није протестовао." (стр. 101.) И човеку чија су земља и народ прошли кроз све суровости Хитлерове диктатуре невероватни су хрватски поступци. „Слично нешто као ово у Хрватској није се у тој мери појавило у Европи од времена Тридесетогодишњег рата... А папа је главног кривца почаствовао именовањем за кардинала." (стр. 101-102.) Он је још више запрепашћен што није никада било ниједног озбиљног суђења хрватским католичким злочинцима.

Приказујући књигу Карла Фалконија „Буди католик или умри" Јирген Холткамп је 17. октобра 1965. године у познатом немачком илустрованом недељнику „Штерн" писао: „Последњи крсташки поход у црквеној историји свега је 20 година удаљен од нас. И у њему су биле помешане, једнако као и у прошлим вековима, вера и политика. Католички Хрвати „преверише" (преобратише), пред-

вођени францисканским свештеницима између 1941. и 1945. 240.000 православних Срба; убише око 700.000 Срба, Јевреја и Цигана. Не нацисти противни цркви већ католички Хрвати фашистичког „усташког" покрета извршише неописива зверства. Цео свет је о томе говорио са гнушањем. Само врховни поглавар цркве, чије је име злоупотребљавано приликом уморстава, није ниједну реч о томе изустио. Папа Пије XII је ћутао о томе шта се у Хрватској дешава." (стр. 104-105.) Ћутали су и сви бискупи редом. Ниједан римокатолички бискуп није био против убијања или покатоличавања Срба. Иначе, Лазо Костић показује да је у немачкој штампи било много текстова у којима се хрватска политичка емиграција назива мафијашком, злочиначком, уцењивачком и терористичком.

и) Боље је да ти је Хрват непријатељ него савезник

Лаза Костић посебну пажњу посвећује књизи Мађара Ласла Хорија и Немца Мартина Бросата „Хрватска усташка држава 1941-1945." објављеној у Штутгарту 1964. године. У књизи се налази низ врло интересантних детаља који бацају додатну светлост на слику хрватског народа и мишљење које су најауторитативнији савезници имали о његовим политичким и војним вођама. Тако аутори наводе да бивши председник мађарске владе Стојаи за Павелића говори да је „брутални и тврди усташа из народа", а за Кватерника да је „обични убица."(стр. 118.)

Уз то, они детаљно приказују прогон Јевреја у Хрватској, па кажу: „Посезање усташке владе против јеврејске имовине започело је већ са тзв. аријевским законом од 18. априла 1941. године. Почетком јуна је следовао низ законских одредаба, које су знатно уништиле темеље егзистенције хрватских Јевреја. Закон донет 4. јуна 1941. „за заштиту народне и аријевске културе хрватског народа" искључио је Јевреје из свих установа и грана занимања културног живота (из штампе, радија, позоришта, филма, музике, спорта итд.). Истог дана изађе наредба за обележавање Јевреја и јеврејских радњи са Давидовом звездом и четири даља указа од 5. јуна 1941. који наређују пријаву јеврејске имовине и избацивање Јевреја из реда чиновника и академских занимања... (То су лекари, зубни лекари, адвокати, ветеринари итд., Л.М.К.). Већ у септембру 1941. године започе експропријација без накнаде јеврејске имовине, нарочито индустријских предузећа.

У то доба спада и склањање „непожељних Јевреја по лагерима и принудним радним командама, што је у много случајева имало за последицу њихово физичко ликвидирање од стране усташке страже. У пролеће 1945. године један велики део Јевреја који се налазио у логорима депортован је у Аушвиц. Злочиначком програму „крајњег решења јеврејског питања" измакли су неколико привилегисаних из једног дела јеврејске општине у Загребу, само већи број оних хрватских Јевреја који су становали у италијанском суверену делу или италијанској зони Хрватске, односно којима је успело било да тамо пребегну." (стр. 119.)

Када је 1942. године захтевано изручење избеглих Јевреја којима су италијанске окупационе власти пружиле уточиште, италијански генерал Амико је поручио да би „било испод части италијанске армије изручити Јевреје Хрватима." (стр. 119.) По окончању анализе хрватског геноцида над Јеврејима, Хори и Бросат пишу: „Нарочито стравична политика по својој перфектности уни-

штења хрватских Јевреја, била је, међутим, што се броја тиче, стављена у засенак прогонима које је српско, односно православно становништво морало да претрпи у усташкој Хрватској." (стр. 119.) Аутори се посебно баве питањем насилног покатоличења, па кажу: „Треба још приметити да је католичка црква својим мерама конвертирања и принудом на то форсирала усташке злочине, јер се код спровођења мере конверзије послужила усташама. То јој је тим лакше пошло за руком, што је хрватско становништво фанатично католички расположено." (122.)

Затим разматрају најупечатљивија зверства Хрвата према српским цивилима наводећи да „појединости о борби без милосрђа против „непожељног" становништва долазе и од избеглица који су сами то преживели, као и од немачких службених места у Хрватској, а и од српских канцеларија у Београду и од неутралних дипломатских посматрача. Ове изјаве о зверским догађајима добивају депримирајућу веродостојност услед њиховог слагања." (стр. 122.)

Хори и Бросат детаљно описују збивања у Глини у јуну 1941. године, где су прво Хрвати одлучили да убију 500 ухапшених православних Срба. „Они су следеће ноћи у шуми код Глине уморени и затим зачепркани у земљу... Три дана потом уочи сајма, дођоше усташе из Загреба и ухапсише 56 марвених трговаца, који су били дошли да купују стоку. И ови трговци су такође уморени у истој шуми и затрпани... Услед тих грозних поступака побегоше сви сељаци околних села у шуму и ту су се скривали. Усташе онда упутише позив сељацима и загарантоваше им пуну слободу ако су спремни да се крсте римокатолички. Сељаци су великим делом ово прихватили и напустише шуму да би се повратили у своја села. Акт крштења се скоро затим припремио и сељаци маршираху у затвореним колонама ка Глини да би се ту, у српској цркви, прекрстили. За крштење дође око 250 људи, које су у цркви шест усташа примили. По њиховом доласку црква је била замандаљена. Сељаци су онда били приморани да са главом на под легну, после чега су их усташе са штаповима у виду копља, које су држали спремне, убадали." (стр. 125.)

Сличне су се ствари дешавале у многим другим местима. Тако аутори пишу како су на Видовдан 1914. године у Мостару „стотине Срба довођени до обала Неретве, после жицом повезани и стрељани, а онда лешеви тако повезани бацани у реку. На сличан начин нађоше свој гроб у Отоку побијени Срби у Уни, а они из Брчкога у Сави. У Бихаћу су италијанске власти открите више стотина лешева побијених Срба. Нарочито злогласни концентрациони логор за ухапшене Србе беше затвор у Госпићу, у њему су безбројни Срби изгубили живот. У Добоју започеше прогони јуна 1941. са хапшењем православних попова и стрељањем пробраних имућнијих Срба. Као у Глини, и у Бернићу је српска црква употребљена као затвор и као место погубљења српских људи и жена. Већ крајем 1941. протераше усташе све становнике српских насеља у околини Плитвичких језера. У Перјасици, Вељуну, Пољу, Тржићу, Стоболићу, Крајику, Војнићу и Кастињи православне цркве су срушене. У долини Брзице Јарак помлатише усташки командоси 530 Срба са секирама и ашовима и затрпаше их у масовним гробљима. У околини Сарајева дође до истребљења и уништења читавих села. Масовна стрељања српских сељака вршена су међу осталим и у Врацама (код Сарајева). Многи ухапшени су одвучени у радне логоре Велебита и солане Пага". (стр. 125-126.)

Помоћник за цивилна питања главног немачког заповедника Србије, др Турнер, известио је, 3. септембра 1941. године, војног команданта Југоистока о огромном броју, више од сто хиљада, прогнаних Срба из „Независне Државе Хрватске", па каже: „Ови људи који су били у безброј случајева сами сведоци бестијалног умлаћивања њихове својте, немају шта више да изгубе... Према вестима које су до данас стигле већ је у Хрватској убијено округло 200 хиљада Срба." (стр. 126.) Немачки посланик у Београду Бенцлер извештавао је Министарство иностраних послова у Берлину, 16. септембра 1942. године, о хрватским злочинима. „До данашњег дана нису прогони Срба тамо никако престајали, па и при најозбиљнијој процени стајале су живота ван сумње више стотина хиљада Срба." (стр. 127.)

Хори и Бросат скрећу пажњу и на хрватски логор смрти Јасеновац: „Као нарочито злогласно место масовног умирања Срба и Јевреја разви се пре свега логор барака Јасеновац, установљен у лето 1941. године на обали Саве. Уколико је Павелићева влада наилазила на веће противљење немачких војних власти за евакуацију великих делова српског становништва, утолико више је растао број „интернираних" лица у Јасеновцу (и другим логорима). Најгори хигијенски и други животни услови, који су произвели енормну смртност, као и разне акције убиства затвореника, донели су Јасеновцу фаму логора уништавања." (стр. 126.)

Хрватска зверства над Србима сметала су Немцима пре свега зато што су подстицала српски устанак и увећавала број четника и партизана. Тако главна команда СС на Балкану 17. фебруара 1942. године извештава централу у Берлину: „Као главни узрок разбуктале делатности банди морају да се означе зверства која су чиниле усташке формације у хрватском пределу према православнима. Усташке формације су своја зверства вршиле не само над мушким и за оружје способним православцима, него, нарочито пак, над старцима који не могу да се бране, над женама и децом, и то на најбестијалнији начин. Православци поклани и најсадистичкијим методама мучени треба према процени да износе број од 300 хиљада људи. На основу тих зверстава су многи православци побегли преко границе у остатак Србије и својим извештајима су српско становништво до краја узбудили." (стр. 129.)

Толико су хрватски злочини над српским цивилним становништвом сметали Немцима, реметећи им стабилност политичке и војне ситуације на окупираним српским територијама, уз хронично незадовољство због никакве војне способности хрватске оружане силе, усташа и домобрана, да је командант 718. немачке дивизије, у лето 1942. године, „био принуђен да једну чету усташке пуковније, под командом пуковника Францетића, разоружа и ухапси, јер, како стоји у званичном извештају, ова је чета била с правом осумњичена да је поново вршила насиље и злочине над српским становништвом Романије." (стр. 130-131.)

С друге стране, како истичу ови аутори, Италијани су правили још директнију дистанцу према хрватском дивљању. „У анектираном далматинском острвском и обалском пределу показале су италијанске власти под гувернером Ђузепом Бастијанинијем већ од пролећа 1941. године доброћудно држање према српскоправославној мањини... Усташки терор према српству (директно тако у књизи стоји, Л.М.К.) пружио је италијанским војним властима шансу да се и ван далматинског анексионог предела појаве као протектори српског становништва." (стр. 132.)

ј) Италијани су згрожени хрватском свирепошћу

Италијански лист „Ил Темпо" је 9. септембра 1953. године објавио из документације Министарства одбране документован детаљ који директно указује да су римокатолички свештеници лично и непосредно учествовали у хрватским злочинима над српским народом. Цитат који Костић преузима гласи: „21. маја 1941. године појавише се команданту дивизије „Сасари" у Книну три особе, међу којима отац Шимић, францисканац. Оне изјавише да су од загребачке владе одређене да преузму цивилну власт у тој покрајини. Италијански генерал их запита који би био правац њихове политике. Отац Шимић беше тај који је дао одговор: „Убити све Србе у најкраћем времену." Командант дивизије „Сасари" није веровао својим ушима. Тражио је да то понови. А овај: „Убити све Србе у најкраће могуће време. То је наш програм." „Ја се чудим – одговори високи италијански официр – да се не схвата ужас тога предлога и да баш један свештеник, усто још францисканац, долази да то изјави... Није било средстава да се они одврате, тим пре што је наредба из Рима гласила „не мешати се у локалну политику." И они започеше." (стр. 144.)

Тог Шимића помиње и професор Виктор Новак у монументалном делу „Магнум кримен": „У книнском срезу најстраховитије зулуме починио је усташки вођа фра Вјекослав Шимић. И тај „слуга божји и светога Франа" нам је својом руком убијао Србе." Према исказу заклетих сведока који се чувају у Архиву државне комисије: „Сва убојства Срба извршена су по његовом наређењу и према његовим упутама. Он је штавише и сам својом руком лично убијао Србе. Одлазио је са усташама у Босанско Грахово, Кијево и Врхнику, одводио Србе из тих мјеста и убијао их." (стр. 144.) Недуго затим врховни војни викар надбискуп Степинац Шимићу је, као награду, доделио свештенички положај „војног душебрижника."

Командант италијанске Друге армије, генерал Марио Роата, у својој књизи „Борба на Балкану и њене последице", објављеној у Милану 1946. године, описује хрватске злочине као материјализацију идеолошког концепта расне борбе у име хрватске расе и католичке вере. Кампања уништења Срба, како износи Роата, „беше карактеризована убиствима десетина хиљада лица, подразумевајући ту старце, жене и децу, док су друге десетине хиљада индивидуа у тобожњим логорима интернираца пустили да угину од исцрпљења и мука... Италијанске трупе (Друга армија) нису могле да равнодушно помажу те ексцесе, ако ни због чега другог а оно због својих крајње хуманих осећања. И зато су сместа интервенисали тамо где су се нашли (јер су испочетка окупирали били само један део хрватске територије из своје надлежности). А септембра 1941. године, чим је влада у Риму одобрила предлог команде армије, приступише окупацији означене територије и преузеше свуда цивилне власти. Армија је на тај начин спасла животе бројног српско-православног становништва (њене старешине су израчунале да их је спашено око 600 хиљада.)" (стр. 146.) Роатин начелник штаба генерал Цануси је хрватску државу називао „абортус-држава."

к) Зверски менталитет Хрвата је неподношљив Италијанима

Италијански пуковник Ђузепе Анђелини објавио је у Риму 1946. године књигу „Ватре логорована у Хрватској" у којој презентује своја сећања из времена

Другог светског рата, па посебан нагласак даје хрватским злочинима над цивилним становништвом српске и јеврејске националности. „Официри из пука су ми саопштавали епизоде немилосрдне окрутности којих су били великим делом сведоци прва два месеца пре мога доласка: хиљаде Јевреја депортованих на острву Пагу да би их поклали или живе сахранили; хиљаде Срба ослепљених и грозно злостављаних; читаве породице масакриране (поубијане) без икаквог разликовања на пол или на узраст. Као потврде тих ужасних епизода показивали су ми фотографије које су репродуковале страшно крволоштво над женама и децом." (стр. 161.)

Анђелини наводи како су усташе убиле и италијанског официра Абату у Метку јер је покушавао да помогне угроженим Србима. Описује случај кад је једна италијанска јединица извештена о проналажењу већег броја лешева у околини Госпића, њен командант потпуковник Антониколо одлучи да оде на лице места. „Упутивши се томе месту он је могао констатовати да се једно тридесет лешева, слабо закопаних у јами песка, појавило на површини, откривајући унакажене удове и натечене главе. Мало даље, у једном прокопу, сакупљаху се бројна деца, изгладнела и терорисана, која су тврдила да су побегла од покоља у оближњим пределима." (стр. 162.)

Анђелини даје и многе друге појединости које сведоче о хрватском зверском менталитету. Овај исти батаљон, о коме је претходно било речи, нашао је „уздуж једне пољане у околини Госпића, дечка од 8 до 10 година по изгледу, који плакаше. Сем неколико убода по разним деловима тела, показао је очигледно крваве ожиљке на ушима проузроковане бодежима. Био је милостиво примљен и доби прве неге у инфирмерији (прихватилишту за болесне) пука. Али пошто му је стање било тешко, упућен је у грађанску болницу Госпића, где га дочекаше са очигледном непријатношћу зато што је Србин и после пустише да умре због слабе неге." (стр. 162.)

Тај исти пуковник даље каже: „Капетан Камароли, који је био смештен код једне породице из Госпића видео је како су ишчезли за мало дана сви чланови из те породице, мало по мало (једни за другим) затворени или заклани. Једини који су преостали неки дан беше једна уморна старица и сва искривљена са више од 70 година, и један плавокос дечак који је дочекивао свако вече капетана кад би се овај кући враћао и ишао му је у сусрет свечано очекујући карамелу коју овај није изостао да му понуди. Али једне вечери, враћајући се залуд га је тражио у полумраку вечери: дечачић и жена лежаху обоје задављени у једном углу дворишта." (стр. 162.)

У његовој књизи постоји још много таквих сведочења, детаља како „пољаху усташе лешеве разних жена као и једног дечка од неколико месеци рањеног на грлу ударцем ватреног оружја." (стр. 162.) Али оно што му је било најневероватније су следећа сазнања: „Организатори и егзекутори (извршиоци злочина) усуђивали су се чак да славе банкетима своја убиства; син председника лицеја у Госпићу прославио је у августу своју хиљадиту жртву." (стр. 163.)

Сличне догађаје описују пуковник Умберто Салваторес, генерал Ђовани Еспозито, генерал Густаво Реисоли, па чак, што је посебно занимљиво, књижевник отворено фашистичке оријентације и пуковник црнокошуљаша Маурицијe Баси који у мемоарском делу „Две године међу Титовим бандама", објављеном 1950. године у Болоњи, описује хрватске злочине од првих дана окупације: „Ужасан вал мржње који се разјари у најстрашнијим формама првих дана ко-

лапса против српског елемента у пространим пределима мешаних вера, са масакрима становништва читавих села, беше примитиван израз репресалије против једног режима тиранског и мучитељског који је трајао 20 година... Догодило се да су се реке Хрватске и Босне мастиле од српске крви." (стр. 171.)

Аутор очигледно поседује изразиту одиозност према претходном југословенском режиму, неоправдано га називајући противхрватским, али ратни призори су му истинити и упечатљиви, док у књизи објављује и фотографију српске девојчице са много дубоких рана на лећима, па у потпису тумачи: „Српска девојчица, више пута рањена убодима бајонета од стране Хрвата у време устанка, лечена у једној малој италијанској војној болници." (стр. 171.)

л) Бити Хрват – то је тешка Божја казна

Потпоручник Салваторе Лои је, 1953. године у Торину штампао књигу „Југославија 1941." са већим бројем оригиналних фотографија испод којих су следећи потписи: 1. „Убедљиве документације хрватских зверстава. Усташе су масакрирале Србе у унутрашњости касарне, па онда по ноћи или у праскозорје изнели лешеве и носили их, нагомилане на тешким колима, сламом покривене, на места одређена за колективно бацање; 2. „Срби убијени на местима утамањења Срба." (Костић овде описује фотографију: „Ту је маса српских изнакажених лешева и један хрватски војник који садистички проверава да ли су сви мртви."); 3. „Принудни изгон Срба са територије хрватске државе"; 4. „Документација зверстава извршених од усташа у Сувају около куће попа Спасе Деврње." (Костић каже: „Види се омча којом је усмрћена ћеркица протина; на зиду се обележавају „окрвављени отисци једне руке девојчице."); 5. „Изглед Бранка Ридановића који се спасио из јаме"; 6. „Ударац у потиљак" са сликом леша жртве. (стр. 173.)

Поред тога, Лои наводи: „Прогони су добивали карактере нарочите свирепости у муслиманским центрима Босне, у којима, поред одређене и питореске боје амбијента (минарети, џамије, приватна архитектура, одећа) можемо слободно рећи да владаше несумњиво прљавштина. Прљавост на улицама, у кућама, у телу и души становника." (стр. 174.)

Наводећи и неколико стравичних појединачних примера хрватског терора, Лои констатује: „Срби умираху на стотине. Многи се спасише бегом ако је било времена, али су их очекивали дани немогућег живота у шуми. Бројни случајеви беху нарочито зверски, увек кад је могуће чинити разликовања чак на страшном пољу покоља." (стр. 175.) У једном случају, „у Госпићу, један отац који је водио у шетњу, као и сваки други дан, троје дечице, беше заустављен од двојице усташа. Са леденом хладноћом повери децу једном пролазнику замоливши га да их одведе кући старој баби и помиловавши њихове главице, следио је чврстим кораком два агента. Мало после одјек две детонације дао је до знања да је... јустифициран." (стр. 175.)

У другом случају, „мала Ивка В. од четири године, беше једина преостала у њеној породици. Све чланове су побиле усташе, а малу удараше у потиљак бајонетом, и без свести је бачена међу лешеве својих. Један велики пас, који је малу волео, успе да је одвуче у оближњу шумицу, док је нису подигла нека избегла лица која су се о њој старала. Девојчица је носила још видљиве знаке бројних рана које нису биле зарасле." (стр. 176.)

Лои иде даље у приказивању духа хрватске геноцидности: „Покољи су вршени по правилу обављени највећом тајношћу, нарочито колективни... Срби одређени за смакнуће, најпре су бивали сконцентрисани у касарнама; кад ноћ узме маха, водили су их, у колонама ужасних кортежа, ван вароши. Према природи терена, њих су или бацали у јаме, или подвргавали класичном ударцу у потиљак на ивици раке коју су сами ископали. Повезани један уз другог жицом, те једне жртве, често још живе, бацаху стрмоглавце у општу гробницу." (стр. 178.)

Он истиче да је и од стране италијанских војних команди затражена „до највеће могуће мере документација о зверствима почињеним од Хрвата да би се могли заковати на страшне одговорности." (стр. 180.) За хрватску војску каже да уопште није заслуживала да се назове војском у правом смислу речи. „Понашали су се као дивље звери које траже плен. Ето, то су прави кривци! Њихове манифестације варварства довеле су хрватску државу у мучну ситуацију, ставивши је у немогућност да укроти револуцију, изазвану њеним сопственим агентима." (стр. 181.)

Посебно су италијанске окупаторске војнике потресала хрватска животињска убијања српске деце, о чему такође Лои износи неколико примера. „На веранди једне вишеспратне куће појавила се десетина усташа који посматраху на тргу испод њих телеса неколико Срба у агонији; ево, мало после, друге усташе које су брутално вукли четири дечака, од којих је најстарији могао имати осам година, који плакаху дозивајући родитеље убијене на њиховим престрашеним очима. Најстарији од дечака, подигнут за косу, би бачен са балкона, а неке усташе које га дочекаше доле на тргу, убише га у лету... Брујање и урлање задовољства пратили су тај срамни подвиг, јер у Хрватима људско није било ништа сем физичке фигуре." (стр. 181.) У великом броју случајева Италијани су се појављивали као спасиоци буквално отимајући српску нејач из хрватских злочиначких руку.

Лои интерпретира и исповест старице коју су Италијани затекли као једину преживелу на згаришту српског села Суваје, које су непосредно пре тога уништили Хрвати. Старица казује: „Било је то неке ноћи. Чули смо како стижу многобројни аутомобили, који су били пуни усташа. Као прву меру предострожности блокирали су све путеве, затим су поделили село на зоне и отпочели са чишћењем. Све су то радили у највећој тишини. Куцали су на све куће. Подигли су људе од 15 година па на више. Контрола докумената, рекоше. То су говорили са толиком озбиљношћу, да нико није посумњао у њихове речи. За кратко време они су их сакупили овде – говорећи то показивала је на неколико места на којима се запажала свеже ископана земља – и све су их поставили у редове, наставила је старица. Пре свега, издали су наређење да сви скину обућу и одело. Затим је један од њих дивљачки викао: „Има ли међу вама који католик?" Једна десетина наших, који су још раније примили католичку веру, изађоше напред. Добро – рече један од ових џелата – ви сте наши другови и пријатељи по вери, и са вама ће се добро поступати! Вас ћемо последње убити!"

Настао је један дивљи смех међу свим усташама на ове његове речи. Међутим, наши су почели да разумевају шта се око њих и са њима догађа... и ови усташки пси су почели са извршавањем њиховог плана. При слабој светлости неколико бакљи, отпочело је мрцварење жртава. Сви они који су очајнички покушавали ма какву немогућу реакцију добили су револверски метак у потиљак. Већина њих била је искасапљена са ножевима. Приморавали су их да вичу „Жи-

вео Павелић", али нико од наших то није хтео учинити. Сви су пали позивајући последње „због ом." Многи су падали и викали „Живео краљ Петар!"... Једна деца наша! Убијени на превару, изненађени, не мислећи на никакво зло! Стварно, ко је икада могао да помисли на ствар овакве врсте? Ко је у селу икада могао бити окривљен за ма какву политичку кривицу или антихрватску активност? Ко се од нас икада интересовао за политичке догађаје? Али за ове убице ми смо били тешки кривци... били смо кривци, јер смо рођени као Срби!...

Хрвати нису закаснили да стигну овамо и одмах почну са њиховим подмуклим планом. (Кад су побили мушкарце), силовали су скоро све жене, удате или не, младе или старе. Мучили су децу. Пљачкали су све оно што је од вредности и те све вредности су товарили на аутомобиле. Све остало су уништавали. Све су побили; понављам, све. Умирале су жене, старци и деца. Уживали су да убију ударцима пушке мајку и дете које се обавијало око врата. Вешали су, расцепљивали су децу, разбијали им лобање кундаком од пушке и млатили с њима са свом снагом о земљу... Затим... посуше бензином свуда где су запалили. И док су се ови пси удаљавали певајући, пијани од крви, село је горело. Преко целе ноћи куће су гореле са прободеним и у смртном ропцу телесима толиких жена и деце...

Али како сам се ја спасила, то сигурно господин хоће да ме упита. То ћу вам рећи укратко. У дворишту моје куће налазила се, и још и сада се налази, једна велика гомила сена. Кад су стигли ови пси, ја сам се сакрила унутра, једва што сам могла дисати. Чула сам пуцњаву из пушака, очајничко запомагање наших људи, урликање од радости ових убица. Мало после тога дисање ми је постало још теже, осетих јаки мирис дима... и нисам за себе ништа знала. Пробудила сам се после дужег времена... Викала сам, долазе да ме узму. То су били Срби, који су стигли одмах после неколико часова по извршеном покољу, сувише касно. Да, али како се догодило да се ја спасим? Ватра није захватила сено, јер је авлија, у којој се налазио бунар, из кога су многе фамилије црпиле воду, била пуна локви које су заустављале пламен на његовом путу... Ево сада овде, сама, без сина, без синовца. Имала сам их стотинак! Нећу се никад одвојити од овог места. Овде су сахрањени сви моји родитељи и моји земљаци. Ништа ми друго не преостаје, него да живим у њиховој близини, у очекивању да и мене смрт понесе." (стр. 186-188.)

љ) Највећа је срамота бити Хрват

Ратне мемоаре је 1968. године издао и италијански официр Енцо Каталди под насловом „Југославија на вратима", у којима описује детаље спасавања Срба од хрватских покоља, па истиче: „Покољ извршен од стране Хрвата, на штету Срба, о коме је већ наговештено, изгледа да је достигао био између 1941. и 1942. године 356 хиљада православних и неколико хиљада Јевреја." (стр. 190.) Томе следе конкретни примери, „ имена Бранка Добровљевића, српског свештеника из Вељуна, који је био принуђен да ископа јаму за сопственог сина младића Стевана и да присуствује при његовом убијању пре него што су и с њим свршили; Ђорђа Бокића, српског свештеника из Намца; дра Вељка Торбице, шеснаестогодишње девојчице Дукић из Госпића; Бранка Рађеновића баченог живог, иако са пререзаним гркљаном у јаму мртвих; доктора Спаве Лаврује из

Суваје, коме је била разбијена лобања, док је његовој жени извучен зачетак из утробе и бачен према тавану; (имена) свих побијених у Кориту, Србу, Сувају, Чапљини, Стоцу, Габели, Берковићу, Тасовићима, Домановићима, Грачацу, Госпићу, Топуском, Вргин Мосту, Голубинцима итд. нису друго до само поједини примери толико страшних покоља и уморстава; очи повађене из очних дупља или запаљени на пламену свеће, исечени носеви и језици, и сисе, и нокти, кости разломљене, кастрирања (сечење полних органа), рашчеречење, митраљезирање у групама на ивици јаме, сексуална насиља у присуству очева или мужева, или браће или синова." (стр. 191.)

Костић даље потенцира детаље из званичних извештаја италијанских команди. „У Вељуну, срез Слуњ, „усташе" ухватише српског свештеника Бранка Добросављевића и наредише му да ископа јаму за свог сина студента. Кад је то свршио, доведоше му дечка и почеше да га туку бичевима пред очима оца. Кад се изгубио, доведоше га поново, отсекоше му руку, огулише му кожу са главе, повезаше га да би му задржали излив крви, избатинаше га и окончаше му живот са ударом чекића у главу. Отац је после натеран да поје православно опело над сином, који се звао Стефан: Стефан Добросављевић. За време опела отац је три пута падао у несвест, али је бичем био нагнан да заврши. Напослетку је и он убијен једним ударом чекића." (стр. 193.) Овако је један очевидац италијанским официрима описао убиство српског свештеника Ђорђа Бокића из Брежице: „Усташе" (ово само Италијани стављају увек у наводницима) везаше Ђорђа Бокића за једно дрво. Бичеваху га до крви, одрезаше му уши, нос, језик и после му отестерише браду (подбрадак). Палише му очи неком свећом и кад видеше да и поред свих тих мука жртва ипак показује знаке живота, распорише му груди ножем и опалише један метак из пиштоља у тај рез." (стр. 194.)

Примери су све ужаснији. „1. јула 1941. године дао је Анте Павелић свечану изјаву (очигледно под притиском италијанске владе) да неће више бити покоља. Од тог времена клања се више нису бројала. У Кориту, срез Гацко (очигледно су неки називи места погрешни, али их ја наводим како су означени у италијанском оригиналу, Л.М.К.), у Србу, у Сувању, Чапљини, у Стоцу, у Габели, у Берковићу; Тасовчићи, Домановићи, Грачац, у зони Топуско – Вргин Мост, у Госпићу, у сто других места Срби су убијани на хиљаде.

Метода је сад била друкчија: мучење у масама, при чему су жртве бацане у јаму, повезане три и три, митраљез постављен на грлу јаме и ватра на оне који би били још у животу... 6. јула 1941. године увече неки италијански војници који су прелазили кланце Грачаца, привучени једним страшним смрадом открише једну јаму препуну Срба у распадању. Међу њима се креташе један човек. С муком је био извучен. Он је између осталог испричао да су према доктору Вељку Торбици извршене ове грозоте: „усташе" га везаше за једну клупу. Бише га до немила. После му кидаше дуге, танке комаде меса, мећаху со у ране и после то зашише. Извршивши те грозоте, питаху га „Мисли ли да је операција добро успела." Он није могао да одговори, био је мртав. А зато што није одговорио, кажњен је са многим шибама. Овај догађај се десио на једном месту недалеко од Грачаца 3. (а можда и 2.) јула 1941. године...

Не могу да се причају ужаси које су „усташе" извршиле над српским девојчицама. Постоје стотине фотографија које то потврђују, јер оне које су преживеле нападе, ударце бајонета, чупање језика и зуба, ноката и врхова дојки (а то

је све чињено пошто су биле обешчашћене) биле су пријежно сабране од наших официра и пренете у италијанске болнице где се баш и прикупљала ова документација чињеница... У Госпићу једна мајка доби храброст и оде код „усташа" питајући их да ли шта знају о њеном сину који је нестао пре три дана. Ова жена је учинила грешку што је собом довела и кћерку од 12 година. Усташе је затражише. На мајчине протесте крвници као да су хтели да је утеше, дадоше јој један мали завежљај. Жена мишљаше да је неки мали дар, отвори га и паде у несвест. Унутра су биле очи њеног сина. То се догодило у Госпићу, а жртва се звала Дукић, имао је 16 година... То су учинили Хрвати Србима. Разуме се да ми не можемо продужавати те приче од којих се кожа јежи: требало би читаве томове испунити." (стр. 194-195.)

м) Комунисти су систематски прикривали хрватске злочине

Све је то објавио из генералштабских архива римски дневни лист „Ил Темпо", од 10. септембра 1953. године, одговарајући југословенском комунистичком диктатору Титу који је поводом тршћанске кризе оптуживао Италијане за ратне злочине. Италијани су одговорили на најаргументованији начин показујући ко је заправо огрезао у ратним злочинима и наводећи „клање читавих српских популација, које су Хрвати извршили 1941. године." (стр. 196.) Непрекидно се и у италијанским изворима пише да су то изричито хрватски злочини.

Године 1960. у ревији „Боргезе" бивши високи функционер италијанске окупационе управе, пише, потврђујући претходно објављено сведочење четничког војводе Добросава Јевђевића: „У потврду онога што пише војвода Јевђевић о хрватским злочинима желим да изјавим, пошто сам током рата био у Ријеци на високом положају, у сталном контакту са командом Армије и Префектуре следеће: фотографски документи злочина које су чинили Хрвати и неки Словенци и против Срба и против нас истинити су и доказују колики су варвари ти људи. Оно што је писао Малапарте жива је истина, јер сам и ја лично видео гомиле повађених очију и нашим војницима и официрима. Копију сваке фотографије хрватских злочина добијао сам ја, Друга армија, као и префектура. Сви ови документи морају се налазити у Министарству војном, ако их није неко намерно уклонио. Нисам никад чуо да су Срби правили таква зверства ни према нашим војницима, ни према ком другом; напротив, констатовао сам често њихову симпатију према Италијанима и одсуство сваке мржње и спора." (стр. 197.)

О хрватским масакрима српског становништва писао је и бивши професионални дипломата и апологета мусолинијевског режима Луиђи Вилари у књизи „Италијанска спољна политика под Мусолинијем", а министар иностраних послова гроф Галеацо Ћано у свом „Дневнику" врло лоше се изражава о Хрватима и њиховом укупном понашању, често их називајући бандитима. Публициста Албрио Русо у књизи „Револуција у Југославији", објављеној у Риму 1944. године говори о Хрватској и њеним државним злочинима који немају примера за поређење у целој историји. „Ронци који су причвршћивали потпорне колце једног моста на Сави подигли су се ужаснути јер је речно корито било пуно одсечених глава и унакажених лешева. „Убијај, убијај!" урлају усташе против Срба. И секу им главе и бацају лешеве у воде Саве која тече лењо и озбиљно према Београду." (стр. 201.) После разматрања свих података којима је распо-

лагао, он закључује: „Ни фашисти ни нацисти немају ни најудаљеније сличности са усташама, који представљају фауну апсолутно неуобичајену, изузетну. Евгеније Кватерник им је командант, Игнацио Лојола усташтва." (стр. 202.)

За разлику од италијанских официра, политичара и публициста, ватикански кругови су здушно подупирали Павелића, омогућили му да побегне прерушен у католичког свештеника, па чак и после Другог светског рата учествовали су у прикривању хрватских злочина. Фиорел Кавали је у Риму 1947. године објавио књигу чија је сврха одбрана Степинчева, али се изнесеним чињеницама заправо подупиру оптужбе, јер и ватиканском логиком инспирисани аутор се солидарише са злочинима, а на следећи начин брани Степинчево учешће у покрштавању православних Срба. „Кад су многи шизматички свештеници били убијени или су пребегли пред претњом која се пред њима јасно оцртавала... било је потребно водити рачуна о новој ситуацији, иако је она варварски била провоцирана, о народу без пастира, док су протестанти и муслимани покушали да искористе ову прилику за свој прозелитизам, јер се добро знало да насиља усташка имају за циљ, више него да се користи католицизам, да се разруши шизматичка вера." (стр. 209.)

Виктор Новак у „Магнум кримену" цитира два писма мостарског бискупа Алојзија Мишића, упућена Степинцу ради интерног информисања, очигледно писана у уверењу да никада неће угледати светлост дана и допрети у јавност. Злочини се с педантном прецизношћу набрајају, али се љутња показује само према онима који су отворено о злочинима говорили јер су таква хвалисања могла бити штетна за општи хрватски и католички циљ. Бискуп Мишић пише: „Људи су хватани као да су били животиње, убијани, бацани живи у поноре. Подпрефект Мостара Бањић (то је као заменик которског предстојника) муслиман, повредио је високим гласом – требало је да ћути а не да даје сличне изјаве – да је у Љубињу једног јединог дана бачено у јаму 700 шизматика... Из Мостара и Чапљине су терани (шизматици) у вагонима пуним жена, девојчица и дечака од 10 до 18 година до станице Шурманци. Ту су наредили свима да сиђу, повели су их на брда, где су и мајке и деца бацани у поноре. Сви су на тај начин умрли. У парохији Клепци 700 шизматика је из околних села убијено. Много бих далеко отишао кад бих продужио сва ова набрајања. У самом Мостару су по стотине везивани, вођени ван града и убијани као животиње." (стр. 210.)

н) И папа је велики злочинац

Карло Фалкони је 1965. године у Милану објавио импозантну књигу „Ћутање Пија XII. Зашто папа није говорио о нацистичким масакрима (покољима) у Пољској и Хрватској – Неиздана документација из архива Варшаве и Загреба." Анализу понашања хрватске власти на плану правног прогона православаца он наставља описима неких конкретних злочина: „Много речитији, међутим, него речи били су факти: страшне епизоде које су се преносиле од уста до уста и чији значај верске дискриминације (противправославне) прелазише све више и више у значај расне (антисрпске) дискриминације. Они потицаху од првих дана НДХ; већ 28. априла, на пример, у глувој ноћи, неколико стотина усташа опколише српска села Гудовац, Туке, Брезовац, Клокочевац и Болац у срезу Бјеловар; изабраше 250 људи, већином сељака уз попа Божића и учитеља Сте-

вана Иванковића. Затим колону упутише у поље, натераше несрећнике да сами копају јаме, повезаше их жицом и живе покопаше. Исте ноћи код Вуковара, на обалама Дунава, других 180 Срба беху, напротив задављени и после бачени у Дунав. У Оточцу, мало дана затим, опет хапшења у масама: 331 Србин и уз њих поп и бивши народни посланик српски Бранко Драгосављевић са сином. Егзекуција беше, поред обичног система избушених јама и везивања жртава, ударци секиром. Али поп и његов син беху сачувани за крајњи спектакл. Дечак је комадан пред очима оца, кога су натерали да поје молитве за покој душе. После, пошто је извршио своју дужност, поп је био потчињен полаганој тортури (мучењу): прво му је очупана коса, а после брада, а онда огуљена кожа; кад су му ископали очи, спектакл још не беше ни издалека завршен.

Богохулнија епизода, која треба да остане гнусни симбол целог немилосрдног клања извршеног из против-православне мржње Павелићевих Хрвата беше ипак једна друга: она из Глине. 14. маја сакупљено је неколико стотина Срба из тог краја и ближих села да би тобоже присуствовали једном богослужењу, једном Те Деум (тебе Бога хвалим, Л.М.К.), одржаном из захвалности Богу за устав НДХ, и они су упућени у цркву. Кад су тамо стигли, нађоше све спремно за литургију и помислише да је програм измењен. Несрећници нису наслућивали горе, ни онда када су осетили да се један војни камион зауставио пред црквом, камион који је донео њихове џелате. Али више нису сумњали, кад видеше да улази маса пандура са циљем да врши нешто неверско и ужасно, витлајући ножевима и секирама. Усташки часник (официр) упита ко је од присутних снабдевен уверењем да је прешао на католичанство. Били су само двојица и они су одмах пуштени. После тога врата су била замандаљена и поче масакр (клање). Црква, претворена у трагичну људску кланицу, одјекивала је сатима од вриске и урлика, а после од јецаја." (стр. 215-216.)

Фалкони посебно говори о убијању свештеника. „Убијених свештеника било је 300, а владика пет. Али ни ти бројеви не показују ништа од ужаса са којима су извршена ова убиства. Доситеј, православни ординариј (дијецезан) Загреба био је стављен на такве муке да је полудео; Петар Зимоњић из Сарајева, од 80 година, био је задављен; а монсињор Платон, бањалучки, такође од 80 година, беше на ногама поткован као коњ и присиљен да јавно шета док се није онесвестио, а онда му је ишчупана брада и запаљена ватра на прсима... Ови садизми, који нису били ништа друго него акцентирање метода примењених при „нормалним" егзекуцијама у маси, ови (садизми) вршени дављењем, рашчеречењем (растргнућем на четворо), – телеса су била, не баш ретко, обешена, смеха ради, у месарницама са натписом „људско месо" – (садизми) праћени су паљењем кућа и цркава збијеним жртвама итд. Али не треба заборавити на колац набодену децу из Власенице и Кладња и игре које су усташе вршиле уз жртве за време ноћних оргија." (стр. 219.)

Бискуп Алојзије Мишић, следећи надбискупа сарајевског Ивана Шарића који је наглашаво да се борба против зла, а у служби части, истине и правде не може водити на племенит начин и у рукавицама, одушевљава се пруженом шансом да обави масовно покатоличавање, па се жали што му усташе у својој превеликој ревности ликвидирају и свеже покатоличене људе. Он дословно каже: „Божјом милошћу се појављује данас прилика, као никад у прошлости, да се помогне хрватска ствар, да се спаси велики број душа, људи добре воље, мирних

сељака... Нажалост, неке придошлице, младићи без образовања и искуства, који место разума и интелекта употребљавају ватру и жестину, усуђују се да дају наредбе. Дакле нови присаједињени стоје у цркви слушајући мису, они их хватају, људе и жене, младе и старе, гурају их напоље као бештије и у масама их преводе у вечност. То не може служити ни светој ствари католичанства ни хрватском интересу. Кроз неколико година ће сви осуђивати те акте незнања, а међутим, ми ћемо изгубити повољну прилику, корисну хрватској ствари и светој вери католичкој, да у Босни и Херцеговини, место мањине у којој се налазимо, постанемо већина." (стр. 219-220.)

Ђаковачки бискуп Акшамић у мају 1941. године издао је манифест славонским и сремским православцима у коме позива: „Бискуп Ђакова је примио досад у свету католичку цркву хиљаде грађана који су од државних власти добили сведочанство доброг владања. Угледајте се на ову нашу браћу и поднесите што је пре могуће ваше молбе за прелаз у католичку веру. Као католици, моћи ћете остати код својих кућа. Моћи ћете несметано да радите на вашем имању и да васпитавате ваше синове за Бога и за хрватску државу. У католичкој цркви ћете обезбедити спас ваше неумрле душе, према светим речима нашег спаситеља Исуса Христа." (стр. 220.) И католички верски великодостојници су здушно учествовали у пљачки и деоби отете српске и јеврејске имовине.

Фалкони наводи и читав низ католичких свештеника који су лично учествовали у усташким злочинима и то стављајући до знања да је то било толико уобичајено „да тај феномен не може нико да порекне и да је вршен у таквим сразмерама да човека језа хвата, чак кад би биле у питању само десетине лица. Овде се подразумева да случајеви, као онај фрањевца Мирослава Филиповића, пре него што су били од интереса за историју криминалитета интересују и патологију. Он је био управник хрватског Аушвица, логора Јасеновац, где је преко 200.000 људи нашло смрт, а не мали део међу њима захваљујући његовим личним подвизима да удави на импозантан начин. Ех, дакле, поред свих дужних пропорција, појава је била таква да је на начин неоспоран карактерисала стил усташких масакра према оним истребљењима која су вршена у другим земљама за време Другог светског рата. Тако нпр. није било могуће замислити једну казнену експедицију усташких ескадрона без неког свештеника, без једног фрањевца, који га је водио и подбадао.

Није их било мало међу овим крсташима ин сакрис (у светим стварима, Л.М.К.), који су наоружани ишли наоколо: фра Антон Ћевола из фрањевачког манастира у Сплиту са јасно видљивим револвером на туници (мантији), свештеник Божидар Брало са ништа мање него митром. Али није било мало ни тих који су прелазили на дела, да би својим верним пружили добар пример. Божидар Брало, на пример, који је био познат као заштитник фамозне дивизије „Црна легија" био је оптужен да је учествовао при масакру 180 Срба на Алипашином Мосту и да је после играо у мантији, заједно са усташама, као неки мртвачки плес око лешева. Један други свештеник, Никола Пилогрвић из Бања Луке, био је одговоран за друге покоље. Као они и језуити Липовац и Цвитан, фрањевци Јосип Вукелић, Звонимир Брекало, Јустин Медић, Хинко Прлић, и они сви капелани убијаху заробљене, палише станове и пљачкаше насеља, водећи борбе у Босни на челу усташа." (стр. 221-222.)

њ) Свет се згражава над католичким терором

Фалкони хрватске злочине под католичким знамењем дефинише као „један од најапсурднијих покоља ван самог рата који историја показује, покоља који страшно револтирају." (стр. 223.) Ови покољи, за које је све време знао Ватикан и својски их, углавном потпуно, подупирао, потичу „од једне државе која је направила од расистичко-верске политике један од угаоних камена, позивајући се на хиљадугодишњи присни савез са Римском црквом. Од стране епископата који је свесно доносио прописе о гарантовању слободе и озбиљности преверавања шизматика, али који (тај епископат) није после дизао глас против гушења права осталих верских мањина земље и, нарочито је затварао очи при брисању сестринске цркве и при клању њених старешина. Од стране клера и религиозних редова (калуђерских редова) тешко компромитованих злоделима једног дела њених чланова. Од стране смесе без прецедената верских организација и њихових вођа са активношћу, често аморалном, једне стране као што је била усташка. Од католичке штампе која није била само пуна одушевљења са поглавицом и режимом умрљаним крвљу, него је чак теоризирала њихове доктрине. Сад се више не може пропустити а да се не пита какво је било понашање Свете столице и посебно Пија XII. Шта је, наиме, учинио Ватикан да би декуражирао владу НДХ у својим апсурдним прохтевима хрватског панкатолицизма и какве је директиве дао католичкој јерархији те земље да би се овом одупрла? Врх свега другог, какве је мере предодредио и остварио да би се спречили, ако ништа друго, расни и верски прогони удружени са крвопролићем, пљачком, насиљима, принудним изгоном итд." (стр. 223.)

Авро Манхатан у књизи „Католички терор данас" још је изричитији у жигосању ватиканске одговорности за хрватске злочине. „Трансформација католичке јерархије у стварну усташку хијерархију имала је ужасно значење. То је значило да је цео механизам Католичке цркве у Хрватској био стављен на потпуно расположење окрутних индивидуа решених да начине од нове државе једну компактну политичку и војну јединицу, цементирану најсигурнијим гаранцијама државне неразоривости. Таква политика је значила не само хрватски социјални, културни и политички продукт, већ и потпуно искорењивање свега што је било „туђе" хрватском пореклу и њеној националној вери. Ово је захтевало потуну елиминацију сваког који није био Хрват." (стр. 228.)

Манхатан опширно описује функционисање хрватске усташке државе које није почивало ни на каквим релевантним правним принципима, наводи безбројне злочине и логорска мучења, па посебно потенцира изјаву једног очевица о масовном убијању деце: „У то време нове жене и деца су стизала сваког дана у логор у Старој Градишки. Од прилике четрнаест дана доцније Врбан (командант логора) је наредио да се сва деца одвоје од њихових мајки и доведу у једну собу. Нама десеторици је било речено да их носимо завијене у ћебад. Деца су пузала по патосу, а једно је дете пружило и руку и ногу кроз полуотворена врата, тако да се врата нису могла да затворе. Врбан је узвикнуо: „Гурни врата!" Пошто ја то нисам урадио, он је залупио врата и скрхао дететову ногу. Онда је зграбио дете за његову здраву ногу и лупао га о зид док дете није издахнуло. После тога ми смо наставили да доносимо децу. Када је соба била пуна, Врбан је донео отрован гас и побио их све." (стр. 231.)

Манхатан третира и питање Јасеновца, поготову спаљиваље заточених Срба. „Спаљивање у Јасеновцу се вршило у пролеће у 1942. години. Тако су хтели да имитирају нацистичке логоре у Немачкој и Пољској, па је зато Пичили дошао на идеју да направи од циглане крематоријум, у чему је и успео, па је од 14 пећи (седам на свакој страни) направио крематоријум. Онда је донета одлука да се спаљују живи, и да се просто отворе огромна гвоздена врата и живи гурну у ватру, која је већ буктала. Тај је план, међутим, произвео страшну реакцију међу онима који су требали да буду спаљени. Свет је врискао, драо се и физички се бранио. Да би се избегле такве сцене, решило се да их прво убијају па онда спаљују." (стр. 231-232.)

Врхунац хрватског католичког терора аутор овако приказује: „Као допуна овом ужасном људском баратању, мучењу и легализованом усташком убијању, један други страшан инструмент, можда и најодвратнији од свих, потресао је већ страхом терорисано становништво: „казнене експедиције" која је изводила Павелићева специјална милиција, усташе, које су се за веома кратко време тако злогласно прославиле да се могу упоредити само с најстрашнијим чудовиштима у људском облику у прошлости. Ове експедиције су рушиле куће и села, хапсиле, мучиле, пљачкале и често клале њихове становнике, а по правилу нису ни покушавале да нађу за то изговор или бар форму легалности. Читаве области, као што је, на пример, Босанска Крајина, Лика, Кордун, Банија, Горски Котар, Срем и предели Славоније, биле су опустошене од њих. Многа мала места као Војнић, Слуњ, Кореница, Удбине и Вргин Мост, била су потпуно уништена, док се покољ на велико десио у многим местима као Раков Поток, Максимир (близу Загреба), висораван Војновић у Бјеловару, Осијечки градски парк и Јадовно у Лици. У последњем жртве су биле повезане жицом, заједно у групама по двадесет изведене на ивицу провалије од 1.000 метара, где су усташе убијале само прве особе, тако да оне повуку за собом доле и остале, који су још живи." (стр. 232.)

Манхатан износи и много других примера, чије су нам сцене углавном познате из текстова већ третираних аутора. Он се чуди одсуству људскости, запрепашћен је оригиналношћу егзекуција, методама које раније историја једноставно није забележила. „Најгоре злочине, мада изгледа чудновато, извршила је интелигенција. Случај Петра Бржице је без сумње један од најневероватнијих у овој категорији. Петар Бржица је био ђак фрањевачке школе у Широком Бријегу, у Херцеговини, био је такође студент права и члан католичке организације „крижара". У концентрационом логору у Јасеновцу, у ноћи 29. августа 1942. године издати су налози за убијање. Опкладили су се ко може да убије највећи број заточеника. Петар Бржица је пресекао гркљан код 1.360 заробљеника нарочито оштрим касапским ножем. Пошто је био проглашен за победника такмичења, он је био изабран за „краља кољача." Златан сат, сребрни сервис и печено прасе биле су награде. Један доктор, др Никола Николић, Хрват, био је очевидац у логору када се ово десило, и доцније је сведочио аутентичност овог запрепашћујућег дела." (стр. 234.)

Клања, ударци маљем по глави, бацање у јаму, сагоревање живих људи, вешање, черечење. Манхатан све то стрпљиво описује као аутор који је у западној јавности досад најсистематичније и најуверљивије приказао хрватске злочине и католички терор. „Усташе су више пута поклале све становнике српског

села, па су немилосрдно мучили и убијали чак и децу, да би на крају запалили и села. У селу Шушњари, на пример, усташе, пошто су убили скоро све становнике, одвели су око двадесеторо преживеле деце, везали их за улаз једне велике шупе, коју су потом запалили. Већина деце, просечно од десет година, жива су изгорела. Мали број деце, која су преживела, ужасно унакажена опекотинама, била су потом побијена. Четири очевица овако сведоче: „У селу Горевцу, 13. септембра 1941. године деца стара око три године била су набијена на колац. У неким местима мајке су се бацале у наручју са децом, и колац је пролазио кроз дете и мајку. А груди неких младих девојака биле су везане или пресечене тако да су неке биле натеране да провуку своје руке кроз њих. Људима су исекли уши и носеве, и ископали очи." (стр. 234-235.)

Костић даље опширно цитира описе хрватских злочина над српским народом из студије „Рат сиромашних" Виторија Горецла, објављене 1958. године, као и из написа Коради Цолија и Роберта Биткоље о хрватском геноцидном прогону Јевреја. Познати италијански писац Курцио Малапарте у књизи „Капут", објављеној у Риму и Милану 1948. године описао је како је у току аудијенције код Павелића на његовом столу приметио корпу за коју му је изгледало да је пуна острига и других морских плодова и ужаснуо се када му је хрватски поглавник рекао: „То је поклон мојих верних усташа, то су двадесет килограма људских очију." (стр. 260.) Та корпа очију је најупечатљивији доказ хрватске хиљадугодишње културе. Једноставно говори све о том злочиначком народу.

о) Хрватски злочини се не могу заборавити

У Мелбурну, у Аустралији, Лазо Костић је 1975. године објавио брошуру „Додатак књизи Хрватска зверства у Другом светском рату према изјавама њихових савезника" и у њој презентовао податке до којих је накнадно дошао, а прва, редовна књига већ увелико припремана за штампање, које се унедоглед отегло због готово редовних перипетија с којима се сусрећу емигрантски писци и издавачи. Тако анализира књигу Фридриха Хера „Вера Адолфа Хитлера", објављену у Цириху 1960. године, који такође опширно пише о хрватским злочинима и Павелића назива најгрознијом личношћу двадесетог века. Он посебно жигоше злодела католичке цркве због заслепљености верском мржњом и спремности на коришћење најпрљавијих и најподмуклијих средстава прозелитизма. И за самог Хитлера тврди да по својој структури личности одаје да је у младости васпитаван у строго католичком духу. Други немачки аутор, Клаус Либе 1974. године такође пише о хрватским злочинима и улози католичког свештенства у геноциду над српским народом. Он посебно инсистира на чињеници да је надбискуп Степинац могао да спречи злочине само да је хтео, али је радије ћутао и чекао да му Павелић рашчисти терен.

Костић опширно цитира већи број немачких и неке француске ауторе, често те цитате даје и у њиховом оригиналу, али је ту углавном реч о понављању исказа датих у основној књизи. Ми ћемо овде пренети само неке нове детаље, као што је сегмент из извештаја немачког посланства у Независној Држави Хрватској, упућеног 21. новембра 1942. године Министарству спољних послова Рајха, у коме се, између осталог, каже: „Поводом свог унапређења у чин усташког капетана виши полицијски комесар Томић је приредио велику разуздану пијан-

ку. После ручка настало је пијанчење. Када су сви били тотално пијани, почео је Томић да пуца из пиштоља. Као мета служиле су му скупоцене уљане слике и кристали. Око поноћи морало је неколико усташа да доведу из затвора неколико Срба у локал. Ти Срби су избодени ножевима, а усташе су из рана сисали крв." (стр. 41-42.)

Италијански генерал Пирцио Бироли је у рапорту Врховној команди о војно-политичкој ситуацији у Црној Гори, 12. августа 1941. године писао: „Од свих балканских народа, Срби су, по мом мишљењу, без обзира на њихов суров карактер, још најбољи. Хрвати су подли и дволични, прави лицемери и кукавице, насупрот ратничком и витешком духу Срба и Црногораца." (стр. 53.) У извештају Команде обавештајног одсека 6. армијског корпуса вишој команди о ратним збивањима у Кључу, поред низа хрватских злочина које описује на основу исказа случајно преживелих Срба, каже се и следеће: „Између разних дивљаштава које наводе најодвратније је оно да су Србе принудили да једу властите очи, које су им пре тога извадили." (стр. 59.) Поводом смрти Анте Павелића италијански лист „Коријере дела сера" објавио је опширан некролог у коме је цитирао јавно изречене Павелићеве речи да „није прави усташа који се не осећа и није у стању да закоље новорођенче у мајчиној утроби." (стр. 66.) Лист подсећа и на Милапартово искуство са српским очима на Павелићевом столу, и то у броју од 30. априла 1959. године.

У обиљу архивске грађе, публицистичких и новинских натписа, Костић цитира и многе швајцарске ауторе. Тако наводи и писање дописника из Сплита Жака Исара који је 1944. године у Лозани објавио књигу сведочанстава о ратним страхотама под насловом „Виђено у Југославији." Најстрашнији су следећи примери: „У селу Страдање отворили су утробу једној Српкињи, носећој у четвртом месецу, извукли су јој дете и зашили наместо њега живу мачку. Један пензионисани стари српски учитељ, ранији председник школе у Травнику, бачен је на земљу и један усташа му је истргао срце, пререзавши га од грклјана на ниже штилетом." (стр. 76.)

Глава осма

ХРВАТИ КАО НАЈВЕЋИ СРПСКИ ЗЛОТВОРИ

Професор Лазо Костић је, 1957. године, у Чикагу објавио капиталну студију „Спорни пределu Срба и Хрвата", у издању Америчког института за балканска питања. Књига је 1990. године прештампана у Београду, у издању „АИЗ Досије", па ће према том издању овде бити цитирана. У књизи обрађује питање српско-хрватских територијалних спорења на подручју Хрватске, Далмације и Славоније. Боку Которску, Дубровник и Срем уопште Костић не сматра спорним него чисто српским пределима, што је и доказао у другим својим делима, а проблем Босне и Херцеговине је посебно обрадио у више студија о којима ће тек бити речи.

1. Територијални спорови Срба и Хрвата

Полазна Костићева поставка је да је српско становништво у Хрватској, Далмацији и Славонији насељено „од давнина, да је оно дошло у те крајеве да их брани, да је позивано да дође, да се држало добро и одбранило више пута границу, да је ипак гоњено и третирано незахвалношћу, да су му признаване привилегије и после крњене одн. игнорисане, да је у последње време злочиначки третирано од становништва које га опкољава итд." (стр. 12.) Отуда и проистичу српска права на велике делове тих територија: „Данас чак нико и не тражи ослонац у прошлости за признавање оваквих права. У културним и цивилизованим државама света сваки је појединац заштићен правним поретком зато што је човек, а сваки колектив (национални, верски итд.) зато што он такође постоји у свету стварности. Код Хрвата тога нема. Они не поштују никога до себе (а слабо и себе), и за сваку своју аспирацију, и за сваки свој поступак, конструишу нека небулозна „права". Није узалуд речено да је то народ који је највише на свету имао странака „права". (стр. 12.)

Славистика као наука кроз цели XIX век није имала веће проблеме од етничке збрке на Балкану, поготово од питања територијалне ситуираности и етничког разграничења Срба и Хрвата. Без обзира на све међусобне разлике у погледима појединих научника, као општа константа појављује се податак да су они Србе територијално везивали за веома велики простор, а Хрвате за крајње мали. „Појам Хрвата се ограничава на само једну сасвим уско обележену „скупину" на подручју рецимо данашње Југославије. Једни слависти – а то су махом северни Словени, у првом реду Чеси – признају као Хрвате само кајкавце. Други, Словенци нпр., сматрају кајкавце за Словенце, а Хрвате ограничавају на чакавце." (стр. 19.)

Суочен с тим недоумицама Гијом Лежан у књизи „Етнографија европске Турске" објављене 1861. године, писао је: „Хрвати (Хорват, Херват) не образу-

ју један јасно уочљив саставни део „југословенске расе", јер нема ваљда два слависта чија се мишљења о географском распростирању Хрвата подударају." (стр. 20.) Лазо Костић ту чињеницу резимира на следећи начин: „Нема баш ниједне, ама буквално ниједне области данашње Југославије коју су сви велики слависти XIX века признали као несумњиво хрватску. Велики слависти, као што су Копитар и др., оспоравају чак Хрватима као нацији сам Загреб са околином. Једино у чему се сви слависти слажу, то је да су заиста чисти Хрвати они који су напустили Хрватску при појави Турака и пребегли далеко у Мађарску и Аустрију, чак до Моравске. Данас су они већим делом претопљени у народе међу којима живе. С друге стране, сви значајни слависти XIX века признају као неспорну српску националну територију скоро све што Срби ревиндицирају, бар пет шестина онога што највећи српски „шовинисти" за свој народ траже." (стр. 20.)

Тако је Јосиф Добровски сматрао да је у нашем поднебљу само кајкавски дијалекат могуће идентификовати као хрватски језик, а за све друге је тврдио да је српски. Сходно томе тврдио је да Хрвати живе само у Хрватском Загорју и његовој околини, а на свим другим подручјима Хрватске, Далмације и Славоније Срби. У писму Јернеју Копитару, објављеном 1879. године у „Архиву за словенску филологију", Добровски је писао: „Крањци, Доњоштајерци (Безјаци тј. загребачки Хрвати) по Салагијусу су они Хрвати Константина (Порфирогенита, Л.М.К.) који су се оделили од далматинских и повукли у Панонију. Угарски Словенци, то су емигранти (новији) из Штајерске, Доње Крањске итд., само они говоре не уместо у. Панонски Хрвати би се могли, дакле, поделити у а) праве (загребачке) Словенце, б) угарске Словенце, и в) крањске, штајерске, корушке. Далматинци су напола Срби (глагољаши), а ћириличари су чисти Срби... Географски називи ме мало интересују. Ти Дубровачни, Македонци и Босанци су Срби. Крањци, Безјаци, Панонски Хрвати су по пореклу Хрвати." (стр. 21.)

Писмом од 6. марта 1810. године, Добровски то питање још више прецизира: „Прави хрватски језик, то је загребачки, и према томе су сви Ваши Винди (Словенци) Хрвати, пошто су (према Вама) Хрвати Винди. Земља која се сада зове Хрватска, с обе стране Саве, није се никад звала Хрватска, па ипак је била насељена од Хрвата, а право су имали да је разликују од много надошлих Славонаца, што су овај део назвали Славонијом... Човек се навикне на географска имена, а опште називе одбаци. Босанац се неће звати Србином, то важи и за Далматинце; па зар ипак зато нису Срби? Водене Хрвате ја не познајем. То би ипак могле бити праве хрватске колоније, као што их има у Моравској (од 1650.) и недалеко Пожуна. Они се такође називају Хрватима, али не и Ајзенбуршки Винди." (стр. 21.)

И најзначајнији хрватски историчар Фердо Шишић у књизи „Бискуп Штросмајер и јужнословенска мисао" објављеној у Београду 1922. године, истиче: „Опат Добровски први је стао градити етнографски систем словенских народа према језичкој сродности, у којем је систему Јужне Словене подијелио у ове скупине: 1) Винди (Словени Корушке, Крањске, Приморја, Штајерске, Прекомурја) и провинцијелни Хрвати (тј. сви кајкавци); 2) Срби, Бошњаци, Славонци, Далматинци, Црногорци и Хрватска Крајина или једним именом Илири (тј. сви штокавци); и 3) Бугари. Ова раздиоба остаде за славенску науку углавном меродавна све до Миклошића (у другој половини XIX вијека). Према томе, дакле, бијаше код интелигенције у првој четврти XIX вијека име хрватско ограничено искључиво на кајкавце, наиме на сјеверни дио Жупаније загребачке до Купе, читаву вараждинску (с Међумурјем), западни дио крижевачке." (стр. 22.)

Јернеј Копитар није прихватао баш све тезе Добровског, па је у више писама с њим полемисао истичући: „Ја сам сигурно толико праведан према Хрватима као Ваша Пречасност према Словенцима, али погрешан назив вређа ме (саблажњава ме): не, ми Словенци да треба да се зовемо Хрвати, него они сами треба да се зову оно што су, тј. Словенци." (стр. 23.) Али зато Копитар Хрвате лоцира на најуже географско подручје: „Хрвати у Панонији, који су се одвојили од Хрвата у Далмацији, не могу да се траже у Славонији, Штајерској и Крањској, него по самом Крчалићу, у Истри и у Хрватској јужно од Купе." (стр. 23.)

Павле Јосиф Шафарик у својој „Историји словенских језика и књижевности", штампаној 1826. године, изричито Босанце, Црногорце, Славонце и Далматинце сматра Србима. Он, дакле, своје научне исказе није темељио на верским разликама православаца и католика, него на дијалектолошким посебностима. У књизи „Српска зрна за читање", објављеној 1933. године у Пешти, Шафарик инсистира да је „историјски и лингвистички утврђена чињеница да, као што Срби у Србији, Босни, Славонији, Херцеговини, Црној Гори и Далмацији, заједно сачињавају само једну грану великог словенског стабла, па припадали они источној или западној цркви, исто тако њихов језик сачињава само један дијалект (не више њих, Л.М.К.) иако са много незнатних варијетета." (стр. 24.) Даље, он показује да је и некадашња хрватска држава обухватала и делове српских територија па закључује: „Стара Хорватска на југу Купе, са резиденцијама Бихаћ у данашњој Босни и Биоград у данашњој Далмацији, припадала је одувек што се језика тиче српској народној и језичкој посебности. Оно што стари писци ових области зову хорватски, то је чисто српски, док се дијалект на насловима књига из XVI века, данас тзв. хорватски, од урођеника самих још увек зове словенски." (стр. 24.)

У књизи „Словенске старожитности", објављеној у Лајпцигу 1843. године, Шафарик је још изричитији по питању територијалне распрострањености Срба на Балкану: „Сва српска племена, која су се настанила између Хрвата и Бугарских Словена на сливовима Босне, Дрине, Колубаре, Западне или Српске Мораве, Ибра, Неретве и Мораче, припадали су на основу особина њиховог заједничког језика једном и истом народу. Због тога се овде може говорити само о разним гранама једног истог моћног племена, а ниуком случају о разним народима у правом смислу речи." (стр. 25.)

Ватрослав Јагић, у „Архиву за словенску филологију" за 1889. годину, интерпретира Франца Миклошића, па као вараждински Хрват, али и озбиљан научник, каже: „По Миклошићу, „хорватски" се говори у Истри, у Приморју (вероватно Хрватском приморју? Л.М.К.), у Далмацији северно од Неретве, говоре га католици Босне и Херцеговине, раније Војне Крајине и Славоније (Будмани XIII) а затим га говоре Хрвати насељени у више жупанија Западне Мађарске и још Хорвати Доње Аустрије (Лата-Марофелд и Таја) и они који станују у Моравској. К њима долазе још и Хрвати Јужне Италије." (стр. 26.)

С друге стране, Србин католик Милан Решетар у својој студији о чакавштини, објављеној 1891. године у истом, иначе, веома угледном часопису, каже: „Првобитно је чакавски говорено не само на целом подручју Старе Хрватске (Северна Далмација, Хрватско Приморје, Западна Босна, Источна Истра са Кварнерским острвима), већ и у још неким пограничним пределима, који делом тек доцније (вероватно у XI веку) доспеше под хрватску власт (Средња Далмација, слив Купе), или чак никад не дођоше под хрватску власт (Пељешац, Корчула, Ластово, вероватно и један део Западне Истре). Пошто се у Старој Хрватској говори-

ло искључиво чакавски, пошто су становници Старе Хрватске сачињавали масу чакаваца, и што се у првим историјским вековима хрватско име појављује само у чакавским пределима и језичним споменицима, то је потпуно оправдано, заједно са Миклошићем, узети, да је хрватски истоветан са чакавским, и обрнуто. И пошто је, с друге стране, доказано свим старијим језичним споменицима да се у свим областима које су краће или дуже време биле делови српске државе само штокавски говорило (Стара Србија, Србија, Црна Гора, Зета, Херцеговина, Јужна Далмација, Источна и Јужна Босна, Срем), и да се у овим областима српско име употребљавало за народ и за језик, често чак и у време кад није постојала државна припадност Србији – онда се опет мора дати право ономе ко са Миклошићем изјављује да су штокавски и српски појмови који се поклапају." (стр. 27.)

Хрватски слависта Томо Маретић у својој књизи „Славени у давнини", објављеној у Загребу 1889. године у издању „Матице хрватске", тврдио је да су изворни Хрвати само икавци, а попут истакнутог фрањисканца Матије Петра Катанића главну аргументацију налази у Порфирогенитовим списима за прецизну географску пројекцију просторног размештаја Срба и Хрвата по доласку на Балканско полуострво. Маретић каже: „Хрватска се земља почиње од ријеке Цетине и допире до приморја све до границе Истрије или до града Албона (данас Лабин), а у горњој страни прелази нешто и преко покрајине Истрије; при Цетини и Хлијевну приближава се српској земљи... Познато је да ријека Цетина утиче у море испод града Спљета, али је њезин ток кривуљаст. Зато треба додати да је само најдоњи тијек те ријеке чинио границу хрватске државе, а остали се њезин дио налазио у хрватској држави. То се посве јасно разабира из другијех Порфирогенитовијех биљежака. Тако би нам јужна и сјеверна граница далматинске Хрватске била позната. Да је на западној страни лежало Јадранско море, то је ствар коју је доста само споменути. Најтежи је посао са источном границом. Толико је сигурно да је Хрватској на истоку лежала Србија, само је дакако питање гдје је престајала Хрватска а гдје је почињала Србија? Њима се чини да Хрватску од Србије раставља вода Врбас, која тече кросред данашње Босне и утјече у Саву... Тако је данашња Босна Врбасу на истоку била дио српске државе... Сјеверна је граница Порфирогенитовој Србији дакако ријека Сава, и то онај дио њезин који је између ушћа Врбаса па од прилике до ушћа Дрине... Порфирогенит о Захумљанима, Требињанима (с Конављанима) и Неретљанима изријеком вели да су српске народности; о Дукљанима не вели (ваљда је заборавио забиљежити или није знао) ништа које су народности, да ли хрватске, да ли српске. Али, ако помислимо да су Дукљани најјужнији од она четири племена и да су прави Хрвати досезали до ријеке Цетине, онда ће нам бити веома вјероватно да су и Дукљани били исте народности које и Срби." (стр. 27-28.)

а) Географски положаји српских и хрватских територија

Најзначајнији француски слависта Сипријан Робер у књизи „Словени у Турској", објављеној у Паризу 1844. године, каже: „Српска грана, ван Кнежевине Србије, обухвата Црну Гору, Босну и бројне пределе Албаније и Македоније. Ако нека европска сила не успе да их подели, српско становништво које говори цело истим језиком, ујединиће се пре, а после у само једну државу јаку од два

и по милиона становника домаћих... Српска раса заузима трећину Европске Турске и цео југ Угарске. У Турској, њене покрајине су: Босна, Херцеговина, део Македоније, Североисток Арбаније, Црна Гора и Кнежевина специјално названа Србија. У Аустријском царству, Србин обитава Далмацију, Хрватску, Славонију, део Истре, Војну Крајину, Банат, Срем и Дунавску обалу од Беча до Сент-Андреје код Будима." (стр. 29.)

Хајнрих Бергханс је, 1847. године, писао да Срби „настањују сав предео који граничи на северу са Илирцима и Мацарима, на југу са Арбанасима, на западу са Јадранским морем, а на истоку са Бугарском. Тамо, дакле, спадају: највећи део Истре, цела Далмација, аустријска војна граница скоро цела, један део Јужне Мађарске (ту је спадала и Славонија, Л.М.К.), цела Босна и цела Србија. Срби су, дакле, подељени под аустријско и османско суверенство. Локални називи су: Далматинци, Морлаци, Црногорци, Босанци; они не указују на неку деобу језика, јер Срби говоре свуда један исти дијалекат." (стр. 31.)

Адријан Балби у књизи „Општа географија", која је изашла у више издања, а Костић указује на седмо из 1883. и осмо из 1894. године, истиче да Хрвати „заузимају провинцијални предео Хрватске, западни део некадашње Војне крајине, један мали део југоисточне Крањске, источну Истру са Кварнерским острвима и више колонија западне Мађарске, Баната, Доње Аустрије (на моравско-мађарској граници) и Моравске (на Тајн). Срби настањују Далмацију (као „Далматинци", „Морлаци", „Дубровчани", „Бокељи"), један велики део Војводине и Баната заједно са пределом некадашње Српско-банатске војне крајине (Срби, Шокци, Буњевци), Славоније и један део некадашње Хрватско-славонске војне крајине („Славонци"), један појас Јужне Мађарске („Раци") и југозападни део Истре („Морлаци")." (стр. 31.)

Михаел и Артур Хаберланд су у свом делу „Народи Европе", објављеном у Штутгарту 1928. године, указали како су неке, претходно чисто хрватске територије, интензивно мењале етничку структуру и губиле основне хрватске карактеристике, док су српски простори сачували своје националне специфичности. Тако у једном сасвим конкретном случају кажу: „Шарено сакупљено и помешано словенско становништво Истре – Хрвати, Срби, Ускоци, Ћиће, словенизирани Румуни – јако заостају у значају по етнографији иза знатно чистије изражене српске националности, коју налазимо у Далмацији, као и у Босни, Херцеговини, Црној Гори и Србији." (стр. 32.)

Етнограф Хуго Вернацик у књизи „Нова велика етнографија", објављеној 1954. године, указује и на крсну славу као изразито и једино српску карактеристику и критеријум разликовања српског од несрпског словенског становништва, па истиче: „Не само православни Срби, већ и католички Срби Далмације, Босне и Славоније – поштују извесног свеца као заштитиника породице, мада тај обичај код католика све више ишчезава." (стр. 32.) Аустријски етнограф Карл Черниг, у књизи „Етнографија Аустроугарске монархије", говори о три линије разграничења Срба и Хрвата, истарској, јадранској и славонској, па чак уводи и категорију Србо-Хрвата, којима очигледно назива Србе католике, јасно их разликујући од правих Хрвата. Дакле, поред једног дела Истре, из Чернигове књиге се види да аутор целу Далмацију и Славонију изразито третира као српску територију.

По питању етничко-територијалног разграничења Срба и Хрвата још је прецизнији најзначајнији аустријски статистичар Адолф Фикер у књизи „Становништво Аустријске монархије у његовим најважнијим моментима, представљено статистички", објављеној 1860. године у Готи. Он наводи да „Краљевина Хрватска са њених осам пуковских срезова Хрватско-славонске војне границе припада Хрватима, а сви предели који леже источно од тога припадају Србима, и једно продужење према северу тако постављене деобне линије одваја сасвим тачно хрватска и српска језичка острва." (стр. 34.)

Фикер у новој књизи, објављеној десет година касније, објашњава како су „прави" Хрвати, из некадашње Приморске Хрватске, кроатизовали Словенце, кајкавце, који су живели у Загребу и широј околини, па говори о две категорије Хрвата – Словенцо-Хрватима и Србо-Хрватима у коју су заправо прерастали Срби католици. „Чињеница да је један знатан део Хрвата настао тек крајем XVI века од хрватизираних Словенаца, а други део баш стога стоји Србима још сада несравњиво ближе, оправдава разликовање Словенцо-Хрвата и Србо-Хрвата... Па ипак, живе Словенцо-Хрвати још и југоисточно од линије Сисак – Иванић помешани са Србо-Хрватима све до Јасеновца прекопута ушћа Уне у Саву и граниче у овом мешаном саставу уздуж Саве директно са Србима." Што се Срба тиче, њихово разликовање „на огранке чини се или с обзиром на територију коју настањују (Славонци, Далматинци, Дубровчани, Бокељи) или с обзиром на веру коју исповедају (грчко-источни Раци, грчко-католички Шокци и Буњевци). Само назив Морлака у Далмацији има још утолико етнографско обележје, што се под њим појављују такође и последњи, уосталом давно већ славизирани остаци Авара." (стр. 35.)

На основу детаљне анализе Фикерове књиге, Костић изводи следећи закључак: „Део територије који тадашња аустријска управа и званична аустријска наука признаје Хрватима више је него мизеран. Једва се да картама и приказати. Па не само то: ни ту чак, ни скоро нигде, иначе, ови статистичко-географски научници не налазе чисте Хрвате, већ некакву мешавину или са Словенцима или са Србима." (стр. 35.) То потврђују и тврдње познатог бечког професора статистике Бракелија, који у књизи „Приручник географије и статистике аустријске царевине", објављеној у Лајпцигу 1861. године, каже: „Хрвати (као Словенцо-Хрвати и Србо-Хрвати) заузимају Хрватску, западни део Војне крајине, један мали део југоисточне Крањске, Источну Истру са Кварнерским острвљем, и више колонија Западне Мађарске, Баната, Доње Аустрије и Мађарске. Срби настањују Далмацију (као „Далматинци, Морлаци, Дубровчани и Бокељи"), велики део Војводине и Баната са Српско-банатском војном крајином („Срби, Шокци, Буњевци"), Славонију и један део Хрватско-славонске војне крајине („Славонци"), један појас Јужне Мађарске („Раци") и југозападни део Истре („Морлаци")." (стр. 35.)

У другој књизи под насловом „Европске државе", објављеној 1876. године, исти аутор је још одређенији: „Хрватском језичком племену припадају становници Хрватске, али је ово заступљено у већем броју у јужним земаљским деловима Мађарске, у Истри и на Кварнерском острвљу, у мањем броју у Крањској и у извесним језичким острвима Доње Аустрије и Моравске. Срби настањују Славонију („Славонци"), веће појасеве Јужне Мађарске („Раци"), југозапад Истре („Морлаци"), и целу Далмацију („Далматинци")." (стр. 36.)

б) Верске разлике између Срба и Хрвата

И Јакоб Грим је, у тексту објављеном 1815. године, у потпуности изједначавао Хрвате и Крањце, односно данашње Словенце, а за Далмацију, Славонију, Босну, Херцеговину и Црну Гору тврди да их насељава српско становништво православне католичке и муслиманске вероисповести. Немачки филолог Јохан Северин Фатер у знаменитом делу из области књижевности, граматике, лексике и других језичких дисциплина, писао је, 1847. године, да Србима сматра: „1) Србе у ужем смислу или Србијанце, у некадашњој Краљевини Србији, садашњој турској провинцији Серф-вилајет, на обе стране Мораве, између Тимока, Дрине, Балкана, Саве и Дунава. Један велики део одселио се још раније у аустријску Славонију и Јужну Мађарску. Они су готово сви источног обреда. 2.) Босанци између Дрине, Врбаса, Саве, Далмације и Балкана. Многи су прешли на ислам, али су ипак највећим делом сачували словенски језик и обичаје. Највећи део, међутим, исповеда грчки култ, само мало њих западни. 3) Црногорци, у Турској и Арбанији између црногорских брда, од Босне према морској обали до Бара, сви грчког обреда. 4) Славонци, у аустријској краљевини Славонији и војводству сремском, делом грчког делом латинског обреда. 5.) Далматинци, уздуж Јадранског мора у окрузима Задар, Сплит, Дубровник и Котор, као и прибрежним острвима, готово сви исповедају римски обред. Српски језик говоре сви ови народи са неким веома малим одступањима у дијалекту... Прави српски језик дели се у три дијалекта; херцеговачки, ресавски и сремски. Босански се не разликује од српскога готово ништа. Славонски је само једна нијанса српскога. Далматински је дијалект прилично модификиран утицајем суседне Италије, нарочито у језику обичног народа." (стр. 38.)

И други немачки научници пишу на сличан начин. Историчару религије, Карлу Екерману, превасходну је пажњу изазвала чињеница да су људи које су називали Хрватима говорили два различита језика. Хрвати који су живели између Саве и Драве говорили су словеначки, док су остали декларисани Хрвати говорили српски. О бројности српског народа у Славонији, Далмацији, Хрватској и Истри писали су и књижевни теоретичар Карл Браун и професор Виганд, велики научни ауторитети деветнаестог века.

Лазо Костић анализира и ставове најзначајнијих слависта по овом питању. Руски књижевни историчар Пипин и пољски Спасовић, у својој заједничкој књизи „Историја словенских књижевности", Србима у најужем смислу сматрају, поред становника Србије и Црне Горе, и Босанце, Херцеговце, Далматинце, Дубровчане, истарске Ћиће, ускоке, граничаре итд. У ширем смислу Србима сматрају и Хрвате и Словенце увиђајући проблем прецизне идентификације због мешања националне и верске припадности, па кажу: „Име Хрват допире далеко иза правог племенског предела његовог, јер се и српски становници Турске Хрватске, северног приморја и острва тако називају." (стр. 39.) Разлику између Срба и Хрвата одређује, пре свега, језик. „Дијалекат правих Хрвата је тзв. кајкавштина. Далматинска литература... којој се такође често даје назив „хрватска литература" (у ширем смислу) написана је у другом дијалекту, тзв. чакавштини. Овај дијалекат се много разликује од правог хрватског и тзв. штокавштине, или правог српског дијалекта." (стр. 39-40.)

в) Присвајање српског језика и књижевности

Хрватски народ је вековима запостављао развој књижевности јер његове интелектуалце то једноставно није интересовало. Костић цитира Пипина и Спасовича и о том проблему. „Хрватски дијалекат у ужем смислу није имао велику литературу. У ужој Хрватској су недостајали повољни услови за књижевни развитак, као што су постојали у Далмацији. Спајањем са Угарском, Хрватска је била политички одвојена од Далмације и имала је с њом само слабе трговачке везе. Од Србије била је одвојена религијом. Као и у Угарској, и овде је латински језик, језик цркве, владе, књижевности и образовања. Прави дијалекат се показује први пут у књижевности у XVI веку, кад је реформација продрла била до Хрвата и Словенаца." (стр. 40.)

И они су констатовали како су Хрвати у деветнаестом веку преузели српски језик као свој, па закључују: „Хрватски писци, међу којима је у првом реду деловао Људевит Гај, узеше као књижевни језик онај дијалекат у коме се западно-српска књижевност била развила и чија је делатност (те књижевности) постигла била велики значај по цело српство и на Западу и на Истоку. Специфични хрватски дијалекат препуштен је својој судбини и ретко кад у њему излазе књиге за обичан народ. Озбиљна питања политичког и друштвеног живота дођоше до изражаја у новом књижевном језику (илирском), који је имао да повеже у једну целину све гране српског племена, не само западне него и источне." (стр. 40.)

По том питању још је изричитији чувени дубровачки племић и католик Медо Пуцић, који је под именом Орсато Поца, у тосканском часопису „Нова антологија", 1867. године, писао: „Ако је наречје довољно да обелодани један народ, онда Словени Хрватске и Славоније припадају српској грани у Славонији и Војној Крајини, а Крањској грани у цивилној Хрватској. Али су Хрвати, формулисавши своје погледе на будућност, примили српски језик као званични језик, српску литературу као своју, српску земљу као своју рођену, обележавајући их само хрватским именом. Ова замена имена не мења ништа у стварности чињеница." (стр. 40.)

Многи други истакнути европски интелектуалци деветнаестог века сматрали су изразито српским земљама не само тадашњу Србију и Црну Гору, него и Стару Србију, Темишварски Банат, Бачку, Срем, Славонију, Босну, Херцеговину, Далмацију и Војну Крајину. Међу њима су, како наводи Костић, уз опширне цитате из њихових дела, француски публициста Де Клервал, италијански Убићини, француски академик Талејранди, као и дипломата Огист Дозол, па књижевник Рене Мије, који је извесно време био француски амбасадор у Београду итд. Кад је реч о француским ауторима, по том питању су нарочито значајни Рене Пиму и Рене Анри, као радо читани публицисти, али и истакнути историчар Ернест Дени.

Швајцарски војни писац Ристов у књизи „Рат у Турској", објављеној у Цириху 1876. године, између осталог наводи: „Српска племена по језику и по пореклу заузимају далеко највећи део западне половине Европске Турске. Источно се простиру до Нишаве и Караша (Струме), Стримиона старог који се улива у Орфански залив, јужно од северне границе распрострањености грчког језика и народности. Они обитавају Босну, Херцеговину, стару Македонију. Црногорци и Далматинци, иако нису потчињени Турцима, српског су племена." (стр. 43.)

Значајна румунска публицисткиња Дора Дистрија, која је своје радове објављивала на француском језику и право име јој је било Јелена Гика, писала је,

1865. године, о српском наречју: „Устанак Срба против отоманске власти у почетку нашег века и образовање кнежевине Србије, што је било последица тога, изазвали су пажњу Запада на један од најважнијих народа источног полуострва. Одељак словенске расе који носи име Словена југоисточних нема достојнијег представника да буде проучаван него што је то српски народ (Хрвата нема него један милион лица), који (српски народ) заузима Кнежевину (Србију), Црну Гору, Босну, Херцеговину, извесне срезове Бугарске и северне Арбаније, Метохију (ранију Србију), Славонију, Далмацију, један део Истре, и који се простире на још неке друге покрајине Аустрије – Бачка, Срем, Банат." (стр. 43.) Дора Дистрија сведочи да је у њеном времену живело шест милиона Срба.

И Бизмарк, највећи немачки државник свих времена, проучавајући основне стратешке оријентире руске политике, писао је о њеном наслањању на крвно или верско сродство Руса са другим народима, као и о њеним настојањима да „ослободи грчке а каткада и римокатоличке Србе који се под разним именима налазе на обе стране аустроугарске границе." (стр. 44.) И 1908. године, марбуршки универзитетски професор географије Теобалд Фишер пише о постојању Срба православаца, католика и муслимана: „За Србе је исто тако судбоносно као и за Арбанасе да су делом римски а делом грчки хришћани, а делом опет мухамеданци, да су политички разбијени на две националне државе, Црну Гору и Србију, затим на Далмацију, Босну и Херцеговину, док у Старој Србији један знатан део живи под турском влашћу." (стр. 44.)

г) Бројни однос два народа

После анализе просторног распореда Срба и Хрвата према исказима водећих светских научних ауторитета, Лазо Костић се бави бројним односом ова два народа. У времену у коме још није била формирана статистика као наука, нити коришћена статистичка метода у модерном смислу речи, такви бројчани односи су исказивани проценама заснованим на матичним књигама, путописима, делимичном пребројавању становништва итд. Кад је реч о словенским народима, најозбиљније се тим питањем бави Павле Јосиф Шафарик и његове књиге претходе првим пописима становништва и објављивању званичних статистика. Пре њега све су процене биле крајње парцијалне, али су ипак врло индикативне.

Тако је Јернеј Копитар писао да 1817. године живи пет милиона Срба, да једна половина живи под турском, а друга половина под аустријском влашћу, као и да је, кад је реч о Србима аустријским поданицима, више од половине православаца, а остали су уједињени, што значи да су унијати или прави католици. Ако је два и по милиона Срба живело под турском влашћу, онда је очигледно да Копитар Србима сматра све хришћане Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Старе Србије и Македоније. С друге стране, кад је реч о аустријској територији, Копитар Србима католицима сматра све штокавце. За Хрвате тврди да их чине само чакавци, а све кајкавце сматра Словенцима.

Слично Копитару, 1824. године, Јакоб Грим у предговору Граматике српског језика Вука Стефановића Караџића, наводећи где српски народ живи, пише: „Становништво од око пет милиона да се овако израчунати: три милиона неуједињених Грка (тј. православних Л.М.К.), један милион у Србији, један у Мађарској, један у Босни, Херцеговини, Црној Гори, Далмацији; од остала два ми-

лиона живе две трећине у Босни, који се зову Турци према својој вери, мада ни хиљадити међу њима не говори турски; једна трећина је католичка, и станује у Босни, Далмацији, Славонији и Хрватској." (стр. 48-49.)

На скоро подударан начин процењују и француски етнограф Ами Буе, 1840. године, и Никола Томазео 1842., као и Славонац Игњат Алојз Брлић у „Граматици илирског језика", објављеној у Офену 1833. године. Како запажа Костић, Брлић „за илирски језик" у самом наслову своје граматике каже да је то онај који се говори „у Босни, Далмацији, Славонији, Србији, Дубровнику итд.", али не спомиње ниједном речју Хрватску, јер је она заиста говорила други језик. Број Хрвата, као што је наглашено на почетку овог одељка, наведени писци не износе. Али, кад се анализирају дати бројеви Срба, види се да за Хрвате преостаје још веома мали опсег. Не изгледа да их може бити више од једног милиона ни по коме од ових писаца." (стр. 50.)

Шафарик у „Словенском народопису", објављеном у два тома 1842. и 1849. године, даје прве научно фундиране податке о демографским и географским приликама словенских народа, а о његовом делу, општепризнатом у светској науци, врло похвално су се изражавали најистакнутији хрватски слависти и историчари, попут Ватрослава Јагића, Имбре Ткалца, Фране Куралице, Мирка Боговића и других. Интерпретирајући кључне Шафарикове податке, Лазо Костић резимира: „Шафарик је нашао Словене укупно близу 80 милиона. Од тога садашњих Југословена округло седам милиона и четврт (док Бугаре цени на преко три и по милиона). Од Југословена Срби броје, по њему, 5.294.000 лица, Хрвати 801.000, а Словенци или, како он каже, Винди, 1.153.000. По њему, сви су Хрвати католици, а и сви Словенци, сем 13 хиљада протестаната. Што се Срба тиче, он је нашао православних 2 милиона 880 хиљада, католика милион 864 хиљада, муслимана 550 хиљада. Делећи поједине народе на државе Шафарик је све Хрвате унео у рубрику Аустрије, а исто тако и све Словенце. Срба је, међутим, нашао у Аустрији два милиона 590 хиљада, у Србији 950 хиљада, у Црној Гори 160 хиљада, Русији сто хиљада, и у Турској милион 490 хиљада, округло милион и по. Срба је, дакле, Шафарик нашао шест до седам пута више него Хрвата. Хрвати су, после Лужичких Срба, по њему најмањи словенски народ на свету. Сви други су имали преко милион становника: Словенци 153 хиљаде више од милиона, Словаци и Белоруси по два милиона и три четврти, Бугари, као што је речено, нешто више од три и по милиона, Чеси близу четири и по, Пољаци близу десет и по, Малоруси преко 13, Великоруси преко 35 милиона." (стр. 51-52.)

Податке сличне Шафариковим, и с подударним закључцима, износили су после Сипријан Робер у књизи „О Словенима у Турској" и Мађар Фењеш, а посебно швајцарски војни историчар Ристов у „Историји мађарског устаничког рата 1848." која је објављена 1860. године. И у званичном мађарском „Географско-статистичко-историјском приручнику", који је саставио Унгевитер, наводи се да је у Српској Војводини од укупно један и по милион становника, Срба било више од четиристотине хиљада, а Хрвата само три хиљаде. Буњевци и Шокци су ту приказани као неспорни Срби, а нису узете у обзир Сремска, Шајкашка и Банатска граница у којима је још око двеста хиљада Срба живело.

Цела Војна граница имала је милион становника, а Далмација 400.000. „У то доба Краљевина Хрватска и Славонија (опет провинцијалне или цивилне, без Крајине) имале су 868.456 становника, не много више од половине Српске Вој-

водине. На цивилну Хрватску је отпадало 608.426 становника, на Славонију 260.030. У обема је било по Унгевитеру Хрвата 631.081, Срба 224.180." (стр. 56-57.) Према чувеној Черниговој „Етнографији Аустријске монархије" у три тома, који су објављени од 1855. до 1857. године у Бечу, у целој хабсбуршкој држави живело је 1.427.788 Срба и 1.329.750 Хрвата. У Хрвате је Черниг урачунао и Србе католике, што ће касније бити све чешћа пракса аустријских службених списа. Србе католике Черниг статистички приказује као Србо-Хрвате, а праве Хрвате као Словено-Хрвате. У том укупном броју од око 1.330.000 Хрвата 586.000 је Србо-Хрвата, односно Срба католика.

У првом службеном аустријском попису становништва из 1857. године, у првим објављеним извештајима структура становништва је приказана по вероисповести, али се из тога може видети да је око милион Срба православаца живело у Аустрији. Међутим, Адолф Фикер, као директор званичне аустријске државне статистичке управе, објавио је, 1869. године у Бечу, књигу „Народности у Аустроугарској монархији, њиховим областима, границама итд." у којој, како Костић каже, „интерпретира податке о народности ослањајући се, као што је речено, на научне резултате обележења народности". (стр. 61.) Према Фикеру, у целој држави у време тог пописа живело је 1.520.000 Срба, 1.424.000 Хрвата и 1.260.000 Словенаца. Треба имати у виду да је тада већ увелико поодмакао процес идентификације Срба-католика као Хрвата, што су подстицале службене аустријске власти, па је ипак очигледно да и по њиховим статистикама у држави живи око пола милиона Срба католика. У целој монархији, којој још није припадала Босна и Херцеговина, живело је сто хиљада Срба више него Хрвата. Фикер даље наводи да у Далмацији живи 88,92% Срба, 10,84% Италијана и 0,24% Арбанаса. Хрвата у Далмацији уопште није било.

Костић даље цитира сличне податке које после Шафарика, а често се и позивајући на њега, дају Лежан, Убићини, Бракали, Хофман, Фридрих фон Хенвелд, Теобалд Фишер, Едмон Плоши, Анри Гедо, Александар Хекси и други. Посебно је интересантно Костићево позивање на књигу Спиридона Гопчевића „Срби и Србија", објављену у Лајпцигу 1888. године, која показује дугорочне намере хабзбуршке круне према српском народу. „Више пута се Бечки двор позивао на велики број Срба под његовом влашћу, и тиме мотивисао неке своје ревиндикације (нпр. окупацију Босне и Херцеговине). Али је најинтересантније било 1882, кад је краљ Милан намеравао да се прогласи краљем и то претходно нотификовао заинтересованим силама. Милан је хтео да се назове „српски краљ", али је Аустрија протестовала против тога, јер она има више Срба у својим границама него Србија, и Милан је морао да се назове „Краљ Србије", али не Срба. Бечки ћесар је мислио: ако неко има права да се зове „српски краљ" то би био он." (стр. 65.)

д) XX век – век фалсификата

Почетак двадесетог века довео је до све већих фалсификата. Фалсификати су првенствено лансирани из хрватских и католичких кругова, али су им све чешће асистирали неки западноевропски аутори, који су деловали под снажним утицајем ватиканске пропаганде. Фалсификати нису у тој мери изражени у сфери чистих бројки, колико у систематским настојањима да се Буњевци, Шокци, католички Славонци, Далматинци, Босанци и Херцеговци представе као Хр-

вати и да се њима самима наметне хрватска национална свест, мада је историјски никада нису имали нити је постојала било каква њихова етничка блискост са хрватским народом.

Међутим, како каже Костић, „највиши степен националног биланса постигли су Хрвати у Југославији, где су се бројно попели до неслућених граница, док су Срби у односу на Хрвате баш у тој Југославији показали најслабију релацију уопште, да би, најзад, у другој Југославији, доживели губитке које ни најгори песимисти, ни најгори непријатељи Срба, нису могли очекивати." (стр. 72.) У Краљевини Југославији на пописима становништва није било националног изјашњавања него само евидентирање говорног језика и вероисповести. При томе се наступало са ставом да Срби и Хрвати говоре истим језиком. Изјашњавање по исповести представљало је подлогу за лажно приказивање Срба католика као Хрвата јер су их доцније истраживачи готово редовно тако приказивали. „Онда је дошао Други светски рат и комунистичка владавина. За време Другог светског рата на стотине хиљада Срба је убијено од стране Хрвата и њихових савезника (при чему су само Хрвати убили бар 80% несталих Срба). А кад је дошло „ослобођење", онда је указом српство декомпоновано. Власт су преузели најгори непријатељи српства: Јосип Броз, Милован Ђилас, Моша Пијаде и дружина. Први им је акт био да распарчају и разбију српство. Указом су створили две нове народности: македонску и црногорску, и уопште прокламовали принцип „Што даље од српства". Припадање српској нацији сматрало се после њиховог преузимања власти као у најмању руку зазорно. И настаде оно што је Његош описао после Косова: „Расрби се плахи и лакоми". (стр. 75.) Попис становништва из 1948. године је у потпуности фалсификован и притисцима на грађане да се не изјашњавају као Срби и приказивањем коначних бројки.

Заглушујућа комунистичка пропаганда је јавност засипала тврдњама да је ту реч о најдемократскијем и најистинитијем досадашњем попису становништва. Како коментарише Костић, „заиста је било свакоме слободно да искаже коју било народност према датој шеми, свакоме сем Србину. Ко год је желео, у целој држави, смео је казати да је Хрват, да је Словенац, да је Македонац, да је Црногорац, да је Немац, Талијан итд. Али само није смео рећи да је Србин у две тзв. републике, у Црној Гори и Македонији. Тамо је чињен такав притисак приликом пописа да се ретко ко осмелио да каже да је Србин. Пописни органи су имали овлашћења да такво лице упуте на политику власти. Ја имам аутентичне доказе о томе, специјално у Боки. Тако су и моја породица, моја рођена мајка, итд., били принуђени да кажу да нису Срби, већ „Црногорци". То не служи на част ни држави у којој се тако поступа, ни статистици која то толерише, па чак и стимулише, а најмање да се то истиче као недостигнути идеал." (стр. 77.)

У условима високог процента неписмености и оправдања режимске репресије, статистичке злоупотребе су постале опште правило и доводиле до невероватне инструментализације статистике као науке, која је ионако подобна за бројчане манипулације разних врста. Костић примећује да за највећи део становништва испуни формуларе сам пописивач и он стави народност „Црногорац" или „Македонац", а да пописано лице то и не зна." (стр. 77.) Кад би се неко изјаснио као Далматинац, Истранин или Буњевац, он је директно уврштен у Хрвате, што су официјелни аналитичари и признали у завршној студији обраде статистичких података. „Очигледно је да се не само на терену већ

и у самој статистичкој установи доцније, приликом обраде материјала, продужила политика што већег смањења српског националног волумена. То је консеквентно спровођено и то „руководиоци" не крију. Јер кад је неко казао да је Далматинац или Истранин или Буњевац, он је очигледно хтео да се дистанцира од хрватства које му је наметано. Он га није желео, али је уз његово име у самом Статистичком заводу накнадно унето оно што је он хтео да приликом пописа избегне. Многи су Талијани приказани тако као Хрвати. Они су из страха рекли да су Далматинци или Истрани, а Централни биро их је унео међу Хрвате." (стр. 78.)

ђ) Статистичке злоупотребе и манипулације

Статистички број Хрвата је вештачки повећаван, а Срба систематски смањиван. „Кад је неко казао да је Бокељ (овај се одговор увек у публикацији ставља на прво место, јер је сигурно био најчешћи), то је чињено зато да би се избегло опредељивање као „Црногорац." Али оно што је хтело да избегне пописано лице, то му је баш у Београду наметнуто. С друге стране, „Србин-Црногорац" је хтео рећи да је по народности Србин иако је по региону Црногорац. Он је чак српско обележје ставио на прво место. Али узаман: приказан је као Црногорац антисрбин (контраст Србину). Исто тако Србин-Циганин. Он јесте објективно Циганин, али је хтео да се субјективно искаже као Србин, јер је, како даље стоји у Уводу, (реч је о Уводу званичне публикације о резултатима пописа – прим. В.Ш.), „први пут у историји југословенских пописа била дата пуна слобода сваком појединцу да се изјасни како хоће о народности којој припада." (стр. 78.) Комунистичке прокламације су увек, како Костић истиче, „лаж, ординарна лаж. Али, да је та слобода и заиста постојала, која вајда, кад га централна статистичка установа уврштује где она хоће." (стр. 78.)

Ово су случајеви без преседана у историји статистике и тешко компромитују југословенску статистичку науку као слепог слугу титоистичког диктаторског режима. Наводећи како су се и преостали Немци, због тадашњих општих политичких прилика, изјашњавали као Хрвати Костић резимира: „Мислим да ме мој статистички инстинкт неће напустити ако утврдим да је попис од 1948. приказао бар двеста хиљада Хрвата више него их је у ствари, и скоро милион Срба мање. И то признајући као Хрвате све њихове новопечене сународнике (Буњевце, Шокце, разне католике Босне итд.)." (стр. 79.)

Сличне статистичке злоупотребе и манипулације масовно су вршене и у Македонији. Костић истиче да би несумњиво „при слободном попису у Македонији било много лица која би означила македонску народност, вероватно и већина. Али да би било и много Срба, свакако стотине хиљада, о томе не може бити сумње. Индикација за то има сувише. Али је у Македонији вршен највећи антисрпски терор приликом пописа, а многе су мањине биле принуђене да се определе као Македонци." Да би се само тај број вештачке народности што више надувао, да би се оправдало њено национално осамостаљење. (Слично је и са „Црногорцима")." (стр. 79.)

Још је упечатљивије статистичко мешетарење са бројем пописаних Цигана. Костић каже да се чуди „како то да од 72 хиљаде Цигана у целој Југославији у самој Србији има 52 хиљаде. Сад је то постало јасно, после коментара у Уво-

ду. У Србији су сваког Циганина означавали као таквог, а у другим покрајинама су их прибрајали господарским народностима. Зато је нађено, у „Народној Републици Хрватској" 405 Цигана, од чега отпада на Барању 264. У целој Хрватској, Славонији и Далмацији остаје свега 141 Циганин! У Босни и Херцеговини и у Македонији има више Цигана него у Србији, али су тамо означавани или као муслимани или као Македонци. Зато их у Босни треба да има свега 442 према званичним резултатима, а има их на десетине хиљада у стварности. И што је најважније, српски Цигани су једини дециганизирани, ако се сме тако рећи, а не говоре чак ни циганским језик у већини, док су македонски и босански најпримитивнији Цигани, одвојени потпуно од другог света, који уопште не знају народности. Па се српском Циганину одриче право да се декларише као Србин и кад он хоће, а македонски и босански се уврштују у народности које они и не знају." (стр. 79.) Па и поврх свега тога, писци уводне студије јадикују што се по њиховом мишљењу још увек велики број Цигана у Србији национално декларише да су Срби.

У трећем поглављу књиге Лазо Костић се посебно бави питањем Далмације, на коју Хрвати непрекидно потежу своја историјска и етничка права, која, што су више сумњива, бивају жешће и дрскије пропагирана. Како Костић исправно закључује, „што се „историјског права" тиче, оно уопште данас не значи ништа нити му меродавни фактори придају ма какву вредност. Теорија „историјских права" настала је као утук Француској револуцији. Ова је прогласила национално начело као једино меродавно код образовања држава: сваки народ има право на свој државни кров и сви распарчани делови народа на уједињење под једним кровом. Али, примена тог начела морала би да потпуно преобрати и преврне све европске државе, нарочито велике, оне које су Наполеона победиле. Морала би да их разбије и декомпозира. А једној тако атрактивној идеји, као што је идеја права на самоопредељење, није се могла супротставити проста идеја силе. И супротставили су јој идеју једног фиктивног и сумњивог „права", исконструисали су теорију „историјских права." (стр. 85.) Ниједан важећи савремени међународноправни акт не позива се ни на каква историјска права. „XX век ударио је глогов колац тој идеји, и данас само два народа у Европи, а вероватно и у целом свету, потржу питање „историјских права": Мађари и Хрвати. Оба народа која немају друге, светлије и јаче аргументе да фундирају своје територијалне прохтеве." (стр. 85.)

Лазо Костић сматра да су „историјска права једнако небулозна колико и неморална, једнако анахронистичка колико и антидемократска." (стр. 85.) Па ма каква да су по својој природи, и само постојање хрватских историјских права по питању Далмације је крајње сумњиво. „Кад би историјска права заиста била дејствителна, онда би Хрвати могли постављати прохтеве само на неке делове Далмације, а не на сву Далмацију и, поред тога, они би могли доћи на ред тек на четвртом или петом месту и у погледу оних делова Далмације који су били под њиховом влашћу (у ствари хрватских владара, којима би једино права могла припадати кад би она била ефикасна)." (стр. 85.) Ту су у питању и Грци, Мађари, Италијани итд. Костић истиче да не разуме „како се могу сви прескочити, и претходници и следбеници Хрвата, и они који су држали целу Далмацију бар двапут дуже него Хрвати њене делове, како се могу сви прескочити и права свакога другога неглижирати да би се само допрло до „права" Хрвата." (стр. 85.)

Далматинац и католик Лука Подује у књизи „Политичка писма једног Далматинца", објављеној у Задру 1920. године на италијанском језику, просто се подсмева хрватским амбицијама, сматрајући својевременим хрватски искорак у деловима Далмације напросто историјским инцидентом без значајнијих квалитативних реперкусија. Хрватски захтеви су апсурдни и утемељени на голим фалсификатима. Како Подује закључује, „због једног хрватског упада који је у нашој покрајини извршен у једној удаљеној епоси, успело се, помоћу промућурних и перфидних мистификација, да се створи једно тобожње историјско хрватско право на Далмацију." (стр. 85.)

У књизи „Национална права Аустрије", штампаној 1934. године, Карл Готлиб Хугелман и његови сарадници, иначе истакнути правници и историчари, крајње су јасни и прецизни по питању далматинске историје, па их Костић опширно цитира: „Од краја IV века Далмација је представљала јабуку раздора између Истока и Запада. Напослетку припаде Византији, код које остаде све док је нису Словени запосели. У првој половини седмог века населише Хрвати север а Срби југ Далмације, чија се унутрашњост одсад звала „Хрватска", док су као Далмација означавани само приморски градови. Крајем осмог века потпадоше далматински Хрвати под франачку власт, а Срби, напротив, умели су да своју самосталност одрже. Доцније стави млетачки дужд себи титулу „Херцог Далмације". Само је Дубровник остао слободан од млетачког господства. Средином XI века настаде једно ново хрватско краљевство у Далмацији. Други наследник Стефана, Звонимир, примио је у феуд од папе, али је ипак морао 1085. да призна суверенитет дуждове републике. Сад се обратише Хрвати мађарском краљу Владиславу и потчинише се његовом синовцу Коломану. Отада (1100.) остадоше далматински приморски градови кроз цео средњи век предмет спора између Мађарске и Венеције; само Дубровник и Котор су могли да се задрже независни. Један део приморја придружио се доцније Бели III, док је југ био заузет од српских Немањића. Ипак је успевало Млечанима увек с времена на време да градове ставе под своју власт, коју је напослетку и Дубровник морао да призна 1358." (стр. 86.) Много су дуже Срби владали територијом јужно од реке Цетине, него Хрвати северно од те исконске српско-хрватске линије разграничења на обалама Јадранског мора.

Далматински историчар Иван Луцијус, који је живео у XVII веку, поседовао је неке историјске документе непроцењиве вредности, које је много доцније у његовој заоставштини пронашао хрватски историчар Михо Барада и доставио их српском академику и најбољем познаваоцу средњовековне историје, Михаилу Динићу. Најзначајније је Динић објавио у Београду, 1955. године, под насловом „Три повеље из списа Ивана Лучића." Једна од њих је повеља краља Стефана Владислава, издата 23. јуна 1237. године у месту Ковачићи надомак Омиша. За њу и хрватски историчар Форчић каже да је сведочанство о чињеници да је у то време Цетина била граница између Србије и Угарске, а о Хрватима и Хрватској никаквог помена нема.

Још је Ана Комнен писала о зетским владарима Михаилу и Бодину као и о далматинским кнезовима, а и Немањићи су у својој краљевској титули имали Далмацију. Задар, Сплит, Трогир, Дубровник и многи други приморски градови никада у својој историји нису били у саставу Хрватске, као ни највећи број

далматинских острва. То су општепознате чињенице, о којима сведоче многи мађарски и хрватски историчари. Како пише немачки научник Макс Браун у књизи „Балкански Словени", објављеној 1941. године: „Далматински градови су отворено симпатизирали са Републиком на лагунама, па су чак и за суверенност Мађарске имали више воље него за власт хрватских краљева." (стр. 88.) Млечани су скоро четири века управљали Далмацијом, да би је преузела Аустрија и директно њоме владала, без икакве везе са Хрватском која је у хабсбуршкој царевини имала сасвим другачији статус све до 1918. године.

Како пише најзначајнији хрватски историчар Фердо Шишић у енциклопедијској одредници о Хрватима, „под крај XVII и почетком XVIII века образовао се и појам данашње Далмације до Неретве, у вези са млетачким владањем. Како се ово ширило на обали Јадранског мора, и по унутрашњости (у Загорју), тако се проширивало и име „Далмације". Дубровник се са својом територијом није сматрао као независна република, делом Далмације, а тако ни млетачка Бока Которска (од 1420.), која је носила име „Млетачка Албанија". Тек од 1485. даље, кад је Аустрија завладала читавом обалом и Загорјем у данашњим границама спрам Босне, Херцеговине и Црне Горе, раширило се службено име „Далмација" на сву земљу од ушћа Зрмање до Будве." (стр. 88.)

Општепознато је у историографији да је Далмација представљала конгломерат већег броја територија с различитим степеном аутономности и јасно диференцираним правним системима. Кад је Аустрија по одлуци Бечког конгреса присвојила Далмацију, није било ни помена о било каквим хрватским историјским правима, а када је окупирана и накнадно анектирана Босна и Херцеговина, бечке власти су се позивале искључиво на мађарска историјска права. То што се хрватски бан формално називао „хрватско-славонско-далматинским" није му у пракси ништа значило јер се његова власт никада није протезала ни над једним делом Далмације.

е) Правна наука против „историјских права"

Поготово далматински Срби нису никада били ни под каквом хрватском влашћу. „И за време Млетака, па и за време Турака, имали су далматински Срби знатну аутономију. Ако врховна власт није била српска, локална власт се налазила у српским рукама. Ми имамо из млетачког доба аутентичне документе који то потврђују. Млечани су строго пазили да не повреде та српска права и обичаје." (стр.90.) Највећи део сачуваних докумената који о томе сведоче, односе се на морлачког старешину капетана Стојана Јанковића. Из тадашњих правних аката се види „да та самоуправа није била гола формалност, нити да су Млеци смели просто постављати за старешине своје креатуре или агенте. Види се да врховне старешине „Морлака" могу чак да се жале на одлуку ванредног провидура и војног команданта. Потврђује се да су пределе освојили Срби сами, а Млеци их добили на дар. Ови „Морлаци" нису имали у близини ниједну српску државу да би њој те области припојили, а Аустрија, са њеним још безобзирнијим прозелитизмом од Млетака, није могла имати код српских бунтовника нарочито атрактивну моћ." (стр.90.) Срби у Далмацији никада нису били ни кметови ни робови. У таквом положају махом су се налазили острвски католици, потпуно обесправљени.

Историјска права модерна правна наука једноставно не признаје, али и кад би их признавала, морала би респектовати и факторе која та права некад афирмишу а некада и негирају. Буне и устанци су, на пример, чиниоци негације легитимности и ефикасности појединих режима, али још чешће, начин испољавања незадовољства појединих друштвених група затеченим правним стањем. Кад се томе додају ратови, јасно је да било каква историјска права не могу издржати зуб времена јер су по природи статична, а историја је по својој природи динамична и очигледно постаје све динамичнија. Када су се Срби масовно населили на подручју Славоније, Далмације, Лике, Баније и Кордуна, тамо нису наишли на било какво сведочанство хрватских историјских права. Нашли су се на територији која је чврсто била под влашћу Аустрије и Венеције. А све да су у једном тренутку Аустрија и Венеција одлучиле да напусте та подручја не би било никаквих Хрвата да успоставе хрватску власт на име неких имагинарних историјских права. Хрвати су као народ већ готово нестали и по замисли католичких кругова тек је требало обновити њихов национални супстрат из српске етничке масе систематским прекрштавањем.

Још од доласка Срба и Хрвата на Балкан у VII веку, у време византијског цара Ираклија, а према сведочењу Константина Порфирогенита, граница међу њима је била река Цетина и Врбас. Ниједан озбиљан историчар никада ту чињеницу није оповргао, а потврђују је са српске стране Мавро Орбин и Андрија Змајевић, Трогиранин Јоан Луциус, као и Хрвати Фрањо Рачки, Шиме Љубић, Тома Маретић и многи други. С тим се слажу и сви значајнији страни историчари и слависти. Како каже Костић, „У далматинском континенту северно од Цетине живео је хрватски народ заиста вековима, све до XVI века, до појаве Турака. Тада се разбежао главом без обзира и препустио другима своје огњиште. Он није био истеран, већ је напустио своје боравиште сам, из страха од Турака који су тек надирали. Никодим Милаш, који је то питање најтемељитије истраживао и објавио у делу „Православна Далмација", износи „да је народ римокатоличке вјере у далматинском континенту, а то је хрватски народ, напустио своја мјеста пред Турцима и разбјегао се, потврђују и сви писци који су о Далмацији писали и пишу. Представљају они страшним уступање Турака у Далмацији за вријеме тог рата и казују да се сав хрватски народ тада иселио из оних приједела које Турци заузеше... Побјегоше тада испред Турчина сви далматински Хрвати заједно са својим свештенством, и прећоше неки у утврђене приморске градове млетачке, а већи дио на питома далматинска острва, гдје се и настанише и гдје и данас састављају искључиво насељење тих острва; а многи у галијама прећоше у Италију, склонише се већином nella terra degli Abbsurri." (стр. 94.)

Милаш се позива и на писање фратра Златовића и Млечанина Андреа Барбарта који наводе да су отерани скоро сви католици и да су све цркве порушене. „Једном ријечју, све што је било римокатоличкога у овим земљама које сада заузеше Турци, све се то разбјегло, и остаде пусто од старосједилаца Хрвата сва континентална Далмација, некадашња колијевка и срце хрватске државе." (стр. 94.) Како пише хрватски историчар Тадија Смичиклас, „остали су само градови, а народа толико, колико је могло побјећи у градове." (стр. 94.) Слично закључује и Јован Ердељановић: „Старо хрватско становништво се готово сасвим иселило, тако да су још у XVI веку, крај свег досељавања с других страна, многи предели били пусти, а други веома ретко насељени." (стр. 94.) На пусту земљу дошли су Срби и о томе пише Милаш: „Остављене од Хрвата земље

у Далмацији од Зрмање до Цетине населио је сада махом српски народ из Босне и Херцеговине, а и из Старе Србије. Ово је била највећа сеоба Срба у Далмацију, коју сви писци спомињу." (стр. 94.) Он посебно наводи Андрију Барбарта „који у свом извештају млетачкој влади потврђује да је 1527. више хиљада српских породица прешло у Далмацију, и да су заузели сву Книнску крајину, Буковицу и Которе." (стр. 95.)

Радослав Грујић у књизи „Историјски значај Срба у Хрватској", објављеној 1940. године у Београду, пише да су масовна расељавања Срба у Далмацији много старијег датума. „Један од најстаријих, засад, познатих нам докумената који сведоче о великом значењу сеобе Срба у северну Далмацију јесте писмо млетачког дужда Франческа Фоскарија од 20. децембра 1428. задарском кнезу Александру и тамошњем капетану Марку у коме им нарочито наглашава да је усељавање Срба у наше земље Далмације веома корисно не само за нашу власт, већ и за наше поданике и верне из тих крајева." (стр. 95.)

Јован Цвијић у књизи „Балканско полуострво и јужнословенске земље", из 1922. године, износи као доказане чињенице да су „прве сеобе из динарског залеђа у Далмацију почеле још при крају XII века, али многобројније и најважније десиле су се у млетачко и турско доба и обухватиле су готово цело становништво високих динарских крајева, престале су тек крајем XVIII века. Православне су често доводили Турци да им земљу обрађују, прелазили су и сами у групама и појединачно на млетачку територију... Православни су се населили у Буковици, Равним Котарима, око Книна и у Горњој Цетини, у Врлици и околини има досељеника чак из Црне Горе... Има поунијаћених Срба. Ово је, са Сењом, најчувенији ускочки крај у Далмацији... Главни је дакле процес: смена средњовековног становништва, које се у Далмацији населило за време сеобе народа, новим динарско-балканским становништвом, које се ту доселило у млетачко и турско доба." (стр. 95.)

У књизи „Сеобе и етнички процеси у нашем народу", објављеној у Сарајеву 1922. године, Цвијић је још прецизнији: „Скоро све становништво Боке Которске води порекло од црногорских и херцеговачких досељеника. Становништво дубровачке околине је у знатној мери босанско-херцеговачког порекла; становништво самога града Дубровника, Макарске, Омиша, Сплита и Шибеника је поглавито босанско-херцеговачког порекла; скоро искључиво тога порекла је становништво Буковице и Равних Котара у Северној Далмацији." (стр. 95.)

У збирци докумената „Списи о историји православне цркве у Далматинско-истарском владичанству од XV до XIX века", објављеној у Задру 1899. године на латинском језику, Никодим Милаш прецизним изворима доказује да су Млечани након Карловачког 1699. и Пожаревачког мира 1718. године у новостеченим територијама Равних Котара, Буковице, Книнске Крајине, Петровог Поља, Косова Поља, Сплитског Загорја, Цетињског и Синјског Поља, све до Неретве, затекли српско православно становништво. Много докумената који о томе сведоче објавио је и Бошко Десница у двотомној књизи „Историја которских ускока", објављеној у Београду 1950. и 1951. године.

Јован Радоњић у књизи „Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века", Београд 1950, пише: „Миграције српске у првој половини XVI века биле су толико интензивне и честе у Далматинском загорју да су ови крајеви добили изглед скоро чисте српске земље... Прилив српских избеглица из погра-

ничних крајева Турског царства у хабзбуршке земље није био ни близу тако интензиван и снажан као у земље Млетачке републике... Српски талас запљуснуо је у XVI и XVII веку далматинске градове, њихову околину и нека острва као нпр. Хвар појачавши тамошње старије становништво, док су богатији и угледнији Срби насељавали градове." (стр. 98.)

Интересантно је да Радонић помиње и молбу сплитског надбискупа Ватикану, из 1662. године, „да му се што пре пошаље добар и поуздан мисионар да се Сплит не пошизматичи сасвим." (стр. 98.) Сачуван је извештај апостолског викара Николе Блашковића Конгрегацији за пропаганду вере, од 20. октобра 1692. године, у коме је садржан и предлог како да се православни Срби „дискретно и постепено путем Уније приведу католичкој вери." (стр. 98.)

У студији „Јероним Пастрић, историчар XVII века", објављеној у Гласу САНУ 1946. године, Радонић описује како је, 16. септембра 1742. године, на седници специјалног одбора Конгрегације за пропаганду вере референт идентификовао „крајеве где се говори илирски, па међу њима убраја и „сав онај део Угарске где су рашки народи", па онда истиче потребу учења тога језика који се простире у добром делу Југоисточне Европе. Особито су, каже он, многобројни Срби (Сервиани) грчког обреда, шизматици, који говоре српски. Они се распростиру по Хрватској, Славонији, Угарској, Босни, Србији, Бугарској, Тракији, Маћедонији, Арбанији, Далмацији, где живе помешани са католицима, у Црној Гори, њиховој специјалној домаји, у којој нема католика. Невоља је, вели даље извештач, што Срби насељавају не само крајеве у Турској, него их је много у земљама аустријске куће и Млетачке републике, као у бискупијама Котора, Макарске, Трогира, Шибеника, Скрадина, Задра и Нина где далеко надмашује број Србијанаца број католика." (стр. 99.)

Костић наводи и текст которског бискупа Матије Карамана, на кога се позива Милаш, а датира из 1744. године. У њему, између осталог, стоји: „У време бечког рата није било у задарској околини српскога владике, па је ипак горња страна сва настањена Србима, који су у то време дошли из Босне... Иза последњег рата, ти исти Срби, који су ишли из Турске, населише и имотску област иако су знали да у Далмацији нема владике њиховог закона." (стр. 101.) И Форлати у књизи „Свети Илирик", из 1775. године, пише да је Далмација крцата Србима или Морлацима грчког закона. Исте године и млетачки провидур Јаков Градениго сведочи да је већина далматинског становништва српског закона. У већем броју писмених обраћања далматинских православаца млетачком дужду из осамнаестог века ти венецијански поданици за себе кажу да су славено-српски народ грчког закона источне цркве."

ж) Етнографски односи у Далмацији

У првој половини прошлог века, Франц Петер, као један од најпризнатијих познавалаца далматинских прилика, пише: „Пошто је Далмација словенска земља, то је и језик већине становништва словенски, заправо српски." (стр. 103.) Знаменити немачки путописац Кол у књизи „Путовање у Истру, Далмацију и Црну Гору", објављеној у Тејлу 1851. године, све то до краја прецизира: „На југу (Далмације) изгледа да су Срби већ давно седели. А кад су хрватска власт и цват подлегле Мађарима, а још више кад су Срби дошли у сукоб са Турцима,

све су чешћа била усељавања српских избелица у пределе на обали, куда су били бацани од Турака. Тако су, поред јужних области које су још од старог доба припадале Србији, такође и северни хрватски пределе све више и више такорећи србизирани. Овде, на Јадранском мору, догодило се како изгледа нешто слично као на Северу око Дунава где су такође српски ускоци (избеглице) у данашњој Војводини основали једну нову српску земљу. Према томе је хрватско племе све више уступало, и српско племе влада према томе у целој Далмацији, нарочито у средњој и јужној Далмацији... Нарочито су сасвим српског стабла Бокељи, становници Дубровачке области и дубровачких острва, граничари Неретве и Цетине, такозвани Морлаци и ускоци, док су Морлаци на северу Крке мешавина Срба и Хрвата, али са превлашћу српства, граничари Зрмање и Велебита морају се посматрати као прилично чисти Хрвати, као што се и на острвима свуда сачувало хрватско племе... Храбри Неретљани, који су у средњем веку на Неретви основали једну чудну пљачкашку државу и одржали је у двадесетогодишњем бoју са Млечанима, Црногорци који се још увек боре са Турцима, предузимљиви Бокељи, републиканци кантона Пољице, крвни непријатељи Турака, Морлаци и ускоци, сви су у суштини српског племена." (стр. 103.) Кол наводи и да су народни живот и поезија већине Далматинаца потпуно исти као код осталих Срба. Док у далматинском залеђу живе искључиво Срби, на приморју, према Колу, има и Грка, Римљана, Млечана, Мађара, Шпанаца, Турака, Арбанаса, Француза, Нормана, Брита, Немаца, Јапида, Илираца, Либураца, Келта и разних Словена.

Костић поближе објашњава да назив Морлак „долази од грчког израза „Мауро-Влах", што значи црни Влах. Тако су означавали староседеоци Далмације нове дошљаке, који су изгледали мрки, тмурни... Има у том изразу нечег потцењујућег, али има и нечег што застрашује, што импонира." (стр. 104.) Термин Морлак је био синоним за Србина. Фран Петер за њих каже: „Са именом Морлаци означују се уопште брдски сељаци Далматинског залеђа (континента). Њихов број може да се пење до 150 хиљада душа, чије су две трећине католици, а остали неуједињени Грци... Они имају своје насеобине у окрузима Задар и Сплит. У Дубровнику и Котору су непознати... То су чисти Срби и Босанци. Време њиховог досељавања треба да падне у средину XV века. Изгледа да су се својевољно отргли од турског притиска и одселили се у далматинске висинске пределе, где су мислили да ће им бити боље под хришћанском влашћу." (стр. 100.)

Енглески научник Патон у једном зборнику радова из 1845. године, под одредницом „Србија", истиче да су далматински Морлаци Срби јадранског приморја. „Морлак показује у свом карактеру још многе особине Јужних Словена, он је стварно Србин јадранског приморја... Женидбе отмицом на старосрпски начин догађају се још увек каткада... Положај жене под Морлацима одговара у приличној мери њиховим сестрама у Србији... Многе тачке сличности са Србима проистичу из заједнице језика, заједнице порекла, па чак и обичаја." (стр. 105.)

И за истарске Морлаке Карл фон Черниг је рекао да су Срби. Јован Ердељановић у књизи „О пореклу Буњеваца" наводи: „Иван Ловрић, родом Синьанин, у свом делу из године 1776. каже: Они које у Далмацији називају Ркаћима, тј. Грцима, због њихове грчке вере, исте су народности као и Морлаци латинског обреда..., истим језиком говоре и у својим народним песмама опевају Краљевића Марка." (стр. 106.) И Кол, и Петер, и Самитро, и Јохан Кристијан Ен-

гел и гроф Луjо Војновић наводе како је цела Далмација певала о Марку Краљевићу, а како примећује Лаза Костић нигде се није чула никаква песма „о Звонимиру, Томиславу, Свачићу и другим, правим или измишљеним, хрватским владарима." (стр. 106.)

За све деценије и векове турске најезде околне државе су радо примале избегле Србе. „Срби не беже у позадину да би се сакривали и спасли, већ беже да би се организовали и боље припремили за борбу. Пре него се људски сместе, пре него добију стална седишта, мушкарци се већ налазе на фронту, на линији, у борби. Они не траже ни предаха, ни одмора, често чак ни саму опрему. Они ће већ од непријатеља добити оружје. Зато се особе Срба задржавају обично на самој граници. Док су Хрвати од Турака бежали све до Моравске, бојећи се да се задрже негде ближе, Срби се с муком одвајају од границе. Патријарха Чарнојевића су, и његову пратњу, бацили били у далеку позадину (то је била свесна католичка акција, да би концентрисани Срби на граници остали без духовног главара и без веће помоћи у људству), али су и он и његова дружина увек гледали да се примакну граници кад год им се пружила прилика. Отуда две крупне последице: свак је радо пребегле Србе примао, свака државна власт, јер су они долазили као борци а не као просјаци, да бране више нове господаре него сами себе. И, затим, на тај начин су Срби, можда несвесно, проширивали своју етничку територију, док би иначе били изгубљени у мору иноверије кад би се много удаљивали од свог националног језгра." (стр. 107.)

з) Процеси унификације и католичења Срба

О томе пише и Јован Цвијић у књизи „Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије", и то у другом тому под насловом „Психичке особине јужних Словена", посебно истичући: „Динарци насељени у Далматинској Загори нису се руководили разлозима економске природе. Остављали су богате и плодне земље, да би се населили у пределе који су, са Црном Гором и Ликом, најсиромашнији на Балканском полуострву. Узроци њиховог исељења моралне су врсте, пошто се нису могли помирити са тим да подносе мрску, насилничку владавину, која их је сатирала, напустили су завичај, не обзирући се на материјалне интересе, да потраже гостољубивију домовину. Тако су показали најлепше особине свог карактера; жилавост у борби, упорност у опасностима и дубоку веру у будућност. Изменили су се под утицајем географске средине и историјских прилика. Али су се њихове битне психичке особине одржале... Сви су нови досељеници, који су у јадранске области дошли од краја XV до краја XVIII века, припадали патријархалном становништву, већином ерског варијетета, и говорили огромном већином штокавским дијалектом... Често је ово био најбољи елеменат динарског становништва који није могао подносити турску управу. Енергични и независни... они су више волели ове сиромашне карстске пределе него богатије крајеве... Ти досељеници су били задахнути националним идеалом... Демократска осећања XIX века су га још појачала: и тако Загора, као и Шумадија, пада међу областима са најразвијенијом националном свешћу... Православни досељеници су котлини између Дрниша и Книна у Далматинској Загори дали име Косово, име поља на коме је била чувена битка. На томе се Косову сви загорски Срби скупљају сваке године на Видовдан." (стр. 108.)

Након што су масовно населили Далмацију, Срби су изложени систематском процесу унификације и католичења, денационализације и расрбљивања, који је погубније деловао на нашу националну супстанцу од исламизације на територијама под турском окупацијом. У већ цитираној књизи, објављеној у два тома у Београду, између два светска рата, Цвијић о томе пише: „При досељавању, у млетачко доба, Срби су се прикључивали грчким православним општинама којих је било само у приморју. Срби из Далматинске Загоре беху под влашћу добробосанских митрополита у Сарајеву, а они у приморју под управом филаделфијског митрополита у Млецима; кад су Млечићи заузели целу Далмацију, онда су сви православни остали дуго под влашћу тог митрополита. Немајући својих, они посећују католичке цркве и сахрањују их католички свештеници. Око половине XVII века би им допуштено саградити православне цркве." (стр. 112.)

Цвијић располаже читавим низом појединачних примера показујући колико „има крајева у којима је православно становништво прешло на католичку или унијатску веру, нарочито у дубровачкој области (Пељешац, умногоме и у Конавлима), у Далмацији (Дицмо изнад Сплита, околина Макарске итд.), у Хрватској (Жумберак), на доста места у Босни и Славонији. То се дешавало много више него што је забележено; јер је у ранијим временима био чест случај да се поједине породице досељене у католичку средину, без своје цркве и попа, постепено навикну на католичке обреде и приме католичку веру... Преобраћење православних у католике дешавало се у Далмацији, нарочито у XVIII веку, као што се види из извештаја фрањеваца... Фрањевци наводе многобројне примере, према којима су на хиљаде православних превели у католичанство... И збиља је много више православних покатоличено него што се може потврдити записима и историјским изворима." (стр. 112.-113.) О томе су много писали Јован Радонић и Никодим Милаш. Они су у својим делима приказали читав низ примера српског отпора унијаћењу и презира према римској цркви која им је изгледала неприхватљивија и од ислама. Ни слаткоречива обећања, стварне привилегије, као ни насиље и суровост, огромну већину Срба нису могли поколебати.

Они који би преверили били би прокажени међу својим сродницима и сународницима и страшно морално жигосани да су продали веру за вечеру. „Многи би други лакше посрнули у овој борби него Срби, многи би се пре ухватили на мамац, јер су од Уније Срби имали да очекују само користи: били би мажени од власти, материјално помагани, деца им о државном трошку школована, добивали би јавне службе (шумара, лугара, финанса, жандара итд.). Споља, не би се променило ништа у њиховом исповедању вере, јер и грко-католици имају исто богослужење као православни, попови им носе браде, жене се итд. Причешће је исто. Само је различна једна реч у Вјерују, коју примитивни људи не запажају. Још мање они знају да им је свештенство подвргнуто папи. Па ипак су наши стари Далматинци, као уосталом и Срби свуда друго, махом одбијали све ове привилегије и преимућства. Они су хтели остати верни старој вери, не помућеној вери својих праотаца, због које су већ једанпут своју постојбину променили. Лакше су жртвовали њу негу веру. Јер су они били свесни да их само чиста српско-православна светосавска вера везује са прецима. Са тако славном прошлошћу и са народношћу. Зато су је сматрали највећом светињом, и готови били све жртве за њу принети." (стр. 116.)

Систематски прозелитизам је обустављен тек 1848. године. „Где год су поунијаћени Срби остали у српској средини, они су искористили прву прилику да се врате матери – цркви... Фебруара 1849. изашла је министарска уредба којом је било свакоме слободно остављено да прелази из једне у другу хришћанску веру. Православна вера је, 4. марта 1849, у Аустрији призната као равноправна са осталим верама. Народ је те законске основе искористио и у великој већини се вратио у крило државе у којој је био првобитно крштен. Унијатство, мада и даље помагано од стране католичке цркве, скоро је сасвим угаснуто." (стр. 117.) Међутим, мржња према православним шизматицима непрекидно је подгрејавана од стране највиших ватиканских кругова. Она је провејавала кроз све хрватске политичке потезе у наредних стотину година, да би букнула пуном жестином у току Другог светског рата и до краја исказала злочиначку природу Римокатоличке цркве и хрватског народа као њеног слепог и бесловесног оруђа.

Без обзира на врло висок проценат далматинских католика, сви научници од стручног пера и угледа сматрали су скоро све становнике Далмације Србима. Костић је приказао све историјски релевантне статистичке податке о верској структури. Пипин и Спасович у већ цитираном делу наводе: „Етнографски односи Далмације су у општим потезима следећи: Словени српског племена уопште око 400 хиљада, од тога 80 хиљада грчко-православних; већина је католика, између којих се налазе 65 хиљада глагољаша, затим око 20 хиљада Италијана вишег сталежа у градовима, око хиљаду Арбанаса, неколико стотина Јевреја, мали број Немаца... Сад се православни зову Срби, а католици (иако су и они Срби) зову се „Латини", или чак „Шокци", примајући само назив који им православни Срби надевају, или обоје употребљавају локална означења." (стр. 129.) Зато није нимало случајно што немачки публициста Алберт Вирт 1914. године пише: „1815. је цела Далмација, чије је становништво највећим делом српске крви, додељена трајно Аустрији на Бечком конгресу... Најлепши Срби су у Далмацији, како мушкарци, тако и жене." (стр. 129.) Француски историчар Ернест Дени је писао о 600 хиљада Срба Далматинаца, а 1925. „Питање Далмације је врло просто: не постоји уопште питање Далмације, Далмација је српска с краја на крај." (стр. 129.)

Али, по том питању су сигурно најзначајнија и најреспективнија мишљења угледних далматинских интелектуалаца. Тако је Шибенчанин Никола Томазео, половином прошлог века, тачније 1861. године, у „Писму Далматинцима" изјавио да „никаква лаж не би била луђа, срамнија, безбожнија, некорисније" него да се Далматинци определе као Хрвати и тако изјасне против свога народа и одрекну сопствених очева. Даље он објашњава колико су велике разлике између Далматинаца и Хрвата, као и да су те разлике „створене природом и историјом, и стародревним обичајима, који не могу једним потезом да се распрше. А негирати те разлике, претварати се да се не виде, радити као да не постоје, то би допринело да се појачају више него икада, да се развију у сукоб. Почнимо са структуром тела, црте израза лица, која су толико различита између два племена, да далматинска и српска више личе на пољска него на хрватска. Обичаји живљења различити; различит начин одевања што је такође историја; различит, што је још важније, изговор језика, који је уосталом сачуван на далматинском континенту неупоредиво јаче и деликатније, тако да је овде као и у Италији тоскански према дијалекту Ђенове или Болоње. Саме разлике изговора и дијалеката које се запажају између континента Далмације и обале и острва, и које се неки

пут запажају у самом граду између делова приморских и наслоњених на залеђе, не чине ниједан део овог народа ближим Хрватима; оне су аргумент коме треба веровати да су извршене многе миграције словенских породица у разна времена. Па уколико би овај доказ био само вероватан, има најсигурније доказе да се покаже како становници Далмације нису Хрвати." (стр. 129-130.)

Слично су писали и истакнути Срби католици Антонио Ћипико и Ловро Монти, а не нађе се ниједан озбиљан који би тврдио да су Далматинци заиста Хрвати. И Ћипико и Монти су углавном писали на италијанском језику. Али, и аустријски етнограф Фридрих Краус, родом из Славонске Пожеге, у књизи о Словенима, објављеној у Лајпцигу 1908. године, сматра да је неспорно да се у Далмацији говори српски језик, уосталом како су то много пре њега утврдили сви значајнији слависти, а темељито обрадили Пипин и Спасевич, па и Никола Јорга.

Краус пише: „Турци су Балкан само политички, а не и социјално освојили. Један знатан део Јужних Словена српског племена разбежао се у Далмацију, у Приморје, у Хрватску и Истрију, и на далматинска острва. Тако је постепено порастао један насип против романизовања Далмације и германизовања Хрватске... С друге стране, почео је хрватски дијалекат да се помало утапа у српски, који је показивао већу животну снагу и пунији звук, да би се коначно сасвим скоро у њ утопио. Кад се данас говори о хрватско-српском или српско-хрватском језику или литератури, то треба под тим разумети славенски дијалекат српског племена и књижевност састављену у том дијалекту." (стр. 132.) И Јорга говори о чисто српском језику становника Далмације и српском карактеру далматинске књижевности. Заправо, „ова далматинска Србија имала је током читавог средњег века латинску литературу која, што се расе тиче, припада Србима. Али у модерној епохи постоји читава серија продуката ове исте литературе која сад није више латинска: она је српска." (стр. 132.)

и) Употреба српског језика

И Петер закључује „пошто је Далмација словенска земља, то је и језик већине становника словенски, управо српски... Брђани га говоре у већој чистоти... У приморју су се увукли многи итализми у српски." (стр. 132.) Француз Лежан сматра да илирским „зову Срби Далмације њихов словенски дијалекат." (стр. 132.) Нигде нема ни помена о хрватском језику, осим општине Пољица у средњој Далмацији, у правној историји познатој по Пољичком статуту. О њој пише Србин католик, Милан Рашетар, 1906. године: „Пошто ту малу општину нису никад могли Турци да покоре, захваљујући њеном повољном географском положају... и храбрости њених становника, то је остало очувано највећим делом њено првобитно старохрватско становништво, што може да се позна и по језику становништва, које остаје верно свом чакавском дијалекту иако је са свих страна опкољено штокавцима... Отуда је један подробан етнографски опис Пољица од велике важности, јер је то једини предео на далматинском континенту где се старохрватско становништво прилично интактно одржало." (стр. 133.)

Што се употребљаваног писма тиче, најупечатљивији је закључак Константина Јиречека који тврди „да се у Далмацији у другој половини средњег века словенски писало само глагољицом или ћирилицом. Употреба трећег писма, латинице, то је новина XV века... Ћирилицом су писали и Дубровчани и то не само у кореспонденцији са околним владаоцима и њиховим чиновницима и у судским

актима трговаца у суседним земљама, него понекад и у судским позивима и у самом Дубровнику, у инструкцијама Дубровчанима који су слабо знали талијански, у приватним писмима итд." (стр. 134-135.)

Јиречек даље пише да је на целој јадранској обали „од Бојане до Цетине простиран предео ћирилиског писма све до капије римских обалских градова." (стр. 135.) За обе тврдње он наводи мноштво доказа и примера ћириличних текстова из Макарске, са Брача, Хвара, Корчуле итд. Он објашњава и распрострањеност глагољице. „Један посебан предео беше област северно од Сплита, код Клиса и у долини Цетине код Сиња. У црквама су се ту служили глаголским књигама, али исправе ове области биле су у XV веку ћирилицом писане, под упливом документације суседне Босне." (стр. 135.) Уосталом, и Ватрослав Јагић, као водећи хрватски интелектуалац свога времена, изричито је признао да је ћирилица далматинско писмо.

Не само да је на српском језику и у српском писму писана, него је скоро сва далматинска књижевност препуна мотива из чисто српске историје. О томе најупечатљивије сведоче две чувене песничке збирке католичког фратра Андрије Качића-Миошића „Разговор угодни народа словинскога" из 1756. и 1759. године. О Качићу-Миошићу пише Јован Цвијић: „Његова збирка народних песама права је настава о српским легендама и српском родољубљу, а многобројна издања ове збирке доказ су њеног утицаја." (стр. 137.) Лујо Војновић пише: „Овај францисканац, пун пророчког генија... први је сакупио српске песме у средини XVIII века и заслужује да, поред Томазеа, буде почашћен признањем пуним поштовања." (стр. 137.)

Познати књижевни историчар, Италијан Доминико Ђампали, у књизи „Словенска књижевност", примећује: „Само Андрија Качић-Миошић (док су други писци далматински XVII и XVIII века слаби имитатори њихових славних претходника) заслужује спомен као претеча српске ренесансе и тумач потреба века који наилази." (стр. 137.) Кад се све то има у виду, није нимало чудно што у XIX веку широм Далмације долази до буђења искључиво српске националне свести, што је забринуло Ватикан и убрзало израду његовог вештачког хрватског националног пројекта да би се трајно преотели већ покатоличени Срби и спречило српско национално јединство, без обзира на верске разлике, што би пореметило дугорочне стратешке планове Римокатоличке цркве и зауставило реализацију њених прозелитских амбиција.

Па ипак, такве католичке акције су све до краја прошлог века у Далмацији биле спорадичне и без икаквог реалног ефекта. „Напротив", како истиче Лазо Костић, „једно дистанцирање према хрватству и наглашавање своје, далматинске, посебности било је канда предоминантно у целом XIX веку, па је више почетком овог века, све до несрећне Југославије која је Далматинце католике потпуно бацила у наручје Хрвата." (стр. 140.) Било је, додуше, аутора, који су инсистирали на етничкој посебности Далматинаца у односу и на Србе и на Хрвате, али нико нормалан се није упуштао у доказивање да су далматински становници Хрвати. Лука Подује је, 1893. године, описао хрватске политичке подвале поводом покушаја да се присвоји Далмација. „Кад је у лажном омоту братска Хрватска учинила Далмацији понуду за уједињење, и ова готово једнодушно била одбијена, Хрватска је, и поред отменог и гордог протеста шефа далматинских делегата грофа Барелија, дала израза своме признању јавним свечаностима и аплаузима." (стр. 141.)

ј) Демонстрације српства у далматинским градовима

Када је крајем прошлог века узела маха политичка акција у циљу припајања Далмације Хрватској, подразумевало се да је то мотивисано жељом да се сви аустријски Словени уједине. Иако је свако инсистирање на хрватству имало изразито антисрпски призвук, и српски политичари су углавном били спремни да подрже такво јединство желећи да словенске територије ослободе мађарске доминације. Имали су у виду да је Беч традиционално много више поштовао националне посебности него унитаристички и шовинистички настројена Пешта. Срби су, 17. октобра 1905. године, усвојили Задарску резолуцију у којој се, поред осталог, каже: „што се тиче захтјева браће Хрвата за реинкорпорацију Далмације Хрватској и Славонији... приправне су српске странке уложити и своју снагу за остварење овог захтјева ако се са хрватске стране уклони запрека која је досад пријечила српској странци на Приморју да се за сједињење изјави, а то је да се са стране Хрвата обавезно призна равноправност српског народа са хрватским." (стр. 145.)

У очима свих западних Срба, било да је реч о православцима или католицима, а неретко и муслиманима, па макар им до тада била дубоко затрпана национална свест испод наслага историјског заборава, половином деветнаестог века Србија је већ попримила улогу Пијемонта. Неки су говорили о предводништву Српства, а други југословенства, али су мислили на исто. Како сведочи дубровачки кнез Лујо Војновић у књизи „Далмација", објављеној у Женеви и Лиону 1917. године, огроман утицај на западним српским странама имала је „мала Србија, чак још вазал турског царства, али са патриотизмом вођена од кнеза Михаила Обреновића, који је стално на себе скретао пажњу Далматинаца и њихове браће. Ја се још врло добро сећам србофилских концилиабула (тајних, недозвољених манифестација – Л.М.К.) наших отаца из моје прве младости; култа косовских песама, испуњеног заклетвама на освету и уједињење; портрета српских владара још од великог жупана Немање па све до Михаила Обреновића, које су суревњиво чуване у становима Сплита, Шибеника и Задра." (стр. 145-146.)

Чак је и касније заклети Старчевићев следбеник, дон Мијо Павлиновић, шездесетих година деветнаестог века упутио познатом србофилу Натку Нодилу чланак за лист „Ил национале" у коме се залагао да „Далмација треба да се одцепи од Аустрије и присаједини Кнежевини Србији, чланак који Редакција дакако није могла да штампа." (стр. 245.) О томе извештава Првислав Гризогоно у тексту „Корисна подсећања", у зборнику „Порука", објављеном у Лондону 1954. године. О стварном изражавању жеља да се Далмација припоји Србији од стране српских интелектуалаца Николе Томазеа и Франческа Борелија не треба посебно ни говорити. Али интересантно је навести да се много италијанских публициста у предвечерје и на самом почетку двадесетог века залагало за сједињење Далмације са Србијом. Костић цитира Ђузепеа Прецолинија, који у књизи „Далмација", објављеној у Женеви 1917. наводи: „Србија гаји старе и дубоке симпатије за нас. Ми не познајемо Србију, а не да она нас не познаје. Италијанска култура је раширена више него би се то веровало. Кад Далмација буде сједињена са Србијом хиљаде Словена латинске и италијанске културе поћи ће да се уједине са Словенима који су били под грчким или немачким утицајем." (стр. 147.)

Поводом будућности Далмације, Лујо Војновић инсистира да „се не говори о њеном уступању Србији или коме другом, као кад би се радило о уступању територија лишених народности, аморфних; као кад би се радило о политичкој компензацији, или трговачкој или стратешкој, по моделу уговора у Кампо-Формиу. Србија, добро је да се то зна, нема у Далмацији нимало више права него била која држава. Напротив, унију ове земље са Србијом захтева принцип националитета и вечни закони који неминовно происходе из овога принципа." (стр. 148.)

Католичка црква није успевала у својим напорима да сузбије просрпско расположење народа, па се у писму аустријском министру просвете и вера задарски надбискуп Винценције Пулишић, у марту 1915. године, жалио: „По мишљењу свих добронамерних, србизам у овој земљи представља највећу опасност за религију и државу." (стр. 148.) Њему посебно боде очи понашање повратника из Америке: „У задње време су многи који су пре свог одласка у Америку били добри католици и одани поданици, после свога повратка у Далмацију показали велике симпатије за Србију... Због тога би се исељавање морало ограничити... У међувремену требало би наредити царско-краљевским конзулима да надгледају политички став исељеника и да забране политичке састанке и читање српских и србофилских новина." (стр. 148.)

Због отвореног србовања градоначелника Сплита и Шибеника, Беч је 20. новембра 1912. године распустио општинско веће тих градова. Реагујући на тај поступак, крајем новембра су се у Задру окупили сви посланици централног и покрајинског парламента и изасланици свих општина, па су усвојили такозвану Задарску резолуцију којом су изразили дивљење браћи Србима на сјајним победама у Првом балканском рату. Није зато нимало чудно што је делиријум одушевљења двадесет хиљада сплитских грађана дочекао српску војску 1918. године. Костић цитира и делове пригодног говора тадашњег председника далматинске земаљске владе, др Јосипа Смодлаке, који се српским војницима обратио следећим речима: „Браћо срцу нашем најмилијем, неумрли витезови српски... Добро нам дошли непобједиви соколови наши. Добро нам дошли ослободитељи наши, поносни наш цвијете, најљепши и најмилији. Благословен био час кад вас видјесмо. Благословена вам свака стопа била! Благословене мајке које вас родише! Благословена колијевка која вас је одњихала! Благословени опустјели домови ваши, који се у црно завише да нама узмогне синути ово златно сунце слободе, што нас све сада обасјава. Колико смо чезнули за овим часом." (стр. 149.)

Многи су истакнути далматински родољуби у току Првог светског рата стрељани или обешени због отворено исказиване љубави према Србији, што су аустроугарске власти сматрале тешким злочином. Како каже Костић, „за Хрватску ни један једини Далматинац није у Првом светском рату живот жртвовао. А ни у Другом није ниједан то свесно учинио. Можда је неки погинуо тамо где се надао без ризика да коље. Али, иначе, за Хрватску су неки Далматинци умели само да вичу „Спремни за дом", а када се опасност појавила, они су бежали (као и њихове газде у „Панонској Хрватској"). Они, пак, који су остали верни Србији, остали су јој верни до краја и свесни те вере. Јер Србија је представљала идеал коме је вредно било живот жртвовати, Хрватска је представљала само пакао злобе, клања и издаје." (стр. 150.)

Каква је ситуација у Далмацији и етничка структура далматинског становништва разумевали су многи страни писци, а Азири Гедо у књизи „Националности Мађарске", објављеној 1873. године у Прагу и Паризу, пише да ће се срп-

ска национална свест Далматинаца у пуној мери пробудити кад се српска краљевина протегне и до њихове територије. И аустријска власт је то увиђала па је скоро редовно за далматинске намеснике постављала генерале српске националности и православне вероисповести, а задарски надбискуп Винћентије Пулишић се, 1915. године, жалио аустријском министарству просвете и богоштовља да су „и председници далматинског Земаљског сабора и Земаљског одбора били скоро увек грчко-источне вероисповести. Већ у почетку уставног уређења били су дуже времена, један за другим председници Земаљског сабора др Петровић, Љубиша, Војновић који су грчко-источне вероисповести. И сада, кад већ Срби немају свог властитог председника Земаљског сабора због недостатка одговарајуће личности, то је потпредседник Владимир Витез Симић грчко-источне вере." (стр. 151.) С обзиром да су избори били аутономни, из ове чињенице се види да је политички утицај Срба православаца био огроман и међу католицима.

Костић преноси и из књиге Виктора Новака „Магнум кримен" делове писма западнохерцеговачког фратра Отона Кнезовића Анти Павелићу, с почетка 1945. године, који сикће мржњом због непоузданости Далматинаца хрватској усташкој држави. Кнезовић закључује: „Приморски градови далматински грдна су мешавина старих Латина, Влаха, Талијана, Славена и Хрвата, па је и из те смјесе изишао посебан тип и сој људи који нису били никада Хрвати, нити су осећали за хрватску државу. Данас још мање. Што су код Срба Црногорци, то су код нас далматински градови. Власт, новац, егоизам надасве. Они су били у старо доба највећа хрватска несрећа, били су то за вријеме Аустрије и Југославије. И данас радије служе сваком другом врагу него НДХ. Чим се та ситуација мало промјени и они се одмах разгаламе да су највећи Хрвати, а после Бодољове капитулације, нашло се да су ти Далматинци у Сарајеву били уједно талијански држављани. У Загребу се није могло остати од њихове дреке и заноса за поглавника и Хрватску, јер их је било до педесет хиљада. Но кад је требало иза тога од њих образовати далматинску легију, јавило их се сто педесет. Воле се бавити шверцом, гадови! Нека се за њих туку Херцеговци, Босанци, Личани, а они ће ватати прве положаје у свим гранама нашег живота... Зато послије рата треба те далматинске грађане раселити по Босни, Славонији и Хрватској, нигдје више од три заједно, а населити у градове и приморске луке Личане, Босанце, Херцеговце и Загорце, јер ће бити поузданији и створиће чисти хрватски нараштај. Онда ће Далмација бити Хрватска." (стр. 152.)

к) Историјска грешка Срба

И када је склапан Лондонски пакт, 26. фебруара 1915. године, којим су силе Антанте пружиле територијалне уступке Италији да би је превеле на своју страну у Првом светском рату, савезници су поштовали српска права на значајне делове далматинске обале. Зато су, поред одређења италијанских делова Далмације, прецизирали документа која су потписали опуномоћени представници Русије, Енглеске, Француске и Италије: „Ове земље на Јадранском мору додељују силе Четворног савеза пределима Хрватске, Србије и Црне Горе: на северу Јадранског мора цела обала која почиње од залива Волоско на граници Истре све до северне границе Далмације, укључивши ту целу обалу која сад припада Мађарској, целу обалу Хрватске, залива Ријека и малих залива Нови и Кар-

лобаг, као и острва Вења, Првић, Свети Гргур, Голи и Раб. На југу Јадранског мора, где су Србија и Црна Гора заинтересоване, цела обала од рта Планке до реке Дрима са најзначајнијим лукама Сплит, Дубровник, Котор, Бар, Улцињ и Сан Ђовани Медовански и са острвима Велика Вирона (Велики Дрвеник), Буа (Чиово), Шолта, Брач, Јаклијан и Каламота (Колочеп)." (стр. 155.)

Срби су направили страшну историјску грешку што се нису држали одредаба Лондонског пакта, него су ушли у заједничку државу са Хрватима и Словенцима која их је као народ једноставно упропастила. И Вудроу Вилсон, тадашњи амерички председник који се није слагао са Лондонским пактом, сматрао је да се Србији мора осигурати слободан и сигуран приступ мору. На Париској конференцији мира, 19. априла 1919. године, како наводи Костић, председник италијанске владе Орландо изјавио је: „Од почетка историје до Кампо-Формијског мира (1797.) Далмација је била уједињена с Италијом, испочетка као део Римске империје, а после као део Млетачке... И култура далматинска је судбоносно гравитирала ка Италији. Далмација је била италијанска до најновијег доба... Италија не тражи него моли део Далмације да јој се уступи. Котор, Сплит и Дубровник остају Србији." (стр. 157.)

Амерички адмирал Роберт Шервуд је описао у својој књизи став председника Рузвелта о будућности Југославије после Другог светског рата. Тај цитат наводи Лазо Костић: „Председник је нагласио своје често понављано мишљење да Срби и Хрвати немају ничег заједничког и да је смешно покушавати силом натерати та два тако супротна народа да живе заједно под истом влашћу. Он, председник, био је мишљења да Србију треба успоставити као такву, а Хрвате ставити под старатељство." (стр. 158.) Срби су прокоцкали и ту шансу да заокруже границе своје државе како би обухватили све српске националне територије, а Костић закључује да је „удруженим силама Енглеза, Ватикана и комуниста (колико парадоксално толико истинито) Хрватска остала слободна, проширила границе више него их је икада имала и Хрват је дошао на чело целе Југославије, на чело самих Срба. Ово последње није више заслуга Ватикана већ црногорских комуниста, који су такође успели и да Србију сасвим удаље од мора. Па ипак, Српство нити напушта своја легитимна права на Приморју, нити ће их икада напустити, а знатан део Приморја исто тако, то је поуздано утврђено, прижељкује опет своју везу са Србијом, коју нико више неће моћи да доведе у питање. Што се год тако искрено и поштено жели, оно се и постигне." (стр. 158.)

У другом делу књиге Костић говори о Србима у Хрватској и наводи да су се они тамо појавили тек по паду Босне у турско ропство, дакле после 1463. године. Некадашња Хрватска је обухватала подручје између Врбаса, Велебита и Крањске. Кад су се Срби појавили, повлачећи се пред Турцима, уопште нису наишли на Хрвате. Хрвати су се већ увелико разбежали чим је наступила турска опасност. „Настало је пустошење, њихове насеобине су биле derelictae nullius. А старо је правило да овакве „напуштене", „ничије" ствари припадну primo occupanti, тј. ономе ко их пре заузме. То је начело, још из римског права, одржано до дана данашњег у свим грађанским кодексима света. Тиме би правни титулус ових заузећа био солидно постављен. Али морални титулус је још снажнији и неспорнији. Хрвати се нису уопште борили да сачувају земљу од инвазора. Не само да нису дали Косово, него ни најмању битку. Побегоше главом без обзира." (стр. 160.)

То признаје и хрватски историчар Тадија Смичиклас у књизи „Повиест Хрватска", објављеној 1882. године: „Права је срамота била да је непријатељ могао онако лагано преко наше земље јурити, као да никога код куће нема... Кукавни народ бежао је као овце кад се међ ње вуци увуку. Пук хрватски у хрпама на хиљаде прелазио је границу своје отаџбине, да си другде тражи бољу и сретнију домовину." (стр. 169.) Пустошење је било толико интензивно да су загребачка, вараждинска и крижевачка жупанија, 1584. године, имале још само три хиљаде порезних домова укупно. Радослав Грујић у књизи „Историјски значај Срба у Хрватској" инсистира да се мора признати „да исељавању и бекству кметова из Горње Славоније и Хрватске, те тако лаком и брзом пустошењу тих земаља, нису биле криве само провале турске војске и њихових хајдука, него и врло нечовечан поступак хрватско-славонске властеле са њиховим кметовима. Заповедник крајишки, потпуковник Ленковић изјавио је, 8. октобра 1561, под заклетвом, у Дворском ратном савету у Бечу, да је властела десет пута више крива него Турци, што су се кметови разбегли и земља опустела." (стр. 170.)

Костић сматра да у Грујићевој констатацији сигурно има доста истине. „Но без појаве Турака кметови се не би усудили да напуштају властелинске земље. Можда им је то био повод, који опет остаје главни узрок опустошења Хрватске. И летописи саопштавају да је само поклич „ето Турака" производио панику и гонио људе на бекство. Хрвати су се селили стотине и хиљаде километара далеко, све су се бојали да су још на домаку Турака. Бежали су на острва, у Мађарску, у Аустрију, у Моравску, у Истру, и доњу Италију!" (стр. 170.)

л) Облици католичког прозелитизма

У обимној тротомној књизи „Карловачко владичанство. Прилог историји Српске православне цркве", објављеној у Карловцу од 1891. до 1893. године, прота Манојло Грбић пише: „Српски народ мамљен је свакојакијем и усменијем обећањима и писменијем повластицама, гдје нам је обећавано и написмено подјамчевано, да нећемо бити ничија раја ни кметови, већ да ћемо све оне земље које отмемо и одбранимо од Турака – добити као своју праву својину. Од тијех одбрањенијех земаља да нећемо плаћати: ни десетине ни другијех пореза, него да ће се међе од Турака бранити... На овакве позиве и на оваква обећања прелазио је силан српски народ испод турског јарма и смијештао се на земљиште гдје ето и данас живи... (описује детаље). Па нека би из овога увјерила се нека наша занесена браћа од стране Хрвата, како нас Србље љуто бољети мора кад нам овако гордо и нерасуђено пребаце да смо дошли овамо као Цигани, па да домаћијема тобоже крух отимљемо. Да су Хрвати старосједиоци били кадри ове земље одбранити од Турака, не би се били ни расељавали с њих, нити биле земље опустјеле. А да не буде свуда пустијех земаља, не би се ни ми Срби имали куда насељавати... Наши су ђедови дошли овамо у ове области знањем и на позиве законитијех владара овијех земаља, а дошли су као јунаци са оружјем у руци, и са својом светом православном вером у души. Оружјем су помогли одбранити ове земље од Турака, па су их по царском обећању и добили за своју нову домовину; јер су је купили крвљу својом." (стр. 170.)

Костић третира и питање мартолога. То су били Срби у турској војној служби, који су се насељавали на територијама које су Турци освајали и чинили ве-

ћи део посаде турских гарнизона северно од Саве и Дунава. Они су задржали православну веру. Уосталом, то питање је у науци веома детаљно и убедљиво расчланио мађарски историчар Ладисав Хадрович, у књизи о српском народу под турском доминацијом, објављеној у Паризу 1947. године. Мањи број Срба на подручју Хрватске потиче од мартолога, а највећи део од ускока, пребега и бораца против Турака. Остали Срби насељавали су се у хрватским пределима на основу споразума или по претходном одобрењу аустријске власти, да би после извесног времена, кад су се Турци повукли у јужније пределе, пресељења била још масовнија.

Још у XVI веку, Турци су масовно Србе населили у опустошену Лику, силом их доводећи да би обрађивали земљу и чували границу. О тим насељавањима много података дају Алекса Ивић и Радослав Грујић, док Адам Прибићевић пише да се у Банији у XVII веку десило исто ,,што и у Лици. Турци су хрватско становништво побили, одвели у ропство или растерали, а на њихово место населили су се Срби.'' (стр. 177.) У шеснаестој књизи Српског етнографског зборника САНУ под насловом ,,Миграције Срба у Хрватску током 16., 17. и 18. столећа'', објављеној у Суботици 1923. године, Алекса Ивић временски прецизира главне српске сеобе на аустријску границу на хрватској територији, па каже да су се оне догодиле ,,1530., 1531., 1538.; затим низ сеоба од 1600. до 1612, онда од 1638. и 1639., 1655., 1658. и 1679. године. Нове миграције оживеше крајем XVII века у вези са протеривањем Турака из Лике и Баније и стварањем аустријске војне границе уз турску босанску границу. Овим миграцијама је формирано стање, које се углавном одржало до наших дана.'' (стр. 176.)

Са скоро сваког похода по турској територији аустријске војсковође су се враћале с дугим колонама Срба које су убедили да се преселе на територију под хришћанском контролом и тако граде живи бедем против даље турске најезде. Како истиче Ивић, ,,у оном делу Хрватске и Славоније који се налазе у турским рукама било је много становника, јер су Турци тамо Србе населили. Међутим, у аустријском делу Хрватске и Славоније био је опустошен сав онај крај који је лежао на домаку Турака. Небројена села и засеоци, многе тврђаве и градови лежали су деценијама разорени и напуштени од свих становника. При крају XVI века одлуче аустријске власти да се користе незадовољством и врењем које је владало у српском народу, па да населе Србе у опустошене крајеве и на тај начин да отежавају продирање турских чета.'' (стр. 178.)

Хрватски историчар Милан Марјановић је писао, 1913. године, у књизи ,,Савремена Хрватска'': ,,Срби су насељавали у хрватским земљама земље напуштене од староседелаца Хрвата, крајеве у којима су најмоћније властеоске хрватске породице имале најјаче своје поседе, и где је био центар политичког живота хрватских моћних олигархија... Хрвати не могу ни у ком случају повратити етнички губитак... Аутохтони елементи су затварали очи пред чињеницом да српски досељеници не могу напросто да се макну са територија које су натопили толиком крви и да не могу да се просто претопе у нешто што има друге традиције од њихових.'' (стр. 184.)

Међутим, Србе је вребала нова опасност одмах по пресељењу. Како Лазо Костић пише, ,,чим би се Срби православни појавили у границама аустријске државе, пре него би се снашли у новој средини, пре него би се одморили, пре него би се чак људски сместили, одмах је започињала огавна акција њиховог

принудног преверавања, њихове верске конверзије, присиљавање да пређу на католичку веру... Због спаса њихових душа се то тобоже ради! Средства и методи били су разни, а циљ увек исти. Некад се поступало рафинирано и опрезно, неки пут опет са претњама и грубом силом. Неки пут се као етапа тражила „унија", просто признавање папског примата и партикуле „филиокве" у симболу вере, други пут је захтевано да се новодошли Срби одмах сасвим покатоличе, да прихвате римокатоличку веру и обред. Неки пут је просто забрањивано њиховим свештеницима да се населе и дејствују, тако да се народ сам почео обраћати на католичке свештенике не желећи пустити мртвога да се не опоје, дете да се не крсти, младенце без благослова брака." (стр. 184.)

Акција унијаћења и покатоличења вођена је врло перфидно и систематски. Кроз њу нису запостављани ни тренутни државни интереси ни стратешки ватикански циљеви. Костић њену сложеност представља на следећи начин: „Зависило је од разних околности како ће поступати прозелити и која ће средства моментално изгледати најефикаснија. Зависило је од броја пребеглица, од средине у којој су они насељени (да ли је искључиво католичка, да ли у њој већ има досељених православаца, да ли има цркве и попова православних, организоване јерархије итд.), од њихове резистентности, која је веома брижљиво тапкана и тсл. Али више од свега, ова акција је зависила од спољне и војне ситуације. Ако је рат с Турцима био у току или на помолу, онда би акција преверавања била сведена на најмању меру, или чак привремено обустављена, јер је онда српска војна помоћ била неопходно потребна и меродавни нису желели да Србе драже. Чим би опасност била за тренутак отклоњена, мере прозелитизма и инквизиције предузимане су изнова. Све чешће и грубље уколико је опасност од нових ратних заплета била мање вероватна." (стр. 185.)

Наравно, било је много момената који су упозоравали на опрез протагониста прозелитизма. „Водило се рачуна и о Србима преко, у границама Турске, да би их помогли код војних подвига, или да би се и сами преселили у границе Аустрије. Водило се рачуна и о расположењу Русије до чијих управљача су често стизале жалбе пребеглих Срба због притисака на њихову веру. Русија их је узимала у заштиту кад су јој политичке околности то дозвољавале. Водило се и о много чему рачуна кад се радило о томе какве методе и који моменат имају да изаберу за прозелитску акцију, али сама намера није напуштана никад, нити је могла бити напуштана." (стр. 185.)

Костић показује да је по питању унијаћења и католичења за Србе најтеже стање и било управо у Хрватској и Славонији, јер су оне до српских сеоба биле верски хомогене, док је у Мађарској и на подручју данашње Војводине живео поприличан број лутерана, калвиниста, Јевреја, православних Румуна и припадника других вероисповести, па је ситуација у верском погледу садржала и осетан ниво толеранције. Дотле, у Хрватској „локални бискупи, првенствено загребачки, нису могли никако пристати да на „њиховој" територији, у „њиховим" дијецезама, дејствују епископи друге вере, чак „шизматичке." И они су били нарочито ревносни и бескомпромисни у прозелитизму. Централна власт у Бечу, кругови око владаоца (цара) итд., били су такође, као ултрамонтанци и „браниоци вере" (то је био саставни део њихове титуле), интимно сасвим за акцију преверавања. Али су они морали водити рачуна и о државним интересима: о војној помоћи Срба, о спољним реперкусијама итд., о чему католичка хијерархија није принципијелно морала водити рачуна. Она је увек гурала и тражила што ефикаснију акцију;

Беч је кочио колико је могао. Локална католичка хијерархија је имала јаког помагача у Римској курији (Ватикану), који је опет преко својих дипломатских представника, преко својих нунција у Бечу, настојао код цара и владе да се што мање опиру прозелитској акцији његових бискупа и мисионара." (стр. 185.)

О овој прозелитској акцији сведочи огроман број писаних докумената јер су ватикански дипломатски представници и припадници свештеничке хијерархије подносили врло детаљне извештаје о укупној својој делатности. Тражећи спас на аустријској територији Срби „су бежали од турског терора, који је запостављао и мање гонио њихову веру, да одмах код прелаза наиђу на јаче и грубље гоњење вере, на тежњу чак да своју прадедовску веру напусте. Зашто су онда напуштали Турску, питали су се многи, па су се чак неки међу њима поново враћали у Турску, а једно велико мноштво из Баната прешло је у Русију." (стр. 185.) Римска курија је често затезала конопац скоро до пуцања, а онда помало попуштала, да би се ускоро на релаксиране Србе обрушила новом силином. „Где се није могло директно тражити преверавање, ту су православни Срби били принуђивани да не раде на католичке празнике, да раде на своје, да иду на њихове литије, да прихвате нови календар итд. Срби су те одредбе саботирали где год су могли, а сталежи хрватски и славонски увек су их изнова понављали." (стр. 199.)

Хрватски сабор је 1609. године одлучио да је у Хрватској призната само римокатоличка вероисповест. Православну је за подручје Хрватске признао 1781. аустријски цар Јосиф II. До тада, правно, они који нису били католици онемогућени су да ступају у државну службу и стичу имовину, па је и то био један од разлога административног издвајања Војне Крајине. Законом од 1741. године и православна и протестанска вера забрањене су на територији Хрватске, па је, заправо, пуних четрдесет година трајала огорчена српска борба да се тај закон дефинитивно анулира, мада га у време кад је донешен ни царица Марија Терезија није хтела признати, па су примењиване само рестриктивне одредбе које се тичу спречавања уласка у државну службу и прибављања имовинских права.

Врхунац прозелитизма у Хрватској десио се у току Другог светског рата. Поред милион погинулих Срба, убијених на дивљачки, зверски начин, ако је веровати извештају надбискупа Алојзија Степинца римокатоличком папи, од 18. маја 1943. године, 240.000 Срба је покатоличено. За Степинца је то аргумент више да се папа ангажује на очувању Независне Државе Хрватске, како се резултати те акције верског преобраћања не би поништили. Занимљив је Костићев коментар те чињенице: „Толико конвертита званично признаје врховни орган хрватске католичке јерархије. А колико је остало после рата? Ваљда ниједан, у сваком случају највише онолико колико би се на прсте могло избројати. Није остао нико. И бламажа католичке цркве је једнака као и њен неуспех. Бламажа католика равна је бламажи Хрвата." (стр. 198.)

После Другог светског рата хрватски политички емигранти, међу њима и Влатко Мачек, тврдили су да је покрштавање православаца било добровољно. Потенцирајући ту невероватну хрватску злочиначку аморалност, Костић цитира и познатог српског интелектуалца Омера Кајмаковића који је у „Гласу канадских Срба" од 9. јула 1953. године, у чланку „Такозвани Мачеков морал", закључио да је такво беспримерно реаговање проузроковала „Мачекова сатанска, готово би се рекло по инстинкту диригована жеља да се наруга српској трагедији за време рата." (стр. 199.)

На подручју усташке хрватске државе порушено је, према званичним подацима, 299 православних цркава. Многе су претворене у католичке, а црквену имовину и новац преузели су католички свештеници. Костић се пита „шта би било да су Срби православни учинили према католичким Хрватима само стоти, само хиљадити, само милионити део ових безакоња. Били би од целокупне светске штампе жигосани као највећи и најгнуснији варвари. Хрватима се то у светској штампи уопште не замера. Ми немамо Русије, а они имају Ватикан." (стр. 201.) Занимљив је ту и психолошки механизам који делује у главама хрватских интелектуалаца. „Код Хрвата заиста, постоји један комплекс негирања чињеница, како је то установио њихов најбољи књижевник Мирослав Крлежа. То је народ фишкала и крамера, како се ту скоро изразио један швајцарски часопис. А за фишкале, нарочито хрватске, важила су света начела: ... ако си нешто урадио одреци, прво правило права гласи – негирати. То је њихово нијекање... Они не признају ни најочигледније ствари, ни најубедљивије доказе, ако им то иде на терет. Али истина се тиме не губи из света чињеница." (стр. 201.)

У деветнаестом веку хрватска нација се стварала буквално из ничега и зато је систематски грабила туђе, и земље, и културу и историју. Чак и језик. У српским пределима и Аустрије и Мађарске, Срби су се слободно служили ћирилицом, чак и у службеном саобраћању. Међутим, у Хрватској је систематски запостављена, срамоћена и често забрањивана. Први је ћирилицу званично забранио хрватски бан Иван Мажуранић, познат пре свега по томе што је Његошу украо спев „Смрт Смаилаге Ченгића" и штампао га под својим именом. „Хрвати истичу како је он први „бан пучанин" (од 1873. до 1880). То значи да су до њега, а углавном и после њега, банови били племићи. Племићи нису били највећим делом Хрвати, већ Мађари и Немци. Први „бан-пучанин" значи, у ствари, први прави Хрват. И тај први прави Хрват као једну од својих првих мера владавине: забрањује ћирилицу. Она му толико боде очи, да њену употребу просто забрањује на целој територији Хрватске и Славоније (подразумевајући ту и Срем)." (стр. 203.)

Изузета је опет само територија Војне Крајине јер је Хрватима била правно недоступна. Ту неправду са укидањем ћирилице исправио је нови бан, Мађар Куен-Хедервари, који је на банском положају био од 1883. до 1903. године, па је, према писању Адама Прибићевића, увео „у све школе ћирилицу, у све уџбенике штива из српске историје, озаконио да учитељ мора бити вере којој припада већина ученика, признао нашу тробојку као заставу наше народно-црквене аутономије, оставио општинама на вољу да уведу ћирилицу ако хоће." (стр. 203.) Костић додаје: „Поред Хрвата, не би било ни ћирилице, ни српске историје, ни српске заставе." (стр. 203.)

љ) Перфидност Хрвата

Кад год им је кроз историју било тешко, Хрвати су Србе називали браћом, па тако и 1848., 1918., и 1945. године. Кад би се осетили јачим, или кад би нека грдна спољна сила ударила на српски народ, Хрвати би се први острвили и из њих би просто покуљала невероватна бујица антисрпске мржње. Зато није нимало случајно што је 29. јуна 1914. године, одмах по сарајевском атентату, загребачки лист писао: „У нашем кругу, на нашем тијелу налази се сва сила кр-

пуша у сподоби Срба и Славосрба... С њима се морамо једном заувјек обрачунати и уништити. То нек нам буде од данас циљ... Убојице, име ти је Србин! И јеси Србин, проклето ти сјеме и племе, што га је вјетар натрунио на нашем хрватском тлу." (стр. 206.)

Кад су Србима украли језик, културу и историју, Хрвати су прогласили да уопште нису народ словенског порекла, па да их од Срба деле и битне расне разлике. Тако је Анте Старчевић тврдио да су Хрвати директни потомци старих Римљана. А кад пожеле да просто одишу добротом и људскошћу, кад се на тренутак суздрже од бескрајне мржње, Србима се обраћају на начин који је најпримереније исказао раније цитирани лист „Хрватска" у једном броју из 1892. године: „Нема дакле смисла, да се у нашој домовини итко називље Србином. Онај, који то име прихвати, искључује се из хрватства и губи свако право на домовину. Он се само чини несретником горим од оних лудих „Влаха", што као сачији сужањ, нису имали никакве домовине. Он се лишава домовине и баца се у утопије – постаје потпуним несретником и вене у гнусној, лудој, умишљеној борби за умишљено царство српско. Да је у таквих људи икакве свиести и увиђавности, они би морали и сами увидјети, да у једној земљи не могу живити два народа, који говоре један те исти језик. Они у Хрватској, према грчко-источне вере, говоре хрватски, а називљују се Србима. Ми не можемо и не смијемо признати их за Србе. То је у њиховом интересу хоће ли да имаду домовину, да буду чланови хрватског народа и дионици хрватског права, они не могу и не смију бити ништа друго него Хрвати... Кад се дакле с хрватске стране жели, да се ови придобе за хрватство, како су примили и хрватски језик, онда је то од Хрвата највећа човјекољубивост... Тко се дакле у Хрватској назива Србином или је препредени шпекулант и злобник, који жели баш да буде средство против Хрватом, или је заведен фанатик и слепо следи своје унесрећитеље." (стр. 208.)

Хрватима је подједнако сметала и српска православна вера и српска нација. Док су оне постојале, сурово су их опоминьале да су преверили и однародили се. Само нестанком Српства и православља могли су новопечени Хрвати избрисати и историјско сећање на оно што су били, као и негирати доказе како су се у оно што су сада вештачки преметнули. „Насиља према Србима вршила су хрватска господа и хрватски народ, како је то ко могао и како је имао власт. Кад је народ мање значио и мање могао, вршила су то господа. Кад је сам народ добио важност, и постао неки фактор, вршио је то он. Понекад су била у истој акцији удружена и господа и народ, и државна власт и маса." (стр. 214.)

Кад се корени међунационалне мржње сагледавају у најранијој прошлости уочљиво је да тада верске разлике нису биле примарне, колико завист Хрвата који су масовно живели у статусу кметова у односу на досељене Србе, који никада нису били кметови нити им је падало на памет да уопште размишљају о прихватању кметског статуса. И не само да нису били кметови, него ни црквеној хијерархији нису били подређени, нити обавезни да ступају у најамничку војску. Срби су представљали једну врсту народне војске која се у случају рата дизала под заставу.

О томе је Грујић писао у књизи „Историјски значај Срба у Хрватској", објављеној 1940. године у Београду у издању Српског културног клуба: „И хрватски племићи, као феудни господари пустих земљишта на која су Срби крајишници насељени били, нису лако подносили што су крајишке повластице ослобађа-

ле Србе од сваког поданичког давања и од сваке власти њихове. Стога су често на својим саборима, кад год би се мало стишала борба на крајинама, тражили од цара у Бечу да се повластице дате Србима укину и сви они подвргну власти земљишних господара. Али су Срби свагда најодлучније устајали против тих захтева, изјављујући да они нису дошли у Хрватску да робују господи, него да витешки бране земљу од својих непријатеља и да ће пре напустити Крајину и повратити се у Турску него што би пристали да се лише својих, крвљу и верном службом стечених, слобода... Војне власти, које су добро знале и цениле заслуге Срба за државу, свагде су помагале Србе да се одхрвају од неправедних захтева слатих царевима са сабора хрватске световне и црквене властеле." (стр. 230.)

Такав статус Срби су стекли већ првим договорима и уговорима о пресељењу, да би доцније стицали званичне привилегије и формалне повластице више правне снаге. Тим правним актима, како истиче Костић, гарантован је „пресељеним припадницима српског народа повољан режим живота у границама царства, извесна права и овлашћења у које нико не би смео да дира. Некад су им те повластице обећаване пре самог доласка у земљу, а статутарно одмах затим, а некад, опет, доцније, пошто би се већ населили у тим земљама. Повластице су биле колективне: односиле су се на сва тада усељена лица, или сва уопште дотад усељена, али српске народности." (стр. 231.)

Прва повеља те врсте била је Привилегија цара Карла I српским капетанима и војводама из 1538. године. Дакле, четири пуна века пред њихово стављање ван закона у првој хрватској држави после Звонимира, Срби су у Хрватској били оберучке примљени, добродошлицом и повластицама даровани од владара коме је Хрватска легално припадала (Хрвати чак тврде: њиховом вољом). И у царској повељи стоји да нису дошли ни као робље ни као просјаци већ ратници под својим војводама. И као Срби, то треба нарочито нагласити." (стр. 232.) Међутим, најсвеобухватнија је била привилегија цара Леополда из 1690. године која се односила на све Србе у аустријском царству.

Врхунац достигнутог статуса десио се у једном периоду владавине Марије Терезије 1759. године. „Пун век и више пре француске револуције, кад скоро нигде у свету није било говора о народностима већ само о народима као објектима власти, српском народу као таквом, ма где живео у границама монархије, признаје се статус нације. Признаје му се тзв. персонална аутономија независна од територија у којима живи (разуме се, у оквиру укупне монархије). Званичним актом суверена признаје се постојање једне нације и само ње." (стр. 234.)

По свом историјско-правном значају „те привилегије су и највећи деманти да смо ми у границама Аустрије, Угарске и Хрватске народ уљеза и наметнутих дошљака, већ народ позиван као такав да дође и брани земљу оних који нису били способни да је бране. И он је ту земљу учинио својом као и ону ранију на југу. И то са ништа мање жртава него ону, и са ништа мање славе. Он није дошао као просјак и скитница, већ као херој и ратник, о кога се отимљу царства. Он је дошао само зато да обезбеди своју веру и своју народност које су му изгледале угрожене на дуги рок, а не зато што у Турској није имао места. Он је дошао противу жеље турских власти и по изразитој жељи аустријских. Дошао је махом организовано, са својим војним старешинама и својим духовним вођама. Дошао је пошто је испитан, а најчешће и утврдио правни терен на коме ће се налазити и који се неће моћи мењати." (стр. 234.)

И Фердо Шишић, као најауторитативнији хрватски историчар, наводи да су у почетку готово сви Срби живели на подручју Војне Крајине, док енглески путописац Артур Еванс у својим „Илирским писмима", објављеним у Лондону 1878. године, сведочи: „Стара војна граница насељена је ратоборним али не мање културним становништвом, чисто српске народности; то су већином припадници грчке цркве, потомци српских избеглица, који су у разним временима избегли из српских крајева – Босне, Херцеговине и Рашке. Чак ако би се десило да међу овим становништвом има католика, то католичанство узима нарочити национални облик." (стр. 236.)

Војна граница није имала никакве правне везе са Хрватском, нити на било који начин долазила под јурисдикцију њене цивилне власти. Срби су ту дошли под својим именом, са својом вером и традицијама. „Они су српске светитеље поштовали, њима богомоље подизали, ... њима службе појали, њима се клели и њих у помоћ дозивали. Славу су славили као и пре, као и данас и увек, исте свеце. А пропо, они су донели собом и одржали до дана данашњег цео комплекс Српства и српског православља, комплекс и у позитивном и у негативном смислу речи. Донели су и одржали све особине српског човека. Во првјех, народне песме и национални занос са којима су оне повезане. Веру у царску прошлост и царску будућност. Веру у српску мисију. Јунаштво које су код Срба истицали сви писци од Византије до данас. Чврст и непоколебљив карактер. Жељу за слободом и одвратност према кметсву и феуду. Издржљивост и подношење тегоба које би сваки други народ сломило." (стр. 248.) Колико их је то разликовало од затечених и обесправљених, однарођених и верски затуцаних Хрвата чија је сва феудална властела била туђинска. Наравно, било је после Срба који су се покатоличили да би добили наследне титуле, па су тако настали грофови и барони Кукуљевићи, Драшковићи, Ожеговићи, Сладојевићи и многи други.

м) Расизам етничких мешанаца

Није нимало случајно што су Хрвати једини словенски народ који инсистира на својој расној чистоћи, мада је таква категорија у науци просто немогућа. Значи да их нешто гадно жуља, да им не да мира. Мучи их свест или подсвест да им у венама тече и крв народа које би хтели да забораве, да их избришу из историјског сећања као етничке конституенте данашње нације. Костић каже поводом тога: „Да у Хрватима, који су се прво помешали са Аварима или Обрима, има много аварске одн. обарске крви, то признају сви озбиљни научници: антрополози, историчари, етнографи. То се не може ни спорити, јер Авара није сасвим нестало: они су се великим делом утопили у Хрвате." (стр. 250.)

У књизи „Словени у давнини", издатој у Загребу 1889. године, знаменити хрватски научник Томо Маретић тај податак прихвата као несумњиву чињеницу па каже: „Порфирогенит пише на једном мјесту да још у његово вријеме (у X вијеку) има међу Хрватима аварскијех остатака, који се и својом спољашношћу лако распознају од правијех Хрвата." (стр. 250.) У тексту „Хрватски нарцис" Адам Прибићевић третира и питање Авара или Обара: „Обара је много остало у западним крајевима од Дрине до мора, а највише у Хрватској. Често су имена места и река која подсећају на њих, чак недалеко од Загреба. Обар-

ска је реч и бан. У тим крајевима се и данас говори: „Обарски ударати" (тј. нечовечно) „обарски викати." Хрватски филозоф Дворниковић писао је да су све гомиле криминалне а хрватске подвучено. И то ће бити, ако је његов суд тачан, траг обарске крви. У тим крајевима има и данас обарских физиономија, четвртастих лица, са истакнутим јабукама." (стр. 250.)

Костић цитира и Владимира Дворниковића чији научни ауторитет и објективност нико озбиљан није доводио у питање: „Животна заједница са Аварима, пред вратима Империје и првом продирању на Балкан, морала је оставити своје трагове. Та заједница преко 200 година била је више паразитска него симбиотична и ... морала је оставити карактеролошке и антрополошке трагове... Тај монголоидни потез... опажа се и дан-данашњи нарочито у панонском делу... Авари су морали бити један мозговно сужен, свакој вишој култури неприступачан, монголски сој. Били су то савршени примерци дубоке „варварске психологије": животињски лакоми пљачкаши, грамзиљиви сакупљачи блага које су као хрчкови вукли у некакве подземне јазбине ограђене зидом и насипом, брутални паразити на телу и души својих поданика, а усто, изгледа, и на садистичкој бази свирепи мучитељи." (стр. 251.) Дворниковићу треба веровати и због тога што је по оцу био Хрват.

У свом најпознатијем делу, „Карактерологија Југословена", Дворниковић је критички проговорио о расном пореклу сопственог хрватског народа и на томе му треба одати признање. Он и даље немилосрдно закључује: „Нешто лапоноидно, монголоидно у словенско-нордијском типу налазимо и данас подједнако на пољској Висли, у срцу Чешке, као и у хрватском Загорју, Међумурју... Ширину лица ниже очију као у Калмика... има око Загреба свака друга, трећа сељанка... монголоидног порекла могла би бити садистичка свирепост која, каткад, закувана и подјармљена у маси... проваљује из иначе мирног словеноидног кајкавско-хрватског сељака, нпр. линчовање из мржње или из сујеверја." (стр. 251.) Наравно, Хрвати су, као уосталом и Срби, асимиловали све затечене балканске народе на чијој су се слабо насељеној територији одомаћили. Али, за разлику од Хрвата који су асимиловали Аваре, Срби су асимиловали Влахе.

Али, у свим деловима Хрватске живе и потомци похрваћених Срба, а Радослав Грујић тврди да их је највише на подручју Загреба, Крижеваца и Вараждина, где данас правих Срба нема. Сачувана су многа карактеристична српска презимена. Радослав Грујић то овако објашњава: „Појединачна насеља српска, без везе са својим духовним центрима у старој отаџбини, окружена одасвуд римокатолицима, морала су ускоро – према средњовековном принципу... чија је област онога и вера – изменити своју стару веру са римокатиличком вером земље у коју су дошли: па су се постепено и етнички изједначили са, по крви и језику, сродним староседеоцима – утичући све јаче не само на дијалект него и на обичаје њихове." (стр. 256.)

О преласку читавих области Лике, Жумберка и других предела на католичанство већ је било говора. „А да су, наставља Костић, „сви Срби који су прешли директно у католичку веру постали Хрвати, не треба посебно наглашавати. Међу њима су неки са којима се Хрвати посебно поносе. Нпр. песник Петар Прерадовић. Ў реду, то је њихово право. Али како онда могу Србе који се нису преверили називати најгорим именима и сматрати једном мешавином и смећем народа, бастардима, а оне који су од Срба постали Хрвати проглашавати за своје великане без мане? То су заиста у стању само Хрвати. Ако се ради о чистоти расе, онда баш треба нарочито поштовати оне који се нису дали конвертовати, ни верски ни национално (то је код нас повезано и нераздруживо)." (стр. 256.)

Најинтензивније мешање Хрвата било је са Немцима и Мађарима, а и многе чешке и пољске породице које су пресељиване на хрватска и босанска подручја временом су потпуно кроатизоване по основу припадности католичкој вери. Да су којим случајем Чеси или Пољаци били православни, природно би их Срби асимиловали, као што се то у доста случајева десило са Русима или Грцима. Како казује Љубиша Петровић (Костић претпоставља да је реч о псеудониму Бранка Машића), „услови за прелажење у хрватство били су веома повољни. Требало је само примити име и површно језик хрватски, а све оно остало, начин живота, осећање и мишљење, тј. делове своје културе и цивилизације, свака је од тих претопљених јединица улагала слободно, као свој прилог у темељ хрватства, које је у то време било готово без садржине, без јединства усменог и писменог језика, без књижевности и уметности, и уопште без икакве јаче властите културе и традиције... И тако овај јужнословенски народић, готово без историје, за који се пре сто година такорећи није ни знало... поче нагло напредовати и ширити се далеко преко својих граница... а нарочито за последњих 100 година постадоше Хрвати и Хрватска као неки привилегисани аустроклерикални народносни трансформатор са словенском фирмом, у коју су се кроз деценије... сливали и таложили сви сувишни отпатци, као и насилно отргнути делови других народа Аустро-Угарске и суседног Балкана.” (стр. 264.)

Педантни Фердо Шишић, у књизи „Бискуп Штосмајер и југословенска мисао”, пише да „грађанство у Хрватској није изашло из наречја, већ се образовало усељавањем страних елемената, који у неким градовима паче још ни данас нису изумрли или се нису још посве асимилирали нашем живљу.” (стр. 264.) Како запажа Дворниковић „усред Загреба дешавало се и то да су странци, Аустријанци, Штајерци итд., који ни језик нису знали, домаће коренште Хрвате поучавали о правом смислу и садржини хрватства.” (стр. 265.) Упркос томе што су кроз неколико векова темељито изменили етнички супстрат Хрвати непрекидно измишљају све новије теорије о свом пореклу. „Они се тиме баве више него иједан народ света и никако да се сложе откуда потичу и чији су потомци. Док је пре као утврђено стајало да су они Словени, последњих деценија сами демантују ту поставку и проналазе своје несловенско порекло. Али и ту се не слажу сасвим. Најпре су говорили да су Хрвати Готи, а сада кажу да су Персијанци. Заиста су за време последњег рата Хрвати кроз „своје научнике” доказивали да они нису Словени већ Готи. То је била и полузванична верзија управљача земље све док се испоставило да Хитлер не може победити.” (стр. 265.)

Што се Славоније тиче, њу су Срби насељавали и пре турске најезде. Мађарски историчар Лајош Салај то потврђује у књизи „Уз мађарско-хрватско питање”, објављеној у Пешти и Лајпцигу 1863. године, наводећи конкретно да су у Пожешкој, Вировитичкој и Сремској жупанији живели „највећим делом Срби, већ пре турског времена, а још више за време турске владавине, јер су Славонци и Мађари своја насеља у масама напустили. Отуда је дошло да на многим географским картама које су се појавиле у средини XVII века, нарочито област Срема и Вуковара носи назив „Рашани”, „Раци”. После поновног освајања (мисли на ослобођење од Турака Л.М.К.), овај је предео био само ретко насељен. Па ипак, остаци старог српског становништва појачани су новим српским колонијама.” (стр. 271.) Уосталом, ту чињеницу потврђује и Константин Јиречек. Последњи српски деспот Павле Бакић погинуо је 1537. године бранећи Славонију од Турака.

Како извештава Алекса Ивић у својој књизи „Сеоба Срба у Хрватску и Славонију", објављеној у Сремским Карловцима 1909. године, „тек после пада славонских градова под Турке убрзало се насељавање Срба у Славонију. Турци су затекли Славонију празну, свет се разбежао, а много их је изгинуло бранећи земљу од непријатеља. Турци су освојени део Славоније били поделили на два санџака (пожешки и пакрачки – доцније зват цернички). Да би оснажили границу и обезбедили своју власт, непрестано су насељавали у оба санџака Србе из Босне и Србије." (стр. 272.) Следећи талас српског насељавања уследио је по протеривању Турака, а разлог је опет био опустошена земља коју је требало запосести борбеним становништвом. Највећа сеоба је ипак била под патријархом Арсенијем Чарнојевићем 1690. године.

Одмах по дефинитивном ослобађању од Турака и Славонија је подвргнута систематском унијаћењу, уз сурове мере насиља, утамничења и убијања оних који су представљали главну сметњу. Циљ је био да се српски народ и свештенство на све могуће начине присиле на унију. Како је писао познати мађарски протестантски теолог Јохан фон Чапловић, „свештеници који су остали верни вери праотаца, били су по наредби владике – преверника бацани у гвожђа и затвор, где су већим делом постали жртве смрти од јада и глади. Међу многима који су свој живот изгубили наводи и се тадашњи лепавински игуман Конрад, који кад је управо хтео да ступи у цркву на службу бива убијен са два пушчана метка од војника који су ишли за њим, и то на прагу цркве. Многи клирици били су, по наредби генерала Петација, бичевани до бесвести, затим бачени у затвор, где су имали да поднесу све степене јада." (стр. 277.)

Имбро Ткалац у књизи „Успомене из младости у Хрватској", објављеној у Београду 1925. године, пише и о прогону протестаната: „У Хрватској нису, на основу њених муниципалних права, били толерисани протестанти. За вријеме трију царева имена Фердинанд био је искоријењен протестантизам, што га је у XVI стољећу исповиједао највећи дио хрватског народа. Искоријенили су га огњем и мачем и пленидбом иметка." (стр. 278.)

Међутим, упркос свим прозелитским активностима, интензивним процесима унијаћења и покатоличавања, према „статистичко-географском опису Угарске", објављеним у Лајпцигу 1834. године, те године, „број грчко-несједињених је већи него римокатолика. Они, наиме, износе, према најновијим вестима, 284 хиљаде душа, а ови (римо-католици) 148.346. – Несједињени Грци (и то највише Србљи) најбројнији су у Петроварадинском пуку, онда у Сремској, Вировитичкој и Пожешкој жупанији. Најмање их је у Градиштанском и Бродском пуку." (стр. 283.) Оно што је овде ипак најзначајније је чињеница да се овде у прегледу народности Срби стављају на прво место, а Хрвати уопште не помињу.

Није нимало случајно што је, 1572. године, Волфганг Ленц на својој карти Угарске цело подручје источно од Валпова и Ђакова назвао Србијом. Католички свештеник Герчак је, 1573. године, писао да Србија почиње од Мохача. На мађарској географској карти из 1596. године Срем источно од Босута назива се Расција. Француски конзул у Травнику Давид, 1807. године, писао је да су Турци Славонију и Банат називали Аустријском Србијом. Хрватско име у Славонији је било потпуно непознато, а према Хрватима је иначе постојала нетрпељивост и међу славонским католицима. Тако су славонски фратри, 5. априла 1698. године, писали ђаковачком бискупу да спречи долазак загребачких свештеника, па истичу: „Сви чврсто и постојано, једнодушно и сложно тврдимо да неће-

мо никад примити ни онога кога би можда он послао нити ма кога другога од Хрвата, па макар био и световњак." (стр. 294.) Фра Марко Булајић је 1707. године, као француски провинцијал, молио цара Јосифа I да спречи долазак световног свештенства из Хрватске, које намерава да им одузме парохије. Према њему, загребачки бискупи „доводе презвитере Хрвате, који овом народу нису нимало драги нити добро знају језик народа." (стр. 294.)

2. Хрватска национална мегаломанија

У Хамилтону 1955. године, у издању Српске народне одбране у Канади и у оквиру њене библиотеке „Српска књига", Лаза Костић је објавио брошуру „Мегаломанија једног малог и нескрупулозног народа". Реч је о другом делу серије „Српскохрватски односи последњих година" и потписано је псеудонимом др Л.П. Поповић. Први део под насловом „Који су главни српски злотвори" Костић је касније уклопио у обимнију књигу, повезујући га с брошуром „О одговорности за убијање Срба у последњем рату" и са обимним допунама објавио у каснијој књизи „Ко је крив за злочине над Србима у „НДХ". Кроз ова дела аутор настоји да формулише „одговорности за зверства почињена над Србима и да укаже на опасности које још увек са исте стране вребају. Да је то раније учињено, вероватно би много зла могло бити спречено. Ако се више не могу репарирати прошле несреће, могу се бар спречити будуће." (стр. 3.)

У окриљу католичке цркве, Хрвати су се добро организовали и воде заглушујућу националну и политичку пропаганду где су улоге подељене хрватским комунистима у земљи и хрватским усташама у емиграцији, али су циљеви и једних и других увек били идентични. Костић је уверен да Хрватима треба одговорити истом мером и на конкретним примерима им показати како би принципи и мере које би они да примене према Србима изгледали да се примене на саме Хрвате. Сва српска реаговања до сада су била неадекватна захваљујући пословичној српској добродушности и пречесто лакомислености. Хрвати увек постављају максималистичке и фантастичне захтеве а онда улазе у ценкање с огромним маневарским простором. Упечатљив пример таквог ценкања резултовао је споразумом Цветковић-Мачек.

Под комунистичким режимом Срби су били толико обесправљени да се углавном нису усуђивали да уђу у озбиљније међунационалне расправе. У својој мегаломанији хрватски национални идеолози нису постављали само захтеве за интегралним територијама некадашње Хрватске, Славоније и Далмације, него су посезали за целом Босном и Херцеговином, Сремом, Бачком и Санџаком. Костић посебно инсистира да се Срби не би смели упуштати у такве врсте ценкања. „Зар да ми српске територије уступамо за друге српске територије, а Хрвати да уступају опет српске територије да би им ми признали друге српске територије." (стр. 7.)

Хрватске ревиндикације се ниједног тренутка нису смеле занемаривати јер, инструисана језуитском логиком, злочиначка свест не одустаје од сопственог наума ни онда кад изгледа да нема никаквих шанси за реализацију кључних циљева. Како каже Костић, „многи Срби сматрају да на такве апсурдне прохтеве не треба уопште реаговати. То су за њих будалаштине недостојне обзира. Ја сматрам да је то погрешно. Кад су између ратова Хрвати кроз усташе (а сви су

једнако мислили) постављали захтев хрватске границе до Дрине и Дунава ниједан Србин, ама баш ниједан једини није томе поклањао уопште неку пажњу. Сви су то апсолвирали као неку немогућност и неозбиљност. И такво држање Срба стајало нас је око милион жртава. Јер оно што смо ми сматрали немогућим, јер смо рачунали са нормалним људима и временима, они су реализали као туђи плаћеници и издајници земље. Они не бирају средства кад хоће да Србима нашкоде. И ми морамо имати у виду да се ради о једном патолошком народу и патолошко-злочиначком менталитету, који још није ниједан други народ престигнуо." (стр. 7.)

Хрватска национална мегаломанија указује на болесно стање хрватског народног духа. „Од мегаломаније могу да болују и индивидууми и колективи. Све што може да расте, са својим растом није задовољно, све што органским и нормалним средствима не може свој нагон пораста да задовољи. Отуда је то болесна, патолошка појава. Као што се мали људи силом упињу да би изгледали већи, тако је то исто и са народима. Мали, ситни, безначајни, непознати народи настоје свим средствима да изгледају виши. Нарочито ако се повећање не стиче на бојном пољу, сабљом и пушком у руци, већ мирнодопским интригама, лажима, подвалама. Они се онда представљају као нешто највише, највеличанственије, коме нико није раван." (стр. 8.)

Методологија којом се то болесно стање хрватског народног духа испољава врло је једноставна. „Гдегод се у једном срезу налази сто Хрвата, тај крај Хрвати ревиндицирају за себе. Није им ни то доста: они просто читаве етничке групе прогласе за Хрвате, иако овим групама није на памет пало да тако нешто признају. Да би им се удварали, они их још прогласе „цвијећем хрватског народа". На другим местима опет истичу историјска права. У оквиру своје „троједне краљевине", они не признају никакве мањине. Ако постоји опасност да те мањине ипак некад поставе своје националне захтеве, они их (Хрвати) просто потамане чим им се пружи прилика да то некажњено и без ризика чине. Они постављају упоредо разне принципе, како им који где конвенира: једанпут етнички, други пут историјски, геополитички, стратешки, али све у своју корист." (стр. 8.)

Кад је реч о српском народу, не настоје Хрвати само да му отму што више територије, него се труде да на све могуће начине Србима додатно напакосте. „Знају да су им Срби најопаснији виртуелни непријатељ, који има с њима отворене крваве рачуне, па им је стало не само да повећају себе, него да још више смање српску националну територију на било чију корист." (стр. 9.) Иако је тек недавно образована хрватска национална свест, она се вишеструко територијално проширила од почетне три жупаније, прогутавши многе етничке елементе који заправо с Хрватима никакве стварне везе нису имали. Најчешће се то дешавало на српским националним просторима. „Данас нема ниједног Хрвата који би их умеравао у њиховим територијалним захтевима према Србима. Напротив, сваки даљи тражи више. Сви гледају да добију што више на рачун Срба, употребљавајући разне аргументе и разне принципе, а најчешће и без икаквих принципа. Интимни принцип је већ обележен мегаломанијом: да се они шире а да се Срби смањују. Њихова је основна водиља жеља да Срби уопште нестану. Напослетку, то је и разумљиво: увек је пигмеј желео смрт гиганта. Они су пигмеји у сваком погледу, Срби према њима дивови у сваком. То је разумљиво, али није разумљиво да то Срби још увек не увиђају." (стр. 9.)

А реална социолошка или демографска слика Хрвата као народа је више него поразна. „То је један мали, бедни народић. Нема га ни за половину Срба, или Бугара, или Грка. Не износи ни трећину Мађара или Румуна, а само један незнатан проценат Италијана и Немаца. Сви су његови суседи, осим Словенаца, знатно јачи од њега. Сем Словенаца нема ниједног народа у Западној Европи мањег од Хрвата, а на Балкану само Арбанаси заостају бројно за овима. А они (Хрвати) би хтели да не изостану бројно за суседима. Зато су с једне стране таманили Србе, а с друге туђе народности топили у Хрвате (Немце, Мађаре, Словаке, Чехе итд.), једном речју све католике са своје територије, а неке ин глобо, прогласили за Хрвате, нпр. муслимане, Буњевце, Шокце, и тсл., који никада у историји нису били Хрвати." (стр. 9.)

Чињенице су неумољиве и оне увек Хрватима највише проблема задају у свим озбиљним политичким расправама. „Да је хрватски народ постао, и овакав какав је, углавном асимилацијом туђег елемента, најбољи је доказ да су сви „његови" истакнути људи страног порекла. Станко Враз је Словенац, Прерадовић, Тадија Смичиклас итд., Срби су, Штросмајер је Немац, Ткалчић-Вебер такође. Цела листа би се још могла навести. Чак су и шефови њихових странака странци. Ивица Франк је немачки Јеврејин, др Мачек Словенац итд." (стр. 9-10.) Кад се разгрне све оно што је спољашње, вештачко, на силу као лажни плашт навучен, остаје тужна истина да су Хрвати „један народ без историје, без врлина, без тачног обележења, надувао се вештачки и хоће да постане велик. Не осећа колико је у томе смешан! И не увиђа да туђе перје опадне првом приликом која му се пружи." (стр. 10.)

а) Комунистичке деобе српског националног корпуса

Комунисти су пружили до сада највећу шансу да се размашу хрватске мегаломанске идеје дајући им и својеврсну формалну легитимацију. Идеологија југословенског комунистичког покрета се развијала на социјалној демагогији и апологији пролетаријата, као традиционалном марксистичком догматском полазишту, и образлагању неопходности борбе ради уништења „великосрпске хегемоније" као појма рођеног у коминтерновским ретортама. „Да би се та имагинарна великосрпска хегемонија могла да сузбије, морали су читави делови бити уклоњени са српског националног тела, морале су се стварати нове народности на рачун Срба. Али су комунисти рачунали на српску виталност, па им није ни то било довољно. Они су остатак Срба поделили на све остале федералне јединице сем Словеније. Једнима су забранили да буду Срби, друге су исцепкали да њихово јединство не долази до изражаја." (стр. 11.)

Да би таква политика била што успешнија, коминтерновски кругови су наметнули да на чело државе дође Хрват Броз и да сви његови доглавници буду људи задојени антисрпском мржњом. „Рат је из основа изменио националне и моралне односе у Југославији. Срби су били убијани свуда и од свакога, а највише од Хрвата. Они су се једини, поред Словенаца, борили против завојевача, они су дали више од милион жртава, они су били депоседирани, опљачкани, уништени. Хрвати, међутим, примили су свесрдно окупаторе, наместили рат савезницима, борили се против слободе, убијали Србе своје сопствене грађане, одузели њихову имовину, показали се за време рата као најбеднији мароде-

ри и слуге окупатора. И то не појединци већ цео народ. И шта се догодило? Комунисти их награђују за њихово такво држање. Они повећавају њихову територију на дотле невиђену величину, уједињују скоро целокупни хрватски народ у једну федералну јединицу, дозвољавају националним групама које никад нису биле хрватске да се изјасне за Хрвате. Остављају још под власт разбојничких Хрвата око пола милиона преосталих Срба. Они повећавају хрватску територију још и крајевима добијеним од Италије на основу српских жртава и српског улаза у рат, они их награђују што су наместили и водили рат против савезника." (стр. 11.)

С друге стране, Црногорци не смеју да се изјасне као Срби, у Македонији се негира било какво српско постојање, а сама Србија се готово своди на преткумановске границе. Две аутономне покрајине само су из ње изузете да би се што пре од ње дистанцирале и њој се супротставиле. „Хоће комунисти на челу са Титом да докажу да све што је Србија пре имала, ама баш све, да је имала неправедно." (стр. 12.) С друге стране, бачки и барањски Буњевци и Шокци могу и морају да се изјасне као Хрвати. А за више од сто година док је вођена мађарска статистика и док су се слободно могли определити као Хрвати (као што су се Срби опредељивали као Срби), ниједан једини се од њих није декларисао као Хрват. Сад су их учинили Хрватима да би њихове националне аспирације још повећали." (стр. 12.)

И даље следи читав низ нелогичности и идејне недоследности које до краја разголићују комунистички концепт развијања националног питања у Југославији. „Далмацију су потпуно инкорпорисали Хрватској, као да је била раније жупанија Хрватске. Међутим, она се кудикамо више разликује од банске Хрватске и прошлошћу и менталитетом, и језиком и многим другим особинама, него што се Војводина разликује од Србије... Зар се није могла признати бар аутономија Далмацији и Истри, које су вековима живеле под истим политичким и државноправним условима? Чак би била сто пута природнија једна приморска федерална јединица него што је Црна Гора." (стр. 12.)

Да би основни парадокс достигао невероватну форму, „Хрватској је придодата и Барања, у којој је било свега 7-8.000 Шокаца, а никад ниједног Хрвата. Зашто се она морала оцепити од остале Војводине која је сама била дистанцирана од Србије? И кад се већ та тако богата област додала Хрватској, зашто се није њој признала аутономна област, кад је етнички њен састав кудикамо шаренији него у Банату, па чак и у Бачкој? Никада Барања није била под Хрватском и никад нису Барањци то желели." (стр. 12.) С друге стране, „Војводини је придодат Срем, само источни, јер су и њега разбили да би задовољили Хрвате, мада Срем тако гравитира са Београдом и Србијом. Он не спада у Војводину у ужем смислу речи." (стр. 12.) Војводина је настала као Српско војводство или Српска Војводина у прошлом веку, али је Тито све српско у њој, у политичком и културном смислу, настојао да затре.

И ни то није све. „Црној Гори је призната и етничка и државно-правна посебност, мада је то најчистији српски народ и мада је Велика народна скупштина у Подгорици слободно, сасвим слободно, одлучила 1918. да се никад више Србија и Црна Гора не могу одвајати." (стр. 13.) Таква одлука је формално „била мотивисана вековном самосталношћу Црне Горе и њеном посебном историјом. Прихватимо зачас ту аргументацију. Али би онда требало сто пута пре признати осо-

беност Дубровнику са својом територијом, који је више и дуже био самосталан, и који је вечно спорни предео између Срба и Хрвата. Ако је већ придодат хрватској федералној јединици, што му није призната аутономија бар?" (стр. 13.)

Како би комунистички режим, да је било имало слободе говора, савести и штампе, одговорио на питање „зашто није створена аутономна област од Баније, Кордуна, Лике и Северне Далмације, чисто српских предела, који су у овом рату толико страдали и који су толико помогли партизански покрет (што је сасвим разумљиво, јер су стајали пред истребљењем од стране Хрвата)? Или што те пределе нису придодали Босни, кад су већ створили босанско-херцеговачку федералну јединицу." (стр. 13.) Уследило је даље дробљење српске националне територије. „И Македонији су дали чисто српске пределе, и Црној Гори су дали чисто српску Боку, где ниједног Србина више не сме да буде. Ту може да буде Хрвата, и Италијана, и Арнаута, и сваког милета, само Срба нема нити сме да буде. Босни и Херцеговини су признали посебност. То је једини предео где има компактних Хрвата ван Хрватске. Али, и то су учинили да задовоље Хрвате." (стр. 13.)

План је овде био перфиднији. „Шубашић је ово тражио, а Тито је ово дозволио у уверењу да су Срби хрватским убиствима толико разређени, и да ће се сви муслимани, једном „цвијет хрватског народа", декларисати као Хрвати, тако да после цела Босна са Херцеговином падну Хрватима као зрела јабука." (стр. 14.) Кад им је овако комунистички режим ишао на руку, систематизујући све хрватске историјске фалсификате и прекрајајући границе земље у складу са њим, Хрвати су целе деценије имали на располагању да се темељито припреме за распад Југославије. Уз то су српска национална свест и понос тако сурово гушени да су Хрвати могли сасвим с правом да се запитају: „Кад ми, изгубивши рат и извршивши таква дела варварства, оволико можемо да повећамо своје територије, шта тек можемо да очекујемо при једној за нас повољнијој констелацији." (стр. 14.)

б) Хрватима се не може веровати

Ни кад остваре много, Хрвати никад нису задовољни. Они траже све више и више. Краљевски режим споразумом из 1939. изашао је толико у сусрет њиховим захтевима да је то свим нормалним људима било невероватно. Али, само што је проведен у живот, мачековци су почели са изјавама да их он не обавезује јер имају још неудовољених аспирација. „Приставше споразума, из околине тадашњег двора и председништва владе (а они су се могли на прсте избројати), уверавали су да су тим хрватски апетити потпуно задовољени. Ми који смо боље Хрвате познавали нисмо то веровали. И ми смо имали право. У овој несрећи, која нас је снашла, има само једна добра страна да су се Хрвати сасвим јасно определили и да више не крију своје прохтеве према Србима, који се не могу окарактерисати друкчије него као лупешки и злочиначки (усмерени на крађу територија и убијање тамошњег српског живља). Који Србин ни данас то неће да схвати, он заиста сноси одговорност и за оно што су Хрвати према нама урадили и што желе да јошураде." (стр. 15.)

Једини исправан начин српског парирања таквим хрватским захтевима могло је бити испостављање адекватних контразахтева. Ако „Хрвати траже за себе целу Босну и Херцеговину, у којој пре рата нису имали ни пуну петину ста-

новништва, са много више права ми Срби можемо за нас захтевати целу Хрватску и Славонију, јер смо ту имали више од четвртине становништва. И то само ако се национални моменат узима у обзир. Сви остали моменти, како ће се видети из даљих излагања, још више нам иду у прилог. Хрватима би остало само приморје са острвима. Али ако они траже за себе Санџак, ми имамо десет пута више права тражити целу Истру. Јер у Истри има бар једно српско насеље, у Санџаку нема ниједно хрватско. Ако траже до Митровице и даље, и ми ћемо тражити острва и даље. Другог пута нема да се Хрвати уразуме." (стр. 16.)

Свако оклевање и уздржавање Србима може проузроковати катастрофалне последице. „Ако ми ћутимо на хрватске захтеве и не одговарамо им равном мером, иностранство добија помало утисак да су Хрвати у праву. А они само чекају опет погодан моменат, да им туђин и душманин понуди на тањиру све тражене територије. Они ће просто доказати да су на те територије увек аспирирали, да се њих никад нису одрицали, да сами Срби нису имали ништа против тога да изнесу, јер би они то учинили, да ту не живе Срби, већ Власи, Цигани итд. Знамо ми већ те хрватске „аргументе", па ипак са неком неразумљивом обазривошћу прелазимо преко њих." (стр. 16.)

Најважније је да не наседамо хрватским подвалама јер је реч о народу коме се апсолутно не може веровати, ни његовим интелектуалцима, ни његовим свештеницима, ни радницима, ни сељацима, ни женама, ни мушкарцима. Ко год има хрватску националну свест уједно је пун и антисрпске мржње. Свест и мржња се ту узајамно допуњују. Мржња храни свест, а свест је основа на којој мржња израста. Хрвати су нешто невиђено у досадашњој светској историји: „Како да се крсте ти људи и како да им се одговори? Они истином никад нису били импресионирани. Нама не дају српске пределе, чисто српске, које смо на мачу освојили и где смо ефикасно и хумано владали. За себе захтевају нехрватске пределе, претежно српске, које нису никад освојили, којима нису могли владати ни кад су им од туђина предати, и у којима су оставили трагове најнечовечније владавине коју нови век уопште памти. И ми смо Великосрби кад тражимо своје, они су Малохрвати кад траже туђе да га пљачкају и становништво убијају." (стр. 18.)

Павелићева политика је продужена и кроз деловање свих послератних хрватских политичара, нарочито оних који су попут Јураја Крњевића глумили да су искрене демократе и поштоваоци људских права. Они би људска права признали и Србима кад би се Срби доборовољно одрекли своје отаџбине, вере, националне свести, а елементе културе и традиције поклонили Хрватима да их несметано присвоје и приказују као своје исконске. „Јасна је ствар да се Срби никад не би помирили са хрватским господством над чисто српским територијама. Нису хтели да се помире ни са аустријским господством које је било злато према хрватскијем. Неће ни муслимани, неће ни Цигани, неће нико да се помири са искључивим господством најгоре и најсрамотније расе у тој области. И онда, према овим изјавама Крњевића, на њих ће бити примењен Павелићев закон. Ја упозоравам добро Србе да пазе на ове речи Крњевића, да не би опет после били изненађени." (стр. 19.)

Од Срба, који би након разграничења остали у саставу хрватске државе, Хрвати очекују да буду апсолутно послушни, а истовремено правдају све своје активности на плану рушења Краљевине Југославије, иако су желели заједнич-

ку државу са Србима после Првог светског рата и у њој видели једини спас. А као гаранцију своје човечности нуде заклињања у западњачку културу, демократска осећања, традиционалну Хрватску „племенитост и морал", те, да би цинизам био врхунски, сопствену политичку зрелост. „Ово је заиста крајњи цинизам, достојан Хрвата. Читаве српске области морају остати под Хрватима, а ниједно хрватско село под Србима. А Хрвати ће поступати са тим Србима под њиховом влашћу као што су и досад поступали. А такво поступање одговора и међународним и Божјим (Боже ми опрости) законима. Каква је хрватска култура, племенитост и демократија видели смо у последњој деценији овога века. Два пута се Хрватима дала прилика да оснују своју државу, после девет векова, и оба пута (најпре Павелић, а после Тито и Шубашић) основали су најцрње диктатуре и тамањење сопствених грађана." (стр. 20-21.)

в) За злочине спремни

Историјско искуство нас учи да „баш због такве хрватске културе не сме остати ниједан Србин под хрватском влашћу. Ако остане, ... има да се појаве српске гериле и да спасавају свој народ и своју етничку територију, гериле помогнуте од свих српских области... Заиста не постоји друга алтернатива у том случају. Или би ти Срби били остављени на немилост Хрвата, жртвовани њихови животи, или би се морали бранити од очигледне пропасти. У том случају свуда у свету се сматра оружани устанак као легално средство самоодбране." (стр. 21.) Срби би били побијени или би се морали декларисати као православни Хрвати, ако би се нашли у границама било какве хрватске државе. И то би била само прва фаза, док обновљени прозелитизам не би узео маха. У старту је важно да се Срби одрекну националне и да им се уништи политичка државотворна свест. „И они још траже милионе Срба да их подвргну таквом и још горем режиму. Траже их с правом, као да се ради о стоци или робовима. Траже их не мислећи да и њихово мишљење о својој судбини треба саслушати. Али ако се лист окрене и Срби још сасвим ублажено такво нешто предложе за Хрвате, онда њиховој дреци нема примера. А они се памети неће никад дати, ја то понављам, док им се на њиховом примеру не покаже шта другима желе." (стр. 22.)

Хрвате не интересују ни историјске чињенице, ни статистички подаци, ни изражавање воље становништва плебисцитом. Ништа од тога не би било у складу са њиховим прохтевима. Нису само претендовали на чисто српске територије. Прво су инсистирали на Крањској, Штајерској и Корушкој, где се говори истим језиком као у Хрватском Загорју: „Кад су видели да апсорпција Словенаца наилази на тешкоће, Хрвати су устостручили за српским крајевима. Да би то лакше постигли, они су измислили тзв. илиризам и примили српски језик као свој. Да језик не буде сметња да прогласе хрватским све што српски говоре! Ни овај догађај нема примера у целој светској историји." (стр. 28.) Али, ни на томе се нису задржали. „Иако је отпала разлика између књижевног језика Срба и Хрвата, остале су још многе друге разлике. На пример писмо, па онда вера итд. Они су и ту покушали најпре подметање, па онда насиље. Гај је хтео увести ћирилицу, али је бечки двор то осујетио. Да је увео ћирилицу, национални прозелитизам био би успешнији. Кад то није успело, Хрвати су просто забрањивали ћирилицу кад год им се за то пружила прилика." (стр. 28.)

Питање историјских права ликвидирала је Француска грађанска револуција и на њих се још једино Хрвати позивају, иако ни ту не би могли пронаћи ослонца јер су своје некадашње територије сами одавно напустили и на њима већ више од три, а негде и пет векова живе Срби. „Хрвати као народ не могу имати никаква историјска права уопште, најмање пак права на неку територију. Јер територије у средњем веку нису припадале народу већ великашима, магнатима и краљевима. А у Аустро-Угарској је средњи век владао све скоро до 1918. Хрватско племство, које је имало као феуд неке територије није било хрватске крви. Али да је чак и било, оно би могло статуирати нека историјска права, а не хрватски „народ", који се, као и остали средњеевропски народи, почео да развија тек у XIX веку, и то хрватски народ под разним називима. Деценијама није могао да нађе свој пут, чак ни своје име. У томе је опет без премца међу другим народима." (стр. 32.)

И кад се инсистира на анахроним историјским правима то се у правничком смислу чини крајње недоследно. „Разуме се да Хрвати никаква општа начела не желе и не могу да поставе, јер би се сва окренула против њих, јер би морали да та иста начела признају и другима, а они то неће и не могу. То начело има да се примењује само на Хрвате и важи са појавом Хрвата и само тада. Све пређашње и све доцније аквизације и сеобе, све је то без значаја. Ко је био пре Хрвата ту, то није важно. Никаква права њему не припадају, јер је начело прокламовано за највећи и најважнији културни народ, Хрвате. Шта је после дошло, то је узурпација, крађа од хрватске територије. Та психоза је ваљда и довела до тога да Хрвати не бране своју територију." (стр. 40.) Кад би овакав принцип био општеприхваћен, све светске сеобе народа довеле би се у питање поводом њихових садашњих последица. Згрожен оваквим нечовештвом Костић даје нову формулацију свог већ ранијег цитираног става: „Треба народи на својим леђима да осете немогућност и неморалност њихових мегаломанских прохтева. Свакоме треба истом мером вратити оно што он хоће да спроведе код других." (стр. 41.)

Иако су оба светска рата изгубили, „ипак ниједан победник у овим ратовима не заузима тако безобразан и надут став као Хрвати. Не само као да су добили рат већ као да су га они сами добили." (стр. 43.) Историјске чињенице им мање значе уколико су оне реално упечатљивије и поразније, уколико их у нечијем светлу представљају. „У Првом светском рату, Хрвати су представљали најсигурнију и највернију војску његовог апостолског бечког величанства. Нико није толико пута споменут и похваљен у извештајима Главног стана као хрватске „пуковније". И у светским лексиконима, они су означени као непоколебљиве присташе централних сила... На самој конференцији мира у Паризу казао је председник Конференције Клемансо, да он никада неће заборавити, да су се Хрвати до последњег тренутка свом снагом борили за Аустрију." (стр. 43.) Слично се поновило и након Другог светског војног сударa. „Кад су изгубили рат, место да одговарају за своја злодела и плате репарације, они добијају појачану територију. Како то, питаће се неко. Врло просто: они немају образа, они су се опет подвукли под реп победнику и пришли ан блок њему. Као што су пре били одушевљене усташе, сад су одушевљени комунисти." (стр. 44.)

Да ова историјска трагикомедија буде запањујућа, хрватски „министри у краљевској влади довели су чак легално на власт Јосипа Броза. Као противуслугу он им је дао више него раније принц Павле и Драгиша Цветковић. Добили су

чак и Истру и Кварнер. То је несхватљив пример у историји: навештају рат западним савезницима, а ови им дају као награду туђе територије. И овога пута су искористили Хрвати српске жртве и српско вођење рата да би повећали своју територију." (стр. 44.)

С обзиром да никада нису победили ни у једном рату, Хрвати одбацују и самоме помисао да би нека таква победа могла бити један од релевантних фактора за утврђивање међудржавних граница. „Али они никад нису третирани као побеђени, јер они имају увек готове разне националне форме и једна од њих им омогућује да се пришљамче уз победника. Они су час Аустријанци, час Угри, час Илири, час Југословени, час Келти, час комунисти, час католици, час Словени, а час западњаци, понекад чак и Хрвати. Како им треба, према томе који је курс на снази. И онда, кад су се пришуњали победнику, избарабаре се с њим и према самом њему с временом постављају услове и траже компензације. Сматрају да је победа у рату заједничка тамо где су се они борили свим снагама да до ње не дође. Да ли ће свет некада увидети ову бесрамну игру." (стр. 45.)

У наставку брошуре Костић напросто исмева хрватски национални поздрав „За дом – спремни". У хрватској усташкој држави „кад су се људи сусретали, нису смели један другоме да желе добро здравље, нису смели да назову Бога итсл, већ је један казао да је „спреман" а други одговорио „за дом". То је био „поздрав" „слободних Хрвата", њихов специјалитет који су радо сви одмах усвојили и на који су били поносни. Јер и Хрвати треба да су у начелу оригинални, да оставе нешто ново у историји. Оставили су тај „поздрав" и покоље свуда и свагда." (стр. 46.) Реч је заправо о бедним имитаторима, примитивној карикатури немачких нациста и италијанских фашиста. „Дивота је то било видети за време рата Хрвате како се достојанствено сусрећу, пруже фашистички руку један према другоме и узајамно се уверавају да су за дом спремни. Значајно се погледају, крв им се појави у лицу, рекао би човек да су заиста спремни у свако доба да свој живот жртвују за свој „дом"." (стр. 48.) Одлучни да бране Хрватску док не загусти.

г) Поглавник побегао прерушен у фратра

Колико год као појава хрватски фашистички државотворци изгледали комично, у пракси су изазвали трагичне последице. „Под паролом „спремни за дом" убијали су Хрвати све Србе у својој држави на које би неоружане наишли, убијали су жене, децу, старије итд. Али ако би наишли на српску чету бранилаца народа и осветника, ови до ушију наоружани Хрвати би се повлачили гдегод им то испадне могуће." (стр. 47.) Костић наводи једну смешну сцену из Книнског поља за време неке хрватске јавне прославе. „Баш за време богослужења у цркви пуној усташа, спремних за дом, повика неко: „Ево четника". Све се разбежа за трен, и поп у одежди, и усташе и домобрани у униформи, итд. Ма никога баш да види како четници изгледају, мада четници нису убијали неоружане. Све то, спремно за дом, побеже да тражи најближи заклон. А што је најважније, четника уопште није ту било. Неко се нашалио с Хрватима да се осведочи о њиховој спремности за дом." (стр. 47.)

Или други историјски пример. „Кад су партизани, држећи у позадини Русе, напали на Хрватску, ниједан метак ови нису утрошили да се бране. Цела војска се просто предала и прешла у противни табор, а генерали, стожерници и коман-

данти узглавници побегли су на немачку територију, ставили се под заштиту Италијана и Мађара. Поглавник се прерушио у фратра. Доглавници муслимани покрише се заром и ферецом и нису се у бекству задржали све до Средњег истока. Тада су се сетили да нису Хрвати него муслимани." (стр. 47.) У Загребу је у пролеће 1945. године био потпуни хаос. „Пред бег позвани су у Загреб сви козметичари из „Хрватске" и неколико дана трајало је прерушавање и преобличавање усташа спремних за дом. Једном је нос искривљен, другом исправљен, уши клемпаве или праве. Тек када су били сигурни да их нико неће препознати, ови доглавници и узглавници, спремни за дом, побегоше главом без обзира." (стр. 48.)

Када је загустило, јуначка хрватска „војска је толико бежала да је ни пушчана зрна нису могла да стигну. Све је тражило спас и заклон ван граница земље, мало подаље од дома, за који су увек били спремни. Униформе су побацане, Енглезима и Американцима су се представљали као њихови савезници иако су им рат навестили и били увек „спремни" да се за дом жртвују у борби против ових! Маршал Петен се у Француској сам јавио пред суд и молио суд да само њега осуди, а пусти испод суђења све његове потчињене органе, јер су, каже, они радили по његовом наређењу. То није ни издалека био увек случај. Али је то џентлмен француски који није могао друго да каже. И ђенерал Недић, који није крив за смрт ниједног човека, а нарочито ниједног Хрвата, не прерушава се и не крије ни своје име ни своје боравиште, и умире као херој. И његов брат врши самоубиство, али се не крије иако уопште није сарађивао са окупатором. А хрватске вође, највиши представници покрета и режима, беже као жене, чим им се измакло обезбеђење од стране Немаца и Италијана. Ниједан се није убио као Хитлер и Гебелс. Док ђенерал Михаиловић са својим лавовским борцима није имао лозинку спремности за дом, па је ипак са целом дружином остао у земљи и борио се до последњег момента, дотле су Хрвати још једанпут показали шта су кадри да учине за своју домовину и колико је они заслужују." (стр. 48.)

Костић упозорава и српске политичаре да се не би поновила 1939. и нестручни и некомпетентни људи опет кројили српску судбину. Морамо се спремати за све могуће варијанте разрешавања територијалног спора са Хрватима, а не опет тај посао да препуштамо ноторним незналицама који ће се понашати као Драгиша Цветковић или Цинцар-Марковић, који су многе чисто српске крајеве уступали на милост и немилост Хрватима. „То се ни у Аустрији не би могло десити. Тамо су деценијама претресана питања присаједињавања Далмације Хрватској, укидања Војне границе, статуса Босне, тријализма, Српске Војводине итд. Народ се стварно мало питао о томе, али су се ствари слободно и свестрано претресале. Неког изненадног и очекиваног решења није могло бити. Није се могло десити да становништво једне читаве области буде преко ноћи пребачено у неку другу административну или државноправну јединицу, да њихов политички статус буде из основа измењен, а да они о томе ништа нису знали, да нису чак знали да се на томе ради." (стр. 57.)

Чињеница да се то Србима ипак десило сведочанство је колико је ондашњем државном врху био стран сваки демократски дух. Костић сматра да је и 27. март у великој мери директна последица народног незадовољства претходним споразумом са Хрватима. Искуства из Другог светског рата Србима су пружила стравичан али и неприкосновен аргумент за сва даља сучељавања са Хрватима. Међутим, уместо да се хрватски ратни злочини упорно и непрекидно жигошу, ко-

мунистички режим је систематски прикривао њихове трагове и правио вештачке симетрије како би се скинула свака кривица са хрватског народа. „У данашњој, комунистичкој Југославији не сме се ни проговорити о хрватским злочинима. Тамо се истичу српска недела, извлачи се и Солунски процес, да би се у најгорем светлу приказали Срби и српско правосуђе. А преко убистава стотине хиљада Срба, беспомоћних и нејаких од стране хрватских зверова, убистава без икаквог суда и правдања, прелази се ћутке. Шта више, ко их спомене, сам бива кажњен." (стр. 59.)

Поводом хрватских претензија на Босну и Херцеговину, Лазо Костић одговара: „За Србе говори историја, говори етнографија, статистика, говоре ратни подвизи. За Србе говори и морал, војни и политички. А све то говори против Хрвата. Кад не би било никаквих других аргумената него догађаја из последњег рата Србима би се морала признати Босна у границама њихових невиних гробова." (стр. 66.) Али оно што је ту најзначајније, у случају било каквог плебисцита све би варијанте у Босни и Херцеговини биле могуће осим прикључења Хрватској, без обзира на сва хрватска удварања босанско-херцеговачким муслиманима.

Брошуру Костић завршава извлачећи читав низ поука којима би у будућности морали да се руководе српски политичари, поготово да траже заједнички језик са Италијанима и евентуално Мађарима, поводом неког будућег решавања хрватског питања. Можда је од свих њих најзначајније да су Срби у Другом светском рату све жртве „поднели зато што смо чували од спољних непријатеља хрватску територију. Да смо ми нпр. дали Италији оно што су јој плебисцитарно, како рече монс. Степинац, дали само Хрвати, територију на којој једва и има нешто Срба, ми бисмо несумњиво били поштеђени од напада италијанског. Ми бисмо били поштеђени и од импортирања Павелића, у крајњој линији од свих хрватских зверстава. Вероватно би Мусолини успео да склони Хитлера да нас уопште не нападне. У сваком случају прошли бисмо са неупоредиво мање губитака. Али смо ми сматрали да је наша национална дужност да чувамо хрватске територије, мада нас је то коштало три пута више српских жртава него што тамо има уопште становника. Да не жртвујемо Хрвате туђем подјармљивању, ми смо жртвовали Србе хрватској секири, и то неколико пута више." (стр. 82-83.)

3. Хрватске обмане и фалсификати

Костићеву брошуру „Обмане и изврtање као подлога народности" објавио је исти издавач у Хамилтону 1959. године. У њој се аутор бави неким конкретним хрватским фалсификатима наводећи у предговору да су „Хрвати премашили и у овом погледу све народе света. Они измишљају историју, своје пороке приказују као врлине, своје поразе као победе, своју голотињу као богатство. Поносе се оним чега би се други стидели." (стр. 3.) Не би то нама Србима много сметало да нам не „пребацују своје срамоте, а отимају нашу славу. И то чине систематски, већ сто година, и у земљи и у иностранству." (стр. 3.)

Стигли су и дотле да кроз уста Анте Старчевића и Немањиће проглашавају хрватском династијом. Заправо, он је тврдио да су сви Срби Хрвати, ако већ нису Власи, мартолози, Раци итд. У својим новинама, које смо већ помињали, он

пише и следеће за Србе: „Ми смо увјерени да ће они Хрвати, који ради вјере мрзе славно херватско име, или га неће прихватити зато, што је њихових жила још увиек оне влашке служањске крви... Такозвано српско свећенство, одступено фанатизмом од хрватства, чини се кривцем оних несрећа које задешавају грчко-источни пук. Учећ га да је Србин, оставља сад остало по страни... Ту почива сво зло, и неће бити ни њима ни нама спаса не буду ли се једном за увјек канили умишљеног српства и несретне србске пропаганде. Нека буду Хрвати." (стр. 8.)

Посебну пажњу у овој брошури Костић је посветио раскринкавању хрватских покушаја да присвоје и великог везира Мехмед-пашу Соколовића. Мада је у историјској науци одувек неспорно да је Соколовић Србин, Костић износи фундиране податке да се високи турски државни великодостојник и сам тако декларисао. Уосталом, он је обновио Српску патријаршију у Пећи и свога брата Макарија Соколовића поставио за патријарха. Наводећи велики број података знаменитих научника који су детаљно истражили порекло и живот Мехмед-паше, Костић се пита: „Како онда Мехмед Соколовић може бити Хрват? Како може из „соколовог гнезда да се излеже кобац? Хрвати га својатају за себе. Међутим, они су огњем и мачем убијали све Србе само зато што су православни. Убили би их, у бездане јаме бацали, касапили, ни трага им не би остало да су задржали своју стару веру и да су их се Хрвати домогли. А сад тврде да су то све били Хрвати, па међу њима и Мехмед, велики везир родом из Соколовића." (стр. 22-23.)

Заправо, Костић овде преноси седамнаест својих новинских чланака објављених претходно у хамилтонском „Канадском србобрану" и чикашкој слободи. У њима је детаљно разложио питање народности и вероисповести Мехмеда Соколовића, његовој постојбини, животу пре турчења, младалачкој црквеној служби, писмености, пореклу презимена, најближим рођацима који су оставили значајног историјског трага, судбини породице Соколовића, пашином крштеном имену, војној каријери и политичком значају у турској империји, као и о коришћењу српског језика на султановом двору и дипломатској преписци на њему. Све чињенице о којима овде пише Лаза Костић одавно су општепозната места у српској историографији и нашли су значајан простор у уџбеницима за основне и средње школе.

Међутим, емигрантској средини педесетих година Костићеви чланци су значили пријатно освежење, поготово као полемика на хрватско својатање и књигу неког Енглеза Ламба који је преносио хрватске лажи као историјска факта. Ту серију чланака Костић завршава ефектним цитирањем Константина Јиречека: „Мехмед Соколовић, који је досад био познат само као турски војсковођа и државник, био је у потаји такође српски патриот... Однос Соколовића према цркви у Пећи показује да код мухамеданских Срба XVI века спознаја националног и верског порекла није ни најмање била утрнута, и да су они настојали да свој утицај код Порте примене за добро своје националне цркве, јединог преостатка старог домаћег државног организма." (стр. 58.)

У следећем тексту Костић обрађује фалсификате хрватског надриисторичара Павла Ритера Витезовића који је похрватио зетског владара Светог краља Владимира, кога је назвао краљем Хрватске. Уосталом он је присвајао и мађарског краља Ласла што је и Вјекослав Клаић сматрао „чудним". Уз то је тврдио да су и Руси, Чеси и Моравци потекли из Хрватске, па каже: „Прими, плод-

на Хрватска, што већим слављем у своје крило пресјајни бисер, који је након шест стољећа откривен. Из тебе су потекли још одавно прије тога Чех, Лех и Рус, те су основали три краљевства. Сад ти је враћен и Владислав од краљевске крви, тај апостол Славоније, пун заслуга на овом свијету и на небесима. Твојему светом сину дугује хвалу и Угарска. Ох, ти Хрватска, која си обогатила Сарматију, Европу и небо толиким славним синовима твојим." (стр. 61-62.) Ритерова књига је објављена у Загребу 1700. године и то на немачком језику, јер у то време Хрвати свог књижевног језика нису ни имали. Превод је доцнији, Клаићев из 1914. године.

Савремени хрватски историчар дон Керубин Шегвић тврдио је у току Другог светског рата да је Стеван Првовенчани Хрват, а сви Хрвати Готи. Рудолф Хорват је писао да су Хрвати од бана Борне из 816. године до 1918. имали 245 владара, па им још сва имена наводи, иако о највећем броју нема никаквог историјског трага, други су били туђи, а трећи окупаторски. Са више би историјског основа и уверљивости Срби могли владаре турског царства назвати српско-турским султанима него Хрвати своје господаре хрватско-угарским краљевима или хрватским краљевима из династије Хабзбурга.

Кад су тако присвојили мађарске и аустријске владаре, зашто се чудити што су се отимали и за стару дубровачку књижевност, кад им је у томе комунистички режим декретом припомагао. Баш њих брига што су и Јернеј Копитар и Ернест фон Еберг изричити у ставу да је дубровачка књижевност несумњиво српска, па још Еберг назива Републику Дубровник као „колевку далматинске гране српске литературе." (стр. 69.) Кад су Хрвати у раном средњем веку имали државу нису имали ни писмености. Утолико су више желели да присвоје сву српску књижевност писану латиницом, па чак и ону на босанској ћирилици, такозваној босанчици.

Тако су огроман број интелектуалаца италијанске националности из далматинског приморја и са острва присвојили, као на пример Јоанеса Луциуса или Николу Томазеа, који је поред италијанске неговао и српску националну свест, а Хрвате једноставно није подносио. Било је, истина, Срба католика који су се искрено и емотивно залагали за зближавање Срба и Хрвата, па су се, иако им се задржало српско национално осећање, максимално трудили да својим интелектуалним напорима допринесу и хрватском културном развоју. Код њих се појавило својевремено двојство идентификације, као код Петра Прерадовића (који се родио као православац) и Иве Војновића.

Кад је Петар Прерадовић 1846. године објавио своју прву збирку песама „Првенци", писао је Вуку Караџићу: „Што ове моје пјесме, као Сербин ћирилским писмени непечатим, томе су различни узроци, које оће навађати надуго би било. Али, ако Бог да, што сад није, бити ће други пут." (стр. 85.) Ово Прерадовићево писмо је објављено у „Грађи за повјест хрватске књижевности." „Петар Прерадовић је несумњиво српског порекла, сам рођен у српској кући, крштен у православној цркви, одгојен у детињству у патријархалној српској средини. Да је био обрнут случај, ми га Срби не бисмо усвајали. Он је постао Хрватом (уколико је то искрено постао) преко католичке вере која му је од Немаца наметнута била. Зато је судбина и хтела да му унука буде немачка списатељка. У најновијем немачком лексикону Брокхаус ви можете наћи доста података о Паули фон Прерадовић, а само успут се каже да је унука „хрватског националног песника и генерала Петра фон Прерадовића. Да нема те унуке,

не би јој ни деду спомињали." (стр. 86.) Крајњи закључак који по овом питању извлачи Костић је „да се Петар Прерадовић не може сматрати неспорним српским песником, али такође ни хрватским. Он је тип ренегата који не уме да се национално снађе. Зато је његова унука Паула изразити немачки књижевник и творац нове аустријске химне." (стр. 86.)

а) Српско порекло браће Војновић

Отац Луја и Ива Војновића Косто рођен је 29. фебруара 1832. године у Херцег-Новом, у породици која је пореклом из Ужица и потомци су српског великаша из немањићког периода. Косто је, наравно, био православац и крштен је у манастиру Савини, да би га после очеве смрти мајка одвела у Задар где је покатоличен. О његовим синовима Иву и Луји писао је Сава Накићеновић: „Обадва су римокатолици. Жалити је што је овај огранак чувене српске породице, чијим ђедовима православна вјера бијаше милија од ичега на овоме свијету, у чему не могаху поколебати ни богумилски јерес, ни језуитске сплетке, ни Мухамедов коран, ни примамљиви високи положаји за Турчине, ни разне титуле, плаће и обећање млетачке владе – жалити што је, како виђесмо простим случајем, отрго се од вјере прадедова и пригрлио римокатоличку вјеру." (стр. 88.) Ипак је у зрелијим годинама из Иве Војновића букнуло у пуној мери српско национално осећање да је 1914. године у Дубровнику био ухапшен и заточен као српски песник.

Присвајали су Хрвати и Валтазара Богишића, Вида Вулетића Вукасовића, Људевита Вуличевића, Матију Бана, Милана Решетара, Марка Мурата, Јосипа Берзу и многе друге Србе католике, па чак и Стјепана Митрова Љубишу, иако је био православац и истакнути српски политички предводник. Валтазар Богишић пише у аутобиографији: „Богишићи, као и цијела жупанија Конавла коју спомиње још Порфирогенит међу српском жупанијом, и из које они дођоше, бијаху старином православни, али кад у XV вјеку дођоше под дубровачку републику, дођоше фратрови и уведоше католицизам." (стр. 95-96.) За Вида Вулетића Вукасовића писао је његов блиски сарадник и етнолог Тихомир Ђорђевић: „Вид је старином од угледне и честите српске породице из Граца у Херцеговини, али је рођен у селу Брсечинама код Дубровника 16. децембра 1853, где му је отац још за младости дошао. Вере је католичке. Ваљан је син своје вере... а кроз жиле осећа стару српску крв, и у души старо српско осећање, које га надахњује и руководи у свим пословима." (стр. 97.)

Хрвати су покушали да преотму и савремене, веома значајне српске књижевнике као што су Иво Ћипико, Владан Десница, Војин Јелић, Чедо Прица, Душанка Поповић, Коста Спајић, Иво Андрић, Јосиф Панчић, Тома Роксандић, Пјер Крижанић итд. Настојали су да украду име и дело Николе Тесле, због огромног светског угледа које оно доноси. Неретко су посезали и за Михајлом Пупином. Све то раде упркос чињеници да су управо Хрвати у Другом светском рату до темеља порушили Теслину родну кућу и многе његове сроднике побили. Не маре Хрвати што су се сви ови знаменити интелектуалци изричито декларисали као Срби и читавим својим животним делом то доказивали.

Ни истакнути аустријски генерали српске националности нису боље пролазили. Хрвати су као своје сународнике покушавали да представе маршала Све-

тозара Боројевића, адмирала Вуковића, генерал-оберста Павла Пухала. Идући даље у прошлост, својатали су и Стојана Јанковића. У Америци су Хрватом проглашавали светског аутомобилског аса Била Вуковића, Американца српског порекла, као и првог гувернера Аљаске Степовића. Систематски се врше фалсификати и при штампању научних и књижевних дела. Придев „српски" се редовно избацује, а језик вештачки кроатизира. Чак се и наслови дела мењају како би се прилагодили мегаломанским националним аспирацијама.

О преотимању народних песама већ је говорено. Хрватски професор Армин Павић овако је у предговору публикације „Двије старе хрватске пјесме", у издању Југословенске академије знаности и умјетности, објаснио хрватско својатање и српских књижевних дела и књижевника: „Песник наше песме могао је да буде и један Србин из јата оних који су после 1459. побегли у Хрватску са српским деспотима... Али овај Србин, прешавши из српске земље у хрватски Срем и поставши ту хрватски држављанин, изгубио је тиме једино обележје којим се раније као српски држављанин разликовао од Хрвата и заменио га за друго обележје према коме он одсада као хрватски држављанин постаје различит од Срба." (стр. 122.) Дакле, песме су раније биле српске, али су Срби, који су их певали, престали да буду Срби и постали Хрвати, па су онда по природи ствари и песме које су певали постале хрватске.

4. Усташка идеологија Стјепана Радића

У Мелбурну је, 1976. године, Лазо Костић објавио друго издање прве свеске из серије „Врли хрватски мужеви" под насловом „Стјепан Радић према Српству." Аутор је овим делом настојао да разбије окоштале заблуде о личним карактеристикама једног од најзначајнијих хрватских политичких предводника двадесетог века, „који је мењао начела као кошуље, али је увек мрзео Србе и радио против њих. Некад је то чинио отворено, некад мање или више скривено, али никад није радио нешто противно томе нити се демантовао, сем ако је лицемерје то налагало." (стр. 5.) У својој традиционалној наивности многи Срби, пре свега политичари и публицисти, допринели су стварању својеврсног одушевљења, па и мита о Радићу као о борцу за демократију и социјалну правду, поборнику југословенства итд. Костић истиче да „нико није умео да скрива своје неваљалство као он, чак да се претвара као пријатељ онима којима је целог живота јаму копао." (стр. 6.) После Другог светског рата титоистички режим је чак Стјепана Радића и његовог брата Антуна приказивао као својеврсне родоначелнике Народноослободилачког покрета, идеолошки врло блиске комунистима.

Што се временска дистанца повећавала, то је Радићева историјска улога све више глорификована, паралелно с процесом систематске материјализације правних и политичких услова за реализацију Титовог концепта разбијања Југославије на изразито српску штету. „Неко време је у комунистичкој Југославији било прилично ућуткано име Стјепана Радића, али не забрањено. Оно се појављивало увек када се нешто имало да стави на терет Србима. Нпр. да га је убио Србин, мада сад његове земљаке не сматрају за Србе нити им дозвољавају да се тако изразе. Пишу чак књиге да је Двор био саучесник тога гадног убиства, чак краљ Александар лично. То само могу Хрвати да кажу, који су сами највећи злочинци овог века. То је, свакако, идиотизам коме равна нема. Да је краљ Алек-

сандар желео и тражио убиство Стјепана Радића, зар он не би имао другог начина да то уради него спектакуларним пуцањем у Парламенту, пред очима, тако рећи, целог света? Зар краљ није могао наћи најмљене убице да га склоне?" (стр. 6.) Уосталом, и угледни историчари из Београда и Загреба, попут Јована Марјановића и Ферда Чулиновића, чији је научни ауторитет и под комунистичким режимом био неспоран, отворено су наступали са тврдњом да нема никаквих доказа о умешаности краља Александра у атентат који је извршио радикалски посланик Пуниша Рачић.

Док су послератни режимски гласноговорници истицали да су и Срби и Хрвати приступали партизанима следећи идејне и животне узоре браће Радића, Костић наводи да је Радићев син „за време рата у Загребу тврдио да је Стипица био претходник усташа раван њима. Срби су ступили у партизане да се ослободе од Радићевих присташа који су им радили о глави, а не у следству Радићевог учења." (стр. 8.) Костић у предговору посебно потенцира чињеницу да под комунистичким режимом ниједна београдска улица није носила име Николе Пашића, а једна од централних градских прозвана је по Стјепану Радићу, „мада је Пашић био и председник општине београдске и председник Српске владе у најбурнијим и најславнијим данима наше блиске прошлости. Он је био председник Владе Краљевине Србије за време скоро целог Првог светског рата, а Стјепан Радић је интригирао и писао најстрашније памфлете против Србије. Па ипак у престоници тадашње Србије нема улице Николе П. Пашића (у Цириху, где ја сад живим и ово пишем има бар табла на кући у којој је становао као студент Политехникума). А улица онога који је и српску владу и српски народ цело време рата грдио и оптуживао „краси" и данас Београд. То би већ био довољан разлог да се његов став и његово држање за време Првог светског рата и уопште према Србији расветли. Све документарно, како ја једино и радим. Ја се питам шта би било кад би се у Загребу, или у коме било граду СР Хрватске појавила плоча с назначењем улице Николе Пашића? Она би сваког дана била умрљана или скидана. Само је Србин толерантан и све трпи." (стр. 11-12.)

На хрватској политичкој сцени Стјепан Радић се појавио као искрени присталица Анте Старчевића, кога су усташе прозвале „оцем домовине". Радић је Хрватску странку права напустио и скрасио се у Хрватској сељачкој странци искључиво због процене да ће тако лакше реализовати своје личне политичке амбиције, али никада није правио стварну дистанцу према правашкој политици. Уосталом, да је Радићева политика заснована на Старчевићевим темељима и остала у њеним идеолошким оквирима сведоче и Богдан Кризман и Јосип Хорват, а сам Радић у свом листу „Дом" од 22. септембра 1914. године, прикључујући се општој антисрпској хистерији, велича Старчевићево мишљење о Србима: „Он није признавао да има Срба, и то не само у Хрватској него их није признавао ни у Србији. За Србе у Хрватској писао је да су то Цигани Власи и Бог зна што, који су с турског коца утекли нама. Срби су, дакле, влашки накот, зрио за сикиру. Они су смет, они су још и србеж на тјелу хрватског народа." (стр. 15.)

Од 1895. до 1905. године Радић наступа са југословенских позиција, али се онда оријентише на пропагирање Подунавске федерације, како би се поново додворио хабсбуршком двору и на линији аустро-угарских препуцавања чврсто заступао бечку страну. Како је писао чешки публициста Франтишек Хлавачек,

Стјепан Радић је „ступио на бечку линију, поклонио се Хабсбурговцима, те је остао њихов обожаватељ и поштовалац све до пред свршетак светског рата, и служио је њиховим интересима против Србије и против интереса осталих словенских народа на такав начин да би га било могуће назвати сервилним." (стр. 20.) При томе је најгорљивији био у вођењу антисрпске политике.

На територијама на које су Хрвати претендовали, Стјепан Радић уопште није ни признавао постојање српског народа. Подунавску федерацију је замишљао као монархију са пет федералних јединица од којих би једна била Хрватска, проширена на све јужнословенске покрајине које су тада већ биле под хабсбуршком круном. „Срба би ту било колико и Хрвата ако не и више, али за њих не придвиђа Радић никаква национална права. Они би били само прирепак Хрвата. Разуме се да би њихов положај био несравњиво гори него Хрвата у Краљевини СХС и у Југославији. Срби би своје име уопште изгубили, и то у корист Хрвата. То њему изгледа сасвим природно." (стр. 24.) Поред Хрватске, саставни делови на федералистички начин преуређене монархије били би Чешка, Галиција, Мађарска и Алпска Немачка.

На заседању Хрватског сабора, 12. марта 1914. године, Радић, између осталог, тврди: „За Црну Гору има сијасет докумената да је то некада био саставни дио Хрватске... Сад смо хтјели на Србију. Ја сам доказао да је Мачва у сјевернoм делу Србије била некада бановина Хрватска, да је Карловачким миром један дио Србије дошао под монархију. Још сам навео да је Бугарска имала један дио Сријема." (стр. 25.) Позивајући се на Јосипа Хорвата и његову књигу „Хрватска и паноптикум", Костић износи и податак да је Стјепан Радић деценијама био бечки плаћени агент.

Пишући о Винку Кршковићу, Хорват износи да му се као подбану десила велика непријатност кад се уверио да је Радић аустријски плаћеник. У Хорватовој књизи, иначе објављеној 1965. године у Загребу, стоји недвосмислено сведочанство Радићеве неморалности и превртљивости: „Након мајске декларације вођа Хрватске пучке сељачке странке Стјепан Радић, дотад гласати аустријски патриот, нагло се радикализовао, кликнувши коначно у сабору: „Доље Аустрија!" Неколико дана касније предсједништво аустријске владе телефонски је замолило бана нека Радића позове на одговорност; у Бечу несхваћају Радића, коначно годинама прима новчану потпору из поверљивог фонда за увјет да се залаже за политику династије. Бан Михаловић лично није марио Радића, па је ствар поверио Кришковићу. Радић се испричао да га је темперамент занио и да ће ствар поправити на наредној сједници. На наредним је сједницама Радић поновио своје протуаустријске и протудинастијске испаде. Аустрија је тада била на издисају. Да је Радић примао субвенције из Беча још од године Ријечке резолуције, то у Загребу није било никоме познато; ни „земаљској влади", јер је коначно био своје врсте акт противан систему дуализма, недопустиво мијешање и роварење. Зато се субвенција исплаћивала преко Љубљане (преко дра Шуштерчика, вође аустрофилских клерикалаца). Антипатију према Радићу није Кришковић тајио ни касније. Радићев се поступак није слагао с његовим етичким мјерилом". (стр. 28.)

Човек без икаквих принципа и моралних скрупула нагло је после Првог светског рата израстао у општепризнатог и неприкосновеног хрватског политичког вођу. Како је истицао Хорват, „хисторија ће једва моћи реконструисати фе-

номен Радића на темељу архивске грађе, његових списа, стенограма говора, извештаја с безбројних скупштина. Тако Хербариј казује мало или ништа о живој боји, мирису билине. Тај човјек неугледне комичне ваништине, с хипоманичном визионарношћу Дон Кихота, енциклопедијски ерудит без труна рационалности, хипнотично је дјеловао на слушатеље у уском кругу, као и на масовним скупштинама. Можда је најсложеније дјеловао дочаравајући неочекиване перспективе у вртоглавом ритму приказујући остваривим вјечне комплексе жеља и снова колектива. У ватромету ријечи, метафорама пучког језика редовно би замаглио своју темељну мисао: заједништво јужних Словена као предувјет остварења класне сељачке државе, како ју је он замислио. На скупштинама масе нису могле слиједити говор већ због тога што је говорио размјерно тихо, чули би га тек најближи, а масе су реагирале по њиховом одобравању. Његове су се мисли више преносиле од уста до уста него штампаним словом." (стр. 30-31.)

Уз пацку чикашкој „Српској борби", која „уопште не признаје да је ишта изашло у корист Српства у емиграцији што не потиче из пера браће Драшковића", Костић из ње цитира делове књиге познатог српског политичара и публицисте римокатоличке вероисповести, Стијепе Кобасице, „Стјепан Радић за време анексије и ратова", објављене у Београду 1924. године, у којој су објављени неки најзначајнији Радићеви говори из којих се види с каквим је одушевљењем пропратио анексију Босне и Херцеговине. Радић је, 28. октобра 1908, писао и следеће: „Сва је Србија у грозници, те су и први српски државници изгубили сваки разбор... Србија, заједно с владом и својим тужним Петром, није кадра предузимати никакве јуначке и поштене мјере, јер је посве запуштена и осрамоћена. Сваки тај подхват морала би наша монархија најенергичније угушити, те једном за свагда тој раси византинској запечатити уста, која је окужила и разтровала својом пропагандом... Срби сањају о некаквим компензацијама! Не звучи ли та ријеч компензација као некаква крвава иронија? Шта је Србија изгубила? Управо ништа. Та Босна није њезина земља. Босна и Херцеговина припадају краљу хрватскоме који има права на ове земље." (стр. 34.)

Следећи редови су још упечатљивије сведочанство с каквом је мржњом Радић писао о Србима и с колико се понижавајуће снисходљивости додворавао хабсбуршком режиму: „Велика жалост. Две хрватске провинције припојене су монархији. У Београду су бијесни и ражалошћени ради тога, јер су им сада измакле за увјек ове двије лијепе хрватске покрајине. Кад би те двије земље биле припојене Србији... Срби би се радовали ради Србије, којој су записали своју грешну душу, а на штету Хрватске. Али одушевљење које влада у хрватским градовима Босне и Херцеговине најбољим је доказом да ми имамо право да се веселимо анексијом, па макар сви Срби попуцали од јада што ове покрајине нису припале Србији... Кукавна Србија. Њезина је дечурлија викала за рат, а није оборужана ни пушкама. Док је млађарија викала рат, рат, рат!, дотле су српског ратног министра ломили желудчани грчеви од саме помисли у каквом се стању налази српска ратна снага... Биједна Србија." (стр. 34.)

Радићева антисрпска мржња је бескрајна и убрзо је прерасла у праву опсесију, о чему сведоче и следеће његове речи: „Српство, то није само политички, него и противкатолички програм. Оно хоће да разори католичанство и муслиманство... Морамо се борити против Србије. Најбоља и најјача нам је савезница хабзбуршка династија, коју смо у великој згоди на хрватско пријестоље

поставили... Српскога државнога права не има на подручју хрватских земаља, зато не може бити ни политичког српског народа. Све је пучанство само хрватско и само тај је државотворни фактор. Поставши политички Хрватима, не губе ништа а вјерски добијају, јер постају чланови једног снажног народа, који ће у оквиру хабзбуршке монархије постати једнакоправни чинбеник с Немцима и Мађарима. Непрестанце нам се приповједа о слози са Србима. Људи и не размишљају о домашају српских тежњи и не маре да је лажна наука која православно пучанство у хрватским земљама проглашује Србима. Не смије се заборавити да Славосрба у Хрватској збиља имаде једва 20.000 које је створила пропаганда." (стр. 35.)

Стјепан Радић је у Загребу, 1908. године, објавио и књигу „Живо право Хрватске на Босну и Херцеговину" у којој је небулозним конструкцијама само доказао да се у правну науку апсолутно не разуме. Али, интересантно је да је сам Радић, 22. марта 1910. године, у меланхоличном тону говорио какав му је став по питању претензија на Босну и Херцеговину изнео Фрањо Рачки, чије је речи дословно цитирао: „Нека господа траже од мене све, али нека не траже да под старост своју рушим свој историјски ауторитет, или да газим своје повјесничко увјерење... По повјести, цијела данашња Босна, колико ја знам – а ја не знам ко зна више од мене – није никада била наша! Како можемо тражити, Господе, да се читаве земље припоје Хрватској, земље које су веће од саме банске Хрватске!" (стр. 39.)

На каква је тек згражавања Радић наишао у марту 1909. године у Ријеци, кад је у предавању пред пробраном интелектуалном публиком пледирао да Русија призна наводна хрватска историјска права над Босном и Херцеговином и спречи евентуални српско-аустријски рат због тог питања. Тврдио је да Србија и Црна Гора немају никаквих права на те територије јер су оне потпуно правично дошле у посед аустријског цара који је уједно и хрватски краљ. Оптуживао је Србе да лажу о тешком стању босанског и херцеговачког народа. Хвалио је моралне квалитете и добротворство хрватских католичких свештеника и аустријских чиновника на тој територији и негирао постојање било какве српске националне свести код тамошњег православног и муслиманског становништва. За дела Јована Цвијића тврдио је да немају никакве научне вредности и приписивао му шовинизам. Поента је била у тези да сви балкански Словени треба да уђу у састав аустријске државе и у њој створе јаку словенску заједницу.

Поводом сарајевског атентата, Стјепан Радић је у свом листу „Дом" објавио, 1. јула 1914. године, и следећи текст: „Нећемо више бити хрватски јањци да нас мирно кољу српски вуци. Срамотни српски злочин уништио је највећу хрватску наду, али ће, ако Бог да, тај злочин за увјек уништити и овакву подлу, протухрватску, протусловенску, безбожну и нечовјечну српску политику на хрватском тлу. Вјечна слава Фердинанду и његовој Софији." (стр. 46-47.)

О Радићевом тадашњем понашању писао је и Адам Прибићевић у студији „Старчевићанска параноја. Извод столетње мржње према Србима", објављеној 20. маја 1971. године у „Гласу канадских Срба": „После сарајевског атентата 1914. године придружио се бесној старчевићанској хајци против Срба и Стјепан Радић. Срби су денунцирани, на хиљаде њих бачени су у тамнице и логоре, разорена је у Босни и Херцеговини једна српска црква, у Сарајеву, у Мостару и другде, уништаване или пљачкане српске трговачке радње, а негде Срби живи печени, како је изнео у Бечком парламенту Хрват посланик Тресић-Павичић. Та-

да би се догодило Србима оно што их је снашло 1941-45, али је то спречила мађарска влада. А у Мачви, код провале аустроугарске војске у Србију 1914. године, починили су хрватски војници, залуђени од старчевићанаца и Стјепана Радића, на грађанском српском становништву нечувена недела, која не изостају иза Павелићевих 1941-45, иако тада није Београд био престоница, нити је било Југославије, па Срби нису ни с чим били могли изазвати Хрвате." (стр. 47-48.)

Радићев „Дом" се чак хвалио, у наведеном броју, како су Хрвати у Сарајеву разорили око две стотине српских радњи, да је проглашен преки суд, као и да се у Загребу данима одржавају жестоке антисрпске демонстрације. У Радићевим новинама се штампају поруке и Хрватске сељачке странке и Хрватске странке права, протествује против ставова председника Угарске владе грофа Иштвана Тисе који се залагао да се избегне рат против Србије. Сам Радић је писао, 9. јула 1914, о Фердинанду: „Убили су га Срби, српски народ. Укратко дакле, Срби су хтјели припојити својој држави и друге, не само земље које су биле под Турцима, него особито Босну и Херцеговину. А ту су нашли запреку, коју су одстранили бомбама и револверима: убили су Фрању Фердинанда кад је дошао да запречи припајање ових земаља Србији." (стр. 49.)

У својим неумереним ламентацијама у истим новинама, Радићев брат Анте, како наводи Богдан Кризман у студији „Стјепан Радић и Хрватска пучка сељачка странка у Првом светском рату", објављеној 1970. године у Загребу, у броју 2. Часописа за савремену повијест истиче: „Надвојвода Фрањо Фердинанд, кад год је чуо за муке и патње хрватског народа знао би рећи: Први мој владалачки чин бит ће то да Хрвати добију све, на шта имају право по Богу и закону. – Још би знао додати: Ја се као члан хабзбуршке куће сматрам дужником Хрвата за годину 1848, и тај ћу свој дуг поштено вратити, чим ступим на престо, ја ћу све хрватске земље ујединити и свима дати праведну хрватску владу." (стр. 50.) Наравно, то би подразумевало припајање Босне и Херцеговине банској Хрватској и Далмацији, па Анте Радић закључује: „И зато су српски београдски политичари у својој превеликој похлепности за Босном и у својој још већој мржњи на све што је хрватско, католичко и аустријско, за то су смислили и наручили подло и подмукло злочинство, које им је, на жалост, и успјело, јер су ти политичари у таквим злочинима прави мајстори." (стр. 50.)

Када је кренуо аустроугарски ратни поход против Србије „одушевљењу и заносу Радићевом није било краја. Као да му се вечни сан испунио. Он кликће, он поздравља војску и краља, који ће најзад да се обрачунају са подлим непријатељем, он урличе очекујући пад Србије. И то га расположење не напушта цело време рата. У њему види оживотворење жеља својих и свога хрватског народа." (стр. 51.) У складу с тим, Радићеве новине извештавају 22. септембра 1941. године: „Побједе у Србији испуњавају нас радошћу. Јунаштва 16. и 53. хрватске пуковније у Мачви надимају нас поносом. Наша војска на четири мјеста побједоносно је провалила у Србију, на Лозницу из Босне, на Обреновац из доње Хрватске, на тај начин је сада у нашим рукама и српска Посавина и српско Подрињe, а то је најбогатији, најпросвећенији и највреднији дио Србије. То је бивша бановина Мачве. На путу се морала наша војска много пута тешко борити. У свим тим бојевима особито су се одликовале хрватске пуковније 16. вараждинска и 53. загребачка, а наравски да су се храбро и одушевљено борише и остале хрватске пуковније." (стр. 52.)

Како је аустроугарска војска у првој години рата доживела прави фијаско, у бечком Министарству иностраних послова појавила се идеја да се Стјепан Радић упути у Бугарску да би тамо агитовао са антисрпских и антируских позиција и допринео стварању адекватног јавног расположења у прилог уласка Бугарске у рат против Србије. Путовање су спречили неки мађарски политичари, увек подозриви према хрватским преварантима. Бан Шкерлец је тим поводом истицао, како сведочи Кризман, да је Радић „врло непоуздан индивидум који је досада свакога, с ким је био политички у савезу, оставио на цједилу. Ту његову непоузданост не треба приписати – по Шкерлецу – његовом злом карактеру, него много више томе што је он јако рапсодичан и – може се рећи – абнормалан човјек који је у току једног говора најмање трипут недосљедан." (стр. 57.) И Глеза фон Хорстенау је Стјепана Радића сматрао неурачунљивим.

У току целог Првог светског рата Стјепан Радић је напросто све око себе преплавио антисрпском мржњом, али му се љубав према Србима и Русији повратила средином 1917. године када је већ био известан пораз централних сила. Никада није сарађивао са Југословенским одбором, али је почео да тражи одступницу, надајући се да ће му бити заборављена антисрпска хистерија. И није се преварио. Срби су исувише често кроз историју били заборавни и прелако опраштали својим заклетим непријатељима.

Радићеве су намере и овог пута јасне. Он покушава приволети Србе из Аустроугарске монархије за хрватску опцију. Свим силама је против јужнословенског уједињења. „По завршетку Првог светског рата одједном се променило расположење Хрвата према Србима. Клицало се Србији, тражило уједињење са њом, истицано „вековно пријатељство" и љубав. Као да никад свађе међу Србима и Хрватима није било! Разуме се да је све то било варка: Хрвати су хтели да искористе дивну позицију Србије и да се преко ње избарабаре са победницима, да не плаћају ратну штету него да је у име Србије добију. И највећи непријатељи Срба су се утајили, нису се усудили да против њих нешто предузимају. Само је Радић остао изузетак. Он је своју активност против Срба продужио и даље и што даље, све жешће." (стр. 64.) И на Париску конференцију мира Радић је упутио меморандум, поткрепљен са двеста хиљада потписа, у коме је тражио независну хрватску републику.

Пошто су му били безуспешни сви покушаји да спречи уједињење, Радић се из све снаге упиње да омета консолидацију новоформиране државе. Пошто је на изборима за уставотворну скупштину 1920. године освојио педесет посланичких мандата, Радић својим посланицима није ни дозволио да оду у Београд на заседање уставотворне скупштине, него их је сазвао у Загреб да би илегално формирао посебно представничко тело и контрирао највишим органима државне власти. 1923. године одлази на скоро једногодишњу турнеју по Европи у току које је неуморно агитовао против Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Неки историјски извори сведоче да је Радић успео да добије значајну финансијску потпору и Коминтерне и италијанске владе.

Усташки емигрант Влахо Раић, 1953. године, у Буенос Аиресу је објавио књигу „Хрватска и Србија" у којој евоцира и успомене приликом посете Стјепану Радићу делегације далматинских Хрвата, који су му се жалили на српски однос према њима, што је Радића толико разгоропадило да је јаросно изјавио: „Кемал паша је истјерао Грке, који су били већ преко 4000 година у Малој Ази-

ји, а ми ћемо се доскора ослободити Срба, који су у наше земље стигли тек пре 300 година." (стр. 78.) Очигледно је да суштинске разлике између Радића и Павелића једноставно није било. Како Костић примећује, интересантно је поређење „које је Радић учинио са Ататурком и Малом Азијом, упоређење које Хрватима никако не иде у прилог. Јер су тамо, у Малој Азији, Грци били староседеоци а Турци досељеници и „уљези". Први су били тамо заиста три-четири миленија, а други свега шест-седам векова. Грци су по хрватској теорији имали право да избаце Турке, а не ови њих." (стр. 78-79.)

Италијански публициста Итало Цингарели писао је, 1927. године, о Радићевој превртљивости „која му је према приликама, дозволила да несумњиво докаже да је био пријатељ Хабсбурга и непријатељ Карађорђевића, непријатељ аустријске куће и верни слуга српске краљевске куће, републиканац и монархист, пријатељ и непријатељ Италије, комунист и империјалист." (стр. 91.) Тако се Радић 1925. године вратио у Народну скупштину и признао Видовдански устав, да би убрзо опет кренуо у правцу његовог обарања. Па ипак, изгледа да је најпримереније сведочанство о личности и делу Стјепана Радића дао његов син Владимир, 1942. године, у чланку „Дан и домовина", објављеном у загребачком листу „Нова Хрватска": „У главним стварима, у темељним начелима, усташки наук није стварно ништа друго него наук Стјепана Радића. Под поглавниковим мудрим водством изводи се наук Браће Радића." (стр. 96.)

5. Усташка демагогија Ивана Мештровића

И друга књига серије „Врли хрватски мужеви" објављена је 1976. године у Мелбурну, под насловом „Иван Мештровић и његови мемоари." У оба случаја реч је о другом и допуњеном издању. Прво издање Костићевих списа о Радићу и Мештровићу публиковано је у шапирографисаној варијанти. Лазо Костић у предговору саопштава да се после биолошког геноцида над Србима у Другом светском рату, Хрвати труде да српски народ изложе продуженом моралном и духовном геноциду. „Ту се надмећу ко ће више да Србе понизи, једнако као што су се у рату надметали ко ће више Срба да убије. Има чак истих лица који су били физичке убице у рату, а моралне убице после рата. А има их који у рату нису убијали, али су желели да Срба нестане или да се бар сведу на степен народа пигмеја. Морају му се одузети сви квалитети народа достојног да собом управља, да сакупи своје сународнике и да живи политички и државноправно својим животом." (стр. 5.)

Један од таквих Хрвата, који су упорно, систематски, бескрупулозно ударали на српски образ, част и историјску величину, био је вајар Иван Мештровић. Концентрат своје личне мржње, увреда и антисрпских клевета Мештровић је изразио у својим мемоарима „Успомене на политичке људе и догађаје", објављеним у Аргентини 1961. године. Најистакнутији интелектуалци српске емиграције на то су бурно реаговали и аргументовано раскринкали једну по једну Мештровићеву прљаву лаж. Та реаговања је сакупио, систематизовао и објавио др Бранко Миљуш у књизи „Иван Мештровић и антисрпска клеветничка пропаганда." Међутим, показало се да поприличан број озбиљних реаговања Миљуш није успео да пронађе и уврсти у своју збирку, па се Костић прихватио посла да Миљушеве напоре допуни резултатима сопствених истраживања.

На приговоре да је Мештровић умро, па да не треба лоше о њему говорити и писати, Костић одговара да он „није умро докле год живе његове гадости у књизи". Она му продужује живот, он даље живи кроз ту књигу. Не треба заборавити да је Мештровић најпознатија и најпризнатија личност међу Хрватима, у целом свету." (стр. 7.) У књизи Костић напомиње да није уврстио неке вредне текстове значајних аутора из отаџбине да им не би нашкодио. „Чим се неко у емиграцији с њима послужи, називају их савезницима и сарадницима четника. Хрвати у земљи могу да прештампавају целу књигу Мештровића, а нас не сме нико да цитира." (стр. 8.)

Још је Адам Прибићевић, 1951. године, рекао за Мештровића да је старчевићанац, дакле следбеник својеврсне параноје великана који води само у насиље и крвопролиће. То је разлог што Иван Мештровић „брани злочиначко старчевићанско учење старчевићанским вулгарним речником и аргументацијом. Уистину је болно што човек великог гласа прави оне јефтине ироничне илузије на византинство, светосавље на уметничку вредност неких срушених српских цркава, на крађу хрватских народних песама, почињену, бајаги, од Вука." (стр. 14.) Реч је о првом Прибићевићевом реаговању у „Гласу канадских Срба" од 16. августа 1951. године.

Већ у октобру те године у истим новинама он каже: „Срби добро знају да је федерација на основу три државне и националне свести само привидно одлагање разлаза. Зато, ни по коју цену неће пристати на то да из државе изађу Срби у хрватској јединици код тога разлаза. Односно, не могу примити ни образовање такве хрватске јединице, која би те Србе обухватала. Не би смели на то пристати, све да и не постоји старчевићанство. Ниједан народ, па ни велики, не би добровољно пристао да препусти туђој држави велики број својих синова. А још мање, ако би се та држава могла изметнути у кланицу тих синова, што за Хрватску вреди, све догод старчевићанска убилачка идеологија влада духовима толиког броја Хрвата." (стр. 18.)

Све то је Прибићевић писао пре појаве Мештровићевих мемоара, реагујући на његове новинске написе. „Глас канадских Срба" је објавио и неколико чланака анонимних аутора са сличном тематиком. Поводом Мештровићевих хистеричних антисрпских иступа ту се коментарише да је веома „чест" случај да велики научник или уметник буде у исто време слаб карактер и сићушна душа. То бива када он допусти да њим овладају ниске страсти, а пре свега мржња. За време рата, нарочито у тоталитарним земљама, легије научника и уметника, погазили су своју људску савест и постали слепо оруђе крволочних властодржаца." (стр. 21-22.)

Поводом меморандума групе угледних српских интелектуалаца Уједињеним нацијама поводом усташких злочина Мештровић је, како се то овде парафразира, одговорио „да је овај меморандум „памфлет" против Хрвата и католичанства; да потписници меморандума не вреде више од усташа које оптужују; да је то служба лажи и овековечене мржње, да је то срамота за Адама Прибићевића, хришћанина и „толстојевца" „чије је вјерују било да се злом зло не сузбије"; да Анте Старчевић никаквог другог греха нема, сем што је хтео слободну Хрватску и да њега Срби не разумеју, јер је он говорио искрено, а да су они „византинци" – који „турски клањају, а влашки се Богу моле"; да Старчевић не вреди мање од Св. Саве и Вука; да је оно Старчевићево да су Срби „накот зрео за сикиру" само једна јеванђеоска формула о уништењу чељади која

су „коров", ма у коме се табору налазили, и да је тако то схватио и Јован Скерлић; да су усташе сами „загријани националисти" и ништа друго, а да су чак и бољи од Срба, јер се они боре за „слободну Хрватску", а Срби за „Велику Србију", да би Срби величали усташе као народне јунаке, кад би они били Срби; да усташка недела показују да су Срби и Хрвати једнаки; да између усташа и четника нема никакве разлике; да је физичка сличност усташа и Срба запажена још 1902. од загребачке чаршије – указује на истоветно расно српско-влашко порекло Срба и усташких злочинаца (пала му је у очи сличност становника Букурешта са Србима); да су усташе „имали повода" за гнусне покоље над српским народом; да је чудовиште Миле Будак таквим постао што га је изударала „краљевска полиција", да стотине српских богомоља које су усташе разорили и оскрнавили „нису имале велику историјску и уметничку вредност", али зато су четници попа Ђујића оштетили једну католичку цркву на Далматинском Косову, која има неупоредиво већу вредност, јер јој је он, Мештровић план дао; да су четници спалили његовог стрица; да Босна и Херцеговина никад нису биле српске, а да и данас имају хрватску већину, јер су сви муслимани Хрвати; ... да су усташе само национални револуционари, а да између револуционара и злочинаца постоји велика разлика; да су четници клали децу;" итд. (22-23.)

Суштину Мештровићевог наступа анонимни аутор објашњава тако што каже да Иван Мештровић „множи са хиљаду или напросто измишља грехе у противном табору, а дели са хиљаду или напросто пориче грехове у своме, усташком табору, па потом ускликује, ликујући: – Видите, танте за танте, зуб за зуб, постигли смо равнотежу у злочинима и одговорностима, једнаки смо, вага не претеже ни на једну ни на другу страну! ... Он поступа управо као она богомрска врста људи о којима је баш Исус говорио у Беседи на Гори, да види трун у оку туђем, а не виде брвно у свом оку. Он ставља на исти кантар и мери истом мером и целате и жртве, и Анту усташког и Св. Саву, организаторе Јасеновачког логора смрти и потписнике меморандума Удруженим народима, виновнике покоља стотине хиљада глава од усташа побијених српских људи, жена и деце, и глава мога стрица претеже! Не дугујемо вам ништа! Ту су влашке главе, а глава мога стрица, шта она тек представља! ... Стотине српских цркава разорених и обесвећених, не могу да се мере по историјско-уметничкој вредности са оном једном мојом црквом у Далмацији, коју је поп Ђујић оштетио! – Опет вам не дугујемо никаквог правдања. Кантар претеже на нашу страну!" (стр. 24.)

а) Хрватски камелеон

Други аутор, који се бави Мештровићем, резимира: „Шта све није био овај хрватски Хамлет! Фанатични Југословен, Трумбићев сепаратиста, Александров интегрални Југословен, мачековац, приређивач усташких изложби, опет мачековац, идеолог синтезе старчевићанства и радићевства. Титов народнофронташ и сад не знамо шта, само карактер ни сад нити икад." (стр. 29.) На Мештровићеву тврдњу да никада од београдског режима није примио новац реаговао је Лазо Костић у „Канадском србобрану" 1954. године: „Веће дрскости заиста нема од ове. Свима је познато да је Мештровић још пре Првог светског рата живео великим делом у Србији од српског новца. За време самог рата био је југословенски емигрант на српским јаслама. Путовао је по целом свету о српском трошку итд. Израдио је после рата низ вајарских радова који су прелазили ми-

лионске вредности, између осталих „Победника" на Калемегдану итд." (стр. 31.) Костић цитира и један чланак објављен у „Политици" 1920. године из кога се види да је краљевска влада Ивану Мештровићу као „нашем великом уметнику" одредила редовну годишњу помоћ од 85.000 француских франака, која би се исплаћивала у наредних тридесет година.

У опширном осврту на Мештровићеве мемоаре, Драгиша Цветковић, 1962. године, пише у „Гласнику Српског историјско-културног друштва „Његош" у Америци, јављајући се из Париза: „Није претерано рећи да је ова Мештровићева мржња према Српству била чак донекле јача од мржње зликоваца и мародера „поглавника" Павелића, одговорног за смрт више стотина хиљада Срба, у доба „Независне Државе Хрватске". Разлика је само у томе што је код Павелића била кратка и јавна, док је код Мештровића била дуга и скривена, тако да је, за његова живота, нико није могао да наслути. Тако је Павелић, грубом силом гуран једним бестијалним нагоном, преко најсвирепијих метода, нескривено уништавао српски живаљ; док је Мештровић, уживајући све бенефиције и наклоност некадашње Краљевине Србије и Срба уопште – у свим догађајима које приказује – распиривао мржњу, подржавајући ону сепаратистичку психозу, која је онемогућавала заједницу Срба, Хрвата и Словенаца." (стр. 42.)

Поред написа Драгише Цветковића, Костић објављује и текстове др Радоја Вукчевића из „Канадског србобрана", Милана Фотића из „Искре", М.М. Влаховића из „Искре", Спаса Шарабе из „Америчанског србобрана", као и већи број сопствених. Српски аутори су просто тачку по тачку раскринкали бројне лажи и клевете којима је Мештровић обасипао своје српске савременике, истакнуте државнике и интелектуалце. Костић своје коментарисање Мештровићевих мемоара почиње анализом у њима садржане измишљотине да је Стојан Протић пред крај Првог светског рата изјавио: „Кад прође наша војска Дрину, дат ће Турцима 24 сата, па можда и 48 времена да се врате на прадједовску вјеру, а што не би хтјело, то посјећи као што су у своје вријеме урадили у Србији." (стр. 82.)

Историјске чињенице говоре сасвим супротно. Српска војска, под командом војводе Степе Степановића увела је ред и законитост широм Босне и Херцеговине због чега је обасута неподељеним похвалама босанскохерцеговачког становништва свих вероисповести. О томе сведоче и најистакнутији муслимански историчари. Не само да се као председник краљевске владе понео врло коректно и с пуном привржености принципима правне државе, „него је Протић отишао још даље, што му се не може опростити ни са моралног, а свакако ни са правног гледишта. Он није дозволио да се врше освете над муслиманским зликовцима из Првог светског рата, посебно над тзв. шуцкорима које је привео у дело Адемага Мешић из Тешња. Они су били страх и трепет за српско становништво и починили над овим безбројна недела. Правда је захтевала да се они казне. Стојан Протић је то осујетио. Познато је да су државни тужиоци самостални при подизању оптужбе, али не у политичким деликтима. Ту треба сагласност владе. Она је била ускраћена баш од Стојана Протића." (стр. 83.)

Мештровић измишља шта су наводно Срби планирали да би то довео у неку равнотежу са реалним хрватским злочинима из оба светска рата. Уосталом, ни приликом ослобођања Старе Србије и Македоније Срби никога нису присиљавали да се врати у православље иако су затекли и поприличан број Шип-

тара који су говорили српски и сасвим недавно прешли на ислам, па поарбанашени. Мештровић је лажов кратког памћења. Лаж му лаж сустиже. Кад нове ствари измишља, старе заборавља, па су му логичке контрадикције врло честе и упечатљиве, а да се и не говори о погрешном датирању и невероватним локацијама догађаја из његове маште. А шта тек рећи о претензији да се разговори стари по пола века дословно интерпретирају. Заправо, Мештровић је „описивао догађаје и разговоре како њему годе, и то како му сад годе а не у моменту када су се збивали. Можда је чак и неки други ту мешао своје прсте: његов син (који још више мрзи Србе од оца) или директор „Ревије" итд. Мештар сам није био довољно писмен, он није учио никакву средњу школу. Неспорни кипарски таленат не може да замени школу у писању. Мора да је било више коректора, више цензора и лектора. Да су сви они били србомрсци, не може се сумњати. Од последњег рата наовамо није се Мештар дружио ни са једним Србином." (стр. 98.)

Интересантно је да је у загребачком издању наводна Титова изјава Мештровићу „вјерујте да ја нисам мање Хрват од Вас", промењена и гласи: „И мени као и Вама хрватски интереси леже на срцу. Вјерујте, да ја нисам на челу државе, било би зло за Хрватску." (стр. 99-100.) При том Костић посебно напомиње: „Док се ниједна књига Србина емигранта не сме цитирати у земљи, хрватске књиге и хрватски чланци се прештампавају и званично шире. Нарочито ако они садрже нападе на Српство. Тим самим су слободни од сваке цензуре. Они се чак пропагирају. Случај са успоменама Ивана Мештровића, где са сваке стране, из сваког пасуса извире мржња на Српство, то најбоље доказује... О сваком споменутом Србину изнете су најпрљавије карактеристике, тако о краљу Александру, о Дражи Михаиловићу специјално. О ниједном Хрвату ништа рђаво; чак ни за самог архизликовца Анту Павелића. Стајало је да је био „поглавник" „НДХ". То је све." (стр. 98-99.)

Није згорега напоменути да је Мештровић сва своја најзначајнија уметничка дела везао за српску историју и митологију, што је сметало истакнутим хрватским интелектуалцима његовог времена, попут Мирослава Крлеже, Антуна Густава Матоша и Антуна Бранка Шимића. Матош отворено замера Мештровићу да је по својој уметности Србин, а Шимић закључује да Мештровићева уметност никако не може бити израз хрватског националног духа. У емигрантским данима клонио га се и Влатко Мачек, иако га је Мештровић стално опседао идејама о политичком ангажовању и организовању.

Позивајући се на књигу хрватског аутора Влатка Томичића „Пут к Мештровићу", издату у Буенос Аиресу 1965, Костић наводи како су Мештровићеви преци најамње четири пута веру мењали, а то је некад подразумевало и промену народносне припадности и националне свести. Родно село Мештровићево су Отавице код Дрниша и породица му се презивала Гавриловић-Мештровић. Како каже Томичић, „Мештровићи су дошли с тим двоструким презименом из Босне. И Иван Мештровић је још употребљавао неко вријеме и први дио, а онда га одбацио. У селу су ми тумачили, да су погрешно били на катастру вођени и под тим именом, па се тако и оно одржало, међутим, бит ће још неки други разлог томе, а тај је, изгледа, старијег датума, још кад су Мештровићи, који су били некад и богумили, па муслимани, па опет покрштени муслимани и, коначно, остали католици, селили из Босне у Далмацију." (стр. 136.)

О српском пореклу Ивана Мештровића својевремено је писао и Јован Дучић. „Он је тврдио да се Мештровићева породица звала Гавриловић и да је била српска." (стр. 136.) Како коментарише Костић, Мештровићеви преци „су дошли са другим именом у Далмацију једнако као и са другом вером. Једно је сигурно, да су мењали веру као кошуље, а није ништа у том народу (српском народу северне Далмације у чијем се кругу налазило родно место Мештровића) било тако зазорно и тако срамно као мењање вере. Можда је и то мењање вере, а с тиме и идеала, имало утицаја на карактер Ивана Мештровића: на његову несталност, шепртљивост, камелеонство. Ни његови стари нису били никоме и ничему верни, откуда то сад очекивати од њега." (стр. 136-137.)

Иако се раније често представљао као Србин, јер је то било веома популарно и привлачно, иако су га многи странци сматрали правим Србином, иако је деценијама био плаћеник српског краљевског двора и до неукуса протежирани уметник, Мештровић у својим мемоарима никада нигде ниједне лепе речи није изрекао ни о једном Србину. „Да ли је то могуће? Не, ни у једном случају. Мештровић је своје мемоаре монтирао и то неколико деценија после догађаја које описује. Тада је већ био омрзнуо Србе до крајњих граница и окренуо се против њих, јер више нису били на цени. Као сваки опортуниста, профитер што је доказао да је низом својих поступака, од којих се грози и сам Мирослав Крлежа. Као потомак српске породице понашао се као сви апостати. Морао је доказивати да се ње одрекао. Он је то чинио најдрастичније што се могло замислити, у исто време и најподлије." (стр. 151.)

6. Хрватски народ је крив за усташке злочине

У сопственом издању, у Швајцарској 1972. године, Лазо Костић је објавио правно-политичку расправу „Ко је крив за злочине над Србима у „НДХ", у којој разматра са првенствено правног аспекта чињеницу да су у хрватској усташкој држави Срби стављени ван закона и сваки је правоверни Хрват имао право, чак и дужност, да их убија. Не само да их убија, већ да их мрцвари, да их подвргне мукама које једва људска машта може да схвати, таквим мукама које модерна историја не познаје." (стр. 5.) Пошто је објекат злочина потпуно познат јер су то били сви Срби затечени под хрватском влашћу, дотле чињеницу ко је био субјект тих злочина, како запажа Костић, „не жели нико да поименце и неспорно изрази. То је табу, у земљи да се не би поколебало начело „братство-јединство", у емиграцији да се не би вређали Хрвати и отежала егзистенција Југославије." (стр. 5.) Ипак, никаквим фалсификатима се не може негирати чињеница да је огромна већина Хрвата прихватила и својски подржавала усташку државу, па се ту поставља и питање колективне одговорности целог хрватског народа за геноцид извршен на Србима.

У кривичном праву је општеусвојен принцип индивидуалне одговорности за сва почињена кривична дела, чак и кад је у питању већи број извршилаца, јер се сваком одређује права мера његовог личног учешћа и изриче одговарајућа санкција. Скоро сви Срби, који су се научно, правно или политички бавили питањем усташких злочина, категорички су инсистирали да и ту одговорност може бити строго индивидуална за наредбодавца и непосредне извршиоце. На том се чак инсистира и у декларацији четничког конгреса из села Ба, с почетка 1944.

године. Чак је и српска емиграција упорно избегавала да се одговорност за злодела припише целом хрватском народу, док су, с друге стране, хрватски емигранти систематски и на основу измишљених података тврдили да никаквих масовних убијања није ни било. Српски аутори у прекоморским земљама најдаље су ишли до оптуживања усташке владе, али су и ту екскулпирали хрватски народ тврдећи да владу није он успоставио него туђински освајач и окупатор.

Костић такво неуко и снисходљиво реаговање коментарише на следећи начин: „Људски ум стане кад ово чита: значи да би се за сва убиства и мрцварења Срба могла да ставе под одговорност само владе у Загребу, неколико лица. Али у овом случају можда не ни они, јер их није поставила влада народа већ туђин освајач. То је дрска лаж: ту владу је поставио савезник и пријатељ хрватског народа, а тај сам хрватски народ је државу, и њену владу, и њене акте одушевљено и „плебисцитарно" одобрио, како је казао, нико мање до архибискуп Степинац." (стр. 11.)

Како на то питање гледају сами Хрвати најупечатљивије показује чланак из броја 4. аргентинске „Хрватске ревије" за 1962. годину, у коме, иначе, аутор обасипа хвалоспевима проусташки интониране мемоаре Ивана Мештровића, па закључује: „Његови мемоари су непобитно сведочанство, да су Хрвати и Срби два свијета, да се ниједна „Југославија" без силе и диктатуре не може одржати, па је једино рјешење питања мира у том дијелу Европе, растава Хрватске и Србије. Они су у исто вријеме непобитни доказ, да је поглавник др Анте Павелић био државник првог реда, да је знао шта хоће, и да је хтјео, што је жељело 99 посто хрватског народа, те на концу, да усташки режим није много гријешио, кад је примјењивао крваве методе против непријатеља Хрватске, који су показали да једино те методе разумеју и поштивају. Они, који су ножем и мачем хтјели срушити државу Хрватску, морали су и требали гинути од хрватског ножа и мача. Усташе се немају зашта кајати, па ако нису своју дужност до краја могли извршити, јер су их прилике и вријеме у томе спријечили, заувек стоје, када их домовина позове, „За дом спремни." (стр. 11.)

Показујући да су се начела колективне одговорности првенствено држали Хрвати, па су све Србе оптуживали за набеђене политичке кривице извесних српских политичких предводника, па прибегавали масовном злочину као одговору, казни и одмазди, Костић се упушта у теоријску елаборацију самог појма. Уосталом, један од фундамената колективне одговорности садржан је у јеврејском и хришћанском учењу где се каже да је Бог колективно казнио све људе јер је њихов праотац окусио забрањено воће. Милијарде људи су наследно одговорни за дело једног човека. Од свих људи се очекује да тај првобитни грех признају и у складу с тим покају и настоје да се поправе, заправо да га испаштају молитвама и жртвама. Управо на тој колективној одговорности људског рода највише инсистирају католички теолози. Римокатоличка црква је тако целокупном јеврејском народу приписала кривицу за страдање Исуса Христа, па је то био мотив за систематска прогањања Јевреја током две хиљаде година. Тек пред крај двадесетог века та предрасуда је делимично ублажена од највише ватиканске хијерархије. Других библијских примера страдања потомака због грехова предака има поприличан број.

Принцип колективне одговорности задржао се и у најновијем времену. Један од примера је и кад у рату победничка страна пораженој наметне плаћање ратне штете, приписујући јој кривицу за избијање рата. Реч победника ту је увек од-

лучујућа, а терет плаћања ратне одштете редовно пада на плећа целог народа побеђене државе. Из Чешке, Румуније, Мађарске и Југославије милиони Немаца су протерани јер им је колективно приписана кривица за све нацистичке злочине. Страдали су и они који се нису слагали или су се приметно супротстављали Хитлеровој политици. И подела Немачке је једна врста колективне казне за хитлеровске кривице из Другог светског рата. У међународном јавном праву још увек је у приличној мери прихваћен принцип да је цела земља одговорна за злочине почињене или организоване са њене територије. То је примењивано као правило и у блискоисточном рату где је Израел реаговао одмаздом према арапским цивилима за свако оружано угрожавање његове територије од војних формација над којима неретко суседне државе нису имале никакве ефективне контроле.

Хрвати су Србе колективно окривљавали за све историјске недаће које су имали и за све лоше што им се стварно или привидно дешавало у Југославији, иако су југословенску унутрашњу и спољну политику одређивали различити политички кругови, често инострани, па чак и међународне конспиративне организације. Хрвати отворено и прецизно криве „Србе као народ, све Србе без изузетка, и само Србе. Све што им није ваљало у Југославији, за све су Срби били криви, и то сви Срби без разлике. Било је међу Србима њихових осведочених пријатеља, све су слободне српске странке њиховог вођу узеле као носиоца листе на изборима 1938, па опет су за све недаће Срби криви. Хрвати стављају Србима на терет све незгоде бивше Југославије, све акте власти југословенских органа и приватне акте појединаца. А једновремено не дозвољавају да се ма шта ставља на терет Хрватима што је урађено од самих Хрвата, искључиво од Хрвата у држави која је била њихова и по називу и по суштини." (стр. 25.)

И по питању политичких атентата примењују се двоструки аршини. Кад је 1934. године у Марсеју убијен краљ Александар Карађорђевић, било је забрањено да се говори и пише како је атентатор Хрват. „Кад је један егзалтирани народни посланик убио усред београдског парламента шефове Хрватске сељачке странке, то лудачко и безумно дело појединца бачено је на цео српски народ. Не само то, убица је истина Србин, расни Србин из Васојевића, али Хрвати сматрају да Црногорци нису Срби, па су чак ту мисао успели 1945. да спроведу у државни устав. Ипак зато, Радића, Басаричека итд. убили су Срби. За убиство су према хрватском гледишту, криви сви Срби иако је скоро цео српски народ дело осудио искрено и спонтано." (стр. 25-26.)

а) Колективна одговорност – Србе на врбе

Слична појава је забележена у време Сарајевског атентата, па на том примеру Костић показује како су и под аустроугарском влашћу Хрвати конструисали „колективну одговорност Срба за лична дела појединаца". Он пише: „На Видовдан 1914. убио је аустријског наследника престола један Србин из Босне, отворено и мушки као што Србима доликује. То је био тираноубица, којега би стари Грци у звезде ковали. Хрвати су осудили не само њега него цео српски народ и у Србији и ван Србије. У Загребу је настала повика „Србе на врбе", настала је пљачка српских дућана, малтретирање Срба на улици и у њиховим домовима итд. Разуме се, под заштитом хрватског „редарства", јер иначе Хрватима недостаје кураж за ексцесе... Кад се пак ради о организованим масовним

злочинима хрватске државне власти, уз изречно или прећутно садејство целог хрватског народа, онда се не сме за жива Бога споменути у вези с тим хрватско име. Каква је то доследност, каква је то логика?" (стр. 26.)

Иако инсистирају на српској колективној одговорности за таква строга индивидуална или дела ограничене групе људи, Хрвати на све начине одбацују и самом помисао да су на било који начин одговорни за усташке злочине. „Они то просто пребацују на неколико малих и анонимних усташа, с којима хрватски народ нема тобоже ништа заједничко. Остали Хрвати „ни лук јели, ни на лук мирисали". А никад у историји није била један цео народ захватила психоза убијања, мрцварења као што је била захватила Хрвате у поменутим годинама у односу на Србе. Разуме се у чврстој вери да они (Хрвати) за то никад неће одговарати. А чим се указала могућност одговарања, зарад моралног, они одричу све. Такав је хрватски карактер и он се не може изменити. Никад у њему није било ничег витешког. Увек су убијали и пљачкали из потаје, прерушени, избегавајући борбу, набацујући после своја недела на пандуре, аустријску војску, усташе итд. Док Србин све то ради отворено, искрено, мушки. И кад треба да се прими одговорност, он је прима витешки. Већ сама та разлика карактера чини немогућим наш заједнички живот. Зато што им недостаје витештво и снага, они то надокнађују доставама, фарбањем, шпијунажом, они то зову пропагандом. Зато су успели да Србе свуда у свету оцрне и да страни свет се згражава над једним хапшењем хрватских зликоваца, а не зна за милионска убиства Срба." (стр. 26-27.)

Посебно изражена хрватска подвала је подметање Србима кроз фразу о београдском режиму недела хрватских комуниста, па Костић о томе пише: „Највећи кулмен дрскости и фалсификовања показују Хрвати кад данашњи комунистички режим у Југославији називају „србо-комунистичким", или просто „београдским". Данашњи режим диктатора Јосипа Броза, најогрезлијег Хрвата из Клањца. И за сва дела тога режима чине одговорним Србе, не поједине Србе, већ Србе као целину. За време рата су Хрвати званично огласили код Немаца цео српски народ као комунистички, почевши од њиховог патријарха... Они су хтели да нас Немци све побију. Кад је на чело комунистичког покрета дошао најчистији Хрват, који тамани Србе, а брани Хрвате опет је то српски режим. А ми не смемо сам Павелићев режим назвати хрватски." (стр. 27.)

У страној литератури има много примера прихватања колективне одговорности народа за дела појединаца и група. Поводом Сарајевског атентата, Аустро-Угарска је тај принцип применила у пракси покренувши казнену експедицију на Србију. На њему су здушно инсистирали и немачка, и аустријска и хрватска штампа, многи истакнути политичари, а посебно Хјустон Стјуарт Чемберлен, немачки рајхсканцелар Тесбалд фон Бетман-Холвег, аустроугарски начелник генералштаба гроф Франц Конрад фон Хецендорф итд. Међутим, по питању Другог светског рата и у њему почињених злочина, огласили су се многи угледнији интелектуалци и потенцирали питање колективне одговорности немачког народа за све оно што је Хитлеров режим проузроковао.

Костић у својој књизи цитира неколико најупечатљивијих изјава, почевши од лондонског предавања француског интелектуалца Луја Марина који је крајем 1944. године рекао „да немачки народ мора одговарати за све што је Хитлер учинио, јер је пре Хитлера био Виљем, пре Виљема Бизмарк, а пре Бизмарка Фридрих Велики. Марин је објашњавао да су се у Француској немачки грађани понашали горе од немачких војника, а да су из Немачке у Францу-

ску евакуисана немачка деца била гора и од окупационих трупа. Према томе, цео се немачки народ дуго мора држати под стегом." (стр. 38-39.) Крајем педесетих година Енглез Џон Симпсон је то питање на следећи начин третирао: „Мада је тај злочин замислио и организовао мозак ненормалног Хитлера, немачки народ као целина не може да умакне од одговорности. То је садашња влада Западне Немачке увидела и пристала је да исправи оно што се исправити да, одредивши већу новчану своту влади Израела. Али, мрљу не може да сперe поток злата." (стр. 39.)

Костић захтева да се управо тај принцип примени и на Хрвате, јер код Хрвата „чак није ни идеја потекла од само једне личности (можда првобитна од Анте Старчевића, „оца домовине"), већ од огромног дела народа хрватскога, а примљена је била такорећи без зазора од целог хрватског народа. Нека се изнесу имена оних који су то осуђивали: у Немачкој их је било прилично, иако казне за то нису биле мање него у НДХ. У сваком случају, ако се прими колективна одговорност Немаца, прима се и идеја колективне одговорности уопште. Она је могућа, она постоји, њу признају светски ауторитети." (стр. 39.)

Није имао никаквих веродостојних аргумената ниједан аутор који је осуђивао Немце, а екскулпирао Хрвате за ратне злочине. Како Костић истиче, „целокупни немачки народ није ни издалека толико колективно крив за убиство Јевреја у Немачкој и окупираним земљама као што је крив хрватски народ за убиства Срба у својој криминалној држави. Немци су то могли још лакше пребацити на нацисте и Вермахт али су они били господа и признали су сву своју општу кривицу. Интересантно је да то признаје чак неуједињена Немачка, другим речима један њен, иако повећи, фрагмент, једна држава на чијем се челу налазе саме жртве нацистичког режима. Па они не истичу себе као жртве већ као кривце" (стр. 41.)

Немачки Бундестаг је, 27. септембра 1951. године, на предлог савезног канцелара Конрада Аденауера, примио владину декларацију у којој се, између осталог, наводи: „Савезна влада и са њом огромна већина немачког народа свесни су неизмерне патње која је настала према Јеврејима у Немачкој и окупираним пределима у време национал-социјализма. Немачки народ се у својој претежној већини гнушао над почињеним злочинима и није у њима учествовао. Било је у време национал-социјализма много њих који су, уз сопствену опасност, показали својим јеврејским сугрђанима готовост за помоћ било из религиозних разлога, из питања савести, због стида. Али су у име немачког народа почињени неизрециви злочини, који обавезују на моралне и материјалне репарације." (стр. 42.) На то је израелска амбасада у Лондону саопштила „да немачка савезна влада признаје без икаквог ограничења неизрециве злочине извршене у име немачког народа, а тиме и обавезу за моралну и материјалну реституцију на индивидуалној и колективној бази." (стр. 42.)

б) Покајање немачких политичара

У октобру 1968. године, Аденауер је објавио своје мемоаре у којима стоје и следеће његове речи: „Један од најцрњих капитела је прогон Јевреја од национал-социјалиста у времену које лежи иза нас. Ови су прво у Немачкој прогонили и после побили Немце који су били јеврејског порекла иако нису имали ни-

шта против њих доказано, иако су и наши јеврејски сугрђани играли истакнуту улогу у нашем духовном животу; прогонили су и убијали људе и жене, децу и старце, богате и сиромахе. По наступу Другог светског рата продужили су национал-социјалисти ужасно дело уништења Јевреја и у другим земљама које су немачке трупе биле освојиле. Јевреји су бежали ако им је било могуће, али већини није бег успео. Ништа није осрамотило немачко име и у толикој мери повукло презир других народа као ово уништење Јевреја. Нису сви Немци криви за ове злочине, многи су тек доцније о томе дознали, али су националсоцијалистичке вође деловале, како они изјавише, у име немачког народа. Кад је дошло до пропасти Немачке, Немце је окружило море мржње, страха и презира. Немачки народ је потпуно признао своју дужност исправљања неправде." (стр. 43.)

Посебно је интересантан онај део мемоара у коме Аденауер описује свој сусрет са председником Светског јеврејског савеза, Наумом Голдманом, који му је рекао „да јеврејски народ не може никад да заборави оно што му је у време национал-социјализма учињено са немачке стране. Накнада штете од стране Немачке може да се изврши у форми добродушног геста, који ће мање у својој материјалној вредности, а више у свом симболичном значају моћи да се оцени. „Ја сам", како даље пише Аденауер, „изречно признао моралну одговорност немачког народа за одстрањење неправде и изјавио да ја сматрам као часну дужност немачког народа учинити све што је могуће да би се неправда начињена Јеврејима могла да исправи." (стр. 44.)

У време суђења Адолфу Ајхману, у фебруару 1961. године, огласио се и врх немачке Евангелистичке цркве декларацијом из које Костић преноси следеће делове: „Ми не смемо, с обзиром на злочин за који ми као народ сносимо одговорност, да затворимо очи и уши. Сви преживели Немци који су само живели у доба грозота уништења Јевреја као лица која могу да цене шта се догађа (не као малолетници – Л.М.К.), па чак и они који су својим јеврејским сугрђанима помагали у њиховој беди, морају пред Богом да признају да су постали сукривци услед недостатка будне љубави готове на жртве... Због тога ми хоћемо да се ставимо пред Божји суд и да признамо нашу равнодушност, или страх, или чак саучешће у злочинима као наш удео кривице. Ми хоћемо један другога да храбримо да исповедимо нашу сукривњу и свим срцем верујемо да ћемо у Божјем опроштају наћи слободу и живот. Ако при томе увидимо да извршена кривица вапије и за земаљском казном, биће многи готови да се ставе пред судију." (стр. 45.)

О историјској и моралној кривици немачког народа тих година су писали и многи немачки листови, па, примера ради, Костић цитира чланак и католичких новина „Рајнише меркур" из Келна, које у броју од 10. априла 1961. године доносе: „Непојмљивим срамотним делима се Адолф Ајнхман, заједно са својим неваљалим друговима од министра до чувара концентрационог логора, за сва времена постарао да увек кад се спомене јеврејски народ падне мисао на немачки народ, у чије су име срамотна дела извршена. Он је нама свима, па чак и невиним годиштима до 30, који данас чине половину становништва, обесио један невидљиви „орден крви", који ми морамо да носимо, без обзира на лично учешће у делу, исто онако као што нека поштена породица пати због срамоте једног злочина из њене средине". (стр. 45.) И Вили Брант се, као тадашњи градоначелник Берлина, изјаснио поводом Ајхмановог процеса рекавши: „Ако ће се

процес често сматрати непријатним, то Немци не смеју да се боје светске осуде. Сваки Немац свестан одговорности мора да се срами за оно што се у осрамоћеном имену Немачке збило за време Хитлера." (стр. 45.)

Немци су у разним приликама вербално изражавали свој став, али и надокнађивали Израелу материјалну штету у милијардама марака, финансирали обнову порушених синагога и других јеврејских културних споменика. Следећи савезни канцелар Лудвиг Ерхард је, 3. децембра 1963. године, на конференцији за штампу изјавио да ће немачки однос према Израелу бити „опредељен покушајем највише могућих остваривања да би се немачка кривица према јеврејском народу компензирала." (стр. 47.)

Председник Републике Хајнрих Либке је, 25. априла 1965. године, поводом обележавања двадесетогодишњице ослобођења заточених у концентрационим логорима, у свом говору критиковао све оне који би прећуткивали нацистичке злочине или који су тражили да се после толико времена ратне грозоте препусте историјском забораву па је извукао поуку да Немцима „забашуривање истине није донело поверење других у нашу искреност и поштење, као ни наше ћутање или потискивање успомена. Само тиме што смо ми нашом политиком доказивали да озбиљно имамо намеру да према нашим снагама и у границама могућности исправимо грехе за неправду почињену у име немачког народа наишли смо поново на поверење у свету. Нема грубљег извртања истине него што је тврдња да ми Немци тиме своје гнездо прљамо. Углед Немачке ће претрпети штету ако не би готовост на самочишћење била делом доказана." (стр. 47.) И његов наследник на председничкој функцији Густав Хајнеман је, на сличној церемонији у априлу 1970. године, изјавио: „Немачка сноси одговорност за све што се десило у концентрационим логорима. Берген, Белзен, Дахау, Аушвиц, Терезијенштат, Матхаузен, Симрек, нису ништа изгубили од ужаса 25 година после рата... Нечовечност злочина и убистава, почињена у овим логорима носиће још дуго жиг јединствености у историји. Ништа их не може ублажити, и они се не смеју никако бацити у заборав." (стр. 48.)

Председник немачког Бундестага Еуген Герстенмајер је, у августу 1966. године, у Бриселу, на Светском јеврејском конгресу рекао да „данас нема Немачке која би своју прошлост савладала, али постоји Немачка која се стиди и која се зарекла да јој се тако нешто никад не деси." (стр. 48.) Он даље каже да је лудило антисемитског расположења имало дубоког корена, који се сада мора ишчупати. Син Томаса Мана, иначе историчар Голо Ман, писао је да је по послератном повратку у Немачку и као емигрант у свом срцу осећао „само стид: због неизрецивих злочина које је његова сопствена нација скривила, стид и због освете која нас је пристигла." (стр. 49.) Он је сматрао да се немачки народ могао супротставити Хитлеру и спречити катастрофу, али није, па недостатак озбиљнијег отпора „чини немачку нацију не мање одговорном, а водеће личности нације, као индустрију, армију, универзитете, бирократију, судство чини не мање презреним... И кад свуд унаоколо нестадоше јеврејски суседи, мало се код народа могло да нађе самилости и срама, мало презира и врло много равнодушности." (стр. 49.)

Костић наводи још неколико сведочанстава о признању колективне кривице немачког народа од стране највиших правничких и верских кругова, а у марту 1968. године, у градићу Бенсбергу код Келна, на скупу истакнутих католичких лаика издат је меморандум о немачко-пољском помирењу у коме се

изричито говори о „одговорности целог немачког народа за све што је у његово име извршено за време нациста. У њој лежи такође да Немци сем накнаде штете и индивидуалне компензације морају на себе примити и политичке губитке, при чему губици територија нису искључени." (стр. 51.)

Како запажа Душан Иванчевић у београдском „Православљу", 16. јула 1970. године, „Немци и не покушавају да злочине нациста оправдају неким измишљеним кривицама својих жртава, а још мање покушавају да спомињу шта је њима који народ можда учинио нешто зла у прошлим ратовима, или чак у средњем веку, па да се каже: враћали су мило за драго! И у том погледу поштено изјављују: криви смо и одговарамо и за оно што нисмо ми учинили, али су учинили наши људи, наша војска и наша државна власт. Иако су главни ратни злочинци кажњени одмах по свршетку рата, иако немачки судови још увек кажњавају ратне злочинце који се открију, ипак поред свих тих кажњавања председник Републике каже: „Нечовештва, злочини и убиства у концентрационим логорима не могу и не смеју да се забораве." Председник Репубике не само што од пострадалих народа не тражи да своја страдања више не спомињу, него напротив, он у име целе немачке нације одлучно изјављује да се велики злочини над невиним жртвама никада не могу и не смеју да забораве." (стр. 54.)

Приликом првог међунемачког сусрета на врху, 19. марта 1970. године, тадашњи западнонемачки канцелар Вили Брант у поздравном говору је рекао: „После мало недеља проћи ће 25 година откако је националсоцијалистичка владавина насиља завршила са сломом Немачког рајха. Тај догађај нас све који овде за столом седимо повезује, ма шта нас иначе делило. Опет је испуњен ужасом о неделима извршеним у немачко име, о рушењима која су извршена. За ова дела сви смо ми одговорни, ма куд нас иначе судбина разбацала. Ова одговорност коју нам је наметнуо свет са добрим темељима (пуним правом), она је један од узрока данашњег стања у Немачкој (мисли јамачно на подељену Немачку, Л.М.К.)." (стр. 55-56.) Крајем те године уследило је и чувено Брантово клицање пред спомеником јеврејских жртава из варшавског гета, као и признање новоуспостављене границе на Одри и Ниси којом је Немачка територијално кажњена.

Водећи и неспорни ауторитет свих Јевреја, Наум Голдман, писао је 1966. године у чланку „Немачко-јеврејска коегзистенција" о нечувеном злочину „који је извршио немачки народ над јеврејским народом." (стр. 58.) Многи Јевреји су сматрали да немачком народу не треба пружати никакву шансу за покајање и искупљење, те да Израел треба одбацити било какву материјалну помоћ немачке државе. Превагнула су ипак рационалнија становишта и Немцима је омогућено да бар делимично преживелим потомцима ублаже несрећу коју су им проузроковали систематским геноцидом. Овде је ипак најважније јавно признање кривице водећих немачких политичара и државника, што је најупечатљивије жигосало и сам злочин и обесхрабрило све оне који би у идеолошкој заслепљености евентуално планирали да се он понови неком новом историјском приликом.

в) Брозов безобразлук и цинизам

Насупрот томе, како истиче Костић, „по начину извршења геноцидних злочина, Хрвати носе рекорд далеко испред Немаца. Нико им раван није, нико им се примаћи не може. Разуме се, хрватско-комунистичка врхушка Југославије не

да да се о томе говори: она је прихватила начело „појео вук магарца". (стр. 58.) То Титу уопште није сметало да се и он лично, 27. јула 1955. године, говором на митингу у Карловцу прикључи онима који су свим Немцима приписивали одговорност за нацистичка недела. Тито је том приликом рекао: „Њемачка је она бивша, фашистичка разумије се, ратовала овдје код нас пушком и ножем. Цијели немачки народ одговара за то, јер неко мора бити одговоран за оно што је код нас порушено. То треба да буде учињено са њемачке стране, и зато нека томе не мисле, да ћемо ми одустати од својих минималних захтјева." (стр. 61.)

Како Лазо Костић тај Брозов безобразлук и крајњи цинизам коментарише, „не само да је комунистички режим Југославије, преко свога маршала, ставио свим Немцима на терет злочине немачког Вермахта, па сад покушава чак да им стави на терет и очите злочине Хрвата (логор у Јасеновцу) већ је он прогласио домаће Швабе као колективно одговорне за злочине окупатора и све их одреда протерао из земље. А они су далеко мање били криви од Мађара, а камоли од Хрвата. Но главно је да је ту колективна кривица декларисана и примењена без суда и без давања могућности правдања." (стр. 61.)

Француски публициста Жан Исар колективни злочин хрватског народа над Србима дефинише следећим речима: „Ако би се покушао разумети овај колективни злочин, не остаје него једно објашњење: предумишљај да се потпуно истреби становништво које је било одлучно да увек чува своју посебност и које би сутра могло да пружи руку према браћи у Србији, са верношћу која се ослања на пакт који се не може издати, на пакт крви... Једно нормално биће неће никад акцептирати ове злочине. То је један типичан пример жељене перверзности, унапред смишљене да би се, помоћу терора, постигао одређени резултат: уништење целе једне популације." (стр. 61-62.)

Чак су и католичке новине, да би скинуле одговорност са папе и римокатоличког клера отворено оптужиле Хрвате, као на пример лист „Католички свет", који, како Костић преноси, каже да су ти ратни злочини и масакр стотине хиљада Срба „били злочини хрватског народа, вођеног од Анте Павелића, и Степинац је чинио све што је могао да их обустави." (стр. 62.) На реаговање једног хрватског емигранта који се супротставио оптуживању целог хрватског народа, уредник „Католичког света" је одговорио: „Нирнберг није решио проблем „колективне кривице" немачког народа, нити ја тврдим да су сви Хрвати индивидуално криви због злочина почињених од Павелићевог режима. Међутим, ми можемо да кажемо да један народ, као колективна личност, јесте одговоран због прихватања једне владе и злочина почињених у његово име." (стр. 63.) Хрвати на то остају глуви јер су они једини народ на свету који се не стиди својих злочина, нити недела уопште признаје за злочин, него се њима поноси.

Истина, било је ипак свега неколико појединачних примера да је извесни хрватски интелектуалац схватио колективну кривицу народа коју је прихватао, па је чак Желимир Мажуранић демонстративно извршио самоубиство, али је оно у хрватској јавности заташкано и зато прошло незапажено. О томе је писао Јосип Хорват у књизи „Хрватски паноптикум", објављеној у Загребу 1965. године: „Апокалиптична тмина све је застирала, сред ње је блеснула експлозија бестијалности. Започело је масакрирање Срба и Жидова, конструирани су посебни ножеви за клање људи, а кољачке су колоне јуриле Кордуном, Покупљем и Ликом уз пратњу појединаца у свећеничким хаљинама који су бодри-

ли неодлучне: „Кољи, ја ћу те одријешити... Тада је, Желимир Мажуранић, син Владимиров, унук Иванов... починио харакири обавијестивши писмима уски круг знанаца да полази у смрт, „јер не може поднијети срамоту нанесену хрватском имену." (стр. 67.) Др Желимир Мажуранић је иначе био председник Сената Краљевине Југославије, а слично је поступио и други истакнути јавни делатник Динко Кришковић, за кога Хорват пише како је реаговао на вести о ужасним усташким покољима српског народа: „Кришковић се на те гласе хватао за главу, на слеђеном лицу јављала му се гримаса гнушања и бола, једино је могао механички понављати: „Стид ме је, осрамотили смо се за вјечна времена"!" (стр. 66.)

Речи покајања је у божићној посланици 1963. године изговорио и бањалучки католички бискуп Алфред Пихлер, али уз карактеристично поравнање несразмерне кривице и позив на свеопште праштање. Пихлер је навео: „Управо у овој земљи су у прошлом рату многа наша браћа православне вјере погинула што су православни. Они који су их убијали имали су у џепу католички крсни лист. Звали су се католици. И ти кршћани убијали су друге људе, такође кршћане зато што нису Хрвати и католици. Ми болно признајемо ову страшну заблуду тих залуталих људи и молимо браћу православне вјере да нам опросте као што је Крист на крижу опростио свима. Уједно и ми опраштамо сви ако су нас можда мрзили или неправду учинили. Данас пред колијевком Исуса Христа нека се избришу сви дугови и нека завлада љубав." (стр. 68.)

Костића не изненађује што су Хрвати систематски прикривали сопствена злодела и негирали одговорност за она која се нису могла сакрити. Али се чуди и љути кад им Срби у томе помажу устручавајући се да ствари назову правим именом и заносећи се илузијама да је заједничка држава још увек могућа. Ипак, у овој књизи наводим један од светлијих примера, кроз приказ књиге Драгослава Драгутиновића, који је написао пуковник Бранислав Пантић и објавио га у „Канадском србобрану" од 26. јула 1962. године. Пантић пише да Драгутиновић „није могао да остане равнодушан, кад око њега људи умиру од глади, кад Хрвати убијају стотине и хиљаде невиних сународника... Па ипак пише доста мирно о свима ужасима и најстрашнијим успоменама хрватско-нацистичког прогоњења... Супротно нашим многобројним изгубљеним синовима, он прецизно наводи да је извршилац тог страшног геноцида – хрватски народ. Он је један од многобројних Срба, који не затварају очи пред стварношћу, већ јасно уочавају и износе праву и чисту истину. Док известан број Срба, писаца „југословенске оријентације" прелази ћутке преко ових страховитих злочина и уметнички склизне са тих питања, или их приписује некаквим „усташама", који су, ево, тако однекуда пали с неба, дотле Драгутиновић у свакој хрватској кући, у сваком Хрвату, осећа и види убицу! Уистину, и он на једно два места помиње некакве „усташе"! Али из смисла целога текста јасно се чита, да Драгутиновић цео хрватски народ ставља на оптуженичку клупу. А то је једина и права истина!... А у овом случају изнети истину значи открити и признати да постоји крвава српска историја и стварност, обележена брдима српских лешева и рекама српске крви. А ову истину Срби „југословенске оријентације" крију као змија ноге!" (стр. 73-74.)

Чак и они истакнути емигрантски писци, који су у прво време штедели Хрвате и штитили их од оправданог изједначавања са усташама, попуштали су пред бујицом неумољивих контрааргумената. Тако је и Адам Прибићевић у „Америкаском србобрану" од 2. марта 1956. године признао да је „скоро сва дана-

шња хрватска интелигенција или полуинтелигенција кољачка." (стр. 74.) Све што је рађено против Срба, чињено је ради реализације хрватске националне идеје и хрватског државотворног програма. „Извршиоци недела и злодела имали су мандат од вођства државе, а то је било и једино признато национално вођство. Јесте, појединци су извршили та дела, али као мандатари државе и народа хрватског, они су обављали јавну, државну функцију, они су вршили основну државну мисију, на основу које је и држава образована, испуњавали су њен главни задатак. Убијање Срба није била изолирана акција појединаца, већ смишљена политика државе, „плебисцитарно хрватске", што је рекао Степинац. У крајњој линији све је рађено по делегацији и у интересу хрватског народа као целине. Овај народ као целина је и одговоран за то. Јер би њему као целини, и само њему, имале да припадну и све користи од утамањеног Српства да се у томе успело. Нити би тада хрватски народ позвао натраг преостале Србе (побегле у Србију, или заробљене од Немаца), нити би пак иједном Србину вратао, а камоли надокнађивао отету имовину." (стр. 78.)

Према сведочењу Божидара Пурића, председника југословенске емигрантске владе, ниједан хрватски министар у тој влади није пристао да преко лондонског радија апелује да се обуставе хрватски злочини над Србима. Не појединци, не групе, већ цео народ. Једни су, истина, учествовали активно а други пасивно, једни комисивно а други омисивно, једни су вршили покоље а други подстицали, одобравали и користили се њима. Али у одбрану није узео Србе нико. Није се нико ни нашао да упозори починиоце на евентуалне последице таквих злочина. Не само Хрвати у земљи него и у иностранству саучесници су тих покоља." (стр. 79.) Све чињенице указују да су Хрвати били у великом колективном „заносу да ће Срба потпуно нестати и да ће се они ширити на њиховим имањима, да ће они преузети њихову улогу на Балкану. Они су толико били загрезли у крв да повратка није било. Морало је нестати свих Срба и онда нема ни освете ни конкуренције. Кад су видели да им то није успело, сви су заједно прешли у комунисте." (стр. 81.)

г) Злочин – духовна храна хрватског националног бића

Костић посебно инсистира на спецификацији и јасном разлучивању облика одговорности. „Јасна је ствар да сви Хрвати нису активно учествовали у убијању Срба и да су, следствено, лишени сваке кривично-правне одговорности. Овде је више реч о моралној одговорности, она погађа цео хрватски народ. Ми верујемо да је само мали број Хрвата директно, физички, учествовао у убијању Срба. Али цела констелација злочина и психологија момента не само да не ослобађа остатак од моралне одговорности, него то напротив подвлачи. Римљани су приликом колективних појава говорили о генију места и генију времена... Код Хрвата се може говорити о демону времена и демону места, које је, те демоне, цео хрватски народ изазвао." (стр. 81.)

Злочин је садржан у самом хрватском националном бићу и служи му као главна духовна храна. „Од Старчевића или раније, тек у Хрватској је владала једна психоза да је потребно уништити Србе да би се спасили Хрвати. Та је психоза понекад тињала, понекад буктала, али је латентна или активна, постоја-

ла вазда. „Усташтво је њена еманација, једна од њених варијаната, његов је извор у хрватству као таквом, његов је опсег хрватски, његов је циљ хрватски. Сад се зове усташтво, раније се звало друкчије, сутра ће се звати опет друкчије, али ће хрватство бити увек. Зато га тако треба и обележити ако се жели остати на терену истине." (стр. 84.)

Кад инсистира на колективној одговорности Хрвата Костићу је јасно да она не може бити кривичноправна, па се позива на знаменитог немачког филозофа Карла Јасперса који каже: „Криминалистичка кривица погађа увек само појединце. Морална није предмет световног правосуђа. Она тражи индивидуално покајање... Политичка одговорност, међутим, односи се на све оне који политички злочин нису благовремено увидели, касније нису повели акцију против њега и нису хтели да ризикују свој живот ради отпора." (стр. 86.) Чак и кад би се утврдила кривична одговорност целог народа због подстрекавања, пасивности, несупротстављања, ту је немогуће изрећи било какву правну санкцију. Зато престају грађанска и морална одговорност, а Срби на томе морају инсистирати пре свега зато да би жигосањем злочина и криваца спречили да им се понови историјска трагедија проузрокована вољом хрватског народа, поготово у условима у којима је комунистички режим врло ретко судио непосредним починиоцима злочина и махом им сувише благе казне изрицао.

Како је писао „Глас канадских Срба", од 8. фебруара 1962. године, усташки геноцид је био „злочин управљен против целе српске нације, од стране целог хрватског народа. Ниједном усташи није био циљ да уништи само један живот или једну породицу, него цели српски народ, на територији своје наказне државе Хрватске, да би се они могли ширити на рачун Срба. То је био државни програм целог хрватског народа. Није сам Павелић, као што би неки вајни Срби хтели да прикажу, покретач и наредбодавац, па према томе није он ни једини кривац за оне злочине. Крив је цео хрватски народ који је дао Павелића, пошао за њим равнодушно и драге воље извршавао његове жеље. Јер то су биле жеље целог хрватског народа. Да није тако, Хрвати су имали прилике за последњих 20 година да осуде оне злочине, или бар да покажу знак кајања. Али они нису ни покушали да то учине. Напротив, они још и данас прете новим покољима, да доврше оно што нису стигли од 1941. до 1945." (стр. 95.)

Потезање принципа грађанске одговорности подразумева инсистирање на повратку у првобитно стање, ако је то могуће. Ако није могуће, иде се на надокнаду штете. У комунистичкој Југославији не само да Хрвати нису надокнађивали штету причињену Србима, него су и репарације пристигле од стране окупатора на име српских жртава усмераване у хрватске руке и развој крајева у којима Срба готово није ни било. Како примећује Костић „Југославија стално тражи од Немачке неке накнаде штете, које су учињене Србима (у земљи, у концентрационим логорима итд.), а које су далеко мање од штете које су Србима Хрвати нанели. То се питање покреће сад поново (1971). Тада је оно ушло у нову фазу: влада немачког савеза је склона да нешто плати, али су такође јаке и противне силе. Тако је, негде у пролеће 1971. године, угледни часопис „Франкфуртер рундшау" писао да „Југославија не може да књижи на немачки рачун штету која је произашла из злочина које је Павелић извршио у Хрватској над Србима". (стр. 101.)

Морална одговорност у случају хрватског злочина је најизраженија. „Морална одговорност простире се на дуг период времена, који се не да лако ограничити. Она има свој корен пре самог дела, као што се може и после дела увек изнова манифестовати и заснивати. Не само што претходи делу, него га донекле и условљава. Појављује се као његова претпоставка, да не кажем узрок. Пре самог извршења хрватских злочина створена је њихова духовна подлога, која се изражавала у сејању мржње на Србе и целокупни српски народ, у блаћењу свега што је српско: историје српског народа, његових моралних својстава, његових духовних вредности, уопште људских особина, његових чланова. Усвојила се и ширила толико, да је захватила цео хрватски народ идеја Анте Старчевића да су Срби само „пасмина зрела за секиру". (стр. 109.)

Ратни период је значајан само по томе што су се у њему стекли услови да Хрвати реализују оно што су одавно планирали. Психоза геноцида се постепено рађала, развијала и јачала упоредо с конституисањем хрватске државотворне идеје и обновом националне свести. „У тој психози извршење злочина у погодном моменту изгледало је само као логична последица духовног устројства целокупног хрватског народа. Из моралне одговорности наступила је кривична и грађанска, али морална није ишчезла. Напротив, самим извршењем дела, испуњењем паклених последица које су јој следовале, она је тако-рећи супстантизирано, дошла до изражаја, добила реалну подлогу, показала се несумњивом, и одмерена је у својој штетности и паклености. До тада није могла да се сагледа нити јој је ико придавао толику ефикасност. А била је, та психоза, толико распрострањена у хрватском народу, да га је заиста целог обујмила. Ако се икад могло говорити о колективној одговорности једног мноштва, једног целог народа, то се може говорити о колективној, општој, укупној моралној одговорности целог хрватског народа, за злочине учињене у име тог народа према српском народу за време Другог светског рата." (стр. 109.)

У кривичном праву постоје комисивни и омисивни деликти. Комисивни су они који се врше непосредним чињењем, активно, док се омисивни врше нечињењем, пасивношћу, не предузимањем неке могуће радње да би се зло спречило, посматрањем скрштених руку некога ко је у невољи, као на пример не пружањем хитне помоћи. Омисивна кривична одговорност хрватског народа је несумњива, али се ту испречило непостојање адекватних санкција. Његова морална одговорност је још изразитија и већа. Кривично одговорна би могла бити само мушка одрасла лица, која би била у стању да злочине спрече. Морално сви они који су их одобравали, који су им се радовали, који су српску имовину разносили или у бесцење куповали, или се на српска имања населили, или светковине славили док су Срби грцали у крви. Чак и они који су већ назирали велике етнографске промене у деловима неприродно прикљученим „НДХ", који су се радовали да ће ти делови бити очишћени од „српске пасмине", да ће настати хомогена Хрватска итд. Једном речју: да ће нестанком Срба бити Хрватима боље. А такви су били скоро сви Хрвати, са минималним изузецима." (стр. 109-110.)

Ни морална одговорност никада не застарева, као што не застарева кривична одговорност за ратне злочине. Како истиче Костић, „после извршених злочина, па и до дана данашњег, та одговорност морално не само да не отпада, не само да се не смањује, већ се увек изнова поража. Она се очитује у прикривању злочина, у ћутању о њима, о пропусту да се осуде итд. То је редовна по-

јава не само у земљи, већ и у слободном свету. Она је толико општа, да изузетака скоро и нема. Ако се икада у свету могло говорити о некој укупној одговорности једног народа, то се јамачно може сад исконструисати општа морална одговорност хрватског народа за злочине учињене према Србима, према српском народу као таквом; она је претходна и накнадна, она је стална и непромењена, она је без демантија." (стр. 110.)

Костић цитира и радикалског емигрантског првака Стевана Трифунца, који је издавао часопис „Радикал", па је у децембарском броју 1956. године објавио сопствени есеј о моралној одговорности хрватске политике, у коме каже: „У току живота у тој нашој заједничкој држави, хрватски политички вођи су систематски за сва и општа и посебно – хрватска зла оптуживали Србе. За њих нису били одговорни поједини режими, или поједини политички људи, или можда и сам политички систем. Они су прелазили безобзирно преко чињенице да су у владама са Србима увек седели и Хрвати и Словенци и муслимани, да су често пута у начину политике и управе несрпски елементи имали пресудну реч. За њих је постојала само одговорност Срба и Београда као симбола Српства. Двадесет и нешто година трован је хрватски народ несавесном и непоштеном пропагандом, да му све зло долази од Срба и да му је Србин душман, и у Београду, или и ту на истој родној груди. Те злочине сетва патолошке мржње, слепе и неоправдане, почела је да жње још у тзв. бановини Хрватској. На више места и у више прилика, мржња на Србе је одсвирала увертиру потоњој крвавој усташкој НДХ." (стр. 113.)

Трифунац даље аргументовано показује како је већ Мачек припремио комплетну инфраструктуру усташке власти и политике. „Усташе су 1941. године нашли све припремљено: у хрватској грађанској и сељачкој заштити, прве трупе наоружане бригом несвесног туторског режима. У бирократији бановине Хрватске већ опремљен административни кадар. У народу пасивне посматраче биолошког и геноцидног истребљења Срба. Кад је усташка секира почела све убрзаније да пада на српске вратове, хрватски народ је пасивно посматрао тај злочин, који ће му остати хиљадугодишња мрља. Али је ћутало и одговорно хрватско политичко вођство. Ниједне речи протеста, ако не осуде." (стр. 113-114.)

Посебно мачековци, као далеко најмасовнија хрватска политичка опција, како су се држали у току рата, тако се понашају после рата, у емиграцији. „Ћутали су шефови ХСС онда, иако су умели да препоруче хрватском народу да прими и слуша нову усташку власт, па нека ћуте и данас, док други активно сарађују са усташама и спасавају усташке злочинце од издаје суду. Јер, док први тајник ХСС љуби злочинца Артуковића и ставља све своје услуге у његову одбрану, док тај исти тајник и данас јавно пише да су Срби зло у Хрватској, те тако оштри хрватски нож и за нова клања, дотле шеф ХСС, с мене на уштап, покушава да имитира питијска пророчишта изјавама, напр. „да се бездушном четништву супроставило бездушно усташтво", или да су народ у крајевима бивше НДХ отерали у партизане „италијански, усташки и четнички злочини." Из ових редова, који су све само не поштени, могао би се стећи утисак да смо ми Срби први почели да кољемо несрећне усташе и да су они, а не ми, били жртве које су морале да се бране." (стр. 114.)

Што се тиче политичке одговорности Хрвата, она је била толико упечатљива да се и амерички председник Рузвелт залагао да се према њима, као народу недостојном да има своју државу, примени институт међународног старатељ-

ства. Како каже Лазо Костић, „изјава Рузвелта стоји и увек ће остати као жиг срамоте над хрватским народом. О њему је речено што није речено ни о једном другом европском народу; то је рекло најкомпетентније лице тадашњег међународног форума у слободном свету. Саопштавајући ово, ми не оспоравамо да Хрватској, свакако у њеним етничким границама (тамо где их је преко 50%) треба дати слободу и самосталност. Али из овога треба извући консеквенце да Хрвати не смеју више да владају мањинама, нарочито не мањинама које су таманили. То је њихова „политичка одговорност", која се и те како тиче баш нас Срба. Шта ће иначе бити са Хрватима, то нас се ни најмање не тиче, али шта ће бити са Србима у њиховој средини, то се директно на нас односи. Зато и расветљавамо питање политичке одговорности Хрвата, чијем „старању", чијој државности, не смемо више никад своје сународнике поверавати." (стр. 120.)

д) Многи Срби прикривали хрватске злочине

И многи Срби су учествовали у прикривању хрватских злочина, неки свесно, али највише несвесно, прихватајући флоскуле о грађанском рату, братоубилачкој борби, националном обрачуну Срба и Хрвата итд. Костића посебно револтира ситуација у којој, „кад говоре о злочинима који су почињени над српским народом за време последњег рата, скоро сви Срби спомињу најпре Немце, па онда Италијане, Мађаре, Арбанасе, Бугаре итд., па тек напослетку, као кроз зубе, осмеле се да шапну још „и усташе". Али то изговоре са неком стрепњом, бојећи се чак да их нису увредили. Понекад се листа заврши још и без усташа, па се каже просто „и тако даље". У том погледу једва да има разлике међу Србима, чије се име чује и чије се изјаве читају. И у земљи се тако говори и у емиграцији. Никакве разлике нема напр. између речи Моше Пијаде и наших најистакнутијих националних људи у емиграцији. Кад се цитирају српски непријатељи за време последњег рата, истим речима и истим редом се цитирају и од комуниста и од антикомуниста. Нема ту разлике ни међу „Југословенима" и „Великосрбима" у оквиру ових последњих, нема разлике између „равногораца" и „збораша", ни међу појединим новинама макар какав иначе опречан став заузимали у нашим односима према Хрватима." (стр. 136-137.)

А Хрвати су објективно злочинци без премца. „Они стоје на челу листе српских крвника, а сви други народи им следују у далекој дистинкцији. Без претеривања се може рећи да од свих српских жртава у Другом светском рату бар четири петине, а то значи 80%, проистиче од Хрвата. Они су на челу листе, на првом месту, а на другом није нико, ни на трећем, ни на четвртом, ни на петом итд. Нико им се не може приближити. Тек ваљда на десето долазе Немци или Мађари, па онда можда Арбанаси или Енглези (ови се махом прескачу као српски злотвори мада су и они једва мањи од Немаца). Усташе се стављају иза Бугара, мада, руку на срце, Бугари у овом рату нису убили ни сто Срба, а „усташе" више стотина хиљада." (стр. 137-138.)

Главна жеља Хрвата је да се о њиховом колективном злочину ћути, да нико ништа не говори, да се нигде о њему не пише. Ако се то не може избећи, онда се конкретне чињенице ниподаштавају, доводе у сумњу, релативизују, тражи се вештачка симетрија или оправдање српским поступцима који су наводно испровоцирали одмазду. Неретко се основна кривица приписује Немцима или тврд-

ди да су Срби први почели обрачун уништавањем Хрвата, а неретко се сва ратна збивања пореде са легендом о истрази потурица у Црној Гори. Извесно је да чак ни у условима Шестојануарске диктатуре никакви злочини према Хрватима нису вршени. Диктатура је била успостављена над свим грађанима, а посебно су били на удару манифестациони елементи српске националне свести.

Уосталом, хрватска усташка влада објавила је, 1941. године, у „Хрватском народу" статистичке податке према којима је за све време трајања Краљевине Југославије убијено 230 Хрвата. Др Бранко Миљуш, угледни српски емигрантски интелектуалац, у књизи „Иван Мештровић и антисрпска клеветничка пропаганда" коментарисао је да се из таквих статистичких података „не види колико је Хрвата страдало у политичким демонстрацијама против шестојануарског режима, колико приликом покушаја побуне у Лици, колико због извршених терористичких дела, колико у тучњавама у напитом стању, колико за време побуне због жигосања коња за војску у Славонији и најзад, колико по судским пресудама, заснованим на кривичном закону. Насупрот овоме треба поставити питање колико је Срба изгинуло у политичким демонстрацијама, колико их је побијено гвозденим вилама од стране Хрвата у злогласном Керестинцу, колико је Срба, чиновника убијено на загребачким улицама после успоставе бановине Хрватске 1939. године." (стр. 175.)

Уместо да се проведе правда после рата, да се индивидуална кривица прецизира и кривично санкционише, да се утврди морална и политичка одговорност народа и, сходно томе, одреди правична сатисфакција жртвама, комунисти су опет ударили по српском народу, ликвидирали и прогонили његове најистакнутије патриоте, а хрватску кривицу потисли у други план. „Хрвати су после рата добили своју федералну јединицу „Народну Републику Хрватску", са опет великим делом Срба у њој. Шта су онда радили? Велики део усташког апарата они су оставили у функцији, и судског и административног. Они који су управљали Србима за време Павелићеве „страховладе", продужили су то и после. Они који су судили Србима, односно који су хрватске убице ослобађали сваке казне, продужили су то да раде опет. Најеклатантнији је пример свештенства. Оно је остало у функцији са својим епископатом. Ни најгори злочинац није рашчињен, није ни агитимију добио. Није ли то пуно солидарисање послератне хрватске јерархије са ратном, усташком? Није ли то солидарисање са злочином преверавања, убијања, мучења иноверника?" (стр. 245.)

Костић упозорава да хрватске злочине не смемо ни заборавити ни опростити јер би нам се у том случају сигурно поновили. „Захваљујући Хрватима, ми смо многе српске жртве из прошлости морали да предамо забораву. Ако то даље чинимо, онда рушимо српски патриотизам. Сваки би после тога био луд који би хтео да се жртвује за српство." (стр. 264.)

Глава девета

СРПСКА НАЦИОНАЛНА СВЕСТ

Лаза Костић је публиковао велики број књига – колектанеја, заправо збирку мисли и извода из дела разних аутора, градећи кроз њих и њиховим тумачењем, научну подлогу за своје основне теоријске и политичке поставке. У тај посао је уложио огроман труд и енергију, којом некада и читави институти не располажу. Кроз серију таквих књига он је приказао основне фундаменте српске националне свести и традиција из посматрачког угла првенствено страних аутора, чиме се добија на објективности и убедљивости исказа. Овде те књиге нећемо обрађивати по хронолошком редоследу њиховог штампања јер тај редослед никада није зависио од воље аутора, него од обима књиге и могућности налажења спонзора који би финансирао издавање.

1. Настанак и развој српске нације

Основна књига целог циклуса „Образовање и одржање српске нације према страним писцима" издата је тек 1978. године у Швајцарској и аутор је посвећује своме оцу протојерејУ Марку Л. Костићу који му је „не само дао живот, већ у њ унео и српску душу." (стр. 3.) У предговору износи много значајних детаља из своје биографије приказујући све невоље емигрантског живота и мукотрпног преданог рада којим га је осмишљавао на добробит отаџбине и српства. Овде Костић расправља о српској националној посебности почињући са следећом констатацијом: „Смешно је и помислити да је иједан данашњи народ Европе расно чист, тј. потпуно без туђих примеса. То није ни српски народ, па маколико ми желели да је. Али он спада у релативно најчистије народе Европе баш у расном погледу. Он се најмање мешао са странцима и највише одржао своје соматске особине, своју крвну композицију, поред својих духовних особености." (стр. 13.) Све до Немањића Срби су одолевали и византијским утицајима и врло дуго задржали основне карактеристике своје првобитне друштвене заједнице, жупску организацију и патријархалне традиције.

О томе пишу немачки византолог Франц Деглер, историчар Константин Ритер фон Хефлер, Јосиф Матл и Константин Јиричек. Хефлер, на пример, запажа: „Пошто је искључивост Срба била, ако је могуће, још већа него Бугара, то је спољни утицај у српским брдима, кланцима и долинама још оштрије одбијан. Зато се њихов политички живот одвија спорије и једноличније, њихове установе не продиру преко најужег круга националног елемента, њихов утицај на друге народе постоји само у рату и нападу." (стр. 14.)

Матл истиче основне особине државног и друштвеног поретка српског народа, па наводи: „Најстарији облик државно-социјалног живота јужнословенских народа беше племенско устројство, које се образовало после преузимања земље. Основа овог устројства, срж социјалног животног уобличавања, беше жупа, која се делила у више братстава, а ова су имала своја ћелијска језгра у породицама, задругама. У братствима, породицама и задругама беху меродавне везе крвне и породичне." (стр. 15.) Он ту посебно третира Србе у односу на Бугаре или Хрвате, па посебно истиче да је „у оним вековима сјаја и снаге дошло до онога, све до данашњег дана типичнога споја државних, националних и црквених интереса, до споја државе и цркве, вере и народа. Ту леже и корени нечувене упорности коју овај народ све до дана данашњег показује у свом политичком и националном животу." (стр. 15.)

Минхенски историчар Георг Штатмилер је 1950. године писао о јачини српске прехришћанске вере: „Већ сама чињеница да су хришћанска крштена имена мало раширена указује да је хришћанизирање остало на површини. Српскоправославној цркви је у малој мери успело да народно веровање из прехришћанског доба и обичаје прелије у хришћанском духу. Племенско-патријархални друштвени поредак српских планина сачувао је, као неки заштитни суд, права народна гледишта. Средиште српског народног веровања, то је култ предака, чија је годишња светковина у кругу породице (слава, крсно име) преживела и само хришћанство. Спољашно, то је преузело хришћанску форму. Мистични родоначелник преобраћен је у хришћанског свеца заштитника. У тој форми светкују Срби све до данашњег дана своју ранију племенску свечаност." (стр. 15.) У књизи „Спомени мојега живота", објављеној у Београду 1930. године, истакнути хрватски научник Ватрослав Јагић задивљен је српским расним карактеристикама, па каже да би њему „жао било да тип српски сасвим пропадне, јер је он чишћи, више славенски него ли наш хрватски." (стр. 16.)

Како би се то могло усагласити са тврдњама већине хрватских интелектуалаца да су данашњи Срби производ „турско-фанариотске реторте"? Управо су се под Турцима Срби највише изоловали и љубоморно чували своју етничку посебност. Они који су се одметнули и однародили више никаквог утицаја нису имали на матицу свог народа. Уколико је туђинска тиранија бахатија, утолико је подјармљени народ изолованији и неподложнији страним утицајима. Само су ренегати постепено губили национално обележје. Основна диференцијација се одвијала између сеоског и градског становништва, а временом је градско потпуно изгубљено.

Знаменити немачки историчар Леополд фон Ранке у „Српској револуцији" закључује „да су се оба дела становништва издвојила и оделила. Кад је неки странац крајем прошлог века обилазио Србију, ништа му није тако јако падало у очи као разлика између града и села. У градовима, већим и мањим, тврђавама и паланкама живели су Турци, на селу Срби." (стр. 17.) У Србији није био могућ процес који се десио у Енглеској и Француској да се новонасељени освајачи потпуно стопе са подјармљеним староседеоцима. Како је 1881. године писао Јохан Лангер, „прописи Корана су чинили немогућим ма какво асимилирање са хришћанима, а ни хришћани нису ни најмање били склони да напусте своју веру, народност и језик за вољу пророка и његових следбеника. Тако су остале супротности и даље у њиховој пуној оштрини." (стр. 18.)

На сличан начин су резоновали француски, италијански, румунски и мађарски аутори Огист Дизон, Едмонд Плоши, Ернест Дени, Емил Оман, Едуард Шире, Ђакомо Ђудина, Карло Сфорца, Никола Јорга, Бењамин Калај, Лајош Талоци и други. Тако, на пример, Дизон извлачи закључак да је турска доминација, „заиста имала ту корист спрам других страних доминација да је она била тако паметно изведена као једна суперструктура, и није ни најмање тражила асимилацију, као што данас чине напр. Немци, методом исто толико непаметно колико и опресивно према потчињеним нацијама, терајући их да приме њихов језик, увлачећи систематски међу њих идеје које представља овај језик... Турска држава се није ни на какав начин мешала у васпитање раје... која је... искључена од јавних служби, као што је војна служба остала изолована, заштићена од муслиманске апсорпције језиком и вером, којима је остала одана без колебања." (стр. 21.)

И хрватски историчар књижевности просто је завидео Србима што под турском окупацијом нису морали да продају душу ђаволу, насупрот његовим сународницима који су се систематски денационализовали под немачком или мађарском доминацијом. „У општим условима да је турска инвазија имала код Срба слично дејство као монголска код Руса. Она је сачувала и конзервирала националне посебности." (стр. 27.) У својој књизи, објављеној у Загребу 1911. године на немачком језику, из које потиче наведени цитат, Прохаска се позива и на закључак чешког научника Јосифа Холечека у књизи „Босна и Херцеговина за време окупације", објављеној у Београду 1903, где стоји да „народни живот и поредак осташе исти код Срба и Руса; тако вера, језик и све што сачињава посебност једног народа. Конструктивна снага народа дође у овој периоди специјално до изражаја у кућним задругама, а његова стваралачка снага изразила се у лепим епским и лирским песмама." (стр. 27-28.)

Изолација под турском окупацијом омогућила је Србима да изграде својеврсни сопствени правни поредак, заснован на нормама које су се битно разликовале од званичних турских прописа и правних обичаја. Тај специфични аутономни правни поредак је био у целости саздан од неписаних норми обичајног права, али им је суштинска правна подлога базирана на оквирима Душановог закона. Прашки универзитетски професор Константин Хефлер 1882. године на следећи начин је проценио дугорочни историјски значај тог правног акта: „У своме својству аутократора (самодршца) Душан је учинио да се закони и обичаји Срба сакупе и објаве, чиме је он себи поставио један велики споменик и још већи с обзиром на то, да је овим учинио познатим унутрашње стање. Законик претходи шест година збирци Мајестас Каролина и доказује да тај законик није могао да спаси Србију од пропасти, али је моћно допринео да се народ и после тога одржи." (стр. 31.)

У књизи „Јужни Словени, Турска и супарништво европских влада на Балканском полуострву", објављеној у Санкт Петерсбургу 1879. године, руски историчар Л. Добров резимира положај Србије у Турској империји: „До краја XVI-II века, њен положај према другим земљама Балканског полуострва, био је један од бољих. Без обзира на турску владавину, Србија је била сачувала своју општинску аутономију, која се у томе састојала што је старешина пашалука – паша – имао непосредни однос само са представницима општина, старијим кнежевима (то су јамачно обор-кнезови, ЛМК), преко њих купио порезе и објављи-

вао издате законе одн. личну вољу падишаха (султана), преко њих је, с друге стране, народ изражавао према влади своје потребе и жеље... Поред старијих кметова који су управљали окрузима, свако село је имало својега кнеза, који је представљао његове месне интересе, и имао, у лицу кмета, на свом расположењу извршну власт у селу. Кнезови и кметови, које је село бирало, усредсређивали су у своме лицу полицију и судску власт; они су сакупљали порезе према разрезу учињеном од старијег кнеза и њему носили, а овај паши; они су распоређивали и натуралне обавезе. Српска општина је представљала онај затворени круг народног живота, који је сачувао за даље потомство основне црте националности, без обзира на сва непријатна политичка збивања. Та општина, у којој се одржао слаб дах национално-политичке слободе, постала је за сваког Србина тим драгоценијим наслеђем прошлости, што је у њој, у тој општини, видео макар какву заштиту против турске самовоље." (стр. 35-36.)

Други фактор очувања српског националног индивидуалитета била је православна црква. Турско друштво је егзистирало на потпуном прожимању верске и државне организације, а између вере и закона разлике није ни било. Због тога је турској власти изгледало нормално да такву улогу код њених хришћанских поданика има црква. То Костић објашњава на следећи начин: „Освајач није хтео да верске разлике отклања силом или милом; он је оставио веру својим потчињеним народима, па је чак обећао да ће је и штитити. Он је уништио њихову политичку егзистенцију, он је разрушио њихове државне установе, и није било могуће да им у новооснованој муслиманској држави пружи пуну накнаду за то. Али им је са вером и црквом остављена, и то не као Божја установа већ као црква која је снабдевена новим далекосежним административним овлашћењима, као регенткиња харачких народности, која је уједно и одговорна солидарно за њихову послушност. Она је и на тај начин постала медијум између хришћана и муслимана: за веру, за народност и за обичаје оних првих као неки заштитни зид, за друге (муслимане) згодан инструмент преко кога држава може да држи у реду масе политички бесправне и преко којега може да врши опорезивање. (стр. 42.)

На сличан начин је писао и Георг Штатмилер у „Историји Јужне Европе" објављеној у Минхену 1950. године: „Национална свест балканских народа вековима гушена, живела је и даље испод површине османске владавине. Њени носиоци беху народна црква, национална хајдучија и локалне аутономије. Конфесионално двоструки слој државе чинио је да муслимански господски слој начелно уопште није водио рачуна о верско-црквеним односима раје. Црква је имала своју културну аутономију. А пошто црква на Истоку није наднационална светска црква, већ национална народна црква, то је ова околност имала огромно значење за духовно самоодржање балканских народа. Само под заштитом културне аутономије својих народних цркава, могли су балкански народи да свој посебни духовни живот спасу даље бар у скромној форми." (стр. 44.)

Страни аутори истичу и огроман значај српске породице за очување српске националне свести. Тако Никола Томазео пише: „Каква је породица, такав је и народ. Између толико јада, велика је утеха што је српска породица очувала чисте и миле свете домаће везе у оним крајевима који још нису покварени туђинским духом и обичајима. Већи део српских песама треба приписати домаћем животу и осећању, они су обележје и огледало грађанске величи-

не" (стр. 48.) Нема никаквих одступања ни у ставовима мађарског етнографа Александра Сане, немачког Јосифа Матла, италијанског историчара Анђела Перњићија итд. Путописци из XIX века се диве Србима због њиховог изразитог државотворног осећаја и смисла за правни поредак, а поготово због чињенице да код њих не постоји племство нити је ико озбиљно покушавао да се оно обнови након ослобађања од турске власти. Српски сељак једноставно никог другог изнад себе не трпи осим кнеза кога је он сам изабрао и поноси се чињеницом да слободно носи оружје и брани државу у оквиру народне војске којој сви способни за рат припадају.

Ами Буе је истицао да је српска власт изразито национална и од народа изабрана да би народу праведно служила под постојаним кнезом. Сипријан Робер наводи и следеће: „Да су Срби европски Арапи, рекао је један муслимански писац; заиста овај народ који као своју карактерну црту има егзалтирану љубав ка независношћу, и кога словенски публицисти називају најдемократскијим народом Истока, формира уствари истинску републику... Једнакост коју пожудно Срби заступају, не састоји се никако у томе да се сви спусте на ниво простака, него да сви постану џентлмени. Ја сам питао ове сељаке има ли међу њима благородних. „Да, они ми одговорише, сви смо ми благородни"... Господар није одличнији него они чије интересе заступа, и, ако он рђаво влада, бирају на његово место сина му или неког рођака. Исто право које он (народ) врши према посебним господарима (кнезовима или кућним старешинама), он је увек вршио и према врховном господару, признајући династичку наследност. Противник сваког јарма, без новина, без главног града који би му служио као форум, он диктира закон својим газдама. (стр. 51.)

Српском демократском духу и слободарском поносу дубоко поштовање изражавају Ото фон Пирх, Алфонс Ламартин, Ритер, Иполит Депре, Де Клервал, Убићани, Гијон Лежан, Вилсон Дентон, фон Рајсвиц, али нам се чини да је најупечатљивије запажање пруског публицисте Густава Гаша, који у књизи „Светионик Истока, Србија и Срби", објављеној у Прагу 1872. године, каже: „Србину, који своје министре и намеснике зове по имену, коме је други елеменат демократског тројства, једнакост, највише у крв ушао, који за себе само каже „Сваки је Србин племић", сасвим је страна свест коју у Немачкој осећа „нижи према вишему" чак и ноћу, а дању га сили да тргне шешир с главе и тело са ногама доведе у правоугаон положај... Србин општи са министром, са начелником, са сенатором и државним саветником једнако као са својим суседом који земљу обрађује или тови велико крдо свиња као и он сам. Бирократска надутост и дубока понизност, то су у „земљи свињара" непознате ствари. За све то недостаје Србину свест." (стр. 57.)

Италијански државник Карло Сфорца написао је књигу „Никола Пашић и уједињење Југословена", која је објављена у српском преводу у Београду 1937. године. У њој, између осталог, каже да је генерација Пашићевог оца дала Србији „атмосферу слободе и раноправности којој је Никола Пашић остао веран читавог свог живота; великих разлика у имовини није било, свуда се осећало помало благостање, свуда је владала слобода речи, која је строго осуђивала кнежев рад чим би се у њему наслутила нека злоупотреба... Све то у тону отмене и озбиљне отмености сеоских људи једне земље која је поново стекла слободу; отмене и озбиљне отворености која је карактерисала Србе тога времена, док

су слободни сељаци из Угарске показивали извесну плашљивост, коју им је улило окрутно угњетавање њихових спахија и феудалних господара... Пашић је успео да створи једну страначку доктрину која је одговарала позитивним идеалима Срба: демократија, самоуправа и развијање националних циљева у народу... Пашићев парламентаризам био је дубоко укорењен у најчистијим српским традицијама, у традицијама српских сељака који су критиковали одлуке старих српских кнежева у Србији, а два поколења доцније надзирали бирање својих посланика." (стр. 63.)

Пошто је турска окупација довела до социјалне хомогенизације српског народа и правне једнакости појединаца, створени су услови за јачање јединствене националне свести коју више није угрожавала класна диференцијација. Владајућа класа припадала је неком другом народу, туђинском, окупаторском, па је национални отпор био истовремено и економско социјални. Како је писао гетингеншки професор Максимилијан Браун 1939. године, „Турцима је увек било до тога да не дозволе подизање једног социјалног сталежа који би у даној прилици могао да произведе неко политичко вођство. Стари феудални слој био је без икаквих обзира искорењен; једино је свештенство било поштеђено, па чак и привилегисано, али ипак јако поткресано у свом политичком утицају и културним могућностима." (стр. 74.)

Тако развијена национална свест је и довела до ослободилачких устанака и ратова чија је директна последица стварање модерне српске државе. Ратничке традиције су створиле велики углед војничком позиву, али се официри никада нису конституисали у посебну касту него су непрекидно представљали највиталнији израз сељачког народног духа из кога су поникли. Како је запазио значајни немачки етнограф и антропогеограф Герхард Волфрум у књизи „Народи и нације", објављеној у Келну и Грацу 1954. године, „дубоко укорењени углед који војска ужива у српском народу долази отуда што је она била носилац бојева за ослобођење и српско уједињење. Испрва регрутована из банди (хајдука) и организационо образована слично аустријском фрајкору, она је задржала способност да се враћа партизанском ратовању. Одлучно је било то да је војска привукла ратнички активне елементе српског сељаштва из кога је регрутован и официрски кор, који се дуго опирао уласку у њега несељачких слојева грађанске интелигенције." (стр. 83.)

Већи број страних аутора је увидео историјску улогу Српске православне цркве у развоју националне свести и очувању државотворних традиција, међу њима посебно Тиљандије, Едмон Плоши, Рене Мије, Ами Буе, Иван Кастелан, Ранке, Хефлер и други. Тиљандије 1868. године пише да су Срби „хтели имати националну цркву. Или зато што их је моћ римског папства узнемиравала, или зато што је ова моћ била сувише удаљена да би се они могли њом користити, они су рађе прихватили Источну цркву, устручавајући се да се подвргну пуном верском утицају... Тако одбацујемо проблем који су извесни публицисти поставили, не тражимо више да ли би Србија првих векова боље учинила да се припојила Латинској цркви, а преко Латинске цркве западној заједници. Србија је следила своју склоност; народ источни и предодређен да игра улогу на Истоку, прихватио је као своје хришћанство Истока." (стр. 86-87.)

Ранке наводи да су Срби „упућени у хришћанство од грчких учитеља који су дошли били из Цариграда, и то у исто доба у коме су се развила одступања

између латинске и грчке цркве: они су морали испочетка усисати одвратност Анатолаца према западњачким црквеним формама, одвратност која, кад се једном увуче, никад се више не може одстранити." (стр. 89.) Прашки професор Герхард Геземан је у свему томе високо ценио улогу Светог Саве. „Савина највећа заслуга састоји се у томе да је он новоустановљену цркву начинио српскоправославном националном црквом." (стр. 90.)

Али, у суштину тог питања као да је најдубље ушао Максимилијан Браун који процењује: „Балкански Словени, пре свих других православни, нису до данас још нашли сасвим интимни однос према вери. Упоређен са Русом или Пољаком, балкански Словен је верски сасвим индиферентан. Његово заузимање за цркву почива готово увек на другим мотивима, пре свега на политичким и националним расуђивањима. Уосталом, не може бити ни речи о некој дубокој религиозности, чак и у смислу сељачке ритуалне осећајности: „црква је за попа", на много места каже српски сељак и остаје, са добром савешћу, далеко од ње." (стр. 90.)

Јозеф Матл тај процес сагледава још у времену средњовековне српске државе, па изводи следећи закључак: „У вековима сјаја и снаге дошло је до онога, све до данашњег дана типичнога споја државних, националних и црквених интереса, до споја државе и цркве, вере и народа. Ту леже корени нечувене упорности коју овај народ све до дана данашњег показује у свом политичком и националном животу." (стр. 103-104.) На смео начин то питање разматрају Герхард Волфру, Матијас Бернат, Хјустон Стјуарт Чемберлен, Шафарик, Јиричек, Томаж Масарик, Галенишчов-Кутузов, Георгиј Острогорски, Александар Гиљфердинг и многи други.

У књизи „Муслимани и хришћани", објављеној 1877. године, француски публициста Жан Оноре Абдоленим Убићани резимира: „За време пет стотина година ропства црква је била та која је спречила да се угаси национални живот (Срба). Ни варварство отоманско, ни своја сопствена беда нису могли да утичу на њихову веру (да је мењају). На дну њиховог незнања и празноверја живела је увек једна света искра. Стара црква је посветила била старе краљеве, она је била готова да поздрави и нове династије (писац мисли на обновљену Србију). Без ових непобедивих традиција, без ове вере и ове наде, два пастира, два чувара свиња, Кара-Ђорђе и Милош, могли би бити херојски четовође; они не би могли да покупе окрњке овог народа и да оживе мртве." (стр. 104-105.)

Сличну улогу у очувању српске националне свести Српска православна црква је имала и на аустроугарским просторима, на којима је живео српски народ. Жестоко се супротстављала католичком прозелитизму и са својим свештенством представљала политичког предводника Срба. Јозеф Гедлих је о томе писао: „Само верско исповедање, као нарочито православље код Срба и Румуна, представљало је и тада и доцније још увек најјачи заштитни насип против мађаризирања, а то пак нарочито само у случају сељачких маса, које су тада, па и после, сасвим стајале под ауторитетом њихове националне цркве." (стр. 114-115.) О томе на различите начине пишу мађарски историчар Швихер, немачки Лоренц, пруски Најгебаур, аустријски Антон Шпрингер и Јозеф Гедлих, па и немачки србомрзац Ханс Иберсбергер, као и Мађари Никола Веселењи и Бела Погањи и Французи Шарл Лоазо и Лероа Голије.

Костић посебан значај придаје и физичкој самоодбрани Срба од насилника и непријатеља и њихова средства отпора од којих су основна лична освета, хајдучија и устанци. Срби су од малена одгајани да се сваки турски злочин мора осветити, прво појединачно а онда и уопште, онај највећи, косовски. Освета Косова као завет предака преношен је с колена на колено. Све ово су биле моралне обавезе највишег ранга и одступање од њих доводило је до јавног презира прекршиоца. Српска осветољубивост је Турцима уливала страх у кости, па је често деловала као превентивна мера и одвраћала Турке од претераног насиља. Само Србима је својствена народна пословица „ко се не освети, тај се не посвети."

Кад је реч о хајдуцима, остало је забележено да их је Ранке сматрао верним, поштеним и великодушним националним борцима. Немачки етнолог Сигфрид Капер у студији о хајдуцима, објављеној 1867. године, пише: „За Јужне Словене, за Србе и Бугаре, хајдук је уствари чувар и заштитник права јавне безбедности. Он је освећена личност и његово име је часно име. Испочетка су хајдуци проистицали из хришћанског становништва градова и села, као појединци одважни људи који су се великодушно одрицали мира и задовољства домаћег огњишта, и било сами или у друштву људи истих мисли, обилазили земљу да би, као нека врста добровољне полиције, притицали у помоћ својим верским и народним друговима против силовитих господара, чак против самих паша; ако је било доцкан за помоћ, да им створе мир и задовољштину. То је било, тако рећи, златно доба хајдучије. Људи из најбољих породица нису се устручавали да се подвргну њеним недаћама, да цео свој живот проведу у покрету и бегу, борећи се са турским властима читаве покрајине, и да напослетку као награду за живовање пуно одрицања и опасности добију песму која их хвали. Доцније се хајдучија регрутовала из оних који су сами били повређени турским насиљем... Они су одабрали перманентну борбу и од осветника личног израсте осветник целине." (стр. 136.)

Капер посебно детаљно излаже моралне одлике хајдука које су им прибављале величину и бесмртност, „славу мученика и првобораца православног хришћанства... Дисциплина је од хајдука захтевала савесну честитост и непомућену моралну чистоту. Ни један хајдук не сме нешто сам на своју руку да предузме, не сме самом себи неку корист да стекне. Добро и имовина својих верских и народних другова, то је за њега светиња. Обична крађа, извршена чак према Турцима, чини га нечасним и као последицу доноси његово искључење из дружине. Дата реч, под заклетвом или иначе, неповредна је, и он је тако чврсто држи, да се ни Турчин не устручава ослонити се на дату хајдучку реч. Над све је за хајдука неповредна част и безбедност жена. Он је у том погледу прави витез. Ако повреди те принципе, убиће га уколико он сам себи не пресуди... Има хајдука, који после четовања од више година врате се за неко време или заувек нормалном животу... То су онда људи које народ јако цени, који се одликују телесном и духовном окретношћу, тражени саветодавци, мудри браниоци и дејствотелни помагачи потлачених. Они сачињавају важну копчу у ланцу ослободилачких ратова који су се припремали; они су најживљи носиоци политичке и националне пропаганде." (стр. 136-137.)

Хајдучија је одржавала и развијала витешки дух, а у устанцима је представљала основу народне војске. Њен специфичан облик су ускоци и крајишки граничари. Њено постојање је доказивало да заправо рат против Турака никада није ни престајао. О српским хајдуцима с великим симпатијама су писали немач-

ки научници Герхард Геземан, Фридрих Хелвалд, Бек, Штатмилер и Матијас Вернет, па француски Алфонс де Ламартен, Ксавије Мармије, Селест Куријер, Едмон Плоши, Жак Ансел, као и италијански Атилио Бруниолти, Ђузепе Брабанти, Карло Сфорца, Артуро Кронија, Анђело Перниће, потенцирајући њихов значај за одржавање српске нације. Енглески археолог Артур Џон Еванс их пореди са Робином Худом. Од словенских научника најлепше текстове о српским хајдуцима написали су Рус Андреј Сиротињин, Чех Махал и наш Владимир Дворниковић.

Већи народни устанци избијали су повремено и Срби су углавном настојали да их ускладе са актуелним дејствима неке хришћанске војске у близини, пре свега руске, аустријске, мађарске или млетачке. Највећи српски устанци су врло озбиљно обрађени у свим значајним светским историјама. Костић опет цитира Ранкеа, Доброва, Каница, фон Рајовица, Шафарика, Таљандија, Монтегија, Едмунда Спенсера, Гервинуса, Редлиха, Кобера, Штатмилера итд., али нама овде изгледа најинтересантнијим цитат Бењамина Калаја: „И мину време светлости, нестаде српске средњовековне државе, па се чинило као да је српски народ дефинитивно збрисан из реда осталих народа. Али у почетку најновијег доба привлачи нашу пажњу таква појава, којој равне не може да покаже историја света. После столетњег ратовања буди се један народ и издиже до народне самосвести: при чему је, бесумње, за најзанимљивије и најпоучније то, што после дуготрајног тлачења, под којим умало српско народно биће сасвим не ишчезну, прост народ, својом снагом и без туђе помоћи, црпећи одушевљење из старинских традиција... а немајући иначе не само најпотребнијег уређења за остварење снажног покрета, него чак и лишен најпримитивнијих помоћних средстава, ипак годинама продужује борбу против много надмоћније турске силе, и што онај прост свет постаде толико способан да опет буде народ и да себи створи независну државу, која одговара модерним захтевима. То су Срби извојевали у почетку XIX века, својом револуцијом, у којој су истрајали, да се томе морамо дивити." (стр. 151.)

Руски историчар Добров крајње пластично описује почетне борбе, па каже: „Какву страшну слику неједнакости представља нам почетак борбе. С једне стране ми видимо многобројну војску, која придолази са свих страна, регуларна војска вешта боју, одлично наоружана, силном артиљеријом којом се увек прослављала турска армија; с друге стране гомила сељака, занатлија, трговаца, отргнутих од плуга, од занатлијског оруђа, од банка трговачког, људи потпуно неупућених у ратну вештину, наоружаних испочетка буздованима, јатаганима... И при тој целој неједнакости гола шака тих сељака, занатлија и трговаца, руковођена Карађорђем, положила је трајне основе независности Србије." (стр. 152.)

У наредном поглављу књиге Костић разматра културне особености Срба. Тако се позива на пољског правног историчара Мањејевског који говори о високом нивоу српског и руског образовања у средњем веку, о чему сведочи пре свега ликовна уметност. Веома је важна чињеница да је образовање било на сопственом а не туђинском језику као код западнословенских народа. Шафарик и Јиричек истичу, с похвалама, развијену српску средњовековну књижевност, а Луј Леже висок цивилизацијски ниво у време Немањића. Фридрих фон Хелвалд је у својој књизи „Културна историја", објављеној у Аугзбургу 1877. године писао да „Србија стоји у свим својим установама читаво небо изнад Турске и чини највидљивије напоре да достигне остале народе Евро-

пе." (стр. 160-161.) Герхард Геземан тврди да „нема још ни данас ниједног народа у Европи, који би све до последњег сељака, знао више о својој прошлости, него српски народ." (стр. 162.)

Кад је реч о правним споменицима интересантно је опет мишљење Мађејевског који каже: „Сем код Срба... ја нисам нигде могао да нађем ни трага у правима осталих визакарпатских Словена." (стр. 167.) Он посебну пажњу поклања Душановом законику па закључује: „Ако посматрамо дух и унутрашњу вредност овог права уопште, то можемо слободно изјавити да оно међу словенским правима која смо досад познавали и оценили држи средину. Оно нема, истина, благост као пољско или руско право, и нема тако добар избор као чешко право, али се може потпуније и темељитије излагати; оно је више написано у словенском народном духу него ова друга. То произилази из чињенице, да је оно мање примало утицаје страних права него као ова друга, нарочито чешко." (стр. 162.) Отуда и његов суд да је српско право најнационалније у односу на сва друга словенска права.

Велики број страних аутора је истицао значај народних песама за одржање српске нације. Тако, на пример, Ото фон Пирх наводи: „Морално одржање, пак, има српски народ да захвали његовој сопственој духовној снази, ту није деловала никаква спољна околност. Велико јуначко доба нације живело је у њеном памћењу и даље, и носило се од уста до уста, од паса на пас, у народним песмама, које дуго времена беху неосетно благо нације, готово тајно, а тек у најновије доба посташе познато осталој Европи. Тако је успомена на прошлост потирала бол и срам садашњости, али доби такође свест да је народ био велики и да може бити велики." (стр. 174.) Посебну улогу су одиграла и величанствена дела средњовековне архитектуре и сликарства, по којима Срби нису нимало заостајали за најцивилизованијим народима тог времена. Ту никако није реч само о копирању византијских или латинских узора.

Срби су очигледно један од европских народа који су први стекли националну самосвест. Ипак, ту је најзначајнија чињеница да српска национална свест подразумева јединство целокупног народа на свим његовим просторима, што није случај с готово ниједним другим европским народом. Од српског народа су отпадали само они делови који су испољавали историјску и моралну слабост прихватајући назоре и идеологију окупатора, па се турчили или покатоличавали. Али, својим отпадништвом основну српску националну матицу су само снажили и челичили, иако су је у чисто квантитативном смислу смањивали.

У књизи „Балкан", објављеној у Јени 1924. године, познати немачки публициста Август Кобер супсумирао је на следећи начин резултате истраживања модерне европске науке о националној самобитности српског народа, тврдећи да су Срби већ у десетом веку имали изражене елементе националне свести: „Природна организација Срба проистекла је из њиховог јаког националног осећања и из задруге, оне патријархалне породичне власти, која се шири у заједницу родова и племена и до краљевства, које је начелно демократско, ако хоћемо да употребимо европски израз на ову особену државну форму, у којој се заједно и слободно повезују у једну заједницу циља људи једнаких права, једнаких националних осећања који теже истим идеалима. Ова трезвена, практична заједница циљева, код које делује повезујући снажна национална свест или осећај расе, без заоколишавања о било ком државном идеалу, ова органски фор-

мирана снага, одржала је Србе увек слободним, релативно чак и под турском влашћу, док су Хрвати подлегли европској цивилизацији, а остале балканске државе јачим непријатељима. Ова снага је у X веку већ здружила многа српска племена у заједничкој борби против Бугара." (стр. 198.) Он сматра да српство, „захваљујући свом еластицитету између форме и снаге, не само што је добро прекужило турску владавину, него је чак појачано изашло из ове школе патњи." (стр. 199.)

Интересантно је на који начин Француз Жорж Перо 1869. године приказује неке упечатљиве црте српског националног карактера које су битно допринеле самоодржању националне свести у условима најтежих искушења. Он каже: „Сви који познају ову земљу једнодушни су у томе да је једна од њених главних снага кохезија. Срби изгледају хладније него Јелини, они немају њихов жар пропаганде, њихов немиран и бучан ентузијазам. Али, да би били уздржљивији, национална пасија није код њих мање жива, они знају боље да се организују, они раће жртвују своје личне ривалности. Код Срба се не налази она егоистична таштина која одбија сваку могућност сарадње, она лична амбиција која је још у херојско време и у старини увек спречавала Грке да се уједине у заједничком напору, и због које би били изгубљени почетком овог века да није Запад интервенисао. Српски народ, откад има поверења у своје старешине, збија се око њих и слуша покорно на подстрек који му дају. То је једна црта националног карактера коју сведочи сва историја модерне Србије." (стр. 217.)

Херман Вендел, немачки политичар и публициста, 1925. године је писао да је Вук Караџић највише допринео дефинитивном уобличавању српског национализма тако што је његовом историјском наслеђу дао специфичнији печат француске буржоаске револуције и идеје немачког романтизма. Он на основу тога закључује: „Нов српски национализам није познавао, као што је то испочетка био случај код Хрвата, ограничење на историјске класе, нити разлику између рода и народа, између популус и нацио, између народа као етничке и као политичке јединице, него је крштен водом демократије, братски обухватио све Србе под само једним условом да су баш Срби." (стр. 219.) Није нимало случајно аустроугарски дипломата барон Муслин, који је био главни редактор ултиматума Србији после Сарајевског атентата, истицао у својим мемоарима, објављеним у Минхену 1924. године да је „национална идеја код Срба била развијена као код једва којег другог народа." (стр. 224.)

2. Страни аутори о карактеристикама српског народа

Колектанеју „Срби у очима странаца" Костић је објавио у две књиге у Швајцарској. Прва је штампана 1968, а друга 1972. године. У првој књизи аутор приказује шта су страни аутори писали пре свега о спољном изгледу, храбрости и племенитости Срба према пораженом непријатељу. У предговору истиче да је био посебно мотивисан да прикупља ауторитативна страна мишљења о Србима, „у тренуцима наше најниже националне дигресије, кад је изгледало да је настао сумрак српства, кад нас је свак издао, свак нападао и грдио, кад су се српства одрицали они који су имали да га репрезентују, кад су се одвојиле од српства читаве покрајине са замеркама које врло често нису оправдане (нарочи-

то не од Црногораца), кад су наша небраћа и наши највећи крвници после физичког тамањења на стотине хиљада, почели да нас морално дискредитују и жигошу свим недозвољеним средствима." (стр. 3.)

Костић је поносан што у целој светској литератури није нашао ни трага да се неко лоше изражавао о физичком изгледу Срба а поготово да их је сматрао дегенерисаним или ружним народом. На основу више забележених сведочанстава Константин Јиричек је на концизан, јасан и прегледан начин закључио да „Срби и Српкиње средњег века беху лепи људи с правилним цртама... Противно глатко избријаним Италијанима, Грци, Срби, Бугари и остали народи Источне Европе носили су дугу браду и косу... Песнички идеал беше жена отворено златне боје, као и у делима класичне старине... На старим фрескама и у описима приказују се Срби и Српкиње као лепи и високи људи с правилним цртама... Србин Босанац је по расту и данас виши од Србина из других крајева... Врло мало података имамо из средњег века о боји косе и коже. Поред смеђе и црне косе, која преовлађује, има још и данас плавих људи, па и на јадранској обали, у Арбанији и у Маћедонији. По казивању грчких писаца, словенски дошљаци у VI и VII веку беху претежно светле комплексије, док су Срби данас, после дванаест векова, највише тамне комплексије." (стр. 26.) Очигледно је да су Срби асимиловали затечене балканске староседеоце и тако преузели и неке њихове расне одлике, што у српском народу и у биолошком а не само културном смислу, поприлично користило да буду, како запажају неки каснији аутори, нација здравих и јаких људи, обдарених разумом, чашћу и издржљивошћу.

О српској народној ношњи веома се лепо изражавају немачки путописац Кол и етнолог Лајст, док су француски сликар Теодор Валерио и песник Теофил Готје њоме просто задивљени. „Велики Мајеров конверзациони лексикон", објављен у Лајпцигу и Бечу 1909. године у двадесет томова као да је синтетизовао претходно објављене податке етнографа Лоренца Дифенбаха, Атилиа Брузиалтија, Александра Хекша и других. У наведеном лексикону стоји: „Типичан Србин, најчешћи у Херцеговини, висок је, широких плећа, глава добро пропорционална, чело лепо сачињено, нос често орловског кроја, коса плава, очи светле до граорасте. Тамни мешани типови су чести, али и они сачувају високу прилику." (стр. 31.)

Што се Српкиња тиче, најупечатљивије сведочанство је оставио 1928. године Фридрих Валиш који је писао: „У Србији и Црној Гори виђа се ванредно велики број лепих жена. Са чуђењем наћи ћете у беди и прљавштини једне брдске колибе жене класичне лепоте. Природа ту, не бирајући, дарива из неког пуног изобиља, најодабраније дарове. Неупоредив је слободан, велики поглед тамних очију између дугих трепавица, а испод оштро изразитих обрва. Између усана лако извијених светле се правилни, блештећи бели зуби. Лице је обавијено тамним таласима косе која се повија... Међу женама видео сам као често раније у српским брдима, неке чија ме лепота савладава као неки велики догађај." (стр. 31.) Многи аутори су писали и о специфичним особинама Срба из различитих српских земаља, а Костић посебну пажњу поклања излагању резултата антрополошких и антропометријских истраживања која показују да Срби спадају у растом највише народе Европе, као и да имају највећи мозак с обзиром да им је просечни капацитет лобање 1.542 цм, дакле 136 цм више него код Словенаца који имају 1.406 цм, Чеси 1.415, Пољаци 1.440, Мађари 1.437, Немци 1.489, Румуни 1.478, Холанђани 1.382. итд.

О српској храбрости и јунаштву једноставно нема спора у сведочењима савременика разних историјских догађаја, анализама научника и приповедањима путописаца. Костић приказ таквих мишљења почиње Шафариковом констатацијом да је храброст била и остала једна од најважнијих позитивних карактеристика српске нације. Те врлине им никада није недостајало. Храброст и ратоборност Срба задивила је не само Константина Јиричека, него и аустријског генерала Јозефа Арнима Кнапа. Међутим, и они се првенствено наслањају на сведочења Глигорија Цамблака и Јована Кантакузена, као и Ди Канжа, Шлица, Попа Дукљанина, Рафаелија итд. Феликс Каниц из тога закључује: „Као и данас, тако је и по византијским изворима који су увек Словене строго оцењивали, храброст је била истакнута врлина Срба. Историја прича о многим српским људима који су се снагом, храброшћу и пожртвованошћу показали достојним места поред хероја свих народа." (стр. 53.)

Јозеф Холочек је још убедљивији и одређенији: „Срби су храбро војевали у турским армијама и у немачким (аустријским) били се и мрвили као гладијатори и нису давали пардона... Ваљан јунак за чудо, српски народ сам је на себи посведочио највише сва јунаштва, слично самоубици." (стр. 57.) Интересантно је службено запажање аустријских официра о карактеристикама српских војника из 1747. године на који указује Радослав Грујић. „То су лепи људи, високи, неучени али бистра ума, храбри су јунаци као створени за бој, само их треба умети дисциплиновати. Нипошто им не треба ставити за старешине млађе него старије и искусније официре, који ће с њима уљудно поступати. Не смеју се шибати без велике нужде; ако то ипак некад не може да се мимоиђе, треба прво обавестити оне који међу њима уживају углед, да би се они уверили о потреби казне и с њом се сложили." (стр. 57.)

Сличног је мишљења и Фридрих фон Таубе кад говори о славонским Србима: „Пошто имају јако и здраво тело, које подноси све неугодности, врућину и хладноћу, глад и жеђ, бесане ноћи и дуге сталне маршеве, то овај храбри и срчани народ изгледа као створен за рат. Цео његов живот је суров, и од живота разнежених народа разликује се као небо и земља. Ништа тако не воле као оружје, којим се марљиво вежбају од раног детињства." (стр. 57-58.) Костић даље наводи мноштво појединачних сведочења, оцена и извештаја о конкретним историјским догађајима и упечатљивости српског учествовања у њима.

Овде је можда посебно значајно, примера ради, објаснити виђење француског публицисте Рене Пинона поводом српских војничких подвига у Првом балканском рату: „Природно је било да сва српска срца вибрирају кад слушају о сјајним делима своје браће која су обновила подвиге легендарних хероја, прослављене у народним песмама које стари барди опевају жалосним гласом уз гусле, и која су осветлила, после толико векова, хероје умрле на Косову около краља Лазара. Али овога пута не беху епска приповедања песмом улепшана која су текла од уста до уста; то су биле аутентичне вести о хероизму и о победама српским, потврђене са триста турских топова који су поређани у Београду уздуж старе тврђаве. Треба знати важност коју има у васпитању и у култури српској крвава успомена са Косова поља, да би се разумела ревност српских трупа и уздигнуто одушевљење целе нације због једне победе, која за свагда брише понижење пораза од 1389. Мора је притискивала расу; она је најзад ишчезла: велики пример за народе који очекују од историје потребне репарације." (стр. 75.)

Ни непријатељи нису штедели речи похвале српској војсци. Главнокомандујући турске војске у Македонији у току Првог балканског рата Али Гиза паша изјављивао је да је српски војник најбољи на свету, а Галиб паша се жалио да му је немогуће да од српске војске отме макар стопу земље. У телеграму који је Џавид паша 1912. из Битоља упутио у Цариград стоји: „Српски војник је непобедив, не можемо ништа противу Срба. Српски сељак је без порока, нежан и великодушан. Српски војник стално односи победу зато што је финији и интелигентнији, дисциплинован и високог морала." (стр. 92.) А у току Првог светског рата аустроугарски фелдмаршал фон Боројевић јадикује над тужном судбином разбијене војске свога цара, па каже: „Срби се боре до бесвести, они су чудни борци; агресивнији, дивљачнији и енергичнији од Руса; имају више иницијативе и самосталности. Они хватају непријатеља ноктима и зубима." (стр. 98.) Није нимало случајно у септембру 1915. године немачки генерал - фелдмаршал Аугуст фон Мекензен упозоравао своје војнике: „Ви не полазите ни на италијански, ни на руски, ни на француски фронт. Ви полазите у борбу против једног новог непријатеља, опасног, жилавог, храброг и оштрог. Ви полазите на српски фронт и на Србију, а Срби су народ који воли слободу и који се бори и жртвује до последњег. Пазите да вам овај мали непријатељ не помрачи славу и не компромитује досадашње успехе." (стр. 98.)

Јован Дучић у емигрантском издању својих сабраних дела, која су постхумно 1951. године штампана у Чикагу наводи речи које му је пред већим бројем сведока упутио аустријски принц и мађарски маршал надвојвода Јосиф Хабсбуршки: „Српска војска је прва и најхрабрија војска у Европи. Ја то знам из сопственог искуства, јер сам с њом пошао да ратујем на Дунаву. Господо, рече принц, што сте ми учинили тога дана: после борбе која је трајала свега пола сата, ви сте уништили моју дивизију. Ја сам од тога момента постао излишан... Моји батаљони су били потпуно збрисани вашом ужасном ватром. Верујте да не претерујем кад кажем да је српска војска прва на свету." (стр. 98-99.)

А немачки лист „Теглихе Рундшад" писао је 6. децембра 1917. године: „Војска мале Краљевине Србије представљала је у почетку рата нешто најбоље што је икада једна мала и културно умногоме назадна држава створила на војничком пољу. Одлично организована, сјајно и најмодерније наоружана, озбиљно и темељно обучена, са великим и скорашњим ратним искуством, једноставна и одушевљена за народну идеју Велике Србије; храбра до пожртвовања и пуна поуздања у победу, таква је српска убојна сила ушла у рат. Она се борила са беспримерним пожртвовањем и силном упорношћу, па чак и при пропадању окитила славом своје заставе. Српски војник је био достојан противник и српска се војска у повољним приликама могла више пута показати и надмоћна. Правичност, чак и према иначе мрском непријатељу, захтева да се то призна јавно и утврди." (стр. 108.) У дневној заповести немачког кајзера Вилхелма пред упућивање његове армаде на српски фронт стајало је: „Јунаци! Шаљем вас у нови рат противу једног маленог али веома храброг народа. То су Срби, који су за време три недавна и врло тешка окршаја са Турском, Бугарском и Аустро-Угарском пружили свету доказа о најубедљивијим врлинама и сјајним војничким способностима, и који су, на својим заставама, упрсканим крвљу, уписали током четири године само ненадмашне и славне победе." (стр. 116.)

Много више дивљења српским војницима изразили су савезници. Објављен је у књигама и штампи огроман број хвалоспева, али нам се чини да би овде било довољно цитирати што је Леди Пеџет написала у извештају који је 1916. године, као супруга британског амбасадора у српској престоници, поднела Енглеском комитету за помоћ Србији: „Може бити да је рано да процењујемо какво ће место Србија имати у будућности. За сада је далеко крај и свршетак. Србија има права да поврати све што је изгубила. Патње које она преживљава превазишле су сву величину коју је у ратовима извојевала, хероизам којим се издвајала. Поред Срба сам била шест година, али могу рећи да сам их тек сад упознала (1916., маја). Посматрала сам њихов самопрегор и отпорност кроз сва искушења која су их снашла, али нисам наслућивала тајанствену силу срца српског сељака-војника, мученишТва његовог тела сећаће ме на душу која увек тријумфално ликује. Ни смрт, ни мученишТво, ни разочарење у савезника који на време не дође вреко Солуна, не беху у стању да скрхају онај неполомљиви хероизам у души српскога војника. У повлачењу остало је сто педесет хиљада мученика Срба само у Албанији. Колона сломљених хероја корачала је из пораза у пораз, но њен војник не прима поразе, уздиже се изнад бола, не жали се, трпељив је. Као борац коме нема равна, он верује и пева, зато поштујем и дивим се српском војнику. Многе земље могу имати добре војнике, али сумњам да се могу похвалити борцем који би ратовао задовољан једним хлебом недељно! Савезници и сами увиђају да је таквом народу суђено да на Балкану игра већу улогу, но што је имао у прошлости." (стр. 129.)

Костић овде наводи и изванредан цитат анонимног енглеског дипломате, који је преузео од проте Душана Поповића, којим се даје изванредна оцена карактера српског народа: „Српски народ је психолошки јак. Он има толико сјајних особина, да невероватном брзином осваја. Има изванредне асимилаторске моћи. Он је демократа у најширем смислу. Он је слободоуман на јединствено паметан начин. Не суров као победилац, већ коректан као господар; више друг но заповедник, који успева да улије респект према себи чак и од горских дивљака, што су Арнаути. Страшан кад се свети, Србин је миран и љубазан као пријатељ. Он први пружа руку, постаје брзо интиман, бива искрен и предусретљив на интиман начин." (стр. 130.)

У наставку књиге Костић даје и неколико сведочења о јунаштву Драже Михајловића и његових бораца у Другом светском рату, инсистирајући да се иначе тим питањем није подробније бавио, с обзиром да су се Радоје Кнежевић и Коста Павловић посветили прикупљању страних мишљења о улози српских четника у Другом светском рату. Он као посебан куриозитет наводи да се веома похвално о српским четницима изразио истакнути немачки комуниста Франц Боркенау у књизи „Светски комунизам", која је објављена у Берну 1952. године.

Боркенау је веома објективан при анализи и коментарисању чињеница, па тако на једном месту каже да је неколико дана по окупацији Југославије 1941. године започео српски устанак, и то 10. маја, када је „Михајловић на Равној Гори развио барјак отпора. Он је тиме проследио дело српске револуције од 27. марта, и ускоро полетеше српски сељаци под његове заставе... Невероватно брз развој српског устанка почивао је на његовој темељној припреми у миру. Михајловић није био творац четничког покрета, који га је прогласио војводом." (стр. 146.) За самог Михајловића каже да је славни и светски признати први европски герилски вођа, као и да су му недостајале политичке способности, али је био изразит патриота и војнички високо обдарен.

Италијански историчар и официр, учесник Другог светског рата Салваторе Лој писао је о српском четничком устанку у књизи „Југославија 1941." објављеној у Торину 1953. године, па на једном месту каже да је четнички покрет „постајао све гушћи (све чешћи). Она невидљива завера која је учинила да се повежу Срби, иначе предмет хрватске мржње, они, брижно изаткани спојеви између разних центара конспирације, учинише да се, пре него се и појавио час устанка, представи на попришту борбе, као чаролија, једна организована и способна војска, пре свега један наоружан народ бораше се у рату за своју егзистенцију са одлучном упорношћу. Срби су заиста имали у погледу организације искуство више него вековно. Често у својој историји, нарочито у епоси дивљег турског господарења, били су принуђени да напусте своја скромна пребивалишта да би образовали оружане чете." (стр. 147.) Попут Лоја, италијански официр Маурицио Боси описује херцеговачке четнике па каже да је ипак „нека духовна мистериозна снага држала заједно ове људе, више него команда, снага која је зрачила од старешине, и још једна идеја: идеја српске отаџбине, српске крви, српског народа." (стр. 149.)

Прву књигу Лаза Костић завршава доказујући на основу страних извора да Срби предњаче у племенитом односу према непријатељу кога победе у рату, као и према ратним заробљеницима. У својој прапостојбини Срби нису имали институцију ропства, па византијски историчар Маврикије сведочи да су својим заробљеницима препуштали да сами одлуче да ли ће се слободно вратити кућама уз известан откуп или се прикључити Србима као слободни и равноправни људи. Дакле, нису се понашали као варвари, а и Шафарик наводи да су поштовали нека своја ратна правила према заробљеницима, цивилима, слабим и немоћним, црквама итд. И средњовековни српски хајдуци и ускоци стриктно су се придржавали витешког кодекса части. Леополд фон Ранке је писао да се српски хајдуци „морају похвалити због (своје) верности, честитости, великодушности." (стр. 168.) Ранке пише и каква је била дисциплина српских устаника Карађорђевог времена: „ Забрану пљачкања тако је строго схватио Карађорђе кад је Београд био заузет, да је двојицу који су се огрешили о ту забрану убио и после њихове лешеве обесио на градским капијама. Гостопримљиво је примио оне који су се из тврђаве упутили под његову заштиту." (стр. 170.)

У својим „Записима с путовања", објављеним у Паризу 1835. године, знаменити француски књижевник и научник Алфонс Ламартин дивио се ратној части и Карађорђа и Милоша, па наводи конкретне примере: „Неумољиви бранилац правде и реда, Карађорђе је дао обесити свога рођеног брата који је био насрнуо на част једне девојке... Али паша је био заробљен и вратио је пун стог дарова великом везиру. Срби су се већ тада показали, својом великодушношћу, достојни цивилизације у чије су име ратовали, и Милош је унапред третирао своје непријатеље као будуће пријатеље. Он је осећао да пуна независност није још допала његову отаџбину и он се држао уговора, место да обешчасти своју отаџбину покољима." (стр. 170.)

3. Српски национални карактер

У другој књизи Костић приказује стране описе српских духовних особина и поређења Срба са Хрватима, Бугарима и другим суседним народима. Поред низа упечатљивих сведочанстава, незаобилазан је опет Константин Јиричек ко-

ји износи велики број конкретних примера племенитости и хуманости, као и доказа да су средњовековни владари, феудална властела и сви други државни и црквени достојанственици верно следили пример световног и духовног утемељивача династије Немањића, па истиче да „биографи хвале Немању да је штитио беднике, слепе, узете, неме, сироте; он је откупљивао дужнике и ослобађао робове. Сава је своје верне поучавао у проповедима да гладне нахране, бескућнике да примају на конак, голе да одевају, удовице и сирочад да штите, робље да искупљују и пуштају на слободу." (стр. 15.)

Поводом косовске, лазаревске дилеме између идеализма и утилитаризма писао је Јозеф Холочек о суштини српског судбоносног опредељења: „Српски народ, одричући се царства земаљскога, а остајући верно при царству небеском показује нам се тако богато нагомилан силама идеализма, да ми, који се надамо да ћемо убудуће очистити народ од срамоте и неправде царства земаљскога, морамо у њему (у српском народу) видети и поштовати народну праматерију, која ће тек у будућности одиграти часну улогу, коју му је провидност уделила, да би обезбедио ту улогу мора бити приправан на даље муке и патње, даља одрицања и жртвовања." (стр. 19.)

Енглеска научница Елизабет Хил је писала после Другог светског рата: „Тај исти дух Косова је нагонио Србе да учине избор у 1914. години, један избор који је најзад створио Југославију; тај исти дух је нагонио Југословене да учине свој избор и 27. марта 1941. Било је много Косова од 27. марта. Дух Косова који и данас живи и носи једну поруку за све нас – не само за све Србе, све Југословене и све народе на Балкану – то је подстрек за нас да не правимо компромисе, нити да правимо оно што је привремено, привидно, опортунистичко, него да се држимо по сваку цену доживотно оне вере за коју је српски цар Лазар умро. Ми сви одговарамо једни за друге. Ми имамо заједничку одговорност. Ми смо били савезници по избору у рату који се је тек завршио, али је наша заједничка дужност да добијемо мир оживљавањем косовског духа. И уколико учествујемо у оживотворењу овог духа, утолико ће бити наш допринос за духовну реконструкцију Европе." (стр. 19-20.)

Речи сорбонског професора Емила Омана изговорене 28. јуна 1915. године, као да су инспирисане савременим догађајима. Оне указују, својом запањујућом веродостојношћу, да се нама Србима историја понавља. Оман своје предавање почиње следећим исказима: „Говорићу вам о Србији. Могао бих говорити о војничкој Србији, о победама које су задивиле Европу. Аустријске провокације, увод у садашњи рат, провокације у којима су се дипломате и професори универзитета такмичили износећи лажне документе, биле би исто тако интересантна тема. Али, макар вас и разочарао, ја ћу се вратити даље у прошлост и потражити у прошлости одговор на питање које нам поставља свака српска победа. Како је било могуће, у садашњем времену великих државних скупина, да се та мала држава могла родити, живети и уздићи дотле да игра важну улогу у драми која данас потреса добру трећину човечанства? Која је то вила даровала овој држави – чим се појавила на карти – толико енергије, да може – као Херкул из колевке – да одбије налете чудовишта, двоглавог хабсбуршког орла." (стр. 38.) Одговор који Оман даје познат је сваком српском детету. Сила која нас руководи и даје нам невиђену енергију је српска вера.

Костић је овде објавио на стотине изречених мишљења о Србима, која су потекла из уста или пера значајних интелектуалаца, али су сва она више или мање подударна, па нам се овде чини најцелисходнијим цитирати једно од ретких које указује и на мане српског народног карактера, изречене, наравно, добронамерно од стране француског историчара Ернеста Денија у његовој књизи „Велика Србија". Дени, између осталог, пише да „Срби имају и своје мане, које су истовремено производ и њиховог темперамента и њихова васпитања. Њихова воља није постојана; њихово неповерење се брзо буди и догађа се да они доносе одлуке без много размишљања и намах се после покају. Они немају увек сасвим жив осећај својих дужности према држави, и врло често жртвују опште интересе својим ћудима које су пролазне али жестоке. Њих могу лако да занесу звучне речи и привидне оптужбе, при чему заборављају учињене заслуге; више су способни за хероизам него за размишљања, и пошто су пуни извора елана, они лако верују, попут Француза, да ће њихове грешке лако да се исправе." (стр. 86.)

Дени трага и за узроцима који су креирали такве карактеристике, па каже: „Дуга власт Турака, за време које никад не беху сигурни да ли ће сабрати плодове свога рада, није им дала укус накнадног напора. То су јужњаци, који се радо упуштају у разговор и уживају да сладе своје снове у спирале дима својих цигарета. Њихове унутрашње свађе и њихова несталност пружиле су оружје против њих њиховим суседима, Немцима и Мађарима, којима је стало до тога да мане Срба увећају.

Њихови непријатељи не запажају, или неће да запазе више квалитете (ове) расе: њену савитљивост прекаљену дугим испаштањима, финоћу и оштрину њене интелигенције, надасве постојаност њеног идеализма и солидност њене вере које се одржавају упркос тобожњих осцилација. Ветрови брчкају површину реке, али јој ток не мењају." (стр. 86-87.) Међутим, поента Денијевих размишљања је у невероватно истинитој и, сигурни смо, оригиналној констатацији да „Срби имају једну чудну (достојну дивљења) врлину, која је уосталом сасвим честа код Словена: они верују у снагу разлога и права; према речима апостола они се надају противно свим надама." (стр. 87.) Нада Србе не напушта ни онда кад сви остали мисле да нема места никаквим надањима.

У књизи „Српска отаџбина", објављеној у Паризу 1917. године Мадлен де Беноа-Сигоаје описује ратну трагедију српског народа и албанску голготу, а Костић посебно издваја следеће њене речи: „И поред толиких несрећа, српска нација није мртва. Она је прошла кроз највеће патње, али није изгубила своју животну снагу. Млада крв ври у њеним жилама. Ускоро ће процветати красни цвет слободе. Тирани је вековима нису могли да ујарме; она је увек кидала своје ланце. Велике силе, љубоморне на њену младост, старе немоћне силе, могу покушати да је заробе; она ће порушити зидове своје тамнице. Сан о Великој Србији се јасније оцртава за време искушења. Дани искушења ће се улити у реку вечности. Јака и већа Србија цела ће васкрснути. Противнички народи покушаваће узалудно да она заборави свој сан; она има снагу младости, снагу која ће одбити границе немогућег." (стр. 88.)

Друга позната Францускиња тог времена, књижевница Женина Клапје писала је у књизи „Легендарна Србија", објављеној у Паризу 1918. године: „И српска душа је такође у знаку мистичности. Она измиче светском методском испитивању и бунтовно се одупире, недајући се анатомском сецирању. Она има на-

гле скокове који збуњују, и само дубоко познавање српске историје може је објаснити. Српска душа је толико јака, да је ништа не може сломити. Она има тако висок осећај части, да он у њој живи петрифициран". (стр. 89.) Шта је то што их још разликује од других народа, посебно суседних? „Срби су поносити. И у највећим мукама они не плачу. О, где се срце човечје лакше не отвори и не разнежи него у болу и тузи? Па ипак, ма како страно изгледало, ретко ћете видети Србина да плаче." (стр. 89.)

Поводом ситуације у којој се српски народ нашао у Другом светском рату, америчка новинарка Рут Мичел је објавила брошуру „Четници говоре. Факта о српским борцима – Михајловић и Југославија", запажа нешто што је и данас српски проблем – недостатак талента за ефикасну државну пропаганду. Она сведочи: „Срби, поуздани и лојални као раса, спадају у највеће борце и демократе Европе. Али они се такође налазе међу њеним најгорим пропагандистима. Они не знају како да употребе речи у њихову личну корист, верујући да њихова дела најречитије и довољно гласно говоре о њима и нама, њиховим савезницима. Хрвати, с друге стране, дуго вежбани у интригама аустроугарске политике, јесу вешти пропагандисти. Због тога је веома важно да Американци најзад чују потпуну документовану истину о Југославији, о Србима, Хрватима, као и о самом генералу Михајловићу и партизанима." (стр. 102-103.)

Кад је реч о поређењу карактерних особина Срба и Хрвата Костић наводи како је аустријски историчар Антон Шпрингер 1863. године писао да су „сјајна својства српског народа, мушку храброст, поетски природни смисао, праисконост у мислима и схватањима, Хрвати поседовали у малом степену." (стр. 120.) Франц Мауер је дошао до закључка након пажљивог и свеобухватног посматрања и проучавања „да је Србин, који је његовој православној вероисповести привржен непоколебљивом верношћу и пожртвованошћу, да је он толерантнији него Хрват", па сматра да то „може да проистиче из његове вере, исто као што би се католичкој религији и клерикалном утицају могао евентуално да припише још фанатизам и склоност ка нетрпељивости која се јаче испољава код Хрвата." (стр. 120.) Немачки путописац Кол указује и на друге аспекте разликовања, па цени да се „Срби и Хрвати Далмације одвајају неким карактеристичним разликама, како њиховог физичког тако и њиховог моралног (бића). У целини српски сој се сматра за племенитији и лепши. Срби су не само веће и изразитије телесне конструкције него Хрвати, већ они су канда очитавали и веће ратно јунаштво и нагон за слободом." (стр. 121.)

Немачки правник и теолог Јохан Фердинанд Наигбаур у књизи „Јужни Словени и њихове земље", објављеној у Лајпцигу 1851. године износи и лично сведочанство: „Писац је упитао једног ученог фрањевачког монаха из републике Пољица за своје мишљење о разлици између Срба одн. Илираца (тако директно стоји, Л.М.К.) и Хрвата. Он је одговорио: Ја бих рађе био Турчин него Хрват." (стр. 121.) С друге стране, енглески историчар Артур Еванс у књизи „Кроз Босну и Херцеговину пешке током побуне августа и септембра 1875. Са историјским прегледом Босне и осврtом на Хрвате, Словенце и стару дубровачку књижевност", објављеној у Лондону 1876. године, описује физички изглед Хрвата: „Карловачки Хрвати су по изгледу слични Загрепчанима до тог степена да сам принуђен да опишем главне карактеристике. Нос је ниско засечен и спљоштен према челу, а између носа и чела је дубља бразда које се сећам и код мно-

гих Румуна... Дубоке и немирне очи Хрвата, на које је тако високо поносан, често су на први поглед одвратне, јер наговештавају сумњу и грубост... Узето као целина, лицу недостаје израз тевтонске снаге и масивности. Хрвати, насупрот Срба, нису толико високи нити тако лепо ни пропорционално грађени. Њихово је држање мање отворено а лепота ређа. Хрвати нам се горко жале на лењост својих сељака... Хрвати су неизлечиве пијанице." (стр. 123-124.) Аустријски књижевник Херман Бир тврди да Хрвати напросто имају јак нагон да буду слуге.

4. Српски верски живот

Збирку расправа „Из српског верског живота" Лаза Костић је објавио 1961. године у Минхену и у њој је расправљао о питању значаја самосталне српске цркве, Пећке патријаршије, црквеног задужбинарства, улоге манастира у очувању српске националне свести, толерантности српског православља, као и неке конкретне верске обичаје и црквену праксу. Оснивање аутокефалне српске цркве је историјски догађај од непроцењивог значаја јер је црквена независност била главни темељ државни. Цариградски патријарх је ту самосталност прогласио 1219. године, након веома успешне црквено-државне дипломатске активности српског принца Растка Немањића. По концепту Светог Саве, како га резимира Владимир Ђоровић, „Србија је имала бити јединствена православна држава, у којој ће вера, у оскудици још неразвијене националне идеје, бити кохезивни елемент свих племена и покрајина. Стога је Сава одлучио да организује самосталну српско-православну цркву у држави и да тој организацији повери рад на народној консолидацији. Ради тога је он отишао у Никеју, изложио тамо своје разлоге за потребу одобрења српске црквене самосталности, наглашавајући опасност од латинског утицаја у Србији. Цар и патријарх су примили те разлоге, надајући се да ће у Србима добити савезника за борбу против мрских западних витезова, који су још увек држали Цариград у својој власти." (стр. 12.)

Костић посебно потенцира Ђоровићеве закључке да је Свети Сава као архиепископ „врло енергично и добро организовао српску цркву", дајући јој чист национални карактер, као и да је „српску државну мисао немањићке династије створио физички Немања, а интелектуално Сава. Он је систематски радио да створи православље као синтетички део српске државне културе." (стр. 12.) Светосавска црква је служила и Богу и народу, па је тако развила појам отаџбине Србинове и ударила темеље модерног српског национализма и патриотизма. Како истиче Тиљандије, „сигурно је да повезаност краљевства и цркве, повезаност без задњих намера, без напетости, без потребе за узајамним концесијама, да ова повезаност природна и наивна, која се види код негдашњих Срба, да је то једна ствар јединствена у историји. Српски краљеви су слушали геније (заштитни дух) своје расе кад су фаворизовали ту повезаност... Владари политичари, владари благи и сањалице, сви су следили исти пут." (стр. 15.)

Ами Буе је правилно проценио значај још једног аспекта српског источног определења по питању хришћанске вере. „Противно Латинској цркви, Источна је у свим временима имала здраво схватање да црквене књиге треба да буду писане у језику свога народа који је тај обред прихватио. Јамачно је ова концесија моћно утицала на прогрес који је извршила Источна црква, јер се ништа више не опире здравом разуму него обред на језику који се не разуме. Уоста-

лом, узевши у обзир националне антипатије, Словени би одбацили веру која се исповеда на грчком или на латинском само због језика у коме се врши богослужење." (стр. 16-17.)

Буе при томе сагледава и неке опште, принципијелне разлике источне и западне варијанте црквене организације у оквиру јединствене хришћанске вере, па каже: „Енормна разлика између Западне и Источне цркве је у томе, што прва захтева потпуно јединство у црквеној хијерархији и признање једног јединог старешине у личности папе, који се у том својству сматра чак већим од свих крунисаних глава. Грчка црква не поставља тако претеране захтеве и лакше се прилагођује приликама и идејама века; то је вера напретка, док је Римска вера стациониран култ, као онај Далај Ламе из Тибета, који не може нити је покушао, да предвиди ма какву могућност модификације и прилагођавања духу времена. Добро схваћена политика захтева да клир сваког народа буде националан и да не зависи од ма које власти и државе иностране. А баш православна црква дозвољава да сабор земаљских архијереја призна као старешину неког архиепископа и да он постане митрополит или патријарх. Тако смо ми већ видели да су Словени добили патријарха независног од Цариграда (мисли на Душановог патријарха, Л.М.К.)." (стр. 17.) Како примећује Убићини, „у једној земљи као што је Србија, где су свештеник и грађанин увек били помешани (схваћени као једно), црква која би разликовала своју ствар од ствари нације и која би хтела да се њена реч чује у иностранству, изгледала би као нешто ненормално и монструозно.

Немачки историчар Герхард Хилер је 1934. године у својој докторској дисертацији у српском светосављу и идеолошким традицијама и државотворној идеји Душановог царства видео основну снагу која је довела до рушења велике и моћне Аустро-Угарске империје. Хилер резонује на следећи начин: „Зашто је Двојна монархија пропала на јужнословенској а не румунској иредентиста? Зато што је српски национализам био нешто више него прост иредентизам, јер је представљао један особени (јединствени) историјски феномен. Српска иредента није била условљена разбацаношћу (испретураношћу) јужнословенског елемента у Аустро-Угарској; она не може да се објасни ни са мађарском националитетном политиком. Она је имала позитивне духовне основе: живу успомену на царство Душана и на традицију Православне цркве. Ове традиције су биле модернизоване асимилирањем демократских идеја и духовном повезаношћу свесрпства са руским радикализмом 19. века, са Бакуњином и Кропоткином. Српски национализам, за кога се не може тврдити да је био недотакнут страним модерним утицајима, представљао је ипак једну потпуно самосталну појаву." (стр. 27.)

Зато је и било могуће да се одржањем континуитета Пећке патријаршије сачува и континуитет српске државотворне идеје на немањићким владарским традицијама. Њено обнављање под патријархом Макаријем Соколовићем и признање од стране четири велика источна патријарха, цариградског, александријског, антиохијског и јерусалимског, омогућило је пун процват духовног живота на свим територијама на којима су живели Срби. Радослав Грујић у једној енциклопедијској одредници пише: „У састав обновљене Пећке патријаршије ушле су тада не само све српске области које су и за царева Душана и Уроша биле њезин саставни део, него и све друге области у којима су Срби живели под разним господарима, или су их населили миграцијама за време турске инвазије. Тако је обновљена Пећка патријаршија, поред свог старог територија у Јужној Ср-

бији и Северној Србији, и Црној Гори обухватала још две епархије у данашњој Бугарској (Ћустендил и Самоков), целу Босну и Херцеговину са Далмацијом, Срем и Славонију са Хрватском, Банат и Бачку с Барањом све до више Будима, Темишвара и Арада, где су се, бежећи пред Турцима, населили били многи православни Срби. Охридској архиепископији остале су само области јужно од Тетова, Скопља, Велеса и Штипа на југу краљевине. Тако су први пут готово сви Срби дошли у једну народно-црквену заједницу, која је стекла ванредних заслуга не само за оцепљење и проширење православља, него и за одржање и развијање српске националне свести, а с њом и за остварење доцнијег државног уједињења." (стр. 33.) Историчар Душан Поповић таквој констатацији додаје мишљење да је „у овој својој црквеној организацији био наш народ потпуније уједињен него у Душановој царевини, и то не само национално, црквено и културно, него и политички, на челу са својим патријархом." (стр. 34.)

Пошто је турска царевина била изразито теократска творевина, она је до краја инсистирала на стриктној одвојености верника и неверника па је то извор аутономних права и друштвене организације хришћанског становништва, а по теократском идеолошком склопу било је сасвим природно да се као политички представник и трансмисија појави хришћанска црква. Тако су црквени предводници добијали и веома значајне световне функције и надлежности. Такав статус Радослав Грујић објашњава на следећи начин: „Као световне народне старешине (милет-баша), имали су патријарси и епископи право да суде и световњацима, не само у брачним и наследним пословима, него и у многим другим грађанским споровима. На таквим суђењима обично се настојало да се парци измире и нагоде: ако то није пошло за руком, црквени су се представници, сем казне глобом и тамницом, служили и разним другим казнама, па и проклетством. При суђењу су се највише ослањали на обичајно право, а затим на Крмчију и Душанов законик. За извршење пресуда имали су своју полицију, кавазе. Као народне старешине, патријарси и њихови епископи били су уједно и главни посредници и заступници Срба код турских власти, а по потреби и њихови заштитници од обести несавесних чиновника и спахија. У световним стварима патријарсима је могао судити само царски суд у Цариграду, а по закону нико није смео затворити српског свештеника без њихова знања и одобрења... Патријарси су били законити наследници не само свих епископа него и свих Срба у Пећкој патријаршији који би умрли без тестамента и без наследника." (стр. 42.)

Патријарх је имао многе ингеренције извршне власти, а бирао га је „збор српских митрополита, епископа, игумана и других црквених и народних представника. Изабраног је султан бератом потврђивао... Патријарх је и иначе сазивао епископе на савет, а по потреби и народне прваке. Са њима је одмеравао порез на народ, од кога се имао плаћати патријаршијски харач султану; са њима је већао и закључивао о свима важнијим црквеним и народним, просветним и културним потребама. Из тога обичаја развили су се доцније црквено-народни сабори у Карловачкој митрополији под аустро-угарском влашћу." (стр. 42.) Српска патријаршија је очигледно кроз црквену организацију обављала у целости локалну, а поприлично и државну управу, осим у војној сфери, док је у пореској имала и супериорнију власт од себе. Она је деловала као држава у држави, истина вазална и теократског карактера, али српском народу под турском доминацијом итекако драгоцена.

У предавању „О стогодишњици илирског покрета", одржаном у Загребу 1936. године Фердо Шишић је рекао: „Упоредимо ли илиризам са васкрсом српске државе на почетку XIX столећа, за Карађорђа и Милоша, опазићемо одмах, да је хрватски препород био бесумње далеко тежи као проблем него као борба, јер је српска физичка многогодишња крвава борба била, разумије се, неоспорно тежа, док је рјешавање српског националног проблема – у антитези између православног и муслиманског човјека – вазда је било веома једноставно. Илиризам наиме имао је и да ствара хрватски народ и да га уједно брани од непријатеља, док је у српском препороду онај први задатак – стварање српског народа – сасвим отпао. Већ давно сви су се православни унутар граница Пећке патријаршије, а онда и Карловачке митрополије, осјећали Србима, тако да за стољетног турског ропства, ако и није било српске политичке независне државе, али је под Турцима постојала једна јединствена духовна Србија унутар граница православне цркве." (стр. 50.)

Немачки историчар Ернест Аурих у књизи „Југословенско питање и југословенска криза 1914.", објављеној у Штутгарту 1931. године износи тезу да „Срби имају историјско право на Босну и Херцеговину, јер је она неколико векова била у саставу Пећке патријаршије." Како напомиње Костић, „Ми Срби нисмо никад много полагали на историјска права, а данас је та теорија уопште узевши антикварна. Па ипак резоновања овог немачког историчара заслужују пуну пажњу: она су у најмању руку научно куриозна." (стр. 51.) Односни цитат Ернеста Ауриха гласи: „Додуше, стара држава (српска) није никад тај циљ постигла (освајање целе Босне, Л.М.К.). Па ипак, српски покрет новог времена има правни титулус на посед Босне: она је била део подручја старе Пећке патријаршије, која је у време најдубљег понижења Србије преузела идеално Душаново наследство у културном и црквеном погледу и која је (та патријаршија) згодним ставом према владајућој Турској, поред политичке немоћи, довела под свој опсег, у експанзији вредној дивљења, све српске назване земље јужнословенског предела настањености, па и Босну, што јој до тада није било успело, а све то у заснивању културног империјализма." (стр. 52.) Добрим делом су све касније српске царске привилегије у Аустрији и Угарској засноване на ономе што су Срби већ уживали у оквиру Пећке патријаршије унутар Турске империје. Тако су и исељени Срби под патријархом Арсенијем Чарнојевићем на новим територијама формирали скоро државу у држави.

Импресониран српским задужбинарством и изградњом православних храмова широм Северне Америке, за које српски исељеници нису жалили зноја, труда и некад последњег долара, Костић је написао и у овој књизи објавио посебну студију о српском црквеном задужбинарству. Та традиција је брижљиво негована још од времена Немањића. Монументалност српских средњовековних манастира није могла оставити равнодушним ни српске пријатеље ни непријатеље, а многи страни писци оставили су упечатљиве трагове свога дивљења и поштовања српском неимарству и преданој духовности која прожима српско национално биће. Тако Јиричек, сматрајући да су грађевине најзначајнији и најопипљивији споменик прошлих културних периода, каже да „у српским земљама има, из последњег столећа средњег века, прилично знатан број великих и лепих цркава, које јасно говоре о некадашњем богатству земље, о владалачком и народном смислу и љубави за уметност." (стр. 69.) Многи ауто-

ри су запањени уметничким савршенством, па се упуштају у стручне списе и тумачење грађевинског поступка, орнаментике, стила и хармоније архитектонских решења.

Француски историчар уметности Шарл Дил у студији о српским манастирима, коју је објавио 1930. године, каже: „проучавање ових драгоцених споменика које чува Србија отворило нам је њу заиста као једну нову област у историји уметности Истока. А то је што изазива интересовање и неупоредиву чар при разгледању ових старих манастира, препуних успомена из области историје уметности, и који, на дивним местима у моралној атмосфери која нас све потреса, чувају ремек дела прошлости која је била велика." (стр. 75.) Енглески историчар Сесил Стјуарт у књизи „Српска заоставштина", објављеној у Лондону 1959. године каже да је чудо невиђено, необјашњено и необјашњиво како је и зашто српски византијски стил превазишао византијску уметност која му је била узор и пример за углед.

Костић посебно инсистира на чињеници да су српски средњовековни градови и утврђења зидани народним кулуком, па често и проклињани због муке и невоље који су људе сналазили због бесплатног и напорног, некада крвавог рада. Међутим, зидање цркава и манастира владари и феудална господа су плаћали и у томе често били издашни, па је народу и сама градња остајала у лепом сећању. Сјај владарске моћи и добродушности кроз подизање храмова нису смеле да поремете сиротињске сузе. Манастири су репрезентовали феудалну моћ, представљали израз дубоке побожности, али и деловали као школе преко којих се народ образовао и ширио духовни и идеолошки утицај. Приступ манастиру и учешће у црквеној литургији било је доступно свима, али да би се манастири могли самостално издржавати, ктитор им је давао статус феудалца и препуштао одређени број кметова.

Под турском окупацијом, кад је уништена феудална господа и народ у статусном погледу нивелисан, кметовске обавезе према манастиру прерасле су у обичајне па нису ни својом висином угрожавале вернике. Народ је добровољно радио на њиховом очувању и поправкама па се колективно испољио као накнадни ктитор. У време турске најезде многи су манастири попаљени и порушени, највећи и најлепши у џамије претворени, а разбегли калуђери на планинама и у густим шумама градили су мале цркве и манастире. Турци нису дозвољавали изградњу нових хришћанских богомоља, а поправку старих су дозвољавали само уз коришћење раније употребљеног материјала, и то уз велики мито. Прво столеће ропства прошло је у пакленим мукама, па се и на основу тог контраста може сагледати немерљиви историјски значај обнове Пећке патријаршије и деловања српског паше Мехмеда Соколовића.

Након анализе доцнијих историјских збивања, обнове и изградње храмова у ослобођеним српским земљама, хрватским рушилачким походима у Другом светском рату, комунистичким забранама да се подижу нове цркве или поправљају старе, Костић се опет враћа питању прекоморског задужбинарства и пита се шта ће бити са дивним српским храмовима широм Америке. „Одговор који опет сам себи дајем није онако црн као у погледу одржања народности. Док је у националном погледу српска емиграција Америке осуђена на неминовно однарођавање још у другој генерацији (сасвим изузетно у трећој), дотле су отпадништва од вере веома ретка. Има случајева да не само православ-

ни младожења приведе својој вери иноверну невесту, већ и да невеста православна свог новог мужа придобије за своју веру, иако обоје већ не знају српски језик. (Има, разуме се, и обрнутих случајева, али можда мање него што су ови споменути)." (стр. 104-105.)

Такву верску постојаност Костић објашњава традицијом, али и чињеницом да у Америци не постоји једна доминантна, привилегована или државна вера, нити је познат појам верске дискриминације. „За разлику од језика, који мора да је један и исти за све (енглески), и за разлику од националности, која мора да је америкaнска ако се жели просперирати у тој земљи, верама је задржана, па чак и повећана првобитна разноврсност, тако да се нико и не стиди и не поноси што припада овој или оној вери. Свак може да живи, и стварно живи, одвојеним црквеним животом, који је уопште говорећи, у Америци веома жив (за разлику од Европе). Зато нема никаквог изгледа да се српски исељеници у САД и у Канади разверe или превере. Они можда неће бити у стању да разумеју богослужбени језик, али ће се зато црква томе прилагодити и давати што више пасуса на енглеском језику. Но исељеници ће остати несумњиво верни религији којој су припадали њихови преци и у којој су крштени." (стр. 105.)

Српски манастири су одржавали и чували Српство. И глас гуслара је био најживљи и најимпресивнији у манастирским зидинама. У њима се чувала српска писменост и преписивала књижевна дела. Памћени су и бележени историјски догађаји тако да су од огромног значаја за модерну историографију. Манастирске фреске су као својеврсна илустрована Библија пружале верску поуку неписменом народу, али, с друге стране, представљале су и илустровану историјску читанку која је пружала основна знања о старој српској држави. Кроз своје задужбине „српски средњовековни владари послужили су српству и после своје смрти, још много даљих векова, ништа мање и корисније ако не још боље него за живота. Тога примера нема у свету. Ни дуже, ни часније, ни светије службе владара своме народу није историја забележила." (стр. 115.)

Нови страни писци су указивали и на неуобичајено изражену верску толеранцију православаца, посебно православних Срба. Појава прозелитизма у православљу је незабележена. Том питању Костић посвећује краћи есеј, а књигу завршава опсежнијим расправама о православним храмовима у српском приморју, посебно у Боки Которској, обичајном, правном и духовном значењу ношења крста поводом одређеног верског празника, као и о питању седишта српско-православних епископа, нарочито у Угарској, уз поређење неких конкретних норми православног и католичког црквеног права.

5. Српски јуначки еп

Колектанеју „Странци о српским народним песмама" Лаза Костић је објавио 1964. године у Мелбурну. То је резултат његовог упорног истраживања и систематизовања најважнијих ставова о српском народном стваралаштву немачких писаца Јакоба Грима, Терезе фон Јакоб (Талфј), Јохана Волфганга Гетеа, вајмарског великог војводе Карла Августа, Аснуса Серенсена, као и бројних путописаца, географа, историчара, књижевних теоретичара, филозофа и лингвиста; француских писаца Алфонса Ламартина, Ами Буеа, Сен Рене Тањандија, Емила Монтегија, Едуарда Лабулеја, Марла Иријарта, Селеста Кури-

јера, Огиста Дезона, Луја Лежеа, Ернеста Денија, Едуара Ширеа, и других; италијанских писаца Николе Томазеа и Ђузепеа Мацинија; руских, пољских, чешких, украјинских, словеначких, хрватских, румунских, мађарских, скандинавских и англосаксонских писаца. Није потребно посебно истицати да су ти искази препуни дивљења и славопојки, као и да су најчешћа поређења с Хомеровим делима. Неретке су оцене да је српска народна поезија врхунски светски домет на том плану.

Овде ћемо пренети само неколико тих мишљења, не она слаткоречива, него најсадржајнија и најпроницљивија. Тако је Максим Браун писао 1933. године о српским народним песмама: „Јуначке песме су више него проста забава, више него просто разметање или фантастично маштање. Оно чему оне у својој карактеристичној повезаности и стварности фантазије теже, то ће бити пре нека врста етичког узвишења живота, једна врста давања смисла својој сопственој егзистенцији. Снажно премашање стварности има, ако бисмо смели рећи, васпитни циљ: њиме народ поставља једну идеалну слику са циљем да је постигне." (стр. 55.)

Ернест Дикенман, који је као универзитетски професор предавао славистику у Берну и Цириху, писао је 1951. године: „Ове песме доказују дубоко укорењено национално осећање и страстан патриотизам: као посебна част се сматра учествовати као српски јунак у бој против неверних Турака при одбрани отаџбине и хришћанске вере и ту положити свој живот. Оне (те песме) чине да се увек изнова оживљује успомена на славну прошлост, одржавају будним снаге које латентно у народу дремају, подижу расположење за борбу за највиша добра, као што су слобода, независност, част, право. Оне такође пружају утеху у тешком земану, јачају снагу и вољу да се издржи у љутој невољи. Иако песме чешће претерују у идеализирању снаге и подвига јунака, то ипак њима не недостаје смисао за стварност, са снажним реализмом се описују слабости, као што је наклоност ка пићу, частољубље, свађалаштво, подмуклост, невера. Песме добивају у хуманитарном погледу још знатно тиме, да у њима и жена долази до речи и ова показује херојске црте, било као мајка која храбро савлађује свој бол, или као сестра готова на жртве, као верна и одана жена која добровољно иде у смрт са својим мужем, као поносна вереница која воду доноси ратницима пре смрти. Има нечега заиста од „племените простоте и мирне величине" у овом типу жена. Песме дају и дубок увид у породични живот, показују како је у средњем веку српска жена високо цењена и поштована." (стр. 63.)

Француски историчар уметности Шарл Иријарт у књизи „Обале Јадрана и Црне Горе", објављеној у Паризу 1878. године каже за српске народне песме да је то „пропаганда која се отргла свим полицијама суверена, наредбама владе, бруталностима заптија, хатишерифима султана: то је свети ковчег народа који ту налази рефлекс своје величине у прошлости, утеху у садашњем злу, наду на будућу слободу." (стр. 73.)

Највећи пољски песник Адам Мицкијевич истицао је половином деветнаестог века, у својим паришким универзитетским предавањима о словенској књижевности, суштину српског косовског циклуса народних песама: „Једнако као грчки, и словенски јунаци су обични људи, страствено наклоњени срџби, и надасве љубе рат. Храброст сматрају као највећу врлину, поштују веру (религију), воле обиље и раскош, често су насилници али никад сурови. Рат није за њих

као за дивље Американце лов на људе. Напротив, они поштују међународна права, држе заклетву као светињу, часну реч, боре се часним мачем. Њихов карактер диже хришћанство још више, ми не видимо у српском песништву нити страшну освету Грка нити дивљаштво Тројанаца. Овде влада веће човештво: појединци поштеђују ратне заробљенике, не наслађују се над телесима палих непријатеља... И други пол се једнако показује у свом благом расположењу... Човек поштује жену као свога друга, као своју мајку и мајку своје деце. Нигде се у српској поезији не налази оно презирање женског пола, које се може наћи у песничким творевинама образованијих, али и покваренијих друштава." (стр. 96-97.)

6. Територијални опсег српских земаља

У Минхену је 1965. године Лаза Костић објавио књигу „Просторни размештај Срба у прошлости и садашњости", у којој то питање третира кроз целих петнаест векова српске историје. Од почетка шестог века постоје писани трагови, а све пре тога прогутала је тама праисторије. Најранијом словенском историјом компетентно се бавио чешки палентолог и археолог Лубор Нидерле, који је закључио да је диференцијација међу појединим словенским народима почела већ у прапостојбини. Он истиче да су се Срби на Балканском полуострву населили у области река Босне, Дрине и Мораве, као и на јадранској обали од Цетине до Дрима.

Шафарик тврди да су се Срби и Хрвати у истом периоду населили на Балкану, али одвојено један од другога. У својим „Словенским старожитношћима" он је крајње одређен и прецизан: „Сва српска племена, која су се настанила између Хрвата и бугарских Словена на сливовима Босне, Дрине, Колубаре Западне или Српске Мораве, Ибра, Неретве и Мораче, припадала су на основу особина њиховог заједничког језика једном и истом народу. Због тога се овде може говорити само о разним гранама једног истог моћног племена, а ни у ком случају о разним народима у правом смислу речи." (стр. 11.) Шафарик је и Хрвате сматрао само једним делом српског народа. Његов унук Константин Јиричек Хрвате је прецизно лоцирао од Цетине, Имотског и Ливна, као и Пливе, до истарских планина.

Александар Фјодорович Гиљфердинг, као руски историчар и дипломата, навео је у својим „Писмима о историји Срба и Бугара", објављеним 1854. године: „Србија се разделила на неколико мање или више независних области: праву Србију са Босном источно од Хорвата и јужно од Хорвата; Неретву или Паганску земљу између реке Цетине и Неретве до града Дубровника, Травунију са Конавлима, између Дубровника и Црне Горе и Диоклеју, данашњу Црну Гору." (стр. 13.) На исти начин Србе лоцира и Аполон Александрович Мајков у својој „Историји српског народа", објављеној 1876. године и на српском језику. Он је посебно доказивао да Босна никада није била хрватска него искључиво српска.

И руски историчар Державин је границу између Срба и Хрвата лоцирао на реци Цетини и граду Ливну, па наводи да је хрватско становништво живело и у Штајерској и у Корушкој. Державин такође указује на српске земље и регионално означавање Срба као Неретљана, Захумаца, Травуњана, Конављана и Дукљана, па на Рашку као средишњу српску територију. Он каже да „Властимиру (836-

843.) има да се припише први историјски потврђен покушај скупљања српских земаља путем освајања, које му дадоше потребну базу за јачање његове привредне снаге. Сем Рашке, Старе Србије и Босне, Властимирови поседи су обухватали територијум који се на северозападу простирао до десних обала споредних река Саве, Босне и Врбаса, и само пределе Старе Србије обухватао и територије источне Босне. То је дакле био почетак српске државности." (стр. 15.)

Державин о томе пише у књизи „Словени у старини. Културно-историјска расправа", објављеној у Москви 1946. године у издању Совјетске академије наука. Он даље наводи да су српске земље биле уједињене и под Војиславом (умро 1051.) који „искористи немире настале у Византији и уједини под својом влашћу све старе српске пределе, под које спадају такође Босна и Рашка." (стр. 15.) После владара Бодина дошло је до нове поделе српских земаља па „тако настадоше у другој половини XII века наместо Србије два политичка и културна центра српског народа: Босна и Рашка. Босна отада потпада под сферу западног културног утицаја и католицизма, док Рашка спада у сферу утицаја Византије и православља." (стр. 15.)

И Јоханес Луциус је писао 1673. године да су Хрвати заузели територију од Истре до Цетине, а Срби од Цетине до Драча, па каже: „Србљани, који су већином били поданици источног царства, примише различита имена према пределима где су становали, а најчувенији су били Неретљани и Босанци, тако звати према рекама Неретви и Босни, које протичу кроз њихову земљу." (стр. 15.) Француски монах Матија Петар Катанчић је писао да се хрватска граничн линија протезала од реке Драве, кроз Мославину, до извора Цетине у Далмацији. Сличне одреднице даје и Фрањо Рачки, инсистирајући на Цетини и Ливну као крајњим јужним хрватским границама и наводећи да иза њих живе Срби. И он је изричит у ставу да Захумље, Травунију, Конавље, Дукљу или Зету, као и Босну насељавају Срби.

Лоцирање хрватског народа, које су извршили Јоханес Луциус и Фрањо Рачки у потпуности су прихватили каснији истакнути хрватски историчари попут Тадије Смичикласа, Вјекослава Клаића и Ферде Шишића. И Томо Маретић то у потпуности прихвата, с тим што инсистира да је у континенталном делу река Врбас била дефинитивно српско-хрватска граница. О Цетини као граници између Хрвата и Срба писали су и други хрватски историчари, попут Шиме Љубића и Ивана Кукуљевића, с тим што је и Кукуљевић инсистирао на Врбасу као њиховој источној граници.

Костић показује недвосмисленим цитатима да су исто тако српско-хрватску линију разграничења и територије на којима је живео српски народ одређивали и најпризнатији немачки историчари осамнаестог и деветнаестог века, као што су Август Лудвиг Шлецер, Јохан Готхелф Штритер, Јохан Вилхелм Цинкајзен, с тим што овај последњи истиче да су све територије на којима су се Срби населили претходно опустошене од стране Авара. Такве одреднице дају и највећи немачки лингвиста Каспар Цојс, слависта Ернест Лудвиг Димлер, етнограф Јохан Георг Кол, Карл фон Черниг, географи Херцберг и Ото Маул.

Димлер је писао да су неретљански Срби настанили и далматинска острва Корчулу, Мљет, Брач, Хвар и Ластово. Са гледиштима руских и немачких подударни су и ставови француског географа Гијома Лежана, италијанског слависте Доминика Ђамполија и историчара Анђела Пернивеа, као и мађарског

историчара Бењамина фон Калаја и етнографа Пола Хунфалена. Гијом Лежан посебно истиче да се Хрвати од петог до осмог века „раширише од Истре до реке Цетине, укључивши у свој предео остатке аварских племена која су још три века сасвим одвојено постојала." (стр. 25.) Хрвати су их напокон асимиловали и доста њихових расних одлика преузели. Генетика је чудо!

У средњовековним српским државама било је поприлично унутрашњих померања становништва, али су насељавања странаца била сасвим ретка. У историјским изворима помиње се само долазак рудара Саса из Угарске, бугарских бегунаца испред татарске најезде и грчких емиграната из Византије, и то све у веома ограниченом броју. Кад су се Срби почели насељавати у Македонији, све до предграђа Солуна, на том простору су затекли Грке или погрчене Влахе. Јован Цвијић каже да је и Скопље било грчка варош кад су га Срби 1282. године освојили. Српска власт се протезала и на целу северну Албанију, а много Срба је на том подручју било насељено и живели су заједно са Арбанасима, јединствени у вери и без било каквих предрасуда. Костић цитира и Јиричека који је установио да је у средњем веку „српски био културни језик Арбанаса. Њихови кнежеви, тесно орођени са српским великашким и племићким кућама, писали су своје повеље на српском." (стр. 31.)

О српској етничкој и политичкој превласти у Северној Албанији писали су чувени немачки албанолог Јохан Георг фон Хан, Ханс Халмолт, Гион Лежан, Шиме Љубић и Милан Шуфлај. У делу „Распоред балканских народа" из 1913. године Јован Цвијић закључује: „Срби су у северној Албанији морали бити многобројни, јер иначе не би било могућно да једна мала српска држава, као што је била Зета, изабере себи престоницу (Скадар) у страноме етнографском елементу... Поуздано је да су равнице Забојана и Задрима биле претежно српске. Само се тако могу објаснити и они многобројни Скадрани који су се у току последња два века иселили из северне Арбаније и настанили по Старој Србији и данашњој Западној Србији." (стр. 32-33.)

Лубор Нидерле је писао да је у деветнаестом веку у северној Албанији са Скадром живело око сто хиљада Срба, а Бијанкони да их је у Скадарском вилајету седамдесет хиљада. У студији „Етнографско разграничење балканских народа", објављеној такође 1913. године на немачком језику, Цвијић је аргументовано доказао да је становништво северне Албаније било изразито српско, па је и у својој етничкој карти, која је имала огромног одјека у европским научним круговима „обележио северну Арбанију као област, истина арбанашку, али као Арбанасе произашле из мешавине правих Арбанаса и албанизираних Срба." (стр. 33.)

И Спиридон Гопчевић је доказао да су припадници племена Геге углавном поарбанашени Срби, као и да у средњој Албанији те 1914. године, кад му је књига о том питању изашла у Берлину на немачком језику, живи „око двадесет хиљада криптосрба, који се јавно исповедају као мухамедански Шиптари, али потајно говоре српски и осећају се као Срби." (стр. 33.) Гопчевић тврди да су и Малисори сигурно пореклом Срби јер још увек славе крсну славу. 1862. године немачки историчар Карл Хопф пронашао је у Напуљу белешке епирског деспота Ђованија Мисуке из 1510. године из којих се види да је и Скендербег рођењем Србин. Хелмол у својој „Историји света", објављеној 1905. године пише да је Скендербегов деда Србин Бранило, „капетан српског кнеза Алекс. Ђорића из Валоне у Каниниви", да му је мајка „Војислава, ћерка српског господара По-

лога", па Костић даље наводи да је Скендербегова сестра „удата била за Стефана Црнојевића, а син му Јован био ожењен Иреном од Србије." (стр. 35.) У „Етнографији Балканског полуострва", објављеној 1878. године Херцберг је недвосмислен: „Прави јунак Шкипетара од 1443. био је Скендербег или Ђурађ Кастриот, који је потекао из крви једног српског племена, насељеног од Душановог доба у земљи Шкипетара и жењеног са арбанашким женама." (стр. 35.)

У турско доба српске сеобе су биле неупоредиво интензивније, мада су неке од њих биле последица повремених вишкова динарског становништва у неплодним брдским пределима. Ипак, највећи број је изазван политичким разлозима и страхом од дивљачког насиља и неизвесности. Тај процес Костић на следећи начин супсумира: „Док су сеобе српског народа до турске најезде биле свакако мирније и мањег захвата, мада нису престајале никад, са навалом Турака и освајањем српских предела од њихове војске настала је права провала, ерупција сеоба. Све се кретало, све се селило, све је ишло напред па онда натраг, на север па опет на југ, у брда, у стране државе. Као свака ерупција, ни она није могла дуго, веома дуго, да се сталожи. Људи су имали разлога да се боје, али су се бојали више него је било потребно. И, као уплашене зверке, тражили су кутак сигурности. Нису га нашли или нису веровали да су га нашли, па су опет продужили даље, из збега у збег. То је трајало деценијама, вековима, увек некако у вези турских граничних померања. Прве, као што рекосмо, највеће и најдалекосежније сеобе и промене насеља настају са турском најездом, после са турским повлачењем из централне Европе, најзад турским слабљењем и устанком Срба против Турака. У овом или оном правцу Турци су били главни узрочник географског померања српског живља." (стр. 36.)

Кроз сва та етничка померања највећи део Хрвата се иселио из Далмације, Хрватске и Славоније, а на опустелом земљишту населили су се Срби, али и у Срему и Јужној Угарској. Многи писци наводе да је поприличан број Срба живео на подручју данашње Војводине и пре турске најезде, али је сасвим сигурно да су се тамо масовно насељавали по паду Деспотовине, и то махом на бројна и пространа имања која су српски деспоти добијали на поклон или куповали као пријатељи и савезници мађарских владара. Али, и кад су Турци освојили Јужну Угарску, подстицали су Србе да се ту насељавају јер им је требало становништво које ће настанити територију, обрађивати земљу и неретко чувати границе. О масовним српским сеобама у Јужну Угарску писали су детаљно, поред Јована Цвијића и Алексе Ивића, Георг Штатмилер, Константин Јиричек, Карл Черниг, Јохан Кристијан Енгел, Адолф Фикер, Густав фон Кледен, Јохан Георг Кол, Теодор фон Сосновски и многи други.

Што се Славоније тиче, Костић износи мишљење да ни у њој „канда није било Срба до XV века, али није било ни Хрвата. Ту су живели стари Славонци, национално још недефинисани, и разни нанос странаца. Отуда пак, од XV века, Славонија добија све више Срба и српски етнички карактер. Истина, има озбиљних писаца који тврде да су Срби живели у Славонији више од хиљаду година, још пре најезде Мађара. Има и мађарских писаца који то тврде." (стр. 54.) Тако Карл фон Черниг у „Етнографији Аустро-Угарске монархије" говори о народима које су Мађари затекли на територијама на које су се доселили, па каже: „У Јужној Угарској, у Хрватској, Далмацији и Ердељу на спомињу се Срби, али у тзв. Доњој Панонији са Сремом, доцније званој Славонији, наилазе Мађари на многе народе, првенствено Словене (Србе, Хрвате, Словенце и Бугаре), затим Фран-

ке, Лангобарде, Гепиде, Влахе и Грке." (стр. 54.) Много се Срба пред турском најездом населило у панонској равници, а још више кад су је Турци освојили и од ње два санџака формирали, пожешки и пакрачки. Кад су Турци протерани, Аустријанци су подстицали нова српска насељавања Славоније.

Мађарски историчар Ласло Салај у књизи „Уз мађарско-хрватско питање", објављеној у Пешти и Лајпцигу 1863. године изричито тврди: „У речене три жупаније (пожешкој, вировитичкој и сремској) живели су највећим делом Срби, већ пре турског времена, а још више за време турске владавине, јер су Славонци и Мађари своја насеља у масама напустили. Отуда је дошло да на многим географсим картама које су се појавиле у средини XVII века, нарочито област Срема и Вуковара носи назив „Рашани", „Раци". После поновног освајања (мисли на ослобођење од Турака, Л.М.К.), овај је предео био само ретко насељен. Па ипак остаци старог српског становништва појачани су новим српским колонијама. Баш се у то време појавило дело Сент-Ивањија, и онда се не смемо чудити да он те три жупаније назива Рашким." (стр. 57.) Срби су неколико векова представљали огромну већину славонских становника, пре свега православни Срби, а католици су се појавили тек кад су неки од тих Срба поунијаћени и покатоличени. Католици се никад нису називали Хрватима него само Шокцима. После је број католика растао досељавањем Немаца и Мађара.

Колико се по питању Славоније манифестовала невероватна историјска иронија потенцира Лазо Костић следећим закључком: „Тај конгломерат народа, међу којима пре 200 година није било уопште Хрвата, успели су Хрвати да учине својим, да земљу кроатизирају. Прво су Славонце и Шокце прогласили Хрватима затим, постепено асимилирали све католике без обзира на језик и народност, напослетку су побили све Србе којих су се могли домоћи. И тако је Славонија остала хрватска!!!" (стр. 65.)

Што се Хрватске тиче, њене три северне жупаније насељавали су Словенци. Черниг је 1859. године писао: „Словеначко племе је сачувало мање отпорне снаге него остала словенска племена, па је на северу према Немцима, на истоку према Хрватима, изгубило терене. Цео данашњи предео Провинцијске Хрватске припадао је некад Виндској (словеначкој) Крајини и био је настањен Словенцима, који су се ту постепено кроатизирали (похрватили) и развили у један мешовит народ Словено-Хрвате. Он, уосталом, бар етнографски, стоји ближе Словенцима него Хрватима." (стр. 68.)

По истом питању пише и Владимир Дворниковић: „На хрватско-кајкавско подручје хрватско име било је тек после турских ратова пренесено из старих чакавско-хрватских средишта. Дотада су кајкавски Хрвати називали свој језик „словенским"... Кајкавско-хрватски историк Јурај Раткај из XVIII века назива свој загорски кајкавски језик „словинским", а сав народ нашим Словинцима." (стр. 68.) Пре него што је Босна пала под турску власт како каже Адам Прибићевић, ниједан Србин није живео на подручју између Врбаса, Велебита и Крањске. Костић напомиње да је ипак известан број Срба дошао у Хрватску након што је српски владар Часлав Клонимировић пао у бугарско ропство и бугарски цар Симеон окупирао српске земље почетком деветог века. Али од тих Срба није остало никаквог значајнијег историјског трага.

Хрвати су пред Турцима неупоредиво масовније бежали него Срби, а Срби су се насељавали на потпуно испражњеним територијама. Најпризнатији хрватски историчар писао је у тротомној „Хрватској повијести", објављеној у За-

гребу од 1906. до 1913. године о томе ко је насељавао пусте хрватске пределе: „У првом су то реду Срби, који населише већим дијелом сву Војничку Крајину, Славонију и Срем. У оним странама гђе никада нијесу владали Турци и гђе није било Војничке Крајине (као у Загорју и јужно од Загреба до Купе), није било ни Срба." Када су Турци крајем XVII века протерани, Срби су остали и земљиште на коме су живели је „тек по старом имену било хрватско, иначе понајвише опустошено и насељено највећим дијелом страним елементима, у првом реду Србима." (стр. 75.) Посебно су се славом овенчали српски ускоци којима је рат са Турцима био једино занимање.

Српска насељавања делова Хрватске, такозвана Војна Крајина, Костић резимира на следећи начин: „Срби су населили у „Хрватској" брдске, врлетне, „негостољубиве" пределе, великим делом неплодне. Они су вековима водили тежак, мукотрпан живот у тим крајевима, којима су били верни. Не само што су верно бранили од некрста, већ их нису хтели ни напуштати. Било је појединачних инверзних миграција у знак пркоса и протеста, али већих исељења није било. Све до овог века, такорећи, становништво Лике, Кордуна и Баније остајало је на својим првозаузетим местима. Нити је било унутрашњих нити спољних миграција. Тек почетком овог века настало је било „привремено" исељавање преко мора (највише у САД и Канаду), после Првог светског рата у Војводину, Славонију и на Косово, а после Другог светског рата свуда. Искуство са мародерском хрватском нацијом не пружа им поуздање да могу живети не само са њима, него ни у њиховој близини." (стр. 74.)

Процес радикалне измене етничке структуре становништва на подручју некадашње Хрватске најупечатљивије се може пратити на примеру Лике. У антисрпски интонираном зборнику радова „Лички грудобран", објављено у Загребу 1940. године хрватски историчар Стјепан Павичић пише: „Турци су на личко подручје нападали у мањим размјерама већ од године 1514, али су веће штете почели вршити истом од године 1522. Од те године па до 1526. Лика се нечујно раселила, и у тако пусту унишли су Турци 1527. са малим четама. За десетак година они су организовали своју управу у запосједнутом дијелу Лике, а јаче су је почели насељавати истом послије 1550. За тих тридесетак година, лички су крајеви јужније од Оточца и источније од хрпта врха Велебита потпуно прешли у пустош, те је нестало готово и последњег трага старим насељима. Турци су додуше обновили становништво, доведавши или своје муслиманско насеље из Западне Босне или православне из југоистичних својих крајева, али то становништво по природи ствари није нашло везу са старим насељем, које је нестало, те је у највише случајева створило нова имена за своја села... Тако се може утврдити тешка и невољна чињеница да је од доласка Турака у споменутом дијелу Лике у новом насељу нестало готово свих спомена о старом насељу." (стр. 87-88.)

О тој промени етничког састава личког становништва и у енциклопедијској одредници писала је Нада Клаић. О Хрватима који су некада живели у Лици није остало ни трага ни гласа. Од половине шеснаестог века Лика је постала српска и искључиво српска кад су Турци протерани. Те податке врло убедљиво потврђују и српски историчари Радослав Грујић и Алекса Ивић.

Кад је 1689. године уз свесрдно српско ратно ангажовање Лика ослобођена од Турака, кренуло се са бескрупулозном акцијом прозелитизма на чијем су удару били и православци и муслимани. У старту је покатоличен известан број

муслиманских породица српског порекла, а православци су дуже одолевали. За разлику од Лике, коју су Срби сву населили у периоду стогодишње турске окупације, у северној Далмацији су прва српска насеља око Книна формирана још у време цара Душана, јер је српски цар своме зету Младену Шубићу, који је оженио цареву сестру, послао као испомоћ већи број српских ратника са породицама да му делују као дворска гарда. Пред Турцима су се Хрвати и из тих крајева просто разбежали, а онда су се Срби масовно населили.

Костић овде резимира неке ставове које је шире образложио у књизи „Спорни предели Срба и Хрвата", па изводи закључак: „Кад је такорећи цела европска наука такорећи унисоно прогласила Морлаке за Србе, а Морлаци су давали демографски и етнички карактер континенталној Далмацији (док је приморска Далмација била у већим агломерацијама, путницима достојним италијанска), то није никакво чудо да је наука Далмацију „као такву" прогласила српском. Тим пре што су слависти почев од Добровског и Шафарика, па до последњих у XIX веку, стојали бескомпромисно на становништу српске Далмације. Међу самим становништвом, до половине XIX века, католици нашег језика нису знали шта су, док су православни били потпуно свесни свога српства једнако као данас." (стр. 105.)

Поред читавог низа немачких, италијанских, француских и словенских аутора који су недвосмислено утврдили да су Далматинци у етничком погледу чисти Срби, и енглески научници Артур Џон Еванс и Невил Форбис су истог мишљења. Форбис је 1914. године у Оксфорду објавио књигу „Јужни Словени", из које Костић цитира следећи став о Далмацији: „Обалама су владали страни непријатељи, чији је интерес био, да Србију одсеку од мора и света... Српске покрајине које су допадљиве и привлачне за странце, јесу баш крајеви са чистим Србима исто као и око Београда, – јесу под турском влашћу... Тако на пр. Далмација: Знајући да је Далмација провинција Аустрије, – игнорише се стварност да су становници Далмације чисти Срби." (стр. 107.)

Политички вођа далматинских Срба с почетка деветнаестог века Божидар Петрановић писао је 1839. године: „На цијелом простору велике Илирије нигдје се српски језик, ношња, обичаји наши у већој чистоћи нису сачували као у Далмацији." (стр. 108.) Касније су разним фалсификатима Хрвати покушали и Петрановића да прикажу као свог.

Костић се у овој књизи не задржава на питању српског приморја и српске Босне, јер је на ту тему написао већи број посебних књига. Рад наставља анализом структуре становништва централне Србије или Горње Мезије, како се звала у пресрпској прошлости. Већ у праскозорје српског доласка на Балкан у историјским изворима се помињу браничевски и тимочки Срби. Пред долазак Турака у Србији су готово искључиво Срби живели, а под турском влашћу српски етнички елеменат је био искључив у сеоским насељима, док су у градовима живели муслимани различитог порекла, махом српског, као и известан број Грка, Цинцара, Јевреја и Цигана. У време Немањића Србија је била густо насељена, али су Турци у неколико наврата изазвали права пустошења.

Како се србијанско становништво померало на север, на упражњена подручја после извесног времена насељавали су се Срби из свих српских земаља. Како Цвијић каже „у Шумадији је згуснута снага свих српских земаља, како динарских, тако и косовско-вардарских... Шумадијски варијетет заузима скоро целу моравску Србију... Њега чине старе етничке групе, старије од великих ми-

грација, и различно досељене етничке групе: динарско становништво које је сишло са планинских крајева на југу, косовско и вардарско становништво, и разно друго... Досељеници су имали да се прилагоде новој географској и друштвеној средини. Сви су се међусобно прожели и изједначили. Општи начин мишљења и рада, национални и друштвени идеал постали су им заједнички... Ово је становништво било прегло заједнички и снажно да се ослободи Турске и створи независну државу." (стр. 120-121.) На другом месту Цвијић каже: „Зна се да је девет десетина становништва Србије из Босне и Херцеговине, из Новопазарског санџака, из Старе Србије и Македоније." (стр. 121.)

Што се тиче регионалне распоређености Цвијић наводи да „Западној Србији претежу усељеници из динарских брдских предела (Далмације, Босне-Херцеговине, Црне Горе, Лике), затим из Косова и Метохије. У источној Србији, где је старинско становништво у великој мери заступљено, усељеници су са Косова, из Санџака, затим Шопи... У јужној Србији, нарочито између Ниша и Врања, има много усељеника са Косова; ипак ту претеже македонска или вардарска миграциона струја, која се, долазећи са Југа, простире долином Мораве све до Смедерева." (стр. 121.) Ослобађање Србије испод турског јарма привукло је новим магнетизмом Србе из свих још неослобођених српских земаља.

Костић разматра структуру становништва и миграције у Црној Гори, Рашкој и Косовско-метохијској области, као и питање српске дијаспоре, наводећи да су и у Словенији и у Бугарској постојала чисто српска насеља, чак и у Италији село Пероj и велика српска заједница у Трсту. Још увек српских села има у Албанији, а велика српска национална мањина живи у румунском Банату и Араду. Српска дијаспора била је највећа у Мађарској, али се скоро потпуно угасила остављајући, истина, величанствене материјалне трагове. Некада је и Печуј био претежно српски град. Велики број Срба се иселио у Русију и тамо најлакше претворио у Русе јер никаквих етничких или верских баријера није било. И Турци су огроман број Срба насељавали у унутрашњости свог царства. Многе као хришћане а највише као муслимане. Књигу Лазо Костић завршава разматрањем позитивних и негативних биланса српских вековних миграција.

7. Историјат српске ћирилице

У издању Америчког института за балканска питања Лаза Костић је 1960. године објавио другу, а 1963. године прву свеску културно-историјске, односно културно-политичке студије „Ћирилица и српство". Прва свеска има поднаслов „Повезаност ћирилице и српства", а мотивисана је чињеницом да је наша ћирилица одувек сматрана српским писмом и конститутивним делом српске народности. Ћирило и Методије су творци првог словенског писма по узору на грчко и оно се првобитно звало глагољица. Данашња ћирилица је настала прилагођавањем глагољице грчком уницијалном писму. Захваљујући ћирилици старословенски језик је уздигнут у ранг књижевног језика свих православних Словена. У почетку је то био и црквени језик, да би се од једанаестог века вршила диференцијација српског, руског и бугарског црквенословенског језика. Јернеј Копитар је сматрао да, захваљујући чињеници да у ћирилици сваки глас има посебан знак писања, „сви данашњи језици дају се боље писати богатим ћириловским алфабетом него сада уобичајеном комбинацијом латинице." (стр. 11.)

У књизи „Историја језика и литературе Словена", француски филолог Ајхоф констатује: „Пре Ћирила Словени нису имали алфабет, бар није никакав траг о томе остао. У деветом веку је овај побожни мисионар, комбинујући врло спретно грчка слова у њиховим различитим степенима изговора са неколико нарочитих знакова узетих из азијских алфабета, успео да пружи са тачношћу све интонације словенског језика какав је у своје време говорен код Моравача и код Срба. Овај алфабет, тако широк и тако прецизан, могао је бити довољан за све дијалекте, и већ је почео био да се шири са новопреведеном Библијом, док велики источни раскол није поделио Словене на две непријатељске секте, према томе, јесу ли њихови митрополити и епископи били присталице Цариграда или Рима, и то је донело исти расцеп у њиховим говорима и њиховом начину писања. Поред ћирилице, примљене од Срба, а после од Руса, појавио се у корушкој глаголици алфабет, бизарна и стара амперација истих слова, лажно приписивана Светом Јерониму. Један део Далматинаца и Хрвата римског обреда примише латинска слова, која су комбинирали на разне начине." (стр. 12.-13.)

Куријер у „Историји савремене књижевности код Словена" истиче одређене разлике у облику слова, па их тумачи на следећи начин: „Словени чувају на свештен начин Ћирилову азбуку за своју литургију (за своја богослужења). За цивилни живот је усвојена једна друга азбука, од XVIII века, тзв. грађанка, уведена од Петра Великог, чија се слова приближују мајускулној форми латинице и модерног грчког алфабета. Срби то преузеше са Вуком Караџићем који је увео неке модификације. Малоруси и Бугари, који су сачували ћирилицу до дана данашњега, почињу такође да употребљавају грађанку." (стр. 14.)

Дубровчанин Петар Будмани сматра да је после Вукове реформе српско писмо најсавршеније међу модерним алфабетима, а Чапловић је мишљења да ниједан словенски народ не би требало да се служи другим писмом осим ћирилице. Вук је из грађанске ћирилице избацио сва српском језику непотребна слова, а за неке гласове је сам измислио адекватне знакове. Католичка црква се дуго и упорно супротстављала ширењу ћирилице, а на Сплитском сабору 1059. године одбачено је и словенско богослужење и ћирилична слова као јеретичка, чак као ђаволски проналазак.

Као исконско српско, ћирилица је и једино наше писмо и користи се од десетог века. Како Костић наглашава, „Руси су је од нас примили, не ми од Руса. Ћирилица је настала пре одвајања источне цркве од западне, ћирилица је настала давно пре Светог Саве и пре наше аутокефалне Српске цркве. Ћирилица је настала кад међу Србима тешко да је уопште било писмених људи. Ћирилица је настала пре иједног јединог српског културног споменика. Сва наша писменост и сва наша култура у њој је изражена. Ми немамо у целој својој културној историји ништа пре ње, као што немамо ни ма шта ван ње. Наша видна култура с њом започиње, она се у ћирилици огледа." (стр. 21.)

Све што је писано на српском језику, и црквене књиге и владарске повеље, као и надгробни споменици, летописи и записи, било да су на папиру или пергаменту, на камену, малтеру, металу и дрвету, све је исписано ћирилицом. „Док су се Срби колебали у вери, и неко време осцилирали између Истока и Запада, дотле у погледу писма није било никаквог колебања, нимало сумње, ни најмањег отпора. Писмо је примљено без поговора, утолико пре што није посто-

јала каква укорењена традиција неког ранијег писма, није тог писма можда уопште ни било. Срби су „описмењени"... у исто време кад је ћирилица настала или кад се пробијала. Она је створена за Словене на Балкану, и ови су је примили као нешто нормално и природно." (стр. 22.) Српско писмо је посебно црква неговала, а у њеном крилу у средњем веку је једино и егзистирала народна писменост. Најизразитији ћирилски споменици српске писмености су Мирослављево јеванђеље и Повеља Кулина бана. И селећи се на запад Срби су остали верни ћирилици.

У аустријској Војној Крајини и закони су морали бити штампани ћирилицом јер иначе Срби нису хтели да их читају. Чак и кад су се обраћали хабсбуршком двору српски народни предводници су писали на српском језику и редовно ћириличним писмом. „Ћирилицом су се служили босански богумили, босански владари и њихови поданици. Служили су се и онда ако би прешли у католичку веру." (стр. 30.)

Босанскохерцеговачки муслимани су писали ћирилицом, мало је модификујући на основу дукљанско-хумске рецензије, на основу које је названа босанчицом. Тек је са аустријском окупацијом донешена и латиница, па је упорно и вештачки форсирана. Чак су и католички монаси по Босни писали ћирилицом, у првом реду францисканци којих је и било највише. Лаза Костић наводи и читав низ конкретних доказа да се у средњем веку у нашим пределима ћирилица изричито сматра српским писмом. Претуривши по обиљу архивске грађе и брду литературе његов је закључак да су су „са појавом ћирилице Срби културно настали, са њеним одрицањем они би културно нестали, престали би да егзистирају као самостална нација, самосталан културни идентитет." (стр. 58.)

Поуке које се извлаче из историјских чињеница казују да је ћирилица за српски народ свето писмо и инструмент православља, али и саставни део српског националног бића. Она је специфични израз посебне, српске варијанте православља, која се назива светосављем, и истовремено историјско писмо српске државности. Ћирилица је била и израз националног пркоса, као и непоколебљиве вере у слободу српства и обнову српске државе. Она нас везује и за остале словенске православне народе. Како Костић опомиње, „запад нам све више окреће леђа. Не значи то да ћемо се ми одвојити од њега. Али и ми морамо имати могућност лавирања и маневрисања. Ми се не смемо удаљавати од националне Русије, јер тешко нама без ње. Ми не смемо рушити нити које нас са Русима спајају. Док други народи желе да се групишу чак и на бази вере, католицизма, и ту виде главно оруђе против нас, не смемо ми да одбацујемо оно што нас може везивати са другим великим народима, нама наклоњеним." (стр. 64.)

Костић прву свеску завршава указивањем на комунистичка настојања да се у отаџбини сузбије ћирилица, али нама је овде посебно интересантно подсећање на отпоре Вуковој реформи српског писма. „Ми данас са потсмехом читамо како су се српски архијереји у првој половини XIX века противили Вуковим реформама. Могли су они и грешити, али су им интенције биле часне и националне. Они су стрепили од унијаћења, које се цео век пред тим на најразноврсније и најперфидније начине покушавало да уведе. Они су знали за начела... опри се у почетку и просто су се бојали да то није неки нови увод у унијаћење. То им је била једна фиксна идеја, и у сваком акту су видели авет унијаћења. Нарочито су то видели у јоти, коју ниједан православни народ није имао." (стр. 63.)

8. Католичко и комунистичко угрожавање ћирилице

У другој свесци Костић разматра питање угрожавања одбране ћирилице, с обзиром да је у отаџбини под комунистичким режимом био увелико покренут процес њеног сузбијања, одстрањивања, одбацивања и омаловажавања уз невероватан презир који су према њој показивали првенствено српски комунисти. Титоисти су тако само настављали систематску акцију коју су српски непријатељи започели већ у средњем веку. Турци нису дирали ћирилицу и то им се мора признати. Она је највише угрожавана од стране католичких и хрватских кругова јер се у њеном нестајању видео један од предуслова српског однарођавања и превераваља, губитка народне индивуалности и потирања националне свести. Млечани нису угрожавали ћирилицу, Аустријанци јесу али недовољно упорно, док су Мађари били прилично толерантни. „Код Хрвата није било ни трага од такве толерантности. Они нису никада гледали ћирилицу пријатним очима откад су се Срби појавили у њиховој околини (као што нису ни њих саме могли да мирно гледају). Али прави прогон ћирилице од стране Хрвата наступио је тек онда кад су они израдили „своје" писмо, тј. кад су прихватили српски књижевни језик као свој и своју латиницу дотерали према чешкој. Тада су прокламовали начело да не може у једној земљи одн. „држави" бити два народа са истим језиком, да хрватски народ као староседеочки и газдински... има да апсорбује српски народ. А како ће се то најлакше извести? Одузимајући Србима све оно што је њихово особено, што их одваја од Хрвата, што их чини нацијом." (стр. 15-16.)

Бан Јелачић је мрзео и презирао Србе, настојао да им у свакој прилици напакости, али кад су му Срби били потребни засипао их је ласкањем и обраћао им се ћирилично писаним текстовима. Људевит Гај је од Аустријанаца тражио и узимао новац под изговором куповине латиничне штампарије како Хрвати и Славонци не би пали под српски утицај, а од руске и српске владе опет милионске износе ради наводне набавке ћириличних слова и отварања штампарије на том писму. „Чим су Хрвати прихватили и афирмирали „своје" писмо, намах су заиста почели доказивати да је оно довољно, једино исправно, једино културно. Свако инсистирање Срба на ћирилици је само акт сепарације, источњаштва, „бизантизма", „барбарства". Али то није много помогло. Срби су остајали код свога писма и све се вернији њему показивали. Тада је тријумфовала и Вукова реформа, тада су српске народне песме пронеле кроз свет славу Срба, тада никоме Србину ни на ум није падало да се одриче од ма чега специфично српскога." (стр. 19.)

Званичну забрану ћирилице увео је бан Иван Мажуранић. Како пише Иво Пилар, под псеудонимом фон Сидланд, у књизи „Јужнословенско питање", објављеној у Загребу 1943. године, „он је православнима нађео законито име гркоисточњака, издао школски закон по којему не бијаху допуштене српске вјероисповједне школе, а постојеће бјеху затворене; ... Мажуранић је забранио употребу српске заставе." (стр. 21.)

Поводом хрватске забране ћирилице реаговала је новосадска „Застава" 17. октобра 1869. године: „Глас из Хрватског сабора да је исти већином гласова ћирилицу у нашем дичном Срему истиснуо, дирнуо је сваког Србина и у овом крају живећег немило. Жалосна им мајка, – зар немадоше што друго претресати и уклањати већ светињу браће своје, и то оне браће без које бити нити жи-

вети не могу. Зар не виде да сотим сами себи као слепци пропаст уређују, – зар не знају да је свачија сила за време? Неће зато кекавац Српство упропастити; ћирилица је у Србина била, и бити ће док је света и века као природна словница, па макар се они „хербергговци" надизали и напињали, нит смо се од таковых Хрвата много бољему ни надали. – На част им њихово кекавство; та ни Славонац неће да буде таким Хрватом а камоли Сремац. Данас су исти постали гори нежели и сами Турци, а ово је истина права. Нека се угледају на Сафет-пашу у Сарајеву, који је рекао кад је у Сарајево дошао: српски народ, српски језик, треба да се ћирилицом служи; и то зато што је знао и чуо да је већина народа у Босни источног вероисповедања. Ко не верује, нека погледи у вилајетске званичне новине „Босна" па ће се одмах уверити, јер поред турског само српски ћирилицом све и сва на јавност издаје. Ћирилица је била и биће у Србина, то стоји, и истина је права, али што ће бити од сада из Хрватске – то идемо да видимо. И ови људи нешто још и о Босни сањаше, – браћо Бошњаци, чујте гласа Хрвата – погледајте на данашњи мрачни Загреб, што се на срамоту и поругу тамо збори, – пак ћете имати о тим тобожњим југословенским културтрегерима доста." (стр. 23-24.)

У току Првог светског рата не само да је потпуно забрањена ћирилица на подручју целе Аустро-Угарске, него је укинута и у окупираним српским државама Србији и Црној Гори. Како образлаже ту одлуку Рајмунд Фридрих Каиндл види се из једне његове брошуре објављене у Грацу 1917. године: „Као што су догађаји последњег времена доказали, ћирилица је постала борбено средство руске политике на Балкану. Са пропашћу те политике, мора ћирилица да поново постане оно што је раније била, и да поново заузме оно место одакле је донета, мора бити враћена ономе коме припада, а то је грчко-источна црква." (стр. 33.)

Костић конкретним аргументима доказује да су хрватски политичари и државни функционери имали одлучујућу реч код доношења одлуке о забрани ћирилице на окупираној српској територији. Хрвати су се надали да ће укидањем ћирилице широко отворити пут да се сви Срби утопе у хрватском националном корпусу. У принципу, ни Немци ни Мађари нису имали неког трајног интереса да прогоне ћирилично писмо. Како Костић закључује, „Само је то Хрватима ишло у рачун. Јер су они, без сопствене регенеративне моћи и без асимилационе способности, успели ипак, притиском и фалсификатима и уз активну подршку католичке цркве, да у току једног века, од једног малог народића од једва милион душа, постану народ од скоро четири милиона душа. Да се за сто година учетвороструче, док се Срби, са далеко већом рекреативном снагом, нису ни подвостручили." (стр. 40-41.)

Одмах на почетку Другог светског рата, чим је формирана хрватска усташка држава, како наводи Виктор Новак, „Министарство унутрашњих послова забранило је употребу ћирилице на територији НДХ у јавном и приватном животу. Сви јавни натписи писани ћирилицом морали су бити уклоњени. Штавише и они са гробних споменика." (стр. 42.) 25. априла донет је и закон којим се забрањује ћирилица. Међутим, српска ћирилица је и то преживела.

За њен опстанак најопаснији је био период комунистичког режима. Како прецизира Костић, у комунистичкој Југославији „се њено сузбијање не врши путем указа и формалних наредаба власти. Напротив, даје се утисак као да се она

толерира, да је равноправна, да је чак некад и добродошла. Али најпрефињенијим методама, које би само језуити били кадри да изнађу, она се ипак одстрањује, одбацује, занемарује, замењује хрватском латиницом. То се све ради постепено, скоро неосетно: најпре у доменима периферним, где народ није заинтересован; онда предметима и односима који се тобоже на иностранство односе, које ћирилицу не зна и не воли; онда у званичном сектору где се противречност не трпи; онда на пољу рекламе итд." (стр. 53-54.)

Костић је до краја проникао у суштину тог процеса и његову перфидну методологију. „Добија се утисак да се ради о неком пакленом плану, вешто измишљеном и до крајњих граница спроведеном. Добија се утисак да се ни у једном случају не жели стати на половини пута и да су српској ћирилици дани одбројани ако ова власт још неколико деценија потраје... Место да се наредбом власти пропише да је ћирилица забрањена, као што су чиниле хрватске власти у својој држави кадгод су биле без стране контроле и спољног кочења, сад се то врши виа факти: уводећи постепено латиницу и служећи се искључиво њоме. Треба оставити утисак да је ћирилица дозвољена, равноправна, званична, али да је нико неће да употребљава. Како је латиница такође званична и „равноправна", а народ тобоже хоће њу, она ће све више замењивати ћирилицу док је једног дана не одстрани потпуно, учини сувишном. Ћирилица има нечујно да нестане, без протеста, без галаме, чак и без сахране." (стр. 54-55.)

Тиха елиминација ћирилице била је директни производ Титове личне политике. У условима тоталитарне диктатуре српски комунисти су се просто утркивали ко ће му прецизније прочитати мисли и верније служити на штету свога народа. Довољно је било да је он лично писао и користио искључиво латиницу, па да га стотине хиљада српских комуниста у томе слепо следе. „Броз је од првих дана дао тон хрватске латинице, и сви његови сарадници сматрају то за светињу, једини правилан путоказ. Никаква им даља наредба није потребна, никакав формални регулатив. Прво се, разуме се, војска прилагодила своме „обљубљеном маршалу" и своме врховном команданту. Постепено али сигурно она је српску ћирилицу, па чак и македонску, избацила из употребе. Служи се хрватском латиницом и где треба и где не треба и у хрватским и у српским пределима." (стр. 67.)

У тексту који следи Костић даје огроман број примера систематског потискивања ћирилице у Србији и другим српским земљама, а онда указује да је до сличне појаве дошло и у емиграцији, поготово код оних који се још увек заносе илузијом југословенства. Чак је тога било и код српских православних свештеника и у службеној и у приватној писменој комуникацији. Костић и ту износи мноштво конкретних случајева, жигоше малодушност и линију мањег отпора, па упозорава своје сународнике: „Сваком употребом свога писма чини се национална исповест, доказује се национална свест, испољава се национална солидарност са другим сународницима, исказује се верност и оданост прецима и народној прошлости уопште, ојачава се и свој етнички дух и дух околине. Напротив, сваким, ма и најмањим страним знаком који се употребљава место свога, туђинским и непријатељским писмом, изражава се у најмању руку национална индиферентност или неотпорност (ово нарочито важи за оне у земљи), чешће још национална десолидарност или чак национална издаја. Нација се тиме потмуло и једва осетно, али сасвим сигурно деморалише, народ се дезорјен-

тише, не може да разликује своје од туђег, постаје колебљив, неотпоран, етнички незаинтересован, утире се пут ка космополитизму и интернационализму. Нација постепено нестаје, док је једног дана сасвим не нестане." (стр. 168-169.)

Студију Костић завршава разматрањима конкретних примера упорне и енергичне српске одбране ћирилице на подручју Карловачке митрополије и Босне и Херцеговине, као и предлога за усвајање једног заједничког српско-хрватског писма, односно иницијативе Јована Скерлића да се компромис постигне тако што би и Срби и Хрвати прихватили да говоре екавски и пишу латиницу. Међутим, иницијатива није могла имати никаквих реалних шанси за реализацију, што је упечатљиво објаснио Владимир Ћоровић, иначе искрени и убеђени поборник идеје интегралног југословенства и присталица унитаристичке опције. Он каже: „Има сад један нарочит моменат који нам ћирилицу у ово време чини посебно важном. Да се пустимо избору, разлогу и времену, нема сумње да би добар део српске интелигенције лака срца прихватио латиницу и примакао се тако идеалној јединствености књижевног стварања. Међутим, као и увек пре, и овога пута се изабрао најужи и најмање делујући начин решења тог питања, ударило се силом и забраном. Ћирилица је тако постала наш сапаћеник и графички симбол наше борбе за самоодржање и наше свести и истрајности. И ради тога, све дотле док је наш национални опстанак угрожен, она ће остати као један од амблема који се не сме напустити, и једна застава под којом се мора издржати." (стр. 242.)

Глава десета

СРПСКА ЕМИГРАЦИЈА

1. Емигрантске полемике

Збирку новинских чланака „Национални став српске емиграције" Лаза Костић је публиковао у Мелбурну 1959. године у шапирографисаном издању. У првом чланку зборника он дефинише четири основне категорије српских емиграната. Први су Југословени у политичком смислу речи. „То су Срби који желе заједничку државу Југославију. Њих је, канда, огромна већина у емиграцији, па и многи први људи наше емиграције ту спадају. Њима се апсолутно не може а приори одрећи патриотизам и српство. Они просто сматрају да је српство најобезбеђеније у државној згради Југославије. У области политике, будућност показује ко је имао право. Ни ова категорија није сасвим јединствена, јер има Срба који су за Југославију по сваку цену, увек и вазда; има их који су за Југославију само ако она испуњава српске битне услове живота; има их који су за Југославију само ако је и све друге компоненте хоће." (стр. 7.)

У другу категорију спадају они који под југословенством подразумевају југословенско држављанство. „У овом смислу је Југословен једнако Арнаутин са Косова, Мађар из Бачке, Словак из Срема, Чех из Славоније, Италијан из Истре итд; као Србин из Шумадије, Босне, Војводине итд. Странци махом мисле на ову врсту југословенства кад некога као Југословена означују. Свако друго разликовање, нарочито у званичном циљу, иностранство избегава... Ова категорија је најједноставнија, но ипак не сасвим без рачвања. Има бивших Југословена који су постали страни држављани, има безброј „лица без држављанства" која су били Југословени и које државе где живе још као такве обележавају мада то више нису. Ниједна држава не воли признати статус апатрида без велике нужде (јер су онда њене обавезе према овим лицима веће)" (стр. 7-8.)

Трећи је појам синтетичко-етничког југословенства. „Југословени су сви Срби, Хрвати и Словенци. То им је заједнички, виши израз: Словени, а више од тога Индоевропљани, онда Аријевци итд. Југословени у овом смислу значе просто: Словени на Југу, Словени Југа. Ми смо Југословени исто као што су Руси и Украјинци источни Словени, Чеси и Пољаци западни Словени итд. То ми не можемо одрећи, па хтели не хтели. Но ређе, и правилније, кажемо за то „јужни Словени". И мање је збрке кад се то каже." (стр. 8.) Ту би у наведеном смислу, наравно, спадали и Бугари.

Четврта категорија су интегрални Југословени, који, као такви, претендују на етнички екслузивитет. „То су они којима је југословенство првобитна народност, а то значи једина народност. Јер две етничке народности не може нико имати. Док све три прве категорије не искључују српство, ова га сасвим и радикално искључује. Она га не признаје, она га с презиром одбацује." (стр. 9.) Овакво схватање југословенства је официјелно форсирано у заједничкој држави и представљало је један од разлога њене пропасти, с обзиром да га нису прихватили ни Хрвати ни Словенци, а комунисти су на основу њега доказивали постојање великосрпске хегемоније. С обзиром да је неприродно да се људи одричу своје народности, националности својих предака, према Костићевом мишљењу интегрални Југословени се састоје „од отпадника, ренегата, од издајица, од националних дезертера." (стр. 9.) Такве људе сваки народ презире. „Али наши Југословени, искључиви Југословени, постали су у последње време дрски и, нека ми је дозвољено рећи, безобразни. Они са поносом истичу како нису „шовинисти", јер тај израз резервишу само за оне који су остали Срби, који су остали верни Светосављу и својим прецима." (стр. 9.)

Невероватном дрскошћу интегрални Југословени се јавно поносе „што су променили народност и постали ренегати, а нас верне прецима и историји жигошу тобоже срамним именима." (стр. 10.) Чак хвалећи Ђиласа захтевају „да се на њега угледамо„... да сваке три-четири године мењамо народност, да оставимо несавремено српско име њима за љубав... Они говоре о југословенском народу, док се у свим осталим категоријама сасвим исправно говори о југословенским народима. Ко сачињава тај „југословенски народ"? Сви које ови ренегати тамо стрпају. И сви Срби („шовинисти"), и сви Хрвати, и сви Словенци итд. Они опредељују другима народност. То је срам који се више не може трпети. Многи то чине из незнања. Махом су то неписмени људи, који горња разликовања нису кадри да схвате, нарочито ако нису упозорени на то. Али неки и свесно хоће да декретују народност, као Ђилас и дружина." (стр. 10.)

Да иронија буде већа, управо се интегрални Југословени упорно залажу за федерално уређење Југославије, с обзиром да се мора водити рачуна о етничким и историјским индивидуалитетима које они, заправо, својим претходним ставом негирају. Интегрални Југословени највише од свега желе јединство са Хрватима и Словенцима, а управо од њихове опције Хрвати и Словенци беже као од куге. А чак и кад би се успешно реализовала њихова концепција интегралног југословенства, који је онда смисао федералне државе. „Где год је једна народност у држави, ту се федерација не може да одржи. Пример Немачке то најбоље показује. За Бизмаркову Немачку су правници били у сумњи да ли је конфедерација или федерација, за Вајмарску да ли је федерална или унитарна држава, док није дошао Хитлер и прогласио начело: један народ, један рајх, један вођа! То је логична последица свих европских федерација које некакву јединственост прокламују и на њој се заснивају. Ако смо једно и власт ће бити једна. Развој догађаја доводи до тога неминовно. Југословенска народност је, ма како то парадоксално звучало, највећа сметња и највећа негација југословенске државе... Та народност је највећа сметња слободама и демократији у држави." (стр. 11.)

Ако би се оваква народност уводила силом и декретима, не би се могли избећи својеврсни деспотизам и тиранија над духом. „Свака слобода у тој земљи је већ стављена у питање кад људима није чак слободно определити се нацио-

нално, казати шта осећају и с киме осећају." (стр. 12.) Најгора последица била би садржана у чињеници да би се пре свега Срби међусобно поделили и љуто завадили. Сви који заговарају југословенску државност, сматрају да би само ова могла баш националне спорове и националне дивергенције да обузда, или бар да каналише и ублажи. А сад стварањем нове народности, ови би се спорови интензификовали до тачке усијања. Нема већих противности и већих непријатељстава него што су национални, исто као раније верски. Свак ће свакоме пребацивати, сваки ће један другога вређати, све ће бити у немиру и нераду. И наука, и књижевност, и уметност, и, надасве, политички живот. Све ће бити у „току", све у борби." (стр. 13.)

Костић са задовољством констатује да се кључни ставови по том питању увелико подударају с погледима једне од водећих српских емигрантских организација, Српске народне одбране, па наставља с већим ентузијазмом елаборацију основне идеје следећим борбеним есејом у коме каже: „Према непријатељу не може се друго ни бити него непријатељ. А југословенска народност, то је непријатељ српства. Она негира српску народност уопште (као што негира и неке друге за које нам је мало стало). Она одриче да постоји уопште српска народност, сматра да се српство мора утопити у југословенство и ту нестати, уколико је досад постојало. Док се стварањем вештачких народности (као црногорске и македонске) српство лишава неких својих делова, образовањем југословенске народности, оно би отпало као целина. Сасвим би га нестало." (стр. 14.)

Костићеви текстови у чикашкој „Слободи" имали су великог одјека у свим српским емигрантским круговима, довели до отрежњења и убрзаног напуштања идеологије интегралног југословенства, коју чак ни комунистички режим у отаџбини није прихватао. И они од којих се то најмање очекивало, љотићевци и њихов минхенски лист „Искра", постали су по том питању много опрезнији и деликатнији у изјашњавању. Међутим, остало је међу Србима емигрантима још много присталица југословенске државе. Што су се Хрвати таквој држави одлучније супротстављали, то су је залуђени Срби више пропагирали. „Код наших Југословена врши се чак утакмица дефетизма. Прегоне се ко ће више да понуди српских жртва и да се боље додвори крвним непријатељима српског народа. У том погледу престоница Француске пружа чудне и болне доказе, оно место у коме су пре неколико деценија Срби хваљени; хваљени и узношени као скоро прва нација света. Тамо су сабране разне групе дефетиста, као и појединаца југословенски оријентисаних. Умножавају неке листиће и билтене, и један другога наткриљују у дефетизму и издаји српских националних интереса. Чак оптужују и клеветају свакога ко им се супротстави, а највише онога ко покуша да их раскринка." (стр. 19-20.)

Међу тим дефетистима су бивши први регент принц Павле Карађорђевић и његов последњи председник владе Драгиша Цветковић. „Издају „Документа" у своју одбрану. То је добро, и, уколико су та документа аутентична, могу допринети правилном сазнању догађаја који су рату претходили. Али се тврди за њих, и целу не баш велику групу која им припада, да не само што инсистирају на „споразуму", већ да су спремни за много далекосежнија уступања Хрватима. И то не тврди макар ко, већ личности којима се мора поклонити пуна вера и које су у стању да те догађаје праве. Тако се уверава да је председник владе „споразума" обећао др Мачеку Бачку само да не прави никакве покушаје усту-

пања. А и даље концесије у Босни. Да та група ради брижљиво на капацитирању Хрвата да би преко њих опет играла извесну улогу у Југославији (јер ван Југославије не могу да играју никакву) постоји још безброј доказа. Уосталом, њихове личне везе са хрватским вођама, који су на тај начин обавештени о свему што се код Срба збива, више су него евидентне." (стр. 20.)

Неки други емигранти, неретко и саборци Драже Михаиловића, спремни су да изједначе ратну улогу четника и усташа, док лондонска „Наша реч", која се првобитно штампала у Паризу, коју препознајемо у Костићевим алузијама, „углавном руши све српске вредности и напада све што је српско, нарочито у емиграцији. Једва има неког српског првака на кога се лист није окомио. Хрвате штеди, па, ако већ мора да се о коме њиховом негативно изрази, одма нађе да Срби имају исте такве грешке, да у неваљалству Срби нимало не заостају за Хрватима ни у ком сектору." (стр. 22.)

Извесни париски часопис „поступа слично, али и са једном крупном разликом. Он налази увек негативног Србина ако мора да укаже на неког негативног Хрвата. Он не истиче ништа позитивно код људи већ само негативно (да би чланови Групе испали једини велики и светли). Србе и српске прваке шиба немилосрдно без паралелних случајева. Ако баш мора да неког Хрвата очеше, онда му налази српски пандан. Али какав? Нпр. да је почивши ђенерал Недић исто што и Павелић, да је сваки борац за Србију и Српство у последњем рату раван усташким злочинцима итд. А у исто време налази речи разумевања, ако не и похвале, за самога Анту Старчевића, који је цео српски народ прогласио „накотом зрелим за секиру..." Пошто се сматра да је та група створила на свој начин код Хрвата згодне позиције, то су јој многи завидели, па су образовали друге организације и почели издавати засебне „часописе", одн. билтене у хрватском писму. Испочетка наиван и „неутралан", тај часопис све јасније показује своју издајничку боју. Он хоће да наткрили остале едиције дефетистичког Париза. Врши неке анкете о Југославији, при чему даје реч најгорим српским непријатељима, одобрава најдеструктивније написе једног потпуно проданог типа који пише у хрватским минхенским новинама горе него што је писао Радић или чак какав усташа о Србима." (стр. 22.)

Париска емигрантска средина је имала и српског православног теолога који је у српском шовинизму и великосрпској идеологији видео главне узроке свих ратних збивања, оправдавајући отворено хрватске злочине. Другоме је Југославија била мала без Бугарске, па је изјављивао да ни нових милион српских жртава не би била претерана цена само да се изађе на Црно море. Али, посебан скандал је педесетих година изазвао долазак Бранка Михаиловића у Париз, евидентно по комунистичком налогу. Он је послат да досоли управо у Паризу, „граду српских дефетиста који се прегоне, који се такмиче ко ће више Хрватима да угоди. Сви запостављају српске интересе у корист неке имагинарне Југославије за коју и сами увиђају да доноси Србима смрт и пропаст. Но њима је главно да они остану за семе и да у име тог српства које нестаје заузму владајуће позиције." (стр. 24.)

Костић се зато и не чуди многим изјавама које је „дао син поч. ђенерала Драже Михаиловића. Он је свратио, каже, у ресторан где се окупљају „сви Југословени". Дакле, и усташе, а камоли Хрвати. И то два пута понавља. Онда даје изјаве за немачку штампу преко једног швајцарског илустрованог листа. Каже да

се последњег рата југословенска војска јуначки борила. Само што јој је Павелић ударио нож у леђа. А Павелић је био у Италији, док су се сви војни обавезници Хрвати предавали и разоружавали Србе. (Такође и Немци, Мађари, Арнаути, Македонци итд.). Каже да су Југословени одведени у заробљеништво, и то понавља два пута, а ми сви знамо да су вођени само Срби и Словенци. Каже да му је отац рекао да ће се сви Југословени дићи на устанак. Тито је сакупио Југословене у Србији и довео на Сремски фронт; руска војска је Југословене из логора депортирала, итд. Нечувене ствари и невероватне лажи. Нигде, ниједном речју тај млади човек не спомену Србе и Српство. Све заслуге за борбу ген. Михаиловића и његових јунака, чак у Босни, Далмацији итд. приписује Југословенима." (стр. 24.)

Како је смешно изгледао пројугословенски „Равногорски борац" који је писао како су „три млада југословенска емигранта демолирала југословенски биро за информације. А у званичним изјавама комунистичке владе Југославије, то су урадила „три четника". Могло је у листу стајати да су то урадила и три Европљанина или три белца. И редакција би то рекла, само да избегне српско име." (стр. 26.) Костић упорно полемише с многим југословенски оријентисаним ауторима у канадским, америчким или аустралијским листовима српске емиграције, жигошући њихову глупост, незнање, дилетантизам или покварености. У недостатку валиднијих контрааргумената опоненти су му узвраћали називајући га шовинистом. Он им се на то пркосно смеје: „Зар би било наше славне историје да није било егзалтираног националног надахнућа које се данас крсти шовинизмом? Зар би било Куманова, Битоља, Арбаније и Кајмакчалана? Зар би сва Његошева дела у којима описује занос Црногораца као спиритус мовенс све њихове историје, занос за Српством и жељу за српским царством, зар би било те историје и тих славних подвига да није било „шовинизма", управо српског шовинизма? Зар се у индифирентности и индолентности може створити нешто велико? Сви су велики подвизи националне историје само плод оваквог шовинизма." (стр. 41.)

И комунисти и пројугословенски српски емигранти шовинисте налазе само унутар српског народа, међу српским националистима и патриотама. С друге стране, подстичу вештачке национализме као што су југословенски, црногорски или македонски, а пуни су разумевања за хрватски и словеначки. А најгори од свих српских емигрантских листова који су икад излазили „Наша реч" величала је у неколико текстова и Анту Старчевића, посебно кроз чланак извесног Радовановића. Како пише Костић у „Слободи" од 13. новембра 1957. године, основна идеја горљивих Југословена око „Наше речи" и њиховог експонента Радовановића била је да Старчевић „није био рђав", нити је он био против Срба, као што је већ Јован Скерлић утврдио. Он је био против српског имена. Иначе је он Србе сматрао Хрватима и сви су имали да то усвоје. Конкретно: Срби досељени у Хрватску имали су да приме католичанство, да постану Хрвати и онда не би било Старчевићеве реакције нити ма каквих хрватских напада на Србе. Само ту ситницу су имали наши преци да учине, и она Радовановићу и његовој дружини изгледа логична и разумљива. Пошто наши преци нису хтели да постану католици и Хрвати, сами су криви за све што се после догодило. И у том чланку г. Радовановић наговештава да ће бранити усташе, да за све злочине према Србима у последњем рату сносе одговорност Хитлер и Мусолини, а не ни Хрвати ни усташе." (стр. 48-49.)

2. Анализа српских емигрантских прилика

Другу свеску списа о српској емиграцији под насловом „Ми и они. Разликовање у нашој емиграцији" Костић је после десет година објавио у Бадену, у Швајцарској. Овде је већ реч о темељито рађеној расправи, а не о новинским чланцима. Ауторов је циљ да у целости прикаже српску емиграцију у свој њеној слојевитости и комплексности, као и последице које на њену свест има живот у западним земљама. У старту је дели на економску која је настала пре Другог светског рата и политичку која је пристигла после рата, па јој додаје и гастарбајтере који нису трајнији емигранти. Политички емигранти су избегли трагајући за уточиштем пред стварним или претећим прогонима, па су добили азил у извесним западним земљама, или третман избеглице уз нижи степен правне заштите који он подразумева. Неки су добијали само дозволу боравка, неки и дозволу настањивања, а у прекоморским земљама лакше се стицало ново држављанство. Све је то пропраћено у пракси различитим облицима понижавања избеглица и расељених лица од стране државних органа земаља у којима су ти несрећни људи тражили спас.

После Другог светског рата неупоредиво је мање Срба избегло него Хрвата. Српску бројност су унеколико повећавали ратни заробљеници и интернирци који су одбили да се врате у отаџбину по доласку комуниста на власт. „Што се Хрвата тиче, то је дошао у иностранство сам друштвени и политички шљам, разбојници и убице. Дошли су углавном усташе, који су се представили Енглезима, Французима и Американцима као њихови савезници. Заиста су још једном потврдили Дучићеву тврдњу да су без стида и срама. Предвођени су својим поглавницима, доглавницима, безглавницима, фратрима, поповима и најразноврснијом фукаром. Они су имали лозинку „спремни за дом", са којом су се поздрављали, а напустили су „дом" чим су њихови прави савезници Немци и Италијани њих оставили себи." (стр. 10-11.)

Крајем шездесетих година Западну Европу је из Југославије запљусnуо талас привремених радника чији је одлазак подстицао комунистички режим јер је тако лакше долазио до девиза и смањивао социјалне притиске због масовне незапослености у земљи. „Они су или комунисти или то нису (али су се причињавали да су), не желе да се говори против комуниста и мало је незгодно на то их наводити. Јер се они враћају у земљу и могу бити изложени недаћама због тога. Власт би их сигурно питала шта су са нама говорили, па бисмо и ми могли страдати. Одобравати њихово хваљење земље, још мање је упутно. А већина сад хвали земљу и кажу да тамо има свега! На то их наши питају: „А шта сте долазили, доврага, у трули Запад?" Боје се они и својих удбаша који су убачени као радници. Њих има свуда, као што смо на другом месту изнели (чак и у избегличким логорима), али међу печалбарима је то правило. Ови морају пратити све њихове кораке и настојати „да не скрену с пута". Понекад им, онако очински, дају савете о родољубљу. Нарочито је погодно њихово убацивање међу раднике откад се радна снага добавља из земље преко државних (то значи партијских) организација. Пошто од комунистичких власти практично зависи кога ће пустити у иностранство, то они могу увек без икаквог зазора да убаце своје поверљиве људе." (стр. 14.)

Оно што код гастарбајтера Костића највише изненађује је чињеница „да су Срби најмање национално заинтересовани и најмање свесни. Они су махом

Југословени, док су Хрвати само Хрвати, а такође и Словенци. Има изузетака и тамо и овамо, али не великих. Срби чак кажу да говоре „југословенским језиком", и то сви без изузетка. Они се најтеже приближавају и прилагођавају старој емиграцији, док Хрвати и Словенци често траже са овима везе." (стр. 15.)

Прави емигранти су расејани по свим континтентима, појединачно, у већим или мањим групама. По Костићевом мишљењу, исељавање је имало неке позитивне, а неке негативне последице. Што се тиче политичког аспекта, „без старе емиграције режим у земљи не би уопште имао опозиције ни критике. Могао би да ради још самовољније него што ради. Могао би још више да шкоди српским интересима, јер ће баш српски комунисти мало ипак да слушају глас емиграције мада нерадо и не окрећући цело уво. Допреће до њих неки гласови и у најмању руку ће се тргнути, а некад и стрести. Није то једнако да ли ове емиграције има или нема или да ли је она активна или пасивна. Много пута је режим покушао да је нестане (мамећи је у земљу, протестујући код земаља где живи против њене активности, нападајући је у листовима, шаљући у њене редове шпијуне и диверзанте)." (стр. 22.)

Костић и мисли да ће на дужу стазу позитивне политичке ефекте показати и упућивање радника на привремени рад у западноевропске земље. „Видеће и наши политички емигранти и печалбари шта значи слобода и демократија. Више ће то чулима осетити него мозгом разабрати. Видеће да постоји и слобода штрајка, и слобода говора и слобода штампе. Видеће много тога о чему нису могли сањати у комунистичкој Југославији, а слабо и у предратној. Осетиће колико је лажна била ова комунистичка пропаганда... Могу осетити и осећају дах слободе, а то је ипак нешто. Они никад неће више бити за ропство. Комунисти који су само кратко време овде, трешће главом. Чак и они који се стално поврате никад неће више бити одушевљени за комунизам и за његову „армију." (стр. 22.)

Костић сматра да је нестварно и штетно свако прецењивање политичког значаја емиграције, али је против тога и да се она потцењује, јер она чува националну свест која је у земљи успавана и негирана. „Говори се како ниједна емиграција није ништа постигла. То је лаж. Комунистичка емиграција је била сасвим мала, па је заузела целу земљу (разуме се, доприласком нових присташа и бораца). Усташа је било у емиграцији мало стотина, па су после успели да убију толико стотина хиљада Срба и да преузму власт у земљи." (стр. 23.)

Али, он је и те како свестан и свих негативних последица емигрирања из политичких мотива. „У земљи је све мање свесних бораца. Ако осведочени патриоти пристижу, они појачавају редове емиграције, али смањују редове виртуелних бораца и револуционара. А у земљи има да се води главни бој. Кад би заиста напуштали земљу најбољи, они би исто толико појачали позицију емиграната колико би ослабили ону у земљи. Можда би ову више ослабили него би ону појачали. А од мамлаза нити је штете земљи и режиму нити је корист нама. У оваквом случају не би било упутно све најбоље извести из земље. Остала би маса без водича, стадо без пастира." (стр. 23.)

Економске последице емиграција су добре и за исељеника и за земљу из које долази. У културном погледу шире се видици и сазрева поглед на свет. Руше се предрасуде, заблуде, идеолошке лажи. У моралном погледу постоје велики ризици које са собом доноси социјална неприлагодљивост или несналажење. Међутим, с националног аспекта сваки случај емиграције, уколико се

емигрант после извесног времена не врати у отаџбину, представља ненадокнадив губитак. „Да је српска емиграција територијално концентрисана, или да се бар налази сва у истој земљи, лакше би се одржала и већи би значај имала и у нашем народу и у иностранству." (стр. 27.) Овако је осуђена на нестанак. У другој, трећој или некој наредној генерацији потомци емиграната ће се потпуно денационализовати.

Костић посебно третира питање комунистичких агената убачених у емигрантске редове, указујући на конкретне примере њиховог продора у руководства неких српских емигрантских организација и до уредничких функција у њиховим листовима. Али, неретки су случајеви да су и земље усељења врбовале поједине истакнуте емигранте, стављале их на свој платни списак како би успешније пратиле збивања у емигрантским круговима и манипулисале емигрантским активностима кад им је то било потребно. „Правни положај српске емиграције био је јако несигуран. Властодршци у Југославији су само њу тражили, хрватску и словеначку скоро никако; тражили су екстрадицију сваког Србина који би био непријатељски расположен према њима, нарочито борце у одредима ђенерала Михаиловића. Савезници нису испуњавали све њихове прохтеве, али јесу многе." (стр. 47.) Комунистички режим је и отворено, у диригованој штампи, показивао да му највише смета деловање српске емиграције. То је најбољи доказ да њене активности нису биле за потцењивање. „Она издаје новине, врши разне манифестације, бучне или потајне, у циљу раскринкавања режима (колико је само било похода са таблама у Америци: САД и Канада, па су озлојеђивали и самога Броза и натерали га да пре напусти земљу, колико се појединаца састаје са странцима и приказује стање у земљи као што је, а не као што га режимска средства приказују." (стр. 50.)

Југословенска тајна полиција је и ликвидирала двојицу истакнутих српских емиграната, Андрију Лончаревића у Паризу и Ратка Обрадовића у Минхену. Касније је убила Душана Седлара и Драгишу Кашиковића. С Кашиковићем је масакрирана и мала девојчица, ћерка његове супруге. У југословенској штампи се онда оркестрирано пише да су то жртве крвавих обрачуна у емигрантском подземљу. А кад Хрвати изводе терористичке акције у Београду и против југословенских представништава у иностранству избегава се у јавним наступима челника комунистичког режима називање ствари правим именом.

Наравно, Костић не инсистира да цела српска емиграција мора на исти начин размишљати. Демократско опредељење подразумева различита политичка мишљења и идеолошка уверења. Он несрећу види пре свега у томе што се Срби деле по питању опредељења да ли су за Србију или за Југославију. „Нарочито је болно да су сами четници, који су за време рата ишли заједно и без и најмањег размимоилажења, расточили се после у неколико организација: пет, шест, можда и више. Најнедостојнија међу њима носи име „Дражa Михаиловић" (после неколико скраћеница од половине слова хрватског алфабета, јер се њихов лист углавном усташким писмом штампа). Чисто српски четници ишли су заједно док се нису одвојила два шефа и две војводе – Ђујић и Јевђевић. После смрти Јевђевића, његова организација се опет распала у неколико делова и процес распадања се продужује. Мада четништво као такво нема више неког значаја у нашем јавном животу, ипак је њихово јединство представљало и моралну и физичку силу која је свима уливала наде. Па ипак, у основним питањима, све срп-

ске четничке организације, сем поменутог алфабетског удружења „југословенске војске ван отаџбине Дража Михаиловић" имају чисту и скоро јединствену српску платформу." (стр. 57.)

Поводом црквеног раскола Костић каже да је „наша велика несрећа што смо се разишли у погледу црквене организације, што смо се поделили у две групе, од којих свака другу сматра и назива расколницима. Тога никад није било у српској историји. Било је роптања против јерархије, било је, у много мањим размерама појединачне непослушности, али оваквог раскола (формалног одвајања) није било никад. Пошто је српска црква главни репрезентант и еквивалент српске нације, то је ово размимоилажење од значаја који се не сме потцењивати, чак од таквог значаја који може до катастрофе да доведе." (стр. 57-58.) То је заиста био највећи емигрантски проблем. „Црквени раскол доводи до тежих и скоро непомирљивих односа између српске емиграције, који су далекосежнији од свих других. Завадило једно с другим, замрзело једно на друге, неће заједно да се састају, неће Богу да се моле заједно и у истој богомољи. То може да има веома тешке последице за васколик српски народ и то треба свакако што пре и радикалније ликвидирати." (стр. 58.)

Упркос невероватној дисперзији емигрантских организација, већина српских емиграната нигде се није укључивала и по политичким питањима је била крајње пасивна. Углавном они који су се обогатили нису више марили за српство, а сиротиња је неговала старе патриотске идеале. Али, било је и оних емиграната који су се у потпуности посвећивали националном раду. „Неки пишу песме, други чланке, трећи издају билтене, држе конференције, убеђују усмено, истина мањи круг али не сасвим неефикасно. Неки бране нашу ствар код својих суграђана странаца. Показују заинтересованост за нацију и њену судбину. Не дају да зачме брига око свога отачества. Неки помажу богомоље у земљи и у крају где живе. Мада је то нормална религиозна делатност, код нас Срба се не може одвојити од националне. Ти људи можда (и понекад) више користе општој српској ствари на тај начин него директно националном акцијом." (стр. 61.)

3. Судбина емигрантске књижевности

У шапирографисаном издању Српског народног универзитета из Милвокија Лаза Костић је 1975. године објавио културно-политичку расправу „Нека новија збивања на српском књижевном пољу". У њој се Костић бави књижевношћу, али са свог специфичног аспекта одбране Српства. Третира питање комунистичког вештачког смањивања опсега српске књижевности, емигрантске књижевне делатности и посебно разматра постхумну и поратну судбину Јована Дучића као највећег емигрантског писца. У предговору Костић наводи да је првобитно имао намеру да напише свеобухватније дело о српској емигрантској публицистици, али му то објективне могућности живота и рада нису допустиле.

За разлику од књижевности других народа чији се опсег са сваким новим написаним и објављеним делом повећава, српској књижевности се систематски отима и оно што јој је вековима припадало. Српским писцима се перфидно гаси национални идентитет тако што се просто гурају у накарадну конструкцију југословенске књижевности, а упоредо с тим се административним мерама конструишу засебне књижевности које, попут црногорске никад нису постоја-

ле. Званично наметнути назив књижевног језика као српскохрватског имао је за циљ да се створи подлога за представљање у перспективи многих врхунских дела као интелектуалног и духовног продукта других народа, а не српског. Паралелно с тим се форсирало напуштање ћирилице као традиционалног српског писма. Костић се супротставља неким српским лингвистима који су тврдили да су и ћирилица и латиница српска писма, прва старијег, а друга новијег датума, па тврди да објављивање дела латиницом једноставно није публиковање на српском језику. „Нажалост, улога српске емиграције у напуштању ћирилице од Срба у земљи није мала. Та се емиграција скоро искључиво у почетку служила латиницом, а у претежној већини служи се и данас. То је много жалосно и бедно. То је добровољна резигнација на националне вредности, напуштање националних светиња, десолидарисање са својим прецима, негација народних посебности, па чак и саме народности." (стр. 12.)

Костић увиђа да у потискивању ћирилице у отаџбини, паралелно с перфидним настојањима комунистичке врхушке, значајну улогу игра и опортунизам јавних делатника, интелектуалаца и издавачких кућа, а прекорева емиграцију што није спремна да својим примером делује у супротном правцу, ма колико јој дејство било ограничено. А управо је у емиграцији напуштање ћирилице најинтензивније. „Најстрашније је да такви поступци наше емиграције делују сасвим деструктивно и деморалишуће на оне у земљи. Кад ови виде да и емиграција, на коју се не врши никакав притисак, објављује своја дела латиницом (и пише писма својима у земљи латинском мешавином), онда ови губе сваку вољу на отпор наметнутом писму. Они се све више с тим мире. Наша емиграција, не увек свесна, делује национално на оне у земљи. Делује својим примером који је једини дејствителан: ... речи покрећу, примери вуку. Другим речима: речима може неко да се побуди, да шта уради, али само примером он ће да чини исто. Није довољно рећи: ради то, већ ради као и ја. У нашем случају је изгледа то било: пиши ћирилицом, не обзири се на мене. Али то није ефикасно, то не може да произведе жељено дејство." (стр. 13-14.)

Комунистичке власти су кроз декретиране школске програме отеле Србима стару дубровачку књижевност и интегрисале је у хрватску. Слична је била судбина српских писаца из Црне Горе. Само неки међу живима нису дозволили да их на силу убаце у новокомпоновану црногорску књижевност. Из српске књижевности су насилно избацивани и аутори муслиманске вероисповести, а повремено се права хајка водила против двојице најистакнутијих, Меше Селимовића и Скендера Куленовића због њиховог отвореног србовања. Комунистички властодршци Црне Горе су чак почели да негирају српство Мирослављевом јеванђељу и да га проглашавају за црногорски културни споменик. Међутим, ту је очигледан и супротан тренд, па су ранији горљиви прокламатори црногорске посебности јавно саопштили свој повратак српству и српској књижевности, попут Милована Ђиласа, па чак и један Радован Зоговић. Вештачки се ствара и посебна босанско-херцеговачка књижевност, уз директно учешће водећих комунистичких идеолога који немилосрдно фалсификују и прошлост и садашњост. Како Костић запажа, писци из Босне и Херцеговине неће се моћи више уврстити у српске писце, чак и они који су се отворено и јавно изјаснили као Срби. Те две покрајине су дале пре рата два наша најбоља песника: Дучића и Шантића. За овог последњег нико у земљи не сме рећи да је био српски песник. Чак и поштанску

марку са његовим ликом продуцирају у хрватској латиници. После рата су се три најбоља прозна писца наше целе земље: Иво Андрић, Меша Селимовић и Бранко Ћопић појавили као Срби и српски писци. Све мање то сме да се истиче и сматра се нонкомфорним режиму тако нешто истицати. Меша Селимовић, заједно са одличним песником Скендером Куленовићем, преселио се у Србију да би се смео изјаснити као српски песник." (стр. 26.)

Костић наводи имена недораслих српских књижевника који заправо у књижевности никаквог озбиљнијег трага нису оставили, али су били спремни да немилосрдно у културној сфери спроведу сваки комунистички налог, па чак и раде на формирању војвођанске завичајне књижевности. Међу њима је био и новосадски универзитетски професор Бошко Новаковић, који је, као Крлежин сарадник, пропагирао тезу да се народност писаца, без обзира јесу ли Срби или Хрвати, мора одређивати према крају у коме су рођени. Како је писала „Политика" од 5. марта 1969. године у чланку под насловом „После многих неспоразума и дилема пише се Историја југословенске књижевности", „за целу историју усвојен је принцип територијалности. То практично значи: Срби писци који живе или су живели и радили у Хрватској – јесу хрватски писци и аналогно писци Хрвати који живе, раде и делују у Србији – припадају српској књижевности. Принцип се неће примењивати само у случају када се неки писац сам другачије определи." (стр. 31.)

Помно пратећи културна збивања у отаџбини Костић опширно цитира текстове неких најистакнутијих учесника јавне полемике по питању територијалног разграничења југословенске књижевности, показујући да се испод свега тога крије тајни план комуниста и њиховог хрватског вође Тита. Чак је и израда југословенске библиографије на тај начин иницирана како би се Хрвати на силу дочепали књижевног дела великог броја српских писаца, постхумно их својатајући. Што се тиче живих, њихова удружења су такође територијализована по републикама и покрајинама. Ништа боље нису прошли ни српски сликари, вајари, глумци итд. „Никакву солидарност не могу да покажу, а камоли да воде истоветну културну политику. Културе Срба као целине нема више, па нема ни њихове заједничке и истоветне књижевности" (стр. 45.)

С друге стране, српска емигрантска књижевност у отаџбини се потпуно игнорише. „Писали српски емигранти шта било, да ли и најсавршеније дело, они се нигде ван емигрантских кругова не спомињу. Они у земљи их намерно игноришу: нити их региструју, нити спомињу, а најмање негде цитирају или увлаче у историју књижевности." (стр. 45.) Склањање, прећуткивање или забрањивање емигрантских књижевних дела некада по комунистичком налогу у конкретном случају може бити обустављено, па чак преусмерено у величање и славопојке, као у случају Црњанског по његовом повратку у земљу, само ако властодршци процене да им то може бити корисно. Костић каже да разуме, „ма колико год то не било демократски, да се политичка литература емиграције прећуткује и не дозвољава да се за њу зна. Али се то чини и са истом литературом одн. књижевном критиком српских емиграната која нема ни трунке политике." (стр. 45-46.) Упркос томе, Костић је сигуран да српска емигрантска литература једноставно не може нестати. „Биће пробирања, рашчишћавања, селекције те књижевности и многа дела ће остати као дела трајне вредности, као саставни део српске знатне књижевности, добре, пробране... једном ће оно доћи до пуног изражаја." (стр. 46.)

Највећа књижевна имена српске емиграције су, без сумње, Јован Дучић, Растко Петровић и Милош Црњански. Дучић и Петровић су и умрли у емиграцији, а Црњански се вратио у отаџбину. Што се повратка емиграната тиче, Костић, за разлику од многих других публициста, поступак Црњанског сматра исправним и залаже се да се у сваком конкретном случају посебно процењује. Иако се Црњански вратио у земљу под комунистичком диктатуром, он „није пришао режиму. Његов повратак произвео је шок у српским интелектуалним круговима емиграције, мада ја не сматрам да је тиме учинио грешку, а још мање издајство. Не може се свачији повратак у земљу једнако оценити. Нпр. и повратак патријарха Гаврила био је поздрављен од сваког (јер се претпостављало да ће успети више него ико други да спаси што се још може спасити од српског црквинства). Генерали Симовић и Илић осуђени су од свих и сваког. Шта су они имали да траже у земљи? Да виде ваљда колико су је опустошили? Могао се разумети (и одобрити) повратак шефова демократских странака Мише Трифуновића и Милана Грола, који су веровали да ће спасити нешто од демократије." (стр. 67.)

Мада се титоистички режим надао да ће повратком Црњанског, кога су официјелни критичари претходно називали фашистом, обезглавити српску емигрантску књижевност и великог уметника упрегнути у своја кола, није успео ни једној ни у другој намери. Црњански је до краја живота остао часни српски патриота, а емигрантска литература је даље ишла својим путем и посебно развила публицистичку делатност. Костић хвали критику којој је Црњански подвргао опште услове емигрантског живота у Лондону, па каже: „Што год се износи негативно – али истинито – о Енглезима, то мора да нам прија." (стр. 67.)

Костић указује на чињеницу да су српски књижевни ствараоци у емиграцији расути по свим континтентима, тешко и ретко међусобно комуницирају а највеће проблеме имају при публиковању својих дела. Не постоји никаква институција, центар или библиотека која би концентрисала њихову продукцију, или бар свеобухватну библиографију правила. У емигрантском миљеу се скоро ниједан добар роман није појавио, а приповедачка проза је углавном осредњег или лошег квалитета. Истовремено, „ми имамо огромну, чак превелику, продукцију поезије у српској емиграцији. Има најмање педесет збирки песама, да не говоримо о појединачним којих су пуне све периодичне едиције... Саме лирске песме могле би се на хиљаде бројити. Многи песници их имају преко стотине. Што је најважније, има међу тим песмама добрих, врло добрих, одличних. Има песама трајне вредности, које би ушле у сваку антологију, ма како високо мерило да се узме... Има их с којима се можемо поносити кад се вратимо у земљу (односно они који се буду вратили)." (стр. 74.) Једног од тих песника, Милана Петровића, Костић сматра једним од највећих у српској књижевности. Уз њега, истиче квалитет поетских остварења Марка Вукчевића, Вука Ђуришића, Душана Петковића, Милутина Букаре, Матеје Матејића, Драгослава Драгутиновића, Родољуба Илића итд.

Што се тиче прозних остварења Костић је доцније унеколико исправљао своју претходну потцењивачку критику па каже: „Најтрајнију ће вредност имати приповетке, које данас доминирају, из рата и емиграције. Кад се каже рат, мисли се на заробљеничке логоре. Без обзира на њихову естетску вредност (а ње има понекад), она ће остати као опис стварности мало друкчије него што је садржај осталих наших приповедака... Разуме се да ће и описани детаљи из еми-

грантског живота, ма колико били посебни и специјални, остати као скоро једини извор сазнања о животу српске емиграције после Другог светског рата. А то није за потцењивање." (стр. 78.)

Много је боља била ситуација на подручју публицистике, јер су у емиграцији писала и нека најистакнутија пера српског журнализма попут Милана Гавриловића, Адама Прибићевића, Јована Ђоновића, Драгог Стојадиновића, Добросава Јевђевића, Ратка Парежанина, Властимира Петковића итд. Међутим, њихов утицај у српском јавном животу је био минималан у односу на реалну вредност њихових текстова јер емиграција није имала један централни и репрезентативни лист, него мноштво малих и нискотиражних, док публикације на страним језицима скоро никакву пажњу нису ни обраћале на српске емигранте. „Пошто новински чланци слабо утичу и на потпиривање и развијање политичких стремљења емиграције, то отпада и заинтересованост публициста да дају најбоље ствари. Новине имају веома малу прођу, не читају их чак ни они који их плаћају, у земљи се прелази преко њих са презиром, у иностранству са игнорисањем. Ко онда да се труди да даје првокласно штиво? Зашто српска емиграција није произвела нове звезде на пољу публицистике, а старима су помрачили ореол. Новине испуњују лица са недовољно способности и луцидности, почетници, а често и шарлатани. Имамо тушта новина и билтена, али можда само два-три са достојном садржином. Трактатима опште важности не поклања се пажња: све што не садржи похвале издавачима и организацијама иза њих, или се не пушта у лист, или се објављује са закашњењем, на најгорој страни, најмањим словима. Људима од пера не остаје ништа друго, него да се кану „ћорава посла"! Зато се квалитет листова не побољшава, већ осетно погоршава... Доста је видети нпр. разлику између листова од некад и после у ова два примера. Чикашку „Слободу" је засновао и одлично повео Јован Ђоновић, а усавршио и довео на највиши ниво Божидар Пурић. „Глас канадских Срба" је подигао био на завидну висину Адам Прибићевић, да га затим спусти на ниво жуте штампе један београдски фрајер." (стр. 80-81.)

Демотивисаност писаца је свеопшта. „Људи од пера и имена либе се данас да пишу у емигрантским новинама. Немају зашто и немају за кога. Они у земљи не само да су читани од стотину хиљада конзумената штампе, већ се и плаћају за свој посао. Плаћају се добро, ништа мање но њихове колеге у ком другом послу интелектуалаца. У емиграцији су сами уредници бедно плаћени, а сарадници никако, или само симболично. Данас добар новински чланак треба да је писан темељно, на основу не само својих запажања, већ и праћења светске штампе и политичке литературе. Зато су потребне паре, а емигрант их нема. Он нема ни славу, коју уживају истакнути домаћи новинари, он нема ни уплив на ток збивања, као што га имају новинари у својим државама, њега нико у свету „не ферма". Као да не пише!" (стр. 81.) Због тога Костић не верује да је могућ опоравак квалитета српске емигрантске журналистике, него очекује да ће јој интелектуални ниво и даље опадати.

У том мноштву листова, углавном слабог квалитета, недостајали су часописи. „Било их је, и сад их има, само веома мало, и на сасвим ниском нивоу. Ни у литератури ни у науци нису дали ништа трајнијег. Док хрватска емиграција има више часописа, па међу њима и добрих а пољска одличних, који се цитирају од стране штампе и узимају врло озбиљно, Срби имају један једва досто-

јан обзира и без белетристике. Наши књижевници (приповедачи и песници) немају где да публикују своја сачињенија. Научни радници још мање. То је штета и за нашу емигрантску културу уопште. То је штета и за нашу апологијску културу и полемичну писменост, за нашу борбу против националних непријатеља, за утврђивање наших права и избијање противничких лажи. Новине су ефемерне, буквално ефемерне (важе за један дан), а књиге је тешко издавати." (стр. 82.)

Научни радници српске емиграције првенствено се огледају на пољу друштвених наука. Они су углавном игнорисани од стране стручне критике земаља у којима живе и раде. Научници у отаџбини нису смели ни да помену у својим делима емигрантске научне ауторитете, осим ако су их подвргавали идеолошком вређању и омаловажавању. Али су често емигрантска дела плагирана у уверењу да се плагијату не може ући у траг. И „услови рада су за емиграцију сто пута тежи и гори, него за оне у земљи: они немају плаћено занимање да се посвете раду. Морају красти време од физичког рада. Немају ни библиотека ни помоћних средстава (разних машина, дактилографа итд.), нико им од странаца не пружа помоћ, сматрајући их као одсечене од домовине и без личне важности. Штампарија нема сем две-три, које онда уцењују и одређују троструке цене. Купаца књига нема начелно, једва се могу продати 200 комада књига прворазредног значаја за Српство!... Писци не могу да наплате своје спољне трошкове, а купци добијају књиге релативно веома скупо. И то тако иде стално у зачараном кругу. Нађе се, истина, катгод неки мецена, који плати један део трошкова за књигу (једну четвртину или трећину). То је велико олакшање, јер се бар може штампарији платити прва рата па да причека за друге. Али те мецене су махом крајња сиротиња, која сву уштеђевину даје за родољубиве сврхе. Богати не дају ни паре! Не узму ни једну књигу." (стр. 86.) Стручне критике уопште нема, али су зато веома развијене интриге и подметања.

Костић детаљно приказује и све перипетије с којим се српски емигрантски аутори суочавају кад трагају за погодним штампаријама којима ће поверити публиковање својих књига, па онда одговара критичарима који му приговарају што је већи број својих књига штампао у Минхену, у штампарији љотићевског листа „Искра". Костић каже: „Ја сам у последње време највећим делом штампао код Искре, што ми је са више страна замерано и што ми је дало повода да ово напишем. Пре свега што обе друге штампарије нису имале већ дуги низ година слагача Србина, а страни слагач чини много више грешака. И поставља више питања... Затим, што Искра најбрже сврши. Онда, што се могу слагачи и фактор да грде, а то је за Србина велика добит и сатисфакција... Најзад, што Искра пристаје да нађе експедитора и да књиге пошаље по мојим адресама... Јефтиније је не само по тарифи, већ и по пошти... Искра се наметала из горњих разлога. Ја не могу узимати политичке разлоге, па бих чак дао и југословенској комунистичкој штампарији, да ми књиге штампа под условом да буду штампане ћирилицом и да се у њима ништа не мења, само ако је цена нижа. Ко то замера, мора бити готов платити разлику. Лако је замерати на туђ рачун и тражити од писца да он сам сав терет сноси." (стр. 93-94.)

Што се љотићеваца тиче, Костић посебно напомиње: „Ја многа дела штампам у њиховој штампарији, али се још није десило да један једини љотићевац купи само један примерак неке моје књиге (што значи 60 дела по 500 примерака, од 30.000 примерака). Ни један једини члан „Збора". (стр. 97.)

Костић посебно критикује антологију српских избегличких песама коју су 1969. године у Мелбурну објавили Матеја Матејић и Боривоје Карапанџић чији је критериј вредновања финасијско учешће сваког аутора. „Зато се могло десити да ту нису заступљени неки одлични песници, а да је заступљен делом шунд. Зато се могло десити да књига носи претежно зборашки („љотићевски") карактер, јер су оба уредника ватрене присташе Збора." (стр. 101.) Али, суштинска Костићева замерка тек следи: „Редактори су поступали са много рафинираности. Најпре су ставили песме Јована Дучића и владике Николаја, који, разуме се, нису партиципирали у трошковима. То треба да пружи легитимацију збирци и да укаже на њен објективан и висок ниво. То је варка. Сем тога, код Дучића су пренете само песме из његове збирке „Лирика" која је изашла на дан његове смрти и била заиста библиографска реткост. Али је она сва прештампана у „Сабраним делима Јована Дучића", изашлим у земљи. Но, зато нису у приказаној збирци прештампане његове песме, изашле у новинама, потресне патриотске садржине. Можда зато што су скроз српске и антихрватске, а то Југословенима зборашима не прија." (стр. 101.)

У трећој глави овог шапирографисаног манускрипта Костић детаљно пише о постхумним перипетијама Јована Дучића, највећег српског лирског песника свих времена. Комунистички режим га је клеветао, проскрибовао, избацивао из школа, па онда изненада рехабилитовао да би потом уследили још жешћи напади режимских антисрпских идеолога. Костић је у више новинских текстова критиковао изостављање многих Дучићевих поетских и прозних текстова из Сабраних дела која су 1969. године приредили Меша Селимовић и Живорад Стојковић. Стојковић је у предговору ту цензуру правдао потребом „да одбацимо све што је било назадно, криво, недопустиво наивно и незрело у Дучићевој америчкој публицистици... Нама је тај публициста Дучић у тој мери далек и беспредметан да имамо потребе то рећи баш овом приликом, како бисмо лакше, чистије могли бити праведни према нашем грешном песнику... Као и други наши песници, и Дучић је био лош публицист, поготову лош политичар. Али у његовим заблудама није било само бесмислица, док је у његовој заслепљености било чак и неких наслућивања... Затрован у свом национализму, Дучић је падао на јефтини политички ниво, недоличан не само песника већ иоле мислећег човека. Дучићеви чланци у „Србобрану" личили су на новинарство наших локалних политичких листова, паланачких читаоница, певачких друштава." (стр. 114-115.) Костић је изричит у даљим експликацијама да редакторима штампе замера такав поступак, знајући у каквим условима су уопште успели да се изборе за штампање Дучићевих дела.

И на овако осакаћена сабрана дела и њихове ауторе кренула је хајка у којој се први истакао познати комунистички прогонитељ и полицијски доушник Ели Финци. Финци је грмео: „У многим текстовима ових сабраних дела, у читавим одломцима или само у појединим реченицама, отворено или алузивно, али увек са страшћу и бесомучно, заговарају се шовинистичка и реакционарна схватања, која се као неки стални лајтмотив понављају: да су Босна и Херцеговина, да су Приморје и Дубровник српски крајеви, да су муслимани већином Срби, да је велики број Хрвата постао од покатоличених православаца, да су српске владе ширили просветно дело од Дрине до Солуна, да су књижевници, уметници и публицисти Гундулић, Качић-Миошић, Дивковић, фра Јукић, Мештровић, и не само они, српски стваралоци." (стр. 119.)

Костић је убеђен да клеветници попут Елија Финција, Оскара Давича и сличних не могу никако нашкодити огромном Дучићевом угледу. „Јован Дучић је био не само велики српски литерат, већ и велики српски родољуб. И као литерат и као човек. И кад је писао и кад је говорио, и кад је само ћутао, он је вазда мислио на Србство и бринуо за Србство. Ипак никад интензивније и јаче него баш за његовог боравка у Америци. Јер никад Србство није било у већој опасности. Он се сав посветио његовом спасу и Срби му се никада неће моћи одужити." (стр. 135.)

4. Спис о Милану Недићу

Костићева брошура „Армијски ђенерал Милан Недић. Његова улога и деловање у последњем рату претежно према страним изворима", објављена је у Мелбурну 1976. године. У предговору аутор напомиње да првобитно није имао намеру да се бави тим питањем јер је о њему доста аутора писало у српској емиграцији. Али на инсистирање својих аустралијских пријатеља и чињенице да је већ доста података узгред прикупио, Костић се прихватио и тог посла имајући, пре свега, у виду чињеницу да је реч о човеку коме су непријатељи одали признање због испољене части и патриотизма. „Ми нисмо до сада нигде наишли ни на један једини немачки документат, ни из тог времена ни апостериорног, који би Недића приказао као просто оруђе Немаца, као „слугу окупатора", како му то комунистички властодршци у Југославији стално подмећу. Немци су га увек и у току рата и после рата сматрали као најбуднијег српског родољуба. И у суштини Немци су то ценили (мада би им било пријатније да је њихове интересе штитио, а не интересе свога народа)." (стр. 3)

У следећих неколико реченица Костић укратко резимира свој претходни став, идеолошко полазиште вредновања Недићеве улоге човека који је жртвовао и живот, и част, и образ да би што више Срба спасао у тренутку док су их буквално сви уништавали. „Истина излази на видело и што будемо даље ишли, све ће слава Милана Недића бити већа. За време његова живота мало ко га је узимао у заштиту. Сад се тек види шта је он био и какве су његове заслуге за Србство, и то у најнезахвалнијој улози која се да замислити. У улози која се за њега морала свршити катастрофално. Његов положај је био безнадежан и то у сваком случају. Да ће његово заузимање за Србство, његове муке физичке и духовне, кадтад бити признате и награђене, то Милан Недић није могао да очекује, бар не свршетком рата, док је свет под опсесијом „колаборације" у рату. Како год се рат завршио, он је имао да испашта. Такав случај историја једва памти. Али то је истина. Ђенерал Недић био је паметан и разложан. Он је знао шта га очекује на крају рата, па ипак он је непоколебљиво ишао трасираном стазом, јер другог пута и излаза за србство није било. То се бар данас види." (стр. 4.)

Недић је деловао у условима у којима сопствене наде и лични спас једноставно није могао имати. Знао је да по завршетку рата „њега не чека ништа друго него осуда и смрт. Ко год буде победио он ће га из својих себичних рачуна оптужити и осудити, као што је бездушно осуђен маршал Петен у Француској. Па ипак он се свесно примио функције под окупацијом, јер је био уверен да служи своме народу и да нико други од свих угледних Срба, ма из кога српског краја, није у стању да консолидује ситуацију у Србији и да утиче на окупатора да има

више разумевања за насталу ситуацију и ратне последице. Знао је да свој живот мора жртвовати за народ и жртвовао га је мирно и свесно... Судбина је према ђенералу Недићу заиста била немилосрдна. Узела му је у рату и његовог јединца сина и најмилијег брата Милутина." (стр. 4-5.)

Према сведочењу Адама Прибићевића који је у току Другог светског рата био један од најповерљивијих људи Драже Михаиловића и по специјалном задатку све време боравио у Београду, Недић му је једном приликом, као дугогодишњем личном пријатељу рекао: „Лако је отаџбини дати живот, јер то боли секунд, два. Али није лако дати образ, јер то боли и у гробу. Ви ћете ме стрељати или обесити кад се трагедија сврши. Али ја ћу летећи ка рају, не ка паклу, видети бар милион Срба, који ми дубоко захваљују, јер их је у животу оставила – „моја издаја". (стр. 5.)

Као елитни југословенски генерал Недић је прихватио да 29. августа 1941. године формира српску владу под немачком окупацијом да би у условима потпуног ратног хаоса, заводећи ред и мир Србе спасао од невероватних немачких репресалија. Србијом је у то време пламтео устанак у коме се националне снаге, услед недовољно промишљеног вођства, нису сналазиле а комунисти су, спроводећи своју револуцију толико провоцирали Немце да су се они немилосрдно светили над голоруким народом. Недић је формирао трупе првенствено од бивших жандарма, добро их организовао и дисциплиновао и ускоро готово све комунисте отерао из Србије, тако да ту више никаквих шанси нису имали све до појаве совјетских трупа. И Тито је у листу „Пролетер" признао да се партизани из Србије не би ни повлачили да није било Недића. Како наглашава Костић, „важно је запазити да и сам Тито признаје да је Недић дошао на власт када су комунисти били у сталном напредовању и јачању у Србији, а не одмах по пропасти државе и доласка Немаца окупатора." (стр. 9.)

Као способан човек и добар организатор Недић је успео да у одређеној мери обезбеди снабдевање становништва најнужнијим потрепштинама, непрекидно се сучељавао са Немцима по питању заштите Срба, једном и оставку подносећи како би изнудио смањивање репресалија, али и пружао уточиште избеглим и прогнаним Србима из свих других српских земаља. Снабдевао је оружјем, без знања Немаца, четничке одреде у Источној Босни, Херцеговини и Старој Србији. „Ђенерал Недић је у току 1943., уз помоћ извесних добронамерних окупаторских органа спасао око 30.000 логораша Срба из логора смрти на сајмишту, где се свакодневно умирало на стотине и хиљаде. Логораши су једног дана у крајњој беди и са душама у носу преведени у Београд, прихваћени и помогнути да преживе зло доба рата. Све су то били Срби из наказне државе Хрватске." (стр. 14.) Успео је да издејствује и одобрење да се српским војним заробљеницима у Немачкој пошаљу пакети хране.

Уосталом, спасао је и мошти цара Лазара, цара Уроша и војводе Штиљановића, које су стотинама година чуване у фрушкогорским манастирима и тако пале у хрватске злочиначке руке. „Једног дана 1942. Недић је обавештен од председника општине у Земуну Ханса Мозера, да су Хрвати избацивали ове мошти из манастира и да су их чак оскрнавили. Нудио је своју пуну услугу да се ове српске светиње спасу. Недић је одмах прихватио ову помоћ и тако су ове мошти немачким камионом и оружаном пратњом пренете у Београд и стављене у Саборну цркву где се и сада налазе." (стр. 14.) На основу свега тога Костић

закључује да је Недић „учинио огромне услуге Србима у последњем рату, за који он ни најмање није крив. Да није било њега, српске жртве би се удвостручиле, ако не и утростручиле. То „стоји", то је историјска истина коју ништа не може демантовати. Мало је ко у стању да то тако сигурно зна као ми и ми категорички тврдимо да је Недић спасао од Српства све што се могло спасти, после толико непромишљених аката и пре рата и у току рата." (стр. 14-15.)

У говору који је преко Радио Београда 2. септембра 1941. године одржао српском народу, Недић је објаснио своје мотиве свесне колаборације, која није у вези ни са каквим личним интересима, властољубљем или славољубљем: „Дошао сам на власт да спасем народ, да се међусобно не истреби; да завлада ред и мир, рад и братство; да сачекамо свршетак рата здружени под српским барјаком. Само слога Србина спасава. Шта ми можемо сада да учинимо! Ништа. Само себи зло. Ми смо зрно песка у узбурканом светском мору. Данас се врши обрачун највећих сила света. Ту ми нити можемо помоћи нити одмоћи... Влада, која је израз воље српскога народа за животом и концентрације његове националне снаге, неће допустити да рушилачки елементи, ма како се они звали, добију превагу и доведу земљу до анархије и пропасти. Она позива српски народ да јој у томе помогне, да из своје средине избаци све оне који му сметају, да се свом снагом посвети раду на обнови своје земље." (стр. 15.) У говору од 8. новембра 1942. године био је још прецизнији у погледу дефинисања личне мотивације: „Видео сам пред собом очигледну пропаст народа, обезглављеног, остављеног од његових званичних главешина, које су прво проузроковале његову велику несрећу, па га онда оставиле на бојном пољу. Ставио сам му се стога на чело да му помогнем и будем користан, јер ме је на то позивала дужност према отаџбини." (стр. 16.)

Костић указује на најзначајније емигрантске ауторе, попут Станислава Кракова, Петра Мартиновића Бајице и Бошка Костића, који су се раније детаљно бавили питањем ратне улоге Милана Недића, а и на сведочење Божидара Пурића да му је Слободан Јовановић рекао да ће мишљење о генералу Недићу морати да се мења упркос његовом ражаловању од стране краљевске владе, с обзиром да је посредством људи избеглих из отаџбине чуо много о Недићевом спасавању Срба и угледу који због тога ужива у српском народу. Пурићев позитиван став о Недићу је посебно значајан због чињенице да је он извесно време био председник југословенске емигрантске владе и на ту функцију поднео оставку јер није прихватио Черчилов захтев да се генералу Михаиловићу одузме функција министра одбране. Уз то, позитиван став о Недићу је имао и Адам Прибићевић, па су Прибићевићеви и Пурићеви јавни наступи проузроковали радикалну промену мишљења српских емиграната који су у почетку веома негативно процењивали Недићеву ратну улогу.

Сву озбиљност Недићеве улоге да прихвати формирање српске владе под немачком окупацијом Костић поткрепљује и личним сведочењем: „Ја, који сам био комесар Министарства саобраћаја, прва два месеца окупације и који сам дао оставку давно пре него се и појавила била мисао да се улога повери Милану Недићу, знам из прве руке намере окупатора. Пред мојим ушима је говорио државни саветник др Турнер да Немачка неће ни једног војника више држати у Србији него је било предвиђено (после је било јасно да је то због похода на Русију); ако Срби неће да образују своју управу, казао је др Турнер, онда не постоји

ништа друго него поделити Србију на четири окупатора: Хрватску, Мађарску, Румунију и Бугарску. Није др Турнер ниједном речју ставио у изглед Србији нека преимућства ако образује своју власт, већ је претио ако она то не учини. Уопште је поступао бахато, надмено, победнички, како је то само Немац у стању. Који би српски патриота дозволио да се и тај мали остатак Србије рашчеречи и да бар још један милион Срба буде убијен, а сви заједно гоњени и мрцварени? Кад је мени поставио питање да се примим комесарства, ја сам проклињао мајку која ме родила и све сам покушао да склоним друге на то, али нисам смео да то одбијем, јер ми мој патриотизам није то дозвољавао. У рату је било најлакше бринути само за себе и своју породицу." (стр. 30-31.)

Недић је био уверен да ће Други светски рат дуго трајати и да је превасходни циљ српског народа голи опстанак јер он пресудно не може утицати на исход рата нити сам окупатора отерати. А с друге стране се мора спречити комунистички авантуризам јер сатире Србију, хушка Србе да се међусобно убијају и навлаче на невине цивиле дивљу и сурову немачку освету. Поента Костићеве књиге је ипак на мишљењима која су о Недићу изразили страни аутори, пре свега немачки, али и неки швајцарски, мађарски, енглески и италијански. Тако је Јохан Вишт у књизи „Трећи рајх и Југославија" објављеној у Штутгарту 1969. године писао: „Ђенерал Недић је био војник, а не политички економ. Па ипак он је – под најнеповољнијим приликама које се даду замислити – изванредно успео и да код свога народа и код окупационих власти створи психолошке претпоставке за нормализацију односа и прилика у земљи. Од 1942. па до позне јесени 1944. у Србији је владао релативан мир и жива делатност на свим секторима привреде и јавног живота. Ђенерал је једном свесном и одлучном политиком привео земљу консолидацији. Постепено развио је поставке једног правог државног ауторитета и тако је створио основе за територијално проширење земље, које је окупатор виа факти морао да призна (Санџак и Црна Гора). У његовим канцеларијама висила је на зиду слика краља Петра, његове трупе полагале су заклетву краљу, а против партизана бориле су се под српском заставом. Ако су ђенерала Недића огласили „нечасним", он је ипак част свога народа од срамоте спасао." (стр. 45-46.) Тај аутор износи и читав низ примера изразитих Недићевих противнемачких ставова и пре и у току рата.

Костићу је ипак најважније Виштово резимирање правних аспеката Недићеве колаборације. „Недићева влада, постављена од Немаца, ставила се на правни терен хашког регулисања ратова на земљи, који обавезује становнике окупиране земље на послушност и безусловни мир док рат траје. Недић је стално упозоравао становништво на опасност од субверзивне саботаже, која се углавном вршила против важних железничких линија и промета Дунавом... Један од најважнијих својих задатака, ђенерал Недић је видео у томе, да сачува биолошку супстанцу свога народа од крвавих немачких акција одмазде, и да ту (супстанцу) сачува од усташа, који су у свом програму објавили потпуно уништење српског народа у Независној Држави Хрватској. Тај циљ је ђенерал Недић могао постићи само лојалним понашањем српског становништва према окупатору, а у пределима ван Србије војничком заштитом православних." (стр. 49.) Вишт указује и колико је Хитлер био узнемирен вестима о Недићевој сарадњи са Дражом Михаиловићем, као и сталном подозривошћу највиших немачких војних и политичких функционера, поготово Ри-

бентропа, према Недићевој влади. На сличан начин о немачкој политици према српском народу и Недићевој улози пише и истакнути немачки обавештајац Вилхелм Хетл 1950. године у књизи „Тајни фронт", објављеној у Цириху под псеудонимом, указујући и на Недићево финансијско помагање четника преко Српске народне банке.

О сарадњи Недића и Михаиловића много детаљније пише и Јозеф Матл 1954. године као коаутор зборника о збивањима у Југославији током Другог светског рата. Он тврди да је „још у току 1941. године Недић помагао новцем, храном и одећом четнички покрет у Србији и националне одреде, које је мајор Дангић предводио у Босни. Године 1942. Недић и Љотић предложили су Дражи Михаиловићу даљу помоћ у роби, муницији и новцу. Као противуслугу тражили су да Михаиловић привремено не образује владу, пошто већ постојећа дупла влада, немачка војна управа и влада Недићева, и тако тешко оптерећују становништво земље. Недић и Љотић су се изјаснили спремним да убудуће раде заједнички са Михаиловићем при именовању команданата оружаних јединица као и при постављању окружних начелника. Међутим, сматрали су да је боље да Михаиловић у целости до даљега спроведе изван Србије исту задаћу, као што је они спроводе у Србији, наиме: чишћење области од комунистичких партизана. У даном тренутку – Недић и Љотић су спремни да владу и све њихове оружане одреде предају Дражи Михаиловићу, односно оној личности коју би краљ одредио." (стр. 54.)

Посебно је значајно сведочење личног Хитлеровог изасланика Хермана Нојбахера који о Милану Недићу пише као о великом српском националисти, па описује утиске које је стекао о њему у току непосредног сусрета и на основу вишеструке преписке: „Недић је изнео на мушки начин жалбе против дотадашњег држања Немаца према Србији и истакао је цео низ захтева чије би испуњење олакшало терете његовом мученичком народу и поправило његов немоћни положај. Министар спољних послова фон Рибентроп није примио ове жалбе много пријатељски. И кад је Недић тражио ревизију провизорних граница Србије – чисто српски срезови, против неприродних граница Хрватске, били су потпали под Хрватску, а историјско Косово Поље припало је новој великој Албанији – фон Рибентроп је био врло оштар. Рекао је Недићу да чак ни Француска не може сада да рефлектира да јој се исправљају границе и да је сваки такав српски захтев сада изван дискусије. Недић је, врло нерасположен, одбио тада да потпише један текст коминикеа који му је био предложен. И више није било могућности да се настави разговор и стварни и људски неуспех сусрета је био потпун." (стр. 55.)

Нојбахерова лична оцена Недићевог карактера је изразито позитивна. „Недић се налазио у стању сталног разочарења и огорчења... Главни мотив његовог рада био је да се преко сарадње са окупатором олакша судбина Срба. Он је тежио да брани монархију Карађорђевића од комунизма. У стотинама писама он ми се жалио на прогоне Срба у Хрватској, у Албанији, у подручјима које су биле Бугари окупирали, у мађарској и немачкој окупационој области. Он је био неуморан као тужитељ... Ја сам му био последња нада... Милан Недић је био потпуно несебичан и остао је без игде икога свога. Он је становао код његовог брата генерала Милутина Недића који је с њим заједно политички ишао. Мени је лично познато да му је снаха продавала накит како би у тешким ратним временима могао да преживи." (стр. 56.)

У књизи Ладислава Хорија и Мартина Бросата „Хрватска усташка држава", објављеној у Штутгарту 1964. године посебно се приказује узнемирење у хрватским владајућим круговима у Загребу по појави Недића на челу српске владе. Костић преноси из те књиге следеће упечатљиве одломке: „Већ је само образовање Недићеве владе тамо (у Загребу, Л.М.К.) изазвало јако узнемирење. Каше (немачки посланик у Загребу) јавио је, да је Кватерник Недића означио као непријатеља Немаца и хрватска влада се боји да ће се српски отпор у Хрватској до те мере појачавати уколико немачке власти у Београду излазе у сусрет српским интересима... На страни Недићеве владе стајало се, после свега што се већ десило, још далеко непријатељскије према усташкој влади. Кад је Каше у споразуму са Павелићем, почетком октобра 1941. начинио преко Бенцлера предлог о васпостављању директног контакта између Павелића и Недића, овај је то категорички одбио." (стр. 56-57.)

Немачки историчар Карл Хрилицке у књизи „Крај на Балкану 1944/1945", објављеној у Гетингену 1970. године пише: „Милан Недић није био никакав „колаборатер" у увредљивом смислу речи. Појам „колаборатер" проистиче из једне пропаганде са одређеним циљем, која жели да из њега изведе осуду са проклетством. Ђенерал Недић је био као и Михаиловић, грана једног истог храста, који је имао чврст корен у српској земљи. Ђенералу Недићу подметати наклоност ка Немцима је сасвим одвратно. Недић је био у сваком погледу часни, краљу одани Србин." (стр. 57-58.) И Зигфрид Каше и фон Рибентроп су стрепели од могућих Недићевих потеза, видећи у њему притајеног немачког непријатеља. Костић наводи и цитат београдског историчара Благоја Стокића, који говори за „Новости" од 26. маја 1976. године, штампане усред Београда и под потпуном контролом титоистичког режима: „Међу најзанимљивијим немачким документима која сам открио, нама досад непозната, спадају она о односима између Немаца и наших квислинга. Изненадило ме је оно што сам сазнао: између немачке окупаторске управе у Србији и квислиншке власти, Недића, затим Љотића и других – испољавало се стално неповерење. Немци, укратко, на основу докумената, нису никако могли да дођу до закључка – ко су им стварни пријатељи." (стр. 60.)

И мађарски историчар Петар Гостоњ 1967. године тврди да је основни Недићев програмски циљ био спас српског народа од потпуног уништења и анархије, али и од комунистичке револуције. Посебно је упечатљиво сведочење енглеске ауторке Рут Мичел која је 1947. године изнела врло повољно мишљење о Милану Недићу, па је, између осталог истицала: „После окупације он је био немачки заробљеник. До њега су стизали извештаји о страховитим жртвама хрватских покоља и о протеривању пола милиона Срба, углавном жена и деце, која су била закрчила друмове према Србији у очајничком бекству од убица. Тада је сматрао да му његова дужност налаже да остави свој велики престиж на расположење своме народу, да покуша да реши проблеме који нису имали преседана у историји, те да настоји да спасе и сачува свој народ на ма који начин. Они који лично познају генерала Недића знају тачно, да је он био спреман да и свој живот стави на жртву за свој народ. Казати да је он имао личних амбиција, јесте прост апсурд. Он је пристао да покуша да заведе ред под окупацијом у коме би гоњење Срба имало да престане, али да ниједан Србин не буде приморан да служи у немачкој војсци. Овај други услов био је спроведен и ниједан Србин није служио у некој осовинској војсци. Пољска и Србија су једине прегажене зе-

мље са том карактеристиком... Постоје необориви докази да Милан Недић није никада био колаборатер у смислу једног Квислинга, Лавила или Петена. Приликом честих конференција нацистичких вођа са свим сателитским политичким и војним вођама, Недићево име никада није било споменуто." (стр. 65.)

5. Избори под комунистичким режимима

Почетком шездесетих година Лазо Костић је у другом тому „Студија у част Корада Ђанија", у издању Института за статистику Факултета за статистичке и демографске науке Универзитета у Риму, објавио сопствену студију „учествовање на изборима у народним демократијама". Он у старту проблематизује податак о енормно великом одзиву бирача на изборима у државама под комунистичким режимом. По званичним статистикама та бројка се креће од 90 до 100 одсто, што је у демократским земљама једноставно немогуће, јер је тамо уобичајени одзив 50 до 60 одсто, а све изнад тога представља изузетак, па чак и у државама где постоји законом прописана обавеза сваког грађанина да учествује у гласању. Тај податак он поткрепљује конкретним подацима који се односе на више од сто година швајцарских избора. У XIX веку Швајцарци су се просечно одазивали 57,5 одсто, а у двадесетом веку 57,2 одсто, а укупно су 179 пута гласали.

Следе официјелни показатељи који се односе на Румунију, Пољску, Чехословачку, Монголију, Русију, Југославију, Албанију, Мађарску и Немачку Демократску Републику. С обзиром на околности у којима су избори одржавани ситуација би морала бити сасвим другачија. Тамо нема политичке борбе и постоје само кандидати комунистичких партија чији се избор унапред подразумева. Излазак бирача на биралишта потпуно је бесмислен. „У народним демократијама, међутим, бирачи са великим одушевљењем одлазе на биралишта. Старији, инвалиди, болесни, сви они изражавају добру вољу и показују да су задовољни онима који се боре за изборну победу, а да притом уопште немају никаквог утицаја на њихову кандидатуру! Необично је то, али судећи према званичним извештајима, изгледа да је тако." (стр. 5.) Ништа се битно не мења ни тамо где се чисто формално бира између два кандидата, јер су оба из владајуће партије, док организована и призната опозиција уопште не постоји.

Подаци о одзиву, које сервирају режимски пропагандни апарати утолико су фрапантнији када се зна да су комунистичке партије у тим земљама просечно у своје чланство укључивале око 10 процената становника. „У народним демократијама су, додуше, забрањене све партије, али они који су раније били чланови партије, и раније су припадали одређеним друштвеним круговима, обавезани су својим старим партијским начелима и радо се држе упутстава која им они дају. Та упутства, дискретно и у тајности, позивају на бојкот избора, свуда где је то могуће и где није опасно. И не само једна партија, већ све партије деле такве инструкције и, наравно, многи гласачи их се не придржавају. Упркос томе, према објављеним резултатима овај бојкот се не може ни наслутити." (стр. 6.)

Један од реалних разлога заиста великог одзива је чињеница да су скоро сви грађани на известан начин организовани кроз различите режимске асоцијације, трансмисије владајуће партије, које им налажу правила друштвеног понашања. И жене су тамо формално добиле право гласа, док га раније углавном нису имале, па је то додатни стимуланс породичног изласка на бирачка места. Међутим, упоредни показатељи говоре да је у демократским земљама одзив же-

на на изборе за око десет процената нижи од одзива мушкараца. „Пошто жене ређе гласају на изборима укупна квота учесника на изборима мора бити мања у земљама где жене гласају, него у земљама где жене немају право гласа. Жене својом већом бројношћу и мањим учешћем значајно снижавају укупну квоту учествовања. Али – гле чуда! У народним демократијама је проценат учествовања на изборима знатно порастао од када је женама дато право гласа! Супротно свим очекивањима и досадашњим искуствима." (стр.7.)

Фрапантан податак да је у комунистичким земљама скоро стопостотан излазак на изборе постигнут упркос чињеници да је тамо углавном висок проценат неписмених, а неписмени људи у принципу избегавају излазак на изборе, а ни сеоско становништво није нарочито заинтересовано. Невероватни су подаци о гласању женског дела становништва. „Све оне дају свој глас комунистима који су им све одузели, а ништа им нису дали. Оне код куће остављају дојенчад, стоку, посао и тако даље, само да би на трајан и писмен начин могле да искажу да су задовољне режимом." (стр. 7.) Много бирача живи у неприступачним пределима, далеко од бирачких места. „И упркос томе, они хитају, трче преко брда и долина да би објавили како су задовољни комунистичком партијом. То су без изузетка сељаци према којима се режим веома сурово односио. Ипак, ти сељаци жртвују толико много сати, па чак и дана, да би својим гласом дали признање том режиму. И то чине десет пута чешће него пре рата, у периоду који им није ишао у корист, али их није ни оштетио." (стр. 8.)

Не смета им ни лоше време. Уз то, бирачки спискови су крајње несређени, а махом их воде неквалификовани чиновници. Како иронично примећује Костић, „у народним демократијама не постоји обавеза гласања. До изборних кутија се долази слободном вољом, људи су срећни што могу да изразе своје задовољство и захвалност режиму. Практично ниједан бирач не пропушта ову прилику. Сви журе ка бирачким кутијама, чак и они који су управо изашли из затвора, на који су били осуђени због своје антикомунистичке делатности." (стр. 9.) Нема људи који су равнодушни, немарни или свесно бојкотују изборе. Нема политичке апатије и индолентности. Не дешавају се никакве случајности које људе спречавају да дођу до бирачких места.

У нормалним друштвеним условима све то је немогуће, па је очигледно да је реч о фалсификатима. Делимично је те фалсификате признао Моша Пијаде износећи да су од укупног броја гласача одбијани они који су оправдано одсутни или изостали са избора. Тако је погрешно представљен број лица са активним бирачким правом. Овде је већ било неминовно да Костићева иронија прерасте у сарказам: „У комунистичким земљама постоје такозвани петогодишњи планови, који све предвиђају и према чијим предвиђањима све и мора да се одигра. Тако се у њима предвиђа колико јаја кокошка мора да снесе, колико дивљачи мора да се улови, колико испита и са каквим успехом студенти треба да положе и друго. Сасвим је могуће да је петогодишњим планом прописана и квота учествовања на изборима. У том случају, тај проценат мора бити достигнут, без обзира на цену. Које би изборне власти смеле да покажу мањи проценат." (стр. 15.)

Глава једанаеста

НЕСРЕЋА ЈУГОСЛОВЕНСТВА

1. Етнички и територијални аспекти југословенске државотворне идеје

Политичку студију „Србија или Југославија" Лаза Костић је у тринаестогодишњем временском распону објавио у четири књиге. Прва књига је штампана у Хамилтону 1957. године и већ у предговору аутор саопштава да је одувек био против идеје југословенства и заједничке државе са Хрватима. Непромишљени југословенски експеримент је проузроковао велику трагедију српском народу, али је и после искустава Другог светског рата велики број Срба, и у отаџбини и у емиграцији, као омамљен следио ту идеју, слеп и глув за све контрааргументе. Костић указује да су највећи заробљеници те опсесије бивши политичари који би по природи ствари морали бити најсвеснији њених крајње лоших последица по српско национално биће. „Као да смо зачарани, опчињени, замађијани, не можемо се отрести југословенске авети. Она нас све више стеже, хоће да нас удави, а ми молимо да нас не напушта. Осећамо сву штетност њену, све неприлике које нам доноси, а опет се ње не можемо лишити. Као оно у причи што је шегрт чаробњаков у одсуству газде – мајстора, призвао духове, али није умео да их се после отараси, тако се ни ми не можемо ослободити југословенске утваре, коју смо 1918. непромишљено призвали. Та аветиња нас мори, тишти, уништава, упропашћује, а ми је и даље одржавамо и верујемо у њену спонтаност. Као да је мора некоме помогла." (стр. 17.)

а) Може ли се заблуда излечити

У целокупној својој историји никада српски народ, у целини, већу грешку није направио. Одрекао се свог славног имена и на сопствена плећа добровољно преузео југословенску хипотеку која му је више националне крви пролила него све раније историјске трагедије. Костић са огромном енергијом улази у покушај да се та велика национална обмана разбије, рачунајући да ће свест ширих српских народних маса пре сазрети него усијаних глава заблуделих интелектуалаца и политичких предводника. Он је начисто с тим да Срби морају сами да реше своје националне проблеме, поготово проблем суштинске националне стратегије и државотворног концепта. Крајње су наивни они аутори који сма-

трају да су иностранн политички кругови заинтересовани да се искрено и праведно реше српски проблеми и исправе историјске неправде, само ако им ми у приступачној форми подастремо релевантне чињенице и нашу аргументацију. „Греше они који сматрају да наша публицистичка делатност треба да је упућена само према иностранству, да би се они заинтересовали за нашу ствар. Пре свега, те наше ствари ретко ко у иностранству и чита, исто као што ми не читамо едиције Летонаца, Естонаца итд. Не треба се заваравати, не треба трошити улудо и новац и енергију. Затим, иностранство се руководи својим а не нашим интересима. Оно ће нас помоћи само колико њему конвенира. Ако ми не будемо знали шта хоћемо, нико неће бити у стању да нас помогне." (стр. 18.)

Проблем се мора што пре рашчистити у српским главама. „Тек ако смо једанпут начисто са собом, ми можемо уверавати и своју околину, своје пријатеље, у датом моменту и иностране савезнике. Јасан став импонује свакоме. Ако се убеђење тако прошири да постане опште, тешко ће му се неко смети да супротстави. Ако дође моменат провођења у дело, оно је већ готово, спремно да се реалише... Нико не зна како ће се и којим темпом ствари развијати... Ствари могу да се заиста вуку годинама, али могу и сасвим ненадано да постану актуелне... Чему, напослетку, шкоди један јасан став? Ако је до борбе, сваки ће се боље туђи кад зна за шта се туче. Са много мање ентузијазма бориће се Срби ако буду уверени да ће све остати како је било пре. За своју посебну државу бориће се и они и Хрвати боље него за фалсификовану Југославију." (стр. 19.)

И из најновијих историјских збивања мора се извући драгоцена поука. „Комунисти су нпр. тачно знали шта су хтели. Они су израдили свој програм у Јајцу 1943. и консеквентно га спровели. Нису се обазирали ни лево ни десно. Ђенералу Михаиловићу је недостајао у том погледу конструктивни план. Његови борци нису имали јасне представе будућности за коју се боре. Има изгледа да су исте силе спречавале тада израду једног српског програма које то и данас спречавају. Па ако га ми сами сад не израдимо постоји опасност да опет учинимо исту грешку и доживимо исти неуспех." (стр. 19.)

б) Емигрантске недоумице

Што се емигрантске штампе тиче, у њој су ствари одавно јасне. Они који упорно бране идеју југословенства, у недостатку чвршћег логичког и идеолошког упоришта, прибегавају празним декламовањима и увредама опонената. У степену нетолерантности према противницима југословенског концепта, српски емигранти пројугословенске оријентације су увелико превазишли и најгрљивије комунисте. У свему томе су се највише експонирале две емигрантске групације: присталице двадесетседмомартовског пуча и збораши. Све остало у њиховој идеологији их дели, а југословенство спаја. Може се слободно рећи да збораши подједнаким интензитетом воле југословенство и мрзе грађанску демократију. У оба случаја примаран је језик емоција а не разума. Костић запажа да се збораши више „служе небулозним проповедима у корист Југославије него фразама. Они напросто „попују". Причају о братству, јединству и тсл. Али, разуме се, преко хрватских покоља прелазе као да их није ни било. То мора да чине сви који су за Југославију по сваку цену. Сви они просто отписују српске жртве, готови су на пуно праштање." (стр. 21.)

Али, српски Југословени су спремни да праштају само Хрватима који су нам највећи злотвори. Нема силе која би их наговорила да праштају и идеолошким противницима унутар сопственог народа. „Људи око 27. марта не праштају никако људима од 25. марта, а ни лица од 25. марта не праштају никако онима од 27. марта. А Хрватима праштају великодушно и једни и други. „Збораши" не праштају комунистима ни најмање, не налазе ни речи разумевања за њих, али тзв. „усташама" готови су све да опросте. Јер без тога Југославије нема. А Хрвати су учинили бар сто пута више злочина према Србима него комунисти. И учиниће их опет. Ја свакако не желим да браним југословенске комунисте, међу којима је најактивнија била антисрпска струја, али ме љути, бескрајно љути, кад читам како српски народ страда данас у Југославији више него икад у историји. Можда страда горе него под Турцима као народ, ја сад тако мислим. Али страдања под чистим Хрватима била су бар милион пута гора него она данас. Но, то не смеју ни да спомену заговорници Југославије! И онда као да те злочине багателишу или их чак не признају." (стр. 21-22.)

Пледирајућу за здраву, зрелу и отворену дискусију о југословенском питању, Костић просто исмева љотићевску демагогију. „Говорити како треба да живимо сви у братству и љубави, то је исто као поставити постулат да сви морају бити здрави, или да сви морају имати довољно средстава за живот. То је поповање: будите савршени као што је ваш отац небески савршен! Или чак, то је проста демагогија. Јер ни онај који крилатицу поставља не верује у њу, али очекује лаки успех међу онима којима не да да мисле." (стр. 22.) Костић овде децидно саопштава да је његов циљ „враћање Српству и Србији поновно оживљене наше древне и славне нације, пробуђене наше националне свести, поновно васпостављање наше државне самосталности." (стр. 24.) Што се Југославије тиче, њену судбину треба дефинитивно запечатити. „Ако нам Бог и судбина пруже још једанпут могућност да организујемо слободну националну државу, ми се ове неприродне везе морамо безусловно отрести. Чак и онда, кад би нам живот самима био тежи и мање сношљив. Јер та заједница води „на дуги рок" неминовној пропасти Српства. Али, срећом, ми не само што можемо живети без Хрвата и Словенаца, него чак можемо боље живети без њих него са њима." (стр. 24.)

И међу присталицама југословенства, педесетих година је углавном био напуштен концепт унитарне Југославије као погрешан, пре свега са аспекта полазне тачке и лажне идеолошке основе. Теза да су Срби, Хрвати и Словенци један народ била је најобичнија фикција која је произвела крајње штетне последице. „Ми заиста нисмо једно. Никада у историји није постојала свест о нашем националном јединству. Ми смо имали различиту судбину, различити историјски развитак, различите интересе, стремљење, осећање, свест. Народност је једна психолошка веза, један духовни осећај заједнице, дубоко укорењен и неизгладив. Он се не може мењати, још мање декретирати." (стр. 25.) У науци је било много различитих дефиниција појма народа, односно нације, а Костић у овој књизи наводи једну коју је изрекао француски социолог Ернест Ренан, 11. марта 1882. године, у свом чувеном излагању на парискоj Сорбони: „Нација је велика солидарност настала осећањима жртава већ учињених и спремних да се чине. Она претпоставља прошлост; но, ипак, она се кондензује у садашњости у једној опипљивој чињеници: пристанак, јасно изражена жеља да се продужи заједнички живот. Постојање једне нације, то је... свакидашњи плебисцит, као што је постојање појединца вечна потврда живота. Нација нема право, какво

је имао краљ, да каже једној покрајини: Ти мени припадаш, ја те узимам. Покрајина, по нама, то су њени становници; ако ико у овом послу има да буде саслушан, то је становник. Нација нема никад прави интерес да анектира или задржи неку покрајину против њене воље. Глас нације је, на крају, једини легитимни критериј, такав на кога се треба увек враћати. Човек није роб ни своје расе, ни језика, ни вере, ни тока реке, ни правца планинских коса. Велика агрегација људи здрава духа и топла срца ствара моралну свест која се зове нација. Уколико ова свест доказује своју снагу жртвама које захтева уступање појединца у корист целине, она је легитимна, она има право да постоји." (стр. 25-26.)

в) Питања националне свести

Још је Стојан Новаковић увидео да по питању евентуалног националног јединства Срба и Хрвата кроз целокупну историју никакав резултат није постигнут, па чак ни озбиљнији покушај није забележен на плану стварања културне заједнице и усклађивања моралних интереса. Немачко-мађарски етнограф Александар Сане је писао да Јужни Словени никада стварање заједничке државе нису сматрали за неки национални идеал, а чешки историчар Перлоф да се толико мрзе да ни једни поред других не могу у миру да живе. И амерички географ Семјуел фон Волкенбург је сматрао да Југославија не може да поднесе своју компликовану етнографску структуру и да исти језик, као заједнички фактор, не може да превазиђе непремостиве културне разлике.

Костић тврди да је српски народ „имао до савршенства изграђену националну свест... Онда кад ју је мало који други народ имао, а нарочито не њихови суседи... Као Срби, ми смо се органски развијали, тако васпитани, тако духовљени. Као народност били смо једно, али смо били држављани и поданици разних власти, и домаћих и туђих. Та околност је баш наш национализам распирила до усијаности. Сви смо тежили да се ујединимо под једном влашћу, разуме се домаћом. Та тежња је колико логична, толико и природна." (стр. 28.) И Први светски рат Срби су изазвали и у њега ушли да би свој народ у целости ујединили, а доцнија преоријентација ратних циљева у правцу општејугословенског јединства резултат је заблуде српских политичара да су хрватски предводници искрени у својој бујици фраза о братству. Југословенски пројекат је у основи био противан српској националној идеји водиљи, а у сваком случају је његов покушај реализације био преурањен. Како Костић исправно запажа: „Срби под туђином, осећали су се, истина, Србима, али њихове националне декларације и манифестације биле су од власти забрањиване или пригушиване. Није се смело то много истицати. Гдегод су Хрвати сами вршили власт, они су забрањивали и српско име и сва српска национална обележја (нарочито писмо), а ако је неко манифестовао жељу за српским језиком, оглашавали су га „велеиздајником". То је код Срба произвело жељу не само за слободом већ и за србовањем. Хтели су да се једанпут насрбују: да се слободно опредељују као Срби и само као Срби (не уз ма какав други придев), да истичу српске амблеме и заставе, које су до тада морали крити, да се поносе што су Срби, да пркосе околини што су Срби. Да се национално издувају, засите, једном речју „насрбују". До тада национално или презрени или гоњени, желели су да покажу да „мрзану кућа остаје", да је дошло и „њихових пет минута." (стр. 28-29.)

Слегање националног ентузијазма је један природан процес који се не сме прескакати. Костић сматра да и национални занос садржи у себи својеврсни инфантилни комплекс, који је социјална психологија, посебно психологија маса одавно проучила. То се не може вештачки одстранити и зато сваки национализам мора да се иживи кроз своју реализацију и материјализацију циљева. Кад се оно што је било вековни национални идеал и жељени сан, учини реалним, кад се људи на њега навикну као на свакодневни оквир живота, онда се посвећују другим питањима и проблемима, економским, социјалним итд. „Наши први људи у уједињеној држави који су били преузели власт нису водили рачуна о овој психолошкој неминовности. Напротив, баш онда кад су Срби видели свој сан испуњен, своје националне тежње остварене, вође им саопштавају да они уопште нису Срби, већ нешто друго, ново, дотада нечувено, са новим називом, новим амблемима, заставама, паролама. Ако се неко заклињао на српску заставу и заиста је није изневерио, сад је одједанпут она изневерила њега." (стр. 29.)

г) Југословенски псеудоисторијски експеримент

Почео је, одмах после Првог светског рата, псеудоисторијски експеримент који нас је скупо коштао. Вештачки је конституисано југословенство које се у пракси показало као велика српска национална несрећа. „Актом власти створена је нова народност, одозго, без питања оних којих се тиче. Указом, декретом: народност је буквално декретирана. И свако се морао покорити том декрету. Српство је морало бити жртвовано, морало се претходно извршити национално самоубиство да би се створила нова народност. Највећи део људи морао је да научи којој народности припада, јер он то није знао. А народност је најинтимнија и најсуптилнија веза људи, које је човек и у сну свестан, и због које живот даје. Сад је настала нова народност без корена, без традиција, без услова просперитета. А уколико се више увиђало да је она неприродна, утолико се све више форсирала. А декретирати народност значи декретирати осећања, значило би исто што и декретирати љубав." (стр. 29.)

Међутим, права процена валидности таквог вештачког концепта може се дати тек на основу његових конкретних последица. Како Костић истиче: „Срби су примили као нужност југословенску народност, друге компоненте Југославије нису ни као нужност. Настала је пометња: место да се три народности стопе у једну, појавила се четврта, тобоже скупна, али коју је мањина примила. Отада биле су у Југославији ове четири народности: Југословени, Срби, Хрвати и Словенци. Срби су се поделили, а они други су остали компактни." (стр. 29-30) Мада су и на почетку Другог светског рата Срби и даље показивали да су привржени југословенству, отрежњивали су их Немци и други окупатори, а највише, несумњиво, Хрвати. Нико од њих Србима није признавао југословенство, па су им обнављали националну свест тако што су „Немци одводили Србе у ропство, а Хрвати их таманили као дивље звери. Никоме није југословенство помогло. Јер није довољно променити народност за самог себе, већ треба и околина да то призна. Као што се нове државе признавају у међународном поретку, мора да се признавају и нове народности. Само што се држава као правна творевина признаје правним актима, народност као унутрашњи феномен адекватним уверењем околине. Хрвати, који сами нису постали Југосло-

вени, нису то веровали ни Србима. Они су их „разоткрили", вратили „у пређашње стање", и убијали зато што су друго него Хрвати. А ови су баш хтели да буду исто!" (стр. 30)

Костић је убеђен да је прва Југославија самим својим постојањем утрла пут комунизму. Денационализација Срба је створила услове да се у нашем народу угнезди једна туђинска идеологија која није имала никакве подлоге у српском националном бићу. „Чим се напусти строга, нескретљива национална линија, и народност као вековни сједињујући принцип, онда настаје лутање, беспуће, дезоријентација. Траже се нове везе, нови идеали, нови циљеви, али нико не зна где ће се све то зауставити! Јер је народност сама представљала једну стабилизацију као вековни историјски продукт. Он је добио био своје сталожење и није га требало дирати." (стр. 31.) Насилни раскид са националном историјом и културном традицијом водио је ликвидацији националних идеала и њиховом заменом утилитаристичким тежњама једне утопистичке идеологије. „Ми смо 1918. били ишчупани из свог српског корена. Хтело се од још два стабла, све заједно накалемљена на неку дивљу подлогу, направити моћно југословенско дебло. То је било неприродно и није успело. Али смо се ми отргли и удаљили од свог корена, чије су нас жиле вековима национално храниле. Сад нам не остаје ништа друго него реплантација, враћање стабла у свој пређашњи корен. Та операција не успева лако. Али што се доцније предузима, то је успех тежи и сумњивији. Има изгледа да још наши национални, српски корени нису усахли." (стр. 31.)

Да би се у националном погледу синтетизовало југословенство, основна и полазна претпоставка је било интегрисање Срба, Хрвата и Словенаца кроз њихову темељиту денационализацију, али су то једино Срби у пракси прихватили, бацајући под ноге тековине својих дотадашњих ослободилачких ратова. А кључно је питање што нам је то уопште требало. „Да смо рат изгубили, да смо се обрукали, да смо оцрнили своје име па да се стидимо с њим пред свет изаћи, не би поступили друкчије него што смо поступили. Хрватима је све то требало да пређу преко својих пораза, да прикрију своје бруке и срамоте, своја зверства и дивљаштва. Словенцима јер су били мали и државно-политички незрели, али нама то није ни најмање требало. Па ипак смо жртвовали Српство и Србију кад су они били на врхунцу части и славе. Променили смо фирму кад је она стекла највећи углед и кредит." (стр. 31-32.)

Као историјска фикција, како закључује Костић, југословенство се није могло дуже одржати, али нас је скупље коштало него иједна дотадашња историјска реалност. Жртве у Другом светском рату довеле су само до делимичног српског националног освешћивања, и то само у погледу већинског напуштања југословенске националне идеологије, док је и даље задржана и форсирана југословенска државна идеја. „1918. ми смо жртвовали своју народност. Од народа смо жртвовани на „племе". Али од 1929. нисмо се више ни као „племе" смели појављивати. Диктатура је желела „укидање племенских разлика", потпуну националну нивелацију. Ми смо Срби и то послушали, други нису. Словенци су успели да очувају своју посебност захваљујући своме језику и своме географском положају, Хрвати услед мржње на Србе, муслимане је компактне и посебне сачувала вера, мањине њихов језик и крупне диференцијације према другима. Нас није ништа више одржало као посебну групу, све

смо се више губили у општој југословенској маси." (стр. 32.) Само су Срби искрено веровали у живот југословенске државе, док су јој сви други прижељкивали смрт и кад је изгледало да је под немачком окупацијом та смрт наступила, отимали су се о стечајну масу и Србима оставили само онај мали део њихове територије на који ионако нико други није испољавао никакве претензије. Срби који су се нашли под контролом своје дојучерашње браће, изложени су систематском геноциду. „1944. поново је васпостављена Југославија, али су повериоци остали углавном при својој пљачки. То ће се увек догодити оној групи, која се као група почиње да колеба, меша, сама себе негира, која будно не пази на своје посебности, на само своје групне 'интересе '." (стр. 32.)

Унитарна Југославија и интегрално југословенство нису били реална опција, али су имали, као концепт, своју логичну кохерентност. Федеративна Југославија не садржи никакав логички супстрат који би иоле прикрио суштинску антисрпску утилитарност пројекта. Аргументација у прилог њеног одржања редовно је телеолошка и опортунистичка, како оцењује Лаза Костић, и он сваку појединачно подвргава критичкој анализи. Више није било убеђивања да смо ми Срби и Хрвати један народ, али се наступа са тезом да смо сродни народи, дакле, инсистира се на крвној вези, па је то прва поставка коју Костић критикује као оправдање одржавања југословенске државе. Пођимо од претпоставке, која се не може лако одбацити, да смо рођаци. Рођаци не живе заједно већ одвојено. Пре је то било друкчије, нарочито на словенском југу. Ту су постојале породичне задруге где су заједно живели и веома далеки сродници. Данас су се те задруге углавном распале, или су на путу да потпуно ишчезну. Рођаци живе одвојено један од другог, сваки са својом посебно књижевном имовином, са својом зградом, својим домом, тором и обором. Они могу понекад према туђину и да иступе солидарно, али нормално се највише између себе трве и препиру. Нигде више размирица него између рођака и комшија. Зато сваки најбрижљивије чува свој интерес баш према комшији-рођаку. Појединачни живот српског народа показује све већу индивидуализацију." (стр. 33-34.)

д) Национална свест и језичке баријере

Поредећи државу с великом породицом, Костић инсистира да је српски народ заинтересован да државну грађевину утемељи управо на принципима на којима је породица утемељена. Заједнички језик би био јак аргумент у прилог стварања заједничке државе, јер је језик сам по себи кључно, суштинско изражајно средство народног духа. Међутим, „Хрвати силом стварају свој језик различит од српскога. То чине за време рата, али то многи продужују и после рата. Онда се ствара на силу, први пут у историји, македонски језик. Словенци на то с правом реагују чувајући и развијајући своју посебност. Југославија нема један државни језик него три, па чак и четири, уз то два алфабета. А говорних језика је више. Хрвати имају два особена језика (кајкавски и чакавски) који се од књижевног језика разликују бар толико колико „македонски" од српскога. Па су македонски ипак осамосталили на штету српскога. Разлог јединства језика отпада." (стр. 34.)

Срби немају иста осећања као Хрвати, није им идентичан поглед на свет, нити су им подударне политичке жеље и циљеви, па не могу остварити ни јединство мисли и воље да циљеве реализују. По свим тим питањима њихове пози-

ције су дијаметрално супротстављене. „Наш заједнички језик нам служи толико да грдње једне стране она друга разуме без тумача. Да ли је то довољан разлог да имамо и заједничку државу." (стр. 35.) Костић даље истиче да је бесмислена тврдња да су Срби и Хрвати судбински повезани. Вековима смо ми живели потпуно одвојено, а никако нам не може одговарати федерално уређење државе. „Ми у читавој својој историји нисмо имали неке компликоване државне облике, неку федерацију или томе слично. Наш народ се просто не би умео снаћи у једној таквој држави са више степена, у једној заврзлами са дуплим држављанством итд. Наш, српски, народ воли јасне и прецизне организационе форме, што је он доказао у целој својој прошлости. (Хрвати, напротив, душу дадоше за неке компликоване државне форме, јер их они такве имају седам-осам стотина година, и само такве форме пружале су им иначе лажну слику њихове посебне „државности")." (стр. 35.)

Кад је државно уређење јасно и једноставно, онда је видљива компетентност или неспособност сваког државног функционера, односно чиниоца власти, а одговорност је могуће идентификовати и конкретизовати. А управо је комунистичка федерација, формирана на доследној антисрпској платформи, разбила сваку илузију да је федеративно уређење релевантно са аспекта српских државних и националних интереса. Костић је уопште скептичан у погледу могућности постојања истинске федерације под комунистичким режимом, а у југословенском случају суштинска власт уопште није концентрисана у рукама државних органа него Централног комитета Комунистичке партије и диктатора Јосипа Броза лично.

Српски интелектуалци у емиграцији су често склони да прихвате федерацију три националне компоненте, али Костић сматра да ни то не би било рационално, па такву идејну творевину иронично пореди са архитектонски јединственом зградом, сазданом на три стуба. Федерација није логична ако настаје федерализовањем претходно унитарне државе, него удруживањем већ постојећих самосталних, што би у нашем случају значило да би требало прво да се конституишу Србија, Хрватска и Словенија као самосталне и независне државе па да онда, евентуално, склапају међусобни државни савез. „Наши људи траже федерацију, али живе у унитаристичким концепцијама. Ако они замишљају да једно заједничко представништво може ту ствар из основа решити, онда се грдно варају. Не ради се о „самоуправи" (израз који се Србијанцима тешко може одузети), већ се ради о федерацији. Ова се не може одозго наметати. Кад би то било могуће, лепо би се ми Срби провели: били бисмо сигурно надгласани и враћени, вероватно, у границе од 1941. или 1944. године." (стр. 37.)

Ако би се правио споразум или нагодба са Хрватима, одмах се поставља питање ко би био овлашћен да преговара.То могу само легитимни државни органи, на демократски начин изабрани, али се онда намеће питање како и на ком простору провести те претходне изборе. Плебисцит ни у једној варијанти не долази у обзир, јер би он представљао легализацију правних и политичких последица ратног геноцида над Србима. „Постојеће, иако формалне и лажне, федеративне јединице такође много отежавају префедерисање. Данашња подела у државе извршена је у очигледној жељи распарчавања и цепања Срба. Али образоване јединице покушале би, већ по закону самоодржавања, да остану и даље позивајући се на стечена права, на досадашње „успехе", на предузете и изведене мере. Сви би их несрби помагали, јер сви имају исти основни циљ: слабљење Српства." (стр. 38.)

Костић је свестан и свих пратећих проблема који би компликовали процес разрешавања основног питања. „Већ у почетку би настала ценкања и уцењивања Срба, вероватно чак и блокирање сваке акције да би се добило на времену, или да би се иностранству показало да Срби ометају ствар и имају прејаке апетите. Наши партнери могу рачунати на једну штампу, раширену по целом свету, која ће њихове захтеве и њихов став унапред да помаже. То је католичка штампа. Ми немамо неко слично средство да им супротставимо." (стр. 38.) Образовање самосталне Србије сигурно не би прошло без проблема, али би они били неупоредиво мањи него у случају прекомпоновања на принципима федерализма. „Несумњиво ће постојати и територијалне потешкоће код образовања засебне Србије. Може се десити да нам узму наше етничке територије (нпр. Кордун, Лику итд.). Али ми то не морамо признати. Остаће један отворен проблем, са апелом на иностранство или чекање погоднијег момента. У федерацији мора српски народ, као такав, да пристане на територијално разграничење, да уступи делове свога подручја туђину. Овај стиче на њих неспорни титулус аквиренди за сва времена и за све ситуације. Не можемо ми после рећи: то смо признали само за случај федерације. Штогод препустимо Хрватима, Македонцима итд. као федералну јединицу, тога смо се одрекли за вазда. Ако нам пак нешто отму, или нас велике силе натерају да препустимо, наша морална обавеза је далеко мања. Ми се тих предела не одричемо." (стр. 38.)

Сва бесмисленост српског инсистирања на Југославији најупечатљивија је са аспекта хрватског апсолутног одбијања било какве југословенске државе, иако би она по свим објективним мерилима неупоредиво више њима одговарала него Србима. Али, свако српско пројугословенско залагање на јавној сцени много штети српском народу, а Хрватима доноси велику корист, коју Костић сумира кроз три тачке: „1) Хрватима то служи као најјачи пример да ми не можемо без њих, а да они могу без нас. Даље, да их ми експлоатишемо и желимо даље експлоатисати, а да се они морају против тога борити крајњим средствима. 2) То је доказ за Хрвате да они нису над Србима починили никаква недела, јер ниједан нормалан човек не би тражио заједницу са онима који су тобоже починили таква дела каква им „великосрби" и „србокомунисти" импутирају. Напротив, то је доказ да су Срби за време рата требили и убијали Хрвате, па сад покушавају да то и даље чине. А Хрвати се дистанцирају од тога. Они хоће свој дом без заједнице са Србима. Тако да се овиме никаква неправда не може учинити. Срби су ти који неправду и доминацију желе, који и „даље" злочине над Хрватима хоће да продуже, живећи у Хрватима наметнутој заједници са њима. 3) Ако дође ма кад до неких преговора између представника нашег и хрватског народа, њихова позиција је већ самим тим знатно повољнија него наша. Јер смо ми ти који молимо Хрвате да буду с нама, а они се буне против тога. Ми морамо да молимо, да се понизујемо и да попуштамо у битним стварима, јер ми хоћемо заједницу а Хрвати је неће." (стр. 41.)

Српски политичари се просто понижавају молећи српске злотворе и крвнике да остану у заједничкој држави. „И што су они, тамо они, Хрвати поноснији и дрскији, ми смо беднији и понизнији. Напослетку, морају нас презирати и они и цео други свет. Кад бисмо ми имали мало поноса, ми би престали са тим капацитирањем Хрвата. Кад би чак наш разлаз с њима значио пуну нашу пропаст, ми бисмо из моралних разлога, рађе примили ту пропаст него да-

љи живот с њима." (стр. 42.) Срби југословенске оријентације себе доводе у ситуацију да морају да ћуте о хрватским злочинима или их приписују безличној категорији „усташа" које упорно диференцирају од хрватског народа, иако су усташе највиши достигнути израз материјализације хрватског националног бића и државотворне свести. „Заговорници Југославије међу Србима уопште не смеју изнети никакав податак који би Хрвате срамотио, док Хрвати свакодневно износе најгоре податке о Србима. Срби не смеју истину да кажу о Хрватима док ови о нама само лажи сеју, и то не на „хрватском" већ и на енглеском језику. Срби не смеју чак ни да се бране од хрватских „ослада", да не би Хрвате озлојеђивали." (стр. 42.)

Српски Југословени у својој делатности губе и понос и част, образ и достојанство, за љубав једне промашене илузије. Како каже Костић, „представници колектива, нормално представници држава, морају бити далеко поноснији него што су појединачни. То је случај одувек, откад се прати дипломатски поступак. Необично се пази на то да се представник једне земље не понизи. А „представници" нашег, српског народа, који, и по својим жртвама и целом свом држању у рату, има право на посебан часни третман, представници тога народа свакодневно се понижавају пред народом који је највише злочина учинио у овом рату и за кога је Рузвелт казао да га треба ставити под међународно старатељство. Мој мозак стаје кад на то помислим, и осећам понижење какво никад у животу осетио нисам." (стр. 43.)

Нема никакве сумње да се онима који пузе и моле не сме препустити да заступају интересе српског народа, бар не официјелно. А Хрвати су, изгледа, навикли да они сами бирају ко ће са српске стране с њима преговарати.

ђ) Могућност националне равнотеже

При сагледавању популационо-етничког биланса Југославије, Костић полази од Шафарикове процене да је половином деветнаестог века живело пет милиона Срба и само осамсто хиљада Хрвата. Српство је било у пуном напону снаге у свим српским земљама, а национална свест изражена и код Срба католика и код Срба муслимана. Међутим, уласком у Југославију дошло је до тешке кризе. Многи католички Срби прећоше у Хрвате, муслимани се поколебаше, а и међу Македонцима почеше разни ветрови дувати. Државни удар из 1929. године и Александров експеримент са интегралним југословенством тежак ударац су задали српској националној свести, а хрватски ратни геноцид је Србе довео до границе биолошког опстанка западно од Дрине. После рата, комунисти су наставили са убијањем својих политичких противника и идеолошких неистомишљеника, а онда су поједини делови српског народа проглашавани за самосталне нације. „Створили су тако народност „македонску" и „црногорску". При томе су, разуме се, дали и Црној Гори и Македонији границе које њима конвенирају. У тим границама не сме да буде Срба. И сад имамо ову ситуацију: пре рата, и пре уједињења, сваки је Црногорац био Србин. Бокељи су баш толико били Срби, чак и католици у великом делу. Становници јужног Санџака нису били, нити су могли бити нешто друго него они из северног Санџака, значи Срби. Данас ту нема званично ниједног Србина. Чак ни породица писца ове књиге није више српска, јер јој то указ комунистички забрањује. При томе указу на-

рочито су одвратну и издајничку улогу играли црногорски комунисти. У Македонији било је Срба у свим временима. Било је и несрба, ваљда још више, али је било и Срба. И није било лако декларисати се као Србин. Смрт је претила таквим лицима са свих страна. Па ипак се србовало. Данас нико тамо не сме да се назива Србином. Оно што му је Турска дозвољавала, не дозвољава му Југославија. Ето колико је Југославија штетна по Србство!" (стр. 49-50)

Лично је Броз изјављивао да због националне равнотеже у Југославији ниједан народ не сме имати апсолутну већину становништва и због тога су стваране вештачке нације. Уочи Другог светског рата Срби су такву већину имали и, упркос хрватском геноцидном убијању, комунисти су осећали опасност да би таква већина могла ускоро да се обнови, па су предузели насилну декомпозицију српског народа. Декомпозиција је постизана парцелизацијом, административним деобама и декретирањем. Комунисти су били главни креатори такве политике, али „све је то донела собом Југославија, искључиво Југославија. Она то омогућује, она то чак својим постојањем просто чини неминовним. Бројна надмоћност Срба доводи до супрематије Срба, а то неће нико, ниједан други народ. Или треба напустити Југославију, да би се сачувало преостало Србство, или треба очекивати даљу парцелацију и даље тамањење Срба. Ту је кључ целог проблема." (стр. 50)

Из свега тога намеће се закључак да нам је „Југославија донела страховите жртве у нашем националном билансу. Жртве огромне, нечувене. Колико су бројне, тешко је установити, не само сад него уопште: за саме ратне жртве тачни и прецизни подаци не постоје, штавише нема уопште могућности да се до њих дође." (стр. 50) Костић овде прибегава статистичкој методи да би бар дошао до приближно тачне процене о српским губицима у току Другог светског рата, с обзиром да попис југословенског становништва није обављен ни непосредно пред рат ни одмах после рата. Суштина Костићевог процењивања је у следећем: „После страховитих жртава у Првом светском рату, које је Србство поднело (сама Србија је имала преко пола милиона жртава), први попис у Југославији извршен почетком 1921. нашао је Срба округло пет и по милиона. Следећи попис, извршен почетком 1931. нашао их је осетно преко шест и по милиона. Доцније није попис вршен у Краљевини Југославији. Али на основу чисто научних евалвација установљено је да би Срба почетком 1941. имало бити скоро равно осам милиона. Јер се прираштај становништва рачуна по рачуну интереса на интерес, а прираштај Срба је био већи него просечан. И то се ради само о Србима православне вере. Да је стопа прираштаја задржала исти интензитет, ми бисмо већ почетком 1948. рачунали са девет милиона Срба. А тада је баш вршен попис становништва у комунистичкој Југославији и пронађено је Срба мало више од шест и по милиона. Два и по милиона мање него што се очекивало и него што је по природним законима морало да буде." (стр. 51.)

Овде је ипак потребно интервенисати са два корективна фактора „јер су 1948. одвојени, насилно и фалсификаторски, од српског стабла тзв. „посебни народи": Црногорци и Македонци. Попис је нашао оних првих преко 400 хиљада, ових других двоструко толико. Значи да броју од шест и по милиона Срба треба додати још милион и двеста хиљада. Јер се две статистичке величине могу упоређивати само онда ако им исте особине служе за основу (једнака обележја, једнака те-

риторија итд.). Значи да је Срба 1948. било седам милиона и три четврти (скоро равно толико). Али баш из истих разлога треба учинити и једно смањење. У броју Срба од 1948. налази се и 160.000 муслимана који су се као Срби определили. Међутим, они у Краљевини Југославији нису као Срби обележавани. Треба их одбити од садашњег броја ако се хоће биланс према раније стању да израчуна. Вероватно да још има Срба католика, а има свакако и „Црногораца" и „Македонаца" који раније нису као Срби били обухваћени (муслимани и католици Боке који су хтели да се определе као Црногорци). Тако да треба, због упоређења, опет одузети четврт милиона. Срба је, значи, било 1948. свега седам и по милиона. А с правом се очекивало пуних девет милиона." (стр. 51-52.)

Овде је потребно, ради појашњења, истаћи да су предратним пописима регистроване вероисповести, али не и националности, а у послератним обратно. Популациони биланс Срба за четрдесет година постојања југословенске државе био је милион и петсто хиљада људи у минусу. Костић сматра да је отприлике половина побијена или изгинула, а половина се није ни родила због ратне ситуације. „Кад се говори о милион српских жртава у последњем рату, ти бројеви су веома блиски истини. Може да буде нешто мање, али може да буде и више од тога." (стр. 52.) По Костићевом мишљењу су релативно тачни и комунистички подаци да су укупни југословенски ратни губици милион и седамсто хиљада. „Али само оно што југословенски званични кругови прећуткују, то је да од милион и седамсто хиљада жртава сами Срби су поднели милион и по, а сви остали народи Југославије двеста хиљада." (стр. 52.)

Костићу је потпуно јасно да „то прећуткивање није случајно и није без тенденција. Оно је чак и неморално, јер се на основу њега нпр. траже од Италије области за Хрватску. Зато што су Хрвати убили за време рата више од пола милиона Срба, треба их наградити новим територијама од исто толиког броја. У историји човечанства није било таквог примера: да победници награђују своје противнике зато што су ови убили стотине хиљада њихових савезника." (стр. 52.) Овде Костић инсистира на још неким упечатљивим чињеницама. „Какав нам је етнички биланс оставила Југославија, нека покаже и овај детаљ. Попис од 1948. показао је у „народној републици" Хрватској 544 хиљаде Срба. Према природној експектативи требало је већ тада да има близу 800 хиљада Срба на истој територији. С друге стране, у „народној републици" Србији било је 1948. око 170 хиљада Хрвата. Међутим, по природном развоју није се могло очекивати ни 30 до 40 хиљада, од чега половина у Београду, а половина у Срему. Овде је урачунато близу сто хиљада Буњеваца и Шокаца, који никад нису били Хрвати, нити би то били да нису потпали под Југославију. Осталих тридесет хиљада и више то су похрваћени странци. Да није било Југославије, они би остали Немци, Мађари, Словаци итд. Сад хоће пошто-пото да су Југословени. Како због вере не могу постати Срби, а највећи део и из пркоса, постају Хрвати." (стр. 52-53.)

Такав процес није само у Србији индукован. „У Босни и Херцеговини је још горе. Тамо су потомци свих могућих куфераша постали Хрвати и огорчени србождери, без обзира да ли су порекла немачког, чешког, пољског, мађарског или кога било другог. Свуда смо у губитку сем у Војводини, где национални биланс показује једну веома повољну релативну слику (захваљујући избацивању Немаца из земље). Ту смо достигли јаку релативну, у последње време чак и апсолутну већину, на коју бисмо још дуго природним развитком морали да чека-

мо". (стр. 53.) Ако опстане Југославија, српске перспективе су веома лоше. „Ми смо и даље највећи народ у њој, чија се снага приближава апсолутној већини. Чим још мало ојачамо, опет ће доћи сецирање, ампутација, кидање са живог тела." (стр. 53.) Сасвим је извесно да ће Хрвати опет прву погодну прилику искористити да нападну Србе, па макар деценијама чекали на њу. Костић указује и на психолошке разлоге антисрпске нетрпељивости. „Онога који тако штрчи у заједници, који је и већи, и бољи, и јуначнији, и племенитији, који је витешки и моралан, сви ће други, пигмеји и дегенерици, да нападну кад им се да прилика за то, а то значи кад буду без помоћи." (стр. 53.)

е) Негативни српски биланси

Шта би се десило да није формирана југословенска држава? „Срби у Србији гледали би само српске интересе, спремали би се за тај моменат, и не би били занешени и замагљени југословенским фантомом. Унутра јединствени, материјално и духовно спремни, свесни момента и наше сталне историјске мисије, ми бисмо умели да дочекамо непријатеља и да му покажемо како није ни пробитачно ни јефтино бити против нас и покушати наше уништење. У Југославији, међутим, ми морамо као „брата" да третирамо нашег највећег крвника и да ништа не предузимамо и ништа не припремамо да му се супротставимо кад покуша да нас уништи. А он нема ни другу мисао ни другу тежњу." (стр. 54.) Зато је следећи Костићев закључак, колико год алармантан, толико и убедљив: „Југославија је кобна за наш национални опстанак, то треба да увиде сви њени заговорници... Ми смо формално изгубили у Југославији све што смо стекли у Србији." (стр. 54.)

Наш етнички супстрат не може ни у економском, ни у социјалном, а најмање у политичком смислу никакав напредак да оствари у оквирима југословенске државе. „Југославија не може бити атракциона тачка ни за кога, најмање пак етнички магнет који привлачи разасуте делове. Јер, Југославија није никакво и ничије национално жариште. Баш зато што је огњиште многих, није огњиште ничије. Она не представља ниједан одређен национални облик, ниједан сигуран национални појам... Србину само Србија може бити отаџбина." (стр. 54.) После два наивна и несрећна југословенска експеримента, евентуални трећи би био апсолутно лудачки. Сви преостали заговорници југословенске опције морају се запитати „постоји ли један број жртава преко којега не смемо више прелазити, или ће наши Југословени остати Југословени па ма колико Срба пропало? Не треба губити из вида да народни организми, исто као и појединачни, не могу одолевати сувише великим и честим ударима. У медицини се зна колики проценат крви може да истече једној особи па да се она више не одржи у животу. Нешто је слично и са народним организмима. Још неки експеримент, и нас неће бити." (стр. 55.)

Уласком у Југославију заправо је српски народ изгубио своју државу као уточиште своје националне специфичности, односно спољашњи облик колективне свести. Кроз нову државу и Хрвати и Словенци су убрзано стицали оно што никада нису имали, а Срби систематски губили осећање посебности, самопоуздање и духовне снаге. Колики је контраст то ново стање изазвало у односу на историјску чињеницу да се Срби никада „нису задовољили неким палијативима, неком

сумњичавом „државношћу" без праве суверености и пуне слободе, нису никад чинили „нагодбе" с којима би своју самосталност делили или уступали, нису никад у историји замењивали своје српско име неким другим. Нити су били Илири, нити Југословени све до кобне 1918." (стр. 56.) О томе сведочи државотворно искуство и Србије и Црне Горе. „Једна мала оаза Српства, Црна Гора, није никад признавала туђег господара. Она је бивала гажена и каткад потчињавана султану, али то Црногорци нису сматрали као трајно решење и нису му се покоравали. Србија је пре једног и по века као Феникс васкрсла из свог пепела, и одмах хтела да буде само своја и потпуно своја (као што је то раније изнето у једној од првих одлука обновљене Србије). Колико је муке и крви требало док је то постигла. И обе су те српске државе морале сталним просипањем крви да бране постигнуту самосталност. У никакве се компромисе упуштале нису." (стр. 56.)

Српска национална идеја је одувек тежила само јединственој српској држави, а Костић тврди да 99 одсто Срба није знало ни за постојање било какве југословенске идеје или државног пројекта пре стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Срби су се, пре свега, бавили уједињавањем Србије и Црне Горе и питањем која ће династија преузети главну улогу у том процесу, као и довршити уједињење свих осталих српских земаља. Како каже Костић, „обе су те државе сматрале да су предодређене за кристализационе тачке окупљања целог Српства, док напослетку није улога Пијемонта прешла искључиво на Србију, која је била далеко већа и снажнија. Али, даље од тога није нико мислио ни хтео. Ујединити цело Српство под једним државним кровом, то је био крајњи циљ свих српских родољуба, на свим странама и у ослобођеним краљевинама и у неослобођеним деловима Српства под турском и Аустријом. Ништа мање, а ништа ни више. У појединим манифестима, здравицама, политичким студијама, поље ослобођења бивало је проширивано на све „Југословене", на све Балканце, на све Словене, на све хришћане. То кад је моменат захтевао, и кад су политичке констелације показивале могућност ширих акција. Али ниједан Србин није интимно желело ништа друго него уједињење свих Срба. Нису ваљда Косовци и Скопљанци очекивали од Југославије спас, нису ваљда то очекивали Босанци, Херцеговци, или Војвођани, Бокељи итд.? Свак је само чекао српску војску, свак је упућивао своје погледе на Београд и у Цетиње. Свак је очекивао уједињење Српства, и ни о чему другом није ни мислио, нити је шта друго желео." (стр. 57.)

Ушавши у заједничку државу са Хрватима и Словенцима, Срби су доживели прави кошмар. „Одједанпут, они се нађоше као Југословени, а не више као Срби. Преконоћ променише своју народност, које су били толико свесни, као мало који народ света, и којој су били толико одани. Настала је дезоријентација, и више од тога: равнодушност према народности. Кад се народност може указима мењати, кад се може напуштати духовна веза негована вековима и цементирана крвљу генерација, онда сама веза уопште лабави, обесвећује се, постаје ствар момента, реглементације, трансакције. Чак, могло би се рећи опортунитета. С нацијом је као таквом готово. Нова се не створи, а стара ишчезе. Није народност одећа која се мења и нова прави кад се стара отрца. То је најсветија и незаменљива веза људи. Ко је кадар њу да промени, тај ништа више свето нема. То је превртљивац, несолидан тип. Достојевски је с правом казао да свакоме његова народност означује пут ка Богу. Она је далеко више од вере." (стр. 58.)

Неутемељена претпоставка да су Срби, Хрвати и Словенци један народ после уједињења је деградирана на циљ који тек треба постићи, некада и насилним методама. „Образована је једна држава без довољно унутрашњег оправдања и онда се принудно хтело то оправдање накнадно створити. А никад се не може накнадном погрешком отклонити претходно." (стр. 59.) Зато је, по Костићевом убеђењу, таква држава осуђена на пропаст, јер није у стању превладати унутрашње разлике и специфичности, нити изградити изворну свест о припадности. „Далеко је од истине да се сталним животом у једној земљи ствара навика и љубав према њој, да се никаква друга не само не жели, него ни не замишља. Ми смо живели четири и пет векова у Турској. Нисмо знали ни за какву другу земљу сем ње, па смо се дигли против ње. Моји преци живели су неколико векова под Млецима, а један пун век под Аустријом, па су и они и цела њихова околина желели увек другу, своју земљу. А Аустрија је баш била велика и разнородна. У њој је свак могао чак добро да живи. Али су Срби хтели своју, српску државу. И што су дуже у Аустрији живели, све су јој мање били наклоњени." (стр. 62.)

Улазећи у заједничку државу, Срби су жртвовали своју већ створену и међународно афирмисану краљевину, проширену Црном Гором и Војводином, за коју су реке крви у ослободилачким ратовима пролили. „Други партнери нису имали да изгубе ништа. До тада су били скоро искључиво под туђом влашћу, сад су бар донекле и под својом влашћу. Срби су у Југославији морали да деле власт не само у новим српским пределима, које су часно задобили (ратом и борбом), и где је српски народ прижељкивао њихову управу, већ и на територијама својих двеју слободних држава." (стр. 63.) А могли су створити чисто српску државу која би обухватала буквално све српске националне територије. „Ми смо Хрвате ујединили први пут у историји у једну државу, нешто 1918, а нешто 1944, и тиме им дали могућност да се чак шире на наш рачун. Довели смо, напослетку, до тога, да Хрват влада као диктатор над свим српским областима уопште, и место два краља са две владе, ми имамо једва неколико послушних помоћника хрватског диктатора, неколико ађутаната и ордонанса хрватског тиранина." (стр. 63.)

А последице уласка српског народа у југословенску државу управо су катастрофалне. „Ми Срби смо умрли као међународни субјект. Нико више о нама не води рачуна. Нико нас не спомиње међу страним посетиоцима или гостима. Нигде више о нама помена у државној штампи, у политичким публикацијама, у лексиконима и енциклопедијама. Најмање у виду похвала. Ове су почеле са слободним српским државама и нестале с њима. Ми не сачињавамо више историју, што рекао Хегел, нити историјски ишта представљамо. Ми немамо свој дом, своју кућу, своју државну зграду. Ми смо бескућници као барабе. Провизорно смо под киријом у туђој, мешаној „колективној" кући, где је наша слога са сустанарима једнака слози сустанара у комунистичким становима." (стр. 64.) Огромна енергија се ту троши на међусобно трвење, а то онемогућава друштвени просперитет и Србе, као највећи народ, тера на непрекидне уступке, док се државна грађевина никада не може консолидовати.

Свима онима који се залажу за Југославију, јер желе већу државу која би гарантовала суверенитет и просперитет, Костић одговара да величина није сама по себи квалитет, јер „Срби немају непријатеља већег него што су Хрвати, сви други народи заједно нису му толико непријатељски расположени као овај сам. А Хрвати су у Аустрији били балансирани и задржавани другим народи-

ма, тако да је њихов злочиначки дух мање долазио до изражаја тамо него у Југославији. Овде су нам далеко опаснији, ако не актуелно а оно виртуелно: кад им се укаже прилика. „Ми хранимо гују у недрима." (стр. 65.) Поготово је у савременом свету бесмислено инсистирати на територијалној величини по сваку цену, јер је етничка компактност становништва неупоредиво значајнији квалитет. „Ми хоћемо Србију, и то онолику колику су наши преци у сталним борбама запосели и национално одухотворили. Само толику. Ништа већу, али ни мању. Само ако се на другој страни јаве безобзирни захтеви за нашим земљама, само тада се мора одговорити равном мером. Интрасигнетност се мора показати само према оним народима који убијају иноверију. Њима препустити нешто од стране нашег националног живља, значи исто толико колико овај живаљ оставити зверовима на милост и немилост. Никоме се не сме награда давати зато што је убијао своје грађане." (стр. 71.)

У глобалним размерама, територије Југославије и Србије улазе у исту категорију, па нас сви уџбеници политичке географије сврставају у мале земље. Зато је у нашем случају свака мегаломанија бесмислена и само нам егзистенцијалне проблеме ствара. „Да смо 1918. узели половину онога што смо узели од Аустро-Угарске, то бисмо могли евентуално и задржати и консолидовати. А овако, постоји опасност да изгубимо још много и од наше половине. Исто тако, да смо имали мањи део Македоније, тешко би се баш код нас извео тај покушај македонизације, од кога су поштеђене и Грчка и Бугарска." (стр. 75.) Основни принцип ког се разумни људи држе у конципирању државотворне идеологије јесте духовна повезаност грађана, хомогена национална свест. У таквим условима грађани осећају сопствену везаност за државне интересе и спремни су да им служе, па да се за њих и жртвују. Управо такву хомогеност је Србија имала уочи Првог светског рата и на њој је засновала своје невиђено ратно херојство. Како Костић наглашава, „после експеримента који смо учинили у скорој прошлости, после нечувених патњи које смо доживели, је ли постало сваком јасно да између нас и Хрвата не само да нема етничке заједнице, већ постоји непремостиви јаз? Где год се ми налазимо заједно, ту је крајња хетерогеност, а не хомогеност. А хетерогеност доводи до немира, до свађе, до смутњи, до крви, напослетку до расула и срамоте." (стр. 92-93.)

Због свега тога, Срби никакву перспективу не могу тражити у Југославији. Она им је отела многе територије, али и Македонце, Црногорце, муслимане, Србе католике, Буњевце, Шокце итд. „Ако ми успемо да се ослободимо хрватског баласта и да оснујемо своју сопствену државу, своју Србију, наши национални односи биће из основа измењени, а створиће се још подлога да се радикално измене. Истина, националних мањина имаћемо још и тада, чак у знатној мери. Али срж државе сачињаваће један народ, чију унутрашњу кохезију и духовну повезаност нико не може да оспори, један народ који је умео и који ће увек знати и хтети да се заложи за отаџбину. То је српски народ." (стр. 99.)

ж) Перспективе српске државе

Костић посебно инсистира на неопходности да српска држава има убедљиву српску етничку већину становништва, која гарантује заштиту националних интереса. Заштита интереса већинског народа у демократском систему ника-

ко не представља негацију права било које националне мањине, али чува интегритет државе и конзистентност правног поретка. Лаза Костић не оспорава ни могућност признавања македонског језика и посебности. Само у случају Хрвата предвиђа цивилизовану размену становништва по принципу реципроцитета. По питању муслимана, који говоре српским језиком, он каже: „Данас су се скоро сви муслимани Санџака определили као Срби без икаквог притиска. И један знатан број муслимана у Босни и Херцеговини. Природна је ствар да ће тај број у самосталној Србији расти без икаквих корака од стране власти, чак и од стране српског становништва. Ми их нећемо проглашавати „цвећем", ми их нећемо мазити, ми им нећемо обећавати ништа што не можемо извршити, ми их нећемо гонити да убијају своје земљаке као што су Хрвати радили. Али ћемо с њима поступати коректно и каваљерски. Ни у чему неће бити запостављени Србима православним. Да ће се они сами од себе србизирати, о томе не може бити сумње." (стр. 100-101.) Нажалост, историјски токови су кренули у сасвим супротном правцу.

Многима је изгледало да су, 1918. године, дефинитивно решени сви српски национални проблеми, да су у целости реализовани сви вековни циљеви српског народа. Али, како Костић запажа, „никаква већа несрећа не може да погоди један идеал него његово потпуно остварење. Идеал је онда нестао, нема га више. Он је испуњен, конзумиран, прогутан. Идеал, то је тежња, жеља, настојање да се нешто оствари. Кад је остварено престаје и тежња, често чак праћена разочарењем (дезилузија), јер остварење није донело све оне последице које су очекиване. Чим се испуни мисија, настаје једна учмалост, лабавост, духовна празнина. За одржање постигнутог није могуће произвести исту напетост духова као кад се иде за стицањем нечега." (стр. 103.) Ренан је утврдио да установе пропадају истог тренутка кад победе, а Бизмарк, поводом уједињења Немачке, да треба део посла оставити и потомцима. „Код једног стопроцентног народног уједињења, као што је скоро било наше, српско, 1918, нестаје велики национални идеал, престаје будни интерес за националну ствар, да се о борбености и не говори, настаје учмалост, индиферентност, национална апатија. Уколико има, пак, у народу још идеолошких и идеализирајућих снага (а у српском народу било их је и биће их увек), оне се окрећу неким другим циљевима, ваннационалним, често онда наднационалним и анационалним. Томе много треба приписати да је наша високошколска омладина постала интернационална, док су све студентске омладине суседних народа (Хрвата, Мађара, Бугара) биле хипернационалне. Ове су имале један национални циљ, док су Срби били у том погледу засићени. Како је друкчије реагирао Београдски универзитет на српске националне интересе од 1914. и после 1918." (стр. 103.)

За разлику од Југославије, која је систематски потискивала српске националне интересе да би се сталним и све већим уступцима безуспешно придобијали Хрвати, самостална Србија би се, према Костићевом мишљењу, у потпуности посветила потребама и тежњама свог народа. Не би више било мука с Хрватима који су опструисали и прву заједничку државу, ометали њену консолидацију, а истовремено здушно потпомагали македонске сепаратисте, шиптарске качаке и црногорске федералисте. У комунистичкој Југославији антисрпска политика је претворена и у званични државни програм. „И докле год буде Југославије и југословенства ми ћемо бити у опасности да поново не дожи-

вимо сличне ситуације. Може наше стање да се побољша, али опет у једном по нас неповољном моменту да дође до експлозије. Наша национална супстанца је најмање у Југославији заштићена." (стр. 107.)

Костић овде разрађује и основне постулате могућег етнополитичког програма обнављања и уједињења Србије: „Концентрација Српства, која захтева прикупљање разасутих делова по свету, враћање емиграције, увођење удаљених Срба из туђине, којима прети денационализација, а ми сами немамо изгледа да те крајеве ревиндицирамо. – Национална пурификација земље колико год је то могуће, моралним и исправним средствима, не чинећи другима што не желимо себи. – Забрана сваког прозелитизма, и верског и националног против Српства. – Привилегисање Срба увек где се ради о једнаким условима. – Унапређење српске културе на историјско-националну базу. – Бескомпромисна заштита српских интереса и у земљи и у иностранству, не жацајући се ни рата, ако се ради о заштити српских животних интереса. Ако неки други сусед покуша да према Србима изврши један pro mille оних злодела што су Хрвати учинили, морамо предузети неминовне репресалије према њиховим сународницима код нас, а евентуално и оружану борбу. – Целој државној идеји дати српски облик и српску националну мисао, српски национални интерес поставити као основну максиму делања и регулатив сваког јавног реда." (стр. 107.)

Једно од великих понижења Срби су доживели кад им је изокренута хрватска тробојка наметнута као нова државна застава. Грб је био троделан, као и химна, уз то мелодијски немогућа за извођење. Ћирилица је већ у време Александра Карађорђевића систематски потискивана, а сам краљ је дао начелну сагласност да се она потпуно замени латиницом, у чему му се енергично супротставио патријарх Варнава. „Његова интервенција је утолико помогла, што је он изнео да ништа више него један такав акт не би Македонце приволео Бугарима. То је било одлучно, а не српски интереси и српска национална традиција." (стр. 109.) Сузбија се и употреба српског националног имена. Све је то темељито рађено пре доласка комуниста на власт, па је Јосип Броз имао добру подлогу за све своје касније антисрпске уџурме. Да трагедија буде већа, све што је било лоше у краљевској и комунистичкој Југославији у оркестрираном западном јавном мњењу приписује се Србима, а добро безличној маси Југословена или директно Хрватима. „Ми ничим несрпским нисмо имали да се подичимо откад је Југославија створена. А све што је било српско велико, све су то присвојили и искористили наши крвни непријатељи, одузели су нам и славу и корист. Наши крвници присвојили су наше заслуге, а нама подметнули њихову срамоту. Због њих смо једнако морално као и биолошки страдали." (стр. 121.)

Биланс заједничке државе са Хрватима је катастрофалан, па Костић резигнирано закључује: „Како је све то жалосно и тешко! Са каквим поштовањем и одушевљењем је свет говорио о Србима у првој половини XIX века, кад су Карађорђев устанак и песме Вука Караџића открили Европи Српство и његове светле особине. Не може човек да чита са миром те изјаве првих људи тадашње Европе о славним подвизима и највишем домету песништва код Срба, не може човек а да се не узбуди и затресе од поноса. Почетком овога века славопојке Србији су се поновиле, Црној Гори нису ни престајале. И све смо то ми жртвовали да се удружимо са најневаљанијим народом Европе, и то баш онда кад

смо ми морално и политички стајали може бити најбоље у целој својој историји. Унели смо највећу активу коју је један народ у заједницу могао да унесе, примивши саму пасиву с друге стране." (стр. 121-122.)

Костић је убеђен да ће кад-тад доћи до српско-хрватског државног раздвајања, а свестан је и свих проблема територијалног разграничења. Али оно је неминовно и морало би бити дефинитивно. „За време Првог светског рата Србији као таквој признате су биле скоро све територије у којима Србин живи: цела Босна и Херцеговина, цела Војводина, Далмација до Сплита итд. На конференцији мира ми смо могли, да смо на томе инсистирали, добити и још повољније границе. Оне би биле међународно признате Србији као таквој, и нико не би смео у њих дирати, а да не повреди међународни поредак. Рецимо, да би нас ипак напали Хитлер и Мусолини, и да би се Хрвати домогли неког дела тих области за време рата, они би их аутоматски морали напустити после рата, чиме би оне још једанпут биле признате Србији од међународног форума." (стр. 129.) Сада су све те српске земље доведене у питање и окупиране, а остали смо и без Македоније.

Костић се посебно осврће на српску болећивост према Словенцима, која је многе српске прваке одвраћала од помисли да треба напустити југословенски идејни и државнотворни концепт и преоријентисати се на самосталну Србију. Иако отворено изражава прословеначке симпатије, он ипак истиче да, у принципу, свако пре свега треба да гледа своја посла и своје интересе.

Прву књигу овог циклуса Костић завршава побијањем оних заговорника југословенства који су указивали на пример Швајцарске, сматрајући да је то најбољи доказ за тезу да је ипак могућа заједничка држава Срба и Хрвата. Он прво наводи како је неистинита теза да разни швајцарски народи живе заједно и сложно вековима. То се односи само на последњих стотињак година, а до тада су непрекидно водили међусобне ратове. Ратовало се између кантона, између вероисповести или између националности. Даље, у Швајцарској не живи ниједан целовит народ, него само делови народа чија је матица у великим суседним државама. Што је најважније, ти народи нису међусобно етнички сродни да би их пратило проклетство малих разлика. Они се чак значајније и не мешају међусобно. Вера им се не поклапа ни са језиком ни са националном свешћу.

Много је, дакле, тога што нас разликује од Швајцараца. Уосталом, прва подела државе на области, по Видовданском уставу, била је по узору на швајцарске кантоне, али су јој се Хрвати непомирљиво супротстављали. С друге стране, Швајцарској велике силе гарантују неутралност, свакодневно присуство огромног броја странаца улило јој је дух толеранције, а врло рано је достигла висок степен економског благостања, управо захваљујући неутралном статусу и умешности у банкарском пословању. Бесмислене су и тврдње да је Југославија, по природи ствари, заштитник Српства, јер се супротстављала разбуктавању национализма. Како Костић каже: „Југославија је развила поједини национализам до крајности, до пароксизма, сваки национализам сем српског. Док је овај био потпуно учмао и наводно сузбијан од српских вођа, дотле су разбуктани били национализми других етничких група и то разбуктани на само једној основи, на мржњи према Србима и на жељи да се разбије заједница државе којој припадају." (стр. 143.)

Да није било Југославије највероватније не би било ни јасеновачког геноцида. Хрвати су још жустрије и масовније убијали Србе да би у њима убили сваку вољу за југословенством и заједничким животом. Многим Србима то није изгледало довољно па су се и даље заносили илузијама, одричући се сопствене нације. Али то их није спасавало од нових мучења и убијања. „Срби који напусте Српство и прихвате југословенство, не само што се тиме не заштићују од осталих „југословенских" грана, већ, напротив, постају тиме њихова омиљена мета напада. Ништа њима не помаже што су они престали да постоје као Срби и утопили се у југословенство, кад их друге гране још увек сматрају Србима. Они их издвајају из југословенске масе и онда убијају као Србе. Ови су престали да постоје као Срби за себе, али су то остали за српске непријатеље. И као изроди нису кажњени од Срба (ови су их чак у најмању руку разумели), већ су убијани од оних због којих су били вољни да жртвују своју народност. Догодило се слично покрштеним и понемченим Јеврејима у Немачкој." (стр. 148.)

2. Питање југословенског државног уређења

Друга књига ове Костићеве студије објављена је 1959. године и у њој аутор разматра правне аспекте југословенске државне творевине. Разматрање почиње негирањем уврежене предрасуде да Срби имају било какву правну или моралну обавезу да сачувају Југославију. Уколико би се о некој правној обавези и могло расправљати, попут Нишке декларације или Башке резолуције, пошто је њено испуњење немогуће, она практично и не постоји јер Хрвати једноставно не прихватају никакву југословенску државну заједницу. Нишком декларацијом српска влада је, поред одбране државе и слободе, као свој најважнији циљ прокламовала борбу за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, а Костић сматра да су српске вође биле мишљења „да је упутно учинити један гест којим би се војници Аустрије јужнословенског порекла охладили за Аустрију, јер су се Хрвати за њу борили свим жаром, а и Словенци прилично. Оваква изјава је дата у моменту кад су Срби показали свету, па и „Југословенима" Аустрије, да могу евентуално и да победе." (стр. 14.) Уосталом, о хрватским зверствима према цивилном становништву на српском фронту бројна су и упечатљива историјска и публицистичка сведочанства.

а) Рађање српске заблуде о братству са Хрватима

Костић цитира читав низ изјава и констатација хрватских званичника, али и објективних историчара о хрватској верности и ревности у антисрпским ратним напорима Аустро-Угарске, а онда указује на понашање краља Александра Карађорђевића који је лично загребачком надбискупу, др Антуну Бауеру, уручио орден Карађорђеве звезде првог степена. Тај исти Бауер свесрдно је правдао аустроугарску агресију на Србију молећи се за победу оружја католичке монархије на Дрини, а после верске церемоније одржао је и прави политички пропагандни говор у коме је рекао и следеће: „А у што хоћемо да упремо поуздање наше да ће молитве наше бити услишене? Прво у то, што знадемо да је рат, што га присиљени водимо, заиста праведан, свет. Сиједи наш владар... тргао је мач да прибави задовољштину невиној крви престолонаследника Фердинанда

и његове узорите супруге Софије, што ју проли злочиначка рука. И као да је требало да се пролије ова племенита крв, да се открије у потпуној јасноћи погибао за краљевину нашу да је нестане, за народ наш да изгуби своје име и народност, а и за католичку вјеру нашу да буде изврнута највећим кушњама. Рат за одбрану тако великих државних и народних, временских и вјечних добара, праведан је – свет! И ми се смијемо обратити на Господара неба и земље да устане у одбрану праведне наше борбе... Будемо ли са оваквим срцем горуће молитве своје положили у крило пресвете Мајке и Дјевице Марије, немојмо сумњати: она ће услишати вапај наш и свемоћним заговором својим испросит ће код Бога побједу оружја храбре војске – а та побједа нека донесе праву срећу и благостање према милостивог краља нашега највјернијој краљевини Хрватској." (стр. 18.)

Само су Срби пречани здушно помагали борбу својих сународника из матице и због тога су тешко страдали. Како каже Костић: „Срби су, заиста, у свим покрајинама Аустро-Угарске сматрали бој Срба из Србије и Црне Горе као свој сопствени, а од исхода те борбе знали су да зависи њихов национални опстанак. Та је борба била њихова као и свих слободних Срба, борба на живот и смрт у буквалном смислу речи. То није потребно било ни истицати са српске стране, јер је то сваки Србин свуда у свету најинтимније осећао и најсвесније знао. У борби Српства против Аустро-Угарске за време Првог светског рата била су три српска фронта: српски, црногорски и српски унутра, у самој Аустрији. Ми смо у Аустрији саботирали гдегод смо могли и кадгод смо могли. И жртве су падале, крваве жртве, исто као на остала два фронта. Искључиво српске жртве! Ако су Хрвати код тих акција учествовали, они су то чинили само као достављачи, наредбодавци прогона или џелати. Они су се борили за Аустро-Угарску, а не за Србију или за Антанту." (стр. 19.)

Србија је у Први светски рат ушла прокламујући, кроз изјаву регента Александра, борбу за слободу и независност целог српског народа. У његовој наредби, од 4. августа 1914, стајало је: „Јунаци. Поред братске Црне Горе и свих осталих Срба који ће се борити против Аустрије гдегод се ко буде затекао и чиме буде могао, ви ћете у овој великој борби као своје ратне другове имати са севера нашу браћу Русе, чији је узвишени цар Никола II на први глас о аустријском нападу на Србију, одлучно и витешки са целом оружаном Русијом стао на одбрану Српства и словенства." (стр. 20) Дакле, на целој аустријској територији Србија и њено државно вођство нису имали никаквих савезника осим тамошњих Срба. Тек крајем 1914. тај став је промењен Нишком декларацијом која је српске ратне циљеве дефинисала као „ослобођење и уједињење све неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца." (стр. 20) Како Костић каже, „Срби су то хтели, о томе не може бити сумње, сви и свуда. Хрвати ни најмање. Словенци испочетка никако." (стр. 20)

Међутим, и после Нишке декларације српски званичници нису много пажње придавали Хрватима и Словенцима, па, 4. априла 1915, регент Александар у васкршњој честитки каже: „Христос воскресе, војници. У освитку васкрса Велике Србије, ја вас на данашњи дан поздрављам са Христос воскресе и жељом да са успехом и славом завршимо велико започето дело на остварењу Србинових идеала." (стр. 20) Поготово јуначким српским војницима у свим искушењима кроз која су пролазили није падала на памет никаква југословенска идеја. Они су се једноставно борили за свој народ и ослобођење поробљене отаџби-

не. И Никола Пашић је крајем рата давао дипломатске изјаве о јужнословенском уједињењу, али сви расположиви документи, савременици и историчари сведоче да је њему примарна била Велика Србија.

Најзначајнији радикалски политички предводник у емиграцији, Стеван Тривунац, 1956. године је у листу „Радикал" потенцирао да су 1918. године „несвесни и несавесни Срби углавном омели Пашића да реши питање српског уједињења и да обележи границе српског народа. Уместо тога, ушли смо у заједничку државу ћутуре." (стр. 22.) Пашић се грозничаво трудио да политичка пракса оспори циљеве Крфске декларације, али су превагнули несвесни и несавесни међу Србима, у које, пре свега, можемо убрајати Александра Карађорђевића и Стојана Протића. Тако Тривунац закључује: „Пашић је имао право. Ми, Срби, захваљујући недораслима и пакосницима уз то, који су истргли волан наше судбине из Пашићевих руку, искрцали смо своју вековну борбу и своју победу на погрешан колосек. Ми смо јефтино изгубили ненадокнадиву прилику да ујединимо српски народ у српску државу, пре сваког даљег ширег сједињавања. То нам се светило, то нам се свети, и од нас и наше српске свести зависи хоће ли нам се и даље светити." (стр. 22.) Лазо Костић такав Пашићев став коментарише следећим речима: „Ја мислим да нико живи не може замерити Пашићу што је тако и мислио и поступао. Он је био председник Српске владе, и мандатор и нада целокупног српског народа. Он је морао мислити и настојати онако како то витални интереси свога народа налажу. Он је био велики државник, кога нису маштаније занечиле; он је био геније који је предосећао судбину Југославије." (стр. 22.)

Што се тиче ситуације у којој су се нашли Хрвати, „или су имали да подносе судбину побеђених и пусте разбијање свога „историјског подручја" у корист Срба, или су имали да се Србима приближе и с њима помешају. Учинили су ово последње, једнако као 1848. Оба пута су успели да Србима отму велике делове њиховог народа и плодове њихових победа. И тако су од једног малог народића, познатог у историји највише по злочинима, постали судеоници српске славе и српске величине, да би то напослетку наплатили најгрознијим злочинима према тим истим Србима." (стр. 22-23.) Костић се позива и на Валтера Хагена, једног од шефова немачке обавештајне службе, који је 1950. године у Цириху објавио књигу „Тајни фронт" у којој износи да у хрватском народу никада није било масовније подршке изласку из Аустро-Угарске и уједињењу са Србијом, док су се неки хрватски политичари залагали за јединство „углавном зато што је политичка веза са Србима пружила Хрватима могућност да искоче из фронта побеђених и да се уврсте на страну победника... Маса хрватског народа није одобрила ову одлуку донету на сасвим недемократски начин: хрватски народни заступници су апстинирали из београдског парламента, да би тим ставили на знање да цело оснивање државе сматрају илегалним." (стр. 23.)

У току Првог светског рата Хрватски сабор се отворено заложио за победу аустроугарског оружја, а Мајском декларацијом далматинских и словеначких посланика бечког Царевинског већа, изнето је залагање за јединство хабзбуршких поданика Словенаца, Хрвата и Срба у оквиру Аустро-Угарске царевине. Зато Нишка декларација није могла створити правне обавезе не само Хрватима и Словенцима, него ни Србима пречанима, јер је њих интересовала само Велика Србија. По Костићевим речима, ни Башка резолуција, од 27. јануара 1944, није могла произвести правне последице јер су је сачинили само стра-

начки представници, међу којима су били готово занемарљиви Хрвати и Словенци. Том декларацијом је предвиђена обнова југословенске државе као федеративне, уставне и парламентарне монархије, а у којој је најзначајнија одредба по којој „Конгрес сматра да је солидност будуће Југославије условљена стварањем, на демократски начин, једне српске јединице у државној заједници, која би на демократским основама окупила цео српски народ на својој територији." (стр. 25.)

б) Наивност Башке резолузије

Костић у потпуности разуме услове у којима је одржан Башки конгрес, политичке потребе Равногорског покрета, али се супротставља емигрантском слепом слеђењу одредби Башке резолуције. „Има у држању официра и војника поч. ђенерала Михаиловића, који ни за јоту неће да одступе од ове резолуције нечег дирљивог, величанственог, изразито српског. Нечег витешки официрског. Али мало политичког." (стр. 26.) Лазо Костић одбацује сваки апологетски приступ и догматски третман одредби једног историјског документа имајући, пре свега, у виду да је он донешен на недемократски начин. „Онај ко је за Башку резолуцију може бити и добар патриота, и добар Србин, и, нарочито, добар Југословен. Може бити одан краљу, итд. Али он је против демократије. Јер демократија не дозвољава никако да је неко везује, нарочито не какав војни покрет. Демократија тражи да свака генерација грађана слободно одлучује о својој судбини. Не може садашње и будуће генерације да везује генерација из 1944. све да је избор делегата био беспрекоран. Огромна већина Срба није се могла изјаснити ни за ни против њега." (стр. 27.)

Овде нам је посебно интересантна следећа Костићева дигресија: „Када је овај рад био увелико готов, читао сам нешто фантастично. У заграничном органу др Живка Топаловића, председника Конгреса у Ба („Синдикалист", број за јули 1957.), излази допис неког нама непознатог „Веритас" да је пок. ђенерал Михаиловић пред једним српским истакнутим просветним радником казао: „Све политичаре треба побити до једнога... и у граду и у селу, па онда ћемо ми војници узети судбину народа у своје руке". Ако је то заиста пок. ђенерал казао, онда је он тиме обелоданио свој у првом реду антидемократски став и то на начин непознат у историји Србије. Ако он то није казао, онда г. др Топаловић излази пред нас у светлу нимало повољном, он који је председавао конгресу у Ба и редиговао ту фамозну Резолуцију. Он је став покојног ђенерала морао знати канда и пре тога конгреса. Како је онда сарађивао на њему и водио прву реч? Башка резолуција није могла ни с једне стране добити тако поразан ударац као од овога писања. Он ју је потпуно уништио и сахранио, чак и у оним деловима које нико са српске стране не манише." (стр. 27)

Годинама се српска емиграција исцрпљивала испразним расправама о Башкој резолуцији, губила енергију, завађала се, упадала у догматски занос и политичку нетрпељивост, па је Костићева велика заслуга што је разбио неке табуе и отпочео озбиљну расправу о будућности српског народа. Он никада, ниједном речју, није спорио ратне заслуге генерала Драже Михаиловића, али није ни дозвољавао да му ратни командант постане политички узор и оријентир. Убеђен је да би се и сам Михаиловић, да је преживео, одрекао многих ставова Башке резолуције: „На конгресу у селу Ба поч. ђенерал Михаиловић одржао

је један говор пун југословенства, али не само државног него народног. Он је говорио још у почетку о „праву на живот нашег троименог народа", делегате је поздравио као „представнике демократског народа Југославије", на крају је узвикнуо „Живео југословенски демократски народ". (Из „Књиге о Дражи", издање Виндзор 1957, св. 2, стр. 8.). Можда је то онда било и државнички и патриотски. Но, данас нико живи не признаје „југословенски народ", и сама та реч би била довољна да одстрани од Југославије све Словенце и онај мали, незнатан број Хрвата који је хоће. Точак историје се не враћа унатраг. А затим, то може послужити, те Дражине речи, као програм или путоказ југословенског а не српског окупљања, југословенске а не српске политике. У целом говору он ни речју не спомену Србе и кад Срби иступају као Срби, не могу се позивати на Дражу Михаиловића, коме су иначе толико одани." (стр. 28-29.)

Официри у емиграцији су се опет позивали на своју заклетву краљу и Југославији која их је обавезивала на одређену државну форму која је историјски пропала. Ако нису у стању да схвате да је оно у шта су се заклињали потпуно пропало, зашто се онда уопште баве политиком. Треба да то препусте онима који су у стању да слободно мисле и делују. Да трагедија буде већа, „врховни командант је позвао баш Србе да се придруже партизанским одредима. Он је то учинио против своје воље, по ултиматуму енглеског премијера Черчила, али ништа мање обавезно за оне који су сматрали да су му дужни верност и покорност." (стр. 31.) Костић је и по овом питању недвосмислен и директан. „Заклетве Југославији, чак да су и њој самој полагане, изгубиле су сваки правни и морални значај. Нико не треба да се сматра њиме везан. Уопште не треба давати сувише велики значај заклетвама ове врсте све кад би их било. Оне се намећу и онима који их желе и који су их свесни, као и онима који их само форме ради примају, а интимно се заричу да ће радити сасвим супротно заклетви. Можда то тајно према Богу изричу још код полагања формалне заклетве. Одржање народа је светије од ма које заклетве." (стр. 32.)

Лазо Костић не оспорава ни право Хрватима на отцепљење од Југославије и формирање самосталне државе. Међутим, „оно што се Хрватима мора замерити, оно што их карактерише као најгнуснији и најварварскији народ данашњице, то је страховито убијање и мрцварење својих сопствених грађана, које су после издајства, туђом помоћју, задобили. И кад они своје држање за време рата правдају да нису хтели даље да живе у „тамници Југославији", то им се најмање може замерити. Само што они прелазе преко друге две за њих катастрофалне чињенице: преко њихових злочина и преко навештања рата западним савезницима. Ово друго може такође и не бити грех кад не би Хрвати сада од тих истих савезника тражили награде за своје држање. Ниједан од победничких народа света не истиче толико своја демократска настојања и своју привржености Западу као тај народ који је Западу навестио рат, и који би, и те како, искористио своју привржености фашистима да би они победили (у првом реду према Србима). А оно прво је лага коју никад са себе Хрвати не могу опрати. Њима не замерамо што су своју државу основали, чак ни то што су онолике границе добили, већ само то што су се показали у тој држави горе од дивљака средњег века и проиграли право да државу имају." (стр. 33.)

Кад је већ о заклетви реч, „далеко важније питање о повреди заклетве појавило се 6. јануара 1929, кад је краљ Александар укинуо Устав и дао самовољно држави други лик. Ми смо то примили без протеста, а можда је то била гре-

шка. Ми смо сви погазили заклетву, бар сви државни службеници. И тада нико то питање није потрзао, већ га потрже сад кад му места нема. Најочигледнију повреду заклетве извршио је сам краљ, тако да је и њен значај уопште обесвећен." (стр. 33-34.) Колико се тек наивних Срба латило за наводне Александрове последње речи: „Чувајте ми Југославију". Чак је и генерал Петар Живковић, као емигрант, признао да је реч о измишљотини. Костић то коментарише следећим речима: „Колико би тај краљев аманет требало поштовати, ја нећу да се изражавам, из простог разлога што њега није било. Краљ те речи није пред смрт изговорио, нити је био у стању да их изговори. Озбиљни људи нису ни момента веровали у то; лекари с којима сам разговарао тврдили су без предомишљања да је то немогуће. То је била једна добро смишљена крилатица, мада тенденциозна. Јер, овако се тумачило у Београду, пратиоци краљеви, који се нису херојски понели, хтели су том крилатицом да овековече своје позиције. Они су кобајаги одређени били да још чувају и сачувају Југославију. То је била крилатица за децу, а маса је инфантилно расположена, па је крилатица донекле и палила, нарочито, а можда и једино, код Срба. Нико није видео у њој опасност, па је није демантовао." (стр. 34.)

Костић указује и на сведочење Светозара Прибићевића, према коме је краљ Александар после скупштинског убиства имао намеру да изврши ампутацију Хрватске. „Светозар Прибићевић, који то саопштава, саопштава и даље нешто што као центлмен никад не би смео да саопшти. Он објављује свој приватни разговор са краљем Александром, у коме се овај жали на Хрвате и каже како му је и отац говорио да су Хрвати непријатељи Срба. Према Прибићевићевим наводима, Александар је рекао: „Ви нећете да признате да је најбоље да се одвојимо од Хрвата. Са оним што ће нам остати имаћемо бар чврсту државу. И мој покојни отац често ми је говорио да се са Хрватима не можемо споразумети, да су то вековни непријатељи Срба и да с њима не можемо водити заједничку политику." (стр. 35.)

в) Емигрантске недоумице

Многи политичари се на крајње неук начин баве компоновањем и прекомпоновањем пројеката југословенске федерације. Сви њихови концепти темеље се на две основне предрасуде: да Југославија мора да постоји и да је у сврху њеног одржања нужна жртва неких српских интереса. Што мање знају о принципима федерализма и модерним уставноправним начелима, више су загрижени у неаргументованој одбрани својих наивних поставки. Конципирају политичке и правне механизме, али не размишљају како би они у пракси могли да функционишу. Дајући пример некомпетентности, Лазо Костић посебно потенцира Десимира Тошића и његову књигу „Српски национални проблеми", објављену у Паризу 1952. године. Посебно исмева Тошићево глупо прихватање флоскуле о хрватској „Троједници" јер је она само утвара, која је живела у фантазији хрватских мегаломана и занесењака. Она није никад у реалности постојала. То је била само химера, то је једна проста фикција и једна жеља. Она се употребљава кад се хоће означити национална или судбинска солидарност три „краљевине", али не као стварност. Зашто г. Тошић ту реч употребљава, ја не знам. Али, он каже: „Троједница (без Далмације)". То онда није „троједница", већ „двоједница". (стр. 40.)

Исмевајући политичке и публицистичке фразе да ће најтеже проблеме државног уређења и уставноправног односа сам народ разрешити, Костић указује на историјско искуство према коме се у преломним друштвеним ситуацијама народ заправо веома мало питао. „Ако би пак народ био питан претходно, то би практично значило одређивање делегата. То је истоветно са избором народних посланика. Значи да мериторно одлучују представници народа а не сам народ. Улога народа је сведена на одређивање репрезентаната." (стр. 43.) Федерално уређење државе пружа основу за стално обнављање питања редефинисања статуса њених елемената и проблематизацију разграничења федералних јединица. „Таквој држави ја бих увек претпоставио једну хомогену српску државу, где би сви ови проблеми били непотребни и где би се одмах могло радити на народном благостању, где стална организаторна питања не би паралисала сву државну делатност и тровала међусобне односе. Али у федерацији се то може избећи само жртвовањем демократских начела." (стр. 45.)

Ниједан пројекат југословенске федерације са више од три федералне јединице не може да опстане већ из материјалних разлога јер би оне вештачки непрекидно биле издржаване системом дотација, које су иначе могуће само под аутократским режимом. Са националног аспекта, свака федеративна држава би била антисрпска, јер би већину у парламентарним домовима, посебно горњем у коме су све федералне јединице подједнако заступљене, као и телима извршне власти и правосудним институцијама, имали државни фактори који се из различитих разлога супротстављају српским интересима. Комунисти су Србима отели много територије и произвели ситуацију у којој је само половина српског народа живела у србијанској федералној јединици. Измишљене су македонска и црногорска нација. Прокламовање црногорске нације Костић сматра највећим етничким фалсификатом свих времена. Словенци никада кроз историју нису имали сопствену државу, али су у Југославији добили апсолутно етнички компактну територију. Македонија обухвата много изразито српских територија. Хрватској су придодате Славонија и Војна Крајина које вековима нису биле у њеном саставу, па чак и Далмација с којом осамсто година није имала никакве државноправне везе, осим посредством Бечког двора. Уз то, Дубровник, Истра и Барања никада нису били хрватски.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је административно, на прилично вештачки начин, била подељена на 33 области, док је Краљевина Југославија, након шестојануарског државног удара, прокламовала девет бановина као управних подручја с готово чисто полицијским надлежностима. Хрвати су систематски саботирали функционисање оба концепта административног уређења, као и државну власт уопште. Српске политичке партије и њихови лидери су непрекидно настојали да се постигне договор са хрватским политичким предводницима. „Разуме се да су они решење видели само и искључиво у демократизацији целе земље, повраћају слобода свим грађанима без разлике, и главним народносним скупинама државе: Србима, Хрватима и Словенцима. Они су предвиђали и демократски поступак при преговорима и крајње демократско решење на основу преговора. Иначе, то је логично, српске демократске странке не би никад ни покушале неку акцију чији би резултат био слобода у Хрватској а ропство у српским деловима земље. А до тога је баш дошло." (стр. 69.)

Главни проблем и невољу српског народа представљао је самовољни и интелектуално недорасли регент Павле Карађорђевић. Како износи Лазо Костић, „вође ХСС су у једно погодно време почеле да воде преговоре са Двором и његовим експонентима иза леђа српских политичких представника демократског кова. Двор је представљао кнез Павле. Он је био један од тројице регената, али је успео да узурпира сву власт за себе (сасвим противно Уставу и жељи покојног краља). Као сараднике са српске стране бирао је људе најмањег политичког и националног калибра, своје креатуре. Преко њих је дошао у контакт са вођством ХСС... Међународни кругови су вршили притисак да се Хрватима попушта до крајње мере, а принц Павле је много на те кругове полагао. Он, уосталом, није никад, ни најмање водио рачуна о српским животним интересима и о потребама српског народа који му је био ментално стран." (стр. 69.)

У процесу преговарања Хрвати су са своје стране именовали три истакнута правника. „Сви су у танчине знали и историјат и тадашње стање српско-хрватских односа. Са српске стране су именована три професора Правног факултета у Београду, левичара, тотално неспособна за овај задатак (нити су знали позитивно јавно право земље, нити етничко-статистичке односе, нити су интимно осећали политички ваздух „Прека")." (стр. 69.) Преговарачки процес је био конспиративан, а одвојено на Бледу и на Плитвицама. Резултат је био образовање Бановине Хрватске од дотадашње Савске и Приморске бановине уз додавање дубровачког, шидског, брчког, градачачког, дервентског, травничког и фојничког среза. Преостале српске земље при томе су остале без јединственог националног идентитета. У Бановини Хрватској остало је да живи 850.000 Срба и против њих су одмах почеле систематске репресалије и брутални пропагандни терор. Хрвати су у својој бановини добили пуну демократију и одмах показали своје право лице, док се у остатку државе сачувао кнежев лични, диктаторски режим.

Хрватска монструозна творевина добила је доста државних атрибута и представља праву федералну јединицу унутар државе која је и даље за све друге области сачувала унитаристички и централистички карактер. Хрватски министри су наставили да управљају српским областима, док српски над хрватским нису имали никакве ингеренције. Али, Хрвати се ни тиме нису задовољили, него су даље захтевали да им се припоје Бачка и све друге територије где је било католичког становништва. Како каже Костић, „да су све ово најинтимнија гледишта целокупног хрватског народа, ја ни часа не сумњам. Они траже не само област до Земуна, Котора и Дрине, већ и Бачку, у којој 1918. није било ни приближно 1.000 Хрвата. Траже је зато што је католичка, јер двовековно искуство учи да сви католици под хрватском влашћу постају Хрвати, а затим њих ту помаже и на то подстиче Ватикан, који би Мађарима такође дао миг да то прихвате као солуцију ипак мање злу него 'власт шизматика'". (стр. 72.)

Костић даје шири осврт на државне пројекте Стојана Протића, Светозара Прибићевића, Фрање Супила, као и српских и хрватских учесника Париске мировне конференције, да би се шире позабавио емигрантским идејама преуређења Треће Југославије које се редовно тичу искључиво територијалне поделе, било да је реч о тројној, четворној, петорној или шесторној. За др Владислава Станића Костић каже да је „његова аргументација потпуно нестручна и личи на зборашко поповање". (стр. 84.) Затим разматра антисрпске идеје које

се лансирају из окружења листа „Наша реч", а чијим ауторима је основна преокупација територијално разбијање и политички слом српског народа. Њихови текстови су отворени наговештај „да Србство мора, ако се реши за Југославију, да даље страда и стално чини уступке свима и свакоме, да би одржало једну заједницу која га уништава". (стр. 85.) Српски издајници у емиграцији су, по својим схватањима, веома блиски хрватским публицистима који инсистирају да српска федерална јединица не би смела бити већа од хрватске.

г) Пројекат црногорске нације

И комунистички пројекат измишљања црногорске нације нашао је своје следбенике у српским емигрантским круговима. „Црногорска „народност" заснована је на лажи, на фалсификату, на насиљу најгоре врсте." (стр. 93.) У ту квази-нацију су стрпани Брђани, Херцеговци, Бокељи, Приморци, Васојевићи итд., а њени креатори су били главни протагонисти антисрпске политике и пропагатори флоскула о великосрпском угњетавању Црногораца. Костић истиче да се црногорски Срби „нису имали шта пожалити на политику Југославије између ратова. Но, рецимо да им је и неправда вршена. Да ли због тога морају да мењају народност? Ако је ико био запостављен између ратова, то су били босански и херцеговачки Срби, и крајеви где они живе. Па никад никоме Босанцу или Херцеговцу не паде на памет да мења народност." (стр. 93.) Појавило се нешто чему се нико нормалан није могао надати: црногорске усташе као предводници антисрпске мржње.

Костић подробније анализира тај проблем, па каже: „Сва ова антисрпска акција Црногораца била је испочетка ствар комуниста. Не може се она, никако, генерализати и кривица бацати на све Црногорце. Витезови који су се борили под архивитезом, војводом Павлом Ђуришићем, били су Срби, ништа мањи и ништа мање фанатични него њихови преци, који су пет векова војевали са некрстом у име Србства. И, да су они победили, не би никад дошло до ове бруке и срамоте: Црногорци би остали оно што су увек били: прави Срби, српска аристократија, српска елита. Али, колико се из емиграције, чак и блиске земљи, може запазити: ова јерес је у земљи ухватила корење и неће се моћи лако сузбити. Нешто услед претње, нешто вештим агитацијама и школама, нешто обећањима и положајима, врло многи Црногорци у земљи примили су идеју црногорске етничке посебности." (стр. 93-94.)

Дубоко свестан несагледивих негативних последица, Лазо Костић резигнирано закључује: „Србство је услед овога страховито разбијено и без потребе компромитовано, тако да је питање кад ће се и да ли ће се уопште ти ожиљци и процепи моћи да залече. Што идемо даље, све је мања вероватноћа излечења. Србству је задан један страховит ударац. И не треба се заваравати, данас изгледа поуздано да то није била идеја једног човека или неколицине: многи је Црногорци заступају са жаром који се не може превазићи." (стр. 94.) Костић подсећа на речи Јована Цвијића из 1907. године који каже: „У Црној Гори је српска свест увек била несебичне јачине. Запазио сам да и сваки чобанин зна за велику српску целину, и то је готово једина садржина вишег народног осећања, после бриге за свакодневним животом." (стр. 96.)

Енглескиња Едит Даром је, почетком двадесетог века, писала у књизи „Словенска опасност": „Црна Гора само зато живи да би васпоставила великосрпско царство... Ми видимо, дакле, да је частохлепље Петровића да заснују Велику Србију и над њом владају већ било узело чврсту форму дуго пре него је Србија извојевала самосталност и пре него се уопште и чуло ма шта о Карађорђевићима." (стр. 96.) Она говори и о амбицијама краља Николе I Петровића: „Испочетка још, он је имао само једну амбицију: да васпостави великосрпско царство са Петровићима као владајућом династијом... Он је већ био решен да се попне на престо Стефана Душана... Фердинанд је Николи обећао оружану помоћ за рушење Обреновића, да би после Црну Гору, Србију, Босну и Херцеговину спојили у једну државу са Николом као поглаваром... Да ли је неко био против Петровића или не, они су сви сматрали као готово да ће Црна Гора бити на челу Велике Србије." (стр. 96-97.)

Костић и овом приликом цитира Герхарда Геземана, чувеног слависту који је у књизи „Црногорски човек" запазио основне особине црногорског карактера: „Агонална љубомора појединих племена премошћена је једном племенитијом утакмицом: ко је бољи Србин. Пошто Црногорац мора у свему да је бољи, то мора да је такође и у народносном и у националном погледу... Црногорац је, по своме легендарном веровању, не само најбољи ратник света, него и најбољи Србин, српскији него сви други Срби. Не може се рећи да нема у томе право. Он је бар херојска квинтесенција српско-динарске душе." (стр. 98.)

Зато није нимало случајно што се већ у првој тачки одлуке Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори, одржане у Подгорици 26. новембра 1918. године, истиче: „Српски народ у Црној Гори једне је крви, једнога језика и једних тежњи, једне вјере и обичаја с народом који живи у Србији и другим српским крајевима; заједничка им је славна прошлост којом се одушевљавају, заједнички идеали, заједнички народни јунаци, заједничка патња, заједничко све што један народ чини народом." (стр. 106.)

д) Босанско питање

И образовањем босанскохерцеговачке федералне јединице комунистички режим је настојао да разбије српски народ. Одмах после Другог светског рата Срби су представљали релативну већину становништва, а и три четвртине муслимана, који су се национално изјаснили, писали су се као Срби. Комунисти су систематски наредних деценија форсирали муслиманску посебност паралелно са сузбијањем српске националне свести, културних и политичких традиција. На верским специфичностима муслимана грађена је босанскохерцеговачка посебност, коју Срби никада нису желели нити искрено прихватали. Српску националну свест Босне и Херцеговине најпрегнантније су изразили Јован Дучић, Петар Кочић и Алекса Шантић. Костићу је јасно да се муслиманство „не може овековечити као етничка категорија. Оно је резидуа турске владавине, које је нестало, и продукт верске детерминације која данас све више отпада. Њихова социјална посебност и уздигнутост нестале су сасвим. Турство, које им је служило као модел, јако је удаљено и усто лаицизирано. Муслиманство БиХ изгубило је сваку подршку за своју посебност, и оно ће ту посебност само да напусти." (стр. 114.)

Поента свих Костићевих разматрања босанскохерцеговачког питања је да „српски народ БиХ жели уједињење са Србијом по сваку цену, и само у томе види могућност даљег националног опстанка." (стр. 115.) Разматрајући разне ставове емигрантских аутора који су паметовали о потреби тампон федералне јединице између Србије и Хрватске, Костић пише: „Аргументи који се наводе у корист посебних јединица мене заиста не убеђују. Неки су сасвим произвољни, као споменути да она спречава српско-хрватски национални сукоб. Напротив, она тај сукоб перпетуира и распламсава ако се ради о слободном режиму и демократском устројству. Не треба се заваравати и оперисати фразама: босанскохерцеговачки Срби и Хрвати нису се никада у историји слагали нити то изгледа могуће да се сложе. Било је времена кад су Срби и Хрвати у Хрватској и Славонији имали заједничку политичку платформу и кад су заједно владали чак. У Далмацији је то било скоро правило. У Босни и Херцеговини тога није било никад. Хрватска народност је тамо била створена после 1878. и одмах је дошла у сукоб са српском." (стр. 118.) И Костићева историјска прогноза је била врло убедљива: „Ако се заиста жели дати народу право самоопредељења, Босне и Херцеговине ће нестати за један дан, онај дан кад се плебисцит врши." (стр. 120.) Или, још упечатљивије: „Говорити о одлуци народа Босне и Херцеговине као целине, то је химера. Тамо не постоји јединствен народ, већ три етничке групе од којих свака гледа свој национални интерес и за њега ће се определити кад му дође време. Ако се и против те истине декретира федерална јединица БиХ, она ће бити камен спотицања целе државне заједнице и поред тога неодржива трајно. Не говорим то што тако желим, већ што је то сушта истина." (стр. 120.)

ђ) Македонско питање

Питање Македоније, као посебне федералне јединице, Костић сматра специфичним уколико опстане југословенска федерација. „Македонија представља једну територијалну самосталност, демографску разноликост према другим крајевима, језичку, па чак и етничку посебност. Ова етничка посебност је сасвим скорашња: она није била припремљена, она је настала сасвим изненада за саме стручњаке (етнографе и слависте), она није извојевана, ни најмање, већ је дарована. Није она ни директан плод македонских дејаца (ови су били подељени између наклоности Бугарској и наклоности Србији), већ је плод активности Светозара Вукмановића Темпа и његове дружине. Ипак је та етничка посебност разглашена сад на сва звона, ушла је у енциклопедије и лексиконе (сама наука је прима са резервом или чак не прима уопште), и становници Македоније постају јој све оданији. Она се неће моћи више никад да дефетира, да се избрише, да се сматра непостојећом. Несумњиво је да ће се она у току времена ублажити, и да ће добити природније пропорције, али је нестати неће никад више. Садашњи властодршци и Македоније и Југославије, једнако антисрпски расположени, постарали су се приљежно за то." (стр. 121.)

И четворна федерација би за Србе била неповољна јер би их у држави било више него Хрвата, Словенаца и Македонаца заједно, а у власти би партиципирали с једном четвртином утицаја. Уз то би били изложени коалиционим блокадама у државним институцијама. „Та колаборација свих јединица против

Србије више је него сигурна. Бар за мене. Ја је већ видим својим духовним очима. Против дива се увек удружују патуљци ако хоће да нешто постигну." (стр. 122.) Костић сагледава и чињеницу да на северу Македоније живе Срби који би се радије територијално припојили Србији, док ће и Арбанаси из западних делова тежити да се концентришу са осталим сународницима. „Није немогуће да се и у самој унутрашњости те преостале Македоније појаве етничка струјања која не одговарају датим калупима. Јер, садашња Македонија са својом народношћу није природно настала, као што је напред речено. Она је становништву наметнута. Можда је један знатан део становништва веома радо прихватио, али их има много који су се само покорили сили, оставши у суштини оно што су. Има, несумњиво, Срба и у самој унутрашњости Македоније, и на њеном југу и западу, који сами не могу сад доћи до изражаја. У слободи би се они опет појавили, и Македонија са својом посебношћу би могла да буде потрешена." (стр. 122.)

За македонски језик Костић каже да је „један прелазни облик између српског и бугарског језика. Мени чак личи на бугарски (јер ја бугарски не знам), док Бугарима личи на српски. Али да је близак и једном и другом, о томе не може бити сумње." (стр. 123.) Књижевни језик Македонци никада нису имали, као ни књижевности и писмености уопште, све до Другог светског рата. „Такође је познато свим историјама и лингвистима да не постоје ни стари писани споменици македонски, већ само српски или, у далеко мањем опсегу, бугарски... У самом српском делу Македоније постоји више дијалеката, али се два међу њима односе скоро као засебни језици; разлике су, можда, између њих као између једног од њих и српског, или незнатно мање." (стр. 124.)

Такав став Костић поткрепљује цитирањем универзитетског професора др Кајице Миланова који је у Перту, 1952. године, објавио књигу „Титовштина у Југославији": „Водећи слојеви данашње Македоније све више теже да формирају једну нову и засебну националну свест, видећи у томе, изгледа, једини национални политички излаз... У остварењу тога циља, највећа, али можда не и потпуно непребродива сметња, јесте околност што они Македонци који нису ни Срби ни Бугари, не говоре у ствари један језик. Ти Македонци говоре углавном два различита словенска дијалекта, који се, по неподељеном мишљењу свих филолога, међусобно разликују исто толико, ако не и више, него сваки од њих и од српског и од бугарског. Према томе, са чисто језичког гледишта, они би требало да се поделе у бар још два народа. Да би то избегли, они данас стварају, на вештачки начин, свој нови македонски књижевни језик, који је у ствари комбинација та два дијалекта. Тим језиком данас као матерњим језиком у ствари не говори ниједан део македонског становништва... Тај се језик сада форсира у свим школама југословенског дела Македоније и на њему се штампају сви уџбеници, књиге, новине и сва комунистичка пропагандна литература." (стр. 124.)

О македонским језичким дијалектима у пределима који су после балканских ратова припали Србији још у деветнаестом веку је врло стручно и објективно писао Стојан Новаковић: „Северна Македонија може да се подели, с обзиром на народни дијалекат, у две половине. Источно од Вардара, између Брегалнице, Разлога и српског граничног предела... влада дијалекат који би се можда најбоље могао означити као овчепољско-кратовски. – Југозападно од Вардара, па Велесом и Прилепом као центром све до предела Охрид-Дебар, влада

један други дијалекат, осетно различити од овчепољско-кратовског, који ја желим да обележим као велешко-прилепски. – Даље, у сливу Охридског језера и Дрима говори се дебарски дијалекат, који је, свакако, врло близак велшко-прилепском, али показује ипак нека знатна одступања." (стр. 124-125.)

У књизи „Велика Србија" француски историчар Ернест Дени је писао 1915. године: „Вардарски дијалекти варирају од дистрикта до дистрикта, и прелази се, неосетним градацијама, од језика поготово српског на западу, ка језику чисто бугарском на истоку." (стр. 125.) О македонским дијалектима писао је и Јован Цвијић: „Ја не могу да се упуштам у испитивање лингвистике. Ипак, изгледа готово сигурно да је говор становништва у пределима Скопља, Куманова и Кратова, као и у пределима Тетова и Гостивара, несумњиво ближи српском него бугарском... Александар Белић је мишљења да су у целом простору на југу границе српске (писано 1907), који је, као што сам већ казао, увек био обухваћен у Стару Србију, дијалекти чисто српски. Они представљају архаичне (старинске) српске језике и, тако посматрани, чине једну целину са језицима Југа и Истока Србије и Запада Бугарске." (стр. 125.)

Проучивши научне резултате компетентних лингивистичких истраживача, Костић следећим речима резимира македонско језичко питање: „Званични „македонски језик", створен лета Господњег 1945, у ствари је комбинација разних говорних дијалеката Македоније. Није ниједан дијалекат проглашен за књижевни језик, већ је од сваког узето понешто. Али, за основицу књижевног језика Македонаца узети су говори у западном делу централне Македоније, пре свега у троуглу Прилеп-Битољ-Кичево-Велес, а нарочито градски говор Прилепа. Као што се види, за основу је узет дијалекат који се највише разликује од српскога. Према свему овоме, данашњи македонски језик је једна вештачка творевина, нешто креирано и наметнуто, а не органски проистекло (као што је српски језик), језик без живог основа и корена. Кад су створили нов књижевни језик, морали су створити и ново писмо, установити азбуку за тај језик. И то је ишло авионском брзином. Састале се комисије, донеле одлуку и све се решило указом." (стр. 125.)

Последице таквих поступака нису биле нимало повољне за саме Македонце. Костић каже „да је Македонац према „своме" језику остао у истом односу као и пре: мора да га у школи учи, јер га од мајке не може научити. То је пре било и са српским, а за време окупације и са бугарским језиком. Је ли неки напредак што сад Македонац мора да учи трећи, „свој" језик? И како ће да га научи? Српски је један од најразвијенијих језика света, са веома богатом литературом. Српски језик има и своју прошлост, и своју изграђеност и своју лепоту, којој су се дивили најмеродавнији странци. Он има низ споменика у самој Македонији. Не само то: тамо је и настао као књижевни језик и први пут се афирмирао. Он је историјски и њихов. Није било потребе за Македонце да тај језик одбацују и стварају нови, вештачки. Имао је и Македонац и сваки човек одакле да српски учи. Данашњи „македонски" језик морају прво да уче његови ствараоци, морају да га вежбају и прокушавају. Сви су га морали испочетка учити. Нормално би било да се најпре увео у основне школе, и то испочетка, у прве разреде, па постепено терао даље. Не, ни то освештано правило не важи код комуниста. Они су основали једновремено не само низ средњих школа, него и универзитет у Скопљу. Међутим, нити је цео низ година у иједну средњу школу ушао ђак са свршеном македонском основном школом, нити на универзи-

тет македонски пуних осам година са свршеном средњом македонском школом. Сви су морали, у свим тим школама, дуго времена да буквар прелиставају, и ђаци и наставници, укључујући ту и универзитетске професоре. Нити су знање тог језика могли да донесу из школе, нити код куће да науче." (стр. 126.)

Костић пореди стварање македонског књижевног језика са хрватским преузимањем српског језика као сопственог. „Македонски језик, било које варијанте, није удаљенији од српског књижевног језика него што су биле (а и сад су) два једина хрватска језика кад је примљен српски као књижевни језик. То су чакавски и кајкавски језик далматинско-истарског острвља и дела обале, и језик хрватског Загорја са самим Загребом. Између та два хрватска језика, једина хрватска језика, ја то понављам, била је разлика огромна. Између кајкавског и словеначког веома мала, а између кајкавско-екавског и чакавско-икавског једнако као између словеначког и чакавског. Разлика већа него између српског и бугарског језика. Тврдим поуздано да један Загорац средине прошлог века није разумео ни половину речи неког Бодула, или обрнуто... И шта су урадили тадашњи хрватски вођи (иако скоро сви страног порекла)? Они су просто прогласили српски језик за свој књижевни језик, назвали га најпре илирским, а после хрватским, и на тај начин успели да хрватизирају све Србе католике (штокавце и ијекавце), све кајкавце-екавце и чакавце-икавце. Ови су последњи, и Загорци и Бодули, морали да науче српски да би постали неспорни Хрвати. Код куће, међутим, и даље говоре своје старе језике, али прилично модификоване кроз столетну школу." (стр. 126.)

Из свега овога се логично намећу многа суштинска питања. „Зашто и Македонци нису примили српски књижевни језик кад већ свога нису имали (као што га имају Словенци, за које би иначе исто правило важило)? Шта би сметало њима да буду партиципанти једног светски признатог класичног језика, народних песама којима се свет диви и које опевају највећим делом „честиту Македонију", односно догађаје из њене прошлости? Да сматрају Његоша својим? Да науче још у детињству језик који морају и онако у војсци учити, који је доминантан или скоро искључив у привреди Југославије, да могу после слободно да се крећу и да траже запослење по целој Југославији? Што им је требао један вештачки језик кога нико не говори ван те области и који нема ничега за собом? Шта је сметало Врањанцима, Нишлијама и Лесковчанима да су 1878. преузели српски књижевни језик? Одговор је лако дати: требало је разбуцати Србство, лишити га целе велике провинције, свих аквизиција из ратова за ослобођење. Требало је Србство учинити што мањим, па макар и по цену стварања новог и вештачког „језика" (ово дајем у наводницима, јер сама реч „језик" означује нешто што се говори, зашта се физички језик употребљава, а македонски „језик" се још данас не говори нигде)." (стр. 126-127.)

Своје ставове Лазо Костић поткрепљује примерима из историјског и културног искуства других народа. „Између италијанског књижевног језика (тосканског) и јужно-италијанских дијалеката (калабреских, наполитанских итд.) разлике су десет пута веће него ма којег македонског и српског говора. Између појединих, или скоро свих немачких дијалеката и немачког књижевног, Лутеровог језика, разлике су такође неколико пута веће него између српског и македонског (српски књижевни и говорни језик је исти). Но, најбоља паралела може да се повуче између швајцарског немачког језика и књижевног немачког језика. Швајцарци имају свој особени дијалекат, тзв. швицер guur, са разним ва-

ријантама по кантонима, и они га искључиво међу собом говоре. Никад два Швајцарца не говоре немачким књижевним језиком, ни приватно ни службено. Али у школи, у администрацији,у књижевности употребљавају... „писани језик" или „језик писма". Било је у Швајцарској покушаја да се уведе њихов дијалекат као службени и једини језик конфедерације, али није никад дошло ни до прве фазе остварења. И то из више разлога. Прво због тога што сам швајцарски дијалекат није јединствен (опет слично као у Македонији), што се ниједан странац не може одушевити да га учи, што се лице које се њиме служи ограничује на тражење посла, што странце не могу послужити на светском језику, и најпосле, али не последње, што нису хтели Швајцарци да се лише партиципације у Гетеу, Бетовену, Моцарту, Шилеру итд. Они су једнако њихови као целог „немачки-говорног" света. Нису они, практични како их је Бог створио, хтели да стварају нове језичне облике и језична правила, нову команду у војсци итд., кад су све то други створили, а од њиховог начина изражавања само се минимално разликује. А они још имају своју посебну државу, а не „федералну" јединицу." (стр. 127.)

Костић сматра да су Македонци могли да задрже сопствени говорни језик, а да би им било боље да су за службени и књижевни преузели српски. „Требало је, можда, македонском говорном језику признати важност и некако га озваничити. То значи: требало га је прогласити званичним конверзационим језиком краја у коме се говори, тако да не само може народ да га употребљава, него се и власти морају њим усмено служити. И ко њим не влада не може да службује у том крају. Тако би сви дијалекти били у свом крају поштовани, и Македонац не би морао да учи свој језик. Разуме се да би књижевни и „писани" језик био српски. „Пословни језик" би био македонски, „писани" српски." (стр. 128.)

Ту Костић указује на историјску паралелу са античком Македонијом: „Ово решење би, уосталом, одговарало тачно и стању у првобитној Македонији старога века, Македонији Филипа и Александра. И она је имала свој унутрашњи конверзациони језик сасвим близак грчком, али као писмени језик употребљаван је језик Омира и Хезиода. Македонија није тиме ништа изгубила, већ само добила. И тешко да би се икад прославила и онако проширила да се није везала са јелинством и јеленизирала. Да Александра није Аристотел васпитао у јелинском духу, он би остао један провинционални варварски сатрап без икаквог изгледа да осваја свет." (стр. 128.)

Костић не спори да би македонски говорни језик временом попримао све више српских књижевних израза, јер је то нормалан процес, који је насиљем прекинуо комунистички режим. До тада Македонци уопште нису имали националну свест, о чему сведочи и Херман Вендел у књизи „Македонија и мир", објављеној 1919. године. Он каже: „Национална неодређеност Македонаца је последица тога да они још ни данас нису у великој маси пробуђени из дремљивог стања једне нације без историје." (стр. 130.) Костић томе додаје да „не само што народност македонских Словена није била јасна за њих саме: она није ни у науци била пречишћена. У етнографији европских народа није било спорније тачке. Једни су писци те људе сматрали Бугарима, други Србима (ових је било мање), трећи засебном народношћу (ови би се могли на прсте набројати, и то само у Петрограду)." (стр. 130.)

Јован Цвијић је Македонце назвао флотантном масом, спремном да се претопи у Србе или Бугаре, већ према томе у чијој се држави нађу. Подударан став

заступа и Вендел. Јозеф Берге је Македонију сматрао великим лонцем у коме се претапају народи и културе. Поред архаичног праисторијског балканског становништва и Словена, ту су се вековима насељавали Печењези, Кумани, Черкези, Татари, Турци и Арбанаси, али и велики број муслиманских мухаџира који су се ту концентрисали паралелно са ослобађањем српских земаља из турског ропства. Ту је, након Првог светског рата, насељен и већи број српских колониста. Како је писао Јован Цвијић, македонски крајеви „по својим лингвистичким и етнографским својствима и историјским традицијама које су закопане у народној души, дремају а лако могу бити пробуђени, могу да се означе као више српски или више бугарски. Такав више српски предео је око Скопља, Кратова, Тетова и даље на северозападу према Старој Србији, на који је назив Македоније погрешно проширен. Овај предео, заједно са Косовом и Метохијом, чини срж старе српске државе; на њу се надовезују најславније традиције српства, сви архитектонски и уметнички словенски споменици искључиво су српски." (стр. 133.)

Костић истиче да је Цвијић нарочито инсистирао да „појам Старе Србије није створен ради националних претензија, и јужне се границе Старе Србије морају проширити и преко Шар планине, углавном на област данашњег Косовског вилајета." (стр. 134.) Немачки географ Карл Естрајх 1904. године у „Географском часопису" пише да „главну масу становништва Скопља чине Срби, од којих један део признаје егзархат и називају се „Бугарима", затим су ту Арбанаси и мухамедански Срби." (стр. 134.)

Костић посебно потенцира да Естрајх говори о „чисто српском Тетову", као и о „мухамеданским Србима у Овчем Пољу, који себе зову Шћиптари." (стр. 134.) Руски историчар Тимофеј Дмитрович Флоринский, чешки слависта Нидерл, француски балканолог Рене Пину, немачки слависта Траутман, словеначки слависта Матеја Мурко, па чак и папски апостолски визитатор из седамнаестог века Петар Мазареки сведоче да су Скопље, Тетово, Куманово и Кратово српски крајеви. Ернест Гранже у „Новој светској географији" из 1922. године наводи: „У Српској Македонији и људи су различити. Ако је народ око Скопља и Велеса прави Србин, Словени Прилепа, Битоља, Струмице и Доњег Вардара нису, све до наших дана, имали осећање да припадају једној одређеној нацији." (стр. 135.) У ватиканским архивама потврда за то се може наћи и у службеним извештајима надбискупа Змајевића и надбискупа Матије Масарека из осамнаестог века, а слично пише аустријски дипломата Хан половином деветнаестог, док познати научници Димлер и Миклошић наглашавају да је у тим крајевима језик изразито српски." И бугарски краљ Фердинанд је сматрао да су Скопље, Кратово и Тетово српски градови.

За Костића је посебно значајно да Македонци објективно постоје само у оним деловима Македоније које је ослободила српска војска. Пиринска Македонија је потпуно бугаризована, а Егејска погрчена, додатно колонизована насељавањем Грка прогнаних из Мале Азије, али јој се етничка структура битно изменила и масовним бекством Македонаца после изгубљеног грађанског рата на који их је хушкао Тито под комунистичким знамењем. Ни асимилација егејских Македонаца није морала да буде насилна „пошто су били православни, а то је увек значило највише, и пошто су знали грчки а околина је говорила највише грчки, то су се многи просто декларисали као Грци. Да су Срби или Бугари заузели те пределе, догодило би се обрнуто: многе би хиљаде православ-

них Македонаца, који су се колебали између словенства и јелинства, определиле се за словенство." (стр. 139.) Уосталом, анализом свих расположивих статистичких података Костић показује да у Егејској Македонији никада није живело више од 119 хиљада Македонаца, што износи око десет процената на почетку двадесетог века. Број се наредних деценија рапидно смањивао.

Што се тиче ситуације у пограничном подручју, „Грчка је чинила оно што би свака друга држава на њеном месту чинила: образовала је један кордон верног становништва на својој граници. И онда, да се присаједине неки срезови са релативном словенском већином далеко од границе морале би се анектирати велике области са изразито грчком већином уз границу." (стр. 141.) Уосталом, после грчко-турског рата, 1924. године, око милион и по Грка се из Мале Азије преселио у Грчку. Из свега тога Лазо Костић закључује да нема, дакле, никаквог изгледа да ће било Пиринска било Јегејска Македонија бити придодате југословенској „народној републици" Македонији. Нема никаквог изгледа и никакве вероватноће за то. Југословенска Македонија је торзо, и остаће торзо, ако уопште остане у животу. Торзо је реч из анорганског света (примењује се на статус), у биологији се каже недоношче или кржљавко. Могу таква бића и да живе, али ретко добро живе, а виталност не показују никад. Докле се, тако, с једне стране могућност успостављања укупне Македоније све више удаљује од стварности, и скоро прелази у немогућност, дотле, с друге стране, све се више помаља вероватноћа, чак и неизбежност, међународних сукоба због етнички посебне Македоније. Македонска нација неће се никад одрећи својих претензија на две суседне и „једнородне" области. Ниједна државна политика државе у којој се гро Македонаца нађе, неће моћи те претензије да игнорише. Због ње ће морати та држава да се оружа, због ње да се свађа са суседима, чак и тако добрима као што су Грци, са којима у новом веку нисмо имали никада сукоба." (стр. 141-142.)

Ако је већ немогућа спољашња територија или етничка експанзија, она се води изнутра. Протагонисти титоистичке политике „тим јаче и безобзирније намећу македонство и онима који то хоће и онима који то неће. Они настоје да у самој Југославији надокнаде губитке споља... И тако се број „Македонаца" по народности све више шири... Пошто је израз „Македонија" до сада био само географски назив, то ће га прихватити без нарочитог противљења сви њени становници, па чак и они несловенског порекла. Јер, кад кажу да су Македонци, они не лажу. Они тиме не желе своју народност да определе, али власти македонске то прихвате и тумаче на начин њима погодан. Тако су успели да у број Македонаца уврсте десетине хиљада несловенског становништва. Тамо се као „Македонци" уврштују и Срби и Бугари, и стварни Македонци, који желе ту народност. Затим и многе мањине. Нарочито куцовлашка, а и муслиманска." (стр. 142.)

Многи Срби су били присиљени да своје презиме на „ић" промене у „ски", а учешће грађана српске националности у укупном становништву вештачки се смањује у званичним статистикама. Ипак, како напомиње Костић, „ако би ово стање дуже потрајало, македонска народност има шансе да се консолидује, јер се страшна средства употребљавају да се она одржи и ојача." (стр. 143.) Увек и свуда највише се Срби малтретирају. „Они су просто принуђени да се одрекну српства и да се претопе у Македонце. Не смеју за живу главу да се више као Срби означују. Могли би рећи да су и Власи, и Цигани и што било друго, само не Срби. Макар он увек био Србин, макар му стари вековима србовали, макар био

потомак српских свештеника и српских комита, он не сме рећи да је Србин." (стр. 145.) Костић је свестан да је ранија званична српска политика била да се посрбе национално несвесни македонски хришћани, па чак да је било присиљавања на „национално неопредељене Македонце да се определе као Срби", што значи да су „лицима без народности нудили своју, а не неку другу, мању народност. А сад „Македонци", непознати у етнографији, принуђавају сасвим свесне и национално опредељене Србе да се одрекну Српства и постану нешто ново, до тада непознато. Да од припадника једног великог народа постану припадници једног народа са никаквом, ама баш никаквом прошлошћу, ни великом ни малом. Од припадника једног културно изграђеног народа, који има Његоша, Теслу итд. принуђени су да постану припадници једног народа који је тек почео да сриче новоствореној азбуку." (стр. 146.)

Костић проблематизује и назив Јужна Србија, а не спори извесне случајеве административне самовоље и бирократске бахатости. Међутим, с оправданим гневом одбацује комунистичке флоскуле о великосрпској хегемонији. „Строго узевши, заиста, целокупно национално „угњетавање" Македонаца од стране Срба сводило се на то што су им ови наметнули свој књижевни језик. Али се мора још једном нагласити да Македонци нису имали други, ближи књижевни језик, који би им био забрањен, да је српски књижевни језик био скоро једнако близак македонском говорном језику као и нишком или врањанском. С друге стране, Македонци су могли свуда, без ограничења, да употребљавају свој говорни језик, и приватно и код власти, нарочито код самог суда. Уколико су чиновници били Срби са севера, они су их једнако разумели као саме Србе." (стр. 151.)

Ни ту се Костић не зауставља у логичком оспоравању теза антисрпске пропагандне хистерије комунистичког режима. „Тврди се да је у Македонији и уопште у Југославији владао великосрпски шовинистички дух. Па лепо, рецимо да је тако (а није било сасвим тако). Шта је тај великосрпски дух захтевао од Македонаца? Да се и они прогласе и сматрају као саставни део српске „владајуће клике", да буду потпуно равноправни са осталим Србима. Нека има ту и националног наметања, али нема националног поробљавања. Ако је у једној држави, или у једном друштву, једна нација супериорна и водећа, онда се једва може сматрати као национално „израбљивање" кад се целе друге језичне групе са неодређеном националном свешћу примају у тај владајући слој за равноправне чланове. Сви експлоататорско-владајући слојеви у историји били су затворени и неприступачни. Срби су пружили Македонцима све могућности и све услове да се потпуно с њима изједначе, утопе у њих, да и они буду саучесници и сауживаоци „великосрпске хегемоније." (стр. 151.)

О каквом националном угњетавању може бити речи ако су Срби „изједначавали тек ослобођене Македонце са собом, чинили су их припадницима једног великог народа (релативно великог), дали им учешће у својој култури, подигли их са нижег степена на виши. Србија је нашла у Македонији једну национално аморфну масу, којој је понудила, не увек на тањиру, да се изједначи са победницима и уђе у њихов састав. Потрудила се да им пружи одговарајућу културу. Принуђивање Македонаца да постану Срби представљало је делимично фалсификат, али у исто време и једну шансу вишег реда, једно национално уздизање." (стр. 151-152.) Ту се мора указати на још неке веома важне историјске чињенице. „Може бити да Македонија није у већини српска,

и изгледа да стварно није, али су српски народ и српска војска веровали да је Македонија углавном српска. И зато су још много пре 1912. тражили огромне суме, одузете од скромног српског привредника, за одржање и ширење српске мисли у Македонији, помагали су и слали комите, гинули су Срби на све стране за Македонију, српска влада се увек заузимала за тај народ итд. Најважније је да је Србија водила три-четири рата да спасе Македонију и да је одржи, да је изгубила скоро милионске жртве, да ни 1915. ни 1941. не би је Бугарска напала да није Србија држала Македонију, да не би било ни Сурдулице, ни пегавца итд." (стр. 152.)

Следећи цитат овде преносим у неуобичајено опширној варијанти, јер у њему Костић на емотиван начин ређа аргументе српске националне душе, која је дубоко волела и чврсто пригрлила Македонију искреним братским загрљајем. „Могли су Срби бити и у заблуди да је Македонија српска, да је продужење Србије исто тако етничко, као што је природно-географско. Али сасвим у заблуди нису могли бити, јер су понешто и позитивно знали о Македонији. Зато ево и доказа. Срби су знали да, на пример, у Скопљу имају свога, српског митрополита, кога су Турци и Грци с тешком муком пристали да поставе. Знали су Срби да је тај митрополит имао своје свештенике и своју паству, српску паству. Знали су да је био још један митрополит у Дебру, опет са свештенством и паством. Знали су да је у Скопљу била српска пуна гимназија, са Србима наставницима и Србима ђацима, док су у целој Војводини биле само две српске гимназије. Није било лако ни предавати ни учити у српској гимназији, и због Турака, и због Грка, и због Бугара. Па ипак је било доста и ђака и наставника. Нижа српска гимназија била је чак и у Солуну. Кроз целу Македонију биле су српске основне школе... Знали су Срби у Србији да је приликом првих слободних избора у Турској 1908. изабран српски посланик за Цариградски парламент у срезу скопском и битољском чак. Знали су они да има Срба у многим другим крајевима Македоније. Ови су долазили у Србију у печалбу, неки су бежали од турског и бугарског зулума, људи са границе (Ристовца нпр.) прелазили су преко границе и видели да тамо живи исти народ који говори потпуно исти језик и има потпуно исте обичаје као они. Чули су сви Срби за борбе српских комитских чета Довезенског, Скопљанчета, Бабунског, Соколовића итд. Да не спомињемо још шта су знали о српским старинама тамо, о Душановом Скопљу, Марковом Прилепу итд. Нису они били сасвим у заблуди, о томе не може бити сумње. Било је Срба у Македонији одувек. Било је целих предела који су српски осећали и Србима се сматрали, и под Турском а камоли под Србијом." (стр. 152-153.)

Управо је српска љубав према Македонији довела до ослобађања Македонаца из турског ропства. Срби су веровали да ослобађају своју једнородну и истоверну браћу. „И да није било те вере и те спремности на жртве српског народа, Македонија не би припала Србији, нити би се за њу Срби борили. Али онда не би ни данашњи режим у Београду имао власт над Македонијом, нити би могли да јој дају посебност и федералну јединицу. Само српској вери и српској пожртвованости могу да захвале своју власт данашњи антисрпски кругови који стварају нове народности комадањем Српства. Негирајући, овако потпуно и радикално, српство Македоније, не признајући ту ниједног Србина да га има и да га је било, одговорни државници садашње Југославије руше, у крајњој линији, подлогу на којој почива њихова власт, и власт садашњег Београда и власт садашњег

Скопља, над Македонијом. Они своја права над Македонијом изводе из српских победа и међународних аката Србије. Ништа ново у том погледу није придошло: ниједан квадратни метар територије није Српској Македонији придодат, никакав нови међународни акт није изменио правно стање." (стр. 153.)

При свему овоме, никако се не смеју изгубити из вида међународно-правни и спољнополитички аспекти. „Као што се Србија борила за Македонију верујући да се бори за своје, да ће „дома доћ", што рекао краљ Никола, исто су тако и сви међународни фактори признали ту претпоставку као чињеницу, и на основу ње доделили Македонију Србији. Да није било те вере у националну идентичност Срба и Македонаца, никада не би велике силе дозволиле присаједињење Македоније Србији. Нарочито то не би ниједан међународни форум дозволио кад би му се изнело да у Македонији нема ниједног Србина. А да не говоримо још како би јавно мишљење тадашње Европе реаговало и блокирало онда сваку одлуку у корист Србије. Јер никада не треба заборавити да је Македонија Србији, а не Југославији, призната, и да је она као интегрални и недељиви део Србије ушла у састав Југославије." (стр. 153.)

Југословенски комунистички режим потпуно пренебрегава чињеницу да је Југославија правни следбеник Краљевине Србије. Ако је Краљевина Србија било шта противправно стекла није то на правни начин могла унети у југословенску државу, па се свака таква евентуалност може с потпуном извесношћу исхода оспоравати по елементарним принципима међународног јавног права. „Да су знале да може икад доћи у питање Југославија и припајање Македоније Југославији, тадашње велике силе би се врло вероватно томе најодлучније опрле па би и Србији одрекле Македонију. Прво Русија, затим Италија, а више од свега Аустрија. Русија никад не би дала Македонију једној верски мешаној држави, већ пре Бугарској. Италија не би хтела повећање њој супарничке Југославије. А Аустрија би с правом у Југославији видела своју пропаст. Она је чак хтела да скрене преко Македоније смер Српства према Јегеју, а да га одврати од Јадрана. Француска је такође знала само за Србију. И тако даље. Не би никад било уопште ни НР Македоније, или је бар не би било оволико, сем преко Србије. То мора бити јасно свакоме. Македонија је Србији призната на основу етничког принципа... У најмању руку призната јој је bona fides да се бори за своје сународнике и да под свој кров прима своје сународнике. Одједанпут данашњи режим у Југославији тврди да то нису Срби, да је Србија варала и обмањивала свет, да је хтела да завојшти и завлада над туђим." (стр. 153-154.)

У двадесет година српске (истина, југословенске али не комунистичке) управе у Македонији, под турском владавином заостала и забачена провинција доживела је велики привредни процват, добила железницу, путеве и индустрију. Градови су европеизирани, друштвени односи цивилизовани, докрајчено одметништво и разбојништво. „Становништво Македоније је и поред ратова напредовало најмање за један проценат годишње, и то без престанка. Словенско становништво, пак, напредовало је много више. Они су заузимали многа имања и позиције Турске и осталих мухаџира, који су напустили земљу зато што је у њој ђаурска управа. Срби су приносили жртве у крви за Македонију, а користи су од тога имали други, зато што су их Срби сматрали својим рођеним, Србима." (стр. 155-156.) Након балканских ратова, у Македонији је било свега неколицина писмених људи, а већ пред Други светски рат стасало је хиљаде интелекту-

алаца, јер су им све школе биле доступне. Све више су се запошљавали у државној управи и јавним службама, где су доказивали своју вредноћу, интелигенцију и професионалну способност. Масовно су се пресељавали у друге српске земље, где су марљивим радом, трудом и штедљивошћу стицали огромна богатства, бавећи се првенствено трговином, занатством и угоститељством. Срби Македонцима „нису чинили никакве сметње, то је јасна ствар. Срби су великодушни, исувише великодушни. Они нису никоме чинили сметње те врсте: ни Јеврејима, ни Немцима, ни Мађарима итд, а како ће да их чине Македонцима, које су сматрали Србима? И да није било ратних и послератних прекида, имовински односи у Београду би се све више ширили у корист Македонаца. Скоро су могли постати најјачим економским фактором у граду. Ни за време рата, кад су сви Срби избачени из Македоније и имања им одузета, ниједном Македонцу у Београду и у Србији није длака са главе недостајала. Јер су они сматрани искрено и интимно Србима. Нико није из службе избачен ако је хтео да служи у Србији. Срби су кажњени за своје грехе у Јужној Србији и иначе. А све што је после њих дошло помогло је њихову, српску, рехабилитацију. И ова несрећа ће имати својих добрих страна. Срби ће увидети своје погрешке, а Македонци ће увидети да ипак никога бољег и ближег од Срба немају. Што смо ми пропустили да учинимо, учинили су за нас Бугари и комунисти. Наша је позиција јача него икад пре." (стр. 155-157.)

Костић, на основу свега што се у међувремену десило, сматра „да ми Срби не можемо више негирати етничку посебност Македонаца и њихов језик уколико они на томе инсистирају. Ми не смемо понављати грешке из прошлости, да нам се опет не свете." (стр. 157.) Сами Македонци имају право да се колективно идентификују како год желе. „Ми Срби морамо да признамо етничку посебност Македонаца у форми која њима годи, али у исто време ми морамо и ми хоћемо дозволити да се свак у Македонији опредељује национално како сам нађе за сходно и како најинтимније осећа. То ће бити разлика између садашњег и будућег стања, разлика која и морално и политички нама треба да чини част. Јер, данашње македонство, то треба памтити, није само слобода већ и тиранија. Ми ћемо задржати слободу а истребићемо тиранију. Тј. свак ће моћи да каже и да је и да није „Македонац" по народности. То је права слобода." (стр. 157.)

У том смислу Костић претпоставља да би се словенско становништво у Македонији изјашњавало као Македонци, Срби и Бугари, али се није унапред упуштао у процену колико би којих било. „Грешка је била огромна што и раније нису били признати Бугари у Македонији (о македонској народности није тада било ни речи, нити се могло претпоставити да ће је национални Срби стварати; у том погледу није учињена никаква грешка). Али, да су били признати Бугари, ја верујем да не би више од трећине становника Македоније прихватило ту народност, и она би временом закржљала. А оно што се српски декларисало слободно, остало би то надаље." (стр. 158.)

Основни принцип за који се Лазо Костић залаже овде је изражен у најјаснијој форми. „Ми не смемо више никоме забранити да се опредељује национално како зна и уме, како га срце и памет уче. Али морамо штитити свим силама права оних лица која се као Срби осећају да се као таква и декларишу. У том погледу ће наићи Македонци на некомпромисан став нас Срба. Ако су Ср-

би само мањина у Македонији, ми ћемо се морати задовољити са њиховим положајем мањине. Мораће Македонци њима признати право на школе, употребу језика, слободно национално исповедање итд. Али свако негирање и заташкавање Срба, а камоли тек сузбијање њихове народности, могло би довести до нежељених последица. Македонци су један трезвен народ, који ће то благовремено увидети." (стр. 158.)

Под комунистичким режимом Србима су та права брутално ускраћивана. „Баш због својих поднетих жртава и наметнутих му неправди, због тога што му се импутирају злочини које он није чинио, и најзад због своје природне мисије да брани Српство гдегод је оно угрожено и у опасности, неће српски народ никад пристати на ово решење које је данас у важности. Он може признати македонску народност и све даље консеквенце те посебности (засебне школе, посебан језик итд.), али он никад неће пристати на то, да се Србима у Македонији забрани звати се и осећати српско. То не може ни један народ да дозволи, па неће ни српски... Срби се неће никад и ниједном случају одрећи свога удела у Македонији и својих права на њу. То треба да је свакоме јасно. Ако дође до три словенске народности у Македонији, није немогуће да се изврши амалгамисање у току дугог историјског развоја и да једна народност надвлада. Али до тога доба, свака ће се страна фаворизовати своје сународнике." (стр. 158-159.)

Такав став подразумева да Македонија има посебан државно-правни положај. У случају опстанка Југославије мора постојати македонска федерална јединица. Уколико нестане Југославије, Македонија би унутар Србије требало да има посебан аутономан статус, са широким надлежностима и битну самосталност у односу на централну власт, којом би се гарантовале све културне посебности и национални идентитет, слободно формиран и негован. При свему томе, веома је значајно да су Срби и Македонци истоветне, хришћанске православне вероисповести. Од ослобођења испод турског јарма та територија је под јурисдикцијом Српске православне цркве, а историјски је „Македонија са Хиландаром колевка српског православља. Ту се оно образовало, ту се развило, ту је, у самом царском Скопљу, прославило свој тријумф успоставом Патријаршије. Ако је игде имала Српска православна црква историјско право да се поново појави и стави под своје окриље православну паству, то је право имала у Македонији (далеко пре него у Босни, Војводини, Далмацији итд.). Но, она је имала и континуитете своје јерархије са епархијама у Скопљу и Дебру. И такво стање је заиста примљено без протеста. Томе се нико у Македонији противио није. Јер и у верским учењима и у верским обредима, подразумевајући ту и језик, ништа се од памтивека код тог становништва променило није." (стр. 160.)

Комунистички режим је одмах после Другог светског рата настојао да поцепа Српску православну цркву и одвоји њен црногорски и македонски део. У Црној Гори је, захваљујући патријарху Гаврилу Дожићу, тај покушај брзо замро, док су из Македоније на силу избачене српске владике и формирана Македонска православна црква као посебна секција Централног комитета Савеза комуниста Македоније. Ни до данас она није призната у православном свету. Костић каже да су у том прљавом послу најмрачнију издајничку улогу играли председник Савезне комисије за верска питања Добривоје Радосављевић и прота Милан Смиљанић.

е) Правни поредак и политички систем

Уколико би опстала југословенска држава, Лазо Костић указује да би огроман проблем представљало питање доношења новог устава, као основног правног акта и подлоге свих других прописа. Федерално уређење то компликује постојањем два реда уставних норми, савезног и устава федералних јединица, који се морају међусобно усагласити и хармонизовати. Који устав да се први донесе? Уколико је реч о правој федерацији, савезни устав би први морао да одреди број федералних јединица и јединствен принцип њиховог формирања. Ко би расписао изборе за уставотворну скупштину и по којим начелима? Костић сматра да је најважније да се у тренутку слома комунизма избегне ново крвопролиће, а пошто је његова књига издата 1959. године, он сматра да би значајну улогу у сређивању ситуације могао одиграти тада још жив последњи југословенски краљ Петар II Карађорђевић, подсећајући да је његов отац Александар радије био склон разлазу са Хрватима него федерацији.

По питању облика владавине Костић указује да је монархија у српском народу традиционална, док су републиканске тенденције биле слабе и кратког даха. Привржености монархији је поспешена и чињеницом да су наши владари увек били српске крви и језика. Пошто су у то време још увек многи Срби били монархисти, Костић потеже и монархистички адут да би их усмерио против југословенства и своју аргументацију нашироко експлицира на следећи начин: „Свако слободно гласање у границама садашње Југославије било би несумњиво против династије Карађорђевића. Како Срби не би никад примили неку другу династију, то ће практично свако инсистирање за Југославију довести собом републику. Српска традиционална владавинска форма биће напуштена. То само по себи не мора представљати неку непоправљиву несрећу. Али тада тешко да ће икад више Србин бити на челу државе у којој су сви Срби. Ту не сме да буде никакве илузије. Већина несрба увек ће наметнути неког несрбина или чак противсрбина за председника републике. Појаве у другој Југославији то најбоље показују. Све ће се у држави здружити против Срба да њиховог кандидата онемогуће. То је за Србе једна штета. Друга је за целу државу, што ће приликом сваких избора за председника републике увек изнова да се распламсавају националне страсти и националне борбе. Код парламентарних избора то ће се само делимично испољавати, код председничких трајно. И према садашњим искуствима наћи ће се Срби који ће гласати за несрбина, али неће никад несрба који ће гласати за Србина. Јер само Срби могу бити пре Југословени него Срби, како је досадашње искуство показало." (стр. 168.)

Зато су трагикомични сви српски емигрантски захтеви за монархијом у комбинацији са југословенством. Ако би се монархија обновила у самосталној Србији, она би допринела подизању националног духа, а ако би био успостављен републикански облик владавине Срби би „бирали за председника најумнијег, најродољубивијег, најбољег. Имали бисмо такође уверење да служи Српству на начин који је најефикаснији. Питање шефа државе налаже нам такође да одбацимо сваку помисао на Југославију." (стр. 170.) Костић је и по овом питању врло рационалан и не да се заслепити романтичарским монархистичким сновима којима је огромна већина српских политичких емиграната деценијама заокупљена. „Ми смо имали са монархијом и доста рђавих искустава, о томе не

може бити сумње; кршење Устава, ограничење грађанских права, личне режиме и диктатуре. Нису наши владари били крвопије као поглавници Хрвата, али су често сматрали да је држава у опасности и да само преношење пуне власти на њих саме може државу да спаси." (стр. 170.)

Скоро сва српска политичка емиграција се залагала за демократски облик политичког режима, док је Хрватска претежно била за аутократски, што је више одговарало њеној тоталитарној идеологији. Српски народ је у целини демократски расположен и редовно је пружао упоран отпор диктаторским владарима. Хрвати никада никаквих демократских тековина нису имали, а редовно су показивали изразиту склоност ка деспотизму и тиранији. Костић је убеђен да је Југославија немогућа као демократска држава јер „за правилно функционисање демократије потребне су странке, али странке јединствене за целу земљу. Без њих је демократија лишена својих најглавнијих инструмената. Ако се заједнички парламент састоји само из фракција појединих федерација или појединих етничких група, демократија у целој земљи не може да функционише... Криза парламента повлачиће кризу државе за собом. Државна машинерија најбоље функционише не само тамо где се странке распростиру на цео државни територије без трунке партикуларизма, већ нарочито тамо где постоји двопартијски систем. А у Југославији треба очекивати безброј странака, завађених на крв и нож:" (стр. 175.)

Многе од политичких партија би биле отворено сепаратистичке. „Оне могу да прикупе све припаднике једног народа, или да имају огромну већину у једном федералном делу... Свако сузбијање сепаратистичких покрета који истински из народа проистекну, то је повреда демократских начела, то је удар демократији, то је почетак ликвидације демократског поретка. У Југославији морају да живе заједно жртве и убице. Не само то: тамо жртве не смеју уопште да убицама и злочинцима ма шта приговоре, а камоли да траже нпр. реституцију штете, обнову разрушених цркава итд. Не смеју, јер онда нема мира у земљи, и, у крајњој линији, нема земље, државе. Али, кад се народу наређује како ће да се влада, како ће да поступа, шта сме а шта не сме да испољава, ту нема демократије." (стр. 176.) У национално хетерогеним, културно и верски подељеним државама демократија доводи до државног расула. „У хомогеним државама владајући се мање боје права народа, нарочито ако му и они сами етнички припадају. У национално хомогеним државама лакше је постићи правну једнакост кад већ постоји једнакост духа и осећања. А правна једнакост је предуслов демократије, једнакост грађана пред законом. Већ сама федерација, са разним правним системима, ту једнакост помало мути." (стр. 177.)

Без обзира на све слабости демократије, Костић је искључиво демократски опредељен, па је чак спремнији да живи у туђој демократији, него под недемократским политичким системом сопствене државе. Како сам каже, он ни у чему не може бити половичан и компромисан, па се за демократију бори колико и за Србију. Ако опстане југословенска држава и трансформише се у федерацију, њени државни органи и јавне службе лишиле би се благодети слободне конкуренције приликом избора, именовања или запошљавања кадрова, јер би се примењивао систем кључа где се „за упражњено место не тражи најбољи кандидат у држави, већ у најповољнијем случају, најбољи у групи која по кључу долази на ред." (стр. 179.) Краљевска Југославија се суочавала са недостатком квалитетног чиновничког апарата, а неприпремљеност за огромно тери-

торијално проширење подстакла је процват корупције: „Јавно мишљење није више онако будно реаговало, јер нико више није сматрао државу присно својом: ни они који су јавне послове обављали, ни они који су им мандат давали, ни они који би били иначе позвати да ствари контролишу. Између државе и народа била је све већа удаљеност, која се и у овоме очитовала." (стр. 182.)

На кључне државне положаје првобитне југословенске државе махом су распоређивани Србијанци, што Србима пречанима није сметало јер су их прихватили као своје, али је изазивало противљење Хрвата и Словенаца. „Рећи ће се: ми нисмо могли дозволити да већим јединицама командују и да нас на страни заступају они који нису искрено одани држави, или који још уопште нису одани, који су против ње. То је тачно. Али крајња консеквенција из свега тога је: напустити такву државу и образовати своју, где смо „куће домаћини", где ће сваки представник државе бити њој веран, где ће је сваки сматрати својом. И нико неће протестовати што је већина генерала из источне Србије или обрнуто." (стр. 182.)

У комунистичкој Југославији Срби су до крајности запостављени у вођењу кадровске политике. Уосталом, „на челу државе је диктатор Хрват. Више од тога: антисрбин, један од најљућих непријатеља Српства кроз целу његову историју. Човек који у јавним говорима напада и грди све што је Србину свето, у првом реду Кајмакчалан. Срби му чак морају аплаудирати. Човек који никад ћирилицом реч написао није, нити дозволио да му се говори објаве екавштином. У мржњи на Србе не заостаје за Степинцем." (стр. 183.) Никаквог утицаја Срби под Брозовим режимом никада нису имали у вођењу државних послова. И они који су се налазили у Титовој близини представљали су најобичније слугерање и изроде. Србима се „стално даје једино полиција да би се и у земљи и у иностранству компромитовали. А полиција ради што јој Броз и његов кабинет налаже." (стр. 185.) И војска, и привреда, и финансије, и информисање, и дипломатија, све је редовно било у хрватским и словеначким рукама.

Ако би се и конституисала нова, посткомунистичка југословенска држава, она по Костићевом мишљењуне би могла да функционише. Хрвати би се, на пример, непрестано парничили пред уставним судом, проводили парламентарну опструкцију и пасивну резистенцију, бојкотовали државне институције, саботирали државне интересе, уцењивали државу и шуровали с њеним непријатељима. Унитарно уређена држава некако може да се носи са таквим кризним ситуацијама. „У федерацији је далеко теже наћи макакав палијатив за тренутно решење кризе. Ако се реши на опструкцију једна од најважнијих компонената државе са централним географским положајем у њој, цео државни организам је парализован. Државни апарат не може више да функционише, све се укочи и, после извесног времена, држава се распада. Ако се то жели спречити, постоје само два пута: или суспендовати политичка права, а то значи увести диктатуру, за коју је с правом речено да јој се зна почетак али не зна крај, или чинити даље уступке Хрватима, и на тај начин испуњавати њихове прохтеве жртвујући српске легитимне интересе." (стр. 190.)

Федералне јединице имају велике могућности да блокирају остваривање искључивих надлежности савезне државе на својој територији. Што се тиче државне престонице, „Хрвати не желе интимно главни град Југославије на својој територији јер би се тиме јаче везали за заједницу, не би могли стално претити сепарацијом, и не би могли на другога бацати неоправдане кривице. Али

они хоће да искористе и ту чињеницу што је главни град у Србији да Србе уцењују." (стр. 196.) Што се тиче комунистичког задржавања Београда, Костић коментарише да је „ту била и жеља нових властодржаца да се формално баце на грбачу српском народу, да му одатле везују јарам, као и то да се инсталирају у дворовима тако омрзнутих Карађорђевића и у толико прижељкиваним вилама дедињских парвенија. Напослетку, можда су желели оно што данас тако консеквентно спроводе: кроатизацију Београда. Тамо је ћирилица избачена из свих надлештава, тамо се чак и огласи уз поштанске печате латиницом штампају, и то стално без изузетка да би се Срби што више понизили. А да су само уз један печат Загреба дали огласе у ћирилици, сва би европска штампа загрмела! У Београду се не сме србовати нити истицати Српство. Више од пола књига које тамо излазе, штампају се латиницом, и сваким даном размера је све већа на штету ћирилице. Стари су Београђани избачени из својих станова и сваки могући антисрпски милет угнездио се у некадашња српска гнезда." (стр. 195.)

Иначе, Лазо Костић се залаже за дислокацију многих институција централне власти и јавних установа из Београда. „Оваквом деконцентрацијом не само што би Београд био растерећен и живот у њему сношљивији и природнији, него бисмо добили и важне регионалне центре, који су у српским крајевима потпуно недостајали. А они би у многом погледу постали привлачне агломерације које би се после са своје стране такмичиле у развитку. Не може бити среће и успеха у земљи где једно место све привлачи и све апсорбује. Свако се онда ван тог места осећа запостављен и као пасторак. Величина Немачке и Швајцарске се баш састојала у утакмици разних градова, од којих је сваки водио бар у нечему. Подизањем већег броја регионалних центара код нас биће отворена нова, моћна жаришта српске културе која би плодоносно деловала на своју ближу и даљу околину. Цело Српство у крајњој линији имало би од тога користи. А то је могуће само у својој држави. Иначе бисмо ову деконцентрацију у заједничкој држави морали да вршимо у корист несрпских градова." (стр. 198.)

3. Спољнополитички услови и војни апсекти југословенске или српске државе

Трећа књига Костићеве студије „Србија или Југославија" објављена је у Хамилтону 1962. године и посвећена је спољнополитичким и војним аспектима у одмеравању која је државотворна варијанта повољнија за српски народ, имајући у виду да „на једну државу у којој је становништво духовно чврсто повезано, у којој је једнодушно, солидарно, хомогено, мало ко сме да насрће." (стр. 10.) Држава и народ теже да очувају спољну слободу која се изражава кроз независност и суверености, а Костић инсистира да Срби морају благовремено да се припреме за све могуће варијанте југословенског расплета. Костић је убеђен да ће Југославија сигурно једног дана пропасти, мада је њен комунистички режим неупоредиво снажнији од претходног краљевског. Онима који мисле да се може срушити комунизам а да се сачува југословенска држава, Костић указује да „то није немогуће, али је то још мање извесно. Ако дође до преокрета, ако дође до рушења, нико не зна где ће се стати. Југославија има велике непријатеље и унутра и споља, и они би тада били у акцији. И кад наш свет нешто руши, он руши до краја." (стр. 13.) Они који би да сруше само комунистички режим не могу дози-

рати и контролисати процес, нити ће неко њих питати као непогрешиве ауторитете шта и како треба да се ради. „Ако дође до рушења, наћи ће се на истој линији сви непријатељи Југославије, и сваки ће рушити за свој рачун и са својим задњим намерама. Ко хоће да се Југославија по сваку цену очува, најбоље је, и једино могуће, да се у њу не дира. На част им који тако мисле!" (стр. 13.)

Нема никаквог спора да „ону прву Југославију никад ниједан Србин не би рушио; узалуд би била ма каква агитација у том правцу. Срби су ту земљу сматрали својом. Али је 1941. настало код многих отрежњење и број лица која неће Југославију расте у емиграцији свакодневно." (стр. 13.) Међутим, Хрвати сигурно не би пристали да се унутардржавни односи након пада комунизма врате на претходно стање, па зато Срби не смеју дозволити да се нађу у ситуацији да Југославију бране од Хрвата, него само српски народ и српске земље од хрватских мегаломанских прохтева и злочиначких тежњи. Креатори јајачке Југославије су водили рачуна да се на време створе правне претпоставке за евентуално будуће отцепљење Словенаца, Хрвата, Македонаца, па и Црногораца, по прокламованом комунистичком начелу о праву националног самоопредељења, али је идентично право Србима ускраћено јер су њихову федералну јединицу додатно расцепкали и блокирали аутономним покрајинама, доводећи нас у ситуацију да у суженој и осакаћеној Србији живи само половина српског народа. Свим другим народима је, дакле, пружена шанса да се кад-тад осамостале, а Србима само страх шта ће бити с њиховим пречанским крајевима у том случају.

Своје упорно указивање на најнеповољније варијанте будућих збивања, због ког су му замерали многи критичари, Костић објашњава сазнањем да „будућност доноси многе ствари које се очекују и, уз њих или чак и без њих, многе које нико не предвиђа нити може да предвиди. Пророка у данашње време нема, али злослутника је било увек и биће их увек. Они су чак потребни." (стр. 21.) Већ сама чињеница да ми Срби живимо заједно са народом који нас највише на свету мрзи и да наша заједничка држава не може развијати унутрашњу слободу и демократију, опасност је која непрекидно прати и позива на опрез. Што се тиче међународних околности, Костић сматра да обе варијанте исхода тада преовлађујућег конфликта не морају по сваку цену бити на српску штету, било да превлада Русија или антикомунистичке силе. При томе, изражава заблуду да западним силама у вођењу балканске политике значајан оријентир представљају савезништва из Другог светског рата. Он сматра да само суседне државе могу имати аспирације на српске територије. Међутим, Костић је свестан да „детаљну и прецизну констелацију силе у одсудном моменту ми не можемо знати. Русија је 1914. ушла у рат због Србије, а 1917. је ње, националне Русије, нестало. Какве све промене могу да наступе до момента када ће се „царство делити", ми не можемо знати. Има много непознатих и са наше стране и са стране противника. Не зна се ни ко ће постојати у одсудном моменту, ни ко ће где бити, ни ко ће имати пресудан утицај, а најмање како ће га он употребити." (стр. 22.)

а) Односи са суседним народима

Што се српских суседа тиче, Костић сматра да ту постоје трајна и привремена пријатељства и непријатељства. Грке и Румуне сматра пријатељима с којима немамо никаквих међусобних проблема и с чије стране нећемо бити узне-

миравани. За Италијане мисли да неће имати претензија на Српско приморје. „Иако су они Боку Которску, на нашу срећу, анектирали били за време последњег рата (јер да су је предали Хрватима, ми више не бисмо имали Српског приморја), они су по самом Лондонском уговору дали били Србији сву Далмацију до Сплита." (стр. 23.) Италијани би имали конкретног интереса да се Срби етаблирају на Јадранском мору „јер њихови територијални прохтеви према Јадрану који држе Хрвати не могу никад бити запостављени. Они би у нама гледали свог савезника. А иначе, Италији је свакако пријатније да на источној обали Јадрана има две државе, које би морале бити ривалне, него једну. То је геополитички аксиом." (стр. 23.)

Трајне непречишћене рачуне, по Костићевом мишљењу, имамо са Мађарима, Бугарима, Арнаутима и Хрватима. Мађарска би желела да нам отме Банат, Бачку и Барању, позивајући се на историјско право, што је веома слаб аргумент, јер у тим пределима Срби имају много више од апсолутне већине становништва. С тог аспекта Мађари су у крајње неповољном положају „јер они немају само ревидинкације према нама, него још веће према Румунима и Словенцима, а донекле и према Аустријанцима и Русима (Бургенланд и Прикарпатска Русија). Тек ако све траже и све добију, могу говорити о интеграцији круне Светога Стевана. (Њихове ревиндикације се распростиру делимично и на Хрвате (Барања, Међумурје, Ријека) и Словенце (Прекомурје). Нарочито је Мацарској стало да добије излаз на море, а то може само преко Хрватске." (стр. 24.)

Бугари имају трајне претензије на Македонију, али се тамо већинско становништво декларише као македонско, па у случају распада југословенске дражве може се десити да Македонија остане са Србијом, осамостали се или припоји Бугарској. „Самостална Македонија била би нонсенс. То би била жижа свих могућих немира: и она би имала претензије на многим странама, и према њој би имале многе државе претензије: Бугарска, Србија, Албанија и Грчка. Ако би Македонија била сама, Срби би тражили са много права и много шанси север њен за себе, запад Арнаути, југ можда Грци, а њу целу Бугари. Стално би се суседи о њу отимали, стално би слали комите и четнике, саботаже би биле на дневном реду, мира и спокојства ниоткуд. Нема тај народ ни оно што сви други имају: подужи и неспоран (самосталан) културни развој. Нема историјске и друге духовне вредности на које би се могао у тешким приликама ослонити. Македонија сама за себе не би никад имала довољну војску да се у случају рата брани. Била би мања од ијединог суседа (а то је главни критеријум могућности опстанка), била би стална јабука раздора међу њима, била би, као до 1912, буре барута које може ма ко да запали у свако доба. Да Македонија не би привредно могла да просперира, не треба обашка доказивати. Она има доста разноврсне културе, њено становништво је радно до крајњих граница (једва га има раднијег на југу Европе), али све то није довољно да осигура редован и безбрижан привредни развој једној малој земљи. Македонци би се морали сто пута предомислити пре него би пристали или чак тражили самосталност." (стр. 26-27.)

Бугарски окупатори су у току Другог светског рата толико сурово управљали Македонцима да су у Македонцима убили свако пробугарско расположење. Насупрот томе, Срби су им признали посебност, а и интеграциони процеси између Срба и Бугара деценијама су се одвијали на свим пољима. Посебно су им привреде комплементарне. Иако су сви просрпски елементи у Македонији одав-

но разблашћени, „данас нема у Македонији струјања према Бугарској, бар колико то ми овде видимо. Нема ни бегунаца у Бугарску, јер би се то чуло. Далеко је више Црногораца (коминформиста) пребегло у Албанију (да не говоримо у друге земље), него Македонаца у Бугарску." (стр. 27.) Ни западне силе, ни бројне националне мањине које живе на македонском подручју, не би прихватиле припајање Македоније Бугарској.

Реалистички процењујући интересе, вољу и хтења самих Македонаца, Костић изводи следећи закључак: „Како данас ствари стоје, Македонци би несумњиво највише волели да остане Југославија и она једна од равноправних компонената. Да буду равни Србима, а не под Србима. Не желе се удаљавати од Срба, али не и њима потчинити. Са њиховог гледишта то је природни прохтев. И кад друге тешке околности не би нама Србима налагале да се одрекнемо Југославије, и кад би ову хтеле све друге компоненте, овај став Македонаца био би одлучујући да се за Југославију и ми заузмемо. Али, с једне стране треба отворено рећи да ми никад у слободној својој земљи, па била то Југославија или Србија, не бисмо пристали на дискриминацију Срба у Македонији која се сад спроводи. С друге стране, ми бисмо могли у самој Србији признати Македонију аутономну, која више значи него садашња „република", и могли бисмо јој признати њену посебност у језику и култури уколико они, Македонци, на томе инсистирају. Тиме би њихове максималне жеље у великој мери биле задовољене." (стр. 28.)

Костић сматра најтежом ситуацију у Старој Србији, јер су се тамо српске позиције више погоршале под југословенским комунистичким режимом, него под турском окупацијом. У време кад је Костић писао своју студију, привлачна моћ Енвер Хоџине Албаније за косовско-метохијске Шиптаре била је минимална, о чему су сведочили многи западноевропски новински извештачи и публицисти. Међутим, он је велики скептик у погледу будућег развоја ситуације, па каже: „Ја не желим да обмањујем читаоце са ма како оптимистичким изјавама, које сам не видим. Стање је тешко и можда само једним операционим подухватом могло би да се реши. (Под операционим подухватом разумем напуштање извесне територије и пресељење становништва." (стр. 29.)

Што се тиче разграничења с Хрватима, Костић се сувише ослањао на претпоставку да ће политици западних сила нешто значити подаци о стравичним хрватским ратним злочинима и да ће се Американци држати Рузвелтовог става да Срби заслужују самосталну државу, а да Хрвате треба ставити под међународно старатељство. Он атакује на српске интелектуалце у емиграцији да у том правцу усмеравају своје политичке и пропагандне напоре како би се што подробније информисало западњачко јавно мњење. Свестан је Лазо Костић да „и кад би сви Срби тако поступали, ни најмање не би било немогуће да у одсудном часу чак и моралне позиције Хрвата буду боље од српских. Неоспорна је ствар да ће они наћи јаке интелектуалне помагаче, пре свега католичку цркву и све владе које се према њој опредељују. Наћи ће оно што ми Срби не можемо наћи док се не васпостави и ојача православна Русија." (стр. 31.)

С једне стране, Костић наивно рачуна на моралност и захвалност америчке и енглеске владе за српске ратне заслуге, па му се чини невероватним да те две западне силе чврсто држе хрватску страну, али истовремено указује на фаталну опасност од српског југословенства, „опасност која долази одмах иза опасности од Хрвата, јер ми можемо доћи у ситуацију, и јамачно ћемо доћи, да се као Срби

опредељујемо, а југословенски уштрцани бацили ту ће нас ометати. Хрвати ће бити свесни себе и знаће шта хоће, а ми можемо и не знати шта хоћемо јер стално лебдимо у ваздуху без крила између српства и југословенства." (стр. 33.)

Да није направљена катастрофална грешка формирањем југословенске државе после Првог светског рата, да је, како ламентира Костић, „тада остала самостална Србија, она би несумњиво добила била Босну са Херцеговином, Војводину и један знатан део Јадрана. Она би 1941. веома вероватно пошла са својим савезницима. Можда би толико просавезнички била расположена да јој Хитлер не би ни чинио понуде савеза. Хрватска би несумњиво пошла са Хитлером. Врло је могуће да би јој он дао све оне делове Србије које јој је дао 1941. Али, тада Хрвати не би могли чинити исте злочине. Јер би пре свега Срби били спремни, имали бисмо јасне фронтове. Затим, иностранство би се за то јако заинтересовало. И наша избегла влада, и јавно мишљење иностранства узело би Србе у одбрану, јер су нападнути од савезника Осовине. Морално би позиција Срба била бескрајно повољнија. Не би се могло говорити да је то „грађански, братоубилачки рат", унутрашња ствар самих грађана Југославије. Ни сами врховни окупатори, Немци и Италијани, не би то дозволили. Ван сваке је сумње да би са мање жртава прошли. А кад би се рат свршио, ми бисмо према Хрватима још поправили своје територијалне односе. Јер би они, несумњиво, и овом приликом убијали Србе преостале у Хрватској и наши би државници, који би били Срби а не Југословени, то изнели пред Међународни форум и тиме допринели да ти Срби не остану под Хрватском. Хрвати би тада имали да плаћају ратну штету. А овако су добили разне територије на рачун српских жртава и завладали целом Југославијом (добили су Ријеку, Кварнер, Истру, Задар, Ластово, Барању, итд.). Срби не би изгубили ништа, најмање Македонију. То је скоро извесно." (стр. 33-34.)

Територијалне претензије појединих балканских земаља према српским подручјима су једна међународнополитичка константа на коју увек треба рачунати без обзира на званично саопштавање ставова њихових влада. „Међу такве константе треба само, потпуности ради, навести и националну нетрпељивост, анимозитет целог једног народа против другога, који се вековима испољава. Њему нема лека, и никаква цивилизација, и никаква култура, и никакво политичко васпитање неће га сасвим одстранити." (стр. 38.) Међутим, самостална српска држава имала би далеко повољнији међународни положај него Југославија; Аустријанци, као неспорни део немачког народа, желе излаз на Јадранско море, а то могу постићи само преко словеначке и хрватске територије. Што бисмо се ми Срби томе супротстављали. Италијани прижељкују да поврате пределе који су им отети после Другог светског рата. Зашто би то нама Србима сметало. Немамо никаквог интереса да учествујемо у туђим споровима са Немцима и Италијанима.

б) Аспирације великих сила

Чини ми се веома интересантним како је Лазо Костић, пре четрдесет година, детаљно анализирао потенцијално понашање великих сила у односу на српске националне интересе. Он мисли, или можда само жели, да оне буду наклоњеније Србији у тренутку југословенског распада. „Француска је традиционални пријатељ Србије, и ниједна држава на Истоку Европе не може да истисне ову

првобитну наклоност Француске према Србији. Једна национална Русија (а национална Србија се тешко да замислити без националне Русије, која је због Србије и нестала), нема поузданијег пријатеља од нас. Експерименти са Бугарском увек ће довести до истих резултата. Немачка презире надасве своје бивше савезнике који су јој ударили нож у леђа кад је она смртно рањена лежала на земљи. Пред крај рата је увидела да су јој само Срби били још од самог почетка отворени али часни непријатељи, и сваким даном све се више испољава кајање за све што су према нама урадили, сматрајући нас јединим ратницима и витезима Балкана. Поред тога, ми не бисмо имали више никаквих територијалних спорова са Немачком, нити уопште аката трвења. То исто важи за Италију. Оне немају никаквих нерашчишћених рачуна, нити има вероватноће да ће се ови појавити ако Србија буде за себе, ако буде самосвојна." (стр. 41.)

Што се тиче англосаксонских сила, Костић је био уверен да „ни Сједињене Америчке Државе, чији је председник једном рекао да Хрвате треба ставити под курателу, неће, свакако, претпостављати један неверни народ, који се увек борио против напретка и слободе другом народу који је, великим делом по тражењу самих Американаца, пошао у рат 1941. да напослетку све изгуби. Остаје само Џон Бул, Велика Британија, која нам је традиционално ненаклоњена. Зашто, Бог ће му знати. Вероватно под утицајем својих експерата Вотсона, Спида итд. Она нас је увек подбадала, увек у зло водила, и увек остављала у одсудном моменту на цедилу. Но, њена мржња не представља „константу", нити мржњи према нама одговара нека тобожња љубав према неком нашем непријатељу. Не, тога нема (нити се уопште може код Енглеза говорити о љубави према некоме другом, а не себи). Зато ми нити нерасположење Енглеске према нама не морамо трагично узети, нити га сматрати неотклоњивим. Можда ће Енглеска једном увидети да смо само ми у овим деловима света били увек на њеној страни. Код ње љубави нема, али ће јој интереси налагати да се ослања на сигурног савезника који је и верност и снагу доказао досад." (стр. 41.)

Историјски развој је имао другачији ток. У тренутку слома европског комунизма, док се национална Русија још није усправила, а и сама је трпела најтеже ударце, све западне силе заузеле су изразито антисрпски курс. Међу њима је, истина, предњачио један фактор око кога се ни Костић својевремено није нимало колебао. Знао је да у њему „имамо и једног сигурног непријатеља, једног моћног непријатеља, једног перфидног противника, који нема ни војне контингенте ни суверене територије, али ипак зато располаже са необично јаким снагама другог калибра. То је католичка црква оличена у Ватикану. Она нам никад није била пријатељ, а овога рата је очигледно радила на нашем уништењу. Но, није ни она несавладива, па чак Српству није кроз векове ни стоти део штете начинила колико је намеравала и покушавала. Зато што су наши стари били спремни на то. Она ће увек против нас радити док не уђемо у „крило једино спасавајуће", а то неће бити никад. Али, она ће једнако против нас радити и унутра, ако остане Југославија, и споља, ако се одвојимо у нашу Србију. Ми ћемо далеко лакше и далеко ефикасније да предусретнемо њене акције споља него унутра. Под претекстом верског мира, ми бисмо унутра морали много шта да трпимо и пуштамо. Тако бисмо поново били разједињени и расточени, скоро неосетно. Јер, католичка црква не зна за границе у својим методама подривања непријатеља, тј. припадника сваке друге вере, а нарочито хришћанске." (стр. 41-42.)

Најважније је то што самостална Србија не би била слабија ни од једне суседне државе. Што се тиче евентуалних балканских савезништава „иницијативу за савезе треба другоме остављати; Србија не треба да тражи савезнике, она ће бити тражена." (стр. 44.) Хрвати, са своје стране, потпомажу све српске непријатеље и отворено подржавају њихове претензије које доводе у питање српске националне интересе. Њима су Албанци најближи пријатељи кадгод угрожавају српски народ, а са бугарским екстремистима су сарађивали и у убиству краља Александра Карађорђевића. Срби из таквог историјског искуства треба нешто да науче, па склопе чврсте савезе са хрватским непријатељима. Политику потпомагања свих српских непријатеља и сепаратистичких националних покрета водила је и Комунистичка партија Југославије између два светска рата. Али, у тренутку слома комунистичког режима српски политички предводници би морали имати спреман концепт сарадње са свим нашим природним савезницима чија снага објективно превазилази могућности хрватских сарадника.

Костић одбацује и аргумент присталица југословенске опције да такву државу желе велике силе. Највећи број светских држава је потпуно индиферентан према судбини Југославије, док суседне државе желе да наша земља буде што слабија, што је њихов сасвим разумљив и природан став. Западне силе се руководе искључиво својим интересима, а међу великим државама увек постоји ривалитет интереса, који никако не подразумева и њихову појединачну трајност. Једино је руски интерес у погледу стабилности српске државе имао трајан карактер. „Тако, нпр. до 1917, царска Русија је поклањала изузетну пажњу Србији и Црној Гори као православним државама. Сам Масарик каже у својој „Светској револуцији" да су руског министра спољних послова занимали на југу Европе само православни, и нико више. Овај је више пута, а с њим и други важни фактори руске политике Првог светског рата, одвраћали српске државнике од савеза са католицима. Говорили су да им њихово искуство са Пољацима такво држање налаже." (стр. 59.)

Што се тиче западњачког инсистирања на Југославији, оно има изразито антируски призвук. Због тога и подупиру комунистичку Југославију под диктаторским Титовим режимом. „тј. из мржње према Истоку, према Русији, према православљу итд. Они сматрају да би слободна Србија одмах тражила и нашла наслон на Русију. Они то с правом претпостављају. И ми бисмо личили на самоубице кад бисмо се тог наслона либили, кад га не бисмо свестрано користили." (стр. 62.) То је српско судбоносно окриље и једино упориште пред злокобним и мрачним западњачким плановима.

Не треба имати никаквих илузија по питању шта о нама Србима заиста мисле западне силе. „Видели смо шта нам жели Енглеска и како је с нама поступала. Поред свих издаја, још је бомбардовала српске градове горе него Немци за време последњег рата, а хрватске је сасвим штедела. Зашто? Врло је прост одговор на то. Черчил је већ био утаначио са Стаљином поделу Југославије, односно сфера у Југославији по принципу фифти-фифти, и Стаљин је био тобоже сместа дао пристанак. А како би изгледало то пола-пола? Ни то није тешко докучити; Енглеска би имала у својој интересној сфери запад, а Русија исток земље. Зато она није протестовала због убијања Срба у „НДХ", већ због српских одмазда, јер је свој пресумптивни део штедела; зато је наметнула председника владе Шубашића; зато је фаворизовала сваки антисрпски покрет и у земљи и

у иностранству итд. То ће она чинити и даље, јер се „принципи енглеске спољне политике не мењају, па ма која влада била на управи земље", како гласи једна спољнополитичка максима." (стр. 62.)

У складу с тим, Енглези су издали Дражу Михаиловића, а показивали спремност да подрже Анту Павелића ако он буде спреман да се удружи са мачековцима и у погодном моменту преоријентише против Немаца. „Енглези ће нас увек сматрати својим виртуелним противницима, онима који више теже и нагињу Русима него њима, онима који ће у трајним ситуацијама ићи са Истоком а не са Западом. То су константе, сталне руководне идеје енглеске политике, не треба се заваравати. А она, нажалост, још увек врши велики па негде и пресудни утицај на САД. (Тако је било и за време последњег рата, када су Србију бомбардовали амерички авиони, али врховна команда над савезничким авијацијама у нашем пределу припадала је Енглезима. Они су виновници свих убистава Срба од почетка 1944, а посредно и од пре). „Савезници" су створили комунистичку Југославију, то је њихово чедо, њихово дело. Ако им сад не конвенира, значи да је ми морамо рушити и прилагодити њиховим циљевима. А који су то циљеви? Борба против Русије и Истока, против сваке Русије, не само комунистичке. Зато је њима потребна Југославија, јер се с правом боје да ће Срби везати свој брод уз православну и националну Русију. Да то контракапирају са Хрватима и осталим католицима. Зато су „савезници" не само за Југославију, већ такву Југославију у којој Срби морају играти споредну улогу, у којој се има водити антисрпска политика и којом морају управљати антисрби." (стр. 63.)

Лазо Костић и овом приликом посебно упозорава на значај руског фактора. „Ја нећу говорити нашим људима шта би значило за нас Србе кад бисмо Русију изгубили или удаљили од себе, кад бисмо је натерали да пригрли наше непријатеље (као у доба краља Милана). То знамо из историје, то осећамо инстинктивно. Нема нама природнијег ни чвршћег наслона него на Русију, словенску, православну, ћириловску. Она нас је несебично помагала кроз многе векове и у разним ситуацијама." (63.) Овде се Костић позива и на један конкретан историјски пример, користећи цитат из књиге бившег краљевског посланика Јована М. Јовановића „Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца", који пише како су се одвијали преговори савезничких сила 1915. године о источној обали Јадранског мора: „Енглеска влада пристаје да се Италији, за улазак у рат, дадне Далмација од Задра до Сплита са остацима... Русија се буни због запостављања Србије. Сер Едвард Грej мења свој предлог тако да се Италији даје обала Задра до Сплита са отоцима, а од Сплита даље све Србији. Русија се опет љути што се Србија опет жртвује... Кад види (Грej) да су у Петрограду све нерасположенији, онда пристаје да се Србији дадне оно што руска влада предлаже, па и Сплит, али да отоци пред Сплитом припадну Италији па макар били и неутрализовани... Руси ни сад нису задовољни. Сазонов чак предлаже „да се Србији уступе обале и острва према њој од Крка до Улциња, а Хрватима од Крка до Валоске заједно са острвима." (стр. 63-64.)

У то време је Русија много више водила рачуна о српским интересима него и сама Србија. Српски политичари су се управо били заразили болешћу југословенства, па чак и као краљевског изасланика у Петроград слали Фрању Супила. „Задржавајући Србе у Југославији и намећући тој држави антисрпски курс, Енглеска је осигурана да неће Срби моћи да се придруже њиховој тради-

ционалној пријатељици Русији. Уколико се она заузима за Југославију, утолико ће се заузимати и за потчињавање Срба у њој. То је ван сваке сумње. И тако сви догађаји последњег времена, који су изгледали апсурдни, добијају одједном своје логично објашњење. Али и Србима онда треба да буде јасно шта имају да очекују од Југославије." (стр. 64.)

Инсистирајући да се Срби жртвују и остану у Југославији, наводни западни савезници углавном ништа озбиљно не обећавају, а кад нешто и обећају преваре нас. Слагали су нас и поводом двадесетседмомартовског пуча. Дражу Михаиловића су непрекидно наговарали да напада Немце, али ничим нису интервенисали кад су Немци за одмазду приступали дивљачкој ликвидацији српских цивила. Кад су комунисти ухватили и на смрт осудили Михаиловића, енглески званичници су изјављивали да их његова судбина не интересује. Четничке борце су бездушно предавали да их партизани ликвидирају. „Енглези су егоисти према целом свету, али су према Србима још и непријатељи. И онај ко се у њих поуздава у најмању руку је непоправљив." (стр. 66-67.) Костић зато сматра да се западним силама не сме веровати нити им повлађивати. Они свуда желе да имају покорне владе, али неупоредиво више цене и поштују непокорне. Он невероватно прецизно прогнозира распад Совјетског Савеза и Чехословачке кад дође до слома комунизма, па истиче да не верује „да би на рушевинама комунизма на истоку Европе могла настати нека друга држава а не Русија. Нити би се безбројни Руси по свету за другу неку борили. Нити би они жртвовали своје име, ни своје писмо, ни своју литературу, ни своју веру, ни своју историју, уопште своју посебност с којом имају право да се диче." (стр. 73.)

Широм света западне силе инсистирају на што већој расцепканости нација и држава, а од Срба траже да се уједињују са својим исконским непријатељима. За њих Тито нема алтернативе, иако се у сваком другом случају енергично боре против комунизма, па чак и крваве ратове воде. Сваки покушај вештачког изграђивања емигрантске алтернативе унапред је осуђен на пропаст, па је то разлог више да Срби дефинитивно напусте југословенску опцију. Југославија није могућа као демократска држава, нити као држава у којој Срби не би били национално угњетавани. „Енглези су за време рата тражили од југословенске владе да смени ђенерала Михаиловића, јер се тобоже бори за Велику Србију." (стр. 77.) Више су волели комунизам него српску државу, па их је зато немогуће приволети да се окрену против Броза. У томе их следе све остале западне силе. „Оне су данашње властодршце углавиле наоружањем и привредном помоћју. Оне их сматрају неспорним и добрим пријатељима. Оне их сматрају својима. Па чак и да то није случај, не би те силе дозволиле промену из два разлога. Прво, бојећи се увек да при отимању власти не претегну комунисти Москви одани, а затим да не дође до расула земље којој је намењено да буде један од главних бастиона у борби против Москве." (стр. 78.)

Западне силе су искључиво за комунистичку Југославију, и то зато што им је она драгоцена полуга у борби против светског комунизма и руског фактора као таквог, имао он или немао идеолошки призвук. „Ниједна национална Југославија не може бити јача од комунистичке, и ту треба да будемо начисто. Ниједна слободна Југославија не може бити тако јака као она тиранска." (стр. 78.) У слободном и демократском систему би дошли до изражаја сви дивергентни национални процеси и идеолошка трвења. Ту комунизмом влада једноумље које је Броз наметнуо по мери западњачких интереса. У случају слома титоистич-

ког режима могуће је велико крвопролиће, али то Енглезима није никада и нигде сметало. „Пре свега треба рећи да не би било само клања на националној основи, већ далеко више на основи опредељења за комунизам и против њега. Јер су ове околности далеко свежије, и прво би се свет наш светио комунистичким главарима, као што је било у Мађарској. А нико живи на Западу, ниједна новина и ниједан утицајни политичар, није осуђивао убијање, вешање за ноге и мрцварење комунистичких агената у Мађарској. Мени лично се није ни то допало." (стр. 79-80.) Што се националних сукоба тиче, Костић је свестан да су они латентна претња, али напомиње да он није „никад за то да ми Хрватима опростимо злочине почињене над нама, али још мање да и ми вршимо злочине." (стр. 80.)

По питању међународног повезивања Срби треба искључиво да следе свој реални интерес. Све док Срби инсистирају на Југославији, многи у свету приписиваће им жељу за потчињавањем других народа, а нама југословенска држава само националну штету наноси и упорно захтева многа одрицања. У свим међународним организацијама, у којима би се нашла српска држава, Срби би много боље пролазили него посредством Југославије. Величина територије и бројност становништва ту уопште нису толико значајни фактори, колико унутрашња хомогеност, државноправна чврстина, профилисан национални интерес, политичка стабилност, функционисање политичких институција итд. Српски глас би се свуда чуо и српски интереси заступали, што је дијаметрално супротно од онога што се постиже кроз Југославију. „1914. заталасали смо целу Европу и успели да је увучемо у акцију за нас. Данас мало ко зна да српски народ и постоји, још мање колико он пати. Нико не зна шта му треба и шта жели. Он је обавијен једним фалсификованим југословенским плаштом, из кога не може да се измигољи и свету покаже." (стр. 96.)

в) Војно питање

И у погледу евентуалних ратова који би могли да нас снађу, Костић каже да је већа вероватноћа да нас снађу у оквиру Југославије, али су веће шансе за ратни успех и победу ако имамо самосталну Србију. Границе би нам биле мање по дужини и природније, а не бисмо имали директан копнени додир са великим силама као што су Немачка и Италија. Уосталом, „дух војске, који оличава дух народа, то је нешто знатно јаче, постојаније и ефикасније него икакав објективни реквизит." (стр. 101.) Са непријатељским Хрватима, углавном равнодушним Словенцима и у најмању руку незаитересованим националним мањинама, тешко је ући у било какав рат, о чему најупечатљивије сведочи искуство уласка у Други светски. „А, ако издају толики други народи, онда се ни Срби не могу више да боре. Против кога ће да се боре? Да ли прво против својих издајица и дезертера? Онда је непријатељу отворен пут. Ако хоће да продуже борбу против непријатеља, домаћи изроди ће их у томе спречити. Они ће их дезорганизовати, деморалисати, разоружавати где су у већини, чак и убијати. Зар најсвежија прошлост то не потврђује најјасније." (стр. 101.) Свака држава је у рату јака онолико колико је вољена од својих грађана.

Стварање југословенске војске после Првог светског рата вишеструко се осветило српском народу, не само зато што је остао без икакве озбиљне одбране, него и што су кроз њу српски непријатељи стекли драгоцена војничка

знања и обуку. „Сви команданти разбојничке државе Хрватске били су ранији југословенски официри или подофицири. Ова монструм држава не би могла уопште образовати војску без официрског или подофицирског кадра преузетог из Југославије." (стр. 104.) Национално сложена држава има углавном официрски кадар пропорционално националној припадности. У комунистичкој Југославији улога Хрвата је била пресудна. „Додуше, има доста ђенерала Срба, све партизанских команданата из рата, али само на подложним командама. Сви су они потчињени Хрватима, и директно (преко централних команданата), и индиректно Јосипу Брозу. Ови их држе док су им верни и одани, док српску ствар занемарују." (стр. 107.)

Учешће официра у политичким процесима свуда доводи до крајње лоших последица, а у Краљевини Југославији генерали су постајали и председници владе, припадали дворској камарили, учествовали у непотизму и корупционашким аферама итд. „У Србији би једва био могућ 27. март, који је увукао земљу у страшну пропаст, навео на њу бес једног сасвим помахниталог манијака и омогућио да погине један милион Срба и да дође комунизам. Истина, земљом је владао, узурпирајући власт, један ненародан и недорастао (неспреман за то) принц. Он је мимо Устава и мимо краљевог тестамента сву власт био узео у своје руке, а народ је презирао (нарочито српски народ). То је било дозлогрдило свакоме, па је 27. март дочекан са одушевљењем, и са ексцесима који су иритирали манијаке у Берлину." (стр. 109.)

И следеће Костићево запажање је веома интересантно кад је реч о генералима који се баве политиком: „За време последњег рата у окупираној Србији су узела била власт два истакнута војна команданта: у подземљу, као вођа ребела, пуковник Дража Михаиловић, а на виделу под самом тортуром окупатора, армијски ђенерал Милан Недић. Обадва су били одлични српски патриоти, непоколебљиви борци; спремни на све жртве (којима су, напослетку, и подлегли). И многи уз њих. Све су то били врли људи, одлични Срби, најодданији карактери, који су сви одреда свој патриотизам платили животима. Ова два команданта у Србији овде се специјално помињу што је њима била импутирана намера да заведу војни режим и после рата. Тешко је знати колико има истине у томе, али се не могу те интенције ни одбити а приори. Има чак прилично индиција које говоре за те претпоставке." (стр. 109-110.) У прилог томе Костић наводи и једно ауторитативно емигрантско сведочење.

Иако је његово озбиљно и промишљено разматрање поткрепљено убедљивим аргументима, Костић се често суочавао са одијумом емотивно наелектрисаних српских емиграната. Што се тиче Милана Недића, он није имао политичких следбеника, а за Дражу Михаиловића каже да је „исходом рата добио идејно, његова мисао је победила, као што је победио и његов патриотизам. Он има следбеника по целом свету, искрених, оданих му као кад је био жив. Они неће ни јоте да одступају од његовог програма, који није био увек истоветан, ни јасан у појединостима. Да се разумемо: његова активност у рату била је јасна и несумњива, исто тако његов став према окупатору. Али, шта ће бити после рата, у том се он јако колебао, па је час прихватао мишљење једних, а после других кругова!" (стр. 110.)

Износи да је у краљевској југословенској војсци постепено изграђиван официрски кастински дух, развијане привилегије и искључиван суд јавности поводом унутрашњих збивања. Основне елементе тог духа касније је преузео и ко-

мунистички режим. „Јавност није ништа смела да зна ни о издаји појединих официра, ни о корупцији њиховој, ни о ординарним злочинима од којих није имун ниједан друштвени слој. Морало се на јавност остављати утисак да је цео официрски кор непорочан, да уопште не може учинити кривицу." (стр. 111.)

Што се двадесетседмомартовског пуча тиче, он је показао колико је лоше стање у војсци и какав је хаос у држави. „Захваљујући Југославији ми нисмо имали нити демократску власт нити репрезентативну владу. Ми нисмо имали владајуће народно представништво нити извршну власт која би била одговорна народу. Захваљујући Југославији, пола је народа било расположено против државе, а друга половина политички огуглала, дезоријентисана, необавештена, апатична. Неколико активних лица, који су знали шта хоће, учинили су оно што су хтели, али су и државу убили и српски народ у црно завили." (стр. 116.)

Српска страдања у рату наставила су се и у миру, рекло би се, нешто мањим интензитетом. Хрвати су у обе варијанте ратног немира много добијали, „јер, да је „Осовина" победила, остале би самосталне Хрватска до Дрине и Земуна, и мала Србија на истоку. А пошто су пропали савезници Хрватске, то ова добија још већу територију и власт над целим српским народом. Место да плаћа ратну штету, она добија ратну штету. Целокупна количина те ратне штете иде њој у прилог (углавном за бродоградилиште на Ријеци). Ово су ствари нечувене у историји света, ствари које не може да схвати ниједан нормалан мозак. Али, ствари које су се заиста десиле. И све као последица Југославије." (стр. 126.) Хрватски политичари су непрекидно радили против Југославије и од Југославије највише добијали. Комунистичка интернационала је желела растурање југословенске државе, југословенске комунисте је усмеравала на сарадњу са мачековцима и усташама, а после рата они су по мери Хрвата изградили комунистичку Југославију.

г) Ватиканска антисрпска политика

Лазо Костић посебно потенцира питање ватиканске антисрпске политике. „Откад је настала Југославија (односно Краљевина СХС) никад односи са католичком црквом нису били искрени. Били су често коректни, формално мирни, али у суштини вазда је католичка црквена управа режала на државу у којој смо живели. Зашто? Зато што је она била великим делом католичка, али није хтела да буде сасвим католичка. Делови бивше Аустро-Угарске који су тој држави припали, били су до тада у најкатоличкијој земљи, а католичка црква не жели нигде да губи своје позиције... И онда шта је наишло? Поткопавање и рушење саме државе. Перфидно, скривено, али ништа мање одлучно, оно је вршено стално и систематски. Католичка црква је веома моћна, њене организације су веома разгранате. Она се не служи само својом дипломатијом, која је легализована, већ и другим тајним и непознатим каналима, средствима дозвољеним и недозвољеним, да своје циљеве постигне. У њеном крилу је и настала реч да „циљ оправдава средства". Она је кадра све да учини да би свој циљ постигла. А циљ јој је понекад паклен, безбожан, одвратан. Ми смо то на својој кожи осетили. Жртве које су Срби поднели у прошлом рату великим делом су проузроковане од католичког клера, од католичке јерархије, од католичке цркве као такве." (стр. 147.)

По питању католичке антисрпске политике не треба имати никаквих илузија. „Ватикан мења своју тактику прилагођавања односима времена и прилика. Али основни његови правци поступања према јеретицима и шизматицима остају непромењени. Они се прикривају, па ипак, с времена на време, продру у јавност." (стр. 147.) Нарбонски католички синод, из 1227. године, сумирао је да и живот и својина јеретика припадају ономе који их се први дочепа, а њихов многохваљени светац Тома Аквински прокламовао је право убијања јеретика. Не треба се нимало чудити што су такви врхунски католички принципи стриктно примењивани у хрватској усташкој држави.

Ватикан поседује моћну организацију која се простире у целом свету и представља један од кључних фактора глобалне политичке моћи и утицаја. Када су се Срби, 1937. године, побунили против конкордата, тадашњи папа Пије XI отворено је претио: „Доћи ће дан... када неће бити мален број душа које ће зажалити што нису широкогрудо, великодушно и активно примиле тако велико добро као што је оно, које је заступник Исуса Христа нудио њиховој земљи." (стр. 149.) Иако би ватиканска политика била идентична и према самосталној Србији, ипак би ту „католици представљали мањину која би морала да се бори за „равноправност"; ту не би било војске бискупа и других монсињора, жупника и разних „редовника", који би државу поткопавали унутра и не само слали Ватикану материјал против ње, већ га напросто дражили на борбу против сопствене државе." (стр. 150.) После свега што се десило у Другом светском рату, Костић сматра да би било неприродно и неморално успостављати дипломатске односе са Ватиканом.

д) Масонски фактор

Кад је реч о факторима чији је значај пресудан за стабилност и опстанак државе, Костић посебно указује на постојање извесних невидљивих сила које „стоје у позадини, у сени, у мраку, и одатле врше свој злокобни утицај на државне органе и прве личности земље, а некад на масе других посредника. Тај утицај је сасвим различит и по интензитету, и по форми. Нарочито је различит по средствима којима се служи: дају се обећања, прети се и појединцу и народу, односно држави, купује се штампа, подмићују се угледни функционери, чине се саботаже и тсл... Срећа је само што су те „силе" различите, са опречним интересима, опречним циљевима и разноликим методама, па су између себе нетрпељиве и чак једна другу уходи и тиме помаже њено раскринкавање. Једна другој подваљује, подмеће ногу, интригира и код власти и код јавности. Свака хоће да има монопол потајног утицаја, да завлада земљом што чвршће и што шире, да буде једина мистериозна и невидљива снага те земље. Јесте, све је код њих обавијено мистеријом. Тајност је њихова главна лозинка и онога ко им тајност открије покушавају да униште свим средствима. Не знају се ни личности које их представљају, ни седишта одакле своју акцију воде, ни канали преко којих своје мрачне интенције спроводе, ни органи који им служе (нпр. листови), ни лица која су већ задобијена и раде под њиховим утицајем. Новчана привреда је у њиховим рукама; банке су највећим делом под њиховом контролом или чак у њиховој, опет невидљивој, сопствености... Новине купују или чак покрећу ако постоји слободна штампа. Масовни тајни покрети су нарочито вешти да своје људе инфилтрирају у редакције новина." (стр. 153-154.)

Реч је о разним интернационалним организацијама, од којих је Костић већ подробно обрадио питање ватиканске и комунистичке. Сада се осврће на масонерију и каже да је њен „утицај управо кобан, и много је зла нанела нашој земљи." (стр. 155.) Према подацима Мирка Косића, утицај масонерије је већ 1925. године био веома изражен, да би 1929. она већ била свемоћна. И Лази Костићу је др Никола Стјепановић, каснији комунистички правник, редовни професор Правног факултета у Београду, за кога сам недавно утврдио да је плагијатор, односно да је покрао и присвоје читаве делове Костићеве књиге Административно право, подметао да је масон. На то Костић каже: „Ја сам се увек само спрдао са масонима међу којима је било мојих одличних пријатеља, и пре бих постао католик, Боже ми опрости, него масон: толико су мени одвратне све потајне и мрачне акције." (стр. 156.)

За европску масонерију Костић износи да је „фатална била за многе државе. У Србији је и она била национална, њен велики мајстор је био Ђока Вајферт. Њене интриге су биле личне природе, или, у најгорем случају, партијске (повлађивање једне партије над другом, интригирањем једне против друге итд). Али у хетерогеној земљи, национално и верски хетерогеној, немогуће је да масонерија, немогуће је да ма каква интернационална организација не употреби и не злоупотреби верске и етничке конфликте за своје циљеве." (стр. 156.) Масонска делатност је мрачна, често фатална за народ и државу, уцењивачка. Ако је држава хомогена „немају те силе толико разноврсних циљева ни толико углова где да се скривају. Оне се лакше познају и разоткрију. Чим се разоткрију, оне су дезоријентисане и немоћне. Не умеју да се снађу, јер су за мрак саздане. То је биљка која само у мраку успева, и при првом додиру сунчаних зрака она угине. Тада те силе обустављају делатност док се приберу, док се забораве, чекајући поновни мрак и маглу да почну нову делатност под другим именом и другим видом. А ништа од тога за добро саме државе нити мотивисано њеним добром." (стр. 157.)

И дипломатска служба национално хомогене државе је организованија, професионалнија и успешнија јер, у првом реду, нема потребе да се примењује национални кључ у избору дипломата већ се искључиво тражи стручност, способност и патриотизам. У Краљевини Југославији дипломатија углавном није била под демократском контролом и подлегала је непотизму, протекцији, мешетарењу дворске камариле итд., па је доприносила пропасти државе. Под комунистичким режимом у улози дипломата појавили су се сирови и крвожедни партизани, којима су били страни сви дипломатски манири. „Они заступају у првом реду или скоро искључиво своју партију и своје вођство или, како га називају, своје руководиоце. За државу као такву мало их је брига, за народ коме припадају нимало. Можда чак и раде против њега место да га бране и штите. Ако неко нападне „друга Тита", сместа улажу протесте; ако нападне Комунистичку партију, напуштају зборове где се то десило, ако негде пише ма шта против режима, они демантују. Али, ако се, на пример, Срби клевећу у журналистици и квазинацији, ништа не предузимају против тога. Као да им чак то годи, као да су желели. Нарочито ако се нападају ранији режими Србије и Југославије." (стр. 160.)

Такве дипломате су нам наметнуте после једне врхунске плејаде коју су чинили Јован Дучић, Бранислав Нушић, Михаило Гавриловић, Стојан Новаковић и многи други. У комунистичкој дипломатији је и српско име било забрањено. Флоскула о међународном угледу Југославије је много извикана због њеног геополитичког положаја, а не због тога што би имала чиме да се дичи. „Она

је на међи Запада и Истока, па лавира тамо и овоме. Зато се многи отимају о њу, и полажу много на то хоће ли она бити тамо или овамо. Зато је вечно живо интересовање за њу на свим странама. Али то још не значи да се та држава искрено уважава, нарочито морално." (стр. 164.) Посебно је овде занимљиво следеће Костићево запажање о међународном угледу комунистичке Југославије: „Она је највећи просјак који је икад у свету међу државама постојао." (стр. 170.)

4. Српски издајник Десимир Тошић и Стенстедска декларација

У приватном издању Милутина Бајчетића и Лазара Стојшића, Лазо Костић је, 1965. године, у Хамилтону публиковао збирку новинских текстова и полемика „Како би изгледала трећа Југославија", с поднасловом „Планови самозваних државника". Сви текстови су претходно објављени у „Канадском србобрану" као ауторско реаговање на такозване Стенстедске пунктације „Нацрт предлога демократске алтернативе" из марта 1963. године, којима је група самозваних политичких представника Срба, Хрвата и Словенаца изложила чисто формалне оквире и принципе на којима би се темељила будућа југословенска држава. Наводни заговорници демократије овај пројекат су састављали у највећој тајности у односу на све српске патриотске емигрантске организације. Таква „демократска алтернатива" има изразито антисрпску оријентацију, „али је важна као симптом. Она открива силе које под видом српства желе да му дају пакосте и причињавају штете. Она открива мрачне јазбине, које већ годинама остају у миру и врше свој посао, јер се Срби између себе гложе." (стр. 8.) Српски издајници су упорно крили своје учешће и садржај текста, али их је раскринкала усташка штампа кад је у више гласила све било објављено.

У стилском и појмовном погледу текст обилује разним кроатизмима, штампан је искључиво латиницом и садржи начелне уступке само са српске стране. Није нимало случајна коинциденција да је управо у време лансирања пројекта „демократске алтернативе" дошло до дубоког раскола у заграничној Српској православној цркви који су изазвали комунисти вештим интригама и подметањима. Српски издајници који су здушно учествовали у тој антисрпској ујдурми су били Десимир Тошић и Божидар Влајић, заједно са редакцијом лондонске „Наше речи" и задруге „Ослобођење". Костић проблематизује већ и саму чињеницу да је овај конспиративни састанак одржан у околини Лондона. „Да нешто добро може Србима доћи из Енглеске, у то, мислим, ниједан Србин не верује. Никад нам добро није отуд долазило, па неће јамачно ни сада." (стр. 14.) Финансирање је вршено под крајње сумњивим околностима и уз загонетну улогу бродовласника Ванета Ивановића. Па све да су његове сумње о позадини догађаја и алузије о прљавој улози британских власти неутемељене, Костић указује да је сасвим нормално да је човек кад се „на једној територији налази и несвесно под утицајем атмосфере и свега што на тој територији влада. Већ само давање виза људима од политике претпоставља неко интересовање и гостујуће државе за ствари и догађаје." (стр. 15.)

Костић скреће пажњу да већина учесника састанка нема ни југословенско држављанство, а они српске националности, мада не поседују никакав легитимитет нити овлашћења, манифестовали су своју вољу да издају сопствени на-

род и његове интересе, а да их њихова нужда на то није натерала или реална потреба, осим жеље да се ставе у службу туђинских интереса. Као горљиви Југословени они ипак остављају могућност да неки од југословенских народа, Срби, Хрвати, Словенци или Македонци, не желе Југославију, па да могу гласањем о томе да се изјасне, што значи, како Костић иронично примећује, да би се унутар сваког од тих народа морао формирати посебан бирачки списак. „Теоријски", истиче Лазо Костић, „све је то лепо; практично то је скоро неизводљиво. Да ли ће нпр. у Хрватској свакоме бити дозвољено да се определи као Србин? Где су гаранције да му се неће због тога ништа десити? Сме ли неко у Македонији рећи да је Србин? Сме ли рећи да је Бугарин? Јер ми поуздано знамо да у Македонији има и једних и других (можда у све мањем броју, али их има). А шта ћемо са босанско-херцеговачким муслиманима? Они ће морати да се претходно национално определе. Ако неко неће да се исповеда ни као Србин ни као Хрват, шта онда? Њему се мора ускратити право гласања. То још више важи за националне мањине. Или оне имају или немају право гласа при овом одлучивању?" (стр. 24.)

Следи и читав низ других практичних питања која такво гласање чине крајње нерационалним, па Костић закључује да је Стенстедска декларација по свом практичном дејству равна декларацији комунистичких југословенских устава да сваки члан Савеза може у свако доба да напусти Савез. А свака агитација у том правцу, покушај сваке акције, био би кажњен најтежим казнама. То су фразе које се тим лакше уносе у правне повеље што не обавезују." (стр. 25.)

Наводни српски представници у састављању ове декларације имали су улогу да, неовлашћено, у име српског народа, прихвате капитулацију, јер су потпуно игнорисали стварно стање ствари и последице недавног катастрофалног геноцида над српским народом. „Кадгод се третирало питање гласања поводом разграничења Срба и Хрвата, српски писци су набацивали захтев да се и мртвим Србима, убијеним од Хрвата, признају извесна права, да се и њихови бројеви приброје гласовима Срба. Многи еминентни српски писци у емиграцији су то гледиште заступали и пледирали за'њ. Оно је, заиста, сасвим оправдано. Јер би, иначе, прелажење преко тога могло да се тумачи као мирење Срба са тим убиствима. Више од тога: то би на неку руку санкционисало хрватске циљеве при тамањењу Срба: они су хтели „хрватске крајеве" очистити од „Влаха". „Срби" алтернативци им канда иду на руку: они се и не осврћу на српске жртве. Капитуланти не постављају никакве услове." (стр. 25.)

Самозвани споразумаши сматрају да је Југославија нужна свим југословенским народима, као и да је немогућ разлаз Срба и Хрвата, а да оба народа буду територијалним исходом задовољна. Костић инсистира да се Југославија „показала не као интегрирајући већ дезинтегрирајући фактор српске нације. Довољно је подсетити да су у њој и због ње створене две нове „народности" на рачун Срба (македонска и црногорска), да су због ње Хрвати убили стотине хиљада Срба, да због ње власти прете босанско-хрватским муслиманима да се као Срби определују, да се због ње српско име једва сме споменути. Југославија води неминовно до расула и пропасти Српства." (стр. 26-27.)

С друге стране, Словенцима и Хрватима Југославија је само користила. Словенци би „несумњиво после Првог светског рата били извучени из аустро-немачке заједнице којој су припадали више него један миленij. Али би њихов оп-

сег, нарочито према Италији, био далеко мањи да није било српске војске, српске дипломације, српских жртава и победа у том рату. Зато су се углавном Словенци и повезали са Србима. За време самог рата њихов вођ, др Шуштерчич, јавно је исповедао да ни Србија не сме да се успостави нити да су Срби уопште достојни да имају своју државу... Кад су се политичке ситуације промениле, они су своју лађу сасвим чврсто повезали уз српски победнички брод... Овде је главно установити, или бар претпоставити, да би границе Словеније биле уже без престижа Србије; у сваком случају не би биле шире. Нити би се сама за себе Словенија могла одржати, нити би имала исти опсег. Она се на некога морала наслонити. Наслон на Србију у оквиру Југославије био је за њу спас." (стр. 27.)

Још је један фактор за Словенце био и те како значајан. „Треба знати и то да кохезија међу појединим крајевима Словеније није била ни издалека тако присна (ако је уопште и било) као доцније у Југославији. Тамо су били историјски, и не само историјски, видно одељени Крањци, Корушци, Приморци и Штајерци. Било је између њих подвојености бар колико између Хрвата и Словенаца, односно Хрвата и Далматинаца. Југославија је први пут ујединила Словенце у једну административну целину (не само државно-правну) и створила услове за њихову националну интеграцију. Југославија није створила Словенце; она им је ипак омогућила национални опстанак." (стр. 27.)

Хрватска национална свест се развила нешто раније, али су тек у Југославији створени услови да се маса Срба католика преточи у хрватски национални корпус. „Да није било Србије и њене славе после Првог светског рата, Хрвати би такође били извучени из њиховог дотадашњег државно-правног склопа (у вези Вилсонових 14 тачака, на које се они толико позивају), али би њихове границе биле толико уже, да не би обухватале ни половину оне територије на коју би са неким правом могли да аспирирају. Пре свега, по Лондонском уговору они би изгубили две трећине Далмације, Србима би припао цео Срем, да о Босни и Херцеговини не говоримо. Хрватска би била један торзо потпуно неспособан за живот. Била би спрдња од државе која би или сама морала да тражи неки спој или би својим постојањем изазивала суседе да је прогутају. Хрвате и Хрватску је спасила Југославија 1918; она их је још више спасила 1945. Тада је Хрватска имала да нестане као најнедостојнија земља на свету, као што је постулирао сам председник САД Рузвелт... А шта се догађа? Хрватска остаје у склопу Југославије као федерални члан, као „република" и добија скоро целу Истру од Италије; а Барању од Србије, као и западни Срем. Добија у Истри крајеве чак италијанске по етничком саставу, захваљујући српским борцима (јер су Хрвати скоро сви били уз своју НДХ!). Постаје већа него је икад била. Не само то: њени етнички чланови владају над целом Југославијом и кроје Србству капу." (стр. 27-28.)

Посебно су економску и културну корист Словенци и Хрвати имали од Југославије, а Срби су били жртва систематске експлоатације. Протагонисти декларације своју варијанту Југославије означавају као савез пет потпуно равноправних и суверених држава које добровољно део свог суверенитета преносе на савезну државу. За Србију се предвиђа да чак и Западну Бачку уступи Хрватима. Њихов циљ да се и даље што више слаби српска позиција испољен је у најотвореније форми. Десимир Тошић и његови алтернативци у потпуности усвајају и даље продубљују Титов концепт решавања националног питања и „његов

основни став при том разграничењу: сваки члан савеза мора да сакупи скоро све своје сународнике, а само Србија има да буде разбијена." (стр. 31.) Суботицу би српски издајници предали Хрватима и све прилазне крајеве иако Хрвати никада у тим пределима нису живели.

И с правнотеоријског апсекта писци Стенстедске декларације упадају у нерешиву противречност, јер истовремено говоре о четири суверена народа и пет суверених држава. За сувереност народа Костић каже да је то „један демагошко-политички термин, одавно избачен из државно-правне науке. Државе могу бити суверене, а не народи." (стр. 39.) Инсистирање на суверености држава сведочи да је реч о залагању за конфедерацију. Савезни парламент се састојао од дома народа и националних мањина и дома држава, што је у пракси неизводљиво, а запостављају се при томе грађани као политички субјект. Иако је то у почетку декларативно другачије постављано, постепено је вршена официјелна идентификација „државотворних" народа са федералним јединицама чије су име носиле или у којима су представљали апсолутну или релативну већину становништва. Суверенитет народа, као популуса или демоса, трансформисан је у суверенитет нација како би се заобишло питање демократије и индивидуалних грађанских права. Такву накарадну логику у потпуности су преузели „стенстедовци", па су чак и предњачили у пројектовању трансформисања југословенске федерације у конфедерацију. Сувереност федералних јединица они поткрепљују основним правилом према коме „савезна министарства врше само оне послове који су изричито на њих пренесени Уставом или савезним законом. Све остале послове врше владе појединих држава." (стр. 40.) Поводом одредбе „по којој компетенција савеза може да се шири савезним законима", Костић истиче да „ти закони могу у току времена да тако сузе компетенцију савеза да њему мала функција преостане. А затим, сама стилизација овог „темеља" руши начело суверености и примарне компетенције чланова савеза." (стр. 40.) Збрка није у правнотеоријском и терминолошком смислу била нимало случајна, јер је након десетак година Јосип Броз показао шта су му праве намере потпуном демонтажом федералне државе.

Српске позиције у односу на хрватске прво су слабљене територијалним жртвовањем, а онда и правном еквилибристиком. „Стенстедовци" су десет година пре Тита и Кардеља пројектовали федералну скупштину у коју ће свака федерална јединица упућивати подједнак број делегата без обзира на бројност сопственог становништва. Додуше, нису стигли да промовишу и нови главни град прекројене југословенске државе, за шта су се пајташи Десимира Тошића такође залагали, као и за принцип да у сваком тренутку највише два савезна министра могу бити исте националности. По истом кључу би се одређивали сви други савезни функционери, дипломатски представници и припадници чиновничког апарата. Ако би држава заиста имала пет федералних јединица, то значи да би у савезном апарату власти Срба могло бити највише двадесет процената. Мали би да непрекидно тлаче, малтретирају и угњетавају највећег. Како истиче Костић, „ова начела је у пракси скоро немогуће спровести а да се не повреде нека друга, можда још важнија начела (стручности, способности, привржености државној идеји итд). Парламентарна држава (а као таква је ваљда и Трећа Југославија замишљена?) мораће да се базира на странке при одређивању и магистрата и чиновника. Шта ће бити ако у једној „држави" владајућа странка

нема присташа, или их нема у довољном броју? Мораће представнике мањина узети у службу и поверити им постављање државе. Ово начело у крајњој линији онемогућује партијски живот, али тиме и парламентаризам." (стр. 43.)

„Стенстедовци" су се први досетили и ротирајућег шефа државе као председника Председништва Савезне скупштине, који би се бирали на годину дана, а на Србина би ред долазио сваке пете године. Таква формалистичка ротација је касније, вољом комунистичких властодржаца, и уведена да „по кобајаги неком реду, неком правилу, Србе још више искључи са највиших места државе. То би одговарало потпуно национално-политичком систему данашњег југословенског режима, кога уставотворци из Стенстеда имитирају, па чак и превазилазе." (стр. 56.) Предвидели су чак да федералне јединице имају сопствену војску, што је Тито после реализовао кроз систем територијалне одбране и тако створио основну претпоставку за касније сепаратистичке ратове. Чак су пројектовали и Савезни суд са по три судије из сваке федералне јединице. Костић такве дилетантске и отворене антисрпске пројекције коментарише следећим речима: „Лако је ова начела постављати, и што су нестручнији људи који их постављају, и што мање имају развијен осећај одговорности, тим лакше ова начела и постављају. Као да се деца играју стварања државе." (стр. 57.)

Поред стенстедских алтернативаца, и љотићевци су се залагали за преуређену Југославију на начелима равноправности нација и вероисповести. Како наводи Костић, „Срби-Југословени иду и даље, па траже равноправност федералних јединица и у исто време што већи број тих федералних јединица. Њима није доста да се Хрвати и Словенци избарабаре са Србима, већ траже тај равноправни положај и за Босанце, и за Македонце, и за Црногорце. Да преостали Срби, или Срби под тим именом, под именом праотаца и историје, не буду ни трећина државе, него само шестина. Ако неко покуша да отвори очи овим „државницима", они га нападају лично, јер аргументима не могу ништа. А остали свет сеири и ужива." (стр. 60.)

С обзиром да их културна или равноправност ћириличног и латиничног писма уопште не интересују, као ни питање верске равноправности, слободе савести, државних симбола итд., „алтернативци у Стенстеду ограничили су се углавном на структурална или организациона питања, на питања државног устројства. Ту траже равноправност, тамо где је она неприродна и неправедна." (стр. 63.) А питање вероисповести је сувише озбиљно да би се могло игнорисати јер, како упозорава Лазо Костић, „може се чак и то десити да се неке верске организације признају за корпорације јавног права, а друге да се не признају. Не зато да се легализује једнакост, већ зато што би то могле желети извесне верске заједнице. Давање јавноправног карактера једној верској организацији везује њу и спутава према држави, која може бити њој и ненаклоњена. Било би противно начелу слободе која важи и за колективе, као и за индивидуе, да се нека верска заједница стави у подложан положај државним властима мимо њене воље." (стр. 65.)

Костић посебно инсистира на битним разликама између равноправности индивидуа и равноправности колектива. Индивидуална равноправност, као правна једнакост пред законом, једна је од најважнијих демократских тековина савременог света. „Равноправност колектива је нонсенс, то је нешто неприродно, и као такво неодрживо. Оно има у теорији много супститута. Један од њих су могли српски преговарачи слободно да поставе, не бојећи се да ће изгледати реакционарно, а то је начело равномерности. Оно је адекватније и природ-

није за колективе." (стр. 68.) Зато је нужно и разграничење Срба и Хрвата по принципу подједнаког процента заступљености припадника друге нације као националне мањине у федералној јединици у којој су матични народ Срби, односно Хрвати. „Правда захтева ту равномерност мањине овамо и онамо. Али, не само правда, већ и практични разлози, разлози одржања нације. Само ако Хрвата у Србији буде колико Срба у Хрватској, само тада ће бити пружена гарантија (не пуна, јер код разбојника нема ничег сигурног) да се српска мањина неће тамо таманити. Онда би и Срби могли предузети реторзије. Ако нема хрватске мањине у Србији, као што је састанак у Стенстеду предвидео, може се лако поновити 1941., где такође није било те мањине у окупираној Србији. Питање нашег опстанка налаже нам да о овоме поведемо рачуна." (стр. 68.)

За овакав став је посебно важан један данас веома актуелан разлог. „Ради се о евентуалном премештају становништва. Можда Срби у Хрватској не би желели тамо да остану, или Хрвати у Србији. Принуде напуштања старе домаје не би смело да буде, у томе смо сви сагласни. Али, можда би, или одмах или током времена, сународници једне нације желели да се међу своје преселе. И за тај случај потребно је имати скоро једнак број припадника нација из чије државе се нпр. Срби селе. Да би се могла извршити евентуална измена, замена, узајамно пресељење становништва. Не мора баш до замене да дође, уопште до егзодуса, до сецесије. Само једнако постојање мањина и с једне и с друге стране ствара природну равнотежу, један баланс који делује у правцу постојаности, задржавања, перзистенције. Чини да се поштује што постоји. Такав је нпр. случај између Срба и Румуна у Банату. С обе стране има скоро подједнако припадника суседске мањине. Можда је и то био један разлог (између многих других) да никад до озбиљнијих компликација базираних на питању мањина није дошло. А ипак ни једна ни друга страна (ни Срби у Румунији, ни Румуни у Србији, односно Војводини) није тражила пресељење. Не може ниједна држава у том случају терати из своје средине мањине народа у коме се налазе такође сопствене мањине. Али неће ни дозволити да јој њене мањине врећају а она туђе мора да задржи." (стр. 68-69.)

Анализом већег броја текстова из хрватске емигрантске штампе, Лазо Костић је дошао до недвосмисленог сазнања да су Хрвати главни иницијатори Стенстедског састанка, уз подршку британских званичника. Након констатације очигледности „да је иницијатива за састанак у Стенстеду проистекла са хрватске стране, да се код њих идеја родила, и да су они предузели мере да се она реализше", Костић подсећа: „А познат је и општеусвојен принцип да онај започиње коме то иде у прилог, коме је то од користи, ко има вајду од тога." (стр. 73.) Пошто су Влатко Мачек и Миха Крек претходно одобрили Стенстедски пројекат, „пре састанка постојала је сагласност Хрвата и Словенаца и њихов заједнички фронт. Ту би Срби мало могли постићи и да су били боље одн. репрезентативније заступљени. Јер је на састанку свакако важило начело „равноправности" народних представника сваке националне групе, а Хрвати и Словенци су били у већини. Били би у још изразитијој већини, да су се тамо нашли представници муслимана и Македонаца. И ту се у малом види улога Срба у њиховој креатури државе у пројекту. Срби су имали улогу аминовања, пријема израђеног пројекта „од корица до корица." (стр. 73.)

Од Срба су се увек очекивали уступци и Срби су редовно давали уступке. У отаџбини под комунистичком диктатуром није било могуће отворено расправљати о националним и државним питањима, али и у емиграцији су били број-

ни српски издајници. Свестан трагичности српске судбине и неизвесности политичке будућности, Лазо Костић резимира своја разматрања: „Пошто Хрвати ангажују целокупно јавно мњење света за своје тезе, и при томе изврћу чињенице до неслућеног степена, пошто имају уза се целу организацију католичке цркве, то Србима не остаје друго већ да целом свету покажу ко су Хрвати и шта Срби међу њима имају да очекују. То чини мали број Срба, мање него што је прста на једној руци. Ако неко и чини, издајници га прогласе лудим... Према њима, „прави Срби" треба само да хвале Хрвате, да их као браћу третирају, да им чине уступке, да их јачају територијално, морално, па чак и правно, као што су ови чинили! То је, према овим издајницима, не само југословенско, већ и српско родољубље. То је једино паметно, остало чине лудаци! Ето, докле смо доведени од стране туђинских агената." (стр. 76.)

5. Противници и присталице југословенске опције

Четврти део Костићеве политичке студије „Србија или Југославија" под насловом „Противници и присташе Југославије" штампан је у Хамилтону тек 1969. године. У њој се аутор бави питањем субјективног опредељивања за које мисли да се може само фрагментарно обрадити јер је немогуће располагати комплетним чињеницама, а уз то је људско расположење веома промењиво и поготово „теоретско расправљање не сме да се поводи за масом, нити на њега могу да утичу субјективни моменти." (стр. 11.) Међутим, сама одлука о судбини Југославије доносиће се у сасвим конкретној политичкој ситуацији и на основу политичких аргумената који зависе и од људског расположења, па питање симпатија и антипатија може бити веома важно. При том Костић посебно указује: „Расположења народа се мењају, подлежу мањим или већим, наглим или постепеним променама. Практично, није уопште важно шта народ мисли у сваком тренутку, већ у даном", у одсудном тренутку, кад се решава о судбини земље, кад има да настане „други судија". А тада може народ који је скоро стално мислио једно, да одједном промени гледиште. Не можда радикално, али у довољној мери различито. Ту утичу општи моменти и светска струјања: не би нпр. никад настао комунизам у Југославији да није Совјетска Русија учествовала у прошлом рату и да она није била комунистичка. Ту утичу тренутна стања... Један добар говорник може да успали масу, једна добра књига може да је преокрене и поведе у сасвим другом правцу. Много тога утиче на расположење масе, што се не може предвидети." (стр. 12.)

а) Понашање хрватске емиграције

Упоредо с тим Костић упозорава да „ипак постоје неки стални, константни фактори код саме масе, више емоционалног и традиционалног карактера, који опредељују њено држање у питањима кад се решава о судбини заједнице и народа. Ако се ти фактори у одсудном моменту пренебрегну, они ће доћи до изражаја доцније и то жешће уколико су више били пренебрегнути. Они ће настојати да се безобзирније руши оно што је створено мимо њих и против њих." (стр. 12.) Потврду оваквог теоријског става Костић одмах налази на примеру Хрвата. „Кад год су, натерани моменталним ситуацијама, учинили неки корак

приближавања Србима и овим ма шта политички и државно-правно признали, ускоро су се сасвим покајали и покушали да то „ставе ван снаге", не бирајући средства. Најбољи и најеклатантнији (мада не једини) јесте случај образовања саме Југославије. Они су на то пристали, јер су их спољнополитичке околности на то терале. Али су сместа почели саботажу државе и њено рушење јер је интимно никад нису хтели." (стр. 12.)

Због тога Лазо Костић упозорава да Хрвати југословенску државу „срцем неће примити никад. А то значи да ће опет радити против ње, да ће је изнутра минирати, споља рушити, увек мрзети и настојати да јој виде крај. То је несумњиво, и о томе не може бити дискусије. Когод зна хрватски менталитет, когод је проучавао њихову прошлост и њихова стремљења, мораће то да призна." (стр. 13.) Са српске стране, они који се залажу за југословенску државу не располажу никаквим валидним аргументима, па се служе искључиво фразеологијом која поприма облик политичке демагогије. Кад један од три народа ни у једној варијанти искрено не прихвата Југославију, онда је бесмислено да се она било коме намеће. Зато би Срби требало да се држе сопствене народне пословице према којој се од опасног непријатеља никада не може стећи нови пријатељ.

Колико су Хрвати једнодушни по питању искључивог опредељења за самосталну хрватску државу, Костић показује многобројним цитатима из емигрантске штампе. Поред тога, њихови захтеви су редовно максималистички и мегаломански, а усташка штампа је најискренија у репродукцији мишљења целокупног хрватског народа. Поткрепљујући тај став, Костић наводи изјаву хрватског професора Ивана Оршанића из 1957. године да „Југославија мора бити ликвидирана у сваком облику, јер не поседује ни један једини супстрат повјесног реда за своје постојање: ни политичког, ни социјално-економског, ни културног, ни вјерско-моралног реда. Југославија је или диктатура или је не може бити." (стр. 18.) У више наврата слично се изјашњавао и др Јурај Крњевић, бивши краљевски министар и генерални тајник Хрватске сељачке странке, затим најистакнутији емигранти попут Богдана Радице, Ивана Пернара и других. Радица каже и за своје сународнике у Југославији „да сваки Хрват који се тамо налази стоји на гледишту да је хрватски народ суверен, и да као такав има право на своју суверену државу. То је несумњиво и утисак који се добије код сваког нашег човјека, нарочито млађег, који пребјегне из земље. Хрвати хоће своју државу." (стр. 21.) Познати вајар Јозо Кљаковић каже да су српске и хрватске душе тако опречне, „као да смо једни с Марса, а други с Јупитера." (стр. 29.)"

Емигрантски лист „Хрватска" објавио је, 30. септембра 1958. године, да „хрватски народ има три смртна непријатеља: први је краљевски Београд. Други је црвени Београд. Трећи је сваки други Београд. У сваком случају Београд!" (стр. 29.) Уз то наглашава да су Хрвати „за сваку слогу с онима који желе заједно с нама тући по Београду." (стр. 29.) У обимном и детаљном приказивању ставова Хрвата према својој будућој држави, Костић развејава и српске илузије да су Далматинци искрено за Југославију. „Просто тешко иде у главу да људи нешто тако могу да мисле. Раније је било такво стање, до 1918, можда и до 1928. Сад је дијаметрално супротно. Главни пропагатори посебне Хрватске, главни нападачи на Србе у хрватској емиграцији су Далматинци (поред др Крњевића и још неког „посавског" Хрвата)." (стр. 42.) Међу њима се увек посебно истицао Иван Мештровић, а после његов син Мате. Не заостају нимало Радица, Влахо Раић, Анте Цилига итд.

б) Ставови истакнутих српских емиграната

За разлику од Хрвата, који су увек наступали монолитно, српска емиграција је била хронично подељена и прилично дезоријентисана. Најумнији Срби су листом били против Југославије и за самосталну Србију јер их је освестило искуство Другог светског рата. Водећи међу њима је био Јован Дучић, чију ћу књигу детаљније представити у одељку о српској емиграцији, с обзиром да Лазо Костић није располагао њеним првим делом, него само другим и трећим, с обзиром да је прво издање било у три одвојене брошуре.

Др Марко Косић, највећи српски социолог и предратни универзитетски професор, објавио је 1951. године у публикацији „Америчанског србобрана" расправу о српско-хрватским односима чији закључак Костић опширно цитира: „Зверским покољем (а не у грађанском рату, како би то хтели неки браниоци Хрвата међу Енглезима) скоро милион голоруких Срба (и стараца, и жена, и деце) од стране Хрвата, добровољних савезника Немаца (а не само „усташа"), покопана је за сва времена заблуда о народном јединству Срба и Хрвата. Човек би очекивао да ће сада српски политичари напустити идеју о могућности трајне државне заједнице са Хрватима, када је отпала њезина основа: фикција „народног јединства". Али не: они су тако мало дознали о хрватским зверствима, тако да их се мало дотиче грозна смрт милион њихових сународника, да и даље трабуњају: ко неће да дише државну заједницу са Хрватима, тај чини само радост „нашим заједничким непријатељима", циљајући на Талијане и Мађаре. – Та имају ли Срби љућих непријатеља од Хрвата? Ни Турци нису за четиристо година побили толико голоруких Срба колико Хрвати за цигло четири године. Има још и таквих наивчина међу њима, који још увек говоре о „заједничкој опасности од Талијана и Немаца", као да Хрвати нису у два светска рата били борци на страни Немаца... Државна заједница Срба и Хрвата није трајно могућа ни зато, јер нема тог државничког ни државно-правног генија на земљиној кугли, који би могао тако организовати национални (не покрајински) федерализам Срба, Хрвата и Словенаца, да Хрвати не би у њему својим урођеним саботерством стално кочили правилно функционисање државне заједнице. У добу каквог-таквог планског управљања привредним и социјалним односима, немогуће је живети у државној заједници са другим народом који сматра да је подређен и искоришћаван, па и угњетаван, ако се у свему и стално не жртвују и основни интереси осталих „јединица" његовим захтевима и прохтевима." (стр. 51.)

Слично је писао и познати српски књижевник Бранко Машић у „Канадском србобрану" 1958. године: „Тако Хрвати за нешто више од две и по деценије изведоше над Србима оно што није полазило за руком ни Турцима, ни Мађарима, ни Млечићима, ни Аустро-Мађарима, ни Немцима, ни Бугарима, ни Арнаутима кроз векове. А што је још опасније по Србе: Хрватима није ни на крај памети да се уставе на ономе што су досад учинили против Срба. Већ баш сада, више него икад раније, свим својим силама, на све могуће и немогуће начине, настоје да до краја сахране Србе. И сад са таквом „вером" и тевабијом од „народа", да стварамо трећу, за све Србе безусловно погубну Југославију! Како то замишљају у својој бедној глави или по невешто прикривеном рачуну, српског порекла – окорели Југословени!" (стр. 53.)

Исте године Машић је у „Американском србобрану" објавио чланак „Заоравање старе српске бразде" у коме, између осталог, пише: „Данас, у овом беспућу и пропасти, немамо довољно речи да изразимо: колико скупо и прескупо смо платили једну од последњих, највећих и судбоносних заблуда српских. А то је да чисто, позитивно и конструктивно Српство треба да заврши са мутним, негативним и деструктивним југословенством. И то после онако страшне лекције или искуства ево већ пуних 40 година. Баш као кад би неко, после мучног и крвавог пењања к висинама стигао на светао и питом пропланак. Па онда не остао ту, окућио се и предахнуо, већ одмах окренуо у опасан густиш мрачне и мочварне џунгле. Па чак онда још не хтео да се враћа натраг из те море и погибије. Зар савремена школована генерација наша није сасвим својом вољом – и још са заносом? – увалила свој народ и себе у такву једну обману и њене неминовне последице – пропаст и беспуће? Одакле се сигурно нећемо тако лако ни брзо искобељати... Зар је српски народ, који је вековима за турско време умео онако сјајно сам себе васпитавати и водити, зато препустио вођство школованој својој господи, да би најзад овако лудо одвела цело Српство и сама себе у бездан пропасти? Сметнувши с ума главну бригу народну: одржање, природни развој и напредак српски, они су, за цело време Југославије, волели да живе у небризи сласти и власти. Чак да проглашују издајником свакога онога који није југословенствовао као они. Невероватно задрти и малоумни, неки од њих то и данас чине. И то у слободном избеглиштву." (стр. 54.)

Чак и некадашњи велики заговорник Југославије, какав је био Адам Прибићевић, председник Самосталне демократске странке, пред смрт је дијаметрално променио основни став. У свом последњем тексту, објављеном постхумно 1958. у „Гласу канадских Срба", он пише поводом хрватског одбијања чак и југословенске федерације: да „онда не остаје ништа друго него разлаз – и по цену пресељавања српског и хрватског становништва." (стр. 58.) Бивши председник југословенске владе у егзилу, др Божидар Пурић, писао је 1959. године: „Ми се боримо само за Српство, јер знамо да свако ослобођење захтева жртве и животе. Свесни смо да ће српски народ гинути за слободу Србије, али нам није познато да је ико, изузев у каквој забуни, за Југославију погинуо." (стр. 60.) Претходно се 1957. године Пурић заложио за борбу за српску државу јер „постанак Југославије приказао је својим слушаоцима (у говору на Конгресу Српског културног клуба „Свети Сава" – прим. В. Ш.) као несрећан удес, као случајност, на путу српског народа." (стр. 61.) За самосталну српску државу отворено су се изјашњавали и др Милан Стојадиновић, Јован Ђоновић, владика Николај Велимировић и други.

Много других српских интелектуалаца и официра, мање познатих или сасвим непознатих, оглашавало се у бројним емигрантским новинама против југословенске и за обнову самосталне српске државе. Многе емигрантске организације су по том питању доживљавале раскол и цепање. Костић наглашава да су за самосталну српску државу и Михаило Дучић, Милутин Бајчетић, др Слободан Драшковић, четничке војводе Момчило Ђујић и Добросав Јевђевић, као и емигрантске организације које они предводе. Из мноштва цитата овде преносим само један из „Америчког србобрана" од октобра 1951. године, у коме се наглашава да по питању односа Срба и Хрвата „о неком споразуму не може бити ни говора (иако међу Србима има и будала, који су вољни да пређу преко

милион побијених Срба од стране Хрвата), пошто Хрвати јасно и гласно изјављују да неће никаквог споразума са Србима, а делима су показали да хоће само уништење Српства. На крају, човек се може споразумети са једним паметним непријатељем, али се нико не споразумева са дивљом животињом, а најмање са побеснелом. Таква се само уништава. Хрвати су помахнитали манијаци који се морају једном зауздати у интересу човечанства и цивилизације и то ако се не може физички, онда бар политички, као што је препоручио пок. Рузвелт. Ово је утолико лакше, што и нема много тих дегенерисаних потомака илирских Хрвата, а који сами својатају и деградирају суседне културне народе." (стр. 59.)

У прекоморским земљама великосрпска опција је имала убедљиву превагу у односу на југословенску, док је у Европи био обрнут случај. То је војвода Јевђевић на следећи начин коментарисао: „У Европи немамо осим наше организације ниједне организоване масовне групе која брани српску политику, док имамо преко 20 разних организација које лажно у име Срба и као тобожњи Срби воде антисрпску политику. На плану антисрпског повезивања те групе прелазе преко свих идеолошких разлика, па су на југословенском сектору увек заједно против нас и клерикални фашистички остаци љотићеваца и филомарксистички народно-фронтовци око „Наше речи" и фалсификатори српске четничке борбе у удружењу бораца ЈВ и друге групације, које блате свето равногорско име. Неколико фракција Радикалне странке, љотићевци свих боја, Социјалистичка странка, задруга „Ослобођење", Југословенски одбор, Демократска странка, чудна нека полувојничка удружења у Немачкој, нека хумана и литерална српско-југословенска удружења, све те групације немају никог иза себе, али то не знају они који их плаћају нити то знају они који их у иностранству слушају." (стр. 76.)

За присталице Југославије Костић каже да „су им аргументи увек бедни, увек слаби, као што је редован случај код оних који немају право. Служе се искључиво фразама и то увек истим. Цела им је одбрана Југославије стереотипна и шаблонска, не може се уопште десити да кажу нешто ново или друкчије него је речено до тада. Сви „аргументи" су бескрвни, јер очигледно за њима не стоји нужно убеђење." (стр. 82.) Упркос томе, присталице Југославије „међу српском емиграцијом су били испочетка (а делимично су и сад) агресивни, необуздани, обесни. Са висине су говорили и вређали све оне који су против Југославије." (стр. 83.) Такви су били Радоје Кнежевић, Коста Павловић и други. „Међу организацијама које су апсолутно за Југославију, истиче се нарочито „Збор" који сачињавају тзв. љотићевци. У своме органу „Искра", из броја у број, настоје да омиле Хрватима Србе и Србима Хрвате. Успели су код својих чланова Срба, али ниједног Хрвата нису преокренули. Напротив, и оно мало што је било у њиховом покрету, напустило их је... Они све жртвују са српске стране, само да би се васпоставила Југославија. Срећом их је врло мало." (стр. 85.) Најагилнији заступници југословенске опције у Француској су бивши прибићевићевци које су предводили „православни Хрвати" Сава Косановић и Стојан Прибићевић. „Мржња на Србијанце им је основна поставка сваке делатности. Ови Југословени се служе латиницом, искључиво и у пуном презиру ћирилице као они у земљи... Тесно су удружени са неким Хрватима и Словенцима који их идеолошки искоришћавају." (стр. 85.)

Што се Енглеске тиче, тамо је већ потенцирана „Наша реч" чији представници Југославију „хоће по сваку цену, и у том правцу се удружују са Хрватима

и Словенцима, на чије интересе се често осврћу и чије представнике пуштају да кроз лист износе своје у суштини антисрпске денунцијације." (стр. 85.) Усташама су ти следбеници Десимира Тошића најдражи Срби. Тошићевцима је био веома близак и др Живко Топаловић, предратни истакнути социјалистички лидер. Међу осталим горљивим Југословенима најупадљивији су били професор Божа Марковић, Михаило Петровић, син бившег црногорског краља Николе, затим Радмило Грђић, краљ Петар II Карађорђевић, док су најистакнутији Срби муслиманске вероисповести у емиграцији Омер Кајмаковић и Алија Коњхоџић недвосмислено за самосталну српску државу.

в) Расположење словеначке емиграције

Овде Костић посебно разматра и расположење Словенаца према будућој држави помињући цитирањем познатог немачког географа и етнографа Паула Дена, који је почетком двадесетог века писао: „Истина је да се међу Словенцима изродио један тугаљив антинемачки шовинизам. Само је њих сувише мало да би могли мислити икад на државну самосталност, и они ће се, у најповољнијем случају, морати задовољити припајањем једној српско-хрватској државној творевини у будућности. Са љубомором којом пазе да одрже своју нарочиту посебност треба претпоставити да ће и као припадници једне српскохрватске државе показати исто нерасположење које већ истичу засад, без довољно основа, против нас Немаца." (стр. 95.)

Овим луцидним и пророчким цитатом Костић се супротставља српским поборницима југословенства чији је аргумент ако Словенци хоће Југославију „морамо је и ми хтети. Словенци немају избора, а ми га имамо. Ми смо имали две слободне и самосталне српске државе кроз цео 19. век и две деценије овога века, кад је далеко теже било малим државама да постоје. Ми имамо најразноврсније могућности повезивања или наслањања, а Словенци немају него једну, само на једну страну. Ми и привредно можемо да одолевамо као самосталн и, а Словенци никад не могу... Нама Србима је тешко што се морамо одвојити од Словенаца. Али ћемо на крају морати да то учинимо." (стр. 96.)

Иако су Словенци свесни да не могу опстати без Југославије, они нису њени бескомпромисни поборници и најчешће се стављају у ситуацију благе незаинтересованости и оклевања како би их Срби непрекидно молјакали да остану заједно и у том циљу им све жеље испуњавали. Многи су отпочетка били за самосталну Словенију, о чему је 1951. године Влатко Мачек писао у „Америкаском хрватском гласнику": „Др Михо Крек бори се као и велика већина Словенаца за слободну словенску државу, једнако као што се и ми Хрвати боримо за слободну хрватску државу." (стр. 97.) Мачекову изјаву Крек никада није демантовао иако је за то имао идеалну прилику као један од уредника српске редакције „Слободне Европе". Костић наглашава да је „врло захвалан Мачеку што је већ једаред јавно рекао да су он и Крек за независне и слободне своје државе. Нек се боре за њих и нек су им срећне! Срби сигурно противу тога немају ништа. Неће имати чак ни у том случају, ако Хрвати и Словенци начине заједничку државу. Колико се сећам, ја сам то у једном разговору у Каиру рекао др Креку. Они су обоје мали народи и ни мало не би чудило да се вежу државним границама, као што су везани религиозним спонама. Они су католици и ваљ-

да ће се боље разумети међу собом, него би то могли обоје са нама Србима. Срби уопште не злобе никоме, па ни врлим мужевима Креку и Мачеку! Обојици нек је хвала велика, јер су нас извели из заблуде. Бар тако се надам... Још једном: Срби, не варајте се и не осврћите се на друге, водите своје бриге! Хрвати и Словенци, каже Мачек, хоће да су независни!" (стр. 98.)

Зборник „Свободна Словенија", који је штампан у Аргентини, објавио је 1966. године обимно анкетирање најугледнијих словеначких емиграната о циљевима словеначке народне политике, из које се види колико је јако залагање за државну независност и самосталност. Костић прво цитира словеначког католичког свештеника из Париза, Нацу Еретника, који јадикује због губитка две трећине некадашње словеначке територије, па каже: „Што се тиче будућности (а дабоме и садашњости), пише он затим, мислим да смо сви ми свесни Словенци, како код куће тако и у туђини, једнодушни у томе, да словеначки народ... има право на самосталну државу, у којој ћемо сами да одлучујемо о својој судбини, где ће словеначки језик бити заиста службени језик, где ће словеначки младићи на словеначком тлу да обављају своју војничку службу под командом словеначких официра (а не само каплара и наредника!), где ће словеначка привреда бити вођена на основу критеријума и са становишта словеначких потреба и где ћемо такође у спољној политици моћи бар да износимо своје мишљење." (стр. 99.)

Бивши посланик Словенске људске странке из Љубљане, Рудолф Смерс, тврди да је „циљ политички зрелог народа да буде слободан и независан, да буде самосталан господар на свом отаџбинском тлу... Данас је словеначки народ политички зрео народ и има зато пуно право да захтева слободу, независност и самосталност за све своје земље, што значи – да има право да захтева своју сопствену државу. Потпуно је друго питање да ли суверена словеначка држава треба да се по својој сопственој и слободној одлуци повеже са каквом другом државом у савез држава (конфедерацију) или у савезну државу (федерацију), или у какву другу заједницу. Зато нам се чини да је једино правилно становиште: прво словеначка држава, а она нека после одлучи о својој даљој судбини... Само словеначка држава може бити субјект разних државноправних комбинација... Главни словеначки политички циљ је тако јасан, тако природан, тако сам у себи утемељен, да није везан низакакав народни пристанак и да о њему не може бити никаквог народног гласања. Словеначка држава је аксиом. Предмет гласања и пристанка су предлози о ступању словеначке државе у било који савез држава. Слободан словеначки народ ће се на тајним изборима изјаснити: да ли и с киме треба да се словеначка држава повеже." (стр. 100.)

Потпредседник Словеначке народне странке и блиски пријатељ Десимира Тошића, који је био доцент Глазговског универзитета, др Љубо Сирц, имао је слично мишљење: „Нема сумње да је развој за време Другог светског рата и после овога, ишао таквим правцем да за Словенце долази у обзир само посебна државно-правна јединица. Заправо, то је постало јасно и нужно већ од тренутка када је др Мачек постигао остварење посебне хрватске јединице." (стр. 100.) Има словеначких емиграната који су попут Душана Пленчара, за југословенску конфедерацију у којој би субјективитет Словеније био међународно афирмисан. „Да би се постигла таква афирмација, Пленчар каже да Словенци морају свакоме и свуда говорити шта тражимо: своју државу у којој ћемо о свим стварима сами да одлучујемо." (стр. 101.) Иначе, Пленчар је био уредник „Сло-

венске правде". По том питању недвосмислено се званично изјаснила и цела Словенска људска странка у свом програмском акту из 1954. године у коме на првом месту стоји: „Словенски народ има неоспорно и природно право на своју државу, има право да сам уређује свој живот, да ступа у шире државне заједнице, и да суделује у друштву слободних народа. СЛС тежи за тим и ради на томе да би словенски народ остварио ово своје право и да би се сав ујединио у словенској држави." (стр. 101.)

Интересантно је овде навести шта је изрекао др Миха Крек 1959. године у предавању на „Српском народном универзитету" у Чикагу, о чему је извештавао „Канадски србобран": „Иако говори на „Српском народном универзитету", др Крек чини углавном комплименте Хрватима. Словенци се граниче према истоку са братским хрватским народом, и наравно да су њихове очи и њихове наде окретане непрестано у том правцу." Њихови узајамни односи су „били најсрдачнији и корисни за оба народа." То је казао у почетку. У средини предавања је рекао др Крек да су Хрвати средином прошлог века израдили „политички програм уједињења свих хрватских земаља у оквиру монархије и апсорбирали су своје снаге у том напору. Али мисао о солидарности је увек у свакој прилици некако дошла до изражаја међу нама. Већ сам рекао да смо ми Словенци непрестано са љубављу и симпатијама пратили сваки напредак у Хрватској, и наши јавни радници и писци су допринели да смо били не само обавештени, него и надојени духом пријатељства и братских односа са њима." Они су то били и кад је Анте Тресић Павичић писао да не треба водити рачуна о Словенцима: нека њих поделе Немци и Италијани. Што се Срба тиче, то г. Крек признаје „да смо једва знали једни за друге." (стр. 103.)

Словеначки публициста М. Гератич се 1959. године у „Словенској држави" осврнуо на париски говор краља Петра Другог који је по обичају из међуратног периода Хрвате и Словенце назвао племенима, следећим речима: „Ако Срби желе бити племе нека им то буде Божјом помоћи. Ми смо Словенци народ. Желимо остати као народ и не желимо бити вазали Београда: ми сами знамо са собом господарити. Југославија нас није бранила, а неће ни убудуће. Имају потпуно право Хрвати што не желе примити пљеву из српских руку, док би се Београд мастио у недоглед." (стр. 107.) Угледни радикалски предводник Стеван Тривунац је такве учестале словеначке наступе коментарисао 1962. године у чикашкој „Слободи" показујући „да у тој веселој заједничкој држави, нико, ни од њених емиграната, сем некојих Срба, неће да буде Југословен, као израз јединствене нације у коју би имале да се утопе или преточе постојеће посебне народности, но желе да и даље остану оно што су. Да то интегрално „југословенство", које тако трапаво и даље форсирају ти некоји Срби, на дому или у изгнанству, остали одмах проглашавају настављањем тзв. „великосрпске идеје", оптужујући нас за великосрпски империјализам или за великосрпски стаљинизам. Да, док ми Срби, тако трајмо време и снагу на туђем послу, сви остали, и на дому и у изгнанству, сложно раде, с једне стране, за свој ужи крај, за своје племе, ако се неће употребити реч „народ", а с друге стране упоредо и против Срба." (стр. 108.)

Колико се злобе и антисрпске мржње концентрисало у словеначким националним борцима и како су перфидне њихове намере да титоистички комунистички режим, у коме је пресудну улогу играо њихов Едвард Кардељ, пои-

стовете са српским народом показује и новогодишња посланица Акцијског одбора за неодвисно Словенијо из 1962. године. У њој, према тексту објављеном и у „Хрватском гласу", стоји: „Словенци! – Почиње нова година робовања за наш народ у Југославији, али и нова година све активније и свијестније борбе за наше народно ослобођење, за независност Словеније и за истинску демократију словенскога живљења. Шири словенски народни слојеви све више су свијестни стања у којем наш народ животари у данашњој Југославији и с насиљем су га у њој држали. Владајућа српска клика је настојала помоћу диктатуре и са забраном словенске заставе и с тргањем Цанкарових дјела из школских књига затрти народну свијест у словенској младежи. У другој, послијератној Југославији, словенски народ су претворили у правога сужња. Одузели су му сва права политичког народа и настоје га што прије претопити у јединствену југословенску социјалистичку дружбу. Та би имала, како пракса доказује, српски печат, па се зато за њу једнако загријевају српски хегемонисти и владајућа титовска клика... Борите се да словенски народ буде увршten међу слободне народе и да добије глас у Уједињеним народима. Вјерујте у будућност! Не сурађујте с титовским режимом! Рушите титовско-српску власт! Отварајте очи и поштеним између комунистима, да осјете своју дужност према словенској домовини. Живила независна Словенија! Живила слобода!" (стр. 109.)

Иста словеначка емигрантска организација штампала је, 1963. године, летак у коме се, између осталог, тврдило: „Словенија је такођер жртва српске колонизације. Сада је у Словенији, према приближном рачуну, преко 100 тисућа људи с југа. Број балканских досељеника у Словенију је тако велик, да га се боје објавити. По задњем попису пучанства, г. 1960, објавили су број становника Словеније", али нема податак о томе, колико је њезиних „становника Словенаца, а колико Срба и других Балканаца. То је најбољи доказ, како је напредовала србизација Словеније... Словенија не смије постати у име „братства и јединства" колонија за насељавање у њу Срба... У 1300. г. се није толико Нијемаца населило у Словенију колико се у њу у 18 година населило Балканаца." (стр. 110.) И овај текст је преведен и објављен у хрватској штампи. Како Лазо Костић на те словеначке безобразлуке примећује, „Словенци који су између ратова били у владању Југославије сразмерно више и јаче заступљени него Срби, а сад су заступљени десет пута више, све недаће пребацују на Србе." (стр. 111.) С друге стране, „не може се рећи да нема Словенаца за Југославију. Има их веома много, има их одличних умова и карактера. Има првих људи међу њима који пропагирају Југославију. Али им аргументи нису увек добри, негде нису ни часни, каткад су увредљиви за Србе." (стр. 112.)

Раније су Словенци другачије размишљали и писали. На пример, др Алојзије Кокољ је 1928. године у листу „Словенски народ" описивао немерљиве заслуге српске војске за ослобођење Словеније 1918. године. Он каже: „Онда је небо имало милости за заслепљени словеначки народ, оно му је послало анђеле-спасиоце. Ови анђели-спасиоци били су они српски официри-јунаци, они српски војници-соколи, које је судбина баш тада пустила да се ослободе вишегодишњег ропства. Они момци-јунаци, на путу из ропства, зауставили су се у Љубљани, иако су били годинама одвојени од своје миле отаџбине, ипак нису журили ка својим порушеним домовима. Остали су у нашој средини и добровољно узели на своја леђа да изврше оне задатке које смо требали ми сами вршити. На челу тих јуна-

ка налазио се потпуковник г. Швабић, чије ће име остати записано златним словима у аналима наше историје." (стр. 120.) Слично признање српским војницима 1968. године је одао и професор Правног факултета у Љубљани др Макс Шнудерл, иако се на то мрштио комунистички режим. Он је описивао како су српски војници-повратници из заробљеништва, на обалама Словенцима отимали Марибор понашајући се као да своју земљу спашавају.

г) Ставови македонских емиграната

Овде се Костић поново враћа на питање Македоније и Македонаца. То поглавље почиње цитирајући Герхарда Геземана који у књизи „Народна карактерологија Србохрвата" пише о Македонцима: „Треба имати у виду да овај типус нема никакве литературе нити има литерални језик, да је он терористичком пропагандом бивао исламизиран, бугаризиран, србизиран, грцизиран и арбанизиран, и да у најспорнијим и највише пропаганди истакнутим пределима није уопште могао да дође до опште самосвести. Треба и на то помислити да нивелирајућа балканско-византинска култура, којој он припада, није у стању да код једног народа створи индивидуалност. Тако је тај људски тип, са својим старим обичајима и архајским, стерилном малоградском и провинцијском културом, политички спутан и морално сабијен, при примитивно задржаним страсним предубинама своје душе постао, у широким пределима свога подручја оно што Цвијић зове „аморфна словенска маса." (стр. 125.)

Костић на овом месту, са своје стране, упућује далекосежно упозорење Македонцима које сада, у наше време, доказује сву своју релевантност: „Много повлашћени и мажени у данашњој Југославији, Македонци су (иначе здрава и обазрива етничка група) изгубили појам реалности. Опијени неочекиваним повластицама и стављени барабар са Србима, чак њима насупрот, почели су да сањају „што бити не може, да национално бунцају, да фантазирају. Удариће они главом о зид и доћи себи, али не знамо кад." (стр. 125.) Македонци су вековима били угрожавани и излагани систематским бруталностима од стране разних завојевача, „а Цвијић је казао да ће Македонци дефинитивно прихватити народност оне државе која их ослободи. Највећи део словенског живља у Македонији припао је био Србији, и ова је покушала да их учини равноправним члановима српске нације. Није још била сасвим успела, али је била на добром путу. Што није успело, крива је Југославија, која је донела нову забуну међу Македонце. Комунистички режим им је признао посебну народност, и њима то прија, ван сваке сумње. Не верујем да би је они сад радо напуштали. Као сви млади народи, нарочито народи чија посебност није сасвим опредељена и сасвим сигурна, они показују страховите и ненормалне, управо фантастичне мегаломанске прохтеве. Хоће своју државу до Солуна и са Солуном, са целом грчком Македонијом и бугарском. Зато њихови слободни грађани, нарочито у Канади где их је канда највише, раде отворено за засебну, независну Македонију. Издавали су и неке часописе у Шведској. Прво су га звали Македонска лоза, затим Слободна Македонија. Да је већини њих таква Македонија идеал, у то не треба сумњати." (стр. 126.) Ипак, међу македонским емигрантима има много Срба и Бугара.

Што се српских чврсто држећих и опредељених Македонаца тиче, „има и војвода комитских међу њима (нпр. војвода Мине Станковић), било је истак-

нутих политичара (Караматијевић, Сеизовић итд.). Има виших и нижих официра који су провели рат у логорима, јер нису хтели да се одрекну српства, па ни после рата нису хтели да се врате у земљу (нпр. пук. Бранко Наумовић и др.). Из избегличких логора у Грчкој јављају се многим српским прекоморским организацијама да им омогуће прелаз у Америку или друге прекоморске земље, и све то чине иако пребегли Македонци задржавају своја нова и наметнута имена на „ски". Лепо је од Срба што не траже промену имена. Али после се мало-кад виде ови Македонци заједно са Србима. Но, свакако, има и таквих. Има још увек Словена из Вардарске Македоније који се осећају Срби, Бугари, Македонци итд., и према томе хоће ову или ону државу:" (стр. 127.) Очигледно је да је у погледу македонског питања будућност потпуно неизвесна. Костић претпоставља да ће Македонцима свакако бити прихватљивија југословенска него српска опција, али упозорава да би у евентуалној новој Југославији Срби инсистирали на потпуној грађанској равноправности, која се не може провести без стриктног поштовања принципа један човек – један глас. Уосталом, најекстремнији Македонци у емиграцији стриктно држе антисрпски курс, шурују са Хрватима, ако нешто објављују на српском језику онда то чине латиницом и ијекавским изговором итд.

Завршну свеску своје политичке студије „Србија или Југославија" Лазо Костић окончава указивањем на рафиниране облике пропагандистичког деловања комунистичког режима, који емигрантске новине засипа писмима и лажним изјавама да су сви у отаџбини за југословенску опцију и да стога треба стишавати националистичке прохтеве и концентрисати се на захтеве за политичким реформама. Таква писма најчешће је објављивала љотићевска „Искра" и још неки емигрантски листови усмерени ка југословенству. Раскринкавајући те подвале, Костић цитира радикалског предводника Стевана Тривунца који је, 1964. године, писао у аустралијској „Слози": „Српски народ на дому, данас, хоће, прижељкује и замишља у првом реду своју сопствену кућу. У својој огромној већини, он хоће прво своју Србију у којој би било окупљено све Српство. Па тек онда да се виде могућности ширег заједничког дома. Српском народу је доста и предратног и послератног „братства и јединства". Он је сит сталног понижавања коме га то братство и јединство излажу. Он жели да буде прво свој господар на своме и да он сам одлучује шта ће и колико да даје за општу кућу, буде ли је било, а не да буде предметом сталних отимачина, реквизиција и пљачке. Ова стремљења и тежње проистичу из једног новог српског национализма, који је захватио не само широке народне слојеве, добар део мисаоне и елитне српске омладине, но чак и извесне кругове самих српских комуниста. Тај нови српски национализам није ни искључив, ни шовинистички, ни империјалистички. Он почива на болном и скупом искуству којим је српски народ платио већ све своје досадашње југословенске авантуре. И прва му је брига да обезбеди своју будућност од сличних катастрофа. Поштујући туђа права и туђе смернице, али чувајући у првом реду своја права и борећи се за свој народни смер. То је истина о данашњем расположењу већине српског народа у земљи. Све остало је пропаганда, блеф и ко зна чија наруџбина." (стр. 134-135.)

Глава дванаеста

ЗЛО КОМУНИЗМА

1. Комунистички третман југословенских народа

Комунистичко зло и његове реперкусије по судбину српског народа Лазо Костић је обрадио у две обимне књиге. Прва, коју представља етнополитичка студија „Комунистичко таксирање народа Југославије" објављена је 1969. године у Торонту, у издању канадског огранка Српског културног клуба „Свети Сава". У њој аутор своје проучавање природе југословенског комунистичког режима и његових основних идеолошких постулата почиње констатацијом да је у отаџбини под титоистичком диктатуром Србима све теже, јер се наставља добро синхронизована и систематска акција убијања српске националне свести, срамоћења патриотских осећања и традиције, смањивања националних територија и однарођавања значајних делова Српства. Костић сматра да „код многих комуниста тиња српска ватрица; треба је само распухнути. Није немогуће да све ово отвори очи неким Србима комунистима, који у партијском слепилу нису можда ни запазили куда води политика највиших руководилаца. А, можда још пре, да увиде то руководиоци, да су демаскирани, разоткривени, разобличени. Да су се спознале њихове интенције и њихови циљеви." (стр. 5.)

Костић наговештава да ускоро долазе судбоносни дани за српски народ и да су опасности толике да могу произвести националну катастрофу. „Тамо се ради на новим „реформама" које увек значе један корак даље у сужењу и негирању српске позиције, па треба изнети сав замашај катаклизме која се спрема. Није вероватно, али није ни немогуће да се онда тргну, да почну третирати Србе бар онако као Шиптаре или Мацаре, јер нико нормалан не може очекивати да ће их овај режим икад третирати као Словенце, као Црногорце, као Македонце, а да не говоримо о Хрватима који су најпривилегованији и водећи народ, коме у првом реду држава служи." (стр. 5.) Ово је својеврсни Костићев допринос јавној расправи коју су комунисти у Југославији организовали поводом темељитих уставних промена чији су креатори Тито и Кардељ. У Београду је већи број истакнутих интелектуалаца, универзитетских наставника, подвргнуто прогону, хапшењу и чак су и на робију послати, јер су се одважили да критикују неке од квази-уставних текстова и формулација појединачних норми. У јавној расправи је био пожељан само онај ко некритички подржава и одушевљено аплаудира свакој глупости и подвали смишљеној ради темељитијег са-

тирања српског народа. „Док југокомунисти тврде да је њихово запостављање Српства тачно према рецепту Маркса и Енгелса, чак и Лењина, дотле хрватска емиграција унисоно назива режим у Југославији „србокомунистичким". Они уверавају и себе, и нас, и туђине, да у Југославији влада „србокомунизам", јер они хрватизам виде у државној творевини као што је била њихова мила „НДХ", где се сви Срби имају да утамане. Док је један Србин жив, за њих је то србизам, а, пошто у слободном свету влада антикомунистичко расположење, то они повежу са комунизмом: ко хоће да уништи комунизам у Југославији, нека прво уништи Србе. Тако би једним ударцем убили две муве. То је званична доктрина Хрвата у слободном свету, коју преко католичке цркве покушавају да целом свету наметну као једино истиниту!" (стр. 6.)

а) Антисрпска политика комунистичке клике

Таксирањем Костић сматра одређивање вредности и поступање на основу вредносног критеријума који проистекне из концептуолошког одређења. Први представља теоријско оцењивање, а други практично разликовање и третирање. У уводу, Костић наглашава да је поуздано утврдио да „антисрпска пракса у данашњој Југославији не произлази из ставова првих комуниста, већ да је плод мржње на Српство антисрпске клике која влада Југославијом." (стр. 9.) Кад је то у интересу антисрпске политике, они су спремни да фалсификују и дела својих идеолошких родоначелника. Комунистички режим је по својој природи идеократски, што значи да има и доста подударности са теократским. Он непрекидно инсистира на идеолошкој правовредности, чак и кад њене подручне поставке ревидира. Радије се упушта у фалсификате него у отворено и јавно критичко преиспитивање.

Југословенска комунистичка врхушка је непрекидно инсистирала на томе да она примењује у социјалистичкој пракси изворни марксизам, као и да је највернији тумач и реализатор суштинских идеја класика марксизма. Костић их зато позива да следе ставове Маркса, Енгелса и Лењина по питању југословенских народности. Они су се врло повољно изражавали о Србима а крајње неповољно о српским непријатељима, тако да фраза о српској хегемонији не може имати утемељење у њиховим делима. Ђилас је те фрагменте из редова Маркса и Енгелса називао претеривањем, а режим педантно цензурисао нежељене одломке из југословенских издања њихових дела.

Опширна цитирања Костић почиње текстом „Шта ће бити од Европске Турске", који је Маркс објавио у „Њујорк хералд трибјуну" 1853. године: „Европска Турска је природни баштиник југословенске расе. Од 12 милиона, 7 милиона припада њој. Има већ 1200 година како она то земљиште држи у рукама. Ако оставимо по страни малобројно становништво, које је, иако словенског порекла, усвојило грчки језик, онда као такмаци јужним Словенима остају турски и арбанашки варвари, који су се одавно показали као противници сваког напретка... У унутрашњости земље Југословени су искључиви носиоци цивилизације. Они, додуше, нису још образовали нацију, али у Србији имају снажну и релативно већ образовану срж једне нације. Срби имају сопствену историју и сопствену литературу. Своју садашњу унутрашњу независност они могу да захвале једанаестогодишњој храброј борби против једног бројно далеко надмоћнијег непријате-

ља. Они су последњих 20 година културно много напредовали, и хришћани у Тракији, Бугарској, Македонији и Босни посматрају их као центар око кога ће се у будућим борбама за независност јавити. Може се тврдити да је директни руски утицај на турске Словене потискиван уколико се Србија и српска народност више учвршћују. Јер је Србија, да би свој истакнути положај као хришћанска држава могла сачувати, узимала из Западне Европе своје политичке установе, своје школе, своја научна сазнања и своје индустријске уређаје. Тиме се објашњава и аномалија да је Србија, и поред руске заштите (руског протектората), од свог ослобођења уставна монархија." (стр. 25-26.)

Доцнији истраживачи су тврдили да је претходни цитат заправо из Енгелсовог чланка, али та ускостручна расправа није нарочито значајна, јер је практично немогуће раздвојити Марксове и Енгелсове теоријске и публицистичке радове, па се њихова сабрана дела редовно заједно штампају. Иначе, на тај рад су се позивали у више наврата значајни аутори, попут Бориса Мајснера, Хермана Вендела, Фалмерајера, Николаја Рјазанова, Јураја Деметровића итд. Међутим, у руско-турском рату 1876-1878, Маркс и Енгелс се јавно изјашњавају у прилог турских, а против руских и српских интереса. У писму од 25. јула 1876. Енгелс поручује Марксу: „Колапс Срба је фамозан. Цела кампања је имала у смеру тотално разбуктавање пожара у Турској, а свуда је материја за распаљивање мокра. Црна Гора је издаје (ту кампању?, Л.М.К.) за приватне сврхе, Босна неће баш сада да врши ма какав устанак откако је Србија хоће да ослободи, а ваљани (ово у спрдњи каже, Л.М.К.) Бугари ни прстом да мрдну. Српска ослободилачка војска мора да живи о свом трошку и после самохвалисаве офанзиве мора да се враћа у своју разбојничку рупу, мада није нигде озбиљно потучена." (стр. 28-29.) У другом писму, од 25. августа 1876, Енгелс јадикује што Енглеска одлучније не осуди настојање Руса и њихових балканских савезника уз констатације: „О безочности Црногораца и Херцеговаца све је, природно, тихо. Срећом, Срби добијају клинове." (стр. 29.)

Марксов и Енгелсов основни антисрпски став потиче из патолошке мржње коју су показивали према Русима. Херман Вендел износи да је Енгелс осуђивао српска настојања тврдећи да су Срби „за турског вакта имали потпуну самоуправу, да су постали богати и мало пореза плаћали." (стр. 29.) Маркс је у писму Вилхелму Либкнехту замерао Енглеској што је својом пасивношћу заправо спасила Србе кад су већ били поражени од Турака. То је противречно њиховим претходним изразито антитурским ставовима, али као немачким шовинистима Марксу и Енгелсу је увек антируска мржња примарна, наравно, редовно умотана у демагошку стрепњу да руски царизам може спутати очекивану европску пролетерску револуцију.

Фридрих Енгелс се отворено радовао српском поразу у српско-бугарском рату 1885. године, о чему сведочи његово писмо Едуарду Бернштајну од 9. октобра 1886. године: „Бугари се добро држе. То захваљују околности да су тако дуго остали под Турцима и ту су своје старе остатке племенског уређења могли мирно да сачувају. Срби, пак, који су већ од пре 80 година слободни од Турака, своје су гентилистичке (племенске) установе руинирали кроз бирократију аустријски школовану и кроз законодавство, и због тога су неминовно добили батине од Бугара. Дај Бугарима 60 година да се грађански развијају... и бирократске владавине, па ће и они бити једнако у стражњици као Срби. За Буга-

ре, као и за нас, било би бескрајно боље да су остали турски све до европске револуције: гентилистичке (племенске) институције дале би фамозну тачку повезивања ка даљем развоју у комунизам, једнако као руски „мир", који се такође сад пред нашим очима руши. – Моје је мишљење: Јужне Словене помагати ако и докле иду против Русије, јер онда иду (паралелно) са револуционарним европским покретом. Ако иду против Турске и траже а ту би (по сваку цену) да анектирају оно мало преосталих Срба и Бугара, то свесно или несвесно представљају оруђе Русије и ми не можемо с њима." (стр. 31.)

б) Црногорско хомерско „варварство"

Према Црногорцима Маркс и Енгелс су показивали изразит презир, говорећи и о срамним ратним делима Црногораца и Херцеговаца. Они кажу: „У Црној Гори ми немамо неку плодну долину са сразмерно великим градовима, већ један неплодан брдски крај коме се тешко прилази. Ту се угнездила једна банда разбојника, која пљачка равнице и гомила плен у својим брдским утврђењима. Ова романтична али прилично непријатна господа већ су давно постала досадна Европи." (стр. 32.) Енгелс томе додаје, у писму Марксу од 11. фебруара 1853. године: „Пошто је њихова једина тачка наслањања, поред аустријске тираније, још само црногорска говна, где напослетку турски „поредак" мора још да победи црногорско хомерско варварство:" (стр. 32.) И Вилхелм Либкнехт је, према Рјазанову, показивао велику одвратност према Црногорцима, што је очигледно потицало из мржње према Русима и свим њиховим савезницима уопште.

За разлику од њих, велики научник и социјалистички посланик у немачком парламенту, Херман Вендел, имао је много симпатија према Србима, али је исмејавао могућност опстанка независне Црне Горе јер, према његовом мишљењу, „сама по себи „самостална" Црна Гора, једна играћа кутија од државе, са бројем становништва немачког средњег града, настањена најрасnијим Србима, проста је спрдња." (стр. 34.) О краљу Николи, као владару и песнику, каже: „Али код тако наивно безазленог народа допринела је посвета песника да се кнезу призна сјај надчовештва, кад је он сасвим свесно своју духовну надмоћност изнад јадних црногорских незналица искористио да безобзирно утврди своју власт." (стр. 35.) После много примера моралног и материјалног искоришћавања поданика, захваљујући њиховој лаковерности и патријархалној привржености, као и стрељања, тровања, клања и мучења непослушних, Вендел сматра „да се најцрњим бојама средњег века мора да бојадише онај који хоће да наслика николинско доба у Црној Гори. Највећи део ових недела чињен је због богаћења, или је доводио до богаћења, јер је „држава" одузимала имовину стрељаних, ухапшених и прогнаних." (стр. 35.)

Што се тиче искрености Николиног залагања за општесрпско јединство, Вендел пише да се књаз Никола „био споразумео са књазом Михаилом да ће се одрећи престола у корист српског јединства, у песмама тога доба слави дан кад ће своју круну положити пред ноге српског владаоца и пред чадором српског краља вршити стражу. Али отада једва је нека година прошла да он није националној ствари Српства и Југословенства задао ударац у потиљак. Он је 1875. препоручио Францу Јосифу да заузме Херцеговину, помагао је, две године доцније, за капару од два милиона форинти, да се разоружају херцеговачки устани-

ци, одрекао се за годишњу помоћ од 30.000 круна од сваке претензије на чисто српску суседну земљу, прво је подбадао сународнике у јужнодалматинским Кривошијама на устанак, а онда је за Јудину награду од милион форинти вршио јатачке услуге код његовог гушења." (стр. 35.)

в) Хрвати најгора војна фукара

Даље, Костић показује да су се у односу на све друге народе света Маркс и Енгелс у најнегативнијем светлу изјаснили о Хрватима, које су 1848. године називали војском варвара, царским бандитима, Јелачићевим црвенокабаничарима, док „Хрватски поредак и слободу сматрају оличењем зла и злочина. Запрепаштени Јелачићевим злочинима и „страховитим појединостима о срамним делима Хрвата и осталих витезова „законског поретка и слободе базиране на уставу", Маркс и Енгелс чак у стиховима изражавају наду да ће Мађари и Бечлије

„Батином терати ту жгадију у Дунав,
Шибајући одгурати од себе ову дрску поганију,
Просјадију гладну, уморну од живота,
Чопор бегунаца, неваљалаца, хуља, пробисвета,
Хрватски измет људског рода, ниске сељачке слугерање,
Које је избљувала њихова пресита земља,
Да би постали бесни пустолови и да би сигурно пропали!" (стр. 37.)

Указујући на Јелачићева разарања Мађарске и Италије, Маркс и Енгелс, на примеру судбине Беча, кажу: „Хрватска слобода и поредак победили су, и пљевинама уз убиство, и са пљачком и обешчашћењем, са срамним неделима која се именовати не могу, славили су своју победу", а што се тиче њихових аустријских налогодаваца, „господа којима толико културна историја Немачке лежи на срцу препустили су практично примењивање културе једноме Јелачићу и његовим Хрватима!" (стр. 38.) Износећи и појединачан пример како су једној Швајцаркињи у Бечу Хрвати стрељали дете у наручју, у следећем тексту су још прецизнији: „Зар нису црвенокабаничари (то је Јелачићева лична гарда, Л.М.К.) и ћесарско-краљевске трупе проповедали еванђеље мира и уставне слободе пљачком, пљевином, убиством, силовањем, дакле на начин разумљив за свакога?... То показује ропац убијених, јаук, очајања окаљаних у части, то показују хиљаде у затворима." (стр. 38.) Тај и читав низ других примера навео је Енгелса да хрватско варварство дефинише као скоро номадско, а Маркса да Хрвате назове најгором војном фукаром Европе. И за Чехе и за Хрвате су, уз то, писали да немају ни националне културе ни писаног језика.

Колико је националне толерантности било у политичким ставовима и схватањима Фридриха Енгелса сведоче и његови чланци из „Нових рајнских новина" од 1849. године. Он, између осталог, каже да „нема ниједне земље у Европи, која не садржи у некој својој покрајини остатке понеког народа, остатке ранијих становника, потиснутих и покорених са стране народа који је постао носилац историјског развитка. Ови остаци ранијих нација које је пролаз историје немилосрдно прегазио, како се изражава Хегел, овај етнички измет постаје и остаје, до свог коначног уништења или денационализације, најфанатичнији носилац контрареволуције, будући да његово само постојање није ништа више

него протест против велике историјске револуције... То су у Аустрији панславистички Јужни Славени, који нису ништа друго него отпаци врло хаотичног развитка који траје већ хиљаду година... Нијемци и Мађари ће се крваво осветити славенским барбарима. Општи рат који ће тада наступити разбит ће славенски савез и ови мали, ситни тврдоглави народи бит ће уништени, тако да од њих неће ништа остати осим имена њиховог. Слиједећи свјетски рат довест ће до нестанка не само реакционарних класа и династија, него и свих реакционарних народа са лица земље. А то ће значити прогрес." (стр. 43.)

У новом чланку у истим новинама и исте године, Енгелс поставља питање „да ли би се могли аустријски Јужни Славени ујединити са Србима, Босанцима и Морлацима? Могли би свакако, да не постоји... стара мржња аустријских граничних народа против турских Славена с друге стране Саве и Уне. Ови народи, који вјековима једни друге сматрају лоповима и бандитима, мрзе један другога, и упркос етничкој сродности безгранично више него што мрзе Нијемце и Мађаре... Највећи „злочин" Нијемаца и Мађара био је сигурно у томе што су спријечили да ових 12 милијуна Славена не постану Турци." (стр. 43-44.) Слично становиште Енгелс је имао и 1882. године, па у писму Карлу Кауцком каже: „Можете ме запитати, да ли имам бар неке симпатије према овим малим славенским народима и остацима народа... У стварности ја имам ђаволски мало симпатија према њима... Само са победом (руског) царизма националистичке амбиције ових патуљастих народа бит ће ослобођене своје везе са панславистичким тежњама за свјетском доминацијом, и само тада ми им можемо дати њихову судбину у њихове руке. А ја сам сигуран, да ће шест мјесеци независности бити доста за већину аустроугарских Славена, да их доведу до стања да моле да поново уђу у састав Аустро-Угарске." (стр. 44.)

И у хрватској емигрантској штампи има доста текстова у којима усташки идеолози јадикују што их је Карл Маркс мрзео и исмевао да „из тих подераних дроњака хоће изградити снажну, независну и за живот способну нацију." (стр. 44.) Мађарима је Маркс највише замерао што су „нарочито иза револуције, превише попустљиво и премекано поступали према надутим Хрватима. Познато је, да им је Кошут давао све могуће, само им није дозволио да њихови заступници говоре хрватски у парламенту. Попустљивост према народу по природи својој контрареволуционарном, јест једино што се може уписати у грех Мађарима." (стр. 45.)

г) Маркс и Енглес – огорчени противници пансловенске идеје

О Македонцима утемељивачи комунистичке теорије и идеологије, никада ниједне речи нису прозборили, а о Словенцима веома мало, с обзиром да је њихова политичка улога била безначајна и да су их сматрали нацијом без историје која није способна да има будућност. За босанске муслимане Маркс је тврдио да „ће бити уништени, нема никакве сумње." (стр. 49.) Њихова улога се састојала у томе да су представљали касту нерадника и тлачитеља који су ометали измену поретка и државну припадност Босне, како је то интерпретирао Милан Гавриловић. Босански муслимани по подударном Марксовом и Енгелсовом мишљењу нису представљали национални него верски и социјални слој, док је Маркс Хаџи Лојине побуњенике против аустријске управе сматрао разбојничком дру-

жином. Вендел преноси да је Енгелс Бугаре називао „свињским народом" за који би најбоље било да остане под турском влашћу све до опште европске револуције. И један и други су били огорчени противници сваке пансловенске идеје. Енгелс је у више наврата истицао да се „револуција може осигурати само помоћу одлучног тероризма против ових словенских народа. Ми сад знамо где су концентрисани непријатељи револуције: у Русији и у аустријским словенским земљама, и никакве фразе, никакво упућивање на неку неодређену демократску будућност ових земаља не може нас задржати да своје непријатеље третирамо као непријатеље".

Начелно, Маркс и Енгелс нису били против стварања нове државе коју би чинили Словени и други хришћани који се ослободе турског ропства. Македонију и Босну и Херцеговину су третирали као српске области, али су желели да продуже трајање турске власти у њима. Зато је Енгелс критиковао Аустрију која се „окупацијом Босне начинила сукривцем у подели Турске и неопходним противником свих српских настојања за независношћу и уједињењем." (стр. 53.) Обојица су били против националног принципа у конституисању држава, поготово против федерализма. Сматрали су да велике нације имају права да у својим границама задрже мале народе ако су способне да их подижу на виши културни ниво. Енгелс је такав став врло јасно изложио у тексту „По и Рајна", објављеном 1959. године: „Да је карта Европе дефинитивно устаљена, неће нико моћи да тврди. Али све промене, да би биле трајне, морају углавном полазити од тога, да се великим европским нацијама и способним за живот све више и више пружају њихове стварне природне границе, које су опредељене језиком и наклоношћу, док у исто време народни отпаци, који се налазе ту и тамо, а који нису више способни за националну егзистенцију, има да остану припојени већим нацијама и да или у њих сасвим се утопе или да се задрже као етнографски споменици без политичког значаја." (стр. 54.)

Такав основни став даље је конкретизовао Карл Кауцки који каже: „Маркс и Енгелс су 1849. били уверени да аустријске Словене очекује иста судбина као нпр. Баске и Бретонце, јер ти Словени нису имали књижевност која би била вредна помена. Чак и код Чеха је употреба писаног језика код маса била у оскудним зачецима." (стр. 55.) Полемишући са Бакуњином, Енгелс је износио убеђење да „изузимајући Пољаке, Русе и у најбољем случају Словене Отоманског царства ниједна друга словенска народна група нема будућност... из простог разлога што свим осталим Словенима недостају историјски, географски, политички и индустријски услови за самосталност и животну способност." (стр. 56.) Уосталом, њему и Марксу је било примарно то што „једна словеначка и хрватска држава затвориле би Угарској пут ка Јадрану, а то би било против одлучних виталних интереса оба народа." (стр. 56.)

Марксов доследни следбеник и истакнути теоретичар Хајнрих Кунов сматрао је да Хрвати и нису посебан народ него да припадају српској нацији од чије се главнине разликују само по римокатоличкој вероисповести, али признаје да је та разлика такве природе да се тешко може превазићи. Вендел је указивао и на Енгелсово мишљење да „упркос панславистичким напорима загребачких ентузијаста Србин, Бугарин, босански рајетин и словенски сељак Македоније или Тракије има више националних симпатија, више додирних тачака, више средстава за духовни саобраћај са Русима него римокатоличким Јужним Словенима, са којим говори исти језик." (стр. 59.)

Лењин је сматрао да у Првом светском као великом империјалистичком рату само Срби воде праведну националну борбу. Он каже: „Национални елемент у садашњем рату представљен је једино у борби Србије против Аустрије што је, међу осталим, означено у резолуцији Бернског саветовања наше партије. Само у Србији и међу Србима ми имамо многогодишњи национално-ослободилачки покрет, који обухвата и милионе „народних маса"; његовим продужавањем јавља се борба Србије против Аустрије. Кад би тај рат био изолован, тј. неповезан са опште-европским војним, са користољубивим и отимачким (грабитељским) циљевима Енглеске, Русије и других, тада би сви социјалисти били обавезни да желе успеха српској буржоазији, – то је једини правилни и апсолутно неопходан излазак из националног момента садашње борбе." (стр. 62.) Све оно што су савезници Лондонским споразумом обећали Италији значи страдање српске територије, односно продају интереса српске слободе. Владимир Бакарић је, 1967. године, истицао да Лењиновим оценама о ратној улози српског народа не треба давати претеран значај, а Родољуб Чолаковић је покушао да је преусмери на целокупно јужнословенство. Јосип Броз је као аустроугарски подофицир тај Лењинов став игнорисао, али је краљевску Југославију називао версајском. Костић Тита назива не само антисрбином, него и незналицом. „Версајски мир је био са Немачком, а са Аустријом Сен-Жерменски, са Угарском Тријанонски. Ту је створена Југославија (још и у Нејском са Бугарском). Али од једног аустријског подофицира се не може више ни очекивати." (стр. 65.)

Највећи руски комунистички писац Максим Горки писао је тридесетих година свом пријатељу Бабочкину, из Врњачке Бање, где се лечио: „Ово је наша земља. Толико је слична Русији да ми изгледа као да сам са севера, из Русије прешао у Украјину. Греје ме овде југ! На крају, овде су сви људи - ЉУДИ! Историја ове земље корачала је само за славом! Та земља је патила, живела, преживела и остала ту, да увек буде ту! Чини ми се да су Срби исто толико Руси колико и ми. Све у нама је толико слично и толико исто, да ја нисам способан да нађем разлику. Исто толико су широки као и ми и исто толико велики као и ми. Сећаш се да је једном Лењин рекао, да је то једини народ који зна да се бори и који хоће да се бори за своју слободу. Заиста одличан народ!" (стр. 66.)

Лав Троцки се као политички емигрант затекао у Швајцарској кад је почео Први светски рат и реаговао је текстом „Балканско питање", у коме је посебно значајан следећи одломак: „Садашњи догађаји су почели аустро-угарским ултиматумом Србији. Интернационална демократија нема ни најмање разлога да штити сплетке српских и осталих балканских дуодецних династија, који своје авантуре покривају националним циљевима. Али још мање имамо разлога да се морално боримо против тога што је један млади фанатизовани Србин одговорио крвавим атентатом на злочиначку кукавичко-подмуклу националну политику бечких и будимпештанских силника. Свакако за нас не постоји у једном погледу никаква сумња да се у историјском разрачунавању између Дунавске монархије и Срба истинско историјско право, тј. право на развитак налази код последњих (код Срба), као што је 1859. био на страни Италијана. Иза двобоја царско-краљевских полицијских дрона с београдским терористима скривен је један далеко дубљи разлог него што је лакомост Карађорђевића или криминални злочини цариствичке дипломатије: на једној страни империјалистички неоправдани прохтеви једне националитетне државе неспособне за живот, на другој на-

стојања национално разбијеног Српства да се споји у државну целину способну за живот." (стр. 68.) Троцки при томе нимало не штеди српску буржоазију, а сматра да се српско јединство може постићи само ратом или европском револуцијом. Он је изричито за независну и сједињену Србију.

Српску борбу за национално ослобођење оправдавали су и аустромарксисти који су припадали Другој интернационали. Тако је Карл Кауцки у књизи „Србија и Белгија" писао да је дубока покретачка снага у рату Србије против Аустро-Угарске и Немачке „тежња српског народа за националним јединством, тежња која настаје на извесном културном степену са истом неопходношћу као и модерна демократија." (стр. 75.) Он још прецизније излаже свој став кад истиче: „Уједињење свих Срба у једно државно биће и њихов продор на море беху два циља која су стајала у сагласности са потребама целокупног становништва и чак су била спојива са начелима демократије, па и интернационалности." (стр. 76.) Ото Бауер је писао да су Срби своју државу изборили у револуционарном рату. Едуард Бернштајн је указивао да је ратом Аустро-Угарска „имала у виду нешто више но само обуздавање великосрпских агитација. Она је хтела да Србима једном за вазда одузме наду на оживотворење њихове идеје самосталне Србије „доклегод одзвања српски језик". Али, прво, историја је показала да, ако је некад један народ ушао у историју као нација или је поново у њу ушао, тада не може уопште да се из мозгова одстрани идеја васпостављања националног јединства." (стр. 77.)

Српски социјалисти су подржавали ослободилачке тежње свог народа, али нису тражили јединство са Хрватима и Словенцима. Светозар Марковић се залагао за српско-бугарску федерацију. Он је бар део Македоније сматрао српским, као и целу Босну и Херцеговину, Црну Гору и Стару Србију. Јован Скерлић је писао како Светозар Марковић „много пута подсећа владу Србије, да је дужна да ради на ослобођењу и уједињењу српског народа." (стр. 83.) Ни Димитрије Туцовић нигде не помиње Хрвате и Словенце, у Македонији сматра да живе Срби и Бугари, а залаже се за јединство Срба, Бугара, Грка и Румуна. Слично је писао и Душан Поповић.

Васо Пелагић је у једној посланици Мађарском сабору напао хрватске претензије према Босни и Херцеговини истичући „да ми не примамо на себе ваше хрватско име, нити желимо при таквим приликама с вама уједињења политичког. Док не постанете лојални према нашем народу у вашој кући, дотле ни пријатељи а камоли браћа бити не можемо. Ако нам је нужно с неким уједињење, ми га желимо једино са српским кнежевинама учинити, јер тамо налазимо истоветни језик, једнаке обичаје и већу гаранцију за реални и напредни живот него ли код вас Хрвата. После ових факата и разлога држимо да ћете нас ви сви „Велико-Хрвати" на миру оставити, да ми по нашој жељи и слободној вољи бирамо у наше друштво кога хоћемо, и да се зовемо именом које нам је досада драго било и којим хоћемо; те тако ћете и ви Хрвати имати више слободног времена себе и своју кућу добро проучити и налазити средства и начина да прије свега себе култивишете, усрећите и према духу напредног времена уредите." (стр. 86.)

Да би бар мало парирао словеначкој антисрпској безобзирности, Костић их подсећа на оно што је о њима писао Карл Кауцки: „Словенци су тек у почетку да развију свој књижевни језик и тиме наилазе на велике тешкоће с обзиром

на маленкост и заосталост њихове земље. Њихов језик је сличан српскоме и могао би му се код дуже државне заједнице лако прилагодити. Због језичких разлога не би смело да се осујети прикључење Словенаца у српску националну државу." (стр. 91.) О Словенцима је писао и Ото Бауер у делу „Аустријска револуција", објављеној у Бечу 1923. године: „Већ у IX веку су Словенци – северозападно племе јужнословенског народа – пали под туђу власт. У целој Словенији су словенски сељаци кулучили и харач плаћали немачким господарима земље... Немачким господарима земље (феудалним господарима) следовали су немачки грађани. Они су основали градове у земљи Венда (тако многи Аустријанци зову Словенце, Л.М.К.); градови су били немачки, села су остала вендска... На тај начин је пуну хиљаду година словеначки језик остао само сељачки дијалекат, словеначки народ нација без историје... Словеначка литература се није могла да развије; јер ко ће да пише књиге о језику који су говорили само незналице, сељаци аналфабети?... И као што није имао учешћа у вишем културном животу, тако исто није пуну хиљаду година имао словеначки сељачки „пук" ма каквог учешћа у друштвеном животу. Јер им је само класа феудалне господе била носилац државног живота у том миленијуму, а не сељаштво... Словенци нису имали ни државе, ни градова, ни грађевинства." (стр. 91–92.)

Тек након што је Наполеон, поразивши Аустријанце, формирао илирске провинције у XIX веку „од крањског сељачког дијалекта створише Словенци свој сопствени књижевни језик. То је свакако могла да настане једна оскудна (бедна) литература коју није овај сиромашни (јадни) народић могао да створи, а оскудна је такође испочетка била и његова политичка историја... Корушки Венди, раздвојени од Крањске масивима Караванки, без неког градског центра, имали су веома мало учешће у националном покрету Словенаца. Код сељачког народића беше корушки домовински осећај јачи него словенски национални осећај." (стр. 92.)

С кавим се тек ниподаштавањем о Словенцима изјашњавао Карл Ренер који је 1906. године писао: „Сићушни народић, као што су Словенци, хоће да гради универзитете." (стр. 93.) Ни половином XIX века Словенци нису имали развијену националну свест. Хајнрих Туме пише да „ни г. 1860. нису Словенци као маса били још свесни своје народности. Име „Словенија" појавило се уопште први пут г. 1844. од песника Весел-Конског, који је са химном под тим насловом поздравио посету цара Фердинанда Крањској." (стр. 93.) И сам Иван Цанкар се 1909. године изјаснио да „неко југословенско питање у културном или чак језичком погледу, за мене не постоји. По крви ми смо браћа, по језику бар рођаци, али у култури, која је плод многовековног оделитог развоја, ми смо један другом далеко туђији него крањски сељак тиролском или Горичанин фурландском виноградару." (стр. 94.)

Аустромарксисти су подржали српско и бугарско ослобађање Македоније. Ото Бауер је свој став, на пример, саопштио следећим речима: „Освајање Македоније од стране хришћанских балканских држава означава велики историјски напредак: ослобођење македонског сељака од искоришћавања турских феудалних господара; проширење преуских граница хришћанских балканских држава, граница које су стезале напредак." (стр. 95.) Исти аутор се бави и питањем језика којим говори македонско становништво. „Дијалекти словенских сељака у Македонији стоје у средини између оба језика. На истоку су сличнији бугар-

ском, на западу српском језику. У средини земље ти су дијалекти једнако слични овим језицима." (стр. 95–96.) За њега је најважније да на тој територији српска и бугарска власт што пре проведу аграрну реформу, али, као и ниједан други озбиљан научник, Бауер не помишља да би ту уопште могло бити говора о некој посебној македонској нацији. „Словенски сељак Македоније нема још никакав национални осећај; уски опсег његовог села омеђује његов цео духовни живот и сељачки дијалекти прелазе неосетно и постепено један у други. Тако се не може без самовоље определити да ли се сељаци неког македонског села могу сматрати још као Бугари или већ као Срби." (стр. 98.)

И Карл Кауцки се у току Првог светског рата, кад је Србија била у потпуности окупирана, залагао за поделу Македоније како се Срби и Бугари договоре, али да пођу од споразума након Првог балканског рата. Он је Албанију сматрао државним и политичким недоношчетом и тражио да се она припоји Србији. Едуард Бернштајн је такође тврдио да је Македонија подједнако српска и бугарска. Истакнути српски социјалиста Душан Поповић је био у току свих расправа аустромарксиста о балканским националним проблемима и аргументовано се супротставио бугарским аспирацијама и претераним претензијама истичући да у Македонији живи 13 разних етничких група. Посебно полемише с Куновим који је склонији Бугарима, па каже: „Српски је народ скоро два пута већи од Бугара и један његов део је имао више слободе и тиме више услова за културни развој него бугарски, јер се он није никад цео налазио под турском влашћу, што је био случај са Бугарском. Српска република Дубровник била је у средњем веку не само важан трговачки центрум, већ је произвела песнике, научнике и мислиоце који су понекад уживали европски глас... Ако се хоће остати објективан, мора се ипак признати да је Србија била та која је између свих балканских држава највише била упућена на Македонију." (стр. 104.)

Што се Албанаца тиче, сви су социјалистички мислиоци били против њихове самосталне државе. У њој су видели само провизоријум великих сила који би им помогао у реализацији њихових стратешких интереса. Тако Ото Бауер каже: „И Арбанаси су били досад нација без историје. Они нису имали књижевност, нису имали писани језик, чак ни алфабета да би на свом језику писали. Мухамедански Арбанаси, који су служили султану као чиновници и официри, употребљавали су турски језик. Грчко-православни Арбанаси на југу служили су се у цркви и школи грчким језиком, они су важили као „албанофони Грци". Католички Арбанаси већ од млетачког времена су стајали под утицајем Италије; они су се служили, ако су задобили више образовање, италијанским језиком у говору и писму... И као што Арбанаси нису имали језик писма, тако нису имали ни самосталан политички живот: мухамеданци су стајали под турским утицајем, православни под грчким, католички под аустријским или италијанским. Једна јединствена и самостална арбанашка политика није ни постојала." (стр. 112.)

Како наводи Лазо Костић, и Карл Кауцки „одлучно заступа мишљење да Арбанија као засебна држава није „способна за живот", да је обезбеђење „језика и слободе Арбанаса могуће такође и у оквиру српске државе, не само у име демократије, већ кроз саме српске интересе", јер Арбанаси нису у стању да образују „модерну националну државу на културном ступњу у коме се налазе." (стр. 113.) Херман Вендел је писао да је северна Албанија једна „од најсиромашнијих области Европе, у којој се неминовно (по сили прилика) развила пљачка и

отимачина као нека нормална права, праведна форма стицања. Давно већ је оскудица предела са животним намирницама терала Арбанасе такође у плодне пределе Старе Србије у подножје њихових брда, где је српско становништво или силом сузбијано или неуздрживо усисано. Стара Турска је задржала Арбанасе у њиховим каменим пећинама, не дирајући их никад, јер јој је требала њихова необуздана дивљина против словенске раје." (стр. 113.) Ото Бауер је сматрао да би најкорисније за Аустрију било да су Србија и Грчка поделиле Албанију.

На целокупном простору неких социјалистичких традиција је било искључиво у српском народу. Тамо су се деценијама развијале левичарске политичке партије, раднички и синдикални покрети. Код Словенаца и Хрвата је било тек у повоју, неодлучно и неодређено, у клерикалистичким стегама. О томе најупечатљивије сведочи Ренер, који се тим питањем стручно и студиозно бавио. Чак је ситуација у Босни и Херцеговини, са аспекта идеологије и тежњи европске социјалдемократије, била неупоредиво боља, што Ренер тумачи на следећи начин: „Важна је чињеница да већина становништва припада српској грани јужнословенског народа, да не припада католичкој него грчко-источној вери, да је тамо клерикализам врло слаб и неорганизован. После Српске револуције почетком XIX века, која се није распрострла на све српске земље, али је имала јако дејство на сву српску нацију, националан положај Срба није био безнадежан. Српска револуција и доцнији устанци одржали су у српском народу увек живи борбени дух, а постојање две српске националне државе пружало је гаранцију да нада на национално уједињење није утопистичка. Иако су народ и околности у БиХ заосталији него у Хрватској и Словенији, народ у овим земљама, од којих је трећина готово апатичних мухамеданаца, много је свежији, интелигентнији, одлучнији... Одличан социјалистички утицај из Србије, где је раднички покрет био одлучно марксистички и досељени радници који су били школовани у великом радничком покрету (мисли Аустрија) учинили су босански раднички покрет строго социјалистичким и сачували су му овај карактер чак и у светском рату, иако марксистичко учење у њему није тако укорењено као нпр. у Србији због привредне заосталости." (стр. 120-121.)

Српска социјалдемократска странка је основана 27. јула 1903. године у Србији и на првим изборима те године освојила је један посланички мандат. Међутим, Костић каже да „неорганизованог социјалистичког покрета, али под другим називом било је у Србији давно пре. Почеци Радикалне странке су чисто социјалистички... Кад се Радикална странка организовала под тим називом, било је доста појединаца који су себе сматрали социјалистима (Драгиша Станојевић, Мита Ценић, Божа Вучковић, Васа Пелагић)." (стр. 122.) И Јаша Продановић пише у енциклопедијском чланку „Политичке странке у Србији": „Народна радикална странка развила се из радикално-социјалистичке групе Светозара Марковића." (стр. 122.) У часопису „Кампф", који је издавала Социјалдемократска странка Аустрије, 1910. године изашао је чланак у коме се пише о општим политичким и економским приликама у Србији, кашњењу индустријализације и аграрном карактеру привреде, па се дају основни подаци о почецима социјалистичког покрета: „Реч социјализам је први пут одзвањавала у Србији пре 40 година из уста студента Живојина Жујовића, који је пре тога студирао у Русији и упознао руска струјања покрета шездесетих и седамдесетих година. Покрет је кипео међу студентаријом, Жујовић је млад и умро. Наследник му је био Све-

тозар Марковић, необично обдарен теоретичар и у исто време енергичан практичар, који се по повратку из Русије и Швајцарске одмах дао на посао... Он је 1870-1872. издавао лист „Радник" иако у Србији тога доба није било најамних радника. Њему се придружио ранији свештеник Васа Пелагић. Тај покрет се улио у општи радикализам." (стр. 123.)

Радикали су се брзо освестили и извукли из левичарских лутања, а социјалисти су се чврсто држали антинационалистичког курса и тако стицали симпатије и аплаузе европске социјалдемократије. Из социјалистичких редова није било никаквог залагања за југословенско јединство, али је после Првог светског рата настала трка ко ће се убедљивије у јединство заклињати. Тако је Српска социјалдемократска странка, 25. новембра 1919, издала декларацију у којој је стајало: „Срби, Хрвати и Словенци су један народ, јер имају један језик и једнаке остале етничке особине. Они се као један народ осећају и уједињење желе. Отуда је њихово уједињење у једну националну државу велика политичка, економска и културна потреба, која је ван сваке дискусије. Националним уједињењем пролетаријат добија шире поље за агитацију и организацију и поуздани ослонац за развијање класне борбе, и у крајњем смеру, за обрачунавање са својом националном буржоазијом." (стр. 127-128.) И словеначки и хрватски социјалисти су подржали државно уједињење, а 21. априла 1919. све социјалдемократске странке на конгресу у Београду ујединиле су се у Социјалистичку радничку партију Југославије са изразито комунистичким усмерењем. Они који нису прихватали коминтерновску идеологију, односно комунистички поглед на свет, формирали су 18. децембра 1921. Социјалистичку партију Југославије. Обе партије су у почетку инсистирале на народном јединству и централистичком државном уређењу, док о неком евентуално нерешеном националном питању није било ни говора.

На Вуковарском конгресу 21. јуна 1920. марксисти су променили назив странке у Комунистичку партију Југославије и у свом програму прокламовали: „Кад се постигне диктатура пролетаријата, Југославија ће се организовати као совјетска република. Она треба да ступи у братски савез са суседним народима и створи совјетску федерацију балканско-подунавских земаља као саставни део међународне федерације совјетских република." (стр. 130.) Недуго затим Комунистичка партија је забрањена по правном акту који је назван Обзнаном и наставила је да делује у илегалним условима. Од 1923. године комунисти су све више инсистирали на постојању дубоких националних супротности, али искључиво између три постојеће нације, оптужујући српску буржоазију за националну хегемонију. Променили су опет назив странке у Независну радничку партију Југославије и на њеној Трећој земаљској конференцији саопштили: „Непосредни резултат такве хегемоније српске буржоазије је одбрамбено груписање хрватскога и словеначког народа и националних мањина, као и покрети за аутономију Црне Горе, Босне и Херцеговине и Војводине, као и за независност Македоније." (стр. 132.)

Комунисти даље прецизирају македонско питање на следећи начин: „Како ниједна од народности које настањују Македонију нема већину, то владавина ма које балканске државе над Македонијом значи национално поробљавање већине македонског становништва. Освајање, терор, прогон у масама, насилно денационализовање јесу владавински методи свију балканских држава над Ма-

кедонијом." (стр. 132.) Тада се из комунистичких редова чују и први захтеви за федералним конституисањем државе. Пети конгрес Комунистичке интернационале је, 1924. године, поставио захтев за разбијање Југославије због националног поробљавања и денационализације коју врши српска хегемонистичка буржоазија. Пледира се на издвајање Хрватске, Словеније и Македоније као независних република. Следећи политику Коминтерне комунисти су водили „оркестриране нападе на српску хегемонију и на све што је српско. Комунисти у земљи и ван земље, домаћи и страни, међународни и национални. Почела је повика на српство, на његово егоцентричко и себично вођење државе у корист Српства а на уштрб свих других народа и народности. При томе су број и деноминације тих народности варирали од случаја до случаја према потреби и тенденцији нападача." (стр. 134.)

Нема никакве сумње да је Српство, као национална сила и национална свест, у очима комуниста представљало њиховог главног непријатеља, па су се удруживали са свим његовим противницима. Тако је Моша Пијаде у казионици у Сремској Митровици потписао и споразум комуниста и усташа о сарадњи у циљу рушења југословенске државе.

Комунистички лидер Сима Марковић је и ликвидиран у стаљинистичким чисткама да се не би супротстављао изразито антисрпској политици, а на његово место је декретом доведен Јосип Броз. Прокламују се и нове нације, црногорска и македонска. О томе је после неколико деценија писао Македонац Душан Петковић: „Македонски народ, који је изгубио своју слободу још у првом веку пре Христа и кога су нова прегруписавања и сеобе народа, прохујали векови и закон асимилације докрајчили и збрисали са лица земље пре двадесет и два века, повампирен је на Петом конгресу Коминтерне, одржаном јуна и јула 1924. године у Москви." (стр. 137-138.)

д) Гротескност комунистичке идеологије

По комунистичким предрасудама Срби су увек угњетачи других националности, док је, с друге стране, краљевска југословенска власт гушила српску националну свест. Колико је била гротескна комунистичка идеологија и пропаганда сведочи и следећи исказ из резолуције Четвртог конгреса Комунистичке партије Југославије, који је одржан у Дрездену 1928. године: „У Црној Гори, која је после рата помоћу француског и енглеског империјализма лишена своје државне самосталности и присаједињења држави СХС спроводи великосрпска буржоазија дивљачки окупаторски режим и пљачка сиромашно сељаштво „братске" Црне Горе. Отуд црногорско сељаштво, притиснуто страховитим прогонима и глађу и опљачкано до коже, тежи ка независности Црне Горе." (стр. 149.) Српска буржоазија се осуђује и за денационализаторску политику коју наводно води према Македонцима, Албанцима и Мађарима. Чак се говори о мађарској територији у Северној Војводини која је анектирана Југославији.

Комунистичка партија Хрватске основана је 1937. године, а нешто касније и Комунистичка партија Словеније. Резолуцијом Пете земаљске конференције из 1940. године, која је одржана у Загребу, комунисти су се заложили да се на Косову и Метохији и Санџаку води „борба против колонизаторских метода српске буржоазије у тим областима и протјеривање свих оних колонизаторских еле-

мената, помоћу којих српска буржоазија угњетава македонски, арнаутски и друге народе", али и „борба за слободу и равноправност мађарских, румунских, немачких и других националних мањина у Војводини." (стр. 152.) У књизи „Национално питање у Југославији у свјетлости Народноослободилачке борбе", објављеној у Загребу 1945. године, у којој су сабрани многи чланци и говори Јосипа Броза, Тито каже: „Рођена на Крфу, у Лондону и Паризу, версајска Југославија је постала најтипичнија земља националног угњетавања у Европи. Хрвати, Словенци и Црногорци били су потчињени народи, неравноправни држављани Југославије, Македонци, Арнаути и други били су поробљени и подвргнути истребљењу. Муслимани, њемачка и мађарска мањина служили су као монета за поткусуривање или као инструмент у борби против Хрвата и других народа Југославије... Упорно и глупо брбљање хегемонистичке клике да су Срби, Хрвати и Словенци само племена једног те истог народа, имало је за циљ србизацију Хрвата и Словенаца. Југославија је била само маска за ту србизацију... Хрвати, као најснажнија национална индивидуалност међу осталим народима Југославије, давали су и најжешћи отпор против такве великосрпске националне политике." (стр. 153.) Како Костић примећује, Брозу није пало на памет да у тој књизи помене усташки геноцид у Јасеновцу.

С друге стране, „још један народ", сад фиктиван, измишљен, имао је од Југославије само користи, показао грдни напредак, а комунисти га приказују као гоњен, страдалачки, тлачени и угњетавани „народ". То су Црногорци, који су сами у комунистичкој партији врло вероватно те јадиковке опевали. Они су увек имали у овој странци прекомерне чланове и заступнике, а њима је увек нешто криво, па сад проналазе да их Срби гоне, привредно експлоатишу, денационализирају. Никад крупније лажи није речено ни са комунистичке стране." (стр. 156–157.) Костић овде износи веома убедљиве аргументе колико се нагло поправио друштвени стандард Црногораца након уједињења. „Ко познаје Црну Гору за време њене самосталности и после у Југославији, морао је запазити огромне разлике. Пре свега у броју школа. Скоро свако место са иоле концентрисаним становништвом имало је средњу школу. Ових је било мало мање него основних школа у Краљевини Црној Гори. Одједанпут скоро сваки трећи Црногорац је имао неко сведочанство и диплому, све некако сувише брзо стечено и њихови људи преплавише сву земљу као чиновници. Имали су сразмерно бар два до три пута више чиновничких места него Србијанци. А неку посебну наклоност и посебну спрему за та места махом нису имали. Махом су били шефови." (стр. 157.) Слична је била ситуација и у војсци. Уз то су свим предратним црногорским чиновницима накнадно исплаћене плате за цели ратни период, грађанима ратна одштета и огроман број пензија. „Најбљутавије је то кад се тврди да су Црногорци подвргнути били денационализацији у ранијој Југославији. Је ли њима неко одузимао језик и писмо? Је ли их терао да се национално определе овако или онако? Они су сами трубили да су Срби, да су чисти Срби, да су најчишћи Срби, да им нико у том погледу није раван, да су сви други Срби само мешавина итд. Одједанпут чусмо од комуниста да Црногорци нису Срби и да су терани да се као такви определе. Ту човеку памет да стане. И кад би неко хтео да каже како комунисти претерују, како изврћу истину, како кажу, доста је да спомене случај Црногораца, па да не одговара ништа више. Из тога да закључи да сви лажу." (стр. 158.)

Слична је била ситуација и са Македонцима за које су комунисти тврдили да су обесправљени, прогањани, денационализовани и економски запостављани. Ако је и било неких појединачних примера, у суштини је реч о безочним лажима јер Македонци „нису били формирани као нација кад су под Србију пали; нису имали никакве самосталне националне свести, нису чак процес националне посебности били ни покренули, нису још национално ни „стартовали". Срби су их ослободили и прихватили верујући да су и они Срби. И третирали су их као такве без икакве дискриминације. Ако су Срби били господујућа нација, и Словени Македоније били су партиципанти те нације. Они су могли бити „угњетачи" а не „угњетени". Своју националну посебност нису никад испољавали. Кад је заузета Македонија, ње није било. После заузећа, јављали су се у њој бугарашки покрети, али не „македонски". Нико ваљда није могао очекивати од Срба да они сами кажу: „Ви нисте Срби, ви сте Македонци и организујте се као нација". Македонске националне опозиције није било у земљи, већ само бугарске, а да су ову државне власти морале да сузбију, јасно је само по себи. То исто чине данас владајући македонски комунисти." (стр. 159.)

Што се економске ситуације тиче, Костић каже да је Македонија и показала велики просперитет, више сразмерно него ма који крај Југославије. Времена су за све била тешка, нарочито услед привредне кризе тридесетих година. Но ипак, чивчија је био ослобођен, поједине монополске културе (мак, пиринач, биљке за дроге итд.) имале су велику прођу, дуван је негован и фаворизован да је све остале области Југославије бацио у засенак. Више је тамо израђено железничких пруга него у ма ком другом делу земље. У Скопљу је била најмодернија железничка станица. Краљ Александар је имао једну болну љубав, једну слабост за Македонију и Стару Србију и, колико је стајало до њега, фаворизовао је све мере за њихов напредак. Школама је посејана била цела Македонија и још 1921. отворен је био Филозофски факултет као нуклеус доцнијег Скопског универзитета." (стр. 159.)

Хрвати су самовољно апстинирали у политичким процесима, бојкотовали државне институције и настојали да блокирају њихово функционисање. У државној служби нигде нису били дискриминисани. „Иначе о некој денационализацији Хрвата није могло бити ни говора. Напротив, никад толико није бујала њихова народност. У свим деловима Југославије вршили су националну, шовинистичку пропаганду и нико их није у томе ометао. И у Бачкој, где није никада раније било Хрвата, чак и на Косову пољу (у Јањеву)! Нико никад није узет на одговорност што је казао да је Хрват. Код Срба је форсирано југословенство и они му се нису опирали. Хрвати су се опирали и пропагирали су свуда и увек чисто хрватство. Зато су број и опсег њихове нације несразмерно расли. Више у Југославији него у целој њиховој историји после 1102. Школе су имали где су хтели и колико су хтели, њихов универзитет био је пунији по факултетима и имао је више професора него београдски. Развијали су и научну и литералну делатност без икаквих сметњи. А кад су они владали то је било сасвим друкчије." (стр. 160.)

У економском погледу Хрвати су били протежирани. „Привреда у Хрватској начинила је велики полет и постигла неслућене резултате. У предратној Југославији важио је у потпуности принцип либералне привреде и приватне иницијативе. А велики опсег државе са рудиментарном индустријом повлађивао је подизање индустријских предузећа. То су Хрвати, који су сами избегавали јавну слу-

жбу, искористили за изградњу разних привредних предузећа, налазећи пласман продуката у претежно српским земљама. Тако су они далеко обештећени од несразмере заступства на врховима управе. Индустрија у Хрватској, па чак и у Словенији, била је, апсолутно узевши (релативно знатно више), далеко развијенија него у Србији." (стр. 161.)

Иако су комунисти тврдили супротно, ни босанско-херцеговачки муслимани нису били ни на који начин угњетавани. „Ови су муслимани употребљавали свој језик и латиницу, коју су прихватали откад је Кемал Ататурк увео латиницу у Турској. Они су били заступљени скоро у свакој влади, и врло често су имали по два министра, док су босанско-херцеговачки Срби имали једног или ниједног. Ти њихови министри су им обезбеђивали и мала чиновничка места и разне друге услуге. Нису они били нимало запостављени. Истина, њихови бегови су били депоседирани, одузето им је феудно имање преко кога су вековима исисавали рају, претежно српску. Али су за то били обештећени, па су порески обавезници целе земље, међу њима – и те како – Србијанци, морали да плаћају босанско-херцеговачким беговима и агама одштету за њихова неправедно стечена и још неправедније држана имања. Муслимани су имали сразмерно врло мало интелигенције, а били су познати дембели и севдалије. Тек између ратова почели су били да се тржу и да припаднике других нација достижу у културним стремљењима. Тај процес је сада узео велики мах и показао пун успех. Али за време прве Југославије, они су заиста били недорасли за многе функције и невољни да их прихвате. Терати их на то није било ни у интересу државе нити осталих делова њихове покрајине. Не, не може се никако тврдити да су муслимани БиХ у ма чему били запостављени у првој Југославији, они нису имали само свој доминантан положај прошлости, са кога су стварно, формално и физички, угњетавали припаднике других вера, а то значи других етничких група. Први пут, после 500 година у БиХ дошло је до равноправности вера и народности, то што босанско-херцеговачким муслиманима није ишло у рачун а једва је ишло у главу. Због тога нападати Србе и њима пребацивати тесногрудост и дављење, то је обилажење сваке истине. Ако су босанско-херцеговачки муслимани примили ту паролу и с њом се послужили да се боре против Срба, тиме су показали они, а не Срби, своју необјективност, тежњу за дискриминацијом других, своју вечну препотентност а можда и криминалност." (стр. 161–162.)

Ни Арбанаси у Србији нису живели горе него под турском влашћу. Иако им је културни ниво био средњевековни, а начин живота крајње нецивилизован и често отворено разбојнички, нико их није угрожавао нити угњетавао. Имали су и посланике у Народној скупштини. Немци су били повлашћена национална мањина, па су и јавно изражавали задовољство својим статусом у држави. Мађари су уживали сва грађанска и мањинска права, али је официјелно неповерење према њима изражавано у оној мери у којој су они отворено непријатељски иступали према држави. Ипак, власт је строго поштовала све своје обавезе из Тријанонског уговора. Ни припадници других националних мањина нису имали никаквог озбиљног разлога за незадовољство, нити су изражавали неке жалбе или протесте. У том склопу, Костић истиче како „Власима нису никад признаване школе нити су се пред властима служили својим језиком. Али им нико није сметао да се називају Власи и да своју посебност (етничку, етнолошку итд.) одржавају и манифестују. Тек комунистички режим је њима при-

знао остала права. И који је резултат тога: Власи су одједном изјавили да су Срби, истина другог језика, али ипак по нацији Срби. Нешто неочекивано и за нас националне Србе, нешто непредвиђено и врло непријатно комунистичким „руководиоцима" који признају свакој „нацији" право на штету и на терет Срба. Они живе 150 година, ако не и више међу Србима, окружени само Србима (немају наслон на своје сународнике у Румунији), „деле с њима и добро и зло". Решили су најзад својевољно и од никога наговорени (напротив, то су учинили насупрот тенденцијама и саветима комунистичке власти) да се утапају у Србе." (стр. 166.)

У српској држави Мађари су уживали сва грађанска права, мада у Мађарској Срби нису, о чему, како Костић наводи, сведочи Ото Бауер: „У Угарској имају само Мађари и Хрвати национална права. Све друге нације су потлачене. Њихови језици немају у надлештвима и судовима никакво право... Забрањују им се не само високе и средње школе... Сваки национални и политички покрет нација сматра се као „велеиздаја". (стр. 169.)

Што се тиче Немаца, они у Банату до Другог светског рата нису угњетавали друге народе, али након окупације југословенске територије и успостављања хитлеровске власти „њихов режим је био веома строг и крвав. Али национална права нису дирали. Вратили су немачке називе места где су били већина, чак и неке мађарске, али нису дирали у српска насеља. Задржали су чак имена Војвода Степа, Карађорђево итд. Срби су могли слободно да се зову Срби, да употребљавају и своје писмо и свој језик. У Срему су Србе спасавали од захвата хрватских злочинаца, а у Бачкој су били мањина као и Срби (према владајућем слоју Мађара у Другом светском рату). Међутим, пре Првог светског рата и, нарочито, за време тог рата, Срби су претрпели доста шикане од Немаца (у Босни, у Далмацији итд.), а кад је рат завршен Срби се нису светили." (стр. 171.)

Што се Македонаца тиче, Костић отворено признаје да су „Срби били сва презимена Македонаца посрбили, формирали на „ић". То је била грешка, ако хоћете и насиље. Али сад то исто, чак и у грубљој форми, чине „Македонци". Они су свакоме, ама баш свакоме становнику Македоније, забранили да употребљава своје српско име." (стр. 173-174.) С друге стране, бугарска презимена уопште не дирају. Она су углавном на „ов" и тако се разликују од македонских која су традиционално на „ски". „Они су протерали све колонизиране Србе после 1912, мада саме резолуције комунистичких гремија, признају да је те колонизације било врло мало. Миграције су биле стална појава у тим пределима од искона. А сад они врше „повраћај у пређашње стање" свега што се десило за српског земана. Као да је историја тада морала да застане, да свој ток задржи?! а њихову скорашњу емиграцију из Грчке сматрају легалном, мада они никад нису Македонију освојили нити легално њом завладали." (стр. 174.)

Лазо Костић се укратко осврће и на Бугаре који су „два пута, у оба светска рата, окупирали сву Македонију и јужне пределе старе, предкумановске Србије, где је национална српска свест била развијена као у Шумадији или у Боки Которској. Па, ипак су Бугари све те пределе прогласили искључиво бугарским, силом увели бугарски језик, сва имена побугарили итд. Просто су настојали да се избрише сваки траг Српства у тим крајевима. А југокомунисти то не спомињу, већ се буне против србизације два легално додељена бивша бугарска среза Србији! За време Првог светског рата, Бугари су у Србији починили злочине мало мање него Хрвати у Другом светском рату. У Сурдулици су побили цвет

српске интелигенције од њих окупираних делова Србије, у Скопљу су живог испекли на ватри митрополита скопског итд. Па ипак нико њима ништа не примети, него све Србији и Србима. Бугари су, истина, били кратко време у нашим пределима, по три-четири године у оба рата. Али су за то време показали сво дивљаштво и сву денационализаторску тенденцију. Да ли су они питали неког становника Врања, Лесковца, Пирота итд., шта је по народности? Наметнули су им бугарска имена, увели бугарске школе и запретили смрћу ако се неко као Србин испољи." (стр. 175.)

Комунисти су непрекидно трубили о наводним српским злочинима над Арбанасима, али су упорно ћутали о арнаутском дивљаштву и систематским прогонима српског становништва. Босански муслимани никад нису успели да прежале губитак својих феудалних привилегија. Њима је мрска свака помисао на социјалну правду и страна нужност аграрне реформе која их је оставила без огромних имања која су им мукотрпно обрађивали српски кметови. „Настала је анимозност према Србима, која је долазила до изражаја у оба светска рата, кад су Срби били стављени ван закона. У Првом рату су образовали тзв. шуцкоре (заштитне корове), који су Србе терорисали и понекад убијали. Да није аустро-угарска власт кочила ексцеси би били још већи. То је показао Други светски рат, где није било кочења па се муслимански олош прегонио са Хрватима католицима ко ће више Срба да утамани. На десетине хиљада невиних Срба су побили и помлатили исти ти муслимани. То се ипак не сме у Југославији споменути: ни петстогодишњи зној Срба да би муслимани беспосличили, ни гоњење Срба за то време и ограничење свих њихових верских, националних и људских права; ни дивљачки злочини према Србима из последња два рата, злочини који су се делом збивали пред очима самих партизана, ни ма шта друго. Ни муслиманима, као ни Хрватима и осталим југословенским „народима и народностима" ништа се не сме пребацити да се не би повредило начело „братство-јединство", али се зато све може пребацивати Србима, и оно што су чинили и оно што нису чинили, и оно што су чинили пре неколико деценија, јер се после не пребацује ништа. Од 1945. они су робови као под Турском, па још и горе. Робови који не смеју казати ни да су сад робови ни да су то некад били." (стр. 176-177.)

ђ) Зверска убиства „непоћудних" Срба

Под комунистичким режимом Срби се колективно кажњавају и за оно што јесу, а још више за оно што нису учинили, док се не сме ни поменути евентуална хрватска колективна одговорност. Хрватски злочини се приписују окупаторима или њиховим слугама, а кад се уопште говори о усташама настоји се представити као да они немају никакве везе са хрватским народом. С друге стране, како Костић примећује, комунистички режим Србима одузима и прошлост, и садашњост и будућност. У провођењу антисрпске политике увек су предњачили управо српски комунисти. Одмах након што је Црвена армија ослободила Србију и довела Титове партизане на власт, почело је масовно убијање Срба под оптужбом да су били предратни антикомунисти, припадали великосрпској буржоазији или сарађивали са окупатором. Богати су убијани да би се челници режима дочепали њихове имовине. Сви Титови неистомишљеници су аутоматски проглашавани за фашисте. Сви виђенији Срби су били на удару и ло-

вина за одстрел комунистичким хајкачима. „То су највише чинили у Београду, где су сматрали да главу српства треба погубити.Ту би просто, на ма чију доставу, одводили пријављено лице и зверски га убијали где било. Нарочито су били кивни на ранију друштвену елиту, коју су немилосрдно клали." (стр. 186.)

Хрвати, упркос својим ратним злочинима, као и све друге националности, много су блаже прошли. „Ипак је више четника осуђено због „колаборације" са непријатељем, против кога су у шуму пошли, него усташа хрватских, који су имали само два циља: победу „сила осовине" и ликвидацију Срба. Мање је усташа, ја то тврдим категорично, осуђено због колаборације него четника! Јер су четници били Срби, а ове је требало и обешчастити (да су „слуге окупатора", далеко мање су то Хрвати!) и проредити. Нарочито елиминисање првака. Они Срби који су остали у земљи (нису пошли „у шуму"), они су, тачно по међународном поретку и према међународном јавном праву, продужили администрацију и, делимично, судство под окупатором. Радили су што правни поредак прописује и остали су верни заклетви своме владару. Нити су погазили дату заклетву, нити су се коме другом заклињали. Ипак су кажњени због колаборације далеко више него хрватски „дужносници", који су сви од реда били издајице, већим делом и зликовци." (стр. 190.)

Професор Циришког универзитета Франц Боркенау, који је некада припадао комунистичком покрету, у Берну је, 1952. године, објавио књигу „Европски комунизам" и у њој изнео тврдњу да су југословенски комунисти били наклоњени фашистичким силама јер им је њихово деловање подупирало антисрпску политику. Он каже: „Ми смо говорили о страсном пријатељском држању црногорских комуниста (према силама осовине) и скоро усташко-пријатељском држању хрватских партијских организација." (стр. 191.) На Титов захтев Енглези су бомбардовали Београд, Лесковац, Подгорицу и друге српске градове, али никада ниједан хрватски. С друге стране, партизани, „кад би заузели неко насеље или неки град у току рата, прво би се окомили на „четнике" у том крају, а то практично значи на Србе и њих би немилосрдно таманили. Усташе само онда ако су били изразити антикомунисти или ако су учинили неки злочин над партизанима. Иначе су их штедели. Ако би неки Србин партизан показао већу ревност у гоњењу усташа, махом би њега ликвидирали (мада се често он хтео светити само крвницима над својом породицом)." (стр. 193-194.)

Костић указује да је Станислав Краков у књизи „Генерал Милан Недић" цитирао неке партизанске документе који сведоче о партизанској сарадњи са Немцима и усташама на антисрпској основи. Тако, 3. марта 1942. године, Врховни штаб НОП упућује наређење партизанским одредима у Босни: „Ви првенствено треба да уништите четничке банде. У томе треба бити врло енергичан. Једном разбијене банде гонити до уништења... Борбу са непријатељем примите кад на то будете натерани". У писму које је Тито упутио загребачким комунистима 6. марта 1942. године стоји: „Наша је дужност да хрватској војсци објаснимо опасност која прети хрватском народу у Босни и другим крајевима од стране српских четничких банди, од стране српске хегеномонистичке клике. На том питању ми морамо добити хрватске војнике, па и официре." (стр. 194.)

Срби су најчешће сврставани у категорију народних непријатеља. Комунисти су друге „ретко и изузетно обухватили под тај појам. Штавише, многи отворени колаборационисти окупатора заузели су после у Титовој јерархији знат-

не положаје, сви осим Срба, које су немилосрдно слали на онај свет махом за фиктивне и монтиране кривице." (стр. 195.) Стрељали су и цетињског митрополита Српске православне цркве, али нису ниједног римокатоличког бискупа, иако су сви били ревносни Павелићеви следбеници. Таква политика је настављена и наредних деценија комунистичке владавине, само су јој се методе реализације мењале. Циљ јој је био јасан и свеобухватан, тотална дезинтеграција српског народа која ће довести до потпуног националног уништења. Комунисти се само по питању доследне антисрпске политике никад нису колебали. „Понекад би изгледало да су се тргли, да хоће мало предаха, мало паузе, и Срби су се уљуљкивали надама да ђаво ипак није црн колико га описују, да после кратког времена увиде да је то била варка, да попуштања нема, да нема уступака, да се паклени циљ има спровести у свим предвиђеним детаљима. Кораци нису уједначени, темпо је различит: чека се увек погодан моменат да се учини корак даље, али корак неодступан, сигуран, облигатан. Никад није учињена ниједна „реформа", преузета ма каква нова мера у обличењу комунистичке Југославије да нису Срби од ње имали само штету. Иста је постављена и она не сме да се доведе у питање; опортунистички се само бира моменат кад ће нешто да се оживотвори, кад ће да се учини један корак даље постављеном чину, кад ће Српство да буде лишено још неког добра, кад ће процес дезинтеграције да се одвија мало напред. Југокомунисти су предвидели нешто подужи, али не сасвим дуги рок, и плански ступају све ближе своме циљу." (стр. 203.)

е) Череченье Србије

То показује да комунистичком вођству циљ није био само владавина над Србима, него, пре свега, владавина против Срба. Да би то лакше постигли, бесомучно су српски народ делили, цепали и међусобно завађали. „Циљ Броза, Кардеља, раније Ђиласа и комп. подудара се углавном са циљем Хитлера, Мусолинија, Павелића и Секуле Дрљевића: повратити Србију у границе пре Првог балканског рата. Све друго отцепити од ње; рашчеречити је, раскомадати, демембрирати. Тада ће она сама од себе да угине: кад се једном телу најпре одсече нога, онда рука, после и друга нога, уво итд., организам може још неко време да животари, да вегетира док не угине сасвим. То знају анатоми који владају данашњом Југославијом и они су решили да не стану на пола пута." (стр. 204-205.)

Сви политички показатељи, систем правног нормирања, официјелна идеологија и заглушујућа пропаганда препуни су доказа упорног и концентрисаног антисрпског настојања. Демагошке обланде о братству, јединству, равноправности и заједништву, у које то омотавају, све су прозирније: „Неко ће рећи да је Србија мала живела и пре 1914, па није пропала ни она ни Српство. Да, то је тачно. Али је цело Српство било с њом и духовно повезано и у сваком погледу солидарно. Чинило је с њом националну целину, компактнију можда него данас. Поред тога, тада се није могло говорити о распарчавању и демембрацији, јер се Србији и Српству није ништа одузимало. Ако би се дозволило упоређење с организмима, оно би изгледало овако: тадашња Србија је била један младенац у развоју, али са свим органима живог људског бића. Он је могао да расте или да закржља, али није ампутиран. У међувремену је порастао и добио дефинитиван природни изглед и облик. Сад се он рашчеречује и то не може ду-

го да преживи. И док живи, он је само торзо, осакаћено биће, богаљ. И за живота може само саучешће да изазива а смрт га вреба на сваком кораку. То хоће и томе греде руководиоци данашње Југославије: да Српство умре, и то као бедник који се од себе распада. Они свој план не откривају, али и не пружају Србима никакву наду и никакву шансу за неки бољитак. Напротив, сваки покушај Срба да протестују или да се буне они у корену искључе: сместа им импутирају великосрпски шовинизам, тежњу за угњетавањем, других нација, нетолерантност и неразумевање за друге (док о некој толерантности и разумевању према њима не смеју ни алузију да учине)." (стр. 205.)

Одвајање Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине, односно њихово одвајање у самосталне федералне јединице, као и припајање Војне Крајине Хрватској, није сасвим задовољило Титове апетите, па су и у остатку Србије све више осамостаљиване такозване аутономне покрајине, стичући све израженије државне атрибуте, попут устава, владе, парламента, шефа државе, правосудног система итд. Паралелно с тим систематски се затире српско име и историјско сећање, фалсификују догађаји из прошлости, негирају слободарске традиције и национална свест српског народа. Чак и они српски историјски подвизи који се не могу игнорисати, настоје се представити као општејугословенски, заједнички. Чак је и српско војничко гробље из Првог светског рата у Зејтинлику код Солуна у штампи називано југословенским. Читав Југословенски енциклопедијски завод у Загребу, под руководством Мирослава Крлеже, формиран је да би се темељито фалсификовале историјске чињенице и прилагодиле хрватским и комунистичким аспирацијама, а уједно што више напакостиле српском народу. У својој личној „енциклопедији" у коју је режим огромне паре улагао, Крлежа све подређује свеопштој апологији хрватства, а његов сарадничкиколегијум здушно истиче „хрватство и где треба и где не треба, а српство пређуткује и негира. Они су се хвалили како су пронашли око 500 знаменитих Хрвата о којима раније није било речи у хрватским делима. Узели су разне Романе, Латине, Италијане и шта још друго, прогласили их Хрватима (најчешће им и име променили у хрватско, некад и презиме). Украли су целу дубровачку књижевност и сл., а у исто време број знаменитих Срба смањили испод половине, па и код приказаних ретко ћете или никад наићи на ознаку српства." (стр. 228.)

Таква акција је провођена и на ширем међународном плану. „Југокомунисти, предвођени хрватским, македонским и црногорским србождерима, успели су чак да у све светске енциклопедије и лексиконе уврсте своје антисрпске денунцијације: и о црногорској народности, и о хрватској књижевности старог Дубровника итд. Све ствари које су исти лексикони раније сасвим обрнуто приказивали. Али југокомунисти одбијају сваку сарадњу са тим едицијама ако не пишу у њиховом смислу и забрањују да се уводе, односно продају у земљи. И немачки слависти су усвојили углавном те комунистичке фалсификате, јер иначе не могу добити визу за улазак у државу нити позиве за разне симпозијуме." (стр. 228.)

На све стране су се својатали српски књижевници, декретом проглашавана црногорска и босанскохерцеговачка књижевност, а Владан Десница на силу увршћиван у хрватску. Они који се не могу отети називају се „нашим", како би им се српски индивидуалитет бар у подсвести недовољно упућених потирао. Поводом „црногорске" помаме и покушаја отимачине изворних српских културних вредности, Костић каже: „Да ђетићи хоће књижевну и културну засебност,

да неће никакву смесу са Србима, нека их. Ја се заиста не бих борио против тога. Али да ли они имају право да мртве књижевнике из Црне Горе, који су себе увек сматрали српским писцима лишавају њиховог српства? Ја мислим да немају. Но, власт је код њих, режим је уз њих, партија за њих; и оно што не могу да докажу логиком, они то наређују указом и ауторитетом власника и угњетача. Тако су они експанзионистички, империјалистички и мегаломански проширили своју земљу и своје људство. Где год су захватили и украли туђе земље, ту су и народ присвојили, лишили га своје националности и прогласили га „Црногорцима". Нарочито књижевнике и уметнике. Тако и латинске сликаре у Боки од пре неколико векова, који нису били ни Словени. То црногорској мегаломанији не смета. Све људе који никад у животу нису ни сањали, а камоли изјавили да су Црногорци." (стр. 250.)

ж) Раскол Српске православне цркве

И у овој књизи Костић се бави македонским расколом у Српској православној цркви, приказујући тада актуелне потезе разних црквених и политичких фактора у земљи и иностранству, па то резимира на следећи начин: „Читаво време после рата комунистички режим Југославије ставио се на страну Македонаца и у погледу оснивања њихове посебне цркве, прво аутономне а после аутокефалне. Нема средства које режим није покушао да примени да би сломио отпор Српске православне цркве и Срба уопште. Све српске новине су, разуме се, морале да бране став Македонаца и југо-режима. Никад се нико није нашао да и став Српске цркве и православних Срба бар донекле разуме. Он се морао нападати као великосрпски и шовинистички. Као и у другим приликама, у свим без изузетка, ако дође до сукоба српског националног интереса и неког другог у Југославији, српски се има жртвовати и – нападати! Нападати га може свако (док Срби не могу ни да се бране), и српска штампа је дужна да га напада." (стр. 261.)

Комунисти су по македонском црквеном питању отворено прекршили сопствени принцип о стриктној одвојености цркве од државе. Тако тај принцип није спречавао „македонске комунистичке руководиоце да присуствују првом тзв. Охридском сабору и јавно, остентативно, учествују у свим акцијама оснивања и афирмације те цркве. До Охридског сабора избегавали су комунисти цркву „као ђаво крст"; тада се први пут појављују у цркви и присуствују богослужењима. Они дају појави политички карактер. Они хоће и спољно, за свакога видљиво, да пруже подршку тој расколничкој цркви. Срби морају да ћуте: не само политичари и јавни радници, већ и стручњаци црквеног права не смеју доћи до речи. То је против начела „братство-јединство", док је сваки напад на Србе увек конформан том начелу." (стр. 261.)

Чак се и познати комунистички зликовац и врхунски издајник српског народа Милош Минић, са ауторитетом готово неприкосновеног режимског функционера и слепо верног Брозовог следбеника, умешао у ово питање, па је, према сведочењу НИН-а од 25. фебруара 1968. године, у Скопљу изјавио: „Поменуо бих аутокефалност Македонске православне цркве. Ви знате ставове о томе руководећих тела и руководећих људи у Србији. За нас је аутокефалност Македонске цркве стварност, и то за нас није ствар о којој треба више дискутовати. Наши другови и органи учинили су заиста више корака да бисмо уверили

чланове Архијерејског сабора Српске православне цркве да је потребно да Сабор нађе позитиван став према аутокефалној Македонској цркви... Као што смо видели, у том настојању ми нисмо имали успеха. Нисмо задовољни ни са кретањем у редовима свештенства у вези са тим." (стр. 262-263.)

Што се тиче односне одлуке Светог архијерејског сабора Српске православне цркве из 1967. године, Костић са нескривеним задовољством констатује да је то „прва организована опозиција жељама режима Југославије, настојањима власти, изричито исказаној вољи владајућих у виду императива. То је први пут да се један естаблишмент, како се то данас, у најмодернијем језику каже, опре владајућим, да не само изврши њихову наредбу, него да пође десет корака даље, осуђујући њихову формацију и стављајући под суд оне које режим, на челу са „другом Титом", одликује. То је револт достојан српске јерархије у њеним најсјајнијим подвизима и манифестацијама. То је јуначки гест коме одајем пуно признање. Разуме се, под условом да јерархија устраје, да се не поколеба, да се не уплаши." (стр. 265.) По Костићу, посебно је значајно што је то „први пут да „Македонци" нису успели у својим прохтевима, у своме крњењу Српства, у својим тежњама да не само Српство ослабе већ да га и понизе. По режиму, они би успели да није било овог, за њих неочекиваног отпора. Дошли су до Владе: дотле, и ни корак даље. Хтели су да осрамоте Српство, осрамотили су себе... Не само осрамотили, већ и ослабили, окрњили. До сада постојала је „Македонска православна црква" фактички и била је прећутно примљена као самостална формација у оквиру Српске православне цркве, нешто особено од ове... Они су били посебни, а сад нису ништа, формално нешто у орбиту црквеног права... Пре није та „црква" била ни призната ни непризната, тако да је могла обмањивати да је призната... Сад су дејци учинили толико да се обелодани правно непостојање те „цркве", да се увиди да је то дивља црква, расколничка, отпадничка, бивша, никаква! Могу они заиста себи пребацити: Да си ћутао... Можда су они могли и доживети један погодан тренутак за себе и неповољан за Српску цркву и то испословати. Али су дејци, пуни самопоуздања и увидевши да им је досад све успевало што су против Срба предузимали, мало пренаглили и – буђ, буђнули у воду. Једна лабилна црквена организација постала је никаква, изгубила се потпуно, утопила се, правно је, и за православље, ишчезла и нестала. Та „црква" није призната ни од кога, ни од које друге самосталне православне цркве." (стр. 265-266.)

Комунистички југословенски режим је ометао и спутавао економски развој српских крајева, иако су они били најбогатији по рудним залихама и пољопривредном земљишту. И Бор и Трепча се немилосрдно експлоатишу, али све инвестиције иду у Словенију и Хрватску, или се капитал расипа за вештачко одржавање измишљених федералних јединица. Комунистима уопште није одговарала индустријализација Србије, изградња хидроцентрала на њеној суженој територији, него су је држали у статусу строго контролисане сировинске базе. „У свим другим пределима Југославије се форсирају хидроцентрале, које чак производе струје више него је тим републикама потребно, па се она извози у друге „републике", па чак и у иностранство (Аустрију, Италију, чак и у Швајцарску). Србија мора своје потребе да подмирује примитивним термоцентралама махом на бази лигнита. Због тога су поремећаји и прекиди струје стално на дневном реду и многи српски крајеви, не искључујући ни сам Београд, често у тами. С времена на време наређује се уштеда струје, док друге републике њу извозе. А недостатком струје правдају опет слабо оснивање индустрије у Србији!" (стр. 269.)

И изградњом нафтовода Хрватима је пружена одлучујућа енергетска предност. У Србији и Црној Гори се намерно ишло на гломазне промашене индустријске пројекте, попут железара. Све уносније послове на изградњи и развоју државне инфраструктуре добијају словеначке и хрватске фирме. Слична је ситуација по питању ширења и модернизације друмских и железничких саобраћајница. Форсира се поморски, а запоставља дунавски речни саобраћај. Босна се саобраћајно све више везивала за Хрватску, а изградња пруге Београд-Бар деценијама је саботирана. Док су Словенци и Хрвати убрзано електрификовали своје железнице, у српским крајевима се многе пруге, регионалне и локалне, укидају, чак и оне које су имале стотину година стратешки значај.

з) Систематско уништавање српства

Што се тиче положаја Срба ван њихове матичне федералне јединице, он је био све тежи и неподношљивији: „У северној Македонији дозволили су били да неколико најсевернијих општина са изразито српским становништвом може да се декларише српски и да има своје српске школе. Постепено они су то право све више сужавали; претили онима који се као Срби опредељују, запостављали их, лишавали најосновнијих права." (стр. 276.) Сви Срби у Црној Гори морали су да се изјашњавају као Црногорци. У јавним публикацијама није смело да се пише како су Црногорци Срби, али је могло да су они, заправо, Хрвати, „Црвени Хрвати", како је то писао католички фратар Доминик Мандић. Несметано су штампани и Мандићеви невероватни фалсификати о хрватској етничкој природи Босне и Херцеговине. Никаква мањинска права Србима нису признавана у хрватској федералној јединици. Костић по овом питању цитира отворено писмо групе младих српских интелектуалаца из Хрватске из 1968. године, у коме стоји: „Иако српски народ у СР Хрватској сачињава око 22 процената становништва, он нема својег ни политичког ни културног представништва, јер се његов положај заснива на фикцији да тај део српског народа не представља у СР Хрватској националну мањину. Позивајући се на ту фикцију, српски народ је у тим крајевима лишен свих права која уживају националне мањине (на пример, школе са посебним програмима, културне и друштвене организације), па и оних права која је тај народ уживао под Франьом Јосифом, Маријом Терезијом и Леополдом. У аустроугарској монархији је српски народ на територији данашње СР Хрватске имао своје политичке партије, десетке културних друштава, издавао је низ новина и часописа. Имао је своје штампарије, потпорна друштва, учитељске школе, а имао је своје национално представништво у премда слабо утицајном Хрватском сабору. Данас српски народ, који насељава у компактној маси источну Лику, Кордун и Банију, дио Горског Котара, сјеверну Далмацију, средњу и источну Славонију, нема ниједне српске школе (осим богословије у манастиру Крки), ниједне штампарије, никаквог политичког представништва (после укидања Главног одбора Срба у Хрватској 1950. године), никаквих издавачких предузећа, новина или часописа, а о културним организацијама да не говоримо. Кроз 22 године је српски народ послије четворогодишњег периода, у којем се с пушком у руци бранио од биолошког уништења, био изложен систематском уништењу и последњих трагова његове културе – и лишен свих права. Најзад је до-

веден у такав положај да је у психози застрашености и запостављености и само признање или истицање српског националног индивидуалитета називано „шовинизмом", „четништвом" и сл." (стр. 283-284.)

У потпису овог писма стајало је да је његов аутор Главни одбор Срба у Хрватској, Славонији и Далмацији. Костић га је прво делимично цитирао на основу одломака из емигрантске штампе, а потом у цјелости пренео, чим је дошао у посед интегралне верзије. У њему је приказан у основним цртама комплетан историјат српско-хрватских односа, што је већ много детаљније обрађено у ранијим Костићевим књигама. Овде је интересантан осврт који је у писму дат на Декларацију о хрватском књижевном језику најистакнутијих хрватских интелектуалаца. Аутори кажу: „Нико не оспорава Хрватима право да говоре било којим језиком, да пишу којим желе писмом и да имају своју културну аутономију. Али оно што је злослутно у тој Декларацији јесте њихов захтјев да тај језик и писмо и та културна аутономија буду обавезни за све грађане Републике, па и за 700.000 Срба православних, који су прије покоља представљали 26 одсто становништва, а и данас сачињавају 22 одсто и који припадају националној и културној цјелини српског народа. Декларација одбија да Србима даде права која Хрвати траже од Југославије и намеће им нешто што не допушта да се Хрватима наметне од заједничке државе." (стр. 295.)

Када су водећи српски интелектуалци на Декларацију одговорили својим Предлогом за размишљање тражећи само да Срби и Хрвати по свим питањима буду потпуно равноправни, у складу са официјелно прокламованим уставним принципима, режим је њих жигосао као великосрпске шовинисте. Позивајући се на то, чланови потписаног Главног одбора кажу да „стога Срби у Републици Хрватској траже да им се приликом реформи које предстоје даде статус Српске аутономне покрајине. Како би, уосталом, режим који данонoћно декламује о равноправности народа могао одбити такав захтјев? Како режим који је створио аутономну покрајину Космет са 650.000 Шиптара и аутономну Војводину због 450.000 Мађара може одбити захтјев 700.000 Срба Републике Хрватске за аутономном покрајином, ако већ неће пред цијелим свијетом да открије своје непријатељство према српском народу?" (стр. 297.) У прогласу се посебно потенцира најављена конфедерализација Југославије која је за Србе потпуно неприхватљива, па се зато захтева прикључење српских крајева Хрватске, Славоније и Далмације Босни и Херцеговини.

Кад српски комунисти воде пропагандну кампању против сопственог народа они се позивају првенствено на Лењина и његову тезу о потреби позитивне дискриминације малих народа како би се надокнадило оно што се објективно у животу не може постићи због великих диспропорција у бројности припадника одређених националности који живе у једној држави. Суштину њихових издајничких антисрпских настојања Костић своди на следеће: „Срби по својој снази могу бити хегемонисти а други не могу... Е, пошто Срби могу бити хегемонисти, а други не могу, сав је проблем Србима одсећи крила да не полете, учинити их богаљима, ломити их, грдити, срамотити, не дозвољавати никакву националну акцију и манифестацију." (стр. 306.) Српски комунисти су увек присиљавани да се боре против национализма унутар српског народа, док су комунисти других националности подстицали националнизам унутар сопствене, стварне или вештачки склепане нације.

и) Режимско потискивање ћирилице

Међутим, Костић указује да и међу српским комунистима долази до расло-јавања и колебања, обнове српске националне свести и савести. Ранији загри-жени Југословени и борци против српског национализма, средином шездесе-тих година су почели отворено да делују са националних позиција, попут До-брице Ћосића и Јована Марјановића. Ова двојица су и први пут јавно прого-ворила о систематском прогону српског народа на Косову и Метохији. Ускоро су почеле и шире интелектуалне расправе о режимском потискивању ћирилице, па је дошло и до њене својеврсне реафирмације у друштвеном животу. Осврћући се на таква збивања у отаџбини, Костић детаљно указује како су совјет-ски комунисти, после Лењина који је био ватрени поборник латинице, форси-рали ћирилицу и код скоро свих неруских народа, који су напуштали латинску и арапску ортографију. Тако је, са изузетком Јерменије, Грузије и балтичких ре-публика, скоро цели Совјетски Савез користио ћирилично писмо, прилагође-но разним словенским и несловенским језицима. Данас око шездесет народа ко-ristи ћирилицу да би писали на своме језику.

Под комунистичким режимом у српским земљама сви државни формулари су штампани латиницом, као и пасоши и личне легитимације. Сви државни ак-ти, судска решења, званична упутства такође. Писаће машине са ћириличним писмом биле су права реткост у државним органима и установама. У војсци је искључиво латиница коришћена. Чак, кад се неки списак имена откуца ћири-лицом, редослед је редовно по латиничној абецеди. Саобраћајне ознаке, реги-старске таблице, путокази спадају у подручја друштвеног живота где ћирили-це апсолутно нема. Исто је у области поште, телеграфа и телефонског саобра-ћаја. „То је просто даље систематско кроатизирање Југославије. То је даља де-србизација, то је даљи културни геноцид. Сваки спољни српски карактер мора да ишчезне из земље која се зове СФРЈ". (стр. 350.) И на културном плану си-туација је била катастрофална у том погледу. „Као да Срби никад нису имали своје писмо. Мало-помало треба довести до тога да се Срби обележе као на-ција без културне историје, као нација без историје уопште. Паклени план је ско-ван, помогнут од српских комуниста, којима је милији и пречи положај у ко-мунистичкој јерархији него цео српски народ, а народ, убијен и измрцварен, ћути." (стр. 359-360.) Уставна гаранција равноправности писама била је само стандард-на комунистичка фраза коју нико није озбиљно схватио.

За процес систематског елиминисања ћирилице карактеристично је да га ју-гословенски комунистички режим не реализује јавном кампањом. „Комунисти нигде и ничим не оправдавају свој поступак у погледу елиминисања ћирилице. Они о томе уопште јавно не говоре. У томе је њихово језуитство које према-шује усташе. Они неће да о томе говоре јер би тиме признали да ћирилицу из-бацују. Они хоће да је избацују и избаце, а да се то не спомене нигде, да о томе не остане писаног трага. Броз и Кардељ су у томе заиста више потомци Лојо-ле него Лењина." (стр. 384-385.) Поред физичког, над Србима је провођен и ве-што смишљени културни геноцид.

Иако је југословенски режим комунистички, природа Титове власти је пре свега лична диктатура јер је његовој неограниченој вољи подвргнута целокуп-на Комунистичка партија, државни апарат, војска и полиција. „За краља Алек-

сандра се говорило да је, од 1929. био диктатор. Ја то не оспоравам, али он ту није имао ни један мали разломак власти коју ужива и врши диктатор Јосип Броз са својим подземним именом „Тито". Он има више власти него иједан владалац, иједан монарх, иједан диктатор света. Нико није тако свемоћан и неограничен у својим одлукама као Јосип Броз. Никакав пропис, никакве личности, никакав морални обзир не обуздавају га. Он може да чини шта хоће и чини шта хоће." (стр. 400.) Титова лична власт и раскошан живот без преседана су у новијој историји. Његова функција је доживотна, а овлашћења неограничена и немерљива.

Титова диктатура превазишла је сваку монархију. „У монархијама су владаоци доживотни. Али сваки монархистички устав предвиђа шта ће бити услед владареве немоћи, болести, неспособности да влада... Аналогне одредбе за Јосипа Броза тамо нема. Он може да буде скроз сенилан, па ће ипак владати, и то владати као диктатор, да његова реч важи више него све друге, да је она незаменљива и незадржива." (стр. 401.) Свака политичка концепција на коју се режим наслања, његова је лична, као и сваки програмски циљ и практично политичко настојање. „А Јосип Броз није Србин, није чак ни пријатељ Срба: Јосип Броз мрзи Србе скоро као Павелић. Без обзира коју функцију он формално и има, стварно он остаје диктатор. Раније као „премијер", председник министарског савета, после као „председник Републике", увек као шеф Партије. У рату је већ имао неограничену власт, па је није смањивао ни кад је постао „цивилни" председник државе. Са истом лакоћом и необузданошћу он врши и сад акте власти и акте насиља као и онда. Чини шта га је воља и кад га је воља." (стр. 401.)

Политичке противнике Јосип Броз је убијао или утамничавао, како је у којој ситуацији сматрао да му највише одговара. Сви судови су му били потпуно подређени. Највише су Срби страдали, а Хрвате је углавном штедео, осим у изузетним случајевима. Већ при првом сусрету са др Иваном Шубашићем на Вису 1944. године отворено се декларисао да је првенствено Хрват, а тек онда комуниста. Како Костић резонује, „још тада је он, на Вису, наговестио да је Хрват и да ће водити у земљи хрватску политику. Он, представник интернационализма и врховни шеф укупних југословенских оружаних снага наговештава да ће у владавини у првом реду чувати хрватске интересе! А коме он то каже: представнику југословенског краља из династије Карађорђевића. Онда кад је изгледало, кад је по свим логичним и моралним законима морало изгледати да ће Хрвати да испаштају за своја недела, своје бестијалне и антисавезничке поступке у рату, два представника Југославије, нове и старе, утаначују како ће се убудуће хрватски интереси штитити." (стр. 408.)

Колико год Брозова личност била гротескна и оперетска, Срби су му се масовно покоравали и заклињали на верност, чак у тренуцима кад их је највише кињио, очигледно им пакостио. „Тито је табу; ништа му се не сме рећи, и ништа приговорити. Ако данас каже овако, а сутра онако, оба пута је имао право. Оба пута ће му свет једнако повлађивати. У монархијама је владао принцип „неприкосновености" владаоца; недодирљивости: ништа му се није смело ставити на терет. Али се могло његовој влади, која је била одговорна чак и за лична дела владаоца. У југословенској диктатури свак се може покрити са „Титом" и казати да је овај тако наредио и да он тако хоће. Тада настаје табу. Не само да је неприкосновен он, већ свак који иза њега стоји и ко се њиме покрива." (стр. 412.)

Из ових детаљних разматрања Лазо Костић извлачи једино могући закључак да „режим под којим данас Срби пиште не само што није српски, него је до крајњих граница антисрпски. Његови највећи представници су србофоби, србождери. Главни њихов циљ у националном погледу је уништење Срба, главна тежња да Српства нестане. Од режима усташа овај југокомунистички или, боље рећи хрватско-комунистички, разликује се само у томе што су усташе ишле на физичко истребљење Срба. Ови данашњи језуитски васпитаници (шта је нпр. један Кардељ него инкорпорисани језуита?) иду посредним путем и завијеном методом, не циљајући на физички већ духовни нестанак Срба. Да им се одузму сва обележја нације и да онда као нација више не постоје. Плански, систематски, непрекидно и неуморно раде садашњи „руководиоци" Југославије под хрватском директивом на крађи српских територија, на сужењу српског националног волумена, на одузимању Србима свих националних обележја, на њихово запостављање, на вређање свих њихових светиња, на негирање њихових историјских подвига, па чак и самог историјског значаја. Натерују „представнике" Срба да то одобравају, да се с тим слажу, да то чак сами захтевају, да доказују да је то у интересу Срба." (стр. 241.)

2. Комунистичке пропагандне обмане

Књига „Све су то лажи и обмане", с поднасловом „Фразе и пароле комунистичке Југославије", једно је од последњих дела професора др Лазе Костића, објављено за његова живота. Штампана је у Минхену 1977. године у ауторовом приватном издању. Аутор полази од анализе комунистичких девиза, односно гесла, својеврсних максима које осликавају природу режима, а представљају заправо импровизоване и често бесмислене револуционарне слогане. Први такав слоган је „Смрт фашизму – слобода народу!", употребљаван и дуго након завршетка рата. Посебно је коришћен у војсци да би се избегао традиционални поздрав „Помоз' Бог, јунаци – Бог ти помогао!" Историја не памти да је неки војнички поздрав почињао речју „смрт". А ни фашизам није једини непријатељ слободе, па његова стварна смрт није никаква гаранција да ће народ стећи слободу. Уосталом, ни под комунистичким режимом слобода није могућа, с обзиром да је комунизам по својој природи неупоредиво ближи фашизму него демократији.

Парола о „братству-јединству" скована је у рату, док је трајао хрватски геноцид над српским народом да би се Срби демотивисали и одвратили од освете. После рата невероватну контрадикцију је представљало паролашко залагање за јединство и истовремена кампања против унитаризма. Јединствено значи унитарно, а не федерално или чак конфедерално, а у том правцу је ишао развој комунистичке уставности. Слично је и са комунистичким покликом „Пролетери свих земаља уједините се!" Нити су у земљи пролетери заиста владали, нити су југословенски комунисти водили политику стварног интернационализма, него су, по америчком наговору, разбијали јединство међународног радничког и комунистичког покрета. „Кад су тражили од пролетаријата светског да се уједини, југо-комунисти су у исто време тражили и од загризлих капиталиста, у првом реду САД, да их наоружа против тих пролетерских држава, да убијају „пролетере". А овамо траже да се сједине с њима!" (стр. 8-9.) У унутрашњим

политичким односима пролетери би требало да се уједине против власти која се лажно представља као диктатура пролетаријата, а заправо је диктатура комунистичке партије. „То је био борбени поклич осиромашених, оголелих и обесправљених против владајућих у земљи, а солидарно и у иностранству: тражиле су те масе своја права и изједначење са другим класама. Сад то траже експлоататори а ни сами не знају од кога. Вуци се обуку у јагњећу кожу и представљају се као јагањци. А треба их видети само у истим фотографијама како су обучени и дотерани. Никакви буржоаски кругови нису им равни. Сви иоле познати комунисти, сви „делегати" и вође, обучени су боље од енглеских лордова. Сваки има ауто, одело по мери, златан сат. Многи су задригли од изобиља; бар сваки други има викендицу (та је реч од њих створена), а сваки трећи позамашну кућу. Ипак воле да се зову пролетери, што значи голи и боси, гладни и обесправљени бескућници." (стр. 9.)

Под комунистичком влашћу Југославија није имала своју химну, него је преузела стару пољску мелодију и преуредила текст словачког аутора. У суштини, химна „Хеј Словени" је пансловенска, али су је комунисти огадили српском народу. Што се државног грба тиче, краљевски је, попут тадашње химне, био комбинација три елемента, српског, хрватског и словеначког. Комунистичка варијанта је имала прво пет буктиња које су симболизовале пет народа, а онда шест буктиња које су симболизовале шест федералних јединица, уз датум Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу. Житно класје је уведено по узору на Совјетски Савез, као и црвена петокрака звезда као идеолошки симбол. Застава је остала иста као краљевска, с тим што јој је додата велика црвена петокрака звезда. Словенци су после Првог светског рата измислили своју заставу, као обрнуту српску, не знајући, заправо, да је то царски руски барјак. Новим федералним јединицама, македонској и босанскохерцеговачкој, произвољно су одређене заставе, црвене са петокраком, односно југословенском тробојницом у горњем левом углу. И грбови свих федералних јединица су потпуно измишљени, без икакве традиционалне хералдике, док су у случају Србије и Хрватске по комунистичком обрасцу модификовани.

Југословенски комунисти су се дичили мултинационалношћу своје државе, као да је то нека предност, позитивна особина. У политичкој теорији вредношћу се сматра национална хомогеност државног становништва и компактност грађанства и територије. Умно вођене државе настоје да постигну што виши степен интеграције и не пада им на памет да првенствено инсистирају на етничким или верским диференцијацијама. Комунистичко наименовање националних мањина народностима и њихово доктринарно разликовање од народа косило се са општеусвојеном научном терминологијом и здравим разумом. Народност увек означава припадање неком народу у етничком смислу и у појмовном погледу значи исто што и националност. Комунисти припаднике фиктивних националних творевина, Македонце, Црногорце и муслимане називају народима, а припаднике традиционалних и историјских нација, као што су Немци, Мађари и Турци народностима, само због тога што њихове матичне нације живе ван југословенских граница. Терминолошка збрка нема никаквог посебног значаја, осим што се комунистима чинило да је израз „националне мањине" понижавајући и да негира принцип националне равноправности.

По Костићу, флоскула о равноправности народа и народности је бесмислена. Може се говорити да нема националне дискриминације и да су сви пред законом једнаки, али као колективитети не могу никако бити сви равноправни, што се види већ из државних назива и симбола. Ако су равноправни у употреби језици и писма, не значи да су равноправне нације и националне мањине. Немогуће је говорити о потпуној равноправности по бројности крајње несразмерних колективитета, поготово кад сви они нису паритетно заступљени у органима власти, него пропорционално уз вештачке корекције.

Посебно је небулозна комунистичка флоскула о диктатури пролетаријата која представља окосницу целокупне марксистичке политичке теорије. И у југословенској пракси комунисти су ту диктатуру сматрали врхунском демократијом, спецификујући је у сопственом идеолошком издању као самоуправну социјалистичку демократију: „Диктатура пролетаријата је тобоже прелазан облик владавине на путу ка бескласном друштву, то је, како сами њихови инвентори и пропагатори кажу, један провизоријум... Они сами кажу (Маркс и комп.) да тај провизоријум има да траје до појаве бескласног друштва, да је он „провизоријум ка прелазу у бескласно друштво". То бескласно друштво је утопија: оно нигде није постојало нити ће постојати. У Југославији најмање. Ту су, истина, све владајуће и имућне класе декласиране, лишене и власти и имања. Али није настало бескласно друштво, јер су ранији пролетери постали „нова класа", како то тврди њихов некад највећи и најпризнатији идеолог Милован Ђилас. Од пролетера постали су делом имућни, а делом богати. А ранији имућни постали су пролетери. Сад би, по начелима „марксизма-лењинизма" њима требало дати да воде диктатуру пролетаријата, јер су они „стварни пролетери". То садашњој владајућој класи не пада на памет. Она се прогласила пролетерском, па ће то остати и кад буде милионерска. Њихов крајњи врх је већ мултимилионерски и милијардерски, а уз то још увек незајажљив." (стр. 40.) У свему томе, Титово лично богатство је по писању светске штампе баснословно.

Сви комунистички режими су једнопартијски јер комунисти једноставно не подносе никакву конкуренцију. Како Костић запажа, „пре него су преузели власт, они су се жалили свуда да их „буржоаске" партије сузбијају и гоне. А кад су преузели власт они су те партије просто забранили и уништили. Тај свој поступак, сто пута гори и окрутнији од поступка буржуја према њима, они сматрају оправданим и легитимним. То спроводе јер имају власт, а оспоравају онима који су пре њих имали власт и да их легалним средствима сузбијају и потиру. Они смеју да убијају, другима не дозвољавају ни да рањавају." (стр. 45.) Са аспекта политичке теорије, „партија је део и сам израз „једна партија" је нонсенс... И политички је једнопартијски систем једна бесмислица." (стр. 45.) Као коњске трке у којима учествује само један коњ, како је иронично примећивао Атли.

Једнопартијски режим промовише партијску државу, државу која је потчињена партији и свемоћи њеног руководства. Тито је створио својеврсну персоналну унију присвајајући кључну функцију и у партији и у држави. У другим комунистичким државама првобитно није тако било, али је функцији генералног секретара партија била доминантна. После су углавном следили Титов пример и формално присвајали кључну званичну државну функцију. Водећа улога Савеза комуниста и уставним начелима је прописана, па се протеже кроз систем

функционисања свих државних институција. Тајна полиција је директно подређена партији, као и војска. Унутар партије диктатор води сталну борбу против евентуалних или набеђених неистомишљеника како би сачувао њену монолитност, централистичку структуру и сузбијао покушај организовања фракција на идеолошком или интересном основу.

Право на отцепљење федералних јединица деценијама је изгледало као празна прокламација без реалне могућности остварења, али у време пада европског комунизма до пуног изражаја су дошле његове трагичне последице по Русе и Србе, против којих је у старту тај идеолошки постулат и конципиран. Комунистички концепт одумирања државе Лазо Костић сматра најнебулознијим, а он је укомпонован у теорију о укидању класа и постизању бескласног друштва. Комунисти су кренули са национализацијама и експропријацијама, укидањем приватне својине и њеним претварањем у државну, колективну или друштвену. Међутим, то је брзо показало економску промашеност, поготово у југословенском примеру безуспешног покушаја колективизације пољопривреде. Касније је та комунистичка догма слабила, а приватни сектор привреде постепено обнављан. „Пре нико није могао да има више него један стан, а сада комунистички главари имају по неколико кућа и викендица... Место једних богаташа дошли су други. Сав преокрет у „друштву и држави", толико слављен и величан на велика звона од стране комунистичких присташа свео се на ону народну „Сјаши Курта, да узјаше Мурта". Разлика је ипак у томе, што она прва класа, директна, није никога обмањивала да она нема ништа и да неће да има ништа. Ова друга, нова класа само набацује пароле и обмањује и своје присташе и своје противнике." (стр. 59.)

а) Брозова цезароманија

Што се тиче несврстане спољне политике, Костић сматра да је то ствар Титове цезароманије, жеље да постигне међународну афирмацију по сваку цену. То је покрет „држава које ништа у ствари трајно не веже, које су само на папиру повезане." (стр. 64.) По принципу немешања у унутрашње односе комунистичка Југославија то „начело не поштује ни најмање кад је у питању њено немешање у послове других земаља." (стр. 64.) Тито је потпомагао левичарску опозицију неких западних земаља, а дречао би као јарац да се нашао неко ко би помогао замрлу југословенску опозицију, којој није дозвољавао никакво легално организовање. Ступио је у заштиту наводно угрожених права словеначке мањине у Аустрији и Италији, односно македонске у Грчкој и Бугарској, али га уопште није интересовало систематско угњетавање Срба у Румунији и Албанији, на пример. Не могу чак ни Срби из Србије да се заинтересују за положај својих сународника у хрватској федералној јединици, а да их челници режима не оптуже за злонамерно душебрижништво или за сејање националистичких предрасуда и шовинистичке мржње. Да не говоримо колико је било немогуће мешање Србије и покушај спречавања прогона Срба на Косову и Метохији, као аутономној покрајини која је формално била у саставу Србије.

У Југославији је искључиво српски национализам темељито сузбијан, али су сви други официјелно подржавани док по процени режимског врха не би претерали и угрозили саму суштину комунистичке диктатуре. У старту је режим-

ски атеистички курс био веома оштро изражен, да би после Титовог сукоба са Стаљином унеколико био ублажен. Највише су српски православни свештеници малтретирани, а све верске активности ван цркве забрањиване. „Цркве српско-православне које су Хрвати порушили за време Другог светског рата нису смеле пуних десет година, ако не више, да се рестаурирају, па чак уопште да се прилагођују за службу Божју. Тек касније, кад су почеле масовне новчане помоћи из иностранства, а Југославија није имала прилив девиза од туризма и „гостујућих радника" као данас, почело је постепено попуштање у репарацији разрушених цркава. Уколико се радило о сасвим новим грађевинама (јер су старе нпр. биле потпуно разрушене), власт није давала дозволу да се граде на истим местима уколико су она била истакнута. (Тако ни у Бања Луци). Прво време су у Хрватској чак преко ноћи динамитом рушили рестауриране цркве. Сасвим нове цркве забрањују на тај начин што оне „не одговарају регулационом плану" или што „радни народ" то не одобрава. Тако, на пример, у самој околини Београда на више места. То треба да буде за школе и радничке установе, а не за некаква залудна богослужења. У исто време су у Подгорици дозволили подизање велелепне и огромне римокатоличке цркве у којој би могли одједном стати сви католици старе Црне Горе. Против тога се не сме нико да буни." (стр. 81.)

Комунистички идеолози су капиталистичке земље презриво ниподаштавали као трули и декадентни Запад, али то Титу није сметало да од Американаца прими милијарде долара бесповратне помоћи и огромно наоружање, као и да више од милион радника пошаље као вишак радне снаге на аргатовање у западноевропске земље. И чланови Савеза комуниста и прекаљени самоуправљачи морали су у печалбу, па се од њих официјелно очекивало да и у иностранству негују Титов култ и да непросвећеним западњацима тумаче предности социјалистичког самоуправљања у односу на њихов систем капиталистичког израбљивања. Чак кад је у Совјетском Савезу срушен Стаљинов култ, Титов је још више промовисан. „Он је приграбио за себе сву врховну власт и сва добра бивших владара. С друге стране, по његовој жељи народ мора увек изнова да га прославља и обожава. То је једва у таквом степену био случај и са римским цезарима. Са врха се потпирује најјачи култ личности који је овај послератни период дао. Премца му нема више нигде ни у Европи ни ван ње... Четири града у земљи носе његово име, сва четири раније српска (Титова Кореница, Титово Ужице, Титов Велес, Титоград). Црна Гора је однела рекорд: она је првобитну ознаку славне вароши у којој се родио Немања и коју је Србству вратио књаз Никола уз јунаштво Марка Миљанова и Јола Пилетића потпуно одбацила. Тито је наредио 1944. да се бомбардује и ваљда у славу тога зове се Титоград... У свим градовима Југославије бар једна улица је по Титу обележена, редовно најугледнија и највећа. Његове слике се налазе не само у државним надлештвима, већ и у свим кафанама, ресторацијама итд. Његово попрсје у свим градовима на највећим трговима. Његове фотографије има сваки већи лист Југославије на почетним странама. Некад и више пута. Ако га неко и са инсинуацијом грди, добија више година робије. Сад је изабран за „доживотног председника Републике" и то у својој 83. години старости, мада у Југославији обични људи бивају пензионисани у шестој деценији живота." (стр. 90-91.)

Сви важни друштвени положаји у Титовој Југославији могли су припасти скоро искључиво комунистима. Идеолошка и политичка подобност је редовно има-

ла предност у односу на стручност. О томе се највише водило рачуна на универзитетима, просвети уопште и у културним институцијама. Политички живот је наизглед веома интензиван, али строго контролисан. Непрекидно се држе неки избори, али све у оквиру једне партије. Комунистима су било какви противкандидати сувишни, а редовно приказују да им се на изборима одазива више од деведесет процената уписаних бирача. Увели су чак петодомни парламент, а касније и посредни облик избора кроз такозвани делегатски систем. „Сви њихови устави базирају на експериментима, све су покушаји и пробе. Ја не знам поуздано ко им је те уставе редиговао, али је очигледно једно: да то нису били правници, или барем не истакнути правници." (стр. 103.)

б) Уставотворни експерименти

Како су изгледали комунистички уставотворни експерименти по питању структуре највишег законодавног тела Лазо Костић на врло прецизан и концизан начин резимира: „Структура највишег представничког и законодавног тела Југославије мењана је више пута. Привремена Народна скупштина 1945. године имала је један дом. Народна скупштина ФНРЈ 1943. године је имала два дома – Савезно веће и Веће народа. Савезна народна скупштина 1953. године је имала два дома – Савезно веће и Веће произвођача, уз могућност успостављања и трећег дома – Већа народа, његовим издвајањем из Савезног већа. Савезна скупштина 1963. године има пет домова – Савезно веће, Привредно веће, Просветно-културно веће, Социјално-здравствено веће и Организационо-политичко веће. Године 1968. Скупштина има такође пет домова, али се уместо Савезног већа и Организационо-политичког већа појављује Веће народа и Друштвено-политичко веће. На основу новог Устава СФРЈ, Скупштина ће имати два дома – Савезно веће и Веће република и покрајина, који ће бити изабрани применом делегатског система." (стр. 104.) Сличан лавиринт је постојао и на другим нивоима законодавне власти.

Основни конститутивни акт комунисти веома често мењају, док у цивилизованом свету постоји принцип сталности и стабилности уставноправних норми. „У државама са лабилним уставима нема уопште респекта према правном поретку. Свак мисли: то су привремене норме које ћемо ионако мењати. И стално постоје силе које хоће да мењају тај основни поредак. Он нема мира и не ужива поштовање трајне установе. У првом реду то важи, разуме се, за устав сваке земље, основну норму из које потичу све друге и на којој почивају. Тих устава је комунистичка Југославија имала пет и ниједан никад није сматран као коначан. Кад се тако мењају устави, како ли се тек мењају закони. Њих се толико накупило да је постала прашума у којој се најбољи правници тешко крећу." (стр. 107–108.) Уз то, све федералне јединице, чак и аутономне покрајине, имају своје уставе и разгранате законе. „Давно је доказано да су државе са мноштвом закона и лабилне и труле... Другим речима, што је једна држава покваренија то има више закона." (стр. 108.)

Упркос старој правничкој регули да закон треба да буде кратак и јасан, југословенски комунисти се хвале што им је устав најобимнији и највећи на свету, са укупно 378 чланова. У праксу је уведен идиотски принцип договорног федерализма, а на савезном ниову инаугурисан принцип паритетне заступљености

социјалистичких република и аутономних покрајина, као и периодичне кадровске ротације која је за главне функције прописана за врло кратак временски период, на пример годину дана. То производи нову политичку болест – функционерску вртоглавицу. Тамо где је ротација свуда у демократском свету обавезна, по питању функције председника републике, у југословенској пракси је нема, али зато постоји свуда тамо где је правно уређене државе избегавају без велике потребе.

Југословенски комунисти своју идеолошку и доктринарну правоверност заснивају на сопственом концепту самоуправљања, који нема ништа заједничко са праксом локалне самоуправе, која је првобитно уведена у англосаксонском свету. Суштина локалне самоуправе је да народ самостално у основним територијалним јединицама, односно општинама „решава о свим битним питањима локалног значаја без утицаја централне власти. Ова се није смела ни мешати у то. Континенталне демократије су увеле доцније тај принцип као саставни део демократског уређења без кога се оно не може ни спровести ни замислити. То је учињено и у демократској Србији кад је она постојала, тј. кад су радикали били на власти. Они су чак и свој главни орган, своје званично новинско гласило звали „Самоуправа", па чак и у Југославији све док је постојала Радикална странка." (стр. 115.)

Комунистичко самоуправљање је првенствено уведено у привредним предузећима, а касније и у друштвеним установама. „Ту прву реч воде трутови, дакле нерадници, тј. радничке вође. Ту можда имају право гласа и неокомунисти радници, али реч имају само комунисти, само они смеју чинити предлоге и формулисати одлуке." (стр. 116.) Петнаест процената запослених бавило се политичком агитацијом и самоуправљањем као једином професијом, што ниједна развијена капиталистичка привреда није могла себи да дозволи. Уместо декларативно жељене демократизације проведена је невиђена бирократизација.

в) Комунистички судови – револуционарни трибунали

Комунистички судови у свим кривичним случајевима где је режим био заинтересован за исход суђења, судили су по налогу партијских комитета и отворено се понашали као револуционарни трибунали. У првим послератним годинама „руља је била препуштена суђењу и судије се нису могле ослободити њеног дејства. Она је захтевала осуду и суд се скоро увек повиновао. Такво што модерно судство не зна и не дозвољава." (стр. 119.) У политичким процесима казне се унапред одређују. „Цео процес је проста фарса. Сви докази или противдокази не вреде ништа: пресуда је унапред пала. Суд само формулише и завије у правну форму вердикт органа ван њега, комунистичке партије." (стр. 120.) Иако се формално све судске пресуде изричу у име народа, „народ у Југославији нема никакве везе са пресудама судова у тој земљи. Он нити поставља судије нити утиче у ма ком виду на ток правосуђа. Он не може ни да ревидира пресуде ни да их стави ван снаге. Све то може и све то чини комунистичка странка Југославије (CKJ). Она утиче на постављање судија, она, бар у кривичним предметима, унапред одређује казну ако то сматра за потребно, она нареди суду да пресуђене казне ревидира, поништи, замени другим." (стр. 128.)

Издржавање казне обављано је у крајње нехуманим условима. Осуђеници су гладовали, смрзавали се, били присиљавани да се међусобно шпијунирају, премлаћивани за најмању ситницу. У Краљевини Југославији политички робијаши су имали привилеговани положај, док су у комунистичкој највише шиканирани. Чак и партијске казне изазивају крајње тешке статусне и социјалне последице. Најокрутније су се комунисти обрачунавали са својим некадашњим саборцима, о чему сведочи искуство Голог отока, где су сумњиве слали партијски комитети или органи административне власти. У свему томе најнедостојнији је институт самокритике. „Кад је неко оптужен и осуђен, обично на најтежу казну изгона из партије, он мора још додатно да себе оптужи и осуди. То иде до гротескности. Ако то не учини, милости за њега више нема. Зато врше самокритику и они који ништа скривили нису, и они који су уверени у своју невиност." (стр. 133.) Самокритика је, по Костићевом мишљењу, „установа чисто комунистичка, нигде је друго нема, па чак ни код нациста, ни код фашиста. Она им не служи на част, јер срозава човека до најниже врсте робa." (стр. 134.)

И спољна политика комунистичке Југославије је била крајње недоследна и подређена искључиво Титовим личним жељама и прохтевима. Њоме се није јачао спољнополитички положај земље. Ни нека велика сила не би поднела толики број дипломатских представништава широм света. Кад му је то корисно, Броз се позива и на стара савезништва из светских ратова, мада је ту реч о српским савезницима, а не хрватским, с обзиром да су и у Првом и у Другом светском рату Хрвати припадали пораженим странама. „У Првом светском рату сам диктатор Броз је био у војсци угарско-хрватских домобрана, борио се храбро, био унапређен за подофицира (још не маршала!), био одликован медаљом за храброст за ратне подвиге против Срба." (стр. 141.)

Што се војног питања тиче, „војска у Краљевини Југославији била је несумњиво једна од најсолиднијих, најдисциплинованијих и најбољих организација у земљи. Надовезана на војску Краљевине Србије, која је уживала ванредан глас у свету, та војска је уживала и страни респект. У рату се није афирмирала. Јер је рат дошао изненадно, јер је премоћ непријатеља била многострука, јер су се у војски показале веома јаке центрифугалне струје. Тако је дошло до расула и пропасти свега што је две деценије с муком и великим трошковима урађено. Не само да је непријатељ запленио све залихе и сво оружје, него, то је најболније, пола војске (тј. цела војска сем националних Срба и Словенаца) борила се после против Срба. Обучена од Срба и плаћена за оспособљење већим делом српским парама, она се окренула против Срба. Срби су је учили да бије Србе. То у првом реду важи за Хрвате, чији је скоро цео „часнички" (официрски) кор преузет из југословенске војске. И њихови подчасници и војници. То важи и за друге српске непријатеље. Немци су образовали, мислим, две дивизије од бивших југословенских војника и официра. И Арбанаси су користили своје војничко знање стечено у Краљевини Југославији. Једнако, ако не више од других, сву војничку вештину су „партизани", односно комунисти, научили у југословенској војсци. Ту је била маса резервних официра, подофицира, војника. Било је и активних официра, највише Црногораца, међу њима и начелник Ђенералштаба Арсо Јовановић." (стр. 144.)

Костић је уверен да комунистичка војска није нимало боља од краљевске, а у случају рата историја би се једноставно поновила. „Командни елеменат није никако онако солидно образован као у Краљевини Југославији. До сада су били, а и сада су великим делом генерали у комунистичкој Југославији који су раније били или подофицири, или нижи резервни официри, или занатлије, или радници, ретко који интелектуалац. Чинови су прескакани, од редова су постајали генерали." (стр. 146.)

Економски развој комунистичка Југославија је постигла америчким поклонима, извозом радне снаге и туристичким отварањем. То је створило лажну слику функционисања привреде и самоуправљања у предузећима. У бродоградњу је улаган заједнички новац, али је бродарство пропадало. Хотеле на јадранској обали сви су градили, али су махом Хрватима остајали. Рудно богатство Србије је претерано експлоатисано, али су више од тога користи имали други делови Југославије. Посебно су раубовани Бор и Мајданпек. Под комунистичким режимом и храна је морала интензивно да се увози, мада је предратна Југославија била велики извозник. И иначе је Броз непрекидно кубурио са спољнотрговинским дефицитом, с обзиром да је увоз 75 процената био већи од извоза.

Уз то, индустријализација је прокламована кад јој није било места, без предуслова и без претходних припрема и проучавања. Како је прво прокламована колективизација и људи су хтели да је избегну, то су се раће селили у град. Имање на селу више није било њихово. Неће бити ни у граду, али ће бар тамо боље живети. Затим, кад су укинули обавезну колективизацију, оставили су сопственицима минималне честице земље. Опет нису могли ту живети, нарочито они са већом породицом, са више деце. Они су просто гоњени у град, где такође неће имати ништа свога, али ће боље, пријатније живети. А ни други нико неће имати, па ће им бити лакше. Најзад, омладина, која није имала тада никакву разоноду у земљи, жудела је за градом." (стр. 162.)

Градови су се нагло напунили исељеним и дезоријентисаним сељацима и то је мултипликовало социјалне проблеме. „Станова није било, а ни рада увек довољно. Градови су добили један страшан баласт, једну хипотеку које се нису могли ослободити. То је терало на оснивање нових индустријских предузећа која нису имала економску подлогу, то је стварало и повећавало беспослицу. Што је град био већи, то су се више у њега селили док се најпосле не појави маса од неколико стотина хиљада незапослених." (стр. 162.) Да није отворен издувни вентил извозом гастарбајтера, друштвена ситуација у земљи би убрзо постала експлозивна. Велики градови су енормно ширени, и то толико брзо да је увек годинама каснила изградња инфраструктуре. Укидање приватне својине и увођење друштвене увишестручило је могућности криминалног деловања и отворило пут новостеченој категорији такозваног привредног криминала који је постао општи образац понашања. Радни морал је срозан на најниже могуће гране. Комунисти никада нису успевали да постигну стабилан курс динара. Штампарија новца у њиховим рукама представљала је превелико искушење, па су непрекидно ишли из девалвације у девалвацију. „Компарација са предратном Југославијом намеће се сама по себи. Ту је, после колебања неколико првих година, курс био устаљен (највише заслугом др Милана Стојадиновића). И пуних 20 година, ако не и више, он је био стабилан... Динар је био конвертибилан и јако цењен свуда." (стр. 174.)

Нестабилни валутни курс је најбољи показатељ хронично лошег стања комунистичке привреде и мањка новца у државној благајни. Изгубљено је поверење у штедњу у банкама, повериоци угрожавани а дужници протежирани, док су потпуно елиминисани здрави домаћи извори привредних инвестиција. Док се краљевска Југославија веома мало задуживала у иностранству, комунисти су превршили сваку меру. У свим друштвеним службама енормно су увећавали трошкове, али нису постизали виши квалитет, па се све сводило на административну и идеолошку импровизацију. Ипак, упркос опадању квалитета наставе и знања, значајно је проширена мрежа основних школа и оне су махом претворене у осмогодишње. Костић сматра да је постигнут напредак увођењем много веће разноврсности средњих школа, чиме се постигла стручност кадрова у привреди. Број матураната је убрзо превазишао објективне друштвене потребе и могућности, али је за техничке струке могућност запошљавања у иностранству била спасоносна. „Они су и у земљи били најпотребнији и њима се могао лако наћи посао. Но, баш њих преотима иностранство. Џабе сви напори и трошкови које су поднели „држава и друштво" да те младе људе школују да би постали корисни чланови заједнице. Њих више нема. Уколико су потребнији земљи, утолико су кориснији и иностранству. Ово их боље плаћа и они напуштају земљу." (стр. 180.) Истовремено, дошло је до праве поплаве нових универзитета и факултета, али уз велико опадање научног и образовног нивоа. То је довело до праве инфлације високошколских диплома, магистерија и доктората. Непрекидно опада квалитет уџбеника, стручност и академски дигнитет универзитетских професора, доцената и асистената.

У сфери духовног и културног стваралаштва Лазо Костић првенствено жигоше комунистичко вештачко формирање академија наука у свим федералним јединицама као неуко изругивање науци и даље сузбијање српске националне свести. Српска академија наука сачувала је свој назив, али не и аутономију. Уз то је избор редовних чланова морала да ограничи на подручје србијанске федералне јединице, а убрзо су формиране и покрајинске „академије", војвођанска и косовска. И удружења књижевника су претварана, више или мање успешно, у својеврсне партијске трансмисије. Ипак, многи српски интелектуалци су одолевали режимским притисцима и створили значајна дела, пре свега из старије политичке историје, теорије и историје књижевности итд. Новинарство и публицистика су строго контролисани од стране режима и имају круто формулисану идеолошку и пропагандну функцију. „У Југославији нема цензуре штампе, јер је она непотребна. У редакцијама су највернији комунисти и они пишу шта им врхушка заповеди." (стр. 214.)

Костић сматра да је дошло до великог застоја у развоју српског песништва у отаџбини, али истиче да је белетристика постигла највећи успех, помињући велика имена, попут Иве Андрића, Меше Селимовића, Бранка Ћопића, Добрице Ћосића и других. „Они су, свако од њих, дали више одличних романа, али такође и врло занимљивих, литерално дотераних приповедака. Нека дела, која су створили, остаће као ремек-дела и бисер српске књижевности." (стр. 218.) Своја најбоља дела Иво Андрић, Велько Петровић, Исидора Секулић и Десанка Максимовић написали су пре или у току Другог светског рата, а Милош Црњански у емиграцији. Позориште је окренуто класици и то је начин да се уметници ослободе крупних идеолошких стега, док је телевизијски програм крајње пристра-

сан и тенденциозан, служи искључиво за политичку индоктринацију. Слична је и ситуација на пољу развоја филмске уметности, где је деценијама доминирао социјалистички реализам и револуционарни ентузијазам. Ретки су били режисери који су неговали слободоумни приступ, а неки су због тога прогоњени.

Југословенски комунистички режим је систематски негирао основна грађанска права и људске слободе. Све антирежимске активности су биле строго забрањене и сурово санкционисане. Судски процеси у политичким случајевима су потпуно режирани, а право на одбрану до краја формализовано. Костић опширно анализира ту проблематику са аспеката унутрашњих правних принципа и међународног права, а онда цитира текст Светомира Пауновића из „Америчанског србобрана" из 1977. године који је врло прецизно и пластично приказао комунистичко угрожавање слободе мисли: „Званично мишљење је комунистичко мишљење, диктат Титове партије. Некомунисти не могу имати ни заједничко, групно, нити пак индивидуално, лично мишљење. Свако мишљење које се не поклапа са „званичним", са оним Савеза комуниста, то јест са мишљењем Тита и Централног комитета, сматра се за „противнародно" и „антидржавно", „криво представља комунистичку стварност", спада у „непријатељску пропаганду", у „клеветање друштвеног система", „злонамерно је и неистинито приказивање југословенске стварности". А поред свега „вређа углед државе" и њене „органе и представнике". Укратко – мишљење опречно комунистичкоме равно је велеиздаји и тако се кажњава!" (стр. 259.)

Ратне непријатеље комунисти су физички ликвидирали, формално изједначавајући четнике и усташе, али се и много блаже односили према усташама. Све политичке противнике називали су реакционарима. Међутим, убрзо су се главни политички сукоби почели отварати у самим комунистичким редовима кроз идеолошка размимоилажења, интересна раслојавања, групашења и свађе. „Кажу да је са информбировцима поступано далеко горе и далеко свирепије него са реакцијом. Чуда причају о Голом отоку итд. Ја не знам и не верујем да је све то истина." (стр. 262.) И сваком другом ко није био на лицу места изгледало је невероватно да су Титови логори надмашили Стаљинове по окрутности и методама мучења. „Кад се то стишало, дошла су друга размимоилажења, настале су нове несугласице, протести, сецесије. Али врхушка има увек право: само што она мисли, то је добро, то је конформно учењима Маркса и Лењина, то је истински комунистички. Све је друго девијација, скретање са правог пута, који може бити само пут вође и врховног шефа, диктатора Броза. Он је непогрешив, а сви који се и најмање удаљују од његове линије, то су грешници, то су противници принципа, то су издајице. Ни те издајице нису опет на истој линији, нити руковођени истим идејама. И код њих има разлика: један жели ово, други оно; један хоће реформу у једном правцу, други у другом. Сад, за све те идејне покрете треба наћи неки израз, који ће их компромитовати: израз кратак, јасан, убедљив. Израз убедљив, а не аргументи. Ко пита за ове? Треба тај израз да остави трајну мрљу на онога коме је упућен и да делује застрашујуће на друге. Па и кад размимоилажења нису начелне природе, већ личне, треба опоненте једним општим изразом жигосати, компромитовати, онемогућити." (стр. 262-263.)

Кад је Тито, руковођен интересима одржања личне власти, био принуђен да елиминише хрватско националистичко вођство, морао је и на српској страни да прави равнотежу и да се лиши услуга комунистичких функционера који су

се међусобно такмичили ко ће више напакостити српском народу. Пришивана им је етикета анархолиберализма, док су њихови претходници уклоњени као унитаристи. Неколико година затим уследила је кампања против технократије и технономенаџера да би се комунистички идеолози обрачунали са успешним привредницима који се нису уклапали у стандардне официјелне догме. Поједине категорије Титових стварних или набеђених противника етикетиране су као ђиласовци, ранковићевци итд. У другим комунистичким земљама пандам су им били ревизионисти, троцкисти, стаљинисти итд.

С обзиром да су политичке партије основни инструменти демократије, предуслов њеног постојања, слобода политичког организовања и партијског деловања је од пресудног значаја. У Југославији под комунистичким режимом та слобода је већ у старту укинута и сав друштвени живот је диригован из једног центра. Ту једина политичка партија губи изворни смисао јер би требало да означава део друштвене целине. Овде је она апсолутна целина, а све ван ње је потпуно обесправљено. Квази-парламентарна тела делују без опозиције. „Парламенти без опозиције, то је проналазак комуниста и нациста и само њима приличи. То је нонсенс, то је спрдња са парламентаризмом, који захтева да се чују разна мишљења и дођу до изражаја сва стремљења у држави." (стр. 294–295.) Комунистичка скупштина само аминује унапред донесене одлуке Комунистичке партије. Зато ту не постоји никакав слободни избор народних представника. Укинута је и слобода универзитетске наставе и слобода штампе. „Није само забрањено писати против режима, већ се мора писати оно што режим хоће. Не може се бити критичар, али се не може бити ни неутралан, већ се мора хвалити све што режиму годи, а нарочито све што режим ради ако неко жели и да што објави. Ипак то зову да је штампа не само слободна, него да је та слобода зајамчена." (стр. 301.)

Износећи читав низ конкретних случајева прогона слободномислећих интелектуалаца под Титовим режимом, Костић каже да „у либералним државама уопште не постоје штампарски деликти ако се критикује власт. Напротив, заштита части појединаца је до крајности статуирана. Ту су предвиђене баснословне казне. Јер кад критикује власт, грађанин врши своју грађанску дужност и ова има стотину начина да то оповргне. Појединац нема никакав други начин сем да се физички разрачуна са клеветником, а то је у већим државама, где људи живе у знатним просторним дистанцијама немогуће." (стр. 303.) Комунисти могу преко штампе да пласирају шта их је воља, да нападну и оклевећу кога желе, а ту ни право на одговор или деманти не постоји.

Костић се посебно осврће на прогон групе београдских универзитетских професора-филозофа „праксисоваца", па каже да је о томе „писао цео свет, но нико не испитује, а камоли да подвлачи зашто се баш професори из Београда тако гоне. Други не. Затим, зашто су они ту сарађивали десет година, све на хрватском писму и делу хрватске културе. Да ли је код њих српска национална припадност закржљала? Не бисмо рекли: пре ће бити да су се тако надали да ће се пре спасти јер се Загребу и Хрватској у земљи диктатора Хрвата све гледа кроз прсте, да ће написи сигурније излазити и мања одговорност постојати. Преварили су се! Но сви ми аутсајдери морамо ипак да се чудимо да нико од Хрвата, ни издавача односно уредника тога листа, није ни позват на одговорност, а ка-

моли уклоњен са свеучилишта. Или они нису никад писали нешто неугодно за режим, или их је режим штитио што су Хрвати. Тек никад не чусмо да је неко од њих страдао." (стр. 313.)

Радио и телевизија су под комунистима још више контролисани него књиге, новине и часописи. Тајност писама је гажена полицијским отварањем преписке са иностранством. Телефонски разговори су интензивно прислушкивани. И приватни разговори се снимају посебном магнетоскопском техником. Власт има дискреционо право да без објашњења било ком грађанину ускрати издавање пасоша, одузме већ издати или одбије продужење важности. Тајна југословенска полиција је организовала и отмице или ликвидацију истакнутих емиграната. Синдикално организовање је потпуно формализовано, без икакве стварне моћи и утицаја, док се на чело синдиката постављају расходовани партијски и државни функционери. Судови су били потпуно инструментализовани, па чак и адвокати прогоњени ако су покушавали да професионално обаве свој посао у политичким процесима. Посебно је детаљно у овој књизи Лазо Костић приказао процес адвокату Срђи Поповићу који је осуђен јер је претходно на суду покушавао да докаже да је његов браненик Драгољуб Игњатовић говорио истину, а јавни тужилац то окарактерисао као кривично дело непријатељске пропаганде или ширења лажних вести.

Комунисти су промовисали и нову терминологију. Старим појмовима су променили значење, али вештачки увели и нове, досад непознате. Тако су републичким називали оно што нема никакве везе са суштином републиканског уређења. Србе су оптуживали за унитаристичке тенденције и настојања, а истовремено су подупирали хрватски и шиптарски унитаризам. Измислили су и термин руководилац који није постојао раније у српском језику. То је ваљда неко ко води руком, рукује нечим. Костић посебно исмева Титово проглашење по трећи пут за народног хероја. Чак су увели и градове хероје, али проглашавали и јунаке социјалистичког рада. Градовима херојима проглашени су и Београд и Загреб. „Београд који је првих часова рата беспоштедно био предан гњеву манијака Хитлера и његових војних формација. У Београду су убијани и људи који су ишли у цркву и жене које су ишле на пијац, и деца у колевкама. У Загребу су Немци дочекивани са цвећем и сузама радосницама, млађе жене су љубиле јавно немачке старешине што су им донели слободу. Ако је пало нешто крви, то је била опет крв Срба убијених од Хрвата „ослобођених српског јарма." (стр. 368.)

Комунистима је сметало и грађанско конвенционално ословљавање са „господине", па су увели термин „друже" као општеобавезан у свакој јавној комуникацији. „Истина, и социјалисти се ословљавају као другови, али је то било интерно, партијско ословљавање. Сад је оно опште условљено. Сад је, на пример, обавезно у Југославији сваког судију ословљавати са друже. То морају да чине адвокати, странке, па чак и оптужени за криминал. И њему је судија друг, што треба да значи нешто налик на њега, ако не њему једнак, исти као он. Дотле логички доводи ово универзално обележавање других лица. Свак је свакоме друг! А другарство је света ствар коју би требало што више ограничити. Интересантно је да код нас највећи непријатељи комуниста у српском друштву тзв. „зборaши" или „љотићевци" такође практикују међусобно ословљавање са друже. Ипак, у комунистичкој заједници оно је кудикамо ригорозније, опште, облигатније и дуже у пракси." (стр. 376.)

Глава тринаеста

СРПСКА БОСНА

Босанским питањем професор Лазо Костић је почео да се бави брошуром „Чија је Босна". „Мишљења страних научника и политичара о етничкој припадности Босне и Херцеговине", која је објављена у Торонту 1955. године у издању часописа „Братство", који је уређивао истакнути српски интелектуалац Алија Коњхоџић. Наредних година бавио се другим националним питањима и проблемима, али упоредо прикупљао грађу за друго, проширено издање. Материјал до кога је дошао толико је био обиман да је друго издање првобитне брошуре морало да буде публиковано у шест обимних књига у периоду од 1965. до 1975. године. Књиге су објављене у серијалу чији је јединствени наслов „Национални проблеми Босне и Херцеговине".

1. Студија о верским односима

Прва књига серијала је демографска историјска студија „Верски односи Босне и Херцеговине", коју је Костић у сопственом издању објавио у Минхену 1965. године. Основну проблематику аутор третира од времена српског насељавања Босне у шестом веку, где су они донели своју стару веру, где је њихова систематска христијанизација трајала три века, а најдуже јој је одолевало српско племе Неретљана. Скоро пуних стотину година након дефинитивног хришћанског раскола Мађари су у средњевековну Босну почели да уводе католицизам. Немачки историчар изразито католичке оријентације Хајнрих Ренер је 1896. године писао да су угарски краљеви „били одређени да постану извршиоци папске воље." (стр. 9.) Минхенски професор Георг Штатмилер писао је почетком двадесетог века: „Продирање католичке цркве у позно-средњевековној Босни извршено је са севера у вези угарске државне власти. Католичка јерархија надирала је у позно-средњевековну Босну са севера у заједници са угарском државном влашћу. Због тога је католичка јерархија Босне припадала црквеној провинцији архиепископа од Калаче (Угарске)." (стр. 9.) Костић и у студији мађарског државног функционера Јаноша Ашбота, изашлој крајем деветнаестог века у Бечу, налази посредну потврду тог податка у ауторовом указивању на очекивања босанских католика од аустроугарске окупације: „Они вођи босанских католика, који су од окупације очекивали остварење њихових вековних снова, да опет оживи стара политика мађарских краљева, тј. ништа друго не очекиваху него да опет земља постане католичка, морали су брзо да се освесте." (стр. 9-10.)

Чак и у енциклопедијској одредници загребачки универзитетски професор Јарослав Шидак 1956. године пише како је римска курија у XIII веку „покушала да отпор земље сломи крижарском војном и ломачама, подржавајући тежњу будимског двора за потпуним потчињавањем Босне Угарској и њезину епископату." (стр. 10.) Насилно покатоличавање, огњем и мачем, упорно је провођено на свим територијама којима су управљали Мађари, док се у јужним пределима снажније одржавало православље. Крајем дванаестог века у Босну су дошли из немањићке Србије протерани богумили, јеретичка хришћанска секта чије су припаднике називали и патаренима, бабунима, манихејима или катарима. Они су формирали Босанску цркву која се одржала све до доласка Турака. „И то тројство религија пратиће БиХ кроз целу будућност. Место богумила наићи ће муслимани, али ће увек бити само три знатне религије које се можебит неће толико потирати колико ће се мрзети и негирати. Понека се од њих прогласи за државну религију да после уступи место другој и „владаоци", кнежеви, банови, краљеви, припадали су час једној час другој или трећој вери. Не може се чак увек сигурно ни утврдити којој." (стр. 10–11.)

Да је и бан Кулин био богумил види се из писма дукљанског краља Вукана Немањића папи Иноћентију III из 1199. године. На папину претњу крсташким ратом Кулин је прешао на католичанство, али то је трајало само до проласка ратне опасности, па се босанска властела вратила богумилству. И каснији бан Матија Нинослав је присиљаван да се одрекне јереси и приклони католичкој цркви, а краљ Стефан Први Котроманић је јавно оптуживан због ослањања на богумиле. Богумили су 1305. године убили Младена I Шубића. Тек кад се Стефан Други Котроманић оженио Пољакињом, долази до озбиљнијег продора католичанства у Босну, а то је већ прва половина четрнаестог века. Тада су се појавили и фрањевци, започевши своје перфидно и озлоглашено мисионарско деловање. Кнез Хрвоје се пред смрт покатоличио, а краљ Твртко Други Твртковић у Београду 1435. године, где се затекао у лову са мађарским и аустријским племићима, а лично га је краљ Сигмунд на то приволео отвореним претњама. Твртков наследник, Стефан Томаш, такође је био богумил, али је 1444. преведен у католичку веру, мада, како сведоче историјски извори, само привидно јер је несумњиво и даље протежирао Босанску цркву. Како каже Костић, позивајући се на студију Фрање Рачког „Богумили и патарени", објављену у Београду 1931. године, „краљ Томаш уопште није хтео да шири пошто-пото католицизам нити да предузима енергичне мере против „неверника", за које су францискани тражили примену железа и ватре. Краљ Томаш се лично обратио папи, образлажући му свој став, који је проузрокован великим мноштвом некатолика и њиховим упливом у земљи. Сви су ови владари примили католичанство на страшан притисак Рима и околних католичких владара, али му искрено нису никад били верни." (стр. 12.)

Огромна већина босанских племића никада није прелазила на католичанство, а у народу католичка вера није имала никакво упориште. Херцег од Светог Саве, Стефан Вукчић Косача, до краја живота је остао православац. У енциклопедијској одредници о богумилима Александар Соловјев је, 1955. године, писао: „Папски делегат, хварски бискуп Томазини, имао је да покрсти војводу Стефана Косачу и његове поданике, али је Косача изиграо папу, а следеће године се прогласио за херцога Светог Саве да придобије симпатије православних којих је било доста у Хуму и као турски вазал напада Дубровник који оштро

оптужује тог „перфидног патарена." (стр. 13.) Иларион Руварац је 1881. године писао о патаренству великог босанског војводе Хрвоја: „Хрвоје Херцег био је патарен и заштитник патарена, и брат његов бан Вук припадао је по свој прилици тој секти, дочим су синовци њихови од друга два брата, а особито унук Зориславов, били ревносни католици, који су више манастира за фратре босанске у земљама својим подигли и саградили." (стр. 13.) Петру Зориславићу папа 1447. године одаје признање што је једини босански кнез који је у јеретичкој средини остао одан католичанству. Костић указује да „синови Вукови: Хрвоје, Вук, Драгиша и Војислав и кћи Вукица имају чиста народна имена; а синови, односно унуци оба последња брата носе сви календарска имена: Иваниш, Ђурађ, Павао, Марко, Јурје и Петар. То је заслуга „господина викара и братије фратара свете цркве католичанске вере римског реда светога Францишка", којима је пошло за руком, да су бар у неким крајевима Босне могли преузети и вршити службу, коју су прије вршили господин дјед и његови стројници и крстјани цркве босанске." (стр. 13.) Да је заиста католичанство у Босни било врло слабо укорењено сведочи и писмо папи последњег босанског краља Стефана Томашевића из 1461. године који, тражећи краљевску круну и нове бискупе, обећава: „Крунисан од тебе донећу веру поданицима, страх непријатељима." (стр. 14.)

Очигледно је да су разлози прихватања католичке вере од стране појединих босанских владара били искључиво политички, да ни они који су формално прешли у католичанство, то нису чинили искрено или на дужи рок. У народу је та вера увек сматрана туђинском и ретко јој се неко приклањао. Искрено се припадало само православљу или богумилству. У својој знаменитој Историји Босне Владимир Ћоровић је писао: „Политички људи су у Босни прилазили католичкој цркви или из страха од мађарских прогона или из опортунитета, да са католичким силама добију или учврсте извесне користи. Кад би опазили да снага католичких сила слаби или да у самим католичким редовима не иде све како треба, они су, скоро преконоћ, напуштали дотадашњу оријентацију и тражили нове путеве." (стр. 13–14.) Било је ту доста преверавања и отимања за вернике, али дуги католички прозелитизам и инквизиторске методе нису могли задобити снажније упориште и пустити корен у простој народној души босанског Србина.

Ватиканске средњевековне архиве препуне су алармантних извештаја о босанским јеретицима, као и о неуспешним крсташким и инквизиторским акцијама. Борба против богумила ублажила је и успорила насртаје на православце, али је и српска феудална властела крајње негативно гледала на босанско богумилство, па су историјски извори забележили да су први фрањевци у Босну дошли 1291. године на позив краља Драгутина. Неки извори сведоче да су богумилски јеретици били веома солидарни са православним шизматицима, тако да за католике у народу једноставно није било места. Александар Соловјев указује, поводом тога, на један интересантан историјски податак: „Године 1340. стигао је у Босну као арбитар генерал фрањеваца Герард. Бан га је љубазно примио и уверио да трпи јеретике у својој земљи само стога што би они иначе позвали шизматике против њега." (стр. 18.) Други мађарски краљ, Сигисмунд, хвалио се како је у рату са краљем Твртком „заробио велики број неверних и шизматичких Босанаца и Рашана." (стр. 18.) У време Твртка Првог и његовог наследника Стефана Дабише католици су у Босни били скоро потпуно искорење-

ни. Почетком петнаестог века ситуација се само делимично променила, а Костић пише: „Краљ Твртко II Твртковић молио је априла 1428. папу да му дозволи трећи брак са Доротејом Гареш из Печуја. Он уверава Римску курију да је он добар католик иако је краљ земље чије је становништво неверничко и шизматичко." (стр. 18-19.) Податак је преузео из студије Лудвига фон Талохија „Студија из историје Босанаца и Срба". И војвода Стјепан Вучић је тражио 1439. од папе да пошаље неког способног да и њега и његове поданике преведе у католичанство. Папа је послао хварског бискупа Тому у Хум, Босну и Хрватску.

У петнаестом веку ватиканска курија показује највећу жестину и нетрпељивост. „Уколико су мање успеха показали фратри францискани у Босни, утолико је жешће настојао Ватикан да покатоличи Босну. Нарочито после пропасти српске државе, у другој четвртини XV века. Он шаље тада у Босну чувеног фра Јакова (фра Ђакона де Маркиа) који је био неко време у Конавлима код Дубровника, где је водио нарочиту борбу против православља, а своју првобитну инквизиторску мисију започео је био прво против хусита у Чешкој. У Конавлима је био 1435, мало пошто су Конавли припали Дубровнику, и ту се заплео у свађе „са тамошњим попом Никшом", тако да је овога морала узети у заштиту Дубровачка Република (Веће умољених, Ректор и Мало веће). У Босни је забележена његова делатност 1432, 1435, 1451, 1452. „увек храбро и жилаво бранећи католицизам и сузбијајући фанатично... богумиле... Он је толико безобзирно спроводио своју инквизиторско-прозелитску мисију, да је изазвао безброј жалби, па су га чак и његови претпостављени морали да упућују на обзире. Тако је остало писмо генералног министра францисканаца Вилима де Казалиса, којим овај опомиње фра Јакова да не претерује у својој ревности изазивајући чак скандале. То ипак није сметало да се он доцније прогласи за свеца, јер се тако ширио католицизам." (стр. 19.)

Када је краљ Стефан Томаш почео да на силу врши покатоличавање, многи су његови поданици побегли у земљу херцега Стјепана, а 31. маја 1459. године доминиканац Никола Барбући пише из Јајца „да је положај краља Томаша веома тежак и он не може лако водити борбу против Турака јер је у његовој земљи већина манихеја који више воле Турке него католичке силе и он се не сме на њих у борби ослонити." (стр. 20.) Овде цитира Костић и сарајевског универзитетског професора и историчара Хрвата Анту Бабића који је 1956. године писао: „Од прве појаве богумила па све до пропасти босанске државе, римске папе третирају Босну као херетичку земљу, и богумилство узимају као повод за покретање крсташких ратова који су угрожавали самосталност земље и кочили њезин нормалан развитак." (стр. 20.) О томе говори и Ами Буе у књизи „Европска Турска": „Једина словенска земља која је имала бити више наклоњена папи била је Босна, јер је ова земља била врло дуго времена под утицајем мађарске круне и признавала је увек, мање или више пређутно, сувереност мађарских краљева. На несрећу, јерес паулијанска или патаренска и богумилска задала је доста јада Риму, па и поред свих настојања папа и поред добре воље извесних домаћих кнежева, као и саме Мађарске, није остао у овој земљи него један веома мали број римокатолика." (стр. 21.)

Костић цитира и Спенсеров путопис из 1852. године у коме, између осталог, стоји: „Становници Босне су некад сачињавали део Српске државе, али збацише у XII веку власт српског цара и ставише се под заштиту мађарских кра-

љева. Историја нас учи да Мађари, који су у то доба били добри католици и од папе добили свету заставу са разним обезбеђењима спаса њихових душа, преузеше тежак задатак да своје нове поданике приведу у крило српске цркве. Пошто ови нису пронашли уверљивија доказна средства него огањ и мач, а јадни народ није био у стању да се брани, док је још увек био предан вери својих праотаца, то је он потајно тражио помоћ од османлија, који су тада први пут у низинама Тракије сигурном ногом ступили у Европу." (стр. 21.) И немачки етнограф Рихард Киперић је 1876. године писао да су у Босни азил нашли и прогоњени јеретици из других земаља „јер они којима је успело да умакну од крвавог истребљења које им је са папске стране било пресуђено, баш су у Босни нашли заштитно уточиште, и ту су појачали антиримску партију не баш мало. Против ових опасних непријатеља Курија је покушала најпре напад са духовним оружјем, и то шаљући им францискане тек установљеног реда (1208). Кад то није показало велики успех, она је нахушкала угарске краљеве да своја права на посед ове земље опет са мачем реалишу, и тако је она (Курија) провела читав низ крвавих крсташких ратова, који су се понављали од 1238. за читав један век... Ипак су гоњени добили нову снагу распадом угарске власти и доласком Босне под народну власт, која је 1376. узела чак титулу краља. Иако су ови (владари) спољно припадали римској цркви, изгледа ипак да су у почетку повлађивали јеретике, тако да су они 1433. послали четири епископа на Базелски концил, а 1437. могли су да васпоставе везе са хуситима. Још више су то чинили моћни вазали нових краљева... у Захумљу или Херцеговини. Овде су нашли богумили или патарени, понова гоњени у Босни, свој последњи азил. Разумљиво је да после таквих удеса потиштени гледаху нов спас у свакој промени (режима)... па чак и код диндушманина хришћанства... надаху се да ће наћи неко олакшање свога положаја." (стр. 22.)

Костић сличне податке налази и код швајцарског публицисте Макса Кона који 1953. године пише да је „папа 1325, кад се баш била Босна под Стефаном Котроманићем закотвила на обали, упозорио мађарског краља да јеретике не пушта некажњиво, тим пре што су се они са верским избеглицама из других земаља знатно појачали. Али код неукротиве воље босанског народа и рђаве воље његових владара, није помогла ни солдатеска, ни инквизиција, ни проповеднички жар пожртвованих доминиканаца и фрањисканаца, тако да после труда од сто и педесет година није учињено ништа. Готово сви становници су, како се жали папа Грегор XI око 1375, или јеретици или – у северним пределима који су припали Босни после 1300 – шизматици (грчко-православни)." (стр. 22.) Средњевековна Босна је непрекидно мењала територијални опсег и од тога је зависила распрострањеност богумила и православаца, али нема никаквих података да је између њих било неких озбиљнијих сукоба. Костић посебно истиче: „И за време највећег католичког прозелитизма, за време мађарског сизеренства и католичења домаћих владара, православље је ипак тињало у Босни а бујало у Херцеговини. Оно се некако на волшебан начин увукло у Босну и чекало свој час да се распламти. Тај је час дошао са престанком инквизиторске акције „борбене цркве"... Што је то у исто доба почетак нехришћанске, исламске владавине, може да послужи као доказ да су и „агарјани" мање сузбијали и гонили православље него католици, и да је смедеревски деспот имао право кад је у католицизму видео већу опасност за српство него у исламу." (стр. 23.)

Француски проповедник Иван Капистран се 1455. године папи жалио на утицај рашког митрополита у Босни и на његово ометање фрањевачке прозелитске акције. Јанош Ашбот се позива на Фарлатија који је пронашао повељу босанског краља из 1446. издату у Крешеву, која је писана од „нама верног и драгог у Христу пречасног оца Владимира Владимировића, епископа грчког обреда Крешева и Неретве, тајног писара нашег двора, доктора грчке литературе и права", а у присуству католичког епископа Хвара, легата папиног, и Теофана епископа Дукље и Пећи, патријарха грчког наше Рашке краљевине (изасланика); српског митрополита Максима и више војвода српских и рашких." (стр. 24.) Ашбот даље каже: „Православни елеменат је почео у историји Босне да игра неку улогу тек пошто је Тврткo I придодао земљи део Рашке... Али је православно становништво брзо расло преко избеглица кад су Турци освојили Србију и Рашку." (стр. стр. 25.)

У тексту о Мостару, Аустријанац Роберт Михел је 1909. године писао о приликама у средњевековној Босни: „Под утицајем српских кнежева, којима је земља припадала више пута, православна вера је све више јачала. Католици су успели да се одрже само захваљујући наслону на суседну Далмацију. У оквиру православне конфесије настаде раскол одвајањем секте богумила." (стр. 25.) Руски конзул у Сарајеву и истакнути историчар Александар Гиљфердинг посебно је проучавао чињеницу да у Босни живи много већи проценат муслимана него у осталим српским земљама и извео следећи закључак у књизи „Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији", објављеној у Санкт Петербургу 1859. године: „Зашто је Босна тако слабо чувала своју веру? Откуда у њој скоро 200 хиљада људи (мушкараца) стоји под знамењем Мухамеда, у исто време кад је у другим земљама насељеним истим Србима, народ претпостављао ропство и смрт вере отпадништву? Историја на то даје одговор. Босна... је у старо време стално била одељена од осталих српских земаља. Из непријатељства према српским владарима ревносним поборницима Православне цркве, њени (босански) владаоци су били већим делом противници православља. Многи су они били покровитељи богумилској јереси, други су постали приврженици Рима. Православље се очувало у простом народу до конца Босне. У средини, около престоница босанских банова и краљева, около Сутјеске, Травника и Јајца, учврстило се богумилство, а затим су ови били, делом проповедањем француканаца а делом ислама, обраћени на католицизам. Ускоро затим нагрнуше Турци и скорашњи прозелити Рима пожурили су још једанпут да промене своју веру, да би се допали новом господару." (стр. 26-27.)

Турска освајања су темељито изменила верске односе. Окупатор је стационирао своју војску и распоредио управни апарат. У немачком часопису „Иностранство" 1852. године објављен је текст о босанској историји у коме се говори о процесу масовне исламизације Босне: „Мехмед II је у утврђењима сместио турске посаде, мухамеданизирао Србе и повео цвет босанске младости, око 30 хиљада дечака, собом за јаничаре." (стр. 28.) Феудална властела је прва прешла на ислам, а затим и највећи проценат богумила. Како констатује Владимир Ћоровић, „растрзана унутрашњим борбама, сва изагњила, Босна је срамно изгубила своју државну егзистенцију. По речима њеног краља, пола је босанског становништва, верски огорченог католичком безобзирношћу, волело Турке него њега. Чак је и ушло у везе с њима и позивало их, да са Босном поступе исто онако као са Србијом... Добар део босанског племства био је од раније у веза-

ма са Турцима. Један део био је чак на њиховој страни у борби против католика и Мађара. Стога је он доста лако прешао на ислам (Хранушевић, Херцеговић, Боровинић, Бранковић, Вранешевић итд.). Неки су то чинили да очувају повлашћени положај, неки из личних мотива... Као што су раније многи босански великаши, па чак и владари, прелазили у католичку веру да би избегли мађарске ударце или да би, у нужди, добили мађарску помоћ, тако су током XV века чинили са преласком у ислам. Неначелност у верским питањима изврглa се током времена у спекулацију и цинизам." (стр. 29.) С обзиром да су православци и католици имали чвршћу верску организацију за разлику од богумила, богумили су се лакше одлучивали на верско преобраћење.

Сахвет-бег Башагић-Реџепашић је у својој „Краткој упути у прошлост Босне и Херцеговине", издатој у Сарајеву 1910. године писао: „Од свега тога (тј. од покушаја Мађара и босанских краљева од њих зависних да Босну учине католичком) неимаше Босна ништа него само убрзање властите пропасти. Вјерска мржња накупљена код богумила у току вјекова превршла је била сваку мјеру. У том критичном часу ријеше богумили да жртвују независност и вјеру, само да би се осветили папи." (стр. 29.) Слично је писао и Драгутин Прохаска уочи Првог светског рата: „Четири стољећа трајала је мученичка повиест тог народа, што га мађарски „крижари" требаху учити култури и католицизму. Посљедак бијаше страшна освета Мађарима и католицизму од стране Бошњака, њихов пријелаз на ислам и њихови стољетни грабежни походи на Хрватску, на Угарску и на читав католички свијет... То је дјело богумилства и средовјечних босанских покрета за очување слободе. Племство је прешло на ислам и заклело се да ће се борити против Рима." (стр. 29-30.) Александар Соловјев, као професор сарајевског Правног факултета, писао је о томе: „Краљ Стефан Томаш жали се још 1459. доминиканцу Барбуђију да не сме ратовати против Турака, пошто „манихејска" већина његових поданика више симпатише Турцима него католицима... Нови краљ Стефан Томашевић поручује папи Пију да је био крштен као дете и да ће до краја уништити манихејце. То му се осветило 1463. Босанци нису хтели да се боре за католичког краља: Радак, бивши манихејац, а затим лажни католик издао је султану Бобовац. Већина раје и племства (уколико није било посечено или избегло) наједном је прешло на ислам." (стр. 30.)

Истакнути оријенталиста Хазим Шабановић у енциклопедијској одредници о Босни и Херцеговини пише: „Иако у изворима нема директне потврде да су босански богумили одмах у већини прешли на ислам, ипак је ова претпоставка вјеројатна већ и зато што се зна за њихове везе с Турцима и прије окупације у доба великих вјерских прогона." (стр. 30.) Сличног је мишљења и Јанош Ашбот, који наводи: „Велики део босанског народа и готово читаво племство бацили су се у наручје Турака и мухамеданизма, не из плашљиве слабости, него после крвавих прогона и борби из мржње према притиску латинске цркве и мађарског оружја. Масовни прелаз босанских богумила у мухамеданство испочетка је несумњиво извршен само привидно; они су се прилагодили турском јарму који није био нарочито тежак за обраћенике, да би се ослободили старог јарма и да би се светили онима који су их до тада прогонили. Потајно, пак, надајући се једној бољој будућности, они су одржали богумилске традиције... Највећи део магната који је богумилску веру био раније напустио под претњом притиска, сад је сасвим вољно напустио католичку веру и прешао у мухамеданство; та промена им је утолико

лакше пала што су у исламу могли да нађу сродне црте са својим верским убеђењима, који су одбацивали и крст, и крштење, и црквену помпу, церемоније, јерархију, сакрамент брака... Може се тврдити да су богумили постали мухамеданци, католици се највећим делом иселили у Аустро-Угарску монархију, а православни, који су били једнако противни католицизму као и исламу, па према томе нити су хтели да мењају веру нити да иду у католичку земљу, добише постепено појачање и сталним досељавањем и природним прираштајем." (стр. 30-31.)

Мађарски историчар Лајош Талоци писао је 1900. године о историји Босне и Херцеговине: „Православно становништво, највећим делом пастири, бројно у херцеговачком кршу и источној Босни разасуто, живело је верно својим старим облицима... Њихова традиционална привржености религији нема толико корен у верности религији колико у жилавом одржавању старих обичаја... Католичанство са својим латинским језиком било је код њега једнако омрзнуто као и мухамеданац са арапским кораном, и у свом пасивном отпору непримећено, боље рећи презрено, православно становништво се умножило... појачало елементима који су долазили с југа... Земљорадничке присталице обе хришћанске конфесије, како православни тако и католици, остадоше, иако се њихово племство мухамедизирало, при својој старој вери у великој маси." (стр. 31.) Костић ту додаје да нису „сви сељаци остали верни својој религији већ само њихова огромна већина, док је код богумила био обрнут случај: ту се огромна већина потурчила, али су неки остали верни старој религији, а неки прешли у православље. (О прелазу богумила у католизицам нема података)." (стр. 31.) Ту он цитира и бечког аутора Александра Сану који је у Хајделбергу објавио студију о Југословенима и у њој, поред осталог, навео: „Турска владавина (у Босни и Херцеговини) произвела је такође велике промене у саставу становништва. Јер богумили прећоше на ислам и католици који су до тада водили (били у већини) напустише земљу. Православно становништво оста у земљи, одржа стару веру и заузе у XVI и XVIII веку ранији положај католика." (стр. 32.)

И православци су прелазили на ислам, али не тако масовно као богумили. И син Херцега Стјепана се потурчио и под именом Ахмет Херцеговић постао велики везир. У манастиру Тврдошу код Требиња чува се запис из 1509. године у коме аутентични хроничар сведочи: „Ради наших грехова постиже нас исламска жељезна палица, која нештедно поражава установе православне вере; и разрушише се свете цркве и изменише предања светих ктитора, тако што се умамише и закон и књиге. И многи немучени ни од кога одступише од православља и присташе уз њихову веру, као што апостол при рече, гледајући њихово множење и великославље." (стр. 32.) Костић уз то напомиње да су у приличном броју „богумили прешли у православље (који нису хтели напуштати хришћанско учење), тако да укупан број православних није услед турског завојштења смањен. За прелаз богумила на православље, два су разлога била од утицаја: заједничка мржња на католичке прозелите и социјално-верски афинитет." (стр. 32.) Поткрепу таквом мишљењу Костић налази и у ставовима Владимира Ћоровића: „Како су католици били подједнако агресивни и према богумилима и према православнима, то су се ови, временом, у одбрани све више приближавали... Богумили су били једна конзервативна секта, са много елемената прве културе коју су примили из Маћедоније и Србије; ради тога је била ближа православљу и временом се, у маси, у њему и изгубила." (стр. 32.)

Костић уопште не сумња „да је преверавање, мухамединизирање неправославних хришћана било масовно... Друга је карактеристика, да је оно било добровољно. Трећа: да је извршено скоро непосредно после турске најезде, док су доцније преверавања била редак изузетак, а масовну форму нису добила никад." (стр. 33.) Француски аутор Сен-Ајмур писао је 1883. године: „Нити је конверзија била тако универзална (општа), како би се мислило, да и данас још, после три века фанатичног турског господства, муслимани у Босни чине мањину (око 40%) становништва." (стр. 33.) По питању исламизације Босна је изузетак међу земљама под турском окупацијом. Турци су или потпуно исламизовали покорене државе или су успостављали само танак слој муслиманских управљача над хришћанским становништвом које је представљало феудалне кметове. У Босни је на једног потлаченог живео и један повлашћени. Пошто је исламизација углавном била добровољна и подстицана само привилегијама, а турска држава била типично теократска, како пише Хазим Шабановић, „с доласком Турака у Босну измијенио се знатно састав и однос њеног становништва. Настала је јака исламизација сељаштва, а у извјесној мјери и ситног племства. При томе су главну улогу играле знатне друштвене, економске и правне предности које су у турској држави имали муслимани према немуслиманима, што се нарочито очитавало у ослобођењу муслимана од харача и у смањеном износу других дажбина, те у већој правној сигурности. Ислам се ширио постепено и у етапама. Уколико и није било насилног ширења ислама, нема сумње да су га Турци различитим средствима настојали проширити, јер је исламска вјера јаче повезивала становништво са државом и била видан спољни знак оданости султану." (стр. 34.) Прави Турци су се с презиром односили према босанским потурицама, али су им они представљали најбоље војнике и јаничаре.

Иако после првог века турске владавине није више било неке масовније верске конверзије, верска флуктуација становништва је била непрекидна. Демографска померања су некад била добровољна а некад насилна, а условљавали су их, поред верских, војни и економски фактори. „Нарочито су се померали хришћани, међу њима првенствено православни. Они су бежали на север и на запад, док су са југа, из Рашке и Херцеговине, надирале масе Срба које су сматрале да ће у Босни мање бити изложени агарјанским гоњењима." (стр. 35.) О томе пише и Ђорђе Пејановић у књизи „Становништво Босне и Херцеговине", објављеној у Београду 1955. године у издању Српске академије наука и уметности: „Те силне унутрашње миграције и та непрестана досељавања и исељавања измјешала су становништво и припаднике разних вјера између себе тако да послије није било веће области или краја који би био чисто насељен припадницима само једне вјере." (стр. 35.) Аустроугарски окупаторски генерал Молинари у мемоарима објављеним у Цириху 1905. године тврди: „Од почетка прогона хришћана па до окупације аустријских трупа при крају 1878. напустило је своју домају преко 200 хиљада хришћана, и потражило с оне стране границе заштиту. Од тога приближно половина у Аустро-Угарској." (стр. 35-36.) Остали су избегли у Србију и Црну Гору.

С друге стране, кад су Турци протерани из Лике, Кордуна, Славоније, Далмације, као и из Србије после српских устанака, скоро сви муслимани из тих крајева населили су се у Босни и Херцеговини. После аустроугарске окупације „настало је грдно исељавање мухаџира (муслимана) у Турску, док католици у ис-

то време пенетрирају једном математском акцијом, настојећи, као у средњем веку, да Босну полатине. Све су миграције спонтане више-мање, ова њихова је планска и тенденциозна. За време прве Југославије је много Босанаца, а још више Херцеговаца населило друге српске пределе. За време Другог светског рата су убијани и гоњени са свог огњишта од хрватских зверова, тада су на стотине хиљада прешле у Србију, од којих се многи нису никад враћали. После рата су велике масе населиле Војводину. Итд. Демографског мира и констелације није никад забележила босанскохерцеговачка историја: за време последњег рата и после њега исељавано је из БиХ само православно становништво. Други су углавном остали где су." (стр. 36.) Ипак, неких веродостојних статистичких података није било све до садашњег времена.

У свом „Путопису кроз Босну, Србију, Бугарску и Румунију", из 1530. године Бенедикт Курипешић сведочи да су у Горњој Босни живели католици, православци и муслимани, а у Доњој само православци и муслимани. За католике не каже ништа у етничком погледу, за православне да су Срби, а муслимане назива Турцима, а, уосталом, они су се тако и идентификовали. „Срби имају своје свештенике и цркве по хришћанском обреду... Ми смо у Горњој Босни видјели много цркава и српских свештеника, и манастира са српским и грчким калуђерима; видјесмо крстове на гробовима и друге хришћанске знакове. При томе наслућивасмо, што су нам они доцније и потврдили, да су се у своје вријеме они и њихови краљеви и господа за хришћанску вјеру храбро борили у бојевима, чија смо многа разбојишта видјели, и да су се тако јуначки борили, да их Турчин није могао друкчије освојити него да им остави њихову вјеру... Ти исти Срби, које затекосмо у хришћанској вјери, указаше нам много љубави." (стр. 37-38.)

Православна вера представљала је основни фактор одржања српске народне свести и јединства. Црквена организација, како у XVI веку пише Габриел Шарм, није чврста као код католика, али је зато вера у духовном смислу постојанија. Православни Срби су радо сарађивали са сваком хришћанском војском која је ратовала против Турака на босанским просторима, али су се често и исељавали даље на север. Према подацима Алексе Ивића, 1624. године Турци су просто побеснели због српске непокорности и тада су много страдали српски манастири у целој Босни, а највише на њеном северозападу. „Поробљени су сви српски манастири од аустријске границе па све до Сарајева. Калуђери српски, прогоњени од Турака, разбегли су се на разне стране, а њих 17 на броју прећу на аустријску границу и замоле дозволу да се ту настане... Тада баш побегоше и поменути калуђери из манастира Рмња и Моштанице, који, као што смо видели, замолише преко свог игумана Ћирила дозволу да подигну српски манастир у аустријској граници. На интервенцију грофа Франкопанског, који ни овом приликом не мога прикрити своју мржњу према свему што је српско, изађе јануара 1643. царева резолуција, да се калуђери српски и попови из Турске не примају и да се не смеју насељавати по Хрватској и Славонији." (стр. 39-40.) Атанасије Георгијевић је након пропутовања Босне 1626. писао цару Фердинанду: „Шизматика у овом краљевству има већи број него католика, којима управљају њихови попови и калуђери у духовним стварима, и који су прије реформе календара били много присни и пријатељи са католицима... Далеко је већи број католика и шизматика него Турака." (стр. 40.) Георгијевић је био истакнути папски легат.

Било је случајева да су се и неки католици из Хрватске, Славоније и Далмације насељавали у Босни, јер је некада господарење турских бегова било подношљивије од угњетавања католичких грофова. Међутим, православци су непрекидно представљали доминантну вероисповест. Масовнијег насељавања Босне правим Турцима или страним муслиманима никада није било. Ту су радо долазили само муслимани српског језика, након што би Турци губили власт у другим српским земљама. Било је спорадичних случајева да су државни чиновници остајали да трајно живе у Босни, утапајући се у локалне муслимане. Али, када је Еуген Савојски крајем XVIII века спалио Сарајево много је муслимана одвео у ропство. Неки су покатоличени, а други побијени.

Највећи проценат православних Срба живео је у Босни почетком XIX века, а после он „опада и апсолутно и релативно. Апсолутно, јер се велики део српског становништва пресељава у Србију. Тај процес је започео за време Првог устанка и продужен је кроз цео XIX век, мада не увек истим интензитетом. С друге стране, муслимани протерани из Србије у првој, другој и седмој деценији прошлог века највећим делом се насељавају на територији Босне. Године 1876, односно 1878, један добар део Херцеговине припада Црној Гори, и то најчистији српски крајеви. Разуме се да и то слаби релативну већину православних Срба у обе провинције. Санџак се час прибраја, час не прибраја Босни, односно Херцеговини. Али, почетком XIX века српско православље је још веома моћно и преподерантно у БиХ. Релативну већину му нико и никад не може одузети; само ће она бити слабија у току времена." (стр. 43.)

Леополд фон Ранке, 1879. године, описује доминацију православља у Босни и одржање неких српских етничких обичаја и код католика и код муслимана: „Раја је делом грчког делом католичког вероисповедања. Опажа се између обају вероисповести велико међусобно приближавање. Католици се приближују Грцима више него ма где друго: они поштују исте посте као ови њихови земљаци; према национално-српском обичају скоро све породице (католичке) имају једног свеца као домаћег заштитника... Па и муслимани се такође добро сећају кога су свеца њихови преци имали као кућног патрона. Изгледа просто као да се још увек не могу сасвим да отргну од њихове староуврежене вере. Понекад води босански бег сасвим потајно хришћанског свештеника на гроб својих предака, да би њихове кости опојао и молио за њихову душу." (стр. 43.)

Озбиљнији бројчани подаци и процене о верској структури босанскохерцеговачког становништва датирају тек из друге половине деветнаестог века. Румунски историчар Никола Јорга тврдио је да је почетком тог века у Босни и Херцеговини живело 600 хиљада православних и свега 40 хиљада католика. Неки чисто католички извори тврде да је 1802. било 91.047 католика. Француски дипломата Амадеј Шомет де Фосе писао је о 1.300 хиљада становника, од чега 120 хиљада католика, више од пола милиона православних, мање од 600 хиљада муслимана, 30 хиљада Цигана, 1.200 Јевреја. Костић указује на оптерећеност ових процена чињеницом да је Бросе живео у везирском седишту Травнику где је православних било најмање у односу на друге босанске средине. Много су веродостојније процене бечке публикације полуофицијелног карактера из 1821. године „историјско-типографски опис Босне и Србије, нарочито с обзиром на најновије време", где се каже: „Главна вероисповест Босне је грчка, али има тамо

и много муслимана. Римокатолика има најмање 50 хиљада душа. – Францисканци имају три манастира у Босни... Римо-католици имају канда 32 парохије, а Грци 374 поред 20 манастира." (стр. 46.)

У Загребу је 1842. године брат Ивана Мажуранића, Матија, објавио књигу „Поглед у Босну или кратак пут у ону крајину учињен 1829–40. По доморођцу", у којој износи лично запажање: „У Босни има највише крстјанске вере истиочне изповеди, за тим су мухамеданци, а за њима следе крстјани западне изповеди. А жидовах има најмање, ну ипак има и њих доста." (стр. 46.) Немачки часопис „Иностранство" из 1845. године у рецензији списа Павла Карано-Твртковића из Дубровачког архива објављује да Босна и Херцеговина имају 1.430.000 становника. „Од тога је милион грчке вере, 150 хиљада су римокатолици, а 280 хиљада исповедају ислам." (стр. 46.) Фрањевачки монах Иво Фрањо Јукић пише у „Српско-далматинском магазину" 1841. године да у травничком и мостарском везирлуку живи „укупно становника милион и сто хиљада, од чега око пола милиона хришћана, двеста хиљада кршћана, 384 хиљаде муслимана, Цигана шест хиљада, Јевреја 2.500." (стр. 47.) Сличне податке публикује и 1851. године у тексту „Омер-паша и босански Турци", као и каснијих година у разним расправама и меморандумима. Посебне податке Јукић даје за Херцеговину из 1843. године: „Становници су а) кршћани 41.860, б) ришћани, отприлике 180.000, ц) Турци, који станују у варошима и нешто по селима има их смијешаних, има их отприлике до 68.000, сви потурице, негдашњи патарени. Цијело становништво 290.000 душа." (стр. 48.)

Руски научник Старчевски објављује 1844. године текст *Историјске и географске примедбе о Босни* у „Журналу Министарства народне просвете" који је излазио у Санкт Петербургу, у коме истиче: „Босну насељују Срби три различите вере: православне (источне), римско-католичке (западне) и мухамеданске. Број становништва се не може тачно утврдити, али судећи по парохијама и по броју домова у парохијама може се приближно примити да се у Босни, заједно са Херцеговином, налази више од милион душа које исповедају православну веру, до 150 хиљада који исповедају римокатоличку и до 280 хиљада потурчених Бошњака који исповедају мухамеданску веру." (стр. 49.)

Омер-паша Латас је покушао 1850. године да изврши попис становништва, али неуспешно јер су многи муслимани и хришћани мислили да је реч о уписивању у низаме, па су се сакривали, а и многи подаци су сасвим произвољно уписивани, аљкаво, уз смањивање броја кућа јер је тако и мањи порез разрезиван. Највише су муслимани избегавали да се попишу, па је и њихов број најумањенији. Поготово је било отежано пописивање жена, а пописивачи су махом узимали у обзир мушкарце старије од десет година, јер је од десете године у Турској почињала пореска обавеза. Тај неуспешни покушај пописа био је једини под турском влашћу, и после њега статистичари су се бавили само више или мање поузданим проценама. Омер-пашин попис је показао да у Босни живи 175 хиљада муслимана и 265 хиљада хришћана, али реч је само о мушкарцима. Блау-Киперт и Пејановић слажу се у процени да је тада у Босни живело нешто мало више од милион становника. Касније је турска власт, што се осећала несигурнијом од Берлинског конгреса, у Босни вештачки у официјелним извештајима повећавала број муслимана а смањивала бројност хришћана. Тако су проценат муслимана од 37,30% утврђених пописом из 1851. године, 1865. приказа-

ли 33,70%, 1871. године 49,70% и 1876. године 48,90%. По истим годинама фалсификовали су број православних од 44,90% до 37,60%, а католика од 16,50% до 12,66%. Код католика су морали бити уверљивији у смањивању јер су знали за прецизне податке, католичких свештеника, па су православци били једине жртве статистичких фалсификата, јер нису располагали контраподацима. На то су и велике европске силе, свака у складу са сопственим интересима и тежњама лансирале квазистатистичке податке који су њима ишли у прилог и то замешатељство је имало значајног утицаја на исход Берлинског конгреса, где је аустроугарска дипломатија била најуспешнија.

Након аустроугарске окупације „настаје масовно напуштање земље од муслимана (тзв. мухаџири, који беже у Турску), а и нешто мање бежање Срба у две српске слободне државе. С друге стране, од првих дана окупације настаје инвазија католика из Аустро-Угарске монархије, тзв. куфераша (јер су собом преко Босанског Брода пренели само један куфер, да се пиле, обогате). Као гладни мрави су навалили и, разуме се, променили слику верских односа." (стр. 61.) Костић ту даје мноштво података из разних извора који претходе окупацији, да би их касније поредио са званичним аустроугарским статистикама. Тако по званичном акту мисионарске провинције Босне Сребрне, 1852. је у Босни живело 122.519 католика, 560 хиљада православаца и 400 хиљада муслимана. Слични су подаци и у књизи фрањевца Томе Ковачевића, француског конзула Русоа, аустријског чиновника Густава Темела, аустријског генерала барона Антона Молинарија, мајора Јована Рашкојевића, путописца Франца Маурера итд. Извесна одступања и неподударање су ствар произвољности аутора а не неких реалних показатеља. Међутим, основни међуверски однос код свих истраживача је оквирно подударан.

Први аустроугарски званични попис становништва Босне и Херцеговине обављен је 1879. године, али је у приличној мери био импровизован, иако су му резултати релативно веродостојни. По том попису православаца је било 42,9%, муслимана 38,8% и католика 18,1%. По попису из 1885. године православаца је било 42,8%, муслимана 36,9% и католика 19,9%. Попис из 1895. је установио 42,9% православаца, 35% муслимана и 21,3% католика. Проценат православаца, 1910. године, повећан је на 43,5%, муслимана смањен на 32,3%, а католика повећан на 22,9%. После Првог светског рата, по првом југословенском попису православаца је било 43,9%, муслимана 31%, и католика 23,5%. Православаца је, 1931. године, било 44,3%, муслимана 30,9% и католика 23,6%. Костић те бројке упоређује и са резултатима пописа после Другог светског рата, али под комунистичким режимом није било изјашњавања по припадности конфесијама, него само по питању националности, па поређења не могу бити прецизна јер се известан проценат муслимана изјашњавао да је српске националности. Тако је 1948. године било 41,6% Срба, 34,71% муслимана и 22,61% Хрвата. По попису из 1953. Срба је установљено 41,84%, муслимана 35,24% и Хрвата 22,28%. Енорман статистички пад процента учешћа српског становништва проузрокован је хрватским геноцидом у току Другог светског рата.

Што се тиче опадања муслиманског процента у време аустроугарске окупације, Костић, поред мухаџирства, износи још неке факторе који су на то утицали. „Позната је ствар да је муслиманско становништво БиХ показивало смртност изнад просечне, нарочито смртност одојчади. Затим је грасирао сифилис у мно-

гим пределима муслимана, а горњи слојеви, научени на безбрижан и лак живот кроз векове нису могли да се привикну на рад и миран породични живот, који једини регенерише. Нерад, бекријање, севдалинке, јахање, теферичи итд. сматрани су као једини достојни правоверника. Нижи друштвени слојеви исте вере су покушавали у свему подражавати више, па и у таквом животу. У Југославији се све одједанпут поправило, сви ретардирајући фактори у прогресу муслиманске популације БиХ отпали су. „Српска" управа БиХ благовремено је деловала на бројно стање муслимана. У комунистичкој Југославији, где су они у сваком погледу повлаштени, они напредују боље од иједне верске, па тиме и етничке групе. Тиме се демантује колико лажна толико и за Србе увредљива тврдња да су они за време последњег рата на буљуке од Срба били убијани. Било је несумњиво индивидуалних освета, било је каткад и колективних одмазда, али ја сматрам да никако није више од десет хиљада муслимана убијено у следству тога. Ни десети део онога што су муслимани нанели Србима (опет појединци)." (стр. 84.)

Што се тиче повећања процента удела католичког становништва, реч је о миграционом а не порођајном салду. „У почетку окупације католици су имали мало изнад шестине целокупног становништва, да после скоро достигну четвртину. Пошто у последњем рату они уопште нису страдали (они су само убијали, али нису бивали убијани), то су свој повлашћени бројни однос задржали и чак повећали." (стр. 86.) Већ у првом аустроугарском попису 10% католика пописаних нису били Босанци или Херцеговци. „Најметодичније је, организовано и плански, вршено довођење што већег броја католика у окупиране области, да би се верски односи изменили у њихову корист (јер их је индигених било сувише мало). Они су просто импортирани, и то систематски. Давана им је јавна служба која је домороцима ускраћивана, пружена су им сва економска преимућства. Земљорадници су добијали земљу пребеглих муслимана и нису били, као домаћа чељад, колони и кметови." (стр. 97.)

Ђорђе Пејановић је проценио да се за време аустроугарске окупације око 140 хиљада муслимана и 30 до 40 хиљада православних иселило из Босне и Херцеговине, а неки показатељи говоре да се до 200 хиљада католика уселило. Хиљаде српских младића је у време балканских ратова прешло у Србију и ступило у српску војску, а огроман број је после анексије отишао на дугогодишњу печалбу у Америку да би избегао служење аустроугарске војске. Костић каже да је за њега „једна од најнејаснијих појава нашег јавног живота оданост босанског српског сељака својој земљи. Био је кмет, чивчија, роб, па опет више одан својој земљи од иједног другог Србина. У почетку овог века исељавали су се преко мере Срби из свих крајева сем из Србије и Босне. Било је и ових, али веома мало. Србијанци су имали тада живот коме су сви остали Срби завидели. Босански Срби су имали најбеднији живот међу свим Србима. Па ипак се они практично нису селили, већ су остајали верни својој груди. Појава социолошки необјашњива! Они су патили, страдали, али су своје области очували Српству." (стр. 103.) На основу свих расположивих статистичких показатеља, Костић изводи закључак да су православни Срби под аустроугарском окупацијом изгубили 5% свог националног волумена, муслимани око 20%, а католици су порасли за 60 до 70 процената.

Интересантни су и коментари различитих аутора поводом официјелних аустроугарских извештаја о пописима босанскохерцеговачког становништва. Углавном су они изненађени великим процентом православних Срба, а суви-

ше малим католика, иако је Беч уочи Берлинског конгреса то сасвим другачије представљао европској јавности. Костић ту указује на мишљење др Мориса Хернеса, Анатола Лероа-Болијеа, Емила Лавлеја, Габријела Шарма, Едуарда Рихтера, Лубора Нидерлеа итд. Посебан куриозитет представља писање хрватског аутора Иве Пилара у књизи „Јужнословенско питање", објављеној у Бечу 1918, преведеној и прештампаној у Загребу 1943. године. Он ламентира што „остаје чињеницом да су Срби данас у Босни најјачи народни и вјероизповједни елемент, да сачињавају одприлике 43% од свег пучанства и да су национално најсвјеснији. А те народне свиести нема ни из далека у толикој мјери код католичких Хрвата, којих има до 20%, а поготово не код муслимана, којих има до 33%, а немају још изграђене националне свијести... Теорији о српској народности бијаше у прилог још и чињеница што се установило да Срби бијаху послије окупације бројчано најјачи и политички најдјелатнији елемент, док у муслимана и католика готово и не бијаше националне свиести." (стр. 108.)

Становништво свих вера било је измешано на целој територији Босне и Херцеговине. По попису из 1931. године, од укупно 368 општина у само осам су живели искључиво православци а у две католици, док није било ниједне са апсолутно муслиманским живљем. У 61 општини није уопште било муслимана, а у 48 католика. Али, мања насеља су углавном била верски хомогена. Многа села су се званично, и по називима, делила на српски и турски део. Комунисти су касније административним мерама мењали изворну топономастику. Под аустријском окупацијом, од укупно 51 среза, у 27 су православци били већина, а у по 12 муслимани и католици. У 23 среза постојала је апсолутна већина православаца, а у осам муслимана и шест католика. „Православни срезови нису били многољуднији него остали, али су били просторно много већи. Нарочито у Херцеговини. Зато по картограмима изгледа православних још више него их има." (стр. 113.)

Одмах по турској окупацији и обустављању католичке прозелитске акције, коју је с времена на време, иако нерадо, али из реалних политичких интереса, подупирао босански двор, Српска православна црква је доживела пун процват у Босни и Херцеговини. То потврђује и усташки идеолог и католички свештеник Крунослав Драгановић који у Риму 1937. године пише: „Већ у XVI веку Босна је препуњена православним манастирима... Одма иза пада Босне, већ око 1500. и доцније, поникоше на босанском земљишту српски манастири као печурке иза кише и непрегледни редови православних хришћана појавише се на све стране." (стр. 117-118.) Други усташки идеолог Иво Пилар јавно је јадиковао што се по доласку Турака католицизам скоро угасио у Босни. Године 1758. постојала су још само три самостана, и то фрањевачка: Сутјеска, Фојница и Крешево. Часопис „Иностранство" из 1877. године у чланку „Вилајет Босне. Историјска, географска и политичка скица", истиче: „Православни манастири су мали и сиромашни (док су неке цркве веома импозантне, нпр. Сарајево и Мостар). Сви су манастири побожне задужбине српских краљева од XI до XIV века, и према томе у нарочитом поштовању код народа. Ти су манастири били који су највише перпетуирали националне и религиозне (српске) традиције и умели да потхрањују српска национална осећања код народа." (стр. 118.)

Костић указује на већи број документарних сведочења средњевековних путописаца о српским манастирима Босне и Херцеговине. „Остало је прилично Божјих храмова који показују да већ вековима православље узноси молитве Бо-

гу у тим земљама. Два, три, четири, пет векова. Манастири су скромни, јер то нису царске задужбине и лавре. Али тим више заслужују дивљење и поштовање. Дизао их је сам народ, обесправљен, гладан, немоћан. Морао је да ради за себе, за бега, за царство турско. А у свему је оскудевао. Па ипак, уз највеће жртве, нашао је средстава да и храмове Божије подигне и остави траг свога биствовања и своје вере." (стр. 121.) Све време су на том подручју постојале три српске епархије – херцеговачка, босанска и зворничка. Биле су непрекидно у саставу Пећке патријаршије или Охридске епископије, док патријаршија није 1557. године обновљена.

Католици све до аустроугарске окупације нису имали ниједног мирског свештеника, него само фратре. Половином деветнаестог века херцеговачки католички викар је поткупио Турке да би му омогућили да своју резиденцију изгради у Мостару и почне његово католичење. Каква му је дотадашња позиција била пише Хајнрих Ренер: „До педесетих година нашег (тј. XIX) века католички викар Херцеговине смео је главни град да походи само ноћу и то преобучен да би духовну потпору могао да пружи малобројним тамошњим католицима." (стр. 122.) Турци су дозволили само православном епископу, кога су затекли кад су дошли у Мостар, да несметано делује. Католичке бискупије у време пада Босне ту једноставно није ни било. По уласку Аустријанаца, буквално су кренуле и најезде фрањеваца, језуита и траписта. Власт је форсирала подизање католичких цркви и самостана и тамо где никада католика није било. Затечено је само 35 католичких богомоља, а за првих 24 године аустроугарске окупације изграђено још 146. Географ Гец посебно указује на те податке из књиге Андре Бара „Босна и Херцеговина. Аустријска администрација од 1878–1903", која је 1906. објављена у Паризу. Ту се наводи да је затечено и 235 православних цркава, а сазидано још око 200. Пишући о том питању 1908. године у књизи „Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем" Јован Цвијић истиче: „До окупације имали су католици у Босни само неке цркве. Данас имају 200 цркава, 12 манастира, 11 женских манастира, 7 разних католичких института, 11 гимназија и 800 језуита, францисканаца и траписта." (стр. 125.)

Муслиманско становништво је углавном било концентрисано по градовима, о чему пишу Јефто Дедијер, Лајош Талоци, Густав Темел и други аутори. У седам највећих градова они су представљали апсолутну већину. „Од укупно 66 градова, муслимани су имали апсолутну већину у 46, католици у пет, православни само у једном, а у 14 градова није било апсолутне већине, становништво је било прилично помешано. Господујући елеменат живи у градовима, владајућа вера (којој се увек Јевреји прикључују). За турског вакта имали су зато градови муслимански карактер, док за време Аустрије настаје једно импетуозно католицизирање БиХ градова." (стр. 130.) Што се католика тиче, под аустријском влашћу су насељавани Хрвати, Пољаци, Чеси, Немци, Мађари и други. Свака следећа генерација је „све више хрватизирана, тако да у градовима БиХ нема више ни католика ни бивших католика који нису Хрвати! И ту су ковали планове за истребљење Срба а делимично и извршавали." (стр. 130-131.) У време Краљевине Југославије, „за „српског вакта", како га неки називају, није било неког снажнијег досељавања Срба у градове, мада је и војска обухваћена пописима, а она је великим делом била православна. Ипак нема бројне револуције у овом погледу. Ма колико год град пружа удобнији живот, могућност бо-

ље зараде, школовање деце итд., нису Срби поврвели у градове, који су им увек изгледали туђи. Католици су остали у градовима и, мада већином страног порекла, они су се претопили у Хрвате и постајали све осионији." (стр. 131.)

Оцењујући понашање аустријске власти у верском погледу Јован Цвијић је писао: „Католицизам се фаворизира свим могућим средствима. Католици, који су пре окупације, и по имању и по образовању, стајали на најнижем степену друштвене лествице, попети су на највиши социјални степен, напорима земаљске владе и средствима целокупног становништва. Припадници других вера, нарочито православне, третирају се од владе као грађани другог реда... У бројним жалбама које су мухамеданци и православни упућивали цару и заједничком министру финансија налазе се многи докази да се настава у свим школама фалсификује према циљевима политичких власти, да су међу наставницима претежни католици, да се католички ђаци у свему повлађују... Влада повлађује католике на рачун осталих верника у свим гранама дохотка, код свих државних лиферација, код свих постављања чиновника. Мухамеданцима и православнима се тако отежава одржавање живота у градовима да морају да се повлаче у села... Сви страни католици који дођу у земљу, намах узму име Хрвати, јер су онда сигурни да ће од Земаљске владе бити у сваком погледу фаворизирани." (стр. 144.)

А да није раније код босанскохерцеговачких католика било никакве хрватске националне свести најупечатљивије сведочи сам Вјекослав Клаић, као најзначајнији хрватски историчар. Он каже да у Босни и Херцеговини „католици зову сами себе латини, а православни их у неким крајинама зову Шокци, а у неким местима Турске Хрватске и Мађари... Пре упада Турака били су у Босни веома многобројни, имали су 30 манастира и 151 цркву, под Турцима се број смањио. Године 1776. бројило је њија само 50.000, до 1878. се број петостручио. Пораст цифре, то је заслуга францискана. Својом препреденошћу умели су они да створе за своје припаднике покоју повластицу и олакшицу, при чему су у последње време били пометани и од аустријске владе (писац мисли на турско доба, пре окупације, Л.М.К.). Ипак се реду (францисканском) чини замерка да не држи католике у доброј дисциплини, да код њих сузбија националну свест и многи стари обичај, као што је слављење крсног имена и слично, искорењује." (стр. 148.)

Француски публициста Кивервиљ на следећи начин описује верске прогоне које је систематски примењивала аустроугарска окупаторска власт: „Гоњени од свих могућих чиновника; изложени хајци а често бацани у тамнице као злочинци; упропашћени, притешњени у својој прадедовској вери и народности, и мухамедански и православни Срби трпе необичне муке од брутално руке, која често до смрти тера све оне који не могу да се одрекну своје вере, или да забораве на своје историјске традиције. Калај, који се нашао на власти какву немају ни крунисане главе, тера до крајности у својој осионости, и нема ништа друго пред очима но да потчини религију брутално сили полиције; да оскрнави гробове рушећи на њима историјске споменике, да уништи сваку успомену на прошлост српску и да у младом нараштају сатре народносно осећање. Аутономна православна црква нигде није под Турцима долазила у питање, чак ни за време устанка, који је довео до интервенције, а данас је у опасности да пропадне." (стр. 153-154.)

Костић при крају књиге даје исцрпне податке о верској структури појединих босанскохерцеговачких области и градова, којима само додатно поткрепљује већ стечена сазнања и дефинисане ставове. Он и ту располаже мноштвом не-

побитних историографских факата, а цитира и велики број других аутора. Овде нам изгледа посебно интересантним цитат Маркса Цимермана из публикације „Илустрована историја оријенталних ратова 1876-1878" која је објављена у Бечу 1878. године. Цитат се односи на Херцеговину, за коју аутор каже: „Становништво Херцеговине износи 300 хиљада душа и целокупно је српско. Многе се одличне српске породице које су се бојале да ће по освајању земље од Турака изгубити своје привилегије беху присиљене да приме ислам; зато се и између бегова, ага, спахија, мулаха, ефендија итд. налазе највећим делом исто српске породице као што су Љубовићи, Филиповићи, Бабићи итд." (стр. 161-162.)

2. Анализа етничких односа

Историјска и етнополитичка студија „Етнички односи Босне и Херцеговине" представља другу књигу Костићевог босанског циклуса и такође је у његовом приватном издању штампана у Минхену 1967. године. Посветио је једном од највећих синова српске Босне Петру Кочићу, поводом педесетогодишњице смрти. Студију Костић почиње констатацијом да не постоје никакви историјски подаци о предсловенском становништву Босне, док су сви релевантни историографски извори сагласни да су босански Словени Срби и њихова земља српска, да говоре српски језик и користе српско писмо. Никада нико до најновијег времена није Босну означио као хрватску земљу. Све до Порфирогенита територија коју обухвата Босна сматрана је делом Далмације, па тако немачки писац Ајнхард саопштава да је Људевит Посавски пред Францима успео да побегне и уточиште добије код Срба у Далмацији, али је буквално то значило бекство преко реке Саве. Зато Фрањо Рачки једноставно пише да је Људевит побјегао Србима у Босну." (стр. 15.) По том питању су сагласни и Сима Ћирковић и Анте Бабић. Ајнхардово сведочанство је поуздано јер је он био савременик Људевита Посавског и биограф Карла Великог. Живео је од 770. до 840. године, апроксимативно. Немачки лингвиста из прве половине деветнаестог века, Каспар Цојс, истиче у својој књизи „Немци и суседни народи", издатој у Минхену 1837. године, поводом етничког карактера Босне, „да су ту Срби били настањени, и Франци су чули." (стр. 16.) О Србима у Босни писао је и папа Јован VIII 874. године, што би значило да је он ту географску одредницу употребио пре Порфирогенита.

Шафарик је писао у „Историји српске књижевности" да „Босну именује Константин Порфирогенит као засебан предео у земљи Србији, али ипак под суверенством српског великог жупана." У „Словенским старожитношћима" он је још конкретнији: „Сва српска племена, која су се настанила између Хрвата и бугарских Словена, на сливовима Босне, Дрине, Колубаре, Западне или Српске Мораве, Ибра, Неретве и Мораче, припадали су на основу особина њиховог заједничког језика једном и истом народу. Због тога се овде може говорити само о разним гранама једног истог моћног племена, а ни у ком случају о разним народима у правом смислу речи." (стр. 18.) Коментаришући прве историјске помене Босне, Иларион Руварац закључује: „Из тих речи Константина Порфирогенита изводи се, и мора се извести: прво, да је Босна у половини X века као засебна област припадала Србији, а друго да се тада под Босном разумевала само област и покрајина реке Босне." (стр. 18.)

Тим питањем се бавио и Јиречек који запажа: „Босна се спомиње први пут код цара Константина, који „земљицу Босне", према стању у његово доба, спомиње просто као покрајину Србије"... која је „обухватала горњи ток реке Босне, римске Босанте; њој се прикључивала Усора у доњем току реке Босне, а можда још и долина горњег Врбаса (Урбанус у старом веку)... Предео око Тузле и цела Дринска долина припадали су за време Константина (мисли Порфирогенита) Србији. Нема никакве сумње да су то данашњи Соли или Тузла (слов. сол, турски туз = со), јер сем овога места нема на читавом подручју од Јадрана до Црнога мора ни соног извора ни камене соли." (стр. 18-19.) Слично мишљење има и Владимир Ћоровић, док Драгутин Анастасијевић пише: „Пошто је Чаславова Србија по самом Порфирогениту обухватала и Босну, која је тада означавала само крај око истоимене реке, то Порфирогенит очигледно убраја у Босну, заједно са Часлављевом Србијом, и области првобитно насељене Србима. То се види из њега и по томе што је он првобитно хрватска насеља ограничио Врбасом." (стр. 19.)

Стојан Новаковић се не слаже да је Врбас западна граница Босне, па 1880. године пише: „Шта К. Порфирогенит под Србијом разумева види се најбоље из 30. главе, De administrando imperio. (Сад говори о јужним крајевима). За Хрватску још ближе говори да се од стране Цетине и Хлевна (сигурно разумевајући те речи у смислу имена пределних) граничи Србијом. Ту би дакле као границе Србије испале западне вододелне линије реке Врбаса и Сане, пошто је Уна, притока Санина, која у њу утиче више Врбаса, везана ближе и непосредније с приморским системом горским, те се с те стране одавно сматрала и сматра као граница. Према томе би онда планински венци који деле воду Приморију и Уну на једну, а Врбас и Сану на другу страну, венци што су на линији Хлевна и Гламоча – били у том правцу најзападнија граница Србије." (стр. 19-20.) И хрватски писци Рачки и Миретић се потпуно слажу са Новаковићевим мишљењем. То је изазвало и јадиковање Иве Пилара што је Порфирогенит „подручје насељено Хрватима омеђио ријекама Врбасом на истоку и Цетином на југу, док је Србима придао огромно подручје, које је веће него Енглеска, Велс и Шкотска заједно, а нарочито Босну и Херцеговину и Јужну Далмацију... Порфирогенит остаде и даље мјеродаван за просуђивање питања јужних Словена." (стр. 20.) Костић износи и много доказа да је римска курија вековима Босну сматрала српском земљом. Тако папа Урбан III, у були од 28. марта 1187. године, формулише „држава Србија, а то је Босна." (стр. 20.) Фердо Шишић помиње булу папе Бенедикта VIII из 1022. године који је дубровачко-епидаурском надбискупу поверио и надлежност над Сорбулијом, заправо Србијом, па коментарише да „на овом месту у були Србија значи колико и Босна." (стр. 21.) И хрватски историчар Милан Шуфлај истиче да је локација која се помиње у куријиним списима „у земљи правих Срба, у XIII веку идентификована са оном Босне." (стр. 21.) То се дешава и непосредно пред турску инвазију, па дубровачки фратар Иван пише о збивањима „у покрајини Босни или Србији." (стр. 21.) Фердо Шишић у издању „Летописа попа Дукљанина", које је сам приредио, помиње спор дубровачког и дукљанско-барског надбискупа око надлежности западно од Дубровника и писмо дубровачког надбискупа Ивана који говори о старинским правима на три краљевства које назива Захумље, Србија или Босна и Требиње. „Од ових земаља споре се Захумље – продужио је дубровачки архиепископ – до гра-

ница сплитске, Србија или Босна до граница калечке архиепископије (тј. до граница епископија загребачке, печујске и сремске), а Требиње до граница дрчке архиепископије (тј. до границе рашке епископије)". (стр. 22.)

Да се под Србијом заиста подразумевала Босна, показује и вараждински каноник Руђер који је писао да је татарски краљ „уништио рашку државу Босну". (стр. 22.) Израз Раси је синоним за Србе. И папа Инокентије VI 1346. године ословљава Стјепана као „бана рашког". (стр. 22.) Горички архиђакон Иван у XIV веку пише да је у XI веку хрватски краљ „опустошио српска брда све до Дрине." (стр. 22.) У летопису попа Дукљанина, Србина и католичког свештеника из XII века, стоји: „Србија, пак која се зове и Загорје, дели се у две покрајине: једна смештена од велике реке Дрине према западу до планине Борова, која се такође зове Босна, а друга од исте реке Дрине према истоку смештена све до Лабија и до мочваре Лапске, земља коју зову Рашка." (стр. 23.) Фердо Шишић то овако коментарише: „Србија (Сурбин) је за попа Дукљанина само географски појам, а не политички или државни, и то тако да Србију чине Рашка и Босна заједно; у томе се Поп Дукљанин подудара с царом Константином Порфирогенитом." (стр. 23-24.) На другом месту Шишић понавља да је по Порфирогениту Босна део Србије.

У студији „Хрвати и Хрватска", објављеној у Загребу 1890. године, Вјекослав Клаић уопште не оспорава ни Попа Дукљанина ни Ферду Шишића. Он каже: „Константин се слаже потпуно са Дукљанином, описујући Србију. И он зна за област Босну (Horion Bosona) као саставни део Србије, њему је Сербиа исто што Дукљанину Сурбин или Загорје... По попу Дукљанину, цело „Словенско краљевство" (Regnum Sklavorum) било је подељено у Приморје и Србију (Meritima et Surbia). Сва земља чије реке са планине утичу у море (Јадранско) спадала је у Приморје, а чије реке теку са планина на север (у Дунав) Србија. Србија (или Загорје, Сурбиа кве ест Трансмонтана) дели се на Босну, која је сезала од реке Дрине на Запад до планине Борове (ad mentem Pini) и на Расу (Рашка земља), која је од Дрине на исток допирала до Лаба и Липљана (на Косову пољу)." (стр. 24.)

И хрватски географ Иван Хоић у књизи „Слике из општег земљописа пише": „Већ од најстаријих времена дијелила се српска земља на више области, а најпознатије су биле Рашка и Босна." (стр. 24.) И италијански историчар који је живео у Дубровнику и Задру, Франђеско Марија Апендини, 1802. године истиче: „Сорбулија или Србија, беше друга држава Славоније, која је обухватала средоземне делове Горње Далмације, тј. Мезију, данас Босна, и Рашку." (стр. 24.) Лајош Талоци такође пише о две области Србије из времена попа Дукљанина, па каже: „Једна од велике реке Дрине према западној страни до Борове горе; њу зову и Босна." (стр. 25.) Ону источно од Дрине, по Талоцију, зову Рашком. Стојан Новаковић то питање резимира на следећи начин: „Оба извора из којих је црпем, главну меродавну грађу за ово моје истраживање, не деле Босну од Србије, ни Србију од Босне; обе те области остављају као једну географску целину. Обе представљају Србију као главно име за оне пределе кроз које теку притоке Саве и Дунава, а Босну као предео Србији потчињен. Дукљанин, који појединости боље познаје него Константин Порфирогенит, мање према Босни, као једном одељку Србије, у једну линију Рашку као други одељак Србије. И један и други писац деле таку Србију од Далмације (горње и доње) или од поморских области по извесним добро познатим знацима,

водећи између њих границу венцем горским, који воде обара на једну страну мору Јадранскоме, а на другу Сави. И обадва то говоре речима, које се сумњиво не могу разумевати." (стр. 25.)

Француски публициста Ксавије Мармије у другом тому својих „Писама са Јадрана и из Црне Горе", објављеном у Паризу 1853. године, наводи: „Прве сигурне белешке које имамо о настањењу Срба у Европи не датирају даље него од половине VII века. У тој епохи они стижу до обала Дунава и шире се сасвим брзо кроз Кнежевину која је сачувала њихово име (Србију, Л.М.К.), кроз Босну и до залива Котора. Ту се задржава елан њихове емиграције." (стр. 25.) Српски карактер Босне, од најстаријих времена, у науци је сасвим неспоран. Ниједан аргумент не постоји којим би се то могло оспоравати. Могуће је само додавати релевантна мишљења, попут текста византијског историчара с краја дванаестог века Јована Кинама који пише: „Река по имену Дрина која... дели (сече, раставља, лучи) Босну од остале Српске земље." (стр. 26.) Кинам ту каже да је таква подела довела до стварања две српске државе. На Кинама се позива немачки историчар Максимилијан Шимек, који у књизи „Политичка историја Краљевине Босне и Раме", издатој у Бечу 1727. године, истиче: „У томе се слаже и Јован Кинам кад говори о упадима цара Емануела Комнена и каже да река Дрина сече по среди земљу Србију, чији се западни део зове Босна и има своје посебне владаоце." (стр. 26.) Босну је српском земљом недвосмислено означавао и млетачки дужд Андреа Дандоло у својим „Аналима" које је објавио половином четрнаестог века.

Италијански историчар из Далмације, Јоханес Луцијус, у књизи „Краљевина Далмација и Хрватска", објављеној у Амстердаму 1666. године, пише: „Босна, пак, која се налазила на истоку данашње Хрватске, очигледно је у време Порфирогенита сачињавала предео Србије." (стр. 27.) У другој својој књизи, „Историјски споменици Трогира", објављеној у Венецији 1673. године, Луцијус је још децидније: „Србљани, који су већином били поданици источног царства, преузеше разна имена према пределима које обитаваху, а најгласовитији су били Неретљани и Босанци, тако названи према рекама Неретви и Босни, које теку кроз њихове земље." (стр. 27-28.) Луцијусове ставове је у потпуности прихватао хрватски историчар и католички свештеник Фрања Рачки. Уз то, француски византиолог Шарл Дифрен у књизи „Стари и нови Илирик", из 1746. године, тврди: „Будимир, краљ Далмације и Србије, разделивши Србију, установи порекло Босни и Рашкој." (стр. 28.) У својој осмотомној „Светој Илирији", италијански историчар и језуита Данијел Фарлати у осамнаестом веку пише о Босни као српској покрајини унутар Римског царства, па наводи: „У седмом веку је император поверио ову провинцију заједно са Горњом Мезијом и осталом средоземном Далмацијом (источним делом) Србима, и из ових покрајина које се почеше звати општим именом Србија, иако су имале своја стара имена, би састављена српска држава." (стр. 29.)

О српству Херцеговине постоје и старији подаци од Порфирогенитовог описа. Много пре дефинитивног хришћанског раскола, негде око 925. године, папски нунцији су, како сведочи изворни ватикански документ који је обрадио Фрањо Рачки, на сплитском концилу правили договоре са хрватском и српском господом. Рачки у коментару каже да „ваља двоје имати на уму: прво, да је на сабору спљетском судјеловао не само хрватски краљ Томислав са својими великаши, него и захумски кнез Михајло са српским великаши." (стр. 30.) Порфи-

рогенит је недвосмислено за Захумљане, Неретљане и Требињце са Конављанима тврдио да су Срби: „И пошто садашња Србија и Паганија и земља Захумљана и Травунија са земљом Конављана беху под влашћу цара Ромеја, и пошто су те земље Авари опустошили – јер прогнаше одатле Романе који сад станују у Далмацији и Драчу – то цар насели исте Србе у те земље." (стр. 31.) Он то понавља на више места износећи: „Захумљани који сада тамо живе баш су Срби... Земља Травунаца и Конављана једна је. Становници њени воде порекло од некрштених Срба... Архонти Травуније били су увек под влашћу архонта Србије... Пагани су пореклом од некрштених Срба... Тако се зову што нису примили крштење као остали Срби." (стр. 31.)

Немачки историчар Јохан Готхилф Штритер писао је, 1774. године, о балканским збивањима крајем првог миленијума наглашавајући: „Нешто мало затим заиста се прохтело Србима да се врате у своју земљу, па им је чак цар дао и отпуст. Али кад су прешли били реку Дунав, покајаше се, замолише цара преко претора који у то доба управљаше Београдом да им додели другу земљу за насељење. Пошто се она земља која се сад зове Србија, и Паганија, која се још назива Захумска земља, а тако исто и Травунија (Требиње) и област Конавала, које су све биле у власти Римљана, пошто су све те земље остале пусте због провала Авара, и пошто су растерани Романи који сада обитавају Далмацију и Драч, цар даде те пределе Србима да их населе, који су му такође остали подложни... Они Захумци који сада настањују Далмацију, Срби су, од кнеза који је побегао Хераклију цару римском – Требињци и Конављани потичу од некрштених Срба, који се тамо настанише још од оног кнеза који је из некрштене Србије побегао ка цару Хераклију па до Властимира, српског кнеза. – Заиста кнежеви требињски су одувек били подложни српском кнезу. – Пагани потичу од некрштених Срба, наиме од оног кнеза који је побегао цару Хераклију. Зато се баш и зову Пагани што још нису били примили крштење у оно доба кад су сви Срби били крштени." (стр. 32.)

Католички надбискуп могиљевски Станислав Сиестренчевић де Бохуз у књизи „Испитивања о пореклу Сармата, Славона и Словена", објављеној у Санкт Петербургу око 1800. године, пише: „Кнежевина Захумље беше грана дубровачке (кнежевине). Поља јој се простираху до обале Неретве; њена обала досезаше до Пагана (Неретљана); брдовити и северни део земље до Хрватске, која се ограничавала обалом Цетине, а с друге стране до Србије. Становници су били романски колонисти, које је населио Диоклецијан, али су сви били одведени у ропство и одвучени сеобом од Авара. Ту су Срби дошли на њихова места... Бели Срби у Босни били су крштени године 867." (стр. 32-33.) Интересантно је да је још Цојс запазио да „само за приморске Србе даје Константин Порфирогенит имена мањих одељења, а не од главне масе на истоку." (стр. 33.) О Србину Требињанину, који је заробио велику грчку војску у Дукљи, пише и византијски војни писац из једанаестог века Некемвомен.

Сви средњевековни босански владари и писци недвосмислено су се идентификовали као Срби, о чему је највише докумената сачувано у Дубровачком архиву. Конављанин Милан Решетар пише да „босански бан Нинослав обележава у три повеље из година 1234–1249. своје поданике више пута именом Срби и никако друкчије." (стр. 36.) Те повеље је својевремено објавио Франц Миклошич и њима су уређивани босанско-дубровачки односи. Руски историчар Мај-

ков потврђује да је то веродостојан доказ да су се Босанци сматрали Србима, а Ђуро Даничић закључује у свом „Рјечнику из књижевних старина српских": „Тако име народно бјеше јаче од земаљскога, те и босански банови у истијем приликама зваху Србима своје људе." (стр. 37.) И 1418. године кнез Гргур Вукосалић становнике Стона назива Србима. На исти начин саопштава војвода Доњих Крајева, Јурај, да појединим феудалцима додељује поседе на територијама где живе Срби и Власи. Јурај је био син кнеза Војислава, брата херцега Хрвоја. Исповедао је католичку веру, писао икавски, али и недвосмислено се сматрао Србином. У актима херцега Стефана и његовог сина Владислава се такође искључиво говори о Србима и Власима. Власи су неспорно Дубровчани и други Гомери.

У једном писму из 1438. године Дубровчанин Пирко Бољесаљић становнике Сребренице назива Србима. То писмо је у Дубровачком архиву пронашао Константин Јиречек и објавио у књизи „Споменици српски" из 1892. године. И из збирке владарских повеља, коју је објавио Миклошич, види се да босански владари своје поданике третирају искључиво као Србе у етничком смислу. Бан Стјепан II Котроманић потписује 15. марта 1333. године две повеље на српском језику и српским писмом, упоредо са две на латинском, којима је Рат са Стоном уступио Дубровчанима. Што је пропустио Миклошич, пронашли су Медо Пуцић и Константин Јиречек. На пример, писма Прибислава Похвалића из 1406. и наредних година. Чињеницу да никаквог хрватског трага у Босни нема, потврђује и истакнути хрватски научник Ватрослав Јагић, па каже: „У Босни је, према нашем знању, већ за време бана Нинослава употребљаван израз Србљин, испрва бар у религиозном значењу за православне (можда и патарене) наспрам католичким Дубровчанима који су звати Влах." (стр. 42.) Дубровачки католик Милан Решетар о истом питању говори: „Босански бан Нинослав обележава у три повеље из година 1234–1249. своје поданике више пута именом Срби и никако друкчије." (стр. 43.) Уз то, Ватрослав Јагић и за повељу Кулина бана, из 1189. године, саопштава да је писана на српском језику и ћирилицом, и још уз то да је немогуће да је то први документ те врсте.

Иако је и у Босни и Херцеговини било сталних флуктуација становништва, оне су ту биле најмање у односу на све остале српске земље. И никад није долазило до неких великих промена у његовој етничкој структури. Масовног пресељавања из Србије у Босну било је у дванаестом веку када је Стефан Немања протерао богумиле. О томе Владимир Ћоровић каже: „Из Србије секта је прешла у Босну... У Босни су припаднике нове вере звали патарени." (стр. 46.) О томе пише и политички предводник далматинских Срба Божидар Петрановић у својој књизи „Богумили. Црква босанска и крстјани", коју је објавио у Задру 1867. године: „Из Бугарске и српских жупанија прелазаху, можда у зачетку јереси, појединих учитељи у сусједну Босну. Број се њихов умножио другим јеритицима из Србије, што их прогнаше два Немањића – Симеон и син му првовјенчани Стефан – при свршетку XII и почетком XIII вијека. Босном је онда владао знаменити Кулин бан, који прогоњене из Србије радо прими у своју земљу." (стр. 46.) Хрватски научник Драгутин Франић је, 1897. године, о томе писао: „Богумили протерани из Србије побегоше у Захумље брату Стефановом, кнезу Мирославу, који их је, ради мржње на брата, радо прихватио. Из Захумља стигоше проповедници богумилског учења у Босну поносну, где се оно под покровитељством бана, племства и свештенства рашири." (стр. 46-47.)

У историјским анализама уопште није спорно да је тај егзодус био масован, али је тешко навести неке озбиљније бројчане податке. Лазо Костић то питање резимира: „Шта су били по народности ти прогнани богумили? Свакако Срби, о томе не може да буде никакве сумње. Срби су пришли Србима. У сваком случају се број Срба у Босни повећао, етничка мешавина није тиме наступила... Да су и остали босански богумили били Срби, у то наука не сумња. То је толико јасно, да се и не доказује." (стр. 47.) Богумили су, према неспорним показатељима, славили крсну славу. Веру су мењали, али су слави остајали одани. Јанош Талоци, проучавајући молбу краља Твртка II папи да му дозволи да ожени мађарску католкињу, пише: „У тексту молбе је важна напомена да се у Босни налазе неверници и шизматици. Под неверницима разуму се богумили (патарени), док се ознака шизматика може да односи само на православне (ортодоксне). О историји и организацији босанске православне цркве ми имамо мало и усто тако непрецизне доказе, да и спомен православних у супликацији морамо нарочито да нагласимо. По нашем мишљењу исповедала је већина сточарског народа православну хришћанску вероисповест, иако њени присташе нису тада били организовани." (стр. 48.)

Нема никакве сумње да је известан број Влаха живео у свим српским земљама, па и у Босни, али су они убрзо били асимиловани од српске масе. Остао је само назив јер су Турци Власима називали све хришћане. Фрањо Рачки, Тадија Смичиклас и Фердо Шишић сматрају да је појам Влаха временом променио значење и да су се тако називали сточари. С друге стране, католици су се у Босну само спорадично усељавали, првенствено као саски рудари и понеки дубровачки трговац на одређено време. Након успостављања турске власти, известан број правих Турака и муслимана из других земаља је насељен у Босни, али у сувише малом броју да би озбиљније утицао на етничку структуру. Домаћи муслимани су их врло брзо асимиловали и наметнули им српски језик, уз задржавање значајног броја турских и арапских израза. Енвер Рецић у књизи „Прилози о националном питању", објављеној у Сарајеву 1963. године, пише: „Османлије су у почетку биле многобројне. То су у првом реду били војници, чиновници и трговци. Под утицајем средине и женидбених веза они су заборавили свој језик, потпуно се асимилирали и стопили са „муслиманским Србима." (стр. 54.)

По том питању се слажу аустријски аутор Карл Сакс, као и руски Рајевски, а Владимир Ћоровић даље прецизира: „Муслиманске редове попуњавали су у нашим земљама и прави Турци, које су управне власти из Цариграда, по потреби службе, упућивале у покрајине и од којих је један део ту стално остајао. На турско порекло указују и ова имена данашњих славизираних босанских муслиманских породица: Кајтази, Камуре, Фирдуси, Бехрами, Коркути, Бекмени, Филусије итд. Ту спада и позната беговска породица Ченгића." (стр. 54.) О томе пишу Владимир Дворниковић и Луи Оливије. Аустријанац Јозеф Бернрајтер 1918. године пише да су босанскохерцеговачки муслимани „диференцирани према хришћанском становништву својом господујућом свести која је вековима трајала и примесом коју су њихови хареми добили преко турских и анадолских жена." (56) Герхард Геземан тврди да су „праве османлије, настањене (у Босни) као чиновници, војници и трговци, брзо србизирани." (стр. 56.) Бракови су веома ретко склапани између слојева муслиманских феудалаца и муслиманских земљорадника. Муслимани земљорадници су називани балијама, односно незнабошцима, и бегови их нису много разликовали од хришћанске раје, задржавајући према њима типичну класну дистанцу.

Ћоровић показује како је Босна масовније насељавана муслиманима из других крајева након слома турске освајачке експанзије. „Кад су, постепеним напредовањем хришћана, од друге половине XVII века, муслимани морали да напуштају средњу Далмацију, Славонију, Боку и Лику, њихово се становништво сручивало обично у Босну... Најљући херцеговачки муслимани били су Корјенићи, који највећим делом потичу од прогнаних турских насеља око Херцегновог, као и становништво „проклетог Лијевна" од далматинских муслиманских бегунаца... На почетку XIX века велики део муслиманских избеглица из западне Србије прешао је у источну Босну и ту се населио. Тако су нпр. брчански Кучукалићи потомци познатог дахије из Првог устанка." (стр. 57.) Љубомир Стојановић у монографији „Старо Ужице", из 1922. године, износи да ужички Турци „нису били Османлије, већ потурчењаци као и у Босни, и нису знали турски сем поздрава и неких речи које су ушле и у српски језик онога времена." (стр. 57.) И сам Пилар признаје да „у Босни наилазимо често на имена Биоградлија, Шабчанин, Ужичанин" итд. (стр. 57.) Ристо Јеремић у студији „О пореклу становништва Тузланске области", из 1922. године, описује процес досељавања муслимана као мухацира из разних крајева. „Беговске породице тврде да су пореклом из Анадола и, пошто се не служе „беговским писмом" као бези на Херцеговини, у Полимљу и Г. Подрињу, сматрају то неки поузданим знаком да бези Тузланске области нису потомци наше средњевековне властеле. Једино се још говори о Тузлићима да потичу од Цветка Алтамановића и за Узеирбеговића у Маглају да су род Кондићима у Српској Брусници, срез маглајски." (стр. 58.) О томе опширно пишу и Ђорђе Пејановић и пруски конзул у Сарајеву Бјау, који је тврдио да је око 1867. године 30.000 муслимана протерано из Србије у Босну.

Сретен Вукосављевић у књизи „Организација динарских племена", објављеној 1957. године у Београду, указује да су се код сваког територијалног проширења Црне Горе и истраге потурица, истражени, односно прогнани муслимани насељавали одмах уз нову границу. „Тако су ти исељеници створили крајину, која је била љута и убојита иако није била формално организована као крајина. Опколили су Црну Гору." (стр. 59.) У Босни се са доласком муслиманских избеглица дешавао процес сличан оном пред турску најезду, када су многи Срби из већ поробљених српских земаља нашли уточиште. Како напомиње Ђорђе Пејановић, „из скопских и призренских крајева, са Косова и из Метохије, Санџака, Пештера, Србије, Црне Горе и Источне Херцеговине бежало је становништво према северу и западу, па је једним делом долазило у Босну и Средњу и Западну Херцеговину." (стр. 62.) Било је, с времена на време, и принудног насељавања, а како објашњава Костић, „принудно насељавање су вршили Турци кад је известан предео био опустео услед емиграције и бега дотадашњег становништва. Радило се о северној, северозападној и западној Босни. Ова два прва дела Босне су на тај начин добили српски карактер иако га евентуално нису имале." (стр. 63.) Јефто Дедијер је писао да су почетком XVIII века херцеговачки планински Срби населили сарајевске и тузланске пределе, а још раније травничке, бихаћке и бањалучке, што потврђује и Владимир Скорић, а и Јован Дучић. Сретен Вукосављевић је бележио да је „у живом народном сећању како се... из Санџака и босанских и херцеговачких планинских области ишло у Босанску Посавину, или у Семберију." (стр. 63.)

У студији „Нестанак богумилства и исламизација Босне", Александар Саловјев 1949. године пише поводом стања у Босни крајем XVII века: „Повећава се број православних по селима; непрестане имиграције из Санџака, Херцеговине и Црне Горе доводе жилаво српско становништво у опустела муслиманска и католичка села (нпр. у Сарајевско поље)." (стр. 64.) Герхард Волфрум каже да је по турској окупацији дошло до процеса исламизације у којој је католицизам „испочетка претрпео јаке губитке, док је православље успело, једновремено са продирањем српског становништва, да свој утицај знатно прошири." (стр. 64.) Међутим, Костић указује да су се масовно Срби и исељавали из Босне па је тако „скоро цела православна Славонија, највећи део православне Далмације, Лике, Кордуна и Баније, знатан део Срема и Црне Горе, итд., насељен Србима из БиХ. То су још тада масе од по више десетина хиљада лица, које су несумњиво ослабиле Српство БиХ. Да оно и поред тога представља већину у земљи, поред још свих страдања и убистава, доказ је само да су те покрајине до сржи биле српске." (стр. 64.) Последице тог процеса врло су упечатљиве. „Све околне области насељавају Срби из Босне и Херцеговине, дајући тим крајевима српски карактер ако га није било, или га појачавају и потврђују ако је био угрожен, а у исто време не слабе своју етничку позицију у крајевима из којих се селе. Шантићев стих о тим областима као „расаднику Српства" није нимало претеран. Па шта то значи у ствари? Значи да су Босна и Херцеговина имале толико српске крви, да их никакво пуштање крви није могло да поремети у њиховом етничком саставу а камоли да их уништи. Ни сеобе, ни ратови, ни персекуције које су вековима вршене према српском живљу Босне и Херцеговине, нису могле довести у питање српство тих области. Чак ни зверско и систематско тамањење Срба у криминалној „Независној Држави Хрватској" није их уништило нити могло избрисати српски карактер тих покрајина. Док је сама Србија била скоро пуста после Карађорђевог и Милошевог устанка, Босна и Херцеговина су пуне Срба биле и остале вазда. Свакоме су их давале и немилице жртвовале, па опет их је увек остало толико да им нико не може оспорити етнички карактер, ни данас као ни у најстаријој прошлости од доласка Срба на Балкан." (стр. 67-68.)

О досељавању разноразних католичких националности у Босну и Херцеговину после аустроугарске окупације много су писали Емил д'Лавле, Карл Цеден, Ернест Дени, Анатол Лероа-Болије, Иво Андрић, Хајнрих Генер, Ђорђе Пејановић и многи други. Костић њихове радове опширно цитира и посебан значај даје подацима да су се колонисти нарочито насељавали тамо где је раније становништво било етнички најкомпактније, додељивана им је најплоднија земља, али и најбољи положаји у државној администрацији, најуноснији послови итд. По попису становништва из 1910. године регистрован је 71.061 грађанин немачке, пољске, украјинске, циганске, чешке, мађарске, словеначке, италијанске, румунске, словачке, арнаутске, турске, грчке и других националности којима говорни језик није био српски. Ту треба додати још 40.000 увезених Хрвата. Пошто аустријска власт није трајала ни пола века, њихова политика етничког преструктурисања није имала довољно времена за пун успех, али је настављена хрватским зверствима у току Другог светског рата, кад је само на територији Босне и Херцеговине побијено 600 хиљада православних Срба.

Некада етнички јединствено, становништво Босне и Херцеговине се делило искључиво по верском основу, али је тај основ пресудан у модерном време-

ну по питању националне самоидентификације. Како је писао Јован Дучић, „у Босни се изродио народ свију вера, и покушава вештачки да се разметне и у разне народности, чак и у оне о којима његов отац није знао пре аустријског режима." (стр. 82.) Босански католици се никада нису изјашњавали као Хрвати, све до аустријске окупације. Вековима су се они идентификовали као Латини или Шокци, о чему сведоче сви расположиви историјски документи. Иван Фрањо Јукић је половином деветнаестог века целу Босну пропутовао, али нигде Хрвата није нашао. Његови бројни путописи објављивани су по разним часописима. Негде у исто време хрватски историчар Иван Кукуљевић Сакцински као да јадикује: „У старо време чинила је Плива границу хрватскога краљевства, а нахија пливанска бијаше жупанија хрватска. Сад је већ одавно ишчезло туда име хрватско." (стр. 85.) Василије Ђерић то коментарише на следећи начин: „Погрешка је што овде стоји ишчезло, јер се ничим не може поуздано доказати да га је кад ту и било." (стр. 86.) И Анте Радић, брат Стјепанов, констатује 1899. године: „На доста мјеста сам се довољно и нехотице увјерио да је име хрватско по БиХ сеоскоме свјету посве непознато." (стр. 86.)

Најсмешнији је Вјекослав Клаић који у књизи „Босна. Податци о земљопису и повиести", објављеној у Загребу 1878. године, наводи: „Житељи БиХ, изузев нешто других племена, сами су Хрвати. Ово се име додуше мало чује, јер је народна свиест у народу замрла, па се више спомињу или покрајинска (Бошњак, Херцеговац) или вјерска имена (Турчин, Србин, Латин)." (стр. 86.) Испада да су сви они Хрвати, само ниједан не зна да је заиста Хрват. А Срби иако вековима знају да су Срби, заправо то нису него су православни Хрвати, с тим што нико од њих не зна да је Хрват. Клаића је исмевао и Рихард Киперт 1879. године, у утицајном немачком географско-етнографском часопису „Глобус", који је излазио у Брауншвајгу: „Клаић употребљава овде ознаку „Хрвати" у следству једне мароте (значи нешто налик на лакрдију или будалаштину, Л.М.К.) већине хрватских писаца, који би у интересу снаге своје отаџбине хтели да све Југословене за себе рекламирају и томе сепаратизам још више потхрањују." (стр. 86.)

Многи аутори су указивали да босанскохерцеговачки католици вековима нису имали никакве националне свести. Тако Ами Буе 1840. године у четворотомној књизи „Европска Турска" указује: „Аустрија треба увек да се сећа да су једини њени присташе у Босни, католици или Шокци, омрзнути од муслимана као и од њихових земљака грчких (православних), зато што им недостаје осећај народности и патриотизма, који су до крајности развијени код других Босанаца." (стр. 87.) Вјекослав Клаић, свестан основног проблема, а и жељан да припомогне хрватским националним аспирацијама упркос чињеници да код босанских католика хрватске националне свести једноставно нема, сматра да тамошњи жупници и фрањевци „народне свиести и поноса не могаше им у груди удахнути, јер сами нису право знали тко су и што су... Па тако није ни чудо, да су неки путници, напосе Гиљфердинг, примјетили, да католици у схватању и у душевних својствих у обће заостају за православними. Узроци тако су прво елита вјере у ауторитет других људи, а друго помањкање чувства народности." (стр. 87.)

Хрватски политичар Шиме Мацура писао је 1891. године: „Ваља нам данас и то признати, ако нећемо да сами себе очито варамо, да у Босни и Херцеговини свиест народна није толико пробуђена да би се извјесно могло рећи, да пу-

чанство ових земаља посве и одлучно нагиње хрватској народности." (стр. 87.) И усташки писац Иво Пилар је признао да под турском влашћу није постојала хрватска свест код босанских католика, него је у Босну и Херцеговину уведена заједно са окупацијом и вештачки распростирана. Он каже: „Прије 1848. не бијаше у Славонији, прије 1861. у Далмацији, а прије 1895. код босанских католика народне свиести међу ширим слојевима! Код ових последњих још ни данас није се она пробила у оноликој мјери као у Хрватској, Славонији и Далмацији. Код босанских муслимана бијаше се национализација сукобила с посебним потешкоћама." (стр. 88.) Милан Марјановић у књизи „Савремена Хрватска", из 1913. године, закључује: „Хрватска политика у читавом XIX веку има државно-правни карактер. Народно буђење је отпочето у ограниченој вези са државноправним борбама. Тако је било у Хрватској са Гајевом акцијом, а и у Далмацији се истом у вези са актуелношћу државно-правног питања размакао покрет народнога пробуђивања. Једнако је било и са буђењем хрватства у Босни и Херцеговини." (стр. 88.) Посебне је напоре ђаковачки бискуп Јосип Јурај Штросмајер улагао да индоктринише будуће католичке босанске свештенике и убеди их да су Хрвати. „Гласник бискупије босанско-сриемске" из 1881. године отворено признаје да „су босански клерици тек у Ђакову упознали да су синови хрватског народа." (стр. 88.)

Руски научник Пјотр Алексејевич Лавров у студији „Анексија Босне и Херцеговине и односи словенства према њој", објављеној 1909. године у Санкт Петербургу у часопису за историју, политику и литературу „Весник Европе" коментарисао је Клаићево питање: „Што се тиче имена хрватског, то је чак проф. Клаић, познати аутор географије и историје Босне, морао признати да становништво Босне, чак католичко, не зове себе тим именом. Хрватима назива Бошњаке и Херцеговце само Клаић." (стр. 89.) Аполон Акександрович Мајков је још 1876. писао да су босански католици одавно изгубили своју народност, али и да Аустрија успешно њима манипулише. Католички свештеник Томо Ковачевић је 1862. године писао о ситуацији у Босни: „У овој крајини има 100.000 житеља католика, али ниједног Хрвата". Зато не треба ово губити из вида, већ треба обавјештавати народ да Босни припада. У исто вријеме треба знати да би славољубивост Хрвата за свом Босном се полакомила. Католици Босне и Херцеговине стоје под влашћу фратара, међу којима има добрих родољуба." (стр. 89.)

Васа Пелагић је у својој „Историји босанско-ерцеговачке буне" изражавао љутњу према Хрватима који су босанскохерцеговачким устаницима покушали да у јавности наметну хрватско име, иако су и на подручју Хрватске већ имали близу двеста хиљада босанских и херцеговачких избеглица који су се листом изјашњавали као Срби. „Па ни католици тих покрајина не зову се Хрвати, већ обично шокци, кршћани, латини." (стр. 89.) Јован Дучић је по том питању био до краја прецизан: „Хрватско име било је одувек у Босни туђе, колико и португалско или финско. Босна је називана само српском земљом." (стр. 89.) Јован Цвијић је 1913. године писао: „Уосталом, католици Босне и Херцеговине су све до окупације 1878. били без националне свести, једнако као македонски Словени. Сад су ипак највећим делом постали Хрвати и биће све више." (стр. 90.) Томе Цвијић додаје: „Сви страни католици који дођу у земљу, намах узму име Хрвати, јер су онда сигурни да ће од Земаљске владе бити у сваком погледу фаворизовани." (стр. 90.)

Ни муслимани вековима нису имали никакве националне свести, него су се поистовећивали са турским окупаторима, с којима су заједничку веру исповедали. Како Костић каже, „кад им је речено да нису Турци, муслимани БиХ нису више знали шта су. Били су дезоријентисани, ошамућени. Њихова интелигенција је почела била после окупације да се национално опредјељује, али не сва једнако. Једни су се проглашавали Србима, а други Хрватима. Којих је више било, не зна се, јер никаква статистика нити је о томе вођена нити је могла бити вођена. Изгледа да је Срба било више. Али је и једних и других било сувише мало, једва да су чинили један до два процента целокупног муслиманског становништва. Маса није хтела да следује својој интелигенцији, махом младој. Она је остала национално неопредељена, индиферентна, да не кажемо индолентна. Вера је задржана и даље као њена главна одлика диференцијације, а тако исто и груписање. И тако је то остало све до скора, до иза Другог светског рата. Независно од тога, наука се бавила питањем њихове, муслиманске, националности и скоро једногласно дошла до закључка да су босанскохерцеговачки муслимани Срби. По објективним мерилима: по језику, раси, својој прошлости итд. Но, маса муслимана није ни дознавала та мишљења нити је водила рачуна шта странци, маколико компетентни, о њој мисле, о њеној народности. Она је ишла својим путевима, вођена од својих ефендија, ага и бегова, чији су их преци вековима водили и опредељивали њихов став и према Богу, и према свету, и према својим сугрђанима. Они су и сад, скоро до послетка, остали верни својим ефендијама и њима су препуштали да опредељују и своју и њихову народност. А бегови и аге су остали верни староме, и све новотарије су их збуњивале и изазивале сумњу." (стр. 91.)

Француски историчар Анатол Лероа-Гомије у студији „Расе, религије и националности Босне и Херцеговине" из 1900. године указује да „Куран сузбија или гуши, у својој клици, идеју народности. То је један од разлога зашто се у Босни, као и у целом Истоку, хришћани и муслимани све више разликују. Док се данас, свуда на Оријенту, буди национална идеја код хришћана и настоји да јој потчини религиозну идеју, вера продужује да апсорбује целог муслиманина. Она испуњава сву његову душу и цео живот, тако да не остаје места ма каквом другом сентименту. Ови муслимани из Сарајева и Мостара Словени су и по језику и по пореклу, и немају ништа заједничко са Турцима сем вере, па ипак ће морати проћи генерације, можда и векови, да се они понова осећају Словени и Европејци и док се они науче да се сматрају делом истог народа као њихови хришћански сродници... Ислам фазонира наново човека и народ. Од народа европског порекла, као што су Босанци, Коран је учинио, на неку руку, Азијате, који су се показали да тешко прихватају дух Европе... Велики део муслимана изгледа да је остао срцем привржен султану и Турском царству, чија се судбина, по њима, изједначује са судбином ислама... Они и даље остају при томе да се сматрају Турцима." (стр. 91-92.)

То потврђује и Енвер Рецић, који истиче: „У широким масама муслимана БиХ развила се и дуго одржавала свијест о њиховој заједничкој и недјељивој судбини са судбином Турака, њихова турска свијест, којом су они манифестовали своју привржености истовремено исламу и Турцима." (стр. 92.) Хофрат Пач у тексту „Мухамеданци у Босни и Херцеговини", објављеном 1920. године, запажа: „Припаднике ислама у БиХ не зову само иноверци у саобраћају и литератури

Турцима, него се и они сами тако означују. Алтајска крв ипак тече много мање у њима; само ту и тамо се може видети тип са азијатским примесом... Ипак, више него 400-годишњи спој са Истоком, утицај вере која прекраја и дух и душу, и њихов господујући положај, пресекли су везе које су их спајале са својим српскохрватским сународницима који су постали раја. И кад их човек не би чуо да говоре, него само посматрао њихово пребивање и њихов живот, њихову ношњу, њихово држање и пословање, дошао би до закључка да има пред собом сасвим други милет. Градови, села и салаши које настањују по свему личе на источњачке узоре, и могли би се без зазора наћи на Босфору или Анадолији... Оријентални су још и људи које срећете све до мрака у чаршији као пословне људе, занатлије, кафеџије, ашчије, носаче, који тек тада (кад падне мрак) напуштају махалу. Сви сем пасванџија и стражара... Босански муслиман је својој вери плахо одан. Учење ислама и његов доминирајући положај у земљи формирали су карактер босанског муслиманина." (стр. 92-93.)

Немачки аутор Карл Пец недвосмислено тврди да су босанскохерцеговачки мухамеданци првобитно били Срби. Васо Пелагић томе додаје: „Вјера у мухамедовање пореметила им је унеколико и нарав, и обичаје и способности. Потурчени Срби, а тако исто и Грци и Бугари, чвршћи су у вјери Мухамедовој и од самих Арапа и азијских Турака." (стр. 93.) Костић проналази и код аустријског армијског генерала барона Емила Војновића, који је био изразито антисрпски оријентисан, констатацију из 1917. године о „550.000 мухамеданаца у Босни и Херцеговини, који јесу заиста Срби, али се као такви не сматрају." (стр. 93.) Јован Цвијић је у тексту „О исељавању босанских мухамеданаца", који су, иако објективно у етничком погледу Срби, бежали као прави Турци, на основу личних сазнања и искустава сведочи: „Ни најмање не помаже то што говоре нашим језиком. Нема скоро ни трага од осећања да су они с нама народна целина. Ако им поменете, јасно увидите како је то од њихове свести јако далеко; онако исто далеко као што је блиско и јасно да су због вере исто што и Турци." (стр. 93.)

Код усташког идеолога Иве Пилара исти проблем се обрађује у крајње тенденциозној варијанти: „Противно од Сетона-Вотсона прибрајам босанске муслимане Хрватима, али бих хтео истакнути да широки слојеви муслимана немају још никакве националне свиести... Недостатак народне свиести код муслимана не смета у моме становишту, и то поради тога, што је позната чињеница да је посвуда у словенским земљама на Балкану под турском владом народна свиест скоро сасвим замрла и живјела даље само као државноправни и народно-политички осјећај сродности. Код босанских муслимана бијаше се национализација сукобила са посебним потешкоћама... Потпуно је била замрла национална свиест босанских Хрвата(!) који су прешли на ислам. Изгледа да је та свиест била већ прилично ослабљена вјероизповједном диобом... По Милеру, заокупља ислам читаву особу прелазника, он вреба да заборави читаву своју прошлост, своју обитељ и све пријашње везе, да би се могао подпуно предати једино спасавајућој вјери. То се збило с босанским богумилима. Подпуно бијаше разкинута свака веза с њиховом националном и политичком „прошлошћу". (стр. 94.)

Указујући да је већ објавио књигу „Нове југословенске народности", као и да спрема посебну брошуру о националности босанскохерцеговачких муслимана, Лазо Костић овде још цитира енглеског путописца Артура Еванса који је пу-

бликовао књигу „Кроз Босну и Херцеговину пешке током побуне августа и септембра 1875. са историјским прегледом Босне", у којој, између осталог, закључује: „Јањичари, господари у Сарајеву, били су нешто више од обичне руље убица. Били су већином Словени, потомци владајућих породица старог босанског краљевства. Они говоре народним језиком и прожети су покрајинским патриотизмом." (стр. 94.)

За разлику од католичанства и ислама, православље је одвајкада у Босни и Херцеговини апсолутно идентификовано са Српством. Иако су у Аустрији њихову веру називали грчко-источном, па чак и у Србији и Црној Гори православном и источно-православном, у Турској ортодоксном, православном и грчком, босанскохерцеговачки Срби су се и под аустроугарском окупацијом изборили да се званично њихова вера призна као српско-православна. Указом од 13. августа 1905. године одобрен је Статут од 264 параграфа којима је утврђена црквена и школска аутономија српско-православних епархија којим је као службени одређен српски језик са ћирилским словима, народно-црквена црвено-плаво-бела застава, као и регулисано деловање српско-православних црквених и школских општина, парохија, свештенства, манастира, епархија, њихових одбора, као и врховног управног и школског одбора.

Мада не улази у теоријско прецизирање појмова народа и нације, Костић каже да је појам нације „нов појам у свету, настао углавном после Наполеона. И формирање нација трајало је вековима, а њихово сналажење деценијама. А нигде јасније, чишће и беспрекорније није се извело као код Срба, специјално Срба Босне и Херцеговине. Процес србизирања и окупљања Срба заједно завршен је неколико векова пре Наполеона, и кад је то требало прокламовати, нигде тешкоћа, никаквих запињања, никакве сумње и колебања. Док, напротив, код осталих група тај процес још траје и наилази на тешкоће, трзаје, дезоријентацију, нелогичности. Час је неко Немац, час Хрват, час муслиман, час Хрват па опет муслиман итд. Као Срби се обележавају само они чији су се дедови, и прадедови, и чукундедови називали Срби. Придолазе само муслимани чији су преци били такође најчешћи Срби, али нису били увек тога свесни. Чистих нација нема, понављамо. Али ако их има релативно чистих, и константних, и свесних, то је српска нација, специјално онај део из Босне и Херцеговине. То је факат који нико не може да оспори." (стр. 95-96.)

Гиљфердинг истиче значај Српске православне цркве у вишевековном одржању српске националне свести. „Велика самоспознаја Православне цркве у српским земљама учинила је да је она умела да се идентификује са народношћу, онда кад су католичанство и мухамеданство, сваки са своје стране, рушили народност. Србин значи православни, а православни за прост свет значи Србин. За православног Србина вера и народност чине недељиву целину: одрећи се вере значи одрећи се целог народног бића." (стр. 96-97.) Слично 1876. године пише француски историчар Шарл Иријатр за босанске православне Србе: „Код тих истих људи идеја религије и расе или народности тако је идентична, да је реч Србин постала синоним речи православац. А није тако код католика: идеја вере претходи код босанских (католичких) попова идеји народности." (стр. 97.) Интересантно је како француски публициста Габријел Шарм по питању верске и националне идентификације прави дистинкцију између Срба и суседних православних народа узимајући 1885. године за узор босанске Србе: „Они се као ве-

ра зову Срби а не Грци, иако се свуда на Оријенту припадници ове вере зову Грци, без разлике на народност... Од 1880. променио се званични назив православне вере: пошто су припадници ове вере манифестовали њихову аверзију за име грчко или грчко-православно и пошто су хтели да се зову просто Срби или православни, одлучено је да их одсад званично именују источно-православни или просто православни." (стр. 97.) Ипак, вера је све до краја Првог светског рата називана у званичним аустроугарским актима српско-православном. По истом питању Анатол Лероа-Болије пише: „Православни, који се једнодушно зову Србима, далеко су најмногобројнији. Православни или Срби – за њих, то не треба заборавити, та два назива су синоними – образују на тај начин ван спора, најзначајнији елеменат по броју у становништву БиХ." (стр. 97-98.)

Сарајевски надбискуп јадиковао је због неуспеха његове прозелитске мисије и немогућности покатоличавања православних Срба у Босни: „Њихова вера интимно се код њих поклапа са њиховом расом. Причајте ви њима само о супериорности католицизма, они вам одговарају: Ја сам Србин. – Они су Срби заиста и по језику и по крви. Предложити им да напусте своју веру, значи исто што и тражити од њих да се одрекну своје народности." (стр. 98.) И Артур Еванс сведочи о јакој националној свести босанских Срба, као и француски историчар Кокел 1895. године у књизи „Историја Црне Горе и Босне на основу изворника". То је још изразитије потенцирано у делима Јована Дучића, који запажа: „Иако босански сељак не зна где почиње и где свршава његова Босна на мапи, он зна где потиче и свршава историја његове крви, и где су на тој земљи била његова вековна бојишта против странаца." (стр. 99-100.)

Еванс пише и о босанском српском патриотизму: „Срби, или припадници грчке цркве, највише су прожети родољубивим идејама, то је истина. Али је њихов циљ пре да се обнови српско царство или демократска владавина исте врсте, било са владаром на челу или без њега." (стр. 100.) Нешто касније саопштава: „У Босни су обожавања упућена Душану и Лазару, а не провинцијским краљевима." (стр. 100.) Слично сведочи и пруски гардијски официр Ото Пирх са свог путешествија из 1829. године: „Још и данас, после готово петсто година, зна и пева сваки српски сељак, свако дете у Србији и Босни о цару Душану и кнезу Лазару, о јунацима онога доба и о пропасти старе Србије." (стр. 100.) О чврстој и непоколебљивој српској националној свести босанских православаца писали су многи аустријски новинари, као и конзуларни чиновник Карл Сакс, пруски агент Копер, Герхарт Волфрум, док познати политичар Јозеф Бернрајтер у свом дневнику 1913. године бележи за босанске Србе: „Њихов национални осећај и њихов понос су последњим успесима у рату уздигнути. Они су жилави и безобзирни, врло активни и штедни, имају смисао за стицање, који недостаје муслиманима и Хрватима." (стр. 102.)

Расправљајући о аустроугарској анексији Босне и Херцеговине, Јован Цвијић истиче како је босанска српска средина „са поносом извела своју стару веру и народност... На највећем делу те географске просторије постоји српско национално осећање и мишљење, које је у широким народним слојевима тако јако као код ниједног балканског народа. По заједничким историјским традицијама јасно се осећа да су народ и виши народни живот састављени не само од живих личности, него и од мртвих, и од догађаја прошлости... И у овом погледу народ БиХ представља један од етнографски најсвеснијих и најјачих дело-

ва српског народа, и чини нераздвојну целину са народом западне Србије, Новопазарског Санџака и Црне Горе... Од краја XV века српска национална свест у БиХ знатно се појачава." (стр. 102.) У склопу свог предавања у Друштву свесловенске узајамности у Санкт Петербургу, српски босански политичар, др Душан Васиљевић, изговорио је 1909. године следеће речи: „Национално осећање – то је признато чак у званичном извештају Босанскохерцеговачке владе – најразвијеније је код православних Срба. Ја се усуђујем рећи да је српска национална идеја сасвим кристализована у свим слојевима народа. То је идеја заснована на традицији – на песмама и причама о владарима и војводама српским из времена Косовске битке – натопљена скорашњим сећањима на патње и борбе заједничке са браћом из Србије и Црне Горе." (стр. 102.)

Лазо Костић цитира неколико аутора који су целовито писали о етничкој структури босанскохерцеговачког становништва, где посебан значај опет има Гиљфердинг, који пише: „Становници Босне сачињавају, како по свом сопственом схваћању, тако и по званичном признању три народа, иако сви припадају једном истом српском племену и говоре истим језиком. Та три народа су: Турци, тј. муслимани; Латини (иначе кршћани, а презрително Шокци), тј. католици, и Срби (иначе хришћани, а презрително Власи), тј. православни... Упитајте житеље БиХ кога су народа: огромна већина одговара да су Срби, други називају се, сматрајући на веру, Латинима или Турцима, премда су и они порекла словенскога и говоре оним истим језиком: Хрвата име нико не присваја... Православна вера тако се сјединила у том народу са идејом словенске народности, да се име Србин учинило код њега мало по мало као равнозвечећи са именом православни Славјанин... Напротив, тога међу римокатоличком вером и славенском народношћу у Хрвата није постала таква веза... то се име сачувало само тамо где се подржавало постојаним политичким предањем, тј. у собственој конституалној Кроацији; а у Босни и Херцеговини, окружени већином Срба и скоро изгубивши сами чувство народности... почели су се називати искључиво по својој вери, тј. Латинима." (стр. 103.)

И Франц Мауер потврђује да су само босански православци имали националну свест, док су се католици једноставно сматрали Латинима. Слично пишу Артур Еванс и Фридрих Фон Хелвалд. Код Еванса, у књизи стоји и следеће: „Православни Босанци употребљавају Ћирилову азбуку и познати су као Срби, православни хришћани, тј. ортодоксни. Ови други (који Христа називају Крист а себе кршћани) гледају на ћирилицу као на вражју замку и далеко су од тога да траже пријатељство са народом ослобођене Србије, па чак називају себе Латинима...Политика муслиманског освајача била је наклоњена римокатоличкој цркви у покрајини као готовој противтежи православним Србима, који бројно надмашују муслимане и који су, насупрот Латинима, надахнути националним идеалима." (стр. 104-105.) Из штампе је, 1879. године, изашао француски „Универзални географски речник", из чијег првог тома Костић цитира следеће редове: „Словени Турске се разликују у три народности подељене према њиховим религиозним симболима: Срби или грчко-православни, Латини или римски католици, и Турци или муслимани. Ови последњи су распрострти по целом пространству земље, али поглавито по варошима. Срби су начелно концентрисани на северу; Латини сачињавају само мале групе усред остале две." (стр. 105.)

Зато није нимало случајно што су 24. марта 1878. године, непосредно пред аустроугарску окупацију, политички предводници босанских Срба протестовали упућивањем посланице хрватским делегатима Угарског саобра, и у тој посланици, поред осталог, навели: „У БиХ не живе данас никакви Хрвати, нити се когоћ од уроћеника њених Хрватом зове. Ту живе Бошњаци и Херцеговци, који се дијеле на три вјере: православну источну, римокатоличку и мухамеданску. Православно-источни зову се Срби и ришћани. Њих има око 700.000 душа. Римокатолици називају се: католици, Шокци, Латини и кршћани. Ових има, по извјешћу католичког мостарског шематизма и аустријског конзула Тодоровића, око 180.000 душа. Мухамедовци зову се Турци и муслимани. Ових има око 400.000 душа. Сви ови обитаваоци говоре правим српским језиком, тј. оним истим којим говоре Црногорци и Срби у Србији. Њима је готово исто тешко разумјети правог Хрвата као и оног „Крањца" из историје." (стр. 106.)

У тренутку окупације Габријел Шарм каже: „Одвајање између вера било је тако очигледно извршено да су судари били често жешћи него између разних народности. – Становништво обе провинције хомогено је као раса... Али са гледишта вере, оно се дели на мухамеданце (муслимане), на Србе (Рум милет, хришћани) и на Латине (кршћани), односно католике." (стр. 106.) Тек 1902. године Лероа-Болије примећује извесне симпатије босанских католика према Хрватској. Он по том питању закључује: „Ако су за етнолога Босна и Херцеговина једна хомогена земља, то исто се не би могло рећи са гледишта политичког и националног. У Босни, као скоро на читавом Оријенту, оно што уједињује људе у свесне и солидарне групе, то није опскурна заједница расе, нити једнакост језика, ни вековна привикнутост да се заједно живи под истом влашћу, него сличност веровања и обреда, заједница вере. И није то услед незнања или фатализма, као што бисмо били склони да верујемо, то је историјско завештање, историје од три-четири века која је под турском влашћу народност заменила вером, или изједначила једну са другом. Вера је била једина отаџбина притешњене раје... Питајте једног муслимана (шта је), он ће вам одговорити да је „Турчин", иако је најчешће чисте словенске крви. Питајте сељака православног, он ће вам рећи: ја сам Србин (имао сам више од једне прилике да то чујем). Што се тиче католика, ако се сви не означују као „Хрвати", симпатије већине у Босни као и у Далмацији, скренуте су према Хрватској." (стр. 107.) Требало је да прођу 24 године окупације и да се десетине хиљада правих Хрвата и других католика усели у Босну и Херцеговину, па да се код домаћег аутохтоног католичког становништва појаве одређене симпатије према Хрватској, које још нису прерасле у праву националну идентификацију или осећај било какве етничке истоветности.

Босански католици нису осећали никакву директну везу са Хрватима. Та веза је била посредна, преко римског папе, што потврђује аустријски научник и официјелни експерт за босанскохерцеговачку проблематику др Морис Хермес у званичној државној публикацији која је, 1889. године, објављена у Бечу. Он каже: „Према томе да ли један хришћанин Босанац припада грчкој или римској вероисповести он се осећа као Србин, тј. као члан цркве која влада у суседној кнежевини, а ови други као Латини, тј. виде у папи врховног поглавара хришћанске заједнице." (стр. 108.)

Због тога горко жали и нескривено јадикује усташки идеолог Иво Пилар, што се види кроз следећи текст из његове књиге: „Босна је повиесно и етнич-

ки Хрватска(!), јер су сви муслимани Хрвати, а Срби су се доселили последњих 400 година(!). Но њих има 43,48%, што је тим важније, будући да је оно јединствено вјерски напрема Хрватима, који су подијељени у два вјерска табора, и да је њихова народна свиест развијена много јаче него код Хрвата католика и муслимана... Међутим, остаје чињеницом да су Срби данас у Босни најјачи народни и вјероизповједни елеменат, да сачињавају отприлике 43% од свег пучанства и да су национално најсвјеснији, а те народне свиести нема ни издалека у толикој мјери код католичких Хрвата, којих има до 20%, а поготово не код муслимана, којих има до 33%, а немају још изграђене националне свиести... Теорији о српској националности бијаше у прилог још и чињеница што се установило да Срби бијаху послије окупације бројчано најјачи и политички најдјелатнији елеменат, док у муслимана и католика готово и не бијаше националне свиести... Јер Срби не бијаху само бројчано најјачи елемент у Босни (сада око 800.000 православних наспрам 600.000 муслимана и 400.000 католика), него и политички најдјелатнији." (стр. 108.)

Рудолф Кизлинг у књизи „Хрвати", објављеној у Грацу и Келну 1956. године, полазећи од чињенице да су босанскохерцеговачки Срби имали развијену националну свест, каже: „Признати историчари, као што су Енгелс, Ранке, Калај и Хелерферт заступају мишљење да су становници Босне српског порекла... Код босанских Хрвата била је национална свест исто тако мало развијена као код муслимана. Они су се у првом реду осећали као католици; али баш њихова припадност римокатоличкој цркви учинила је да заостану према Србима који су кроз Српску православну цркву били и национално ојачани." (108–109) И Петар Рађеновић, аутор књиге „Бјелајско поље и Бравско", и Абдуселим Балагија у књизи „Муслимани Југославије", објављеној у Алжиру 1940. године, потврђују да су босанскохерцеговачки православци одвајкада Срби. Уосталом, целокупна топономастика Босне и Херцеговине даје им за право јер се придев „српски" небројено пута јавља, чест је придев „турски", док хрватских атрибута никада нигде није било. Реч је о насељима, рекама, планинама, пределима итд. На то су скретали пажњу и Константин Јиречек и Л. В. Берзин.

Босанска средњевековна државна самосталност трајала је дуже од хрватске. Она је била могућа вероватно због тога што су Немањићи били обузети експанзијом према балканском југу и Цариграду, па су имали мало интереса да Босну припоје своме царству, али је у Босни тада егзистирала на врло ограниченом територијалном појасу. Међутим, ту никакве посебне националне свести није било, па је зато морао унапред бити осуђен на прост пројекат Венијанина Калаја да се декретом инаугурише босанска националност. Ознака Босанац одувек се односила на територијалну припадност и, у различитим историјским периодима, различите вероисповести су је истурале у први план. Уз то су прави Турци босанске потурице називали подругљиво Бошњацима. Православни Срби никада нису држали до неке босанске посебности, а бити Босанац за њих је значило искључиво бити из Босне. Феудална босанска државотворност у народној свести делује као случајни рукавац матичне реке српске историје. Зато Босна као самостална држава у народној свести није имала неку трајнију вредност, вероватно првенствено због чињенице да су босански владари тако често били спремни да из политичких разлога мењају своју вероисповест. С друге стране, хришћански свештеници су систематски из народне свести уклањали тра-

гове некад тако присутне и утицајне богумилске јереси. Босна је, вероватно и из тог разлога, остала само географски појам. Како истиче Владимир Ћоровић, „њена прошлост, као нешто сувише сложено, туђе и далеко, невезана судбински за њезину народну душу, заборављена је чак и у властитом народу и на сопственом подручју. За њу скоро не зна не само наша тако богата народна поезија, него не знају ни локална предања, која на другим странама могу бити тако упорна. С Босном је 1463. нестало једне државе, која је настала и живела претежно само као географска јединица и која је само у једном изузетном положају покушала из свог географског положаја остварити једну историјску мисију." (стр. 113.) Народ скоро да није ни задржао у колективном сећању ниједног босанског владара осим Кулина бана и Херцега Стефана. Како закључује Ћоровић, „Твртковa делa не помиње ниједан крај Босне, иако је за њу радио целог свог века и створио јој завидан положај; а херцога Степана знају само по авантурама у његовој породици." (стр. 113.)

Радмило Грђић у расправи „Разговори у Босни", коју је 1959. године објавио у „Гласу канадских Срба", пише: „Идеал босанскохерцеговачких Срба је немањички а не босански. Ништа у њиховој традицији, нити у историјском сећању, није остало од старе босанске државе. Они немају осећања ни за босанске „историјске границе". Њихов је идеал био ослобођење и уједињење српског народа." (стр. 113.) Зато су тежње за неком босанском посебношћу погодно тло могле да налазе само међу тамошњим муслиманима. Како је наглашавао Ћоровић, Калајев експеримент је био срачунат да вештачки изведе „стварање посебног босанског патриотизма да би се тиме сузбила веза становништва БиХ са слободним српским државама." (стр. 114.) Немачки аутор Ернест Аурих још је директнији у таквој оцени: „Барон Калај је покушао да спољно жигосање посебно Босне оформује и унутра, и да настоји образовати једно свесно бошњаштво насупрот етничким чињеницама тројако састављеног становништва Босне (Срби, Хрвати и муслимани)... Његова државничка идеја је била да Хрвате, муслимане и Србе стопи у јединствену целину, па онда, ако то успе, да Хрватима и муслиманима повери водећу улогу." (стр. 114-115.) У складу с тим Франц Фердинанд је лансирао паролу да прво све треба убацити у један лонац, а онда подстаћи да на површину лонца испливају Хрвати.

Руски научник Лавров је, 1909. године, тај поступак на следећи начин коментарисао: „Бојећи се самога имена Србин и српски, окупациона влада је увела као званични назив језика термин босански (каткад земаљски)." (стр. 115.) Томе Костић додаје: „Реакција целокупног српског народа била је страшна. Са Калајевим „бошњаштвом" и „бошњачким језиком" прављене су спрдње у српској штампи: цео народ се дигао као један човек у одбрани српства. Било је и код Хрвата критичких гласова, док су муслимани углавном ћутали и канда били задовољни са том комбинацијом. Кад је пао Калај, пала је у воду и та омрзнута и исмејана идеја. Сад се, међутим – тако бар изгледа – понавља Калајев експеримент и то по личној иницијативи диктатора Југославије Јосипа Броза." (стр. 115.)

Посебан одељак у књизи Лазо Костић посвећује статистичким перипетијама око званичних пописа босанскохерцеговачког становништва. У време аустроугарске власти основни проблем је представљало разликовање Хрвата од осталих католика. У Краљевини Југославији пописиване су само вероисповести. Први комунистички попис је обављан у условима доминације официјелне атеистич-

ке идеологије, а муслимани су исправа на различите начине третирани. Неки су се изјашњавали као Срби или Хрвати, али скоро 90% као национално неопредељени. Међутим, статистика из 1948. године испустила је муслиманске атеисте, од којих се скоро четири петине изјашњавало да су Срби. „Процес национализирања муслимана који је после рата почео био са еланом и са системом, не само да се не развија даље, већ изгледа да је сасвим стопиран. Тенденција развоја била је очигледно српска, а то антисрпска клика која влада Југославијом није очекивала; била је запрепашћена, па чак и забринута. Кад су саопштени резултати првог пописа, дат је знак за кочење и обуставу процеса национализације. Јер можда би већ сад Срби имали апсолутну већину становништва да се то није десило. А то се морало по сваку цену спречити." (стр. 124.)

Објективна је чињеница да је огромна већина муслимана остајала национално индиферентна. „Један од главних узрока је конзервативност и традиционалност наших муслимана. То је несумњиво најконзервативнији део нашег света, и највише одан својој вери. Многима од њих је добро дошло да се могу даље по вери означавати, кад се вера баци у запећак и остали делови народа не смеју да је истичу. Босанскохерцеговачки муслимани су вековима представљали посебност према сустановницима хришћанима, и једне и друге вере. Они су се интимно сматрали према њима посебним и другојачим. Та особеност није била још добила форме националности, није се из ње развила етничка група са карактером нације. Али је било и тих покушаја. Тим пре што су остале две вере све више замењивале верску диференцијацију национализмом, и онда је таквој националној диференцијацији имала да се супротстави једна слична, или да се разлике избришу. Покушаји су чињени у свим правцима." (стр. 125.)

Млађи и школовани муслимани крајем деветнаестог или почетком двадесетог века све изразитије су се декларисали у националном погледу као Срби или Хрвати, што је међу самим муслиманима доводило до нових подела, упркос традиционалној духовној компактности. Да није створена југословенска држава, они би данас листом били Срби. Али, у раскораку између Срба и Хрвата, многи су почели да трагају за трећом варијантом која би их одржала на окупу и лакше заштитила целину колективних интереса. „Вође тога дела народа запажају да би, утопивши се у Србе или Хрвате, изгубили своју снагу репрезентације, а тиме и задобијање високих положаја. На пример, Срби им не би дали да њих заступају, а ни муслимане не би могли заступати кад су од њих етнички одвојени. Разбијени између Срба и Хрвата, босанскохерцеговачки муслимани као целина не би довољно долазили до изражаја. То су све њихове преокупације, самих босанскохерцеговачких муслимана. Режим је то једва дочекао, јер му је тенденција све већег прилажења босанско-херцеговачких муслимана Србима постала била суспектозна, па чак и непријатна." (стр. 125.) Статистички је запажена тенденција да апсолутни број и проценат босанскохерцеговачких муслимана све брже расте, вероватно због тога што су они најмање у рату страдали, високог наталитета, али и пресељењем муслимана из других југословенских крајева.

Форсирани процес кроатизације Босне и Херцеговине је „имао три компоненте: затеченим католицима БиХ морала се образовати национална свест, што је тим лакше било могуће спровести, што су они у том погледу били табула раза, без националне свести, а што су сви њихови саверници истог језика у окол-

ним аустро-угарским земљама били Хрвати. – Затим је требало уселити што више Хрвата из тих околних предела. – Напослетку, требало је омогућити да сви потомци досељених туђина, који су изгубили туђинска обележја, а нарочито језик, буду похрваћени. На свему се томе радило упоредо и веома живо." (стр. 126-127.) Костић овде даје неке детаљније податке о нешто бројнијим католичким мањинама, као што су Пољаци и Немци, и о њиховој даљој судбини. Потом детаљније обрађује питање босанскохерцеговачких Јевреја и Цигана. Више од пола затечених Јевреја Хрвати су побили у току Другог светског рата, а остали су се углавном одселили после рата, тако да их је веома мало остало. Трајно настањени Цигани углавном су се изјашњавали као муслимани, тако да је њихову популацију веома тешко статистички пратити.

У историјским документима, званичним извештајима или путописима, који се односе на време вишевековне турске окупације, помињу се само Срби и Турци, али Хрвати никада. Најстарији је путопис Бенедикта Курипешића из 1532. године, који је писао о српском становништву Босне и Херцеговине, српским калуђерима и манастирима, као и о српским језиком и српским словима уклесаним натписима на стећцима. Цар Фердинанд помиње, 1538. године, пресељавање босанских Срба у Жумберак. Секретар француског посланика Шесно описивао је, 1549. године, пут од Дубровника, преко Требиња до Фоче у српској земљи. Помена о сарајевским Србима оставио је, 1550. године, млетачки посланик Катарин Цен на пропутовању за Цариград.

Херцеговачке Србе, 1481. године, помиње турски намесник Херцеговине Ајазбаши. За секретара Млетачког сената, Бенедета Рамбертија, Требиње је прво место Србије на путу из Дубровника 1534. године. Марко Антоније Пигафета 1585. године пише да се под Србијом подразумева пре свега Херцеговина. Секретар француског посланика Сансија, по имену Лефевр, 1611. године описује Билећу као град у Србији. Господар Угровлахијске земље, Јон Матеј Басараб, 1646. године богато дарива требињски манастир у српској земљи. Анђело Рока у књизи „Апостолска библиотека Ватикана", објављеној у Риму 1591. године, пише: „Босна пак међу осталим народима који се служе српским језиком, употребљава чишћи и елегантнији начин говора." (стр. 155.) Игуман Пајсије из манастира Грабовац у будимској епархији, 1593. године описује како „тада Турци овладаху многим странама, а највише једним нашим српским, као у Србији, Босни, Славонији и Далмацији, одакле дођоше многи хришћани, наши Срби у ову земљу мађарску." (стр. 156.) Босански католички свештеници су се, 1615. године, жалили султану Ахмеду, како је пронашао руски научник Јастребов, на ферман по коме су православној цркви морали да плаћају данак. Они кажу: „Ми смо латинске вере, и секта је наша сасвим различита од вере Срба, Влаха... с којима немамо никаквог додира." (стр. 156.) Трогирски архиђакон 1641. године извештава римску конгрегацију да Срби не живе само у Србији, него и у Херцеговини и у Босни.

Чак је босански муслиман Мухамед Хевај крајем XVII века опевао „Илахије на српском језику". Илахија је позив на вјеру или на верску службу. Француз Кикле је, 1658. године, путовао караваном од 14 кола из Зворника у Бијељину, па сведочи да су сви кочијаши били Срби или Морлаци. Евлија Челебија је око 1660. године забележио да босанску расу чине Срби, Бугари и Власи, као и да постоје цркве српских и латинских хришћана. И немачки цар Леополд 1685. године помиње хришћане Босанце Србе. У писму из 1681. године православне

Сарајлије се обраћају српском патријарху као „патријарху у овој српској земљи." Посетивши 1692. године Босну, српски патријарх Калиник је писао београдском митроплиту како „туга зална належит на христијане по васеј Србијеј, тога ради придосмо посетит Христ имениje људи." (стр. 158.) Огроман је број манастирских записа о Босни као српској земљи из XVI и XVII века које је сакупио и објавио Василије Ђерић у књизи „О српском имену по западнијим крајевима нашега народа", која је у Београду публикована 1914. године у другом издању. Костић посебно потенцира записе из манастира Папраће у североисточној Босни, чак и писма руских царева, Федора из 1588. и 1591. и Василија из 1607. године, односно цара Алексеја из 1645. Из XVIII века сачуван је списак српских митрополита, међу којима је босански митрополит у српској земљи. Много је других писама црквених људи који говоре о српској Босни, али је можда још интересантнији текст осорског католичког бискупа Матије Карамана који 1744. године пише да „у време бечког рата није било у задарској околини српског владике, па је ипак горњи део сав насељен Србима, који су у то време дошли из Босне." (стр. 160.) Писмо је објавио 1889. године у Задру српски епископ Никодим Милаш у књизи „Списи о историји Православне цркве у Далматинско-историјском владичанству од XV до XIX вијека", у којој постоји још много података о босанским Србима и њиховим исељавањима. Сличне податке даје и Доситеј Обрадовић у књизи „Живот и приключенија" из 1783. године, па чак и шеик Сејфудин Кемура, чији су списи 1911. године објављени у Сарајеву. Ти текстови обрађују најразноврсније питања и проблеме, али им је заједничко то што уз босанску хришћанску рају редовно дају придев српски.

У времену од 1807. до 1814. године француски конзул у Травнику, Пјер Давид, даје упечатљива сведочанства о турском терору над локалним Србима који су убијани јер су исказивали отворене симпатије према Карађорђевом устанку у Србији. Већ око 1850. године цела културна Европа до танчина познаје унутрашње прилике Босне и Херцеговине и њен српски етнички карактер. Те године немачки часопис „Иностранство" доноси „Кратку скицу Херцеговине", у којој стоји да „прост народ употребљава чист српски језик; само Срби који су примили ислам и живе по варошима опшивају га са турским речима. То може мухамеданским Србима и да се дозволи... Тамо где се чисто српски језик говори, нарочито међу православнима, сачували су се потпуно граматички облици језика. Чак и деца разликују ред именица и падеже деклинације, односно коњугацију." (стр. 162.) Спенсер, Гиљфердинг, Макензијева и Ирбијева доносе читав низ конкретних података о антрополошкој, етнолошкој, језичкој, моралној, обичајној и карактеролошкој идентичности босанских Срба и Србијанаца. Слично је код Франца Мосуера и Кинкела.

Пруски политичар Густав Раш, у књизи „Путовања по Истоку. Србија и Срби", објављеној у Прагу 1872. године, бележи о друштвеним приликама босанским: „Међу необрађеним пределима, зараслим у траву и жбун, појаве се овде-онде поља са пшеницом и кукурузом, на којима људи и жене српског изгледа и одевени у српској сељачкој ношњи раде. Јадници, они су од српских сопственика земље спали на српске надничаре... Несрећни српски кмет, који бегу обрађује земљу која је некад њему припадала, мора свом господару да даје трећину жетве. Десетину узима му кајмакам или паша за султана... Два форинта и двадесет крајцера мора Србин у Босни да плати да не би био турски војник... Срп-

ски земљорадник постао је надничар свога турског газде." (стр. 163.) Немачки етнографи Хелвалд и Бек, проучавајући карактеристике европске Турске 1878. године, резонују на следећи начин: „Ми смо упознали племенске особености јужних Словена код Срба и Црногораца, и не сматрамо потребним да осветљавамо са етнографског гледишта Босанце, Херцеговце и Рашане још једнапут. Што је о онима речено важи и за ове." (стр. 164.)

Дела Карла Сцедена и Хајнриха Ренера обилују појединачним подацима о српским етничким и културним карактеристикама, а слично је и код француских аутора. Није случајно француски конзул у Скадру, Дегранд, дошао до следећег закључка: „Херцеговци, Босанци, Срби, Црногорци говоре исти језик; они могу сасвим поуздано да се сједине и образују једну државу." (стр. 166.) Велики Мајеров конверзациони лексикон, који је у двадесет томова изашао 1909. године у Лајпцигу и Бечу, потенцира да је типични Србин најчишћи у Херцеговини. И енглески публицисти Хенри Стид и Мод Молбах искључиво говоре о Србима као становницима Босне и Херцеговине, без обзира на њихове верске разлике. Молбах још потенцира податак да „у српском манастиру код села Завала у Поповом пољу... библиотека има сачуване интересантне старе рукописе и ретке књиге на турском и српском језику, и манастирски печат носи годину 1271." (стр. 167.) Нису случајно Хрвати 1941. пожурили да спале све манастирске књиге и побију калуђере. Костић као посебан куриозитет цитира аустријског путописца Ханса Витхолма који је у Цириху објавио књигу „Путовање Балканом. Гранични предели Балкана". Према Костићу, Витхолм „каже да се у Поповом пољу, кад се претвори у језеро, појаве и две врсте риба: једна је лепа као пастрмка из Неретве и тешко се хвата; зову је Србин. Друга је гадна као шаран, лак је плен и зову је Хрват." (стр. 168.) Лепа и духовита карактеризација новокомпонованих Хрвата.

У модерној историографији никада није било колебања по питању српског етничког одређења Босне и Херцеговине. Чак у Хелмолтовој „Историји света", која је у девет томова изашла у Лајпцигу и Бечу 1905. године, стоји констатација: „Ако би се хтело замерити цару Душану да је чинио политичке грешке, то би била само та, што он није целом својом снагом настојао да добије Босну, где је живело чисто српско становништво." (стр. 172.) И за Дубровник се у том делу каже да је „притешњен између два српска племена Захумљана и Неретљана и тиме јако изложен словенизирању." (стр. 173.) Сава Бјелановић се у књизи „Дон Михо на бранику", објављеној у Задру 1883. године, најрадије позива на Калајеву историју Срба: „Калај је на основу свога свестраног проучавања дошао до закључка да је Босна била треће државно-политичко средиште српскога народа, дочим су друга два била у правој Србији и Црној Гори. Дакле, по њему Босна је српска." (стр. 173.) У уводним разматрањима своје књиге „Историја српског народа", Венијамин Калај указује на првобитно мноштво српских кнежевина, које су више или мање самостално егзистирале, па се понекад и међусобно сукобљавале. „Али су ипак становници овијех српскијех кнежевина по своме пореклу и говору у свему један исти народ. И то је бесумње једна од најсвојственијех појава, што је васколик српски елеменат на Балканском полуострву и у најбољим приликама само за сразмјерно кратко вријеме у стању био да створи једноставну државу засновану на уједињењу свију српских области. Изнова је наступило растројство. Па и данас налазимо у Срба с ону страну Саве, иако

не као излив свјесне политичке тежње али у ствари свакако три тачке које се политички привлаче, наиме: праву Србију, Босну и најпослије Црну Гору са Херцеговином. Ову тежњу да се око ове три тачке сакупе налазимо исто тако у вријеме самог насељавања, као и у току цијеле историје српске." (стр. 173-174.)

Други мађарски историчар, Ђула Паулер, 1894. године је на следећи начин образлагао наводно мађарско историјско право на Босну: указујући како су уXII веку „у долини Босне и споредним долинама седела појединa српска племена без сталне међусобне везе, слично као Румуни Зенвинског (?) предела, али и са разликом, да они (Срби) нису били нове придошлице, него вековима стално становништво својих жупа. Трагови ових појединачних жупа (племена) могу се и у XIII веку познати и они чине разумљивим да је Босна тако лако била издељена на поједине делове, нпр. банате Озора и Усора (Тузла)... Крајем XI века је Босна припадала држави Бодиновој, српског краља са Приморја (реч приморје остављa српски). После његове смрти држава му се расу. У исто време стаде мађарски нагон на Јадран... Према томе је велика вероватноћа да су се српска племена која су становала у Босни и која тада нису била повезана никаквом јачом државном везом добровољно потчинила у трећој деценији 12. века угарском крљу." (стр. 174.)

Поред Гиљфердинга који је писао да „становници Босне чине и по свом поимању и такође по званичном схватању три нације, иако сви једнако истом српском племену припадају и исти језик говоре," (стр. 175.) наводећи да је реч о Турцима, Латинима и Србима, и други руски историчар, Нил Попов, у књизи „Србија и Русија од Кочине крајине до Светоандрејске скупштине", преведеној и објављеној у Београду 1870. године, пише: „Зна се да српски народ не живи само у оним земљама које се сад називају Србија. Становници Босне, Херцеговине, Црне Горе, њима пограничних аустријских земаља и тако званe Старе Србије, сви су подједнако Срби и српског су племена." (стр. 175.) У својој „Историји српског народа", из 1857. године, Мајков каже: „Сјетимо се Босне испочетка, како бијаше жупа или област српска, која се углавном не разликоваше од Србије, у којој бијаше исти народ који и у Србији и која наста у исто вријеме с њом кад се Срби доселише у земље преко Дунава; у којој бијаху једни обичаји и једна старина као у Србији, ријечју, сјетимо се Босне како бијаше дио праве Србије, с њом јаче састављена него Хум, Травунија, Неретва, Дукља, тако да Константин Багренородни, набрајајући Србији области, не спомиње њу, разумијевајући је под општим именом Србија, као и Мачву и Семберију." (стр. 175-176.)

Мајков је остао запамћен и по писмима упућеним хрватској академској омладини из 1876. године, којима реагује на њене захтеве да се Босна и Херцеговина припоје Хрватској, а Костић из њих цитира карактеристичне делове: „Хрватска академичка омладина изјављује како она зна да у БиХ живи један народ хрватски. Не, господо, ви тога не знате. Шта више, ви не знате ни у име кога народа ви сами дајете изјаву вашу. Вашу данашњу провинцијалну Хрватску с главним градом Загребом, поводом страшних пустошења што их починише Турци у минула времена, населили су дошљаци из Штајерске, Крањске и Коринтије, тј. Словенци а не Хрвати... Осврните мало вашу пажњу на западне делове загребачке и вараждинске жупаније, па ћете се уверити да ту живе чисти Словенци. Напротив, примакните ухо па чујте језик у опсегу бивших граничарских пуковнија хр-

ватске војничке границе, па ћете увидети да је становништво њихово чисто српско и већим делом православно... Ако се ви служите речју „Хрват" у томе смислу у ком га је установнила наредба аустријске владе, и ако се у исти мах држите писменог језика што га је Гај завео, онда се маните да у етнографском погледу Бошњаке и Херцеговце – чисте Србе – издајете за Хрвате. Јер сви они говоре српским а не хрватским наречјем. Шта више и сама Турска Хрватска, између река Врбаса и Уне, насељена је Србима... Да ли сте икада помислили колико дубоко вређате ви васколики народ српски отимљући му најсветије имање његово: народно име и морално му јединство?... Ето на каквом се непоузданом и страшном основу гради посредством ваших руку тај мост, који ће служити на ту цељ да се што лакше могу дочепати српске покрајине, што теже за слободом а не за новим јармом." (стр. 176-177.)

Руски историчар Добров у књизи „Јужно Словенство. Турска и супарништво европских влада на Балканском полуострву", штампаној у Санкт Петербургу 1879. године, пише о српским земљама Босни, Захумљу, Срему, Мачви, о западној Србији коју чине Дукља, Захумље, Травунија и Неретва итд. Совјетска Академија наука је, 1946. године, издала књигу Н. С. Ђержавина „Словени у старини". Културно-историјска расправа, коју су и Немци прештампали 1848. у Вајмару. Ђержавин каже да је „српски народ заузео у старини једну обимну територију, која се простирала источно од далматинске Хрватске и јужно од Хрватске која је на Сави лежала... Српском народу су, стога, припадала следећа суседна и сродна племена: 1. Неретвани, чији се предео простирао од северозападног угла Полуострва до реке Неретве; делили су се у три жупе; после су продрли на острва јадранске обале, заузеше море и беху познати као морепловци и гусари. 2. Захумци; у X веку, према изворима, појављује се дукс кулморум; земља им је била позната под именом Захумлија, Хлем, Хумска. Предео им се простирао према југу, уздуж обале, од Неретве до Дубровника, и према континенту. Део који се ширио према континенту идентичан је са данашњом Херцеговином. 3. Травунци, Травуњани (грчки Требуниа Диоклеа, латински Travunia, Tribunia); њихов предео се простирао од залеђа Дубровника до Котора. 4. Конављани су заузимали узак обалски појас између Дубровника и Которског залива." (стр. 178.) Ђержавин посебно третира главне српске државе Рашку и Дукљу, истичући како су владари Властимир, Војислав и Бодин успевали да обједине српске земље, док за Хрватску каже да се простирала само до Уне. Све своје тврдње је поткрепио прилично прецизним географским картама. Веома му је важан закључак да уједињавањем српских земаља „настадоше у другој половини XII века наместо Србије два политичка и културна центра српског народа: Босна и Рашка. Босна отада потпада под сферу западног културног утицаја и католицизма, док Рашка спада у сферу утицаја Византије и православља." (стр. 177-178.)

У више својих расправа и највећи румунски историчар Никола Јорга пише о српској Босни и Србима Босне. Енглез Еванс је писао да су Срби дошли из Галиције и „запосели сву, или скоро сву земљу која сада обухвата ослобођену Србију, Босну, Херцеговину, Црну Гору, Стару Србију и северну половину Арбаније, раширивши се даље дуж обала Јадрана, од околине Сплита, где се река Цетина улива у море, па до Драча, ондашњег Дирахијума. Тако, искључујући оголели угао познат под именом Крајина или турска Хрватска, све што је

данас познато као Босна, која нас нарочито интересује, све то припада српској грани Словена." (стр. 179.) Сорбонски универзитетски професор и историчар уметности, Шарл Дил, Босну категорички сматра српском земљом, а о најдаљој прошлости каже да су „од садашње Босне Хрвати заузели северозапад... између Цетине и Врбаса; Срби заузеше остатак: ка странама Дунава, долине Дрине и Босне које силазе лаким падом ка реци; ка странама Јадрана плахе и брдовите пределе који се, преко данашње Херцеговине и Црне Горе спуштају све до мора; најзад, између Подунавске Србије и Приморске Србије, онај високи плато Рашке (данас Новопазарски Санџак)... физички центар земље, који ће, неколико векова доцније бити кратко време политички центар јелинско-словенског света." (стр. 180.) Једноставно, не постоји ниједан озбиљан историчар који је Босну у етничком смислу другачије карактерисао, него као српску земљу од кад су први пут Срби на том подручју поменути у аналима франачког писца Ајнхарда 822. године.

Поред историчара, и сви европски етнографи, географи, антропогеорафи, етнолози и антрополози не доводе у питање српски етнички карактер босанскохерцеговачког становништва, него га редовно потврђују и наглашавају. Тако етнограф Јохан Георг Кол 1872. године пише о Србима: „Од Словена овог народа проистекли су прво становници Србије, који су у ново време низом крвавих ратова извојевали своју независност, храбри Босанци, који су некад давали најбоље регруте кору јаничара, несаломљиви Црногорци... Разне околности доказују да они сви заједно припадају једној великој групи Словена, који су у себи јединствени и од осталих словенских грана... доста различити... Црногорци су словенско племе, које, као што је познато, спада у велику српску породицу Словена, једнако као Морлаци и Дубровчани. Њихов језик и њихови обичаји само се у ситницама разликују од језика и обичаја српских Босанаца, Херцеговаца и осталих Срба." (стр. 182.)

Већи број стручњака у реномираном немачком часопису „Иностранство" писали су, 1861. године, прецизно и опширно о Србима. Тако један од њих каже: „Славенском народносном стаблу у европској Турској припадају Срби, Босанци и Херцеговци, и, ако се Црна Гора прибраја турском царству, још и Црногорци. Сви су они, упркос различите вере и различитог политичког става, само једна нација." (стр. 182-183.) Други истиче да „као знатан разломак становништва некадашњег Турског царства и као најважнији југословенски народ, морају се споменути и Срби, који настањују данашњу Србију, Црну Гору, Босну и Херцеговину. Они припадају мањим делом римо-католичкој, далеко већим делом грчкој цркви, и због црквених противности интереса често су посвађани." (стр. 183.) Чланци су изашли непотписани, али редактор часописа и истакнути етнограф Фридрих Фон Хелвалд је, 1876. године, изложио идентично мишљење: „Словени Турске отпадају на две велике групе: Србе на северозападу и Бугаре на истоку и југоистоку. Први делотворни и амбициозни, други вредни али малодушни. Српској грани припадају, као што је читаоцима „Иностранства" више пута изложено, Црногорци, Херцеговци, Босанци." (стр. 183.) Хелвалд је и аутор великог географског приручника „Земља и народи" из 1878. године, у чијем етнографском прегледу констатује да су становници Босне Срби, али и Црне Горе и Херцеговине. И за босанске католике Хелвалд недвосмислено тврди да су Срби.

То исто износи Кледен у „Географском приручнику" из 1875–77. године, затим Херцберг, Лорен Дифенбах, Рикард Фон Ман, Киперт и многи други. Босна и Херцеговина су српске земље и искључиво српске. То је њихов једнодушан став, а Костић их уредно и стрпљиво цитира. Затим следе цитати из дела Ота Маула, Августа Хајнриха Кобера, Хуга Бернацика и других. Бернацик чак наводи да „не само православни Срби, већ и католички Срби Далмације, Босне и Славоније – поштују извесног свеца као заштитника породице, мада тај обичај код католика све више ишчезава." (стр. 187.) Да српски народ обухвата становништво Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Старе Србије пишу и Ами Буе, па Емил де Лавлеј који је писао да су Срби 640. године уништили Аваре и „населише Србију, јужну Босну, Црну Гору и Далмацију." (стр. 189.) Костић је упоран у даљем навођењу цитата Вивиана д'Сен-Мартена, Жака Ансела, Евжена Питара итд.

Ни међу руским научницима по том питању нема никаквих дилема. Тако етнолог Березин у књизи „Хрватска, Славонија и Војна Граница", објављеној у Санкт Петербургу 1879. године, описује како је Стеван Немања „решио да добије под своју власт Босну, која се ни по језику, ни по обичајима и традицијама тамошњег становништва готово ништа не разликује од осталих крајина (пограничних области) српске земље. Чак се може рећи да је Босна тешње била везана са Србијом него друге области српске земље, као нпр. Травунија, Захумље и Дукља." (стр. 101.) Јаков Головјецки је 1884. године у Вилнусу објавио „Географски речник западнословенских и јужнословенских земаља" у коме прецизира: „Бошњак, житељ Босне. Они припадају словенском, српском племену. Бошњаци су већим делом православни, са искључењем извесног броја који је примио католичанство и муслиманство." (стр. 191.) Чак и Липовски, који се 1900. године залагао да се Срби у Хрватској укључе у хрватски политички народ, рачунајући да би се Хрватска на тај начин лакше осамосталила у односу на Аустроугарску, у својој књизи „Словенски народ Хрвати" изричито и недвосмислено као српске земље набраја Босну, Херцеговину, Црну Гору и Србију. И „Велика совјетска енциклопедија" прецизира: „Обједињење српсих племена у једну народност произишло је у 9–14. веку у вези образовања средњевековне српске државе, док су се српска племена Црне Горе и Босне, особито после турског завојевања (конац 14. века) особено развијала." (стр. 192.)

Сасвим је разумљиво што је и чешки етнолог Лубор Нидерле 1910. године у свом „Словенском свету" био врло јасан и конкретан у одређивању српских земаља: „Срби имају своје главно језгро на Балканском полуострву. Они су настањени у свом независном краљевству, у Босни-Херцеговини анектираној од Аустрије, једном делу Далмације, у независној кнежевини Црној Гори, у северним деловима турских вилајета Скадар и Скопље, на северу Славоније, и сачињавају значајна острва у Јужној Мађарској." (стр. 192.) Из свега тога произлази да највећи српски етнолог свих времена, Јован Цвијић, не само да није био нимало усамљен у светској науци, него му нико није ни противречио у одређењу Босне и Херцеговине као земље са централним положајем у етнографској области српског народа. Цвијић сматра да „као неспоран минимум принципа народности мора вредети то, да се не сме дати туђину, страној држави, централна област и језгро једног народа, јер то значе Босна и Херцеговина за српски народ. Оне дакле нису за Србију и српски народ оно што су Алзас и Лотарин-

гија за Французе или Тренто и Трст за Италијане, или алпијске аустријске области за Немачку, већ оно што је област Москве за Русију, и што су најчвршћи делови Немачке и Француске за ова два народа, они дакле делови који су најбољи представници немачке и француске расе." (стр. 192.)

И за водећег мађарског геополитичара Арпада Терека нема никакве сумње о српској етничкој природи босанскохерцеговачког становништва, али и Дубровника, Барање и целе Војводине. На идентичан начин, чак и уз навођење бројчаних података, о српству Босне и Херцеговине пишу немачки етнограф Јохан Георг Кол, етнограф Адолф Бер, Александар Хекш, војни експерт Ристов, историчари Вилхелм Милер и Вилхелм Аугерштајн, француски слависта Сипријан Робер, Емил де Лавлеј, географ Елизеј Рекли, публициста Едмон Плоши, статистичар Анри Гедо итд. Жан Убићини је 1864. године врло једноставним апелом изразио оно што је став свих доцнијих научника, публициста и путописаца: „Србија се не завршава на границама мале државе чија је престоница Београд. С ону страну ових граница простиру се предели чисто српски и по раси и по историји: на југу Стара Србија; на западу Босна, Херцеговина, Црна Гора; на северу, одељено од Кнежевине током Саве и Дунава, старо Војводство српско, састављено од Срема, једног дела Славоније и Баната. Једна половина (ових области) припада Турској, друга половина Аустрији. Становништво се дели на два скоро једнака дела: 2,300.000 становника за Турску, 2,700.000 за Аустрију. Једини језик којим се говори и пише то је српски. На западу и на истоку српске земље простиру се две компактне групе: једна славонска: Хрвати, на броју од милион душа, сви католици; - друга, потпуно славизирана, Бугари, са три до четири милиона, православни." (стр. 200.)

Царско и краљевско географско друштво у Бечу објавило је, 1886. године, званични коментар другог пописа босанскохерцеговачког становништва чији је аутор Франц де Моније, где се потенцира апсолутни српски карактер становништва. Ту стоји да „готово сви становници БиХ припадају српском народном стаблу. Док се на тај начин не показује у етнографском правцу никаква разлика, добијају у овим обема земљама, као уопште на Истоку, повећани значај конфесије као обележје различитости становништва. Не само историјски, већ и политички и социјално, има овде вера свој значај. Мухамеданци су до пре кратког времена били искључиви господари земље, па су и данас још највећим делом њени сопственици, док су хришћани у подређеном положају као кметови." (стр. 201.) Хрвати се уопште и не помињу јер их међу аутохтоним становништвом није ни било.

Славистика по том питању такође никаквих спорова није имала. Њен главни научни утемељивач, језуитски свештеник Јосиф Добровски, у писму Јернеју Копитару с почетка деветнаестог века каже: „О географским називима мало се ја бринем. Та забога, Дубровчани, Македонци и Босанци су Срби." (стр. 202.) Копитар се с њим по том питању у потпуности слагао. Други велики слависта, Јосиф Шафарик, Србима је, поред Србијанаца, Босанаца, Црногораца, Славонаца и Далматинаца, сматрао Бугаре. Ватрослав Јагић му је замерао због Бугара, али ниједном речју није оспоравао да су Славонци, Далматинци и Босанци Срби. Шафарик каже да је „историјски и лингвистички утврђена чињеница да, као што Срби у Србији, Босни, Славонији, Херцеговини, Црној Гори и Далмацији, заједно сачињавају само једну грану великог словенског стабла,

па припадали они источној или западној цркви, исто тако њихов језик сачињава само један дијалекат (не више њих, Л.М.К.) иако са много незнатних варијетета." (стр. 203-204.)

Најпознатији француски слависта у књизи „Словени Турске", из 1844. године, посебно потенцира босанске Србе: „Срби по језику и обичајима, Босанци су се разликовали ипак увек од њихових дунавских сународника опоријим карактером; они, сем тога, претендују да надмашују друге Србе племством и чистотом порекла." (стр. 207.) Јакоб Грим је 1815. године на следећи начин територијално омеђио српске земље: „Србима правилније називамо оно што се иначе Илирцима назива, словенску народну грану, јаку око пет милиона, која станује почев од крањске границе на југу Купе и Саве доле све до старог Акроцерауније и Хемуса (Балкана, Л.М.К.), и од Јадранског мора до бугарског Тимока, а по својим колонијама такође је насељена у Славонији и Јужној Мађарској до Сант-Андреје код Будима." (стр. 207.) Јакоб Грим је још прецизнији као писац предговора Граматике српског језика Вука Караџића из 1824. године, где говорио Србима свих српских земаља: „Становништво од око пет милиона да се овако израчунати: три милиона неуједињених Грка (тј. православних, Л.М.К.) (један милион у Србији, један у Мађарској, један у Босни и Херцеговини, Црној Гори, Далмацији); од остала два милиона живе две трећине у Босни, који се зову Турци према својој вери, мада ни хиљадити међу њима не говори турски; једна трећина је католичка, и станује у Босни, Далмацији, Славонији и Хрватској." (стр. 208.)

Водећи немачки филолог Јохан Северин Фатер, слично Јакобу Гриму, 1847. године у делу „Књижевна граматика", објављеном у Берлину, на следећи начин врши поделу Срба по регионалној припадности: „Ми бројимо у Славеносрбе: 1) Србе у ужем смислу или Србијанце, у некадашњој краљевини Србији, садашњој турској провинцији серф-вилајет, на обе стране Мораве, између Тимока, Дрине, Балкана, Саве и Дунава. Један велики део одселио се још раније у аустријску Славонију и Јужну Мађарску: Они су готово сви грчког обреда. 2) Босанце између Дрине, Врбаса, Саве, Далмације и Балкана. Многи су прешли на ислам, али су ипак највећим делом сачували словенски језик и обичаје. Највећи део, међутим, исповеда грчки култ, само мало њих западни. 3) Црногорци, у Турској Арбанији између црногорских брда, од Босне према морској обали до Бара, сви грчког обреда. 4) Славонци, у аустријској краљевини Славонији и војводству сремском, делом грчког делом латинског обреда. 5) Далматинци, уздуж Јадранског мора, у округима Задар, Сплит, Дубровник и Котор, као и прибрежним острвима, готово сви исповедају римски обред. Српски језик говоре сви ови народи са неким веома малим одступањима у дијалекту... Прави српски језик дели се у три дијалекта: херцеговачки, ресавски и сремски. Босански се не разликује од српскога готово ништа. Славонски је само једна нијанса српскога. Далматински је дијалект прилично модификиран утицајем суседне Италије, нарочито у језику обичног народа." (стр. 208-209.)

Након излагања и опширног цитирања ставова најауторитативнијих научника, Лазо Костић приказује мишљења и погледе цењених публициста и политичара који су, с једне стране, били упућени у резултате истраживања унутар разних научних дисциплина, али и, с друге стране, својим популарно писаним радовима учествовали у формирању јавног мњења својих земаља. Почевши од француског конзуларног чиновника у Травнику из Наполеоновог времена, па

преко Масије де Клервала, који је за становништво Херцеговине рекао да „припада целокупно српској раси и у већини грчкој вери" (стр. 211.), до Даврила, анонимних француских аутора на које је указивао Мирослав Спалајковић у својој докторској дисертацији или Убићиниа који је, 1882. године, писао: „Етнографски је Босна најхомогенија преко Европске Турске. Изузев неколико стотина Османлија, три до четири хиљаде Јевреја који су дошли у XVII и XVIII веку или из турских покрајина или из Дубровника и Венеције, затим 18 до 20 хиљада Арбанаса разасутих по Новопазарском Санџаку, сво становништво је српско." (стр. 212.) И Рене Анри је истицао, 1905. године, да „Срби сачињавају најважнији део становништва Босне и Херцеговине." (стр. 212.)

Огист Дезон, који је имао запажену улогу у француској дипломатији, а упоредо се бавио и публицистиком, написао је 1888. године предговор за збирку српских народних песама, објављену у Паризу на француском језику и, између осталог, саопштио: „Растављена вером на три окрајка, подељена политичком нуждом под разним властима, српска раса има још и ту несрећу да се распростире на бројне пределе, чија различита имена прикривају њено јединство. Србија, Стара Србија (у садашњим турским вилајетима Косова и Скадра), Босна, Херцеговина, Црна Гора, Далмација са Дубровником, јужни пределu Мађарске (Бачка, Срем, Банат), Славонија, Хрватска (целом и са различито обележеним дијалектом), сви ови крајеви, од којих су неки створили краљевства, сви су, у потпуности или делом, обитавалиште српског народа а да ништа не упућује иностранство на то, ако се узме име нове краљевине која има Београд као престоницу. Етничко и морално јединство, које су вера и политика разбиле, доказује језик и, ако то није много речено, одржава народна поезија." (стр. 213.)

И француски историчар уметности, Шарл Дил, износи тврдњу да је целокупно становништво Босне и Херцеговине српско, без обзира на упечатљиве верске разлике. Тако исто и Гене Пинон, који се осврће на период Калајеве владавине и о њој каже: „Српска историја, српска традиција, све до српских песама, беше забрањено; никад, за време отоманског режима, није земља претрпела такво тлачење. Све оно што је подсећало на неке везе становника са Србима беше тако строго прогањано да је г. пл. Калај, поставши гувернером ових двеју провинција, забранио своје сопствено дело, у коме је некад био написао: „У Босни и Херцеговини, уз три религије, нема него један народ: српски." (стр. 215.) Чак и у француском „Енциклопедијском речнику Квилет", објављеном у Паризу 1953. године, у првом тому, пише за Босну и Херцеговину: „Становништво је српско, али раздељено, са гледишта вере, на грчко-православне, римокатолике и муслимане." (стр. 216.)

На сличан начин пишу и немачки публицисти, попут аустријског конзуларног чиновника Карл Сакса, књижевника Карла Брауна-Визбадена, историчара Мориса Цимермана, барона Швајгер-Лерхенфелда, Виганда, Карла Пеца, Едуарда Рихтера, Нојбахера, Артура Ахлајтнера, Албрехта Вира, Катарине Штурценекер, Цурлиндена, Хајнриха Канера и многих других. Костић овде цитира и већи број најугледнијих европских енциклопедија и лексикона. У сваком су Босна и Херцеговина третиране као изразито српске земље. Тако, на пример, угледни „Мајеров лексикон" за 1889. годину, у одредници „Босна" доноси: „Становници су Словени и припадају српском народу. Језик је српски у свој Босни и одржао се сасвим чист, пун и леп, нарочито по селима. Турски се

није могао нигде да укорени упркос дуге владавине Османлија." (стр. 224.) Слично је у Мецгеровом „Географско-статистичком лексикону", Гитеровом, Бензеовом итд.

Руски аутор Андреј Сиротињин у књизи „Русија и словенство", из 1910. године, каже да су Босна и Херцеговина „за Србе исто што је за нас Москва. То је срце српског народа. Оне леже на путу Србије ка мору... Само су се Хрвати радовали анексији, што су се надали, и још се увек надају, да ће под скиптром Хабзбурга сјединити, у посебној хрватској држави, све српске земље. Но, не говорећи о томе да ће им то једва успети, Хрвати у Босни чине мањину. Коренити њени житељи, то су Срби. Заједно са Србима иде против Аустрије и босанска аристократија, бегови и аге. Па забога и они су Срби. За дуго време турске управе они су примили ислам, али су сачували у пуној чистоти свој рођени српски језик... Погледајмо сад шта се радило са Србијом у ужем смислу и у суседној Херцег-Босни, где Срби живе и где су живели у тесно затвореној маси без примесе икакве друге народности." (стр. 226-227.)

И историчар Рајевски је, 1850. године, писао да је херцеговачка историја „историја непрекидних тлачења српског народа под самовољном владавином везира и паша. Многе одличне српске породице примише ислам, а друге, на махинације језуита и римске пропаганде, заменише веру отаца за папизам. Али на част Херцеговаца треба рећи, да, упркос гоњењима Турака, нарочито потурчених Срба, и мамљењу Латина за преко 400 година, већи део Херцеговаца је остао веран православној вери." (стр. 227.) Чак су и Хрвати, политичар Франо Супило, књижевник Франц Курелец и песник Мато Топаловић директно Босну и Херцеговину називали српским земљама. Уосталом, по том питању је још изричитији био католички фратар Томо Ковачевић. Наставили су фра Грго Шкорић, фра Гргур Јакшић, фра Иван Фрањо Јукић и други. Поред њих, Костић на крају књиге, по истом питању и с подударним ставовима, цитира Николу Томазеа, Анђела Пернићија, Лафана, Навила Форбиса, Џонсона, Ђорђа Алена, Јаноша Ашбота, Феликса Каница и Дору Дистрију.

3. Националност босанскохерцеговачких муслимана

Трећу књигу свог босанског циклуса под насловом „Наука утврђује народност БиХ муслимана", Лазо Костић је објавио 1967. године у едицији „Српски проблеми" серије националних списа Српског културног клуба „Свети Сава" за Канаду. Аутор је максимално, колико је то уопште био у могућности, истражио схватања великог броја компетентних научника који су изричито босанскохерцеговачке муслимане сматрали Србима, или то само имплиците чинили. У поговору је полемисао са Радојем Кнежевићем, једним од протагониста 27-мартовског пуча, који је овакве Костићеве напоре сматрао непотребним, а истовремено се залагао за јалове, стерилне расправе о модалитетима очувања југословенске државе. Уз то, Лазо Костић даје и један свој текст из чикашке „Слободе" из 1955. године, у коме је полемисао са редакцијом „Наше речи" која га је напала за наводно великосрпско својатање муслимана и инсистирала на њиховој наводној националној посебности. „Нашу реч" су у томе следили и неки други пројугословенски емигрантски листови исказујући типичну самоувереност незналица којима нису важни научно фундирани аргументи и методоло-

шки изведени докази, већ идеалистички конципиране идеолошке жеље и политичка хтења. Све до краја деветнаестог века по националном питању је суверено владао објективни критериј, али се тада јавио и брзо пробио субјективни. Костић сматра да се ни један ни други не могу игнорисати, поготово кад је реч о стручним истраживањима. Највећи светски научници „су сви без изузетка, сав научни свет Европе без икакве разлике, босанскохерцеговачке муслимане уврштали у ред Срба. То су, истина, радили не питајући ове муслимане, не питајући ниједног јединог. Но, што би било да су их питали? Ови би сви одреда рекли да су Турци. Ни ту не би било никаквог изузетка. А да ли би етнографи смели да те људе уврсте међу Турке? Каква би изгледала њихова етнографија? Морали би казати да има не само туранских и сличних Турака, него и словенских. Међу Словенима би нашли још једну народност: турску! Ето баш пример б-х муслимана које ове приставе некомпромисног субјективног мерила најбоље демантује." (стр. 104-105.)

Врло духовитим и ироничним питањима Костић даље исмева дилетантска и политикантска настојања самоуверених квазидемократа и апологета југословенства. Он их ставља у недоумицу пред дилемом „да ли се смело очекивати од етнографа XIX века да пишу: има још једна словенска народност, коју не умемо да определимо, и морамо чекати другу половину XX века, или чак неки доцнији период да је утврдимо, а сам ромејски цар Константин Порфирогенит је у X веку износио податке о Србима и Хрватима, и никога другог није пронашао на територији о којој је реч. Сви слависти XIX века омеђивали су и српску и хрватску етничку територију, и ниједном, ама баш ниједном, није на памет пало да у Босни види Хрвате. Утврдили су тамо Србе и то је сва светска наука примила без икакве „промицбе". Па и данас стање није много друкчије. Истина да већина, огромна већина, б-х муслимана није још национално опредељена, да се колеба, да не може нити лако напустити своје турске осећаје нити прихватити нове, каурске. И етнополитика мора с тиме рачунати. Али етнографија мање или чак никако. Као што није ни некад много давала на турско расположење муслимана Босне и Херцеговине, ни сада етнографија не може да чека док се ови реше које су народности, док национално дођу себи." (стр. 105.)

Веома је важно нагласити да никада ниједан озбиљан аутор није изнео став да су босанскохерцеговачки муслимани по народности Хрвати. Међу њима сигурно има и породица које су хрватског порекла, али је тај број веома мали у односу на оне чије је порекло неспорно српско. Још је Леополд Ранке писао о турским великим везирима српске народности, попут Ахмеда, сина херцега Стевана у време Бајазита II и Мехмеда Соколовића у време Сулејмана I Величанственог, уз коментар који представља и својеврсну ламентацију: „Ако се, према томе, не може спорити да је српски народ имао највећи утицај на развитак царства, он је такође имао инајвећи утицај религије (муслиманске). Прелазак Босанаца на мухамеданство није извршен одједном, већ, како изгледа, полагано кроз читаво столеће и више... Место да оснује своју државу, српски народ је био одређен да помогне да се турска (држава) подигне... Ни они Срби који су прешли на ислам нису се могли отргнути од љубави према (народној) песми. Често имају оба дела исту песму, само код сваког дела побеђује у њој његов верник. Господа (јамачно муслиманска? Л.М.К.) неће да се песмом баве, али је радо слушају и једном је сарајевски кадија пустио испод суђења једног заточеног

хришћанина само зато што су му се његове песме допале. Песма савлађује разлику вере: она повезује целу нацију, она живи у целокупном народу. Долине у којима дечко овце напаса, долине у којима коси жито, шуме кроз које путник промиче, све одјекује од песме. Она прати сво пословање." (стр. 9-10.)

Поред овог цитирања „Српске револуције", објављене у Хамбургу 1829. године, Костић помиње и друге Ранкеове радове, а посебно описивање народне песме „Змај од Босне", у којој се муслимански феудални великаш и његови ратници спремају на обрачун са војском централне турске власти управо на Косову пољу, где су њихови преци ратовали за прадедовску веру, па тај рат изгубили. Они своју феудалну аутономију у Босни сматрају зачетком старе српске државности, па се опиру централистичком сламању феудалне раздробљености. Ранке то овако објашњава: „Нешто величанствено и узвишено лежи у овом осећању. Они мисле да ће ратовати за своју веру, за читаво своје национално биће. Поприште траже тамо где је већ једанпут, иако несрећно, о обе те ствари одлучено. Или ће победити и своју садашњу веру, мухамеданство, баш тамо сачувати где су стару, хришћанство, изгубили, или ће подлећи. А тада ће се у најмању руку придружити великим успоменама старе славе и њене пропасти." (стр. 10.) И Јакоб Грим, који је категорички сматрао да су сви босански становници Срби, указивао је: „Мухамедански Срби изгледа да певају исте (народне) песме, само што измењују улоге победиоца и побеђеног." (стр. 10.)

До сада више пута цитирани Кол по питању босанских муслимана пише: „Само код једног племена Срба, код Босанаца, успело је Турцима да задобију присташе Корана... Тако представљају Босанци, на жалост српских патриота, словенско племе усред Илирије, које је у свим својим вишим слојевима, ако не турцизирано а оно бар мухамедизирано, и које је, као сви ренегати, постало фанатично мухамеданско." (стр. 11-12.) Кол ту додаје да међу Хрватима „нема ни мухамеданаца ни грчких (православних) хришћана, или врло мало." (стр. 12.) Карл Браун, као писац предговора немачког издања српских народних песама, каже: „Српска раса се врло различито развијала у разним областима. У Босни је српско племство прешло на ислам већ кратко време после турске анексије и повукло је собом један део осталог становништва. У Херцеговини остаде део српских војвода веран својој старој вери, али је своје привилегије морао да прима у бератима падишаха." (стр. 12.)

И немачки аутор Лајет је у реномираном часопису „Глобус" 1865. године био недвосмислен говорећи: „У Босни, пак, где су хришћани подјармљени и њихови некадашњи савереници а сад српски мухамеданци и (као такви) племићи, спахије и војници, ту ни дандањи није реткост отпад од хришћанства." (стр. 12.) У новом тексту у истом часопису, 1867. године, он понавља да су мухамеданци Босне и Херцеговине Срби и да се служе српским језиком, као и 1868. године у часопису „Иностранство", „пошто су, са изузетком Бугара, сви Славени који обитавају Турску и њене земље подложне трибуту-Србију и Црну Гору – по свом пореклу један и исти (српски) народ." (стр. 13.) Он говори о православним, мухамеданским и католичким Србима у свим српским земљама. У истом том „Глобусу" подударно је и гледиште Ота Рајнсберга о Србима исламске вероисповести, као и римокатоличке, с тим што аутор извлачи и један далекосежнији закључак према коме Јужних Словена „има укупно једва осам милиона, од којих више него четири милиона живе под влашћу Аустрије, а остатак под влашћу

Порте. Језик их дели у Словенце, Хрвате, Србе и Бугаре, иако су одступања између њихова начина говора, која се јављају у постепеним прелазима, тако мала, да беспристрасни оцењивач спознаје ту само дијалекте српског језика." (стр. 13.) Што се самих Срба тиче, „и поред различитог обележења племена и упркос верске мржње која Србе дели у три непријатељска логора: у припаднике источне цркве, римокатоличке хришћане и исповедаоце ислама, обичаји и морална својства исти су код свих осталих, па чак и у својој телесној структури, у одевању и начину живота само се мало међу собом разликују." (стр. 14.)

Фон Штајн 1876. године кроз разматрање етничког стања у турском делу Балкана каже да „етнографски односи нису једини одлучни при опредељењу снаге и моћи мухамеданског елемента, јер су врло многи Срби, Бугари и Арбанаси фанатичне присташе Пророкове. Нарочито је у Босни читаво племство прешло на ислам да би своја феудална права задржало, и ово племство, које је иначе своју народност и свој језик строго очувало, баш је надасве фанатичан противник свих реформи које Порта преузима у корист својих хришћанских поданика." (стр. 14-15.) И војни теоретичар Ристов у књизи „Рат у Турској 1875–76", објављеној у Цириху 1876. године, каже: „Мухамеданци у Босни... са врло малим изузетком су српског порекла." (стр. 15.) Циришки универзитетски професор Кинкел исте године износи да у Босни и Херцеговини „муслимани носе делимично чак стара породична имена српског порекла." (стр. 15.) У часопису „Дојче рундшау", 1877. године, у опширном елаборату о балканским приликама стоји да се Босна, „некад део великосрпског царства дуже одржала према Османлијама него Србија... Док је у Србији племство било уништено при освајању, прође босанско племство, да би сачувало своја добра и свој господарећи положај, већим делом на ислам... Босна је тиме постала једина провинција Порте која има знатно немуслиманско становништво и наследно племство које припада истој раси, исти српски дијалекат говори као и они, а ипак је социјално и верски оштро одељено." (стр. 15-16.) Идентичне погледе износи, 1878. године, Херсберг у „Петермановом географском часопису".

Морис Цимерман у „Илустрованој историји Орјенталних ратова 1876–1878", објављеној у Бечу 1878. године, говори и о херцеговачком становништву: „Становништво Херцеговине износи око 300 хиљада душа и целокупно је српско. Многе одличне српске породице које су се бојале да ће по освајању земље од Турака изгубити своје привилегије беху присиљене да приме ислам; зато се између бегова, ага, спахија, мулака, ефендија итд., налазе највећим делом чисто српске породице као што су Љубовићи, Филиповићи, Бабићи итд... Од 300.000 становника 60 хиљада припадају исламу, 50 хиљада римокатолицима а 190 хиљада грчким католицима." (стр. 16.)

Морис Хернес 1889. године, разматрајући сталне немире у турском делу Балкана пре аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, на врло интересантан начин пише о Србима исламске вероисповести: „Али чак и ова жалосна ситуација која је градове Босне и хришћанских суседних земаља претварала у сталне ратне логоре, није остала без једног повољног дејства. Епска народна поезија оних Срба који су прешли на ислам, али који су са љубављу светковали своје старе обичаје и јуначка дела, и којима су остали верни, опијала их је сада сјајем и величином османлијског царства, као што је раније то била хришћанска епика на сјај и славу византијског двора... Нарочито посматрање захтева однос

босанских муслимана према правим османлијама, као уопште у погледу њиховог положаја у исламском свету. Они су чистокрвни Словени, говоре њихов српски језик и сматрају се упркос њихове чврсте привржености учењу Пророковом бољи од самих Турака. Чак и од свих других који признају ислам. Али иначе сачували су они у своме бићу, као и у својим обичајима многе дубоке разлике од осталих народа који са лицем окренутим Меки призивају Алаха. Тако прослављају босански муслимани Ђурђевдан, баш исто онако као и њихови хришћански племенски припадници." (стр. 18.)

Карл Гец 1891. године потврђује да су босанскохерцеговачки муслимани пореклом Срби, док етнолози Фридрих Самуел Краус и Јохан Дујмс Бекман 1887. године пишу: „Снажни ратни походи против Аустрије пружали су мухамеданцима српског језика и српског племена далеко богатије и за себе пријатније мотиве за епско песништво што су их имали у старијим предањима." (стр. 19.) Та народна епика уопште не познаје појам Хрвата и Хрватске, како наглашавају аутори, а онда посебно истичу: „Босанци и Херцеговци су учествовали под заставом ислама на освајању Мађарске... Пре 300 година могло је неко време изгледати да ће половина западне Европе, све до капије Беча, бити подложена србизирању." (стр. 19.) У време анексионе кризе 1908. године Теобалд Фишер указивао је на судбоносно значење чињенице да су Срби подељени државним границама, али и припадношћу православној, римокатоличкој и исламској вероисповести. О мухамеданским Србима 1909. године пише немачки географ Паул Ден, а 1910. Биан, док бечки универзитетски професор Аугуст Фурнир 1909. указује да је кризу у турској босанској управи изазвало противљење модернизацији и реформама, где се манифестовала „непослушност мухамеданских земљовласника, оних српских ренегата, који су некад са променом вере искупили господујућа права муслимана, и сад су се против њиховог губитка свим силама борили." (стр. 21.) О босанским мухамеданским Србима 1913. године у Берлину је писао и истакнути војни аналитичар Рихард фон Мах.

У предвечерје Првог светског рата немачки публициста Албрехт Вирт, у књизи Балкан, објављеној у Берлину и Лајпцигу 1914. године указује да „има у Босни и Турској мухамеданских Срба који су крајње непријатељски расположени према својим хришћанским сународницима." (стр. 21.) Пишући о бугарским муслиманима Помацима он примећује „за разлику од српских муслимана, њима је религиозна мржња страна." (стр. 22.) О босанским мухамеданцима као превереним Србима писао је и Швајцарац Роберт Вирц у књизи „Балканско питање", објављеној у Цириху 1915. И загрижени антисрбин, вероватно фрустриран сопственим српским пореклом, аустријски генерал барон Емил Војновић, 1917. године пише да живи „550.000 мухамеданаца у Босни и Херцеговини, који јесу заиста Срби, али се као такви не сматрају... У БиХ, где су, свакако, по националности Срби у премоћи (већини), њихов социјални значај је парализован великим бројем мухамеданаца (више од трећине становништва)." (стр. 23.) Има доста доказа да је и Аустријско министарство иностраних послова у службеним комуникацијама босанско муслиманско становништво изричито означавало као припаднике српске националности.

После Првог светског рата такође нема никаквих спорења по питању етничке суштине босанскохерцеговачких муслимана међу немачким научницима. Тако географ Ото Маул, геополитичар Руперт фон Шумахер, слависта Гер-

хард Геземан и многи други. Геземан у „Народној карактеристици Србохрвата", објављеној у Берлину 1928. године пише: „Гро поисламљених происходи од старог српског феудалног племства, који су због своје богумилске секте и политичке опструкције били у раном средњем веку прогнани од централне државне власти и били прихваћени од босанских племића једнако настројених... Национална српска осећања и поступке смели су да у старо доба покажу само најмоћнији, као нпр. велики везир Мехмед Соколовић, који је Србима учинио највећу националну услугу васпоставивши 1557. Пећку патријаршију и поставивши свога брата за патријарха." (стр. 25.) У књизи „Култура Јужних Словена", објављеној после 1935. године, Герхард Геземан указује и колико је био ефикасан процес денационализовања босанског муслимана, који је код њега као „национално, крвно и по традицији гордог човека... тако темељно избацио српски народносни и национални осећај да још многи њихови потомци, и данас, у својој држави, нису нашли наслон на своје сународнике." (стр. 25.)

Слависта Алојз Шмаус у студији „Косово у народној песми муслимана", објављеној у Минхену 1938. године, указује: „Упоредна анализа српске муслиманске и арнаутске песме само нас још више утврђује у мишљењу да је арнаутска традиција о Косову у главним цртама позајмљена од Срба. Чак се намеће питање да није и сама арнаутска песма као таква позајмљена од Срба муслимана." (стр. 25.) Фриц фон Румел 1940. године наводи: „Југославија броји округло милион и по мухамеданаца, али ипак највећи део од њих чине Бошњаци, тј. Срби који су прешли на ислам." (стр. 26.) То исто говоре Херман Нојбахер, Рајнхолд Траутман, Александар Сана и многи други. У целокупној немачкој науци босанскохерцеговачки муслимани се третирају као припадници српског народа. Ниједан аутор их не сматра Хрватима или неком посебном нацијом.

Истоветна је ситуација у француској науци и публицистици. Етнограф Ами Буе у чувеној књизи „Европска Турска" из 1840. на више места констатује: „Српски муслимани Босне, као и Турци, не зову српски језик друкчије него босански језик... Заиста, мада су Србин и Босанац муслиман истог стабла, овај последњи има опорију кору него онај први... У Босни Срби муслимани су једини... Срби муслимани Босне сачували су највећи део словенских обичаја брака, а они из Херцеговине (Срби муслимани) обављају своју свадбу некипут по три до четири недеље." (стр. 27.) И Сипријан Робер помиње муслиманске Србе, док Сент-Рене Таљандије 1868. каже „о Босанцима, данашњим Србима муслиманима, који су постали муслимани тек после освајања (турског) и да би се измакли од победникове свирепости... фанатични војници Хусеин-капетана, упорни борци исламизма, били су синови Душана и Лазара." (стр. 28.)

Лекар књаза Милоша Бартелеми, Силвестре Куниберт, у Лајпцигу је, 1855. године, објавио студију о српској револуцији и независности и у њој посебно потенцирао мржњу између православних Срба Србије и босанских муслимана, „иако су ова оба народа, заједничког језика и порекла, дуго времена сачињавала један народ... На крају српског владања, велики део Босанаца је напустио хришћанство да би примио Мухамедов култ... Босанци сматрају да у Србима виде вечне сведоке апостазије својих предака; они поцрвене кад их Османлије подсете на њихово заједничко порекло са Србима." (стр. 28.) Објашњавајући зашто босански муслимани православне Србе називају Власима, аутор закључује: „Хришћани Србије и Босне нису никад друкчије обележавани од њихових исламских

земљака. Назвати их Србима, то би значило подсетити на њихову заједницу расе и апостазију њихових предака." (стр. 28.) И Куниберт помиње Змаја од Босне, Хусеин-капетана Градашчевића, који је „сакупио војску од 25 хиљада људи одабраних трупа и спустио се на славно поље Косово, где се надао да ће победити султанову војску и осветити срамоту пораза коју су његови преци морали да претрпе 1389." (стр. 28.) Француски слависта Луј Леже је 1873. године указивао на „пет стотина хиљада Срба муслимана који се налазе у Босни. Преверени једанпут мачем у муслиманску веру, они су је примили не одричући се никад свог народног идиома. Многи од њих га култивишу са жаром и сматрају се просто као Срби различите вере." (стр. 28-29.)

Белгијски географ Краус је, 1876. године, установио да од свих словенских народа постоје само Срби и Бугари исламске вере. Француски путописац Шарл Ирјатр на следећи начин третира српске муслимане: „Треба знати да ови потомци Срба, становници Босне и Херцеговине, преобраћени у ислам за време освајања (земље)... практикују исламизам са много већом чврстином него муслимани одоздо... Босански Србин... није у прелазу на ислам видео нешто друго него средство да сачува своје привилегије у извесној мери... Власништва су већ била заузета од преверених Срба... Ове генерације (Срба православних) не смеју никад заборавити да муслимани који су над њима владали нису Турци који су дошли као освајачи... него њихова браћа, Срби побеђени као и они сами, хришћани као и они... Ово одрицање вере својих отаца сматрано је од Срба посталих муслиманима." (стр. 29.) О Србима муслиманима пишу публициста Анри Гедо, слависта Селест Куријер итд. Куријер указује како Срби муслимани чувају границу са босанске стране, на исти начин на који и аустријски Срби са сопствене. Срби граничари са обе стране границе, међусобно љуто супротстављени. Поред тога, он констатује: „Католички Срби су углавном наклоњени Аустрији и од ње очекују спас. Срби грчког обреда, напротив, имају очи окренуте према Русији и отуда очекују своје ослобођење." (стр. 30.)

Историчар уметности, Шарл Дил, у књизи „Медитеран, увод у историју и уметност", штампаној у Паризу 1901. године, пише да су становници Босне Срби три различите вероисповести. Публициста Андре Бар у књизи „Босна и Херцеговина", издатој у Паризу 1903. објашњава: „Већина становништва припада српској раси, која се настанила у овим покрајинама већ од VII века; српски се говори у целој земљи са изузетком Хрвата чији се дијалект мало разликује, и који преовлађују нарочито у Крајини. Немачки, као раније турски, не говори нико сем понеког чиновника или војника увучених у земљу. Српску народност домаћег становништва Босне и Херцеговине уосталом нико и не оспорава. Сам г. Калај, пишући некад своју Историју Срба, рече да у БиХ под три вере има само један народ, српски... Православна вера је најстарија. Она потиче из доба кад Срби напустише паганство да би примили догме грчко-источне цркве. Муслимани потичу од старог српског племства, које се, после освајања Турака, преобратило у ислам да би сачувало своје привилегије. Католици се регрутују међу синовима појединих Срба који су се потчинили римској цркви у време папског утицаја у БиХ, а данас међу чиновницима аустријским." (стр. 31.) И Рене Пинон у више наврата пише да су сви становници Босне и Херцеговине Срби, а уз то да су муслимани потомци старе српске властеле. Најпрегнантније је тај став изразио у студији „Аустро-српски конфликт", публи-

кованој 1907. године: „Сами муслимани су Срби, не само по свом пореклу већ и по њиховом сопственом признању. То су углавном бивше властеле земље која је, у моменту заузећа (земље), прешла на ислам... Треба утврдити без околишења да је јавно расположење у БиХ мало наклоњено доминацији аустријској. У најмању руку се неће моћи спорити да српска већина становништва, било православних или муслимана, апсолутно одбија васпостављање директне потчињености под Аустрију." (стр. 31.)

Историчар Анатол Лероа-Болије указивао је да су богумили постојали само међу Србима и Бугарима, па у студији „Расе, религије, нација Босне и Херцеговине", из 1900, указује: „Стари српски бољари, поставши муслимански бегови, формирали су једну врсту аристократске олигархије о којој су султани-калифе далеког Стамбула често морали рачунати." (стр. 32.) На идентичан начин писали су Виктор Берар, Ернест Дени и Жорж Дева. Дева у књизи „Нова Србија", из 1918, напомиње: „Овде је интересантно забележити једну карактеристичну црту менталитета Босанца прешлог на ислам. Иако муслиман, он је сачувао током векова своју српску националну свест." (стр. 33.) Костић даље цитира Гастона Гравјеа који је 1911. објавио студију о муслиманском исељавању под аустријском окупацијом и након анексије: „Има три и по века, за време турске најезде, Босна и Херцеговина су биле настањене становништвом искључиво српским, потпуно хришћанским, које је живело под феудалним режимом. За разлику од онога што се десило на другим странама, велики део ових Словена се преверио на ислам. То је био нарочито случај са господарима земљишта, који су на тај начин могли да сачувају добра и положаје. Они од тада сачињавају привилегисану класу Срба муслимана, која се одржала за цело време турске окупације... Срби који су остали православни и католици посташе кметови... Мухаџири исповедају, то је истина, исламизам, али су они, поред свега тога, српске расе, долазе из српске земље и не говоре друкчије него српски." (стр. 33.) Готово идентичне погледе Костић је нашао код Пјера Маржа и Емила Омана.

Руски слависта Пјотр Иванович Прајс 1845. године пише о босанским Србима православне, католичке и муслиманске вероисповести, као и Старчевски, Гајевски, а нарочито Гиљфердинг, најпризнатији ауторитет светске науке по босанском питању деветнаестог века. Он посебно запажа да босански бегови „признају да су потомци древних хришћанских племића Босне. У њиховим устима звучи српска реч необично чисто и лепо (елегантно); они употребљавају старе форме које се код хришћана готово не чују у разговору. Говори се чак да неки од њих чувају од колена на колено, и да су до данас сачували, грамате прећашњих босанских и српских краљева." (стр. 36.) И Мајков је, у раније цитираним писмима, наглашавао да „и они Срби што се истурчише, ипак се сматрају као Срби, говоре српски, поштују православље... Босански, херцеговачки и старосрпски мухамеданци сећају се свог српског порекла, свог старог православља и свог рођеног језика који знају боље него турски. Католике држе они за „нечисте", мрзе их и презирно их зову „шокцима" и „жабождерима". Кад би католик хтео да прими ислам, морао би се по њиховом мишљењу прво очистити примивши православну веру." (стр. 37.) Да су босанскохерцеговачки муслимани чисти Срби неспорно је и за Јакова Головјецког, Тимофеја Димитријевича Флоринског, Андреја Сиротињина, Голењицин-Кутузова и друге угледне руске слависте.

Енглески путописац Едмонд Спенсер путујући Косовом саопштава да „назад мало година ово славно поље било је понова поприште жестоког боја. Српски муслимани из Босне сакупише овде 25.000 добро наоружаних ратника, и потукоше аметом регуларне трупе изаслате против њих. Они су стајали под вођством лица кога су звали Змај од Босне. Овај потиче из кнежевске куће Бранковића, која је у историји Србије добро позната, јер се један Бранковић најпре одрекао хришћанства па онда издао земљу Турцима." (стр. 39.) Спенсер даље описује етнолошке и карактеролошке особине босанских муслимана и њихових сународника, православних Срба, које су подударне, посебно у обичајима, моралу, језику, гостољубивости, друштвеним односима, народној ношњи, сеоским и градским насељима и одсуству љубави за земљорадњом. И Чемберлен пише да су босански муслимани чисто српског порекла, као и Едит Дурхам, која је отворено мрзела Србе. Дурхамова у књизи „Словенска опасност" указује да је „Црна Гора углавном војевала против мухамеданских Срба Босне и Херцеговине. Уствари је „Турчин" с којим је балкански хришћанин водио рат био врло често његов национални брат који је прешао на ислам... Са изузетком бојева Црне Горе против трупа Скадарског паше и његових Арбанаса прави непријатељи Црне Горе били су увек мухамедански Срби Босне и Херцеговине, дакле народ који је по пореклу, језику и обичајима био идентичан са Црногорцима... Мухамедански Србин је прогонио хришћанског Србина много безобзирније него Турчин." (стр. 40-41.)

Костић указује на слично мишљење Мода Холбаха, као и Ситона-Вотсона и његову констатацију: „Док у Босни српско племство прими ислам да би сачувало поседе, дотле је племство Србије искорењено од Турака." (стр. 41.) О исламизираним Србима писао је и историчар Харолд Темперлеј у књизи „Историја Србије", објављеној 1917. године. Универзитетски професори историје са Кембриџа, Грант и Темперли, објавили су, 1934. године, књигу „Европа у XIX и XX веку" у којој се налази и следећа констатација: „У 1878. Аустро-Угарска је била овлашћена да окупира Босну и Херцеговину, земља једнака по крви и језику са Србима. Чак и мухамеданци ових крајева говоре српски и српске су крви". (стр. 42.) Амерички географ Семујел фон Фалкенбург 1942. године у Њујорку је објавио књигу „Елементи политичке географије" и у њој се овако изразио о Србима: „Срби су браћани и своје време су провели и своју енергију утрошили, у последњем веку, у непрекидној борби за слободу... Рат је био њихова специјалност, и у Светском рату (свакако Првом, Л.М.К.) показали су своје јуначке наследне особине. Као већина хришћана на Балкану, припадају православној цркви... Срби који су живели ван предратних граница Србије, у Босни и Херцеговини, били су исти као они у Отаџбини иако су многи међу њима били мухамеданци, а владавина Аустроугарске била је сувише кратка да би њихове обичаје изменила." (стр. 42.) Бернард Анушен 1945. године у књизи „Европски хоризонти од јуче и данас" описује како су Срби, посебно богумили, „претпоставили толерантни ислам надорном католицизму, који је покушао да истреби све оне које није могао да преобрати. Велики број Бошњака, пошто је прешао на ислам, био је сматран Турцима... Више од половине Срба сачували су своју веру." (стр. 43.) И сви други англосаксонски писци на идентичан начин етнички одређују босанскохерцеговачке муслимане.

О босанским Србима муслиманима писали су и Шафарик и Нидерле, док је Томаш Масарик у меморандуму енглеском премијеру Едварду Греју, из 1915. године, писао: „Чешки политичари се надају и желе да Турска буде збрисана са карте. Енглеска је већа мухамеданска сила него Турска, Русија готово једнако велика... Словени су заинтересовани за ово питање, јер један добар део Срба и Бугара су мухамеданци." (стр. 45.) Пољски слависта Адам Мицкијевич је 1840. године писао да наша народна поезија изражава „борбу хришћанских Срба са муслиманима Србима." (стр. 46.) Италијански књижевник Никола Томазео Србима је сматрао све муслимане Босне и Херцеговине, Санџака, Скадарске области, Косова и Метохије, који говоре српским језиком. Луиђи Вилари и Гонди, у својим делима публикованим 1956, односно 1962. године, иако су изразито антисрпски усмерени, недвосмислено констатују да су муслимани Босне и Македоније преверени Срби.

Католички фратар Тома Ковачевић, у „Опису Босне и Херцеговине" из 1865. године, каже: „Сви житељи босански, изузимајући мало Османлија, Чивута и Цигана, спадају у число јужних Словена српског огранка и то без разлике вјероисповједанија, јер и они Срби који су вјероисповједаније мухамеданско примили, по крви и језику ипак остају Срби... Зато су, дакле, у Босни Срби од три вјероисповједанија: православног, римског и мухамеданског (или турскога)." (стр. 47.) Иван Фрањо Јукић пише о српским потурицама, а фра Грго Шкарић 1869. године пише српској влади: „Народ ерцеговачки вас, то је народ српски брез да икаква другога у истом умјешана има, и то сами они признају из своји обичаја, из свога наричја и из придања од памтивијека своји прадједова." (стр. 48.) По Костићу, ова сведочанства су драгоценија од мишљења српских научника којима би неко евентуално могао замерити због претпостављене пристрасности.

Па ипак Костић у овој књизи пружа целовит мозаик ставова Јована Цвијића, кога сматра једним од највећих светских етнографа и географа, и питању српских муслимана, сачињен од опширних цитата из великог броја Цвијићевих радова. Цвијић каже да „мухамеданских Срба динарског карактера има од Саве кроз Босну, Херцеговину и негдашњи Новопазарски санџак до Митровице на Косову. Мухамедански Динарци су потомци босанско-херцеговачког племства и богомила или патарена, који су примили ислам по турском освајању БиХ. Већина је помухамеданена крајем XV и у току XVI века... (У Санџаку знатно доцније). Османлије, које су се по Босни настаниле као чиновници, војници и трговци, биле су доста многобројне, а тако и они који су се населили после протеривања Турака из Угарске. Али под утицајем средине и услед мешања женидбама они су се стопили са муслиманским Србима и потпуно су заборавили свој језик... Динарски мухамеданци спадају уопште у најстарије српско становништво ових области. Пре аустријског заузећа Босне нису се исељавали... Говоре особито лепим и живописним српским језиком, у коме има пуно фигура и карактеристичних старих речи; али они употребљавају и доста посрбљених турских речи. Од Косовске Митровице до Неретве су јекавци, а од Неретве према северозападу превлађују икавци... Ови мухамеданци су, дакле, динарски Срби, чије су особине измењене под утицајем Корана и ислама... Чак је и код ових сувише поносних Динараца ислам ослабио везе засноване на српској крви и језику. Али ипак није могао уништити најглавније динарске особине. Српски језик се потпуно сачувао, а племство је нарочито сачувало успомене о свом словенском

пореклу. Презимена се завршавају на ић, као и већина српских презимена. Поисламљено динарско племство чува још више, уколико је то могућно, успомене о својим прецима него остали Динарци. Указују им особито поштовање и није заборавило своје хришћанске претке... Султан је морао оставити да Босном и особито у Херцеговини управља ова поисламљена српска властела... Српски су мухамеданци имали великог утицаја на Дивану." (стр. 50.) Ово је цитат из Цвијићеве књиге „Балканско полуострво".

У расправи „О исељавању босанских мухамеданаца", Цвијић наставља елаборацију основног питања, па каже: „Историјска је несрећа хтела, да је знатан део босанских Срба променио веру и изгубио народно осећање. Сада мора због тога да нестане знатног дела босанских мухамеданаца: нестане и њиховог српског језика, и њихове српске физичке конституције, јер ће се потпуно претопити у један азијски народ. То се некада звало испаштањем због греха, а сада се зове социјалним законом. Али, по том истом закону, они босански мухамеданци, који остану у Босни, морају се вратити својој народности... Као што је познато, босански мухамеданци су Срби, знатним делом српско племство, које је променило веру (поглавито богумилску и православну) и изгубило народну свест." (стр. 51.)

Вук Стефановић Караџић је такође босанске муслимане, као и све друге становнике Босне и Херцеговине, сматрао искључиво Србима. У „Српском рјечнику", под одредницама „спахија" и „презиме", он каже: „Гдјекоји још имају стара српска подријетла, нпр. Љубовићи, Видаићи, Бранковићи, Вилиповићи, Тодоровићи итд., али опет не спомињу радо да су код Србља били, премда ни данас не зна турски ни од стотине један, него говоре српски као и остали Срби... И Бошњаци турскога закона, особито господа, држе своја стара презимена, па још и онака која показују да су њихови стари били хришћани, и да се они само по закону зову Турци, а по реду и по језику да су прави Срби, од којијех би они по своме данашњему мишљењу ваљало да се стиде, нпр. Филиповићи, Ђурђевићи, Тодоровићи итд. Може бити да је код њих узрок што су ова презимена у старијим њиховим бератима на спахилуке и на остала господства." (стр. 52-53.) Његош, Никола Први Петровић и Мићо Љубибратић су пружали руку пријатељства и братске љубави према муслиманским Србима, указујући да смо један народ и да је грехота братску крв проливати у међусобним сукобима.

О српским муслиманима Босне и Херцеговине са изразитом наклоношћу су писали Стојан Новаковић, Станоје Станојевић, Јован Скерлић, Мирослав Спалајковић, Сава Текелија, Јефто Дедијер и други. Скерлић је 1914. године следећим речима приказивао управо изашлу књигу Шукрије Куртовића о национализацији босанских муслимана: „Г. Шукрија Куртовић, рођен у једном од најсрпскијих крајева наше колевке Херцеговине, од детињства се осећао Србином и такав је вазда остао... Господин Куртовић разлаже као Србин, који јасно увиђа важност муслиманског питања, и као муслиман који поима истинске и трајне интересе својих једновераца. Он се обраћа муслиманима, апелујући не на њихова осећања, но на њихов разум, доказује им да је њихов непосредни и стварни интерес да се не одвајају као туђини, но да уђу у националну целину. Он указује на опасности по муслимански елемент ако радикално не прекине са свима предрасудама и не пође новим путем, који ће га повратити српском народу, од кога су га делили векови и историја"... Не само да се до сада из кругова наших

муслимана није чуо разумнији глас, него се никада до сада о нашем муслиманском питању није писало са толико разумевања, трезвености и политичког смисла." (стр. 55.)

Цело поглавље своје књиге Костић посвећује писцима који су босанскохерцеговачке муслимане имплицитно сматрали Србима. Од Немаца, ту су филолог Ернест фон Еберт, историчар Јохан Вилхелм Цинкајзен, статистичар Ото Хаузнер, географи Адријан Залбас и Фридрих фон Хелвалд, конзуларни чиновник Карл Сакс, официр Фон Јакса-Дембицки, који у први план стављају језик или порекло, али у свим квантификацијама или уопштавањима подразумевају да је реч о Србима различитих вероисповести. Код француских аутора Костић посебно указује на Шомета де Фосеа, Лежана, конзула Енгелхарда, историчара Емила Пикоа, географа Елизеја Реклија, публицисту Абдоленика Убичинија, антрополога Евжена Питара итд. Од англосаксонских аутора Костић потенцира официра Џемса Бекера и историчара Франка Симондса, од италијанских слависту Доменика Ћамполија и Карла Сфорцу, од румунских Николу Јоргу, севернословенских Шафарика, Добровског, Руса Пипина, Спасовича и Будиловича итд. И истакнути словеначки слависти Јернеј Копитар и Франц Миклошич подразумевају да су сви штокавци Срби, па тако и босански муслимани. У рецензији за књигу Косте Хермана „Народне пјесме мухамеданаца у Босни и Херцеговини", највећи хрватски научник, Ватрослав Јагић, каже да та „књига садржи епске песме Срба мухамеданске вере." (стр. 72.) Након што је критиковао аутора што своју књигу, објављену у Сарајеву 1888. године, није штампао ћирилицом, Јагић наставља: „Ја нећу да улазим ближе у садржину ових 39 песама, довољно је рећи да оне углавном расправљају сличне мотиве као све друге српске народне песме... Напослетку треба рећи неколико речи о језику и верификацији: ако се апстрахује о много више употребљеним турским изразима него у народним песмама хришћанских Срба, иначе је дикција ових песама један величанствени српски језик, у коме је многа звучна реч садржана и понека пажње достојна језичка форма." (стр. 72-73.)

Дубровчанин Иван Аугуст Казначић, уредник часописа „Лавенире" („Будућност"), који излази 1848. године на италијанском језику, балканске словенске језике је назвао илирским, а њихове дијалекте поделио на бугарски, српски, хрватски и словеначки. Како истиче Костић, „као лица која имају српски дијалекат убројени су сви православни (2.880.000), затим скоро милион и по католика (1.490.000) и 550.000 муслимана. (Хрватски дијалект само 801 хиљада, сви у Аустрији, дакле нико у Босни) – У рубрици „Турска" стоји даље да у њој говоре српски дијалекат скоро милион и по људи (1,490 хиљада), а хрватски нико." (стр. 73.) Овде је значајно да се истакне да је Казначић био хрватски оријентисан Дубровчанин.

Други, много значајнији Дубровчанин, који је својевремено био и католички свештеник, Матија Бан, у годишњаку „Дубровник", за 1851. годину, пише: „До сада, у овим нашим странама, а и свуд готово, под именом Срби разумевао се само онај дел нашега племена који следи источну вјеру. Та убитачна мисао позчезла је особито у последњим догађајима, те смо увидели да смо Срби ми који српским наречјем говоримо, били пак источне или западне цркве и турске вјере. Као што се народ разликује од народа по језику, тако се и племе разликује од племена једино по народу." (стр. 73-74.) Босанскохерцеговачке муслимане,

као и своје Дубровчане, Милан Рашетар, чувени слависта, католик и бечки универзитетски професор, такође је изричито третирао као Србе. Он у студији о чакавштини из 1891. године пише: „Према Миклошичу су штокавци Срби, или српски Хрвати, чакавци су Хрвати, док кајкавци важе као Словенци... То је потпуно оправдано, заједно са Миклошичем, узети, да је хрватски истоветно са чакавским и обрнуто. И пошто је с друге стране доказано свим старијим језичким споменицима да се свим областима које су краће или дуже време биле делови српске државе само штокавски говорило (Стара Србија, Србија, Црна Гора, Зета, Херцеговина, Јужна Далмација, Источна и Јужна Босна, Срем), и да се у овим областима српско име употребљавало за народ и за језик, често чак и у време кад није постојала државна припадност Србији, онда се опет мора дати право ономе ко са Миклошичем изјављује да су штокавски и српски појмови који се поклапају." (стр. 74.)

Имајући у виду да је лексиконски и енциклопедијски материјал збијен и језгровит, изражава званичне научне ставове, преовлађујућа мишљења и схватања свога времена, најдубље научно фундиране погледе, а уз то је најдоступнији широкој читалачкој публици и најдиректније утиче на креирање јавног мњења, Лазо Костић указује на одреднице Мајеровог лексикона и Брокхаусовог речника на немачком језику, Великог универзалног речника XIX века и Енциклопедијског речника Кије на француском, Британске енциклопедије на енглеском, Велике совјетске енциклопедије и Великог енциклопедијског речника из царског времена на руском језику. У свима се изричито наглашава, без икаквих недоумица, да су босанскохерцеговачки муслимани Срби, а уз то и цело становништво Босне и Херцеговине. Слична је ситуација и у посебним, махом географским и статистичким лексиконима и приручницима, као и у етнографским картама. Најзначајније картографске пројекције су Шафарикова у „Словенском народопису", затим Гијома Лежана „Етнографска карта Европске Турске" из 1861, Петерманова етнографска карта из 1869, „Етнографска карта европског Оријента", Хајнриха Киперта итд. У свим су босански муслимани означени као Срби мухамеданци.

Иако ниједан озбиљан европски научник никада није рекао за босанскохерцеговачке муслимане да су Хрвати, приличан број хрватских пропагандиста је управо на томе инсистирао. Андрија Лубурић, подсмевајући се покушајима да се муслиманима накнадно допише и наметне хрватско име у књизи „Капитулација Црне Горе", објављеној у Београду 1938. године, описује како је један херцеговачки муслиман, након предаје устаника 1878. аустријској војсци и покушаја да се муслимани службено означе као Хрвати, изјавио: „Валај, дивно ми је чудо како нас називају „Рват", не знам зашто нас овако прозваше. Та познато је и ђораву да смо ми по народности Срби а по вјери Турци названи, зато што исповједамо турску вјеру, па не знам откуд изнађоше ову ријеч „Хрват", ако није што смо се борили и хрвали за своју домовину, па нам као подругу наметнуше ови странци име Хрват, али да – ако и ово не буде за дуго." (стр. 95.)Аустријским властима је било јасно да је тешко провести евентуално покатоличење муслимана, али су зато настојале да им наметну вештачку свест о хрватској националности. С једне стране је вођена кампања нападног убеђивања, а с друге се ишло на јавно проглашавање као да је муслиманска сагласност по том питању већ постигнута. Револт муслиманског становништва је све више ра-

стао, па је долазило и до отворених инцидената кад су прохрватски пропагандисти претеривали у својој великој ревности. Тако су жестоко реаговали 1894. године травнички муслимани када их је неки католички језуита назвао Хрватима, да су цели Травник облепили плакатима на којима је, између осталог, поручивано: „Ми до у најновије доба нијесмо знали ни за какве Хрвате, а од неког вакта почеше се некаква безбели научена дјеца звати Хрватима. Па да је то, ни по јада, него хоће ево да и нас старе назову тим нама непознатим именом. Ми их зато молимо, нека нас пусте на миру и прођу се лажи и клеветања, јер ћемо иначе окренути дебљи крај. А сада завршавамо ријечима прећашње изјаве, да не само што нећемо имати са Хрватима и тамо њиховим језуитима никакве заједнице, него сматрамо сваког оног муслимана, који се ухвати у њихово коло, издајицом свога рода, вјере и племена." (стр. 96.) Проглас је потписало осамнаест најугледнијих муслимана.

4. Хрватске претензије на Босну и Херцеговину

У Бадену, у Швајцарској, 1968. године Лазо Костић је, као четврту књигу босанског циклуса, објавио историјску и правно-политичку студију „Историјска и слична 'права' на Босну и Херцеговину", с наднасловом „Изливи хрватске мегаломаније". Књигу је посветио Алекси Шантићу, једном од највећих српских песника и родољуба, али и најславнијих синова Босне и Херцеговине, поводом стогодишњице рођења. Овде се Костић поново бави питањем хрватских територијалних претензија уз позивање на некаква измишљена историјска права. Мегаломанију сматра болесним стањем једног народа, колективним маштањем, сањарењем, уображавањем и лудовањем, а сам термин синоним за грандоманију. Од мегаломаније обично не оболевају велики народи, него периферни, инфериорни, оптерећени комплексом своје стварне неважности и недостојности. Хрвати су по том питању без премца у савременом свету, а њихова мегаломанија није само патолошка, него и криминална, огрезла у стравичним злочинима и публицистичким фалсификатима.

Тако се хрватски историчар Вјекослав Клаић трудио да докаже како је хрватска историја богатија од француске, енглеске или немачке, показујући сопствену академску неозбиљност. Озбиљни и савесни научник, попут Ватрослава Јагића, нашао се принуђеним да у неколико наврата јетко реагује на старчевићанске епигоне. Италијански публициста Франко Матери на прегнантан начин у књизи „Мађарска и Мађари", објављеној у Торину 1913. године, објашњавајући хрватска својатања мађарског националног јунака Миклоша Зрињија, у коме је по свој прилици било хрватске крви, али не и националне свести, истиче: „Хрватска лакомост не задржава се само на жељи да присвоје туђе хероје, који би били сувише идеална храна да је задовоље; она (та лакомост) има и практичније намере, она има у виду чврше ствари; после јунака хоће и земље, и сања о једној Хрватској великој и моћној, која би се простирала тамо доле уздуж Источног Јадрана до граница могућега, са нејасном жељом да и њих пређе, било кад, и да се благо пребаци на другу обалу." (стр. 19.)

Инсистирањем на наводним историјским правима они траже упориште за савремене ревиндикације, присвајања или захтевања свега што је евентуално било када у историји било њихово, као кад би Срби данас тражили Епир и Те-

салију само зато што их је у једном периоду поседовао цар Душан. Њих не интересују временске димензије, етнички моменат, начин стицања или губљења. Ниједан озбиљан научник у савременом свету на такав начин не приступа питању историјских права, а Костић цинично указује да „тако Хрвати са својом конструкцијом „хрватско-угарских" краљева, нарочито од Хабзбурга, могу одједном поставити захтев над Мађарском, да су они њу, а не Мађарска Хрвате окупирали:" (стр. 22.) Далматинац Лука Подује, који је писао на италијанском језику, у књизи „Политичка писма из Далмације", објављеној у Задру 1920. године упозорава: „Због једног хрватског упада који је у нашој покрајини извршен у једној удаљеној епохи, успело се, помоћу промућурних и перфидних мистификација, да се створи једно тобожње историјско хрватско право на Далмацију." (стр. 23.)

Да је реч о апсурдним хрватским фалсификатима показује и шибенски Италијан Никола Томазео у књизи „Далматинско питање", штампаној такође у Задру 1861, коју Костић опширно цитира: „Историјска оружја су готово увек са две оштрице: опасно је с њима руковати. И рђава је то вештина узети од историје оно што годи сопственој ствари, јер се на тај начин готово принуђују противници да узимају оружје из истог арсенала. Добро је рекао ту скоро један посланик Бечког парламента из Моравске да ваља умети у историји читати не само једну страницу. Сад, шта каже укратко историја Хрвата? Неслагања међусобна, предају се Угарској; запостављање (узнемиравање) Далмације, губе је, у поверењу или незнању према Угарској дозвољавају да се њихова права крње; потамњују (губе) круну Звонимира, боје крвљу ону (круну) Св. Стефана; онда нам обећавају слогу и слободу, мир и славу!... У одбрани старинских титулуса могу лако народи имати задовољство да се сукобљавају са немогућношћу, да, стварајући нове титулусе права и обавеза, испусте из вида да ли је могуће задржати оне и ове задобити... Али какву прошлост нама показује Хрватска? Показује цесију (уступање земље) краљу Коломану, по којој је Угарској дао слободу да нас прода... Показује лупештва жупана. Показује пакт са краљем Фердинандом, у који пакт Далмација није била убачена... Тројно краљевство је начин излагања како не може да постане историјско право него спрдњом, али је спрдња погоршана пародијом троједнице. И ко ће хтети, увек кад их треба споменути, да понавља краљевина Далмација, Хрватска и Словенија? Треба то упростити, и као што угарска круна, не само по пракси, већ и по указу штампаном латински, обухваташе и круну хрватску, тако и нова краљевина (пошто Словенија не може да себи присвоји ту част, а Далмација је одбија) завршиће да се просто назива Хрватском. Име би постало симбол ствари." Тако се и десило. Иако је Словенија историјски угарска а етнички српска, а Далмација историјски романска а етнички српска, оваквим псеудоисторијском и политичком конструкцијом и упрошћавањем сведена на Хрватску „тројединицу".

Позитивно право подразумева објективну могућност реализације, иначе постаје апсурдно и ствар пусте жеље, коју ниједан други правни субјект не признаје као реално право. У случају колизије права потежу се и историјски аргументи, али претежни значај има постојеће, затечено стање. Не може се изједначити право и прохтев. ако заиста постоје историјска права, онда то подразумева и постојање њиховог субјекта, титулара, континуирано кроз векове. Ако је нека држава престала да постоји пре хиљаду година, онда новопрокламова-

на са истим називом не може бити аутоматски правни следбеник. Историјска права немају правну логику и више су анахронизам него упориште за озбиљне политичке претензије. Постављајући питање зашто су „Хрвати онако ватрени браниоци бесмисленог хисторијског права", Алекса Стојановић у књизи „Срби и Хрвати", објављеној у Новом Саду 1902. године, како интерпретира Костић, „дошао је до закључка да је разлог тај, што су Срби ширили своју етничку територију на њихов рачун и само на тај начин могу ову територију да сачувају." (стр. 26.) Позивање на историјска права показује унутрашњу противречност политичких претензија и представља инсистирање на бескрајним парничењима и сукобима, који су у феудализму били чести, али их је Француска грађанска револуција дефинитивно одбацила на сметлиште историје. Хрвати су непрекидно настојали да под изговором својих историјских права тероришу Србе, али им то без страног туторства никада није полазило за руком.

Кованица о хрватском државном праву склепана је по узору на Угарску, што Костић духовито коментарише народном пословицом према којој је жаба видела како се коњи кују, па и она ногу подметнула. Један од највећих светских правних теоретичара, Георг Јелинек, у својој „Општој теорији о држави", пише да „Хрватској недостаје државни карактер у односу на Угарску, као и Финској у односу на Русију, јер је краљ Хрватске правно идентичан са краљем Угарске, а велики кнез Финске са руским царем. Зато ови односи не представљају реалне уније, већ јединствене државе." (стр. 32.) Нешто што по објективним критеријима није држава не може се позивати на одређена права која би можда могла да припадају држави. Кованица о хрватском државном праву је политичка парола, која никоме није јасна, али је срачуната да пробуди извесне емоције и уклопи се у политичке програме, кроз које може да добија различита значења, зависно од реалне ситуације и политичких потреба протагониста. Иако су бискуп Штросмајер и Анте Старчевић били у дубоком политичком непријатељству, по питању апологије замагљеног историјског државног права кретали су се истим колосеком. Еуген Кватерник је томе давао и мистично значење.

Оптерећеност догмом о државном праву вероватно је довела до тога да Хрвати никада нису озбиљно покушавали да оснују неку либералну политичку партију. Међутим, пошто је веома тешко објаснити шта се под тим подразумева, различити хрватски интерпретатори тог појма дијаметрално се разликују по оном што под њега подводе. Никола Томашић његовим темељима сматра Пакта конвента из 1102. и Нагодбу из 1868. С друге стране, Марко Констренчић сматра да Пакта конвента нису уговор о персоналној унији, него чисто феудални споразум мађарског краља као сениора и 12 хрватских племића који прихватају да буду његови вазали. Чувени загребачки адвокат Мишко Радошевић у политичкој студији „Франо Супило", објављеној у Загребу 1930. године, врло духовито исмева тлапње о хрватском државном праву: „Хрватским правашима у Загребу, као и њиховој браћи мађаронима, својствен је аристократски начин мишљења у стилу феудалних легитимиста, те попут своје браће мађаронских аристократа преко Драве, војују и у политичким стварима као какви парничари. Као у каквој великој парници фидеикомесарне, урбанско феудалне природе, изнашли су доказе у потврду својих теорија хрватског државног права, па су разним „пакта конвента", прагматским санкцијама, темељним државним законским чланцима и сличним установама јавног права доказивали постојност и континуитет

хрватске државе. То што практично-политички хрватска држава није постојала, јер није имала ниједног атрибута самосталне државе: ни своје војске, ни својих финансија, ни осталога што државу чини државом, – за то су се наши легитимисти и правашког и мађарског калибра у стилу феудалних јуриста врло мало бринули. Они су стајали на чисто јуридичком становишту да је уговор прегажен и да није легално раскинут, а кад уговор није раскинут како је створен, онда он по њиховој логици и даље постоји... За њих су вриједили хисторијски документи а не реални живот. Тако су одгајали своју дјецу у фантастичним, романтичним теоријама хрватског државног права. Као што је програм био чардак ни на небу ни на земљи, тако је и тактика била формалистичка, догматична а много пута и лакејска." (стр. 35.)

Шта подразумева појам хрватског државног права, не разумеју ни сами Хрвати, а поготово нису у стању другима да објасне. Појам је толико растегљив, да се, по потреби, под њега подводи све што, с времена на време, поједини хрватски политичари пожеле. Поред тога, они разграђују теорију виртуалних повјесних права на територије које још нису у саставу Аустро-Угарске, али ако би ушле у њен састав, морале би се прикључити Хрватској јер су јој наводно некада припадале и она права над њима никад није губила. Хрвати заправо резервишу права за неке будуће могуће ситуације. Своје тежње су концентрисали у маштовиту пројекцију ситуације у којој ће европске силе уништити турску државу, па све српске територије као југословенске земље припојити Хрватској. Неко стварно или измишљено стање из прошлости Хрвати прогласе за законито, а онда тежњу да се таква ситуација обнови представљају као своје легитимно право, по узору на принципе конзервативног легитимизма на које су се позивали европски монархисти. Принципу феудално-апсолутистичког легитимизма француски револуционари су супротставили начело националности. У првом случају се заступа теза чија је земља њени су и становници, а у другом чији су становници његова је и земља. Ново доба је негирало приступ који је народ третирао као дериват државе којим се по милости Божијој владало, него је државу видело као израз етничке индивидуалности одређене територије која је тако стекла и свој правни израз. За разлику од Срба, чије су тежње често националне и усмерене на уједињење и ослобађање свих територија на којима српски народ живи, хрватске тежње су чисто територијалне и апстрахују садашњи етнички карактер простора за којим теже.

Поред тога, Хрвати су инсистирали на дистинкцији између првобитних и надошлих народа, али само у варијантама кад би то њима одговарало и да имају права и на територије које су некада заиста насељавали, али сада их ту уопште нема или су се задржали у малом броју. На тај начин су настојали Србима оспорити права као уљезима на традиционално хрватској територији, што се касније претворило у праву идеологију истребљења. У блажим варијантама вербално су изражавали спремност да Србе прихвате као православне Хрвате. Историја би, дакле, требала да се заустави на оном моменту кад су Хрвати у прошлости запосели неку територију и да се тај моменат овековечи. По њиховој накарадној логици, како иронично примећује Костић, „све друго је узурпација, наметање, крађа. Ако се неко преселио мирно и легално, ако је неко правилно освојио неку територију, све то не значи ништа, то није ваљано. Тамо где је ступила хрватска нога, ту је стечено неотуђиво право, сама та околност је равна

тапији коју нико не може да оспори. Хрвати не морају да бране своју територију, јер је она неотуђива. Никаква аквизиција и никаква освајања, као и никаква померања народа, овде не вреде. Што је хрватско, то је само хрватско, и не сме бити никога другога." (стр. 48.)

Хрвати избегавају било какве опште принципе који би важили за све народе. Њихова начела су само њима окренута да би тако надокнадили територијалне губитке због својевремене масовне бежаније пред Турцима. Оставили су празне земље на које су се населили Срби и формирали војну границу. Кад је прошла турска опасност, Срби су постали сувишни и Хрвати непрекидно смишљају како да их елиминишу: покатоличавањем, ускраћивањем права, протеривањем и ликвидацијом. Али Хрвати највеће проблеме имају са сопственом историјом и идентитетом. Оно нашта се позивају као историјски грандиозно, било је заправо јадно и минијатурно, ни помена вредно. Како то наглашава велики научник Владимир Дворниковић у књизи „Карактерологија Југословена", из 1939. године, „на хрватско-кајкавско подручје хрватско име било је тек после турских ратова пренесено из старих чакавско-хрватских средишта. До тада су кајкавски Хрвати називали свој језик „словенским"... Кајкавско-хрватски историк Јурај Раткај, из XVII века назива свој загорски кајкавски језик „словенским", а сам народ „нашим Словинцима". (стр. 52.)

Од Мађара су Хрвати преузели и теорију политичке нације према којој нацију у политичком смислу представљају сви становници једне земље, без обзира на своју етничку природу. Тако би се поништила стварна национална и језичка разлика. Претензије за територијама на крају се испољавају као настојање да се подјарми становништво и прекомпонује у имагинарну хрватску политичку нацију. На томе се темеље и мегаломанске хрватске аспирације на Босну и Херцеговину јер је један мањи део Босне заиста некада био под хрватском доминацијом, а у средњем веку је у Босни живео и приличан број католика. Босанскохерцеговачки муслимани се политичким прокламацијама прогласе за Хрвате, на томе базира својатање територије, а онда се хрватски идеолози чуде што сами муслимани не изгледају почаствовани таквом бригом и пажњом.

Хрвати су спремни да признају право освајања одређених територија, али редовно на основу туђих победа, у којима се они појављују као плодоуживаоци. Отуда склоност да се прикључују увек јачој сили, освајачким и окупаторским војскама. Њихов је инстинктивни циљ да увек буду уз победника, па ма ко то био. Најупечатљивији доказ за такву процену је невероватан дочек нацистичких војника у Загребу, почетком априла 1941. године. О томе је писао немачки новинар Шулте-Штрапхаус: „Догађаји се развијају муњевитом брзином. У подне смо прешли југословенску границу на Драви, а сад, предвече, већ се налазимо у хрватској престоници Загребу. Наша су кола прекривена цвећем. Одушевљење хрватског становништва због уласка немачких трупа, које долазе као ослободиоци од српског јарма, безгранично је. На улицама града људи се грле и кличу независној Хрватској и ти се поклици прихватају и шире. Дошли смо у град као прве немачке трупе. Са тешком муком су се наша возила пробијала кроз масу света. Непрестано смо морали да стискамо пријатељске руке и да одговарамо на одушевљене поздраве. Најрадије би нас Загребчани позвали у своје станове и угостили. Али наш пут је најпре водио у привреме-

но седиште нове хрватске владе, која се од пре два сата налази под привременим председништвом генерала Славка Кватерника и смештена је у згради бановине." (стр. 75-76.)

Генерал Славко Кватерник је тим поводом, сопственом изјавом, концентрисао све оне емоције које су у тим тренуцима преплавиле срце и душу целокупног хрватског народа, што су немачки медији педантно забележили и пренели, па остаје за сва времена да краси и увеличава хрватску славну историју. Кватерник је, између осталог, саопштио: „Дочек немачких трупа... у Загребу као и у целој Хрватској био је прави тријумф у коме су учествовали старци као и деца са сузама у очима. Немачки војник сматра се спасиоцем слободе Хрвата и сви Хрвати имају само једну жељу: да на верност одговоре верношћу. Фирера немачког народа волимо као полубога. Хрвати знају да они могу да добију државу на народно-историјској територији само пријатељством фирера немачког народа. Улазак немачких трупа у Загреб је тријумфални поход и документ огромне љубави и привржености немачкој војној сили." (стр. 76.)

Костић овде даје и цитат из текста другог немачког новинара, Карла Фон Леша, објављеног у књизи-зборнику „Хрватска маршира", у Загребу 1942. на немачком језику, да би исконску хрватску љубав према Хитлеру и нацизму што веродостојније приказао. Чим су се немачки војници појавили „сцене неописивог одушевљења су се одигравале. Под морем црвено-бело-плавих застава праска раздрагано весеље једног народа, који хоће да се растопи од весеља над националном победом и од захвалности својим ослободитељима, који ће независну Хрватску штитити својим моћним оружјем... Из сто хиљада грла дижу се повици и стално се понављају: „Хајл Хитлер! Зиг-Хајл/Зиг-Хајл!" А и хрватски повици „Живио". То су потресни изливи радости једног бескрајно срећног народа... Жене покушавају да људе са челичном кацигом (тј. немачке војнике) отргну из њихових моторних возила, само да би их могле загрлити и стегнути им руке. Сваки војник, било да је официр или обичан стрелац, бива од стотине њих салетан: „Како могу да вам помогнем? Треба ли вам бензин? Хоћете ли цигарете?"... Ја се стидим што моје речи нису довољно јаке да опишу шта се у овом моменту у Загребу догађа. Само једно треба на крају рећи: ми у војнички сивим униформама поносни смо, бескрајно поносни, да баш вечерас овде стојимо као војници нашег вође, и да смемо Хрватима пред очи изнети (хрватски би се рекло: зорно приказати, преводилац) шта је у стању да учини воља једног народа, и ми захваљујемо нашем фиреру и врховном команданту да нам је омогућио доживети ове незаборавне часове у Загребу." (стр. 76-77.)

Као верни Хитлеров савезник, Хрватска је 2. јула 1941. године ушла у рат против Совјетског Савеза и послала своје трупе на источни фронт, а 14. децембра 1941. објавила је рат Америци и Енглеској. Анте Оршанић је у тексту „Хрватски ратник у суврeменом рату", објављеном у официјелној Павелићевој „Новој Хрватској" 1942. године, описивао колики је био хрватски допринос Хитлеровом растурању југословенске државе тако што су „у овом рату сви Хрвати као један, отказали послушност, не извршавали наредбе, ометали везу, ширили панику, нетачно гађали, онеспособљавали тенкове и топове, те остала стројна оруђа за борбу, разоружавали српске распуштене и дивљачке масе. Једном ријечју, у свим овим ратовима Хрвати су једини који су најјединственије и као по заповједи срушили и сломили балканско бојиште исто онако брзо – из-

нутра, као што су Немци још брже сломили и срушили извана. Тако на примјер, још прије самога почетка рата одзив Хрвата, углавном пјешаштва (јер су остали били позвани још прије), спао је на свега 30 до 40% одзива. Остали су били остајали код куће, или бјежали по шумама, или одлазили по друга мјеста, на примјер рођацима у госте, или се возикали влаковима тамо-амо као „дивљи путници" тражећи своје „команде." (стр. 78.)

Аутор се у истом чланку размеће хрватским „јунаштвом" на руском фронту, а Костић преноси најупечатљивије фрагменте: „С једним можда незнатнијим бројем војника на том источном бојишту, него сви остали савезници осовине на том дијелу осовинског ратовања, како велики тако и малени, Хрвати се на томе бојишту могу успоредити с најстаријима, најбољима, највећима, најбоље опремљенима, највише освешћенима, најбоље узгојенима, па чак и најбројнијима. И то на цијелокупном томе источном бојишту како у зраку тако исто и на копну, а како на копну тако исто и на мору, како пред Лењинградом и на Црном мору тако још више пред Стаљинградом. И исто онако као што год су хрватски војници у бившој држави, а то значи и све оно што је једноме народу највредније, најздравије, најсвјетлије и најбоље, спонтано и јединствено свагде и на свакоме мјесту изнутра ломили и коначно са својим рушењем изнутра изломили балканско бојиште у заједници са осовином, а особито Њемцима, тако исто и на источном бојишту свуда и свагдје сасвим досљедни својој борби на балканском бојишту, хрватски војници руше и источно бојиште... Тамо нас је додуше мало, може се рећи чак и најмање, али смо ипак и ту јунаци. Јунаци на мору, јунаци на копну, а још више у зраку. Са својим ниским љетовима такорећи на источноме бојишту пословично хрватскима, а по некима и уведенима по самим Хрватима, зракопловцима, са својим далеким налетима на Црноме мору својственима само тисућгодишњем поморском народу као што су Хрвати и још више са својим борбама прса у прса и подхватима, за које и сами Совјети веле да су Чорти, односно вранци и да долазе од тзв. „чорти", односно вражјих дивизија, по којима су Хрвати, и ако по дивизијама најмањи народ на источном бојишту, ипак између свих већих и мањих натјерали Совјетима – највећи страх." (стр. 78-79.)

Хрвати нису успели да сами, сопственим снагама, створе самосталну државу. Њима је држава два пута дарована, прво од стране Хитлера, а онда вољом Хелмута Кола, коме су асистирали Ватикан и Американци. У оба случаја, Хрватска је ипак само вазална држава и ништа више. Она ће трајати док су присутни њени спољашњи креатори. Кад оду, креатура се распада у парампарчад. С тог апсекта Костић закључује „да једна формација која себе можда назива државом, а нема никаквих атрибута државе, да један народ који није умео да себи самоме створи и очува државну зграду, нема никаквих „права", нема овлашћења, нема моралног става да тражи још себи и друге области, чак кад би иначе на њих имали неке друге оправданије претензије. Јер како ће се једна велика област ставити под заштиту друге, једва веће, кад она није у стању ни себе да брани ни за себе нешто да створи?" (стр. 85.) По Костићу, то је аргумент више против хрватских претензија на Босну и Херцеговину, а уједно у прилог српским настојањима. „Србија је опет далеко већа од Босне, она је себе ослободила, па онда и друге, међу њима и Босну, и она не пушта никоме ништа без борбе. Она чува себе и све који јој се повере, који се на њу наслоне, који у њој траже заштитника. С њом се осећа свак јачи, безбеднији, склоњенији." (стр. 85.)

Хрватска држава је проглашена оперетском представом банде италијанских плаћеника коју су окупатори транспортовали из емиграције и на својој сили устоличили. Бучне изјаве и пропагандне галаме с једне стране, а масовни злочини над српским цивилима, с друге – рецепт је био идентичан у оба историјска случаја. Хрватски идеолози говоре о категорији природних права свог народа на одређене територије. Природна права једног народа у том смислу су бесмислица која у правној теорији не може очекивати озбиљан третман, али су званично прокламоване програмским актом Хрватске странке права од 3. новембра 1893. године, чији почетак Костић преводи са немачког језика: „Странка права тежи оживотворењу хрватског државног права и природних права хрватског народа у смислу следећих чланова: – члан 1: успостављање целокупног хрватског краљевства „утеловљењем" Славоније, Далмације, града Ријеке и приморја, Босне, Херцеговине, Истре, Крањске, Корушке и Штајерске у оквиру Хабсбуршке монархије." (стр. 91-92.) Ни по муке, што су ту уврстили и све три словеначке земље. Ту неке логике и има. Али, што је више има, то гротескније делује својатање српских етничких територија и подручја чисто штокавског говора. Шта је ту природно или наравно право? На аргументе наводног природног права позивао се још Фрањо Рачки 1867. године, тражећи у саборској расправи да се Ријека инкорпорише у Хрватску. По логици ствари, природно право би могло бити само право јачег, али кад су то уопште Хрвати могли да буду јачи.

Костић указује на сву озбиљност проблема српског разграничења са Хрватима и метода по коме би се оно провело. Плебисцит је увек проблематичан јер апстрахује територијално груписање становништва и сувише је под утицајем политичке атмосфере једног историјског тренутка, а њиме се пренебрегава проблем промењене националне структуре ратном политиком геноцида. Статистички подаци су врло сумњиви, посебно они које је званично прокламовао комунистички режим. Арбитража увек оставља отвореним питање објективности изабраних или прихваћених арбитара, док су нагодбе увек проблематичне због традиционалног хрватског нагодбењачког и парничарског духа који је веома прецизно дефинисао највећи хрватски књижевник Мирослав Крлежа речима: „Хрватство тражи некога да му се подреди, да потпише с њиме политички уговор и да се онда буни ротив тога политичког уговора дањих 400 година... у склапању уговора и глупих политичких пактова, ту су хрватски пунтари стручњаци вјековима." (стр. 103.)

Посебно жаљење при анализи међуратних српско-хрватских односа и хрватског инсистирања на увођењу својеврсног дуализма у југословенској држави по узору на аустро-угарско искуство, укључујући и територијалну поделу на принципу пола Србима – пола Хрватима, Костић изражава због неискоришћене могућности благовремене ампутације Хрватске и Словеније у време кад су маказе могле бити у сигурним и чврстим српским рукама. Против пројекта ампутације су категорички били и неки српски политичари, попут Светозара Прибићевића и Живка Топаловића, а и творац термина Стојан Протић није био искрено за његово провођење него га је само користио као претњу у ситуацијама кад су Хрвати сувише претеривали у сопственим захтевима. Сам Топаловић је у једном тексту из 1925. године прецизирао шта би у пракси значила ампутација: „Српска монархија, армија, бирократија и све старе политичке пар-

тије, држава сливена у једном ливу током више ратова, нису се никако могли придобити за федерализам. Или унитарна држава или ампутација, а то значи сепарацију чисто хрватских и словеначких предела од државних граница, то је било њихово решење... Ако би се хрватски и словеначки отпор против јединствене државе појачао, дошла би несумњиво та луда ампутација. Уместо државе са сталним немирима, појавила се комбинација да се сви предели где има Срба прогласе као државна област, а чисто хрватски и словеначки предели, нешто мало пред Загребом и Љубљаном, са једва три милиона становника да се прогласе као да се налазе ван државних граница и да се препуштају својој судбини. Српска држава би имала довољну унутрашњу снагу да се одржи, за Хрвате и Словенце би ова ампутација, при којој би се њихова племена преполовила, била права пропаст. Избаченим не би ништа друго преостајало него да се прикључе Мађарима или Италијанима и да се ту одају безнадежној будућности." (стр. 115.)

Хрватска безочност у погледу претензија на Босну и Херцеговину видљива је из става Стјепана Радића да је „хрватски елемент културно најразвијенији у БиХ." (стр. 117.) Радић је то изнео у књизи „Жива права Хрватске на Босну и Херцеговину", објављеној у Загребу 1908. године. Било је то у јеку хрватских политичких залагања за тријалистичко преуређење Аустро-Угарске монархије, у коме би Хрвати наступали и као репрезентанти и као асимилатори свих других јужних Словена. Таква тврдња је из Радићевих уста пласирана иако постоји безброј константних историјских показатеља културне супериорности православних Срба и уједно безнадежној културној заосталости католика, којима је била страна и хрватска национална свест. Костић наглашава да се хрватска мегаломанија не „повећава упоредо са снагом хрватског народа, а још мање неким стеченим заслугама. Она углавном користи коњуктуре и слабост противника, врши препаде и издаје, ставља се под скут туђина и онда – поставља своје немогуће прохтеве." (стр. 119.)

Зачетник хрватске мегаломаније, Павао Ритер Витезовић, који иначе уопште није био хрватског порекла, Хрватском је буквално прогласио све српске земље. Он је сматрао Хрватском све оно што су Римљани називали Илиријом. У Црвену Хрватску убраја Србију, Македонију, Бугарску и Тракију, а све јужнословенске земље је пројектовао у саставу обновљене хрватске краљевине под жезлом Хабсбуршке династије. Своје бројне радове на ту тему писао је и објављивао крајем седамнаестог и почетком осамнаестог века, а како за њега каже хрватски књижевни критичар Бранко Водник, Павао Ритер Витезовић је „први разрадио великохрватску идеју у политичком смислу. Његова Хрватска обухвата све југословенске земље. Витезовићева идеологија остала је политички јалова, али је она имала јаких последица на културни живот, јер је он с њоме у вези изнео идеју једног народног имена, јединственог књижевног језика... Те је мисли оживотворио под илирским именом Људевит Гај, који је Витезовића сматрао својом претечом, а политичку великохрватску идеју баштинио је од Витезовића и даље развијао Анте Старчевић." (стр. 126-127.)

У првој хрватској политичкој брошури, објављеној штокавски 1832, гроф Јанко Драшковић формулише конкретан хрватски национални програм и своју Босну. После то чак у стиховима изражава Вјекослав Бабукић, истакнути илирац у једној јединој песми коју је уопште написао. Наставља историчар Иван Кукуљевић Сакцински 1842. говорећи о босанским подручјима која су сво-

јевремено отета хрватском племству. Иако је илирски покрет избегавао хрватски назив, он није никако био општејужнословенски, него вешто смишљен и прорачунат с обзиром на заиста бедно затечено стање хрватске националне свести, што Милан Банић објашњава на следећи начин: „Да је Загреб тада тежио да скупи само Хрвате, врло мало би био захватио, јер је тада појам Хрват био апсолутно у уско покрајинском рангу... али управо зато што је тежио да привуче читав словенски југ, Загреб је посегао за именом илирским." (131) Угледни историчар Фердо Шишић у студији „О стогодишњици илирског покрета", објављеној у Загребу 1937. закључује: „Практична је политика илирског покрета у суштини својој била чисто хрватска (то подвлачи писац) – не југословенска – то више што се она оснивала искључиво на хрватском хисторијском државном праву, идући у првом реду за тим, да око Загреба окупи све хрватске земље унутар граница Хабсбуршке монархије, а од чести још и оне крајеве тадашње Турске, тј. тзв. Турску Хрватску (или некадашњу Јајачку бановину) и Турску Далмацију (или крајеве на северу од Доње Неретве), и да се тако састави област погодна да с успехом узмогне својом снагом и величином одбијати мађарске насртаје." (стр. 131.)

Илиризам је форсирао Беч кад му је то користило у сучељавању са мађарским тежњама, али кад су се Аустријанци споразумели са Мађарима, Хрвати су остављени на цедилу. Међутим, својих се тежњи нису одрицали, па и онда кад су били присиљени на сарадњу са српским политичким предводницима, нису одустајали од великохрватског националног концепта и у односу на Србе и према Словенцима. Како запажа Костић, „кад су видели да апсорпција Словенаца наилази на тешкоће, Хрвати су удвостручили тежње за српским крајевима. Да би то лакше постигли, они су измислили тзв. илиризам и примили српски језик као свој. Да језик не буде сметња да прогласе хрватским све што српски говори! Ни овај догађај нема примера у целој светској историји. Иако је отпала разлика између књижевног језика Срба и Хрвата, остале су још многе друге разлике. На пример писмо, па онда вера итд. Онда су и ту покушали најпре подметање, па онда насиље. Гај је хтео увести ћирилицу, али је бечки двор то осујетио. Да је увео ћирилицу, национални прозелитизам био би успешнији. Кад то није успело, Хрвати су просто забранили ћирилицу кад год би им се за то пружила прилика... Што се вере тиче, покушали су најпре са унијом. И силу су, а не само превару, употребљавали. Кад то није успело, дошао је Други светски рат са насилним покатоличењем оних који су још одолели зверској секири хрватских убица. Тако они шире своје „повјесно и етничко подручје." (стр. 132-133.)

Свој врхунски израз хрватске мегаломанске аспирације су достигле у идеологији Анте Старчевића, који би све Србе похрватио или уништио. Ернест Бауер је у књизи „Хрватски политичар Анте Павелић и Срби", објављеној у Лајпцигу 1938, навео Старчевићев одговор на примедбе о нереалистичности негирања егзистенције Срба и Словенаца: „Нема никога ко неће признати фактично постојање ових народа, али свак ко није рђав, потрудиће се да ове штетне егзистенције отстрани колико је то могуће и да чињенице које се противе законима замени законским." (стр. 134.) Старчевићева порука Србима била је недвосмислена: „Буди Хрват или нестани!" И чувени усташки идеолог Иво Пилар није могао да издржи а да се бар мало не супротстави Старчевићевој лудости и глупости, па каже: „На чињенице да су балкански Романи великим дие-

лом имали удјела у постанку Србства, на чињенице да је оно изпрва било мало и да су њиме владали Хрвати, саздао је он теорију да Срби нису никада постојали, али је при томе превидио чињеницу, да никада није било државе без снажног народног елемента." (стр. 135.)

Пилар критикује само она претеривања која су за циљеве хрватске националне мегаломаније могла бити контрапродуктивна. Али суштина тих погледа била је карактеристична за укупно хрватско јавно мњење. На то указује и Јозеф Редлих следећим речима: „Нова хрватска Странка права, основана од Старчевића, била је скоро до пропасти Царства (мисли аустријског) најдубља снага целе земље и стварна снага која је углавном уобличавала судбину Хрватске." (стр. 135.) Један од најбољих познавалаца етничког карактера Хрвата, Владимир Дворниковић, на следећи начин процењује утицај Старчевићеве идеологије на хрватску националну свест: „Никад дотада један племенски, атавистички нагон на нашем југу није ушао толиком снагом ирационализма у свет политичких формула и програма као у овом Старчевићевом свехрватству. У доба кад су већ постојале две државе под српским именом, ова идеја похрваћења свих Јужних Словена, становиште „негирања" Срба и Словенаца у истину је представљала савршену бесмислицу." (стр. 135-136.)

У говору на гробу Анте Старчевића, Стјепан Радић је бираним речима изразио општехрватски, доминантни став о политичким идеалима и усмерењима човека кога су Хрвати листом сматрали оцем домовине. Радић каже: „На светом смо мјесту, које је као прави храм. Велики овај гроб, око којега смо се сакупили као људи и као Хрвати, велики је жртвеник оне бесмртне и величанствене идеје која даје прави садржај и праву вриедност нашем хрватству. То је идеја права, која је јача од сваке силе, идеја народног самоодређења проти свакој тиранији." (стр. 136.) Хрватски историчар Јосип Хорват, 1942. године био је још директнији у процени политичке вредности Старчевићевих идеолошких поставки: „Једну животворну снагу је видео Старчевић у хрватском државном праву – одакле означење његове групе као „странка права". Странка права жели сједињење, независност и самосталност свих хрватских земаља у оквиру Монархије или изван ње. И та мисао Старчевића је, упркос свим реалитетима дневне политике, остала живом за цело време епохе Нагодбе, она увек изнова испуња младу генерацију новом снагом, и стално јача, јер је она саобразна души и бићу хрватског народа." (стр. 136.)

Хрватске претензије на Босну и Херцеговину у осамнаестом веку досезале су најдаље до Врбаса и Неретве, да би тек у време илирског покрета биле проширене до старчевићевско-павелићевске варијанте. Кад Аустријанци освоје неку нову територију од Турака, Хрвати је одмах као хрватску поклањају аустријском цару. По том обрасцу настојали су да материјализују и резултате српских устанака у Босни и Херцеговини. Некада је и цар морао директно да интервенише и упозорава Хрватско-славонски сабор да не прекорачује овлашћења. Међутим, Римокатоличка црква је свесрдно подупирала хрватске мегаломанске прохтеве и захтев за тријалистичким преуређењем Монархије. Сарајевски надбискуп Јосип Штадлер је у новембру 1917. године организовао потписивање петиције у којој је његов потпис експониран, а остале је држао у тајности. Главна поента петиције је у следећем: „Захтјевамо сједињење свих земаља на које се хрватско државно право протеже, наиме Хрватске, Славони-

је, Далмације, Босне и Херцеговине, те хрватске Истре у једно политичко и аутономно, с Хабсбуршком монархијом, као с цјелином, неразрушиво спојено државно тијело." (стр. 145.)

И хрватске претензије према Словенцима биле су сасвим отворене, иако Словенија никада није била у саставу никакве хрватске државе. Ипак су ту имали реално упориште у чињеницама: с обзиром да су сви истакнути слависти кајкавце сматрали Словенцима, хрватски идеолози су на основу тога све Словенце прогласили Хрватима. И једни и други су у праву. Како је то у пракси гротескно изгледало показују на саборској седници, 1894. године, изговорене речи римокатоличког свештеника Ивана Јагића, брата Ватрослављевог: „Чему некога прекрштавати Србина у Хрвата, или Хрвата у Србина, ако он то неће? Покушали сте Словенце и Крањце прекрштавати у „планинске Хрвате". Изволите отићи у Љубљану и доле у Крањску, па ћете видјети колико имате присташа. Ја сам био и ових феријах међу њима, и разговарао се с одличним људима њиховима, па они перхоресцирају сваку везу са људима, који прије него су их добили, негирају им њихову особину." (Реч перхоресцирати, која је застарела, значила је: одбијати нешто са одвратношћу, гнушањем; ужасавати се, грозити се)." (стр. 148-149.)

Пошто им никакве историјске чињенице, политички принципи или статистички подаци нису важни, хрватски мегаломански пропагандисти просто лицитирају шта је њихово, шта би желели, какви су им снови, сањарења, али и крвожедни планови. Чак су измислили и индијанско племе Кроатана да би доказали да су се у Америци и пре Колумба нашли. Неки хрватски надриисторичари и прву бугарску династију својатају, а уз то тврде да се старословенски језик првобитно звао хрватским. Доминик Мандић све оно што се у старим списима означава словенски, претвара у „хрватски".

Све до турске окупације Босна није имала трајно омеђену територију. Некада је обухватала шири, некад ужи простор, зависно од способности, војне вештине и ратне среће својих феудалних господара, што је било сасвим у духу тога времена. Пишући о српским земљама Мавро Орбини у свом „Краљевству Словена", објављеном у Пезару 1601. године, овако то питање апсолвира: „Ова држава Босна, она друга Рашка, предео Хума и Зета били су понекад под једним господарем, а понекад подложени разним господарима." (стр. 193.) Кад се позивају на наводна историјска права, хрватски национални идеолози заправо не знају како би то територијално формулисали, с обзиром да се и Иво Пилар, и Фердо Шишић, и Вјенцеслав Влајић слажу у погледу географске непостојаности одреднице Босна, чији се савремени појам развио тек стабилизацијом турске власти. Влајић је, уз то, показао да је првобитно малој Босни, ширење државне територије, доносило низање нових титула њеним владарима, а не ширење географских предела које би она као појам обухватала. Као пример наводи Тврткове титуле: „Господин бан Тврткo... Божјом милошћу господар многих земаља: Босне, Соли и Усоре и Доњих Крајих и Подриња и Хума. После дођоше Рашка (Србија) и Приморје. Једно време су чак и Хрватска и Далмација биле заступљене у краљевској титули." (стр. 194.)

То потврђује француски балканолог Убићини, а немачки географ Ото Шмитер, 1905. године, пише: „Име Босна ограничено је испочетка само на предео Горње Босне, тј. Сарајевског поља са најближом околином. Једино је то био трај-

ни прави посед босанских банова и краљева при свим променама... Од праве Босне, тзв. Горње Босне, распросте се власт босанских владара све даље и даље... Али у данашњем опсегу није Босна никад, све до турске владавине, постојала." (стр. 194-195.) Картографским пројекцијама су то ширење првобитне Босне врло пластично приказали Владимир Ћоровић и Сима Ћирковић, али је то питање много пре њих разматрао и Стојан Новаковић. Босански турски пашалук својевремено је обухватао целу континенталну Далмацију, Лику и Славонију. Што се Херцеговине тиче, она је настала уједињавањем три старе српске области, неретљанске, захумске и требињске. У турско време, некада је имала самосталнији административни статус, а некада припајана Босни.

Хрвати прокламују своја наводна историјска права над Босном и Херцеговином, али за њих буквално ниједан доказ немају. Зато се довијају како знају и умеју. Тим поводом Јанош Ашбот, познати мађарски историчар, у књизи „Босна и Херцеговина", објављеној у Бечу 1888. године, врло убедљиво извргава руглу фантазмагорије Вјекослава Клаића. Ашбот пише: „Клаић, хрватски историчар Босне, чије је знатно дело прво које употребљава најновија истраживања, али својом национално-хрватском тенденцијом често бива помућено, мисли да су босански жупани од Хрвата преузели банску титулу и из тога закључује да Босна припада Хрватској, јер, како он каже, међу свим Јужним Словенима само Хрвати имају банове. Али чему? Реч бан нема никакве везе са речју пан, па и сами словенски филолози не држе је за словенску него аварску реч, а преко Авара је на целом Југу, нарочито на Југу Угарске, одомаћена... (наводи примере)... Вероватно је та реч кроз угарску управу уведена код Хрвата па после у Босни. Накнадне свеске попа Дукљанина не важе много. Бан Борис је од савремених Грка зван егзарх, а врло је сумњиво да је неки жупан Врх-Босне пре њега носио титулу бана, иако сви историчари Босне, до најновијих, набрајају читав низ банова и наводе њихове историје. Те историје банова Желимира, Крешимира, Легата и Вукмира, почивају искључиво на баснама попа Дукљанина, које су Дубровчанин Орбини и други проширили према својој фантазији. Све то не може да има историјску вредност, као што се уопште не може да нађе ниједан историјски доказ да су ови банови из басне постојали." (стр. 207.)

Слично пише и други мађарски историчар, Ђула Паулер, 1894. године: „Помишљало се из тога што Дукљанин и нико више именује босанске банове, да се може закључити да је некад Босна припадала Хрватској, јер име и достојанство бана познати су тобож само Хрватима. Није немогуће, него је чак вероватно, да се у извесним временима простирала власт хрватских владалаца на неке, сасвим разумљиво, најважније делове Босне... Ипак се из тога не може никакав одрживи разлог црпети да је босански банат (извесна државна установа целе Босне) већ самим тим хрватска установа. Јер, код Дукљанина је бан просто ознака херцога, дукса, због чега он говори и о једном бану Басе. Тада су и Угри адаптирали овај назив и применили на такве пределе, који никад ни у каквој вези са Хрватском нису стајали, као Мачва, Браничево, Северин. Уосталом, какав год однос раније постојао између Хрватске и Босне, на крају XI века Босна је припадала – већ за тај период је Дукљанин поузданији – држави Бодиновој, српског краља са Приморја. После његове смрти држава му пропаде." (стр. 107-208.) Костић уз то износи читав низ података о српској употреби назива бан, позивајући се на Шафарика, Јоргу, Шишића и српске народне песме.

Уз то, Лазо Костић побија и другу хрватску тезу по којој својатају Босну на основу чињенице да је Ливно сада у Босни и Херцеговини, а некад је било стара хрватска престоница. „Суштина је нове хрватске тезе у томе: Ако се у једној области налази некадашња престоница једног „народа", то та цела област припада овоме народу, без обзира како је, кад и зашто тако омеђена. Према томе, пошто се Пожун (данашња Братислава) налази у Словачкој, а Пожун је био пуна два века и дуже престоница Мађарске, то онда треба и цела Мађарска да припадне Словачкој. Исто тако, пошто је Скадар био престоница Зете, односно Црне Горе, то треба цела Црна Гора да припадне Албанији, јер се данас Скадар налази у Албанији." (стр. 210.) Ми бисмо ту само направили малу инверзију, која је Костићу промакла. Логично би било позвати се на претпоставку да би у првој варијанти Словачка припадала Мађарској, а Албанија Црној Гори, како би аргумент био комплементаран случају Ливна. Костић даље наставља констатацијом да „таквих чуда би се могло напричати о целој Европи. Свуда су мењане престонице и разграничаване области. И никоме досад, откад историја постоји, није пало на памет да један такав „аргумент" поставља. Људи од науке и угледа би се несумњиво згражали. Али Хрвати сматрају да је њима све дозвољено. Међутим, ја не знам да ли је уопште Ливно било хрватска престоница, јер се ради о хрватској „историји", а она је сва монтирана. Али, рецимо да је заиста било, то је свакако било кратко време и Ливно није била једина престоница Хрватске. Најзад, оно је могло бити престоница само крајева западно од самога града, јер одмах на истоку Ливна настаје српска етничка област... Разуме се да турска управа није много водила рачуна о тим етничким границама, а хрватски део Босне је био сасвим мали да би могао чинити вилајет за себе, тако да је спојен са Босном, са српском Босном." (стр. 210-211.)

Хрвати су на стотине фалсификованих публикација објавили да би свет убедили у основаност својих претензија, али им је све аргументе у воду бацио Стојан Новаковић духовитом доскочицом по којој кад би теорија историјских права била релевантна, онда би најупечатљивије историјско право на Босну и Херцеговину имали Турци јер је тамо Турска најдуже владала. Историчар Љубомир Јовановић 1899. године је у парампарчад разбио хрватски концепт историјских државних права следећим речима: „Кад се данас износи некакво хрватско и хабзбуршко „државно право" на Босну (и узгред на Херцеговину), шта то може у суштини значити? Што они тврде да су некад владали Босном, и кад би збиља тако било, а видећемо да нису никад, треба ли да има данас какве практичне предности, каквих последица? Је ли та Босна била некаква ствар или уопште нешто на шта се може имати права? То њихово „право" значи: да неко оглашава својом својином Бошњаке и Херцеговце и њихову домовину заједно, да нпр. Загребчани, Крижевчани, Вараждинци имају некаквих права над Мостарцима, Сарајевцима, Тузланима, иако чак нису с њима ништа имали! Шта су ти Бошњаци и Херцеговци да неко на њих права има? Нису ли и они људи, или зар човек има неких господарских права над човеком?" (стр. 217-218.)

Хрвате нимало не интересује чињеница што су сви историјски документи и културни споменици Босне и Херцеговине неспорно српски, нити податак да Срби и данас тамо живе у убедљивој већини. Бујицом лажи и предрасуда они настоје да вештачки преобликују и премосте и садашњост у складу са политичким тежњама. Како Јовановић запажа, „факат је несумњив да у Хрвата вели-

ки део данашње литературе па и један део саме науке (а поименце историје народне), стоји на сасвим лажном темељу и да полази од сасвим лажних претпоставки. Стварање лажних слика о свагдашњој величини и сили хрватској, понижавање „туђе" прошлости и садашњости, а особито српске, приказивање што већега броја пространих земаља као чисто хрватских области, то је задатак те књижевности." (стр. 220.) По достигнућима маште, привлачности њеног колорита и интригантности фабуле, просто се надмећу Тадија Смичиклас, Вјекослав Клаић, Иво Пилар, Доминик Мандић и други. Што мање доказа, то више претензија и романтичарског заноса.

Кад је Фердо Шишић 1909. године, на предавању у Љубљани, заступао тезу о историјским хрватским правима на Босну и Херцеговину, реаговао је београдски универзитетски професор Станоје Станојевић писмом које Костић делимично цитира посредством немачког превода, који му је једино био доступан. Станојевић поручује Шишићу: „Кад сам прочитао Вашу књигу у којој тражите БиХ за Хрвате на основу историјских права, сетио сам се једне важне и поучне епизоде из древне прошлости. Кад су једном Гали напали на Рим, Римљани нису могли, тако вешти у правној науци, разумети како Гали смеју наваљивати на Рим кад немају за такво поступање никаквог правног основа. Изасланик римског народа и сената упитао је са патосом галског команданта: „Какво је Ваше право на Рим?" А овај је одговорио: „Наше право налази се на врху наших мачева." Тај исти одговор даће Срби Хрватима оног дана кад дође до велике борбе о Босну и Херцеговину. Наше право је наша народна снага. – Право наше народне снаге и наших бајонета биће важније и снажније од вашег права које може на ваги да се измери. Ви Хрвати једва ћете разумети ту борбу читавог народа за свој живот и опстанак, јер је прошло скоро сто година откако сте заборавили како се умире и откад браните Ваша права само речима и говорима. Један народ који је, као што сами признајете, „од своје воље изабрао краљем угарског краља Коломана", не може схватити велику народну борбу за опстанак. Борба српског народа у БиХ биће велика народна борба. Ви и Ваши господари не треба да падате у заблуду. Кад наш народ и наша војска ступе у тај велики свети рат, нећемо ући у то клање да освајамо земље и бранимо права. Не, ми полазимо у борбу да бранимо наш живот. Јер без БиХ нема живота Србији и Црној Гори. Јер Босна и Херцеговина су српском народу – то треба да добро упамтите Ви и Ваши господари – оно што и сама Србија или Црна Гора." (стр. 224-225.)

Пошто је бриљантно раскринкао све хрватске псеудоисторијске фалсификате и свео на праву меру историјске чињенице на основу валидних доказа, руски историчар Мајков наглашава да „владати за неко време маленим делом целе једне земље, и то под случајним стицајем повољних прилика, још не ствара историјско право и не може дати повода вечним претензијама унаточ свима осталим условима, међу којима народност и наклоност становништва стоје на првом месту. Јер иначе безбројним претензијама на основу голих титула не би било краја ни конца, и довело би дотле, да би апостолски престо хабсбурговаца, који у својој титули носи и јерусалимско краљевство, стао тежити да овлада Јерусалимом... За Босну је посве извесно, да јој је тек по избору Коломанову српски краљ Урош Бели 1120. године уступио својему унуку по кћери Ладиславу угарскоме, и да су тек од тога времена угарски краљеви накитили титуле своје именима Рима и Бо-

сне. Па следствено, кад су Хрвати пружали Коломану круну Звонимирову, Босна беше под Србијом, но пошто је и пренета на угарске краљеве, она остаде за врло кратко време под њиховим суверенством и по сведоџби Кинама уживаше одељену, потпуну самоуправу. За Немањића Захумље и Босна нахођаху се наизменце под врховним господарством час Србије час Угарске, све до Душана Силног, који их је придружио својој царевини; но оне вазда беху под управом својих властитих кнежева и банова и њихов вазални одношај, који по каткад прелазаше у потпуну независност, не даваше Угарској права, да их сматра као своје круновне области. У XIII веку Захумље или Хум находи се у исто време и у угарској и у српској титули. По пропасти српске царевине, Босна, којој већ припадаше Захумље, тј. већи део данашње Херцеговине, постаде независним краљевством, и многе повеље а и сам начин поступања краљева босанских, јасно доказују да о врховенству у гарском не беше ни помена. Шта више, унаточ томе, у XV веку у титули босанских краљева долази и реч Хрватска и са таквом титулом папа је крунисао на краљевство босанско, без саизволења угарског краља Матије Корвина, Стевана Томашевића и према томе, ако ћемо се држати теорије најновијих хрватских научењака, то ће се исто тако олако и хрватско краљевство моћи да пришије као саставни део данашњој Босни." (стр. 232-233.)

Имре Пешти у студији „Постанак Хрватске", објављеној у „Угарској ревији" у Лајпцигу 1882. године, поводом расправа о наводном хрватском државном праву и на њему утемељеним територијалним претензијама, резонује: „Ове аспирације Хрватске морају нам изгледати чудне, да не кажем комичне. Хрвати су већ одавно престали да буду номадски народ, њихов број их не тера на експанзију, освајаче није њихова нација никад изнела на површину; нека духовна или материјална премоћ над суседним народима (Хрватске) не постоји... Ми се заиста не заносимо правом јачега, правом освајача – али несумњиво и ово право, које ће у светској историји увек играти одсудну улогу, мора се поштовати кад се посматра јединствена појава како се са извесне стране ради на образовању Велике Хрватске. Средства за ово су веома проста: увек и свагда захтевати само много, и то захтевати дрско и жестоко – успех ће гарантовати наивност непријатеља који ће попустити тражењу. Народ Хрватске има данас земље на које не може да постави никакве историјске прохтеве – ми мислимо на цео појас између Драве и Саве." (стр. 242.)

Пешти је крајње убедљив. Ако је теорија историјских права валидна и релевантна, онда је лако доказати да Хрвати таква права немају ни на Хрватску ни на Словенију, а камоли на суседне земље. По питању хрватске националне мегаломаније, он каже: „Заиста једна чудна појава, да се један мали народ коме недостају скоро сви предуслови за државно биће, дрзне на такве екстраваганције... и тражи делове области према својој вољи, да би начинио фантастично будуће царство." (стр. 242.) Исти аутор у расправи „Аспирације Хрвата", из 1886. године, истиче: „Ако су Хрвати склони тврђењу да се Хрватска држава простире од Јадрана до Земуна, као што данас причају, добро би било да нам објасне: како и у следству каквих историјских догађаја је произашло да се она Хрватска, која је преко Пакта конвента избрисана била из редова самосталних држава, после дели на две краљевине, наиме Хрватску и Славонију." (стр. 242-243.) Сходно логичкој анализи историјских чињеница, Пешти закључује: „Историја новог доба доказује да Хрвати ништа не могу да постигну сами својом сна-

гом. И тачно је казао Мушкатовић у Хрватском сабору 4. маја 1882: Хрватска је само захваљујући победи угарског историјског права над апсолутизмом из ничега настала." (стр. 243.)

Ипак, нису само Хрвати полагали много нада и начела историјског права, него и Мађари. Некада и више од Хрвата. По питању анексије Босне и Херцеговине изражавали су претензије на ту територију или непосредно или посредством наводних хрватских државних права. О томе је писао Стефан Буријан 1923. године: „Хрватска је поставила отворено захтев за припајање БиХ. Угарска је сматрала те земље као да припадају области Стефанове круне, и виндицирала је за њихово инкорпорисање исти правни титулус као за спајање са Хрватском – Славонијом – Далмацијом. За Мацарску је било само питање да ли ће спајање уследити директно са Краљевином Мацарском или у споју са Хрватском. У мацарским владиним круговима повлађивано је директно спајање са признањем аутономије." (стр. 254.)

Овде је врло значајно да се истакне указивање француског политичког теоретичара Огиста Говена, који је у књизи „Босанска криза 1908–1909", штампаној у Паризу 1917. године, објавио већи број својих радова из претходних година, посебно потенцирајући опасност од некритичког приступа принципима историјског права. Посебно је интересантно да Говен указује на чињеницу да би и у случају прихватљивости такве теорије, Срби опет имали несумњиву предност, јер је њихова историјска аргументација неупоредиво документованија и чвршћа од хрватске или мађарске. „То би била врло опасна теорија. Кад би свака држава стала да ревиндицира за себе земље које су јој припадале у извесном историјском моменту, шта би било од мира међу народима? Али и у том погледу Срби имају лепу улогу. И они су некад држали Босну. Али они имају за себе и други аргумент, да су Босанци остали Срби по језику и обичајима, а да они нису никад изразили жељу да се врате под власт наследника Светог Стефана." (стр. 259.)

Из најстарије историје Босне, одмах по досељавању Срба, нема никаквих података. Први на које су истраживачи наишли третирају Босну као саставни део Србије из времена Часлава и Бодина. Тако Мајков каже: „Босна је негда била српска жупа, сасвијем под влашћу праве Србије. Лежала је међу Савом, Дрином, Неретвом и Врбасом." (стр. 260.) Ђержавин пише и о времену пре Часлава: „Властимиру (836-843) има да се припише први историјски потврђен покушај скупљања српских земаља путем освајања, које му дадоше потребну базу за јачање његове привредне снаге. Сем Рашке, Старе Србије и Босне, Властимирови поседи су обухватали територијум који се на северозападу простирао до десних обала споредних река Саве, Босне и Врбаса, и сем предела Старе Србије обухватао и територију источне Босне. То је, дакле, био почетак српске државности." (стр. 260-261.)

У докторској дисертацији, одбрањеној на Берлинском универзитету средином XIX века, касније угледни историчар Херман Леополд Краузе, писао је о догађајима око 837. године: „Пошто су Срби држали само јужну страну Далмације, одакле су се, надвладавши Бугаре, у другој половини IX века раширили по Босни до Дунава и Саве, у то смо се ми уверили... Србија, иза половине IX века, удаљена од франачких граница, окупирајући Босну, приближила им се сасвим." (261) И мађарски историчар Ференц Комлоши, обрађујући време пре Часлава и Бодина, као првог крштеног кнеза Србије и Далмације помиње Све-

томира и његовог сина Будимира. „Он је сматрао да није у стању да својом пространом државом сам влада, па је западни део поделио у две покрајине. Онај део који се западно од Дрине простире до брда Пан (Борове шуме), назвао је Босном. Југоисточном делу даде име Рашка. На челу области беху наименовани бројни банови и жупани као управне старешине." (стр. 261.)

Хрватски историчар Милан Прелог у Сарајеву је уочи Првог светског рата објавио књигу „Повијест Босне од најстаријих времена до пропасти краљевства", у којој пише: „О повјести ове области почевши од насеља словенских па до 10. стољећа не знамо ништа сигурно... Док се у сусједству стварају племенске државе хрватска и српска, овај је крај живио на свој првотни словенски патријархални начин. Како се баш сада Раша (Србија) под кнезом Чаславом почела дизати и опорављати од тешких удараца што јој је задавао бугарски цар Симеон Велики, придружио је Часлав и ову област својој држави... Током друге половине X вијека отела се Босна испод власти Србије распадом Часлављеве државе али доскора иза тога паде под Бизант... Под конац XI вијека, за сина Михаљова Бодина, постаде ипак Босна саставним дијелом дукљанске краљевине и остаде све до Бодинове смрти у његовим рукама. Прије тога већ завладали су дукљански владари Захумљем и Травунијом. Из ових области развила се касније Херцеговина." (стр. 261-262.) Да је у време Часлава Босна била српска слаже се и Тадија Смичиклас. Часлав је и према Талоцију ослободио Србију од бугарске превласти и подвео под суверенство Византије. Он се сматра првим потпуно неспорним владарем Босне.

Владимир Ћоровић указује да је Часлав „успео да под своју власт скупи целу данашњу Босну до Пливе, Лијевна и Цетине; на истоку му је граница ишла све до Раса; на северу до Рудника и Саве; а на југу до мора." (стр. 262.) О њему компентентан научни суд даје Михаило Динић: „Часлав је несумњиво био најзначајнији владалац прве српске династије. Осим Србије, којој је тада припадао и крај око Тузле (Салинес Константина Порфирогенита), под његовом влашћу је била и тадашња Босна и Травунија." (стр. 262-263.) Следеће уједињавање српских земаља, укључујући и Босну, постиже Бодин, о чему пишу Ђержавин, Фрањо Рачки, Иван Божић итд. Босну Рачки недвосмислено означава као стару српску жупанију. Од Бодинове смрти до Стевана Немање, у српским земљама је постојало територијално расуло. Немања је поново извршио интеграцију и босански бан Кулин му је признавао врховну власт. За време каснијих Немањића Босна је била све самосталнија, али на веома ускоj територији: Али своје српске етничке природе се никада није одрицала, о чему сведочи и Твртково крунисање за краља Србије на гробу Светог Саве. Страни средњевековни историјски извори говоре о српском краљу Тврtку. И Тврткови наследници, краљеви Стефан Дабиша и Остоја крунисани су у Милешеви као краљеви Србљем, Босни и Приморију. На првом месту као најважнија круновина стоји Србија. То је остало и код Твртка II, Стефана Томаша и Стефана Томашевића, као последњег краља. Краљевска титула Стефана Томашевића је гласила: „Краљ Србљем, Босни, Приморју, Хумсци земљи, Далмацији, Хрватом, Доњим Крајем, Западним Странам, Усорје, Сочи, Подрињу." (стр. 270.)

Кад је умро српски цар Урош Немањић, многи су великаши претендовали на упражњени царски престо, али како наглашава Сима Ћирковић, насупрот њима, босански бан је имао више услова да се појави као обновитељ срп-

ске монархије. Пре свега, он је био несумњиво, мада посредно, везан за династију Немањића „светога корена", која је захваљујући своме односу према цркви стекла сакрални ореол. Немањићко порекло босанскога бана – прадед му је био, по женској линији, краљ Драгутин – подвучено је у једном родослову Немањића... Видећи да је српска земља остала „без свог пастира" и желећи да учврсти престо својих предака, бан Твртко се осетио позван да дође у српску земљу и да се тамо крунише за краља. Крунисање је обављено у јесен, највероватније на Митровдан (26. октобра) 1377. у „српској земљи", можда у манастиру Милешеву, месту особитог култа Светог Саве, оснивача српске цркве... Поред краљевске титуле, Твртко је узео име Стефан, које је у Србији имало одређено државно-симболично значење. То име су узимали и сви доцнији босански краљеви у својим службеним актима... Твртко је чак своје право име потискивао у други план и у неким приликама називао се само Стефан. – Твртко није једноставно променио свој ранг и уместо банског достојанства почео да се краси краљевским, он је наступао као владар Србије... Суседне државе су признале Твртков краљевску титулу. Венеција доследно назива Твртка рекс Расције, а тако је исто поступао и Дубровник... Из дубровачке преписке... у то доба видимо да је и угарски краљ Лајош био споразуман с Твртковим проглашењем и крунисањем за српског краља... Твртко се потрудио да се појави према Дубровнику као наследник права својих прародитеља „господе српске". Кратко време после свога крунисања он је у Дубровнику издао повељу којом је потврдио све претходне уговоре српских и босанских владара и пренео на себе „српски" или „светодмитарски доходак" од две хиљаде перпера, исплаћиван српским владаоцима већ од XIII века." (стр. 271.)

О Твртку као српском краљу пишу и хрватски научници, различитог идеолошког усмерења, попут Милана Пролега, Иве Пилара, Грге Новака, полухрвата Владимира Дворниковића итд. Исто тако и Константин Хефлер, за кога је цела Босна, као и целокупно њено становништво, безрезервно српско. И други немачки научници, попут Владимира Милковица и Александра Сане, по том питању су потпуно сагласни. Сана 1921. године пише: „Твртко је разумео праву опасност која је лежала у јуришном напредовању турских хорди. Да би им могао да се супротстави једном одговарајућом великом снагом, он је хтео да по други пут створи великосрпско Царство." (стр. 274.) Мајков ту додаје да је наводно Твртково сродство са Немањићима само погодан изговор да се нагласи српски етнички карактер његове државе. Што се саме Херцеговине тиче, она је по мноштву релевантнијих историјских података још дубље и потпуније била интегрисана у матичну српску државу. Сам назив датира од 1448. године кад се Стјепан Вукчић Косача прогласио херцегом од Светог Саве. Јоханес Луцијус је утврдио да је Растко Немањић у име свог оца Стевана управљао Захумљем пре него што се закалуђерио, а то владање је мотивисало Косачу код одређења титуле ерцега.

5. Српски третман Босне

Политичко-историјска студија „Шта су Срби мислили о Босни" је пета књига Костићевог циклуса „Национални проблеми Босне и Херцеговине", и публикована је у ауторском издању у Торонту 1965., односно у прерађеној и допуњеној верзији у Минхену 1975. У њој приказује ставове и расположење Срба као

целине и истакнутих појединаца посебно, у први план стављајући њихов сентиментални значај и улогу у обликовању укупне српске националне свести. Основну мотивацију у предговору првом издању дефинише на следећи начин: „Ако желимо да будемо национално верни нашим прецима, морамо у том погледу да једнако или бар приближно једнако мислимо и осећамо. Иначе недостају нити континуитета у нашој и њиховој националности. Да не говоримо о идеалима, који национализму дају крила и полет, без којих би учмао и упарложио се." (стр. 4.)

Излагање ставова српских историчара према Босни и Херцеговини Костић почиње исцрпним приказом иступања Стојана Новаковића, од којих нам најупечатљивије делује ово из 1911. године, кад Новаковић каже: „Познато је да је још од почетка аутономне егзистенције Србије њена политика имала увек као циљ уједињење са Босном. Овај циљ је индициран националним осећањима. Политика И. Гарашанина под кнезом А. Карађорђевићем беше увек управљена према уједињењу са Босном, Херцеговином и Старом Србијом. Исти државник је водио у истом смеру спољну политику Србије под кнезом Михаилом Обреновићем. Његово искуство, његов велики ауторитет у овим питањима стављали су га изнад династичких расправа. Већ за време српско-турског рата 1876. да тражи од Порте да администрација Босне и Херцеговине као вазалних земаља буде поверена Србији да би се избегла евентуалност од рата. То је био један од најважнијих разлога прекидања односа између Србије и Турске. Јасно је било да би заједница Србије и Босне и Херцеговине под српском влашћу представљала одлучан корак у правцу испуњења јединства српског народа. Србија, Босна и Херцеговина, спојене у једну државу, биле би истински језгро које би обезбедило политичку будућност Српства." (стр. 16.) Према сведочењу Слободана Јовановића, објављеном у његовим „Личним успоменама", следећим речима је Стојан Новаковић изразио своју тугу и резигнацију због аустријске анексије Босне и Херцеговине: „Све је пропало, пропало бар за мене и моје вршњаке из доба кнеза Михаила. Она Србија коју смо ми замишљали, Србија уједињена са Босном и Херцеговином, сама свој господар на Балкану, та Србија није више могућа. Може бити, ви ћете млађи ипак успети да нађете неки нов правац и неки нов идеал. Ми смо исувише стари да гајимо нове наде, и морамо лећи у гроб са тешком раном на срцу." (стр. 17.)

Академик Љубомир Јовановић, који је био и председник Народне скупштине, поводом анексије одржао је скупштински говор у коме је потенцирао следеће: „Национално је право српског народа сада угрожено. Ко живи у Босни и колико он има тамо националног права то је, браћо, познато. Нема никаквог другог народа данас на свету, који је у Босни икад живео или живи осим Срба. Ко је тамо живео пре Срба, готово у праисторијско време, тога више данас на лицу земље нема и Срби су тамо били још пре него што су, на пример, Мађари и дошли у своју садашњу отаџбину. Срби су тамо пре постанка државе Карла Великог и утолико више пре постанка свих оних држава које су никле из државе Карла Великог." (стр. 18.)

Миодраг Пурковић је 1955. године истицао у емигрантском часопису „Братство", који је излазио у Канади: „Не смемо да губимо из вида да је кроз цео 19. век жива жеља Србије била да се Босна и Херцеговина ослободе и уједине са Србијом. Сваки од нас мора да зна, и то да каже, да и с леве и с десне стране Дри-

не живи један исти народ... Ако све ово знамо, дужност нам је да о томе обавештавамо. Наша је света дужност да јасно и гласно кажемо да ове области где живе Срби нису спорне и да је њима место у саставу српске јединице, јер имају своју и историјску и етничку тапију. Срби морају, сви до једнога, да стану на браник угрожених права и да виде да је ударац по глави брата ударац по рођеној глави. Могу Срби да се разликују у схватањима економског и друштвеног уређења земље, али сви морају да имају заједничке врховне интересе који морају да стоје изнад партијско-програмских. Срби ван угрожених територија имају да осете да се чупају делови њиховог сопственог тела и сложно да бране све што непријатељ жели да отме." (стр. 22-23.)

Слободан Јовановић, у зборнику „Политичке и правне расправе", каже да „треба без сумње имати на уму да онај крај српске земље између Врбаса и Колубаре садржи језгро српског народа и да су отприлике у тим границама постављени основи прве веће политичке организације српског народа под Чаславом Клонимировићем." (стр. 23.) Историчар и политичар Живан Живановић је, у Београду 1894. године, штампао књигу „Задаћа Србије и наше политичке заблуде и дужности", у којој наводи: „Уједињење Српског племена јесте златни сан сваког Србина, јесте крајњи циљ данашње Србије. Уједињењу су потчињени сви наши задаци... Србија је у својим садашњим границама само пупољак из кога има да се развије потпуна држава српска... Србија је почетник, она је у добу развића, напретка; она има тек да постане оно што треба да буде – велика, уједињена... Посматрамо која су то средства која народ раскомадан могу учинити једним, целим, сједињеним. То је осећање заједнице, крвног сродства и братске љубави и оданости, која делове једног народа привлачи, при свима насилним препрекама одржава их у духовној целини, којој не може до века изостати и политичко јединство. Дејство ових сродствених сила неодољиво је." (стр. 25.)

Јован Скерлић је, 1908. године, писао у „Српском књижевном гласнику" о Херцеговини: „Поносита покрајина, где се налази срж целога српског народа, земља крепких људи и снажних осећања, где су никле најбоље народне песме наше, та област која је била расадник целе српске расе из које смо пресађени у северне и источне крајеве наше." (стр. 30.) Скерлић 1914. године пише о знаменитом српском песнику Осману Ћикићу: „Он се обраћао муслиманима, доказујући им да је њихов стварни и непосредни интерес, да се не одвајају од браће православне вере, већ да се чврсто држе заједнице са њима... Ћикић је био расан Србин. Рођен је у једном од најсрпскијих крајева, у Херцеговини, колевци српске нације. Од детињства се осећао Србином и као такав остао до своје смрти... Његова личност нестала је пре времена, на жалост, али су остале његове идеје, које су једино у стању да подигну наше муслимане и да их поведу путем напретка ка бољој будућности." (стр. 31.)

У предавању које је организовало Друштво за словенску узајамност у Петрограду 1909. године, Душан Васиљевић саопштава да су Босна и Херцеговина „две најчистије српске земље у погледу крви и језика. Народ ових земаља, иако подељен на три вере, сачувао је чистоту језика и осећања заједнице у којој Срби православни сачињавају апсолутну већину укупног становништва. Национално осећање – то је признато чак у званичном извештају Босанско-херцеговачке владе – најразвијеније је код православних Срба. Ја се усуђујем рећи да је српска национална идеја сасвим кристализована у свим слојевима народа. Та је

идеја заснована на традицији, – на песмама и причама о владарима и војводама српским из времена Косовске битке, – натопљена скорашњим сећањима на патње и борбе заједничке са браћом из Србије и Црне Горе." (стр. 34.) Залажући се свесрдно за уједињење Босне и Херцеговине са Србијом, Никола Стојановић је, 1917. године, у Женеви објавио књигу „Босна и Херцеговина" у којој, између осталог, подсећа на Србе „муслиманског вероисповедања који су под заповедништвом Хусеин-бега Градашчевића прогласили први независност (1831), избацили турске власти и, удруживши се са осталим устаницима на Косову, задали турској сили један историјски пораз." (стр. 35.)

Велики српски национални борац Стеван Мољевић је указивао да „тежња Срба из Босне и Херцеговине према Србији није дело ни српске владе, ни званичне Србије, него једна природна тежња српског народа и свесног и жељног да заједно као народ живи и мре, и да је народ, после Куманова, Битоља и Брегалнице осетио да је куцнуо очекивани час, и да се та тежња ускоро мора да оствари... Цео један народ, а сав народ је био прожет истом мишљу, истим осећајем и истом вером." (стр. 36.) Од почетка српске револуције српски политички предводници босанско питање сматрају кључним у ослободилачкој борби свога народа и изградњи модерне српске државе. Карађорђе је 1807. године писао митрополиту црногорском Петру I да ће „подржати нашу браћу у Босни и Херцеговини, јер су се и они дигли против Турака и, природно, од Србије очекују помоћ и потпору. Већ сам упутио оружане одреде у Босну." (стр. 39.) Француски дипломата Боа л'Конт јавља 1834. године да је главни циљ Милоша Обреновића обнова српског царства, „а то ће рећи да уједини у истој држави оне три провинције чије је становништво истог порекла, које говори истим језиком и чија је судбина била тако дуго заједничка: Србију, Босну и Херцеговину. И у овоме, као и у осталом, кнез Милош не иде само по нагону свог личног осећања; он се интимно идентификовао са својим народом, он има све његове идеје, предрасуде и тежње, па га то чини симпатичним његовој земљи". (стр. 41.) Кнез Петар Карађорђевић је и лично, под псеудонимом, учествовао у босанском устанку.

Илија Гарашанин у спољнополитичком програмском документу, познатом по називу „Начертаније", истиче да је „темељ српске политике да се она не ограничава на садашње њене границе, но да тежи себи приљубити све народе српске који ју окружавају... Нарочито треба се известити о Босни, Херцеговини, Црној Гори и Сјеверној Албанији." Документ је написан 1844. године. Сарајевски универзитетски професор Хамдија Капидић 1953. године је писао: „Политика српске владе према БиХ није била увијек јединствена и била је повезана с њеним општим ставом према Турској и осталим балканским земљама. Још од Илије Гарашанина, који је у доба олигархијског режима водио према Босни посебну политику, а која је одражена у чувеном „Начертанију", Србија је интензивније радила на ослобођењу БиХ. У доба кнеза Михаила та политика је постала још интензивнија, и била је у склопу балканске политике српске кнежевине. Ова политика није, међутим, довела до национално-ослободилачког рата, већ се задовољила дипломатским решењем, добијањем градова 1867. Том политиком није била задовољна српска омладина, која је тежила ослобођењу БиХ револуционарним путем. Да би сузбила руски утицај, Аустро-Угарска је чинила све да Србију задржи уза се, па је једно вријеме радила на плану заједничке окупације БиХ. Крајеве до Врбаса и Неретве имала је добити Аустро-Угарска, а остале дијело-

ве БиХ – Србија. С оваквом политиком Аустро-Угарске и Србије према Босни није била задовољна српска буржоазија у Војводини, и она је преко Народне странке са др Светозаром Милетићем на челу водила друкчију политику која је имала непосредан циљ: одбити тежње Аустро-Угарске од БиХ и убиједити српску владу у потребу друкчије, револуционарне политике према БиХ... Одлагање рата с Турском од Ђурђева до Ђурђева дана наравно није задовољило ни српски народ у БиХ, ни Србе у Војводини." (стр. 45-46.)

Пруски потпуковник Кренски је, 1867. године, извештавао Берлин о тежњи Србије да припоји Босну, а пруски конзул Гозен сведочи да му је намесник Блазнавац рекао да је „арондирање Србије са Босном животни услов Србије и да ће се Србија везати са сваким који јој тај животни услов испуни." (стр. 47.) Пишући о Михаиловим босанскохерцеговачким ослободилачким приоритетима, Емил Оман је истицао: „Мало је српских породица које немају неког свог претка одатле; већ у Карађорђевим прокламацијама је „хладна Дрина" света река Србије... Има изгледа да се кнез Михаило окрене на ту страну пре него на неку другу, али све зависи од расположења у Европи и од метода које му буду наметнуте." (стр. 47.)

Иако је књаз Милан претходно много оклевао, 1876. године Србија и Црна Гора су ушле у рат са Турском тежећи да потпомогну босанскохерцеговачке српске устанике. Након тога је Народна скупштина упутила адресу књазу Милану у којој је, између осталог, наведено: „Србија води овај рат ради ослобођења Босне. Босна и Херцеговина су две српске покрајине у којима је национална свест најразвијенија, и оне су у неколико махова подизале заставу слободе и изјављивале да желе уједињење Босне са Србијом, а Херцеговине са Црном Гором." (стр. 49.) И после окупације, на сталне аустроугарске притиске и снисходљивост Миланову према бечком двору, Јован Ристић је као председник владе поднео оставку јер није хтео да се одрекне Босне. Нова напредњачка влада са Чедом Мијатовићем на челу, Милану апсолутно послушна, склопила је Тајну конвенцију пружајући њоме Аустријанцима гаранцију да се Србија неће мешати у питање Босне, Херцеговине и Новопазарског Санџака. Радикали су преко „Самоуправе" најтежим речима осуђивали такву понизну политику. Краљ Милан је био и остао једини Србин који је био спреман да се одрекне Босне.

У јеку анексионе кризе водећи бечки часопис „Аустријски преглед" је, 1908. године, извештавао како је српски престолонаследник Ђорђе „много пута изјавио да он неће мировати док српске земље Босне и Херцеговине не буду прикључене српској круни, којој правно припадају." (стр. 56.) Један од највећих радикалских лидера Милован Миловановић је, 1895. године, у званичном радикалском часопису „Дело" објавио студију „Срби и Хрвати" и у њој извргао руглу хрватске претензије, глупости и поквареност, па наставио: „Отворено и без устезања да изјавимо да нама Србима због тога није ни на памет дошло, да може још потребно бити доказивати и то, да су БиХ српске земље. За нас Србе то је једна од оних и онаквих истина које се уопште не доказују, које би било смешно доказивати, јер бљешти својом јасношћу. Доказивати да су БиХ српске! Па зашто онда не тражити доказе и да смо ми Шумадинци Срби, да су Баварци или Виртенбержани Немци, да су Парижани или Орлеанци Французи. Зар се нису у БиХ, живље можда и поптуније неголи и у коме другоме крају српскоме, очували у народним предањима и народним умотворинама успомене на прошлост

српску као на своју народну прошлост. У БиХ народ одаје пошту Св. Сави, слави Немању, силнога цара Стефана (Душана) и сина му нејака Уроша, дичи се Марком Краљевићем и косовским јунацима, проклиње убицу Вукашина и издајицу Вука Бранковића, пева уз гусле величанствену косовску епопеју – исто онако као и усред данашње краљевине Србије. И та историја, која се очувала у предањима народним, вреди далеко више но историја што се црпи из прашњивих повеља и хроника, чак и оних у чију се аутентичност апсолутно не може сумњати, кад се тиче одређивања заједница народних. Али и историјски споменици, независно од предања народних, показују исто тако јасно да су БиХ, изузев један незнатан северозападни део босански, увек биле српске земље... Хрватске претензије на те две српске покрајине... везују се за туђинску владавину, заснивају своје наде са сили туђинској, која би имала, лишавајући народ босанскохерцеговачки слободе и права самоопределења, одродити га у исто време од његове српске народности." (стр. 59-60.)

Божидар Пурић је у чикашкој „Слободи", 1955. и 1956, у великом броју наставака објавио своју студију „Национална политика Николе Пашића", из које Костић потенцира фрагмент који се односи на пресудна збивања у зиму 1917–1918. године, када је био могућ мир међу великим силама, учесницима рата, након што је Русија сломљена бољшевичком револуцијом: „Пред грубом стварношћу, и у крвавом личном и нашем историјском искуству с великим силама, Пашић је морао покушати да бар нешто спасе. Послао је строго поверљива упутства посланствима у Вашингтону, Лондону и Паризу, да код тамошњих влада подузму кораке сазнати да ли би Србија могла добити бар Босну и Херцеговину. Због њих је рат почео. „Кад се савезници брину о гажењу уговора о неутралности Белгије, и о неправди нанетој Француској 1871, онда с много више разлога треба да одлуче о гажењу Берлинског уговора, прогласом анексије Босне и Херцеговине, и да и ту неправду исправе дајући право народу Босне и Херцеговине изјаснити се да ли жели да остане под Аустријом, или да се уједини са Србијом." И даље: „С неколико страна и таквим разговорима покушајте убедити Владу америчанску, да бар тражи репарацију гажења Берлинског уговора, кад је већ нашла за сходно задржати хабсбуршку монархију, која је била увек извор европских ратова, а у последње време и авангарде немачког надирања на исток." И знајући какву би узбуну на то дигао Југословенски одбор, који је већ био у рату с Пашићем: „Радите тако да о томе нико ништа не чује, јер се наша браћа могу љутити, кад сазнају да се Босна и Херцеговина могу ослободити, а они остају још под Аустријом. Они стоје сад на том захтеву: све или ништа. Они не раде попут доброг оца који, кад не може да ослободи сву своју децу, ослобађа онолико колико може, а за остале мотри згодно време, кад ће и њих моћи ослободити. „Они траже да и други страдају, кад они морају страдати, и да деле терет ропства". У овом најтежем искуству рата Пашић је био на првом месту председник Владе Краљевине Србије, па тек после, у његовој сенци, национални револуционар против Аустрије. Ово двојство уравнотежавао је према међународним могућностима. Није мењао ни своју политику ни циљеве, али је према њима затезао лук своје акције. Овога пута спустио га је на минимум... Први српски посланик у Вашингтону, Љуба Михајловић, сматрао је за своју југословенску дужност одбити да изврши Пашићеве наредбе... Он је, посредно или непосредно, издао Пашићева строго поверљива упутства Југосло-

венском одбору, и преко њега и обавештајним савезничким службама. Ови су то доцније искористили као доказ да пред иностранством оптуже Пашића као издајника јужнословенске мисли и великосрбина који само намерава да створи Велику Србију, узевши Босну и Херцеговину." (стр. 66-67.)

Владан Ђорђевић и Стојан Протић су, такође, здушно бранили српска национална права по питању аустријске окупације и анексије Босне и Херцеговине. Ђорђевић, у књизи „Српско питање" из 1909, тврди: „Босна и Херцеговина су српске земље не само по националном осећању становништва тих земаља, већ и по Божјем и људском праву." (стр. 68.) Протић констатује да након отимања других српских земаља, пре свега Боке и Далмације, „покушава Аустрија да Босну и Херцеговину себи дефинитивно прикључи. Ми морамо не само викати, ми морамо урликати од беса." (стр. 69.) По казивању Јозефа Редлиха из његовог „Политичког дневника", објављеног у Грацу и Келну 1953. године, Лаза Пачу му је једном приликом рекао: „О Босни не желим сад да говорим, једино што желим сада рећи, то је да је била бруталност како је анексија извршена, и то је Србе дубоко повредило. Народ се стално носио мишљу да је Босна исто тако српска као Србија, да ће њему припасти. Онда: са Србијом није уопште говорено, него је просто анектирана (Босна)." (стр. 70.)

Зато је рат са Аустро-Угарском за Србе био неизбежан, а већ у његовим првим данима регент Александар је јавно нагласио важност ослобођења Босне, Херцеговине и свих других европских земаља под аустријским ропством. Савезници су Србима на почетку рата чврсто обећали Босну, Херцеговину и значајан део Јадранског приморја у Далмацији. Руски министар Сезонов је наговештавао да ће Србија после рата бити неколико пута већа него пре. Како износи хрватски историчар Анте Мандић у књизи „Фрагменти за хисторију уједињења, поводом четрдесетогодишњице оснивања Југословенског одбора", штампаној у Загребу 1956. године, Сезонов је у априлу 1915. године специјалним изасланицима српске владе и истакнутим русофилима Љубомиру Стојановићу и Александру Белићу саопштио одмах по њиховом доласку у Петроград: „Срби, који су показали јунаштво којем се диви цео свет, немају разлога да буду песимисти. Ствари за њих не стоје нимало неповољно. Србијине ће заслуге бити стоструко награђене. После рата, она ће неколико пута бити већа него што је данас. Ето, зар је икад ико сумњао да су Босна и Херцеговина српске земље. Зато се рат не може свршити, а да оне не образују целину са Србијом. Црна Гора је одувек била једно с њом; зато ће се и она, кад се сврши рат, са Србијом ујединити у нераздвојну целину. Србија је тражила излаз на море; е па, добиће га у широкој пруги на Јадранском мору у Далмацији са старим Сплитом! Србија ће се тако моћи срећно и задовољно развијати." (стр. 72.) Западни савезници су у више својих аката све то потврдили, а уз то Србима и Славонију гарантовали.

Бивши аустроугарски министар иностраних послова Ђула Андраши, у мемоарској књизи „Дипломатија и светски рат", објављеној у Берлину и Бечу 1920. године, присећа се: „Ми смо запосели БиХ да бранимо наш пут ка мору и наш стари посед Далмације против великосрпске идеје. Великосрпска идеја није средство окупације, већ је окупација била средство одбране против великосрпске идеје." (стр. 85.) У овом делу књиге Костић даје мноштво фрагмената и цитата разних аутора који су европску политичку јавност обавештавали о српској заокупљености питањем Босне и Херцеговине и чежњама босанскохерцеговачких Ср-

ба да се што пре припоје матици. У најкраћој форми Божидар Пурић је, 1917. године, у „Српским новинама" изрекао потпуну суштину: „Грађани и сељаци (БиХ) били су велики националисти и патриоте, сваки на свој начин, и веровали фанатично и религијски у Србију. Нарочито сељаци. За њих је Србија била појам нечег сигурног, апсолутног, непобедивог, као и Русија." (стр. 126-127.)

Немачки предратни амбасадор у Лондону, кнез Карл Макс Лихновски, писао је 1929. године о Младој Босни и Сарајевском атентату: „Великосрпска мисао, која је дала непосредан подстрек атентату, а којој је требало ударити „смртни ударац", има свој корен у националној заједници становника Србије, Црне Горе и Босне... Што је напреднија култура једног народа, што се више шири образовање, утолико је живља национална мисао, утолико јача потреба заједничког државног живота исте организације и развоја. Таквом једном покрету не може се неки насилни „смртни ударац" уопште задати, са њим (таквим развојем) мора се рачунати." (стр. 127.) О снази великосрпских идеја у Босни и Херцеговини пише и аустријски дипломата Фридрих фон Визнер на основу разговора са аустријским генералом Шњарићем. Код младобосанаца је било и југословенских илузија, о чему је писао четнички војвода Доброслав Јевђевић у студији „Сарајевски завереници, Видовдан 1914". „Не треба се чудити ни идеалном сну босанских револуционара о братству и заједничком животу са хрватским и словеначким народом... Отрежњавање је дуго трајало, понегде је још у процесу, али сарајевски атентатори били су од њега излечени одмах после дела, кад је хрватска фукара широм Босне и Херцеговине почела са убијањем српског народа, паљењем и пљачкањем српског иметка, стварањем усташких претеча крвавих шуцкора. Још на процесу Принцип је говорио о ревизији својих погледа на јединство са Хрватима." (стр. 129.)

Аустријско министарство иностраних послова је у Швајцарској, 1917. године, на француском језику штампало пропагандну брошуру „Српска завера против Монархије", у којој се тврди да „сви атентати извршени више година у земљама југа Монархије имају свој зачетак у Србији; они су били плодови великосрпске пропаганде, чији је принцип био да се морају употребити сва средства да би циљ тријумфовао." („Уједињење Српства") (стр. 130.) Великосрпска идеја је срушила и аустроугарско и турско царство.

Костић детаљно излаже црногорске ставове према Босни и Херцеговини, који су подударни са србијанским, али и пунији емотивним набојем. Сигурно је ту, поред изјава и деловања Петра II и књаза Данила, као и Марка Миљанова, најупечатљивија прокламација књаза Николе поводом анексије: „Црногорци! Ваше тужне двије сестре, Босну и Херцеговину, које прије тридесет година за тренутак озарише зраци слободе, данас сасвим истргнуше из српског загрљаја. Аустро-Угарска монархија замијени посједнуће тих двеју покрајина коначним присаједињењем. Без њихове воље и пристанка одвукоше их туђем јату. Између вас и њих, између Црне Горе и Босне и Херцеговине, учињене су сада међународне и политичке подвојености. Црногорци! Најдрагоценију крв ви сте лили за слободу тих земаља. У Херцеговини остало је на хиљаде гробова, у којима су се већ у прах распале кости ваше витешке браће Црногораца. По њима ће сад туђа нога да гази, а туђа ће рука да стеже руке браће Херцеговаца које су се са надом к вама пружале. Пред таквим злим удесом српскога племена стегните ваша јуначка срца, уз које горко плаче и моје за срцем Српства – Босном

и Херцеговином. Обиљежје црножуте боје низ српско земљиште неће бити граница која ће вас у духу и мисли одвајати од ваше браће. Напротив, та ће обиљежја бити видни знак неправде; он ће учинити још чвршћим везе и залогу трајнога уздања у побједу правде. Црногорци! Не очајавајте! Као стијене наше будите чврсти у нади. Пролазно је данашње неодређено стање слободних дјелова српскога народа. Иза тешких дана доћи ће бољи. Српско ће сунце љепше сјати да свакога брата Србина боље загрије и освијетли." (стр. 171.) Немачки публициста Артур Ахлајтнер 1913. је писао: „Разумљиво је само по себи да је аспирација Црне Горе на Великосрпство довела ову у оштру противност са Аустро-Угарском ради српских земаља Босне и Херцеговине." (стр. 173.)

И сви Срби са разних аустроугарских подручја били су одлучни и недвосмислени за припајање Босне и Херцеговине Србији и Црној Гори, иако је анексијом њихова сопствена позиција, захваљујући процентуалном расту српске етничке масе, битно побољшана. Како запажа Лазо Костић, „Срби у овим крајевима нису гледали своје личне, или своје уже, већ опште, заједничке српске интересе, а ови су налагали спајање српских земаља у слободи. Само тако могло се очекивати доцније и спајање српских предела у Аустро-Угарској са слободним српским земљама. А то је био крајњи циљ сваког Србина." (стр. 173.) При томе, Костић даје примере из текстова Саве Текелије, Доситеја Обрадовића, Јаше Игњатовића, Михаила Полит-Десанчића, Светозара Милетића и целе уједињене омладине српске.

Костић даље приказује деловање Срба из Славоније, Хрватске, Далмације, Дубровника и Боке према босанском српском питању, а у томе свему најупечатљивија је „Прва посланица омладини далматинској" дубровачког Србина католика Људевита Вуличевића, који је у младости био и римокатолички фратар, па се у зрелом добу мантије отарасио. Вуличевић, громко, из пуних груди српских декламује, како је пренела новосадска „Застава" 1879. године: „Дође херцеговачки устанак и рат српскијех кнежевина с Турчином, дође посвајање Босне и Херцеговине. Ти гласовити догађаји отворише очи Далматинима и чисто видјесмо шта су Срби а шта Хрвати; увидјесмо гдје је духа и силе. У овој згоди Српство нам се показа својим великодушјем... Притеже Далматине Босна и Херцеговина, ондје им је будућност, а и прије су Далматини имали више одношаја с Босном и Херцеговином, него са Хрватском. Далматинске славенске породице дођоше на јадранску обалу из Босне и Херцеговине. Нема покрајина тако природно уједињених што је Босна, Херцеговина и Далмација; ове се три сестре не растављају без смртнијех мука. Природа, повијест, обичаји, језик, наклони, а и сама нада што нам је у грудима, то непријепорно утврђују; слабо се људи а и замало могу томе опирати. Природа хоће своје; вјерујте, осветиће се људима, што је заустављају. Омладино далматинска, гледај, сматрај који народ станује у Босни и Херцеговини. Ондје су Срби, ондје су се најпоглавитија дјела српске повјести започела, развила, овршила и довршила. Херцеговина је Тоскана нашег српског језика; ондје су извори лепота, слаткоћа и милина којим наш српски језик наткриљује много другчијех. Шта смо ми? Шта морамо да будемо? Ако је Далмација цветнокитна обала српске Босне и Херцеговине, ми смо Срби, а и да нијесмо, морали би бити. У Босни су, у Херцеговини и још онамо даље, наша браћа, храбри нашљедници Обилићева духа што се на Косову умори, а не погину. Знам да је стара Хрватска лежала у сјеверном дијелу данашње Далмације и у Приморју, између Неретве и Купе, али на земљишту данашње политике то ништа

не вриједи; мало дијелце некадашње Хрватске природно припада Босни и Херцеговини, оној земљи гдје су Срби, српска сила и будућност српске Далмације. Њеки нашему српству протустављају нека историшна права, али политични пошљеци чисто доказаше да се историшним правима слаби штите, они што у смрти просе живот. Далмација је достојна боље среће и бољој цијели она мора управити свој покрет. Досад нису Далматини живјели својим духом, јер су били отцијепљени од своје српске браће, јер су туђим господарима служили... У Српству нам је будућност. Освијестимо се, дуго смо доба живјели туђоземцима у својој земљи! Дајмо се природи! Ако у Српству узрадимо, себи ћемо радити и на своју корист, својим ћемо се плодом хранити а не туђом подјелом. Далматини у Славенству не могу друго бити нег Срби, јер је Далмација битни удо српске Босне и Херцеговине; у Српству им је живот, снага и будућност. Српска нас је патња ганула, увидјесмо српски дух, срце наше прориче о српској будућности. Далматинска омладино, стој на своме мјесту, назови се и прогласи се српском омладином." (стр. 192-193.)

Костић посебно наглашава да су и главни зачетници српске социјалистичке мисли Светозар Марковић и Васа Пелагић били велики поборници ослобођења Босне и Херцеговине и њиховог припајања Србији. Марковић је према прецизним подацима Јована Скерлића, учествовао и у конспиративним акцијама које су требале да воде том цињу. Васа Пелагић је, између осталог, 1871. године са Цетиња упутио манифест Србима у Турској који је завршио следећим позивом: „Браћо земљаци... здружите се братски са србомухамедовцима и србо-католицима, па когод поштено српски мисли и духом садањег вијека дише... Когоћ праве српске крви у прсима својим има и горке ране косовске памти; когоћ жели себи и своме нараштају среће и напретка, славе и љепше будућности, тај нека прикупља и храбри народ да готов буде првом приликом под свету заставу са сваким пожртвовањем стати, кад се искрени пријатељи народа и отаџбине, слободе и напретка развију са ускликом: Ко је човјек, ко је Србин, нек се диже на оружје." (стр. 199.) Костић даље помиње залагање Димитрија Туцовића, Трише Кацлеровића, Јована Скерлића, Драгише Лапчевића. Књигу Лазо Костић завршава приказом дела српских песника, који су као искрени патриоти певали о Босни и Херцеговини. Међу њима помиње и Стевана Качанског, „српског барда", рођеног у Србобрану у Бачкој, који је у Београду основао и издавао лист „Велика Србија", а Костић је у Ватиканској библиотеци у Риму нашао и цитирао неке бројеве из 1888. године.

Књизи Костић додаје и својеврсни екскурс у коме показује како су и неки Хрвати сматрали и јавно саопштавали свој став да Босна и Херцеговина треба да припадну Србији. Реч је, пре свега, о Штросмајеру, Рачкоме, Ватрославу Јагићу, Ловру Монтију, Фрањи Супилу итд. Посебно су интересантни подаци које Лазо Костић преузима из књиге београдског универзитетског професора Гргура Јакшића „Из новије српске историје". Ту се говори о фра Грги Шкарићу, духовнику самостана Широки бријег, којег је основало Друштво омладине римокатоличке у Херцеговини и написао „један план" по коме би требало радити да се народ „пробуди из мртвила туђег ропства и да се припреми за опћенито уједињење свих Срба и придружи осталој браћи славне кнежевине Србије." (стр. 233.) Шкарићев план датира из 1869. године и састоји се од дванаест тачака. „У трећој тачки спори да је потребно будити што јаче дух народности српске и уверавати католике „да се слобода и независност могу постићи једино уништењем

поменуте мржње и уједињењем свих распарчаних српских огранака". Тачка пета каже да треба објаснити народу да су сви наши стари били православне вере све до 14. века „доклен смо и сретни били и наше господаре и владаоце имали, и да су тада дошли францисканци који су народ раставили на два дела". У седмој тачки препоручава фра Грго да се народу разложи да реч Србин не означава веру, него само један исти народ једног истог језика, исте народности, истих обичаја, једне исте домовине, једне исте слободе и независности, истих права. У тачки осмој узима у одбрану Србију и каже да је скроз неистинито тврђење католичких свештеника да Србија хоће да преведе народ у православље, да она баш оставља свакоме потпуну слободу савести и вероисповести, да јој је на срцу једино наше ослобођење од ропства, туђег насиља и уједињење наше народно, без кога се друкчије ропства нећемо избавити. У деветој тачки плана се изражава тежња да се код католика, а по могућству и код муслимана, пробуди сва могућна популарност и симпатија за Србију... У десетој да се положи заклетва оданости и привржености Србији за сваки случај општег покрета, и да католици херцеговачки у сваком случају буду спремни придружити се осталој браћи Србима за ослобођење свога народа и домовине." (стр. 233-234.)

6. Српски карактер босанскохерцеговачког културног стваралаштва

Последњу књигу свог босанског циклуса, културно-историјску и културно-политичку студију „Културне прилике Босне и Херцеговине (Удео Срба у култури БиХ)", Лазо Костић је објавио 1971. године у Швајцарској и посветио је Јовану Дучићу поводом стогодишњице рођења. У првом поглављу Костић расправља о писму као основном средству и подлози културе. „Култура не почиње са писмом, али се тек од њега зна шта она садржи и у чему се састоји. Што је било пре њега, углавном је изгубљено, и нема изгледа да ће се икад реконструисати и сасвим поуздано утврдити." (стр. 17.) Становништво Босне се служило искључиво ћирилицом, а она се редовно означавала као српско писмо. Друга писма су ту била ефемерна, спорадична и без трајнијег утицаја. Под утицајем далматинске писмености у западним деловима Босне појављивала се глагољица. Први српски писани споменици уопште су ћирилични и потичу са ових територија, о чему пише Владимир Ћоровић: „Занимљиво је да се први споменици наше писмености јављају са босанско-херцеговачког подручја. Најстарија два наша натписа, писана оба ћирилицом, из тог су краја. Први је гробни натпис жупана требињског Грда, сада у цркви у Пољицама код Требиња, писан негде око 1180. године, још за време зетског великог кнеза Михајла, кога је Немања срушио с власти. Други је црквени натпис бана Кулина, око године 1185, нађен код Високог, а данас чуван у Сарајевском музеју." (стр. 23.)

Комунистичке власти су деценијама водиле систематску кампању заташкавања српске историје Босне и фалсификовања натписа са културних споменика, у чему су предњачили антисрпски идеолози Мак Диздар и Павао Анђелић. У Босни и Херцеговини је пронађено око педесет хиљада средњевековних стећака, надгробних споменика са епитафима који су увек ћирилицом исписани. Диздар и Анђелић ћирилицу пређуткују, а Ћиро Трухелка је назива босанчицом, иако је Бенедикт Курпешић још 1530. стећке назвао српским споменицима. Трухелка уводи назив босанчица како би лакше лансирао фалсификат да

је натпис на хрватском језику, иако је велики хрватски научник Ватрослав Јагић писао да је чувена повеља бана Кулина у ћириличном писму и на српском језику. Усавршена калиграфија и ортографија сведоче да је ћирилско писмо усавршавано много пре Кулина. И Константин Јиречек и Франц Миклошич потврђују да је то прва сачувана интегрална српска повеља. Десетак босанских банских повеља штампао је Миклошић у „Српским споменицима" и све су биле на ћирилици. И све верске православне и богумилске књиге писане су искључиво ћирилицом. Најлепши споменик српске писмености свих времена, Мирослављево јеванђеље, потиче из Захумља с краја XII века.

Ћирилица је била доминантно писмо и у време турске окупације, иако се римокатоличка црква својски трудила да међу католицима прошири латиницу, док је турска управа међу муслиманима подстицала арабицу. То је био веома тежак посао јер су и фрањевачки монаси првобитно користили ћирилицу. Ни Ватикан није био много гадљив на ћирилицу ако је сматрао да је може искористити у својој прозелитској акцији. Костић наводи читав низ доказа да су католички аутори то писмо сматрали српским, као и језик којим су говорили. Ћирилицу су босански фрањевци напустили тек половином XIX века. Слична је ситуација и са босанским муслиманима који вековима говоре српски и пишу ћирилицу, док се према латиници усмеравају по угледу на Турску и Ататуркове реформе. Сачувани су докази да су и неки турски султани, попут Мехмеда II и Бајазита, издавали бројне повеље на српском језику. Владимир Ћоровић пише да су у Бајазитово време „чак турске, централне и провинцијалне власти писале српски својим потчињенима у Босни, Херцеговини и Боки Которској, јер провинцијалне власти су готово искључиво познавале овај језик и ово писмо. У XVI веку још увек траје ова традиција. 1540. пише Хусрев-бој, оснивач Сарајева, хрватском бану П. Кеклевићу, српски." (стр. 56.)

Салим Ћерић у књизи „Муслимани српско-хрватскога језика", објављеној у Сарајеву 1968. године, указује на официјелно увођење арабице: „За религиозне текстове била је обавезна употреба арапског језика, а модификовано арапско писмо прилагођено на домаћи језик такође је било у употреби. Сва писана књижевност на домаћем језику саопштавана је одговарајућим арапским односно турским знаковима. Пошто су њени ствараоци били религиозно образовани људи, и њихова дјела су претежно прожета религиозним темама." (стр. 62-63.) Осман Хаџић је у енциклопедијској одредници двадесетих година XX века навео: „Што се зна, муслимани су у БиХ почели писати арабицом или арапским писменима још пре 150 година. Прве књиге тако исписане биле су „Муминлуци" од Омер еф. Хуме из Стоца и „Мевлуд", спев о Мухамедовом рођењу од Салих еф. Гашевића из Никшића. „Мевлуд" је доцније арабицом штампан у Скопљу, у турској државној штампарији за Косовски вилајет. Чаушевић је арабицу преудесио и усавршио за наш језик и онда је Муслиманска дионичка штампарија у Сарајеву та слова излила. То су била прва изливена арапска слова за наш језик, јер се дотле само литографисало." (стр. 63.) Арабицом је штампано само четрдесет књига, али та, такозвана, „алхемијадо књижевност" није имала ниједно вредније књижевно дело, па у суштини, за модерне научнике представља својеврсни књижевно-историјски куриозитет.

Пошто је нису могли негирати, Хрвати су настојали да присвоје ћирилицу и споменике њоме написане, па су је, поред босанчицом, називали и хрватским писмом. Савремени хрватски фалсификатори, међу којима предњачи Доминик

Мандић, принуђени су да уложе много труда и напора да би уклонили мноштво српских атрибута, од старина присутних. Дубровачки католик Петар Колендић писао је 1904. године у часопису „Босанска вила" у тексту „Босанчица, Босанско-хрватска ћирилица и Дубровчани": „Чињеница је, да су у Херцег-Босни муслими и присташе католичке цркве употребљавали брзописну ћириловицу, а за то обличје Ћирилове азбуке нијесу познавали друго име до „српска писмена". Тек у новије доба неки писари подарише ту азбуку неподесним називом „босанчица", неподесним тога ради, што се то писмо употребљавало у свим крајевима, гдје Срби живе, па, дошљедно, нема узрока, да се истиче каквим провинцијалним именом. Још је неподеснији назив босанско-хрватска ћирилица, име које је особито волио Иван Кукуљевић-Сакцински, па, ако је вјеровати његову „Архиву", он јој га је, без икакве озбиљне подлоге, први надио..." (стр. 68.)

Да назив „босанчица" нема никаквог стварног основа, писао је и познати хрватски књижевни историчар Драгутин Прохаска, који указује на читав низ доказа да је ту реч о изворној српској ћирилици. Тако исто и Србин католик, Милан Решетар. Словеначки историчар Грегор Чремошник је, после Другог светског рата, убедљиво доказао да је босанска ћирилица, као и дубровачка, директно преузета из српске краљевске канцеларије краља Милутина. Ипак, најбољи доказ српства босанске ћирилице је чињеница да је аустријски окупатор покушао да је укине и на силу замени латиницом. О томе су писали Хамдија Капидић, Енвер Реџић, Владан Ђорђевић, а и велики руски „Енциклопедијски речник", објављен у Санкт-Петербургу 1891. године. Војислав Богићевић је писао како су поједини котарски предстојници забрањивали и српске књиге из Србије и Војводине. Међутим, главни удари на ћирилицу уследили су од стране хрватске усташке власти у току Другог светског рата и антисрпске комунистичке власти после рата.

Друго поглавље књиге Костић посвећује разматрању усмене народне културе Босне и Херцеговине, пре свега народних песама јер су најбоље испеване управо на тим српским подручјима. Тамо је вековима народни језик био српски и званични језик писмености. Како истиче Владимир Ћоровић, „босанске повеље и многобројни натписи су претежно у народном језику, понекад врло живом и у ствари не много различном од данашњих облика...; за разлику од рашких писара, код којих је преовлађивао калуђерски, књижевни српско-словенски језик, босански су писари били без књижевних амбиција и непосреднији. Отуд су њихови текстови драгоцен прилог за хисторију нашег језика, готово понајбољи које имамо." (стр. 116.) Како каже Лазо Костић, „Становништво БиХ је углавном свој говор одржало у целој његовој првобитној чистоти; можда га је учинило још мелодичнијим и пријатнијим. Кад смо ушли у XIX век, и кад је наш језик стекао светску славу захваљујући Вуку и његовим песмама, изашла је на видело лепота и чистота српског језика БиХ. Језик босанских Срба остао је можда најближи језику старих Срба од пре Велике сеобе. У сваком случају, он је једнако чист, колико и леп. Несумњиво је живи, говорни језик БиХ био најлепши и најчистији у васцелом српском народу; био је најједрији, најнепокваренији, најнародније, најмилозвучнији. Није му нигде било равне. Нарочито језик којим су говорили и певали православни Срби." (стр. 117-119.)

Пишући с изразито позитивном оценом о приповеткама Петра Кочића, Јован Скерлић је истицао да је његов језик, језик српске Босне „одабран, чист, течан, звучан народни језик српски, језик којим су писали Његош и Љубиша. Ма

колико да ми у Србији водимо засебан живот и имамо извесно нарочито обележје, ми ипак остајемо досељени Сјеничани и Херцеговци, који су населили напустелу Шумадију, и језик којим је ова књига написана звони нам као нешто блиско, познато и драго, и кад га чујемо ми затреперимо, као да нам се пева стара нека песма којом су нас успављивали у нашем детињству. И без историје и без стручних књига, ми осећамо да је то наш језик, језик наших дедова. У њему има да се освежава и богати овај избледели и сасушени језик којим се данас у нас пише." (стр. 124-125.) С великим одушевљењем о Кочићевом језику писали су Исидора Секулић, Вељко Петровић и Иво Андрић.

Посебним поглављем Лазо Костић обрађује појединачне босанскохерцеговачке културне посленике, личности као субјекте културног живота. Почиње од знаменитих песника који су спевали јуначке песме у десетерцу и народном духу, међу којима предњаче Филип Вишњић, Тешан Подруговић и Сима Милутиновић Сарајлија. За Филипа Вишњића каже: „Нешколован, неписмен, без очињег вида, све што је дао, дао је из себе. Он је скроз оригиналан и као народни песник; нема код њега конвенционалности ни манира. Све је рекао на свој начин, непреузет ни од кога, неподржаван и неподржив. Опевао је догађаје непосредно и верно као да их је гледао. (Био је увек у близини попришта.) Међу свим српским гусларима, за њега једног се може тврдити да су све песме искључиво његове, без ичије примесе. Он није репродуковао већ стварао. И све су му песме такве уметничке вредности, да се данас читају као некад. Оне су класичне, оне су вечне." (стр. 153.) За разлику од Вишњића, Костић сматра да је Тешан Подруговић „репродуктиван" певач. Он није „изнедравао" песме, већ чувене прекрајао, прерађивао, транспоновао и казао Вуку. Не зна се шта је његово а шта туђе, мада се с пуним правом претпоставља да је велики део тих песама у пренетој форми плод његовог песничког генија. Да га није Вук нашао и саслушао, ко зна да ли би имали иједну од тих песама које спадају у највеће благо српске народне поезије." (стр. 155-156.) Трећи великан кога издваја Костић „није чисти народни, најмање анонимни песник, већ познати и признати писац и издавач песама Сима Милутиновић-Сарајлија. Он је био дика српског Парнаса, и у свим српским пределима је почетком XIX века сматран као најбољи српски песник (до појаве Његоша, чије су песме тек постепено и веома споро продирале у српску читалачку публику. Његош је постао славан тек више деценија иза своје смрти, док се Сима узносио и величао за живота као једва који живи српски песник икада)." (стр. 157.)

Почетак XX века дао је Српству два песничка генија из Херцеговине, Алексу Шантића и Јована Дучића. За Шантића је Јован Скерлић писао: „Он је Србин разумније, стварније, модерније но што је некад било у историјским фикцијама и у поетској магли... Он воли народ у садашњости и стварности, у његовом раду, у његовој беди, у његовој нади и вери у боље дане... Песме Алексе Шантића, који је у толикој мери песник наше расе, нашега доба и наше душе, врше над нама чудесан и исцелителни утицај. У њима купамо ми своју клонулу, охладнелу, укочену душу; оне краве са ње лед сумње, суводе и подсмеха; и као да смо се напојили животворне воде на студенцу вечите младости, у коме се буди оно што је заспало и васкрсава оно што је било умрло, ми се верно враћамо самима себи и постајемо бољи, светлији и јачи." (стр. 161-162.) Јован Дучић је, без сумње, највећи лиричар кога су Срби икада имали. Како указује Костић, „без-

број приказа његових дела је изашао, безброј расправа поводом његових песама, па су чак докторске дисертације о њему писане (Никола Мирковић). Све је било у хиперболама, свак је узносио великог српског песника сем неколико завидљивих и дефетистичких комунистичких писаца под барјаком Мирослава Крлеже (Милан Богдановић, Велибор Глигорић, Марко Ристић, Ели Финци итд.). Њима је сметала звезда Дучићева, пигмеји нису могли да сагледају величину Дучићеву. Али у српској грађанској („буржоаској") критици Дучић је пролазио да не може бити боље. О њему је писано са ентузијазмом. Нико га није чак стављао на неко друго место већ увек на прво међу свим српским лиричарима." (стр. 165.)

Костић представља и неколико песника Срба муслиманске вероисповести. На првом месту је Осман Ђикић, за кога је Јован Дучић рекао: „У време раздањивања у Мостару, избио је и Осман Ђикић, случајни Шантићев ученик у песништву, а иначе једна илуминарна више пророчка фигура него књижевничка. Национализација муслимана на овај начин добила је у Мостару свој зачетни и логични печат, и епицентар, чији таласи не престају ни данас да се шире, без обзира на вештачке и случајне препоне. Свакако, и ово је један велики понос што је баш Мостар дао истовремено и покрет Османа Ђикића, најизразитије личности нашег муслиманства после Мехмед-паше Соколовића." (стр. 174.) Српством и тежњом за братском слогом православаца и муслимана задојени су и Авдо Карабеговић и Омербег Сулејманпашић, као и Ћазим Ћатић, познат по песми „Српски понос".

Од других српских песника, Костић издваја Исаију Митровића, Милоша Видаковића и Владимира Гаћиновића из периода пре Првог светског рата, а после рата Михаила Мирена, Љубицу Грковић, Газију Ханџић. После Другог светског рата заблистали су Скендер Куленовић, Рајко Петров Ного, Изет Сарајлић и други.

Родоначелник великих српских босанских приповедача је свакако Петар Кочић. Велько Петровић у енциклопедијској одредници је констатовао: „Кочићев рад на лепој књижевности несравњено је значајнији од његове политичке акције, иако су његове приповетке тесно везане за његову националну делатност... Мада су Кочићеве приповетке безмало све огорчени, страсни национални и социјални протести против туђинског политичког и уопште економског подјармљивања и експлоатације српског сељачког народа у Босни, у њима има толико чисте поезије, да ће она очувати свој првобитни чар... У погледу на песничке описе природе и сеоског живота, Кочић надмаша све наше приповедаче, не само снагом замаха и обујмљивања, него и потпуно оригиналном суптилношћу... Уз Бору Станковића, Кочић је зачетник лиризма у српској новелистици, творац нарочите, оригиналне, субјективне приповетке." (стр. 184.) Поред Кочића, значајну улогу у књижевности су имали Светозар Ћоровић и Радован Тунгуз Перовић, као и читава плејада младих књижевника окупљених око националне организације „Млада Босна". У периоду између два светска рата најистакнутији српски приповедачи у Босни и Херцеговини су били Исак Самоковлија, Хамза Хумо, Боривоје Јевтић, Марко Марковић и Емил Петровић.

Босна и Херцеговина су Србству дале три грандиозна романсијера и приповедача, а то су Иво Андрић, Бранко Ћопић и Меша Селимовић, који представљају највећа имена српске књижевности. Ту су изникли и врхунски књижевни критичари попут Димитрија Митриновића и Милована Видаковића, али и

Јована Кршића, Тодора Крушевца, Предрага Палавестре, Ристе Трифковића, Вука Крњевића и Мидхата Бегића. При крају књиге Костић даје кратак осврт на литерарну продукцију католика и муслимана, а онда шири приказ публицистичких дела будитеља националне свести, политичких активиста и просветитељских писаца. Посебну пажњу посвећује делатности Васе Пелагића, организацији „Млада Босна" и емигрантским писцима пореклом из Босне и Херцеговине. Следи преглед научног стваралаштва и делатности на другим културним пољима, као и краћа анализа часописне периодике, развоја школства, књижевних и културних друштава, позоришне уметности и архитектонског напретка. Књигу Лазо Костић ефектно завршава цитирањем познатог београдског психијатра др Веселина Савића, који је 1969. године у „Књижевним новинама" одговорио на питање шта мисли о разним национализмима: „Ја сам под покровом једног појма једне нације која се зове српска, односно националности српске и ја се лично осећам Србином. Зашто? Свака нација вреди толико колико својом културом допринесе оној универзалној етичкој и културној слободи развоја човечанства. И ја сам поносан на појам који влада мојим народом, мојом културом: Немој сине говорити криво ни по бабу ни по стричевима – већ по правди Бога истинога. – Немој сине изгубити душу. – Боље ти је изгубити главу – него своју огрешити душу. – То је оно што мој народ, моја националност доприноси једној хуманијој, широкој, бољој, правој култури и правом прогресу слободног човека. Ја сам поносан што историја мога народа нема заједничког са оним страшним људским примерима, као на пример, крсташким ратовима, када неко путује недељама на коњу, под оклопом са једним убеђењем да, ако дође и освоји Исусов гроб, да ће бити све у реду на овом свету. Али када је дошао у Јерусалим, тај исти је убијао децу." (стр. 297.)

Глава четрнаеста

ЛИБЕРАЛНИ И ДЕМОКРАТСКИ ПРИНЦИПИ МОДЕРНОГ ПРАВНОГ ПОРЕТКА

Првих двадесет година своје научне и универзитетске каријере Лазо Костић је посветио проучавању јавног права и теоријске статистике, поставши једним од главних утемељивача ових научних дисциплина у српском интелектуалном миљеу. С обзиром да друштвене науке не познају апсолутно вредносно неутралне судове, Костићева дела, по природи ствари, већ у старту изражавају идеолошка опредељења аутора. Лазо Костић је српски патриота и националиста, чија љубав и брига према Српству ниједног тренутка не бивају потиснути. Без обзира који теоријски и стручни проблем, као врстан и плодан аутор разматра, његова политичка схватања су изразито либерална и демократска, а по питању борбе за елементарне демократске принципе он никада није био спреман на компромисе. Националистичка и демократска опредељења су га и довела у редове Радикалне странке, која, уз велике егзистенцијалне ломове и прекиде, већ 120 година развија демократску и либералну варијанту српског национализма, борећи се за јединство свих српских земаља и великосрпски државотворни идеал, али одбацујући примитивне и аутократске стеге монархизма и клерикализма.

Костић је утемељио српску теоријску статистику и био на добром путу да развије целовит, конзистентан и кохерентан систем јавног права, у чему га је Други светски рат спречио, али његово тротомно Административно право и велики број радова из области уставног права представљају и данас незаобилазан научни фундамент српског правничког мишљења. Дубоки правнички теоријски продори и детаљне стручне елаборације овом врхунском интелектуалцу су омогућили да у емигрантској фази свог стваралаштва зналачки и темељито обради скоро сва значајна питања српске националне идеје и државотворне идеологије. Као истакнути и угледни радикал, он се није бавио страначким пословима нити активно учествовао у политичком животу. Сву животну енергију је концентрисао у научни рад и тако достигао врхунце интелектуалног стваралаштва. Сматрао је да модерна држава мора да се заснива на развијеном правном поретку и принципу владавине права и огромну енергију је улагао да развије његове основне оквире, доведе их у склад с највишим светским демократским достигнућима, а уз то није оклевао да оштро и бескомпромисно критикује све слабости и дилетантизам политичких моћника.

Зато Костићев међуратни академски опус настојимо да лоцирамо у укупни развој српског правног поретка и његовог уставног обликовања у историји српске државе и права, од немањићке државотворне идеологије, преко величанствене српске револуције до погубног двадесетог века, куге југословенства и губе комунизма, који су сатрли српски национални понос и достојанство. Измрцварени целовековним разбијањем српског народног бића и политичког јединства, суочени са дубоком економском кризом и социјалном бедом, делећи судбину тешко рањене Русије, њене малаксалости и безвољности, нашли смо се на пољу стравичног удара мондијалистичке варијанте новог светског поретка. Његови кретори безусловно желе да нас униште, да нам сатру националну свест и претворе нас у безвољне робове глобализма. Ми немамо куд из своје коже. И кроз тежа смо историјска искушења пролазили и зато имамо мноштво поука да извучемо из своје богате националне и политичке историје. Државотворни пројекат Велике Србије и радикалска политичка идеологија су претрпели велике губитке и разарајуће ударе, али нису и не могу бити поражени. Они ће издржати и довести до васкрса слободне Србије, Велике Србије.

У три одељка овог завршног дела монографије о научном и публицистичком делу Лазе Костића представљени су његови радови из области уставног и административног права и теоријске статистике, из којих се могу сагледати првобитни Костићеви теоријски оквири и идеолошки оријентири, а у последњој глави преглед идеолошке подлоге државноправног и уставног развоја српске државе, државотворни пројекат Велике Србије са наслоном на визију коју је о њему развио Владимир Ћоровић, као и историјски развој српског радикализма од Пашићеве Српске народне радикалне странке, из 1881. године, до модерне Српске радикалне странке која је с поносом поново развила барјаке великосрпског национализма, слободе и демократије.

I. Уставно право

1. Коментар Октроисаног устава из 1931. године

Реч је о кључном Костићевом раду из области уставног права, који је припремљен у верзији импровизованог уџбеника, у коме се позитивно уставно право у целини обрађује, али у егзегетичкој а не системској форми. Октроисани устав је донешен краљевом вољом 3. септембра 1931. године, након што краљ Александар I Карађорђевић, 6. јануара 1929. године, извршава државни удар, „укида једнострано Видовдански устав, преноси законодавну власт на себе и влада по принципу апсолутистичке монархије... Закони су брзо мењани, тако да није било стабилитета који је иначе својствен легалном режиму, политичка права уопште нису постојала... Управна власт је била ослобођена уопште сваке контроле.” (Лазо Костић: Сабрана дела, том I, Уставно право, ЗИПС, Српска радикална странка, Београд 2000., стр. 19.)

Уставом је санкционисан нови државни назив и прокламована уставна монархија као облик владавине. Терминолошки је формулисано јединство народа и унитаристичко државно уређење, а имплиците наговештено обнављање парламентаризма. Другим чланом се одређују државни симболи, грб и засте-

ва. Претходно је законом било забрањено истицање свих других застава осим југословенске, а стара српска застава могла се вијорити само на српским православним храмовима поводом верских празника, уз обавезну државну. Химна није правно регулисана, али је у пракси комбинована строфама српске, хрватске и словеначке, док су као државни празници инаугурисани само краљев рођендан и дан уједињења. За службени језик уставним актом је прокламован српско-хрватско-словеначки. Уведено је јединствено држављанство, равноправност свих грађана пред законом и једнака заштита власти, а уједно декларисано да се не признају никакве племићке титуле или предности на основу рођења, што је противречно претходно дефинисаном монархијском облику владавине и наслеђивању престола.

Гаранција грађанских права и слобода таксативно се своди на кажњивост незаконитог лишавања слободе, забрану суђења ненадлежног суда, немогућност осуде без претходног саслушања и поштовања права на одбрану, прописивање казне искључиво законом, немогућност протеривања грађанина из државе, екстрадицију или заточење, неповредивост стана, слободу вероисповести и савести. Вере се признају законом и само оне које закон изричито усвоји постају пуноправне и међусобно равноправне, с тим што се чланом 11. наглашава да нико, позивајући се на верске прописе, не може бити ослобођен грађанских и војних дужности. Не постоји ни обавеза исповедања било које вере или учествовања у верским обредима. Законом се регулише како признате вере могу одржавати везе са својим врховним верским старешинством које се налази ван државних граница. Верски предводници не смеју своја духовна овлашћења, верску службу или религиозне текстове злоупотребљавати у партијске политичке сврхе. Исповедање било које вере не може бити основ политичких привилегија или већих политичких права. Непризнате вероисповести су могле егзистирати као удружења грађана. „Вере признате Видовданским уставом („усвојене") ове су: православна, католичка римског и грчког обреда, евангелијска аугсбуршког и хелветског вероисповедања („лутерани" и „калвини"), муслиманска, старокатоличка, и јеврејска сефардијског и ешкенаског обреда („шпански" и „немачки" Јевреји). Доцније су признате ове две вере: евангеличко-братинско-реформатска и адвентистичка." (стр. 47.) Муслимани су имали привилегију да у њиховим породичним и наследним споровима суде државне шеријатске судије, која је проистекла из одредби Сен-Жерменског уговора. Држава је суверена у односу на верске заједнице, а верским функционерима поверава и извесна јавна овлашћења, попут склапања бракова или вођења матичних књига. Иако није било проглашења једне државне религије, није провођен ни принцип одвајања цркве од државе. Верске заједнице уживају унутрашњу аутономију, али њихове уставе оверава краљ и организоване су по принципу јавноправних корпорација персоналне природе.

Од политичких права и слобода, овим уставом се изричито наглашава слобода мисли, говора, научног и уметничког стваралаштва, политичког удруживања, збора и договора, подношење апелација властима, обавезност бесплатног основног школовања, неповредивост тајне писама, телеграфских и телефонских комуникација. Ипак је постојала накнадна цензура штампе кроз могућност тужиочеве или полицијске забране растурања. „Иако је у закону предвиђено кад се све могу забранити неке новине или уопште један штампани спис, нико не

може контролирати да ли је решавајући орган правилно применио закон. У ствари излази на то, да власт може забранити растурање и продају сваке штампане ствари која јој није по вољи. Како би новинска предузећа услед тога могла трпети велику штету, она у пракси подносе рукописе напред на цензуру оним органима који располажу са правом забране новина. На тај начин, новине су саме увеле претходну цензуру." (стр. 51.)

Партијско политичко удруживање је забрањено по члану 13. Устава ако је оно на верској, племенској или регионалној основи или у сврхе физичког васпитања, док на политичке скупове грађани нису смели долазити наоружани. Постојала је обавеза пријављивања јавних скупова, а власт је могла забранити њихово одржавање ако процени да су противзаконити, опасни за јавни поредак, здравље људи или важне државне интересе. Зборови на отвореном простору морали су имати и формалну дозволу. Политичке партије су формиране по двокружном систему дозвола које је издавало Министарство унутрашњих послова, које може без икакве судске контроле у свако доба да политичку странку распусти. Костић се по овом питању шире осврће на раније ситуацију, па каже: „Политичке странке нису у Србији уопште биле правно регулисане. Њих законодавство није ни спомињало, оне нису имале ни приватноправну личност. Ако је странка имала неко име, оно је код суда било заведено као имање одређене личности (обично партијског функционера кога партијски главни одбор одреди); приликом избора званично се листа називала по своме носиоцу, а не по странци која ју је истакла. Исто стање је било у нашој држави од 6. јануара 1929. кад су политичке странке „забрањене и растурене" Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Иако политичке странке нису правно биле признате, оне су фактички егзистирале и вршиле врло моћан утицај на јавни живот па, шта више, и на формирање права. Оне су имале своју организацију, своје партијске инстанције, своје статуте. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави хтео је да им онемогући живот и дејствовање; он је пошао од фактичког а не од правног стања. Он им није одузео правно признање јер оно није никад ни дато; забрањујући и растурајући политичке странке, закон није имао у виду правне организације већ друштвене факторе и друштвене силе." (стр. 53.)

Код научног и уметничког стваралаштва нема уобичајене формулације да су слободни, али у границама закона, с тим што у спорним случајевима опет државни органи, по неизвесним критеријумима, цене да ли је нешто заиста продукт научног и уметничког стваралаштва или није. Истина, посебним законима се сва делатност академија, универзитета и института квалификује као научна. Све школе су обавезане да спроводе морално васпитање и развијају држављанску свест која ће се темељити на духу народног јединства и верске толеранције. „Настава се мора базирати на патриотској основи и духу интегралног југословенства." (стр. 58.)

Наредним уставним нормама инаугурише се право сваког грађанина да тужи суду државне и самоуправне органе ако на његову штету почине нека кривична дела, а они одговарају за штету коју причине незаконитим и неправилним вршењем службе. Свим држављанима су под истим условима доступна сва звања у државној служби. Држављанин има право заштите док борави у иностранству, слободно може иступити из држављанства ако претходно изврши све своје обавезе према држави, али ни у једној варијанти не може бити екстрадиран. Тиме се првенствено штите грађани од евентуалне самоволје управне власти.

У оквиру уставног одељка, у коме су концентрисане социјалне и економске одредбе, наставља се концепт Видовданског устава који је у уставноправном развоју направио заокрет од егоистичног индивидуализма ка социјалном солидаризму, подразумевајући да се појединачна права људских индивидуа могу ограничити у интересу целине, колектива, друштва или државе. Држава почиње да штити економски слабије и социјално угрожене друштвене слојеве од економског потчињавања и експлоатације, с обзиром да су ти слојеви неупоредиво масовнији и њихово незадовољство може да угрози државни опстанак. Друштвени солидаризам у циљу одржања социјалног мира води прерастању индивидуалистичког типа либералне државе у социјалну државу. Уз то, уставним нормама се прокламује државна заштита брака, породице и деце, гарантује се неприкосновеност својине и законска могућност њене експропријације у општем интересу уз правичну накнаду, слобода рада и привредног уговарања уз право државе да својом интервенцијом уклања друштвене противречности, а установљава и посебно државно привредно тело саветодавног карактера.

Четвртим одељком се оквирно дефинише државна власт и начелно прокламује њена трајна подела на законодавну, управну и судску, као и принцип уставности у њеном обављању. Чланом 26 се прецизира да законодавну власт заједнички обављају краљ и народно представништво, које чине Сенат и Народна скупштина. Краљ има и управну власт преко одговорних министара, док судску власт обављају судови, с тим што се њихове пресуде и решења изричу и извршавају у име краља, а у складу са законском основом. Пошто свака власт стриктно подлеже уставу, он је основни правни акт и сви остали акти морају бити сагласни са његовим одредбама или се, у противном, сматрају непостојећим. Томе противречи уставна одредба да сви затечени закони остају на снази без обзира да ли су у складу са уставним нормама, а пошто не постоје уставни судови нема ни надлежних државних органа који би процењивали уставност закона у случају спора. Костић сматра да „без једне такве установе никакве гарантије нема да ће се устави поштовати и питање је да ли њихово издавање и прописивање има икаквог смисла." (стр. 74.)

Краљ је највиши уставни и државни фактор и уставотворац је подразумевао да он интегрише и манифестује јединство све три гране власти, а у овом случају он је и сам устав даровао своме народу. Костић указује да су у петом одељку уставног текста испремештане „одредбе које се односе на привилегије и одредбе које утврђују власт и надлежност краља. Уопште није ни у овим ни у претходним уставима, одржаван један логичан ред при слагању појединих прописа овога одељка." (стр. 78.) Устав за краља прокламује да је „заточеник народног јединства и државне целине", а уз то и „чувар њихових свагдашњих интереса". Он потврђује и проглашава законе, поставља државне чиновнике, даје војне чинове и сва одликовања, а врховни је заповедник војне силе. Даје амнестију и помиловања, представља државу у међународним односима, проглашава рат и закључује мир, с тим што му је у случају да земља није нападнута за проглашење рата потребна сагласност Народног представништва. Краљ сазива Сенат и Народну скупштину у редовна и ванредна заседања, отвара и закључује њихове седнице престоном беседом, посланицом или указом. У случају престоне беседе држе се заједничке седнице оба парламентарна дома, док и беседу и посланицу премапотписују сви министри, као и краљев указ о рас-

пуштању Народне скупштине и расписивању нових избора. Краљ не може истовремено бити шеф и неке друге државе уколико на то претходно не пристане Народна скупштина.

Сваки краљев акт премапотписује надлежни министар, па тако за њих и одговара, док се чланом 34. посебно наглашава да за краљеве поступке као врховног заповедника војске одговара министар војске и морнарице. Краљ и престолонаследник пунолетство стичу са навршених осамнаест година живота. Краљева је личност неприкосновена и он низашта не одговара нити може бити тужен, осим у приватној имовинској парници. Наслеђује га мушко потомство по праву прворођења, а у случају да га нема одредиће себи наследника из побочне линије. Ако то не учини, Народно представништво је овлашћено да на заједничкој седници бира новог краља из исте династије. Члан 38. таксативно набраја сроднике који чине краљевски дом, а за регулисање њиховог положаја и међусобних односа предвиђа се да краљ донесе посебан статут. Следећи члан прописује текст заклетве коју краљ полаже пред Народним представништвом. Он начелно стално борави у земљи, а у случају путовања у иностранство заступа га пунолетни престолонаследник или Министарски савет по његовим упутствима, с тим што не могу тада распуштати Народну скупштину. Слично је и у случају привремене болести.

Укупно девет чланова овог октроисаног устава третира питање намесништва као облика привременог и краткотрајног обављања краљевске власти у име и уместо краља, јер он није способан да је обавља. Власт намесника или регента равна је краљевској по правима и надлежностима и обавља се док је краљ малолетан или неспособан услед душевне или телесне болести, а о образовању и престанку намесништва одлучује Народно представништво на заједничкој седници оба дома, на предлог Министарског савета уз стручно мишљење најмање три медицинска експерта са домаћих медицинских факултета. У првом случају, чим краљ стекне пунолетство он прокламује да је преузео власт без икаквог посебног акта. Устав предвиђа да намесничка власт превасходно припада пунолетном престолонаследнику, а ако то није могуће, краљ посебним актом или тестаментом одређује три регента који ће бити равноправни у вршењу намесничке власти и три њихова заменика а ако намесништво остане без једног намесника и његовог заменика, Народно представништво тајним гласањем од двојице преосталих заменика бира новог намесника. Намесници морају бити југословенски држављани, а пре преузимања краљевске власти пред Народним представништвом полажу заклетву верности краљу и поштовања устава и закона. Сваки намеснички акт мора бити с три потписа, а ако је један намесник одсутан или спречен, по члану 43. остала двојица могу и без њега издавати и потписивати указе.

Намесници се старају и о васпитању малолетног краља, док о његовој имовини брину тестаментом одређени или од намесника именовани старатељи. Док намесници не ступе на дужност краљевску власт врши Министарски савет. Ако краљ умре или абдицира, пунолетни престолонаследник одмах прокламацијом саопштава да је преузео краљевску власт и приступа полагању заклетве пред Народним представништвом. Привремени намесници се одређују ако их краљ није тестаментом одредио, а краљицу је трудну затекла његова смрт и о томе извештај поднесе трочлана лекарска комисија. Ако престо остане без наслед-

ника, Министарски савет привремено преузима краљевску власт и одмах сазива Народно представништво да донесе одлуку о новом монарху. Краљ се издржава од цивилне листе која се одређује законом и не може се повисити без сагласности Народног представништва нити смањити без краљевог пристанка. Намесничку надокнаду на предлог Министарског савета одређује Народно представништво. Овде је посебно интересантно Костићево мишљење да „краљева абдикација не повлачи исте последице. Краљ може абдицирати за себе, може и за наследника, може за првога наследника а не за остале итд. Али он у акту о абдикацији мора имати у виду само живе наследнике. Његово потомство које добије после абдикације државноправно је без значаја." (стр. 111.)

Постојале су две категорије сенатора које је изабрао и именовао краљ. Устав препушта да се законом уреди колико ће бити и како ће се бирати изабрани сенатори, а краља овлашћује да исти толики број сам именује. Да би неко постао сенатор мора да наврши четрдесет година и не може у исто време бити народни посланик. Мандат им траје шест година, али се сваке три године бира половина чланова Сената, док именовани сенатори немају ограничен мандат, мада се могу разрешити због физичке неспособности или кривичне осуде, на предлог Министарског савета, с тим што ако се за сенатора именује државни чиновник он не може да задржи чиновнички положај. Сенат се и састаје и престаје са радом у исто време кад и Народна скупштина, а самостално верификује избор бираних сенатора. Према закону сенаторе су бирали народни посланици, бански већници и председници општине изборних јединица. Овакво решење Костић темељито критикује: „Закон је имао у виду то, да сенаторе бирају изабраници народа; и народни посланици, и бановински већници и председници општина добијају нормално свој мандат од народа. Али они добијају мандат за своје редовне функције а не да бирају сенаторе; активно бирачко право за сенат припада њима и кад нису изабрани већ декретом одређени за те функције. Чим бирачко право лично употребљавају они којима припада, то није посредно већ непосредно бирање. Закон је хтео изразити фикцију да народ сав учествује у избору сенатора али индиректно, преко људи који уживају његово поверење. Кад би то и стајало, избори ипак не би били непосредни; сенатори би уживали поверење народа, али то поверење нису добили од народа већ од својих бирача. Да ли је бирачко тело целисходно компоновано, то је једно политичко питање којему није место овде да буде расправљено. Са гледишта правне логике мора се само приметити да учествовање народних посланика у избору сенатора није умесно: члановима једног дома не би требало давати никакав ефикасан утицај на формирање и организацију другога дома." (стр. 118.)

За разлику од сенатора, народни посланици се бирају на основу општег, једнаког и непосредног гласања, закон прописује њихов број и изборни поступак, као и престанак мандата, док мандат Народне скупштине траје четири године. Бирачко право имају сви пунолетни држављани осим активних официра, подофицира и војника под заставом, а по члану 55. Устава препушта се закону да реши питање права гласа жена. Костић, као присталица пропорционалног изборног принципа, примећује: „Потпуна једнакост бирачког права не може се нигде ефектуирати, али се она најприближније постиже у тзв. сразмерном представништву. Сразмерно представништво наш устав није учинио облигатним; изборни закон га уопште није увео." (стр. 123.) Изборни закон је био већински и ве-

ома компликован с делимичним комбиновањем пропорционалних елемената. Бирачко право се привремено одузима осуђеницима на издржавању казне, осуђени који су изгубили часна права, лица под стечајем, под старатељством и они који су кажњени због изборних деликата. Поред држављанства и година старости, по члану 57. се за избор сенатора и народног посланика поставља услов „да говори и пише народним језиком" и, што је посебно значајно, „сенатори и народни посланици не могу бити у исто време државни лиферанти или државни предузимачи." (стр. 129.)

Забрана кандидовања на сенаторским и посланичким изборима за активне државне чиновнике је апсолутна, с тим што се она полицијским, финансијским, шумарским и чиновницима који су проводили аграрну реформу продужава на још годину дана по престанку активне службе. Само се највиши управни функционери, активни и министри на расположењу, могу кандидовати. „То су махом чиновници са империјумом, чиновници који су вршили власт, који су имали право заповедања. Народ се њих прибојава, они му могу и да користе и да штете; народне масе би могле за њих гласати из страха а не из поверења. Размак од године дана прописан је стога, да би се народ навикао да у ранијем представнику власти гледа обичног грађанина. Маса се боји моћника и кад су они свргнути са положаја и лишени моћи." (стр. 133.)

Без обзира на изборни систем и изборне јединице, чланом 59. Устава наглашава се да „сваки сенатор и народни посланик представља цео народ, а прописује им се обавеза полагања заклетве верности краљу, чувања народног јединства, државне независности и целовитости, чувања устава и бриге о народној добробити. Краљ указом сазива сваког двадесетог октобра редовно заседање Народног представништва у Београду, а у случају рата може и у неком другом месту. Заседање се не може закључити пре усвајања буџета. Поред верификације избора својих чланова, Народна скупштина бира и сопствено председништво за свако заседање посебно. Право законодавне иницијативе имају сви министри које овласти краљ и сви сенатори и посланици који прикупе потписе најмање једне петине чланова Сената или Народне скупштине. У дводомом парламентарном систему законска иницијатива се могла подносити и у једном и у другом дому. Кад један дом усвоји законски предлог прослеђује га другима у поступак. Ако други дом усвоји извесне измене, пројекат враћа на поновни поступак претходном. Без потпуне сагласности Сената и Народне скупштине не може се ниједан закон усвојити, а ако је неки законски предлог одбијен у било ком дому, о њему се у истом парламентарном сазиву не може поново одлучивати. Ако се одбаци и у следећем сазиву, о његовој судбини одлучује краљ. „Краљева одлука", како процењује Костић, „може да гласи: 1) законски предлог се одбија, 2) усваја се предлог Скупштине, 3) усваја се предлог Сената. Нити краљ може да за закон прогласи пројекат који није усвојио ни Сенат ни Скупштина, нити пак он може да комбинује сенатски и скупштински пројекат па да као закон прогласи њихову мешавину (неке одредбе из једног а неке из другог пројекта). Тачно је примећено (Сл. Јовановић) да краљ у овом случају не постаје једини законодавац, већ да изузетно место дводомог система важи у овом случају једнодомни. Краљ може да усвоји било скупштински било сенатски предлог, али у целини (у акту проглашења то се мора нарочито означити)." (стр. 141.)

Да би закључио уговоре са страним државама краљ мора претходно добити одобрење Народног представништва, осим за чисто политичке споразуме. Устав посебно наглашава да је такво одобрење неопходно у случају да се уговори запоседање дела државне територије од стране туђе војске или само њен прелазак. У случају хитности, Сенат и Народна скупштина могу претходно дати овлашћење Министарском савету да приступи неодложној примени извесног међународног уговора, али не може бити никаквог издвајања или размене државне територије без сагласности Народног представништва. Краљев указ о проглашењу закона са премапотписима свих министара и државним печатом ступа на снагу 15 дана по објављивању у „Службеним новинама", ако одредбама самог закона није другачије одређено.

Чланом 67. прописано је да Сенат и Народна скупштина, који чине Народно представништво, имају право анкете и истраге. Министри су у току трајања парламентарног сазив дужни да одговоре на сва посланичка и сенаторска питања и интерпелације. Од свих државних органа и читаве структуре извршне власти, само министри непосредно опште са Сенатом и Народном скупштином. На седници Сената и Народне скупштине имају право да говоре само сенатори, односно народни посланици, министри и краљевим указом одређени владини повереници. Интересантно је да по члану 71. Устава парламентарни домови пуноважно одлучују ако им је на седници присутна једна трећина чланова, а одлука се доноси простом већином гласова присутних, с тим што се у случају равномерне поделе гласова предлог сматра усвојеним. О сваком законском пројекту гласа се у начелу, појединостима и у целини. Гласање у појединостима је факултативно, мада Костић сматра да је то прво гласање, а гласање у начелу претходним питањем, с обзиром да уставна одредба прописује два гласања. Само у изричито наглашеним случајевима, Уставом, пословницима или законом, оба парламентарна дома јединствено одлучују у заједничком заседању, којима наизменично председавају председници Сената и Народне скупштине.

Следи одредба о неодговорности сенатора и народног посланика за изјашњавање приликом гласања и искључивој одговорности на основу пословника Народној скупштини или Сенату за изјаве и поступке при обављању мандата. Како стоји у члану 74, „за оне изјаве и поступке, који садрже кривично дело, сенатор односно народни посланик одговара и пред редовним судовима ако Сенат, односно Народна скупштина даје за то одобрење. Но, за увреде, клевете или злочине сенатор, односно народни посланик одговара пред редовним судовима и без претходног одобрења Сената, односно Народне скупштине." (стр. 153-154.) Ову одредбу Костић темељито критикује и сматра неоправданом, чак неразумљивом. „Тешко је замислити функцију члана Народног представништва без критиковања и указивања на чињенице; све то може дати повода да неко пронађе увреду или клевету на одговорност као свако друго лице и тиме га ометати у његовом раду. Народни представник није слободан у излагању ако мора увек стрепити да својим говором некога не увреди, он ће онда рађе ћутати и пустити да ствари теку како теку. А тиме се и његова улога своди на пасивну, он не може да испуњује задатак који му је поверен. Ако се већ ова уставна одредба не може променити, могла би се ублажити на следећи начин: могло би се предвидети једно ново кривично дело и установити казна за оне који оптуже народног посланика, односно сенатора суду због увреде или клевете, па ови буду ослобођени као

невини. Тиме би се остало при уставном начелу да народни представници не смеју никога вређати и клеветати, али би се и они, једновремено, заштитили од сувише честог и тенденциозног извођења пред суд." (стр. 155.)

Народни посланици и сенатори су много боље заштићени од одговорности и лишавања слободе за кривична дела почињена ван обављања њиховог парламентарног мандата. Само ако су затечени у злочину или преступу могу се привремено ухапсити о чему се извештава парламентарни дом коме припадају, а он даје или одбија сагласност да се поступак настави док траје сазив. Сагласност је потребна и за настављање поступка који је започет пре дана избора и стицања имунитета. И кад се да сагласност сенатор и народни посланик се могу подвести на одговорност само за оно дело које је наведено у одлуци о ускраћивању имунитета. Унутрашњи ред одржавају искључиво парламентарни органи преко председника домова. Члан 76. прописује да „никаква оружана сила не може се поставити у згради нити у њезином дворишту без одобрења председника. Исто тако, без његовог одобрења не могу никакви државни органи чинити у Сенату и Народној скупштини акт власти. Нико оружан не сме ући у зграду Сената и Народне скупштине, осим лица која по пропису носе оружје и налазе се на служби код Сената односно Народне скупштине." (стр. 157.)

Председника министарског савета и министре који руководе државном управом именује и разрешава краљ и њему су директно подређени, полажу му заклетву верности и обавезују се да ће деловати у складу са уставом и законом. Мада неки од њих могу бити и без портфеља, министри именују ниже државне чиновнике у оквиру сопственог ресора. Кад краљ присуствује седници Министарског савета, он јој и председава, па се то тада назива Крунским саветом. Поред поверења краља, премијер и министри морају уживати и поверење парламента. Министре због евентуалне повреде устава и закона у обављању службене дужности могу оптужити краљ и Народна скупштина. Ако министар грађанима причини штету незаконитим обављањем дужности одговорна је држава, а министар одговара држави. Министар може бити оптужен док му траје мандат и пет година после тога и то писмено уз тачке оптужнице, а Народној скупштини је за тај акт потребна двотрећинска већина, док је по Видовданском чак требало две трећине присутних да гласа. Како истиче Лазо Костић, „то је најјача већина која се уопште тражи за једну скупштинску одлуку, већа него за одлуку о промени Устава. Уопште, прописи о министарској одговорности увек су код нас били такви, да су више штитили министре од тенденциозних или неумесних оптужби, него што су државу и појединце штитили од злоупотреба министарске власти. Ранији закон о министарској одговорности (од 1922) један посланик је назвао био „закон о министарској неодговорности"." (стр. 163.)

Устав је препустио закону да поближе регулише питање министарске одговорности, чланом 81. управна власт стиче право издавања уредби за примену закона, а чланом 82. прописује се обављање државне управе по бановинама, срезовима и општинама. Даље се у уставном тексту набраја девет бановина и поближе одређује њихово територијално распростирање. Бановине су истовремено управне и самоуправне јединице, а закону се препушта да уреди њихову поделу на срезове и општине, док се прокламује начело самоуправе за организацију општинских управа и делокруг њиховог рада, те могућност да закон на другачијим основама уреди поједине градске општине.

Град Београд са Земуном и Панчевом издвојен је у посебно управно подручје, ван бановине, али не поседује локалну самоуправу, коју задржавају само општине које улазе у саставе управног подручја. Управник града Београда располаже свим банским надлежностима и овлашћењима. Бан је челник банске управе и представник врховне власти на територији бановине, а поставља га краљ на предлог премијера. Костић истиче да се бан „заиста налази на челу бановине и као државне власти и као самоуправног тела. Бановинска самоуправа је само прокламована али фактички није уведена у живот или, боље рећи, она је установљена и одмах суспендована. Док остане у том суспендованом стању, бан се појављује као њен комесар. Он има, дакле, у бановини двоструку улогу: он је шеф државне опште управе и комесар бановинске самоуправе." (стр. 172-173.) Бан има формални ранг министра, а у оквиру своје надлежности поставља, премешта, пензионише и отпушта административне чиновнике.

Самоуправни органи бановине, који су предвиђени уставним одредбама, али у пракси нису проведени, представљају бановинско веће и бановински одбор. Поред тога, законом су уведена банска већа као саветодавни органи, чије чланове на банов предлог поставља министар унутрашњих послова. Уставним нормама је предвиђено да се бановинско веће општим, једнаким и непосредним гласањем бира на четири године на основу законских одредби, а оно онда бира бановински одбор као свој извршни орган, који бану предлаже постављење и разрешење бановинских чиновника. Бановинска већа могу доносити уредбе у оквиру своје надлежности и оне на територији односне бановине имају законску снагу, ако нису противречне уставним одредбама и земаљским законима. Предлоге тих уредби подносе бановински одбори, а проглашава их бан претходно добивши сагласност Државног савета по питању њихове законитости. Државни закон има рок од месец дана да се изјасни о сагласности с тим што и његово ћутање по истеку рока представља саглашавање. На тај начин бановине су уставноправно конципиране као својеврсне аутономне области.

Чланом 92. овлашћена је централна државна власт да контролише све облике самоуправних власти у погледу њиховог поштовања законитости и заштите општих државних интереса. Следећим чланом бан је стекао право суспензивног вета на све одлуке бановинског већа или одбора, односно општинског збора или одбора, уколико процени да су супротни уставним одредбама, законима или уредбама, а на његово решење о суспензији или обустави жалба се подноси министру унутрашњих послова. Тај министар је овлашћен да предложи доношење краљевог указа о превременом распуштању бановинског већа и расписивању нових избора. Бановинско веће је овлашћено да на предлог бановинског одбора усваја бановински буџет, који одобрава министар финансија а Главна контрола надзире прегледајући завршни рачун. С обзиром да су бановине правна лица и по јавном и по приватном праву, оне имају своју имовину, приходе и расходе независне од државних.

Општине су, за разлику од бановина, изворно самоуправна тела, али могу законима добити и управне надлежности које обављају под надзором више управне власти. Организацију и бановинске и општинске самоуправе, као и њихове надлежности регулише закон. Устав установљава управне судове за решавање спорова управне природе а оставља да се законом одреди њихово седиште, прецизирају надлежности и пропише организација. Врховни управни суд назива се

Државним саветом и посебним законом се регулише његов састав, постављање чланова, надлежност и поступак. Управни судови нису саставни део судске – него су у структури управне власти. Костић скреће пажњу да Државни савет, као другостепена судска инстанца, „има и друге функције сем административносудских: (1) он се појављује као помоћни орган активне управе, тиме што прегледа и претходно одобрава извесне њене акте; (2) он се местимице јавља и као надзорни орган над самоуправним телима; (3) он има извесне саветодавне функције према Влади и управној власти; (4) он решава сукобе надлежности између управних органа (подразумевајући ту и самоуправне органе); (5) он је дисциплински суд за државне чиновнике; (6) он је специјални кривични суд у царинским, монополским и трошаринским стварима." (стр. 185.)

Октроисани устав најмању пажњу посвећује судској власти, свега два члана, упола мање него Видовдански, а драстично мање од Устава Србије из 1903. године, чијих је 14 чланова третирало питање судова. Поводом тога, Костић износи директно своје противљење, па каже: „Истина је да судови стоје под законом и да је довољно ако закони детаљно и брижљиво регулишу њихову организацију и њихов поступак, али се сматра да и устав сам треба да садржи извесна начела која законодавац не би могао мењати. Та начела представљају гарантије судске објективности и непристрасности: она нису прокламована у корист судова и судија већ грађана којима они суде. Највиша добра човекова (част, имовина, па и сам живот) зависе често од судске пресуде: државна правна политика треба да је удешена тако да у сваком случају победи правда, да пресуда буде одбљесак истинске правде. Зато се уставотворац не сме дезинтересовати за питање уређења судства." (стр. 186-187.)

По члану 100. за судове је прокламовано да су независни и да суде искључиво по закону, лишени обавеза према било којој власти. Законом се и установљавају судови, прописују њихове надлежности и одређују на који начин се бирају или постављају судије и председници судова. Посебним ставом се одређује да државне шеријатске судије суде у породичним и наследним пословима муслимана. Наредним чланом се утврђује сталност свих судија и немогућност њиховог лишавања звања или уклањања са дужности против њихове воље, осим у случају пресуде редовних судова или дисциплинске пресуде Касационог суда. Да би судија могао бити тужен за поступке у оквиру своје судске делатности неопходно је одобрење надлежног суда. Без сопственог пристанка и одобрења Касационог суда судија не може ни привремено бити премештен на другу јавну службу, било плаћену или неплаћену. Са једне на другу судијску функцију, или из једног суда у други, може бити премештен само по свом пристанку, а у служби може остати до седамдесете године живота или пре тога пензионисан по писменој молби или неспособности обављања судијске дужности услед телесне, односно душевне слабости, што установљава Касациони суд. Костић тим поводом истиче да „први захтев који се поставља према судовима од којих се очекује истинска правда, то је њихова независност. Судови не смеју бити под ничијим спољним утицајем; ни утицајем управне власти, нарочито Владе, ни под утицајем политичара, ни под утицајем економских потентата и фактора уопште. Они стоје само под законом: закон регулише њихов положај, у закону они налазе изворе за своје пресуде и решења. Они се не смеју обзирати ни лево ни десно, никаква власт им не може ништа наређивати у погледу суђења сем законодавне, па и ова само у форми закона (а не парламентарних резолуција)." (стр. 187.)

С обзиром да судије суде по закону на онај начин на који они закон схватају, у први план излазе њихова правничка стручност и лична савест, али и могућност корекције од другостепене судске инстанце. Законом су установљена четири реда редовних судова – срески, окружни, апелациони и касациони.

Десети одељак уставног акта регулише питање државног газдинства, прописује да сваке године државни буџет одобрава Народно представништво по буџетским партијама, док се начин његовог састављања и извршења прописују законом. Посебно се наглашава да се предлог буџета мора поднети Народној скупштини у року од месец дана након почетка њеног редовног сазива и истовремено с њим завршни рачун за претходну годину. Народна скупштина може поједине буџетске партије смањивати или избацивати, али их не може повећавати, а искључена је и могућност да се финансијска средства из једне буџетске партије преносе на другу или буџетска уштеда из једне године користи у следећој без одобрења Народног представништва. Док се не одобри буџет у целини, Народно представништво може одобравати његове дванаестине за поједине месеце, а буџет из претходне године преноси се на прва четири наредна месеца у случају да се Народна скупштина распусти пре одобравања буџета. Ако ни после четири месеца не буде усвојен нови буџет, краљевим указом се до краја нове буџетске године може продужити буџет из претходне.

Само се законом могу установљавати порези и друге државне дажбине. По питању извршења уговора о државним зајмовима и њиховом трошењу Влада је обавезна да Народној скупштини поднесе извештај који претходно овери Главна контрола. Члан 105. утврђује општост пореске обавезе и изједначеност свих државних дажбина на целокупној државној територији. На своја приватна имања порез плаћају и краљ и престолонаследник. Искључиво на основу закона, из државне благајне се може исплаћивати стална и привремена помоћ, поклон или награда. Министар финансија је овлашћен да управља државном имовином, осим у специфичним и законом прописаним случајевима. Законом се прописују могући начини отуђења државне имовине. Држава једина има право монопола, а у њеној искључивој својини су руде, лековите воде, извори и природне снаге. Законом се прописује начин доделе рударских, индустријских и свих других повластица, а под тим се, пре свега, подразумевају концесије и лиценце.

Главна контрола је установљена као врховни рачунски суд који прегледа државне рачуне и надзире извршење државног и самоуправних буџета. Њене чланове и председнике на основу кандидационе листе Државног савета, који предлаже двоструко више кандидата, бира Народна скупштина. Закон прописује састав, надлежност, поступак Главне контроле и могућност жалбе Касационом суду на њене одлуке. Даје претходно решење са примедбама на завршни рачун пре његовог подношења Народном представништву. Како се прецизно дефинише у члану 107, „Главна контрола прегледа, исправља и ликвидира рачуне опште администрације и свих рачунополагача према државној благајни.Она мотри да се не прекорачи ниједан издатак по буџету и да се нека сума не преноси из једне буџетске партије у другу. Она завршава рачуне свих државних управа и дужна је прикупљати све потребне доказе и обавештења.” (стр. 206.)

У једанаестом одељку, кроз укупно шест чланова, ситуирана је улога војске у правном поретку, од прописане законом разрађене опште војне обавезе, устројства и величине војске и морнарице, формирања јединица и буџетског финансирања, преко одређења независности војних судова, заштите војних суди-

ја од стране војно-апелационог суда, одредбе да се грађанима у вези с војском у време мира суди пред грађанским, а у рату пред војним судовима, до одредбе да нико не може добити државну службу ако има навршених двадесет година, а није служио војни рок или ослобођен од служења. По члану 112. „за одржање унутрашњег реда војска се може употребити само на захтев надлежне грађанске власти." (стр. 212) Народно представништво је једино овлашћено да донесе евентуалну одлуку да се нека страна војска стави у службу наше или наша стране државе, с обзиром на највиши степен деликатности тог питања.

Устав овлашћује краља да са Народним представништвом решава питање уставних измена. Поводом члана 114, који садржи ту начелну одредбу, Костић пише да су у нашој пракси „ретке легалне измене устава. И у Србији и у Југославији, сви су устави садржавали прописе о начину уставних измена: устави су се доста мењали али никад према тим прописима, већ радикално (или су важећи устави стављани ван снаге или су замењивани са потпуно новим уставима). Околности које су те промене изазивале и новостворене ситуације нису могле бити задовољене палијативама, делимичним и легалним изменама у постојећим уставима. Правни поредак је тада мењан из основа." (стр. 214.)

На предлагање уставних измена и допуна овлашћени су краљ и Народно представништво, а предлог у изреци треба прецизно да наведе све чланове устава који се мењају. Ако је подносилац предлога краљ, он га саопштава Народном представништву, па одмах распушта Народну скупштину и сазива нову у року од четири месеца. Ако је предлог поднео један од парламентарних домова, он се усваја ако се за њега изјасни квалификована већина од три петине народних посланика у једном и сенатора у другом дому. И тада се, након усвајања, распушта Народна скупштина и у истом року нова сазива. На већ поднесени предлог уставних промена не могу се истицати амандмани јер, како стоји у члану 115, „и у једном и у другом случају Сенат односно Народна скупштина може решавати само о оним изменама и допунама устава, које садржи предлог на основу којег је она сазвана." (стр. 215.) Уставне измене дефинитивно усваја нови сазив Народне скупштине и Сенат апсолутном већином својих чланова, а у случају несагласности Народне скупштине и Сената у целини и појединостима решава се као и у законодавној процедури.

Краљ је следећом уставном одредбом овлашћен на ванредне мере, независно од уставних и законских прописа, у случају довођења у питање јавног поретка, сигурности државе или угрожавања јавних интереса услед рата, мобилизације народа и побуне, али је обавезан да накнадно затражи сагласност Народног представништва за те мере. У прелазним наређењима је одређено да ће краљ издавати и проглашавати законе док се не састане Народно представништво сагласно одредбама овог устава, а указе ће му премапотписивати председник Министарског савета, ресорни министар и министар правде. Сви затечени закони остају на снази до евентуалног укидања или мењања редовним путем осим Закона о краљевској власти и врховној државној управи. За одредбу о сталности судија прописано је да се неће примењивати пет година од ступања овог устава на снагу, односно од тренутка његовог објављивања у „Службеним новинама".

Свих 120 чланова октроисаног устава Костић је педантно коментарисао, поредио с претходним уставним текстовима, извлачио могуће реперкусије у позитивном законодавству и правној пракси. При томе је, у чисто едукативне свр-

хе, пошто је његова књига првенствено служила као универзитетски уџбеник, једини те врсте, педантно излагао основне уставноправне институте, критикујући детаљно све слабости обрађиваног уставног текста и његове правне нелогичности, нудећи уједно и нека квалитетнија решења.

2. Уставноправне студије и расправе

На основу Костићевог уџбеника-коментара, у Београду је као његова концизна варијанта 1937. године штампан репетиторијум „Државно и уставно право", у коме су у шеснаест тачака обрађена основна правна питања октроисаног устава, као што су општа права и дужности грађана, третман међународних уговора, санкције, промулгације и публиковање закона, питање бирачког права, проблем одговорности управне власти, буџетске норме, подела државе на територијалне области, дефинисање територијалне и функционалне самоуправе, дводоми систем Народног представништва и посебне одреднице о Сенату и Народној скупштини, начин вршења уставних промена, модел деобе законодавне власти, начин конституисања и функционисања краљевског намеснишшва, доношење правних и административних уредби, решавање сукоба између парламентарних домова, надлежности краља и начин наслеђивања престола, као и посебно изражен проблем судског надзора над правилношћу законодавног поступка, актом проглашавања и уставношћу законске садржине.

У великом броју научних текстова публикованих у свим значајнијим часописима ондашње научне периодике, Костић је третирао сва значајнија уставноправна питања, не само она која се тичу чисто уставног акта, него и широку област основних државних закона, који су по својој природи чисто политички и потичу непосредно из устава, па се због тога називају и органским законима. При томе је посебно указивао на тенденцију парламентарне праксе да се читав низ послова законодавних тела преноси на њихове одборе, док она остају политички контролни орган над радом владе и механизам за изгласавање закона. Уз то, Костић теоријски обрађује питање федерације, аутономије, самоуправе и, посебно, правне државе, њених принципа уставности и законитости, позивајући се, по српском примеру, на Душанов законик који изричито забрањује и цареву самовољу, народну традицију борбе за правду и правилност, буне против дахија, тако да „васкрсла Србија у XIX веку сва је у тежњи за праведним правним уређењем. Она се буни против самовоље власти, обара неправедне кнежеве, убија деспотске владаоце, тражи владу закона и режим законитости." (стр. 278.)

Костић притом критикује главног правног теоретичара Трећег рајха, Карла Шмита, и италијанског професора Кармела Каристија који су упорно негирали појам и концепт правне државе. Своју критику, објављену у врло опасном времену, у децембру 1940. године у часопису „Савремена општина", завршава следећим речима: „Наведени немачки и талијански писци негирају уопште сваку правну државу, макар она била и социјално-правна. Италијански стручњак каже да се данашња италијанска држава може назвати корпоративна, харизистична (а то значи доброчина, еудемонистичка), монархијски-председничка, партијска и т. сл., али ни за жива Бога правна држава. И Немци неће да чују за ту реч. Као што су се до скора народи поносили да су уредили правну државу и да у њој живе, ево их сад да се стиде тога имена. Све пре него правна држава! Исти-

на је да велика већина народа инсистира још увек на идејама правне државе, али нема више оне једнодушности света у гледању на правну државу. Сад је многи већ отворено нападају и сузбијају. Значи ли то сумрак правне државе, значи ли то њено нестајање? Тешко је на ово одговорити. У гледању на правну државу нису више људи једнодушни као раније, али их има још увек много, има их милиона и стотине милиона, који само у правној држави виде уређење достојно човека. И ја себе убрајам у те милионе." (стр. 279.)

а) Могућност уставне трансформације монархије у републику

Веома је интересантна Костићева студија о правним могућностима мењања државне форме, објављена у „Летопису Матице српске" још 1925. године. Он студију почиње констатацијом да сваки нови државни устав представља суштински нов правни поредак, јер престају да важе сви претходно донешени закони који му противрече. Али, ма колико трајан, ниједан устав не може да буде вечан, а скоро сваки својим нормама регулише и начин своје евентуалне промене јер, како каже Костић, „ниједан устав не може зауставити ток историје и спречити неминовно померање односа друштвених снага." (стр. 280.) По питању Видовданског устава Костић проблематизује могућност доследне промене уставним путем, с обзиром да је и краљ дефинисан као један од уставотворних фактора. У том смислу он износи сопствени став. „Краљ има право уставне иницијативе и уставне санкције. Ниједан члан устава не може се променити без сагласности краљеве. Кад се ниједан члан не може изменити без краљеве сагласности, која се даје у виду санкције, одиста је тешко замислити да ће краљ дати свој пристанак на измену оних чланова који му гарантују престо и власт. Али, оно што је тешко психолошки разумети, правним резоновањем се да врло лако исконструисати. Правно се у овом случају не води рачуна о томе, да ли ће краљ с вољом или против воље дати свој пристанак; важно је само то да ли он може дати пристанак, и на тај начин учинити могућим промену државне форме правним путем. Ми мислимо да може. Чим му то уставом није забрањено, он може о промени државне форме на исти начин решавати као о свакој другој уставној промени (путем уставне иницијативе или санкције)." (стр. 281.)

Упоређујући своје ставове са мишљењем других угледних правних теоретичара, Костић скреће пажњу да, „кад би се уставном изменом монархијска форма замењивала републиканском, што би за собом повукло и губитак трона једног одређеног владаоца, губитак на који је он унапред пристао, могле би настати компликације утолико што би наследници евентуално порицали право владаоцу да располаже њиховим правом претендовања на престо кад буде упражњен. Такве примедбе... право наслеђа конструирају по приватно-правним принципима који важе за фидеикомис. Право наслеђа је регулисано уставом, и данашња наука о држави не познаје нека вануставна и наduставна права династије. Као све власти, тако и краљевска власт има свој основ у уставу, бар од кад је устав дат. Иначе... не би се ни по чему разликовала данашња уставна држава од раније патримонијалне. Дакле, промена монархијске форме владавине у републиканску не само да је правно могућа, него не може дати никаквог повода ма каквим супротним правним консеквенцама. То је донекле могуће само у државама где се ред наслеђа прописује дворским статутима, а не уставом, и то статутима који су донесени пре устава. Код нас то није случај." (стр. 281-282.)

Међутим, колико год то теоријски било јасно, Костић је свестан да се у пракси скоро никада није дешавало да се монархија правним путем преобрази у републику. Абдикација сама по себи не представља укидање монархије, него само одрицање од власти једног монарха или целе династије којој је припадао. „Теоријски могућа, промена монархије у републику правним путем стварно је неизводљива. Она се увек врши фактичким путем, понајчешће револуцијом. Право долази доцније да санкционише стања која су постала ван њега, чак и против њега." (стр. 283.) По процедури прописаној Видовданским уставом, „Устав се не може мењати без сагласности краљеве. Али реч краљ не означава у уставу увек краља лично, под речју краљ врло често се разуме вршилац одн. носилац краљевске власти. (Ми овде прелазимо поред по себи разумљивог значења речи краљ у уставним земљама; где год се у уставу спомиње краљ у вези са његовим функцијама а не личним прерогативима, претпоставља се да ће он те функције вршити у споразуму са одговорном владом. Реч краљ ту обухвата и фактичног краља и владу. Формално ипак њега)." (стр. 284.)

Према Костићевом мишљењу, ту је значајно разматрати да ли појам краља обухвата у том погледу краљевске намеснике и заступнике. Кад краљевску власт врше намесници у одређеној ситуацији, од њих се лакше може постићи сагласност за промену устава у правцу увођења републике. Управо из тог разлога многе монархије су уставним одредбама забраниле уставне промене све док траје власт намесништва, или је битно смањена регентска власт у односу на краљевску. Намесници су носиоци државне функције, па регент нема никакве правне везе са малолетним престолонаследником. Суптилном теоријском анализом Костић долази до закључка да „са правног гледишта, дакле, намесништво образовано по Видовданском уставу има право да мења устав у свим његовим тачкама (разуме се да оно само не може мењати устав, као што га не може ни сам краљ мењати; оно овде има само уставотворне атрибуције краља: право иницијативе и права санкције и проглашења). Према томе, намесништво није правно ограничено нити на мењање устава у његовом најбитнијем делу, у делу који нормира форму владавине. Да ли је то његово право употребљиво са моралног гледишта, и сагласно томе гледишту, нећемо овде испитивати. Уосталом, све зависи, кад је у питању морал, нарочито јавни морал, од дане ситуације и од „државног интереса". (стр. 288.)

Чињеница да је већ 1925. године Лазо Костић у најозбиљнијој форми и темељно истраживао могућности промене монархијског у републикански облик владавине, сведочанство је његових интелектуалних преокупација, мада крајњи закључак с правног аспекта није био нимало охрабрујући и он га је извео у три тачке: 1. Уставној ревизији подлежу код нас све уставне одредбе појединачно, следствено и одредбе које регулишу питања државне форме. Али, како је за сваку ревизију устава потребан пристанак краља, то је стварно немогуће променити монархијску форму владавине у републиканску правним путем. Немогуће бар док краљевску власт врши сам краљ. 2. Кад краљевску власт врши изабрано намесништво, оно такође има право мењања устава, у свим његовим деловима. Фактична могућност промене оних делова устава који статуирају државну форму није у овом случају искључена. 3. Кад влада врши краљевску власт као заступник одсутног или тренутно спреченога краља, она по правилу нема уставоревизиону надлежност, и сама не сме никако покренути поступак уставне измене. Ако те измене захтева Народна скупштина, влада мора расписати

изборе и сазвати нову скупштину која ће о изменама решавати. Влада је у том случају легитимирана да потврди или не потврди одлуку уставотворне скупштине. Међутим, краљ може у свако доба, својим повратком у земљу, преузети од владе краљевску власт и сам одлучити о потреби скупштинских одлука." (стр. 294.) Видовдански устав је веома отежао реалну могућност промене облика владавине, али је краљ Александар државним ударом од 6. јануара 1929. године тај устав укинуо, после две године донео октроисани, и тако крајње релативизовао правну снагу уставног уређења, једностраним и самовољним актом поништио један и инагурисао други правни поредак, што је девалвирало правни положај трона и ауторитет целе династије. Ниподаштавање вредности демократским путем усвојеног уставног акта, што је непобитна чињеница у случају Видовданског устава, срозало је ауторитет конституционалних норми уопште.

б) Неуставност Споразума Цветковић-Мачек

Посебно је значајна Костићева критика владине Уредбе о изменама постојећих прописа у доношењу нових од 16. септембра 1939. године, за коју је Влада тврдила да је заснована на 116. члану Устава, а Костић установио да је неуставна. Устав је краљу оставио могућност да у изузетном случају рата, мобилизације, нереда и побуне, услед довођења у питање јавног поретка и сигурности државе или прекомерно угрожених јавних интереса, указом предузме ванредне и неопходне мере независно од уставних или законских прописа, али није на то овластио владу, нити су носиоци краљевске власти посебним намесничким актом делегирали такву надлежност на владу, а нису је по слову уставних норми ни могли делегирати. У овом случају, Влада је узурпирала краљевску власт, а реч је о такозваном споразуму Цветковић-Мачек о формирању Бановине Хрватске. „Није тачно тврђење да нпр. Уредба о устројству банске власти и Уредба о изборном раду и устројству Сабора бановине Хрватске имају „карактер Уредбе из чл. 116. Устава". Не може се чл. 116. Устава примењивати по предлогу и са премапотписом ма каквог бана, већ само врховних органа државе." (стр. 297.)

Основну забуну у правној јавности стварало је различито тумачење појма угрожених јавних интереса, односно чињенице да ли су уопште постојали реални друштвени услови за примену уставног члана 116, с обзиром да је Костић већ установио да га је применио ненадлежан орган. Уставна одредба јасно каже да се може применити „у случају рата, мобилизације, нереда и побуне", али само таквог рата, мобилизације, нереда и побуне „који би довели у питање јавни поредак и сигурност државе или кад су до те мере уопште угрожени јавни интереси", а нису угрожени јавни интереси додати као пети случај у коме се може применити односна уставна норма. Костић наглашава да угрожени јавни интереси могу бити само јавни поредак и сигурност државе. Није било ни рата ни мобилизације, као ни побуне ни нереда, нити су претили могући нереди и побуне тог обима да угрозе јавне интересе да би довели у питање јавни поредак и безбедност државе. Случај у коме се примењује члан 116. мора бити изузетан и јасно изражен, а не ствар политичке погодбе или међустраначких усаглашавања.

Пошто је установио ненадлежност органа и непостојање уставном нормом предвиђених услова, Костић каже да је очигледно „да за доношење уредбе о бановини Хрватској није било довољно основа. Једно уставно стање не може ни-

кад бити само по себи повод за примену чл. 116. Устава, јер оно не може вређати уставни поредак. По речима Шмита, „једна уставна институција не може као таква доводити у опасност јавни мир и ред." Бановине које су постојале нису могле бити повод да се примени чл. 116. Устава. Али је најмање основа било да се по члану 116. Устава донесе Уредба о проширењу прописа Уредбе о бановини Хрватској на остале бановине. Јер по тој Уредби се могу стварати нове бановине без обзира чак и да ли постоји ма каква „угроженост јавних интереса", могу се стварати, штавише, и онда ако би баш само њихово стварање било противно јавним интересима. Ова уредба је у ствари допуна чл. 116. Устава са недогледним домашајем." (стр. 299.)

Односна уставна одредба омогућава предузимање изванредних и неопходно потребних мера. Претходно се мером означава степен, снага или интензитет кад се каже да су услов примене „до те мере угрожени јавни интереси", али је поента у другом значењу термина „мера" као радње или средства за чије је предузимање краљ овлашћен. „Кад би у Уставу стојало да краљ може, у даним приликама, радити шта хоће, употребити сва средства која му стоје на расположењу итд., његова би власт била већа него онда кад се овлашћује да употреби само потребне мере. Мере које се предузимају по чл. 116. Устава морају бити ограничене већ према самом свом називу („мере"). То су, истина, радње или средства, али радње одмерене према циљу, средства која стоје у сразмери према појављеној опасности односно злу. Ето зашто је употребљен израз мере, а не радње, поступци или томе слично. Мере су репресивне ако је опасност наступила, превентивне ако само прети да наступи. Устав се чак није задовољио да ограничење веже уз сам назив „мере", већ је додао да те мере имају бити „изванредне, неопходно потребне". Изванредне мере значи: такве мере које се не предузимају у редовним приликама, које су теже, строжије, брже, ефикасније. Кад би то биле редовне мере, не би постојала потреба позивања на чл. 116. Устава. У изванредне мере спада нпр. завођење цензуре, употреба војске за сузбијање нереда... и т. сл. Али, кад те изванредне мере имају бити у исто време и неопходно потребне мере, то значи да се повреда нормалних прописа, враћање личног статуса итд. има да врши у најнеопходнијем обиму. Где се може са блажим средством сузбити зло и отклонити опасност, не сме се прибегавати грубљем средству: где је појачана жандармерија у стању да сузбије немир, не треба звати војску; ако је позвана војска, не треба употребљавати ватрено оружје, треба да је најпре слабије и по врсти и по дејству па да се тек доцније употреби јаче и теже. То значе изрази „неопходно потребне мере." (стр. 299-300.)

Краљу је препуштено да сам цени какве ће мере у датој ситуацији предузети јер он мора да брзо одлучује, али увек мора при томе бити свестан да ће њихову целисходност и одмереност процењивати Народно представништво кад му се предузете мере накнадно поднесу на давање сагласности. Избор и употреба ванредних средстава су начелно ограничени и кршење тог ограничења представља повреду устава. У случају злоупотреба при примени тих ванредних мера и судска власт има надлежности да њихову оправданост примењује са аспекта легалног циља који се њиме имао постићи. Ванредне мере представљају правне и фактичке радње. Правне радње у овом случају могу бити само краљеви укази и ништа више. Не могу те мере установљавати трајне правне принципе, него се само ограничавају на привремену целисходност. Зато није промена уста-

ва могла бити једна од мера из члана 116, с обзиром да је устав принципијелни правни основ државе. Не могу се мењати ни одредбе које се односе на Народно представништво нити оно лишити својих редовних надлежности, а ни краљ није овлашћен за самостално доношење оних правних аката за које му је у нормалним околностима уставом прописана неопходна сагласност Сената и Народне скупштине. Не сме се дирати у организаторни минимум државне власти, поготово њеног основног законодавног тела, поготово што је и из члана 116. јасно да се подразумева нормална егзистенција и функционисање Народног представништва и у случају ванредног стања. „Због тога није било никако у складу са Уставом распуштање Народне скупштине на неограничено време, а најмање пак одузимање мандата сенаторима и фактично распуштање Сената. Кад би то било могуће, онда би било могуће мењати и уставне одредбе о круни, што Устав свакако није имао у виду. Исто тако нису могле бити мењане одредбе о границама бановина. И њихов број, и њихова седишта, и њихове границе прецизно су обележене Уставом (чл. 83), што до сада никад није рађено. Оне се могу мењати само редовном уставно-ревизионом процедуром. У погледу измене тих граница Устав је био ригорознији него у погледу измене самих државних граница. Док су ранији устави тражили пристанак уставотворне власти за отуђење или размену државне територије, по садашњем уставу је довољно за то одобрење редовног Народног представништва, а за промену бановинских граница потребно је мењати Устав." (стр. 301.)

С обзиром да се у члану 116. каже да се ванредне неопходне мере могу применити у целој краљевини или само у једном њеном делу, уставотворац је очигледно хтео да се оне ограниче само на ону територију на којој се појавила реална опасност по јавне интересе, док у осталим деловима државе правни режим мора остати нетакнут, ако је тамо ситуација мирна, становништво лојално и никаква опасност не прети. Не може жеља да се постигне „учешће Хрвата у животу државе" бити разлог за завођење ванредног стања на целој државној територији, прекомерног суспендовања Устава, па чак и његових неуставних измена. Циљ члана 116. је да се заштити постојећи уставни поредак а не да се он нелегално трансформише. Привремено се обуставља дејство неколико његових норми да би се сачувао уставни акт у целини. Устав се штити од опасности које му реално могу запретити, а не спрема себи омчу за самоубиство.

Самовољна и узурпаторска владина акта, од 26. августа 1939. године, замишљена су да буду трајног дејства, па се ни са тог аспекта не могу базирати на члану 116. Устава који „овлашћује краља да такве мере предузме привремено. Овај израз није много одређен, али кад се доведе у везу са речима које му следују („неопходно потребне мере"), изилази да ванредно стање сме да траје само онолико колико и опасност која га је изазвала. Чим више нису угрожена она идеална јавна добра због којих је стављен у покрет механизам чл. 116, све треба да се врати у пређашње стање. Као што би била злоупотреба покренута чл. 116. Устава ако се нису стекле околности за његову примену, исто тако би злоупотреба била кад би се он продужио примењивати и онда кад потребе за њим више нема. Из свега овога излази да стање створено чланом 116. Устава не сме да се перпетуира, на основу њега не смеју се стварати сталне и стабилне ситуације, њима се не може уставни поредак модификовати са трајним дејством. На основу члана 116. Устава могу се само суспендовати извесне (а не све) уставне

одредбе, могу се оне привремено ставити ван снаге, могу се обуставити. Али се мењати не могу никако. Погрешно је из чл. 116. извести да постоји паралелни уставотворац; нема две уставотворне власти у земљи него само једна и то она предвиђена члановима 114. и 115. самог Устава." (стр. 302.)

С обзиром да је истом уставном одредбом прописана обавезност подношења предузетих мера на сагласност Народном представништву, евентуално ускраћивање сагласности од највиших органа законодавне власти имало би за последицу политичку, а можда и кривичну одговорност министара који су потписали краљев акт, с обзиром да је сам краљ неодговоран. Костић сматра да се сагласност Народног представништва мора тражити одмах чим се примени члан 116. Устава, без обзира да ли још трају или су престале околности због којих је до примене дошло. „Ако се на основу њега предузме низ мера, и то сукцесивно, једну по једну треба подносити на сагласност. Уколико би протекло извесно време од предузимања мера до тражења сагласности, морали би се Народном представништву поднети детаљни резултати предузетих мера, морало би се изнети шта су оне произвеле и колико су биле ефикасне." (стр. 303.) Критикујући директно Драгишу Цветковића и његово инсистирање да противуставни споразум буде трајан, Костић напомиње да се у том смислу „децидирано изјаснио председник Владе и сауговорац на споразуму пред сенаторима ЈРЗ 1. априла 1940. Он је напао оне који сматрају привременим предузете мере и рекао да се варају кад тако мисле." (стр. 303.)

Ако би парламент одбио сагласност ванредно стање би се одмах укинуло и нормално би било и да падне влада која га је провела коцкајући се са неизвесношћу дефинитивне парламентарне оцене неопходности и сврсисходности. Ако парламент прихвати ванредно стање, а оно и даље треба да траје, мора парламентарном одлуком и да се озакони, у случају да је реч о мерама које задиру у сферу законитости. Ако су у питању мере суспендовања уставних одредби, да би оне биле трајне мора се одмах у том смислу приступити уставним променама по Уставом прописаној процедури. Овде, у случају међусобне несагласности парламентарних домова, краљ не може да арбитрира. „Кад се већ решио да нормира, Устав је хтео да норме буду прави правни прописи: да овлашћују и да обавезују, да ограничавају и да вежу, да свак зна шта сме и шта мора. Отуда низ ограничења која, изречно или имплицитно, садржи члан 116. Устава. Није то пропис који руши Устав, већ који га комплетира и конформира. Њему је циљ да моменталним гажењем појединих делова сачува устав као целину и поредак који је тај устав створио. Овај поредак се не може на основу чл. 116. мењати и модификовати већ само учвршћивати." (стр. 306.)

И са аспекта легислативне технике, уредба о бановини Хрватској је, по Костићевом мишљењу, „заиста пуна техничких недостатака, тамних места, непрецизних ставова, контрадикторних одредаба." (стр. 548.) Очигледно је да су њен текст писали у правничком погледу крајње неспретни људи, који не разумеју да често и од редоследа реченица зависи смисао правне норме. Костић цитира велики број сасвим нејасних реченица у овом чланку, објављеном у „Браничу" 1940. године, допуњава претходни, публикован у „Правној мисли", који је овде детаљније приказан.

Претходно је у „Правној мисли" објавио два чланка, теоријски обрађујући питање происходних норми и с тог аспекта нападајући Уредбу о Бановини Хрватској. Происходним нормама припадају закони а сви правни акти нижи од за-

кона и њихов креатор имају обавезу да у преамбули наведу на којој се происходној, односно законској норми заснивају. Правно нормирање је превасходна надлежност законодавне власти, а кад управна власт обавља такву делатност она мора да се легитимише тако што ће се одмах позвати на законско овлашћење на основу кога нормативно делује. У противном би се њени прописи а приори сматрали као акти узурпације. Овлашћење управног органа уз то мора бити адекватно, логично и узрочно утемељено на недвосмисленој законској одредби. „Као што се једна уредба не може донети без икаквог овлашћења, јер би то била узурпација власти, не сме се донети ни на основу овлашћења датог у другом циљу и за друге прилике, јер је то онда флагрантна злупотреба власти. Не сме се чак ићи ни даље него што овлашћење допире, јер је то онда прекорачење власти. Кад доноси уредбе, управна власт мора да има одређено овлашћење и мора да се строго креће у његовом оквиру. Иначе, она не дела легално, њени акти не могу производити правилне правне ефекте." (стр. 552-553.)

Пошто су се краљевски намесници у заглављу Уредбе о Бановини Хрватској позвали на члан 116. Устава, чак и кад би његовим најширим тумачењем заиста могла да се формира Бановина Хрватске, она би била врло кратког временског трајања. „Интересантно је још да заглавље Уредбе садржи и мотивацију њеног доношења. Мотивација није неопходан реквизит доношења генералних аката, нарочито уредаба; могло би се напротив тврдити да је она сасвим излишна, и у пракси се никад не појављује. Мотивација је непотребна зато што је она садржана у происходној норми. Али, ако је већ дата, и она треба да је стварна и адекватна. Међутим, у Уредби о Бановини Хрватској налази се оваква мотивација: „Да би се обезбедило учешће Хрвата у животу државе и тиме очували јавни интереси. Таква мотивација није никако правилна. Пре свега, чл. 116. Устава има у виду уклањање неке негативне околности, неке опасности, а не привођење неке позитивне околности. Затим, не ради се о учешћу Хрвата у животу државе, већ о учешћу у властима државе. Несумњиво да су у „државном животу" они учествовали и раније, као што учествују и све групе и сваки грађанин појединачно. Они су служили војску, плаћали порезе, судили се, возили се железницом, користили се поштом, школом итд., па су чак најактивније учествовали на свим изборима народних представништава. Не може се тврдити чак да нису партиципирали и у самој државној области, иако спорадично и не увек сразмерно својој бројној снази. Мотив је, дакле, горње уредбе нетачан и неправилан." (стр. 553-554.)

Правно је још проблематичнија Уредба о проширењу Уредбе о Бановини Хрватској на остале бановине, која је истовремено с њом донета. По њој се проводи ново разграничење скоро свих бановина и ширење њихових надлежнсоти у односу на оно што је претходно уставним текстом прописано. Ова уредба би онда представљала правни основ и за нека будућа суспендовања и промене устава с обзиром да се по правној снази поставила изнад њега. „Уредба овлашћује на мењање Устава, орган који једанпут противправно мења Устав, овлашћује самог себе да то и даље чини." (стр. 554.) По тој логици је уследио и трећи у низу оваквих противуставних аката – Уредба о изменама постојећих прописа и доношењу нових од 16. септембра 1939. Тиме је регулативна улога Министарског савета постала потпуно неограничена, па му никакво Народно представништво више није ни требало. По тој уредби чак и тамо „где би краљ имао сам да ради

са извесним ограничењима, ради Министарски савет мимо краља и без икаквих ограничења." (стр. 554.) Властодршци се и нису у првом тренутку усудили да баш толико забразде и Министарском савету омогуће да сасвим слободно и арбитрарно цени све јавне интересе и према томе обликује уставне норме и комплетно законодавство. Костић напомиње да „по чл. 15. Уредбе о Бановини Хрватској био је Министарски савет овлашћен да доноси „потребне прописе за извршење исте уредбе". Али „оне уредбе за извршење ове уредбе којима се мењају и укидају постојећи закони донеће се краљевим уредбама". Двадесет дана после тога Министарски савет је овлашћен да мења постојеће законе уопште, без обзира да ли то изискује организација Бановине Хрватске". (стр. 554.)

Народна скупштина и Сенат су указима распуштени истог дана кад је донешена противуставна Уредба о Бановини Хрватској. Народна скупштина је распуштена по члану 32. Устава а да нису одмах расписани нови избори. Сенат је распуштен тако што је проглашен престанак мандата свих сенатора, и оних које је краљ именовао и оних који су бирани. И један и други акт о распуштању су базирани и на члану 116, али је то правно неодрживо, јер се по том члану не могу никако мењати одредбе о организацији и функционисању парламентарних домова, јер у том случају нема ко краља да контролише. По питању монарха и Народног представништва „Устав предвиђа коегзистенцију и доцнију колаборацију ових фактора; не може један другога лишавати ни надлежности, а камоли самог бића. Ако све то ипак учини, не може се потпора и основа наћи у чл. 116. Устава. Државним ударом се може мењати цео Устав или поједини његови делови. Може се ставити ван снаге и сам чл. 116. Устава. Али тада нема континуитета правног развоја, не потиче једна одредба из друге, један акт из другог, не постоји потреба за „правно происходним нормама." (стр. 555.) Да би ситуација била трагикомичнија, „у низу других аката са неадекватним позивом на происходне норме, доста је овде споменути Уредбу о потпредседништву Министарског савета од 1. септембра 1939. Она је донета „на основу чл. 15. Уредбе о Бановини Хрватској". Сама помисао да се једно централно надлештво ствара на основу норме о регионалним јединицама изгледа чудна. А стварно нигде у чл. 15. Уредбе о Бановни Хрватској не би могло да се нађе једно такво овлашћење." (стр. 555.)

Водећи полемику с неким ауторима који су сматрали да је умесно у тексту уредбе навести мотивацију по којој је њен циљ да Хрвати учествују у државном животу, Костић им убедљиво одговара детаљно и неумољивом логиком: „Да ли је згодно једну уредбу о регионалној јединици мотивисати учешћем у скупном животу државе. Тој уредби би био циљ да обезбеди Хрватима посебну хрватску власт, једну ужу заједницу коју ће сами организовати и водити мимо државних органа, што је вероватно њоме и постигнуто. Због тога што ће имати целокупну власт у Бановини Хрватској, Хрвати ће мање учествовати у властима државе као целине, биће више самостални и посебни него општедржавни. И у овоме погледу, дакле, мотивација поменуте уредбе није прикладна ни тачна." (стр. 558.)

в) Расправе и полемике

У осталим текстовима Костић је разматрао питање парламентарне природе југословенског државног уређења, трајање мандата председништва Народне скупштине и његовог избора у ванредном сазиву, начина бирања скупштин-

ских одбора, ранга првог и другог скупштинског потпредседника, третмана владиних саопштења Народној скупштини, проблема третирања народних посланика као државних чиновника по чиновничко-правним одредбама, и друга. Овде нам се чине посебно интересантним два чланка која је Лазо Костић објавио 1940. године поводом Уредбе о избору народних посланика. Он прво констатује да је таква уредба директно супротстављена принципу поделе власти јер је неодрживо да управна власт прописује форму и поступак организовања законодавне власти. Уставом је прописано да се број и начин избора народних посланика прописују законом, па је оваква уредба и неуставна. Пошто је Народна скупштина претходно распуштена могао се применити само ранији изборни закон, али Костић сматра да је Влада требало у сваком случају да консултује опозиционе партије како би се изнашло оптимално правно решење. Он истовремено критикује даље компликовање изборне процедуре чији је циљ увек био да се владајућим факторима унапред обезбеди што изразитија изборна предност – „Поред тога, хрватски су гласови груписани а српски разбијени. Тако је удешена изборна подела, да хрватски гласови скоро нигде не пропадају, а много хиљада српских гласова мораће у много округа остати без резултата, чак и онда кад би сви Срби гласали за исту листу. Ова тврдња да се доказати примерима из многих округа." (стр. 355.) Уредба је донесена а да претходно није у потпуности легализован рад политичких странака, па се у њој говори о имагинарној категорији политичких група. Чак ни политичке групације које су сачињавале владину коалицију формалноправно нису представљале легалне политичке организације.

Следи детаљно разматрање правних проблема из постојеће парламентарне праксе, попут питања да ли посланици имају право на посланичка примања након закључења сазива, реперкусија парламентарног одбијања владине оставке, проблематике активног и пасивног бирачког права на сенатским изборима, као и о појединачним спорним случајевима бирања сенатора, те расправа о сарадњи представничких државних службеника, статусног ранга министара, трошкова њиховог ресора, одговорност пред парламентом, њихово заступање пред Сенатом и Народном скупштином уколико су лично спречени. Костић се бави и разматрањем права на изборни мандат, питањем волонтера у државној служби, социјалним осигурањем градских службеника, правним нормирањем надлежности Државног савета, законским регулисањем статуса и надлежности општина, питањем општинске завичајности, специфичностима градских општина, појмом општинских становника, градским статутом Београда и његовим спорним питањима, законским прописима о београдском атару, о местима, спајању области, изборним окрузима, једнакости бирачког права, пропорционалном и појединачном бирању, варошима као изборним јединицама, утврђивању изборних резултата, примени изборних прописа, спорењима око бирачких спискова, структури изборне власти, гласачким местима и свим осталим аспектима изборне проблематике.

Костићев стваралачки опус из области уставног права је готово свеобухватан у односу на време и услове у којима га је проучавао. Значајно је да је он до сада најупечатљивије у српској науци нагласио нераздвојну повезаност уставног и управног права, заправо органско и суштинско јединство јавног права уопште. У овом првом тому „Сабраних дела" објављени су и Костићеви чланци ко-

ји истовремено третирају уставноправну и административноправну проблематику, попут питања поништавања управних аката од управних судова, одобравања управних аката финансијским законима, уредбодавног регулисања привредних питања, утицаја кривичне пресуде на статус државних службеника, класификације људских поступака са полицијскоправног гледишта, кривичноправне заштите, железнице, регистровања академских титула у општинама, нострификације високошколских диплома, употребе академске титуле, рангирање школа, регулисање материје државних одликовања, вођења националне политике, уставноправног третирања брака и брачних односа, све до појаве хиперпродукције интелектуалаца и стварања интелектуалног пролетаријата.

г) Питање националне политике

У часопису „Нови живот" 1922. и 1924. године Костић је објавио два врло интересантна текста која се тичу српске националне политике. У првом чланку „Наша национална политика" Костић полази од чињенице да су послератним уговорима о миру Срби, Хрвати и Словенци добили највећи део својих националних територија унутар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, али је ипак приличан део њиховог етничког корпуса остао ван граница државног простора. За разлику од Срба и Хрвата који су компактни у територијалном погледу у суседним земљама и концентрисани непосредно уз границу матице, Срби су распршени у свим суседним земљама, увучени дубоко у унутрашњост са честим националним оазама. Од ослобођења званична власт о њиховој судбини није водила довољно рачуна, напуштајући тако политику свесрпског пијемонтизма на којој су упорно инсистирале скоро све српске владе, без обзира на династичка замешатељства. Костић инсистира на националној концентрацији Срба и размени становништва са суседним земљама које би водиле томе циљу, имајући првенствено у виду сто хиљада Срба који су после разграничења остали у Мађарској, разбацани у дубини њене територије и одсечени од своје матице. Размена становништва је нужна и у односу према Румунији с обзиром на велик број Срба у Темишварском Банату и Румуна у Српском. Слично би се морало поступити и у случају Срба који су преостали у Албанији. Наша државна територија је довољно пространа да се на њој населе сви Срби из суседних земаља, поготово ако се има у виду да је бесмислено да Срби после успеха у Првом светском рату имају територијалне претензије према било којој држави. У том погледу он отворено критикује државне власти које не делују у правцу оваквог облика концентрације српског народа.

Другим текстом, под насловом „Наша држава није створена после рата", Костић потенцира пресуду Мешовитог изборног суда у Женеви из 1922. године по којој Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца није нова држава са аспекта послератних мировних уговора. То значи да је њима настављен државноправни и међународноправни континуитет Србије. Међутим, у самој земљи одмах су се са словеначке и хрватске стране појавили надриправници са звучним академским титулама настојећи да тај став оспоре и тврдњу оповргну на основу чињенице доношења новог устава као да у међународном праву државе настају и нестају унутрашњим уставним променама. Могуће је да се у једној држави тотално промени целокупан правни систем, како с једним од словеначких оспоравателља стр-

пљиво и детаљно полемише Костић, али то не мења ништа по питању њеног правног субјективитета. Такав аргумент делује још убедљивије кад се зна да се династичке промене најчешће врше фактичким, а не правним путем.

д) Пригодни осврти и прикази

У 28 осврта и приказа Лазо Костић је коментарисао научне радове других аутора, стрпљиво и минуциозно анализирао, често и оштро критиковао. Кад полемише са Слободаном Јовановићем, Костић је пун обзира, поштовања и уважавања, али неумољиво износи сопствену аргументацију, засновану на чврстим логичким судовима и доказима из правне праксе. У основи исти приступ Костић задржава рецензирајући дела Ђорђа Тасића, Михаила Илића, Иве Крбека, Стевана Сегадина, Фрање Горшића, Мирка Косића, и других, али је сигурно остало најупечатљивије његово жигосање квазинаучног дилетантизма Николе Стјепановића у часопису „Савремена општина" из октобра 1940. године. Интересантно је овде подсетити да је након Другог светског рата Никола Стјепановић био главни комунистички теоретичар управног права и, како сам недавно обелоданио, бескрупулозни плагијатор дела Лазе Костића. Поводом Стјепановићеве књиге „Општа теорија о Главној контроли краљевине Југославије", која је представљала текст његове докторске дисертације, Лазо Костић је, између осталог, написао: „Пре свега, сам наслов књиге је немогућ, неразумљив, неадекватан. Тешко је увидети шта се хтело изразити речима „општа теорија". Ако је то општа теорија рачунско-контролних власти, онда се она није смела ограничити само на Краљевину Југославију. Кад се већ ограничила на ову, каква то може бити општа теорија? Систематика и подела градива је такође неправилна, могло би се рећи инверзна. Писац најпре излаже организацију и пословање наше Главне контроле, а затим тек даје теоријска објашњења о правном положају и правном карактеру смењених органа код нас и на страни. Док су I и II глава књиге претежно дескриптивне, остале две главе су сувише теоријске. Ту се износе ствари које немају никакве директне везе са основним предметом расправљања. „Пречишћавају" се појмови државних функција итд. Место да је у уводу изнео посебност и неопходност рачунско-контролне власти и општа начела њеног уређења, он теорише у круг и унаоколо, не успевши се ограничити на тему, и немогући истакнути оно што је битно и важно. Цитира на једном месту шта је он сам писао у „Правди" о постављању чланова Главне контроле и позива се на то своје мишљење! Како се све то може сврстати у оквир „опште теорије" о Главној контроли?" (стр. 675.)

Настављајући истим саркастичним тоном, Костић не оставља ни камен на камену од Стјепановићевог интелектуалног недоношчета: „Приказујући позитивно право о нашем рачунско-контролном органу, о Главној контроли, писац избегава груписања и систематисања. Он нпр. атрибуције Главне контроле излаже без икаквог појамног реда, онако како је у Закону на њих наилазио (стр. 16-18). Што је најважније, не наводи ни законске прописе из којих је тај, и многи други, материјал црпео, тако да то отежава проверавање његових навода. Уза све те недостатке књиге, став писца је сувише надмен и претенциозан. Нигде трага о некој скромности; писац никако не увиђа да је у питању почетни рад једног новог правника. Напротив, из сваког његовог закључка се назире да он сматра своје де-

ло последњом речју науке, нечим ненадмашним и недостижним, да све што је раније писано у области Јавног права има да избледи и устукне пред његовом „општом теоријом". Човек мора читајући његову књигу да се сети саркастичних Проперцијевих стихова: „Устукните (склоните се) латински писци, склоните се и грчки; не знамо што, али тек нешто веће од Илијаде се рађа!" (стр. 676.)

Проперцијеве текстове Костић даје у оригиналу, на латинском језику, али ми смо овде пренели само њихов слободнији превод, који је навео у напомени испод текста. Затим се наставља беспоштедно критичко сецирање Стјепановићеве дисертације: „У нашој правној науци није још било појаве таквих претензија; у том погледу књига г. Стјепановића представља датум као што и он сам представља један куриозитет. Напослетку, он је до екстремности у својој тези испољио једну појаву која је скоро општа међу новим докторима права Београдског универзитета. Они глорификирају своје професоре и своје референте, проналазе и цитирају чак и њихове новинарске чланке, слажу се увек с њима, али зато са крајњим ниподаштавањем и узгред спомињу или чак прелазе преко свих других изражених мишљења, нарочито ако погоде да тиме угађају онима за које су се везали. Као теза, књига г. Стјепановића не спада међу најгоре које је београдски Правни факултет дао као што далеко заостаје иза најбољих. Али је ипак теза г. Стјепановића произвела један ефекат који се може сматрати рекордним: на основу ње је г. Стјепановић за непуне две године добио три академска степена: докторат, доцентуру и професуру. Тешко да би се могао наћи бољи доказ бедних прилика на нашем универзитету." (стр. 676.)

II. Административно право

Први темељито обрађени српски уџбеник Управног права Лазо Костић је објавио у три тома под називом „Административно право Краљевине Југославије", у издању Геце Кона. Први том, „Устројство управе", изашао је 1933. године; други, „Делатност управе" 1919. године; трећи, „Надзирање управе" 1919. године. Све три књиге уврстио сам у други том Костићевих сабраних дела и ту додао сабране Костићеве чланке и расправе из чиновничког и административног права, објављене у часописној периодици.

1. Устројство управе

Управу Лазо Костић дефинише као трајну и планску државну делатност у циљу остварења њене друштвене сврхе и по материјалном критеријуму њу је тешко стриктно разликовати од законодавства и судства, с обзиром да и управни органи некада доносе општа правила и попут судства примењују законе. Разграничење је могуће диференцијацијом државних органа на управне, судске и законодавне. Управни органи су органи извршне власти, оперативе, администрације. Управу је много лакше негативно дефинисати тако што би се одредило да су управни органи сви државни органи који нису законодавни ни судски. Административно право у објективном смислу је скуп позитивних управноправних норми. Тако се зове и научна дисциплина која ту проблематику проучава, а она се разликује од науке о управи и уставног права. Наука о управи се, према Ко-

стичу, бави проучавањем начина и средстава којима јавна управа извршава своју друштвену функцију и она их не истражује само са правног, него и политичког, економског, културног, техничког итд. аспекта. Наука о управи све више прераста у управну или административну политику која критикује све административне појаве са гледишта њихове вредности, рационалности, целисходности, корисности и на основу њихове критике успоставља нове захтеве и циљеве у сврху усавршавања метода вођења и управне делатности у целости.

Административно право управу проучава искључиво са нормативног аспекта, неке правне институције и норме којима се руководе управни органи. Са уставним правом представља јединствен систем државног права. Њихови гранични предели, као што су чиновничко право, буџетско право или организација власти не могу се потпуно раздвојити. Костић сматра да је основни критериј разликовања у томе што уставно право третира организацију највише државне власти и делатност законодавне, док се административно право бави делатношћу управних органа, што подразумева и проблематику њихове организације, и послове контроле управе. У свему томе је запажен процес све израженије диференцијације материјалног и процесног управног права, који је у кривичном и грађанском праву одавно обављен. Постоје три основна метода излагања административног права. Дескриптивном методом се излажу норме по редоследу државне поделе на ресоре и објашњавају. Синтетичку методу интересују норме као такве без обзира на начин и циљ њиховог настанка, па правне појмове, установе и начела проучава у оквиру стриктног правног система. Правно-социолошки метод подразумева да се правне институције не могу разумети без познавања њиховог историјског развоја и друштвених, првенствено политичких и економских, односа који су их условили.

По питању организације, делатности и контроле управе, Костић све државе дели на три основна типа: сталешка држава, полицијска држава и правна држава. Сталешка држава је наследила феудалну расцепканост и господарско право регионалних јединица, где централна власт арбитрира у случају конфликта права кнежева и њихових поданика. Кнез је увек био у предности јер је имао право полиције, али је своју власт морао да дели са припадницима највишег сталежа. Полицијска држава је апсолутистичка и начелно се руководи до крајности изведеним принципом државних разлога или арбитрарном самовољом владодршца схваћеном целисходношћу. Државна управа се своди на полицију која није ничим ограничена и против њене самовоље не постоји ни судска заштита. Постоји управна хијерархија, али највиша власт може у сваком тренутку да преузме прерогативе свих нижих органа. Судови се баве само кривичним и грађанским процесима, али могу делимично да заштите грађане од полицијске самовоље кад је реч о њиховим својинским правима.

Правна држава настаје с грађанским друштвом и заменом апсолутизма конституционализмом. Државна управа је подвргнута правном поретку, а њена овлашћења у односу на грађане су законски регулисана. И грађани на основу тих правних норми истичу одређена права која се називају субјективним јавним правима, а на основу њих статус поданика мењају за статус грађана. Правна држава је могућа само тамо где постоји уставни систем гарантовања основних грађанских права и дужности, а проведен је принцип стриктне поделе законодавне, управне и судске власти. Управа је регулисана законским нормама и сваки њен обавезујући акт мора имати законску подлогу. Закони су подједнако обавезујући за

грађане и управне органе. Сва управна овлашћења морају бити изричито и прецизно таксирана, а дискрециона моћ управних органа сведена је на минимум. И поступак управних органа мора бити законом регулисан и све више поприма судску форму. Између одређивања обавезе и извршења мора постојати одређени формални акт, најчешће решење које је аналогно пресуди код судске власти. Да би заиста било речи о правној држави неопходно је да постоји судска контрола делатности управних власти, код које се поштује принцип независности судства. Судови испитују законитост управних аката. Судску контролу у неким земљама обављају редовни судови, а у неким су уведени специјални управни судови.

Костић указује да Хитлеров концепт социјалне државе заправо враћа, негацијом приоритета јавних и приватних субјективних права, полицијску државу. У исто време, Русија и Италија су увеле систем партијске државе где једна политичка странка, поставши државни фактор, стиче ингеренције највише власти и свој партијски програм претвара у општедржавни. И корпоративни и социјалистички систем потпуно негирају правну државу. Индиректно, он критикује и диктатуру краља Александра као концепт јаке руке, пуне безбедности или народног јединства као негацију идеје и концепта правне државе.

Сматрајући да српско средњевековно право није вршило никакав утицај на развој српске управе у XIX веку, Костић скреће пажњу да „има писаца који покушавају да пронађу ту везу и тај утицај, бар местимично... У тим покушајима има много усиљеног и недокументованог. Мора се заиста признати да су први закони у обновљеној Србији (у првим годинама Карађорђеве владавине) тражили наслон на старо српско право. Пунктови проте Матеје били су, по његовим сопственим речима, рађени према Крмчији: први пројекат српског устава радио је Божидар Грујовић... несумњиво инспирисан Душановим закоником. Све су ово, ипак, или законски предлози или закони са ефемерном трајношћу који, са своје стране, нису инфлуенцирали доцније законодавство. Разрађено законодавство Србије у доцнијем периоду XIX века реципирано је углавном према страним узорима, без ослонца на старину. Ово нарочито вреди за административно законодавство." (стр. 25.)

Позивајући се на Теодора Тарановског и његову „Историју државног права", објављену у Београду 1931. године, Костић каже: „За време Немањића, српска је држава била несумњиво сталешког типа. Иако су уређење државе и организација власти подражавали у многоме византијским узорима, сталешки тип је држава добила независно од тих узора. Сталешка је држава била прожета патримонијалним, или српски – баштинским карактером. Власт владаочева није била апсолутна; она је била умерена: контрабалансирали су јој сабори и властела (мимо Сабора). Сем централне управе, сконцентрисане у владаочевом двору, постојале су и друге перманентне власти, регионалне и локалне. Те власти Тарановски групише, углавном, у две категорије: посредујуће власти и подређене власти. Посредујуће власти су представљали земаљски господари, чија су властелинства „сачињавала засебне делове државе поред жупа и држава", а затим градови и села. Подређене власти су представљали разни функционери владаоца, одговорни њему лично. Оно што нарочито карактерише српску државу средњег века, то је принцип законитости који је провејавао у целом државном уређењу и у функционисању државних власти. Тај принцип је био дефинитивно спроведен у Душановом законику." (стр. 25-26.)

Како Тарановски каже, „Законик не спроводи само пређутно начело законитости, него га проглашује јавно и изречно. То се проглашење манифестује у директним прописима да се све врши по закону, и у одговарајућим забранама да се ма шта врши без закона." (стр. 26.) Костић додаје да је ово начело „првенствено примењено на судове, који су се најпре издвојили у засебну и неовисну категорију власти. Прегнантно је оно изражено у чл. 172 Законика: „Све судије да суде по законику, како у њему пише, а да не суде по страху од мере цара." Али је и управна радња била местимице реглементирана објективном, чак и писаном правном нормом. У то доба управа се ограничавала на полицију, безбедност и на финансије. У том домену Законик баш изречно спроводи начело законитости и оставља мало простора за самовољу и арбитрарност. Устројство средњевековне српске државе, нарочито у њеном завршном периоду (за време Душаново), није се много разликовало од устројства тадашњих држава на западу. Разликовање, уколико га је било, показивало је само напредак а не назадак и заостатак. Ко зна како би се још старо српско право развило да није обустављено и уништено најездом туђина и покорењем земље." (стр. 26.)

Након вишевековног ропства, „кад су домаће власти поново васпостављене са обновом Србије у почетку XIX века, тада су на западу већ почеле да се помаљају идеје правне државе. Оне су биле претече али и пратиоци постепене трансформације полицијских држава у правне. Но, обновљена Србија није организована одмах као правна држава. Исто као што је немањићка Србија, за време њеног двовековног живота, у брзим размацима прешла све фазе дотадашњег политичког уређења осталих европских држава да се најзад сталожи као држава сталежа, исто је тако обновљена Србија морала да прође кроз дотадашње стадије политичког и државног уређења да би дошла до прихватања идеје правне државе. У својој чистоти, та идеја једва да је кратко време била примењивана. До 1830. године не може се говорити ни о каквом одређеном систему управе у Србији. У том периоду, Србија је са правног гледишта била само једна побуњеничка област. Власт се организовала фактичким путем, са колебањем и лутањем; и Карађорђе и Милош, као шефови револуције, покушавали су да највећи део власти приграбе у своје руке. Деспотском карактерисању њихове владавине једва да би се имало шта приговорити. Једино што би се у овом периоду требало посебно споменути, то је покушај издвајања и засебног организовања судске власти, покушај који није оживотворен нити проведен у дело. (стр. 260.)

Следи Костићева елаборација уставног развоја све до Првог светског рата. „Правац владавине није скоро ништа измењен ни после Хатишерифа од 1930. ни после првога, Сретењског устава од 1835. Само што је судска власт стављена под закон и проглашена судска независност. Управну власт, једнако као законодавну, делио је књаз са Саветом. Устав је био на снази свега неколико месеци. По његовом укидању, ствари су потпуно добиле свој првобитни изглед. Тек Турским уставом (од 1838) осваја се уистину тродеобна подела власти; судска и управна власт се деле и одвајају једна од друге. Судска власт добива вишестепено уређење и бива осетно унапређена. С тим Уставом „почиње период законитости у државној управи". Од њега тек почиње и пракса доношења писаних закона. Власт владаочева је прилично ограничена нарочито за време Александра Карађорђевића (покрет „уставобранитеља"). Постепено се регрутује про-

фесионално и стручно чиновништво. Ствари су се развијале у правцу једног модерног државног уређења; у том периоду може се констатовати бар известан покушај организовања правне државе. Друга владавина Михаилова скреће потпуно са тога правца; она је с правом окатегорисана као владавина просвећеног апсолутизма. Баш у времену кад демократија и конституционализам славе у Европи дефинитивну победу, владавина у Србији подражава узоре за више од пола века старе. Устав је формално неукинут, али је обичним законима потпуно преображен и изрешетан, на крају Михаилове владавине једва да је која његова одредба остала стварно на снази. У том времену доносе се многи закони: до 1929. није било плодније законодавне периоде од те. Многи од тих закона имају за циљ да организују управу; неки су остали на снази пуних 50 и 60 година... Кнез Михаило је узео сву власт у своје руке, али је једновремено организовао јаку управу која је дотле била сасвим запостављена и мало цењена. Устав од 1869. уводи еру конституционализма, Устав од 1888. заводи парламентарну владавину. Почињу да се рекламирају субјективна јавна права; признаје се донекле и њихова заштита код Државног савета. Све доцније претурбације, нарочито за време Александра Обреновића (укидање и октроисање устава, државни удари, ванредна стања итд.) не дају да се оживотвори правна држава чак ни у рудиментарном облику. Она је тек могла да се оствари у периоду после 1903, али и тада не у потпуности. Политичка права су дата у најширој мери, али административно судство не постиже адекватан развој." (стр. 27.)

Лазо Костић се овде испољава као жестоки и непомирљиви критичар диктатуре краља Александра I Карађорђевића, који је осујетио демократски развој прве југословенске државе и успостављање модерног правног поретка. Он каже: „Тек у проширеној држави, после Видовданског устава, заштита субјективних јавних права добива пун значај. Модерним законима о административном судству изгледало је да ће наша држава кроз најкраће време успети да постигне ниво западних држава у погледу признања и заштите јавних права. Али се те наде нису обистиниле. Државни савет, као врховни административни суд, показао се на пракси као једно тешко покретљиво тело, не много вољно да ствара константну и солидну јудикатуру и да се опире политичким утицајима. Период од 1929-32. може се умногоме упоредити са Михаиловом владавином. Старање за нову и чврсту организацију управе испољава се у највишој мери; нема дана а да се не доноси нека важна управна норма. Многим од њих задире се у ново поље и регулишу нови односи; управа постаје све везанија и то не само у материјалноправном погледу, већ и у погледу форме. Док се с те стране све више реалишу принципи и постулати правне државе, с друге стране одсуство политичких слобода и судске независности (то значи и независности административних судова) ослабљује и делом уништава ове принципе. У доба кад је, формално, управа била највезанија, субјективна јавна права налазила су најслабију заштиту. Из свега овога излази да је идеја правне државе код нас често изношена као политички идеал и да су исто тако често вршени покушаји њеног реализања, али да у пракси она није никад хватала дубок корен. Увек су биле јаче од ње силе које су јој се опирале. Више од пола века ми се вртимо око идеје правне државе и сукобљавамо с њом, не могући, изгледа, да јој се још увек приклонимо и да је акцептирамо свесно и у потпуности. Још увек кроз оквир правне државе провејавају код нас идеје ранијих владавинских типова, нарочито оног

који је директно претходио правној држави. С времена на време, оне постану толико снажне да разбију чак и оквир у коме су се кретале и дају скоро пуну садржину једној одређеној природи." (стр. 27-28.)

Закон је оригинални извор административног права, а сви други су изведени, и закону подређени, што њему прибавља гаранцију ваљаности и постојаности. Уредбе су друге по изворној правној снази и оне обавезују административне органе, судове, грађане, па чак и органе који су их донели. Морају бити у сагласности са Уставом и законом, као и сви нижи општи правни акти. У случају примене аутономних статута управни орган је овлашћен да претходно испита њихову законитост. Примена норми обичајног права у сфери административног мора се доследно избегавати, али се не може избећи уважавање моралних норми у заштити јавног реда, мира, општег добра и друштвеног интереса. Општи правни акти који нису на прописани начин објављени немају никакве правне важности.

Државна управа је организована кроз систем органа, установа и функционера с међусобно разгранатим јавноправним односима који их повезују у настојању да се реализују јединствени циљеви и општи интереси. Организација се спроводи образовањем управних органа, регулисањем њихових међусобних односа, одређивањем њихове моћи и надлежности, уређивањем суштине и метода остварења јавних овлашћења, као и њиховог несметаног и паралелног функционисања. То је заправо административни поредак државе који су овлашћени да организују највиши управни органи које устав директно успоставља и надлежности им прецизира. Костић је мишљења да све организационе норме управе имају карактер административних прописа у чије креирање се не мешају органи остале две гране власти, према начелу њихове поделе. Међутим, томе одмах супротставља начело законитости као темељ правне државе, које подразумева да управу организује законодавна власт. Он сматра да се то превасходно мора односити на делатност управе и њено финансирање, док за правни статус грађанина појединца није нарочито важна конкретна организациона структура управних органа. Конститутивним прописима се доносе организационе норме којима се установљавају одређени административни органи и разграничавају међусобно њихове надлежности, пошто то није само ствар чисте правне технике него у основи конституционално питање којим се орган ствара, изнутра уређује и одређује титулар који ће га представљати у правном промету. Законодавна власт која може да оснива, логично може и да укида те органе.

Пракса је различита по питању именовања функционера и произвођења у звање. Негде се то законом прописује, а негде подзаконским управним актом, већ од степена доследног спровођења принципа поделе власти и примарног концепта правног уређивања службеничког статуса. У парламентарном систему законодавна власт бира или именује, односно разрешава највише функционере управне власти, а они имају овлашћење за именовање свих нижих функционера и чиновника у подређеној хијерархијској структури. Поједини делови управе називају се управни органи, али исто тако и конкретни носиоци управних звања који имају одређена административна овлашћења. Надлештва могу бити индивидуална и колективна, а њима су поверени одређени јавни послови. Управна звања су увек персонализована, везана за личност носиоца. Звања су обич-

но стална, а њихови носиоци промењиви, с тим што се међу њима успоставља чврст континуитет у погледу вршења послова из одређене надлежности. За разлику од завода и установа, надлештва су превасходно органи ауторитативне управе. Човек појединац може бити у улози државног органа ако има одређене административне надлежности, и то га издваја из масе државних службеника којима, у ширем смислу, статусно припада. Локалне и друге самоуправе су такође, са аспекта управног права, државни органи, јер им држава уставом и законом делегира одређену власт и надлежности. Али, она су засебно правно лице, док сви остали државни органи и надлештва представљају јединствену и недељиву државу као правно лице.

Надлештво према спољним факторима представља самосталну целину, па његова унутрашња подела нема екстерни значај, било да је састављена од индивидуалних, колективних или комплексних органа. Сви управни органи врше само оне послове који су им унапред прописани као правна надлежност, стварна или територијална. Надлежност обухвата делокруг рада, права и обавезе, дужности итд., а увек се утврђује у јавном интересу и не може се мењати вољом појединца или споразумом странака. То је чини апсолутном, али надлежност може бити и релативна код права делегирања с једног органа на други. Надлежност може бити подељена између посебних управних органа који утврђују чињенице, доносе решење и извршавају одлуке. Надлежности самоуправа се још могу класификовати на оне које самоуправе морају и оне које могу да обављају. У сваком случају, надлежности администрације морају бити детаљно регулисане, јер тамо где је управа овлашћена да слободно делује нема правне државе па је немогуће ограничити злоупотребе. Стварна и месна надлежност се у сваком поступку утврђује по службеној дужности, без обзира да ли је по том питању уложен приговор. Код неспорне опасности од одлагања прописима се обично предвиђа могућност прекорачења месне надлежности. Код немогућности прецизирања стварне надлежности уводи се категорија пресумпције надлежности њеним преношењем на виши орган по принципу – може више, може и мање. Тамо где није јасна надлежност појединачних органа власти, подразумева се надлежност општих. Делегација надлежности са виших на ниже управне органе увек је могућа, ако изричито законом није искључена. Делегацији надлежности је слична замолница власти, кад се један орган обраћа другом за помоћ. Делегација надлежности у сваком тренутку може бити опозвана.

Авокација власти наступа кад виши, претпостављени орган преузме део надлежности нижег органа. Она се најчешће дешава код сукоба надлежности или индолентности, неспособности и несавесности нижих органа. Складност управе не подразумева њену једноставност, него све већу компликованост, паралелно са развојем и усавршавањем. Да би успешно функционисала мора се рашчланити, али под условом да јој се не разбије јединство и целовитост, систем и унутрашња правилност, кохезија и хомогеност. Државна управа може бити активна, саветодавна и контролна. Само активна управа својом делатношћу ступа у непосредни контакт са грађанима припремајући, доносећи или извршавајући решења. Саветодавна и контролна саветују и контролишу активну управу, прва претходећи њеној делатности, а друга следећи је и надзирући, односно присиљавајући је да буде у складу са законом. Савети консултативних управних органа могу бити правне и техничке природе, али не смеју бити политички. Ми-

шљење саветодавне управе није обавезујуће, али претходно тражење тог мишљења пре извесног поступања може бити обавезно. Мишљење не може бити исто што одобрење и сагласност.

У територијалном погледу државна управа се, по правилу, дели на централну, регионалну и локалну. Централна је врховна и непосредна државна управа, а нижи административни нивои су њена трансмисија. Држава некада сама ствара, а некада сама признаје аутономни статус одређеним јавноправним телима која се конституишу као територијалне или персоналне самоуправе. Оне су самостална правна лица и слободно одлучују у оквиру својих надлежности, бирају послове, средства и методе управљања на основу уставом и законом утврђених општих правних принципа. Самоуправе су потпуно аутономне у изградњи структуре унутрашње власти и избору њихових носилаца. Пошто централну управу чини сва државна управа, њени органи су хијерархијски организовани и оквирно се деле на врховне, средње и ниже. Врховни управни органи су министарства, а средњи и нижи органи чине подручну управу и они представљају првостепену управну власт. Средњи управни органи су некад првостепени, а некад другостепени, с тим што у одређеним случајевима и сама министарства могу бити првостепени органи државне управе. Код завода и установа нема принципа двостепености и они самостално функционишу, а обично су подређени једном министарству у административном погледу.

Врховна државна управа је подељена на ресорна министарства, која представљају својеврсне управне гране. Број и надлежност министарстава варира од државе до државе. Ради лакшег обављања надлежности министарства се обично изнутра деле на одељења или дирекције, али се тиме њихово јединство не доводи у питање. Министарства имају и спољну службу коју чине њихови првостепени и другостепени органи, установе и јавна предузећа која су им директно подређена, као и посебне управе, бирое, уреде итд. Унутар државе управа се организује на материјалном или територијалном принципу. Подручна државна управа може бити општа и посебна. Из практичних разлога управа се понекад дели и по струкама тако што се по унутрашњим особинама сличне управне делатности групишу, па се према томе организује и полагање државних стручних испита. Струка је и облик специјализације државних чиновника. Управа се даље дели на ону која наређује, односно ауторитативну, и ону која на равноправној основи послује са грађанима, која је неауторитативна и оквирно се дели на социјалну, културну и привредну.

Институционализација управе врши се кроз управне установе које могу бити самосталне и несамосталне, већ према томе да ли имају својство правног лица. Самосталне установе имају самосталност у односу на државну администрацију која њихов рад може да контролише, али не и да им налаже или наређује одређено деловање и поступање. Ту је реч о институционалним самоуправама, које Костић дели на заводе и корпорације. Иако су самосталне у деловању, оне немају право самоукидања. Корпорације су принудна удружења, попут обавезних комора, а чланство не може престати ни иступањем ни искључењем, него само забраном одређене делатности. Јавноправне корпорације имају одређена прописана јавна овлашћења и обавезе које из тога следе. Заводи су установе у ужем смислу речи који имају одређену имовинску подлогу која је усмерена на постизање извесне јавне сврхе, али немају чла-

нове него екстерне кориснике, најчешће у сфери просвете, здравства и културе, али и науке, саобраћаја итд. Заводи могу бити самостални и несамостални, општи и специфични.

Поред тога, Костић јавну управу дели на државну и фискалну, јавна предузећа и јавне службе, затим општу и посебну, перманентну и привремену. Појам јавне управе је много шири, према таквом схватању, од појма државне управе, али има аутора из области управног права и науке о управи који термин јавни сматрају синонимним са термином државни. Јавна предузећа се од установа разликују првенствено по приватноправном режиму пословања на комерцијалној основи. Некада држава због постојећих поремећаја или из неког интереса приступа претварању одређених примарно приватних пословања и делатности у јавну службу, и то се назива етатизацијом. Јавне службе су обично монополског карактера и заснивају се на претпоставци да приватна иницијатива у тој сфери не би могла у потпуности и на адекватан начин да задовољи јавни интерес. Некада држава по систему концесије такву делатност трајно или привремено поверава приватним лицима. Код посредне управе, држава управна овлашћења преноси на приватне установе у погледу обављања извесних јавних послова. Обично је реч о установама које се сматрају општекорисним, најчешће хуманитарним, затим о задужбинама, фондовима итд.

Управа је уређена на принципу старешинства и потчињености, односно хијерархијски, а њени органи настоје да делују складно, хармонично, с обзиром да су сви међусобно повезани, али различитог ранга. Органи истог ранга координирају свој рад, нижег ранга, подређени, називају се субординирани, а вишег ранга, претпостављени, зову се супериорни. Обично органи са ширим обимом власти представљају више, а они са ужим обимом ниже, па је систем управне власти пирамидалан. Виши органи дају инструкције нижим како да тумаче и примењују законе, односно проводе претходни поступак. Њихове акте могу да потврђују, мењају или поништавају, али и чиновнике кажњавају у случају непослушности. Виши органи именују, постављају, унапређују, односно разрешавају носиоце нижих, а инстанца су решавања спорова надлежности између било којих потчињених органа. Како Костић истиче, моћ одлучивања нижих органа у односу на више не постоји, јер они не могу да воде управни спор ако сматрају да је виши орган прекорачио овлашћење. Формални врховни шеф управне власти је шеф државе, али он, по правилу, нема право укидања управних аката или дисциплинског кажњавања. У модерном времену његова функција се исцрпљује поверавањем мандата за састав владе, коју чине министри као челници појединих управних ресора, с тим што мора водити рачуна да постоје услови да његов мандатар стекне поверење највишег органа законодавне власти.

Основни принцип по коме се уређује државна управа је монократски, што подразумева да једним управним органом руководи шеф који сноси потпуну одговорност за његов рад, представља га, доноси решења и наредбе, он је персонални израз тог органа. Сав остали персонал њему служи као припремни или извршавајући. Монократски је организована само активна управа, док се саветодавна управа, самоуправа и разни облици привремене управе, углавном организују по колегијалном принципу, по узору на законодавну или судску власт. Колегијално тело се састоји од више лица са правом одлучивања, а одлуке се доносе гласањем. Чланови колегијалног управног органа могу бити одређени

по функцији, делегирани или именовани, а некада и сам орган може имати право кооптирања нових чланова на упражењна места. Колегијални органи локалне самоуправе деле се на решавајуће и извршујуће.

Државна управа може бити централизована и децентрализована, а основни критеријум њиховог разликовања у пракси је чињеница да ли само централни органи могу да доносе опште правне акте, или то могу и разни степени аутономија или самоуправа. Од децентрализације треба разликовати деконцентрацију управе, где се уз задржавање хијерархије и дисциплине, одређен број послова преноси са виших на ниже управне органе.

Јединство и једнообразност извршне власти и управе обезбеђује министарски савет или влада. Влада може стварно или формално бити подређена шефу државе, али мора обезбедити поверење парламента. Сви министри су чланови владе, а могу бити ресорни или без портфеља. Председник владе је у принципу први министар међу једнакима, али може имати и нека посебна овлашћења. Негде располаже и посебним портфељом, а негде нема никаквог портфеља, што значи да нема никакве административне компетенције, него само политичке и државноправне. Оно што га поставља изнад осталих министара је то што се њему поверава мандат за састав владе и што његовом оставком пада влада у целини. Костић овде детаљно разматра организациону структуру краљевског двора, као и надлежности и организацију министарстава правде, просвете, иностраних послова, унутрашњих послова, финансија, војске и морнарице, грађевине, саобраћаја, пољопривреде, трговине и индустрије, шуме и рудника, социјалне политике и народног здравља, физичког васпитања, као и банске управе, управе града Београда, среских начелстава, градских начелстава и општина, по одредбама октроисаног Устава из 1931. године и тада важећих закона. При томе, посебну пажњу поклања рашчлањивању улоге општине у структури организације државне управе и као основне институције локалне самоуправе.

Следи подробна анализа појма и класификација државних службеника. У државне службенике спадају инокосни државни органи и чланови колегијалних, међу којима шеф државе, народни посланици и сенатори нису никоме подређени, а своје право на вршење функције изводе директно из Устава. Затим, почасни службеници попут војника, привремени службеници и уговорни службеници професионалци, као и, на крају, али као најмасовнија категорија, трајни службенички кадар. Трајни службенички кадар чине службеници у техничком смислу речи и за њих је карактеристично да су прагматски, професионални, перманентни и категорисани по звањима. Костић их даље класификује на службенике грађанског, војног и црквеног реда, те на самоуправне службенике. Државни службеници вишег реда називају се чиновницима, а они се даље категоришу по класама. Законом се прописују услови за пријем у државну службу, начини заснивања службеничког односа, унапређења, премештаји, стављање на располагање, суспензије, боловања, одсуства, полагање заклетве, дужност савесног обављања посла, пуна преданост служби, чување службене тајне, субординација, достојно владање, политичка ограничења, принадлежности, престанак службеничког односа, пензије, збрињавање службеникове породице итд.

Посебну пажњу Костић посвећује нарочитим категоријама државних службеника, као што су министри, банови, професори универзитета, али и припадницима парламентарних служби, саобраћајном особљу, официрима и подофи-

цирима. За министре каже да нису чиновници, али јесу државни службеници, мада у монархијама имају и неке чисто чиновничке карактеристике. Услови стицања статуса су другачији, а статусне погодности много веће него код чиновника. Статус им је двојак, политички и службенички. Професори државних универзитета су државни чиновници, па су им и звања тако разврстана. Од других чиновника се разликују тако што им се постављење врши на основу претходних избора аутономних универзитетских власти. Министар који доноси акт о постављењу везан је добијеним предлогом, па га може прихватити или одбацити, али не може поставити некога кога факултетски савет и универзитетско веће нису предложили. У војсци поред опште и обавезне принудне службе, постоји и волъна, професионална, коју обављају официри и подофициpи и њихов се положај државних службеника посебним прописима регулише.

2. Управна делатност

За науку управног права није од примарног значаја шта јавна управа ради, него како и кроз које правне форме делује. Делатност управне власти се дели на управне акте и управне радње. У првом случају реч је о наредбама и заповедању власти који су обавезујући, а у другом управни органи суделују у управном промету равноправно са другим учесницима. Управна делатност може бити нормативна и споразумевајућа у генералном смислу, а у конкретном је примарно заснована на доношењу појединачних правних аката. У оквиру своје нормативне делатности управни органи доносе уредбе и аутономне статуте као генералне акте. Право доношења уредби, према Костићевом мишљењу, није сасвим сагласно с консеквентно проведеним принципом поделе власти и представља заостатак из времена свемоћне управе, али је задржано у комплетној савременој управноправној пракси, с обзиром да законодавна власт и парламентаризам нигде нису били у стању да управну власт у потпуности лише тог средства.

Уредбе су веома сличне законима, јер су у својој суштини засноване на нормативности и регулативности општег карактера. Деле се на правне и административне. Правне уредбе су у материјалном смислу закони јер садрже све што има један закон, што значи опште заповести, регулисање друштвених односа, задиру у права појединаца, опште су обавезне, проширују правни поредак модификујући га. Административне уредбе прописују организацију државних органа и установа, њихов унутрашњи ред и пословање, као и службена упутства виших управних органа нижим у погледу примене одређених закона и обављању других послова из њихове надлежности. Костић указује да постоје и уредбе које су по својим карактеристикама нешто између правних и административних и садрже интерпретативне, односно индикативне прописе, чији је циљ да нижим органима олакшају примену закона и разјасне оно што у закону није детаљно разрађено. У случају ванредних околности или ратног стања доносе се уредбе по нужди да би се заштитио јавни поредак, безбедност земље и општи јавни интереси. Оне се по протеку ванредних околности подносе на верификацију врховном законодавном телу. У погледу формално правне снаге, Костић уредбе дели на уставне, које проистичу директно из уставних овлашћења, позаконъене уредбе, које је накнадно по законској процедури прихватио парламент (као код ратификације међународних уговора), уредбе са законском снагом ко-

је могу мењати извесне законе по изричитом законском овлашћењу, уредбе које само закон може да мења, уредбе које управна власт може само једном да донесе и после не може да их мења, уредбе које управна власт на основу законског овлашћења може слободно доносити и мењати, уредбе које се доносе по овлашћењу из неке претходне уредбе и у пракси се чешће зову наредбама или правилницима, пречишћавајуће уредбе којима се пречишћава текст претходних уредби, али и закона, уредбе у форми законских предлога које још нису изгласане у парламенту али влада одмах почиње да их примењује, што се првенствено примењује у сфери одређивања износа и наплате такси.

Аутономни статути су једна врста уредбе коју доносе управни органи нижи од највишег органа државне извршне власти, а пре свега установе и јавноправне корпорације. Они морају бити сагласни са законом и државним уредбама, а представљају акт којим самоуправна тела регулишу своје унутрашње односе на основу признатог права и моћи статуирања, односно делокруга надлежности. Овлашћење за доношење аутономних статута је генерално, али правоснажност се одређује на основу накнадне потврде управне власти која испитује законитост и неретко целисходност. Уколико се аутономна корпорација оглуши о обавезу да у одређеном року донесе свој статут, статут јој може октроисати надлежни управни орган.

Споразумевајућа делатност управних органа састоји се у доношењу двостраних аката који могу бити приватноправни уговори и јавноправни споразуми. Уговори се заснивају на одредбама општег права и уговорне стране су потпуно равноправне, дакле државни органи и приватна, физичка или правна лица. Оквирно се деле на предузимачке и набављачке уговоре. Специјалне норме, које држава за ове случајеве прописује, првенствено су усмерене на сузбијање корупције. С друге стране, у случају судског извршења државни органи, јавне корпорације и самоуправе су заштићенији у погледу својинских права него приватна лица. Код јавноправних споразума није могуће постићи пуну равноправност странака и слободу њихове воље и они се класификују на међусобне споразуме јавноправних тела, акте о првом постављењу јавних службеника, као и све друге акте који се базирају на пристанку службеника у погледу услова службе.

Управни акт је правна радња управне власти којим се изражава његова једнострана ауторитативна воља, а одвија се према правним правилима и производи правне последице, да би се регулисао један конкретан случај. Конкретност може да се односи на лице или на радњу која се захтева, односно забрањује. Пандам управном акту, у сфери судске власти, јесте пресуда, а та чињеница указује да је реч о примени закона, опште правне норме на појединачне случајеве. У основи, управни акти се деле на негативне, којим се одржава постојеће стање, и позитивне којима се мења постојеће правно стање. Позитивни правни акти се даље деле на оне којима се стварају права и обавезе, мењају већ постојећа права и обавезе или се она поништавају и укидају. Уз то, постоје декларативни правни акти којима се само констатује постојање једне правне ситуације у погледу права, обавезе и правних односа, па се тако суштински разликују од претходно наведених позитивних, који се називају и конститутивним, реконститутивним и деконститутивним. Конститутивни управни акти који садрже наредбе, забране, обавезе и терете зову се онерозним. Од њих се разликују фаворабилни, конститутивни акти којима се признају права, способности, дају дозво-

ле, стварају узајамни правни односи и правне ситуације. У остале управне делатности спадају просте управне радње као што су документовање, обавештавање, примање изјава и материјалне радње, које представљају техничке послове институционалне управе. Документовање се даље дели на евидентирање и уверавање. Евидентирање обухвата вођење књига, евиденције, именика, регистара, матица итд. Уверења се издају на основу података из евиденције, а њихов посебан облик су легитимације личног идентитета.

Поред опширног образлагања сопствене класификације управних аката, Костић се осврће и на класификовање других аутора. Лично је следио пример Карла Кормана, али упућује и на ставове по којима се управни акти деле на указе и решења управне власти, владине акте и акте других управних органа, с обзиром да владини имају и политичку компоненту, слободне и везане управне акте, провизорне и темпоралне, екстерне и интерне, просте и комплексне, формалне и неформалне, наредбе и решења, као и на четворну поделу на регулативне, субјективне, условне и јурисдикционалне управне акте. Даље поделе иду на самосталне и несамосталне, суспензивно условљене и резолутивно условљене, итд.

За изградњу правне државе и обезбеђење правне сигурности грађана, од велике важности је, поред озбиљности материјалноправних прописа, стриктно регулисање управног поступка с тенденцијом да процедура управне власти буде што подударнија с правосудном. У модерним државама се настоји да процесно административно право буде и кодификовано. Процесне норме се деле на оне чија је примена у одређеном случају обавезна, искључна или факултативна. Неопходни учесници у управном поступку су управни органи и лица на која се поступак односи, а евентуално сведоци, вештаци, тумачи, заинтересовани итд. Управни орган руководи поступком штитећи јавни интерес, али не сме игнорисати законом заштићене појединачне интересе, него мора поступати правично и непристрасно. Странке у управном поступку су лица која захтевају доношење неког управног акта, лица против којих би се акт односио и лица против којих је управна власт самостално, по службеној дужности, повела поступак, али и лица чији интерес може бити посредно тангиран. Странке у поступку могу имати заступнике, пуномоћнике, помагаче и старатеље. Управни поступак Костић дели на пет фаза: покретање, испитивање чињеница, одлучивање, употребу правних лекова и извршење. Посебно се, уз то, осврће на случајеве ненормалног тока управног поступка као што су скраћени поступак, прекидање поступка, обустава, обнова и повратак у пређашње стање.

У оквиру одељка о односу власти и других учесника управног поступка, Костић подробно разматра општење са странкама, достављање списа и позива, рокове у управном процесу, одржавање реда и сношење трошкова поступка. Посебну пажњу посвећује основним начелима управног поступка. Тако официјелна максима показује да власт самоиницијативно покреће управни поступак по службеној дужности кад год сазна да су испуњени услови за то, али постоји и ограничена примена приватне максиме у фази покретања, те највише у жалбеном и извршном поступку. Инквизициона максима указује да орган власти изводи доказе или наређује да се они прибаве и она се претежно примењује, мада је у употреби и диспозициона која препушта странкама да износе доказе за које сматрају да су релевантни. Инквизиционо начело, као преовлађујуће, мада не постоје чисти облици, афирмисало је начело материјалне истине на чије је пуно и несум-

њиво утврђивање власт директно упућена. Поред тога, власт се руководи начелом слободног оцењивања доказа на основу свог слободног уверења, али је обавезна да поштује и начело саслушања странака које подразумева право приватних лица да се изјасне по питању предмета управног поступка. С обзиром да саслушање мора бити обострано ако су предмети двостраначки, оно укључује и начело равноправности странака. Начело усмености и начело писмености се међусобно комбинују, па некад једно некад друго у пракси преовлађује. На то се надовезује начело посредности и непосредности, с обзиром да се извесне процесне радње могу поверити и неким другим органима управне власти, нижим или замољеним истог ранга. За разлику од већине судских, управни поступак се води по начелу нејавности која искључује присуство правно незаинтересованих лица у току извођења процесних радњи. Начелом концентрације странке се обавезују да у одређеној фази поступка одједном изнесу све чињенице које би могле утицати на његов исход, уколико то не угрожава начело материјалне истине и јавни интерес, али првенствено налаже надлежном управном органу да једном одлуком реши у целости укупан предмет поступка. Начело двостепености је подударно с оним којим се руководе органи судске власти, али се проблем појављује код самоуправних тела и корпорација где нема претпостављене него само надзорне власти. Начело формалности у модерним државама све више се замењује начелом рационалности, које инсистира на целисходности, брзини, једноставности и јефтиноћи управног поступка. У управном поступку се још примењују начело растављања поступка у одређене фазе, начело процесне корекције, по коме је орган управне власти дужан да сам коригује ситне процедуралне грешке странака, начело реституције уколико странка није крива за пропуштање неке процесне радње, начело оглашавања одлуке извршном, начело службеног ограничавања извршења, начело социјалне заштите извршеника, начело постепености изрицања строжијих мера итд. Посебна начела важе за управно-казнени поступак у случајевима полицијског деликта која се састоје у угрожавању јавног реда и мира, безбедности саобраћаја и сличним.

Важност управног акта престаје извршењем радње коју је налагао, испуњењем услова или протеком времена за које је везан, смрћу адресата, нестанком предмета на који се односи, укидањем новодонешеном правном нормом, опозивом, укидањем, стављањем ван снаге, поништењем итд. Његова формална правоснажност наступа кад се исцрпи могућност оспоравања редовним правним лековима. Материјална правоснажност постоји кад се једним управним актом дефинитивно реши односни предмет искључујући могућност било какве промене. Начелом правоснажности штите се интереси правне сигурности грађана и стабилности правног поретка.

Управни акти се деле и на правилне и неправилне. Правилни су они који одговарају свим прописаним правним захтевима, па макар накнадно били повучени. Неправилни управни акти су неуредни, обориви, ништавни и неважећи акти. Исправку неуредног управног акта може у сваком тренутку наложити орган који је тај акт донео, по службеној дужности или по захтеву странке. Обориви управни акти могу се побијати само у одређеном року расположивим правним средствима. Али њих може санирати власт која накнадно уклони постојеће недостатке. Апсолутно неправилне или ништавне акте власт и грађани морају сматрати непостојећим и као такве игнорисати. Такви акти се обич-

но доносе код случајева узурпације власти или прекорачења надлежности. Управна власт има овлашћење да огласи ништавним акте који су већ по својој природи апсолутно ништавни, док судови могу да пониште сваки неправилни акт. Акти се оглашавају ништавним ако их донесе ненадлежни орган, ако се њиховим извршењем чини кривично дело или ако постоји изричита законска одредба према којој су по својој садржини ништавни.

Правоснажне акте, чије је постојање опасно за живот и здравље људи, државну безбедност, правни поредак, јавни ред и мир, виталне економске интересе итд. може укинути највиша управна власт. С друге стране, правоснажни управни акти могу се у одређеним случајевима укидати и мењати уз пристанак корисника који су на основу њих стекли извесна права. Много је лакше опозвати неправоснажне акте ако се у међувремену уоче њихови недостаци и неправилности. То се чини простим повлачењем од органа који је акт донео, поновним решавањем негативног акта, стављањем ван снаге или изменом више управне власти.

Субјекти административноправних односа су држава и њени поданици, било да је реч о физичким или правним лицима. Као и у грађанском праву, ти односи су личне природе. Субјекти имају јавна права и јавне дужности. Субјективна јавна права се базирају на припадности или чланству и деле се на негативна, слободу од нечега, и позитивна, на којима се темеље захтеви појединца према власти. Кључно позитивно јавно право је органско, односно изборно право, активно и пасивно. Тамо где појединац има обавезу, држава располаже надлежношћу, а тамо где постоји субјективно право појединца на држави је обавеза. Овде се Костић посебно осврће на питање монархије и права на наслеђивање престола, па каже: „Уставно право на престо је чисто субјективно јавно право. Оно је признато једном нормом и може само нормом истог реда да се укине или модификира. Ван неке норме и мимо ње оно не постоји; не постоји, како каже г. Јелинек, неко стечено право на престо које не би могао правилно изведен ред престолонаслеђа да измени; ниједно субјективно јавно право, па ни ово, не може да буде изнад правног поретка." (стр. 543.) Субјективна јавна права обично настају неким креативним актом, пре свега уставом или статутом, а могу престати смрћу, укидањем, нестанком правних претпоставки на којима су се темељила, раскидом уговорног односа, одузимањем судском пресудом, одрицањем, абдикацијом итд. Начелно су та права непреносива осим у стриктно одређеним случајевима.

Јавне дужности се деле на опште и посебне. Најважније опште дужности су лична војна обавеза, материјална војна обавеза, пореска, обавеза личног рада, уступање земљишта за јавне сврхе, обавеза сведочења, доприноси самоуправних и других јавних корпорација, полицијске дужности итд. Посебне дужности имају грађани који су у специфичном статусу потчињености, као службеници, војници, ђаци, студенти, хоспитализовани болесници, затвореници итд. Држави стоје на располагању службена средства принуде да би обезбедила безусловно испуњавање општих и посебних дужности грађана, као и могућност кажњавања оних који се оглуше по питању својих обавеза. Костић указује да су са питањем јавних права и обавеза нераздвојно повезани посебни административноправни односи који неким јавноправним институтима омогућавају рецепцију извесних приватноправних начела чије је важење супсидијарно, па онда разматра

суштину правног односа према јавним установама, њихову употребу, и правила по којима се обављају, као и третман управне имовине, правни положај јавних добара и услове њиховог коришћења, одржавања итд. Другу књигу завршава детаљном анализом правних односа у концесији, модалитетима примене самог института, начина додељивања и вршења, могућности модификације и услове престанка, као и правних односа у области експропријације, објашњавајући сам појам, правну заснованост, претпоставке, домашај, субјекте, објекте, поступак, правну конструкцију, правна дејства и накнаду за експроприсана добра. Костић на крају наводи и посебне случајеве ограничавања приватне својине који се ретко примењују, као што су аграрна реформа, национализација, принудни закуп станова, комасација, ограничења у погледу градње и привредне делатности у близини специфичних државних објеката, привремена експропријација, реквизиција, конфискација, уништавање опасних предмета, итд.

3. Надзирање државне управе

У предговору треће књиге „Административног права Краљевине Југославије", издатој 1939. године под насловом „Надзирање управе", Лазо Костић с поносом истиче да он лично није учествовао на било који начин у изградњи југословенског законодавства након завођења шестојануарске диктатуре, мада је уџбенички обрадио и изложио целокупну област јавног права. Он каже: „Нема ниједног закона на коме сам ја сарађивао, нема ниједног правног прописа цитираног у овим књигама за кога сам ја знао пре него је био публикован. Уколико је услед тога било понекад тешко пронаћи смисао, мотив и циљ извесне норме, утолико је баш та околност омогућила да ствари излажем слободно, непристрасно, безобзирно (водећи, разуме се, рачуна само о режиму штампе)." (стр. 631.) Његов критички став је био ограничен само тежњом да књига не буде забрањена.

Констатујући да, по природи ствари, управна власт највише греши, рад свих њених органа мора бити стриктно надзиран и контролисан. Виши управни органи контролишу ниже, а законодавна и судска власт надзире комплетну управу. Административни надзор има првенствено превентивну функцију, а судски је постериоран и репресиван. Законодавна власт обавља политички надзор који има и превентивну и репресивну улогу. Пошто административним надзором једна управна власт коригује другу, он се може поделити на унутрашњу контролу државне управе и надзор централне управе над самоуправама. Унутрашњу управну контролу Костић даље диференцира на инстанциону и општу јерархијску контролу. Надзор над територијалним и институционалним самоуправама мора бити стриктно правно регулисан и ограничен искључиво на област права, а у основи се може поделити на контролу законитости и контролу опортуности.

Управносудску контролу у неким земљама врше редовни судови, а у некима специјални управни судови, с тим што се у оба случаја поштује принцип двостепености. Административни спор пред судом заснива се тужбом и она је редовно усмерена у правцу оспоравања законитости одређеног управног акта. Тужбу могу поднети само лица која имају активну процесну легитимацију, односно која директно погађа оспоравани акт, угрожава им неко право или лични интерес, које иначе закон гарантује и штити. Тужена страна је увек другостепени орган управне власти, осим у случају кад највиши орган државне управе,

министарство, одлучује у првом степену, а не постоји другостепени орган. Тужба се може поднети само у прецизно одређеном року и начелно не спречава извршење правоснажног управног акта. Уколико суд уважи тужбу, управни акт ће поништити због повреде организационих, материјалних или процесних норми. То обухвата случајеве материјалне, територијалне или функционалне ненадлежности, као и случајеве злоупотребе власти код дискреционог одлучивања услед запостављања јавног интереса, противречности мотива и диспозитива управног акта, изврtања чињеница, контрадикције са устаљеном управном праксом, очигледне неправедности акта, повреде закона због незнања, непажње или заблуде управног органа.

Пошто је Краљевина Југославија имала посебан систем административног судства, оличен кроз бановинске управне судове као првостепене и Државни савет као другостепену судску инстанцу, Костић детаљно разматра појам, порекло, развој, изворе, положај, организацију, надлежност, органе, статус особља административног судства, као и процедуру вођења административног спора. Нарочиту пажњу посвећује питању надзора управног судства над општинама, као основним јединицама локалне самоуправе, контроли избора, разрешењу општинских органа итд. У систему управно-судске контроле специфичну улогу је имала Главна контрола, као орган централне државне власти, која је имала карактеристике посебног тела парламента, специјалне судске инстанце и високог управног органа, са веома широким надлежностима у сфери рачунско-финансијске контроле пословања свих осталих државних органа и установа. Костић детаљно анализира њен појам, порекло, генезу, правне изворе, положај, задатке, организацијске принципе, органе, особље, опсег персоналне и територијалне надлежности, материјалне компентенције, опште административне и посебне регулативне, организаторне и персоналне функције, као и превентивну и накнадну контролу рачуна државних институција, те судске и дисциплинске функције Главне контроле. Следи разматрање паралелне улоге редовних судова у контроли законитости највиших управних аката, исправности бирачких спискова, гоњењу кривичних дела у оквиру административних делатности, одговорности за накнаду штете обављањем административне службе, у оквиру надзорне улоге дисциплинских судова. Костић рашчлањује сам појам дисциплине и дисциплинске власти, прописе и кривце, казне, дисциплински поступак и његова начела.

С обзиром да законодавна власт обавља превасходно политичку контролу управне, непосредни надзор се успоставља над врховним органима управне власти – министрима. Правно се надзиру регулативни акти управе – уредбе и вођење државних финансија преко одобравања буџета и контроле његовог извршења, као и усвајање завршног рачуна за сваку буџетску годину. Сваки народни посланик има индивидуално право постављања посланичких питања и подношења интерпелација, док парламент или његови домови појединачно могу проводити и специфичне истраге које се обично називају анкетама. Министарска одговорност може бити политичка, кривична и грађанскоправна. Последица политичке одговорности министра може бити парламентарна дебата о неповерењу и смена. Та одговорност може бити индивидуална и колективна, кад се обара цела влада. Кривична одговорност министра постоји за кривична дела која почини обављајући службену дужност, као и за кривична дела у свакодневном животу, попут других грађана. Противправност радњи се огледа у кршењу устава и закона. Ако министар начини грађанима материјалну штету при

незаконитом вршењу службене дужности, непосредно је одговорна држава и она надокнађује штету, с тим што ће она износ одштете накнадно да регресира од дотичног министра. Држави су министри материјално одговорни и ако јој нанесу директну штету незаконитим деловањем.

4. Чиновничко право

У једној брошури Лазо Костић је концентрисао већи број својих чланака из области чиновничког права, претходно објављиваних у разноврсној часописној периодици, делимично их допуњујући и прерађујући. Реч је о текстовима објављеним од 1928. године, али сем у овом тому „Сабраних дела" пренео је и једанаест чланака, доцније публикованих. Сви су из ове граничне области, ситуиране између уставног и административног права, а тичу се статусних питања, услова за пријем у службу и напредовање државних чиновника. При томе, он критички разматра и вреднује постојећа законска решења, пореди их са другачијим моделима из компаративног права. Костић неумољиво указује на примере злоупотребе норми и њиховог извитоперивања у административној пракси.

Костић стручно и компетентно разлаже и коментарише питања изузетног ступања у сталну државну службу, прелаза из самоуправне службе у државну, појмовно и терминолошки анализира значење и законско дефинисање указа као управног акта, одређење чиновничке струке, теоријски елаборише и практично одређује категорију чиновничког ранга, посебно статус скупштинских чиновника. Посебно проучава статус министара и чиновника на расположењу, проблем министара који су активни генерали, начине и услове премештања државних чиновника по казни, питање чиновничке пензије и слично. Нарочито му је интересантна анализа правног положаја одбора и других органа градских општина, бирачког и гласачког права у њима, правног статуса села, проблем магистратског или градоначелничког уређења основних јединица локалне самоуправе, третман дискреционих административних аката пред управним судовима, начелима дисциплинског поступка итд.

III. Теоријска статистика

Припремајући за штампу сабрана дела професора др Лазе Костића, све његове научне радове из области статистике, написане до Другог светског рата концентрисао сам у једном тому, под насловом „Теоријска статистика". Том се састоји из три дела и садржи универзитетски уџбеник из статистике, докторску дисертацију и велики број студија и чланака из те области насталих од 1923. до 1941. године.

1. Уџбеник из Теоријске статистике

Уџбеник из Теоријске статистике Лазо Костић је објавио 1937. године на основу предавања која је, током претходне три школске године, одржао на Правном факултету у Суботици. У нашој науци то је пионирски и сасвим успешан подухват, настао на основу коришћења пре свега немачке литературе. Дише-

му да ли је статистика наука или само метода, он у старту решава дефиницијом према којој је реч о науци која колективне појаве у друштву изучава својом сопственом, специфичном методом и резултате описује, разврстава, упоређује и анализира. Костић, према томе, говори о материјалној статистици (односно примењеној статистици) и статистичкој методологији (која представља општу статистику). Статистичком методологијом се утврђују општи принципи уједначене методологије која се може применити при проучавању скоро свих друштвених појава, али се користи и у разним природним наукама. Њоме се трага за истином кроз утврђивање извесних правилности које се исказују кроз бројеве и специфичне облике њиховог међусобног поређења.

Статистика је веома блиска свим другим друштвеним наукама, посебно економским и финансијским дисциплинама. Политичка економија из сфере филозофије, односно опште теорије, постаје реална дисциплина базирајући своје резултате на статистичким истраживањима, док економска политика без статистике не може ни да постоји. Статистика је незаменљива у свакој дисциплини која мери појаве из реалног живота и покушава у томе да нађе неке правилности или утврди будући тренд. Она друштвене науке повезује са математиком и омогућава им коришћење математичких операција у проучавању социјалних феномена. С обзиром да је реч о колективним појавама, односно великим количинама или мноштву појава, статистика омогућава да се оне савладају, класификују и апстраховањем на основу општих и квантитативних правилности објасне. Независне појаве се повезују у идеалне заједнице како би им се утврдило порекло, смисао и узрочно-последична веза. Трага се за општим, заједничким карактеристикама онога што је на први поглед безнадежно различито и неутопиво у статистичку масу. Да би се то постигло важно је само да су појаве мерљиве, бројиве, димензионално исказиве. Оне су и тако увек само појединачне, док је њихов колективитет у идеалној форми замишљен, да би се креирали појмови и опште категорије.

Обележја друштвених појава којима оперише статистика могу бити квалитативна или квантитативна, промењива и непромењива, природна и социјална, динамичка и статичка, али им је карактеристично то да се снимају и нотирају у једном, критичном моменту који мора бити прецизно одређен и поштован, како поређење не би изгубило смисао. Статистичка маса мора бити прецизно омеђена, и просторно и временски. Основни резултати се исказују бројевима, док се текстом и графиконима само допуњава објашњење. У статистици су бројеви апсолутно незамењиви, али само они бројеви до којих се долази прецизном применом правила статистичке методологије и планске опсервације. Костић детаљно објашњава како се модерна статистичка наука развила из традиционалне немачке универзитетске статистике и енглеске политичке аритметике, које су настале таксативним навођењем државних карактеристика и знаменитости, односно бројчаним квантификовањем друштвених запажања којима се одређује постојеће друштвено стање.

Да би статистичка наука била успешна нису довољни индивидуални напори и нагомилана искуства. За разлику од других друштвених наука, ту је најраније исказана неминовност поделе рада, одвајања делатности прикупљања од обраде и објашњења релевантног материјала. Без директног ангажовања државе није могуће упуштање у најкрупније истраживачке захвате, па се врло ра-

но статистичка делатност дефинисала и институционализовала као јавна служба, добијајући назив административна статистика. Концентрисање у оквиру јединствене установе, која има довољно власти и ауторитета, свеобухватну управну надлежност, створило је позицију из које је могуће претендовати на реализацију принципа свеобухватности прикупљања података и централизације њихове обраде. Костић приказује у основним цртама одвијање тог процеса у водећим европским земљама, да би га детаљније елаборисао у развоју српских и југословенских установа државне статистике. Уз то показује како је дошло до стварања могућности међународног уједначавања и хармонизације статистичке праксе на основу принципа истоветности поступања.

Државна администрација је најважнији субјект модерне статистике и има пресудну улогу у прикупљању, обради и публиковању статистичких података. Уз то организује статистичке продуценте и контролише статистичке изворе. Сви други субјекти имају ограничен обим и одређену врсту учешћа у статистичкој продукцији, а Костић их класификује на званичне и приватне. Званични су у принципу поузданији, али приватни често продиру и у оне сфере живота до којих државни статистичари не могу да дођу. Поред тога, постоје и међународни субјекти у облику института или статистичарских удружења. У приватне субјекте Костић убраја новине и часописе, статистичка друштва, као и сва физичка и правна лица која се баве појединим видовима статистичких истраживања. Што се тиче државне статистичке службе, да би била успешна, она мора бити издвојена од остале администрације, централизована, аутономна и рационално изнутра организована. Власт не сме да се меша не само у избор методологије и статистичке технике, него ни у врсту и обим истраживања, односно начин обраде, излагања и публиковања коначних резултата. Политички утицај је редовно нестручан, дилетантски, тенденциозан, срачунат на прикривање истине или преобликовање чињеница. Зато статистичке установе морају бити самосталне и у одабирању професионалних кадрова и у свим другим персоналним питањима.

Друштвене потребе за озбиљним статистичким истраживањима све су интензивније. Без њих нема, како каже Костић, компетентног вођења државних послова и успешног управљања великим територијалним заједницама. Њихови резултати мотивишу државну власт да делује у одређеном правцу, али су и показатељ њене способности. Све три гране власти, законодавна, управна и судска, принуђене су да се ослоне на статистичке резултате да би сагледале тоталитет разноврсности друштвених појава, којим треба да управљају, да их контролишу и усмеравају. Без тога нема просперитета великих привредних предузећа, успешних инвестиција, трговачких подухвата или банкарских трансакција. Пословање свих осигуравајућих друштава апсолутно је зависно од исправног разумевања статистичких показатеља. Али и статистичке установе врсту истраживања у коју се упуштају прилагођавају потребама и жељама стварних или претпостављених корисника. Да би имала успешну статистичку службу, држава мора бринути о систематском изучавању статистичке науке и образовању стручних кадрова, али и општој едукацији становништва како би оно разумевало статистичке показатеље.

Поделивши материјалну статистику на шест дисциплина (статистику становништва или демографију, моралну, политичку, културну, економску и социјално-хигијенску статистику), Костић се упушта у изношење статистичке ме-

тодологије, што чини главнину његовог уџбеника. Одређујући њену суштину, Костић каже да се статистичка метода битно разликује и од индуктивне и од дедуктивне. Она почива на посматрању, а не експериментисању, с обзиром да је веома тешко друштвене појаве, посебно групе људи, подвргавати експериментима. За разлику од природних, друштвене појаве нису типичне, па се статистичким захватом мора обухватити цела маса, а не само једна појава на основу које би се ту нашле све остале. Зато се по статистичком методу утврђују и констатују чињенице, а избегавају сувише уопштени закључци, аналогије и генерализације. Статистичар мора да делује рационално, без журбе и притисака, кроз фазу прикупљања података, њихове квантификационе обраде и коришћења добијених резултата. Прве две фазе неки аутори називају статистичком техником, а трећу статистичком логиком коју изучава статистичка теорија. Костић ту додаје и диференцијацију на примарну статистику која обухвата делатности које се обављају у чисто статистичке циљеве и за које постоји изражен претходни статистички интерес, и на секундарну статистику која накнадно обрађује податке који нису прикупљани у првобитно статистичком циљу, него евентуално ради вођења извесних спискова, евиденције или регистара.

Статистичку методологију Лазо Костић дели у шест фаза: припреме за статистичку активност, статистичко посматрање и прибирање података, обрада статистичког материјала, излагање статистичких резултата, научно искоришћавање статистичких резултата и критика статистичког материјала. Припремање статистичке операције мора бити врло озбиљно и потпуно, с обзиром да је само једна грешка или непредвиђена околност могу у целини довести у питање. Ту посебно долази до изражаја образовни ниво и стручна обученост статистичара, њихова моралност и интелигенција. Ту су веома важне основне материјалне, организационе, кадровске, правне, техничке и психолошке претпоставке. Код пописа становништва реч је о односу између законом санкционисане обавезности и раширене свести о неопходности и корисности. Код неупућених мора се елиминисати страх од статистичких активности и неповерење у званичне статистичке циљеве. У ту сврху се уводи пуна анонимност података и гаранција да се прикупљени подаци неће користити у било какве друге сврхе осим у статистичке. Да би се статистичка делатност одвојила у смишљеном и логичном реду, она се мора заснивати на озбиљном и детаљно промишљеном плану и програму, брижљиво разрађеном до најситнијих детаља. То укључује и послове претходног извиђања и пробног посматрања, како би се све евентуалне сметње на време уклониле и проблеми решили.

Статистичко посматрање мора бити свеобухватно у односу на свој предмет, да сагледа сва његова релевантна обележја и елементе који га чине. Резултат посматрања је прикупљање и педантно бележење података. Трајне статистичке операције руководе се начелом аутоматског прикупљања и достављања података централној установи, а периодичне и пригодне начелом рефлексног прикупљања по конкретном захтеву. Аутоматско даље може бити сукцесивно и временски груписано. У територијалном погледу статистичко посматрање се мора обављати у оквиру већ постојећих административних граница или у чисто статистички дефинисаним рејонима. Уз то, статистички орган може да обави непосредно посматрање или да укаже поверење подацима до којих је дошао неки други орган. Циљ посматрања је прикупљање података о статистичким јединицама, које најчешће чине људи појединци, али могу бити и одређени колек-

тиви, ствари или животиње. Статистичке јединице морају бити прецизно одређене, а посматрање комплетно и исцрпно. Озбиљна наука се притом придржава принципа да је боље имати мали број веродостојних података него много сумњивих при одређивању домена и опсега истраживања. Код пописа, односно анкетирања, питања морају бити умерена, јасна, једноставна, специфична, међусобно повезана и категорична, како би се избегли неодређени или нејасни одговори. Препреке које при томе треба савладати су најчешће незнање, немарност, злонамерност, таштина и неповерење испитаника, али и одговарајући индивидуални недостаци анкетара. Веома је важно да се квалитетно и стручно уради статистички упитник, односно формулар са свим потребним упутствима. Посао се мора обавити савесно и педантно, а материјал прикупити у потпуности и концентрисати на месту финалне обраде.

Обрадом статистичког материјала долази се до статистичких података и они се састоје од слагања, сортирања, класификације и нумеризације. Обради претходи проверавање и елиминисање грешака и пропуста. Прегледно излагање података и резултата обавља се преко статистичких табела које олакшавају њихово разумевање и коришћење. На основу статистичких јединица подударних карактеристика формирају се статистичке групе, које могу бити квалитативне и квантитативне, при чему се посебно у обзир узимају територијална распрострањеност и временско јављање одређених појава. Некада је груписање изведено по природном разликовању, а некад по чисто вештачком, ради лакше и прегледније обраде. Код нумерализације је најважније одређење јединице мере, да ли је реч о јединкама, тежини, вредности, дужини итд. Међу статистичким групама утврђује се неки логични ред и редослед, а онда је могуће њихово разноврсно укрштање и комбиновање, како би се вршило упоређивање по специфичним критеријумима. Комбиновање има логичког смисла само ако међу групама постоје односи извесне међузависности или условљености, јер статистичко истраживање има сврху само ако се руководи начелом каузалитета.

Да би се приступило збрајању статистичких података потребно је утврдити најпогоднији и најрационалнији модел, како би оно било лако, брзо, једноставно и адекватно. Само се хомогени подаци могу збрајати, па је зато неопходно да њихова претходна диференцијација буде што прецизнија, јер је интеграција нехомогених података бесмислена као збрајање баба и жаба. Збрајање се врши и по различитим нивоима општости, од чега зависе и разни класификациони критеријуми. Оно мора бити еластично у погледу сталног груписања и разгруписавања расположивог материјала, али и засновано на прецизном и јасном обележавању. Парцијалне масе података се обрађују од мањих према већим.

Обрада статистичког материјала производи групе бројева, а излагање и приказивање статистичких резултата подразумева да се ти бројеви манифестују на прикладан начин, опремљени упечатљивим симболима, геометријским сликама, објашњењима и илустрацијама. Најприкладнији и уобичајени облици тог излагања су статистички графикони, који заправо представљају прву базу научног коришћења статистичких продуката и платформу за објашњавање појава и њихових трендова, више или мање оригиналну интерпретацију и теоријска уопштавања. Међутим, облици приказивања, ма колико оригинални, маштовити и упечатљиви били, не смеју деловати као замена за апсолутне бројеве који су изворни продукт статистичког истраживања, него само као њихова популаризаторска илустрација.

На основу апсолутних изводе се релативни бројеви у форми редукционих бројева, пропроционалних или средњих вредности, односно статистичких коефицијената. Они изражавају статистичке релације, интензитет и фреквенцију појава, као и њихове међусобне односе, стања и вредновања. Најмање два апсолутна броја су неопходна да би се извео један релативни на основу њиховог одмеравања. Један од њих је именитељ који означава мерљиву масу којом се нешто мери, а други бројитељ као ознака масе која се мери. Релативни бројеви се најчешће изражавају у процентима. При томе партиципирајући бројеви приказују однос дела према целини; односно однос два дела целине између себе, односе деривације, фреквенције, густине, коегзистенције, флуктуације; индексни бројеви приказују варијације статистички обухваћених појава између два или више истраживања, па имају показну или координациону функцију. Односе трајања и понављања изражавају бројеви вероватноће. Утврђивањем средњих вредности упрошћују се прикази резултата статистичких истраживања. Средњим бројем изражава се идеално схваћена нормална величина истраживане појаве кроз одређивање аритметичке или геометријске средине. Посебан облик средње вредности је централна вредност или медијална, која представља средишњи број у низу. Најгушћу вредност представља број који се најчешће појављује у мерењу статистичких јединица и представља нормалну величину променљиве појаве, те према томе доминантну вредност. Костић наглашава да се највећи број статистичких грешака појављује у сфери одређивања средњих вредности, и то првенствено ако елементи нису хомогени, ако их нема довољан број, ако нису исте прецизности, ако нису израчунати на основу примарних података, ако није одабран њихов најпогоднији и најрепрезентативнији облик, ако се игноришу минимална и максимална вредност појединачних елемената, односно природна одступања елемената у односу на средњу вредност.

Код графичког излагања статистичких резултата, односно графикона, најчешћи су дијаграми и картограми, али и популарни стенограми. Дијаграми се углавном изражавају тачкама, линијама и површинама. Картограми су најприкладније средство изражавања територијалне распрострањености статистичких маса. Несумњив је јавни интерес да се сви расположиви и релевантни статистички подаци публикују, јер се у модерном времену без тога не може замислити демократски политички живот и такмичење политичких субјеката у вишепартијском парламентарном систему. Резултати делатности званичних статистичких установа по правилу не могу бити тајни или недоступни било коме заинтересованом. Неретко је правно прописана и обавеза публиковања одређених података. Стручњаци редовно инсистирају да статистичке публикације задовоље и професионалне и популаризаторске критерије, па се оне редовно састоје од табеларног, графичког и текстуалног дела. Тако су обављена истраживања подложна научној критици, али и стављена на располагање најширем кругу потенцијалних корисника.

Озбиљан статистичар жели да резултати његовог истраживања буду разумљиви, корисни и да се не злоупотребљавају. Зато он њихову судбину прати и након објављивања, додатно их тумачи, одговара на стручну критику и решава недоумице. Научно и објективно коришћење мора бити безлично и засновано на непристрасној интерпретацији. Трагање за дубљим смислом чињеница води њиховој теоријској елаборацији и повратно позитивно утиче на следе-

ћа емпиријска истраживања. За науку је при томе најважније утврђивање правилности и узрочно-последичних веза међу појавама. Зато подаци о њима морају бити прецизно описани, да би се могла обавити њихова квалитетна анализа. Подаци се групишу кроз логично смишљене и урађене статистичке серије у којима су бројеви увек истоврсни, било да је реч о апсолутним, релативним или бројевима средњих вредности. И принцип серије мора бити конзистентан, било да је територијални, хронолошки итд. Иначе, статистичке серије могу бити просте и комбиноване, мутабилне и варијабилне, односно серије фреквенције и серије интензитета. Са аспекта положаја и развоја њених чланова, статистичка серија може бити типична и нетипична. Типичне су потпуне или исцрпне, а нетипичне могу бити нередовне, симптоматичне и еволутивне (прогресивне и регресивне).

Статистика се заснива на закону великих бројева, што значи да она настоји да исцрпно обухвати скоро све појединачне истоветне случајеве у својим истраживањима. Што је статистичка маса потпунија, утолико ће резултати бити тачнији, прецизнији и са аспекта стварности веродостојнији. Што је већи број случајева чвршће је утврђена правилност и узрочност међу њима. Тако општи узроци улазе у први план, а појединачни се губе из видокруга. На закону великих бројева почива и теорија вероватноће.

Анализа и тумачење статистичких резултата почињу поређењем прикупљених података на основу чега се утврђује позитивна или негативна бројчана разлика. Од тачности утврђивања разлике најчешће зависи могућност проницања у њене узроке. Упоређивање се врши по просторном, временском или критерију одређених особина статистичких јединки. Само се аналогни и методолошки хомогени подаци могу поредити, дакле, ако су униформни. А поређење је заправо душа статистике. Без поређења је статистика немогућа. И онај ко користи статистичке податке мора бити верзиран у начин њиховог прикупљања и обраде, како би могао да цени и примењује утврђене статистичке правилности. Те правилности су различитог ранга и јачине. Тамо где има доста изузетака реч је о простим правилностима. Појачана регуларност и доследност говори о законитости појава. Статистички закон већ представља чврсту социјалну норму апсолутне регуларности. Ипак, карактер статистичких правилности је релативан и неспоран им је само историјски значај, јер су у друштву немогуће апсолутно подударне околности у којима би се јављале потпуно идентичне појаве. Зато класификација статистичких правилности није нарочито поуздана. Али, она јасно указује на постојаност извесних појава, односно њихову константност, као и развојни тренд. Може да скрене пажњу на периодични раст и опадање, условљеност неком конкретном историјском околношћу, правилност на основу територијалне распрострањености, правилности на основу случајних околности.

Костић указује да је крајњи циљ статистичке анализе изналажење узрочности, да је то врхунац статистичког истраживања. Ту није реч о статистици појединачних узрока или статистици мотива, него о комплексу услова који се манифестују као општи узроци. Поред њих делују и узроци различитости проучаваних појава, који се деле на физичке, антрополошке и социјалне. Узроци увек временски претходе последицама, али постоје појаве код којих није могуће утврдити шта је узрок а шта последица, па се само констатује коинциденција. Код утврђивања узрочних веза важну улогу има озбиљно постављање претходних

претпоставки, изолација података и компетентно поређење. Претпоставка се успоставља на основу дотадашњег општег знања, сопственог и туђег искуства, наслућивања. Статистичко истраживање узрочности обавља се на основу два основна метода – метода разлике и метода упоредних промена. Метода разлике може бити директна и индиректна. Код методе упоредних промена једна статистичка серија се пореди с другом на основу укрштања свих могућих критеријума вредности. Ту је реч о мноштву корелација, више или мање јасно изражених, делимичних или потпуних, паралелних или инверзних. Веома је важно да се резултати статистичких истраживања логично интерпретирају и правилно тумаче, а то подразумева да се целом послу приступи без предрасуда и пристрасности, уз коришћење свих прикупљених релевантних података. При томе се не сме допуњавати субјективним резоновањем оно што саме бројке не показују. Закључци треба да буду умерено, трезвено и скромно постављени, без преамбициозног рефлектовања на нереални степен тачности и прецизности. Обично су апроксимативни закључци озбиљнији и вреднији од аподиктичких судова и тврдњи.

Веродостојност и тачност статистичких података подложни су сумњи и преиспитивању које се називају статистичком критиком. И у овој науци грешке се никада не могу сасвим избећи или потпуно искључити, али се могу свести на минималну меру. Грешке се појављују у одабиру методологије, прикупљању и обради статистичког материјала, извођењу коначних резултата и њиховом тумачењу. Статистички подаци могу бити непотпуни, али и сувишни ако се вишеструко обухватају или уврштују они који не би требало уопште да буду узети у обзир, затим нетачни итд. У целини, статистичке грешке могу бити константне и промењиве, отворене и скривене, отклоњиве и непоправљиве. Једно статистичко посматрање сматра се успелим ако се процени да у њему није било више од два процента грешака. Грешке се избегавају увођењем везаних питања у упитник, рашчлањавањем већ постојећих, проверавањем података на основу докумената и сведока, провођењем ревизије у контролним секторима итд. Темељита статистичка критика усавршава статистичку методологију.

Постоји и читав низ активности које се често подводе под статистику или њену методологију, али у суштини нису то, представљају извесне статистичке дигресије, па било да статистичку науку допуњавају, упрошћавају или компромитују. То су сурогати статистике, квазистатистичке операције или псеудостатистичке анализе. Костић све те дигресије класификује у помоћне статистичке методе и метастатистичке делатности. Помоћним статистичким методама, у недостатку редовног начина приступања посматрању и прикупљању података због политичких, правних, финансијских, техничких и других проблема, прибегава се посредном начину прибављања података или индиција, који често могу дати приближно тачне информације. Сурогатима статистике некада могу да се попуне недостаци праве науке и њене истраживачке празнине. Најозбиљнији статистички сурогати су процене, делимично посматрање и анкета. Процене могу бити просте и срачунате. Прва је потпуно апроксимативна, а друга се обавља по аналогији, сразмери или симптомима познатих бројева. Делимичним посматрањем долази се до односа и просека за које се основано претпоставља да се као карактеристични протежу кроз целу потенцијалну статистичку масу. То је репрезентативни метод чији резултати могу бити веома тачни, али не да-

ју апсолутне бројеве. Код њега је могуће посматрање типичних или насумице нађених случајева. За разлику од статистике која испитује конкретне чињенице, анкета служи за прикупљање мишљења и утисака. Дакле, уместо објективним чињеницама, она оперише субјективним схватањем тих чињеница. Поред тога, сурогат статистике је и индиректно извођење резултата из једне, обављене статистичке операције у циљу закључивања какви би могли бити у оној којој се иначе не приступа. Ово није статистички сурогат у посматрању, него у обради материјала. И на крају, сурогат у излагању статистичких резултата представља попуњавање празнина у њима тако што се непоправљиви недостатак извесних података надомести проценама, али и интерполацијама, односно уметањима. С друге стране, перекварцијама се врши вештачко заобљавање података на основу исправљања ситних грешака и пропуста.

Метастатистичке делатности су ванстатистичко искоришћавање статистичког материјала, прорицања из статистике и злоупотреба статистике. Код ванстатистичког искоришћавања статистичког материјала реч је првенствено о поверавању извесних послова који по својој природи нису статистички статистичким установама, јер их оне по природи посла најлакше могу обавити, као на пример послови топономастике, регистара насељених места итд. Пошто су статистички подаци по свом карактеру временски ограничени, квазистатистичко прорицање настаје из покушаја да се на основу резултата из прошлости закључи какви ће они бити у будућности. Бројеви којима се ту оперише нису статистички, него наслућени, очекивани, вероватни или могући. Тако и екстраполација која се односи на будућност представља нагађање, јер се никад не могу предвидети будући догађаји који могу имати огромне реперкусије на чињенице од интереса за истраживача. Статистичко прорицање се, пре свега, базира на рачуну вероватноће.

До злоупотребе статистике најчешће долази кад корисници њених резултата изврћу бројеве и њихов смисао и то се у пракси углавном не може спречити. Зато се треба усмерити на спречавање злоупотреба продуцената, где се запажа да је приватна статистика редовно тенденциознија од званичне. Некада је целокупно статистичко истраживање мотивисано жељом да се стварност лажно прикаже. Злоупотребе се протежу у распону од ординарних фалсификата до формалне истине код које се стварност рафинираним методама камуфлира и маскира. При свему томе се не сме губити из вида да статистика као таква не лаже – људи лажу. У статистици не више него што лажу у праву, економији, историји или политици. Како свој уџбеник завршава Лазо Костић, „лаж се може само истином сузбијати. А статистичка методологија као наука служи истини и открива истину." (Проф. др Лазо М. Костић: Сабрана дела, том III, „Теоријска статистика, ЗИПС, Српска радикална странка, Београд 2000, стр. 221).

2. Парламентарни избори и статистика

Својом докторском дисертацијом Лазо Костић је обрадио суштински однос политичке науке и статистике, с обзиром да у модерним државама није могуће доношење новог изборног закона или улажења у изборни поступак без претходног статистичког знања и располагања статистичким подацима, од којих често зависи број посланика који се бира, подела на изборне округе итд. Избори-

ма у току једног дана народ доноси пресудну политичку одлуку ко ће наредних неколико година владати државом. Он влада тако што одређује представнике који ће тај посао уместо њега обављати. Само тог дана он је стварни субјект политике, а одмах затим углавном њен објекат. Статистиком се не могу утврдити политички ставови, али може изборна воља која се изражава коришћењем изборног права по одређеној процедури.

Првом фазом изборног поступка Костић сматра одређивање бирачких округа. Бирачки округ представља групу бирача на одређеној територији која бира унапред прецизирани број народних посланика. Изборни округи се у појединим државама разликују првенствено по томе да ли се ту обављају већински или пропорционални избори. Код већинских се у свакој изборној јединици бира само један посланик, а код пропроционалних већи број на основу изборних листа. У пракси је немогуће да све изборне јединице имају идентичан број становника, па се ту појављује прави посао за статистичаре код одређивања просечног броја уписаних гласача и могућности појединачног одступања од тог броја у конкретним случајевима. С обзиром на сталну флуктуацију становништва, после сваког пописа морала би се извршити ревизија изборних јединица, односно њихово преформирање. У појединим земљама постоје огромне диспропорције по питању броја становника одређених изборних јединица, што битно нарушава принцип један човек – један глас.

Костић сматра да и иначе велики изборни округи у први план стављају међусобну борбу странака, а пренебрегавају процену личних квалитета кандидата. Геометрија изборних округа не зависи само од броја становника у њима, него и од националне, верске, професионалне и сличне структуре. У случају кад су изборни округи подударни с већ постојећим административним јединицама статистици је посао олакшан у погледу истраживања свих релевантних чињеница које су од утицаја на исказану изборну вољу гласача. Ту су и манипулативне могућности кројења изборног законодавства најмање.

Сваки изборни округ има већи број бирачких места. У сеоским срединама због просторне удаљености, а у градским због физичке немогућности да сви бирачи у једном дану гласају на једном месту, иде се на дисперзију бирачких места. Ту се појављује и друга опасност јер тамо где је сувише мали број бирача уписаних на бирачком месту угрожава се тајност гласања.

Неке земље имају фиксиран број народних посланика који се одређује уставним одредбама, а друге опет од избора до избора, на основу флуктације становништва одређују колико ће се посланика бирати у појединим изборним јединицама. Ту постоје широке могућности манипулације, јер онај ко је у могућности да кроји изборне јединице првенствено води рачуна о сопственим интересима и прилагођава их претпостављеној вољи становништва одређених подручја. У неким државама је због тога долазило до ситуације да глас једног грађанина у једној средини вреди неколико пута више него глас у другој. Често се на тај начин прикривено сузбија политички утицај нелојалних националних мањина.

У случају кад је цела државна територија једна изборна јединица, избор посланика искључиво зависи од грађана који су изашли на изборе. Што је више изборних јединица повећава се значај уписаних бирача а смањује директни утицај оних који су заиста гласали, јер се у одређеној изборној јединици изабере исти број посланика, било да је одзив максималан или минималан. Неке државе на-

мерно до крајности компликују изборно законодавство како би оно за грађане било што неразумљивије, а у примени омогућавало широке манипулативне могућности органа за спровођење избора.

Никада ни у једној држави целокупно становништво није имало право гласа. Увек је било одређених ограничења. Тамо где ниједан слој становништва или професионална група нису искључени из изборног процеса постоји опште право гласа. Али је и ту могуће искључење огромног броја грађана из личних разлога који се не тичу њиховог социјалног положаја. Код општег права гласа битно је да се испуњавају четири основна услова, а то су држављанство, пунолетство, поседовање грађанских права и приватноправна способност. Тамо где постоји имовински, порески или образовни цензус примењује се ограничено право гласа. Међутим, у време кад је Костић писао докторску дисертацију политичка наука је сматрала да ускраћивање права гласа женама не представља негирање општег права гласа, па се тамо где је право гласа дато и женама сматрало да постоји проширено или допуњено опште право гласа. У неким државама поједине категорије грађана имале су право на два или три гласа. Костић овде даје детаљну анализу статистичких показатеља немачких централних избора и избора по покрајинама са аспекта ширења бирачког права, а онда те резултате пореди с показатељима неких других европских држава. Притом показује све могућности статистичке елаборације који унапређује грађанска права и изборну технику, олакшава политичку анализу и контролише веродостојност резултата.

Следећа фаза изборног процеса је одређивање кандидата за које треба испунити одређене унапред прописане услове. Обично ту спада поседовање бирачког права, пристајање на кандидатуру, а често и доказ да то кандидовање подупире одређен број гласача. Формално се не ограничава могући број кандидата, а они се обично групишу према листама политичких партија. За статистичко истраживање ипак је од највећег интереса излазак грађана на изборе. По одзиву се цени интерес народа за политичке процесе и управљање државом. Неке државе су и законом прописале обавезу гласања. На основу релевантних статистичких показатеља, Костић показује како одзив на изборе зависи од националности, вероисповести, пола, професије, социјалног слоја становника, као и од тога да ли је реч о људима који живе у граду или на селу, образованим или необразованим итд.

Кад се заврши гласање прво се раздвајају важећи и неважећи гласови. Неважећи су сви гласачки листићи који нису оригинални или се из њих не може недвосмислено утврдити политичка воља у односу на официјелно истакнуте кандидатуре. Број неважећих гласачких листића може бити важан индикатор расположења бирача. У већинском изборном систему пропали су сви гласови дати за неизабране кандидате. Идеал да се број изгубљених гласова сведе на минимум могуће је реализовати само кроз пропорционални изборни систем. Вишак гласова постоји и кад посланик добије више гласова од потребне апсолутне или релативне већине. Да су избори процентуални тај вишак би се прелио у корист неког другог његовог партијског колеге.

У прилог пропорционалном принципу иде и чињеница да није циљ избора да се у парламенту окупи група у народу омиљених појединаца, него да се формира политичка већина која ће управљати државом. Само онај посланик који припада некој снажнијој политичкој групацији може реално да утиче на про-

цес одлучивања. Идеал је да партијска припадност посланика изражава партијску опредељеност бирача. Састав народног представништва проучава парламентарна статистика, а ту је посебно интересантно проучити у којој мери је структура народне скупштине подударна са структуром грађана једне земље у сваком погледу. Како Костић истиче, „статистички се може захватити и изборни поступак, пре свега трајање избора, прекиди у сакупљању гласова због народа и слично, кажњавање појединачних бирача и чланова изборних одбора због незаконитог понашања (као што је, на пример, повређивање тајне избора, корупција, приморавање да се гласа, крађа гласова, онемогућавање гласања, неправилно коришћење права гласа и тако даље). Ова статистика би омогућила да се види какав је изборни морал неког народа и на који начин функционише један изборни систем. Статистички посао започиње тек кад се објави важење мандата, пошто се том приликом разматрају ова питања и процењује се како одређене радње утичу на коначне резултате. Односно, морају се том приликом испитати приговори и оптужбе у вези са изборима." (стр. 274.)

Субјект изборне статистике могу бити државни органи или приватна лица, и он у старту дефинише појмовну, просторну и временску границу бројчане целине чијој обради приступа, а која подразумева и статистику управљања и социјалну статистику. „Изборна статистика у ширем смислу, дакле, захвата и статистички обрађује: 1. број и опсег доступних законских мера и одредби које се тичу избора и њихових практичних последица (подела на изборне округе и бирачка места, број посланика који се бирају, број и састав бирачког тела у случају да се бирачи у спискове уносе екс официо); 2. социјалне појаве при изборима, као и интересовање које су избори побудили код становништва (број унесених имена лица са бирачким правом у бирачке спискове у случају када се спискови образују према пријавама, примедбе и жалбе у вези са тим процесом, учесталост пријављивања кандидата, учесталост учествовања у изборима, учесталост нерегуларности и појаве кажњивих поступака у спровођењу избора); 3. резултати избора и њихове последице (број пребројаних гласова, број важећих гласова, број гласова који припада једном кандидату, једном политичком програму, једном политичком ставу и тако даље); и 4. састав парламента (разврставање посланика према њиховим социјалним и природним обележјима, а нарочито према партијској припадности). Предмет статистичког интересовања у првој категорији је службени поступак, а бирачи се узимају у обзир само у изузетним случајевима и делимично; у другој категорији, предмет су личности и њихови поступци; у трећој се статистика бави датим гласовима. У тренутку када гласачки листић уђе у гласачку кутију, он губи сваку везу са бирачем. Веза би могла да постоји само кад би на гласачком листићу било забележено име и личне карактеристике бирача. Али, пошто је таква статистика неспојива са гласачком тајном, изборна статистика се мора задовољити тиме да се бави само расподелом гласова. Дакле, изборна статистика посматра следеће предмете: службене поступке при спровођењу избора, саме бираче, испољавање њихове воље, гласове и, коначно, кандидате и изабране посланике." (стр. 276.)

Временски и просторни оквири изборне статистике веома су прецизно одређени, али с обзиром на садржински оквир тад је ипак реч о секундарној статистици. Прикупљање података је табеларно, а његова чисто статистичка контрола готово немогућа. Обрада мора бити централизована, а на основу ње се, поред

апсолутних бројева, израчунавају пропорције, средње вредности, обавља графичко приказивање и дају текстуална објашњења. На основу огромног статистичког материјала који је обрадио, Костић одређује 21 закономерност и правилност до које долази изборна статистика. Оне се односе на проценат лица са бирачким правом, чињеницу да је он увек виши у градовима него у селима, да је више жена него мушкараца, да је најмање 8 процената бирача из сасвим природних разлога спречено да гласа, а остало су намерни апстиненти. Учешће жена на изборима је мање у односу на мушкарце. Директни избори су за бираче привлачнији од индиректних, као и допунски у односу на главне, али је учешће на накнадним мање. Већи је одзив у граду него на селу. Што је више неписмених гласача мањи је одзив. Мање је учествовање у национално и верски хомогеним срединама него у хетерогеним. Мањи је интерес за кандидата који се више пута кандидује. Мањи проценат лица са бирачким правом доводи до вишег процента изласка на изборе. Мањинско становништво се више интересује за изборе од већинског. Одзив зависи и од политичког ауторитета представничког тела. Људи зрелије старосне доби чешће излазе него старци, а млађи су најређи. На изборе ретко излазе они који су тек стекли право гласа. Индустријски радници радије гласају него земљорадници. Тамо где је гласање обавезно мања је апстиненција. Жене радије гласају за десничарске партије, посебно конзервативне, а уочава се тренд све већег разликовања њиховог опредељења у односу на мужеве, браћу и синове. У великим градовима и индустријским центрима успешније су леве партије, а у сеоским срединама десне. У пропорционалном изборном систему смањује се број политичких партија у односу на већински. Последње поглавље дисертације Костић посвећује детаљном приказивању организације и историјског развоја изборне статистике у Немачкој, што нас не интересује нарочито.

3. Међуратна југословенска изборна статистика

Народна скупштина је професору Лази Костићу, као секретару Дирекције Државне статистике, поверила да изради статистички преглед избора народних посланика 1923, 1927. и 1935. године. Резултати су објављени у посебним публикацијама.

а) Парламентарни избори од 18. марта 1923. године

Поводом израде ове секундарне статистике, Костић у општим напоменама указује на проблеме с којима се суочава због чињенице да изборна акта и записници уопште нису конципирани с намером да олакшају статистичку обраду. По изборном закону територија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је подељена на 56 изборних округа, комплементарних постојећој подели административних и судских територијалних надлежности, али неједнаке величине, с тим што су у предратној Србији мањи него у новим крајевима. Све изборне јединице су подељене у 351 изборни срез. За једно бирачко место је прописано да не може имати више од 800 бирача који ту гласају, али је у пракси било прекорачења. Вођено је рачуна да по правилу становништво једне општине буде обухваћено једним гласачким местом. Притом, велике општине су дељене, а мање спајане, а укупно их је било 6.562, док је бирачких места било 5.624.

Сходно Уставним и одредбама Изборног закона, Државни одбор, на основу званичних статистичких података, одређивао је број посланика по принципу да један посланик иде на 40.000 становника и остатак од 25.000 на сваки појединачни изборни округ. Испоставило се да цела држава бира 313 посланика. Од укупног броја изборних јединица, односно округа, у једном се бирао један посланик, у шест два, у девет три, у осам четири, у шест пет, у седам шест, у девет седам, у два осам, у пет десет, у једном једанаест, у једном дванаест и у једном тринаест. Право гласа је имало 24,7% становништва, што је било при горњој граници тадашњег европског просека, с обзиром да жене нису имале право гласа. На изборе је изашло 2,177.051 гласач, по броју убачених куглица, мада је у бирачким списковима евидентирано приступање гласању 120 бирача мање. 73,7% уписаних бирача је гласало што је значајно повећање процента у односу на изборе за Уставотворну скупштину кад је изашло 64,95% бирача.

У једном изборном округу забележено је највише дванаест, а најмање три изборне листе. Укупно је било 281 изборна листа. На изборима су учествовале 33 странке и политичке групе, а ту нису урачуната изборна места која нису имала никакво политичко обележје. Народна радикална странка је добила 562.213 гласова, или 25,8%, Хрватска републиканска сељачка странка имала је 21,8%, а Југословенска демократска странка 18,4%. Све остале странке су добиле мање од 10%, чак дванаест странака мање од једног процента гласова. Костић посебно показује флуктуацију гласова које су освојили радикали на подручју предратне Србије, где су 1903. године имали 38,3%, 1905. године 37,5%, 1906. године 43,3%, 1908. године 44,1%, 1920. године 34,6% и 1923. године 49,3%. Костић каже да му „изгледа да гласачи који флуктуирају указују њој поверење тек после разочарења са управом других странака, и обрнуто. Радикална странка, 1905. и 1920. године, има и апсолутно мање гласова него претходних избора; тиме је и тенденција пораста бар апсолутног броја гласова, која би се иначе могла констатовати у горњем реду, јако помућена." (стр. 348.)

Пошто су избори одржани по пропорционалном принципу са више изборних јединица, примењена је Д'Онтова формула при обрачунавању броја освојених посланичких мандата. Народна радикална странка освојила је 108 места у Народној скупштини, Хрватска републиканска сељачка странка 70, Југословенска демократска 51, Словенска људска и Буњевачко-шокачка 24, Југословенска муслиманска организација 18, Џемијети 14, Земљорадничка и кметијска 11, Немачка 8, Социјалдемократска 2, Црногорско-федералистичка 1, Румунска 1, Српска 1 и листа Трумбић-Дринковић 1. Укупно 312, јер један посланик није изабран. Од укупног броја посланика радикали су имали 34,61%, али кад се изузму Словенија, као и Хрватска и Славонија, проценат је много виши. У Северној Србији 68,49%, јужној Србији 36,5%, Црној Гори 42,86%, Војводини 47,06%, Босни и Херцеговини 27,08%, Далмацији 33,33%, Хрватској и Славонији 8,82% од укупно изабраних народних посланика. То је за радикале био врло висок пораст, јер су на изборима 1920. године освојили 21,7% посланичких мандата. „Радикалске листе су добиле све мандате у окрузима: Брегалничком, Метохијском, Пиротском, Топличком и Ужичком. (И у округу Призренском радикали су добили сва посланичка места, али са две листе)." (стр. 359.) Како истиче Костић, „овде се мора приметити да су у Јужној Србији истицане 1920. године заједничке листе муслиманско-радикалске. Изабрани посланици са тих

листа су у Статистичком прегледу избора од 1920. увршћени у рубрику Џемијета („националне турске организације"). Међутим, неколико посланика је пришло Радикалном клубу, и тиме је број посланика радикала био мало већи, Џемијета мало мањи. Тек у току скупштинске периоде било је, с друге стране, сецесија из Радикалног и Демократског клуба у Џемијетски." (стр. 358-359.)

Радикали су у Народној скупштини имали и најјачи посланички клуб од 108 посланика којима се прикључио и једини посланик Румунске странке. Међу њима је било 103 православаца, 2 римокатолика и 3 муслимана. По питању матерњег језика 105 је говорило српски, 2 албански и 2 румунски и влашки. У националном погледу 103 посланика радикала су се изјаснили као Срби, 1 Хрват и 1 Буњевац. Од укупног броја посланика 52,6% су били православне вере. Костић овде као посебан куриозитет наводи: „Један члан Радикалног клуба изјавио је српски језик као матерњи, али народност арбанашку. С друге стране опет, један посланик Радикалног клуба изјавио је арбанашки језик као матерњи, а турску народност, а један члан Џемијета обрнуто. Посланик влашког матерњег језика (такође члан радикалног клуба) изјавио је да је српске народности." (стр. 305.) Кроз целу студију Костић разрађује све могуће статистичке аспекте и на тој основи указује на разне погодности и слабости примењеног изборног закона.

б) Парламентарни избори од 11. септембра 1927. године

На исти начин као претходну, Лазо Костић је израдио статистичку студију избора народних посланика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, одржаних 11. септембра 1927. године, истичући да су идентична основа, принципи и редослед неопходни да би се олакшала поређења. „Она су, у знатној мери, отежана већ тим, што и статистика избора од 8. фебруара 1925. није до краја изведена на истој бази." (стр. 367.) Изборни закон у међувремену није мењан, с тим што је примењен опсег извесних изборних округа услед у међувремену извршених територијалних разграничења са суседним државама. Порастао је и број бирачких места. Број посланика је повећан на 315. Број грађана са бирачким правом повећан је за 400 хиљада. Око милион бирача није гласало. Одзив је био 69%. Истакнуте су 433 кандидатске листе. Укупно су 22 политичке партије наступиле са својим листама. „Једино још најјача странка има и највећи број листа, Народна радикална странка. Она је истакла свега 111 листа у целој држави, што чини скоро тачно по две листе на сваки округ просечно. Кад се узме у обзир да у два округа није истакла своје листе (Љубљана-Ново Место и Љубљана град), онда излази да више него по две радикалне листе долазе на сваки округ. И заиста, у највећем броју округа, Радикална странка је имала по две и по три листе (у сремском чак четири). У Србији, Северној и Јужној, радикали су истакли по једну листу у само три округа: Рудничком, Ужичком и граду Београду, у петнаест округа по две листе, у дванаест округа по три. Пошто је немогуће одредити које су листе званичне, а које дисидентске, јер је бивало и по неколико листа званичних, а час се сматрало да су званичне листе оне за којима стоји Влада, час оне које је као такве прогласио Главни одбор странке, то ми у IV табели нисмо правили никакву разлику између једних и других листа. Све су оне означене као радикалне листе. Да у томе нисмо погрешили, доказ је што су изабрани радикали, са свих листа (и званичних и незваничних), пришли у један Радикални клуб.

Само је један од посланика, изабран у моравском округу, доцније иступио из Клуба; али сам факат да је он испрва приступио Клубу говори за то, да за моменат избора не треба одвајати ни његову листу од осталих листа Радикалне странке, нити пак да се издвајају гласови предати за ту листу." (стр. 399-400.)

На овим изборима Народна радикална странка је добила опет највише гласова, укупно 742.111, односно 31,9%, Хрватска (народна) сељачка, Црногорска и Самостојна кметијска 16,5%, Демократска 16,4% итд. Радикали су у Северној Србији добили 50,9%, Јужној Србији 52,8%, Црној Гори 34,7%, Војводини 38,3%, Босни и Херцеговини 27,5%, Далмацији 22,2%, Хрватској и Славонији 13,1% и Словенији 2,8%. Поредећи резултате са ранијим изборним турнусима, Костић каже да је 1920. године Радикална странка „ишла на изборе и компактна и сама, без икаквих заједничких и комбинованих листа. Избори од 1920. не представљају нам никакву тешкоћу приказивања, ни за Радикалну ни за друге странке. Међутим, 1923. излази на изборе и тзв. Независна радикална странка, која је настала од своје матице (поч. Стојан М. Протић). Она је имала у целој држави свега 13.742 гласа, од чега у Војводини са Сремом преко 5.000, а у Нишком округу скоро 5.000. Сви њихови присташе у тим крајевима, па чак и носиоци листа, пришли су после матици странке. Значи да се ти гласови, у упоредном прегледу, могу слободно сврстати међу гласове Радикалне странке. 1925. независни радикали имали су мање од 4.000 гласова у целој земљи, и то већином у другим окрузима него 1923. године. Године 1927. та странка и не излази самостално на изборе. Њени прваци, истина, истичу листе у појединим окрузима, али не више под особеним програмом и потпуно независни од званичних радикалних организација. Један изабрани посланик те групе (у Моравском округу) прилази испочетка клубу посланика Радикалне странке. Све то оправдава наше гледиште да гласове те групе не треба одвојено приказивати, него да их ваља придодати гласовима званичне Радикалне странке. Могло би се, истина, приговорити да, бар за раније изборе, гласови предати за листе Независне радикалне странке не само што нису предати за листе званичних радикала, него су углавном били уперени против њих. Да је било заједничке државне листе, те посебне листе јој не би пришле. Ово гледиште би било тачно. Али је, са свим тим, ван спора да ни све листе матице странке, нарочито оне незваничне, не би могле и не би хтеле придружити се једној истој државној листи. Па оне се ипак све сматрају као радикалне листе." (стр. 409-410.)

„На основу резултата парламентарних избора из 1927. године, Народна радикална странка је освојила 112 посланичких мандата, Хрватска сељачка 61, Самостална кметијска 1, Црногорска федералистичка 1, Демократска 58, Југословенска муслиманска организација 9, Демократска заједница 11, Самостална демократска странка 22, Југословенска пучка 21, Савез земљорадника 9, Немачка странка 6, Социјалдемократска 1 и Хрватски блок 2. Од укупно 112, радикали су у Северној Србији освојили 41 мандат или 56,16%, у Јужној Србији 24 или 55,81%, у Црној Гори 3 или 42,86%, у Војводини 18 или 52,94%, у Босни и Херцеговини 14 или 29,17%, у Далмацији 5 или 31,25%, у Хрватској и Славонији 7 или 10,29%, док у Словенији нису добили ниједно посланичко место. Од укупно 742.111 гласова, колико су радикали добили у целој земљи, пало је на листе које су достигле количник 566.342 гласа или 76 одсто свих гласова, а на листе које нису достигле количник и нису добиле ниједног посланика 175.769

гласова или 24 одсто." (стр. 434.) У томе Костић види разлог што је радикалима требало много више гласова за једно посланичко место него на ранијим изборима, јер су се многи гласови расипали на неуспешне паралелне листе страначких дисидената.

Костић детаљно пореди број посланика појединих странака у сва четири изборна турнуса, за целу земљу и за све историјске покрајине појединачно. Нама су овде најинтересантнији подаци који се односе на радикале. На изборима 1920. године од укупно 419 мандата радикали су освојили 89 или 21,2%; 1923. године од 312 освојили 108 или 34,6%; 1925. од 315 освојили 142 или 45,1%; 1927. године од укупно 315 освојили 112 или 35,6%. „Из тога прегледа се види да су већину посланика у држави имали 1920. демократи, а свих осталих избора радикали. Радикалске већине, саме, увек су јаче него што је била демократска 1920. године (22,4% – прим. В. Ш.). Тада су демократи имали мало више од петине свих мандата, а радикалска већина не силази никад испод трећине целокупног броја мандата (1925. се пење до 45% и прелази двапут релативни део из 1920. године)." (стр. 447.)

Што се верске структуре парламента тиче, изабрано је 56,5% православаца, римокатолика 34,3%, муслимана 8,3%, као и по један евангелиста, старокатолик и Јеврej. Међу радикалима било је 100 православаца, 7 римокатолика, 4 муслимана и 1 Јеврej. Што се матерњег језика тиче, 105 радикала је навело српскохрватски, 2 мађарски, 3 арбанашки, 1 турски и 1 шпански. По националној припадности 102 радикала су се изјаснили као Срби, 2 Хрвати, 2 Буњевци, 2 Мађари, 3 Арбанаси и 1 Турчин. Од укупног броја радикалских посланика 9 су по занимању земљорадници, 6 економисти и инжењери, 12 трговци, 2 индустријалци, 1 грађевинар, 6 приватни инжењери, 1 инжењер у државној служби, 6 лекара приватника, 6 лекара у државној служби, 1 апотекар, 4 учитеља и школска надзорника, 7 наставника и директора средњих школа, 3 професора права на универзитету, 1 од осталих наставника универзитета и високих школа, 2 начелника министарства и покрајинске управе, 2 шефа кабинета, 2 државна финансијска чиновника, 2 аграрна државна чиновника, 3 државна чиновника других струка, 3 судија и председника суда, 21 адвокат и адвокатски приправник, 1 чиновник самоуправних тела, 2 директора банака, 1 официр, 4 православна свештеника и 3 новинара и публицисте.

в) Парламентарни избори од 5. маја 1935. године

За сваки други изборни турнус Лазо Костић је био у прилици да руководи статистичком обрадом података и обави завршну елаборацију са уводном студијом званичне скупштинске публикације. Избори од 8. новембра 1931. године нису на овај начин статистички третирани. Избори из 1935. године обављени су по новим изборним прописима у односу на оне из 1927. године, што отежава а некад и онемогућава поређење њихових резултата. Највиши степен упоредивости постиже се код идентичне методолошке основе. Цела државна територија овог пута је представљала јединствену изборну јединицу у оквиру које бановине и изборни окрузи имају улогу код додељивања посланичких мандата. Девет бановина и управно подручје града Београда подељени су на 35 изборних округа. Једанаест градова је засебно бирало посланике. Укупно је би-

ло 6.974 бирачка места, док је држава имала 3.903 општине и 343 среза. Изабрано је 370 посланика од којих су двојица изабрани као носиоци листа које су на целој државној територији освојиле најмање 50 хиљада гласова, 343 посланика је бирано појединачним избором, а 25 на основу колективних листа.

На изборима 1931. године била је, како каже Костић, „поднета, а и потврђена, свега једна кандидатска листа са носиоцем Петром Живковићем, тадашњим председником Министарског савета. У целини, избори од 1931. и нису били никакви избори; бирачко тело није имало између кога да се опредељује и није одабирало, већ гласовима својим само одобравало постављене кандидације. Само у појединим срезовима бирачима је била пружена могућност да дају предност једном или другом кандидату са исте земаљске листе (а то значи и исте политичке идеологије)." (стр. 473.) На изборима од 1935. године Касациони суд је потврдио четири земаљске кандидационе листе чији су носиоци били Богољуб Јевтић, Владимир Мачек, Димитрије Љотић и Божидар Максимовић, с тим што су те листе у појединим срезовима имале више кандидата. Изборима је приступило 73,6% уписаних бирача. Јевтићева листа добила је 1,748.024 гласа, у процентима 60,65% и 303 посланичка мандата. Мачекова листа је добила 1,075.389 гласова, у процентима 37,32% и 67 посланичких мандата. Остале две листе добиле су заједно свега 2% гласова и ниједан мандат. Овакав изборни систем је веома компликован, већински, мајоризујући, али му је основни недостатак што ту није било речи о класичним вишестраначким изборима. Мачекова листа је бојкотовала скупштински савез, па је само 16 њених посланика приступило верификацији мандата. По конституисању Народне скупштине формирано је укупно девет посланичких клубова, међу којима је био најјачи клуб Југословенске радикалне заједнице са укупно 176 чланова. Ова Народна скупштина је распуштена 10. октобра 1938. године.

г) Расправе и чланци из теоријске статистике

Иако није радио обимнију студију посвећену том питању, Костић је, кратким осртом у часопису „Нови живот", са статистичког аспекта сагледао основне карактеристике парламентарних избора од 8. фебруара 1925. године. Изненађујући је прираст броја гласача у односу на претходне, а пошто сматра да је и иначе немогућ природни прираштај од једног процента годишње, Костић сматра да је у питању постепено сређивање бирачких спискова. Пошто је било много изборних груписања и коалиција, тешко је представити изворно страначке резултате, па их је Костић условно груписао у гласове владиног Националног блока и гласове опозиционог Блока народног споразума и сељачке демократије. Национални блок је имао 43,7% гласова, а шири опозициони 44,8%, али је владајућа групација, упркос мањем броју гласова, захваљујући изборној аритметици добила апсолутну већину посланичких мандата.

Неколико текстова у часописној периодици Костић је посветио анализи београдских и државних пописа становништва, међу њима и предавање преко Радио Београда. Следе опште оцене резултата и детаљна историјска ретроспектива свих ранијих пописа у Београду и Србији, али и у Црној Гори. Први попис становништва, који је у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца извршен 31. јануара 1921. године, пружио је Костићу могућност темељите демографске ана-

лизе, израчунавања територијалне густине становништва, категорије насељених места, кућа и домаћинстава, полне и старосне структуре, писмености, језика и националности, вероисповести, природног прираштаја и популационог биланса, образовне структуре и броја студената итд. Објавио је и посебну брошуру о демографији и популационој политици, значајну теоријску студију о односу права и статистике, затим о аутономном статусу државне статистичке установе и централизацији званичне статистичке службе, потребама јединица локалне самоуправе за сопственим статистичким службама и неколико чланака у којима се третира развој статистичке науке и технике на међународном плану, њене институционализације и операционализације сарадње статистичара из разних земаља.

Посебно је интересантно Костићево полемичко реаговање на изјаве Стјепана Радића да у Краљевини Срби са православним Македонцима представљају само 40% становништва, Хрвати 30%, Словенци 10% и 20% отпада на националне мањине. Радићеве цифарске облине, настале произвољним заокруживањем, постигнуте су фалсификовањем стварности и смањивањем српског учешћа уз повећање хрватског. Полемички текст под насловом „Статистика Г. Радића" Костић је објавио у листу „Време" у октобру 1924. године. Прецизним бројкама он је показао да православни Срби чине 45% целокупног становништва (без узимања у обзир Срба католика и Срба муслимана). Пошто приликом пописа становништва није постојала рубрика „националност", Костић је од целокупног становништва Хрватске, Словеније и Далмације, који су се изјаснили да им је матерњи српскохрватски језик одбио православце, па томе додао све католике Босне и Херцеговине без обзира на националност и тако утврдио да Хрвата највише може бити 22,5% од укупног становништва. Словенаца је 8,4%, а свих националних мањина 17,1%. Муслимана је 5,7%.

Колико је енормно Радић смањио проценат Срба показује и други доказ, заснован на изборним резултатима. Костић с нескривеном иронијом каже: „Г. Радић и његово заступство хвале се пред целим светом да су они једини репрезентанти Хрвата и да су на изборима добили све хрватске гласове. И стварно, они су на изборима добили преко 90 одсто свих хрватских гласова. Број гласова који су они добили износи 462.569, са гласовима њихових дисидената у Херцеговини 473.733. Међутим, у целој држави пало је последњих избора 2,177.051 гласова. Према томе, Радић је добио само 21,8 одсто свих гласова. Све друге хрватске странке добиле су 1,8 одсто свих гласова; све хрватске странке, дакле укупно 23,6 одсто. Али треба памтити: 1) да су Хрвати релативно много боље заступљени у бирачком телу него уопште у становништву, јер је њихових мушкараца изнад 21 године релативно знатно више него српских мушкараца у тим годинама, услед губитака српских у ратовима; 2) да је учешће у гласању било у Хрватској кудикамо веће него у Србији и крајевима где Срби претежно живе; 3) да је, по мишљењу компетентних личности, било великих злоупотреба приликом гласања у чисто хрватским областима. Ту су гласали и мртви, тако да има срезова где је проценат гласача износио преко 100 одсто. Па ипак, српске странке су добиле на изборима много преко 55 одсто свих гласова (57,7 одсто). Ми признајемо да ту има један добар део гласова националних мањина. Како год се рачунали, Хрвати у нашој држави чине доста мање него четвртину целокупног становништва, и износе само колико половина Срба. Они у целој држави

чине релативно много мање становника него Срба у Хрватској, који никада нису ни тражили ни добили један српски сабор у оквиру „међународно признатих граница" Хрватске и Славоније." (стр. 582.)

Статистика се, према Костићу и његовој студији „Статистика и право", као научна дисциплина формирала у оквиру правних наука, али се никада није могла стриктно разграничити од историјских, географских, етнографских и политичких наука. По природи ствари, она је морала да обухвата основне принципе државног уређења и да се на њих наслања, па кад је први пут конципирана као универзитетска дисциплина и наставни предмет, обухватала је државно и административно право, а у том склопу владарско право и дворски церемонијал, црквено, војно и финансијско право. Пошто је прве статистичке податке у почетку држава сукцесивно прикупљала искључиво за своје конкретне потребе, статистичка делатност првобитно није имала основне карактеристике специфичне јавне службе, али је постепено то постајала, поготово што су се разноразне научне дисциплине и природних и друштвених наука све више позивале на њене резултате и подстицале је на тематска истраживања. Њен специфични статус се учвршћивао у оној мери у којој се дефинитивно определила за исте бројеве и односе међу њима, као и објашњење тих односа, а дескрипцију и анализу конкретних појава које је уз помоћ закона великих бројева изучавала, препустила другим наукама.

За разлику од других наука, статистици су неопходни правно упориште и правни оквири постојања и деловања, као и државни ауторитет који јој омогућује да захвата све области друштвеног живота и пословања. Државним правним актима се установљавају статистичке институције, регулише њихов рад и финансирање, што их доводи у ранг специфичног облика државне управе. Кључни статистички подаци, било да је реч о примарној или секундарној статистици, углавном се и не могу прибавити без учешћа, посредовања или бар благонаклоног односа државних органа. При томе је веома значајна чињеница, незамислива у другим научним истраживањима, да се успоставља правна обавеза сарадње свих физичких и правних лица са званичним статистичким органима и давање изјава о испитиваним околностима, и то под претњом кривичних или прекршајних санкција. Конституисана је и дужност пријављивања одређених догађаја чим се они десе или се за њих сазна, а од интереса су за стална статистичка истраживања. Законски акти су важни и за стриктно ограничавање статистичких органа у погледу њихових овлашћења, природе истраживања, заштите тајности података и санкционисање сваке злоупотребе. Официјелна статистичка делатност је ипак један облик уставног ограничавања гарантованих грађанских права и људских слобода, па се то мора свести на најнужнију меру. Сређивање, номинација и класификација података морају бити усаглашени са позитивним правом. То се законом изричито не регулише, али се подразумева. Статистичари по том питању не смеју осећати административне стеге, али морају водити рачуна да њихови резултати у категоријалном, појмовном и административном смислу морају бити употребљиви и примењиви у конкретним правним и друштвеним условима. Могуће је и правно регулисање услова и форми објављивања статистичких публикација. Статистика никако не сме објављивати појединачне резултате, поготову не персоналне, него само опште, који се односе на стање у народним класама и друштвеним групама. Костић наглашава

да је циљ статистике социјална реформа а не индивидуална интервенција. Чак ни други државни органи, судски, порески, војни итд., не смеју да се служе појединачним подацима до којих дође статистичка установа за своје службене потребе, ма колико им то изгледало привлачно и сврсисходно. Статистичке институције су правно обавезане и да се придржавају норматива, уговора, клаузула и узанси међународних организација и статистичких удружења, чији је циљ да се унификују статистичка истраживања целог света ради лакшег међусобног поређења. Толико је развијена нормативна делатност у области статистике да Костић сматра да постоје услови конституисања релативно самосталне научне дисциплине и наставног предмета Статистичко право који би био лоциран између Административног и Међународног јавног права.

Ни правна наука и пракса не могу се више замислити без озбиљне статистике на коју ће се ослањати код регулисања друштвених односа, прописивања обавеза, забрана и санкција. Костић износи да је један од најважнијих циљева статистике да сугерише, „помаже и омогућује законодавне реформе (ради чега она мора да износи своје резултате тако сређене, да се на први поглед запажају места, односно групе које изискују потребу реформе). Непосредан јој је циљ да укаже на правац акције управне власти. Али, у правној држави, управна власт има скучену и ограничену надлежност, бар формално. За сваку већу и далекосежнију акцију осетиће се неминовна потреба за интервенцијом законодавца. Њу ће управна власт да покрене, али упозорена и обавештена од статистике. Раније је управна власт, са скоро неограниченом компетенцијом, сама решавала о мерама које треба предузети у циљу друштвених реформи. Отуда сви старији писци, нарочито немачки и аустријски... сматрају статистику као најглавније помоћно средство управне власти у њеном деловању. У данашњем времену парламентаризма, ова тврдња може такође да се одржи, јер данас управна власт стварно влада и води парламентарни живот. Формално пак, статистика је данас један безуслован реквизит сваке успешне законодавне акције и потребне једнако законодавном телу колико и управној власти. Она је законодавном телу не само потребна да би иницијатори једног законског пројекта поткрепили своје аргументе, већ и да би опозиција оборила погрешно постављене или погрешно примењене закључке. Без статистике се данас уопште не може замислити јавни живот, а парламент је усредсређење целокупног јавног живота једне државе." (стр. 632.)

У извесним случајевима правним актом се и изричито прописује претходно консултовање статистичких података код доношења одређених одлука, прописивање обавеза и прављења расподела. Статистика омогућава и проверу дејства правних аката у друштвеној пракси, њихову целисходност и оправданост. Статистичка критика редовно делује као драгоцени коректив. Она утврђује домашај и границе примене правне норме, као и њихову адекватност реалном животу. Уз то, одређене друштвене односе подручно и класно лоцира. Апстрактно социолошке категорије, захваљујући статистици у друштву, могу се јасно идентификовати и проучити. Материјална статистика као наука неопходна је правној политици, посебно њеним ужим сегментима као што су криминална политика, приватноправна политика, административноправна политика итд. Али, да не би постала слуга дневне политике и изгубила свој суштински смисао, државна статистика мора бити аутономна, самостална установа, која ће се руко-

водити искључиво принципима истине. Њени органи не смеју бити политизовани и спремни да остваре могућност поткупљивања и наручивања одређених резултата који би услед таквих околности носили лажне статистичке одреднице и атрибуте.

Без деполитизације је немогућа објективност у раду, а аутономија пре свега подразумева слободу избора научног метода и истраживачке технике. У оцени рада и резултата дозвољено је коришћење искључиво научних критеријума. То у први план доводи значај савесности, а потпуно елиминише политичку послушност. Иако изворно државна установа са одређеним управним овлашћењима, статистички орган треба да делује као специфични научноистраживачки институт. Статистичка установа, која није реално аутономна, не може имати стручни ауторитет у земљи и иностранству и њено постојање би било бесмислено. Питање самосталности и објективности посебно је потенцирано у сфери провођења демократских и слободних парламентарних избора. Костић се залаже за концепт аутономне и централизоване државне статистике. Предности централизоване у односу на децентрализовану статистику упоређује као разлику између једног великог и много малих предузећа једног власника. Централизована статистика је јефтинија и економичнија и њоме се избегава паралелизам у статистичким истраживањима. Уз то се постиже виши степен стручности професионалног статистичког особља. Децентрализација статистике доводи до неуједначености терминологије, бркања појмова, а и теже долази до савремене статистичке технике. Централизација статистичке службе треба да се обавља с вертикалног аспекта, а по питању достављања статистичких података начелно све државне органе треба третирати као органе државне статистике подређене централној статистичкој установи.

Глава петнаеста

СРПСКА ДРЖАВОТВОРНА ИДЕОЛОГИЈА

I. Континуитет српске политичке идеје

1. Политичка идеологија Немањића

Од почетка седмог до једанаестог века српски народ у византијском империјалном окриљу почињао је свој политички и државотворни развој достижући ниво самосталне краљевине. Стварање јединствене територијално-политичке целине било је мукотрпно, али је свест о народном јединству донесена на Балкан и упорно чувана пред свим искушењима. Управо се на њој развијао оригинални политички концепт који ће оваплоћење доживети у епохи Немањића и касније представљати основни оријентир политичког и војног деловања свих наредних српских генерација. Комплетирању националног опредељења и хомогене државотворне идеје значајно је допринело дефинитивно опредељење српске народне матице и политичке елите за источну варијанту хришћанства. То је омогућило утемељивање државотворне идеологије на оригиналној политичкој теологији, која се надовезивала на стару српску веру, додавала јој модерни и систематизовани хришћански израз и у средиште стављала најзначајнију владарску династију чији корени вуку од народних предводника из далеке прапостојбине. Важне чињенице из најдаље прошлости махом су заборављене, али су у народној души остављале дубок печат и исказивале се кроз оригинални национални карактер целокупног српског народа. Креативна рецепција византијских узора при томе ће темеље филозофског и идеолошког мисаоног супстрата учинити вековима отпорним на све видове духовне агресије са југа или запада, без обзира на колико оружаној сили се базирала.

Затечени византијски источнохришћански, хијерархијски систематизовани, поредак идејних вредности представља подлогу на којој српска средњевековна владарска идеологија светородне немањићке династије образлаже основаност тежње ка успостављању и оправдава постојање суверене српске државе са аутокефалном националном црквом. Њоме се систематизују у народу општеприхваћено веровање, главне идеје неприкосновених политичких предводника и доктрине истакнутих мисаоних стваралаца у традиционалном дуализму световне и духовне власти, које су међусобно солидарне и посвећене идентич-

ном циљу. Таква идеологија је у значајној мери одређивала правац и карактеристике српске историје у наредним вековима. Успех у петовековној претходној борби за стварање и учвршћење самосталне српске државе пресудно је допринео сакрализацији родоначелника оне династије која је то постигла, али и свих његових потомака који су државу чували и ширили, славу јој светом проносећи. Зато је јака централна власт једна од главних њених вредности, с обзиром да је свака децентрализација водила поделама, раздорима и сукобима. Чврста хијерархијска структура државне власти, лична харизма владара, на Божјој промисли базирани легитимитет у духу хришћанске традиције и династички континуитет, уз јединство државе и цркве оличено кроз јединство оца и сина, Стефана Немање и Светог Саве као њихових оснивача, својом сакралном компонентом обезбеђују виталност и дуговечност, духовну живост и после материјалне пропасти. У народној легенди њихова светачка чудотворна моћ делује и постхумно, и то све интензивније. Они бдију над народом и отаџбином, а њихови потомци у делу славних предака налазе инспирацију и подстрек за нова јуначка дела и државотворна прегнућа.

На тај начин је извршена сакрализација скоро потпуног српског историјског памћења и њоме је прожето српско национално биће, његова свест, идеали и циљеви. Култ владара – светаца у народу је производио масовну идентификацију са њиховим државничким делом и политичким намерама. Да би тај култ био што упечатљивији, свесно је занемаривана преднемањићка владарска традиција, па и култ светог краља Јована Владимира, добрим делом и због тога што је то било време српског колебања између источне и западне варијанте хришћанства, а ту дилему су Стефан Немања и Свети Сава дефинитивно разрешили. Према католичанству у српском приморју задржан је толерантан став, али је према богумилској јереси демонстрирана крајња непомирљивост, јер је угрожавала духовне темеље државе, а не само цркве. Немања је тек успео да српску државу стабилизује и улије јој унутрашњу идеолошку кохезију, па није могао дозволити да његово дело угрози било какво јеретичко учење и такве опасности је по цену грађанског рата елиминисао. Српска политичка теологија и династијска хагиографија у грађењу владарске харизме и светачког култа преузимају библијске мотиве и производе подударне паралеле које српском државотворству прибављају значајно место и улогу унутар источне варијанте хришћанске цивилизације. То је створило јак морални потенцијал и политичко надахнуће за чување, величање и обнављање државотворних тековина као материјализације исконске националне идеологије, која је била у стању да концентрише и оријентише духовну снагу народа, његова колективна прегнућа и слободарске тежње. Тако су Срби постигли да њихова државотворна идеја убудуће из саме себе проналази и црпи разлоге свога постојања, што је основна одлика историјских народа и подлога њихових мисионарских визија.

Пошто није вршена сакрализација краљевске функције него владарске личности, Немањини потомци морали су својим конкретним делима да заслуже постхумно посвећење, па су за живота о томе много водили рачуна. Неки ипак никада нису канонизовани, а неки јесу, али неколико векова након смрти. Симфонија монархије и цркве подразумевала је двостран однос, заснован на строгим правилима којих су и краљеви и првосвештеници настојали да се строго придржавају. Али, пошто је цела династија била светородна, дакле света, она је дове-

ла до конституисања својеврсне монархијске религије у српској рецепцији православног хришћанства, која је представљала верско оправдање постојања српске државе и неопходности жртвовања народних предводника за њу. Стефан Немања и Свети Сава су представљали основни узор, духовни, али и политички, а њихово дело представља извориште државотворне идеологије, која је у касније време књижевно обликована и усавршавана. Израженој теолошкој компоненти те идеологије битно је допринела чињеница да су манастири били готово искључива места комплетног духовног стваралаштва. Управо је духовна, црквена власт на њима базирала своје упориште при постизању равнотеже са световном влашћу и обезбеђивањем симфоније две власти.

Династичкој харизми заснованој на свим начелима тадашње политичке теологије и државотворној идеологији израслој на снажној националној самосвети, цар Душан додаје дефинитивно уобличену правну димензију кроз законик који садржи основне елементе конституционалног акта, па представља феудалног претечу доцније развијеног српског уставног права. Тако је ранија креативна светосавска рецепција римског права такође добила оригинални српски национални израз, а владајућа идеологија, поред теолошке и политичке, наглашену правну компоненту. Душан је ипак нарушио национални ексклузивитет српског државотворства проглашујући се за цара Срба и Грка и дајући царству извесне универзалне или космополитске карактеристике, жудећи заправо за цариградским византијским троном. Одступање од националног бића српског државотворства показаће се фаталним недуго по Душановој смрти, а његов духовни ауторитет још за живота је уздрмало немирење црквених кругова разлазом са васељенским патријархом. Нарушена је равнотежа црквене и световне власти, хармонија њихових жеља и настојања, што је представљало озбиљан ударац државотворној идеологији. Слабљење политичке и друштвене моћи цркве у корист јачања световне власти као основну негативну последицу имаће енормно снажење и осамостаљивање феудалне властеле. Распад царства довео је до политичког разједињавања српског народа, али ће поразни резултати разбијања државне целине учврстити државотворну идеологију у тежњи за пуним јединством и централизацијом.

Косовски херојски подвиг, упркос реално трагичним последицама, представљаће ново духовно надахнуће српском национализму и државотворној идеологији, на којој ће још скоро читав век егзистирати српска деспотовина, али и друге српске државе, попут Зете, Босне и Херцеговине. При томе се култ кнеза Лазара и других косовских мученика надовезује на немањићке култове и с њима стапа у јединствен српски национални Пантеон. Основна друштвена улога култова је у националном надахнућу наредних генерација и одржање у животу основне државотворне идеје, која подразумева пуно национално јединство и солидарност, оданост вери и аутентичним културним традицијама. Притом, политичка идеологија разрађује нов, веома важан, елемент жртвовања за отаџбину и веру православну. Тако она, и кад је остала без државе, представља изворни израз народног духа, колективне свести, поноса и пркоса, заправо средство превладавања свих наредних историјских искушења.

Захваљујући јакој политичкој идеологији, Срби су постали народ са најјасније испољеном и дефинисаном националном свешћу, што представља јак контраст с национално незрелом и римокатолицизмом затуцаном Европом, али

и универзалистичким заносом оптерећеном Византијом. „Политичка идеологија средњовековне Србије развијала се упоредо са политичком и културном историјом државне установе... Она је праузрок друштвеног програма и у исто време одраз етичких схватања и политичких ставова. Политичка структура и равнотежа друштвених снага немањићке државе одликовале су се релативно уравнотеженом диархијом световне и духовне власти. Држава има у цркви главни ослонац за обуздавање центрифугалне силе крупне земљопоседничке властеле. Те две власти су различите природе, али њихово заједничко порекло припада области Божанског права. Почев од ове аксиоме, заједничке за политичку теорију хришћанског света, српска држава је исковала идеологију и праксу управљања јавним пословима у функцији својих потреба и својих тежњи". (Бошко И. Бојовић: „Краљевство и светост, Политичка филозофија средњовековне Србије", Службени лист СРЈ, Београд 1999, стр. 356-357.)

Српска државна идеологија темељила се на јасно дефинисаном циљу и искреном веровању у тај циљ, могућност и оправданост његове реализације. Циљ је свеобухватна национална држава, модерно уређење по узору на основне обрасце свог времена, а пракса је показала да је таква држава могућа као независна, суверена, са аутокефалном црквом. Она тежи јединству политичког и етичког деловања, па зато њена идеологија настоји да постигне морално савршенство и духовну хармонију. Истовремено васпитава и мобилише, подучава и оцењује, благовремено упозорава и огрешење строго санкционише. „Хагиобиографије српских владара и епископа су достигле највиши идеолошки домет. Градећи историјско-књижевни жанр у складу са особеном концепцијом српске средњовековне државе, релативно знатно распрострањен због своје култне улоге, ови списи су, преносећи етичка и политичка схватања, омогућили очување историјског континуитета, друштвене кохезије и институционалне равнотеже. Они су помогли у очувању и преношењу историјског памћења, о чему сведочи низ владарских хагиобиографија које су највиши израз политичке воље и постојаног друштвеног циља. Јединством идеја и синтезом поретка вредности који бране, очувањем духа и методе који су у њима увек присутни, равнотежом етичког надахнућа и естетичким доприносом, ови списи носе духовну и културну димензију универзалног домета". (стр. 359–360.)

2. Модерна српска политичка идеологија

Слом средњовековне српске државе и вишевековна турска окупација довели су до потпуног уништења феудалне класе, па ће се постепено формирати нови слојеви с политичком предводничком улогом из реда војних старешина, успешних трговаца или свештеника. Феудалне друштвене односе ће на специфичан начин развијати турска власт, па су они у свести Србиновој директно везани за туђински јарам, док ће се на сваком слободнијем делу територије обнављати својеврсна војна или племенска демократија патријархалног родовског друштва. Срби су у свом колективном сећању сачували сјај и славу своје средњовековне државе, али су забораву препуштали природу тадашњих класних односа, што им је у време ослободилачких буна и устанака омогућило да лакше изврше рецепцију идеала грађанског друштва и избегну обнову феудалне структуре власти и хијерархијских вредности. Срби исконски желе моћну и велику

државу која ће обухватити све српске земље и располагати јаком централном влашћу. Српско сељаштво постаје основни социјални слој, а његова патријархална логика и слободарски дух упорно негује идеју обнове државе и жуди за осветом због косовског пораза. Осветничко расположење и државотворна идеја окосница су специфичне политичке идеологије, потекле у народу, неговане у црквеним круговима и литерарно уобличаване од стране новостасале интелигенције, упознате са европским цивилизацијским и културним дометима. Идеја друштвене једнакости и социјалне правде, солидарности класа и демократског модела одлучивања, јаке власти и свесних грађана, ту је имала врло погодно тло за потпуни процват. Зато је српска револуција из 1804. године била и национална и социјална.

Идеологија српског национализма негована је и развијана народним песмама. Из ње редовно избија демократски дух, револуционарно расположење, осећање правде и изражавање пркоса. Народна политичка мисао је високоморална, па су њени етички постулати достојни античких врхунаца, читаве плејаде старогрчких филозофа. Она садржи апологију државе, борбе, части, поштења, храбрости и верности. Колективна национална свест доноси и колективну одговорност за историјску судбину. Поучним примерима из историје васпитавају се млађе генерације, а с колена на колено преноси завет да се држава кад-тад обнови у пуном свом сјају и величини. Тако је Србину национализам већ с мајчиним млеком усађиван, па се никад није могао истргнути из његовог друштвеног бића и индивидуалне свести. Националистички идеали и циљеви захтевају општенародну слогу и јединство, па их истичу као врхунску вредност и незаменљиво средство постизања свих историјских подвига. Они не трпе ниједну врсту раскалашног понашања, недисциплинованости, себичности, расипништва, неморалности или непринципијелности. Неопходни су одлучност и постојаност, упорна борба и спремност на жртву. Само онај ко се бори и жртвује заслужује да буде слободан.

Српски слободарски дух негован је и развијан у сеоској средини, прилично изолованој од доминантних турских друштвених процеса и под израженим утицајем српских православних свештеника који су чували и преносили духовно и политичко наслеђе славне прошлости. Кроз векове ропства некадашња владајућа феудална класа је махом изумрла, а неретко су се њени изданци турчили да би очували старе или стекли нове привилегије, тако да новонарастајућа грађанска класа у друштвеној структури српског народа није наилазила на значајније препреке. Српски сељаци су махом били неписмени, али изразито национално свесни и с потпуно изграђеним политичким идеалима, којима касније није било тешко накалемити модернији европски израз. Њихова патријархална природа ниједног тренутка није била у колизији са слободарским духом. Српска државотворна идеја подједнако је била присутна у свим деловима народа, без обзира ком су социјалном слоју припадали или како су били територијално ситуирани. Иако је Први српски устанак 1804. године био просторно ограничен, његова основна идеја водиља упућивала је на ослобађање свих српских земаља као јединствен политички циљ. Тако су вести о устанку и примане међу осталим Србима, без обзира да ли их је затекао у турском или аутријском ропству. Већ од првих тренутака слободе и првих реално ослобођених територија, устаничка Србија отворено пред себе поставља као главни циљ осло-

бођење и уједињење целокупног српског народа, па то целом свету саопштава. Сваки даљи далекосежнији политички или војни потез повлачен је у складу с тим циљем, што је отворено стављено до знања Русији, као традиционалном српском савезнику и покровитељу. Борба за национално ослобођење истовремено је представљала одлучно супротстављање исламској или римокатоличкој верској нетрпељивости и државноправном ексклузивизму. Верски сударипратили су стално сучељавање српске државне идеје са турском или аустријском, дајући им једну од најупечатљивијих легитимационих компоненти и манифестационих облика.

Српска национална и државотворна идеја толико је била усађена у свест српског народа да је он био спреман на масовне жртве у бескомпромисној крвавој борби, чак по цену самоуништења у условима у којима је непријатељ био вишеструко моћнији. И кад је деморалисано вођство Првог устанка побегло из земље, народни дух је издржао сва искушења и страшне турске злочине, да би после две године букнуо Други устанак. Народ се показао јачим, озбиљнијим, зрелијим, способнијим и храбријим од својих предводника. Претходно трагично историјско искуство додало је нови квалитет тој националној свести – политички реализам и дипломатску тактику који ће на дужу стазу олакшати реализацију државне идеје. Политичка свест народа у основним токовима је била демократска, што је онемогућило било какав озбиљнији покушај рестаурације феудализма и племићког сталежа, али је функционисање државне управе задржало стриктно аутократске манире, којима је помогао укорењени патријархални морал. Грађанин је кнезу у лице могао да каже све што мисли, да му чак критикује поједине потезе, али није смео да његову власт и неприкосновену моћ одлучивања угрози. Демократска свест тако остаје чисто начелног карактера, док се у политичким процесима све више укорењују бирократска пракса чиновника, самовоља и малограђанске традиције. Најзначајнији српски предводник тог времена, Милош Обреновић, управо се у таквим социјалним условима афирмисао као изванредно вешт и препреден политичар, упорни бранилац српских националних интереса и реализатор државотворних циљева, али и као сурови и безобзирни прогонитељ свих алтернативних политичких опција и њихових протагониста.

Милошевом аутократском режиму, самовољи лукавог, интелигентног и препреденог властодршца, тежак ударац је задат усвајањем Сретењског устава, 1835. године. Иако тај изразито либерални уставноправни акт није био дугог века, он је означио почетак снажног манифестовања српског демократског потенцијала који ће наредне четири године систематски нагризати кнежеву моћ, утицај и ауторитет, па у крајњем исходу довести до Милошевог обарања са владарског трона. „Тад се први пут код народа у Србији показала једна особина коју пажљив посматрач може да примети и доцније код великих прекретница; кад народне масе стекну уверење да је потребна нека промена у државној политици и против владаочеве воље, онда се поступно створи такво опште расположење и јавно мишљење да његовом притиску не може одолети ниједан владалац. Он му мора попустити и уклонити се или изгубити главу и престо.” (Васа Чубриловић: Историја политичке мисли у Србији XIX века, „Народна књига”, Београд 1982, стр. 112.) Али, након Милошевог пада, Србија се нашла у ситуацији да, после изразите аутократије, искуси како изгледа власт бирократ-

ске олигархије и њен концепт полицијске државе. Поред тога, слом Милошевог личног режима омогућиће повратак снажног турског утицаја у Србији, показујући тако да екстремни отклон политичког клатна у било ком правцу производи несагледиве негативне последице. Уосталом, и аутократска и олигархијска опција успавале су даљу реализацију националноослободилачких и општих државотворних тежњи српског народа. Искрене и дубоко укорењене народне тежње биле су у огромном раскораку са себичним и самољубивим амбицијама властодржаца. На тој линији одвијаће се и диференцирање проруске, националне, у односу на скоројевићку и полтронску прозападну оријентацију српских политичких предводника.

Године 1844. значајан преокрет се десио израдом „Начертанија" Илије Гарашанина као првог писаног свеобухватно конципираног плана српске државне политике заснованог на општенационалним ослободилачким и свеобухватним државотворним тежњама. То ће бити основни политички путоказ за наредних седамдесет година развоја и ширења српске државе. Известан утицај пољског емигранта Адама Чарторијског и чешког Фрање Зака на писање овог поверљивог документа довешће до истицања извесних југословенских тежњи и инаугурације њихових потоњих погубних последица. Гарашанин је свестан трајног и непромењивог аустријског непријатељства према српским националним аспирацијама, па првенствено инсистира на српско-руском савезу као најприроднијем, под условом да Русија српско територијално проширење у пуном етничком опсегу прихвати и као свој изворни интерес. Легитимистичко утемељење српских настојања испољава образлагањем европске геополитичке нужности обнављања српског царства на рушевинама турске империје. „Постављајући као услов за уједињење Босне и Србије начело проширења, не уједињење, стављајући српску династију на чело нове државе, и проширујући уређење Србије на нове земље, Гарашанин је 1844. дао основе великосрпској политици уједињења." (стр. 139.) Велика је Гарашанинова заслуга што је традиционално српско историјско право довео у склад с начелом права на самоопредељење народа које је прокламовала Француска грађанска револуција.

Револуционарна превирања у Европи афирмисаће као кључни политички принцип прокламовано начело народног суверенитета које је у српској националној свести вековима развијано, тако да је целокупна српска историја према њему прекомпонована и реинтерпретирана у својеврсном идеалистичком и романтичарском заносу. Новостасала српска интелигенција преузеће примат у даљем афирмисању националне свести, моделирању идејних концепата, артикулисању политичке акције и креирању непосредних циљева и идеолошких вредности. Православној и сељачкој демократској компоненти српског национализма, која ће вековима неговати старе државотворне традиције, европејски образована интелигенција додаје просветитељски жар модерне рационалистичке мисли. Општеприхваћеним вредностима европске културе и цивилизације утискује се у домаћој рецепцији дубок српски национални печат, па се тако оне преобликују и прилагођавају већ сазрелим политичким стремљењима једног народа коме никада није недостајала свест о сопственој величини, али је зато био без премца и по тежини искушења која је историја пред њега постављала. Готово да нема те европске земље у којој је идеја народног суверенитета и парламентаризма нашла погоднији тло него у души српског народа кога

је парламентаризам неодољиво подсећао на традиционалну саборност и колективно одлучивање о судбинским питањима и опредељењима. Ни владарска самовоља, ни бирократски централизам, ни сурова полицијска репресија ту идеју водиљу нису за дуже време могли избрисати као основну карактеристику опште друштвене свести. Највише развојне облике европске демократије и либерализма српски народ је осећао и прихватао као нешто изворно своје, што му је од памтивека припадало, било својствено и неодвојиво. Заправо, непорециво и неодузимљиво. Уосталом, Срби су и у време цара Душана имали, ако не развијен и комплетан устав, онда сигурно крајње јасно формулисан основни принцип савремене уставности и законитости. Институција власти, заправо комплетна државна структура, константно је каснила за убрзаним напредовањем овог облика колективне свести, али му се кад-тад морала прилагодити и његова начела у пракси применити.

Демократија и либерализам као основна идеолошка обележја српске политичке мисли главног противника редовно су имали у монархији и монархизму као свом апсолутистичком антиподу. Монархизам је био јак и опасан због тога што је и он, бар формално, обавијен монархистичким плаштом, а уз то је вешто манипулисао апологијом владара из епских народних песама. Он је кључно упориште налазио у конзервативизму патријархалне сељачке друштвене средине, која је манифестовала константну контрадикторност слободарских стремљења и владарског култа. Народном оку је пријао дворски церемонијал, али је мозак пружао рационални отпор неконтролисаној самовољи, а срце одисало срџбом према злоупотребама власти и енормним привилегијама тек стасалог владајућег слоја, неосетљивог на свакодневне народне невоље и сиротињску муку. Монархија је представљала додатни подстрек корупцији, која је из оријенталног света преузимана као уобичајени манир, редован облик социјалног понашања који систематски угрожава духовно здравље нације и растаче политичке институције државе. Своје немирење са апсолутизмом Срби су исказивали учесталим обарањем или убијањем апсолутистичких владара, схватајући да они представљају озбиљну сметњу потпуној реализацији главних националних идеала.

Развој парламентарне демократије у Србији довео је до појаве првих политичких партија, Конзервативне и Напредњачке, као кабинетских и бирократских, а убрзо затим Радикалне као политичке странке у правом смислу речи, са развијеном партијском инфраструктуром. Српска народна радикална странка Николе Пашића преузела је примат у креирању српске националне политике и стратегије њене реализације. Како запажа Васа Чубриловић, Никола Пашић преузима од Илије Гарашанина „политику ослањања на Русију и западне силе, мржњу према Аустрији и ускосрпске спољнополитичке задатке: одбрана независности, сарадња с другим балканским народима, уједињење Српства, укључујући Босну и Херцеговину, Стару Србију и Македонију и Црну Гору с излазом Србије на море. Видећемо да он решење ових задатака посматра са становишта односа великих сила и војне снаге Србије. Притом, он тежи њеном проширењу, а не уједињењу с осталим српским и југословенским земљама применом начела права самоопредељења народа.” (стр. 289.) Један број истакнутих интелектуалаца крајем деветнаестог века препушта се маштањима о југословенству припремајући тако погодно тло за највећу српску заблуду свих времена и несагледиву националну несрећу.

Објављујући на почетку Првог светског рата да су њени ратни циљеви ослобађање и уједињење свих јужнословенских народа, Србија је кренула у суноврат којим ће прокоцкати све резултате успешних ослободилачких ратова. У крајње неповољној општој политичкој клими еуфоричног југословенства, Никола Пашић као водећи српски државник одлучио је да се не супротставља бујици, него да је покуша канализати у српском интересу. Пашић је „добро оцењивао значај Србије и њен утицај на остале Србе, али је Србију уздизао изнад Српства, нешто као извор, упориште свега што је српско, и још изнад тога; немањићка државна традиција била је појачана код њега државном традицијом Србије XIX века. За њега је Србија била симбол свих српских жеља, па није хтео да мења њено име. Југословен, југословенство, Југославија као јединствен појам за све народе на Словенском Југу Пашићу су били туђи, неразумљиви; све му је то помало мирисало на аустријанштину." (стр. 346.) За случај уједињења, Пашић се залагао за унитарну и централизовану државу на темељу српских државотворних традиција. „Не можели то, по Пашићу, онда је требало да се организује држава на федералистичкој основи, али тако да Србија припоји себи све оне области с оне стране Дрине и Саве, које су, по његовом мишљењу, или на основу историјског права или због етничке већине српске, припадале Србији. Ту се пре свега мислило на Босну и Херцеговину, Војводину са Сремом и један део Далмације. Затим би дошло уједињење Црне Горе са Србијом. Око Србије из 1913. окупљена Војводина, Босна и Херцеговина, Црна Гора са јужном Далмацијом, створила би се Велика Србија у оквиру југословенске федерације. И по величини и по броју становништва она би била много већа од Хрватске и Словеније. У оваквој федеративној Југославији Србија би била јача него Пруска у уједињеном Немачком Рајху после 1870." (стр. 358–349.) Зато је било каква југословенска федерација по историјским покрајинама Пашићу била тотално неприхватљива. Није му ни падала на памет могућност да српски народ у целости не живи у једној и јединственој федералној јединици. С друге стране, превласт Србије у било каквој будућој југословенској држави није се смела ничим доводити у питање.

II. Државотворни пројекат Велике Србије

1. Књига Ернеста Денија о Великој Србији

Обимне научне студије под насловом „Велика Србија" до сада су написали само Ернест Дени и Владимир Ћоровић. Поред листа који је под тим називом излазио у више наврата, Милан Јевтић је у Њујорку 1919. године на српском језику објавио књигу „Велика Србија" као збирку новинских чланака, објављених у емигрантској штампи у претходних седам година, док је већ 1915. године уредништво „Српског Југа" објавило календар „Велика Србија", с већим бројем есеја, сећања и песама са изразито патриотским набојем. То је све, кад је реч о самосталним публикацијама. Постоји већи број расправа, есеја и полемика у научним, стручним и публицистичким часописима који третирају питање Велике Србије, али њихову анализу морамо оставити за неку другу прилику. У овој студији морамо се ограничити на најзначајније радове који нам омогућавају потпуније сагледавање српске државотворне идеологије као основног израза и тежње српског национализма.

Књига Ернеста Денија „Велика Србија" објављена је 1915. године у Паризу и све донедавно није превођена на српски језик. Напокон је њен српски превод објављен у радикалском научном часопису „Српска слободарска мисао" број 1/2002. Дени је књигу написао скоро у једном даху, фасциниран српским херојством и величанственим победама на почетку Првог светског рата, али истовремено понесен бујицом симпатија која је преплавила Француску због неочекиваног и готово непојмљивог успеха малог, далеког и раније потцењиваног савезника. Објаснивши претходно географски положај српског народа и утицај тог положаја на националну историју, Ернест Дени истиче: „У бици коју вековима води, из дана у дан, популација се истовремено пречистила и искалила. Херојским врлинама и неукротивој постојаности, треба додати проницљиву интелигенцију и велику спретност. Мотрећи на бројчано неупоредиво јаче непријатеље, научила је да мрзи смрт и да осујети, својим суптилним појављивањем, сталне завере противника, челичила је нерве и зна да обједини, до стојичке стрпљивости коју подноси без малодушности и жалопојки, најтеже патње, разбориту одважност која осујећује све замке и чека повољне прилике. Њени су хероји одважни и неустрашиви, а ратници су јој у исто време дипломате." (стр. 33.) Бритком геополитичком анализом историјских збивања и политичких прилика он указује да су противречности између Србије и Аустрије толико велике да један од та два ривала једноставно мора да нестане.

Аустрија је Србију као државу могла толерисати све док је била у стању да је инструментализује. Стварно независна српска држава Бечу је била просто неподношљива. „Принцип националности, онакав каквим га ми схватамо у простој форми, тј. као савез, у оквиру исте политичке групе, људи који говоре истим језиком и који желе да деле исту судбину, неизбежно имплицира уништење Аустрије и стварање Велике Србије." (стр. 86.) Дени притом подробније анализира изворну природу српског национализма и закључује да национални принцип „произилази из жеље за срећом коју свако носи у себи и која се меша са потребом за потпуним развојем наших делотворних способности. Последњи догађаји су показали да су најчвршће политичке групе, најукорењеније навике и најјача убеђења, ношени као сламка таласом патриотизма, чим је национално постојање озбиљно угрожено... Све у свему, свугде где се осети да је независност земље доведена у питање, сви интереси и страсти ниже вредности нестају, јер свако задирање, чак и најмање, у слободни развој заједничког живота, одмах смањује материјалну и интелектуалну моћ једног народа. Затим се тиме смањује креативна моћ сваког појединца, умањујући његову вредност и у њему самом у великој мери уништава разлоге за живот. Рад, слобода и срећа су синоними. Патриотизам је највиши облик морала, јер је основни услов среће и корисног рада, што су у ствари људски циљеви." (стр. 86.)

Детаљном историјском анализом балканских политичких прилика деветнаестог и почетком двадесетог века Дени афирмише снагу српске националне идеје и њену материјализацију у балканским ратовима, потврђену невероватним победама с почетка Првог светског рата. Срби су снагом сопственог народног духа, храброшћу и одлучношћу ослобађали и уједињавали делове свога народа и националне територије. „Пансрпски програм није производ маште шачице сањалица. Историја и етнографија су га наметнуле политичарима. Он произлази из свести народа који већ више векова тежи да, непрестаним и једнодушним на-

пором, измеша своје судбине." (стр. 161.) Српску тежњу за прикључењем свих српским народом насељених аустроугарских предела Дени сматра сасвим природном и оправданом. Уосталом, како илуструје, примера ради, „порицати италијанску суштину Тоскане било би исто толико чудно као и порицати српску суштину Сплита или Шибеника." (стр. 162.) Ернест Дени такође гаји заблуде у погледу могућности и сврсисходности заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца, односно укључивања свих Хрвата и свих Словенаца у Велику Србију, како он инсистира, али врло упечатљиво упозорава на далекосежне негативне последице евентуалног пренебрегавања српских националних интереса. „Србија, слободна, нетакнута, цела, представља гаранцију мира; Србија, осакаћена, неправедно лишена свог легитимног поседа, преварена у вези са природном вредношћу својих херојских напора, осуђена је на политику освете." (стр. 171.)

Можда је посебно интересантно овде пренети Денијев покушај делимичне карактеризације српског народа кроз веома луцидно запажање. Он каже: „Срби имају недостатке који потичу од њиховог темперамента и образовања. Њихова је воља нестабилна; њихово се неповерење брзо буди и догађа им се да, без довољно размишљања, донесу одлуке због којих се брзо кају. Немају увек прави осећај о томе шта су њихове обавезе према држави, тако да веома често жртвују државне интересе својим пролазним, али јаким љутњама; пријемчиви су на звучне пароле и тобожње оптужбе; заборављају учињене услуге; више склони хероизму, него размишљању, пошто су пуни полета, олако верују, попут Француза, да се њихов нехат лако може поправити. Дуга турска владавина за време које никада нису били сигурни да ће убрати плодове свога рада, није у њима развила склоност ка континуираном раду. То су јужњаци који воле говоре и забављају се тако што, у круговима дима цигарете, следе траг својих снова. Њихове унутрашње свађе и њихова непостојаност били су оружје у рукама Немаца и Мађара који су имали интересе у томе да Срби праве што веће грешке. Њихови непријатељи нису видели или нису желели да виде више квалитете српског народа, његову еластичност стицану у тешким временима, финоћу и оштрину његове интелигенције, нарочито постојаност његовог идеализма и чврстину његове воље који су се, упркос многим видљивим осцилацијама, одржали. Ветрови таласају површину реке, али не мењају њен ток." (стр. 77–67.)

2. Књига Владимира Ћоровића о реализацији концепта Велике Србије

У време објављивања своје књиге „Велика Србија", 1924. године, један од највећих српских историчара свих времена, Владимир Ћоровић, био је убеђен да је резултатима Првог светског рата у целости и дефинитивно реализована српска државотворна идеја, коју је још Стеван Немања развио у један рационалан и конзистентан државни систем утелотворен на националној самосвести. Управо је свест о националном јединству била основна снага сузбијања областних партикуларизама и уобичајене феудалне раздробљености и међусобног супротстављања. Великог утицаја на формирање такве свести сигурно су имали и својевремени Часлављеви државотворни подвизи, а још више Бодиново осамостаљивање у односу према византијској власти средином XI века и успешно обједињавање свих српских земаља. У следећем веку Рашка ће показати

још већи степен државотворне виталности захваљујући горштачком слободарском менталитету и патријархалном моралу. Много јој је, при томе, помогао и централни географски положај у односу на све остале српске земље, као и већи степен отпорности на католичке утицаје, под које је увек лакше падало српско приморје.

Иако је по рођењу крштен према католичком обреду, Стеван Немања је врло рано схватио да је православље примереније српском народном бићу, сагласније традицији и веровању. Као рођени Зећанин, из околине Подгорице, он је Рашку учинио својим централним политичким упориштем и одатле власт проширио на скоро све остале српске земље. Основну грешку је направио кад је при повлачењу са престола земљу поделио тако што је рашки престо поверио сину Стевану а зетски сину Вукану. Браћа су убрзо ушла у међусобни жестоки сукоб, уплићући у њега околне земље и папу. Свети Сава, најмлађи Немањин син, успео је да помири завађену браћу и доцније спречи потпуно римокатоличење Србије кад се, 1217. године, Стеван Првовенчани крунисао папском круном. Постигнувши аутокефалност Српске православне цркве од никејског патријарха и поставши први њен архиепископ, поново крунише свога брата, овог пута православном круном. Доцнији владари из династије Немањића, упркос повременим кризама и унутардинастичким сукобима, ширили су постепено српску државу, да би она свој средњевековни врхунац достигла под царем Душаном.

Међутим, како истиче Ћоровић, „Душан је, опијен победама, обухватио далеко већи круг од оног који би био могућ да се приљуби и асимилује новој држави. Његова освајања донела су готово више земље од оног што је већ имао. И, што је још важније, донела су туђ елеменат. Српска држава, мада није била млада, није, ипак, имала још ни довољно вештине ни довољно времена да у нове покрајине унесе свој дух; а то и иначе није било лако. Грчки елеменат, са својом надмоћнијом и дужом културом, могао је бити политички савладан, али не и духовно; а нарочито не онда кад је он у састав нове државе улазио у веома великом броју и у многим областима био далеко претежнији од словенског. После, те су земље биле освојене, а не придружене; у њима је остао јак траг старе припадности и осећања за њу, и оне су биле покорне само дотле док су веровале да би сваки покушај трзања био у крви угушен. Најзад, при таквој наглој активности централна државна власт морала је да слаби; једно с тога што је цар, носилац те власти, био заузет војним покретима и једва постизао да обрати пажњу и на унутрашњу организацију; а друго с тога што је толика раширеност, у оно време слабих веза и тежих комуникација, онемогућавала лак преглед и непосредан надзор. Последица тога беше јачање појединих обласних господара, развијање извесних центрифугалних тенденција и на крају распадање државе у покрајинске јединице. Томе свему дошла је као храна нагла смрт Душанова, у његовој пуној мушкој снази, и апсолутна неспособност његових наследника." (В. Ћоровић: „Велика Србија", КИЗ „Култура", Београд 1990, стр. 7-8.)

Превелика брзина није слутила на добро, а нагли успех није дуго трајао. Међутим, остала је слава и усхићење да надахњује сва следећа поколења, улива самопоуздање у сопствене способности српског народа. Било је довољно да се подстакне вишевековни сан о величини и прикупи довољно снаге за његову реализацију. После Душанове смрти разбијена Србија није била у стању да се дуготрајно супротстави турској најезди, али из народне душе више никаква сила није мо-

гла да истера великодржавне амбиције и царске традиције. Поучен Душановим грешкама, ступајући на српски краљевски престо и крунишући се 1377. године у манастиру Милешево, Твртко I Котроманић је настојао да своју државу шири скоро искључиво на српском етничком подручју. Али, Твртко није извукао драгоцену поуку из дела Светог Саве, па су његову државу исцрпеле и разбиле све заоштреније верске противречности три међусобно нетрпељиве религије.

У време турског ропства једини носиоци великосрпске државне идеје, њени чувари и глорификатори, били су Српска православна црква и усмено народно предање. Српска црква се у потпуности идентификовала са државом, а владарски родослов династије Немањића представља централно место на олтару православних светаца. Државотворне традиције и црквено учење у темељу су једне изворно народне идеологије која је вековима чувала српску националну свест, понос и достојанство. Вера у слободу избрисала је из колективног народног сећања све муке типичног феудалног друштвеног уређења и створила један природни и националним колоритом обојен демократски концепт, који је у време ослобађања из турског ропства, кад су Европу раздирали бесомучни насртаји феудалне рестаурације, спречио да се у Србији заметне било каква тенденција обнове феудализма, племићке класе и кметова.

Српски национални идентитет сачуван је првенствено захваљујући аутохтоној православној вери и народном језику. Духовна власт Пећке патријаршије простирала се у свим српским земљама, постижући оно што световни владари никада нису били у стању да до краја реализују. Имало је то и извесних негативних последица изражених кроз прављење све дубљег јаза према покатоличеним и исламизованим Србима, чија се национална свест све више губила и код којих је мењање вере значило одрицање од народности, лишавање колективне свести и сећања, губитак идентитета. Витешки дух јунаштва и пожртвованости надахњивао је читава поколења чинећи српски национализам једним од најразвијенијих, најјачих и најнепоколебљивијих у светским размерама. Вековима су се кроз то преплитале личне амбиције и групне жеље и хтења. Све је чезнуло за старом славом и хитало у истом правцу, немилице трошећи енергију и на спорадична међусобна сукобљавања, сујету и суревњивост. Матица широке српске реке просто је морала да троши снагу и на самоникле вирове и брзаке, али није посустајала.

Срби под окупацијом католичких земаља били су угроженији по питању очувања националне свести, него они који су остали у турском ропству. Али тамо где су српске концентрације биле јаче и стабилније, у Аустрији и Угарској, културни процват је био јачи и свеобухватнији, вршећи снажан утицај на све остале српске земље. Како запажа Ђоровић, анализирајући српске политичке и културне прилике XVIII века, „добар део наших образованијих људи губио је везе са својима, стидео се њихове заосталости, сувише скоројевићки улетао у нове културе и друштва и ту се претапао и губио. Али, зато је други део остајао у народу, везан уза њ дубљим кореном и већом љубављу и настојао да својим стеченим знањем дигне ниво опште просвећености код нас." (стр. 16.)

Први српски устанак, иако је имао очигледне карактеристике спонтаните та и наивности вођства, убрзо је букнуо као деценијама припремана револуција. „Тако се, ето, већ за прво пола године устанка, мало пошто је прошао први препад и људи дошли себи, ствара помало и све одређеније национални програм

нове српске државе. Уколико га још не знају да формулишу сами вођи, који га носе у души и у читавом свом крвном наслеђу, утолико им га сугерише околина и они Срби са других страна, који су у устанку назревали нов поклич за народно окупљање и нови заметак васкрсавању старе српске државне мисли и творевине." (стр. 26.) Успеху устанка вишеструко је погодовала чињеница да је Русија у то време озбиљније закорачила на балканско подручје и ставила се у заштиту својих истоверних сродника. Руска заштита је устаницима улила ново самопоуздање и довела до невероватног оружаног полета и револуционарног усхићења, које је већ одавно сазрелу националну идеју претакало у свима јасан и разумљив државотворни програм.

Привремени устанички слом из 1813. године, највише условљен Наполеоновим походом на Русију, није могао да уништи огромни национални ентузијазам који се пробудио на свим српским просторима. И турске власти и европске силе биле су убеђене да се Срби уопште не могу опоравити од пораза, поготово што је турским злочинима и прогонима устаничка Србија готово остала без становништва. „Очевидно, људи нису познавали оне ретке психолошке особине српскога народа, карактеристичне за све векове његове историје, да је баш у најтежим часовима и, готово дотучен, једним силним напором унутрашње енергије и вере у себе, кидао споне и налазио увек дотле неслућене снаге за успех. Та воља за живот, то непадање и после најсилнијег ударца, то упорно издржавање готово умртвљеног организма, чини једну од најдубљих снага нашег племена, изражену тако речито и јединствено етиком косовске епопеје. Може се чак рећи да смо ми увек били јачи у несрећи и да су све лепе особине нашег националног морала развијане биле само у патњи и борби. Власт и осећање силе стално су утицали на нас кварећи и давали нашим сировим страстима пуног маха и разоран развој." (стр. 37.)

Другим српским устанком, уз обилату руску политичку и дипломатску помоћ, створени су темељи модерне српске државности. Читав век Срби су настављали националне ослободилачке напоре, али и изграђивали правну структуру државе. Успели су да избегну обнову реликата феудализма и окрену се формирању савременог европског грађанског друштва на подлози јаког и економски слободног сељаштва, али непрекидно суочени с међудинастијским борбама карађорђевићеваца и обреновићеваца, владарском самовољом, апсолутистичким тенденцијама, а нешто доцније са свесрпским владарским претензијама династије Петровића. Упоредо са потискивањем Турака и територијалним ширењем на јужне српске пределе, Србија се све више суочавала са растућим аустријским апетитима и у том немачком фактору видела изворе будућег угрожавања сопствене независности. Аустријанци и Мађари ће све више спутавати национална права Срба под својом влашћу, а уједно спутавати српске напоре у циљу дефинитивног протеривања Турака са Балкана.

Кроз цели XIX век сви Срби су испуњени тежњом да се дефинитивно национално ослободе и уједине у целовиту државу која ће обухватити све српске територије. Ниједан српски владар, ниједна гарнитура власти није спремна да се таквим настојањима директно супротстави руковођена уским властодржачким интересима, али у време кнеза Михаила Обреновића Србија се отворено ставља у улогу свесрпског, што је свакако значило и великосрпског Пијемонта. Михаилова прерана смрт, као резултат међудинастичких трвења и завера,

осујетиће за дуже време све његове великодржавне планове, али неће моћи да сузбије и угаси успламтеле идеје и општенародни слободарски покрет. Босанскохерцеговачки устанак 1875. године њихов је логични израз, који је у рат увео Србију, Црну Гору и Русију, мада је кнез Милан свим силама покушавао да остане по страни. Кнежева малодушност и тајно споразумевање с бечким властима спутали су српски државни апарат и прилично стерилисали војничке напоре, али је руска интервенција спречила озбиљнији пораз Срба. Међутим, ни руска дипломатија није била довољно снажна да спречи аустријске претензије на Босну и Херцеговину, а била је оптерећена и сопственим интересима на бугарском подручју и чак, због Миланове превртљивости и непоузданости, у једном тренутку примат дала бугарским наштрб српских интереса.

На Берлинском конгресу 1878. Србији и Црној Гори је призната независност и извесно територијално проширење, али је Аустро-Угарској омогућено да окупира Босну и Херцеговину и Новопазарски санџак, што је био тежак ударац српском националном романтизму. То ће ускоро пренети тежиште балканских конфликата на север и изазвати ново нагомилавање српске националне енергије, одлучности и борбености. Кнез Милан, недорастао историјским изазовима и националним тежњама, удаљава се од ослонца на Русију, склапа тајну конвенцију с Бечом, у земљи прогони политичке противнике, сурово се обрачунава са либералним погледима и демократским тенденцијама, али улази у опасни, бесмислени рат са Бугарском, који је Србији нанео огромну штету. Кризу националне свести званичне Србије делимично је надокнадила широка национална политика црногорског књаза Николе Петровића, који уноси нову животну снагу српској великодржавној идеји и буди национално одушевљење васколиког Српства.

Црна Гора је била сувише мала и слаба за неку озбиљнију националну акцију, али је увек била ту да опомиње и подстиче. Апсолутистичке тежње владарске у њој су биле још израженије, тако да је борба за демократске промене и у Србији и у Црној Гори подразумевала врло висок егзистенцијални интерес за онога ко се у њу упушта. Ипак, династички преврат у Србији, 1903. године, означио је отварање врата великом националном полету, дугорочном устоличењу радикалске власти и државничких визија Николе Пашића, те довео до славних победа у балканским и Првом светском рату. Томе је претходила широка и добро организована четничка акција у старој и јужној Србији. Србију није могао зауставити и поколебати ни царински рат, ни анексиона криза, а њена издржљивост и непоколебљивост тако су само пролазили кроз драгоцену пробу за будући колосални национални подвиг. И онда, кад је српски народ био на врхунцу моћи и славе, кад је већ имао постигнуту Велику Србију, долази страшна грешка, невероватна несмотреност и глупост владара, заблуда водећих интелектуалаца – улазак у заједничку државу. Оно што је Владимир Ћоровић сматрао реализацијом државотворног пројекта Велике Србије уништило је плодове свих српских победа и осудило нас да двадесети век проведемо у ропству и патњи, изложени геноциду и да нам при његовом крају држава буде у рушевинама, народ морално клонуо, у беди и очајању.

Ћоровић све то није могао знати ни наслутити. Никола Пашић као да је нешто слутио, а војводу Живојина Мишића је зебња обузимала. Усијана глава Александра Карађорђевића, слепа и глува за све око себе, сневала је фантазмагоричне снове и недораслог владара уводила у све веће грешке. Завршавајући

своју књигу, Владимир Ћоровић је ипак Србима знао да остави аманет, препоруку: „Све ово велико што данас имамо, постигнуто надчовечанским напорима, остаје као аманет млађима, да га развију и употпуне. Дижући се на нама, они, природно, треба да се попну више од нас. Ми мирне савести можемо рећи да је мало који нараштај дао својим наследницима веће од оног што ми остављамо... Ако човек сме да ставља жеље за будућност, онда је само једна: да у душама новог нараштаја буде увек довољно разумевања и, по потреби, следовање примеру неминовне и вечите Велике Србије!" (стр. 95.)

3. Великосрпски концепт Српског културног клуба

У историјским списима забележено је сведочанство да је први термин Велика Србија употребио гроф Ђорђе Бранковић 1683. године, у време док су Турци опседали Беч. Бранковић је аустријском двору понудио писани елаборат ослобођења и уједињења свих српских земаља у Велику Србију која би дефинитивно спречила даље турске продоре у централну Европу. Док му је горело под ногама, Беч је прихватао тај пројекат, али чим су Турци потиснути, одустао је и примат дао сопственим плановима да овлада целим Балканом и анектира га. Бранковић је у то време био деспот Баната, Срема и Херцеговине, на основу прокламације аустријског цара Леополда. Побуњивао је на устанак Србе на окупираним територијама и тако значајно слабио турски притисак. Кад су Турци уз огромну српску помоћ потиснути, цар је у грофу Бранковићу сагледао нову опасност по аустријске стратешке интересе, ухапсио га и 22 године држао у заточеништву, где је Бранковић и умро 1711. године у Хебу. Од тог времена сам помен Велике Србије представља прави баук за Аустрију, највећу опасност која прети и њој и целокупном католичанству у погледу жељене источне експанзије.

Архимандрит пивског манастира и истакнути херцеговачки народни предводник, Арсеније Гаговић, 1803. године у Петрограду званичним представницима руске владе излаже идејни пројекат о стварању Велике Србије. Сличан, изричито великосрпски план, 1804. руском императору упућује карловачки митрополит Стеван Стратимировић. Ти планови су представљали главну окосницу Карађорђеве устаничке националне политике. Његово даље уобличење и прецизирање постигнуто је Гарашаниновим „Начертанијем", које није обелодањивано али је представљало оријентир за све стратешке државничке потезе српске владе у току неколико деценија. Он је примарно био оријентисан на ослобођење и присаједињење јужних српских покрајина, пошто је то у датим околностима било реалније, али је изражавао јасну, мада индиректну претензију и према северним, с обзиром да је аустријска држава у то време била много јача и чвршћа од турске.

Против великосрпске опасности ангажоваће се целокупни аустроугарски пропагандни апарат током целог XIX века, а у тајним извештајима челника бечког режима потврђује се да је великосрпство идеологија која је захватила све Србе, усијала им главе, поготово откако се на војвођанском подручју Светозар Милетић отворено експонирао као поборник државотворног пројекта Велике Србије. То је постао и јавни политички програм српских радикала у Војводини, Славонији, Хрватској, Босни и Херцеговини.

Толико је идеја Велике Србије била јака да је у једном тренутку и бечки двор, уз подршку војних кругова, размишљао да територију угашеног српског војводства прогласи Великом Србијом као царским протекторатом и тако српски национални полет упрегне у кола хабсбуршких династичких амбиција и у перспективи потчини све српске земље под фирмом њиховог уједињавања. Идеја је ипак била нереална у условима несагледиво нарасле српске националне еуфорије и међународне афирмације већ створених независних српских држава Србије и Црне Горе. Након окупације Босне и Херцеговине, Аустријанци и Мађари ће у Великој Србији, као идеји водиљи и погонском гориву српског државотворства, гледати главну егзистенцијалну претњу, а фелдмаршал Конрад фон Хецендорф основним разлогом за превентивни рат против Србије. Поготово је тај страх хабсбурговаца био упечатљив када је до њих стигла информација да је стварање Велике Србије главна политичка преокупација тајне и у Србији веома утицајне официрске организације Црна рука.

Немогућност функционисања и стабилизације прве југословенске државе, услед систематске хрватске опструкције и субверзије, недуго после Првог светског рата постепено ће трезнити српске политичке предводнике у погледу стварне могућности и реалне перспективе заједничке државе са Хрватима и Словенцима, па ће се идеја Велике Србије постепено обнављати у јавном животу. Прво кроз формирање Српске странке и назив њеног службеног гласила, а у марту 1928. године радикалски народни посланик Пуниша Рачић је на седници Народне скупштине захтевао да се држава преуреди и преименује у Велику Србију. Преломни тренутак је дошао државним ударом, који је прикривено изведен неуставним формирањем Бановине Хрватске. Пошто је Радикална странка тада била потпуно разбијена, а Милан Стојадиновић физички одстрањен из политичког живота, није био могућ организован партијски отпор самовољи регента Павла Карађорђевића и издајничке дворске камариле, па је група најистакнутијих српских интелектуалаца формирала Српски културни клуб који ће реафирмисати великосрпску државотворну идеју, нажалост прекасно, како су наредни догађаји показали, уводећи српски народ у нову историјску трагедију.

Оснивачи Српског културног клуба били су Слободан Јовановић и Драгиша Васић. Формално или неформално, својим великосрпским идејама тај клуб ће за себе везати Владимира Ћоровића, Драгослава Страњаковића, Стевана Мољевића, Лазу Костића, Николаја Велимировића. Најзад је потпуно схваћен велики промашај направљен прводецембарским актом 1918. године, а ламентирало се и над пропуштеним приликама да се изврши ампутација Хрватске, по ком питању је први идеју јавно изнео Стојан Протић у полемици са Антом Трумбићем одмах по уједињењу, краљ Александар 1928. године и Милан Стојадиновић 1937, настојећи да дефинитивно реши хрватско питање, нашавши се због тога под унакрсном ватром дворских улизичких кругова и удружене опозиције. Идеју Велике Србије тридесетих година свесрдно су пропагирали Добросав Јевђевић и Радмило Грђић, као и Младен Жујовић, Зоран Андрић, Никола Стојановић и Војислав Вујанац. Српски културни клуб је развио широку активност организујући предавања, издајући новине и развијајући српску државотворну идеју на изнова пробуђеној националној свести.

4. Равногорски великосрпски концепт

Равногорски четнички покрет Драже Михаиловића првенствено се руководио идеологијом великосрпског државотворства. Велика Србија је главна преокупација скоро свих четничких бораца, њихових команданата и идеолога, мада као концепт често није до краја развијана. У прво време основни текст у коме су изложене водеће идеје представљала је Мољевићева расправа „Хомогена Србија", која је служила као приручник идеолошког образовања равногораца и главни пропагандни материјал. Мољевић се није директно супротстављао опстанку Југославије, али је инсистирао да се унутар југословенске државе јасно омеђе све српске земље и оне учине хомогеним у етничком погледу. Драгиша Васић и емигрантски министар иностраних послова Момчило Нинчић већ су били начисто с тим да Југославију уопште не треба обнављати, али из јасних спољнополитичких разлога такав став се није јавно износио. Али у четничкој штампи и пропагандним говорима истакнутих равногорских активиста Велика Србија је била основна преокупација. Великосрпска идеја је овладала српским народним масама и све до обрта у савезничком ставу није дозвољавала комунистима да преузму иницијативу.

Следећа Мољевићева расправа „Мишљење о нашој држави и њеним границама" пледира на дефинитивном разграничењу са Хрватима, доследном кажњавању ратних злочинаца и пресељењу њихових породица у Хрватску, као и исељавању нелојалних муслимана, компромитованих кроз активности усташког покрета, у Турску. Срби нису хтели одмазду над својим непријатељима, али су сматрали да Хрвати и Римокатоличка црква морају исплатити пуну репарацију српском народу и у новцу и у територијама. Четнички прогласи често садрже позиве на јединство, слогу и равноправност свих Срба, из разних српских предела, о чему предратне власти нису довољно водиле рачуна изазивајући неретко незадовољство код такозваних Срба пречана. Грађански рат, који је вођен међу самим Србима, имао је и таквог покретачког уплива, чиме су комунисти врло вешто манипулисали наводећи партизане из једног краја да малтретирају Србе у другим крајевима.

Понашање емигрантске владе у Лондону, у одређеним фазама и краља, и крајња политичка неспособност, представљали су огромно оптерећење за равногорски четнички покрет и кључни реметилачки фактор у конципирању његове јединствене, кохерентне и чврсте идеологије. Већина емигрантских политичара су и даље били пуни обзира према Хрватима, док су прилике у земљи налагале као једино рационално решење дефинитивно српско-хрватско разграничење. Драгиша Васић је инсистирао да се четнички покрет оштро критички дистанцира од вршљања краљевске владе и посебно њених хрватских министара који су стварали велику забуну и у очима западних савезника по питању прилика у окупираним југословенским земљама. Васићу је јасно да се хрватски министри из петних жила труде да обезвреде усташке злочине, да ниподаштавају српске жртве и желе да спрече послератно полагање рачуна целог хрватског народа за геноцид који је починио над Србима.

Иако је четничком вођству било до краја јасно да једино пројекат Велике Србије може задовољити српске националне интересе, у појединим деловима Равногорског покрета дилема Велика Србија или Југославија задржаће се све

до краја рата и много драгоцене политичке енергије исцрпети, стварајући и збуњеност у народу и дезоријентацију војних команданата. У пракси, највећа опасност за Равногорски покрет и српски народ у целини били су комунисти, али је до српске свести сазнање о томе најтеже продирало. Равногорска великосрпска идеологија је, 1942. године, овладала и свим следбеницима генерала Милана Недића, па је то време највећег ентузијазма у војним формацијама и политичким групацијама генерала Драже Михаиловића. Несмотрени војнички пораз на Неретви, где је Тито остварио успешно садејство са Немцима и усташама на антисрпској основи, уздрмаће покрет и у њему развити извесне центрифугалне тенденције, слабљење дисциплине и идејну дезоријентацију током 1943. године. Постоје историјски подаци да су Британци сугерисали Михаиловићу да избегне судар на Неретви, знајући за перфидну немачку замисао да се Срби увуку у међусобни покољ после кога ће идеолошко помирење бити немогуће. Михаиловић очигледно није био дорастао тајним играма и заверама, падајући у тешке грешке још у време првих споразумевања са Титом 1941. године, кад је редовно био изигран од комунистичког предводника.

Генерал Михаиловић је имао и те како разлога да ништа не верује Енглезима, знајући да су они најизразитији противници великосрпске идеје, али једно драгоценије сазнање ће га на крају скупо коштати. У политици све пропуштене прилике бивају непоновљиве, а грешке се никоме не праштају. Ни у демагогији се Михаиловић није знао такмичити с комунистима, пропагандни напори су му били млаки, антидемократски и противпартијски курс погрешан. Разумљива је Михаиловићева одиозност према националним мањинама које су издале земљу, али глупо је било још у рату написати и публиковати програмски став да ће њихови припадници бити протерани. Комунисти су по том питању ћутали, али су после рата прогнали пола милиона Немаца и триста хиљада Италијана. Италијани Србима нигде нису сметали. Чак, напротив. Али се морала тражити варијанта за исељење пола милиона Арбанаса, наравно, без претходног оглашавања на сва звона.

У програмско-политичким недоумицама Дражa Михаиловић 1943. године прави нову велику грешку преоријентацијом на Велику Југославију, државни пројекат са четири федералне јединице, Србије, Словеније, Хрватске и Бугарске под династијом Карађорђевића. Народ је био сувише уморан од таквих пројеката, а то се није могло уклопити ни у интересе великих сила антихитлеровске коалиције. Следбенике Равногорског покрета просто је испамећивало непостојање јасно дефинисаног политичког програма, поготово кад су неки надобудни функционери средњег ранга почели да говоре о послератној десетогодишњој четничкој диктатури као државној и политичкој неминовности. Тек у марту 1943. године Михаиловић сазива најистакнутије представнике Српског културног клуба, Радикалне, Демократске, Социјалистичке и Републиканске странке, као и разних струковних удружења да би се формирао Централни национални комитет и национални покрет с јасно дефинисаним политичким програмом, који ће он предводити. Програм су конципирали Љуба Давидовић и Живко Топаловић и он је у националном погледу битно одступао од великосрпских концепата Стевана Мољевића и Драгише Васића, јер и на српским територијама предвиђа удовољавање захтевима извесних покрајинских партикуларизама и увођење покрајинских аутономија. Тај пројекат није задовољио ни самог

Михаиловића, а на равногорску политичку сцену вратио је све смутње и интриге којима су Демократска странка и Социјалистичка партија пре рата биле изразито склоне.

С друге стране, Рузвелт је инсистирао да Михаиловић препусти у оперативном погледу Титовим партизанима подручје западно од Дрине и Неретве, показујући жељу за новом територијалном поделом Југославије по обрасцу великих сила. У неким својим наступима Михаиловић почиње да тврди да он уопште није великосрбин него поборник југословенства што уноси још већу забуну међу српске патриоте. Није се снашао ни у комбинацијама око евентуалне сарадње са Италијанима, на коју су га Британци подстицали, како би се задао снажан ударац Немцима неколико месеци пре капитулације Италије, што би четницима накнадно пружило шансу да разоружају италијанске јединице. Након капитулације Италије Дража Михаиловић се нашао у веома непријатној ситуацији да се правда Британцима да Хрватима није претио одмаздом, да није колаборисао са окупатором, да не води великосрпску политику, да нема никакве контакте са Миланом Недићем и да не зна Недићеве покушаје да се, посредством Нојбахера, Хитлер приволи на формирање Велике Србије прикључењем Босне и Херцеговине, Црне Горе, Косова и Метохије, као и Срема Србији. Кад је Тито већ увелико са британским изасланицима тајно уговарао своју послератну антируску политику, Михаиловић је почео да се позива на православну и словенску мајку Русију.

Крајем 1943. године, уместо да осмисли један реалан и ефикасан политички концепт, Михаиловић појачано изражава анимозитет према предратним политичарима и партијама. Опет се враћа формули Велике Србије, али у Великој Југославији. Суочава се и са све већим фракционаштвом у четничком покрету, падом дисциплине и морала, инстинктивним осећањем бораца да је врховна команда несигурна у доношењу одлука и издавању наредби. Техеранска конференција Стаљина, Рузвелта и Черчила донела је одлуку о обнови југословенске државе и пружању помоћи Титовим партизанима, и то 28. новембра 1943. године, дан уочи Другог заседања АВНОЈ-а. Михаиловић је остављен на цедилу, а западни савезници су опет издали Србе. Приступило се плану дефинитивног уништења Српства.

Лакомислено у току целог рата препуштајући иницијативу комунистима, Михаиловић тек 1944. приступа формирању покрајинских, окружних, среских, општинских и сеоских равногорских одбора да би поред војне на целој територији распростро и политичку организацију. Показаће се да је и ту фатално закаснио. Замишљена територија Велике Србије тако је подељена на осам покрајина, али он испушта из вида Лику, Кордун, Славонију и Барању, вероватно спреман на територијални компромис поводом могуће федерализације Југославије. Пред конгрес у селу Ба долази и до унутрашњег расцепа Равногорског покрета између доследних заступника пројекта Велике Србије и трулих компромисера који су били спремни на обнову југословенства. На Башком конгресу, чију је резолуцију Лазо Костић озбиљно критиковао, Живко Топаловић је наметнуо својеврсну варијанту патернализма према Хрватима и прокламовање тројне федерације. Све то ће још већу пометњу изазвати међу српским патриотама. Скоро читаве 1944. године разне четничке новине ће се бавити најновијом идеолошком збрком, међусобно полемисати, изражавајући, пре свега, збуњеност и дезоријентисаност.

Најтежи ударац четницима Драже Михаиловића ипак је задао краљ Петар II Карађорђевић. Краљ је сменио у јуну 1944. године Божидара Пурића са места председника Владе и поставио Хрвата Ивана Шубашића. Британци су тако форсирали споразумевање два Хрвата, Тита и Шубашића, на српску штету. Све партизанске јединице су концентрисане да јуришају на Србију, у беспоштедни крвави грађански рат, док су Хрвати добили драгоцени предах за своје усташке предводнике. Радио Лондон је бесомучно пропагирао партизанску борбу, док је по директном Черчиловом налогу Дражa Михаиловић смењен с функције министра војске.

Издаја западних савезника и препуштање целе Југославије комунистичком вођи Титу идеолошки су потпуно дезоријентисали Равногорски четнички покрет, јер су све његове политичке пројекције почивале на процени да ће доћи до искрцавања западних савезника на Балкану, њиховог сукоба са Совјетским Савезом у непојмљивом антикомунизму Рузвелта и Черчила. Ништа се од тога није испунило. У војној структури четника долази до поремећаја, разбијања јединства, недисциплине и осамостаљивања регионалних команданата, од којих сваки почиње да води неку сопствену политику. Многи већ отворено вербално иступају против Драже Михаиловића и његове политике, оспоравајући му даље вођство и компетентност. Михаиловићу је још преостало да се позива на култ жртвовања и великомученштава у ситуацији кад му ниједан политички или војни фактор није ишао на руку. Он у одлучном моменту није успео да добро осмисли и конципира великосрпску идеологију, није знао како политички да уобличи и организује покрет на чијем је челу стајао, није се уклапао у вољу и хтење западних сила нити лично дорастао њиховој подлости и перфидности, имао је упорно против себе Римокатоличку цркву, огрезлу у усташким злочинима, која је грозничаво трагала за оптималном варијантом спашавања хрватског народа од страшног злочина који је над Србима почињен.

Дугорочни интереси Американаца и Британаца били су усмерени на што убедљивије слабљење Српства, ломљење његових државотворних традиција, територијално разбијање и политичко обезглављивање. Кроз цели рат четничком вођству углавном није недостајало војне стручности и храбрости, али се показало да су били без политичког талента, социолошког знања и психолошког приступа у пропагандним напорима. Недостатак политичког надахнућа и одсуство осећаја за правничке финесе нису се могли надокнадити празним монархизмом и националном реториком. Официрима се грдно осветио изразити антинтелектуални курс и ниподаштавање политичара, а грозне последице испаштао је цели српски народ. Са супротне стране, међу комунистима, политичари и политички комесари су увек водили главну реч, а војни команданти су беспоговорно слушали и извршавали. Српске политичке странке су још пре рата биле безнадежно разбијене и обезглављене, а после свргавања и прогонства Милана Стојадиновића Срби нису имали политичког лидера неког већег формата. Српски културни клуб је знао шта жели, али није знао како да то најефикасније оствари. Радикална странка је имала џангризавог председника од преко деведесет година старости, а њени најистакнутији функционери углавном су беспосличили у емиграцији.

Па ипак, стално колебање између југословенства и великосрпства било је најфаталније за српске националисте, док је традиционално русофилство великим делом заблуделу омладину одвело у комунистичке воде и проузроковало

крвави грађански рат међу самим Србима. Поред тога, озбиљним људима памет је стајала пред призорима невероватне хрватске националне покварености и крвожудности. И највећи злочинци у историји човечанства, и усташе, и мачековци, и клерикалци, успевали су да своја недела гурну у други план и светску јавност заслепе пропагандним флоскулама о сопственој угрожености великосрпском хегемонијом, унитаризмом и централизмом. Ватикан и кључни масонски кругови по српском питању нашли су се на истом послу с подударним циљевима, протежирајући прозападно настројене Хрвате против српских „варвара".

III. Идеолошки и политички корени модерног српског радикализма

Коначни одлазак Турака из Београдског пашалука и консолидација новостворене српске државе, која је упорно и истрајно, корак по корак, стицала потпуну независност, отворили су простор за прелазак од идеалистичког и романтичарског национализма ка реалистичком сагледавању објективних услова народног живота, у први план истакли демократску политичку, либералну економију и рационализовану социјалну компоненту које су допринеле успостављању стабилнијих темеља српске националне идеје. Млади школовани људи нису могли поднети уске стеге монархистичког апсолутизма и јалове међудинастичке борбе. У свести српског народа национализам и либерализам све више представљаће две нераздвојне компоненте новог, модернијег погледа на свет и живот. Обе компоненте су се базирале на слободарским идејама и традицијама. Нису се могле помирити са политичком аутократијом и владарском самовољом, недостатком правног поретка и слободне штампе.

1. Радикална странка Николе Пашића

Образовани људи су се све више пробијали у јавност са идејама да политичко сврставање не треба да се одвија на међудинастичким релацијама. Под Обреновићима и Карађорђевићима су се само облици тираније мењали. Обреновићи су форсирали личну власт, а под Карађорђевићима је владала олигархија оличена у дворској камарили. Међу водећим интелектуалцима није било више никакве сумње да друштвене односе треба темељито мењати, али се одмах почела правити диференцијација око брзине и начина промена. Социјалисти, предвођени Светозаром Марковићем виолентно и плаховито, а радикали предвођени Николом Пашићем мудро, темељито и промишљено. Радикализам је поникао у социјалистичком идеолошком миљеу, али као изворна идеја слободе брзо је надрастао своје полазиште, преузео националистичку и либералистичку идеологију од њихових дотадашњих посусталих носилаца, који су се за љубав личних и групних привилегија стопили у симбиозу са аутократским режимом.

Младалачка еуфорија првих српских социјалиста постепено је слабила паралелно са емотивним и интелектуалним сазревањем њених актера и код озбиљних људи се трансформисала у борбу за политичку демократију напуштајући првобитно социјалистичко доктринарство и социјалну демагогију.

Марксистички или анархистички догматизам се повлачио, а примат добија борба за темељне демократске вредности, слободу штампе и удруживања, парламентарну супремацију над извршном влашћу, одговорност владе и министара Народној скупштини, локалној самоуправи итд. Идеолошка загриженост Светозара Марковића морала је одступити пред политичком промишљеношћу Николе Пашића. Идеја радикалне демократије ће се све више развијати и приступаће јој најумнији људи, док ће се социјализам свести на идеолошку секту без значајнијег утицаја и перспективе.

Либералистичке идеје радикалског покрета убрзано су се ширили кроз народ, а 24. октобра 1874. године изабрани су и први радикалски посланици и нашли се у Народној скупштини, чији је рад био испуњен непрекидним гложењима конзервативаца и либерала, али принципијелне разлике међу њима није било, нити осетнијих политичких реформи ако би се они међусобно измењивали на власти. Радикали већ у старту одбацују било какву династичку оријентацију и окрећу се тежњама и интересима народа. Немилосрдно су ударали по бирократском апарату полицијске државе, демистификујући власт у народу, подривајући њен ауторитет заснован пре свега на патријархалним традицијама. Разголићавали су монархову бруталност, полицијско насиље и чиновничке незаконитости и самовољу. Учили су народ да власт није неприкосновена и од Бога дана, јер је смењива и да мора бити подложна народној вољи.

Радикалска критика постојећег стања систематски је прерастала у комплетан програм државних и друштвених реформи, кроз које се осећао дух најмодернијих европских демократских тековина. Кроз све то, радикали никада нису запостављали национално питање и ослободилачке тежње, а сам Никола Пашић се активно ангажовао на помагању Босанско-херцеговачког устанка и лично у њему учествовао.

Пашић је успео да од првобитно левичарски усмерених и комунизмом занесених образованих људи стрпљиво и упорно створи језгро изразито демократске политичке организације либаралног усмерења и лоцира је на позиције умерене деснице. Када су 1876. године радикали освојили општинску власт у Крагујевцу, либерали су их покушали изманипулисати новим народним збором, али на самом збору радикали су надвладали и спонтано кренули у демонстрације крагујевачким улицама уз музику и дернек. Неки демонстрант је истакао црвени барјак с натписом „самоуправа" од папирних слова. То је обреновићком режиму послужило као изговор да употреби војску и похапси радикалске активисте као бунтовнике и велеиздајнике. Убрзо затим, након српско-турског рата, краљ Милан је ухапсио и под лажним оптужбама стрељао потпуковника Јеврема Марковића, прослављеног ратног команданта и истакнутог радикалског посланика. Његов брат Светозар, који је убрзо еволуирао од младалачки доктринарног социјалисте до промишљеног радикала умро је од последица тамнице. Радикалска штампа је систематски гушена. Велика народна скупштина у фебруару 1877. године растурена је, а да никакву расправу није ни стигла да отвори. Локална самоуправа је потпуно угушена.

На изборима 29. октобра 1878. Никола Пашић је први пут изабран за посланика. На првој седници Народне скупштине у Нишу, 21. новембра, поништен је Пашићев избор, што је снашло још седморицу радикала. На допунским изборима сви су поново изабрани. У марту 1880. године ухапшен је радикалски

првак Адам Богосављевић и после два дана умро, вероватно отрован. Када је 4. јануара 1981. године и формално основана Српска народна радикална странка, од укупно 128 народних посланика 76 је потписало радикалски програм. Кнез и влада су убеђивањем, подмићивањем и уценама тај број свели на 47.

Пред изборе 1883. године напредњачка влада је почела насумице хапсити радикале и тако им је још више јачала углед у народу. Отимане су и радикалске општине, отпуштани чиновници и учитељи. Напредњаци су на изборима до ногу потучени, а њихова влада, подносећи оставку, пораз је објашњавала наводним народним противљењем уставним реформама. Новоизабрана скупштина је за неколико минута и отварана и затварана доводећи до врхунца манипулације и изругивање основним постулатима парламентаризма. Неспособан да политичким средствима стабилизује власт, краљ Милан је намерно испровоцирао оружани устанак наредивши да одмах по затварању Народне скупштине крене одузимање оружја народне војске. Почела је спонтано Тимочка буна у којој су директно учествовали радикали. Иако је незадовољство народа режимом било огромно, устанак није добро организован и вођен, па се стајаћа војска брзо обрачунала с побуњеницима и завела невиђени терор. Обрачун Милана Обреновића с радикалима затро је опозицију у Србији. Нову лудост Милан је показао уласком у рат против Бугарске у коме је Србија поражена и осрамоћена.

Па ипак, државна криза је достигла врхунац брачним разлазом краља Милана и краљице Наталије. Милан Обреновић је био толико унезверен и дезоријентисан да је пристао на устоличење коалиционе владе радикала и либерала. Он је и даље држао све конце у својим рукама, потпиривао личне нетрпељивости међу министрима и другим политичким личностима. После двадесетак месеци коалициона влада је пала и Милан повлачи потез који је многе запрепастио. Радикалима у децембру 1887. даје мандат да саставе нову владу и објављује акт о помиловању свих радикалских емиграната осим Николе Пашића. Ипак, радикалски политички замајац кренуо је пуном паром. На парламентарним изборима 1888. радикали су освојили скоро све посланичке мандате.

Убедљива радикалска победа и освајање 500 посланичких мандата од укупно 600, колико је имала Народна скупштина, отворило је пут усвајању изразито демократског устава из 1888. године. Краљ Милан је Устав потписао, али је и даље Николи Пашићу забрањивао повратак у Србију. Међутим, толико је био ослабљен радикалским узлетом да је 22. фебруара 1889. абдицирао, а само четири дана после абдикације писмено је „замолио" намеснике да помилују његовог главног политичког противника Николу Пашића. Пашића је напокон српски народ са одушевљењем дочекао, а нова радикалска влада ђенерала Саве Грујића дала се на обиман законодавни посао у циљу прилагођавања државне структуре и начина њеног функционисања одредбама новог устава. После нових избора за Народну скупштину, на којима су радикали опет тријумфовали, Пашић је изабран за председника Скупштине.

Својом русофилском политиком радикалска власт је одмах довела у питање и тајну конвенцију којом је краљ Милан учинио Србију зависном од Аустро-Угарске. Бивши краљ се вратио да обнови сукоб са радикалима због њихове спољнополитичке оријентације, али ће то питање бити бачено у засенак сталним аферама, интригама и скандалима поводом развода краљевског пара, Ми-

лана и Наталије. Радикална странка је одлучила да се директније умеша у династичку кризу и сузбије мешетарење дворске камариле, па је дошло до реконструкције владе за чијег је председника први пут, 11. фебруара 1891, изабран Никола Пашић. Пашић се релативно суптилно обрачунавао и са краљем Миланом и са краљицом Наталијом. Обоје су протерани из Србије и то је био почетак радикалског процеса дефинитивног обарања династије Обреновић. За илустрацију трагикомичног положаја у коме се један аутократски властодржац нашао, наводимо и податак да је краљ Милан и званично протоколисао изјаву да престаје бити члан краљевског дома и српски држављанин, да би за узврат добио богату новчану надокнаду.

Али и краљевски намесници, који су последњом суверенском вољом Милана Обреновића владали у име малолетног краља Александра, понашали су се по Милановом рецепту. Они су, 9. августа 1892. године, оборили Пашићеву владу која је у Народној скупштини од укупно 134 посланичка мандата имала 118, а довели на власт Либералну странку која је имала само 15 посланика. Тиме су, пре свега, настојали избећи да на једно упражњено намесничко место буде изабран Никола Пашић, а и да провере сопствене процене да је утицај радикала у народу опао.

Либерали су кренули у брутално кршење Устава. Месецима је каснио избор новог краљевског намесника, редовно скупштинско заседање је каснило скоро два месеца, а онда је Народна скупштина распуштена. Режим је бесомучно прогањао радикале, вршио темељите чистке државних чиновника, проводио систематски притисак и насиље. Нови избори су заказани за 25. фебруар 1893, а у међувремену су разним манипулацијама редуковани бирачки спискови, председници бирачких одбора и чувари кутија хапшени, а изборни поступак повераван само режиму поузданим људима, спремним и на најгоре злоупотребе и фалсификате. Војска је насумице убијала људе који су се супротстављали самовољи. Па, и поред свих незаконитости, радикали су опет победили на изборима, освојили већину посланичких мандата, али приликом конституисања скупштине нерегуларности се настављају. Радикали су седницу напустили, а либерали су, иако без кворума, настављали да прекрајају вољу народа.

Ситуација у Србији се толико искомпликовала да је малолетни краљ, како би се што прецизније дистанцирао од краљевских намесника и либералне владе, 1. априла 1893. извршио државни удар, вратио радикале на власт и анулирао незаконите репресивне мере које су либерали проводили против својих политичких неистомишљеника. Прави творац завере и инспиратор државног удара опет је био бивши краљ Милан. Прво је на противуставан начин оборио радикале и на власт довео либерале, а онда је срушио либерале и вратио радикале не би ли повратио изгубљено народно поверење и популарност. На новим изборима радикали су добили 90 процената гласова.

Наступио је краћи период срдачне сарадње краља Александра и радикала. Краљ је путовао по Србији, деловао помирљиво у народу и скоро отворено пропагирао радикалску политику. Чак је прокламовао помирење обреновићеваца и карађорђевићеваца и положио венац на гроб Карађорђев. Та идила је трајала све до Александровог путовања у Аустрију и сусрета с његовим оцем Миланом. По повратку је показао отворено непријатељство према радикалима и почео окупљати скоро потпуно растурене либерале и напредњаке. У

унутрашње политичке сукобе је све интензивније почео мешати и Аустро-Угарску која је иначе традиционално била алергична на радикале због њиховог непопустљивог национализма.

Краљ Милан се, 9. јануара 1894. године, вратио у Београд да би непосредно руководио кључним обрачунима са радикалима. Пошто је то био противзаконит акт за чије провођење је и војска злоупотребљавана, влада је одмах демонстративно поднела оставку. Нова влада је састављена под директним краљевским надзором и одмах је почела систематски прогон радикала. Кабинети су се мењали а систем личне владавине постајао све очигледнији. Али отпор српске јавности, тек навикле на радикалске демократске тековине, самовољи краља Милана био је снажнији него што је неуротични самодржац очекивао. На то је Александар укинуо радикалски слободарски устав из 1888. године и вратио аутократски из 1869.

На врхунцу тираније затегли су се односи краља Александра и његовог оца Милана. Александар одлази 1895. код мајке у Бијариц, добија њену подршку у сукобу са Миланом и упознаје фаталну жену која ће допринети његовој погибији и пропасти династије, дворску даму Драгу Машин. Режиране изборе од 7. априла 1895. радикали су бојкотовали, али је режим дефинитивно дестабилизован сукобом Александровим с оцем поводом Милановог покушаја да из личног интереса проведе финансијску малверзацију с најновијим државним зајмом. Народ је био убеђен да се Милан вратио у Србију и направио хаос само зато да би се дочепао нових количина новца који је расипао на све стране. У бесу, Милан је изненада отпутовао из Србије, а недуго затим краљица Наталија се вратила у Београд. Она је одмах почела интензивне преговоре да би Александра помирила са радикалима. Тензије су донекле спласле, али су сукоби настављени.

У лето 1896. радикали су одржали велики митинг у Београду и демонстрирали своју политичку моћ. Реорганизовали су странку, појачали партијску дисциплину и темељито се спремали за предстојећи расплет политичке кризе. Вешто су се уплитали у сукобе између Александра и Милана, постепено сузбијали Миланов утицај и полако стварали услове да на изборима 22. јуна 1897. године тријумфују освајајући све посланичке мандате осим три који су припали либералима.

Упркос томе, Симићева влада, која је уживала подршку радикала поднела је оставку, а нови кабинет је формирао др Владан Ђорђевић од либерала и напредњака оданих Обреновићима. Нови избори су заказани за 23. мај 1898. године. Никола Пашић је ухапшен због увреде владара и осуђен на девет месеци затвора. Полиција је пречешљавала листе кандидата за посланике и само послушнима омогућила да изађу на изборе. Унапред је одређен кључ према коме је две трећине мандата требало да припадне либералима и једна трећина напредњацима. Апсолутистичким режимом то је и проведено. Конституисана је Народна скупштина без иједног радикала. Угушена је слобода штампе и заведена најгрђа диктатура. Укинуте су законом све политичке партије.

Поводом неуспешног атентата на краља Милана, 24. јуна 1899, почело је масовно хапшење радикала и формиран преки суд. Након систематских мучења у истражном поступку, на велеиздајничком процесу је оповргнута свака радикалска веза са атентатором. Судили су им због чисте политичке и публицистичке активности. Миланова и Александрова намера је била да по сваку цену Николу Пашића и неколицину његових најближих сарадника осуде на смрт и

стрељају. Међутим, Русија је енергично стала у одбрану радикалских првака и уценила Аустрију да спречи њихово стрељање претњом да ће поништити важан међународни споразум о стабилности на Балкану. Радикалски челници су осуђени на много блаже казне него што су Обреновићи претходно планирали, али је Србија страшно много изгубила од међународног угледа.

Морална штета је нанешена Радикалној странци јер се Никола Пашић на суђењу делимично посипао пепелом и исказао сервилност према краљевском дому. Дошло је до сукоба старе гарде, која је имала разумевања за Пашићеве тренутке слабости, и младих јуноша. Диктатура се одржала, а парламентаризам је и даље сведен на пуку формалност. Обреновићи за неко време више нису имали озбиљнијег политичког противника, али је до разлаза између оца и сина дошло због Александрове љубавне афере са Драгом Машин. Немогавши прикрити бујицу беса, Милан је 8. јула 1900. напустио Београд и више се никада није вратио у Србију.

Целокупна српска јавност се згражавала Александровом намером да ожени дворску даму краљице Наталије. Влада је поднела оставку, а нову краљ није успевао да састави. Александар није имао куд него да се обрати Русији и радикалима. Прогласио је помиловање радикалских осуђеника, забранио Милану повратак у Србију и почео да напушта аустрофилску политику. Међутим, и поред званичне подршке, неповерење између Русије и радикала с једне и краља Александра Обреновића с друге стране и даље је постојало. Радикали нису одустајали од захтева за повратком на парламентарно уређење и то је био стални извор трзавица. За офанзивнији наступ радикали нису били способни због унутрашњих страначких слабости и поделе на самосталце и фузионаше. Компромис између владара и Радикалне странке материјализован је октроисаним уставом из 1901. године.

Раскол међу радикалима корене вуче још од замерки млађих чланова странке Николи Пашићу због његовог покајничког држања на суду а кулминирао је њиховим немирењем међустраначком сарадњом радикала и напредњака, сматрајући то претераном савитљивошћу пред политички знатно ослабљеним краљем Александром. У свему томе је било и много елемената генерацијског јаза. Расцеп је био толико дубок да су на изборе од 1. октобра 1901. године изашли с две посебне листе. Међу новоизабраним посланицима било је 84 радикала, 14 самосталних радикала, 26 напредњака и 6 либерала. Радикали су стекли и већину у Сенату.

Владом Димитрија Цинцар-Марковића, од 6. новембра 1902, краљ Александар Обреновић се вратио отвореној диктатури. Крваве демонстрације 23. марта 1903, на којима је пет грађана погинуло, убрзале су расплет. Пошто је схватио да више не ужива подршку војске, Александар је 1903. поново извео државни удар, укинуо Устав, распустио Народну скупштину и Сенат, а 19. маја одржани су нови избори у полицијској режији како би се довршио обрачун са радикалима. Међутим, 29. маја официрска завереничка организација „Црна рука" убила је краља Александра и краљицу Драгу и уништила династију Обреновића.

2. Пречански радикали Јаше Томића

Недуго након што су радикали у Србији озваничили своју партију, 1887. године, у Новом Саду је формирана Српска народна радикална странка у Угарској, Хрватској и Славонији. По свом првом програмском акту пречански ра-

дикали су се задржавали у оквирима црквено-народне аутономије, инсистирајући на праву самосталног избора патријарха и посланика у свом аутономном црквеном сабору, коришћењу српског језика итд. На саборским народно-црквеним изборима 1902. у Сремским Карловцима добили су убедљиву већину и преузели водећу политичку улогу међу Србима под аустроугарском влашћу. Од укупно 75 саборских посланика, српских радикала је било 37. Радикалски посланик је био и Јован Јовановић Змај. На седници Управног одбора Српске народне радикалне странке, 25. јануара 1904. године у Новом Саду, усвојен је нови политички програм и статут.

Радикали су као партија сељачког и грађанског слоја непрекидно били на удару профеудалних клерикалаца, кивних због губљења привилегија, лагодног грађанског мира и склеротичног мисаоног склопа у коме није било места новим идејама. Радикали су узвратили Манастирском уредбом којом је регулисано питање коришћења прихода од манастирских и црквених имања у народне сврхе, што је угрожавало корумпиране клерикалне кланове, сузбијало проневере, непотизам и врло раширену праксу подмићивања. На томе су се највише ангажовали радикалски предводници Јаша Томић и Ђура Красојевић, стичући огроман број непријатеља међу свим појединцима и групама чије су приватне интересе угрозили. Сви радикалски противници су се удружили, уживајући и значајну помоћ мађарских власти и хрватских политичара чије су великохрватске илузије у политичкој борби радикали разбијали у парампарчад. Српска самостална странка, предвођена Светозаром Прибићевићем, просто се устручавала од српства и протежирала југословенство и зближавање с Хрватима, док је Либерална странка с Михаилом Полит-Десанчићем окупљала најбогатије трговце, земљопоседнике, индустријалце, банкаре, који су само желели увећање сопственог богатства и даљу материјализацију моћи и утицаја, устежући се од ризичних националних активности.

У Радикалној странци 1910. године долази до велике унутрашње кризе, приличном мером споља изазване, а то ће резултовати расцепом и издвајањем одметничких дисидената у Српску народну странку. Изгубили су сваки кредибилитет у народу, тешко се компромитовали по српском националном питању и, као углавном сви отпадници, брзо нестали са политичке сцене. Међутим, преко својих доушника и плаћених агената, мађарске власти су, изазивајући кризу међу радикалима, главног противника сопственим јадима забавили, да би лакше, већ 1912. године, провели укидање српске црквено-народне аутономије и политичко разбијање Срба. Неуспешан је био и улазак радикала у Српско-хрватску коалицију. Они су први схватили хрватску неискреност и покварењаштво. Кад је почео Први светски рат, Српска народна радикална странка је забрањена, док су њени главни предводници прогоњени интернацијом, одређивањем кућног притвора или сталном полицијском присмотром. За разлику од других странака, у току рата међу српским радикалима није било колаборанта. Отворено су, 1918. године, одбили Мајску декларацију и царски манифест којим је нови цар Карло прокламовао преуређење Аустро-Угарске империје на принципима федерализма. За то време својски су се спремали за дочек српске војске, која је 9. новембра 1918. године ослободила Нови Сад. Радикалски лидер Јаша Томић био је главни организатор Велике народне скупштине, која је 25. новембра прогасила прикључење Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији. Српска народ-

на радикална странка се, 3. марта 1919. године, актом о прихватању Статута и Програма Народне радикалне странке прикључила радикалској матици, а српски и војвођански радикали су се тако ујединили у једну партију.

3. Српски радикали на бранику отаџбине

Од 1903. до 1941. године, радикали су непрекидно учествовали у власти, али на различите начине, варијанте, односе снага и персонална решења. Радикалска националистичка и демократска идеологија је доминирала свешћу људи, али јој сама партија није увек дорасла и углавном је била неспособна да се озбиљније супротстави краљевој самовољи и интригама. После династичке смене, политичка звезда Николе Пашића засијала је пуним сјајем, уједињавајући дубоко укорењени српски традиционализам и патријархалност са европским демократским конституционализмом, демократским и либералним принципима у целовит систем националистичких вредности, слободарски полет и државотворни ентузијазам. Обреновићевском бирократизму радикали су успешно супротставили принцип народног суверенитета, посебно изражен кроз вишепартијски парламентаризам, слободну штампу и локалну самоуправу. И онда кад је радикалски покрет одисао популизмом, он ниједног тренутка није упадао у тоталитарно једноумље, него је чувао критичку свест и приступ свим друштвеним проблемима.

Радикали нису директно учествовали у официрској завери и ликвидацији последњег краљевског пара династије Обреновића, али су свим својим претходним поступцима и широком агитацијом у народу у великој мери допринели безнадежном срозавању ауторитета краљевске власти. Обреновићи су једноставно морали да нестану, јер су деценијама представљали главну препреку успостављању демократског политичког живота, либерално тржишне привреде, слободе интелектуалног стваралаштва и даљих ослободилачких подвига српског народа. Од оснивања Радикалне странке скоро целокупни српски народ једноставно се идентификовао с њеним програмом, радикалским политичким начелима и циљевима.

И радикали су имали великих унутрашњих проблема услед недостатка чврсте партијске дисциплине и исцрпљивања сталним политичким борбама две већ чврсто организоване фракције старорадикала и самосталаца. Мада никада није било њиховог потпуног раздвајања на две посебне странке, у пракси је често изгледало да се то увелико догодило. У питању је, пре свега, био сукоб генерација, стрпљења и плаховитости залагања за постепене промене или брзе ломове. Пошто је новим уставом 1903. године обновљен парламентаризам и наглашена одговорност владе Народној скупштини а не само краљу, чије су надлежности такође ограничене, делујући неколико месеци по преврату као опозиција новој власти, радикали су принципијелно оспоравали легитимитет династичке смене интимно прижељкујући републикански облик владавине, о чему је већ било и јавних залагања, па чак и исказивања спремности Петра Карађорђевића да буде председник републике, а не краљ. Ипак, потребни историјски и политички услови за успостављање републике још нису сазрели. Многи истакнути радикали су у Народној скупштини захтевали да се завереници и краљеубице ухапсе и изведу на суд, како би се одржало начело легализма. Међутим, црнорукашки завереници су били толико јаки да су своје противнике у вој-

ци ухапсили, главног међу њима, Милана Новаковића 1907. у затвору убили, а у јавности спречили даље расправе о том питању. Принудно је распуштено и Друштво за законско решење завереничког питања. Војна политичко-завереничка олигархија остала је јака све до Солунског процеса.

На парламентарним изборима, 8. септембра 1903. године, радикали су добили 75% гласова и 141 посланички мандат од укупно 160. У међусобном одмеравању снага старорадикали и самосталци су били скоро уједначени. Први су имали 75, а други 66 посланика, док су либерали имали 17, а напредњаци и социјалдемократе по једног. Велики радикалски успех је нагло стишао све унутрашње партијске несугласице, спутао фракционаштво, довео до гашења посебних фракцијских листова који су непрекидно међусобно били на ратној нози, „Уставне Србије" и „Одјека", а реафирмисано је старо општерадикалско гласило „Самоуправа". Радикали су формирали и јединствен посланички клуб.

Међутим, еуфорија јединства и изборног тријумфа кратко је трајала. Радикалска политичка снага није тада била велика него превелика. У одсуству озбиљнијег опозиционог фактора, опозицију су стварали у својим редовима. Солидарност се увек изнова обнављала само у сучељавању с противницима радикалске идеологије, али је процес диференцирања у две посебне радикалне странке ипак био убрзан. Самосталац Сава Грујић владу је формирао 26. јануара 1904, а у њој су од старорадикала били Никола Пашић и Лазар Пачу. Нову владу, у којој није било самосталаца, формирао је Пашић 27. новембра 1904. Ванредни парламентарни избори су заказани за 10. јул 1905. Самостални радикали су освојили 81 мандат, старорадикали 55, а све остале странке заједно 24 посланичка места. Иако су се међусобно свађали и цепали, а као свака владајућа партија на власти много грешили, радикали нису губили поверење српског народа.

По конституисању Народне скупштине владу је формирао самостални радикал Љуба Стојановић, док су старорадикали постали опозиција, жестоко критиковали владине потезе и инсистирали на обнављању општерадикалског јединства, с обзиром да им је идеологија остала потпуно идентична, а раскол био чисто организационо-персоналног карактера на две одвојене партије са посебним програмским актима и статутима. И формални предлог старорадикала за партијско уједињење из фебруара 1906. године самосталци су одбили, а то им се осветило на следећим изборима, јер народ никад није повољно гледао на радикалску неслогу. На новим ванредним парламентарним изборима, од 11. јуна 1906. године, старорадикали су освојили 91 мандат, самосталци 47, дакле укупно 138, а све остале странке 22 мандата. Радикализам се вратио у стару пашићевску матицу, док су самосталци фигурисали као радикалски дисиденти. Пашић је био у пуној политичкој снази што му је омогућило да повуче добре потезе у економској сфери, ефикасно се одупре аустроугарским амбицијама у наметнутом царинском рату, изведе српске производе на нова тржишта, успостави добре односе са Француском, Енглеском и Италијом, а уз то крене на свеобухватну модернизацију и наоружавање српске војске, дајући примат артиљерији. Радикали су успели да последице петогодишњег царинског рата преокрену у српску корист и Србија је забележила снажан економски развој.

На парламентарним изборима 18. маја 1908. године старорадикали су освојили 84, самостални радикали 48, а остале странке 28 мандата. Како је у време анексионе кризе формирана широка коалициона влада свих парламентарних

странака, осим социјалдемократа, и на њеном челу се нашао напредњак Стојан Новаковић, она је опстала све док је та криза трајала, да би у октобру 1909. владу опет формирао Никола Пашић уводећи у њу као министре и старорадикале и самосталне радикале. До нових жестоких сукоба старорадикала и самосталаца дошло је 1911. године, кад ће старорадикали сами да остану на власти. Никола Пашић се у вербалном смислу веома агресивно политички држао поводом анексионе кризе, али је знао, уз руске савете, да се Србија мора стрпети и чекати повољнију прилику за постизање решења у свом интересу. Успео је да се отараси надобудног краљевића Ђорђа, који је и радикалима и целој Србији правио велике проблеме у јавном животу, али му нимало није било по вољи што је 1914. године Петар краљевска права пренео на престолонаследника Александра. Народна радикална странка се и партијски организационо консолидовала; доноси 1911. године нови статут на Земаљској радикалној конференцији.

Па ипак, на изборима 1912. године радикали су наступили са три изборне листе, од којих су старорадикали освојили 84, самостални радикали 41, посебна дисидентска радикалска фракција 7, а остале партије 34 посланичка мандата. Старорадикалску владу ће, 30. августа 1912. године, формирати Никола Пашић и она је земљу водила кроз оба балканска и увела у Први светски рат. Трајала је до 22. новембра 1914. године. Међу самосталним радикалима је све више долазило до идеолошке и програмске пометње, одступања од традиционално укорењеног радикалског национализма, изразитог патриотизма који је имао преимућство над свим другим програмским циљевима. Недостајала им је политичка вештина, лукавство, а нису се истицали ни трезвеношћу ни одмереношћу. У народу су све више губили ауторитет и популарност, политички идентитет никад нису били у стању да уобличе, а чист инат, суревњивост, загриженост и љубомора мотивисали су их да 1919. године приступе Демократској странци.

Самом Николи Пашићу самосталци су све слабију сметњу представљали. Много већу опасност му је представљало незадовољство црнорукашких официра које је систематски потискивао из политичког живота. Није их Пашић хапсио ни судио, али их је још 1906. године скоро све пензионисао. Црнорукашки вођа и шеф обавештајне службе, Драгутин Димитријевић Апис, тајно је шуровао са престолонаследником Александром, уз његову финансијску помоћ штампао лист „Уједињење или смрт" и све више конспиративним активностима и сплеткама полицијског карактера угрожавао Пашића. Нису се радикали и црнорукаши сукобљавали око главних српских националних циљева, него по питању унутрашњег политичког уређења и улоге војске у њему и евентуалном учешћу у власти. Аписова тајна револуционарна организација је једноставно била антиуставни фактор и облик недозвољене политизације војске, неспојив с модерним начелима правног поретка и демократским принципима. Њено гласило је јавно агитовало против вишепартијског система, а пре свега на зуб оштре, неумерене и неаргументоване критике узимало радикале, њиховог главног лидера и политику коју су водили.

Никола Пашић је водио веома успешну спољну политику, било непосредно као председник владе, било посредно као шеф странке која је у континуитету партиципирала у српским владама. Склапање Балканског савеза омогућио је протеривање Турака са Балкана и ослобађање јужних српских земаља. За Балкански рат је темељито спремио и државу и војску. Величанственом по-

бедом у Кумановској бици, 11. октобра 1912, освећен је косовски пораз. Српски војнички тријумф је био тако велик да су европске силе пожуриле да импровизују нову, албанску државу, како би Србију потисле са Јадранског мора. У Другом балканском рату поражена је Бугарска, а Срби су добили нова територијална проширења. Биле су то године свеопштег радикалског политичког тријумфа. Иако су се радикали слагали да се српски политички и правни поредак не може одмах проширити на Стару Србију и Македонију, Пашић се енергично супротстављао настојању црнорукаша, уз престолонаследникову подршку, да се на тим подручјима успостави чисто војна структура власти, како би увежбали примену свог концепта у целој Србији. Тензија између Александра Карађорђевића и Николе Пашића непрекидно је расла.

Сарајевски атентат, који су инспирисали и организовали Аписови црнорукаши а провели младобосанци, био је повод за почетак Првог светског рата, што је исцрпљеној и балканским ратовима осакаћеној Србији било претерано велико искушење. Пашићеви радикали у томе нису учествовали, с обзиром да су они увек представљали најтрезвенији и најсталоженији српски политички фактор, навикао на стрпљење и промишљено деловање. И пре него се атентат десио, Никола Пашић је наложио војним властима да проведу истрагу против начелника Обавештајног одељења Српске врховне команде, пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, и о томе обавестио српску владу, чим је половином јуна 1914. године сазнао о преласку групе босанских омладинаца преко Дрине. Након атентата, Аустро-Угарска је упутила ултиматум Србији којим је захтевала укидање Српске народне одбране, одстрањење свих српских официра који су учествовали у антиаустроугарској пропаганди и да аустријски државни органи директно спроведу истрагу у Србији. Пашић је уложио сву дипломатску вештину да би успешно парирао ултиматуму, прихватајући све захтеве осим последњег који би негирао српски државни суверенитет и националну независност.

Пошто се Аустро-Угарска већ дуго спремала за рат, њој је сарајевски атентат добро дошао, па није ни желела српско удовољавање ултиматуму. Али, Никола Пашић је успео да постигне пуно јединство свих српских политичких фактора, осим социјалдемократа и тако политички оспособио Србију за нове ратне напоре. Радикална странка се нашла у улози неприкосновеног политичког предводника. Нишком декларацијом Народне скупштине, кад је већ рат увелико почео, прокламовани су српски ратни циљеви, у којима је, поред ослобађања и уједињења свих Срба, прокламовано ослобођење и уједињење неслободне браће Хрвата и Словенаца, како би се пропагандно смањивао њихов антисрпски ратни ентузијазам и довело до извесних политичких превирања. У те сврхе иницирано је и стварање Југословенског одбора који би политички окупљао највиђеније представнике аустроугарских Срба, Хрвата и Словенаца, али у хрватском и словеначком случају њихова легитимност је била веома спорна.

Хрвати и Словенци су крајње неискрено приступили активностима Југословенског одбора, а Србија је пропустила своју највећу историјску шансу да заокружи своје националне територије, што су јој и Русија и западни савезници отворено нудили. Одлучивање у српском политичком врху је било прилично блокирано кристализацијом три најмоћнија и међусобно супротстављена фактора, који су чинили регент Александар и дворска камарила, Пашићева влада и Радикална странка које су синхронизовано деловале, те црнорукашки офици-

ри са све израженијим политичким амбицијама. Регент је још у току рата успео да се дефинитивно обрачуна са Аписом, док је обрачун са Пашићем одложио за прве послератне дане. Ипак, покушао је још 1916. године да начне радикале тако што је подстакао да се 14 радикалских посланика, на тада јединoм скупштинском заседању, издвоји у независни посланички круг. Александар Карађорђевић је прибегао старом и опробаном монархистичком средству, вештачком изазивању унутрашњих трвења и сукоба међу радикалима.

Иако су се сви значајнији хрватски политички представници крајње јасно и отворено изјашњавали за останак под хабсбуршким жезлом, о чему сведочи и њихова позната Мајска декларација из 1917. године, Српска влада и Југословенски одбор су, 20. јула 1917. године, усвојили Крфску декларацију и њом прокламовали своју вољу да после рата формирају Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Потписујући ову декларацију, Пашић је одступио од традиционалног радикалског програма, али то у датим околностима није могао избећи, а остало је узалудно и његово инсистирање да се претходно територијално ограниче српска, хрватска и словеначка национална јединица. Док се аустроугарска војска распадала, 19. октобра 1918. године у Загребу су се окупили посланици бечког Царевинског већа, Хрватског, словеначког и далматинског сабора, прогласили формирање Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба и преузимање комплетне власти на тим деловима аустроугарске територије. Од 6. до 9. новембра одржана је у Женеви конференција представника Српске владе и Народног већа на којој је усвојена декларација о тежњи да се постигне државно јединство, која је у државотворном погледу имала доста дуалистичких елемената, али и предвиђала сазивање уставотворне скупштине да би се дефинитивно државно уређење дефинисало. Пашић је на тој конференцији био усамљен, јер су се на њега устремили и представници Народног већа и Југословенског одбора, као и српски опозициони политичари, Милорад Драшковић испред самосталних радикала, Марко Трифуновић испред радикалских дисидената и напредњачки представник Маринковић. Никола Пашић није стигао ни да се врати у Београд, а регент Александар је, 1. децембра, прогласио уједињење и наложио Стојану Протићу да формира нову владу.

4. Послератна криза српског радикализма

Александров велики послератни удар на Николу Пашића тренутно ће имати веће негативне последице на политичку снагу Радикалне странке. Форсирање отпадништва Стојана Протића од стране дворских кругова и прелазак самосталних радикала у Демократску странку довешће на изборима за уставотворну скупштину до примата демократа на штету радикала, али већ на следећим изборима тај однос се вратио у свој природни склад. Отпадници, ренегати и издајници у тренутку мењања ћурка наопако својој матичној партији могу нанети велику штету, али дугорочно они су политички потпуно изгубљени, ирелевантни и презрени. Радикали су Александру Карађорђевићу сметали јер су се чврсто супротстављали његовим самодржачким амбицијама, самовлашћу, диктаторским претензијама, тако карактеристичним за целокупни ментални склоп и генетску структуру његове личности. Пошто је знао да целу странку никако не може уништити, регент је настојао да изолује Пашића, па је у периоду до пр-

вих избора шест пута мењао владу, сваки пут тражећи неког нелојалног радикала да је предводи. Тако су се по два пута мењали Стојан Протић, Љуба Давидовић и Миленко Веснић. На изборима 28. новембра 1920. године демократе су освојиле 92 посланичка мандата, а радикали 91. То је једини пут да се десило да демократе буду бар мало јачи од радикала, али искључиво захваљујући радикалским отпадницима и пребезима, подмићеним од дворске камариле.

Никола Пашић је у то време врло успешно предводио југословенску делегацију на Мировној конференцији у Версају и тамо само један циљ није успео да оствари, враћање српског Скадра матици-отаџбини, и то пре свега због опструктивног деловања члана делегације Анте Трумбића. По повратку у земљу посветио се организовању Земаљске радикалне конференције. Указала се потреба да се држе две конференције. Године 1920. усвојени су закључци о Програму Народне радикалне странке, а 1921. године резолуција којом се партија изјаснила о најактуелнијим текућим програмским циљевима. Странка је проширила своју организаторну структуру на целокупну државну територију, консолидовала редове, кадровски се освежила и спремила за нове политичке изазове.

Хрвати су у старту нарушавали и разбијали државно јединство, а Стојан Протић им је повлађивао нудећи уставни пројекат о подели државне територије у 9 самосталних области, за које је привидно тврдио да не би биле федералне јединице, али је предвиђао да свака има своју скупштину и владу. Примарно је у томе било разбијање српског националног простора. Посебно се Протић жустро супротстављао традиционалним радикалским идејама о Великој Србији. Од радикалских отпадника и проданих душа по националном питању Стојан Протић је, 31. јануара 1923. године, формирао Независну радикалну странку. Сигурно је да ниједан други српски политичар, изузев регента, српском народу није нанео већу политичку штету од оне коју му је Протић проузроковао. Ипак, Уставотворна скупштина је 1921. године изгласала Видовдански устав, према идејном пројекту иза кога је стајао регент Александар, тако да је Протићев концепт снисходљивости према Хрватима неславно пропао, а превагу однео интегралистички за који су невољно гласали и радикали, не кријући незадовољство што претходно није јасно омеђено оно што је у новој држави у територијалном погледу српско.

Пошто се шест краткотрајних влада показало промашеним у персоналном и стручном погледу, мандат је, почетком 1921. године, поново добио Никола Пашић и наредне, скоро пуне две године, у временском континуитету предводио три владе у којима су радикали водили главну реч. Његов успех је толико повратио углед и популарност радикала у народу, да је Народна радикална странка на изборима 18. марта 1923. године просто тријумфовала са 108 од укупно 312 освојених посланичких мандата. Стојан Протић је доживео прави изборни дебакл, јер је његова отпадничка Независна радикална странка добила само 0,63% гласова. Људи су за њу могли само грешком, из забуне да гласају. И демократе су на изборима преполовљене.

Никола Пашић, поред тога што су радикали имали организован сопствени страначки подмладак у Народној радикалној омладини, помогао је формирање Српске националне омладине, коју су предводили неки истакнути радикали, а програмски се отворено изјашњавали за Велику Србију, за све оно што су се радикалски челници уступчавали да директно као сопствени став у јавно-

сти изразе. СРНАО је имала блиске везе и са Српском странком, која се враћала изворном радикалском великосрпском програму, издавала лист „Велика Србија", успела да постане парламентарна. Очигледно је да је Пашић благовремено формирао и резервну политичку варијанту, па су се и све четничке организације фузионисале у Српску националну омладину, формирана су два нова четничка удружења на великосрпској основи, у чему је кључну улогу одиграо Пуниша Рачић.

Никола Пашић је у континуитету формирао још четири владе до 27. јуна 1924. Тада је на три месеца владу формирао Љуба Давидовић у којој је био само један радикалски дисидент, да би 6. новембра 1924. Пашић формирао своју осму југословенску владу. На фебруарским изборима радикали су постигли још већи успех освојивши 142 посланичка мандата, док је Протићева Независна радикална странка имала свега 3.905 гласова, или 0,2%, па се после тога једноставно угасила. Девета и десета Пашићева влада трајале су од 29. априла 1925. до 8. јула 1926. године. Иако је био у поодмаклим годинама старости, Пашићева политичка вештина је била без премца. Сви су били против њега, и двор и Хрвати и српска опозиција, па ипак је дуго био практично незамењив, уживајући огромно поверење српског народа. Краљ Александар је посебно био љубоморан и киван на Николу Пашића када је сазнао да се 1926. године спрема велика прослава Пашићевог осамдесетог рођендана. На притисак краљев, који је сматрао да он треба да буде једини и искључиви слављеник у целој држави, отказана је прослава животног јубилеја неприкосновеног радикалског лидера.

Главни удар против Пашића, кад је пропала побуна дисидента Љубе Јовановића, краљ је припремио уз помоћ Николе Узуновића, министра и члана најужег радикалског руководства, у кога је имао највише поверења, ценећи његове полтронске склоности. Узуновић је уз Александрову помоћ тихо, подмукло и постепено формирао нову фракцију унутар Народне радикалне странке. Узуновићу је краљ поверио да формира нову владу, иако је цели радикалски посланички клуб стао уз Пашића. Никола Пашић је 9. децембра 1926. године био у аудијенцији код краља Александра. Краљ је био при сусрету врло груб, набусит и дрзак, вређао је Пашића, и то тако силовито и бескрупулозно да је велики српски државник сутрадан умро, не дочекавши 81. рођендан.

Уз помоћ Николе Узуновића, краљ је наредних година скоро потпуно контролисао Народну радикалну странку. За председничко место унутар странке надметали су се Аца Станојевић, Марко Трифковић и Вељa Вукичевић. Да би добио што чвршће упориште за обрачун с Пашићевим следбеницима, Вукичевић је у странку вратио Љубу Јовановића и све остале радикалске дисиденте, али није успео, јер је од 20 чланова Главног одбора било 13 Пашићевих присталица, међу њима и Милан Стојадиновић и Аца Станојевић. Међутим, краљ је Николи Узуновићу поверио да формира четири владе, а Вељи Вукичевићу две. Вукичевић је, противно страначким прописима, 1927. године преузео контролу и над радикалским посланичким клубом, па је дошло до исцрпљујућег сукоба између Главног одбора и краљевог миљеника, који је подржавао монархове апсолутистичке тенденције, а није ни био члан Главног одбора. Странка је фактички потиснута из сфере вођења државне политике, њени наводни министри су јој само на папиру припадали, а Аца Станојевић и Лазар Марковић су били сувише неодлучни и колебљиви у обрачуну са Вељом Вукичевићем, иако

је Милан Стојадиновић са групом истакнутих радикала посебним меморандумом 11. маја 1928. године захтевао да се унутрашњи страначки проблеми што пре рашчисте.

Након што је радикал Пуниша Рачић, испровоциран увредом, у Народној скупштини пуцао на Стјепана и Павла Радића, Ђуру Басаричека, Ивана Пернара и Гранжу, у јеку јавног преиспитивања сврсисходности постојања заједничке државе Срба и Хрвата, кад је почетком јула 1928. подлегао ранама Стјепан Радић, краљ је мандат за формирање нове владе поверио Антону Корошецу, али је у њој био велики број радикалских министара. Влада је трајала до успостављања Шестојануарске диктатуре 1929. године. Паралелно с тим далекосежним државним политичким збивањима, све време је трајала криза у Радикалној странци услед раздора Посланичког клуба и Главног одбора. Краљ је настојао преко клуба и Вење Вукичевића да овлада целом странком. Слободоумно крило, верно Пашићевим традицијама и на дистанци према монарху и двору, на чело Главног одбора довело је Ацу Станојевића, док је Лазар Марковић предводио струју која је тражила компромис по сваку цену.

Када је краљ Александар укинуо Видовдански устав и завео отворену диктатуру, Вења Вукичевић и његово полтронско радикалско крило су га подржали, док се Аца Станојевић на Главном одбору определио за јасну дистанцу и својеврсну пасивну опозицију. У партији није било никакве озбиљне дисциплине, па је у новоформирану владу генерала Петра Живковића ушло 10 радикала, предвођених Николом Узуновићем. Влада је трајала до доношења октроисаног устава 3. септембра 1931. године којим је правно регулисано претходне две године већ проведено потпуно игнорисање странака у политичком животу. Оне нису формално забрањиване, осим ако су биле субверзивне, комунистичке или сепаратистичке, али нису ни уважаване у било којој варијанти, а за њихово формирање потребна је била дозвола органа извршне власти. Аца Станојевић је тим поводом јавно критиковао онемогућавања партијског рада, онемогућавање слободе штампе, јавног окупљања и политичког деловања.

Да би дефинитивно уништио Народну радикалну странку, краљ Александар је у децембру 1931. године формирао Југословенску радикално-сељачку демократију, али његова дворска странка није успела да стекне неку озбиљнију популарност или поверење у народу. Краљ је сматрао да ће његова странка бити сасвим довољна за комплетан политички живот државе и да, према томе, никаквој политичкој конкуренцији ту не може бити места. Од радикала га је подржала само група Николе Узуновића која је имала министре и у наредне две владе Петра Живковића од 3. септембра 1931. до 4. априла 1932. Божа Максимовић је предводио групу радикалских посланика у Југословенској радикално-сељачкој демократији, која је била и једини формални учесник избора по одредбама октроисаног устава, али су они критиковали Маринковићеву владу иако су у њој била четворица радикала, међу њима и Максимовић. Влада је трајала само три месеца. Нову је формирао 2. јула 1932. радикал Милан Сршкић и она је трајала до 5. новембра. У њој је било још пет радикала. И следећу владу је формирао Сршкић са још четири радикала и представницима осталих политичких групација, а она је трајала до 27. јануара 1934. године.

Пошто му је потпуно пропао пројекат Југословенске радикално-сељачке демократије, краљ Александар је наложио да се у августу формира Југословен-

ска национална странка, чији је формални члан већ у старту постала Народна радикална странка, иако су се томе многи истакнути радикали жустро противили. За председника нове дворске странке изабран је радикал Никола Узуновић, који ће поново постати председник владе 27. јануара 1934. и до 20. децембра изменити три кабинета. Тада ће на чело нове владе доћи Богољуб Јевтић и остати до 24. јуна 1935. године. У свим тим владама је било много радикала, али искључиво дворских послушника, који су се зарад каријере и привилегија одрицали радикалских принципа и слепо служили краљу диктатору постајући инструмент његове самовоље и аутократије. Да би задао додатни ударац непослушној и непокорној радикалској маси краљевски двор је огромним новцем покренуо пројекат стварања Радикалне социјалне странке, региструјући је у јулу 1933. године. На њено чело је постављен бивши министар Војислав Јањић, члан Главног одбора Народне радикалне странке, познат по покварености и бескрупулозности, а уз то ноторни алкохоличар. Дворска камарила ће убрзо увидети да јој је и тај пројекат промашен и престаће да га финансира, па је ова квазистранка ускоро угашена.

Неки придворски радикали су ушли и у Југословенски народни клуб Светислава Хоџере, заједно са посланицима других странака који су били блиски Петру Живковићу, али нису напредовали даље од кафанског кружока. После тога су формирали Југословенску народну странку, која је уз велику режимску помоћ успела да се значајније пробије у политичком животу, а све више су преузимали нацистичка спољашња обележја и плаве кошуље, декларишући се као екстремни левичари и поборници ауторитарне власти. По свом партијском гласилу звали су се и „борбашима". Било је покушаја да се фузионишу са Збором Димитрија Љотића, али је лидерски проблем био непремостив. Из истих разлога пропао им је и покушај договора са групацијом Петра Живковића, јер је он одмах постављао питање ко има виши чин.

5. Нови радикалски лидер Милан Стојадиновић

Након што је краљ Александар, 9. октобра 1934. године, убијен у Марсељу, а Југославија утонула и у тешку економску кризу, пала је и неутрална влада Богољуба Јевтића, а нову је формирао Милан Стојадиновић, један од радикалских министара у Јевтићевом кабинету, који се посебно истакао као велики експерт за финансијска питања. Његова влада је трајала од 24. јуна 1935. до 21. децембра 1938. године, а успео је да постигне споразум са Антоном Корошцем и Мехмедом Спахом. Уз сагласност Аце Станојевића, Милоша Трифуновића, Момчила Нинчића и целог Главног одбора Народне радикалне странке, Милан Стојадиновић је приступио формирању Југословенске радикалне заједнице.

Југословенска радикална заједница основана је 20. августа 1935. године уједињавањем Народне радикалне странке, Словенске људске странке и Југословенске муслиманске организације. До њеног формирања долази у условима великих међународних превирања проузрокованих експанзијом фашизма, дубоке економске кризе која је захватила Краљевину Југославију нешто касније него друге земље, као и политичке пометње коју су систематски стварали хрватски сепаратисти, овог пута битно компликоване и убиством краља Александра

Карађорђевића. Претходно је, по паду владе Богољуба Јевтића, Јевтићев министар финансија Милан Стојадиновић, као члан главног одбора Народне радикалне странке, формирао нову владу. Рад на фузионисању ове три партије почео је раније и био је, пре свега, мотивисан њиховом жељом да се тако прилагоде одредбама октроисаног Устава из 1931. године који није дозвољавао регистрацију националних, односно племенских, како је тада говорено, политичких организација које би угрожавале примат режимске идеологије интегралног југословенства. Формирање Стојадиновићеве владе створило је погодну политичку основу за стварање јединствене политичке партије свих политичких фактора на којима је влада почивала.

Главни одбор Народне радикалне странке није се супротстављао формирању Стојадиновићеве владе, али ни његови најистакнутији чланови нису хтели да у њој учествују процењујући да Стојадиновић нема велике шансе, да ће убрзо уследити нови избори на којима ће Југословенска радикална заједница постићи добре резултате, па би се онда у игру укључиле „значајније" личности из радикалског врха. Радикалски прваци су потцењивали Стојадиновића, сматрајући да им је погодан само као прелазно решење, с обзиром да је уживао подршку кнеза Павла и из те позиције је могао допринети нормализацији политичког живота и реализацији демократских услова за наредне парламентарне изборе. Стојадиновићева влада је и у идеолошком смислу била влада компромиса између тврдих унитариста и хрватским националистима склоних левичара.

У руководеће органе Југословенске радикалне заједнице ушли су сви виђенији челници Народне радикалне странке, а онда је уследила акција уписивања чланства у унутрашњости земље. Највећи проблеми су настали међу босанскохерцеговачким и словеначким радикалима, којима је тешко пала одлука партијског вођства да се у тим историјским покрајинама примат да Словенској људској странци и Југословенској муслиманској организацији. Сам Стојадиновић је у први отворени сукоб са старим радикалским вођством ушао супротстављајући се њиховом секташком инсистирању да се овлашћења за формирање одбора на терену издају само њиховим старим кадровима. Стојадиновићу се тај критеријум није свиђао и он је инсистирао на привлачењу ранијих активиста других странака по принципу способности и спремности да се укључе у Југословенску радикалну заједницу и посвете реализацији њеног политичког програма. То је довело до појаве издавања двојних решења о повереништу. За исто подручје понегде су Милан Стојадиновић и Милош Трифуновић, најближи сарадник Аце Станојевића, издавали решења различитим лицима. Последица је била формирање дуплих одбора у многим местима.

Стојадиновић се као председник владе показао много успешнијим него што су то очекивали традиционални радикалски лидери, изненада свесни да владу не контролишу, па су пожелели да под своју контролу преузму новоформирану странку. Настојали су да држе по страни активисте других странака који су намеравали да се прикључе Југословенској радикалној заједници да би и на тај начин ослабили Стојадиновића у Народној скупштини где је он до тада имао подршку већег броја дисидената из других странака, пре свега Демократске.

У октобру је Аца Станојевић у прилично оштро интонираном писму критиковао Стојадиновића по питању рада владе и начина организовања Југосло-

венске радикалне заједнице. Започете су заморне унутарпартијске расправе и узајамна оптуживања. Стојадиновић је у више наврата покушавао да одобровољи маторог Станојевића. Међутим, показало се да стари радикалски прваци испољавају све већу нетрпељивост према Стојадиновићу, желећи да га смене и на његово место доведу Милоша Трифуновића. Стојадиновићеви противници су дефинитивно придобили Ацу Станојевића, обновили рад Главног одбора Народне радикалне странке и 18. децембра издали саопштење у коме су отворено напали Стојадиновића и отказали му сваку даљу сарадњу. Уз Станојевића су стала само два министра и поднела оставку на чланство у влади. Антун Корошец и Мехмед Спахо су се солидарисали са Стојадиновићем, а Стојадиновић је имао на располагању све прерогативе позиције власти па му није било тешко да победи у унутарпартијском обрачуну. Станојевић, Трифуновић и њихови следбеници напустили су Југословенску радикалну заједницу и усмерили се на приближавање удруженој опозицији.

Унутаррадикалски расцеп болно је одјекнуо међу србијанским радикалима и њиховим симпатизерима, али се убедљива већина сврстала уз Стојадиновића. Ипак, сукоб је ослабио његову политичку позицију, па је умаколико даље деловање Главног одбора Народне радикалне странке било политички маргинализовано, његови главни експоненти су сву своју енергију и жестину концентрисали у обрачуну са Стојадиновићем. Стојадиновић им је постао опсесија па се нису либили ни сарадње са Мачеком. Међутим, свом противнику нису били дорасли. Милан Стојадиновић је спретном парламентарном комбинаториком успевао да одржи на окупу парламентарну већину, изазивајући сталне прекомпозиције посланичких група. Вештом политичком тактиком просто је распамећивао опозицију, па је утолико расла и њена нетрпељивост према политички вештом и економски успешном премијеру. Опозиција је прво кренула у бојкот скупштинских заседања, а онда је, 6. марта 1936, народни посланик Дамјан Арнаутовић покушао атентат на председника владе Милана Стојадиновића испаливши у скупштинској сали у његовом правцу револверске хице. У организовање атентата вероватно је био умешан и генерал Петар Живковић, који се није могао помирити са чињеницом да је доласком Стојадиновића престала моћ његове закулисне котерије која је у ранијим периодима доминирала над јавним политичким животом.

Неуспели атентат само је учврстио Стојадиновићеву позицију и омогућио му да се дефинитивно обрачуна са неколицином унутарпартијских политичких противника из посланичких редова, а поготово да се напокон отараси генерала Живковића, главног симбола шестојануарске диктатуре. Стојадиновићев ауторитет у народу и држави нагло је порастао, а његова влада је са лакоћом управљала земљом све до 13. јула 1937. кад је избила такозвана конкордатска криза. На дневни ред Народне скупштине стављена је расправа о закону о ратификацији споразума између Краљевине Југославије и Ватикана. Конкордат је иначе 1935. године парафирала претходна Јевтићева влада, па Стојадиновић није учествовао у креирању његове садржине. Ратификацији конкордата жестоко се супротставила Српска православна црква изазивајући велике немире на београдским улицама и крваве сукобе са жандармеријом. Иако је закон о ратификацији с комотном већином прихваћен у Народној скупштини, Стојадиновић је одустао од његовог прослеђивања на дефинитивно изгласавање у Се-

нату, како би се лишио даљих политичких непријатности потенцираних београдским чаршијским причама да је изненада преминули патријарх Варнава отрован, као и одлуком црквене хијерархије да се према министрима и народним посланицима српске православне вероисповести који су гласали за конкордат примене црквене санкције. Стојадиновић уопште лично није био заинтересован за изгласавање конкордата. Он је по споровозној скупштинској процедури постепено дошао до посланичког изјашњавања, али је опозиција искористила ненадану прилику да демагошком расправом и паљењем емоција неуких и неупућених изазове нову политичку кризу.

Стојадиновић је велику пажњу посвећивао изградњи страначке инфраструктуре и пропагандним активностима партијских функционера, па се ускоро ниједна друга политичка партија није могла на српским етничким просторима мерити по организованости и дисциплини са Југословенском радикалном заједницом. Већ на локалним изборима у Моравској бановини, 27. септембра 1936, на којим су Стојадиновићеви радикали тријумфовали, показали су квалитет и чврстину странке, а посебно њену популарност у народу. Посебно је упечатљив био пораз одметнутог Главног одбора Народне радикалне странке коме бирачи нису могли опростити напумпавање програмских циљева и дисиденство у односу на радикалску политичку матицу. Сличне резултате Југословенска радикална заједница је остварила на локалним изборима који су уследили у Дринској, Зетској, Дунавској и Вардарској бановини. Опозиционим партијама, с једне стране Југословенској народној странци Светислава Хоџере и Југословенској националној странци Петра Живковића, као и Удруженој опозицији с друге стране, преостало је само да јадикују и да се жале на изборне неправилности којих је, истини за вољу, и било, али не у пресудној мери.

Успех на локалним изборима омогућио је даљу доградњу организационе инфраструктуре и консолидацију Југословенске радикалне заједнице. Југословенска радикална заједница је и званично призната као једини правни следбеник Народне радикалне странке, па јој је по том основу враћена сва страначка имовина која је радикалима отета по увођењу диктатуре 1929. године. Страначки активисти су се разишли по целој земљи и интензивно одржавали страначке скупове и јавне зборове. Политички ударац који је радикалима реално задала конкордатска криза напокон је у потпуности превладан, па је пажњу јавности више окупирао споразум Удружене опозиције од 8. октобра 1937. године и његове политичке реперкусије.

Осетивши се довољно снажним Стојадиновић је одлучио да парламентарне изборе закаже неколико месеци пре редовног рока. Тако је 10. октобра 1938. распуштена Народна скупштина, а изјашњавање грађана одређено за 11. децембар. У међувремену није мењан изборни закон, па су избори одржани по врло компликованим одредбама које је и сам Стојадиновић својевремено критиковао сматрајући их несавременим, поготово протежирање већинске странке. Пропагандним напорима и иновацијама Стојадиновић је у потпуности засенио конкуренцију. Уз то, имао је много успеха у стабилизовању економских прилика у учвршћењу међународног положаја државе. Кампања се, ипак, у суштини свела на надметање два државотворна концепта, унитаристичког и федералистичког. Радикалски унитаристи, предвођени Стојадиновићем, агитовали су за народно јединство, док су опозиционе странке шуровале са сепаратистима и свим

врстама незадовољника. Предизборни сударје био ватрен а Стојадиновићу је, поред предности што је наступао с позиција власти и отворено користио све њене инструменте, извесну психолошку предност донела и чињеница да су му у току кампање приступиле Југословенска народна и Радикално-социјална странка. Још већу моралну предност Стојадиновићу је донела чињеница да је листу Удружене опозиције предводио Влатко Мачек. Стојадиновић је опозицију убедљиво потукао освојивши на целој територији Југославије 62% гласова. Уз апсолутну већину српских гласача поверење су му листом исказивали и у много већем проценту припадници националних мањина.

Доживевши изборни фијаско опозиција је протестовала, сматрајући да су криви изборни услови и поступак. У свој халабуци, као да је једина смислена примедба Стојадиновићу била како су за њега масовно гласали припадници националних мањина. Али, он их је задужио тако што је значајно унапредио њихов друштвени положај па га нико није могао аргументовано оптуживати за српски шовинизам, а тиме су уједно губиле логичку основу и примедбе за наводни недемократизам. Уз то, Југословенска радикална заједница је у својим редовима окупљала припаднике буквално свих друштвених слојева и професија, што је сведочило о њеном утемељењу у свим социјалним структурама. Посебно је Стојадиновић био успешан у организовању радничких синдиката, преузимајући тако иницијативу од марксистички оријентисаних група које су субверзивно деловале у односу на државу. Радничка права су била заштићенија и одредбе колективних уговора по запослене повољније него и у једном другом периоду међуратне Југославије, захваљујући активностима југословенских радничких синдиката (ЈУГОРАС) које су предводили Стојадиновићеви радикали. Велики резултати су постигнути и на плану формирања омладинских организација и у њиховим разноврсним активностима. Разгранати су разноврсни облици културне делатности и поготово партијска штампа. Толико је била агресивна и примамљива делатност Југословенске радикалне заједнице, а нарочито углед стечен успешним функционисањем власти и њеним резултатима на спољнополитичком, економском и социјалном плану, да је забележена права бујица прелазака из других странака у њене редове.

Може се слободно рећи да је партија Милана Стојадиновића у периоду власти једини озбиљан ударац доживела у време конкордатске кризе. Криза је ипак вештачки изазвана. Претходно су у Краљевини Југославији Уставом и законима и другим правним актима прецизирани сви аспекти правног положаја Српске православне цркве и Исламске верске заједнице. Остало је нерешено питање Римокатоличке цркве као практично интернационалне верске заједнице чија се врховна хијерархија налазила у иностранству, формалноправно организована и међународно призната као самостална држава. Зато су се односи с њом морали базирати на некој форми међународног уговора. Склапање конкордата, као специфичне врсте међународноправног уговора, иницирао је и још убрзавао краљ Александар. До тада су у правној снази на територији Југославије била четири конкордата. Требало је њихову садржину објаснити и систематизовати, па дефинитивно регулисати правни положај Римокатоличке цркве и њених свештеника, како то не би оптерећивало ионако све компликованије међунационалне односе и компликован међународнополитички положај земље.

Када је Стојадиновићева влада већ готов текст конкордата, који су склапали и усаглашавали краљ Александар и Богољуб Јевтић ставила у парламентарну процедуру, Српска православна црква се жестоко побунила. Црквени револт је базиран на ирационалној тврдњи да се конкордатом католици у држави стављају у привилегован положај, а стварно је заснован на политичким разлозима црквене котерије која није волела Стојадиновића, а сарађивала је с његовим противницима, посебно са Димитријем Љотићем. Свети архијерејски синод је већ у старту из Српске православне цркве искључио једног народног посланика, а свим осталим запретио екскомуникацијом ако гласају за ратификацију конкордата. Црквени врх је позвао и народ на улицу организујући праву политичку литију, а влада је сувише нервозно реаговала па је дошло до жестоког сукоба демонстраната и жандармерије, који се промишљенијим наступом вероватно могао избећи. Када је конкордат ратификован Свети архијерејски сабор је, 1. августа 1937. године, донео одлуку да се екскомуницирају сви посланици и министри који су за њега гласали. Оваква одлука црквеног врха је вероватно једна од најупечатљивијих мрља у историји Српске православне цркве.

Влада Милана Стојадиновића је пала на врхунцу моћи радикалског лидера вешто вођеним завереничким подухватом главног краљевског намесника кнеза Павла Карађорђевића. Прво је избио сукоб са Корошцем, који је релативно лако превладан реконструкцијом и компромисом, а онда је уследила оставка групе министара који су деловали по Павловом налогу. Сам Павле је деловао у дослуху са енглеском и француском владом, тако да су главни разлози Стојадиновићевог обарања спољнополитичке природе. Према изјавама непосредних актера и упућених посматрача код кнеза намесника је превагнула сумња да је Милан Стојадиновић потписао тајни пакт са италијанским министром иностраних послова грофом Ћаном о подели Албаније и италијанској подршци стварању Велике Србије кроз ампутацију Хрватске и њено препуштање Италији. Политички недорасли Карађорђевић се уплашио да би способни премијер могао да угрози и његов лични положај, а јавно је говорио да му је Стојадиновић неподобан за аранжман са Мачеком и Хрватима, док је београдска политичка чаршија била убеђена да је Стојадиновић одстрањен због све изразитије оријентације на спољнополитичку сарадњу са Немачком и Италијом.

Нову владу је, по намесниковим инструкцијама, 5. фебруара 1939. године формирао Драгиша Цветковић, изазивајући огромно незадовољство Југословенске радикалне заједнице, али је Стојадиновић одлучио да бар у прво време формално подржи ту владу, знајући колико су јаки и јединствени његови противници. Закључио је да је најбоље да се привремено повуче из политике, ишчекујући даљи развој ситуације и знајући колико је Цветковић неспособан за посао који му је поверен. Када су завршени преговори Драгише Цветковића и Влатка Мачека, Стојадиновић је покушао да им се супротстави интерпелацијом већег броја народних посланика у јуну 1939. Влада је избегла да Народна скупштина интерпелацију уврсти у дневни ред, али је том приликом дошло до дефинитивног обрачуна у српском делу Југословенске радикалне заједнице која се поделила на Стојадиновићеве присталице и послушнике кнеза Павла и премијера Цветковића.

Руководство посланичког клуба одлучило је да из клупских редова искључи Стојадиновића и његове најближе сараднике, а уз помоћ државног апарата

Цветковић је систематски одстрањивао најватреније Стојадиновићеве присталице из комплетне страначке инфраструктуре.

Тако се интервенција круне у сфери извршне власти претворила у пуч унутар Југословенске радикалне заједнице. За 9. јул 1939. Цветковић је сазвао седницу Главног одбора Југословенске радикалне заједнице на којој је донета одлука да се Стојадиновић искључи из странке. Полиција је отела лист „Време". Стојадиновићево избацивање суштински је означило крај постојања Југословенске радикалне заједнице као озбиљне политичке партије. Све њене активности у условима строге полицијске контроле су једноставно замрле. Стојадиновић је покушао да региструје Српску радикалну странку, али је полиција донела одлуку о забрани. Стојадиновић је био блокиран у свим медијима, али га се режим и даље плашио, па је 19. априла 1940. године ухапшен и интерниран на Рудник, затим премештен на Илицу, да би 18. марта 1941. године био изручен Енглезима који су га све до 1948. године држали заточеног на острву Маурицијусу. По ослобађању живео је у Аргентини и умро 1961. године.

Огромни успеси Милана Стојадиновића на економском и спољнополитичком плану и на томе темељени стални раст популарности испамећивали су карађорђевићевски двор и регента Павла, чему је значајно допринела и београдска чаршија ширећи гласине да је Стојадиновић тајни љубавник Павлове супруге кнегиње Олге. Стојадиновић је врло брзо постао трн у оку енглеске и француске политике, јер је благовремено схватио да су те две некадашње велике силе практично на издисају и да не могу пружити никакве безбедносне гаранције југословенској држави и српском народу. Немоћни да озбиљно помогну, Енглези и Французи нису пристајали ни на иоле самосталније и независније вођење југословенске спољне политике. Италијанско-југословенски политички споразум од 25. марта 1937. године реално је снажио нашу спољнополитичку позицију и јачао међународну безбедност читавог региона, нудећи драгоцени предах од мучних вишегодишњих конфронтација наизглед антагонистичких интереса.

Приликом Стојадиновићеве посете Немачкој 1938. године, Адолф Хитлер му је гарантовао да Трећи рајх нема никаквих територијалних претензија на Балкану и да се одлучно супротставља свакој тежњи за обнављањем Аустро-Угарске. Њему је била примарна борба против бољшевизма, као и енглеских и француских стратешких интереса. Добри односи са Немачком Југославији су били од животне важности, поготово кад је успостављена заједничка југословенско-немачка граница након аншлуса Аустрије од 11. марта 1938. Стојадиновић није прекидао срдачне контакте са енглеском и француском владом, а велику пажњу је поклањао побољшању међународних односа са Бугарском, Мађарском, Румунијом и Турском. Кад је био на путу да среди и односе са Ватиканом, како би своју државу и с те моћне стране обезбедио, у земљи су му вештачки створени големи проблеми. Уосталом, садржај конкордата је формулисао још краљ Александар пре погибије у Марсеју 9. октобра 1934. године, а његов текст је био у потпуности подударан са споразумом који је Краљевина Србија 1914. године потписала са Ватиканом. Поводом конкордата, против Стојадиновића су се удружили комунисти, љотићевци, клерикалци, земљорадници, демократе, пропале радикалске фракције, али народ је углавном ћутао и нигде није било масовних демонстрација.

Водећи промишљену економску политику, Стојадиновић је прво ликвидирао сељачке дугове, скидајући тако омчу око врата ситним земљопоседницима, увео стимулативни откуп памука, свиле и уљарица, формирао производњу воћа и индустријског биља, па је тако обезбедио драгоцене сировине за развој домаће индустрије. Организовао је јавне радове на изградњи железнице, путева и канала за наводњавање.

Све Стојадиновићеве финансијске конструкције покриване су из реалних извора. Страни инвеститори имали су огромно поверење у озбиљност његовог пословања. Унапређено је и рударство, али, што је најважније, убрзано су са најмоћнијим светским партнерима отварани погони за прераду рудних сировина у нашој земљи. Посебну пажњу поклањао је развоју војне индустрије. Али, постепено је стварао врло моћне непријатеље у британским и француским пословним круговима којима се није допадао продор немачког капитала у Југославију. Међутим, њихова суревњивост не би имала неког спутавајућег ефекта на Стојадиновићеву владу да они преко западних обавештајних служби и масонских кругова нису имали огроман утицај на дворску камарилу. Водио је политику буџетске равнотеже и државне штедње, престао владу да задужује код Народне банке и учврстио динар као средство плаћања. Ни у иностранству није волео да узима зајмове, него се трудио да привуче инвеститоре којима је гарантовао политичку и правну сигурност, а економски ризик пословања су они сами на себе преузимали.

Велики економски и политички успех Милан Стојадиновић је материјализовао на изборима 11. децембра 1938. године, када је његова листа Југословенске радикалне заједнице освојила више од апсолутне већине гласова. Његова политичка групација је имала 306 посланичких мандата, а Удружена опозиција, коју је предводио Влатко Мачек, 67. Другу своју владу Стојадиновић је формирао кад је био на врхунцу политичке моћи, 21. децембра 1938. године, али је она трајала само до 5. фебруара 1939. И овог пута дворским сплеткама и врбовањем најближих сарадника извршен је директан удар на најспособнијег радикалског лидера. Као што је регент Александар 1918. искористио Стојана Протића, као најближег Пашићевог сарадника, да уклони Николу Пашића, тако је регент Павле 1939. врбовао Драгишу Цветковића, човека од највећег Стојадиновићевог поверења у оба кабинета, да обори Милана Стојадиновића. Искоришћена је у ту сврху и превртљивост словеначких и муслиманских министара. Главну улогу у Стојадиновићевом случају су ипак одиграли Енглези, јер им није одговарала његова политика југословенске суверености и независности. Њима је требало српско топовско месо за обрачун са Немачком. Наравно, значајна је била суревњивост и љубомора кнеза Павла Карађорђевића, јер је тај физички и морално дегенерисани принц у Стојадиновићу видео све оне личне особине и вредности које су њему, човеку плаве крви и беспрекорног педигреа, безнадежно недостајале.

На Стојадиновићево место је постављен недорасли и поткупљиви Драгиша Цветковић, који је функцију председника краљевске владе схватио као улогу кнежевог ађутанта. Безначајни су били и други наводни радикали који су с њим ушли у владу, а да би стекао бар минимални кредибилитет у радикалским круговима, Цветковић је напрасно почео да истиче своју личну политичку верност Аци Станојевићу. Његов споразум са Мачеком, који је постигнут по нало-

гу кнеза Павла, нанео је велику штету српском народу и изазвао гнев српских патриота, а Лазо Костић га је и са правног аспекта потпуно дезавусиао. Чак је и Аца Станојевић морао да се дистанцира од тог злосрећног споразума, а Лазар Марковић, који је лично учествовао у његовом склапању, одстрањен је из Народне радикалне странке, мада је он претходно представљао главног посредника на релацији између Аце Станојевића и Драгише Цветковића. Тако је пропао и покушај да се обједине два супротстављена радикалска крила, окупљена око Главног одбора и Југословенске радикалне заједнице, па је Цветковић своје даље радикалско деловање представљао као идеолошко усмеравање народа, а не страначко организовање. Ослушкујући расположење народа и масовно негодовање радикалског чланства, Главни одбор Народне радикалне странке је отпочео политику конфронтирања према Споразуму Цветковић-Мачек и његовим протагонистима из актуелне и нелегитимне власти, посебно инсистирајући да се у оквиру Југославије политички и одлучно атрактивно уобличи српска јединица. Ипак, такве ставове нису навели у официјелном страначком програму који су поднели Министарству унутрашњих послова уз захтев да се одобри организовање и рад Народне радикалне странке у складу са тадашњим прописима, с обзиром да је претходна страначка регистрација била посредна, преко Југословенске радикалне заједнице.

Југословенска радикална заједница је тако практично престала да постоји. Лазар Марковић је, након одстрањивања из Народне радикалне странке, све своје политичке активности концентрисао на борбу против њеног Главног одбора, у коме је главну реч водио Милош Трифуновић, најближи пријатељ Аце Станојевића. Радикалски дисиденти Лазар Марковић и Божа Максимовић, имали су превагу у посланичком клубу, па су као представници своје радикалске фракције ушли у Владу Цветковић-Мачек, која је трајала од 26. августа 1939. до 27. марта 1941. године.

Стојадиновић је оборен због вођења реалистичне и промишљене спољне политике, учвршћивања међународне позиције југословенске државе у складу с новоуспостављеним односом снага европских сила, али и недавања противсрпских уступака Хрватима. Стојадиновић је првенствено заступао српске националне интересе и у складу с тим југословенске. Он се није руководио емоцијама и традиционалистичким спољнополитичким склоностима, него је објективно, реално и хладне главе сагледавао међународну политичку ситуацију, а његови непријатељи су просто полудели након што је скоро тријумфално примљен у Италији. „Сумњало се да Стојадиновић има тајни споразум са Италијанима, посебно са грофом Ћаном. По том споразуму је требало оживети познати Лондонски пакт из 1919. Циљ Италијана је био да се увуку на Балкан. Италијани су, наводно, планирали не само прикључење јужне Албаније, већ и делова Далмације. Хрвати су сумњали да је Стојадиновић након посете Ћана Београду, са њим у Бечу потписао тајни споразум на штету хрватских територија. По тим теоријама, у случају светског рата Италија би имала право да окупира део Горског Котара и целу јадранску обалу од Сушака до Сплита. Остатак Југославије Италија би признала као Велику Србију." (Бранко Надовеза: „Српска радикална странка др Милана Стојадиновића", „Српска слободарска мисао", бр. 4/2001, стр. 116.)

Политички противници су у недостатку било каквих валиднијих аргумената Милану Стојадиновићу приписивали склоност фашизму на основу тога што је постигао велике дипломатске успехе у преговорима са Мусолинијевим и Хитлеровим режимом. Ти успеси су првенствено били у корист наше државе, њене стабилности и безбедности, али усијаним главама је узалуд чињенице подастирати. Политичким супарницима сметале су његова технократска умешност у економији и изразити таленат у политичким борбама, а западним силама немогућност да инструментализују Југославију за материјализацију својих себичних и бескрупулозних интереса све док је на челу њене владе стабилна личност која врло добро зна шта жели и, што је још важније, како да постигне то што жели. Уз то, Љотићевци су га на сваком месту опањкавали да је републиканац и интимно велики противник монархије, у чему је, по свему судећи, било доста истине.

Када је оборен са власти и кнез Павле му отео политичку партију, Југословенску радикалну заједницу, Милан Стојадиновић је формирао Српску радикалну странку, тако што је од шездесет радикалских народних посланика и тринаест сенатора формирао сопствену политичку групу у Народном представништву. Својим програмским актом Српска радикална странка се декларише као политички следбеник бивше Југословенске радикалне заједнице, што значи и Народне радикалне странке која је била њен конститутивни део. Споразум из августа 1939. године отворено се назива државним ударом, а енергично се наступа против било какве федерализације државе. У члану 22. Програма стоји: „Што се специјално територије тиче, наша странка не признаје за српски народ ону границу коју је повукао споразум Цветковић-Мачек, а из разлога: а) што та граница спречава уједињење српског народа, за које је он поднео толике жртве, и оставља Бановини Хрватској милион Срба. Одлучно тражимо уједињење свих Срба; б) што та граница одузима Србима читаву морску обалу, остављајући им само најјужнији део, почев од Боке Которске до реке Бојане, а који је део тешко приступачан и нема железничке везе са залеђем; в) што та граница дели српску Босну и Херцеговину. О подели Босне и Херцеговине, због којих су Србија и Црна Гора загазиле у рат 1914. године, а сама Босна и Херцеговина дала толике жртве за своје уједињење са Србијом – не може бити ни речи; и г) што та граница омета несметани развитак српског народа и слаби језгро југословенства, коме ће и убудуће, као и у прошлости, тежити свесно, што искрено и поштено осећа југословенски.” (Бранко Надовеза: „Историја српског радикализма 1903-1990”, ЗИПС, Београд, 1998, стр. 493.)

Политичка група Милана Стојадиновића се, 23. фебруара 1940. године, прогласила за Српску радикалну странку. Странка је већ у старту имала велики број присталица, држала запажене јавне манифестације, окупила угледне људе, све друге радикалске фракције политички маргинализовала, али је власт прво одбила њену регистрацију, а онда Милана Стојадиновића интернирала.

Радикална странка у току Другог светског рата није ни на који начин организовано деловала, али су радикалски предводници појединачно наставили политички да делују зависно од услова у којима су се нашли. Радикалски министри Милош Трифуновић и Момчило Нинчић избегли су с краљевском владом, док је матори страначки председник Аца Станојевић остао у отаџбини, живећи повученим животом у родном Књажевцу. Већина радикалских истакнутих

личности определила се за покрет Драже Михаиловића, посебно др Лазо Костић, Стеван Тривунац, Васа Ристић, Александар Аксентијевић итд. Неки су се прикључили Милану Недићу, а неки, опет, попут проте Смиљанића, партизанима. У Недићевој структури власти под окупацијом учествовали су Лазар Марковић, Мирко Косић и Коста Кумануди, као и Стојадиновићеви следбеници Милан Аћимовић, Момчило Јанковић и Богољуб Којунџић, који су се паралелно повезивали и помагали четнички покрет. Велики број радикала је потписао недићевски апел српском народу који је имао изражену антикомунистичку садржину. Иначе, Недић је првом својом наредбом по формирању владе забранио свако партијско политичко деловање инсистирајући на народном јединству под окупацијом. Већина делегата на Башком конгресу били су радикали. Делујући кроз Централни национални комитет они су се енергично супротстављали антисрпским потезима Шубашићеве емигрантске владе, што је са своје стране чинио и Трифуновић као члан те владе.

После ослобођења земље и преузимања власти од стране комуниста, радикали су настојали да реорганизују своју партију, да окупе све раније активисте, без обзира којој су фракцији припадали. У време кад је то било веома опасно, „радикали су издали један летак у коме осуђују тактику ратовања на Сремском фронту 1944, то је било 'упућивање на кланицу' српске омладине. Траже демобилизацију дела војске и полиције, укидање војних судова за цивилна лица, укидање свих закона донетих од стране Привремене скупштине и да изборима за Уставотворну скупштину присуствују стране комисије. Ипак, радикали су се и под таквим условима регистровали. Министарство унутрашњих послова им је 1. октобра 1945. одобрило рад." (Надовеза, оп. цит., стр. 564.) Нови страначки програм је значајно прилагођен условима крајње репресивне комунистичке диктатуре, али је основни радикалски дух сачуван. Иако се Аца Станојевић једном састао са Титом, о чему је комунистичка штампа педантно извештавала, Радикална странка је одбила да уђе у Народни фронт, пошто су избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945. године били апсолутно лажирани и њихови резултати фалсификовани. Ускоро су главни радикалски лидери Милош Трифуновић и Лазар Марковић заглавили у затвору, а на 95-годишњег Станојевића више нико није ни обраћао пажњу. Радикална странка у отаџбини се угасила.

Многи радикали су остали у емиграцији, међусобно трагично подељени на присталице српске и југословенске опције, али је већина била искључиво за стварање Велике Србије по рушењу комунизма. Политички активнији расули су се по огромном броју емигрантских организација у западноевропским и прекоморским земљама. Стеван Тривунац је 18. маја 1952. године основао у Паризу Радни одбор Народне радикалне странке у егзилу, који је објављивао лист „Радикал" у шапирографисаном издању. Подржавао га је некадашњи радикалски министар Бранко Миљуш, а оспоравао Драгиша Цветковић. У Аргентини је Милан Стојадиновић формирао Радикални одбор за Јужну Америку и издавао радикалске новине „Српска застава", а уз то је интензивну преписку одржавао са Тривунцем. Међутим, активности радикала су угашене смрћу њихових актера, а подмлађивања, као ни у другим емигрантским организацијама, углавном није било.

ИДЕОЛОГИЈА СРПСКОГ НАЦИОНАЛИЗМА
Научно и публицистичко дело проф. др Лазе М. Костића

САДРЖАЈ:

ПРЕДГОВОР ПРВОМ ИЗДАЊУ 4
ПРЕДГОВОР ДРУГОМ ИЗДАЊУ 12

Глава прва
ИСТОРИЈСКИ СУПСТРАТ
СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

I. Праисторијска постојбина српског народа 13
1 Велика Србија између Висле и Лабе 13
2. Балкан уочи српске сеобе 20

II. Српска политичка историја 22
1 Преднемањићка државотворна историја 22
2. Србија у доба Немањића 26
а) Стицање потпуне државне независности 27
б) Успон и пад српског царства 31
в) Српска деспотовина 33
3. Историја Српске Босне 39
а) Стицање фактичке државне самосталности 40
б) Босанско-српско краљевство 45
4. Историја Хумске земље, Травуније и Неретљанске кнежевине 50
а) Период жупа и аутономних кнежевина 51
б) Хумска земља као независна држава 58
5. Српска Црна Гора 63
а) Српска Дукља 63
б) Српска Зета 67
в) Српска Црна Гора 73
г) Сталне буне против Турака 76
д) Време владике Данила 79
ђ) Владика Василије Петровић 80
е) Лажни цар Шћепан Мали 81
ж) Владавина Петра I и Петра II 82
з) Владавина књаза Данила 86
и) Владавина краља Николе 90
6. Српски народ под Турском влашћу 95
а) Опште прилике у поробљеним српским земљама 96
б) Вечито немирни Београдски пашалук 100
в) Ситуација у Босанском пашалуку 105
7. Српска Панонија 110
8. Српска Крајина 127
а) Српска Далмација 135
б) Босна и Херцеговина под аустроугарском окупацијом 138
9. Српски Дубровник 139
а) Под византијском и млетачком влашћу 140
б) Под угарским врховним суверенитетом 142
в) Вазалство турском султану 145
г) Сумрак и слом Дубровника 148
д) Енгелово истраживање дубровачке историје 150
ђ) Дубровачки историчар Мавро Орбин 154

10. Српска Македонија 157
а) Словенско насељавање Македоније 158
б) Македонија у време цара Самуила 159
в) Македонија у турском ропству 163
г) Дечење устаничког врења 165
д) Српско ослобађање Македоније 169
11. Обнова независне српске државе 172
а) Први и други српски устанак 172
б) Успостављање српске уставности 176
в) Стицање државне независности 179
III. Српска вера 181
1. Стара српска вера 181
2. Српска православна црква 189
а) Примање хришћанства 189
б) Српска архиепископија 192
в) Српска патријаршија 193
г) Обнављање српске патријаршије 195
д) Српска црква у Аустрији и Угарској 199
ђ) Српска црква у Црној Гори 204
е) Српска црква у ослобођеном делу Србије 206
ж) Српска црква у поробљеним српским земљама 209
з) Уједињење Српске православне цркве 211
и) Српска црква у комунистичком ропству 213
ј) Прекоморски црквени раскол 216
3. Хришћански раскол као основни узрок српске трагедије 217
а) Црква у првом миленијуму хришћанства 217
б) Политичке претензије римских епископа 220
в) Хришћанство као државна религија 225
г) Нови монотеистички фактор ислама и даља пометња у хришћанској цркви 228
д) Време римске црквене пернократије 230
ђ) Велики хришћански раскол 232
е) Велики злочин крсташких ратова подстиче унијатске амбиције римских Папа 234
ж) Дуги злочин инквизиције 236
з) Протестантска реформација 240
г) Злочиначки римокатолички прозелитизам на српским просторима 242
IV. Српски национални симболи 253
1. Српски грб 253
2. Српска химна 256
V. Стваралачке мисаоне компоненте српског национализма 258
1. Настанак модерног српског књижевног језика 259
а) Српски језик у породици словенских језика 260
б) Суштина српско-хрватских језичких конфронтација 265
2. Развој српске књижевности 271
а) Национализам старе српске књижевности 272
б) Ренесансна српска књижевност 276
в) Барокни стил у српској књижевности 279
г) Књижевни израз српског националног романтизма 280
д) Реализам и модернизам у српској књижевности 281
3. Српска уметност кроз векове 286
а) Ликовна уметност 286
б) Српска музика 293
4. Афирмација српског националног духа у научним истраживањима 295
а) Институционализација српске науке и културе 295
б) Велики српски математичар и астроном Руђер Бошковић и његово несумњиво српско порекло 297

в) Општепознати великани светске науке 300
г) Отета слава Милеве Марић–Ајнштајн 302
5. Српска филозофска мисао 305

Глава друга
КАКО СУ ХРВАТИ ОТЕЛИ СРПСКИ ЈЕЗИК 313
1. Емигрантска судбина је увек трагична 313
2. Биографски подаци 314
3. Признања истакнутих српских емиграната 315
4. Светски лингвисти о особинама српског језика 316
5. Крађа српског језика 317
а) Странци вође Илирског покрета 321
б) Хрвати су вештачки народ 323
в) Политички циљеви илиризма 324
г) Ружење језика 326
6. Вековна раздвојеност српског и хрватског народа 327
7. Есеј о српским заставама 330
8. Порекло српског народног имена 332
9. Расправа о уставним питањима 335
а) Уставни суд 337
б) Бирачко право 340
в) Подела власти 341
г) Установа интерпелације 342

Глава трећа
СРБИ КАТОЛИЦИ 345
1. Историјске и друштвене околности деловања католичких Срба 345
2. Српство Дубровника 356
3. Српско море 368

Глава четврта
ЊЕГОШ И СРПСТВО 377
1. Уводне напомене 377
2. Општи приступ 378
3. Основна студија 379
4. Правни институти 382
5. Религиозно – фолклорни ставови 385
6. Карактерологија Црногораца 387
7. Поређење са античким узорима 391
8. Насилно преотимање српских писаца 393
9. Одбрана Марка Краљевића 399

Глава пета
СРПСКА БОКА КОТОРСКА 402
1. Опште напомене 402
2. Историјска ретроспектива Котора 404
3. Бока Которска у српским државама 406
4. Промене етничке структуре становништва 408
5. Верско питање 412
6. Католички прозелитизам у време млетачке власти 414
7. Непоколебљиво српство Бокеља 416
8. Српска национална обележја Боке Которске 418
9. Континуитет српске правне свести 420
10. Српско родовско-племенско уређење 422
11. Српски народни обичаји и културне традиције 423
12. Непобитност српског карактера Боке Которске 424
13. Први кривошијски устанак као највећи историјски подвиг Бокеља 425
14. Завршна студија о Боки и Бокељима 429

Глава шеста
НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ И ВЕШТАЧКЕ НАЦИЈЕ У СРПСКИМ ЗЕМЉАМА 431
1. Општи приступ питању националних мањина 431
2. Власи у српским крајевима 433

3. Цинцари 434
4. Румунска национална мањина 437
5. Српска асимилација романских пристановника Балкана 438
6. Исламизација и арбанашење Срба 439
7. Српска Војводина 441
8. Буњевци и Шокци 443
9. Остале словенске народности 447
10. Срби и Мађари 448
11. Срби и Јевреји 453
12. Комунистичко креирање вештачких нација 457
13. Измишљање црногорске народности 458
14. Вештачка конструкција македонске нације 464
15. Комунистички пројекат успостављања муслиманске нације 467
16. Комунистичко разарање Српске православне цркве 468
17. Национални аспекти пописа становништва 475
18. Костићеве видовданске беседе 480
19. Српски национални завет патриотизма 483

Глава седма
ХИЉАДУ ГОДИНА ХРВАТСКОГ ВАРВАРСТВА 486

1. Тридесетогодишњи рат 486
   а) Магдебуршка трагедија 487
   б) Европу ужасава крволочност Хрвата 488
   в) Невероватни злочиначки изливи хрватског менталитета 490
   г) Хрватска зверства у Померанији 491
   д) Шта је Шилер писао о Хрватима 491
   ђ) Хрвати као мерило свирепости 493
   е) Књижевна обрада хрватских злочина 494
   ж) Хрватско дивљаштво у народним песмама 495
2. Шлески ратови 496
   а) Хрватски пандури Фрање Тренка 496
   б) Хрватски покољи у Хаму 498
   в) Други шлески рат 499
   г) Хрватска зверства у Седмогодишњем рату 501
3. Хрватска дивљања у деветнаестом веку 502
   а) Хрвати као пандури реакције 502
   б) Миланска трагедија 503
   в) Хрвати су страх и трепет за италијанске цивиле 506
   г) Јелачић и његови хрватски разбојници 507
   д) Хрвати пустоше Беч 508
4. Хрватска историја обилује дивљаштвом 510
   а) Пљачкање и убиства као исконске одлике хрватског националног карактера 511
   б) Грозоте хрватског схватања цивилизацијских вредности 511
   в) Срби су главни објекат хрватске мржње и беса 513
5. Лакрдија са измишљеном хрватском хиљадугодишњом државношћу 514
   а) Хрвати под мађарском доминацијом 515
   б) Провинцијски статус као подлога провинцијалног духа 517
   в) Туђинска чизма као божја казна 518
   г) Хрвати законски прогоне вештице и убијају врапце 519
6. Немачка и италијанска сведочанства о хрватским злочинима у Другом светском рату 521
   а) Сведочења Хермана Нојбахера 521
   б) Глеза фон Хорстенау и његови записи 523
   в) Успомене Лотара Рендулића 524

г) Немце је запрепастила хрватска крвожедност 525
д) Хрватска технологија смрти 527
ђ) Животињски нагони хрватског етничког бића 529
е) Хрвати као слепо оруђе Ватикана 530
ж) Католички свештеници
као предводници у хрватским злочинима 531
з) Римски папа благосиља хрватске злочине 533
и) Боље је да ти је Хрват непријатељ него савезник 534
ј) Италијани су згрожени хрватском свирепошћу 537
к) Зверски менталитет Хрвата
је неподношљив Италијанима 537
л) Бити Хрват – то је тешка Божја казна 539
љ) Највећа је срамота бити Хрват 541
м) Комунисти су систематски
прикривали хрватске злочине 543
н) И папа је велики злочинац 554
њ) Свет се згражава над католичким терором 547
о) Хрватски злочини се не могу заборавити 549

Глава осма
ХРВАТИ КАО НАЈВЕЋИ СРПСКИ ЗЛОТВОРИ 551

1. Територијални спорови Срба и Хрвата 551
а) Географски положаји – српских и хрватских територија 554
б) Верске разлике између Срба и Хрвата 557
в) Присвајање српског језика и књижевности 558
г) Бројни однос два народа 559
д) XX век – век фалсификата 561
ђ) Статистичке злоупотребе и манипулације 563
е) Правна наука против „историјских права" 566
ж) Етнографски односи у Далмацији 569
з) Процеси унификације и католичења Срба 571
и) Употреба српског језика 574
ј) Демонстрације српства – у далматинским градовима 576
к) Историјска грешка Срба 578
л) Облици католичког прозелитизма 580
љ) Перфидност Хрвата 584
м) Расизам етничких мешанаца 587
2. Хрватска национална мегаломанија 591
а) Комунистичке деобе српског националног корпуса 593
б) Хрватима се не може веровати 595
в) За злочине спремни 597
г) Поглавник побегао прерушен у фратра 599
3. Хрватске обмане и фалсификати 601
а) Српско порекло браће Војновић 604
4. Усташка идеологија Стјепана Радића 605
5. Усташка демагогија Ивана Мештровића 612
а) Хрватски камелеон 614
6. Хрватски народ је крив за усташке злочине 617
а) Колективна одговорност – Србе на врбе 619
б) Покајање немачких политичара 621
в) Брозов безобразлук и цинизам 624
г) Злочин – духовна храна хрватског националног бића 627
д) Многи Срби прикривали хрватске злочине 631

Глава девета
СРПСКА НАЦИОНАЛНА СВЕСТ 633

1. Настанак и развој српске нације 633
2. Страни аутори о карактеристикама српског народа 643
3. Српски национални карактер 648
4. Српски верски живот 652
5. Српски јуначки еп 657
6. Територијални опсег српских земаља 659
7. Историјат српске ћирилице 666
8. Католичко и комунистичко угрожавање ћирилице 669

Глава десета
СРПСКА ЕМИГРАЦИЈА 673

1. Емигрантске полемике 673
2. Анализа српских емигрантских прилика 678
3. Судбина емигрантске књижевности 681
4. Спис о Милану Недићу 688
5. Избори под комунистичким режимима 694

Глава једанаеста
НЕСРЕЋА ЈУГОСЛОВЕНСТВА 696

1. Етнички и територијални аспекти југословенске државотворне идеје 696
   - а) Може ли се заблуда излечити 696
   - б) Емигрантске недоумице 697
   - в) Питања националне свести 699
   - г) Југословенски псеудоисторијски експеримент 700
   - д) Национална свест и језичке баријере 702
   - ђ) Могућност националне равнотеже 705
   - е) Негативни српски биланси 708
   - ж) Перспективе српске државе 711
2. Питање југословенског државног уређења 715
   - а) Рађање српске заблуде о братству са Хрватима 715
   - б) Наивност Башке резолузије 718
   - в) Емигрантске недоумице 720
   - г) Пројекат црногорске нације 723
   - д) Босанско питање 724
   - ђ) Македонско питање 725
   - е) Правни поредак и политички систем 737
3. Спољнополитички услови и војни апсекти југословенске или српске државе 740
   - а) Односи са суседним народима 741
   - б) Аспирације великих сила 744
   - в) Војно питање 749
   - г) Ватиканска антисрпска политика 751
   - д) Масонски фактор 752
4. Српски издајник Десимир Тошић и Стенстедска декларација 754
5. Противници и присталице југословенске опције 760
   - а) Понашање хрватске емиграције 760
   - б) Ставови истакнутих српских емиграната 762
   - в) Расположење словеначке емиграције 765
   - г) Ставови македонских емиграната 769

Глава дванаеста
ЗЛО КОМУНИЗМА 771

1. Комунистички третман југословенских народа 771
   - а) Антисрпска политика комунистичке клике 772
   - б) Црногорско хомерско „варварство” 774
   - в) Хрвати најгора војна фукара 775
   - г) Маркс и Енглес – огорчени противници пансловенске идеје 776
   - д) Гротескност комунистичке идеологије 784
   - ђ) Зверска убиства „непоћудних” Срба 789
   - е) Черечење Србије 791
   - ж) Раскол Српске православне цркве 793
   - з) Систематско уништавање Српства 795
   - и) Режимско потискивање ћирилице 797
2. Комунистичке пропагандне обмане 799
   - а) Брозова цезароманија 802
   - б) Уставотворни експерименти 804
   - в) Комунистички судови – револуционарни трибунали 805

Глава тринаеста
СРПСКА БОСНА 812

1. Студија о верским односима 812
2. Анализа етничких односа 829
3. Националност босанскохерцеговачких муслимана 859
4. Хрватске претензије на Босну и Херцеговину 872
5. Српски третман Босне 890
6. Српски карактер босанскохерцеговачког културног стваралаштва 900

Глава четрнаеста
ЛИБЕРАЛНИ И ДЕМОКРАТСКИ ПРИНЦИПИ МОДЕРНОГ ПРАВНОГ ПОРЕТКА 906

I. Уставно право 907

1. Коментар Октроисаног устава из 1931. године 907
2. Уставноправне студије и расправе 920

а) Могућност уставне трансформације монархије у републику 921
б) Неуставност Споразума Цветковић-Мачек 923
в) Расправе и полемике 928
г) Питање националне политике 930
д) Пригодни осврти и прикази 931

II. Административно право 932

1. Устројство управе 932
2. Управна делатност 942
3. Надзирање државне управе 947
4. Чиновничко право 949

III. Теоријска статистика 949

1. Уџбеник из Теоријске статистике 949
2. Парламентарни избори и статистика 957
3. Међуратна југословенска изборна статистика 961

а) Парламентарни избори од 18. марта 1923. године 961
б) Парламентарни избори од 11. септембра 1927. године 963
в) Парламентарни избори од 5. маја 1935. године 965
г) Расправе и чланци из теоријске статистике 966

Глава петнаеста
СРПСКА ДРЖАВОТВОРНА ИДЕОЛОГИЈА 971

I. Континуитет српске политичке идеје 971

1. Политичка идеологија Немањића 971
2. Модерна српска политичка идеологија 974

II. Државотворни пројекат Велике Србије 979

1. Књига Ернеста Денија о Великој Србији 979
2. Књига Владимира Ћоровића о реализацији концепта Велике Србије 981
3. Великосрпски концепт Српског културног клуба 986
4. Равногорски великосрпски концепт 988

III. Идеолошки и политички корени модерног српског радикализма 992

1. Радикална странка Николе Пашића 992
2. Пречански радикали Јаше Томића 997
3. Српски радикали на бранику отаџбине 999
4. Послератна криза српског радикализма 1003
5. Нови радикалски лидер Милан Стојадиновић 1007